

આદિકવિ મહામુનિ: વાલ્મીકિ: વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૭માગ બીજો

[કિષ્કિન્ધાકાંડ, સુન્દરકાંડ, યુદ્ધકાંડ અને ઉત્તરકાંડ]

ત્રિલોકી અખંડાનંદી પ્રસાદી
અષ્ટતું આહિત્ત વર્ષેક અર્વાલય
ઠે ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ રજીટ મુંબઈ-૨

બે ભાગના સોળ રૂપિયા

અનુક્રમ-ભાગ ૨ નો

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪-કિષ્કિન્ધાકાંડ					
વાનરોની સાથે મૈત્રી					
૧	મપામરોવર-સીતાવિરહી રામચંદ્ર	૫૫૭	૨૩	સતી તારાએ કરેલો વિ તપ	૬૦૯
૨	રામ-લક્ષ્મણને જોઈને સુગ્રીવની શકા-હનુમાનને પ્રતોષન	૫૬૪	૨૪	ચોકાનુર સુગ્રીવ-તારાનું આશ્વાસન	૬૧૧
૩	રામ-લક્ષ્મણ અને હનુમાનનો સમાગમ	૫૬૬	૨૫	સુગ્રીવાદિનું સાત્વન અને વાતોનો અગ્નિસ્પર્શકાર	૬૧૫
૪	મૈત્રીનો પ્રસ્તાવ-રામ-લક્ષ્મણ હનુમાનની પરસ્પર વાતચીત	૫૬૮	૨૬	સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક	૬૧૮
૫	રામ-સુગ્રીવની મૈત્રી-પરસ્પર સમાગમ	૫૭૦	૨૭	રામ-લક્ષ્મણનો પ્રસ્થાવગિરિ પર નિવાસ	૬૧૯
૬	સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા-સીતાના વચ્ચાવરણો જોઈ રામચંદ્રને થયેલો શોક	૫૭૨	૨૮	વર્ષા-ઋતુનું વર્ણન	૬૨૨
૭	સુગ્રીવે કરેલું રામચંદ્રનું આશ્વાસન	૫૭૩	૨૯	રામચંદ્રના કાર્ય માટે સુગ્રીવનું વિસ્મરણ અને હનુમાને આપેલી ચેતવણી	૬૨૬
૮	બંને મિત્રોની પરસ્પર વાતચીત	૫૭૫	૩૦	મા પવાન પર્વત પર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ-સીતાવિરહ-શરદ-ઋતુનું વર્ણન	૬૨૮
૯	વાલી-સુગ્રીવનો પૂર્વવૃત્તાન્ત-વેરનું અરણ્ય	૫૭૭	૩૧	સુગ્રીવ પર લક્ષ્મણનો ક્રોધ-તેમનું કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જનુ	૬૩૩
૧૦	વાલી અને સુગ્રીવનું વેર	૫૭૯	૩૨	હનુમાનનો સુગ્રીવને સદ્વેશ	૬૩૬
વાલીનો વધ			૩૩	લક્ષ્મણનો કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ અને તારાએ કરેલું સ્વાગત	૬૩૭
૧૧	વાલીના પરાક્રમનું વર્ણન અને રામચંદ્રના બળની પરીક્ષા	૫૮૧	૩૪	વચન યાજવાની સુગ્રીવને યાદ-લક્ષ્મણનો ક્રોધ	૬૪૧
૧૨	રામચંદ્રનું અદ્ભુત બળ-સપ્તસાનછિન્ન અને વાલી-સુગ્રીવના યુદ્ધનો પ્રારંભ	૫૮૨	૩૫	લક્ષ્મણનું સાત્વન-તારાના વચનો	૬૪૩
૧૩	યુદ્ધ માટે 'પ્રસ્થાન-સામજન' ગુનિઓનું વર્ણન	૫૮૮	૩૬	સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણ-પરસ્પર વાતચીત	૬૪૪
૧૪	વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-વાલીને આહવાન	૫૯૦	૩૭	સૈન્ય એકત્રિત કરવાની આજ્ઞા	૬૪૫
૧૫	વાલી સુગ્રીવનું યુદ્ધ-તારાનો હિતોપદેશ	૫૯૧	૩૮	સુગ્રીવનું રામચંદ્ર પાસે જનુ-વાનરસેના આદિનું નિવેદન	૬૪૭
૧૬	વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-બધકર રણસાગ્રામ	૫૯૩	૩૯	વાનરસેનાનું એકત્ર થવું	૬૪૯
૧૭	થરપીનિ વાલીનો રામચંદ્રને ધ્વંસ	૫૯૫	સુગ્રીવની યોજના		
૧૮	રામચંદ્રના ન્યાયવચનો-વાલીના વાક્યોનું નિરંજન	૫૯૬	૪૦	પૂર્વ દિશામાં સીતાની શોધ કરવા માટે વાનરોને આજ્ઞા-પૂર્વ દિશાનું વર્ણન	૬૫૧
૧૯	સતી તારાનું રણભૂમિમાં આગમન	૬૦૩	૪૧	દક્ષિણ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની હનુમાન વગેરેને આજ્ઞા	૬૫૫
૨૦	સતી તારાનો વિલાપ	૬૦૫	૪૨	પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની સુમેષ વગેરેને આજ્ઞા	૬૫૭
૨૧	હનુમાને કરેલું તારાનું આશ્વાસન	૬૦૬	૪૩	ઉત્તર દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાને શતબંધ વગેરે વાનરોને આજ્ઞા	૬૬૦
૨૨	વાલીનો પ્રાણત્યાગ-વાનરોનો ખેદ	૬૦૭			

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૪	રામચન્દ્રે હનુમાનન મુદ્રિકા આપી	૬૬૩
૪૫	સીતાની શાપ માટ વાનરૂયાનું પ્રયાણ	૬૬૪
૪૬	સુગ્રીવ પાતાન સમગ્ર ભૂમણનું જ્ઞાન થવા વૃક્ષો દર્શનું	૬૬૫
૪૭	વાનરૂયાનું પાછા વળવું-ત્રણ દિશાના સમાચાર	૬૬૬

દક્ષિણ દિશા તરફ શાપ

૪૮	દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શાપ-ત ભાળું ગયલા કપિઓએ કળા રાક્ષસના નાશ	૬૬૭
૪૯	અગદ કરવું કપિઓનું આશ્વાસન- સીતાની શાપ માટ પુન ઉદ્યોગ	૬૬૮
૫૦	શ્રક્ષણવિ પ્રતિ ગમન-તપસ્વિનીદર્શન	૬૬૯
૫૧	હેમા અપ્સરાની સખી સ્વયંપ્રભાની ભેટ	૬૭૨
૫૨	તાપસી સ્વયંપ્રભા	૬૭૩
૫૩	વાનરોના ખેદ	૬૭૪
૫૪	હનુમાનના વચના-વાનરોના ખેડનું નિવારણ	૬૭૬
૫૫	અગ્નિનો શોક-મરણાત નિશ્ચય	૬૭૮
૫૬	ભયભીત વાનરા-સપાતિનો મળાપ	૬૭૯
૫૭	વાનરા અને સપાતિ વૃત્તાતનિવલન	૬૮૧
૫૮	વાનરા અને સપાતિ સીતાની ભાળ	૬૮૨
૫૯	સીતાની ભાળ વિષ વધુ માહિતી સપાતિ પુત્ર સુપાત્ર વ્રજેયનું સીતાહરણ	૬૮૪
૬૦	સપાતિના પૂર્વવૃત્તાત-નિશાકર મુનિના દર્શન	૬૮૫
૬૧	સપાતિના પૂર્વવૃત્તાત સ્વદુ ખવાઈન	૬૮૭
૬૨	નિશાકર મુનિએ સપાતિને આપે આશ્વાસન	૬૮૮
૬૩	સપાતિના દુ ખની નિવૃત્તિ-સીતાની શોધ માટ વાનરાન તણે આપેલા ઉ સાહ	૬૮૯
૬૪	સાગર ઓગળવાનું આલવાન-કપિઓને અગદે આપેના ઉ સાહ	"
૬૫	કપિઓએ કરવું સ્વબળનું વર્ણન	૬૯૦
૬૬	હનુમાનન-મકાશ-સાગર ઓગળવા માટે જાખવાને તેને કરવું પ્રતોધન	૬૯૨
૬૭	હનુમાને ધારણ કરવું બૃહદ્ રૂપ-સાગર ઓગળવા માટે મહેન્દ્રાચલ પર આરાધણ	૬૯૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫-સુ દરકાંડ		
હનુમાનનું લક્ષ પાઠનું		
૧	હનુમાનનું પરાક્રમ-સમુદ્રને ઓગળવે	૬૯૭
૨	લકાનગરી	૭૦૭
૩	લકાનગરી-તમા હનુમાનના પ્રવેશ	૭૧૦
૪	લકાનગરી તની રમાગ્રીતા	૭૧૨
૫	લકાનગરી તની વિદ્યાગ્રપ્રિયના	૭૧૪
૬	લકાનગરી-રાવણનો મહલ	૭૧૬
૭	રાવણના મહલ-તેની શોભા	૭૧૮
૮	રાવણના મહલ-પુષ્પક વિમાન	૭૧૯
૯	રાવણના મહલ-રાણીવાસ	૭૨૦
૧૦	રાવણના મહલ-શતનૃગ	૭૨૪
૧૧	રાવણના મહેલ-પાનભૂમિ	૭૨૭
૧૨	સીતાની શોધ માટ હનુમાનનો પુન પુન પ્રયત્ન	૭૩૦
૧૩	સીતા નહિ મળવાથી હનુમાનનો પરિતાપ	૭૩૧
૧૪	હનુમાનનો પ્રયત્ન અશોકવાટિકા	૭૩૫
સીતાજીના સંકટ		
૧૫	અશોકવાટિકામાં સીતાનું દર્શન	૭૩૮
૧૬	અશોકવનમાં સીતા તમને જોઈન હનુમાનના મનમાં થયેલા વિચાર	૭૪૧
૧૭	અશોકવનમાં સીતા તેમની ચોકી કરનાર રાક્ષસીઓ	૭૪૩
૧૮	અશોકવનમાં સીતા રાવણનું આગમન	૭૪૫
૧૯	અશોકવનમાં સીતા તમની વિવશ અવસ્થા	૭૪૬
૨૦	અશોકવનમાં સીતા-કામધે રાવણના વચના	૭૪૮
૨૧	અશોકવનમાં સીતા-રાવણના પ્રત્યુત્તર	૭૫૦
૨૨	અશોકવનમાં સીતા રાવણનો ક્રોધ	૭૫૨
૨૩	અશોકવનમાં સીતા-તેમને વધ કરવા માટ રાક્ષસીઓના પ્રયત્ન	૭૫૪
૨૪	અશોકવનમાં સીતા રાક્ષસીઓના કકાર વચન	૭૫૫
૨૫	સીતાનું રુદન	૭૫૮
૨૬	સીતાના વિલાપ રાક્ષસકુળ તથા લકાનો અભિધાપ	૭૫૯
૨૭	ત્રિગટાનું સ્વપ્ન-રાક્ષસકુળના વિનાશના ચિહ્નો	૭૬૧
૨૮	ચોકાકુલ સીતા-અતિમ વિચાર	૭૬૪
૨૯	સીતાને થયેલા શુભ ચક્રન	૭૬૫

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૦	સીતાને શી રીતે મળવું, તે વિષે હનુમાનનો વિચાર અને નિશ્ચય ...	૭૬૬
૩૧	હનુમાને ગાયેલી રામકથા ...	૭૬૮
૩૨	હનુમાનને જોઈ સીતાને થયેલા ભ્રમ ...	૭૬૯
૩૩	હનુમાન અને સીતા-પરસ્પર વાતચીત ...	૭૭૦
૩૪	હનુમાનનું સીતાને આશ્વાસન ...	૭૭૨
૩૫	હનુમાન અને સીતા-રામચિહ્નવર્ણન અને સ્વવૃત્તાંત કથન ...	૭૭૪
૩૬	હનુમાન અને સીતા-મુદ્રિકાસમર્પણ ...	૭૭૮
૩૭	હનુમાનનું પરાક્રમ અને સીતાનું ધૈર્ય ...	૭૮૧
૩૮	હનુમાન અને સીતા રામપ્રત્યભિજ્ઞાન ...	૭૮૪
૩૯	હનુમાન અને સીતા રામચંદ્રને અલ્પ સમયમાં જ તમે મળશે ...	૭૮૮
૪૦	હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિસીતાનો સંદેશો ૭૯૦	

હનુમાને લંકા ભાજવી

૪૧	હનુમાનનું પરાક્રમ-પ્રમદાવનભંજન ...	૭૯૧
૪૨	હનુમાનનું પરાક્રમ-રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોનો નાશ ૭૯૩	
૪૩	હનુમાનનું પરાક્રમ-ચૈત્રપ્રસાદભંજ ...	૭૯૫
૪૪	હનુમાનનું પરાક્રમ-જંબુમાધીનો વધ ...	૭૯૬
૪૫	હનુમાનનું પરાક્રમ-સાત મંત્રીપુત્રોનો વધ ૭૯૭	
૪૬	હનુમાનનું પરાક્રમ-પાંચ સેનાપતિઓનો વધ ૭૯૮	
૪૭	હનુમાનનું પરાક્રમ-અણકુમારનો વધ ...	૮૦૦
૪૮	હનુમાનનું પરાક્રમ-ઈન્દ્રજિત સાથે યુદ્ધ- બ્રહ્માસ્ત્રથી હનુમાનનું બંધાવું ...	૮૦૨
૪૯	રાજસભામાં હનુમાન-રાવણનો પ્રભાવ ...	૮૦૫
૫૦	રાજસભામાં હનુમાન-પ્રદસ્તનો પ્રશ્ન- તું કોણ છે ? ...	૮૦૬
૫૧	રાજસભામાં હનુમાન-રાવણને શિખામણ- રામ સાથે વેર કરે મા ...	૮૦૭
૫૨	રાવણનો કોપ-વિભીષણની શિખામણ- દૂતનો વધ થાય નહિ ...	૮૧૦
૫૩	સજગતા પુરછે હનુમાન લંકામાં ફર્યો ...	૮૧૧
૫૪	હનુમાને કરેલું લંકાદહન ...	૮૧૩
૫૫	હનુમાનનો પશ્ચાત્તાપ ...	૮૧૫

હનુમાનનું પુનરાગમન

૫૬	સીતાની આજ્ઞા લઈ હનુમાનનું પાછા વળવું ૮૧૭	
૫૭	મનુદ્રોહધન અને વાનરવિલાપ ...	૮૧૯
૫૮	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા- હનુમાને કહેલું સીતાશોધનું વૃત્તાંત ...	૮૨૧
૫૯	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાનનો વિચાર ૮૨૭	

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૬૦	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા- અંગદ તથા જંબવાનનો વિચાર ...	૮૨૯
૬૧	વાનરોનું ક્રિક્રિન્ધા તરફ પાછા વળવું ...	૮૩૦
૬૨	મદગર્ભિત વાનરો-મધુવનભંગ ...	૮૩૧
૬૩	મધુવનભંગનિવેદન અને સીતાશોધની સૂચના ૮૩૨	
૬૪	વાનરોનું આગમન-રામરામાગમ ...	૮૩૪
૬૫	સીતાવૃત્તાંત ...	૮૩૬
૬૬	સીતાવૃત્તાંત-ચૂકમણિ-રામચંદ્રનો વિલાપ ૮૩૭	
૬૭	સીતાવૃત્તાંત-અભિજ્ઞાનકથન ...	૮૩૮
૬૮	સીતાવૃત્તાંત-તેમણે કહેવડવેલા સંદેશો ...	૮૩૯

૬-યુદ્ધકાંડ

લંકાનું વર્ણન-રાવણનો ઉચ્ચાર

૧	રામે કરેલી હનુમાનની પ્રશંસા ...	૮૪૧
૨	સુગ્રીવનાં વચનો-ન્યુજ માટેનો ઉત્સાહ ...	૮૪૨
૩	લંકાનો કિલ્લો, આયુધો અને સૈન્યનું હનુમાને કરેલું વર્ણન ...	૮૪૩
૪	યુદ્ધ માટે પ્રયાગ-વાનસ્તેનની કૃષ્ણ ...	૮૪૫
૫	સીતાવિરોગનો સંતાપ-રામચંદ્રનો વિલાપ ૮૫૦	
૬	લંકાની રાજસભા-રાવણે પૂછેલી સલાહ ...	૮૫૧
૭	લંકાની રાજસભા-રાક્ષસોનો દુર્બોધિ ...	૮૫૨
૮	લંકાની રાજસભા-ગર્વોન્મત રાક્ષસો ...	૮૫૩
૯	લંકાની રાજસભા-વિભીષણનાં હિતવચન -સીતા પાછી આપે ...	૮૫૫
૧૦	વિભીષણનો હિતોપદેશ ...	૮૫૬
૧૧	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણે ભાલાવેલી સભા ...	૮૫૭
૧૨	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો પ્રસ્તાવ-કુંભકર્ણનો વચનો	
૧૩	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો વર્ણ ...	૮૬૧
૧૪	યુદ્ધમંત્રણા-વિભીષણનો અભિપ્રાય- સીતા પાછી આપે ...	૮૬૨
૧૫	યુદ્ધમંત્રણા-ગર્વોન્મત ઈન્દ્રજિત-શું રામ- લશ્મણથી ડરી જઈશું ? ...	૮૬૪
૧૬	રાવણનાં કંઠેર વચનો-વિભીષણનો તિરસ્કાર ૮૬૫	
૧૭	વાનરછાવણીમાં વિભીષણ અને તેના આગમન વિષે સુગ્રીવ વગેરેનો તર્કવિતર્ક ...	૮૬૬
૧૮	વાનરછાવણીમાં વિભીષણ-રામચંદ્રે આપેલા નિર્ણય-ધરણગતનું સ્થાન કરવું જ જોઈએ, ૮૭૦	
૧૯	રામ અને વિભીષણનો સમાગમ-રાવણ- વધની પ્રતિજ્ઞા ...	૮૭૨

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૦	વાનરછાવણીમા રાવણનો દૂત-રામ-સુગ્રીવ વચ્ચે ભેદ પ્રગટવાનો પ્રયત્ન	૮૭૩	૫૦	ગરુડનું આગમન અને નાગપાશવિમોચન	૯૨૭
	સેનુ બામી વાઙ્ગ પ્રયોગનું		૫૧	ધૂમ્રાણનું યુદ્ધ ચડવું	૯૩૦
૨૧	સમુદ્ર ઉપર રામનો કાપ	૮૭૫	૫૨	હનુમાનનું પરાક્રમ-ધૂમ્રાણનો વધ	૯૩૨
૨૨	સેનુબંધન અને સાગરસ્પર્શ	૮૭૭	૫૩	વજ્રદંટનું યુદ્ધ ચડવું	૯૩૩
૨૩	ભયાનક યુદ્ધના પૂર્વચિહ્નો-શકુનવિચાર	૮૮૦	૫૪	અગદનું પરાક્રમ-વજ્રદંટનો વધ	૯૩૪
૨૪	વાનરસૈન્યની વ્યૂહરચના	૮૮૧	૫૫	અકપનનું બળ-પરાક્રમ	૯૩૬
૨૫	રામના સૈન્યમા રાવણના ગુપ્ત દૂતો	૮૮૩	૫૬	અકપનનો વધ	૯૩૭
૨૬	રામના સૈન્ય વિષે રાવણે મેળવેલી માહિતી	૮૮૫	૫૭	રાવણનો મુખ્ય સેનાપતિ પ્રવસ્તન-તેનું યુદ્ધ ચડવું	૯૩૮
૨૭	વાનરબળનું વર્ણન	૮૮૭	૫૮	ભયાનક યુદ્ધ-સેનાપતિ નીલનું પરાક્રમ-પ્રવસ્તનો વધ	૯૪૧
૨૮	વાનરબળનું વર્ણન (ચા.)	૮૮૮	૫૯	રણભૂમિ પર રાવણનું પ્રચડ પરાક્રમ-સુગ્રીવાદિનું ધ્યાન થવું	૯૪૩
૨૯	શુક-સારણ પર રાવણનો-કોપ રામ-સૈન્યની વધુ માહિતી માટે પુનઃ પ્રયત્ન	૮૯૧		કુલકર્ણનો વધ	
૩૦	રામસૈન્ય વિષે વધુ માહિતી	૮૯૩	૬૦	ચિતાતુર રાવણ-નિદ્રામા પડેલા કુલકર્ણને પ્રત્યેક	૯૫૧
૩૧	સીતાને છાશ માટે રાવણનો નીચ પ્રયત્ન-કૃત્રિમ રામચરિતક	૮૯૫	૬૧	મહાકાપ કુલકર્ણ-તેના બળ પરાક્રમ વિષે રામચંદ્રને માહિતી	૯૫૫
૩૨	કૃત્રિમ રામચરિતક જોઈને સીતાને થયેલો સતાપ	૮૯૭	૬૨	કુલકર્ણ અને રાવણ-રક્ષણ માટે પ્રાર્થના	૯૫૭
૩૩	સરમાઓ કરેલું સીતાનું આશ્વાસન	૮૯૮	૬૩	કુલકર્ણના રાવણને હિતોપદેશ-રાવણનો કોપ અને રક્ષણ માટે ચાલના	૯૫૮
૩૪	સરમા અને સીતા-તત્ત્વ સમાચારનું નિવેદન	૯૦૧	૬૪	કુલકર્ણના સંબોધનો અનાદર-રાવણ પ્રતિ મોઘદરનો દુર્બોધ	૯૬૧
૩૫	વૃદ્ધ મંત્રી માલ્યવાનનો હિતોપદેશ-સીતા પાછી આપી રામની સાથે સંધિ કરો	૯૦૨	૬૫	કુલકર્ણનું યુદ્ધ ચડવું	૯૬૩
૩૬	માલ્યવાનના તિરસ્કાર-રાવણનો ગર્વ રામવધની પ્રતિજ્ઞા નગરજ્ઞાનો પ્રબંધ	૯૦૪	૬૬	કુલકર્ણનું પરાક્રમ-વાનરસૈન્યમાં ભગાણ	૯૬૫
૩૭	રાવણના સૈન્યબળની વ્યવસ્થા ઈત્યાદિ વિષે રામચંદ્રે મેળવેલી માહિતી	૯૦૫	૬૭	કુલકર્ણનું પ્રચડ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યના હાન	૯૬૭
૩૮	લક્ષ્મણની રામચંદ્રનું સુવેચનાસહુ	૯૦૬	૬૮	હવાલ-કુલકર્ણનું મૃત્યુ	૯૬૭
૩૯	લક્ષ્મણ અવવાકન	૯૦૭	૬૯	રાવણનો વિલાપ	૯૭૫
૪૦	યુદ્ધનું સ્થાનિય સુગ્રીવ અને રાવણનું દ્વંદ્વયુદ્ધ	૯૦૮		અનેક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ	
૪૧	યુદ્ધની તૈયારી વાઙ્ગ પ્રયોગ-રાવણને ચેતવણી-અંગતવિષ્ણુ	૯૧૦	૬૯	રાવણના બળવાન પુત્રોનું યુદ્ધ ચડવું-ભયાનક યુદ્ધ-નરાયણનું મરણ	૯૭૬
૪૨	વાઙ્ગ પ્રયોગ પર આક્રમણ	૯૧૪	૭૦	ભયાનક યુદ્ધ-દેવાતક, ત્રિશિરા, મહાદર અને મહાપાર્શ્વના વધ	૯૮૦
૪૩	વાનરો અને રાક્ષસોનું દ્વંદ્વયુદ્ધ	૯૧૬	૭૧	અતિઘણનું પરાક્રમ-લક્ષ્મણના હાથે તેનો વધ	૯૮૩
૪૪	ભગવદ્ રાક્ષસનું ઈન્દ્રજિત અદૃશ્ય	૯૧૮	૭૨	રાવણની ચિંતા રામબળની પ્રતીતિ	૯૮૭
૪૫	અદૃશ્ય રહેલા ઈન્દ્રજિતનું પરાક્રમ	૯૧૯	૭૩	રાવણનું આશ્વાસન-ઈન્દ્રજિતનું પ્રચડ પરાક્રમ-રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસૈન્યનું મૂર્ચ્છન થવું	૯૮૮
૪૬	વાનરોના શોક-રામચંદ્રમણની મૂર્ચ્છા	૯૨૧	૭૪	હનુમાનનું પ્રચડ પરાક્રમ-મૃતસંજીવની ઔષધિ-વાનરસૈન્યનું પુનરુજ્જીવન	૯૮૯
૪૭	રામ લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા-હૃદય રાવણનું કારત્તન તીતાસંતાપ	૯૨૩	૭૫	વાઙ્ગ પ્રયોગ આગ-કાળરાત્રિ રામ કરે	૯૯૪
૪૮	રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા-સીતાવિવાહ	૯૨૪			
૪૯	રામચંદ્રનું જાગ્રત થવું-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છાથી તેમને થયેલો સતાપ	૯૨૬			

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૭૬	વાનરા અને રાક્ષસોનું સંકીર્ણ યુદ્ધ-કુલ રામચંદ્રનો વધ	૯૯૭
૭૭	હનુમાનને હાથે નિકુલ રાક્ષસનો વધ	૧૦૦૧
૭૮	ખરના પુત્ર મકરાયનુ યુદ્ધે ચંડનું	૧૦૦૨
૭૯	જૂના વેરની યાદ-રામચંદ્રના હાથે મકરાસનો વધ	"

ઈન્દ્રજિતનો વધ

૮૦	ઈન્દ્રજિતનું યુદ્ધે ચંડનું	૧૦૦૪
૮૧	ઈન્દ્રજિતની કપટજાળ-રણભૂમિ પર માયાવી (કૃત્રિમ) સીતાનો વધ	૧૦૦૬
૮૨	વાનરા અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ-હનુમાન-ઈન્દ્ર જિતનું રણભૂમિમાંથી પાછા વળનું	૧૦૦૭
૮૩	સોડમૂર્ચિત રામચંદ્ર પ્રતિ વિકૃત થયેલા લક્ષ્મણના વચનો અને આશ્વાસન	૧૦૦૮
૮૪	વિભીષણે કરેલું રામનું આશ્વાસન-સીતાનો વધ થયો જ નથી	૧૦૧૧
૮૫	રામચંદ્ર અને વિભીષણ-ઈન્દ્રજિતના વધ સનધી મસંવત	૧૦૧૨
૮૬	ઈન્દ્રજિતના ૧૧મા ભંગાણ	૧૦૧૩
૮૭	ઈન્દ્રજિત અને વિભીષણ-કાકાભત્રીજનો પરસ્પર તિરસ્કાર	૧૦૧૫
૮૮	લક્ષ્મણ અને ઈન્દ્રજિત-નુમુત યુદ્ધ	૧૦૧૬
૮૯	લક્ષ્મણ અને ઈન્દ્રજિતનું ધેર યુદ્ધ-વિભીષણ અને હનુમાન આદિનું પરાક્રમ	૧૦૨૦
૯૦	લક્ષ્મણનું અદ્ભુત પરાક્રમ-ઈન્દ્રજિતનો વધ	૧૦૨૨
૯૧	રામચંદ્રના આનંદ લક્ષ્મણની પ્રશંસા	૧૦૨૬
૯૨	પુત્રમરણથી દુઃખિત રાવણનો દિવસ-સર્વ સત્તાપનું કારણ સીતા જ છે	૧૦૨૯
૯૩	રામચંદ્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ રામચંદ્રની સમૂળ વધ	૧૦૩૨
૯૪	રામસીઓના ચોક-રાવણની નિંદા	૧૦૩૪

રાવણનો વધ

૯૫	રાવણનું યુદ્ધે ચંડનું	૧૦૩૬
૯૬	સુગ્રીવનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-વિરૂપાક્ષનો વધ	૧૦૩૮
૯૭	મંદોદરનો વધ	૧૦૩૯
૯૮	પુત્રરાજ અગનું પરાક્રમ-મહાપાર્શ્વનો વધ	૧૦૪૧
૯૯	રણભૂમિ પર રામ અને રાવણનો ભેટો	૧૦૪૨
૧૦૦	રામ-રાવણનો રણસપ્તમ-લક્ષ્મણની મુચ્છા-રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા	૧૦૪૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૧	રામનો વિલાપ-લક્ષ્મણનું સાવધ થવું	૧૦૪૬
૧૦૨	રામ-રાવણનો રણસપ્તમ	૧૦૪૮
૧૦૩	રામ-રાવણનો રણસપ્તમ-રાવણ પ્રતિ રામચંદ્રનો તિરસ્કાર વચનો	૧૦૫૧
૧૦૪	ભળાવિત રાવણનો સારિય ઈપર કોપ	૧૦૫૨
૧૦૫	અગસ્ત્ય ઋષિએ રામને આપેલો પરાક્રમ- મત્ર-આદિત્યદેવ	૧૦૫૪
૧૦૬	રાવણના વિનાશના ચિહ્નો	૧૦૫૬
૧૦૭	અપ્રતિમ યુદ્ધ-‘રામ-રાવણનું યુદ્ધ તે રામ-રાવણનું જ યુદ્ધ’	૧૦૫૭
૧૦૮	બ્રહ્માસ્ત્રપ્રયોગ-રાવણનો વધ	૧૦૬૦
૧૦૯	રાવણની પ્રશંસાપૂર્વક વિભીષણે કરેલો વિલાપ-રામચંદ્રે કરેલું આશ્વાસન	૧૦૬૧
૧૧૦	રાવણની રાણીઓનું કંપાત	૧૦૬૨
૧૧૧	મંદોદરીનો વિલાપ-રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર	૧૦૬૪
૧૧૨	વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક	૧૦૬૯
૧૧૩	રામવિજયની સીતાને જાણ	૧૦૭૦
૧૧૪	રામચંદ્ર પાસે સીતાનું આગમન	૧૦૭૩
૧૧૫	સીતાના દુઃખની પરિસ્થિતિ રામચંદ્રની કંકાર વચનો	૧૦૭૫
૧૧૬	સતીની કસોટી-સીતાના અગ્નિપ્રવેશ	૧૦૭૬
૧૧૭	બ્રહ્માદિ દેવોનું પ્રમોદન-રામનું નિતિ	૧૦૭૭
૧૧૮	સતી તરીકે સીતાની ખાતરી-અગ્નિની સાક્ષી-રામચંદ્ર અને સીતાનો મેલાપ	૧૦૭૮
૧૧૯	દશરથ રાજનું દર્શન અને આશીર્વાદ	૧૦૮૦
૧૨૦	ઈન્દ્રનું વરદાન-વાતરાનું સજ્જવન થવું અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ	૧૦૮૧
૧૨૧	સત્વર પ્રયાણની ઇચ્છા-પુષ્પક વિમાન	૧૦૮૨
૧૨૨	વાનરસેન્યો સંકાર-વિમાનારાણ	૧૦૮૪
૧૨૩	અયોધ્યા પ્રતિ પ્રયાણ-માર્ગનિરીક્ષણ	૧૦૮૫
૧૨૪	ભરદ્વાજ મુનિના દર્શન-ભરત વગેરેના સમાચાર-મુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ	૧૦૮૭
૧૨૫	રામચંદ્રના આગમનની ભરતને જાણ	૧૦૮૮
૧૨૬	બ્રાહ્મવંશલ ભરત-રામકથા	૧૦૮૯
૧૨૭	ભરતભેટ-રામચંદ્રનો સંકાર	૧૦૯૧
૧૨૮	અયોધ્યામાં આનંદ-રામનો રાજ્યાભિષેક	૧૦૯૪

૭-ઉત્તરકાંડ

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	લક્ષ્મી સ્થાપનાની લોકીકત		૩૧	નર્મદાતટે રાવણે કરેલું શિવપૂજન	૧૧૬૨
૧	રામચંદ્રને શ્રીગણેશ અભિનંદન	૧૦૮૮	૩૨	રાવણનો ઉત્પાત-માહિમતી નગરીના રાજા અર્જુન સાથે મુલ-રાવણનું કેદ પકડાવું	૧૧૬૪
૨	મહર્ષિ પુલસ્ત્ય દ્વારા વિશ્વવત્સની ઉત્પત્તિ	૧૧૦૧	૩૩	પુલસ્ત્યે કરેલા રાવણનો છુટકારો	૧૧૬૭
૩	કુબેરની ઉત્પત્તિ	૧૧૦૨	૩૪	રાવણનો વાલીએ કરેલા પરાજય	૧૧૬૮
૪	રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ	૧૧૦૩		હનુમાનનું ચરિત્ર	
૫	રાક્ષસવંશની વૃદ્ધિ-લક્ષ્મીની સ્થાપના	૧૧૦૫	૩૫	હનુમાનચરિત્ર-જન્મસમયનું પરાક્રમ	૧૧૭૦
૬	દેવ-દાનવોનું મુલ	૧૧૦૬	૩૬	હનુમાનને મળેલા વરદાન અને શાપ	૧૧૭૨
૭	દેવ-દાનવનું મુલ-માલીનો વધ	૧૧૦૮		કૌસલચંદ્રનું રાજ્ય	
૮	દાનવોનો પરાજય પાતાળમાં વસવાટ	૧૧૧૧	૩૭	મહાત્મા રામચંદ્રનું ઐશ્વર્ય	૧૧૭૫
	રાવણનું ચરિત્ર			લેપક ૬ વાલી-સુગ્રીવની ઉત્પત્તિનું ઇતિહાસ	૧૧૭૬
૯	સુમારીની કન્યા કેકસી-તેના દ્વારા રાવણ આદિની ઉત્પત્તિ	૧૧૧૩	"	૭ રાવણ અને સનકુમારોનો સવાદ	૧૧૭૮
૧૦	રાવણની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ	૧૧૧૫	"	૮ રામાવતારની ભવિષ્યવાણી	૧૧૭૯
૧૧	રાવણે મેળવેલી લક્ષ્મી	૧૧૧૬	"	૯ કથાની પરપરા	૧૧૮૦
૧૨	રાવણ વગેરેનો ગૃહસ્થાક્રમ	૧૧૧૮	"	૧૦ સોત્રોને લાગે રાવણનો પરાજય	"
૧૩	રાવણનો ઉત્પાત-કુબેરની શિખામણ	૧૧૨૦	૩૮	જનકાદિ રાજાઓની વિદાયગીરી	૧૧૮૩
૧૪	રાવણનો ઉત્પાત-યક્ષો સાથે મુલ	૧૧૨૧	૩૯	વાનરો વગેરેનો સત્કાર	૧૧૮૪
૧૫	રાવણનો ઉત્પાત-કુબેર સાથે મુલ	૧૧૨૨	૪૦	વાનરો અને રાક્ષસોની વિદાય	૧૧૮૫
૧૬	રાવણનો ઉત્પાત-નંદીશરનો શાપ	૧૧૨૪	૪૧	પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન	૧૧૮૬
૧૭	રાવણનો ઉત્પાત-વેદવતીનો શાપ	૧૧૨૬	૪૨	રામચંદ્ર અને સીતાનો વિહાર	૧૧૮૭
૧૮	રાવણનો ઉત્પાત-મરુતરાજ સાથે મુલ	૧૧૨૮		સીતાજીનો વનવાસ	
૧૯	રાવણનો ઉત્પાત-અનન્નપૂર રાજાનો શાપ	૧૧૨૯	૪૩	સીતા સમધી લોકવાયકા	૧૧૮૯
૨૦	વાનરો ઉત્પાત-ભમપુરી ઉપર ચક્રાર્થ	૧૧૩૦	૪૪	વિલૂપ રામચંદ્ર અને ભાઈઓ	૧૧૯૦
૨૧	ભમપુરીમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૧૩૨	૪૫	વિલૂપ રામચંદ્ર-સીતાવાગ્દોનો નિશ્ચય	"
૨૨	ભમપુરીમાં ધમસાણ-રાવણનો વિજય	૧૧૩૪	૪૬	સીતાને વનમાં મોકલવાની ગોઠવણ	૧૧૯૨
૨૩	રસાતળમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૧૩૬	૪૭	રામે કરેલી આજ્ઞાની સીતાને જાણ	૧૧૯૩
	લેપક ૧ રાવણનો ઉત્પાત-બિલ્વિની શિખામણ	૧૧૩૮	૪૮	લોકગ્રસ્ત સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સંદેશ	૧૧૯૪
"	૨ સૂર્યલોકમાં રાવણ	૧૧૪૧	૪૯	સીતાનું વાલ્મીકિ મુનિએ કરેલું આશ્વાસન	૧૧૯૫
"	૩ રાવણનો ઉત્પાત-શ્યામાતા સાથે મુલ	૧૧૪૨	૫૦	લક્ષ્મણનું સુમત્રે કરેલું આશ્વાસન	૧૧૯૬
"	૪ ચંદ્રલોકમાં રાવણ-શિવસ્તુતિ	૧૧૪૪	૫૧	રામ અને સીતાના વિયોગનું કારણ	૧૧૯૭
"	૫ રાવણને મહાપુરુષનું દર્શન	૧૧૪૬	૫૨	લોકગ્રસ્તરામચંદ્ર-લક્ષ્મણનું આશ્વાસન	૧૧૯૮
૨૪	સૂર્યલોકમાં વિદાય અને સોનવન	૧૧૪૮		રાજ્યમાં વિયોગી કથાઓ	
૨૫	ઈન્દ્રલોકનું તપ અને કુબીરસીનું હારણ	૧૧૫૦	૫૩	પ્રજાપાતનધર્મ વિષે નૃગરાજની કથા	૧૧૯૯
૨૬	રાવણનો ઉત્પાત-રત્ના ઉપર બળાકાર	૧૧૫૨	૫૪	પ્રજાપાતનધર્મ-નૃગરાજની શાપાવસ્થા	૧૨૦૦
૨૭	ઈન્દ્રલોકમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૧૫૪	૫૫	વસિષ્ઠ અને નિમિત્તા પરપર શાપની કથા	૧૨૦૧
૨૮	ઈન્દ્રલોકમાં ધમસાણ ભજનક મુલ	૧૧૫૬	૫૬	વસિષ્ઠનો મુનદેહ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન	"
૨૯	મેઘવાદનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-ઈન્દ્રનો પરાજય	૧૧૫૮	૫૭	વસિષ્ઠ અને નિમિત્તે મુનદેહપ્રાપ્તિ	૧૨૦૩
૩૦	જાપાનું આત્મતપ-ઈન્દ્રનો છુટકારો	૧૧૬૦	૫૮	વશિષ્ઠચરિત્ર-શુભાચારનો શાપ	"
			૫૯	પુરુષે રાજ્યપ્રાપ્તિ અને રદ્દનો શાપ	૧૨૦૫

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
સેષક ૧૧ રાજયસભામાં કાર્યાર્થિને આમંત્રણ		૧૨૦૬	૮૪ વૃત્તાસુરનું વૃત્તાંત		૧૨૩૬
„ ૧૨ જ્ઞાનની ફરિયાદ અપરાધીને દડ		૧૨૦૭	૮૫ વૃત્તાસુરવધ		૧૨૩૭
„ ૧૩ ગીધ અને ધ્રુવડાની તકરાર		૧૨૦૮	૮૬ અશ્વમેધપ્રશસા-બ્રહ્મહત્યાની નિવૃત્તિ		૧૨૩૮
૬૦ ચમુન્દતટવાસી ઋષિઓનું આગમન		૧૨૧૧	૮૭ ઈલરાજનું આખ્યાન-સૌત્યપ્રાપ્તિ		૧૨૩૯
લવણાસુરનું આખ્યાન			૮૮ ઈલરાજનું આખ્યાન-ગુપ્તનો મેળાપ		૧૨૪૦
૬૧ લવણાસુરનો ઉત્પાત		૧૨૧૨	૮૯ ઈલા અને બુધદેવથી પુરુષવાનો જન્મ		૧૨૪૧
૬૨ ઋષિઓનું આશ્વાસન		૧૨૧૩	૯૦ ઈલાને પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ		૧૨૪૨
કીરામચદ્રનું રાજ્ય (નાગ)			૯૧ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય		૧૨૪૩
૬૩ લવણાસુરને હણવાની પેરવી		૧૨૧૪	૯૨ રાજા રામચદ્રનો અશ્વમેધ યજ્ઞ		૧૨૪૪
૬૪ યજુર્ધનનું મુલ્ય ચક્રુ		૧૨૧૫	૯૩ યજ્ઞપ્રસંગે વાલ્મીકિ મુનિનું આગમન		૧૨૪૫
૬૫ કલમાયપાદ રાજાનું આખ્યાન		૧૨૧૬	૯૪ યજ્ઞમહાપદમાં રામાયણનું ગાન		૧૨૪૬
૬૬ સીતાએ આપેલો પુત્રજન્મ		૧૨૧૮	૯૫ સીતાને આમંત્રણ		૧૨૪૮
૬૭ લવણાસુરના શૂલનું માહાત્મ્ય		૧૨૧૯	૯૬ સીતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી-વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા		૧૨૪૯
૬૮ લવણાસુર અને યજુર્ધન		૧૨૨૦	૯૭ સતીની આત્મશુદ્ધિ અને ભૂમિપ્રવેશ		૧૨૫૦
૬૯ યજુર્ધનનો વિજય-લવણાસુરનો વધ		૧૨૨૧	૯૮ રામચદ્રને દેવાએ આપેલું આશ્વાસન		૧૨૫૧
૭૦ મધુપુરીની સ્થાપના		૧૨૨૨	૯૯ રામચદ્રની મહતાઓનું સ્વર્ગગમન		૧૨૫૨
૭૧ યજુર્ધને સાબળેલું રાગચરિત		૧૨૨૩	૧૦૦ ગધર્વ પ્રદેશ પર ચઢાઈ		૧૨૫૩
૭૨ યજુર્ધનનું મધુપુરીમાં જન્મ		૧૨૨૪	૧૦૧ ભરતપુત્રોનો રાજ્યાભિષેક		૧૨૫૪
ધર્મરાજ્ય કેવું હોય ?			૧૦૨ લક્ષ્મણકુમારનો રાજ્યાભિષેક		૧૨૫૫
૭૩ પુત્રમરણથી દુ ખી બ્રાહ્મણનો વિલાપ		૧૨૨૫	કીરામનું સ્વચરિતકલ્પ		
૭૪ નારદજીએ કહેલું બાળમરણનું કારણ		૧૨૨૬	૧૦૩ રામચદ્ર પાસે કાળદૂતનું આગમન		૧૨૫૬
૭૫ બ્રાહ્મણના બાળકને જિવાડવાનો પ્રયત્ન		૧૨૨૭	૧૦૪ બ્રહ્મલોકમાંથી તેડું-પિતામહનો સદ્વૈભવ		૧૨૫૭
૭૬ બ્રાહ્મણના બાળકને જીવનપ્રાપ્તિ		૧૨૨૮	૧૦૫ દુર્વાસાનું આગમન		૧૨૫૮
૭૭ અગસ્ત્યને આભરણ આપનારી કથા		૧૨૩૦	૧૦૬ લક્ષ્મણનું સ્વર્ગગમન		
૭૮ અગસ્ત્યને આભરણપ્રાપ્તિ		૧૨૩૧	૧૦૭ કોણવપ્રદેશ પર લવકુશનો રાજ્યાભિષેક		૧૨૫૯
૭૯ દડ રાજાનું વૃત્તાંત		૧૨૩૨	૧૦૮ યજુર્ધનના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક		૧૨૬૦
૮૦ દડ રાજાનું દુષ્ટ કૃત્ય		૧૨૩૩	૧૦૯ રામચદ્રાદિ સર્વનું મહાપ્રસ્થાન		૧૨૬૨
૮૧ શુક્રાચારિની યાપ-દડક રાજ્યનો નાશ		૧૨૩૪	૧૧૦ નિર્વાણ-પરમ પદની પ્રાપ્તિ		૧૨૬૩
૮૨ રામચદ્રનું અશોધ્યામાં આગમન		૧૨૩૫	૧૧૧ કીરામચણ્ડમાહાત્મ્ય		૧૨૬૪
કીરામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો			રામાયણમાં કહેલા કેટલાક સ્થળો		૧૨૬૫
૮૩ રાજસૂય યજ્ઞ સંમધી ચર્યા		૧૨૩૫	વાલ્મીકિ રામાયણની સ્લોક અખ્યા		૧૨૬૬

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ક્રમ	ચિત્રનું નામ	પૃષ્ઠ
૨૨	શ્રીરામ અને સુગ્રીવની સલામ માટે પ્રતિજ્ઞા	૫૭૨
૨૩	શ્રીરામ લક્ષ્મણને આજ્ઞાપણ્યા ઓગળવા કહે છે	૫૭૩
૨૪	શ્રીરામના વિયોગે ઝૂંરી રહેલા મહાસતી સીતા અશોકવાટિકામાં	૭૩૯
૨૫	જ્યારે અમોઘ બ્રહ્માસ્ત્ર જોધું ત્યારે જ સમુદ્ર રામને શરણે થયો	૮૭૬
૨૬	લાકા જવા માગ્યો તો યોજનના સેતુ ડેવી રીતે બંધાયો ?	૮૭૯
૨૭	રાવણ સીતાજીને માત્રી નાખવા તરવાર ખેંચે છે	૧૦૩૧
૨૮	શ્રીરામવિવાહ	૧૦૪૬
૨૯	લવ—કુશ બંને ધ્યાનનિષ્ઠ મુનિ વા મીઠિનું દર્શન કરે છે	૧૨૧૮
૩૦	અરણ્યમાં લવ—કુશની રમત અને સીતાજીની દેખરખ	૧૨૨૩
૩૧	શ્રીરામવંદનની સખામાં ષષ્ઠપ્રસંગે લવ—કુશનું રામાયણગાન	૧૨૪૫
૩૨	સીતાજીનો ભૂમિપ્રવેશ	૧૨૫૧

आदिकवि महामुनि वाल्मीकि विरचित

श्रीवाल्मीकि रामायण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

४-किष्किन्धाकाण्ड

અમિ નીલી, પીળી, હરિયાત્રી તથા વૃક્ષોના ખરી પડેલા પુષ્પોથી છવાયેલ. હોવાને લીધે જાણે હાથીની ઘેર પાંખવાની ઝવેરી જ છવાયેલી હોય, એવી દેખાય છે! હે લક્ષ્મણ! આ સરોવરની આલુઆલુના સઘળા વૃક્ષો પુષ્પયુક્ત લતાઓ વડે એમરે ઢાકાયેલા જણાય છે અને તેની મોટી મોટી શાખાઓ પુષ્પા તથા ફળોના ભારથી લચી રહી છે! હે સૌમિત્ર! જો જો! આ મધ્યે વાયુ કેવો મુખરૂપ અને મદ મદ વાય છે! હું ધારુ છું કે, હવે કામને ઉત્તરજિત કરનારી વસતક્રુતુ ભેટી છે, વૃક્ષો પુષ્પો અને ફળોના ભારથી લચી રહેલા હોવાને લીધે તું નિશ્ચય જાણુ કે હવે ચત્ર માસ બેઠો છે! હે સૌમિત્ર! આ વનમાં પુષ્પોના ભારથી લચી રહેલા સુદર વૃક્ષોને તો તું જો! અહા! મેઘ જેમ જળ વરસાવે છે, તેમ આ વૃક્ષો મુગ ધણુક પુષ્પ વરસાવી રહ્યા છે! અહો! હે લક્ષ્મણ! જો તો ખરે, વાયુના જખાટા વડે કપાયમાન થતા આ વનના વૃક્ષો પૃથ્વી પર તથા શિલાઓ પર કેવી રીતે પુષ્પો વેરી રહ્યા છે! હે સૌમિત્ર! જોને આ વનનો વાયુ વૃક્ષો પરથી પડેલા, પડતા અને વૃક્ષો પર રહેલા પુષ્પોની સાથે કેવી ઝગઝગ કરી રહ્યો છે! હે વાયુ જનારે જનારે પુષ્પોથી ભરેલી વૃક્ષોની શાખાઓને કપાવે છે, યા-ત્યારે પુષ્પો પરથી જીડેલા ભ્રમરો વાયુના મુસવાના સાથે શુભરવ કરી મૂકે છે હે લક્ષ્મણ! પર્વતોની કદરામાંથી મુસવાટાભેર નીકળતો વાયુ મદોન્મત કોકિલાના ટુકાર જાણે વૃક્ષોને નચાવતા હોય અને પોતે ગાયન કરતો હોય, એવો જણાય છે! હે વાયુના જખાટાથી અત્યંત લાવતા વૃક્ષોની શાખાઓ પરમ્પર અથડાઈને ગેન્ધર્વ યદ્ધ જવાને લીધે જાણે તે વૃક્ષો એક મીનની સાથે યથાયેતા હોય, એવા જણાય છે! અહો! સદન સરખો શીતળ હોવાથી મુખકારક સ્પર્શવાળો આ વાયુ વનમાંથી પવિત્ર સુધમની માથે આવ્યો આવે છે અને સર્વ શ્રમ દૂર કરે છે! હે મધુર મુગ ધણી ભરવા આ વન

વિષે વાયુએ કપાયમાન કરેલા વૃક્ષો જાણે શુભ રવ કસ્તા ભ્રમરોની સાથે શબ્દ કરતા હોય એવા દેખાય છે! હે સૌમિત્ર! પર્વતોના શિખરો પર પુષ્પયુક્ત મનોહર મોટા મોટા વૃક્ષો જોવાને લીધે, જાણે તે પર્વતોએ પેતાના મસ્તક પર મુકટ ધારણ કર્યો હોય, એમ જણાય છે! અહો! જોના શિખરો પર પુષ્પો છવાઈ ગયેલા છે, એવા આ વનમાંના વૃક્ષો વાયુના મપાત્રથી કપાયમાન થવાને લીધે તથા ભ્રમરોના શુભરવને લીધે જાણે એક સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા હે વ એમ જણાય છે! હે

હે ભાઈ! ચોતરફ જોના પીળા પુષ્પ વાળા આ કરેણના વૃક્ષો તો તું જો! અહો! તે સુવર્ણના રંગના પીશણુગ રેલ પીતાખરધારી પુરુષેના જેવા જ ચોભે છે હે સૌમિત્ર! નાના પ્રકારના કોકિલા અદિ પક્ષીઓના મધુરા નાદ વાળો આ વસતક્રુતુનો સમય સીતાશ્રી વિયોગ પામેના, જે હું, તેન શોકમાં ખરેખર વૃદ્ધિ જ કરે છે ૨૧ ૨૨ અહો! શોકબ્યાસ થયેલા મને કામદેવ અતિશય સતાપે છે અને મારી આવી દીન દક્ષા જોઈ આનંદમાં ગરક થયેલો આ કોત્રિવપક્ષી જાણે મારી સ્પર્શ કરતો હોય તેમ જોઈ વધારે ટોકા કરી રહ્યો છે ૨૩ હે લક્ષ્મણ! આ રમ્ય જળપ્રવાહ વિષે દરનારે જળકુકડો મને કામપીડિત જોઈ અતિશય હર્ષ પામે છે અને વારવાર શબ્દ કરીને જીલગા મને વધારે શોક ઉપજાવે છે પૂર્વે આપણા આશ્રમ વિષે રહેલી સીતા બધા જ જળકુકડોના શબ્દ સાભળતી ત્યારે ઘણા જ હર્ષથી તેને જોવા સારું મને જોવાની અત્યંત આનંદ પામતી હતી ૨૪ ૨૫ હે તાત! નાના પ્રકારના શબ્દ કરનારા બીજા પક્ષી અનેક પક્ષીઓ ચોતરફથી બીડી આવી વૃક્ષો, શુભો તથા લતાઓ ઉપર ખેને છે અને ઇચ્છામાં આવે ત્યારે પાછા બીડી બન છે તે તું જો ૨૬ હે સૌમિત્ર! તું જો, પોતપોતાના બૃધમાં જોવાને લીધે આનંદિત બનેલા તથા ભ્રમરોના શુભરવ સાભળી હર્ષિત

થયેલાં મધુર સ્વરવાણી પક્ષીઓનાં નર-માદા
આ પંપાતટ પર કેવી કીડા કરી રહ્યાં છે!
અહો! આ સરોવરના તટ ઉપર જાતજાતનાં
પક્ષીઓનાં ટોળેટોળે એકઠાં થયેલાં છે!
અહા! આ વૃક્ષો પર રહેલાં કોકિલા વગેરે
પક્ષીઓ પોતાના મધુર સ્વર વડે મારી કામ-
ખીડાને વધારે ઉત્તબ્ધિત કરે છે. ખરેખર, આ
અશોકવૃક્ષના શુભાશીર્વાચનવાળા, જામરેશના
શુભરવદ્ધી ભડભડાટશબ્દવાળા તથા નવાંકુર-
દ્ધી બવાળાઓવાળા વસંતઋતુદ્ધી અગ્નિ મને
બાળી નાખશે! હે સૌમિત્રિ! ઝીણી ઝીણી
પાંપણાથી શોભીતાં મેત્રવાળી, મધુર ભાષણ
કરનારી અને સુંદર કેશવાળી મારી પ્રિયા
જનનીને જોયા વિના હવે મારે જીવંતે શું કરજું
છે? હે નિર્દોષ લક્ષ્મણ! વનને શોભાવનારા આ
વસંતઋતુના દિવસો કે જોને વિશે કોકિલાઓ
પોતાના મધુર શબ્દો વડે આખા વનને ગભવી
મૂકે છે, તે મારી પ્રિયાને અત્યંત પ્રિય છે!
અરેરે, આ વખતે હું મારી પ્રાણપ્રિયાને જોઈ
શકતો નથી, તેથી કામખીડાને લીધે ઊપજેલા
અને વસંતઋતુની રમણીયતા આદિ શુંબોને
જોવાથી વૃદ્ધિ પામેલા શોકદ્ધી અગ્નિ થોડા
સમયમાં જ મને બાળી ભરમ કરશે! અરેરે,
હાય! હું મારી પ્રાણપ્રિયા વેદેહીને જોઈ શકતો
નથી; પરંતુ માત્ર રમણીય વૃક્ષોને જ જોઈ છું.
તેથી મારા મનમાં પ્રકટેલો કામ તથા શોક
પ્રતિપણે વધતો જ જાય છે! અરે, વારંવાર
પરસ્પેષા આળી શરીરને મલિન કરનારી આ
વસંતઋતુ, હરિણના જમ્બાનાં મેત્ર સરખાં
મેત્રવાળી સીતા અને દૂર એવા ચત્ર માસને
વનને વાણુ-એ વણે ચિતા તથા શોકમાં રહેલા
મને અત્યંત સંતાપે છે! અહો! આ મહમત્તા
મયુરો કે જે પોતાનાં પીંછાં પવન વડે ઊડતાં
હોવાને લીધે જાણે ક્ષતિકના જડખામાં જ રહ્યાં
હોય એવા જાણાય છે, તે પોતાની મયુરીઓની
સાથે અદ્વીતહી નૃત્ય કરતા કેવા શોભી રહ્યા
છે! પણ રે, તેઓ કામખીડિત એવા મને તો

વિશેષ ખીડા કરનારા જ છે! હે લક્ષ્મણ! પેલા
પર્વતના શિખર પર નૃત્ય કરતા મયુરની
પાસે તેની હેલ ઝામાતુર થવાને લીધે કેવી નૃત્ય
કરી રહી છે! અરે, જ્યારે એ હેલ નૃત્ય કરતી
કરતી દૂર ખસી જાય છે, ત્યારે તેને વિશે જ
આસક્ત મનવાળો તેનો ભત્તા મયુર પોતાની
પથરંગી પાંખો ૧૧ઠાવીને તથા મધુર ગેલકા
કરીને બાળે મારા ઉપહાસ જ કરતો હોય જેમ
તે હેલની પાછળ દોડી જાય છે! અહો! એથી
હું ધારું છું કે, ખરેખર, આ વખતમાં એ
મયુર ભાષણશાળી છે; કેમ કે તેની પ્રિયાનું કોઈ
સક્ષરો હરણુ ક્યું નથી અને તે પોતાની સ્ત્રીની
સાથે આ રમ્ય વનમાં આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરી
રહી છે! ખરેખર, આ વસંતઋતુના ચત્ર
માસને વિશે સીતાનો વિયોગ મને વણો જ
હુ:સહ થઈ પડ્યા છે. ૨૦-૪૧ હે લક્ષ્મણ! જોને,
તિયંક(પશુ-પક્ષી)યોનિ વિશે પણ સ્ત્રી-પુરુષો-
ની પરસ્પર કેવી પ્રીતિ હોય છે! અહા! પેલી
હેલ અતિશય પ્રીતિને લીધે નિરંતર પોતાના
ભત્તા મયુરની પાસે જ રહે છે; ૪૨ તે જ પ્રમાણે
જે વિશાળ મેત્રવાળી મારી પ્રિયા સીતાનું હરણુ
ન થયું હોત તો તે પણ અતિશય પ્રીતિને
લીધે મારી પાને જ રહેત! ૪૩

હે લક્ષ્મણ! જો આ વસંતઋતુને વિશે
પુણ્યના ભારને લીધે તચ્ચી રહેલાં વૃક્ષો પરથી
પૃથ્વી પર ઉપસાઉપરી ખરી પડતાં પુષ્પો પણ
સીતાનો વિયોગ થયેલો હોવાથી મારે તો
નકામા જ છે. ૪૪ અરે, આ વૃક્ષોનાં રંગોળેરંગી
સુંદર પુષ્પો જામરેશ સંહિત પૃથ્વી પર પડીને
નકામાં જાય છે. ૪૫ અહો! વસંતઋતુને લીધે
હર્ષિત થયેલાં આ પક્ષીઓ ટોળે મળીને બાળે
એકબીજાને બોલાવતાં જ હોય જેમ શબ્દ
કરી રહ્યાં છે! અરે, તે પણ મારા મનમાં તો
કામની વૃદ્ધિ જ કરે છે! ૪૬ અરેરે, હાલમાં
મારી પ્રિયા જનની ક્યાં હશે? તે જ્યાં વસતી
હશે, ત્યાં પણ જો વસંતઋતુ હશે તો ખરેખર તે
પણ પરવશ થઈ મારી પેઠે જ શોધ કરતી હશે! ૪૭

પણ ના ના, જો મારી નીલકમળતુલ્ય નેત્રવાળી સીતા જ્યાં વસતી હશે ત્યાં આ સમયે વસંત-ઋતુ નહિ જ હોય; કેમ કે જો વસંત હોય તો તે મારા વિના એકલી કેવી રીતે રહી શકે! ૧૮ કદાચ સીતા રહે છે ત્યાં વસંતઋતુ હોય, તો પણ શત્રુઓને વશ રહેલી એ સુશ્રોણી સીતા શું કરી શકે એમ હતી? ૧૯ અરેરે, હાય! હાય! જો કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી અને મધુરભાષિણી મારી પ્રિયા શ્યામા સીતા વસંત-ઋતુના દિવસોમાં મારા વિરહને લીધે અવશ્ય પોતાના છવિતને ત્યજી દેશે! ૨૦ હાય, માસ મનમાં દહ નિશ્ચય છે કે, મારા વિયોગ પામેલી સાધ્વી સીતા એકલી રહી કદી પણ છવી શકે એમ નથી, ૨૧ કેમ કે જેવો મારો દહ ભાવ તેને વિષે છે તેવો જ તેનો મારા પર છે. ૨૨ હેતાત! આ પુષ્પોની સુગંધને વહન કરનારો અને સુખકારક સ્પર્શવાળો હિમ જેવો શીતળ વાયુ નિરંતર પ્રિયાનુ જ ચિતન કરતા એવા મને અગ્નિ સરખો ઉષ્ણ દુઃખ આપનારો થઈ પડ્યો છે. ૨૩ અહો! પૂર્વે જ્યારે સીતા સહિત હતો ત્યારે જેને હું સુખરૂપ માનતો તે જ વાયુ આજે સીતાથી વિયોગ પામેલા એવા મને શોક ઉપલવે છે. ૨૪ અરે! જ્યારે હું સીતા પહિત હતો, ત્યારે આ કાકપક્ષી બંધે અમારો ભાવિ પતિ-પત્નીનો વિયોગ જ સૂચવતો હોય એમ આકાશમાં ચોતરફ બીડી ભયંકર શબ્દ કરતો હતો અને હવે પાછો તે જ પક્ષી વૃક્ષ પર બેસી હર્ષપૂર્વક શબ્દ ઉચ્ચારે છે; તેથી અમારો પતિ-પત્નીનો સંયોગ થવાનો હોય એમ જણાય છે. ૨૫ અરે, હું તો માનું છું કે, મારી પ્રાણપ્રિયાનુ હરણ કરાવનાર આ કાકપક્ષી જ છે અને હવે વેદેહીના સમાગમને અર્થે મને અહીંથી પ્રયાણ કરવાનું મન્યવનાર પણ તે જ છે. હેલક્ષ્મણ! આ પુષ્પના બારથી લચી રહેલાં વૃક્ષો પર બેસી શબ્દ કરતા નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના મદની વૃદ્ધિ કરનારા કહોડને તું સાંભળ. હે ભાઈ! જો તો ખરો, જેમ મદગત અનેવી પોતાની પ્રિયા પ્રયે કામી

પુરુષ દોડી જાય છે, તેમ વાયુએ કંપાવેલો તિલકવૃક્ષની મંજરી પ્રત્યે આ ભ્રમર સપાટાખંધ ચાલ્યો આવે છે! ૨૬-૨૮ અરે, આ અશોકવૃક્ષ તો બિલકું કામી પુરુષોને વધારે શોક ઉપ-ભવનારું છે! જોને, પવનથી કંપેલા પોતાના શુરછો વડે તે બંધે મારો તિરસ્કાર કરતું હોય એમ દેખાય છે! ૨૯ હે લક્ષ્મણ! ચોમેર આર આવવાને લીધે મુશોભિત થયેલા આ આંખાનાં વૃક્ષો અંગરાગને ધારણ કરનારા તથા જેઓનાં ચિત્ત રતિકીડામાં આસક્ત છે એવા કામી પુરુષોના જેવાં દેખાય છે? ૩૦ હે લક્ષ્મણ! આ પંપાસરોવરની રંજિત્યામણી વનપંક્તિઓને વિષે પોતાની સ્ત્રીઓ-કિત્તરીઓ સહિત કિત્તરો આમ-તેમ વિચરી રહ્યા છે, તેઓને તું જો. ૩૧ હે નરશ્રષ્ઠ! જો તો ખરો, આ પંપાના જળને વિષે ચોમેર બાળસૂચની પેઠે ખીસી રહેલાં ઉત્તમ સુગંધવાળાં રક્ત કમળો કેવાં શોભી રહ્યાં છે! ૩૨ અહો! પ્રવેત, રક્ત આદિ રંજિતરંગી કમળોવાળું, નિર્મળ જળશ્રી ભરેલું અને હંસ તથા કારંડવ પક્ષીઓએ સેવેલું આ પંપાસરોવર કેવું શોભી રહ્યું છે! ૩૩ અહો! ભ્રમરોએ જેના પરાગને ઉરાટ્યો છે એવાં બાળસૂચ સમાન પ્રકાશી રહેલાં કમળો વડે ચોમેર વ્યાપ્ત થયેલુ આ પંપાસરોવર કેવું રંજિત્યામણું દીસે છે! ૩૪ આ સરોવર મધુર સ્વરવાળી કોકિલાઓથી, ચિત્ર-વિચિત્ર વનોથી તેમ જ જળપાન કરવા આવતાં હાથી તથા મૃગનાં ટોળાંથી અત્યંત શોભી રહ્યું છે! ૩૫ હે લક્ષ્મણ! આ સરોવરના નિર્મળ જળ ઉપર જ્યારે પવનના સપાટા આવે છે, ત્યારે તેમાં ઉત્પન્ન થતો મોટી મોટી લહરીઓના અથડાવાથી કંપાયમાન થયેલાં કમળો કોઈ આર રીતની જ શોભા આપે છે! ૩૬

અહો! કમળની પાંખડી સરખાં વિશાળ નેત્રોવાળી મારી પ્રિયા સીતા કે જેને નિરંતર કમળો ઘણું જ પ્રિય છે, તેને જોયા વિના મને છવવું રુચતું નથી. ૩૭ અહો! કામદેવ ઘણો જ કુટિલ સ્વભાવનો છે કે જે અત્યંત પ્રિય બોલનારી

અને રાક્ષસથી હરાઈ જવાને લીધે પુનઃ પ્રાપ્ત થવી હુલ્લેખ એવી મારી પ્રિયાતુ' મને વારંવાર સ્મરણ કરાવે છે।^{૧૮} અરે, વનમાંનાં વૃક્ષોને પુષ્પોની સમૃદ્ધિથી સુશોભિત કરનારી આ વસંતઋતુ જો મને અધિક દુઃખ આપતી ન હોત, તો એકાએક આવી પડેલા એકલા કામ-વેગને તો હું સહન કરી શકત।^{૧૯} અહો! સીતાની સાથે વસતાં મને પૂર્વે જે જે વસ્તુઓ રમણીય લાગતી હતી, તે સઘળી આજે સીતાના વિયોગથી અરમણીય (ન ગમે એવી) થઈ પડી છે।^{૨૦} હે લક્ષ્મણ! આ કમળની પાંખડીઓ કામને ઉત્તેજિત કરનારી છે, તોપણ સીતાના નેત્ર સરળી હોવાને લીધે તેને જોવા માટે મારી દષ્ટિ વારંવાર લોભાય છે।^{૨૧} અહો, કમળોના પરાગ વડે મિશ્રિત થવાથી શીતળ તથા મુગંધયુક્ત થયેલો અને વૃક્ષોમા અથડાઈ નીકળવાને લોધે મંદમંદ વાતો આ મનોહર વાયુ ખરેખર મારી પ્રાણપ્રિયા સીતાના નિઃશ્વાસ સરળો જ લાગે છે।^{૨૨} હે સૌમિત્રિ! આ પાંપાસરોવરના સામા કિનારા પર આવેલા પર્વતના શિખર ઉપર પુષ્પોના લારથી લચી રહેલી પેલો કરેણ વૃક્ષોની શાખાઓ કેવી શોભી રહી છે।^{૨૩} અહો! નાના પ્રકારની જેરુ આદિ ધાતુઓથી શોભતો આ મોટો પર્વત વાયુના સપાટા વડે હજારો પંચરંગી રંગને ઉત્પન્ન કરે છે।^{૨૪} હે સૌમિત્રિ! આ સામે દેખાતા પર્વતનાં શિખરો પોતાના ઉપર જિગેલાં પાંદડાં વગરનાં અને ચોતરફ પુષ્પોથી ઢંકાયેલાં ખાખરાનાં વૃક્ષોને લોધે જાણે અગ્નિ વડે ચોમેરથી સળગી જિજ્ઞાંસ હોય નહિ, એવાં જણાય છે।^{૨૫} વળી હે લક્ષ્મણ! જોને, આ પાંપાસરોવરનું જ જળ પીને મોટાં થયેલાં તેના તીર પરનાં મીઠાં મુગંધવાળાં માલતી (બૂઈ), મલ્લિકા, પદ્મ, કરવીર, કેતકી, નગોદક, પીળાં પુષ્પવાળી લતા, માતુલિંગ (ખિલ્લેર), લિપ્તુડી, બટમોગરો, ચિરમિલવ, મહુડી, તમર, ખજૂલ, ચંપો, તિલક, નાગકેસર, પદ્મપર્ણી અને નીલ અશોક ત્રણે વૃક્ષો પુષ્પિત થવાને લીધે કેવાં

શોભી રહ્યાં છે! તથા પર્વતોની તળેટીને વિશે જિગેલાં, સિંહની કેશવાળી સરખાં પીળા વર્ણનાં લોદ્ધ, અંકોલ, કુરંટ, લીમડા, આંબા, પાટલ તથા કોવિદાર આદિ વૃક્ષો કળીકૂલીને કેવાં રળિયામણાં લાગે છે! તેમ જ પર્વતનાં શિખરો પર જિગેલાં નારંગી, અભૂંન, પીળા વર્ણનાં પુષ્પવાળી કેતકી, શ્લેષ્માતક, કાંટેસળી, સીસમ, માવડો, શીમળો, ખાખરો, સ્ફત કુરખક, તિનિથ, જ્યૌતિષમતી, ચંદન, સ્વંદન, હિંતાલ, બીજી જાતનાં તિલકવૃક્ષ તથા નાગવૃક્ષ વગેરે જાત-જાતનાં વૃક્ષો પુષ્પના ગુચ્છોથી કેવાં શોભી રહ્યાં છે! અહો, હે લક્ષ્મણ! આ પાંપાસરોવર પરનાં સઘળાં પુષ્પિત વૃક્ષોને પુષ્પભારથી લચેલી લતાઓ વીંટાઈ વળી છે, તેને તો તું જો! અહો! જેમ કોઈ મદમત થયેલી મુંદરી પોતાના પતિના શરીરને લપટાઈ જાય, તેમ આ લતાઓ વાયુથી કંપતી શાખાઓવાળા પાસેનાં વૃક્ષોને લપટાઈ જાય છે! અહો, અનેક જાતના રસોના સ્વાદથી જાણે હર્ષિત થયેલો હોય એવો આ વાયુ એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ પ્રત્યે, એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં અને એક વનમાંથી બીજા વનમાં એમ સર્વત્ર વાય છે, હે લક્ષ્મણ! આ વનને વિશે મધુર ગંધવાળાં કેટલાંક વૃક્ષો પુષ્પભારથી લચી રહેલા છે, ^{૨૬-૨૭} અને કેટલાંક માત્ર સુશોભિત કરી જોડાઈ વ્યાસ હોવાને લીધે સ્થામવર્ણી દેખાય છે. 'આ મધુર છે, આ સ્વાદુ છે તથા આ પ્રકુલિત છે;' એ પ્રમાણે રાગાસક્ત થયેલો જમર મધુના મુગંધમાં લુપ્થ થવાથી આ સરોવરનાં વૃક્ષોના પુષ્પગુચ્છો પર ભેમે છે અને વળી શુંભરવ કરતો બીડીને બીજા પુષ્પગુચ્છો પ્રત્યે જાય છે. ^{૨૮, ૨૯} પોતાની મેળે ખરી પડેલાં પુષ્પોથી છવાયેલો આ ભૂમિ કામી પુરુષોને શયન કરવાને ણિછાવેલો શય્યાના જેવી દેખાય છે! હે સૌમિત્રી! આ પર્વતની તળેટીને વિશે તો પીળાં, રાતાં તથા સ્થામ આદિ અનેક વર્ણનાં રંગબેરંગી પુષ્પોના ઢગલા પડેલા હોવાને લીધે જાણે નાના પ્રકારની શય્યાઓ જ ન બની

રહી હોય, એમ જણાવ છે ૧૮૮, ૧૮૯ હે સૌમિત્રી ! આ વસતત્ક્રતુ વિષે વૃક્ષો પર ખીલી રહેલા પુષ્પોની સમૃદ્ધિને તો તું જો ! અહો ! આ ચૈત્ર માસમા તો પુષ્પગુચ્છોથી ખીચોખીચ ભરેલી શાખાઓવાળા વૃક્ષો જાણે પરસ્પર ન્પર્ધા જ ન કરતા હોય, એમ ખોલી રહ્યા છે વળી હે લક્ષ્મણ ! તે વૃક્ષો પોતાના પર ભમતા ભમરોના ગુન્હાને વીધે જાણે એકબીજાને બોલાવતા જ ન હોય, એવા જણાય છે ! અરે, આ કારકુલ પક્ષી તે મારા કામને ઉત્તેજિત કરવાને અર્થે જ નિર્મળ જળમા ન્વેશ કરીને પે તાની જાની સાથે રમણ કંટે છે ૧૮૯-૧૯૦ હે લક્ષ્મણ ! આ પ પા* મદાકિની નદીના જેવા જ ઉત્તમ તથા જગવિખ્યાત ગુણોવાળી છે અને તેનું મનોહર સ્વરૂપ યોગ્ય છે ૧૯૧ હે રઘુશ્રદ્ધ લક્ષ્મણ ! જો મને મારી પ્રિય પત્ની સીતાના આ અંગે દર્શન થાય અને જો હું તે સાધ્વી સહિત અહીં જ નિવાસ કરું, તો પછી ઇન્દ્રની અમર વતીને કિંવા આપણી અયોધ્યાનગરીને પણ ઇન્દ્ર નહિ ૧૯૨ અહો ! આની રમ્ય હરિયાળી પૃથ્વીને વિષે જો હું મીતાની સાથે રમણ કરું તો મને કંઈ પણ ચિંતા અથવા અન્ય સુખની ઇચ્છા થાય નહિ ! અહો ! આ વનમાના વિવિધ પ્રકારના પર્વો તથા પુષ્પોવાળા વૃક્ષો કાન્તા વિનાના મને ચિંતા કરાવે છે ૧૯૩ હે સૌમિત્રી ! જો તો ખરો, શીતળ જળવાળુ આ પ પાસરેવર નાના પ્રકારના કમળોથી અને ચક્રવાક, કારકુલ, મદૂક, કૌચ વગેરે પક્ષીઓ તથા મૃગાદિ પશુઓથી અધિક શોભી રહ્યું છે ! ૧૯૪ અહો ! આ હર્ષિત થયેલા જાતજાતના પક્ષીઓ કમળ સરખા નેત્ર વાળી અને ચક્ર સમાન મુખવાળી મારી પ્રિયા મીતાનું અમરણ જરાવીને મારા મનમા કામનું ઉદ્દોષન કંટે છે ! જો, જો, પેલા વિચિત્ર પર્વત શિખરોને વિષે પોતાની સ્ત્રી-હરિણીઓ સાથે ક્રોડ કરતા હરિણો મારી મૃગ સમાન નેત્રવાળી પ્રિયા જાનવીથી વિયોગ પામેલા મારા ચિત્તને

વધારે ખેદ પમાડે છે ૧૯૦, ૧૯૧ અરે, મદમત પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને અલ્પત રમણીય એવા આ પર્વતશિખર વિષે જો હું મારી પ્રિયાને લેવા પામું તો જ ભાગ્યવાન કહેવાઉં ૧૯૨ હે સૌમિત્રી ! સુમધનમા સીતા જો મારી સાથે રહી, આ પ પાના શીતળ પવનને સેવે, તો જ મારું જીવિત સફળ ગણાય ! હે લક્ષ્મણ ! જે પુરુષ પોતાની સુદરી સહિત કમળના સુગંધને વહન કરનારા અને શોકને શમાવનારા આ પ પાના પવિત્ર પવનનું સેવન કંટે છે, તેને જ ધન્ય છે ૧૯૩, ૧૯૪

અરેરે ! ! શત્રુને વશ પડેલી અને કમળ સમાન નેત્રવાળી મારી પ્રિયા શ્યામા-સીતા મારે વિયોગ પામીને પોતાના જીવિતને કેમ કઠીને ધારણ કરતી હશે ૧૯૫ અરે, વનમાથી ઘેર ગયા પછી, ધર્મશ તથા સત્યવાદી જનક રાજા મને મીતાનું કુશળ પછશે ત્યારે મનુષ્યોની સલા વચ્ચે હું તેમને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ ૧૯૬ અહો ! ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી સીતા, કે જે પિતાએ વનમા કાઢેલા મારા સરખા મદ ભાગ્યવાળા પતિની સાથે વનમા આવી હતી, તે મારી પ્રિયા સીતા હાવમા ક્યા હશે ૧૯૭ હે લક્ષ્મણ ! રાજા બ્રહ્મ થવાને લીધે વિકળ થઈ ગયેલા મારી સાથે જે વનમા આવી હતી તે સીતા વિનાનો થયેલો હું હવે દીનની પેઠે કેમ કરી છુટી શકું ૧૯૮ હાય ! તેનું સુન્દર, કમળ સમાન નેત્રવાળું, ઉત્તમ સુગંધવાળું અને નજી રહિત નિર્મળ મુખ જોયા વિના હવે મારી મતિ મ ગાય છે ! અરેરે, જો લક્ષ્મણ ! મદ મદ હારથયુક્ત ગુણવાળા, મધુર અને હિતરૂપ એવા મીતાના વાક્યો હવે હું ક્યારે સાંભળીશ ? અહો ! મારી પ્રિયા સાધ્વી મીતા વન વિષે મહાન દુઃખ પામવા છતાં પણ કામપીડિત એવા મારી સન્નિધિ જોઈને તો જાણે દુઃખ વગરની તથા હર્ષિત જ હોય એવી રીતે મધુરા વચનો પ્રાપ્તી હતી ૧૯૯, ૨૦૦ હે લક્ષ્મણ ! આપો ત્યારે અયોધ્યા જઈશું, ત્યારે શુદ્ધ

મનવાળા મારા માતૃશ્રી કૌશલ્યા સીતાને નહિ
જોઈને પૂછશે 'હે રામ! મારી વહુવાર સીતા
ક્યા?' ત્યારે હે લાઈ! હું તેમને શે પ્રતુત્તર
આપીશ ૧૧૧ માટે હે લક્ષ્મણ! હવે તો તું
એકવેળ જ અયોધ્યા પ્રત્યે પાછો જા અને લાઈ
ઓ પર પ્રીતિવાળા ભરતને મળ જનકાત્મજ
સીતા વિના હું તો કોઈ પણ પ્રકારે જીવી શકું
એમ નથી ૧૧૩

એ પ્રમાણે અનાથની પેઠે વિલાપ કરતા
મહાત્મા રામચંદ્ર અતિશય શોકાવેગને લીધે
મૂર્ચ્છિત સરખા થઈ ગયા રામચંદ્રની એવી દશા
જોઈને તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે તેમનું સાત્વન
કરવા અર્થે યોગ્ય અને યથાર્થ વચનો કહેવા
માડ્યા ૧૧૪

લક્ષ્મણે કહ્યું 'હે પુરુષોત્તમ રામ! તમારું
કલ્યાણ થાઓ તમે શોકને ત્યાગ કરી ધૈર્ય
ધારણુ કરો, કેમ કે તમારા સરખા શુદ્ધ અત
કરણવાળા પુરુષોની મતિ આવી રીતે શોકને
લીધે કઠી પણ મદ થવી ઘટતી નથી ૧૧૫

સ્મૃત્યા ત્રયોગર્જં દુઃખ ત્યજ સ્નેહ પ્રયે જને ।
અતિસ્નેહપરિવ્રજાઙ્ગલિતોદ્ગ્રંપિ રથને ॥

હે ભાઈ! તમે વિયોગથી થતા હું ખોતું
અમરણુ કરી પ્રિય જનો પરના સ્નેહનો ત્યાગ
કરો ઘણા સમય સુધી સ્નેહ (તેલ-રી વગેરે
રસ) નું અવલબન કરવાથી તો જળમા ભિન્ન થઈ
રૂની દિવેટ પણ બને છે ૧૧૬ હે રાઘવ! સીતાનું
હરણુ કરનાર રાવણુ કદાચ પાતાળમા જશે કિંવા
એથી પણ અધિક ગુસ્સા સ્થળે જશે, તો પણ તે હવે
કોઈ પણ પ્રકારે જીવતો રહેશે નહિ, ૧૧૭ પણ
હે આર્થ! પ્રથમ તો આપણે તે (રાવણુ) નો
પૂરેપૂરો પત્તો મેળવવો જોઈએ દુરાત્મા રાક્ષસ
રાવણુનું નિવાસસ્થાન અ પણા બાણવામા આવ્યું
જોટલે તો તેને મૂંઝોલો જ નહોતો ૧ કાંતો એ હુદ
આપણા ભયથી સીતાને છોડી દેશે કિંવા આપણા
હાથથી સ આમમા મરણુને શરણુ થશે । હે આર્થ
આતા । કદાચ તે રાવણુ સીતાને આપણે સ્વાધીન
ન કરતા તેને લઈને દિતિ (પૃથ્વી) ના ગર્ભમા

ભરાઈ જશે, તો ત્યા જઈને પણ હું તેનો વધ
કરીશ હે કલ્યાણરૂપ વરીલ બધું । તમે આવી
દીન સરખી મતિનો ત્યાગ કરી સ્વસ્થ થાઓ
તમે બાહોજ છો કે, જેઓ નો અર્થ નષ્ટ થયો
છે એવા પુરુષો ઉદ્યોગ કર્યા વિના પુન તે અર્થને
મેળવી શકતા નથી ૧૧૮-૧૨૦ હે આર્થ !

उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्पर बलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥

સર્વ પ્રકારના કાર્યો ઉત્સાહથી જ સિદ્ધ
થઈ શકે છે, સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરવામા એકલો
ઉત્સાહ જ બળવાન છે, આ જગતમા ઉત્સાહના
કરતા ખીણુ અધિક બળ કઈ જ નથી ઉત્સાહી
પુરુષને વૈવેક્ય વિષે ઝઘ્ઘ પણ દુર્વ નથી ૧૨૧
હે ભયેષ બધું ! ઉત્સાહવાળા પુરુષો ગમે તેવા
દુર્ધર્ત કાર્યોમા પણ મૃ આતા નથી, માટે આપણે
પણ ઉત્સાહનો આશ્રય કરી ઉદ્યોગ કરીશું, તો
સીતાને નિશ્ચય મેળવીશું ૧૨૨ હે આર્થ ! તમે
તમારી કામવૃત્તિનો ત્યાગ કરો અને શોકને
પછવાડે મૂકો શું તમે મહાત્મા અને કૃતાત્મા
એવા તમારા આત્માને નથી બાણુતા ૧૨૩

મહાત્મા લક્ષ્મણના વરત સાક્ષી શોકને
લીધે અચેતન સરખા થયેવ શ્રીમાન રામચંદ્ર
તરત / શોક તથા નેહાનો ત્યાગ કરી ધર્મનું
અનવબન કયું ૧૨૪ પછી અચિત્ત્ય પરાકર્મી
રામચંદ્ર લક્ષ્મણ સહિત અવનશ્ચિત્ત વાયુથી
ક પતા વૃક્ષોવાળા રમણીન પાસગેવરનું અતિ
ક્રમણુ કરી સ્થાનમૂક પર્વત તરફ આવવા
માડયું ૧૨૫ લક્ષ્મણના યથાર્થ વચનોને વિચારી
શાત થયેલા, પરતુ અતિશય હુ પાવેગને લીધે
ઉદ્વેગ પામેલા મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાના કર્નિય
બધું લક્ષ્મણની સાથે અનેક ઝરણા તથા
ક દરાઓવાળા અદ્ભુત વનનું અવલોકન કરતા,
સ્થાનમૂક પ્રત્યે ચાલ્યા આ સમયે મહોન્મત્ત
હસ્તીના સરખી ગતિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે
જે નિરંતર અવ્યચ્ચિત્ત પોતાના વરીલ બધું
રામચંદ્રને અતુરૂં પડે તેવી જ ચેષ્ટા કરતા
હતા, તે ધર્મ તથા બળ વડે રામચંદ્રનું રક્ષણ

કરવા માટે તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા ૧૨૬, ૧૨૭

ચાલતા ચાલતા એ બંને વીરો કેટલીક વારે ઋષ્યમૂક પર્વતની સમીપ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેઓ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવની દૃષ્ટિએ પડ્યા તેઓનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોતા જ મહા બળવાન સુગ્રીવ ‘અરે, મારો વિનાશ કરવા સારું વાનીએ જ એમને પોકાર્યા હશે એમ ધારી અત્યંત ત્રાસ પામ્યો અને ભયને લીધે તેણે ખાનપાન વગેરે ન શેષાઓ મૂકી દીધી ૧૨૮ ઋષ્યમૂક પર્વતની નજીકમાં વિચરતા બંને ભાઈઓને જોઈને, ચિતાતુર થયેલા સુગ્રીવ અત્યંત ખેદગ્રસ્ત થયો અને ભયને લીધે તેનો સઘળો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો ૧૨૯ વળી ત્યાં વસતા બીજા વાનરો પણ મહાતેજસ્વી સમ-લક્ષમણને જોઈને ‘એઓને વાનીએ કે ક’યા હશે’ એવા ભયથી ત્રાસ પામ્યા અને ત્રાસ ભાગ કરી વાનરોના આશ્રયસ્થાન-મતંગ ઋષિના પવિત્ર આશ્રમમાં સતાવા લાગ્યા ૧૩૦

શ્રી રામ મોહ મહામુનિગીત અભિન્યાસ વનના કિં માકાડમાં ૧૩૧ સંવત

સર્ગ ૨જો

રામ-લક્ષ્મણને જોઈને સુગ્રીવની શંકા-હંતુમાનને પ્રબોધન

તૌ તુ દૃષ્ટ્વા મહાત્માનાં આતરુ રામલક્ષ્મણા ।
વરાયુષ્વરોઃ કીરો સુમાર શક્તિભોગમવત્ ॥ ૧ ॥

ધનુષ્ય-બાણ વગેરે ઉત્તમ આયુધો ધારણ કરનારા મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણ બંને ભાઈઓને ઋષ્યમૂક પર્વત ભણી આવતા જોઈને તેમને ‘વાતોએ મોકલ્યા હશે એવી શંકાથી વહવળ થયેલા સુગ્રીવ પોતાના મનમાં બહુ ઉદ્વેગ પામ્યો અને ભયને રીધે ‘હવે શું કરવું?’ એમ વિચારતો ચોમેર દૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેને કાંઈ સૂઝ પડી નહિ ૧’ ઋષ્યમૂક પર્વત પરથી સુગ્રીવ પોતાની તરફ આવતા બંને રાજ પુત્રો તરફ વાર વાર જોવા લાગ્યો અને જેમ

જેમ તેઓ પર્વતની નજીકમાં આવતા ગયા, તેમ તેમ અતિશય ભયને રીધે તેનું ચિત્ત ઘણું જ બગ્ગ થવા લાગ્યું તથા કોઈ પણ પ્રકારે તેને ત્યાં રહેણું ઠીક લાગ્યું નહિ ૩ રામ-લક્ષ્મણને જોઈને અતિ ઉદ્વેગ પામેલા ધર્માત્મા સુગ્રીવે પોતાનું રહેણું બદલવું કે નહિ, ૪ એ બાબતનો પોતાના સચિવો સાથે વિચાર કર્યા પછી તેઓને તથા બીજા સર્વ વાનરોને કહ્યું ૫ ‘હે કપિવરો! તપસ્વી સરખા વેશવાળા પેલા કોઈ બે વીરપુરુષો આપણા તરફ આવ્યા આવે છે, તેને તમે જુઓ હું ધારું છું કે આપણે વિનાશ કરવા સારું આપણા શત્રુરૂપ વાલોએ જ તેઓને આવા દુર્ગમ અરણ્યમાં મોકલ્યા છે એમાં કાંઈ પણ શંકા નથી વળી તેઓ આપણને વિશ્વાસ ઉપજાવવા માટે વતકલ વસ્ત્ર વગેરે સજ્જન કરી સરખા વેશથી વનમાં વિચરતા આ તરફ આવે છે ૬

સુગ્રીવનું વચન સાંભળીને તથા શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય ધારી રામ-લક્ષ્મણને જોઈને અતિશય ભયભીત થયેલા સુગ્રીવના સચિવો તથા મંત્રણા યુથ પતિએ તુરંત જ સુગ્રીવની સાથે એ શિખર પરથી ઊડીને બીજા નિર્ભય શિખર પર ગયા અને ત્યાં વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવને ચોમેરથી વી ટાઈને બેઠું ૭ સર્વ સચિવો તથા યુથપતિઓ સહિત સુગ્રીવ બીજા શિખર પ્રત્યે ગયો, ત્યારે એ ઋષ્યમૂક પર્વતના શિખર પર વસતા બીજા સર્વ વાનરો પણ એક શિખર પરથી બીજા શિખર પર કૂદતા, પોતાના વેગથી પર્વત શિખરોને કપાવતા, માર્ગમાં આડે આવતા મોટા મોટા પુષ્પિત દેશોને ભાંગતા તથા વનમાં મૃગ, માનર અને સિંહાદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવતા પૂર્વોક્ત નિર્ભય શિખર પ્રત્યે જવા લાગ્યા મઘળા વાનરો જ્યાં નિર્ભય શિખર ઉપર એકત્ર થયા, ત્યાં સુગ્રીવના સર્વ સચિવો

* રામ-લક્ષ્મણના ભયને લીધે પોતાના નિરાશ્ન સ્થાનમાંથી નીકળી, બીજા કોઈ સુમ સ્થળમાં જઈ છુપાવું કે શિ ?

સ્થિરચિત્તે હાથ ભેડીને પોતાના અધિપતિની પાસે બેઠા. ૯-૧૨

પછી વાલીના ફૂર કમંથી શંકાશીલ અને ભયભીત થયેલા સુગ્રીવને શાંત કરવા અર્થે વાક્યતુર હંતુમાન કહેવા લાગ્યો : ૧૩ 'હે કપિ-શ્રેષ્ઠ ! સર્વ કપિઓ સહિત તું વાલીના નિર્ગત્તે થયેલા ભયનો ત્યાગ કર; કેમ કે સર્વ પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ અશ્વમૂક પર્વતમાં વસવાથી આપણને વાલીનો જરા પણ ભય નથી.' ૧૪ વળી હે હરિપુત્ર ! તું જેના ભયથી આટલો બધો ઉદ્વેગ પામી અહીં નાસી આવ્યો છે, તે ફર સ્વભાવવાળો અને પાપી ક્રિયાળો વાલી તો અહીં કયાંય પણ મારા જોવામાં આવતો નથી. ૧૫ હે સૌમ્ય ! અતિ પાપી અને દુરાત્મા તારો મોટો ભાઈ વાલી કે જેનાથી તને ભય જાપજ્યો છે તે અહીં નથી, તો પછી તારે આમ ભય પામવાનું કંઈ કારણ નથી. ૧૬ અહો ! હે કપિ વર ! આ ઉપરથી તો તારો મક્કંટ સ્વભાવ વ્યપ્ત જણાઈ રહે છે; કેમ કે તું પોતાના ચિત્તની ચપ-બતાને લીધે પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર રાખી શકના નથી. ૧૭ હે સુગ્રીવ ! તું બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનથી સંપન્ન છે, માટે પોતાની બુદ્ધિ નહોતો સામાની ચેષ્ટા જોનો યથાર્થ વિચાર કરીને, જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર બુદ્ધિબ્રમ થયેલો રાજા પોતાની પ્રજાનુ પાલન કરી શકતો નથી. ૧૮

હંતુમાનનાં યોગ્ય વચનો સાંભળી તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેવાં જ યોગ્ય વચનો કપિરાજ સુગ્રીવ કહેવા લાગ્યો : ૧૯ 'હે હંતુમાન ! લાખી બુદ્ધિવાળા, ધનુષ્ય, બાણ તથા ખડકને ધારણ કરનારા, વિશાળ નેત્રવાળા અને સાક્ષાત્ દેવ-પુત્ર સરખી કાંતિવાળા આ બંને પુરુષોને જોઈને કેાને ભય ન થાય ? ૨૦ આપણી તરફ આવતા એ બન્ને વીર પુરુષોને વાલીએ જ મોકલ્યા હશે એવી દું શંકા ધરાવું છું; કારણ કે રાજાઓને

* અર્થાત્ અશ્વમૂક પર્વત પર વાલી આવે તો તેનું મૃત્યુ થાય, એવે. કપિને શાપ થયેલો હોવાથી વાલી 'અહીં' આવી શકે એમ નથી.

આવા સહાયક મિત્રો ઘણા હોય છે; માટે આપણે એમનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. ૨૧ મનુષ્યોએ શ્રમ વેશે ફરનારા શત્રુઓને હમેશાં જોળખવા જોઈએ; કારણ કે તેઓ પોતે ક્રોધના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં પોતા પર વિશ્વાસ બનેલા શત્રુને લાગ કાઢ્યે પ્રહાર કરે છે. ૨૨ હે કપિવર ! વાલી પણ કપટયુક્ત રાજનીતિનાં કાર્યોમાં ઘણો જ બુદ્ધિમાન છે. વળી સાધારણ રીતે એવું તો છે જ, કે રાજાઓ પોતાના શત્રુને છળવાના અનેક બળતના ઉપાયો બજાવતા હોય છે અને તેઓ પ્રાયઃ તેવા ઉપાયો વડે જ શત્રુઓને હણે છે; માટે રાજાના શત્રુએ પ્રાકૃત-વેશધારી સેવકો દ્વારા તેનો આંતરભાવ જાણવો જોઈએ. ૨૩ હે હંતુમાન ! પ્રથમ તું પ્રાકૃત-ઉદારીન મરજો વેશ ધારણ કરીને વનમાં ફરતો ફરતો તે બન્ને વીરોની પાસે જ અને તેઓની જોળખાણ કર; તેમ જ નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી હસ્ત, અરણ્ય તથા નેત્ર આદિની ચેષ્ટાઓથી, શાંત વા ભય'કર રૂપથી અને પ્રસંગોપાત્ત બાપણુ કરવાથી તેઓના અંતરના ભાવને જાણી લે. જો તેઓ હપિત થઈને તને ઉત્તર આપે તો તું યોગ્ય ચેષ્ટાથી તથા વારંવાર પ્રશંસાના વાક્યોથી તેઓને વિશ્વાસ ઉપજાવજો. હે હરિવર ! 'તે ધનુષ્યધારી પુરુષો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે' એવું જો તારા જાણવામાં આવે તો મારા સામી દષ્ટિ રાખી આ વનમાં આવવાનું પ્રયોજન પૂછજો. હે હંતુમાન ! હવે તું સત્વર એ નરવીરોની પાસે જ અને તેઓની સાથે પ્રસંગોપાત્ત બાપણુ કરવાથી તેઓના શાંત વા ભય'કર રૂપ ઉપરથી તથા તેઓની અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી આપણા વિષે તેઓને હટ બુદ્ધિ છે કિવા સદ્બુદ્ધિ છે તે વાત સારી રીતે જાણી આવ. ૨૪-૨૭

કપિરાજ સુગ્રીવનો આજ્ઞા થવાથી પવનસુવ હંતુમાને રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૨૮ અતિશય ભયભીત થયેલા મહાબળવાન સુગ્રીવનાં વચનોને માન્ય કરી મહાપ્રતાપી હંતુમાન અસહ્ય બળવાળા રામ-લક્ષ્મણની પાસે

જવા તત્પર થયા. ૨૯

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિક્ષિપ્તકાંડમાં ૨૯ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯

રામ-લક્ષ્મણ અને હનુમાનનો સમાગમ

વચો વિજાય હનુમાન્સુગ્રોવસ્ય મહાત્મનઃ ।

પર્વતાદ્યમૂકાન્ત પુલ્લવે યત્ રાઘવૌ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા સુગ્રીવનાં વચનોનું તાત્પર્ય સમજાવે ને મારુતસુત હનુમાન રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવા માટે ~~સ્વયં~~ પર્વત પરથી કૂદીને નીચે જતર્યો અને તેઓ પરના અવિશ્વાસને લીધે તેણે પોતાના વાનર રૂપનો પરિત્યાગ કરી એક સાધારણ ભિક્ષુક (તાપસ)નું રૂપ ધારણ કર્યું. ૧૨ પટ્ટી અતિ તન્નપણે રામ-લક્ષ્મણની સમીપ બઈ તેઓને પ્રણામ કરી વાનરશ્રદ્ધ હનુમાને તેઓનું યથાવધિ પૂર્ણ કર્યું અને મનોહર તથા મધુરી વાણીથી તેમની પ્રશંસા કરી. સુગ્રીવનું હિત કરવા અર્થે એ સત્યપરાક્રમી નરવીરે પ્રત્યેકેક મળવાકે કહેવા માંડ્યાં : ‘હે પવિત્ર મતવાળા તપસ્વી પુરુષો ! રાજર્ષિ અને દેવર્ષિ સરખા અપ્રતિમ સ્વરૂપવાળા તમે બંને વનમાં વસનારાં મૃગાદિ પ્રાણીઓ તથા બીજા અનેક વનવાની રાક્ષસો વગેરેને ત્રાસ ઉપજાવતા આ પ્રદેશમાં શા માટે આવ્યા છો ? તમે બંને કે જે અત્યંત બળવાન હોસો છો અને પાંપાસરોવરના કિનારા પરના વૃક્ષોનું અવલોકન કરતા આદ્યા આવેલા છો, તેથી એ પવિત્ર જળવાળું સરોવર ઘણું જ શોભે છે. ૩-૭ હે સત્પુરુષો ! તમે સુવર્ણ સરખી કાંતવાળા, અડધા ધૈર્યવાળા અને મોટી ભુલઓવાળા છો; છતાં આવાં વડકલ વસ્ત્ર કેમ પહેલો છો ? તમે પોતાના તેજે કરી વનમાંનાં સઘળાં કૂર પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવો એવા છો, છતાં વારંવાર નિસામાં કેમ મૂકો છો ? હે વીર પુરુષો ! તમે સિંહ મરખો તીક્ષ્ણ દિગ્ધિવાળા છો, મહાન બળ તથા પરાક્રમ ધારણ કરો છો અને હાથમાં ઇંદ્રધનુ. ૮ સરખાં ધનુષ્યો ધરણ કરેલાં હોવાથી શત્રુઓનો વિનાશ કર-

નારા સમર્થ થોદાઓ જેવ. લાગે છે. ૯ તમે બંને પુરુષપણે અતિશય કાંતવાળા, હાથીની સૂંઢ સરખી ભુલઓવાળા, શ્રદ્ધ વૃષભ સમાન પરાક્રમવાળા, રૂપસંપન્ન અને શ્રીમાન છો. તમારી કાંતિથી આ સામેનો ઋષ્યમૂક પર્વત ઝળહળી જાયો છે ! અહો ! કમળ સરખાં નેત્રવાળા અને રાજ્યાસનને યોગ્ય દેવ સરખા તમે બન્ને ચીરવસ્ત્ર તથા જટા ધારણ કરીને શા કારણથી આ નિર્જન પ્રદેશમાં આવ્યા છો ? હે વીરો ! તમે બન્ને પરસ્પર તુલ્ય રૂપવાળા હોવાને લીધે સ્વર્ગમાંથી જિતરી આવેલા સાક્ષાત્ દેવ સરખા લાગે છે. અથવા તો યદ્વજ્રાએ અંતરિક્ષમાંથી ભૂતલ પર આવેલા ચંદ્ર-સૂર્ય જેવા જણાવે છે ! હે વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા વીર પુરુષો ! તમારા સ્વરૂપ ઉપરથી તો તમે કોઈ દેવાંથી મનુષ્યો છો એમ લાગે છે. ૧૦-૧૩ હે મોટા ઉત્સાહવાળા યુવાનો ! તમે સિંહ સરખા સ્કંધવાળા હોવાને લીધે મહોન્મત્ત વૃષભ સમાન જણાવે છે ! તમારા પરિધ સરખા લાંબા અને ગોળ બાહુ કે જે સર્વ પ્રકારનાં આભૂષણોને ધારણ કરવા યોગ્ય છે, તેને તમે શા માટે શણગાર્યા નથી ? હે વીરો ! હું ધારું છું કે, તમે બંને વિધ્યાચળ અને મેરુ પર્વતથી શોભીતી તથા મોટા મોટા સમુદ્રો અને વનોથી વીંટાયેલી આખી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો; કેમ કે તમારા હાથમાં સુવર્ણથી શણગારેલાં, વિચિત્ર રચ્ચનના બંધનવાળાં તથા ઇંદ્રના વજ્ર સરખાં દંડ એવાં બે સુંદર ધનુષ્યો પ્રકાશી રહ્યાં છે; તેમ જ તમારા રચ ભાષાઓ પણ હળાહળ ઝેરવાળા સર્પ સરખા અને શત્રુઓનાં હૃદયનો અંત આણનારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ભરેલા જણાય છે ! તમારા કટિપ્રદેશ પર બાંધેલાં અવિ મોટાં પહોળાં અને સુવર્ણની મૂઠવાળાં આ બે ખડ્ગો કાંચળી વિનાના સર્પ સરખાં શોભી રહ્યાં છે.’ હનુમાને આટલું કહ્યું છતાં રામ-લક્ષ્મણ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ત્યારે હનુમાને પુનઃ કહ્યું : ‘અરે, હું આવી રીતે નિષ્કપટપણે

પૂછું છું; છતાં તમે મારી સાથે કેમ જોલતા નથી ?'

ઘણી ઘણી રીતે પૂછવા છતાં રામ-લક્ષ્મણે કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ; પરંતુ તેઓ એકબીજાની સામું જોવા લાગ્યા, ત્યારે હનુમાને વિચાર્યું : 'આ વીર પુરુષો નિર્જન અરણ્યમાં આવેલા હોવાથી મને એકાએક પોતાનું વૃત્તાંત નહિ જણાવે; માટે લાવ, પ્રથમ હું જ તેઓને મારું વૃત્તાંત કહી સંભળાવું કે જેથી વિશ્વાસ પામી તેઓ પોતાનું વૃત્તાંત જણાવશે.'^x એમ વિચારી મહાબળવાન હનુમાન રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'હે વીર પુરુષો ! ધર્માત્મા, શૂરવીર અને સર્વ વાનર જાતિમા શ્રદ્ધ એવો 'સુગ્રીવ' નામનો વાનર કે જે પોતાના મેઠા-ભાઈ વાલીએ નગરમાથી કાઢી મૂકવાને લીધે અતિ દુઃખિત થઈ ને જગતમાં ભ્રમણ કરે છે,^{૧-૨૦} તે મહાત્મા સુગ્રીવની પ્રેરણાથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને મારું 'હનુમાન' એવું નામ છે. મહાસમર્થ એ સુગ્રીવ સર્વ વાનરો ના રાજા છે અને તે તમારી સાથે સખ્ય-મિત્રતા કરવા ઇચ્છે છે, માટે જ તમને દૂરથી જોઈને સુગ્રીવનુ મિત્ર કરવા સારું હું લિસુરૂપ ધારણ કરી શુભ વેશે ઋધ્યમૂક પર્વત પરથી અહીં આવ્યો છું. સ્વેચ્છાચારી અને ઇચ્છિત ગતિ કરનારો એવો હું વાણુનો પુત્ર છું.'

વાક્યોનુ રહસ્ય જાણનાર અને વાક્ય જોલવા-માં ચતુર એવો હનુમાન શૂરવીર રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે ઉપયુક્ત વચનો કહી વિરામ પાડ્યો; ત્યારે અત્યંત હર્ષિત થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર પાસે જોલેલા લક્ષ્મણ સામું બેઈ કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! વાનરોના રાજા મહાત્મા સુગ્રીવનો આ 'હનુમાન' નામનો સચિવ મારી પાસે આવ્યો છે, હું એ સુગ્રીવને મળવા ઇચ્છું છું; માટે હે સૌમિત્ર ! તું

આ સુગ્રીવના સચિવ ! હનુમાનની સાથે રનેહ-સુક્ર મધુર ભાષણ કર; કારણ કે આ હનુમાન વાક્યોનું રહસ્ય જાણવામાં ચતુર અને મહા-બળવાન હોવાથી શત્રુઓનું દમન કરવા સમર્થ છે. ૨૧-૨૭

'આ હનુમાનના ઉત્તમ સંભાષણ ઉપરથી જણાય છે કે, એણે પેદોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે; કેમ કે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદને નહિ જાણનારે કોઈ પણ પુરુષ આવું ઉત્તમ અને સ્પષ્ટ સંભાષણ કરી શકે નહિ.'^{૨૮} વળી એણે ઘણું કરીને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો જણાય છે; કારણ કે તેના આટલા બધા સંભાષણમાં કોઈ પણ સ્થળે એકાદ પણ અપશબ્દ-અશુદ્ધ શબ્દ આપણા સાંભળવામાં આવ્યો નથી; તેમ જ ભાષણ કરતી વેળાએ તેનાં મુખ, નેત્ર, લલાટ, બ્રહ્મટી તથા બીજાં પણ અંગો વિષે કંઈ પણ દોષ-વિકાર આપણા જોવામાં આવ્યો નથી. વળી એનાં મધ્યમારૂપે હૃદયદેશમાં રહેલાં તથા વૈષ્ણવીરૂપે કંઠ પ્રદેશમાંથી બહાર આવતાં મધ્યમસ્વરવાળાં વાક્યો વિસ્તાર-વર્ણનાં, નિર્વિલંબે ઉચ્ચારાતાં, સંદેહ વિનાનાં અને સાંભળનારના કણોને વ્યથા ન કરે એવાં છે. આ હનુમાન સ્પષ્ટ પદો તથા સ્પષ્ટ અક્ષરો-વાળી અને સાંભળનારના મનને હર્ષ ઉપજાવે એવી કલ્યાણરૂપ વાણીને બહુ ઉતાવળે નહિ તેમ જ બહુ ધીમે પણ નહિ એ રીતે ઉચ્ચારે છે. ૨૯-૩૨ અહો ! હૃદય, કંઠ તથા મુખ એ ત્રણે સ્થળોમાં સ્પષ્ટપણે રહેલી આ હનુમાનની વાણીથી કયા પુરુષનું ચિત્ત પ્રસન્ન ન થાય ! ખરેખર, તરવાર ઉગામી જિભા રહેલા શત્રુનું ચિત્ત પણ આવી વાણી સાંભળીને તો પ્રસન્ન જ થાય !^{૩૩} હે નિષ્પાપ લક્ષ્મણ ! જે રાજાને હનુમાન જેવો દૂત ન હોય, તે રાજાનાં કાર્યો કેમ કરી સિદ્ધ થાય ! હે ભાઈ ! જે રાજાને હનુમાનના જેવા શુભવાળા કાર્યવાહક હોય તે રાજાના સર્વ

x મહાચતુર હનુમાન રામ-લક્ષ્મણના શરીર પરનાં દેહલાંકારોનો પરથી તેઓ સુગ્રીવના શત્રુ નથી કે વાલીએ પ્રેરેલા પણ નથી ' એવું જણી ગયો; તેથી જ તેણે પ્રથમ પોતાનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું.

* કોઈ પણ જોલતી વેળા કિંવા ભણતી વેળા મસ્તક ધુણાવવું, હાથ પગ હલાવવા વગેરે અંગચેષ્ટા

માન ! આ મારા આર્થ બ્રાતા રઘુવીર કે જે નિરંતર સુખ ભોગવવા યોગ્ય, અમૂલ્ય વસ્ત્રા-ભૂષણો ધારણ કરવા યોગ્ય તથા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં દૃઢ ચિત્તવાળા છે, તે આજે સત્યઅર્થથી પ્રજા થઈ મહાદુઃખરૂપ વનવાસ ભોગવે છે.^{૧૩} તેમાં વળી અમારા પિના સૂના પડેલા આશ્રમમાંથી તેમના પત્ની સીતાનું કોઈ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા રાક્ષસે હરણ કર્યું છે. તે રાક્ષસની અમોએ ઘણી શોધ કરી, પણ હજી તે સીતાને હરનાર રાક્ષસને પત્નો લાગતો નથી.^{૧૪} તેની શોધમાં ને શોધમાં દરેક માર્ગમાં અમને એક 'હનુ' નામના દ્વિતિયુગના સમાગમ થયો હતો, જે શાપને લીધે બળધ રાક્ષસપણાને પામ્યો હતો. તેણે અમને કહ્યું : 'ઋગ્વેદમૂક પર્વત પર વસતો વાનરાવર્ષાત સુગ્રીવ મહાસમર્થ અને મહાપરાજની છે. તે અવશ્ય તમારી સ્ત્રીનું હરણ કરી જનાર રાક્ષસની ભાજ મેળવી શકશે તમે તે સુગ્રીવની પાસે જાઓ અને તેની સાથે મત્રીકરો.' એટલું કહીને એ કબંધ દિવ્ય દેહવાળો થઈ સ્વર્ગ પ્રત્યે સિધાવી ગયો. પછી અમે સુગ્રીવને મળવાની ઇચ્છાથી આ તરફ આવ્યા.^{૧૫,૧૬} હે હનુમાન ! તે મને જે કાંઈ પૂછ્યું તે સઘળું મેં યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવ્યું. અમે જાણે ભાઈ સુગ્રીવને શરણે આવ્યા છીએ.^{૧૭}

અહા ! કળનું બળ કેવું છે ! પૂર્વે જેણે ગ્રાસ્યુદિને અનેક પ્રકારના ઘનદાન આપીને ઉત્તમોત્તમ યથા પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જે સૌ કોઈના નાથ છે, તે રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે જઈ તેને પોતાનો નાથ બનાવવા ઇચ્છે છે!^{૧૮} અહો ! સર્વ લોકોના આશ્રયરૂપ મહારાજા હરશચ કે જેની પતિવ્રતાશિરોમાળ જનક-નંદિની સીતા તો રુપા (વદુઆરુ) છે, તે પ્રતાપી મહારાજાના મહાસમર્થ પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે જાય છે!^{૧૯} અહો ! સર્વ લોકના તથા મારા શરણરૂપ તેમજ શુરરૂપ શ્રીમાન રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે

જાય છે!^{૨૦} અહો ! જેની કૃપારૂપ પ્રસાદી મેળવી સર્વ પ્રજા આનંદ પામે એમ છે, તે રામચંદ્ર આજે એક વનચર જાતિના રાજા સુગ્રીવની કૃપારૂપ પ્રસાદી ઇચ્છે છે!^{૨૧} અહો ! પૂર્વે જેણે પૃથ્વી પરના સર્વ સુખસંપાદક સઘળા રાજાઓનું સન્માન કર્યું હતું, તે મહારાજા હરશચના ત્રલોક્યવિષયાત જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચંદ્ર આજે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવનું શરણ ઇચ્છે છે!^{૨૨-૨૪} અરે, એવી રીતે શોકથી પીડિત થઈ શરણે આવેલા રામચંદ્ર પર સુગ્રીવે પણ પોતાના સઘળા વાનરયુથપતિઓ સહિત અવરંધ કૃપા કરવી ઘટે છે.'

જો પ્રમાણે કરુણ સ્વરે કહ્યા પછી શોકને લીધે મહાત્મા લક્ષ્મણનાં મેત્રોમાં આંસુ ભર્યા આવ્યાં, ત્યારે વાક્યનુર હનુમાને કહ્યું :^{૨૫} 'હે લક્ષ્મણ ! તમે ખેદ ન કરો. અહો ! તમારા જેવા બુદ્ધિમાન તથા કોષ અને ઇન્દ્રિયોને છત્રતા પુરુષોનું તો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે અવશ્ય દર્શન કરવું જ જોઈએ. તો પછી ધન્યબાવ્ય છે સુગ્રીવનું કે તમે પોતે જ તેને દર્શન દેવાને અહીં પધાર્યો છો!^{૨૬} સૂર્યનો પુત્ર એ સુગ્રીવ પદ રાજ્યથી બ્રહ્મ થયેલો છે. તેના મોટા ભાઈ વાલીએ તેની સ્ત્રીનું હરણ કરી તેને નગરમાંથી વનમાં કાઢી નાંખ્યો છે; તેથી તે વાલીની સાથે સદાતું વેર ખાંધીને તેનાથી ત્રાસ પામે છે; માટે તેને પણ તમારી જેઠે કોઈ બળવાન પુરુષની સહાયની જરૂર છે. અમો સર્વ વાનરા સહિત એ સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવારૂપ તમારા કાર્યમાં અવશ્ય સહાય કરશે; માટે હે રાઘવ ! આવો, આપણે સત્વર સુગ્રીવની પાસે જઈએ.'

એ પ્રમાણે રપટ અને મધુરી વાણીથી કહી હનુમાન ન્યારે વિરામ પામ્યો, ત્યારે તેનાં વાક્યો યથાયોગ્ય રીતે માન્ય કરી ધર્માત્મા લક્ષ્મણે પોતાના વડીલ બંધુ રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું :^{૨૭-૩૦} 'હે આર્થ ! આ પવનપુત્ર હનુમાન અત્યંત હૃદયભર જે કંઈ કહે છે, તે

પ્રમાણે જોતા તો સુગ્રીવ પણ આપણા જેવો ન કાર્યાર્થી છે અને જો એમ હોય તો આપણે કૃતકૃત્ય જ થયા છીએ, અર્થાત્ જેવી આપણુ-ને ગરજ છે તેવી સુગ્રીવને પણ છે, એટલે અંતના કાર્ય સુધરશે વળી આ વાચન દન હનુમાન પ્રસન્ન મુખસુદ્રાથી હર્ષભેર સ્પષ્ટપણે બોલે છે, તે પરથી જણાય છે કે, તેનું બોલણ અસત્ય નથી.

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી, અત્યંત વિધાસ પામેલા, મહાણુદ્વિશાળી મારુતસુત હનુમાને એ બન્ને ભાઈઓને સુગ્રીવની પાસે તેડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો ૩૧-૩૩ પછી રાન-લક્ષ્મણની અસા લઈને કપિશ્રષ્ઠ હનુમાને તુરંત જ પ્રાકૃત-વિશુદ્ધિને ત્યાગ કરી, પોતાનું મૂળ વાનસ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને મહાશૂરવીર એવા બન્ને ભાઈઓને પોતાની પીઠ પર બેસાડી ઋણ્યમૂક પર્વત પર ચાલવા માડ્યું. ૩૪ રામ-લક્ષ્મણના દર્શન થવાથી બંને કૃતકૃત્ય થયેા હોય, એન અત્યંત હરખાતો, મોટા પરા-ક્રમવાળો, નિર્મળ યુદ્ધિવાળો અને મહાત્મશ સ્વી એવો પવનસુત હનુમાન રામ-લક્ષ્મણ બન્ને બાંધેલો સહિત ઋણ્યમૂક પર્વત પર ચઢવા લાગ્યો ૩૫

વર્તિ શ્રોત્રાત્મીકિ મહાણુનિમજ્જીત આદિબ્ય શ્રોત્રાત્મચ્ચુના કિષ્કિન્ધામહામા ૪ શ્લો સ્થા સ્થામ

સર્ગ ૫ મો

રામ-સુગ્રીવનો મૈત્રી-પરસ્પર રામાગમ ઋણ્યમૂકાસુ હનુમાન્નત્વા તં મલય ગિરિમ્.
 આચ્ચક્ષે તદ્વા વીરૌ કપિરાજાય રાઘવો ॥ ૧ ॥
 મહા સમર્થ હનુમાન બન્ને રાઘવોને ઋણ્ય-મૂક પર્વત ઉપરથી સુગ્રીવને વસવાના મલય-શિખરમા લઈ ગયો અને ત્યાં તેમને એક સુંદર સ્થળે બેસાડી સુગ્રીવની પાસે જઈ તેણે રામ-લક્ષ્મણના સમાચાર જણાવતા કહ્યું. ૧
 'હે પરાક્રમી સુગ્રીવ! તેં દ્રુશી જે જે વીર પુરુષોને જોયા હતા તેઓ વાલીએ ટ્રેદલા આપણાશત્રુનહિ, પરંતુ 'રામ' તથા 'લક્ષ્મણ'

નામના સત્યપરાક્રમી જે બાંધેલો છે અને તેઓ. આપણી પાસે આવેલા છે. ૨ તેઓ બન્ને ઇક્ષ્વાકુકુળમા જન્મેલા મહારાજા દશરથના પુત્ર છે. તેમના પિતાએ પોતાના વાક્યરૂપ ધર્મનું પ્રાંતપાલન કરવા અર્થે તેપને વનમા મોકલ્યા છે અને તેઓ પણ પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું નિરંતર પાલન કર્યા કરવું, એને જ પોતાનું બહુ કર્તવ્ય માને છે ૩ હે વાનરાધિપતિ! અયોધ્યાનગરીનો રાજા દશરથ કે જેણે રાજ-સૂય તથા અશ્વમેધાદિ અનેક યજ્ઞો કરીને અગ્નિ-ને તૃપ્ત કર્યો છે, જેણે બ્રાહ્મણોને નાના પ્રકારની દક્ષિણા તથા સેકડો ગાયો આપી છે અને જેો સ્વધર્મથી તથા સત્યથી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું છે, તે દશરથની સ્ત્રી કૈકેયીને પ્રસન્ન કરવા તેના પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર વનમા આવેલા છે ૪, ૫ હે સુગ્રીવ! વનમા આવ્યા પછી એ મહા-મા રામચંદ્રની સોતુ રાવણે હરણ કર્યું છે એ કાર્યમા તારી સહાય માગવા માટે તેઓ તારે શરણે આવ્યા છે, ૬ અને તારી સાથે મત્રી કરવા ઇચ્છે છે. હે વાનરેન્દ્ર! અત્યંત પૂજ્ય એવા એ બન્ને ભાઈઓને તું પોતાના નિવાસસ્થાનમા તેડી લાવીને તેઓનો રૂઢી રીતે સત્કાર કર. ૭

હનુમાનના વાક્ય સાંભળીને વાનર ધિપતિ સુગ્રીવ અતિ હર્ષિત થયો પછી તેણે અત્યંત દર્શનીય સ્વરૂપ ધારણ કરી મહાત્મા હનુમાન તથા સર્વ વાનરાની સાથે રામ-લક્ષ્મણની પાસે આવી પ્રણામ કરી કહ્યું. ૮ 'હે મહાસમર્થ રામચંદ્ર! તમે ધર્મ વિષે કુશળ, ઉત્તમ આચરણવાળા અને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પર પ્રીતિ રાખનારા છો. મેં તમારા ઉત્તમ શુભો વાચુ પુત્ર હનુમાનના મુખથી સાંભળ્યા છે ૯ હે પ્રભુ! હું કે જે વાનરભાતિ છું. તેની સાથે તમે એક કરવા ઇચ્છો છો, તેને જ હું મોટો લાભ તથા સત્કાર માનું છું. ૧૦ એટલું કહી સુગ્રીવે પોતાનો જમણો હાથ લંબાવી પુનઃ કહ્યું:
 'હે રામચંદ્ર! જે કાર્યને અર્થે તમને મારી

સાથે મૈત્રી કરવી રુચતી હોય, તો તમે આ મારે હાથ ગ્રહણ કરી પરસ્પર કાર્ય કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરો !' સુગ્રીવનું સુંદર વચન સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર તુરત જ સુગ્રીવનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને સુહૃદ્ભાવ સ્થિર કરવા માટે તેને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપ્યો. આ વેળા શત્રુઓનું દમન કરનાર મહાત્મા હનુમાન કે જેણે રામચંદ્રની પાસેથી સુગ્રીવની આગળ જતાં પુનઃ પ્રાકૃત-ભિક્ષુનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેણે તે રૂપનો ત્યાગ કરી રામચંદ્રની આસાથી વનમાંથી અરણ્યનાં સૂકાં કાષ્ઠો લાવી મંથનવિધિ વડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તેને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કર્યો અને પુષ્પાદિ ઉપચારો વડે તે અગ્નિનું રૂડી રીતે પૂજન કર્યું. પછી વિધિપૂર્વક તૈયાર કરેલો એ અગ્નિ સ્થિરચિત્ત હનુમાને રામચંદ્ર અને સુગ્રીવની વચ્ચે લાવી મૂક્યો. ત્યારે પરસ્પર મિત્રતાને પામેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અને નરાધિપતિ રામચંદ્ર એ દેહીર્યમાન અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી, અતિ પ્રસન્નચિત્તે પરસ્પરને જોતા તૃપ્ત થયા નહિ.

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ઘાટા પાદડાંવાળી અને કોમળ પુષ્પોવાળી એક શાલ વૃક્ષની ડાળી ભાગીને પૃથ્વી પર બિછાવી, તે પર શ્રીમાન રામચંદ્રને બેસાડ્યા અને પોતે પણ બેઠો. પછી અતિ હર્ષ-પૂર્વક હોવા લાગ્યો : 'હે મહાપરાક્રમી વીર ! આપણે જાસે સરખાં સુખ-દુઃખવાળા છીએ, તેમાં તમે મારા પરમ પ્રિય મિત્ર થયા છો, એ ઘણું રૂઠું થયું છે,' એમ કહી, જાસે મિત્રો પરસ્પર આનંદ પામ્યા. આ વેળા અતિ હર્ષિત થયેલા મારુતસુત હનુમાને એક મુગધધુપ્ત પુષ્પોવાળી ચંદન વૃક્ષની ડાળ પૃથ્વી પર બિછાવીને તે પર લક્ષ્મણને બેસાડ્યા. પછી કપીશ્વર સુગ્રીવ કે જેનાં નેત્ર હર્ષને લીધે વ્યાકુળ થઈ રહ્યાં હતાં, તેણે આનંદપૂર્વક મધુરવાણીથી કહ્યું : 'હે રામ ! મારા લાઇ વાલીએ મને કિષ્કિંધા નગરીમાંથી કાઢી મૂક્યો છે. તેણે મારી સ્ત્રીનું હરણ કર્યું છે અને તેના ભયને લીધે પીડાતો હું નિર-

તર આ પર્વતરૂપી દુર્ગાને આશ્રય કરીને રહું છું. હે રાવણ ! મને વાલીએ કાઢી મૂકેલો હોવાથી તથા તેની સાથે મારે મોટું વેર બંધાયેલું હોવાથી હું તેના નાસને લોધે ભયભીત થઈ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે આ વનમાં ઘણા સમયથી વસું છું. માટે હે મહાભાગ ! હું કે જે વાલીના ભયથી પીડાયા કરું છું, તેને હવે તમે નિર્ભય કરો. ૧૧-૨૦ હે કાકુત્સ્થ ! હું તમને વીનવીને કરું છું કે, મને વાલીથી પુનઃ કદી પણ ભય થવાતું કારણ રહે નહિ તેમ કરો.'

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી ધર્મ વિષે પ્રીતિવાળા અને અત્યંત તેજવાળા ધર્મોત્તમા રામચંદ્રે હસતા મુખે કહ્યું : 'હે કપિવર ! હું જાણું છું કે મિત્રોથી ઉપકારરૂપી રૂળ પ્રાપ્ત વાય છે; માટે હું અવશ્ય તારો ઉપકાર કરીશ. તારી સ્ત્રીનું હરણ કરનારા વાલીનો હું વધ કરીશ. હે સુગ્રીવ ! હવે ચોડા સમયમાં જ સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી, તીવ્રણ અગ્રવાળાં, સીધા પર્વવાળાં, કંકપત્ર વડે આચ્છાદિત કરેલાં, કોધ પામેલાં એરી સર્પ સરખાં અને ઇર્દ્રના વજ્ર જેવાં મારા અમેઘ બાણો ઉપરાઉપરી એ દુરાચરણી વાલીના ઉપર પડશે અને તેથી તે તરત જ છિન્નભિન્ન થયેલા મોટા પર્વતની પેઠે નાશ પામી પૃથ્વી પર શયન કરશે.'

પોતાનું હિત કરનારા રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયેલા સુગ્રીવે વળી પણ કહ્યું : 'હે મનુષ્યોમા સિંહ સરખા શૂરવીર ! હે રામચંદ્ર ! તમારી કૃપાથી હું અવશ્ય રાજ્ય તથા સ્ત્રી પામીશ, પરંતુ હે નરદેવ ! જેમ કરવાથી મારો મોટો ભાઈ તથા મારા શત્રુરૂપ એ વાલી મને પુનઃ હણી શકે નહિ, તે પ્રમાણે કરો.'

રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવનું પ્રેમબંધન (મૈત્રી) થયું, તે સમયે લંકાની અશોકવાટિકામાં રહેલાં સીતા, કિષ્કિંધામાં રહેલો વાલી તથા લંકાધિપતિ રાવણ, એ ત્રણેનાં અનુકરે કમળ, સુવર્ણ અને અગ્નિ સરખાં ડાળા નેત્રો એકીવળતે ફરકવા લાગ્યાં. ૨૨-૨૯

× કમળ સરણું નેત્ર સીતાનું, સુવર્ણ સરણું પાણું

સર્ગ ૬૬

સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા-સીતાના વસ્ત્રાભરણે

જેઈ રામચંદ્રને થયેલા શોક

પુનરેવાત્રીત્રીતાં રાઘવં રઘુનન્દનમ્ ।

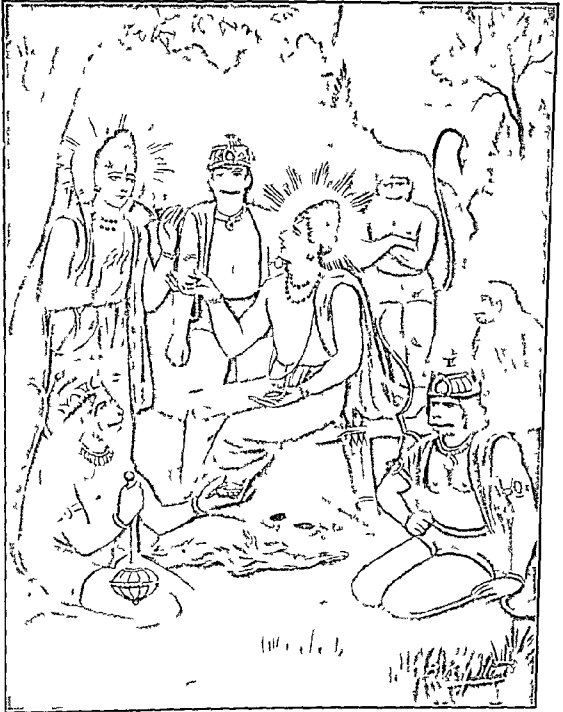
અયમાભ્યાર્તાં તે રામ સેવકો મંત્રિસત્તમઃ ॥ ૧ ॥

અતિ પ્રસન્ન થયેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ પુનઃ રઘુકલવર્ધન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'હે રામચંદ્ર ! તમે તમારા કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ સહિત જે નિમિત્ત આ નિર્જન વનમાં આવ્યા છે; અને વનમાં વસતાં તમારાં પ્રિય પત્ની જનકનંદિની સીતાને તમારાશ્ચી ને પુષ્કિમાન લક્ષ્મણથી વિખરી પાડી-છળીને દુષ્ટ રાક્ષસે તેનું હરણ કર્યું છે; તથા હે રામ ! રાક્ષસે ગૃધ્રસજ્જટાયુને હણીને તમને સ્ત્રીવિયોગરૂપી દુઃખ-સાગરમાં ડુબાડ્યા છે, એ સઘળું વૃત્તંત આ તમારા સેવક અને મારા મંત્રીવર હનુમાને મને કહ્યું છે. ૧-૪ હે રાઘવ ! હવે તમે થોડા સમયમાં જ પત્નીવિયોગના દુઃખમાંથી મુક્ત થશો; કારણ કે પૂર્વે હરણ થયેલી વેદશ્રુતિઓને જેમ હયગ્રીવ ભગવાને પાછી આણી હતી, તેમ હું તમારી પત્ની સીતાને અવરય ગમે ત્યાંથી પણ તમને પાછાં આણી આપીશ. ૫ હે શત્રુદમન ! ભલે, તમારાં પ્રિય પત્ની સીતા રમ્યતળમાં ડિવા નભસ્તળમાં હશે તોપણ હું તેમને શોધી લાવી તમારે સ્વાધીન કરીશ. ૬ હે રાઘવ ! તમે મારાં વચનોને યથાર્થ-સત્ય જાણો. હે મહાબાહુ ! જેમ વિષસુક્ત અશ્વને કોઈ પણ પ્રાણી છુરવી શકતું નથી, તેમ તમારાં પત્ની સીતાને ધંદાદિ દેવતાઓ તથા અસુરો પણ છુરવવા શક્તિમાન વાદીન અને અગ્નિ સમાન લાલવણું રાવણનું જેમ સમજવું. સીતાના વામનેત્રે ફરકીને તેમને 'થોડા સમયમાં રામચંદ્રનો સમાગમ થશે' જેમ સૂચવ્યું અને વાલી તથા રાવણનાં વામ નેત્રોએ થોડા સમયમાં આવી પહોંચેલા તેઓના કાળ સૂચવ્યા હતા; કેમ કે રુદ્રપુત્ર જમણું અંગ ફરકે તો શુભ અને ચીનું ધણું અંગ ફરકે તો શુભ; તેથી ઉલટું અશુભ છે એવું શકુનશાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

નથી. હે મહાબાહુ ! હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો. હું નિશ્ચય તમારી પત્ની સીતાને લાવી આપીશ. ૭-૯ હે રાઘવ ! તમારી પત્નીને કોઈ રાક્ષસ હરી ગયો છે એમ તમે કહો છો, તે ઉપરથી મને સાંભરી આવે છે કે, થોડાક દિવસ ઉપર એક રૌદ્ર કર્મવાળો 'રાવણ' નામનો રાક્ષસ કોઈ એક સુંદરીને જીતકીને આકાશમાર્ગે અહીં થઈને આવ્યો જતો હતો, તેને અમે સૌએ આ પર્વતશિખર પર બેઠાં બેઠાં જોયો હતો. એ રાવણ રાક્ષસની કેડમાં રહેલી એક સુંદર સ્ત્રી અતિ કરુણ સ્વરે 'હા રામ ! હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! એવો આતંનાદ કરતી હતી, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે, નિશ્ચય એ સુંદરી તમારી પ્રિયા વાનગ્રી જ હશે. એ દુષ્ટ રાક્ષસ તે સ્ત્રીને બળાત્કારે હરણ કરી લઈ જતો હોય એમ જ લાગતું હતું; કેમ કે તે સુંદરી તે દુષ્ટના ખોળામાં પાશ વડે બંધાયેલી નાગણી પેઠે તરફડયા મારતી હતી. ૧૦-૧૧ વળી એ બાળતમાં પૂરેપૂરે નિશ્ચય કરવાનું સાધન પણ મને સાંભરી આવ્યું છે અને તે એ કે, આકાશમાર્ગે રાક્ષસથી હરાતી એ સુંદરીએ અમે પાંચ વાનરોને એક શિલા પર બેઠેલા બેઈને, પોતાનાં ઉત્તમ આભૂષણો તથા એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર અમારા પર ફેંક્યાં હતાં કે જે અમેએ હજી સુધી સાચવી રાખ્યાં છે. હે રાઘવ ! હું તે સઘળાં વસ્ત્રાભૂષણો લઈ આવીને તમને દેખાડું છું કે જેને તમે સારી રીતે ઓળખી શકશો. ૧૨-૧૨

સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત પ્રિય વચનો સાંભળીને અતિ અધીરાઈથી રામચંદ્ર તેને કહ્યું : 'હે મિત્ર ! એમ છે તો પછી તું વિલંબ શા માટે કરે છે ? તે વસ્ત્રાભરણો સત્તર મારી આગળ લઈ આવ.' રામચંદ્રનું વચન સાંભળી વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ તેમનું પ્રિય કરવા અર્થે તરત જ ત્યાંથી જીલ્લો અને ઋષ્યમૂક પર્વત વિષેની પોતાની ગહન શુક્રામાં ગયો. ત્યાંથી તેણે સુંદર ઉત્તરીય વસ્ત્ર તથા આભૂષણો લઈ રામચંદ્રની પાસે આવી કહ્યું : 'હે પ્રિય ! જુઓ ! આ તે સુંદરીએ ફેંકેલાં

શ્રીરામ લક્ષ્મણને આભૂષણો ઓળખવા કહે છે

૧૨૧ થી ૧૨૨ જ્ય તા સીત છતા અગ પરથી પૃથ્વી પર પડેતા આ ભૂષણો ને સુગ્રીવને હાથ આપ્યા હતા તે શ્રીરામન લગી આ વત્તા તેઓ લક્ષ્મણ અને એ આભૂષણો ઓળખવા જાતો છે ત્યારે લક્ષ્મણ કહે છે કેય કે કુળને નથી ઓળખતો પરંતુ નિયમ પાલન કરવાના કરશે અહીં નૃપુરને જ એ જણ થા કેને સુન્દર સહાય તરીકે બન છે

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી ધર્મમાં પ્રીતિ-
વાળા, ધર્મને જાણનારા અને અત્યંત તેજ-
વાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું :^{૨૦}
'હે સુગ્રીવ ! ઉપકાર કરવો એ સન્નિવર્તનું લક્ષણ
છે અને અપકાર કરવો એ શત્રુનું લક્ષણ છે.
હું તારી ભાયાનું હરણ કરનારા દુષ્ટ વાલી-
નો આજે જ વધ કરીશ.' ^{૨૧} હે મહાભાગ ! આ
મારાં ઈર્ષનાં વજ્ર સરખાં તેજઘર જાણો કે
જે સરખટથી બનેલાં છે, કંકપત્ર વડે ઢંકા-
યેલાં છે, સુવર્ણથી મુશોભિત કરેલાં છે અને
કેાધ પામેલા કેરી સર્પના સરખાં તીક્ષ્ણ છે,
તેના પ્રહારથી આજે 'વાલી' નામનો તારો અપ-
રાધી શત્રુ હણાશે અને છિન્નલિપ્ત થયેલા પર્વત-
ની પેઠે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડશે, તેને
તું જોઈશ.'

રઘુકુળદીપક રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાનરો-
નો રાજ સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને
'જહુ સારું, જહુ સારું' એમ કહેવા લાગ્યો.
પછી થોડી વારે મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે
રામ ! હું શોકથી ઘેરાયેલો છું અને તમે શોક-
અસ્ત પુરુષોના પરમ આશ્રયરૂપ છો, તેમ જ
મારા પરમ સખા છો; મારું હું તમારી આનજ
મારું સઘણું હુંજ નિવેદન કરું છું. હે પ્રિય
રામ ! હું સત્યના મોગદ લઈને કહું છું કે,
મેં અગ્નિની આદીએ મારો હાથ તમારા હાથ-
માં આપી તમને મારા પ્રાણથી પણ અધિક
પ્રિય મિત્ર બનાવ્યા છે.' ^{૨૨-૨૭} 'તમે મારા
વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર છો' એમ માની હું તમને
કહું છું કે, હે રામ ! મારા અંતરનાં હુંખો
નિત્ય પ્રતિ મારા મનને લીધે કરે છે. ^{૨૮}
ઐત્યુ કહેતાં કહેતાં સુગ્રીવનાં નેત્રોમાં આંસુ
જારાઈ આવ્યાં અને તેનો કંઠ કંપાઈ ગયો,
જેથી તે રૂપરૂપણે જોલી શક્યો નહિ. ^{૨૯} થોડી
વારે મહાત્મા સુગ્રીવે એકાએક નદીના પૂરની
વંદે આવતા અધ્રપ્રવાહને પથ વડે શેરીને તથા
વસ્ત્રનાં ઇંડાં વતી નેત્રો લૂછી નાખીને નિઃશ્વાસ
ગૂંતા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું. ^{૩૦, ૩૧}

'હે રામ ! મહાબળવાન વાલીએ પોતાના રાજ્ય-
માંથી મારો અધિકાર છીનવી લઈ ને તથા કઠોર
વચનો કહીને મને કાઢી મૂક્યો છે; એટલું જ
નહિ, પરંતુ તેણે મારી પ્રાણાધિક પ્રિય પત્ની
રુમાનું પણ હરણ કર્યું છે અને મારા સઘણા
સ્નેહી-મિત્રોને કારાગૃહમાં નાખ્યા છે. હે રામ !
એ વાલીના લયના ત્રાસથી હું આ કષ્ટ-
મૂક પર્વત પર આવી રહ્યો છું, તોપણ એ
દુષ્ટાત્મા વારંવાર મારો વિનાશ કરવાને
અર્થે ચત્ર કયાં જ કરે છે ! તેણે મારો વધ
કરવા માટે કેટલીક વાર બળવાન વાનરોને
આહીં મોકલ્યા, પણ હજી સુધી તો મેં તેઓ
સર્વનો વિનાશ જ કર્યો છે. ^{૩૨-૩૪} હે રામ !
વાલીના લયને લીધે જ પ્રથમ તમને આ તરફ
આવતા જોઈને મારા મનમાં શંકા બિપ્લ
હતી : 'રજો ને મારો વધ કરવા અર્થે આ કોઈ
જે બળવાન પુરુષોને વાલીએ મોકલ્યા હોય !'
એ શંકાને લીધે જ હું તમારી પાસે પ્રથમ
આવી શક્યો નહિ; કારણ કે લયના પ્રસંગ-
માં તો સૌ કોઈ લય પામે છે જ. ^{૩૫} હે
દશરથનંદન ! એવી રીતે મહાન પ્રાણસંકટ
આવી પડવા છતાં પણ કેવળ આ હતુમાનાંદિ
મારા સહાયકો દોષને લીધે જ હું મારા પ્રાણોને
ધારણ કરી રહ્યો છું. ^{૩૬} આ મારા સ્નેહી હંપ-
માનાંદિ વાનરો નિરંતર ચોમેરથી મારી રહ્યા
કરે છે. તેઓ હું ચાલું છું ત્યારે ચાલે છે અને
ભીમે રહું ત્યારે ભીમા રહે છે. ^{૩૭} હે રામ ! હું
મારા અનેક હુંખોનું વિસ્તારથી કેટલુંક વર્ણન
કરું ! માત્ર સંક્ષેપમાં જ કહું છું કે, વિખ્યાત
પરાક્રમવાળો મારો જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલો કે જે
મારો શત્રુ થઈ ચૂક્યો છે, તેનો વિનાશ યાવ
ત્યારે જ મારાં સઘણાં હુંખ શાંત થાય એમ
છે. મારાં જીવિત તથા મુખ એ બન્ને એ વાલી-
ના વિનાશને અવલંબીને જ રહ્યાં છે, અર્થાત્
વાલોનો વધ યાવ તો જ હું જીવતો રહી મુખ
જોગરી શકું એમ છું. ^{૩૮, ૩૯} હે રામ ! હુંખી
કિવા મુખી અવસ્થામાં પુરુષને પરમ સહાયક

તેનો સખા જ હોય છે; માટે શોકથી પીડા-
યેલા મેં તમને આ મારા શોકનો અંત આણવા-
નો ઉપાય કહી સંભળાવ્યો.'

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે
તેને પૂછ્યું : 'હે સુગ્રીવ ! તારે વાલી સાથે શા
નિમિત્તે વેર થયું, એ હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા
ઇચ્છું છું. હે વાનરરાજ ! તમારા બચ્ચના વેરનું
કારણ તથા તમારા બંનેનાં બળાબળ જણાવ્યા
પછી હું તને સુખ થાય એમ કરીશ. ૪૦-૪૨ હે
મિત્ર ! વાલીએ વિના અપરાધે તારું અપમાન
કયું એ સાંભળીને તો હૃદયને કંપાવનારો મારો
બળવાન ક્રોધ વર્ષાઋતુમાંના જળપ્રવાહની પેઠે
વૃદ્ધિ પામે છે. ૪૩ હવે હું મારા ધનુષ્યને સજ્જ
કરું એટલા સમયમાં તું મારા પ્રશ્નનો પ્રત્યુ-
ત્તર આપ. તારે નિશ્ચય માનવું કે મારાં બાણો-
થી તારા શત્રુ વાલીનો વધ થયો છે.'

મહાત્મા રઘુવીરનાં વચન સાંભળીને હતુ-
માનાદિ આરે વાનરો રાહિત કપીશ્વર સુગ્રીવ
અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને વાલીની સાથે પોતાને
વેર થવાનું કારણ જણાવના મોટા ભાઈ રઘુવીર-
ને પ્રસન્નવદને કહેવા લાગ્યો. ૪૪, ૪૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામાનવપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું.
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો

વાલી-સુગ્રીવના પૂર્વવૃત્તાંત-વેરનું કારણ
વાલી નામ મમ ધાતા જ્યેષ્ઠઃ શત્રુનિવર્હણઃ ।
પિતૃવેદુમતો નિત્યં મમ જાપિ તથા પુત્ર ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે રામચંદ્ર ! શત્રુઓનો નાશ
કરવામાં સમર્થ એવો મારો જ્યેષ્ઠ બધું વાલી
પૂર્વે અમારા પિતાને તથા મને અત્યંત પ્રિય
હતો. ૧ જ્યારે અમારા પિતા નશ્વર દેહને ત્યાગ
કરી સ્વર્ગ સિધાવ્યા, ત્યારે સઘળા મંત્રીઓએ
'વાલી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી રાજ્યનો અધિ-
કારી છે' એમ વિચારી, તેને રાજ્યાસન પર
બેસાડી સર્વ વાનરોનો રાજ કર્યો અને પિતૃ-
પિતામહની પરંપરાથી આલતા આવેલા મહાન
બા. રા. ૩૭

રાજ્યનું પાલન કરી રહેલા એ વાલીની પાસે હું
સર્વ કાળ સેવકજનની પેઠે અતિશય નમ્રપણે
રહેવા લાગ્યો. ૨, ૩

એ સમયે મયાસુરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને હું હ-
ભિનો મોટો ભાઈ 'માયાવી' નામનો એક
રાક્ષસ હતો. તેની સાથે વાલીને સ્ત્રીના નિમિત્ત
મોટું વેર બધાયેલું હતું. ૪ એક દિવસે અર્ધ-
રાત્રિના સમયે જ્યારે સઘળા લોકો નિદ્રાવશ
થઈ સૂતેલા હતા, ત્યારે અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા
એ માયાવી અસુરે કિષ્કિન્ધા નગરીના દરવાજા
આગળ આવીને મોટી ગર્જના કરી અને વાલી-
ને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ્યો. ૫ તેની લચ-
કર ગર્જના સાંભળતાં જ મારો ભાઈ વાલી
નિદ્રામાંથી એકદમ જાગી ઊઠ્યો અને તેની એ
ગર્જનાને સહન નહિ કરતાં વેગથી એ રાક્ષ-
સની સામે જવા લાગ્યો. ૬ ક્રોધવશ થવાને
લોધે ક્રોધ પશુ વિચાર નહિ કરતાં રાત્રિના
સમયે વાલી જ્યારે રાક્ષસને હણવા માટે આવ્યો,
ત્યારે અત્યંત પુરમાંની સઘળી સ્ત્રીઓએ તેમ જ
અત્યંત નમ્ર સ્વભાવવાળા મેં તેને બહુ બહુ
પ્રકારે વાર્યો, છતાં ક્રોધ પશુ નહિ ગણકારતાં
તે તો ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. ૭ પાછા વળવા
માટે બીનવતી અને પાછળ આવતી સ્ત્રીઓ-
ને તરછાડીને એ મહા બળવાન વાલી કિષ્કિન્ધા
નગરીમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે બ્રાહ્મ-
સ્નેહથી એવાઈ ને હું તેની સાથે આવ્યો. નગરી-
ની બહાર નીકળીને અમે બન્ને ભાઈઓ યુદ્ધ
કરવા માટે સજ્જ થઈ ઊભા, ત્યારે અમને
દૂરથી જ જોઈને અત્યંત ત્રાસ પામેલો એ માયાવી
અસુર એકાએક ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો. જ્યારે
અમારાથી લય પામીને એ અસુર નાઠો, ત્યારે
અમે બંને ભાઈઓ પશુ તેની પાછળ દોડ્યા.
એ વેળા માર્ગને પ્રકાશિત કરતો ચંદ્ર આકાશ-
માં ઉદય પામવા લાગ્યો હતો, તેથી અમે વગર
અડચણે સત્વરે એ રાક્ષસની નજીક પહોંચી ગયા.
છતાં એ માયાવી રાક્ષસ એકાએક માર્ગમાં
આવેલા, ઘણા ઘાસથી ઢંકાયેલા એક મોટા

શ્રીરામ અને સુગ્રીવની સહાય માટે પ્રતિજ્ઞા

વસ્ત્રાભરણો.' એમ કહી સુઝીવે એ વસ્ત્રાભરણો રામચંદ્રની આગળ મૂક્યાં.^{૧૩,૧૪} એ ઉત્તરીય વસ્ત્ર તથા આભરણો સીતાનાં જ હતાં. તેને જોતાં જ શ્રીમાન રામચંદ્ર ગફગફકંક થઈ ગયા અને જેમ ઝાકળથી ચંદ્ર નિસ્તેજ થાય, તેમ સીતાનો સ્નેહ સાંભરી આવતાં પ્રવૃત્ત થયેલા અશ્રુજળથી તેમનું મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું. તે વસ્ત્રાભૂષણોને પોતાના હાથમાં ઝલ્લણ કરી એકાએક 'હા પ્રિયા! હા મધિલિ!' એ પ્રમાણે ધાડા સ્વરથી ફેંદન કરતા શ્રીમાન રામચંદ્ર ધૈર્ય-રહિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા અને વારંવાર વસ્ત્રાભૂષણોને પોતાના હૃદય સાથે ગાંપીને કોઈ એ કોંપાવેલા રાફડામાં રહેલા સર્પની પેઠે અત્યંત કૂંકાડા મારવા લાગ્યા, તેમ જ તેમનાં નેત્રોમાંથી અખંડિત અશ્રુધારા વહેવા લાગી. એ વેળા અતિદીન બની ગયેલા રામચંદ્ર પોતાની પાસે ખેડેલા લક્ષ્મણની સામે જોઈને ખેદ ધરતાં કહેવા લાગ્યા:^{૧૫-૧૯} 'હે લક્ષ્મણ! રાવણુ અત-રિક્ષમાર્ગે^૧ હરણ કરી જતો હશે, એ વેળાએ તારી લાભી સીતાએ પોતાના શરીર પરથી ઉતારી ફેંકી દીધેલાં આ વસ્ત્રાભરણો તું જો! અહો! આ વસ્ત્રાભરણો બગડી કિંવા લાંગી બન્ય નહિ એટલા માટે તેણે એ લીલાં તૃણવાળી ભૂમિ પર નાખ્યાં હોય એમ લાગે છે; કેમ કે આ વસ્ત્રાભરણો પ્રથમના જેવાં જ અખંડિત અને નિર્મળ રહેલાં છે.^{૨૦,૨૧}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે કહ્યું: 'હે બ્યેષ્ઠ બંધુ! હું મારી લાભી સીતાનાં કેયુર તથા કુંડળ આદિ આભૂષણોને તો જોળાળી શકતો નથી. પરંતુ હું નિત્યપ્રતિ તેમનાં ચરણનું વંદન કરતો, તેથી માત્ર તેમનાં નૂપુરને જ જોળાળી શકું છું.'^૨

એટલુ યોદ્ધા મહાત્મા લક્ષ્મણ જ્યારે ગફ-

ગફકંક થવાને લીધે આગળ યોદ્ધા શક્યા નહિ, ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્ર સુઝીવને પૂછ્યું:^{૨૨} 'હે સુઝીવ! તે લયંકર રૂપવાળો રાક્ષસ મારી પ્રાણ-પ્રિયા સીતાને કઈ તરફ લઈ જતો તારા જોવામાં આવ્યો હતો? વળી મને મોટું દુઃખ આપનારો એ રાક્ષસ કયે સ્થળે વસે છે? ખરેખર, એકના દોષને લીધે હવે હું સઘળા રાક્ષસોના સંહાર કરીશ. હે વાનરેંદ્ર! જેણે સીતાનું હરણ કરીને મને કોષ પમાડ્યો છે, તેના મૃત્યુનું દાર ખરેખર આપો-આપ જ ઉઘડી ગયું છે! હે વાનરાધિપતિ સુઝીવ! જે હુટ રાક્ષસે બળાત્કારથી મારી અત્યંત ગ્રિય પત્ની સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે મારા શત્રુની ભાળ તું મને શીઘ્ર જણાવ; એટલે હું તેને તરત જ યમલોકમાં પહોંચતો કરું.^{૨૩-૨૭}

ઈતી શ્રી મહર્ષીઃ મહામુનિમણિત આદિકવ્ય શાસ્ત્રમાયજ્ઞના ટિપ્પિનાકારેભાં ૧૬૦ સ્વ સમાપ્ત

સર્ગ ૭મો

મુઝીવે કરેલું રામચંદ્રનું આશાસન

પ્રવમુકસ્તુ સુમ્રોવો રામેજાતૈન વાનરઃ।

અપ્રતીપ્રાજ્ઞિર્વાસ્ય સ્વાપ્ન વાપ્તગદ્ગદઃ॥૧॥

અત્યંત શોકપીડિત થયેલા રામચંદ્રનાં દીનતાયુક્ત વચન સાંભળી મુઝીવની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તેથી ગફગફકંક થયેલા તેણે હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું: 'હે રામચંદ્ર! હું એ હુટ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપકર્મી રાવણુ રાક્ષસના નિવાસસ્થાનને ણિલકુલ બાણતો નથી તેમ જ તેના ચામચ્ચંને, તેના પરાકર્મને તથા તેના કુળને પણ બાણતો નથી;^૧ તે પણુ હે શત્રુદમન! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, જેવી રીતે તમે સીતાને પામશો, તેવી રીતેના હું પ્રયાસ કરીશ. તમે શોકને ત્યાગ કરો.^૨ હે પ્રહુ! હું મારા પૌરુષબળનો આશ્રય કરી શોડા સમય-માં જ પરિવાર સંહિત રાવણુનો નાશ કરી તમને સીતા લાવી આપીશ, જેથી તમે પ્રસન્ન થશો.^૩ હે રામ! તમે પોતાના સ્વાભાવિક ધૈર્યનું અવલંબન કરી આવી અયોગ્ય વિકલતાને ત્યાગ કરો. તમારા સરખા મહાન પુરુષને આટલું

× પગમા પહેરવાનું ચરણું-અંગર.

+ આ શ્લોક આપણા દેશના પ્રાચીન ગોરવનું લાન કરાવે છે પૂર્વકાળમાં આપણામાં દિયેર-લોભાઈ વચ્ચે કેવો આ શંભાવ હતો, તે આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

બુદ્ધિલાઘવ (બુદ્ધિનું દૂરકાપણું) યોગ્ય નથી.^૫
 હે રામ! તમારી પેઠે જ મને પણ પત્ની-
 વિયોગનું મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે, છતાં હું
 કાંઈ તમારી પેઠે ધૈર્યનો ત્યાગ કરીને શોક
 કરતો નથી.^૬ હે મહાત્મનું! હું પ્રાકૃત બુદ્ધિ-
 વાળો એવો વાનર છું, તો પણ મારા મોટા
 ભાઈ વાલીએ હરણ કરેલી મારી ભાયાનો શોચ
 કરતો નથી, તો પછી તમે તો પવિત્ર અંતઃ-
 કરણવાળા, નમ્ર સ્વભાવવાળા અને ઉત્તમ ધર્મ-
 વાળા મહાપુરુષ છો, છતાં આમ શોક કરો એ
 શું યોગ્ય કહેવાય? હે રઘુવીર! તમે ધૈર્ય
 ધારણ કરી તમારાં નેવમાંથી ખરતાં આંસુને રોકો
 અને ઉત્તમ સત્વશીલ પુરુષોની મર્યાદાનો ત્યાગ
 ન કરો; કેમ કે ઉત્તમ બુદ્ધિ વડે વિચાર કરનારો
 ધૈર્યવાન પુરુષ પ્રિયજનોના વિયોગસમયે,
 દ્રવ્યાદિના વિનાશથી થતાં કષ્ટના સમયે, એસ
 વગેરેના ભયમાં તેમ જ ભવિતનો અંત આણે
 એવા બીજા હરકોઈ સંકટના સમયે પણ
 પીડાતો નથી.^૮ જે મૂખ પુરુષ નિરંતર શોક
 અને ચિંતા કર્યા કરે છે, તે અતિશય ભારથી
 ભરેલા નાવની પેઠે શોકરૂપો સમુદ્રમાં ડૂબે છે.^{૧૦}
 માટે હે પરમ પ્રજા! હું હાથ ભેડીને અત્યંત
 પ્રેમપૂર્વક તમને વીનવું છું કે, તમે પૌરુષ-
 બળનો આશ્રય કરો અને તમારા અંતઃકરણમાં
 શોકને અવકાશ ન આપો!^{૧૧} જેઓ નિરંતર
 શોકમાં રહે છે, તેઓને કદી પણ સુખ હોતું જ
 નથી અને તેઓનું તેજ પણ ક્ષીણ થાય છે;
 માટે હે રાઘવ! તમે શોક કરવાને યોગ્ય નથી.^{૧૨}
 હે રઘુનંદન! નિરંતર શોકમ્મત રહેનારા
 પુરુષના ભવિતમાં પણ સંશય રહે છે; માટે
 હે રાજેન્દ્ર! તમે શોકનો ત્યાગ કરી કેવળ
 ધૈર્યનો જ આશ્રય કરો.^{૧૩} હે કૌશલ્યાનંદવર્ધન!
 હું તમને કાંઈ ઉપદેશ કરતો નથી; પરંતુ
 મિત્રભાવથી હિતવચનો જ કહું છું; માટે મારા
 મિત્રપણનું માન લાગવવા સારું પણ હવે તમારે
 શોક કરવો યોગ્ય નથી.^{૧૪}

મહાત્મા સુગ્રીવે અનેક પ્રકારના મનુર

વચનોથી રામચંદ્રનું સાંત્વન કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મ-
 ણના મોટા ભાઈ રઘુવીર તરત જ વસ્ત્રના છેડા
 વતી પોતાનાં નેવમાંનાં આંસુ લૂછી નાખી સ્વસ્થ
 થયા. પછી વાનરેંદ્ર સુગ્રીવને ભેટીને કહેવા
 લાગ્યા :^{૧૫, ૧૬} હે સુગ્રીવ! સ્નેહી તથા હિતચક્ષુ
 મિત્રે પોતાના મિત્રની દુઃખી અવસ્થામાં જે કંઈ
 કરવું ઘટે, તે પ્રમાણે તે મારો શોક સમાવવા
 અર્થે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. હે મિત્ર! તારાં
 વચનો સાંભળીને મારો સઘળો શોક શાંત થયો
 છે અને હવે હું સ્વસ્થ થયો છું. હે મિત્ર!
 વિશેષે કરી આવી વેળાએ તારા સરખો મિત્ર
 મળવો ઘણો જ દુર્લભ હોય છે. હે સુગ્રીવ! હવે
 સીતાની શોધ કરવા માટે તથા દુરાત્મા મને
 ફર એવા રાવણ રાક્ષસનો સંહાર કરવા માટે
 તારે પ્રયત્નશીલ થવાની જરૂર છે; તેમ જ
 તારું જે કંઈ કાર્ય મારે કરવાનું હોય તે તું
 વિશ્વાસપાત્ર એવા મને નિર્ભયપણે જણાવ. હે
 કપિરાજ! જેમ વર્ષાઋતુમાં સારા ક્ષેત્ર વિષે
 વારેલું બીજ સફળ થાય છે, તેમ મને સોંપેલું
 તારું સર્વ કાર્ય સફળ થશે.^{૧૭-૨૦}

હે હરિશાદ્દહ! * ‘હું વાલીનો વધ કરીશ.’
 એમ જે મેં આભિમાનપૂર્વક કહ્યું છે તે તારે
 સત્ય જ સમજવું.^{૨૧} હું પૂર્વે કદી પણ અસત્ય
 બોલ્યો નથી અને લવિણ્યમાં કદાપિ બોલીશ
 પણ નહિ. આ હું સત્યના સોગંદ લઈને
 પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જ કહું છું.^{૨૨}

એવી રીતે શ્રીમાન રામચંદ્રનાં દંઠ પ્રતિજ્ઞા-
 પૂર્વકનાં વચન સાંભળી હનુમાનાદિ સર્વ વાનર-
 સમાજ સહિત સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષિત થયો.
 પછી એકાંતમાં મિત્રભાવને પામેલા રામચંદ્ર
 અને સુગ્રીવ બંને મિત્રો પોતાના સમાન સુખ-
 દુઃખની વાતો કરવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} બુદ્ધિસંપન્ન
 કપિમંત્ર સુગ્રીવે મોટા મોટા રાજાઓના પણ
 અધિપતિ મહાનુભાવ રામચંદ્રનાં પૂર્વોક્ત પ્રતિજ્ઞા-

* કપિઓમાં શ્રદ્ધ.

× હુમ સ્થળે-અન્ય રાજ્યના દૂતો કિંવા રાવણના
 દૂતો ન બની શકે એવા હુમ સ્થળે.

વચન સાંભળીને પોતાના હૃદય વિષે પોતાનું કાચું સિદ્ધ થયેલું જ માન્યું.^{૨૫}

ઈતિ શ્રીનાદમીક મહામુનિમણીય આદિકાવ્ય શ્રીરામચણ્ડા
ક્રિષ્ણભાણંદમાં ૭મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

બને મિત્રોની પરસ્પર વાતચીત

પરિતુષ્ટપ સુગ્રીવસ્તેન વામ્યેન હર્ષિતઃ ।

લક્ષ્મણસ્વામ્યજ્ઞ શૂરમિદં વચનમવધીન્ ॥૨॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ શરવીર રણવીરનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ઠ થયેલા કપિવર સુગ્રીવે તેમને કહ્યું :^૧ 'હે રણવીર ! તમારા સરખો શુભવાન મિત્ર પ્રાપ્ત થવાથી આજે હું સર્વશા દેવતાઓને પણ અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય થયો છું'. હે નિખાપ રામચંદ્ર ! તમારી સહાયથી હું દેવતાઓના રાજ્યને પણ મેળવી શકું એમ છું ; તો પછી મારું પોતાનું રાજ્ય મેળવી શકું એમાં તો શું જ આશ્ચર્ય ! વળી રણુવંશમાં જન્મ પામેલા તમારી સાથે આજે મારી અતિદેવની સમદા સુદૃઢ મેત્રી બંધાઈ. તેથી હું મારા બંધુવર્ગમાં તથા સુહૃદવર્ગમાં પણ માનીતો થયો છું. હે રાઘવ ! હું તમારી આગળ મારા સુખથી જ મારા શુભો કહું એ યોગ્ય નથી. છતાં હું તમને યોગ્ય મિત્ર પ્રાપ્ત થયો છું, એમ તમે ધીમે ધીમે-પરિચયથી જાણશો.^{૨-૫} હે સંયમી પુરુષો-માં શ્રદ્ધ ! તમારા સરખા જિતેન્દ્રિય અને મહાત્મા પુરુષોની પ્રીતિ તથા ધીરજ નિશ્ચળ જ હોય છે. હે રણુવીર ! જેઓ સન્મિત્ર હોય છે, તેઓ પોતાના કે મિત્રના સુવર્ણ, રૂપ તથા આભરણાદિ પદાર્થોમાં કંઈ પણ ભુલઈ જાયતા નથી. પોતાનો મિત્ર ધનવાન હોય વા દારદ્રો હોય, ડુંગ્રી હોય કિવા મુળી હોય તેમ જ નિર્દોષ હોય અથવા સદોષ હોય, તોપણ સન્મિત્ર તો તેને જ પોતાની પરમ ગતિદાય માને છે.^{૬-૮} હે અનધ ! મિત્રનો ઉત્તમાત્મસ્નેહ જોઈ તેના અર્થે પુરુષો પોતાનાં ધન, સુખ તથા દેશનો પણ ત્યાગ કરે છે.^૯ પરમ મિત્ર સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી, ઇદ્ર

સરખી શોભાવાળા બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણના સાંભળતાં શ્રીમાન રામચંદ્ર સુગ્રીવ પ્રત્યે કહ્યું હે કપિરાજ ! તે કહ્યું તે યોગ્ય જ છે; ખરેખર, મેત્રી તેવી જ હોવી જોઈએ.^{૧૦}

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પોતાનાં નિત્ય-કર્મથી પરવારી શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ બંને 'ભાઈ કાંઈ પણ બિછાવ્યા વિનાની પૃથ્વી પર બેઠા હતા. તેમને જોઈને કપિવર સુગ્રીવ વનમાં પોતાની ચપળ દંડ ફેરવવા લાગ્યો; એવામાં થોડેક દૂર એક સાલવૃક્ષ તેની નજરે પડ્યું. એ વૃક્ષ થોડાં પાંદડાંવાળું, પરંતુ ઘણું પુષ્પોવાળું હતું અને તેના પર અનેક બ્રમરો શુંબરવ કરી રહ્યા હતા. એ સાલ-વૃક્ષની ઝાઝા પાંદડાંવાળી એક રમણીય શાખા ભાંગી લાવીને, પૃથ્વી પર બિછાવી તેના ઉપર મહાત્મા રામચંદ્ર સહિત પુગ્રીવ બેઠા. એ જોઈ નજર સ્થલાવવાળા મહાત્મા હનુમાને એક સાલ-વૃક્ષની શાખા ભાંગી લાવી પૃથ્વી પર બિછાવી તે પર લક્ષ્મણને બેસાડ્યા.^{૧૧-૧૪} સાલવૃક્ષના પુષ્પોથી આજ્ઞાદિત થયેલા એ પર્વત-શ્રદ્ધ ક્ષયમુક ગિરિના રમ્ય શિખર પર શ્રીમાન રામચંદ્ર શાંત થયેલા સસુદ્રની પેઠે સુખપૂર્વક વિરાજ્યા, ત્યારે અતિશય હર્ષિત થયેલા સુગ્રીવે પ્રેમ તથા હર્ષને લીધે મળદકંઠે પવિત્ર અને મધુર વાણીથી તેમને કહ્યું : 'હે રાઘવ ! વાલી-એ મને કાઢી મૂકવાથી તથા મારી ઓતું હરણ કરવાથી અત્યંત ડાંગ્રી થયેલો હું તે વાલી-થી લાય પામી આ પર્વતશ્રદ્ધ ક્ષયમુકમાં નિવાસ કરું છું. હે રાઘવ ! વાલીએ મને રાજ્ય-માંથી કાઢી મૂકેલો હોવાથી મારે તેની સામે દૃઢ વેર બંધાયું છે. તેનાથી હું ઘણું જ ત્રાસ પામું છું અને આ પર્વતમાં રહેવા છતાં મારા ચિત્તમાથી તેના તરફનો લય ટળતો નથી. માટે હે સર્વ લેડોને અલય આપનાર રામ ! હું કે જે નિરંતર વાલીના લયથી પીડાયા કરું છે અને અનાથ સરખો થઈ ગયો છું, તેના ઉપર તમે કૃપા કરવા યોગ્ય છો.^{૧૫-૧૯}

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી ધર્મમાં પ્રીતિ-
વાળા, ધર્મને બાળુનારા અને અત્યંત તેજ-
વાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું :^{૨૦}
'હે સુગ્રીવ ! ઉપકાર કરવો એ સન્મિત્રનું લક્ષણ
છે અને અપકાર કરવો એ શત્રુનું લક્ષણ છે.
હું તારી ભાર્યાનું હરણ કરનારા હુદય વાલી-
નો આજે જ વધ કરીશ.^{૨૧} હે મહાભાગ ! આ
મારાં ઈંદ્રનાં વજ્ર સરખાં તેજદાર બાણો કે
જે સરખટથી બનેલાં છે, કંકપત્ર વડે ઢંકા-
યેલાં છે, સુવર્ણથી સુશોભિત કરેલાં છે અને
કેાધ પામેલા જેરી સર્પના સરખાં તીક્ષ્ણ છે,
તેના પ્રહારથી આજે 'વાલી' નામનો તારો અપ-
રાધી શત્રુ હણાશે અને છિન્નભિન્ન થયેલા પર્વત-
ની પેઠે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડશે, તેને
તું જોઈશ.'

રઘુકુળદીપક રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાનરો-
નો રાજા સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને
'બહુ સારું, બહુ સારું' એમ કહેવા લાગ્યો.
પછી થોડી વારે મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે
રામ ! હું શોકથી ઘેરાયેલો છું અને તમે શોક-
અસ્ત પુરુષોના પરમ આશ્રયરૂપ છો, તેમ જ
મારા પરમ સખા છો; માટે હું તમારી આગળ
મારું સઘળું હુઁળ નિવેદન કરું છું.' હે પ્રિય
રામ ! હું સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે,
મેં અગ્નિની સાક્ષીએ મારો હાથ તમારા હાથ-
માં આપી તમને મારા પ્રાણથી પણ અધિક
પ્રિય મિત્ર બનાવ્યા છે.^{૨૨-૨૭} તમે મારા
વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર છો' એમ માની હું તમને
કહું છું કે, હે રામ ! મારા અંતરનાં હુઁઓ
નિત્ય પ્રતિ મારા મનને ક્ષીણ કરે છે.^{૨૮}
એટલું કહેતાં કહેતાં સુગ્રીવનાં નેત્રોમાં આંસુ
ભરાઈ આવ્યાં અને તેનો કંઠ ડૂંધાઈ ગયો,
જેથી તે સ્પષ્ટપણે બોલી શક્યો નહિ.^{૨૯} થોડી
વારે મહાત્મા સુગ્રીવે એકાએક નદીના પૂરની
પેઠે આવેલા અગ્રપ્રવાહને ધર્મ વડે રોકીને તથા
વચ્ચના છેડા વતી નેત્રો લૂધી નાખીને નિઃશ્વાસ
મંત્રતા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું.^{૩૦,૩૧}

'હે રામ ! મહાબળવાન વાલીએ પોતાના રાજ્ય-
માંથી મારો અધિકાર છીનવી લઈ ને તથા કંઠોર
વચ્ચનો કહીને મને કાઢી મૂક્યો છે; એટલું જ
નહિ, પરંતુ તેણે મારી પ્રાણાધિક પ્રિય પત્ની
રુમાતું પણ હરણ કર્યું' છે અને મારા સઘળા
સ્નેહી-મિત્રોને કારાગૃહમાં નાખ્યા છે. હે રાઘવ !
એ વાલીના ભયના ત્રાસથી હું આ ઋષ-
મૂક પર્વત પર આવી રહ્યો છું; તોપણ એ
હુદયત્મા વારંવાર મારો વિનાશ કરવાને
અર્થે ચતન કર્યા જ કરે છે ! તેણે મારો વધ
કરવા માટે કેટલીક વાર બળવાન વાનરોને
અહીં મોકલ્યા, પણ હજી સુધી તો મેં તેઓ
સર્વનો વિનાશ જ કર્યો છે.^{૩૨-૩૪} હે રાઘવ !
વાલીના ભયને લીધે જ પ્રથમ તમને આ તરફ
આવતા જોઈને મારા મનમાં શંકા બિપજી
હતી : 'રખે ને મારો વધ કરવા અર્થે આ કોઈ
જે બળવાન પુરુષોને વાલીએ મોકલ્યા હોય !'
એ શંકાને લીધે જ હું તમારી પાસે પ્રથમ
આવી શક્યો નહિ; કારણ કે ભયના પ્રસંગ-
માં તો સૌ કોઈ ભય પામે છે જ.^{૩૫} હે
દશરથનંદન ! એવી રીતે મહાન પ્રાણસંકટ
આવી પડવા છતાં પણ કેવળ આ હનુમાનાદિ
મારા સહાયકો હોવાને લીધે જ હું મારા પ્રાણોને
ધારણ કરી રહ્યો છું.^{૩૬} આ મારા સ્નેહી હનુ-
માનાદિ વાનરો નિરંતર ચોંચેરથી મારી રક્ષા
કરે છે. તેઓ હું ચાહું છું ત્યારે ચાલે છે અને
જીએ રહું ત્યારે જીભ રહે છે.^{૩૭} હે રામ ! હું
મારાં અનેક હુઁઓનું વિસ્તારથી કેટલુંક વર્ણન
કરું ! માત્ર સંક્ષેપમાં જ કહું છું કે, વિખ્યાત
પરાક્રમવાળો મારો જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલો કે જે
મારો શત્રુ થઈ ચૂક્યો છે, તેનો વિનાશ થાય
ત્યારે જ મારાં સઘળાં હુઁળ શાંત થાય એમ
છે. મારાં જીવિત તથા મૃત્યુ એ બન્ને એ વાલી-
ના વિનાશને અવતરણીને જ રહ્યાં છે, અર્થાત્
વાલોનો વધ થાય તો જ હું જીવતો રહી મૃત્યુ
બોગવી શકું એમ છું.^{૩૮,૩૯} હે રામ ! હુઁખી
કિંવા સુખી અવસ્થામાં પુરુષને પરન સહાયક

તેનો સખા જ હોય છે, માટે શોકથી પીડા થેલા મે તમને આ મારા શોકનો અત આણવા નો ઉપાય કહી સભળાવ્યો '

સુગ્રીવના વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે તેને પ્રહસ્યું ' હે સુગ્રીવ ! તારે વાલી સાથે શા નિમિત્તે વેર થયું, એ હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છુ છું હે વાનરરાજ ! તમારા બચ્ચના વેરતુ કારણ તથા તમારા બચ્ચના બળાબળ જાણ્યા પછી હું તને સુખ થાય એમ કહીશ ૪૦-૪૨ હે મિત્ર ! વાલીએ વિના અપરાધે તારું અપમાન કર્યું એ સાંભળીને તો હૃદયને કષાવાનારો મારો બળવાન ક્રોધ વર્ષાઋતુમાના જળપ્રવાહની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે ૪૩ હવે હું મારા ધનુષ્યને સજ્જ કરી એટલા સમયમા તું મારા નશ્વરો પ્રત્યુત્તર આપ તારું નિશ્ચય માનવું કે મારા બાણો થી તારા ગતુ વાલીનો વધ થયો છે '

મહાત્મા રઘુવીરના વચન સાંભળીને હનુ માનાદિ ચારે વાનરો સહિત કપીશ્વર સુગ્રીવ અત્યંત હ્રય પામ્યો અને વાલીની સાથે પોતાને વેર થવાનું કારણ લક્ષમણના મોઢા ભાઈ રઘુવીર ને પ્રસન્નવદને કહેવ લાગ્યો ૪૪, ૪૫

ઉત્તિ શ્રી રામચંદ્ર મહાસુખમણીત આદિય અ શ્રી રામ ચાન્દ્ર કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૮ મે સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૯ મો

વાલી-સુગ્રીવનો પૂર્વવૃત્તાંત-વેરતુ કારણ

વાલી નામ મમ ક્ષાતા પ્લેષ્ટ શત્રુનિગ્રહણ ।
પિતૃયદ્યુતો નિત્ય મમ જાપિ તથા પુરા ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે કહ્યું ' હે રામચંદ્ર ! શત્રુઓનો નાશ કરવામા સમર્થ એવો મારો જ્યેષ્ઠ બધું વાલી પૂર્વે અમારા પિતાને તથા મને અત્યંત પ્રિય હતો ૧ જ્યારે અમારા પિતા નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગ સિધાવ્યા, ત્યારે સઘળા મરીઓએ 'વાલી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી રાજ્યનો અધિકારી છે' એમ વિચારી, તેને રાજ્યાસન પર બેસાડી સર્વ વાનરોનો રાજ કર્યો અને પિતૃ-પિતામહની પર પરાથી આલતા આવેલા મહાન

રાજ્યનું પાલન કરી રહેલા એ વાલીની પામે હું સર્વ કાળ સેવકજનની પેઠે અતિશય નમ્રપણે રહેવા લાગ્યો ૨,૩

એ સમયે મયાસુરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને હુડુ લિનો મોટો ભાઈ 'માયાવી' નામનો એક રાક્ષસ હતો તેની સાથે વાલીને સ્ત્રીના નિમિત્તે મોટું વેર બધાયેલું હતું ૪ એક દિવસે અર્ધ રાત્રિના સમયે જ્યારે સઘળા લોકો નિદ્રાવશ થઈ સૂતેલા હતા, ત્યારે અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા એ માયાવી અસુરે કિષ્કિધા નગરીના દરવાજા આગળ આવીને મોટી ગર્જના કરી અને વાલી ને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ્યો ૫ તેની ભય કર ગર્જના સાંભળતા જ મારો ભાઈ વાલી નિદ્રામાથી એકદમ જાગી ઊઠ્યો અને તેની એ ગર્જનાને સહન નહિ કરતા વેગથી એ રાક્ષસની સામે જવા લાગ્યો ૬ ક્રોધવશ થવાને લીધે કાઈ પણ વિચાર નહિ કરતા રાત્રિના સમયે વાલી જ્યારે રાક્ષસને હણવા માટે આવ્યો, ત્યારે અત્યંત પુરમાની સઘળી સ્ત્રીઓએ તેમ જ અત્યંત નમ્ર સ્વભાવવાળા મે તેને બહુ બહુ પ્રકારે વર્ષો, છતાં કાઈ પણ નહિ ગણકારતા તે તો ઘરમાથી બહાર નીકળ્યો ૭ પાછા વળવા માટે પીનવતી અને પાળળ આવતી સ્ત્રીઓ ને તરછોડીને એ મહા બળવાન વાલી કિષ્કિધા નગરીમાથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે જીવુ સ્નેહથી એ ચાઈને હું તેની સાથે ચા થો નગરી ની બહાર નીકળીને અમે બંને ભાઈઓ યુદ્ધ કરવા માટે સજ્જ થઈ ઊભા, ત્યારે અમને દૂરથી જ જોઈને અત્યંત ત્રાસ પામેલા એ માયાવી અસુર એકાએક ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો જ્યારે અમારાથી ભય પામીને એ અસુર નાંકો, ત્યારે અમે બંને ભાઈઓ પણ તેની પાછળ દોડ્યા એ વેળા માર્ગને પ્રકાશિત કરતો ચંદ્ર આકાશ મા ઉદય પામવા લાગ્યો હતો, તેથી અમે વગર અડચણે સત્વરે એ રાક્ષસની નજીક પહોંચી ગયા, છતાં એ માયાવી રાક્ષસ એકાએક માર્ગમા આવેલા, ઘણા ઘાસથી ઠકાયેલા એક મોગ

ભૂવિવરમા* પેસી ગયો. આ પ્રકાર જોઈ અમે પણ સત્વર એ ભૂવિવર આગળ જઈને ઊભા રહ્યા પોતાના શત્રુને ભૂવિવરમાં પ્રવેશેલો જોઈને વાલી મહાન કેધને વશ થયો અને તેની સઘળી ઈર્દ્રિયો ક્ષોભ પામી, પછી તેણે મને કહ્યું ૮-૧૨ ‘હે ભાઈ સુગ્રીવ ! હું આ ભૂવિવરમા પ્રવેશ કરી ન્યા સુધી અદર ગયેલા અસુરનો વધ કરી પાછો આવું, ત્યા સુધી તું સાવધાન થઈ આ ભૂવિવરના દ્વાર આગળ ઊભો રહેજે.’ ૧૩

હે રઘુનદન ! એડુ સાલળી મે તેની સાથે અદર પ્રવેશ કરવા સારું તેને ઘણી ઘણી વિનંતિ કરી, છતાં તે ન માનતા બહાર ઊભા રહેવા માટે મને પોતાના ચરણના સોગદ આપીને તેણે એ ભૂવિવરમા પ્રવેશ કર્યો ૧૪ વાલીની વાટ જોતા ભૂવિવર આગળ ઊભા રહેલા મને આજ્ઞાકાલ એમ કરતા એક વર્ષથી પણ અધિક સમય વહી ગયો, પણ વાલી બહાર આવ્યો નહિ. ૧૫ ત્યારે બ્રાતૃસ્નેહને લીધે મારા મનમા મોઠો સજ્જમ બિપજ્યો અને દીર્ઘકાળ પર્થ ત મારા ભાઈને નહિ દેખવાથી ‘વાલી નિશ્ચય મરણ પામ્યો હશે’ એવી અનિદ્ર શંકા મને થવા લાગી ૧૬ છતાં કેટલાક સમય સુધી વાલીની રાહ જોતો હું ત્યાં ઊભો રહ્યો એવામા એક સમયે એ ભૂવિવરમાથી એકાએક કીણ સહિત રુધિર નીકળતું મારા જોવામા આવ્યું, એટલે મારી પ્રથમની શંકા દંઢ થવાથી હું અત્યંત વિકળ થયો. ૧૭ એ વેળા એ વિવરમાથી અસુરોની મોટી મોટી ગજનાઓ મારા કર્ણપથમા આવવા લાગી, પરંતુ સગ્રામમા જોડાયેલા મારા વડીલ બધુ વાલીનો એક પણ શબ્દ મારા સાલળવામા આવ્યો નહિ એ સઘળા ચિહ્નો પરથી ‘અવશ્ય માટે ભાઈ મરણ પામ્યો હશે’ એવો મને નિશ્ચય થયો. ‘હવે અદર ગયેલો રાક્ષસ પુનઃ બહાર આવી કિષ્કિંધાના લોકોને ડુંગી કરે નહિ’ એમ વિચારી મે એક પર્વત જેવડી મોટી શિલા વડે એ ભૂવિવરના દ્વારને ઢાકી દીધું. હે

* ભૂમિમાં આવેલી મોટી ગુફા-નાયરુ

પરમ મિત્ર રામ ! ત્યાર પછી શોકપીડિત થયેલો હું કેઈ એક તીર્થ-જગાશય પર જઈ, વાલીની ઉદકક્રિયા કરી કિષ્કિંધામા આવ્યો અને વાલીના મરણનું વૃત્તાંત શ્રુત રાખવા માટે ઘણા ઘણા યત્ન કરવા લાગ્યો, તોપણ વાલીના વિચક્ષણ મત્રીઓ એ વૃત્તાંત બાણી ગયા. ૧૮-૨૦ એટલે ‘રાજ્ય સૂનું રહે નહિ’ એવો વિચાર કરી તે સર્વ મત્રીઓએ મળી મને અભિષેક કરી રાજ્યાસન પર બેસાડ્યો હે રાઘવ ! મે વાલીની ઉત્તરક્રિયા મારા હાથે જ કરી, પરંતુ મે કાઈ તેને મરણ પામેલો નજરે જોયો ન હતો, તેથી મને શંકા રહેતી કે, કદાચ વાલો જીવતો પણ હોય, માટે ‘આ રાજ્ય વાલીનું જ છે’ એમ માની હું નિર્મળ બુદ્ધિથી ન્યાયયુક્ત રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

હે રઘુવીર ! મને રાજ્યાસન પર બેઠાને થોડોક સમય થયો, એટલામા તો મારે ભાઈ વાલો માયાવી રાક્ષસને હડ્યોને નગરમા આવ્યો અને મને રાજ્યાસન પર બેઠેલો જોતા જ તેનામા રોમેરોમ ડાધાનિ સળગી ઊઠ્યો તથા તેને નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયા. ૨૧-૨૨ તુરંત જ તેને મારા મત્રીઓને બાધી કેદ કરી અને, ઝડાર વચ્ચે કહી તિરસ્કાર કર્યો હે રાઘવ ! એ વેળા તે પાપી વાલોના નિઝલ કરવા હું સમથ હતો તોપણ બ્રાતૃસ્નેહથી બધાયેલો હોવાને લીધે તેને હણવાના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થઈ ગયો નહિ જિહ્વુ શત્રુને હણી નગરમા પાછા આવેલા એ મારા વડીલ બધુ-વાલોને જોઈને હું તેનું સન્માન કરવા અર્થે ઊભો થયો, અને મેં તે મહાત્માના ચરણમા પ્રણામ કર્યો, છતાં તેણે પ્રસન્ન અંત દરણે મને શુભ આશીર્વાચનો પણ કહ્યા નહિ. ૨૩-૨૪ હે પ્રભુ ! મે તેને પ્રસન્ન કરવા તેન ચરણને મારા સુકુટ વડે સ્પર્શ કર્યો તથાપિ અત્યંત કેધવ થયેલા વાલોએ મારા પર કૃપા કઠી નહિ ૨૫

* રાજનું મરણ પ્રતિદ્ધ થવાથી દેશમાં દગો તોફાન થવાનો તેમ જ બીજા રાજ્યની વચ્ચાઈ થવાનો ભય રહે છે એ કારણથી ૪ મુકોને વાલીનું મરણવૃત્તાંત છુપાવવા યત્ન કર્યો

સર્ગ ૧૦ મો

વાલી અને સુગ્રીવનું વેર

તત્ ક્રોધસમાવૃત્તં સંરઘ્યં તમુપાગતમ્ ।

અન્ પ્રસાદ્યાન્નક્રોધાતરં હિતજ્ઞમય્યા ॥૧॥

સુગ્રીવે કહ્યું . ' હે રામચંદ્ર ! અતિ ક્રોધાચ-
માન થયેલા અને ક્રુણિત અંતઃ કરણવાળા મારા
ભાઈ વાલીને હું મારા હિતની ઇચ્છાથી પ્રસન્ન
કરવા માટે કહેલા લાગ્યો .^૧ ' હે જ્યેષ્ઠ બધુ !
તું શત્રુને હણીને કુશળક્ષેમ પાછો આવ્યો એ
અહુ સારું થયું . હે અનાથના શરણરૂપ બધુ !
હું કે જે અનાથ છું તેનો નાથ એક તું જ છે .^૨
હે ભાઈ ! મેં ધારણ કરેલા, ઘણી સળીઓવાળા
અને ઉદય પામેલા પૃથ્વીમાના થડ સમાન અળ-
કતા આ મેઘ છત્રને તથા આમરને તું પાછો
અંગીકાર કર .^૩ હે નૃપ ! તું ૧૬ વરમા ગયે તે
પછી અત્યંત પીડા પામેલા હું એક વર્ષ પર્વ ત
એ વિવરના દ્વાર ઉપર બેસી રહ્યો, પરંતુ ઇવટે
તેમાથી નીકળેલા અધિરના પ્રવાહને જોઈ મારું
હૃદય ઘણું જ શોકચ્ચત થઈ ગયું અને મારી
સઘળી દ્રિષ્ટિઓ વ્યાકુળ થઈ ગઈ . પછી ' રાક્ષસ
અહાર નીકળી ગયે નહિ ! ' - એટલા માટે એક
મોટી શિલા વડે એ વિવરના દ્વારને બંધ કરી,
હું ત્યાંથી ક્રિષ્કિન્ધામા આવ્યો અને મને રાજ્યા
સન પર બેસવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તારા
મરણ સબંધી મારી શકાને શુભ રાખવા
લાગ્યો છતાં મને એકલો આવેલો જોઈને તથા
મારી મુખમુદ્રા પર ખેદના ચિહ્નને જોઈને
તારા મંત્રીઓએ મારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં
બળાત્કારથી મને રાજ્યાસન પર બેસાડ્યા હું
કે જે તારા રાજ્યને થાપણરૂપે સ્વીકારી તેનું
પાલન કરતો આજ દિન પર્વત સિંહાસન પર
બેઠો છું, તેના અપરાધને તું ક્ષમા કરવા ચોગ્ય
છે . હે નૃપ ! માન્ય કરવા ચોગ્ય રાજ તો તું
જ છે . હું તો પ્રથમ હતો તેવો જ તારો સેવક
છું .^{૪-૬} હે શત્રુએ ને વિનાશ કરવામા સમર્થ
વાલી ! તારો વિશેષ ધવાને લીધે તારા પ્રતિ

નિધિરૂપે જ મંત્રીઓએ મને રાજ્યાસન પર
બેસાડ્યા છે અને અમારો તથા પ્રજાજનો
સહિત આ તારું આશુ શત્રુ વગરનું રાજ્ય
મારી પાસે થાપણરૂપે જ રહ્યું છે, તે હવે તને
પાછું આપું છું' હે સીમથ ! હવે તું રાજ્યને
અંગીકાર કરી, મારા પરના કાંધનો ત્યાગ
કર .^૭ હે રાજન્ ! હું જે હાથ જોડી મન્તક વડે
પ્રણામ કરી તારી ચાચના કરું છું' કે, રાજ
વિનાના શત્રુ દેશને જોઈ બીજા રાજ્યો તેને
છતી લેવાને ચડી આવે નહિ એટલા માટે
સઘળા મંત્રીઓએ તથા નગરવાસીઓએ મળી
મને બળાત્કારથી રાજ્યાસન પર બેસાડ્યો છે,
માટે ક્રોધ ત્યજી તું મારા પર પ્રસન્ન થા . '

એવી રીતે મેં તેને ઘણા સ્નેહયુક્ત વચનો
કહ્યા, તોપણ વાનરોનો રાજ વાલી તો ન ઘટે
એવા કેટલાયે તિરસ્કારણ્યો વચનો હાંસીને મને
ધિક્કારવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ, પણ પ્રજા
માના કેટલાએક સહ્ય શૂદ્રસ્થોને તથા પોતાના
વહાલા મંત્રીઓને બેલાવીને તેઓની મધ્યે મને
અત્યંત નિહિત વાક્યો કહેવા લાગ્યો . ' હે
મારા પ્રિયજનો ! થોડા સમય પૂર્વે ક્રોધ પામેલો
એક ' માયાવી ' નામનો મોટો રાક્ષસ પાંડી
સાથે યુદ્ધ કરવા સારું અર્ધરાત્રિના વખતે
આપણી ક્રિષ્કિ ધાનગરીના દરવાજા આગળ
આવ્યો હતો, અને તેણે મોટી ગર્જના કરી મને
યુદ્ધ માટે બેલાવ્યો હતો . એ બાબત તમારા
સૌના બળુનામા હશે જ હે મંત્રીઓ ! એ મસુર
નો શબ્દ સાંભળી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા સારું
રાજનહિંમતથી નીકળ્યો, તે વેળા શુભપણે
દાગળ સ્વભાવવાળો આ મારો ભાઈ સુગ્રીવ મારી
સાથે આવ્યો . જો કે એ રાક્ષસ મહાબળવાન હતો,
તોપણ રાત્રિના સમયે અમે બંનેને ક્રોધભર્યા
આવેલા જોઈને તે લચલીત થઈ નાગવા લાગ્યો
ત્યારે અમે બન્ન પણ તેની પાછળ દોડ્યા, પણ
એટલામા તો વેગથી આગળ દોડતો એ માયાવી
રાક્ષસ માર્ગમાના તુલુષી ઢકાયેલા એક ભૂવિ
વરમા બિતરી પડ્યો . એ જોઈ મેં મારા દૂર

સ્વભાવવાળા ભાઈ સુગ્રીવને કહ્યું : ૧૦-૧૭ ‘હે સુગ્રીવ ! ભવિષ્યમાં જિતરી ગયેલા રાક્ષસને હું હણીને પાછો આપું ત્યાં સુધી તું મારી વાટ જોતો અહીંયાં જોશો રહે. તેને હણ્યા સિવાય નગરમાં પાછું જવું એ મને યોગ્ય લાગતું નથી.’ એવું કહી ‘સુગ્રીવભાઈ જોશો જ છે’ એમ માનીને હું એ ભયંકર વિવરમાં પેઠો. વિશાળ અને ભયંકર વિવરમાં સંતાઈ ગયેલા માયાવી અસુરને શોધતાં મને એક વર્ષ વીતી ગયું; પણ તે ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નહિ. ૧૮, ૧૯ એક વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કર્યા છતાં એ અસુરજડયો નહિ, તોપણ જરાયે કંટાળ્યા વિના હું તેની શોધકરવા લાગ્યો. છેવટે, તે વિવરના એક અતિશય ભાગમાં બીજા કેટલાંએક રાક્ષસો સહિત એ માયાવી અસુર મારા જોવામાં આવ્યો. મને જોતાં જ તેઓએ મારી સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. તેઓમાંના એક પછી એક એમ સર્વ રાક્ષસોને હણતાં મને કેટલોક સમય લાગ્યો. છેવટે, મેં ઉપરાઉપરી ગુપ્તિપ્રદારથી તે માયાવી અસુરને પણ નાશ કર્યો. એ વેળા તેના મુખમાંથી નીકળતા રુધિર વડે આખું વિવર ભરાઈ ગયું અને તે રુધિરપ્રવાહ બહાર નીકળ્યો; તે આ ભાઈ (સુગ્રીવ) ના જોવામાં આવ્યો હશે. હે મહાજનો ! ભવિષ્યમાં અત્યંત ગર્જના કરતા મહાભેરાવર માયાવી અસુરને હણીને હું સુખ-પૂર્વક તેમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યો; પણ શિલા વડે તેનું દાર બંધ કરેલું હોવાને લીધે મને બહાર આવવાનો માર્ગ જડયો નહિ. ૨૦-૨૨ ત્યારે મેં ‘હે સુગ્રીવ ! હે સુગ્રીવ !’ એમ વારંવાર મોટેથી સાદ કર્યો; પરંતુ તેનો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર મારા સાંભળવામાં આવ્યો નહિ, તેથી હું અત્યંત વ્યાકુળ થયો. ૨૩ પછી આમ-તેમ કાંકાં મારતા જળાશય કે, વિવરનું દાર શિલાથી બંધ થયેલું છે; ત્યારે અતિશય કોપથી મેં ચરણપ્રદાર (લાતો) થી શિલાને ખસેડી નાખી દાર પુરતું કર્યું અને પછી તેમાંથી નીકળી હું દીકરસે અહીંયાં આવ્યો છું. ૨૪ અરે ! ખરેખર,

પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય એવું ઇચ્છતા આ કુર-સુગ્રીવે બ્રાતૃસ્નેહને ભૂલી જઈ મને એ વિવરમાં રૂંધી મૂક્યો હતો (માટે હવે હું તેનો ત્યાગ કરું છું). ૨૫

હે કાકુત્સ્થ ! એ પ્રમાણે કહી સત્યાસત્યના વિચારરહિત એ વાલીએ મને તે જ સમયે એક વસ્ત્રોર કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. વળી હે રાઘવ ! તેણે મારી પત્નીનું બળાતકારે હરણ કર્યું; અર્થાત્ તેને મારી સાથે આવવા લીધી નહિ. એવી રીતે વાલીથી તિરસ્કાર પામેલો હું તેના ભયને લીધે અનેક વનો તથા સમુદ્રોવાળી સઘળી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો; પરંતુ વાલીના ભય વિનાનું કોઈ પણ સ્થળ મારા જોવામાં આવ્યું નહિ. ૨૬, ૨૭ છેવટે, આ પર્વતશ્રદ્ધ નય-મૂક ગિરિ કે જેમાં કોઈ કારણને લીધે વાલીથી પ્રવેશ થઈ શકે એમ નથી, તેમ આવી મેં નિવાસ કર્યો છે. હે પરમ મિત્ર ! મારે વાલીની સાથે વેર થવાનું સઘળું કારણ મેં તમને કહ્યું. તે ઉપરથી, હે રાઘવ, તમે બાણ્ય જ હશે કે વિના અપરાધે મારા પર મોટું દુઃખ આવી પડ્યું છે. ૨૮, ૨૯ હે સર્વ લોકના ભયને નિવૃત્ત કરનાર ! હે શરવીર રામ ! તમે એ કુર વાલીનો નિશ્ચય કરી મને તેના ભયમાંથી ગુરૂત કરવાની કૃપા કરો. ૩૦

સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત વચનો સાંભળીને અત્યંત તેજસ્વી અને ધર્મને જાળનારા શ્રીમાન રામચંદ્રે હસતા મુખે તેના પ્રત્યે ધર્મયુક્ત વાક્યો કહેવા માડ્યાં : ૩૧ ‘હે સુગ્રીવ ! તું કાંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. મારાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને કોપથી ભરેલા અમોઘ બાણો દુરાચરણી વાલો ઉપર પડશે અને તેનો અવશ્ય ઘાત કરશે. ૩૨ હે મિત્ર ! લોક તથા શાસ્ત્રની મર્યાદાને હપિત કરનાર પાપાત્મા વાલો કે જેણે તારી ગોનું હરણ કર્યું છે, તે ત્યાં સુધી નારી દૃષ્ટિએ પડ્યો નથી. ત્યાં સુધી જીવતો છે એમ તારે નિશ્ચય જાણવું. હે પરમ પ્રિય મિત્ર ! હું મારા પોતાના અનુભવથી જ જાણું છું કે, તું હાલમાં

મહાન શોકરૂપી મમુદ્રમા રૂબેનો છે, પરંતુ તેમાથી હું તને અવશ્ય તારીશ અને તું ચોડા સમયમા તારી પત્નીને તથા આખા કિષ્કિન્ધા રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈશ ^{૧૩૩,૩૪}

હવે તથા પૌરુષબળની વૃદ્ધિ કરે એવા સમયદ્રના વચન સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલ સુનાવ વાર વાર તેમની પ્રથ સા કરવા લાગ્યો ^{૩૫}

દીપ શ્રીરામીક મહાસુનામણીત અદિક વ્ય ધીરામાયન ન કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૧૦મે સર્ગ સમાપ્ત

વાલીનો વવ

સર્ગ ૧૧ મો

વાલીના પરાક્રમનું વર્ણન અને સમયદ્રના બળની પરીક્ષા

રામસ્ય વચન શ્રુત્વા હર્ષપોરુષવચનમ્।

સુપ્રાન પુજ્યાજ્ઞકે રાઘવ પ્રજ્ઞાસ ચ॥૧॥

હવે તથા પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ કરનારા રામ ચદ્રના વચનો સાંભળી મહાત્મા સુગ્રીવ તેમને વાર વાર પ્રભુભાવ કરવા લાગ્યો ^૧ ‘હે રામચંદ્ર ! પ્રવચકાળના સૂર્ય સમાન તમે જ્યાંકેકાંધ પામેા, ત્યારે તમારા પ્રત્યક્ષિત આગ્રહ સરખા વીક્ષુ અને મર્મભેદી બાણો વડે સર્વ લોકને બાળી ભસ્મ કરેા, એમા કાંઈ સંદેહ નથી ^૨ છતાં વાલીનું બળ કેટલું છે ગત્રુઓના સહાર કરવાની તેની ટેલી અદ્ભુત શક્તિ છે તથા રણસ આમ વિશે તેનું કેવું અડગ ધર્મ છે, એ સવળ પ્રથમ તમે એકચિત્ત મારા મુખથી માલગો અને પછી ચોગ્ય લાગ તેમ કગે ^૩ હે રઘુવીર ! મહાબળવાન વાલી આખો રાત્રિ સુષે નિદ્રા લઈ, બ્રાહ્મ મુદ્રાતમા બેઠે છે અને નયોદય થયા પૂર્વે પશ્ચિમમુદ્રથી પૂર્વસમુદ્ર મુખી તેમ જ દક્ષિણ સમુદ્રવાં ઉત્તરસમુદ્ર મુખી ચોખ્ખું પૃથ્વીમા ફરી વળે છે, છતાં તેને જરાપણ વાક લાગતો નથી ^૪ વગી તે પર્વતો પર ચડી, તેના મોટા મોટા ગિર્ણાને દહાની પેઠે બેઠે ઉછાળી પુત હાથમા ત્રીલો લે છે ^૫ તેણે વધી ગયેલા બળના ગર્વને લીધે પોતાના પરાક્રમને પ્રસિદ્ધ કરવા આર

વનમાના લીલા લીલા અનેક મોટા વૃક્ષોને ભાગી નાખ્યા છે ^૬ હે દાશરથી ! વાલીનું કેટલું બળ છે, એ જાણવા માટે તેના સ બધી બનેલો એક ઇતિહાસ હું તમને કહુ છું, તે સાંભળો ^૭

કલાસ પર્વતના શિખર મરખા દેહવાળો એક મહાપરાક્રમી ‘હુદુલિ’ નામનો રાક્ષસ હતો તે નિરતર મહિષનુ રૂપ ધરીને ફરતો હતો અને પોતાના શરીરમા એક હબર હાથી જેટલું બળ ધરાવતો હતો ^૮ એ દુષ્ટાત્મા રાક્ષસ કોઈ દેવના વરદાનને લીધે મોહિત થયેલો હતો અને વધી ગયેલા પોતાના બળના ગર્વને લીધે કોઈને પણ ગણકારતો ન હતો એક સમયે તે મહિષરૂપધારી હુદુલિ રાક્ષસ રત્નોના સહાર ^{૩૫} અને મોટી લહરીઓવાળા નદીઓના પતિ રામુદ્ર પ્રત્યે ગયો અને તેને અપમાન આપતો કહેવા લાગ્યો ‘અર્યા, એ મૂર્ખ મમુદ્ર ! તું મને મુદ્ધ આપ અર્થાત્ મારી સાથે તું યુદ્ધ કર’ ^{૧૦} હે રામ ! એવું સાંભળી ધર્મોત્તમા સમુદ્રે પ્રત્યક્ષ ^{૩૫} ધરી, જેનો કાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો હતો તેવા એ હુદુલિને કહ્યું ‘હે યુદ્ધ કરવાની રીત જાણનાર હુદુલિ ! હું તારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, પણ તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને જે સમર્થ છે, તેનું નામ-હાન હું તને કહુ છું ^{૧૦,૧૧} ઉત્તર દિશામા મહારણ્યને વિશે રહેલો શવરાજ હિમાલય પર્વત કે જે શકરનો અસુર છે, જેની અદર તપસ્વીજનો નિવાસ કરે છે અને જે મોટા મોટા જળપ્રવાહો, ગુફાઓ તથા નાના-નાના ઝરણાઓથી રમઝીંચ લાગે છે તે હિમાલય તારા યુદ્ધ વડે આતિથ્ય કરી પ્રસન્ન રહે, માટે તું તેની પાસે જ ^{૧૨,૧૩} જોવ સાંભળી ‘સમુદ્ર મારાથી લય પામ્યો છે’ એમ સમજી તે મહિષરૂપધારી હુદુલિ રાક્ષસ તરત જ ધનુષ્યમાથી છૂટેલા તીરની પેઠે હિમાલય પર્વત પ્રત્યે ગયો ત્યાં જઈ હુદુલિ રાક્ષસે હિમાલયની ઝીણવટ હાથી જેવી અનેક પ્રવેત શિલાઓ ને ઉખેડી ઉખેડી પૃથ્વી પર ફેંકવા માડી અને મોટી ગર્જનાએ કરવા માડી, એથી અતિ ખિન્ન

થયેલા હિમાલય પર્વતે સામાને પ્રીતિ ઉપજાવે
એવું ક્ષવેત મેઘ સરણુ સુદર સ્વરૂપ ધારણ
કર્યું અને પોતાના શિખર પર રહીને જ તે
રાક્ષસને કહ્યું ૧૪-૧૬ ‘હે ધર્મમા પ્રીતિવાળા
હું હુલિ’ તારે મને હુ ખી કરવો યોગ્ય નથી,
કેમ કે તપસ્વીઓના નિવાસસ્થાનરૂપ હું યુદ્ધ
કાર્યમા કુશળ નથી ૧૭ બુદ્ધિનન ગિરિરાજ
હિમાલયનું વચન સાલળી કોંધને લીધે જેના
નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયા હતા એવા મહિપદેહ
ધારી હું હુલિએ કહ્યું ૧૮ ‘હે પર્વત! જે તું
યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ હોય અથવા મારાથી
ભય પામતે હોય તો હું કે જે યુદ્ધનો ઉત્સાહ
ધરાવું છું. તેની સાથે યુદ્ધ કરી ગકે એવો
કોઈ સમર્થ પુરુષ મને બતાવ ’ એવું સાલળી
બોલવામા ચતુર વર્માત્મા હિમાલય પર્વતે
તેને પૂર્વે કોઈ એ પણ નહિ દર્શાવેલા ચોડાનું
નામ બતાવતા કોંધથી કહ્યું ૧૯, ૨૦ ‘હે મહા
બુદ્ધિમાન રાક્ષસ! જે તું યુદ્ધ કરવા જ ઇચ્છતો
હોય, તો શીઘ્ર અત્યંત ક્રાંતિવાળી કિષ્કિન્ધા
નગરી પ્રત્યે જ ત્યાં મહાપ્રતાપી સુદૃઢકુશળ અને
શૂરવીર એવો ઇંદ્રપુ! ‘વાલી’ નામનો વાનર
વસે છે તે વાલો રણકુશળ હોવાથી, જેમ નમુચિ
રાક્ષસને યુદ્ધ આપવાને ઇંદ્ર સમર્થ છે, તેમ તને
દ્વંદ્વયુદ્ધ આપવાને સમર્થ છે ’

હિમાલયના વચન સાલળી અતિશય કોંધ
વિષ્ણુ થયેનો અને તીક્ષ્ણ ગિંગડાવાળું મહિપત્ત
૩૫ ધરવાને લીધે ભયકર દેખાતે એ હું હુલિ
રાક્ષસ જેમ વર્ષાઋતુમા જળથી ભરેલો મેઘ
આકાશ ઉપર ચડે, તેમ વાલીની કિષ્કિન્ધાનગરી
ઉપર ચડી આવ્યો એ વેળા રાત્રિનો સમય
હોવાથી નગરીના દ્વાર બંધ હતા તેથી એ મહા
બળવાન હું હુલિ રાક્ષસ બહાર બિભો રહી હું હુલિ
સરખા અવાજથી ગર્જના કરી ખરીઓના પ્રહાર
થી પૃથ્વીને જોદવા તથા કપાયમાન કરવા
લાગ્યો મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે આસપાસના
મધ્યા પૃથ્વીને ભાગી નાખી તે રાક્ષસ પોતાના
શિંગડા વડે નગરના દરવાજા ઉપર પણ પ્રહાર
કરવા લાગ્યો તથા મોટી મોટી ગર્જનાઓ

કરવા લાગ્યો ૨૧-૨૭ તેની એ ગર્જનાઓને
અત પુરમા રહેલો મહાકોંધી વાલો સહન કરી
શક્યો નહિ તે તરત જ તારાઓથી વીટાયેલા
ચંદ્રની પેઠે, પોતાની સર્વ સ્ત્રીઓ સહિત અત
પુરમાથી નીકળી નગરીની બહાર આવ્યો અને
તેણે યોગ્ય તથા સ્પષ્ટ વાણીથી હું હુલિ પ્રત્યે કહ્યું
‘હે રાક્ષસ! હું આ વનમા ફરનારા સર્વ વાનરો
નો ‘વાલી’ નામનો રાજા છું હું તને સારી
રીતે બોળજુ છું હે મહાબળવાન! તું આ
મહિપત્ત ૩૫ ધરી મારા નગરના દ્વારને રોકી
શા માટે બરાડે છે? અરે જે તારે જીવવાની
ઇચ્છા હોય, તો અહીંથી સીધે સીધે પલાયન
કરી જા ૨૮-૩૦ બુદ્ધિમાન વાનરરાજ વાલોનું
વચન સાલળી અત્યંત મોઢથી રક્તનેત્ર થયેલા
મહિપત્તધારી હું હુલિ રાક્ષસે કહ્યું ‘હે વાલી!
તું તારી સ્ત્રીઓના સાલળતા તારા મુખથી જ
આવા અભિમાનના વચન બોલવા યોગ્ય નથી
તું મારી સાથે યુદ્ધ કર એટલે તારું બળ
કેટલું છે, એ મારા બળુવામા આવશે, તથા
તો હે વાનર! તું અ સ્ત્રીઓની સાથે આવેલો
છે, માટે તારી તથા સ્ત્રીઓની દયા લાવીને હું
આજની રાત્રિ મારા કોંધને વશ રાખીશ કે
જેથી સૂર્યોદય થતા સુધી તું તારી સ્ત્રીઓની
સાથે યથેચ્છ વિહાર કરીને તારી કામવાસન ને
તૃપ્ત કરી શકે ૩૧-૩૩ વળી તું સર્વ વાનરોનો રાજા
છે, માટે એટલા સમયમા તારા સુહૃદ્ધર્મને તથા
સઘના વાનરોને મળી, તેમની સાથે પ્રીતિવાર્તા
કરી લે, ૩૪ તેમજ રાજ્યની રક્ષા થવા સારું તું તારા
પુત્રાદિ કોઈ ઉત્તરાધિકારીને રાજ્યાભિષેક પણ
કરી લે હે વાલો! હું સવારે અવશન તારો જવ
ઉતારીશ, અથાત્ હું તને મારી નાખીશ, માટે
સૂર્યોદય થતા સુધીમા તું તારી કિષ્કિન્ધા
નગરીને સારી રીતે બેઠેલો અને સ્ત્રીઓ ની સાથે
કોડા પણ કરી લે હે વાનર! સૂર્યોદય થતા
સુધી હું તારે અર્થે મારા કોંધને દબાવી રાખીશ,
કેમ કે તારા સરખા મત્ત, ઉન્મત્ત, નાસ્તી

* મહિરા વગેરેથી મત્ત થયેલો

x બતાવેલા આવેશથી ઉન્મત્ત-નાસ્તી

જનાર, ગભાદિરહિત, હળળ અથવા કામથી
મોહ પામેલા પુરુષને હળુનાર આ લોકને વિષે
બ્રહ્મહત્યારો કહેવાય છે ૧૩૫૩૧

સુગ્રીવે કહ્યું હે રામચંદ્ર ! મહિષપ્રધારી
હુ હુલિ રાક્ષસના ગર્વભર્યા વચન સાભળી
ખડખડાટ હસી પડેલા મહાત્મા વાલીએ તરત
જ પોતાની તારા વગેરે સવ સ્ત્રીઓને ગૃહ પ્રત્યે
જ્યા આજ્ઞા આપી અને પછી અતિથય કોષ
પૂર્વક એ મહાપુત્રિવાળા રાક્ષસને કહ્યું ‘હે
હુતુત્રિવાળા રાક્ષસ ! જો તું મારાથી ખીતો
ન હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા બિંદો રહે
શું તું મને મદ્યપાનથી મત થયેલો જાણે છે ?
૫૪ ૨ સ્ત્રીઓના સમાગમથી થયેલા મારા
કામનદન તું આ રણસામ વિષે વીરપાન
રૂપ સમજી લે’ હે રાજવ ! એટલું કહીને કોષ
પામેલો મહાસમર્થ વાલી તરત જ પોતાના
પિતા ઇન્દ્ર આપેલી તુલુની જયમાળા* જળા
મા નાખી યુદ્ધ કરવા માટે સ્થિર થઈ બિંદો
રહ્યો ૧૩૫૪ પછી મોટી ગર્જના કરતા કપિ
શ્રદ્ધ વલીએ પવત સમાન દેહવાળા મહિષ
પ્રધારી એ હુલિ રાક્ષસના બન્ને શિંગડા
પકડીને તેને ચાતરત તમાવી પૃથ્વી પર પાડ્યો
અને તેના નજીર પર લાતો મારવા મ્હડી
આથી એ રાક્ષસના કડુ માથી ઘણું જ રુધિર
વહેવા માડ્યું પછી અત્યંત કોષ પાત્રી તે
રાક્ષસ વેગથી બિંદો થયો અને વાલીની સાથે
યુદ્ધ કરના લાગ્યો એ વેળા અતિગમ્ય કોષે
ભરાયેલા અને એકબીજાને છતવાની ઇચ્છા
વાળા હુલિ રાક્ષસ અને વાલો વાનરનું તુમુલ
યુદ્ધ થવા માડ્યું ૪૦-૪૨ ઇન્દ્રના સરખો પરા
ક્રમી વાલો સુપ્તિઓ, ઠીચણો, લાતો, ડાકા

ઓ તથા વૃક્ષો વડે હુલિ રાક્ષસને પ્રહાર
કરવા લાગ્યો અને હુલિ પછી પોતાના શિંગડા
તથા ખરીઓના પ્રહાર વડે વાલોને પીડિત
કરવા લાગ્યો ૪૩ પરસ્પર પ્રહાર કરતા એ બન્ને
રાક્ષસ અને વાનરનું ઘણું વાર મુધી ઘેર
યુદ્ધ થયું, અને ઇન્દ્રપુત્ર વાલીના પરાક્રમથી
હુલિ રાક્ષસનું બળ નરમ પડ્યું પછી અતિ
ઉત્સાહ પામેલા વાલોએ તે હુલિને ઉપાડીને
વાર વાર મોટી શિવાઓ તથા વૃક્ષો ઉપર
પછાડી પછાડીને તેના શરીરને ઘણું જ ભીસી
નાખ્યું ૪૪-૪૫ એ વેળા હુલિ રાક્ષસના નાક,
કાન, નેન તથા મુખ વગેરે દ્વારામાથી બળબળ
અધિર વહેવા માડ્યું અને મોટી કાયાવાળો એ
હુલિ રાક્ષસ અતિ વ્યાકુળ થઈ એકદમ પૃથ્વી
પર પડ્યો અર્થાત મરણ પામ્યો ૪૬

હે રામચંદ્ર ! પછી મહાબળવાન વાલીએ
એ મરણ પામેલા રાક્ષસના પર્વત સરખા દેહને
પોતાના બળ હાથથી ઉપાડી મરતક પર ફેરવી
પૂરસ્ક્રમથી લગભગ એક ચોજન જેટલે દૂર
ફેંક્યો ૪૭ પૂરસ્ક્રમથી ફેંકેલા એ અચુરના દેહ
માથી બળતા રુધિરના બિંદુઓ વાયુથી જોડીને
છેક માતંગ ઋષિના આશ્રમમા પડ્યા ૪૮ હે
મહાભાગ રણવીર ! મહામુનિ મતંગ ઋષિ
પોતાના પવિત્ર આશ્રમમા એકાએક રુધિરબિંદુ
ઓ પડેલા જોતા અત્યંત કોષ પામ્યા અને
વિચારવા લાગ્યા કે ‘અરે આમ મારા આશ્ર
મમા રુધિર વરસાવનાર કોણ છે ? ૪૯ અરે,
એવો કયો દુરાત્મા, હુતુત્રિ, અપવિત્ર અત
કરણવાળો અને મૂર્ખ છે કે જેણે મારા અંગ
પર અપવિત્ર અધિરને આજે રૂપથી કરાવ્યો ? ૫૦
એમ વિચાર કરી મુનિશ્રદ્ધ મતંગ ઋષિ પોતાના
આસન પરથી જોડીને પર્ણશાળાની બહાર આવ્યા,
ત્યાં તે પર્વત સરખા દેહવાળા મહિષપ્રધારી
રાક્ષસને તેમણે પૃથ્વી પર પડેલો જોયો ૫૧
મહામુનિ મતંગે પોતાના તપોબળથી જાણી લીધું
કે આ હુતુત્રિ વાલોએ જ કડુ છે આથી
અત્યંત કોપાયમાન થઈ તેમણે એ રાક્ષસના

- બળ તથા કરનારે અથવા ગર્વ તથા કરનારો

યુદ્ધમા શૂરચર્યાને અથવા વડલા શૂરને ટકાવી
રાખવાને વીર પુરુષા જે ગાદક પદાર્થનું પાન કરે છે
તે ‘વીરપાન’ કહેવાય છે

* જેને પારંગ કરવાથી સંસારમા અનરય પોતાનો
જમ થાય એવી માળા

અખને ફે કનાર વાલીને ઉદેશીને શાપ આપ્યો.
 ‘અરે, હુદ્ર વાલોએ રુધિરના ઝાટા ઉડાડીને
 મારા આત્મને અપવિત્ર કર્યો, માટે તેણે હવે
 થી કહી પણ મારા આશ્રમમા પ્રવેશ કરવો
 નહિ જો તે પ્રવેશ કરશે, તો તેનું મરણ
 થશે ૧૨,૫૩ વર્ષી દુર્ણદિવાળા વાલીએ રાક્ષસનો
 પ્રથક દેહ ફેડીને તે વડે મારા આશ્રમમાના કેટલા
 યે વૃક્ષોને ભાંગી નાખ્યા છે, માટે ચારે તરફ એકેક
 યોજનની હદમા આવેલા મારા આશ્રમ વિષે વાલી
 જો પ્રવેશ કરશે તે તે અવશ્ય જીવતો રહેશે નહિ,
 તેમ જ હુદ્ર વાલોના સલાહકાર સચિવો અથવા
 મિત્રો જે કોઈ મારા વનમા રહેતા હોય, તે સૌએ
 પણ મારા આ વચન સાલળીને મારા આશ્રમમાથી
 નીકળી પોતાની ઇચ્છાનુસાર જીવે સ્થળે ચાલ્યા
 જવું જો કદાચ તેઓ અહીં રહેશે તો હું
 તેઓને પણ અવશ્ય શાપ આપીશ કેમ કે
 તેઓ પુનવત્ રક્ષણ કરેલા આ મારા વનમા
 રહીને વનમાના નવાકુર પત્ર, ફળ, પુષ્પ તથા
 મૂળ વખેરેનો નાશ કરે છે તેઓ પર દયા
 લાવીને હું આજનો દિવસ મારા શાપની મર્યાદા
 કરાવું છું, અથવા આજનો દિવસ શાપ નહિ
 આપું, પણ જો કાંતે વાલોનો સ્નેહી કોઈ પણ
 વાનર આ વનના મારા જોવામા આવશે તો
 તે નારા શાપથી હજારો વર્ષ સુધી પર્વત (જડ)
 થઈને રહેશે ૫૪-૫૮

‘હે રામચંદ્ર ! મતગ ઋષિનો શાપ મળળી
 આ વનમા રહેલા વાલોના પક્ષના સર્વ વાનરો
 તરત જ અહીં યાથી ચાલી નીકળ્યા અને વાલીની
 પાસે ગયા તેઓને વાલીએ પૂછ્યું ૫૮ ‘અરે,
 તને સૌ મતગ વનમા રહેનારા છે, છતાં એકી
 વખતે મારી પાસે કેમ આવ્યા ? તમો સર્વ
 વનવાસીઓ કુશળ તો છો ને ?’ ૧૦ એવું સાલળી
 સર્વ વાનરોએ મતગ ઋષિના શાપ સંબંધી
 સઘળી હકીકત સુવર્ણની માળા પહેરનારા વાલીને
 કહી સંભળાવી ૧૧ વાનરોના મુખથી પોતાને
 તથા પોતાના મિત્ર-સચિવોને અતિ ભય કર
 શાપ મળેલો જાણી વાનરાધિપતિ વાલી અત્યંત

ઉદગ પાગ્યો અને તેણે મતગ ઋષિની પાસે
 જઈ હાથ જોડી, શાપ નિવૃત્ત કરવા માટે ઘણી
 ઘણી પ્રાર્થના કરી, પરંતુ મહાપિ માતગ મુનિ
 તેનો અનાદર કરી પોતાની પર્ણશાળામા ચા-ચા
 ગયા એ પ્રમાણે શાપ કાયમ રહેવાથી વાલી
 બ્યાકુળ થયો હે નિરાધિપતિ રામ ! મતગ
 ઋષિનો શાપ થયા પછી ભયભીત થયેલો વાલી
 આ મહાગિરિ ઋષ્યમૂક પર્વતમા આવી પણ
 શકતો નથી, તેમ તે તરફ દૃષ્ટિ પણ કરી શકતો
 નથી ૧૨-૧૪ હે રામ ! વાલી અહીં આવી શકે
 એમ નથી એમ વાગીને જ હું મારા હનુમાન દિ
 સચિવોની સાથે ખેદરહિત થઈ આ વનમા
 વિચરું છું હે રઘુવીર ! બળના ગર્વથી ઝડી
 ગળેલ વાલીએ ફેડેલું પર્વતશિખર સરખું મોઢું
 હું હાલ રાક્ષસના શરીરનું હાંડપિંજર હજી મુઢી
 આ વનમા પડેલું છે ૧૫,૧૬

હે રામ ! વાલીના અદ્ભુત પરાક્રમેનું હું
 તમારી આગળ કેટલુંક વર્ણન કરું જુઓ આ
 સામે જણાતા હારેહાર જોડેલા સાત સાલ-સે
 કે જેના મૂળ ઘણા જ ઊંડા ઊતરેલા તથા થડ
 ઘણા મજબૂત છે અને જેની મોટી મોટી શાખાઓ
 અત્યંત વિસ્તાર પાગેલી છે, તેમાના પ્રત્યેકને
 મહાસમય વાલી પૂરે** પોતાની બાથમા ઘાલી
 કપાવતો અને ક્ષણમાત્રમા પનરહિત કરી દતો
 હતો ૧૭ હે રામ ! એવી રીતે મેં તમને વાલીનું
 અપ્રતિમ પરાક્રમ કહી સંભળાવ્યું હવે તમે
 વિચારી જુઓ કે, એવા મહાબળવાન વાલીનો
 યુદ્ધમા કેવી રીતે નાશ કરી શકશો ?

સુગ્રીવના વચન સાલળી મહાત્મા લક્ષ્મણે
 હસીને કહ્યું ‘હે વાનરરાજ સુગ્રીવ ! તું મારા
 આર્થ બધું રામચંદ્રના પરાક્રમને જાણતો નથી,
 તેથી જ વાલીના પરાક્રમની પ્રશંસા કરે છે પણ
 રે, રામચંદ્રના અતુલ પરાક્રમની આગળ વાલીનું
 પરાક્રમ તો સૂર્યના તેજની આગળ આગિયાના
 તેજ સરખું છુદ્ધ છે એ તને પાછળથી સંભળશે
 પણ હે સુગ્રીવ ! ‘મારા આર્થ બધું રઘુવીર વાલી

નો વધ કરશે જ' એવો દૃઢ વિશ્વાસ, તને તેમના કયા પરાક્રમથી બિપજે તે તું મને કહે. ૧૮૮-૧૯

એવું સાંભળી સુગ્રીવે તરત જ કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! આ સામે જણાતા સાહવૃદ્ધેશમાના પ્રત્યેકને પૂર્વે' વાલીએ બાથમા ઘાલો અનેક વાર ક'પાવેલા છે. જે રામચંદ્ર તેઓમાના એકને પણ એક બાણ વડે છેદે તથા હે લક્ષ્મણ ! મરણ પામેલા ડુંડુભિ રાક્ષસના હાડપિંજરને પોતાના ચરણ પર ચડાવી બસો ધનુષ્ય જેટલું દૂર ફેંકે, તો તેમના (રામચંદ્રના) પરાક્રમથી વાલી હાણુયો જ છે એમ હું માનુ. ૧૯૦-૧૯૨ એટલું લક્ષ્મણને કહી, એક સુદૃઢ પર્વત વિચાર કરી પછી વાનરેશ્વર સુગ્રીવ કમળનેત્ર એવા રામચંદ્ર તરફ ફરીને કહેવા લાગ્યો. ૧૯૨ હે રઘુવીર ! વાલી પોતાને શૂરવીર માને છે અને તે ખરેખર શૂરવીર પણ છે. તેના બળ-વીર્ય પ્રખ્યાત છે. સત્રામ વિષે તેનો કદી પણ પરાજય થયો નથી અને દેવતાઓથી પણ ન થઈ શકે એવા તેના પરાક્રમ છે, તે વિચારીને જ ભયભીત થયેલો હું આ ઋધ્યમૂક પર્વતમા આવી વસ્યો છું. ૧૯૪, ૧૯૫ હે રાઘવ ! અજ્યથ, અધ્યય અને મહા કોપવાળા એ વાલીને સલારીને ભયભીત થતો હું આ ઋધ્યમૂક પર્વત છોડી બીજે કયાય પણ જતો નથી. ૧૯૬ નિરંતર વાલીના ભયથી ઉદ્વિગ્ન તથા શક્તિ રહેતો હું મારા પર પ્રીતિવાળા આ હંબુમાનાદિ ઉત્તમ સન્નિવે સહિત આ મતંગ વનમા જ ર્થા કરું છું, ૧૯૭ અને એટલા માટે જ હે મિત્રવત્સલ ! તમે કે જે પ્રથમ કરવા યોગ્ય સન્નિભ્ર છે, અબુચિતબ્યા પ્રાપ્ત થયા છે અને હિમાલયની પેઠે શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર છે, તેનો મેં આશ્રય કર્યો છે. છતાં હે રાઘવ ! હજી મુખી મેં તમારા સમરવીર્યને પ્રત્યક્ષ જોયેલું નથી અને એ મારા દુષ્ટ બ્રાતા વાલીનું પરાક્રમ તો પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે, તેથી મને તેનો ભય રહે છે. ૧૯૮, ૧૯૯ હે રામ ! આમ કહીને ઠાંઈ હું તમે વાલીના સરખા બળવાન છે કે નહિ, એવી તમારી તુલના કિંવા તમારે અપ-

માન કરવા ધારતો નથી, તેમ જ વાલીથી તમને ડરાવવા પણ ઇચ્છતો નથી; પરંતુ વાલીના ભયંકર પરાક્રમેને મેં પ્રત્યક્ષ જોયેલા હોવાને લીધે મારા મનમા કાતરપણું* જિપજેલું છે, જેથી ગળાત્કારે પણ તેના પરાક્રમનું વર્ણન મારાથી થઈ જાય છે. ૨૦૦

હે રાઘવ ! વાલીના વધ કરવા સંબંધી તો તમારી વાણી જ ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ છે અને તમારા ધૈર્ય તથા આકૃતિ એ બંને ભક્ષ્ય વડે ઢકાયેલા અગ્નિની પેઠે તમારા પરમ તેજને સૂચવે છે. ૨૦૧

મહાત્મા સુગ્રીવના વચન સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરે હાસ્યપૂર્વક તેને કહ્યું : 'હે વાનરેશ્વર ! જેકે મારા પરાક્રમ સંબંધી તને વિશ્વાસ આવતો નથી, તોપણ સંશ્રામ વિષે હું તને પ્રગસનીય વિશ્વાસ બેસાડીશ' એટલું કહી સુગ્રીવના મનનું સમાધાન કરી, લક્ષ્મણના મોઢા ભાઈ રઘુવીરે તરત જ સર્વ સમાજની સાથે જીલા થઈ સુગ્રીવની આગળ પેલું ડુંડુભિ રાક્ષસનું હાડપિંજર બેવળી ધંધ્યા જણાવી, ત્યારે મહાત્મા સુગ્રીવ તરત જ તેમને એ હાડપિંજર પડ્યું હતું ત્યાં તેડી ગયો. ડુંડુભિના સૂકા હાડપિંજરને જોઈને મહાબાહુ શ્રીમાન રામચંદ્ર સૌના દેખતા લોભાપૂર્વક તેને પોતાના ચરણના અગ્રકા પર ચડાવ્યું અને ધીમિથી હલાવી તેને એવી રીતે ફેંક્યું કે તે હાડપિંજર લગલગ દશ યોજન જેટલે દૂર જઈ પડ્યું ! સૂર્ય સમાન પ્રકાશતા મહાવીર્યવાન રામચંદ્રે ચરણના અગ્રકાથી જ અસુરના સૂકા શરીરને ઘણું દૂર ફેંકેલું જોઈ સર્વ વાનરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા, તોપણ સ પૂર્ણ વિશ્વાસ નહિ પામેલા સુગ્રીવે પુનઃ પણ લક્ષ્મણના સાંભળતા રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું ૨૦૨-૨૦૩ 'હે મિત્રવર્ય ! મારા ભાઈ વાલીએ જ્યારે આ ડુંડુભિના શરીરને ફેંક્યું હતું, ત્યારે તો એ તરતનું જ હોવાથી લીધું અને રુધિર તથા માસ-થી ભરેલું હોવાને લીધે અતિશય લારે હતું. વળી

* બીકલુપણ

તે મમયે કામાસક્ત થયેલો વાલો મધપાન કરી
મત્ત થયેલો તથા હુંડલિની સાથે યુદ્ધ કરી
થાડી ગયેલો હતો, છતાં પણ તેણે તેને આટલે
દૂર ફેંક્યું હતું.^{૮૭} હે રાઘવ ! તે હુંડલિનું શરીર
કે જે ઘણો કાળ વહી જવાને લીધે માંસ તથા
રુધિર વિનાનું સૂકું થઈ જવાથી તૃણ સમાન
હલકું થયેલું છે, તેને તમે હાંથી આટલે દૂર
ફેંક્યું, તેમાં શું આશ્ચર્ય !^{૮૮} એથી કંઈ તમારું
બળ અધિક છે કે વાલીનું બળ અધિક છે, એનો
નિર્ણય થઈ શકે નહિ. હે રાઘવ ! લોકોમાં અને
સૂકામાં તો ઘણો જ મોટો ફરક પડે છે. હે
તાત ! વાલોનું બળ અધિક હશે કે તમારું એવો
પૂર્વોક્ત સંદેહ હજી પણ ટળતો નથી; માટે જો
આ સાત સાલવૃક્ષોમાંના એકને પણ એક બાણ
વડે તમે છેદો, તો તમારા તથા વાલીના બળા-
બળનું નિરાકરણ થાય.^{૮૯, ૯૦} હે રામચંદ્ર ! તમે
તમારા હાથીની સૂઠ સરખા ધનુષ્યને સજ્જ
કરી તેને કણું પર્વત જેવી એક અમોઘ ચર
મૂકો કે જેથી સાલવૃક્ષનું વિદારણ થાય અને
અમો સર્વને તમારા બળ સંબંધી વિશ્વાસ આવે.

હે રઘુવીર ! તમે છોડેલું બાણ આ સામે
રહેલા સાલવૃક્ષનું અવશ્ય વિદારણ કરશે, એમાં
પણ સંશય નથી. હવે તમારે કાંઈ પણ વિચાર
કરવાની આવશ્યકતા નથી. હે રાજપુત ! હું તમને
મારા પોતાના સોગંદ આપીને કહું છું કે, તમે
મારો સંશય દૂર કરી મારું પ્રિય કરો.^{૯૧, ૯૨} હે
દશરથનંદન ! જેમ તેજસ્વીઓમાં સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે,
પર્વતોમાં હિમાલય શ્રેષ્ઠ છે અને ચાર પગવાળાં
પ્રાણીઓમાં કેસરી સિંહ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પુરુષ-
માત્રમાં તમે પરાક્રમવાળા છો.^{૯૩}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આનંદિય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ક ધાકાકાંડ ૧૧ મે સખ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો

રામચંદ્રનું અદ્ભુત બળ-સમસાધકેષન
અને પાટી-સુગ્રીવના યુદ્ધનો પ્રારંભ

વત્સવત્ત્વં કુન્દા સુગ્રીવસ્ય સુમાર્ગતમ્ ।

પ્રવયાર્ય મહાતેજઃ રામો જગ્યાહ કાર્મુક્મ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનાં સુંદર વચનો સાંભળી, તેને
વિશ્વાસ બેસાડવા સારું મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર
તરત જ પોતાનું ધનુષ્ય મહાણ કંથુ^૧ અને તેમાં
એક મહાભયંકર બાણ ચડાવ્યું. પછી ધનુષ્યની
પ્રત્યંચાને કણું પર્વત જેવીને તથા પોતાની
સામે હાથોહાર આવેલાં સાત સાલવૃક્ષોમાંના
પોતાની તરફના છેલા સાલવૃક્ષનું લક્ષ્ય બાંધીને
મહાબળવાન અને સર્વને માન આપનારા રામ-
ચંદ્રે ધનુષ્યના ટંકારવ વડે સર્વ દિશાઓને
ગળવી નૂકડાં અમોઘ બાણ છોડયું. રામચંદ્રના
ધનુષ્યમાંથી છટેલું સુવર્ણભૂષિત બાણ મહા-
વેગથી સુસવાટ કરતું ચાલ્યું. તે બાણ દૂર-દૂર,
પરંતુ હારબંધ આવેલાં સાત સાલવૃક્ષોને છેદી-
છેદીને પૃથ્વી પર પાડતું, સામે આવેલા પર્વતનું
વિદારણ કરીને તથા ભૂમિને છેદીને છેક રસા-
તળમાં પેડું.^{૧-૩} એ રીતે સાત સાલવૃક્ષ, પર્વત,
ભૂમિ તથા માત પાતાળ-એ સઘળાંને ભેદવાનું
કાર્ય માત્ર એક મુહૂર્ત જેટલા સમયમાં કરીને,
એ અમોઘ રામબાણ પૃથ્વીમાંથી પાછું નીકળી
પુનઃ રામચંદ્રના ભાથામાં આવી પેડું.^૪ રામ-
ચંદ્રના બાણના વેગ વડે થોડી વારમાં જ સાતે
સાલવૃક્ષોને પૃથ્વી પર પડેલાં જોઈ વાનરવૃક્ષ
સુગ્રીવ અત્યંત વિસ્મિત થયો;^૫ અને તેણે
પૃથ્વી પર ટંડવત્ પડીને રામચંદ્રના ચરણ-
માં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો. એ વેળા તેના
કંઠમાંનાં આભૂષણો પણ લંબાઈમાન થઈને
પૃથ્વી પર રગદોળાવા લાગ્યાં.^૬ પછી પૃથ્વી પર
જિલા થઈ મહાતમા સુગ્રીવ પ્રસન્ન વદને ધર્મજ
રામચંદ્રની આગળ જિલો રહ્યો અને અતિ નમ્રપણે
કહેવા લાગ્યો : ‘ હે સર્વ પ્રકારની અસંવિદ્યાને
બાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે શરતીર ! હે પુરુષર્ષભ !
તમે પોતાનાં અમોઘ બાણો વડે ઇદ્રાદિ દેવતા-’

એનો પણ નાશ કરવા સમર્થ છે, તો પછી વાલીની તે શી ગણના ? હે કાકુત્સ્થ ! માત્ર એક જ બાણે કરી દેદ મૂળવાળાં સાત સાલવૃક્ષોને, પર્વતને તથા ભૂમિને વિદારણ કરનારા મહા-સમર્થ એવા તમારી સામે સંઘામ વિષે જોલો રહેવાને પણ કોણ સમર્થ હોય ?^{૧૦} અહો ! મહેંદ્ર અને વરુણની ઉપમાને ચોગ્ય તમારા સરખા મિત્રને પ્રાપ્ત થવાથી આજે હું કૃતકૃત્ય થયો છું અને મારો સઘનો શોક દૂર થઈ, મારું અંતઃકરણ હૃયથી પરિપૂર્ણ બન્યું છે.^{૧૧} હે કાકુત્સ્થ ! હું હાથ ભેટી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમે મારું પ્રિય કરવા અર્થે હવે મારા યાદુરૂપ શત્રુ વાલીનો સત્તર સંહાર કરો.

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્ર લક્ષ્મણના સરખા જ રનેહથી તેને કહ્યું :^{૧૨} હે સુગ્રીવ ! તું અમારા સર્વથી પહેલો કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે જ અને ભાઈનું મિત્રના નામ ધારણ કરનાર દુષ્ટ વાલીને યુદ્ધ કરવા ગાટે બોલાવ. અમે સર્વ પણ તારી પછવાડે જ ત્યાં આવીએ છીએ.^{૧૩} રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સુગ્રીવની આજ્ઞાથી હનુમાનાદિ સર્વ વાનરો તરત જ કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે ગયા અને નગરીની બહાર આસપાસનાં વૃક્ષોની એથમાં સંતાયા. રામ-લક્ષ્મણે પણ તેમ જ કહ્યું.^{૧૪} સુગ્રીવ પણ વસ વડે કમર કસીને પોતે એકલો કિષ્કિંધાનગરીના મુખ્ય દરવાજા આગળ ગયો અને વાલીને બોલાવવા સારુ આકાશને લેદી નાખે એવી લચકર ગર્જના કરવા લાગ્યો,^{૧૫} શબ્દ ઉપરથી જ આ ગર્જના મારા ભાઈ સુગ્રીવની છે એમ ધારી અત્યંત ક્રોધ પામેલો મહાબળવાન વાલી સૂર્ય જેમ અસ્તાચળ (ઉદયાચળ) માંથી^{૧૬} નીકળે તેમ

કિષ્કિંધામાંથી નીકળી સુગ્રીવની સામે આવી જોલો રહ્યો.^{૧૭} પછી જેમ આકાશ વિષે બુધ અને મંગળ એ બન્ને યોદ્ધાનું ઘોર યુદ્ધ થાય, તેમ વાલી અને સુગ્રીવ બંને ભાઈઓનું તુમુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૮} એ વેળા બંને ભાઈઓ પરસ્પર ઈર્ષના વળ સરખી લાતો તથા મુઘિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા, જેનો અર્થાનિ સમાન ઘોર ધ્વનિ થવા લાગ્યો.^{૧૯} આ વેળા સુગ્રીવને સહાય કરવા અર્થે ગુપ્ત સ્થળે જોલેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે વાલીને મારવા સારુ પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કર્યું; પરંતુ પરસ્પર સમાન આકૃતિ વાળા હોવાને લીધે અશ્વિનીકુમાર સરખા જણતા એ બંને શૂરવીર ભાઈઓમાં સુગ્રીવ કયો ? અથવા વાલી કયો ? એમ તેઓ એકબીજી શક્યા નહિ, તેથી ઠશરચનંદન રઘુવીર એ સમયે વાલીનો અંત આણનારું બાણ નૂકવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો.^{૨૦} એટલામાં વાલીના ત્રીમ મુઘિપ્રહારોથી જન્મરિત થયેલો સુગ્રીવ વાલીથી હારી જઈ તેના હાથમાંથી છટકી ગયો અને પોતાનું રક્ષણ કરનારા રામચંદ્રને એટલામાં કયાંય પણ દીકા નહિ તેથી ગભરાઈને ઋધ્ય-મૂક પર્વત પ્રત્યે નાંકો. રુધિર વડે ખરડાયેલા સુગ્રીવને યુદ્ધથી કંટાળી નાસતો ભેઈ બળવાન વાલી પણ તેને પકડવાને તેની પાંછળ દોડ્યો; પરંતુ નાસતાં નાસતાં સુગ્રીવે મતંગ વનમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે મતંગ ઋષિએ આપેલા શાપના લાથને લીધે તેની પાંછળ ન જતાં રીતે પુનઃ નીકળી આવે છે, તેમ કિષ્કિંધામાંથી ગુપ્ત રીતે વાલી નીકળી આવ્યો અથવા ઉદયાચળને બદલે અસ્તાચળ કહીને પ્રહારિ વાલ્મીકિએ હવે વાલીનું મરણ સમીપ આણ્યું છે એવું સૂચન કર્યું જણાય છે. (તિ. દી.) અથવા આપણા દેશનો ઉદયાચળ પણ બીજા દેશોની અપેક્ષાએ અસ્તાચળ જ છે એમ સમજીને આદિકવિએ અસ્તાચળમાંથી જેમ સૂર્ય નીકળે એવી ઉપમા આદી લખી હશે.

* શંકા : અહીં 'અસ્તાચળમાંથી જેમ સૂર્ય નીકળે' એવું કહ્યું. પણ તે ચોગ્ય નથી; કેમ કે સૂર્યનું અસ્તાચળમાંથી નીકળવું કદી પણ સંભવતું નથી; ત્યાં તો અસ્ત જ સંભવે.

સમાધાન : અસ્તાચળમાં જઈ સૂર્ય જેમ ગુપ્ત

+ મેધ થડે છે ત્યારે કોઈ વખતે મોટો કડકો ધાય છે તેના સમાન.

- ભાંગી ગયેલા દેવાળો

મહાબળવાન વાલીએ 'ન જાત, આજે હું તને જતો કરું છું.' એમ કહી પુન પોતાની કિષ્કિંધા નગરીમા પ્રવેશ કર્યો ૨૧-૨૩

આ પ્રકાર જોઈને હનુમાનાદિ સર્વ વાનગે તથા લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીર પણ પાછા કમ્પમૂક પર્વત પર સુગ્રીવની પાસે ગયા, લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને આવેલા જોઈ અતિ લજ્જાને લીધે સુગ્રીવ નીચું જોઈ ગયો અને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યો ૨૪,૨૫ 'હે રામ! તમે મારી આગળ પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યું અને વળી 'તું વાલીને યુદ્ધ માટે જોલાવ' એમ કહી મને યુદ્ધ કરવું પ્રેર્યો, છતાં મને મારા શત્રુના હાથે જ માર ખવડાવી, અતે આ શું કર્યું? ૧૨૯ હે રાઘવ! જો તમારે આવું જ કરવું હતું, તો 'હું વાલીને મારીશ નહિ' એમ પહેલેથી સ્પષ્ટ જ કહેવું હતું કે જેથી હું તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે અહીંથી જાત જ નહિ.' ૧૩૦

હઠાતમા સુગ્રીવના કરુણાજનક દીન વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર કહ્યું ૨૮ 'હે તાત સુગ્રીવ! તું કોપનો ત્યાગ કર અને મેં એ વેળા જે કારણથી બાણ મૂક્યું નહિ તે પ્રથમ સાંભળ ૨૯ હે સખા! તું અને વાલી બંને રૂપ, અલકાર, પ્રમાણ* ગમન, સ્વર, તેજ, દંષ્ટિ, પરાક્રમ તથા વચન-એ સર્વથી પરસ્પર એક સરખા જ દેખાઓ છો, તેથી યુદ્ધ સમયે હું તને કે વાલીને સ્પષ્ટપણે જાણી શક્યો નહિ ૩૦,૩૧ હે વાનરશ્રેષ્ઠ! રૂપસાદૃશ્યથી* જમણામા પડવાથી મેં મારું મહાન અમોઘ બાણ છોડ્યું નહિ, કેમ કે તમે બંને સરખા રૂપવાળા હોવાને લીધે શકિત મને મેં છોડેલું શત્રુનો વિનાશ કરનારુ જીવલેણ બાણ એ કદાચ તને વાગે, તો સઘળું જ લેલું થઈ જાય અને આપણા બન્નું કાચું નાશ પામે ૩૨,૩૩ હે વીર! આમ ભુલાવામા પડવા છતાં પણ જો મેં ઉછાછળાપણુને વશ થઈ બાણ માર્યું હોત અને તેથી

જો કદાચ તારો જ નાશ થયો હોત, તો હે કપીશ્વર! આ જગત વિષે અવશ્ય હું મૂર્ખ અને બાળક ગણાત અને વળી એ ઉપરાંત અભય આપી ગરણે રાખેવાનો વધ કરવાનું મને મોટું પાતક લાગત માટે હે સખા! જે કાંઈ થયું તે ઠીક જ થયું છે, એથી તું અન્યથા* મમજતો નહિ હે વાનરેશ્વર! હું તથા મુદ્દરી સ્ત્રીતા અને મહાત્મા લક્ષ્મણ, એ ત્રણે જણા તારે આધીન જ છીએ અને આ વનમા તો અમારે તારો જ આશ્રય છે માટે હે સુગ્રીવ! તું મારા પર કંઈ પણ શકા ન લાવતા હવે વાલી સાથે પુન યુદ્ધ કર ૩૪-૩૬ હું યુદ્ધને વિષે એક જ બાણ વડે વાલીને હણીશ અને તું એક મુદ્ગૂર્તમા જ તેને પૃથ્વી પર તરફડિયા મારતો જોઈશ ૩૭ પરંતુ હે વાનરાધિપતિ! આ વખતે તું પોતાની જાણ બાણ માટે કંઈક ચિહ્ન ધારણ કર કે જેથી વાલી સાથેના દ્વંદ્વયુદ્ધ વખતે હું તને જાણી શકું.' એટલું સુગ્રીવ પ્રત્યે કહીને રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું 'હે ભાઈ લક્ષ્મણ! તું આ સામે જણાતી ખીલેલા પુષ્પોવાળી અને સર્વ શોકને નિવૃત્ત કરનારી 'ગજપુષ્પી'* નામની લતાને ઉખેડી લાવી, મહાત્મા સુગ્રીવના કંઠમા માળા રૂપે પહેરાવ.' ૩૮,૩૯

રામચંદ્રનું વાક્ય સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે તરત જ સામેના પર્વતની તળેટીમાથી પુષ્પોથી ભરેલી ગજપુષ્પી લતા ઉખેડી લાવી સુગ્રીવના કંઠમા બાધી* એ વેળા કંઠમા રહેલી એ લતાના શ્વેત પુષ્પોથી શ્રીમાન સુગ્રીવ બગલા ઝોની પકિતયુક્ત સંધ્યા સમયના મેઘની પેઠે શોભવા લાગ્યો ૪૧ પછી સુશોભિત દેહવાળો સુગ્રીવ રામચંદ્રના વચનોથી પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરી, એ બંને રાજપુત્રોને સાથે લઈ પુન વાલીની કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે જવાને તયાર થયો ૪૨

ક્રિત શ્રીવાત્સીકિ મહાકવિનિર્મીત અદિકવ્ય શ્રીરામચંદ્રન કિષ્કિંધાકાંડ ૧૨મે સર્ગ સમાપ્ત

* શરીરની પુષ્ટતા તથા ઉચ્ચતા વગેરે સ્વરૂપની સરખાઈથી

* 'આ રામ શત્રુ (વાની) ના પક્ષમા હશે' એવું

* ગજપુષ્પી અથવા ગજપુષ્પી, * ન પુષ્પાવાળી

સર્ગ ૧૩ મો

યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન-‘મમજન’
મૂર્તિઓનું વર્ણન

ઋણ્યમૂક્તાસ્ત ધર્માત્મા ક્ષિપ્તિન્ધ્યા લક્ષ્મણાગ્રજ ।
જગમ સ્વઃ સુપ્રાગે વાર્જિક્રમપાલિતામ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી લક્ષ્મણના વડીલ બધુ રઘુવીર
સુવર્ણથી શણગારેલુ મોટું ધનુષ્ય તથા મગ્રામ
મા સિદ્ધિ આપનારા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી
બાગેને ઝહણુ કરી સુગ્રીવ આદિ સર્વ સમાજ
સહિત વાલીએ પાવન કહેલી કિષ્કિંધાનગરી
પ્રત્યે ચાલતા થયા ૧૨ એ વેળા મહાત્મા રામ
ચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની આજળ દંડ ગ્રીવાવાળો
મહાબળવાન સુગ્રીવ ચાલતો હતો, અને પાછળ
શરવીર હનુમાન, પરાક્રમી નવ તથા નીલ અને
વાનરોના યુથપતિઓનો પણ અવ્યક્ષ એવો
મહાતેજસ્વી તાર એ ચાર વાનરો ચાલતા હતા
તેઓ સર્વ રમણીય વનશોભાનું અવલોકન કરતા
થા ના જતા હતા વસ તત્કતુ હોવાને લીધે
ચોતરફના વૃક્ષો પુષ્પભારથી લચી રહ્યા હતા,
સમુદ્રને મળનારી નદીઓ નિર્મળ જળ વહન
કરી રહી હતી તથા પર્વતે ની કરોડો, ઋષિ
મુનિઓએ વગવા યોગ્ય સુદર ગુફાઓ, સિંહા
દિકોના વસવાટવાળી હાયકર ખીણો અને
મોગ પર્વતોના મુખ્ય મુખ્ય શિખરોમાથી
વહેતા નિર્મળ ઝરણાઓ નનની શોભાને વધારી
રહ્યા હતા માગ મા હામહામ વદ્યર્થનણુ સરખા
નિર્મળ જળથી ભરેલા મરોવગે શોભી રહ્યા
હતા અને તેના પર ખીવેલા તથા વગર ખીવેલા
અસખ્ય કમળો ડવાઈ રહ્યા હતા, તેમ જ
પ્રત્યેક સરોવરના કિનારા પર હંસ, કારકવ,
સારસ, વલ્લભ, જળકૂકડા, ચક્રવાક તથા બીજા
પણ અનેક જાતના પક્ષીએ ડલરવ કરી રહ્યા
હતા કોમળ તુલુકુરોનો આહાર કરનારા
વનના હરિણો નિર્ભયપણે ચોતરફ ફરતા હતા,
તેમ જ મોટા જવેલ દત્તજીઓ વડે સરોવરના
તટેને ઉખેડી નાખવાને લીધે સરોવરના

શત્રુકપ લચકર હાથીઓ ન્યા ત્યા એકલા જ
વિચરતા હતા બહુ હાલતા-ચાલતા પર્વતો જ
હો એવા જાણતા મદોનમત વાનરો કે, જેના
ગરીર પૃથ્વી પરની રજશ્ચી વ્યાપ થયા હતા,
તેઓ પર્વતની તળેટીમાના મોટા મોટા વૃક્ષો
પર ફરીને ઢૂંકાઢૂંક કરતા હતા, તેમ જ વનમાના
બીજા પણ અનેક પશુઓ તથા પક્ષીઓ સ્થળે
સ્થળે નાના પ્રકારની કીડા કરી રહ્યા હતા.

વનશોભાને નીરખતા સર્વ વાનરસમાજ
સહિત રામ-લક્ષ્મણ ઉતાવળે કિષ્કિંધા પ્રત્યે
આયા જતા હતા, તેવામા માર્ગની બાજુ પર
ઘાટા વૃક્ષવાળુ એક વન આવ્યુ, તે જોઈ શ્રીમાન
રામચંદ્ર સુગ્રીવને પૂછ્યુ ૧-૧૩ ‘હે સુગ્રીવ!
આકાશમા ચઢેલા મેઘસમૂહ સરણુ ઘાટા વૃક્ષો-
વાળુ આ વન કે જે અત્યંત વિસ્તારવાળુ અને
આજે તરફ કદલીદક્ષોથી વીટાયેલુ છે, તે શું
છે? શું તેની અદર કોઈ ઋષિઓ આશ્રમ છે?
હે સખા! એ બળુવાનું મને મોટું કુતહલ છે,
માટે તું મને કહે ૧૪, ૧૫

મહાત્મા રઘુવીરનું વચન સાંભળી, માર્ગમા
ચાલતા ચાલતા જ સુગ્રીવે એ મોટા વન સંબંધી
સઘળુ વૃત્તાત કહેવા માંડ્યુ ‘હે રાઘવ! આ
અતિ વિસ્તાર પામેલુ રમ્ય વન કે જે એક સુદર
બગીચા જેવુ હોવાથી શ્રમને નિવૃત્ત કરનારુ
તથા મુગ ધનુષ્ય પુષ્પો, સ્વાદિષ્ટ ફળો, કદમ્બળ
અને મિષ્ટ જળથી પરિપૂર્ણ છે, તેમા પૂર્વે
‘સમજન’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા
નિર્મળ પ્રતવાળા સાત ઋષિઓ વસતા હતા
તે સાતે ઋષિઓ પૃથ્વી પર ઉધિ મસ્તકે લેલા
રહી ઉચ તપશ્ચરણુ કરતા હતા રાત્રિના સમયે
તથા શીતકાળમા તેઓ જળને વિષે શયન
કરતા હતા ૧૬-૧૮ અને છ દિવસ સુધી નિરા
હાર રહી સાતમે દિવસ કેવળ વાયુનો જ
આહાર કરતા હતા એવી રીતે સાતસો વર્ષ
પર્યંત તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરીને તેઓ સદેહે સ્વર્ગે
ગયા છે તેઓનો આ શત્રુ પડેલો આશ્રમ
છે ૧૯ એ નહિધિઓના દિવ્ય પ્રભાવને લીધે

વૃક્ષોરૂપી કિન્નાથી વીટાયેલા આ આશ્રમગાનનું, ડ્રાઈ દેવતાઓ તથા અસુરોથી પણ આક્રમણ થયું અશક્ય છે ૨૦ પક્ષી આદિ જીવ વનચર પ્રાણીઓ પણ આ આશ્રમસ્થાનનો દરથી જ ત્યાગ કરે છે, કેમ કે જો કોઈ પણ પ્રાણી અભણતા પણ તેમા પ્રવેશ કરે છે, તો તે પાછું બહાર આવી શકતું નથી ૨૧ હે રાઘવ! આ આશ્રમની અદરથી વારંવાર અસરાઓનું પધુરુ ગાન તથા તેઓના અભૂષણોના અણકાર સાલળવામા આવે છે વાનિયોના સુસ્વર સલાળાય છે, તેમ જ તેઓના શરીર પરની દિવ્ય ગંધ આ વનમા ફેલાઈ રહે છે ૨૨ આ આશ્રમ સ્થાનને વિષે સમગ્રનું મહાપિંચો ને નિત્ય હોમ કરવાનો ત્રેતાશ્વિ-અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ પણ હજી સુધી પ્રકાશી રહ્યો છે, જેનો કષોતન ખુસરો ધસરો ઘાગો ધુમાડો આશ્રમના વૃક્ષોની ટોચોમા જવાઈ રહ્યો છે ૨૩ અને તેને લીધે એ વૃક્ષો જાણે મેઘસમૂહથી છવાયેલા વૃક્ષમણિના પર્વતો જ ન હોય, એવા શોભી રહ્યા છે ૨૪ હે ધર્માત્મા! તમે તમારા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત હાથ જોડીને અતિ નમ્રભાવે એ સમગ્રનું મહાપિંચોને ઉદ્ગી આ આશ્રમને પ્રણામ કરો ૨૫ જે પુરુષો શુદ્ધ અત કરણવાળા એ મહાપિંચોને ઉદ્ગી અહીં પ્રણામ કરે છે, તેઓના દેહમા કશું અશુભ-પાપ રહેતું નથી ૨

સુગ્રીવનું વચન સાલગી લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીરે બ્રજ હાથ જોડી સમગ્ર ઋષિઓને ઉદ્ગી પ્રણામ કર્યા બાર પછી લક્ષ્મણ સહિત ધર્માત્મા રામચંદ્ર અતિહાસિત ચિત્તવાળા થયેલ સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરસમાજની સાથે ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલવા માડ્યું ૨૬-૨૮ સમગ્રનું ઋષિઓના આશ્રમથી તેઓ કેટલે દૂર ગયા, ત્યારે કોઈથી પણ એકાએક પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી વાલીએ પાવન કરેલી કિષ્કિન્ધાનગરી તેઓના જોવામા આવી ૨૯ ઉદય પામેલા ઉગ્ર તેજવાળા મહાત્મા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સર્વ વાનરો પોતપોતાના શસ્ત્રો અહીં કરીને, શત્રુરૂપ વાલી

નો વધ કરવાને અર્થે પુનઃ પણ વાલીના પરાક્રમ વડે રક્ષાયેલી કિષ્કિન્ધાનગરી પાસે આવી પહોંચ્યા ૩૦

૬૮ શ્રીવાદગીકિ મહાસુનિપ્રાણીત અદિકથા શ્રીરામાયણનું
[ટિપ્પિનાંકાંક ૧૩ માં સંગ્રહ સમાપ્ત]

સર્ગ ૧૪ માં

વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-વાલીને આહવાન

સર્વે તે તસ્મિન્ ગત્વા કિષ્કિન્ધા વાલિન પુરીમ્ ।
વૃક્ષરાત્માનમાનુજ્ય વ્યતિષ્ઠનાહને વને ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરસમાજની સાથે રામ-લક્ષ્મણ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધાનગરી આગળ બ્રજ પહોંચ્યા અને માન એક પુગ્રીવ સિવાય જીવ સૌ કોઈ પોતપોતાના શરીરોને ઘાટા વૃક્ષોની ઓથમા સતાડીને છુપાવી બેઠા ૧ પછી મોટી ઓવાવાળા સુગ્રીવે વનની અદર ચોમેર દંષ્ટિ કરી તીવ્ર હાથ ધારણ કર્યો, ૨ અને રઘુવીરના પરાક્રમથી ઉત્સાહ પામેલો એ સુગ્રીવ વાયુના પ્રચંડ વેગને લીધે અત્યંત ગર્જતા મેઘની પેઠે આકાશને ભેદી નાખે એવી ગર્જના કરવા લાગ્યો તથા વાલીને યુદ્ધ માટે યોલાવવા લાગ્યો એ સમયે ભગતા સૂર્ય સંજ્ઞી કાલિવાળો અને ગર્વ ભરેલા સિંહ સરળી ગતિ વાળો સુગ્રીવ ઉદ્ધોગમા સાવધ રહેલા રામચંદ્રને કહેવા લાગ્યો, ‘હે દશરથન દન! વાનર રૂપી જાળથી વ્યાપ્ત, સુવર્ણના કાગરાવાળી અને મોટા મોટા વૃજ તથા યત્રોથી શોભી રહેલો વાલીની કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે આપો આવી પહોંચ્યો જીએ હે વીર! પ્રથમ મારી આગળ તમોએ વાલીનો વધ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને ઢાળ જેમ લતાઓને સફળ કરે છે તેમ શીઘ્ર સફળ કરો ૩

સુગ્રીવનું વચન સાલગી ધર્માત્મા રામચંદ્ર કહ્યું ‘હે પરમ પ્રિય મિત્ર! આજે તો મહાત્મા લક્ષ્મણે તને ઓળખવા માટે તારા કંઠમા ગર્જપુગ્રી લતાનું ચિહ્ન બાધેલું હોવાને લીધે તું જાણે આકાશને લીધે નક્ષત્રમાવાથી વીટાયેલો

સૂર્ય જ હોય* એવો શોભે છે ! હે વાનરેશ્વર સુઓવ હવે તું ફિકર કર નહિ; આજે હું સંઘ્રામમાં એક જ બાણ મૂકીને તારા વાલી સંબંધી લયનો તથા વેરનો અંત આણીશ. પ્રથમ તું તારા શત્રુરૂપ ભાઈ વાલીતું મને દર્શન કરાવ એટલે તે વાલો મારા બાણથી હણાઈને તરત જ પૃથ્વી પર પડી ધૂળમાં તરફડિયાં મારશે. હે સુઓવ ! મારી દંદિએ પડી એળખવામાં આવ્યા પછી જો વાલી છવતો ઘેર લય, તો તું મને દોષયુક્ત ગણી મારી નિંદા કરજે. મેં તારી નજરે એક જ બાણ વડે સાત સાત સાલ-વૃક્ષોનું વિહારણ કર્યું છે; એ બળ ઉપરથી જ નારે વાલીને હણાયેલો સમજવો જોઈએ. માત્ર ધર્મની જ કામનાવાળા મેં પૂર્વે ગમે તેવા કષ્ટમાં પણ અસત્ય ભાષણ કર્યું નથી અને હવે પછી કદાપિ તેમ કરીશ નહિ. હે મિત્ર ! તું સંઘ્રમનો ત્યાગ કર. ધૃત જેમ વરસાદ વરસાવીને ઉત્તમ શાળનાં ફોત્રોને સફળ કરે છે, તેમ હું આજે મારી પ્રતિજ્ઞાને સફળ કરીશ. હે સુઓવ ! હવે તું સુવર્ણમાળાને ધારણ કરનારા વાલીને અહીં બોલાવવા માટે મોટી ગર્જના કર; જેથી પૂર્વે કોઈથી પણ પરાભવ નહિ પામેલો નિર્ભય વાલો પોતાનો જય થવાની ઇચ્છાથી નગરમાંથી શીઘ્ર બહાર નીકળે. હે સુઓવ ! તારી ગર્જના સાંભળીને સંઘ્રામને વિષે પ્રતિવાણો વાલી અવશ્ય પોતાની જીઓને ત્યજીને બહાર આવશે; કેમ કે તેજસ્વી પુરુષો સંઘ્રામમાં શત્રુઓએ કરેલા અપમાનને સહન કરી શકતા નથી.^{૩-૧૮} તેમાંથી વળી પોતાના પરાક્રમના ગર્વવાળા વીર પુરુષો તો ઘણું કરીને એવા અપમાનને અને તે વળી સ્ત્રી-

* આ ઉપમા અભૂતપ્રમા છે; કેમ કે સૂર્યના તેજસ્વી અસ્ત ગિવા નક્ષત્રો દબસે જણાતાં જ નથી. પરંતુ અહીં જો કદાચ મૂર્ધ નમ્રનમાળાથી વીંટાયેલો દેખાય, તો તે તરુણ સૂર્ય સમાન ક્રાંતિવાળા અને શ્વેત પુષ્પવાળી ગજપુષ્પી છતાંને ધારણ કરનારા સુઓવની ઉપમારૂપ થઈ પડે, એવી કવિએ કલ્પેલી આતશયોગિ સંમજ્જવી.

-તિ. દી.

ઓની સમક્ષ કરેલા અપમાનને સહન કરી શકતા નથી જ.^{૧૯}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળો સુઓવ વાલીને આહવાન કરવા માટે આકાશને લેહી નાખે એવી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો. સુઓવની લય કર ગર્જનાથી લયને લોધે બેબાકળી થયેલી ગાયો રાજના સંરક્ષણની ખાતરીને લોધે પરપુરુષોથી પીડાતી કુલીન સ્ત્રીઓની પેઠે, આકુળવ્યાકુળ થઈ નાસલાગ કરવા લાગી અને વનમાંનાં હરિણ વગેરે પશુઓ પણ સંઘ્રામમાં ત્રાસ પામેલા અશ્વોની પેઠે આમતેમ નાચી છુપાવા લાગ્યાં; તેમ જ પુણ્ય ક્ષીણ થવાને લોધે આકાશમાંથી પડતાં નક્ષત્રોની પેઠે પક્ષીઓ અંતરિક્ષમાંથી ધ્રોણધણ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ગર્જના કરવામાં પૂરેપૂરો બળવાન સૂર્યપુત્ર સુઓવ કે જેનું તેજ રામચંદ્રના પરાક્રમની સહાયને લીધે વૃદ્ધિ પામ્યું હતું અને જેનો નાદ મેઘ-સરખો ઘાટો હતો અને તેણે વાયુના વેગથી પરસ્પર લહરીઓ બિહવાને લોધે ગર્જના કરતા નદી-ઓના પતિ સમુદ્ર પેઠે વાલીના આહવાન માટેની ગર્જનાઓ આહુ જ રાખી.^{૨૦-૨૨}

હતિ શ્રોવાત્મક મહાસુનિમગ્નિત આદિકાવ્ય શ્રોતમાય ૧૫
ક્રિષ્ણકાંડમાં ૧૪ મો સ્તવ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

વાલી-સુઓવનું યુદ્ધ-તારાનો હિતોપદેશ

अथ तस्य नन्वाहं तं सुसीरवस्य महात्मनः।

શુશ્રાવાન્તઃપુરગતો વાલી બ્રાતુરમ્પેણઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા સુઓવની લય કર ગર્જનાઓથી આણું ક્રાંકિ-ધાનગર બળબળી બિહયું એ વેળા અંતઃપુરમાં રહેલો મહાકોપી વાલો પણ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને કંપાવે એવી ગર્જનાઓ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યો અને એકાએક મદ* બિતરી બવાથી કોપને વશ થયો.^{૧-૨} વાલીનાં રામેદામ કોપાગ્નિથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે તે પોતે સુવર્ણ સરખી ક્રાંતિવાળો છતાં રાહુએ

* અંતઃપુર વિષે સ્ત્રીઓની સાથે રહી પોષા માદક દ્રવ્યોનો નશો.

અસેલા સૂર્ય સમાન કાંતિરહિત થઈ ગયો.^૩ અતિશય ક્રોધાવેશને લીધે તેનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને હાંત ખીસવાને લીધે તેની વિક-રાળ દાઢો બહાર જણાવા લાગી. તેથી તે (વાલો) પદ્મનાભ સહિત ખીલેલાં રક્ત કમળ-વાળા સરોવર જેવો દેખાવા લાગ્યો.^૪ પછી લેશ પણ ભય નહિ પામતાં મહાસમર્થ વાલો સુગ્રીવ-ની ગર્જના સાંભળી તરત જ ઊભો થયો અને પૃથ્વીને પણ ફાડી નાખે એવાં ધબકારાખંધ પગલાં ભરતો ઉતાવળે પોતાના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૫ એ વેળા તેની પ્રિય પત્ની તારા કે જે સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જના-થી અતિ હોભ પામી શંકાશીલ થઈ ગઈ હતી, તેણે અતિ સ્નેહથી પોતાના પતિ વાલી-ને ખંને ભુલ્લેઓ વડે હૃદય સરસો દબાવીને પોતાનો આંતરિક સહ્ભાવ દર્શાવતાં પરિણામે હિતરૂપ વચનો કહેવા માંડ્યાં :^૬ 'હે વીરવર ! આમ એકાએક શત્રુની ગર્જના સાંભળી ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી. હે સ્વામિનું ! મારી આ નમ્ર ચાચના લક્ષ્મી લઈને જેમ પ્રાતઃકાળે નિદ્રામાંથી જાગેલો પુરુષ રાતે સેવેલી વાસી પુષ્પમાળાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ આ એકા-એક નદીના વેગની પેઠે ચડી આવેલા ક્રોધનો તમે ત્યાગ કરો.^૭ હે પ્રિય ! જોકે તમારો શત્રુ સુગ્રીવ તમારાથી અધિક બળવાન કિંવા તમે તેનાથી ઓછા બળવાન નથી. તોપણ આ વેળાએ (રાત્રિના સમયે) રણક્ષેત્રમાં ન જતાં કાલે સવારે તમે તેની સાથે યુદ્ધ કરવા જાઓ.^૮ કોઈ પણ વિચાર કર્યા વિના એકા-એક તમે યુદ્ધ જાઓ એ મને જરાયે રુચતું નથી. વળી જે નિમિત્ત હું તમને યુદ્ધ ચડતા વારું છું, તે તમને કહું છું, સાંભળો.^૯ હે વાનરેશ્વર ! એ સુગ્રીવે હમણાં થોડા જ વખત પહેલાં અહીંયાં આવી તમને યુદ્ધ માટે બોલાવવા સારુ આવી જ રીતે ગર્જના કરી હતી અને તમેએ પણ નગરમાંથી બહાર નીકળી તેને અલંકાર માર મારી નસાડી મૂક્યો

હતો. એમ છતાં પણ હે સ્વામીનાથ ! તે તરત જ પાછો આવી તમને પુનઃ યુદ્ધથે બોલાવે છે, એથી મને મોટી શંકા લપજે છે.^{૧૦,૧૧} વળી આ વખતે તેનો ગર્વ, યુદ્ધનો ઉદ્યોગ અને ગર્જનાઓનો વેગ કોઈ બુદ્ધા જ પ્રકાર-નો છે; માટે એમાં તમારે નાનું સત્તું કારણ સમજવું નહિ. હે શૂરવીર ! હું નથી માનતી કે, એ સુગ્રીવ આ વખતે સહાય વિના આવ્યો હોય ! અવશ્ય તે કોઈની મોટી સહાય લઈને આવેલો જણાય છે અને તેના આશ્રયથી જ તે આવી મોટી ગર્જનાઓ કરે છે ! ખરેખર, સુગ્રીવે કોઈ સમર્થ પુરુષની સાથે મૈત્રી ખાંધી હશે. અને તે વળી પરીક્ષા કરીને જ ખાંધી હશે. તે સુગ્રીવ કદી પણ પરીક્ષા કર્યા સિવાય મત્રી કરે એવો નથી; કેમ કે તે વાનર સ્વભાવે ઘણો જ ચતુર અને બુદ્ધિમાન છે !^{૧૨-૧૪} હે શૂરવીર ! થોડા સમય ઉપર આપણે કુમાર અંગદ વનમાં ફરવા ગયો હતો, ત્યાંથી શુભ મ્તે દ્વારા જાણેલું સુગ્રીવ સંખાંધી વૃત્તાંત તેણે મને જણાવ્યું છે, જે તમારા હિતરૂપ છે, તે તમને હું કદી સંભળાવું છું.^{૧૫,૧૬} અયોધ્યાનગરીના અધિ-પતિ મહારાજ દશરથના મહાશૂરવીર પુત્ર રામ-ચંદ્ર અને લક્ષ્મણ કે જેઓ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે અને રણ વિષે હુજીય છે, તેઓ પિતાનું વચન પાળવા માટે વનમાં નીકળેલા છે.^{૧૭} સંગ્રામ વિષે દુરાસદ* એવા એ બન્ન ભાઈઓ વનમાં ફરતા ફરતા ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવી, તમારા ભાઈ સુગ્રીવને મળ્યા છે અને સુગ્રીવનું પ્રિય કરવા અર્થે તેઓએ તેની સાથે મૈત્રી ખાંધી છે. હે સ્વામીનાથ ! એ બન્ન ભાઈ-ઓમાં પણ પોતાના ઉત્તમ ગુણોએ કરી વિખ્યાત એવા રામચંદ્ર કે જે સંગ્રામ વિષે તમારા ભાઈ સુગ્રીવને સહાય કરનારા છે, તે તો ગુણોના ભંડાર જ છે.^{૧૮} હે વાનરેશ્વર ! એ રામચંદ્ર શત્રુઓની સેનાનું મદન કરવામાં સમર્થ છે, સંગ્રામસમયે પ્રલયકાળના અગ્નિ પેઠે ક્રોધ કર-

નાર છે, સંજ્ઞાને આશ્રય આપનાર છે, શરણે આવેલાની પરમ ગતિદાતા છે,^{૧૯} શત્રુઓથી પીડાયેલા પુરુષોને પોતાના શત્રુઓનો વિનાશ કરવા અર્થે આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, પવિત્ર યશને પાત્ર છે, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી યુક્ત છે તથા પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવામાં તત્પર રહેનારા છે.^{૨૦} વધારે શું કહું? જેમ હિમાલય પર્વત સર્વ ધાતુઓનો ભંડાર છે, તેમ એ રામચંદ્ર સર્વ ગુણોના ભંડાર છે. હે વાનરરાજ! તમારે એ મહાત્મા રામચંદ્રની સાથે વિશેષ ડરજો યોગ્ય નથી; કેમ કે તે અત્યુક્તિ અપર્યાય હોવાથી રણકર્મને વિષે દુર્ભય છે. હે સ્વામીનાથ! આ વેળા હું તમને જે કંઈ કહું છું તે તમારા દોષોને બતાવવા માટે નહિ, પણ તમારા હિત માટે જ કહું છું; તે તમે ધ્યાનમાં લો અરે તે પ્રમાણે કરો. હે શૂરવીર! હે રાજા! તમે તમારા કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવની સાથેના વેરને ત્યાગ કરી યુદ્ધનો વિચાર માંડી વાળો અને તેની સાથે પ્રીતિ કરી તેનો સત્વર સુવારબપદે ચાલિ પેક કરો. એમ કરવાથી રામચંદ્રની સાથે પણ તમારો સ્નેહ બંધાયો, એ પણ ધાતું યોગ્ય થયો.^{૨૧-૨૪} હે સ્વામીનાથ! અત્યંત પ્રીતિને લીધે હું તમને બીજી વાર પણ કહું છું કે તમે સુગ્રીવ સાથેના વેરને ત્યાગ કરી તેની સાથે પ્રીતિ કરો. એ સુગ્રીવ ગમે તેવો હોય, તોપણ તમારો કનિષ્ઠ બંધુ હોવાથી તમારે તો તેના પર સ્નેહ ધરવો જ યોગ્ય છે.^{૨૫} ગમે તો તે તમારી પાસે રહેતો હોય, વા હર રહેતો હોય, તોપણ છેવટે તો તમારો ભાઈ જ છે. આખા જગતને વિષે એના જેવડો તમારે બીજો કોઈ ભાઈ સંબંધી હોય એમ હું જોતી નથી.^{૨૬} માટે મારું કહેવું માન્ય રાખી તમે તેના પરના વેરને દૂર કરી તેનો દાન-માનાદિથી સત્કાર કરો અને તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ પડળે રાખો. મોટી ઓવાળો સુગ્રીવ તમારો સગો ભાઈ છે, એટલે આખરે પણ તેની સાથે બ્રાહ્મસ્નેહ બાંધ્યા સિવાય તમારો છૂટકો નથી.^{૨૭,૨૮} હે સ્વામીનાથ! જે

તમારે મારું પ્રિય કરવું હોય અને જો તમે મને તમારું હિત ઇચ્છનારી માનતા હો, તો આટલી મારી સ્નેહયુક્ત યાચનાને માન્ય કરો.^{૨૯}

છેવટે હાથ ભેડી કહું છું કે, હે પ્રિય! તમે પ્રસન્ન થાઓ અને આમ યોગ્યકે કોઈને વશ ન થતાં મારાં હિતવચનો માન્ય રાખો. ઇંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને કૌશલદેશના અધિપતિ મહારાજ દશરથ રાજાના પુત્ર રામચંદ્રની સાથે વેર કરવું એ તમને જરા પણ યોગ્ય નથી.^{૩૦}

એ પ્રમાણે સતી તારાએ પોતાના પતિ વાલીને યદનહિતરૂપ અને ઇચ્છરૂપ વચનો કહ્યાં; પરંતુ જેનો વિનાશકાળ પાસે આવેલો હતો એવા વાલીને તે વચનો કચ્ચાં નહિ. ખરું જ છે કે વિનાશકાળ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીના નીલકંઠ મહામુનિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત કવિગણકાંડમ ૧૫ મો સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો

વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-ભયંકર રણસંગ્રામ

તમેજે દ્યુતાં તારાં તારાધિપતિમાનતામ્।

વાલી નિર્મર્સવામાસ પચમં ચેદમબ્રવીન્ ॥૧॥

ચંદ્રમુખી તારાએ હિતરૂપ વચનો કહ્યાં; પરંતુ તેને ન ગણકારતા મદમત વાલીએ બેલકું તેનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું: ^૧ 'હે સુમુખી! સુગ્રીવ જેકે મારો ભાઈ છે છતાં તે હાલમાં શત્રુરૂપે કાંધ કરી મને ઉદેશી ગઈના કરે છે, તેને હું કોઈ પણ પ્રકારે સાખી શકું એમ નથી.^૨ હે ભીરુ! તું જાણે જ છે કે સંગ્રામને વિષે પરાભવ પામીને કદી પણ પાછા નહિ વળનારા શરવીર પુરુષોને શત્રુએ કરેલું ધર્મભંગ સહન કરવું એ મરણ કરતાં પણ અધિક છે.^૩ હે પ્રિય! દૂરથી ગરદનવાળા એ સુગ્રીવે યુદ્ધની ઇચ્છાથી કરવા માંડેલી મોટી ગઈનાને હું હવે સહન કરવા સમર્થ નથી.^૪ હે ચંદ્રમુખી! મને રામચંદ્રથી ભય થયો એમ ધારી તું મારે માટે જરા પણ ખેદ કરીશ નહિ; કેમ કે ધર્મસ અને ધૃતસ એવા

× પરાભવ.

રામચંદ્ર મને નિરપરાધે હજીવાતુ પાપ કેમ કરશે? હવે તું મારી પાછળ શા માટે આવે છે? તું તારી સાથેના આ સર્વે ઓસમાજની સાથે હવે પાછી વળ. તારી મારા પરની લક્ષિત તથા સ્નેહ જોઈને હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું.^{૧૬} હે દેવી! તું સંબ્રમને ત્યાગ કર. હું સુગ્રીવની આગળ જઈ તેની સાથે યુદ્ધ કરી માત્ર તેનો ગર્વ ઉતારીશ, પરંતુ તેને પ્રાણરહિત કરીશ નહિ.^{૧૭} હે તારા! હું સંગ્રામ કરવાના ઉત્સાહમાં એ સુગ્રીવનો માત્ર ગર્વ જ ઉતારીશ અને તારું પ્રિય કરીશ, અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે હું તેને હણીશ નહિ, કેમ કે મારી મુદિ તથા વૃક્ષોના પ્રહારોથી પીડિત થયેલા તે સુગ્રીવ યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જશે એટલે મરશે તો નહિ જ.^{૧૮} ઘણું કરીને તો એ દુરાત્મા સુગ્રીવ મારા તીવ્ર ક્રોધને નહિ સહન કરવાને લીધે મને જોતા જ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જશે એટલે આખરે તારી ઇચ્છા સફળ થશે. એ સંબંધી તારે કશી ચિંતા ધરવી નહિ. હે તારા! તે તારી યુદ્ધિ પ્રમાણે મને હિતવચન કહીને મારા પરનો સ્નેહ પ્રકટ કર્યો છે અને મને સહાય કરી છે.^{૧૯} હવે હું તને મારા પ્રાણના સોગંદ આપીને કહું છું કે તું સર્વ ઓસમાજ સહિત પાછી વળ. હું યુદ્ધમાં સુગ્રીવનો પરાજય કરીને પાછો આવીશ.^{૨૦}

મહાસમર્થ વાલીએ પોતાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો, ત્યારે પ્રિયવાદિની અને ચતુર એવી તારાએ મંદ સ્વરે રૂઠન કરતા, પોતાના પતિની પ્રશિક્ષણ કરી પ્રણામ કર્યા.^{૨૧} ત્યાર પછી વેદ-મંત્રોને બાજુનારી એ તારાએ પોતાના પતિનો વિવ્રય થવા અર્થે વિધિપૂર્વક ચંચિતવાચન કરી સર્વ ઓસમાજ સહિત ચોકાતુર દૃઢ્યે અંતઃ પુરમાં પ્રવેશ્યા.^{૨૨}

મર્વ ઓએ મહિત તારા અંતઃપુરમાં ગઈ. ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામવાને લીધે મોટા સુપ્રંની પેઠે કૂંદાડા મારતો વાલી ઉતાવળે નગર-માંથી બહાર નીકળ્યો અને સુગ્રીવને જોવા સારુ કોનેર દિધિ દેરવા લાગ્યો.^{૨૩, ૨૪} એટલામાં યુદ્ધ

કરવાની ઇચ્છાથી કમર કસી મેદાનમાં બોલો રહેલો સુગ્રીવ તેના જોવામાં આવ્યો. આ સમયે મુવણું સમાન પીળા વર્ણવાળા શ્રીમાન સુગ્રીવની કાંતિ પ્રજ્વલિત અગ્નિ સમાન લાગતી હતી.^{૨૫} સુગ્રીવને જોતા જ અત્યંત કોપાયમાન થયેલા મહાબાહુ વાલીએ મજબૂત રીતે કમર કસી લોધી અને જોરથી એક મુદિ ઉગામીને તરત જ સુગ્રીવની નાભે દોડ્યો.^{૨૬, ૨૭} દૃઢ મુદિ ઉગામીને ક્રોધપૂર્વક પે.તાની સામે ધસી આવતા હેમ માલી* વાલોને જોઈને, ક્રોધને લીધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા રણનિપુણ સુગ્રીવે પણ તેવી જ રીતે દૃઢ મુદિ બાંધીને તેની સામે વેગપૂર્વક દોટ મૂકી.

સુગ્રીવને પોતાની સામે દોડતો આવતો જોઈ વાલોએ કહ્યું :^{૨૮, ૨૯} 'અરે, સુગ્રીવ! સાવ-ધાન થા, યોગ્ય રીતે ગોઠવેલી આંગળીઓવાળી આ મારી દૃઢ મુદિનો પ્રહાર તારા પર વેગથી પડતા આજે તારા પ્રાણનો અવશ્ય વિનાશ થશે.'^{૩૦}

વાલોનું વચન સાંભળી ક્રોધ પામેલા સુગ્રીવે તેવો જ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું : 'અરે, તારા પ્રાણોને હરણ કરનારી આ મારી દૃઢ મુદિ તારા મસ્તક પર પડે છે!' સુગ્રીવ એમ કહેતો હતો એટલામાં તો અતિ ક્રોધ પામેલા વાલોએ તુરત જ સુગ્રીવ ઉપર જોરથી મુદિપ્રહાર કર્યો, જેથી ઝરપા વાળા પર્વતની પેઠે તેના શરીરમાંથી અધિર વહેવા માડ્યું.^{૩૧, ૩૨} પરંતુ એથી જરાયે ન ગભરાતા મહાસમર્થ સુગ્રીવે તરત જ પૃથ્વી પરથી એક મોટું સાલવૃક્ષ ઉખેડી કાઢી, ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે પર્વત પર પ્રહાર કરે, તેમ એ વૃક્ષ વડે વાલોના શરીર પર પ્રહાર કરી તેના સર્વ અંગો ગિયિલ કરી નાખ્યાં, જેથી મહાસમર્થ વાલી સમુદ્રની વચ્ચે ખૂબ ભારથી ભરેલા છળુ* નાવમાં ઘેટેલા

* સુવર્ણની મળાગળા

+ છળું જુના નાવમાં ૩૬ ઉપરાંત ૭૨ ભગવાદી સમુદ્ર વચ્ચે ફરવાનો ભય રહે છે અને તેથી તેમાં લેખી મુચાકડી ગનારાં મનુષ્યો નિકળે ગયાં ?

યાગાળુઓની પેઠે વિકળ બની ગયો. ૩૩૨૪ એક-
ખીલનાં છિદ્રોને શોધનારા દીર્ઘ દેહવાળા એ બ્રત
વીર વાનરો કે જેઓ ગરુડ સરખા વેગવાળા,
ભયંકર બળ-પરાક્રમવાળા અને શત્રુઓનું મર્દન
કરવામાં સમર્થ હતા, તેઓ જાણે આકાશ વિષે
અંદ્ર તથા સૂર્ય યુદ્ધ કરતા હોય નહિ તેમ અતિ
દારુણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. કેટલોક વાર સુધી તો
તેઓએ એકબીજાને પરાભવ કરવા માટે એક-
સરખી રીતે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અંતે અતિશય
બળ-પરાક્રમવાળા વાલીના પ્રહારોથી મહા-
બળવાન સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ નરમ પડ્યા લાગ્યો
અને વાલીનું પરાક્રમ જોઈ તેનો ગર્વ ભિતરી
જવાને લીધે તેનું યુદ્ધકૌશલ્ય મંદ પડવા લાગ્યું.
એ સમયે સુગ્રીવ શુભપણે રામચંદ્ર ભિલા હતા
તે તરફ વારંવાર દષ્ટિ કરી તેમને પોતાની
અશક્તિ દર્શાવવા લાગ્યો. રામચંદ્ર પણ થોડીક
વાર સુધી તો તે બંને ભાઈઓની તુલના કરતા
જોઈ જ રહ્યા, એટલામાં તો મોટી શાખાવાળા
વૃક્ષો, પર્વતશિખરો, વજ્ર સરખા નખો. મુદિઓ,
ઘૂંટણો, લાતો તથા કેણીઓના પ્રહારોથી વાલી-
સુગ્રીવનું મહાતુમુલ યુદ્ધ ઇન્દ્ર અને વૃજાસુરના
દારુણ યુદ્ધ સરખું મચી રહ્યું. ઘણી વાર સુધી
યુદ્ધ કરતા, એ બંને ભાઈઓના શરીર રુધિર
વડે રંગાઈ ગયાં, તોપણ મહામેઘની પેઠે ભયંકર
ગર્જનાઓથી પરસ્પર ત્રાસ ઉપલવતા તેઓ
યુદ્ધ કરતા વિરામ પામ્યા નહિ.

વાલીના વજ્ર સરખા પ્રહારોથી તથા યુદ્ધના
પરિશ્રમથી વાનરેશ્વર સુગ્રીવ નિસ્તેજ થવા લાગ્યો
અને સહાય માટે વારંવાર દિશાઓ તરફ જોવા
લાગ્યો, ત્યારે 'હવે મારે મિત્ર સુગ્રીવ થાયો છે'
એમ ધારી મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે વાલીનો વધ
કરવા અર્થે પોતાના ભાથા તથા ધનુષ્યને
સંભાળ્યાં અને વૃક્ષની ઓથે રહીને જ તેમણે
પોતાનું કાળચક્ર સરખું ધનુષ્ય સંભળ કરી
તે પર એક ઝેરી સર્પ જેવું તીવ્ર બાણ
ચડાવ્યું. ૩૫-૩૭ એ વેળા રામચંદ્રના ધનુષ્યની
પ્રત્યંચાના ટંકારવથી ત્રાસ પામેલાં વનવાસી

પશુ-પક્ષીઓ પ્રલયકાળ આવ્યો સમજીને
ઓપાસ નાસવા લાગ્યાં. ૩૪ પક્ષી શ્રીમાન રામચંદ્રે
દેહીર્ધમાન અશ્વિનિ સરખું તેજસ્વી અમોઘ બાણ
વાલી પરલક્ષ્ય બાંધીને છોડ્યું કે તુરંત જ વજ્રની
પેઠે મુસવાટા કરતું તે બાણ વેગથી જઈ ને
વાલીના વક્ષસ્થળ પર પડ્યું. રામચંદ્રના અમોઘ
બાણનો મર્મસ્થળમાં પ્રહાર થતા જ અતિ
પરાક્રમી અને મહાતેજસ્વી વાલી, જેમ જાણે
ફરકતો ઇર્દ્રધ્વજ આશ્વિનિ માસની પૂર્ણિમાના
દિવસે પૃથ્વી પર તૂટી પડે છે, તેમ બળ તથા
પરાક્રમરહિત થઈ પૃથ્વી પર તૂટી પડ્યો અને
અતિ દુઃખને લીધે ગદગદકંઠ થઈ જવાને લીધે
તે 'હાય ! આ મું થયું ?' એમ ધીમેથી આત્મ-
નાદ કરવા લાગ્યો. ૩૫-૩૭

કાળ સમાન કોષ પામેલા પુરુષોત્તમ રામ
ચંદ્ર શંકર જેમ પોતાના વીળ નેત્રમાથી ચલને
નાશ કરે એવા અગ્નિને છૂટો મૂકે, તેમ પોતાનું
કાળ સરખું, શત્રુઓને મર્દન કરનારું અને
સુવર્ણથી શણગારેલું અમોઘ બાણ વાલી ઉપર
છૂટું મૂક્યું, જેનો પ્રહાર થવાથી રુધિર વડે
રંગાયેલો હોવાને લીધે, પુષ્પોથી ખીલેલા પર્વત
પરના અશેષકવૃક્ષ જેવો જણાતો ઇન્દ્રપુત્ર વાલી
ઉત્સવને અંતે કોઈએ ભાગી પાડેલા ઇર્દ્રધ્વજની
પેઠે નિશ્ચય થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૩૬

હતિ શ્રીવા મોહિ : પ્રતિનિષ્ઠીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
લિપિર રચનામાં ૧૬ મે ગ્રંથ ૨૪ મુ

સર્ગ ૧૭ મો

શરણીલિત વાલીનો રામચંદ્રને કપડો

તતઃ શરણામિહતા રામેણ રણકર્કશઃ ।

પપાત સહસ્રા વાલી નિહન્ત ઇપ પાદપઃ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના બાણ વડે હંજાયેલો, ઉત્તમ
સુવર્ણના આભૂષણવાળો અને વાનરો તથા
રીંછોના રાત્ર રણકર્કશ વાલી કપાયેલા વૃક્ષની
પેઠે એકાએક પૃથ્વી પર પડ્યો અને તેનાં સર્વ
આભૂષણો ધૂળમાં રગદોળાવા લાગ્યાં. વાલી

* અશામભા કોર રચનાવાળો

પરાક્રમહીન થઈ હોડો પડવાને લીધે પૃથ્વી ચંદ્ર વિનાના આકાશની પેઠે શોભારહિત થઈ ગઈ.^{૧-૩} વાલી નિશ્ચય થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો હતો, તોપણ તેનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય, પ્રાણ, તેજ અને પરાક્રમ-એમણે તેના દેહને ત્યાગ કર્યો ન હતો.^૪ તેનું કારણ માત્ર તેને ઇંદ્ર આપેલી રત્નગડિત સુવર્ણમાળા જ હતી. એ સુવર્ણમાળા કે જેનું ‘વિજયમાળા’ એવું શ્રેષ્ઠ નામ હતું તેને કંઠમા ધારણ કરીને વાલી જ્યારે જ્યારે યુદ્ધ ચઢતો, ત્યારે ત્યારે તેનો વિજય જ થયો હતો આ વેળાએ પણ તેના કંઠમા રહેલી એ વિજયમાળાએ જ તેના પ્રાણ, તેજ તથા પરાક્રમને ટકાવી રાખ્યા હતા.^૫

પૃથ્વી પર પડેલા વાનરેશ્વર વાલી પોતાના કંઠમા સુવર્ણમાળા વીંટાયેલી હોવાને લીધે સંધ્યાસમયની રતાશથી વીંટાયેલા મેઘના સરખો શોભતો હતો.^૬ જોકે વાલી પૃથ્વી પર પડ્યા હતા, તે પણ તે વિજયમાળા, તેનો સુદર દેહ અને રઘુનીરત્ન મર્મઘાતી દેહીપ્રમાન બાણ, એ ત્રણેની શોભાથી અધિક શોભતો હતો.^૭ રામ-ચંદ્રના દુનુયમાથી છૂટેલું બાણ કે જે સ્વર્ગમાર્ગ પ્રત્યે લઈ જવાને સમર્થ હતું, તે બાણ શૂરવીર વાલીને પણ ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડનારું થઈ પડ્યું.^૮ સનગ્રમિ વિષે શિખા વિનાના અગ્નિની પેઠે નિશ્ચય થઈ પડેલા સુવર્ણની વિજયમાળાને ધારણ કરનારો, વિશાળ વક્ત્રવળવાળો, પ્રકાશિત મુખવાળો અને પીળા નેત્રવાળો, વાનરોનો રાજા ઇંદ્રપુત્ર વાલી કે જે મહોંદ્રના સરખો દુર્ધર્મ* તથા ઉપેન્દ્રના† મરખો હું મહં હતો તે બંને યુગ્મ લીધે થવાથી પૃથ્વી પર પડેલા યથાતિ જ હોય, કિંવા યુગાતમમયે કાળે કરીને ભૂમિ પર પડેલા સૂર્ય જ હોય, એવો દેખાતો હતો.

જવાળા વિનાના અગ્નિની પેઠે, શાત ધઈ

* જેનો પરાભવ ન થઈ શકે એવો.

+ બ્રહ્માજ્વલને છળનાર વામનરૂપધારી વિષ્ણુ

x જેનું તેજ કોઈથી તત્ત્વ ન થઈ શકે એવો

પૃથ્વી પર પડેલા ઇંદ્રપુત્ર વાલીને જોઈ તેની પ્રશંસા કરતા મહાપરાક્રમી શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ સહિત ધીમે ધીમે તેની પાસે જવા લાગ્યા અને ચોડીક વારમા એ બંને ભાઈએ વાલીની પામે જઈને જિભા રહ્યા. મહાબળવાન અને સંગ્રામમા ગર્વવાળા રામ-લક્ષ્મણને પોતાની પાસે આવી જોલેલા જોઈને છેલ્લી અવસ્થામા આવી પડેલા વાલી પૃથ્વી પર પડ્યો પડ્યો તેઓ પ્રયે નમ્રતા તથા ધર્મયુક્ત છતા કઠોર વચનો અર્થ-યુક્ત વાણીથી કહેવા લાગ્યા.

વાલીએ કહ્યું ‘હે રામ ! મને નિરપરાધીને હણનાર તું જ છે કે ? અહો ! હું કે જે તારી સામે યુદ્ધ કરવા નહિ આવેવો હોવાથી પરાડમુખ હતો, તેનો વધ કરવાથી તને શું કૃણ પ્રાપ્ત થયું ? અને હું બીજાની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તેમાં વચ્ચે આવી તે નારો વધ ગા માટે કર્યો ? હે દાશરથિ ! આ પૃથ્વી વિષે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના મુખથી મેં તારો એવો પવિત્ર યશ સાલળેલો છે કે દશરથ રાજાનો પુત્ર રામ કુલીન, ઉત્તમ સત્ત્વયુક્ત, વેદિક ધર્મનું આચરણ કરનાર, બીજાના કરુણપણાને બાણનાર, પ્રજાઓના હિતમા પ્રીતિમાન, દયાવાળો, મોટા ઉત્સાહવાળો, સમગ્રને બાણનાર તથા દંડપ્રતિજ્ઞાવાળો છે, છતાં હું આજે તારે જ હાથે વિના યુદ્ધ અન્યાયથી હણાયો, તેથી હું તારા પૂર્વોક્ત યશને કલકિત માનું છું.’^{૯-૧૦} હે રામ ! શમ, દમ, ક્ષમા, ધૈર્ય, સત્ત્વ, પરાક્રમ અને દંડ, એ સઘળા ગુણો પૃથ્વીનું પાલન કરનાર રાજાએ વિષે વધે છે,^{૧૧} અને તું પણ ઉત્તમ કુળમા ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તારે વિષે પણ એ સર્વ ગુણો હશે, એમ ધારીને જ હું મારી સ્ત્રી તારે વારવા છતાં મુઝીની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, પણ મેં, આખરે મારી તે ધારણા ખોટી જ પડી ! હે રામ ! મેં તને જોયો ન હતો ત્યાં મુઝી તો ‘મુઝીવની માથે યુદ્ધ કરતાં મને તું આમ એકાએક બચ્યું વડે વીધો’ એવો મારા મનમાં વિચાર પણ ઉદ્ભવ્યો ન હતો અરે, આમ

મને-નિરપરાધીને હજીવારૂપ નિંદા કર્મ કરવાથી તો તું ખરેખર નીચાત્મા, અધર્મી, પાપ યુક્ત આચરણવાળો અને તૃણથી ઢંકાયેલા કૂવાની પેઠે ઉપરથી જ ધર્મધ્વજ પહોં દાખવનારો છે, એમ મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. ૨૦-૨૨ અરે, ભરમ વડે ઢંકાયેલા અગ્નિની પેઠે, અંતરમાંના પાપને છુપાવવા અર્થે માત્ર ઉપરથી જ સજ્જનો જેવા વેપને ધારણ કરનારો તું આમ કેવળ ધર્મનો ડોળઘાણુ હોઈશ, એજુ હું પહેલેથી જાણતો ન હતો. ૧૩ હે રામ! મેં તારા દેશમાં કિંવા નગરમાં કાઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, તેમ જ કદી પણ તારું અપમાન કર્યું નથી; તો પછી મને-નિરપરાધીને તે શા માટે હણ્યો? ૧૪ હું નિરંતર ક્ષમામૂળાદિ વચ્ચે પદાર્થોના આહાર કરી સર્વકાળ વનમાં જ વાસ કરનાર વાનર છું તેમ જ આ સ્થળે હું કાઈ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો ન હતો! માત્ર સુચીવની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, એવા અપરાધ વગરના મને હજીવારૂ તારું શું પ્રયોજન હતું? અહો! તું રાજાનો પુત્ર હોવાથી તથા ઉત્તમ સ્વરૂપવાન હોવાથી વિશ્વાસપાત્ર દેખાય છે, પરંતુ માત્ર ધર્મનો ડોળ ઘટાવનાર આ તારું જટા-વડકલ આદિ ચિહ્ન તો ખરેખર મને હજીવામાં સાધનરૂપ થઈ પડ્યું હોય એમ જણાય છે. ૧૫-૨૬ અરે, સર્વ શામેત શ્રવણ કરવાથી જેના સઘળા સંશયો ટળી ગયા હોય, એવા ક્ષત્રિયવંશી યોગે પુરુષ આવા જટા-વડકલ આદિ ધર્મના ચિહ્નો ધારણ કરીને પછી આવું દૂર કર્મ કરે છે? ૧૭ હે રામ! તું રણકુળના જન્મેલો હોવાથી અત્યંત ધર્મિષ્ઠ છે, એમ સર્વજન વિખ્યાત થયેલું છે, પરંતુ અદરખાનેથી તો તું અધર્મી જ જણાય છે! અરે, એમ છતાં પણ તું આવો ધર્મિષ્ઠ પુરુષના સરખો વેધ ધારણ કરીને શા માટે દૂર છે? ૧૮ રાજાઓને વિષે તો શમ, દમ, ઢાન, ક્ષમા ધર્મ, સત્ય, ધૈર્ય, પરાક્રમ અને અપરાધીઓને જ દંડ દેવો, એ સર્વ ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે, પણ તે મને નિરપરાધીને

* વનમાં કાપજતા

હણ્યો, એથી હું તારું વિષે રાજાનો ગુણ જોતો નથી. ૧૯ હે રામ! અમે કે જે માત્ર ક્ષમા-મૂળાનુ જ ભક્ષણ કરનારા વનવાસી વાનર છીએ, તેઓની ખુદિ પણ તુલ્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ તમે મનુષ્યોના પણ રાજા છતાં આવો અધર્મ કરો એ શું યોગ્ય ગણાય? ૨૦ પૃથ્વી, સુવર્ણ અને સ્વરૂપવતી સ્ત્રી, એ ત્રણ વસ્તુઓ કલ્યાણના કારણરૂપ છે, પરંતુ હે રામ! વનકુળનો આહાર કરનારા અમારી પાનેથી તેમાની કઈ વસ્તુ તારું છી ની દેતી હતી કે જેને માટે તે મારો વધ કર્યો! અરે, તને મારા વનકુળમાં તો લોભ નથી ને? ૨૧ હે રાજપુ! નીતિ નસતતા નિઝહ અને અનુનહ, એ ચાર રાજધર્મો પણ મનુષ્યાનુસાર-યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે, કેમ કે રાજાઓ યથેચ્છ આચરણ કરનારા હોતા નથી, અર્થાત્ રાજાઓ શાસ્ત્રાનુસાર યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરીને જ નીતિ વગેરે રાજધર્મોનું આચરણ કરે છે. ૨૨ પણ તું તે કેવળ સ્વેચ્છાચારી, આતંકોષી, ચચળ ચિત્તવાળો, રાજધર્મથી સર્વ પ્રકારે બિલકો તથા ચેતાની ઝગમગ આવે ત્યાં અમોઘ બાણોને ફેંકનારો છે વગી છે મનુજેશ્વર, તારી ધર્મને વિષે નિષ્ઠા નથી તેમ જ શાસ્ત્રોક્ત અર્થ વિષે તારી ખુદિ ચિંતર નથી, પણ માત્ર યથેચ્છ ચરણ કરન રો તું જેવો ની દુષ્ટ ઈદ્રિયોના વેગમાં એ ચામા કરે છે. ૨૩ કે કાકુત્સ્થ! હું કે જે કેવળ નિરપરાધી હું તેને હજીવારૂપ આવું નિંદા કરીને હવે તું સત્પુરોની વચ્ચે શું બોલો શકીશ? ૨૪ અરે, રાજાની હલ્લા કરનારો, પ્રહાર કરનારો, જોડકા મારો, ચોરી કરનારો, નિરપરાધી પ્રાણીઓનો વધ કરનારો, નામ્નિક અને પરિવેષ્ણા, એ સઘળા પાપીઓ નરકમાં પડે

- મનુષ્યોના રાજ

* ચેતાનો મોટો ભાઈ કુવાગે ગાય છતાં તેની પડેલા વરણનાર નાનો ભાઈ તથા મોટા ભાઈને મૂની વાલે જ રાજ્યાસનો એસનાર નાનો ભાઈ

છે, તેમ જ પિશુન (આડિયો), કદર્થ* મિત્રને હણનારો તથા શુરપત્ની સાથે ગમન કરનારો, એ સર્વ પણ મરણ પામ્યા પછી અવરત પાપી હોવાના લોક પ્રત્યે જાય છે ૧૧૭

હે રામ ! કદાચ તું કહીશ કે, 'મેં તને મૃગયાનિમિત્તે હણ્યો છે,' તો તારું તે ક્યન પણ અયોગ્ય જ થશે, કેમ કે અમારા ચર્મ-ચામડીને સત્પુરુષો કઠી પણ ધારણ કરતા નથી, તેમ જ અમારા ડવાડા તથા હાડકાને સ્પર્શ પણ કરતા નથી, તેથી અમારું માસ તમારા જેવા ધાર્મિક પુરુષોને અમલ્ય છે ૨૦ વળી હે રાઘવ ! બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને તો માન ગેડો, શાકુડી, ઘો, સમલુ અને કાચળો એ નખ વાળા પાચ જ પ્રાણી તો ભક્ષ્ય છે દે રામ ! અમે વાનરો જોકે પાચ નખવાળા છીએ તોપણ અમારું માસ તો સર્વથા અભક્ષ્ય જ છે, કેમ કે બુદ્ધિમાન પુરુષો અમારા ચર્મ તથા અન્ધિ-હાડકાને સ્પર્શ પણ કરતા નથી, માટે હે રાઘવ ! તે મને વ્યર્થ જ હણ્યો છે ૩૮, ૪૦ અરે, સર્વજ્ઞ એવી મારી સ્ત્રી તારાએ પ્રથમથી જ સત્ત્વ અને હિતરૂપ વચનો કહીને મને વાયો હતો છતાં મોહને લીધે તેના વચનોનું ઉલ્લંઘન કરીને હું કાળને વગ થઈ અડી માવ્યો કે જેથી મરણને શરણુ વચો છું ૪૧ હે કાકુત્સ્થ ! જેમ અધર્મ પતિને પાવે પડે તે શિયળવતી સ્ત્રી નિરતર અનાથ સરખી જ રહે છે, તેમ તારા સરખા પતિ (રાજા)થી પાવન કરાવી પૃથ્વી પણ હમેશા અનાથ સરખી જણાય છે, અર્થાત્ હે રામ ! તું રાજા કરવાને યોગ્ય નથી ૪૨ અરે, અયોધ્યા

× કદર્થનું વર્ણન

આજ્ઞાન ધમ્મરૂપે ન પુત્રદાય, કીર્ત્તેર ।

દેવગાંધિયઃપ્રવાચ સ વદત રામ મૃત ॥

જે પુરુષ પોતાની પાસે વૈભવ ડેવા છતાં દેવ તથા અર્તાથ વચેરનો સન્કાર ધત્યાદિ પર્મકૃત્ય કંઈ નહિ તેમ જ પોતાના સ્ત્રી, પુત્ર અને નોકર-ચોકરાને પણ સુખી રાખે નહિ તથા પોતે-અને પત્ર સુખ ભાગ્યે નહિ, તે પુરુષ 'કદર્થ-કબ્જ' કહેવાય છે

નગરીના અવિપતિ મહારાજ દશરથ તો અત્યંત પવિત્ર અત ડરણુવાળા મહાપુરુષ હતા, તેનાથી તારા સરખો, શુભ રીતે બીજનું ભૂકું કરનાર, કુદ્ર બુદ્ધિવાળો, અપવિત્ર અત ડરણુવાળો અને મિથ્યા ધર્મનો ડોળ દેખાડનારો શઠ પુત્ર કેમ જન્મ પામ્યો ? ૪૦ અરે, હાય ! સત્પુરુષોની ઉત્તમ ચારિત્ર્ય રૂપી મર્યાદાને તોડનારા, સદ્ધર્મમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારા અને ધર્મરૂપી અકુશ વગરના રામરૂપી મહોન્મત હાથી વડે આજે હું હણ્યોયો ! હે રામ ! મને હણવારૂપી મહા અશુભ, અયોગ્ય અને સન્નિવોદ્યે નિદેલુ કર્મ કરીને, તું હવે સત્પુરુષોના સમાજમાં શુ બોલી શકીશ ૪૧, ૪૫ હે રામ ! હું કેજેણે તારો કંઈ પણ ઉપદાર કિંવા અપમાર કર્યો નથી, તેના પર જે આવડું મોટું પરાક્રમ ચલાવ્યું તેણે પરાક્રમ તું તારા શત્રુ પર ચલાવી શકે એમ હું માનતો નથી હે રાજપુત્ર ! સગ્રામ વિષે તે માત્રી સામે ઊભા રહી મારી સાથે યુદ્ધ કર્યું હોત, તો હું આજે તને અવશ્ય યમવૌકમા પહોંચાડી સૂર્યપુત્ર યમરાજનું દર્શન કરાવત ૪૬, ૪૭ હે રાઘવ ! સગ્રામમાં જેની સામે ઊભા રહેવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી એવા મને, સૂતેવા પુરુષને ડસી જાનારા સર્પની પેઠે, તે આજે અદશ્ય રહીને હણ્યો છે, માટે તું મોટા પાપથી બધાઈ ચૂક્યો છે ૪૮ હે રામ ! રાવણને હણી સીતાને લાવવા માટે તે મારો વધ કરી અ જે સુગ્રીવનું પ્રિય કર્યું છે, પરંતુ જે પ્રથમથી જ મારો મેળાપ કરીને મને સીતા લાવવાની આજ્ઞા કરી હોત, તો માત્ર એક જ દિવસમાં હું સીતાને લાવી તારા વાધીન કરત ૪૯ તેમ જ તારી સ્ત્રીનું હરણ કરનારા એ દુરાત્મા રાવણ રાક્ષસનો સગ્રામમાં પરાજય કરીને તથા તેને પશુની પેઠે દોરડા વડે કઠમ બાધીને હવતો જ એ સ્ત્રી લાવી તને અર્પણ કરત અરે, એ પાપી રાવણે તારી સ્ત્રી સીતાને સમુદ્રમાં આવેલા કોઈ પણ શુભ દીપમા કિંવા પાતાળ સરખા અગત્ય યજ્ઞમાં રાખી હોત તોત્યાથી હું પૂરે ધ્યયીએ આજેવી રવેતાચતરી

દ્યુતિની પેઠે, તેને અડી લાવત ૧૭૫૨ હે દાશ રંધિ ! મારા મ્મજે જવા પછી મારો કનિષ્ઠ બધુ સુગ્રીવ કિષ્કિન્ધાનગરીનું રાજ્ય પામશે એ તે જાહે ચોગ્ય જ છે, પરંતુ તે સત્યામ વિષે અધર્મથી મારો વધ કયો એ ઘણું જ અસુખ ડયું છે ૧૨ હે રાન ! કાળને વશ થવું, અર્થાત્ મરણ પામવું એ તે પ્રાપ્તિમાનનો મ્વાભાવિક ધર્મ છે, એવે તે સલાહી મને જરાયે ખેદ થતો નથી, પરંતુ કાઈ પણ લાભ સિવાય તે મને અધર્મથી વ્યર્થ હપ્પે, તેનું શું કારણ છે એ હું તારા મુખથી સાંભળવા ઇચ્છુ છું, માટે તું સારી રીતે વિચાર કરી લે અને પછી મને ચોગ્ય ઉત્તર આપ ૧૩

રામચંદ્રના લીક્ષુ ખાલુના ઘાથી પીડાતો વાનરાધિપતિ મહાત્મા વાલી એવું જોલતા જોલતા કંઈ મુકાવાને લીધે વિરામ પામ્યો અને સૂઈ સરખા તેજસ્વી શ્રીમાન રામચંદ્ર તરફ એકીપ્રશે જોતો શાત થઈને પડી ગયો ૧૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભારતપ્રાગ આદિવાલ્ય શ્રીરામાયણના ટિપ્પણકાંડના ૧૭મે સ્કંધ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો

રામચંદ્રના ન્યાયવચનો વાલીનાં
વા-ચોનું નિરસન

સ્તુત્વ પ્રતિગ્ધ વાગ્ધ્ય ધર્મોચ્ચૈરિત્ત્વ દિતમ્ ।
પદ્મ વાલિના રામો નિહતેન ઇચ્છેતસા ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના ખાલથી હણવાને લીધે આકુળ થયેલો વાનરશ્રદ્ધ વાલી કે જે કાલિ વિનાના સૂઈ સરખો નિષ્તે, વરૂની ગયેલા મેઘ સરખો નિશાન તથા શાત થયેલા અગ્નિ સમાન પ્રકાશ રહિત જળાતો હતો, તેણે પૂર્વેજા રીતે વિનય, ધર્મ, અશ અને હિંતાના આભાસવાળા કઠોર વચનો રામચંદ્ર પ્રતિ કહ્યા તે સાંભળી જરા પણ ખેદ નહિ પામેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર

* ૧૨ મધુ-૨૯૯ દેવોએ હરેલી દ્યુતિ-નેદને લાગવા માટે ભગવાને હયગ્રીવ અવતાર ધારણ કર્યો હતો અને પાતાળમા ઝઈ તે બને દત્તોને હણી તેઓ રૂતિને વાગ્યા હતા

પ્રત્યુત્તર રૂપે ધર્મ અને અર્થશુદ્ધ વચનો કહેવા લાગ્યા ૧-૩

રામચંદ્રે કહ્યું 'હે મીઠ્ય ! તું ધર્મ, અર્થ, કામ તથા લૌકિક આચારને બધુચા સિવાય ખાળકપુદ્ધિને વશ થઈ મારી નિંદા કેમ કરે છે ? હે વાનર ! ઉત્તમ શિગયારનું શિક્ષણ આપ નારા અને શુદ્ધિસપ્ત એવા કાઈ વૃદ્ધ પુરુષોને પૂછ્યા વિના તું પોતાને જ પડિત માનીને વાનરપણાની ચપળતાને વશ થઈ મને આવા અચોગ્ય કઠોર વાક્યો કેમ કહે છે ૧૪૫ હે વાલી ! ઇલાકુ વચના મૂળ પુરુષ મનુ રાજાએ પર્વતો, વનો તથા ઉદ્યાનોવાળી આ સઘળી પૃથ્વી પોતાના વશજોને આપેલી છે અને તે સાથે મૃગ, પક્ષી તથા મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને દડ આપવાનો, તેમ જ તેઓ પર અનુચ્છ કરવાનો અધિકાર પણ આપેલો છે તે પ્રમાણે વશપર પરાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી આ પૃથ્વીનું હાલમા ધર્મોત્તમા ભરત પાલન કરે છે એ મહાત્મા ભરત, સત્યવાદી, સરળ સ્વભાવ વાળો, ધર્મ અર્થ તથા કામના તરવાને બાળુ નારો અને નિરહ તથા અનુચ્છ કરવામા તત્પર છે, તેમ જ નીતિ, નમ્રતા અને સત્ય એ ગુણોએ તો તેનામા સદૈવ નિવાસ કર્યો છે અને વળી તે દેશકાળને બાણનાર તથા પ્રત્યક્ષ પરાકર્મી છે હે વાલી ! હાલમા તો ભરત આ પૃથ્વીનો રાજા છે ૧-૮ હે વાનર ! ધર્મની રક્ષા કરવા અર્થે ભરતે કરેલી આજ્ઞાને વશ થયેલા અમે તેમ જ બીજા રાજાઓ ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાથી આ સઘળા ભૂમંડલ વિષે વિચારીએ છીએ ૯ રાજાઓમા પ્રથમ જે ભરત કે જે ધર્મમા પ્રીતિવાળો છે, તેના રાજ્યમા અધર્મ માગે ચાલવાને કોણ સમર્થ છે ૧૦ ઉત્તમ ધર્મમાગે ચાલનારા અમે સર્વ રાજાઓ ભરતની આજ્ઞાને અનુસરી, ધર્મ માગે થી જ થયેલા પ્રાણીઓને ચયાચોગ્ય વિચાર પૂર્વક દડ આપીએ છીએ ૧૧ હે વાલી ! તું પોતાના નિહિત ચારિયને લીધે ધર્મને પીડા

કરનારો અને કામને જ પ્રધાન માનનારો હોવાને લીધે તથા રાજધર્મથી જિલ્લો ચાલવાને લીધે પાપી છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :^{૧૨}

જ્યેષ્ઠા આતા પિતા વાડપિ યશ્વ વિદ્યાં પ્રયચ્છસિ ।
ત્રયસ્તે પિતરા જ્ઞેય ધર્મે ચ પથિ વતિન ॥

ધર્મને અનુસરનારા પુરુષે પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુને, પોતાના પિતાને તથા વિદ્યા ભણાવનારા ગુરુને પિતારૂપ ભણવા,^{૧૩} તેમ જ-

યવીયાનાત્મનઃ પુત્રઃ શિષ્યધ્વાર્ષિ ગુણાદિતઃ ।
પુત્રવન્તે ત્રયશ્ચિન્ત્યા ધમશ્ચવાત્ર કારણમ ॥

જ્યેષ્ઠ બંધુએ પોતાના કનિષ્ઠ બંધુને, પિતાએ પોતાના પુત્રને અને ગુરુએ પોતાના સદ્ગુણસંપન્ન શિષ્યને પુત્રરૂપે માનવો ભેઈએ. આ યાગતમાં ધર્મ જ મુખ્ય કારણ છે.^{૧૪} હે વાનર ! સત્પુરુષોના એ અતિ સૂક્ષ્મ ધર્મને તીક્ષ્ણ યુદ્ધિશાળી વિદ્વાન પુરુષો જ બાળી શકે છે અને શુભ શું છે તથા અશુભ શું છે, તેને તો સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં વસનારો એક આત્મા-ઈશ્વર જ બાળે છે. અત્યંત ચપળ સ્વભાવવાળો તું તારા જેવા જ ચપળ સ્વભાવવાળા અને કૃતાત્મા વાનરોની સાથે વસે છે, તેથી જેમ જનમાધની સાથે વસનારો કોઈ બીજો જનમાંધ પુરુષ કશી વસ્તુને ઝોળખી શકતો નથી, તેમ તું ગમે તેટલા વિચાર કરવા છતાં પણ ધર્મના સ્વરૂપને ઝોળખી શકે તેમ નથી.^{૧૫,૧૬} હે વાલી ! આ મારા વચનોને અર્થ હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તે તું લક્ષ્ય મા રાખ; માત્ર કોઈને વશ થઈને તું મને નિંદવા યોગ્ય નથી.^{૧૭} મેં તને જે અર્થે હુરોળે છે, તેનું કારણ તું પ્રથમ આભળ. હે પાપકર્તા કરનાર વાનર ! તું સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરી તારો કનિષ્ઠ બંધુ મહાત્મા સુમીવ કે જે જીવતો છે તેની સ્ત્રી રૂમાને રાખી ગેડા છે અને એ રૂમા કે જે ધર્મની રીતિ પ્રમાણે તારી સ્ત્રી^{૧૮} છે, તેની આગે તું કામભાવથી રમી કરે છે, તેથી ધર્મબદ્ધ યથેતા અને કેવળ

• પુત્રગ્ન (૧૬મી).

કામાંધ બની ગયેલા તને, પોતાના જીવતા કનિષ્ઠ બંધુની સ્ત્રીની સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર કરવાના અપરાધ માટે મેં આ દંડ આપ્યો છે ! હે વાનરોના યુધ્ધનું પાલન કરનાર વાલી ! લોકોના આચારથી બ્રહ્મ થયેલા અને લોક વિરુદ્ધ બનેલા તારા સરખા પુરુષને આના કરતાં બીજો દંડ આપવો યોગ્ય નથી, એમ હું માનું છું; અર્થાત્ તારા સરખા પાપીને તો આવો પ્રાણાંત દંડ જ યોગ્ય છે. હે વાનર ! હું ઉત્તમ ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો હોવાથી તારા એવા અધર્મને સહન કરી શકું તેજ નથી. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે :^{૧૮-૨૧}

ઑર્સ્ટીં મનિર્નો વાર્ષા માર્યા વાપ્પનુજસ્ય યઃ ।
પ્રચરેત નરઃ કામાત્તસ્ય દણ્ડઃ વધઃ સ્મૃતઃ ॥

જે પુરુષ પોતાની પુત્રી, ભગિની અથવા કનિષ્ઠ બંધુની સ્ત્રીની સાથે કામવશ થઈ વ્યભિચાર કરે, તેનો વધ કરવો જ યોગ્ય છે. હાલમાં મહાત્મા ભરત આ પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને અમે સર્વ રાજાઓ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છીએ; માટે અમે ધર્મભાગનું ઉલ્લંઘન કરનાર એવા તારી ઉપેક્ષા કેમ કરી ગરીબો ? પરમશ્રદ્ધ સનાતન ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારાં દુષ્ટ પ્રાણીઓનો વધ કરનારો શ્રીમાન ભરત હાલમાં ધર્મપૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને તારા મરણા કામાત્મક થઈ અધર્મ કરનારાઓને દંડ આપે છે. હે વાનર ! અમે પણ તેની આજ્ઞાને માન્ય કરી તારા સરખા મર્યાદારહિત પુરુષોને દંડ આપવાના કાર્યમાં તત્પર રહીએ છીએ.^{૨૨-૨૫} વળી હે વાલી ! સુમીવની સાથે મારે મેત્રી બંધાયેલી ઠાવાથી તે મને મારા કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ મરણો પ્રિય છે અને તેણે પોતાને સ્ત્રી તથા રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાને અર્થે મારું કાર્ય કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૨૬} તેમ જ સપળા વાનરોની સમક્ષ મેં પણ સુમીવનું પ્રિય કરવા માટે જે પ્રતિજ્ઞા લોપી છે, તેની મારા મરણો ધર્મરૂપ પુરુષ કેમ ઉપેક્ષા કરી શકે ? હે વાનર !

એ સઘળાં ધર્મયુક્ત કારણોને લોધે જ મેં તને કરેલું વધરૂપ શાસન યોગ્ય છે; માટે તું તેને માન્ય કર. ^{૨૭, ૨૮} હે વાનર! મેં તને જે વધરૂપ દંડ આપ્યો છે તે સર્વથા ધર્મરૂપ જ છે. ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષે પોતાના મિત્રોને ઉપકાર કરવો જ જોઈએ; કેમ કે એ તેનો આવશ્યક ધર્મ છે. ^{૨૯} હે વાલી! મેં મારી મેળે જ તારું પાપ જાણીને તને દંડ આપ્યો, તે તો સારું જ થયું છે; નહિ તો તારા પોતાના પાપને અર્થે તારે પોતાને પણ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી પ્રાચિન્ન કરવું પડત. આ સંબંધમાં ધર્મશાસ્ત્રોના આચાર્ય મહારાજ મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં બે ઉત્તમ શ્લોકો કહેલા છે કે જે શ્લોકો ધર્મશ પુરુષોએ માન્ય કરેલા હોવાથી અદ્યપિ પર્યંત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે સાંભળ. મેં પણ તે પ્રમાણે જ કહ્યું છે. ^{૩૦} મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે :

રાજમિષ્ટેતદ્વંદ્વાશ્ચ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ ।

નિમ્લાઃ સ્વર્ગમાપન્તિ સન્તઃ સુરુતિનો યથા ॥

પાપકર્મ કર્યા પછી, રાજઓથી શિક્ષા પામેલા પાપી મનુષ્યો (નિર્મળ-પાપરહિત થઈને) પુણ્યવાનની પેઠે વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગ પ્રત્યે જાય છે. ^{૩૧}

શાસનાદ્વાપિ મોક્ષાદ્વા સ્તેનઃ પાપાત્મમુચ્યતે ।

રાજાઃ પ્રજાસંપાપસ્ય તદ્વાત્માતિ કિંલ્બપમ્ ॥

પાપકર્મ કરનાર મનુષ્ય જો કદાચ રાજાની આગળ જઈને પોતાનું પાપ પ્રકટ કરે, અર્થાત્ રાજાની સમક્ષ પોતાનું પાપ કહી સંભળાવે, તો પછી ચાહે તો રાજા તેને દંડ આપે કિવા છોડી દે, તોપણ તે પાપી મનુષ્ય પોતાના પાપથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ રાજા કદાચ કાંઈ દ્રવ્યદાનના લોભથી પાપીને તેના પાપની યોગ્ય શિક્ષા ન આપે. તો તે અવશ્ય એ પાપીના પાપથી વ્યાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ રાજા જો યુનેગારને યોગ્ય શિક્ષ ન કરે તો તે યુનેગારનું પાપ તે રાજાને વળગે છે.

હે વાલી! એ પ્રમાણેનો શિક્ષાચાર આચીનકાળથી ચાલતો આવેલો છે. પૂર્વે કાંઈ એક

શ્રમણે તારા જેવું જ પાપકર્મ કહ્યું હતું તેને અમારા પૂર્વજ માંધાતા રાજાએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઘોર શિક્ષા આપી હતી; ^{૩૨, ૩૩} તેમ જ બીજા પણ જે જે હુણે પાપકર્મ કર્યાં છે, તે તે સર્વને પૃથ્વીનું પાલન કરનારા ધર્મજ્ઞ રાજાઓએ યથાયોગ્ય દંડ આપ્યો છે કે જેથી તે તે પાપીઓ પાપમુક્ત થયા છે. ^{૩૪} હે વાનરશાહ! હવે તું પોતાના વધ માટે મિથ્યા શોક કરીશ નહિ; કેમ કે અમે ક્ષત્રિયો પોતાને અધીન નહિ પણ ધર્મને જ અધીન છીએ, એટલે ધર્મને અનુસરી મેં કરેલો તારો વધ પણ ધર્મયુક્ત જ છે. ^{૩૫} હે વાનરપુંગવ! તારો વધ કરવામાં એક બીજું મોટું કારણ પણ છે, તે સાંભળ કે જેથી તું મારા પર મિથ્યા ક્રોધ કરીશ નહિ. ^{૩૬} હે કપિશ્રદ્ધ! મેં કાંઈ કીધને વશ થઈને તારો વધ કર્યો નથી તેમ જ મેં શુભપણે રહીને સુચીવની સાથે યુદ્ધમાં લાગેલા તારો વધ કર્યો તેથી મારા મનમાં પશ્ચાત્તાપ થતો નથી; કારણ કે માંસાહારી પુરુષો શુભ રહીને કિવા પ્રત્યક્ષ રહીને જાળ, પાશ તથા કૂટ^{૩૭} વગેરેની કપટયુક્ત ક્રિયા વડે વનમાંનાં અનેક મૃગોને હણે છે. પછી તે મૃગો ભલે ત્રાસ પાગી નાસતાં. વિદ્યાસધી બેઠેલાં, જીવંતાં. સાવધ કિવા અસાવધ હોય, તોપણ તેઓને હણવાથી મૃગયા કરનારાઓને દોષ લાગતો નથી. ધર્મપ્રવીણ મોટા રાજાઓ પણ મૃગયા કરવા જાય છે અને ગમે તેવી રીતિમાં રહેલાં મૃગોને હણે છે, છતાં તેઓને તે સંબંધી કશો દોષ લાગતો નથી. હે વાનર! મેં પણ યુદ્ધમાં મૃગયારૂપે જાણુ વડે તને બીધ્યો છે; કેમ કે તું શાળામૃગ છે. પછો ભલે, તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા આંગ્યો નહોતો અને બીજાની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તેથી શું ^{૩૮-૪૦} હે વાનરશ્રદ્ધ! આ લોક વિષે રાજાઓને અતિ દુર્લભ

— જૈન મતનો સાધુ

+ જાણી વગેરેને પકડવા માટે પૃથ્વીમાં મોટા ખાડો ખનાવી તેને તૃણ વગેરેથી આરંભાદિત કરવામાં આવે છે તે.

એવો ધર્મ જીવિત તથા સર્વ પ્રકારનાં સુખ આપનાર છે; માટે કોઈએ પણ તેઓની હિંસા, નિંદા કિંવા તિરસ્કાર કરવાં નહિ; તેમ જ તેઓનું કશું પણ અપ્રિય કરવું નહિ. મનુષ્યદેહધારી રાજાઓ તો સાક્ષાત્ દેવતાઓરૂપે જ આ ભૂતળ વિષે વિચરે છે. ૪૧-૪૨ હે વાનર! સનાતન ધર્મની રીતિને જાણ્યા સિવાય તું માત્ર ક્રોધને વશ થઈને પિતા તથા પિતામહોના વંશપર-પરાથી ચાલતા આવેલા ક્ષત્રિયધર્મમાં રહેલા મને નિહિત વચનો કહીને વ્યથાં હૂપિત કરે છે. ૪૩

રામચંદ્રનાં વચનો સાંભળીને જેનો નિશ્ચય ધર્મને વિષે અત્યંત દૃઢ થયો હતો તેવો અને બાણના પ્રહારથી ઘણો જ પીડાતો વાનરેશ્વર વાલી પોતાના મન સાથે વિચાર કરતા રામચંદ્ર વિષે કશો પણ દોષ જોઈ ગયો નહિ પછી પોતે અજ્ઞાનથી કહેલાં પરુષ-કઠોર વચનો માટે ક્ષમા ચાચતો તે (વાલી) હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો : 'હે નરેશ્વર! તમે કહો છો તે અઘણું યથાર્થ અને સત્ય જ છે, એમાં કોઈ પણ સંશય નથી. હે રાઘવ! ઉત્તમ જ્ઞાન અને અંશ્વર્યથી શ્રદ્ધ ગણાતા તમારા સરખા મહાન પુરુષની સામે મારા સરખો એક અધમ પુરુષ પ્રચુત્તર આપવા યોગ્ય જ નથી. પ્રમાદને લીધે મેં પ્રથમ તમને જે કઠોર અને અયોગ્ય વચનો કહ્યાં, તે માટે તમે મને ક્ષમા કરશો! અને મારા પર દોષદંડ ન કરશો; કારણ કે હું અત્યંત અજ્ઞાની છું અને તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ધર્માદિ ચારે પુરુષાર્થો જાણનારા તથા પ્રભુનું હિત કરવામા આસક્ત છો. પાપી જનોનાં પાપકર્મોનાં તથા તેઓને આપવા યોગ્ય દંડનો નિશ્ચય કરવામા તમારી બુદ્ધિ ઘણી જ તીવ્ર અને નિર્મળ છે. ૪૪-૪૭ હે ધર્મજ! હું કે જે સઘળા ધર્મભંગોમાં અગ્રેસર ગણાઈ ચૂક્યો છું; તેનું તમે ધર્મયુક્ત વાણી વડે પાલન કરો; અર્થાત્ તમે મારા સર્વ દોષો માટે મને ક્ષમા આપો. ૪૮

એટલું બોલતા બોલતાં વાલીનો કંઠ અશ્રુને લીધે રુંધાવા લાગ્યો; તોપણ કાદવમાં ખૂંચી

ગયેલા હાથીની પેઠે પીડા પામતો તે વાલી રામચંદ્ર સામે જોઈ ગઈ ગઈ કંઠે ધીમેથી કહેવા લાગ્યો : 'હે રઘુવીર! આ સમયે મને મારા આત્મા(શરીર)નો, મારી સ્ત્રી તારાનો કિંવા બાંધવોનો જરા પણ શોક થતો નથી, પરંતુ સુવર્ણના બાણબંધને ધારણ કરનારો મારો શુભવાન પુત્ર અંગદ મને સાંભરી આવે છે, તેથી હું મોટા શોકસાગરમાં ડૂબી જઈ છું. ૪૯-૫૦ અરે, મેં તેનું બાળપણથી જ લાલન-પાલન કરેલું હોવાથી તે મારા વિયોગને લીધે દીન બની જશે અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્યના પ્રખર કિરણો વડે સુકાઈ ગયેલા જળવાળા સરોવરની પેઠે સુકાઈ જશે. ૫૧ હે રામ! એ અંગદ મારો એકનો એક જ પુત્ર હોવાથી મને અત્યંત પ્રિય છે અને વળી તે બાળક હોવાથી હજી કાચી બુદ્ધિનો છે; માટે હે રામ! તમારે એની સારી રીતે રક્ષા કરવી. હે રઘુવીર! તમે શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે ચાલનારનું રક્ષણ કરનારા તથા વિરુદ્ધ માર્ગે વર્તનારાને શિક્ષા આપનારા છો, માટે તમારે સુગ્રીવ અને અંગદ ઉપર એકસરખી પ્રીતિ રાખવી. ૫૨-૫૩ હે રાજ-કુમાર! તમે તમારા ભાઈ ભરત તથા લક્ષ્મણ ઉપર જેવી વૃત્તિ રાખો છો, તેવી જ વૃત્તિ આ સુગ્રીવ અને અંગદ ઉપર રાખવા યોગ્ય છે. વળી આત વિચારશીલ મારી સ્ત્રી તારા કે જે મારે લીધે સુગ્રીવનો અપરાધ કરનારી ગણાય છે, તેનું કદી પણ સુગ્રીવ અપમાન કર નહિ એમ કરવાને તમે યોગ્ય છો. હે રામ તમારે અધીન રહી તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો સુગ્રીવ હવે તમારા અનુગ્રહને લીધે આ રાજ્યનું પાલન કરવા સમર્થ છે. ૫૪-૫૬ એટલું જ નહિ, પણ તમારી કૃપાને લીધે આખા ભૂમંડળનું તેમ જ સ્વર્ગનું રાજ્ય કરવાને પણ તે સમર્થ થયો છે. હે રઘુવીર! મારી સ્ત્રી તારાએ મને સુદ્ધ આવતાં વાર્યો, તોપણ હું સુગ્રીવની સાથે દંડયુદ્ધ કરવા આવ્યો તો તમારાં દર્શન કરીને તથા તમારાં વચન સાંભળીને હું નિષ્પાપ અને અજ્ઞાનરહિત થયો છું અને હવે તમારી કૃપાળી હું ઉત્તમ લોક પ્રત્યે

જવા ઇચ્છું છું.' એટલું બે.લો વાનરોનો રાત્રી
વાલો વિરામ પાડ્યો. ૫૭, ૫૮

વાલીના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનબોધ પ્રકટેલો
જેઈ શ્રીમાન રામચંદ્ર સન્નિવૃત્તિને સંમત એવી
અને ધર્મના તત્ત્વવાળી વાણી વડે તેનું આશ્વાસન
કરતા કહેવા લાગ્યા : ૫૯ 'હે વાનરસત્તમ ! હવે
તું તારા મનમાંની સઘળી વ્યથા મૂકી દે. મેં
તને શુભ રહીને કહ્યું છે તે સંબંધી તથા તે તારી
કનિષ્ઠ બંધુની સીનું હરણ કયું' તે સંબંધી
પાપનો તું તારા મનમાં લેશ પણ વિચાર કરીશ
નહિ; તું એ પાપથી મુક્ત થયો છે. વળી આવી
ધર્મની બાબતમાં અમે તારા કરતાં વધારે પાકે
નિશ્ચય કરેલો છે, એટલે તે સંબંધી પણ તારે
ચિંતાનું કારણ નથી. ૬૦ દંડ દેવા ચોગ્યને
દંડનાર રાજા અને દંડ લોગવનાર અપરાધી
એ બંને જણ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેથી તેઓને
જરા પણ કલેશ થતો નથી. ૬૧ એ જ પ્રમાણે હે
વાલી ! તું પણ મેં આપેલી વધરૂપ શિક્ષાથી
નિબળાઈ ધર્મ દંડની તિશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિ
પ્રમાણે હવે ધર્મયુક્ત શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો
છે. ૬૨ હવે હે કપિવર ! તું તારા હૃદયમાંના શોક,
મોહ તથા લયનો ત્યાગ કર; કેમ કે પૂર્વના
કર્મોનું ઉલ્લંઘન કરવા તું કોઈ પણ પ્રકારે સમર્થ
નથી. ૬૩ હે વાલી ! તું તારા પ્રિય અંગદની
જરાયે ચિંતા કરીશ નહિ. તે અંગદ જેવી રીતે
તારી સાથે વતે છે, તેવી જ રીતે સુગ્રીવની
તથા મારી સાથે વતશે, એમાં સંશય નથી. ૬૪

સંગ્રામ વિષે શત્રુઓનું મદદ કરનારા
મહાત્મા રામચંદ્રનાં મધુર, શાંત અને ધર્મ-
માર્ગને અનુસરતાં વચ્ચેના સાંભળી વાનરોનો
રાજા વાલો પુનઃ પણ યોગ્ય વાક્યોથી તેમની
ક્ષમા યાચવા લાગ્યો : ૬૫ 'હે દંડ સરખા ભયંકર
પરાક્રમવાળા ! હે અમે વાનરોના પણ સ્વામી-
નાથ ! બાણુની પીડાથી હતાચિત્ત થવાને લીધે
મેં અન્યથુથી તમારા પ્રત્યે જે કઠોર વચ્ચે
કહ્યાં તે માટે હમા આપી તમે મારા પર પ્રસન્ન
થાઓ.' ૬૬

સર્ગ ૧૯ મો

સતી તારાનું રણભૂમિમાં આગમન

સ વાનરમહારાજઃ શયાનઃ શરપોદિતઃ।

પ્રત્યુક્તો હેતુમદ્ભાવ્યેતોત્તરં પ્રતિપચત ॥ ૧ ॥

બાણુની પીડાથી આકુળબાકુળ ધર્મ પૃથ્વી
પર સૂતેલો વાનરોનો મહારાજા વાલો રામ-
ચંદ્રનાં પૂર્વોક્ત યુક્તિયુક્ત વચ્ચેના કોઈ પણ
પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ. સુગ્રીવ સાથેના
યુદ્ધમાં શિતાઓ તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી તેનું
આયુ શરીર કચ્ચરવાણ થવાને લીધે તથા
રામચંદ્રના તીવ્ર શરપ્રહારની વેદનાને લીધે તે
સંસારહિત થવા લાગ્યો હતો. ૬૭ આટલા
સમયમાં આખી કિષ્કિન્ધાનગરી વિષે વાલો-
વધના સમાચાર ફેલાતાં અંતઃપુરમાં રહેલો
સતીશિશોમણિ તારાને પણ બાણુ ધર્મ કે સુગ્રીવની
સાથે યુદ્ધ કરતો વાનરોનો રાજા વાલો રામના
બાણથી હણાયો છે। ૬૮ પોતાના પતિના વધરૂપ
અત્યંત દારણુ અને અગ્રિય સમાચાર સાંભળી
સતી તારા અત્યંત ઉદગ પામી અને પોતાના
પુત્ર અંગદને સાથે લઈને વાલીની પાસે જવા
સારું કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી બહાર નીકળી. ૬
રણભૂમિ આગળ આવતા જ રાજપુત અંગદ
માથે જે મહાજાગવાન વાનરો અંગરૂક તરીકે
ચાલતા હતા, તેઓ ધનુષ્ય ઝડલું કરી જોગેલા
રામચંદ્રને જોતા જ, જેમ પોતાના યુધ્ધપરિહિત
થયેલા મૃગો સિંહને જોઈ ત્રાસ પામી નાસનાપ
કરે, તેમ રામચંદ્રના ભયથી નાસનાસ કરવા
લાગ્યા. ૬૯ જલ્દી બાણુથી વીંધાયા જ હોય નહિ
એ રામચંદ્રના ત્રાસને લીધે નાસલાગ કરતા
વાનરોને જોઈ, અતિ દુઃખ થયેલી સતી તારા
તેમને કહેવા લાગી : 'હે વાનરો ! જોકે મારા
સ્વામીને તેમ કુર બંધુ સુગ્રીવે રાજ્યના લોકથી
રામના હાથે શુભપણે કપટપૂર્વક-દૂર જનારા
બાણુ વડે હણાયો છે, તોપણ હે મહાજાગવાન
વાનરો ! તમે કે જેઓ સિંહ સરખા પરાક્રમી
મારા સ્વામીના અગ્રેસર સેવકો છો. તેઓ આ

વેળાએ આમ લય પામી પોતાના રાજનો ત્યાગ કરી કેમ નાસો છો ? ૭-૯

તારાના વચન સાલળી, ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા એ સર્વ વાનરો એકમત થઈ સમયોચિત વચન કહેવા લાગ્યા ૧૦ ‘હે પુત્રવતી તારા ! હવે તમે રામની આગળ શા માટે જાઓ છો ? ત્યા જવાની કશી આવશ્યકતા નથી હવે તો તમે અહીં થી જ પાછા વળી નગરમા જાઓ અને રાજપુત્ર અગદની રક્ષા કરો અરેરે, રામરૂપ કાળ આપણા રાજ માલીને હણીને લઈ જાય છે ! અરે, જુઓ ને સ આમ વખતે મહારાજ વાલીએ ફે કેલા મોટા મોટા વૃક્ષો તથા મોટી મોટી શિલાઓને પણ છેદી નાખીને ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે પર્વતને પાડે છે, તેમ જ રામચંદ્ર પોતાના વજ્ર સરખા બાણ વડે આપણા રાજ વાલીને પાડ્યા છે ! વળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી એ કપિસિંહ વાલીને હણાયેલા જોઈને આ સઘળા વાનરસૈન્ય જાણે પરાભવ પામ્યું હોય નહિ એમ નાસી જાય છે ૧૧-૧૩ હે સતી ! હવે તમે બીજા સઘળા કાર્ય રહેવા દઈને શૂરવીર વાનરો દ્વારા કિષ્કિન્ધાનગરીનું સારી રીતે રક્ષણ કરાવો અને રાજપુત્ર અગદને રાજ્યાસન પર અભિષેક કરો અગદને પોતાનો રાજ થયેલો જોઈને સર્વ વાનરો નિર્ભયપણે તેની આજ્ઞામા વતશે ૧૪ હે સુમુખી ! અમરે આ વિચાર જો તનને ગમતો ન હોય અને તમને અડીયા જ રહેવું અચતુ હોય, તો આ સર્વ વાનરો કે જેઓમા કેટલાક સ્ત્રીરહિત અને કેટલાક સ્ત્રી સહિત છે, તેઓ આજે જ પર્વતોની ખીણોમા ઉતાવળે નાસી જશે-અ તાઈ જશે, ઝારણ કે જેઓનો અમે પૂર્વે ઇળ કહેવો છે, એવા રાજ વેળી મુઝીવાદિ વાનરોનો અમને મોટે ભય રહે છે, અર્થાત્ જો અમે અડીયા જ રંગે તો પૂર્વનું વેર સલામીને મુઝીવ રામની મહાયાથી અમારો અવશ્ય નાશ કરે એવો અમને મોટે ભય લાગે છે ૧૫-૧૬

નાસતા નામતા થોડેક દૂર ચાલી નીકળેલા

x અમયને અનુમતી

એ વાનરોના એવા વચન સાલળીને નિર્ભય હાસ્યવાગી તારા તેઓના પ્રત્યે પોતાના સતીત્વને શોભાવે એવા ઉત્તમ વાક્યો કહેવા લાગી ‘અરે ! વાનરમાનમા સિંહ સરખા મહા ભાગ્યવાળા મારા પતિનો નાશ થયા પછી મારે મારા પુત્રનું, રાજ્યનું કે આ દેહનું પણ શું પ્રયોજન છે ? ૧૭, ૧૮ અરેરે, મહાસમર્થ મારા પતિ તો રામચંદ્રના બાણથી હણાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા છે ! હું અવશ્ય તેમના ચરણ કમળ પાસે જ જઈશ ૧૯

એટલું કહીને અત્યંત શોક પામવાને લીધે રહન કરતી તથા બંને હાથ વડે મસ્તક અને છાતી કૂટતી સતીશિરોમણિ તારા પોતાના પતિ તરફ દોડી ૨૦

આસબેર દોડતી તારા છેક રણભૂમિમા જઈ પહોંચી, ત્યારે ત્યાં સ આમમાથી કદી પણ પાછા ન વળે એવા મહાબળવાન દૈત્યોને હણનારા પોતાના પતિ વાલીને તેણે પૃથ્વી પર પડેલો દીકો ભયકર દેહવાળો વાલી ઇંદ્ર જેમ વજ્રને ફેંકે તેમ યુદ્ધવેળાએ મોટા મોટા પર્વતોને ફેંકનારો, મહાવાયુથી ભરેલા મેઘની ગર્જના કરનારો તથા ઇંદ્રના જેવો પરાક્રમી હતો, તે આજે શૂરવીર રામચંદ્રે હણવાથી વરસી રહેલા મેઘની પેઠે શાત થઈને પડ્યો હતો જેવી રીતે કેસરી સિંહ માસને અર્થે હૃદયુષ્ઠ મુગને હણે છે અને જેવી રીતે સર્વ લોકોએ પ્રજેલા તથા પતાકા અને વેદીથી મુશોભિત એવા વૃક્ષને તેની અદર રહેલા સપને પકડવા માટે ગળડ તોડી પાડે છે, તેવી રીતે રામચંદ્ર બાણ વડે હણીને વાલીને પૃથ્વી પર પાડ્યા હતા ! સતી તારાએ ત્યાં આગળ અતિશય ધનુષ્યને અહણ કરી ઠીંગેલા રામચંદ્રને, લક્ષ્મણને તથા પોતાના પતિના કનિષ્ઠ બધું મુઝીવને પણ જોયો, પરંતુ તેઓ પ્રત્યે દિષ્ટિ કર્યો વગર સતી તારા પૃથ્વી પર હણાઈ પડેલા પોતાના પતિ પાને દોડી ગઈ અને પોતાના પતિને અન્તઃન્યસ્ત થઈ પડેલો જોઈ અત્યંત

હુ ખને લીધે પૃથ્વી પર હળી પડી ૨૧-
થોડીક વારે જીદીને એ સતી તારા કાળપાશથી
બધાયેલ પોતાના પતિ લક્ષ્મી દષ્ટિ કરી 'હા,
આયંપુન! હા સ્વામિન! ' એમ બોલી નહન
કરવા લાગી ૨૭

એ સમયે કુરુ પક્ષિણીની પેઠે તારાને
આકાંક્ષા કરતી જોઈને તથા તેના પડખામા જનન
કરતા જિભેલ રાજપુત અગદને જોઈને સુઓવના
મનમા પણ મહાન એક ઉત્પત્ત થયો ૨૮
છતિ શ્રીનંદી મહાસુનિપણીત ૧૬૬ ન શ્રીતમાચના
કિર્તિનામકાંડમા ૧૯ મે અગ્ર સમયે

સર્ગ ૨૦ મો

મતી તારાને વિલાપ

રામજાપવિસૃષ્ટ શરણાનનકરણ તમ્ ।

દૃષ્ટ્વા । મનિન્દ્રન મૂમો તારા તારાગ્રયાનન્ત ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના ધનુષમાથી છુટેલા અત આજે
એવા બાણ વડે હાણક, પૃથ્વી પર પડેલા પોતાના
પતિ વાલીને જોઈ ચંદ્રમુખી તારા એકાએક તેની
પાસે દોડી ગઈ અને તેને વારંવાર આલિંગન
કરવા લાગી મોટા હાથી કિવા મોટા પર્વત
સરખા દેહવાળા વાનરોના રાજ વ લોને જાણી
પડેલા વૃક્ષની પેઠે રામચંદ્રના બાણથી હણ
પરેવા જોઈને અત્યંત હુ અતથ શે ડડુ તથયેલી
તારા વિલાપ કરવા ન ગી ૨-૨

હે સ ગ્રામ વિષે દારુણ પરાક્રમ દર્શાવ
નારા! હે શૂરવીર! હે વાનરોત્તમ! શુ આજે
મે તમારો કઈ અપરાધ કયો છે કે જેથી
હુ તમ ની આગળ જિભી હુ, જતા તમે મારી
સાથે જોલતા નથી ૧ હે વાનરસત્તમ! જોડો,
જોડો, મેઠા થાઓ અને ઉત્તમ શય્યા પર
શયન કરો તમારા સરખા શ્રદ્ધ રાજાઓ આ ની
રીતે પૃથ્વી પર કદી પણ સૂઈ રહેતા નથી ૧
હે પૃથ્વીનાથ! હું ધારુ છું કે મારા કરતા
પણ આ તમારી પૃથ્વીરૂપ બી તમને વધારે
પ્રિય છે, કારણ કે આપો દેહત્યાગ કરવાના
કઠિન સમયમા પણ તમોએ મારો ત્યાગ કરી
ને તેમ જ આલિંગન કર્યું છે ૧ હે વીર!

ધર્મથી યુદ્ધ કરનાર તમોએ આજે અવગચ
તમારે વસવા માટે સ્વર્ગમાર્ગ વિષે કિષ્કિધા-
નગરી જેવી જ બીજી નગરી નિર્માણ કરી છે
કે જેથી તમે આજે કિષ્કિધાના ત્યાગ કરી
જવાને તૈયાર થયા ૭ ૧૭ હે સ્વામીનાથ!
સુદર મુગધી વનો વિષે મે તમારી માથે
જે જે વિહારો કર્યા છે તે મર્વની આજે
તમોએ સમાપ્તિ કરી ૭ ૧૮ હે પ્રાણપ્રથા! હે
મોટા વાનરયુધોના અધિપતિઓનું શામન કર
નારા સ્વામીનાથ! આજે તમને અતિમ દુઃખ
મા પૃથ્વી પર પડેલા જોઈને આનંદરહિત
તથા નિરાશ થયેલો હું અપાઝ મોકસસુદ્રમા
ફળી ગઈ છું ૧ અરેરે! હાયા! માન હૃદય
કઠોર છે કે આજે તમને આમ પૃથ્વી પર
પડેલ જોઈને પણ શોકકેપી તાપને લીધે તે
વિદીણ થઈ જતું નથી ૧૨૦ હે વાનરરાજ!
તમોએ સુઓવની સ્ત્રીનું હરણ કરીને તેને ગદી
મૂકવારૂપ જે અયોગ્ય કર્મ કર્યું, તેના પરિ
પાકરૂપે જ આ પ્રાણુત કષ્ઠ તમને પ્રાપ્ત થયું
અને તમારુ જ હિત ઇચ્છનારી એવી મે તમને
ઘણા જણા હિતવચનો કહ્યા હતા, પરંતુ તમો
એ મોહને લીધે તે સ્ત્રીકાંચો જ નહિ ૧૨૨ અહા!
હે માન આપનારા સ્વામીનાથ! તમો હવે
સ્વર્ગે સિધાવ્યા છો, તેથી તમારુ સુદર સ્વરૂપ
જોઈને ત્યાંની રૂપ અને યૌવનના ગર્વવાળી
ચતુર અપ્સરાઓના ચિત્ત મોહને લીધે અવશ્ય
પીડિત થશે ૧૨૩ હે વાનરરાજ! સર્વન સ્વતંત્ર
પણે વિચરનારો કાળ જ તમારા હવિતને!
અત આણુનાર છે કે જેથી મહાસમર્થ જેવા
તમે બ્રહ્માકારે સુઓવને વશ થઈ પડ્યા છો ૧૨૪
અરે આ કાકુત્સ્થકુળમા ઉત્પન્ન થયેલ રામ
ચંદ્ર સુઓવની સાથે યુદ્ધમા લાગેલા તમને
હણવારૂપ નિહિત કર્મ કરીને પણ સતાપ
પામતા નથી, એ કેટલુ ગંધુ અયોગ્ય છે ૧૨૫
અરેરે, અત્યારે શોક તથા સતાપ વડે પ્રાપ્ત
થયેલી અને અત્યંત દીન બની ગયેલી હું
કે જે પૂર્વે શોક લોગવીને જ જીદરેલી છું,

તે હવે વિધવાપણુ પામીને અનાથની પેઠે
 ડેવી રીતે રહી શકીશ? ^{૧૬} નિરંતર લાડ લડા
 મેલો. શૂરવીર અને સુકુમાર એવો મારો પુત્ર
 અગદ કે જે સદાય મુખ લોગવવાને યોગ્ય છે,
 તે હવે તેના અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળા કાકા
 સુગ્રીવની પાસે કેવી રીતે રહી શકશે? ^{૧૭} હે
 વત્સ અગદ! ^{૧૮} તુ તારા ધર્મનિષ્ઠ પિતાના
 સારી રીતે દર્શન કરી લે, કેમ કે હવે પછી
 તેમનું દર્શન તને દુર્લભ થશે ^{૧૯} હે નાથ!
 તમેજો લાખા પ્રવાસે પ્રયાણ કર્યું છે, માટે
 તમે આ તમારા પુત્ર અગદનું મસ્તક સૂધીને
 આશ્વાસન કરો અને તેના માટે મને ધર્મ
 લલામણુ કરો ^{૨૦} હે સ્વામીનાથ! તમને હણી
 ને રામચંદ્ર તો મોટું કાર્ય કર્યું છે, કેમ કે
 એમ કરવાથી તે સુગ્રીવ માટે કરેલો પોતાની
 પ્રતિજ્ઞાનાથી મુક્ત થયા છે ^{૨૧} હે સુગ્રીવ!
 રામચંદ્ર તને તારા શત્રુરૂપ જ્યેષ્ઠ બધુ
 વાલીને હણ્યો છે, તેથી હવે કૃતાર્થ થયેલો
 તું ઉદ્ધગરહિત થઈને રામચંદ્ર લોગવ અને
 તારી સ્ત્રી ડમાને પ્રાપ્ત થા ^{૨૨} (એવું કહીને
 તારા વળી વિલાપ કરે છે) ^{૨૩} હે વાનરેશ્વર!
 હું આટલો આટલો વિલાપ કરું છું,
 છતાં તમે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી?
 આ તમારી બીજી સઘળી ઘ્રષ્ટ સ્ત્રીઓ પણ
 શોક કરતી તમારી આગળ ઊભી છે, તેમને
 તમે જુઓ! ^{૨૪}

તારાને વિલાપ કરતી જોઈને અતિદીન તથા
 હંખી થયેલી બીજી સર્વ વાનરીઓ પણ અગ
 દને શ્રદ્ધા કરી તથા તેની ચોંમર વીંટાઈને કરુણ
 સ્વરે આકાંક્ષા કરવા લાગી ^{૨૫}

સતીશિશુમણિ તારા પુત્ર પણ વિલાપ
 કરતી બોલો ^{૨૬} હે વીર પુરોએને હણે એવા બાહુ
 બળવાળા! હે બાળુબંધને ધારણ કરનારા

× તારા પોતાના પ્રિય પુત્ર અગદ પ્રત્યે જોઈને
 કહે છે

* હવે તારા વાલી પ્રત્યે કહે છે

× તારા પાતાના દિયર સુગ્રીવને ન બોલી કહે છે

વાલિ! તમે સુદર વેશવાળા પ્રિય પુત્ર અગદ-
 ને તજીને આજે ઘણા કાળના લાખા પ્રવાસે
 કેમ નીકળી પડ્યા છો? અરે, પોતાના સરખા
 જ ગુણવાળા આવા સરળ સ્વભાવના પુત્રને
 ત્યજીને આમ એકાએક ચાલ્યા જવું એ તમને
 જરાયે યોગ્ય નથી હે લાખી બુદ્ધિઓવાળા!
 હે વીર! હે વાનરનાથ! મેં વગર વિચાર્યે
 તમારું કાર્થ અપ્રિય કર્યું હોય, તો તે તમે
 ક્ષમા કરો હે સ્વામીનાથ! છેવટે, હું મારા
 મસ્તક વડે તમારા ચરણોનો સ્પર્શ કરું છું
 એવી રીતે સર્વ વાનરીઓ સહિત કરુણ સ્વરે
 વિલાપ કરતી આનંદિત સ્વરૂપવાળી તારા
 એ અન્નજળનો ત્યાગ કરી પોતાના પતિ
 વાલીની પાસે મરણ પર્થ ત બેસવાનો નિશ્ચય
 કર્યો ^{૨૪-૨૬}

ઈતિ શ્રીવાત્મીક મહાનિબંધીત આદિ વન પ્રકાશમાય ના
 કિન્નવાનવાનંડ ૨૦ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો

હનુમાને રેડું તારાનું આશ્વાસન

તતો નિપતિતા તારા ચ્યુતા તારામિત્રમ્ભરાત્

શનૈરાશ્વાસયમામાસ હનુમાન હરિયૂથપ ॥ ૧ ॥

અનેકવિધ વિલાપ કરીને છેવટે મહાસતી
 તારા પોતાના પતિ વાલીની પાસે પૃથ્વી પર
 ઢગી પડી એ વેળા તે આકાંક્ષાથી ખરી
 પડેલા તારા સરખી જણાતી હતી, વાલીની
 સ્ત્રી તારાને અત્યંત દુઃખ પામતી જોઈને વાનરો
 ના યુથનું પાલન કરનારો હનુમાન તેની
 આગળ આવી ધીમે ધીમે તેનું આશ્વાસન
 કરવા લાગ્યો ^૧

હનુમાને કહ્યું ^૨ હે તારા! આ લોકને વિશે
 ગુણ-રોપથી બનેલા સ્વર્ગ અને નરકાદિ
 ક્ષણે પ્રાપ્ત કરાવનારા પુરુષના જે શુભ કિંવા
 અશુભ કાર્યો હોય છે, તે સઘળા મરણ પામ્યા
 પછી પરનોક વિશે આપોઆપ મગી આવે છે ^૩
 હે સતી! આ જગત વિશે સર્વ પ્રાણીઓ પોત
 પોતાના કર્મોને અધીન હોવાને લીધે કોણ
 કોનો યોગ કરવા યોગ્ય છે? હે તારા! તું

કે જે પોતાના કમોને વશ હોવાથી શોક કરવા
યોગ્ય છે, તે તારા સરખા જ શોચનીય બીજ-
પતિ વગેરેનો શોક શા માટે કરે છે? વળી
તું કે જે પોતાના કર્મફળો ભોગવતી*
હોવાથી દીન બનેલી છે, તે તારા સરખા જ
દીન બનેલા બીજ-પુત્ર વગેરે ઉપર દયા કેવી
રીતે કરી શકીશ? અરે, આ પાણીના પર
પોટા જેવા નાશવત દેહનો વિનાશ થયા પછી
કોણ કેનો શોક કરવા યોગ્ય છે? અર્થાત્
સઘણ નાશવત બાણીને ખુદિમાન પુત્રોએ કદી
પણ શોક કરતા નથી^૧ હે પુત્રવતી તારા !
હવે તું શોકનો ત્યાગ કરી, રાજપુત્ર અગદ
ઉપર દૃષ્ટિ રાખ અને પોતાના પતિ વાલી
ના મરણ પછી જે કાઈ ઉત્તમ કાર્યો કરવા
ના હોય તેનો વિચાર કર^૨ હે શ્રેષ્ઠ ખુદિ
વાળી સતી ! આ લોક વિષે ભૂત-પ્રાણીમાત્ર
ના ગમનાગમન (જન્મ-મરણ) કેવા અવ્યવ-
સ્થિત છે, તેને તું સારી રીતે જાણે છે,
માટે રુદન વગેરે લૌકિક કમોના ત્યાગ કરીને
હવે તું તારા પતિ વાલીને મરણ પછી પર
લોકમાં શુભ ગતિ પ્રાપ્ત થાય તેવું કમ કરવા
તત્પર થા^૩ અહા ! જેના આશ્રય નીચે રહી
ને અસપ્તાત વાનરો પોતાના જીવિતને ધારણ
કરે છે, તે વાનરોનો રાજ વાલી આજે મરણ
ધર્મને પ્રાપ્ત થયો છે^૪ હે તારા ! આ તારે
પતિ ન્યાયદૃષ્ટિથી જોનારો તથા સામ, દાન
અને ક્ષમા વિષે પરાયણ છે, તેથી ધર્મિષ્ઠ
પુરુષો મરણ પામ્યા પછી જે સ્થાન પ્રાપ્તે જાય
છે, તે સ્થાનને જ તે પ્રાપ્ત થયો, માટે તેનો
શોક કરવો યોગ્ય નથી^૫ હે કન્યાણી ! આ તારો
પુત્ર અગદ, સર્વ વાનરો અને આખું વાનરરાજ્ય,
એ સઘણ તારાથી જ સનાય છે^૬ માટે હે ભાગિની !
તું શોકનો ત્યાગ કરી શોકતપ્ત થયેલા સુગ્રીવ
તથા અગદને વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરવાને આજ્ઞા
આપ અને તારા હાથે તત્પુત્ર અગદને રાજ્યા

સને સ્થાપિત કર શાસ્ત્રો વિરેજેને અર્થે સતતિ
હોવાની આવશ્યકતા જણાવી છે અને મરણ
સમયે તથા મરણ પછી જે જે કૃત્યો કરવાના છે,
તે તે સર્વોને સમય આવી પહોંચ્યો છે માટે
હે સતી ! હવે શોકનો ત્યાગ કરી તું સત્વર
વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરાવ તથા અગદનો પટ્ટા
ભિષેક કરાવ રાજપુત્ર અગદને રાજ્યાસને
વિરાજેલો બેઠાને તારા હાથે અપી શાતિ થશે^૭

પોતાની સન્મુખ બિલેલા વાયુસુત હનુમાન
ના વચન સાંભળી પતિના હાથથી પીડાતી સતી
તારાએ તેને પ્રત્યુત્તર આપતા કહ્યું ૮-૧૨ : હે
હનુમાન ! અગદ સરખા મો પુત્રોનું સુખ પ્રાપ્ત
થાય તે કરતા પણ આ હણધર્મ પડેલા મારા
પતિના દેહને આલિંગન કરવાનું સુખ મને
અધિક લાગે છે^૮ વળી હું સ્ત્રી હોવાને વીધે
વાનરરાજ્યનું પાલન કરવાને કિંવા અગદનો
પટ્ટાભિષેક કરવાને સમર્થ નથી તેના કાકો
સુગ્રીવ એ સર્વ કાર્યોને વિરે સમર્થ છે^{૯-૧૩}
હે હનુમાન ! 'હું અગદને રાજ્યાભિષેક કરીશ'
એવું તો તારે કદી પણ સમજવું નહિ, કેમ કે
પુત્રને તેના પિતા જ સુખ આપનાર છે, માતા
નહિ, માટે અગદ પોતાના પિતાના સ્થાને રહેવા
કાકો સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે^{૧૦} હે
મારુતાત્મજ ! મારે તો હવે આ લોક તથા પર
લોક વિષે વાનરોના રાજ અને મારા પતિ આ
વાલીને આશ્રય કરવા રિવાજ બીજું કંઈ પણ
ખિલકુલ યોગ્ય નથી, માટે ગતુના સન્મુખ હણ
યેલા તે શૂરવીરે સેવેલા આ રણગણનું સેવન
કરવાથી જ મારું કલ્યાણ થાય એમ છે^{૧૧}
હતિ ચોવતી^{૧૨} મહાસુનિવૃત્તિ ગતિ અદિ અશીશમ ચળતા
ભિષિનામકમાં ૨૧ મે સ્વ સમત

સર્ગ ૨૨ મો

વાલીનો પ્રાણત્યાગ-વાનરોનો ખેડ
વીશ્વમાણસનું મન્દાહુ સયતો મન્દમુગ્ધવત્સર ।
આદાવેન તુ સુગ્રીવ દ્વર્ધાનુગમ્યત ॥ ૧ ॥

રામચ દ્રના બાણથી હણધર્મ પુશ્વી પર પડેલા

- સ શામરૂપી આગણાનું

* સમ-દમ-શાંત-દયા વગર શુણ્ણ અને રાગ-
દેવ-કામ-ક્રોધાદિ દોષો

વાલીના પ્રાણ હવે છેક મંદ થવા લાગ્યા હતા અને તેનો આસોમધ્ધાર પણ ઘણો જ ધીમા પડી ગયો હતો; તોપણ તેણે ધૈર્ય રાખી પોતાની આંખ ઉઘાડી તો પોતાની આગળ જોલેલો સુગ્રીવ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો.^૧ પછી જયશાળી થયેલા પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવને અતિ મધુર વાણી વડે પાસે જોલાવીને વાનરરાજ વાલીએ અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:^૨ 'હે સુગ્રીવ! પૂર્વજન્મના પાપને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધિમોહ વડે બળાત્કારે પાપકર્મ તરફ આકર્ષાયેલા મારા ઉપર તારે દોષદૃષ્ટિ કરવી યોગ્ય નથી, અર્થાત્ મેં તારી સાથે જે શત્રુતા કરી હતી, તે પૂર્વના પાપથી મલિન થયેલી બુદ્ધિને લીધે જ હતી.^૩ વળી હે તાત! એકીવખતે પરસ્પર મળીને આ ઉત્તમ રાજ્યસુખ ભોગવવાનું આપણા લાગ્યમાં વિધાતાએ નહિ જ લખ્યું હોય કે જેથી બાંધવો-ને ઉચિત એવો સ્નેહ જલદી જ થઈ ગયો! અસ્તુ! થયું તે ખરું, હવે એ સંબંધી શોક કરવો યોગ્ય નથી. હવે તું આ વાનરોના રાજ્યને શીઘ્ર પોતાના હસ્તગત કર. હું હવે આજે જ યમલોક પ્રત્યે નહ' છું.^૪ હે સુગ્રીવ! હવે હું મારા જીવિત, રાજ્ય, વિપુલ લક્ષ્મી તથા પવિત્ર યશ વગેરેનો શીઘ્ર ત્યાગ કરું છું.^૫ હે વીર! આવી અવસ્થાને વિષે રહેલો હું તને જે કંઈ કહું તે પ્રમાણે તારે કરવું જોકે કઠિન હશે, તોપણ તારે કરવું જ જોઈશે;^૬ અને તે એ કે સુખ ભોગવવાને યોગ્ય તથા સુખમાં જ જીછરેલો આ મારો પુત્ર અંગદ કે જે બાળક હોવા છતા અત્યંત જીવદ્વિમાન છે અને જે સંધાર આંસુએ રડતો પૃથ્વી પર પડ્યો છે, તેને તું જો. આ મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય એવો એ મારો પુત્ર અંગદ હવે મારા વિનાનો થશે; માટે હે સુગ્રીવ! તું તેને પોતાના ઔરસ પુત્ર તુલ્ય માનીને તેને જરા પણ ઓછું ન આવે એવી રીતે સર્વ પ્રકારે તેનું પાલન કરજે.^૭ હે પ્લવગેશ્વર! મારી પેઠે તું પણ તેનો સર્વ પ્રકારે દાતા, રક્ષક તથા ભય વિષે અભય આપનાર ખિન્ન જ છે.^૮ હે ભાઈ! તારા

સરળો જ પરાક્રમી આ તારાનો પુત્ર અંગદ ભવિષ્યમાં તે ઇચ્છેલા રાવણાદિ રાક્ષસોના વધ સમયે તને સહાય કરનાર થશે;^૯ તેમ જ અત્યંત તેજ અને બળવાળો એ અંગદ યુવાન હોવાને લીધે સંઘામ વિષે મારા જેવાં જ પરાક્રમ કરશે.^{૧૦}

હે સુગ્રીવ! સુષેણ વાનરની પુત્રી તારા અર્ધ-શાસ્ત્ર સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં તથા નાના પ્રકારના ઉત્પાતો થાય એ વેળા જે જે કાર્યો કરવાં જોઈએ તેનો નિશ્ચય કરવામાં ઘણી જ પ્રવીણ છે.^{૧૧} માટે આ સતી તારા જે કાર્ય કરવું યોગ્ય જણાવે તેને તું નિઃસંશયપણે કરજે; કેમ કે તેનું વચન કદી પણ અન્યથા થતું નથી. વળી હે ભાઈ! તે પ્રતીક્ષા કરેલું આ રઘુવીરનું કાર્ય પણ તારે નિઃશંક થઈને કરવું. જો તું તેમનું કાર્ય નહિ કરે, તો તને મોટો અધર્મ પ્રાપ્ત થશે; એટલું જ નહિ, પણ પોતાનું અપમાન થવાથી રામચંદ્ર તારો વિનાશ કરશે. હે સુગ્રીવ! તું મારા કંઠમાં રહેલો સુવર્ણની દિવ્ય જ્યમાળા મારા જીવતાં જ ધારણ કર; કેમ કે મારું મૃત્યુ થયા પછી મારા શબનો સ્પર્શ થવાથી એમા રહેલો મોટી જયશ્રી એનો ત્યાગ કરશે.^{૧૨-૧૬}

બ્રાતુસ્નેહ? ભરેલાં વાલીનાં વચનો સાંભળી હર્ષરહિત થયેલો સુગ્રીવ અતિદીન બની ગયો અને રાહુએ ગ્રસેલા ચંદ્રની પેઠે નિસ્તેજ થઈ ગયો.^{૧૭} પછી વાલીનાં સ્નેહાળ વચનોથી શાંત થયેલા સુગ્રીવે આળસરહિત થઈ ભાઈના સ્નેહને યોગ્ય આચરણ કરી, તેની આજ્ઞાથી સુવર્ણની જ્યમાળા ગ્રહણ કરી.^{૧૮} સુગ્રીવને જ્યમાળા આપી પરલોક પ્રત્યે જવાને તત્પર થયેલા મહાત્મા વાલીએ પોતાના પ્રિય પુત્ર અંગદ ભણી દૃષ્ટિ કરી અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:^{૧૯} 'હે તાત અંગદ! હવે તારે સુખ-દુઃખ સહન કરવાનો સમય આગ્યો છે; માટે પ્રિય કિંવા અપ્રિય પ્રાપ્ત

અસંશય શત્રુને પરાજન કરાવી પોતાના પક્ષને જય કરાવનારી શ્રી.

થાય એ વેળાએ તું સહનશીલ થઈ દેશકાળને
અનુસરજે અને તારા કાકા સુઝીવની આજ્ઞામાં
રહેજે.^{૨૦} હે મોટી બુલવાળા પુત્ર! મેં તને
નિરંતર જેવાં લાડ લગાવ્યાં છે, તેવી રીતે તું
સુઝીવ પ્રત્યે વર્તીશ, તો તે તને બહુમાન્ય કરશે
નાહિ, અર્થાત્ કોઈ કોઈ સમયે તું લાડને લીધે
જેવું મારી આગળ અયોગ્ય આચરણ કરતો
હતો, તેવું જ સુઝીવની આગળ કરીશ તો તે
તારા પર રાજ રહેશે નહિ; માટે તું સદૈવ તેની
આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તજે. વળી હે શત્રુદમન! તું
તારા કાકા સુઝીવના અમિત્રો* તથા શત્રુઓ
સાથે મિત્રાચારી ન કરતાં નિરંતર તેના જ
અર્થ સિદ્ધ કરવામાં તત્પર રહેજે અને જિતે-
દ્રિય રહી તેની જ સેવા કરજે. હે અંગદ! તું
તારા કાકા સુઝીવની સાથે અતિશય સ્નેહ
અથવા તો દ્રેષ કરીશ નહિ; કેમ કે એ બન્ને
મહાન દોષરૂપ છે.^{૨૧} માટે એ બન્નતા મધ્યભાગ-
માં રહેલી સાધારણ દંપ્તિથી તું તેની સાથે
વર્તજે.^{૨૨-૨૩}

એટલું કહેતાં કહેતાં તો બાબુના પ્રહારથી
અતિશય પીડાયેલા વાલીને મરણસમય આવી
પહોંચ્યો. તરત જ તેના નેત્ર પુલ્કાં થઈ ગયાં,
તેના લયંકર દાંત ડોહાની બહાર દેખાઈ રહ્યા
અને જોતજોતામાં તેના અંતરાત્મા સ્થૂળ દેહ-
માંથી ચાલો નીકળ્યો.

વાલીને મરણ પામેલા જોઈ રાજા વિનાના
થયેલા સવ વાનરો અતિશય ખેદચ્ચેત થઈ આકોશ
કરવા લાગ્યા.^{૨૪, ૨૫} અરે, હાય! વાનરોનો રાજા
વાલો સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો તેથી આખી કિષ્કિન્ધા

* ઉપકાર કિંવા અપકાર નહિ કરનાર ઉદારીન
પુરુષો.

+ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

‘અમાર્ગતર્કિનસ્થાપ ભવિતૂત તુ નિષ્ફળમ્।

સેવા મધ્યમમાર્ગેન રાજનંદિગુહ સ્વવામ્।।

—રાજા, અમિત્ર, શત્રુ અને સ્ત્રી-જેમનું મધ્યમ ભાવ
સાધારણ સ્નેહથી સેવન કરવું જ શ્રેયસ્કર છે; કેમ
કે તેમની સાથે અતિ સ્નેહલાવણી વર્તવું વિનાશકારક
છે, અને તેમનાથી અતિ દૂર રહેવું નિષ્ફળ છે.’

નગરી શૂન્ય થઈ પડી છે; તેમ જ સઘળાં ઉદ્યાનો,
પર્વતો અને અરણ્યો પણ શૂન્ય થઈ પડ્યાં
છે!^{૨૬} અરેરે, હાય! વાનરોમાં સિંહ સરખા
વાલીનું મરણ થવાથી અમે સર્વ નિરંતર થયા
છીએ! અહો! એના અમિત્ર બળતું વર્ણન કરવા
કેણુ સમર્થ છે? પૂર્વે એક સમયે મહાત્મા
વાલીએ મહાસમર્થ ‘ગોલ્લ’ નામના ગંધર્વને
યુદ્ધ આપ્યું હતું ત્યારે એ બન્ને યોદ્ધાઓનું મોટું
યુદ્ધ પંદર વર્ષ પર્થ-રાત્રિ કે દિવસ વિરામ
લીધા સિવાય ચાલ્યું હતું.^{૨૭, ૨૮} છેવટે આ વિક-
રાળ દાદોવાળા આપણા રાજા વાલીએ સોળમા
વર્ષમાં એ દુરાચરણી ગોલ્લને હણ્યો હતો અને
આપણને સર્વને નિર્ભય કર્યો હતા. હાય!
એવો મહાબળવાન આપણો રાજા વાલી આજે
કેમ કરીને હણ્યો પડ્યો? ^{૨૯}

વાલીનું મરણ જોઈને વિલાપ કરતા સર્વ
વનચરો જેમ સિંહવાળા મોટા વનમાં પોતાનું
રક્ષણ કરનાર ગોવાળનો નાશ થવાથી ગાયો
દુઃખી થાય તેમ દુઃખી થવા લાગ્યા. આ સમયે
મરણ પામેલા પોતાના પતિનું યુગ્મ જોઈને દુઃખ-
સમુદ્રમાં ફેંચેલી મહાસતી તારા પણ વાલીને
આલિંગન કરી કપાયેલા વૃક્ષને વીંટાયેલો
લતાની માફક પૃથ્વી પર ઢળી પડી.^{૩૦}

હાત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમહોદય આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૨મો ગણ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

સતી તારાએ કરેલો વિલાપ

તતઃ સમુપજન્તી કપિવ્રજસ્ય સન્મુલ્લમ્।

પતિ લોકઘ્નતા તારા મૃતં વચનમ્પ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

મૃત્યુ પામેલા પોતાના પતિ વાલીના યુગ્મનું
યુગ્મન કરતી જગત્પ્રસિદ્ધ મહાસતી તારા
પોતાના પતિને સંબોધી વિલાપ કરવા લાગી :
‘હે વીર! તમે મારાં વચનને અમાન્ય કરીને
શિલાઓથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે અત્યંત વિગમ
અને દુઃખયુક્ત એવા આ સ્થળ ઉપર પૃથ્વીને
આલિંગન કરીને સૂતા છો અને મારી સાથે
બોલતા પણ નથી; એથી હે વાનરેશ્વર! મને

લાગે છે કે પૃથ્વીરૂપ સ્ત્રી તમને મારા કરતા પણ
અધિક પ્રિય થઈ પડી છે !^{૨૩} હે સાહસિક પ્રિય !
આ રામરૂપી દેવ સુગ્રીવને જ વશ થયો એ મોટા
આશ્ચર્યની વાત છે !^{૨૪} હે વીર ! હવે તમારો
નાનો ભાઈ સુગ્રીવ જ આ રાજ્ય વિષે મહાપરા-
કર્મી ગણાયો^{૨૫} હે સ્વામીનાથ ! ઋષિ (રીછ) -
ભ્રાતૃના તથા વાનરભ્રાતૃના જે વીર પુરુષો તમારી
સેવા કરતા હતા, તેઓ આ વેળા વિલાપ કરી
રહ્યા છે, તેઓના તથા શોક કરતા આ અગદના
કટરૂપ વિલાપોને તેમ જ મારી આ દીન વાણી
સાલળી તમે કેમ બંધત થતા નથી ? હે શુદ્ધ
પરાકર્મી વશમા ઉત્પન્ન થયેલા ! હે યુદ્ધમા
પ્રોતિવાળા પ્રિય સ્વામિન ! પૂર્વે તમે જે
રણભૂમિ વિષે તમારા ગતુઓને સુવાડ્યા હતા,
તે રણભૂમિ વિષે આજે તમે પોતે જ મરણને વશ
થઈ શયન કર્યું છે ! હાય ! આ કેટલું શોચનીય
છે !^{૨૬} હે માનદ ! તમે મને એકલોને આનાથ
બનાવીને આડ્યા ગયા છો, તેથી મને વિચાર
થાય છે કે, બુદ્ધિમાન પુરુષે શૂરવીરને કદી પણ
પોતાની કન્યા આપવી નહિ^{૨૭} જુઓ ને, હું કે
જે તમે-શૂરવીરની સ્ત્રી છું તે હાલમા વિધવા
થવાને લીધે હજારો ગઈ છું ! અરેરે ! હાય !
મારું સઘણ માન ખડિત થયું છે, મારું સઘણ
સુખ નષ્ટ થયું છે અને હું અગાધ શોકસાગરમા
ડૂબી છું હાય ! મારું હૃદય અવશ્ય પાપાણુ
સરખું કઠિન છે, જે મારા સ્વામીને હજારોયેલા
જેવા છતા પણ વિદીણું થઈ જતું નથી ! અરે
મારું હિત ઇચ્છનાર અને સ્વભાવથી જ પ્રિય
જેવા મારા શૂરવીર પતિ સત્રામ વિષે શત્રુથી
પરાભવ પામી નાશ પામ્યા, તોપણ હું છુલું છું
એ કેવું આશ્ચર્ય ! અરેરે ! હવે મારું જીવન
નિરર્થક છે

પતિહીના તુ યા નારી કામ મવતુ પુત્રિણી ।

ઘનવાન્સમુદ્ઘાપિ વિધવેત્યુચ્યતે શુષે ॥

* તારાના આ વાક્યોને ભાવ એવો છે કે, સુગ્રીવ
નો આશ્રય ન કરતા રામે જે વાલીના આશ્રય કર્યા
હોત, તો તે ક્યારનાયે પાતાની સ્ત્રી સીતાને સામ્યા હોત

—દિ વિ

પતિ વિનાની સ્ત્રી ભલેને પુત્રવતી હોય
અથવા ઘન-ધાન્યાદિ સમૃદ્ધિવાળી હોય, તોપણ
બુદ્ધિમાન પુરુષો તેને 'વિધવા' જ કહે છે

હે વીર ! હાલમા તમે પોતાના શરીરમાથી
નીકળેલા રુધિર વડે રંગાયેલો પૃથ્વી પર સૂતેલા
હોવાને લીધે બહુ રાતા રંગના ઓછાડવાળા
પોતાના બિછાનામા સૂતા હો નહિ એમ જણાય
છે ! અરેરે, ચોમેર ધૂળ તથા રુધિર વડે ખરડા
યેલા તમારા શરીરને હું મારી બન્ને ભુલ્યો વડે
આલિંગન કરવા પણ સમર્થ નથી ! હે વાનરે દ્ર !
ખરેખર, આ મોટા વેરને વિષે તમારો નાનો
ભાઈ સુગ્રીવ કૃતકૃત્ય થયો છે, કેમ કે મહાસમર્થ
રામે એક જ બાણુ વડે તમને હજીને એના ભયને
નિવૃત્ત કર્યો છે ! હે સ્વામીનાથ ! જોકે તમે મરણ
પામી પડ્યા છો, તો પણ તમારા હૃદય વિષે
ચોટેલું તીક્ષ્ણ બાણુ મને તમારા અંગના સ્પર્શ
કરતા વારે છે, અર્થાત્ તમારા હૃદયમા બાણુ
ચોટેલું હોવાથી હું તમારા દેહને ભેટી શકતી નથી !

મહાસતી તારાનો વિલાપ સાલળી સુગ્રીવ
ના સચિવ નીલ વાનરે જેમ કેઈ પર્વતની
શુકાને વિષે સતાર્થ ગયેલા સપને જે સ્ત્રી ઠાઠે
તેમ વાલીના શરીરને વિષે જૂઝી ગયેલું રામ
ચ દ્રગ્ તીક્ષ્ણ બાણુ જે સ્ત્રી કાઠ્યું એ વેળા એ
બાણુની કાંતિ અસ્તાચળ પર પડતા સૂર્યના
કિરણોની જેમ દેખાવા લાગી બળુ જે સ્ત્રી કાઢ્યા
પછી વાલીના દેહમા થયેલા ત્રણમાથી રુધિરની
ધારાઓ નીકળવા લાગી તે ધારા બહુ કેઈ
પર્વતમાથી તાત્રાદિ ધાતુઓ તથા ગેરુ વગેરેથી
મિશ્રિત જળપ્રવાહો / નીકળતા ન હોય એવી
દેખાતી હતી ! પછી સત્રામભૂમિની રજથી વ્યાપ્ત
અને અસ્પૃશી હજારો પરેલા પોતાના પતિ વાલીના
દેહને લૂછતી મહાસતી તારા પોતાના નેત્રમાથી
નીકળતા અશ્રુપ્રવાહ વડે તેનું સિંચન કરવા
લાગી પોતાના પતિની એવી અવસ્થા જોઈને
અતિ દુઃખી થયેલી તારા પ્રિય પુત્ર અગદ પ્રત્યે
કહેવા લાગી 'હે પુત્ર ! તું તારા પિતાની આ
અતિદારુણ અતિમ અવસ્થાને જો -^{૨૮} હાન !
પૂર્વના પાપકર્મને નીધે બધાયેલા વેરનો અ -

અંત આપ્યો છે ! હે તાત ! હૃદય પામતા સૂર્ય^૧
સરળી કાંતિવાળા અને સર્વને માન આપનારા
તારા પિતા વાલો કે જે પરલોક પ્રત્યે આત્યા
ગયા છે, તેમના દેહનું તું અભિવંદન કર. '

પોતાના માતૃશ્રી તારાના વચન સાંભળી
રાજપુત્ર અગદ તરત જ ઊભો થયો અને પોતાની
શૂળ^૨ તથા વર્તુલાકાર^૩ બ્રહ્મ ભુજાઓ વડે
પિતાના ચરણને ચઢણુ કરી બોલ્યો : ' હે પિતા !
હું 'અંગદ' નામનો તમારો પુત્ર છું અને
તમારા ચરણોનું અભિવંદન કરું છું. '

રાજપુત્ર અગદના નમ્રતાયુક્ત તથા હૃદય-
ભેદક વચન સાંભળીને તારાનું હૃદય ઊલટું^૪ વધારે
ભરાઈ આવ્યું અને તે વિલાપ કરતી પુનઃ કહેવા
લાગી : ' હે સ્વામીનાથ ! આ તમારો પુત્ર અંગદ
તમારું અભિવંદન કરે છે. તેને તમે પ્રથમની
પેઠે 'હે પુત્ર ! તું હીમાંયુ થા ' એવો આશીર્વાદ
કેમ આપતા નથી ? અરે, જેમ વનને વિષે સિંહે
મારી નાખેલા વૃષભની સમીપ, પોતાના વાછરડા
સહિત ગાય ઊભી રહે છે, તેમ આ રણભૂમિને
વિષે નાશ પામેલા તમારી સમીપ હું રાજપુત્ર
અંગદ સહિત ઊભી રહી છું, છતાં તમે મારા
પર દયા કેમ કરતા નથી ?^૫ ૨૩-૨૧ હે પ્રિય ! હું
કે જે તમારી ધર્મપત્ની છું તેના વિના જ સંગ્રામ-
રૂપી યજ્ઞ કરીને રામના બાણરૂપી જળમા તમે
અવલુચ્છન્ન^૬ કેમ કયું ?^૭ ૨૪ હે સ્વામીનાથ !
શુદ્ધ વિષે પ્રસન્ન થયેલા દેવરાજ ધ્રુવે આપેલી
તમારી પ્રિય સુવર્ણમાળા આજે તમારા કંઠમા
કેમ દેખાતી નથી ?^૮ હે માનદ ! જેવી રીતે મેરુ
પર્વતની ચારેકોર પરિભ્રમણ કરતા સૂર્યની કાંતિ
મેરુ પર્વતનો ત્યાગ કરતી નથી, તેવી જ રીતે આ
રાજ્યશ્રી પ્રાણુરહિત ઘર્ષ પડેલા તમારો ત્યાગ
કરતી નથી.^૯ અરેરે, તમોએ મારા હિતવચનોને

માન્યાં નહિ; તેમ જ હું પણ તમને વારી ડાકી
નહિ, તેથી આ સંગ્રામ વિષે તમારો નાશ થયો
અને તેની સાથે રાજપુત્ર અંગદ સહિત મારો
પણ નાશ થયો છે, તેમ જ આ રાજ્યશ્રી હવે મારો
પણ ત્યાગ કરે છે. ^{૧૦}

છતિ શ્રીવાત્સીક મદ્યમુનિમણિત આદિકાવ્ય શ્રીર માયજનના
દિગ્ગંધાકાંડમા ૨૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો

શોકાતુર સુગ્રીવ-તારાણું આધ્યાસન

તામાનુ વેગેન દુરાસવેન દ્યમ્મપ્રજુતાં શોકમહર્ણવેન ।
પદસ્તંદા વાલ્યનુસસ્તરસ્વીધ્રાતુર્વેગેનાપ્રતિમેન તેષા ॥

સતી તારાને એકાએક આવી પડેલા હંસહ
શોકરૂપી મહાસાગરમા ડૂબેલો જોઈને વાલીનો
નાનો ભાઈ સુગ્રીવ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાનો
અયોગ્ય રીતે વધ થયેલો હોવાને લીધે અન્યત
પરિતાપ પામ્યો.^૧ મહાસતી તારાને ચોધાર
આસુએ રુદન કરતી જોઈને પોતાના મનમાં
અત્યંત ખેદ પામેલો તથા પશ્ચાત્તાપ કરતો
મહાસમર્થ સુગ્રીવ પોતાના અનુચરો સહિત
ધીમે ધીમે રામચંદ્ર પાસે જવા લાગ્યો.^૨ જેરી
સર્પ સરખાં બાણોથી ભરેલા લાઘા તથા
ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, ધીર અને ઉદાર
સ્વભાવવાળા તથા સામુદ્રિક લક્ષણોથી યુક્ત^૩
મહાયશસ્ત્રી રામચંદ્ર પાસે જવા માટે મહાત્મા
સુગ્રીવ તેમના પ્રત્યે જવા લાગ્યો.^૪

' હે રાજપુત્ર ! તમે જેવી પ્રતિજ્ઞા કરી
હતી, તે પ્રમાણે જ મારું કાર્ય કયું' અને તેનું
રૂળ પણ મારા જોવામા આવ્યું; પરંતુ લોકોને
વિષે મારું જીવિત નિઘ થવાને લીધે હવે ભોજો
પરથી મારું ચિત્ત ઊડી ગયું છે.^૫ હે રાજકુમાર !
વાલીનો નાશ થવાને લીધે તેની રાણી તારા ધણું
જ રુદન કરે છે અને તેની આગળ ઊભેલા સર્વ^૬
નગરવાસી સ્ત્રી-પુરુષો પણ રુદન કરી રહ્યા છે.
હાલમા પિતાના વિયોગદુઃખથી પીડાતો અંગદ
પણ જીવશે કે કેમ એવો સંશય રહે છે, તો હે

- સામુદ્રિક ગાન્ધર્ગરીના શુભાશુભ લક્ષણોના
વચુંબી ભરેલા પ્રથમ કહેવા શુભ વશગોવાળ

૧ જડી

ગોળાકાર.

૨ યજ્ઞને અતે વિધિયુક્ત કરાતુ સ્નાન

૩ સ્ત્રી સહિત પુરુષને જ ધર્મક્રિયા કરનાનો અધિ
કાર છે, માટે સંગ્રામને યજ્ઞ રૂપક આપી તારાએ
મૃત પતિને પડો આપ્યો

રામ! આવા મહાન શોકના સમયમાં મારું મન રાજ્યની અભિલાષા કેમ કરે? હે ઇન્દ્રવાકુવર! * પ્રથમ વાલીએ મારો મોટો પરાલવ કર્યો હતો તેથી જીવજેલા કોધને નહિ સહન કરવાને લીધે હું તેને વધ કરવા યોગ્ય ધારતો હતો; પરંતુ હવે આ વનરાજનો વધ થવાથી હું અતિશય પરિતાપ પામું છું.^૧ માટે હે રામ! હવે હું મારી આજીવિકા અર્થે બીજી ગમે તે કોઈ વૃત્તિનો આશ્રય કરી ઘણા કાળ પર્યંત ઋધ્યમૂક પર્વત વિષે જ વાસ કરવો એ શ્રયસ્કર માનું છું. જ્યેષ્ઠ બંધુનો વધ કરીને મેળવેલા સ્વર્ગના રાજ્યને પણ હું હવે શ્રયસ્કર માનતો નથી.^૨ વળી મહાબુદ્ધિમાન અને મહાત્મા એવા મારા વડીલ બંધુ વાલીએ મને પ્રથમ જ કહ્યું હતું : ‘હે સુગ્રીવ! હું તારો વધ કરવા ઇચ્છતો નથી; માટે લલે, તું તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં આરોજ્ય લે.’ હે રામ! એવું તેનું વચન અને તે પ્રમાણેનું મારા પ્રત્યેનું તેનું વર્તન તેને યોગ્ય જ હતું; પરંતુ હાથ પોતાના જ બંધુનો વધ કરાવવારૂપ આ અઘટિત કર્મ અને તેનું એ સત્ય વચન મને-દુષ્ટને તો અયોગ્ય જ ધર્મ પડયું! હે રામ! બ્રાતા જોકે સ્વાર્થપરાયણ હોય, તોપણ રાજ્યસુખ અને બ્રાતૃવધનું દુઃખ એ બંનેના તારતમ્યનો વિચાર કરી તે પોતાના ગુણવાન બ્રાતાના વધને કેમ પ્રિય ગણે? ^૩ હે રઘુવર! ‘હું મારા બંધુ સુગ્રીવનો વધ કરીશ, તો જગતમાં મારી અપકીર્તિ થશે’ એવા વિચારથી વાલીએ મારો વધ કર્યો નહિ; પરંતુ મેં મારી દુર્બુદ્ધિના યોગે આજે મારા ભાઈનો વધ કરવારૂપ મોટો અન્યાય કર્યો છે.^૪ હે દાશરથિ! હું જ્યારે વાલીએ કહેલા વૃક્ષશાખાના પ્રહારથી પરાજય પામી એક સુદૃઢ સુધી તમારી સહાય ઇચ્છતો હતો ત્યો હવે તો ત્યાં મોટો મારા પર એક પણ પ્રહાર ન કરતાં મને સંતવનાસુખા એટલું જ વચન કહ્યું હતું : ‘જા, હવે હું તને હળીશ નહિ, તું

પુનઃ મારી સાથે આવું દુષ્ટતા કરીશ નહિ.’^૫ અહો! મહાત્મા વાલીએ પોતાના બ્રાતૃભાવ, આર્થભાવ તથા ધર્મની રક્ષા કરી; પરંતુ મેં તેના પર આહું દુષ્ટ કર્મ કરી મારાં કોધ, કામ તથા વાનરપણાને જ પ્રકટ કરી દેખાડ્યાં!^૬ હે મિત્ર! પૂર્વે જેમ વિશ્વરૂપનો વધ કરવાથી દેવોનો રાજ ઇન્દ્ર મહાન પાપકર્મને પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ મારા આર્થબંધુને હણવાથી હું પણ સર્વેએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ચિંતન કરવાને, ઇચ્છવાને તથા જોવાને પણ અયોગ્ય એવા મોટા પાપકર્મને પ્રાપ્ત થયો છું.^૭ અરે! પણ ઇન્દ્રના પાપકર્મને તો પૃથ્વી, જળ, વૃક્ષો તથા સ્ત્રીઓ, એ ચાર જગ્યાએ સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યું હતું; પરંતુ હું કે જે વનચર છું, તેનાં પાપકર્મને સ્વીકારવાની કોણ ઇચ્છા કરે? અથવા સહન પણ કોણ કરે? ^૮ હે રાઘવ! કુળનો નાશ કરનારું આવું અધર્મચુક્રત કર્મ કરીને હું પ્રભાના સન્માનને તેમ જ સુવરાજપદને પણ અયોગ્ય થયો, તો પછી રાજ્ય કરવાને યોગ્ય તો કયાંથી જ થાઉં? ^૯ હે રઘુનંદન! હું આ લોક વિષે નિર્દિત, છુદ્ધ તથા પરલોકના સુખનો વિનાશ કરનારું પાપકર્મ કરનારો થયો છું, તેથી જેમ વરસાદનું પાણી નીચાણમાં વહન કરે છે, તેમ મારા મનમાંનો મોટો શોક ઊંડો જિતરતો જાય છે, અર્થાત્ મારો શોક પ્રતિક્ષણે દૈવ થતો જાય છે.^{૧૦} જેમ મહોન્મત હસ્તી નદીના તટને હણે છે, તેમ મારા ભાઈ વાલીના ઘાતરૂપી પુચ્છવાળો અને અનેકવિધ સંતાપરૂપી સૂંઢ, નેત્ર, મસ્તક તથા હૃદયવાળો વૃદ્ધ પામેલો પાપરૂપી હાથી મને હણે છે; અર્થાત્ વાલીના વધનું પાપ મારા હૃદયમાં ઘણું જ સાલે છે.^{૧૧} હે નરેન્દ્ર! હે રાઘવ! જેમ મલિન સુવર્ણને અભિમાં તપાવવાને લીધે તેનો મેલ દૂર થાય છે, તેમ બ્રાતૃવધરૂપ અસહ્ય પાપને લીધે મારા અંતઃકરણમાંની પૂર્વ-જન્માર્જિત અનેક પુણ્યવામનાઓ દૂર થાય છે; અર્થાત્ બ્રાતૃવધના પાપને લીધે પૂર્વનાં સધર્માં

પુણ્ય નષ્ટ થયાં છે.^{૧૯} અરેરે, હે રાધવ ! હું ધારું છું કે, મારા હૃદયમાં લોધે તથા રાજપુત્ર અંગદના શોક-સંતાપને લોધે જ આ મહાબળવાન વાનરોતુ કૃપા અર્ધમૂઝા સરણુ થઈ ગયું છે.^{૧૯} અરેરે, પુત્ર મળવો સુલભ છે અને સઙ્ગનને વશ કરવાતું કાર્ય પણ સુલભ છે; પરંતુ અંગદના સરણો ગુણિયલ પુત્ર મળવો તો ઘણું જ દુર્લભ છે. હે વીર ! હવે મારે માટે એવો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં જવાથી મને મારા સહોદર બ્રાતાનો સમાગમ થાય.^{૨૦} અરેરે, શૂરવીર પુરુષોમાં શ્રદ્ધ અંગદ હવે જીવે એમ નથી. કદાચ તે જીવે નો તેની માતા તારા તેવું પાલન કરવાની આશાથી જીવે ખરી; પરંતુ તેના વિના તો તે અત્યંત પરિતાપને લીધે દીનતાચ્છત થઈને નિશ્ચય પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે. માટે હે રઘુનંદન ! હવે હું મારા જીવિતને ધારણ કરવા ઇચ્છતો નથી. મારા મરણ પામેલા બાંધવ તથા પુત્રના સંજયને ઇચ્છતો હું હવે અતિ પ્રદીપ્ત એવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ અને તમારી આજ્ઞામાં રહેલા આ હંતુમાન વગેરે શ્રદ્ધ વાનરો સીતાની શોધ કરવારૂપ તમારું કાર્ય કરશે.^{૨૧, ૨૨} હે રાજપુત્ર ! મારું મૃત્યુ થવા છતાં પણ તમારું સંઘર્ષ કાર્ય સિદ્ધ થશે; માટે હે રાધવ ! હું કે જે પોતાના જ કૃપાનો ઘાત કરનાર હોવાથી મહાન પાપી ગણાયો છું અને હવે આ લોકમાં જીવવ. યોગ્ય નથી. તેને તમે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા માટે આજ્ઞા આપો.

વાલીના મરણથી પીડાતા સુગ્રીવનાં અત્યંત જેદશુક્લ વચનો સાંભળી રામચંદ્રનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યાં અને મનમાં અત્યંત ખેડ થવાને લીધે તેઓ એક સુહૃત પયંત કંઈ પાંખુ ગાદી શક્યા નહિ.^{૨૩, ૨૪} એ વેળા પૃથ્વીના સરખા લગ્નાગુણવાળા અને પૃથ્વીનું પાલન કરનારા શ્રીમાન રામચંદ્ર ચોતરફ દંષ્ટ કરી, તો મહાન દુઃખમાં દૂખેલી અને રુદન કરતી સ્ત્રી તારાને જોઈ ત્યારે તેનો શોક નિવૃત્ત

કરવાની તેમજે ઇચ્છા કરી.^{૨૫} આ વેળા વાલીના સુખ્ય મંત્રીઓ સુંદર નેત્રવાળી વાનરરાજ વાલીની સી તારા કે જે પોતાના પતિના દેહને આલિંગન કરીને ભૂમિ પર આજોટતી હતી, તેને ઉઠાડીને રામચંદ્ર આગળ લઈ જવા લાગ્યા. મંત્રીઓની સહાયથી ચાલતી અને થરથર ધ્રુજતી તારાએ ધનુષ્ય તથા બાણને ધારણ કરનારા અને પોતાના તેજ વડે સૂર્ય સમાન પ્રકાશતા શ્રીમાન રામચંદ્રને જોયા.^{૨૬, ૨૭} આજ સુધી કદી પણ નહિ જોયેલા અને સંપૂર્ણ રાજાચીત્રોથી યુક્ત પુરુષશ્રદ્ધ રામચંદ્રને જોઈને હરિણનાં બચ્ચાંના નેત્ર જેવાં નેત્રવાળી મહાસતી તારાએ બળ્યુઃ ‘મારા પતિને હણનાર કંકુત્થવંશી રામ તે આ જ છે.’ ઇદ્ર સમાન પરાક્રમી અને મહા-તુલાવ રામચંદ્રને ઓળખ્યા, ત્યારે તે! અત્યંત કષ્ટને લીધે પીડાતી સતી તારા ધ્રુજતી ધ્રુજતી ઉતાવળે મહાસમર્થ રામચંદ્રની પાસે જવા લાગી. અતિશય શોકને લીધે જેને પોતાના દેહનું ભાન રહ્યું ન હતું, એવી મહાસતી તારાએ ગુદ અંતઃકરણવાળા સંજ્ઞામચતુર રામચંદ્રની રૂચીય જઈને કહ્યું :

‘હે દશરથનંદન ! તમે અમિત પ્રભાવ વાળા, જિતેન્દ્રિય, શ્રદ્ધ ધર્મનું આચરણ કરનારા, અખર્જિત કીર્તિવાળા, વિચક્ષણ, પૃથ્વી સરખા ભ્રમાગુણવાળા, પોતાના હાથમાં ધનુષ્ય-બાણને ધારણ કરનારા, દૈઙ અંગવાળા, દુરાસદ, કમળ સમાન રક્ત નેત્રવાળા અને મહાબળવાન છો. હે રઘુવીર ! તમે મનુષ્યદેહના ઉત્તમાત્મ સુખનો ત્યાગ કરી મંગળમય દિવ્ય દેહનો અંગીકાર કર્યો છે.^{૨૮-૩૨} હે વીર ! તમે જે બાણ વડે મારા પ્રિય પતિ વાલીનો વધ કર્યો છે તે જ બાણ વડે મારો પણ વધ કરો, એટલે

+ તારા રાખના પ્રભાવને પ્રથમથી જ બળ્યુતી હતી અને વળી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાથી તેને વિશેષ ખાતરી થઈ, તેથી પોતાના પતિને હણનારા રામ ઉપર જરા પણ દુર્ભાવ લાગ્યા સિવાય તારા હવે તેમની સ્તુતિ કરે છે.

હું સત્વર તેની સમીપ જાઉં; કેમ કે મારો પતિ વાલો મારા વિના સ્વર્ગમાં પણ હર્ષિત થશે નહિ.^{૩૩} હે કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા રામ! મારો સ્વામી વાલો સ્વર્ગમાં જઈને પણ મને ન જોવાથી, વિચિત્ર વેશવાળી તથા ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પોનાં મસ્તકાભરણુવાળી અમ્બરાઓનું મેવન કરશે નહિ. હે વીર! તમે જેમ વિદેહપુત્રો મીતાના વિયોગને લીધે પર્વતની રમણીય તળેટીને વિષે પણ શોક તથા વિવર્ણતાને પામે છે, તેમ મારો સ્વામી વાલો મારા વિયોગને લીધે સ્વર્ગને વિષે પણ શોક તથા વિવર્ણતાને પામશે.^{૩૪, ૩૫} હે દાશરથિ! યુવાન પુરુષને સ્ત્રીના વિયોગથી જે દુઃખ થાય છે, તેને તમે સારી પેઠે જાણો જ છે; માટે તેનો યથાર્થ વિચાર કરીને તમે સત્વર મારો વધ કરો કે જેથી મારા સ્વામી વાલોને મારા વિયોગનું દુઃખ સહન કરવું પડે નહિ.^{૩૬} હે મહાત્મનું! મને હણવાથી તમને સ્ત્રીહત્યાનો દોષ લાગશે એવું જો તમે માનતા હો, તો તે પણ ઠીક નથી; કેમ કે 'તારા પણ વાલોનું જ અંગ છે' એમ ધારીને તમે મારો વધ કરશો. તો હે રાજપુત્ર! તમને કશો દોષ લાગનાર નથી.^{૩૭} 'અર્ચં માયા મનુષ્યમ્। સ્ત્રી પુરુષનુ અર્ધું' અંગ છે' ઇત્યાદિ સ્મૃતિવચનોથી તથા 'અર્ચાં વા એ આત્મના યત્પત્ની'। સ્ત્રી એ પુરુષનો અર્ધો વિભાગ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રી પુરુષથી ભુદા સ્વરૂપ નાળી દેખાવા છતાં તે પુરુષનું જ અંગ છે, અર્થાત્ સ્ત્રી પુરુષથી કદી પણ ભુદી ગણાતી નથી. વિચારવાન પુરુષોએ કહ્યું છે: 'આ લોકને વિષે સ્ત્રીદાન કરતા અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ પણ દાન નથી, અર્થાત્ વિવાહને યોગ્ય થયેલી કન્યાનું યોગ્ય વરને દાન કરવું કિંવા વિયોગી થયેલા પુરુષને તેની સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવી એ ઉપરાંત બીજું શ્રેષ્ઠ દાન નથી!^{૩૮} માટે હે વીર! તમે પણ એ ધર્મનો વિચાર કરી, મને હણી, સ્વર્ગને વિષે મારા પતિનો સમાગમ કરાવવા-રૂપે મારું દાન આપશો તો મારો વધ કરવા

સંબંધી કંઈ પણ પ્રકારનો દોષ તમને લાગશે નહિ.^{૩૯} હે રઘુવીર! અત્યંત પીડાતી તથા અનાથ બનેલો હું કે જેને ક્ષણે ક્ષણે પતિથી છેડું પડતું બય છે, તેને હણવા માટે તમારે વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી. હે નરેન્દ્રપુત્ર! હસ્તીના સરળી ગતિવાળા અમૃત્ય અને ઉત્તમ સુવર્ણમાળાને ધારણ કરનારા તથા વાનરામાં શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિમાન એવા વાલો વિના હું હવે ઘણો સમય જીવી શકું એમ નથી.'

મહાસતી તારાનાં ઉપયુક્ત કરુણામય વચનો સાંભળી મહાસમર્થ મહાત્મા રામચંદ્ર તેનું આશ્વાસન કરી, હિતવચન કહેવા લાગ્યા : ૪૦, ૪૧ 'હે વીર પુરુષની સ્ત્રી! તું એવી કુબુદ્ધિ કરીશ નહિ. આ સર્વ લોકોને વિધાતાએ નિર્માણ કર્યા છે અને તેની જ આજ્ઞાથી પ્રાણીઓને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે એવું વેદોમાં કહ્યું છે.^{૪૨} ભૂ: આદિ* ત્રણે લોકને વિષે વસનારાં પ્રાણીઓ વિધાતાએ નિર્માણ કરેલાં સુખદુઃખાદિના વિધાનનું અતિક્રમણ કરી શકતાં નથી; કેમ કે એ સર્વ તેને જ અધીન છે. હે સતી! તું કંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. તારો પતિ વાલો ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે તથા તારો પુત્ર અંગદ યુવરાજપદ પામશે અને તું પ્રથમ જેવી જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિ પામીશ.^{૪૩} હે તારા! 'વિધાતાએ જે નિરમ્યુ હોય તે પ્રમાણે જ થાય છે' એમ જાણી શૂરવીર પુરુષોની સ્ત્રીઓ કદી પણ શોચ કરતી નથી, માટે તું પણ શોકનો ત્યાગ કર.^{૪૪}

એવી રીતે શત્રુઓને સંતાપ આપનારા અને મહાપ્રભાવશાળી મહાત્મા રામચંદ્ર સુંદર વેશ તથા રૂપવાળી વીરપત્ની તારાનું આશ્વાસન કર્યું; ત્યારે તે મહાસતી વિલાપ કરતી અટકી.^{૪૫}

શ્રી શ્રીવાલ્મીકિ મહામનિષ્ણત આદિકાવ્ય શ્રી રામાયણના નિર્ઘન્યાકાંડમાં ૨૪મો સર્ગ સમાપ્ત

+ દુઃખથી ડરીને મરણ પામવાનો વિચાર.

* ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોક

સર્ગ રમ્યો

સુગ્રીવાદિતું સાંત્વન અને વાલીનો અર્પણસંસ્કાર

સ સુગ્ર્યે ચ તાપં ચ સાક્ષરં સહલક્ષ્મણઃ ।

સમાનશોકઃ કાકુલ્યઃ સાન્યચિદ્રમગ્રવીત ॥ ૧ ॥

પછી લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર સુગ્રીવની સાથે મન્ત્રે હોવાથી સમાન શોકવાળા થઈ સુગ્રીવ, અંગદ તથા તારાનું સાંત્વન કરતા કહેવા લાગ્યાઃ^૧ અરે, મરણ પામેલાની પાછળ શોક અને પરિતાપ કરવાથી કાંઈ તેનું શ્રય થતું નથી. હવે તો મરનારનું બેથી શ્રય થાય એવું શાસ્ત્રોક્ત કાર્ય કરવાની જ આવશ્યકતા છે. વળી લોકાચાર પ્રમાણે કરવા યોગ્ય અશ્રુપાતાદિ પણ તમે કરી ચૂક્યાં છે, માટે હવે તો મૃત્યુ પામેલા વાલીનું શ્રય થાય એવું કાર્ય કરો. જે સમયે જે કાર્ય કરવું ઉચિત હોય તે સમયે તે જ કાર્ય કરવું ભોંઈએ; અન્ય કાર્ય કરવાથી કે સમય વ્યર્થ જવા દેવાથી કાંઈ શ્રય થતું નથી.^{૨,૩} કેમ કે:

નિયતિઃ કરણં લોકે નિયતિઃ કર્મસાધનમ્ ।

નિયતિઃ સર્વભૂતાનાં નિયામેવિદ્યહ કારણમ્ ॥

આ લોક વિષે સર્વતું નિયમન કરનાર કાળ એ જ ઈશ્વર છે. જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું મૂળ કારણ કાળ જ છે, તેમ વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક કર્મોનું સાધન તથા સર્વ ભૂત-પ્રાણી-માત્રને પોતપોતાનાં કર્મ વિષે પ્રેરનાર પણ કાળ જ છે.^૪ આ જગત વિષે કૃષિ^૫ આદિ કેઈ પણ કર્મનો કેઈ પણ પ્રાણી સ્વતંત્રપણે કરતાં નથી, તેમ જ કેઈને પ્રેરણા કરવાને કેઈ પણ સમર્થ નથી; કેમ કે ભૂત-પ્રાણીમાત્રના સઘળા વ્યવહાર પૂર્વજન્માર્જિત કર્મને અનુસરીને જ પ્રવર્તે છે અને તે કર્મનો સંહાયક કાળ છે.^{૬,૭} કાળ-

+ ગેતી

* આ વિષયને સત્તરશ્લોકોમાં શિવના વાક્યથી સ્પષ્ટ પૂર્ણવ્યા છે શિવજી ક્ષમિએને કહે છે: ‘હે દ્વિતેત્તમો! આ સમયે જ્યત એકલા સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયું છે એવો જે દેહલાકો મત છે, તે સત્ય નથી; કેમ કે જ્યત ઉત્પન્ન થવામાં સ્વભાવની સાથે દેશ કાળાદિની અપેક્ષા પણ રહે છે. માટે હે

રૂપ ઈશ્વર હવેની જન્મ-મરણાદિ વ્યવસ્થાનું ઉદ્ધાન કરતો નથી, તેમ જ પોતે કેઈ પણ પ્રકારે હીન થતો નથી; અર્થાત્ કાળની હાનિ કરનાર કેઈ નથી. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના દેવરૂપી સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈ તે પ્રમાણે જ અનુસરે છે.^૮ કાળને કેઈની સાથે બંધુત્વ નથી, એને ટાળવામાં મન્ત્ર-તંત્રાદિ કરી ક્રિયા અપ લાગતી નથી; એની આગળ પરાકર્મીઓનું પરાક્રમ ચાલતું નથી; તેમ જ મિત્ર, જ્ઞાતિ તથા સંબંધી વગેરે કેઈ પણ એને નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ નથી. એ કાળ સર્વ વાતે સ્વતંત્ર છે,^૯ પ્રાણીઓને સુખદુઃખાદિ પ્રાપ્ત થવાં એ સઘળું કાળનું જ પરિણામ છે; તેમ જ ધર્મ, અર્થ અને કામ પણ કાળકર્મે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વિચારવાનું પુરુષે સમજવું અને કરી કેઈનો પણ શોક કરવો નહિ.^{૧૦} આ લોક વિષે સામ્ય, દાન અને અર્થના સંયોગ વડે પવિત્ર થયેલા પ્રારબ્ધના ભોગોને ભોગવી વાનરેશ્વર વાલી પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયો છે. મહાત્મા વાલી સંજ્ઞામ વિષે દેહલ્લાગ કરી સ્વધર્મ વડે સંપાદન કરેલા સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થયે છે.^{૧૧} સંજ્ઞામ વિષે હણવાથી વાનરરાજ વાલીને શ્રદ્ધા ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે; માટે હવે શોક તથા પરિતાપનો ત્યાગ કરી જે કર્તવ્ય હોય તે જ કરો.^{૧૨}

એટલું કહી મહાત્મા રામચંદ્ર વિરામ પામ્યા. ત્યારે શત્રુઓને હણનાર મહાસમર્થ લક્ષ્મણ શોકને લોપે બેસાન થઈ ગયેલા સુગ્રીવ પ્રત્યે નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યાઃ^{૧૩} ‘હે સુગ્રીવ! હવે પરિતાપનો ત્યાગ કરી, રાજપુત્ર અંગદ વિગ્રહો! કાળરૂપી મારી સહાયથી પોતપોતાનાં કર્મોનુસાર જીવોનાં જન્મમરણાદિ થાય છે એનું નામ જ સ્વભાવ છે, આમ વેદોમાં નિર્ણય કરેલો છે. હે ક્ષમિઓ! એકલા મારા કાળથી કે એકલા કર્મથી કાંઈ જગતમાં ઉત્પત્તિ વગેરે થતાં નથી; પરંતુ હે મુનિરાજો! જ્યારે જીવોનાં કર્મોના પરિપાક થાય છે, ત્યારે જ મારી (કાળની) સહાયથી આ જગતમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે.’

તથા તારા સહિત તું વાલીને અભિસંસ્કાર કરવા સંખંધી જે કાંઈ પ્રેતકાર્ય કરવાનું છે તે કર.^{૧૩} વાલીને અભિસંસ્કાર કરવા માટે ઉત્તમ અંદનવૃક્ષનાં સૂકાં કાષ્ઠો તથા ખીન્ન પશુ ઘણાંયે સુગંધી કાષ્ઠો એકઠાં કરવાની વાનરોને તું આજ્ઞા આપ. વાલીના વિયોગથી અતિ દીન થઈ ગયેલા રાજપુત અંગદનું તું આશ્વાસન કર. હવે તું બાળકપુત્રિ રાખીશ નહિ; કેમ કે હવે આ આખી કિંચિન્ધાનગરી તારે જ આશ્રયે છે. હે સુગ્રીવ ! તું અંગદને પણ આજ્ઞા કર કે જેથી તે પુષ્પો, નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રો, દુત, તેલ તથા સુગંધી પદાર્થો વગેરે જે કાંઈ ભેટ એ તે સર્વ લઈ આવે.^{૧૪-૧૬}

એ પ્રમાણે સુગ્રીવને કહી મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવના ‘તાર’ નામના સચિવને આજ્ઞા કરી : ‘હે તાર ! તું ઉતાવળે કિંચિન્ધામાં જઈ, વાલી માટે એક શિખિકા^૧ લઈ સત્વર પાછો આવ; કેમ કે આવે સમયે ઝડપ રાખવી એ શ્રયસ્કર છે.^{૧૭} એ શિખિકાને ઊંચકવામાં સમર્થ હોય એવા બળવાન વાનરોને પણ તું તયાર કર કે જેઓ વાલીના શબને સ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે લઈ જાય.^{૧૮} એટલું કહીને શત્રુઓને હાથનારા સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામની સમીપ ઊભા રહ્યા.^{૧૯} લક્ષ્મણનું વચન સાંભળીને ઉદ્દેગયુક્ત ચિત્તવાળો તાર વાનર શિખિકા આણવા માટે સત્વર કિંચિન્ધામાં ગયો અને ત્યાંથી એક ઉત્તમ શિખિકાને શૂરવીર વાનરો પાસે ઊંચકાવી થોડીક વારમાં જ પાછો આવ્યો.^{૨૦,૨૧} દિવ્ય રથ સરખી એ શિખિકા અત્યંત શોભાયમાન હતી, તેના મધ્ય ભાગમાં રાબંને પ્રેસવા યોગ્ય ઉત્તમ ભદ્રાસન રચેલું હતું. તેની ચારે બાજુ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ, વૃક્ષો તથા પદ્માદિઓનાં ચિત્રો ચીતરેલાં હતાં, તેની અંદર પ્રવેશ કરવાનાં દ્વાર ઘણાં જ સુખરૂપ જાણતાં હતાં

અને વાયુ આવવા માટે તેમાં સુંદર ભળિયાં કરેલાં હોવાથી એ શિખિકા દેવતાઓના વિમાન સરખી દેખાતી હતી. ઉત્તમ શિદ્ધીઓએ બનાવેલો એ સુંદર શિખિકા વિશાળ અને દૃઢ હતી. તેમાં કોડા કરવા અર્થે કાષ્ઠના પર્વતો રચેલા હતા તેમ જ તેને વિષે ખીલુ પશુ નાના પ્રકારની કારીગરી કરેલો હતી.^{૨૨-૨૪} એ શિખિકા ઉત્તમ સુવર્ણહારો, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો તથા રજાઅંદન વડે અલંકૃત કરેલો હતી અને તેના ઉપલા ભાગ પર મોટી શુદ્ધ જેવો મહાન ધુમ્મટ આવી રહ્યો હતો. એ શિખિકામાં ઉત્તમ અનેક તરેહનાં સુગંધી પુષ્પો વેરાયેલાં હતાં તથા ઉદય પામતા સૂર્ય સરખી ઝાંતિવાળી કમળની માળાઓ વડે તે સુશોભિત હતી.^{૨૫,૨૬} એવી રમ્ય શિખિકાને ભેઈ રામઅંદ લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! હવે વાલીના શબને સત્વર સ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે મોકલાવી તેનું સંપૂર્ણ પ્રેતકાર્ય કરાવ.^{૨૭}

ત્યાર પછી અત્યંત આકોશ કરતા સુગ્રીવ તથા રાજપુત અંગદે મરણ પામેલા વાલીના દેહને વિવિધ પ્રકારના પુષ્પો, વસ્ત્રો તથા અલંકારો વડે વિભૂષિત કરી, પોતાના હાથ વડે ઉપાડી શિખિકામાં મૂક્યો.^{૨૮,૨૯} પછી એ શિખિકાને સમર્થ વાનરો પાસે ઊંચકાવીને સુગ્રીવાદિ સર્વ કપિઓ સ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યા. આ વેળા વાનરોના રાજા સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને આજ્ઞા આપતા કહ્યું : ‘હે વાનરો-તમા ! તમે સર્વ મળીને મારા આર્થપાત્ર વાલીની શાસ્ત્રોક્ત સઘળી ક્રિયા કરો.^{૩૦} નાના પ્રકારનાં પુષ્કળ રત્નોની વૃદ્ધિ કરતા સુખ્ય સુખ્ય વાનરો શિખિકાની આગળ ચાલે.^{૩૧} અને આલોકને વિષે જેમ કરવાથી રાજાઓની શોભા-સમૃદ્ધિ વિશેષ દેખાય, તેવી રીતે તમે તમારા સ્વામી અને મારા વડીલ બંધુ વાલીની ઉત્તર-ક્રિયા કરો.^{૩૨}

x વાલીના શબને ઉપાડી સ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે લઈ જવાને યોગ્ય શિખિકા-પાલળી.

સુગ્રીવની આજ્ઞાસાંભળી તાર વગેરે સચિવો રાજપુત અંગદને સાથે રાખી શિખિકાની આગળ

ચાલવા લાગ્યા; તેમ જ જેઓનો રાજ હળવાઈ ગયો છે એવા બીજા સર્વ વાનરો મહાન આકોશ કરતા શિખિકાની પાછળ જવા લાગ્યા. આ વેળા એકત્રિત થયેલી વાલીની તારા વગેરે સર્વ ઓઝો પતિમરણુના દુઃખને લીધે છાતી અને મસ્તક ફૂટતી રુદન કરવા લાગી અને 'હા નાથ! હા શરવીર!' એમ મોટેથી બોલો કરુણા બાપજે એવી રીતે વારંવાર આકોશ કરતી શિખિકાની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. એ સર્વ વાનરઓના એકીવળતના આકોશ-રુદનના કેલાહલથી આજુ પન ભરાઈ ગયું અને પર્વતોમાં પ્રતિધ્વનિ થવા લાગ્યા. પછી સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરોએ એ વનમાંના એકાંત સ્થળે જઈ પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદીના તટ ઉપર સૂકાં કાંઈની ચિતા ખડકી. આ સમયે શોકગ્રસ્ત થયેલા વાલીને ઉચ્ચકનારા વાનરો પોતાની કાંધ ઉપરથી શિખિકા ઉતારી પૃથ્વી પર મૂકી એકાંત સ્થળે બેઠા. આ વખતે પોતાના પતિને શિખિકામાં સુતેલા બેઈને અતિદુઃખ પામેલી સતી તારા એકાએક શિખિકામાં પેચી ગઈ અને તેનું મસ્તક પોતાના બોળામાં લઈને વિલાપ કરવા લાગી: 'હા વાનરરાજ! હા મહારાજ! હા નાથ! હા પ્રિય! ૧૩-૪૦ હા ઉત્તમ ભોગ ભોગવનાર! હા મહાબાહુ! હા સ્વામિન! જરા મારી સાચું તો બુઝો! અરે, શોકથી પીડાતા આ તમારા સંબંધીઓને પણ તમે કેમ જોતા નથી? ૧૪ હે માનદ! તમે જીવતા હતા ત્યારે તમારું અસ્ત પામતા સૂર્ય સરખું મુખ જેવું દેખાતું હતું; તેવું જ અત્યારે તમે પ્રાણરહિત થઈ પડ્યા છે, તોપણ હસતું હોય તેવું દેખાય છે. હાય! એકાએક આવી ચડેલા રામરૂપી કાળ તમને જોચી જાય છે કે જેણે સંગ્રામ વિષે તમને એક જ બાણ મારીને, અમે સર્વ રાજપત્નીઓને વિધવા કરી મૂકી છે! ૧૫, ૧૬ હે રાજેન્દ્ર! કદી પણ ઉતાવળી ચાલથી નહિ ચાલનારી આ તમારી સઘળી રાણીઓ તમારે

માટે પગે ચાલીને ઘણેક દૂર અરણ્યમાં આવી છે, તેના પર તમે દયા કેમ કરતા નથી? ૧૭ હે વાનરેશ્વર! આ સર્વ ચંદ્રમુખી ઓઝો તમને અતિશય પ્રિય હોવા છતાં હાલમાં તમે તેમની તથા સુગ્રીવની સાચું પણ કેમ જોતા નથી? હે રાજન! આ તમારા તાર આદિ પ્રધાનો તથા નગરવાસી પ્રજાઓ તમને ઘેરીને બેઠા છે અને ઘણા જ ગેદ કરી રહ્યા છે. તેઓ સર્વને પોતાપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપે! એટલે હે શત્રુદમન! અમે સર્વ ઓઝો કે જેઓ કામપીડિત છીએ, તેઓ તમારી સાથે આ રમ્ય વન વિષે પૂર્વની પેઠે વિહાર કરીએ. ૧૮-૨૭

પતિમરણુના શોક વટે વ્યાપ્ત થયેલી તારા અનેક જાતના વિલાપ કરતી પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે સમાન શોકવાળી તેની સહચરીઓ તેને ઉઠાડીને અનેક પ્રકારે આશ્વાસન કરવા લાગી. ૨૦ પછી પોતાના કાકા સુગ્રીવ સહિત રાજપુત્ર અંગદે શોકને લીધે થોધાર આંસુએ રુદન કરતાં પોતાના પિતા-વાલોના રેહને ચિતા પર મૂક્યો. ૨૧ દીર્ઘ માગ્ પ્રત્યે ચાલો નીકળેલા પોતાના પિતાને વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરી શોકથી વ્યાકુળ ધંદિયોવાળા અંગદે તેની અપસંખ્ય પ્રદક્ષિણા કરી. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વાલીને અગ્નિસંસ્કાર કરીને તેને જળપ્રદાન કરવા સારું અંગદ તથા સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરો પવિત્ર જળવાળી નદીના તટ પર આવ્યા અને ત્યાં સુગ્રીવ તથા તારા સહિત સર્વ વાનરોએ રાજપુત્ર અંગદને મુખ્ય રાખીને વાલીને જળદાન કર્યું. ૪૦-૪૨

વાલોના મરણથી હીન થયેલા સુગ્રીવને બેઈ મિત્રભાવથી પોતે પણ દીન બનેલા અને શોકથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાબળવાન રામચંદ્ર અંગદ તથા સુગ્રીવ વગેરે વાનરો પાસે વાલોનાં સઘળાં પ્રેતાકાર્ય કરાવ્યાં. ૪૩

રામચંદ્રના એક જ બાણ વરેહબાણેલા અને શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા જગત્પ્રસિદ્ધ વાલોનો અગ્નિ-

દાહ કર્યા પછી મુઝોવાદિ સર્વ વાનરો પ્રજ્વલિત
અગ્નિ સમાન કોતિવાળા લક્ષ્મણ સંહિત રામ-
ચંદ્રની આગળ આગ્યા.^{૧૪}

શ્રીવાલ્મીકિ મહામાનસપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૨૫ મો સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

મુઝોવનો રાજ્યાભિષેક

તતઃ શોકાભિસંતપ્તં સુગ્રાવં નિલદ્રવાસસમ્ ।

શાલામૃગમહામાત્રાઃ પરિવાર્યાપતસ્થિરે ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરસમાજમાંના સઘળા મુખ્ય
મુખ્ય વાનરો ભિલ્યેલા વસ્ત્રવાળા તથા શોક
વટે સંતપ્ત થયેલા મુઝોવને વીંટાઈ વળ્યા અને
જેમ ઋષિઓ બ્રહ્મદેવની આગળ જઈ હાથ બેસી
ભિલા રહે, તેમ પવિત્ર કર્મવાળા મહાબાહુ
રામચંદ્રની આગળ જઈ હાથ બેસી ભિલા રહ્યા.^૧
એ સમયે તરણ સૂર્ય સમાન મુખવાળા અને
સુવર્ણના પર્વત સરખા પ્રકાશિત દેહવાળા વાયુ-
સુત હનુમાને હાથ બેસી રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું :^૨
‘ હે કાકુત્સ્થ ! અત્યંત બળવાળા અને તીક્ષ્ણ
ક્રોધવાળા વાનરોનું પોતાના આપ-દાદાથીચાલતું
આવેલું આ મોટું હુન્નપ્રાપ્ય રાજ્ય આપની
કૃપાએ કરી આ મુઝોવના હાથમા આગ્યુ છે.
હવે આપ તેને આરા આપો એટલે તે પોતાના
મુહૂર્ત-સંજીવિવર્ગ સંહિત પવિત્ર એ સીકિષ્કિન્ધા-
નગરીમા પ્રવેશ કરી સઘળા રાજકાર્ય કરે. હે
પ્રભુ ! આ મુઝોવે નાના પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો
તથા ઔષધિઓ વડે યથાવિધ સ્નાન કર્યું છે,
અને તે હવે અનેક પ્રકારના પુષ્પો તથા રત્નાદિ
ઉપચારો વડે તમારું પૂજન કરવા ઇચ્છે છે.
માટે આપ હવે રમણીય એની કિષ્કિન્ધાનગરીમા
પ્રવેશ કરો અને મુઝોવનો રાજ્યાભિષેક કરી
સર્વ વાનરોની સાથે તેનો સ્વામિત્વ સંબંધ
સ્થિર કરી સર્વને હર્ષ પમાડો. ’

વાયુપુત્ર હનુમાનનાં વચન સાંભળી શત્રુની
સેનામાંના વીર પુરુષોને હણનારા વાક્યતુર તથા
બુદ્ધિમાન એવા રઘુનંદને કહ્યું : ‘ હે હનુમાન !
મારા પિતાની આજ્ઞાનુ અર્થાર્થ રીતે પરિપાલન

કરનાર હું ચૌદ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યાં સુધી નગર
અથવા ગામમાં કદી પણ પ્રવેશ કરનાર નથી;
માટે હે સૌમ્ય ! મારી આજ્ઞાથી વાનરશ્રદ્ધ મુઝોવ
સમૃદ્ધિથી ભરેલી દિવ્ય કિષ્કિન્ધાનગરીમાં
મુખથી પ્રવેશ કરે અને તરે સર્વ મળી તેનો
વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરે. ’ હનુમાન પ્રત્યે
એટલું કહીને પછી મહાત્મા રામચંદ્ર મુઝોવને
કહ્યું :^{૩-૧૧} ‘ હે મુઝોવ ! શાસના અને લોકના
બ્યવહારોને બળુનારો તું કિષ્કિન્ધાનગરીમાં
જઈને સદાયચરણયુક્ત અને અધિક બળ તથા
પરાક્રમવાળા આ તારા ભત્રીજા અંગદને સુવરાજ-
પદ પર સ્થાપિત કર. ઉદાર ચિત્તવાળો આ
અંગદ તારા જ્યેષ્ઠ બંધુનો પુત્ર હોવાથી તથા
બળ-પરાક્રમમાં પણ પોતાના પિતા સમાન
હોવાથી સુવરાજપદને યોગ્ય છે. ^{૧૨, ૧૩} હે સૌમ્ય !
હાલમાં વર્ષાઋતુનો આરંભ થયો છે અને તેમાં
વળી જળ વરસાવનારા શ્રાવણ માસના દિવસો
ચાલે છે; ^{૧૪} એથી હાલમાં સીતાની શોધને અર્થે
ઉદ્યોગ કરવાનો સમય નથી; માટે હે મુઝોવ !
તું મુખથી કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ કર. હે સૌમ્ય !
લક્ષ્મણ સંહિત હું આ ઋણમૂક પર્વત પર
નિવાસ કરીશ. ^{૧૫} આ પર્વતની શુદ્ધ રમણીય,
વિશાળ, શીતળ પવનવાળી અને નિર્ભય જળ
તથા કમળોથી સુશોભિત છે; માટે હે સૌમ્ય !
એમાં નિવાસ કરવાથી અમને આનંદ રહેશે ^{૧૬}
હે વાનરસત્તમ ! ચાતુર્માસ પૂરા થયા પછી
કાતિક માસ આવે, ત્યારે તું રાવણના વધ માટે
પ્રયત્ન કરજે. મારા અને તારા વચ્ચે સમયનું
એટલું બંધન છે. હમણાં તું મુખથી પોતાના
ગૃહમાં પ્રવેશ કર. ^{૧૭} અને પોતાના આત્માને
રાજ્યાભિષિક્ત કરી મુહૂર્તવર્ગને હર્ષિત કર. ’

શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ એટલે
વાનરશ્રદ્ધ મુઝોવે તેમને પ્રણામ કરી વાલીની
કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા મુઝોવ-
ની સાથે હનુરો વાનરોએ પણ નગરમાં પ્રવેશ
કર્યો. વાનરસમૂહોના અધિપતિ મુઝોવે નગર-
પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે આનંદયુક્ત થયેલા સર્વ

પ્રકૃતિવશે* પૃથ્વી પર પડી મસ્તક વડે તેને પ્રણામ કર્યાં. એ સમયે પ્રત્યેક અધિકારીનાં નામ લઈ તેમને પૃથ્વી પરથી ઠાઠી મહાપરાક્રમી સુગ્રીવે પોતાના લાઈ વાલીના રમ્ય અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી જેમ દેવતાઓ ઇંદ્રને અભિષેક કરે, તેમ તેના સર્વ મુહુર્જને તેને રાજ્યાભિષેક કરવાની તયારી કરવા લાગ્યા.

સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કરવાનાં સાહિત્યોમાં પ્રથમ સુવર્ણોલંકૃત શ્વેત છત્ર, સુવર્ણદંડવાળાં ઉત્તમ બે ચામર, સર્વ પ્રકારનાં રત્ન, સર્વ પ્રકારનાં ખીજ તથા ઔષધિ, દૂધવાળા વૃદ્ધોની વડવાઈઓ, સુગંધી પુષ્પો, શ્વેત વસ્ત્રો, શ્વેત ચંદન, સુગંધયુક્ત કમળો, દિવ્ય ચંદન, નાના પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો, અક્ષત, ઘઉં, મધ, ઘૂત, દહીં, વ્યાઘ્રચર્મ અને બે અમૂલ્ય ઉપાનહ* એટલી વસ્તુઓ વાનરોએ ઉતાવળે લાવી તયાર કરી. ૧૮-૨૭ વર્ણી રાજના શરીરે લેપન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ ગોશિચન તથા મનઃશિલ વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો લઈને હર્ષયુક્ત થયેલાં સ્વરૂપવતી સોળ કુમારિકાઓ ત્યાં આવી. ૨૮ વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવને યથાવિધિ અભિષેક કરવા સારુ ઉત્તમ બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવી તેઓને રત્ન તથા વસ્ત્રાદિનાં દાન વડે સંતુષ્ટ કર્યાં. પછી મંત્રોને બળુનારા ઋત્વિજોએ દર્ભ* વડે પરિસ્તીણ* કરેલા કુંડ વિષે અશિનુ સ્થાપન કરી તથા તેને સારી રીતે પ્રત્યલિત કરી મંત્રો વડે પવિત્ર થયેલા હૃતદ્રવ્યનો હોગ કર્યો. ત્યાર પછી ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પાદિના તોરણોથી અલંકૃત કરેલુ રમણીય સલાસ્થાન કે જે એક જગ્યા પ્રાસાદના શિખર પર આવેલુ હતું, ત્યાં ઉત્તમ આન્તરજુયુક્ત ગાદી-તક્રિયાવાળા સુવર્ણના સિંહાસન પર વાનરોના રાજ સુગ્રીવને બેસાડ્યો પછી અનેક નદી, નદ, ચારે બાજુનાં તીર્થ તથા ચારે સમુદ્રોમાંથી નિર્મળ જળ સુવર્ણકળશોમાં લારાવી મંગાવ્યું અને મહાપિઓએ કહેલા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે

સુગ્રીવને અભિષેક કરવા અનેક સુવર્ણનાં પાત્રો તથા વૃષભનાં શંગો તયાર કર્યાં. ૨૯-૩૪ પછી દેવતાઓ જેમ સુગંધી જળ વડે ઇંદ્ર ઉપર અભિષેક કરે, તેમ બ્રાહ્મણોની આરાધી ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, શરભ, ગંધમાદન, મૈંદ, દિવિદ, હનુમાન અને નાંબવાન, એ મુખ્ય કૃષિઓ નિર્મળ તથા સુગંધયુક્ત જળ વડે સુગ્રીવ પર અભિષેક કરવા લાગ્યા અને સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક બેઈને હર્ષિત થયેલા હજારે વાનરો અનેક પ્રકારના મંગલ શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યા. ૩૫-૩૭ પછી રામચંદ્રની આરા પ્રમાણે વર્તનારા મહાત્મા સુગ્રીવે અંગદને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપીને એ જ વેળાએ તેને સુવરાજપદે અભિષેક કર્યો. ૩૮ એ બેઈ અંગદ પર પ્રીતિવાળા વાનરો અત્યંત હર્ષિત થયા અને સુગ્રીવને વારંવાર ધન્યવાદ આપી તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૩૯ આખી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં અભિષેકના મહોત્સવનો આનંદ વર્તાઈ રહેલો બેઈને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ કૃષિવરો રામ અને લક્ષ્મણની વારંવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૪૦ એ વેળા પર્વતની શુક્ષ્મા આવેલી કિષ્કિન્ધાનગરી હૃદયુષ્ટ જનોથી વ્યાપ્ત તથા પતાકા અને ધબલો વડે અલંકૃત થયેલી હોવાને લીધે અત્યંત રળિયામણી લાગતી હતી. ૪૧

પોતાને થયેલા રાજ્યાભિષેકનું સઘળું વૃત્તાંત મહાત્મા રામચંદ્રને નિવેદન કરીને વાનરસાન્યનો અધિપતિ મહાબળવાન સુગ્રીવ પોતાની મિથા રૂમાને તથા રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ ઇંદ્રની પેઠે હર્ષ પામવા લાગ્યો. ૪૨

ઈતિ શ્રીનાદમોક મહાયુનિષ્ક્રીત આદિમન્ય શ્રીરામાયણનું કિષ્કિન્ધામકમા ૨૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

રામ-લક્ષ્મણનો પ્રસવજીગરિ પર નિવાસ
અભિષેકે તુ સુમીવે પ્રવિષ્ટે વાનરે મુદ્દામ્ ।
આજગામ સહ આના રામઃ પ્રસવર્ણ ગિરિમ્ ॥૧॥

સર્વ વાનરસમાજે કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક થયો એ સમાચાર બહુ પછી લક્ષ્મણ સહિત શ્રીમાન

* અધિકારી વગેરે.

+ પગરખાં.

રઘુવીર પ્રસવણ પર્વત પર આઠ્યા.^૧ એ પર્વત ભયંકર શબ્દવાળા સિંહો, શાહીલો તથા મુગાદિ પ્રાણીઓની ગળનાઓથી વ્યાપ્ત અને શુદ્ધો તથા લતાઓથી ઢંકાયેલો; નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ઘાટો; રીંછ, વાનર, ગોપુરુષ અને માર્જર વગેરેથી સેવાયેલો; મેઘ સરખા વર્ણ-વાળો તથા ત્યાં વસનારને પવિત્ર કરનાર અને સુખરૂપ હતો. એ પર્વતના રમ્ય શિખરને વિષે એક મોટી અને વિસ્તીર્ણ શુદ્ધ આવેલો હતી. તે શુદ્ધ સર્વ પ્રકારે સુખરૂપ હોવાને લોધે લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર તેમાં વસવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૨-૪} નિષ્પાપ રઘુવીરે સુગ્રીવની સાથે સીતાની શોધ કરવા માટે કાતિક માસનો સમય ઠરાવ્યો હતો: તેથી હવે તે પોતાના શુભ ગુણસંપન્ન અને નમ્ર સ્વભાવવાળા નાના ભાઈ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યા :^૫

‘હે શત્રુઘન! આ પર્વતની શુદ્ધ અતિ-વિશાળ, પવનની છૂટવાળી અને રમણીય છે; માટે વર્ષાકાળ પૂર્ણ થશે ત્યાં સુધી આપણે આમાં જ નિવાસ કરીશું. વળી હે સૌમિત્ર! આ પર્વતનું શિખર પણ પ્રવેત, કૃષ્ણ તથા રક્ત વર્ણની શિલાઓથી શોભિત, નાના પ્રકારની ધાતુઓથી વ્યાપ્ત, નદીના દેડકાંના શબ્દવાળું; અનેક વૃક્ષખંડ તથા ચિત્રવિચિત્ર લતાઓથી ઘાટું; નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના ગુંબરવાળું; મયૂરોના કેકારવથી ગાજતું અને પુષ્પયુક્ત માલતી, ઠોલરના ગુચ્છો, કાંટાસળી, નગોડ, કદંબ, અબ્જુન તથા રાજનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત હોવાને લોધે ઘણું જ રમ્ય લાગે છે.^{૬-૧૦} હે નૃપાત્મજ! આ થોડેક દૂર આવેલો ખીલેલાં કમળોવાળી રમણીય તળાવડી બધારે વરસાદનાં જળથી ખૂબ ભરાશે, ત્યારે આપણી નજીકમાં જ આવી રહેશે.^{૧૧} હે સૌમ્ય! આ શુદ્ધશાનકોણ તરફ નીચાણમાં આવેલો હોવાથી તથા પશ્ચિમ દિશા લણી ઊંચી હોવાથી તેમાં પવનના સપાટા આવી શકશે નહિ અને તેને લોધે આપણને વસવામાં તે સુખરૂપ થઈ પડશે.^{૧૨} હે સૌમિત્ર!

આ શુદ્ધાના દ્વાર આગળ ભેદાઈ ગયેલા કાળજના પર્વત સરખી શ્યામ વર્ણની વિશાળ અને સપાટ શિલા પડેલો છે, તેને તું જો.^{૧૩} વળી હે તાત! આ શુદ્ધાની ઉત્તર દિશા તરફ જાણે શ્યામ મેઘ ચડ્યો હોય એવું ભેદાઈ ગયેલ કાળજના પર્વત સરખું શ્યામ ગિરિશિખર કેવું શોભી રહ્યું છે!^{૧૪} વળી એની દક્ષિણ દિશામાં જાણે વરસી રહ્યા પછી પ્રવેતપણાને પામેલો મેઘ હોય એવું કેલાસ પર્વતના શિખર સરખું પ્રવેત તથા નાના પ્રકારની ધાતુઓથી વિચિત્ર : જણાતું શિખર કેવી શોભા આપી રહ્યું છે!^{૧૫} હે લક્ષ્મણ! આ શુદ્ધાની પૂર્વ તરફ ચિત્રકૂટને વિષે વહેતી મંદાકિની નદી સરખી કાદવ વિનાની એક પ્રાચીવાહિની નદી વહન કરે છે, તેને પણ તું જો. આહો! જો તો, એ નદીન! ખત્ર તટો, ચંદન, તિલક, ઝાલ, તમાલ, અતિમુક્ત, પદ્મક, દેવદાર અને અશોકાદિ વૃક્ષોથી કેવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે,^{૧૬,૧૭} એ નદી પોતાના કિનારા પર જાગેલાં વાનીર, ધાવડો, બકુલ, કેતકી, હિતાળ, તગર, કદંબ, વેતસ તથા ગરમાળો, એ વગેરે વિવિધ જાતિનાં વૃક્ષો વરે સુશોભિત હોવાને લોધે, જાણે વસ્રો તથા અલંકારો વડે શણગારેલો કોઈ ઉત્તમ જો જ હોય એવી જણાય છે!^{૧૮,૧૯} વળી હે તાત! સેંકડો પક્ષીસમૂહના લુહા લુહા નાદવાળી, પરસ્પર પ્રોતિવાળાં ચક્રવાકાથી અલંકૃત, નાના પ્રકારનાં રત્નોવાળી, હંસો તથા સારસોએ સેવેલો અને અલંકૃત રમણીય રેતીવાળી એ નદી કોઈ સ્થળે નીલ કમળોથી, કોઈ સ્થળે રક્ત કમળોથી કોઈક સ્થળે દિવ્ય પ્રવેત કમળોથી. તો કોઈક સ્થળે વગર ખીલેલો કળીઓથી આચ્છાદિત હોવાને લોધે જાણે હાસ્ય કરતી હોય એવી જણાય છે! વળી તેની અંદરના ભાગમાં ફરતાં અનેક જળપક્ષીઓ તથા કિનારા પર વિચરતાં મયૂરો અને ક્રોચપક્ષીઓના મધુર કલરવથી એ નદી અલંકૃત રમણીય અને સુખરૂપ લાગે છે, તેમ જ અનેક ઋષિગણો નિરંતર તેનું સેવન કરે છે.^{૨૦-૨૩}

÷ પૂર્વ તરફ વહન કરનારી.

હે લક્ષ્મણ ! તું જો તો ખરો, પેલી બહેન મનના સંકટપમાત્રથી એટીવળતે જ ભગી નીકળી હોય એવી અંદનવૃક્ષ તથા અભુનવૃક્ષની પાંક્ત કેવી શોભી રહી છે ! હે શત્રુમર્દન ! આ પ્રદેશ સર્વ પ્રકારે અત્યંત રમણીય જણાય છે; માટે હે સૌમિત્ર ! આપણે અહીંયાં નિવાસ કરવાથી અત્યંત આનંદ પામીશું.^{૨૫, ૨૫} વળી હે રાજપુત ! વિચિત્ર ઉપવનોવાળી મુગીવની કિષ્કિન્ધા પણ અહીંથી બહુ દૂર નથી.^{૨૬} જો, કિષ્કિન્ધા નગરીને વિષે મૃદંગાદિ વાજિત્રોના તાદ સહિત ગાન કરતા વાનરોના સુંદર શબ્દો અહીં સંભળાય છે !^{૨૭} હે લક્ષ્મણ ! વાનરશ્રદ્ધ મુગીવ હાલમાં પોતાના મુહુરવર્ગ સહિત પોતાની સ્ત્રીમા તથા રાજ્ય પામીને નિશ્ચય આનંદ ભોગવતો હશે. તે મુગીવ આપણા કાર્ય માટે તથા રાજ્ય ત્યાં મુખી આપણે આ પર્વત પર નિવાસ કરીશું.^{૨૮}

એટલું કહી લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર અનેક દશ્યોથી ભરેલો મુક્તિઓ તથા કુલેવાળાએ પ્રસવણ પવતમાં નિવાસ કર્યો.^{૨૯} જોકે એ પર્વત અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિવાળો હોવાને લીધે વસનારને સુખ આપનાર હતો. તોપણ રાક્ષસોથી હરાયેલો પોતાની પ્રાણપ્રિયા સીતાનું સ્મરણ થવાથી મહાત્મા રામચંદ્રને તો તે જરા પણ સુખ આપનાર થયો નહિ.^{૩૦} રાત્રિને વિષે પણ રઘુવીરને શય્યામાં સૂવા છતાં નિદ્રા આવતી નહિ; કેમ કે પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામતા શીતળ ચંદ્રને જોઈને જીલડો તેમના હૃદયમા દાહ થતો અને સીતાનું મુખકમળ સાંભરી આવવાથી શોકને લીધે તેમનું હૃદય વારંવાર ભરાઈ આવતું હતું. પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામચંદ્રને નિરંતર શોકમગ્ન થઈ પીડાતા જોઈને, તેમના સરખા જ હૃદયના ગહાત્મા લક્ષ્મણ અત્યંત નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યા :^{૩૧-૩૩} 'હે વીર ! આમ અતિશય દુઃખ પામી શોક કર્યા કરવો એ તમને યોગ્ય નથી. તમે જાણો જ છે કે, નિરંતર શોક કર્યા કરનાર મનુષ્યના સર્વ અર્થો નાશ થાય છે, અર્થાત્ ઉદય નહિ કરનાર મનુષ્યનાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી.^{૩૪}

હે રાવણ ! આ લોકના વિષે તમે પોતાનાં સંધ્યાદિ નિત્યકર્મોમાં તથા દેવપૂજનમાં તત્પર રહેનારા છો; તેમ જ આસ્તિક, ધર્મનિષ્ઠ અને ઉદ્યમી છો, છતાં જો શોકને લીધે ઉદયમહીન થશો, તો પરાક્રમના સ્થાનરૂપ સંધ્યામ વિષે દૂર કર્મવાળા તમારા શત્રુઓને તમે હણવાને સમર્થ થઈ શકશો નહિ.^{૩૫, ૩૬} તમે પોતાના મનમાંના શોકને ત્યાગ કરી શત્રુને હણવાના ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થાઓ, જેથી પરિવાર સહિત એ રાક્ષસરૂપ શત્રુને તમે હણી શકો.^{૩૭} હે કાકુત્સ્થ ! સમુદ્રો, વનો તથા પર્વતોવાળી આખી પૃથ્વીને પણ ઊંધી વાળવાને તમે શક્તિમાન છો, તો એક રાવણ રાક્ષસને હણવાને શક્તિમાન હો, તેમાં તો શું આશ્ચર્ય !^{૩૮} પરંતુ હાલમાં વર્ષાઋતુ ચાલે છે, માટે તે ભિતર્યા પછી શરદઋતુ આવે ત્યાં મુખી તમે ધર્મ ધારણ કરો. જ્યારે તમે કોઈ પામશો ત્યારે રાજ્ય તથા બંધુવર્ગ સહિત રાવણને વિનાશ કરશો, એમાં કશો સંદેહ નથી.^{૩૯} હે આર્યબંધુ ! જેમ હોમ કરવા સમયે ભસ્મથી ઢંકાયેલા અગ્નિને આહુતિઓ વડે ભાગ્યત કરવામાં આવે છે, તેમ હું શોકથી ઢંકાઈ ગયેલા તમારા પરાક્રમને આવા ઉત્તજક વાક્યો કહી ભાગ્યત કરું છું. અર્થાત્ હું તમારા પરાક્રમનું તમને માત્ર સ્મરણ આપું છું, કાંઈ ઉપદેશ કરતો નથી.

અત્યંત સ્નેહભાવવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણનાં પાવિત્ર અને હિતવચનોને માન્ય કરીને શ્રીમાન રઘુવીરે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! અત્યંત પ્રીતિ તથા સ્નેહવાળા સત્યપરાક્રમ હિતેશ્વ પુરુષો આવા સંકટસમયે પોતાના બંધુને જે રીતે કહેવું ઘટે તે પ્રમાણે જ કહીને, તે પોતાનો બંધુ ભાવ દર્શાવ્યો છે.^{૪૦-૪૨} હે ભાઈ ! હવે હું સર્વ કાર્યોનો વિનાશ કરનારા શોકને ત્યાગ કરું છું અને સંધ્યામને વિષે અખંડિત રહેનારા મારા ત્રીવ તેજનું સ્મરણ કરું છું.^{૪૩} હે લક્ષ્મણ ! તારા કહેવા પ્રમાણે હું મુગીવની પ્રસન્નતા અને નદીઓનાં જળને નિર્મળ કરનારી શરદઋતુની વાટ જોઈશ.^{૪૪} કૃતસ એવે

વીર પુરુષ બીજાએ કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવાનું કદી પણ ચૂકતો નથી બીજાએ કરેલા ઉપકારને ભૂલી જઈ પ્રત્યુપકાર નહિ કરનાર પુરુષ શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાના પાપ થી બંધાય છે ।

પવિત્ર દર્શનવાળા રામચંદ્રના ઉપયુક્ત વચનોને અતિ યોગ્ય સમજી તેને માન્ય કરીને મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાનું ઉત્તમ જ્ઞાન દર્શાવતા હાથ બેઠી કહ્યું 'હે રાજપુત્ર ! તમેએ મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે, તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રેષ્ઠ થોડા સમયમા કરશે નમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો, કેમ કે તમે શત્રુનો નિગ્રહ કરવામા સુગ્રીવની આગળ વર્ષાઋતુ પછીના સમયનો સંકેત રાખ્યો છે ૪૫-૪૭ તમે કોધનું નિયમન કરી, શરદઋતુની વાટ જુઓ અને વર્ષાઋતુના ચાર માસ પર્વત જે કાઈ કષ્ટ થાય, તે સહન કરો હે આર્ય બધુ ! સમય આવ્યે તમે શત્રુનો વધ કરવાને સમર્થ થશો, માટે હાવમા ધૈર્ય ધારણ કરી મારી સાથે આ મૃગાર ? મેવેલા પર્વતને વિષે નિવાસ કરો ।' ૪૮

હતિ શ્રીવત્સી : ૧૬ મું નમસ્કોત અદિક ચ શ્રીરામ ચપુત
[૧૬] ૪ ૧૬મા ૨૭મા સગ સમસ

સગે ૨૮ મો

વર્ષાઋતુનું વપુન

સ તદા વાલ્મિનિ હતા સુગ્રોવમભિપિચ્ય ચ ।
વસ્ત્નાલ્યયન વૃષ્ટે રામો લક્ષ્મણમગ્રીત ॥ ૧ ॥

વાલીને હાણીને તથા સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કરાવીને શ્રીમન રામચંદ્ર વર્ષાઋતુ ગાળવા માટે માલ્યવાન પર્વતને વિષે નિવાસ કર્યો ત્યાં એક દિવસ સુદર શિલાતલ પર વિરાજેલા રઘુવીરે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું ' હે લક્ષ્મણ ! વિયોગી જોનેને જેદ ઉપભવનારો આ વર્ષાકાળ આવી પહોંચ્યો છે, તેથી પર્વત સરખા મેઘોએ આખા આકાશને ઘેરી લીધું છે ૨ હે સૌમ્ય ! આ આકાશરૂપી શ્રી સૂર્યના કિરણો વડે સમુદ્રોના જળનું પાન રી નવ માસ સુધી તેના ગર્ભને

ધારણ કરે છે અને આ સમયે જળરૂપ ગર્ભને પ્રસવે છે । ૩ આ ઋતુમા ઉપરાઉપરી છવાયેલા વાદળોની પ ક્રિતઓરૂપી પગથિયા વડે આકાશ મા ચડીને, પુષ્પમાળાઓથી સૂર્ય ભગવાનને અલકૃત કરવાનું કાર્ય ઘણું જ સુવલ લાગે છે ૪ સંધ્યાસમયના રગથી લાલ બનેલા અને છેવટ ના ભાગમા રવેત જણાતા જળયુક્ત વાદળારૂપી વસ્ત્રજ ઓથી, આકાશે જાણે પોતાને થયેલા ઘણું ઉપર પાગે બંધાયેા હોય એવું જણાય છે । ૫ અહો ! આ આકાશ ધીમે ધીમે ચાલતા પવન રૂપી મદનિ શ્વાસવાળું, સંધ્યાકાળના રગરૂપી ચંદન વડે લેપાયેલું તથા છેવટના ભાગમા પીળા વર્ણના વાદળવાળું હોવાને લીધે જાણે કામાતુર હોય એવું જણાય છે ૬ જેમ મારા વિયોગને લીધે શોકતપ્ત થયેલો મારી પ્રિયા સીતા પોતાના નેત્રમાથી અશ્રુજળ મૂકે, તેમ સૂર્યના તાપથી તપી રહેલો આ પૃથ્વી નવીન વર્ષાજળનો સ યોગ થવાથી પોતામાથી ઉજ્જ્વળતા-ખાદ્ય મૂકે છે । ૭ અહા ! વાદળમાથી છૂટેલો અને કપૂરદળ સરખો શીતળ આ ઉત્તમ વાયુ કે જે કંતકીપુષ્પના સુગંધનું વહન કરતો ચાલ્યો આવે છે, તે ખરે ખર જળની પેઠે અજલિમા ભગીને પી શકાય તેવો જણાય છે । ૮ હે વીર ! જેના પર કેતકીવૃક્ષ ના પુષ્પોની સુવાસ મહેકી રહી છે તથા જેના પર અનેક અર્જુનવૃક્ષે ખીલો રહ્યા છે, એવો આ પર્વત વપાજળની ધારાઓ વડે સિંચાવાને લીધે સુગ્રીવની પેઠે શતુરહિત થઈ સુખી થયો છે, અર્થાત્ વાલોકરૂપ શત્રુનો નાશ થવાથી જેમ સુગ્રીવ સુખી થયો છે તેમ વર્ષાજળથી પોતાનો તાપ ગ્રાત થવાથી આ પર્વત પણ સુખી (ગરમી વિનાનો) થયો છે ૯ આ ઋતુને વિષે સઘળા પર્વતો જાણે વેદાધ્યયન કરનારા બ્રહ્મચારીઓ જ હોય એવા દેખાય છે, કેમ કે તેઓએ મેઘ રૂપ કૃષ્ણાણન ધારણ કર્યો છે, વર્ષાજળની ધારારૂપી યોનાપવીત પહોંચી છે અને ન્યાત્યા શુદ્ધઓમા જતા-આવતા વાયુના ઝાળોરૂપી વેષરોપ તેઓ કરી રહ્યા છે । ૧૦ વગી સુવપ

સરખી વીજળીઓરૂપી ચાણુકોના પ્રકારેથી તાકિત થયેલું અને પોતાની અંદર થતા ભારે ગડગડાટરૂપી દોષવાણું આકાશ જાણે વેદના થવાને લીધે બરાડા પાડતું હોય એવું જણાય છે!^{૧૧} આ શ્યામ મેઘને વિષે અમકલી વીજળી રાવણના અંકને વિષે તરફડતી તપસ્વિની સીતા સરખી દેખાય છે ! ચોમર વાદળ છવાઈ જવાને લીધે જેમાંના ચંદ્રાદિ ગ્રહો જોવામા આવતા નથી તથા ‘આ પૂર્વ કે આ પશ્ચિમ’ એવી રીતે જે ખિલકુલ ઓળખવામા આવતી નથી, એવી દિશાઓ હાલમા કામીજનોને યુગ આપનારી થઈ પડી છે. હે લક્ષ્મણ ! કોઈ કોઈ સ્થળે બાપપથી^{૧૨} વ્યામ અને વર્ષાઋતુ આવવાથી પ્રકુહિત થયેલા પુષ્પવાળા કુટજ વૃક્ષો કે જે હાલમા શોકાવિષ્ઠ થયેલા મને કામપીડા ઉપ-જાવી રહ્યા છે તેને તું જો હે સૌમ્ય ! આ ઋતુ-માં ભડતી રજા શાત થઈ ગઈ છે, વાયુ શીતળ થયો છે, ક્રીષ્ણઋતુના તાપ વગેરે સર્વ દોષો શાત થઈ ગયા છે, રાત્રીઓની યાત્રાઓ બંધ પડી છે અને પ્રવાસે નીકળેલા વિરહી પુરુષો વિરહદુઃખ સહન ન થઈ શકવાથી પોતાના મૃદ પ્રત્યે પાછા વળે છે.^{૧૨-૧૫}

‘હે તાત ! માનસરોવરના તટ પર વાસ કરવાની ઇચ્છાવાળા આ ચક્રવાક પક્ષીઓ પોતા-પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત ત્યા જવા લાગ્યા છે અને ઉપરાઉપરી વરસતા વર્ષાજળ વડે વનના માંગેો નષ્ટ થવાને લીધે રથ વગેરે વાહનો ચાલી શકતા નથી^{૧૬} આ ઋતુ વિષે કોઈ સમયે છૂટા છવાયા વાદળને ધારણ કરનાર આકાશ ક્યાંક પ્રકાશયુક્ત તો ક્યાંક પ્રકાશરહિત દેખાવાને લીધે, કોઈ કોઈ સ્થળે પર્વતોથી રૂધાવેલા તરંગ વગરના સમુદ્ર જેવું શોભી રહે છે!^{૧૭} સર્વ અને કંઈ વગેરે વૃક્ષોના પુષ્પોથી મિશ્રિત થયેલું, પર્વતની ગિરિ આદિ ધાતુઓના સર્ગથી લાલ બનેલું તથા મયૂરોના ગેહકા વડે શમળાશ્યાન

થઈ રહેલું આ પહાડી નદીઓનું નવીન જળ ઉતાવળે વહી રહ્યું છે ! હે ભાઈ ! ભ્રમર સરખાં શ્યામ વર્ણનાં અને રસથી ભરેલા આ જાંબુનાં ફળો તથા પાટી ગયેલા અનેક તરેહનાં આમ-ફળો વાયુના સપાટાને લીધે પૃથ્વી પર તૂટી પડે છે અને મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ મુખથી તેનું ભક્ષણ કરે છે. હે સૌમ્ય ! આકાશ વિષે ચટેલા વીજળી-ઓરૂપી પતાકાવાળા, બગલાની પંક્તિઓરૂપી નાળાવાળા, પર્વતના શિખર સરખી પ્રૌઢ આકૃતિવાળા અને મોટા ગડગડાટ કરનારા આ મેઘો સંગ્રામભૂમિને વિષે રહેલા મદોનમત હાથીઓની પેઠે ગરજી રહ્યા છે.^{૧૮-૨૦} હે તાત ! વરસાદનું જળ પડવાને લીધે વૃદ્ધ પામેલી હરિ યાળીવાળાં, નૃત્ય કરતા મયૂરોની શોભાવાળા અને સંપૂર્ણ રીતે વરસી રહેલા વાદળવાળાં આ વનો અપરાહુલુસમયે અધિક શોભી રહ્યા છે તેને તું જો.^{૨૧} હે સૌમ્ય ! જો ને જળના મોટા ભારને ધારણ કરનારા આ મેઘો વારંવાર ગર્જના કરી રહ્યા છે અને પર્વતોના મોટા શિખરો પર વિશ્રાંતિ કરી કરીને આવ્યા જાય છે!^{૨૨}

‘હે લક્ષ્મણ ! ગર્ભ ધારણ કરવાની કામના થી મેઘ પ્રત્યે જતી અને હર્ષ પામેલી આ બગલાઓની પંક્તિ, જાણે વાયુએ કપાવવાને લીધે લખાયમાન થયેલી આકાશના કમળોની સુદર માળા જ હોય એવી શોભે છે!^{૨૩} અહો ! ‘ધંદ્રંગોપ’ નામના લાલ જાતુઓની વચ્ચે વચ્ચે આમ્મહિત થયેલી આ પૃથ્વી જાણે લાલ રંગના ઘુટાઓવાળી પોપટિયા રંગની સાડી ધારણ કરનારી કોઈ સોજ હોય ને એવી શોભી રહી છે હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે નિદ્રાદેવી વિષ્ણુ ભગવાન પ્રત્યે જાય છે, અર્થાત્ સાતમાસમા વિષ્ણુભગવાન શેષશય્યા પર શયન કરે છે, નદીઓ સમુદ્ર પ્રત્યે જાય છે, હર્ષિત થયેલી બકપંક્તિ મેઘ પ્રત્યે જાય છે અને હર્ષ પામેલી સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરવાની કામનાથી પોતાના પતિ પ્રત્યે જાય છે. હે સૌમ્ય ! આ વર્ષાઋતુને વિષે સઘળા વનો મયૂરોના નૃત્યથી શોભી રહ્યા છે, કંઈ બવૃક્ષો

+ તાપથી તપેલી પૃથ્વી પર પહેલ-હેલા વરસાદ, યદે અને તેગથી જે બાક નીકળે છે

પોતાની પુષ્પયુક્ત શાખાઓ વડે અલકૃત થયા છે, વૃષભો ગાયોને વિષે આસક્ત થયા છે અને પૃથ્વી અનાજના છોડ તથા હરિયાળી વડે મનને આનંદ આપનારી થઈ છે હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે નદીઓ ઉતાવળે વહેન કરે છે, મેઘ જળ વરસાવે છે, મદમત્ત હાથીઓ નાદ કરે છે, વનપ્રદેશો શોભી રહ્યા છે, સ્ત્રીવિદ્યાળી પુરુષો સ્ત્રીનું ધ્યાન ધરે છે, મયૂરો નૃત્ય કરે છે અને મુગ્ધીવને સમ્ય મળવાથી વાનરો આનંદ પામે છે

વળી આ વન વિષેના જળના ઝરાઓમા ક્રીડા કરવાથી તથા કેતકી પુષ્પોની મુગધ લેવાથી હિપ્ત થયેલા અને ઊંચેથી પડતા જળના ધોધની ગર્જનાઓથી આકુળ થયેલા મદમત્ત હાથીઓ વનમાના મયૂરોની સાથે નાદ કરે છે ૨૪-૨૯ હે લક્ષ્મણ ! કદબવૃક્ષની શાખાઓમા આસપ્ત થયેલા આ ભ્રમરો વૃદ્ધિની ધારાઓથી હણવાને લીધે, પોતે આનંદથી મેળવેલા પુષ્પરસોના મદનો ધીમે ધીમે ત્યાગ કરે છે, તે તુ જો ૨૯ આ જાળુના વૃક્ષની શાખાઓ અગાર (કેલસા) ચૂર્ણના ઢગલા સરખા અને રસથી ભરેલા મોટા મોટા ફળોથી* વ્યાપ્ત હોવાથી જાણે ભ્રમરસમૂહોએ સેવેલી હોય એવી ભાસે છે ! ૧૦ હે સૌમિ ! વીજળીઓથી પતાકા વડે અલકૃત થયેલા અને મહાન ગભીર નાદ કરનારા આ મેઘ મડળો સંશ્રમમા તયાર થયેલા હન્તીઓ સરખા દેખાય છે ! ૩૧ હે ભાઈ ! આ તરફ તો જો પેનો વનમા અને પર્વતમા વિચરનારો મદમત્ત હાથી કે જે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સરખા જ કોઈ જળવાન હાથીને શોધતો માર્ગમા ચાલે જાય છે, પરંતુ પાગળથી મેઘગર્જના સાભળી તેને કોઈ જળવાન હાથીની ગર્જના ધારી તે પાછો વળી યુદ્ધ કરવા સારુ દોડી રહ્યો છે ! ૧૨ અહો ! આ વનપ્રદેશો કોઈ સ્થળે ભ્રમરોના શુભ્રવ વડે

ગાજી રહેલા હોવાથી, કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરતા મયૂરોના ટોળાથી ભરેલા હોવાથી તથા કોઈક સ્થળે મદમત્ત ગળે ડો વડે વ્યાપ્ત હોવાથી અનેક પ્રકારની શોભાને ધારણ કરી રહ્યા છે ! કદબ, સર્જ, અર્જુન અને પૃથ્વી પરના કાદવમા ઊગેલા કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલી આ વનપ્રદેશની ભૂમિ સ્થળે સ્થળે મધ સરખા વર્ણવાળા જળથી ભરેલી હોવાને લીધે તથા મદમત્ત મયૂરોના અનેક જાતના નૃત્ય અને ગપ્પો થવાને લીધે આપાનભૂમિ* સરખી જણાય છે ૩૩-૩૪ હે સૌમિ ! વધાજગથી ભિભવાને લીધે વિવર્ણ થયેલી પાખોવાળા તરખ્યા ચાતક પક્ષીઓ દેવોના રાજ ઇન્દ્ર વરસાવેલા અને વૃક્ષોના પાદડામા બરાઈ રહેલા મોવી સરખા નિર્મળ જળનું હર્ષભેર પાન કરે છે ૩૫ હે લક્ષ્મણ ! સાભળ તો ખરે, આ વનને વિષે ભ્રમરોના શુભ્રવડોપી વીણાનું મધુન ગાન ચાલી રહ્યું છે અને તેની વચ્ચે વચ્ચે જોતતા દેડકાએ સૂનધારની પેઠે તાવ આપી રહ્યા છે તથા મેઘની ગર્જનાથી મુદ્ધ ગનેા ધ્વનિ વર્ધ રહ્યો છે ! આ સઘળા ઉપરથી જાણે વનને વિષે ઉત્તમ સંગીત જ પ્રવૃત્ત થયું હોય એવું જણાય છે ૨૯ આ વનને વિષે કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરતા, કોઈક સ્થળે મધુર નાદ કરતા તથા કોઈક સ્થળે વૃક્ષોની ટેંચા પર બેઠેલા અને સુદર ચંદ્રિકાવાળા લાખા પિન્ડોથી અલકૃત થયેલા મયૂરોએ તો ખરેખર આગળ જ સંગીત નચાવી મૂક્યું હોય તેમ જણાય છે ! હે લક્ષ્મણ ! અનેક પ્રકારની આકૃતિ, વર્ણ તથા વર્ણવાળા અને નાના પ્રકારના નાદ કરનારા આ દેડકા કે જેએ લાખા સમયથી સુકા ચેનો ભૂમિમા નિદ્રા કરતા હતા, તે આ ઋતુને વિષે મેઘની ગર્જના સાભળી જાગૃત થયા છે અને નવીન વર્ષોજળની ધારાઓ વડે હણવાને લીધે અનેક પ્રકારના નાદ કરી રહ્યા છે ! હે ભાઈ ! નવીન વર્ષોજળનું પૂર આવવા

ને લીધે ગવિત થયેલી અને પોતાના તટ પરનાં ચક્રવાક પક્ષીઓને ખસેડતી નદીઓ જીર્ણ થયેલા તટોને લેદીને નવીન ભોગ માટે સ્વીકારેલા પોતાના પતિ સમુદ્ર પ્રત્યે વહન કરે છે. હે તાત ! જો તો ખરે, આ આકાશને વિષે સ્યામવર્ણાં મેઘની સાથે નવાં જળથી પરિપૂર્ણ થયેલા મેઘો ભેળાઈ જવાને લીધે બહુ દાવાસિ થી ખળી ગયેલા પર્વતોની સાથે ખીળ તેવા જ પર્વતો ભેળાઈ ગયા હોય, એવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે ! અહો ! મદમત્ત મયૂરોના ટોકાવાળા, ઇંદ્રગોપ નામનાં જનુઓથી વ્યાપ્ત હરિયાળીવાળા અને કદંબ તથા અભુનવૃક્ષોની સુગંધથી સુવાસિત થયેલા આ રમણીય વનપ્રદેશોને વિષે હાથીઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરી રહ્યા છે. ૨૭-૪૧ હર્ષિત થયેલા આ ભ્રમરો નવીન વર્ષાજળની ધારાઓથી ધોવાયેલાં પરાગવાળાં કમળોનો ત્યાગ કરી નવા પરાગયુક્ત કદંબ વૃક્ષનાં પુષ્પો પર બેસી તેની સુગંધનું પાન કરે છે. ૪૨ આ ઋતુને વિષે હસ્તીઓ અતિશય મદમત્ત, વૃષભો હર્ષિત, સિંહો અત્યંત પરાક્રમ યુક્ત, પર્વતો રમણીય દેખાવવાળા અને રાત્રીઓ ઉદ્યાગરહિત* થયા છે તથા દેવોનો રાત્રી ઇંદ્ર મેઘોની સાથે કીડા કરે છે. ૪૩

‘હે સૌમ્ય ! સમુદ્રની ગર્જનાઓને પણ લલવે એવી ગર્જના કરનારા આકાશમાં ચડેલા આ મેઘો મોટા જળસમૃદ્ધ વડે નદીઓ, સરોવરો, નાની તળાવડીઓ, વાવો તથા આખી પૃથ્વીને પ્રવાહવાળી કરી દે છે. ૪૪ આ ઋતુને વિષે વર્ષાજળની ધારાઓ વેગથી પડે છે, વાલુ અત્યંત ભેરશોરથી વાય છે અને તૂટી પડેલા તટોવાળી નદીઓ મનુષ્યોને ચાલવાના માર્ગોને રોકતી આડે માર્ગે શીઘ્ર ગતિથી વહન કરે છે. ૪૫ હે લક્ષ્મણ ! જેવી રીતે રાત્રીઓ પોતાના પુરોહિત તથા અમાત્યોની સહાયથી અભિયુક્ત થઈ

પોતાનાં રૂપ તથા શોભાને દર્શાવે છે, તેવી રીતે આ ઋતુને વિષે પર્વતો ઇંદ્રે મોકલેલા તથા વાયુ એ આણેલા વાદળરૂપી જળકુભોથી સિંચાઈને પોતાનાં રૂપ તથા શોભાને પ્રકટ કરે છે. ૪૬ આકાશ વાદળ વડે છવાઈ જવાને લીધે રાતે તારાઓ તથા દિવસે સૂર્ય જોવામાં આવતા નથી. હે ભાઈ ! પૃથ્વી નવીન જળથી તૃપ્ત થઈ છે તથા દિશાઓ અંધકારથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પ્રકાશતી નથી. વર્ષાજળની ધારાઓથી ધોવાયેલા પર્વતોનાં મોટાં શિખરો લાંબી સુક્રામાળા સરખાં પોતા પર વહેતાં મોટાં અરણ્યોથી અધિક શોભી રહ્યાં છે. હે સૌમ્ય ! માર્ગમાં પડેલો શિલાઓમાં અશ્વડાવાને લીધે જેનો વેગ સ્ખલિત થયો છે, એવા પર્વતોના મોટા અને નિર્મળ અસ્યો મયૂરોના નાદવાળી શુક્રાઓને વિષે તૂટી પડેલા મોતીના હાર સરખા દેખાય છે. વળી જેઓએ મોટાં મોટાં પર્વતશિખરોને ધોઈને સ્વચ્છ કર્યાં છે એવા અને મોતીની સેરા સરખા દેખાતા શીઘ્રવેગી વિપુલ અસ્યો પર્વત પરથી નીચે પડતાં મોટી શુક્રાઓને વિષે રોકાઈ રહે છે. ૪૭-૫૦ હે ભાઈ ! આ ઋતુને વિષે આકાશમાંથી ચોમેર પડતી જળધારાઓ રતિકોડાસમયે થતા પરસ્પરના મર્દનથી તૂટેલો સ્વર્ગની રમખીંઓની સુક્રામાળા સરખી દેખાય છે. ૫૧ હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે આકાશ મેઘની ઘનઘોર ઘટાથી છવાયેલું હોવાને લીધે સૂર્યાસ્ત થયો ત્યે કે નહિ એ ખરાખર બાણી શકાતું નથી; પરંતુ પક્ષીઓ પોતપોતાનાં નિવાસસ્થાનોમાં જવા લાગે છે, કમળો ખિડાવા લાગે છે અને માલતીનાં પુષ્પો ખીલવા માંડે છે; એ ઉપરાંત સૂર્યાસ્ત થયાતું અનુમાન થઈ શકે છે. ૫૨ વર્ષાઋતુને લીધે રાત્રીઓની યાવા પાછી ફરે છે તથા સેનાઓ માર્ગમાં જ અટકી પડે છે. એ પ્રમાણે વર્ષાજળે રાત્રીઓનાં પરસ્પરનાં વેર તથા જવા-આવવાના માર્ગોને રોકી દીધા છે. ૫૩

* વર્ષાઋતુમાં કેટલીક અગવડો પડવાને લીધે રાત્રીઓ પરમુલ્ક છતવાને પ્રયાણ કરી શકતા નથી, તેથી અહીં રાત્રીઓને ઉદ્યાગરહિત કહ્યા છે.

‘હે સૌમિત્રિ ! વેદપાઠ કરવા ઇચ્છતા સામવેદી બ્રાહ્મણોને ભાદ્રપદ માસને વિષે ઉપાકર

કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે ૫૪ વળી સઘળા ગૃહજુઓથી પરવારીને તથા વર્ષાઋતુમા ઉપયોગી સર્વ સાહિત્યનો સચય કરીને કોશલદેશાધિપતિ મહાત્મા ભરતે અષાઢી પૃષ્ઠિમાથી આરભી અવશ્ય કાઈક વિશેષ વ્રતોનો આરભ કર્યો હશે ૫૫ મને ઘેર ગયેલો ભેઈને જેમ અયોધ્યાવાસીજનોનો હૃદય વૃદ્ધિ પામે, તેમ આ વર્ષાઋતુના દિવસોમા જળથી પૃષ્ઠ થયેલો સરયૂ નદીનો વેગ નિશ્ચય વૃદ્ધિ પામ્યો હશે ૫૬ હે લક્ષ્મણ! અત્યંત રળિયા મળી વર્ષાઋતુના સમયમા ઉત્તમ રાજ્યાસન પર વિરાજેલો સુગ્રીવ કે જેણે પોતાના શત્રુ વાલીને જીત્યો છે તથા પત્ની રૂમાને પ્રાપ્ત કરી છે, તે શ્રદ્ધ સુખ ભોગવે છે, પરંતુ હું તો મહાન રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલો તથા સ્ત્રીવિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી ભીના થયેલા નદીના કિનારાની પેઠે ખેદ પામુ છું ૫૭, ૫૮ અરે, આ વર્ષાઋતુના દિવસો અત્યંત દુર્ગમ હોવાથી દિવસે દિવસે મારો શોક વધતો જાય છે તથા મોટો શત્રુ રાવણ જીતી ન શકાય એવો મને લાગે છે ૫૯ આ વર્ષાઋતુને વિષે યાત્રા કરવી અયોગ્ય સમજીને તથા માર્ગોને અતિ દુર્ગમ થયેલા ભેઈને અતિ નમ્રતાવાળા સુગ્રીવને સીતાની શોધ કરવા સારુ મેં કઈ પણ કહ્યું નથી અને વળી મારું કાર્ય અત્યંત સમયે તથા અત્યંત યત્ને થઈ શકે એવું નથી એટલે હું હંમણા તે સખધી સુગ્રીવને કશું પણ જહેવા ધરતો નથી, કેમ કે ઘણા કાળ સુધી સ્ત્રીવિયોગનું કષ્ટ ભોગવીને તે હંમણા જ સ્વેચ્છામાગમના સુખને પ્રાપ્ત થયો છે મહાત્મા સુગ્રીવ સારી રીતે વિશ્વાસિત લઈને મારું કાર્ય કરવાનો સમય આવી પહોંચતા અવશ્ય મારા ઉપકારનું પ્રયત્ન કરશે જ હે ઉત્તમ લક્ષ્મણવાળા સૌમિત્ર! એ સુગ્રીવની તથા નદીઓની પ્રસન્નતાને ધ્યાનમાં લે તેણે કહેના સમયની વાટ ભેઈશ ૬૦-૬૩ જે શરવીર હોય છે, તે કોઈએ કહેલા ઉપકારનો પ્રયત્ન કરી કયાં વિના રહેતો નથી જે અકૃતસ હોય છે, તે ઉપ

કારનો પ્રયત્ન કરી ન કરવાથી પરાક્રમી પુરુષોના મનને હણે છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરી નહિ કરવાથી ઉપકાર કરનારની પ્રીતિ તેના પરથી ચોંટી જાય છે ૬૪

પવિત્ર દર્શનવાળા રામચંદ્રના ઉપયુક્ત વચનોને અતિ યોગ્ય સમજી તથા તેને માન્ય કરી મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનને દર્શાવતા હાથ ભેડીને કહ્યું ૬૫ 'હે નરેન્દ્રપુત્ર! તમોએ મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ધૃત્ત પ્રકટ કરી છે, તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રદ્ધ અત્યંત કાળમા કરશે તમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો, કારણ કે તમોએ શત્રુનો નિઝલ કરવામા સુગ્રીવની આગળ વર્ષાઋતુ વીત્યા પછીના સમયનો સંકેત કર્યો છે ૬૬

ઈતિ શ્રીવા મહાકવિનિર્માણે આદિકવ્ય શ્રી રામાયણ કિષ્કિન્ધાકાંડા રત્નમે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

રામચંદ્રના કાય માટે સુગ્રીવનું વિરમરણ અને હંતુમાને આપેલી ચેતવણી

સમીક્ષ્ય વમલ વ્યોમ ગતિવિદ્યદ્બલાહકમ ।

સારસાકુલસપ્તુ રમ્યજ્યોત્સ્નાનુલેપનમ્ ॥ ૧ ॥

દિવસો વીતતા વર્ષાઋતુ સમાપ્ત થઈ અને શરદઋતુ પ્રાપ્ત થઈ, વાદળાઓ અને વીજળીઓ ના આવ્યા જવાથી આકાશ નિર્મળ થયું જ્યાં ત્યાં સારસપક્ષીઓ શબ્દ કરવા લાગ્યા અને રાત્રિમા રમણીય આદનીરૂપી ચંદ્રન વડે આકાશ લેપાઈ ગયું ૧ વર્ષાઋતુ વીતી ગઈ અને શરદઋતુના દિવસે શરૂ થયા, તોપણ કિષ્કિન્ધાની રાજ્યસમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ તો ધર્મ તથા અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવામા મદદ થઈને માત્ર અસત્યુપગ્રેષ્ઠો સેવેલા કામનું જ સેવન કરી રહ્યો હતો તેનું ચિત્ત કામભોગને યોગ્ય એકાત ધ્યજનમા જ આસન્ન થયું હતું ૨ પોત ના શત્રુ વાલીના વધ થવારૂપ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાથી અને પોતાને કિષ્કિન્ધાનું આશુ રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તે સુગ્રીવ નિરંતર સ્ત્રીઓને વિષે / આસક્ત રહેતો હતો પોતાની પ્રિય સ્ત્રી

+ નદીના તટની લેખડો ભીની થઈને પડે છે તેથી જામ ઉગેલા કરી છે

રૂમાને તથા અત્યંત ઇષ્ટ એવી તારાને પ્રાપ્ત થવાથી તે પોતાના સર્વ ઇચ્છિત મનોરથોને સિદ્ધ થયેલા માનતો હતો અને નિશ્ચિંત થઈ, ઇંદ્ર જેમ ગંધર્વાઓ અને અપ્સરાઓની સાથે કીડા કરે, તેમ રાત્રિ-દિવસ તેઓની સાથે વિહાર કરતો હતો. તેણે સંપૂર્ણ રાજ્યકાર્યભાર મંત્રીઓને સોંપી દીધો હતો અને તેઓ શું કરે છે તે વિષે તે કદી પણ દષ્ટિ કરતો ન હતો.^{૩-૫} મંત્રીઓ શ્રદ્ધ હોવાથી રાજ્યપાલન કરવા સંખંધી સુગ્રીવનો સંદેહ ગળી ગયો હતો. વાનરાધિપતિ સુગ્રીવને યથેચ્છાચરણી તથા કામાસક્ત બની રહેલો જોઈને અર્ધશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનાર તથા વિશેષ કરી કાળધર્મને અને વાક્યોના મર્મને સમજનારો મારુતસુત હનુમાન કે જેણે કર્તવ્યનો નિશ્ચય સારી રીતે જાણ્યો હતો, તેણે સુગ્રીવની પાસે આવી મનને આનંદ આપે એવા તથા મત્ય હેતુવાળાં અનેક પ્રકારનાં વાક્યો વડે તેને પ્રસન્ન કરી સત્ય, સામ, ધર્મ, અર્થ તથા નીતિયુક્ત, હિતરૂપ, રુચિકર, પ્રીતિપૂર્ણ, વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય અને દૃઢ નિશ્ચયયુક્ત વચનો કહેવા માંડ્યાં :

‘હે વાનરેન્દ્ર! તને ઇચ્છિત રાજ્ય તથા યશ પ્રાપ્ત થયાં છે અને તારા કુળની સમૃદ્ધિ પણ વૃદ્ધિ પામી છે. હવે માત્ર મિત્રોનાં કાર્યો કરી તારે મિત્રસંગ્રહ કરવો જ બાકી રહેલો છે, અથવા ઉપકાર કરનાર મિત્રને પ્રત્યુપકાર કરી તારે તેની સાથેની મંત્રીને સાચવવી એટલું જ કાર્ય કરવું બાકી છે. માટે તું હવે મિત્રોના બાકી રહેલાં કાર્ય કરવાને તપ્પર થા. પ્રત્યુપકાર કરવાના સમયને જાણનારો પુરુષ જે નિરંતર પોતાના મિત્રોનું હિત કરવામાં લાગ્યો રહે છે, તે તેનાં રાજ્ય, કીર્તિ તેમ જ પ્રતાપની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થયા કરે છે. હે રાજન્! કોશ,^{*} દંડ,⁺ મિત્ર અને આત્મા,⁺ એ ચારે વસ્તુઓ જે રાજાને સ્વાધીન હોય છે, તે રાજા મહાન રાજ્યવૈભવ લોગવે છે.^{૬-૧૧} સદાયચરણપત્ર તથા સન્માર્ગે

ચાલનારા તારે પોતાના મિત્રને માટે કરેલો પ્રતિજ્ઞાને યથાર્થ રીતે પાળવી જોઈએ. જે પુરુષ પોતાનાં કાર્યોને મૂકીને અત્યંત ઉત્સાહભરે ઉતાવળે મિત્રના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેને મોટો અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨,૧૩} તેમ જ જે પુરુષ સમયવીતી જવા પછી મિત્રનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે, જોકે પાછળથી મોટો અર્થ સિદ્ધ કરે તોપણ, મિત્રવના ધર્મને યોગ્ય રહેતો નથી.^{૧૪} હે શત્રુદમન! હવે આપણા મિત્ર રામ ચંદ્રની સ્ત્રી સીતાની શોધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, તે વહી જાય નહિ તે પહેલાં આપણું તે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.^{૧૫} હે રાજન્! મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર જોકે પોતાના કાર્ય માટે ઉતાવળા છે, તોપણ પોતે સમયને જાણનાર હોવાથી સીતાની શોધ કરવાનો સમય વહી જશે તે છતાં પણ કશું કહેશે નહિ; કેમ કે હાલમાં તેઓ તારે આધીન હોવાથી તારા અભિપ્રાયને અનુસરી શાંત રહ્યા છે. અમિત પ્રભાવવાળા તથા અપ્રતિમ શુભવાળા એ રામચંદ્ર તારા કુળની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને લાંબા સમયના બંધુભાવને પ્રાપ્ત થયા છે. તેમના કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ પણ તેવો જ શુભવાન છે.^{૧૬,૧૭} હે હરીશ્વર! એ રામચંદ્ર પ્રથમ તારાં કાર્ય કયું છે? માટે હવે તેમનું કાર્ય કરવામાં તું વિલંબ કરીશ નહિ. હે રાજન્! ઉતાવળે તારે આધીન રહેલા બળવાન વાનરોને સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપ.^{૧૮} હે સુગ્રીવ! રામચંદ્ર પોતાનું કાર્ય કરવા માટે તને કહે તે પહેલાં જ તું તેમના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશ, તો પછી તેમાં કદાચ વધુ કાળ વ્યતીત થશે, છતાં પણ તને કશો દોષ રહેશે નહિ; પરંતુ તેમના કહ્યા પછી કાર્ય કરવા થી તો તું અવશ્ય કાલાતિકમના દોષને પાત્ર થઈશ.^{૧૯} હે વાનરેન્દ્ર! જેણે તારાં કાર્ય ન કયું હોય એવા મનુષ્યનું કાર્ય કરવાને પણ તું પ્રવર્તે છે, તો પછી તારો ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનો પ્રત્યુપકાર કરવામાં તું પોતાના રાજ્ય તથા પ્રાણને ગુમાવીને પણ પ્રવર્તે એમાં શું

કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે ૫૪ વળી સઘળા ગૃહકૃત્યોથી પરવારીને તથા વર્ષાઋતુમાં ઉપયોગી સર્વ સાહિત્યનો સચય કરીને કોશલદેશાધિપતિ મહાત્મા ભરતે અપાઢી પૂજિમાથી આરભી અવશ્ય કાર્થક વિશેષ મતોનો આરભ કર્યો હશે ૫૫ મને ઘેર ગયેલો ભેઈને જેમ અયોધ્યાવાસી-જનોનો હર્ષ વૃદ્ધિ પામે, તેમ આ વર્ષાઋતુના દિવસોમાં જળથી પૂર્ણ થયેલો સરયુ નદીનો વેગ નિશ્ચય વૃદ્ધિ પામ્યો હશે ૫૬ હે લક્ષ્મણ! અત્યંત રળિયા-મણી વર્ષાઋતુના સમયમાં ઉત્તમ રાજ્યાસન પર વિરાટેલો સુગ્રીવ કે જેણે પોતાના શત્રુ વાલીને જીત્યો છે તથા પત્ની કુમારે પ્રાપ્ત કરી છે, તે શ્રદ્ધ સુખ ભોગવે છે, પરંતુ હું તો મહાન રાજ્યથી શ્રદ્ધ થયેલો તથા સ્ત્રીવિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી લીના થયેલા નદીના કિનારાની પેઠે ખેદ પામું છું ૫૭, ૫૮ અરે, આ વર્ષાઋતુના દિવસો અત્યંત દુર્ગમ હોવાથી દિવસે દિવસે મારો શોક વધતો જાય છે તથા મોટો શત્રુ રાવણ જીતી ન શકાય એવો મને લાગે છે ૫૯ આ વર્ષાઋતુને વિષે યાત્રા કરવી અયોગ્ય સમજીને તથા માર્ગોને અતિ દુર્ગમ થયેલા ભેઈને અતિ નઝરતાવાળા સુગ્રીવને સીતાની શોધ કરવા સારા મેં કઈ પણ કહ્યું નથી અને વળી મારું કાર્ય અત્યંત સમયે તથા અત્યંત યત્ન થઈ શકે એવું નથી એટલે હું હંમણા તે સખધી સુગ્રીવને કશું પણ જહેવા ઈચ્છતો નથી, કેમ કે ઘણા કાળ સુધી સ્ત્રીવિયોગનું કષ્ટ ભોગવીને તે હંમણા જ સ્ત્રીસમાગમના સુખને પ્રાપ્ત થયો છે મહાત્મા સુગ્રીવ સારી રીતે વિશ્રાંતિ લઈને મારું કાર્ય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો અવશ્ય મારા ઉપકારનું અમરણ કરશે જ હે ઉત્તમ લક્ષ્મણવાળા સૌમિત્ર! એ સુગ્રીવની તથા નદીઓની પ્રસન્નતાને ઈચ્છતો તેણે કહેલા સમયની વાટ ભેઈશ ૬૦-૬૩ જે શરવીર હોય છે, તે કોઈ એ કરેલા ઉપકારને પ્રત્યુપકાર કર્યા વિના રહેતો નથી જે અદ્વૃત્ત હોય છે, તે ઉપ

કારનો પ્રત્યુપકાર ન કરવાથી પરાક્રમી પુરુષોના મનને હણે છે, અર્થાત્ પ્રત્યુપકાર નહિ કરવાથી ઉપકાર કરનારની પ્રીતિ તેના પરથી ઓછી થાય છે ૬૪

પવિત્ર દુર્ગમવાળા રામચંદ્રના ઉપયુક્ત વચનોને અતિ યોગ્ય સમજી તથા તેને માન્ય કરી મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનને દર્શાવતા હાથ ભેટીને કહ્યું ૬૫ 'હે નરેન્દ્રપુત્ર! તમોએ મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઈચ્છા પ્રકટ કરી છે, તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રદ્ધ અત્યંત કાળમાં કરશે તમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો, કારણ કે તમોએ શત્રુનો નિવૃત્ત કરવામાં સુગ્રીવની આગળ વર્ષાઋતુ વીત્યા પછીના સમયનો સંકેત કર્યો છે ૬૬

ઈતિ શ્રીવા મીકિ મહાભૂમિપ્રભૂત આદિત્ય ચ શ્રીર ભયજન્ય કિષ્કિન્ધાકાંડા રતમે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

રામચંદ્રના કાય માટે સુગ્રીવનું વિશ્વમરણ અને હનુમાને આપેલી ચેતવણી

સમીક્ષ્ય વમલ ધ્યોમ ગતિવિધદ્વલાહકમ્ ।
સારસાહુલસયુદ રમ્યજ્યોસ્તાનુલેપનમ્ ॥ ૧ ॥

દિવસો વીતતા વર્ષાઋતુ સમાપ્ત થઈ અને શરદઋતુ પ્રાપ્ત થઈ, વાદળાઓ અને વીંજળીઓ ના ચાલ્યા જવાથી આકાશ નિર્મળ થયું જ્યાં ત્યાં સારસપક્ષીઓ શબ્દ કરવા લાગ્યા અને રાત્રિમાં રમણીય ચાંદનીરૂપી ચંદન વડે આકાશ લેપાઈ ગયું ૧ વર્ષાઋતુ વીતી ગઈ અને શરદઋતુના દિવસો શરૂ થયા, તોપણ કિષ્કિન્ધાની રાજ્યસમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ તો ધર્મ તથા અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ થઈને માત્ર અસત્યુપયોગે સેવેલા કામનું જ સેવન કરી રહ્યો હતો તેનું ચિત્ત કામભોગને યોગ્ય એકાત ધ્યજનમાં જ આસક્ત થયું હતું ૨ પોત ના શત્રુ વાલીને વધ થવારૂપ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાથી અને પોતાને કિષ્કિન્ધાનું આશુ રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તે સુગ્રીવ નિરંતર સ્ત્રીઓને વિષે જ આસક્ત રહેતો હતો પોતાની પ્રિય સ્ત્રી

શકીશ ?' એ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વાર વાર ચિંતા કરવા લાગ્યા એક દિવસે દશરથનંદન રઘુવીર માલ્યવાન પર્વતની સુવર્ણ સરખી ધાતુ વેં મુશોભિત જણાતી એક રમ્ય શિલા પર બેઠા હતા, તેવામાં મેઘરહિત નિર્મળ આકાશમાં બિડતા સારસપક્ષીઓના શબ્દો સાંભળી તથા ધીલ પછુ કેટલાએક શરદઋતુના ચિહ્નો જોઈને તેમને પોતાની પ્રાણપ્રિયા જનકનંદિની સાભરી આવ્યા, એથી અતિ પોહિત થઈને દીન વાણી વડે તેઓ વિવાપ કરવા લાગ્યા

‘અરે, સારસપક્ષીના શબ્દ સરખા સ્વર વાળી જે વહેલી પૂવે આશ્રમને વિષે સારસપક્ષી એણે એકળીજીને બોલાવવા માટે કરેલા શબ્દો સાંભળીને જેવી હર્ષિત થતી હતી, તેવી શું તે આજે પણ હર્ષિત થતી હશે ?’ અરે એ બાળા જનકનંદિની સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળા અને પ્રકુલિત પુષ્પોવાળા આસનવૃક્ષોનું સૌંદર્ય જોઈને મારો વિયોગ કેમ સહન કરી શકશે ?’ અરે એ સવા યમુદર સીતા પૂવે કલહ સેના મધુરા નાદ સાંભળીને જાગૃત થતી હતી તે આજે મારા વિના શું કરતી હશે ?’ અરે આ મંજેડે દરનાર, ચક્રવાક પક્ષીઓના મધુર શબ્દ સાંભળવાથી એ કમળ સમાન વિશાળ નેત્રોવાળી મારી પ્રિયાની કેવી દશા થતી હશે ? અરે હરિણના બાળકના નેત્ર સરખા નેત્રવાળી એ જાનની વિનાનો હુ હાલમાં અનેક સરોવરો નદીઓ વાવે વેના તથા ઉપવનોમાં વિચરુ છું, પરંતુ કયાય મુજ પામતે નથી ૧૦૧૧ મારા વિયોગ થવાને લીધે તથા પોતાની અતિમુકમારતાને લીધે મારી પ્રિયા પોતાને પણ શરદઋતુના ગુણોથી પ્રવૃત્ત થયેલો કામ અત્યંત પીડા ઢરી રહ્યો હશે ૧૧૨

જેમ આતંક પક્ષી વરસાદના જળ માટે વિલાપ કરે તેમ દશરથનંદન રઘુવીર એ પ્રમાણે પોતાને અર્થે વિલાપ કરી રહ્યા હતા ૧૩ એવામાં વનદેવ લાવવા માટે રમ્ય પર્વત શિખરો ૧ વિચરી વનદેવ લઈ પાછા વળેલા લાનીવાન લક્ષ્મણે પોતાના મોટા ભાઈ રઘુવીરને

ચિંતાચરત દીઠા એકાત મ્થળને વિષે હું સહ, ચિંતાવશ થયેલા તથા સજા વિનાના થયેલા પોતાના બેધ જાણુને જોતા જ અતિશય ખેદ થવાને લીધે દીન બની ગયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ એનાએક તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યા ‘હે આર્થ ! આપી રીતે તમે તમારા પોતાના પૌત્રપણનો પરાલવ કરનારા કામને વશ થઈને કયુ પ્રયોજન મિલક કુચી શકો ? અરે, આમ શોકને વશ થવાથી તો ઊંચી તમારા ચિત્તની ચિંતરતા ના થાય છે ! હે આય બહુ ! શું કર્મયોગના આશ્રયથી તમારા સર્વ હું જ તથા શોક નિવૃત્ત થાય તેમ નથી ? ૧૧૪, ૧૫ હે ભાઈ ! હવે તમે સૌચ ન્તાનાદિ ક્રિયા કરી તમારા પોતાના મનને પ્રસન્ન રાખો અને નિરંતર સમાધિયોગમાં આસક્ત રહો, તેમ જ આવનરહિત થઈને પોતાના સહાયસામર્યાદિ પૌત્રપણની વૃદ્ધિ થાય એવા કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાઓ ૧૬, ૧૭ હે માનવવંશ નાથ ! એ તો તમે નિઃશ્ચ માનજો, તમારા સરખા પતિની જો વહેલી ધીલની કદી પાપુ છુરથી શકામ એમ નથી હે શરવીર રાઘવ ! આ જગતમાં એજે કયો પુરુષ છે કે પ્રજવલિત અગ્નિ ગિળાને બેઠણ કરીને કંઠ ન થાય ?’

દંડનિઃશ્ચવાળા અને સત્ય અર્થવાળા ગુણ લક્ષણુસ પત્ર લક્ષ્મણ વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર તેને પામ ધર્મ અર્થ તથા નીતિયુક્ત તેમ જ રચિકર અને હિતરૂપ વચનો કહેવા લાગ્યા ૧૮, ૧૯ ‘હે તાત ! તારુ કહેવું યથાર્થ છે યુદ્ધિમાન પુરુષે તારા કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાન યોગ તથા કર્મયોગનું અનુદાન કરવું જોઈએ, પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર પોતાના અચિત વૃદ્ધિ પામેલા પૌત્રપણના ક્ષણ જ અચિત કરવું યોગ્ય નથી’

જેમ કુદી થોડીક વાર શાત રહી કમળ પર સમાન નેત્રવાળા જાનનીનું મુન અમરણ થઈ આવતા મહાત્મા રામચંદ્ર મુકોતા મુખે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા ૨૦, ૨૧ ‘હે લક્ષ્મણ ! પૃથ્વી

આશ્રય !^{૧૦} હે વાનર અને રીંછોના અધિપતિ !
અત્યંત પરાક્રમી એવો તું રામચંદ્રનું કાર્ય પાર
પાડવાને શક્તિમાન છે, છતાં એમની આજ્ઞાની
વાટ જોઈ એમનું કાર્ય શા માટે અટકાવે છે ?
હે મુગ્ધીવ ! નેકે એ દશરથનંદન રામચંદ્ર
પોતાના બાણો વડે સમગ્ર દેવતાઓ, અસુરો
અને નાગલો, વગેરેને વશ કરવા સમર્થ છે,
તોપણ તે કંઈ પ્રતિજ્ઞા સત્ય છે કે અસત્ય છે
તેની પરીક્ષા કરવા માત્ર જ તે તારી મહાયાની
વાટ જોઈ રહ્યા છે. ^{૧૧} હે કચિવર ! નિર
પરાધી વાલીને હણવાનું કાર્ય થયું જ અયોગ્ય
હતું, તોપણ મહાત્મા રાઘવે તેની તથા પોતાના
પ્રાપુની ડશી પણ શકા રાખ્યા વિના તારું
મોઢું પ્રિય ડ્યું છે, માટે આપણે તેમની પ્રિયા
વદેહીની શોધ આખી પૃથ્વી તથા આકાશને
વિષે પણ કરવી જોઈએ ^{૧૨} હે મુગ્ધીવ ! યુદ્ધને
વિષે મજાગણો સહિત દેવતાઓ, દાનવો,
ગધવો, યક્ષો તથા અસુરો પણ એ મહાસમર્થ
રઘુવીરને ભય પમાડવા સમર્થ નથી તો પછી
રાક્ષસો તેમને શું કરી શકે એમ છે ? ^{૧૩} હે
પિંગેશ ! એવા શક્તિમાન તથા તારા પર
પ્રથમથી જ ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનું તારે સર્વ
પ્રકારે પ્રિય કરવું યોગ્ય છે. ^{૧૪} હે કપીધર ! તારી
આજ્ઞા થવાથી પોતાળ, પૃથ્વી, જળ તથા
આકાશ વગેરે અગમ્ય સ્થળમાં જવાને પણ
અમારામાના કોઈ પણ વાનરની ગતિ અટકે
એમ નથી હે નિખાપ ! તારા આધીનમાં
કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે એવા કરોડો
વાનરો છે, તેઓમાને કોણ કંયુ કાર્ય કરે
એ માટે તું સત્વર આજ્ઞા આપ. ^{૧૫}

સમયને અનુસરી બોલાયેલાં મહાત્મા હનુ
માનના વચન સાલળી, અત્યંત પરાક્રમી અને
ભુદિમાન સુગ્રીવે એ પ્રમાણે કરવાને તે જ સમયે
દૃઢ નિશ્ચય ડ્યો અને નિરતર પ્રયત્નશીલ રહેનારા
પોતાના સચિવ નીલ વાનરને પોતાની પાસે
બોલાવી, સર્વ દિશાઓમાના વાનરસૈન્યને એકત્ર
કરવાની આજ્ઞા આપતા કહ્યું ^{૨૦, ૨૧}

‘ હે નીલ ! મારી મર્વ સેના પોતપોતાના
યુધપાલો તથા મેનાધીગો મહિત નિર્વિલ એ
અગ્રીયા એકત્રિત થાય તેમ તું કર. ^{૨૦} વળી જે
વાનરો દૂર દિશાઓ પ્રત્યે અતિ ઉતાવળી ગતિથી
જઈ પહોંચે એવા તથા અતિ ઉચ્ચગતીસ હોય
તેવાઓને તું મારી આજ્ઞાથી સત્વર તેડાવ. સઘળી
સેના એકઠી થયા પછી તારે તેની ગણતરી વગેરે
જે કાર્ય કાર્ય કરવાનું હોય તે કરજો. હે નીલ !
આજથી આરંભી પંદર રાત્રિની અંદર જે વાનર
અહીં આવી નહિ પહોંચે, તેને નિઃશ દેહ
પ્રાણાતકંટ દેવામાં આવશે ^{૨૧, ૨૨} આ મારી
નિશ્ચયયુક્ત દૃઢ આજ્ઞાને માન્ય કરી તું અગદને
માથે લગને બા અને બાણવાન જેવા વૃદ્ધોને
પણ અતિ સન્માનપૂર્વક તેડી લાવ ’ એ પ્રમાણે
વ્યવસ્થા ડગીને, ઉચ્ચ પરાક્રમી વાનરોના રાજ
સુગ્રીવે પોતાના અંત પુરમાં પ્રવેશ કર્યો ^{૨૩}
હતે શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૬ થી ૩૭ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

માયવાન પર્વત પર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ

—સીતાવિરહ-ગરહસ્તનું વળું ન

ગૃહ પ્રવેષે સુગ્રીવે ત્રિમુક્તે ગગને વ્રત ।

વર્ગરાત્રે સ્થિતા રામ કામશોકાભિર્વૃત ॥૧॥

મહાસમર્થ હનુમાનના ઉપદેશ વડે આવધ
શર્ધ કપીશ્વર સુગ્રીવે વાનરોની મેતા એકઠી કરા
વવા માઠી એ વેળા શરદઋતુ પ્રવૃત્ત થવાને લીધે
આકાશ મેઘરહિત અને સ્વચ્છ થયું અને નિર્મળ
ચંદ્રમંડળની રમણીય જ્યોત્સ્નાકૃપી ચંદન વડે
લિપ્ત બન્યું. આ સમયે માલ્યવાન પર્વત પર
રહેલા કામ તથા શોકથી ખોડાતા શ્રીમાન રામ
ચંદ્ર સમય નીતી જવા છતાં પણ સુગ્રીવને કામા
સક્ત થયેલો જોઈને તથા નાશ પામ્યા સરખી
વેદેહીનો વિચાર કરીને અત્યંત ડગને લીધે
મૂંઝાઈત સરખા થઈ ગયા. ^{૧-૩} પુનઃ એ, યુદ્ધ
તંમા જ સચેત થઈ મહાભુદિમાન રામચંદ્ર
‘ અરેરે, સીતા જીવતી હશે કે નહિ ? અરે, તે
જીવતી હશે તોપણ હે તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી

દેવીને જળ વડે તૃપ્ત કરીને તથા નાના પ્રકારના તૃણધાન્યાદિ ઉત્પત્ત કરીને ઇદ્ર હવે પોતાનું કામ પરવારી રતો છે.^{૨૨} હે રાજપુત્ર! મોટા અને ગંભીર ગળદવાળા તથા પર્વતો અને વૃક્ષોની પામે ગાત કરનારા મેધો જળ વરમાવીને હવે શાત થયા છે શ્યામ કમગદળ મમાન કાતિવાળા એ મેધો દશે દિગ્ગાઓને શ્યામવર્ણા કરી મહરહિત થયેલા હસ્તિઓની પેઠે શાત થયા છે. હે સૌમ્ય! જો તો ખરે, જળખિંદુયુક્ત અને કુટજ તથા અર્જુનવૃક્ષના પુષ્પોની મુગ ધવાળા વૃદ્ધિ સંબધી મહાવેગવાન વાયુઓ ચોતરફ ફરી વળીને હવે શાત થઈ ગયા છે.^{૨૩-૨૪} હે નિષ્પાપ લક્ષ્મણ! મેધોની ગર્જના, હાથીઓના ચિત્કાર, મયૂરોના ગેહકા તથા અરણ્યોનો ખળભળાટ એ સઘળું હવે એકાએક શાત થઈ ગયું છે.^{૨૫} મેઘ વરસવાને લીધે નિર્મળ થયેલા અને વિચિત્ર ગિજખેરાવાળા પર્વતો ખો સદ્રના કિરોળી લેપાયા હોય એવા શોભી રહ્યા છે.^{૨૬} હે સૌમિત્રિ! સપ્તપર્ણ વૃક્ષોની શાખાઓ, નક્ષત્રો સહિત સૂર્યચંદ્રની પ્રભા અને મહમત્ત હાથીઓની લીલા, એ ત્રણેને વિષે પોતાની શોભા વહેચી નાખીને શરદઋતુ પ્રવૃત્ત થઈ છે.^{૨૭} હે લક્ષ્મણ! જો ને, હાલમા અનેક પદાર્થોમા રહેલી વિચિત્ર શોભાવાળી આ શરદઋતુની લક્ષ્મી સૂર્યો દ્યયથી વિકસેલા કમળોના સમૃદ્ધમા અધિક શોભે છે!^{૨૮} વગી પવનને અતુસરનારે આ શરદકાળ કે જે સપ્તપર્ણ વૃક્ષોના પુષ્પોના મુગ ધથી તથા ભમરસમૃદ્ધોના શુભરવથી ભરપૂર છે, તે મહમત્ત હસ્તિઓના ગર્જને દૂર કરતો સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો છે હે ભાઈ! તું જો તો ખરે, સુદર અને વિશાળ પાષોવાળા, કમળપરાગથી વ્યાપ્ત દેહવાળા, નિરતર કામાસક્ત રહેતારા અને માનગરોવરથી નીકળી મહાનદીઓના રમણીય તટ પર આવી ચડેલા આ ચક્રવાક પક્ષીઓની સાથે હસો કેવી કોડા કરી રહ્યા છે!^{૩૦,૩૧} હે

* એકે હસ અને ચક્રવાક પરસ્પર પેરી છે, તોપણ શરદઋતુ પ્રભાને લીધે પોતાનું વેર બુદ્ધિને સાથે મળી ક્રીડા કરે છે.

—તમામર્જીય

સૌમિત્રિ! મહત્તી પ્રીત બનેલા હસ્તિઓ, ગર્વિષ્ઠ વૃષભોના ટોળાઓ અને નિર્મળ જળવાળી નદીઓ, એ વગેરેમા તે શરદઋતુની શોભા અનેક પ્રકારે વહેંચાયેલી જણાય છે.^{૩૨} આકાશને મેઘમંડળથી મુગ્ધ થયેલું જોઈને આનંદ-રહિત થવાને લીધે પોતાની પ્રિયામા આગ્રહિત રહિત થયેલા તથા જેઓએ પોતાના ચંદ્રિકામુગ્ધ પિત્રોદ્દીપી આભૂષાંજીને ત્યાગ કર્યો છે એવ શોભા વિનાના મોરલાઓ વનોને વિષે હવે ધ્યાનમગ્ન થવા લાગ્યા છે.^{૩૩} આ ઋતુને વિષે મન તથા નેત્રને આનંદ ઉપલબ્ધ એવા અને મુવળુ મરખા ગૌવર્ણાં અસ્ર ખ્યાત પ્રિયકૃદ્દશો કે જેની મોટી મોટી શાખાઓ પુષ્પોના ભારથી લચી રહી છે તેને લીધે મધળા વનો દેહીપ્રમાન ધર્ષરહ્યા છે.^{૩૪} કમળયુગ પરોવના તથા વનો ને વિષે પ્રીતિવાળા અને પોતાની હસ્તિનીઓ ની માથે કામભોગ સંબધી ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા મદોન્મત્ત શ્રદ્ધ હસ્તિઓની ગતિ પણ આજે મહ પડેલી જણાય છે. હે સૌમ્ય! આ શરદઋતુને વિષે આકાશ ચગકતી તરવાર જેવું નિર્મળ બની ગયું છે, નદીઓના જળનો પ્રવાહ કૃશ થઈ ગયો છે, કંહાર પુષ્પોથી મુગ ધયુક્ત શીતમ વાયુ વાય છે અને અધકારથી મુક્ત થયેલી દિગ્ગાઓ પ્રકાગયુક્ત થઈ છે.^{૩૫,૩૬} હે લક્ષ્મણ! સૂર્યના તાપને લીધે પૃથ્વી પરનો સઘળો કાદવ સુકાઈ ગયો છે જ્યાંલા ઘાટી રજ જીડવા લાગી છે અને પરસ્પર વેરવાળા રાજાઓને ઉદ્ધોગ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે શરદઋતુને લીધે જેના રૂપ અને શોભામા વધારે થયો છે એવા રજ્જીયેલા ગરીરવાળા અને પરસ્પર યુદ્ધ કરવાના લોભવાળા મદમત્ત વૃષભો ગાયોના સમૃદ્ધોની વચ્ચે બરાડી રહ્યા છે આ શરદઋતુને વિષે કામી થયેલા અને પોતાના પતિ પર તીવ્ર પ્રીતિવાળી કુલોને હસ્તિની વનમા વિચરતા પોતાના મદોન્મત્ત સ્વામીની પૂઠે પૂઠે મહ ગતિથી ધ્યાં કરે છે હે લક્ષ્મણ! પોતાના દેહને શોભાવનાર ચંદ્રિકાયુક્ત પિત્રોને ત્યાગ

કરી મયૂરો નદીના કિનારા પર જાય છે; પરંતુ ત્યાં આગળ પણ મેઘગર્જના સાંભળવામાં નહિ આવવાથી ઉદ્વિગ્નચિત્ત થઈ તેઓ જાણે સારસ-પક્ષીઓથી તિરસ્કાર પામ્યા હોય એમ દીનપણે પાછા વળે છે।^{૩૭-૪૦} મહ અરવાથી ઉન્મત્ત બનેલા મોટા હસ્તીઓ પોતાના ભયંકર શબ્દો વડે વનમાંના કારંડવ તથા ચક્રવાકાદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવે છે અને પ્રકુલ્લિત કમળોની શોભાવાળાં સરોવરોમાંનાં જળને વારંવાર ડહોળી નાખીને તેનું પાન કરે છે.^{૪૧} હે સૌમિત્ર! જેના રેતાળ કિનારા પર ગાયોના ઘણાં જિભાં રહ્યા છે તથા સારસપક્ષીઓ નાદ કરી રહ્યાં છે, એવી કાદવ વિનાની નદીઓનાં નિર્મળ જળને વિષે હર્ષિત થયેલા હંસો જળકીડા કરવા માટે આવીને પડે છે.^{૪૨} હે સૌમ્ય! વર્ષાઋતુ વ્યતીત થઈ જવાને લીધે હાલમાં નદીઓના, અરણ્યોના, મેઘોના, વૃદ્ધ પામેલા મહાવાયુના, મયૂરોના અને દેડકાઓના શબ્દો બંધ પડી ગયા છે.^{૪૩} વર્ષાઋતુમાં પહેલવહેલા મેઘમંડળનો ઉદય થતા જ છુપાઈ ગયેલા, પોતાના દેહને નિર્વાહ નહિ કરી શકવાથી મરણ તુલ્ય થયેલા અને ઘણા સમય સુધી રાક્ષસોમાં જ રહેવાથી ક્રુધા વડે પીડાતા રંગેરંગી મહાઝેરી સર્પો હવે પોતપોતાના રાક્ષસોમાંથી બહાર નીકળે છે.^{૪૪} અહો! જેમ પ્રીતિવાળી કેઈ કામી સ્ત્રી પોતાના ઇચ્છિત પતિના હસ્તસ્પર્શના સુખથી પોતાનાં નેત્રોને અર્ધાં ઉઘાડી અનુરાગને લીધે પોતે જ વસ્ત્રો ત્યાગ કરે છે, તેમ આ રક્ત-વર્ણી સંધ્યા શોભાયમાન ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી હર્ષિત થઈ, તારાઓને પ્રકાશિત કરી સ્વયમેવ આકાશનો ત્યાગ કરે છે!^{૪૫} હે લક્ષ્મણ! ઉદય પામેલા ચંદ્રરૂપી સુદર મુખવાળી, તારાઓરૂપી પ્રકુલ્લિત નેત્રવાળી અને ચાંદનીરૂપી સાદીને યોદ્ધાતરી આ શરદઋતુની રાત્રિ સ્વેત વસ્ત્રને ધારણ કરનારી સ્ત્રી જેવી દેખાય છે.^{૪૬, ૪૭}

* કામુકી સ્ત્રીના વૃત્તાંતનું સંધ્યામાં આરોપણ કરવાથી બહી સમાચોક્તિ અલંકાર થાય છે.

અહો! પાકેલી શાળનાં કણસલાંતું ભક્ષણ કરીને અત્યંત હર્ષિત થયેલી તથા વાયુએ કંપાવેલી માળા સરખી દેખાતી સારસ પક્ષીઓની લાંબી હાર શીઘ્ર વેગથી આકાશમાં ભડી રહી છે!^{૪૮} હે ભાઈ! આ સામે જણાતા મોટા ધરામાંનું નિર્મળ જળ કે જેમાં એક હંસ નિશ્ચિંતપણે તરતો સૂતો છે તથા જેના ઉપર કુમુદપુષ્પો છવાઈ રહ્યાં છે, તે જળ રાત્રિને વિષે તારાગણોથી છવાયેલા અને પૂર્ણચંદ્રથી પ્રકાશી રહેલા વાદળ વિનાના નિર્મળ આકાશ સરખું શોભે છે!^{૪૯} આ ઋતુને વિષે પોતાના કિનારા પર છૂટક છૂટક ખેડેલા હંસોરૂપી મેખલાવાળી અને પ્રકુલ્લિત રંગેરંગી કમળોની માળાને ધરનારી મોટી વાપિકાઓ સોળે શણગાર સજેલી શ્રદ્ધ સ્ત્રીઓ સમાન શોભી રહી છે.^{૫૦} હે લક્ષ્મણ! પ્રાતઃકાળના સમયમાં વાયુના વેગને લીધે પોલા વાંસડાઓનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતા શબ્દોરૂપી શરણાઈઓના સૂરથી મિશ્રિત થયેલા પર્વતોની શુદ્ધાઓના તથા વનના વૃષભોના નાદ પરસ્પર મળીને જાણે એકબીજાને વૃદ્ધ પમાડતો ન હોય એમ લાગે છે!^{૫૧} આ શરદઋતુને વિષે નવેનવાં જિભેલાં, મંદ મંદ વાતા વાયુએ કંપાવેલાં, પ્રકુલ્લિત સ્વેત પુષ્પોવાળાં અને ધોવાઈ જવાને લીધે નિર્મળ થયેલાં રેશમી વસ્ત્ર સરખાં જણાતાં કાસડાનાં વૃક્ષોથી નદીના તટે અત્યંત શોભી રહ્યા છે.^{૫૨} અહો! વનને વિષે વિચરનારા અને પુષ્પરસનું પાન કરવામાં ચતુર એવા આ મહા-મત્ત બ્રમરો કે જેઓ કમળ તથા ત્રિયંકવૃક્ષનાં પુષ્પોના પરાગથી ગૌરવણું બનેલા છે, તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત અત્યંત હર્ષિત થઈ સુગંધના લેભથી પવનની પાછળ પાછળ દોડ્યા કરે છે.^{૫૩} હે સૌમ્ય! પ્રકુલ્લિત પુષ્પોવાળું સરો-વરોમાંનું નિર્મળ જળ, કાંચપક્ષીઓના શબ્દોથી ભરેલાં અને પાકી ગયેલાં શાળકેત,^{૫૪} મંદ મંદ વાયુ તથા નિર્મળ ચંદ્ર, એ સર્વ વર્ષાકાળ વહી ગયો એવું બતાવે છે.^{૫૫} હે સૌમિત્ર! જેમ

* ડાંગરનાં ખેતર.

રાત્રિને વિષે પતિ સાથે સભોગ કરવાથી શિથિલ થયેલા અગવાળી ઓઝોની ગતિ પ્રાત કાળે મદ પડી જાય છે, તેમ મત્સ્યરૂપી મેખલા વાળી નદીઓરૂપી વહુઓની ગતિ પણ આ ઋતુ વિષે મદ પડી ગઈ છે ૫૪ હે ભાઈ! ચક્રવાક પક્ષીઓરૂપી પનરેખાવાળા, શેવાળરૂપી ગોરો ચનાવાળા અને ખીલેલા ડાસડારૂપી શ્વેત વસ્ત્રોથી આનંદિત થયેલા નદીઓના મુખ વહુવારો ઓના મુખ સરખા જણાય છે ૫૫ હે સૌમ્ય! પ્રકુલિત 'ખાણુ' અને 'મિચક' નામના વૃક્ષોથી વિચિત્ર જણાતા તથા મદમત ભ્રમરોએ ગળવી મૂકેલા વનોને વિષે આજકાલ પ્રય ડહનુષ્યવાળો ડામદેવ પોતાતુ ધનુષ્ય સજ્જ કરી, વિરહી જનોને ઠડ-પીડા આપવામા કર થઈ રહ્યો છે ૫૬ હે સૌમિત્રિ! જળને ધારણ કરનારા મેઘ ઉત્તમ વૃષ્ટિ વડે લોકોને સતુષ્ટ કરીને, જળા શયોને જળથી પરિપૂર્ણ બનાવીને તથા પૃથ્વીને ધનધાન્યાદિથી સપત્ર કરીને આકાશમા આવ્યા ગયા છે ૫૭ જેમ પતિના નવીન સમાગમ વખતે કુલીન સ્ત્રી લજ્જાને લીધે ધીમે ધીમે પોતાના જઘનસ્થળને દેખાડે છે તેમ આ શરદઋતુની નદીઓ પણ ધીમે ધીમે પોતાના તળેને છુલા કરી દર્શાવે છે ૫૮ હે સૌમ્ય! 'કુરર' નામના પક્ષીઓના નાદથી ભરેલા તથા ચક્રવાક પક્ષીઓના ગેળાથી વ્યાપ્ત નનર્મજ જળવાળા મરોવરો આ ઋતુને વિષે અત્યંત શોભે છે ૫૯ હે દશરથન દત્ત! ૫૨-૫૨ વેર ધરાવનારા અને એકબીજાને છતવાની ઇચ્છાવાળા પૃથ્વીપતિ નાભીઓને હવે શુદ્ધ સખધી ઉદ્યોગ પ્રવાનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે ૬૦ હે સૌમ્ય! આ શરદઋતુ રાભીઓને શત્રુ પર ચઢાઈ કરવાનો મુખ્ય કાળ છે, પરંતુ હજી તુમ્હી સુનોવ મારી પામે આવ્યો નથી તેમ જ તેણે તે સખધી ગઈ પણ ઉદ્યોગ આરબ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી ૬૧ હે ભાઈ! જો ને, આ પર્વતની તળેડીમા મિચક, મસપણું, કાચનાર, બપોરિમા અને શ્યામ વગેરે વૃક્ષો પ્રકુલિત પુષ્પયુગ્મ થયા

છે તથા નદીઓના તટો હસ, સારસ, ચક્રવાક અને કુરર વગેરે પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત થયા છે, અર્થાત સર્વ પ્રકારે શરદઋતુનું સામાન્ય જાતી રહ્યું છે તોપણ હે લક્ષ્મણ! મારા શોકનો અત જણાતો નથી અરેરે! સીતાના વિયોગ સખધી તાપથી બગી રહેલા મારા આ વર્ષા ઋતુના ચાર માસ તો સો વર્ષ સરખા ગયા છે! જેમ ચક્રવાકી પોતાના પતિ ચક્રવાકની પાછળ જાય, તેમ જે મારી પ્રિયા વૈદેહી વિપમ દડકારણ્યને પણ ઉલાવ નરણુ નાનીને મારી સાથે ચાલી આવી હતી, તેના વિયોગનો શોક મને કેમ પીડે નહિ ૬૨-૬૫ હે લક્ષ્મણ! હું કે જે સ્તીરહિત થવાને લીધે દુઃખપીડિત થયેલો તથા રાજ્યભ્રષ્ટ થઈને વનવાસમા આવેલો છું તેના પર વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ હજી પણ કૃપા કરતો નથી! હે ભાઈ! મને લાગે છે કે, એ દુરાસા સુગ્રીવ મને અનાથ, રાજ્યભ્રષ્ટ, રાષ્ટ્રે પરાભવ પમાડેલો, દીન, સ્ત્રીવિયોગી, કામાસક્ત તથા પોતાના શરણે આવેલો માનતો હશે અને એ કારણથી જ તે મારી અવગણના કરતો હશે! અરે, એ દુર્મતિ સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવા અર્થે પ્રથમ મારી આગળ સમયનો નિયત કરીને હવે પોતે કૃતાથ થવાથી પ્રાપ્ત થયેલા સમયને બહુતો નથી ૬૬-૬૮ મારે હે લક્ષ્મણ! તું મારી આજ્ઞાથી કિષ્કિંધાનગરીમા બા અને વિપયસુખમા આસપ્ત બનેલા એ વાનરાધિપતિ મૂર્ખ સુનોવને કહે ૭૦ હે સુનોવ! બળ અને વીર્યાદિથી સપત્ર અર્પી પુરુષ કે જેણે પોતાનો પ્રથમ ઉપકાર કર્યો હોય, તેની આગળ તેનું ઇચ્છિત કાર્ય કરી આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી સમય આવ્યે જે પુરુષ તે પ્રમાણે વર્તતો નથી, તે આ લોકને વિષે મહા અધમ જણાય છે પોતાના સુખથી બેલાયેલા સારા કિવા નરસા વચનનું જે પુરુષ યથાર્થ રીતે પાલન કરે છે, તે પુરુષ શૂરવીર તથા ઉત્તમ ગણાય છે ૭૧-૭૨ વગી જે પુરુષ મિત્ર પાસેથી પોતાતુ કાર્ય સાધી લઈને પછી સમય આવ્યે મિત્રનું કાર્ય કરવામા

તત્પર રહેતો નથી. તેને વિદ્વાન પુરુષો 'કૃતમ્' કહે છે અને એવા કૃતમ્ પુરુષનું મરણ થયા પછી તેના માંસને કૃતરાં વગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓ પણ ખાતાં નથી. ૭૩ હે લક્ષ્મણ! વળી તું તેને કહેજે કે, 'હે સુગ્રીવ! શું તું રામચંદ્રને જે ચેલા સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્યના વીજળીઓ સરખા લાયકર રૂપને સંગ્રામને વિષે એવા ઇચ્છે છે ૧૭૪ અથવા તો સંગ્રામને વિષે કંઈયુક્ત થઈને તેણે કરેલા ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના વજ્ર સરખા નાદને સાંભળવા ઇચ્છે છે?' (હવે લક્ષ્મણને ઉદ્દેશીને કહે છે :) 'હે વીર લક્ષ્મણ! આટલો સમય વહી જવા છતાં અને તારી સહાયયુક્ત મારા મોટા પરાક્રમને જાણ્યા છતાં પણ એ સુગ્રીવને મારા કાર્ય માટે કંઈ પણ કાળજી થતી નથી એ કેવું આશ્ચર્ય છે! ૧૭૫, ૧૭૬ હે પરપુરજન્ય*! આપણે સીતાની શોધ કરવા માટે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવની સાથે મત્રો કરી છે, પરંતુ તે પોતે કૃતાર્થ થયો છે, એટલે આપણું કાર્ય કરવાનો સમય આવ્યા છતાં પણ એ તરફ લક્ષ્ય આપતો નથી. અરે, વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી સીતાની શોધ કરવા માટે મારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને, હવે વર્ષાઋતુના આર માસ વીતી ગયા તોપણ વિહારસુખમાં લુપ્થ થયેલો સુગ્રીવ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું ત્મરણ કરતો નથી ૧૭૭, ૧૭૮ અરે, અમારો તથા સલાસદો સહિત એ સુગ્રીવ નિરંતર મધપાન કર્યા કરે છે, એ ડારણથી જ શોકને લીધે દીન થઈ ગયેલા આપણા ઉપર તે દયા લાવતો નથી. ૧૭૯ માટે હે વીર! તું સત્વર ક્રિષ્કિન્ધામાં જા અને સુગ્રીવને મારા ક્રોધનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાવી, આ પ્રમાણે કહે : ૮૦ 'હે સુગ્રીવ! તારા મોટા ભાઈ વાલો મરણ પામીને જે માગે ગયો છે, તે માગે હવે કંઈ સાંકડો થઈ ગયો નથી! હે સુગ્રીવ! તું તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર અને નકામો તારા ચેષ્ઠ બંધુના માગે જ નહિ. હે સુગ્રીવ! યુદ્ધને વિષે વાલીની ઉપર એક બાણ મૂકીને તો મેં તેને એકલાને જ હવડો છે; પરંતુ જો તું

પોતાના સત્યથી ચલાયમાન થઈશ, અર્થાત્ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળીશ નહિ, તો હું મધળા બંધુવર્ગ સહિત તારો નાશ કરીશ.' હે પુરુષર્થભા! હવે તું વધુ વિલંબ નહિ કરતાં, સત્વર સુગ્રીવની પાસે જા અને હે નરશ્રેષ્ઠ! આપણા કાર્યમાં જે રીતે લાભ થાય તથા તેનું હિત થાય તેવી રીતે તેને સમન્વય.

હે સૌમિત્ર! તું સુગ્રીવને પુનઃ પણ આટલું કહેજે કે, હે વાનરેશ્વર! તેં સીતાની શોધ કરવા માટે રામની આગળ જે પ્રતિજ્ઞા લીધેલો છે, તેને શાશ્વત ધર્મ બાળીને તું સત્ય કર, અર્થાત્ સીતાની શોધ કરાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર. તું મારા બાણ વડે હજારોને યમલોક વિષે વાલીનાં દર્શન કરવા જવાનું સાહસ કર નહિ. ૮૧-૮૪ એ પ્રમાણે પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામચંદ્રને વૃદ્ધિ પામેલા ત્રીવ્ર કોપને લોધે દીન બની વિલાપ કરતા બેઈને માનવચરણધન અને ઉચ્ચ તેજસ્વી લક્ષ્મણે વાનરોના રાજ સુગ્રીવ પર ક્રોધ ધારણ કર્યો. ૮૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમયોદ્ધવ અઠિતમ્ પ્રથમોઽધ્યયન મોરમાગધનુ ક્રિષ્કિન્ધાકાંડમા ૩૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

સુગ્રીવ પર લક્ષ્મણનો ક્રોધ-તેમનું ક્રિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જનુ*

સ કામિત રીતનરીતસત્ત્વં શોકમિપ્ત સમુદીર્ગકામમ્ ।
નરેન્દ્રસુ નુનેન્દ્રવપુત્રં રામનુજઃ પૂર્વેન્નમિદુષાચ ॥૧॥

અર્થેધ્યાપતિ મહારાજા દશરથના પુત્ર રામાનુજ લક્ષ્મણે શોક તથા ક્રોધ વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે દીન સરખા બની ગયેલા પોતાના મોટા ભાઈ રઘુવીરને કહ્યું. ૧ 'હે આર્ય બંધુ! હું ધારું છું કે, એ વાનર સુગ્રીવ આપણી સાથેના સ્નેહ સંબંધને સ્થિર રાખી શકશે નહિ. હે પ્રભુ! કર્મયોગશ્રી ગ્રાસ થયેલા રાજ્યવંશવોને લોગવતો સુગ્રીવ આપની મત્રોને બૂલી ગયો છે, તેથી હવે તે લાંબા વખત સુધી રાજ્યસુખ લોગવી શકશે નહિ. તેની શુદ્ધિ સન્માર્ગથી વિરુદ્ધ થઈ છે. હે દાશરથિ! જોકે એ સુગ્રીવને તમારી કૃપાથી

રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તોપણ ખુદિ બ્રહ્મ થવાથી તથા આર્ય સુખ વિષે આસક્ત થવાથી તે તમારો પ્રત્યુપકાર કરવા ઇચ્છા કરતો નથી; માટે તે હજીને પોતાના વહીલખ^{૧૩} વાલીની ગતિને ભલે પામે. અરે, એવા દુર્જનને રાજ્ય આપવું યોગ્ય નથી!^{૧૩} હે જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ! હું હવે મારા ક્રોધના પ્રયંડ વેગને રોકી શકતો નથી; માટે એ અસત્યવાદી સુગ્રીવને હું આજે જ હણીશ. પછી કેટલાએક શ્રદ્ધવાનરો સહિત વાલીનો પુત્ર અંગદ સીતાની શોધ કરશે.^{૧૪}

પોતાનો વિચાર જણાવીને સંઘામ વિષે પ્રયંડ, ક્રોધ કરનારા મહાત્મા લક્ષ્મણ ધનુષ્ય-બાણ ગ્રહણ કરી એકાએક પોતાના આસન પરથી ઊભા થયા; ત્યારે શત્રુપક્ષના વીર ચોદ્ધા-ઓને હજીનાર શ્રીમાન રામચંદ્રે તેમને શાંત કરવા માટે સમયોચિત વાક્યો ઉઘાં:^{૧૫} 'હે ભાઈ ! તારા સરખો ધર્મ સંપુરણ કરી પણ આહું મિત્રવધરૂપ પાપ કરવા તત્પર થાય નહિ. આ લોક વિષે જે પુરુષ છટેલા ક્રોધને વિવેકબળ વડે દાબી દે છે, તે પુરુષ જ શૂરવીર અને ઉત્તમ ગણાય છે.^{૧૬} હે લક્ષ્મણ ! સદાચરણસંપન્ન એવા તારે મિત્રને હણવાનો વિચાર પણ કરવો યોગ્ય નથી; પરંતુ પ્રથમના વૃત્તાંત તથા તેની સાથેની મત્રીનું સ્મરણ કરી તેની સાથેની પ્રીતિ કાયમ રાખવી એ જ યોગ્ય છે.^{૧૭} હે સૌમિત્ર ! તું તેની પાસે જા અને કઠોર વાણીનો ત્યાગ કરી શાંતિભરેલી વાણીથી તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવ.^{૧૮}

એ પ્રમાણે વહીલખ^{૧૩} રામચંદ્રે શિખામણ આપી, ત્યાર પછી શત્રુપક્ષના વીરોને હણવામાં સમર્થ. પવિત્ર ખુદિવાળા પોતાના મોટા ભાઈનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળા અને સુગ્રીવ પર ક્રોધે ભરાયેલા ખુદિમાન લક્ષ્મણે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાની તૈયારી કરી. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞામાં રહેતા અને ખુદરૂપિત સમાન ખુદિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવ પ્રત્યે બોલવાના ઉત્તર-પ્રત્યુત્તરરૂપ સઘળાં વાક્યોનો વિચાર કરી લીધો અને પછી ઇદ્ર-

ધનુષ્ય સરખું સુશોભિત તથા કાળ અને અંતક-ની પેઠે મહાભય ઉપબલનારું^{૧૯} પર્વતશિખર સમાન મોટું^{૨૦} ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને કિષ્કિન્ધા-નગરી પ્રત્યે ચાલવા માંડ્યું. એ વેળા જાણે પ્રયાણ કરતો મોટા શિખરવાળો મંદરાચળ ન હોય, એવા જણાતા મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુનો મનોરથ સુગ્રીવે પૂર્ણ કર્યો નહિ, એવા વિચારથી અત્યંત ક્રોધપૂર્ણ થઈ વાસુવેગે સુગ્રીવના ભવન પ્રત્યે જવા લાગ્યા. અત્યંત ઉતાવળે ચાલતા લક્ષ્મણના હસ્તી સરખા વેગને લીધે માર્ગમાંનાં સાલ, તાલ તથા અન્ધકર્ણ વગેરે અનેક વૃક્ષો પડી જવા લાગ્યાં. પર્વત-શિખરો ધસી પડવા લાગ્યાં અને ચરણપ્રહારો-થી શિલાઓ ચૂર્ણ થવા લાગી. કાર્યની ઉતાવળને લીધે લાંબે પગલે ચાલતા મહાત્મા લક્ષ્મણ થોડીક વારમાં કિષ્કિન્ધાનગરી પાસે જઈ પહોંચ્યા.^{૨૧-૨૫} વાનરસંઘોએ રક્ષણ કરેલી સુગ્રીવની રાજધાની કિષ્કિન્ધાનગરી કે જે પર્વતોની ખીણમાં આવેલી હોવાને લીધે અતિ દુર્ગમ હતી તેને તથા તેની બહાર વિચરતા ભયંકર વાનરોને જોઈને મહાત્મા લક્ષ્મણના હોઠ સુગ્રીવ પ્રત્યેના ક્રોધથી અત્યંત ફરકવા લાગ્યા. યુરુપશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણને ક્રોધયુક્ત આવતા જોઈને હસ્તી સરખા દેહવાળા સર્વ વાનરો પ્રયંડ શિલાઓ તથા મોટાં મોટાં વૃક્ષો-ને ગ્રહણ કરી પર્વતશિખરો પર ચઢી ગયા.^{૨૬} શિલાઓ તથા વૃક્ષો ઉગામી તૈયાર થઈ બેઠેલા વાનરોને જોઈને તે આઝાં કાઠવાળા અમિત્રી પેઠે મહાત્મા લક્ષ્મણ ઠિગ્ગિત કોપાયમાન થયા. એ વેળા તેમનું સ્વરૂપ કાળ અથવા મૃત્યુના, સરખું ભયંકર બની ગયું. એ જોતાં જ અત્યંત ભયભીત થયેલા સેંકડો વાનરો દૃષ્ટે દિશાએ નાસી જવા લાગ્યા.^{૨૬-૨૭} કેટલાએક શ્રદ્ધવાનરો-એ સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં જઈ તેની આગળ

— જે લક્ષ્મણ અપણને હણશે, તો આપણે તેના પર પ્રહાર કરીશું, એવા વિચારથી વનરો પર્વત પર જઈ બેઠા.

લક્ષ્મણનું આગમન અને તેના અતિથય ક્રોધ, એ સઘળી હકીકત નિવેદન કરી; પરંતુ તારાની સાથે કીડામાં અત્યંત આસક્ત થયેલા કામાસક્ત સુગ્રીવે તેઓના બોલવા પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ.^{૨૨} એ વેળા હનુમાનાદિ સુગ્રીવના સચિવોએ સઘળા વાનરોને આજ્ઞા કરી:

‘જ્યાં સુધી અમે આપણા રાજા સુગ્રીવને લક્ષ્મણના આગમન વિષે સાવધ કરીએ નહિ, ત્યાં સુધી તમે કોઈ પણ ઉપાયે લક્ષ્મણને નગરીમાં આવતા રોકો.’ એવું સાંભળી પર્વત, હસ્તી તથા મેઘ સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા, નળ તથા દાંડોડૂપી આયુધવાળા અને ભયંકર સ્વરૂપવાળા શૂરવીર વાનરો એક પછી એક એમ કિષ્કિન્ધામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા.^{૨૩,૨૪} તેઓમાં કેટલાક દશ હાથી સમાન બળવાળા, કેટલાક સો હાથી સમાન બળવાળા અને કેટલાક હજાર હાથી સરખા બળવાળા હતા.^{૨૫} થોડીક વારમાં જ ઉચ્ચ પરાક્રમી સર્વ વાનરો કિલ્લાની બહાર નીકળી, આઈને પણ ઉલ્લંઘી પ્રકટપણે ઊભા રહ્યા.^{૨૬} વૃક્ષાદિ આયુધોને ઝડપી કરનારા મહાબળવાન વાનરોએ કિષ્કિન્ધાનગરીને ઘેરેલી જોઈને ક્રોધ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણના મનમાં પોતાના વહીવટ બંધનું કાર્ય સાંભરી આવ્યું અને સુગ્રીવ માટે વિશેષ શક ભરાયો; એથી તે પુનઃ પણ અત્યંત ક્રોધવશ થયા.^{૨૭,૨૮} એ સમયે નરસિંહ લક્ષ્મણનાં જન્મ નેત્રો કંઠથી લાલ-ગોળ થઈ ગયાં. તે દીર્ઘ, ઉજ્જ્વળ અને લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા તથા તેમની કાંતિ ધુમાડાવાળા અગ્નિ જેવી થઈ ગઈ.^{૨૯} એ વેળા મહાત્મા લક્ષ્મણ ચળકતાં બાણોડૂપી ચળકતી જીહવાવાળા, ધનુષ્યડૂપી દેહવાળા અને પોતાના તેજડૂપી વિપથી ભરેલા હોવાથી સાક્ષાત્ પાંચ રૂણાવાળા નાગ સમાન દેખાવા લાગ્યા.^{૩૦}

મહાત્મા લક્ષ્મણને નાગેન્દ્રની પેઠે એકાએક ક્રોધ પામેલા તથા પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા ઉદ્દિગ્ધ થયેલા જોઈને યુવરાજ અંગદ અત્યંત ત્રાસ પામ્યો અને ‘ગારા કાકા સુગ્રીવે હજી

સુધી રામચંદ્રનું કંઈ પણ કાર્ય કયું નથી’ એવા વિચારથી ખેદગ્રસ્ત થયો. પછી વાલીપુત્ર અંગદ એકાએક લક્ષ્મણની પાસે દોડી આવ્યો અને અનેક પ્રકારનાં નમ્ર વચનો તેને શાંત કરવા લાગ્યો.^{૩૧} ત્યારે મહાયશસ્ત્રી લક્ષ્મણે ક્રોધભરી દંષ્ટિથી અંગદની સામું જોઈ આજ્ઞા આપતાં કહ્યું: ‘હે વત્સ! તું તારા કાકા સુગ્રીવને ઉતાવળે જઈને ખબર આપ કે પોતાના વહીવટ બંધુ રામચંદ્રના હુઃખથી સંતાપ પામેલો લક્ષ્મણ તને મળવા માટે કિષ્કિન્ધાનગરીના દ્વાર આગળ આવીને ઊભો છે.’^{૩૨,૩૩} જો તું તેના ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો હોય તો તેના કહેવા પ્રમાણે વતી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર. હે અંગદ! સુગ્રીવને એટલું કહીને તું સત્વર પાછો આવ.’^{૩૪}

સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણનાં તીવ્ર ક્રોધયુક્ત વચન સાંભળી ભયભીત, દીનતાયુક્ત તથા શોકાવિષ્ટ થયેલા અંગદે સત્વર ત્યાંથી નીકળીને કિષ્કિન્ધામાં આવી, પોતાના કાકા સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને પ્રથમ પોતાના પિતા તુલ્ય કાકા સુગ્રીવના તથા તેની સ્ત્રી રૂમાના અને છેવટે પોતાની માતા તારાના ચરણોત્તું વંદન કરી લક્ષ્મણના આગમન સંબંધી સઘળું વૃતાંત નિવેદન કર્યું. એ સમયે પણ મદરૂપી નિદ્રાથી ઘેરાયેલા અને કામવશ થઈ પડેલા સુગ્રીવે અંગદના વચનો પર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.^{૩૫-૩૮} નગરની બહાર લક્ષ્મણને રોકવા સારું ઊત્તેજા અને લક્ષ્મણનો ક્રોધ જોઈ ભયભીત થયેલા સર્વ વાનરો તેમને પ્રસન્ન કરવા અર્થે કિલકારીઓ કરવા લાગ્યા અને સુગ્રીવને જાણ કરવા સારું મહામેઘ, વજ્રપાત કિંવા સિંહનાદ સરખી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. એમની એકસામઠી ગર્જનાઓનો મોટો શબ્દ સાંભળી, પુષ્પમાળાને ધારણ કરનારો સુગ્રીવ એકાએક જાગી ઊઠ્યો; અર્થાત્ સાવધ થયો. આ સમયે પણ મદને લીધે તેનાં નેત્ર લાલચોળ જણાતાં હતા અને તે આકુળઆકુળ બની રહ્યો હતો.^{૩૯-૪૧}

આ વેળા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવના ‘વૃક્ષ’

અને 'પ્રભાવ' નામના બે મંત્રીઓ કે જેઓ અંગદની સાથે જ આવ્યા હતા, ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા હતા, ધર્મ અને અર્થનાં કાર્યોમાં સુશીલ અને નાનીમોટી સર્વ પ્રકારની સલાહ આપનારા હતા, તેઓએ અંગદનું વચન સાંભળી દેવાધિપતિ ઇન્દ્રની પેઠે બેઠેલા સુગ્રીવને ઉત્તમ અર્થવાળાં વાક્યોથી પ્રસન્ન કર્યા અને પછી તેની પાસે બેસીને લક્ષ્મણનું આગમન નિવેદન કરતાં કહ્યું : 'હે મહારાજ સુગ્રીવ! મહા સત્યવક્તા, રાજ્ય ભોગવવા યોગ્ય તથા મહાભાગ્યવંત એવા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ કે જેઓએ તારી સાથે મંત્રી બાંધીને તને રાજ્ય અપાવ્યું છે, તેઓમાંના એક મહાત્મા લક્ષ્મણ હવે ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી આપણી કિષ્કિન્ધાનગરીના દ્વાર આગળ આવી બેઠા રહ્યા છે; જેના લયથી કંપી બેઠેલા વાનરો આ મોટો નાદ કરી રહેલા છે. હે વાનરેંદ્ર! મહાસમર્થ રામચંદ્રના વચન-રૂપી સારથિએ ચલાવેલા પોતાના કર્તવ્ય અર્થના નિશ્ચયરૂપી રથમાં બેસીને, એ લક્ષ્મણ કે જે રામચંદ્રના કનિષ્ઠ ભ્રાતા છે તે તેમની જ આજ્ઞાથી અહીં આવેલા છે. હે નિષ્પાપ રાજન! તારાના પ્રિય પુત્ર અંગદને એ લક્ષ્મણે જ તારી પાસે મોકલ્યો છે. ૪૨-૪૮ હે વાનરાધિપતિ! મહાપરાક્રમી અને કૌશલે લીધે રક્ત નેત્રવાળા એ લક્ષ્મણ હાલમાં બાણે પોતાની દંડિથી વાનરો ને બાળી મૂકતા હોય એમ આપણા નગરના દરવાજા આગળ બેઠા છે! ૪૯ હે મહારાજ! તું તારા પુત્ર અને બાંધવગણ સહિત ઉતાવળે તેની પાસે જા અને તેના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર કે જેથી તેનો કૌશલ આજે જ શાંત થઈ જાય. ૫૦ હે રાજન! તું કરેલા સંકેત પ્રમાણે સાવધ થઈ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર. જેમ કરવાથી ધર્માત્મા રામચંદ્ર શાંત થાય તે પ્રમાણે તું કર અને કરેલા સંકેત પ્રમાણે વર્તી, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો થા. ૫૧

કવિ શ્રીવાદમીક મહાસુનિર્મલિત આફ્રિકાઈ શ્રીરામચંદ્રના કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૩૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો

ઉત્તમાનનો સુશીલને સદ્ગોષ્ઠ

અક્લદસ્ય વચઃ કુન્દા મુવાતઃ સચિવઃ સહ ।

લક્ષ્મણ કુપિનં શ્રુત્વા મુમોચાસનમાત્રવાન ॥ ૧ ॥

સુવરાજ અંગદ તથા મંત્રીઓનાં વચનો સાંભળીને તેમ જ રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને કૌશલ પામેલા બાણીને, દૃઢ ચિત્તવાળો અને વિચાર કરવામાં કુશળ એવો સુશીલ એકાએક પોતાના આસન પરથી જાગે થયો અને પોતાના મંત્રીઓની સાથે કાર્યના શુભલાઘવનો વિચાર કરી કહેવા લાગ્યો : 'હે સચિવો! મેં રામચંદ્ર પ્રત્યે કંઈ પણ દુર્વચનો કહ્યાં નથી, તેમ તેમનું કશું અપ્રિય પણ કશું નથી; છતાં તેમના કનિષ્ઠ ભ્રાતા લક્ષ્મણ મારા પર શા માટે કૌશલ પામ્યા હશે એ સંબંધી મને ચિંતા થાય છે. ૧-૩ અરે, હું ધારું છું કે, નિરંતર મારું અહિત ઇચ્છનારા અને મારાં છિદ્ર શોધનારા મારા શત્રુઓએ જ મહાત્મા લક્ષ્મણને મારા મિથ્યા દોષો કહી સંભળાવીને એકાએક કૌશલમાન કર્યા હશે! ૪ અસ્તુ. ગમે તેમ હો, પરંતુ તમે સર્વે એ પ્રથમ ધીમે ધીમે યુક્તિથી તેના કૌશલનું ખરું કારણ બાણુ બેઠાં છે. ૫ હે મંત્રીઓ! રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ એ બન્ને મારા મિત્ર હોવાથી મને જોકે તેમનો લય નથી, તોપણ વિનાકારણે મિત્ર કૌપાયમાન થાય એ વાત હરકોઈ મનુષ્યને લય ઉપજાવનારી થઈ પડે છે. ૬ મંત્રો બાંધવી એ સહેલી છે, પરંતુ તેનું પ્રતિપાલન કરવું ઘણું જ દુષ્કર છે; કારણ કે ચિત્તવૃત્તિઓ સ્થિર નહિ હોવાને લીધે અલ્પ કારણથી પણ મૈત્રિભેદ પામે છે-તૂટી જાય છે. હે મંત્રીઓ! હું હાલમા એટલા માટે જ લયભીત થયો છું કે રમે ને, કોઈ પણ કારણથી રામચંદ્ર સાથેની મત્રી ભેદ પામે! અહો! મહાસમર્થ રામચંદ્ર મારો જે ઉપકાર કર્યો છે, તેનો પ્રત્યુપકાર કરવાને-બદલે વાળવાને હું કદી પણ સમર્થ થાઉં એમ નથી. ૭, ૮

વાનરમંત્રીઓના સાંભળતાં, મહાત્મા સુગ્રીવે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાને

પોતાના તકથી કતુ જે હે વાનરસમૂહોના
રાજા! શરીર રામચંદ્રે નિવશ કાણે કરેલા
ઉપકારને તું ન ભૂલે એમા ડહુ આશ્ચર્ય નથી,
કેમ કે ગમચ દ ઇંદ્ર ગરખા પગકમી વાલીને
જરા પણ ભય ન ધરતા, માન તારું પ્રિય કરવા
અર્થે જ તેને હણ્યો છે ૧૦-૧૧ હે સુગ્રીવ!
હાલમા શ્રીમાન રામચંદ્ર તારી મિત્રતા માટે શક
આવવાથી જ કૌંધે ભરાયા છે અને તે કારણથી
જ તેમણે લક્ષ્મીવર્ધન પોતાના બધું લક્ષ્મણને
અહીં મોકલ્યા છે કે કાલવિદાવર! તે સીતાની
શોધ કરવા માટે રામચંદ્રની આગળ જે સમય
ની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે શરદાઋતુનો પવિત્ર
સમય આવી પહોંચ્યો છે, હતા રાજમદદથી મત્ત
થયેનો તું તેને ગણુકારતો નથી તે રાજન! આ
શન ઋતુ પ્રવૃદ્ધિત મત્તપણના પ્રક્ષોથી મુશોભિત
બની ગઈ છે, વાળજરા ત થયેલા નિર્મળ
આહાર મા ખાડા અને નહા ૧૨-૧૪ અપદ જાણાય છે,
દિશાઓ પ્રકાશનાન થઈ રહી છે અને સેવાવચે
તથા નદીઓના જળ સ્વચ્છ બની ગયા છે ૧૨-૧૪
હે વાનરજન! આ ગમાણે સીતાની શોધ કરવાનો
સમય આવી પહોંચ્યા છતાં તું તેને ભણતો નથી,
માટે ખરેખર, તું રાજ્યમંત્રી મત્ત બની ગયો
છે બાળીને જ મહાત્મા લક્ષ્મણની આવના
છે ૧૫ તે સુનોવ! આનું અપદ વવાથી ખીડિત
થયેલા મહાત્મા રામચંદ્ર તારા પોતે કદાચ તને
ઠકાર વચનો કહે, તોપણ તારાં તેને ચક્રવર્તી રવા
અને બ્રહ્મ હાથ ભેટીને મહાત્મા લક્ષ્મણને પ્રયત્ન
કરવા, કારણ કે તું રામ-લક્ષ્મણનો અપરાધી
થયેનો હોવાથી લક્ષ્મણને પ્રસન્ન કર્યા વિના
તારું હિત થાય એવો બીજો કોઈ પણ ઉપાય
મારે ભેવામા આવતો નથી ૧૬-૧૭ હે રાજન!
ગાત્રમે પોતાનું હિત વાચ એવો માર્ગ દર્શા
વવાને ચે જેના ન સોચોએ તો રાજાનું હિત થાય
એવા જ વચનો અવશન કહેવા ભેઈંએ નીતિ
ગાત્રમા એમ કહેલું છે, મારે જ હું ભયરાહિત
થઈને તને આવા દંડ નિશ્ચયયુક્ત વાક્યો કહું
છું ૧૮ હે વાનરરાજ! એ દગરચન દન રઘુવીર

એ ક્રોધ પાને તો પોતાના ધનુષ્ય-ખાણો વડે
દેવ, અસુર અને ગંધર્વાદિ સહિત આખા જગત
ને પણ વશ રાખવા સમર્થ છે, ૧૯ હે રાજન!
જેને કોપાવીને પાછળથી પ્રસન્ન કરવો પડે તેવા
પુરુષને કોપાવવો જ નહિ એ શુદ્ધિમાનનું
કર્તવ્ય છે તેમા વળી તું કે જે કૃતસ છે, તેવો
તો રામચંદ્રના પ્રથમ કરેલા ઉપકારને સભારી
તેમને જરા પણ કોપાવવા ભેઈંએ નહિ ૨૦ હે
રાજન! જેમ સ્ત્રી પોતાના પતિને વશ થઈને
વર્તે, તેમ તું તારા મિત્ર-પુત્રાદિ મર્વ કુટુંબ
સહિત તેનના (રામચંદ્રના) ચણુમા મસ્તક
વડે પ્રણામ કરીને તેમને વશ થઈ રહે અને
પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર ૨૧ હે વાનરોના
રાજા! તું રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની આજ્ઞાનુમનથી
પણ ઉપ્પદન કરવાને ચોગ્ય નથી, કેમ કે ઇંદ્ર
ગરખા તેજસ્વી એ બને ભાઈઓના ઉત્તમોત્તમ
માનુષી બળને તારું મન ભણે છે ૨૨
ઈતિ શ્રી મહાકવિભટ્ટિય અદિકવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમા કરેલો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો

લક્ષ્મણનો ડિગ્ગંજમાં પ્રવેશ અને
તારાએ કહેલું સ્વાગત

અથ પ્રતિસમાપ્તિ લક્ષ્મણ પરવીરહા ॥

પ્રવેશ ગુહા રમ્યા કિષ્કિન્ધા રામશાસતાત્ ॥૨૧

વાનુસુત હનુમાનના વચનો સાલગી વાનર
રાજા મુલે નક્ષત્રને નગરમા પ્રવેશ કરાવવાની
આજ્ઞા આપી, એટલે તરત જ સુવરાજ અગદ
નગરની બહાર લક્ષ્મણની પાને આવી તેનને
નગરમા પ્રવેશ કરવા વિનંત કરી શનુગદન
લક્ષ્મણે પાતાન વડીલ બધું રામચંદ્રની આજ્ઞાને
માન્ય કરી રમ્ય કિષ્કિન્ધાનગરીમા પ્રવેશ કર્યો
આ સમયે નગરના દરવાજા આગળ ભિભેલા,
મેટી કાયાવાળા અને મહાબળવાળા વાનરો કે
જેઓ અત્યંત ગ્રોધને લીધે વાર વાર સપાંની પેટે
ફૂંદાં મારી રહેલ નજીણને ભેઈંયાસ પામ્યા
હતા તેઓ માન હાથ ભેટીને દર જ ભેલા રહ્યા
અને લક્ષ્મણની સાથે રાજમહિર પ્રત્યે બઈ

લક્ષ્મણના ક્રોધને શાત કરવા સારુ અતિપ્રિય વચ્ચેના કહેવા લાગી. ^{૪૦} 'હે રાજપુત્ર! તમેજે આટલો બધો ક્રોધ શા માટે ધારણ કર્યો છે? હે મૌમિત્રિ! તમારી આરા પ્રમાણે કોણ વર્તતું નથી? અરે, સૂઝા વ્રજોશી ભરેલા વનને બાળી રહેલા દાવાગ્રિમા પ્રવેશ કરવાને કોણ તત્પર થયું છે કે જેણે તમને ક્રોધાયમાન કર્યો છે?' ^{૪૧}

તારાના માતૃવાનુકૂળ વચ્ચેના આભળીને શકા-રહિત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણે તેના પ્રત્યે ઉત્તમ અથ યુક્ત અને મ્નેહભરી વાણીથી કહ્યું 'પતિ હિતમા તત્પર રહેનારી હે તાર! તારે પતિ સુગ્રીવ હાલમા અલ્પ કામાસક્ત થયેલો છે અને તેના ધર્મ તથા અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો હ્રસ્વ-નપ્ત મરખા થઈ રહ્યા છે, એ શું તારા બહુવામા નથી? માત્ર રાજ્યપાલનનું કાર્ય નિભાવવા માટે એક સામાન્ય સભા નીમીને તારે પતિ સુગ્રીવ રાત્રિ દિવસ કામનું જ સેવન કરે છે અને શોકઝરત થઈ ગયેલા અમારી પશુ સભાજી હેતો નથી. ^{૪૨-૪૪} તે વાનરેશ્વરે મીતાની શોધ કરવા સારુ આતુ મોસનો અર્વાધ કર્યો હતો તે ક્યારનેયે વ્યતીત થઈ ગયો તોપણ મધપાન કરી નિરતર સ્ત્રીઓ ની સાથે વિહાર કરતો એ મદોન-મત્ત સાવધ થતો નથી, અર્થાત્ અમારા કાર્યને અભારતો નથી ^{૪૫} હે વાનરરાજપત્ની! ધર્મ અને અર્થની સિદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરુષે કદી પણ મધપાન કરણુ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થોનો નાશ થાય છે ^{૪૬} વળી પોતાના મિત્રે કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવા મા ન આવે તો મન ધર્મલોપ થાય અને શુભ વાન મિત્રોનો નાશ થવાથી અર્થાત્ શુભવાળા પુરુષ સાથેની મત્રી તૃવાથી મહાન અર્થલેપ થાય છે ^{૪૭} આ લોક વિષે જે પુરુષ પોત ની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવારૂપ સત્ય ધર્મમા પરાયણ હોય તેમ જ સમય આવ્યે મિત્રનું કાર્ય બળવવારૂપ શ્રદ્ધા શુભને ધરાવતો હોય, તે પુરુષ 'મન' કહેવાય છે, પરંતુ તારા પતિએ તે એ પાનેનો ત્યાગ કર્યો છે અરે, તે મિત્રધર્મમા પશુ

રહ્યો નથી! ^{૪૮} માટે હે કાર્યોના તત્ત્વોને બહુ-નાગી તારા! આ પ્રસ્તુત કાર્ય માટે અમારે હવે પછી શું કરવું યોગ્ય છે, તે તું જ કહે ^{૪૯}

૧૬મણન ધર્મોર્થના નિશ્ચયયુક્ત મધુર વચ્ચન સાંભળી તારા રામચંદ્રના નહિ મિદ્ધ થયેલા કાર્ય માટે વિશ્વાસ ઉપનવે જોના વાક્યો કહેવા લાગી 'હે રાજપુત્ર! કોપ કરનાનો આ સમય નથી અને વળી પોતાના મ્વજન પર કોપ કરવે એ પણ યોગ્ય નથી હે વીર! મારો ભત્રીં સુગ્રીવ પોતાના અત કરણુપૂર્વક તમારું કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે. તે તમારો મ્વજન-મિત્ર છે, માટે પ્રમાદને લીધે તમારું કાર્ય નહિ કરવામા થોડોક સમય વ્યતીત થવારૂપ તમારો જે અપરાધ તેનાથી થઈ ગયો છે, તે તમારે ક્ષતવ્ય છે હે રાજકુમાર! ઉત્કૃષ્ટ શુભવાન પુરુષ નિર્બળ પુરુષ ઉપર ક્રોધ કેમ જ કરે? હે વીર! તમારા સરખો સત્ત્વશ્રુતિ અને કર્તવ્યકર્તવ્યના વિચારવાળો કયો પુરુષ આમ એકાએક ક્રોધને વશ થાય? ^{૫૦-૫૨} હે મૌમિત્રિ! વાનરોના રાજા સુગ્રીવના સખા રામ-ચંદ્રને ક્રોધ થવાનું કારણ હું બાણુ છું, તેમ જ તેમના કાર્યમા વિવળ થવાનું કારણ પણ હું બાણુ છું વળી તેઓએ મારા પતિ ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તે પણ મારા બહુવામા છે અને હવે પછી તમને જે કાર્ય કરવાનું છે તે પણ મારા બહુવામા છે ^{૫૩} હે નરશ્રદ્ધ! શરીરમા જ ઉત્પન્ન થતા કામનું જે અસહ્ય બળ છે તે તથા તેને લીધે હમણા શ્રીજનોને વિષે જ આસક્ત થયેલો સુગ્રીવ બીજું કાર્ય પણ કાર્ય કરવાના ધ્યાન આપતો નથી તે પણ મારા બહુવામા છે ^{૫૪} હે લક્ષ્મણ! તમે ઘણા કાળથી સ્ત્રીસંગરહિત હોવાને લીધે કામી પુરુષોના સ્વભાવને બાળી શકતા નથી, એ કારણથી જ આમ એકાએક ક્રોધાયમાન થયા છો. હે મૌનિત્રિ! કામાસક્ત થયેલો મનુષ્ય દેશ-કાળને તથા તેને અનુસરી પ્રાપ્ત કરાતા ધર્મ કે અર્થ એકેને બાળી શકતો નથી ^{૫૫} માટે હે શત્રુપક્ષના વીર યોદ્ધાઓને હજીવામા સમજા લક્ષ્મણ! વિવધાસક્તિને લીધે

લજ્જાનરહિત અને ઉચ્છ્વલ સ્વભાવવાળો તથા તમારો બંધુરૂપ સુગ્રીવ કે જે વાનરવંશનો રાજા છે તે હાલમાં તમારે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે.^{૧૧} હે દાશરથિ ! ધર્મરૂપ તપશ્ચર્યામાં જ આનંદ માનનારા મહર્ષિઓ પશુ કામભોગની અલિલાપાને વશ થઈ સ્ત્રીઓની સાથે મોહપાશથી બંધાય છે, ત્યારે અમારો પતિ સુગ્રીવ જે સ્વભાવે જ ચપલ અને વનચર છે તથા વિરોધ કરી રાજા છે, તે વિષયસુખમાં આસક્ત કેમ ન થાય ?^{૧૨}

અમાપ બળવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ પ્રત્યે મોટા અર્થઘી ભરેલાં વાક્યો કહીને ગદને લીધે વિહવળ નેત્રવાળી તારા પોતાના ભત્રાના હિતાથે પુનઃ પશુ ખેદયુક્ત વાણીથી કહેવા લાગી : ‘ હે નરોત્તમ ! મારો ભત્રા સુગ્રીવ ભેંકે કામવશ છે, તોપણ તેણે તમારું કાર્ય કરવા માટે તમારા આવતા પટેલાં ક્યારનેયે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે અને સીતાની શોધ કરવા સારુ અનેકાનેક વાનરોને આજ્ઞા કરી છે કે જે આજ્ઞા સાંભળીને અનેક પ્રકારના પર્વતોમા રહેનારા, ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા તથા મહાબળવાળા સેંકડો અને હજારો-કરોડો વાનરો અહીં આવી પહોંચ્યા છે.^{૧૮-૧૦} હવે તમે શાંત થઈ અંતઃપુરમાં આવો અને અમારા સ્વામી સુગ્રીવને મળો. હે લક્ષ્મણ ! એકાએક સ્ત્રીઓવાળા અંતઃપુરમાં નહિ પ્રવેશ કરવાથી તમે, એ શિષ્ટ પુરુષોના આચર્યનુ પરિચાલન કર્યું છે; પરંતુ હવે અંકર આવવામાં હરકત નથી; કેમ કે સત્પુરુષોને વિકારરહિત મિત્રભાવથી પરચીતું અવતોડન ડરવામાં કાંઈ પણ દોષ લાગતો નથી.^{૧૧}

વાનરરાજપત્ની તારાનાં વચન સાંભળીને મહાબાહુ લક્ષ્મણ કે જેને રામચંદ્ર ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું હતું, તેમણે સત્વર સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૨} ત્યાં અમૂલ્ય આસ્તરણથી બિછાવેલા ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણના આસન પર બેઠેલા સુગ્રીવ તેમના ભેવામાં આવ્યો. આ વેળા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા યશસ્વી સુગ્રીવે દિવ્ય આભૂષણો, દિવ્ય વસ્ત્ર તથા દિવ્ય પુષ્પોની

માળાઓ ધારણ કરી હતી અને તે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સરખો દુર્જય અને દિવ્ય સ્વરૂપવાળો દેખાતો હતો.^{૧૩, ૧૪} વળી તેણે પોતાની સ્ત્રી રૂમાને હૃદય આલિંગન કર્યું હતું અને ખીણ પશુ કેટલીક સ્ત્રીઓ તેને વીંટાઈ વળી હતી. આમ સુગ્રીવને નિર્લજ્જપણે બેઠેલા ભેંડ ક્રોધ ચઢવાને લોધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા મહાત્મા લક્ષ્મણે કાળ સમાન ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ઉતાવળે તેની સામે જવા લાગ્યા. સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળો અને વિશાળ નેત્રવાળો સુગ્રીવ વિશાલાક્ષ લક્ષ્મણને ક્રોધભર્ય પોતાની સામે આવતા ભેંડને એકાએક ચમકી બેઠો.^{૧૫, ૧૬}

ઈવ શ્રીવાત્મીક મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્કન્ધાઅડધા ૩૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો

વચન પાળવાની સુગ્રીવને
યાદ-લક્ષ્મણનો ક્રોધ

તમપ્રતિહ્વને ક્રૂર્ણ પ્રવિર્ણ પુરુષર્ષમ્ ।

સુગ્રાવો લક્ષ્મણં દૃષ્ટ્વા યમૂવ વ્યથિતંદ્રિયાઃ ॥ ૧ ॥

અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરતાં જેમને ક્રોધે પશુ અટકાવ્યા ન હતા એવા પુરુષશ્રદ્ધ લક્ષ્મણને ક્રોધ પામી પોતાની સામે આવતા ભેંડને વાનરરાજ સુગ્રીવ ગભરાવા લાગ્યો.^૧ પછી પોતાના તેજ વરે દેહીપ્યમાન કાંતિવાળા ક્રોધને લીધે વારંવાર નિઃશ્વાસ મુકતા તથા વહીલ બંધુના હુઃખથી સંતપ્ત થયેલા દશરથનંદન લક્ષ્મણને માન આપવા અર્થે તે સુગ્રીવ શબ્દગારેલા મહાન ઇંદ્રધવજની પેઠે પોતાના સુવર્ણમય આસનનો ત્યાગ કરી બેઠો થયો.^{૨, ૩} સુગ્રીવને બેઠો થયેલો ભેંડ જેમ આઘાતમાં ચંદ્રની પાછળ નક્ષત્રગણો ઉદય પામે, તેમ તેની રૂમા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ પશુ બિભી થઈ. પછી રાતાં નેત્રવાળો શ્રીમાન સુગ્રીવ હાથ ભેંડીને મહાત્મા લક્ષ્મણની આગળ ગયો અને મોટા કંપવૃક્ષની પેઠે તેની પાસે બેઠો રહ્યો.^{૪, ૫} આ વેળા રૂમા આદિ સ્ત્રીઓની મધ્યે બેઠેલા સુગ્રીવ કે જે તારાગણોની મધ્યે

ઉદય પામેલા ચંદ્ર સરખો ગોળતો હતો, તેને મહાત્મા લક્ષ્મણે કોધપૂર્વક કહ્યું 'હે મુગ્ધો !

સત્તામેજનસમ્પન્ન સાનુકાશા જિનેન્દ્રિય ।

સ્વસ્થ સંયવાદી ચ રાજા લોકે મહોચતે ॥

જે રાજા ઉત્તમ બળવાળો તથા કુળવાન હોય, કયાયુક્ત હોય, જિતે દ્રિય હોય, કૃતરા હોય તથા મત્યવક્તા હોય, તે રાજા જ આલોક વિષે પ્રભા માન પામી પૂજ્ય છે ૭

અર્ધમંભોગે ચાલનારો જે રાજા પોતાના ઉપકારી મિત્રોની આગળ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞા જે છે અર્થાત્ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને પછી તે પ્રમાણે કરતો નથી, તેના કરતા મહાકુર-મહા પાપી બીજો કોણ હોય ? હે પ્લવગેશ્વર !^{*} અસત્ય ભાષણથી ઊપજતા દોષોનું વળું ન શાસ્ત્રોમા આ પ્રમાણે કહ્યું છે

શતમશ્વાનૃત્ત હન્ત સહસ્રં તુ ગયાનૃતે ।

આત્માન સ્વજનં હન્તિ પુરુષ પુરુગનૃતે ॥

જે પુરુષ એક અશ્વ માટે^x પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તે મિથ્યા કહે છે, તે પુરુષ સો અશ્વને હણવાના પાપથી બાધાય છે તથા જે પુરુષ એક ગાય માટે⁺ પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તે મિથ્યા કહે છે, તે પુરુષ હજાર ગાયોના વધના દોષને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જે પુરુષ પુરુષ સબધી⁻ પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પાળતો નથી, તે તો આત્મહત્યાના તેમ જ સ્વજનોની હત્યાના દોષને ભાગી થાય છે

પૂર્વે કૃતાર્થા મિત્રાણા ન તત્પતિકરોતિ ય ।

કૃતમ્ સર્વભૂતાના સ વષ્ય પ્લવગેશ્વર ॥

હે પ્લવગેશ્વર ! પ્રથમ મિત્રોની પાસેથી પોતાનું કાર્ય સાધી લઈ પછી જે પુરુષ તેનો બદલો વાળતો નથી, તે પુરુષ આ લોક વિષે

* વાનગનો ઈશ્વર-રાજા

x અશ્વનું કોઈને દાન કરવું જે વગેરે અશ્વ સબધી કાર્યો માટે

+ ગાયનું દાન કરવું અશ્વના તેને ઘાસચારો આપના જે વગેરે ગાય સબધી કાર્યો માટે

- 'હું તારું આટલું માર્યું કરીશ એવી નિતિ ગાથી કોઈ પુરુષને વિશ્વાસ આપે, એ વગેરે પુરુષ સબધી કાર્યો માટે

કૃતમ્ કોઈ સર્વ પ્રાણીઓથી બહિષ્કાર પામવા યોગ્ય થાય છે. ૮-૧૦

વળી હે પ્લવગમ ! કોઈએ કહેલા ઉપકારની સામે પ્રત્યુપકાર નહિ કરનારા કૃતમ્ પુરુષને જોઈને અત્યંત કોધ પામેલા મહાત્મા મનુભગવાને મર્ષ લોકોને માન્ય એવો નીચેનો શ્લોક કહેવો છે, તે તું સાલજા. ૧૧

ગોચે ચેવ સુરાપે ચ ચોરે મમ્મવતે તથા ।

નિષ્કૃતિર્વિહિતા સદ્ગિ રુતમ્ નાસ્તિ નિષ્કૃતિ ॥

ગોવધ, મધપાન, ચોરી તથા તત્તલંગ આદિ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત સત્પુરુષોએ કહેવું છે, પરંતુ કૃતમ્ પુરુષના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કયાય પશુ કહેવું નથી ૧૨

હે વાનર ! તું અનાય, મિથ્યાવાદી અને કૃતમ્ થઈ ચૂક્યો છે, કારણ કે મારા વડીલ બધું રામચંદ્ર તારો પ્રથમ ઉપકાર કર્યો છે, ત્યાં તું હવે તેનો પ્રત્યુપકાર કરવા તત્પર થતો નથી ૧૩ અત્યા વનચર ! કૃતાર્થ થયેલા તારે રામચંદ્રને પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રીતાની શોધ કરવા ના કાર્યમાં અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ૧૪ તું ગ્રામ્ય વિષયભોગમા આસન્ન થઈ કહેવો તમચ નહિ સાચવવાથી મિથ્યાપ્રતિજ્ઞ થયો છે, તેથી ખરેખર તું દેડકાની જેમ શબ્દ કરતા સર્પના સરખો વચક⁺ નીવડ્યો છે ! અહો ! મારા આર્થ બ્રાતા રામચંદ્ર તારી આવી વચકતાને બાંધી નહિ ૧૫ હે હુરાતમન ! કરુણામય વ્યભાવ વાળા અને મહાભાગ્યવાન મહાત્મા રામચંદ્ર તને પાપીને વાનરરાજ્ય અપાનું, તોપણ તું એ મહાત્મા રઘુવીરના ઉપકારને કેમ બાળતો નથી ? મને તો વાણે છે કે, હવે તું થોડા સમયમાં જ રામચંદ્રના તીક્ષ્ણ બાણો વડે હણાઈને તારા ભાઈ વાલીના દર્શન કરીશ ૧૬, ૧૭ તારો ભાઈ

+ દેડકાને પકડવા માટે સાપ કોઈ કોઈ વખત દેડકાના જેવા શબ્દ કરે છે જેથી દેડકાઓ આહી કોઈ આપણા સ્વભાવિય છે એવો વિશ્વાસ પામી તેની પાસે આન છે એટલે સર્પ તેન તરત જ પકડી લે છે, એ વચકત કહેવાય છે

વાલી મરણ પામી જે માગે જયો છે. તે માગે હવે કાંઈ સાંકડો થઈ જયો નથી અથવા તો બંધ થઈ જયો નથી; માટે હે સુગ્રીવ ! તું આમ મિથ્યા-પ્રતિજ્ઞ ન થતાં પોતાના મુખથી કહેલા સમયનું પાલન કર અને વ્યથા હણ્યાઈને વાલીના માગે જવાનું સાહસ કર નહિ.^{૧૮}

અરે સુગ્રીવ ! મને તો લાગે છે કે, ઇક્ષ્વાકુ-વંશમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન રામચંદ્રના ધનુષ્ય-માંથી નીકળતાં વજ્ર સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોને તે કદી ભેયાં જ નથી અને તેથી જ તું સુગ્રીવી પેઠે, ગ્રામ્ય વિપયો વિષે આસક્ત થઈ પડ્યા છે અને રામચંદ્રનાં કાર્યનો વિચાર પણ કરતો નથી !^{૧૯}

ઈતિ શ્રી વાલ્મીકિ મહામુનિ પ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રોત્રમાચલુપ
ક્રિતિ-વાકાદમાં ૩૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો

લક્ષ્મણુદું સાંત્વન-તારાના વચનો

તથા મુગળં સોમિત્રિ પ્રવીતામવ તેજસા ।

અબ્રવીહૃદ્ધમ્સં તારા તારાંચિપ નમાનના ॥ ૧ ॥

સ્વતેજે કરી પ્રકાશી રહેલ સુમિત્રાપુત્ર-લક્ષ્મણનાં વચનો સાંભળીને ચંદ્રમુખી તારા તેમને કહેવા લાગી :^૧ ‘હે લક્ષ્મણ ! તમારે અમારા સ્વામી પ્રત્યે આવાં કઠોર વાક્યો કહેવાં ઘટતાં નથી તેમ જ આ વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ પણ તમારા સરખા સ્નેહીઓના મુખથી આવાં કઠોર વાક્યો સાંભળવાને યોગ્ય નથી.^૨ હે વીર ! અમારો ભત્તાં સુગ્રીવ અકૃતજ્ઞ, શઠ કિંવા દારણુ પ્રકૃતિવાળો નથી; તેમ જ તે અસત્યવાદી અથવા કૂર સ્વભાવવાળો પણ નથી.^૩ હે વીર લક્ષ્મણ ! તમારા મોટા ભાઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે ખીબા કોઈથી ન થઈ શકે એવો સંગ્રામને વિષે જે મહાન ઉપકાર કર્યો છે, તેને કાંઈ આ વીર સુગ્રીવ બુઝી જયો નથી.^૪ હે પરતાપ ! રામચંદ્રની કૃપાથી જ સુગ્રીવને પાવત્ર કીર્તિ, નિષ્કંટક વાનર-રાજ્ય તથા રૂમા અને હું વગેરે સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિ થઈ છે.^૫ હે સૌમિત્રિ ! અમારો ભત્તાં સુગ્રીવ પૂર્વે અત્યંત દુઃખમાં રહીને હમણાં જ ઉત્તમો-

તત્તમ સુખ પામ્યો હોવાથી મહામુનિ વિશ્વામિત્રની પેઠે પ્રાપ્ત થયેલા સમયને બાણીતો નથી.^૬ હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વે ‘ધૃતાચી’ નામની અપ્સરાને વિષે આસક્ત થયેલા ધર્માત્મા મહામુનિ વિશ્વામિત્રે એની ત્રાસે ક્રોડ કરતાં વહી જયેલા દશ વર્ષના કાળને એક દિવસ જેટલો જ માન્યો હતો.^૭ અહો ! કાળસાનીઓમાં શ્રદ્ધ એવા મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર પણ સ્ત્રીમાં આસક્ત થવાને લીધે પ્રાપ્ત થયેલા સમયને બાણી શક્યા નહિ, તો પછી અન્ય-સાધારણ પ્રાણીની તો વાત જ શી ?^૮ હે લક્ષ્મણ ! આહાર, નિદ્રા તથા મૈથુન આદિ દેહનાં ધર્મેનું સેવન કરનારા અને દુઃખ ભોગવી અત્યંત થાકી જયેલા તથા કામભોગથી તૃપ્તિ નહિ પામેલા આ અમારા ભત્તાં સુગ્રીવ ઉપર રઘુવીરે હમા કરવી ઘટે છે.^૯ હે તાત લક્ષ્મણ ! તમારે નિશ્ચિત કરેલા અર્થના તત્ત્વને બાણી સિવાય એકાએક ક્રોધવશ થવું યોગ્ય નથી.^{૧૦} હે પુરુષ-ર્ષભ ! તમારા સરખા બળવાન પુરુષો વિચાર કર્યો વિના એકદમ ક્રોધવશ થતા નથી.^{૧૧} હે ધર્મને બાણીતારા લક્ષ્મણ ! હું મારા પતિ સુગ્રીવને અર્થે અત્યંત નમ્ર થઈને, તમને પ્રસન્ન કરી વીનવું છું કે, તમે મહાન શેષથી બચેલા તમારા મનના મોટા ક્ષોભનો ત્યાગ કરી શાંત થાઓ. હે સૌમિત્રિ ! અમારો ભત્તાં સુગ્રીવ શ્રીમાન રામચંદ્ર માટે પોતાની ચી રૂમાને, મને, પ્રિય પુત્ર અંગદને, રાજ્યને તેમ જ ધન, ધાન્ય અને અશ્વાદિ સમૃદ્ધિને પણ તજી દે એવો છે, એમ હું માનું છું.^{૧૨, ૧૩} અમારો પતિ સુગ્રીવ રાક્ષસા-ધમ એવા રાવણને હણીને, ચંદ્ર અને શેહિણી સરખા રામચંદ્ર તથા મીતાનો મેળાપ કરાવશે.^{૧૪} હે સૌમ્ય ! હાલમાં લંકા વિષે ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અને પરાભવ કરવાને અશક્ય એવા દશ બર્ષ, ચાર લાખ અને સાઠ હજાર રાક્ષસો છે, તેઓને હણ્યા સિવાય મીતાનું હરણ કરનારા રાવણનો વધ કરવો અશક્ય છે.^{૧૫, ૧૬} હે લક્ષ્મણ ! અસંખ્યાત વાનરો તથા રઘુવીરની સહાય વિના એકલા સુગ્રીવથી તે સધળા રાક્ષસોનો વધ થવો

અશક્ય છે, તેમ જ તેઓનો રાત્ર કૂરકમી^{૧૦} રાવણુ પણુ એકવા મુગ્રીવના હાથે મરે તેમ નથી^{૧૧} હે સૌમિત્રિ! 'રાવણુને એટલા બધા બગની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ' એ અ બ ધી હુ કાઈ પણુ બાલતી નથી, પરંતુ સર્વ દેશોના વૃત્તાતને બાલનારા મારા મ્વાની વાતોએ મને પ્રસંગોપાત્ત રાવણુને જે બગ કહી સલાળાવ્યું હતું તે જ મે તમને કહ્યું છે^{૧૨} હે સૌમિત્રિ! અમારા ભર્તા મુગ્રીવે યુદ્ધ વિરે તમને સહાય કરવા અર્થે બળવાન વાનરોને તેડી લાવવા સાગ્ર પોતાની આરા ઉઠાવનારા ઉત્તમ સેનકોને મોકલ્યા છે^{૧૩} અને એ મહાપરાક્રમી તથા બળવાન વાનરોના આગ મનની વાટ બુએ છે એ પ્રમાણે રામચંદ્રનુ કાર્ય સિદ્ધ કરવા જ મુગ્રીવ બહાર નીકળતો નથી^{૧૪} હે સૌમિત્રિ! વાનરાધિપતિ મુગ્રીવે સર્વ વાનરો ને અહીં આવી પહોંચવાનો જે દિવસ નક્કો કર્યો છે તે આજનો જ છે, માટે મહાબળવાન સર્વ વાનરો આજે જ અહીંયા આવશે હવે તમે શાત થાઓ^{૧૫} હે અરિદમ! તમે કોધનો ત્યાગ કરો આજે તમારા દેખતા જ હબરો અને કરોડો રી છે, અગ્ર ખ્યાત ગોલાચૂનો તથા અનેક કરોડ તેજસ્વી વાનરો અહીં આવશે^{૧૬} હે લક્ષ્મણ! કોધને લીધે રુધિર સમાન લાલ થયેલા તમારા બ નેત્રોને તથા સિહ સરખા વિકરાળ બનેલા મુખને જોતી અમે સઘળી વાનરરાજ મુગ્રીવની ઓએ પ્રથમનો ભય સાલગી આવવા થી^{૧૭} શાંતિ પામતી નથી^{૧૮}

ઈતિ શ્રીવલ્મીકી મહાકાવ્ય નીત અંકિત્ય ની મધ્ય ન
કિંચિદ્ વચન માં ડાયમે સંગ સમપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો

મુગ્રીવ અને લક્ષ્મણ-પરસ્પર વાતચીત
શુભકસ્તારવા વાનર પ્રશ્નિત ધર્મસંહિતમ્ ।

મૃદુરમાત્ર સૌમિત્ર પ્રતિજગ્મ્ તદ્વચ ॥૧॥

રાજપત્ની તારાના નમ્ર અને ધર્મયુક્ત
વચનોને માન્ય કરી, કૌમળ સ્વભાવવાળા મુગ્રીવ

+ વાલીના વધનો ભય સાલગી આવવાથી 'શુ
મુગ્રીવનો પણ લક્ષ્મણ વધ કરશે?' એવી શકાથી

ન દન લક્ષ્મણ શાત થયા એ બેઈ વાનરોના
રાત્ર મુગ્રીવે લક્ષ્મણથી પોતાને થયેલા મહાન
નામનો બીના વચ્ચની પંઠ ત્યાગ કર્યો^{૧૨} પછી
પોતાના ડહમા રહેવી અને કામવાસનાને બચ્ચત
કરનારી અનેક પ્રકારની યુષ્પમાળાઓને તોડી
નાખીને વાનરાધિપતિ મુગ્રીવ મદરહિત થયો^{૧૩}
ત્યાર પછી સર્વ વાનરોમા શ્રદ્ધ એવો કપિરાજ
મુગ્રીવ ભય કર બળવાળા લક્ષ્મણને હર્ષ ઉપ
બવતા નમ્ર વાક્યો કહેવા લાગ્યો^{૧૪} 'હે
સૌમિત્રિ! રામચંદ્રની કૃપાથી જ મારી નાશ
પામેલી લક્ષ્મી તથા કીર્તિ અને નિષ્કંટક વાનર
રાજન નામ ડગી શક્યો છું^{૧૫} હે રાજકુમાર!
પોતાના પરાક્રમોની પ્રાસદ્ધ થયેલા અને નિર
તર પ્રકાશમાન કાતિનાળા શ્રીમાન રઘુનંદને
કરેલા ઉપહારોનો એક અશમાન બદલો વાળવા
આ જગતને વિષે કોણુ સમર્થ છે^{૧૬} હે લક્ષ્મણ!
રઘુવીરને મારી સહાયતા માત્ર નામની જ છે,
કેમ કે એ ધર્માત્મા પોતે જ પોતાના પ્રભાવ વડે
રાવણુનો વધ કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરશે અહો!
જે રઘુવીરે માત્ર એક બાણ વડે સાત સાવટુક્ષો
ને, પર્વતને તથા પૃથ્વીને એવીવળતે જ ભેદી
નાખ્યા, તેને મારા સરખા વનચરોની સહાયતુ
શું પ્રયોજન છે^{૧૭} હે લક્ષ્મણ! જે રઘુનંદનના
ધનુષના ટકારવથી પર્વતો સહિત આખી
પૃથ્વી કપાયમાન થાય છે, તેને અન્યની સહાય
તુ શું પ્રયોજન છે? તોપણુ હે યુગ્મશ્રદ્ધ!
પોતાના શત્રુરૂપ રાવણુને તેના અંગેપરો સહિત
વધ કરવા જતા દશરથનંદન રામચંદ્રની સાથે
હું સૈન્ય સહિત જઈશ અને બનતી સર્વ મદદ
કરીશ^{૧૮} હે સૌમિત્રિ! દશરથના પુત્ર! મારા
પરમ મિત્ર છે' એવા વિશ્વાસને લીધે કિંવા
અતિશય મ્નેહને લીધે મારાથી જો તમારો કંઈ
અપરાધ થયે હોય, તો મને પોતાનો એવક
ગળી ક્ષમા આપશો, કેમ કે અ જગત વિષે
એવો કોઈ પણુ સેવક નથી કે જે પોતાના
સ્વાનીતા અપરાધમા કહી પણુ આ થો ન હોય"
મહાત્મા મુગ્રીવના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી,

મત્તન ધયેલ શ્રીમાન લક્ષ્મણે તેને પ્રોતિપૂર્વક
 કતુ ૧૧૧૨ 'હે વાનરોના રાજ સુગ્રીવ' તારા
 સરખા વિનયસ પત્ર મિત્રને લીધે મારા વડીલ
 બધુ રઘુવીર ખરેખર સનાથ જ છે ૧૩ હે
 સુગ્રીવ' તુ આવે પ્રભાવસ પત્ર અને ઉત્તમ
 પવિત્રતાવાળો હોવાથી ખરેખર સમગ્ર વાનર
 રચની સર્ગદિ ગોગવવા ચોગ્ય જ છે ૧૪ હે
 વાનરેધર! તારી સહાય વડે મહામતાપી રામ
 ગ્રાહ હવે અત્ય સમયમા જ સગામ વિષે
 પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરશે એમા જરાયે
 સંદેહ નથી ૧૫ હે સુગ્રીવ! તુ ક જે ધર્મ જાણુ
 નારો, કૃતજ્ઞ તથા સગામમાથી પાછો નહિ
 હઠનારો છે, તેણે આમ યુક્તિયુક્ત જોલાવુ જ
 ચોગ્ય છે ૧૬ હે વાનરશ્રુ! આ લોકને વિષે
 મારા વડીલ બધુ રઘુવીર અને તારા વિના
 બીજે કોયે વિદ્વાન પુરુષ પોતામા સામર્થ્ય હોવા
 છતા પણ આમ નગ્ર વચનો જોલી શકે ૧૭ હે
 હરિપુગવ! બળ તથા પરાક્રમે કરીને તુ રામ
 રૂઢ મરજો જ છે અહો! દેવતાઓએ જ ઘણા
 કાળ માટેને તારા સરખો સહાયક મિત્ર અમને
 મેળવી આપ્યો છે. ૧૮ હે વીર! હવે તુ મારી
 સાથે જ અહીંથી નીકળી ઉતાવળે તારા મિત્ર
 રઘુવીરને મળ અને તેમના મનમાના સ્ત્રીવિયોગ
 ના શોકને શાત કર ૧૯ હે પરમ મિત્ર! શોગ
 વેગને લીધે દુખી થયેલા રામચંદ્રનું કરુણાણુ
 લાપણુ-વિલાપ સાલળી તારા પર કોઇ ચડવાને
 લીધે મે અહીં આવીને જે કઠોર વાક્યો તને
 કહ્યા છે તેની હુ તારી પાસે ક્ષમા વાચુ ૩ ૧૨૦
 ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા મહામુનિમણિન આદિ ૧૦૪ શ્રીગાન ચપુન
 પ્રિહિ-માકાદમા ૩૬ મે ૨૪૩ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો

સૈન્ય એકત્રિત કરવાની આજ્ઞા

एवमुक्त्वा सुग्रीवा लक्ष्मणेन महात्मना ।

हनुमन्तं स्थिर पार्श्वं वचन चेदमब्रवीत् ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણના વચન સાંભળી વાનરા
 ધિપતિ સુગ્રીવે પોતાની પાસે જીભેલ હનુમાન
 ને આજ્ઞા આપતા જહુ 'હે હનુમન! પૃથ્વી

પરના' સર્વ વાનરોને ઉતાવળે અહીં આવી
 પહોંચે એવો ફતો દારા તું પ્રબળ કર શ્વેત
 શિખરવાળા મહેદ્ર, હિમાલય, વિવ્ય, કલાન
 અને મદર, એ પાચ પર્વતોમા જે જે વાનરો
 વસે છે તથા સમુદ્ર મધ્યે પશ્ચિમ દિગ્ગમા
 આવેલા અને મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખા પ્રકાશિત
 શિખરોવાળા પર્વતોને વિષે જે જે કપિઓ
 રહે છે, તે સર્વને તુ શીઘ્ર અહીં જોલાવ
 સધ્યાકાળના વાદળ સરખા વર્ણુવાળા ઉદયા
 ચળ તથા અમ્તાચળને વિષે તેમ જ પલાચળના
 વનના વિષે લય કર દેહવાળા જે જે વાનરો વસે
 છે, તે સર્વને તુ સત્વર તેડાવ' હે વાયુસુત!
 કાળજી તથા મેઘ સમાન વર્ણુવાળા અને મોટા
 હાથી સરખા બગવાન જે વાનરો અજન પર્વત
 મા રહે છે, તેમ જ સુવર્ણ સરખી કાતિવાળા જે
 વાનરો મેરુપર્વતની મોટી મોટી શૃંગાઓમા તથા
 ધુઆચળ પર વસે છે, તે સર્વને તુ ઉતાવળે
 તેડાવ વળી મરેય' નામના મધનુ પાન કર
 નાશ ભય કર વેગવાળા અને બાગસૂર્ય સરખી
 કાતિવાળા જે વાનરો 'મહારુણુ' નામક પર્વત
 વિષે રહે છે, તેમ જ જે વાનરો સુગ્રધવાળા
 તથા તપસ્વીઓના આશ્રમને લીધે અત્ય તરબ્ય
 જણાતા મોટા વનોને વિષે નિવાસ કરે છે, તે
 સઘળા વાનરોને જોલાવી લાવવા સારુ અહીંથી
 આપણા મહાબળવાન વાનરોને મોકલી સામ
 દાનાદિ દરેક ઉપાયથી સતુષ્ટ કરી એને શીઘ્ર
 તેડાવ ૨-૪ હે હનુમાન! જોકે એ સર્વ વાનરોને
 જોલાવવાને મે પ્રથમથી જ મહાવેગવાન વાન
 રોને આજ્ઞા કરી છે, તોપણુ તેઓને વધુ ઉતા
 વળ કરાવવા માટે તુ પુનઃ પણ બીજા વાનર
 ફતોને મોકલ ૧૦ વળી હે પવનસુત! જે જે
 કપિશ્રદ્ધો કામાસકત અનેલા તથા વિલબ કર
 નારા હોય, તેઓ સર્વને મારી આજ્ઞાથી તુ
 સત્વર અહીંયા જોલાવી મંગાવ ૧૧ રાજની
 આજ્ઞાને દ્વિપત કરનાર જે દુષ્ટ વાનરો મારી
 આજ્ઞા પ્રમાણે દશ દિવસની અદર અહીં ન
 આવે, તેઓને તારે અવશ્ય નાશ કરવો ૧૨ હે

હનુમાન! મેઘ અને પર્વત મરખા શરીરવાળા, ભય કરે રૂપવાળા અને સર્વ પ્રકારના માર્ગોના ભોમિય એના જે કેાચ્યવધિ વાનરો મારા આધીનમા રહેનારા છે, તેઓ મારી આજ્ઞાથી જાણે આખા નભોમડળને આનંદાદિત કરતા હોય એની ગતિથી સઘળી પૃથ્વી પર ફરી વળેા અને સર્વ વાનરોને મોવાવી લાવેા ૧૩-૧૫

વાનરોના રાજ સુગ્રીવના વચન સાભળી વાયુમુત હનુમાને તુરત જ સર્વ વાનરોને મોવાવી તથા મહાપરાક્રમી વાનરહૃતોને આજ્ઞા આપી દશે દિશાઓમા મોકલ્યા ૧૬ પક્ષીઓ અને નક્ષત્રોના માર્ગે ગતિ કરનારા એ વાનર હૃતો ક્ષણમાત્રમા આકાશમાર્ગે ચાલતા થયા ૧૭ રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે તેઓએ સમુદ્રના બેગેમા વસનારા, પર્વતો પર વસનારા, વનોમા વસનારા તથા નદીઓ અને સરોવરોના તટ પર વસનારા સર્વ વાનરોને સુગ્રીવની આજ્ઞા કહી સભળાવી ૧૮ સાક્ષાત્ મૃત્યુ અને કાળ જેવા ઉચ્ચ દડવાગા વાનરોના રાજધિરાજ સુગ્રીવની તીક્ષ્ણ આજ્ઞા સાભળી તેના ભયથી શકિત થયેલા સર્વ વાનરો પોત પોતાના સૈન્ય સહિત તુરત જ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવાને નીકળી પડ્યા ૧ એ વેળા અજન પર્વત પર વસનાર અને અજન (કાજળ) સરખા વર્ણવાળા મહાબળવાન યજ્ઞ કરેાડ વાનરો રામચંદ્રના કાર્યાર્થે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા નીકળ્યા વગી તપાવેલા મુવર્ણ સમાન કાતિવાળા અને અમ્તાચળ પર રહેનારા દડા કરેાડ વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવાને ચાલી નીકળ્યા ૨૦ ૨૧ સિંહની કેશવાળી અમાન વર્ણુ વાળા દશ અબજ વાનરો કેવાસ પર્વતના શિખરોમાથી નીકળી કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા ૨૨ હિમાલયમા રહેનારા અને ફળમૂળના આહારથી જીવનારા એક ખર્વ વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલી નીકળ્યા ૨૩ વિંધ્યાચળમા ભય કરે રૂપવાળા, નય કરે કમ કરનારા અને અગારા મરખા પ્રકાશિત ચરીરવાળા દશ અબજ

વાનરો અતિ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા, ૨૪ તેમ જ ક્ષોરસાગરના તટ પર રહેનારા તથા તમાલવનમા વગી માત્ર નાળિયેરનું જ લક્ષણ કરનારા અમ ખ્યાત વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા ૨૫ એ પ્રમાણે અનેક વનો, શુક્રાઓ તથા નદીઓના તટોમાથી ચાલી નીકળી મહાબળવાન વાનરોની મોટી સેના જાણે સૂર્યનું પાન કરતી હોય એમ અતિ શીઘ્રગતિથી આકાશ માર્ગે થઈ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગી ૨૬

મહાબળવાન હનુમાનની આજ્ઞાથી જે શૂરવીર વાનરહૃતો સર્વ વાનરોને ઉતાવળે તેડી લાવવાને ગયા હતા, તેઓએ સર્વ વાનરોને કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે વિદાય કરી પાછા વળતા હિમાલય પર્વત પર શ્રીશ કરના આશ્રમ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવું એક મોટું વૃક્ષ જોયું પૂર્વે એ પવિત્ર હિમાલયને વિષે શ્રીશ કરનો અત્યંત મનોહર યજ્ઞ થયો હતો અને તેમા સર્વ દેવોના મન સતુષ્ઠ થયા હતા ૨૭, ૨૮ યજ્ઞ થતી વેળા કુડને વિષે હોમાતા હુતદ્રવ્યમાથી જે જે ફળો તથા અન્ના વગેરે વેરાઈ પડ્યા હતા, તે સર્વ માથી ત્યા આગળ અનેક પ્રકારના કદમૂળ તથા વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેના અમૃત સમાન સ્વાદિદ ફળો આ વાનરોન જોવામા આવ્યા ૨ એ કદમૂળ તથા ફળોનો એવો તો દિવ્ય પ્રભાવ હતો કે તેનું એક વાર લક્ષણ કરનારા મનુષ્યને એક માસ પથ તત્પ્રસિદ્ધ રહેતી એ કારણથી દુન-કૂલે ન લક્ષણ કરનારા તે વાનરહૃતોએ એ દિવ્ય ફળો કદમૂળો તથા ત્યા ઉત્પન્ન થતી દિવ્ય ઔષધિઓ તેમ જ તે યજ્ઞસ્થાનમાના સુગંધયુક્ત પુષ્પો વગેરે સુગ્રીવને પ્રસન્ન કરવા માટે મહુણ કયાં ૩૦-૩૧ પછી ઉતાવળે ગતિ કરનારા એ સર્વ વાનરહૃતો સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે પૃથ્વીમાના સર્વ વાનરોને કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે રવાના કરીને પાછા વળ્યા અને પોતાની શીઘ્ર ગતિના પ્રભાવથી તેઓ સર્વની પહેલા સુગ્રીવ પામે આવી પહોંચ્યા ૩૨, ૩૩ પોતે આજેના ફળપુષ્પાદિ સર્વ પદાર્થો પોતાના રાજ સુગ્રીવને બેટ તરીકે અર્પણ કરી, એ વાનરહૃતો

કહેવા લાગ્યા ૩૫ ‘હે રાજન્ ! અમેએ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે પવ તો, નદીઓ અને વનો વગેરે સર્વ સ્થળે ફરીને સર્વ વાનરોને તમારી આજ્ઞા બજાવી છે, જેથી સર્વ વાનરો હવે થોડા સમયમા જ અહીંયા આવી પહોંચશે’ ૩૬

પોતાના હોતોનું વચન સાંભળી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેઓએ અર્પણ કરેલી ભેટનો પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો ૩૭

હતિ શ્રીવન્દ્યો મહારાજનમણીત આદિસ્ય શ્રાવમાયલન કિન્નર કાઠમા ઉભો સી સમાપ્ત

મર્ગ ૩૮ મો

મગ્રોનું રામચંદ્ર પાસે જવું - વાનર સેના આદિનું નિવેદન

પ્રતિગૃહ્ય ચ તત્સર્વમુપાસનમુપાહૃતમ્ ।
વાનરાસાન્નર્ચયિત્વા ચ સર્ગનેન દ્યસર્જયત્ ॥ ૧ ॥

હોતે એ આણેલી ભેટ લઈ લઈને તથા તેઓનું યથાયોગ્ય સાવન કરીને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે કાર્ય કરી ચૂકેલા સર્વ વાનરોને વિદાય કર્યા અને પછી તે પોતાના મનમા પોતાને તથા રામ ચંદ્રને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા ૧ ૨ આ વેળા અત્યંત બળવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે જે હજી સુધી કિન્કિન્ધામા સુગ્રીવની પાસે જ રહ્યા હતા, તેમણે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવને હવે ઉપબવતા નત્ર વાકન જહુ ‘હે સૌમ્ય ! હવે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું કિન્કિન્ધામાથી નીકળી રઘુ વીરને જઈ મળ’ ૩

લક્ષ્મણનું સુભાષિત સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયેનું સુગ્રીવે કહ્યું ‘ભલે ચાલો, આપણે સાથે જ જઈએ માટે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જ જોઈએ’ ૪

એ પ્રમાણે શુભ લક્ષણસ પદ લક્ષ્મણને કહીને સુગ્રીવે પોતાની પામેઝેઠી ડમા તથા તારા વગેરે સાંજોને વિદાય કરી અને ઊંચા ચરથી કહ્યું ‘કેણુ છે રે આટલામા, આમ આવો’ એ શબ્દ સાંભળતા જ અત પુરની બહાર બસેલા હોતો કે જેઓ ડેક અત પુરમા ઓએ ની પામે જઈ શકતા હતા તેઓ હાથ નેગી

ઉતાવળે સુગ્રીવની આગળ હાજર થયા, ત્યારે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી વાનરરાજ સુગ્રીવે તેઓને કહ્યું ૫-૮ ‘હે વાનરો ! તમે મારી શિક્ષા સત્વર અહીંયા લાવો’ સુગ્રીવની આજ્ઞા સાંભળતા જ હોતોએ અતિ ઉતાવળે સુંદર દેખાવવાળી શિક્ષા લાવી હાજર કરી ત્યારે સૂર્ય સમાન કાતિવાળી પોતાની સ્વર્ણશિક્ષાને જોઈને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે હવે સત્વર આ શિક્ષા પર આરોહણ કરે’ એમ લક્ષ્મણને કહી તેમની સાથે પોતે એ સ્વર્ણશિક્ષામા બેઠા પછી તુરંત જ મહાબળવાન વાનરસેવકો એ શિક્ષાને ઉપાડી ચાલતા થયા એ વેળા સુગ્રીવના મન્ત્રક પર શ્વેત છન ધરવામા આવ્યું હતું, તેની બંને બાજુ શ્વેત ચામરો ઢળી રહ્યા હતા, તેની આગળ શબ્દ તથા ભેરી આદિના નાદ થતા હતા અને બહીજનો સ્તુતિ વડે તેને પ્રસન્ન કરતા હતા એ રીતે ઉત્તરોત્તમ રામચંદ્રને પામેલી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ વીક્ષુ શસ્ત્રો ધારણ કરનારા સેકડો વાનરાથી વીટાઈ, જ્યાં રઘુવીરે નિવાસ કર્યો હતો એવા પ્રભવણ પર્વત પ્રત્યે જવા લાગ્યો કેટલીક વારે રામચંદ્રના નિવાસસ્થાનઉપ પ્રસવણગિરિ આવી પહોંચ્યો, અર્થાત્ સુગ્રીવોદિ વાનરો પ્રભવણ પર્વત આગળ જઈ પહોંચ્યા ત્યાં જઈ મહાત્મા લક્ષ્મણ સહિત સુગ્રીવ શિક્ષામાથી ઊતરી યડચા અને રૂએ આસી શ્રીમાન્ રઘુવીરની પાસે જઈ તેને પોતાના બંને હાથ નેડી તેમના ચરણમા સાદાગ દડવત્ પ્રણામ કર્યા એ જોઈ તેની સાથે આવેલા બીજા સર્વ વાનરો પણ રઘુવીરના ચરણમા પ્રણામ કરી હાથ નેડી ઊભા રહ્યા

ખિડાયેલા કમળવાળા સરોવરની પેઠે એ વાનરસેન્યને પોતાની આગળ નિશ્ચળપણે બેઠેલું જોઈને શ્રીમાન્ રામચંદ્ર સુગ્રીવ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પોતાના ચરણ આગળ પડેલા વાનરેશ્વર સુગ્રીવને અતિ માનપૂર્વક ડહાડીને પ્રીતિથી પોતાના હૃદય સાથે આપ્યો ત્યાર

પછી તેને પોતાની પાસે પડેલા આસન પર બેસાડીને ધર્માત્મા રામચંદ્રે કહ્યું 'હિ વાનર શ્રઘ' ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું સેવન કરવાના સમયના બુદ્ધા બુદ્ધા ! ભાગ પડીને જે રાજા તે તે સમયે જ તે તે પુરુષાર્થનું સેવન કરે છે, તેને જ ખરો રાજા સમજવો જે રાજા ધર્મ અને અર્થનો ત્યાગ કરી કેવળ કામનું જ સેવન કરે છે, તે વૃક્ષની ગેયે સતેવા પુરુષની પેઠે પડે છે અને ત્યારે જ તેને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે, એ સમજ્ય છે. હે વીર ! જે રાજા શત્રુઓનો વધ કરવામાં તત્પર રહે છે સન્નિવોની સાથે મરી જોડવામાં કુત્તણ હોય છે અને ધર્મ, અર્થ તથા કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું યથાકાળે સેવન કરી તેઓના કૃણને ભોગવે છે, તે રાજાને જ શાશ્વત ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એ શત્રુઓનું મર્દન કરનાર સુગ્રીવ ! હાલમાં સીતાની શોધ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી તું તારા મનની સાથે મળીને તે વાતનો મારી ગીતે વિચાર કર'.

રઘુવીરના વચન સાંભળી, વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે તેમના પ્રત્યે હાથ બેઠી કહ્યું

'હે મહાબાહુ ! નાશ પામેલી સમૃદ્ધિ, પ્રીતિ તથા વાનરોના નિષ્કંટક રાજ્યને હું તમારી તેમ જ તમારા ભાઈ લક્ષ્મણની કૃપાથી જ પુનઃ પામ્યો છું હે જીવનનાગઓમા શ્રઘ ! જે પુરુષ કોઈએ કરેલા ઉપકારનો સારી રીતે પ્રત્યુપકાર વાળતો નથી, તે ધર્મનો નાશ કરનાર કહેવાય' (૨-૨૭) હે શત્રુદમન ! અતિ બળવાન આ ને કંઠો વાનરો પૃથ્વીમાના સર્વ ઉપવિરોને અહીંયા આવવાની તારીફ આપીને હમણા જ પાછા આવ્યા છે અને લય કર સ્વરૂપવાળા તમા દુર્ગમ વનમાર્ગોના ભોમિયા એવા અસંખ્યાત ગી છે, વાનરો તેમ જ શરવીર ગોલાગ્રૂહો આદિ ઉપવિરો પોતપોતાના અન્યો સહિત આ તરફ આવવાને પોતપોતાના રહેઠાણમાથી નીકળી ચૂક્યા છે તે હવે માર્ગમાં જ છે તેઓ સર્વ વાનરાદિકો, દેવો અને ગધર્વાદિના પુત્રો છે

તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરી સર્વ જ વિચરવાની શક્તિ ધરાવે છે ૨૮, ૨૯ વળી હે પરતપ ! એ વાનરોમાના કેટલાએક મોટા મોટા વાનરોની સાથે તો સેકંડો, હજારો, લાખો, કરોડો, અબુદો, ખર્વો, શકુઓ, સમુદ્રો, અત્યેા, મધ્યો અને પરાધોની સંખ્યામાં વાનરોની સેનાઓ છે - ૩૦, ૩૧ હે રાજપુત ! મેરુ અને વિંધ્યાદ્રિ વગેરે પર્વતોમાં નિવાસ કરનારા મેઘ તથા પર્વત સમાન પ્રૌઢ શરીરવાળા અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા એ સર્વ વાનરો હવે અત્પ સમયમાં જ અહીંયા આવી પહોંચ્યો, ૩૨ અને રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તમારી સાથે આવશે તેઓ યુદ્ધને વિષે અવશ્ય રાવણને હાલીને જનકન દિની સીતાને લાવશે' ૩૩

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવના વચન સાંભળીને તથા 'તેણે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે મીતાની શોધ કરવા માટે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે' એવું જાણીને દશરથપુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર તત્ત્વરૂપ હર્ષને લીધે પ્રકુલ્લિત નીલકમળ સરખું દેખાવા લાગ્યું, અર્થાત્ સુગ્રીવની પોતાના કાર્ય માટે તત્પરતા બેઠેને રામચંદ્ર આનંદિત થયા ૩૪

ઈતિ શ્રી ભગી મહા મુનિપ્રભી ૧૬૦૦૦ શ્રી રામચંદ્રન
કિષ્કિન્ધા મા ૮ મે સન સમાત

- આ જોડન આગે જ જ્ઞાત્યક નામનાં
લક્ષ્મણે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે
'एक दशशतमस्मात् संहलमयुत तत पर लन
प्रयुत कांयमशतद्वन्द्वे तर्हि निवत च ।
तस्मान्महास्रोत्र शकु सत्ता पतिततमन यम् ।
मय्य पराईमाहुययोत्तर दशगुण तथ नैयम् ॥
એક, દશ સો, ૮૦૨ અયુત (દશ હજાર) લાખ,
પ્રયુત (દશ લાખ), કરોડ અયુત (દશ કરોડ), વૃદ્ધ,
ખર્વ (દશ વૃદ્ધ), નિખર્વ, મહાખર્વ (દશ નિખર્વ),
શકુ સમુદ્ર (દશ શકુ), અત્ય મધ્ય (દશ અત્ય)
અને પરાધ, આ આદાર સંખ્યાવાચક શબ્દોમાના
પ્રત્યેક અને પ્રથમથી ઉત્તરોત્તર (એ પછી એક
એક) દશગુણિત અમળવા મોટી

સર્ગ ૩૯ મો

વાનરસેનાનું એકત્ર થવું

इति ब्रुवाणं सुमार्धं रामो धर्ममृतं वतः ।

बाहुभ्यां सत्परिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી ધર્મધારીઓમાં શ્રદ્ધ રામચંદ્રે પ્રિય વાક્ય બોલનારા અને વિનયયુક્ત સુગ્રીવને અત્યંત પ્રીતિથી બંને ભુજબો વડે ભેટીને કહ્યું :^૧ 'હે સૌમ્ય ! દેવરાજ ઇંદ્ર વરસાદ વરસાવે, હલશે કિરણોવાળો સૂર્ય આકાશના અંધકારનો નાશ કરે તથા ચંદ્ર પોતાની કાંતિ વડે રાત્રિને ઉજળવળ બનાવે, તે જ પ્રમાણે હે પરંતપ ! તારા સરખો પુરુષ પોતાના મિત્રોનું પ્રિય કરે એમા શું આશ્ચર્ય ?^{૨,૩} હે સૌમ્ય ! તેં સીતાની શોધ કરવાનો જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે, તે તારા જેવા ઉત્તમ મિત્રો સંબંધી આશ્ચર્ય ઉપભવનાર નથી. હે સુગ્રીવ ! તે જે આરંભ્યું છે તે ઘણું જ રૂઝું છે. હે મિત્ર ! તું કે જે પ્રિય વચન બોલવાના સ્વભાવવાળો છે તેને હું બહુ છું.'^૪ હે પરમ સખા ! યુદ્ધ વિષે તારી સહાયથી જ હું સર્વ શત્રુઓને છતીશ. હે સુગ્રીવ ! તું મારો ખરો સહુદ અને મિત્ર છે, માટે તારે મને સહાય કરવી યોગ્ય જ છે.^૫ હે વાનરેશ્વર ! પૂર્વે જેમ પુલોમાને છેતરીને તેની પુત્રી શચીનું અનુહાદે હરણ કર્યું હતું,^{*} તેમ રાક્ષસાધમ રાવણે મને છેતરીને પોતાના જ વિનાશ માટે સીતાનું હરણ કર્યું છે; તેથી જ જેમ શચીના અહંકારી પિતા પુલોમાનો તેમ જ શચીનું હરણ કરનાર અનુહાદનો ઇંદ્ર વધ કર્યો હતો, તેમ હું હવે થોડા સમયમા જ તીક્ષ્ણ બાણો વડે ગર્વિષ્ઠ રાવણનો વધ કરીશ.'^{૬,૭}

રામચંદ્ર સુગ્રીવને એ પ્રમાણે કહેતા હતા

* અનુક્રાદે શચીના પિતા પુલોમાને પોતાની વાજબની ઠીને શચીનું હરણ કર્યું. ત્યારે એ વાતથી અભ્યુચા ઇન્દ્ર અનુહાદ અને શચીના પિતા પુલોમા એમ બન્નેનો વધ કરી શચીને પોતાની અનરાવતીમાં આણી, તેથી પુરાણોમા કથા છે. ૪ ટી.

એટલામાં હરથી ચારે તરફ ધૂળના ઝોટોગોટા ઊડતા જણાવા લાગ્યા અને થોડી વારમાં તેો આકાશને વિષે વિચરતા સૂર્યની ઉજ્જ્વળ પ્રભા ઠંકાઈ જઈ સઘળી દિશાઓમાં અંધકાર છવાઈ રહ્યો અને પર્વતો, વનો તથા ઉપવનો સહિત આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થતી હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ત્યાર પછી થોડીક વારમાં જ રાત્રીઓ સરખા દેખાવવાળા, તીક્ષ્ણ દાદોવાળા અને મહાન બળવાળા અસંખ્યાત વાનરોનાં ટોળાંથી આખી વનભૂમિ આજ્ઞાદિત થઈ ગઈ.^{૮-૧૦} જોતજોતામાં જ અનેક નદીઓ, પર્વતો તથા સમુદ્રોના તટોમાં જન્મેલા, મેઘ સરખી અજંના કરનારા, હિમાલય વગેરે પર્વતો તથા વનોમાં નિવાસ કરનારા અને સેંકડો તથા કરોડો વાનરોથી વીંટાયેલા અસંખ્ય વાનરયુથ પાલકો* કે જેઓ માંના કેટલાએક ઉદય થતાં સૂર્ય સરખા લાલ વર્ણવાળા, કેટલાએક ચંદ્ર સમાન રવેત વર્ણના, કેટલાએક કમળના પરાગ જેવા રંગના હતા, તેઓથી આજુ વન ભરાઈ ગયું.^{૧૧-૧૩}

તેઓમા શૂરવીર અને શ્રીમાન એવો 'શતબલિ' નામનો વાનર દશ ખર્વ વાનરસંન્યથી વીંટાયેલો જણાતો હતો.^{૧૪} સુવર્ણના પર્વત સરખી કાંતિવાળો મહાબળવાન તારાનો પિતા 'સુષેણ' નામનો વાનર અસંખ્યાત વાનરો સહિત જેવામા આવ્યો.^{૧૫} સુગ્રીવનો સસરો અને રૂમાનો પિતા 'તાર' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરોને સાથે લઈને આવ્યો હતો. કમળના પરાગ સરખી કાંતિવાળો, ઉદય થતા સૂર્ય સરખા મુખવાળો, શ્રદ્ધ બુદ્ધિવાળો અને સર્વ વાનરોમાં શ્રદ્ધ એવો 'કેસરી' નામનો વાનર કે જે હનુમાનનો પિતા થતો હતો તે અનેક હલશે વાનરસંન્ય સહિત આવી પહોંચ્યો.^{૧૬-૧૮} લયંકર પરાક્રમવાળો ગોલાંજૂલ વાનરોના રાબ 'ગવાક્ષ' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરસેના સહિત આવેલો જણાતો હતો.^{૧૯} શત્રુઓનો નાશ કરનારો ધૂર લયંકર વેગવાળાં બે ખર્વ

* મોટા મોટા વાનરોના યૂથોના અધિપતિઓ.

રીછા સહિત ત્યાં આવ્યો.^{૨૦} મોટા દેહવાળો યુધપતિ ‘પનસ’ નામનો વાનર મોટા પર્વત સરખા પ્રૌઢ શરીરવાળા ત્રણ કરોડ વાનરોને સાથે લઈને આવી પહોંચ્યો.^{૨૧} મોટી કાયાવાળો યુધપતિ ‘નીલ’ નામનો વાનર કે જે કાળજળના પર્વત સરખો શ્યામવર્ણ દેખાતો હતો, તે દશ કરોડ વાનરોથી વીંટાઈને આવ્યો હતો.^{૨૨} મહાપરાક્રમી અને યુવર્ણના પર્વત સરખા દેહવાળો યુધપતિ ‘ગવય’ નામે વાનર પાંચ કરોડ વાનરો સહિત આવી પહોંચ્યો.^{૨૩} મહાબળવાન યુધપતિ ‘દરીમુખ’ નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરસંન્ય સહિત સુગ્રીવ આગળ આવી પહોંચ્યો.^{૨૪} અશ્વિનીકુમારના પુત્રો મહાબળવાન મંદ અને દ્વિવિહ એ બન્ન જણા એક-એક ખર્વ વાનરસેના સહિત ત્યાં જોવામાં આવ્યા.^{૨૫} મહાતેજસ્વી ‘ગજ’ નામે વાનર ત્રણ કરોડ વાનરોને લઈને સુગ્રીવની પાસે આવી પહોંચ્યો.^{૨૬} નિરંતર સુગ્રીવને ત્રણ વર્તનાર રીછોને રાત્ર મહાતેજસ્વી બળવાન દશ કરોડ રીછોને સાથે લઈ આવ્યો. બળવાન વાનરોથી વીંટાયેલો તેજસ્વી ‘રૂપણ’ નામે વાનર એક વૃંદ સેના લઈને ઉતાવળે આવી પહોંચ્યો. તેની પાછળ ને પાછળ જ એક શંકુ અને એક સો વાનરો સહિત ‘ગંધમાદન’ નામનો વાનર આવી પહોંચ્યો. વાલીના સરખો પરાક્રમી યુવરાજ અંગદ જે અત્યંત સંખ્યા જેટલા વાનરો સહિત ત્યાં આવ્યો. નક્કન સમાન તેજસ્વી ‘તાર’^{૨૭} નામનો વાનર લયકર પરાક્રમવાળા પાંચ કરોડ વાનરો સહિત દૂરથી આવતો જોવામાં આવ્યો. શૂરવીર યુધપતિ ‘ધંદ્રજનુ’ નામનો વાનર અગિયાર કરોડ વાનરસંન્ય સહિત જણાતો હતો. મધ્યાહનના સૂર્ય સરખી કાંતિ વાળો ‘રંભ’ નામનો કપિ અગિયાર હજાર અને એકસો વાનરોથી વીંટાઈને આવ્યો હતો. શૂરવીર અને બળવાન યુધપતિ ‘હુમ્ખ’ નામે વાનર બે કરોડ વાનરોને સાથે લઈને આવી

પહોંચ્યો. કેલાસ પર્વતન. શિખર સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા અને લયકર પરાક્રમવાળા એક ખર્વ વાનરોથી વીંટાયેલો વાયુમુત હનુમાન અને વૃક્ષોમાં નિવાસ કરનારા એક વૃંદ, એક હબર અને એકસો વાનરોથી વીંટાયેલો ‘નળ’ વાનર એ બન્ન ત્યાં હાજર થયા અને દશ કરોડ વાનરોથી વીંટાયેલો શ્રીમાન ‘દરીમુખ’ નામનો બીજો વાનર મોટી ગર્જના કરતો મહાત્મા સુગ્રીવ સત્રીપ આવી પહોંચ્યો. વળી ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા શરસ, કુમુદ, વર્ણિત અને રાહ વગેરે બીજા પણ અસંખ્યાત યુધપતિ વાનરો પૃથ્વી, પર્વતો તથા વનોને આચ્છાદિત કરતા સુગ્રીવ પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેની આગળ પૃથ્વી પર બેઠા. તેમાંના કેટલાએક વાનરો તો કૂદતા, હોડતા અને બર્જના કરતા, જેમ વાદળો સૂર્ય પ્રત્યે આવે તેમ સુગ્રીવ તરફ આવતા હતા.^{૨૭-૪૦}

અનેક પ્રકારના શબ્દ કરનારા, મહાપરાક્રમી અને બાહુબળવાળા એ સર્વ વાનરો એક પછી એક એમ સુગ્રીવ આગળ આવી તેને પ્રણામ કરી પોતાનું આગમન જણાવવા લાગ્યા. કેટલાએક યુધપતિ વાનરો સુગ્રીવ પાસે આવી-મળીને જવા લાગ્યા, તેમ જ હનુમાનાદિ મુખ્ય વાનરો સુગ્રીવ પાસે આવી હાથ જોડી ભિન્ન રહ્યા.^{૪૧, ૪૨} પછી રાજધર્મને જાણનારા સુગ્રીવે હાથ જોડી શ્રીમાન રઘુવીરને આવી પહોંચેલી સંઘળી વાનરસેના નિવેદન કરી, અર્થાત્ ‘આ સર્વ સૈન્ય તમારું જ છે’ એમ કહ્યું. પછી નિવાસસ્થળ માટે ઉતાવળા થતા સર્વ યુધપાલોને સુગ્રીવે કહ્યું :^{૪૩} ‘હે વાનરો! તમે પોતપોતાનાં સૈન્યોને સુખ થાય તેવી રીતે નાના પ્રકારનાં વનો તથા પર્વતોનાં ઝરણાંમાં યુક્તિપૂર્વક ગોઠવણીથી ઉતારા આપો કે જેથી સૈનાને જાણનારો સેનાધ્યક્ષ કોણ આવ્યું છે અને કોણ નથી આવ્યું, એ જાણતને સારી રીતે જાણી શકે.’^{૪૪}

• રૂમાને ૧૫૫૫ નદિ, બીજી.

ઈન્દ્ર ગૌવાલ્મીકિ મહાભારતપ્રતિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ પૂર્વ કાન્ડ. ૫ કાન્ડમાં ૩૬ મે સગ સમાપ્ત

સુગ્રીવની યોજના

મર્ગ ૪૦ માં

પૂર્વ દિશામાં સીતાની શોધ કરવા માટે
(વિનત વગેરે વાનરોને આજ્ઞા-

પૂર્વ દિશામાં વળતે

મય રાજા સનુદ્ધાનઃ સુગ્રીવઃ વગ્વચોશ્વરઃ ।

ઉવાચ નરહાદુઃ રામં પાવ્યજ્ઞાનમ્ ॥ ૧ ॥

આખી પૃથ્વીમાંના સર્વ વાનરો એકઠા થયા અને તેઓએ જુદે જુદે સ્થળે પોતપોતાનો ઉતારે લીધો. ત્યાર પછી વૃદ્ધ પામેલી સમૃદ્ધિવાળો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે શત્રુઓની સેનાનું મર્દન કરનારા નરવીર રામચંદ્ર પ્રત્યે હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો :^૧

‘હે રઘુવીર ! મારા રાજ્યમાં વસનારા, ઇચ્છિત ગતિ કરનારા, ઇંદ્ર સરખી શોભાવાળા અને અત્યંત બળવાળા સર્વ વાનરો અહીં આવી ચૂક્યા છે અને તેઓએ પોતપોતાની સેનાઓને ઉતારા પણ આપ્યા છે.^૨ દેવો અને દાનવો સરખા પરાક્રમી અને ભયંકર સ્વરૂપવાળા એ યુદ્ધપતિ વાનરો અત્યંત બળવાળાં તથા ઘણાં સ્થળે પરાક્રમ દર્શાવી ચૂકેલાં અસંખ્યાત વાનર સન્ધોને સાથે લઈ આવેલા છે.^૩ હે રામ ! તે સર્વ વાનરો યુદ્ધ વિષે પ્રસિદ્ધ શૌર્યવાળા, બળવાન, આગસ વગરના, પરાક્રમથી વિખ્યાત થયેલા અને ઉદ્ધોગ કરવામાં ઉત્સાહી છે.^૪ હે રઘુવીર ! પર્વત વગેરે સ્થળોમાં વસનારા તેઓ આખી પૃથ્વીમાં તથા જળમાં પણ ગતિ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેઓ કોટ્યવધિ સંખ્યામાં તમારી આગળ ક્રિકરૂપે હાજર થયેલા છે.^૫ હે શત્રુદમન ! તે સર્વ વાનરો પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તથા તેના હિતમાં તત્પર રહેનારા છે. તેઓ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળું કાર્ય કરી શકશે.^૬ (દેવો અને દાનવો સરખા આ સર્વ યુદ્ધપાલક વાનરો અત્યંત પરાક્રમવાળા હોય છે અને કંઈરોની સંખ્યામાં વાનર સન્ધોને લઈ અહીંયાં આવેલા છે.)^૭ માટે હે

નરયાણ ! હવે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓને સમયોચિત આજ્ઞા આપો. એકઠા થયેલું સર્વ સૈન્ય તમારું જ છે અને તમારે જ વશ વર્તનારું છે; માટે તમારે જ તેને આજ્ઞા આપવી યોગ્ય છે.^૮ હે રઘુવીર ! જોકે સીતાની શોધના તમારા કાર્યને હું સારી રીતે જાણું છું, તોપણ તમે સર્વના પ્રભુ હોવાથી તમે જ સર્વને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય છો.’^૯

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી દશરથનંદન રઘુવીરે પોતાની બાંધ જીવંતો પસારી તેને હૃદય-સરસો આંખોને કહ્યું :^{૧૦} ‘હે સૌમ્ય ! હે મહા-બુદ્ધિમાન વાનરેશ્વર ! પ્રથમ તો જનકનાંદિની સીતા જીવતી છે કે નહિ તેની તથા રાવણ કયા સ્થળે વસે છે તેની તું જાણ મેળવ. સીતા સંખંધી સમાચાર તથા રાવણના નિવાસસ્થળની માહિતી મળ્યા પછી હું તારી સહાયથી સમયને અનુસરીને જે કાર્ય કરવું યોગ્ય લાગશે તે કરીશ. હે વાનરેશ્વર ! આ કાર્ય કરવામાં હેતુ(કારણ) રૂપ તથા પ્રભુ (સમર્થ) તું જ છે; હું અથવા લક્ષ્મણ તેમાં કોઈ પણ વાતે સમર્થ નથી.^{૧૧-૧૩} હે વાનરેશ્વર ! મારા કાર્યને નિશ્ચય કરીને તું વાનરસેનાને કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આપ. હે વીર ! મારા કાર્ય સંખંધી તારાથી કોઈ પણ અભણ નથી.^{૧૪} હે સુગ્રીવ ! અત્યંત પરાક્રમી, બુદ્ધિશાળી, દેશકાળને જાણનારા તથા મારા હિતમાં તત્પર રહેનારો, રનેહવાળો, હિતોપદેશ કરનારો અને સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરનારા-ઓમા શ્રદ્ધા એવો તું આ વનને વિષય મને ખરેખર લક્ષ્મણ સરખો જ બીજો બંધુ મળી આવ્યો છે.’^{૧૫}

શ્રીમાન રામચંદ્રનાં સ્નેહભાષાં વચન સાંભળીને હર્ષિત થયેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે રઘુવીર તથા લક્ષ્મણની સમીપમાં જ સીતાની શોધ કરવા માટે જીવંત જીવંત દિશાઓમાં જવા સારું જીવંત જીવંત વાનરયુથોની યોજના કરવા આ શ્લોકમાં પણ છે, જેથી પુનરુક્તિ અમાન જણાવા થી અહીં તે કોંઈમાં લીધો છે

^૧ આ મર્ગના ત્રીજા શ્લોકમાં જેવો જ બાવાર્થ

મારી પ્રથમ તેણે પર્વત સમાન દેહવાળા અને મેઘ મરણી ગર્જના કરનારા વાનરોના અધિપતિ 'વિનત' નામના યુથપતિને જોલાવી કહ્યું. 'હે વાનરાત્તમ તું કાર્યને નિશ્ચય કરવામાં ઘણો ચતુર છે, માટે સૂર્ય-ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને દેશ, કાળ તથા નીતિને બાલુનારા એક લક્ષ વાનરોને સાથે લઈને અનેક પર્વતો, વનો તથા ઉપવનોવાળી પૂર્વ દિશા તરફ જા અને ત્યાં આવેલા પર્વતોના દુર્ગમ સ્થળો, વનો તથા નદીઓને વિષે વિદેહપુત્રી સીતાની તેમ જ રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ કર - હે વિનત ! પૂર્વ દિશામાં આવેલી રમણીય ભાગીરથી, સરયૂ, કૌશિકી, કલિંદ પર્વતમાથી નીકળનારી કાલિંદી અથવા યમુના, મણિ સમાન નિર્મળ જળવાળો સિંધુ તથા શોણનદ, મન્વતી અને પર્વતો તથા વનોથી શોભી જહેલી મહી અને કાળમહી વગેરે નદીઓના પ્રદેશોને વિષે તેમ જ શ્રદ્ધામાલ, વિદેહ, માલવ, કાશીકાશલ, મોટા ગામોવાળો મગધ, પુંડ્ર, અંગ, કોશકાશની ભૂમિ* તથા સોનારૂપાની ખાણોવાળા દેશમાં જઈને તમે સર્વેએ અતિ પ્રયત્નથી રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની સીતાની સારી રીતે શોધ કરવી વળી સમુદ્ર

- ગાંડી મુનીય આખા ભૂમિને જાણતો હોય, ત્યારે સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ માટે જુદા જુદા કપિઓને ચારે દિશામાં શા માટે મોકલ્યા? માન સીતાની હાતી બાજુવા માટે દક્ષિણ દિશામાં આવેલી લકા તરફ જ મોકલવાની જરૂર હતી

સમાધાન - 'ચંદ્રેન્દ્ર રાવણાસથાનમનેન સ્મૃતિમ્ । રાવણના નિવાસસ્થળો ભરતખંડની ચારે બાજુએ હતા એવું આ ઉપરથી જાણાય છે ' પરંતુ મુખ્ય રાજ્યાનીનું રહેર તો લકા જ હોતુ બેઈએ રાવણે ચારે દિશાઓમાંના નિવાસસ્થળો પકી કયા નિવાસ સ્થળે સીતાને રાખ્યા હશે એ જાણવા માટે સુગ્રીવે ચારે દિશામાં જુદા જુદા વાનરોને મોકલ્યા હોય । એમ જાણાય છે નનગનશાપ તે તે દિશામાં આવેલા સ્થળોનું વિશેષ પુનઃ પ્રવેશ કર્યું હોય એમ જાણાય છે (તિલક ગીતાના આધારે)

* રેશમના કીડાની ભૂમિ અર્થાત્ ચીનદેશ

મધ્યે આવેલા પર્વતો અને ઢીપોને વિષે તથા તેઓ પર વમેલા શહેરોને વિષે તેમ જ મંદરા ચળની તળેટીમાં આવેલા ગામોમાં પણ તમારે ચીતાની ઘણે પ્રકારે શોધ કરની. ૨૧-૨૫ કિરાત દેશોમાં વસતા કિરાતો કે જેઓમાંના કેટલાએક વસ સરખા લાખા-લખડતા કાનવાળા, કેટલા એક હોઠ સુધીના લાખા કર્ણવાળા, કેટલાએક લોહાના સરખા કાળા અને લયકર મુખવાળા તથા કેટલાએક એક ચરણવાળા હોઈ અત્યંત વેગથી ચાલનારા હોય છે તેઓનાં નિવાસ સ્થાનોને વિષે તથા અક્ષય સંતતિવાળા અને પુરુષોનું લક્ષણ કરનારા મહાબળવાન રાક્ષસો સરખા કિરાતોના દેશો વિષે તેમ જ સુવર્ણ સરખી કાતિવાળા, સુદર દેખાવવાળા, સોયના સરખા તીક્ષ્ણ દેશવાળા અને કાચા મત્સ્યોનું લક્ષણ કરનારા દ્વીપવાસી કિરાતો કે જેઓ પ્રાય જળ વિશે જ કરનારા હોય છે તથા 'નરગ્યાઘ' એવા નામથી ઝાળખાય છે, તેઓના દેશોને વિષે પણ અતિ પ્રયત્નથી ચીતાની શોધ કરવી વળી વનવાસી જનોના નિવાસસ્થળો પણ શોધવા તેમ જ પર્વતોનું ઉલ્લંઘન કરીને, જીડીને કિંવા કૂદીને પણ જે જે દેશો પ્રત્યે જઈ શકે એમ હોય તે તે દેશો પ્રત્યે જઈને પણ સીતાની શોધ કરવી હે વાનરાત્તમો ! તમે સાત રાત્રોથી શોભતા યવદ્રીપ-પ્રત્યે જઈને કે જ્યાં સોના તથા રૂપાની ખાણો આવેલી છે અને જ્યાં સુવર્ણની શોધ કરનારા મોટા મોટા કારીગરો વસે છે, ત્યાં પણ તમે રામપત્ની સીતાની ઝોળ કરજો ૨૬-૩૦ યવદ્રીપનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ જશે એટલે દેવો અને દાનવોએ સેવેલો એક 'શિશિર' નામનો મોટો પર્વત આવશે કે જેના શિખરે આકાશને અડકના હોય એમ જાણાય છે ૩૧ હે કપિવરો ! એ દ્વીપોને વિષે આવેલા પર્વતોની મોટી મોટી યુક્તિઓ, જળના ઝરાઓ અને વનો વિષે તમે સૌ મળીને રામચંદ્રના

- જાવમાં જેને 'જવા બેટ' અથવા 'જવાનો ટાપુ' કહે છે તે

નુ^x મહાન હયમુખ પ્રકાશી રહ્યું છે ૪૨-૪૮ મહાવેગવાળું આ સ પૂર્ણ ચરાચર જગત પ્રલય કાળ વખતે એ વડવાંચિના ભક્તરૂપ થાય છે એ અચિનુ ભય કર હયમુખ બેઠેને સમુદ્રમા તેમ જ સમુદ્રના કિનારા પર વસનારા સમર્થ અને અસમર્થ એવા સર્વ પ્રાણીઓ નિરતર ભોટા આકાશ ડર્યા કરે છે તે તમારા સાલળ વામા આવશે ૪૯ એ શુદ્ધોદક સમુદ્રથી ઉત્તર દિશા તરફ તેર યોજન ઉપર સુવર્ણ મમાન કાતિવાળો, 'ભત્તપશિક' નામનો એક મોઠો પર્વત આવેલો છે ૫૦ હે વાનરો! તમે ત્યા જશો, ત્યારે આખી પૃથ્વીને ધારણ કરનારા અને ચદ્ર સરખી કાતિવાળા અનત(નાગ) દેવને બેસો સર્વ દેવો જેને નમન કરે છે એવા અનેક પર્વતના અગ્રભાગ વિષે બેઠેલા એ અનતદેવ કમળપત્ર સમાન વિશાળ નેત્રવાળા હલાર મન્તકવાળા તથા નીલ વસ્ત્રને ધારણ કરનારા છે એ પર્વતના શિખર વિષે ઉત્તમ વેદી બનાવીને તેના ઉપર સર્વ દેવોએ મહાત્મા અનતદેવની વંદરૂપ નણુ શાખાવાળા સુવર્ણ મય તામ્રદંડનુ સ્થાપન કર્યું છે કે, જે ઉપરથી પૂર્વ દિશાની ન્યવસ્થાનુ નિર્માણ થાય છે ત્યાથી આગળ જતા સુવર્ણમય શ્રીમાન ઉદયાચળ આવે છે ૫૧-૫૪ જેનો સો યોજનના વિસ્તારવાળો અને વેદીયુક્ત સુવર્ણમય દિવ્ય અગ્રભાગ આકાશનો ત્રણ કડી શોભી રહ્યો છે ૫૫ એ ઉદયાચળ પ્રકુલિત પુષ્પોવાળા અને સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન સાવ, તાલ, તમાલ તથા કળિંકાર વગેરેના સુવર્ણમય દિવ્ય વૃક્ષોથી શોભી રહ્યો છે ૫૬ એ ઉદયાચળના અગ્રભાગ ઉપર એક યોજન વિસ્તારવાળું અને દશ યોજન ઊંચું 'મૌમનમ' નામનું એક ૧૮ શિખર ૩ ૧૭ એ શિખર ઉપર પૂર્વે ૪૦

ડગલા ભરતી વખતે પુરુષોત્તમ શ્રીવામનન્વરૂપે પ્રથમ પગલું મૂકી બીજું પગલું મેરુપર્વતના શિખર પર મૂક્યું હતું ૫૮ અન્ત પામ્યા પછી ઉત્તર દિશાના માર્ગથી જ બુદ્ધોપની પરિવ્રમા કરીને સૂર્યનારાયણ પુનઃ એ શિખર ઉપર આવી ૪ બુદ્ધોપવાનીઓને દર્શન આપે ૯ અર્થાત્ ઉદય પામે છે એ શિખર વિષે સૂચ સરખા વણુ વાળા તપસ્વી અને વૈખનસવ્રત્તિને ધારણ કરનારા વાલાખન્ય મહાધિઓ પ્રકટપણે દર્શન દે છે એ મૌમનસ શિખર કે જેની સમીપમા જ સુદર્શનદ્રોપ પ્રકાશી રહ્યો છે, તેન પર સૂર્યોદય થતા સર્વ પ્રાણીઓના ચક્ષુ તથ તેજ પ્રકાશિત થાય છે ૫૯-૬૨ હે વાનરો! એ ઉદયાચળના પાછલા ભાગમા, તેની શુદ્ધાએ ન તેમ જ તેની આસપાસના વનોમા એમ સર્વ તમે મીત સહિત રાવણની યોગ કરજો એ સુવર્ણમય ઉદયાચળ પર્વત તથા મહાત્મ સૂર્યના કિરણોના તેજ વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે પૂર્વ દિશા સધ્યાસમયે રક્તવર્ણ પ્રકાશે છે મ્વયભુ બ્રહ્મદેવે સમસ્ત ભુવનોને પ્રકાશિત કરવા સારુ સૂર્યની આવશ્યકતા બાણીને પ્રથમથી જ આ ઉદયાચળને આખી પૃથ્વીના દ્વાર ૩ નિમાણુ કયો છે તેથી તે દિશાને પૂર્વ દિશ કહે છે ૬૨-૬૪ હે વાનરશ્રદ્ધો! ૭ તમને પુન પણુ કહુ છું કે એ ઉદયાચળના પાછલા ભાગમા, તેની શુદ્ધાઓમા તથા તેના ઝરાઓમા તમારે મીત સહિત રાવણની ચોતરફ બેસ કરવી ૬૫ હે વાનરો! એ ઉદયાચળથી આગળ ની પૂર્વ દિશા સૂર્ય અને ચદ્રાદિના પ્રકાશથી રહિત હોવાને લીધે અધકારમય છે અને અદર છે, તેમ જ ત્યા માન દેવતાઓની જગતિ હોવાને લીધે તમારાથી જઈ શકાશે નહિ ૬૬ મે વણુ વેવા નર્વ પર્વતો શુદ્ધાઓ, નદીઓ તથા દેશોમા તેમ જ જેનું વર્ણન મે ન કર્યું હોય એવા વચમા આવતા ગોમા પણુ તમારે જણુ અને મર્વ મીતાની શોધ કરુ ૬૭ જે વાનરોત્તમ! આપણે વાનરો એ ઉદયાચળ

x સમુદ્રના જળનુ માપણ કરનારા અચિનુ વ નામિ નામ પ્રાનદ્ર છે

- અર્થ નગ્નુ મુખ

૫ સુવર્ણની શાખાઓવાળો પર્વત

પર્યંત જઈ શકીએ એમ છીએ તે પછીનો ભાગ સૂચના પ્રકાશ વિનાનો તથા મર્યાદારહિત હોવાને લીધે આપણે તેને બહુ શકીએ તેમ નથી ૧૮ માટે તમે ઉદ્યાચળ પર્યંત ઝોળ કરી સીતાની તેમ જ રાવણના નિવાસસ્થાનની ભાળ મેળવી એક માણની અદર પાછા આવજો ૧૯ કોઈએ પણ એક માસની ઉપરાત રોકાવું નહિ જે વાનર આ અવધિનું ઉદ્દેશન કરશે તે દેહાત શિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે હે વાનરો! તમે સુખેથી જાઓ અને મીતાશોધના કાર્ય કરી સત્વર પાછા આવો ૨૦ હે વાનરો! અનેક પ્રકારના વનોથી શોભતી ઇંદ્રની સ્તોત્ર ૨૧ પૂર્વ દિશા વિષે ચતુર્સાધથી ફરી વળીને તથા રણુવ શી શ્રીરામચંદ્રની પ્રિય પત્ની મીતાને પ્રાપ્ત કરીને તમે સત્વર પાછા વળશો અને સુખી થશો ૨૨

છાત થી રાખી મહામાનપ્રાણીન આદિકાચ શ્રીરામચંદ્રન
કિન્નર નવ કા મા ૪૦ મે સમ સમસ

સર્ગ ૪૧ મો

દક્ષિણ દિગાંબુ વર્ણન અને તે તરફ જવાની હવુમાન વગેરેને આજ્ઞા

તત પ્રસ્યાપ્ય સુગ્રોમસ્તાન્મહાનર વલ્મૃ ૥

વામ્પળા પ્રપચામાસ જાનરાતમિલ્લિત્તાન ૫૧ ॥

મોટા કપિસન્ય સહિત વિનત વાનરને પ્રવેશ દિશા તરફ પ્રસ્થાન કરવાનું કહીને કપિરાજ સુગ્રીવ મીતાશોધના કાર્યમાં સમર્થ ધારી રાખેલા બીજા વાનરોને દક્ષિણ દિશામાં મોકલવા લાગ્યો ૧ તેમાં અગ્નિનો પુત્ર નીલ વાસુ પુત્ર હવુમાન, પિતામહનો પુત્ર મહાબળવાન ભગવાન, ૨ મુકેન્દ્ર, શરાર, શરણુ, ગવ, ગવાક્ષ, ગવય, મુષેણ, ક્ષપલ, ૩ નદ, દ્રવિદ, વિજય, ગધમાદન અને દુતાશનના પુત્રો ઉલ્કાસુખ તથા અનંજ વગેરે અત્યંત વેગવાળા અને પરાક્રમવાળા શૂરવીર વાનરોને નિયુક્ત કર્યા અને તે સર્વેના અગ્રેસર તરીકે યુવરાજ અગદને નિયુક્ત કર્યો. શૂરવીર અગદને કપિસેનાના

નાયક બનાવીને દેશ-કાળને બાબુનાર કપીશ્વર સુગ્રીવે તેને દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જવાની આજ્ઞા આપતા તે દિશામાં જે જે દુર્ગમ પ્રદેશો હતા તેનું વર્ણન કરવા માડ્યું ૪-૭

સુગ્રીવે કહ્યું હે કપિવરો! દક્ષિણ દિગામ પ્રથમ તમે હજારો શિખરેવાળા અને નાના પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી શોભી રહેલા વિધ્યાચળ ઉપર જાઓ અને ત્યાં સતી સીતાની સારી રીતે શોધ કરજો ત્યાંથી મોટા મર્ધોએ સેવેલી રમ્ય નર્મદા નદી, તે પછી મહાનદી ગોદાવરી અને કૃષ્ણવેણી પ્રત્યે જઈ મીતાની શોધ કરજો તે પછી મેખલ, ઉત્કલ અને દશાણુ વગેરે નગરો તથા આશ્રવ તી, અવ તી આદિ નગરીઓ વિષે જઈ શોધ કરજો ત્યાંથી વિહલ, કષ્ટિક, રમણીય માહિમત, મત્ય, કલિગ અને કૌશિકાદિ દેશો વિષે ચોતરફ ફરીને તમે સીતાની શોધ કરજો અનેક પર્વતો, નદીઓ તથા સુકાઓ વાળા સઘળા દડકારણ્યમાં તેમ જ ગોદાવરી નદીના મૂળ આગળ, એમ સર્વેજ શોધી વળી આપ્ર પુકુ, ચોલ, પાડચ અને કેરળ વગેરે દેશો પ્રત્યે જાઓ ૮-૧૨ ત્યાંથી તમારે અચોક્ષ્મ પર્વત પ્રત્યે જવું, એ મહાન પર્વત વિચિત્ર ગળરો વાગો, અનેક પ્રકારની વાતુઓથી શોભતો, ચિ વિચિત્ર પુષ્પોવાળા વૃક્ષોથી ઓચેલો તથા સુગ્રીવ દ્વારા ચંદનશ્લેષના વનોથી સુશોભિત છે તેને વિષે તમારે મીતાની સારી રીતે ઝોળ કરવી ત્યાંથી આગળ ચાલતા નિર્મળ જળવાની દિવ્ય કાવેરી નદી તમારા જોવામાં આવશે એ નદીન કિનારા પર આસનાના સમૂહો નિરતર કોડા કરે છે ત્યાંથી આગળ જતા મલય પર્વત આવશે એ મહાગિરિ વિષે અવેશ રમણીય આશ્રમમાં પ્રેક્ષ્ય કષિપુશ્રમ અગત્યના તમને દશ ન વશે ૧૩ એ મહાધિને પ્રસન્ન કરી તેમની આજ્ઞા મેળવી તમે આગળ જાઓ, ૧૪-૧૬ એટલે મગરોથી ભરેલી તામ્રપળી નદી આવશે એ

* પૂર્વ દિશાના આગી ઇંદ્ર દોવાથી તેને ઇંદ્ર ની બી કહી છે

+ આ અગ્રેસર નીલ સમગ્રવા અથવા પ્રથમ જણવેલા અગ્રેસરને જ અહીં બીજો અગ્રેસર

મહાનદીના નિર્મળ જળ તથા વચમા વચમાં આવેલાં ખેટો સુગંધિત ચંદનવૃક્ષોથી ઠંકાયેલા છે અને જેમ કોઈ યુવાન સ્ત્રી પોતાના પતિ પ્રત્યે જાય, તેમ તે નદી સમુદ્ર પ્રત્યે ગમન કરે છે. હે વનચરો ! તારા નદી ઉતરીને તમે આગળ જશો, એટલે પાંચરીજાઓનો મણિ અને મુકાથી ભરેલો તથા કિલ્લાથી શોભી રહેલો સુવર્ણમર દિવ્ય દેશ તમારા જોવામા આવશે. તે પછી તમે દક્ષિણ સમુદ્રના કિનારા પર જાઓ. ત્યાં જઈ તમારે તેને સામે પાર જવાનો નિશ્ચય કરવો. ૧૭-૧૯ એ સમુદ્રના કાંઠા આગળ પૂર્વે મોટી ખાઈ હતી. તેથી વહાણ વગેરે સાધનોથી સમુદ્રમા જતા પ્રાણીઓને ઘણી જ અગવડ પડતી હતી, એટલા માટે મહામુનિ અગસ્ત્યે ત્યાં વિચિત્ર શિખરવાળા મહેદ્ર પર્વતનું સ્થાપન કરી તે ખાઈને પૂરી નાખી છે. એ પર્વત શ્રષ્ઠનો ઘણો ભાગ હજી પણ સમુદ્રમા જ છે. વળી એ મહેદ્ર પર્વત તદ્દન સોનાનો છે તથા નાના પ્રકારના પ્રકુલિત વૃક્ષોથી અને લતાઓથી શોભી રહ્યો છે. ૨૦, ૨૧ એ પર્વતના મનોરમ શ્વેતો વિષે દેવો, ઋષિઓ, યક્ષો, અપ્સરાઓ, સિદ્ધો તથા ચારણો વગેરે નિરંતર વિહાર કરે છે અને મહાત્મા ઇંદ્ર ત્યાં પ્રત્યેક પર્વણીને દિવસે આવે છે હે વાનરોત્તમ ! દક્ષિણ સમુદ્રની મામે પાર સો યોજનના વિસ્તારવાળો એક પ્રકાશમાન દ્વીપ આવે છે જેકે ત્યાં મનુષ્યો જઈ શકતા નથી, તેપણ તમારે તેને ગમે તે ઉપાયે શોધી કાઢવો અને ત્યાં જઈ વિશેષે કરી સીતાની શોધ કરવી. ૨૨-૨૪ કેમ કે તે દેશ ઇંદ્ર સરખી કાંતિવાળા, હુંદ્ર અંત કરણવાળા અને વધ કરવા યોગ્ય રાક્ષસોના રાજ રાવણનું નિવાસ સ્થાન છે. ૨૫ હે વાનરો ! એ દક્ષિણ સમુદ્રમા ઘણું જ સાવધ રહેવા જેવું છે રાવણની આજ્ઞા ઉઠાવનારી એ- ‘અગારકા’ નામની રાક્ષસી એ સમુદ્રમા નિવાસ કરે છે તે રાક્ષસી આકાશ ના ઉડતા પ્રાણીઓ ની ઠાયાને શ્રદ્ધા કરી તેઓને નીચે પાડે છે અને પછી તેઓનું લક્ષણ કરે છે

એ સિવાય બીજાં પણ અનેક વિદ્યો એ સમુદ્રમાં રહેલાં છે. ૨૬ હે વાનરો ! મેં વર્ણવેલાં સ્થળો તથા દેશોમાં, તેમ જ બીજાં પણ ચાક પડતાં શ્વેતોમા જઈ અત્યંત તેજસ્વી રામચંદ્રની સ્ત્રી સતી સીતાની તમે શોધ કરજો અને જ્યાં જ્યાં સીતાનો પત્તો લાગે નહિ, ત્યાં ત્યાંથી આગળ વધજો. ૨૭ હે હનુમાનાદિ શૂરવીર વાનરો ! સમુદ્રની મધ્યે આવેલાં એ લકાદ્વીપને ઓળખીને પણ તમે જ્યારે આગળ જશો, ત્યારે સિદ્ધો અને ચારણોએ મેવેલો શ્રીમાન ‘પુષ્પતક’ નામનો પર્વત આવશે ૨૮ સમુદ્રજળનો આશ્રય કરી રહેલો એ મહાન પર્વત ચંદ્ર-સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળો તથા ઊંચા શિખરોને લીધે બહુ આકાશને અડકતો હોય એવો દેખાય છે ! એ પર્વતના સુવર્ણમય શિખરનું સૂર્યનારાયણ નિત્ય સેવન કરે છે. કૃતમ્મ, હર તથા નાસ્તિક પુરુષો તેને દૃષ્ટિથી જઈ શકતા નથી. ૨૯, ૩૦ હે વાનરો ! એ પર્વત પ્રત્યે જઈ તૈને મસ્તક વડે પ્રણામ કરી ત્યાં સીતાને સારી રીતે શોધજો. ત્યાર પછી તેનું અતિક્રમણ કરી હુગમ માગે પ્રયાણ કરતાં ચૈદ્ર યોજન જશો એટલે ‘સૂર્યવાન’ નામનો પર્વત આવશે ત્યાં શોધ કરી આગળ જશો એટલે સર્વ ઋતુમા ઇચ્છિત ફળ આપનારા મનોહર વૃક્ષોથી શોભી રહેલો ‘વેનુત’ નામનો રમણીય પર્વત આવશે એ પર્વત પર જોસી, તેના ઉત્તમ સ્વાદવાળા ફળ-મૂળોનો આહાર કરી તથા પીવા યોગ્ય શ્રદ્ધ મધુ (પુષ્પરસ) નું પાન કરી તમે આગળ જશો એટલે નેત્ર તથા મનને આનંદ આપનારો ‘કુજર’ નામનો પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે ૩૧-૩૪ એ પર્વત ઉપર દેવોના ગિરિ પવિત્રકર્મોએ અગત્ય ઋષિને રહેવા લાયક ઉત્તમ સુવર્ણમંદિર બનાવ્યું છે. એ મંદિર નાના પ્રકારના રત્નોથી ગણગારેલું, એક યોજન વિસ્તારવાળું અને દશ યોજન ઊંચું છે. એ કુજર પર્વતને વિષે સર્વોને વચવાની ‘બોગવતી’ નામની નગરી છે. એ નગરીના રાજમાર્ગ ઘણા જ વિશાળ છે અને તીક્ષ્ણ દાદ-

વાળા મહાજેરી સર્પો તેનું ચોમેરથી રક્ષણ કરતા હોવાને લીધે તેમાં પ્રવેશ કરવો અત્યંત કઠિન છે. ૨૫-૩૭ સર્પોને રાજ વાસુકિ તેમાં નિવાસ કરે છે. હે વાનરો ! તમે ગમે તે ઉપાયે તે નગરીમાં પ્રવેશ કરી અતિ સાવધપણે તેમાં જે જે શ્વેત સ્થળો હોય ત્યાં ત્યાં પણ સીતાની શોધ કરજો. હે કપિવરો ! લ્યોથી આગળ જશે એટલે વૃષભ સરખી આકૃતિવાળો ‘ઋષભ’ નામનો મહાન પર્વત આવશે. અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી ભરેલા એ ઋષભ પર્વત વિષે અગ્નિ સરખાં ચક્રચકિત ગોશીર્ષક, પદ્મક અને હરિશ્ચામા નામનાં દિવ્ય ચંદનવૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે. હે વાનરો ! તમે તે વૃક્ષોને કદાપિ સ્પર્શ કરશો નહિ; ૪૮-૪૯ કેમ કે રોહિત ભાતિના ગંધર્વો એ વનનુ રક્ષણ કરે છે. ત્યાં સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા શલ્ય, ગ્રામણી, શિક્ષ, શુક તથા બ્રહ્મ એ નામના પાંચ ગંધર્વપતિઓ નિવાસ કરે છે. હે વાનરો ! ત્યાંથી આગળ જતાં સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિ સરખા પ્રકાશિત દેહવાળા પુણ્યજનોને વસવાનો પ્રદેશ આવે છે. ત્યાં આગળ દક્ષિણ દિશાની ભૂમિનો અંત આવી રહે છે. તે પ્રદેશમાં જઈ શકાય એમ નથી અને તમારે ત્યાં જવાની જરૂર પણ નથી; કેમ કે ત્યાં તો જેઓએ પુણ્યકર્મોથી સ્વર્ગ છૂટ્ય હોય છે એવા સંતપુરુષો જ વસે છે. તે પછી અત્યંત દારુણ અને અધિકારથી વ્યાપ્ત એવો પિન્ડુલોક આવે છે; ત્યાં પણ તમારે જહું નહિ, કેમ કે તે યમરાજની રાજધાની છે.

હે વાનરોત્તમ ! મેં કહેલા પ્રદેશો સુધી જ તમારાથી જઈ શકાય, કિંવા શોધી શકાય તેમ છે. તેનાથી આગળ મોટા ગતિમાનોની ગતિ પણ ચાલતી નથી. ૪૨-૪૫ હે વાનરો ! મેં વર્ણન કરી બતાવ્યાં તે તથા અન્ય પણ જે જે સ્થળો તમારા જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર જઈ સીતાની શોધ કરજો અને કાર્ય બળવીને પાછા વળજો. ૪૬ હે કપિવરો ! એક માસની અંદર જે વાનર પહેલો આવીને મને સીતાની લાગ બતાવશે, તે મારા સમાન વૈભવવાળો થઈ

અનેક પ્રકારના લોગો લોગવતો સુખપૂર્વક વિહાર કરશે અને તે વાનર મને મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય થઈ પડશે. કદાચ તેણે પૂર્વે મારા અપરાધ કયાં હશે, તોપણ હું તેને ક્ષમા કરી મારા બધું તુલ્ય ગણીશ. માટે હે કપિવરો ! તમે સર્વ કે જે અમાપ ગળ તથા પરાક્રમસંપન્ન છે અને અધિક ગુણવાન કુળ વિષે જનમેલા છે તેઓ જનકતનયા સીતાની સત્વર પ્રાપ્તિ થાય તેવા ઉત્તમ પુરુષાર્થને તુરત આરંભ કરો. ૪૭-૪૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના દ્વિતિયાકાંડમાં ૪૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો

પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની સુધેણ વગેરેને આજ્ઞા

અથ પ્રસ્થાવ્ય સ હરીન્સુગ્રીવો દક્ષિણં દિક્ષામ્ ।
અઘ્રવીન્મેઘસન્નાશં સુષેણં તામ વાનરમ્ ॥ ૧ ॥

અંગદાદિક વાનરોને દક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા પછી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે પશ્ચિમ દિશામાં તારાના પિતાસુધેણ વાનરને મોકલવાની ઇચ્છા કરી. લયંકર પરાક્રમવાળો અને મેઘ સરખા પ્રૌઢ શરીરવાળો એ સુધેણ વાનર પોતાનો સસરો થતો હોવાથી કપીશ્વર સુગ્રીવે સસરાને ઘટતા માનથી તેની સામે જઈને તથા હાથ જોડીને નમ્રતાપૂર્વક તેને એ વાત કહી. વળી સાથે સાથે મહર્ષિ મરીચિનો પુત્ર ‘અર્ચિમાન’ નામનો વાનર કે જે ધંદ્ર તથા ગરુડ સરખી કાંતિવાળો, શરવીર કપિઓથી વીંટાયેલો અને ખુદ્ધિ તથા પરાક્રમસંપન્ન હતો તેને તથા એજ મહર્ષિના ‘અર્ચિમાત્ય’ નામના મહાબળવાન બીજા પુત્રોને પણ પશ્ચિમ દિશામાં જવાની આજ્ઞા આપતાં મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું :

‘હે અર્ચિમાન વગેરે વાનરો ! આ સુધેણ વાનરને નેતા કરી તમે જે લક્ષ વાનરોને સાથે લઈ પશ્ચિમ દિશા તરફ સીતાની શોધ કરવા માટે જાઓ. એ દિશામાં જતાં પ્રથમ બાહ્યદિક દેશ સહિત સૌરાષ્ટ્ર; ચંદ્રચિત્ર, સોપારી, બોલસરી

અને ઉદાલક વગેરે વૃક્ષોથી ગાડો કુક્ષિદેશ અને
 ધીજ પણ સમૃદ્ધિવાળા દેશો તથા મોટા મોટા
 શહેરો આવશે, ત્યાં ત્યાં જઈ તમે સારી રીતે
 ચીતાની શોધ કરજો ૧૭ પછી હે વાનરયુગે! '
 માર્ગમા આવતા કેતકીના વનો વિષે ચીતાની
 ખોળ કરજો, તેમ જ પશ્ચિમતરફ વહન કરનારી
 અને શીતળ જળવાળી કયાણુક પત્તીએ, તપ
 સ્વીઓના આશ્રમે તથા વનના દુર્ગમ પર્વતો વિષે
 પલસીતાને ગોધાને વળી ઘરો ભાગે જળ વિનાની
 ત્યાની ભૂમિ વિષે તેમ જ અત્યંત ઊંચી અને
 શીતળ ત્રિવાઓ વિષે પણ તમે સીતાની શોધ
 કરજો ૮૦ એ પ્રમાણે અનેક પર્વતો તથા વનોથી
 વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દુર્ગમ એવી પશ્ચિમ દિશામા
 ખોળ કરતા કરતા તમે આગળ જશે એટલે
 મોટા મોટા મત્સ્યો તથા ઝંડોથી ભરેલા પશ્ચિમ
 દિશાનો સમુદ્ર તમારા જોવામા આવશે તે પછી
 કેતકી, તમાલ તથા નાળિયેરના વનો આવશે એ
 વનો વિષે કીડા કરતા તમે સર્વ કપિવરો
 સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની ખોળ
 કરજો ૧૦-૧૨ સમુદ્રના કિનારા પર આવેલા
 પર્વતો, વનો, સુરવીપદ્મણુ તથા જટાપુર વગેરે
 નગરો, અવતી અને અગલેપા આદિ નગરીઓ,
 'આલેક્ષિત' નામનું વન તેમ જ ધીજ પણ
 વિશાળ દેશો અને મોટા મોટા શહેરોની અદર
 જઈ તમે ચોમેર સીતાની શોધ કરજો ૧૩, ૧૪ હે
 વાનરો! ત્યાંથી થોડેક દૂર જ્યાં સિંધુ નદી અને
 સમુદ્રનો સંગમ થાય છે, ત્યાં આગળ સો
 શિખરવાળો મોટો સોમગિરિ પર્વત આવેલો
 છે, તે પર્વતની તળેટી વિષે અત્યંત મોટા મોટા
 અસખ્ય વૃક્ષો ઊગેલા છે ૧૫ એ પર્વતના
 રમ્ય શિખરો વિષે 'સિંહ' નામના મોટા
 પક્ષીઓ નિવાસ કરે છે કે જેઓ મોટા મોટા
 તિમિંગલ તથા હસ્તીઓને પણ પોતાના
 માળામા ઘસડી નાંચે છે, ૧૬ છતાં એ અતિશય
 મદોનમત અને ત્યાના તૃપ્ત થઈ રહેલા તિમિ
 ગલો તથા હસ્તીઓ એ સિંહ પક્ષીઓના નિવાસ

* સમુદ્રમા વસતા મત્સ્યોની એક જાતિ

મ્યળો આગળ ક્રયા કરે છે અને મેઘ સમાન
 ભય કરગર્જનાઓ કરે છે હે ઇન્દ્રિય કપ ધરનાર
 કપિવરો! એ સોમગિરિનું એક મુખ્ય મય શિખર
 કે જે વિચિત્ર વૃક્ષોથી શોભતું તથા આકાશ
 પર્વત પહોંચેલું છે, ત્યાં જઈને તમે ચીતાની
 સારી રીતે શોધ કરજો એ પછી મમુદ્રના મધ્ય
 ભાગમા 'પારિયાત્ર' નામનો એક પર્વત છે,
 ત્યાં જઈને 'વાનરો' તમે એ પર્વતના સો
 થોડા વિસ્તારવાળા મુખ્ય મય અગ્રભાગને
 જોશે એને વિષે ચોમેરથી એક થયેલા અક્ષિ
 મમાન તેજની અને તપસ્વી ટોવા ઝતા પાપ
 કર્મ દરનારા ચોવીસ ૨૦ લય કર ગધવો
 વમે ૨૧-૨૨ હે ઘોર પરાક્રમવાળા વાનરો!
 તમારે તેઓની પામે જણુ નહિ તેમ એ
 પ્રદેશમાના કૃણ-મૂળાદિને અડકવું પણ નહિ, ૨૦
 કેમ કે એ મહાભગવાળા તથા શીર્ષવાળા
 ગધવો કે જેઓ લય કર પરાક્રમવાળા અને
 કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે એવા છે ૨૧ ત્યાં
 માન જનકતનયા સીતાની શોધ કરીને જ તમારે
 ચાલી નીકળવું ત્યાં વનચરપણે વર્તવાથી તમને
 તેઓના તરફનો કશો પણ ભય રહેશે નહિ ૨૪
 હે વનચરો! એ પારિયાત્ર પર્વત વટાવીને
 તમે થોડેક આગળ જશે એટલે એ સમુદ્ર
 વિષે જ નાના પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી
 વ્યાપ્ત, વજ્ર સરખો કઠિન અને વૈદ્યુર્મણિ
 સરખી કાતિવાળો એક 'વજ્ર' નામનો મહાન
 પર્વત તમારા જોવામા આવશે ૨૫ અત્યંત
 મુશોભિત એવા એ પર્વતનો વિસ્તાર તથા
 ઊંચાઈ સો યોજન છે હે વાનરો! એ પર્વતની
 મોટી મોટી શુક્રાઓ વિષે તમારે અતિ પ્રયત્ન
 પૂર્વક સીતાની શોધ કરવી ૨૬ હે વાનરો!
 ત્યાંથી આગળ જતા સમુદ્ર જ્યારે ચોથા ભાગનો
 બાકી રહેશે, ત્યારે 'ચક્રવાન' નામનો પર્વત
 આવશે એ પર્વત ઉપર દેવોના શિવની વિશ્વ
 કર્માએ હંભર ધારેવાળું ચક્ર બનાવી રાખ્યું હતું
 પૂર્વે પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ એ પર્વત
 પર વસનારા 'હયગ્રીવ' તથા 'પચ્ચન' નામના

અસુરોને હણીને પૂર્વોક્ત ચક્ર અને 'પચન્ન' નામનો શળ ઝડપી કયો હતો એ પર્વતના રમ્ય ગિળરોમા તથા વિશાળ ગુફાઓમા તમારે સીતા સહિત રાવણની ચોમેર શોધ કરવી ૨૭-૨૯ ત્યાંથી ચોસડ ચોળન ઉપર અગાધ સમુદ્રજળ વિષે સુવર્ણના શિખરોવાળો 'વરાહ' નામનો પર્વત છે ૩૦ એ પર્વત પર વસેલા 'પ્રાગ જ્યોતિષ' નામના સુગણ મય નગર વિષે દુષ્ટાત્મા નરકાસુર વસે છે ૩૧ એ વરાહ પવતના રમ્ય શિખરોમા તથા વિશાળ ગુફાઓમા તમે સીતા સહિત રાવણની ચોમેર જોગ કરજો એ વરાહ પર્વતથી પણ તમે આગળ જશો, ત્યારે સુવર્ણની ગુફાઓવાળો એક સુવર્ણ પર્વત આવશે એ પર્વતમા ઝરણાઓના જળ ખળખળાટ વહ્યા કરે છે ૩૨, ૩૩ હે વાનરો! તમે! એ પર્વત વિષે વસતા હાથીઓ, વરાહો, નસહો અને વ્યાધો પોતાના ગળદોના પ્રતિધ્વનિ સાંભળી અતિ મત્ત થઈ, નિરંતર અધિક ગર્જના કરે છે ૩૪ એ પર્વતનું નામ 'મેઘપર્વત' છે એના ઉપર પૂર્વે સર્વ દેવોએ મળી પાક દેત્યને હણનારા શ્રીમાન ઇન્દ્રનો અભિષેક કયો હતો ૩૫ હે વાનરો! ઇન્દ્ર પાસન કરેલા એ મેઘગિરિને વટાવીને આગળ ચાલતા તમે સુવર્ણના સાકહળર પર્વતો આગળ જઈ પહોંચશો ૩૬ ચોમેરથી સુદર શોભાવાળા એ પર્વતો મધ્યાહનના સૂર્ય સરખી કાતિવાળા અને પ્રકૃષ્ટિત સુવર્ણમય વૃક્ષોથી સુશોભિત છે ૩૭ એ સર્વની મધ્યમા પર્વતોને રાત્ર ઉત્તમ મેરુ પર્વત આવેલો છે પૂર્વે પ્રસન્ન થયેલા ઇન્દ્રે એ મેરુ પર્વતને વરદાન આપેલું છે કે, 'હે શલેન્દ્ર! તારા આશ્રય કરી રહેલા સઘળા પર્વતો મારી કૃપાથી રાત્રિ-દિવસ સુવર્ણના જ રહેશે વળી દેવતાઓ, ગધર્વો અને દાનવાદિકો તારા વિષે ભક્તિપૂર્વક નિવાસ કરશે તેઓ મારી કૃપાથી સુવર્ણ સરખી કાતિવાળા થશે ૩૮-૪૦ એ પ્રમાણે ઈન્દ્રથી વરદાન પામેલા એ પર્વત પર સાયકાળના સમયે વિશ્વદેવો, વસુઓ, વાયુદેવો અને બીજા પણ દેવતાઓ આવે છે

અને સાય-સંધ્યાપાસન કરી સૂર્યનું પૂજન કરે છે. તેઓની પૂજનો અગીકાર કરી ભગવાન સૂર્યનારાયણ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને અદશ્ય થઈ અસ્તાચળ પ્રત્યે લાય છે. ૪૧, ૪૨ ભગવાન સૂર્ય નારાયણ મેરુ પર્વતથી દસ હજાર ચોળન પર આવેલા અસ્તાચળ પ્રત્યે એક ઘડીમા પહોંચી લાય છે ૪૩ અસ્તાચળના શિખર ઉપર દેવોના શિખી વિશ્વકર્માએ પાશને ધારણ કરનારા મહાત્મા વરુણદેવને વસવા સારુ એક દિવ્ય ભવન બનાવ્યું છે સૂર્ય સરખું પ્રકાશમાન એ ભવન અત્યંત વિશાળ, અનેક પ્રકારના વૃક્ષોથી સુશોભિત અને નાના પ્રકારના પક્ષીઓથી ળગામ છે ૪૪, ૪૫ હે કપિવરો! એ અસ્તાચળ અને પ્રથમ કહેલો મેરુ પર્વત એ બન્નેની વચ્ચેના માર્ગ વિષે એક અત્યંત મોટું સુવર્ણનું તાવ વૃક્ષ શોભી રહ્યું છે એ વૃક્ષ ધણ જ સુશોભિત, સુદર વેદિકાવાળું અને મોટા દસ ડાળાવાળું છે ૪૬

હે કપિવરો! મે કહેલા દુર્જન મ્યંજો વિષે, સરોવરો તથા નદીઓ વિષે તમારે સીતા સહિત રાવણની ચારે તરફ શોધ કરવી ૪૭ વળી હે વાનરો! મેરુપર્વત વિષે પોતાના તપોબળથી ગુરૂ અત કરણવાળા, ધર્મ જાણનારા અને સાક્ષાત્ પ્રભુદેવ સરખા 'મેરુસાવર્ણિ' નામના મહર્ષિ રહે છે ૪૮ હે કપિઓ! તમે સૂર્ય સરખી કાતિવાળા એ મહર્ષિની પાસે જઈ, તેમના ચરણમા પ્રણામ કરી સીતા સહી સમાચાર પૂછો ૪૯ હે કપિઓ! જ્યારે રાત્રિ પૂરી થાય છે, ત્યારે ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઉદયાચળથી માડીને મેરુપર્વત સુધીના સર્વ ભવલોકના સ્થાનોને અધકારરહિત કરે છે અને વળી પાછા અસ્તાચળ પ્રત્યે જઈ અદશ્ય થાય છે ૫૦ હે વાનરગુપ્તો! આપણે વાનરલોકો અસ્તાચળ સુધી જ જઈ શકીએ એમ છીએ તે પછીનો પ્રદેશ સૂર્યના પ્રકાશવિનાનો અને મર્યાદારહિત હોવાને કીધે ત્યાં શું છે તે જાણવાને આપણે સમર્થ નથી માટે હે વાનરો! તમે સૌ અસ્તા

યથ સુધી જઈ, જનકતનયા સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની ભાળ મેળવી, એક માસ પૂર્ણ થતામાં પાછા વળેા. ૧૧૫, ૧૧૨ એક માસ ઉપરાંત કોઈએ પણ રોકાવું નહિ. જે કોઈ રોકાશે તે દેહાંતઃક્રંડને પ્રાપ્ત થશે. હે શૂરવીર કપિવરો! આ મારા સસરા સુષેણ વાનર તમારી સાથે આવે છે. ૧૩ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તમારે સર્વેએ તેમનાં વચનોને માન્ય કરવાં; કેમ કે મહાભળવાન આ સુષેણ મારા સસરા હોવાથી શુરૂરૂપ છે. ૧૪ હે વાનરો! જોકે તમે સર્વ અત્યંત પરાક્રમી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી શકો એવા છો, તોપણ આ વૃદ્ધ સુષેણ વાનરને મુખ્ય કરી તમારે પશ્ચિમ દિશામાં યોગ કરવા જવું એ યોગ્ય છે. ૧૫ હે કપિવરો! આ રામચંદ્રે આપણા ઉપર જે મોટો ઉપકાર કર્યો છે, તેના પ્રત્યુપકાર કરીશું ત્યારે જ આપણે કૃતકૃત્ય થઈશું; માટે હે વાનરો સીતાની શોધના કાર્યમાં મેં કહ્યું એથી બીલું પણ જે કાંઈ હિતાવહ જણાય, તે સર્વ દેશ-કાળને અનુસરી તમારે નિશ્ચયપૂર્વક કરવું. ૧૬

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ એટલું કહી વિરામ પામ્યો, ત્યારે તેનાં ઉત્તમ વચનોને માન્ય કરીને તથા તેની આજ્ઞા લઈને સુષેણ વગેરે વાનરો આનંદપૂર્વક પશ્ચિમ દિશા તરફ જવાને તૈયાર થયા. ૧૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૪૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો

ઉત્તર દિશાનું પશ્ચિમ અને તે તરફ જવાને શતબલ વગેરે વાનરોને આજ્ઞા

તતઃ સંદિશ્ય સુગ્રીવઃ શ્વશુરં પશ્ચિમં દિશમ્ ।
વીરં શતબલં નામ વાનરં વાનરેશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

પોતાના સસરા સુષેણ વાનરને બળવાન કપિઓ સહિત પશ્ચિમ દિશા પ્રત્યે જવાનું કહ્યા પછી સર્વ દેશોને બળુનારા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ઉત્તર દિશામાં મોકલવા માટે શૂરવીર ‘શતબલ’

નામના વાનરચૂથપાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને પોતાના તથા રામચંદ્રના હિતની આજ્ઞા કરતાં કહ્યું: ૧, ૨ ‘હે મહાવીર શતબલ! તારા સરખા એક લાખ વાનરો અને તારા પોતાના મંત્રોઓ કે જેઓ યમરાજના અંશથી જન્મેલા છે, તેઓ સર્વને સાથે લઈ તું હિમાલય પર્વતથી શોભી રહેલી ઉત્તર દિશા પ્રત્યે જ અને ત્યાં ચાતરફ પવિત્ર યશવાળાં, રામચંદ્રનાં પત્ની વેદેહીની શોધ કર. ૩, ૪ હે અર્ધસૌમાં શ્રેષ્ઠ! આપણે સીતાની શોધ કરવારૂપ કાર્ય જાલવીને જ્યારે રામચંદ્રનું પ્રિય કરીશું, ત્યારે જ તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ કૃતાર્થ થઈશું. મહાત્મા રઘુવીરે પ્રથમથી જ આપણું પ્રિય કયું છે, માટે હવે જો આપણે તેને જાહેલો વાળીએ. તો જ આપણું જીવિત સફળ થાય. સામા ધણીએ કાંઈ પણ ઉપકાર ન કર્યો હોય, છતાં પણ જે પુરુષ તેનું ઇચ્છિત કાર્ય કરી ઉપકાર કરે છે, તે પુરુષ જ પોતાના જીવિતને સફળ કરે છે; ત્યારે આપણે તો પ્રથમ ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનો પ્રત્યુપકાર કરીએ તેમાં શી નવાઈ છે! ૫-૭ હે શતબલ વગેરે વાનરો! મારું પ્રિય તથા હિત ઇચ્છનારા તમારે ઉપર કહેલો વિચાર ધ્યાનમાં રાખીને, જેવી રીતે સીતાની ભાળ સત્વર મળે તેવી રીતે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. ૬ હે કપિવરો! શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા રઘુવીર કે જે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ વિષે માન પામેલા તથા મારા મિત્ર છે અને આપણા સર્વની ઉપર અત્યંત સ્નેહ ધરાવે છે, તેમનું કાર્ય એ મારું જ કાર્ય છે એમ સમજીને તમે સતી સીતાની શોધ કરો. ૮ હે વાનરો! ઉત્તર દિશા વિષે નહીં તથા પર્વતો વગેરે જે જે અનેક ડુંગ્રો મધ્યે છે, તે સર્વ વિષે હું તમને કહી સંભળાવું છું. ત્યાં ત્યાં જઈને તમે પોતાનાં બુદ્ધિબળ તથા પરાક્રમબળ વડે સતી સીતાની શોધ કરો. ૯ એ દિશા વિષે ભ્રેષ્ઠ, પુલિન્દ, શૂરસેન, પ્રત્યલ, ભરત, કુરુ, મદ્રક, કાંગોજ, વરદ અને યવનાદિ દેશોમાં તથા શક લોકોનાં નગરોમાં સીતાની

શોધ કરી તમે હિમાલય પર્વત પ્રત્યે જાઓ. એ પર્વત પર આવેલાં લોઢા, પદ્મક તથા દેવદારનાં મોટાં વનો વિષે સર્વત્ર સીતા સહિત રાવણની ખોળ કરાશે. ત્યાંથી દેવો અને ગંધર્વોએ સેવેલા સોમાશ્રમ પ્રત્યે જાઓ અને ત્યાંથી મોટાં શિખરવાળા 'કાળ' નામના પર્વત પ્રત્યે જાઓ. ૧૧-૧૪ એ પર્વતનાં મોટાં શિખરો વિષે તથા ગુફાઓ વિષે મહાભાગ્યવાળાં અને પ્રશંસનીય આચરણવાળાં રામપત્ની સીતાની તમે ખોળ કરાઓ. ૧૫ 'કાળ' પર્વતનું ઉદ્ધાધન કરી તમે થોડેક આગળ જશો એટલે સોનાની ખાણોવાળો 'સુદર્શન' નામનો મહાગિરિ તમારા જોવામાં આવશે. ૧૬ તે પછી જાતજાતના પક્ષીઓથી ભરેલો અને વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભી રહેલો 'દેવસખા' નામનો પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. ૧૭ એ પર્વત પરનાં વનો વિષે, ઝરણાઓ વિષે તથા ગુફાઓ વિષે ફરીને તમે સીતા સહિત રાવણની સારી રીતે ખોળ કરાઓ. 'દેવસખા' પર્વતને મૂકીને આગળ ચાલતા ચારે ખાલુએ સો યોજનના વિસ્તારવાળો અને પર્વત, નદી, વૃક્ષ તથા સર્વ જાતના પ્રાણીઓ વગરનો શૂન્ય પ્રદેશ આવશે. ૧૮ રૂંવાડા ખડાં કરે એવા એ દુઃખરૂપ પ્રદેશને તમે સત્વર છોડી જશો એટલે રવેત વર્ણવાળો કેલાસ પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. તે ગિરિને ભેળે તમે હર્ષિત થશો. એ કેલાસ પર્વત ઉપર દેવોના શિવથી વિશ્વકર્માએ બનાવેલું કુબેરનું રમ્ય ભવન છે. એ ભવન રવેત મેઘ સરખું ઉજ્જવળ અને સુવર્ણથી સુશોભિત કરેલું છે. ૧૯-૨૧ ત્યાં આગળ અનેક કમળોથી છવાયેલી, હંસો તથા કારંડવોથી બ્યાસ અને અપ્સરાઓના સમૂહોએ સેવેલી એક વિશાળ નલિની છે. ત્યાં આગળ સર્વ લોકોને વિષે પૂજ્ય એવો યક્ષોના રાજા અને ધનના ભંડારવાળો શ્રીમાન કુબેર પોતાના યક્ષો સહિત કીડા કરે છે. ૨૨ એ કેલાસ પર્વતના અંતર્ગત પેટા પર્વતો વિષે તથા તેની ગુફાઓ વિષે એમરે તમારે સીતા

૨ કમળોવાળી તળાવડી.

સહિત રાવણની શોધ કરવી. ૨૩-૨૪ એ પર્વતનું ઉદ્ધાધન કરી આગળ જતાં તમે 'કૌંચ' પર્વત પર પહોંચશો. એ પર્વતમાં એક મોટી ગુફા છે કે જેને વિષે પ્રવેશ કરવો ઘણો જ કઠિન છે અને તે કારણથી જ એનું 'દુષ્પ્રવેશ' એવું નામ પડેલું છે. હે વાનરો! તમે અત્યંત સાવધાનીથી તે ગુફાની અંદર પ્રવેશ કરાઓ. ૨૫ હે વાનરો! એ ગુફાની અંદર દેવતાઓના જેવા જ રૂપવાળા અને સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા મહાત્મા મહર્ષિઓ વસે છે. ત્યાં જઈ તેઓને પ્રણામ કરાઓ અને સીતાની ખોળ કરાઓ. વળી કૌંચ પર્વતની ખીણ ગુફાઓમાં તથા તેનાં નાનાં-મોટાં શિખરો, ખીણો અને મધ્ય ભાગ વગેરે સ્થળોમાં તમારે સારી રીતે સતી સીતાની ખોળ કરવી. ૨૬-૨૭ ત્યાર પછી તેના પડખામાં જ આવેલે વૃક્ષસહિત 'કામશલ' તથા પક્ષોઓની આવજા વિનાનો 'માનસ' પર્વત તમારા જોવામાં આવશે. એ ખસે પર્વતો અત્યંત શૂન્ય હોવાને લીધે તેના ઉપર સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ, દેવતાઓ તેમ જ રાક્ષસો વગેરે કોઈ પણ જાતું નથી; પરંતુ તમારે તો ત્યાં જઈને સતી સીતાની શોધ કરવી. એ કૌંચ પર્વતનાં નાનાં-મોટાં શિખરો, ગુફાઓ અને ઉપપર્વતો વગેરે સર્વ સ્થળો શોધી જોવા. ત્યાંથી આગળ જતાં 'મેનાક' નામનો પર્વત આવશે. ૨૮-૨૯ એ પર્વત વિષે મયદાનવે પોતે જ પોતાને માટે નિર્માણ કરેલું એક રમ્ય ભવન છે અને ત્યાં ઠેકઠેકાણે અશ્વ સરખા મુખવાળી સ્ત્રીઓનાં નિવાસસ્થળો દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. હે વાનરો! એ મેનાક પર્વતનાં નાનાં-મોટાં સર્વ શિખરો અને ગુફાઓ વગેરે સઘળાં સ્થળોએ તમારે રાવણ સહિત સીતાની ખોળ કરવી. ત્યાંથી આગળ ચાલતા પછી સિદ્ધ પુરુષોએ સેવેલો એક પવિત્ર આશ્રમ આવશે, જેને વિષે તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી નિષ્પાપ થયેલા સિદ્ધો, વૈષ્ણવો અને વાલખિલ્ય આદિ તપસ્વીઓ નિવાસ કરે છે. હે કપિવરો! એ સિદ્ધ તપસ્વીઓની આગળ જઈ, તેઓના

ચરણું વંદન કરીને તમારે તેમને અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક સીતાની ભાળ પૂછવી. એ આશ્રમની પાસે જ સુવર્ણવર્ણી કમળોથી ઢંકાયેલું અને સૂર્ય સરખા કાંતિમાન હંસોના વસવાટવાળું 'વૈખાનસ' નામનું એક સરોવર છે કે જેના કિનારાઓ ઉપર શ્રીમાન કુબેરને બેસવાનો 'સર્વભૌમ' નામનો હાથી પોતાની હાથથી-ઓની સાથે કીડા કરે છે. એ આશ્રમ તથા સરોવરને વટાવીને તમે આગળ જશો એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા નક્ષત્રાદિના પ્રકાશ વિનાનો અને મેઘ વગેરેની ગર્જનાથી રહિત એવો એક પ્રદેશ આવશે. ૩૦-૩૫ તે પ્રદેશ સુખપૂર્વક બેઠેલા, તપશ્ચર્યાથી સિદ્ધ થયેલા અને દેવ સરખી કાંતિવાળા સ્વયંપ્રકાશ સિદ્ધ પુરુષોનાં સૂર્યકિરણો સરખાં તેજ વડે પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો છે. ૩૬ એ પ્રદેશ ઓળંગી તમે આગળ જશો એટલે 'શૈલોદા' નામની નદી આવશે. તેના બન્ને કિનારા ઉપર 'ક્રીચક' નામના વાંસ જંગલો છે. ૩૭ તે સિદ્ધ પુરુષોને આ પારથી સામે પાર અને સામે પારથી આ પાર ઉતારે છે. એ નદીને સામે કિનારે ઉત્તરકુરુદેશ આવેલો છે. તેમા સુવર્ણવર્ણી કમળોવાળી નવિનીઓના જળથી સ્નાનાદિ ક્રિયા કરનાર પુણ્યાત્મા લોકો નિવાસ કરે છે. ૩૮ ત્યાં સુવર્ણમય રક્ત કમળોનાં વનોથી શોભતી અને નીલવર્ણના વૈદ્યમંથિ સરખાં પત્રોથી છવાયેલી હંભરો નદીઓ વહન કરે છે. ૩૯ અને મધ્યાહનના સૂર્ય સરખાં ઝળહળતાં મોટાં મોટાં જળાશયો શોભી રહ્યાં છે. અમૃત્ય મંથિ, રત્ન, મુક્તાદ્વિ, ક્રીમતી હીરા અને સુવર્ણ સરખા પરાગવાળાં નીલવર્ણી કમળવનો, એ સર્વથી એ ઉત્તરકુરુદેશ અત્યંત શોભી રહ્યો છે. ૪૦-૪૧ એ દેશમાં વહેતી નદીઓ સુવર્ણની રેતીવાળા તેમ જ રત્નોથી તથા સુવર્ણથી ભરેલા અને અગ્નિ સરખા પ્રકાશિત ઉત્તમ પર્વતોથી વ્યાપ્ત છે. ત્યાંનાં હંભરો વૃક્ષો અનેક પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, સર્વકાળ પુષ્પ અને ફળયુક્ત રહેનારાં, જેઓના ગંધ, રસ તથા સ્પર્શ દિવ્ય

છે એવાં અને સર્વ કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરનારાં છે; તેમાંનાં કેટલાંએક તો નાના પ્રકારનાં વસો ફળે છે, અર્થાત્ તેમના રેસા વગેરેથી વસો ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૨-૪૪ કેટલાંએક મોટી અને વૈદ્યમંથિથી જડેલાં સ્ત્રીપુરુષોને પહેરવા યોગ્ય ઉત્તમ આભૂષણો ફળે છે. ૪૫ કેટલાંએક સર્વ ઋતુઓમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં ફળો આપે છે; કેટલાંએક અમૃત્ય મંથિઓ તથા ચિત્રવિચિત્ર રત્નો આપે છે; કેટલાંએક ઉત્તમ ઊંછાનાવાળાં શયનો આપે છે; કેટલાંએક મનને હર્ષ ઉપભવે એવા પુષ્પહાર આપે છે અને કેટલાંએક પાન કરવાના અમૃત્ય પદાર્થો તથા વિવિધ પ્રકારના ભક્ત્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. એ દેશ વિષે સર્વ સ્ત્રીઓ રૂપ તથા યૌવનથી શોભતી અને શ્રેષ્ઠ શુભોવાળી હોય છે. ૪૬-૪૮ દેહીધ્યમાન કાંતિવાળા ગંધર્વો, કિન્નરો, સિદ્ધો, પત્રંગો અને વિદ્યાધરો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં આવી નિરંતર રમણ કરે છે. એ ઉત્તર કુરુદેશ વિષે પુરુષો પણ પવિત્ર કર્મોવાળા તથા કામ અને અર્થનું સેવન કરનારા છે તથા પોતપોતાની સ્ત્રીઓની સાથે કીડા કરતા આનંદ વસે છે. ૪૯-૫૦ એ દેશ વિષે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના મનને હર્ષિત કરે એવો અને ઉત્તમ હારયયુક્ત સ્વરોથી મિશ્રિત થયેલો, ગીત તથા વાજિત્રોનો મધુર ઘોષ નિરંતર સાંભળવામા આવે છે. ૫૧ ત્યાં આગળ કોઈ પણ પ્રાણી હર્ષરહિત તેમ જ અસત્ પદાર્થમાં પ્રીતિવાળું જોવામાં આવતું નથી. ત્યાં મનને આનંદ આપનારા ઉત્તમ શુભો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૨ હે વાનરો ! એ ઉત્તર કુરુદેશ વટાવી આગળ જતાં ઉત્તર દિશાનો સમુદ્ર આવે છે. તે મહાસમુદ્રની મધ્યે 'સોમગિરિ' નામનો સુવર્ણનો મોટો પર્વત આવેલો છે. ૫૩ એ પર્વતનો પ્રદેશ સૂર્ય વિનાનો છે, અર્થાત્ ત્યાં સૂર્યોદય થતો નથી. છતાં એ પર્વત પોતાના તેજથી જ સૂર્યની પેઠે પોતાના પ્રદેશને પ્રકાશિત કરે છે. ૫૪ એ સોમગિરિ વિષે ભગવાન વિષ્ણુ, બ્રહ્માર્ષિઓ સહિત પ્રદાદેવ

તથા એકાદશ રુદ્રરૂપ શ્રીશંકર વાસ કરી રહ્યા છે. હે વાનરો! ઉત્તર કુરુદેશથી ઉત્તર દિશામાં આવેલા એ પ્રદેશમાં તમારે જવું નહિ; કેમ કે કોઈ પણ ભૂતપ્રાણીઓથી ત્યાં જઈ શકાતું નથી.^{૧૫,૧૬} એ સોમગિરિ પર દેવતાઓ પણ જઈ શકતા નથી. માટે હે કપિવરો! ઉત્તર કુરુદેશમાં શોધ કરીને જ તમે સત્વર પાછા વળજો.^{૧૭} હે વાનરપુંગવો! મેં જાણ્યું ત્યાં સુધી જ તમે વાનરોથી જઈ શકાય તેમ છે. તે પછોના પ્રદેશ સુધીના પ્રકાશ વિનાનો અને મહાંતરહિત હોવાથી આપણે તેને જાણી શકવા સમર્થ નથી. હે શતપદાદિ કપિવરો! મેં તમને જે જે સ્થળોનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું, તે તે સર્વ સ્થળોમાં તેમ જ મેં જેનું વર્ણન ન કર્યું હોય એવાં સ્થળોમાં પણ તમારે સીતા સહિત રાવણની શોધ કરવી.^{૧૮,૧૯} હે વાયુ સરખા વેગવાળા! હે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી વાનરો! તમે મારી આસા પ્રમાણે સવન શોધ કરી જનકનંદિની સીતાની ભાળ મેળવશો, એટલે તમે દશરથનંદન રઘુવીરનું તથા મારું મોટું પ્રિય કન્યા ગણાશે.^{૨૦} પછી હે વાનરો! મનને આનંદ પમાડે એવા ઉત્તમ પદાર્થો વડે મારાથી સત્કાર પામેલા તમે મારા તરફથી આજીવિકાને પ્રાપ્ત કરી, કૃતાર્થ થઈ પોતાના બાંધવો તથા સ્ત્રીઓ સહિત નિષ્કંટક પૃથ્વી પર વિચરશો.^{૨૧}

શ્રી વાલ્મીકિ મહારુચિમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૩મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪મો

રામચંદ્રે હનુમાનને મુદ્રિકા આપી

વિરોધેનું તુ સુચારી હનુમન્વર્ધનુકલાન ।

સ હે તસ્મિન્દુષ્ટિશ્ચે નિશ્ચિતાર્થાડ્યસાધને ॥૧॥

સીતાની શોધ માટે જુદા જુદા વીરોને ચારે દિશામાં જવાની આસા કરીને પછી કપિરાજ સુગ્રીવ દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જનારા વાનરો પૈકી મહાબળવાન હનુમાનને વિશેષ લલામણુ કરવા લાગ્યો;^૧ કેમ કે સર્વ કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીમાન

૬ નોકે સીતાને રાવણ હરી ગયો છે અને રાવણનું

હનુમાન અત્યંત બળવાન છે અને સર્વત્ર ગતિ કરી શકે એવા છે; માટે સીતાની શોધ કરવાનું કાર્ય તે અવશ્ય પાર પાડશે એવો સુગ્રીવના મનમાં નિશ્ચય હતો.^૨ સર્વ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને મહાપરાક્રમી વાયુપુત્ર હનુમાનને કહ્યું:^૩ ‘હે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન! સમગ્ર પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દેવોના સ્વર્ગોદિ લોકો તથા જળ એ વગેરે કોઈ પણ સ્થળે તારી ગતિને અટકાવ થાય એમ હું જોતો નથી.^૪ વળી અસુરો, ગંધર્વો, નાગલોકો, મનુષ્યો, દેવતાઓ, સસુક્રો અને પર્વતો સહિત સર્વ લોકો તારા બળવામાં છે.^૫ હે મહાકપિ! હે વીર! ગતિ, વેગ અને કાર્યલાઘવ એ સઘળામાં ખરેખર, તું તારા મહાતેજસ્વી પિતા વાયુના સરખો જ છે.^૬ આખી પૃથ્વીમાં તારા સરખું તેજસ્વી કોઈ પણ પ્રાણી નથી; માટે સીતા પ્રાપ્ત થાય એવા ઉપાયનું તું સત્વર ચિંતન કર. હે નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ બુદ્ધિવાળા હનુમાન! બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, દેશકાળને અનુસરવું તથા ન્યાય, એ સઘળા ગુણોએ તારામાં જ વાસ કર્યો છે.’^{૭,૮}

એ પ્રમાણે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે હનુમાન પ્રત્યે લલામણુ કરી. એ જોઈ ‘સીતાની શોધ કરવારૂપ કાર્ય’નો સંબંધ વિશેષે કરી હનુમાન સાથે રહેલો છે’ એવું જાણીને તથા તેનું મોટું સામર્થ્ય જોઈને રઘુવીર વિચાર કરવા લાગ્યા :

નિવાસસ્થાન લોકોપગી જ છે એવું સુગ્રીવ પ્રથમથી જ જાણતો હતો તોપણ સીતાની તથા રાવણના નિવાસ-સ્થાનની શોધ કરવા સારું તેણે વાનરોને ચારે દિશામાં મોકલ્યા તેવું કારણ એટલું જ હતું કે, રાવણે સમસ્ત ભૂમંડળમાં પોતાના સ્થાને રાખ્યાં હતાં, જેથી કદાચ રામના ભયને લીધે તેણે કોઈ ગુપ્ત સ્થળે સીતાને રાખ્યાં હોય, કિંવા પોતે પણ ત્યાં જઈને રહ્યા હોય; છતાં ઘણે ભાગે રાવણનું નિવાસ-સ્થાન લોકો-લોકવાચી તેમ જ જે વેળા તે સીતાને લગી જતો હતો તે વેળા સુગ્રીવે તેને દક્ષિણ દિશા તરફ જતો જોયેલો હોવાથી સીતા દક્ષિણ દિશામાં જ હોવા જોઈએ એવી પારણા બાંધીને સુગ્રીવે દક્ષિણ દિશામાં જનારા વાનરોને અને તેમાં વળી વિશેષ કરી પવનસુત હનુમાનને ખાસ લલામણુ કરી.

x સત્વર કાર્ય કરવાપણું.

‘અહો ! વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ પવનસુત હનુ-
માનને જ મહાબળવાન અને સીતાની ભાળ
મેળવવામાં સમર્થ માને છે; હું પણ ‘સીતાની
શોધના કાર્યમાં હનુમાન જ સમર્થ છે’ એમ
ધારું છું.’^{૮૦} વળી એ દક્ષિણ દિશામાં જનારો
હોવાથી સીતાની શોધનું કાર્ય એની સાથે જ
વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. તેના સ્વામી સુગ્રીવે
પૂર્વે અનેક વાર તેનાં પરાક્રમેની પરીક્ષા કરી
છે એથી અવશ્ય આ હનુમાનના ઉદ્દેશ્યનું કળ
સત્વર ઉદય પામશે. જો કદાચ એને સીતાનાં
દર્શન થાય, તો ‘એ મારા સ્વામીનો હૃત છે’
એવું સીતાના બાણવામાં આવે અને હનુમાન
પણ સીતાને જલદી ઓળખી શકે, એટલા માટે
મારે હનુમાનને કંઈક નિશાની આપવી જોઈએ.’
એવો વિચાર કરી હનુમાનના સાચું જોઈ, શ્રીમાન
રામચંદ્ર બાણે કૃતકૃત્ય જ થયા હોય એમ અત્યંત
હર્ષિત થયા. આ વેળા તેમની સર્વ ઇર્ષ્યો
તથા અતઃકરણ આનંદિત થઈ રહ્યાં.^{૮૦, ૮૧} પછી
શત્રુઓને તપાવનારા રઘુવીર પોતાના હાથની
આંગળી પર રહેલી એક સુવર્ણમુદ્રિકા કે જે
પોતાના નામના ચિહ્નથી શોભી રહેલી હતી,
તે ઉતારીને સીતાને અભિજ્ઞાન* આપવા માટે
મહાબળવાન હનુમાનને આપતાં કહ્યું : ‘હે
હરિશ્ચંદ્ર ! આ મારા નામના ચિહ્નવાળી મુદ્રિકા
તું તારી પાસે રાખ. જ્યારે તને જનકતનયાનાં
દર્શન થાય, ત્યારે તું એને આ મુદ્રિકા આપજે,
એટલે તરત જ એ ઉદ્દેગરહિત થશે અને તને
મારી પાસેથી આવેલો માનશે.’^{૮૨, ૮૩} હે વીર !
તારો ઉદ્યોગ અને શૌર્યયુક્ત પરાક્રમ તથા
સુગ્રીવે તને આપેલો સંદેશો—એ ત્રણે વાનાં મારા
કાર્યની સિદ્ધિ સચવતાં હોય એમ જણાય છે.’^{૮૪}

રઘુવીરનાં વચન સાંભળીને તથા તેમની
પાસેથી મુદ્રિકા લઈને વાયુસુત હનુમાને બન
હાથ ભેટી તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો અને
તેમની તથા સુગ્રીવની આજ્ઞા લઈ દક્ષિણ દિશા
પ્રત્યે જવાની તૈયારી કરી.^{૮૫}

એ વેળા અસંખ્ય વાનરોના મોટા સૈન્યનું
આકર્ષણ કરી તે વડે વીંટાયેલો પવનસુત હનુ-
માન, જેમ વાદળ વિનાના નિર્મળ આકાશ વિષે
નક્ષત્રગણો વડે વીંટાયેલો નિર્મળ તેજવાળો
ચંદ્ર શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૮૬} એ જોઈ
રામચંદ્રે તથા સુગ્રીવે પુનઃ પણ કહ્યું : ‘હે
અત્યંત બળવાન પવનસુત ! અમોએ તારા
બળનો જ આશ્રય કર્યો છે, માટે હે શ્રદ્ધ સિંહ
સમાન પરાક્રમવાળા હનુમાન ! તું તારામાં રહેલાં
મોટામાં મોટાં પરાક્રમે પ્રકટ કરીને તે વડે
જનકતનયા સીતા આપણને જેમ સત્વર પ્રાપ્ત
થાય તેમ કર.’^{૮૭}

ઈદિ શ્રીવાદ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિકિન્દ્યાકાંડમાં ૪૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો

સીતાની શોધ માટે વાનરવૃથોનું પ્રયાણ
સર્વાશ્ચાટ્ય સુગ્રીવઃ પ્લવગાન્ત્વગર્વમાઃ ।

સમસ્તાંશ્ચાન્વીદ્રાજા રામકાર્યાર્પિસદ્વચે ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે રામચંદ્રનું
કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ચારે દિશામાં જવા તત્પર
થયેલા સર્વ વાનરગણોને છેવટની આજ્ઞા આપતાં
કહ્યું : ‘હે શ્રેષ્ઠ વાનરો ! મેં કહ્યું તે પ્રમાણે
તમે પોતપોતાની દિશામાં પ્રયાણ કરો અને
મારી આજ્ઞાને અનુસરી સીતાની શોધ કરો.’
પોતાના રાજ સુગ્રીવની ઉચ્ચ આજ્ઞા સાંભળતાં જ
સર્વ વાનરોએ તીડોનાં દળની પેઠે સર્વ પૃથ્વીને
આચ્છાદિત કરતાં ભુદી ભુદી દિશા પ્રત્યે પ્રયાણ
કર્યું. પછી એક માસમાં પાછા વળવા માટે
વાનરો સાથે કરેલા સુગ્રીવના વાયદા પ્રમાણે
સીતાની ભાળ મેળવવાની વાટ ભેટા શ્રીમાન
રામચંદ્ર મહાત્મા લક્ષ્મણની સાથે પ્રસવણ પર્વત
પર જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શરવીર શતબંધે પોતાના વાનરો સહિત
પર્વતરાજ હિમાલયથી વ્યારેલી ઉત્તર દિશા
પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. વાનરચૂડપતિ વિનત પોતાના
કપિઓ સહિત પૂર્વ દિશા તરફ ચાલતો થયો.^{૧-૨}
તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાયુસુત

હનુમાન મહામુનિ અગરજે સેવેલી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલતો થયો અને પોતાના વાનરગણો સહિત વાનરગ્રથ સુપેણે વરુણે પાલન કરેલી પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું.^૧ એવી રીતે ચારે દિશાઓમાં વાનરોને મોકલી અત્યંત સુખી થયેલો વાનરરાજ સુગ્રીવ આનંદ પામ્યો.^{૭૮}

સુગ્રીવની આજ્ઞા પામેલા સર્વ વાનરયુથપાલકો પણ પોતપોતાના વાનરગણો સહિત ચારે દિશાઓ પ્રત્યે ઉતાવળે જવા લાગ્યા.^૯ તેમાં કેટલાક વાનર મંદ મંદ શબ્દ કરતા, કેટલાક ઉચ્ચ સ્વરે નાદ કરતા, કેટલાક મોટી ગર્જનાઓ કરતા, કેટલાક સિહનાદ કરતા, કેટલાક દોડતા તો કેટલાક વિવિધ પ્રકારના નાદ કરતા પોતપોતાની દિશાઓમાં જવા લાગ્યા.^{૧૦} અને પ્રસવણગિરિ પર રહેલા રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવ સાંભળે તેમ ઊંચે સ્વરે પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ‘અરે, આપણે રાવણને હણીશું અને ઉતાવળે સીતાને લાવીશું.’ વળી કેઈ કેઈ વાનર કહેતા હતા : ‘અરે, હું એકલો જ સંઘામમાં આવેલા રાવણનો નાશ કરીશ અને પછી બીજા રાક્ષસોને પણ હણીને જનકનંદિની સીતાને લાવીશ.’^{૧૧,૧૨} એટલામાં વળી બીજા એક કપિએ કહ્યું : ‘અરે, તમે સર્વ અહીં જ રહો; હું એકલો જ જઈશ અને હુદ્ધ રાવણના લયથી કંપી રહેલાં વિદેહ-પુત્રી સીતાને પાતાળમાંથી પણ લઈ આવીશ. હું વૃક્ષો તોડી પાડીશ, પર્વતો તથા પૃથ્વીને ફાડી નાખીશ અને સમુદ્રને ફોલ પમાડીશ.’^{૧૩,૧૪} એટલામાં વળી કેઈ વાનર બોલી ઊઠ્યો : ‘અરે, હું એક યોજન પૃથ્વી ફરી જઈ એવો છું,’ ત્યારે બીજાએ કહ્યું : ‘અરે, હું તો સો યોજન ફરું એવો છું.’ એટલે વળી ત્રીજાએ કહ્યું : ‘હું તો સો યોજન કરતાં પણ વધારે ફરી શકું એવો છું.’^{૧૫} વળી કેઈ વાનર બોલ્યો : ‘સમગ્ર પૃથ્વી, સમુદ્ર, પર્વત તથા વન વગેરે વિષે કંઈ પાતાળ વિષે પણ મારી ઝતિ અટકે તેમ નથી, અર્થાત્ હું સર્વત્ર જઈ શકું એવો છું.’ એ પ્રમાણે પોતપોતાના બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો એક

એક વાનર સુગ્રીવ તથા રામચંદ્ર સાંભળે તેવી રીતે ઊંચે સ્વરે બોલતો હતો.^{૧૬,૧૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમ્
કિન્નિભાકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો

સુગ્રીવે પોતાને સમગ્ર ભૂમંડળનું
જ્ઞાન થવાનું કારણ દર્શાવ્યું

ગતેષુ વાનરેન્દ્રેષુ રામઃ સુગ્રીવમબ્રવીત ।
કયં મવાન વિજાનીતે સર્વે વૈ મણ્ડલં ભુવઃ ॥૧॥

વાનરગણો ચારે દિશાઓ પ્રત્યે રમ્યા ગયા, ત્યાર પછી પ્રસવણ પર્વત ઉપર બેઠેલા રામચંદ્ર અને સુગ્રીવ પરસ્પર અનેક પ્રકારનો વાતાલાપ કરવા લાગ્યા. એવેના શ્રીમાન રઘુવીરે સુગ્રીવને પૂછ્યું : ‘હે સુગ્રીવ ! તે સર્વ વાનરોની આગળ જે આખા ભૂમંડળનું વર્ણન કરી બતાવ્યું, તે જ્ઞાન તને કેવી રીતે મળ્યું ?’

ત્યારે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે અત્યંત નમ્રતા-પૂર્વક હાથ જોડી કહ્યું : ‘હે રઘુવીર ! તમે પૂછો છો માટે તે સર્વ વૃત્તાંત હું વિસ્તારથી કહું છું, તે તમે સાંભળો.’^૨ મેં તમને પૂર્વે કહી સંભળાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ્યારે મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલીએ મહિષરૂપ ધરીને આવેલા ‘દુંહસિ’ નામના દાનવને મલયાચળ તરફ નસાડ્યા, ત્યારે એ દુંહસિએ મલયાચળની મોટી શૂક્રમાં પ્રવેશ કર્યો. એ જોઈ તે દુંહસિને હણવાની ઇચ્છાથી વાલીએ મને શૂક્રના દ્વાર આગળ ઊભો રાખી એની અંદર પ્રવેશ કર્યો.^૩ હું પણ ત્યાં આગળ વિનીતની પેઠે શૂક્રદ્વારની ચોકસાઈ કરતો ઊભો રહ્યો. આજકાલ કરતાં એક વર્ષ પૂરું થયું, તોપણ દુંહસિને મારીને વાલી બહાર આવ્યો નહિ;^૪ પરંતુ ઊલરાયેલું રુધિર શૂક્રના દ્વારની બહાર નીકળ્યું. એ જોઈ મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને ‘મારો ભાઈ વાલી મરણ પામ્યો’ એમ માનીને હું અત્યંત શોકગ્રસ્ત થઈ ગયો. પછી મને મારી યુદ્ધમાં સૂઝી આવ્યું, તે પ્રમાણે મેં એક પર્વત જેવડી મોટી શિલાથી એ શૂક્રનું દ્વાર બંધ કર્યું; તે

એવા વિચારથી કે અંદર રહેલો માયાવી દાનવ બહાર નીકળશે નહિ, પરંતુ અંદર ને અંદર મરણ પામશે. ત્યાર પછી વાલીના જીવનની આશા છોડીને હું કિષ્કિન્ધામાં આવ્યો અને તારા તથા રૂમા સહિત મોટા વાનરરાજ્યને પાત્રી વાલીના મંત્રીઓની સલાહથી નિશ્ચિતપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૮ એવામાં દુષ્ટ દાનવનો નાશ કરી વાનરશ્રેષ્ઠ વાલી નગરમાં આવ્યો, ત્યારે તેના ભય તથા શુરત્વને લીધે મેં નમ્રતા-પૂર્વક તેને સઘળું રાજ્ય અર્પણ કરવા માંડ્યું; પરંતુ કોપને લીધે આકુળવ્યાકુળ થયેલા દુષ્ટાત્મા વાલીએ મારું એકે વચન નહિ માનતાં મને હણવાનો જ નિશ્ચય કયો, ત્યારે હું મારા સચિવો સહિત ત્યાંથી નાની છૂટ્યો. પછી વાલી મારી પૂઠે પડ્યો. ૧૭, ૧૯

હે દાશરથિ ! હું આગળ અને વાલી પાછળ એ પ્રમાણે રાતદિવસ દોડતાં અનેક નદીઓ, પર્વતો, જાતજાતનાં વનો તથા નગરોને જોતો હું અરીસા સરખી અથવા અગ્નિથી બળતા જાંબાડિયા સરખી આખી પૃથ્વીને ગાયનાં પગલાંની પેઠે જોઈ વળ્યો. પ્રથમ હું પૂર્વ દિશામાં ગયો. ત્યાં નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો, શુક્રા-ઓવાળા રમણીય પર્વતો, વિવિધ પ્રકારનાં સરોવરો, અનેક ધાતુઓથી શોભતો ઉદયાચળ અને અપ્સરાઓને નિરંતર વસવાના સ્થાનરૂપ ક્ષીરસમુદ્રાદિ મારા જોવામાં આવ્યાં. ૧૨-૧૫ પરંતુ ત્યાં પણ વાલીને મારી પાછળ આવતો જોઈ તેનાથી ત્રસેલો, હું ત્યાંથી પાછો વળી દક્ષિણ દિશામાં નાઠો. એ દિશામાં વિધ્યાચળ વગેરે પર્વતો અને અંદન વગેરેનાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે. ત્યાં પણ પવતો તથા વૃક્ષોના અંતરમાં વાલીને મારી પછવાડે જ દોડતો જોઈને હું ત્યાંથી પાછો પશ્ચિમ દિશા તરફ દોડ્યો. એ દિશામાં આવેલા અનેક પર્વતો તથા દેશોને જોતો હું છેક અસ્તાચળ સુધી ગયો; પરંતુ ત્યાં પણ વાલીએ મારી પૂઠ છોડી નહિ. નાસતાં નાસતાં હિમાલય અને મેરુ વગેરે પર્વતો તથા

ઉત્તર દિશાનો સમુદ્ર વગેરે સર્વ સ્થળોને હું જોઈ વળ્યો; પરંતુ કોઈએ મને શરણે રાખ્યો નહિ ત્યારે હું અત્યંત ગભરાઈ ગયો. ૧૬-૨૦ પછી મારા બુદ્ધિમાન સચિવ હનુમાને મને કહ્યું : 'હે રાજા ! મને હમણાં જ સાંભરી આવ્યું છે; તે એ કે પૂર્વે મતંગ ઋષિએ વાલીને શાપ આપેલો છે કે, જો વાલી તેમના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરશે તો વાલીના મસ્તકના સો કટકા થઈ જશે. ૨૧, ૨૨ હે હરીશ્વર ! એ મતંગ ઋષિના આશ્રમ વિષે આપણે ઉદ્દેગરહિત અને સુખ-પૂર્વક વસીશું. તેથી ચાલો, આપણે ત્યાં જ જઈએ.' હે રઘુવીર ! હનુમાનનું વચન સાંભળતાં જ હું મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં આવેલા ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવીને રહ્યો અને ત્યારથી મતંગ ઋષિએ આપેલા શાપના ભયથી વાલી મારી પાસે આવ્યો નહિ. હે રાજપુત્ર ! એવી રીતે વાલીના ભયથી હું જ્યારે આખા ભૂમંડળમાં ભર્યો, ત્યારે ચારે દિશાની પૃથ્વીને મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી અને તે પછી હું ઋષ્યમૂક પર્વતની શુક્રામાં આવીને વસ્યો હતો. ૨૩, ૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિષ્ણુત આદિહોત્ર શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાન્ડમાં ૪૬ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો

વાનરયુધોતુ પાછા વળવું-ત્રણ

દિશાના સમાચાર

દર્શનાર્થે તુ વૈદેહ્યાઃ સર્વેતઃ કપિકુજ્જરાઃ ।

વ્યાદિષ્ટા કપિરાજેન યયોક્તં જમુરજ્જસા ॥ ૧ ॥

કપિરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સીતાની શોધ કરવા માટે પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં ગયેલા સર્વ વાનરો આનંદપૂર્વક દેશોદેશ વિચરવા લાગ્યા. ૧ તેઓ પોતપોતાની દિશામાંનાં સરોવરો, નદીઓના સંગમો, વૃક્ષો અને પર્વતો વિનાના તથા નદીઓના પ્રવાહને લીધે જવાને અશક્ય એવા પ્રદેશો, નગરો અને પર્વતો, વન તથા ઉપવનથી શોભી રહેલા અનેક દેશોમાં જઈ ચોતરફ સીતાની શોધ કરવા લાગ્યા. સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સીતાશોધના કાર્યમાં જોડાયેલા એ સર્વ વાનરો

દિવસે જળસ્થળાદિ બુદ્ધા બુદ્ધા માર્ગે કરી વેદેહીની શોધ કરતા હતા અને રાત્રિ થતાં પ્રથમથી નિશ્ચિત કરી રાખેલા સ્થળે એકઠા થતા હતા. સીતાશોધ માટે નીકળેલા એ વાનરો સર્વ ઋતુમાં ઇચ્છિત ફળ આપનારાં વૃક્ષો પાસે જઈ દિવસ સુધીમાં વૃક્ષોનાં ફળ ગ્રહણ કરતા અને રાત્રિએ નિશ્ચિત કરેલા સ્થળે જઈ લોજન કરી સૂઈ રહેતા હતા. તેઓ જે દિવસે નીકળ્યા હતા તે દિવસથી આરંભી સીતાની શોધ કરતાં એક માસ પૂરે થવા આવ્યો, છતાં પણ જ્યારે સીતાની કાંઈ પણ લાજ મળી નહિ, ત્યારે નિરાશ થઈને પાછા વળ્યા અને પ્રસવણુગિરિ પર આવી સુગ્રીવને મળ્યા.^{૨-૧}

પોતાના સહિવો સહિત મહાબળવાન વિનત વાનર આખી પૂર્વ દિશામાં શોધ કરતાં પણ સીતાની લાજ નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો; સુગ્રીવથી લય પામેલા કપિશ્રેષ્ઠ શતબલ સઘળી ઉત્તર દિશામાં શોધી વળી નિરાશ થઈ પોતાની સેના સહિત પાછો આવ્યો^{૭-૮} અને માસ પૂર્ણ થતાં આખી પશ્ચિમ દિશા શોધી વળી સુષેણુ પણ પોતાના સૈન્ય સહિત પાછો આવ્યો.

સર્વ વાનરોએ પ્રસવણુગિરિ પણ સમયદ્રન્ધી પાસે બેઠેલા સુગ્રીવ પાસે આવીને તેને પ્રભુમ કરી નિવેદન કર્યું : ‘ હે વાનરાધિપતિ ! અમેએ સર્વ પર્વતો, વૃક્ષોથી ઘાડાં બનેલાં વનો, નદીઓ, સમુદ્રના દ્વીપો, તમેએ કહેલી સર્વ શુદ્ધાઓ અને લતાઓથી ચૂંથાયેલાં મોટાં મોટાં શુદ્ધો વગેરે સ્થળે ઘણી જ શોધ કરી; ^{૯-૧૩} તેમ જ દુઃખ વડે જઈ શકાય એવા ગહન અને વિષમ દેશાંતરો વિષે જઈને મોટાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં પણ યોગ કરી અને તેઓનો નાશ પણ કર્યો; છતાં જનકનંદિની સીતાની લાજ મળી નહિ. વળી જે પ્રદેશો ઘણા જ ગહન હતા, તેમાં પણ વારંવાર સીતાની શોધ કરી છતાં ક્યાંયથી પણ તેમના સમાચાર મળ્યા નહિ. ^{૧૪} હે વાનરેંદ્ર ! અત્યંત પરાક્રમવાળો અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો વાયુ-પુત્ર હંતુમાન અદૃશ્ય સીતાની લાજ લાવશે;

કેમ કે દુષ્ટ રાવણ સીતાને જે દિશા પ્રતિ હરી ગયો છે, તે જ દિશામાં તેણે પ્રયાણ કર્યું છે. ^{૧૫} ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગપરણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો

દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ-તે બાળુ ગયેલા કપિઓએ કરેલો રાક્ષસનો નાશ

સહ તારાક્ષદાયાં તુ સહસા હનૂમાન્કપિઃ ।

સુગ્રીવેણ યયોદિદે ગન્તુ વૈર્ષ પ્રવક્રમે ॥૧॥

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાયુપુત્ર હંતુમાને દક્ષિણ દિશા લાણી પ્રયાણ કર્યું. ^૧ પોતાની સાથેના ઉત્તમ કપિઓ સહિત તેમણે કેટલેક દૂર ગયા પછી વિંધ્યાચળની શુદ્ધામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં શોધયોગ કર્યો પછી એ પર્વતની આસપાસ આવેલા ઘાડાં જંગલો, પર્વતનાં શિખરો, નદીઓ, કિલ્લાઓ, સરોવરો, મોટાં વૃક્ષો, વૃક્ષખંડો^૨ અને નાનામોટા પર્વતો વિષે ચોતરફ શોધ કરી, પરંતુ જનકતનયા સીતાનાં ક્યાંય પણ દર્શન થયાં નહિ. ^{૩-૪} પછી અનેક પ્રકારનાં ફળ-મૂળોનું લક્ષણ કરનારા તે વાનરો ત્યાંથી નીકળી જળ તથા મનુષ્યો વગરના મહાભયકર અને શૂન્ય એવા એક ગહન વન તરફ ગયા. ^૫ ત્યાં શોધ કરી પરંતુ સીતાની લાજ મળી નહિ. એવી રીતે બીજાં પણ કેટલાંય અરણ્યો વિષે શોધી વળ્યા. એ પ્રદેશ શુદ્ધાઓને લીધે ગહન હોવાથી તથા દુઃખ વડે શોધી શકાય એવા હોવાથી અત્યંત શ્રમિત અને પીડિત થયેલા એ સર્વ કપિઓ ત્યાંથી નીકળી નિર્ભયપણે બીજા પ્રદેશમાં ગયા. એ પ્રદેશમાંનાં વૃક્ષો ફળ, પુષ્પ તથા પાંદડાં વિનાનાં હતાં અને નદીઓ જળ વિનાની હતી. કંઈમૂળાદિ લક્ષ્ય પદાર્થો તો ત્યાં અત્યંત જ હુલ્લેહ હતાં. ^{૬-૮} ત્યાં મહિષ, મૃગ, હાથી અને શાર્દૂલ વગેરે વનનાં પશુઓ અથવા કોઈ જાતનાં પક્ષીઓ પણ રહેતાં ન હતાં. વળી એ પ્રદેશ વિષે વૃક્ષો, ઔષધિઓ, લતાઓ, વેલાઓ તથા લીલાં

* જ્યાં ઘણાં વૃક્ષો ઊગેલાં હોય એવા પ્રદેશ.

પાદરા અને પ્રકુલ્લિત કમળોવાળી તળાવડીઓ તો જોવામા પણ આવતી ન હતી, તો પછી ક્રમરેના મધુર ગુજારવચુક કમળોની સુવાસ તો ક્યાથી જ હોય ? એ વનમા મહાભાગ્યવાળા અને તપશ્ચર્યારૂપી ધનવાળા 'કડુ' નામના એક મહર્ષિ રહેતા હતા એ મહર્ષિ સત્યવાદી, કૌર્ષ્ય એ કરેલા અપરાધને નહિ સહન કરનારા, નિયમેનુ પાલન કરનારા અને કૌર્ષ્યથી પણ પરા ભવ પામે નહિ એવા હતા એ વન વિષે પૂર્વે એ મહર્ષિનો દસ વર્ષનો પુત્ર મૃત્યુ પામતા અત્યંત ક્રોધ પામેલા તે ધર્માત્મા મહર્ષિ કડુએ આખા વનને શાપ આપ્યો હતો 'અ વન ઘટા તથા પક્ષી આદિ પ્રાણીઓ વિનાનુ, હુ જે કરી પ્રવેશી શકાય એવું અને કૌર્ષ્યને પણ રહેવાને અર્થોગ્ય થાઓ' કડુ ઋષિના એવા શાપને લીધે એ વન ઉજ્જડ-વેશન બની ગયું હતું એવા ભય કર વનમા પણ સ્થિર અત કરણ વાળા અને સુગ્રીવનુ પ્રિય કરનારા મહાત્મા વાનરોએ પ્રવેશ કરી વનના ગહન ભાગો, પર્વતો ની કદરાઓ તથા તટીઓના ઉત્પત્તિસ્થળો વિષે વાર વાર શોધ કરી, છતાં તેઓને જનકન દિની સીતાનો તથા તેનું હળુ ૫૨ ૨ મવણુનો ડયાય પત્તો મળ્યો નહિ

ત્યાર પછી તેઓએ લતાઓના ગુચ્છોથી વ્યાપ્ત એવા એક ભય કર વનમા પ્રવેશ કર્યો ત્યાં ભય કર કર્મ કરનારો એક રાક્ષસ તેઓના જોવામા આવ્યો એ રાક્ષસ દવતાઓથી પણ ડરે તેવો ન હતો પર્વત સરખા દેહનાળા એ અસુર ને જોતા જ હતુમાન આદિ સર્વ કંપિઓ પોત પોતાના વસ્ત્ર સભાગી કમર કસી સુદ નાટે તૈયાર થયા ત્યારે એ બળવાન રાક્ષસે પણ તેઓને ગર્વથી કહ્યું 'અ વાનરો ! તમે તો હવે મરણને શરણુ થયા જ છો' ૧૮ ૧૯ એટલું કહી દેઠ મુદિ ઉગામી એ અસુર ક્રોધભરે વાનરો ની સામે દોડ્યા રાક્ષસને પોતાની સામે આવતો જોઈ 'આ જ રાવણુ હશે' એન જાણી તારાના પુત્ર અગદે એકાએક ઊછળી તેના મુખ પર

જેસભર એક લપડામ જે ચી કાઢી. રાજપુત અગદની એક જ લપડાકથી હણાયેલા એ રાક્ષસ મોમાથી રુધિર ઓકતો, તરત જ લેદાયેલા પર્વતની પેઠે ચક્કર ખાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો અને થોડીક વારમા તેના પ્રાણ નીકળી જવાથી તેનો શ્વાસોચ્છવાસ બંધ પડ્યો. એ જોઈ જય પામેલા વાનરોએ એ પ્રદેશનો ખાકી રહેવો ફેટલોક ભાગ શોધીને ત્યાંથી એક ગહન ગુફા વિષે શોધ ડરવા માડી ત્યાંથી પણ કશે પત્તો નહિ લાગવાથી નિરાગ થઈ સર્વ વનચરો ખીજ એક ઘોર ગુફામા ગયા. અને ત્યાં પણ ઘણી વાર મુઠ્ઠી ખોળ કરી અ તે નિરાશ થઈ તેઓ જેદ ડરતા એ ગુફામાથી પાછા નીકળ્યા અને દીન મનવાળા થઈ એકાત ચ્છળે વૃક્ષોની છાયા નીચે આવી એકઠા મળી બેઠા ૧૮

ઈત શ્રી વલ્મીકિ મહાપુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિક્ષિ ધાકાટમા ૪૮મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

અગદે ડરેલું ઝંપિઓનું આશાસન-
સીતાની શોધ માટે પુનઃ ઉદ્યોગ

અથાક્ષસ્તદા સર્ગવ્યાનરતિદમન્નવીત |
પરિધ્રાન્તો મહાપ્રાણ સમાશ્વાસ્ય શનર્ચ ॥૧॥

ઘણી ઘણી શોધ કર્યા છતાં પણ સીતાની ભાળ નહિ મળવાથી જેદ પામેલા સર્વ વાનરોનું આશાસન કરી, અમિત થયેલો મહાપુનિપ્રણી રાજપુત અગદ તેઓને ધીમે ધીમે કહેવા લાગ્યો ' હે વાનરોત્તમો ! આપણુ સર્વેએ સઘળા વનો, પર્વતો, નદીઓ, ગહન અને દુર્ગમ સ્થળો, મોટા મોટા કોતરો તથા ગુફાઓ વિષે પ્રવેશ કરી, તે સર્વને સારી રીતે શોધ્યા, તોપણ જનકન દિની જનકી કિંવા તેને હરી જન રો દુષ્કર્મી રાવણુ ક્યાય પણ આપણુ જોવામા આવ્યો નહિ' ૨૦ સીતાની શોધ કરતા કરતા આપણુને સમય પણ ઘણો લાગી ગયો છે અને આપણુ રાજા મુગ્રીવની મારા વડી ઉગ્ર છે, માટે આપણે સર્વેએ પુનઃ સીતાની ખોળ કરવાના કાર્યમા બેઠાડ બેઠાડે ૨૧ હે વાનરો !

આ વેળાએ આમ નિરાશ તથા દીન થઈ બેસી રહેવું બેઠવું નથી. જોડા; આજસ, ચોક તથા નિદ્રાનો ત્યાગ કરો અને સીતાનાં દર્શન થાય તેવી રીતે ખંતથી શોધ કરો.^૧ હે કપિશ્રેષ્ઠો! અનિવેદ,^૨ ઉત્સાહ અને આરંભેલા કાર્યમાંથી પાછું ન હટવું તે, એ ત્રણે ગુણો કાર્યની સિદ્ધિ કરનારા છે, એવું વિદ્વાનો કહે છે; માટે જ હું તમને કહું છું કે, હે વનવાસી કપિઓ! તમે ખેદનો ત્યાગ કરી હવે પછી આવનારાં સઘળાં ગહન વનોમાં શોધ કરો. હે વાનરો! આપણે સર્વેએ શોધેલાં સ્થળોને પુનઃ પણ ઉત્સાહ ધરી શોધવા બેઠીએ.^૩ સતત ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષને તે કાર્યનું ફળ અવશ્ય મળે છે; પરંતુ કંટાળી જઈ ઉત્સાહરહિત થનાર પુરુષ ફળ મેળવી શકતો નથી.^૪ હે વાનરો! આપણો રાજા મુઝીવ ઘણા જ કોપી અને ઉચ દંડ દેનારો છે, માટે આપણે તેનાથી તથા મહાત્મા રામચંદ્રથી ડરવું બેઠીએ.^૫ હે કપિવરો! આ હું તમારા સર્વના હિત માટે કહું છું; માટે બે તે રહે તેો તેમ કરો અથવા હે વાનરો! આ સમયે આપણા સર્વને બીજી બે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે જણાવો.^૬

રાજપુત અંગદનુ ભાપણુ સાંભળીને ગંધ-માદન વાનરે તરસ અને શ્રમથી થતી પીડાને લીધે લથડતી વાણીથી કહ્યું:^૭ હે વાનરોત્તમ! રાજપુત અંગદે બે વચનો કહ્યા તે આપણને અનુકૂળ, યોગ્ય તથા હિતરૂપ છે; આપણે તે પ્રમાણે જ કરવું બેઠીએ.^૮ હે કપિઓ! તમે ખેદનો ત્યાગ કરી જાભા થાઓ અને ચાલો. મહા-મા મુઝીવના કહ્યા પ્રમાણે આપણે સઘળા પર્વતો, ગુફાઓ, શિલાઓ, ઉગ્ગડ વનો તથા પર્વતોના ઝરાઓમા પુનઃ શોધ કરીએ. ઉતાવળ કરો; ચાલો, આપણે સર્વ મળી હમણાં જ આ પર્વતોમાં આવેલાં ડુંગર સ્થળો વિષે શોધી વળીશું.^{૯,૧૦,૧૧}

* કાર્ય કરતાં નિષ્ફળ થવાય તોપણ ખેદ થયો સિવાય તે જ કાર્યમાં મંજૂ રહેવું તે.

અંગદનાં વાક્યોને પુષ્ટિ આપનારાં ગંધ-માદન વાનરનાં હિંમતભર્યાં વચન સાંભળીને મહાબળવાન સર્વ કપિઓ પુનઃ ઉત્સાહયુક્ત થઈ જાભા થયા અને વિધ્યાચળ તથા અનેક પ્રકારનાં વનોથી ઘેરાયેલી દક્ષિણ દિશામાં ફરવા ગયા. સર્વે જ શોધ કરતા તેઓ શરદ-ઋતુના વાદળ સરખા શ્વેત વર્ણવાળા અને ગુફાઓ તથા શિખરોવાળા રજતગિરિ પર ચઢ્યા. સીતાનાં દર્શનની આકાંક્ષાવાળા તે વાનરો એ પર્વત પર આવેલા લોધવનો તથા રમ્ય સપ્તપર્ણનાં વનો વિષે સારી રીતે જાણ કરતા છેક પર્વતની ટોચ ઉપર જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં જઈને ઘણી જાણ કરી છતાં રામપત્ની સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ.^{૧૧-૧૮} એ પ્રમાણે મોટી ગુફાઓવાળા એ રજતગિરિ પર શોધ કરી નિરાશ થયેલા અને ચોતરફ દેહિ કરતા એ વાનરો તે પર્વત પરથી નીચે જતયાં અને એક વૃક્ષની છાયા નીચે આવી કોઈ ભ્રમિત પુરુષની પેઠે ઉદ્વિગ્ન ચિત્ત બે ઘડી બેઠા.^{૧૯} બે ઘડી પછી કાંઈક સ્વસ્થ તથા શ્રમરહિત થઈ, તેઓ આખી દક્ષિણ દિશામાં શોધ કરવા પુનઃ પણ ઉદ્યુક્ત થયા.^{૨૦,૨૧} પછી એ સર્વ વાનરો કપિવર હનુમાનને મુખ્ય કરી વિધ્યાચળથી આરંભી દક્ષિણ દિશા વિષે શોધ કરતા સર્વે વિચરવા લાગ્યા.^{૨૨}

હત શ્રોત્રદર્શી મહાહનુમાણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચણ્ડના ક્રિષ્ણનાકંડમાં ૪૪ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦મો

ઋક્ષાબલ પ્રાંત ગમન-તપસ્વિનીદર્શન

સહ તારાન્નશામ્યં તુ સદ્ગમ્ય હનુમાન્કવિઃ ।

વિચિનોતિ ચ વિધ્યસ્વ ગુહાશ્ચ મહાનાનિ ચ ॥ ૧ ॥

તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાયુસુત હનુમાને દક્ષિણ દિશામાં આવેલા વિંધ્ય પર્વતની ગુફાઓ અને ગહન વનો વિષે સીતાની શોધ કરવા માંડી.^૧ સિંહો અને વ્યાઘ્રાદિ વનચર પશુઓએ સેવેલી એ પર્વતની ગુફાઓ, વિષમ સ્થળો તથા મોટા મોટા ઝરાઓ વિષે ચોતરફ શોધ કરવા તે હનુમાનાદિ કપિઓ છેક વિંધ્યા

ચળના નક્કર શિખર પર જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં જતા સુધીમા તેઓને સુગ્રીવે આપેલા એક માસનો અવધિ પૂરા થયો. એ પ્રદેશ અનેક શુક્રઓ તથા ગદન વનોથી ભરપૂર હોવાને લીધે મહાદુરે પણ શોધી શકાય એવા ન હતો, તોપણ કાર્યથી પાછા ન હઠતા વાયુસુત હનુમાન ચોતરફ શોધ કરવા લાગ્યો. એ જોઈ બીજા સર્વ વાનરો પણ એકબીજાથી છૂટા પડી થોડે દૂર રહી ખતથી શોધ કરવા મડી પડ્યા સૈન્યમાના મુખ્ય મુખ્ય નાયકો જેવા કે ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, શરભ, ગધમાદન, મદ, દિવિદ, હનુમાન, બબવાન, સુવરાજ અગદ અને તાર વગેરે વાનરો પર્વતસમૂહોથી વ્યાપ્ત દક્ષિણ દિશામા શોધ કરતા ચાલ્યા જતા હતા, એટલા માટે એક ઉઘાડા દારવાણુ બિલ (કોતર) તેઓના બેવામા આવ્યું, એ બિલમા પ્રવેશ કરવો ઘણું જ કઠિન હતો, કેમ કે તેનું મયદાનવે રક્ષણ કરેલું હતું તેનું 'ઋક્ષબિલ' એવું નામ હતું એ ઋક્ષબિલના દારમાથી કૌંચો, હસો, સારસો તથા કમળની રજથી રક્તવર્ણ બનેલા અને જળથી પહોળેલી પાખોવાળા ચક્રવાકાદિ પક્ષીઓ આવ-લા કરતા હતા વગી સુગંધયુક્ત શીતળ પવન તેમાથી ધીમે ધીમે નીકળતો હતો આ ઉપરથી 'અહીં જળ હશે' એવું અનુમાન બાધી એ સર્વ કપિઓ કે જેઓ કુધા-તૃપાથી પીડિત થવાને લીધે જળની શોધ કરતા હતા તથા અત્યંત ઈર્ષિય થયા હતા, તેઓ સર્વ તે બિલમા પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આગળ જિભા રદા મેળવામા બીજા સર્વ વાનરો કે જેઓ સીતાની શોધ માટે દૂર દૂર ફરતા હતા, તેઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને લતાઓ તથા વૃક્ષોથી નામ, નાના પ્રકારના પ્રાણીઓથી ભરેલા, પાતાળ સરખા જાણી અને દુર્ગ કડી પ્રવેશી ગડાય એવા ઋક્ષબિલને જોઈ વિનમ્ર થયા 'આમા જળ હશે' એમ ધારી, એ મહા બગવાન તેજસ્વી વાનરના તત્તજ તે ભયકર બિલમા પ્રવેશવાને તૈયાર થયા ત્યાં પર્વત

શિખર સમાન દઢ દેહવાળો પવનસુત હનુમાન કે જે દુર્ગમ વનમાર્ગોને શોધવામા સમર્થ હતો, તેણે સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું. 'હૈ વાનરો! આપણે સૌ દક્ષિણ દિશામાના પર્વતોથી ભરેલા સઘળા પ્રદેશો શોધી શોધીને થાકી ગયા, તોપણ સીતાની લાગ મળી નહિ, માટે આ બિલમા પ્રવેશ કરી આપણે શોધ કરવી જોઈએ જોકે આ બિલ ઘણું જ ભયકર અને દુષ્પ્રવેશ્ય જણાય છે, તોપણ તેમાથી હસો, કૌંચો, સારસો તથા જળથી ભિન્નચેલી પાખોવાળા ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ નીકળે છે અને એના દ્વાર આગળ જોગેલા વૃક્ષો પણ લીલાછમ જણાય છે એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, એમા અવશ્ય કોઈ જળવાળો કૂવો કેવા ધરો હશે.'

હનુમાનના વચનો સાંભળી જળની આકાંક્ષા વાળા સર્વ વાનરોએ તરત જ અધકારથી વ્યાપી રહેલા એ બિલમા પ્રવેશ કર્યો. ૫-૧૭ ચદ્ર અને સૂર્યાદિના પ્રકાશરહિત હોવાને લીધે રુવાટા જિભા કરે એવા એ બિલને વિષે પ્રવેશ કરતા જ તે વાનરોએ ત્યાં રહેનારા સિંહ અને મૃગ આદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓને નાસાનાચ કરતા જોયા તેનાથી ન ડરતા તે કપિઓ અધકારમા આગળ ને આગળ વધ્યા તેઓ જેમ જેમ આગળ ગયા, તેમ તેમ એવું તો જાઠ અધારુ આવ્યું કે જ્યાં આગળ તેઓની દૃષ્ટિ બધ થઈ ગઈ, અથોત્ તેઓ અધકારને લીધે એકબીજાને જોઈ શક્યા નહિ તેઓના પરાક્રમ અને પ્રભાવ પણ મદ થઈ ગયા અધકારને નીધે દૃષ્ટિ ઠવાઈ જવાથી તેઓ એકબીજાના હાથ ઝાલોને વાયુ સરખી ગતિથી આવવ લાગ્યા મોટા વેગથી માર્ગ કાપતા એ કપિવરા નાના પ્રકારના વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત એવા એ ભયકર બિલમા ને બિલમા એક ચોળન ચુપી ચાલ્યા ગયા, તોપણ અધકારનો અત જલાયો નહિ હવે તેઓ અસારહિત થઈ ગયા અને તૃપાને લીધે 'જળ, જળ' એમ ઝબવા

લાગ્યા. અત્ય થાકને લીધે દીન મુખવાળા તથા કૃશ બનેલા એ વાનરોએ અધકારમા ને અધકારમા ૭ ઘણી વાર સુધી ચાટ્યા ક્યું, ત્યારે છેવટે થોડેક દૂર પ્રકાશ જોવામા આવ્યો. જ્યાં એ પ્રકાશ દેખાતો હતો તે અધકાર વિનાનો રમણીય વનપ્રદેશ હતો તેને જોતા અત્ય ત હિંમિત થઈ તે સર્વ કપિઓ ઉતાવળી ગતિથી તે પ્રદેશમા આવી પહોંચ્યા ત્યાં અધકારનું તો નામનિશાન પણ ન હતું ૧૮-૨૪ એ વનપ્રદેશ વિષે જિજ્ઞેસા શાલ, તાલ, તમાલ, સોપારી, તાગર, ધાવડો, ચપક, નાગકેસર અને કરેણુ વગેરે વૃક્ષો બહુ સુવર્ણમય જ હોય, એવા દેખાતા હતા અને ઝળહળતા અગ્નિ સરખો તેમનો પ્રકાશ પડતો હતો એ વૃક્ષો પરના શાતા નવાકુરો તથા પુષ્પશુચ્છો વનની શોભામા વધારો કરી રહ્યા હતા ૨૫-૨૬ સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળા દેદીપ્યમાન રૂપેરી વર્ણના વૃક્ષો કે જે ટોચ સુધી છવાયેલો લતાઓડપી સુવર્ણ ભૂષણથી ભૂષિત હતા અને જેના થડની આસપાસ ચારે બાજુ વૈરૂથમણિની વેદિકા રચેલી હતી, તેને જોઈ સર્વ કપિઓ હિંમિત થયા વળી ત્યાં આગળ ભતભતના પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને નીલવૈરૂથમણિ સરખા વર્ણવાળી કમલિની ઓ જોવામા આવતી હતી, ૨૭-૨૮ તેમ જ જિગતા સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન સુવર્ણવૃક્ષોથી વીંટાયેલો તથા કચેરી અને નોંડેરી રતનદા મત્ત્યો તથા કમળોથી વ્યાપ્ત એની નિર્મળ જળવાળી તળાવડીઓ દષ્ટિએ પડતી હતી ત્યાં આગળ સોનું, ચાદી તથા વરૂથમણિ વગેરે કિંમતી વસ્તુઓથી નિમાણુ કરેલા સાત માળ વાળા સેકડો ગૃહો શોભી રહ્યા હતા પ્રત્યેક ગૃહમા સુવર્ણના ગોખ મૂકેલ હતા અને તેમા માતીની સેરા લટકતી હતી એ ગૃહોની આસપાસ આવેલા બગીચાઓમા પ્રવાલ અને મણિ સરખા પુષ્પ તથા ફળના ભારથી લચી રહેલા વૃક્ષો શોભી રહ્યા હતા અને એ વૃક્ષો માથી નિરતર ઝરતા મધુરસનું સેવન કરવા

અર્થે આવેલા ભ્રમરો ત્યાં શુભરવ કરી રહ્યા હતા આ સર્વ શોભા નીરખી એ સર્વ કપિઓએ ત્યાંના એક મુખ્ય ગૃહમા પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ત્યાં મણિરૂઢિત સુવર્ણના વિવિધ પ્રકારના પલંગો તથા વિશાળ આસનો ઠરઠર પડેલા જોવામા આવ્યા વળી એ ગૃહમા કોઈ નથળે સોના, રૂપા તથા કાસાના પાત્રોના મોટા ઢગ ગોઠવી રાખ્યા હતા, કોઈ સ્થળે અગર વજેરે દિવ્ય ચઢનનો સંગ્રહ કરી રાખ્યો હતો, કોઈ સ્થળે આહાર કરવા યોગ્ય પવિત્ર કદમ્બળ તથા ફળ વગેરે તેમ જ મધુરસનો મય્ય કરી રાખેલો હતો, કોઈ સ્થળે વિમાન, રથ, પાલખી વગેરે ઉત્તમ વાહનો પડેલા હતા, કોઈ સ્થળે દિવ્ય અને અમૃત વસ્ત્રોના ભંડાર ભરેલા હતા, તો કોઈ સ્થળે ચિત્રવિચિત્ર જીનના વસ્ત્રો તથા યુગચર્મોના ઢગલા કરી મૂક્યા હતા

ઋક્ષાભિવ વિષે ઉપર્યુક્ત સર્વ શોભાને નીરખતા અને સર્વ સીતાને શોધતા હનુમાન વગેરે સર્વ કપિવરો ચોતરફ ફરતા હતા, એવામા પોતાના તેજે કરી અગ્નિ સમાન પ્રકાશથી કોઈ એક સ્ત્રી તેઓની દષ્ટિએ પડી એ સ્ત્રી નિરમિત આહાર કરનારી એક વૃદ્ધ તપસ્વિની હતી તેણે પોતાના શરીર પર કૃષ્ણ મૃગચર્મ તથા વટકલવસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું આવા યુગ્મ અને નિર્જન સ્થળમા એકત્રી એક જુદા સ્ત્રીને જોઈ સર્વ કપિઓ દિશ્ચિત્ત થઈ ગયા અને બાણે ભય પામ્યા હોય તેની પેઠે ઘાઈ પણ જો નાચાડના વિના જ જિભા રહ્યા પછી પવત સગાન દેહવાળો મહા સગર્થ હનુમાન તરત જ નિર્ભયપણે તેની આગળ ગયો અને તે વૃદ્ધ તપસ્વિની હોવાથી તેને પ્રભામ કરી હાથ જોડી પૂછ્યું 'હે દેવી ! તુ કોણુ છે ? અને આ ખિલભવન તથા રત્નો વગેરે કોના છે ?' ૨૯-૪૦

ઈત ધીન બ્રહ્મ મ નિ રી અદિત્ય ચ નોર મય્યન્ત્ર
પિ ધ ૧ મા પંચમ સ્ત ૧ ર મામ

સર્ગ પૃમો

હેમા અપ્સરાની સખી સ્વયં પ્રભાતી ભેદ
હ્યુક્તવા હનુમાંસ્તત્ર ચીરકૃષ્ણાગિનામ્બરામ્ ।
અન્નવીત્તાં મહામાતાં તાપસાં ધર્મચારિણીમ્ ॥૧॥

ઋક્ષણિલમાં રહેનારી એ વૃદ્ધ તાપસી કે
જેણે વલ્કલવત્ર તથા કૃષ્ણ મૃગચર્મ ધારણ કર્યાં
હતાં અને જે ધર્મનું આચરણ કરનારી હતી તેને
વાયુસુત હનુમાને પૂછ્યું :^૧ 'હે મહાભાગા !
હુધા-તૃષાથી શ્રમિત થયેલા અને અત્યંત ખેદ
પામેલા અમોએ 'અહીં જળ મળશે' એમ
ધારી, એકાએક અધકારથી વ્યાપેલા આ બિલમાં
પ્રવેશ કર્યો છે.^૨ હે તપસ્વિની ! અમે સૌ તૃષાથી
પીડિત હોવાને લીધે જળની આશાથી આ મોટા
ભૂવિવરમાં આવ્યા છીએ. તેમાં વળી આ અનેક
પ્રકારની અદ્ભુત ઉપમા અપાય એવા ઉત્તમોત્તમ
પદાર્થો જોઈને તો બિલટા અમે વધારે પીડિત
અને ભ્રમિત થયા છીએ અને અમારું ચિત્ત
વ્યાકુળ બની ગયું છે, માટે હે દેવી ! અમારો
ભય નિવૃત્ત કરવા અથે અમે તને પૂછીએ છીએ
કે, તરુણ સૂર્ય સરજા પ્રકાશયુક્ત આ સુવર્ણનાં
વૃક્ષો અને આહાર કરવા યોગ્ય આ પવિત્ર
કંદમૂળ તથા ફળો કેનાં છે ? વળી આ સાત
ભૂમિકાવાળાં સુવર્ણમય તથા રૌપ્યમય દિવ્ય
ગૃહો કે જેની ભીંતોમાં સુવર્ણના ગોખ મૂકેલા
છે તથા જેનાં દારો પર મણિમુક્તાનાં તોરણો
ખાંધેલાં છે તે કેનાં છે ? આ ગુપ્ત તથા ફળ-
વાળાં અને સુંદર સુગંધવાળાં પવિત્ર વૃક્ષો તથા
સરોવર વિષેનાં કેમળો કેના પ્રભાવથી સુવર્ણ-
મય બનેલાં છે ?^{૩-૭} વળી આ જળમાંના
કાચળા તથા મત્સ્યો પણ સુવર્ણનાં કેમ દેખાય
છે ? આ સઘળી શોભા તારા પ્રભાવથી થઈ
છે કે કોઈ બીજીની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી થઈ
છે ? એ સર્વ અમો અભણ્યાને યથાસ્થિત
કહી સંભળાવ.'

મહોત્તમા હનુમાનનાં વચન સાંભળી ધર્માં-
નુષ્ઠાનમાં તત્પર રહેનારી તથા સર્વ-ભૂત-
પ્રાણીઓનું હિત ધરંધનારી એ વૃદ્ધ તાપસીએ

કહ્યું : 'હે વાનરર્ષભ ! મહોત્તેજસ્વી અને માયાવી
મયદાનવે પોતાની માયાના બળવડે આ સઘળું
સુવર્ણમય વન નિર્માણ કર્યું છે. આ સુવર્ણ-
મય ઉત્તમ ભવન પણ તેણે જ બનાવેલું છે. એ
મયદાનવ પૂર્વે દાનવોનો વિશ્વકર્મા હતો. હે
વાનરપુંગવ ! એ મયદાનવે પૂર્વે કોઈ વન
વિષે હંભરો વર્ષ પર્થત ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી
બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને તેમની પાસેથી
વિચિત્ર સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય તથા શુક્રાચાર્ય-
પ્રણીત શિલ્પશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું
હતું. ત્યાર પછી સર્વ કામલોચેનો ભોક્તા એ
મહાબળવાન મયદાનવ આ ભૂવિવરમાં દિવ્ય
વન તથા ભવન રચીને તેમાં સુખપૂર્વક રહેતો
હતો. આ દિવ્ય ભવનમાં રહેતાં કેટલોક કાળ
વીત્યા પછી એ દાનવશ્રેષ્ઠ મયધંદની હેમાનામની
અપ્સરા પર આસ્રિત થયો. એ જાણી કોષે
ભરાયેલા ઇંદ્રે તેની સાથે સુદ્ધ આરંભ્યું. એ
સુદ્ધમાં ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારથી તેનો નાશ થયો.
ત્યાર પછી બ્રહ્મદેવે આ ઉત્તમ વન, હર્લભ કામ-
ભોગ તથા આ સુવર્ણ, ગૃહોદિ માયાસુરની
મોટી સમૃદ્ધિ હેમા અપ્સરાને સોંપી દીધી છે. હે
કપિવર ! આ ભવન વગેરે સર્વ દિવ્ય સમૃદ્ધિ
એ હેમાની છે. હે વાનરે ! હું તો મહાયુનિ
મેરુસાવણીની પુત્રી છું, મારું નામ
'સ્વયં પ્રભા' છે. હે વાનરોત્તમ ! નૃત્ય તથા
ગીતવિદ્યામાં કુશળ એવી તે હેમા અપ્સરા
મારી પ્રિય સખી હોવાથી તથા તેણે પોતાના
ભવનની રક્ષા કરવા સારું પૂર્વે મારી પ્રાર્થના
કરેલી હોવાથી હું મારી એ પ્રિય સખીના આ
ભવનની રક્ષા કરું છું. હે વાનરે ! તમે આ
ભયંકર વનમાં શા કાર્ય નિમિત્તે આવ્યા
છો ?^{૧-૧૮} અરે, આ અત્યંત દુર્ગમ વન વિષે
તમે કેવી રીતે આવી શક્યા, એ સઘળું તમે મને
કહી સંભળાવો. હે વાનરે ! તમે સર્વ હુધા-
તૃષાથી પીડિત છો, માટે પ્રથમ ભક્ષણ કરવા
યોગ્ય આ ફળો તથા કંદમૂળોનું ભોજન કરી
નિર્મળ જળનું પાન કરો અને પછી તમારું

સર્વ વૃત્તાત મને કહો ૧૯

શ્રીવ મીવાસ્મૃતિ મહાભુવનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિંકિ પાઠમાં ૫૧ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પરમે

તાપસી સ્વયં પ્રભા

મથ તાનઘ્રવીત્સર્વોન્નિધિનાન્ત્રાન્હરિયુષપાન ।

इद वचनमेकाग्र तापसी धर्मचारिणा ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધ તાપસી સ્વયં પ્રભાનો આજ્ઞાથી સર્વ
વાનરોએ યથેચ્છ લોભન-પાન કરી, થોડીક
વાર વિશ્રાંતિ લીધી ત્યાર પછી એકાગ્ર ચિત્ત
વાળી અને ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી સ્વયં પ્રભાએ
તેઓને કહ્યું 'હે વાનરો ! ફળોનો આહાર
તથા શીતળ જળપાન કરવાથી જે તમારો શ્રમ
નિવૃત્ત થયો હોય તથા તમારું વૃત્તાત મારે
સાલળવા યોગ્ય હોય તો હવે તે સઘળું મને
કહો !' સ્વયં પ્રભાનું વચન સાલળી પવનસુત
હનુમાન અત્યંત નગ્નતાપૂર્વક તેને સઘળું વૃત્તાત
કહેવા લાગ્યા

હનુમાને કહ્યું 'હે દેવી ! સર્વ લોકના રાજા
અને ધર્મ તથા વરુણની ઉપમા અપાય એવા
દશરથન દન રામચંદ્ર પોતાના લઘુભ્રાતા લક્ષ્મણ
તથા પોતાની પત્ની મહાદેવી સીતા સહિત
દેવકારણ્યમા પ્રવેશ કર્યો હતો અને ફરતા ફરતા
જનસ્થાનમા આવીને વાસ કર્યો હતો, જે વેળા
તેમની નજર ચૂકવીને તેમની પત્ની સીતાનું રાવણ
રાક્ષસેહરણુ કયું છે ૧-૫ એ સીતાનો શોધ કરતા
રામચંદ્રે કિંકિન્ધા પ્રત્યે આવી અમારા રાજા
સુગ્રીવની સાથે મનો બાધી છે અને સુગ્રીવે
સીતાની શોધ કરવા માટે અમને અગદના
અધ્યક્ષપણા નીચે, અગત્યે સેવેલી અને યમ
રાજાએ રક્ષણ કરેલી આ દક્ષિણ દિશામા
મોકલ્યા છે મહારામા સુગ્રીવે અમને આજ્ઞા કરી
છે 'હે વાનરો ! તમે સૌ ઇચ્છિત રૂપ ધર
નારા રાવણના નિવાસસ્થળની તથા જનકેતનયા
સીતાની શોધ કરો' ૧-૮ સુગ્રીવની આજ્ઞાને
અનુસરી અમે સર્વ કપિઓ અત્યાર સુધી
સઘળી દક્ષિણ દિશા શોધીશોધીને કંટાળી ગયા
વા રા ૪૩

અને છેવટે દક્ષિણ સમુદ્ર વિષે શોધ કરવાની
ઇચ્છાથી તે તરફ જતા હતા, પરંતુ અત્યંત શ્રમને
લીધે તથા હુધા અને તૃપાને લીધે અમારા મુખ
વિવર્ણ થઈ ગયા અમે સર્વ કપિઓ વૃક્ષની
છાયા નીચે બેસીને સુગ્રીવની આજ્ઞાને વિચાર
કરતા ચિતારૂપ મહાસાગરમા ડૂબી ગયા સુગ્રીવે
આપેલો એક માસનો અવધિ પૂરો થવા આવ્યો,
છતા હલુ સુધી અમે તેના કાર્યના પારને પામ્યા
નથી ૬-૧૦ પછી જળની આજ્ઞાથી અમે ચોમેર
દૃષ્ટિ ફેરવતા હતા, એવામા આ મોટું બિલ
અમારા બેવામા આવ્યું તુરંત જ અમે સર્વ બેઠી
તેના દ્વાર આગળ આવ્યા અને જોયું તો તે અઘ
કારથી વ્યાસ હતું, છતા તેમા લીની-મ લતાઓ
તથા વૃક્ષો જણાતા હતા અને તેના દ્વારમાથી
પલળેલી પાખોવાળા હસો, કૌચો તથા સારસ
આદિ પક્ષીઓ નીકળતા હતા જે બેઠે 'અહો
જળ હશે' એવી મને ખાતરી થઈ, ત્યારે મે સર્વ
કપિઓને અદર પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું મારું વચન
સાલળી સર્વ કપિઓએ પશુ ધાયું કે, 'આ
બિલમા અવશ્ય કોઈ જળાશય હશે જ' ૧૧-૧૩
નિશ્ચય થતા જ સીતાની શોધના કાર્ય માટે ઉતા
વળા એવા અમે એકાએક આ અઘકારવાળા
બિલમા પ્રવેશ કર્યો જેમ જેમ અદર આવતા
ગયા, તેમ તેમ અઘકાર વધતો ગયો દૃષ્ટિ અશક્ત
થઈ જવાથી અમે સર્વ કપિઓ એકબીજાના હાથ
આવીને આગળ વધ્યા અને અમે તે આ પ્રદેશમા
આવી પહોંચ્યા હે દેવી ! આ અમારું વૃત્તાત
છે અને સીતાની શોધ કરવાનું અમારું મુખ્ય કાર્ય
છે માર્ગમા હુધા તથા તૃપાથી પીડા પામવાને
લીધે અમે સર્વ એકાએક આ બિલમા આવી
ચરવા છીએ હે દેવી ! અમે સર્વ કે જેઓ હુધાને
લીધે હાણુ થયેલા હતા, તેઓને તે આતિથ્ય
ધર્મને અનુસરી જે ફળ-મૂળાદિ આપ્યા તેનું
લક્ષણ કરીને અમે હુધાના હું અમાથી મુક્ત થયા
છીએ હે તપસ્વિની ! હુધાને લીધે ખરેખર અમે
સર્વ મરણની દશામા આવી પડ્યા હતા, પરંતુ
તે મારું રક્ષણ થયું છે, માટે તે કરેલા ઉપ

કારને બદલે વાળવા અને તારું શું પ્રિય કરીએ,
તે તું કહે '

વાયુસુત હનુમાન સહિત સર્વ કપિઓના
વચન સાંભળી સર્વજ્ઞસ્વય પ્રભાએ તેઓને કહ્યું.
'હે વાનરો! તમે સર્વ બળવાન વાનરોના
પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છા જણાવનારા વચનો
સાંભળીને જ હું સતુષ્ઠ થઈ છું. હે કપિવરો!
હું કે જે નિરંતર ધર્માતુષ્ઠાનમાં જ તત્પર રહે-
નારી છું, તેને કોઈ પણ પ્રિય પદાર્થની આવ-
શ્યકતા નથી.' ૧૪-૧૯

તપસ્વિની સ્વયંપ્રભાનું ધર્મયુક્ત વચન
સાંભળી વાયુસુત હનુમાન તેને કહેવા લાગ્યો :
'હે દેવી! તમે કે જે ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા છો,
તેના શરણે અને સર્વ કપિઓ આજે આવી
પડ્યા.' શ્રીએ ૨૦૨૧ મહાત્મા સુગ્રીવે અમને
સીતાની શોધ કરી પાછા વળવાનો જે અવધિ
આપ્યો હતો, તે તો અહીં આજ પૂરો થયો છે.
હવે અમારું આયુષ્ય પૂરી ચૂક્યું છે, કેમ કે
'એક માસની અઠર પાછા વળવું' એવી સુગ્રીવ-
ની આજ્ઞાનું અમે ઉલ્લંઘન કર્યું છે અને એક
માસમાં પાછા નહિ વળનારને દેહાત્કંડ થવાનો
છે, માટે હે ધર્મચારિણી! અમે સર્વને તું આ
ખિલ્લમાંથી બહાર કાઢ અને સુશ્રોવના ભયથી
અમારું રક્ષણ કર હે દેવી! સીતાશોધરૂપ ગોઠું
કાર્ય હજી અમારે કરવાનું છે અને તે કાર્ય
અહીં યા રહેવાથી થાય તેમ નથી.'

હનુમાનના વચન સાંભળી વૃદ્ધ તાપસી
સ્વયંપ્રભાએ કહ્યું : ૨૨-૨૫ 'હે વીર હનુમાન!
આ ખિલ્લમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈ પણ પ્રાણીએ
જીવતા બહાર નીકળવું ઘણું જ દુષ્કર છે, તોપણ
કઠિન નિયમોનું પાલન કરીને મેળવેલા તપના
પ્રભાવથી હું તમો સર્વ વાનરોને આ ભયંકર
ખિલ્લમાંથી બહાર કાઢીશ.' એટલું હનુમાન
પ્રત્યે કહીને પછી તેણે સર્વ વાનરોને સંબોધી
કહ્યું 'હે વાનરપુંગવો! જો તમારે આ ખિલ્લ
માંથી બહાર નીકળવું હોય, તો તમે સૌ પોત
પોતાના નેત્રો મીચો, તેમ કર્યા સિવાય અહીંથી

બહાર નીકળી શકાશે નહિ.'

તપસ્વિની સ્વયંપ્રભાના વચન સાંભળતાં જ
બહાર નીકળવાની ઇચ્છાથી હર્ષિત થયેલા સર્વ
કપિઓએ નેત્ર મીચ્યા અને ઉપરથી કોમળ
આગળીઓવાળા કરકમળો વડે પોતાના નેત્ર
તથા મુખ પણ આચ્છાદિત કર્યાં, એટલે સ્વયં-
પ્રભાએ એક નિમેષ બેટલા સમયમાં જ તે સર્વ
કપિઓને ખિલ્લમાંથી બહાર લાવી કહ્યું : 'હે
વાનરો! હવે તમે તમારાં નેત્ર ઉઘાડો.' સ્વયં-
પ્રભાનું વચન સાંભળતા જ સર્વ વાનરોએ નેત્ર
ઉઘાડ્યાં અને જોયું તો પોતે પૂર્વે હતા ત્યા-
ખિલ્લના દ્વાર આગળ આવી બેઠા હતા ૧૨૧-૩૦
તપના અદ્ભુત પ્રભાવથી પોતાને એકાએક
ખિલ્લની બહાર નીકળેલા જોઈને વિસ્મિત થયેલા
સર્વ કપિઓનું આશ્વાસન કરી સ્વયંપ્રભા કહેવા
લાગી : 'હે કપિકુંજરો! જુઓ, આ અનેક
બતની લતાઓ તથા વૃક્ષોવાળો વિંધ્યાચળ,
પેલો દૂર જણાય તે પ્રસવણ પર્વત અને આ
પાસે જ અગાધ જળવાળો દક્ષિણ સમુદ્ર છે.
હે વાનરવંશો! તમારું કટ્યાણ થાઓ હવે
હું મારા બવન પ્રત્યે જઈશ.' એટલું કહીને
તપસ્વિની સ્વયંપ્રભાએ પોતાની પ્રકાશમાન
શુક્રામાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૧

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ નવ
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં પરમે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પડમે

વાનરોનો ખેડ

તતસ્તે દદશુર્ગીરં સાગર વરુણાલયમ્।

અપારમગિર્ગર્જનં ઘોરેર્નમિત્રાકુલમ્ ॥ ૧ ॥

તપસ્વિની સ્વયંપ્રભાએ તપના પ્રભાવ વડે
બ્યારે સર્વ વાનરો કક્ષખિલ્લથી બહાર નીકળ્યા,
ત્યારે તેઓએ જળના સ્થાનરૂપ અને ઉપરા
ઉપરી બેઠા તરંગોથી અત્યંત ગર્જતા અપાર

* આ પ્રસવણ પર્વત કિષ્કિન્ધા પાસે આવેલા
પ્રસવણથી જુદો એમ કેટલાક કહે છે, અને કેટલાક
કહે છે કે, પ્રસવણ પર્વત ઘણો જ ઊંચો હોવાથી પૂર્વથી
પણ જોઈ શકાતો હતો.

નિ. ટી.

મહાસાગરને જોયો ? મધદાનવની માયાથી નિર્મોહ થયેલા ઋક્ષગિલ વિષે શોધ કરતા ભૂલા પડવાથી સુગ્રીવે આપેલો એક માસનો અવધિ ક્યારેનાય વ્યતીત થઈ ગયો હતો, તેથી તે સર્વ મહાત્મા વાનગે પ્રકુલિત વૃક્ષોવાળા વિંધ્યાચળના દક્ષિણ તરફના છેક છેલ્લા છેડા પર બેસીને ચિંતા કરવા લાગ્યા. ૨૦ વસંતઋતુમાં ફળનાર આખા વગેરે વૃક્ષોને પુષ્પોના ભારથી લચેલા તથા એ કડો લતાઓથી વીંટાયેલા જોઈને એ સર્વ વાનરો સમય વ્યતીત થવાનું માની સુગ્રીવ તરફનો ભય ધરવા લાગ્યા. ૨૧ ‘અરે, એક માસ તો ક્યારેનાય પૂરો થઈ ગયો, આ શરદઋતુ બેડી અને વસંતઋતુના દિવસો પણ આવી પહોંચ્યા ! અરે, સુગ્રીવે આપેલો અવધિ વ્યતીત થઈ જવા છતાં હજી સુધી આપણે સીતાશોધનું કાર્ય પણ કાર્ય કયું નથી ! હવે આપણે અત પાસે આવ્યો’ એમ પરસ્પર કહેતા તે કપિઓ અત્યંત શ્રમ તથા દુઃખને લીધે પૃથ્વી પર પડ્યા. ૨૨

ત્યારે મહાભુદ્ધિમાન યુવરાજ અગદ કે જેની કાષ સિંહ કિંવા વૃષભ સરળી હતી તથા હાથ લાખા અને નૃશ્ણ હતા, તેણે શિષ્ટ તથા વૃદ્ધ કપિઓને મધુર વાણીથી સંબોધીને અને માન આપીને કહ્યું. ૨૩ ‘હા કપિવરો ! આપણે સૌ મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી એક માસનો અવધિ કરીને નીકળ્યા છીએ, પરંતુ તે અવધિનો એક માસ તો આપણને ઋક્ષગિલમાં જ પૂરો થઈ ગયો એ શું તમારા જાણવામાં નથી ? આપણે લગભગ આશ્વિન માસ પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે નીકળ્યા હતા તેને આજદિન સુધીમાં તો એમ માસ ઉપરાંત ઘણો સમય વીતી ગયો છે, માટે હવે આપણે શું કરવું ? ૨૪ ‘હા વાનરો ! તમે સર્વ કે જેઓ નીતિમાર્ગ વિષે કુશળ, સ્વામીના વિદ્યાસપાત્ર, સ્વામીના હિતમાં તત્પર, સર્વ કાર્યોમાં કુશળ, અપ્રતિમ કર્મ કરનારા અને સર્વ દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા હો, તેઓ પીળા નેત્રવાળા મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી અને મુખ્ય કરીને નીકળ્યા છે, પરંતુ હજી સુધી

આપણે અર્થ સિદ્ધ થયો નથી, માટે હવે આપણે સર્વેએ અવશ્ય મરણને ગરણ થવું જોઈશે મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ વર્તનારો કયો પુરુષ સુખી રહી શકે એમ છે ? સુગ્રીવે કહેલો એક માસનો સમય વ્યતીત થઈ ચૂક્યો છે હવે આપણે સર્વ વાનરોએ પાછા નહિ જતા અહીં જ મરણ પર્થત એક આસને બેસવું યોગ્ય છે ૨૫-૨૬ આપણા રાજ સુગ્રીવ સ્વભાવે તીક્ષ્ણ હોવાથી આપણે તેની પાસે જઈશું તો તે કદી પણ આપણા અપરાધને સહન કરશે નહિ ૨૭ એક માસનો અવધિ વીત્યા છતાં આપણે સીતાની ભાળ મેળવ્યા વિના જ તેની પાસે જઈશું તો તે અવશ્ય આપણા સબધી પાપાચરણ જ કરશે, અર્થાત્ આપણો વધ જ કરશે માટે તેની પાસે પાછા ન જતા પુત્ર, સ્ત્રી, ધન તથા ગૃહાદિનો ત્યાગ કરીને આપણે મરણ પર્થત અહીંયા જ બેસવું યોગ્ય છે કાર્ય કયાં સિવાય પાછા ગયેલા આપણને તે સુગ્રીવ નિશ્ચય મારી નાખશે માટે હા કપિઓ ! રાજાના અપરાધી થઈને મરણ એ કરતા તો મરણ પર્થત અહીં જ બેસી રહેવું ઉત્તમ છે વળી હા વાનરો ! મારી સાથે સુગ્રીવને પૂર્વનું વેર છે અને વળી તેણે પોતાની મરણથી યુવ રાજપદ પર મારો અભિષેક કર્યો નથી, પરંતુ અહિલકર્મી રામચંદ્ર બળાત્કારે મારો અભિષેક કરાવ્યો છે, એ કારણથી પોતાની આરાધનું ઉલ્લંઘન કરનારા મને જોઈને તે તો નિશ્ચયપૂર્વક વધકપ તીક્ષ્ણ હડ આપશે જોકે કિંકિન્ધામાં કેટલાએક મારા સહજજનો છે, પરંતુ રાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી થતા મારા અકસ્માત વિનાશ ને જોનારા તેઓનું શું ચાલવાનું છે ? માટે હું તો મરણ થતા સુધી આ પવિત્ર સમુદ્રતટ ઉપર જ બેસી રહીશ’

યુવરાજ અગદના વચ્ચેના સાળગી, સર્વ કપિઓ કળણ સ્વે પ્રેમત્યા ૨૪-૨૫ ‘અરે, અરે ખરે સુગ્રીવ તીક્ષ્ણ પ્રકૃતિવાળો અને રામચંદ્ર ત્રી વિષે આસક્ત છે, તેથી શોધ કરવાનો અવધિ

વીતી ગયા પછી પણ સીતાની ભાજ મેળવ્યા વિના જ પાછા ગયેલા આપણને ભ્રમને, સમજદ્રને રાજ કરવા સારુ તે વાનરેશ્વર (સુગ્રીવ) અવશ્ય આપણે ઘાત કરશે ^{૧૧૨૦} અપરાધ કરનારાઓએ પોતાના સ્વામી પાસે જવું એ ઠીક નથી અને તેમા પણ આપણે સુગ્રીવના મુખ્ય સેવક હોવાથી, તેણે આપણને વિશ્વાસપૂર્વક અહીં મોકલેલા છે, ^{૧૧૨૩} એટલે સીતાના દર્શન કર્યા સિવાય કિંવા સીતાની ભાજ મેળવ્યા સિવાય આપણે તેની પાસે જવું યોગ્ય નથી માટે જ્યારે સીતાની ભાજ મેળવીશું ત્યારે જ આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈશું નહિ તો અહીંયા બેસી રહીને જ મરણને શરણ થઈશું. ^{૧૧૨૪}

ભયભીત થયેલા સર્વ વાનરોના ઉપયુક્ત વાક્યો સાંભળીને બુદ્ધિમાન તાર વાનરે કહ્યું 'હે કપિવંશ! હવે ઝાઝો ખેદ કરવાથી શું વળવાનું છે? માટે બસ કરો એ કાર્ય કર્યા સિવાય તમને સુગ્રીવની પાસે જવું ન રહ્યતું હોય, તો શાલો આપણે પાછા મથદાનવના ઋક્ષબલિમા જઈને વસીએ ^{૧૧૨૫} એ બિલમા પુષ્પ, જળ અને ફળ-મૂળાદિ પદાર્થો પુષ્કળ છે, એટલે નિર્વાહ માટે ચિંતા જેવું નથી અને એ બિલ માયાસુરની માયાથી રચાયેલું તથા અત્યંત દુર્ગમ હોવાને લીધે તેમા રહેવાથી આપણને જોના રાજા ધંદ કે મનુષ્યના રાજા રાજવ કિંવા કપિઓના રાજા સુગ્રીવથી પણ ભય થાય એમ નથી ^{૧૧૨૬}

તાર વાનરના વાક્યો કે જે અગદના વચનો ને અનુકૂળ હતા તે સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ કપિઓએ કહ્યું 'અરે, જે ઉપાય કરવાથી આપણે નાશ પામીએ નહિ, તે ઉપાય હવે સત્વર આજે જ કરો. ^{૧૧૨૭}

જ્ઞાત શ્રીવાત્સીક મહાકાવ્યપ્રણેતા આલોક્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધકાંડમા ૫૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો

હનુમાનના વચનો-વાનરોના ખેદનું નિવારણ

તથા મુક્તિ તારે તુ તારાચિપતિવચસિ ।
અથ મૈને હૃતં રાજ્ય હનુમાનદ્વદેત તત ॥ ૧ ॥

ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી તાર વાનરે સુવરાજ અગદના વચનોને મળતો જ અભિપ્રાય આપ્યો અને સર્વ વાનરસમાજે પણ તે પ્રમાણે કરવાની પોતાની સંમતિ જણાવી, ન્યારે મૌન ધરી બેસી રહેલા પવનસુત હનુમાને વિચાર્યું 'ખરેખર, હવે સુવરાજ અગદ આખા વાનરરાજ્યને ગ્રહણ કરશે ^૧ એ વાલિનો પુત્ર અગદ આઠ અગવાળી બુદ્ધિ, ^૨ ચાર પ્રકારનું બળ તથા ચૌદ પ્રકારના ગુણોથી સુકૃત છે ^૩ અને વળી તેજ, બળ તથા પરાક્રમ વડે નિરતર વૃદ્ધિ પામતો એ અગદ શુકલ-પક્ષના ચંદ્રની જેમ દિનપ્રતિદિન લક્ષ્મી, કાંતિ અને શોભામા વધતો જ જાય છે. ^૪ બુદ્ધિમા બૃહસ્પતિ સરખો અને પરાક્રમમા પોતાના પિતા સરખો આ અગદ હાલમા દેવરાજ ધંદ જેમ પોતાના ગુરુ મૃદસ્પતિના વચન સાંભળે, તેમ તાર વાનરના વચનોને સાંભળી રહ્યો છે, માટે બે તે અગદ પોતાના વિચારને દૃઢ કરી, સર્વ કપિઓ સહિત પાછો ઋક્ષબલિમા પ્રવેશ કરશે, તો સુગ્રીવનું કાર્ય અટકી પડશે તેથી તેમ થાય એ ઠીક નહિ ^૫ એવો વિચાર કરી, સર્વ ગાઓના તત્ત્વને બહુનારા વાયુપુત્ર હનુમાને સુગ્રીવના કાર્યથી વિમુખ થયેલા સુવરાજ અગદને ખીબ

* શુશ્રુષા શ્રવણ, શ્રેહણ, ધારણ બીહાણ અર્થ, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન, એ શુદ્ધિના આઠ અંગ છે

× સામ, દાન, ભેદ અને દડ, એ ચાર ઉપાયે 'બળ' કહે છે

+ દેશ-કાળને બાણવાપણ, દૃઢપણ, સર્વ પ્રકારના કોશોને સહન કરવાની શક્તિ, સર્વ પ્રકારના વિગ્નાનો પ્રાપ્તિ, દક્ષતા, વેગસ્વીપણ, મને ગુપ્તર ખાની શુકિત, પ્રતિજ્ઞાન પરિપાલન કરવાપણ, શોધ, ભક્તિના સ્વરૂપને જાણવાની શક્તિ કૃતજ્ઞપણ, શરણે આવેલાનું પ્રીતિથી સરહણ કરવું, અયથિ વ અને અચ બળતા, એ ચૌદ ગુણો છે રા દી

તાર વગેરે વાનરોથી લેદ પમાડવાની ઇચ્છા કરી, અર્થાત્ યુવરાજ અંગદ સર્વ વાનરોની સાથે મસલત ચલાવી પોતાના વિચારને દઢ ન કરી શકે એટલા માટે સામ આદિ ચાર ઉપાયોમાંના ત્રીજા લેદ ઉપાય વડે અંગદ અને વાનરોની વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉપજાવવાની ઇચ્છા કરી. પછી સામ, દાન, લેદ અને દંડ એ ચારે ઉપાયોમાંના ત્રીજા લેદ ઉપાયનું વર્ણન કરતાં વાસુકત હતુમાને પોતાના વાક્યાતુર્ય વડે સર્વ વાનરોને લેદ પમાડી વિવિધ પ્રકારનાં લયાનક અને કેંધદશક વચનોથી અંગદને ભય પમાડતાં કહ્યું:^{૧૫-૧૭} 'હે તારાના પુત્ર! તું સુદ્ધ વિષે તારા પિતાના કરતાં પણ અત્યંત સમર્થ છે અને વાનરરાજ્યનું પાલન કરવામાં પણ તું તારા પિતાના સરખો જ છે;^{૧૬} તોપણ હે હરિપુત્ર! તારે આ કપિઓની સાથે અહીં વસવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તેઓ નિરંતર અંચળ સ્વભાવવાળા હોવાથી તથા પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિથી વિચુટા પડેલા હોવાથી તારી આજ્ઞા સાંભળી શકશે નહિ તેમ જ તારને હર્ષિત પણ કરશે નહિ. હે અંગદ! આ હું તને સર્વના સાંભળતાં જ કહું છું કે, જેમ આ જાંબવાન, નીલ, સુહોત્ર અને હું વગેરે કપિઓને સામ-દાનાદિ કેઈ ઉપાય વડે પણ સુગ્રીવથી લેદ પમાડી, તું તારા પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવા સમર્થ નથી; તેમ જ આ બીજા સર્વ કપિઓને દંડથી પણ તું તારા પક્ષમાં ખેંચવાને સમર્થ નથી.^{૧૭-૧૮} વળી દુર્બળની સાથે વેર બાંધવાથી બળવાન તો સુખપૂર્વક રહી શકે છે; પરંતુ પોતાના આત્માની રક્ષા કરવા ઇચ્છતા દુર્બળે બળવાનની સાથે કદી પણ વેર બાંધવું નહિ એમ વિદ્વાન પુરુષો કહે છે.^{૧૮} હે યુવરાજ! તું આ શુદ્ધ (નકલિલ)ને રક્ષા કરનારી માને છે* અને 'આ શુદ્ધ નિર્ભય છે' એવું તે તારા વાનરના મુખથી સાંભળ્યું પણ છે; પરંતુ ખરેખર એમ નથી. આ શુદ્ધને વિદારણ કરવાનું કાર્ય તો

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં બાણોને ઘણું જ સહેલું છે; અર્થાત્ મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાનાં બાણો વડે આ બિલને વગર પ્રયાસે તોડી શકે એમ છે.^{૧૯} પૂર્વે આ બિલ ઉપર જ વજ્ર ફેંકીને, દેવરાજ ઇંદ્ર માત્ર મયદાનવનો જ નાશ કર્યો હતો; પરંતુ મહાત્મા લક્ષ્મણ તો પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે પત્રપુટની પેટું આખા બિલનો નાશ કરવા સમર્થ છે. લક્ષ્મણ પાસે એવાં ઘણાં બાણ છે કે જે વજ્ર અને વીજળી સરખો પ્રહાર કરે અને પર્વતોને પણ ભેદી નાખે.^{૧૯,૨૦} એમ છતાં હે શત્રુઓને તપાવનાર અંગદ! જો કદાચ તું આ બિલમાં નિવાસ કરીશ, તોપણ આ સર્વ કપિઓ આખરે તો તારો ત્યાગ કરશે.^{૨૦} હે યુવરાજ! જો કે અત્યારે તેઓએ તારી સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તોપણ જ્યારે તેઓને પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિક સાંભરી આવશે; અન્નપાનાદિ નહિ મળવાથી ભુધા પીડિત કરશે; રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ તરફનો ભય નિરંતર ધ્યા કરશે તથા તમરી સાથે દુઃખી સ્થિતિમાં રહેવાથી દુઃખનો અનુભવ થશે, ત્યારે તેઓ તરત જ તારો ત્યાગ કરશે.^{૨૧} એવી રીતે તું જ્યારે પોતાનું હિત ઇચ્છનારા સુદૃઢજનો તથા સ્નેહી-સંખ-પ્રીતો વિનાનો થઈ પડીશ, ત્યારે વાસુથી કંપતા એક તણબલાથી પણ તું ભય પામીશ.^{૨૧} હે અંગદ! એ અવસ્થામાં જો કદાચ તું તેની સાથે સુદ્ધ કરવાને ઉદ્યત થઈશ, તોપણ જરાયે ફાવનાર નથી, કેમ કે અત્યંત ઉચ્ચ વેગવાળાં ધોર, તીક્ષ્ણ અને દુરાસદ એવાં લક્ષ્મણનાં બાણો તારો વિનાશ કરશે.^{૨૨} માટે હે તારાપુત્ર! તું અમારી સાથે નન્ન-ભાવથી સુગ્રીવની આગળ ચાલ; તે તારા પર દયા કરશે અને જ્યેષ્ઠ પુત્રના અનુક્રમથી સમય આવ્યે તને રાજ્યાસન પર બેસાડશે. હે અંગદ! તારો કાકો સુગ્રીવ ધર્મથી રાજ્ય ચલાવનાર, પ્રીતિને ચાહનાર, દઢ મતવાળો, પવિત્ર તથા સત્યવાદી છે, તે તારો કદી નાશ કરશે નહિ. વળી એ સુગ્રીવ નિરંતર તારી માતાનું પ્રિય થતું હોય

* અર્થાત્ નકલિલમાં રહેવાથી આપણને સુગ્રીવાદિનો ભય નહિ થાય એમ તું માને છે.

x પાંદડાના પરિયાના સ્પુટને કેઈ ભાગે તેમ.

તેમાં રાહ રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ તેનું આયુષ્ય હવિત તારી માતા તારાનું પ્રિય કરવા અર્થે જ છે. વળી હે યુવરાજ! તારા સિવાય તેને બીજા પુત્ર પણ નથી, એટલે સઘળો આધાર માત્ર તારા ઉપર જ છે; માટે હે અંગદ! ખેદનો ત્યાગ કરીને તું અમારી સાથે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે પાછો ચાલ.

હાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૫૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પંચમો

અંગદનો ગોઠ-મરણાત નિશ્ચય

શ્રુત્વા હનુમતા વાન્યં પ્રવિત્તં ધર્મેસંહિતમ્ ।

સ્વામિસન્ધારસંયુક્તમદ્ભદ્રો વાન્યમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વાયુસુત હનુમાને કહેલાં વાનરાના સ્વામી સુગ્રીવના લાલયુક્ત તેમજ ધર્મયુક્ત નમ્ર વાક્યો સાંભળી યુવરાજ અંગદે કહ્યું :—

‘હે વીર હનુમાન! તમે કહો છો તે બુદ્ધિની

સ્થિરતા, આત્મા તથા મનની પવિત્રતા, અકૂર-પણું, સરળતા, પરાક્રમ અને ધૈર્ય ઇત્યાદિ ગુણો સુગ્રીવમા નથી.’ નિહિત કર્મ કરનારો જે પુરુષ પોતાના બ્યેક બધુની સ્ત્રી માતારૂપ જ ગણાય, તેને પોતાના બ્યેક બધુના હવતાં સ્વીકારે, તે વર્મસ કેમ જ કહેવાય? મહિષરૂપધારી હુંદુલિ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મારા પિતા બિલ્વ (શુક્ર) મા હતા, તે સમયે સુગ્રીવે પોતાની માતા સરણી તારાનો સ્વીકાર કરી નિહિત કર્મ કર્યું છે. અરે! તે સુગ્રીવ ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારો કેમ જ ગણાય? મારા પિતા વાલીએ હુંદુલિ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે શુક્રામા પ્રવેશ કરતી વેળા શુક્રાના દારનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપવા છતાં જે દુરાત્માએ તે શુક્રાના દારને જ મોટી શિલાથી ઢાંકી દીધુ, તે સુગ્રીવ ધર્મના તત્ત્વને જાણનારો કેમ જ કહેવાય? વળી અગ્નિની સાક્ષીથી મિત્ર કરેલા અને પોતા પર મોટો ઉપકાર કરનારા મહાધનસ્વી રામચંદ્રને પણ જેણે વિસારી મૂક્યા હતા, તે સુગ્રીવ કેાનો ઉપકાર સંભારે એમ છે? હે પવનસુત!

વાનરાના રાજા એ સુગ્રીવે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને લગ થવારૂપી અધર્મના ભયથી ડરીને જ નહિ, પરંતુ લક્ષ્મણના ભયથી ડરીને આપણને સર્વને સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપી છે. કહો, હવે તેનામાં ધર્મ ક્યાં રહ્યો? એ સુગ્રીવ કે જે પાપી, કૃતમ્, ધર્મશાસ્ત્રના મતથી ઊલટો અને અચળ આતઃકરણવાળો છે, તેનો કયો આર્થપુરુષ વિશ્વાસ કરે? ખરેખર, તેના કુળમાં જન્મેલો પુરુષ તો તેનો કદી પણ વિશ્વાસ કરે નહિ. હે પવનાત્મજ! સુગ્રીવ સફળણી હો કિંવા હુણી હો, તેનો વિચાર કરવાની મારે આવશ્યકતા નથી. હું કે જે તેના શત્રુ વાલીને પુત્ર છું તેને કદાચ તે રાજ્ય પર સ્થાપિત કરશે, તોપણ અંતે તો હવતા રહેવા નહિ જ દે. વળી આ ઋક્ષબિલમાં નિવાસ કરવાનો મેં કરેલો મંત્ર પણ હવે કોઈના મુખથી તેના જાણવામાં આવશે અને તેથી તે મને અપરાધી જ ગણશે. એવી રીતે લેહાંચેલા મંત્રવાળો અને અપરાધી બનેલો તથા સહાયરહિત હું હવે કિષ્કિન્ધામા પાછો જઈને પણ અનાથની પેઠે દુર્બળ અવસ્થામાં કેવી રીતે જીવી શકીશ? હે હનુમાન! શક, કર અને નિર્લજ્જ એવો સુગ્રીવ મને પોતાના ભાઈનો પુત્ર બાણીને કદાચ પ્રાણતંત્ર નહિ કરે, તોપણ રાજ્યના સાધારણ કારણથી દંડરૂપે અધનમાં તો રાખશે જ. અરે, એણે હજી ભોગવવા કરતાં તો મારે મરણ પર્યંત અહીં જ બેસવું એ શ્રેયસ્કર છે. હે વાનરા! મને તેમ કરવાની આજ્ઞા આપીને હવે તમે સર્વ સુગ્રીવ પોતપોતાનાં ગૃહ પ્રત્યે ચાલ્યા જાઓ. ૮-૧૧ હે કપિવરો! હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હવે હું કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ન જતાં અહીં જ રહીશ; કેમ કે હવે તો મારું મરણ થાય એ જ મને શ્રવણ છે. તમે સર્વે અહીંથી પાછા જઈ રાજા સુગ્રીવને તથા મળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ રામ-લક્ષ્મણને અભિવાદન-પૂર્વક મારું કુશળ કહેવું. વળી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ કે જે મારા પિતાનો લઘુ બ્રાતા અને

મારો કાકો યાય છે તેને તથા મારી માતા રૂમાને મારા કુળ સમાચાર અવશ્ય કહેવા ૧૨-૧૪ હે કપિવરો ! તમે મારી જનની તારાનું સારી રીતે આશ્વાસન કરજો અરે ! શોચ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમા આવી પડેલી એ મારી માતા સ્વભાવે કરીને જ મારા ઉપર પ્રોતિવાળી અને અત્યંત માયાળુ છે અરે, તે મારું મરણ જાણશે કે તરત જ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે ' એટલું કહીને તથા જાણવાન આદિ વૃદ્ધ વનચરોને પ્રણામ કરીને, યુવરાજ અગદ દીનની પેઠે રુદન કરતો દર્ભ પાથરેલી ભૂમિ પર બેઠો

આવો પ્રકાર જોઈ અત્યંત દુઃખી થયેલા સર્વ વાનરો પણ પોતાના નેત્રોમાથી ઉજળ અશ્રુધારા ખેરવવા લાગ્યા અને મુગ્ધોવની નિદ્રા તથા વાત્રીની પ્રશસા કરવા લાગ્યા અગદનું ડેવનું પ્રતિજ્ઞાયુક્ત વચન સાંભળીને સર્વ કપિવરોએ પણ તેની આસપાસ વીટાઈ વળી મરણ પર્થ ત ત્યા બેઠવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એ દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારાની ભૂમિ પર દક્ષિણ દિશા તરફ અગ્ર રહે તેવી ઝીતે દર્ભ પાથરીને તથા જળ વડે આચ્છન્ન કરીને સર્વ વાનરો 'અગદની સાથે આપો પણ મરણ પર્થ ત અહીં જ મેમણુ યોગ્ય છે' એમ માની પૂર્વાભિ મુખે મેઝા મરણુનો નિશ્ચય કરીને બેઠેલા તે સર્વ વાનરો અચોધનામાથી શ્રીરામચંદ્રનું વનમા નીકળવું, કથરથ રાજનું મરણ, જનન્ધાનમા રામચંદ્ર કહેલો ઔદ હબર રાક્ષસોનો વધ, રાવણે કરેલું ચીતાનું હરણ, જટાયુને વધ વાલીનો વધ અને રામચંદ્રનો મુગ્ધોવ પર થયેલો કોપ ઇત્યાદિ વિષયોની પરસ્પર ચર્ચા કરવા લાગ્યા

એવામા તેઓ પર અકરમાત્ એક મહાન ભય આવી પડ્યો, જેને લીધે તેઓ એકાએક કંપી બિથ્યા એ સમયે મોટા પર્વતશિખર સરળા દેહવાળા અસખ્યાત વાનરો ભયને લીધે નાસાનાસ કરતા ઉપરાઉપરી ચીમો પાડવા લાગ્યા અને એમ મેઘની ગજનાથી આકાશ

ગાજા બેઠો, તેમ અનેક વૃક્ષો તથા ઝરણાવાળો વિંધ્યાચળનો આગો પ્રદેશ ગાજા બેઠો ૧૫-૨૩ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૫૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

ભયભીત વાનરો-સપાતિનો મેળાપ

ઉપવિષ્ટાસ્તુ તે સર્વે યસ્મિન્પ્રાર્થ ગિરિસ્થલે ।
હરયો ગૃધ્રરાજશ્ચ તં દેશમુપચક્તમે ॥ ૧ ॥

અગદ વગેરે સર્વ વાનરો જે પર્વતની તળેટીમા પ્રાયોપવેશન કરી બેઠા હતા, તે જ પર્વતની કદરામાથી નીકળી મોટા દેહવાળો એક ગૃધ્રપક્ષી તેઓની પાસે આવવા લાગ્યો ' એ ચિરજીવી ગૃધ્રરાજનું 'સપાતિ' એવું નામ હતું તેના બળ અને પરાક્રમ વિખ્યાત હતા અને એ જટાયુને સહોદર હતો તેને આવતો જોઈ કેવલાએક કપિઓ મોઢેથી ચીસો પાડવા લાગ્યા અને અગદને તેનું આગમન નિવેદન કરવા લાગ્યા એટલામા તો વિંધ્યાચળની ભયકર કદરામાથી બહાર નીકળેલો એ ગૃધ્ર રાજ સપાતિ કપિઓના સમૂહની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેઓને બેઠેલા જોઈ અત્યંત હર્ષ પામી કહેવા લાગ્યો 'અહો ! આ લો વિષે મનુષ્યને કિયાનું ફગ પૂર્વજન્મમા મ પાદન કરેલા કર્મ અનુસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે મારા પૂર્વકર્મને અનુસરીને નિર્માણ થયેલો આ માસરૂપ ભક્ષ્ય મને આજે ઘણું કાળે પ્રાપ્ત થયો છે ૨-૪ હારણ થ બેઠેલ આ વાનરોમાથી જે જે મરણ પામતા જશે તેનો હું ભક્ષ્ય કરતો જઈશ '

ભક્ષ્યના લોભી ગૃધ્રરાજ સપાતિના વચન સાંભળીને સર્વ વાનરો ભયભીત થયા એ જોઈ અત્યંત ખેદ પામેલો અગદ વાણુપુત્ર હનુમાન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો 'હે કપિવર ! જુઓને, આપણા સર્વ વાનરોને વિષત્તિ પમાડવા અર્થે સાક્ષાત્ આ યમરાજ જ ગૃધ્રપક્ષીનું રૂપ ધરીને

૪ મરણ પર્થ ત એક આસને બેસવું તે

અહીંયા આવી પહોંચ્યો છે !^{૧૦} અરે, હજી આપણે રામચંદ્રનું કાર્ય તો કર્યું નથી, તેમ રાજા સુગ્રીવની આજ્ઞા પણ પાળી નથી, એટલા મા આ અણધારેલી આપત્તિ આપણુ સર્વ વાનરો પર એકાએક આવી પડી છે !^{૧૧} અહો ! જનસ્થાન વિષે વિદેહપુત્રી સીતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ગૃધ્રરાજ જટાયુએ જે મહત્કર્મ કર્યું હતું, તે તો તમારા સાલગવામા આવ્યું છે જ^{૧૨} તે પ્રમાણે તિર્યક યોનિમા જન્મેલા બીજા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પણ આપણી પેઠે, પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીને પણ શ્રીમાન રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા મા તત્પર રહે છે^{૧૩} અરે, એહ અને ક્રુણાના બંધનથી બેઠાયેલા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પરસ્પર ઉપકાર કરે છે અરે, મહાત્મા રઘુવીરનો ઉપકાર કરવા માટે ધર્મજ જટાયુએ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરીને તેઓનું અત્યંત પ્રિય કર્યું છે ! આપણે પણ રાઘવના કાર્યની સિદ્ધિ માટે ગહન વનોમા શોધ કરી કરીને યાત્રી ગયા, તોપણ સીતાના દર્શન ન પામતા છેવટે મરણનો નિશ્ચય કરી અહીં બેઠા છીએ, એથી મહાત્મા રઘુવીર આપણને પોતાનું પ્રિય કરનારા માનશે પરંતુ ગૃધ્રરાજ જટાયુ તો યુદ્ધ વિષે રાવણના હાથથી હણાઈને ખરેખર સુખી થઈ ગયો, કેમ કે જીવ્યો, આપણે અહીંયા પ્રાયો પવેશન કરીને બેઠા છીએ, તોપણ સીતાની ભાજન મેળવી શકવાને લીધે સુનોવના ભયથી કેટલા બધા ડરીએ છીએ ! પરંતુ જટાયુ તો સુનોવના ભયમાથી મુક્ત થઈ પરમ ગર્વિને પ્રાપ્ત થયો છે^{૧૪-૧૬} અરે, ગૃધ્રરાજ જટાયુનો તથા મહારાજ દશરથનો વિનાશ થવાથી અને સતી સીતાનું હરણ થવાથી જ આપણે સર્વ વાનરો જીવિતના સશયમા આવી પડ્યા છીએ, અથાત્ યુદ્ધ વિષે જટાયુ બે કાંઈક વધુ વખત રાવણને રોકી શક્યો હોત, તો રાવણ સીતાને સર્વ આગળજી શકત નહિ, તેમજ મહારાજ દશરથ પણ બે પદેરેક દિવસ વધારે જીવ્યા હોત, તો ગમે તે ઉપાયે કરી રામચંદ્રને વનમાથી પાછા

લઈ જાત અને બે એમ બન્ધુ જ હોત તો આપણી સર્વ વાનરોની આવી પ્રાણાત દશા પણ આવત નહિ^{૧૭} હે વાનરો ! સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણનો વનવાસ, રામચંદ્રના ક્રોધથી અનેક રાક્ષસોનો વધ અને તેમના એક જ બાણથી વાલીનો વિનાશ તથા આપણને પ્રાપ્ત થયેલું આ પ્રાણાત કષ્ટ-એ સઘળું કેકેલીના વરદાનથી જ થયું છે, અર્થાત્ બે કકેલીએ દશરથ રાજાની પાસેથી વરદાન ન માગ્યું હોત તો ઉપયુક્ત વિકારો થાત નહિ^{૧૮}

યુવરાજ અગદના હુબ ઉપબંધે એવા વચન સાલળીને તથા ભયને લીધે વાનરોને પૃથ્વી પર પડી ગયેલા બેઈને અત્યંત આશ્ચર્ય ચકિત થયેલા, ઉદાર બુદ્ધિવાળો અને તીણી ચાચવાળો ગૃધ્રરાજ સપાતિ મોટા સ્વરે દીન વાણીથી બોલ્યો^{૧૫-૧૮} અરે, આ સમયે મારા મનને કપાવતો કયો પુરુષ માસ પ્રાણથી પણ અધિક એવા મારા પ્રિય બધું જટાયુના વધ સંબંધી વાણી ઉચ્ચારે છે^{૧૯} અરે ! જનસ્થાન વિષે રાવણ રાક્ષસ અને જટાયુનું યુદ્ધ શા મટે થયું તે મારે જાણવું જોઈએ અહો ! મારા બાધવ જટાયુનું નામ મેં આજે ઘણું કાળે સાલળ્યું^{૨૦} હે વાનરો ! હવે હું તમારું જાણવું કરવા ઇચ્છતો નથી તમોએ મારા શુભસં નાના ભાઈના નામનું મારા સાલળતા ઘણું કાળે કીર્તન કર્યું છે, તેથી હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું હે કપિઓ ! હવે તમે આ આ પર્વતના દુર્ગમ કાગરા ઉપરથી મને નીચે ઉતારો હે વાનરો ! જનસ્થાનમા વસનારા મારા બધું જટાયુનો વિનાશ કેમ થયો ? તથા ગુરુજનોને પ્રિય એવા શ્રીમાન રામચંદ્ર જેના પ્રિય પુત્ર છે, એવા મહારાજ દશરથની સાથે એ મારા બધું સંખ્ય કેમ કરી થયું એ હું તમારા સુખથી સાલળવા ઇચ્છું છું, કૃપા કરી તમે મને નીચે ઉતારો, કારણ કે સૂર્યના કિરણોથી મારી પાઓ બળી ગયેલી હોવાને લીધે હું ભ્રૂંચી શકતો નથી અને તેથી ઇ અરિંદમો ! હું તમારી

સહાયતા વડે આ પર્વતના કાંઠરા ઉપરથી નીચે ઊતરવા ઇચ્છું છું. ૨૧-૨૪

હાલ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૭ મો

વાનરો અને સંપાતિ-વૃત્તાતનિવેદન

શોકોદ્બ્રમ્હસ્વરમપિ શ્રુત્વા વાનરયુવપા.।

શ્રદ્ધયુતેન તદ્વાક્ત્વં કર્મણા તત્સ્ય શાક્ષતા. ॥ ૧ ॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિએ શોકને લીધે ગદગદ સ્વરથી હીન વચનો કહ્યા, તોપણ તેણે પ્રથમ કહેલા વચનોથી ભયભીત થયેલા વાનરોને વિશ્વાસ આપ્યો: નહિ, છતાં મરણ મરવાને નિશ્ચય કરી એક આસને બેઠેલા તે કપિઓએ વિચાર કર્યો: ‘આ ગૃધ્ર અવશ્ય આપણું ભક્ષણ તો કરશે જ, પણ જે, તેથી આપણે ડરવું શા માટે બેઠેલા છીએ? આપણે સર્વ મરવાને તો બેઠેલા જ છીએ બે આ ગૃધ્ર આપણા સર્વનું ભક્ષણ કરશે, તો આપણે ઇચ્છત મરણને સત્વર પામીને કૃતકૃત્ય થઈશું, માટે ચાલો તેને નીચે ઉતારીએ.’ પછી સર્વ યુથપાલક વાનરોએ પર્વત-શિખર પર ચઢી ગૃધ્રરાજ સંપાતિને નીચે ઉતાર્યો નીચે આવ્યા પછી તેનામા કશો કૂર ભાવ બેવામા આવ્યો નહિ, ત્યારે યુવરાજ અગદ તેને પોતાનું વૃત્તાત કહેવા લાગ્યો. ૨-૪

અગદે કહ્યું ‘હે પક્ષોરાજ! ક્રિષ્કિન્ધાનગરી વિષે પૂર્વે મહાપ્રતાપી ‘ઋક્ષરાજ’ નામના એક વાનરોના રાજ થઈ ગયા છે, તે મારા પિતામહ થાય તે ઋક્ષરાજના અત્યંત બળવાળા અને ધામિક એવા ‘સુગ્રીવ’ અને ‘વાલો’ નામના બે પુત્રો થયા. તેમાના મહાસમર્થ વાલો, જેનાં પરાક્રમે લોકોમા વિખ્યાત છે, તે મારા પિતા થાય છે. ૫-૧

ઇક્ષ્વાકુકુળ વિષે મહારથી અને સંપૂર્ણ પૃથ્વીના અધિપતિ એવા મહારાજ દશરથપુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર કે જે ધર્મના માર્ગને જ અણુ-સરનારા છે, તેમણે પિતાની આજ્ઞા પાળવા સારું પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા ધર્મપત્ની

સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ૭-૮ દંડકારણ્યમાં આવેલા જનસ્થાન વિષે વસતા એ રામચંદ્રની સ્ત્રી સતી સીતાનું દુષ્ટાત્મા રાવણે બળાતકારે હરણ કર્યું અને આકાશમાર્ગે થઈને જવા લાગ્યો. જનકન દિની સીતાને આકાશ માર્ગે હરાતા બેઠેને, રામચંદ્રના પિતાના મિત્ર ગૃધ્રરાજ જટાયુએ રાવણને રોક્યો અને તેને રથ સહિત રોકી સતી સીતાને પૃથ્વી પર આણ્યા; પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે આખરે થાકી ગયેલા એ ગૃધ્રરાજ જટાયુને રાવણે મારી નાખ્યો અને સતી સીતાને લઈને તે આકાશ માર્ગે ચાલ્યો ગયો. હે પક્ષોરાજ! એવી રીતે મહાબળવાન રાવણે તારા ભાઈ જટાયુને હણ્યો. ત્યાર પછી મીતાને શોધતા શ્રીમાન રામચંદ્ર કેટલોક વારે આવીને જટાયુને મળ્યા અને તેમણે પોતાના હાથથી તેનો સંસ્કાર કર્યો, જેથી તે ઉત્તમ વ્રતિને પ્રાપ્ત થયો. ૯-૧૧ ત્યાર પછી મહાત્મા રઘુવીરે મારા કાકા સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી કરીને મારા પિતા વાલોના વધ કર્યો મારા પિતાએ સુગ્રીવને તેના સચિવો સહિત રાજ્યમાથી કાઢી મૂક્યો હતો, તેથી રામચંદ્ર મારા પિતાનો નાશ કરી સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. ૧૨-૧૩ રામચંદ્રની સહાયથી સમગ્ર વાનરોના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા મારા કાકા સુગ્રીવે રામ પત્ની સીતાની શોધ કરવા માટે અમે સર્વ વાનરોને આ દક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા છે. ૧૪ હે સંપાતિ! શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવે સીતાની શોધ કરવા પ્રેરેલા અમે સર્વ વાનરો દક્ષિણ દિશામા ઘણા દિવસોથી શોધીએ છીએ, પરંતુ રાત્રિ વિષે જેમ સૂર્યની પ્રભા બેવામાં આવતી નથી, તેમ સતીશિરોમણિ સીતા ક્યાંય પણ અમારા બેવામા આવતા નથી. ૧૫ હે ગૃધ્રરાજ! અમે સર્વ કપિઓએ સ્થિરચિત્ત થઈ દંડકારણ્ય વિષે ચૈતરદ્ર શોધ કરતાં કરતાં અજ્ઞાનપણુને લીધે મયદાનવે રહેલા ઋક્ષબિલમા પ્રવેશ કર્યો ત્યાં આગળ શોધ કરતાં અમારા સજ્જ સુગ્રીવે આપેલી એક ગાસની મુદત પૂરી થઈ ગઈ, પરંતુ

અમોને સીતાની ભાળ મરળી પણ મળી નહિ, તેથી સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અમો સર્વ કપિઓએ નિર્માણ કરેલી મુદત પૂરી થઈ જવાને લીધે સુગ્રીવના ભયથી ડરીને પ્રાયોપવેશન કર્યું છે, ૧૧-૧૮ કેમ કે રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવની આજ્ઞાનો ભંગ કરી કદાચ અમે સર્વ ત્યા પાછા જઈએ, તો ત્થેના કેાધ આગળ અમારામાને કેાઈ છવી શકે એમ નથી ૧૧

હાત શ્રી રામ મહામુનિપ્રાપ્ત અદિ જ શ્રોત્રમય ન
મધિન્ય કામ્યા પુમે રાગ સમાપ્ત

સર્ગ પદમે

વાનરો અને સપાતિ-સીતાની ભાળ

શ્વયુક્ત કલ્પ વાક્ય વાનરેશ્વરકર્ત્રીવને ।

સગાપ્તા વાનરાગ્રુપ પ્રયુગ્મક મહાસ્વન ॥૧૥

છવિતને ત્યાગ કરવા માટે પ્રાયોપવેશન કરી બેઠેલા વાનરોના કરુણ વચનો સાભળીને મોટા નાદવાળા ગૃધ્રરાજ સ પાતિની આજોમા આસુ ભરાઈ આળ્યા પછી જેદ્યુક્ત વાણીથી સ પાતિ કહેવા લાગ્યો ૧ ‘હે વાનરો! મહાબળવાન રાવણ રાક્ષસેયુદ્ધ વિષે જેનો વિનાશ કર્યાનું તમે જણાવો છો તે ગૃધ્રરાજ જટાયુ મારો નાનો ભાઈ થાય છે ૨ અરે, ભાઈના મરણરૂપ અપ્રિય સમાચાર આજે હું સાભળ્યું છું અને તે હું સહન કરી રહ્યો છું । અરે, હવે હું વૃદ્ધ થયો છું અને વળી પાખો વિનાનો થઈ ગયો છું, તેથી મારા ભાઈનું વેર લેવાની મારામા શક્તિ પણ રહી નથી ! હે કપિ વરો ! પૂર્વે દેવોના રાજ ઇન્દ્રે વ્રુનાસુરનો નાશ કર્યો એ અરસામા હું અને મારો નાનો ભાઈ જટાયુ બને જણા પરસ્પર જય મેળવવાની ઇચ્છાથી પ્રાત કાળમા જ આકાશ તરફ ઊડ્યા અને અતરિક્ષમા વેગથી ધૂમતા ધૂમતા, છેક કિરણોથી પ્રકાશી રેલેલા સૂર્યમ ડળ પાસે જઈ પહોંચ્યા તે વેળા મધ્યાહ્નકાળ થવા આવેલો હોવાને લીધે સૂર્યમ ડળ બરાબર આકાશના

મધ્યમા પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી મારો ભાઈ જટાયુ સૂર્યના તેજથી જેદ પામવા લાગ્યો ૩-૫ મારા નાના ભાઈને સૂર્યના કિરણોથી પીડા પામેલો અને અત્યંત વિહવળ થયેલો જોઈને રોડેડો લીધે મે તેને મારી પાખો વડે ઢાકી દીધો, એથી જટાયુ તો બચી ગયો, પરંતુ સૂર્યના તેજથી મારી પાખો બળી જવાને લીધે હું તરત જ આ વિધ્ય પર્વત પર પડ્યો હે વાનરશ્રેણ ! એ દિવસથી પાખો વિનાનો થયેલો કેાઈ મધ્યે જઈ શકતો ન હોવાની અહીં જ નિવાસ કરી રહ્યો છું અને મારા બધું જટાયુ વિષે કરી પણ હરીકત લાપવા પામ્યો નથી ૧૬

જટાયુના વ્યેઠ બ્રાતા ગૃધ્રરાજ સ પાતિના વચનો સાભળી મહાભુદ્ધિમાન ગુવરાજ અ જેદ કહ્યું ‘હે પક્ષીરાજ ! જો તું રામચંદ્રના ભક્ત જટાયુનો ભાઈ હોય અને મે કહેતું રામચંદ્રનું સઘળું વૃત્તાંત તે સાભળ્યું હોય, તો સીતાને હરનાર રાવણ રાક્ષસનું નિવાસસ્થળ અમોને બતાવ ૮ હે ગૃધ્રરાજ ! દીર્ઘ વિચાર નહિ કર નારા અને રાક્ષસાધમ એવા એ રાવણના મ્થાનને તું જાણતો હોય, તો તે સ્થાન ભલે દૂર હોય, તો પણ અમને સત્વર જણાવ ૧૦

અગદનું વચન સાભળી જટાયુના જ્યેષ્ઠ બધું સ પાતિએ એ સર્વ વાનરોને હર્ષ ઉપજાવતા પોતાને શોભતું વચન કહ્યું ૧૧ ‘હે વાનરો ! મારી પાખો બળી ગઈ છે અને વળી હું વૃદ્ધ-વસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું, તેથી હું માત્ર વાણી વડે જ રઘુવીરને સહાય કરીશ હે કપિઓ ! હું વરુણના લોકને, ત્રિકલમાવતાર ધરી વિષ્ણુ ભગવાને આક્રમણ કરેલા ભૂ વગેરે ત્થે લોકોને, દેવો તથા અસુરોના થયેલા સ આમોને અને અમૃતમથનાદિ કાર્યોને સારી રીતે જાણું છું ૧૨ હે કપિવરો ! જોકે રઘુવીરનું આ કાર્ય મારે પોતે જ કરવું જોઈએ, પરંતુ શું કરું ! પાખો કપાવાને લીધે તથા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મારું સઘળું બળ હરાઈ ગયું છે અને મારા પ્રાણ પણ શિથિલ થઈ ગયા છે, તેથી નિરુપાય છું ૧૪

+ ‘આપણા ગ્રન્થમાથી સૂર્યમ ડળની પાસે વહેલો કેાણ પહોંચી બચે છે અને જે વહેલો પહોંચે તે બળ બન જણીએ, એવી શરતથી.

અરતુ હે કપિઓ ! થોડા સમય ઉપર સર્વ આભૂષણોથી અવકૃત અને રૂપસ પત્ત એવી એક તરુણી દુરાત્મા રાવણથી હરાતી મારા ભોવામા આવી હતી ^{૧૫} એ તરુણી-સ્રી 'હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા રામ !' એવા મોટા આકાશ કરતી હતી અને પોતાના ગાત્રો ક પાવીને તથા તે પર રહેવા આભૂષણોને ઉતારી ઉતારીને ફેંકી દેતી હતી પર્વતશિખર પર પડેલી સૂર્યપ્રભા સરખું તેના શરીર પર રહેલું વસ્ત્ર શ્યામવર્ણી રાવણ રાક્ષસના દેહ વિશે લટકતું હોવાથી આકાશમા અખંડતી વીજળી જેવું શોભતું હતું હે કપિઓ ! એ સ્રી વાર વાર 'રામ' નામનું જ કીર્તન કરતી હતી, તેથી એ 'સીતા જ હતી' એમ હું માનુ છું હે કપિવરો ! હું તમને રાવણનું ન્થાન જણાવુ છું, તે સાલજો ^{૧૬} હે વાનરો ! વિશ્રવાનો પુત્ર અને કુબેરનો ખાતા રાવણ રાક્ષસ લ કાનગરી વિષે રહે છે હે કપિઓ ! રમ્ય લ કા નગરી કે જેને દેવોના શિટ્પી વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરી છે, તે આ દક્ષિણ સમુદ્ર વિષે અહીં થી પ્રેરેપૂરી સો યોજન પર આવેલા દ્રોપમા વમેલી છે ^{૧૭-૨૦} એ નગરીમા આવેલા સર્વ મદિરોના દ્વાર સુવર્ણમય છે અને ઓટલા પણ સુવર્ણના છે વળી મોનેગી વર્ણની, સરખી બાધણી વાળી મોટી મોટી હવેલીઓ હોવાને લીધે એ લ કાનગરી એકસરખી જ શોભે છે એ નગરી ની આરે તરફ સૂર્ય સમળન મકર-કર્તે કિરણ આવેલો છે હે કપિવરો ! એ નગરી વિશે કૌશેલ વસ્ત્રને ધારણ કરનારી અને દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલી જનકન દિની સીતા રાવણના અત પુરમા રાક્ષસી ઓના રક્ષણ હેઠળ વસે છે, તેને તમે ત્યા જવાથી જોઈ નહોતે ^{૨૧-૨૩} હે વાનરો ! હું મારા દિવ્ય જ્ઞાન વડે જોઈ શકું છું કે, તમે અવશ્ય સીતાને જોઈ પાછા વળશો મને એવું દિવ્ય જ્ઞાન હોવાનું કારણ એ છે કે, હું પક્ષી ભતિમા છતાં દિવ્ય યોનિમા જન્મેલા છું જુદી જુદી ભતિના પક્ષીએ જુદી જુદી ગતિથી વિચરી શકે છે, તેમા ધાનનો આહાર કરી જીવનારા પારાવત

(હોલા-કખૂતર) આદિ પક્ષીઓ પહેલાં માર્ગે વિચરી શકે છે ^{૨૪} ઝાઝાઓ તથા કુળોનું લક્ષણ કરનારા પોપટ વગેરે પક્ષીઓ ખીલ માર્યામા જોડી શકે છે, કૌચ, કુરર અને ચાસ પક્ષીઓ ત્રીજા માર્ગે ગતિ કરે છે, રથેન (ખાજ) પક્ષી ચોથા માર્ગમા અને શુદ્ધપક્ષી પાંચમા માર્ગમા વિચરી શકે છે વળી બળ અને પરાક્રમથી યુક્ત તથા રૂપ અને યુવાવસ્થાથી શોભતા હંસો છઠ્ઠા માર્ગે ગતિ કરી શકે છે, * અને વિનતાના પુત્ર ગરુડની ગતિ તો એ સર્વ પક્ષીઓ કરતા પણ જોશી છે હે વાનરશ્રો ! અમે સર્વ પક્ષીઓની ઉત્પત્તિ વિનતાના પુત્ર અરુણથી થયેલી છે, તેથી અમને દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે ^{૨૫-૨૭} હે વાનરો ! પરસ્પીનું હંરણ કરવારૂપ નિઘ કર્મ કરનારા માસલક્ષી રાવણ રાક્ષસની સાથે મારે મારા લાઈ જટાણું સળ પી જે વેર બધાનું છે, તેના બદલે તમને આમ લ કા પ્રત્યે મોક્ષવાથી વળી રહેશે હે કપિઓ ! હું અહીંયા જોઈ જોઈ જ લ કાનગરીમા રહેલા દુરાત્મા રાવણને તથા બનકીને જોઉં છું, કેમ કે અમારી દષ્ટિ ગરુડ સરખી દિવ્ય અને અત્યંત દૂર પહોંચે છે, એ કારણથી અને માસયુક્ત પદાર્થોના આહાર કરવાના બળથી તથા સ્વભાવસિદ્ધ સ્વભાવથી અમે એક ન્થળે રહીને સો યોજન કરતા પણ વધારે દૂર જોઈ શકીએ છીએ હે વાનરો ! વિધાતાએ દૂર પડેલા લક્ષ્ય પદાર્થો ભોવાનું બળ અમારામા મૂકીને અમારી વૃત્તિ નિર્માણ કરી છે અને દૂકા વગેરે પક્ષીઓની દૂ મે દષ્ટિ કાંને તેઓનું જીવન વૃક્ષના મૂળમા જ (તેઓ રહેતા હોય ત્યા જ) નિર્માણ કર્યું છે હે વાનરો ! હવે તમે આ ક્ષીરસમુદ્રનું ઉદ્ધાધન કરવાનો કાર્યક મ્લન કરો તમે અવશ્ય સીતાને મળી કાર્ય સિદ્ધ કરીને પાછા વળશો ^{૨૮-૩૨}

હે કપિવરો ! તમે પ્રથમ મારું આટલું કાર્ય કરો હું સમુદ્રકિનારે જઈને મારા સ્વર્ગન્ય અર્થોત તે તે ગતિઓ સુધી આકાશમા ઠાવે જોડી શકે છે

ખાતા જટાયુને ઉદ્ધકદાન કરવા ઇચ્છું છું; માટે તમે મને સમુદ્રકિનારે લઈ જાઓ. સંપાતિનું વાક્ય સાંભળતાં જ મહાબળવાન વાનરો બળી ગયેલી પાંખોવાળા એ સંપાતિને ઊંચકી સમુદ્ર-કિનારે લઈ ગયા. ત્યાં સંપાતિએ જટાયુને ઉદ્દેશી સ્નાન-તર્પણાદિ ક્રિયા કરી. ૩૩, ૩૪ પછી મહાત્મા વાનરો તેને તેના મૂળ સ્થાન પ્રત્યે પાછો લઈ આવ્યા અને સીતાની ખરેખરી ભાળ મળવાને લીધે હર્ષિત થયા. ૩૫

શ્રીમદ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મળીત આશ્લિષ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણધાકાંડમાં પદમે રાગ સમાપ્ત

સર્ગ પદમો*

સીતાનો ભાળ વિષે વધુ માહિતી—
સંપાતિપુત્ર સુપાર્શ્વે જોયેલું સીતાહરણ
તતસ્તદ્મૃતાસ્વાદે ગૃધ્રરાજેન ખાવતમ્ |
નિદામ્ય વદતો હૃદયસ્તે દયઃ પ્લવગર્વમાઃ || ૧ ||

ગૃધ્રરાજ સંપાતિનાં અમૃત સરખાં મીઠાં વચ્ચેના સાંભળી સર્વ કપિવરો હર્ષિત થયા અને ‘સીતાની ભાળ મળી એ ખડું સારું થયું’ એમ ખરસ્પર કહેવા લાગ્યા. પછી વાનરશ્રદ્ધ બંધવાને સર્વ કપિઓની સંમતિથી ઊભા થઈને ગૃધ્રરાજ સંપાતિને પૂછ્યું : ‘હે ગૃધ્રરાજ ! હાલમાં જનક-નંદિની સીતા ક્યાં છે ? તે કોના જેવામાં આવ્યાં હતાં ? અને તેનું કોણ હરણ કર્યું છે ?’ એ સંઘળું જણાવી તું અમો સર્વ વનચરોનું રક્ષણ કર. ૩૬ અરે, સીતાનું હરણ કરનાર એવો તે કયો પુરુષ છે કે જે વજ્ર સમાન પ્રહાર કરનારા રાગ-લક્ષ્મણનાં ધનુષ્યમાંથી છૂટતાં ખાણોના પરાક્રમને પણ ગળુકારતો નથી ?

પાયોપવેશનનો નિયમ તજીને સીતાના સમાચાર વાળવાને ઉત્સુક થઈ રહેલા સર્વ

* આ સર્ગથી આરંભી પાંચ સર્ગ પ્રશિષ્ટ બ્રાહ્મણ છે; કારણ કે સર્વ કોશમાં તે ભેવામાં આવતા નથી. વળી તે પાંચ સર્ગ ન હોય તોપણ કથાપ્રસંગ વહેતો નથી; તેમજ આ પાંચે સર્ગોમાં પ્રથમ વર્ણવેલા વિષયોથી વિરુદ્ધ અર્થ ભેવામાં આવે છે. મા. ટી.

× પૂર્વે સંપાતિએ આ જાખત કહેલી હોવાથી અહીં આવે પ્રથમ ઘટતો નથી.

વાનરોનું આશ્વાસન કરતો ગૃધ્રરાજ સંપાતિ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ પુનઃ પણ કહેવા લાગ્યો : ૪૫ ‘હે કપિઓ ! વિશાળ નેત્રવાળાં સતી સોતાનું હરણ મેં જેવી રીતે સાંભળ્યું છે અને જેણે મને કહી સંભળાવ્યું છે, એ સર્વ હું તમને કહું છું; તેમ જ જનકનંદિની હાલમાં ક્યાં છે, એ પણ કહું છું તે સાંભળો.

હે કપિવરો ! વૃદ્ધાવસ્થાથી જેનાં પ્રાણ અને પરાક્રમ ક્ષીણ થયેલાં છે એવા હું ઘણા યોજનના વિસ્તારવાળા આ દુર્ગમ વિધ્યાચળ વિષે લાંબા સમયથી પડેલો છું; ૪૭ અને હું પાંખો વિનાનો-અશક્ત હોવાથી પક્ષીઓમાં ગ્રહ મારે પુત્ર સુપાર્શ્વે યથાસમયે આહાર લાવીને મારું પોષણ કરે છે. ૪૮ હે વાનરો ! હું ક્ષુધા સહન કરી શકતો નથી; કેમ કે જેમ ગંધવોને કામનું બળ તીક્ષ્ણ હોય છે, સર્પોને કોંધ તીક્ષ્ણ હોય છે અને મૃગોને ભય તીક્ષ્ણ હોય છે, તેમ અમો પક્ષીભતિને ક્ષુધા તીક્ષ્ણ હોય છે. ૪૯ એક દિવસ એવું બન્યું કે, સૂર્યોદય થતાં જ મને ક્ષુધા લાગેલી જોઈ મારો પુત્ર સુપાર્શ્વે મારે માટે આહાર લેવા સારુ ગયો; પરંતુ કોઈ સ્થળેથી માંસ નહિ મળવાથી તે સાંજ પડતાં ખાલી હાથે જ મારી પાસે આવ્યો. ૫૦ એ જોઈ આહાર નહિ મળવાથી કોંધે ભરાયેલા મેં ઘણાં કઠોર વચ્ચેનાથી તેના તિરસ્કાર કયો, છતાં તેણે મારી આગળ હાથ નેડીને ક્ષમા યાચી કહ્યું : ‘હે તાત ! હું તમારે અર્થે માંસ લેવા સારુ નિત્યના નિયમ પ્રમાણે અહીંથી આકાશમાં ઊડ્યો હતો; પરંતુ ઘણી શોધ કરતાં ન્યારે કશું મળી આવ્યું નહિ, ત્યારે હું છેક મહેંદ્ર પર્વતના દાર ૫૧ આગળ જઈ જોલો રહ્યો. ત્યાં જઈ સમુદ્રમાં તેમ જ સમુદ્ર ઉપર વિચરનારાં અસંખ્ય પ્રાણીઓની ગતિ રોકવા

+ પૂર્વે સંપાતિએ કહ્યું છે : ‘મેં સીતાને દરાતી જોઈ છે’ અને હવે પોતે બીજના મુખથી એ વાત સાંભળી છે, એમ કહે છે, એ પૂર્વાકથનો વિરોધ દર્શાવે છે.

× પર્વતનું દાર એટલે પર્વતમાંથી નીકળી બહાર જવાનો માત્ર, જેને ‘દાર’ કહે છે.

અર્થે હું નીચું મુખ કરી બિભો રહ્યો, અર્થાત મહેદ્ર પર્વત ઉપર રહીને સમુદ્ર તરફ જોવા લાગ્યો. ૧૧-૧૩ એટલામાં બિગતા સૂર્ય સરખી પ્રભાવાળી કોઈ સ્ત્રીને જોયકીને ત્યાથી જતો કાળજના પર્વત સરખા પ્રૌઢ અને શ્યામવર્ણી શરીરવાળો એક પુરુષ મારા જોવામા આવ્યો. ૧૪ ત્યારે અત્યંત હર્ષ પામીને મેં વિચાર્યું કે, 'હીક થયુ. આજે આ બંને સ્ત્રીપુરુષને પકડી મારા પિતાના આહાર માટે લઈ જઈશ' એવો વિચાર કરી હું તેના તરફ દોટ મૂકવા જતો હતો, એટલામા જ તે શ્યામવર્ણી પુરુષે પોતાને જવા દેવા સારુ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક મને પ્રાર્થના કરી તેથી મેં તેને જવા દીધો. ૧૫ હે પિતાજી! આ જગત વિષે નીચ પુરુષ પણ નમ્રતાપૂર્વક પોતાની ક્ષમા યાચનારને હણતા નથી, તો મારા જેવો કેમ જ હણે? હે તાત! મેં તેને જવા દીધો, ત્યારે તે પુરુષ સ્ત્રી સહિત અત્યંત વેગથી આકાશમાર્ગે ચાલી નીકળ્યો. એ સમયે આકાશમા વિચરનારા સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓએ મારી પાસે આવી તથા મને માન આપી કહ્યું 'હે પક્ષી! તારું કંટ્યાણુ થાઓ! તારા સંપાટામા આવેલી જનકનંદિની સીતા જીવતી રહી એ બહુ સારુ થયુ અને સીતા સહિત રાવણને તે જતો કયો, એ પણ સારું થયુ. ૧૧-૧૮* વળી હે પિતાજી! સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓએ મને સાથે સાથે એ પણ જણાવી દીધું 'તે' જોએને જતા કયાં તેમા જે સ્ત્રી છે તે જનકનંદિની રામભાયાં સીતા છે અને પુરુષ છે તે લંકાધિપતિ રાક્ષસરાજ રાવણ છે.' એટલું કહી એ સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી મેં આકાશમાર્ગે ચાલ્યા જતા રાવણ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો તેના અંક વિષે દશરથ નંદન રામચંદ્રની પત્ની સીતા મારા જોવામા આવી. એ વેળા સીતાના મસ્તકના કેશ છૂટી ગયા હતા, તેના આભુષણો તથા રેશમી વસ્ત્ર શિથિલ થઈ ગયા હતા અને અત્યંત શોકને લીધે તે

* કેમ કે તેઓ જીવતા હોય, તો જ રામચંદ્ર લંકામા જાય અને સર્વ રાક્ષસોના વિનાશ કરે

'હા રામ! હા રામ! હા લક્ષ્મણ!' એવા મોટા આકાંક્ષા કરતી હતી. હે તાત! હું એ બનાવ જોવા સારુ ઘણી વાર સુધી ત્યાં બિભો રહ્યો, તેથી મને ઘેર આવતા વિલંબ થયો છે.'

હે કપિજીવરો! વાક્યતુર મારા પુત્ર સુપાત્રવે એ પ્રમાણે મને સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું, તે સાંભળીને પણ મારી બુદ્ધિ પરાક્રમ કરવાને ઉશ્કેરાઈ નહિ. ૧૯-૨૨ હાય, પાપ વિનાનો પક્ષી કોઈ પણ કર્મનો આરંભ કેમ કરી શકે? અસ્તુ, પણ હજીયે હું મારી વાણી તથા બુદ્ધિના આશ્રય થી તમને બનતી સહાય કરીશ. હે વાનરો! આ કાર્ય તમારા પુરુષાર્થબળથી થઈ શકે એમ છે, હે કપિઓ! રામચંદ્રનુ કાર્ય એ મારું જ કાર્ય છે, એમા કોઈ સંશય જેવું નથી, માટે હું મારી વાણી તથા બુદ્ધિના બળ વડે તમારું ત્રિય કરીશ હે કપિવરો! તમે સૌ શ્રદ્ધાબુદ્ધિવાળા છો, બળવાન છો, નિર્મળ અંત કરણવાળા છો, દેવતાઓથી પણ પરાજય ન પામે એવા છો, અને મહાબળવાન સુઝીવના સેવકો છો; તેમ જ રામ-લક્ષ્મણનાં કંકપત્રવાળા તીક્ષ્ણ બાણો પણ ત્રણે લોકની રક્ષા તથા નિઘડ કરવામા સમર્થ છે; તો પછી કોનો ભય ધરવા જેવું છે? જોકે રાક્ષસોના રાજ રાવણ અત્યંત તેજસ્વી અને બળવાન છે, તો પણ સમર્થ એવા તમોને કોઈ પણ દુષ્કર નથી. ૨૩-૨૭ હે વાનરો! હવે સમય ન સુમાવતા તમે તમારી બુદ્ધિને કાર્ય કરવામા યોગ્યે હે કપિઓ! તમારા સરખા બુદ્ધિમાનો કાર્ય વિષે કદી પણ ટીલ કરતા નથી. ૨૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિષ્ક્રીત અદ્વિતીય શ્રીરામાયણના મિહિનાકાંડમા પૃષ્ઠ ૩૦ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો

સંપાતિનો પૂર્વવૃત્તાંત-નિશાકર મુનિનાં દર્શન

તત્ત્વ કૃતોદ્ધર્ક સ્મરં તં મૃગં હરિયૂષપાઃ।
 ઉપવિષ્ઠા ગિરો સ્થાને પરિવાર્ય સમ્પન્નત ॥ ૧ ॥
 પોતાના બહુ જટાચુને ઉવેશીને ઉઠકઢાન તથા આનાદિ ક્રિયા કરી બેઠેલા મૃગરાજ સંપાતિ

પાંખો બળી ગયેલી છે, તેમ જ તારા શરીર પરની ચામડી પણ તેવી જ થઈ ગયેલી છે.^{૧૮} પૂર્વે મેં એ ગૃધ્રપક્ષીઓને જોયા હતા. તેઓ વાયુ સરખા વેગવાળા તથા ઇચ્છિતરૂપ ધરનારા હતા અને તેઓ સહોદર થતા હતા.^{૧૯} મને કાંઈક ઝોળખાણ પડે છે કે, એ ગૃધ્રોમાંના બધેણ સંપાતિ ! તે તું છે અને જટાયુ તારે નાનો ભાઈ થાય છે. હે સંપાતિ ! પૂર્વે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને તમે બદ્ધભાઈઓએ મારી સેવા કરી હતી; તેથી હું તમને પૃથ્વિ છું કે, હે ભાઈ ! તને શો વ્યાધિ થયો છે ? તારી પાંખો શા કારણથી નાશ પામી છે ? અરે, તને આવો ઉચ્ચ દંડ કોણે આપ્યો છે ? ૧૨૦, ૨૧

ઈતિ શ્રીનાટમીક મહાશ્વેતપ્રજ્વોત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કર્તૃક, માકાટમા ૬૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

સંપાતિના પૂર્વવૃત્તાંત-સ્વદુઃખવર્ણન

તતસ્તદારામં કર્મ દુકરં સહસા કૃતમ્ ।
આત્મચક્ષે મુનેઃ સર્વે સૂર્યાનુગમનં તથા ॥ ૧ ॥

ગૃધ્રારાજ સંપાતિ અંગદાદિકપિઓને વળી પણ કહેવા લાગ્યો : ‘ હે કપિઓ ! મને નિશાકર ઋષિએ એ પ્રમાણે પૃથ્વિ ત્યારે મેં દારણ અને બીજાથી ન થઈ શકે એવું સૂર્ય સામે જવાનું સાહસિક કાર્ય તેમને નિવેદન કરતાં કહ્યું :^૧ ‘ હે ભગવન ! મેં મારા બળતા ગર્વને લીધે એવું નિષ્ફળ કર્મ કર્યું છે, તેથી મારી પાંખો તથા શરીર પરની ચામડી બળી જવા સિવાય બીજું કંઈ પણ મને પ્રાપ્ત થયું નથી. વ્યાકુળ ઇંદ્રિયોવાળો તથા ખેદ પામેલો હું લજ્જાને લોધે મારું તે વૃત્તાંત કહેતા પણ શરમાઉં છું. હે ઋષિવર ! તમે પૂછો છો તેથી મારે કાંઈક કહેવું જોઈશે.^૨ હે ભગવન ! એક વખતે ગર્વ વડે મોહિત થયેલા હું અને જટાયુ એકબીજાનાં પરાક્રમને જાણવાની ઇચ્છાથી સ્પર્ધા કરતા આકાશમાં જડયા. તેમા પ્રથમ કેલાસ પર્વતના શિખર પર ઋષિઓની સમક્ષ અમે અન્નેએ પ્રતિજ્ઞા લીધી : ‘ ભગવાન સૂર્યનારાયણ

જ્યાં સુધીમાં અસ્તાચ્છ પર જાય, તેટલા સુધીમાં અમારે તેને સ્પર્શ કરવો.’^{૩, ૪} આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી અમે બંને ભાઈઓ એકાએક આકાશ તરફ જડયા અને મહાવેગપૂર્વક સૂર્ય તરફ જવા લાગ્યા. ઘણેક જિંચે ગયા પછી અમોએ નીચે દ્રષ્ટિ કરી તો પૃથ્વી પરનાં જુદાં જુદાં નગરો અમને રથનાં ચક્ર સરખાં દેખાવા લાગ્યાં.^૫ એ સમયે આકાશ વિષે અમોને કોઈ કોઈ સ્થળે વાજિત્રેના, તો કોઈ કોઈ સ્થળે આભૂષણોના ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા; તેમ જ કોઈ કોઈ સ્થળે રક્ત વસ્ત્રને ધારણ કરી મધુર ગાન કરી રહેલો ઘણી આસરાઓ અમારા બેવામાં આવી. આકાશ વિષે અત્યંત વેગથી જડતા અમે જ્યારે છેક સૂર્યના માર્ગની સમીપ પહોંચી ગયા, ત્યારે મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી છવાયેલી આખી પૃથ્વી કોમળ હરિયાળીવાળા એકાદ વન સરખી દેખાવા લાગી.^{૬, ૭} પૃથ્વી પરના પર્વતો નાના પથ્થર સરખા જણાવા લાગ્યા; અનેક મોટી નદીઓથી વીંટાયેલી આ પૃથ્વી બહુ ઝીણા ઝીણા સૂતરના તાંતણાઓથી વીંટાયેલી હોય એવી દેખાવા લાગી; તેમ જ ભૂમિ પરના હિમાલય, વિંધ્ય તથા મેરુ વગેરે મોટા મોટા પર્વતો બહુ એકાદ મોટા જળાશયમા હાથીઓ જિલા હોય એવા દીસવા લાગ્યા !^૮ હે ભગવન ! અમે એટલે જિંચે ગયા ત્યાં તો સૂર્યના ખરેખરા તાપથી અમે બળવા લાગ્યા. એકાએક અમારા શરીરે ભારે પરસેવો છૂટ્યો અને ખેદ, ભય તથા મોહથી અમે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયા. પછો અમોને તરત જ દારણ મૂર્છા આવવા લાગી.^{૯, ૧૦} અને જોલાન થવાથી દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે અગ્નિ દિશા કંઈ, એની પણ અમને સૂઝ પડી નહિ. સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોને લીધે અમારાં શરીર બળવા માંડ્યાં; તેથી અમોએ વિચાર્યું કે અરે, યુગના અંતસમયે બાળનારો અગ્નિ આજે જ સર્વલોકને બાળવા પ્રવૃત્ત થયો છે કે શું ?^{૧૧} અમે જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ અમારી દ્રષ્ટિ

સૂર્યના તેજને લીધે નષ્ટ થતી ગઈ અને અમારું મનોબળ પણ શિથિલ પડતું ગયું, અર્થાત્ સૂર્યમંડળને સ્પર્શ કરવાનો અમારો આગ્રહ ઓછો થતો ગયો. એમ છતાં પણ અતિ પ્રયત્નથી અમારાં નેત્ર તથા મનનું અનુસંધાન કર્યું અને સૂર્ય સામે જાયુ; એ વેળા અમને તે પૃથ્વી જેવડો દેખાયો.^{૧૨,૧૩} એ સમયે મારો નાનો ભાઈ જટાયુ તો લયને લીધે આકુળ થઈ મને પ્રથ્વા વિના જ પૃથ્વી તરફ ઊતરવા લાગ્યો. એ જોઈ મેં પણ મારા શરીરને તરત જ આકાશમાંથી ઊતરવા દીધું. એ વેળા જટાયુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી મેં તેના શરીરને મારી પાંખો વડે ઢાંક્યું એટલે જટાયુ બળ્યો નહિ; પરંતુ પ્રકાશને લીધે મારી પાંખો બળી ગઈ, જેથી અચેતન થયેલો અને વાયુમાર્ગે લથડાતો હું આ વિધ્વાસળતા છેક દક્ષિણ તરફના છેડા પર આવી પહોંચ્યો. હે ઋષિશ્રદ્ધ! હું ધારું છું કે મારો ભાઈ જટાયુ જનસ્થાન વિષે પડ્યા હશે.^{૧૪-૧૬} હે મુનિશ્રદ્ધ! એવી રીતે હું રાત્ર્યબ્રહ્મ અને પાંખો તથા પરાક્રમ વિનાનો થયેલો હોવાથી હવે મરવાને જ ઇચ્છું છું. હવે હું આ સામે જણાતા પર્વતશિખર પર જઈને પડતું મૂકીશ.^{૧૭}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુમિભૂતિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૧ મેં અને સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો

નિશાકર મુનિએ સંપાતિને આપેલું આશ્વાસન વ્યમુક્ત્વા મુનિષ્ઠેષ્ટમયદં મૃદાકુલિતઃ ।

અથ ઘવાત્વા મુદ્દર્શનં ચ મગાનિદમ્બ્રજીત ॥ ૧ ॥

મુનિશ્રદ્ધ નિશાકરને મારું વૃત્તાંત નિવેદન કરીને અતિશય દુઃખવાળો હું રૂદન કરવા લાગ્યો, ત્યારે એક મુદ્દર્શન પર્વતલગ્ગવાન નિશાકર મુનિએ વિચાર કરી મને કહ્યું : 'તને ફરીથી બીજી પાંખો અને પીંછાંઓ આવશે; તેમ જ આંખોનું તેજ, પ્રાણ, પરાક્રમ અને બળ પણ તને પ્રાપ્ત થશે.^{૧૨} મેં પુરાણોમાં સંલગ્ન્યું છે, તેમ જ તોળાબળથી બળ્યું છે તેથી મને જણાયું છે કે, અવિધ્વમાં એક

અતિ મહાન ઘટના બનશે.^૩ તે એ કે ઇક્ષ્વાકુ-કુળની વૃદ્ધિ કરનારા દશરથ નામે એક રાજા થશે. તેને રામ નામે મહાતેજસ્વી પુત્ર થશે.^૪ એ સત્યપરાક્રમી રામચંદ્ર પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવા માટે પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં આવશે.^૫ ત્યારે ગોદાવરીને તીરે આવેલા જનસ્થાન પ્રદેશમાંથી દેવ અને દાનવથી અવધ્ય રાવણ નામનો રાક્ષસેન્દ્ર તેની પત્ની સીતાને લંકામાં હરી જશે.^૬ તે સમયે રાવણ લક્ષ્ય-ભોજ્ય ને એવી જ બીજી લલચાવે તેવી વસ્તુઓથી સીતાજીને લોભાવવા પ્રયત્ન કરશે; પરંતુ દુઃખમાં ફૂળેલી, યશસ્વિની અને મહાભાગ્યશાળી સતી સીતા તે સ્વીકારશે નહિ. એ સમયે દેવરાજ ઇંદ્ર સીતાની આ સ્થિતિ જાણીને દેવને પણ દુર્લભ, અમૃત જેવું પરમ અન્ન (પાયસ) તેમને મોકલાવશે.^{૭,૮} અને ઇંદ્ર પાસેથી આ અન્ન આપ્યું છે, એમ જાણીને સીતા તેનો સ્વીકાર કરશે. પછી તેનો ઉપલોભાગ 'મારા સ્વામી રામચંદ્ર અને દિયર લક્ષ્મણ જીવતા હોય અથવા તો દેવત્વ પામ્યા હોય, તો પણ તેમને આ અન્ન પ્રાપ્ત થાઓ' એવા સંકલ્પપૂર્વક ભૂમિ ઉપર મૂકશે.^{૯,૧૦} (અને શેષ રહેલું પ્રાશન કરશે).

હે સંપાતિ! રામની આજ્ઞાથી સીતાજીની શોધ કરવા નીકળેલા વાનરો અહીં આવશે. તેમને મળીને તું રામપત્ની સીતાજીના સમાચાર આપજે. હાલ તારે અહીંથી બીજે ક્યાંય જવું નહિ. આવી સ્થિતિમાં તું ક્યાં જઈશ? માટે દેશ અને કાળની રાહ જોતો તું અહીં રહે. અતે તને પાંખો આવશે જ.^{૧૧,૧૨} જોકે હું તને અત્યારે પાંખો આપી શકું તેમ છું; પરંતુ અત્રે આ અવસ્થામાં રહેવાથી તું લોકનું વધારે લાલું કરી શકીશ;^{૧૩} અર્થાત્ આથી તું એ બંને રાજ-પુત્રોનું, બ્રાહ્મણોનું, શુરુઓનું, મુનિઓનું અને ઇંદ્રનું હિત સાધી શકીશ. હું પણ રામ અને લક્ષ્મણ એ બંને ભાઈઓનું પુણ્યદર્શન ઇચ્છું છું; પરંતુ ઘણો કાળ વીતવાથી દેહ બહુ જ જીર્ણ થઈ ગયો છે તેથી હવે હું તેનો ત્યાગ જ

કરીશ. 'હે અંગદ ! તત્ત્વદર્શી નિશાકર મહાપિએ
આ પ્રમાણે મને કહ્યું હતું. ૧૫-૧૫

અર્થ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણપાકાંડમાં ૬૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો

સંપાતિના દુઃખની નિર્વાત્ત-સીતાની શોધ
માટે વાનરોને તેણે આપેલો ઉત્સાહ

વૈનરુપશ્ચ વહુર્ભવિર્ગાવિર્ગાવશારદઃ ।

માં પ્રશસ્યામ્યનુગાવ્ય પ્રવિષ્ટઃ સ સ્વમાલયમ્ ॥૧૧॥

વાક્યવિશારદ નિશાકર મુનિએ એવાં બીજાં

અનેક વાક્યોથી મારી પ્રશંસા તેમ જ મને

ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞા આપી. પછી તેઓ પોતાના

આશ્રમમાં ગયા. ૧ પછી ધીમે ધીમે હું તે પર્વત-

ની ખીણમાંથી સરકીને બહાર નીકળ્યો અને આ

વિધ્યપર્વત ઉપર આવીને તમારું રાહ જોવા

લાગ્યો. ૨ એ સમયને સેંકડો વર્ષ વીતી ગયા છે,

છતાં હું મુનિનાં વચનો હૃદયમાં રાખીને દેશ

તથા કાળની રાહ જોતો હતો. ૩ મહાપ્રસ્થાન

કરીને નિશાકર મુનિ સ્વર્ગમાં ગયા ત્યારથી

અનેક તર્કવિતર્ક કરનારો હું સંતાપ વડે બળતો

હતો. ૪ મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માટે તેમણે

મને કહ્યું હતું, છતાં પણ ઘણી વાર હું કંટાળી

જતો અને મરવા તયાર થતો; પરંતુ વળી એ

મુનિના વચનોનું સ્મરણ કરી તેમ કરતાં હું

ઝટકતો હતો. સળગતા અગ્નિની જ્યોતિ જેમ

અંધારને દૂર કરે છે, તેમ આ શુદ્ધિ મારાં

દુઃખોને દૂર કરતી હતી. હું મારા પુત્રના બળથી

દુરાત્મા સવણનું બળ જોઈું જાણતો હતો; તેથી

ના તેનો અનેક વચનોથી ફિટકાર કર્યો અને

પણ કે તે સીતાજીનું રક્ષણ કેમ ન કરું ?

સીતાજીને વિલાપ કરતાં સાંભળ્યાં તેમ જ રામ

અને લક્ષ્મણ એ બંને સીતાજીથી વિયોગ પામ્યા

છે, એ જાણ્યા છતાં તે સીતાજીનો ઉદ્ધાર શા

માટે ન કર્યો ? ત્યારે એણે મને ઉત્તર આપ્યો :

‘મેં એમને બનકી જાણ્યાં ન હતાં, પણ તે

જ્યા પછી સિદ્ધ લોકોના મુખથી સાંભળ્યું કે

એ તો સીતાજી હતાં. ૫-૭ આમ બનવાથી હું

અ. સ. ૪૪

મારા મિત્ર દશરથ સજ્જના પુત્રનું પ્રિય કરી
શક્યો નથી, તેમ મારો પુત્ર પણ આ હિતકાર્ય
કરી શક્યો નથી. ૮

ત્યાં એકઠા થયેલા વાનરોને સંપાતિ આ

પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, એટલામાં એ સર્વ

વાનરોની સમક્ષ તેને જે નવી પાંખો ઝૂટી નીકળી.

પોતાના શરીર ઉપર આ પ્રમાણે અરુણ રંગનાં

પીછાંઓ અને પાંખો આવેલી બેઠાંને સંપાતિને

અતિશય હર્ષ થયો અને તે વાનરોને કહેવા

લાગ્યો : ‘અમારૂં તેજસ્વી રાજ્ય નિશાકરના

પ્રસાદથી સૂર્યનાં કિરણોથી બળી ગયેલી મારી

પાંખો મને આજે ફરી પ્રાપ્ત થઈ. પૂર્વે યોવન-

કાળે મારામાં જે પરાક્રમ, બળ અને પૌરુષ હતું

તે અત્યારે મને ફરી પ્રાપ્ત થયું છે, માટે હવે

સીતાજીને શોધવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરો, તે તમને

અવશ્ય મળશે. ૯-૧૨ મને પાંખો પ્રાપ્ત થઈ તે

બનાવ તમોને સીતાની ભાળ માટે વિશ્વાસ

ઉત્પન્ન કરનારો છે. ’ પક્ષીમાત્રમાં ઉત્તમ સંપાતિ

સર્વ વાનરોને એમ કહીને આકાશમાં ગતિ

કરવાની પોતાની શક્તિની પરીક્ષા કરવાની

જિજ્ઞાસાથી એકાએક આકાશભાણી બેઠ્યો, ત્યારે

સંપાતિનાં વચનો સાંભળીને હિંમતવિચિત્ર થયેલા

સર્વ વાનરસિંહો સીતાજીની શોધને અર્થે પોતા-

પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા તયાર થઈ ગયા. પવન

સમાન પરાક્રમ કરનારા અને અતિ બળવાન

વાનરશ્રદ્ધો જતકસુતાની શોધ માટે અતિ ઉત્સાહ-

ભરે અભિજિત નક્ષત્રની સન્મુખ રહેલી દક્ષિણ

દિશા તરફ જવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫

અર્થ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

ક્રિષ્ણપાકાંડમાં ૬૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

સાગર ઝાળગવાનું આહવાન-કપિઓને

અંગદે આપેલો ઉત્સાહ

આજ્ઞાતા ગૃધ્રરાજેન સમુપ્લુત્ય પ્લવક્ષ્માઃ ।

સજ્જના પ્રોતિસંયુક્તા વિનેદુઃ સિદ્ધવિક્રમાઃ ॥૧॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિએ કહેલ સીતાવૃત્તાંત

સાંભળીને આનંદ પામેલા અને સિંહ જેવાં

પરાક્રમ કરનારા વાનરો કૂહીને હૂંકાહૂંક કરવા લાગ્યા સ પાતિના વચનો સાભળીને રાવણના નિવાસસ્થાનની ખબર પડવાથી આનંદ પામેલા અને સોતાણના દર્શનને ઇચ્છનારા વાનરો સાગરને કિનારે આવી પહોંચ્યા ભય કર પરાક્રમ કરનારા વાનરોએ સમુદ્રકિનારે આવીને જોયું તો સમગ્ર મહાન લોકનું પ્રતિબિંબ તેમા પડેલું જણાયું ૧-૩ પછી દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારે આવીને તે મહાખળવાન હરિવરોએ પડાવ નાખ્યા. કોઈ સ્થળે આ સમુદ્ર તેમને નિદ્રાવગ્થામા જણાતો હતો, ત્યારે બીજે સ્થળે બાળકની માફક સામાન્ય તર જોથી કોડા કરતો જણાતો હતો અને કોઈક સ્થળે તો પર્વત જેવડા મોજા થી બિછાળી ગઈના કરતો હતો પાતાળમા વસનારા દાનવે દ્રોથી ઘેરાઈ ગયેલો અને રૂવાડા બિલાડે એવો સાગર જોઈને કપિવરો વિપાદ કરવા લાગ્યા. ૪-૬ આકાશની માફક જેનો પાર ન પામી શકાય એવા સાગરને જોઈને એકઠા થયેલા સર્વ વાનરો વિપાદનન્ત થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા ‘હવે આપણે કેમ કરવું?’

સાગરનું નિરીક્ષણ કરવાથી ખેદ પામેલા અને ભયથી પીડાતા વાનરાને જોઈને કપિશ્રેષ્ઠ અગદે કહ્યું ૭-૮ ‘તમારે મનમા ખેદ કરવો ન જોઈએ, કારણ કે વિપાદ કરવો એ મહાન દોષ છે જેમ છછેડાયેલો સર્પ તેને રમાડનાર બાળકનો નાશ કરે છે, તેમ જ વિપાદ પશુ પુરુષનો સહાર કરે છે. ૯ પરાક્રમ કરવા તયાર થયેલો પુરુષ જો વિપાદ કરે, તો તે તેજહીન થઈ ભય અને તેથી તેના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય નહિ ૧૦

અગદે વાનરોની સાથે તે રાત્રિ ત્યાજવીતાવી પછી વૃદ્ધ વાનરોની સાથે મળીને રૂરીથી સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવા વિષે વિચાર કરવા માડ્યો અ સમયે ધ્રુવને વીટાઈ બેઠેલી દેવસેનાની પેઠે અગદને વીટાયેલી વાનરસેના શોભતી હતી ૧૧,૧૨ અહો ! વાલીપુત્ર અગદ કે મારુત સુત હનુમાન સિવાય બીજા કોણ એ વાનર સેનાને સ્થિર કરવાને શક્તિમાન થાય એમ

હતું ૧૩ પછી વૃદ્ધ વાનરો તેમ જ અન્ય કપિઓનો સત્કાર કરીને શયુઓનો નાશ કરનાર અગદે અર્થયુક્ત વચનો કહેવા માડ્યા ‘હવે કયો મહાતેજસ્વી વાનર આ સાગરને ઓળંગી જશે અને અરિદ્રમ સુચીવને સત્યપ્રતિષ્ઠાવાળો કરશે ૧૪,૧૫ કયો મહાશૂરવીર વાનર સો યોગ્ય પહોળા સમુદ્રને ઓળંગી જશે અને આ સર્વ યુધ્ધપાલકોને મોટા ભયમાથી મુક્ત કરશે ૧૬ કોના પ્રસાદથી આપણે કાર્યની સિદ્ધિ કરીને ઘેર જઈશું અને સુખવાળા થઈ આપણા સોપુનાદિને મળીશું ૧૭ વળી કોના પ્રસાદથી હર્ષ પામેલા આપણે સર્વ મહાખળવાન, રામ-લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને વનવાસો વાનરોની પાસે જઈ ગરીયું ૧૮ તમારામાથી જો કોઈ વાનર આ સમુદ્ર ઓળંગવા સમર્થ હોય, તો તે ઉતાવળથી સર્વ કપિઓને અભય કરવાડપ પવિત્ર દક્ષિણા આપો’

અગદના વાક્યો સાભળીને કોઈ વાનર કાઈ પણ જોત્યો નહિ આપ્યું વાનરદળ તત્પથ થઈ ગયું હોય તેમ મૌન રહ્યું, ત્યારે કપિશ્રેષ્ઠ અગદે ફરીથી કહ્યું ‘તમે સર્વ દંડ પરાક્રમ કરનારા છો, ખળવાન કપિઓમા શ્રેષ્ઠ છે અને કલ્પકલિત વશમા ઉત્પન્ન થયેલા છો, તેથી સર્વદા લોકમા પૂજ્યો છો સમુદ્રને ઓળંગવામા તમને ક્યારેય કોઈનો પણ પ્રતિબંધ થઈ શકે તેમ નથી, માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! કૂદવામા જેની જેટલી શક્તિ હોય તે મને જણાવો ૧૯-૨૨

ઈતિ શ્રીવાટમીક નંદામુનપ્રસ્થીત આદ્ય વ્ય શ્રીરામાયણ ના કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૬૪મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

કપિઓએ કરેલું સ્વબળશુભ વર્ણન
અથાહ્લવચ શ્રુત્વા તે સર્વે વાનરર્થમા ।
સ્વ સ્વં ગતો સમુત્સાહમૂચુસ્ત્રય યથાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, શરભ, ગધમાદન નદ, દ્વિવિદ અને બળવાન આદિ સર્વ કપિશ્રેષ્ઠો અગદના વચનો સાભળીને ઉત્સાહ સહિત પોત પોતાની ગતિની શક્તિનું એક પછી એક વળત

કરવા લાગ્યા. ^{૧૨} ગળે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે દશ યોજન ફટી શકું તેમ છું.' ગવાક્ષે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે ત્રીસ યોજન ફટી શકું છું.' ^{૧૩} શરભે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે ત્રીસ યોજન ફટી શકું છું.' અપલે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે ચાળીસ યોજન ફટી શકીશ એમાં સંશય નથી.' ^{૧૪} મહાતેજસ્વી ગંધમાદને કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે પચાસ યોજન ફટી શકીશ એમાં સંશય નથી.' મંદે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે સાઠ યોજન ફટી જવા શક્તિમાન છું.' ^{૧૫} મહાતેજસ્વી દ્વિવિદે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે સિત્તર યોજન જઈ શકીશ, એમાં જરાય સંદેહ નથી.' મહાખળવાન અને તેજસ્વી કપિવર સુપેણે કહ્યું : 'મારામાં એક ફલ'ગે એશી યોજન ફટવાનું પરાક્રમ છે, એમ હું જાણું છું.' ^{૧૬} અંતે પવે કહી ગયેલા સર્વ વાનરોનું સન્માન કરીને વૃદ્ધ જાંબવાને કહ્યું : 'અમારામા પણ કાષ્ઠક ગતિ કરવાનું પરાક્રમ હતું. પણ હમણાં તો અમે છેક વૃદ્ધ થઈ ગયા છીએ.' ^{૧૭} છતાં પણ સીતાજીની શોધ કરવાના હેતુ માટે કપિરાજ સુગ્રીવે તેમ જ શ્રીરામચંદ્રજીએ નિશ્ચય કરેલો છે, તે! એ કાર્યની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. ^{૧૮} હવે હું વૃદ્ધ થયેલો છું છતાં પણ એક ફલ'ગે નેવું યોજન દૂર સુધી જઈ શકીશ, એમાં સંશય નથી. ^{૧૯} વળી હું કપિશ્રદ્ધ! મારી ગતિનું પરાક્રમ પૂર્વે આટલું જ હતું એમ નથી. પૂર્વે મેં બલિતા યજ્ઞ સમયે ત્રણ ડગલાં જમીન ભરીવા માટે ત્રિવિક્રમરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ-વ્યાધી સનાતન વિષ્ણુ ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. હવે હું વૃદ્ધ થયેલો છું, તેથી ફટવામાં મારું પરાક્રમ મંદ થયું છે; પણ યુવાવસ્થામાં મારું બળ અતિ શય અપ્રતિભ હતું. ^{૨૦-૨૧} છતાં હવે હું નેવું યોજન ફટી શકું તેમ છું; પરંતુ એટલાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ નથી. ^{૨૨}

પછી મહાપ્રાણ અંગદ મહાકપિ જાંબવાનનું સન્માન કરીને ઉદાર અર્ધવાળાં વચ્ચેના બાંધો : 'નિઃશંક હં એક જ છલ'ગે સો યોજન ફટી

જઈશ; પરંતુ ત્યાંથી પાછા આવવાની શક્તિ મારામાં રહેશે કે નહિ એનો મને નિશ્ચય થતો નથી.' ત્યારે વાક્યવિશારદ જાંબવાને કપિશ્રદ્ધ અંગદને કહ્યું : 'હે કપિવર! તમારી ગતિની શક્તિ હું જાણું છું; એટલું જ અંતર નહિ, પણ સેંકડો યોજન દૂર જવાની અને પાછા આવવાની તમારામાં શક્તિ છે, પણ તમે આ સેનાના ઉપરી છો, તેથી એમ કરવું યોગ્ય નથી. ^{૨૩-૨૪} હે તાત! હે કપિશ્રદ્ધ! આજ્ઞા-પાલકોથી પોતાના સ્વામીને ફટી જવાની આજ્ઞા આપી શકાય નહિ. તમે તો અમે સર્વને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. ^{૨૫} સ્વામીલાવમાં રહેલા છતાં તમે અમારી સ્ત્રીની માફક અમારા વડે રક્ષ્ય છો. તેમ જ સન્યતા સ્વામી હોવાથી શ્રોત્ર્ય અમને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. હે પરતપ! એ લૌકિક વિધિ છે. ^{૨૬} હે અરિંદમ! તમે આ સીતાની શોધ કરવાના કાર્યના મૂળરૂપ છો, તેથી હે તાત! અમારે તમારું સર્વદા સ્ત્રીની માફક રક્ષણ કરવું જોઈએ. ^{૨૭} 'કાર્યના મૂળનું રક્ષણ કરવું જોઈએ' એ કાર્યને જાણનારા પુરુષોની નીતિ છે; કારણ કે જો મૂળ આબાદ હોય તો શુણે અને ફળોની સિદ્ધિ થાય છે. હે સત્યવિક્રમ! હે પરતપ! બુદ્ધિ અને પરાક્રમ સંપન્ન તમે જ આ કાર્યની સિદ્ધિ શવામાં હેતુરૂપ છો. હે કપિશ્રદ્ધ! તમે અમારા ગુરુ છો. ગુરુપુત્ર છો, તમારો આશ્રય કરવાથી જ કાર્યની સિદ્ધિ કરવામા અમે સમર્થ થઈશું. ^{૨૮-૨૯}

મહાપ્રાણ જાંબવાનના વચ્ચેના સાંભળીને વાલીપુત્ર અંગદે કહ્યું : 'જે હું ન જાઉં તેમ જ બીજે કોઈ વાનરચુંજવ પણ ન જાય તો પછી આપણે સર્વેએ પ્રાણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે બુદ્ધિમાન સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ થાય તો કિષ્કિન્ધામાં પાછા જવાથી પણ આપણા પ્રાણનું રક્ષણ થવાનું નથી. સુગ્રીવ કૃપા કરવામાં તેમ જ કોપ કરવામાં આપણા ઈશ્વર છે; તો એમની આજ્ઞાનું પરિપાલન કર્યો સિવાય ત્યાં જવાથી આપણો વિનાશ જ થાય.

માટે આ મનુદ્રુત ઉલ્લંઘન કરવાનું કાર્ય મિદ્ધ થાય તેમ કરો, કારણ કે તમે જ સર્વ અર્થનો સારી રીતે વિચાર કરવાને યોગ્ય છો. ૧૨૮-૩૨

અ ગદના વચનો સાલળી કપિશ્રેષ્ઠ બળ વાને કહ્યું 'હે વીર! આ કાર્યની સિદ્ધિમા કાઈ પણ ખામી નહિ રહે જે કાર્ય સિદ્ધ કરશે તેને જ હું હમણા પ્રેરણા કરુ છું' ૩૩, ૩૪ પછી વાનગેમા શ્રેષ્ઠ બળવાને એકાતનો આશ્રય કરીને સુખમા જેઠેલા, પ્રખ્યાત કૂદનારાઓમા સૌથી શ્રેષ્ઠ મહાવીર હનુમાનને પ્રેરણા કરી ૩૫ છાત શ્રીવા મોદિ મહાસુનિખાલિત અદિકા ય શ્રીરામાબલુના કિર્તિધાકાડમા ૧૫ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો

હનુમાનજન્મસ્થા-સાગર ઓળંગવા
માટે બળવાને તેને કંઠેથી પ્રજ્ઞાન

અનેકશતસાહસ્રો નવણ્ણા હરિવાહિનીમ્ ।
જામશ્વાન્સમુદીક્ષ્યવ હનુમન્તમથાન્નગ્રીન ॥ ૧ ॥

અનેક શત-સહસ્ર વાનરમેનાને શોકાકુળ બેઠને બળવાને હનુમાનને કહ્યું 'હે સર્વ વાનરેમા વીર! હે સર્વશાસ્ત્રવિદાવર! હે હનુમન! તું એકાતનો આશ્રય કરીને કેમ મૂંગો રહેલો છે? આ વિષે તું કેમ બોલતો નથી ૧૩૨ હે હનુમન! તું બળમા અને તેજમા વાનરરાજ સુગ્રીવ, મહાત્મા રામ અને લક્ષ્મણ જેવો જ છે ૩ કશ્યપવંશી આરિનેમિના મહા બળવાન અને સર્વ પક્ષીઓમા ઉત્તમ, વિનતાના પુત્ર ગરુડ જેવો જ તું પ્રખ્યાત છે ૪ હે મહા બળ! મેં ઘણી વાર એ મહાબળ અને મહા બાહુ પક્ષોરાજ ગરુડને સમુદ્રમાથી મોટા સર્પો પકડતો જોયો છે ૫ તેની બાજુ પાખોમા જેટલું બળ છે તેટલું જ તારી બાજુ બુલ્લઓમા છે, તેમ જ તારું પરાક્રમ અને તેજ પણ કાઈ તેનાથી ઓછું નથી હે કપિશ્રેષ્ઠ! બળ, બુદ્ધિ, તેજ અને સત્ત્વ પ્રી તું સર્વ પ્રાણીઓમા શ્રેષ્ઠ છે, છતાં તું સમુદ્ર ઓળંગવા કેમ સંજન થતો નથી ૧૩૭

હે તાત! અસરાઓમા શ્રેષ્ઠ પુત્રિકન્ધલી

નામની એક વિખ્યાત અખરા હતી કોઈ ઋષિના શાપને લીધે તેણે મહાત્મા કુબરકપિને ત્યાં કામરૂપ ધારણ કરનારી વાનરીરૂપે જન્મ લીધો હતો તેનું અજના એવું નામ હતું. તે અજના પૃથ્વી ઉપર અને ઝેલે લોકમા રૂપમા અપ્રતિમ હતી અને કેસરી વાનર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું એક વખત રૂપ-યૌવનયુક્ત તે અજનાએ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો હતો ૮-૧૦ એ સમયે તેણે વિચિત્ર માળા, આભરણ અને ક્ષીમ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતા અને વર્ષાઋતુના વાદળા સરખા પર્વતના શિખર ઉપર તે વિચરતી હતી ૧૧ પર્વતની ટોચ ઉપર જેઠેલી વિશાળ નેત્રવાળી તે અજનાએ લાલ કોરવાળું પીળું, સુદર ક્ષીમ વસ્ત્ર પહેર્યું હતું તેને મરુતે (પવન) ધીમેથી દૂર ઉડાડી મક્યુ પવનદેવે તેના ગોળ અને પરસ્પર મળેલા બન્ને સાથળો તથા મૂળ આગળથી એકબીજાને અડ કેલા બે સ્તનો અને તેનું સુશોભિત મનોહર મુખ જોયું ૧૨, ૧૩ વિશાળ શોભીવાળી, સર્વોગ સુદર અને યશસ્વિની તે અજનાને બેઠને પવનદેવ કામથી મોહિત થઈ ગયો. અગેઅગ માં કામ વ્યાપવાથી પોતાના આત્માને ભૂલી ગયેલો અને મોહિત થયેલો પવનદેવ પોતાની લાળી બુલ્લઓથી તે અનિદિત અજનાને ભેટી પડ્યો એકાએક પુરુષપર્યંથવાથી ભડકેલો સુવ્રતા અજનાએ કહ્યું 'મારા એકપતિવ્રતને નાશ કરવાનું કોણ ઇચ્છે છે?' અજનાનો અપ્રશ્ન સાલળી મરુતે ઉત્તર આપ્યો 'હે સુશ્રોણિ! તું તારા મનમા જરા પણ ભય પામ નહિ, તારા એકપતિવ્રતનો નાશ નહિ કરુ હે યશસ્વિની! હું તને ભેટીને મનથી જ તારી ઉપર પ્રીતિવાળો થયો છું, એથી વ્રતભંગ નહિ થત તને એક વીર્યવાન અને બુદ્ધિસ પત્ર પુત્ર થશે તે મારા જેવો જ નહાસત્ત્વ, મહાતેજસ્વી મહા બળવાન અને પરાક્રમી થશે, તેમ જ બિડવામા અને કૂદવામા પણ મારા જેવો જ થશે ૧૪-૧૬

હે મહાકપિ! આ વરદાનો માલગીને તારી

જનની સ તોપ પામી અને હે મહાબાહુ ! હે વાનરાત્તમ ! પછી શુદ્ધિમા જઈ તને જન્મ આપ્યો એ સમયે તે મહાવનમા ભિગતા સૂર્યને 'આ કઈક તેજસ્વી રૂપ છે' એમ ધારીને પકડવાની ઇચ્છાથી તું બાળક હોવા છતાં આકાશમા ભિડ્યો ^{૨૦, ૨૧} હે મહાકપિ ! તું ત્રણસો યોજન ગયો ત્યારે સૂર્યના તેજથી અભયો ખરો, છતાં જરા પણ ખેદ પામ્યો નહિ ^{૨૨} હે મહાકપિ ! ન્યારે તુ એ પ્રમાણે શીઘ્ર ગતિથી અતરિક્ષમા આવ્યો જતો હતો, ત્યારે તેજસ્વી ઇંદ્ર કોપ કરી તારા ઉપર વજ્ર ફેંક્યું, ^{૨૩} તેથી તારું ડાણું હતું (જડયુ) તૂટી ગયું અને એક પર્વતના શિખર ઉપર પડ્યું, તેને લીધે તું હનુમાન નામથી પ્રખ્યાત થયો ^{૨૪} સુગ્ર ધ વહન કરનાર પવનદેવ તને ઘાયલ થયેલો જોઈને અતિશય ક્રોધે ભરાયો અને એણે ત્રણે લોકમા વાવાનું બધું કર્યું ત્યારે ત્રણે લોક ખળભળી ઊઠ્યા અને સર્વે દેવો ગભરાઈ ગયા તેથી ઇંદ્રાદિ ભુવનેશ્વરો ક્રોધ પામેલા પવનદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ^{૨૫, ૨૬} પછી હે તાત ! હે સત્યવિક્રમ ! પવનદેવને પ્રસન્ન કરવા માટે બ્રહ્માજીએ વરદાન આપ્યું કે, 'આ તારો પુત્ર સુદમા કોઈ પણ શસ્ત્રથી કે અસ્ત્રથી અવધ્ય થશે' ^{૨૭} પછી વજ્રનો ઘા મારવા છતાં તેને કાઈ પણ પીડા થયેલી નહિ જોવાથી પ્રસન્ન ચિત્તવાળા ઇંદ્ર તને ઉત્તમ વરદાન આપ્યું 'હે તાત ! તું જ્યાં ઇચ્છા કરીશ ત્યારે જ તારું મૃત્યુ થશે' એ પ્રમાણે ભય કર પરાક્રમ કરનારો તુ કેસરી વાનરનો ક્ષેત્રજ પુત્ર છે ^{૨૮, ૨૯} અને પવનદેવનો ઝીરસ પુત્ર છે, તેથી તુ તેજમા એમના સમાન જ છે, એટલું જ નહિ, પણ હે વત્સ ! વાયુપુત્ર હોવાથી ક્રૂદવામા પણ તેમના જેવો જ છે ^{૩૦} હે વત્સ ! અમે તો આજે મૂંઝેલા સરળા છીએ અને અત્યારે ચતુરાઈ તથા પરાક્રમસ પત્ર એવો તું અમારા બધામા બહુે ચીલ્લ કપિરાજ સુગ્રીવ જેવો છે ^{૩૧} હે તાત ! વામનજીએ ત્રણ પગલાં ભરી આજુ બ્રહ્મા

માપી લીધું, ત્યારે મેં પર્વત, વન અને જંગલો સહિત આખી પૃથ્વીની એકવીસ વાર પ્રદક્ષિણા કરી હતી, ^{૩૨} તેમ જ દેવોની આસાથી ક્ષીર સાગરનું મથન કરીને અમૃત કાઢવા સારું જે જે ઔષધિઓ જોઈએ તે તે સર્વ મેં એકઠી કરી હતી, તે સમયે મારામા પુષ્કળ બળ હતું ^{૩૩} હવે હું વૃદ્ધ થયેલો હોવાથી હીનપરાક્રમી થયેલો છું, માટે અત્યારે તો એક તું જ અમારા બધામા સર્વશુણ્ય પત્ર છે. ^{૩૪} તું જ ક્રૂદનારાઓમા સૌથી ઉત્તમ છે, તેમ જ તું જ સૌથી વધારે પરાક્રમ કરી શકે તેમ છે, માટે ભિક્ષુ, આ સર્વ વાનરસેના તારું પરાક્રમ જોવાની ઇચ્છા કરે છે હે કપિ શાહૈં ! ભિક્ષુ અને આ મહાસાગરને ક્રૂદી બા હે હનુમાન ! તારી સૌથી શ્રદ્ધ ગતિ સર્વ પ્રાણી માનન કરનાણું કરનારી થાઓ હે હનુમાન ! પોતાના મનોરથની અસિદ્ધિને લીધે શોકાકુલ થયેલા આ સર્વ વાનરોની તું કેમ ઉપેક્ષા કરે છે ? હે મહાવેગ ! જેમ વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં ભરીને મહાન પરાક્રમ કર્યું હતું, તેમ તુ સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને મહાન પરાક્રમ કર ^{૩૫-૩૭}

આ રીતે વૃદ્ધ બાબાને પ્રેરેલા અને પોતાના વેગની પ્રતીતિ પામેલા મહાકપિ પવનકુમારે વાનરસેનાને હર્ષ પમાડવા પોતાનું સ્વરૂપ વિશાળ કરવા માડ્યું ^{૩૮}

ઈતિ શ્રીવેદવ્યાસ મહાકવિમણ્ડિત આદિકાંચ શ્રીરામાયણનું કથિત-વાકાંકમા ૬૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો

હનુમાને ધારણ કરેલું બુદ્ધ રૂપ-સાગર ઝાળાંગવા માટે મહિંદ્રાચળ પર આરોહણ

તં દૃષ્વા જૂમ્મમાર્ણં તે કમિતુ શતયોજનમ્ ।
વેગેનાપૂર્વમાણ ચ સદસા વાનરાત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

સો યોજન સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે દેહને વૃદ્ધિ પમાડતા વાનરાત્તમ હનુમાનને સહસ્રા વેગથી પરિપૂર્ણ જોઈને સર્વ વાનરો શોકનો ત્યાગ કરી હર્ષયુક્ત થઈ મોટા નાદો કરવા લાગ્યા અને મહાબળી હનુમાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ^૧ નિવિક્રમસ્વરૂપ ધારણ કરનારા

નારાયણને જોઈને જેમ પ્રજા ઉત્સાહમાં આવી
જઈ ચોતરફ જોતી હતી, તેમ મહાબળવાન
હનુમાનને જોઈને આનંદમાં આવી ગયેલા મર્વ
વાનરો વિશ્વમય પામી આગે તરફ જોયા કરતા
હતા. જેમ જેમ એવાનરો મહાબળી હનુમાનની
સ્તુતિ કરતા ગયા, તેમ તેમ તે ચોતાનુ સ્વરૂપ
વધારતો ગયો અને હર્ષથી પછાડને પૃથ્વી
ઉપર પછાડીને નવુ યાગ મેળવવા લાગ્યો. વૃદ્ધ
વાનરધણ્ણથી સ્તુતિ કરાતા કપિવર હનુમાનનું
સ્વરૂપ તેજથી પરિપૂર્ણ અને સર્વોત્તમ થયું,
ત્યાજ વિશાળ શુક્રમાં જેમ સિંહ નાડે તેમ
માનવને મૌરસપુત્ર હનુમાન નાડે મારવા
લાગ્યો. ૪-૬ તે બુદ્ધિમાનનું નાડે મારતું અને
ધુમાડા વિનાના અગ્નિ તેમ જ સૂર્ય સરખું
તેજસ્વી મુખ શોભવા લાગ્યું. ૭ પછી હર્ષથી
એમ ચિત્ત થયેલો હનુમાન વૃદ્ધ વાનરોને
નમઝાર ડરી કહેવા લાગ્યો. ૮

‘પર્વતોના શિખરોને તોડી પાડનાર,
અપ્રમેય બળવાન, આકાશમાં ગતિ કરનાર,
અગ્નિમિત્ર વાયુદેવ છે, એ શીઘ્ર ગતિ કરનાર
મહા મા મરુતનો હું ઔરસ પુત્ર છું, તેથી
ગતિશક્તિમાં હું તેના જેવો જ છું. ૧૦ હું જરા
પણ વિસામો ત્રીધા સિવાય એકીસાથે વિસ્તીર્ણ
આકાશમાં ફેલાઈ રહેલા મેરુ પર્વતની હબરો
પ્રદક્ષિણા કરવા સમર્થ છું મારા બાહુબળ
વડે બળભળાવેલા સાગરમાં પર્વત નદી અને
પાણીના કુડો સહિત સર્વ લોકોને યોગી દેવા
હું સમર્થ છું. ૧૧, ૧૨ સમુદ્રના ઉલ્લંઘન સમયે
મારી નાઘના વેગથી આ સમુદ્ર ઊછળશે અને
તેથી તેમાંના ઝાડો પાણી ઉપર આવી જશે. ૧૩
સર્પનું લક્ષણ કરનાર આકાશમાં ઊડનાર પક્ષી
રાજ ગરુડ જેટલી ગતિથી ઊડી શકે છે તેના
કરતા હનરગણી વધારે ગતિથી હું ઊડી શકું
તેમ છું ઉદયાચળ ઉપરથી સૂર્યની સાથે જ
પ્રયાણ શરૂ કરી તેના પહેલા અસ્તાચળ ઉપર
જઈ પાછો એ સૂર્ય અસ્ત પાગ્યો ન હોય
પણ પ્રત્યક્ષિત હોય ત્યારે તેને સામે મળવા

હું શક્તિમાન છું, એટલું જ નહિ, પણ તે
વાનરો ! ત્યાથી પાછો પૃથ્વી પર આવી જરા
પણ વિસામો ત્રીધા સિવાય મહાન અને લય કર
વેગથી પાછો સૂર્ય પાસે જઈ શકવા હું સમર્થ
છું આકાશમાં આવેલા સર્વે ઝાડો અને
નક્ષત્રોને યોગી જવા હું સમર્થ છું અહોર્થી
ઊડેલો હું સર્વ સાગરોને શોષીશ. પૃથ્વીને
ચીરી નાખીશ તેમ જ મારા ઊરના મહાવેગથી
મહાસાગરને ચૂકવી નાખીશ જ્યારે હું આકાશ
માર્ગે ઊડીશ, ત્યારે જ્ઞાના વિવિધ પુષ્પો મારી
પાછળ ઊડશે, ૧૪-૧૫ તેમ જ જ્યારે હું ઘોર
આકાશમાં ઊડતો હોઈશ, ત્યારે મારો માર્ગ
ઊડતા પુષ્પોને લીધે તારાથી પ્રકાશિત આકાશ
જેવો થશે. ૨૦ હે વાનરો ! તે સમયે મને સર્વ
પ્રાણીઓ બરાબર જોશે અને તમે પણ મહામેરુ
સરખી મહાકાય ધારણ કરનાર મને બરાબર
જોજો. ૨૧ ત્યારે હું આખા આકાશને ઢાકી બાણ
અબર આખાને ગળી જવા ઊડતો હોઉં એવું
જણાશે એક ચિત્તથી ઊડતો હું તે સમયે વાદળા
ને પી છું ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ, પર્વતોને
ધૂળવી મૂકીશ અને સાગરને સૂકવી નાખીશ
ગરુડની મારી અને પવનની ગતિશક્તિ પ્રાણી
માનથી વિશેષ છે જ્યારે હું આકાશમાં ઊડું
ત્યારે સુપર્ણરાજ ગરુડ અથવા પવન સિવાય
મારી સાથે ઊડવા બીજું કોઈ પ્રાણી સમર્થ
નથી. ૨૨, ૨૩ વાદળામાં ચમકતી વીજળીની માફક
હું અહીંથી ફૂટીશ કે તરત જ આધાર વિનાના
આકાશમાં એકાએક ગતિ કરીશ. ૨૪ સમુદ્રોલ્લંઘન
કરતી વખતનું મારું સ્વરૂપ વામને નણુ ડગલાથી
બ્રહ્માંડ માપવા ધારણ કરેલા વિરાટ સ્વરૂપ જેવું
થશે. ૨૫ મારા અત કરણની વૃત્તિ અને મનો
વ્યાપારથી મને ખાતરી થાય છે કે, હું વેદેહીની
બબર લાવીશ માટે હે વાનરો ! તમે સૌ આનંદ
પામો હું માનદેવ તેમ જ ગરુડના જેવી ગતિ
વાળો છું, તેથી હસ હનર ચોજન સુધી ફૂંદી
શકું તેમ છું. ૨૬, ૨૭ હું પરાક્રમ કરીને વા
ધારણ કરનાર ધર કે સ્વયંબૂ બ્રહ્માના હાથમાંથી

એકાએક અમૃત અહીં લઈ આવવા સમર્થ હું.^{૨૮} અરે, એટલું જ નહિ, પણ આખી લ કાને મૂળમાથી ઉમેડી લાવવા સમર્થ છું.

અમિત તેજસ્વી, વાનરશ્રદ્ધ હતુમાન એમ કહીને બ્રૂજ ગર્જવા લાગ્યો સ્વજ્ઞાતિ-વાનર સેનાનાં શોકનો નાશ કરનારા તેના વચનો સાલગીને સર્વ વાનરો હર્ષ પામ્યા અને વિદમય પામીને તેમના સામુજ્ય નેઈ રહ્યા એ સમયે અતિશય હર્ષ પામીને મહાકપિ જાળવાને કહ્યું 'હે વીર ! હે કેસરી વાનરના દેવજ પુત્ર ! હે વેગવાન મરુતપુત્ર ! હે તાત ! તે પોતાની જ્ઞાતિન મોટા શોકનો નાશ કર્યો છે, માટે અહીં એકઠા થયેલા સર્વ વાનરો તારા ક'યાણુ ઇચ્છે છે વળી તેઓ સર્વ તારી અર્થસિદ્ધિ માટે સ્થિરચિત્ત થઈને મગળ કીર્તન કરશે વળી ઋષિઓની કૃપાથી વૃદ્ધ કપિઓના મતથી અને શુરજનની પ્રસન્નતાથી તું મહાસાગરની પાર જ તું પાછો આવે ત્યાં સુધી અમે સર્વ એક પગે જિભા રહીશું, કારણ કે અમે સર્વ વનવાસી વાનરોનું જીવન તારે અધીન છે.' ત્યારે કપિશાહ્લ હતુમાને એ સર્વ વાનરોને પ્રત્યુત્તર આપ્યો 'હે વાનરે ! જીડવાની રાડૂઆતના સમયના મારા ધક્કાને આ લોકમા કોઈ પણ સહન કરી શકે તેમ નથી, જતા મને લાગે છે કે, આ મહેદ્ર પર્વતના શિવાસમૂહવાળા મહાન સ્થિર શિખરો એકસો યોગન દૃઢવાનો ધક્કો સહન કરી શકશે, માટે હવે હું એ મહેદ્ર પર્વતના નાના પ્રકારના ઝાડો અને ધાતુઓના રજકણોથી ચળકતા મહાન શિખરો ઉપર જઈશ.' એમ કહી મારુતપુત્ર હતુમાન પર્વતશ્રેષ્ઠ મહેદ્ર ઉપર ચડ્યો.

આ પર્વત નાના પ્રકારના પુષ્પોથી લરપૂર હતો વૃણપુષ્પ બૂમિ ઉપર મુગો થરી રહ્યા હતા.

વેલા અને પુષ્પોથી આખો પર્વત ઠંકાર્થ ગયેલો હતો તેના ઉપર નિરતર ખીલતા પુષ્પો અને ફળોવાળા વૃક્ષો હતા તેમા સિંહ, શાહૂંલ અને મદોન્મત હાથીઓ વિચરી રહ્યા હતા, વન સમૃદ્ધિથી મત્ત પક્ષીઓ એ પર્વતને જાનલી મૂકતા હતા અને અરણ્યો ખળખળ કરતા વહી રહ્યા હતા પછી કયુ શિખર ઉદયનનો ધક્કો ખમી શકે તેમ છે, તે જોવા સારુ મહેદ્ર સગાન પરાક્રમી મહાખળવાન કપિશ્રદ્ધ હતુમાન મહેદ્ર પર્વતના જિયા શિખરો ઉપર ફરવા લાગ્યો.^{૨૯-૩૦} એ સમયે સિંહના નાસથી મદોન્મત હાથી ઝાડો પાડે તેમ એ મહાતમાના બંને બાહુના આઘાતથી તે મહાપર્વત પીડા પામવા લાગ્યો,^{૩૧} અને લય પામેલા મુગો અને મત જોવાળો, વળી જેના મહાવૃક્ષો ધ્રુજી જિયા છે એવો એ પર્વત, પાપાણુસમૂહે તૂટી પડવાથી પાણીના અરણ્યો વહેવડાવવા લાગ્યો મદિરાપાનમા અત્યંત આસન્ન ગધર્વના ભેડાઓ, વિદ્યાધરો અને આકાશમા ઊડતા પક્ષીઓએ તેની કદરાઓનો ત્યાગ કર્યો, તેમ જ ત્યાના સર્પોએ પણ એ મહાગિરિનો ત્યાગ કર્યો એ સમયે તેના શિખરો ની શિલાએ પડવાનો ઉત્પાત થયો,^{૩૨-૩૩} અને રાહડામાથી અર્ધાબહાર નીકળેલા કૂંદાડા મારતા સર્પો વડે તે ધરણીધર પતાકાયુક્ત હોય તેવો જણાવા લાગ્યો.^{૩૪} સાથીઓથી વિષ્ણુ પડેલો વટેઆણું જેવો અભરાય તેવો જ આ પર્વત માસ પામેલા ઋષિઓના ત્યાગથી ગભરાવા લાગ્યો.^{૩૫} વેગમા જ દૃઢ મનવાળો, શત્રુઓના વીર પુરુષોને હરનારો, વેગવાન, મહાનુભાવ, મનસ્વી અને કપિઓમા મહાવીર હતુમાન સાવધાન ચિત્ત મન થી તો તે જ વેળાએ લ કામા પહોંચી ગયો.^{૩૬}

હતિ શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિનિર્માણિત અલંકાર શ્રીરામાયણનું
દ્વિતીયાધ્યાયમા ૧૭૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

श्रीकिष्किन्धाकाण्ड समाप्त

આદિકવિ મહામુનિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૫-મુન્દરકાण्ड

હનુમાનનું લકા પહોંચવું

સર્ગ ૧ લેા

હનુમાનનું પરાક્રમ-સમુદ્રને ઝાળંગવો

તતો રાવણનીતાયાઃ સીતાયાઃ શત્રુક્ષ્ણેભ્યઃ । દયેષ પદમન્વેષ્ટું ચારણાચરિતે પથિ ॥ ૧ ॥

હવે શત્રુઓનો વિનાશ કરનારો વીર હનુમાન. રાવણે હરેલાં સતીશિરોમણિ સીતાની શોધ માટે ચારણોનાં આવ-જાવવાળા આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કરવા તત્પર થયો. કોઈની પણ સહાય વિનાનું અને મહાદુશ્કર કાર્ય કરવાને તત્પર થયેલો કપિવર હનુમાન પોતાની ઓવા અને મસ્તક ઊંચાં હોવાને લીધે એ સમયે મોટા વૃષભ સરખો દેખાતો હતો. ૧૨ વેગમાં આવેલા કેસરી સિંહની પેઠે મૃગ, પક્ષી આદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવતો મહાબળવાન અને શુદ્ધિમાન વાયુસુત હનુમાન વેડૂયંભણે જેવા નીલવર્ણ હોવાને લીધે સમુદ્રના જળ સમાન દેખાતા શ્યામ હરિયાળીવાળા પ્રદેશોમાં સુખપૂર્વક વિચરવા લાગ્યો અને પોતાના વક્ષઃસ્થળના વેગ વડે વૃક્ષોને પાડી નાખવા લાગ્યો. અત્યંત રમણીય એવો મહોદ્ર પર્વત કે જે શ્યામ, સ્ફટ, મણિયા, શુભ્રાબી, શ્રવેત, કૃષ્ણ તથા સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વચ્છ દેખાતો અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી સુશોભિત હતો અને જેમાં ઇન્દ્રિયત રૂપ ધરનાર તથા દેવ સમાન સ્વરૂપવાળા યક્ષ, ગંધર્વ, કિન્નર અને નાગલોકો પોતપોતાના પરિવાર સહિત વારંવાર કોઠા કરવા સારૂ આવતા હતા, તે પર્વતની યદ્દ હસ્તીઓથી શોભી રહેલી તળેટી વિષે ઊભેલો કપિવર હનુમાન પાણીના મોટા ધરામાં ઊભેલા એકાદ હસ્તીની પેઠે શોભતો હતો. પછી મહાવીર હનુમાને સૂર્ય, ઇંદ્ર, સ્વયંભૂ પરમાત્મા તથા સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને પ્રણામ કરીને તેમ જ પૂર્વાભિમુખ ઊભા રહી પોતાના પિતા વાયુદેવને પણ પ્રણામ કરીને દક્ષિણ દિશા તરફ ઊડવાની ઇચ્છાથી પોતાના શરીરને વધારવા માંડ્યું. ૨૦ પર્વાણીના દિવસે જેમ સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે, તેમ રામચંદ્રના કાર્યની

સિદ્ધિ માટે સર્વ કપિવંશની સમક્ષ ઊડવાનો નિશ્ચય કરીને મહાબળવાન હનુમાને ઊડવા માડ્યું.^{૯૧૦} સમુદ્ર ઓળંગવાની ઇચ્છાથી અતિશય વધારેલા મોટા દેહવાળો વાયુસુત હનુમાન પોતાની બન્ને ભુજાઓ તથા ચરણો વડે મહેંદ્ર પર્વતને પીડિત કરવા લાગ્યો-કૂદવા લાગ્યો.^{૯૧૧} એ સમયે તે પર્વત એક મુહૂર્તભર કપાયમાન થઈ રહ્યો અને તેની ઉપર જે વૃક્ષો પુખ્તવાળા હતા તે પરથી સર્વ પુષ્પો ખરી પડ્યા. સુગંધિત પુષ્પોના સમહથી છવાયેલા એ મહેંદ્ર પર્વત બાજે કેવળ પુખ્તમય જ ન હોય એવો શોભવા લાગ્યો. વળી જેમ મદમત્ત હાથીના ગંડગ્રંથળમાથી મદ જરે છે, તેમ કપિ વર હનુમાનના ઉત્તમ બળ વડે પીડિત થયેલા એ પર્વતમાથી જળ ઝરવા માડ્યું.^{૯૧૨-૯૧૪} મહા બળવાન હનુમાને પીડિત કરેલા એ પર્વતમાંથી સુવર્ણ સમાન પીતલણાં, કાળજી સમાન શ્યામ-વર્ણાં તથા રૂપા જેવા શ્વેતવર્ણાં ઝરણા નીકળવા લાગ્યા.^{૯૧૫} એ સમયે એ મહેંદ્ર પર્વત જેમ મધ્યમા નામની જ્વાળાવાળો અગ્નિ પોતાના ધુમાડાના ગોટેગોટ ચાર બાજુ ફેલાવે, તેમ મનશીલવાળી પોતાની મોટી મોટી શિલાઓને ચાર બાજુ ફેંકવા લાગ્યો, અર્થાત્ મનશીલ વાળી શિલાઓ એ પર્વત પરથી વીખરાઈ પડવા લાગી.^{૯૧૬} કપિવર હનુમાનના બળથી પીડિત થયેલા એ પર્વતની ગુફાઓમા વસનારા સર્વ ગ્રાહીઓ પણ પીડિત થઈને આતશ્વંદ કરવા લાગ્યા.^{૯૧૭} એ વેળા તે પર્વતમા વસતા સર્વ પ્રાણીઓના એકસામટા આર્તનાદથી મંદગી દિશાઓ, વનો તથા ઉપવનો ગાશુ ઊડ્યા અને આખી પૃથ્વી ખળભળી ઝડી. વળી સ્વાસ્તિક સંસ્કૃતી રેખાઓવાળી પોતાની વિશાળ ફણા ઓમાથી લયકર અગ્નિનું વમન કરતા ઝેરી નાગો કોંધને લીધે શિલાઓ પર દંશ કરવા લાગ્યા. ક્રુપિત થયેલા મોટા વિપધર સર્પોના દંશ થવાથી એ પર્વતની શિલાઓ ભડભડાટ મારી ઊડી અને તેના હંજરો કટકા થઈ જવા લાગ્યા. એ

મહેંદ્ર પર્વતમાં સર્પોદિ ઝેરી પ્રાણીઓના વિષનું શમન કરનારી અનેક ઔષધિઓ હતી, તો પણ એ વેળાએ તેઓ અસંખ્યાત સર્પોના અતિશય વિષને શમાવી શકી નહિ.^{૧૮-૨૧}

આ પ્રમાણે આખેમ મહેંદ્ર પર્વત જ્યારે ખળભળી ઊઠ્યો, ત્યારે ‘બ્રહ્મરાક્ષસાદિ ભૂતો આ પર્વતને લાંગી-ચીરી નાખે છે’ એવું માનીને ત્યાં વસતા તપસ્વીઓ નાસાનાસ કરી રહ્યા અને કીડા કરવા સારુ આવેલા વિદ્યાધરોએ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત આકાશ પ્રત્યે ગમન કર્યું.^{૨૨} વળી કંઠમાં રક્ત કમળોની માળા ધારણ કરનારા રક્ત ચંદન વડે અર્ચેલા અને રક્ત કમળ સમાન નેત્રવાળા કેટલાક મધપાન કરનારા વિદ્યાધરો પાનભૂમિમાં ગોઠવેલા સુવર્ણના આસનો, પાત્રો, કળશો, અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો, ચાટણો, વિવિધ ભતનાં માસો, સ્તંબલના ચર્મથી મઢેલી દાલો, સુવર્ણની મૂઠવાળી તરવારો ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓમાથી કાંઈ પણ ન લેતા આકાશમાં ચડી ગયા એ ભેદ વિરિમત થયેલી અને ચંદ્રહાર, ઝંઝર, બાજુબંધ તથા કંઠજી વગેરે અલંકારો ધારણ કરનારી તેઓની સ્ત્રીઓ પણ તરત જ આકાશમા ઊડી ગઈ અને પોતપોતાના વામી પાને જઈ ઊભી રહી. એ વેળા અંતરિક્ષમા વિચરનાર તપસ્વીઓ ની વાણી તે વિદ્યાધરોના સાલજવામા આવી ‘અહો’ પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળો અને મોટા દેગવાળો આ યવનસુત હનુમાન દશરથ નંદન રામચંદ્રને અર્થે તથા વાનરોને અર્થે, હુ જે કરીને પણ ન ઓળંગી શકાય એવા સમુદ્રને ઓળંગી મામે પાર જવારૂં હુબર કર્મ કરવા તત્પર થયો છે.^{૨૩-૨૮}

ગગનગામી તપસ્વીઓની આ વાણી સાલળી વિદ્યાધરોએ સ્વસ્થ ચિત્ત નિહાળી જોયું, તે મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર ઊભેલા અમાય બળવાળો કપિવર હનુમાન તેઓની દૃષ્ટિએ પડ્યો એ સમયે અગ્નિ મરણી કાતિવાળો હનુમાન પોતાનાં શમને કપાવતો અને મેદની

પેઠે ગર્જના કરતો હતો; તેમજ ગરુડ જેમ સર્પને હલાવે તેમ ચડાવઉતારના કમથી વર્તુળ આકારવાળા તથા રોમથી વ્યાપ્ત એવા પોતાના પૂંછડાને હલાવતો હતો.^{૨૯-૩૧} પછી તેણે પોતાનું પૂંછડું વાંકું વાળી મસ્તક પર ચડાવ્યું. એ સમયે તે પૂંછડું ગરુડે પકડેલા એકાદ મોટા સર્પ જેવું જણાતું હતું.^{૩૨} કૂદવાની તૈયારી કરતા એ કપિહુંજરે પરિધ સરખા પોતાના બંધ બાહુને પર્વતશિખર પર દઢ રીતે ગોઠવ્યા અને પછી કમ્બરમાંથી વાંકા વળી બંધ ચરણોને સંકેતી લીધા.^{૩૩} પોતાની ચીવાને તથા બાહુ-એને ખસા આગળથી સંકેતીને મહાપરાક્રમી એ કપિવરે પોતાના મનમાં શૌર્ય, તેજ અને વીર્યને ભુસ્સો આવડ્યો. ત્યાર પછી કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને કૂદવા માટે પોતાના ચરણોને પર્વત પર દઢ રીતે ઠેરવ્યા અને કહ્યુંને સંકુચિત કર્યા. પછી સઘળા પ્રાણુબળને પોતાના હૃદય-પ્રદેશમાં એકત્ર કરીને પોતાને આગળને માર્ગ તપાસી લીધો અને આકાશ સામી નજર બાંધી.^{૩૪-૩૬} એ પ્રમાણે કૂદવાને તૈયાર થઈ કપિવર હનુમાને અંગદાદિ સર્વ વાનરોને કહ્યું :

હે અંગદાદિ વાનરો ! વાયુ સરખા વેગ-વાળા રઘુવીરના બાણની પેઠે હવે હું રાયણે પાલન કરેલી લંકાનગરી પ્રત્યે જઈશ. ત્યાં જે જનકતનયા સોતાનાં દર્શન નહિ થાય, તો ત્યાંથી આવો ને આવો જ વેગથી સ્વર્ગ પ્રત્યે જઈશ અને ત્યાં પ્રયત્નથી સીતાની શોધ કરીશ. એટલું કરવા છતાં પણ જે સીતા દ્રષ્ટિગોચર થશે નહિ, તો હું પુનઃલંકામાં જઈ રાક્ષસોના રાજા રાવણને બાંધીને અહીં લાવીશ; કેવા રાવણ સહિત આખી લંકાનગરી ઉપાડીને અહીં લાવીશ. હે વાનરો ! મારાથી બનશે ત્યાં સુધી તો હું કાર્ય સિદ્ધ કરીને જ સીતા સહિત પાછો આવીશ.

એ પ્રમાણે વાનરોને કહીને મહાવેગવાળો મારુતસ્રુત હનુમાન બીજે કાંઈ પણ વિચાર ન કરતાં ‘મારામાં ગરુડના સરખું આકાશમાં ગતિ

કરવાનું સામર્થ્ય છે’ એમ ધારીને મહેંદ્ર પર્વત પરથી સડસડાટ કરતો ઊઠ્યો. જે વેળા હનુમાને વેગથી ઉડ્યન કર્યું, તે વેળા મહેંદ્ર પર્વત પરનાં વૃક્ષો તેના સપાટાના વાયુને લીધે ઊખડીને તેની સાથે ઊડવા લાગ્યાં.^{૩૭-૪૩} મહાવીર હનુમાન પણ મદમત કોકિલા વગેરે પક્ષીઓવાળાં અને ખીલેલાં પુષ્પોથી શોભી રહેલાં એ વૃક્ષોને પોતાના ઊરવેગના વાયુથી ઉડાડતો ઉડાડતો આકાશ-માર્ગે ગતિ કરવા લાગ્યો.^{૪૪} જેમલાંબા પ્રવાસે જતા પોતાના સંબંધીને તેના સંબંધીજનો કેટલેક સુધી વળાવવા જાય છે, તેમ હનુમાનના સપાટાથી ઊડેલાં કેટલાંક ભારે વૃક્ષો મુહૂર્તભર તેની પાછળ ગયાં અને પછી જેમ ઈંદ્રના ભયથી પર્વતો સમુદ્રમાં પડે તેમ ટપોટપ સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યાં. હનુમાનના ઊરના વેગથી ઊખડી પડેલાં સાલ વગેરે કેટલાંયે હલકાં વૃક્ષો, સૈનિકો જેમ રાજની પાછળ જાય, તેમ ઘણી વાર સુધી હનુમાનની પાછળ ઊડ્યાં. અનેક પુષ્પિત વૃક્ષોથી વીંટાયેલો કપિવર હનુમાન એ સમયે પર્વત સરખા અદ્ભુત આકારવાળો દેખાતો હતો. મેઘ સરખા વર્ણવાળો એ કપિવર હનુમાન એ વેળાએ નાના પ્રકારનાં પુષ્પો તથા નવાં કુરોથી છવાયેલો હોવાથી આગિયાઓથી છવાયેલા પર્વત જેવો શોભતો હતો.^{૪૫-૪૯} જેમ સ્નેહીને થોડે સુધી વળાવીને તેનાં સ્નેહી-જનો આંસુ ખેરવતાં પાછાં વળે છે, તેમ હનુ-માનના વેગથી ઊડેલાં વૃક્ષો થોડેક સુધી તેની પાછળ જઈને પછી પુષ્પોદ્ગમી અશ્રુ ખેરવતાં સમુદ્રજળમાં પડવા લાગ્યાં. અત્યંત હલકાં હોવાને લીધે હનુમાનના વેગથી ઊડેલાં કેટલાંક પુષ્પો ઘણે દૂર સુધી તેની પાછળ જઈને છેવટે સમુદ્રમાં પડ્યાં.^{૫૦, ૫૧} એ વેળાએ વિવિધ રંગખેરતી સુગંધયુક્ત પુષ્પોથી છવાયેલો હનુ-માન આકાશમાં પીજળીથી શોભતા મેઘ સરખો દેખાતો હતો. હનુમાનના વેગથી ઊડી પડેલાં પુષ્પો વડે છવાયેલું સમુદ્રનું જળ ઉદય પામેલાં નક્ષત્રો વડે છવાયેલા આકાશ સરખું શોભતું

હતું. આકાશમાં ઊડતી વખતે પહોળા કરેલા હનુમાનના બે હાથ પર્વતશિખરમાંથી નીકળેલા પાંચ ફણાવાળા બે સર્પ જેવા દેખાતા હતા. બ્યારે હનુમાન ઊંચું મુખ કરી ઊડતો હતો, ત્યારે જાણે આકાશમંડળનો આસ કરવા તત્પર થયો હોય એવો જણાતો હતો અને નીચું મુખ કરી ઊડતો હતો, ત્યારે જાણે મોટાં મોટાં મોજવાળા સમુદ્રના જળનું પાન કરવા ઇચ્છતો હોય, એવો લાસતો હતો. ૫૨-૫૫

વાયુમાર્ગમાં રહી ગતિ કરનારા હનુમાનનાં વીજળી જેવાં ચમકતાં બે નેત્રો જાણે કોઈ પર્વત વિષે ઉત્પન્ન થયેલાં બે અશ્વિમંડળ હોય એવી રીતે શોભતાં હતાં. ૫૬ વાનરશ્રદ્ધ એ વાયુસુતનાં પીળાં વર્ણવાળાં બે વિશાળ નેત્રો જાણે બીજાં ચંદ્ર-સૂર્ય જેવાં પ્રકાશતાં હતાં. શરવીર હનુમાનનું લાલ નાસિકાવાળું લાલ મુખ સંધ્યા-કાળના સૂર્યમંડળ સરખું શોભતું હતું. ૫૭, ૫૮ ઊડતી વેળાએ ઊંચું રાખેલું વાયુસુત હનુમાનનું પૂછડું આકાશમાં ઉડય પામેલા ઇંદ્રવજ્ર જેવું શોભતું હતું. ૫૯ વળી વાંકું વળેલું એ પૂછડું એવે દાઢોવાળા બુદ્ધિમાન હનુમાનની આસપાસ ગોળાકારે રહેલું હોવાથી એ પવનસુત પરિવેષમાં આવેલા સાક્ષાત્ સૂર્ય સરખો પ્રકાશતો હતો. ૬૦ મહાકપિ હનુમાન પોતાના કટિપશ્ચાદ્ધલાગમા અતિશય રક્ત વર્ણવાળો હોવાથી, જાણે કોઈ પર્વતમાં ગેરુની ખાણ ખોદેલી હોય એવો જણાતો હતો. સમુદ્રોદ્ધન કરતાં એ કપિ-સિંહની ગળે ભેંસાં પ્રવેશતો વાયુ મેઘના સરખી ગર્જના કરતો હતો. ૬૧, ૬૨ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ ગતિ કરતો હનુમાન એ સમયે ઉત્તરમાંથી પ્રકટેલી મોટી ઉલ્કા જેવો જણાતો હતો. આકાશ વિષે ગતિ કરતાં સૂર્ય સમાન જણાતા દીર્ઘ દેહવાળો એ હનુમાન વચ્ચે વડે કમર ઢસેલી હોવાને લીધે, સંકળ વડે ખંધિલા મહોન્મત્ત હસ્તી સરખો શોભતો હતો. ગંધે ઊડતાં

એ કપિવરના શરીરથી તથા નીચે સમુદ્ર-જળમાં પડતાં તેના પ્રતિબિંબથી જાણે સમુદ્ર વિષે વાયુના વેગમાં આવેલી નૌકા જ ચાલી જતી હોય, એવો તે જણાતો હતો. ૬૩-૬૫ એ કપિવર સમુદ્ર પર જે જે સ્થળે જતો હતો, તે તે સર્વ સ્થળો તેના મહાન વેગને લીધે જાણે ઉન્માદ્યુક્ત થયાં હોય, એવાં જણાતાં હતાં. કપિવર હનુમાન એ સમયે પોતાના પર્વત સરખા કઠિન વક્ષઃસ્થળ વડે સમુદ્રમાંના મોટા મોટા તરંગોને નિવારતો મહાવેગથી ઊડય જતો હતો. હનુમાનના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા મેઘમંડળમાંથી નીકળેલો વાયુ ભયંકર ગર્જના કરનારા સમુદ્રને અત્યંત ખળભળાવવા લાગ્યો. ક્ષારસમુદ્રના મોટા તરંગોનું આકર્ષણ કરતો કપિસિંહ હનુમાન જાણે આકાશ અને પૃથ્વીને ચીરી નાખતો હોય એવા પ્રબળ વેગથી ઊડતો હતો. ૬૬-૬૮ મેરુ તથા મંદરાચળ સરખા સમુદ્રમાંના મોટા મોટા તરંગોને ઉદ્ધંધી ગતિ કરતો એ કપિ જાણે તે સઘળા તરંગોની ગણના કરતો હોય એવો જણાતો હતો. ૭૦ હનુમાનના વેગને લીધે ઊડેલું સમુદ્રનું જળ આકાશમાં મેઘમંડળ સાથે મળીને શરદઋતુનાં વાદળ સરખું શોભતું હતું. જેવી રીતે વચ્ચે ચી લેવાથી મનુષ્યનાં અંગ ઉધાડાં દેખાય છે, તેવી રીતે હનુમાનના વેગથી સમુદ્રના જળનું આકર્ષણ થવાને લીધે તેમાંનાં મગરો, મત્સ્યો અને મોટાં મોટાં તિમિંગલ વગેરે જળચરો ઉધાડાં દેખાતાં હતાં. સમુદ્રમાં વિચરનારા સર્પો તો આકાશમાં ઊડતા હનુમાનને સાક્ષાત્ ગરુડ સમજીને ભય પામતા હતા. આકાશમાંગે ઊડતા હનુમાનની સમુદ્રજળ પર પડતી છાયા દશ યોજન પહોળી અને ત્રીસ યોજન લાંબી જળાની હતી. ક્ષારસમુદ્રમાં પડેલી અને વાયુ-સુત હનુમાનનો પાછળ ત્વરાથી ગતિ કરતી તેનો છાયા શ્રવેત મેઘપદ્ધિ સરખી જળાની હતી. કાંઈ પણ આધાર વિનાના વાયુપદમાં ગતિ કરતો, મોટી કાયાવાળો અને અત્યંત

તેજવાળો કપિવર હંતુમાન એ સમયે પાંખો-વાળા પર્વત જેવો શોભતો હતો. કપિવર હંતુમાન જે જે માગે^{૮૦} ઊડતો હતો, તે તે માગેમાં વાદળો અથડાવાને લીધે તેમાંથી જળ-પ્રવાહ પડતો હતો અને તેથી સમુદ્ર જળદ્રોણી સરળો જણાતો હતો. પક્ષીઓના માગેમાં ગરુડની પેઠે ઊડતો હંતુમાન પોતાના વેગથી વાયુનો પેઠે વાદળોનું આકર્ષણ કરતો હતો. એ સમયે પોળાં, રાતાં, કાળાં તથા મજીડિયા રંગનાં એ વાદળો પણ અત્યંત પ્રકાશતાં હતાં. આકાશમાં ગતિ કરતો શૂરવીર હંતુમાન બ્યારે વાદળોની ઘટામાં પ્રવેશતો, ત્યારે નજરે પડતો ન હતો; પણ થોડી વારે તેમાંથી બહાર નીકળતો ત્યારે દેખાતો હતો, તેથી જાણે આકાશમાં ગતિ કરતો ચંદ્ર જ હોય એવું જણાતું હતું. ૭૧-૮૦

એ પ્રમાણે અત્યંત વેગથી ગતિ કરતા કપિવર હંતુમાન પર દેવ, દાનવ અને ગંધર્વાદિકો પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૮૧ રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આકાશમાં ઊડતા હંતુમાનને એ વેળા સૂચ તપાવતો ન હતો. વળી તેનો શ્રમ નિવૃત્ત કરવા સારુ વાયુ પણ મંદ મંદ વાતો હતો. ૮૨ ઋષિલોકો તેની સ્તુતિ કરતા હતા અને દેવો તથા ગંધર્વો તેની પ્રશંસા કરી તેના ગુણુ ગાતા હતા. નાગલોકો તથા અસુરો પણ અનાયાસે એકાએક ઊડી રહેલા કપિવર હંતુમાનને જોઈ તેનું યશોગાન કરતા હતા. ૮૩, ૮૪

વાનરસિંહ હંતુમાન ઇક્વાકુવંશી રામચંદ્રના કાર્ય માટે આકાશમાં ઊડતો હતો; એ સમયે પોતાની વૃદ્ધિ કરનારા ઇક્વાકુકુળનો સત્કાર કરવાની ઇચ્છાથી સમુદ્ર વિચાર્યું. ૮૫ ‘હું આકાશમાગે^{૮૦} ઊડતા હંતુમાનને કાંઈ પણ સહાય નહિ કરું તો વાણીથી બોલી શકનારાં સર્વ પ્રાણીઓ મને ધિક્કારશે. ૮૬ મને ઇક્વાકુવંશના સગર રાજાએ વૃદ્ધિ પમાડેલો છે. આ હંતુમાન પણ તે જ વંશમાં જન્મેલા રામચંદ્રનો દૂત છે;

માટે મારે એને શ્રમિત થવા દેવો જોઈએ નહિ. ૮૭ આ સમયે હંતુમાનને જેવી રીતે વિશ્રામ મળે તેવી રીતે મારે કરવું જોઈએ. હું થોડીક વાર એને વિશ્રાંતિ આપીશ, એટલે થાક ઊતર્યા પછી તે મારા બાકીના લાગને સત્વર ઝોળાંગી જશે. ૮૮ એવો ઉત્તમ વિચાર કરી મહાત્મા સમુદ્રે પોતાના જળ વિષે ઢંકાઈ રહેલા સુવર્ણ-મય મૈનાક પર્વતને કહ્યું: ‘હે પર્વતશ્રધ્ધ! પાતાળમાં વસનારા અસુરો કે જેઓ પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા અને પુનઃ પણ બહાર નીકળી આવવાની ઇચ્છાવાળા છે, તેઓને અટકાવવા માટે દેવોના રાજા ઇંદ્ર તને આડીયાં પરિધિની પેઠે સ્થાપિત કરેલો છે અને તેથી તું મારા જળ વિષે આવેલા પાતાળના મહાન દ્વારને શક્તિને રહેલો છે. હે મૈનાક! તારામાં ચોતરફ વધવાની શક્તિ છે, એટલા માટે હે ગિરિવર! હું તને પ્રેરણા કરું છું. જો, આ હુકમ કર્મ કરનારો કપિવર હંતુમાન રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા અથે^{૮૯} આકાશમાગે^{૮૦} ઊડીને લંકા તરફ જાય છે, તે લગભગ તારી ઉપર આવી પહોંચેલો છે; માટે તેને વિશ્રામ આપવા અથે^{૯૦} તું સત્વર ઊભો થા; અર્થાત તું જિંચો વધ કે જેથી એ કપિવર થોડીક વાર તારા પર વિશ્રાંતિ કરે. ૮૯-૯૩

હારસમુદ્રનું વચન સાંભળી મોટાં મોટાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી વ્યાપ્ત એવો સુવર્ણમય મૈનાક પર્વત તરત જ ઊભો થયો અને જેમ દેદીપ્યમાન કિરણોવાળો સૂર્ય વાદળો લેહીને બહાર નીકળે, તેમ સમુદ્રજળને લેહી બહાર નીકળી અત્યંત જિંચો વધ્યો. ૯૪, ૯૫ સમુદ્રની આસાથી મહાત્મા મૈનાક પર્વતે એક સુદૂર્ત-માત્રમાં જિંચો વધીને પોતાનાં શિખરોને પાણી ઉપર પ્રકટ કર્યાં. ૯૬ એ વેળા કિત્તરો તથા મોટા સર્પોએ સેવેલાં, સૂર્ય રાગાન પ્રકાશિત અને જાણે આકાશને અડકી રહ્યાં હોય એવાં જણાતાં મૈનાકનાં સુવર્ણમય શિખરો વડે શસ્ત્ર સરખું શ્યામવર્ણુ આકાશ સુવર્ણની પેઠે બળહળી ઊઠ્યું. ૯૭, ૯૮ અત્યંત કાંતિવાળાં તથા અજ-

* ઇક્વાકુવંશના સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોએ, અને એજાળી વેળા પૃથ્વી બોદીને સમુદ્રને વધાર્યો હતો.

હળી રહેલાં પોતાનાં સુવર્ણમય શિખરો વડે એ મેનાક પર્વત પહો સેંકડો સૂર્ય સરખો પ્રકાશવા લાગ્યો. ૯૯

મેનાક પર્વતને એકાએક જોયા વધી પોતાના માર્ગની આડે આવેલો જોઈને મહાવીર હનુમાને વિચાર્યું : 'નિશ્ચય, મને આ કોઈ વિદ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૦૦ આવો વિચાર કરી મહાવેગવાળા કપિવર હનુમાને વાયુ જેમ વાદળને ઘસડી પાડે અર્થાત્ વાયુ જેમ વાદળને નીચે ઉતારી નાખે, તેમ પોતાના વક્ત્રસ્થળના આઘાત વડે જોયા વધેલા એ મેનાક પર્વતના શિખરને તોડી પાડ્યું. ૧૦૧ હનુમાને ન્યારે પોતાના દંઢ શિખરને તોડી પાડ્યું, ત્યારે તેનો એવો મહાન વેગ જોઈને એ મેનાક પર્વત અત્યંત હર્ષિત થયો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. પછી જોયા વધેલો અને હનુમાનનું બળ જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલો મેનાક પર્વત મનુષ્યરૂપ ધરીને પોતાના શિખર પર જોડો રહ્યો અને આકાશમાર્ગે ગમન કરતા વીર કપિવરને કહેવા લાગ્યો : 'હે વાનરોત્તમ ! તો આ મોટું દુષ્કર કર્મ આદર્યું છે. હે વીર ! તું મારા શિખર પર જિતર અને લગાર વિશ્રાંતિ લઈ પછી મુખથી આગળ વધ. હે હનુમાન ! તું જાગૃતો જ હોઈશ કે, આ સમુદ્રને સ્પર્શી સગરપુત્રોએ વૃદ્ધિ પમાડેલો છે, તેથી સ્પર્શી રામચંદ્રનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તારા-કપિનો તે સત્કાર કરવા ઇચ્છે છે; કોઈએ ઉપકાર કર્યો હોય તેનો પ્રત્યુપકાર કરવો એ સનાતન ધર્મ છે. ૧૦૨-૧૦૩ હે હનુમાન ! સ્પર્શગત રાત્રીએ કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છા રાખતો આ સમુદ્ર આજે તારાથી સન્માન પામવા યોગ્ય છે. તને વિશ્રાંતિ આપવા માટે સમુદ્ર મને બહુમાનપૂર્વક પ્રેરણા કરી કહ્યું છે : ૧૦૪ 'આ કપિવર હનુમાન મો યોજન મુખી આકાશમાં જીડવાને પ્રવૃત્ત થયો છે; માટે હે મેનાક ! તું જોયા વધી તારાં શિખરો પર તેને વિશ્રાંતિ લેવા દે; એટલે પછી તે બાકીનો ભાગ મુખથી એળંગી જશે.' એ પ્રમાણે મનુકે કહેલું

હોવાથી હે કપિશાહ્ન ! તું મારા પર બેસી વિશ્રાંતિ લે અને પછી આગળ વધ. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મારા પર સુગંધવાળાં અને સ્વાદિષ્ટ એવાં ઘણાં કંદ, મૂળ તથા ફળો છે, તેનું ભોજન કરી મુખથી તું આગળ જા. હે કપિઓમાં અગ્રણી હનુમાન ! તારી સાથેનો અમારો સંબંધ ત્રણે લોક વિષે પ્રખ્યાત અને મહાશુભ્યુક્ત છે. ૧૦૬-૧૧૦ હે વાયુસુત ! આકાશમાં વેગથી ગતિ કરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ વિષે હું તને અત્યંત શ્રદ્ધ માનુ છું. ૧૧૧ વળી ધર્મપ્રાપ્તિ ઇચ્છનારા વિદ્વાન-જ્ઞાની પુરુષોની એવી નીતિ છે કે, પોતાને ઘેર આવેલો સાધારણ અતિથિ પણ પૂજ્ય છે. તેને! પણ સત્કાર કરવામાં આવે છે, તો પછી તારા સરખો અતિથિ તો પૂજ્ય કેમ ન ગણાય ? ૧૧૨ હે કપિકુજર ! તું સર્વ દેવતાઓમાં શ્રદ્ધ એવા મહાત્મા વાયુનો પુત્ર હોવાથી વેગમા તેના સરખો જ છે. ૧૧૩ આજે હું તારો જે સત્કાર કરીશ, તે વાયુને જ પ્રાપ્ત થશે. હે વાનર ! હું નિશ્ચય તારો સત્કાર કરવા ઇચ્છું છું. વળી આપણા બન્નેનો સંબંધ કેવી રીતે ધાય છે, તે પણ તું સાંભળ. ૧૧૪ હે તાત ! પૂર્વે સત્યુગ વિષે પર્વતોને પાંખો હતી; તેથી તેઓ ગરુડની પેઠે અતિ વેગથી સર્વ દિશાઓમાં જીડતા હતા. ૧૧૫ એ વખતે મોટા પર્વતોને આકાશમાં જીડતા જોઈ દેવતાઓ, મહર્ષિઓ અને સધળાં ભૂત-પ્રાણીઓ તેઓના પડવાની શંકાને લીધે ભયભીત રહેતાં હતાં. એક દિવસ અત્યંત ક્રોધ પામેલા દેવોના રાજા ઇન્દ્ર પોતાના વજ્ર વડે સેંકડો અને હજારો પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી. ૧૧૬-૧૧૭ ત્યાર પછી એક સમયે એ દેવ-રાજા ઇન્દ્ર વજ્ર ઉગામી મારી પામે આવ્યો અને ક્રોધપૂર્વક મારી પાંખોને પણ છેદવા લાગ્યો; પરંતુ મહાત્મા વાયુએ પોતાના વેગથી મને એકદમ ઉપાડીને આ ક્ષારસમુદ્રમાં નાખ્યો. ૧૧૮ હે વાનરોત્તમ ! એવી રીતે તારા પિતા વાયુએ મને આ ક્ષારસમુદ્રમાં નાખી મંપળ રીતે બચાવ્યો છે અને મારી પાંખો પણ નદીમતા-

મત રહી છે હે મારુતિ ! એ કારણથી જ તું
માટે માનનીય છે અને તેથી જ હું તારા સત્કાર
કરવાને તત્પર થયો છું હે કપિવર ! આપણા
બ્રહ્માના સબધ માટે મેં જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે
એ છે હે મહાબુદ્ધિમાન ! રઘુવંશના રાજાઓએ
કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો આજે સમુદ્ર
ને ઘણા કાળે અવસર મળ્યો છે તથા તારા
પિતા વાયુએ કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો
મને પણ આજે ઘણા સમયે યોગ મળ્યો છે,
માટે પ્રસન્ન થઈને તું અમારા બ્રહ્માનો સત્કાર
અહણુ કર અને અમને પ્રસન્ન કર ૧૧૮-૧૨૧ હે
કપિસુતમ ! હું તારા દર્શનથી પ્રસન્ન થયો છું,
આજે તું મારા પર વિશ્રાંતિ લે અને મારો
નમસ્કાર અહણુ કર ૧૨૨

મનાક પર્વતના વચન સાંભળીને હનુમાને
તેને કહ્યું ‘હે પર્વતોત્તમ ! હું તારાથી પ્રસન્ન
થયો છું તારા સ્નેહાળ વચનોથી જ મારો
સત્કાર થઈ ચૂક્યો છે, છતાં હે નરોત્તમ ! હું
આ જમયે તારા કહેવા પ્રમાણે કરી શકતો
નથી, તેથી જો તને કોઈ ચડચા હોય તો તારે
દર કરવો ઘટે છે હું જે કાર્ય માટે બહિ
છું તે કાર્ય ઘણું જ ઉતાવળે કરવાનું છે જોને,
આ દિવસ પણ ચાલ્યો જાય છે વળી હું સૌ
યોગ્યતા સમુદ્રમા કયાન પણ વિશ્રામ લીધા
‘ગર સામે પાર જઈશ’ એવી મેં સર્વ વાનરો
અમક્ષ ત્રિશા કરેલી છે, એથી આ સમયે હું
તારા વચન પ્રમાણે વર્તા શકતો નથી ૧૨૩-૧૨૪
માણુ કહી પોતાના હાથ વડે મનાક પર્વતને
સ્પર્શ કરી-સ માનિત કરી મહાપરાક્રમી વાનર
શ્રદ્ધ હનુમાન હસતો હસતો આકાશ માર્ગે
ગ્રાવતો થયો ૧૨૫ એ વેળા મનાક પર્વત અને
સમુદ્ર બન્ને ઘણા હનુમાનની તરફ બહુમાન
પૂર્વક જોવા લાગ્યા અને શુભાશીર્વાદ આપી
તેને આનંદિત કરવા લાગ્યા

મનાક પર્વત તથા સમુદ્રનો ત્યાગ કરી
વાયુસુત હનુમાન નિર્મળ આકાશમા પોતાના
પિતાના માર્ગનું અવલંબન કરી ઊડવા લાગ્યો

આ વેળા વાયુસુત હનુમાન પ્રથમના કરતા પણ
ઊંચે ચડીને કાઈ પણ આધાર વિનાના આકાશ
માર્ગે પાછળ મૂકેલા મનાક પર્વતનું અવલોકન
કરતો ઊડતો હતો હનુમાને માર્ગમા ક્ષણવાર
પણ વિશ્રામ લીધો નહિ, એણે તેનું અદ્ભુત
પરાક્રમ જોઈ સર્વ દેવો, સિદ્ધો તથા મહાપિંચો
તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, ૧૨૬-૧૨૮ તેમ જ
મનાક પર્વત હનુમાનને વિશ્રામ આપવા માટે
સમુદ્રમાથી બહાર નીકળી આવ્યો એ જોઈને
સર્વ દેવો પ્રસન્ન થયા મનાક પર્વતનું એણે
ઉત્તમ કર્મ જોઈને શ્રદ્ધ બુદ્ધિવાળા શયીપતિ
ધ્રુવ સતુષ્ટ થઈ તેને કહ્યું ‘હે હિરણ્યનાભ !
હે મનાક ! હે પર્વતશ્રદ્ધ ! આજે હું તારા પર
ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું હે સૌમ્ય ! તને અભય
વર આપુ છું કે, હવેથી તું મુખપૂર્વક નિવાસ
કર ૧૩૦-૧૩૨ હે પર્વત ! સૌ યોગ્ય મુધી
ઊડનારા અને કાઈ પણ ભય વિનાના હનુમાનને
‘જય તે થાકી ગયા હશે’ એમ ધારી તે તેને
— સહાય કરી છે તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન
થયે છું ૧૩૩ હે મનાક ! આ કપિવર હનુમાન
રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા માટે જાય છે તેનો તે
યથાશક્તિ સત્કાર કર્યો છે, તેથી હું તારા પર
અતિશય પ્રસન્ન થયો છું ૧૩૪ દેવરાજ ઈન્દ્રના
વચન સાંભળીને તથા તેને પોતાના પર સતુષ્ટ
થયેલો જોઈને મનાક પર્વત અત્યંત હર્ષ
પમ્પો ધ્રુવની પાસેથી વરદાન મેળવીને મનાક
પર્વત પુનઃ સમુદ્રમા અતહિત થયે અને હનુ
માન પણ એક મુદ્દત જેટલા સમયમા જ તે
સ્થળને યોગ્ય ગીર્ધ આગળ વળ્યો ૧૩૫ ૧૩૬

આ વંશાએ દેવતાઓ ગંધર્વો, સિદ્ધો
અને મહાપિંચો એ એકઠા મળીને સૂર્ય ચરખા
પ્રકાશવાળી નાગોની માતા સુરસાને કહ્યું કે,
‘હે સુરસા ! શ્રીમાન વાયુસુત હનુમાન સમુદ્ર પર
આકાશમાર્ગે ઊડી રહ્યો છે, માટે તું અતિશય
ભય કર અને પર્વત ચરણ પ્રૌઢ એણે રાક્ષસીનું
સ્વરૂપ ધારણ કરીને તથા વિકરાળ દાદોવાળા
અને ભીના ડોળાવાળા પોતાના મુખને આકાશ

સુધી પહોંચે એવી રીતે પહોંચું કરીને તેને ક્ષણવાર વિદ્ય કર, જેથી તેનામાં કેટલું બળ તથા પરાક્રમ છે એ જણાઈ આવે. જો તે અત્યંત બળશાળી હશે, તો તો હરકોઈ ઉપાયે કરી તને છતશે, નહિ તો ખેદ પામશે. ૧૨૭-૧૪૦

ઈદ્રાદિ દેવતાઓએ એવી રીતે અત્યંત સત્કારપૂર્વક આજ્ઞા આપી, ત્યારે નાગમાતા સુરસાએ તુરત જ વિકરાળ, વિરૂપ અને સર્વ પ્રાણીઓને લય ઉપબંધે એવું રાક્ષસીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને સમુદ્ર વચ્ચે આવી હનુમાનનો માર્ગ રોકીને બિભી રહી. ત્યારે હનુમાન તેની આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું : ૧૪૧-૧૪૨ 'હે વાનરપૂંજ ! આજે દેવતાઓએ તને મારું લક્ષ્ય બનાવ્યો છે, અર્થાત્ તારું લક્ષણ કરવાની દેવોએ મને આજ્ઞા આપી છે; તેથી હું આજે તારું લક્ષણ કરીશ. હે વાનર ! હવે તું મારા મુખમાં પ્રવેશ કર. ૧૪૩ હે કપિ ! પૂર્વે વિધાતાએ પણ મને આમ કરવાનું વરદાન આપેલું છે,' એવું કહીને નાગમાતા સુરસા પોતાનું વિશાળ મુખ પહોંચું કરી હનુમાનની સામે બિભી રહી. ૧૪૪

ત્યારે પવનસુત હનુમાને હસતા મુખે કહ્યું : 'હે દેવી ! મહારાજ દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા ધર્મપત્ની સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં આવી વસ્યા હતા. ૧૪૫ ત્યાં શૂર્પણખાને વિરૂપ કરવાથી તથા ચૌદ હબ્દર રાક્ષસોને હણવાથી તેમને રાવણની સાથે વેર બંધાયુ છે અને તેથી તેમની યશસ્વિની પત્ની સીતાનું રાક્ષસરાજ રાવણે હરણ કર્યું છે. ૧૪૬ શ્રીમાન રામચંદ્રના હૃત તરીકે તેમની આસપાસી જનકતનયા સીતાની શોધ કરવા માટે લંકા પ્રત્યે હું બહુ છું. હે સુરસા ! તું પણ તેમના પ્રદેશમાં રહેનારી હોવાથી તેમના કાર્યમાં સહાય કરવા યોગ્ય છે. જો કદાચ એમ કરવું તને ફળતું ન હોય, તો હું તને પ્રતિસાધૂર્વક સત્ય વચન કહું છું કે, સીતાને તથા અકિલપ્રકમાં શ્રીમાન રામચંદ્રને મળીને હું પાછો આવીશ

અને તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ.'

હનુમાનનાં એવાં વચન સાંભળી ઈચ્છિત રૂપ ધરનારી સુરસાએ કહ્યું : 'મારું લક્ષ્ય થયા સિવાય અહોંથી આગળ કોઈ પણ પ્રાણી જઈ શકે જ નહિ, એવું મને વિધાતાએ વરદાન આપેલું છે; માટે હે વાનર ! તારે મારો લક્ષ્ય થવું જ પડશે. ૧૪૭-૧૪૮

નાગમાતા સુરસા આ પ્રમાણે બોલતી હતી, છતાં પણ કપિવર હનુમાન તો તેને કાંઈ પણ ન લેખવતાં સડસડાટ બિડચ જતો હતો. એ જોઈ માત્ર હનુમાનના બળને જાણવાની ઈચ્છાવાળી સુરસાએ વળી તેની આગળ આવી કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમ ! પૂર્વે વિધાતાએ મને વરદાન આપેલું હોવાથી તારે મારા મુખમાં પ્રવેશ કરીને જવું યોગ્ય છે.' એવું કહી સુરસા તુરત જ પોતાનું વિશાળ મુખ પહોંચું કરી હનુમાનની આગળ બિભી રહી. એ જોઈ કપિવર હનુમાને હેઠિત થઈ કહ્યું : 'હે સુરસા ! તું મને લક્ષણ કરવાની ઈચ્છા ધરાવે છે, તો મારો દેહ સમાય એટલું તારા મુખને પહોંચું કર !' હનુમાનનું વચન સાંભળી સુરસાએ તુરત જ પોતાનું મુખ દશ યોજનના વિસ્તારવાળું કર્યું; એ જોઈ કોપ પામેલા હનુમાને પોતાના દેહને તેટલા જ વિસ્તારવાળો કર્યો. ત્યારે સુરસાએ પોતાનું મુખ વીસ યોજન પહોંચું કર્યું. એટલે હનુમાને પોતાના દેહને ત્રીસ યોજનનો બનાવ્યો. એ જોઈ સુરસાએ ચાળીસ યોજન જેટલું મુખ પહોંચું કર્યું; ત્યારે હનુમાન પચાસ યોજન વધ્યો. પછી સુરસાએ પોતાનું મુખ સાડ યોજનનું કર્યું, ત્યારે હનુમાન સિત્તર યોજનનો થયો. ત્યાર બાદ સુરસાએ પોતાના મુખને એંશી યોજનનું બનાવ્યું. ત્યારે પર્વત સમાન દેહવાળો હનુમાન નેવું યોજન જેવો થયો. અંતે સુરસાએ પોતાના મુખને સો યોજન જેટલું પહોંચું કર્યું; એ પ્રમાણે દીર્ઘ ત્રિલવાવાળું અત્યંત ભયંકર અને નરક સરખું વિકરાળ એ !

• આ ગ્રંથોકો કોષક છે.

સુરસાનુ પહોળુ થયેલુ મુખ જોઈ ને મહાબુદ્ધિ
શાળી હનુમાને તુરત જ પોતાના દેહને સ કેાચી
અગુપમાત્ર કરી નાખ્યો અને પછી એકદમ
તેના મુખમા પ્રવેશ કરી બહાર નીકળી ગયો
અને અતરિક્ષમા રહી કહેવા લાગ્યો 'હે
દાક્ષાયણિ^૧ હુ તારા મુખમા પ્રવેશ કરી બહાર
નીકળી ગયો છુ અને તને મળેલુ વરદાન સત્ય
થયુ છે, હવે હુ તને નમન કરુ છુ અને નીતાની
પાસે બાઉ છુ' ૧૫૦-૧૫૮

રાહુના મુખમાથી મુખ થયેલા ચંદ્રની
પેઠે પોતાના મુખમાથી નીકળી મુક્તા થયેલા
હનુમાનને જોઈ સુરસાએ પોતાનુ મુખ સ્વરૂપ
ધારણુ કર્યું અને યોડી 'હે વાનરથપ' તુ
તારા વારેલા ઝંઝની સિદ્ધિ અર્થે મુખથી બ
હે સૌમ્ય ! વિદેહતનયા સીતાનો તથા મહાત્મા
રઘુવીરનો મુખથી મેળાપ કરાવ ૧૫૯, ૧૬૦

મહાબળવાન હનુમાનનુ આ રીતુ ડુંકર
કર્મ જોઈને સઘળા ભૂત-પ્રાણીમાન તેને વાર વાર
ધન્યવાદ આપી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ૧૬૧

અગાધ જળવાળા સમુદ્રની પાસે આવી
ડુંકર કર્મ કરી, ગરુડ સરખા વેગવાળો
કપિવર હનુમાન પુન આકાશમા ચડી ગયો
અને વેગથી દક્ષિણ દિશા તરફ જીડવા લાગ્યો
બ્રહ્મદેવે નિર્મોહુ કરેલો નિર્મળ વાયુમાર્ગ કે
ને અનેક વર્ષાજળની ધારાઓ તથા પક્ષીઓએ
સેવેલો, સગીતશાસ્ત્રમા કુશળ એવા તુલુરુ
આદિ ગધર્વોના પદસ ચારવાળો, ઇંદ્રધનુષ્ય
વડે અલકૃત, સિંહ, શાહૂલ હસ્તી, પક્ષી
અને સર્પાદિથી જોડેલા વાહનો તથા નિર્મળ
વિમાનોની આવ-જવથી સુશોભિત, વજ્ર તથા
વીજળી સરખા સ્પર્શવાળા, પચાસિની પેઠે
પ્રકાશતા મહાન ભાગ્યવાળા અને ઘણા પુણ્યો
કરવાથી સ્વર્ગને છુટી ચૂકેલા પુરુષોથી અધિ
શ્રિત, દેવતાઓના હૃવ્યને વહન કરનારા અગ્નિ,
મહા, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારાઓથી

સુશોભિત, મહાવિઓ, ગંધર્વો, નાગો અને યક્ષોથી
ભરેલો, આવરણથી રહિત, નિર્મળ, વિશ્વના
આધારરૂપ, વિશ્વાવસુ આદિથી સેવાયેલો,
'અરાવત' નામના ઇંદ્રના હસ્તીથી સુશોભિત,
કલ્યાણરૂપ, સમગ્ર ભુવનના ચંદ્રરવારૂપ અને
વિદ્યાધર વગેરે દેવભક્તિઓએ જેને વાર વાર
સેવેલો હતો, તેવા વાયુમાર્ગ-આકાશમાર્ગ વિષે
કપિવર હનુમાન ગરુડની પેઠે જીડતો હતો ત
કપિવર રગરેગી વાદળોના સમૂહોને વાયુની
પેઠે વિખેરી નાખતો હતો હનુમાનના વેગથી
વીજરાયેલા એ વાદળો અત્યંત શોભવા લાગ્યા
ઘડીકમા વાદળોની ઘટામા પ્રવેશ કરતો અને
ઘડીકમા બહાર નીકળતો હનુમાન વર્ષાઋતુના
ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો કાઈ પણ આધાર
વિનાના આકાશનો આશ્રય કરીને જીડતો કપિવર
હનુમાન એ વખતે સર્વ પ્રાણીઓની દષ્ટિએ
પડતો હતો અને જાણે પાઓવાળો કોઈ એક
મોટો પર્વત હોય એવો દેખાતો હતો

કપિવર હનુમાનને આકાશમાર્ગે જીડતો
જોઈ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારી 'સિંહિકા' નામની
એક વૃદ્ધ રાક્ષસી પોતાના મનમા વિચારવા
લાગી 'અહો ! આજે મને ઘણે કાળે પેટપૂર
હોજન મળશે આ કોઈ સમયે પ્રાણી ઘણા
કાળે મારે હાથ લાગ્યુ છે' એવો વિચાર
કરી તેણે તુરત જ હનુમાનની છાયાને ગ્રહણ
કરી ૧૬૨-૧૭૫ સિંહિકા રાક્ષસીએ છાયાને
પકડી ત્યારે હનુમાનને લાગ્યુ 'અરે, જેમ
પ્રતિકૂળ રીતે વાતો પવન સમુદ્રમાની નૌકાની
ગતિને અટકાવે છે, તેમ આ વેળા કોઈએ
મારુ પરાક્રમ અટકાવીને મને સ્તબ્ધ કરી દીધો
છે' આમ લાગવાથી મહાપરાક્રમી કપિવરે
પોતાની આસપાસ તથા જીએનીચે એમ સર્વ
દષ્ટિ કરી એ સમયે પોતાની નીચે ક્ષારસમુદ્રના
જળમાથી નીકળતું કોઈ એક મોટું પ્રાણી તેના
જેવામા આવ્યુ. તેને જોતા જ હનુમાનને
સાભરી આવ્યુ કે, સુગ્રીવે મને કહ્યું હતું કે
સમુદ્ર વિષે જામાને પકડનાર અને અદ્ભુત

૪ અગ્રહા જેવો.

+ દક્ષ પ્રજપતિની પુત્રી.

સ્વરૂપવાળું એક મોટું પ્રાણી રહે છે; નિશ્ચય તે પ્રાણી આ જ હશે. આવી રીતે અર્થતત્ત્વના યથાર્થ નિશ્ચયથી સિંહિકા રાક્ષસીને ઝોળખ્યા પછી મહાપ્રુદિમાન કપિવર હનુમાન વર્ષાઋતુના મેઘની પેઠે એકાએક વૃદ્ધિ પામ્યો. હનુમાનના શરીરને વધતું જોઈને, રાક્ષસી સિંહિકાએ પણ પાતાળ અને આકાશના પોલાણ સરખા પોતાના મુખને પહોળું કર્યું. પછી મેઘમાળા પેઠે ગર્જના કરતી તે રાક્ષસી હનુમાન સામે ધસી આવી. પોતાનું આખું શરીર સમાર્ધ બંધ એવું તે રાક્ષસીનું મોટું મુખ તથા તેના આખા દેહમાંનાં મર્મસ્થળો જોઈને વિચક્ષણ જુદિવાળા વજ્રદેહી હનુમાને પોતાના શરીરને નાનકડું બનાવી દીધું. અને તે રાક્ષસીના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે પૂણિમાને દિવસે પૂણું કળાવાળો ચંદ્ર જેમ રાહુના મુખમાં પ્રવેશે, તેમ હનુમાનને સિંહિકા રાક્ષસીના મુખમાં પ્રવેશતો જોઈ, સર્વ સિદ્ધ અને ચારણાદિકો ચિંતાતુર થયા.

રાક્ષસીના શરીરમાં પ્રવેશ કરી મહાસમર્થ હનુમાને પોતાના લીક્ષણ નખ વડે તેનાં સઘળાં મર્મસ્થળો ચીરી નાખ્યા અને ‘પછી તુરંત જ અહાર નીકળી તેણે મન સરખા વેગથી પુનઃ જીડવાનું શરૂ કર્યું. એવી રીતે દૈવાતુદ્ગથી, દ્યૈવથી અને ચતુરાઈથી સિંહિકા રાક્ષસીને હણીને કપિવર હનુમાને વેગથી આગળ વધવા માઠ્યું. હનુમાનના પરાક્રમથી ગતપ્રાણ થયેલી સિંહિકા રાક્ષસી સમુદ્રના જળમાં પડી. પ્રહારદેવે એ દુષ્ટ રાક્ષસીને હણુવા માટે જ હનુમાનને સરખ્યા હતા. વાયુસુત હનુમાને સિંહિકા રાક્ષસીને એકાએક હણીને સમુદ્રમાં નાખેલી જોઈ, આકાશમાં વિચરનારાં પ્રાણીઓ પ્રસન્નવદને કહેવા લાગ્યાં : ‘હિ કપિશ્રેષ્ઠ ! આજે તે મહાન પ્રાણી છાયા-

હોય છે, તે પુરુષ કોઈ પણ કાર્યમાં પરાજય પામતો નથી.’

સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓથી ઉત્તમ સન્માનને પ્રાપ્ત થયેલો તથા તેઓના આશીર્વાદ પામેલો કપિવર હનુમાન ગરુડની પેઠે આકાશમાર્ગે જીડતો હતો. સમુદ્રનો ઘણોખરો લાગ હવે તે ઝોળગી ચૂક્યો હતો. ત્યાર પછી ચોતરફ દૃષ્ટિ કરતાં સો યોજન પર વનની પશ્ચિમ તેની નજરે પડી. ત્યાંથી વેગથી જીડતાં જીડતાં થોડીક વારમાં જ સામા કિનારા પર આવેલા મલય પર્વતનાં ઉપવનો તથા નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભતો લંકાદ્વીપ પણ તેના જોવામાં આવ્યો. ત્યાંથી આગળ વધતાં વળી લંકાદ્વીપ પાસેનો સમુદ્ર, તેની ખાડીઓ, તેના કિનારા પર જોડેલાં વૃક્ષો અને તે દ્વીપમાંથી આવી સમુદ્રને મળનારી નદીઓનાં મુખો મહા બળવાન હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. ૧૭૧-૧૮૪

એ વેળા મહાપ્રુદિમાન હનુમાને આખા આકાશને રૂંધી નાખે એવા મહામેઘ સરખા પોતાના પ્રૌઢ દેહને જોઈ વિચાર કર્યો : ૧૮૫ ‘મારું આવડું પર્વત સરખું મોટું શરીર જોઈને તથા આવો ભારે વેગ જોઈને, લંકાના રાક્ષસો અવશ્ય આશ્ચર્ય પામશે અને મને જોવાને ટોળે મળશે; માટે કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે હવે મારે નાનકડું રૂપ ધરવું જોઈએ.’ એમ વિચાર કર્યા પછી જેનો મોહ ટળી ગયો છે એવો યોગી જેમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે, તેમ કપિવર હનુમાન પોતાનું પ્રૌઢ રૂપ બદલીને મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત થયો. ૧૮૬, ૧૮૭ જેવી રીતે ત્રણ પગલા પૃથ્વી માગી બલિ રાજના પરાક્રમનો નાશ કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાને વામન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેવી રીતે કપિદુર્જન હનુમાને રાક્ષસોને જળવા માટે પ્રૌઢ રૂપ બદલી

અવલોકન કયું અને કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે નાનકડું સ્વરૂપ ધારણ કયું.^{૧૯૯} પછી મહાન મેઘમંડળ સરખા આકારવાળો મહાત્મા હનુમાન કેતકી, શ્લેષ્માતક અને નાળિયેરીનાં વનોથી શોભી રહેલા 'લંબ' નામના પર્વતનાં નાના પ્રકારનાં શિખરોમાંના એક મોટા શિખર પર ઊતર્યો.^{૨૦૦} લંકાદ્રીપના કિનારા પર આવેલા પર્વતશિખર પર ઊતરી, ત્યાંનાં મૃગપક્ષીઓને ત્રાસ ઉપજાવતાં હનુમાને ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર વસેલી લંકાનગરીને જોઈ, પોતાનો ઘ્રોઢ દેહ બદલી મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કયું. એવી રીતે અનેક દાનવો તથા પત્રગોશ્થી ભરેલા અને મોટી તરંગમાળાઓવાળા મહાસાગરને પોતાના અળ વડે ઉલ્લંઘીને, તેના સામા કિનારા પર ઊતરેલો કપિવર હનુમાન અમરાવતી સરખી સુશોભિત લંકાનગરીને જોવા લાગ્યો.^{૨૦૧, ૨૦૨}

અર્થ શ્રીવાલ્મીકી મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૧૬૦ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

લંકાનગરી

સ સાગરમનાધૃત્યમતિક્રમ્ય મહાવલઃ ।

ત્રિકૂટસ્ય તદે લક્ષ્મી સ્થિતઃ સ્વસ્યો દર્શશ હ ॥ ૧૯૯ ॥

અગાધ જળવાળા સમુદ્રને ઝોળાંચ્યા પછી 'લંબ' નામના પર્વતના શિખર પર જિભેલો મહાઅળવાન હનુમાન ત્રિકૂટાચળના શિખર પર વસેલી લંકાનગરી જોવા લાગ્યો. એ વેળા ત્યાંનાં વૃક્ષો પરથી ખરી પડતાં પુષ્પો વડે છવાયેલો હનુમાન પુષ્પમય વાનર સરખો દેખાતો હતો.^{૧૯૯} સો યોજનના મોટા સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવા છતાં પણ મહાપરાક્રમી હનુમાનને જરાયે થાક લાગ્યો ન હતો તેમ જ તેને શ્વાસ પણ ચઢ્યો ન હતો.^{૨૦૦} એ તો પોતાના મનમાં એમ જ ધારતો હતો કે, હું સેકંદો અને હનરો યોજનના સમુદ્રને

+ ત્રિકૂટ પર્વતનું જ 'લંબ પર્વત' એવું બીજું નામ હતું એમ તિલક ટીકાકાર લખે છે. વસ્તુતઃ એ ત્રિકૂટાચળ ઘણું જ મોટો હશે અને તેના કોઈ એક મોટા વિભાગનું 'લંબ પર્વત' એવું નામ હશે.

ઉલ્લંઘવા સમર્થ છું, તો આ ગણ્યાગાંઘ્યા સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રનું મેં ઉલ્લંઘન કયું, એમાં તે શી મોટી વાત છે? ત્યાર પછી પરાક્રમી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને ઊંડાનારાઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી ઉતાવળે લંકા પ્રત્યે જવા લાગ્યો.^{૨૦૧} માર્ગમાં આવતાં સુગંધયુક્ત પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી ભરેલાં તથા શ્યામ હરિયાળીવાળાં વનોમાં થઈ વૃક્ષોથી ઢંકાં થેલા પર્વતોને તથા પ્રકુલિત વનરાજીઓને જોતો તેજસ્વી હનુમાન ઉતાવળે લંકા તરફ જવા લાગ્યો.^{૨૦૨} હનુમાન લંબ પર્વતના શિખર પર જિભો હતો, ત્યારથી જ ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર રહેલી લંકાનગરી તથા તેની આસપાસ આવેલાં વનો તથા ઉપવનો તેના જોવામાં આવ્યાં હતાં.^{૨૦૩}

લંકાનગરીની આસપાસ આવેલાં વનોમાં સરલ, કલ્પિકાર, પ્રકુલિત ખજૂર, પ્રિયાલ, નારંગી, કરંજ, કેવડો, સુગંધયુક્ત પ્રિયંજી, કદંબ, સમપર્ણ, આસન, કાંચનાર અને પ્રકુલિત કરવીર વગેરે વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં. એ સર્વ વૃક્ષો અનેક પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતાં અને તેની મોટી મોટી શાખાઓ પવનને લીધે હલમલી રહી હતી. તેમાંનાં કેટલાંક વૃક્ષો પુષ્પોના ભારથી લચી રહ્યાં હતાં અને કેટલાંકને તો માત્ર પુષ્પની કળીઓ જ ફૂટી હતી.^{૨૦૪} એ સર્વ વૃક્ષોને તથા વનોને જોતો કપિવર હનુમાન લંકાનગરીનાં ઉપવનોમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ હંસ અને કારંડવ આદિ પક્ષીઓથી ભરેલી તથા વિવિધ પ્રકારનાં કમળોથી વ્યાપ્ત એવી અનેક વાવો, બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં રમ્ય જળાશયો તથા ચિત્રવિચિત્ર કોણપર્વતો^{૨૦૫} તેના જોવામાં આવ્યા.^{૨૦૬} વળી સર્વ ઋતુમાં ફળપુષ્પ આપનારાં નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી રમ્ય જળપાતાં ઉદ્યાનો પણ તેની દિગ્દિગ્ધ પડ્યાં.^{૨૦૭} ચાલતાં ચાલતાં કપિવર હનુમાન થોડીક વારમાં છેક

x કીડા કરવા માટે બનાવેલા પર્વતો તથા કૃત્રિમ પહાડો.

રાવણની રાજધાની લંકાનગરીની સમીપ જઈ પહોંચ્યો. લંકાનગરીની ચારે બાજુ મોટી ખાઈ આવેલી હતી. તે ખાઈમાં ઊંચેલાં રમ્ય કમળો વડે લંકાનગરી ચોખી રહી હતી.^{૧૪} સીતાનું હરણ કરીને આવ્યા પછી રાવણે લંકાનગરીના મારી રીતે રક્ષણ માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા આપી હતી, તેમજ તીક્ષ્ણ આયુધો ધારણ કરનારા બળવાન રાક્ષસો ચારે બાજુથી રક્ષણ કરતા હતા.^{૧૫} એ લંકાનગરીને ફરતો મુવળું નો કિલ્લો આવી રહ્યો હતો અને તેની અંદર પર્વત મરખાં ઊંચાં તથા શરદમ્બુતનાં વાદળ સમાન ધોળાં મંદિરો ચોખી રહ્યાં હતાં.^{૧૬} અટારીઓવાળાં સેંકડો ગૃહોથી તથા ધવલ-પતાકાઓથી શોભતી એ લંકાનગરીની મોટી મોટી ચેરીઓ, તેમાંનાં અત્યંત ઊંચાં ધવલ મંદિરોથી બળદળી રહી હતી.^{૧૭} વળી પ્રત્યેક ગૃહનાં ઠાર પર લતાઓનાં ચિત્રવાળા મુવળુંનાં દિવ્ય તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.

દેવ જેમ અમરાવતીને જુએ, તેમ કપિવર હનુમાન રમણીય લંકાનગરીને જોવા લાગ્યો.^{૧૮} પર્વતશિખર પર વસેલી હોવાને લીધે બાજે આકાશમાં ઊડતી હોય એવી, અથવા આકાશમાં રમેલી કોઈ ચેક્ર નગરી હોય એવી જણાતી એ લંકાપુરી દિવ્ય અને ધવલ ગૃહોથી ચોખી રહી હતી. સાક્ષાત્ દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ તેનું નિર્માણ કર્યું હતું અને રાક્ષસોના રાજ રાવણ તેનું રક્ષણ કરતો હતો.^{૧૯, ૨૦} ચોતરફ આવેલા કિલ્લાની અંદરની વેદિકાણી બધનસ્થળવાળી ખાઈમાં ભરેલાં જળ અને ઉપવનોણી વસ્ત્રને ધારણ કરનારી, કિલ્લા પર ગોઠવેલાં શતશ્રી તથા ત્રિશૂળ વગેરે આયુષ્કોણી કેશવાળી અને ઊંચી અટારીઓણી કર્ણાભૂષણવાળી એ લંકાનગરી બાજે કોઈ એક દિવ્ય મુંદરી જ હોય એવી શોભતી હતી!^{૨૧} શ્રીમાન વિશ્વકર્માએ પોતાના મન વડે જ તેનું નિર્માણ કરેલું હતું, એવી ઉત્તમ શોભાવાળી લંકાનગરીને નીરખતો કપિવર હનુમાન તેના ઉત્તર દિશા તરફના દરવાજા આગળ

આવી પહોંચ્યો. એ દરવાજો કેલાસસ્થાન સરખો રમણીય અને અતિશય જિયાં ભવનોવાળો હોવાને લીધે બાજે આકાશતળને ધારણ કરી રહ્યો હોય એવો દેખાતો હતો.^{૨૨, ૨૩}

ઉત્તર દિશાના દરવાજા આગળ આવીને વાયુમુત હનુમાન હજારો વિપવાળા સુપોથી ભરેલી ગુફાની પેઠે, કૂર રાક્ષસોથી ભરેલી લંકાનગરીને તથા તેના રક્ષણ માટે ચેલેલા મહાન શૂરવીર સમૂહને અને ચોગેર આવેલા અગાધ મહાસાગરને તેમ જ રાવણ સરખા ભયંકર શત્રુને જોઈ વિચાર કરવા લાગ્યો :^{૨૪} ‘કપિઓ અહીં આવીને પણ શું કરી શકવાના છે? દેવતાઓએ પણ યુદ્ધ કરીને આ લંકા જીતવી અશક્ય છે.^{૨૫} અરે, કદાચ મહાસમર્થ રઘુવીર અત્યંત દુઃખે કરી પ્રવેશી શકાય એવી, રાવણે રક્ષણ કરેલી અને અત્યંત વિપ્રમ સ્થળોવાળી આ લંકાનગરીમાં આવશે, તોપણ તેમનાથી શું થઈ શકે એમ છે?’^{૨૬} આ કૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસોની આગળ સામ, દાન, ભેદ અને દંડ, એ ચાર ઉપાયોમાંનો એક પણ ચાલી શકે એમ નથી.^{૨૭} વળી અહીં મુઘી આવવામાં પણ માત્ર વાલિયુગ અંગદ, નીલ, કપિરાજ સુગ્રીવ અને હું, એ ચાર જ વાનરોની ગતિ પહોંચી શકે’ એમ છે.^{૨૮} હશે, ગમે તેમ હો; પરંતુ ‘સીતા જીવતાં હશે કે નહિ’ તેની તપાસ મારે અવશ્ય કરવી જોઈએ. સીતાને જોયા પછી જ કાંઈ વિચાર કરવો હશે તે કરીશ.^{૨૯}

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો અને પર્વતશિખર પર ઊભેલો મારુત રામચંદ્રના કાય માટે પુનઃ પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો :^{૩૦} ‘બળવાન અને કૂર રાક્ષસોના ચોક્કી-પહેરાવાળી આ લંકા નગરીમાં હું આવા ને આવા સ્વરૂપે જ પ્રવેશ કરી શકું’ એ તો અસંભવિત છે; માટે સીતાની શોધ કરવા અર્થે મારે આ મહાબળવાન, મહાપરાક્રમી અને મહાતેજસ્વી પહેરેગીર રાક્ષસોને છોતરવા જોઈશે.^{૩૧, ૩૨} મારે મહાન કાય કરવાનું છે; માટે રાક્ષસોના જોવામાં ન આવે અને કાય

સિદ્ધ થઈ શકે એવું શુભ સ્વરૂપ ધારણ કરીને હું આજે રાત્રિના વખતે લંકાપુરીમાં પ્રવેશ કરીશ. ^{૧૩૦} એવો નિશ્ચય કરીને વળી દેવતાઓ અને અસુરોથી પણ જેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી લંકા સામે જોઈને વાયુસુત હંતુમાન વારંવાર નિસાસા મૂકવા લાગ્યો અને પુનઃ પણ વિચારવા લાગ્યો : ^{૧૩૧} ‘અરે, દુરાત્મા રાવણની નજરે ચડ્યા સિવાય હું જનકનાંદિની સીતાનાં દર્શન શી રીતે કરી શકીશ ? અરે, મારે અહીંયાં કેવી રીતે વર્તવું કે જેથી મહાસમર્થ રામચંદ્રજીનું કાર્ય નાશ ન પામે ? હું એકલો એકાંત વિષે સીતાને શી રીતે મળી શકીશ ? ^{૧૩૫, ૧૩૬} આવા પ્રસંગો માટે નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

મૂતાશ્ચાર્યા વિનયન્તિ દેસાકાલવરાર્થિતાઃ ।

વિહ્વલં દૃતમ્મસાદય તમઃ સૂર્પાદયે યથા ॥

સૂર્યોદય થવાથી જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ ડાર્યાકાર્યના વિચાર વિનાના દૃતને લીધે સિદ્ધ થવા આવેલો અર્થ પણ નાશ પામે છે. અવિચારી દૃત જ દેશ-કાળને ભેગા વિના કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ^{૧૩૭}

મર્થાનર્થાન્નરે વુદ્ધિનેષ્ઠિનાપિ ન શોભતે ।

ઘાનગૃહિ કાર્યાળ દૃતાઃ પશ્ચિન્નમોનસઃ ॥

રાજાએ પોતાના સચિવો સાથે મળીને કાર્યકાર્ય વિષે પ્રથમથી નિશ્ચિત કરેલી યુક્તિ પણ અવિચારી દૃતોને લીધે વ્યર્થ થાય છે; પોતાને જ પરિહીત માનનારા અવિચારી દૃતો રાજાના કાર્યનો નાશ કરી નાખે છે; ^{૧૩૮} તો હવે મારે શી રીતે કરવું કે જેથી રામચંદ્રનું કાર્ય લાંબી ન પડે અને હું લોકોમાં અવિચારી ન કહેવાઉં; તેમ જ મેં મહોદધિનું ઉદ્ધવન કર્યું તે પણ વ્યર્થ ન બન્યું ! ^{૧૩૯} જો રાક્ષસો મને જોશે, તો રાવણનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીમાન રઘુવીરનું કાર્ય અટકી જ પડશે રાક્ષસોને છેતરવા અર્થે હું જો રાક્ષસનું રૂપ ધારણ કરું, તો તે પણ તેઓની અબલુમાં બન્યું એમ નથી. વળી બીજા કોઈ રૂપથી તો અત્રે ક્યાંય પણ શી રીતે જ રહી શકાય ? ^{૧૪૦, ૧૪૧} અરે, રાક્ષસોના રાજ રાવણની

આસા સિવાય વાયુ પણ લંકામાં પ્રવેશ કરી શકતો નહિ હોય એમ મને લાગે છે. વળી લયંકર કર્મવાળા આ રાક્ષસોથી અહીં કાંઈ પણ અભણ્યું નહિ રહેતું હોય એમ હું ધારું છું. ^{૧૪૨} જો હું મારું આ ને આ રૂપ રાખીને અહીં જ બેસી રહીશ, તો અવશ્ય મારો વિનાશ જ થશે અને રામચંદ્રનું કાર્ય રહી જશે; ^{૧૪૩} માટે રાત્રિ થશે ત્યારે જ રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે હું સક્ષમ રૂપ ધારણ કરીને લંકામાં પ્રવેશીશ. રાત્રિ સમયે દુરાસદ એવી લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી હું તેમાંના પ્રત્યેક ભવનમાં પેચીપેચીને જનકતનયાની શોધ કરીશ. ^{૧૪૪, ૧૪૫}

એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને જનકતનયાનાં દર્શનની આકાંક્ષાવાળો કપિવર હંતુમાન સૂર્યાસ્ત થવાની વાટ ભેગા લાગ્યો. ^{૧૪૬} જ્યારે સૂર્યાસ્ત થયો અને રાત પડી, ત્યારે અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા મહાપરાક્રમી મારુતિએ પોતાના દેહને સંકોચી બિલાડાના જેવડો બનાવ્યો અને પ્રદોષસમય વીત્યો કે તુરંત જ કિલ્લો ફૂટીને મોટા મોટા રાજમાર્ગોવાળી રમ્ય લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. લંકાનગરી હારખંધ આવેલાં મોટાં મોટાં મહાલયોથી શોભી રહી હતી અને સુવર્ણ સરખા દેખાવવાળાં સ્તંભો તથા બળિયાં વડે ગંધર્વનગર સમાન જણાતી હતી. તે નગરી વિષે રાક્ષસોની સાત અને આઠ માળની હવેલીઓ સ્ફટિક તથા સુવર્ણ વડે શણગારેલાં અને, સ્થળોથી શોભી રહી હતી. એવી રમણીય શોભાવાળી લંકાનગરીને નીરખતો કપિવર હંતુમાન રાજમાર્ગ પર જવા લાગ્યો. ^{૧૪૭-૧૫૦} પ્રત્યેક ગૃહનાં દ્વારો પર લટકતાં સુવર્ણનાં તોરણોથી એ નગરી અત્યંત પ્રકાશતી હતી. ^{૧૫૧} અચિત્ત તથા અદ્ભુત આકારવાળી લંકાને જોઈ કપિવર હંતુમાન સીતાનાં દર્શનની ઉત્કંઠાને લીધે હર્ષ અને શોકકુદ્બા થવા લાગ્યો. ^{૧૫૨}

મહાબળવાન હંતુમાને રાવણની ભુલઓથી રક્ષણ કરાતી તથા લયંકર બળવાળા રાક્ષસોના ચોડી-પહેરાવાળી રમણીય લંકાનગરીમાં પ્રવેશ

કર્ચે. એ નગરી વિષે ચૂનાથી ધોળી સફેદ બનાવેલી અને સામસામી હારખંધ આવેલી સાતસાત મજલાવાળી હવેલીઓ શોભી રહી હતી; તથા પ્રત્યેક દાર પર અમૂલ્ય સુવર્ણનાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.^{૧૩} કપિવર હનુમાને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, એ વેળા હજારે શીતળ ફિરણોવાળો ચંદ્ર પણ બધે તેને સહાય કરતો હોય એમ પોતાની ચાંદની વડે સર્વ લોકોને પ્રકાશિત કરતો નક્ષત્રસમૂહની વચ્ચે ઉદય પામ્યો.^{૧૪} કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન પણ સરોવરમાં ફરતા હંસની પેઠે આકાશમાં ઉદય પામતા, શીતળ કાંતિવાળા અને શંખ, દ્વજ તથા કમળ-તંતુ સરખા શ્વેત વર્ણવાળા ચંદ્રને ભેઈ આનંદ પામ્યો.^{૧૫}

૮૧૮ શ્રી રાવનીક મહાનુભાવણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુધીપાદમાં રહેલ સગ સમાસ

સગ ઉભે

લંકાનગરી, તેમા હનુમાનનો પ્રવેશ
અને લંકાની દેવી

સ લમ્બશિખરે લમ્બે લમ્બતોયદસન્નિમે :

સત્ત્વમાસ્થાય મેઘાવી હનુમાન્મારુતાત્મજઃ ॥ ૧ ॥

લંબાચમાન મેઘ સરખા ‘લંબ’ પર્વતના અત્યંત ઊંચા શિખર પર ઊભા રહી દિગ્દિગ્ધર કરેલી લંકાનગરીની સગીપ આવી, મહાબળવાન અને બુદ્ધિમાન હનુમાને પોતાના પરાક્રમનો આશ્રય કરી રાત્રિસમયે તેમા પ્રવેશ કર્યો. રાવણે રક્ષણ કરેલી એ લંકાનગરીમાં સ્થળે દ્વજળે બગીચાઓ તથા રમ્ય જળાશયો દિગ્દિગ્ધર થતાં હતાં.^{૧૬} શરદઋતુનાં વાદળ સરખી ધવલ હવેલીઓ શોભી રહી હતી. નગરજનોનો ચમુદ્ર સરખો ગંભીર ઘોષ સંભળાતો હતો અને સમુદ્રનો શીતળ વાયુ ચોમેર વાતો હતો.^{૧૭} અત્યંત બળવાન રાક્ષસોની સેનાથી રક્ષણ કરાતી હોવાને લીધે, યજ્ઞોથી રક્ષણ કરાતી અલકા-પુરી (કુબેરની નગરી) સરખી જણાતી એ લંકા-નગરીનાં પ્રત્યેક ગૃહનાં મુખ્ય દાર આગળ મહમત્ત હસતીઓ ઝૂલી રહ્યા હતા અને ચૂના વડે

ધોળાં સફેદ કરેલાં દારો પર સુંદર તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં. ઇંદ્રની અમરાવતી સરખી એ લંકાનગરી સર્પોથી વ્યાસ હોવાને લીધે પાતાળ-માં આવેલી ભોગવતી નગરી જેવી જણાતી હતી. વીજળી સહિત મેઘમંડળ, નક્ષત્રો અને ગ્રહો તેનું સેવન કરતા હતા. તે નગરીમાં પ્રચંડ પવનનો સુસવાટ થઈ રહ્યો હતો. સુવર્ણનો મહાન કિહો તેની ચારે બાજુ આવી રહેલો હતો અને જ્યાં ત્યાં નાની નાની ઘંટડીઓના નાદવાળી પતાકાઓ ફરકી રહી હતી.

લંકાની આવી અપૂર્વ શોભા ભેઈ હર્ષિત થયેલો તથા વિસ્મય પામેલો કપિવર હનુમાન તેના કિહા પર ચડ્યો અને ત્યાં રહીને ચોમેર દિગ્ધિ કરવા લાગ્યો. લંકાનાં સઘળાં દારો સુવર્ણમય હતાં. તે(દાર)નાં ચોકકાં પણ સુવર્ણથી જ બનેલાં હતાં. પ્રત્યેક દાર પાસેની ભીંતો મણિ, માણિક્ય, સ્ફટિક અને મુકામ-ફળોથી શણગારેલી હતી. દારો ઉપર સુવર્ણના કૃત્રિમ હાથીઓ ગોડાવેલા હતા અને રૂપેરી તથા સોનેરી નકશીકામથી પ્રત્યેક દાર અત્યંત શોભી રહ્યું હતું.^{૧૮} જ્યાં દારોમાં જવા માટે વૈદુર્યમણિનાં પગથિયાંવાળી નિસરણીઓ ગોડવી રાખી હતી. નગરોની અંદરની ભીંતો પણ સ્ફટિકમણિની બનેલી હતી. અત્યંત ઊંચે બનાવેલાં સભાગૃહો બધે આકાશમાં ઊડતાં જ હોય એવાં જણાતાં હતાં.^{૧૯} પ્રત્યેક દાર પર કૌચ, મયૂર અને રાજહંસોના મધુર શબ્દો થઈ રહ્યા હતા તથા જ્યાંત્યાં અનેક પ્રકારના નગારાં, નોખતો વગેરે વાલિત્રોના અને આબુષણોના ઘોષ સાંભળવામાં આવતા હતા. કુબેરની અલકા-પુરી જેવી શોભાચમાન અને અનેક વાલિત્રોના નાદથી તથા અનેક પ્રકારની સંપત્તિથી ભરેલી અને બધે આકાશમાં ઊડતી જ હોય એવી રાવણની લંકાનગરી ભેઈ કપિવર હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો :^{૨૦-૨૩}

‘ઉગામેલાં આયુધવાળા રાવણના સેનિકોથી રક્ષણ કરાતી આ લંકાનગરી ઉપર ચઢાઈ કરવાને

એકે કોઈ પણ સમર્થ નથી, ૧૪ તેપણ કુસુદ, અંગદ, મહાકપિ સુપેલ, મૈંદ, દિવિદ, સુગ્રીવ, હર્ષ સરખા ગ્વાટાવાળો વૃદ્ધ જાણુવાન અને હું એટલાઓની ગતિ તો અહીંયા પહોંચી શકે એમ છે જ. ૧૫ એવો વિચાર કરીને તથા મહા-બાહુ ગમ-લક્ષ્મણના પરાક્રમે સંભારીને કપિ-કુળર મારુતિ આનંદ પાડ્યો. ૧૬, ૧૭

સ્ત્રોતના કિલ્લારૂપી વસથી વીંટાલેલી, જોશાળા, અશ્વશાળા તથા હસ્તીશાળાના શિખરારૂપી કણ્ઠભૂષણવાળી અને મોટી મોટી તોપો આદિ યંત્રગૃહોના ઘૂમટરૂપી સ્તનવાળી એ ગુચોલિત લંકાનગરી આભૂષણોથી શયુગાલેલી પ્રમદા જેવી દેખાતી હતી. ૧૮ ચળકતી ભીંતો વાળા મોટા મોટા મહાલયો અને પ્રકાશચુક્ત દીપકોથી એ લંકાનગરીમા અધકાર તો કયાય પણ દેખાતો ન હતો. ૧૯

કપિવર હનુમાન જે વેળા લંકાનગરીમા પ્રવેશ કરતો હતો, તે વેળા લંકાની અધિષ્ઠાત્રી દેવીની તેના પર નજર પડી. ૨૦ તુરત જ એકાગ્ર મુખવાળી તથા ભયંકર સ્વરૂપવાળી એ લંકાની દેવી પોતાના મ્થાનમાથી ઊઠી અને ઘેર ગર્જના કરતી વાયુસુત હનુમાનની આગળ આવી જીભી રહી. તેણે હનુમાનને કહ્યું ૨૧, ૨૨. 'અત્યા વનચર ! તું કોણ છે અને અહીંયા ગા માટે આવેલો છે ? જ્યાં સુધી તારા દેહમા પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી એ સઘળું યથાર્થ રીતે તું કહી દે ૨૩ હે મૂર્ખ વનચર ! રાવણનું સેન્ય જેનું ચોતરફ રક્ષણ કરે છે એવી આ લંકાનગરીમા તું કોઈ પણ પ્રકારે પ્રવેશ કરી શકે એમ નથી. '

લંકાદેવીના ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને કપિ-વર હનુમાને તેને કહ્યું : ' હે ભયંકર સ્વરૂપવાળી ! તું મને જે કાંઈ પૂછે તે સઘળું હું તને યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવીશ, પરંતુ પ્રથમ તો તું જ મને કહે કે આવા બિહાંમણા નેત્રવાળી તું કોણ છે અને આ નગરીના દ્વાર આગળ આવીને શા માટે જીભી છે ? હે દારુણ મૂર્તિવાળી ! તું મારા પર આટલો બધો ક્રોધ કરીને મારે તિસ્કાર

આ માટે કરે છે ? ૨૪-૨૬

હનુમાનનું વચન સાંભળી ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિવાળી લંકાની દેવી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થઈને હનુમાન પ્રત્યે કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી. ૨૭ ' હે વનચર ! કોઈથી પણ પરાભવ નહિ પામનારી હું કે જે રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી તથા આ લંકાનગરીનું રક્ષણ કરનારી છું, તેની અવસા કરીને તું કહી પણ આ નગરીમા પ્રવેશ કરી શકીશ નહિ અત્યા, જંગલમા વસનારા વાનર ! આજે તું મારા હાથથી હણાઈને અહીંયા જ શયન કરીશ હે વાનર ! હું પોતે જ આ લંકાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છું અને ચોનેશ્વી તેનું રક્ષણ કરું છું, એ કારણથી જ હું તને પ્રથમથી ચેતવણી આપુ છું. ૨૮-૩૦

લંકાદેવીના ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને વાયુસુત કપિવર હનુમાન પર્વતની પેઠે દંડ ધર્ષિતો રહ્યો અને તેનો પરાજય કેવી રીતે કરવો, એ સમસ્યા વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩૧ પછી એ લંકા દેવીને ભયંકર સ્ત્રીના વેશમા આવેલી જોઈ મહાભુદ્ધિમાન હનુમાને કહ્યું ' હે દેવી ! જિત્વી જાતી અટારીઓ, કિલ્લાઓ તથા તોરણવાળી લંકા નગરીને જોવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું, આ નગરી નિહાળવાની મને ઘણી જ ઉત્કંઠા છે. હે લંકાદેવી ! લંકામા વનો, ઉપવનો, ઉગ્રાનો અને શ્રેષ્ઠ ગૃહાદિ જોના માટે જ હું ગાડી આવ્યો છું. મને અહર જવા દે. '

હનુમાનનું વચન સાંભળીને અત્યંત ઝેદે ભસાયેલી એકામરૂપિણી લંકાદેવી હનુમાન પ્રત્યે પુનઃ પણ કઠોર વચન કહેવા લાગી ૩૨-૩૫ ' અત્યા હુણ્ડિવાળા નીચ વાનર ! રાક્ષસોનો રાજા રાવણ જેનું પાલન કરે છે એવી મને છત્યા સિવાય તું આજે આ નગરીમા પ્રવેશ કરવાને કે તેને જોવાને સમર્થ નથી. ૩૬

લંકાદેવીનું વચન સાંભળી કપિવર હનુમાને પુનઃ પણ તેને નમ્રતાથી કહ્યું. ' હે કટ્યાણી ! હું

+ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારી

આ નગરી ભેવા માટે જ આવેલો છું, તેથી માત્ર તેને ભેઈ ને જ હું જેવી રીતે આવ્યો છું તેવી રીતે જ પાછો ચાલ્યો જઈશ, માટે મને પ્રવેશવા દે. ૩૭

કપિવર હનુમાનનાં ઉપલાં વચનો સાંભળીને અતિશય ક્રોધ પામેલી લંકાદેવીએ ભયંકર મોટી ગર્જના કરી અને અત્યંત વેગમાં આવીને પોતાના હાથના તળિયા વડે હનુમાનના મુખ પર ભેરથી એક લપડાક મારી. ૩૮ જ્યારે લંકાદેવીએ એ પ્રમાણે ભેરથી પ્રહાર કર્યો, ત્યારે મહાબળવાન પવનસુત હનુમાને પણ તેના જેવી જ ગર્જના કરીને તથા દંઢ મુદિ વાળીને ઘણા જ ભેરથી લંકાદેવીને મુઠ્ઠોનો સખત પ્રહાર કર્યો. તેને સ્ત્રી જાણીને મહાપરાક્રમી હનુમાને અતિશય ક્રોધ કર્યો નહિ અને તેના પર ખીજ વાર મુદિ ચલાવી નહિ, તોપણ તેના એક જ પ્રહારથી ઊંડાળ મુખવાળી તથા ભયંકર સ્વરૂપવાળી એ લંકાદેવી વિકળ અંગવાળી થઈને એકદમ પૃથ્વી પર પડી ગઈ. ૩૯-૪૧ તેને પૃથ્વી પર પડેલી ભેઈને અત્યંત તેજસ્વી અને શૂરવીર હનુમાને સ્ત્રી જાણીને દયાની લાગણીથી છવતી મૂકી; અર્થાત્ પુનઃ તેના પર પ્રહાર કર્યો નહિ. ૪૨ કપિવર હનુમાનજી એવું પરાક્રમ ભેઈને ગર્વરાહિત થયેલી અને અત્યંત ઉદ્વેગ પામેલી એ લંકાદેવી હનુમાન પ્રત્યે ગર્જનદ વાણીથી કહેવા લાગી: ૪૩ 'હે મહાબાહુ! હે કપિસત્તમ! હે સૌમ્ય! મારા પર દયા કર, દયા કર; પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા. મહાબળવાન અને શૌર્યવાન વિવેકી પુરુષો સ્ત્રીને હણવી નહિ' એવી શાસ્ત્રાનુ કહી પણ ઉદ્વેગન કરતા નથી. ૪૪ હે મહાબળવાન પ્લવંગમ! હું પોતે જ લંકાનગરી છું. હે વીર! આજે તે તારા પરાક્રમ-બળ વડે મને છુટી છે. ૪૫ હે હરીશ્વર! હવે હું જે સભ્ય વાત છે તે તને કહું છું. પૂર્વે બ્રહ્મદેવે મને વરદાન આપ્યું છે કે, 'જ્યારે કોઈ વાનર પોતાના પરાક્રમે કરી તને છુટીને વશ કરે, ત્યારે તારે જાણવું કે, હવે રાક્ષસોના માથે મોટો ભય આવી પહોંચ્યો છે.' ૪૬-૪૭ હે સૌમ્ય! હે વાનર! આજે તારું દર્શન થવાથી હવે તે સમગ્ર

નજીકમાં આવી પહોંચ્યો છે, એમ હું માનું છું. બ્રહ્મદેવનું વરદાન કદી પણ મિથ્યા થાય નહિ. હું મારું છું કે સીતાનું હરણ કયું? એ કારણથી હવે દુરાત્મા રાવણનો તથા સર્વ રાક્ષસોનો વિનાશ-કાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૮, ૪૯ હે વાનર-શ્રેષ્ઠ તું રાવણે પાલન કરેલી લંકાનગરીમાં મુખથી પ્રવેશ કર અને જે જે કાર્યો કરવાની તારી ઇચ્છા હોય તે સર્વ મુખથી કર. ૫૦ હે વાનરજી! નહિ-કેશ્વરનો શાપ થવાથી હણધી શૂંદેલી અને રાક્ષસોના રાજ રાવણથી પાલન કરાતી આ લંકાનગરીમાં તું મુખથી પ્રવેશ કર અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ કરીને જનકતનયા સીતાની શોધ કર. ૫૧

શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આલંકાર્ય શ્રીરામાયણ
સુંદરકાંડમાં ૩૯ સુ સુચારુ

સર્ગ ૪ થો

લંકાનગરી-તેની રમણીયતા

સ નિર્જિત્ય પુરં લક્ષ્મી શ્રદ્ધાં તાં કામરુપિણીમ |

વિક્રમેણ મહાસેજા હનુમાન્કપિસત્તમઃ || ૧ ||

ઉચ્ચિત રૂપ ધરનારી લંકાદેવીને પોતાના પરાક્રમ વડે છુટીને મહાતેજસ્વી કપિવર હનુમાન રાત્રિસમયે દરવાજામાં નહિ પ્રવેશતાં કહી બોળાગી લંકામા ગયો. ૧ સુગ્રીવનું હિત કરનારા કપિકુજર હનુમાને લંકામાં પ્રવેશતી વેળા પહેલ-વહેલાં જ પોતાનો ડાબો પગ પૃથ્વી પર મૂકયો; કેમ કે એથી શત્રુઓનો મસ્તક પર ચરણ મૂકયો ગણાય. ૨-૩ રાત્રિસમયે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો

× પૂર્વે નહિકેશ્વરે શાપ આપ્યો હતો કે, જ્યારે લંકાનગરીમાં હનુમાન પ્રવેશ કરશે, ત્યારે તેના નાશ થશે. ૧ રાજાએ અથવા રાજાને શત્રુના નગરમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ તેના દરવાજા થઈ નહિ પ્રવેશતાં, કોઈ પણ ઉપાયથી બીજા માર્ગે પ્રવેશ કરવો અવરકર છે. એ માટે કશું છે કે, ગ્રામ વા નગર વાપ્ત વત્તન વા પલ્લ હિ. વિશેષાત્ સમયે સોમ્ય ન દ્વિષે વિરોધ્વત્. ૨ રાજાએ અથવા રાજપુરુષે શત્રુના ગામમાં, કસબામાં અથવા નગરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે દરવાજામાં થઈ પ્રવેશ કરવો નહિ, (યમાતુર્જીવ સંજ્ઞત યોગ)

× ગૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં કશું છે: પ્રયાગકાલે સ્વપ્ન-

પછી પવનસુત હનુમાન ખરી પડેલા પુષ્પોથી ચોલી રહેલા રાજમાર્ગ પર થઈને નગરીમા વિચરવા લાગ્યો. મેઘમ ડળથી જેમ આકાશ શોભે છે, તેમ અરાવત હાથી ચરખા શ્વેત જણાતા અને માંજુડિત જાળિયાવાળા તેમજ અટ્ટહાસ્યની સાથે તથા અનેક પ્રકારના વાળિત્રોના નાદવાળા ઉત્તમ મહાલયોથી એ નગરી શોભી રહી હતી. ^{૧૦-૧૧} શ્વેત વાદળ સરખા અને ચોતરફ ધી શબ્દગારેલા રાક્ષસોના 'પમ', 'સ્વસ્તિક', 'નંદાવત' અને 'વર્ધમાન' એવા નામના ચિત્રવિચિત્ર મંદિરોથી એ નગરી ઝળહળી રહી હતી અનેક જાતના પુષ્પવૃક્ષોથી શોભતી લકા નગરીને જોઈ મુગ્ધીવનુ હાલ કરનારા તથા રહુ વીરના કાર્ય માટે રૂનારો કપિવર હનુમાન અત્યંત આનંદ પામ્યો. મહાવીર હનુમાન એક લવનમાથી નીકળી બીજા અને ધીબમાથી નીકળી ત્રીજા એમ પ્રત્યેક લવનમા પ્રવેશ કરી અનેક પ્રકારના લગ્ન્ય મંદિરોને જોવા લાગ્યો અને અતરિક્ષમા થતા અપ્સરાઓના ગાયન સરખુ, કામખીડિત રાક્ષસીઓનુ નહોતું સ્થાનમાથી ઉત્પન્ન થતા સ્વરવાગુ ગાયન સાક્ષળવા લાગ્યો એ વેળા રાક્ષસીઓની કટિમેખલાને તથા નૂપુરોના અવાજ અને નિસરણીઓના પગથિયાનો ખડ ખડાટ તથા સ્થળે સ્થળે કીડા કરી રહેના રાક્ષસોના પરસ્પર તાળી આપવાના અવાજ અને તેઓના સિહનાદ પણ તેને શ્રવણગૌચર થયા લાગ્યા. ^{૭-૧૨} કેટલાએક રાક્ષસ પોતાના ઘરમા બેઠા બેઠા મનજપ કરી રહ્યા હતા, કેટલાએક સ્વાધ્યાયમા નિમગ્ન હતા અને કેટલાએક મોટી ગર્જનાઓ કરી રાવણની સ્તુતિ ગાતા હતા એ સર્વને જોતોજોતો કપિવર હનુમાન જનારે લકા પ્રવેશે ત્રિવલ્કાલેડપિ ચ દક્ષિણાન્નમ્ । કૃત્વાપ્રત શઙ્કપુર પ્રવેશે વામે નિદધ્વાચરણે રૂપાલ પ્રયાણુ કરતી વેળા, પોતાના ઘરમાં પ્રવેશતી વેળા તથા લેવાહાદિ માગલિક કાર્ય માટે જતી વેળા, મનુષ્યે પ્રથમ પોતાને જમણે ચરણ ઉપાડી ગમન કરવું અને રાજ્યે શત્રુના નરમા પ્રવેશતી વેળા પોતાને જમો ચરણ ઉપાડી પ્રવેશ કરવો મોટી

નગરીની મધ્યમા પહોલ્યો, ત્યારે ત્યા આગળ રાવણે રક્ષણ કરવા માટે રાખેલા અનેક રાક્ષસો તેના જોવામા આવ્યા એ ચોક્કી કરનારા રાક્ષસો માના કેટલાક વ્રતધારી હતા, કેટલાક જટાધારી હતા, કેટલાક મુડિતમુક હતા, કેટલાકોએ ગાયો તુ ચર્મ ઓઢેલું હતું, ^{૧૩-૧૪} કેટલાકના હાથમા દર્ભાંરૂપી આયુધો હતા, કેટલાકની આગળ અગ્નિ કુહોરૂપી હથિયારો પડ્યા હતા અને કેટલાકના હાથમા શુભિ, દંડ તથા મુદ્ગર વગેરે આયુધો હતા. ^{૧૫} એ ચોક્કી કરનારા રાક્ષસોમાના કેટલાકને માન એક જ આપ હતી, કેટલાકને એક જ કાન હતો અને કેટલાકની છાતી પર એક જ સ્તન લખડતું હતું તેમાના કેટલાક વિકરાળ રૂપવાળા, કેટલાક લય કર મુખવાળા, કેટલાક બેડોળ અગવાળા અને કેટલાક ઠી ગણા શરીરવાળા હતા. ^{૧૬} એ રક્ષકોમાના કેટલાકે ધનુષ્ય, કેટલાકે તલવાર, કેટલાકે શત્રુજો, કેટલાકે મુસળ અને કેટલાકે પરિધ વગેરે ઉત્તમ આયુધો શ્રહણ કર્યા હતા અને પોતપોતાના અગ પર વિચિત્ર કવચો પહેર્યા હતા. ^{૧૭} તેઓ બહુ બડા નહિ તેમ જ બહુ સુકાયેલા પણ નહિ, બહુ જીયા નહિ તેમ બહુ નીચા પણ નહિ, બહુ ગોરા નહિ તેમ જ બહુ કાળા પણ નહિ અને બહુ કૂબડા પણ નહિ તેમજ બહુ ઠી ગણા પણ નહિ એવા હતા. ^{૧૮} તેમાના કેટલાક રૂપ વિનાના તો કેટલાક વળી રૂપવાળા હતા કેટલાક મુદ્ગર રૂપવાળા અને કેટલાક તો દેહીપ્રમાન કાતિવાળા હતા કેટલાકોએ ધનુષ્યો, કેટલાકોએ પતાકાઓ, કેટલાકોએ સાગ અને વૃક્ષ વગેરે આયુધો, કેટલાકોએ પટ્ટિશ અને અશનિ વગેરે હથિયારો તથા કેટલાકોએ બદ્ધ અને પાશ વગેરે આયુધો ધારણ કર્યા હતા એ સર્વ રક્ષકો પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારા, ચંદન વડે ચર્ચેલા, ઉત્તમ આભૂષણોથી ભૂષિત, નાના પ્રકારના વેપ ધારણ કરનારા અને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વિચરનારા હતા તેઓની પાસે ત્રિશુળ અને વજ્ર વગેરે આયુધો જણાતા હતા એ પ્રમાણે રાવણની

આશાથી લ કાનગરીની મધ્યમા આવેલી છાવણી પર રહેલા તથા સાવધાનપણે રક્ષણ કરનારા સેકડો અને હબગે રાક્ષસો કપિવર હનુમાનના જોવામા આવ્યા આ સર્વ રાક્ષસો રાવણના મહેલની-તેના અત પુરની રક્ષા કરતા હતા હવે કપિશ્રદ્ધ હનુમાન આ મ્યથે આવી પહોચ્યો અને રાક્ષસરાજ રાવણનો મહેલજ તેની દષ્ટિએ પડ્યો એ મહેલ પર્વતના જિયા શિખર પર આવેલો હતો તેના પ્રત્યેક દ્વારો પર શુદ્ધ સુવર્ણના તોરણો લટકી રહ્યા હતા, તેની ચારે બાજુ શ્વેત કમળોથી ચોભી રહેલી જીડી ખાઈ હતી અને ચોતરફ જોયો કિલ્લો વીટાયેલો હતો મ્વર્ગના જેવી દિવ્ય શોભાવાળો અને વાનિત્રોના નાદથી ગાજી રહેલો રાવણનો આ રાજમહેલ જોઈને કપિવર હનુમાન હર્ષિત થયો ૨૦-૨૧ એ રાજમહેલની પાસે આવેલી અશ્વશાળાઓમા અદ્ભુત આકારવાળા અશ્વો હજુહણી રહ્યા હતા અને ગજશાળાઓમા શરદ ઋતુના વાદળ સરખા શ્વેત અને ચાર દત્ત શળવાળા હસ્તીઓ તથા ખીજ પજુ અનેક જાતના હન્તીએ ચિત્કાર શબ્દ કરી રહ્યા હતા વળી તે રાજમહેલના મોટા દરવાજા ઉપર મદમત મૃગો તથા પક્ષીઓ વિચરી રહ્યા હતા અને મહા પરાક્રમી રાક્ષસો તેની ચોકી કરતા બેઠા હતા એવી રીતે અત્યંત સુરક્ષિત થયેલા રાવણના રાજમહેલને જોઈ ઝપકુજર હનુમાને તેમા પ્રવેશવાની ઇચ્છા કરી ૨૭-૨૮ રાવણનો રાજ મહેલ કે જેની ચારે બાજુ સુવર્ણનો કિલ્લો આવી રહ્યો હતો, જેના શિખરે અમૃત્ય રત્નોથી શણગારેલા હતા અને જેમા કલાશુર વગેરે ક્રિમતી સુગંધી પદાર્થોના ધૂપ ઘર્ધ નહો હતા, તેમા પ્રવેશ કરવા માટે કપિશ્રદ્ધ હનુમાન તૈયાર થયો ૩૦

ઈત શ્લોક મહામુનિમંત્રીન આદિકાવ શ્રીરામાયણમા મુદરકામા ૪ થા સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પ મો

લ'કાનગરી-તેની વિલાસપ્રયત્ના

તત સમધ્યગતમંગુમ્નગ્યાન્નાનિનાતમુદુરદ્વમન્તમા
વદશ ધીમાન્મુવિમાનુમન્નગોષ્ઠે વૃજ મત્તમિવ ભ્રમતમા

લ કાનગરી વિષે ચીતાની શોધ કરવા માટે ચોતરફ ફરતા કપિવર હનુમાને આકાશ તરફ દષ્ટિ કરી, તો ગાયોના ટોળામા ભ્રમણ કરતા મદોન્મત વૃષભની પેઠે, તારાઓના સમૂહમા ઉદય પામેલો શીતળ કિરણોવાળો અને સૂર્યના ચોગથી વારવાર પોતાની જ્યોત્સ્નાને વિસ્તારતો ભગવાન ચંદ્ર તેના જોવામા આવ્યો ૧ એ ચંદ્ર શીતળ અને પ્રકાશયુક્ત કિરણોવાળો હોવાથી લોકોના પાપ-કુ અને નિવારતો, સમુદ્રને વધા રતો અને સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને પ્રકાશિત કરતો આકાશમા ચઢવા લાગ્યો તેને કપિવર હનુમાને દીઠા ૨ એ લક્ષ્મી પૃથ્વી પર રહેલા મદરાચળમા ચોભે છે, જે લક્ષ્મી પ્રદોષસમયે સમુદ્રમા ચોભે છે તથા જે લક્ષ્મી દિવસે જળમા જોગેલા કમળો વિષે ચોભે છે, તે લક્ષ્મી એ વેળા ચંદ્રમામા ચોભવા લાગી જેવી રીતે રૂપેરી પિત્તરામા હસ ચોભે, મદરાચળની કદરામા મિહ ચોભે તથા મદમત હન્તી પર બેઠેલો શૂરવીર ચોભે, તેવી રીતે આકાશમા રહેલો ચંદ્ર ચોભવા લાગ્યો ૩૪ કવકરૂપ હરિણના શિંગડાવાળો ભગવાન ચંદ્ર તીક્ષ્ણ શૂંગવાળા વૃષભ જેવો, ઉંચા શિખરોવાળા શ્વેત પર્વત જેવો તથા સુવર્ણથી મહેલા દત્તશળવાળા હાથી જેવો ચોભવા લાગ્યો ૫ વર્ષાકાળ વ્યતીત થવાથી જેનો તુષાર રૂપી કાદવ નષ્ટ થયો છે, સૂર્યના કિરણો મળવાથી જેના તેજની વૃદ્ધિ થયેલી છે તથા અત્યંત પ્રકાશને લીધે જેનું શ્યામવર્ણ તિલક પજુ ઉજ્જવળ બની ગયું છે એવો ભગવાન ચંદ્ર

- સૂર્યના કિરણો પડવાથી ચંદ્ર મકાવ્ય છે, એવું જ્યોતિ માત્રમા સિદ્ધ છે

* સૌ દર્શ અથવા ગોલા

x પાડગનુ પાણી

અધિક શોભવા લાગ્યો. જેમ મહાવનમાં શિલા પર બેઠેલો સિંહ શોભે છે, સંજ્ઞામભૂમિમાં બિલો રહેલો હસ્તી શોભે છે અને રાજ્યગાદી પર બેઠેલો રાજા શોભે છે તેમ આકાશમાં ચડેલો ચંદ્ર શોભવા લાગ્યો.^{૧૭} અત્યંત પ્રકાશ-યુક્ત ચંદ્રનો ઉદય થવાથી જેનો અંધકારરૂપી દોષ નાશ પામ્યો છે, પરંતુ રાત્રિ પ્રવૃત્ત થવાથી જેમાં રાક્ષસોની માંસ લક્ષણ કરવાની લાલસારૂપી દોષ વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને જેણે સ્ત્રીઓના પ્રણયકલહને શમાવી નાખ્યો છે એવો લગવાન પ્રદોષ-રાત્રિસમય એ વેળા કામીજનોને મુખરૂપ થઈ પડ્યા હતા.^{૧૮}

એ સમયે મહાબુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાન લંકાનગરીમાં સર્વત્ર વિચરી રાક્ષસોનાં ગૃહો તપાસતો હતો. એ સમયે કાનને ગુળ આપે એવા વીણાઓના મધુર સ્વર સંભળાતા હતા. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સાથે સુખપૂર્વક સ્વપ્તી હતી અને અત્યંત કૂર કર્મ કરનારા રાક્ષસો આહાર શોધવા અર્થે ન્યાત્યાં નીકળી પડ્યા હતા. કેટલાંક ગૃહો મોટા મોટા રથ, અથ તથા ભદ્રાસન વગેરેથી ભરપૂર હતાં અને તેમાં શૂરવીર-પણાશી શોભતા, ઐશ્વર્યના મદથી છટ્ટી ગયેલા તથા મદપાન કરવાથી ઉન્મત્ત બનેલા રાક્ષસો વસતા હતા. એ મદમત્ત રાક્ષસો પોતાની રથજ ભુજાઓ વડે એકબીજાનો પીઠ થાબડતા ને ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર કરતા પરસ્પર અસહ્ય શબ્દો બોલી એકબીજાનો તિરસ્કાર કરતા હતા. મદપાન કરવાથી ઉન્મત્ત થયેલા કેટલાંક રાક્ષસો વારંવાર પોતાનો છાતી ઠોકતા હતા; પોતાના હાથ-પગ વગેરે અંગોને સ્ત્રીઓ પર નાખતા હતા, સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવા સારું નાના પ્રકારના વેપ ધરતા હતા તથા ધનુષ્યનો પ્રત્યંબને ખેંચતા હતા.^{૧૯-૨૦} વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના શરીર પર અંગ-રાગ* લગાડતી હતી, કેટલીક મુખથી નિદ્રાવશ થઈ હતી તથા મુંદર મુખવાળી અને સ્વરૂપવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ હાસ્ય કરતી હતી. વળી કુપિત

થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ નિઃશ્વાસ મૂકતી જણાતી હતી.^{૨૧} જેમ કુન્દાડા નાખતા સપોથી જળન્ય ધરાઓ શોભે, તેમ ચિત્કાર કરતા હસ્તીઓથી, સત્કાર પામેલા વિલીપણાદિ સન્નનોથી તથા નિઃશ્વાસ મૂકતા શરવીણોથી લંકાનગરી અત્યંત શોભતી હતી.^{૨૨} એ નગરીમાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા, સત્ય વચનવાળા, વેદ અને શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધાવાળા, જગતમાં મુખ્ય ગણાયેલા, અનેક પ્રકારના વેપ-વાળા તથા મુંદર નામવાળા કેટલાએક રાક્ષસો વસતા હતા; તે સર્વને હનુમાને બોયા.^{૨૩} મુંદર રૂપવાળા તથા તેના રૂપને યોગ્ય ઉત્તમ ગુણોવાળા એ રાક્ષસોને બેઈ કપિવર આનંદ પામ્યો. કેટલાક રાક્ષસો અતિશય રૂપવાળા હતા, તે કેટલાક કદરૂપા હતા.^{૨૪} ત્યાર પછી હનુમાને બોયુ તેા અમૂલ્ય આભૂષણો ધારણ કરનારી એ રાક્ષસોની સ્ત્રીઓ પણ શુદ્ધ અતઃકરણુવાળી, મહાન પ્રભાવવાળી, મદપાન કરવામાં આસક્ત મનવાળી તથા તારાઓ સરખી પ્રકાશિત કાંતિ-વાળી બેવામાં આવી. અત્યંત હર્ષિત થયેલી પક્ષિણી જેમ પોતાના પક્ષી-પતિને ભેટી પડે છે, તેમ અત્યંત રૂપવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ અર્ધ-રાત્રિના સમયે પોતાના સ્વામીને ભેટીને લલ્લન-યુક્ત થઈ હતી, એ પણ હનુમાનના બેવામાં આવી.^{૨૫, ૨૬} કેટલોક સ્ત્રીઓ પોતાનાં વિલાસ-લવનોમાં સ્વામીઓના ખોળામાં મુખપૂર્વક બેઠી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓને પ્રિય થઈ પડેલી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સેવામાં તત્પર હતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ કામ-પીડાને લીધે વિહવળ બની ગઈ હતી; તે સર્વને બુદ્ધિમાન હનુમાને બેઈ.^{૨૭} રાક્ષસોની સ્ત્રીઓમાં કેઈ સી ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાની હોવાથી સુવર્ણરેખા જેવી અથવા તપાવેલા સુવર્ણ સરખા વર્ણુવાળી જણાતી હતી; કેઈ સ્ત્રી ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળી તેા કેઈ સ્ત્રી મુંદર દેખાવવાળી અને સ્વામીથી રિસાયેલી જણાતી હતી.^{૨૮} બહુ લાંબા સમયે પતિનો સમાગમ થવાથી અત્યંત આનંદિત થયેલી કેટ

લીક સ્ત્રીઓ મનોહર સ્વરૂપવાળી જણાતી હતી; તથા પુષ્પોના ગુચ્છોથી સુંદર બનેલી અને હપિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના મનને આનંદ પમાડતી હતી; તે સર્વ કપિવર હનુમાનના જોવામાં આવી.^{૨૧} લંકા-નગરીમાં સર્વત્ર ફરતા કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને જોયું, તો ચંદ્ર સમાન પ્રકાશવાળાં સ્ત્રીઓનાં મુખ-મંડળો, સુંદર પાંપણોવાળી અને વાંકી દષ્ટિ-એ જોનારી તેમનાં નેત્રોની પંક્તિઓ તથા વીજળીની પેઠે ચમકતાં તેમનાં આભૂષણો દષ્ટિએ પડતાં હતાં.^{૨૨}

પવનસુત હનુમાને સર્વત્ર ફરીને એટલી બધી સ્ત્રીઓ જોઈ, પરંતુ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, ધર્મનું પ્રતિપાલન કરનારા રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, પ્રકૃષ્ટિત લતાની પેઠે સારી રીતે ઉછેરાયેલાં, કૃશ અંગવાળાં, શુદ્ધ અતઃકરણવાળાં, પતિવ્રત ધર્મનું પાલન કરનારાં, પોતાના પતિ રામચંદ્રને જ ઝંખી રહેલાં અને રામચંદ્રના મનમાં વચ્ચી રહેલાં, સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ, રામવિયોગને લીધે બિપજેલા વિરહાગ્નિથી તાપી રહેલાં, સુંદર પાંપણોવાળાં, વનમાં ફરનારી મથૂરીના સરખા મધુરા કંઠવાળાં, પરંતુ હાલના સમયમાં અસ્પષ્ટ દેખાતી ચંદ્રલેખા સરખા, શૂળમાં રંગદોળાયેલી સુવર્ણલેખા સરખાં, ઔષધાદિના ઉપચારો વડે રૂઝાયેલી મણિરેખા સરખાં અને વાયુના વેગને લીધે આછી થયેલી શ્વેતલેખા સરખાં જનકનંદિની સીતા કે જેનો કંઠ પૂર્વે ઉત્તમ ચંદ્રહાર વગેરે આભૂષણોથી અલંકૃત રહેતો હતો, તે કંઠ હમણું રાવણને વશ પડવાને લીધે નિરંતર અશ્રુજળથી ભિન્નયેલો રહે છે, તે સતી સીતા કયાંય પણ તેના જોવામાં આવ્યાં નહિ.^{૨૩-૨૬}

ઘણી વાર મુઠ્ઠી શોધ કરવા છતાં કપિવર હનુમાને જોલનારાઓમાં શ્રદ્ધ એવા મનુજેન્ધર રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની સીતાને દીકાં નહિ, ત્યારે તે દુઃખને લીધે થોડીક વાર મંદોદર્યાહ સ્થ ગયો.^{૨૭}

સર્ગ ૬ઠ્ઠો

લંકાનગરી-રાવણનો મહેલ

સ નિકામં વિમાનેષુ વિચરન્કામરૂપદૃક્ ।

વિચ્ચાર કપિર્લેહ્નો લાચરેત સર્મન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

લંકામાં આવેલી સાત સાત માળની હવેલી ઓમાં પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી વિચરતો કપિવર હનુમાન અતિ ઉતાવળે લંકા-નગરીમાં ફરવા લાગ્યો.^૧ ફરતો ફરતો અતે તે સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળા કિલ્લાથી ઘેરાયેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણના રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો.^૨ સિંહો જેમ મોટા વનનું રક્ષણ કરે, તેમ ભયંકર રાક્ષસો એ રાજમહેલનું રક્ષણ કરતા હતા. રાત્રિ હોવા છતાં પણ ચંદ્રનું અજવાળું પડવાને લીધે કપિવર હનુમાન તે રાજમહેલને સારી રીતે જોઈ શક્યો. વિચિત્ર દોઢીઓથી રમણીય જણાતા એ રાજમહેલનાં પ્રત્યેક દ્વારો રૂપેરી નકશીકામથી ચિત્ર-વિચિત્ર દેખાતાં હતાં અને તેમના પર સુવર્ણથી શણગારેલાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.^૩ એ રાજમહેલ હસ્તીઓ પર બેઠેલા મહાવતોથી, શ્રમરહિત શરવીર યોદ્ધાઓથી અને જેનો વેગ કદી પણ સ્ખલિત થાય નહિ એવા રચમા જોડવાના અશ્વોથી શોભી રહ્યો હતો.^૪ સ્થળે સ્થળે ગોઠવેલી ઠાંતની, સુવર્ણની તથા રૂપાની પ્રતિમાઓથી રમ્ય જણાતા એ રાજમહેલની આગળ નિરંતર સિંહો અને વ્યાધ્રોના આમડાંથી મહેલા તથા ઝીણી ઝીણી ઘંટડીઓના નાદવાળા વિચિત્ર રથોની આવ-જા જતમી રહેતી હતી.^૫ અમૂલ્ય આસનોથી અલંકૃત અને ઘણાં રત્નોથી ભરેલા એ રાજમહેલ મોટા મોટા રથોના સંપ્રહસ્થાનરૂપ તથા મહારથીઓના નિવાસરૂપ હતો.^૬ વળી તે રાજમહેલ જોવાલાયક અને અત્યંત સુંદર એવાં તત્તત્તતનાં હજારો મુગ-પક્ષીઓથી ભરપૂર હતો.^૭ તેના બહારના વિભાગનું રક્ષણ કરનારા રાક્ષસો નર સ્વભાવવાળા હતા; તેમાં ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી અનેક સ્ત્રીઓ વિરાજતી હતી.^૮

મેઘ સમાન ચિત્કાર શબ્દ કરનારા અને જળ વરસાવતા મેઘની પેઠે કિંવા અરણ્યાવાળા પર્વત-ની પેઠે મદ સવનારા ઘણાક હન્તીઓ; તેમ જ 'નંબૂનદ' નામના શુદ્ધ સુવર્ણ વડે શણુગારેલી હબરો સેનાઓ પણ તેની નજરે પડી. ૨૦-૨૪ વળી રાક્ષસરાજ રાવણના રાજમહેલમાં ફરતાં કપિવર હનુમાને ઉદય પામતા સૂર્ય જેવા પ્રકાશ-વાળી અને સુવર્ણની બળીઓથી શોભી રહેલી નાના પ્રકારની કેટલીક શિખિકાઓ-પાલખીઓ પણ દીડી, તેમ જ ચિત્રચિત્ર લતાગૃહો, ચિત્ર-શાળાઓ, કીડાગૃહો, વિહાર કરવા યોગ્ય કૃત્રિમ દારુપર્વતો,* રમ્ય વિલાસલવનો તથા દીવાન ખાના વગેરે તેના જોવામા આવ્યાં. ૨૫-૨૭ રાક્ષસરાજ રાવણના મંદરાયળ સરખા ઊંચા રાજમહેલમાં કીડા કરવા માટે અનેક કૃત્રિમ મયૂરો ગોઠવી રાખેલા હતા, એ પણ હનુમાનના જોવામા આવ્યા. ૨૮ આગળ ચાલતાં અનેક ઘન્ટો તથા પતાકાઓથી શણુગારેલી એક વિલાગ કપિવર હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યા કે જ્યાં અસંખ્ય રત્નોથી ભરેલા રાવણનો દ્રવ્ય-ભંડાર રાખવામા આવ્યો હતો. જેમ સ્થિર ચિત્રવાળા ચક્ષો કુળેરના ભવનનું રક્ષણ કરે છે, તેમ સ્થિર ચિત્રવાળા અને ધીરજવાળા રાક્ષસો તે દ્રવ્યભંડારનું રક્ષણ કરતા હતા જેમ સૂર્ય પોતાના તેજ વડે શોભે છે, તેમ એ રાજમહેલ રત્નોની પ્રભાથી તથા રાવણના તેજથી શોભાય-માન થઈ રહ્યો હતો. રાજમહેલમા વિચરતાં કપિકુળેર હનુમાને પ્રકાશમાન સુવર્ણની શય્યાઓ, આસનો તથા પાત્રો વગેરે જોયા. ૨૯-૩૧

જ્યાં મધુ અને આસવનો છંટકાવ થઈ રહ્યો હતો, જેમા મણિમય પાત્રો ગોઠવેલા હતા, જે સંકટામણુ વિનાનો હતો, જેમાં સેંકડો ઉત્તમ સ્ત્રીઓની હરહરને લીધે નૂપુર અને કટિ-મેખલાનો ગંભીર અણકાર થઈ રહ્યો હતો, જે મૃદંગ વગેરેના ઘોષથી ગાજી રહ્યો હતો, જેના પર જુદી જુદી અટારીઓ તથા અગારીઓ

આવેલી હતી, જેમાં મોટી મોટી દોઢીઓ શોભી રહી હતી તથા અત્યંત મનોહર દેખાવ હોવાને લીધે જે સાક્ષાત્ કુળેરના ભવન સરખો દેખાતો હતો એવા રાવણના રાજમહેલમાં કપિગ્રેષ્ઠ હનુમાને પ્રવેશ કર્યો. ૩૨-૩૪

ઈતિ શ્રીવાદ્મીકિ મહાકુનિર્માણીત આદિકાવ્ય શ્રોરામાયણનું સુદર્શકાંડમા ૬૩ી સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો

રાવણનો મહેલ-તેની શોભા:

સર્વેશ્વરજાલં બલરા-દુર્ગં વ્યાસક્તગદ્ગુણવર્ણજાલમ્ ।
યથા મહત્પ્રાવૃષ્ટિ મેઘજાલં વિદ્યુત્પિત્તલ્લ સવિહ્વજાલમ્ ॥

મહાખળવાન કપિવર હનુમાને વેદ્યમાણુ થી જડેલી સુવર્ણની બળીઓવાળા અને વર્ષાઋતુ વિષે વીજળી તથા પક્ષીઓ સંહિત ચઢી આવેલા મેઘ સરખા દેખાતા રાવણના રાજમહેલને જોયા પછી તેના અંદરના ભાગમા પ્રવેશ કર્યો. ૧ ત્યાં આગળ ઉત્તમ શંખ, આયુધો અને ધનુષ્ય વગેરે થી શોભી રહેલી અનેક પ્રકારની નાની નાની શાળાઓ તથા પર્વત સરખાં પ્રાસાદશિખરો પર આવેલી અને મનને આનંદ આપે એવી વિશાળ ચંદ્રશાળાઓ તેના જોવામાં આવી કાઈ પણ ખામી વિનાનાં એ રાજગૃહો રાવણે પોતાના બાહુબળથી જ પ્રાપ્ત કરેલા, દેવો અને અસુરોએ પૂજેલ તથા નાના પ્રકારના દ્રવ્યોથી પરિપૂર્ણ હતા, તેને કપિગ્રેષ્ઠ હનુમાને જોયા. પૃથ્વીતળ ઉપર આવેલ સર્વ ગૃહો કરતાં ઉત્તમ રચના વાળા લંકાધિપતિ રાવણના એ રાજમંદિરે બહુ મયદાનવે પોતાની સવળીકારીગરી વાપરી ને બનાવ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતા, તે હનુમાનના જોવામા આવ્યા. ૨-૪ આગળ ચાલતા ચઢી આવેલા મેઘ સરખા દેખાવવાળું, મનને આનંદ આપે એવું અને સુવર્ણથી શણુગારેલું રાક્ષસાધિપતિ રાવણનું અતુલ્ય ભવન હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યું. એ ભવન ખાસ રાવણ માટે જ હતું. ૫ અનેક રત્નોની કાંતિ વડે ગળ-હળતું અને નાના પ્રકારનાં પુષ્પો વડે છવાયેલું એ રાજભવન બહુ પૃથ્વી પર જિતરી આવેલું

સ્વર્ગ જ હોય, કિંવા પુષ્પોના પરાગથી ઠકાયેલું કોઈ પર્વતનું શિખર જ હોય એવું શોભતું હતું!^૧ સુદર અગવાળી સ્ત્રોત્તોથી શોભી રહેતું એ રાજલવન વીજળીઓની શોભતા મેઘ સરજી પ્રકાશતું હતું, તથા અત્યંત જિજ્ઞાસુ હોવાને લીધે એ લવન શ્રેષ્ઠ હંસોથી આકાશમાં વહન કરતા સુદર વિમાન જેવું શોભતું હતું એવા અનુપમ રાજલવનને નિહાળતા કપિવર હનુમાને ત્યા પહેલું પુષ્પક વિમાન દીકું એ વિમાન અનેક પ્રકારના રત્નોથી જડેલું હોવાને વીધે નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતા પર્વતશિખર જેવું ડિવા અનેક ત્રહો અને ચંદ્રમાથી ચિત્રિત જણાતા આકાશ જેવું અથવા જુદા જુદા રંગવાળા મેઘમંડળ જેવું ગણાતું હતું એ વિમાનમાં શોભા માટે સ્થળે સ્થળે પર્વતો ખનાવેલા હતા, એ પવતોને વૃક્ષસમૂહથી શણગારેલા હતા, એ વૃક્ષમૂળોને પુષ્પગુચ્છોથી અલકૃત કર્યા હતા અને એ પુષ્પગુચ્છોને પરાગરજથી પૂર્ણ કરી દીધા હતા વળી એ પુષ્પક વિમાનમાં સ્વેત મંદિરો, પુષ્પોવાળી નાની નાની તળાવડીઓ, ચિત્રવિચિત્ર વનો તથા સરોવરો ખનાવેલા હતા અને તે સરોવરોમાં પરાગયુક્ત કમળો પણ ગોઠ્યા હતા એ પ્રમાણે અનેક રત્નોની કાંતિથી ઝળહળી રહેલું તથા સર્વ વિમાનો કરતા શ્રદ્ધા એવું એ ‘પુષ્પક’ નામનું વિમાન કપિવર હનુમાને જોયું ૭-૧૧

ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક વિમાન ઉપરાત રાવણના એ રાજલવનમાં બીજી પણ અનેક શોભાઓ હનુમાનની નજરે પડી ત્યાં ચાદી, પ્રવાલ અને વૈકુંઠમણિથી શણગારેલા અનેક પક્ષીઓ ગોઠવેલા હતા નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ચિત્રવિચિત્ર સર્પોની આકૃતિઓ સ્થળે સ્થળે ગોઠવેલી હતી તથા સુદર અગવાળા અને સાક્ષાત્ અશ્વ સરખા દેખાવવાળા કેટલાક કૃત્રિમ અશ્વો પણ ત્યાં ગોઠવ્યા હતા^{૧૨} એ રાજલવનમાં સુવર્ણની

પાખોવાળા તથા આકાશવર્ણા વળેલા પીછાવાળા અને સુદર મુખવાળા પક્ષીઓ કે જે સાક્ષાત્ કામદેવની પાખો જેવા જ લાગતા હતા, તેને પણ કપિવર હનુમાને જોયા.^{૧૩} કમળો વડે શોભી રહેલા સરોવરમાં કમળપુષ્પોને નહણ કરી બેઠેલા શ્રીલક્ષ્મીદેવી ઉપર અભિષેક કરવા માટે પોતાની સૂદમાં મુગ ધયુક્ત કમળોને ગ્રહણ કરી બેઠેલા હસ્તીઓ પણ ત્યાં ગોઠવેલા હતા.^{૧૪}

એવી રીતની અત્યુત્તમ શોભાવાળું રાવણનું રાજલવન જે સુદર શુદ્ધોવાળા પર્વત સરખું અને અત્યંત મુગ ધયુક્ત હોવાને લીધે વસંત ઋતુમાં પુષ્પોથી પ્રકૃષ્ટિત થયેલા શ્રદ્ધા વૃક્ષ જેવું જણાતું હતું, તેને જોઈ કપિવર હનુમાન અત્યંત વિચિત્ર થયો^{૧૫} પછી ત્યાંથી બહાર નીકળી વાયુસુત હનુમાન રાવણની જીભઓથી પાલન કરાતી આખી લંકાનગરીમાં ફરવા લાગ્યો, પરંતુ પોતાના પતિ શ્રીમાન રામચંદ્રના શુભોના પીર્તન કરવાથી જેણે હું ખને વિસારે પાડ્યું હતું એવા મહાસતી સીતા કયાય પણ તેના બેવામાં આવ્યા નહિ, તેથી કપિવર હનુમાન અત્યંત દુઃખી થયો^{૧૬}

લંકામાં સર્વત્ર વિચરી સીતાની શોધ કરનારો, શુદ્ધ અત્ કરણવાળો, જિતેન્દ્રિય, નીતિ માળે ચાલનારો અને શ્રુતિ-સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનવાળો મહાત્મા હનુમાન જનકતનયાન દર્શન નહિ થવાથી અત્યંત ખેદ પામ્યો^{૧૭}

ઈતિ શ્રી મહર્ષિ મંકાદુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રી રામચંદ્રના સુદરકાંડમાં ૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

રાવપુનો મહેલ-પુષ્પક વિમાન

સ તસ્ય મધ્યે મયનસ્ય સસ્થિતાં મહદ્વિમાનમણિરત્નચિત્રિતમ્ પ્રતપ્તજામ્બુનદજાલકૃત્રિમ વદન્ શ્વીમાન્વન્નાભજન ક્રપિ ॥ ૧ ॥

રાવણના રાજલવનની મધ્યમાં આવી બેઠેલા મહાપુષ્પિમાન કપિવર હનુમાને મણિ અને રત્નથી જડેલા ‘પુષ્પક’ નામના મોટા વિમાનને દીકું એ વિમાનમાં શુદ્ધ સુવર્ણની વાળીઓ ખનાવેલી

* નાના નાના કૃત્રિમ પર્વતો અને તેના પર વૃક્ષાદિના ચિત્રો

હતી.^૧ તેમા અનેક પ્રકારની સુંદર પ્રતિમાઓ
ગોઠવેલી હતી. વિશ્વકર્માએ તેને પોતાના
હાથથી જ બનાવેલું હોવાથી પૃથ્વીમા એ સર્વો-
પરી ગણાતું હતું. અંતરિક્ષમા-વાયુપથમા ગતિ
કરનાર હોવાથી એ વિમાન સૂર્યમાર્ગના ચિહ્ન-
રૂપે શોભતું હતું.^૨ એ વિમાનમા કંઈ પણ વસ્તુ
ચતુરાઈ વિના કરવામા આવી હોય તેમ ન હતું;
અર્થાત્ તેમાનું સર્વ કાંઈ પૂરેપૂરી કારીગરીથી
બનાવવામા આવ્યું હતું. વળી એ વિમાન બના-
વવામા જે પદાર્થો વપરાયા હતા તે અમૂલ્ય
રત્નો સરખા કિંમતી જ હતા. તે વિમાનના
જેવી કારીગરી દેવોના વિમાનોમા પણ ન હતી.
તેમા સર્વ કાંઈ શ્રદ્ધ શુભવાળું જ ગણાતું હતું.^૩
મહાસમર્થ રાવણે પોતાના ચિત્તનો નિનહ
વરવારૂં પી ઉત્તમ તપશ્ચરણથી એ વિમાન પ્રાપ્ત
વ્યું હતું તે વિમાન બેસનારની ઇચ્છા પ્રમાણે
ગતિ કરનાર હતું. તેમા અનેક પ્રકારની અદ્ભુત
રચનાઓ રચવામા આવી હતી અને અનેક
મંથળેથી મેળવેલા ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો વડે તે
બનાવ્યું હતું.^૪ એ વિમાન પોતાના મ્વામી(તેમા
બેસનાર)ની ઇચ્છામા આવે ત્યાં જઈ શકતું હતું.
વાયુ સરખા વેગવાળું હતું. શત્રુઓ તેની ગતિ
રોકવા અશક્ત હતા અને જાણે પરમ આનંદ
વાળા, ઉત્તમ સમૃદ્ધિવાળા, પવિત્ર આત્મવાળા
તથા નિર્મળ યશવાળા મહાત્મા પુરુષોનું નિવાસ
સ્થાન જ હોય, એવું તે ગણાતું હતું.^૫ મનને
આનંદ આપે એવું અને શરદસ્તુના ચરં સરખું
નિર્મળ એ પુષ્પક વિમાન ઘણી શાળાઓ તથા
ઘૂમટો વડે શોભી રહેતું હોવાને લીધે નાના નાના
અનેક શિખરોની શોભતા એકાદા મોટા પર્વતમા
શિખર જેવું દેખાતું હતું, આશ્ચર્યકારક અનેક
વસ્તુઓથી ભરેલું હતું અને આકાશમાર્ગમા
વિચિત્ર ગતિનું અવલંબન કરીને ચાલતું હતું.
કુંડળ વડે શોભતા સુખવાળા, અત્યંત આહાર
કરનારા, આકાશમા ગતિ કરનારા, મઠને લીધે
ઘૂમતાં અને ફાટેલાં વિશાળ નેત્રવાળા તથા ઉતા
વળે ચાલનારા હબરો ભૂતગણો કે જેઓ રાત્રિ-

સમયમાં પણ દિવસની પેઠે ગતિ કરતા હતા.^૬ જ્ય-
વસંતઋતુના પુષ્પસમૃદ્ધ સરખું સુગંધયુક્ત તથા
સુશોભિત જણાતું એ પુષ્પક વિમાન કે જે
સાક્ષાત્ વસંતઋતુ કરતાં પણ રળિયામણું
દેખાતું હતું તેનું કપિવર હતુમાને સારી રીતે
અવલોકન કર્યું.^૭

શ્રીત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમા ૮મો સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૯મો

રાવણના મહેલ-રાણીવાસ

તસ્યાલ્લયરિષ્ટસ્ય મધ્યે વિમનમાયતમ્ ।

દર્શ્યે ભવજ્યેષ્ઠે હનુમાન્માહતાત્મજઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના વિશાળ રાજમહેલમાં
આવેલું નિર્મળ, વિશાળ, અનેક શાળાઓવાળું,
અર્ધો ચોળન પહેલું અને એક ચોળન લાલું એ
ખાસ રાજભવન જોઈને કપિવર હતુમાન તેમા
દાખલ થયો અને સીતાને શોધતો ચોમર ફરવા
લાગ્યો. રાક્ષસરાજ રાવણના રાજભવનનું અવ-
લોકન કરતો વાયુસુત હતુમાન છેવટે તેમા
અત પુર આગળ ગયો. એ સ્થળ બે દંતુશળવાળા,
ત્રણ દંતુશળવાળા તથા ચાર દંતુશળવાળા
હસ્તીઓથી બ્યાસ હોવા છતાં પણ સ કડામણ
વિનાનું હતું અને હથિયાર ઉગામીને બેઠેલા

+ અહીં ગોવિદરાજ પોતાની ટીકામાં લખે છે.

‘વાલ્મીકિનાદિકા રવ મૂલતમા અધોમાને નર્તન । તત્કાળેજ
કામાગ્રજવપિ ચેતનવેરણ વિતા અંચેતનસનાત્માચ્યત્મન
વિત્તવાત્ । અર્થાત્ જેમ શશિપા-પાવખીનું વડન
કરનારા પુરુષો તેનું વહન કરી સ્વામીની ઇચ્છા પ્રમાણે
ગતિ કરે છે, તેમ બળવાન રાક્ષસો પુષ્પક વિમાનને
બેઠકીને સ્વામીની ચરણ પ્રમાણે ગમન કરતા હોવા
જોઈએ અને એથી જ પુષ્પક વિમાનને કામગ-ઇચ્છા
મુજબ ગતિ કરનાર’ કહેલું હશે. ચેતનની પ્રેરણા
સિવાય જડનું ગમનાંગમન થવું એ અત્યંત અત ભવેત
છે । આ સ્થળે રામાનુજય ટીકાકાર જ્ઞ પાતુન્ન
અર્થમાં શકિત રહીને તેનો નિર્ણય કરવાનું વિદ્વાનોને
જ શોષે છે અને મહેશ્વરતીર્થીય ટીકાકાર રાક્ષસોને
પુષ્પક વિમાન ઉપર પ્રતિમાર । માનીને ભણે તેઓથી
જ વિમાનનું વડન થતું હોય ખરી કેરેપ્રકા કરે છે

અળવાન રાક્ષસો તેનું રક્ષણ કરતા હતા. અનેક રાક્ષસીઓ તથા બળે કરીને આજીવી રાજકન્યાઓથી ભરેલું રાવણનું એ અંતઃપુર નક્કું મગર, તિમિંગલ* મત્સ્ય તથા સર્પોથી વ્યાપ્ત અને વાયુના સપાટાને લીધે ઊછળી રહેલા સમુદ્ર સરણુ દેખાતું હતું. ૧૭ જે લક્ષ્મી કુબેર, ચંદ્ર અને ઇંદ્રનાં ભવનોમાં રહેલી છે, તે લક્ષ્મી રાવણના મહેલમાં નિરંતર અવિચ્છિન્નપણે વસતી હતી. ૮ જે સમૃદ્ધિ કુબેર, યમ ને વરુણનાં ગૃહોમાં રહેલી છે તેવી કિંવા તે કરતાં પણ અધિક સમૃદ્ધિ લંકાનગરીમાં રાક્ષસોનાં ગૃહોમાં દેખાતી હતી. ૯

અંતઃપુરની શોભા જોતો કપિદુર્ગર હનુમાન ત્યાં ફરતો હતો; એટલામાં એક સ્થળે અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું અને કૃત્રિમ હાથીઓની પ્રતિમાઓવાળું દિવ્ય પુષ્પક વિમાન પણ ત્યાં પડ્યું હતું તે તેના જોવામાં આવ્યું. એ વિમાનને પૂર્વે વિશ્વકર્માએ બ્રહ્મદેવ માટે નિર્માણ કર્યું હતું અને બ્રહ્મદેવ પાસેથી કુબેરે તપશ્ચર્યા કરીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું; પરંતુ કુબેરનો પરાજય કરી રાક્ષસરાજ રાવણે તે હસ્તગત કર્યું હતું. એ વિમાનમાં અનેક ઇલાસુઓની* મૂર્તિઓ સ્થિત રહેલી હતી અને રૂપાના તથા સુવર્ણના સુશોભિત સ્થંભોથી તે ઝળઝળી રહ્યું હતું. મેરુ તથા મંદરાચળ સમાન ઊંચા હોવાને લીધે બાજે ગગનચુગિત હોય એવા જણાતા અને સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળાં કેટલાક ગુપ્ત ગૃહો તથા બીજાં કેટલાંક વિહારગૃહોથી એ વિમાન અત્યંત શોભી રહ્યું હતું. તેમાં ઊંચેનીએ ચડવાઊતરવા માટે સુવર્ણનાં પગથિયા બનાવેલા હતાં, સ્થળે સ્થળે સુંદર વેદિકાઓ રચેલી હતી, સુવર્ણ તથા સ્ફટિકમણિની બળીઓવાળા ગોખ શોભી રહ્યા હતા અને ઇંદ્રનીલમણિ તથા બીજાં પણ અમૂલ્ય મણિઓથી જડેલી બેડકા શોભી રહી હતી. એ વિમાનની ભૂમિ વિાચત્ર પ્રકારનાં પરવાળાં,

કિંમતી હીરા અને વર્તુલાકાર મુક્તાફોથી જડેલી હોવાને લીધે પ્રકાશમાન થઈ રહી હતી. મધ્યાહનના સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળું એ વિમાન પવિત્ર મુગધવાળા અને સુવર્ણ સમાન પીળા તથા રાતા ચંદન વડે ચચિત હતું. ૧૦-૧૮

ઉપર્યુક્ત શોભાવાળા દિવ્ય પુષ્પક વિમાનને જોઈને, કપિવર હનુમાન તેની ઉપર ચડ્યો અને ત્યાં રહી નાના પ્રકારના પેય પદાર્થો તથા ભક્ષ્ય પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા ચોમેર પ્રસરી રહેલી પવનની દિવ્ય સુવાસ લેવા લાગ્યો. એ વેળા બધું જેમ પોતાના પ્રિય બધુંને કહે, તેમ સુવાસનું વહન કરનારા પવને કપિવર હનુમાનને કહ્યું કે, જ્યાં રાક્ષસોનો રાજ રાવણ છે ત્યાં તું મારી સાથે ચાલ."

તુરત જ પુષ્પક વિમાન પરથી નીચે ઊતરીને વાયુસુત હનુમાન થોડુંક આગળ ચાલ્યો; એટલે રાવણનું વિશાળ શયનગૃહ તેના જોવામાં આવ્યું. મણિમય પગથિયાંવાળું અને સુવર્ણનાં બળિયાંવાળું એ શયનગૃહ મનોહર સ્વરૂપવાળી સુંદરીની પેઠે શોભતું હતું. ૧૯-૨૨ તેની ભૂમિ સ્ફટિકમણિથી જડેલી હતી અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે હાથીદાંત, મુક્તાફળ, વજ્ર, પરવાળાં, ચાંદી તથા સુવર્ણ વગેરેથી ભૂદાં ભૂદાં ચિત્રો પાડેલાં હતાં. એ શયનગૃહ સમાન, સીધા અને અત્યંત ઊંચા એવા અનેક મણિનય સ્તંભોથી શોભી રહ્યું હતું. એ સ્તંભો ઘણા જ ઊંચા હોવાને લીધે તે ગૃહ બાજે પાંખો વડે આકાશમાં ઊડવાને ઉચક્ત થયું હોય એવું જણાતું હતું; તેમ જ પર્વતો, નદીઓ, વનો, સમુદ્રો, દ્વીપો, નગરો તથા ગ્રામો વગેરેથી ભરેલી આખી પૃથ્વીનું દૃશ્ય જેના પર ચોતરવામાં આવ્યું હતું એવું થોડું પાથરણું તેમાં પાથરેલું હતું; તેથી તે અનેક દેશો અને ગ્રામોથી ભરેલી વિશાળ પૃથ્વી સરણુ જણાતું હતું. રાવણનું એ શયનગૃહ મદમત્ત

+ મગરની એક ભતિ.

* મત્સ્યની એક ભતિ.

x વરુ રાવવા નકાર.

- અર્થાત રાવણ જ્યાં સુતો હતો, ત્યાંની દિવ્ય સુવાસ રાવણને લીધે હનુમાનનું મન તે તરફ જવા પ્રેરાયું.

પક્ષીઓના કલરવથી ગાજી રહ્યું હતું. તેમાં દિવ્ય સુગંધી પદાર્થોની સુવાસ અહીં રહી હતી; વેદિકાઓ પર વિવિધ રંગનાં અમૂલ્ય પાથરણાં પાથરેલાં હતાં; તે શયનગૃહ હંસ સરખું ધવલ છતાં અગર વજેરના ધૂપને લીધે ધૂસરવર્ણું જણાતું હતું; લતાઓનાં પત્રો તથા પુષ્પો વડે અલંકૃત હતું; સુંદર કાંતિવાળું હોવાને લીધે વસિષ્ઠ મુનિની 'શબલા' નામની ગાયની પેઠે મનને અતિ હર્ષ ઉપજાવતું હતું; તેમાં પ્રવેશ કરનારના શરીરની કાંતિ ઉત્તેજિત થતી હતી; અને તે જાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ હોય એવું દેખાતું હતું. ૨૩-૨૮

ઉત્તમ શોભાવાળું અને સર્વ શોકને શમાવનારું રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું દિવ્ય શયનગૃહ જોઈને પુત્ર જેમ માતાને જોઈ આનંદ પામે, તેમ કપિવર હનુમાન આનંદ પામ્યો અને તેની પાંચે ઇન્દ્રિયો પાંચે વિષયોથી તૃપ્ત થઈ; અર્થાત્ વાલ્મીકીનો શબ્દ, શીતળ વાસુનો સ્પર્શ, ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં રૂપ, અનેક બતના લક્ષ્ય પદાર્થોના રસ તથા પુષ્પાદિની સુગંધથી અતુલ્ય હનુમાનની કણ્ઠ, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચે ઇન્દ્રિયો સંતુષ્ટ થઈ. કપિવર હનુમાન 'અહો! આ તે સ્વર્ગ હશે કે દેવોનું વિહારસ્થાન હશે? અહો! આ તે ઇંદ્રની અમરાવતી હશે કે સિદ્ધ લોકોની ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધિ હશે?' એમ વિચારવા લાગ્યો. ૨૯, ૩૦ જેમ કોઈ મહાધૂર્તથી હજાયેલો નાનો ધૂર્ત ઉદાસીન બની બેઠો, તેમ એ શયનગૃહના સુવર્ણસ્તંભો પર મૂકેલા દીપકો એ વેળા રાવણના તેજથી નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા; તેથી કપિવર હનુમાને તેને ઉદાસીન સરખા નિસ્તેજ દીઠા. ૩૧ એ સમયે વાસુસુત હનુમાન દીપકોના પ્રકાશથી, રાવણના તેજથી તથા આનુપમોની કાંતિથી એ શયનગૃહને પ્રજ્વલિત થયેલું માનવા લાગ્યો. ૩૨ કપિધ્રુવર હનુમાને બીજી તરફ દષ્ટિ કરી જોયું, તો રંજનરંગી ગાલીચાઓ ઉપર રાત્રિની કોડા કરી રહ્યા બાદ સૂતેલી, નાના પ્રકારના રંજવાળાં વસ્ત્રો તથા

પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી, અનેક પ્રકારના વેષવાળી તથા અર્ધરાત્રિસમયે મધપાન કરવાને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી એક હબ્બર સ્ત્રીઓ જોવામાં આવી. રાવણનાં શયનગૃહોમાં એ વેળા સર્વ મનુષ્યો નિદ્રાધીન થયેલાં હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ થતો ન હતો; તેથી એ ગૃહ શબ્દ નહિ ઉચ્ચારનારા હંસો તથા બ્રમરોવાળા કમળવન સરખું શોભતું હતું. કપિધ્રુવર હનુમાન નિદ્રાવશ થઈ સૂતેલી એ સ્ત્રીઓના બીડેલા હોઠવાળાં, મીચેલી આંખોવાળાં અને કમળ સરખી સુગંધવાળાં મુખમંડળો જોઈ વિચાર કરવા લાગ્યો: 'અહો! આ સ્ત્રીઓનાં મુખ ખરેખર દિવસે ઊઘડતી પાંખડીઓવાળાં અને રાત્રે બિડાઈ જતી પાંખડીઓવાળાં કમળો સરખાં શોભે છે! અરે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં કમળ સરખી સુગંધ હોવાને લીધે તે કમળ સરખાં (કમળ) જ છે અને મદમત બ્રમરો જેમ કમળોને ઇચ્છે છે, તેમ અવશ્ય આ સ્ત્રીઓનાં મુખમંડળો પણ તે વારંવાર ઇચ્છતા હશે જ!'

જેમ શરદઋતુનું નિર્મળ આકાશ વીખરાયેલા તારાઓથી શોભે છે, તેમ રાવણનું શયનગૃહ આમતેમ સૂતેલી સ્ત્રીઓથી શોભી રહ્યું હતું અને જેવી રીતે તારાઓથી વીંટાયેલો શ્રીમાન ચંદ્ર શોભે છે; તેમ સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ શોભી રહ્યો હતો. રાવણની આસપાસ પડેલી સ્ત્રીઓને જોઈ કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં એમ જ માનવા લાગ્યો: 'જેમનું પુણ્ય બાકી રહ્યું છે એવા જે જે તારાઓ (નક્ષત્રો) આકાશમાંથી ખરે છે, તે સર્વ આ સ્ત્રીઓરૂપે અહીંયાં પડ્યા હશે; ૩૩-૪૨ કેમ કે આ સર્વ સ્ત્રીઓની કાંતિ, વર્ણ અને નિર્મળપણું ઇત્યાદિ શોભા ચળકતા તારાઓના સરખી જ છે! મધપાન કર્યા પછી મૃત્ત થયેલ ગાન, નૃત્ય અને રતિકોડાના પરિશ્રમથી ક્ષમિત થવાને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી એ સ્ત્રીઓમાંની કેટલીકના કેશ છૂટી ગયા હતા, કેટલીકના ચંદ્રાકર વૃદ્ધ પડ્યા હતા, કેટલીકનાં ઉત્તમ આનુપમો વીખ-

રાઈ ગયાં હતાં,^{૪૩,૪૪} કેટલીકના લલાટમાંના ચાંદલા લુછાઈ ગયા હતા, કેટલીકના પગમાંનાં નૂપુરો નીકળી પડ્યા હતા અને કેટલીકના કંઠ-માના સુવર્ણહાર નીકળીને તેમના પડખામાં જ પડ્યા હતા.^{૪૫} જેમના મોતીના હાર તૂટી ગયા હતા તથા શરીર પરના વસ્ત્રો પણ ખસી ગયા હતા એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ, પલાણુ કર્યા પછી દમ ઉતારવા માટે છોડી નાખેલા સાજવાળી ઘેડીઓ સરખી જણાતી હતી.^{૪૬} જેમના કુંડળ તૂટી ગયા હતા અને પુષ્પમાળાઓ દિવસિત્ત થઈ ચાળાઈ ગઈ હતી, એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ અરણ્યમાં હસ્તીએ મદન કરેલી પ્રકુલિત લતાના જેવી દેખાતી હતી.^{૪૭} કેટલીક સ્ત્રીઓના ચંદ્ર સમાન ધોળા મોતીના હાર કઠમાથી નીકળીને તેમના બન્ન સ્તનોની વચ્ચે પડેલા હતા, જેથી તે હાર સુતેલા હંસ સરખા ચોલતા હતા.^{૪૮} કેટલી સ્ત્રીઓના કંઠમાંથી નીકળી ગયેલા વૃક્ષમણિના હાર તેમના બન્ન સ્તનો વચ્ચે પડેલા હોવાથી કાદંબ પક્ષી સરખા જણાતા હતા. વળી કેટલીક સ્ત્રીઓના કઠમાંથી નીકળી ગયેલા સુવર્ણહાર તેમના બન્ન સ્તનો વચ્ચે પડેલા હોવાથી ચક્રવાક જેવા ચોલતા હતા. મુદ્રાહારરૂપી હસોથી વર્ણહારરૂપી કારડવો થી, સુવર્ણહારરૂપી ચક્રવાકોથી અને જઘનરૂપી તટોથી રમણીય જણાતી એ સ્ત્રીઓ હંસ, કારંડવ અને ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓથી તથા તટોથી રમ્ય જણાતી નદીઓ સરખી ચોલતી હતી.^{૪૯} બિડાવેલા નેરૂપી તરંગોવાળી, સુવર્ણ ભૂપણેરૂપી કમળોવાળી. કામવિલાસરૂપી મગર વાળી અને ચોમેર પ્રસરેલા પ્રકાશરૂપી તટવાળી એ સ્ત્રીઓ બધું સ્તબ્ધ થયેલી નદીઓ જ હોય એવી ચોલતી હતી ! ઝીડા કરતી પેળા મદન થવાને લીધે કેટલીક સ્ત્રીઓના સ્તનો તથા કામળાઓ ઉપર પડેલા આભૂષણોના આકાર-રેખાઓ ઉત્તમ આભૂષણો જેવી ચોલા આપતા હતા.^{૫૦-૫૨} કેટલીક સ્ત્રીઓના મુખ પર પડેલા વસ્ત્રના છેડાઓ-પાલકો તેમના જ મુખમાંથી નીકળતા શ્વાસને લીધે વારંવાર બિડીબિડીને પાછા

તેમના મુખ ઉપર પડતા હતા, તેથી તેઓ બધે નાના પ્રકારના વર્ણવાળા સુવર્ણ-તંતુઓથી બનાવેલી બિડતી ધન્યો હોય એવી રીતે ચોલતા હતા.^{૫૩,૫૪} સુદર કાતિવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓના કુંડળો પાસે સૂતેલી બીજી સ્ત્રીઓના મુખમાંથી નીકળતા શ્વાસોચ્છવાસથી મંદ મંદ કંપાયમાન થતા હતા. એ સ્ત્રીઓના મુખમાંથી નીકળતો શર્કરા અને આસવના ગ્રંધવાળો નિશ્વાસ કે જે સ્વલાયે કરીને જ સુગંધમય અને સુખદર હતો, તે એ સ્ત્રીએ રાક્ષસરાજ રાવણનું સેવન કરી રહ્યો હતો.^{૫૫,૫૬} નિદ્રાવશ પડેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પાંત રાવણનું મુખની બ્રાતિથી પોતાના પડખામાં સૂતેલી સપ નીચો(શાક)ના મુખને પુનઃ પુનઃ સંઘતી હતી, ત્યારે રાવણ પ્રત્યે અત્યંત આમન થયેલા મનવાળી એ ઉત્તમ સ્ત્રીએ પણ મધપાન ટરવાથી પરવશ-બેભાન થયેલી હોવાને લીધે પોતાનું મુખ સૂંઘનારી પોતાની શાક પર ઈર્ષ્યા ન ધરતા તેને રાવણ સમજીને જ તેમનું પ્રિય કરતી હતી.^{૫૭,૫૮}

કેટલીક સ્ત્રીઓ સુદર કંઠબુવાળા પોતાના હસ્તોના ઉશીકા કરીને સૂતી હતી, ત્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના વસ્ત્રોનાં જ ઉશીકા બનાવીને સૂતી હતી.^{૫૯} એ સ્ત્રીઓ માની કોઈક સ્ત્રી અન્ય સ્ત્રીના વસ્ત્રાન્ધળ પર તો કોઈક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીની લુલ પર, કોઈક અન્યના યોગામાં તો કોઈક કોઈકના કુચ પર, કોઈ બીજીના સાંધળ પર તો કોઈક અન્યના પડખામાં અને કોઈ કોઈની કમર પર, તો કોઈ બીજી એકાદીની પીડ પર મસ્તક મૂકી નિદ્રાવશ થયેલી હતી. એ પ્રમાણે મદ અને મનેહને લીધે પરાધીન બનેલી એ સ્ત્રીઓ એકબીજીના અગ્નેશ્વર કરીને તથા એકબીજીના શરીર પર હાથ નાખીને આનંદ-પૂર્વક સૂતી હતી પરસ્પરની લુલઓરૂપી સૂત વડે જુઠાથેલી એ સ્ત્રીઓની માળા મદમત્ત બ્રમરોના ગુલરવવાળી અને સૂનમાં પરાવેલા પુષ્પોની માળા સરખી ચોલતી હતી.^{૬૦} વેશાળ

× નીચેની માળામાં તેમના કેશ અને નેત્રગુલો મદમત્ત બ્રમરોના સ્થાને હતા તિ. ટી.

માસમાં પવનના સપાટાથી હલમલી જવાને લીધે પરસ્પર ગૂંથાઈ ગયેલી, મોટાં વૃક્ષોનાં ડાળાંને વીંટાઈ રહેલી અને જમરો વડે છવાઈ ગયેલી પુષ્પોવાળી લતાઓનું વન જેવું શોભે છે, તેવું જ રાવણનું સોમંડળ શોભી રહ્યું હતું.^{૯૦-૯૫} જો કે સ્ત્રીઓનાં આભૂષણો, વસ્ત્રો અને માળાઓ યથાયોગ્ય સ્થાને જ પડ્યાં હતાં, તે પણ તેમાંથી કંયુ આભૂષણ કંઈ સીનું છે એ ખાબતનો નિર્ણય કરવો અશક્ય હતો; કેમ કે સઘળાં આભૂષણો એક જ પ્રકારનાં હતા અને સ્ત્રીઓ પણ એકબીજાને અડકીને સૂતેલી હતી.^{૯૬} આમ રાવણ જ્યારે સુખપૂર્વક સૂતો હતો, ત્યારે ત્યાંના સુવર્ણદીપકો બધે તેની સૂતેલી સ્ત્રીઓને અનિમેષપણે જોતા હોય, એમ સ્તબ્ધ થઈ જળહણી રહ્યા હતા. એ સ્ત્રીઓમાં કેટલીક રાજપિંચોની, કેટલીક ગ્રાહણીની, કેટલીક દત્યેની, કેટલીક ગંધર્વોની અને કેટલીક રાક્ષસોની કન્યાઓ હતી; જેઓ રાવણ પર મોહિત થઈ તેને વરી હતી. મહાબળવાન રાવણ સુદની ઇચ્છાથી* કેટલીક સ્ત્રીઓને હરી લાવ્યો હતો અને કેટલીક તો કામવશ થઈને પોતાની મેળે જ તેને વરી હતી.^{૯૭-૯૮}

રાક્ષસરાજ રાવણ એ સ્ત્રીઓમાંની એકેયને બળાત્કારથી લાવ્યો ન હતો; પરંતુ તેઓ સર્વ રાવણના બળ અને શુભ્રથી લોભાઈને પોતાની મેળે જ તેને ત્યાં આવી હતી. માત્ર એક વરાહાશિ જનકનંદિની સીતાને જ તે બળાત્કારે હરી લાવ્યો હતો. એ સર્વ સ્ત્રીઓ રાવણ સિવાય બીજા પુરુષમાં આસક્તિ રાખતી ન હતી, તેમ તેઓ બીજા પુરુષને બહુતી પણ ન હતી.^{૧૦} રાવણની સઘળી સ્ત્રીઓ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી, અત્યંત સ્વરૂપવાળી, સફ-

* ‘શ્રીઓનું’ દરણુ કરવાથી પાછળથી તેમના બધુઓ વચેરે માત્ર સાથે યુદ્ધ કરશે; એટલે હું તેઓનો પરાજય કરીશ એવી ઇચ્છાથી.’

x ઉત્તમ વર-રઘુવીરને સોગ્ય એવી.

શુભ્રયુક્તા, શ્રેષ્ઠ અલંકાર અને વસ્ત્ર આદિથી સન્નિવૃત્ત, ઉત્તમ લાવનાવાળી અને સ્વામીનો સ્નેહ મેળવનારી હતી.^{૭૧}

રાવણની સ્ત્રીઓને જોઈને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા કપિવર હનુમાનના મનમાં વિચાર થઈ આવ્યો : ‘અરે, રાક્ષસોના રાજ રાવણથી આ સ્ત્રીઓમાં જો રઘુવીરની ધર્મપત્ની સીતા પણ હશે અને તે મારા જોવામાં આવશે. તો તે રાવણનું લલુ જ થઈ જશે! (અર્થાત્ હું) રામચંદ્રની પાસે જઈને તેમને કહીશ કે, બ્રષ્ટ થયેલી સીતા ‘રાવણના રાણીવાસમાં તેની બીજી સ્ત્રીઓની સાથે મારા જોવામાં આવી.’ એટલે તેઓ રાવણને હણવાનો વિચાર છોડી દેશે.’^{૭૨} એટલે વિચાર થતાં તો વળી હનુમાનનું મન તુરંત જ પલટાઈ ગયું અને તે પુનઃ વિચારવા લાગ્યો : ‘ના, ના, એવું તો બને જ નહિ. જનકનંદિની સીતા તો અત્યંત શ્રદ્ધાશુભ્રવાળાં અને પતિવ્રતા છે. રાવણે તેનું કપટથી હરણ કરી અહીં આણ્યાં છે, એ લલુ જ અધર્મરૂપ અને અનાયક કર્મ છે!’^{૭૩} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિમણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણ સુંદરકાંડમાં હમો સર્વ સંપૂર્ણ

સુર્ગ ૧૦ મો

રાવણનો મહેલ-રાયનગ્રહ
તત્ર વિવ્યોપમં મુખ્ય સ્કાટિકં રત્નમૃગિતમ્ ।
અવેશમાણો હનુમાન્દશ શયનાસનમ્ ॥ ૧ ।

રાવણના અંતઃપુરમાં ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં કપિવર હનુમાને મુખ્ય અને દિવ્ય એવું એક શયનસ્થાન દીડું કે જે કેવળ સ્કટિકમણિથી જ બનેલું હતું, જેના ઉપર નાના પ્રકારનાં રત્નો જડવામાં આવ્યાં હતાં તથા જેના પર હાથીદાંત અને સુવર્ણનાં પાયાવાળાં, ધૃત્ય-મણિથી જડેલાં તથા અમૂલ્ય આસ્તરણોવાળાં નાનાં નાનાં શ્રદ્ધા આસનો ગોઠવેલાં હતાં. તે સ્થળના એક વિભાગમાં ચંદ્ર સરખી કાંતિ વાળું અને દિવ્ય પુષ્પમાળાઓથી શોભી રહેતું શ્વેત શ્રવણ કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનના જોવામાં આવ્યું-

તે પ્રવેત છત્રની નીચે અગ્નિ સરખો અળ-
હળતો, સુવર્ણથી મઢેલો અને સર્વ પ્રકારના
શોકને અનપનારી પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત
કરેલો એવો એક મોટો છત્રપલંગ હતુમાન-
ની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ છત્રપલંગ અનેક પ્રકાર-
ની ઉત્તમ સુગંધીથી સુવાસિત હતો, તેની
ચામર સુગંધિત ધૂપ બહેકી રહ્યો હતો. તેના
પર અત્યંત સુવાળાં ગાદલાં નાખીને તે પર
સુંદર ગાલીચાં બિછાવ્યાં હતાં. તેની ચારે
બાજુએ શ્રદ્ધ પુષ્પોની માળાઓ લટકતી હતી
અને મંત્રથી ગોઠવેલી પૂતળીઓ તેના પર
ચામર ઢાળી રહી હતી. એ પલંગ પર મેઘ
સરખા રચામ વર્ણવાળો, ચક્રચકિત કુંડળોને
ધારણ કરનારો, અમૂલ્ય સોનેરી વસ્ત્ર પહે-
રેલો અને લાલ નેત્રવાળો મહાબાહુ રાવણ
સૂતો હતો. રાવણના શરીર પર સુગંધયુક્ત
રક્ત ચંદન ચર્ચેલું હોવાથી તે વીજળી સહિત
સંધ્યાકાળના લાલવર્ણા મેઘ સરખો દેખાતો
હતો.^{૧-૮} રાવણે અનેક પ્રકારમાં દિવ્ય આભૂ-
ષણો ધારણ કરેલાં હતાં. ઇન્દ્રિય રૂપ ધર-
નારો, સુંદર સ્વરૂપવાળો, રાક્ષસોની કન્યા-
ઓને પ્રિય અને રાક્ષસોને સુખ આપનારો
મહાત્મા રાવણ રાત્રિકોડા કરીને સૂતો હતો.
તે વેળા બહુ વૃક્ષો અને લતાઓથી વ્યાપ્ત
મંદરાચળ સૂતો હોય એવો તે જણાતો હતો.^{૯, ૧૦}
મધપાન તથા રતિકોડા કરી રહ્યા પછી દેહીપ્ર-
માન શય્યા વિષે સૂતેલો રાક્ષસાધિપતિ
રાવણ નાગની પેઠે કૂંદાડા મારતો હતો. કપિ
શ્રદ્ધ હતુમાન ધીરે ધીરે તેની સમીપ ગયો;
પરંતુ તુરંત જ અત્યંત ઉદગ્ર પાત્રી ભય-
ભીત થયો હોય તેમ તે ત્યાંથી જરા પાછો
હઠ્યો અને વેદિકાના પગથિયાં પર ભીલો રહીને
મહિરાના નશામાં ચક્રવૂર થઈ પડેલા રાક્ષસાધિ-
પતિ રાવણને નિહાળવા લાગ્યો.^{૧૧-૧૨} એ વેળા
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ શયનસ્થાન, જેમાં ગંધહસ્તી*

સૂતો હોય એવા પર્વતના મોટા ઝરણા જેવું
શોભતું હતું.

રાક્ષસરાજ રાવણના પહોળા કરેલા અને
ઈર્દ્રશ્વજ સરખા બંને હાથ કે જેના પર સુવર્ણ-
ના બાબુખંધ બાંધેલા હતા, તે કપિવર હતુ-
માનના જોવામાં આવ્યા.^{૧૪, ૧૫} રાવણના એ
બંને હાથ યુદ્ધમાં ઐરાવત હાથીના દંત-
શળની આણીઓથી તથા ઈર્દ્રના વજ્રથી ઉઝ-
રડાયેલા હતા તથા તેના પર વિષ્ણુ ભગ-
વાનના સુદર્શન ચક્રના ધાવ પથ પડેલા હતા.^{૧૬}
વળી તે હાથ ઘણા સ્થૂળ, સમાન અને દૃઢ
ખભાવાળા, બળથી ભરેલા, સુંદર નખયુક્ત
આંગળીઓવાળા, સુવર્ણની અંગૂઠીઓથી અલં-
કૃત, પરિધના સરખા ગોળાકાર, હસ્તીની સૂંઢ
સમાન ઘાટીલા અને પાંચ ફણાવાળા સર્પની
પેઠે લંબાઈને ઉત્તમ શયન વિષે પડેલા હતા.^{૧૭, ૧૮}
સુવર્ણના અલંકારો વડે શણગારેલા રાવણના
એ બંને હાથ પર સસલાના રુધિર સરખું લાલ,
અતિશય શીતળ અને અત્યંત સુગંધવાળું અમૂલ્ય
ચંદન ચર્ચેલું હતું.^{૧૯} ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી સ્ત્રી-
ઓ નિત્યપ્રતિ સુગંધી તેલ વડે તે હાથનું
મર્દન કરતી હતી અને તે હાથ સંગ્રામ વિષે
યક્ષો, સર્પો, ગંધર્વો, દેવતાઓ તથા દાન-
વોને 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પોકરાવતા હતા.^{૨૦} છત્ર-
પલંગ પર સૂતેલા રાવણના બંને હાથ મંદ-
રાચળની શુદ્ધિમાં કોઈ પાત્રી સૂતેલા જે
સર્પો જેવા દેખાતા હતા. જેમ મોટાં મોટાં
જે શિખરો વડે મંદરાચળ શોભે, તેમ ઉપયુક્ત
શોભાવાળા બંને હાથો વડે પર્વત સમાન પ્રૌઢ
દેહવાળો રાવણ અત્યંત શોભતો હતો.^{૨૨, ૨૩}

* રાવણના બે હાથનું વર્ણન કયું છે. એ
ઉપરથી જણાય છે કે, તેને વીસ હાથ નહિ, પરંતુ બે જ
હાથ હશે કેટલેક સ્થળે તેને વીસ હાથવાળો કહ્યો છે તેનો
ઉત્તર; એવા જ હશે કે, તે પોતાના બે હાથમાં પણ મહા-
બળવાન પુરુષના વીસ હાથ જેટલું બળ ધરાવતો હશે.

સંસ્કૃત ટીકાકારોએ એ સંજ્ઞાથી પોતાના ભિન્ન ભિન્ન
મત દર્શાવ્યા છે, જેમાંના બે-ત્રણ નીચે ટીકાવામાં આવે છે :

* જેની ગંધ મૂંઘીને બીજા હાથીઆ નાસી બચ
એવા હાથી.

એ વેળા નિદ્રાવશ થયેલા રાવણના વિશાળ મુખ-
માંથી ઉત્તમ છયે રસયુક્ત અન્ન તથા પાનના
સુગંધથી મળેલો અને આમ્ર, બકુલ તથા પુન્નાગના
સરખા સુગંધવાળો શ્વાસોચ્છવાસનો વાયુ બહુ
આપા શયનગૃહને પૂરી દેતો હોય એમ જોઈએ
નીકળતો હતો. ૨૩, ૨૪

એ વેળા મુક્તાક્ર્ણ અને હીરા વગેરે જડેલા
હોવાથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતો તથા અત્યંત ઝળ-
હળી રહેલો સુવર્ણમય મુકુટ રાવણના મસ્તક
પરથી ખસી ગયો હતો; દેદીપ્યમાન કુંડળોથી તેનું
મુખ પ્રકાશી રહ્યું હતું. ૨૫ અને રક્તચંદનથી
ખરડાયેલો સુશોભિત હાર તેના હૃદયપુષ્પ તથા
વિશાળ વક્ષસ્થળ પર પડ્યા હતા. ૨૬ અધિર
સમાન લાલ નેત્રવાળા રાવણે પીળા રંગનું અને
મૃત્યુવાન રેશમી પીતાંબર પહેલું હતું. તેના
અંગ પરનું રેશમનું શ્વેત ઉત્તરીય વસ્ત્ર ખસી
ગયું હતું. તે અત્યંત શ્યામ હોવાથી અડદના
ઢગલા જેવો દેખાતો હતો અને મોટા સર્પની
પેઠે કુંદાડા મારતો તે શ્વેત શય્યામાં સૂતેલો.

‘અન્ન દ્વિમુજ્જવકથનાયુદ્ધાદિકાલ દવ, વિશતિમુજ્જલ
દશશીર્ષમ્બદ્ધત વોષ્યમ્ ।

અને રાવણના બે હાથનું વર્ણન કર્યું છે એ
ઉપરથી આમ સમજવું કે, યુદ્ધ વગેરે કરવાનું હોય તે
વખતે જ રાવણ બીમ ભુબળો અને દશ મસ્તકોવાળો
ખનતો હતો.

તિલક દીકાકાર

‘અન્ન દ્વિમુજ્જવકથનાયુદ્ધાદિકાલ દવ, વિશતિમુજ્જલ

અને કરેલું રાવણને ‘બે હાથે અને એક મુખનું
વર્ણન માત્ર રાવણે એ વેળા શ્રીઓને પ્રિય થવા તેનું
સ્વરૂપ પધું હતું તેથી ઘટે છે ‘માવિદરાજ્ય દીક્ષા

‘મુનાપ્ત્યામિતિ દ્વિમુજ્જવ મહામુલ્કાદાત દક્ષનાય-
મેકમુલ્કાદાત રાવણ્ય કામરુપજાલમચ્છતે ।

અને રાવણને ‘અને હાથો વડે શોભતો હતો ‘એવું
કહ્યું છે તથા હવે પછીના ૨૩ માં શ્લોકમાં ‘રાવણના
વિશાળ મુખમાંથી નીકળતો શ્વાસોચ્છવાસનો વાયુ ‘એવું
કહેવાશે, એ ઉપરથી ‘રાવણને બે હાથ હતા અને એક
મુખ હતું. ‘એવું જ આ સ્થળના વર્ણનથી જણાય છે
તે યોગ્ય છે, કેમ કે રાવણની પોતાની ઘરડા પ્રમાણે
૩૫ પરવાની ગાંઠત હોવાથી તે ચંદાય તેવું ૩૫ ધારણ
કરે એ સંભવિત હતું.’

મહેશ્વરીયાંય દીક્ષા

હોવાથી ગંગાજળમાં સૂતેલા હાથી સરખો
જણાતો હતો. ૨૭, ૨૮ રાવણના છત્રપલંગની ચારે
બાજુ આવેલા ચાર સુવર્ણસ્તંભો પર મૂકેલા
હીપકોથી તેનાં સઘળાં અંગો પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં
હતાં અને તેને લીધે તે વીજળીઓથી પ્રકાશતા
મેઘ સરખો શોભતો હતો. ૨૯

કપિવર હતુમાને મહાત્મા રાવણના શયન-
ગૃહમાં બીજી તરફ દષ્ટિ કરી, તો ચંદ્ર સમાન
મુખવાળી અને ઉત્તમ કુંડળાદિ આભૂષણોને તથા
પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી તેની
કેટલીક પ્રિય પત્નીઓને તેના ચરણ આગળ
સૂતેલી હીડી. ૩૦, ૩૧ નૃત્ય અને વાજિત્રોમાં કુશળ-
તથા શ્રદ્ધ અલંકારો ધારણ કરનારી કેટલીક
સ્ત્રીઓ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના બોળામાં તથા તેની
ભુબળો આગળ સૂતેલી હતુમાનના જોવામાં
આવી. ૩૨ એ સ્ત્રીઓના કાનમાં વજ્ર અને
વરુચીમણિથી જડેલાં સુવર્ણનાં કુંડળો શોભી
રહ્યાં હતા તથા ભુબળો પર બાભુષધ પ્રકાશી
રહ્યા હતા. તારાઓથી જેમ આકાશ શોભે,
તેમ તે સ્ત્રીઓનાં ચંદ્ર સરખાં પ્રકાશિત મુખ-
મંડળોથી તથા નિર્મળ કુંડળોથી રાવણનું શયન-
ગૃહ શોભી રહ્યું હતું. રાત્રિકોડા કરવાથી થાકી
ગયેલી અને પાતળી કટિવાળી રાક્ષસરાજની
સ્ત્રીઓ જ્યાં જ્યાં સળી ત્યાં જ નિદ્રાધીન થઈ
ગઈ હતી. તેમાંથી કેટલીક સ્વરૂપસૌંદર્યવાળી
સ્ત્રીઓ તો નિદ્રાવશ થયા છતાં પણ પોતાનાં
કોમળ અંગોને આમતેમ હલાવતી હોવાથી
બહુ નૃત્ય કરતી હોય એવી જણાતી હતી.
કોઈક સ્ત્રી વીજાને આલિંગીને સૂઈ રહી હતી.
તેથી બહુ મહાનદીના વેગથી અસ્તવ્યસ્ત થયેલો
કોઈ કમલિની નાની હોડીના આશ્રયે તણાતી
હોય એવી તે જણાતી હતી. ૩૩-૩૭ રયામ
નેત્રવાળી કોઈક સ્ત્રી પોતાની સોડમાં ‘મંડુક’
નામનું વાદ્ય લઈને સૂતેલી હતી, તે બંને
પોતાના વહાલા બાળકને સોડમાં લઈ સૂતેલી
કોઈ માતા જ હોય એવી જણાતી હતી. મુંદર
સ્વરૂપવાળી અને ઉત્તમ સ્તનવાળી કોઈક સ્ત્રી

‘પટહ’ નામના વાઘને આલિંગન કરી સૂતી હતી, તેથી તે જાણે ઘણા કાળે મળેલા પતિને આલિંગન કરી સૂતેલી કોઈ સ્ત્રી જ હોય એવી દેખાતી હતી.^{૩૬,૩૯} જેમ કામપીડિત થયેલી કોઈ સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિને બાથમાં ઘાલીને સૂઈ રહે, તેમ કમળ સમાન નેત્રવાળી કોઈક સ્ત્રી ‘વીણા’ નામના વાઘને બાથમાં ઘાલીને સૂઈ રહી હતી. નૃત્ય કરવામાં કુશળ એવી બીજી કોઈ સ્ત્રી વળી ‘વિપચી’ નામનું વાઘ લઈને સૂતી હતી, તેથી તે પતિની સાથે નિદ્રાવશ થયેલી સ્ત્રીના જેવી દેખાતી હતી. કોઈક સ્ત્રી કોમળ, હૃદયુષ્ક અને મનોહર એવાં પોતાનાં કનકવર્ણ અંગોથી ‘મૃદંગ’ નામના વાઘનું આલિંગન કરી સૂતી હતી.^{૪૦-૪૨} સુરતકોડાથી શ્રમિત થયેલી કોઈક કૃશોદરી પોતાની બાજુ ભુલ્યાથી ‘પણવ’ નામના વાઘને આલિંગન કરી સૂતી હતી. જેમ પોતાના નાના બાળક સહિત કોઈક સ્ત્રી પતિને ભેટી સૂઈ રહે, તેમ કોઈક સ્ત્રી પોતાની ભુલ્યા વડે ‘ડિંડિમ’ નામના વાઘને ભેટીને તથા એક બીજું ‘ડિંડિમ’ વાઘ પોતાની પીઠ આગળ રાખીને સૂઈ રહી હતી. કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી મદમાતી કોઈક સ્ત્રી ‘આડંબર’ નામના વાઘને બાથમાં ઘાલી સૂઈ રહી હતી.^{૪૩-૪૫} કોઈક સ્ત્રી જળભરેલા કળશ લઈને સૂતી હતી અને એ કળશ વાંકો વળી જવાને લીધે તેમાંથી ટપકતા જળ વડે તે સિંજાતી હતી, તેથી જાણે જળ વડે સિંજાયેલી વસંતઋતુની પ્રકૃષ્ટિત લતા હોય એવી શોભતી હતી. નિદ્રાધીન થયેલી કોઈક સ્ત્રી વળી સુવર્ણકળશ સરખાં પોતાનાં બાજુ સ્તનેને બે હાથ વડે ઢખાવીને સૂતી હતી.^{૪૬,૪૭} તેમ જ કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળી તથા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખા મુખવાળી કોઈક સ્ત્રી આઠ નિદ્રાને લીધે બીજી સ્ત્રીને આલિંગન કરીને જ સૂતી હતી.^{૪૮} કામપીડિત સ્ત્રીઓ જેમ કામી પુરુષોને ભેટી શયન કરે, તેમ રાવણની એ સર્વ સ્ત્રીઓ એવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં વાજિત્રોને ભેટીને સૂતી હતી.^{૪૯}

ઉપર વર્ણવેલી સઘળી સ્ત્રીઓનાં શયનોથી અલગ એકાંતમાં બિછાવેલા સુંદર શયનમાં સૂતેલી કોઈ એક સ્વરૂપસંપન્ન સ્ત્રી કપિવર હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડી.^{૫૦} એ સ્ત્રી મુક્તાફળ અને મહિ વગેરેનાં આભૂષણોથી સારી રીતે શણગારાયેલી હતી અને પોતાની કાંતિથી આખા શયનગૃહને હીપાવી રહી હતી.^{૫૧} તે સ્ત્રી ગૌર વર્ણવાળી અને સુવર્ણ સરખી દેહીયમાન કાંતિવાળી હતી. રાવણના અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓની તે ઈર્ષ્યારી હતી. સુંદર સ્વરૂપવાળી એ સ્ત્રી બીજી કોઈ જ નહિ, પરંતુ રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરી હતી. કપિશ્રદ્ધ હનુમાને તેને રમ્ય શય્યામાં સૂતેલી દીડી.^{૫૨} નાના પ્રકારના અલંકારો વડે અલંકૃત થયેલી તથા રૂપ અને યુવાવસ્થાના સૌંદર્યથી શોભતી મંદોદરીને ભેઈંને મોટી ભુલવાળો પવનસુત હનુમાન ‘આ સીતા હશે’ એમ ધારી પોતાના મનમાં અત્યંત હપિત થયો.^{૫૩}

રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરીને સીતા ધારી અત્યંત હર્ષમાં આવેલી કપિવર હનુમાન પોતાનો બતિસ્વભાવ દેખાડવા લાગ્યો. તે વારંવાર પોતાના પૂંછડાને પછાડવા લાગ્યો અને આમ-તેમ ફરીને પુનઃ પુનઃ પૂંછડાને સુબળ કરવા લાગ્યો તેમ જ થાંભલા ઉપર ચડી ચડીને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યો.^{૫૪}

શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિપણેત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૧૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

રાવણના મહેલ-પાનભૂમિ

अवधूय च तां बुद्धिं यमूवावस्थितस्तदा ।
जगाम चापरां चित्तां सीतां पति महाकपिः ॥१॥
મંદોદરીને ભેઈ ‘આ સીતા હશે’ એવો કપિવર હનુમાનના મનમાં જે વિચાર થયો હતો, તે જરા વારમાં જ શાંત થઈ ગયો અને તે સીતા સંબંધી પુનઃ વિચાર બાંધવા લાગ્યો : ‘અરે, રામચંદ્રથી વિષ્ણુનાં પડેલાં સતીશિરોમણિ સીતા આ પ્રમાણે શયન, ભોજન, પાનસેવન તથા અલંકાર વગેરેને ધારણ કરે જ નહિ.^{૫૨} ભલેને

દેવરાજ ઇંદ્ર પ્રાપ્ત થયો હોય, તોપણ સતી સીતા તેની પાસે જરા વાર પણ બિલાં રહે નહિ; કેમ કે રામચંદ્રના જેવો શ્રદ્ધ વરૂપવાન તથા શુણ્ણવાન પુરુષ દેવતાઓમા પણ નથી.^૩ નિશ્ચય, ‘આ કોઈ બીજી ઓહશે’ એવો નિશ્ચય કરી કપિવરહનુમાન સીતાના દર્શનની ઇચ્છાથી રાવણની પાનભૂમિ^૪ તરફ જવાને તયાર થયો.^૪

પાનભૂમિ તરફ જતા પહેલા તેણે પુનઃ પણ રાવણની ઓચો ઉપર દંષ્ટ કરી તેમા કેટલોક સ્ત્રીઓ કોડા ડરવાથી, કેટલોક ગીતગાવાથી તથા કેટલોક નૃત્ય કરવાથી શ્રમિત થઈ નિદ્રાધીન થયેલો તેના ભેવામા આવી મધપાનથી ચક્રવૂર અનેલો સ્ત્રીઓ મૃદ જ, મુરજ અને ચેલિકાવાદ્યોને ઝડેલો સૂઈ ગઈ હતો તથા કેટલોક સ્ત્રીઓ ગાલીચા પર જ સૂતો હતો એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના આભૂષણોથી વિભૂષિત થયેલી, નિદ્રામા પડ્યા પડ્યા પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતો, ગાયન કરવામા પ્રવીણ, દેશકાળને અનુસરી વાક્ય ગોલનારી અને અત્યંત કામવાસનાવાળી હબરો સ્ત્રીઓવો વીટાઈને સૂતેલા મહાત્મા રાવણને વાયુસુત હનુમાને ભેળો પછી શ્રીમાન હનુમાને રાવણના શયનગૃહની બીજી બાજુએ ભેડુ તો ત્યાં પણ દેશકાળને અનુસરીને વાક્ય ગોલનારી, ઊંઘમા ને ઊંઘમા જ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી રહેલી તથા રતિકોડા કરવાથી શ્રમિત થઈને સૂતેલી હબરો યુવતીએ દંષ્ટિએ પડી ‘સીતા રાવણના શયનગૃહમા જ હશે.’ એમ ધારીને મહાબાહુ હનુમાન પુનઃ પણ તે સ્થળે ગયો ત્યાં ચોમેર નિહાળીને જોયું તો જેમ નોટા ગાયમા ખેંડેલી હબરો ગાયોની મધ્યે રહેતો વૃષભ શોભે, તેમ હબરો સ્ત્રીઓની મધ્યે સૂતેલો રાક્ષસરાજ રાવણ અત્યંત શોભી રહ્યો હતો.^{૫-૧૧} સ્ત્રીઓથી વીટાયેલો રાક્ષસે દ્ર રાવણ અરણ્યમા હાથણીઓથી વીટાયેલા મોટા હાથી સરખો શોભતો હતો.

જેમ વાર વાર શોધ કરવા છતાં પણ સીતાનું

દર્શન નહિ થવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી બહાર નીકળીને રાવણની પાનભૂમિમા ગયો.

રાવણના રાજમહેલમાં વિચરતા કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થોથી ભરેલી રાક્ષસરાજ રાવણની પાનભૂમિ દીઠી.^{૧૨,૧૩} એ પાનભૂમિમા મૃગો, મહિષો અને વરાહોના માસના જુદાં જુદાં ઢગલા કરી રાખેલા હતા તથા સુવર્ણના વિશાળ પાત્રોમા કેટલાક મયૂરો અને ફૂંકડાઓ મૂકી રાખ્યા હતા કે જેનું કોઈએ પણ ભલાણ કયું ન હતું, એ સર્વ કપિવર હનુમાને દીઠું.^{૧૪,૧૫} દહીં અને સંચળ મેળવેલાં વરાહ, વાઘોજુસ, * શાહુડી, મૃગ અને મયૂરોના માસ પણ ત્યાં હનુમાનના ભેવામા આવ્યા.^{૧૬} ફુકલ, અનેક જાતના બકરા, અડધા ભક્ષણ કરેલા સસલા, મહિષો તથા જેના કાટા કાપી નાખ્યા હતા એવા ‘એકશત્ય’ નામના મત્સ્યો ત્યાં આગળ રાધીને તયાર રાખ્યા હતા, તે સર્વ હનુમાનની દંષ્ટિએ પડ્યા.^{૧૭} વળી એ પાનભૂમિમા નાના પ્રકારના લેલ, પેય તથા ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થો તયાર કરી પાત્રોમા ભરી રાખેલા હતા એ ભૂમિ ખાટા, ખારા, તીખા અને નધુર આદિ સ્વેદથી પરિપૂર્ણ હતી.^{૧૮} ત્યાંના પાન કરવાના તથા ભોજન કરવાના કેટલાક પાત્રોમા મહમત સૌપુરુષોએ ફેંકેલા નૂપુર, બજુબજ તથા હાર વગેરે અમૂલ્ય આભૂષણો પડેલા હતા અને કેટલાક પાત્રો નાના પ્રકારના ફોગથી ભરેલા હતા.^{૧૯} ધ્યેળે ધ્યેળે પુષ્પોના ઢગલા કરેલા હોવાથી એ ભૂમિ અધિક શોભા આપતી હતા વળી અનેક સ્થળે ગોડવેલા સુકર સુવર્ણના આસનોને લીધે તે જાણે અગ્નિ વિના જ સળગી ઊઠી હોય એવી પ્રકાશતી હતી. પાક-શાસ્ત્રમા કુશળ સ્ત્રોત્રયાઓએ વિવિધ પ્રકારના મસાલા નાખીને ત્યાંદિપ બનાવેલા અનેક પ્રકારના માસ એ પાનભૂમિમા ભેવામા આવતા હતા તથા વૃક્ષોમાથી સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થતા દિવ્ય અને

+ માસ મહિત વગેરે પદાર્થો રાખવાનું મ્થાન

* એક જાતનું પક્ષી

નિર્મળ મધો ત્યાં આગળ અનેક પાત્રોમાં ભરી રાખેલાં હતાં. જુદાં જુદાં પ્રકારના કૃત્રિમ આસવો, જેવા કે સાકરથી બનાવેલો શર્કરાસવ, મધથી બનાવેલો માધ્વીકાસવ, દ્રાક્ષથી બનાવેલો દ્રાક્ષાસવ, મહુડાનાં પુષ્પ વગેરેથી બનાવેલો પુષ્પાસવ અને જાજીર વગેરે ફળોથી બનાવેલો ફળાસવ આદિ આસવો જુદાં જુદાં પાત્રોમાં ભરી રાખ્યા હતા. તે સઘળા આસવો અનેક પ્રકારનાં સુગંધી જાતોની સુવાસથી મહેકી રહ્યા હતા.^{૨૦-૨૩} સ્થળે સ્થળે પડેલી પુષ્પમાળાઓથી સુવાસિત થયેલી એ પાનભૂમિ સુવર્ણના, ચાંદીના અને સ્ફટિકના બનેલો. તથા કરવો વગેરે પાત્રોથી અત્યંત શોભો રહી હતી. ત્યાં આગળ સોના-ચાંદીનાં અને પાત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના પદાર્થો ભરેલાં હતા. તેને કપિવર હનુમાને ટીકા. એમાંનાં સુવર્ણ પાત્રો તથા મણિમય પાત્રો વિષે તો શુદ્ધ મંદિરા જ ભરેલી હતી. કેટલાંક પાત્રો અડધાં ભરેલાં હતાં; કેટલાંક કોઈએ પીવાથી અપૂરં થયેલાં હતાં;^{૨૪-૨૭} અને કેટલાંક કોઈએ પણ પીધા વિના એમ ને એમ જ પડેલાં હતાં. એ સઘળું જોતો ઉપકુંજર હનુમાન એમરે દ્રવ્યો હતા. કેટલેક સ્થળે તયાર કરી રાખેલા અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો તથા કેટલેક સ્થળે જુદાં જુદાં જોડેની રાખેલા પાન પદાર્થો પણ તેના બેવામાં આવ્યા; જે ભક્ષણ કરતાં અર્ધા અર્ધા ખાકી રહેલાં હતા. એ પાનભૂમિમાં બીજી તરફ દિગ્ધિ કરતાં કપિવર હનુમાને કેટલીક શય્યાઓ ટીકી કે જેને વિષે પતિ વિનાની એકલી સ્ત્રીઓ એકબીજીને આલિંગન કરીને સુતી હતી તેમાંની કોઈક સ્ત્રી નિદ્રાને લીધે પ્રમાદ થઈ ને પોતાની શય્યામાંથી ઊઠી, બીજી સ્ત્રીની પાસે જતી હતી અને તેનું વસ્ત્ર જેથી પોતાના અંગ પર ઓઢતી હતી.^{૨૮-૩૦} જેમ મંદમંદ ચાલતા પવનથી વૃક્ષોનાં પુષ્પો હાલે છે, તેમ એ સ્ત્રીઓનાં અંગ પર પડેલાં વસ્ત્રો તથા પુષ્પો તેમના શ્વાસો-અશ્વાસના વાયુથી મંદમંદ હાલતાં હતાં.^{૩૧}

પાનભૂમિનું સારી રીતે અવલોકન કર્યા પછી

કપિશ્રદ્ધ હનુમાન ત્યાંથી નીકળી પુનઃ પુષ્પક વિમાન પર ગયો. ત્યાં શીતળ એવું ચંદન, મધુરસ, મધ, પુષ્પમાળાઓ, પુષ્પશુદ્ધો, સ્નાન કરવાનાં સુગંધયુક્ત ચૂર્ણો અને ધૂપાદિ ઉત્તમ પદાર્થોની સુવાસવાળો મંદમંદ ગતિથી વાતો હતો. ત્યાં સૂતેલી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક શ્યામ-ગૌર વર્ણવાળી અને કેટલીક સુંદર શરીરવાળી, કેટલીક કૃષ્ણવર્ણી અને કેટલીક સુવર્ણ સમાન દેહીયમાન અંગવાળી હતી, એ સર્વને હનુમાને જોઈ. રાવણના અંતઃપુરમાંની સઘળી સ્ત્રીઓ એ વેળા નિદ્રાધીન થયેલી હોવાથી તેમનું રૂપ બિડાયેલી કમલિનીઓ જેવું દેખાતું હતું. એ પ્રમાણે મહાતેજસ્વી હનુમાને રાક્ષસરાજ રાવણનું આશુ અંતઃપુર તપાસી જોયું; પરંતુ જનકતનયા સીતા ક્યાંયે પણ તેના બેવામાં આવ્યાં નહિ.

રાવણની સ્ત્રીઓને જોતાં જોતાં કપિવર હનુમાનને 'નમાવસ્થામાં પડેલી પરસ્ત્રીને જોવી નહિ' એવું શાસ્ત્રવચન યાદ આવ્યું. એ સમયે મહાવીર હનુમાનના મનમાં ધર્મભંગનો મોટો લાય ઉત્પન્ન થયો.^{૩૨-૩૭} તે વિચાર કરવા લાગ્યો : 'અરે, આજે મેં ઘણું ભાગે નમાવસ્થામાં સૂતેલી પરસ્ત્રીઓને જોઈ, માટે નિશ્ચય મારા ધર્મને સમૂળે લોપ થઈ જશે;^{૩૮} પણ કે, મારી દષ્ટિ પરસ્ત્રીનું નિરીક્ષણ કરવામાં કદી પણ આસક્ત થતી નથી, તેથી મને તે સંબંધી પાતક નહિ લાગે; પરંતુ પરસ્ત્રીઓનું હરણ કરી લાવનાર થોર પાતકી આ રાવણ આજે મારા બેવામાં આવ્યો, તેથી તો અવશ્ય મારા ધર્મને લોપ જ થશે.'^{૩૯}

નિશ્ચિત મતિવાળા અને સ્થિર ચિત્તવાળા હનુમાનના મનમાં ઉપયુક્ત વિચાર ચાલતો હતો. એટલામાં વળી કાર્યકાર્યને નિર્ણય કરનારો એક બીજો વિચાર પણ તેને થઈ આવ્યો :^{૪૦} અહો! અહીં નિઃશંકપણે સૂતેલી રાવણની સ્ત્રીઓને મેં જોઈ; પરંતુ એથી મારા મનમાં કાંઈ પણ વિકાર ઊપજ્યો નથી.^{૪૧}

સઘળી ઠદ્રિયોને શુભ કિંવા અશુભ કર્મમા પ્રવૃત્તિ કરાવનારુ મન જ છે, મારું મન તો પ્રથમથી જ દૃઢ છે, એટલે મારે લય રાખવા જેવું નથી ૪૨ વળી બીજે ક્યાય શોધ કરવાથી મને સીતાના દર્શન થઈ શકે એમ નથી સ્ત્રીની શોધ કરવી હોય તો સ્ત્રીઓમા જ ફરવું જોઈએ ૪૩ આ લોકે વિષે જે જાતનું પ્રાણી શોધી કાઢવું હોય, તેની જાતના પ્રાણીઓમા જ તેની શોધ કરવામા આવે છે. ખોવાયેલી સ્ત્રીની શોધ તો સ્ત્રીઓમા જ કરવી ઘટે છે. ૪૪ એ નિયમને અનુસરીને મેં શુદ્ધ અત કરલુથી રાવણનું આશુ અત પુર તપાસી જોયું, પરંતુ જનકતનયા સીતા ક્યાય મારા જોવામા આવ્યા નહિ ૪૫

એ પ્રમાણે ચિંતા કરતો કપિશ્રમ હંતુમાન રાવણના અત પુરમા રહેલી સઘળી દેવકન્યાઓ, ગંધવ કન્યાઓ, નાગકન્યાઓ તથા બીજી પણ કેટલીક ઉત્તમ સ્ત્રીઓને જોઈ વળ્યો, પરંતુ ક્યાય પણ તેને સીતાના દર્શન થયા નહિ, ત્યારે હતાશ થઈને પરાક્રમી હંતુમાન ત્યાથી ખહાર નીકળી બીજે સ્થળે જવા તત્પર થયો રાવણના અત પુરમા અતિ ચતુર્ધર્મક શોધ કરીને પવનસુત હંતુમાન રાવણની પાનભૂમિ માથી નીકળીને શોધ કરવા માટે બીજે સ્થળે જવા લાગ્યો ૪૬-૪૮

ઈતિ શ્રીવાટ્મીક માઠ મુનિપ્રાપ્ત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડના ૧૧ માં સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો

સીતાની શોધ માટે હંતુમાનને

પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન

સ તસ્ય મન્ય મવનસ્ય સંસ્થિતો લતાગૃહાં ચિત્રગૃહાન્નિશાગૃહાન્ । જગમ સીતા પ્રતિદર્શનોત્સુકો ન ચેવ તા પદ્યતિ ચાલુદર્શનામ ॥ ૧ ॥

મીતાના દર્શન કરવા માટે ઉત્સુક થયેલો મહાકપિ હંતુમાન પુનઃ પણ રાવણના કેટલાક લનાગૃહો, ચિત્રગૃહો તથા નિશાગૃહોમા ગયો અને મીતાની શોધ કરવા લાગ્યો, પરંતુ પવિત્ર દર્શનવાળા જાનપ્રી ક્યાય પણ તેની નજર પડ્યા

નહિ વાર વાર શોધ કરતા પણ રણનાથની પ્રિય સીતાનું દર્શન થયું નહિ, ત્યારે તે વિચાર કરવા લાગ્યો 'અરે, આટલી આટલી શોધ કરવા છતાં પણ મિથિલેશપુત્રી સીતા મારા જોવામા આવતા નથી, એથી મને લાગે છે કે નિન્નય, તે જીવતા નહિ હોય અવશ્ય, અતિ દુર્ગમ કરનારા આ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના શિયળાતરુ રક્ષણ કરવામા તત્પર રહેનારા અને ઉત્તમ સન્માર્ગે વર્તનારા સતીશિરોમણિ સીતાનો વધ કયો હશે, ૧-૨ અથવા તો રાક્ષસરાજ રાવણની અતિ શય કદરૂપી, બિહામણી શરીરવાળી, તેજરહિત અને અત્યંત દેખાવવાળી સ્ત્રીઓને જોઈને એ જનકનંદિની લયને લીધે આપોઆપ જ મરણ પામ્યા હશે ૪ અરે, આટલા લાંબા વખત સુધી હું વાનરોની સાથે રખડ્યો, છતાં પણ સીતાની શોધ લાગી નહિ, એથી તો સમુદ્ર ઉદ્ધવવાદ્ધ મારું સઘણ પૌરુષબળ પણ વ્યર્થ થયું છે ! અરે, હવે હું સુગ્રીવની પામે જઈ શકું એમ નથી, કેમ કે વાનરરાજ સુગ્રીવ અત્યંત બળવાન અને ઉચ્છ દંડ દેનારો છે ૫ અરે, હું રાવણનું આશુ અત પુર શોધી વળ્યો અને તેની સઘળી સ્ત્રીઓને પણ જોઈ વળ્યો, પરંતુ સતીશિરોમણિ સીતા મારા જોવામા આવ્યા નહિ ! અરે, આજે મારા સઘળા શ્રમ નિષ્ફળ ગયો હું જ્યારે પાછો જઈશ, ત્યારે સર્વ વાનરો એકઠા થઈ મને પૂછશે 'હું વીર ! લકામા જઈને તે શું કયું તે અમને કહે' એ વેળા સીતાને જોયા વિના પાછો ગયેલો હું તેઓને શું કહીશ ? વળી સુગ્રીવે આપેલી મુદત પણ વીતી ગઈ છે, એટલે પાછા જઈ જીવવું દુર્લભ છે, માટે હવે તો મરણની વાટ જોતો કે અહીંયા જ પ્રાયોપવેશન કરીશ અરે, હું સૌ થોજનનો સમુદ્ર ઓળંગીને લકામા આવ્યો તોપણ મીતાનો પત્તો લાગ્યો નહિ, એથી વૃદ્ધ જીવવાનું યુવરાજ અજઠ અને બીજા સર્વ વાનરો મને શું કહેશે ?'

એ પ્રમાણે એક કરતો કપિવર હંતુમાન વગી પોતાના મનમા ઉત્તાહ આબ્હીને વિચારવા

લાગ્યો. ‘અરે આ લોક વિષે લક્ષ્મી તથા સુખ ત્રાસ કરવાનું બહુ સાધન ઉત્સાહ જ છે, માટે હવે તો ન્યા ન્યા શોધ કરવી બાકી રહી છે, ત્યા ત્યા જઈને હું ઉત્સાહભરે શોધ કરીશ કહ્યું ૭ કે ૧-૧૦

અનિર્વેદા હિ સત્ત્વ સર્ગયંયુ પ્રવર્તક ।

કરાતિ સફલ જન્તા કર્મ યદ્ય કરોતિ સ ॥

‘આ લોક વિષે મનુષ્યોને સઘળા કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઉત્સાહ છે, અર્થાત્ ઉત્સાહ હોય તો જ મનુષ્યો કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને મનુષ્યમાનસ કાર્યોન સફળ કર નાર પણ ઉત્સાહ જ છે ૧૧ માટે હવે હું ઉત્તમ ઉત્સાહ ધરીને સીતાશોધનો પ્રયત્ન કરીશ અને રાવણના જે જે મ્થાનો મે બેળા નથી, તે તે મ્થાનોમાં ફરીને શોધ કરીશ ૧૨ હું રાવણની પાનબ્રમિ, પુષ્પગૃહ, ચિત્રશાળા, કોડાગૃહ, શેરીઓ અને સાત સાત માળની હવેલીઓ વગેરે સર્વ મ્થાનો શોધી વળ્યો છું છતાં તે તે સ્થળે પુન શોધ કરીશ ૧૩

આવો વિચાર કરીને મારુતસુત હનુમાન પુન પણ સીતાની શોધ કરવા તત્પર થયો. આ વેળા તે અનેક લોચરા, દેવમંદિરો અને મોટા મોટા ગૃહોમાં જઈને શોધ કરવા લાગ્યો. કોઈવખતે તે અત્યંત ઊંચે ચડતો તો કોઈક સમયે ત્યાથી નીચે ઊતરી આવતો હતો, કોઈ વેળા ઊભો રહેતો તો કોઈ વેળા ઉતાવળે આવતો હતો, ૧૪ ૧૫ કોઈક સ્થળે બારણા ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કરતો તો કોઈક સ્થળે બહાર નીકળતો વેળાદાર બધ કરતો હતો અને કોઈક વેળાએ અતિ ઊંચા સ્થળેથી બહુ ઊડતો હોય એમ કૂદકો મારી નીચે પડતો હતો ૧૬ આમ ન્યા ન્યા બેળા બેળાનું હું ત્યા ત્યા સર્વંત્ર એ કપિવર ફરી વળ્યો તેણે રાવણના રાજમહેલમાં ચાર આગળ જેટલી જગ્યા પણ બેળા વિના પડતી મૂકી નહિ ૧૭ કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને રાવણના કિલ્લાની અંદરની ગલીઓ, ચિત્રવૃક્ષોના ચાતરા અને જળના હોજ તથા તળાવડીઓ વગેરે સઘળા

મ્થાનોમાં શોધ કરી, પરંતુ કયાય પણ સીતા તેના બેળામાં આવ્યા નહિ ૧૮ કપિવર હનુ માન બિહામણા રૂપવાળી અને રાક્ષસોએ તે પણ બેઈ વળ્યો, પરંતુ જનકન દિની નોતા કયાય પણ તેના બેળામાં આવ્યા નહિ ૧૯ વાયુસુત હનુમાને રાવણના અત પુરમાં અપ્રતિમ મંત્રાલય સૌંદર્યવાળી વિદ્યાધરની અનેક સ્ત્રીઓ દીકી, પરંતુ મિથિવેશપુત્રો સીતાને તેણે બેળા નહિ ૨૦ મહાબળવાન હનુમાને રાવણના અત પુરમાં પૂણિમાના ચંદ્ર સરખા સુખવાળી તથા સુદૃઢ અગવાળી એવી કેટલોક નાગકન્યાઓ દીકી, પરંતુ સતીશિરોમણિ મીતા તેની દિધિએ પડ્યા નહિ ૨૧ મારુતસુત હનુમાન રાવણે બળાત્કારથી હરણ કરી આણેલી અને બંદીબાનામાં નાખેલી ઘણીક નાગકન્યાઓને બેઈ વળ્યો, પરંતુ તેઓમાં પણ સીતા બેળામાં આવ્યા નહિ ૨૨

આમ સર્વંત્ર શોધ કરતા બીજી અનેક શ્રદ્ધ સ્ત્રીઓ કપિવર હનુમાનના બેળામાં આવી, પરંતુ જનકન દિની સીતા કયાય પણ તેની દિધિએ પડ્યા નહિ, એથી મોટી બુદ્ધિઓવાળો પવનસુત હનુ માન પુન પણ ખેદ પામ્યો ૨૩ રામચંદ્રના કાર્ય માટે સુગ્રીવાદિ વાનરોએ ઉઠાવેલો પ્રયત્ન અને પોતે કરેલું સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન એ સઘળું બ્યથા ગયું, એમ ધારી વાયુસુત હનુમાન પુન ઘણા ચિંતાતુર બન્યો ૨૪ શોક વટે હણાયેલા ચિંતવાળો પવનસુત હનુમાન રાવણના દિવ્ય રાજમહેલમાંથી નીચે ઊતર્યો અને ‘હવે શું કરવું, ’ એ સ બધી ચિંતા કરવા લાગ્યો ૨૫

હતિ શ્રીરામચંદ્ર મહામુનિપ્રણીત આદિભ્ય શ્રીરામાયણા સુદરશમાં ૧૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો

સીતા નહિ મળવાથી હનુમાનને થયેલો પરિતાપ

વિમાનાત્તુ સ સ્મર્ય માકાર હરિયૂયપ ।

હનુમાન્વેગવાનાસીચથા વિચુદ્ધતાતરે ॥ ૧ ॥

વાનરયૂથપતિ હનુમાન રાવણના રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળી, તેની આસપાસ આવેલા

અને ઇદ્રનીલમણિથી બનાવેલા કિલ્લા પર ઉતાવળે ચડ્યો એ વેળા જેમ વાદળામા વીજળી શોભે છે, તેમ તે શોભતો હતો.^૧ રાવણના સઘળા ગૃહોમા ફરી વળવા છતાં પણ સતી સીતાના દર્શન નહિ થવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો મારુતસુત હેતુમાન કિલ્લા પર જોડાજોડો પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો 'અહો' રામચંદ્રનુ પ્રિય કરવા માટે આખી લકાનગરી હુ શોધી વળ્યો, પરંતુ સર્વોગસુદર જનકતનયા સીતા મારી દૃષ્ટિએ પડ્યા નહિ અરેરે ! હુ નાની નાની તળાવડીઓ, મોટા મોટા સરોવરો, વહેજાઓ, નાની તથા મોટી નદીઓ, સમુદ્રની ખાડીઓ તથા તેની આસપાસ આવેલા વનો, અગમ્ય પર્વતો ઇત્યાદિ સઘળી પૃથ્વી ફરી વળ્યો, પરંતુ સતી સીતા મારા જોવામા આવ્યા નહિ ! અરે, ગૃધ્રરાજ સપાતિએ મને કહ્યું હતું કે સીતા રાવણને ત્યાં જ છે, તો પછી તે અહીંયા મારી દૃષ્ટિએ કેમ પડતા નથી ?^{૨-૫} અરે, રાવણે બળાકારથી હરણુ કરેલા અને અહીં આવવાથી પરવશ થઈ પડેલા જનકનંદિની સીતા કે જે શુદ્ધ વિદેહવંશમા જન્મેલા છે, તે કદી પણ રાવણનું સેવન કરે ખરા કે ?^{૬-૯} અરે, હુ ધારુ છું કે સીતાને લઈ ઉતાવળે આકાશમાર્ગે ઊડેલા, પરંતુ રામચંદ્રના બાળના ભરથી થરથર ધ્રુજતા રાવણના હાથમા તે માર્ગમા જ પડી ગયા હશે,^{૧૦} અથવા તો સિદ્ધોએ સેવના આકાશમાર્ગે રાવણ ત્યાં સીતાને હરી જતો હશે, ત્યારે માર્ગમા આવેના સમુદ્રને ભેઈ સીતાનું હૃદય ફાટી ગયું હશે, અથવા તો રાવણના જીરવેગથી તવા બુલએ તા દળાણથી ધીકા થવાને લીધે વિશાગ નેનવાગા સીતાએ પોતાના અવિતનો ત્યાગ કર્યો હશે,^{૧૧} અથવા તો રાવણ એ જનકનંદિની સીતાને ઊંચી

બચારે સમુદ્રની ઉપર ઊડતો હશે ત્યારે તરફડિયા મારતા સીતાએ સમુદ્રમા પડતું મૃત્યુ હશે,^{૧૨} અથવા તો પોતાના શીયળતત્તુ રક્ષણ કરનારા અને સહાય વિનાના તપસ્વિની સીતાને આ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળો દુરાત્મા રાવણ લક્ષણ કરી ગયો હશે,^{૧૩} અથવા તો દુષ્ટ લાવવાળી રાવણની રાક્ષસી સ્ત્રીઓએ શોકનું સાલ ટાળવા માટે સીતાનું લક્ષણ કયું હશે ?^{૧૪} અથવા તો જેમ પિંજરમા ૪૪ રાખલાં મન ટળવળે, તેમ રાવણના ઘરમા એકાતમા ગોધી રાજેલા સીતા કયાય ટળવળતા હશે ? તે ગમે તેમ હો, પરંતુ સતી સીતા મારા જોવામા તો આવ્યા જ નહિ^{૧૫} જનક રાજના વંશમા જન્મેલા અને કમળપત્ર સમાન નેનવાળા રામ ચંદ્રના પ્રિય પત્ની સીતા રાવણને વથ તો કેમ જ થાય ? અરે, રાવણે સીતાને કદાચ શુભ કોયરામા રાખ્યા હોય, તેથી તે મારા જોવામા ન આવ્યા હોય, અથવા તેમણે પોતે જ સમુદ્રમા જ પલાવીને અવિતનો ત્યાગ કર્યો હોય, કિંવા રામવિરહના દુઃખે કરી કદાચ તે મરણ પામ્યા હોય, તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ એ તથે વાતોમાથી એક પણ મારે સમ ચંદ્રની આગળ જઈ નિવેદન કરવી ચોગ્ય નથી શ્રીમાન રામચંદ્રનો સીતા પર અવાગમ પ્રેમ છે^{૧૬-૧૭} તેથી જો હુ અહીંથી પાછો જઈ તેમને એમ કહું કે '૧કામા સીતા કયાય પણ મારા જોવામા આયા નહિ' તો તેઓ નિશ્ચય પોતાના મણુનો ત્યાગ કરશે, મારે એમ કહેવું એ દોષકષ્ટ છે વળી જો હુ કાઈ પણ કંઈ નહિ તો ત્યાં પીની વચ્ચના કરવાકષ્ટ દોષનો ભોક્ષા યાઉ તેમ છે, તો હવે મારે શું કરવું એ કાઈ સૂઝનું નથી' ^{૧૮}

આટલે પ્રન જે દેશકાગને અનુત્તરી શું કરવું અને શું જો રહ્યું એ મારે કપિવર જનુમાન પુત્ર વિચારવા લાગ્યો^{૧૯} તેને નાગ્યું 'અરે, અહીં સુધી આવ્યા છતાં પણ જો સીતા ના દર્શન કરી પિતા જ પાછો કિષ્કિ ધા

* કનુમાને રાવણના શયનકુચમાં મદોદરીને ભેઈ હતી ત્યારે તેના અવરપમા દર્શન ઉપરથી 'આ સીતા હશે' એના તેને આશા થયો તો તેણે જ આખાન આ સમયે પણ તેને થઈ આવે તે નેનુ નિગાકરનું કરતા તેણે આ વાક્ય કહેવું છે જો દી

નગરીમા જઈશ, તો એમા મારું શું પુને
પાધ-બા કહેવાશે ૧૧૮ અરેરે જો એમ જ
થશે તો તો સો યોગ્યતા સમુદ્રનું ઉદ્ધવન
કરવાનો અને દુષ્પ્રવેશ લકાગદમા પ્રવેશ કરી
લય કર રાક્ષસોને જોવાનો સઘળો શ્રમ મિથ્યા
જશે ૧૧૯ અરે હું જ્યારે આમ ને આમ જ
પાઠો કિષ્કિન્ધામા જઈશ, ત્યારે એકન થયેલા
સુનોવાદિ વાનરો અને ઝગરચનદન શ્રીમાન
રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ મને શું કહેશે ૧૨૦ અરે,
અહીંથી પાછો જઈને જો હું રામચંદ્રને એમ
કહીશ કે, ‘ વકામા વારવાર શોધ કર્યા છતા
પણ સતી સીતાના મને દર્શન થયા નહિ ’
તો માને એવું ઝઠોર વાક્ય સાલળીને રહુ
વીર તરત જ પોતાના હવિતનો ત્યાગ કરશે ૧૨૧
અને જ એ ટગરચન રામચંદ્ર પોતાની ઇત્રિયો
ને તપાવનારા ઝઠોર તીક્ષ્ણ અને દાઝણુ
એવા મે કહેના સમાચાર સાલળીને ખિવ
કુન જીવી શકશે નહિ ૨૦ પોતાના લાઈ ઉપર
અત્યંત પ્રીતિવાળા બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ પણ
પોતાના લાઈ રામચંદ્રને કહ્યા આવી પડેલા
તથા મરણ પામવાને તત્પર થયેલા જોઈને
જીવી શકશે નહિ ૨૧ શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા
લક્ષ્મણને મરણ પામેલા સાલળીને કેકેયીનો
પુત્ર ભરત પણ મરણને શરણ થશે અને તેનો
નાશ થયેલો જોઈ શત્રુજ પણ જીવશે નહિ
આમ રામચંદ્ર વગેરે પોતાના પુત્રોને મરણ
પામેલા જોઈને તેમની માતાઓ કૌશલ્યા,
સુમિત્રા અને કેકેયી પણ જીવી શકશે નહિ,
એ નિસ દેહ છે ૨૪, ૨૫ રામચંદ્રને સ્વર્ગે સિધા
વેવા જોઈને કૃતમ્મ અને સત્યવાદી એવા વાનરો
ના રાજ સુગ્રીવ પણ પોતાના હવિતનો
ત્યાગ કરી તેઓની જ વાસે જશે અર્થાત
મૃત્યુ પામશે ૨૬ વળી તેમ થતા ઉદ્વિગ્ન મન
વાળી, આનંદ વગરની, દીન થયેલી અને સ્વામી
ના શોકથી પીડાતી રૂમા પણ પોતાના પ્રાણ
તણ દેશે ૨૭ વળી પોતાના પતિ વાની
ના મરણશોક વડે પ્રથમથી જ પીડાતી અને

મરણ પામવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલી તારા
પણ આ લોકમા રહેશે નહિ, ૨૮ અને પોતાના
માતાપિતાનો તથા પોતાના કાકા સુગ્રીવના
કુટુંબનો વિનાશ થયો બાણી યુવરાજ અનન્દ-
પણ જીવી શકશે નહિ ૨૯ આમ આખા રાજ-
કુટુંબનો નાશ થવાથી હનુમા આવી પડેલા
મુખ્ય મુખ્ય વાનરો કે જેઓને કપિરાજ સુગ્રીવે
આજ દિન મુખી મામ, દાન અને માનથી
લાડ કરેલા છે, તેઓ પણ હાથના તાગિયા
તથા મુક્રોઓથી પોતાના માથા ફૂટી ફૂટી મરણ
પામશે વળી બાળી રહેલા નરો રાજકુટુંબ
ના શોકને લોધે વનોમા, પર્વતશિખરોમા
અને ગુફાઓ વગેરેમા એકઠા મળી નથમ
ની પેઠે વિહાર-કોણ કરી શકશે નહિ વળી
તેઓમાના કંટલાક તો મુગ્રોવના મરણથી પીડિત
થઈને પોતાના કુટુંબકળીના સાથે પર્વતો
ના શિખરો પર ચડીને જાપાત કરશે, ૩૦-૩૩
કંટલાક ઝેર ખાઈને મરશે, કંટલાક ગળે ફાસો
ખાઈને પ્રાણત્યાગ કરશે, કંટલાક અસિમા પ્રવેશી
બળી મરશે, કંટલાક અજળનો ત્યાગ કરી
પોતાના હવિતનો અત આણુશે અને કંટ-
લાક કપિઓ શસ્ત્રથી કપાઈ મરશે ૩૪ જો
હું અહીંથી પાછો જઈશ, તો આ પ્રમાણે
શોકને લોધે રડારાજ થઈ રહેશે અને આખા
ધક્ષવાકુળનો તથા વાનરોનો અત આવી જશે ૩૫
માટે હવે હું અહીંથી કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે
જઈશ નહિ વળી સીતાને મળ્યા વિના કપિ
રાજ સુગ્રીવની આગળ જવાને હું હિમત
પણ ધરી શકતો નથી ૩૬ જો હું કિષ્કિન્ધા
ન બઉ તો મહાબળવાન અને ધર્મોત્તમા એવા
એ બને લાઈઓ તથા સઘળા વાનરો સીતા
ની આશામા ને આશામા જીવતા રહેશે
‘ અહીં રહીને હજી હું પુન પુન સીતા
ની શોધ કરીશ, તેમ જતા પણ જો મને
સીતાના દર્શન નહિ થાય તો વાનપ્રસ્થાશ્રમી
થઈશ અને હાથથી મેળવી શકાય એવા અથવા
આપોઆપ મુખમા આવી પડે એવા ફોનોને

આહાર કરી ઇંદ્રિયોને વશ કરી વૃક્ષોના મૂળ આગળ નિવાસ કરીશ, અથવા તો બહુ દુઃખ-મૂળાદિવાળા સમુદ્રના કિનારા પર ચિંતા ખડકી તેને અગ્નિ વડે પ્રજ્વલિત કરી હું બળી મરીશ, અથવા તો અન્નજળનો ત્યાગ કરીને પ્રાયો-પવેશન કરી લિંગશરીરવાળા આત્માને આ સ્થૂળ શરીરનો વિચોગ કરાવીશ, એટલે કાગ-ડાંએ. અને બીજા માસાહારી પ્રાણીઓ મારા આ શરીરનું સુખથી લક્ષણ કરશે, ૩૭-૪૦ અથવા તે ઘણી શોધ કરવા છતાં પણ મને સતી સીતાના દર્શન નહિ જ થાય તો હું જળ-મા ડૂબી મરીશ આ પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ કરવાની રીતિ પણ કેટલાક કપિઓએ માન્ય કરેલી છે. અરેરે, રામચંદ્ર માટે સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરીને સારી રીતે મેળવેલો મારી પવિત્ર કીર્તિરૂપી પુષ્પોની માળા સતી સીતાની લાળ નહિ લાગવાથી હવે ચિરકાળ માટે કરમાઈ જશે. અરે, હું મારી ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી તપનીપણુ સ્વીકારી એકાદ વૃક્ષના મૂળ નીચે વસીશ, પરંતુ અહીંથી પાછો કિંકિન્ધામા તો નહિ જ જાઉં. અરે, હું સીતાની લાળ મેળવ્યા વિના જ પાછો જઈશ તો સર્વ વાનરો સહિત અગદ પણ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે. એ પ્રમાણે પાછા નહિ જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને કપિવર હનુમાને પોતે જીવતા રહેતું કે નહિ એ સંબંધી પુનઃ વિચાર કર્યો. ‘અરે, પણ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવામા તો ઘણું ઘણું દોષો રહેલા છે, માટે મારે મરવું તે નહિ જ. જીવતા મનુષ્યોને અનેક મગજ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હું મારા પ્રાણનો ત્યાગ નહિ કરું. હું જીવતા હોઈશ તો કોઈક કાળે પણ રામચંદ્ર વગેરેના સમાગમને પ્રાપ્ત થઈશ એવી નીતના અનેક વિચારો કરી પોતાના મનમા અત્યંત દુઃખ ધરતો કપિ

— કહેવત છે કે, ‘જીવતા નર લગ્ન પામે’ તથા ‘જીવતો મદ્યમાન વ્યવેનું. જીવતા પુરુષ સે કંડા મોંચલિઃ પનગો ભુજ્યે છે.’

વર હનુમાન શોકસમુદ્રમા ડૂબવા લાગ્યો. ૪૧-૪૧ છેવટે પોતાના ધર્મબળનો આશ્રય કરી તેણે વિચાર્યું: ‘અરે, મારે આમ ખેદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. જો હું મહાબળવાન રાવણનો વધ કરીશ, તો સીતાનું હરણ કરી લાવ્યાનું વેર વાળ્યું ગણાયે, અથવા તો જેમ કોઈ પશુને તેના ઘણીને સ્વાધીન કરવામા આવે છે, તેમ હું રાવણને ઉપાડીને સમુદ્ર ઉપર થઈ રામ ચંદ્રની પાસે લઈ જઈશ અને તેમને સ્વાધીન કરીશ એમ કરવાથી પણ મારો અહીં આવ્યાનો પ્રયત્ન સફળ થશે. ૪૪, ૪૮

ઉપરનો વિચાર કર્યો પછી ચિંતા અને શોક વડે ઘેરાયેલો કપિવર હનુમાન પુનઃ પણ વિચાર કરવા લાગ્યો: ૪૯ ‘અરે, જ્યાં સુધી યશસ્વિની રામપત્ની સીતા મારી દષ્ટિએ પડશે નહિ, ત્યાં સુધી હું લંકાનગરી વિષે જ તેની વારંવાર શોધ કરીશ. ૫૦ માત્ર સંપાતિના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને રામચંદ્રને હું કહાય અહાં તેડી લાવું અને સીતા તેમના દીકામા આવે નહિ, તો તેઓ ક્રોધાયમાન થઈને સર્વ વાનરોને ખાળી ભસ્મ કરી નાખે. ૫૧ માટે હવે તો મારે અન્નજળનો ત્યાગ કરીને તથા ઇંદ્રિયોનું નિયમન કરીને અહીં જ રહેવું ઠીક છે, તેમ કરવાથી જ રામચંદ્રાદિ રાજકુળનો તથા સુગ્રીવાદિ વાનર કુળનો નાશ થતો અટકશે. ૫૨

રાવણના રાજમહેલના ઊંચા કિલ્લા પર ગેની ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતા પવનમુત હનુમાનની દષ્ટિ ત્યાંથી ચોડેક દૂર આવેલી અશોકવાટિકા પર પડી. તેને જોઈ હનુમાનને વિચાર આવ્યો: ‘આ સામે મોટી અશોકવાટિકા દેખાય છે, જેમા મોટા મોટા વૃક્ષો શોભી રહ્યા છે હજી સુધી મેં એ ધ્યેયે શોધ કરી નથી, માટે હવે ત્યાં જઈ હું સીતાની શોધ કરીશ. ૫૩ પ્રવશ આઠ વસુઓ, અગિયાર રત્નો, બાર આદિત્યો, એ અગ્નિનીકુમારો અને વાયુદેવને નમસ્કાર કરીને ૫૪ રાક્ષસોના શોકની વૃદ્ધિ કરવા માટે નાશકવાટિકામા જઈશ. ૫૫ અને રાવણાદિ સર્વ

રાક્ષસોને છતીશ. પછી જેમ પ્રસન્ન થયેલા દેવ તપસ્વીને તપની સિદ્ધિરૂપ ફળ-વરદાન આપે છે, તેમ હું ઇક્ષ્વાકુકુળને આનંદ આપનારાં જનકનંદિની સીતા રામચંદ્રને આપીશ. ૧૫૫

પછી શોક અને ચિંતાને લીધે આકુળ ઇદ્રિયોવાળો વાયુપુત્ર હનુમાન ક્ષણવાર ધ્યાન ધરીને ઊભો થયો ૧૫૬ અને બોલ્યો : ‘રામ, લગ્નભણ, સીતા, રુદ્ર, ઇંદ્ર, યમ, અનિલ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને સર્વ દેવગણોને હું નમસ્કાર કરું છું.’ એ પ્રમાણે સર્વ દેવોને તથા કપિરાજ સુગ્રીવને પણ નમસ્કાર કરી કપિવર હનુમાન ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અશોકવાટિકા પ્રત્યે જવા તત્પર થયો. પવનસુત હનુમાને પોતાના મન સાથે અશોકવાટિકામાં જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને ‘ત્યાં ગયા પછી શું કરવું?’ એ બાબતનો પણ વિચાર કર્યો કે મોટાં મોટાં વૃક્ષોવાળી અને સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલી+ એ રમ્ય અશોકવાટિકામાં નક્કો ઘણા રાક્ષસો હશે. વળી મહાસમર્થ રાવણે પ્રત્યેક વૃક્ષનું રક્ષણ કરવા માટે કેટલાક રમેવાળો પણ રાખ્યા હશે કે જેથી આખા વિશ્વમાં ગતિ કરનારો ભગવાન વાયુ પણ ત્યાં ભ્રેસભરે વાતો નહિ હોય! રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા માટે તથા રાવણુ વગેરે રાક્ષસો મને ન દેખી શકે એટલા માટે મેં મારા ધરીરને સૂક્ષ્મ કર્યું છે; એથી મને કોઈ પણ ભેઈ શકશે નહિ. ઋષિગણ સહિત સર્વ દેવગણો મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. સ્વયંભૂ બ્રહ્મા, અગ્નિ, વાયુ, વજ્રધર ઇંદ્ર, પાશધર વરુણ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને અશ્વિનીકુમાર વગેરે સર્વ દેવતાઓ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. પ્રભાપતિ બ્રહ્મદેવ, સઘળાં જૂતાપ્રાણીઓ અને એ સિવાયના સર્વ અવ્યક્ત દેવતાઓ પણ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. ૧૫૭-૧૫૮

એવી રીતે દેવતાઓની પ્રાર્થના કરીને વળી કપિવર હનુમાન સતી સીતાનું સ્મરણ કરવા

+ વૃક્ષોની આસપાસ કપારા કરવા, જળસિંચન કરવું, વગેરે સંસ્કારો જેમ દરરોજ થતા હતા એવી.

લાગ્યો : ‘અહો! જનકનંદિની સીતાનું મુખ કે જેથી નાસિકાવાળું, શ્વેત દાંતવાળું, મણુ વિનાનું, શુદ્ધ હાસ્યવાળું, કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળું અને નિર્મળ ચંદ્ર સ્વરૂપ કાંતિવાળું છે, તેનું દર્શન હું ક્યારે પામીશ? ૧૫૯ અરેરે, કુદ્ર, દુષ્ટ અને કુર સ્વભાવના તથા ભયંકર છતાં ઉપરથી સુશોભિત વેશ ધારણ કરનારા પાપી રાવણે બળાટકારે હરણ કરી આણેલાં જનકનંદિની સીતાનાં દર્શન મને શી રીતે થઈ શકશે? ૧૬૦

હાલ શ્રી હાલમીક મહાવિનમણીય આદિકાવ્ય શ્રી હનુમાનવ્રતા સુસ્તકાંડમા ૧૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

હનુમાનનો પ્રયત્ન-અશોકવાટિકા

સ મુદ્દતેમિય વ્યાત્વા મનસા ચાધિગમ્યતામ્ ।

અવસ્થુતા મહાતેજાઃ પ્રાકારં તસ્ય વૈદ્મનઃ ॥ ૧ ॥

પોતાના મનમાં થોડીક વાર સીતાનું ધ્યાન ધરીને પછી તરત જ મહાતેજસ્વી પવનસુત હનુમાન રાવણુના રાજમહેલના કોટ પરથી કૂદીને અશોકવાટિકાના કોટ પર ગયો. તે વાડીમાં વસંતઋતુ વિષે પ્રકુલિત થયેલાં સાલ, તાલ, અશોક, રમ્ય ચંપક, ઉદાલક, નાગકેસર, આંબા અને એ સિવાય બીજાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો હતાં તે હનુમાનના બેવામાં આવ્યાં. ૧-૩ અનેક આંબાવાડિયાં તથા હલ્દેરા પ્રકારની લતાઓથી શોભી રહેલી એ વાડીને ભેઈ, કપિવર હનુમાન જેમ ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટે, તેમ કોટ પરથી અંદર કૂદી પડ્યા. ૪

રમ્ય વાટિકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી કપિવરે ભ્રેયુ, તો તેમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં, મદમત્ત હરિણો આમતેમ કૂદી રહ્યાં હતાં, પુષ્પો તથા ફળોથી લચી રહેલાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો તે વાટિકાની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં, કેકિલા અને બ્રમર વગેરે પક્ષીઓનો મધુર ધ્વનિ સંભળાતો હતો તથા સ્થળે સ્થળે ઊભેલાં સોનેરી અને રૂપેરી વૃક્ષોથી તે વાટિકા ઉદય પામતા સૂર્યની પેઠે ગ્ળહળી રહી હતી. ૫-૭ વસંતઋતુ હોવાને લીધે એ

વાટિકામાંનાં સર્વ મનુષ્યો હર્ષયુક્ત જણાતાં હતાં, મૃગો તથા પક્ષીઓ મદમત્ત થઈ રહ્યાં હતાં અને મયુરોના મધુર કેકારવ સાંભળવામાં આવતા હતા. એ સર્વ શેલા ભેતો કપિવર હનુમાન પ્રશંસનીય આચરણવાળો સતીશિરો-માંજુ સીતાની શોધ કરવા લાગ્યો. એક વૃક્ષ પરથી બોળ વૃક્ષ પર જતો કપિવર હનુમાન રાત્રિ વિષે સુષે સૂતેલાં પક્ષીઓને જગાડવા લાગ્યો.^{૮૦} વૃક્ષો પણ પક્ષીઓના ઊડવાને લીધે તે પક્ષીઓની પાંખોના વાયુથી પોતા પરનાં રંગબેરંગી પુષ્પોને ખેરવવા લાગ્યાં. ખરી પડતાં પુષ્પોથી છવાયેલો પવનસુત હનુમાન જાણે અશોકવાટિકામાં પુષ્પનો પર્વત જ હોય એવી રીતે શોભવા લાગ્યો.^{૮૦, ૮૧} વૃક્ષસમૂહમાં ચોમેર ફરતા કપિવર હનુમાનને ભેઈને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ એવા સમયે તેને સાક્ષાત્ દેહધારી વસંતઋતુ જ માનવા લાગ્યાં.^{૮૨} વૃક્ષો પરથી ખરી પડેલાં જાતજાતનાં પુષ્પોથી ઢંકાયેલી અશોકવાટિકાની ભૂમિ અલંકારથી અલંકૃત થયેલી ઉત્તમ સુંદરી જેવી શોભવા લાગી. મહા-બળવાન હનુમાનના વેગથી કંપાયમાન થયેલાં વૃક્ષો પરથી અનેક વર્ણનાં પુષ્પો એ સમયે ખરી પડ્યાં હતાં.^{૧૩, ૧૪} એ પ્રમાણે પાંદડાં, પુષ્પ તથા ફળ ખરી પડવાને લીધે અશોકવાટિકાનાં વૃક્ષો ભુગારમાં હારી જવાથી સી અને આભૂષણાદિ વજરના થયેલા ભુગારી લોકો સરખાં દેખાતાં હતાં. કપિવર હનુમાનના વેગથી કંપાયમાન થયેલાં વૃક્ષો પુષ્પ, ફળ તથા પત્ર ખરી પડવાને લીધે અને પક્ષીઓ ઊડી જવાને લીધે યુગ્ધ થઈ રહ્યાં અને આશ્રય કરવાને અયોગ્ય થઈ પડ્યાં.^{૧૫-૧૭} હનુમાનના લાંબા હાથ તથા ચરણના વેગથી જેમાંનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો ભાંગી પડ્યાં હતાં એવી અશોકવાટિકા, એ વેળા જેના કેથ વીખરાઈ ગયા હોય, જેનો અંગરાગ ભૂંસાઈ ગયો હોય, જેના અધરોમનું પાન કરેલું હોય, જેના અંગ પર નખ તથા ઢાંતના ક્ષત થયા હોય તેવી કોઈ યુવતી સરખી

જણાતી હતી. વર્ષોઋતુનો વાયુ જેમ મેઘ-સમૂહને વીખેરી નાખે છે, તેમ કપિવર હનુમાન-મોટી મોટી લતાઓને વીખેરી નાખવા લાગ્યો. સીતાની શોધ કરવા માટે અશોકવાટિકામાં ફરતા હનુમાને કેટલેક સ્થળે મણિમય, રૌપ્યમય તથા સુવર્ણમય ભૂમિ દીડી. વળી ત્યાં આગળ-ભુદા ભુદા પ્રકારની કેટલીક વાવો પણ તેના ભેવામાં આવી. એ વાવોમાં નિર્મળ જળ ભરેલું હતું, અમૂલ્ય મણિજડિત પગથિયાં તેમાં શોભી રહ્યાં હતાં.^{૨૮-૨૨} મોતી અને પ્રવાહની તેમાં રેતી જણાતી હતી, તેની ભાંતો સ્ફટિકમણિની બનાવેલી હતી, તેના કિનારા પર સુવર્ણમય વૃક્ષો શોભી રહ્યા હતાં.^{૨૩} ખીસેલાં કમળોની સુવાસ તેમાં મહેકી રહી હતી, ચક્રવાક પક્ષીઓ તેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં અને કોકિલા, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓના કલરવથી તે ગાજી રહી હતી. વળી એ વાવોની આસપાસ અનેક વૃક્ષોથી ઘેરાયેલો અને અમૃત સરખા સ્વાદિષ્ટ જળથી ભરેલો કેટલીક નહેરો પણ ભેવામાં આવતી હતી. એ વાવો રેંકડો લતાઓથી છવાયેલી હતી, તેની આસપાસ કદાવૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં, તેનું જળ પુષ્પગુચ્છોથી ઢંકાયેલું હતું અને તેના પર કરવીરવૃક્ષોની બળી પડી રહી હતી.

ઉપયુક્ત વાટિકાઓને ભેતો કપિવર હનુમાન થોડુંક આગળ ચાલ્યો, ત્યારે મેઘ સરખા દેખાવવાળો એક રમ્ય પર્વત તેની દિષ્ટએ પડ્યો. એ પર્વતની ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો ઊગેલાં હતાં; ચિત્રચિત્ર શિખરો ઝળહળી રહ્યાં હતાં; તથા મોટાં મોટાં શિલાગુહો તેમાં આવી રહ્યાં હતાં.^{૨૪-૨૮} જેમ કોઈ કોઈ પામેલી સી પોતાના સ્વામીના ઓળામાંથી ઊછળીને પૃથ્વી પર પડે તેમ તે પર્વતમાંથી નીકળીને પૃથ્વી પર પડી પહોંચતી એક નદી પણ કપિવર હનુમાનના ભેવામાં આવી.^{૨૯} એ નદીના જળમાં કિનારા પરનાં વૃક્ષોની શાખાઓ ઝૂકી રહી હતી; એમી બંને સ્વામીથી રિસાઈને પિયરમાં ચાલી જતી

સીને તેની સખીઓ વારતી હોય એમ લાગતું હતું.^{૩૦} કેટલીક વેળા વૃક્ષોની શાખાઓના અથડાવાથી એ નદીનું જળ પણ પાછું વળતું હતું;* ત્યારે બહુ રિસાયેલી કોઈ સ્ત્રી પ્રસન્ન થઈ પુનઃ પોતાના સ્વામીની પાસે જતી હોય એવો પ્રતિભાસ થતો હતો.^{૩૧} એ પર્વતની નજીકમાં જ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓથી ભરેલી પક્ષિનીઓ† હનુમાનની નજરે પડી;^{૩૨} તેમ જ શીતળ જળથી ભરેલી એક દીધિકા* પણ તેના જોવામાં આવી. તે દીધિકામાં મોતોની રેતી હતી, ઉત્તમ મહિજડિત પગથિયાં હતાં;^{૩૩} તેની ચોમેર આવેલાં વનોથી તથા અનેક જાતિનાં હરણોથી તે ચિત્રવિચિત્ર દેખાતો હતો; વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલાં રમ્ય મહાલયો તેની આબુખાબુ શોભી રહ્યાં હતાં અને તે ચોમેર બનાવેલા લતામંડપોથી અલંકૃત થયેલી હતી. એ દીધિકાની આસપાસ જે જે વૃક્ષો આવેલાં હતાં, તે તે સર્વ પુષ્પ તથા ફળયુક્ત હતાં અને તે સર્વ ગોળ છત્રાકાર હોવાથી ઘાટી છાયાવાળાં હતાં. એ પ્રત્યેક વૃક્ષની નીચે એસવા માટે સુવર્ણની વેદિકાઓ બનાવેલી હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કપિવર હનુમાને અનેક લતાઓ વડે વીંટાયેલું સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું એક ‘શિશપા’ નામનું વૃક્ષ જોયું. પવનસુવ હનુમાને દષ્ટિ કરી, તો ત્યાં આગળ કેટલાક પ્રકાશમાન ભૂમિભાગ તથા ગરણાં તેના જોવામાં આવ્યાં; તેમ જ મયુરના કંઠ સમાન દેખાવવાળાં ખીન્ન* પણ કેટલાંક સુવર્ણવૃક્ષો તેની નજરે પડ્યાં.^{૩૪-૩૮} એ વૃક્ષોની મેરુપર્વત જેવી બળહળતો કાંતિને લીધે મહાકપિ હનુમાન પોતાને સુવર્ણમય થયેલો માનવા લાગ્યો;^{૩૯} તેમ જ વાયુથી કંપાયમાન થવાને લીધે સેકડો ધૂલરીઓની પેઠે નાદ કરતાં, પ્રકુલિત શાખાઓવાળાં અને નવીન અંકુરવાળાં એ સુવર્ણ વૃક્ષોને જોઈ તે અતિ વિસ્મિત થયો.

* પર્વત તરફ ગાછું જતું હતું.

+ તળાવડીઓ.

x કિનારા બાંધેલી નાની તળાવડી અથવા ઢોળ.

પછી તેણે અત્યંત વેગથી પૂર્વોક્ત શિશપા વૃક્ષ પર ચડીને વિચાર કર્યો:^{૪૦-૪૨} ‘દેવેશ્વરને લીધે હું:ખથી પીડાતાં અને રામચંદ્રનાં દર્શનની લાલસાથી આમતેમ ફાંફાં મારતાં વિદેહતનયા સીતાને હું કદાચ અહીં રહીને જોઈ શકીશ.’^{૪૨} અરે, ચંદન, ચંપક અને બોરસલી વગેરેનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત જણાતી આ રમ્ય વાટિકા નિશ્ચય દુરાત્મા રાવણની જ હશે.^{૪૩} અહીંયાં પક્ષીઓએ સેવેલી આ નલિની* પણ ઘણી રમ્ય જણાય છે. જો રામપત્ની સીતાને અહીં રાખવામાં આવ્યાં હશે, તો તે દરતાં દરતાં જરૂર અહીં આવશે. અરે, રઘુવીરથી વિયોગ પામેલાં જનકી કે જે વનમાં દરવામાં આનંદ માનનારાં છે, તે અવશ્ય અહીં આવશે.^{૪૪-૪૫} જો સતી સીતાને અહીં રાખવામાં આવ્યાં હશે, તો અહીંનાં માહિતગાર થયેલાં અને મૃગનાં જયચાં જેવાં નેત્રવાળાં એ જનકી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું ચિંતન કરતાં નિશ્ચય આ તરફ આવશે. અરે, રામ-વિયોગના શોકથી તપી રહેલાં રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની અને જનકરાજનાં પુત્રી સીતા જરૂર અહીં આવશે. રામપત્ની સીતા પ્રથમથી વનચરપ્રાણીઓ પર પ્રીતિ ધરાવે છે, તેથી તે અવશ્ય આ શિશપાવૃક્ષની પાસે આવશે. રાત્રિ પૂરી થવા આવી છે તેથી સંધ્યાપાસન કરવામાં આસક્ત મનવાળાં સૌંદર્યવતી શ્રીમતો સીતા પ્રાતઃકાળની સંધ્યા-ધ્યાન-ઉપાસના કરવા માટે આ પવિત્ર જળવાળી નદી ઉપર નિશ્ચય આવશે જ.^{૪૬-૪૯} રાવણે જનકનાંદિની સીતાને અહીં જ રાખ્યાં હશે; કેમ કે આ અશોકવાટિકા અને નિર્મળ જળવાળી આ નદી એ પવિત્ર આચરણવાળાં સતોશિરેમણી સીતાને વાપરવા યોગ્ય છે.^{૫૦} ચંદ્રસુખી સીતા જે જીવતાં હશે. તો પ્રાતઃકાળ થતાં અવશ્ય આ શીતળ જળવાળી નદી પર આવશે જ.^{૫૧}

અશોકવાટિકામાં જઈ શ્રીમાન રામચંદ્રનાં ધર્મપત્ની સતી સીતાના આગમનની વાટ જોતો

* નાની નદી.

કપિવર હનુમાન પ્રકુક્ષિત શિંશપાવૃક્ષનાં પાંદડાંની
ઘટામાં સંતાઈને સઘળી રચના બેવા લાગ્યો.^{૫૨}
શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકમાં ૧૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સીતાજીનાં સંકટ

સર્ગ ૧૫ મો

અશોકવાટિકામાં સીતાનું દર્શન

સ વીક્ષમાણસ્તવશ્ચો માગેમાણશ્ચ મણિલીમ્ ।

અવેક્ષમાણશ્ચ મર્હી સર્વાં તામન્વેવંક્ષત ॥ ૧ ॥

શિંશપાવૃક્ષ પર બેઠેલો કપિવર હનુમાન
સીતાની શોધ કરવા માટે ચૈતરફ બેવા લાગ્યો
અને નીચી નજર કરી અશોકવાટિકાની સઘળી
ભૂમિ તપાસવા લાગ્યો.^૧ જેના પર ‘સંતાનક’
નામની લતાઓ વીંટાયેલી હતો; દિવ્ય ગંધો
અને રસોથી અલંકૃત હોવાને લીધે બહુ બીનું
નંદનવન જ હોય એવી તે જણાતી હતી, મુગો
તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતી; તેમાં મોટાં મોટાં
મહાલયો તથા મંદિરો આવેલાં હતાં અને
કોકિલ વગેરે પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી ગાણ
રહી હતી;^{૨,૩} સુપર્ણમય કમળોવાળી વાપિકા-
ઓથી તે અત્યંત શોભી રહી હતી; તેમાં સ્થળે-
સ્થળે મોટાં મોટાં આસનો તથા આલીઆઓ
બિછાવી રાખ્યા હતા; તેમાં ઘણાંક ભોંયરાં પણ
બનાવેલાં હતાં^૪ અને સર્વ ઋતુમાં પુષ્પ તથા
ફળયુક્ત રહેનારાં વૃક્ષોની તેમ જ પ્રકુક્ષિત અશોક-
વૃક્ષની શોભાથી એ વાટિકા ઉદયપામેલા સૂર્યની
પ્રભા સરખી જળહળી રહી હતી.^૫ એ અશોક-
વાટિકાની વૃક્ષઘટામાંથી પુષ્પો વડે અલંકૃત
થયેલાં હબરો પક્ષીઓ બહી બહીને નીકળતાં
હતાં, એથી તે વૃક્ષોની શાખાઓ બહુ પાંદડાં
વિનાની ઘર્ષગર્ષ હોય એમ જણાતું હતું. વળી
ચંદ્રી માંડીને ટોચ સુધી પુષ્પયુક્ત થયેલાં
હોવાને લીધે આનંદ ઉપભવનારાં અને પુષ્પના
ભારથી નમી જવાને લીધે પૃથ્વીને અડકી રહેલાં
અશોકવૃક્ષો તથા પ્રકુક્ષિત કલ્પિકારવૃક્ષો અને
આખરાનાં વૃક્ષોથી છવાયેલી એ ભૂમિ બહુ

ચોમેરથી પ્રજ્વલિત થઈ હોય એવી દેખાતી
હતી. વળી ત્યાં લાંબા મૂળવાળા પુન્નાગ, સત્ય-
પત્ર, ચંપક અને ઉંઘાલક વગેરે બીનાં ઘણાંક
વૃક્ષો પ્રકુક્ષિત થવાને લીધે શોભી રહ્યાં હતાં.
ત્યાં આવેલાં હબરો અશોકવૃક્ષોમાંનાં કેટલાંક
સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળાં હતાં; કેટલાંક અગ્નિની
શિખા સરખાં તેજસ્વી હતાં અને કેટલાંક કાજળ
સમાન સ્વામ રંગનાં હતાં. દિવ્ય અને રમ્ય
કાંતિવાળી એ વાટિકા દેવોના નંદનવન કરતાં
તથા કુબેરના ચરણ વન કરતાં પણ અધિક
શોભતી હતી. પુષ્પોદ્ગમી તારાઓથી છવાયેલું
એ વન બહુ બીનું આકાશ જ હોય અથવા
તો બહુ હબરો રત્નોથી ભરેલો પાંચમો
સમુદ્ર જ હોય એવું શોભતું હતું! સર્વ ઋતુ-
ઓમાં પુષ્પ-ફળ આપનારાં અને મધુની સુગંધ-
થી મહેરી રહેલાં ઉત્તમ વૃક્ષોથી તે ભરેલું હતું;^{૬-૧૩}
તેમાં મૃગાદિ પશુઓ તથા કોકિલાદિ પક્ષીઓના
અનેક પ્રકારના તાદ થઈ રહ્યા હતા અને વિવિધ
પ્રકારની સુગંધ ફેલાયેલી હોવાથી તે વન ઘણું જ
પવિત્ર તથા મનોહર લાગતું હતું.^{૧૪}

સઘળી શોભા બેવા પછી વાનરદ્રેષ્ટ હનુમાને
બીજી તરફ દષ્ટિ કરી તો ત્યાંથી થોડેક દૂર વાટિકા-
ના મધ્યભાગમાં ગોળ ઘૂમટવાળો અને અત્યંત
જીવો એક-સ્વેત મહેલ તેના બેવામાં આવ્યો. એ
મહેલમાં એટલી તો સુગંધ પ્રસરી રહી હતી કે
બહુ તે બીજો ગંધમાદન પર્વત જ હોય એમ
લાગતું હતું. મહેલ હબરો સ્તંભો વડે શોભી
રહ્યો હતો.^{૧૫,૧૬} વળી તેમાં પરવાળાનાં પગ-
થિયાં બનાવ્યાં હતાં અને ન્યાંત્યાં સુવર્ણની
વેદિકાઓ કરી રાખી હતી. પોતાની નિર્મળ
કાંતિ વડે જળહળી રહેલો એ મહેલ ભેનારની
આંખને આંજી દેતો હતો અને અત્યંત જીવો
હોવાથી બહુ આકાશને અડકતો હોય એવો
જણાતો હતો.^{૧૭}

ઉપયુક્ત મહેલ દષ્ટિએ પડતાં કપિવર હનુ-
માને તે તરફ ધારીને બેસું, તો ત્યાં આગળ અનેક
રાક્ષસીઓના ટોળામાં બેઠેલી અને જેમ મલિન

વિયોગે જૂરી રહેલાં મહાસતી સીતા-અશોકવાટિકામાં

કદ્દરી વિકરાળ આ અકુષલની રાત્રીએ પણ નવતર જીવન જોવા મળ્યા વસ્ત્ર વહાળ ન નિરતે /
 ચહેરે નિરાહારી ડુબળાં હારી અને યુગ્મ તર નિશાન ૪ ૧ ના શ્રીરામન પ્રાનમાં બેઠા છે તે દત્તા
 તેમજ સતીત્વ નાન ચરિત્ર્ય જીન મૂલ સ્ત્રીત્વ અને વિશ્વજનન આ સેવ અન્ના તે અનુપમ કૃપા કે
 જેથી તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવા અને મહાનપરિવર્તી થા દેખાતા હતા [પૃષ્ઠ ૭૩૮

કપિવર હનુમાન પ્રકુલિત શિશુ પાવૃક્ષના પાંદડાની
ઘટામા સંતાઈને સઘળી રચના બેવા લાગ્યો. ૫૨
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિવૃત્તિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુદરકાંડામા ૧૪ મો સ્વયં સમાપ્ત

સીતાજનાં સંકટ

સર્ગ ૧૫ મો

અયોકવાટિકામાં સીતાનું દર્શન

સ વીક્ષમાણસ્તત્રસ્યો માગમાણશ્ચ મધિલીમ્ ।

અવેક્ષમાણશ્ચ મહીં સર્વં તામન્વૈક્ષત ॥ ૧ ॥

શિશુ પાવૃક્ષ પર બેઠેલો કપિવર હનુમાન
સીતાનો શોધ કરવા માટે ચોતરફ બેવા લાગ્યો
અને નીચી નજર કરી અયોકવાટિકાની સઘળી
ભૂમિ તપાસવા લાગ્યો. ૧ જેના પર ‘સ તાનક’
નામની લતાઓ વીટાયેલી હતો, દિવ્ય ગંધો
અને સ્મેથી અલકૃત હોવાને લીધે બાણે બીભુ
નંદનવન જ હોય એવી તે જણાતી હતી, મૃગો
તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતી, તેમાં મોટા મોટા
મહાહથો તથા મહિરો આવેલા હતા અને
કોકિલ વગેરે પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી ગાજી
રહી હતી. ૨, ૩ સુવર્ણમય કમળોવાળી વાપિકા-
ઓથી તે અત્યંત શોભી રહી હતી, તેમા મધ્યે-
સ્થળે મોટા મોટા આસનો તથા આલોચાઓ
બિછાવી રાખ્યા હતા, તેમા ઘણાક લોચરા પણ
અનાવેલા હતા ૪ અને સર્વ જગતમા પુષ્પ તથા
ફળયુક્ત રહેનારા વૃક્ષોની તેમ જ પ્રકુલિત અયોક-
વૃક્ષની શોભાથી એ વાટિકા ઉદય પામેલા સૂર્યની
પ્રભા સરખી ઝળહળી રહી હતી. ૫ એ અયોક-
વાટિકાની વૃક્ષઘટામાથી પુષ્પો વડે અલકૃત
થયેલા હબરો પક્ષીઓ બહી બહીને નીકળતાં
હતા, એથી તે વૃક્ષોની શાખાઓ બાણે પાંદડાં
ચિનાની ઘર્ષ ગર્ષ હોય એમ જણાતું હતું. વળી
ચંદ્રથી માંડીને ટોચ સુધી પુષ્પયુક્ત થયેલાં
હોવાને લીધે આનંદ ઉપભવનારા અને પુષ્પના
ધારથી નમી જવાને લીધે પૃથ્વીને અડી રહેલાં
અયોકવૃક્ષો તથા પ્રકુલિત ઈલ્લિકારવૃક્ષો અને
આખરાના વૃક્ષોથી છવાયેલી એ ભૂમિ બાણે

ચોમરથી પ્રભવલિત ઘર્ષ હોય એવી દેખાતી
હતી. વળી ત્યાં લાખા ભૂજવાળા પુષ્પાગ્ર, સત્ય-
પત્ર, ચ પક અને ઉદાલક વગેરે બીજાં ઘણાક
વૃક્ષો પ્રકુલિત થવાને લીધે શોભી રહ્યા હતા.
ત્યાં આવેલા હબરો અયોકવૃક્ષોમાના કેટલાક
સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળા હતા, કેટલાક અગ્નિની
શિખા સરખા તેજસ્વી હતા અને કેટલાક કાળજી
સમાપ્ત થયામ રંગના હતા દિવ્ય અને રમ્ય
કાંતિવાળી એ વાટિકા દેવોના નંદનવન કરતા
તથા કુબેરના ચત્રચંદ્ર વન કરતા પણ અધિક
શોભતી હતી પુષ્પોદ્ગમી તારાઓથી છવાયેલું
એ વન બાણે બીભુ આકાશ જ હોય અથવા
તો બાણે હબરો રત્નોથી ભરેલો પાચમો
સમુદ્ર જ હોય એવું શોભતું હતું ૧ સર્વ જગત
ઓમા પુષ્પ-ફળ આપનારા અને મધુની સુગંધ
થી મહેકી રહેલા ઉત્તમ વૃક્ષોથી તે ભરેલું હતું. ૨-૩
તેમા મૃગાદિ પશુઓ તથા કોકિલાદિ પક્ષીઓના
અનેક પ્રકારના નાદ ઘર્ષ રહ્યા હતા અને વિવિધ
પ્રકારની સુગંધ ફેલાયેલી હોવાથી તે વન ઘણું જ
પવિત્ર તથા મનોહર લાગતું હતું. ૪

સઘળી શોભા બેવા પછી વાનરમુદ્ર હનુમાને
બીજી તરફ દષ્ટિ કરી તો ત્યાંથી થોડેક દૂર વાટિકા
ના મધ્યભાગમા ગોળ ધૂમટવાળો અને અત્યંત
ઊંચો એક પ્રવેત મહેલ તેના બેવામા આવ્યો. એ
મહેલમા એટલી તો સુગંધ પ્રસરી રહી હતી કે
બાણે તે બીજો ગંધમાદન પર્વત જ હોય એમ
લાગતું હતું. મહેલ હબરો સ્તંભો વડે શોભી
રહ્યો હતો. ૧૫, ૧૬ વળી તેમા પરવાળાના પગ
થિયા બનાવ્યા હતા અને જ્યોત્યા સુવર્ણની
વેદિકાઓ કરી રાખી હતી. ચોતાની નિર્મળ
કાંતિ વડે ઝળહળી રહેલા એ મહેલ જોનારની
આખને આજી દેતો હતો અને અત્યંત ઊંચો
હોવાથી બાણે આકાશને અડકતો હોય એવો
જણાતો હતો. ૧૭

ઉપર્યુક્ત મહેલ દષ્ટિએ પડતા કપિવર હનુ
માને તે તરફ ધારીને જોયું, તો ત્યાં આનંદ અનેક
સસસીઓના ટોળામા બેઠેલી અને બેઠે ગાંઠ

વસ ધારણુ કર્યાં હતાં તેથી એક સ્ત્રી તેનાં બેવા-
માં આવી. (એ સ્ત્રી તે બીજી કોઈ જ નહિ,
પરંતુ જેની શોધ માટે હતુમાને આટલો બધો
ધમ ઉઠાવ્યો હતો, તે સતીશિરોમણિ રામપત્ની
સીતા જ હતાં.)

એ જનકનંદિની સીતા ઘણા ઉપવાસ કરવા-
થી કૃશ થઈ ગયાં હતાં અને રામચંદ્રને
વિયોગ થવાથી દીનની પેઠે વારંવાર નિસાસા
નાખતાં હતાં. સુંદર કાંતિવાળાં હોવા છતાં
પણ તે શુકલપક્ષના આરંભમાં જણાતા દ્વિતીયા-
ના ચંદ્રની પેઠે મંદમંદ જ પ્રકાશતાં હતાં અને
વિરહદુઃખથી પીડાતાં હોવાને લીધે ધુમાડા-
થી ઘેરાયેલી અગ્નિશિખા સરખાં નિરંતર જળાવામાં
હતાં. ૧૮-૨૦ તેમણે મલિન થયેલું અને ફાટી
ગયેલું પીળા રંગનું એક વસ્ત્ર ઓઢ્યું હતું.
એ સમયે તે બહેન અલંકાર તથા કમળ વિના-
ની અને મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનારી સાક્ષાત્
લક્ષ્મી હોય એવાં શોભતાં હતાં. ૨૧ પતિવિયોગ-
ના દુઃખથી સંતપ્ત થયેલાં, રાક્ષસીઓથી પીડા
પામેલાં અને અંગે અતિ કૃશ થઈ જવાને લીધે
તપસ્વિની સરખાં દેખાતાં એ બનકી રાહુથી
પીડાયેલો શહિદીની પેઠે નિરંતર પોતાનાં
નેત્રમાંથી અશ્રુ ઘેરવતાં હતાં, ભોજન-પાન
નહિ કરવાથી તે અતિશય મુકાઈ ગયાં હતાં,
છતાં પણ નિરંતર પોતાના સ્વામી રામચંદ્રના
ધ્યાનમાં તત્પર રહેતાં હતાં. ૨૨ પોતાના પ્રિય-
જન રામ-લક્ષ્મણાદિથી વિખૂટાં પડેલાં અને
સાનિદિવસ રાક્ષસીઓથી જ વીંટાયેલાં એ બનકી
બહેન પોતાના ટોળાથી વિખૂટી પડેલી અને
ફતરીઓથી વીંટાયેલો મૃગલો જેવાં હીસતાં
હતાં. ૨૩, ૨૪ કાળા નાગ જેવી તેમની એક પેઠી
છેક જઘન મુઘી લટકતી હતી, તેથી તે વપો-
ત્તુ વીતી ગયા પછી શ્યામ પડેલી વનરાજીથી
જેમ વનમૃમિ શોભે તેમ શોભતાં હતાં. ૨૫

નિરંતર મુખ ભોગવવા યોગ્ય અને દુઃખ
તો જેણે નજરે બેસુ પણ ન હતું, તેવાં વિશાળ
નેત્રવાળાં સ્ત્રીતાં કે જે કંઈને લીધે અતિશય કૃશ

થઈ ગયાં હતાં અને જેણે મલિન વસ્ત્ર ધારણ
કર્યાં હતાં, તેને ભેઈ કપિવર હતુમાને કેટ-
લાંક કારણો ઉપરથી 'આ સીતા જ છે' એવો
નિશ્ચય કર્યો. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારો રાવણ
બ્યારે સીતાને આકાશમાર્ગે હરી જતો હતો,
ત્યારે એ કપિવરે સીતાનું જેવું રૂપ બેસુ હતું,
તેવું જ આજે પણ બેવામાં આવતું હતું. સતી-
શિરોમણિ સીતાનું મુખ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું
હતું. બ્રહ્મીઓ સુંદર હતી, સ્તન ગોળ અને
મોહક હતાં. ૨૬-૨૭ સતી સીતા પોતાની દિવ્ય
કાંતિ વડે સઘળી દિશાઓને અધકાર રહિત
કરતાં હતાં. તેમને કંઈ નીલવણું હતો, તેમ-
ના ઓઠ બિંબફળ સરખા હતા અને તેમ-
નો મધ્ય ભાગ ઘણો સુંદર હતો; તેમના સર્વ
અવયવો નાભુક હતા. ૨૮ કામદેવની સ્ત્રી રતિ-
ના સરખાં સૌંદર્યવાળાં અને કમળની પાંખડી
જેવા નેત્રવાળાં કૃષ્ણાંગી સીતા પૂર્ણચંદ્રની પ્રભા-
ની પેઠે સર્વ જગતને આનંદિત કરનારાં હતાં;
નિયમ-વ્રત પાળનારી તાપસીની પેઠે તે પૃથ્વી
પર ભેડેલાં હતાં; દુઃખને લીધે વારંવાર નિઃશ્વાસ
નાખતાં હોવાને લીધે તે મોટી નાગણુના જેવાં
લાખતાં હતાં અને અગ્નિની શિખા જેમ ધુમાડા-
થી વીંટાઈ બાય, તેમ તે વુદિ પામેલો મહાન
શોકલળ વડે વીંટાઈ ગયાં હતાં. ૩૦-૩૨ એ
વેળા વિદેહપુત્રી સીતા બહેન અર્ધસંદેહ ધયેલી
સ્મૃતિ જ હોય અથવા અન્યાયને લીધે નષ્ટ થવા
માટેલી ઋદ્ધિ જ હોય; કિંવા નાસ્તિક બુદ્ધિથી
હણાયેલી શ્રદ્ધા જ હોય અથવા ઇચ્છિત પ્રદાઈ
નહિ મળવાથી ભંગ થયેલો આશા જ હોય;
અથવા જેમાં વિઘ્ન આવી પડ્યું છે, એવી સિદ્ધિ
જ હોય; અથવા રાગ-રૂદ્ધાદિથી કલુપિત ધયેલો
બુદ્ધિ જ હોય, અથવા મિથ્યા અપવાદથી કલ-
કિત ધયેલો કીર્તિ જ હોય એવાં જણાતાં હતાં.
પોતાના સ્વામી રામચંદ્રની સેવામાં અંતરાય
પડવાથી તથા રાક્ષસીઓ તરફની પીડાથી આકુળ
ધયેલાં એ બનકી હરિણના બચ્ચા સરખાં
પોતાનાં નેત્ર વડે આમતેજ ભેતાં હતાં; ૩૩-૩૫

અને અશ્રુપિંડુઓ વડે ભિન્નયેલા તથા શ્યામ અને વાંકી બૂકુટિવાળા ઉદાસ જણાતા મુખ-થી વારંવાર નિસાસા નાખતાં હતાં. એ સમયે મલિન વસ્ત્ર તથા રજથી છવાયેલા શરીરવાળાં સતી સીતા શ્યામ વાદળથી છવાયેલી ચંદ્રપ્રભા જેવાં દેખાતાં હતાં અને આભૂષણ પહેરવાને યોગ્ય છતાં આભૂષણરહિત હતાં.

અભ્યાસ નહિ કરવાથી શિથિલ થયેલી વિદ્યા જેવી સીતાની અવસ્થા જોઈને કપિવર હનુમાનના મનમાં મોટા સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ઘણા ઘણા વિચારોને આતે બ્યાકરણુશાસના સંસ્કાર વિનાની હોવાથી અર્થાતરને પ્રાપ્ત થયેલી વાણીની પેઠે અલંકાર-આભરણુરહિત હોવાથી તેણે સીતાને મહાક્રોડે ઝોળખ્યાં. ૩૬-૩૯ વિશાળ નેત્રવાળાં પ્રશંસનીય આચરણુવાળાં બનકીને જોઈને કપિશ્રદ્ધ હનુમાને બીજાં પણ કેટલાંક કારણો ઉપરથી 'આ સીતા જ છે' એમ નિશ્ચય પૂર્વક માન્યુ. ૪૦ શ્રીમાન રામચંદ્રે નિશાનીને અર્થે સીતાના અંગ પરનાં જે જે આભૂષણો હનુમાનને કહી સંભળાવ્યા હતાં, તે સઘળાં આભૂષણો એ સમયે સીતાના અંગને શોભાવી રહ્યાં હતાં, તે હનુમાનના જોવામાં આવ્યાં. સીતાના કાનમાં સુદર ઘાટીલાં કુંડળ લટકતાં હતાં, તેમ જ 'ચંદ્રબૂ' નામનાં આભૂષણ પણ તેમણે યોગ્ય રીતે ધારણુ કર્યાં હતાં. વળી તેમના બન્ને હાથમાં મણિ અને વિદુમથી જડેલાં સુદર કડાં શોભી રહ્યાં હતાં કે જે કડાં ઘણા સમયથી હાથ ઉપર ને હાથ ઉપર રહેવાથી આંખાં થઈ ગયાં હતાં. એ સઘળું જોઈને કપિ-વર હનુમાને વિચાર કર્યો : 'શ્રીમાન રામ-ચંદ્ર મને જે જે આભૂષણો કહી બતાવ્યાં હતાં તે જ આ છે અને સીતાએ તે પ્રમાણે જ તેને ધારણુ કર્યાં છે. ૪૧-૪૩ રઘુવીર વણુવેલાં આભૂષણો પૈકી જે આભૂષણો સીતાએ સ્વય-મૂક પર્વત પર ફેંકી દીધાં તે આ વખતે તેમના અંગ પર જોવામાં આવતાં નથી અને જે જોવામાં આવે છે તે સર્વ રઘુવીરે વણુવ્યાં હતાં

તે જ છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. ૪૪ અરે, સીતાનું ઉત્તમ પીતવણું જરિયાનનું ઉપપત્ત કે જે આકાશમાર્ગે હરાતી વેળા તેમના શરીર પરથી ખસીને સ્વયમૂક પર્વત પર પડ્યું હતું; તેને એ વેળા સર્વ વાનરોએ ફીંકી હતું; ૪૫ તેમ જ એ વેળા સીતાએ ફેંકી દીધેલાં ઉત્તમ આભરણો કે જે ખળખળાટ કરતાં પૃથ્વી પર આવી પડ્યાં હતાં તે પણ સર્વ વાનરોના જોવામાં આવ્યાં હતાં. ૪૬ વળી સતીશિરોમણિ સીતાએ જે આ પીછું વસ્ત્ર પહેરેલું છે, તે ઘણા દિવસોથી પહેરેલું હોવાને લીધે અત્યંત મલિન થઈ ગયું છે; છતાં પણ તે જાણે નવું જ હોય એવું શોભે છે. ૪૭ અહો! સુવણું સરખા વણુ-વાળાં રામપત્ની સીતા ૪૮ રામચંદ્રની દષ્ટિથી દૂર થયાં છે, તોપણ તેમના મનમાંથી ન થયાં નથી; અર્થાત્ રામચંદ્ર રત્નિદિવસ સીતાનું ચિંતન કર્યાં કરે છે. ૪૯ અહો! શ્રીમાન દશરથનંદન રઘુવીર જેના વિચોગને લીધે કારણ્ય, આનૃત્ય, શોક અને મદન, એ ચારથી નિરંતર પીડાય છે, તે જ આ સીતા છે. 'હાય! મારી સોનું રાક્ષસોએ હરણુ કર્યું' એવા વિચારથી બપજનું કારણ્ય; 'અરે, વનમાં પણ જે મારા જ આગ્રથે રહેતી હતી તેનું હું રક્ષણુ કરી શક્યો નહિ' એવું આનૃત્ય; 'ધર્માદિ કાર્યોમાં સહાયભૂત થનારી પત્નીનો નાશ થયો' એવા વિચારથી થતો શોક અને 'હાય! મારી પ્રિયથી હું વિખૂટો પડ્યો' એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થતો કામ-એ ચારેથી મહાત્મા રઘુવીર અહનિય પીડાયા કરે છે. ૪૯-૫૦ અહો! જેવું આ દેવીનું સ્વરૂપ છે તથા તેનાં પ્રત્યેક અંગોપાંગનું જેવું લાવણ્ય છે, તેવું સ્વરૂપ તથા લાવણ્ય રામચંદ્રમાં પણ છે; માટે શ્યામ નેત્રવાળી આ સ્ત્રી અવરજ તેમની જ ભાવ્યાં હશે. ૫૧ અહો! આ દેવીનું મન નિરંતર રામચંદ્ર વિષે જ રમણુ કરે છે અને રામચંદ્રનું મન પણ આને વિષે જ રમ્યા કરે છે; એ પ્રમાણે પરસ્પરના માનસિક સમાગમને લીધે જ ધર્માત્મા રઘુવીર અને સતીશિરોમણિ સીતા

આટલા દિવસ સુધી જીવતાં રહ્યાં છે. જો એમ ન હોય તો એ બંને જણાં એક મુહૂર્ત પણ જીવી શકે નહિ.^{૧૨} અહો! સીતાનો વિયોગ થયા છતાં પણ મહાવૈરવાન રામચંદ્ર શોકથી ન હંકતાં પોતાના જીવિતને ધારણ કરી રહ્યા છે, એ ખરેખર તેમણે દુષ્કર કર્મ કર્યું છે.^{૧૩}

ઉત્તમ સ્વરૂપસૌંદર્યવાળાં અને હરેક પ્રકારે પતિભક્તિમાં જ આસક્ત રહેલાં જનકતનયા સીતાને જોઈ વાયુસુત હંચુપા અત્યંત હર્ષિત થયો અને પોતાના મન વડે શ્રીમાન રામચંદ્રને સંભારી તેમની ઘણી જ પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૧૪}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યમણિમત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત
મુંદરાદમાં ૧૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમને જોઈને
હનુમાનના મનમાં થયેલા વિચાર

પ્રશસ્ય તુ પ્રશસ્તવ્યાં સીતાં તાં હરિપુન્ગવઃ।

ગુણામેરામં રામં ચ પુનઃસ્થિતપરોઽમયત્ ॥ ૧ ॥

પ્રશંસનીય ચારિત્ર્યવાળાં સતીશિરોમણિ સીતાની તથા શ્રદ્ધ ગુણવાળા મહાત્મા રઘુવીરની પ્રશંસા કરીને કપિવર હનુમાન પુનઃ ચિતાતુર થયો.^૧ અને એક મુહૂર્ત સુધી વિચારમાં તહીન થઈને પછી આંસુભર્યાં નેત્રે સીતા સામે જોઈ વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૨

હનુમાન પોતાના મન સાથે વિચાર કરે છે : ‘અહો! વહીલ જોનાથી ઉત્તમ શિક્ષણ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ જેને પોતાના જ્યેષ્ઠભંધુની પત્ની સમજીને માન આપે છે એવાં સતીશિરોમણિ સીતા પણ જ્યારે આવી દુઃખદ અવસ્થામાં આવી પડ્યાં છે, ત્યારે તો કહેવું જ જોઈ શે કે, આ લોક વિષે કાળનું અતિક્રમણ કરવું અશક્ય છે.^૩ જેમ ગંગાનદી વર્ષાઋતુ વિષે ધીજી નાની નદીઓની પેઠે અત્યંત ફોલ પામતી નથી, તેમ યુદ્ધિમાન રઘુવીર તથા મહાત્મા લક્ષ્મણના પરાક્રમે સારી રીતે બાણતાં હોવાથી આ સીતા પણ આટલું બધું દુઃખ પડવા છતાં વિશેષ ફોલ પામતાં નથી.^૪ શીલ, વય, કુળ, આચરણ અને

સામુદ્રિક શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણાદિમાં સમાન એવાં આ સતીશિરોમણિ સીતાને યોગ્ય રામચંદ્ર છે અને શ્યામ નેત્રવાળાં આ સીતા શ્રીમાન રામચંદ્રને યોગ્ય છે.’

નવીન સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળાં અને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના સરખાં મનોહર સ્વરૂપવાળાં જનકતનયાને જોઈને કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં રઘુવીરનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો અને વળી વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘અહો, વિશાળ નેત્રવાળાં આ બનકીને અર્થે જ શ્રીમાન રઘુવીરે વાનરરાજ વાલી કે જે રાવણના સરખો પરાક્રમી હતો તેને હણ્યો છે; તેમ જ ભયંકર પરાક્રમવાળા કળધનો પણ એટલા માટે જ નાશ કર્યો છે. ઇંદ્ર જેમ શંભરાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ મહાત્મા રાઘવે પોતાના પરાક્રમ-બળ કરીને યુદ્ધ વિષે ભયંકર કર્મવાળા વિરાઠ રાક્ષસનો પણ આ સીતાને અર્થે જ નાશ કર્યો છે. જનસ્થાનમાં રહેલી વેળા પણ આ સીતાને અર્થે જ શ્રીમાન રામચંદ્રે પોતાનાં અભિશિખા જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ચોદ હજાર રાક્ષસોને હણ્યા હતા. મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે સંગ્રામભૂમિમાં ખરનો વધ કર્યો, ત્રિશિરાનો નાશ કર્યો તથા દૂષણને હણ્યો એ પણ આ સીતાને અર્થે જ. વળી મહાસમર્થ વાલીના અધિકારમાં રહેલું વાનરાનું રાજ્યેશ્વર્ય કે જે પ્રાપ્ત કરવું ઘણું જ કઠિન હતું, તે લોકવિખ્યાત કપિ સુગ્રીવને મળ્યું; એ પણ આ મહાસતીના પ્રતાપે જ.^{૫-૧૧} અરે! હું પોતે પણ આ જનકતનયા માટે જ મોટા મોટા નદ અને નદીઓના પતિ સમુદ્રને ઝોળાળીને અહીં આવ્યો છું અને આખી લંકાનગરી શોધી વાળ્યો છું!^{૧૨} ખરેખર, મહાસમર્થ રઘુવીર આ સીતાને અર્થે સમુદ્ર પર્વતની આખી પૃથ્વીને તથા આખા જગતને ઊલટફાલટ કરી નાખે તો તે પણ યોગ્ય જ ગણાય, એમ હું ધારું છું.^{૧૩} જો ત્રણે લોકનું રાજ્ય અને જનકનંદિની સીતા, એ બંનેની સરખામણી કરવામાં આવે, તો આખું ત્રિલોકનું રાજ્ય સતીશિરોમણિ સીતાની

એક રતી બરાબર પણ ન થઈ શકે ! પતિવ્રત-ધર્મમાં અડગ રહેનારાં આ સીતા મિથિલાના રાજા અને ધર્મનું આચરણ કરનારા મહાત્મા જનકરાયની પુત્રી છે અને કમળના પરાગ સરખી યજ્ઞભૂમિની ધૂળથી ઠંકાયેલાં તે હળની અણીથી ખેડાતા યજ્ઞેત્રમાંથી પૃથ્વી ભેદીને નીકળેલાં છે. ૧૪-૧૬ આ યજ્ઞસ્ત્રિની સીતા મહાપરાક્રમી શ્રદ્ધ આચરણવાળા અને સુદૃઢમાં કઠી પણ પાછી પાની નહિ કરનારા મહારાજ દશરથનાં પુત્રવધૂ અને ધર્મસ, કૃતસ તથા મહાપરાક્રમી રામચંદ્રનાં પ્રિય ધર્મપત્ની છતાં આજે તે રાક્ષસીઓને વશ પડ્યાં છે ! અહો ! સ્વામીના સ્નેહને લીધે મોટાં મોટાં દુઃખોને પણ ન ગણકારતાં મહા-સતી સીતાએ સર્વ લોગવિલાસોનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વામીની સાથે નિર્જન વનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અહો ! સ્વામીની સેવામાં જ તત્પર રહેનારાં તેમણે ક્ષણ-મૂળથી સંતોષ માનીને હુગમ વનને પણ પોતાના ઘર જેવું માન્યું છે ! ૧૭-૨૦ અહો ! કનકવર્ણાં અંગવાળાં અને સ્મિત હાસ્યપૂર્વક લાપણુ કરનારાં આ જનકી કે જે આપત્તિ લોગવવાને અયોગ્ય છે, તે આ વેળા રાક્ષસીઓ તરફથી થતું દુઃખ વેદી રહ્યાં છે ! ૨૧ જેમ તૃષાતુર મનુષ્ય પાણીની પરબને ઇચ્છે છે, તેમ રાવણે દુઃખી કરેલાં આ શીલ-સંપન્ન સીતા શ્રીમાન રઘુવીરને ભેગા ઇચ્છે છે ! જેમ રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલો રાજા પુનઃ રાજ્ય મળવાથી હર્ષ પામે, તેમ શ્રીમાન રઘુવીર પોતાને સીતાનો લાલ થવાથી અવશ્ય હર્ષ પામશે. કામલોગરહિત થયેલાં તથા પોતાના બંધુજનથી વિખૂટાં પડેલાં આ સીતા ‘મને રામચંદ્રનો પુત્ર : સમાગમ થશે’ આ આશામાં ને આશામાં જ પોતાના હૃદયને ધારણ કરી રહ્યાં છે. અહો ! આ સીતા પોતાની આગળ ખેડેલી રાક્ષસીઓને પણ ભેતાં નથી, તેમ ક્ષણલવાળાં વૃક્ષો પ્રત્યે પણ દ્રષ્ટિ કરતાં નથી; પણ એકાગ્ર ચિત્ત પોતાના પતિ રામચંદ્રનું જ ધ્યાન કરે છે, અર્થાત્ તેમને જ ભુજે છે. ૨૨-૨૫ ખરું જ છે કે-

મર્તાં નામ પરં નાર્યાઃ શોભનં ભૂષણાદપિ ।

વપા હિ રહિતા તેન શોભનાર્હાં ન શોભતે ॥ ૧ ॥

સ્વામી એ સ્ત્રીને આભૂષણો કરતાં પણ અધિક શોભાવનાર છે. ભલે ને, સ્ત્રી ગમે તેટલા અલંકારો ધારણ કરતી હોય, છતાં જો તે સ્વામી વિનાની હોય તો શોભતી જ નથી. સતી સીતા પણ અત્યારે સ્વામી વિનાનાં હોવાથી શોભતાં નથી. મહાધૈર્યવાન રામચંદ્ર સીતાના વિયોગના દુઃખથી કંટાળી ન જતાં પોતાના હૃદયને ધારણ કરી રહ્યાં છે, એ પણ એક દુષ્કર કાર્ય કરે છે. અરેરે, શ્યામ કેશવાળાં અને કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળાં આ સીતા કે જે સુખ લોગવવાને જ યોગ્ય છે, તેમને આવી રીતે દુઃખમાં આવી પડેલાં ભેઈ ને મારા મનમાં સંતાપ થાય છે.

‘અરેરે, જે પૃથ્વીના જેવી ક્ષમાવાળાં છે અને રામ-લક્ષ્મણ સરખા શૂરવીરો જેનું રક્ષણ કરનારા છે, તે કમળનેત્રા સીતા આજે વૃક્ષના મૂળ આગળ ખેડેલાં છે અને ખિડામણાં નેત્રવાળી રાક્ષસીઓએ ચોતરફથી તેમને ઘેરાં છે ! અરેરે, હિમથી કરમાઈ ગયેલો કમલિનીની પેઠે શોભા-રહિત થઈ ગયેલાં અને ઉપરાઉપરી આવી પડતાં દુઃખથી પીડાતાં આ વિદેહપુત્રી સીતા હાલમાં પોતાના પતિથી વિખૂટી પડેલો ચક્રવાકીની પેઠે હીન દશાને પ્રાપ્ત થયાં છે ! ૨૬-૩૦ અરે. પુષ્પના ભારથી લચી ગયેલો શાખાઓવાળાં આ અશોક-વૃક્ષો પણ સતી સીતાના શોકને દૂર નહિ કરતાં ઊલટો વધારી રહ્યાં છે; તેમ જ શિશિર ઋતુ વ્યતીત થઈ જવાથી અત્યંત પ્રકાશતો ભગવાન ચંદ્ર પણ આકાશમાં ચડીને તેને સંતાપી રહ્યો છે ! એ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી ‘આ સીતા જ છે’ એમ જાણીને મહાભગવાન અને વેગવાન કપિવર હનુમાન તે શિશપાવૃક્ષ પર જ બેઠો. ૩૧-૩૨

ઈવ ધીવાલ્ગીર્ણિઃ ગદાકુનિમણ્ણિતઃ આલિંગ્ય ધોરામયઃ પુનઃ
સુદરકાંડમા ૧૬ એ સય સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મે

અશોકવનમા સીતા-તેમની ચોકી
કરનાર રાક્ષસીઓ

તત કુમુદલ્પન્દામો નર્મલ નર્મલોદય ।
પ્રજગમ નમશ્ચ દ્રા હસો નીલમિરોદકમ્ ॥ ૧ ॥

ન્યાર પછી જળમા ગતિ કરતા હ સની રહે
આકાશમા ગતિ કરતો પ્રવેત કમળવન સરખી
સ્વચ્છ કાતિવાળો ચ દ્ર સનિ પૂર્ણ થવા આવેલો
હોવ થી અન્તાચ્છ પ્રત્યે જવા લાગ્યો એ ચ દ્ર
ભાગે પોતાના નિર્મળ પ્રકાશથી હતુમાનને સહાય
કરતો હોય એમ ગતિ કરવા લાગ્યો અને
પોતાના શીતળ કિરણોથી હતુમાનની સેવા બજાવવા
લાગ્યો, અથોત તેના પ્રકાશને લીધે હતુમાન
સીતાનુ દર્શન કરવા લાગ્યો કપિવર હતુમાન
અતિશય ભારથી ભરેલી જળમાની નૌકાની પેઠે
શોકકંપી ભારથી ભરેલા જનકન દિની સીતાના
પૂર્ણ ચ દ્ર સરખા મુખને જેવા લાગ્યો

પછી ગવનચુત હતુમાને પ્રકટપણે સીતાની
પાસે જવાની ઇચ્છા કરી, એટલામા મીતાથી
દૂર ખેંટની લય કર રૂપવાળી કેટલોક રાક્ષસીઓ
તેના જેવામા આવી તે રાક્ષસીઓમાની કોઈક
એક આખવાળી હતી, ન્યારે કોઈક એક કાન
માળી હતી, કોઈક લાખા કાનવાળી હતી, ત્યારે
કોઈક કાન વિનાની હતી અને કોઈકના કાન
તો ચ કુ સરખા અણીદાર હતા કોઈકને શ્વાસો
ચ્છવાય લેવા માટે મસ્તક ઉપર જ ઇંદ્ર હતા, ૧-૫
કોઈકના ચનીર તથા મસ્તક ઘણા જ મોટા હતા,
કોઈકની ઝીવાઓ ઘણી જ લાખી અને પાતળી
હતી, કોઈકના મસ્તક પર મુદ્દલ કેશ જ ન હતા,
કોઈકના કેશ ખરી પહેલા હતા, કોઈક વળી
પોતાના લાખા કેશને જ કામળાની પેઠે જોઈ
નારી હતી, કોઈકના લલાટ અને કાન ઘણા જ
લાખા હતા, કોઈકના મ્તન તથા ઉદર લાખા
હતા, કોઈકના હોઠ લાખા હતા, કોઈકના હોઠ
સૂપડા જેવા પહોળા હતા, કોઈકનુ મુખ લાણુ
હતુ અને કોઈકની જ ઘાંઘે લાખી હતી ૧-૭
વળી કોઈક ટૂંકડી હતી તો કોઈક વાળી તાડ

જેવી હતી, કોઈક વાડા ચરીવાળી હતી તો
કોઈક ઠી ગણી હતી, કોઈક વિકરાળ દેખાવની
હતી, તો કોઈક ખાડાવાળા મુખવાળી હતી અને
કોઈક પીળા નેત્રવાળી હતી તો કોઈક ગિહામણ
મુખવાળી હતી ૮ એ રાક્ષસીઓમાની કેટલીક
બેડાળ રૂપવાળી હતી તો કેટલોક પીળા વર્ણ
વાળી હતી, કેટલીક કાળજ જેવી કાળી હતી તો
કેટલીક નિરતર કોધીલી તથા કવેશ કરનારી જ
હતી તેમાની કેટલીક રાક્ષસીઓએ પોતાના
હાથમા ત્રિશૂળ, મુદ્દગર, ગદા અને તલવાર વગેરે
આયુધો ધારણ કર્યા હતા ૯ વળી એ રાક્ષસી
ઓના મુખ પણુ ભુદા ભુદા પ્રકારના હતા.
કેટલોકના મુખ વરાડન જેવા હતા તો કેટ
લોકના હરિણના જેવા હતા, કેટલોકના વ્યાગ્રના
જેવા હતા તો કેટલોકના પાડાના જેવા હતા
અને કેટલોકના ખકરાના જેવા હતા તો કેટલોકના
મુખ શિયાળના જેવા હતા, કેટલોકના ચરણ
હાથીના જેવા હતા તો કેટલોકના ઊંટના જેવા
હતા, તો કેટલોકના અશ્વના જેવા હતા, તો
કેટલોકના કૂતરાના જેવા હતા એ રાક્ષસીઓ
માની કેટલીકના મસ્તક ઉદરમા પેસી ગયેલા
હતા ૧૦ કેટલોક રાક્ષસીઓને એક જ હાથ હતો
તે કેટલોકને એક જ ચરણ હતો કેટલોકના
કાન ગધેડીના જેવા હતા તો કેટલોકના વળી
થોડીના જેવા હતા, કેટલોકના ગાયના જેવા
હતા તો કેટલોકના હાથણીના જેવા હતા
તેમ જ કેટલોકના કાન સિ હળુના જેવા હતા
કેટલીક રાક્ષસીઓને એક કરતા વધારે નાસિકા
ઓ હતી, કેટલીકની નાસિકાઓ વાડી હતી,
કેટલોકને મુદ્દલ નાસિકા જ ન હતી, ત્યારે કેટ
લોકને વળી હાથીની સૂઠ સરખી લાખી નાસિકા
હતી અને કેટલીકને શ્વામોરૂપાસ લેવા માટે
લલાટની વચ્ચે નાસિકા હતી કેટલોક રાક્ષસી
ઓના પગ હાથીના જેવા મોટા હતા, કેટલોકના
આખલા જેવા હતા અને કેટલીકના પગો ઉપર
વાળના ચુરંચિ ઊગેલા હતા કેટલોક રાક્ષસીઓના
મસ્તક તથા નીવાઓ ઘણા જ મોટા હતા ત્યારે

કેટલીકનાં સ્તન અને ઉદર ઘણાં મોટાં હતાં; કેટલીકનાં મુખ અને નેત્ર ઘણાં મોટાં હતાં અને કેટલીકની જિહ્વા તથા મુખ અત્યંત લાંબાં હતાં. ભયંકર સ્વરૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓનાં મુખ ખડકા જેવાં, કેટલીકનાં હસ્તી જેવાં, કેટલીકનાં વૃષભ જેવાં, કેટલીકનાં ભૂંડણુ જેવાં, કેટલીકનાં ઘોડી જેવાં, કેટલીકનાં ગધેડી જેવાં ને કેટલીકનાં જાંટણુ જેવાં હતાં. બિહામણાં મુખવાળી અને વિકરાળ તથા ધુમાડા જેવા કેશવાળી એ રાક્ષસીઓએ ત્રિશૂળ અને મુદ્ગર આદિ આયુધો ગ્રહણ કર્યાં હતાં. તે રાક્ષસીઓ નિરંતર કંજ્યા કરનારી અને કોઠીલા સ્વભાવવાળી હતી અને વારંવાર મદિરાનું પાન કરતી હતી, જેને ભેતાં જ કંપારી છૂટે એવાં બિહામણા રૂપવાળી, માંસ અને શોષિતનું જ ભક્ષણ કરનારી તથા માંસ અને રુધિર વડે સર્વાંગે ખરડાયેલી એ રાક્ષસીઓને કપિવર હનુમાને દીઠી. તેઓ સઘળી મોટી શાખાઓવાળા શિંશપાવૃક્ષ તળે ટોળે વળીને બેઠેલી હતી અને સતીશિરોમણિ સીતા પણ એ જ શિંશપાવૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલાં હતાં. ૧૧-૧૮

હવે પવનસુત હનુમાન એકીનજરે સીતાને નિહાળવા લાગ્યો. એ વેળા સીતા શોકથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે કાંતિરહિત થઈ ગયાં હતાં અને તેમના ચોટલામાં ઘણો જ મેલ ભરાયો હતો. પતિવ્રતાધર્મની ઉત્તમ કીર્તિ ધરાવનારાં અને સ્વામીનાં દર્શનને વિયોગ પામેલાં બનકી બાળુ પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી પૃથ્વી પર ખરી પડેલ કેઈ તારાનક્ષત્ર હોય એવાં જણાતાં હતાં. ૧૯, ૨૦ અંધુજનોથી વિજૃંઘ પડેલાં અને રાક્ષસોના રાજ રાવણે રાક્ષીરાખેલાં સતીશિરોમણિ સીતાટોળાથી વિજૃંઘી પડેલી અને સિંહે ઘેરેલી હાથિણી સરખાં શોભતાં હતાં. એ સમયે તે શ્રદ્ધ આભરણોથી રહિત હતાં, તોપણ સ્વામી પરના વાસવ્યભાવ વડે શોભી રહ્યાં હતાં. પતિવિયોગના દુઃખને લીધે તેમનું સૌંદર્ય ઘણું દિવસથી વાપર્યો વિનાનો વીણુના સરખું થઈ ગયું હતું.

પતિના હિતમાં તત્પર રહેનારાં તથા રાક્ષસોને વશીભૂત નહિ થનારાં તે શરદઋતુનાં વાદળોથી ઢંકાયેલા અંદર સરખાં નિસ્તેજ દેખાતાં હતાં. જેમ કુર ગ્રહોથી રોહિણી વીંટાયેલી હોય, તેમ રાક્ષસીઓથી વીંટાયેલાં બનકી અશોકવાટિકામાં બેઠેલાં હોવા છતાં શોકસાગરમાં ડૂબેલાં હતાં.* એ વેળા સતીશિરોમણિ સીતા શરીરે અત્યંત મલિન હોવાને લીધે તથા ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપસૌંદર્ય વડે અલંકૃત હોવાને લીધે, કાદવથી ખરડાયેલી કમલિનીની પેઠે શોભારહિત અને શોભાયુક્ત જણાતાં હતાં; અર્થાત્ જેમ કાદવથી ખરડાયેલી કમલિની શોભે પણ ખરી અને ન પણ શોભે, તેમ સીતાના અંગ પરનો મલિનતા તરફ દષ્ટિ કરતાં તે શોભાથી રહિત જણાતાં હતાં અને તેમનું સ્વરૂપસૌંદર્ય ભેતાં શોભાયુક્ત જણાતાં હતાં. અત્યંત મલિન અને જીર્ણ થયેલું એક વસ્ત્ર પહેરેલાં બનકી કે જે પતિવિયોગને લીધે યુષ્મ વિનાનો લતા જેવાં જણાતાં હતાં, તેમને પવનસુત હનુમાને દીઠાં. શ્યામ નેત્રવાળાં અને પોતાના શિયળ વડે જ રક્ષા પામેલા સતીશિરોમણિ સીતા દુઃખને લીધે ભેડે દીન મુખવાળાં થઈ ગયાં હતાં; છતાં પણ પોતાના પાતિવ્રત્યના તેજને લીધે અદીન સરખાં દેખાતાં હતાં. ભય પામેલી હારિણીની પેઠે તે આમતેમ ભેતાં હતાં અને પોતાના નિઃશ્વાસના વાયુથી બાળુ લીલાંછમ વૃક્ષોને બાળી નાખતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો. એ સમયે સતીશિરોમણિ સીતા બાળુ દુઃખને સમૂહ જ હોય કિંવા દુઃખરૂપી સાગરનો મોટો તરંગ જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. સુંદર અંગવાળાં કુશાંગી સીતા કે જે આભૂષણો વિના પણ શોભી રહ્યાં હતાં, તેમને ભેઈ પવનસુત હનુમાન ઘણો જ હર્ષિત થયો. મદિરેક્ષણ* સીતાને ભેઈ હનુમાનને

* અશોકવાટિકા એટલે જ્યાં શોક ન હોય એવી વાટિકા. તેમાં વસનારને શોક ન રહેવો ભેઈ એ, ખર્ચ સીતા તો શોકયુક્ત જ હતાં.

× અજનપક્ષીનાં નેત્ર જેવા રંગવાળાં.

હૃદયના આસુ આવી ગયા અને હૃદયના આવેશમાં શ્રીમાન રામચંદ્રનું સ્મરણ કરીને તેણે પ્રણામ કર્યો ૨૧-૩૧ સીતાદર્શનથી અત્યંત હર્ષિત થયેલી મહાબળવાન કપિ હનુમાન પોતાના મન વડે રામ-લક્ષ્મણને નમન કરીને ત્યાંની ચર્ચા જોવા માટે શિશુપા વૃક્ષમાં જ સતાઈ રહ્યો ૩૨ ધૃત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપાતિ આદિત્ય શ્રીરામાયણના સુલકાંડમાં ૧૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાવણનું આગમન

તથા ત્રિપ્રસ્થાગણ્ય વન પ્રવિષ્ણપદપદમ્ ।

વિચિન્નતથા વૈવહી કિશ્કિન્ધેવા નિરામક્ત ॥ ૧ ॥

વિદેહપુત્રો સીતાની શોધ કરતા તથા પુષ્પ સુજા વૃક્ષવાળા અશોકવનને જોતા જોતા રાત્રિ ઘણીજારી વ્યતીત થઈ ગઈ ૧ જ્યારે તાર મેઘડી જેટલી રાત્રિ રહી, ત્યારે પડઅવેદ બાણનારા અને અગ્નિહોત્રવી યજન કરનારા વેદજ રાક્ષસોને વેદધ્વનિ કંપિત હનુમાનના સાલગવામાં આવ્યો એ વેળા રાવણના અતપુર આગળ કાનને આનંદ આપે એવા માગલિક વાજી રોના ધ્વનિ તથા જયઘોષ થવા લાગ્યા એ સાલગીને માટી ભુલજોવાળો અને અતપ પ્રતાપવાળો મહાબળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ નિદ્રામાંથી બાહ્ય થયો પછી નિદ્રાને લીધે ખમી ગયેલા વચ્ચાભૂષણોને ઠીક કરીને તેણે સીતાનું ચિતવન કરવા માંડ્યું ૨-૪ મદમત થઈ રહેલા એ રાવણનું મન કામવાસનાને લોધે સીતા વિષે જ આસક્ત થયેલું હતું, તેથી તે પોતાની કામવાસનાને પોતાના મનમાં ચામવી શક્યો નહિ પછી ઉત્તમ વચ્ચાભૂષણો વડે પોતાના દેહને શણગારીને રાક્ષસરાજ રાવણ અતપુરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને સર્વ સ્તુતિમાં ફળ-પુષ્પ આપનારા વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષોથી ભરેલી, નાની નાની પુષ્કરિણીઓની સુશોભિત, મનમત પક્ષીઓથી ચિત્ર વિચિત્ર, દર્પિત તથા મનને હરણ કરે એવા કૃત્રિમ મૃગોથી અલકૃત અને મણિજડિત સુવર્ણના સોરજોવાળી અશોકવાટિકા પ્રત્યે જવા લાગ્યો

અનેક મૃગસમૂહોથી વ્યાપ્ત, ઘાટા વૃક્ષોવાળી તથા નીચે પડેલા ફળોથી છવાયેલી ભૂમિવાળી અશોકવાટિકાના માર્ગને જોતા રાવણ ત્યાં આગળ જઈ પહોંચ્યો ૫-૯

જે વેળા પુલસ્ત્યવશી રાવણ અશોકવાટિકા પ્રત્યે આવવા નીકળ્યો, તે વેળા જેમ દેવ અને ગ્રધર્વની સ્ત્રીઓ ઇંદ્રની પાછળ જાય, તેમ એકસો સ્ત્રીઓ તેની પાછળ ચાલવા લાગી ૧૦ તેમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓ મેનાની દીલીઓ આવીને ચાલતી હતી, કેટલીક આમર ઢાળતી ચાલતી હતી, કેટલીક પખા વડે વાયુ ઢાળતી હતી, ૧૧ કેટલીક જળની આરીઓ ઝહણ કરી, તે વડે છટકાવ કરતી રાવણની આગળ ચાલતી હતી અને કેટલીક મણિજડિત સુવર્ણના આસને ઝહણ કરીને પાછળ પાછળ ચાલતી હતી ૧૨ ચતુર એવી કોઈક જી મહિરાવી ભરેલા રત્નમય કળાસને પોતાના જનણ હાથમાં ઝહણ કરી ચાલતી હતી ૧૩ ત્યારે યજ્ઞ કોઈક સ્ત્રી રાજક સસરણુ પ્રવેત, પૂજ્ય ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળું અને સુવર્ણના ઢાંડાવાળું મોટું છત્ર આવીને રાવણની પાછળ ચાલતી હતી એ પ્રમાણે નિદ્રા તથા મહિરાના વેન વડે ઘેરેલા નેત્રવાળી રાવણની એ માનીતી સ્ત્રીઓ, વીજળી જેમ મેઘની પાછળ જાય તેમ રાવણની પાછળ જતી હતી ૧૪, ૧૫ સ્ત્રીઓના ચંદ્રહાર તથા કેયૂર વગેરે આભૂષણો સરકી ગયા હતા, તેઓના શરીર પરના અગરાજ ભૂસાઈ ગયા હતા, ચોટલાની લગ્ન છૂટી ગઈ હતી, મુખ પર પરસેવાના ઝિંદુ ઢેખાતા હતા, અવશેષ રહેલા મધના તથા નિદ્રાના ઘેનથી તેઓ લહેરાઈ જતી હતી, પરસેવાને લોધે તેઓના શરીર પરના પુષ્પાભરણો કરમાઈ ગયા હતા, તેઓના ચોટલાની લગ્ન પુષ્પોથી ચીથેલી હતી ૧૬, ૧૭ અને તેઓના નેત્ર ખજનપક્ષીના નેત્ર સરખા રંગવાળા જણાતા હતા રાવણની માનીતી એ સ્ત્રીઓ, રાવણ અશોકવાટિકા પ્રત્યે જતા હતા તે સમયે સ્વેચ્છાથી તેની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી એ સમયે કામને લોધે

પરવશ થયેલો અને સીતાને વિષે આસક્ત મનવાળો તેઓનો પતિ મહાબળવાન રાવણ પણ મંદ મંદ ગતિથી ચાલતો હતો. ૧૮,૧૯

સર્વ સ્ત્રીસમાજ સહિત રાવણ અશોક વાટિકાની પાસે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સ્ત્રીઓની કંટિભેળલાનો અને નૃપુરોનો રણબળાટ વાયુસુત હનુમાનના કાને પડ્યો. ૨૦ કપિવર હનુમાને માર્ગ તરફ દૃષ્ટિ કરી તો અપ્રતિમ કર્મ કરનારા અને અચિંત્ય બળ-પરાક્રમવાળા રાવણને અશોકવાટિકાના દ્વાર આગળ આવતો દીડો. એ સમયે જેમાં વારંવાર સુગંધી તેડ પૂરવામાં આવતું હતું એવી આગળ ધરેલી અનેક દીપિકાઓથી રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રકાશમાન ઘર્ષ રહ્યો હતો. કામ અને ગર્વના ચઢધી છટ્ટી ગયેલો અને વિશાળ તથા કૂર દૃષ્ટિ કેંદ્રનારાં લાલચોળ નેત્રવાળો એ રાવણ બાણે ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી આવેલો સાક્ષાત્ કામદેવ જ હોય એવો જણાતો હતો. ૨૧-૨૩ મથન કરેલા જળના ક્રીણ સરખું સફેદ, ઘોઈને સ્વચ્છ કરેલું, સુજ્ઞાનુષ્ઠી શોભતું અને પુષ્પોથી છવાયેલું રાવણનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર કે જે બાલુખંધમાં ભરાઈ ગયું હતું તેને તે પોતાના હાથ વડે જેમીને યથાસ્થાને ધારણ કરતો હતો. ૨૪

અશોકવાટિકાના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યા પછી સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો રાવણ ત્યારે શિંશપાવૃક્ષની સમીપ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે હંભરો પત્રો અને પુષ્પોથી છવાયેલો અને શિંશપાવૃક્ષની શાખા પર સંતાયેલો વાયુપુત્ર હનુમાન તેને જોવા માટે જીઓનીચો થવા લાગ્યો. રાવણને જોયા પછી કપિવર હનુમાને તેની પાછળ ચાલતી રૂપ અને યૌવનસંપન્ન સ્ત્રીઓને પણ દીડો. ૨૫,૨૬ વિશ્રવાનો પુત્ર રાક્ષસરાજ રાવણ કે જે મધ્યાન કરવાથી મટા-મત્ત ઘર્ષ રહ્યો હતો, જેણે વિચિત્ર આબૂપહોળા ધારણ કર્યાં હતાં અને જેના કાન શંકુ ત્રરખા આવીદાર હતા, તેને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓ સહિત મૃગ-પક્ષીઓથી ભરેલા અશોકવનમાં પ્રવેશ કરતો કપિવર હનુમાને

દીડો. ૨૭,૨૮ તારાઓથી વીંટાયેલા ચંદ્રની જેઠ સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલા અત્યંત તેજસ્વી રાવણને જોઈને મહાબળવાન કપિવર હનુમાને ‘મોટી બુબ્બોવાળો રાવણ તે આ જ છે અને આને ‘મેં લંકાનગરીમાં ઉત્તમ રાજમહેલમાં રહેલો જોયો હતો’ એવો નિશ્ચય કર્યો; અર્થાત્ હનુમાને રાવણને જોળખ્યો. રાવણને જોળખ્યો એટલે તો કપિવર હનુમાન તરત જ દૂધો અને ગેડો હતો! ત્યાંથી ઉપરની શાખા પર ચડી ગયો. ૨૯,૩૦ પવનસુત હનુમાન જેકે ઉંચ તેજસ્વી હતો, તોપણ રાવણ તેજને સહન નહિ કરી શકવાથી શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં સંતાઈ બેઠો. ૩૧

લંકેશ્વર રાવણ શ્યામ કેશવાળાં, સુંદર નિતંબવાળાં, પરસ્પર મળેલાં સ્તનવાળાં અને મૃગના બચ્ચાના જેવાં નેત્રવાળાં સીતાને જોવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળો ઉતાવળો તેમની સમીપ બર્ષ પહોંચ્યો. ૩૨

ઈતિ શ્રોવાત્મીક મહાસુનિષ્પ્રીત આદિકાવ્ય શ્રોમાયણુના સુંદરકાંડમા ૧૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો

અરોક્યનમા સીતા-તેમની વિપ્રમ અવસ્થા

તસ્મિન્નૈવ તતઃ કાલે રાજવુના ઇનિન્દિતા ।

રૂપયોવનલેપને મૂયગત્તમમૂર્તિતમ્ ॥ ૧ ॥

આબૂપહોળી અલંકૃત ધરેલા રૂપ-યૌવન સંપન્ન રાક્ષસરાજ રાવણને પોતાની સમીપ આવતો જોઈ ને જેમ મહાવાયુથી કદળીવૃક્ષ કંપે, તેમ પવિત્ર ક્રિતિવાળાં વિદેહપુત્રી સીતા ઘરઘર કંપવા લાગ્યાં. ૧, ૨ અતિશય સૌંદર્યવાળાં અને વિશાળ નેત્રવાળાં એ સીતા પોતાની બન્ન સાધણી વડે પોતાનું ઉદર ઢાંકીને તથા બન્ન હાથ વડે જેડ સ્તન ઢાંકીને રુદન કરવા લાગ્યાં. ૩ રાક્ષસરાજ રાવણ રાક્ષસીઓથી રક્ષણ કરાતાં અને દીન ધર્ષ ગયેલાં સીતાને સમુદ્રમાં તાંગી ગયેલો નોકાની જેઠે દુઃખી અવસ્થામાં દીડો. ૪

જેમ વૃક્ષની શાખા કપાઈને પૃથ્વી પર

પડેલો હોય, તેમ પ્રશંસનીય વ્રતવાળાં બનકરી કાંઈ પણ બિછાવ્યા વિનાની પૃથ્વી પર બેઠેલાં હતાં.^૫ જેનાં આભૂષણો પહેરવા યોગ્ય અવયવો મેલથી ઠંકાઈ ગયા હતા, એવાં અને અલંકાર ધારણ કરવાને યોગ્ય છતાં અલંકારરહિત એવાં એ સીતા કાઢવથી ખરડાયેલી કમલિનીની પેઠે સારી રીતે શોભતાં ન હતાં.^૬ સંકટપરૂષી અશ્વોથી બેઠેલા મનરૂપી રથમાં બેસીને તે સીતા બાણે વિદિતાના રઘુવીરની પાસે જ જતાં હોય એવાં જણાતાં હતાં, અર્થાત્ તે રાત્રિ-દિવસ પોતાના મનમાં શ્રીરામચંદ્રનું ચિંતન કરતાં હતાં.^૭ રામચંદ્ર વિશે આસક્ત હોવાથી માત્ર રામચંદ્રનું જ ધ્યાન ધરનારાં, શોકને લીધે સુકાઈ ગયેલાં, મંત્ર વડે રોકાયેલી નાગણી પેઠે ચેપા કરનારાં અને ધ્રુમકેતુ અહથી પીકાતી રાહિણીની પેઠે સંતાપ પામેલાં વઢેલી દુઃખના પારને બેઈ શકતાં ન હતાં.^૮ સતીશિરોમણિ સીતા ઉત્તમ આચાર તથા શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળા ધાર્મિક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હતાં અને તેવા જ કુળમાં લક્ષ્માંકથી બેઠાયેલાં હતાં; તેપણુ આ વેળાએ બાણે હુબુહમાં જન્મેલાં હોય એવાં જણાતાં હતાં.^૯ રામચંદ્રના વિરહથી સંતાપ થઈ રહેલાં સતીશિરોમણિ સીતા બાણે કલંકિત થયેલી કીર્તિ હોય, અપમાન પામેલી અથવા ક્ષીણ થયેલી શ્રદ્ધા હોય, લગ્ન થયેલો આશા હોય,^{૧૦} વિદ્ધને લીધે હણાયેલી ધનપ્રાપ્તિ હોય, અનાદર પામેલો રાજની આજ્ઞા હોય. ઉત્પાતને સમયે પ્રત્યક્ષિત થયેલી દિશા હોય, ભ્રષ્ટ થયેલી પૂજા જ હોય,^{૧૧} રાહુએ જેના ચંદ્રમંડળને આસ ક્યો હોય એવી પૃથ્વીમાની રાત્રિ હોય, તોડી નાખેલો પક્ષિની હોય, જેમાંના શૂર પુરુષો હણાઈ ગયા હોય એવી સેના હોય, અધકાર વડે હણાયેલી પ્રજા હોય, મુકાયેલી નદી હોય, વેદરહિત-પતિત જનોએ યોગજવાથી અપવિત્ર થયેલો વેદી હોય, શાંત થયેલી અગ્નિશિખા હોય,^{૧૨} અથવા હસ્તીએ પોતાની સૂંઢ વડે ડહોળી નાખવાને લીધે પત્થો તેમ જ કમળો

વિનાની થયેલી અને ત્રાસ પામેલાં પક્ષીઓવાળી નાનીસરખી તળાવડી હોય એવાં દેખાતાં હતાં. રામપત્ની સીતા પતિવિયોગના શોકથી પીડાયી સુકાઈ ગયેલાં હોવાને લીધે, આડઅવળા કાંસ ખોદીને જેમાંનું જળ ખીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યું હોય એવી નદીના જેવાં અને સ્નાનાદિથી અંગશુદ્ધિ નહિ કરવાને લીધે કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિના જેવાં જણાતાં હતાં.^{૧૫-૧૬} સુંદર અંગવાળાં તથા સ્તનજડિત મહેલમાં વસવાને યોગ્ય એવાં સુકુમારી બનકરી દુઃખ વડે સંતાપ થતાં હોવાથી બાણે તરતમાં જ તોડી નાખેલી અને તાપ વડે સુકાતી કમળની ઝાંડી જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. જનકનંદિની સીતા પોતાના મુશ્કેલી હસ્તીરાજથી વિખૂટી પાડેલી, થાંભલે બાંધી રાખેલી, દુઃખપીડિત તથા નિસાસા નાખતી હાથથી સરખાં જણાતાં હતાં. જેમ વર્ષાઋતુના અંતમાં શ્યામતા મારતી વનરાણથી પૃથ્વી શોભે, તેમ સતીશિરોમણિ સીતા યોગ્યાયોગ્યા વિનાની અને પૃથ્વી સુધી લટકતી પોતાની વેણીથી શોભતાં હતાં.^{૧૭-૧૮} ઉપવાસથી, પતિ-વિયોગના શોકથી, રામચંદ્રના ધ્યાનથી તથા રાવણના ભયથી ક્ષીણ થઈ ગયેલાં અને જળ કિંવા વાયુનો જ આહાર કરવાથી કુશ તથા હીન બની ગયેલાં તપસ્વિની સીતા એ સમયે હાથ બેઠી બેઠાં હતાં; તેથી બાણે પોતાના શુદ્ધ મનથી તે ‘મારા પતિ રામચંદ્રથી રાવણનો પરાલભ થાઓ!’ એવી કુળદેવીને પ્રાર્થના કરતાં હોય એવાં જણાતા હતાં.

મહાબળવાન રાવણ, જેમના રવેત અને વિશાળ નેત્રના છેડા લાલ રંગના હતા અને જેમની પાંપણો સુંદર હતી તથા જે ચોધાર આંસુએ રુદન કરતાં ચોમેર નિહાળતાં હતાં અને જેમનું મન રામચંદ્ર વિશે જ આસક્ત હતું, તેવાં પવિત્ર કીર્તિવાળાં સીતાને પોતાના જ વધને માટે લોભાવવા લાગ્યો.^{૨૦-૨૨}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રસ્થાનમાં ૧૯ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

અશોકવનમા સીતા-કામાંધ રાવણનાં વચનો
સ તા પારેવૃતાં દીનાં નિરાતન્દાં તપસ્વિનીમ્।
સાકારમધુરેર્વાક્ષ્યેર્વદ્વાંયત રાવણઃ ॥૧॥

રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં, દીન, આનંદરહિત
તથા શોકચ્છેદિત થયેલાં સીતાની પાસે જઈને
શ્રેષ્ઠેશ્વર રાવણ ચેષ્ટાચુકત મધુર વાક્યોથી પોતાનો
અભિપ્રાય પ્રકટ કરવા લાગ્યો.^૧

લકેશ્વર રાવણે સીતા પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે
હસ્તીની સૂંઢ સરખી જંઘાવાણી ! મને દેખીને
તું ઉઠેર તથા સ્તન શા માટે હાંકે છે અને બાજે
મારા ભયને લીધે તું પોતાના શરીરને ઝુમ કરી
દેવા ઇચ્છતી હોય એવી ચેષ્ટા કેમ કરે છે ?^૨ હે
સર્વ લોકોનાં મનનું હરણ કરનારી ! હે સર્વાંગ-
સૌંદર્યસંપન્ન ! હે વિશાળ નેત્રવાણી ! હું તને
પૂજા જ ચાહું છું. હે પ્રિયા ! તું મારા પર પ્રેમ-
ભરી દૃષ્ટિથી જો. હે સીતા ! અહીંયાં ઇન્દ્રિય
રૂપ ધરનારા રાક્ષસો અથવા મનુષ્યો એમાંનું
કોઈ પણ નથી; માટે મને જોઈને ઉત્પન્ન થયેલા
ભયનો તું ત્યાગ કર. હે ભીરુ ! પારકી સ્ત્રીઓમાં
ગમન કરવું કિંવા બળાત્કારથી તેનું હરણ કરવું
એ તો અમે રાક્ષસોનો સનાતન ધર્મ જ છે, એ
તારે નિઃસંદેહ બાબતું.^{૩-૪} હે મધિલી ! અમારો
એવો ધર્મ હોવા છતાં અને મારા શરીરમાં
જન્મે તેટલો કામ વ્યાપકો છતાં પણ મારા પર
તારી ઇચ્છા વિના હું તને અડકીશ નહિ.^૫ હે
દેવી ! તારે જરા પણ ભય રાખવા જેવું નથી.
હે પ્રિયા ! મારા પર વિશ્વાસ લાવીને તું મારી
સાથે ખરા દિલથી પ્રેમ કર. તારે આમ શોક-
પીડિત થવું યોગ્ય નથી.^૬ અરે, મસ્તક પર એક
વેણી ધારણ કરવી, પૃથ્વી પર સૂઈ રહેવું,
વિચારવમળમાં ઉઠાણાવું, મેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં
અને નિરર્થક ઉપવાસ કરવા, એ તને જરાયે
યોગ્ય નથી.^૮ હે મધિલી ! તું મારી સાથે પ્રીતિ
બાંધ અને ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ, અગરુ
વગેરે મુગંધી દ્રવ્યો, શ્રદ્ધાચંદન, વિવિધ પ્રકારનાં

વસ્ત્રો, દિવ્ય આભૂષણો, અમૂલ્ય પાનપદાર્થો,
શય્યાઓ, આસનો, ગીત, નૃત્ય તથા વાદ્ય એ
સઘળું તારે સ્વાધીન કરી દે.^{૯-૧૦} હે સુંદર
દેહવાણી ! તું સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ છે; માટે આમ
વ્યર્થ ચિંતાતુર ન થા. તું તારાં અંગો પર સર્વ
પ્રકારના અલંકારો ધારણ કર. અરે, મને
પામીને તું આભૂષણ વિનાની કેમ રહી શકે ?
હે બનકી ! આ તારું સુંદર ખીલેલું યૌવન નદીના
પ્રવાહની પેઠે એમ ને એમ જ વહી જાય છે અને
તે વહી ગયેલા જળપ્રવાહની પેઠે કદી પણ પાછું
આવનાર નથી; માટે તું મારી સાથે પ્રેમ બાંધીને
દિવ્ય ભોગ ભોગવ. હે શુભદર્શના ! હું તો ધારું
છું કે, દિવ્ય રૂપનું નિર્માણ કરનારા બ્રહ્મદેવ પણ
તને સરજીને વિરામ પામ્યા છે; કેમ કે આ
દુનિયાના તારા સરખી રૂપવાળી બીજી કોઈ
પણ સ્ત્રી જોવામાં આવતી નથી,^{૧૧-૧૩} હે વદેહી !
રૂપ અને યૌવન વડે શોભતી તને જોઈને
સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ પણ કામવશ થઈ જાય, તો
પછી બીજો પુરુષ કામને વશ થાય એમાં તો
કહેવું જ શું ? હે ચંદ્ર સમાન મુખવાળી ! હે
વિશાળ નિતંબવાળી ! હું તારાં જે જે અંગને
જોઈ છું, તે તે અંગમાં જ મારી દૃષ્ટિ ચોંટી જાય
છે, અર્થાત્ એક અંગ જોયા પછી ત્યાંથી નજર
ફેરવવાની ઇચ્છા જ થતી નથી. હે મધિલી !
તું મોહનો લાગ કરીને મારી સો ધા. ઉત્તમ
સ્વરૂપવાળી મારી અનેક સ્ત્રીઓ વિશે તું મારી
મુખ્ય રાણી થા. હે ભીરુ ! મેં ત્રણ લોકમાંથી
બળાત્કારે જે જે રત્નો આણેલાં છે તે અને મારું
આયુ^{૧૪} રાજ્ય હું તને આપી દઉં છું.^{૧૫-૧૭}
હે વિદામ્બિની ! તારી પ્રીતિને અર્થે અનેક
નગરોથી ભરેલી આખી પૃથ્વી છતી હું તારા
પિતા જનકને આપીશ. સંત્રામ વિષે મને છતી
શકે એવા કોઈ પણ પુરુષને હું જોતો નથી.
અરે, વિચાર તો કર કે યુદ્ધભૂમિ વિષે કોઈ પણ
પુરુષ મારા મહાન બળની આગળ ઊભો રહેવા
પણ સમર્થ નથી. સઘળા દેવો અને અમુરો પણ
યુદ્ધ વિષે મારી સામા જોતા રહેવાને અશક્ત

છે. અરે, ભાંગી ગયેલી ધન્યોવાળા તેઓને મેં કેટલોયે વાર સંગ્રામમાંથી નસાડી મૂક્યા છે ! હે સીતા ! તું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર, એટલે તારા શરીરને સ્નાનાદિ ક્રિયાથી નિર્મળ બનાવવામાં આવે અને તારાં અંગો પર પ્રકાશમાન આભૂષણો પહેરાવવામાં આવે. હે વરાનના ! હું અલંકાર વડે વિભૂષિત થયેલું તારું સૌંદર્ય યુક્ત સ્વરૂપ જોવા ઇચ્છું છું; માટે તું મારા પગ દયા લાવીને ઉત્તમ શણગાર ધારણુ ૬૨. ૧૮-૨૨ હે ભીરુ ! તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેવા લોગ લોગવ, તારી ઇચ્છામાં આ તોવા પદાર્થોનું પાન કર, તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી કોડા કર અને તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે આ રાજ્ય તથા ધનનું કોઈને દાન કરી દે. ૨૩ હે ભનક્રી ! મારા પર વિશ્વાસ આણીને તું મારી સાથે પ્રીતિ બાંધ અને જરા પણ સંકોચ ન ધરતાં તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી મને આજ્ઞા આપ. જો મારા પર દયા કરીને તું એવી રીતે મારી સાથે પ્રેમ જોડીશ, તો તારા બાંધવો પણ તારા જેવું જ સુખ લોગવશે. ૨૪ હે યશસ્વિની ! હે કલ્યાણી ! મારી પરાક્રમરૂપી સંપત્તિ તથા લક્ષ્મી તો જો ! હે રૂઢા ભાગ્યવાળી ! વલ્લભ વસ્ત્ર પહેરનારા રામની સાથે રહીને તું શું કરીશ ? ૨૫ અરે, જેની પાસે સુદ્ધ કરવાનાં કાંઈ પણ સાધન નથી એવો રાજ્ય-બ્રહ્મ ધર્મ વનમાં વસેલો અને ભૂમિ પર શયન કરનારો ત્રતધારી રામ હજી સુધી જીવતો હશે કે નહિ એની જ મને તો મોટી શંકા છે ! ૨૬ હે વૈદેહી ! શ્યામવાદળથી છવાયેલા ચંદ્રની કાંતિ જેમ મેઘની આગળ ચાલતો બગલો જોઈ શકતો નથી, તેમ મારા વશમાં પડેલી તને જોવાને રામ હવે શક્તિમાન નથી. ૨૭ અરે, જેમ હિરણ્ય-કશિપુ ઇદ્રના હાથમાં ગયેલો પોતાની કીર્તિ પુનઃ પાત્રી શક્યો ન હતો, તેમ તારો પતિ રામ મારા પંતમાં સપડાયેલી તને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ નથી. ૨૮ હે સુંદર હાસ્ય કરનારી ! હે સુચોલિત દંતપંક્તિવાળી ! હે ચંચળ નેત્રવાળી ! હે વિલાસિની ! હે ભીરુ ! ગરુડ જેમ બળાકાર-

થી અમૃતનું હરણ કરે, તેમ તું મારા મનનું હરણ કરે છે. ૨૯ હે સીતા ! તેં જીનું અને મલિન રેશમી વસ્ત્ર પહેરેલું છે તથા કાંઈ પણ અલંકાર ધારણુ કર્યાં નથી; તેમ છતાં પણ તારું સુકોમળ સ્વરૂપ જોઈને મને મારી ઓઓ! વિષે જરા પણ પ્રીતિ થતી નથી. ૩૦ હે ભનક્રી ! મારા અંતઃપુરમાં રહેનારી સર્વશુભસંપન્ન મારી જેટલી ઓઓ છે, તે સર્વ ઉપર તું આધિપત્ય લોગવ. અર્થાત્ તું મારી વહાલી ઓ થઈને મારી બીજી સઘળી ઓઓને આરા આપનારી થા. ૩૧ હે શ્યામ કેશવાળી ! અપસરાઓ જેમ લક્ષ્મીની સેવા કરે છે, તેમ ત્રલોક્યમાં ઉત્તમ એવી મારી સઘળી ઓઓ તારી સેવા કરશે. ૩૨ હે વૈદેહી ! કુબેરને ઘેર જે જે રત્નો અને ધન છે તથા આ લોક વિષે જેટલાં સુખ છે તે સઘળાંને તું મારી સાથે રહીને યથેચ્છ રીતે લોગવ. ૩૩ હે દેવી ! તારો પતિ રામ તપ, બળ, પરાક્રમ, ધન, તેજ કિંવા કીર્તિમાં મારી બરાબરી કરી શકે એમ નથી. ૩૪

‘ હે લલના ! તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ પાન કર, ઇચ્છામાં આવે તેમ ક્રીડા કર, ઇચ્છામાં આવે તેવા લોગ લોગવ, હે દેવી ! મારું સઘળું ધન અને આખી પૃથ્વી તને અર્પણ કરું છું, માટે તું મારી સાથે પ્રીતિ બાંધીને ઇચ્છિત સુખ લોગવ અને તારા બાંધવોને પણ સુખ લોગવવા દે. ૩૫ હે ભીરુ ! તું સુવર્ણના નિર્મળ હારથી પોતાના શરીરને શણગારીને પુષ્પયુક્ત વૃક્ષસમૂહથી વ્યાસ થયેલાં અને ભ્રમરોનાં ટોળાંથી ભરેલાં સમુદ્રના કિનારા પરનાં વનોમાં ચાલ અને ત્યાં આગળ મારી સાથે યથેચ્છ વિહાર કર. ૩૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનક સુદકાંડમાં ૨૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો

અયોઽકનમાં સીતા-રાવણને પ્રત્યુત્તર
તસ્ય તદ્વચનં શ્રત્વા સીતા રૌદ્રસ્ય રક્ષસઃ ।

આર્તા દીનસ્વરા દીનં પ્રત્યુવાચ તતઃ શતઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં વચન સાંભળી હુઃખને
લીધે પીડિત થયેલાં, દીન સ્વરવાળાં, રુદન કરતાં,
થરથર ધ્રુજતાં, સુંદર દેહવાળાં અને પોતાના
પતિ રામચંદ્રનું જ ચિંતન કરતાં તપસ્વિની સીતા
ધીમથી દીન સ્વરે પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યાં. ૧૨

સતીશિશોમણિ સીતાએ રાવણની અને
પોતાની વચ્ચે પૃથ્વી પર એક તણખડુ મૂકીને
મંદ મંદ હાસ્ય કરતાં કહ્યુંઃ* ‘હે રાવણ ! તું
તારા ચિંતને મારા પરથી ખસેડી તારી સ્ત્રીઓ
વિષે જ પ્રીતિયુક્ત કર. જેમ પાપી મનુષ્ય
સિદ્ધિની પ્રાર્થના કરવાને અયોગ્ય છે, તેમ તું
મારી પ્રાર્થના કરવાને અયોગ્ય છે. હું કે જે અતિ
શ્રદ્ધ કુળમાં જન્મેલી છું અને અતિ પવિત્ર
કુળમાં પરણેલી છું તથા પતિવ્રતધર્મ પાળનારી
છું, તે નિંદા ધ્યાય એવું અયોગ્ય કર્મ કદી
પણ કરીશ નહિ.’

એટલું કહ્યા પછી યશસ્વિની સીતાએ રાવણ
તરફ પૂંક ફેરવીને પુનઃ પણ કહ્યું : ‘હે રાવણ !
હું સતી છું અને પારકાની સ્ત્રી છું તેથી તારે
ઉપલોગ કરવા યોગ્ય નથી. ૪-૬ હે નિશાચર !
તું ધર્મનો વિચાર કરી રૂડા આચરણવાળો થા.
જેવી રીતે તું તારી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે. તેવી
રીતે બીજાઓની સ્ત્રીઓનું પણ તારે રક્ષણ કરવું

* જેવી ગીતે પૃથ્વી પર મુત્રાદિનો ત્યાગ કરવો
અયુક્ત છે, તેથી પોતાની અને પૃથ્વીની વચ્ચે મૂકી
ઘાસ વગેરે પાથરીને મુત્રાદિનો ત્યાગ કરવાની જાણાણ
છે, તેવી રીતે સ્ત્રીએ પરપુરુષની સાથે સાક્ષાત્ રીતે
સંભાવણું કરવું અયુક્ત હોવાથી અહીં સીતાએ રાવણ
અને પોતાની વચ્ચે એક તણખડાની આડ મૂકી. વળી
રાવણની આગળ તણ મૂકીને છુદ્ધમતી સીતાએ તેને
જેમ જણાયું કે તને તણ સરખો ગણીને હું પ્રત્યુત્તર
આપું છું.

તિ. ટી. ઉપરથી

નેઈએ. ૭ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું તારું જ દષ્ટાંત લઈને*
તારી પોતાની સ્ત્રીઓ વિષે રમણુ કર. જે પુરુષ
ચંચળ સ્વભાવવાળો, ઇદ્રિયોને વશ નહિ રાખ-
નારો અને પોતાની સ્ત્રીથી અસંતુષ્ટ રહેનારો
હોય છે, તેની બુદ્ધિને સંજ્ઞાનો ધિષ્ટાદે છે અને
પરસ્ત્રીઓથી તેનો વારંવાર પરાભવ થાય છે.
અરે, હું ધારું છું કે, આ તારી લંકાનગરી
વિષે કોઈ સાધુપુરુષો રહેતા નથી; અથવા ભે
રહે છે તો તું તેઓની પાસે જઈને ધર્માધમ
સંબંધી કોઈ પણ પ્રશ્ન કરતો નથી કે જેથી
તારી બુદ્ધિ આચારવિચારરહિત બને. ૧૧ વપરીત
થઈ જઈ છે; ૧૨ અથવા તો વિવેકી સત્પુરુષોએ
કહેલાં હિતકર વચનોને મિથ્યા માનનારો તું
રાક્ષસોના વિનાશ અર્થે જ તે સત્પુરુષોનાં
વચનોનો અંગીકાર કરતો નથી. જે રાજ
સંજ્ઞાનોના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી અને
અનીતિમાં તત્પર રહે છે, તે રાજાના મોટી સમૃદ્ધિ-
વાળાં રાજ્યો તથા નગરો પણ સત્વર નાશ
પામે છે. ૧૦, ૧૧ હે રાવણ ! રત્નસમૂહથી ભરેલો
આ તારી લંકાનગરી કે જે તારા હાથમાં
આવેલી છે. તે હવે તારા એકલાના જ અપરાધ-
થી થોડા સમયમાં નષ્ટબ્રહ્મ થઈ જશે. ૧૨ હે
રાવણ ! એ તો ખરું જ છે કે ટૂંકી દીપ્તિવાળો
અને પાપકર્મ કરનારો કોઈ પુરુષ જ્યારે
પોતાનાં જ પાપકર્મને લોધે મહાન આપત્તિમાં
આવી પડે છે, ત્યારે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ આનંદ
પામે છે. ૧૩ તે જ પ્રમાણે તારાથી પીડાયેલાં
સર્વ પ્રાણીઓ તને તારાં જ પાપકર્મને લોધે
મહાન આપત્તિમાં આવી પડેલાં નેઈને અત્યંત
હિંપિત થયે અને કહેશે કે, ‘અહા ! કુર કર્મ
કરનારો હુંદ રાવણ આવા કષ્ટમાં આવી પડ્યો
એ ઘણું જ સારું થયું.’ ૧૪ હે રાક્ષસ ! તું તારા

* જેમ તુ તારી સ્ત્રીઓને તારે વિષે જ પ્રીતિ-
યુક્ત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે અને જેમ ધવાથી જ આ
લોક તથા પરલોકમાં સુખ મળી શકે એવું માને છે,
તેમ બીજા પુરુષો પણ કરતા તથા માનતા હોવા
નેઈએ એવો વિચાર કર.

ઐશ્વર્યથી કે ધનથી મને લલચાવવા સમર્થ નથી જેમ સૂર્યની પ્રભા કદી પણ સૂર્યથી જુદી થતી નથી, તેમ હું પણ કદી રામચંદ્રથી જુદી પડનારી નથી.^{૧૫} અરે સર્વ લોકના નાથ અને સર્વ લોકોથી સત્કાર પામેલા રઘુવીરના હાથનું ઓગાંકુ કરીને સૂઈ રહેનારી હું હવે કદી પણ ખીલ કોઈના હાથને ઓશીકા તરીકે કેમ જ સ્વીકારીશ?^{૧૬} જેમ બ્રહ્મચર્યવ્રતની સમાપ્તિ કરીને પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણ માટે જ વેદવિદ્યા યોગ્ય ગણાય છે, તેમ હું પણ નહાસમર્થ રઘુવીરની જ યોગ્ય ભાર્યા છું.^{૧૭} હે રાવણ! હું તને નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે, વનમા કામપીડિત થયેલો હાથિણીને જેમ હાથીની સાથે મેળવે, તેમ તું અતિશય દુઃખિત ધર્મ રહેલો મને મારા પતિ રામચંદ્રની સાથે મેળવ, તેમ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે.^{૧૮}

‘હે રાવણ! જો તું આ લકાનગરીનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હોય અને તારે પોતાને ચોર પાતક માથી બચવું હોય, તો તું પુરુષોમા શ્રદ્ધ એવા રામચંદ્રની સાથે મંત્રી કર સર્વ ધર્મને બાળનારા રામચંદ્ર પોતાના શરણે આવેલા ઉપર દયા કરે છે, એવું સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, માટે જો તું જીવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો તેની સાથે મંત્રી કર શરણે આવનાર પરદયા કરનારા રઘુવીરની આગળ જઈને તું શુદ્ધ અત્ત કરણથી તેમને પ્રસન્ન કર અને મને અહોયાથી લઈ જઈને તેમને સ્વાધીન કર જો તું મને પુનઃ રઘુવીરને સોંપીશ તો તારું કંયાપુ થશે અને જો એ પ્રમાણે નહિ કરે તો તું મોટી આપત્તિમા આવી પડીશ.^{૧-૨૨} અરે દેવરાજ ઇંદ્ર મૂકલું વજ્ર પણ કદાચ તને જીવતો મૂકે અથવા અત્ત-મૃત્યુ પણ તને કદાચ ચિરકાળ પર્વત જીવતો રહેવા દે, પરંતુ સર્વ લોકના નાથ શ્રીમાન રામચંદ્ર બ્યારે કોઈ પામશે ત્યારે તને કાળુવાર પણ જીવતો રહેવા દેશે નહિ.^{૨૩} અરે, ઇંદ્ર છોટેલા વજ્રના નાદ જેવો રામચંદ્રના ધનુષના ટકારવ હવે અ પ સમયમા જ તારા સાંભળવા મા આવશે વળી રામ-લક્ષ્મણના નામથી

અકિત, તીક્ષ્ણ આપીવાળા અને યુગમાત્રી અગ્નિજ્વાળા ઝાઢતા સર્પો જેવા કાતિલ બાળા હવે સત્તર અહીંયા પડશે.^{૨૪, ૨૫} ક કપક્ષીઓના પીછાથી શોભતા એ બાણો આ નગરમા પડીને સઘળા રાક્ષસોને હણશે, જેથી આ લકાનગરી ઉત્તજ ધર્મ રહેશે.^{૨૬} જેમ ગરુડ સર્પોને શોધી શોધીને મારે છે, તેમ રામચંદ્રપી ગરુડ રાક્ષસોરૂપી સર્પોને શોધીશોધીને મારશે.^{૨૭} પૂર્વે જેમ ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપધારી વિષ્ણુભગવાને બધું પગલા લારીને અસુરોની પાસેથી શ્રદ્ધ લક્ષ્મી પાછી મેળવી હતી, તેમ શત્રુઓનું દમન કર નારા મારા સ્વામી રામચંદ્ર મને તારી પાસેથી સત્તર ઠોડાવી લેશે હે રાવણ! બ્યારે મહા સમર્થ રઘુવીરે જનત્યાનમના સર્વ રાક્ષસોને મ હાર કર્યો અને તારા એ સ્થાનને ઊંઘભિન્ન કરી નાખ્યું, ત્યારે તું કયા સ્થૂઈ ગયો હતો? અરે, એ વેળાએ તો તું અશક્ત જ હતો કે જેથી તને આવું નિંદ્ય કર્મ કરવાનું સૂઝતું હે અધમ! પુરુષોમા સિંહ સરખા રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને લાઈઓ બ્યારે વનમા ગયા હતા, ત્યારે તેમના વિના શત્રુ પડેલા આશ્રમમા પ્રવેશ કરીને તે મારું હરણ કયું, ^{૨૮} તેમની દીપ્ત આગળ તું આવું નિંદ્ય કર્મ કરા શકત નહિ અરે, તું એ રામ-લક્ષ્મણની આગળ બેલો રહેવાને પણ સમર્થ નથી! સિંહની માત્ર ગદ્ય જ આવતા કૂતરો જેમ તેની આગળ બેલો રહી શકતો નથી, તેમ તું પણ રામ લક્ષ્મણના દર્શન પાગીને તેઓની આગળ બેલો રહેવાને મમથ નથી હ રાવણ! તું એટલો બધો બળહીન છે કે જો કદાચ તારે રામ લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તો તારી સહાય અને સપત્તિ સ્થિર રહી શકે એમ નથી હે રાવણ! જેમ ઇંદ્રના મે બાહુઓના બળ આગળ વૃનાસુરના એક બાહુનું બળ આવડું ન હતું,^{૨૯} તેમ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને

* ઇંદ્ર વૃનાસુરનો એક હાથ ગંધી નાખ્યો ત્યારે વૃનાસુર એક હાથ જ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા રહ્યો, પરંતુ છેવટે તેનો પરાજય થયો હતો.

ભાઈઓની સાથે યુદ્ધ કરતાં છેવટે તારો પરા-
જય જ થશે. ૨૮-૩૨ સૂચ્ય જેમ થોડા રહેલા
જળને સત્વર શોષી લે છે, તેમ પોતાના બ્રાતા
લક્ષ્મણ સહિત મારા સ્વામી તારા પ્રાણને
પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણ વડે શીઘ્ર ખેંચી લેશે. ૩૩
હે રાવણ! ત્યાં જ ન લયનો માર્યો કેલાસ પર્વત
પર ચાલ્યો. જઈશ અથવા વરુણદેવની સભામાં
ભરાઈ ખેસીશ, તો પણ વિનાશકાળે પહોંચી ચૂકેલું
મોઢું વૃક્ષ જેમ વળ્લના પ્રહારથી તત્કાળ તૂટી
પડે છે તેમ તું રામચંદ્રના બાણના પ્રહારથી
નિશ્ચય પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. ૩૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુંદરકાંડમાં ૨૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાવણનો ક્રોધ
સીતયા વચનં શ્રુત્વા પથ્યં રાક્ષસેશ્વરઃ ।
પ્રત્યુવાચ તતઃ સીતાં વિપ્રિયં પ્રિયદશનામ્ ॥ ૧ ॥
પ્રિયદર્શના સીતાનાં કંઠાર વચનો સાંભળીને
રાક્ષસોનો રાજ રાવણ તેના પ્રત્યે અપ્રિય વચન
કહેવા લાગ્યો. ૧ તે બોલ્યો : ‘આ લોક વિષે
પુરુષ સ્ત્રીની સાથે જેમ જેમ શાંત સ્વભાવથી
વર્તેલા બન્ય છે, તેમ તેમ તે સ્ત્રીને પ્રિય થતો
બન્ય છે; પરંતુ હે સીતા ! તારા પ્રત્યે તો હું
જેમ જેમ પ્રિય વચન બોલતો જઈ છું, તેમ
તેમ તારાથી તિરસ્કાર પામું છું. ૨ અરે, પણ શું
કરું ? જેમ સારો સારથિ આડે માર્ગે દોડી
જતા અશ્વોને રોકી રાખે છે, તેમ તારા વિષેની
મારી કામાભિલાષા મારા કોપને દાબી દે છે.
ખરેખર, કામ એ કોપ કરતાં પણ વિશેષ ક્રુર
છે; કેમ કે જે મનુષ્ય ઉપર કામવાસના બંધાય
છે, તે મનુષ્ય પાછળથી ભલે ને પોતાનો શત્રુ
હોય, તોપણ તેના પર દયા તથા સ્નેહ ભ્રમી
છે. ૩,૪ હે સુંદર મુખવાળી ! પતિવિયોગ થવાને
લીધે ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરવાનો મિથ્યા ડોળ
બતાવનારી તું મારાથી અપમાન પામવાને તથા
નાશ પામવાને યોગ્ય છે, છતાં કામવાસનાથી
બંધાયેલો હું તારો નાશ કરી શકતો નથી. ૫

નહિ તો હે મેઘિલી ! હાલમાં તેં મારા પ્રત્યે
જે જે કંઠાર વચનો કહ્યાં છે, તે તે વચનોના
બદલામાં તો તારો વધ કરવો જ યોગ્ય છે.’

કોપાવેશમાં આવેલા રાક્ષસરાજ રાવણે
સીતા પ્રત્યે એટલું કહીને વળી પણ કહ્યું : ‘હે
સીતા ! મેં પ્રથમ તને જે એક વર્ષનો અવધિ
આપેલો છે, તેમાંથી હવે માત્ર બે માસ જ બાકી
રહ્યા છે; મારે હવે હું બે માસ સુધી તારી વાટ
બેઈશ; અર્થાત્ તેટલા સમયમાં જ તારે જે કંઈ
વિચાર કરવો હોય તે કરી લેવો. ત્યાર પછી હે
વરવણ્ણિની ! તારે ગમે તેમ કરીને પણ મારા
શયન પર આરોહણ કરવું જ પડશે. ૬-૮ બે બે
માસનો અવધિ વ્યતીત થતાં સુધીમાં તું મને
પોતાના પતિ તરીકે નહિ સ્વીકારે, તો પછી
મારા રસોધ્યાઓ મારા પ્રાતઃભોજન માટે તારા
કંઠકે કંઠકા કરીને રાંધશે. ૯

રાક્ષસોનો રાજ રાવણ એવી રીતે સીતાનો
તિરસ્કાર કરતો હતો, તે બેઈને ત્યાં રહેલી કેટ-
લીક દેવકન્યાઓ તેમ જ બંધવકન્યાઓ ચકિત
થઈ ગઈ તથા અત્યંત ખેદ ધરવા લાગી. ૧૦ એ
વેળા કેટલીક પોતાના હોઠની ચેષ્ટાઓથી, કેટ-
લીક નેત્રના મજકારાથી તથા કેટલીક મુખની
ચેષ્ટાથી રાવણથી તિરસ્કાર પામતાં સીતાનું
આત્માસન કરવા લાગી. એ સ્ત્રીઓથી આત્મા-
સન પામેલાં બનકી પોતાના સહાયરણથી તથા
પોતાના સ્વામી રામચંદ્રના શૌર્યથી ગર્વયુક્ત
થઈને રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રત્યે હિતકર વચન
કહેવા લાગ્યાં : ૧૧, ૧૨ ‘હે રાવણ ! આ લંકા-
નગરીને વિષે વસતી પ્રજામાં તારું હિત ઇચ્છે
એવો કોઈ પણ પુરુષ હોય એમ મને લાગતું
નથી; કેમ કે તને આણું નિંદ્ય કર્મ કરતાં કોઈ
વારતું નથી. ૧૩ હે રાક્ષસ ! હું કે જે ઇદ્રની પત્ની
શચી જેવી અને ધર્મોદ્ધાર રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની
છું, તેને તારા સિવાય પણ લોકમાંનો કોઈ
કયો પુરુષ આ પ્રમાણે મન વડે પણ ઇચ્છી
શકે ? ૧૪ હે રાક્ષસાધમ ! અમારે તેજવાળા રામ-
ચંદ્રની ભાવોને તું આવાં નિંદ્ય વચનો કહે છે,

તે પાપમાંથી તું ક્યાં જઈને છૂટીશ ? અરે, જેમ નિર્જળ સસલા પોતાની સાથે વનમાં વસનારા મહોન્મત હાથીની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે, એવી તારી રામચંદ્ર પ્રત્યે ઇચ્છા છે, અર્થાત્ રામચંદ્ર મહોન્મત હસ્તી સરખા છે અને તું સસલા જેવો છે. ૧૫, ૧૬ હે રાક્ષસ ! જ્યાં સુધી તું ઇલાક કુળદીપક રામચંદ્રની દષ્ટિએ પડ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ તું તેમની નિંદા કરી શકે છે. ૧૭ હે અનાથ ! મારા પર કુદાઈથી ભોનારાં તારાં આ કૂર, બિહામણાં અને પીળાં તથા કાળા રંગનાં નેત્રો કેમ નીકળી પડતાં નથી ? ૧૮ હે પાપાત્મા ! હું કે જે ધર્માત્મા મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ છું. તેને આવાં કુવચન કહેતાં તારી જીભ કેમ તૂટી પડતી નથી ? હે દશગ્રીવ ! હું તને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવાને સમર્થ છું, છતાં હાલમાં હું તપસ્વરણના નિયમોનું પાલન કરું છું, તેથી અને મને રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ નથી, તેથી હું મારા પતિવ્રતધર્મના તેજ વડે તને બાળીને ભસ્મ કરતી નથી. હે રાવણ ! દૈવે નિર્માણ કરેલા તારા વધને અર્થે જ તું મને અહીંયાં હરી લાગ્યો છે; નહિ તો હું કે જે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રની પત્ની છું, તેનું હરણ કરી લાવવાને તું જરા પણ સમર્થ નથી. હે રાવણ ! તું અત્યંત શૂરવીર છે, સાક્ષાત્ કુબેરનો ભાઈ છે અને ઘણો જ બળશાળી છે; છતાં મારીચની સહાયથી રામ-લક્ષ્મણને વનમાં દૂર લઈ જઈને પછી તે તેમના ધરમાંથી ચોની ચોરી કરી, અર્થાત્ મારું હરણ કર્યું એ શું તને છાજે છે ?

અતીશિરોમણિ સીતાનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસોનો રાજ રાવણ અતિ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને આખો કાઠીને સીતા સામે બેઠો લાગ્યો. ૧૯-૨૩ એ વેળા મોટી બુલબો અને મોટી ગરજનવાળો રાક્ષસરાજ રાવણ કાળા મેઘ સરખો દેખાતો હતો; તેની જિહવા દેહીપ્યમાન અને અણીદાર હતી. તેનાં નેત્ર ઘણાં જ ઉચ્ચ હોવાથી લાલચોળ જણાતાં

હતાં; તેની ગતિ સિહના સરખી હતી. ૨૪ તેના મસ્તક પરના સુકુટનો અગ્રભાગ હાલતો હતો; તેના શરીર પર ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ શોભતો હતો અને સુગંધી ચંદન ચરચું હતું. તેણે રાતાં વસ્ત્ર, રાતાં પુષ્પ અને સુવર્ણના બાણ-ખંધ ધારણ કર્યા હતા. તેણે પોતાની કમરની આસપાસ નીલવર્ણવાળી કટિમેખલા બાંધેલી હતી, તેથી તથા પ્રસિદ્ધ પરાકમવાળી પોતાની બાજે બુલબોથી તે અત્યંત મધન સમયે વાસુકિનાગથી તીંટાયેલા અને બે શિખરોથી શોભતા મંદરાચળ જેવો દેખાતો હતો. ૨૫-૨૭ જેમ રક્ત નવપક્ષવ અને રક્ત પુષ્પવાળાં બે અશોક વૃક્ષથી પર્વત શોભે, તેમ ઉદય પામતા સૂર્ય સરખાં પ્રકાશમાન બે કુંડોથી શોભતો હતો. ૨૮ રાક્ષસરાજ રાવણ મૂર્તિમાન વસંતઋતુ સરખો તથા કદપવૃક્ષ સરખો સુશોભિત હતો અને સુદર આભરણોથી અલંકૃત હતો; છતાં એ સમયે તે સ્મશાનગૃહ સરખો ભયંકર બળ્યોતો હતો. ૨૯

પછી સર્પની પેઠે કૂંદાડાં મારતો અને ક્રોધને લીધે લાલ થયેલાં નેત્રો વડે સીતા પ્રત્યે કટાક્ષ કરતો એ રાવણ બોલ્યો : ‘ અનીતિથી ભરેલા અને રાજ્યથી બ્રાદ થયેલા રામને જ અનુસરનારી હે સીતા ! સૂર્ય જેમ પોતાના તેજ વડે પ્રાતઃસંધ્યાનો નાશ કરે, તેમ આજે હું તારો નાશ કરીશ. ’

એ પ્રમાણે સીતા પ્રત્યે કહીને શત્રુઓને તપાવનારા રાવણે ત્યાં રહેનારી અને બિહામણા દેખાવવાળી રાક્ષસીઓની સામે બેસી. તેમાંની કોઈક રાક્ષસી એક કાનવાળી, કોઈક એક આંખવાળી, કોઈક ગાયના જેવા કાનવાળી, કોઈક લાખા કાનવાળી અને કોઈક વળી કાન વિનાની જ હતી તથા કોઈકના કાન વચ્ચેના જેવા લટકતા હતા. વળી કોઈકના પગ હાથી જેવા હતા, તો કોઈકના થોડા જેવા હતા; કોઈકના આખલા જેવા હતા, તો કોઈકના પગ પર વાળના ગુચ્છો ઊગેલા હતા; કોઈકને એક જ પગ હતો તો કોઈકના પગ ઘણા જ સ્થૂળ હતા અને

કોઈક તો પગ વિનાની જ હતો. ૩૦-૩૪ કોઈકનાં મસ્તક તથા ગરદન મોટાં હતાં, તો કોઈકનાં સ્તન અને ઉદર ઘણાં જ મોટાં હતાં; કોઈકનાં મુખ તથા નેત્ર અત્યંત વિશાળ હતાં તો કોઈકનાં જિહ્વા અને નખ ઘણાં જ લાંબાં હતાં. ૩૫ કોઈક નાક વગરની હતી તો કોઈક સિંહ સરખા મુખવાળી હતી; અને કોઈક ગાયના જેવા મુખવાળી હતી, તો કોઈક વળી ભૂંડણીના જેવા મુખવાળી હતી.

એ સર્વ રાક્ષસીઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીને રાવણે તેમને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : ‘હે રાક્ષસીઓ ! તમારામાંથી એકએક અથવા તો તમે સઘળી એકઠી થઈને સીતાને એવી રીતે સમજાવો કે જેથી તે સત્વર મને વશ થાય. હે રાક્ષસીઓ ! સામ, દાન, ભેદ તથા બીજાં જે તે સારા કે નરસા ઉપાયોથી કિંવા છેવટે હંડના લયથી પણ એ બનકીની રામ વિશેની પ્રીતિમાં તમે ભેદ પડાવો.’

એ પ્રમાણે રાક્ષસીઓને આજ્ઞા આપી કામ તથા ક્રોધથી હુણાયેલા ચિત્તવાળો રાવણ મોટી ગર્જના કરતો સીતા પ્રત્યે ધસવા લાગ્યો. એ એકને ત્યાં રહેનારી રાક્ષસીઓમાંની ‘ધાન્ય-માલિની’ નામની એક રાક્ષસીને સીતા ઉપર દયા આવી; તેથી તે તુરત જ રાવણની પાસે દોડી ગઈ અને તેને આલિંગન આપીને કહેવા લાગી : ‘હે મહારાજ ! હે રાક્ષસેશ્વર ! તમે એ પોતાના બાહુબળ વડે જે જે ભોખવિલાસો મેળવેલા છે, તેવા દિવ્ય ભોગ ભોજવવાનું આ સીતાના લાગ્યમાં દેવે નહિ લખ્યું હોય, જેથી તમે કિંવા તે શું કરી શકો એમ છે ? માટે હે મહારાજ ! તમે મારી સાથે જ કીડા કરો. આ બિચારી કે જે શોકને લીધે ફિસ્કી પડી ગઈ છે, તેનું તમારે શું પ્રયોજન છે ? હે રાક્ષસેન્દ્ર ! કામના વિનાની સ્ત્રી વિષે આસક્તિ રાખનાર પુરુષનું શરીર સંતપ્ત થઈ બળ છે અને કામનાવાળી સ્ત્રીમાં આસક્તિ કરનાર પુરુષ આનંદ ભોજવે છે; માટે હે દશાનન ! આ સીતા

કે જે તમારે વિષે કામના વિનાની છે તેને તમારે ધૃષ્ટવી યોગ્ય નથી.’ એવી રીતે કહીને બચારે એ ધાન્યમાલિની રાક્ષસીએ રાવણને શુભ રીતે સમજાવ્યો, ત્યારે મહાબળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ હસતાં હસતાં પાછો વળ્યો અને પોતાના રાજમહેલ પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો. ૩૬-૪૩

પોતાના પગના ધબકારાથી પૃથ્વીને કંપાવતો રાવણ પ્રકાશમાન સૂર્ય સરખા ઝળહળતા પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. પ્રથમથી સાથે આવેલી સઘળી દેવકન્યાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ તથા નાગકન્યાઓએ પણ તેની આસપાસ ચાલતાં પુનઃ તેની સાથે જ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. કામથી મોહિત થયેલો રાવણ ધર્મમાં તત્પર રહેનારાં, ભૂમિ પર બેઠેલાં, ધરધર ધ્રુજતાં સતીશિરોમણિ સીતાને તિરસ્કાર કરીને તેમની આગળથી પાછો વળ્યો અને પોતાના મહેલમાં ગયો. ૪૪-૪૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનમણિવ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું સુદરકાંડમા ૨૨ મેઘ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમને વશ કરવા માટે રાક્ષસીઓનો પ્રયત્ન

इत्युक्त्वा मैत्रिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।

संदिश्य च ततः सर्गं राक्षसीनिर्गमम् ॥ ૧ ॥

મિથિલેશપુત્રો સીતાને કઠોર વચ્ચેના કહીને તથા રાક્ષસીઓને પૂર્વોક્ત આજ્ઞા આપીને શત્રુઓને શેવડાવનારો મહાત્મા રાવણ ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. રાક્ષસરાજ રાવણ અચોકાવાટિકામાંથી નીકળી પોતાના રાજમહેલ પ્રત્યે ગયો, ત્યારે લયંકર રૂપવાળી સઘળી રાક્ષસીઓ ક્રોધભરે સીતાનો સામે ધસી આવી કઠોર વાણીથી તેમને કહેવા લાગી : ‘અલિ એ સીતા ! પુલસ્ત્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ જેવા મહાત્મા રાવણની લાર્યાં થઈ એ શુંનું મોટા લાગ્યની વાત નથી માનતી ?’

એટલામાં તેઓમાંની ‘એકજટા’ નામની રાક્ષસી કે જેનાં નેત્ર કોપને ત્રીધે લાલચોળ થઈ

ગયાં હતાં તેણે હથેળીના જેવા ચપટા ઉદરવાળી સીતાને પ્રબોધી કહ્યું : ‘હે સીતા ! છ પ્રભવપતિ-ઓમાં જે યોદ્ધા પ્રભવપતિ છે, તે બ્રહ્માનો માન-સિક પુત્ર છે અને તેવું ‘પુલસ્ત્ય’ એવું નામ પ્રખ્યાત છે.^{૧-૬} એ પુલસ્ત્યનો માનસિક પુત્ર ‘વિશ્રવા’ નામનો છે. એ વિશ્રવા અત્યંત તેજસ્વી તથા પ્રભવપતિના જેવો જ કાંતિમાન છે.^૭ હે વિશાળ નેત્રવાળી ! તે વિશ્રવાનો પુત્ર આ રાવણ છે કે જે સઘળા શત્રુઓને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવે છે અને જે સર્વ રાક્ષસોનો રાજા છે, તે રાવણની સ્ત્રી થવું એ તને યોગ્ય જ છે.^૮ હે સર્વાંગસુંદરી ! તું મારા વચનને કેમ માનતો નથી ?’

એજઠા રાક્ષસી ઉપર પ્રમાણે કહીને વિરામ યાત્રી કે તરત જ બિલાડીના જેવાં માંજરાં નેત્રવાળી ‘હરિજટા’ નામની એક રાક્ષસી કોષથી ડોળા ધુરકાવતી બોલી : ‘અહીં એ બાઈ ! જેણે તેત્રીસ દેવતાઓને* તથા તેમના રાજા ઇન્દ્રને હત્યા છે, તે રાક્ષસરાજ રાવણની પત્ની થવાને તું યોગ્ય છે. રાવણ કે જે પરાક્રમને લીધે અત્યંત ગર્વિષ્ઠ છે, સંઘામમાંથી પાછી પાની કરે એવો નથી, શૂરવીર છે તથા ઘણે જ બળવાન છે, તેની ભાર્યા થવાનું તું શા માટે ઇચ્છતી નથી ?^{૧૦-૧૧} હે બાઈ ! એ તું રાવણનો સ્ત્રી થઈશ, તો મહા-બળવાન રાવણ ચેતાની સઘળી રાણીઓ કરતાં પોતાને અત્યંત પ્રિય થઈ પડેલી રાણીને લ્યછને પણ તારી જ પાસે આવશે. અરે, હબરો સ્ત્રીઓથી ભરેલા અને નાના પ્રકારનાં રત્નોથી શોભતા પોતાના અંતઃપુરને લ્યછને રાવણ તારી જ પાસે આવશે.’

એટલામાં ‘વિકટા’ નામની બીજી એક રાક્ષસી કોષ કરી બોલી : ‘અરે, બચકર પરાક્રમ-વાળા અને સમગ્ર સમૃદ્ધિવાળા જે રાવણે સંઘામ વિષે નાગ, ગંધર્વ તથા દાનવોને ઘણી વાર હત્યા છે, તે રાવણ આજે તારી પાસે આવ્યો છતાં હે

નીચ ! તું તેનું ભાર્યાપણું સ્વીકારવા કેમ ઇચ્છતી નથી ?’

ત્યાર પછી ‘હુમ્બી’ નામની રાક્ષસીએ કહ્યું : ‘હે વિશાળ નેત્રવાળી ! જે રાવણના ભયથી સૂર્ય અત્યંત તપતો નથી અને વાયુ પણ ઉતાવળો વાતો નથી, તે રાવણની આજ્ઞા તું કેમ માનતી નથી ? અરે, વૃક્ષો પણ જેના ભયથી પુષ્પો વરસાવે છે, પર્વતો નિર્મળ જળનાં અરણો સવે છે અને મેઘ ઇચ્છા પ્રમાણે વરસાદ વરસાવે છે, તે રાક્ષસોના રાજાના પણ રાજા મહાત્મા રાવણની ભાર્યા થવાને તું કેમ ઇચ્છા કરતી નથી ?^{૧૨-૧૮} હે સુંદર હાસ્ય કરનારી ! હે ભાગિની ! અમે તારા હિત માટે આટલું આટલું કહીએ છીએ, માટે તું અમારા વચનને સારી રીતે માન; તેમ નહિ કરે તો તું હતી ન હતી થઈ જઈશ; અર્થાત તું રાવણની ભાર્યા નહિ થાય તો રાવણ તને મારી નાખશે.’^{૧૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યપ્રવૃત્તિ આશ્રિયા શ્રીરામાયણના મુદ્દકાંડમાં ૨૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાક્ષસીઓનાં કઠોર વચન

તતઃ સીતાં સમસ્તાસ્તા રાક્ષસ્યા વિહ્વતાનતાઃ ।
પરં પશ્યાનર્હામુચુસ્તદ્વાક્યમપ્રિયમ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી બિહામણા મુખવાળી સઘળી રાક્ષસીઓ એકઠી થઈને કઠોર વચન સંભળવા-ને અયોગ્ય એવાં સીતા પ્રત્યે કઠોર વચનો બોલવા લાગી : ‘હે સીતા ! તું સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના મનને આનંદ આપે એવા અને અમૂલ્ય શયનોવાળા અંતઃપુરમાં રહેલાને શા માટે ઇચ્છતી નથી ?^{૧-૨} અરે મનુષ્યનતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તું મનુષ્યની સ્ત્રી થવું એને જ શ્રેષ્ઠ ગણે છે; પરંતુ હવે તું રામ વિષેની આસક્તિ છોડી દે. હવે કદાપિ તું રામને સમાગમ પામવાની નથી. હવે તો ત્રેલોક્યના દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરનારા રાક્ષસોના રાજા રાવણને તું તારા પતિરૂપ માન અને મુખથી

* આઠ વસુ, આર સૂર્ય, અગિયાર રુદ્ર અને બે અશ્વિનીકુમાર, એ સર્વ મળી તેત્રીસ દેવતાઓ કહેલા છે.

વિકાર કર. હે શોભન સ્વરૂપવાળી! તું માનુષી છે તેથી જ મનુષ્ય એવા રામને ઇનછે છે; પરંતુ એ રામ તો રાજ્યથી બ્રૂપ થયેલા છે અને તેના કેઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ નથી. વળી તે ઘણા જ વિકળ થઈ ગયો છે. ૧૨-૫

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી કમળ સમાન નેત્રવાળાં સીતાએ આંસુભરી આંખે કહ્યું :^૧ ‘હે રાક્ષસીઓ! તમે સૌ એકઠી થઈને આ લોકમાં નિંદા થાય એવું બોલો છો. ભલે તમે તેવું બોલ્યા કરો; પરંતુ કલક લગાડનારાં તમારાં વચનો મારા હૃદયમાં જરા પણ ઠરે તેમ નથી. ૭ અરે, મનુષ્યની સી કદી પણ રાક્ષસની સી થવાને યોગ્ય નથી. ભલે, તમે મને ખાઈ જાઓ અથવા કટકે કટકા કરીને ફેંટી દો, છતાં હું કદાપિ તમારાં વચનોને તો માનીશ નહિ. ૮ મારા પતિ રામચંદ્ર ભલે દીન છે અથવા ભલે રાજ્યબ્રૂપ થયેલા છે, અથવા ભલે વિકળ બની ગયેલા છે, છતાં પણ મારે તો તે ઈશ્વર-ઉપાસ્ય દેવ છે. હે રાક્ષસીઓ! સુવર્ણના જેમ સૂર્યમાં અનુરક્ત રહે છે, તેમ હું રામચંદ્રમાં અનુરક્ત છું. ૯ જેવી રીતે મહાભાગ્યવતી શયી ઇંદ્રને અનુસરે છે, અરુઘતી વાંસધને અનુસરે છે, રોહિણી ચંદ્રને અનુસરે છે, ૧૦ લોપામુદ્રા અગસ્ત્યને અનુસરે છે, સુકન્યા અ્યવનને અનુસરે છે, સાવિત્રી સત્યવાનને અનુસરે છે, શ્રીમતી દેવી કપિલ મહર્ષિને અનુસરે છે, મહયંતી સૌદાસ રાજાને અનુસરે છે, કેશિની સગર રાજાને અનુસરે છે અને ભીમકપુત્રો દમયંતી તળ રાજાને અનુસરે છે, તેમ હું ઇશ્વરકુકુળમાં શ્રદ્ધા એવા શ્રીમાન રઘુવીરને અનુસરું છું.’

સતીશિશેમણિ સીતાનાં વચન સાંભળીને અતિશય કોપાયમાન થયેલો અને રાવણની આજ્ઞા પામેલી કૂર રાક્ષસીઓ વળી પણ કઠોર વચનો વડે સીતાનો તિરસ્કાર કરવા લાગી. શિશપાદશની ઘટામાં શુપત્યુષ સંતોષ બેઠેલો કપિવર હંતુમાન પણ સીતાનો તિરસ્કાર કરી રહેલો એ રાક્ષસીઓના સઘળા વચનો

સાંભળતો હતો.

કોષયુક્ત થયેલો રાક્ષસીઓ થરથર ધ્રુલ રહેલાં સતી સીતાની ચોમેર વીંટાઈ વળીને પોતાના લાંબા હોઠ વારંવાર આટવા લાગી અને ક્રશીઓ ઉગામીને કોષપૂર્વક બોલવા લાગી : ‘અરે, આ સીતા રાક્ષસરાજ રાવણ જેવો ભત્તા પામવાને યોગ્ય જ નથી. ૧૧-૧૧

એ પ્રમાણે બયંકર રૂપવાળી રાક્ષસીઓએ ઘણા ઘણા તિરસ્કાર કરવા માંડ્યા, ત્યારે આંસુ લૂછતાં અને શોકગ્રાસ્ત થયેલાં મતીશિરોમણિ સીતા ત્યાંથી પાસીને છેક શિશપાદશના મૂળ પાસે જઈને બેઠાં રહ્યાં. કૂર રાક્ષસીઓએ ત્યાં પણ તેમને કડે મૂક્યો નહિ. સર્વ રાક્ષસીઓ તરત જ સીતાની પાસે આવીને વીંટાઈ વળી અને શોકને લીધે કૃશ થઈ ગયેલાં, દીન મુખવાળાં તથા મંદિન વસ્ત્ર ધારણ કરનારા શ્રીમતી સીતાનો અત્યંત તિરસ્કાર કરવા લાગી. ૧૭-૧૯

પછી બયંકર રૂપવાળી, વિકરાળ મુખવાળી અને બિહામણા ઉદરવાળી ‘વિનતા’ નામની રાક્ષસી કોપાયમાન થઈને કહેવા લાગી : ‘હે સીતા! તે તારા સ્વામી પ્રત્યે જેટલો ભ્રષ્ટ્રો તેટલો સ્નેહ દર્શાવ્યો છે, હવે બસ કર. હે કલ્યાણી! સઘળી બાળતમા અતિશયપણું છેવટે દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. ૨૦-૨૧ હે સીતા! તારું કલ્યાણ થાઓ પતિવ્રતધર્મ માટે મનુષ્યજાતિથી જેટલું થઈ શકે તેટલું તે કલ્યાણ છે અને તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું, મારે હે મૈથિલી! હવે હું પણ તને કંઈક હિતવચન કહું છું તે તું સાંભળ અને એ પ્રમાણે કર. ૨૨ સર્વ રાક્ષસોના અધિપતિ રાવણને તું તારા પતિ તરીકે સ્વીકાર- એ મહાબળવાન રાવણ હેવાના રાજ ઇંદ્ર સરગે પ્રતાપી છે અને વારંવાર તારી પાસે આવીને તારી પ્રાર્થના કરે છે. ૨૩ એ રાવણ ઘણું ચતુર છે, ઉદાર સ્વભાવવાળો છે અને સર્વ પ્રત્યે પ્રિય વચન બોલનાર છે, માટે હે ભનકી! દીન અને મનુષ્ય એવા રામને ત્યાગ કરીને તું રાક્ષસરાજ રાવણને આશ્રય કર. ૨૪ હે વેદેહી! આજથી

આરંભીને તું તારા શરીરે દિવ્ય અંગરાગ લગાડ. દિવ્ય આભૂષણો ધારણ કર અને સર્વ લોકોની ધંધરી થા.^{૨૫} હે રૂડા સ્વરૂપવાળી ! જેમ અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહા છે અને ઇંદ્રની સ્ત્રી શશી છે, તેમ આજથી તું રાવણની સ્ત્રી થા. હે વેદેહી ! અલ્પ આયુષ્યવાળા અને દીન એવા રામનું તારે શું પ્રયોગન છે ?^{૨૬} જો તું મારું કહું માનીશ નહિ, તો અમે સૌ હમણાં ને હમણાં જ તને ખાઈ જઈશું.^{૨૭}

એટલું કહીને વિનતા થૂપ રહી, ત્યારે લટકતા સ્તનવાળી 'વિકેટા' નામની ધીજી એક રાક્ષસી ઠેંધપૂર્વક મુદિ ઉગ્રામીને સીતાને કહેવા લાગી : 'હે દુરાગ્રહવાળી સીતા ! રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રત્યે તે જે જે અયોગ્ય વચન કહ્યાં તે તે તેણે તારા પ્રત્યેની દયાને લીધે તથા પોતાના સરળ સ્વભાવને લીધે સાંખી લીધા છે; પરંતુ હાલમાં પણ દેશકાળને યોગ્ય એવાં અમારાં વચનો જો તું સ્વીકારીશ નહિ તો તું નિશ્ચય બાણજે કે, તારું હિત થશે નહિ. અરે કોઈથી પણ ન ઝોળાંગી શકાય એવા સચુદ્દના આ કાંડા પર આણીને રાવણે તને ભય'ર અંતઃપુરમાં ગોંધી રાખી છે અને અમે સૌ તારું રક્ષણ કરીએ છીએ;^{૨૮-૩૧} જેથી સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ તને બચાવવાને સમર્થ નથી. માટે હે મૈથિલી ! હું તને હિતવચન કહું છું તે તું સ્વીકાર. બહુ થયું, હવે તું અદ્રપાત કરવો છોડી દે; અરે, તું વ્યર્થ શોક ન કર. હવે તું દીનતાનો ત્યાગ કરી પ્રીતિ તથા હર્ષયુક્ત થઈ,^{૩૩} રાક્ષસોના રાજા રાવણની સાથે યથેચ્છ વિહાર કર. હે ભીરુ ! આપણે બાણીએ છીએ કે, આપણી સ્ત્રીઓનાં યૌવન પ્રણા જ ચંચળ છે;^{૩૪} માટે બધાં સુધી તારું યૌવન વ્યતીત થયું નથી, ત્યાં સુધી તું સુખ ભોગવ. હે મદિરેક્ષણ ! રાક્ષસોના રાજા રાવણની સાથે તું રમ્ય ઉદાનો, કોડાપર્વતો તથા ઉપવનો વિષે યથેચ્છ કોડા કર. હે મુંદરી ! હે દેવી ! મારું કહું માનીને જો તું રાવણની સ્ત્રી થઈશ, તો હજારો સ્ત્રીઓ તારી આજ્ઞા

ઉઠાવશે; માટે હે સીતા ! રાક્ષસરાજ રાવણને તું યતિ તરીકે સ્વીકાર. હે મૈથિલી ! જો તું મારા વચનને નહિ માને, તો હું આજે તારું કાળજી કાઢીને ખાઈ જઈશ.^{૩૫-૩૬}

ત્યાર પછી કર દેખાવવાળી 'ચંડોદરી' નામની રાક્ષસી ચોમેર મોઢું ત્રિશૂળ ફેરવતી કહેવા લાગી : 'અહો, રાવણે હરણ કરી આણેલી અને ત્રાસને લીધે કંપતાં સ્તનવાળી આ મૃગનયની સીતાને જોઈને મને એક દોહદહું થઈ આવ્યો છે કે, હું એના શરીરના જમણા ભાગમાં તથા ડાબા ભાગમાં આવેલા માંસપિંડનું, ભરાઉ છાતીનું, નાડીખંધ સહિત હૃદયકમળનું અને મસ્તક આદિ ગાનોનું જાણે ભક્ષણ કરી બઉ !^{૩૭-૪૧}

એટલામાં વળી 'પ્રથસા' નામની રાક્ષસી બોલી ભીડી : 'અરે, વિલંબ શા સારુ કરો છો ? ચાલો, આપણે આ સ્ત્રીને ગળું દાખીને મારી નાખીએ અને પછી રાજા રાવણને કહેવડાવીએ કે એ ખાઈ તો મરી ગઈ. એમ કરીશું એટલે નિશ્ચય આપણે રાજા કહેશે કે, ભલે. ત્યારે તમે સૌ તે ખાઈના શરીરને ખાઈ બાંચો.^{૪૨, ૪૩}

ત્યાર પછી 'અજસુખી' નામની રાક્ષસીએ પ્રીમેથી કહું : 'ઓ ખાઈઓ ! આમ વ્યર્થ વિવાદ કરવો મને ગમતો નથી. ચાલો, આપણે આ સ્ત્રીને મારી નાખીને એના શરીરના એક-સરખા બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગ પાડીએ અને પછી આપણે સર્વ વહેંચી લઈએ. બાંચો, વિવિધ પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો તથા પાનપદાર્થો લઈ આવો.^{૪૪}

તે પછી 'શૂર્પણખા' નામની રાક્ષસી બોલી : 'હે બહેનો ! અજસુખીએ જે કહું તે મને પણ ગમે છે; માટે ચાલે સર્વ શોકને શમાવનારી મદિરા લાવો.^{૪૫, ૪૬} આજે આપણને મનુષ્યનું માંસ મળ્યું છે. તેથી નિકુલિલાની+ આગળ જઈને આપણે નૃત્ય કરીશું.'

- ગર્ભિણી સ્ત્રીને થતી નવી નવી ઇચ્છાઓ.

+ રાવણનું ઇચ્છેલી.

એ પ્રમાણે બિહામણા રૂપવાળી રાક્ષસીઓ-
એ બ્યારે ઘણા જ તિરસ્કાર કર્યો અને ભય
ખતાવ્યો, ત્યારે દેવકન્યા સરખા સ્વરૂપવાળાં
સીતા ધૈય* ખૂટી જવાથી રુદન કરવા લાગ્યાં.*૪૭
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૨૨મો સ્તોત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

સીતાનું રુદન

અથ તાસાં વદન્તીનાં પર્યં દાક્ષ્યં વહુ ।

રાક્ષસીનામસૌમ્યાનાં દ્વોદ જનકાત્મજા ॥ ૧ ॥

કર રાક્ષસીઓનાં અતિ દારુણ અને કઠોર
વચન સાંભળીને જનકનંદિની સીતા રુદન કરવા
લાગ્યાં.* રાક્ષસીઓના તિરસ્કારને લીધે અત્યંત
ભય પામેલાં મનસ્વિની સીતા ગદગદ કંઠે
બોલ્યાં :^૧ ‘મનુષ્યની સ્ત્રી રાક્ષસની ભાર્યા
થવાને કદી પણ ચોગ્ય નથી. ભલે તમે સૌ
મને સુખેથી ખાઈ જાઓ; પરંતુ હું તમારું
કંઈ કરનાર નથી.’^૨

રાક્ષસીઓના વશમાં પડેલાં અને શોકથી
પીડાતાં દેવકન્યા સરખાં સીતા પ્રથમ રાવણે
પણ પોતાનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી જરા
પણ શાંતિ પામ્યાં નહિ.* વન વિષે ટોળાથી
વિખૂટી પડેલી અને વરુણી ઘેરાયેલી હરિણીની
પેઠે સતીશિરોમણિ સીતા રાવણના ભયને લીધે
ચરચરમ્મજતાં હતાં અને બહુ પોતાના અંગેમાં જ
સમાઈ જતાં હોય એવાં દેખાતાં હતા. ઉત્સાહ-
રહિત થયેલા જનકી અશોકવૃક્ષની પુષ્પયુક્ત
શાખાનું અવલંબન કરીને શોકમગ્ન થઈ ઊભાં
રહ્યાં અને પોતાના પતિ રામચંદ્રનું ચિતવન
કરવા લાગ્યાં.*૪

સતીશિરોમણિ સીતા પોતાના નેત્રમાંથી
નીકળતા અશ્રુપ્રવાહ વડે પોતાના અને સ્વળ

* તિલક ટીકા પ્રમાણે આ સર્ગના ૪૫ શ્લોક
છે. તે પ્રમાણે ભેતાં ૪૪ માં શ્લોક સાથે પ્રસંગ મળતો
નથી; અહીં ૪૫ માં શ્લોક પછી ગોવિંદરાજની ટીકા
પ્રમાણે ૪૨, ૪૩ એ બે શ્લોકોનું ભાષાંતર ઉમેર્યું
છે, તેથી જ શ્લોકસંખ્યા ૪૭ની થાય છે.

સ્તનોને સ્નાન કરાવતાં હતાં અને ઘણા વિચાર
કરવા છતાં પણ પોતાના શોકનો અંત તેમને
જણાતો ન હતો.* જેમ અત્યંત વાયુ વાવાથી
કેળ ઊખડી પડે, તેમ રાક્ષસીઓના ભયથી ત્રાસ
પામેલાં સીતા-પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને તેમનું
મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું.* સતીશિરોમણિ સીતા
ભયને લીધે ચરચર કંપતાં હતાં, તે વેળા
તેમની અતિશય લાંબી વેણી નાગજીની પેઠે
આમતેમ ડોલતો હતો.* કોઇ ચડવાને લીધે
તે ચેતનારહિત થઈ ગયાં હતાં અને શોકને
લીધે વારંવાર નિસાસા-નાખતાં હતાં. પછે
ચોધાર આંસુએ રુદન કરતાં તે વિલાપ કરવા
લાગ્યાં : ‘હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા સાસુશ
કૌશલ્યા ! હા પ્રજ્ઞ સુમિત્રા ! ‘આ લોક વિષે
હીને અથવા પુરુષને કાળ આવ્યા વિના માગ્યું
મેંત મળતું નથી’ એવી પડિતોએજેલોકવાયકા
પ્રસિદ્ધ કરેલી છે, તે સત્ય જ છે. જો તેમ ન
હોત, તો રામચંદ્રથી વિખૂટી પડેલી અને કુદ
રાક્ષસીઓથી પીડાતો હું આવા દુઃખમાં એક
મુકૂટ પણ જીવન ધારી શકત ખરી કે ?^{૧૦-૧૩}
નિશ્ચય, મારાં પુણ્ય શોડાં હશે, જેથી અતિશય
ભાર ભરેલી નૌકા જેમ વાયુના ઝપાટાલાગવાથી
સમુદ્રમાં ટૂંચી જાય છે, તેમ અત્યંત દીન થઈ
ગયેલી હું અનાથની પેઠે અહીં ને અહીં જ વિનાશ
પામીશ.*^{૧૪} અરેરે ! મને મારા ભત્રાંના વિયોગ
થયો છે અને તેમાં વળી હું આ રાક્ષસીઓના
વશમાં પડી છું; એથી જળપ્રવાહના વેગથી
ઘસાઈ જતા કિનારાની પેઠે હું પીડાઉં છું.*^{૧૫}
અરેરે ! કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા, સિંહન
જેવી શ્રદ્ધ ગતિવાળા, કૃતજ્ઞ તથા પ્રિય વચન
બોલનારા મારા પ્રિય પતિ રઘુવીરનાં જેઓ
દર્શન કરતાં હશે તેઓને ધન્ય છે !^{૧૬} જેમ
હળાહળ વિપત્તિ પાન કરીને કેઈથી જીવી
શકાતું નથી, તેમ મહાસમર્થ રામચંદ્રનો વિયોગ
પામીને મારાથી જીવી શકાય એમ નથી.*^{૧૭}
અરેરે ! મેં પૂર્વજન્મમાં કેવાંયે ઘોર પાપ કર્યાં
હશે કે જેને લીધે આજે હું આવા દારુણ દુઃખમાં

આવી પડી છું. અરે, મહાન શોકમાં આવી પડેલી હું મારા જીવિતનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છું છું; પરંતુ શું કરું? આ રાક્ષસીઓ રાત્રિ દિવસ મારો ચોક્કસ પહેરો કરે છે એટલે મારાથી મરાતું પણ નથી અને રામચંદ્રને મળાતું પણ નથી.^{૧૮, ૧૯} અરેરે! હાય! ધિક્કાર છે આ મનુષ્યપણને અને આ પરતંત્રતાને કે. જેને લીધે ઇચ્છામાં આવે ત્યારે મરી શકાતું નથી!^{૨૦}

ઈતિ શ્રી ૧૮મોઁ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રણાંદમા ૨૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

સીતાનો વિલાપ-રાક્ષસકુળ તથા લંકાને અલંકાર

પ્રસક્તામુમુક્ષી ત્યેવં ભવતી જનકાત્મજા ।

અધાગતમુલ્લો વાલા વિલ્લપ્તમુપચ્ચમ્મે ॥ ૧૧ ॥

રુદન કરતાં કરતા જનકનંદિની સીતાતું મુખ અશ્રુજળથી ભિન્ન થઈ ગયું. તે નીચું મુખ કરીને પુનઃ પણ વિલાપ કરવા લાગ્યાં. એ વેળા શોકાવિષ્ઠ થયેલાં બનકરી બાણે ઉન્મત્ત થયાં હોય કિંવા અમિત ચિત્તવાળાં થયાં હોય અથવા દિગ્ભૂટ બની ગયાં હોય, એવી દશામાં દારુણ શોચ કરી રહ્યાં હતાં અને જેમ થાકી ગયેલી ઘોડી પૃથ્વી પર આઘોટે, તેમ તે પૃથ્વી પર આઘોટતાં હતાં.^{૧૨}

મહાસતી સીતા વિલાપ કરે છે: ‘અરે, માયાવી રૂપ ધરનારો મારીય રાક્ષસ જ્યારે શ્રીમાન રામચંદ્રને આશ્રમમાંથી દૂર લઈ ગયો, ત્યારે દુષ્ટ રાવણે બળાટકારથી મારું હરણ કર્યું’ અને રોતીકકળતો મને અહીં આણી. અરેરે! અહીં પણ હું રાક્ષસીઓના પાલે પડી છું; રાક્ષસીઓનો દારુણ તિરસ્કાર સહન કરું છું અને અતિ દુઃખને લીધે ઘણી ઘણી ચિંતા કરું છું. હાય! હવે હું જીવવાનો ઉત્સાહ રાખતો નથી.^{૩૪} અરેરે! હું મહારથી રામચંદ્રથી વિખૂટી પડીને કુર રાક્ષસીઓને વશ પડી છું; એથી હવે મારે જીવવાનું કિંવા દ્રવ્યનું કે અલંકારોનું કશું પણ પ્રયોજન નથી. અરેરે!

નિશ્ચય આ મારું હૃદય પાપાણથી બનેલું છે કિંવા અજરામર છે; કેમ કે આટલા દુઃખમાં પણ તે વિદીણું થતું નથી! હું કે જે અનાયઃ અને અસતી સરળી છું; તેને ધિક્કાર છે! કેમ કે મારા પૂજ્ય પતિથી વિખૂટી પડેલી હોવા છતાં હું મારા પાપમય જીવિતને એક મુહૂર્ત પણ ટકાવી રાખું છું.^{૧૫-૭} અરે! દુરાત્મા રાવણને હું મારો હાથો ચરણ પણ અડકાડું. નહિ, તો પછી તેના પર પ્રીતિ તો કેમ જ કરું? મેં ઘણીયે વાર રાવણનો તિરસ્કાર કર્યો, તોપણ તે મૂર્ખ સમજતો નથી; તેમ જ તે પોતાની અને પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠાને પણ વિચારતો નથી; પરંતુ ભિલો નિર્લજ્જ થઈને વારંવાર મારી પ્રાર્થના કરે છે અને પોતાના કૃર સ્વભાવને વશ થઈ આ કુર રાક્ષસીઓ દ્વારા મને પોતાની સી બનાવવા ઇચ્છે છે.^{૨૯} (રાક્ષસીઓ પ્રત્યે કહે છે:) ‘હો રાક્ષસીઓ! ચહાય તો તમે મને કાપી નાખો, મારા કકડા કરી નાખો, મને છૂદી નાખો, કિંવા અગ્નિમાં બાળી નાખો, તોપણ હું રાવણને સ્વીકારનારી નથી. તમે વ્યથા બકવાદ મૂકી દો.’^{૧૦} અરે, મારા સ્વામી રઘુવીર જગવિખ્યાત યુદ્ધિશાળી, કૃતસ, સદાચરણી તથા દયાળુ સ્વભાવના છે; પણ મારા દુર્દેવને લીધે આજે તે નિર્દય થયા હોય એમ મને લાગે છે! અરે, જેણે એકલાએ જ જનસ્થાનમાં વસતા ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે, તે રઘુવીર આજે મારું રક્ષણ કેમ કરતા નથી?^{૧૧, ૧૨} સમુદ્રની મધ્યે આવેલી હોવાથી આ લંકાનગરી ભલે દુઃપ્રખ્યાત છે; પરંતુ અહીં સુધી આવવામાં રામચંદ્રનાં બાણોની ગતિ અટકનારી નથી.^{૧૩} પણ રે! દંડ પરાક્રમવાળા રામચંદ્ર રાવણે હરણ કરેલી પોતાની પ્રિય ભાગ્યીની હજી સુધી સંભાળ લેતા નથી એનું શું કારણ હશે?^{૧૪} હું મારું છું કે, લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીર ‘હું અહીંયાં છું’ એણે બાણતા જ નહિ હોય. અરે, જે તેઓ બાણતા હોય તો પોતે અતિશય તેજસ્વી હોવાથી તેઓ પોતાના આવા અપમાનને સાંખી રહે ખરા

કે ૧૧૫ 'રાવણ મારું હરણ કરી ગયો છે' એવું બે બળુએ. હતો અને જે એ સમાચાર રઘુવીરને નિવેદન કરે તેમ હતો, તે ગૃધ્રરાજ જટાયુ પણ રાવણને હાથે સંજામમાં હણાયો છે.^{૧૧} અહો ! એ દિવસે મારું રક્ષણ કરવા માટે રાવણની સાથે યુદ્ધમાં ઊતરેલા ગૃધ્રરાજ જટાયુએ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ મહાન પરાક્રમ કર્યું હતું.^{૧૭} 'હું અહીંયાં આટલી આટલી પીડા પામું છું' એવું જો રઘુવીર બાળતા હોય, તો તેઓ આજે જ પોતાનાં બાણો વડે સઘળા લોકોને રાક્ષસ વિનાશ કરે, લંકાનગરીને બાળીને ભસ્મ કરે, સસુદ્રને શોષી લે અને નીચ રાવણની કીર્તિનો તથા તેના નામનો પણ નાશ કરે ! જો એવું બને તો પછી જેમના પતિ મરણ પામ્યા હોય એવી રાક્ષસીઓને ઘેરઘેર, હાલમાં જેમ હું શેકકળ કરું છું તેમ અને તેથી પણ અધિક શેકકળ થયા વિના રહે નહિ. જો રામચંદ્ર મારા સમાચાર બાળતા હોય તો લક્ષ્મણને સાથે લઈને અવશ્ય લંકાને શોધી કાઢે અને રાક્ષસોનો સંહાર કરે.^{૧૮-૨૦}

'એ બાત લાઈઓની દીપ્તિએ અડચા પછી શયુ થયેલો રાવણ એક ગુહુર્ત પણ છતી શક્તાર નથી.^{૨૧} અરે, રામ-લક્ષ્મણની કોપદીપ્તિ પડ્યા પછી અલ્પ સમયમાં જ ચિતાઓના હુમાડાથી ભરાયેલા રાજમાર્ગવાળી અને ગૃધ્ર-પક્ષીઓનાં ટોળાંથી વ્યાસ થયેલી આ લંકાનગરી રમશાન સરખી બની જશે.^{૨૨} હે રાક્ષસીઓ ! તમે સૌની વર્તણૂક શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોવાથી હું મારા મનોરથને થોડા કાળમાં જ સિદ્ધ થયેલો જોઈશ, અર્થાત્ તમે સર્વ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહો ને તેથી અપકાળમાં જ તમારો વિનાશ થશે. વળી આ લંકાનગરી વિશે જે જે અશુભ ચિહ્નો જોવામાં આવે છે, એ સર્વ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે, હવે થોડા સમયમાં જ તે નિસ્તેજ થઈ જશે.^{૨૩,૨૪} જેમ કોઈ મહાત્મી સ્ત્રી વિધવા થવાથી મુકાઈ બચે છે, તેમ રાક્ષસોના રાજ રાવણનો નાશ થવાથી આ લંકા હુધંપી છતાં

નાશ પામશે.^{૨૫} હાલમાં જે લંકા પાવત ઉત્સવો-થી હરખાઈ રહી છે, તે જ લંકા સઘળા રાક્ષસોનો તથા રાજ રાવણનો નાશ થવાથી વિધવા સ્ત્રી સરખી થઈ રહેશે.^{૨૬} હે રાક્ષસીઓ ! તમે નિશ્ચય માનજો કે, થોડા સમયમાં જ દુઃખી થયેલો અને ઘેરઘેર રુદન કરતી રાક્ષસકન્યાઓના આતંનાદ મારા સાંભળવામાં આવશે. જેનાં નેત્રોના છેડા લાલ છે, એવા શૂરવીર રામચંદ્ર જો મને રાક્ષસરાજ રાવણને ઘેર રહેલો બળે, તો તેઓ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે આખી લંકાનગરીને રાવણને તથા સર્વ રાક્ષસોને બાળી નાખે અને આ નગરી અધકારયુક્ત અને શૂન્ય સરખી થઈ રહે.^{૨૭-૨૮} અરેરે ! હુણ અને કુર એવા રાવણે મારે માટે જે સમય નિર્માણ કર્યો છે, તે સમય પણ હવે આવી પહોંચ્યો છે.^{૩૦} અરેરે ! સમય આવી પહોંચતાં તો હુષ્ટ રાવણે મારો વિનાશ કવવાનું નક્કી કરી રાખ્યું છે. અરે, પાપકર્મ કરનારા રાક્ષસો કાર્ય-અકાર્યને સમજતા નથી.^{૩૧} અરે, આ અધર્મને લીધે અહીં થોડા વખતમાં મોટો ઉત્પાત થવાનો છે, તેને રાક્ષસો બાળતા નથી. ખરેખર, માંસભક્ષણ કરનારા રાક્ષસો ધર્માધર્મને ક્યાંથી સમજે ? અરે, હાય ! અવધિ પૂરો થયા પછી જ્યારે રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના પ્રાતઃકાળના ભોજન માટે મને કાપીને રંધાવશે, ત્યારે હું મારા પ્રિય પતિ રઘુવીર વિના શું કરીશ ?^{૩૨,૩૩} અરેરે ! હું કે જે રક્તકમળદળ સમાન નેત્રવાળા મારા પતિ રામચંદ્રથી વિષ્ણુ પડી દુઃખિવારી થઈ છું, તે નિશ્ચય પતિ વિના એકઢી જ પરલોક પ્રત્યે જઈશ.

અરેરે ! ભરતના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર મને છવતી બાળતા જ નહિ હોય ! જો મને છવતી બાળતા હોય, તો તેઓ અને તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ મને આખી પૃથ્વીના પડ પરમી શોધી કાઢ્યા વિના રહે જ નહિ; અથવા તો નિશ્ચય મારા વિયોગના ચોકામી શૂરવીર રામચંદ્ર પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગલોક પ્રત્યે ગયા હશે !

અહો! સ્વર્ગમાં વસતા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિ વગેરેને પણ ધન્ય છે કે જેઓ નિરંતર કમળનેત્ર રઘુવીરનાં દર્શન કરતા હશે! અથવા તો આત્મ અને અનાત્મ પદાર્થના વિવેક-પૂર્વક જીવન-મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થયેલા એ રાજર્ષિ રઘુવીર કે જે નિવૃત્તિધર્મની કામનાવાળા છે, તેમને મારા સરખી ભાયાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી; ૩૪-૩૮ અથવા તો હું રામથી ઘણે દૂર આવી પડી છું, એટલે શું તેમણે મારી પ્રીતિ છોડી દીધી હશે? માણસોને પોતાની દષ્ટિ આગળ રહેનારા ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને દષ્ટિથી દૂર થયેલા ઉપરથી પ્રીતિ ભઠ્ઠી જાય છે. અરે, પણ એ લક્ષણ તો કૃત્તમ માણસોનું છે! રામ કાંઈ તેવા નથી, એટલે તે મારી પ્રીતિનો નાશ નહિ જ કરે; ૩૯ અથવા તો શું મારામાં કંઈ હુણ્ણનો પ્રવેશ થયો છે, કિંવા મારા ભાગ્યનો ક્ષય થયો છે કે જેથી હું સતો સીતા, શ્રદ્ધ ગુણવાળા રામચંદ્ર સરખા ભર્તાથી વિખટી પડી છું? ૪૦ અરેરે! શત્રુઓનો સંહાર કરનારા, અનુકરણ કરવા યોગ્ય ચારિત્ર્યવાળા અને શરવીર એવા મહાત્મા રઘુવીરથી જુદા રહીને જીવવું એ કરતાં તો મરણને શરણ થવું એને જ હું મંગલકર ગણું છું; ૪૧ અથવા તો મને શંકા થાય છે કે, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ બન્ન પ્રાતા-ઓએ વેરાગ્યને લોધે પોતાનાં અસ્ત-શસ્ત્રો છોડી દીધાં હશે અને માત્ર કંઠમૂળ તથા ક્ષણ વગેરેના આહાર કરતા વન વિષે વિચરતા હશે; અથવા તો દુરાત્મા રાક્ષસરાજ રાવણે એ શરવીર બન્ન ભાઈઓને કપટથી મારી નાંખાવ્યા હશે. ૪૨, ૪૩ અરેરે. હાથ! આવે વખતે હું સર્વ કરતાં મરણને જ ઉત્તમ ગણું છું; પરંતુ શું કરું? વિધાતાએ આટલાં આટલા દુઃખમાં પણ મારે માટે મૃત્યુનું નિમોણ કયું? નથી! ૪૪ અહો! આ જગતમાં પ્રજ્ઞભાવને પ્રાપ્ત થયેલા તથા જેઓએ પોતાના અંતઃકરણને જીત્યું છે એવા મહાભાગ્યવંત મહાત્મા મુનિઓને જ ધન્ય છે કે જેઓને પ્રિય અથવા અપ્રિય કંઈ પણ હોતું

નથી. ૪૫ પ્રિયજનોનો સમાગમ ધવાથી અથવા પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ ધવાથી મુખ થાય છે અને અપ્રિયજનોનો સંયોગ ધવાથી કિંવા અપ્રિય પ્રાપ્તિ ધવાથી દુઃખ થાય છે; એવાં મુખદુઃખથી વિરક્ત રહેતા મહાત્મા પુરુષોને હું પ્રત્યક્ષ કરું છું. ૪૬ અરેરે! મારા પ્રિય ભર્તા રઘુવીરથી વિખટી પડેલો અને પાપી રાવણના પાશમાં આવી પડેલો હું હવે મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. ૪૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયન-નવમસ્કાન્ધમાં ૨૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

ત્રિજગતનું સ્વપ્ન-રાક્ષસકુંજના વિનાશના ચિહ્નને

इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षसः काघमुच्छ्रिताः।
कश्चिज्जगत्स्त्वदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मन ॥ १ ॥

સતીશિશેમણિ સીતાએ જ્યારે પ્રાણત્યાગ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, ત્યારે કોધે ભરાયેલી કેટલોક રાક્ષસીઓ દુરાત્મા રાવણને એ સમાચાર જણાવવા માટે દોડી ગઈ. ત્યાર પછી ત્યાં રહેલી ભયંકર રૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓ સીતાને ડરાવવા માટે અને પોતાના વિનાશને અર્થે પુનઃ પણ કઠોર વચનો બોલવા લાગી : 'હે પાપી નિશ્ચયવાળી! હે અનાયો સીતા! આજે હમણા જ અમે સર્વ રાક્ષસીઓ તારા શરીરના માસને સુખેથી ખાઈશું. ૧-૩

અનાય સ્વભાવવાળી રાક્ષસીઓ સીતાને ડરાવતી હતી, એવામાં 'ત્રિજગત' નામની એક વૃદ્ધ રાક્ષસી ઓચિતી જગી જોઈ અને કહેવા લાગી : ૪ 'ઓ પાપિણીઓ! તમે તમારાં શરીરને જ પરસ્પર લક્ષણ કરો. આ સીતા કે જે જનકરાયની પ્રિય પુત્રી છે અને મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ છે, તેનું તમે લક્ષણ કરી શકનાર નથી. ૫ આજે રાતે મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું છે કે જેથી સીતાના સ્વામીનો ઉદય થાય અને રાક્ષસોનો વિનાશ થાય તેમ લાગે છે. ૬

વૃદ્ધા ત્રિજગતે કોષ પામેલી રાક્ષસીઓને

એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સવ રાક્ષસીઓએ લય-
લીત થઈને તેને કહ્યું ' બહિન ! તને આજે
રાતે કેવું સ્વપ્ન આવ્યું, તે અમને કહે. '

રાક્ષસીઓનું વચન સાંભળી ત્રિજટા રાક્ષસી
પ્રાત કાળે આવેલાં પોતાના સ્વપ્ન સંબંધી સઘળું
વૃત્તાત કહેવા લાગી તે બોલી ' હે રાક્ષસીઓ !
સાંભળો બહુ હાથીદાતના બનાવેલા હજાર
ઘોડાઓથી ભરેલા આકાશચારી દિવ્ય વિમાનમાં
બેસીને શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના નાના ભાઈ
લક્ષ્મણ સહિત અહીં લકામાં આવ્યા તેમણે
પોતાના શરીર પર પ્રવેત પુષ્પોની માળા અને
પ્રવેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતા. વળી આ સીતાને
પણ મેં પ્રવેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને સમુદ્રથી
નીંટાયેલા પ્રવેત પર્વત પર બેઠેલી દીડી અને
જેમ ઉદયાચળ પર આવતા સૂર્યની સાથે તેની
પ્રભાનો સનાગમ થાય છે, - તેમ રામની સાથે
મીતાનો સમાગમ થયો એટલામાં વળી લક્ષ્મણ
સહિત રઘુવીરને પર્વત સરખા પ્રોઠ દેહવાળા
તથા ચાર દત્તશળવાળા હાથી પર બેઠેલા મેં
જોયા પછી સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન તથા પ્રવેત
પુષ્પમાળા અને પ્રવેત વસ્ત્ર ધારણ કરનારા એ
અત્ર ભાઈઓ બહુ સીતાની પાસે આવીને ઊભા
રહ્યા, ત્યારે પૂર્વોક્ત પ્રવેત પર્વતશિખર પર
આકાશમાં ઊભેલા અને રાગચં પકડી રાખેલા
હાથીના સ્કંધ ઉપર આ સીતા ચડી અને પોતાના
પતિના બોળામાં બેઠી એવું મારા ભોવામાં
આવ્યું પછી કમળ સમાન નેત્રવાળી આ સીતાને
પોતાના પતિના બોળામાંથી ઊડીને પોતાના
અન્ને હાથવતી ચંદ્ર-સૂર્યનું મોજન કરતી મેં
દીડી. ૮-૧૫ ત્યાર પછી રાજકુમાર રામ-લક્ષ્મણ
અને વિશાળ નેત્રવાળા આ સીતા જે હાથી પર

× પ્રાત કાળે ભોવામાં આવેલું સ્વપ્ન અતિ ઉતાવળે
ફૂળીભૂત થાય છે

- જોકે સૂર્ય અને તેની પ્રભાનો નિત્ય સંબંધ
છે, તેપણ પૂર્વ દિશામાં ઉદય થતી વેળા તે પુનઃ
પ્રભાચુક્ર થયેલા જણાય છે, એથી કવિએ આમ ઉત્પ્રેક્ષા
કરી લાગે છે.

બેઠા હતા, તે હાથી બહુ આપણી લંકાનગરી
ઉપર આવીને ઊભો રહ્યો. (એટલામાં વળી
સ્વપ્નનો પ્રકાર બદલાયો.) બહુ પ્રવેત વસ્ત્રોના
આઠ બળદોથી બેઠેલા રથમાં બેસીને તથા પ્રવેત
વસ્ત્ર અને પ્રવેત પુષ્પમાળા ધારણ કરીને લક્ષ્મણ
સહિત રામ અહીં ચઢી આવ્યા ત્યાર પછી
સત્યપરાક્રમી અને મહાન વીર્યવાળા એ પુરુષો
તમ રઘુવીર પોતાના બહુ લક્ષ્મણ તથા પત્ની
સીતા સહિત સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળા પુષ્પક
વિમાનમાં બેસીને ઉત્તર દિશા લાણી ચાલતા
થયા, એવું સ્વપ્ન વિષે મારા ભોવામાં આવ્યું.
હે રાક્ષસીઓ ! મને જણાયેલા સ્વપ્ન ઉપરથી
તો એમ લાગે છે કે, મહાતેજસ્વી રઘુવીરને
સઘળા દેવો અને અસુરો પણ છુતી શકે
એમ નથી. ૧૬-૧૮

‘ ત્યાર પછી એ જ સ્વપ્નમાં મેં રાવણને
પણ જોયો તેણે શરીરે તેલ ચોળ્યું હતું, રાતા
વસ્ત્ર અને રાતી કરેલુના પુષ્પોની માળા તેણે
પહેરેલી હતી. તેનું માથું મૂડેલું હતું. તે મંદિરા-
પાન કરી મત્ત બનેલો હતો અને બહુ તે પુષ્પક
વિમાનમાંથી નીચે પૃથ્વી પર પડતો હતો
એટલામાં વળી મેં એવું જોયું કે આપણા રાજા
રાવણે કાળા વસ્ત્ર પહેર્યા છે અને તેને કોઈ
એક સ્ત્રી પકડીને બેસી જાય છે. ત્યાર પછી
વળી રાતા ચઢન અને રાતા પુષ્પોને ધારણ કર
નારો રાવણરાય ગધેડાથી બેઠેલા રથમાં બેસીને
દક્ષિણ દિશા લાણી જતો મારા ભોવામાં આવ્યો
એ વેળા તે તેલ પીતો હતો, ખડખડાટ હસતો
હતો, નાચતો હતો અને તેની ઇન્દ્રિયો આકુળ-
વ્યાકુળ જણાતી હતી. એટલામાં વળી લયથી
મોહિત થયેલા એ રાવણરાયને મેં ગધેડા પરથી
માથા વગર જ પૃથ્વી પર પડતો જોયો. ૧૮-૨૩
ત્યાથી વળી મદથી વિહ્વળ થયેલા અને ઉન્મત્ત
સરખા રાવણને લયને લીધે એકાએક ઊભો
થઈ ગમે તેમ લવરી કરતો અને નમ્રાવસ્થામાં
દોડતો દીકો ૨૪ પછી બાળે તે રાવણ અસંખ્ય
દુર્ગંધવાળા, અંધકાર ભરેલા તથા ઘોર નરક

જેવા કાઢવના ખાડામા પડ્યો અને તેમા ડૂબી
ગયો.^{૨૫} ત્યાથી વળી તે દક્ષિણ દિશામા ગયો
અને જળ તથા કાઢવ વિનાના એક શુષ્ક તળાવ
મા પેઠો એ વેળા રાતા વસ્ત્ર પહેરેલો, કાઢવથી
ખરડાયેલા અગવાળી અને કાળજા જેવા શ્યામ
વર્ણુવાળી કોઈ એક સ્ત્રી રાવણને ગળે દોરડું
ખાધી તેને દક્ષિણ દિશા તરફ ઘસડી જતી મારા
જેવામા આવી મહાબળવાન કુલકર્ણુને પણ મે
એવી જ ગિચ્છિતમા જોયો,^{૨૬,૨૭} તેમ જ રાવણ
ના સઘમા પુત્રો પણ મુડિતમુડા અને તૈવાબ્ય જ
કરેલા મારા જેવામા આવ્યા હે રાક્ષસીઓ !
મે આ જ સ્વપ્ન વિષે આપણા રાજા રાવણને
વરાહ પર જોતીને, ઇન્દ્રજિતને શિશુમાર^{૨૮} પર
જોતીને અને કુલકર્ણુને જાગ પર જોતીને દક્ષિણ
દિશા તરફ જતા જોયા હતા તેમા મારા એકના
વિભોપણુ જ ક્યેત ૭૮ ઓઢી ચાર સાચવા
સહિત આકારમાગે^{૨૯} જતો મારા જેવામા આ યો
હતો,^{૩૦,૩૧} તેમ જ ગીત તથા વાજિત્રેના
મધુર વ્યવિ સહિત વિભોપણુનો મોટો દરબાર
ભરાયો હોય, એવું પણ મે દ્રીહ હતું હે
રાક્ષસીઓ ! આ લ કાનગરીના સર્વ રાક્ષસોને
રક્તા વસ્ત્ર અને રક્તા પુષ્પમાળા પહેરીને તેલ
પાન કરતા મે જોયા હતા^{૩૨} હાથી, અશ્વ અને
રથ સહિત આખી લ કાનગરી મે ભાગી ગયેલા
દાર અને તોરણો સહિત સમુદ્રમા ડૂબતી જોઈ
હતી^{૩૩} વળી ચોતરફ ભક્ત જોડવાને લોધે
ધૂસરવણી^{૩૪} થયેલો લ કા વિષે તેલપાન કરીને
પ્રમત્ત થયેલો સઘળી રાક્ષસ સ્ત્રીઓ ખડખડાટ
હસીને મહાન કોલાહલ કરતી મારા જેવામા
આવી હતી કુલકર્ણુ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય
રાક્ષસોને રાતા વસ્ત્ર પહેરી ગોમયના ખાડામા
પડતા મે જોયા હતા^{૩૨,૩૩}

- * મૂડેલા મમ્તકવાળા
- શરીરે તેલ આળવાની ક્રિયા
- + એ નામનું રાક્ષસી પ્રાણી
- x આ ઉપરથી એ પણ મુશ્કેલ છે કે, ભવિષ્ય
માં લ કાગે અસ્થિપતિ પેલીપર થશે

‘ હે રાક્ષસીઓ ! હવે તમે દૂર ખસી જાઓ
અને જુઓ કે રામચંદ્ર સીતાને મળે ? ’
નહિ ! જો તમે આ સીતાને પીડીશો તો અત્યંત
ક્રોધે ભરાયેલા રઘુવીર સર્વ રાક્ષસોની સાથે
તમારો પણ નાશ કરી નાખશે વનવાસમાં પણ
સાચે આવેલો અને ખડું માનીતી રામની પ્રિય
પત્ની સીતાનો તમે તિરસ્કાર કરો તથા તેને
પીડો છો તે રામ કદી પણ સામી થકશે
નહિ^{૩૪,૩૫} હવે તમે સીતા પ્રત્યે કઠોર વચન
કહેવા મંડી દો અને તેનું સાત્ત્વન કર્યો કરો હે
રાક્ષસીઓ ! ખરું કહેવડાયો તો મને તો એ જ
જુએ છે કે, આપણું સર્વ મળી આ વેદેહી
સીતાની પ્રાર્થના કરીએ કે જેથી તે આપણા
અપરાધ ક્ષમા કરે^{૩૬} આ હું ખિચારી સીતાના
સબધમા મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું છે તે ઉપરથી
હું ધાન છું કે, હવે તે અનેક હં જોમાથી મુક્ત
થઈને ઉત્તમોત્તમ મુખને પ્રાપ્ત થશે^{૩૭} હે
રાક્ષસીઓ ! તમે સીતાનો તિરસ્કાર કર્યો છે,
છતા હવે તેની પ્રાર્થના કરો કે જેથી તે
તમારા પર દયા કરશે હવે તમારે તેને કઠોર
વચન કહેવા નહિ શ્રીમાન રઘુવીર તરફથી હવે
રાક્ષસો ઉપર મોટો લય આવી પડ્યો છે^{૩૮} હે
રાક્ષસીઓ ! આ જનકનિદિની સીતા માત્ર પ્રજ્ઞામ
કરવાથી પ્રસન્ન થઈ જાય તેવા છે, માટે તમે તેને
પગે પડીને પ્રસન્ન કરો કેમ કે એ સીતા મહાન
લયમાથી પણ આપણ રક્ષણ કરવાને સમર્થ^{૩૯}
છે^{૪૦} વળી આ વિશાળ મેનવાળા સીતાના
અજોમા શાસ્ત્રનિપિદ એકે ચિહ્ન મારા જેવામા
આવતું નથી, અર્થાત્ સીતાના અગમા યજ્ઞ
સામુદ્રિક ચિહ્નનો જ મારા જેવામા આવે છે
માત્ર સ્નાનાદિ નહિ કરવાથી તેની શરીરક્રાંતિમા
જરાતરા ફેર પડ્યો છે એટલું જ તેને હું ખ
હોય એમ મને લાગે છે, પણ રે, હું ખ ભોગ
વવાને અયોગ્ય એવી આ વેદેહીને આજે મે
સ્વપ્ન વિષે અતિરક્ષમા જોઈલી જોઈ, જેથી હું
ધારું છું કે, હવે તેની અર્થસિદ્ધિ પાસે જ
પહોંચી છે અને રાક્ષસરાજ રાવણનો વિનાશ

તથા રઘુવીરનો વિજય પણ પાસે જ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૦-૪૨ જુઓ, સીતાનું કમળપત્ર સરખું વિશાળ વામ મેત્ર સ્કુરે છે, તે ઉપરથી પણ હવે થોડા કાળમાં આપણે સીતાનું પ્રિય થયેલું સાંભળીશું એવું અનુમાન થાય છે. વળી જુઓ, આ અતુર સ્ત્રી સીતાની રોમાંચિત થયેલો વામ જુલ પછી એકાએક જરા જરા સ્કુરાયમાન થાય છે તથા હાથીની સૂંઢ સ્પર્શી તેની વામ જંઘા ફરકે છે. આ સઘળું સ્પર્શ રીતે જ જણાવે છે કે, હવે તેનો સ્વામી રામ સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૩-૪૫ વળી આ વૃક્ષની શાખા પરના પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરતો પક્ષી વારંવાર મધુરી વાણી બોલતો હોવાથી જણે સીતાનું ઉત્તમ રીતે જ સાંત્વન કરતો હોય અને અત્યંત હર્ષભરે તે પરી જણે રઘુવીરના આગમનની વધામણી આપતો હોય એવો દેખાય છે. ૪૬

ત્રિજટાનાં વચન સાંભળીને 'મારા સ્વામીનો વિજય થશે' એમ ધારી હંપિત થયેલાં તથા ચત્કિચિત્ લક્ષ્મણ પામેલાં સતીશિરોમણિ સીતાએ કોમળ વાણીથી કહ્યું : 'જે તમારું કહેલું યથાર્થ થશે, તો હું તમે સર્વનું રક્ષણ કરીશ. ૪૭

ર્ષત શ્રીવાત્સીક મહાસુનિખળીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણના સુન્દરકાંડમા ૨૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સુર્ગ ૨૮ મો +

શોકાકુલ સીતા-અતિમ વિચાર

સા રાક્ષસેન્દ્રસ્ય વચો નિશમ્ય તદ્રાવણસ્યા-
પ્રિયમ્પ્રિયાર્તાં સીતા ચિત્તત્રાસ યયા વનાન્તે
સિદ્ધામ્પવથા ગત્તરાજકન્યા ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં અપ્રિય વચન સાંભળીને પોતાના પ્રિય પૂતિ શ્રીમાન રામચંદ્રના વિયોગથી પીડાતાં અને રાક્ષસીઓને વશ પડેલાં સીતા વનમાં સિંહો ઘેરેલી હરિણીની

+ ચાલુ પ્રસંગ અને આ સર્ગની રીતિ બેતાં ૨૮ મો તથા ૨૯ મો એ બન્ને સર્ગો કૅપક હોય એમ લાગે છે.

પેઠે અત્યંત ત્રાસ પામ્યાં અને નિર્જન વનમાં એકલી ત્યાગ કરેલો બાળકન્યાની પેઠે વિલાપ કરવા લાગ્યાં : ૧

અરેરે ! 'આ લોક વિષે કાળના આવ્યા વિના પ્રાણીનું મૃત્યુ થતું નથી' એવું જે શાસ્ત્ર મુનિઓ કહે છે, તે ખરેખર સત્ય છે. જે એમ ન હોય, તો પાપિણી એવી હું અહીંયાં આટઆટલો તિરસ્કાર પામવા છતાં પણ વારંવાર પછી કેમ જીવતી રહું ? ૨ અરે, પ્રિય સંયોગના સુખથી રહિત થયેલું અને પછાંક હુઃખોથી લરેલું મારું હૃદય ખરેખર અત્યંત કઠોર છે. કેમ કે આટલું આટલું હુઃખ પડવા છતાં પણ વજ્રપ્રહાર થવાથી ફાટી જતા પર્વતના શિખરની પેઠે તેના હલરો ટુકડા થઈ જતા નથી ! આવે પ્રસંગે બળાતકારે પ્રાણત્યાગ કરવામાં મને આત્મહત્યાને દોષ લાગે તેમ નથી. અરે, દુષ્ટાત્મા રાવણ તો મને મારવાનો છે જ તો પછી દુષ્ટના હાથે મરીને દુર્ગતિએ જવું તેના કરતાં પોતાના હાર્થે મરવું એ જ ઉત્તમ છે ! શૂદ્રને મંત્રોપદેશ કરવા માટે દ્રિજ જેમ સમર્થ નથી, તેમ રાવણની ઇચ્છાને અતુરૂપ થવા માટે હું કોઈ પણ રીતે સમર્થ નથી. ૩-૫ અરેરે ! જે લોકનાથ રઘુવીર વખતસર અહીંયાં નહિ આવી પહોંચે, તો શસ્ત્રવેળ જેમ પીડાતી સ્ત્રીના ગર્ભમાં રહેલા બાળકને કાપી કાઢે છે, તેમ મહાદુષ્ટ રાક્ષસરાજ રાવણ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વડે મારાં અંગોને કાપી નાખશે ! ૬ હાય ! હું કે જે ઘણા સમયથી હુઃખી થઈ રહી છું, તેનો જે માસ જેટલો અવધિ તો હમણાં જ પૂરો થઈ જશે અને જેમ રાત્રીની આસાથી દેહાંતરૂંડને પાત્ર થયેલા તથા રાતે બાંધી રાખેલા તસ્કરનો પ્રાતઃકાળ થતાં વધકાળ આવી પહોંચે છે; તેમ મારે વધકાળ આવી પહોંચશે ! ૭

હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા સુમિત્રા ! હા સાસુજી કૌયલ્યા ! હા મારાં માતૃશ્રી ! વાયુના પ્રચંડ વેગમાં સપડાયેલી નીકા જેમ સમુદ્ર વિષે જ દૂખે છે, તેમ અભાગીનું આને અગાધ શોક-સાગરનાં ઢૂળી રહી છું ! ૮ જેમ નીચળી પડવા-

થી જે સિંહોનો નાશ થાય, તેમ મારે માટે મૃગનુ રૂપ ધરનાર કોઈ એક રાક્ષસરૂપી જીવથી નિશ્ચય એ બ્રત બળવાન રાજપુત્રોનો નાશ થયો હશે !” ખરેખર, પૂર્વે બનસ્થાનમા મૃગનું રૂપ ધરી આવેલા કાળે જ મને લોભાવી હતી, કે જેથી મેં મૂખીએ આજ્ઞાપુત્ર રઘુવીર તથા તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને આશ્રમમાંથી વનમાં મોકલ્યા ! હા, પૂર્ણચંદ્ર સમાન મુખવાળા ! હા, સર્વ જીવોનું પ્રિય તથા હિત કરનારા ! હા, દીર્ઘ જીવવાળા સત્યવ્રત રામચંદ્ર ! હું કે જે રાક્ષસોનો ભોગ થઈ પડી છું, તેને તમે બાંધી નથી શું ?^{૧૦૧૧} અરે, મેં મારા પતિને જ પરમેશ્વર માન્યા, શાપથી બાળીને ભસ્મ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં દુષ્ટ રાવણ પર આટલી બધી ક્ષમા રાખી, ભૂમિ પર શયન કર્યું” અને બીલા પણ અનેક પ્રકારના ધર્મનિયમ પાળીને પતિવ્રત સાચવ્યું એ સઘણું કૃતજ્ઞ પુરુષ ઉપર કરેલા ઉપકારની પેઠે નિષ્ફળ ગયું શું ?^{૧૦૧૨} હે રઘુવીર ! આજ દિન સુધી મેં જે પતિવ્રતધર્મ પાળ્યો, તે સર્વ નિષ્ફળ ગયો અને હું ‘એકની જ પત્ની છું’ એવો જે મેં ગર્વ ધર્યો તે પણ નિરર્થક નીવડ્યો ? કેમ કે તમારું દર્શન નહિ પામવાથી અત્યંત કૃશ તથા વિવર્ણ થઈ ગયેલી હું ‘હવે પુનઃ મારો અને તમારો સમાગમ નહિ થાય’ એમ બહી નિરાશાના સમુદ્રમાં ટૂળી રહી છું !^{૧૦૧૩} હે સ્વામીનાથ ! હું ધારું છું કે, યથાર્થ રીતે પિતાનું વચન પાળીને તથા વનવાસનું વ્રત સમાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થયેલા તમે જ્યારે ઘેર જશો, ત્યારે મારા કરતાં પણ સુંદર સ્વરૂપવાળી પ્રણીક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરીને નિર્ભયપણે વિહાર કરશો !^{૧૦૧૪} પરંતુ હે રામ ! હું તો તમારે વિષે જ પ્રીતિ ધરાવું છું. અરે, મેં તો મારા વિનાશ માટે જ તમારી સાથે સ્નેહ બેઠકા છે, અર્થાત્ મારા આ દેહમાં જીવન છે ત્યાં સુધી હું તમારા પરના સ્નેહને તજનારી નથી. પણ હાય ! આજ દિન સુધીનું મારું તપ વ્યર્થ ગયું અને પતિવ્રત

નિષ્ફળ થયું, એથી મારા જીવિતને ધિક્કાર છે. હાય ! હવે હું આ મારા અભાગિયા જીવતરનો ત્યાગ કરીશ.^{૧૦૧૫} અરે ! હું ! હું હમણાં જ વિષ-પાન અથવા તોક્ષણ શસ્ત્ર વડે મારા જીવિતનો ત્યાગ કરું; પરંતુ શું કરું ? હું રાવણને ઘેર પડી છું એટલે મને વિષ કે શસ્ત્ર લાવી આપે એવું પણ કોઈ નથી.

શોકથી સંતપ્ત થયેલાં સીતાએ જીવિતનો ત્યાગ કરવા માટે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા. અંતે તેમની દષ્ટિ પોતાની વેણી પર પડી, ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો : ‘ઠીક થયું, આ વેણીનો મારે ગળે ફાંસો ઘાલોને હું’ સત્વર યમલોક પ્રત્યે જઈશ.’

કેમજ ગાત્રવાળાં સતીશિરોનાંજી સીતા’ વૃક્ષની શાખા પકડીને જિભાં હતાં ને ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં હતાં; પોતાના પતિ રામચંદ્ર, દિયર લક્ષ્મણ અને પોતાના સંગ’ધીઓનું સ્મરણ કરતાં જિભાં હતાં, એટલામાં તેમનાં પવિત્ર અંગોમાં શોકને શમાવી ધર્મ આપે એવાં તથા પૂર્વકાળમાં પણ સત્ય જણાયેલા ઉત્તમ શુકન થવા લાગ્યાં.^{૧૦૧૬-૧૭}

ગીત શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યનમણીત આદિગ્રંથ શ્રીરામચરિત્રમણિ મુદ્રકાકામ ૨૮ મો સગ સમાપ્ત

સગ રહ મો

સીતાને થયેલાં શુભ શુકન

તથાગતાં તાં વ્યાંયતામનિવિતાં વ્યતીવર્ણપરિ-
તીતમાનસામ્ । ગુમા જામ્તાન્તિ ગુમાનિ મેજરે
નર ધ્રુવા જુષ્મિનાપસે વેનઃ ॥

આતિશય વ્યથા પામેલાં. હર્ષથી રહિત થઈ ગયેલા, દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલાં અને વૃક્ષની શાખાનું અવલંબન કરીને જિભેલાં મહાસતી સીતાને લક્ષ્મીવાન પુરુષને જેમ સેવકો પ્રાપ્ત થાય છે તેમ શુભ શુકન જણાવા લાગ્યાં.^૧ સુંદર કેશવાળાં બનકીનું વાકી પાંપણોની પંક્તિવાળું, શ્યામ કીકીવાળું, વિશાળ અને પડખા ઉપર શ્વેત જણાતું ડાણું નેત્ર મત્સ્યે હલાવેલા રાતા કમળની પેઠે દરકવા લાગ્યું.^૨ સુંદર

દેખાવવાળી, માંસના ભરાવવાળી, ગોળાકાર, અમૂલ્ય અગરુ-ચંદનના લેપનને યોગ્ય તથા ઘણીકવાર પોતાના પ્રિય પતિ રામચંદ્રના ઓશીકારૂપ થયેલી સીતાની ડાબીભુજ એકાએક ફરકવા લાગી.^૩ હાથીની સૂંઠ સરખી ભરાઉ અને સ્વૃણ એવી તેની ડાબી સાથળ પણ ફરકી ફરકીને 'રામ આગળ આવીને ઊભા છે' એમ સૂચવવા લાગી.^૪ વળી સુંદર અંગવાળાં, વિશાળનેત્રવાળાં અને દાડિમનાં ખીજ સરખા દાંતવાળાં એ સીતાનું સુવર્ણના સરખા રંગવાળું તથા પૃથ્વી પર સવા-ભેસવાથી જરાતરા મેલું થયેલું વસ્ત્ર થોડી થોડી વારે સરકી જવા લાગ્યું.^૫

ઉપર વર્ણવેલાં અને ખીજાં પણ કેટલાંક ચિહ્નો કે જે પૂર્વે પણ અરાં પડેલા હતાં, તે બેઈને સતીશિરોમણિ સીતા વાયુ અને તાપથી શોષાર્થ જતું ખીજ જેમ વર્ષાબળ પડવાથી પુનઃ ખીલી નીકળે તેમ અત્યંત હર્ષિત થવા લાગ્યાં.^૬ એ વેળા બિબદ્ધ સરખા હોઠવાળું, સુંદર નેત્ર, બૂકટી તથા કેશવાળું, વાંકી પાંપણવાળું અને સ્ફટિક સરખા શ્વેત દાંતવાળું સીતાનું મુખ, રાહુથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રમંડળની પેઠે અત્યંત ચોભવા લાગ્યું.^૭ શુભ શકુનનું દર્શન થવાથી સીતાનો સઘળો શોક સખી ગયો, ઉદાસીનતા નષ્ટ થઈ જતાં સંતાપ સાંત થઈ ગયો અને હર્ષને લીધે તેનું ચિત્ત પ્રકુહિત બન્યું. જેમ શુકલપદ્મમાં ઉદય પામેલા ચંદ્રથી રાત્રિ શોભે, તેમ એ મહાસતી પોતાના પ્રસન્ન મુખથી ચોભવા લાગ્યાં.^૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભૂતિપ્રણીત અષ્ટિકાન્ધ શ્રીરામાયણમ્
સુદરકાન્ધા રક્ષા સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

સીતાને શી રીતે મળવું તે વિષે હનુમાનનો વિચાર અને નિશ્ચય

હનુમાનપિ વિક્રાન્તઃ સર્વં શુદ્ધાવ તત્ત્વતઃ ।

સીતાપાત્નિજગ્યાધ્ય રણસીનાં ચ તર્જિતમ્ ॥

શિશપાવૃક્ષની ઘટામાં બેઠેલા મહાપરાક્રમી હનુમાને સીતાનાં વચનો, વિગટા રાક્ષસીના

સ્વમની કથા અને રાક્ષસીઓએ કરેલી સીતાનો તિરસ્કાર એ સઘળું સાંભળ્યું.^૧ પછી નંદનવનમાં રહેલી દેવી જેવાં સતીશિરોમણિ સીતાને અશોક વાટિકામાં બેઠેલાં બેઈને કપિવર હનુમાન અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો :^૨

અહો ! હબરો અને લાખો કપિઓ ચારે દિશાઓમાં જેની શોધ કરે છે, તે આ સીતા છેવટે મારી દાંડિએ પડ્યાં !^૩ અહો ! રામચંદ્રની આશાથી રાવણની શક્તિ બેવા માટે ભયસૂચક થઈ છાનોમાનો ફરતાં હું સઘળું બેઈ વળ્યો.^૪ આ લંકાનગરીમાં વસનારા રાક્ષસોનું અંધર્થ, તેઓનું બળાબળ તથા રાક્ષસરાજ રાવણનો પ્રભાવ, એ સઘળું મારા બેવામાં આવી ગયું.^૫ હવે તો સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરનારા અને અપ્રમેય બળવાળા રઘુવીરનાં ધર્મપત્ની સીતા કે જે પોતાના પતિનાં દર્શન માટે તલસી રહ્યાં છે, તેમનું મારે આશ્વાસન કરવું બેઈએ; માટે ચાલ, જેણે કદી પણ દુઃખ બેયુ નથી તથા હાલમાં જેના ઉપર અપાર દુઃખ આવી પડ્યું છે, એવાં ચંદ્રમુખી સીતાનું હું આશ્વાસન કરું.^{૬,૭} શોકથી હણાયેલા ચિત્તવાળાં આ બનગ્રીનું આશ્વાસન કયાં વિના બે હું પાછો જઈશ તો મોટી હાનિ થવા સંભવ છે.^૮ તેમને મળ્યા વિના હું પાછો જઈશ તો યશસ્વિની સીતા અહીં કોઈ પણ પોતાનું રક્ષણ કરનાર નહિ હોવાથી નિશ્ચય પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^૯ પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળા અને સીતાના દર્શન માટે તલસી રહેલા મહાબાહુ રામચંદ્રનું જેવી રીતે મારે આશ્વાસન કરવું ઘટે છે, તેવી જ રીતે મારે સીતાનું પણ આશ્વાસન કરવું બેઈએ.^{૧૦} પરંતુ શું કરું ? આ સઘળી રાક્ષસીઓ સીતાને ઘેરી વળી છે, એટલે રાક્ષસીઓની સમક્ષ મારે સીતાની સાથે સંભાષણ કરવું હીક નથી. અરે, ત્યારે મારે કેમ કરવું ? આ તો હું મોટા કષ્ટમાં આવી પડ્યાં !^{૧૧} અરેરે, આ બાકી રહેલી રાત્રિ પૂરી થતાં પહેલાં બે હું સીતાનું આશ્વાસન નહિ કરી શકું, તો

નિશ્ચય તે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^{૧૨} વળી જ્યારે હું રામચંદ્રની પાસે જઈશ, ત્યારે તેઓ મને પૂછશે : ‘સીતાએ મને ઉવશી તારા પ્રત્યે શું કહ્યું ?’ ત્યારે આ સતીની સાથે વાત-ચીત કયાં વિના પાછો ગયેલો હું રામચંદ્રને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ ? અરે, સીતાનો સંદેશો લીધા વિના જો હું અહીંયાંથી ઉતાવળે પાછો નહિ, તો નિશ્ચય કકુલસ્થકુલોત્પન્ન રઘુવીર પોતાની કાંધપૃષ્ઠ દંડિથી મને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે !^{૧૩,૧૪} અરે, સીતાનું આશ્વાસન કયાં વિના હું રામચંદ્રને અર્થે સુગ્રીવને કહાચ આહીં આવવાના કાર્યમાં પ્રેરીશ, તોપણ તેમના સહિત તેનું અહીં આવવું નિષ્ફળ થશે; કેમ કે તે આવી પહોંચે તે પહેલાં તો આ બનકી પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે.^{૧૫} માટે બીજું કાંઈ ન કરતાં હમણાં હું અહીંયાં જ બેસી રહું અને સીતાની સાથે વાત કરવાની તક મેળવું. જ્યારે આ રાક્ષસીઓનું ધ્યાન બીજી તરફ હશે, ત્યારે અત્યંત સંતાપ પામેલાં સીતાનું હું ધીમેથી આશ્વાસન કરીશ. હાલમાં હું અતિશય નાના રૂપમાં છું’ અને વળી વિશેષે કરી વનચર-વાનર છું; એટલે સાધારણ જનસમાજ બોલે છે તેવી પરંતુ વ્યાકરણના થોડાઘણા સંસ્કારવાળી વાણીથી જ હું બોલીશ. જો હું દિવ જાતિની પિંઠ શુદ્ધ સંસ્કૃત વાણીથી જ બોલું તો આ સીતા મને રાવણ ધારીને લયભીત થાય, માટે મારે સાધારણ મનુષ્ય બોલે છે તેવી જ વાણીથી અર્ધયુક્ત વચનો વડે સીતાનું સાંત્વન કરવું યોગ્ય છે. એ સિવાય સીતાનું સાંત્વન કરવાનો બીજો એક ઉપાય નથી.^{૧૬-૧૮}

રાક્ષસોથી ત્રાસી ગયેલાં આ બનકી મારાં આનું રૂપ જોઈને તથા મારાં વચન સાંભળીને પુનઃ પણ અત્યંત ત્રાસ પામશે; કેમ કે ‘રાક્ષસો બહુ માયાવી છે’ એવું તે જાણે છે.^{૨૦} જો કહાચ મને ઈચ્છિત રૂપ ધરનારો રાવણ જાણીને અત્યંત ત્રાસ પામેલાં મનસ્વિની સીતા આકંઠ કરવા લાગે, તો તેના આકંઠનો શબ્દ સાંભળીને કાળ

જેવી લયકર આ સઘળી રાક્ષસીઓ અનેક પ્રકારનાં આયુધો ઉગામીને એકઠી થઈ જાય અને મને ઘેરી વળે તો મારે શું કરવું ? બિહામણા મુખવાળી અને મહાન બળવાળી એ રાક્ષસીઓ મને જીવતો પકડી લેવાનો કિંવા કાર મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કયાં વિના રહે એવી નથી.^{૨૧-૨૩} એ વેળાએ જો કહાચ હું આ વાટિકામાંનાં વૃક્ષોની એક શાખા પરથી બીજી અને બીજી પરથી ત્રીજી એમ નાનીમોટી સઘળી શાખાઓ પર કૂદાકૂદ કરતો દોડ્યા કરું, તો આ સર્વ રાક્ષસીઓ શક્તિ થઈ જાય અને મારાં મોઢું રૂપ જોઈ લયભીત થઈ જીમરાણ કરી મૂકે.^{૨૪,૨૫} અને પછી રાક્ષસરાજ રાવણના રાજમહેલના ચોક્કીદાર રાક્ષસોને અહીંયાં બોલાવે ત્યારે મારી શી દશા ! રાક્ષસીઓના બોલાવ્યાથી ચોક્કીદાર રાક્ષસો જ્યારે ત્રિશૂળ, તલવાર અને મુઝરવળેરે વિવિધ શસ્ત્રો ગ્રહણ કરીને યુદ્ધ માટે અતિ ઉતાવળે અહીંયાં દોડી આવે અને મને ઘેરી લે, ત્યારે મારે શું કરવું ? હું તે સૌને મારા પરાક્રમબળ વડે હરાવું તો અરે; પરંતુ યુદ્ધના શ્રમથી થાકી જવાને લીધે સમુદ્ર ઓળંગી જવાની શક્તિ મારામાં રહે નહિ તેનું શું કરવું ? વળી સર્વ રાક્ષસો અતિ ઉતાવળે મને એકીવખતે વીંટાઈ વળીને કહાચ પકડી લે, તો આ સીતા રામચંદ્રના સમાચાર જાણ્યા વિનાનાં જ રહે અને હું પણ બંધનમાં પડું.^{૨૬-૨૮} આમ થતા સીતા પ્રત્યે શંકાશીલ બનેલા અને હિંસા કરવામાં પ્રોતિવાળા રાક્ષસો કહાચ સીતાને પણ મારી નાખે તો રામચંદ્ર અને સુગ્રીવનું સઘળું કાર્ય બગડી જાય.^{૩૦} જો હું યુદ્ધમાં રાક્ષસોથી પકડાઈ નહિ, તો પછી મારાં વિનાના, રાક્ષસોથી રક્ષિત થયેલા અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા આવા ગુપ્ત પ્રદેશમાં રહેલાં બનકીની બહાર કોણ લે અને રામચંદ્રને અહીંયાં તેડી લાવવાના કાર્યમાં સહાયભૂત પણ કોણ થાય ?^{૩૧} જો મારી પૂર્વોક્ત દશા થાય, તો સૌ યોગ્યતા વિસ્તારવાળા મહોદધિનું ઉદ્ધાન

કરી શકે એવો કોઈ પણ વાનર વિચારી નેતાં મારી દિધો આવતો નથી.^{૩૨,૩૩} જો કદાચ યુદ્ધ થાય તો હું હલ્લે રાક્ષસોનો નાશ કરવાને તો સમર્થ છું; પરંતુ યુદ્ધનો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યા પછી સૌ યૌજનનો સમુદ્ર ઉલ્લંઘી સામે પાર જવાની મારામાં શક્તિ રહે એમ મને લાગતું નથી.^{૩૪} યુદ્ધનાં કાર્ય ઘણાં જ સંશય ભરેલાં છે. તેમાં છેવટે કોનો જય થશે અને કોનો પરાજય થશે એ કહી શકાતું નથી; એથી મને એવાં સંશયયુક્ત કાર્યો કરવાનું રુચતું નથી. એવો કયો ડાહ્યો પુરુષ છે કે જે વગરવિચારે શંકાભરેલું કાર્ય કરવા તત્પર થાય ?^{૩૫}

જો હું સીતાની સાથે વાતોલાપ કરું છું, તો મારે ૧૦ ઉપયુક્ત મહાન આપત્તિ આવી પડે છે અને જો નથી કરતો તો સીતા પ્રાણત્યાગ કરે છે.^{૩૬} જેમ સુર્યોદય થવાથી અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ, કાર્યોકાર્યના વિચાર વિનાના હૃતને લીધે સિદ્ધ થવા આવેલો અર્થ પણ નાશ પામે છે; કેમ કે અવિચારી હૃત દેશકાળને જોયા વિના જ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.^{૩૭} રાત્રીએ પોતાના સચિવો સાથે મળીને કાર્યો-કાર્ય વિષે પ્રથમથી નિશ્ચિત કરેલી બુદ્ધિ પણ અવિચારી હૃતને લીધે વખણાતી નથી; કેમ કે પોતાને જ પડિત માનનાર અવિચારી હૃત રાત્રના કાર્યને નબ ડરી નાખે છે.^{૩૮} માટે હવે મારે શું કરવું કે જેથી રામચંદ્રનું કાર્ય ભાંગી પડે નહિ, હું અવિચારી ગણાઉં નહિ અને સમુદ્રને યોગજવાનો મારો શ્રમ પણ વૃથા બચ નહિ.^{૩૯} તેમ જ સતીશિરોમણિ સીતા જરા પણ ગલરાયા વિના મારાં વચનોને સાંભળે.

જો પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી શ્રદ્ધ બુદ્ધિ-વાળા કપિવર હનુમાને નિશ્ચય કર્યો : ' જો હું અકિંદ્ર કર્મવાળા અને સીતાને પ્રિય એવા રામચંદ્રના ગુણોનું કીર્તન કરીશ, તો જેનું ચિત્ત રામચંદ્ર વિષે જ આસક્ત થઈ રહ્યું છે એવાં આ સીતા જરા પણ ભય પામશે નહિ.^{૪૦,૪૧} માટે હું ઇક્ષ્વાકુવંશમાં શ્રદ્ધ એવા શ્રીમાન રઘુ-

વીરનાં ધર્મયુક્ત પ્રોતિવચનો સીતાને જેવી રીતે શ્રદ્ધા બેપજે તેવી રીતે મધુર વાણીથી કહી સંભળાવીશ.^{૪૨}

પછી પૃથ્વીપતિ રામચંદ્રનાં ધર્મપત્ની સીતાનું દર્શન કરી હર્ષ પામેલો મહાપરાક્રમી કપિવર હનુમાન વૃક્ષની ઘટામાં બેઠાંબેઠાં મધુર અને સત્ય વચન બોલવા લાગ્યો.^{૪૩}

૭૧૦ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૦ મેા સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મેા

હનુમાને ગાયેલી રામકથા

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तांयत्ना महामतिः ।

संभवे मधुरं वाक्यं वदेह्य व्याजहार ह॥ ૧ ॥

જેવી રીતે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા પછી મહાબુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાન વૃક્ષ પરથી જરા નીચે જિતરીને સીતાની પાસે આવી એકલાં સીતા સાંભળે એ પ્રમાણે ધીમેથી મધુર વચન બોલવા લાગ્યો.^૧

‘ અવધપુરી વિષે રથ, હાથી અને અશ્વાદિ-ની સમૃદ્ધિવાળો ‘ દશરથ ’ નામે રાજા હતો. એ રાજા ઇક્ષ્વાકુવંશમાં જન્મેલો, પવિત્ર આચરણ-વાળો, નિર્ભય કીર્તિવાળો, મહાયશસ્ત્રી, અહિંસા-ધર્મમાં પ્રોતિવાળો, ઉદાર સ્વભાવનો, દયાળુ અને સત્યવાદી હતો. સર્વ રાજવંશોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇક્ષ્વાકુવંશની શોભાને વધારનાર એ દશ-રથ સંપૂર્ણ રાજચિહ્નોથી યુક્ત, મોટી લક્ષ્મી-વાળો, સર્વ પ્રકારનાં સુખ ભોગવનારો, પ્રભને સુખી કરનારો અને સમુદ્ર પર્થતની પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત હતો.

એ દશરથ રાજના અત્યંત વહાલા વ્યેક પુત્ર ‘ રામ ’ નામે છે. ચંદ્ર સમાન સુખવાળો એ રામ સર્વ શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વ બાજનાર અને સર્વ ધનુષ્યધારીઓમાં શ્રદ્ધ છે.^{૨-૫} તે રામ પોતાનાં સુભ આચરણોનું, સ્વજનોનું, હવેલોકનું તથા ધર્મનું રક્ષણ કરનાર અને યત્નથી તપાવનાર

• જિંદગી શાખા પરથી છેક નીચેની શાખા પર આવેલો.

એ શૂરવીર રામે પોતાના વૃદ્ધ અને સત્ય
વાદી પિતાનું વચન પાળવા માટે પોતાની
પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા તથા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ
સહિત વનમાં પ્રયાણ કર્યું છે. ઈંડકારણ્યમાં
નિવાસ કરી મુગધા અર્થે જતા એ રઘુવીરે
ઈચ્છિત રૂપ ધરનાર, ઘણાક શૂરવીર રાક્ષસોને
સ હાર કર્યો છે જ્યારે તેમણે જનસ્થાનમાંના
ચૌદ હજાર રાક્ષસોના તથા તેઓના અધિપતિ
ખર-દ્રુપણનો વધ કર્યો, ત્યારે કેદી ભરાયેલા
રાવણે માયાવી મુગરૂપથી તેમને છેતરીને તેમનાં
પ્રિય પત્ની સીતાનું હરણ કર્યું.

પવિત્ર આચરણવાળા જનકન દિની સીતાની
શોધ કરતા કરતા રઘુવીર વનમાં ફરતા હતા,
ત્યારે નેમને વાનરોના રાજ સુગ્રીવની સાથે મિત્રો
બધાઈ, શત્રુઓના નગરને છતનારા રાને મુગ્ધ
ના શત્રુ વાલી વાનરને હણીને તેનું રાજ્ય
મહાત્મા સુગ્રીવને સ્વાધીન કર્યું હાલમાં રામના
મિત્ર વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી ઈચ્છિત રૂપ
ધરનારા હજારો અને લાખો વાનરો સતીશિરો-
મણિ સીતાની શોધ કરવા માટે સઘળી દિશાઓ
માં નીકળી પડ્યા છે, તે પ્રમાણે હું પણ સીતાની
શોધ માટે જ ગૃધ્રરાજ સંપતિના કહેવાથી સો
ચોજનનો સમુદ્ર ઓળંગીને અહીં આવ્યો છું
અને મને નીતાનો દર્શન થયા છે અહો!
રામચંદ્રે મારી આગળ સીતાનું જેવું રૂપ, જેવો
વર્ણ તથા જેવા લક્ષણ કહ્યા હતા, તેવા જ રૂપ,
વર્ણ તથા લક્ષણવાળા આ સાંધી મારા નેવામાં
આવ્યા છે. નિશ્ચય આ સીતા જ છે. એટલું
જોલી કપિવર હનુમાન વિરામ પામ્યો.

પવનચુત હનુમાને ગાયેલી રામકથા સાંભળી
ને અત્યંત વિસ્મિત થયેલા અને સુદર તથા
વાકેડિયા કેશવાળા જનકતનયા સીતા કેશના
ગુચ્છોથી છવાયેલું પોતાનું મુખ ઊંચું કરીને
શિશપાવૃક્ષ પર જોવા લાગ્યા. ૯-૧૧

હનુમાનના વચન સાંભળીને અત્યંત હર્ષિત
થયેલા અને પોતાના અંતરમાં રામચંદ્રનું જ
રટણ કરી રહેલા સીતા દશે દિશાઓ તરફ જોવા
વા સ. ૪૬

લાગ્યા. ૧૦ સતીશિરોમણિ સીતાએ આડું અવળું,
ઉચ્ચિનીચે એમ મર્વન બેસ્યું, ત્યારે શિશપાવૃક્ષ
પર જેઠેલો હોવાથી ઉદયાચળ પર રહેલા સૂર્ય
સરખો શોભતો, અચિંત્ય બુદ્ધિમાન તથા મુગ્ધો-
ના પ્રધાન વાચુચુત હનુમાનને તેમણે જોયો. ૧૦
ઈત શ્રી રામાયણ મહાકાવ્ય અધ્યાય ચારમાયણ
મુદરાકામ ૩૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો

હનુમાનને જોઈ સીતાને ધયેલો ભ્રમ

તત. શાસ્ત્રાન્તર લીનં દ્રુપ્ત, ચલિતમાનસા ।
વેષિતાનુમયં તં વિદ્ય-સંવાતપિન્નલમ્ ॥ ૧ ॥

શિશપાવૃક્ષની ઘટાન. છુપાઈ જેઠેલા પ્રિય-
વાદી હનુમાનને જોઈ સતીશિરોમણિ સીતા
પ્રથમ તો ભયને લીધે કંપી બિઠ્યા, પરંતુ પછીથી
'આ કેવળુ હશે' એવી જિજ્ઞાસાથી તે સારી
રીતે નિહાળવા લાગ્યા. ત્યારે પ્રકુલિત થયેલા
અશોકના ફળ સરખો શોભતો, તપાવેલા સુવર્ણ
સરખા નેત્રવાળો, વીજળીના સમૂહ જેવા પીળા
વર્ણવાળો, પ્રવેત વસ્ત્રવાળો અને નમ્રભાવથી
જેઠેલો કપિવર હનુમાન તેમના નેવામાં આવ્યો.

કપિશ્વર હનુમાનને નમ્રની પેઠે જેઠેલો જોઈ
અતિ વિસ્મિત થયેલા સીતા પોતાના મન સાથે
વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧-૨ 'અહો! આ વાનરનું
રૂપ ઘણું જ ભયંકર છે. હું તેના સામું પણ
જોઈ ગઈ હતી નથી.' એટલે વિચાર કરતા તે
મૂંઝવેતત જેવા થઈ ગયા. એકાએક વાનરનું
રૂપ જોઈને ભય વડે મોહિત થયેલા અને અત્યંત
દુઃખીકિત થયેલા સીતા કરુણ સ્વરે 'હા
રામ! હા રામ! હા લક્ષ્મણ!' એમ જોલી
અત્યંત વિલાપ કરતા મંદમંદ સ્વરે ગદન કરવા
લાગ્યા. પછી વિનીત મનુષ્યનો પેઠે હનુમાનને
નીચે ઊતરી આવેલો જોઈને સતીશિરોમણિ
સીતા પુનઃ વિચારવા લાગ્યા. 'અરે, આ તે
હું સ્વપ્ન જોઈ છું કે શું? ૧

સાક્ષીઓના ભયથી આમતેમ દ્રષ્ટિપાત
કરતા સીતાએ વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે

વર્તનાર, બુદ્ધિમાનોમા શ્રદ્ધ અને મહાન પરાક્રમી
પવનસુત હનુમાનને બોલેા હનુમાનનુ મુખ ઘણુ
વિશાળ અને વાકુ થઈ ગયેલુ હતુ * તેને બોતા જ
વિશાળ નેનવાળા સતી સીતા અતિશય દુ ખી
થઈ ગયા અને બાણે પ્રાણ ભેડી ગયા હોય તેમ
નિશ્ચય થઈ ગયા કેટલોક વાર પછી જ્યારે તે
સાવધાન થયા, ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યા ૧-૮
'અરેરે, આજે મેં આ સ્વપ્ન ઘણુ ખરાબ બોલ્યુ.
શાસ્ત્રોમા નિરૂપે કરેલા વાનરનુ મને આજે
દર્શન થયુ, માટે રામ, લક્ષ્મણ અને મારા પિતા
જનક રાજા જ્યાં હોય ત્યાં કુશળ રહેજે ' ના,
ના, પણ આ કાર્થ સ્વપ્ન નથી હું હું ખ અને
શોડથી પીડાતો હોવાને લીધે મને નિદ્રા તો
આવતો જ નથી, તો પછી સ્વપ્ન હોય જ કયાથી ?
અરેરે, ચંદ્ર સરખા મુખવાળા શ્રીમાન રામ
ચંદ્રનો વિશેષ થયો છે, ત્યારથી મને જરા
પણ સુખ નથી ૧૦ મારા મનમા રાત્રિદિવસ
રામ, રામ ને રામનુ જ ચિત્તન થયા કરે છે
અને મારી જિહવા તેમના જ નામનુ રટણ કર્યા
કરે છે, એથી જ મારા કાને તેમની કથાના
લણકારા વાગે છે અને કોઈ વખતે તેને મળતું
બોલામા પણ આવે છે ૧૧ અને નિરંતર રામ
વિષે જ લાવ રાખનારી હું એમની કામનાથી
જ પીડાઈ રહી છું અને રાત્રિદિવસ એમનુ જ
ચિત્તવન કર્યા કરું છું હું તેમને જ વેળુ છું
અને તેમને સાલણુ છું કદાચ હું જે ગઈ
સાલણુ છું અને બેઠું છું, તે સઘણુ મનની
કલ્પનામાન હોય એવો મને વિચાર થઈ આવે
છે, પરંતુ ના, ના, કલ્પિત પદાર્થ કોઈ મૂર્તિમાન
હોય નહિ અરે ! હું મારી આજે પ્રત્યક્ષ
બેઠું છું અને આ સામે બેઠેલો વાનર મને
અપ્રપ્તો કહી રહ્યો છે, માટે આ મનની કલ્પના
તો નથી જ, અત્યુ ગમે તેમ હો, પરંતુ વાચ
અપતિ, વજ્રધર ઈંદ્ર, સ્વયંભુ અગ્નિદેવને હું
નમસ્કાર કરું છું અને તેમની પ્રાર્થના કરું છું કે,
વનવાસી વાનરે મારી આનંદ બે કાર્થ કલુ છે, તે

યથાર્થ હો, અન્યથા ન હો ૧૨-૧૪

હવે શ્રીવાત્સીક મહાભારતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુદરકાંડમા ૩૨ શ્લોક મત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો

હનુમાન અને સીતા-પરસ્પર વાતચીત

સોઝતીયં દ્રુમાત્તસ્માદ્દિદ્રુમપ્રતિમાત્મનં ।

વિનીતવેપે ક્રુપણ પ્રણિપત્યોપમૃત્યુ ચ ॥ ૧ ॥

સીતાનુ હું ખ બોઈને હું ખી થયેલો, પર
વાળા જેવા લાલ મુખવાળો કપિવર હનુમાન
શિશુપાવૃક્ષની ઉપરની શાખા પરથી ઊતરીને
છેક નીચેની શાખા પર આવ્યો અને સીતાની
સન્મુખ રહી તેમને પ્રણામ કરી હાથ બેડીને
મધુર વાણીથી વહેવા લાગ્યો 'હે કમળપત્ર
સરખા નેનવાળી ! હું કપિવર આચરણુવાળી ! હું
મલિન વસ્ત્રને ધારણુ કરનારી ! તું કોણ છે અને
આમૃતવૃક્ષની શાખાને નહણુ કરીને કેમ બેસી
છે ? અરે, જેમ કમળપત્રોમાથી જળ સ્રવે, તેમ
તારા બન્ને નેનોમાથી શોકાગ્રનુ જળ શા માટે
સર્વી રહ્યું છે ? હું સૌ દર્શવાળી ! તું દેવ, અસુર,
નાગ, ગંધર્વ, રાક્ષસ, યક્ષ અથવા કિત્તર, એ
ભતિઓમાની કઈ ભતિની સી છે ? ૧-૧ હું
સુદર મુખવાળી ! તું રુદ્રો ની કોઈ છે કે કિવા
મરુદ્ગણોમાની કોઈ છે અથવા તો વસુઓમાની
કોઈ છે ? ખગેખર તું મને કોઈ દેવતાઓ
સમાન ભાસે છે, અથવા તે હું સુદરગી ! તું
સર્વ તારાઓમા પ્રથમ શુભોચી અધિક અને
ચંદ્રથી વિશેષ પામી આકાશમાથી ખરી પડેલી
સાક્ષાત્ શોહિળી છે શું ? અથવા તે હું શ્યામ
નેનવાળી ! તું કોઈથી કિવા મોહથી પોતાના
પતિ વસિષ્ઠને ક્રોધ પમાડીને મટી આવેલો
સાક્ષાત્ કયાણી અરુ પત્ની છે શું ? હું મુમધ્યમા !
તારા પિતા, બાઈ, પુત્ર કિવા નવામી કોણ છે ?
શું એમાન કોઈને પરનોકવાસ થયો છે કે
જેથી તું આમ શોક કરે છે ? ૨-૧ હું સુદર મુખ
વાળી ! તું રુદન કરે છે, મોટા નિઃશ્વાસ નૂકે છે,
પૃથ્વી પર આપોટે છે તમા કોઈક રાજનુ તમા
રે છે, એથી હું તને દેવી તો માની ચકતો

નથી ૧૦ તારા શરીરમા જે રાજચિહ્નો જણાય છે, તે ઉપરથી હું ધાન હું કે, તું કોઈ રાજની પટ્ટરાણી અથવા રાજકન્યા છે ૧૧ હે સી ! તારું કન્યાણુ થાઓ જે તું રાવણે જનસ્થાન માથી બળાતકાર હરણુ કરી આણેલી સીતા હોય તો હું તને પૂછુ છું, માટે સાચેસાચુ કહે ૧૨ હે કન્યાણી ! તારા મુખ પર દીનતા જણાય છે, તારું રૂપ અપ્રતિમ છે અને તારો વેશ તપસ્વિની જેવો છે એ ઉપરથી મને લાગે છે કે નિશ્ચય, તું શ્રીમાન રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની મહાસતી સીતા જ છે ૧૩

શિશ્યાવૃક્ષની નીચેની યાજ્ઞા પર રહેલા કપિવર હનુમાનના વચન સાંભળીને તથા રામ ચંદ્રનું નામ સાંભળીને હર્ષિત થયેલા સતો શિરોમણિ સીતાએ કહ્યું ૧૪ આ પૃથ્વીમા જેટલા રાજસિંહો છે, તે સર્વમા મુખ્ય અને શત્રુની મેનાનો નાશ કરનારા મહાત્મા દશરથ રાજની હું પુત્રવધૂ છું ૧૫ હું મહાત્મા જનક રાજની પુત્રી છું 'સીતા' એણે મારું નામ છે હું યુદ્ધિમાન રામચંદ્રનો પત્ની છું ૧ મારું લક્ષ્ય થયા પછી હું મારા પતિ રામચંદ્ર સાથે બાર વર્ષ સુધી રાજલવનમા રહી, ત્યાં અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગ ના અને મારી સઘળી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ ૧૭ તે પછી તેરમા વર્ષમા ઇક્ષ્વાકુ વંશને આનંદ આપનારા મારા પતિ રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાનો મારા સસરા દશરથ રાજાએ પોતાના પુરોહિત તથા મંત્રીઓની સાથે મગીને વિચાર કર્યો ૧૮ જ્યાં રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાની સામગ્રી તૈયાર થવા લાગી, ત્યાં રાજા દશરથની 'કંકેયી' નામની એક માનીતી રાણીએ પોતાના સ્વામીને કહ્યું ૧૯

જે રામને રાજ્યાભિષેક થશે, તો હું મારા નિત્યના આનંદપાનનો ત્યાગ કરી જીવિતનો અત આપ્તિ આર્થાત્ જે રામ ગાદીએ બેઠશે, તો હું ગમે તે પ્રકારે મરણ પામીશ ૨૦ હે નૃપાત્તમ ! જે તમારે મને જીવતી રાખવી હોય અને તમો પૂર્વપ્રીતિથી મને જે બે વરદાન

આપેલા છે તે સત્ય કરવા હોય, તો આજે રામ વનમા લય અને મારા પુનર્લરતને રાજ્યાભિષેક થાય ૨૧ કંકેયીના એવા કુર અને અપ્રિય વચન સાંભળીને તથા પૂર્વે તેને આપેલા બે વરદાન રૂપ પોતાના વચનોને મહારાત્રીને મત્વવાદી મહા રાજા દશરથ મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યા પછી સત્ય ધર્મનું પાલન કરનારા વૃદ્ધ દશરથ રાજાએ રેદન કરતા કરતા પોતાના યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામ ચંદ્રને વનમા જવા કહ્યું ૨૨, ૨૩ ત્યારે મહા સમર્થ રામચંદ્ર કે જેમને પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ રાજ્યાભિષેક કરતા પણ અત્યંત પ્રિય હતું, તેમણે પોતાના મન સાથે વનમા જવાનો દંઢ નિશ્ચય કરીને વાણી વડે પિતાની એ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો ૨૪ સત્ય પરાક્રમવાળા શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના પ્રાણ જતા હોય, તો પણ આપેલું પાછું લેતા નથી તેમ જ અસત્ય બોલતા નથી ૨૫ તરત જ મહાયશસ્ત્રી રઘુવીરે પોતાના શરીર પરથી કિમતી વસ્ત્રભૂષણો ઉતારી નાખ્યા અને પોતાના મન વડે રાજ્યનો પણ ત્યાગ કર્યો પછી મારા સાસુજી કૌશલ્યાને મારી સોંપણી કરી, પરંતુ હું તો તેમની સાથે વનમા જવાને પ્રથમથી જ જ આગળ થઈ, કેમ કે તેમના વિના સ્વર્ગમા રહેવાનું શક્ય મને રહ્યું નથી ૨૬, ૨૭ એ વેળા નેત્રને આનંદ આપનારા અને મહાલાગ્નવાળા સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ પણ પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રના પહેલા જ વતકલવસ્ત્ર તથા દલ ધારણ કરીને તેમની સાથે વનમા જવા તત્પર થયા એ પ્રમાણે અમારા વડીલ દશરથ રાજની આજ્ઞાને મસ્તક પર ચડાવીને તથા દંઢ નત ધારણ કરીને અમે ત્રણે જણા પૂર્વે કહી નહિ જોયેલા એવા લય કર દંડકારણ્યમા આવ્યા અમે ત્રી જણા દંડકારણ્યમા આવેલા જન સ્વાનમા વસતા હતા, તે સમયે હું કે જે અમિત તેજવાળા રામચંદ્રની ભાવ્યો છું, તેનું દુરાત્મા રાવણે હરણુ કર્યું ૩૦ હાલમા રાવણે મને બે માસ સુધી ઝનતી રાખવાનો અનુચ્ચલ

દર્શાવ્યો છે એ એવા સમયમા મારા મ્વામી
સમચ દ્ર મારી મલાળ નહિ લે, તો એ અવધિ
વીત્યા પછી હું ભવિતનો ત્યાગ કરીશ ૧૨૮-૨૧
જાત શ્રોત મો મહામનિ તો આ ય શ્રોત મય ન
૨૨૮૧ મ ૩૩ એ મ ૧ સમત

સર્ગ ૩૪ મો

હનુમાનનુ સીતાને આશ્વાસન

તસ્માસ્તદ્વચન કૃત્વા હનુમાન્હરિપુત્રઃ ।

દુઃખાદૃદ્ધામમૃતાયા સાન્નિયુત્તરમવ્રજીન ॥ ૧ ॥

ઉપરાઉપરી પડતા દુઃખથી પીડાઈ રહેના
મતીશિરોમણિ સીતાના વચન સાંભળીને વાનર
મુદ્ધ હનુમાન તેનું સાત્વન કરતા કહેવા લાગ્યો
'હિ દેવી! હ સમચ દ્રનો દૂત છું અને તેમને
જ દેશો નઈને તમારી પાસે આવ્યો છું હે
વદેહી! જ્ઞ રઘુવીર ક્ષેમકુશળ છે અને તેમણે
તમાજ ક્ષેમકુશળ પુઝાન્યુ છે' હે દેવી! જે
બ્રહ્માસ્ત્રને બો છે, આરે વેદોને બાળે છે તથા
સર્વ વેદજ્ઞ પુરુષોમા મુદ્ધ છે, તે દશર નદન
સમચ દ્ર તમને કુશળ કહેવ્યુ છે, તેમ જ
તમારા પતિને પ્રિય અને તેમની મેવા ઉઠાવનારા
મહાતેજવી લક્ષ્મણ કે જે શોક વડે તપો રહે
છે, તે તો તમને પ્રણામ જણા છે'

હનુમાનના મુખથી પુરુષોમામિ હ સરખા
રામ-લક્ષ્મણના કુશળ સમાચાર સાંભળીને
શ્રીમતી સીતાને અગોચર આનંદ ઊભરાઈ
જવા લાગ્યો તેમણે હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું 'પ
'અહે! જીવત મનુષ્યને સો વર્ષે પશુ આનંદ
પ મવા વારી આવે છે, એવી જે લોકોમા
કહેવત આવે છે, તે આજે મારા સબધમા
સત્ય નીવડી' ૧

પરંપર પરિચય થવાથી સીતા અને હનુ
માનને અત્યંત આનંદ વધ્યો અને વિશ્વાન પામી
શને જણાવે પરંપર વાતચીત કરી શોકથી
સતત વચેન સીતાના વચન સાંભળ્યા પછી
કપિવર હનુમાન સીતાજીવા હતા તે તરફ જવા
લાગ્યો જન કપિધ્રુ હનુમાન જેમજેમ સીતાની
પાસે જતો ગયો, તેમ તેમ સીતાને રજે ને ના

રાવણ હોય' એવી શકા ઊપજવા લાગી તે
વિચાર કરવા લાગ્યા 'હા, મને ધિજ્ઞા છે કે
મેં આની સાથે વાતચીત કરી! જરૂરે આ
તો ણીજી કપ લઈ આવેલો રાવણ જ છે' ૧૮, ૧૦
આવો વિચાર કરી શોકને નીકે મુકાઈ નયેડા
નિર્દોષ અગવાળા સીતા તરત જ વૃક્ષની શાખાને
ઝેડી ઘઈને પૃથ્વી પ ભેમી ગયા એ સમયે
મહાબાહુ હનુમાને પૃથ્વી પર બેઠેલા જનકન દિની
સીતાને પ્રણામ કર્યો, પરંતુ રાવણ હોવાની
ચકાને નીધે લયથી નાસી ગયેલા સીતાએ તેના
સાચુ પશુ ભેતુ નહિ ૧૧, ૧૨

પછી છેક પાસે આવી હનુમાનને પશુ પોતાન
ચરણોનુ વદન કરતા બેઠેને ચ દ્રમુખી સીતાએ
નીધ નિશ્વાસ મૂકી મધુર વાણીથી કહ્યું 'જે
તુ માથાથી કપ બંદીને આવેલો મ્વચ રાવણ
હો, તો હું તને કહું છું કે તું મને આવી રીતે
વારવાર સતાપે છે એ ઠીક નથી, અર્થાત્ મને
વારવાર હાથી કરવાથી તારું ભલું થશે નહિ' ૧૪
પૂર્વે જનસ્થાનમા પોતાનુ ખરું સ્વરૂપ બદલીને
ભિશ્વરૂપ ધારણ કરીને આવેલા જે રાવણને મે
ભેડ્યો હતો, તે જ તું રાવણ છે હે ધર્મજીત
રૂપ ધરનાર નિશાચર રાવણ! હું કે જે શોકથી
સતાપ પામેની તથા ઉપવાસથી કૃશ થયેલી છું,
તેને તુ આમ વારવાર સતાપે છે એ ઠીક
નથી ૧૫, ૧૬

એટલું કહેતામા તો વળી ચપલ ચિત્તને
વિચાર કરી જતા સતી સીતાએ ના 'ના, ના,
મારી એ શકા મત્ય હોય એમ જણાતું નથી
કેમ કે તને બેતા જ મારા મનમા પ્રીતિ ઉપા
ધાય છે ૧૭ માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠ! જેનું રામ રક્તને
દૂત ઘઈને આવ્યો હો, તો તારું કે માન
થાઓ હુંવને સમચ દ્ર સબધી જ પ્રય કરીશ
મને રામ નબધી કયા ઘાળી જ પ્રિય તારે
છે' ૧૮ હે વાનર! તું મારા પ્રિય લતાં રામ
ચ દ્રના શુભોનુ વર્ણન કર છે કપિવર! જેમ
નવીનો વેગ કિનારાનુ તરણ કરે છે, તેમ તું
મારા ચિત્તનુ તરણ કરે છે, અર્થાત્ નિત્યને

મારું ચિત્ત તારા પર વિશ્વાસયુક્ત થતું જાય છે. અહો! આજનું આ સ્વપ્ન મને કેલુ સુખરૂપ થઈ પડ્યું છે, કે જેમા રાવણે ઘણા વખતથી હરણ કરી આણેલી હું મારા પતિએ મોકલેલા વનવાસી હૃતને હુ છું ૧૯-૨૦ અરે, સ્વપ્નમા પણુજે હું મારા પતિ રામચંદ્ર અને તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને જોઉં, તો નને વધારે કષ્ટ થાય નહિ, પરંતુ હાલમા તો સ્વપ્ન પણુ મારા વેરી થઈ પડ્યા છે ૨૧ અરે, પણુ આ સ્વપ્ન છે એમ હું માનતી નથી, કેમ કે સ્વપ્નમા વાનર જોવામા આવે તો અભ્યુદય થતો નથી, પરંતુ આથી તો મારો ખરેખરો અભ્યુદય થવાનો જણાય છે ૨૨ અરે, શું આ મને ચિત્તજન્ય તો નહિ થયો હોય? અથવા તો મારામા કોઈ વાયુબૂતાદિનો આવેશ તો નહિ થયો હોય? કિવા ઉન્માદથી થતો કોઈ પ્રકારનો મનોવિકાર તો નહિ હોય? અથવા શું મને આ મૃગતૃષ્ણા સરખું હોય ૧૨૩ ના, ના, આ ઉન્માદ તો નથી જ અરે! આ ચિત્તજન્ય પણુ નથી, કેમ કે તેના લક્ષણ પાળ ઉન્માદ જેવા જ હોય છે હું મને પોતાને તેમ જ મારી પાસે જોલેલા કપિને સારી રીતે ઓળખી શકું છું ૧૨૪

રાક્ષસોઈચ્છિત રૂપધરનારા હોવાથી અત્યંત બળવાન છે, એ સબધી તથા રામચંદ્રના દ્વંત વાનરથી અહીંયા આવી શકાય એમ નથી એ સબધી અનેક તર્કવિતર્ક કરીને વળી સતી શિરોમણિ સીતાએ માન્યું 'રાક્ષસો પોતાની ઈચ્છામા આવે તેવું રૂપ ધરી શકે છે, માટે નિશ્ચય આ રાવણ જ છે ૧૨૫ આમ માનીને પાતંગી કટિવાળા જનકન દિની સીતાએ હનુમાન પ્રત્યે જોલણ બધ કર્યું સીતાની શકા બધી લઈને પવનસુત હનુમાન કાનને પ્રિય લાગે તેવા વિશ્વાસપાન વચનો જોવીને તેને હર્ષિત કરવા લાગ્યો ૨૬, ૨૭

સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, ચંદ્ર સરખા સર્વ લોકને પ્રિય, સાક્ષાત્ કુબેરની પેઠે સર્વ લોકોને અન્નદાતા આપો ન તુષ્ટ કરનાર, ૨૮ વિષ્ણુ સરખા

પરાક્રમી તથા યશસ્વી, સાક્ષાત્ દેવોના શુરુજીહ્વ સ્પતિની પેઠે મધુર અને મત્ય જોલનાર, ૨૯ મૃતિ માન કામદેવના જેવા સ્વરૂપસૌંદર્યવાળા, અપ રાધી જનો પર કોષ કરી તેને દડ દેનારા અને સર્વ લોકમા શ્રદ્ધા જેવા મહારથી રામચંદ્ર કે જેના રક્ષણ નીચે લોકો સુખપૂર્વક રહે છે, તે મહાત્મા રામચંદ્રને મૃગનું રૂપ ધરીને જે આશ્રમથી ધ. દૂર લઈ ગયો અને શૂન્ય પડેલા આશ્રમમાથી જેણે તમારું હરણ કર્યું, તે દુષ્ટાત્મા રાવણને પોતાના કર્મોના ફળ અવશ્ય મળશે અને તે હવે અત્પ સમયમા જ તમારા જોવામા આવશે હે દેવી! હવે અત્પ સમયમા જ ઓધપૂર્વક આશિ સરખા પ્રજ્વલિત બાળો નડે મહાપરાક્રમી રઘુવીર કે જે રાવણનો વધ કરવાના છે, તેમને દ્વંત થઈને હું તમારી પાસે આવ્યો છું ૩૦-૩૩ હે બનકી! તમારા વિયોગથી હું ખી થઈ રહેવા રામચંદ્ર તમને કુશળ જ્ઞાન્યુ છે, તેમ જ સુમિત્રા ના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણે પણુ તમને અભિવદન કરી કુશળ કહાવ્યું છે હે દેવી! 'સુનોન' નામનો વાનર કે જે અમા સર્વ કપિઓનો રાજા છે અને શ્રીમાન રામ ચંદ્રનો મિત્ર છે, તેણે પણુ તમને કુશળ કહાવ્યું છે રામ, લક્ષ્મણ તથા સુનોન તમને નિરંતર સભારે છે હે વટેહી! આ એક મોટા ભાગની વાત છે કે રાક્ષસીઓને વશ પડવા વ્તા તમે આજ સુધી જીવતા રહ્યા છો હવે થોડા કાળમા જ તમે અમિત તેજવાળા રામને, મહારથી લક્ષ્મણને તથા કરોડો વાનરોના અધિપતિ સુનોનને જોશો હું વાનરરાજ સુનોનનો સચિવ છું અને મારું નામ 'હનુમાન' છે ૩૪-૩૮ હું સો યોજનનો મોટો સમુદ્ર ઓળંગી આ લંકાનગરીમા આ યો. ૩ અને દુરાત્મા રાવણને નહિ જાણકારતા પોતાના પરાક્રમનો પ્રદર્શ કરીને હું તમારી શોધ કરતો અહીં આવી પહોંચ્યો છું હે દેવી! હું રાવણ નથી તમે શકાનો ત્યાગ કરો અને મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખો ૩૯

સર્ગ ૩૫ મો

હંતુમાન અને સીતા-રામચંદ્રનવર્ણન
અને શ્વવૃત્તાત. થત

તા તુ રામકથા શ્રુત્વા વેદી વાનરર્પમાત્ ।

ઉવાચ વચ્ચત સાન્વચિદ મધુરયા ગત્ ॥ ૧ ॥

વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાનના મુખથી રામકથા સાંભળીને સતીશિરોમણિ સીતા મધુરી વાણીથી નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યા ૧ ‘હે કપિ ! તને રામચંદ્રને મેળાપ કયા થયો ? તું લક્ષ્મણને શી રીતે ઓળખે છે ? તેમ જ વાનરોના અને મનુષ્યોના સમાગમ કેવી રીતે થયો ?’ હે વાનર ! રામ અને લક્ષ્મણના રાજ્યને યોગ્ય શા શા ચિહ્નો છે, તે તું મને યથાર્થ કહે કે જેથી મારો શોક શાંત થાય ૨ હે કપિ ! રામ-લક્ષ્મણના અવયવો કેવા છે ? તેમનું રૂપ કેવું છે ? તેમનું બિરુ કેવા છે ? તેમનો બુદ્ધિઓ કેવી છે, એ સઘળું મને યથાર્થ રીતે કહે ૩

વિદેહતનયા સીતાએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે વાણસુત હંતુમાને યથાર્થ રીતે રામચંદ્રનું વર્ણન કરવા માંડ્યું તે બોલ્યો ૪ ‘હે કમળપત્ર સરખા નેનવાળા વઢી ! તમે સઘળું જાણો છો જ્ઞાતા મને પૂછો છો, તો હે વિશાલાક્ષિ ! રામ તથા લક્ષ્મણના જે જે રાજચિહ્નો મારા જોવામાં આવ્યા છે, તે સઘળા તું તમને કહું છું ૫ હે જનકનિધિની ! રામચંદ્રના નેન કમળપત્ર સરખા છે, તેમનું મુખ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું છે અને ૩૫ તથા દાક્ષિણ્ય આદિ શુભો તેમના વિષે જન્મથી જ રહેલા છે ૬ શત્રુઓને તપાવનારા એ રામચંદ્ર તેજમા સર્થ સરખા છે છુદ્ધિમા જુદાપણિ સરખા છે, ક્ષમામા પૃથ્વી સરખા છે, ઉન્નતવળ ચશમા ધરં સરખા છે અને સર્વ જીવલોકનું, વ્યવસ્થાનું, સદાચરણનું તથા ધર્મનું રક્ષણ કરનારા છે હે લામિની ! શ્રીમાન રામચંદ્ર ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રભાત રક્ષણ કરનારા છે તેમ જ વણીધ્રમધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરનારા તથા કરાવનારા છે ૭-૧૧ એ રામચંદ્ર આત્મ ત ઓળચવાળા છે અને સર્વને પૂજ્ય છે તે ક્ષમા

ચર્ચમતનું પાલન કરનારા છે, સન્નિવોએ કરેલા ઉપકારને જાણનારા છે, ક્રિયાક્રમના પ્રચારને જાણનારા છે, ૧૨ રાજનીતિમા કુશળ છે, પ્રાણીઓની ઉપાસના કરનારા છે અને જ્ઞાન, શીલ તથા વિનયથી યુક્ત છે શ્રીમાન રામચંદ્ર વ્યભુવેદ આદિ ચાર વેદોમા, વેદાંગોમા તેમ જ ધનુર્વેદ મા પારગત છે અને વેદજ્ઞ પુરુષોને પણ પૂજ્ય છે ૧૩, ૧૪ હે દેવી ! રામચંદ્રના ખણા વિપુલ છે, બુદ્ધિઓ જનનું પર્યંત લાગી છે, નોવા શખના જેવી છે, હાસડી કેળાતી નથી, નેન રક્તવણુ છે, મુખ સુદર છે અને તેઓ લોકોમા વિખ્યાત છે ૧૫ શ્રીમાન રામચંદ્રનો વર્ણુ સિન્ધવ પ્રકાશનો છે, સ્વર કુંડલિ સરખો ગભીર છે, તેમનું આંખ શરીર ઘાટીલું છે, તેમના સર્વ અંગો પણ ઘાટીના છે અને તે શરીરે શ્યામવર્ણ છે ૧૬ રામચંદ્રના બિરુ, કાડું તથા મુદિ નિધર છે, બ્રહ્મી, વૃષક અને બાહુ દીર્ઘ છે, કંથના અગ્ર, વૃષણ તથા જાનુ સમાન છે, નાભિની અંદરનો ભાગ, કૂખ અને વક્ષ અથળ ઊપસેલા છે, નેનના ખૂણા, તખ તથા હાથ અને પગના તગિયા રાતા છે, ચરપની રેખાઓ, મન્તકના કેશ તથા લિંગને મણિ એ નાપુ સુવાળા છે સ્વર, ગતિ અને નાભિ ગભીર છે ૧૭ તેમનાં ઉદર તથા કંઠ ઉપર ત્રિવેની પડે તેમનાં ચરપાતળનો મધ્યભાગ ચરપાની રેખાઓ અને સ્તનની ડી ટીઓ એ નાપ ઊંડા છે, ઓવા, જનને દ્રિય, પીઠ તથા જઘા એ ચાર દ્રુકા છે, તેમના મન્તકમા નજી લમરા છે, હાંવના અંગુઠાના મૂળ આગળ ચાર રેખાઓ છે, નાટ મા ચાર રેખાઓ છે, તેમના બાહુ, જાનુ તથા ગજ્યજ સમાન છે અને તે જાન આગળ જોવા છે ૧૮ હે વેદેહી ! રામચંદ્રના બે નસકોરા, બે કુટ્ટીઓ, બે નેન, બે ગાન, બે હોઠ, બે સ્તનની ડી ટીઓ, બે કોળીઓ, બે જાંઘના કાડા, બે ડી ચાપ, બે વૃષણ, બે કાગિ, બે હાથ, બે ચરણ અને બે નિતબ, એ ચૌદ સુગન્ધ અંગ સરખા છે તેમના દાંતની બે પશ્તિઓના છેડા ઉપર શાશ્વમા મધ્યા પ્રમાણે ચારચાર દાંડા છે, તેમની

ચાલ સિંહ, શાહૂલ, હાથી તથા વૃષભના જેવી છે; નેમના હોઠ, હડપચી અને નાસિકા એ ત્રણે સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણવાળાં છે; તેમનાં વાણી, મુખ, નખ, રુવાંટાં તથા ત્વચા, એ પાંચ કામળ છે અને બે બાહુ, બે કનિષ્ઠકા આંગળી, બે ભેરુ તથા બે જંઘા એ આઠ અંગ દીર્ઘ છે. શ્રીમાન રામચંદ્રનાં મુખ, નેત્ર, મોંની અંદરનો ભાગ, જીભ, હોઠ, તાળવું, સ્તન, નખ, હાથ તથા ચરણ, એ દશે અંગે કમળ સરખાં શોભાયમાન છે; છાતી, મસ્તક, લલાટ, ઓવા, બાહુ, ખભા, નાભિ, ચરણ, પીઠ તેમ જ કાન, એ દશે અંગ વિશાળ છે; બગલ, કૂખ, છાતી, નાક, ખભા તથા લલાટ એ છ અંગે ઉન્નત છે; તેમ જ આંગળીઓના વેઠા, મસ્તકના કેશ, રુવાંટાં, નખ, ત્વચા, લિંગ, દાઢી-મૂછના વાળ, દંટિ તથા બુદ્ધિ, એ નવ સૂક્ષ્મ છે. એ રઘુવીર દેશ-કાળને અનુસરી પર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે છે. તેમનાં માતા-પિતાનું કુળ ઘણું જ શુદ્ધ છે. તે લક્ષ્મી, યશ અને તેજશી પરિપૂર્ણ છે. વળી તે સત્ય ધર્મમાં પ્રોતિવાળા છે; ધનનો સંપ્રાહ કરવામાં તથા પ્રબળું રક્ષણ કરવામાં તત્પર છે; દેશ-કાળને જાણનારા છે અને સર્વ લોકને પ્રિય લાગે તેવું મધુર ભાષણ કરનારા છે. ૧૯-૨૧ તેમના ઝોરમાન ભાઈ લક્ષ્મણ પણ અમાપ તેજવાળા છે અને પ્રોતિ, રૂપ તથા ગુણોમાં રામચંદ્રના જેવા જ છે. ૨૨ માત્ર તેમના શરીરનો વર્ણુ સુવર્ણ જેવો છે અને મહાયશસ્ત્રી રામચંદ્ર શ્યામવર્ણના છે. યુરુપસિંહ સરખા એ બંને રઘુવીરો તમારાં દર્શન માટે તલસી રહ્યા છે. ૨૩

તમારી જ શોધ કરતા તેઓ આખી પૃથ્વીમાં ફરતા ફરતા એક દિવસ અમારા વનમાં આવી ચડ્યા. ૨૪ એ સમયે પોતાના મોટા ભાઈ વાલીએ રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકેલા હોવાથી અનેક વૃક્ષો-વાળા ઋણ્યમૂક પર્વતની તળેટીમાં આવી રહેલા અને વાલીના ભયથી પીડાતો કપિશ્ર્મ સુગ્રીવ દ્રરથી તેમની દષ્ટિએ પડ્યા. અમે વાનરો પણ

સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા એ સુગ્રીવની જ બંને વાલીએ રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકેલા હતા તેની તે દિવસથી સેવા કર્યા કરીએ છીએ. ૨૫-૨૬ અને ધારણ કરનારા તથા હાથમાં શ્રદ્ધ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી પોતાની તરફ આવતા રામ-લક્ષ્મણને બેઠે વાનરવર સુગ્રીવ ભયભીત થયો અને ઋણ્યમૂક પર્વતના એક મોટા શિખર પર ચડી ગયો. પર્વતશિખર પર ચડી બેઠા પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે સામેથી આવતા એ બંને રાજપુત્રોની પાસે જવાની મને આજ્ઞા કરી. જેથી હું તરત જ શાસ્ત્રોક્ત રૂપ તથા લક્ષણવાળા એ બંને વીરોની પાસે ગયો અને હાથ ભેડી બેસે રહ્યો. પરસ્પર વાતચીત કરી એકબીજાને સંપ્રણ વૃત્તાંત બાણ્યા પછી એ રાજપુત્રોએ મારું પર પ્રોતિ દર્શાવી. પછી હું તેઓને મારી પીઠ પર બેસાડી સુગ્રીવની પાસે લઈ ગયો અને મેં તેમનું ધનમાં આવવાનું કારણ યથાર્થ રીતે સુગ્રીવને નિવેદન કર્યું. ૨૭-૩૧ પરસ્પર સંભાષણ થવાથી તે બંને વચ્ચે ઘાટી પ્રોતિ બંધાઈ અને તેઓ પોતપોતાનું અથેતિ વૃત્તાંત એકબીજાને કહીને પરસ્પર વિશ્વાસ પામ્યા. પછી લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીરે સુગ્રીવનું સાંત્વન કર્યું; કેમ કે અતિ તેજસ્વી તેના મોટા ભાઈ વાલીએ તેને સો સંબંધી તક-સાર માટે નગરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. તમારો વિયોગ થવાથી આકલ્પકર્મા રામચંદ્રને જે શોક થયો હતો, તે સર્વ બ્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવને જણાવ્યો, ત્યારે વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ, રાહુએ ગળેલા સૂર્ય સરખો નિસ્તેજ થઈ ગયો. ત્યાર પછી રાવણ બ્યારે આકાશમાર્ગે તમારું હરણ કરી જતો હતો. ત્યારે તમારે તમારા અંગ પરના જે જે અલંકારો પૃથ્વી પર નાખી દીધા હતા, તે સર્વ અમે સૌ વાનરોએ આનંદથી તમારા પતિ રામચંદ્રને બતાવ્યા; પરંતુ 'રાવણ તમને ક્યાં લઈ ગયો છે' એ અમે જાણતા ન હતા; એટલે અમે રામચંદ્રને બીજું વિશેષ કંઈ પણ કહી શક્યા નહિ. તમારા શરીર પરથી પૃથ્વી પર વેરાઈ પડેલા અલંકારો કે જે મેં

એકઠા કરી સાચવી રાખ્યા હતા, તે બ્યારે મેં રામચંદ્રની આગળ મૂક્યા, ત્યારે તેને નેતા જ તેઓ એકાએક મૂંઝીત થઈ ગયા કેટલીક વરે સાવધ થયા પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર એ દશ નીન અલકારોને પોતાના જોખામા રાખીને ઘણું જ રૂઢન ઈર્ષ્ય, એની રીતે તમારા આત્મ પાપો જોવાથી રઘુવીરનો શોકાગ્નિ વધારે સળગી ઊઠ્યો હે મીતા ! એ સમયે દુષ્ટી થઈ ગયેલા મહાત્મા રામચંદ્ર ઘણી વાર મુઠ્ઠી શોકથી મૂંઝીત થઈ પૃથ્વી પર પડી રહ્યા એ સમયે મેં તેમને અનેક પ્રકારના વાક્યોથી આશ્વાસન આપી મહામહેનતે સાવધ કર્યા ૪૨-૪૫ પછી રઘુવીરે તથા લક્ષ્મણે અમૂલ્ય આભૂષણોને ધારીધારીને જોયા અને સુગ્રીવ વગેરે સર્વને દેખાડ્યા ને સુગ્રીવને સાચવવા માટે આપ્યા હે આર્યા ! જેમ મહાન આગથી બળતો જવાળા મુખી પર્વત નિરતર તપ્યા કરે છે, તેમ શ્રીમાન રામચંદ્ર તમારું દર્શન નહિ થવાથી નિરતર તપ્યા કરે છે ૪૨-૪૩ અગ્નિ જેમ અગ્નિશાળાને તપાવે છે, તેન તમારા વિયોગથી થતા ઉભગરા, શોક અને ચિંતા એ જો મહાત્મા રામચંદ્રને તપાવે છે ૪૪ જેમ મોઠા ધરતોક પ થવાથી મહાન પર્વત કપી લોકે છે, તેમ તમારું દર્શન નહિ થવાથી તથા ચોખાવાતને લીધે મહાત્મા રઘુવીર કપાયમાન થયા કરે છે, હે રાજપુત્ર ! અત્યંત રમ્ય એવા વને ! તથા નદી-નાળાઓ વગેરે સ્થળોમા ફરવા છતાં પણ શ્રીમાન રામચંદ્ર તમારો વિયોગ હોવાને લીધે જરા પણ આનંદ પામતા નથી હે જનકનાદની ! પુરયોમા સિંહ સરળા એ રામચંદ્ર રાવણનો તેના બધુઓ તથા મિત્રો સહિત રાવણનો વધ કરીને હવે અટપકાળમા જ તમને મળશે ૪૫-૪૮

તમારા સ્વામી રામચંદ્ર અને વાનરદંધ સુગ્રીવ બન્ને મળીને વાલીનો વધ કરવાનો તથા તમારી શોધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યાર પછી સૂરવીર એવા એ બન્ને રાજકુમારોએ સુગ્રીવની સાથે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જઈ યુદ્ધમા એક જ બાણ

વડે વાલીનો નાશ કર્યો વાલીનો વધ કરી પછી મહા મા રામચંદ્ર કિષ્કિન્ધાના રાજ્યાસન પર સુગ્રીવનો અભિષેક કરી, તેને રીડ અને વાનરો નો રાજ બનાવ્યો હે દેવી ! એ રીતે રામ અને સુગ્રીવનું સખ્ય થયું છે અને હું તેમના તત્તરીકે તમારી પાસે આવ્યો છું મારું 'હનુમાન' એનું નામ છે, એ તમે નિસ દેહ બંધો પોત ને રાજ્ય મળ્યા પછી કપિરાજ સુગ્રીવે મહાબળવાળા અને કપિઓને મોલાવ્યા છે અને તમારી શોધ કરવા તેઓને દશે દિશાઓમા મોકલ્યા છે વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા થવાથી મહાપરાક્રમી અને પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા અને કપિઓ તમારી શોધ કરવા માટે પૃથ્વી પર ચોમેર નીકળી પડ્યા છે ૪૮-૫૩ સુગ્રીવની ઉચ આજ્ઞાથી લય પામેલા અને સર્વ વાનરો 'ગમે ત્યાંથી પણ તમને શોધી કાઢવા' એવો નિશ્ચય કરીને આખી પૃથ્વીમા ફરીએ છીએ તેમા વાલીનો પુત્ર મહાબળવાન અગદ ગ્રીવ લાગની સેના લઈને તમારી શોધ માટે નીકળેલો છે. ૫૪, ૫૫ અગદ આદિ અને સૌ ફરતા ફરતા પર્વતશ્રેણિ વિધ્યાચળમા આવ્યા ત્યાં અમે બૂલા પડ્યા અને શોકમા ને શોકમા જ અમારા ઘણા સારિ-દિવસ વધ નીકળી ગયા ૫૬ પછી ઘણો કાળ વ્યતીત થવાનો તમારી શોધમા નિષ્ફળ થયા એમ માનીને તથા 'હવે બે પાછા જશુ તો સુગ્રીવ આપણને ઉઠાડે આપ્યા વિના રહેશે નહિ' એવા લયથી ડીને અમે સૌ પ્રાણત્યાગ કરવા તયાર થયા ૫૭ હે દેવી ! મોટા મોટા પવ તો દુર્ગો અને નદીનાળા વગેરે સર્વ સ્થળો અમે શોધી વળ્યા, પરંતુ ક્યાય પણ તમારો પત્તો નહિ મળવાથી અમે અમેાએ પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પછી અમે સૌએ વિધ્યાચળના શિખર પર જઈને પ્રાયોગવેશન કર્યું સર્વ કપિઓને મરવાના નિશ્ચયથી અનશનમત ધરી બેઠા ના લોઈને યુવરાજ અગદ અત્યંત તથાકાતુર થઈ ગયો અને તમારું હરણ, વાલીનો વધ અને સુગ્રીવના લયથી અમે સર્વનું મરણ તથા જટાયુનો વધ એ સ્વર્ગ

સંભારી સંભારીને વિલાપ કરવા લાગ્યો.

સુગ્રીવની આજ્ઞા નહિ પાળવાથી નિરાશ થઈ અમે સૌ મરવાનો નિશ્ચય કરી પર્વતશિખર પર બેઠા હતા; તેવામાં જટાયુનો સહોદર ભાઈ મહાબળવાન ગૃધ્રરાજ સંપાતિ કેઈ કાર્ય માટે ત્યાં આવી ચડ્યો. ૧૮-૧૨ અંગદના વિલાપ વચનોમાંથી પોતાના ભાઈ જટાયુનો વધ થયેલો સાંભળી, સંપાતિ અતિશય કાંધે ભરાયો અને બોલ્યો : ‘અરે, મારા નાના ભાઈને કેણે માર્યો અને તે ક્યાં હણધાઈ પડ્યો છે? ૧૩ હે વાનરશ્રુ! આ બાબતમાં હું તમારા મુખથી સાંભળવા ઇચ્છું છું.’ ગૃધ્રરાજ સંપાતિનું વચન સાંભળીને જન-સ્થાનમાં લડતાં રાક્ષસરાજ રાવણના હાથે તમારે માટે હણાયેલા જટાયુની વાત તથા રાવણે કરેલું તમારું હરણ, એ સઘળું યથાથ રીતે યુવરાજ અંગદે તેને કહી સંભળાવ્યું; ત્યારે પોતાના ભાઈ જટાયુનું મરણ સાંભળીને તે અત્યંત દુઃખી થઈ ગયો. પછી તેણે તમારા સમાચાર આપતાં કહ્યું : ‘હે વાનરે! તમે જેની શોધ કરવા નીકળેલા છો, તે સતી સીતા હાલમા રાક્ષસરાજ રાવણને ત્યાં લંકામાં છે. ૨૦-૧૫

અ નંદની વૃદ્ધિ કરનારું સંપાતિનું વચન સાંભળીને અત્યંત હ્રાપ્ત થયેલા અંગદ વગેરે અમે સર્વ વાનરે વિધ્યાચળ પરથી સમુદ્ર તરફ આવવા નીકળ્યા. તમારા દર્શન કરવાના ઉત્સાહ-મા ને ઉત્સાહમાં અમે સૌ થોડીક વારમાં જ દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર આવી પહોંચ્યા; પરંતુ ધ્રુવવાટ કરી રહેલા મહાન સમુદ્રને જોઈ સર્વ કંપિઓ પુનઃ ચિંતાતુર થઈ બેઠ પામ્યા. પછી સર્વ વાનરોનાં બેઠ તથા ચિંતાને દૂર કરીને મેં સૌ યોજનનો કૂદકો મારી સમુદ્ર યોગ્યો અને રાહસ્યથી ભરેલી લંકામાં રાત્રિને સમયે પ્રવેશ કર્યો. તમને શોધતો હું આખી લંકા-નગરીમાં ફરી વળ્યો. મેં રાક્ષસરાજ રાવણને જોયો તેમ જ સઘળા રાક્ષસોને પણ જોયા, પરંતુ ક્યાંય તમને જોયાં નહિ. ઘણી ઘણી શોધ કર્યા પછી છેવટે અહીં - શોકપાટિકામાં આવતાં હું

તમારાં દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થયો છું. ૧૧-૫૦

હે અનંદિતા! એ પ્રમાણે જે કંઈ વૃત્તાંત બનેલું છે, તે સઘળું મેં તમને અર્થોત કહી સંભળાવ્યું. ૧૧ હે દેવી! હું રામચંદ્રનો હૃત છું, માટે તમે મારી સાથે સંભાળણ કરો. હે સીતા! રામચંદ્ર માટે આટલો પ્રયત્ન કરીને હું તમારી શોધ સાર જ અહીં આવેલો છું. ૧૨ હે દેવી! હું સુગ્રીવનો સચિવ છું; વાયુનો પુત્ર છું અને ‘હનુ-માન’ એવું મારું નામ છે. શસ્ત્રધારી પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ એવા તમારા સ્વામી રઘુવીર કુશળ છે. ૧૩ વહીલ બ્રાતાની સેવામાં તત્પર રહેનારા અને શુભ લક્ષણવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ કુશળ છે. ૧૪ હે દેવી! મહાપરાક્રમી તમારા ભત્રાં રામચંદ્રનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળો હોવાથી જ હું સમુદ્ર યોગ્યીને અહીં આવ્યો છું અને સુગ્રીવની આજ્ઞા માન્ય કરી છે. હું સહાયથી રહિત હોવા છતાં ઇચ્છિત રૂપ ધરી તમારી શોધ કરવા અર્થે આખી દક્ષિણ દિશામાં ફરી વળ્યો છું. હે દેવી! છેવટે પણ હું તમારું દર્શન પામ્યો, એ બહુ રૂઝું થયું. હવે હું તમારે માટે શોક કરતા વાનરોના સંતાપને દૂર કરીશ. અહો મારાં સહભાગ્ય કે સમુદ્ર યોગ્યવાનો મારો શ્રમ નિષ્ફળ ન ગયો. હે દેવી! મેં તમારાં પહેલવહેલાં જ દર્શન કર્યો; તેથી તમારી શોધનો સઘળો વશ મને એકલાને જ મળશે. હે જનકતનયા! તમે નિશ્ચય માનજો કે મહાપરાક્રમી રઘુવીર હવે સત્વર તમને મળશે અને રાક્ષસરાજ રાવણને તેના પુત્ર બાંધવાદિ સહિત હણશે.

હે વૈદેહી! પર્વતોમાં ઉત્તમ એવો ‘માલ્ય-વાન’ નામનો એક પર્વત છે, તેમાં ‘કેસરી’ નામનો એક વાનર રહેતો હતો. તે કેસરી વાનર એક દિવસે ‘ગોકર્ણ’ નામના પર્વત તરફ જતો હતો; તેવામાં દેવપિંચોએ તેને આજ્ઞા કરી : ‘સમુદ્રના પવિત્ર તીર્થમાં વસનારા ‘શંખસાદન’ નામના અસુરોના તું નાશ કર.’ દેવપિંચોની આજ્ઞા ધવાથી તેણે ત્યાં જઈ શંખસાદન અસુરને માર્યો હતો. એ મહાકપિ કેસરી મારા પિતા

શાય છે. હે મધિલી ! એ કેસરી વાનરનાં ક્ષેત્રમા હુ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા છુ અને મારા પરાક્રમ વડે આ લોકમા 'હનુમાન' એવા નામથી વિખ્યાત છુ. હે દેહેડો ! તમારો મારા પર વિશ્વાસ બેસાડવા માટે મે તમારા સ્વામી રામચંદ્રના શુભોત્સવર્ણન કર્યું છે. હે દેવી ! હવે થોડા સમયમા જ રામચંદ્ર તમને મળશે અને અહીંથી તમને સત્વર સ્વસ્થાન પ્રત્યે તેડી જશે. ૧૭૫-૮૦

શેડથી ખીડાતા મીતાને જ્યારે કપિવર હનુમાને એ પ્રમાણે ખજેખરી નિશાનીઓ આપી વિશ્વાસ પ્રેસાડ્યો, ત્યારે મીતાએ બાધ્યુ આ મારા સ્વામી રામચંદ્રનો જ ફત છે. ૧૮૩ પછી હર્ષ વડે પુવકિત થયેલા મીતા અત્યંત આનંદ પામ્યા અને તેમના વાંકી પાપણોવાળા નેનમાથી આનંદાદ્ર ટપકવા લાગ્યા. ૮૧ એવેળા વિશાલાક્ષી સીતાનુ પ્રવેત તથા રક્તવણી નેનવાળુ સુદર મુખ રાહુથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર સરખુ શોભવા લાગ્યુ. ૮૨ સતીશિરોમણિ સીતા કપિવર હનુમાનને 'ખરેખર, આ હનુમાન જ છે' એમ માનવા લાગ્યા, અર્થાત્ તેમનો અન્યથાભાવ ઘટી ગયો.

પછી કપિવર હનુમાને ત્રિયદર્શના સીતાને કહ્યુ ૮૧ 'હે મધિલી ! મે તમને રામચંદ્રના સર્વ સમાચાર કહી સંભળાવ્યા છે, માટે હવે તમે શાત થાઓ કહો હવે હુ શું કરુ ? તમારી શી ઇચ્છા છે ? હવે મારે અહીંથી સત્વર વિદાય થવાની જરૂર છે. ૮૨ હે મધિની ! પૂવે' મહર્ષિઓની આજ્ઞાથી જેણે સુદ્રમા ગળ સાદન' નામના અસુરનો નાશ કર્યો છે, તે કપિધ્રુ કેસરી વાનરનો હુ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષેત્રજ પુન છુ અને એ મહર્ષિઓના પ્રભાવથી હુ પરાક્રમમા પણ વાયુના જેવો જ છુ. ૧૮૮

ઈતિ શ્રીવાટ્મીક મહામુનિમલીન ચરિત્રે અ શ્રીરામાયણના મુદ્દ પ્રકાશ ૩૫ મે વન પર્વામાં

સર્ગ ૩૬ મો

હનુમાન અને સીતા-મુદ્રિકાસમર્પણ

ભૂયં પવ મહાતેજા હનૂમાન્વવનાત્મજા ।

અબ્રવીત્પ્રાથ્વત વાક્યં સીતાપ્રત્યયકારણાત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ ત તેજવાળો પવનસુત હનુમાન સીતાને વિશ્વાસ ઉપજાવવા માટે પુન પણ નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યો. ૧

હે મહાભાગ્યવતી ! હુ વાનરભૂતિનો છું અને મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રનો ફત છું. (ત્યાર પછી રામચંદ્ર આપેલી મુદ્રિકા બતાવી બોલ્યો) હે દેવી ! શ્રીમાન રામચંદ્રના નામથી અકિત થયેલી આ મુદ્રિકા તમે જુઓ મહાતમા રામચંદ્ર તમને મારો વિશ્વાસ આવે એટલા માટે આ મુદ્રિકા આપેલી છે અને તે સારુ જ હું આ મુદ્રિકા તમારી આજળ મૂકુ છુ. હે દેવી ! તમે શાત થાઓ, તમારું કંટાણુ થશે. હવે તમારા હુ બનો અત આવી રહ્યો છે. ૨,૩

પોતાના ભત્રી સમચંદ્રના હાથની મુદ્રિકા બોધને તથા તેને પોતાના હાથમા લઈને સતી શિરોમણિ સીતા બળે પોતાના સ્વામી જ મળ્યા હોય તેમ આનંદમા આવી ગયા. એ વેળા જેમ રાહુથી મુક્ત થયેલો ચંદ્ર પ્રસન્ન જણાય, તેમ રક્ત તથા પ્રવેત વર્ણના નેનવાળુ સીતાનુ સુદર મુખ હર્ષપૂર્ણ જણાવા લાગ્યુ. ૪૧ સ્વામીનો સંદેશો મળવાથી હર્ષિત થયેલા તથા મુદ્રિકા મહત્વ કરવાથી કંઈક લજવાતા મહાસતી સીતા અતિ આદરપૂર્વક કપિવર હનુમાનની પ્રથ સા કરતાં બોલ્યા : 'હે વાનરધ્રુ ! તે એકલાએ જ રાક્ષસોના સ્થાનમા નિર્ભયપણે પ્રવેશ કર્યો છે, એથી હું ધારુ છુ કે, તું મહાપરાક્રમી, મહાસમર્થ અને ઘણો જ બુદ્ધિમાન છે. મગર વચેરે મોટા મોટા નાપ્રિઓથી બરેલા નો યોજનના સમુદ્રને તુ જળથી બરેલા ગાયત્રી ખરીના ખામોઝવાની પંદે યોગગી આવ્યો, એથી હું ધારુ છું કે તારુ પરાક્રમ અત્યંત વખાણવડ યોગ્ય છે. ૧-૮ હે વાનરધ્રુ ! હું તને નાપાત્ર

વાનર જેવો વાનર માનતો નથી; કારણ કે સો
ચોખ્ખાના સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને તું કંટાળ્યો
નથી, તેમ જ તું રાવણથી પણ ડરતો નથી. હે
કપિશ્રમ! જો મહાસમર્થ રામચંદ્ર તને મારી
પાસે મોકલ્યો હોય, તો તું મારી સાથે સંભા-
ળી કરવાને યોગ્ય છે; કેમ કે અસહ્ય પરાક્રમ-
વાળા મારા પાતે રઘુવીર પરીક્ષા કર્યા સિવાય
તથા પરાક્રમ બળ્યા સિવાય કોઈને પણ
પોતાનો હત ખતાવે નહિ તેમ જ વિશેષે કરી
મારી પાસે તો મોકલે જ નહિ. સત્યવાદી અને
ધર્માત્મા એવા મારા સ્વામી રઘુવીર અને યુગ્મિત્રા-
ના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા મહાતેજસ્વી
લક્ષ્મણ એ ખરું કુશળ છે એ મારા સદ્ભાગ્યની
વાત છે. ૧૧૧૨ હે વાનર! રઘુવીર કુશળ છે તો
તું મને કહે કે પ્રલયકાળે ઉત્પન્ન થયેલા કાલા-
મિત્રી પેઢે તેઓ પોતાના કોધાગ્નિ વડે, સાગર-
રૂપી મેખલાવાળી આ પૃથ્વીને બાળીને ભસ્મ
કેમ કરી નાખતા નથી? ૧૧૧૩ હે વાનરશ્રમ! એ બન્ને
ભાઈઓ દેવતાઓનો પણ નિઝહ કરવાને
સમર્થ છે, છતાં મને આ દુઃખમાંથી છોડાવતા
નથી; તેથી હું ધારું છું કે મને દુઃખ આપ-
નારાં મારાં પાપનો હજી અંત આવ્યો નહિ
હોય. હે વાનરોત્તમ! પુરુષોમાં શ્રષ્ઠ એવા
રામચંદ્ર અતિશય પીડિત તો થઈ ગયા નથી? કે
કિંવા ધણી જ સંતાપ તો ધરતા નથી? હે
કપિવર! મને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાનો તે
પ્રયત્ન કરે છે કે? ૧૧૧૪ મારા સ્વામી રામચંદ્ર
અત્યંત દીન અને અને ગાભરા થઈને મારી
શોધના કાર્યમાં મંડાતા તો નથી ને? એ
રાજકુમાર પોતાને યોગ્ય પુરુષાર્થ કયે બય છે
કે? શત્રુઓને તપાવનારા રામચંદ્ર પોતાના
મિત્રો પ્રત્યે પ્રીતિશુભ્ર થઈને સ્થામ અને દાન-
રૂપ ઉપાયો ચોળે છે કે? તથા શત્રુઓ પ્રત્યે
જીતવાની ઇચ્છા રાખીને દાન, ભેદ અને દંડરૂપ
ઉપાયો ચોળે છે કે? ૧૧૧૫ મારા સ્વામી રામ-
ચંદ્ર ઉત્તમ મિત્રોનો સંગ્રહ કરે છે કે? તેમના
મિત્રો પણ એમને પ્રીતિથી સેવે છે ને? વળી

સન્મિત્રોથી તેઓ સંતકાર તો પામે છે ને? ૧૧૧૬
એ રાજકુમાર રઘુવીર દેવતાઓની કૃપાનું
સંપાદન તો કરે છે? વળી તેમણે પુરુષાર્થ
અને દેવ, એ બંનેનો આશ્રય કરી રાખ્યો છે
કે? ૧૧૧૭ હું અત્યંત દૂર દેશમાં આવી પડેલી
હોવાથી રામચંદ્ર મારા પરની પ્રીતિનો ત્યાગ
તો કયો નથી ને? અરે, રઘુવીર મને આ કષ્ટ-
માંથી છોડાવશે શું? ૧૧૧૮ અરે, નિરંતર મુખ
ભોગવવાને યોગ્ય એવા રામચંદ્ર ઉપરા-
ઉપરી દુઃખ આવી પડવાને લીધે મૂંઝાઈ તો
ગયા નથી ને? ૧૧૧૯ અયોધ્યાથી કૌશલ્યા, યુગ્મિત્રા
અને ભરતના કુશળ પ્રશ્ન વારંવાર સાંભ-
ળવામાં તો આવે છે ને? ૧૧૨૦ સન્માન પામવાને
યોગ્ય એવા રામચંદ્ર મારા વિયોગના શોકને લીધે
અત્યંત સંતાપ તો પામતા નથી ને? એમનું
મન મારા સંખંધી બદલાઈ તો ગયું નથી ને?
હે વાનર! રામચંદ્ર મને આ દુઃખમાંથી છોડા-
વશે તો ખરા ને? ૧૧૨૧ પોતાના ભાઈ ઉપર પ્રીતિ
ધરાવનારા મહાત્મા ભરત મારે અથે મંત્રી-
ઓથી સુરક્ષિત થયેલી લયંકર અક્ષૌહિણી સેના,
રામચંદ્રને સહાય કરવા સારું મોકલશે કે નહિ? ૧૧૨૨
હે વાનરવર! કપિરાજ સુગ્રીવ, દાંત અને નખ-
રૂપી આયુધોવાળા એવા અસંખ્યાત વાનરોને
લઈને મારા અથે અહીં સુધી આવશે કે? અસ્ત્ર-
વિદ્યા બાજીનારા અને શરવીર એવા યુગ્મિત્રાના
પુત્ર લક્ષ્મણ અહીં આવીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો
વડે રાક્ષસોનો સંહાર કરશે કે? ૧૧૨૩ મારા
સ્વામી રામચંદ્રનાં અભેદ અને તીક્ષ્ણ બાણથી
સંગ્રામભૂમિમાં પોતાના બંધુવર્ગ સંહિત
હજારો પડેલા રાવણને શું હું શોડ સમયમાં
દેખીશ કે? ૧૧૨૪ હે મારુતિ! સુવર્ણ સરખા
વર્ણવાળું અને કમળ સરખી સુગંધવાળું શ્રીમાન
રઘુવીરનું મુખકમળ જળનો ક્ષય થવાથી તાપને
લીધે જેમ કમળ સુકાઈ બય તેમ મારા
વિયોગના શોકથી સુકાઈ તો ગયું નથી ને?
અહો! ધર્મ માટે પોતાના રાખ્યોનો ત્યાગ કરી,
મને સાથે લઈ, પળે ચાલી લયંકર દંડકવનમાં

આવવા છતાં પણ જેના મનમાં જરા સરખોયે શોક કિંવા ભય થયો નહોતો, તે રઘુવીર હાલમાં પોતાના હૃદયમાં ધીરજ ધારણ કરે છે કે નહિ ?^{૧૨૭-૨૯} હે હૃત ! મારા સ્વામી રામચંદ્રને મારા પર જેટલો પ્રેમ છે. તેટલો કિંવા તેથી વિશેષ પ્રેમ બીજા કોઈના ઉપર નથી એમ હું ધારું છું; અને તેથી જ હું જ્યાં સુધી તેમની પ્રવૃત્તિ સાંભળું છું, ત્યાં સુધી જીવતી રહેવાની ઇચ્છા રાખું છું.’

કપિવર હનુમાનને ગંભીર અને મધુર અર્થ-વાણી વચન કહીને રામચંદ્ર સંખાધી વિશેષ સમાચાર સાંભળવાની ઇચ્છાથી સતીશિરામણિ સીતાએ ગૌન ધારણ કર્યું;^{૩૦,૩૧} ત્યારે ભયંકર પરાક્રમવાળા પવનસુત હનુમાને હાથ ભેડી કહ્યું: ‘હે કમળ સરખાં નેત્રવાળાં સીતા ! ‘તમે અહીં છો’ એવું રામચંદ્ર બોલતા નથી, તેથી જ ઇંદ્ર જેમ ઇંદ્રાણીને દુઃખમાં યુક્ત કરે, તેમ તે તમને અહીંથી મુક્ત કરીને લઈ ગયા નથી. પરંતુ અહીંથી પાછો જઈને હું બ્યારે તેમને સમાચાર આપીશ, ત્યારે તરત જ તેઓ રીંછો અને વાનરોની મોટી સેના લઈને અહીં આવશે. તેઓ સમુદ્ર પર સેતુ બાંધીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ આંખો વડે આ લંકાનગરીમાં વસતા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કરશે.^{૩૨-૩૪} એ કાર્ય કરતા બે કલાચ દેવો, અસુરો કિંવા સાક્ષાત્ મૃત્યુ પણ તેમની આઠે આવશે, તે તેઓને પણ તે વધ કરશે.^{૩૫} હે આર્યા ! જેમ વનમાં સિંહથી પીડાતો હસ્તી સુખ પામતો નથી, તેમ તમારા વિયોગથી ભિપ્તજેલા શોક વડે પીડાતા રઘુવીર જરા પણ સુખ પામતા નથી. હે દેવી ! હું તમારા, મંદરાચળના, મલયપર્વતના, વિંધ્યાચળના, મેરુપર્વતના, દંડુરપર્વતના તથા ક્ષણ-મૂળના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, સુંદર નેત્રવાળું, મધુર ભાષણ કરનારું, બિંબકળ સરખા હોઠવાળું, દેહીપ્રમાન કુંડળવાળું અને ઉદય પામેલા પૃથ્વીમાતા ચંદ્ર

સરખું રામચંદ્રનું મુખ તમે સત્વર જોશો. હે વેદેહી ! ઐરાવત હસ્તી પર બેઠેલા ઇંદ્રની પેઠે પ્રસવણ પર્વત પરથી ભિતરી મારી પોક પર બેઠેલા રામચંદ્રને હવે તમે શીઘ્ર જોશો. હે બનકી ! શ્રીમાન રામચંદ્રને સુઓવની સાથે મૈત્રી થવાથી વનમાં પણ રાઘવૈભવ મળી શકે એમ છે, છતાં તે રાઘવૈભવ ભોગવતા નથી; તેમ જ મધ વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરતા નથી; પરંતુ માત્ર શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા ‘સામા’ નામના અન્નનું તથા ક્ષણમૂળનું દરરોજ સાયંકાલે ભોજન કરે છે.^{૩૭-૪૦} હે સીતા ! રામચંદ્રનું ચિત્ત તમારામાં એટલું તો લાગેલું છે કે, તે પોતાના શરીર પરથી મધ-માગેને, ચાંચડને, મચ્છરને, કીડાને અને વીંછી-સાપ વગેરે દુર પ્રાણીઓને પણ દૂર કરી શકતા નથી, અર્થાત્ તેમને પોતાના શરીરનું ભાન પણ રહ્યું નથી.^{૪૨} કામને વશ થયેલા રઘુવીર નિરંતર શોકમગ્ન રહે છે અને તમારું જ ધ્યાન ધરે છે; તે સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થનું ચિંતન કરતા નથી.^{૪૩} પુરુષપ્રથમ રામચંદ્રને નિદ્રા તો આવતી જ નથી. કદાચ થોડીક વાર નિદ્રાવશ થાય છે, તો પણ ‘હે સીતા ! હે સીતા !’ એમ મધુર વાણી બોલતા બગી જોડે છે.^{૪૪} વનમાં ફરતી વેળા જોઈને પ્રિય લાગે એવું બે કાંઈ પુરુષકળાદિ તેમના જોવામાં આવે છે, તો રામચંદ્ર ‘હા પ્રિયા ! હા પ્રિયા !’ એમ કહીને વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકે છે.^{૪૫} હે દેવી ! ઉત્તમ વ્રતનું આચરણ કરનારા એ રાજપુત રઘુવીર નિરંતર તમને સંભારીને સંતાપ પામે છે અને તમને મળવા માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે.’^{૪૬}

હનુમાનના મુખથી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું દૃષ્ટાંત સાંભળીને સતીશિરામણિ સીતા કાંઈક હર્ષમા આવ્યાં; પરંતુ રામચંદ્રજીનો શોક સાંભળીને વળી તેમના મનમાં પણ તેટલો જ શોક ધઈ આવ્યો. એ વેળા શરદઋતુના

પર્વતો વાનરજાતિના આશ્રયદેષ છે અને ક્ષણ-મૂળ એમને ભક્ષ્ય છે, તેથી હનુમાને એવા સોગંદ લીધા

* આ ક્ષેત્રને અર્ધ રામાયણ-સરમણિ ડીગના આધારે લખવામાં આવ્યો છે.

આરભમા આછા વાદળાથી ઢકાયેલા ચંદ્રવાળી રાત્રિની પેઠે તે સીતા હવે અને શોકયુક્ત જણાવા લાગ્યા.^{૧૭}

ઈત શ્રીવા મોર્ધિ મહાસુનિપ્રાપ્ત અર્ધિશય શ્રીરામાયણનું
શુદ્ધકાવ્ય ૩૬ મો સ્કંધ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭મો

હનુમાનનું પરાક્રમ અને સીતાનું રૈય

સા સીતા વચન શ્રત્વા પૂર્ણન્દ્રનગાનન
હનુમન્તમુવાચેદ ધર્માર્થસહિત વચન ॥ ૧ ॥

કપિવર હનુમાનના વચન સાંભળીને પ્રાણિમાના ચંદ્ર સરખા મુખવાળા સતી સીતા ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા.^૧

હે વાનર! તે જે જે વચન કહ્યા તે સર્વ મને વિષની માથે ભળેલા અમૃત સરખા લાગે છે રામચંદ્રનું મન મારામા છે એ વચન મને અમૃત સરખું લાગે છે અને રામચંદ્ર નિરંતર શોકગ્રસ્ત રહે છે એ વચન વિષ સરખું લાગે છે^૨ મનુષ્ય ભલે મોટા અર્થધર્મા હોય કે વાદાજી હું જામા હોય, તેપણ ગળ તો તેને દોરડી બાંધીને ઘસડી જ બાંધ છે^૩ હે પ્લવંગો ત્તમ! જે ભાવિ હોય છે તેને કોઈ પણ પ્રાણીથી અન્યથા કરી શકાતું નથી જો ને, મહાસમર્થ રામચંદ્ર, જિતેન્દ્રિય લક્ષ્મણ અને હું પણ આવા કટમા આવી પડીને મૂઝાઈએ છીએ!^૪ હે હનુમાન! મહાસાગરમા નાવ ભાગી જવાને લીધે પોતાના બાહુબળથી તરનારો પુનઃ જેમ સાગરના પારને પામી શકતો નથી, તેમ મારા સ્વામી રઘુવીર આ મહાન શોકરૂપી સાગરના પારને કેવીરીતે પામી શકશે^૫ સર્વ રાક્ષસોનો મહાર કગીને, રાવણનો વિનાશ કગીને તથા આ લકાનગરીને હતી ન હતી ડગી નાખીને મારા સ્વામી રઘુવીર મને ક્યારે મળશે^૬ હે વાનર! અહીંથી જઈને રામચંદ્રને જોજો કે, આ વર્ષ પૂર થતા પહેલા તમારે અહીંયા સત્વર આવવું, કારણ કે આ વર્ષ પૂર થાય ત્યાં સુધી જ મારે જીવવાનું છે.^૭ હે વાનર! હાલમા આ વર્ષનો ઘસનો મહિનો બાંધે છે,

હવે માત્ર બે મહિના જ બાકી રહ્યા છે અને બે મહિના સુધી જ કુર રાવણે મારા જીવિતનો અવધિ નિર્માણ કર્યો છે.^૮ રાવણના 'વિલીપણ' નામના એક ભાઈએ રાવણને ઘણું સમજાવ્યો કે, 'તું રામચંદ્રને સીતા પાછા આપી દે,' પરંતુ એમ કરવાને તેની ઇચ્છા જ થતી નથી^૯ અરે, હજી પણ મને મારા સ્વામીને પાછો સોંપવાની વાત રાવણને અચીત જ નથી! તેથી જણાય છે કે, તેનો કાળ આવી પૂર્યો છે અને મૃત્યુ તેને સત્રામમા શોષે છે!^{૧૦} હે કપિ! વિલીપણની 'કલા' નામની વ્યેથ પુત્રી છે, તેને તેની માતાએ મારી પાસે મોકલી હતી અને તેણે મને આ હકીકત કહી હતી. વળી અત્યંત બુદ્ધિવાળો, ધર્મવાળો, શીલસ પત્ર, વૃદ્ધ, વિદ્વાન તથા રાવણનો માનીતો એવો 'અવિધ્ય' નામનો એક રાક્ષસ છે, તેણે પણ રાવણને સૂચવ્યું છે કે, 'હવે રામથી રાક્ષસોનો ક્ષય થવાનો સમય આવી પડેલો છે, છતાં હાલમા રાવણ તે અવિધ્યનું એ હિતવચન સાંભળતો નથી હે વાનરશ્રદ્ધ! હું આશા રાખું છું કે, મારા સ્વામી રઘુવીર હવે શોડા સમયમા જ મારી પાસે આવશે મારો શુદ્ધ-પવિત્ર અતરાતમા પણ તે બાળતની સાક્ષી પ્રેરે છે હે વાનર! મારા સ્વામી રામચંદ્ર વિષે ઉત્સાહ, પૌન્ય, બળ, સરખતા કૃતજ્ઞતા, પરાક્રમ અને પ્રભાવ વગેરે અનેક ગુણો બેલા છે જે રામચંદ્ર પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણની સહાય વિના એકલા રડીને જ જનસ્થાનમા ચોદબંદર રાક્ષસોનો સહાર કર્યો છે, તે રામચંદ્ર સામે સત્રામમા આવેલો કયો શત્રુ ઉદ્ધિગ્ન ન થાય!^{૧૧-૧૬} અરે, હું જ દેતારા રાક્ષસોની સાથે પુરુષશ્રદ્ધ રામચંદ્રની તુલના કરવી યોગ્ય નથી જેમ ઇંદ્રના પ્રભાવને ઇંદ્રાણી બાંધે છે તેમ મારા સ્વામી રામચંદ્રના પ્રભાવને હું બાળું છું^{૧૭} હે વાનર! રૂરવીર એવો રામચંદ્રથી સ્વર્ગ પોતાના બાણ ઉપી કિરણો વડે શત્રુ થયેલા રાક્ષસોરૂપી જળને સત્વર શોષી લેશે!^{૧૮}

એટલું બોલતા બોલતા તો રામચંદ્ર સખથી
 ચોકને લીધે કૃશ થઈ ગયેલા સીતાનું મુખ
 આસુથી છવાઈ ગયું, એ બેઈને તેમનું આશ્વાસન
 કરતા કપિવર હનુમાને કહ્યું હે દેવી! મારા
 મુખથી તમારા સમાચાર સાલબ્યા પછી રાંછી
 તથા વાનરોની મોટી સેના લઈને શ્રીમાન રામ
 ચંદ્ર તરત જ અહીં આવશે ૧૮૨૦ અથવા તો
 હે દેવી! તમે ચિંતા શા માટે કરો છો? હું
 તમને આજે જ રાક્ષસરાજ રાવણના લયમાથી
 અને મહાનંદુ ખમાથી છોડાવીશ હે અનિદિતા!
 તમે મારી પોઠ પર બેસો. ૨૧ હું તમને મારી
 પોઠ પર બેસાડીને સૌ યોજનનો સમુદ્ર તરી
 બઈશ રાવણ વગેરે રાક્ષસો સહિત આખી
 લકાને પણ હું ઉપાડી જવા સમર્થ છું હે
 મયિદી! જેમ અગ્નિ પોતાને વિષે હોમેલું હુંત
 દ્રવ્ય ઇંદ્રને પહોંચાડે છે, તેમ હું પ્રસવણ
 પર્વત ઉપર રહેલા રામચંદ્રની પાસે તમને
 આજે જ પહોંચાડીશ હે વટેહી! દેવોનો વધ
 કરવામા રોકાયેલા વિષ્ણુની પેઠે રાવણવધના
 કાર્યમા રોકાયેલા અને ઐરાવત પર બેઠેલા ઇંદ્રની
 પેઠે પ્રસવણ પર્વત પર આશ્રમ આધી બેઠેલા
 મહાબળવાન રામચંદ્ર કે જે તમારું દર્શન
 કરવાને ઉત્કટિત થઈ રહ્યા છે, તેમને તમા
 તેમના ભાઈ લક્ષ્મણને તમે આજે જ બેસો ૨૨-૨૪
 હે દેવી! તમે મારી પોઠ પર બેસો તમે
 આઠાઅવળા વિચાર મૂકી દો અને જેમ ચંદ્રની
 સાથે રોહિણીને મમાગમ થાય છે, તેમ રામ
 ચંદ્રની સાથે તમારો સમાગમ થાય એવી
 ઇચ્છા કરો ૨૬ ‘મને મારા વ્વામી રામચંદ્રની
 સાથે મેળવ’ એટલું કહેતા કહેતામા તો જેમ
 ચંદ્રની સાથે રોહિણીનો મેળાપ થાય, તેમ
 હું તમને રામચંદ્રની સાથે મેળવી આપીય,
 તમે મારી પોઠ પર બેસો અને આકાશમાગે
 થઈને મહાસાગરનું ઉલ્લસન કરો હે સુદરી!
 તમને લઈને જાયેડું અહોંથી બીડીશ, ત્યારે આ
 લકાનગરીમા વસનારા સર્વ રાલ્યોએ કંઠાચ
 મારી પાછળ પડશે, તોપણ તેઓ મને પકડી

પાડવાને સમર્થ થશે નહિ ૨૭-૨૮ હે વેદેહી! હું
 જેવી રીતે અહોં આવ્યો છું; તેવી જ રીતે તમને
 બિચારીને આકાશમાગે’ થઈ, રામચંદ્રની પાસે
 પાછો આવ્યો બઈશ ૨૯

કપિવર હનુમાનના અદ્ભુત વચનો સાલળી
 ને સતીશિરોમણિ સીતા અત્યંત વિસ્મય પામ્યા
 અને તેમના અંગે અગમ્ય હર્ષ વ્યાપ્યો પછી
 તેમણે હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું ‘હે હનુમાન! તું
 મને આટલા બધા દૂર પથે બિચારી જવાને
 કેમ ઇચ્છે છે? હે વાનરયુથપાલક! આ તો તું
 તારુ વાનરપણુ દેખાડતો હોય એમ લાગે છે!
 હે વાનરશ્રમ! તારુ શરીર તો વહુ નાનું છે,
 છતાં તું મને અહીંથી મારા વ્વામી રામચંદ્રની
 પાસે બિચારી જવાની કેમ ઇચ્છા કરે છે? ૩૦-૩૨

મહાસતી સીતાના વચન સાલળીને પવન
 સુત હનુમાને વિચાર કર્યો ‘અરે, આ તો
 પહેલવહેલું જ મારું અપમાન થાય છે! મારું
 નાનકડું સ્વરૂપ બેઈને, તે ઉપરથી જ સીતાએ
 મને અશક્ત ધાર્યો છે ૩૩ અહો! શ્યામ નેર
 વાળા સીતા મારા પરાક્રમ અથવા પ્રભાવને
 બાજુતા નથી તેથી જ તે આમ બોલે છે! મારે
 મારી ઇચ્છિત રૂપ ધરવાની શક્તિ સીતાને બતા
 વવી બેઈએ’ એવો વિચાર કરી થનુમદન
 કપિવર હનુમાને સીતાને પોતાનું મૂળ રૂપ
 દેખાડવાને નિશ્ચય કર્યો ૩૪, ૧ પ્રથમ તો મહા
 બુદ્ધિમાન કપિશ્રમ હનુમાન શિશુપાત્રક પરથી
 પૃથ્વી પર બિતરી આવ્યો અને પછી સીતાને
 વિશ્વાસ બેસાડવા તેણે પોતાનો દેહ વધારવા
 માડવા બેતબેતામા તો દેહીપમાન અગ્નિ સરળી
 કાતિવાળો વાનરવર હનુમાન મેરું કિંવા મંદરા
 ચળ જેવડો થઈ ગયો અને મીતાની આગળ
 બિલો રહ્યો પછો પર્વત સમાન પ્રોઠ દેહવાળો,
 સત્તા મુખવાળો, લય કર દેખાવવાળો અને વજ્ર
 સરળી દાઢો તથા નખવાળો એ મહાબળવાન
 કપિશ્રમ હનુમાન બોલ્યો ૩૫-૩૮ ‘હે દેવી!
 અનેક પર્વતો, વનો, કિણ્વો, હવેલીઓ,
 તોરણો અને તક્ષસરાજ રાવણ સહિત આખી

આ લકાને ઉપાડી જવાની હું શક્તિ ધરાવું છું,
તો પછો તમને બિચરી બાળ એમા શું આશ્ચર્ય !
હે દેવી ! તમે સંદેહનો ત્યાગ કરો અને આડા
અવળા વિચાર મૂકી દો હે વેદેહી ! તમે મારી
સાથે આઘી રામચંદ્ર તથા હ્રદયમુને શોકરહિત
કરો ૧૩૬, ૪૦

પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહ ધારણ કરી બિભેલા
વાયુસુત હનુમાનને બેઈને કમળ સમાન નેત્ર
વાળા જનકન દિની સીતા જોત્યા ૪૧ હે મહા
કપિ ! તારું બળ અને શૌર્ય મારા બાળવામા
આયુ, તેમ જ અગ્નિ સરણ તારું જે અદ્ભુત
તે જ તથા વાયુના સરણી તારી જે ગતિ છે,
તે પણ મારા બાળવામા આવી જો એમ ન હોય
તો ધીને સાધારણ વાનર મહાન વિસ્તારવામા
સમુદ્રને ઝાળગી આ રાક્ષસોની ભુમિમા શી
રીતે આવી શકે ? હે વાયુસુત ! તારામા સત્વર
ગતિ કરવાની તથા મને અહીંથી બિચરી જવાની
શક્તિ છે, એ હું બહુ ગઈ છું, પરંતુ તારી
પેઠે નારે પણ મારા કાર્યની સિદ્ધિ થવાનો
વિચાર અવશ્ય કરવો બેઈએ હે કપિશ્રદ્ધ ! મારે
તારી સાથે ત્યા આવવું યોગ્ય નથી, કારણ કે
તું જ્યારે વાયુ સરખા વેગથી ગતિ કરે ત્યારે
મને મૂંઝાં આવી જાય ૪૨ ૪૫ વળી તું જ્યારે
મને બિચરીને સમુદ્રની ઉપર આકાશમાર્ગે વેગથી
ગતિ કરે, ત્યારે કવચોએ હું કદાચ તારી પીઠ
પરથી પડી જાઉં, તો સમુદ્રમા રહેવા મત્સ્યો
અને મગરો વગેરે જળચર પ્રાણીઓનો ભક્ષ્ય થઈ
પડું હે શત્રુઓનો સહાર કરવાની શક્તિવાળા !
એવા માટે હું તારી સાથે આવવાની હામ
ભીડી શકતી નથી વળી તને શો સંતિ બેડતો
દેજો, એટલે લાયકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોના
મનમા શકા થયા વિના રહે જ નહિ અને 'તું
મારું હરણ કરી જાય' એવું માનીને દુરામા
રાવણની આજ્ઞાથી તેઓ અવશ્ય આપણી પાછળ
પડે નિશ્ચળ અને મુઠ્ઠાગર વગેરે પ્રાણીઓને નહણ
કરનારા શરવીર રાક્ષસો ત્યારે તને ઘેરી વળે,
ત્યારે હે વીર ! ખી બાતિ એની સાથે હોવાથી

તું મહાન સકટમા આવી પડે, ૪૬-૪૦ હે હનુ-
માન ! તું કે જે આયુધ વિનાનો અને એકલો જ
છે તે આયુધધારી અસખ્યાત રાક્ષસોથી આક્રા-
મા જ ઘેરાઈ જાય, ત્યારે તું તે રાક્ષસોની સાથે
યુદ્ધ કરવાને તથા મારું રક્ષણ કરવાને કેવી
રીતે શક્તિમાન થાય ૪૫ વળી હે કપિસત્તમ !
જ્યારે તું ફર કર્મવાળા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ
કરવા લાગે, ત્યારે હું કદાચ જયની મારી તારી
પીઠ પરથી પડી જાઉં તો મારી શી સ્થિતિ
થાય ૪૬ અથવા તો હે કપિશ્રદ્ધ ! લાયકર
રાક્ષસો અત્યંત બળવાળા હોવાથી યુદ્ધમા કોઈ
પણ ઉપાયથી તને છુટી જાય તો પછો મારે
શું કરવું ? હે કપિ ! તું યુદ્ધ કરવામા રાગાયો
હોય તે વેળા હું તારી પીઠ પરથી પડી જાઉં
કે તરત જ એ પાપી રાક્ષસો મને બિચરીને
નાચી જાય, તો કેમ કરવું ? અથવા રાક્ષસો મને
તારા હાથમાથી જ પકાવી જાય કિવા મારી
નાચે તો પછો શું કરવું ? યુદ્ધમા જય અથવા
પરાજય ધણે ભાગે અનિશ્ચિત જ હોય છે હે
હરિશ્રદ્ધ ! કદાચ રાક્ષસોના લગથી જ મારા પ્રાણ
નીકળી જાય તો તારો આ સંઘર્ષો શ્રમ નિષ્ફળ
જાય, એ પણ વિચારવા જેવું છે ૪૭-૪૬ હે વાનર !
એકે તું સર્વ રાક્ષસોનો સહાર કરવાને સમર્થ
છે તોપણ તારા હાથે એ કાર્ય થવાથી મારા
જ્વાની રણવીરની કિન્નલવળ કીતિ ઝાળી પડે, ૪૯
અથવા તે રાક્ષસો મને તારા હાથમાથી લઈ
જઈને એવી કોઈ સ્થાન જગાએ સતારે કે જે
સર્વ વાનરોના કે સમયદ્રના પણ બાળવામા
આવે નહિ ૫૦ જો એમ થાય તો પછો મારે
અર્થે આરભેલો તારો સંઘર્ષો શ્રમ વ્યથ જાય,
માટે હે કપિવર ! હું તારી સાથે આવું તે કરતા
તમો સર્વ વાનરો સહિત મારા સ્વામી રામચંદ્ર
અહીં આવે તેમા જ લાલ રહેલો છે ૫૧ વળી
હે મહાબાહુ ! અમાપ તેજવાળા શ્રીમાન જમ-
ચંદ્રના, તેમના પ્રતાપોના, તારા તેમ જ આખા
રાજકુલના છવિતનો આધાર મારા પર જ
રહેલો છે ૫૨ જો કદાચ હું ન હોઉં, તો મારા

શોક અને સંતાપથી કૃશ થઈને તે બન્ને ભાઈઓ સઘળા રીંછ અને વાનરોની સાથે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે ^{૧૧} હે વાનરોત્તમ ! પતિ-ભક્તિને અનુસરનારી હું મારા પતિ રામચંદ્ર વિના અન્ય કોઈ પુરુષના અંગનો સ્વેચ્છાથી સ્પર્શ પણ કરવા ઇચ્છતી નથી. ^{૧૨} માત્ર હરણ થયું તે વખતે મને જે રાવણના અંગનો સ્પર્શ થયો છે, તે તો માત્ર બળાત્કારથી જ થયેલો છે. એ વેળાએ હું કે જે પરવશ પડેલી, બળ-રહિત અને નાથ વિનાનો હતી, તેનાથી શું થઈ શકે એમ હતું ? હવે તો બે રઘુવીર અહીં આવીને સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણનો સહાર કરી મને લઈ અહીંથી પાછા લાવ, તો જ તેમની જ્વલત કીર્તિને આખપ લાગે નહિ

‘હે વીર વાનર ! સત્રામ વિષે શત્રુઓનો અહાર કરનારા મહાત્મા રામચંદ્રના અનેક પરા-જ્મોને મેં ઘણી વાર સાલવ્યા છે તથા જોયા પણ છે, તેથી હું કહું છું કે એમની સામે સુદૃઢ ભા રહેવાને દેવ, ગધર્વ, સર્પ તથા રાક્ષસો પણ સમર્થ નથી સત્રામમા વિચિત્ર ધનુષ્યને ધારણ કરનારા ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી અને વાયુથી પ્રદીપ્ત થયેલા અશ્વિની પેઠે ક્રોધયુક્ત થયેલા રામ-લક્ષ્મણને કોણ સહન કરી શકે એમ છે ? હે વાનરશ્રમ ! સત્રામભૂતિ વિષે મહોન્મત્ત દિગ્ગજની પેઠે દંડપણે ભાગ રહેનારા, શત્રુઓનો સહાર કરનારા અને પ્રલયકાળના સૂર્ય સરખી ક્રાંતિવાળા રામ-લક્ષ્મણના બાણોના તીવ્ર તેજને સહન કરવા કોણ સમર્થ છે ? માટે હે કપિ શ્રમ ! તુ મારા પ્રિય સ્વામી રામચંદ્રને, મહાત્મા લક્ષ્મણને તથા વાનરયુથનું પાલન કરનારા ડપિ રાજ સુગ્રીવને સત્વર અહીં તેડી લાવ અને હે નીર ! હું કે જે ઘણા સમયથી રામવિયોગના શોક વડે પીડાઈ રહી છું તેને હર્ષિત કર ^{૧૧૩-૧૮}

હાલ શ્રી રામ મહાસુખપ્રાપ્ત આદિત્ય ન નોરામાયણનું સુદરકાંડમા ૭૭ મો અગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો

હનુમાન અને સીતા-રામપ્રત્યલિસાન

વતઃ સ કપિશારૂલસ્તેન વાક્યેન તાપતઃ ।

સીતામુવાચ તત્કટ્ટવા વામ્પ વાન્ધાવચારદ ॥૧૧॥

સતીશિરોમણિ સીતાના વચન સાલળીને સંતુષ્ઠ થયેલા વાક્યવિશારદ કપિવર હનુમાને કહ્યું - ‘હે દેવી ! તમેજો મને જે જે વચન કહ્યા તે સર્વ પતિમતા સ્ત્રીઓના વિપથને તથા શ્રોત્વભાવને યોગ્ય જ છે. ^{૧૨} તમે સ્ત્રી છો. એથી મારી પીઠ પર બેસીને સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રનું ઉદ્ધાધન કરવાને સમર્થ નથી. ^૩ હે વિનય યુક્ત ભાપણ કરનારા સીતા ! મારી સાથે તહિ આવવામા તમે બીજી પણ જે કારણ બતાવો છો કે, ‘હું મારા પતિ રામચંદ્ર સિવાય અન્ય પુરુષના અંગનો સ્પર્શ કરતી નથી. ^૪ તે વચન પણ મહાત્મા રામચંદ્રના ધર્મપત્ની એવા તમને યોગ્ય જ છે. હે દેવી ! તમારા વિના આવા વચન બોલે એવી બીજી કઈ સ્ત્રી છે ? ^૫ હે દેવી ! તમેજો મારી આગળ વિલાપ-રૂદન વગેરે જે જે થેણાઓ કરી છે તથા જે જે વચન કહ્યા છે, તે સઘણ હું રામ ચંદ્રને કહી સલામીવીશ ^૬ હે દેવી ! તમારું હું ખ નેઈને મનેહને લીધે મારું મન પીગળી ગયું છે વળી રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે મેં તમને મારી સાથે તેડી જવાનો જે આગ્રહ કર્યો તેમા અનેક કારણો છે ^૭ પ્રથમ કારણ તો એ કે આ લ કા નગરીમા પ્રવેશ કરવો એ કઠિન છે, બીજી મહો દધિને યોગ્ય ગવાનું કાર્ય દુસ્તર છે, ત્રીજી એ કે તમને અહોંથી ડોચકી જવાનું મારામા સામર્થ્ય છે ^૮ હે દેવી ! ‘હું તમને આજે જ રામચંદ્રનો સમાગમ કરાવવા ઇચ્છું છું’ એવું જે મેં કહ્યું છે, તે પણ રામચંદ્ર પ્રત્યેના સ્નેહથી તથા ભક્તિ થી જ ઊદ્ભવ્યું છે, મારા બળના ગર્વથી કહ્યું નથી ^૯ હે અનિદિતા ! એમ છતાં બે તમે મારી સાથે આવવાને ઇચ્છતા ન હો, તો રામચંદ્ર બાળી શકે એવું કોઈ અભિજ્ઞાન ^{૧૦} મને આપો

હનુમાન સીતાની પાસે જઈ આવ્યો છે, એવું રામને દંડ નિશ્ચય થાય એની નિશની

હનુમાનનાં વચન સાંભળી દેવકન્યા સમાન સ્વરૂપવાળાં સતી સીતા ગદ્ગદકંઠ થઈ ગયાં અને મંદમંદ વાણીથી કહેવા લાગ્યાં : ‘હે હનુમાન ! તને મારા તરફથી શ્રદ્ધ અભિજ્ઞાન આપું છું, જે શુભ વાર્તાશ્રવણ છે; તે તું મારા પ્રિય પતિ રામચંદ્રને કહી સંભળાવજે.

‘ચિત્રકૂટ પર્વતની તળેટીનેા ઈશાન કોણ તરફનો એક વિભાગ કે જ્યાં આગળ ક્ષણ-મૂળ ઘણા થાય છે, જ્યાંનું જળ ઘણું જ મીઠું છે, જ્યાં સિદ્ધ લોકો નિવાસ કરે છે અને જેની પાસે ‘મંદાકિની’ નામની નદી વહે છે, ત્યાં આગળ એક સમયે નાના પ્રકારના પુષ્પોના સુગંધવાળાં વનો વિષે જળકોડા કરવાથી થાકી ગયેલા તમે મારા જોળામાં સૂઈ રહ્યા હતા. ^{૧૧-૧૪} તે વખતે એક ઝગડો માંસ ખાવાની લાલચથી ત્યાં આવીને મારા સ્તન પર ચંચુપ્રહાર કરવા લાગ્યો અને હું માટીનું ટેકું ઉગામી તેને ઉડાડવા લાગી; ^{૧૫} પરંતુ માંસલક્ષણ કરવાની લાલચને લીધે તે કાગડો મારા અંગ પર વારંવાર ચાચ મારીને ત્યાં ને ત્યાં જ સંતારી જતો હતો. ^{૧૬} એમ કરતા જ્યારે મને તે કાગડા પર ક્રોધ ચડ્યો અને દીલુ પટેલુ મારું વસ્ત્ર મારા શરીર પરથી સરકી જવા માંડ્યું, ત્યારે મેં વગને સરખું કરવા માટે મારી કટિમેખલા ખેંચીને બાંધવા માંડી. એ વેળા તમોએ મારા સાગ્ર નોઈને હાસ્ય કયું. તેથી હું લજવાઈ ગઈ અને મને વિશેષ ક્રોધ ચડ્યો, પરંતુ ભક્ષના લાલચુ કાગડાએ મારા અંગ પર ઘણી આંચો મારેલી હતી તેથી હું તમારે શરણે આવી. ^{૧૭, ૧૮} હું થોડી હતી તેથી તમારા જોળામાં સતી અને મને ક્રોધ ચડેલા જોઈને તમોએ મારું શાતવન કયું. ^{૧૯} હે નાથ ! કાગડાએ મને પળવેલી હોવાને લીધે એ વેળા મારી આંખોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું હતું, તેને હું લુછતી હતી; એવી ત્રિશ્વતિમાં તમોએ મને જોઈ હતી. ^{૨૦} હે રાધવ ! અત્યંત થાકી ગયેલી હોવાને લીધે હું ઘણી વાર સુધી તમારા જોળામાં સૂઈ રહી. ^{૨૧} અને થોડી વાર પછી તમે પણ મારા જોળામાં સૂઈ રહ્યા.

જ્યારે હું તમારા જોળામાંથી બગીને થોડી ઘઈ, ત્યારે તે કાગડો પુનઃ પણ ત્યાં આવ્યો અને એકાએક મારાં બન્ને સ્તનો પર ચંચુપ્રહાર કરવા લાગ્યો. ^{૨૨} એ કાગડો ભીડીભીડીને મને વારંવાર ચાંચો મારતો હતો, તેથી હે સ્વામીનાથ ! મારા સ્તનમાંથી રુધિરનાં ટીપાં ખરીને તમારા અંગ પર પડ્યાં, એટલે તમે બગી ઊઠ્યા. ^{૨૩} મારા સ્તન પર ઘાવ પડેલા જોઈને તમને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો અને નાગની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખીને તમોએ કહ્યું : ‘હે નાગનાસોર !’ તારા સ્તન પર આ ક્ષત કોણ પાડયો ? અરે, છંછેડાયેલા પાંચ ફણાવાળા નાગની સાથે કયો પુરુષ કોડા કરે છે ? ^{૨૪, ૨૫} એટલુ કહીને આમતેમ જોતાં પેલો કાગડો તમારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેના લીક્ષણ નખ રુધિર વડે ખરડાયેલા હતા અને તે મારી સામે જોતો જોડો હતો. ^{૨૬} તે કાંઈ સાધારણ કાગડો ન હતો; પરંતુ તે ઇંદ્રનો પુત્ર હતો. * તેની ગતિ વાયુના સરખી હતી અને તે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી શકતો હતો. ^{૨૭} હે મહાબાહુ રામચંદ્ર ! મને દુઃખ આપનારા એ કાગડાને જોઈ ક્રોધને લીધે તમારી આખ ફરી ગઈ અને તમોએ તેના પર કૂર દૃષ્ટિ કરી. ^{૨૮} પછી તમોએ એક દહાંની સળી લઈને તેના પર બ્રહ્માસ્ત્ર મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો; એટલે તે સળી પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખી પ્રતીક્ષ થઈ રહી. તમોએ એ દહાંની સળી પેલા કાગડા તરફ ફેંકી કે તરત જ તે કાગડાની ખૂંટે પડી. દહાંમય શસ્ત્રને પોતાની પાછળ આવતું જોઈને તે કાગડો આકાશ વિષે ભુદ્ધી ભુદ્ધી ગતિથી ઊડવા લાગ્યો. પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવા માટે તે કાગડો આ લોકમાં સર્વત્ર ફરી વળ્યો; પરંતુ કોઈએ તેનું રક્ષણ કયું નહિ. ^{૨૯-૩૧} અંતે તે જ્યંત કાગડો પોતાના પિતા ઇંદ્રની પાસે ગયો. તેણે પણ તેનું રક્ષણ કયું નહિ, ત્યારે તે મહર્ષિઓને

* હાથીની સૂંઢ સરખી સાચળવાળી

× ઇંદ્રનો પુત્ર જ્યંત ઇંદ્રની આસાથી કાગડાનું રૂપ ખરીને રામચંદ્રના બળની પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યો હતો.

-રા. યી.

શરણે ગયો. મહાપિંચોએ પણ રામચંદ્રના અપ-
રાધી એ કાગડાને સંઘર્યો નહિ. એ પ્રમાણે ત્રણે
લોકમાં રખડીને છેલ્લે તે તમારે શરણે આવ્યો.
હે કાકુત્સ્થ ! તમારી આગળ પૃથ્વી પર પડેલા એ
કાગડો કે જે દેહાંતશિક્ષા પામવાને યોગ્ય હતો,
તેને તમે પોતાને શરણે આવેલો બાણી તેના પર
કૃપા કરી અને જીવતો મૂક્યો. ૩૨,૩૩ પછી અત્યંત
ખિન્ન થઈ પૃથ્વી પર પડેલા એ કાગડાને તમે એ
કહ્યું : ‘મારું આ બ્રહ્માસ્ત્ર મિથ્યા થઈ શકશે નહિ;
માટે તું કહે કે હું તારા કયા અંગને વિનાશ
કરું ?’ ૩૪ હે રઘુવીર ! કાગડાના કહેવાથી તમે એ
તેની જમણી આંખનો નાશ કર્યો. એ પ્રમાણે
પોતાની જમણી આંખ આંખીને કાગડાએ પોતાના
પ્રાણ બચાવ્યા. ૩૫ પછી એ કાગડો તમને તથા
તમારા પિતા દશરથ રાજાને પ્રજ્ઞામ કરીને તથા
તમારી આસા મેળવીને સ્વસ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યો
ગયો. ૩૬

‘હે હનુમાન ! મારા તરફની ગુપ્ત નિશાની
તરીકે ઉપયુક્ત વાત કહીને પછી તું રામચંદ્રને
મારી વતી પુનઃ કહેજે : ‘હે રાજપુત્ર ! મારે
માટે કાગડા જેવા પ્રાણી ઉપર પણ તમે તમે
બ્રહ્માસ્ત્ર યોજ્યું હતું, તો જેણે બળાકારે મારું
હરણ કર્યું છે, તે રાવણ ઉપર તમે કેમ ક્ષમા
રાખી રહ્યા છો ? હે નરધર્મ ! તમે અતિશય
ઉત્સાહભેર મારા પર કૃપા દર્શાવો. હે સ્વામી-
નાથ ! મારે માથે તમ સરખા નાથ હોવા છતાં
હું અભ્યારે અનાથ જેવી કેમ થઈ પડી છું ! હે
રાઘવ ! ‘કયા એ પરમ ધર્મ છે’ એવું મેં વાર-
વાર તમારા મુખથી સાંભળ્યું છે, તો તમે મારા
પર દયા કરો. હે સ્વામીનાથ ! તમે મહાન પરા-
ક્રમચંપ્રત છો, મોટા ઉત્સાહવાળા છો, અત્યંત
બળવાળા છો, અસંખ્ય ગુણોના ભંડાર છો, સમુદ્ર
સરખા ગંભીર સ્વભાવવાળા છો, વિકારરહિત
છો, સમુદ્ર પથ તની પૃથ્વીના અધિપતિ છો તથા
ધંત્ર સરખા તેજવી છો, એ સઘળું હું સારી રીતે
જાણું છું. હે રાઘવ ! તમે અસંવિદ્યા બળુનારા-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, બળવાન છો અને શીર્ષવાન છો;

છતાં હે રામ ! હાલમાં તમે રાક્ષસો પર તમારાં
શસ્ત્રાસ્ત્ર કેમ ચલાવતા નથી ? ૩૭-૪૧

‘હે કપિવર ! નાગો, ગંધર્વો, દેવતાઓ અને
મરુદ્ગણો પણ સંશ્રામમાં સામા બેસેલા રામ-
ચંદ્રના વેગને સહન કરવા સમર્થ નથી. ૪૨
મહાપરાક્રમી રઘુવીરને જે મારે માટે કાંઈ પણ
લાગણી હોય, તો તે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સર્વ
રાક્ષસોના સંહાર કેમ કરતા નથી ? ૪૩ અથવા
તો શત્રુઓને તપાવનારા મહાબળવાન લક્ષ્મણ
પોતાના વડીલ ભાઈ રામચંદ્રની આજ્ઞા લઈને
શા માટે મારું રક્ષણ કરતા નથી ? ૪૪ હે હનુમાન !
પુરુષોમાં વ્યાપ્ત સરખા બલભાઈઓ જે પોતાને
વિશે વાચુ અને ધંત્ર સરખું તેજ ધરાવે છે તથા
દેવતાઓથી પણ પરાભવ પામે એવા નથી, તો
પછી તેઓ આ સમયે મારી ઉપેક્ષા શા માટે કરે
છે ? ૪૫ શત્રુઓને તપાવનારા એ બન્ન ભાઈઓ
સમર્થ હોવા છતાં પણ મારી સંભાળ લેતા નથી;
તેથી હું ધારું છું કે નિશ્ચય, હજી મારે કંઈક
મોટું પાપ ભોગવવાનું બાકી રહેલું છે. ૪૬

સીતાએ શેતાં શેતાં કહેલાં દીન વચન
સાંભળીને મહાતેજસ્વી હનુમાને કહ્યું : ‘હે દેવી !
હું તમારી આગળ સત્યના સોગંદ લઈને કહું
છું કે, તમારા વિયોગના શોકને લીધે રામચંદ્ર
કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને
તેમને એવી અવસ્થામાં આવી પડેલા ભેઈને
મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. ઘણીધણી
શોધ કરતાં મહાપ્રયત્ને હું તમારાં દર્શન કરવાને
ભાગ્યશાળી થયો છું. હવે તમારે શોક કરવાનો
વખત નથી. હે શોભના ! હવેથી તમે પ્રત્યેક ઘડીએ
તમારાં એક એક દુઃખનો વિનાશ થતો જોયો.
હે બનકી ! મહાન બળવાળા બન્ન રાગપુત્રો
તમને મળવાને ઉત્સાહથી આખી લંકાને બાળીને
લસમ કરશે. ૪૭-૫૦ હે વિશાલાક્ષિ ! સંશ્રામને વિશે
કૂર થઈ પડેલા રાવણને તેના બાંધવો સહિત
હણીને દશરથનંદન રામચંદ્ર અહીંથી તમને
પુનઃ અયોધ્યા પ્રત્યે લઈ જશે. હે દેવી !
હવે હું અહીંથી શીઘ્ર પાછો વળવા પાશું છું;

માટે રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ કપિ-
ઓને તમારે જે કોઈ સંદેશો કહેવડાવવો હોય
તે મને કહો.

સીતાએ કહ્યું : ‘ હેહનુમાન ! ઉદાર સ્વભાવ-
વાળાં શ્રીમતી કૌશલ્યાએ જે લોકનાથ રઘુવીરને
જન્મ આપ્યો છે, તેમને તું મારી વતી કુશળ
પૂછજે અને તેમનાં ચરણમાં પ્રણામ કરજે. વળી
સુક્રતા તથા મણિના હાર, અમૃત્યરત્ન-સૌંદર્ય-
વાળી પ્રિય સ્ત્રી અને આખી પૃથ્વીમાં પણ ન
મળી શકે એવું અશ્વત્થા; એ સઘળું ત્યજી દઈને
પોતાનાં માતાપિતાનાં ચરણોનું વંદન કરીને
તથા તેમને પ્રસન્ન કરીને જે રામચંદ્રની સાથે
વનમાં આવ્યા છે, જેનાથી સુમિત્રા પનોતાં છે,
જે ઉત્તમોત્તમ સુખનો ત્યાગ કરી પોતાના
બધેક બધું રામચંદ્રને અનુકૂળ રહી તેમને
સહાય કરવાને વનમાં ફરે છે, જેની ગરદન
સિંહ સરળી છે, જેની ભુજાઓ મોટી છે, જેનું
મન અત્યંત પવિત્ર છે, જેની આકૃતિ દર્શનીય
છે, જે પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રને પિતા
સમાન તથા મને માતા સમાન ગણે છે, પંચ-
વટીમાં રહેતી વેળા ‘ હું આશ્રમ સુનો મૂંઝીને
જઈશ, તો રાવણ સીતાનું હરણ કરી જશે ’
એવું જેના બહુવામાં આવ્યું ન હતું, જે વૃદ્ધોની
સેવા કરનારા છે, કાંતિમાન છે, શક્તિમાન છે,
ઘોડામોલા છે, જે મારા સસરાના જેવા જ
ગુણવાન છે, મારા કરતાં પણ જે રામચંદ્રને
આંધક પ્રિય છે, જે નિરંતર રામચંદ્રની સેવા
કર્ષે જાય છે અને જેને જોઈને રામચંદ્ર પોતાના
પિતા, અયોધ્યા વગેરે ભૂત અર્થને સંભારતા
નથી, તે મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણને તું મારા વતી
કુશળ પૂછજે. હે કપિવર ! નિરંતર કેમળ
સ્વભાવવાળા, પવિત્ર અંતઃકરણવાળા અને
ચપળ બુદ્ધિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે જે રઘુ-
વીરને અત્યંત પ્રિય છે, તેમને મારાં દુઃખનો
સત્વર અંત આણવાને કહેજે. ૧૧-૧૨ હે વાનર-
વર ! આ ધાવ કરવું તે તારા હાથમાં જ છે. તું
અટીધી જઈ રામચંદ્રને ઉત્સાહ આપીશ, તો જ

તે મારાં દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય કરશે. હે
કપિકુંજર ! મારા પતિ શૂરવીર રામચંદ્રને તું
મારી વતી આટલું તો ભાર દઈને વારંવાર
કહેજે કે, હે દશરથનંદન ! હવે હું તમારી વાટ
જોતી એક મહિના સુધી મારા છવિતને ધારણ
કરીશ. ૧૩-૧૪ જો મહિનો વીતી જશે અને
તમારાં દર્શન નહિ થાય, તો હું મારા
છવિતનો ત્યાગ કરીશ. આ હું સત્ય જ કહું છું.
હે શૂરવીર ! વિષ્ણુ ભગવાને જેમ પાતાળમાંથી
પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેમ તમારે પાપકર્મી
રાવણને ઘેર રાક્ષસીઓથી દુઃખ પામી રહેલી
તમારી પ્રિય પત્નીનો ઉદ્ધાર કરવો ઘટે છે. ૧૫

એટલું કહીને સીતાએ પોતાનો દિવ્ય ચૂડા-
મણિ કે જે વચ્ચમાં બાંધી રાખ્યો હતો, તે
છોડીને હનુમાનને આપ્યો અને કહ્યું : ‘ તું મને
મથ્યાની નિશાની તરીકે આ ચૂડામણિ શ્રીમાન
રામચંદ્રને આપજે. ’

સીતાની પાસેથી ઉત્તમ ચૂડામણિ લઈને
શૂરવીર હનુમાને પોતાના હાથની આંગળી ઉપર
પહેર્યો; કેમ કે હનુમાનના હાથ ઘણા જ બડા
હોવાથી તે ઉપર તે ચૂડામણિ ચડી શકે તેમ ન
હતું. ત્યાર પછી સીતાનાં દર્શન થવાથી અતિ-
શય હર્ષ પામેલો કપિવર હનુમાન સીતાને
પ્રણામ કરી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી પાસે બેસો
રહ્યો અને રામ-લક્ષ્મણ પાસે જવાનો વિચાર
કરવા લાગ્યો.

માંઘા મૂલ્યનો દિવ્ય ચૂડામણિ કે જેને
રાક્ષસીઓ ન બાણે એવા મહાપ્રયત્ને સંતાડી
રાખ્યો હતો, તેને ગ્રહણ કરીને આનંદયુક્ત
થયેલો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી લંકાનગરીના
કિલ્લા તરફ જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧૬-૧૭

હતિ શ્રીવાત્સલિક નાદામનિમગ્નિત આશિષાં શ્રીરામાયણના
મુદ્રાકાશ મા ૩૮ મા સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯મો

હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્રને અદ્ય
સમયમા જ તમે મળો.

મળિ ક્ત્વા તત્ સીતા હનૂમન્તમયામ્રીત્ ।

અભિજ્ઞાતમભ્રાતમેતદ્રામસ્ય તત્ત્વત ॥૧॥

ચૂડામણિ આપ્યા પછી સતીશિરોમણિ
સીતાએ કપિવર હનુમાનને કહ્યું ‘હે હનુમાન !
આ અભિજ્ઞાનને રામચંદ્ર સારી રીતે જોળખે
ઠે ? આ અભિજ્ઞાન જોઈને શૂરવીર રામચંદ્રને
પોતાની માતા ઠોથ યા, પિતા દશરથ રાજ
અને હું, એ હોનુ એવીવખતે અમરણ વધ
આવશે ? હે કપિશ્રદ્ધ ! તુ આ કાર્યમા ઘણું જ
ઉત્સાહ ધરાવે છે, તેથી ચૂડામણિ મળ્યા પછી
શ્રીમાન રામચંદ્ર પુનઃ પણ તને જ આ
કાર્ય કરવા પોજશે, માટે આગળ ઉપર શું
કરવું તેના તુ વિચાર કર ’ હે વાનરવર ! આ
કાર્ય કરવામા તુ જ મુખ્ય છે, માટે જે ઉદાગ
કર્તાથી રામચંદ્રનો તથા મારા હાખનો અત
આવે તેવો ઉલોગ વિચારી કાઢ હે હનુમાન !
હવે તુ તત્પર થા અને મારા હાખનો
નિવેડો લાવ ’

મીતાના વચન સાલળીને ભય કન ારાકમ
વાળા પવનમુત હનુમાને કહ્યું ‘હું તમારા
કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ ’ એમ કહી તેમને
પ્રણામ કર્યા અને ત્યાથી વિદાય થવા તત્પર
થયો ‘કપિવર હનુમાન ભય છે’ એવું બાણી
જનકનાદની સીતાએ ગદગદ વાણીથી કહ્યું
‘હે કપિશ્રદ્ધ ! શ્રીમાન રામચંદ્ર, મહાત્મા
લક્ષ્મણ, અમાત્યવર્ગ સહિત સુગ્રીવ તથા સર્વ
વૃદ્ધ વાનરોને તું મારા કુશળ સમાચાર
કહેજે ૪-૮ હે વાનરેશ્વર ! તુ એવો ઉલોગ કર
કે જેથી હું મરણ પામું નહિ તે પહેલા શ્રીમાન
રામચંદ્ર મને આ હાખસાગરમાથી ઉગારી લે
હે હનુમાન ! શ્રીતિમાન રામચંદ્ર મને જીવતી
ત્રેગવે એવી રીતે તુ તેમને મારો સદેશો કહેજે
હે વાનર ! વાણી વડે સહાય કરવાથી પણ તને

ઉત્તમ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે ૧૦ હે કપિવર ! તાર
મુખથી મે કહેલા વચન સાલળીને નિરતર
ઉત્સાહવાળા રામચંદ્રનું પૌરુષ મને પાછી
મેળવવા સારું ઉત્તેજિત થશે મારો સદેશો
સાલળતા જ શૂરવીર રામચંદ્ર પરાક્રમ કરવાનો
નિશ્ચય કરશે ’

સીતાના વચન સાલળી પવનમુત હનુમાને
હાથ ભેડી કહ્યું ૧૧-૧૩ ‘હે સીતા ! મહાબળ
વાન વાનરો અને ગીછો સહિત શ્રીમાન નમ
ચંદ્ર હવે સત્વર અહીં આવશે અને સ જાનમા
શનુઓને છુટી તમારા શોકને સમાવશે ૧૪
હે દેવી ! મૃત્યુલોક દેવલોક કિંવા અમરલોકમા
એવો કોઈ પણ મારા નેવામા આવતો નથી કે
જે સ આમ વિષે કોઈપૂર્વક બાણ મૂકનાર રામ
ચંદ્રની સામે ઊભો રહી શકે ૧૫ હે જાનકી !
સ જાનમા શ્રીમાન રામચંદ્ર યમ, સૂર્ય તથા
ધંદ્રના તેજને પણ મહન કરી શકે એવા છે,
તો તમારા માટે તો તે વિશેષે કરી સહન કરે
એમા શું આશ્ચર્ય ! હે જનકનંદિની ! શ્રીમાન
રામચંદ્ર સમુદ્ર પાર તની આખી પૃથ્વીને છુટવા
સમર્થ છે, એ તમારે નિશ્ચય બાણુવ હે દેવી !
તમારી પ્રાપ્તિ અર્થે રામચંદ્રનો અવશ્ય ૧૫
જ થશે ૧૧,૧૭

હનુમાનના યુક્તિભર્યા તથા યથાર્થ વચન
સાલળી સીતાએ તેના ઘણો આદર કર્યો અને
વારવાર તેના સામુ જોઈને પોતાના પતિ
રામચંદ્ર પરનો પોતાનો અનેહ દશાવતા
કહ્યું ૧૮,૧૯ ‘હે વીર ! હે શનુદમન ! જો તારી
ધ્વજા હોય, તો તુ આ અયોધ્યાટિકામાના
કોઈ શુભ પ્રદેશમા આજનો દિવસ રહી બ
અને વિશ્રાંતિ લઈને કાલે વિદાય થજે ૨૦ હે
વાનર ! તારા અહીં રહેવાથી હું જે અભાગિણી
છું તેને થોડીક વાર પણ આ મહાન હાખસાગર
પરશે ૨૧ હે કપિશાહ્ન ! અહીં થી ગયા પછી
તુ પાછો આવીશ કે નહિ, એ સબ ધી મને
સદેહ રહે છે, તેમ જ તુ પાછો આવે ત્યા
મુધી મારા પ્રાણ રહેશે કે કેમ એ માટે પણ

સ દેહ રહે છે.^{૨૨} હે વાનર! તારા ગયા પછી તને નહિ જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલે શોક ડુંખ પરપરામા સપડાયેલી મને આથી પણ વધારે સંતાપશે.^{૨૩} હે વીર! આ કાર્યમા સહાય કરનારા રીઠો તથા વાનરો માટે મારા મનમા એક મોટો સંદેહ રહે છે રીઠો અને કપિઓના સન્ય સહિત વાનરોના રાજા સુગ્રીવ મહાસાગરને કેવી રીતે તરી શકશે? તેમ જ એ બ્રહ્મ રાજપુત્રો પણ અપાર સાગરને શી રીતે તરશે?^{૨૪} હે હનુમાન! સમુદ્રને ઓળંગવામા તો તું, ગરુડ અને વાયુ એ ત્રણ જણ જ સમર્થ છે.^{૨૫} હે વીર! તું કાર્યકુશળ પુરુષોમા શ્રદ્ધ છે, માટે હું તને પૂછ છું કે, હું ખથી પણ પાર ન પડી શકે એવા આ કાર્યમા તું શો ઉપાય કરવા ધારે છે?^{૨૬} હે શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા કપિવર! આ કાર્યનો નિવેડો આણવાને તું એકલો જ સમર્થ છે, માટે વિચાર કર આ કાર્ય કરવાથી તને ઉન્નવળ યશ પ્રાપ્ત થશે.^{૨૭} હે હનુમાન! વાનરોના નાથે અહીંયા આવી સંગ્રામમા રાવણને છતી વિજય શાળી થયેલા રામચંદ્ર જ્યારે મને લઈને અયોધ્યા પાછા જશે, ત્યારે જ તેમના પરાક્રમને યોગ્ય કાર્ય થયુ ગણાશે.^{૨૮} શત્રુઓની મેનાનો વિનાશ કરનારા શ્રીમાન રામચંદ્ર અહીં આવી, આખી લ કાનગરીને આકુળ-આકુળ કરી જ્યારે મને લઈ જશે, ત્યારે જ તેમની કીર્તિને યોગ્ય કાર્ય થયુ કહેવાશે હે વાનરવર! સન્નામમા શૌર્ય દાખવનારા મહાત્મા રામચંદ્રને છાજે એવું યોગ્ય પરાક્રમ-કાર્ય તું તેમને હાથે કરાવ.^{૨૯,૩૦}

સતીશિરોમણી સીતાના અથ તથા અનેહ યુગ્ત સકારણ વચન સાલળીને હનુમાને તેનો પ્રત્યુત્તર વાળતા હજી ‘હે દેવી! વાનરો અને રીઠોની મેનાના અધિપતિ સુગ્રીવે તમને મેળવવા માટે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો એ સુગ્રીવ કંગોડો વાનરોની સેના લઈ આવરે તાહી આવશે અને રાક્ષસોનો મહાર કરશે તે વહેલી! પરાક્રમ પુત્ર, રીયંસ પત્ર,

બળવાન તથા મન મરખા વેગવાળા લાળો અને કંગોડો વાનરો સુગ્રીવની આજ્ઞામા રહેલા છે.^{૩૧-૩૫} તેઓની ગતિ આકાશ, પાતાળ કે ગમે તે દિશામા જતા અટકતી નથી અમાપ તેજવાળા એ સર્વ વાનરો મોટા મોટા કાર્યોમા પણ મૂંઝાય એવા નથી.^{૩૬} તેઓ મોટા ઉત્સાહ વાળા છે. વાયુમાર્ગે ગતિ કરનારા છે, તેમ જ તેઓએ અનેક પર્વતો તથા સમુદ્રો સહિત આખી પૃથ્વીની ઘણી વાર પ્રદક્ષિણા કરેલી છે હે સીતા! સુગ્રીવના આધિપત્ય નીચે રહેનારા સર્વ વાનરો મારા જેવા જ બળવાળા અને કેટલાક તો વળી મારા કરતા પણ વિશેષ બળ વાળા છે, ત્યાં મારા કરતા ઓછા બળવાળો એક પણ વાનર નથી.^{૩૭,૩૮} હે દેવી! જ્યારે હું અહીં આવી શક્યો, ત્યારે મારા કરતા વિશેષ બળવાળા વાનરો અહીં આવી શકે એમા શું આશ્ચર્ય? સુગ્રીવની પાસે રહેલા વાનરો મારા કરતા અધિક બળવાન છે, એ તો હું પહેલવહેલો દૂત તરીકે અહીં આવ્યો તે ઉપરથી જ અપ્ર જણાઈ રહે છે, કેમ કે અપ બળવાળા પુરુષો ને જ દૂત તરીકે મોકલવામા આવે છે.^{૩૯} હે દેવી! હવે તમારે પરિતાપ કરવો યોગ્ય નથી, હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો સઘળા વાનરો માન એક જ છલગમા આપો સમુદ્ર કૂદીને અહીં આવશે.^{૪૦} વળી ઉદય પામેલા સૂર્ય અને ચંદ્ર ચરખી કાતિવાળા નરગાદ્દેવ એ બ્રહ્મ રાજપુત્રો મારી ખાધ પર ઊંચીને મોટી વાનરોના સાથે તમારી સમીપ આવશે,^{૪૧} અને પોતાના વીરણ બાણો વડે આખી લ કા નગરીને આકુળ-આકુળ કરી મૂડશે હે વરારોહા! નરગાદ્દેવ રામચંદ્ર સન્નામમા બધુવર્ગ સહિત રાવણનો સહાર કરીને તમને પોતાની અયોધ્યા નગરી પ્રત્યે લઈ જશે.^{૪૨,૪૩} હે દેવી! તમે શાત થાઓ અને ધીરજ રાખો, તમારું કટ્યાણુ થશે હે સીતા! હવે અટપ સમયમા જ દેહીપ્ય માન અગ્નિ સરખી કાતિવાળા તમારા સ્વામી સમયદ્રના તમને દર્શન થશે પુત્ર, અમાત્ય

અને જાંધુવર્ગ સહિત રાવણુનો ત્યારે નાશ થશે, ત્યારે જેમ રાહિણીના ચંદ્રની સાથે સમાગમ થય છે, તેમ તમારો શ્રીમાન રામ-ચંદ્રની સાથે મેળાપ થશે. ૪૪ હે દેવી ! હે મેધિલી ! હવે થોડા જ કાળમાં તમે તમારા શોકનો અંત આવતો જોશો અને રાક્ષસરાજ રાવણને શ્રીમાન રામચંદ્રના હાથે હણાયેલો જોશો. ૪૫

એ પ્રમાણે સીતાનું આશ્વાસન કરીને પવન-સુત હનુમાને ત્યાંથી વિદાય થવાનો વિચાર કર્યો. જતાં પહેલાં તેણે સીતાને કહ્યું : ૪૬ હે દેવી ! તમે ચિંતા કરશો નહિ. શત્રુઓનો સંહાર કરનારા મૃતાત્મા રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ બંને ભાઈઓને હવે થોડા વખતમાં તમે હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી લંકાનગરીના દ્વાર આગળ આવી બેસેલા જોશો. ૪૭ હાથી સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા, સિંહ અને શાર્દૂલ સમાન પરાક્રમવાળા તથા નખ અને દાઢાડંપી આયુધોવાળા અસંખ્યાત વાનરોને પણ તમે અહીંયાં એકલા થયેલા જોશો. ૪૮ હે આર્યા ! પર્વત અને મેઘ સરખા વર્ણવાળા તથા લંકાના મલયપર્વતનાં શિખરો પર ચઢી ગર્જના કરતાં વાનરોનાં ટોળેટોળાં હવે અલ્પ સમયમાં જ તમારા જોવામાં આવશે. ૪૯ હે સીતા ! જેમ સિંહથી પોડાયેલો હાથી જરા પણ સુખ પામતો નથી, તેમ કામદેવના બાણથી મર્મ-સ્થળમાં ઘાયલ થયેલા રામચંદ્ર જરા પણ સુખ પામતા નથી. ૫૦ હે દેવી ! તમે રુદન કરવું મૂકી દો. તમે તમારા મનમાં સહેજ પણ ભય રાજો નહિ. હે શોભના ! ઇંદ્રાણી જેમ પોતાના સ્વામી ઇન્દ્રને મળે, તેમ તમે તમારા ભર્તા રામચંદ્રને મળજો. ૫૧ હે દેવી ! આ પૃથ્વી વિષે રામચંદ્ર કરતાં અધિક બળવાળો કોણ છે ? તેમ જ મહાત્મા લક્ષ્મણના સમાન બળવાળો પણ કોણ છે ? હે કલ્યાણી ! જેઓનો તમને આશ્રય છે, તે બંને ભાઈઓ અહિં અને વાયુ સમાન બળવાળા છે. ૫૨

‘હે દેવી ! રાક્ષસોના વસવાટવાળા અને

ભયંકર એવા આ દેશમાં હવે તમારે ગમે વખત રહેવું પડશે નહિ. તમારા ભર્તા શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે અલ્પ સમયમાં જ અહીં આવી પહોંચશે. હે મધિલી ! અહીંથી જઈને હું તેમને મળું અને તમારો સંદેશો રહું એટલા જ વિલંબ છે, તો એટલા પ્રમથ સુધી તમે ધૈર્ય રાજો. ૫૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકીક મહાપુનિમણીત આલ્કાબ્ય શ્રીરામાયણનું સુદરકાડમા ૩૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો

હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ
સીતાનો સંદેશ

શ્રત્વા તુ વચ્ચતે તસ્ય વાયુસુતોર્મહાત્મનઃ ।
ઉવાચાત્મહિતં વાનર્યં સીતા મુરસુતાપમા ॥ ૧ ॥

પવનસુત હનુમાનનાં વચન સાંભળી દેવકન્યા સમાન સ્વરૂપવાળાં સીતાએ પોતાના હિત માટે કહ્યું : ૧ ‘હે વાનર ! જેમ જળ નહિ મળવાથી સુકાઈ જતા અનાજના ઊડવાવાળી પૃથ્વી વૃદ્ધિ થવાથી હર્ષ પામે છે, તેમ તારાં પ્રિય વચન સાંભળીને હું અતિ હર્ષ પામું છું. ૨ હે કપિવર ! કામથી પીડાતી હું શોક વડે સુકાઈ ગયેલાં મારાં અંગેથી યુરુપવ્યાધિ રામચંદ્રનો સ્પર્શ કરી શકું એવો ચત્ન કરવાની તું મારા પર કૃપા કર. હે વાનરવર ! શ્રીમાન રામચંદ્ર કોષને લીધે દહની એક સળી ફેંકીને કાગડાની આંખ ફેડી હતી, એ વાત તું રામચંદ્રને અભિજ્ઞાનરૂપે કહેજે અને મેં તને જે ચૂડામણિ આપ્યો છે તે તેમને આપજે. ૩ વળી વિશેષ અભિજ્ઞાન માટે આ વાત પણ કહેજે : ‘એક સમયે જ્યારે મારું તિલક ભુસાઈ ગયું હતું, ત્યારે તમેજે મારા ગંડસ્થળ પર મનશીલ તિલક કયું હતું. ૪ હે રામચંદ્ર ! તમે ઇન્દ્ર અને વરુણના સરખા પરાક્રમી છો છતાં રાક્ષસે મારું ગંડસ્થ કયું છે અને હું રાક્ષસોના દેશમાં રહી છું તેને કેમ સાંખી શકો છો ? ૫ હે અનંબ ! આ દિવ્ય ચૂડામણિને મેં ઘણા પ્રયત્નથી સંપત્તી રાખ્યો છે અને આટઆટલા દુઃખમાં પણ એ ચૂડા

મણિને જોઈ હું તમારાં દર્શન જોટલો આનંદ પામુ છું; પરંતુ હવે તો તે પણ મેં તમારી પાસે મોકલાવ્યો છે, જેથી શોકને લીધે હવે હું સ્વાધારે વખત જીવી શકું એમ નથી. સહન ન થઈ શકે એવાં દુઃખ, રાક્ષસીઓનાં મર્મભેદી વચન અને કર રાક્ષસોનો સહવાસ એ સઘળું તમને પુનઃ મળવાની આશાએ જ હું સહન કરી રહી છું. ૮૫ હે શત્રુદમન! હવે હું એક મહિના મુખી મારું જીવિત ટકાવી રાખીશ. હે નૃપાત્મજ! એટલા સમયમાં જ તમે નહિ આવો તો પછી હું મરણ જ પામીશ. હે સ્વામિન! આ રાક્ષસોનો રાજા રાવણ ઘણું જ ક્રુર છે અને તેની વૃત્તિ મારા પ્રત્યે સારી નથી, તેથી જો તમે મારી વહારે ચઢવામાં વિલંબ કરશો, તો હું ધણુ-વાર પણ જીવનાર નથી. ૮૬ હે હનુમાન! શ્રીમાન રામચંદ્રને મારા તરફથી એટલું અવશ્ય કહેજે. ૮૭

ગદગદ કંઠે કહેલા સીતાનાં કરુણા બિપ્લે એવાં વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી હનુમાને તેમનું આશ્વાસન કરતાં કહ્યું: ‘હે દેવી! હું સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે, તમારા વિયોગ-ને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર કંઈ પણ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને તેઓને શોકાતુર જોઈને શ્રીમાન લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. ૧૦-૧૩ હે બનદ્રી! ઘણી ઘણી શોક કરતાં મહાપ્રયત્ન મને તમારું દર્શન થયું છે, તો હવે તમારે જેદ કરવો યોગ્ય નથી. હે ભામિની! હવે તમે તમારા દુઃખના અંતને સત્વર જોશો. ૧૪ હે વહેહી! એ બંને દશરથનંદનો તમને મેળવવાના ઉત્સાહથી આખી લોકાનગરીને બાળીને બસ્ત્રીભૂત કરશે. ૧૫ હે વિશાળનેત્રા! સંશ્રામભુમિમાં બંધુ તથા મુહુરૂપગં સહિત રાવણનો વધ કરીને શ્રીમાન રામ-લક્ષ્મણ તમને અહીંથી અયોધ્યા પ્રત્યે તેડી જશે. ૧૬ હે સતી શિરોમણિ! હવે હું બહાર છું. રામચંદ્ર સારી રીતે ઓળખી શકે એવું બીજું પણ કાંઈ અભિજ્ઞાન હોય તો તે મને આપો કે જે જોઈને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય. ૧૭

હનુમાનનું વચન સાંભળી સીતાએ કહ્યું:

‘હે હનુમાન! હવે હું બીજું અભિજ્ઞાન શું આપું? મેં તને જે ચૂડામણ આપ્યો છે, તે ઉત્તમોત્તમ અભિજ્ઞાન છે. હે વીર! એ ચૂડામણ જોતાં જ રામચંદ્રને તારાં વચનો પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ આવશે. ૧૮

પછી સીતાએ આપેલો ચૂડામણિ ગ્રહણ કરીને કપિવર હનુમાન સીતાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી વિદાય થવા તત્પર થયો. મહાવેગવાળા હનુમાનને જીડવાના ઉત્સાહમાં આવેલો અને પોતાના સ્થળ સ્વરૂપને ધારણ કરતો જોઈને સીતાએ આંખમાં આંસુ લાવી ગદગદ કંઠે કહ્યું: ‘હે હનુમાન! સિદ્ધ સમાન પરાક્રમવાળા રામ-લક્ષ્મણ બંને લાઈઓને તથા અમાલ્યમંડળ સહિત સુચીવને મારા કુશળ સમાચાર કહેજે. અને એ મહાબાહુ રામચંદ્ર આદુઃખસાગરમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરે તેવી રીતનો પ્રયત્ન કરજે. હે વાનરવર! આ મારો તીવ્ર શોક અને રાક્ષસો-ઓથી થતો મારો તિરસ્કાર એ સઘળું તું રામચંદ્રને કહી સંભળાવજે, હે વાયુનંદન! તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન થાઓ. ૧૯-૨૪

જનકરાજની પુત્રી સીતાનો સંદેશો લઈને તથા તેમનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત જાણીને કૃતાર્થ અને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા કપિવર હનુમાને વિચાર કર્યો: ‘હવે મારે રાવણનું સન્યભળ કેટલું છે એ જોવાનું જ બાકી રહ્યું છે. એ જાણ્યા પછી હું ઉત્તર દિશાનો માર્ગ પકડીશ, અર્થાત્ અહીંથી પાછો વળીશ. ૨૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિમણીક આદિકાવ્ય શ્રીરામ ચરિત્રામૃત સુરકાકડમા ૪૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

હનુમાને લકા બાળવી

સર્ગ ૪૧ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-પ્રમદાવનભજન

સ વ વાનિઃ પ્રશસ્તામિર્ગમિયન્વૃજતસ્તયા ।

તસ્માદ્દશાદવાકમ્ય ચિન્તયામાસ વાનરઃ ॥ ૧ ॥

સતીશિરોમણિ સીતાની મધુર વાણીથી

સતકાર પામેલો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી થોડક

હર જઈ વિચાર કરવા લાગ્યો ‘હુ શ્યામ
નેત્રોવાળા સીતાને મળ્યો અને લકાનગરીની
રચનાને જોઈ વળ્યો હવે મારે થોડુંક જ કાર્ય
કરવાનું બાકી રહ્યું છે અને તે એ કે રાવણને
યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ કેવો છે તથા તેનું સન્ય
બળ કેટલું છે એ બાણી લેવું બીડે વિચાર કરી
જેતા મને જણાય છે કે એ કાર્ય કરવામાં સામ,
દામ અને લેહ, એ ત્રણે ઉપાયો કોરે મૂકી ચોથો
દડ ઉપાય ચોજવાની જ આવશ્યકતા છે, અર્થાત્
રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી મને તેઓનું બળ
બળ જણાઈ આવશે રાક્ષસોની સાથે સામ-
શાંતિથી વાત કરવામાં કાર્ય પણ શ્રદ્ધા અને
એમ જણાતું નથી, તેમ જ ધનવાન પુરુષોને દાન
આપવું એ પણ અયોગ્ય છે, કેમ કે ધનવાન
પુરુષો દાનથી લલચાતા નથી અને બળથી ગવિષ્ઠ
થયેલા પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે લેહ પામતા નથી,
માટે મને લાગે છે કે પરાક્રમ કરવું એ જ શ્રદ્ધ
છે ૧૦૦ પરાક્રમ કયાં સિવાય મેં ધારેલા કાર્યનો
કર્ષ પણ નિર્જન્ય થઈ શકે એમ નથી જો હું
પરાક્રમ કરીશ, તો અહીંના રાક્ષસો પોતાના
શૂરવીર થોદાઓનો નાગ થયેલા જોઈને જરા
નરમ પડશે ૪ જોકે એ કાર્ય કરવા માટે મારા
સ્વામી સુનોવે મને કહ્યું નથી, તોપણ મારે તે
કરવું જોઈએ, કેમ કે સ્વામીએ બતાવેલું તેનું
મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી જે હૃત મુખ્ય
કાર્યને હાનિ ન પહોંચે એવા અન્યોન્ય કાર્યો
પણ કરે છે તે જ ખરી રીતે દૂતકાર્ય કરવાને
યોગ્ય છે ૫ જે હૃત ઘણું પરિશ્રમ કરીને સ્વરૂપ
કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, તે હૃત ખરો કાર્યસાધક
ગણાતો નથી, પરંતુ જે થોડા પરિશ્રમથી ઘણું
કાર્ય કરે છે, તે જ ખરેખર કાર્યસાધક ગણાય
છે ૬ માટે વાનરો અને રાક્ષસો એ બંને પક્ષમાં
વધારે કિંવા જોછા બળવાળો કયો પક્ષ છે, એ
બાબત સારી રીતે જાણ્યા પછી જ હું સુનીવની
પાસે જઈશ જો એમ થાય તો જ મેં મારા
સ્વામીનું કાર્ય ચલાવ્યું રીતે બબ્બડું કહેવાય,
પણ હું, મારું અહીં આવડું હજારે થી રીતે

થાય ? અર્થાત્ રાક્ષસોની સાથે બળાત્કારે મારું
યુદ્ધ કેવી રીતે થાય ? અને સનામમાં મારું
બળ કેટલું છે, એ રાક્ષસરાજ રાવણને શી રીતે
સ્પષ્ટ માલુમ પડે ૧૭૮ મારી, સેના અને અનુ
ચરો સહિત યુદ્ધ કરવા આવેલા રાવણની સામે
જો હું યુદ્ધમાં બિતરીશ, તો તેનું સન્યબળ કેટલું
છે તથા તેનું હૃદયબળ કેટલું છે, તે સઘળું હું
સુખેથી જાણી શકીશ અને તે પછી હું અહીંથી
પાછો વળીશ ૭ મારી આ ઇચ્છા પાર પાડવા
માટે હું રાવણની આ નદનવન સરખી વાટિકા
કે જે નાના પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી
ભરેલી છે અને જે મન તથા નેત્રને ઠંડક આપ
નારી છે તેનો અગ્નિ જેમ સૂકા વનનો નાશ
કરે તેમ હું નાશ કરીશ એમ કરવાથી રાક્ષસરાજ
રાવણ અવશ્ય કોપાયમાન થશે, ૧૦, ૧૧ અને
નિશૂળ તથા લોહાના પરિઘ વગેરે આયુધ ધારણ
કરનારા રાક્ષસો સહિત અશ્વો, રથો અને હસ્તી
ઓનું મોટું સન્ય મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે
મોકલશે, એટલે તેની સાથે મારું ઘોર યુદ્ધ
થશે ૮ રાક્ષસોથી હારું તેવો નથી, માટે રાવણે
મોકલેલા પ્રચંડ પરાક્રમવાળા રાક્ષસોની સેનાની
સાથે હું યુદ્ધ કરીશ અને સઘળી સેનાનો સહાર
કરીને નિશ્ચિતપણે સુનીવની પાસે જઈશ ૧૨, ૧૩

એ પ્રમાણે વિચાર કરી કોષ પામેલા અને
લય કર પરાક્રમવાળા પવનસુત હનુમાને મહાન
વેગથી અયોધ્યાવાટિકામાંના વૃક્ષો ભાગી નાખવા
માડ્યા ૧૪ થોડીક વારમાં તો શૂરવીર હનુ
માને મદોનમત પક્ષીઓના નાદથી ગાછ રહ્યા
અને અનેક પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી ભરેલા
રાવણના પ્રગદાવનને ૧૫ ઉજાડ કરી મૂક્યું ૧૬
કપિવર હનુમાને એ વનમાંના સઘળા વૃક્ષો ઉખેડી
નાખ્યા, જગાશયો તોડી નાખ્યા અને સુર
દેખાવવાળા કોડાખંડોના પૂરેપૂરા કરી નાખ્યા
જગાડ્યો અને વૃક્ષો ભાગી જવાથી એ વનમાંના
પક્ષીઓ લય કર ચીસો પાડવા લાગ્યા વૃક્ષોના

૧. અયોધ્યાવાટિકામાંના કોઈ એક જ્ઞાન અમલ તો
અયોધ્યાવાટિકાનું જ ઉપનામ હશે

નવપક્ષવો અને લતાઓ કરમાઈ ગયાં; એથી એ વન બંધે દાવાનળથી બળી ગયું હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. પાંદડાં ખરી પડવાને લીધે લતાઓ પણ વસા વિનાની નક્કી થઈ. સરખી દેખાવા લાગી. ૧૧-૧૮

અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં લતાગુહો તથા ચિત્ર-ગુહોથી, નાસલાગ કરી રહેલા મૃગો અને સર્પોથી, ચાસો નાખતાં પક્ષીઓથી તેમજ તોડી પાડેલાં શિલાગુહો અને રમ્ય મંદિરોથી પ્રમદા-વનની સઘળી શોભા નાશ થઈ ગઈ. કંપાભાન અશોકવૃક્ષ તથા લતાઓવાળી અશોકવાટિકાની ભૂમ કે જે રાવણના અંતઃપુરમાં રહેનારી સ્ત્રીઓને વિહાર કરવા યોગ્ય અને તેઓના કામ-દેવને વધારનારી હતી, તે કપિવર હનુમાનના પરાક્રમથી ડેહી-વેરાન સરખી થઈ રહી. તેમની સુકાઈ ગયેલી લતાઓ જોનારના મનને ખેદ ઉપજાવવા લાગી. ૧૯-૨૦ એ રીતે મહાત્મા રાવણનું અત્યંત અપ્રિય કરીને મહાબળવાન અનેક રાક્ષસોની સાથે પોતે એકઠો યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો કપિશ્રદ્ધ હનુમાન અશોકવાટિકાના મુખ્ય દરવાજા આગળ આવીને બેસી રહ્યો. ૨૧

હતિ શ્રી ૧ (મીઠિ મહાપ્રાનમલોત આદિકાવ્ય શ્રીવમાયણનું મુદ્રકાદમ ૪૧ મો સન સમાપ્ત)

સર્ગ ૪૨ મો

હનુમાનું પરાક્રમ-રાવણે મોકલેલા

રાક્ષસોનો નાશ

તત્ત્વઃ પશ્ચિન્તાદેવ વૃક્ષમદ્ભસ્વનેન ચ ।

નમ્રવુદ્ધાસમધ્માન્તાઃ સર્વે લઙ્કાનિકાસિન ॥ ૧ ॥

અશોકવાટિકામાંનાં વૃક્ષો તૂટી પડવાથી થતા કડાકા તથા મૃગપક્ષીઓનો કોલાહલ સાંભળીને લંકાનગરીમાં વસનારા સર્વ લોકો ત્રાસ પામ્યા અને ગભરાઈ ગયા. ૧ મૃગો અને પક્ષીઓ ભયભીત થઈ નાસલાગ કરતાં, ભયંકર ચીસો ખાડવા લાગ્યાં અને રાક્ષસોને જ્યાં ત્યાં અપશુકન બણાવા લાગ્યાં. ૨

રાત્રિના ઉબગરાથી કંઈક નિદ્રાવશ થયેલી અને ખિંદામણી મુખવાળી રાક્ષસીઓ મોટો

કોલાહલ સાંભળીને ઝળકી બેઠી. તેમણે જોયું તો આખું વન ઉભ્રજડ થયેલું હતું અને શરવીર હનુમાન દરવાજા આગળ બેસેલો હતો. ૩ આ વેળાએ રાક્ષસીઓને ભય ઉપજાવવા માટે મહાબળવાન હનુમાને પોતાનું મૂળ પ્રૌઢ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૪ પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા હનુમાનને જોઈને રાક્ષસીઓએ સીતાને પૂછ્યું : ૫ 'હે સીતા ! આ કોણ છે ? કોનો દૂત છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અને તે શું કરવા ઇચ્છે છે ? તે' એની સાથે વાતાલાપ શા માટે કર્યો ? ૬ હે વિશાલાક્ષિ ! હે રૂઝા લાગ્યશાળી ! જરા પણ ભય રાખ્યા વિના તું અમને કહે. વળી હે અસિતાપાંગી ! એણે તારી સાથે શી વાતચીત કરી ? ૭

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી મહાસાધ્વી સીતાએ કહ્યું : 'હે રાક્ષસીઓ ! રાક્ષસો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરે છે, એથી હું તેઓને શી રીતે બળી શકું ? ૮ જેમ સર્પના ચરણને સર્પો જ બંધે છે, તેમ એ કોણ છે અને શું કરવાનો છે, એ તમે જ બળી શકો એમ છે ! એમાં હું શું બાલું ? ૯ 'એ કોણ છે' એ હું બાલતી નથી, તેથી એને દેખ્યો છે ત્યારની હું ઘણા ભય પામી છું. હું માનું છું કે એ કોઈ રાક્ષસ હશે અને ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરીને આડી' આવ્યો હશે. ૧૦

સીતાનું વચન સાંભળી ભયભીત થયેલી કેટલીક રાક્ષસીઓ ત્યાંથી ઉતાવળે નાસી ગઈ, કેટલીક ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગઈ અને કેટલીક રાક્ષસીઓ રાવણને સમાચાર કહેવા માટે દોડી ગઈ. ખિંદામણી મુખવાળી રાક્ષસીઓએ રાવણની પાસે જઈને કહ્યું : 'હે રાજન્ ! આપણી અશોકવાટિકામાં ભયંકર દેહવાળો કોઈક વાનર આવ્યો છે. તેણે સીતાની સાથે કંઈક વાતચીત કરી છે અને હવે તે દરવાજા આગળ બેસી રહ્યો છે. એ ઘણો પરાક્રમી હોય એમ અમને લાગે છે. એનું વૃત્તાંત બાલવા માટે અમોએ સીતાને ઘણું પૂછ્યું, પરંતુ એ વાનર સંખાધી તે કંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી. ૧૧-૧૨ અમને એમ લાગે છે કે

એ ધરને! અથવા કુળેરનો હૃત હશે. કિંવા 'સીતા ક્યાં છે?' એ બાણવા માટે રામે મોકલેલો કોઈ હૃત હશે.^{૧૫} હે મહારાજ! એ અદ્ભુત રૂપવાળા વાનરે નાના પ્રકારના મૃગ અને પક્ષીઓથી ભરેલા આપણા મનોહર પ્રમદાવનને નદબ્રષ્ટ કરી નાખ્યું છે.^{૧૬} આખી અશોકવાટિકામાં એવો કોઈ પણ ભાગ જોવામાં આવતો નથી કે જેને એ વાનરે રમણભણ કયો ન હોય! છતાં જ્યાં સીતા બેઠેલી છે, એ વિભાગને તેણે જેમનો તેમ રહેવા દીધો છે. હે રાજનું! સીતાને હરકત ન થાય એટલા માટે કિંવા પોતે થાકી ગયો હોય તે કારણથી. એ વાનરે જ્યાં સીતા બેઠી છે તે ભાગને ઉન્નજડ કર્યો નથી, છતાં અમને તો કશું સમજતું નથી. હે રાક્ષસેશ્વર! એ વાનરને થાક તે વળી ચોનો લાગે? અમને તો લાગે છે કે તેણે ચાહીને જ સીતાનું રક્ષણ કર્યું છે.^{૧૭,૧૮} વળી કોમળ નવાકુરવાળું શિશુપા વૃક્ષ કે જેની નીચે સીતા બેઠેલી છે, તેને પણ એ વાનરે જરા સરખુંય લાગ્યું નથી.^{૧૯} હે મહારાજ! ભયંકર રૂપવાળા એ વાનરને તમારે ઉચ્ચ દંડ દેવો આવશ્યક છે. તેણે આખી અશોકવાટિકાને ઉન્નજડ કરી મૂકી છે અને સીતાની સાથે શુભ વાતચીત કરી છે.^{૨૦} હે રાક્ષસોના અધિપતિ! જીવવાની ઇચ્છા રાખનારો કયો પુરુષ તમારા મનમાં વસેલી સીતાની સાથે વાતચીત પણ કરી શકે?

રાક્ષસીઓના વચન સાંભળીને રાક્ષસરાજ રાવણ ક્રોધને લીધે ત્રિતાના આશ્રની પકે પ્રજ્વલિત થયો અને તેના નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયા. એ વેળા જેમ દીપકમાંથી બળતા તેલના ટીપા પડે, તેમ રાવણના નેત્રોમાંથી ક્રોધજ્વલિત અશ્રુ બિંદુ ટપકવા લાગ્યા. પછી મહાતેજસ્વી રાવણે પોતાના સરખા પરાક્રમવાળા કેટલાક રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી 'તમે એ વાનરને પકડી કેદ કરો.'

રાવણની આજ્ઞા થતા જ કિંકરનું કામ કરનારા એ શી હજાર બળવાન રાક્ષસો હાથમાં અનેક પ્રકારના શસ્ત્રો મેલણ કરી રાજ-

મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૨૧-૨૫} મોટા ઉદરવાળા, વિકરાળ દાદાવાળા, બિહામણ રૂપવાળા, મહાન બળવાળા અને યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા એ સર્વ રાક્ષસો હનુમાનને પકડવા માટે ઉતાવળે અશોકવાટિકા પ્રવેશવા લાગ્યા.^{૨૬} નેત્રજોતામાં સર્વ રાક્ષસો અશોકવાટિકાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા અને પતાંગિયાં જેમ દીપક પર ધમી ભય, તેમ તેઓ હનુમાન ઉપર ધસી ગયા. તેઓ પોતાના સોનાના કરંડાવાળાં પરિધો, ચિત્રવિચિત્રગદાઓ, સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળા બાણો, મુદ્ગરો, પટ્ટિશો, ત્રિશૂળો, ગ્રાસો, તોમરો અને સાગો વગેરે આયુધોથી કપિવર હનુમાનને ઘેરીને બેસા રહ્યા.^{૨૭-૨૮}

રાક્ષસો પોતાને ઘેરી વળ્યા એ જોઈને પર્વત સરખા દેહવાળા પવનસુત હનુમાને જોસભેર પોતાનું પુચ્છ પૃથ્વી પર પછાડ્યું અને મોટી ગર્જના કરી. તે ગર્જનાને લીધે આખી લકાનગરી બળભળી બેઠી.^{૩૦,૩૧} હનુમાનના પુચ્છ-પ્રહારોના તથા ગર્જનાનો એવો તો મોટો પ્રતિધ્વનિ થયો કે જેથી આકાશમાં બેઠતા પક્ષીઓ કપિત થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા એ વેળા મહાવીર હનુમાન મોટા અરે બોલ્યો.^{૩૨} 'અત્યંત બળવાળા રામચંદ્રનો જય થાઓ. મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણનો જય થાઓ. રત્નવીરથી સુરક્ષિત થયેલા વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય થાઓ. પવિત્ર કર્મવાળા કોસલાધિપતિ રામચંદ્રનો હું હૃત છું, મારું નામ 'હનુમાન' છે, હું વાણેનો પુત્ર છું અને શત્રુની સેનાનો સંહાર કરવાની શક્તિ ધરાવું છું.'^{૩૩,૩૪} હું જે સમયે યુદ્ધમાં હજારો શિલાઓ તથા વૃક્ષો વરસાવીશ, તે સમયે લંકાના રાજા રાવણ જેવા બીજા હજાર રાવણ આવે તો પણ તેઓ મારા બળને પહોંચી વળે એમ નથી. હું આજે આખી લકાનગરીને આકુળ-વ્યાકુળ કરીને તથા જનકનંદિની સીતાને પ્રજ્ઞામ કરીને મારું કાર્ય સિદ્ધ કરીશ અને સર્વ રાક્ષસોના દેખતા જ સુખથી ચાલ્યો જઈશ.^{૩૫,૩૬}

હનુમાનની લય કર ગર્જના સાલળી સર્વ રાક્ષસો લયને લીધે થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા અને સંધ્યાકાળના મેઘ સરખા એ કપિવર સામું ભેઈ રહ્યા ૩૭ પછી પોતાના ત્રાગ્રી રાવણની આજ્ઞા થયેલ હોવાથી તેમ જ હનુમાને પોતે રામચંદ્રનો હૃત છે, એવું જણાવવાથી નિશક થયેલા એ રાક્ષસો લય કર અને ચિત્તવિચિત્ર આયુધો ઉગ્રાગ્રી ચોમેરથી તેની ઉપર તૂટી પડ્યા એ ભેઈ મહાબળવાળા હનુમાને ચોમેર દંષ્ટિ ફેરવી તે એ વાટિકાના દરવાજાની ભૂગળ તેના બોવામા આવી તુરત જ તેને ભાંગી પાડી તે વડે રાક્ષસોનો સહાર કરવા માડ્યો વિનતાનો પુનઃ ગરૂડ જેમ જીવતા સપોને પકડી આગ્રથ મા બેઠે, તેમ શરવીર હનુમાન જીવતા રાક્ષસોને પકડી આકાશમા બેઠવા લાગ્યો અને ઇદ્ર જેમ વજ્ર વડે દુર્યોને હણે, તેમ ભૂગળ વડે રાક્ષસોને હણવા લાગ્યો ૩૮-૪૧

રાવણે મોકલેલા સર્વ રાક્ષસોનો સહાર કરીને મહાવીર હનુમાન યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પુનઃ પણ દરવાજા પર જઈને બેસી રહ્યો ૪૨ હનુમાનના સપાટામાંથી બચવા પામેલા ગણ્યા ગાઠ્યા રાક્ષસો ઉતાવળે રાવણની પાસે ગયા અને હનુમાને રાક્ષસોનો કેવી રીતે નાશ કર્યો, એ વાત રાવણને અર્થેતિ કહી સંભળાવી ૪૩

પોતાના મોટા સૈન્યનો એક જ વાનરે વિનાશ કર્યો, એ સાલળી કાંધને લીધે રાવણના નેત્ર ફરી ગયા તેણે અમિત પરાક્રમવાળા તથા યુદ્ધમા ડુન્ય એવા પ્રહન્ટના પુનઃ જીવમાલીને આજ્ઞા આપી ‘હે જીવમાલી! તું જા અને હનુમાનને બાંધી લાવ ૪૪

શ્રાવ શ્રીવા મોકિ મહાભૂતપ્રીત અદિકાવ્ય શ્રીરમાય ના સુદર્મ મા ૪૨ મે સંગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-ચિત્યપ્રાસાદભંગ

તત સ ક્રિકરાન્હતો હનુમાન ચ્ચાતમાસ્થિત ।

યન મગ્ધ મયા ચ્ચત્યપ્રાસાદો ન વિનાશિત ॥

લ કાંધિપાત રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોના

x એ નામનો રાવણનો એક ગ્રધાન

નાશ કર્યા પછી હનુમાનને વિચાર થઈ આવ્યો કે, મેં આ અશોકવાટિકાને તો ભાગી નાખી, પરંતુ તેની મધ્યે આવેલા આ ચિત્યપ્રાસાદને નાશ કર્યો નથી ૧ હવે હું આ સુદર પ્રાસાદને તોડી પાડીશ આમ વિચાર કરીને પવનસુત હનુમાન પોતાનું બળ દર્શાવતો એકાએક દૂરો અને મેઝ પર્વતના શિખર બેઠેલા બિચા ૧ થ પ્રાસાદ પર ચડી ગયો પર્વત સમાન પ્રાસાદ પર ચઢેલો મહાતેજસ્વી હનુમાન બાણે બીંદો સૂર્ય જાગ્યો હોય એવો શોભવા લાગ્યો ૨-૪ ભેતભેતામા એ અતિ બિચા ચિત્યપ્રાસાદને તોડી પાડીને પોતાની કાંતિ વડે ગ્રહગતો કપિવર હનુમાન ‘પારિવાર’ નામના કુલપર્વતની પઠે શોભવા લાગ્યો ૫ પછી પવનસુત હનુમાને પોતાના પ્રભાવથી અત્યંત મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને નિર્ભયપણે પોતાનું પૂછડું પછાડી આખી લકાનગરીને ૧ બની મૂકી ૬ પૃથ્વી પર પૂછડું પછાડવાથી થયેલો કાનને ફાડી નાખે એવો લય કર નાદ સાલળીને આકાશમા બેઠતા પક્ષોઓ નાસ પાગ્રી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા અને ચિત્યપ્રાસાદનું રક્ષણ કરનાર રાક્ષસો કર્તવ્યશૂન્ય થઈ ગયા પછી હનુમાન હાક મારીને બેઠ્યો ‘રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવનો જય થાઓ ૭ નાતુસેનાનું મર્દન કરનારો હું પવનપુત છું અને રામચંદ્રનો હૃત છું, મારું નામ ‘હનુમાન’ છે ૮ ચિલાઓ અને વૃક્ષોથી યુદ્ધ કરનારા મને એક રાવણ તો શું પણ હલ્લે રાવણો પણ જીતી શકે એમ નથી ૧૦ લકાને રમણભણ કરીને તથા સીતાને મળીને હું સર્વ રાક્ષસોના ભેતા સુખથી પાછો જઈશ ૯

ચિત્યપ્રાસાદ પર બેઠેલા કપિવર હનુમાને વળી પણ રાક્ષસોને નાસ ઉપબલે એવી એક લય કર ગર્જના કરી ૧૧-૧૨ એ ગર્જના સાલળી ચિત્યપ્રાસાદનું રક્ષણ કરનારા સેકડો રાક્ષસો તરવાર, પ્રાસ તથા ફરશી વગેરે ભતભતના અસ્ત્રો ગ્રહણ કરીને દોડી આવ્યા અને હનુમાનને વીટાઈ વળ્યા તે રાક્ષસો હાથો, પરિધો અને

બાણે વડે ચોમેરથી હંતુમાનને પીડવા લાગ્યા.
કપિવર હંતુમાનને વીંટાઈ ઊભેલો રાક્ષસોનો
સમૂહ ગંગાના મોટા તરંગ જેવો શોભતો હતો.

ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા કપિશ્રમ
હંતુમાને લય'કર રૂપ ધારણ કર્યું અને એ
પ્રાસાદના સુવર્ણથી મઢેલા સો ધારવાળા એક
મોટા સ્તંભને વેગથી ઉઠેડી કાઢી હાથમાં ઝડપી
કર્ચે. મહાબળવાન હંતુમાને એ સ્તંભને વેગથી
ફેરવવા માંડ્યા તેથી એ સ્તંભમાંથી અગ્નિ
પ્રગટ થયો અને આખો અત્યપ્રાસાદ સળગી
ઊઠ્યો. ૨૩-૨૪ પ્રાસાદને સળગતો જોઈ ધ્રુવ
જેમ પોતાના વજ્રથી અસુરોનો નાશ કરે, તેમ
કપિવર હંતુમાને પેલા સ્તંભથી સેંકડો રાક્ષસોનો
નાશ કર્યો. ૨૫ અને પોતે આકાશમાં ઊડ્યા.
પછી ત્યાં રહીને તે કહેવા લાગ્યો : 'હે રાક્ષસો !
સુગ્રીવની આજ્ઞા ઉઠાવનાર મારા જેવા
બળવાળા હલારે વાનરે છે, સુગ્રીવે તેઓ
સર્વને સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપેલી
છે અને તેથી હું તથા બીજા પણ અસંખ્યાત
વાનરે આ પૃથ્વી પર ફરવાને નીકળી પડ્યા
છીએ. ૨૦-૨૧ અમારામાંના કેટલાક વાનરે દશ
હાથીના બળવાળા છે, કેટલાક સો હાથીના
બળવાળા છે, કેટલાક હજાર હાથીના જેટલું
બળ ધરાવનારા છે. ૨૨ કેટલાક હાથીઓના
એક એક જેટલા બળવાળા છે, કેટલાક વાયુના
જેવા પરાક્રમી છે અને કેટલાક અમાપ બળ-
વાળા છે. હે રાક્ષસો ! ઉક્ત બળવાળા
અસંખ્યાત વાનરે કે જેઓની પાસે તીક્ષ્ણ
નખ અને દાંતરૂપી આયુધો છે, તેઓ તમે
સૌનો સંહાર કરવા માટે અમારા રાજ સુગ્રી-
વની સાથે અહીં આવશે. હે પાપાત્માઓ !
અમારા રાજ રાવણે ઇક્ષ્વાકુકુળદીપક શ્રીમાન
રામચંદ્ર સાથે વેર બાંધ્યું છે, તેથી હવે આ
હાકાનગરી અને રાવણ એ સર્વે હતા ન હતા
બંધ જશે. ૨૩-૨૫

જિવ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્મણીત આલિખ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડના ૪૪મો સ્વર સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-જ'બુમાલીનો વધ

સંવિદ્યા રાક્ષસેન્દ્રેણ પ્રહસ્તસ્ય સુતો પત્ની।
જમ્બુમાલી મહારંદ્રા નિર્જનામ ધનુર્ધરઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા પામેલો મોટો
ઠાંઠાવાળો પ્રહસ્તનો પુત્ર જ'બુમાલી હાથમાં
ધનુષ્ય ઝડપી કરી રાજમહેલમાંથી બહાર
નીકળ્યો. ૧ તે જ'બુમાલીએ રાતાં વસ્ત્ર પહેર્યો
હતાં, કંઠમાં પુષ્પમાળાઓ ધારણ કરી હતી,
કાનમાં સુંદર કુંડળ પહેર્યો હતાં, તેની આંખો
ઘણી જ મોટી તથા ગોળ હતી અને તે સ્વભાવે
ઘણે જ ઉગ્ર તથા કોઈથી પણ છતી શકાય
નહિ એવો હતો. ૨ એ જ'બુમાલી વજ્ર અને
અશનિ સરખા અણકાર કરનારા તથા ધ્રુવધનુષ્ય
સરખી કાતિવાળા પોતાના મોટા ધનુષ્યનો
વેગથી ટંકારવ કરતો હતો અને એ ટંકારવના
નાદથી દશે દિશાઓ ગાજી રહી હતી. ૩-૪ એ
જ'બુમાલી ગધેડાં જોડેલા રથમાં બેઠેલો હતો.
જ'બુમાલીને પોતાના તરફ આવતો જોઈ મહા-
બળવાન હંતુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને
અર્જુના કરવા લાગ્યો. ૫

અશોકવાટિકાના દારના ઉપરના ભાગ પર
બેઠેલા કપિવર હંતુમાનને જોતાં જ મહાતેજસ્વી
જ'બુમાલીએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેને વીંધી
નાખ્યો. ૧ તે અર્ધચંદ્રાકાર એવા એક બાણ વડે
હંતુમાનનું મુખ, અંકુશ સરખા બીજા એક બાણ
વડે મસ્તક અને દશ બાણો વડે બન્ને હાથ
વીંધી નાખ્યા. બાણથી વીંધાયેલું હંતુમાનનું
રાતું મુખ સૂર્યકિરણોથી ખીલી ઊઠેલા શરદ-
ઋતુના કમળ સમાન શોભવા લાગ્યું. હંતુમાનનું
મુખ કે જે મૂળથી જ રક્ત ઘણું હતું, તે
રુધિરથી વિશેષ રાતું થયું અને બાણે આકાશમાં
રક્ત ચંદનથી છંટાયેલું મોટું કમળ હોય એમ
શોભવા લાગ્યું. ૭-૯

જ'બુમાલીનાં બાણ વાગવાથી હંતુમાન
અત્યંત કોપાયમાન થયો. તેણે આમતેમ દંડિ

કરીને બેસુ તો એક મોટી શિલા તેની દષ્ટિએ
૫૩^{૧૦} તુરત જ મહાબળવાન કપિવર હનુમાને
તે શિલા ઉપાડી લીધી અને વેગથી
જ જુમાલી પર ફેંકી કોપ પામેલા એ જ જુ
માલીએ દસ બાણ મૂકીને તે શિલાના ચૂરચૂરા
કરી નાખ્યા^{૧૧} પોતાનું પરાક્રમ નિબંધ થયેલું
બેઠેને અતિ તેજની હનુમાને એક મોટું
શાલવૃક્ષ હાથમા લઈ તેને બેસબેર વીઝવા
માર્યું.^{૧૨} મહાબળવાન જ જુમાલીએ પણ
ઘણા બાણ મૂક્યા તેણે ચાર બાણ વડે હનુ
માનના હાથમા રહેલું શાલવૃક્ષ કાપી નાખ્યું
અને પાંચ બાણ વડે હનુમાનનો હાથ, એક
બાણ વડે વક્ષ સ્થળ તથા દસ બાણ વડે છાતી
વીધી નાખી^{૧૩} આમ બ્યારે આખું શરીર
બાણથી ભરાઈ ગયું, ત્યારે અતિશય ક્રોધ પામેલા
કપિવર હનુમાને પ્રથમની પેઠે દરવાજાની
ભૂગળ ઝડપી કરી તેને વેગથી વીઝવા માડી ૧૪, ૧૫
અત્યંત વેગમા આવેલા કપિવર હનુમાને જ જુ
માલીની વિશાળ છાતીમા એ ભૂગળનો બેસબેર
પ્રહાર કર્યો^{૧૬} ભૂગળનો પ્રહાર થતા જ જ જુ
માલીના હાથ, બાંધો, મસ્તક, ધનુષ્ય, બાણ,
રથ અને તેને બેઠેલા ગધેડા એમાનું કશું રહ્યું
નાક અવાજ એ સર્વના એવા તો ઝીણા
ચૂરા થઈ ગયા કે જે કોઈના બેવામા પણ
આગના નહિ^{૧૭} જેમ દેઢાયેલું વૃક્ષ પૃથ્વી પર
પડે, તેમ ભૂગળ વાગવાથી ચૂરચૂરા થઈ ગયેલા
અગવાળો જ જુમાલી પૃથ્વી પર પડ્યા^{૧૮}

જ જુમાલો હણ્યો અને સેવક રાક્ષસોનો
પણ ઘાણ નીકળી ગયો, એ સમાચાર સાંભળતા
જ રાવણ અત્યંત ક્રોધ પામ્યો અને તેના નેત્ર
લાલચોળ થઈ ગયા^{૧૯}

પ્રહત્તાના પુત્ર જ જુમાલીનો નાશ થયો
બાળીને ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયેલા નેત્રવાળા
રાક્ષસરાજ રાવણે અત્યંત પરાક્રમવાળા પોતાના
અમાત્યપુત્રોને હનુમાનની સામે યુદ્ધ કરવા
જવાની આજ્ઞા આપી^{૨૦}

અર્ધ મીલ મહા મુનિમણિત આનિકાચ્ય શ્રીરામાયણ ન
સુદરકા મા ૪૪ મો અ ૧ અમ મ

સર્ગ ૪૫ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-સાત મંત્રીપુત્રોના વધ

તતસ્તે રાક્ષસેન્દ્રણ ચોદિતા મત્રિણ સુતા ।

નિર્યુર્ભયતાત્તસ્માત્સતસતાચિવર્ચસ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા થવાથી અગ્નિ
સરણી કાતિવાળા સાત મંત્રીપુત્રો સુવર્ણથી
મહેવા, મોટી ધબ્બ અને પતાકાવાળા, મેઘની
પેઠે ગર્જતા તથા શ્રેષ્ઠ અશ્વોથી બેઠેલા પોત
પોતાના રથમા બેસીને તથા મોટી ભેના લઈને
રાજમહેનમાથી બહાર નીકળ્યા તેઓ મોટા
ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, અત્યંત બળવાળા,
અસ્ત્રવિદ્યા બળ્યુતારાઓમા શ્રેષ્ઠ અને એક-
બીજાની સરસાઈ કરવામા ઉત્સાહવાળા
હતા^૧ જેમ વીજળીથી પ્રકાશતા મેઘ ગર્જના
કરે છે તેમ અમાપ પરાક્રમવાળા એમ મંત્રીપુત્રો
સુવર્ણ વડે શબ્દગારેલા પોતાના ધનુષ્યોનો
વાર વાર ટકારવડતા હતા^૨ અશોકવાટિકાને
ઉજ્જડ કરનારા એક વાનરે રાવણે મોકલેલા
સેકડો રાક્ષસોના સહાર કર્યો છે, એવું બાળીને
એ મંત્રીપુત્રોની માતાઓ, બાધવો, સુહૃદ્ધનો
તો શોકને લીધે બેલાન થઈ ગયા, પરંતુ ઉત્તમ
સુવર્ણભૂષણથી શણગારાયેલા મંત્રીપુત્રો એક
બીજાની સરસાઈ કરવાના ઉત્સાહને લીધે
પોતાના માતાપિતા વગેરેના શોકને નહિ
જાણકારતા એકદમ અશોકવાટિકાના દરવાજા
પર બિભેલા હનુમાનની નજીક જઈ પડે ચ્યા^૩
જેમ વર્ષાઋતુમા ગર્જના કરતા મેઘ જળવૃષ્ટિ
કરે તેમ રથના ગડગડાટથી ગર્જના કરતા
રાક્ષસોથી મેઘ હનુમાનની ઉપર બાણરૂપો
બળ વરસાવવા લાગ્યા રાક્ષસોના બાણથી
છવાઈ ગયેલો હનુમાન વર્ષાજળથી છવાયેલા
પર્વત સરખો શોભવા લાગ્યો^૪ એ સમયે
અત્યંત વેગવાળો હનુમાન ઉતાવળથી આમતેમ
ખતીને રાક્ષસોએ મૂકેલા બાણના સપાટામાથી
છટકી જતો હતો, તેમ જ નિર્મળ આકાશમા
ખમણ કરવાથી તે હનુમાન ચૂરચૂરા રાક્ષસોના
રવના ગપાટામાથી પણ બચી જતો હતો^૫

આકાશમાં રહીને ધનુર્ધારી રાક્ષસોની સાથે ક્રોડ કરતો કપિવર હનુમાન બાણે ઇન્દ્રધનુષ્ય-વાળા મેઘની સાથે ક્રોડ કરતો સાક્ષાત્ વાયુ જ હોય એમ શોભતો હતો. ૧૦

પછી મહાપરાક્રમી હનુમાને લય'કર ગર્જના કરી સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપભવ્યો અને તેઓના પર પોતાનું બળ ચલાવ્યું. ૧૧ શત્રુઓને તપાવનારા હનુમાને કેટલાક રાક્ષસોને લપડાકથી, કેટલાકને પાટુથી અને કેટલાકને મુદ્રિથી તથા કેટલાકને નખથી મારી નાખ્યા. ૧૨ કેટલાકને છાતીસરસા દબાવીને અને કેટલાકને સાથળો વચ્ચે ઘાલીને કચડી નાખ્યા. કેટલાક રાક્ષસો તો હનુમાનની ગર્જના સાંભળીને જ ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. ૧૩ આ પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડતા બેઈને લયલીત થયેલું બાકીનું સેન્ય ચોમેર નાસી ગયું. ૧૪ એ વેળા હસ્તીઓ ચીસો પાડવા લાગ્યા; અશ્વો લાંબા યઈ પૃથ્વી પર સૂતા; જેનો મધ્યભાગ, ધ્વજ તથા છત્ર ભાંગી ગયાં હતા, તેવા રથો વડે પૃથ્વી છવાઈ ગઈ; ૧૫ રાધરની નીકે વહેવા લાગી અને રાક્ષસો તથા રાક્ષસીઓની રડારોળથી આખી લંકાનગરી કકળી ઊઠી.

એવી રીતે મહાગર્વિત યઈ ગયેલા રાક્ષસોને હણીને ઉચ્ચ પરાક્રમવાળો મહાબળવાન કપિવર હનુમાન પુનઃ પણ બીજા રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી વાટિકાના દ્વાર પર બેઈને ઊભો રહ્યો. ૧૬, ૧૭

ઈતિ શ્રી રામ મહાકવિપ્રણીત આલ્કિત્ય શ્રીરામાયણમ્
સુન્દરકાંડમા ચપ્તમે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-પાત્ર સેનાપતિઓના વધ
હતાન્મન્નસુતાન્સુલ્લા વાન્તરેણ મહાન્મના ।
રાવણઃ સંતુનાકારધ્વકાર મતિમુત્તમામ્ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ હનુમાને સાત મંત્રીપુત્રોના વધ
કયાના સમાચાર સાંભળીને રાક્ષસરાજ રાવણ

પોતાના મનમાં અલ્પત લય પામ્યો, છતાં ઉપરથી ધૈર્યનો ડોળ રાખી તેણે હનુમાનને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧ તેણે 'વિરૂપાક્ષ, યુપાક્ષ. દુર્ધર્ષ, પ્રધક્ષ અને ભાસકર્ણ' એ નામના પોતાના પાંચ સેનાપતિઓને તેડાવી તેઓને હનુમાનને પકડવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : 'હે વીર સેનાપતિઓ ! તમે વાયુ સરળા વેગવાળા, નીતિકુશળ અને ઉતાવળે કાર્ય કરનારા છો; માટે તમે સૌ અશ્વો, રથો, હસ્તીઓ તથા મોટું સૈન્ય લઈને જાઓ અને હનુમાનને કેદ કરો. હે શૂરવીરો ! એ વનચરની સામે બેઈને તમે સાવધ રહેજો અને દેશકાળને અનુસરી જે કરવું ઘટે તે કરજો. એ વાનરનું અદ્ભુત કર્મ બેઈને હું તેને વાનર માનતો નથી, પરંતુ તે કોઈ મોટા દેહવાળું મહાબળવાન પ્રાણી હોય એમ મને લાગે છે. ૨-૪ 'એ વાનર છે' એવું મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ તે વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી. સર્વ કોઈ કહે છે કે, 'તે વાનર છે,' પણ હું તે વાત માનતો નથી. ૫ મને તો લાગે છે કે, ઇન્દ્ર પોતાના તથોબળથી કોઈ મોટું પ્રાણી ઉત્પન્ન કરીને આપણા સૈન્યો વિનાશ કરવા માટે તેને મોકલ્યું હશે; અથવા તો મેં તમારી સહાયથી નાગ, યક્ષ, ગંધર્વ, દેવ, અસુર અને મહર્ષિઓને જીતી વશ કર્યા છે તેથી તેઓ સર્વેએ મળીને આપણું કંઈ અનિષ્ઠ કરવા ધાડું હશે. ૬-૮ હે રાક્ષસો ! એ વાનર નહિ પણ આપણો નાશ કરવા અર્થે ઇન્દ્રાદિકોએ સર્જેલું કોઈ મહાબળવાન પ્રાણી જ છે; માટે તમે તેને કોઈ પણ ઉપાયથી પકડીને કેદ કરો. હે સેનાધીરો ! તમે હાથી, ઘોડા તથા રથ સહિત મોટી સેના લઈને જાઓ અને એ વાનરને બાંધી લાવો. તમારે એ કપિને તુરંત ગ્રહણ નહિ; કેમ કે તે અલ્પત બળ-પરાક્રમવાળો છે. ૧૦, ૧૧ મેં પૂર્વે અલ્પત પરાક્રમવાળા પપ્પા વાનરો જોયા છે. વાલી, મુઝીવ, મહાબળવાન બાંજુવાન, વાનરનો સેનાપતિ નીલ અને દિવિત વગેરે અનેક વાનરો મારા જોવાનાં આવ્યા છે;

પર તુ તેમાના કોઈમા પણ આ વાનર જેવા તેજ,
ગતિ, પરાક્રમ, બળ, બુદ્ધિ કે ઉત્સાહ મેં જોયા
નથી તેમ જ ઇન્દ્રાણુસાર રૂપ બદલવાની શક્તિ
પણ જોઈ નથી માટે હુ ધારુ છું કે વાનરનું રૂપ
ધરી આ કોઈ મહાન પ્રાણી આવેલું છે ૧૨-૧૪
મોટા પ્રયત્ને કરીને પણ તમે તેને પકડો હે
બળવાન રાક્ષસે ! જોકે ઇન્દ્રાદિ સર્વ દેવો તથા
અસુરો સહિત આપુ નલોકન પણ તમારી સામે
સ નામમા બિલુ રહી શકે તેમ નથી, તે પણ જય
મેળવવાની ઇન્દ્રાવાળા નીતિસુ પુરુષે પ્રયત્ન કરી
પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું જોઈ એ સ આમમા
જન જવવા પરાજય અનિશ્ચિત જ હોય છે '

રાવણના ઉપયુક્ત વચન સાલળી તથા તેની
આજ્ઞા મન્તક પર ચડાવી અગ્નિ સરખા તેજસ્વી
મહાબળવાન રાક્ષસો ઉત્તમ રથો, મહોન્મત્ત
હસ્તીએ તથા વેગવાળા અશ્વો ઉપર આરૂઢ થયા
અને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રાઓ નહણું કરી મોટા સન્ય
સહિત આતિ ઉતાવળે અશોકવાટિકા તરફ ચાલી
નીકળ્યા રાક્ષસો થોડીક વારમા અશોકવાટિકા
નજીક જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે બિગતા સૂર્યની પેઠે
પોતાના તેજસ્વી કિરણોથી પ્રકાશતો, મહાન
શોર્ષવાળો, મોટા વેગવાળો અને અત્યંત બળ
વાળો કપિવર હનુમાન તેઓના જોવામા
આવ્યો ૧૫-૨૦ તીવ્ર બુદ્ધિવાળા પ્રૌઢ દહવાળા,
મોટા ઉત્સાહવાળા અને લાંબી બુલંબોવાળા
હનુમાનને જોતા જ તે સર્વ રાક્ષસો છૂટાછૂટા
વહે ચાઈ ગયા અને પોતપોતાના લય કર હથિ
યાર ઉગામી ચોમેરથી તેની ઉપર તટી પડ્યા
તેમાના 'દુર્ધર્ષ' નામના સેનાપતિએ કમળ
સરખા આકારવાળા, પીળા મુખવાળા અને
તીક્ષ્ણ એવા પાત્ર બાણ હનુમાનના મન્તકમા
માર્ચા દુર્ધર્ષના પાત્ર બાણોથી મન્તકમા વોંધા
યેલો હનુમાન મોટી ગર્જના કરી દશે દિશાઓને
ગળવતો આકાશમા બિડ્યો ૨૧-૨૩ રથમા
બેઠેલો શૂરવીર દુર્ધર્ષ રાક્ષસ પણ ધનુષ્ય સજ્જ
કરીને તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા અસખ્ય બાણો વર
સાવતો હનુમાનની પાછળ પડ્યો એ સમયે જેમ

વર્ષાઋતુના અતનો વાયુ જળવૃદ્ધિ કરતા મેઘને
વીખેરી નાખે છે, તેમ આકાશમા રહેલો હનુમાન
એ દુર્ધર્ષ રાક્ષસે મૂકેલી બાણવૃદ્ધિ વીખેરી
નાખતો હતો દુર્ધર્ષ રાક્ષસે જ્યારે તેને અત્યંત
પીડિત કર્યો, ત્યારે પવનસુત હનુમાને મોટી
ગર્જના કરીને પ્રથમ કરતા પણ અધિક પ્રચંડ
રૂપ ધારણ કર્યું અને વીજળી જેમ પર્વત પર
પડે તેમ મોઝે કૂંઢકો મારીને દુર્ધર્ષ રાક્ષસના
રથ પર પડ્યા હનુમાનના પડવાથી દુર્ધર્ષન
આંક અશ્વો કચરાઈ ગયા, રથના પડા તથા
બેઠક લાગી ગયા અને દુર્ધર્ષ પોતે પણ પ્રાણ
રહિત થઈ ને નીચે પડ્યા ૨૪-૨૮

દુર્ધર્ષને પ્રથમ પામી પૃથ્વી પર પડેલો
જોઈ ને ક્રોધયુક્ત થયેલા ચૂપાક્ષ તથા વિરૂપાક્ષ
આકાશમા બિડી હનુમાનની પાસે ગયા અને
અતરિક્ષમા બિલેલા હનુમાનની ાતીમા જોસભેર
મુદ્ગરોના પ્રહાર કર્યો ૨૯, ૩૦ ત્યારે મહાબળવાન
હનુમાન ગરુડ સરખા વેગથી પૃથ્વી પર બિતરી
આવ્યો અને એક મોટું શાલવૃક્ષ ઉપાડીને તે
વડે એ બન્ન રાક્ષસોને ઠાર કર્યો ૩૧, ૩૨

મહાબળવાન હનુમાને ત્રણે સેનાપતિઓને
હણ્યા, એ સમાચાર સાલળીને કોપાયમાન
થયેલા પ્રથમ તથા ભાસઝળું પોતાના અયુધો
ઉગામીને હનુમાન તરફ દાડી આવ્યા અને
યશસ્વી એવા હનુમાનની એ બાણોએ બિલા
રહ્યા ૩૩, ૩૪ પ્રથમે હનુમાન ઉપર તીક્ષ્ણ આપી
વાળા પટિશનો અને ભાસઝળે નાશુળનો પ્રહાર
કર્યો ૩૫ બન્ન રાક્ષસોએ કરેલા પ્રહારથી લોહી
છુટાણુ થયેલો હનુમાન પ્રભાતકાળે ઉદય પામતા
સૂર્ય સરખો દેખાવા લાગ્યો ૩૬ પછી અત્યંત
ક્રોધ પામેના કપિવર હનુમાને મુગો, સર્પો અને
વૃક્ષોવાળુ એક પર્વતશિખર ઉપાડીને તે બન્ન
રાક્ષસો પર ફેંક્યું તે શિખરનો પ્રહાર થતા જ
એ રાક્ષસોના તલ તલ જેવડા કટકા ધર્ષ ગયા ૩૭
એ રીતે પાત્ર સેનાપતિઓનો નાશ કર્યો પછી
હનુમાને બાકી રહેલી સેનાનો કણવારમા સહાર
કર્યો ૩૮ ઇન્દ્ર જેમ અસુરોનો સહાર કરે, તેમ

કપિવર હનુમાને અશ્વોથી અશ્વોનો, હસ્તીઓથી હસ્તીઓનો અને રથોથી રથોનો સહાર કર્યો^{૩૯} એ સમયે હણાઈ પડેલા અશ્વો, હસ્તીઓ અને રાક્ષસોથી તથા લાગી ગયેલા રથોથી અથોક વાટિકાના સર્વ માળોં કપાઈ ગયા

સેના તથા વાહન સહિત રાવણના પાચે સેનાપતિઓને હણીને કપિવર હનુમાન પ્રબળો સહાર કરી નિવૃત્ત થયેલા કાળની પેઠે વિરામ પામ્યો અને પુનઃ દરવાજાના તોરણ પર બેઠો^{૪૦, ૪૧}

બ્રહ્મ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનામીત આદિકાંચ શ્રીરામાયણના સુદરનાંમાં ૪૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મે.

હનુમાનનું પરાક્રમ-અક્ષકુમારનો વધ સેનાપતિન્યથ્થ સત્તુ પ્રમાપતાદેનુમતા સાનુ વચાન્સવાહનાન્ન । નિશમ્ય રાજા સ્મરોદ્ધતોમુલ કુમારમક્ષ પ્રસન્નક્ષતાક્ષમ્ ॥ ૧ ॥

સેના તથા વાહન સહિત પાચે સેનાપતિઓને હનુમાને માર્યા, એ સમાચાર બહુ રાક્ષસ રાજા રાવણે સલામા પોતાની સન્નુષ બેઠેલા, યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા અને સત્રામમા ઉદ્ભૂત એવા અક્ષકુમાર સામે દષ્ટિ કરી^૧ રાવણની દષ્ટિથી બે પ્રેરાયેલો અને સુવર્ણના ચિત્રચિત્ર ધનુષ્યવાળો અક્ષકુમાર યદુ બ્રાહ્મણોએ હુતદ્રવ્ય હોત્રી વૃદ્ધિ પમાડેલા અગ્નિની પેઠે એકાએક બોલો થયો અત્યંત પરાક્રમી અક્ષકુમાર બિગતા સૂર્ય સરખી કાતિવાળા અને શુદ્ધ સુવર્ણના પતરાવી મહેના મોટા રથમા બેઠી કપિચર હનુમાન સામે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો^{૨, ૩} અક્ષકુમારનો રથ મોટી તપશ્ચર્યા કરીને મેળવેલો હતો, શુદ્ધ સુવર્ણની રચનાથી ચિત્રચિત્ર દેખાતો હતો, રત્નજડિત દડવાળા નાનામોટા ધ્વજથી શોભતો હતો, મન સરખા વેગવાળા ઉત્તમ આઠ પાણી તેનો પરાભવ કરવાને અશક્ત હતા તે રથ આકાશમાળે^૪ પાણી ચાલતો હતો, જેથી કયાય પશુ તેની નાંતિ અટકતી ન હતી તે વીજળી

સરખો પ્રકાશિત હતો, સજ્જ કરેલા ધનુષ્ય તથા બાણથી ભરેલા ભાથાઓ તેમા ભેવામા આવતા હતા આઠે દિશાઓમા આઠ તલવારો બાધી રાખી હતી, યથાયોગ્ય મ્વાને શક્તિ અને તોમરાદિ શસ્ત્રો ગોઠવી રાખ્યા હતા, સૂર્ય-ચંદ્ર સરખી કાતિવાળા સુવર્ણના દોરડા વડે તેને મજબૂત બાંધેલો હતો અને યુદ્ધમા ઉપયોગી સાહિત્યોથી તે ભરપૂર હતો^{૫, ૬}

દેવના બેવા પરાક્રમવાળો અક્ષકુમાર ઉપાયુક્ત દિવ્ય રથમા બેઠીને યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો અશ્વોના હણહણાટ, હસ્તીઓના ચિત્કાર અને રથોના બણબણાટથી પર્વત સહિત આખી પૃથ્વી તથા આકાશને ગળવતો અક્ષકુમાર સઘળી સેના સહિત અથોકવાટિકાના દરવાજા પર બેઠેલા હનુમાન આગળ આવી પહોંચ્યો, અને પ્રબળો સહાર કરવામા પ્રવૃત્ત થયેના કાળની પેઠે દરવાજાના તોરણ પર બેઠેના હનુમાનને ગર્વભરેલી દષ્ટિથી ભેવા લાગ્યો રાવણના પુત્ર અક્ષકુમારને જોઈ કપિવર હનુમાન પશુ વિરમથ તથા સજ્જમ પામ્યો^{૭, ૮} મહાત્મા હનુમાને શત્રુઓ પ્રત્યે દર્શાવેલા પરાક્રમ-બળની તથા પોતાના બળાબળની તુલના કરીને મહાબળવાન અક્ષકુમાર જેમ પ્રલયકાળે સૂર્ય વૃદ્ધિ પામે તેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો, અર્થાત્ પોતામા શૂરાતન આણવા લાગ્યો^૯ સત્રામમા કોઈથી પરાભવ ન થઈ શકે એવા હનુમાનનું પરાક્રમ બાળીને અમ કુમાર અત્યંત ક્રોધે ભરાયો પછો નિવર નિગ બોલા રહી યજ્ઞ તીક્ષ્ણ બાણ નૃસીને તેણે હનુમાનને યુદ્ધનું આક્રમણ કર્યું^{૧૦} બાળુનો પ્રકાર યથા છતાં જરા પાણી વધતા નહિ પામેલા, શત્રુઓનો પરાજય કરવામા સમર્થ, યુદ્ધ કરવામા ઉત્સાહી અને ગર્વભરેલો બોલા રહેલા કપિવર હનુમાનને રાવાનપુત્ર અક્ષકુમાર પોદી વાર મુઠ્ઠી જેડીયો જોઈ રહ્યો^{૧૧} પછીનુનપાનાં સાર બાણ પામને કુવળને ધારમ્ કરનારા કાપરાકની અધિકાર હનુમાનની ઉપર ધમ્મી આપો એ તથા દેવ તાનો અને અમુરોને બધા ઉપાલવે અનુતન

યુદ્ધ થવા લાગ્યું ૧૦ રાજકુમાર અક્ષ અને કપિવર હનુમાનનું દારુણ યુદ્ધ મડાયાથી પૃથ્વી પરના સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યા, સૂર્યનું તેજ ઘટી ગયું, વાયુની ગતિ મંદ પડી, પર્વતો કંપવા લાગ્યા, આકાશ ગાજી ઊઠ્યું અને સમુદ્ર હુલિત થયો ૧૩

લક્ષ્મણ તાકડુ, બાણ ચડાવવું તથા બાણ છોડવું એ નહેની યથાર્થ ક્રિયા બળુનારા અક્ષકુમારે મુવળુંની પૂ જોવાળા અને ઝેરી સાપ જેવા નળ બાણ હનુમાનના મસ્તકમા માર્યા. એકસાથે નળ બાણ વાગવાથી હનુમાનના મસ્તકમાથી રુધિર વહેવા લાગ્યું અને તેના નેત્ર ધૂમવા લાગ્યા. એ વેળા બાણરૂપી કિરણોને ધારણ કરનારા તથા રુધિરથી રંગાયેલા હનુમાન પ્રભાતકાળે ઊગતા સૂર્ય સરખો શોભવા લાગ્યો, સગ્રામ વિષે ચિત્ર વિચિત્ર શ્રદ્ધ હૃદયાર તથા ધનુષ્યને ધારણ કરી ઊભેલા રાવણના પુત્રને ભેઈ યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા કપિવર હનુમાન હર્ષભર વધવા લાગ્યો, ૧૪-૧૬ અને મધ્યાહનકાળે આકાશની મધ્યમા આવેલા સૂર્યની પેઠે કોધથી ઉગ્ર થવા લાગ્યો. મહાબળવાન પવનસુત હનુમાન પોતાના ક્રોધમયો નેત્રના અગ્નિથી સન્ય તથા વાહન સાહત અક્ષકુમારને સ તપ્સ કરવા લાગ્યો. ૧૭ એ ભેઈને ઇદ્રધનુષધારી મેઘ જેમ પર્વત પર ઘાટ કરે, તેમ હાથમા શ્રહણ કરેના ધનુષરૂપી ઇદ્રધનુષવાળો અને બાણરૂપી જળધારાવાળો અક્ષકુમારરૂપી મેઘ હનુમાનરૂપી પર્વત ઉપર બાણરૂપી જળ વરસાવવા લાગ્યો ૧૮

વધી ગયેલા તેજ, બળ વીર્ય અને બાણ વાળા તથા સગ્રામમા ઉગ્ર પરાક્રમવાળા અક્ષ કુમારને ભેઈને હર્ષમા આવેલા હનુમાને મેઘના જેવી જ બીર ગર્જના કરી, પરંતુ કાન્તી બુદ્ધિને

* વારીકનુમા વાદળોમા પથરોની પરિવેશ થાય છે તેને ઇદ્રધનુષ કહે છે બુદ્ધરાત્રી શામ્ય ભાષામા તેને મછ તારૂં એમ કહે છે એ ઇદ્રધનુષ સવરના વખતે પશ્ચિમ તરફ અને સાંજને વખતે પૂર્વ તરફ દેખાય છે

લીધે તે ગર્જનાને નહિ ગણુકારતા શ્વાભિમાનથી ક્રોધ પામેલા અને રુધિર સરળા લાલ નેત્રવાળો અક્ષકુમાર હાથી જેમ ઘાસથી ઠકાયેલા ટૂવા પાસે આવે, તેમ અપ્રતિમ બળવાળા હનુમાનની પાસે આવ્યો અને તેણે હનુમાન ઉપર ભેમભેર બાણોનો મારો ચલાવ્યો, ત્યારે પોતાના હાથ પગ હલાવી ભય કર રૂપ દર્શાવતો કપિવર હનુમાન મેઘ સરખી ભય કર ગર્જના કરી એક દમ આકાશ તરફ ઊડ્યા એ ભેઈને રચીત્રક અને મહાપ્રતાપી બળવાન અક્ષકુમાર હનુમાનની પાછળ પડ્યા અને મેઘ જેમ પર્વત ઉપર શિલાઓની વૃષ્ટિ કરે, તેમ હનુમાન ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો ગુરવીર હનુમાન મન સરળા વેગવાળો હોવાને લીધે વાયુની પેઠે બાણોની વચ્ચે થઈને નીકળી જઈ પોતે નો બચાવ કરતો વાયુમાર્ગે વિચરવા લાગ્યો વનુષ્ય શ્રહણ કરી યુદ્ધ કરવા મચેલા અને અનેક પ્રકારના બાણો વડે આગ્રશને ઝાઈ દેતા અક્ષ કુમારને અત્યંત માનની દૃષ્ટિથી ભોતો કપિવર હનુમાન પોતાના મનમા ચિંતા કરવા લાગ્યો અ તે મોટી બુલબોલાવાળા, ગર્જિતરવને બળુનારા અને અક્ષકુમારના બાણથી વલ્લ સ્થગમા વીધા ચેલા મહાત્મા હનુમાને મોટી ગર્જના કરીને સગ્રામ વિષે પરાક્રમ કરવાનો વિચાર કર્યો ૧૯-૨૦

હનુમાન વચ્ચાયું અહા ! ઊગતા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો આ કુમાર બળાક્ર જતા મે હું પરાક્રમ કરે છે અને સઘની પુદ્ગલ યો બાંહે છે, તેથી હું એનો નાશ કરી શકતે નથી ૨૧ આ કુમાર પોતાના પરાક્રમે કરી મહાન ઠે સવ રીતે સાવધ છે, યુદ્ધમા અત્યંત સહનશી છે અને તે પોતાના પરાક્રમના શુભોચ્છે વરી નાળો, યક્ષો તથા કપિઓની નળ સત્કાર પામેના છે ૨૨ પરાક્રમ અને ઉત્સાહથી ઉરકેરાયેલા મનવાળો આ અક્ષકુમાર પોતાની સેનાને મોખરે ઊભો રહી મને લાકે ઠે અડપથી ચાલનારા આ કુમારનું એક તો પરાક્રમ બળુના છે કે જે ભેઈને દેવો અને અમુરોના મન પણ કંપાનમાન

થાય !^{૨૮} અરે, હું જો એ રાજકુમારની ઉપેક્ષા કરીશ, તો તે અવશ્ય મારો પરાભવ કરશે. સંશ્રામમાં એનું પરાક્રમ પ્રતિપળે વધતું જાય છે માટે હવે તો એનો નાશ કરવો એ જ આવશ્યક છે. વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની ઉપેક્ષા કરવી એ ઉચિત જ નથી. '

એ પ્રમાણે શત્રુના અળનો તથા તેની સાથે ઠવી રીતે યુદ્ધ કરવું તેનો વિચાર કરીને મહા-પરાક્રમી હંતુમાને અશ્વકુમારનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી વાયુમાર્ગમાં વિચરતા અશ્વ-કુમારના રથના આડ અર્થો કે જે સંશ્રામમાં પાછા નાંહિ હડનારા, સ્થિરપણે ગતિ કરનારા અને ભારને સહન કરનારા હતા, તેને શૂરવીર હંતુમાને હાથની લપડાક લગાવીને મારી નાખ્યા. હંતુમાનની તપડાક વાગતાં જ જેના આડે અર્થો મરી ગયા, પડાં ભાંગી ગયાં અને એસવાનો મધ્યભાગ પણ ચૂરેચૂરા થઈ ગયો, એવો અશ્વ-કુમારનો રથ આકાશમાંથી પૃથ્વી પર આવી પડ્યો. ^{૨૯-૩૨} ત્યારે જેમ કેઈ તપસ્રી મુનિ પોતાની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી પંચભૂતાત્મકે દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગ પ્રત્યે જાય, તેમ ધર્મીય તથા ખડગને ધારણ કરનારો અશ્વકુમાર ભાગેલા રથનો ત્યાગ કરી તરત જ આકાશમાં હંતુમાન તરફ ભીડ્યો. પોતાના પિતા વાયુના જેવા પરા-ક્રમી કપિવર હંતુમાને પક્ષીઓ, સિદ્ધલોકો તથા વાયુએ સેવેલા અતરિક્ષમાં વિચરતા અશ્વકુમારને જોઈને તરત જ તેની પાસે જઈ, જોરથી તેના બેઠે પગ પકડ્યા અને ગરુડ જેમ મોટા સપાને ફેરવે તેમ તેને પોતાના મસ્તક પર હબાર વાર ફેરવીને વેગથી પૃથ્વી પર ફેંક્યો. ^{૩૩-૩૫} પૃથ્વી પર પડતાં જ અશ્વકુમારનાં હાથ, બિરુ, કેડ અને છાતી ભાંગી ગયા, હાડકા તૂટી ગયાં, નેત્ર બહાર નીકળી પડ્યાં, અવયવોના સાંધા વીજ-નાઈ ગયા. નાડીઓ તૂટી ગઈ, શરીરમાંથી રુધિર નીકળવા લાગ્યું અને તે મરણશરણ થઈ પડ્યો.

હંતુમાને અશ્વકુમારને માર્યો એ વાત જાણી રાવણ અત્યંત લાચલીત થયો. એ વેળા અચોતિ-

શ્વક્રના માર્ગમાં જમણ કરનારા મહર્ષિ, યક્ષ, પતંગ અને ઇદ્રાદિ દેવતાઓ કે જેઓ હંતુમાનનું પરાક્રમ જોવા માટે સ્થિર થઈ બેલા હતા, તેઓ સર્વ અશ્વકુમારને હણાયેલો જોઈને વિસ્મય પામ્યા અને કપિવર હંતુમાનના સાતું જોવા લાગ્યા. રુધિર સરખાં લાલ નેત્રવાળા અને ઇદ્રના પુત્ર સરખા પરાક્રમી રાવણપુત્ર અશ્વકુમારને હણી શૂરવીર હંતુમાન વિશ્વાંત જેવા માટે દર-વાળાના તોરણ પર જઈને બેઠો. એ વેળા કપિવર હંતુમાન પ્રજાનો ક્ષય કરીને શાંત થયેલા કાળ સરખો દેખાતો હતો. ^{૩૬-૩૮}

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમ્
સુદરકાંડમાં ૪૮મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-ઇદ્રજિત સાથે યુદ્ધ-
બ્રહ્માસેથી હંતુમાનનું બંધાણ

તતસ્તુ રક્ષોપ્રધિપતિર્મહાત્મા હનુમતાયે નિહતે
કુમારે । મનઃ સમાધાય સ દેવકલ્પે સમાવિદ્વેનેન્દ્ર-
જિને સરોપઃ ॥ ૧ ॥

હંતુમાને અશ્વકુમારનો વધ કર્યો એમ જાણી રાક્ષસાધિપતિ રાવણ અત્યંત ખેદયુક્ત થયો. પછો તેણે પોતાના મનને શાંત કરી કોપાયમાન થઈ દેવ સમાન કાંતિવાળા પોતાના પુત્ર ઇદ્ર-જિતને આજ્ઞા આપી : ' પ્રિય પુત્ર ! તું અશ્વવિદ્યા બાણે છે. શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રદ્ધ છે, દેવો અને અસુરોને પણ ચોક્કસ ઉપલાવનારા છે, ઇદ્રાદિ દેવતાઓમાં પણ તારાં પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે અને બ્રહ્માદેવની તપશ્ચર્યા કરીને તે બ્રહ્માજ્ઞ મેળવેલું છે. ^૨ હે ઇદ્રજિત ! ઇદ્રના આશ્રયે રહેનારા યોગાળુપચાસ મરુદગણો અને સપળા દેવતાઓ પણ સંશ્રામમાં તારા અસ્ખભ આગળ બેલા રહેવાને સમર્થ નથી. યુદ્ધ કરવાથી પાછો ન હોઈ એવો તારા સિવાય ત્રણે લોકમાં અન્ય કોઈ નથી તેમ જ પોતાના જીવજળમાં રક્ષિત, તપોબળથી રક્ષિત, દેશકાળને બાબુનાર અને તીવ્ર બુદ્ધિમાન પણ તું જ છે. નુદસમયે કોઈ પણ કાર્ય કરવું તારે મન દ્રબંદ નથી અને

બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને તુ સમગ્ર રાજકાર્ય કરવાને સમર્થ છે. ત્રુણ્યલોકમા એવો કેઈ પણ નથી, જે તારા અસ્ત્રબળને તથા સાહજિક બળને બાણુતો ન હોય. સંગ્રામ વિષે તારું અસ્ત્રબળ, પરાક્રમ અને તપોબળ એ સઘળું મારા સરખું જ છે, તેથી 'તું મોટાર સંગ્રામમા પણ જ્ય મેળવીશ' એવો મને વિશ્વાસ રહે છે અને તને યુદ્ધમા મોકલવાથી મારા મનમા ખેદ થતો નથી ૩-૬

‘હે ઈંદ્રજિત ! અશોકવાટિકામા આવેલા એક વાનરે આપણા સર્વ ક્રિકર રાક્ષસોનો, જ ખુમાલીનો, સાત અમાત્યપુત્રોનો, પાંચ સેના પતિઓ અને અશ્વ, હસ્તી તથા રથથી ભરેલી મોટી સેનાનો નાશ કર્યો છે. તદુપરાત મહોદર અને અક્ષકુમારને પણ રણભૂમિ પર સુવાડ્યા છે, પરંતુ હે શત્રુસંહારક ! તારા પરાક્રમ માટે મને જેટલો વિશ્વાસ છે તેટલો તેઓ માટે ન હતો ૭, ૮ હે વીરપુત્ર ! હવે તુ આપણુ સન્ય હંબાચુ તેને તથા એ વાનરના પ્રભાવ અને પરાક્રમ બેઈને પોતાના બાળનો વિચાર કર અને તારા બળને છાજે એવું પરાક્રમ કર. ૯’ હે અસ્ત્રધારીઓમા શ્રદ્ધા ! તુ એ વાનર હનુમાનનો પરાજ્ય કરવા માટે જ અને પોતાના તથા શત્રુના બળનો વિચાર કરીને જેમ કરવાથી આપણી સેનાનો નાશ ન થાય તેમ કર ૧૦ હે વીર ! આ સમયે સેના ઉપર વધુ આધાર રાખવો યોગ્ય નથી, કેમ કે એ વાનર એકી વળતે મોટી મોટી સેના ઓનો સ હાર કરી નાખે છે. વળી એ વાનરના સ બધામા વ્યર્થ થયેલા વજ્રાદિ આયુધો પણ આ સમયે વધુ વિશ્વાસપાત્ર નહો, કેમ કે એ વાનરની ગતિ વાણુ કરતા પણ અધિક છે. એ વાનર અગ્નિ સરખો તેજસ્વી અને અપરિમિત બળવાળો છે, તેથી શસ્ત્રો વડે તેનો વધ થશે નહિ ૧૧ હે ઈંદ્રજિત ! આ મે કહ્યું તે બાબતનો

- જન્મ થતા જ હનુમાન મૂર્ચને ફળ માની તેને પકડવા ઊડવા ત્યાર દેવતાઓ સાથેના સંગ્રામમાં તેને વજ્રાદિ આયુધો વાગ્યા હતા, છતાં તેનો નાશ થયો નહિ તેથી આવી વજ્રાદિને વ્યર્થ કહ્યા છે

સ પૂર્ણ વિચાર કરી આવી પડેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે તું સાવધાનપણે કટિબદ્ધ થા. તુ તારા ધનુષ્યના બળ ઉપર આધાર રાખીને શત્રુની સામે જ અને તને પોતાને હાનિ ન થાય એવી રીતે યુદ્ધનો આરંભ કર. ૧૨ હે શ્રદ્ધા બુદ્ધિ વાળા પુત્ર ! હું તને આવા ભય ડર યુદ્ધમા મોકલુ છું, તે બેકે પિતા-પુત્રના વ્યવહારથી જોતા અયોગ્ય છે, પરંતુ આવી રીતે ક્ષત્રિયો માટે તેમ જ મારા જેવા રાજધર્મીઓ માટે તો શ્રદ્ધા જ મનાયેલી છે. ૧૩ સ ગ્રામમા જ્ય મેળવવા ઇચ્છતા ક્ષત્રિયે અથવા રાજધર્મીનું સાર વર્તનારા કેઈ પણ પુત્ર્યે અનેક શાસ્ત્રોમા તથા યુદ્ધકળામા નિપુણતા મેળવવી જ જોઈ એ

પોતાના પિતા રાવણના વચન સાંભળીને દેવ સરખો પ્રભાવશાળી ઈંદ્રજિત ઉતાવળે તેની પ્રદક્ષિણા કરીને સ ગ્રામમા જવા તત્પર થયો એ સમયે સલામા જેઠલા તેના ઇંદ્ર મિત્રોએ તેની ઘણી પ્રશ્ન સા કરી અને સ ગ્રામમા જવાના તેના ઉત્સાહને વધાર્યો પછો પર્વણીમા વૃદ્ધિ પામતા સમુદ્રની પેઠે હર્ષમા આવેલો કમળ સરખા નેનવાળો ઈંદ્રજિત યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો અસહ્ય પરાક્રમવાળા ઈંદ્રજિતના રથને ગરુડ સરખા વેગવાળા અને તીક્ષ્ણ હાઠવાળા ચાર ત્રિ હો બેઝલા હતા તેમા જેસીને ધનુધારીઓમા તથા અસ્ત્રવિદા બાણુનારાઓમા શ્રદ્ધા એવો ઈંદ્રજિત ઉતાવળે અશોકવાટિકા પ્રત્યે ચાલ્યો ઈંદ્રજિતના ધનુષ્યનો ટકારવ તથા તેના રથની ગર્જના સાંભળીને શસ્ત્રવીર હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો : સ નામકુશળ ઈંદ્રજિત તીક્ષ્ણ અણીવાળા બાણુ લઈ ને ઉતાવળે હનુમાન પ્રત્યે જવા લાગ્યો ૧૪-૨૧

અત્યંત હર્ષમા આવેલો ઈંદ્રજિત બ્યારે હાથમા ધનુષ્ય-બાણુ લઈ ને સ ગ્રામમા જવા નીકળ્યો, ત્યારે દશે દિશાઓમા અ ધગાર ઝવાઈ ગયો અને શિયાળ વગેરે ભય કર પ્રાણીઓ અનાગલિત શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યા ઈંદ્રજિત અને હનુમાનનું યુદ્ધ બેવા માટે આકાશમા

લીધે જેનાં નેત્ર લાલ થયાં હતાં અને ઇંદ્રજિતના પરાક્રમથી વિસ્મય પામ્યો હતો, તે ભયંકર પરાક્રમવાળો હનુમાન રાક્ષસરાજ રાવણના સામું જોવા લાગ્યો.^૧

મહાતેજસ્વી રાવણ મણિમુક્તા જડેલા જિંઘા સુવર્ણના મુકુટથી શોભતો હતો.^૨ જાણે મન વડે જ નિર્માણ કર્યા હોય એવા મોંઘા મૂલ્યના હીરા વગેરે રત્નોથી જડેલા સુવર્ણના અલંકારો તેણે ધારણ કર્યા હતા.^૩ તેણે કિંમતી રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. શરીર પર રક્ત ચંદનનો લેપ કર્યો હતો અને કેસર, કસ્તૂરી વગેરેથી મિશ્રિત ચંદન ચરબુ^૪ હતું.^૫ રાતાં અને બિહામણાં નેત્રોથી તે વિચિત્ર દેખાતો હતો. તેની અળકતી અને લાંબી દંતપંક્તિઓ પર લાંબા હોઠ આવી રહ્યા હતા.^૬ જેમ મંદર પર્વત અનેક સર્પોથી ભરેલાં પોતાનાં શિખરોથી શોભે, તેમ મહાતેજસ્વી રાવણ પોતાનાં દશ મસ્તકોથી શોભતો હતો.^૭ તે કાળજના પર્વત જેવો દેખાતો હતો. તેના વક્ત્રસ્થળ પર સુંદર હાર શોભતો હતો અને પ્રભુચંદ્ર સરખા પ્રકાશવાળા ચુખને લીધે તે જાનતા સૂર્ય સહિત મેઘમંડળ જેવો દેખાતો હતો.^૮ સુવર્ણના આભુજાવાળા અને પ્રકાશમાન પોંચીઓને ધારણ કરનાર રાવણના હાથ પાંચ ફણાવાળા સર્પોના જેવા દેખાતા હતા. એ રાવણ સુંદર બિહાનાં ગિછાવેલા અને રત્નોથી જડેલા જિંઘા સ્ફટિકના આસન પર બેઠેલો હતો. તેની આભુઓ જિલેલી અલંકાર સજેલી ઉત્તમ ઓળો હાથમાં ચામર લઈ તેના ઉપર વાણુ ટાળી રહી હતી.^{૯-૧૦} હુધર, પ્રહસ્ત, મહાપાર્શ્વ અને નિકુલ એ ચાર મંત્રીઓ કે જેઓ મંત્રના તત્ત્વને જાણનારા હતા, તેઓથી એ અભિમાની રાવણ વીંટાયેલો હતો. તે જાણે ચાર સમુદ્રોથી વીંટાયેલુ ભૂમંડળ હોય એવો શોભતો હતો.^{૧૧-૧૨} દેવતાઓ જેમ ઇંદ્રની ઉપાસના કરે, તેમ મંત્ર તત્ત્વને જાણનારા અને લાંબી દૃષ્ટિવાળા બીલા પણ કેટલાક મંત્રોઓ તેની ઉપાસના કરતા હતા.^{૧૩}

મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા જળપૂર્ણ મેઘની પેઠે જિંઘા આસન પર બેઠેલા અત્યંત તેજસ્વી રાવણને હનુમાને જોયો, ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોથી પીડાવા છતાં પણ અતિ વિસ્મય પામેલો હનુમાન રાવણને સ્થિર દૃષ્ટી જોવા લાગ્યો.^{૧૪-૧૫} રાવણની કાંતિ જોઈને તેના તેજથી મોહિત થયેલો કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો :^{૧૬} ‘અહા, રાક્ષસોના રાજા રાવણનું શું રૂપ છે ! એનું શું ધૈર્ય છે ! શું એનું બળ છે ! શી એની કાંતિ છે ! અરે, એનામાં કેવાં ઉત્તમ લક્ષણો છે !^{૧૭} જો આ રાવણમાં માત્ર એક અધર્મ ન હોય, તો એ ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવોના પણ રક્ષણકર્તા ધર્મ પડે.^{૧૮} છતાં તેનાં દુર, નીચ તથા લોકોમાં નિંદિત થયેલાં કર્મોથી દેવો અને હાનવો સહિત સર્વ લોકો તેનો ભય પામે છે.^{૧૯} આ રાવણ આખા જગતનો પ્રલય કરવા ધારે, તો તે તેમ કરવાને પણ સમર્થ છે.’

અમાપ તેજવાળા રાક્ષસરાજ રાવણને પ્રભાવ જોઈને ભુદ્ધિમાન હનુમાને એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા.^{૨૦}

હાલ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્ર સુદરકાંડમાં ૪૯ થી ૮૭ સુધી સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦મો

રાજસલામાં હનુમાન-પ્રહસ્તનો

પ્રશ્ન-તું કાણ છે ?

તમુદ્ભવ મહાવાહુઃ પિતૃશ્ચં પુરતઃ સ્થિતમ્ ।

રોયેળ મહતાગ્રિહો રાવણો લોકરાયણઃ ॥ ૧ ॥

પોતાની આગળ બિભેલા પીળાં નેત્રોવાળા તેજસ્વી હનુમાનને જોઈને સર્વ લોકોને રક્ષવાનારો રાવણ અત્યંત કાંપે ભરાયો. પોતાના મનમાં ચકિત થઈને તે વિચારવા લાગ્યો : ‘અરે, મેં પૂર્વે જેની મરકરી કરી હતી અને જેણે મને શાપ આપ્યો હતો, તે મહાસમર્થ સાક્ષાત નંદી તો આ વાનરરૂપે આદી નહિ આવ્યો હોય ? અથવા તો ખંડિરાબનો પુત્ર

આજ્ઞાસુર તો આ રૂપે અહીં નહિ આવ્યો હોય ? ૧૧-૩

પછી કોપને લીધે જોનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ જયાં હતાં, એવા રાવણે પોતાના મુખ્ય મંત્રી પ્રહસ્ત પ્રત્યે સમયને અનુસરતું ઉત્તમ અર્થવાણું વચન કહ્યું : ૫ ‘હે પ્રહસ્ત ! તું આ દુરાત્મા વાનરને પૂછ કે તે ક્યાંથી આવ્યો છે ? શા માટે આવ્યો છે ? અને આપણી અશોકવાટિકાને ઉજ્જડ કરવામાં તથા રાક્ષસોને મારવામાં એનો શો અર્થ સમાયેલો છે ? ૧૫ જેનું કોઈથી પણ આક્રમણ ન થઈ શકે એવી આ લોકાનગરીમાં આવવાતું તેમ જ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું એને શું પ્રયોજન છે, એ સઘળું તું આ દુર્મતિયાને પૂછ. ૧૬

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત મંત્રીએ હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે વાનર ! તું જ્ઞાત થા, તારું લાલુ થશે. તારે જરા પણ ભય ધરવો નહિ. હે વાનર, જો તને આ રાવણરાયની નગરીમાં ઘટે મોકલ્યો હોય તો તે ખરેખર કહે. હે ભાઈ ! તને ફરીથી પણ કહું છું કે, તારે જરાયે ડરવું નહિ, તને અમે છોડી મૂકીશું. ૭૦ જે તું કુખેર, યમ કિંવા વરુણનો શ્રુત હોય અને વાનરનો વેશ ધરીને અહીં આવ્યો હોય, તો તે પણ યથાર્થ કહે; અથવા તો વિજય ઈચ્છનારા વિશ્વજીએ તને હૃત તરીકે અહીં મોકલ્યો હોય તો તે પણ સત્ય કહે. તારું તેજ અને જળ વાનર જેવું નથી; માત્ર તારો ઉપરનો વેશ જ વાનર જેવો છે. હે વાનર ! જો તું ખરેખર કહીશ, તો તને આજે જ છૂટો કરવામાં આવશે અને જો ભૂકું ખોટીય, તો છવર્ણ દુર્લભ થઈ પડશે. ૮-૧૧ તારે અહીં આવવાનું જે કારણ હોય તે તું કહી દે.’

પ્રહસ્તનું વચન સાંભળીને હનુમાને રાવણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું ધંદ્રનો, યમનો કે વરુણનો હૃત નથી, તેમ જ વિષ્ણુ કિંવા કુખેરની સાથે મારે મૈત્રી નથી કે જેથી તેઓએ મને અહીં મોકલ્યો હોય. ૧૨, ૧૩ હું વાનરભૂતિમાં

જન્મેલો માત્ર વાનર જ છું. હું રાક્ષસરાજનાં એટલે કે તારાં દર્શન માટે અહીં આવ્યો છું. ‘મને રાવણનું દર્શન થવું ઘણું જ દુર્લભ છે’ એમ વિચારીને મેં તારાં દર્શન માટે તારી અશોકવાટિકા ભાંગી નાખી. બ્યારે બળવાન રાક્ષસો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યા, ત્યારે મારા દેહનું રક્ષણ કરવા અર્થે મેં તેઓનો સંહાર કર્યો. દેવો, અસુરો કે અન્ય કોઈ પણ મને અશ્વ કિંવા પાશ વડે બાંધી શકે એમ નથી. હું જે પ્રહાસથી બંધાયો છું તે તો મને તેમ થવા માટે પ્રહારેવનું વરદાન મળેલું છે. વળી ઘણું કરીને તો તને જોવાની ઈચ્છાથી જ મેં પ્રહાસને માન કર્યું છે. ૧૪-૧૭ હું પ્રહાસથી યુક્ત થયો હતો, છતાં રાક્ષસો મને બાંધેલાની પેઠે જ તારી પાસે લઈ આવ્યા છે. હું સમચંદ્રતા કોઈ એક કાર્ય માટે તારી પાસે આવ્યો છું. ૧૮ હે રાજન ! તું મને અમાપ તેજવાળા રઘુવીરનો હૃત બાણ અને મારું હિતકર વચન સાંભળ. ૧૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનપ્રલીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમા ૫૦ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો

રાજસલામાં હનુમાન-રાવણને શિખામણ-રામ સાથે વેર કર મા

તં સમીક્ષ્યં મહાસત્ત્વં સત્ત્વવાન્દુરિસત્તમઃ ।
વાક્યમર્પવદ્યપ્રસ્તનુવાચ દશાનનમ્ ॥ ૧ ॥
મહાબળવાન રાવણને જોઈ જરા પણ નહિ ગભરાયેલો પરાક્રમી હનુમાન રાવણ પ્રત્યે અર્થ-યુક્ત વચનો કહેવા લાગ્યો : ૧

‘હે રાક્ષસેન્દ્ર ! કપિવર સુગ્રીવની આજ્ઞાથી હું તારી પાસે આવ્યો છું. તારા ભાઈ સુગ્રીવે તારું કુશળ પુછાવ્યું છે. ૨* હે રાજન ! તારા ભાઈ મહાત્મા સુગ્રીવે તારા પર જે સંદેશો કહાવ્યો છે તે તું મારા મુખથી સાંભળ. સુગ્રીવનો સંદેશો

* અહીં સુગ્રીવને રાવણનો ભાઈ કહીને મહાલતુર હનુમાને રાવણને જણાવ્યું કે, સુગ્રીવ તારા પ્રત્યે ભાઈ જેટલી પ્રીતિ પરાવે છે, માટે તું તેણે કહાવેલો સંદેશો સાંભળીને તે પ્રમાણે કર.

એકકા થયેલા નાગો, યક્ષો, જ્યોતિસ્કમાં વિચરનારા મહાપિંચો, સિદ્ધો તેમ જ આકાશ-ને આગ્રહાદિત કરતાં પક્ષીઓનાં ટોળાં અત્યંત આનંદમાં આવી ઊંચે સ્વરે બોલવા લાગ્યાં. ૨૨૨૩

ધ્રુવની પ્રતિભાચુક્ત દેવજવાળા રથમાં બેસીને ઉતાવળે પોતાની તરફ આવતા ધ્રુવજિતને ભેઠ મહાબળવાન હનુમાને મોટી ગર્જના કરી અને અતિ પ્રાદ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૨૨૪ હનુમાનને ભેઠ ચિત્રવિચિત્ર ધનુષ્યવાળા ધ્રુવજિતે વીજળીના સરખો નાદ કરનાર પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચી ટંકારવ કર્યો. નેત્રભેતામાં અત્યંત વીક્ષ્ણ વેગવાળા, મહાન બળવાળા, સંઘામમાં જરા પણ ભય નહિ ધરનારા અને પરસ્પર વેરચુક્ત થયેલા પવનચુત હનુમાન તથા શવણપુત્ર ધ્રુવજિત એ બન્ને સામક્ષમાં આવી ગયા. એ વેળા બંને દેવસાજ ધ્રુવ અસુરાધિપતિ બલિરાજ પરસ્પર વેરભાવથી સામ઼ થયા હોય એમ તેઓ શોભવા લાગ્યા. ૨૫-૨૭ અપ્રમેય બળવાળો કપિવર હનુમાન સંઘામમાં માન પામેલા અને ધનુષ્યો ધારણ કરનારા મહારથી ધ્રુવજિતના બાણના વેગથી પોતાની ચતુરાઈથી ચુકાવતો અંતરિક્ષ-માર્ગે વિચરવા લાગ્યો. ૨૮ ચતુષ્કના વીર ચોદાઓને શૂરવીર ધ્રુવજિત લાંબી અણીવાળા, વીક્ષ્ણ ધારવાળાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને વજ્ર સરખાં વેગવાળા મજબૂત બાણો હનુમાન પર ઉપસાડપરી મૂકવા લાગ્યો. ધ્રુવજિતના રથનો, તેણે ખેંચેલા ધનુષ્યનો તથા મૃદંગાદિ રણવાદ્યોનો ધ્વનિ સાલખતો કપિવર હનુમાન આકાશમાર્ગમાં હોડતો રહી ધ્રુવજિતનું લક્ષ્ય ચુકાવવા લાગ્યો. ૨૯-૩૦ ધ્રુવજિત જ્યારે ધનુષ્ય પર બાણ સંધતો, ત્યારે હનુમાન તેની આગળ આવીને હિંસા રહેતો અને બાણ છોડવી વખતે પોતાની બંને બુલ્બુલો પસારીને ઊડી જતો હતો. ૩૧ એ પ્રમાણે સંઘામ કરવામાં કુશળ અને મહાબળવાન એવા એ બન્ને જણા સર્વ જૂત-પ્રાણીઓને જોવાની ઉત્કંઠા કરાવે એવું

અદ્ભુત યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૩૨

હનુમાનને મારવાનો લાગ ધ્રુવજિતને મળતો ન હતો અને ધ્રુવજિતને હણવાનો લાગ હનુમાનને મળતો ન હતો. એવી રીતે દેવ સરખા પરાક્રમવાળા બન્ને વીરો એકબીજાને અસહ્ય થઈ પડ્યા. અમોઘ બાણોનો મારો ચલાવવા છતાં પણ કપિવર હનુમાનને બચી જતો ભેઠ ધ્રુવજિત ઘણો જ ચિંતાતુર થયો. તે એકાગ્રચિત્ત વિચાર કરવા કરવા લાગ્યો. ૩૩-૩૪ વિચાર કરતાં તેને જણાયું : ‘આ વાનર અસ્ત-શક્ત્યોથી મરે એમ નથી, માટે એને જીવતો જ પકડી લેવો ભેઠ એ, પણ રે, એ શી રીતે બની શકે ? ૩૫

અસ્ત્રવિદ્યાનાં તરવોને બાણનારા અને અત્યંત તેજવાળા મહાબાહુ ધ્રુવજિતે ‘હનુમાન કોઈ પણ અસ્ત્ર-શક્ત્યો મરશે નહિ’ એમ વિચારીને તેને જીવતો બાંધી લેવા પ્રહારાશ્ચ ચડાવ્યું અને તે વડે હનુમાનને બાંધી લીધો. ૩૬-૩૭ ધ્રુવજિતે મૂકેલા પ્રહારના પાશથી બંધાઈને નિરૂદ્ધ થયેલો હનુમાન પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ૩૮ હનુમાને ભણ્યું : ‘હું પ્રહારથી બંધાયો છું,’ પ્રહારેવે હનુમાનને વરદાન આપેલું હોવાથી પ્રહારાશ્ચથી બંધાવા છતાં તે જરા પણ પીડા પાડ્યો નહિ. ઊંઘડું પોતાના પર પ્રહારેવનો અનુચ્છદ થયો એમ તે માનવા લાગ્યો. ૩૯ એ પ્રહારાશ્ચ અનેક મંત્રો વડે અભિમંત્રિત કરેલું હતું. એ સમયે કપિવર હનુમાનને વિચાર હતું. ‘કે, પૂરે’ પ્રહારેવે ‘હે હનુમાન! મારા આશ્ચર્ય તારે થોડી વાર બંધાવું ભેઠ એ’ એમ અશ્ચર્ય તારે થોડી વાર બંધાવું ભેઠ એ’ એમ કહેલું છે, એટલે આ અશ્ચર્ય તરતમાં જ હું છૂટી જવાને સમર્થ નથી. પ્રહારેવના વચનને મારે માન્ય કરવું જ ભેઠ એ. ૪૦-૪૧ એ પ્રમાણે પ્રહારાશ્ચની શક્તિ, પ્રહારેવનું વચન અને તેમાંથી છૂટી જવાનું સામર્થ્ય, એ સર્વનો વિચાર કરીને કપિવર હનુમાન અરણ્યધનનાં પડી સ્થો. ૪૨

હનુમાને વિચાર કર્યો : ‘હું પ્રહારાશ્ચથી બંધાયેલો છું, છતાં મને તેનાથી કશી પીડા થતી

નથી, કેમ કે પિતામહ પ્રહ્મા, દેવરાજ ઇન્દ્ર અને વાયુ, એ ત્રણે દેવોથી હું રક્ષિત છું.^{૪૩} વળી રાક્ષસોને હાથે પકડવામા મારો મોટો લાલ રહેવો છે હું ધારુ છું કે રાક્ષસરાજ રાવણની સાથે વાતચીત કરવાનો મને પ્રસંગ મળશે, મારે રાક્ષસો મને ભલે આધી હોય^{૪૪} આ પ્રમાણે વિચાર કરી મહાબળવાન હનુમાન નિશ્ચય થઈને પડ્યો એવે રાક્ષસો તુરત જ તેની પાસે દોડી આગા અને તેને બળાતકારે આગ્રીને પીડવા લાગ્યા રાક્ષસોનો તિરસ્કાર સાલળી હનુમાન વાર વાર ગળ ના કરવા લાગ્યો.^{૪૫}

શનુદમન હનુમાનને નિશ્ચય થયેવો જોઈને રાક્ષસે તેને પ્રશ્નની ઝાલ તથા શબ્દના દોરડા વતી બાધવા લાગ્યા.^{૪૬} મહાવીરહનુમાન આન થવાથી મને રાક્ષસોના રાજ રાવણનો સમાગમ થશે એવું વિચારીને બધાયો અને રાક્ષસોના તિરસ્કારને સાગી રહ્યા.^{૪૭} રાક્ષસોએ હનુમાન ને શબ્દના દોરડા વડે બાંધ્યા કે તરન જ તેનું પ્રહારનું બધન છૂટી ગયું, કેમ કે આન બધન બાંધ્યા પછી મનિત અસ્તુ બધન છૂટી જાય છે.^{૪૮}

પ્રહ્માસ્તુ બધન છૂટી જતા છતા હનુમાન ગણના દોરડાવી બધાઈ રહ્યો એ સમયે ઇન્દ્રિય તાતુર થયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો.

અરે આ રાક્ષસોએ ક્ષિમનિત કરેલા પ્રહ્મા સગી વક્ષિતો કઈ પણ વિચાર ન કરતા પણ / અયોગ્ય કાર્ય કર્યું અરે, પ્રહ્માસ્તુ બધન છૂટવાથી હવે હનુમાન ઉપર બીજી એકે અસ્ત્ર આવશે નહિ! હાય! હાલમા અમે સર્વ સશયમા આવી પડ્યા છીએ.^{૪૯, ૫૦}

હનુમાન દોરડા વરી બધાયો અને તેનું પ્રહ્માસ્તુ બધન છૂટી ગયું, છતા તે બાંધે કશુંયે નબળો ન નથી એમ પરી રહ્યો પરી હનુમાનના રાત્રી પર કાગ જેવી મુદિઓના પ્રહાર કરતા કૂર રાક્ષસો તેને રાક્ષસરાજ રાવણની પાને ધસડી ગયા.^{૫૧, ૫૨} સભામા ગઈને પ્રવિત પ્રહ્માસ્ત્રી મુક્ત પયેન અને

દોરડાથી બધાયેલા હનુમાનના રાક્ષસરાજ રાવણને તથા તેની મહામા જોઈલા બીજા મર્વ રાક્ષસોને દર્શન કરાયા.^{૫૩} રાક્ષસોએ મદોનમત હાથીની પેઠે આધી આજેલા હનુમાનને રાવણની આગળ રજૂ કર્યો.^{૫૪} એ વેળા આ કોણ છે? કોનો પુત્ર છે? કયાથી આવ્યો છે? એને કોનો આશ્રય છે? એ અહીં શા માટે આવ્યો છે? એ સબધી રાક્ષસોમા પરસ્પર વાતો થવા લાગી.^{૫૫} રાવણની મહામા જોઈના કેટલાક રાક્ષસો તો કોથ ચડાવીને અરે, એને મારી નાખો, બાળી મકો, બાઈ બચો, એમ મોલવા લાગ્યા.^{૫૬} બધનમા પરેન મહાતમા હનુમાને ચોમેર દષ્ટિ કરી જોયું તે કળાક વૃદ્ધ સેવકોને રાવણના પગ પાસે જોઈલ પીઠા અને અમૂયર નેથી શયુગારેલું તેનું રમણીય રાજભવન પણ દીડું.^{૫૭} એ વેળા મહાતેજની રાવણ રક્ષસોથી આમતેમ બેચાતા હનુમાનને જોવા લાગ્યો.^{૫૮} અને ઈપિવર હનુમાન પણ સૂર્યની પેઠે પ્રજાસતા અને તેજ તથા બળથી બેભતા રાવણને નીરખવા ગાગ્યો.^{૫૯}

હનુમાનને જોના પછી જેના નેન કાધને લીધ લાલ થયા છતા એન રાવણે કુવીન તથા ઉત્તમ આચરણવાળા અને પોતાની પાસે જોઈલા પોતાના મુખ્ય મંત્રીઓને આજ્ઞા કરી 'તમે આ વાનરને પ્રહી બુઝો કે તે કોણ છે અને તેને અહીં આવવાનું શું કારણ છે?' રાવણની આજ્ઞાથી જ્યારે મંત્રીએ એ તેને અનુક્રમે સઘળું પૂછ્યું ત્યારે હનુમાને ઉત્તર આપ્યો 'હું નાનરાના રાજા સુનીવનો ત છું અને તેની આજ્ઞાથી અહીં આવેલો છું.^{૬૦, ૬૧}

વર્તિ શ્રીનંદીક મહા મુનિમણિત આદિત્ય શ્રીરામાય ના મુદ્રસાદમા ૪૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

રાજસભામાં હનુમાન-રાવણનો પ્રભાન

તત સ કર્મણા તસ્ય વિસ્મિતો મીમંચિન્નમ ।

હનુમાન્નોધતાન્નાશ્ચ રક્ષોધિપમવૈક્ષત ॥ ૧ ॥

રાવણનું દુરાચરણ સાલળી આવવાથી કાધને

ધર્મ તથા અર્થથી યુક્ત છે અને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં હિત કરનારો છે.^૩ હે રાવણ ! અયોધ્યાનગરીમા રથ, હાથી તથા ઘોડા વગેરેની સમૃદ્ધિવાળા અને ઇંદ્ર સરણી કાતિવાળા ‘દશરથ’ નામના રાજા હતા. તે રાજા પિતા જેમ પુત્ર પાલન કરે, તેમ પ્રભુ પાલન કરતા હતા. તેના ‘રામચંદ્ર’ નામે જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે મહાતેજસ્વી અને ધર્મમાર્ગને અનુસરનારા તે મહાબાહુ રામચંદ્ર પોતાના પિતાનું વચન પાળવાને વનવાસે નીકળ્યા છે અને પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા પત્ની સીતા સહિત દંડકારણ્યમા આવીને વસ્યા છે.^{૪-૧} તેમના પત્ની સીતા મહાતમા જનકરાજના પુત્રી છે તે સીતા જનન્ધાનમા ખોવાઈ ગયા છે.^૭ તેની શોધ કરતા કરતા એ બંને રાજપુત્રો જ્યારે ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવ્યા, ત્યારે તેઓને સુગ્રીવની સાથે મંત્રી થઈ^૮ એ સમયે સુગ્રીવે રામચંદ્રને સીતાની શોધ કરી આપવા વચન આપ્યું અને રામચંદ્ર સુગ્રીવને કિષ્કિન્ધાનું રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી હુદ્દમા વાલીને હાણીને શ્રીમાન રામચંદ્ર કિષ્કિન્ધાની ગાદી પર સુગ્રીવનો રાજ્યાલિષેક કર્યો અને તેને રીછા તથા વાનરોનો રાજા બનાવ્યો હે રાવણ ! વાનરોના રાજા વાલીને તો તું પ્રથમથી જ જાણજે છે. એ મહાસમર્થ વાલીને રામચંદ્ર એક ખાણથી જ માર્યો છે.^{૯-૧૧}

‘હે રાવણ ! વાનરરાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા માટે હવે સીતાની શોધમા રોકાયો છે. તેણે અસંખ્યાત વાનરોને સીતાની શોધ કરવા માટે સર્વ દિશાઓમા મોકલ્યા છે. સુગ્રીવની આજ્ઞા પામેલા સેકરો, હબરો અને લાખો વાનરો આકાશ, પાતાળ અને ખીણ સર્વ દિશાઓમા સીતાની શોધ કરતા રહે છે.^{૧૨,૧૩} એ સર્વ વાનરો મહાન બળવાળા અને તેઓની ગતિ કયાંય પણ રોકાતી નથી તેમાના કેટલાક ગરુડના સરખા વેગ તથા બળ વાળા છે, તેમ જ કેટલાક વાયુની પેઠે ઉતાવળે ચાલનારા છે.^{૧૪} તેઓમાનો ‘હનુમાન’ નામનો

વાનર હું છું. હું વાયુનો આરસ પુત્ર છું નીતાની શોધ કરવા માટે સો યોજનનો સમુદ્ર ઝાળીને હું તારા દર્શન કરવાને અહીં આવ્યો છું તારા ઘરમા સર્વત્ર શોધ કરતા મને સીતાના દર્શન થયા છે.^{૧૫,૧૬}

‘હે મહાપુદ્ગિમાન રાવણ ! તું ધર્મ તથા અર્થ સારી રીતે બાણતારો છે તેમ જ તે ઉત્તમ તપોબળ કરીને સપત્તિ પણ ઘણી મેળવેલી છે, માટે હે રાજા ! પરશૂને શેડી રાખવી એ તને ઘટતું નથી.^{૧૭} તારા જેવા પુદ્ગિશાળી પુત્રો આવા ધર્મવિરુદ્ધ અને સમૂળ હાનિ કરનારા હું ખરેખરે કાર્યોમા કદી પણ પ્રવૃત્ત થતા નથી.^{૧૮}

‘હે રાક્ષસાધિપ ! રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે રામચંદ્રની ઇચ્છાને અનુસરીને ગોધ પૂર્વક મૂકેલા બાણોની સામે ટકવાને દેવતાઓ ક્રિંવા અસુરોમા કેાણ સમર્થ છે^{૧૯} હે રાજા ! આખા ત્રેલોક્યમા એવો કોઈ પણ નથી કે જે રામચંદ્રનું અપ્રિય કરીને મુખી રહે^{૨૦} માટે હે નરશાહ ! મારું વચન કે તે નર્મ તથા અર્થને અનુસરનારું અને ભૂત, ભગિનિ તથા વર્તમાન, એ ત્રણે કાળને વિશે હિત કરનાર છે, તેને માન્ય કરીને તું સીતા રામચંદ્રને પાછા આપ^{૨૧} હે રાવણ ! મેં અહીંયા સીતાને જોયા છે, એથી હું ઉલ્લસિત થઈ પામ્યો છું.

‘હવે સીતાને પાછા લઈ જવાને શ્રીમાન રામચંદ્ર સમર્થ છે.^{૨૨} હે રાવણ ! તારે ઘેરહેલા સાધ્વી સીતા નિરંતર શોક કરતા મારા ભોવામા આવ્યા છે. એ સીતા ઘરમા ભરાઈ પડેલી પાંખ ફણાવાળી નાનાણુ જેવા છે. તેને તું હજી મુખી બાણતો નથી જેમ વિપયુક્ત અત લીમ પાંખન ચક્રિવાળા પુરુષને પણ પચતું નથી, તેમ સીતા દેવતાઓ કે અનુરોને પણ પડે તેમ નથી.^{૨૩,૨૪}

‘હે રાક્ષસરાજ ! તે તપસ્યાઓ કરી જે ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને દ્વાણુ આશુષ પ્રાપ્ત કરે છે, તેનો આવી રીતે પરશૂના સંનિષ્ઠ પાપથી નાશ કરવો શોભ્ય નથી.^{૨૫} મારી પાસે તપ સંચારું બા હોવાથી દેવતાઓ અને અનુરોની

પણુ મારો વધ થઈ શકે એમ નથી, 'એણું' જે તું માને છે તેનું મૂળ ધર્મ જ છે.

‘હં રાક્ષસરાજ ! મુગ્ધો એ કાઈ દેવ, યજ્ઞ, અસુર કિંવા રાક્ષસ નથી તે વાનરોનો રાજા છે અને રામચંદ્ર એ એક મનુષ્ય છે તે વરદાન માગતી વેળા મનુષ્યોને ગણકાર્યા નથી, પણ હવે તું તારા પ્રાણને શી રીતે ગચાવી શકીશ ? ૧૨૬, ૨૭ અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને તેણે પૂર્વે કરેલા સત્કર્મનું ફળ પણ મળતું નથી, પરંતુ અધર્મનું જ ફળ મળે છે હા, જો ઘણા મોટા ધર્મ કરે તો સ્વરૂપ અવર્મનો નાશ થાય ખરો ૨૮ હે રાવણ ! તને આ અધર્માદિ જે કાઈ મળેલું છે તે સઘળું પ્રથમ ડગેલા ધર્મનું જ ફળ છે અને તે હવે જે અધર્મ આદર્યો છે, તેનું ફળ તુરંતમાં જ તને મળશે ૨૯ હે રાજા ! જનગણમાંથી યૌદ્ધ હજાર રાખોનો સહાર થયો, વાલી સરખા પરાક્રમીનો પણ વધ થયો અને રામચંદ્ર તથા મુગ્ધાવની મંત્રી થઈ, એ વૃત્તાત તારા જાણવામાં આવ્યું, તો હવે તું પોતાનું હિત વિચારી જો ૩૦ હે રાવણ ! હું એકલે જ રથ, હસ્તી અને અશ્વોથી ભરેલી આખી લડાનગરીનો નાશ કરવા સમર્થ છું, પરંતુ લાગાર છું કે મારા ગ્વામી રામચંદ્રની મને આજ્ઞા નથી ૩૧ મહાબળવાન રામચંદ્રની છે અને વાનરોની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે જેણે સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે મારા શત્રુનો હું તેના કુળ સહિત સહાર ડગીશ ૩૨ હે રાવણ ! રામ ચંદ્રને અપમાન કરનારો સાક્ષાત્ દેવરાજ ધંદ્ર હોય તો તે પણ મુજે રહી શકતો નથી, તે પછી તારા જેવાનું તો શું ગણુ ? હે રાક્ષસેદ્ર ! તું જેને ‘મીતા’ એવા નામથી ઓળખે છે અને જે મીતા તારે ઘેર રહેલા છે, તેને તું સઘળી લોકોને ઉજાડ કરનાર સાક્ષાત્ કાળરાત્રિ ગણુ હે લોકેશ ! તું તારા પોતાના હાથે જ મીતાડવી કાગપાશ કે જેને તે તારા હાથે કરીને જ તારા કંઠમાં નાખે છે, તેને ત્રાહી નાખ અને પોતાના હિતનો વિચાર કર તું નિશ્ચય જાણુ કે મહાસળી સીતાના તેજસ્વ અગ્નિથી ધૂધવાઈ રહેલી અને

રામચંદ્રના કોપરૂપ વાયુથી ભડકાડ સળગી ઊઠેલી તારી આ લડાનગરી હવે યોગ્ય સમયમાં જ મોટી મોટી અટારીઓ અને શેરીઓ સહિત ભસ્મીભૂત થશે ૩૩-૪

‘હે રાવણ ! હું તને નેહપૂર્વક કહું છું કે તું તારા મિત્રોનો, મત્રીઓનો, સગાવહાલાઓનો, ભાઈઓનો, પુત્રોનો, હિતેન્દ્ર મુદ્દાદોનો, અને જાતના વલ્લભોનો, મિત્રોનો અને તારી આખી લોકોનો નાશ ન કરાવ ૩૪ હે રાક્ષસેદ્ર ! હું કે જે વાનરજાતિનો અને રામચંદ્રનો સેવક છું તેનું વચન તું સાંભળ ૩૫ મહાબળની રામચંદ્રજી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ સહિત આખા ત્રલોક્યનો નાશ કરી તેને પુનઃ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન છે ૩૬ હે રાવણ ! દેવોમાં, અસુરોમાં, રાજાઓમાં, યક્ષોમાં, રાક્ષસોમાં, મર્યોમાં વિદ્યાવરોમાં, ગધર્વોમાં, મૃગાદિ વનચર પ્રાણીઓમાં, સિદ્ધોના, કિન્નરોમાં, પક્ષીઓમાં, સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં અને આખા ભૂમંડળમાં કોઈ પણ એવો મમથ નથી ૪૦, ૪૧ કે જે વિષ્ણુ સરખા પરાક્રમી રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા ઊભો રહી શકે ! હે રાવણ ! સર્વ લોકના ઈન્દ્ર અને રાજાઓમાં સિદ્ધ સરખા રામચંદ્રનું અગ્રિય કરીને છવી શકવું એ દુર્લભ જ છે. ૪૨ હે રાક્ષસ રાજ ! ત્રિલોકના નાથ એવા રામચંદ્રની સામે યુદ્ધમાં ઊભા રહેવાને દેવો, દૈત્યો, ગધર્વો, વિદ્યાધરો, તામે અને યક્ષો પણ સમર્થ નથી ૪૩ અગે, રઘુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ રામચંદ્રની સામે યુદ્ધમાં ઊભો રહેવાને સાક્ષાત્ ચતુર્સુખ બ્રહ્માદેવ, ત્રિનેત્ર રુદ્ર, ઉપેન્દ્ર તથા ધંદ્ર પણ સમર્થ નથી. ૪૪

નિર્ભયપણે બોલતા કપિવર હનુમાનના સફલાવધી ભરેલા પરંતુ પોતાને અગ્રિય લાગતા વચનો સાંભળીને કોપને લીધે જેની આખો ફરી ગઈ હતી, એવા અભિત પરાક્રમી રાવણે હનુમાનનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી ૪૫

છત્રી ૫૫ મીક મહાહનુમાનની આલિંગ્ય શ્રીરામાયણના સુદસ્કાંડમાં ૫૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પરમે

રાવણનો કોપ-વિલીપણની (શખામણ

હૂતનો વધ થાય નાહ

સ તસ્ય વચનં શ્રુત્વા વાતરસ્ય મહાત્મનઃ ॥

આશ્વાપદ્યજ્ઞં તસ્ય રાવણઃ કાંધમૃચ્છિતઃ ॥ ૧ ॥

કપિવર હનુમાનનાં વચન સાંભળી કોપાય-
માન થયેલા રાવણે તેનો વધ કરવાની પોતાના
સેવકોને આજ્ઞા કરી, 'હું હૂતકાર્ય કરવા માટે
લંકામાં આવ્યો છું' એમ હનુમાને ચથાર્થ
કહ્યું, છતાં રાવણે તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી.
એ જોઈને સભામાં જોડેલા વિલીપણને રાવણની
એ અધર્મયુક્ત આજ્ઞા રુચી નહિ. ^૧ કોપાયમાન
થયેલા રાક્ષસોના રાજ રાવણને હૂતવધ કરવાના
નિંદ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલો જોઈને કાર્યકુશળ
વિલીપણ 'હવે શું કરવું યોગ્ય છે?' એનો
પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ^૨ શ્રોડીક
વાર વિચાર કર્યા પછી શત્રુઓને છૂતનારા અને
વાક્ય જોલવામાં કુશળ એવા વિલીપણે પોતાના
પૂજ્ય વડીલજીંધુ રાવણ પ્રત્યે નમ્રતાયુક્ત વચન
કહેવા માંડ્યાં. ^૩

વિલીપણે કહ્યું : 'હે રાક્ષસેન્દ્ર ! ક્ષમા કર,
ક્રોધનો ત્યાગ કરી શાંત થા અને મારું વચન
સાંભળ. હે રાજન ! કાર્યકાર્યના વિવેકવાળા
શ્રેષ્ઠ રાજાઓ શત્રુ તરફથી આવેલા હૂતનો કઢી
પણ વધ કરતા નથી. ^૪ હે વીર ! હૂત તરીકે
આવેલા આ વાનરનો વધ કરવો એ કાર્ય ધર્મથી
વિરુદ્ધ છે અને લોકોમાં પણ નિંદાપાત્ર છે. ^૫ હે
રાવણ ! તું ધર્મને લાજુનાશ અને પરમાર્થવેંતા
છે. તારા જેવા બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ બ્યારે
આમ એકાએક ક્રોધને વશ થઈ જાયે, ત્યારે તો
શાસ્ત્રો લાક્ષીને પડિત થવું એ કેવળ શ્રમ જ
ગણાયે; માટે હે શત્રુઓને હણનાર ! હે મહા-
પરાક્રમી રાક્ષસરાજ ! શાંત થા અને યોગ્યા-
યોગ્યનો વિચાર કરી શાસ્ત્રમાં હૂત માટે જે ઠંડ
કહેલો હોય, તે જ ઠંડ આ વાનરને આપ. ^૬

વિલીપણનું વચન સાંભળી અત્યંત કોપાય-

માન થયેલો રાવણ બોલ્યો : ^૭ 'હે શત્રુ-
સૂદન ! પાપીનો વધ કરવો એમાં કોઈ પણ
પાપ નથી; માટે હું અવશ્ય આ પાપી વાનરનો
વધ કરીશ. ^૮

ઘણા દોષોથી ભરેલું અને નીચ મનુષ્ય બોલે
એવું રાવણનું અધર્મયુક્ત વચન સાંભળી શ્રદ્ધ
બુદ્ધિવાળા વિલીપણે તેને હિતોપદેશ આપતાં
કહ્યું : ^{૧૨} 'હે લંકેશ્વર ! હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું પ્રસન્ન
થા અને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત એવું મારું વચન
સાંભળ. 'સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરનારા હૂતો-
નો કઢી પણ વધ કરવો યોગ્ય નથી' એમ
સત્પુરુષો કહે છે. જોકે અત્યંત વૃદ્ધ પામેલા
આપણા શત્રુરૂપ આ વાનરે આપણું ઘણું જ
અપ્રિય કર્યું છે, પરંતુ હૂતનો વધ કરવો નહિ
એમ સત્પુરુષો કહે છે; માટે આ વાનરનો વધ
કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ અને અન્યાયભરેલું છે.
અપ્રિય કરનારા હૂત માટે શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકાર-
ના ઠંડ બતાવ્યા છે. ^{૧૩, ૧૪} જેવા કે, નાક વગેરે
કોઈ પણ અંગ કાપીને વિરૂપ કરવો, ફટકા
મારવા, મસ્તક મૂંડાવવું કિંવા ડામ દેવા અથવા
તો એ સઘળી શિક્ષાઓ યોજવી, આટલા ઠંડ જ
હૂત માટે કહેલા છે; પરંતુ હૂતનો વધ કરવાનું
કયાંય પણ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ^{૧૫}
ધર્મ તથા અર્થને વિષે પ્રીતિ બુદ્ધિવાળો અને
લાભાલાભના તત્ત્વને બહી ચૂકેલો તારા જેવે;
પુરુષ એકાએક કોપવશ કેમ જ થાય ? સત્ત્વ-
શાળી પુરુષો વગર વિચારે કોઇ કરતા નથી.
હે વીર ! ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કરવામાં,
લોકબ્યવહારમાં તેમ જ શાસ્ત્રના મર્મને લાજુવા-
માં તારા જેવો બીજો કોઈ નથી. સઘળા
દેવતાઓ અને અમુકમાં તું હિતમ છે. ^{૧૬, ૧૭}
હે રાક્ષસરાજ ! હૂતકાર્ય કરવાને આવેલા આ
વાનરનો વધ કરવામાં તને કોઈ બીજાનો લાભ
હોય એમ હું જોતો નથી. જેઓએ આ વાનરને
અહીં મોકલ્યો છે, તેઓને તારે વધરૂપ ઠંડ
દેવો યોગ્ય છે. આ વાનર ભલે સન્ન્યસ હોવા
હુ હો; પરંતુ આપણા શત્રુઓના મોકલવાથી

સર્ગ પઠ મો

સળગતા પુત્ર હનુમાન લંકામાં ફર્યો

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા રાક્ષસોઽયો મહાત્મનઃ ।

દેશકાલહિતં વાચ્યં બ્રાતુસ્તત્પ્રમવીત ॥ ૧ ॥

દેશકાળને અનુસરીને કહેલાં અને હિત-

કારક એવાં પોતાના ભાઈ વિલીપલુનાં વચન સાંભળી રાવણે કહ્યું :^૧ 'હે વિલીપલુ ! તે કહ્યું તે સત્ય છે. હવેને હજીવાનું કર્મ ઘણું જ નિંધ છે; માટે આ વાનરનો વધ નહિ કરતાં તેને બીજી કોઈ શિક્ષા કરો.^૨ વાનરને પોતાનું પૂછડું ઘણું પ્રિય હોય છે અને તેઓ પૂછડાથી શોભે છે; માટે તમે આ વાનરના પૂછડાને શીઘ્ર ખાળી મૂકો. પછી ભલે બળેલા પૂછડે અહીંથી પાછો બચ.^૩ પૂછડું ગળ્યા પછી આ વાનર જ્યારે તેના સ્વામી પાસે જશે, ત્યારે તેનાં સગાંવહાલાં, મિત્રો, ખાંધવો અને રનેહી-જનો તેને દીન, વિરૂપ તથા કૃષ્ણ ઘર્ષ ગણેલો બેશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને રાક્ષસરાજ રાવણે આજ્ઞા કરી : 'આ વાનરનું પૂછડું સળગાવી રાક્ષસોની ચાકી સાથે તેને લંકાનગરીનાં ચૌટાંઓમાં અને શેરીઓમાં ફેરવો.'^૪

રાવણની આજ્ઞા યતાં કોપીલા અને કૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસો હનુમાનના પૂછડા ઉપર બૂનાં ફાટાંતુલ્યાં લગડાં વીંટવા લાગ્યા.^૫ રાક્ષસો હનુમાનના પૂછડા પર જેમ જેમ લગડાં વીંટતા ગયા, તેમ તેમ કપિવર હનુમાન વધતો ગયો. પછી જેમ વનમાં રહેતારા શીલ લોકો સૂકાં કાષ્ઠ એકઠાં કરી તેને અગ્નિ વડે સળગાવે, તેમ રાક્ષસોએ હનુમાનના પૂછડા પર સારી રીતે તેલ સિંચીને તેને અગ્નિ વડે સળગાવ્યું. જ્યારે તે લડલડાટ સળગ્યું, ત્યારે ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાથી વ્યાપ્ત થયેલો તથા ઊગતા સૂર્ય સરખા મુખવાળો હનુમાન ત્યાં બિસેલા રાક્ષસો પર પાતાનું સળગતું પૂછડું આપટવા લાગ્યો. એ બોધ કૂર રાક્ષસોએ તેને બાંધી લીધો.^{૭-૮} હનુમાનને બંધાયેલો બોધને લંકાનાં ઓ, ખાળ

તે અહીં આવેલો છે અને શત્રુના કહેવા પ્રમાણે જ બોલે છે; કાંઈ પોતાના સ્વાર્થ માટે બોલતો નથી. હે રાજા ! આવા પરાધીન દૂતનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. વળી હે શત્રુઓનાં નગરો પર વિજય મેળવનારા રાવણ ! એ આ વાનરનો વધ કરવામાં આવે, તો પછી એના સરખો આકાશ-ચારી બીજો કોઈ પણ દેખાતો નથી; માટે તારે આનો વધ કરવામાં જરા પણ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી. એવો પ્રયત્ન તો તારે ઇત્રાદિ દેવો માટે કરવો ઘટે છે.^{૧૮-૨૦} હે યુદ્ધ કરવામાં પ્રીતિવાળા રાજા ! આ વાનરનો વધ થયા પછી એવો બીજો કોઈ પણ મારા ભોવામાં આવતો નથી કે જે તારી સાથે વેર ધરનારા અને ઉદ્ધત સ્વભાવવાળા એ બંને રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણને તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને ઉશ્કેરે!^{૨૧} વળી હે રાક્ષસોને આનંદ ઉપભવનાર ! દેવતાઓ તથા દેવેાથી પણ પરાજય નહિ પામનાર, તેમ જ પરાક્રમ અને ઉત્સાહયુક્ત મનવાળા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની આશાનો તારે ભંગ કરવો યોગ્ય નથી. તારા સર્વ સૈનિકો તારું હિત ઇચ્છનારા, શૂરવીર, સ્થિર ચિત્તવાળા, ઉત્તમ કૃપમાં જન્મેલા, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, રાક્ષ-ધારીઓમાં શ્રદ્ધ, યોગ્ય સમયે ક્રોધ કરનારા અને પગાર વગેરેથી સારી રીતે પાલનયોગ્ય પામેલા છે.^{૨૨,૨૩} હે રાવણ ! શત્રુઓને તારો પ્રભાવ દેખાડવા અથવા તારા સેનાપતિઓ તારી આરાધી કેટલુંક સન્ય લઈને ભલે ત્યાં ભય અને એ મૂર્ખ રામ-લક્ષ્મણને અહીંયાં પકડી લાવે.^{૨૪}

દેવતાઓના શત્રુ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના તાના ભાઈ વિલીપલુનાં ઉત્તમ વાક્યો સાંભળી તેમાંથી દૂત તરિક આવેલા આ વાનરનો વધ કરવો યોગ્ય નથી, એવો સાર પ્રહસ્ય કર્યો.^{૨૫}

અંત મીવાલ્મીકી મહાકવિમણિવ આદિકાવ્ય મીરામાયણનું હનુમાનમાં પર મો સર્ગ સમાપ્ત

અને વૃદ્ધ રાક્ષસો પ્રસન્ન થયાં. એ વેળા હનુ-
માને સમયોચિત વિચાર કર્યો: ‘આ રાક્ષસોએ
મને બાંધ્યા છે ખરો, પણ વાસ્તવિક રીતે તેઓ
મને બાંધી રાખવા સમર્થ નથી. હું હંમણાં જ
મારાં બંધને તોડી નાખીને આ સર્વ રાક્ષસોનો
સંહાર કરું તેમ છું’, પણ અત્યારે તેમ કરવું
યોગ્ય નથી. ૧૦, ૧૧ હું મારા સ્વામીની આજ્ઞાથી
બાહી આવ્યો છું. ભલે દુષ્ટ રાક્ષસો મને બાંધ્યા
રાખે. છતાં એટલું કરવાથી કાંઈ મારા પરતું
તેઓનું પેર વળે એમ નથી. ભેડે હું સુદ્ધ
કરવામાં સર્વ રાક્ષસોને પૂરો પડું’ એમ છું,
તોપણ મારા સ્વામી રામચંદ્રની પ્રીતિ માટે
હાલમાં આવા બંધનને સહન કરીશ. વળી આ
બંધન સહન કરવામાં મને બીજો પણ એક
લાભ છે. ભેડે લંકામાં હું ક્યો છું ખરો,
પરંતુ રાત્રિને વખતે અને તે પણ શુભ રીતે
ફરવાથી તેની રચના બરોબર રીતે ભેઈ શક્યો
નથી. આજે આ રાક્ષસો મને દિવસે લંકામાં
ફરવશે, એટલે લંકાની રચના સારી પેઠે મારા-
થી બેવાશે. રાક્ષસો ભલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
મને પુનઃ બાંધે અને પૂછડું સળગાવી મને ગમે
તેટલો પીડા કરે; પરંતુ મારા મનમાં તેથી
બરાબે ગ્લાનિ થાય એમ નથી.’

શુભ અભિપ્રાયવાળા મહાબળવાન હનુમાનને
સાથે લઈ, રાક્ષસો લંકાનગરીમાં ફરવા નીકળ્યા-
એ વેળા રાખ અને ભેરી વગેરેના નાદ કરીને
તેઓ બાંધેથી બોલતા હતા: ‘રાજદ્રોહ કર-
નારને આવી શિક્ષા થાય છે. ૧૨-૧૭ ૩૨૪મી’
રાક્ષસો હનુમાનને એ પ્રમાણે લંકામાં ફેરવતા
હતા. કેટલાક રાક્ષસો હનુમાનની પાછળ પાછળ
આવતા હતા, છતાં જરા પણ ગ્લાનિ ન
પામતાં હનુમાન તેઓની સાથે આનંદભરે
આવતો હતો. ૧૮

રાક્ષસોની સાથે ફરતી વેળા હનુમાને
લંકાનગરીની સઘળી રચના ભેઈ લીધી. સાત
મજાવાળાં રમણીયગૃહો, શુભ મંદિરો, મંદિર-
ના એટલા. મોટાંમોટાં ગૃહોવાળી શેરીઓ,

નાનીનાની પોળો, ગૃહોની વચ્ચે આવેલી ગલીઓ
અને બહારે વગેરે હનુમાનના બેવામાં આવ્યાં.
પ્રત્યેક રાજમાર્ગ, ચીટાં તથા ચક્રવા આગળ
જઈને રાક્ષસો મોટે સાદે બોલતા હતા: ‘આ
શત્રુને’ શુભ હૃત છે અને રાત્રિજાથી તેને આ
શિક્ષા થાય છે.’

બયારે હનુમાનના પૂછડાનો અગ્રભાગ
પ્રસ્પંદિત થયો, ત્યારે બિહામણા નેત્રોવાળી
કેટલીક રાક્ષસીઓએ સીતાની પાસે જઈને
તેને અત્રિય સમાચાર કહ્યા: ‘હે સીતા! તે’
સાતા સુખવાળા વાનરની સાથે વાતચીત કરી
હતી, તે વાનરને તેનું પૂછડું સળગાવી લંકામાં
ફેરવે છે.’

પોતાના પ્રાણુ બચ એવું રાક્ષસીઓનું
કુર વચન સાંભળતાં જ સીતા શોકગ્રસ્ત થઈ
ગયાં અને હનુમાનનું મંત્રણ કરવા માટે અગ્નિ-
દેવની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. ૧૯-૨૫ વિશાળ
નેત્રવાળાં સીતા અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરતાં બોલ્યાં:
‘હે અગ્નિદેવ! બે મે’ મારા પતિની ખરા
દિલથી સેવા કરી હોય, ઉત્તમ તપ કર્યું હોય
અને યથાર્થ રીતે પતિવ્રતધર્મ પાળ્યો હોય,
તો તમે હનુમાનના પુચ્છ ઉપર શીતળ ધરો.’

સતીશિરોમણિ સીતાએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે
ભડભડાટ અગ્નિ બોલે ‘હું હનુમાનને પીડા
નહિ કરું’ એવું સીતાને કહેતો જ હોય, તેમ
દક્ષિણવર્તી જ્વલ્ળાઓ ફેંકતો બળવા લાગ્યો;
તેમ જ અગ્નિનો ભેગ અને હનુમાનનો પિતા
વાયુ પણ શીતળ થઈને સીતાને સુખ યા
તેથી રીતે વાવા લાગ્યો. ૨૬-૨૮

પોતાને કશી પણ પીડા જવાતી ન હતી
તે ભેઈને હનુમાનને વિચાર થયો: ‘આ
અગ્નિ ભડભડાટ સળગે છે, છતાં હું કેમ દાઝતો
નથી ૧૨૬ મારા પૂછડા ઉપર અગ્નિના મોટા
ભડકા ઊંડે છે, છતાં મને બરાબે પીડા થતી
નથી; પરંતુ ભૂલે ખરફનો ગેળો મૂક્યો હોય
તેમ પૂછડા પર ડંડક લાગે છે. ૩૦ હું બયારે
સમુદ્ર યોગગતો હતો, ત્યારે ખરફરિયામાં
રામચંદ્રના પ્રભાવથી મનાક પર્વત મને વિશાંત

આપવા જીલો હતો, એ મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે.^{૩૧} અહો! જ્યારે સમુદ્ર અને મૈનાક પર્વતે રામ-ચંદ્રને અર્થે આદરભાવ દર્શાવ્યો હતો, ત્યારે આ અગ્નિ શું તેમને અર્થે આદરભાવ નહિ દર્શાવે? મહાસતી સીતાની દયાથી, રામચંદ્રના પ્રભાવથી અને મારા પિતા વાલુની મત્રોથી અગ્નિ મને બાળતો નહિ હોય? ^{૩૨, ૩૩}

થોડીક વાર પછી હનુમાનના મનમાં પુનઃ પણ વિચાર આવ્યો: 'મારા સરખો બળવાન આવા નીચ રાક્ષસોન બંધનને કેમ જ સહન કરે? મારામાં બળ છે. માટે મારે આ બંધનને ઉપાય કરવો જોઈએ.' એવો વિચાર કરીને કપિવર હનુમાન સઘળા બંધન તોડી નાખી મોટી ગર્જના કરીને કૂલો અને રાક્ષસોની બીડ વિનાના તથા પર્વતશિખર જેટલા ઊંચા દરવાજા પર ચડી ગયો. તેણે પર્વત સમાન પ્રોઠ દેહ ધારણ કર્યો અને પછી અત્યંત સૂક્ષ્મ દેહ ધારણ કરીને બંધનમાંથી નીકળી ગયો. બંધન-માંથી નીકળ્યા બાદ તેણે પુનઃ પણ પર્વત જેવો પ્રોઠ દેહ ધારણ કર્યો અને આસપાસ નજર નાખી, તે! દરવાજાની મોટી લોહમય બુજળ તેણે જોઈ. તરત જ તેને યદ્યેષુ કરીને મહા-બાહુ હનુમાને પોતાની સાથે ફરનાર સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો.^{૩૪-૩૬}

સાથે આવેલા સર્વ રાક્ષસોને હણીને કપિવર હનુમાન વારંવાર લંકા સામું જોવા લાગ્યો. સંજ્ઞામમાં પ્રચંડ પરાક્રમવાળો હનુમાન એ સમયે પોતાના પૂછડે સળગતા અગ્નિની જ્વાળા-ઓને લીધે કિરણોથી પ્રકાશતા મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખો ચોભવા લાગ્યો.^{૪૦}

હિત શ્રી યાત્રીક મહાસુનપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના સુરકાંડમાં પૃથ્વી સર્ગ ગમાસ

સર્ગ પૃથ્વી

હનુમાને કરેલું લંકાદહન

વીર્યમાણસ્તતા લક્ષ્મી કામ્યઃ કૃતમનોરથઃ।

વર્ધમાનસમુત્સાહઃ કાર્યોપમચિન્તયત્ ॥ ૧ ॥

જેનો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે અને ઉત્સાહ

વૃદ્ધિ પામ્યો છે, તેવો કપિવર હનુમાન લંકા-નગરીને જોઈને ખાકી રહેલા કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો.^૧

‘મારે હવે એવું શું કરવું જોઈએ જાણી છે કે જે કરવાથી રાક્ષસોને અધિક સંતાપ થાય? મેં રાવણની અથોકવાટિકા ભાંગી નાખી, અત્યંત બળ-વાળા કેટલાક રાક્ષસોને પણ હણ્યા અને સેનાનો એકાદ ભાગ એાછો કર્યો. હવે તો માત્ર આ લંકાનો નાશ કરવો જ જાણી છે.’^{૨, ૩} મેં જે પરિશ્રમ વેઠ્યો છે તે આ લંકા દુર્ગનો નાશ કરવાથી સફળ થશે. ‘મારા પૂછડા પર જે અગ્નિ સળગી રહ્યો છે, તેને આ નગરીનાં મોટાં મોટાં મંદિરોથી તૃપ્ત કરવો થોડા જ છે.’^૪

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને વીજળી સહિત મેઘ સરખો ચોભતો હનુમાન સળગતા પુવ્વે લંકાનાં રમણીય મંદિરો પર ફરવા લાગ્યો.^૬ ચોમેર દૃષ્ટિ કરતો હનુમાન નિર્ભયપણે એક ઘર પરથી બીજા ઘર ઉપર અને બીજા પરથી ત્રીજા ઉપર ફરવા લાગ્યો. તે રાક્ષસોનાં ઉવાનો તથા મોટાં મોટાં મહાહથો ઉપર પણ જવા લાગ્યો. વાલુ સરખા વેગવાળા હનુમાને પ્રથમ પ્રહરતના મંદિર પર ચડીને ત્યાં આગ લગાડી.^{૭, ૮} ત્યાંથી ફરીને મહાપાર્શ્વના મંદિરો ઉપર જઈ ત્યાં પણ પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખી લાય લગાડી.^૯ ત્યાંથી વજ્રદંડૂના મંદિર ઉપર જઈ અગ્નિ સળગાવ્યો, ત્યાંથી શુક, સારણ અને ધૃતરાષ્ટ્રનાં મંદિરો ઉપર જઈ તે મંદિરો બાળી મૂક્યાં. ત્યાર પછી કપિવર હનુમાને અનુક્રમે જંબુમાલી, મુમાલી, રશ્મિકેતુ, સૂર્યશત્રુ, હસ્તકર્ણ, મહાદંડૂ, રોમશ, કુક્રોન્મત્ત, મત્ત, સ્વલતીવ, વિશ્વદિગ્જ-હ્રવ, હરિતમુખ, કરાણ, વિશાળ, ચોહિતાક્ષ, કુંભકર્ણ, મકરાક્ષ, નરાંતક, કુંભ, નિકુંભ, યના-શત્રુ અને બ્રહ્મશત્રુ વગેરેનાં મંદિરો બાળી મૂક્યાં. મહાતેજસ્વી હનુમાને શ્રેષ્ઠ પુલ્હિવાળા વિલીપણનું મંદિર બચાવી બીજા સર્વ રાક્ષસોનાં

* ‘લંકાનો નાશ કરવો’ એટલે લંકાનગરીનો સુદોને બાળી-તોડી નાખી રાક્ષસોને હરાવ કરવા.

મોટી મોટી સમૃદ્ધિવાળા મદિરોમા આજ
લગાડી ૧૦-૧૭

સર્વ રાક્ષસોના મદિરો મળગાવ્યા પછી
મહાપરાજી હનુમાન રાક્ષસરાજ રાવણના
મહેન પર આવ્યો ૧૦ મેરુ અને મદરાચળ
સરખા ઊંચા, નાના પ્રકારના મગળ પદાર્થો
વડે શોભતા તથા અનેક જાતના રત્નોવાળા
રાવણના મુખ્ય મદિરમા પોતાના પ્રજ્ઞા પરના
અગ્નિ વડે લાયલગાડીને શૂરવીર હનુમાને પ્રલય
કાળના મેઘની પેઠે ગર્જના કરી ૧૦૦ વાયુના
જપાટા લાગવાથી વેગમા આવે મહાસમર્થ
આગ પણ પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે વધવા
લાગ્યો ૨૧ પવનના ભેસભેર મપાટા ચાલવાને
લીધે ભેતભેતામા ૨ વણુના આખા મહાનમા
અગ્નિની જ્વાળાઓ ફેલાઈ ગઈ સોનાના નળિયા-
વાળા રત્નોથી જડેલા અને મુક્તા-મણિથી
શોભતા મોટા મોટા ભવનો બગીચાનીને તરી
પડવા લાગ્યા જેમ પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી સિદ્ધ
પુણ્યોના સ્થાનો આકાશમાથી નીચે પડે છે, તેમ
સાત-સાત માળની હવેલીઓ તરી પડવા લાગી

એ સમયે પોતપોતાના મદિરોનું રક્ષણ
કરવા ટોડતા અને લક્ષ્મી તથા ઉત્સાહરહિત
થયેના રાક્ષસો યુમરાણ કરવા લાગ્યા હાથ,
હાવ આ તો વાનરનું રૂપ ધરીને સાક્ષાત્
આગ જ આવે છે ! ૧૨-૨૫ છૂટી ગયેલા કેશ
વાળી કેટલીક ખોંચો પોતાની આગપાસ અગ્નિની
જ્વળાઓ ફરી વળવાને લીધે યુમરાણ કરતા
પોતાના આગકેને લઈ હવેલોઓમાથી નીચે
પડવા લાગી ૧૨ મોટી મોટી હવેલીઓમાથી નીચે
પડતી સ્ત્રીઓ વાદળોમાથી પડતી વીજળીઓ
સરખી ભોળતી હતી હીરા, પરવાળા, વૈદ્ય
અને મોતી વગેરેથી શોભતા માદરા બળવાને
લીધે તેમાથી પીગળીને બહાર નીકળતી કેટલીક
ધાતુઓ હનુમાનના ભવામા આવી અગ્નિ જેમ
તુલ અને કાઢથી તૂસ થતો નથી, તેમ કપિવર
હનુમાન રાક્ષસોને આટલું આનુકૂળ આપવા
કતા તૂસ થયો નહિ અને પૃથ્વીદેવી હનુમાને

મારી નાખેલા રાક્ષસોના યાગને ધારણ કરનાથી
તૂસ થઈ નહિ ૨૨૭-૨૮

પૂર્વે થકે જેમ ત્રિપુર બાળ્યું હતું, તેમ
બગવાન હનુમાને આખી લકાનગરી બાળી
મૂકી પર્વતના શિખરો પર વસેલો લકાનગરીમા
હનુમાને મૂકેલો તીવ્ર અગ્નિ એમ જ્વાળાઓ
ફેડતો બડબડ સળગવા લાગ્યો લકાન
મદિરોમા સળગેલો, રાક્ષસોના શરીરરૂપી વી
હોમાવાને નીચે ધુમાડા વિનાની પ્રવનસિત
જ્વાળાઓ ફેડતો અને પ્રલયકાળના અગ્નિ
સરખો એ અગ્નિ વાયુની સહાયથી બધે આકાશ
ને બડકતો હોય એમ વધવા લાગ્યો ૨૯-૩૨
વજના જેવા કંડાકા થવાને લીધે બધે પ્રહારને
ફાડી નાખતો હોય એમ બડબડ સળગતો
અને કરોડો સૂર્ય સરખા તેજવાળો અગ્નિ આખી
લકાનગરીને ઘેરી વળ્યો ૩૩ સય કર નવરૂપવાળો
અને કેસૂડા સરખી લાલ શિખાઓવાળો અગ્નિ
કેઠ આકાશ સુધી પહોંચી ગયો એ વેળા
સળગીને હોલવાઈ જતા ઘરોની કાળા કમળ
જેવી ધુમાડાની પક્ષિ આકાશમા રહેલા સ્થાન
વાદળની પેઠે શોભતી હતી ૩૪

એ પ્રમાણે વૃક્ષો, ગૃહો અને પ્રાણીઓ
સહિત આખી લકાનગરીને એકાએક સળગી
જોઢેલી ભેઈને એકઠા થયેલા બાગેવાન રાક્ષસો
બોલવા લાગ્યા 'અરે, શું આ દેવોનો રાજ્ય
ધંદ્ર હશે, સાક્ષાત્ યમરાજ હશે, વરુણ
હશે વાયુદેવ હશે, થકરના ત્રીભ નેનમા
થી પ્રકટેલો અગ્નિ હશે, સૂર્ય હશે, કુબેર હશે
કે સોમ હશે ? એઓ નાધી ગને તે હો, પરંતુ આ
વાનર તો નથી જ, આ તો સાક્ષાત્ કાળ જ છે
અરે, આપણા પર આપાદમાન થયેલા અને
સર્વ લોકને સંસ્ત્રનારા ચતુર્ભુજ પ્રહારેવ તો
આ વાનરનું રૂપ ધારણ કરીને નહિ આવ્યા
હોય ? અથવા તો અપાર, અન્યથા અને

* આમ જાન કરવામા ઊભો ભાવ એવો તમારેલો
છે કે, સત્તા પૃથ્વીપ્રાણી ને એક ધોવારી લેખની પ્રાણ
પૃથ્વી સીતાના રૂપે દુષ્ટી થતી હતી, જેની ભેદ
રાક્ષસોના વધથી તૂસ થઈ નહિ ૨૮ યે

અચિંત્ય એવું વિગુનું ઉત્તમોત્તમ તે જ આપણે
સંહાર કરવાને તો નહિ આવ્યું હોય ? ૨૩૫-૩૮

એ વેળા રાક્ષસો, અધો, હસ્તીઓ, મૃગો
અને વૃક્ષો સંહિત બળતી લંકા દીન સ્વરે ગાઠ
રુદન કરતી હોય એવી જણાતી હતી. આખી
લંકામાં 'હાતાત ! હા પુત ! હા કાત ! હા મિત્ર !
હા પ્રાણનાથ ! હા અંગ ! અમારા સઘળા પુણ્ય
પરગયા !' એમ ઉપરાઉપરી બોલતા રાક્ષસો
ચાને રાક્ષસીઓ અત્યંત ધોર રુદન કરી રહ્યા
હતા. ૩૯ આદમી બવાળાઓથી ઘેરાયેલી, હનુ-
માનના ડોધથી પરાલવ પામેલી, જેમાના વીર
પુત્રો હણાઈ ગયા હતા તથા યોદ્ધાઓ નાસ-
ભાગ કરતા હતા એવી એ લંકાનગરી, બહુ
કોઈ ઋષિના શાપથી બળી જતી હોય એવી
દેખાતી હતી. ૪૦-૪૧

થ કરના ક્રોધથી બળવા લાગેલી પૃથ્વીની પેઠે
સાતપડ સળગતા અગ્નિની બવાળાઓવાળી
અને ભય તથા બેદયુક્ત થયેલા રાક્ષસોથી ભરેલી
લંકાનગરીને કપિવર હનુમાન આનંદપૂર્વક
એવા લાગ્યો. ૪૨ અનેક ઉત્તમ વૃક્ષો ભરેલી
અશોકવાટિકાને અત્યવ્યસ્ત કરીને, પોતાની
સામે યુદ્ધમાં આવેલા રાક્ષસોને હણીને તથા
સુવર્ણમય ગૃહોવાળી લંકાને બાગી વાયુસુત
હનુમાન શાત થયો અને પોતાના મનમાં રધુ-
વીરવું સ્વરણ કરવા લાગ્યો. ૪૩, ૪૪

મોટા બળવાળા, શ્રદ્ધ યુદ્ધિવાળા, પવન
સરખા વેગવાળા અને સર્વ વાનરોમાં શ્રદ્ધ
એના વાયુસુત હનુમાનનું અદ્ભુત પરાક્રમ
જોઈને સર્વ દેવતાઓ, મુનિવરો, ગંધર્વો,
વિશાધરો, સર્પો અને બીજા સર્વ પ્રાણીઓ
અત્યંત હર્ષિત થઈને હનુમાનની પ્રશંસા કરવા
લાગ્યા. ૪૫-૪૬ રાવણની વાટિકા ભાગી નાખી,
રાક્ષસોના સંહાર કરી તથા લંકાનગરી બાળીને
હનુમાન પ્રસન્ન થયો. ૪૭ સળગતા પુરને ક્રોધ
પ્રાસાદશિખર પર જોભેલા કપિવર હનુમાન
પ્રકાશિત કિરણોવાળા મધ્યાહનના સૂર્યની પેઠે
જોખતે હતો. ૪૮ લંકાનગરીને બાળ્યા પછી

કપિવર હનુમાને પોતાના પુરુષનો અગ્નિ
સમુદ્રમાં જઈને હોલવી નાખ્યો. લંકાનગરીને
બળેલી જોઈ દેવતાઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા
મહર્ષિઓ અત્યંત વિસ્મિત થયા. ૪૯, ૫૦

ગ્રંથ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકમાં ૫૪મા સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પપ મો

હનુમાનનો પદ્યાત્મ

સંદીપ્યમાના વિવ્રસ્તા ત્રસ્તરક્ષોગળા પુરીમ ।

અવેક્ષ્ય હનુર્મહાક્ષ્મિ ચિન્તયામાસ વાનર । ૧ ।

લંકાનગરી ઘોષેરથી સળગી જોડી અને તેમાં
વમતા સર્વ રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા, એ જોઈને
હનુમાન વિચારવમળમાં પડી ગયો ? તેના મનમાં
મહાન ત્રાસ ઊપજ્યો અને તે પોતાને ધિક્કારવા
લાગ્યો કે, 'મે' લંકાનગરી બાળી એ મોટો
અનર્થ કયો ? ૨

'વન્ય છે તે મહાત્મા પુરોનો કે જેઓ
જળ વડે જેમ અગ્નિ શાત થાય તેમ સફળિચાર
વડે પોતાના કોપને શાત કરે છે. કોપને વશ
થયેલો કયો પુરુષ પાપાચરણથી બચે છે ? કોધ
વશ થયેલો પુરુષ પોતાના માતા-પિતા વગેરે
શુરુજનોના પણ વધ કરે છે અને સત્પુરુષોનો
પણ તિરસ્કાર કરે છે. કોધ પામેલા પુરુષને
કાર્ય-અકાર્યનું અને વાચ્ય-અવાચ્યનું જરા
પણ ભાત રહેતું નથી. ૩-૫ સર્વ જેમ જુની
થયેલી કાચળીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જે પુરુષ
ઊપજેલા કોપને હમારૂંથી શુદ્ધ વડે શાત કરે
છે, તે જ પુરુષ ગણાય છે. ૬ હું કે જે નિર્લબ્ધ,
હુબુદ્ધિ અને અત્યંત પાપ કરનારો છું, તેને
ધિક્કાર છે ! અરેરે, મે આરા સ્વામી રામ
ચંદ્રને હાનિ પહોંચે એવું કાર્ય કયું, કેમ કે મે
આખી લંકામાં લાય લગાવી, પણ સીતાના સુખ
હું ખોના વિચાર કર્યો નહિ. ૭ અરે, આખી લંકા
બગી ગઈ તેમ. મહાસતી સીતા પણ બળી ગયા
હશે જે એના બનુ હશે તો અજ્ઞાનને લીધે મે જ
મારા સ્વામીનું કાર્ય બગાડ્યું ગણાયે. અરેરે,

જેની પ્રાપ્તિને અર્થે મોટો પ્રયાસ કર્યો તે સીતાનો આમ જાણતાં નાશ કર્યો ! અરે, લંકાનું દહન કરતાં મેં સીતાનું રક્ષણ કર્યું નહિ. લંકાનગરીને બાળી એ તો ઘણું જ સહેલાઈથી થઈ શકે એવું કાર્ય છે, એમાં કાંઈ મોટું પરાક્રમ નથી; પરંતુ તેમ કરતાં કોઈને વશ થઈને મેં મારા સ્વામીના કાર્યનો નાશ કર્યો છે. ૬૧૦ આખી લંકા બળીને ખાખ થઈ ગઈ છે, એનો એક પણ એવો ભાગ જણતો નથી કે જે બચ્યા વિનાનો હોય. મને લાગે છે કે સીતા પણ બળી ગયાં હશે. ૧૧ ત્યારે મેં મારી વિપરીત બુદ્ધિને લીધે આમ મારા સ્વામીનું કાર્ય બગાડ્યું, ત્યારે હવે મારા પ્રાણને પણ ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ૧૨ શું હું આ સળગતી લંકાના અગ્નિમાં પડું કે ચિંતાગ્નિમાં પ્રવેશ કરું કે મારે દેહ સમુદ્રવાસી જળચરોને અર્પણ કરું ? સ્વામીના કાર્યનો સમૂળ નાશ કર્યો પછી અહીંથી જીવતો પાછો જઈને હું વાનરેશ્વર સુગ્રીવને તથા નરસિંહ રામ-લક્ષ્મણને શું મોં દેખાડીશ ? ૧૩, ૧૪ અરે, વાનરજાતિનો અભ્યવસ્થિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ કે જે ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેને આજે મેં કોપાવેશમાં આપીને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી આપ્યો ! નિરંતર અભ્યવસ્થિત કાર્ય કરાવનારા રમેશુણી સ્વભાવને ધિક્કાર હો, જેને વશ થયેલો હું સમર્થ છતાં પણ સીતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. ૧૫, ૧૬

‘અરે, સીતાનો વિનાશ થયો બહીને મહાપરાક્રમી રામ-લક્ષ્મણ અવશ્ય મરણ પામશે અને તે બંનેનું મરણ થતાં કપિરાજ સુગ્રીવ પણ પોતાના બધુવર્ગની સાથે જીવિતનો ત્યાગ કરશે. ૧૭ વળી બ્રાતૃવત્સલ ભરત-શત્રુઘ્ન પણ એ સમાચાર સાંભળશે એટલે શી રીતે જીવી શકશે ? ૧૮ એ ધમિદ ઇક્ષ્વાકુવંશનો નાશ થયા પછી સઘળી પ્રજા શોક અને સંતાપથી પીડિત થઈ જશે. ૧૯ એ એમ થશે તો કોપરૂપી દેવથી વ્યાસ થયેલો હું ધર્મ અને અર્થનો લોપ કરનારો ગણાઈશ અને સ્વ લોકોનો વિનાશ કરવાનું પાતક મારે શિરે આવશે. ૨૦

હનુમાન એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં પૂર્વે જણાયાં હતાં તેવાં શુભ શકુને! તેને જણાવા લાગ્યાં. તે પુનઃ વિચારવા લાગ્યો. ૨૧ ‘અરે, સર્વોગ્રહકરી સીતા પોતાના તેજ વડે જ સુરક્ષિત રહ્યાં હશે; એ કલ્યાણી સીતાનો નાશ થઈ શકે એમ નથી. અગ્નિ કંઈ અગ્નિને બાળી શકતો નથી. અત્યંત તેજવાળાં રામચંદ્રની લાયાં સીતા કે જે પોતાના ચારિત્ર્ય વડે જ રક્ષાયેલાં છે, તેમને સ્પર્શ કરવાને અગ્નિ સમર્થ નથી. ૨૨, ૨૩ અહા ! સર્વ વસ્તુને બાળી નાખનારો અગ્નિ રામચંદ્રના પ્રભાવને લીધે ને સીતાના સુકૃત્યને લીધે ન્યારે મને પણ બાળી શક્યો નથી, ત્યારે ભરત, શત્રુઘ્ન અને લક્ષ્મણના પૂજ્ય દેવતારૂપ તથા રામચંદ્રનાં પ્રિય એવાં સીતાને તે કેમ જ બાળી શકે ? અથવા તો મહાસમર્થ અગ્નિ મારા પૂછકાને બાળતો નથી, તો આપો સીતાને કેમ જ બાળશે ?

થોડીક વાર રહી વિસ્મયયુક્ત થયેલા હનુમાને વળી વિચાર કર્યો : ‘અહા ! જે દેવીતા પ્રભાવથી ભરસમુદ્રમાં મને વિદ્યામ આપવા માટે મેનાકપર્વત ઊસો થયો હતો, તે દેવી સીતાને અગ્નિ બાળી શકે શું ? અરે, એ મહા સાધ્વી સીતા પોતાના તપથી, સત્ય વાણીથી અને પોતાના પતિ પરના અનન્ય પ્રેમભાવથી અગ્નિને પણ બાળી નાખવા સમર્થ છે, તો પછી અગ્નિ તેને શી રીતે બાળી શકશે ? ૨૪-૨૬

કપિવર હનુમાન સીતાના ધર્માચરણ સંબંધી એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એવામાં આકાશ માં ફરતા ચારણીની પરસ્પર ધત્તી ઘાતથી તેના સાંભળવામાં આવી : ‘અહો ! હનુમાને રાક્ષસરાજ રાવણની નગરીમાં બપોરે અગ્નિ સળગાવ્યો ! ખરેખર, તેણે ડુંકર કાર્ય કર્યું છે. ૨૬૩૦ લંકાનગરીમાં મોટા મોટા રાક્ષસો, બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ બુમરાણ કરતાં આમતેમ દોડાદોડ કરે છે અને લોકોના રુદનનો પવન પવનની શુદ્ધિઓમાં પ્રતિધ્વનિત થાય છે એથી લંકા બધી આકંઠ કરતી ઊંડા એમ

જણાય છે ! અટારીઓ કિટલાઓ, અને દર વાળઓ સહિત આખી લકાનગરી બાગીને ભસ્મીભૂત થઈ છે, પરંતુ જનકતનયા મીતાને કશી ઈજા થઈ નથી એ અમને આશ્ચર્ય સરખું લાગે છે ૧૩૫-૨

આકાશચારી ચારણોની અમૃત મરણી વાણી સાલગી હનુમાનના મનમાં અત્યંત હર્ષ થયો ૩૩ વખતોવખત ખરા પટેલા શુકન સભારીને અને આજ્ઞાચારી ચારણોના વચન સાલગી કપિવર હનુમાન પ્રસન્ન થયો ચારણોના ઠહેવા પરથી સીતાને હવતા જાણીને જેનો મનોરથ સિદ્ધ થયો છે, એવા કપિવર હનુમાને સીતાના પુનઃ પ્રત્યક્ષ દેશન કર્યા પછી જ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ૩૪, ૩૫

શ્લોક શ્રી હનુમાન કાવ્ય નામ પીત અદિકાવ્ય શ્રી રામાયણના સુદર્શનમાં ૫૫ મે સગ સમાપ્ત

હનુમાનનું પુનઃગમન

સગ પદ મો

સીતાની આજ્ઞા લઈ હનુમાનનું પાછા વળવું
તતસ્તુ શશપામૂલે જાનકા પર્વવાસ્થ્યતમ્ ।
અર્મિવાદ્યાત્રવીદિપ્તમ પદ્યમિતિ ત્વામિહાક્ષતમ્ ॥

કપિવર હનુમાને અશોકવાટિકામાં આવી શિશપાવૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલા મીતાને પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યો 'હે દેવી ! મારા સફલાગ્ન્ય-યોગે જ તમને આજ હું દોમકુશળ બેવા પામ્યો છું ૧'

કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાને તૈયાર થયેલા હનુમાનને વાર વાર નિહાળતા સીતા પોતાના સ્વામી પરના મેહેને લોધે કહેવા લાગ્યા 'હે તાત ! જો તને કીક લાગતું હોય તો તું આજનો દિવસ અહીં રહે અને વિશ્રાંતિ લઈ ને કાલે વિદાય થજે હે વાનર ! જો તું મારી પાસે રહીશ તો હું કે જે અત્પ્ર ભાગ્યવાળી છું તેનો શોક ક્ષણવાર પણ શાંત થશે હે હરિશાર્દૂલ ! તું અહીંથી જઈ ને પાછો આવીશ ત્યાં સુધી મારા પ્રાણુખી રહે એવી મને આશા નથી ૨-૫' હે વીર ! હું જે વારાફરતી

પડતા હુ યોધી ઉઠાસ અને ક વર્ષ ગઈ છું, તેને તારો વિયોગ થવાથી વધારે પીડા થશે ૧ વળી હે વીર ! મને સદેહ ૨૮ છે કે મહા બળવાન રીંદો તથા વાનરે ની પહોંચાણ છતાં સુનોવ તેઓની સાથે દુષ્ટ ર સમુદ્રને કેવી રીતે તમી શકશે ? તેમ જ અત્ત રાજુનારો પણ અહીં શી રીતે આવી શકશે ? ૧૭ સમુદ્ર યોગળવાની શક્તિ તો માત્ર એ તારામાં, તારા પિતા વાયુમાં અને ગરુડમાં જ પ્રસિદ્ધ છે હે હનુમાન ! તું કાર્યકુશળ છે, માટે હું તને ૧ છું છું કે આવા સંકટયુક્ત કાર્યમાં તું શો ઉપાય યોજવો શ્રદ્ધા ધારે છે ? ૧૧૦ હે શત્રુના વીર યોદ્ધાઓને હજીનારા કપિવર ! રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું એકનો જ સમર્થ છે ૧૧ માત્ર તારું પરાક્રમ જ પ્રશંસનીય છે હે માર્જીત ! મારા સ્વામી રામચંદ્ર કપિસેના સાથે અહીં આવે અને લડાને નિષ્પ્રજ્ઞ કરી મને પાછી લઈ જાય, ત્યારે તેમણે પોતાના પરાક્રમને યોગ્ય કાર્ય કર્યું જણાય ! માટે હે વીર ! સનામમાં શૂરવીર એવા રામ ચંદ્રના પરાક્રમને યોગ્ય જણાય તેવું કાર્ય તારે તેમને હાથે કરાવવું જોઈએ ૧૧૨, ૧૧૩

સીતાનું અર્ધચુન્નત નગ્ર વચન સાલગીને હનુમાને કહ્યું ૧૪ હે દેવી ! રીંદ તથા વાનરો ની સેનાઓના અધિપતિ સુનોવે તમારું કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ૧૫ તે અસંખ્યાત વાનરોને સાથે લઈ ને સત્વર આવી પહોંચશે નરશ્રદ્ધ રામ-લક્ષ્મણ પણ સત્વર અહીં આવશે અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે લકાને નિષ્પ્રજ્ઞ કરી મૂકશે હે વરારોહા ! સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણને હજીને શ્રીમાન રઘુવીર તમને અયોધ્યા પ્રત્યે લઈ જશે ૧૬-૧૮ હે ક યાણી ! તમે થોડો સમય ધર્ય રાજો અને શાંત થાઓ તમારું શ્રય થશે હવે અત્પ્ર સમયમાં જ રાવણને તમે રામચંદ્રને હાથે હણાયેલા જોશે રાક્ષસરાજ રાવણ જ્યારે પોતાના પુત્રો મિત્ર અને બધું વર્ગ સહિત મરણ પામશે, ત્યારે શેહિણી જેમ

ચંદ્રના સમાગમને પામે, તેમ તમે રામચંદ્રને સમાગમ પામશો. બળવાન રીંછો અને વાનરોની સેના લઈ રઘુવીર સત્વર આવશે અને રાવણને રણમાં રોળી તમારા શોકને દૂર કરશે. ૧૧૯-૧૨૧

સીતાનું આશ્વાસન કર્યા પછી પવનસુત હનુમાન તેમને પ્રભામ કરી લ્યાંથી જવાને તૈયાર થયો. મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને હણી, પ્રખ્યાતિ કરી, પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ બળ દર્શાવી, લંકાનગરીને આકુળબ્યાકુળ કરી, રાવણને છેતરી, સીતાનું આશ્વાસન કરી તથા તેમને પ્રભામ કરી કષિપવર હનુમાન પુનઃ સમુદ્ર યોજાંગી કિન્કિન્ધા જવા તત્પર થયો. પોતાના સ્વામી મુગ્ધોવ તથા રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાવાળો હનુમાન લંકા-દ્વીપના ઉત્તર છેડા પર આવેલા ‘અરિષ્ટ’ નામના પર્વત પર ચડ્યો. એ પર્વત પોતાના ઉપર જોડેલાં જંગાં પક્ષકવૃક્ષોની સાથે મળેલી શ્યામ વનપંક્તિઓને લીધે બહુ વસ્ત્ર પહેરેલો હોય, ૨૨-૨૬ શિખરોની વચ્ચે લંબાયમાન થયેલાં વાદળોને લીધે બહુ ઉત્તરીય વસ્ત્રને ધારણ કરતો હોય, સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોથી બહુ ભયત કરતો હોય, ૨૭ અનેક પ્રકારની ધાતુઓની ખાણોને લીધે બહુ નેત્ર ઉઘાડીને નેતો હોય, ચોમેર વહેતી નદીઓનો ખળખળાટ થવાથી બહુ અધ્યયન કરતો હોય, ૨૮ ઝીણું ઝીણું ઝરણુંએ-નો ખળખળાટ થવાથી બહુ ગાયન આલાપતો હોય, અતિ જંગાં ડેવદારના વૃક્ષોને લીધે બહુ જંગાં હાથ કરીને જાણેલો હોય, ૨૯ જાંચેથી પડતા ઘોષને લીધે બહુ આકાશ કરતો હોય, વાયુથી કંપાયમાન થતાં સસપણીઈ વૃક્ષોથી બહુ ધ્રુવતો હોય, ૩૦ પોલા વાંસડાઓમાં વાયુ ભરાવાને લીધે બહુ વાંસળી વગાડતો હોય, ઝેરી સર્પોના કૂંદાગ થવાને લીધે બહુ રીસ ચડાવીને નિઃશ્વાસ મૂકતો હોય, ધૂમસથી છવાઈ ગયેલી ગુફાઓને લીધે બહુ ઇંદ્રિયોને રોકી ધ્યાનપરાયણ થયેલો હોય, ગ્રેષ્ઠ સરખા પોતાના પ્રત્યેક પર્વતરૂપી ચરણથી બહુ ચોમેર ગતિ કરતો હોય ૨૧, ૩૨ અને આકાશ પર્વત પહોંચેલાં તથા વાદળથી

વીંટાયેલાં પોતાનાં શિખરોથી બહુ જગાસાં ખાતો હોય એવો જણાતો હતો. મોટી મોટી કરાડો, નાનાં નાનાં શિખરો; સાલ, તાલ, તમાલ, કરેલુ, વાંસ ઇત્યાદિ વૃક્ષો અને અનેક ભતની પુષ્પયુક્ત લતાઓ ઇત્યાદિથી એ પર્વત અલંકૃત હતો. ૩૩, ૩૪ એ પર્વત નાના પ્રકારના મૃગોથી વ્યાપ્ત, જેઠ વગેરે ધાતુઓના રંગથી રંગાયેલો, ઘણાં ઝરણાંવાળો, મોટી મોટી શિલાઓથી ભરપૂર; ૩૫ મહેપિંઓ, યક્ષો, કિન્નરો અને સર્પોએ સેવેલો, લતાઓ તથા વૃક્ષોથી ઘાટો, સિંહોથી ભરેલી ગુફાઓવાળો; ૩૬ વ્યાધ, વરુ ઇત્યાદિ પ્રાણીઓના ભયવાળો અને સ્વાદિષ્ટ ફળમૂળ તથા જળથી યુક્ત હતો.

રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી પ્રેરાયેલો કષિપવર હનુમાન અતિ ઉતાવળે અરિષ્ટ પર્વત પર ચડવા લાગ્યો. એ સમયે તેના ચરણ તળે આવતી મોટી શિલાઓના ચૂરેચૂર ધર્ધ જવા લાગ્યા અને તે શિલાઓ કડકડબસ કરતી પૃથ્વી પર પડવા લાગી. કષિપવર હનુમાન હારસમુદ્રના દક્ષિણ કિનારા પરથી ઉત્તર કિનારા પર જવા માટે પ્રૌઢ દેહ ધારણ કરી વાયુવેગે અરિષ્ટ પર્વતના જંગામાં જંગા શિખર પર ચડ્યો. ત્યારે ભયંકર સર્પાદિ પ્રાણીઓથી ભરેલો અને પુષ્પ-વાટ કરતો દક્ષિણ સમુદ્ર તેની દષ્ટિએ પડ્યો

પછી દાક્ષણ્યમાંથી ઉત્તર તરફ જવાનો દંઢ સંકલ્પ કરી વાયુસુત હનુમાને વાયુની પેઠે આકાશમાં જડવા માટે પોતાનું સઘળું બળ એકત્ર કરીને છલંગ મારી. એ વેળા હનુમાનના વેગથી એ અરિષ્ટ પર્વત એકાએક પૃથ્વીમાં પેસી ગયો, તેનાં શિખરો તથા વૃક્ષો કંપાયમાન ધર્ધ પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને તેમા વસતાં પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. હનુમાનના ઊરવેગથી ઊખરેલાં પુષ્પયુક્ત વૃક્ષો બહુ ઇંદ્રના વચ્ચી કંપાર્ધ ગયાં હોય એમ દરપોટપૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ૩૭-૪૦ ગુફાઓમાં વસતા મહાબળવાળા સિંહો પીડિત થઈને ગગનભેદી ગર્જના કરવા લાગ્યા. ત્યાં કોઈ કરતી વિદ્યાધરીઓ ભયને લીધે આકુળબ્યાકુળ

થઈ ગઈ, તેમના વસ્ત્ર ખસી ગયા અને આજુ પછોનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ તેઓ એવી ને એવી સ્થિતિમાં એકદમ આકાશ તરફ ઊડી ગઈ ૪૫, ૪૬ અત્યંત લાખા દેહવાળા, બળવાન અને દેહીય માન જિહવાવાળા મોટા સર્પો માથા તથા ગરદન અગદાવાથી તરફડવા લાગ્યા ૪૭ કિન્નરો, ઉરગો, ના ધર્વો, યક્ષો અને વિદ્યાધરા પશુ પૃથ્વીમાં પેસી જતા એ પર્વતને ત્યાગ કરીને આકાશમાં ઊડી ગયા ૪૮ અનેક વૃક્ષો અને શિખરોથી શોભતો એ અરિષ્ટ પર્વત જે દસ યોજનના વિસ્તારવાળો તથા ત્રીસ યોજનની ઊંચાઈવાળો હતો તે મહા બળવાન હનુમાનના ભારથી દબાઈને પૃથ્વીમાં પેચી ગયો

જેના તરંગો વાર વાર કિનારા ત્રાથ અથ ડાયા કરે છે, એવા ક્ષારસમુદ્રનું ઉદ્ધિધન કરવા માટે કપિવર હનુમાન તરત જ આકાશ તરફ દૂધો ૪૯, ૫૦

હતિ શ્રી નાલોકિક મહામુનિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રી રામચંદ્રના મુદરકાંડમાં ૫૬ મો સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૫૭ મો

સમુદ્રોદ્ધિ અને નાનરમિલાપ

આપ્તુત્વ ચ મહાવેગ પલ્લવાનિવ પવત ।

મુજલ્લપક્ષગન્ધર્વપ્રબુદ્ધકમલોત્પલમ્ ॥ ૧ ।

આત વેગપૂર્વક આકાશ તરફ દૂધા પછી બળે પાછોવાળો પર્વત જ હો । એમ કપિવર હનુમાન ગાનડેથી સાગરમાં ગતિ કરવા લાગ્યો એ ગગનસાગરમાં યક્ષ, ભુજગ અને ગધર્વો પી પ્રકુલિત કમળો હતા, ચંદ્રેથી પોયાડ સૂર્યેથી કારડવ પક્ષી અને પુખ્ત તથા શ્રવણ નક્ષત્રેથી કાદબપત્તીઓ હતા, વાદળેથી શેવાળ અને ધાન હતા, પુનર્વસુ નલડેથી મરેલા મત્સ્ય, મગગ અહરેથી મગ્ગમચ્છ અરાવત હસ્તીથી મોઠા દ્રોપ અને આતિ નક્ષત્રેથી હંસ હતા, તેમાં વળેજિયાથી તરંગો ઊઠતા હતા અને અદ્રકિરણોથી રીતળ જળ ભરેલું હતું

અહર ઊડતો હનુમાન બળે આકાશને

નાસ કરતો હોય, ચંદ્રમાને અકિત કરવા ઇચ્છતો હોય તથા નક્ષત્રો અને સૂર્ય સહિત આખા ગગનમડાને બાધમાં લેવા ધારતો હોય એમ જરા પણ ધાડયા વિના અપાર નમુદ્રને તરતો હતો આકાશમાં પ્રકારતા ધોળા, રાતા, કાળા અને મજ્જાદિયા રંગના વાદળો હનુમાનના વેગથી જે આઈ જતા હતા કપિવર હનુમાન ચંદ્રની પેઠે ક્ષણવારમાં વાદળની ઘટામાં પ્રવેશતો હતો અને વગી ક્ષણવારમાં બહાર નીકળતો હતો પ્રવેત વસ્ત્ર પહેરેલો હનુમાન વિવિધ પ્રકારના વાદળોમાં ગતિ કરતો એ વેળા આકાશ વિષે ક્ષણમાં ગુસ્સા થતા અને લાગુમાં પ્રકટ થતા ચંદ્ર નરખો શોભતો હતો ૧-૮ વાર વાર વાદળોને ચીરી બહાર નીકળતો કપિવર હનુમાન ગરુડના જેવા વેગથી ઊડતો હતો અને મેઘ સરળીગલીર ગળના ડરતો હતો ત્રાવણુના મુખ્ય રાક્ષસોને હાણી પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરી રાવણ સહિત આખી લકાને આકુળબ્યાકુળ બનાવી, રાક્ષસોની મેનાનો દાટ વાળી અને સીતાને પ્રણામ કરીને આકાશમાંગે જીટેલો કપિવર હનુમાન સમુદ્રના મધ્યભાગે આવી પહોચ્યો ત્યાં પોતાને વિશ્રામ આપવાને ઊભા થયેલા મનાક પર્વતને પોતાના હાથ વટે સ્પર્શ કરીને ધનુષમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠે વેગથી આગળ આગ્યો થોડીક વારમાં મેઘ મડગ જેવો મહેડ પર્વત તેની દિશ્વે પડ્યો મહેડ પવતને ભેટા જ મહાકપિ હનુમાને મોટી જગના કરી દશે દિશ્વે જાળવી મૂકી ૧૦-૧૧ પોતાના મુહુરવર્ગના દર્શનની ઇચ્છાવાળો હનુમાન ઉપરાઉપરી જગના કરતો અને પુચ્છક પાવતો ઉતાવળે ત્યાં આવી પહોચ્યો ૧૨ આકાશમાંગે ગમન કરતા હનુમાનની ગર્જનાથી બધો સૂર્યમડગ સહિત આજુ આકાશ ફાટી જતું હોય એમ નાગતું હતું

ગૂરવીર અને મહાન બળવાળા અગદ વળે વાનગે કે જેઓ હનુમાનના આગમનની વાત ભેટા સમુદ્રતટ પર ગેચી રહ્યા હતા, તેઓએ વાયુથી અથડાયેલા મેઘની ગર્જના જેવો હનુ

માનના બિરુનો સુસવાટ સાંભળ્યો. ૧૭-૧૯ થોડીક વાર પછી હનુમાનની મેઘ સરળી ગર્જનાઓ સાંભળીને સર્વ વાનરો પોતાના સુહૃદ્દનું દર્શન કરવાને ઘણા જ ઉત્કંઠિત થઈ લાંબી નજરે જોવા લાગ્યા. એ સમયે અત્યંત હર્ષિત થયેલા વૃદ્ધ જાંબવાને સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું : 'હે વાનરો, આપણા સૌનું કાર્ય મિદ્ધ કરીને એ હનુમાન જ આવે છે, એમા લેશ પણ સંશય રાખવા જેવું નથી. જો કાર્ય કયાં વિના આવતો હોય, તો તે કદી પણ આવી ગર્જના કરે નહિ. ૧૨૦-૨૩

મહાત્મા હનુમાનના બાહુ તથા સાથળોનો સુસવાટ અને તેની ગર્જના સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા એ સર્વ વાનરો આમતેમ કૂદવા લાગ્યા, ૨૪ અને હનુમાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી મહેદ્ર પર્વતના ઊંચામાં ઊંચા શિખરો પર ચડ્યા. ત્યાં ચડ્યા પછી પડી જવાનો ભય ન રહે એટલા માટે વૃક્ષોની શાખાઓ પડીને તે જિભા રહ્યા અને હનુમાનને નિશાની દેખાડવા માટે પોતાનાં પ્રવેત વસ્ત્રા હલાવવા લાગ્યા. પર્વતની શુદ્ધામા રહેલો વાયુ જેમ ગર્જના કરે તેમ ગર્જના કરતો હનુમાન મહેદ્ર પર્વત તરફ આવતો હતો. મેઘ સરળા પ્રૌઠ દેહવાળો હનુમાન ક્યારે છેક નજીકમા આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સર્વ વાનરો હાથ જોડી જિભા રહ્યા. ૨૫-૨૮ ત્યાર પછી હર્ષમા આવેલો મહાબળવાન કપિવર હનુમાન અનેક વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત અને સુદૃઢ જરણવાળા મહેદ્ર પર્વતના શિખર પર કપ ચેત્રી પાખોવાળા પર્વત ની પેઠે એકદમ ઊતરી પડ્યા હનુમાનને જોઈ ની પેઠે એકદમ ઊતરી પડ્યા હનુમાનને જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલ સર્વ વાનરો તેની પાસે ગયા અને તેને વૉટાઈને જિભા રહ્યા કેટલાક કપિઓ તો પ્રસન્ન વદને ક્ષ્ણ-મૃણાદકની ભેટ લાવી વાયુપુત્ર હનુમાનનો સત્કાર કરવા લાગ્યા, કેટલાક વાનરો કિકિયારી કરવા લાગ્યા અને કેટલાક વાનરો હનુમાનને બેસવા માટે વૃક્ષની શાખાઓ લઈ આવ્યા. ૨૯-૩૪

મહેદ્ર પર્વત પર ઊતર્યા પછી હનુમાનને

જાંબવાન વગેરે વૃદ્ધ કપિઓને અને યુવરાજ અંગદને પ્રણામ કર્યા. ૩૫ ત્યારે જાંબવાન વગેરે વાનરોએ તથા યુવરાજ અંગદે તેને ઘણું જ માન આપ્યું. પછો મહાપરાક્રમી હનુમાન 'મેં' સીતાનાં દર્શન થયાં છે ' એટલા ટૂંકા સમાચાર કહી, યુવરાજ અંગદનો હસ્ત ગ્રહણ કરી મહેદ્ર પર્વતના રમ્ય વનપ્રદેશમા ગેકો. પછો સર્વ વાનરોએ સીતાના સમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું : 'હે વાનરો ! લંકાનગરીમા આવેલી અયોધ્યાટિકામા મેં સીતાને જોયા છે. ભયંકર રૂપવાળી રાક્ષસીઓ તેની થોડી કરે છે. પોતાના પતિ રામચંદ્રના દર્શનની ઇચ્છાથી તેમણે મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરી છે અને ઉપવાસ કરવાથી તે કૃશ, મલિન તથા રીન થઈ ગયા છે.'

'મેં' સીતાને જોયા છે,' એવું હનુમાનનું અમૃત સરણુ વચન સાંભળીને સર્વ કપિઓ અચંત હર્ષમાં આવી ગયા. કેટલાક વૃષભના જેવા નાદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા, કેટલાક પોતાના પૂછાડા ઊંચા કરી, તેને વાકાચૂકા વાળીને હલાવવા લાગ્યા અને કેટલાક પર્વતશિખર પર કૂહીકૂહીને હનુમાનને આવી અડકવા લાગ્યા.

પછી સર્વ વાનરસમાજના સાંભળતા યુવરાજ અંગદે કપિશ્રદ્ધ હનુમાન પ્રત્યે મધુર વાણીથી કહ્યું 'હે વાનરવર ! બાળ અને પરાક્રમમા તારા સરળો બીજો કેઈ નથી, ૩૬-૪૫ કેમ કે આ મોટો સમુદ્ર યોગીને તુ પાછો આવી શક્યો છે. હે વાનરોત્તમ ! અમો સૌનો હૃવિતઢાતા તું જ છે ૪૬ હે વાયુસુત ! તારી કૃપાથી જ કાર્યસિદ્ધિ કરીને હવે અમે રામચંદ્રને મળવા પામીશું અહો ! ધન્ય છે તારી સ્વામીભક્તિને ! ધન્ય છે તારા પરાક્રમને ! અને ધન્ય છે તારા ધૈર્યને ! ૪૭ અહો ! યશસ્વિની રાગપત્ની સીતાના તું દર્શન પામ્યો એ ઘણું રૂઝું થયું ! હવે રામચંદ્ર સીતા-વિયોગના શોકનો ત્યાગ કરશે એ પણ બહુ રૂઝું થશે. ૪૮

પછી અતિશય હર્ષ પામેલા સર્વ વાનરો

હનુમાને કરેલુ સમુદ્રોદ્ધ વન વગેરેની વાત સાલ જવા યુવરાજ અગદને હનુમાનને અને જાળ વાનને વોટાઈ ને તથા નમ્રતાથી હાથ જોડીને હનુમાનના મુખ સામે જોતા જુદી જુદી વિશાળ શિલાઓ પર બેઠા

જેમ સ્વર્ગમા દેવરાજ ઈદ્ર દેવતાઓથી વોટાઈ ને બેસે તેમ યુવરાજ અગદ ઘણા વાનરો થી વોટાઈ ને બેઠા ઉજ્જવળ કીર્તિવાળા હનુમાન અને જાનુજ ધ ધારણુ ઠરનારો યશસ્વી અગદ, એ બન્ન જણા વાનરસમાજ સહિત જ્યારે મહેદ્ર પર્વતના ઊંચા શિખર પર બેઠા, ત્યારે તે ઉત્તમ શિખર અત્યંત શોભવા લાગ્યુ ૪૮-૫૦

હાત શ્રી ૩ મહાચુનમસ્તીત આદક વ્ય શ્રો ભાવ ન
સુરક મા પઞ્ચે સી સમામ

મર્ગ પટ મો

મહેદ્ર પર્વત પર નાનરોની સલા-હનુમાને
રહેલુ સીતાશોનુ વૃત્તાત

ततस्तस्य गारे ऋग महेन्द्रस्य मह उल ।
हनुमन्मुखो प्रीति हरयो जम्बुकुक्षमाम ॥ १ ॥

મહેદ્ર પર્વતના શિખર પર હનુમાનને વીટાઈ ને ગેઢેલા મહાખજવાન વાનરો અત્યંત આનંદ પામ્યા ૧ સઘળા વાનરે આનંદભરે બેઠા પછી હર્ષિત વચેનો કહી જાળવાન હનુમાનને અત્યંત શ્રોતિપૂર્વક સર્વ વૃત્તાત પૂછવા માગ્યો ૨

જાળવાને પ્રભુ ‘હે હનુમાન’ તે સતી સીતાને શી રીતે મેળા તે ત્ના શુ કહે છે તુર કમ કરનારો રાવણુ તેના પ્રત્યે કેવુ વર્તન રાખે છે, તે સીતાની શોધ શી રીતે કરી અને તેણે તને શુ કહ્યુ એ સઘળુ અમને નિર્ધાર્ય રીતે કહે તારુ સમગ્ર વૃત્તાત સાલજ્યા પછી આ રમુ હવે શુ કરતુ એ સજા વી વિચાર કરીશુ ૩ જે કપિવર! અહીંથી પાછા જઈને આપણે રામ ચંદ્રને જે વાત કહેવાની હોય તે તથા જે ન કહેવાની હોય તે સઘળુ અમને કહે ૪

જાળવાનના વચન માલગી હનુમાન રોમા ચિત થયો અને તેણે સીતાના મન વડે સતી

સીતાને નમન કરીને પોતાનુ વૃત્તાત કહેવા માડ્યુ તે બોલ્યો ‘હે મહાત્મા વાનરો! આપ સર્વની સમક્ષમા જ હુ સમુદ્રની લામે પાર જવા માટે આ મહેદ્ર પર્વત પરથી જીડવા હતો કેટલેક દૂર ગયા પછો એક લય કર વિદ્ધ આગ્યુ તે એ કે મારા માર્ગની વચ્ચે મનને હરણુ કરે એવુ એક સુવર્ણમય દિવ્ય શિખર મારા જોવામા આગ્યુ મારો માર્ગ રોક્યો હતો તેથી મને લાગ્યુ કે, ‘રાક્ષસોની ટ્રેસણાથી આ કોઈ મને વિદ્ધ કરવાને જ બિલુ હશે પછ તેની પાસે જઈને મે નિશ્ચય કર્યો કે મારે એને લાગી નાજવુ તરત જ મે મારા પૂછનારો તેના પર એવે- તો સખત પ્રતાર કર્યો કે જેથી સૂર્ય સરણુ તેજસ્વી એ દિવ્ય શિખર લાગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયુ મારુ પરાક્રમ જોઈને એ પર્વતે મનને આનંદ આપે એવી વાણીથી મને કહ્યુ હે પુત્ર! હુ તારા પિતા વાલુનો મિત્ર હોવાથી તારો કાકો થાઉ છુ મારુ નામ ‘મનાક’ છે અને ૬ આ સમુદ્રમા જ રહુ છુ હે તાત! પૂર્વે જ્યારે પર્વતોને પાળો હતી, ત્યારે તેઓ પોતપોતાની ઇન્દ્રિયામા આવે તેમ સર્વ ત્રીણીને પૃથ્વીને ધીકા કરતા હતા તે જોઈ ‘પાક’ નામના દૈત્યને હણનારા દેવરાજ ઈદ્ર પોતાના વજ્ર વડે સઘળા પર્વતોની પાળો કાપવા માડી હે વત્સ! એ સમયે તારા પિતા મહાત્મા વાલુ મે મને આ સમુદ્રમા નાખીને ઇદ્રના લયમથથી મુગ્ધ કર્યો આમ હોવાથી મારે તને સહાય કરવી જોઈએ વગી હે શનુદમન! શ્રીમાન રામચંદ્ર કે જે સર્વ ધર્મધારીઓમા શ્રદ્ધ અને ઇદ્ર સરખા પરાક્રમી છે તેમના કાર્યમા પતુ મારે સહાય કરવી જોઈએ તેથી તુ મારા પર વિશ્વાસ કર ૭

હે વાનરો! મહાત્મા મેનાક પર્વતનુ વચન સાલગીને મે તેને મારા કાર્યનુ સઘળુ વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યુ અને આગળ જવાની જિલ્કાથી મે તેની આજ્ઞા માગી ૮-૧૦ મનુષ્યરૂપ ધરી એ મનાકપર્વત પપુ મને આજ્ઞા આપીને સમુદ્રમા જ અતહિત થયો, ત્યારે પછી હુ અતિ ઉતાવળે આગળ જવા લાગ્યો ઘણી વાર સુધી વેગપૂર્વક

ગમન કરતાં હું જ્યારે સમુદ્રના મધ્યભાગમાં પહોંચ્યો, ત્યારે મધ્યસમુદ્રમાં વસનારી નાગોની માતા સુરસા મારા જોવામાં આવી. સામે આવીને તેણે મને કહ્યું : ૨૦-૨૧ ‘હે કપિસત્તમ ! દેવતાઓએ તને મારું ભક્ષ્ય કહ્યેલો છે, માટે હું તારું ભક્ષણ કરીશ. ચાલ, મારા મોંમાં પેસ.’ સુરસાનું વચન સાંભળીને મારું મુખ ઊતરી ગયું. હું તેની આગળ હાથ જોડી ઊભો રહ્યો અને નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે સુરસા ! મહારાજ દશરથના પુત્ર રામચંદ્રે પોતાની પત્ની સીતા તથા બ્રાતા લક્ષ્મણની સાથે દંડકારણ્યમાં આવીને વાસ કર્યો હતો. એ વેળા દુરાત્મા રાવણ તેમનાં પત્ની સીતાનું હરણ કરી ગયો છે. શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થવાથી હું તેમના દૂત તરીકે તેમનાં પત્ની સીતાની પાસે જઈ છું. હે નાગ-માતા ! રામચંદ્રના કાર્યમાં તારે અને તેટલી સહાય કરવી ઘટે છે. હે સુરસા ! જે તને આમ રુચતું ન હોય, તો હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સત્ય કહું છું કે, સીતાને મળી આવી રામચંદ્રને તેના સ્વર્ગના સમાચાર નિવેદન કરી હું પાછો આવીશ અને તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ.’

હે વાનરો ! મારાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારી સુરસાએ મને કહ્યું : ‘હે વાનર ! મારી આગળ આવેલું કોઈ પણ પ્રાણી જીવતું જાય જ નહિ, એવું મને દેવતાઓનું વરદાન છે, માટે હું તો તને ખાઈ જ જઈશ.’ સુરસાનું વચન સાંભળીને મેં મારા દેહને દસ યોજન જેટલો મોટો કર્યો. એ જોઈ સુરસાએ મને ગળવા માટે મારા દેહ કરતા પણ પોતાનું મુખ વધુ પહોળું કર્યું; એટલે હું તરત અંજૂડા જેવડું સૂક્ષ્મ રૂપ ધરીને તેના મુખમાં પેસી એકદમ બહાર નીકળી આવ્યો. એ જોઈ સુરસાએ પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરી મને કહ્યું : ‘હે વાનરથેષ ! તારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા મુજેથી જ અને સત્વર રામચંદ્રની સાથે સીતાનો મેળાપ કરાવ. ૩૩-૩૪ હે વાનર ! હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું, હું સુખી થા.’

એ સમયે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓએ ‘બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું’ એમ કહી મારી પ્રશંસા કરી. ૩૪ પછી હું ગરુડની પેઠે પુનઃ આકાશમાં ગમન કરવા લાગ્યો. થોડુંક ચાલ્યો હોઈશ એટલામાં તો કોઈ એ મારી છાયા પકડીને મને અટકાવ્યો. ૩૫ એકાએક મારી ગતિ અટકી પડી તેથી હું ચોતરફ જોવા લાગ્યો; પરંતુ મારી ગતિને અટકાવનાર કોઈ પણ મારી દષ્ટિએ પડ્યું નહિ. ૩૬ પછી મને વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘અરે, અહીં કંઈ પણ રૂપ જણાતું નથી, છતાં મારા વેગને અટકાવનાર આ તે કેવું વિદ્યુત્ત ?’ એમ વિચાર કરતાં જ્યારે મારી દષ્ટિ નીચે પડી, ત્યારે ત્યાં સમુદ્રજળમાં સૂતેલી ભયંકર આકારવાળી એક રાક્ષસી મારા જોવામાં આવી. મને જોઈને એ રાક્ષસીએ ખડખડાટ હાસ્ય કર્યું અને નિભંચપણે સ્તબ્ધ થઈ ઊભેલા મને કઠોર વચન કહ્યું : ૩૭-૩૮ ‘હે મોટી કાયાવાળા ! હું કે જે ઘણી જ ક્ષુધાતુર હોવાથી તને ખાઈ જવા આહું છું, તેની આગળથી હવે તું ક્યાં જવાનો છે ? ઘણાકાળથી ભૂખથી પીડાઈ રહેલા મારા દેહને તું આજે તૃપ્ત કર. ૪૦

હાયાઆહી રાક્ષસીનું વચન સાંભળી ‘બહુ સારું, હું એમ જ કરીશ’ એમ કહીને મેં તેનું વચન સ્વિકાર્યું અને જોતજોતામાં તેનું મોં જેટલું પહોળું હતું તેના કરતાં મેં મારું શરીર ઘણું જ મોટું કર્યું. ૪૧ એ રાક્ષસી પણ મને ગળવા માટે પોતાનું મુખ વધારે ન વધારે પહોળું કરવા લાગી; પરંતુ હું ઇચ્છિત રૂપ ધરનાર છું એ વાત તેણે જાણી નહિ. ૪૨ પછી મેં તરત જ મારું રૂપ બદલી નાખીને સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કર્યું અને તેના મુખમાં પ્રવેશ કરી તેનું હૃદય ચીરી નાખી પુનઃ આકાશમાં ઊડવા માંડ્યું. હૃદય ફાટી જવાથી પર્વત સરખા દેહવાળી એ રાક્ષસી હાથપગ તડકડાવતી સમુદ્રમાં પડી. ૪૩, ૪૪ એ સમયે આકાશચારી મહર્ષિઓની આવી વાણી મારા સાંભળવામાં આવી : ‘હતુમાને સિદ્ધિકા-નામની રાક્ષસીને! ક્ષણવારમાં નાશ કર્યો. ૪૫

પછી સીતાશોધરૂપી આવશ્યક કાર્યનું સ્મરણ કરતો હું ઉતાવળી ગતિએ ઊડવા લાગ્યો અને ઘણો જ લાંબો માર્ગ કાપી નાખ્યો. ત્યારે અનેક પર્વતોથી શોભતો અને જ્યાં લંકાનગરી આવેલી છે એવો સમુદ્રનો દક્ષિણ તટ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. ત્યાં પહોંચીને ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો બહુ નહિ એ માટે મેં સંચાસ્ત થયા પછી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ હે વાનર! હું જેવો લંકાના દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા બહુ છું, તેવામા જ પ્રલયકાળના મેઘ સરખી કોઈ એક સ્ત્રી ખડખડાટ હસતી મને હજીવા મારી આગળ આવી. અવલિત અગ્નિ સરખા કેશવાળી એ રાક્ષસીને જોતાં જ મેં મારા ડાબા હાથની મુદ્રિનો પ્રહાર કરી તેને સતીપાટ સુવાડી દીધી. મારું પરાક્રમ જોઈને ભયભીત થયેલો એ રાક્ષસીએ મને કહ્યું : ‘હે વીર! હું લંકાદેવી છું. તે તારા પરાક્રમથી મને જીતી છે; માટે તું સર્વ રાક્ષસોને જીતીશ.’

પ્રદોષસમયે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો પછી મેં રાત્રિએ આખી લંકાનગરીમાં અને રાવણના અંતઃપુરમાં શોધ કરી, પરંતુ મને સીતાના દર્શન થયાં નહિ. ૪૧-૪૨ જ્યારે રાવણના મહેલમાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ, ત્યારે હું શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો. હું શોકમગ્ન હતો તેવામાં જ સુવર્ણના કોટવાળું એક સુંદર ઉપવન મારા જોવામાં આવ્યું. ૪૩, ૪૪ તરત જ હું કોટ ઓળંગીને તેની અંદર ગયો. અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ભરેલા એ ઉપવનમાં એક મોટું શિંશપાવૃક્ષ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું. મેં એ શિંશપાવૃક્ષ પર ચડીને જોયું તો નજીકમાં જ સુવર્ણ સરયું પ્રકાશનું કંઠળીવન મારા જોવામાં આવ્યું. એ જ સ્થળે સુંદર વર્ણવાળાં તથા કમળસરખા નેત્રવાળાં સીતાનાં મને દર્શન થયાં. ઉપવાસ કરવાથી તે કૃશ થઈ ગયાં છે, તેમણે એક જ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, તેમના રજોટાયેલા કેશ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા છે અને ચોક તથા સંતાપને લીધે તેમનું અંગ સુકાઈ ગયું છે. પોતાના સ્વામીના

હિતમાં તત્પર રહેનારાં એ સીતા માંસ અને રુધિરનું ભક્ષણ કરનારી તથા બિહામણુ રૂપવાળી કૂર રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં હોવાને લીધે વાઘજોથી ઘેરાયેલી હરિણી જેવાં દેખાય છે. કૂર રાક્ષસીઓ વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેમણે મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરી છે. સ્વામીની ચિંતાને લીધે તે દીન સરખાં થઈ ગયાં છે. તે પૃથ્વી પર શયન કરે છે. હેમંતઋતુની કમલિનીની પેઠે તેમનો વર્ણ બદલાઈ ગયો છે. ૪૫-૫૦ અને રાવણ તરફના ભયને લીધે સુખભોગ ત્યજીને તેમણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૫૧

હરિણના બચ્ચાનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાળાં રામપત્ની સીતાનાં મહાપ્રયત્ને દર્શન કર્યા પછી હું તેમને જ જોતો એ શિંશપાવૃક્ષમાં સંતાઈ બેઠો. થોડી વાર પછી સ્ત્રીઓની કટિમેખલા અને ગાઝરના ઝણકારથી મિશ્રિત એવો રાવણના મહેલમાં થતો ગંભીરનાદ મારા સાંભળવામાં આવ્યો; એથી અત્યંત ઉદ્વેગ પામી મેં માર પ્રૌઢ દેહને નાનો કરી નાખ્યો અને પક્ષીની પેઠે હું શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં છુપાઈ બેઠો. થોડીક વાર થઈ એટલે સ્ત્રીઓ-થી વીંટાયેલો મહાબળવાન રાવણ જ્યાં સતી સીતા બેઠાં હતાં ત્યાં આવ્યો. રાવણને આવતો જોઈને સતીશિરામણિ સીતા પોતાના બન્ને બિરુ સંકેતોને તથા હાથ વડે સ્તન ઢાંકીને બેઠાં. ૫૨-૫૬ એ વેળા અત્યંત ત્રાસ પામેલાં તપસ્વિની સીતા પરમ ઉદ્વિગ્ન થઈને ચામેર દૃષ્ટિપાત કરતાં હતાં, પરંતુ તેમનું રક્ષણ કરનાર કોઈ પણ તેમના જોવામાં આવતું ન હતું; તેથી તે ચરચર ધ્રુજતાં હતાં. ૫૭ એ પ્રમાણે અત્યંત ડુઝી દશામાં આવી પડેલાં સીતાને પોતાનું મસ્તક નમાવીને રાવણે કહ્યું : ‘હે સુંદરી! તું મને બહુમાનની દૃષ્ટિથી જો. ૫૮ હે ગર્વિષ સ્વભાવવાળી સીતા! જો તું ગર્વને લીધે મારો સ્વીકાર કરીશ નહિ, તો એ માસ પછી હું તારા રુધિરનું પાન કરીશ. ૫૯

રાવણનું વચન સાંભળીને સીતાએ કોધપૂર્વક કહ્યું : ૬૦ ‘હે રાક્ષસાધમ! હું કે જે અમાપ તેજવાળા રામચંદ્રની સાચી છું અને

મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ હુ, તેના પ્રત્યે
ખાનુ અયોગ્ય વચન બોલતા તારી છલકા કેમ
તુટી પડતી નથી ? હે અનાથ ! મારા સ્વામી
પ સે ન હતા, એવે વખતે ઝનોઝાનો તુ મને
લઈ આવ્યો એમા તે તે શું મોટું પરાક્રમ કર્યું ?
હે નીચ ! તું રામચંદ્રના જેવો નથી, એટલું જ
નહિ, પણ તું તેમનું ઠાસત્વ કરવાને પણ લાયક
નથી ૭૧-૭૩ મારા સ્વામી રામચંદ્ર સત્યવાદી,
સ શામકુશલ અને અજેય પરાક્રમવાળા છે '

સીતાના કઠોર વચન સાંભળીને રાક્ષસેશ્વર
રાવણ એકદમ ચિતાના અગ્નિની પેઠે ક્રોધથી
ભભૂની બાધો અને પોતાના કર નેન ફેરવી
જમણા હાથની મુઠિ ઉગામી સીતાને મારવા
ધસી આવ્યો એ જોઈ તેની સ્ત્રીઓમા હાહા
કાર વતાઈ રહ્યો દુરાત્મા રાવણની મુખ્ય સ્ત્રી
મદોહનીએ આવી તેને તેમ કરતા અટકાવ્યો.
તેણે કામખીડિત રાવણને મધુર વાણીથી કહ્યું
' હે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી ! તમારે સીતાનું શું
કામ છે ? મારી સાથે ડોડા કરો સીતા કઈ
મારા કરતા રૂપાળી નથી ૭૪-૭૬ હે સ્વામીનાથ !
તમે દેવ, યક્ષ અને ગધર્વકન્યાઓ સાથે સુખ
પૂર્વક ડોડા કરો, આ સીતાની સાથે રહીને
તમે શું કરશો ? ' એમ કહીને મદોહરી વગેરે
સ્ત્રીઓ રાવણને પોતાના મહેલમા લઈ ગઈ.
રાવણના ગયા પછી ગિહામણા મુખવાળી
રાક્ષસીઓ દારણું ફર વચનો વડે સીતાનો તિરસ્કાર
કરવા લાગી ૭૮-૮૧ પર તુ સીતા તેમના વચનો
ને તૃણ સમાન ગણતા હતા, એથી રાક્ષસીઓનો
સવળો શ્રમ વ્યર્થ ગયો સીતાને સમજવવામા
નિષ્ફળ નીવડેલી રાક્ષસીઓએ રાવણની પાસે
જઈને નિવેદન કર્યું ' હે મહારાજ ! ' મરકુ
પણ રાવણને તારો થકુ નહિ ' એવો ચીતાનો
૮૬ નિશ્ચય છે ૮૨, ૮૩

ચીતાને સમજાવતા કેટાળી ગયેલી સર્વ
રાક્ષસીઓ નિરાશ થઈ ને સૂઈ ગઈ સઘળી રાક્ષ
સીઓ નિદ્રાવત્થ થઈ ત્યારે અતિશય હુંખિયાર
સીતા શોકને નીધે કંઈ બરે વિચાર કરવા

લાગ્યા ચીતાનો વિલાપ સાંભળી બગી બેઠેલી
રાક્ષસીઓ તેમને ફર વચનો કહી ખાઈ જવાની
બીક બેખાડવ લાગી એટલામા ' ત્રિજટા '
નામની વૃદ્ધ રાક્ષસીએ બગીને કહ્યું ' હે
રાક્ષસીઓ ! તમે તમારા દેહને જ ખાઈ બચે
ને ! આ ચીતાને ખાવાને તમે યોગ્ય નથી
મને આજે રાતે સર્વ રાક્ષસોનો નાશ થા !
એણે અને ચીતાના સ્વામીનો જ્ય થાવ એણે
અતિ ભય કર સ્વપ્ન આવ્યું છે આ સીતા
આપણું સર્વ રાક્ષસીઓનું રામચંદ્રના ભયમાથી
રક્ષણ કરવા મમથ છે ૮૪-૮૮ માટે આપણે
સૌએ તેની પ્રાર્થના કરવી એ મને જ્ય છે જે
હું ખચુકત જ્ઞાના સ બધમા મને થયું તેણે સ્વ !
થાય તે સ્ત્રી અનેક પ્રકારના કષ્ટોમાથી મુક્ત
થાય છે હે રાક્ષસીઓ ! બે આપણે જનકનંદિની
સીતાને પળે લાગીશું, તો તે આપણા ઉપર
પ્રસન્ન થશે અને રામચંદ્રથી થનારા મહાન
ભયમાથી આપણને ઉગારશે '

હે વાનરો ! ત્રિજટા રાક્ષસીના મોઢથી
પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનો વિજય થશે એણે
સાંભળીને હર્ષિત થયેલા સીતા' શરમાતે મુખે
બોલ્યા ' તમે કહો છો તે સાચું હશે તો હું
તમારું રક્ષણ કરીશ '

હે કપિવરો ! સીતાની દયામણી સ્થિતિ
જોઈને મારું મન ગભરાવા લાગ્યું મને લેશ
પણ શાંતિ વળી નહિ પછી સીતાની સાથે મારે
શી રીતે વાતચીત કરવી તેનો વિચાર કરીને
મે અનેક રાક્ષસીઓથી શોખતા ઈશ્વાકુવ થયું
થયોગાન કર્યું એ સાંભળીને આસુભર્યા
નેત્રોથી મારી સામે જોઈને સતી ચીતાએ કહ્યું
' હે વાનરપુત્ર ! તુ કોણ છે ? તને કોણે
જોક થો છે ? તુ શા માટે આવ્યો છે ? ૮૯-૯૫
અને રામચંદ્રની સાથે તારે ત્રીત કેવી રીતે
થઈ છે ? '

સીતાનું વચન સાંભળીને મે તેમને કહ્યું
' હે દેવી ! વાનરોનો રાજ મહાપરાક્રમી સુગ્રીવ
તમારા સ્વામી રામચંદ્રને સહાય કરવા બધાયો

છે. ૯૦ તેનો હું સેવક છું. મારું હતુમાન' એવું નામ છે અને તમારા સ્વામી રામચંદ્ર મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. હે યશસ્વિની! શ્રીમાન હશરથનંદન રામચંદ્રે આવી'વી નિશાની તરીકે મોકલાવી છે તેને તમે ગ્રહણ કરો. ૯૦, ૯૧ અને આજ્ઞા આપો કે, હું તમારું શું પ્રિય કરું? જો તમારી મરજી હોય તો હું તમને આજે રામ-લક્ષ્મણની પાસે તેવી જાઉં. ૧૦૦

પછી સીતાએ મને ઉત્તર આપ્યો : 'રાવણુ-ને હણીને રામચંદ્ર પોતે જ મને પાછી લઈ જાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ૧૦૧ સીતાનો એવો ઉત્તર સાંભળી મેં તેમને પ્રભુમ કયા અને રામ-ચંદ્રના મનમાં વિશ્વાસ આવે એવું કંઈક અભિજ્ઞાન માગ્યું. ત્યારે સીતાએ મને કહ્યું : 'હે વાનર! હે, તું આ ચૂડામાંજ રામચંદ્રને આપજે. એને જોઈ મહાબાહુ રામચંદ્ર તારા પર વિશ્વાસ રાખશે અને તારો ઘણો જ સત્કાર કરશે.' એટલું કહી સીતાએ ઉદ્વિગ્ન ચિત્ત મને ચૂડામાંજ આપ્યો અને રામચંદ્રને કહેવાનો સંદેશો પણ કહ્યો. પછી સીતાને પ્રભુમ કરીને તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને હું આ તરફ આવવા તૈયાર થયો. ૧૦૨-૧૦૪ ત્યારે વળી તેમણે વિચારીને મને કહ્યું : 'હે હતુમાન! રામચંદ્રને મારું યથાસ્થિત વૃત્તાંત કહેજે. ૧૦૫ હે કપિ! મારું વૃત્તાંત સાંભળીને જન લાઈએ સુઓવની સાથે સત્વર અહીં આવે એમ કરજે. ૧૦૬ હે મારુતિ! હવે મારે જે માસ જીવવાતું છે; માટે જો રામચંદ્રને અહીં આવતાં વિલંબ થશે, તો તે મને જોવા પામશે નહિ અને હું અનાથની પેઠે મરણને શરણુ ધરશ. ૧૦૭ સીતાનુ કરુણાજનક વચન સાંભળીને મને કોથ ચડ્યો અને હવે મારે શું કરવાનું બાકી છે તે મેં વિચાર્યું. પછી મેં મારા દેહને યવંત સરખો પ્રોઠ બનાવીને યુદ્ધ જગાવવા અશોકવાટિકાનો નાશ કરવા માંડ્યો ત્રાટિકાનો કેટલોક ભાગ ઉત્તર કયો, તેથી તેમાંનાં પક્ષીઓ તથા નૃગાદિ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. એ વેળા બિહારમણ સુખ-

વાળી પેલી રાક્ષસીઓ જાગીને ચામેર જોવા લાગી, મને જોઈને તે સર્વ રાક્ષસીઓ આમતેમથી એકઠી થઈને રાવણને સમાચાર કહીવા દોડી ગઈ. તેમણે રાવણને કહ્યું : ૧૦૮-૧૧૨ 'હે રાજન! તમારા બળને નહિ જાણનારા કેઈ એક દુષ્ટ વાનરે આપણી દુર્ગમ અશોકવાટિકા સાંગી નાખી છે. હે રાજન! તેણે પોતાની દુર્બલિતને વશ થઈને તમારું મોટું અપ્રિય કયું. ૧૧૩ તને સત્વર તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરો કે જેથી તે અહીંથી જીવતો જવા પામે નહિ.' રાક્ષસીઓ-નાં વચન સાંભળી રાવણે પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તાનારા અને અન્યંત દુર્બલ એવા 'કિંકર' સંસારવાળા રાક્ષસોને મારી સાને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. ૧૧૩-૧૧૫ તે બધા મળીને એશીહત્વર રાક્ષસો હતા. તેઓ જ્યારે ત્રિશૂળ અને મુદ્ગર વગેરે હથિયારો લઈને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા, ત્યારે મેં અશોકવાટિકાના દરવાજાની બૂંગળ વડે તે સમૂહાનો સંહાર કર્યો. ૧૧૬ તેઓમાં જે ઓછા બળવાળા હતા. તેઓ નાસી છૂટ્યા અને 'સઘળું સંન્ય નાશ પામ્યું છે' એવા સમાચાર રાવણને નિવેદન કર્યા. ૧૧૭

હે વાનરો! એ અશોકવાટિકામાં એક ઉત્તમ ચત્યપ્રાસાદ હતો, તેને પણ મેં ભાંગી નાખ્યો અને તેના સ્તંભ વડે સો ચોટીદારોનો નાશ કર્યો. ૧૧૮ એ ચત્યપ્રાસાદ કે જે લંકાનગરીના શણગારરૂપ હતો તેના ધ્વંસ થયો જાણીને રાવણે ભયંકર રૂપવાળા અનેક રાક્ષસો સહિત પ્રહસ્તના પુત્ર જંબુમાલીને મોકલ્યો. તબુકુશળ અને બળસંપન્ન જંબુમાલીનો પણ તેના અતુચરો સહિત મેં પેલી બૂંગળ વડે સંહાર કર્યો. ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણે મોટા પાયદળ સહિત સાત મંત્રી-પુત્રોને મોકલ્યા. તેઓને મેં બૂંગળ વડે યમ-લોકે પહોંચાડ્યા. ૧૧૯-૧૨૨ મહાપરાકર્મી મંત્રો-પુત્રોને સંગ્રામમાં હણાયેલા સાંભળી રાવણે શર-વીર એવા પાંચ સેનાપતિઓને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા; તેઓને પણ તેઓની સેના સહિત મેં પરલોક પ્રત્યે વિદાય કર્યા. ત્યાર પછી લંકેશ્વર રાવણે

ઘણા રાક્ષસો સહિત પોતાના પુત્ર અક્ષકુમારને મારી સામે મોકલ્યો. મંદોદરીનો પુત્ર એ અક્ષકુમાર સંગ્રામ કરવામાં અત્યંત કુશળ હતો. યુદ્ધ કરતાં તે જ્યારે મારી પાછળ આકાશમાં બેઠ્યો, ત્યારે મેં તેના પગ પકડીને સો વાર આકાશમાં ફેરવ્યો અને પછી પૃથ્વી પર પટક્યો કે જેથી તે મરણને શરણ થયો.

અક્ષકુમારનું મરણ થયું સાંભળીને અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા રાવણે મહાન બળવાળા અને યુદ્ધમાં ગર્વ ધરનારા 'ધંરજિત' નામના પોતાના બીજા પુત્રને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. તેને પણ તેની સેના સહિત નિઃસત્ત્વ કરીને હું હપિત થયો. ધંરજિત ઘણા બળવાન છે, તેથી એ વાનરને છતીને આવશે એવા વિશ્વાસથી રાવણે તેને ઘણા રાક્ષસોની સાથે મોકલ્યો હતો, પણ જ્યારે મેં તેના સેન્યોના સંહાર કર્યો અને હું તેનાથી જિતાવો અશક્ય થઈ પડ્યો, ત્યારે તેણે પ્રહસાન વડે મને ખાંધી લીધો. પછી મને દોરડાં વતી ખાંધીને રાવણની આગળ લઈ ગયા, ત્યાં દુરાત્મા રાવણની સાથે મારે વાતચીત થઈ.^{૧૨૩-૧૨૪} રાવણે મને લંકામાં આવવાનું તથા રાક્ષસોને મારવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં તેને ઉત્તર આપ્યો કે, 'એ બધું મેં સીતાને અર્થે કર્યું' છે.^{૧૨૫} હે રાજન! સીતાતાં દર્શન કરવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. હું વાનરજાતિમાં જન્મેલા વાયુનો ઔરસ પુત્ર છું. મારું નામ 'હનુમાન' છે.^{૧૨૬} હું સુગ્રીવનો સચિવ છું અને રામચંદ્રના હૃત તરીકે તારી પાસે આવ્યો છું.^{૧૨૭} હે રાક્ષસેશ્વર! સુગ્રીવે તારા હિતને અર્થે જે સંદેશો કહાવ્યો છે તે હું તને કહું છું.^{૧૨૮} સુગ્રીવે તારું કુશળ પૂછીને ધર્મ, અર્થ તથા કામયુક્ત અને તારું હિત થાય એવું વચન કહ્યું છે.^{૧૨૯} હે રાવણ! અપ્યમુક પર્વત પર રહેતાં મને રણકુશળ રામચંદ્રની સાથે મેલી થઈ છે.^{૧૩૦} તેમણે 'મારી પત્ની સીતાનું રાવણ હરણ કરી ગયો છે, માટે તારે મને એ કાપમાં સહાય કરવી'

એમ કહ્યું અને વાલીને મારીને રાજ્ય અપાવવાનું વચન આપ્યું. પછી રામ-લક્ષ્મણે અગ્નિદેવની સાક્ષીએ મારી સાથે દંડ મેત્રો ખાંધી અને એક જ ખાણ વડે વાલીને હણી મને વાનરોનો રાજા બનાવ્યો; એથી મારે પણ સર્વ પ્રકારે રામચંદ્રને સહાય કરવી જ બેઠીએ; એટલા માટે જ આ હૃતને પ્રથમથી તારી પાસે મોકલ્યો છે. હે રાવણ! હવે તું સત્વર શ્રીમાન રામચંદ્રને સીતા પાછાં આપ, નહિ તો સૂરનીર વાનરો તારી સેનાઓનો સંહાર કરશે. હે રાવણ! મહાસમર્થ વાનરો કે જેઓ નિમગ્ન થવાથી દેવતાઓની પાસે સ્વર્ગમાં પણ બંધ રહે છે, તેઓનો પ્રભાવ કોનાથી અબણ્યો છે.^{૧૩૧-૧૩૨} હે રાવણ! એ પ્રમાણે વાનરોના રાજા સુગ્રીવે તને કહાવ્યું છે.'

હે કપિવંશજ! એટલું કહેતામાં તો રાવણ મારા પર ક્રોધે ભરાયો અને બધે પોતાની ફૂર દષ્ટિ વડે મને બાળી નાખતો હોય એમ મારી સામું જોવા લાગ્યો. તેણે મારો પ્રભાવ બણ્યા સિવાય જ મારો વધ કરવા માટે રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી, ત્યારે ધ્રુવ બુદ્ધિવાળા તેના બાઈ વિલીપણે તેને વીનવી કહ્યું : 'હે રાક્ષસરાજ! તું આ નીચ વિચારને ત્યાગ કર. હૃતને હણવો એ રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે.^{૧૩૫-૧૩૬} હે રાક્ષસ! નીતિશાસ્ત્રોમાં હૃતનો વધ કરવાનું કહેલું નથી. હૃત પોતાના સ્વામી તરફનો જે કંઈ યથાથ સંદેશો કહે તે સાંભળી લેવાનો જ આપણો ધર્મ છે.^{૧૩૭} હે અતુલ પરાક્રમી! જે કહાવ્યું સનુનો હૃત મોટો અપરાધ કરે, તો માત્ર તેને વિરૂપ કરવાની શિક્ષા કહેલી છે; પરંતુ વધ કરવાનું તો ક્યાંય પણ કહેલું નથી.^{૧૩૮}

હે કપિવંશજ! વિલીપણે રાવણને એ પ્રમાણે સમજાવ્યો, ત્યારે તેણે મારું પૂછું બાળી નાખવાની રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી. રાવણની આજ્ઞા યવાથી બચકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો મારા પૂછા ઉપર શબ્દો અને સૂતરનાં કપાં

વીંટવા લાગ્યા. પોતાની ઇચ્છાનુસાર કપડાં વીંટી રહ્યા પછી તેઓએ મારું પૂછડું સળગાવ્યું અને લાકડીઓ તથા મુઠ્ઠોઓ વડે મને મારવા લાગ્યા. ૧૫૧-૧૫૩ રાક્ષસોએ મને ઘણું દોરડું વડે બાંધ્યો હતો, છતાં દિવસે લંકા ભેવાની ઉત્કંઠાને લીધે મને તેની લેશ પણ પીડા જણાતી ન હતી.

પછી રાક્ષસો ‘આ રાત્રીનો ગુનેગાર છે.’ એવી દાંડી પીટતા અને સળગતા પુરછે રાત્રીમાં પેર થઈને છેક લંકાના દરવાજા પર્વત લઈ ગયા. ત્યાં મારા મોટા દેહને ઘણું જ નાનો કરીને હું રાક્ષસોએ બાંધેલાં બંધનોમાંથી છૂટી ગયો અને પુનઃ ધ્રોહ સ્વરૂપ ધારણ કરી લંકાના દરવાજાની ભૂંગળા ગ્રહણ કરી તે વડે સર્વ રાક્ષસોને સંહારી વેગથી કિલ્લા પર ચડી ગયો. પછી જેમ પ્રલયકાળનો અગ્નિ પ્રભવે બાળે, તેમ મેં સળગતા પુરછે નિર્ભયપણે આખી લંકામાં ઘેરઘેર અને દરવાજે દરવાજે ફરીને આગ લગાડી. ૧૫૪-૧૫૮ લંકા બાળ્યા પછી મને વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘અરે! જ્યારે લંકાનો કોઈ પણ ભાગ બળ્યા વિના રહ્યો નથી, ત્યારે નિશ્ચય સીતા પણ બળી ગયાં હશે! અરેરે, જો એમ થયું હોય તો તો રામચંદ્રનું કર્મ મેં જ વણસાડ્યું.’ એવા વિચારથી શોક-મગ્ન થયેલો હું ચિતા કરતો હતો, એટલામાં આકાશચારી ચારણોની વાણી મારા કાને પડી : ‘અહા! આખી લંકા બળી ગઈ; છતાં સીતા જીવતાં રહ્યાં એ આશ્ચર્ય સરખું થયું!’

હે કપિવરો! આકાશચારી ચારણોની અદ્ભુત વાણી સાંભળીને તથા કેટલાંક શુભ શકુનો ભેઈને મને નિશ્ચય થયો કે, સીતા બળી મૂઆં નથી. બળી મારું પુરછ સળગવા છતાં મને લેશ પણ પીડા થતી ન હતી. મારું હૃદય આનંદમાં હતું અને વાસુ પણ સુગંધયુક્ત વાતો હતો. એ પરથી તથા પૂર્વોક્ત ચારણોની વાણીથી હું અતિ હર્ષિત થયો અને પુનઃ સીતાને જઈ મળ્યો. પછી સીતાની આજ્ઞા લઈને હું અરિષ્ટ પર્વત

પર આવ્યો અને તમારાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી સમુદ્રને ઝોળાંગવા ત્યાંથી કૂદ્યો. હે વાનરો! જાણુ ચંદ્ર, સૂર્ય, સિદ્ધ અને ગંધર્વોદિએ સેવેલા આકાશમાર્ગે ગતિ કરતો હું સો યોજનનો સમુદ્ર ઝોળાંગીને અહીં આવી તમે સર્વને મળ્યો; યુ. ૧૫૯-૧૬૭ હે કપિકુન્જરો! રામ-ચંદ્રની કૃપાથી અને આપ સૌની સહાયથી મેં સુઝોવતું કાર્ય સારી રીતે સંપાદન કર્યું છે. હે વાનરશ્રદ્ધો! લંકામાં જઈને મેં જે કાંઈ કર્યું તે સઘળું આપ સૌને મેં યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું. હવે જે કાર્ય બાકી હોય તે સર્વ આપ સૌએ કરવાનું છે. ૧૬૮, ૧૬૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિનિર્મલિત આલંકાર્ય શ્રીરામાયણના મુદરકાંડમા પદમે સર્વ સમાપ્ત

સર્ગ પદ મો

મહેંદ્ર પર્વત પર વાનરોની સલા-
હનુમાનનો વિચાર

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान्मारुतात्मजः।

भूयः समुपचक्राम वचनं वस्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥

સીતાશોધ સંબંધી વૃત્તાંત કહ્યા પછી પવન-સુત હનુમાને પુનઃ કહ્યું :^૧ ‘હે વાનરવરો! સીતાનું પતિવ્રત ભેઈને મારું મન અત્યંત પ્રસન્ન થયું છે અને મારી ખાતરી થઈ છે કે, સીતા માટે રામચંદ્રનો ઉદ્યોગ અને સુઝોવનો ઉત્સાહ યોગ્ય જ છે.^૨ હે પ્લવંગર્ષભો! સીતાનું પતિવ્રતધર્મરૂપી તપોબળ ખરેખર અરુંધતી આદિ સતીઓના જેવું જ છે. તે પોતાના તેજ વડે ત્રણે લોક ધારણ કરવા તથા કોઈ વડે બાળવાને સમર્થ છે.^૩ રાક્ષસોનો રાજા રાવણ મોટા તપોબળવાળો છે, તેથી જ સીતાનો સ્પર્શ થવા છતાં તેનો વિનાશ થયો નથી.’^૪ કોપાય-માન થયેલાં જનકનંદિની સીતા જે કંઈ કરવા સમર્થ છે, તે પ્રતીક્ષ અગ્નિ પણ પોતાને સ્પર્શ કરનારને કરી શકવા સમર્થ નથી; અર્થાત્ અગ્નિ કરતાં પણ સીતાનું તેજ વધારે છે. હે કપિવરો! સીતા સંબંધી રૂઢિચુસ્તતાંત

મેં તમારી આગળ નિવેદન કર્યું છે હવે જો
જાળવાન આદિ વૃદ્ધ પુરુષોની આશા હોય,
તો આપણે સીતાને લઈને જ અહીંથી પાછા
જઈએ અને રામ-લક્ષ્મણને મળીએ હેવાનરો !
જ્યારે હું એકલો જ સર્વ રાક્ષસો સહિત
લડા અને રાવણને હણવા સમર્થ છું,
ત્યારે તમારા સરખા બળવાન, જિતેન્દ્રિય,
અસ્ત્રાવધામા નિયુજ્ઞ, વિજયની ઇન્દ્રાવાજા
અને શૂરવીર વાનરોની સહાયથી તે કાર્ય પાર
પડે એમા તો શુ જ આશ્ચર્ય !^{૧૫} સત્તામમા
રાવણને તેના પુત્રો, અમાત્યો, યોદ્ધાઓ અને
ભાઈઓ સહિત હણવાને હું સમર્થ છું બ્રહ્માસ્ત્ર,
શવાસ્ત્ર, વાયવ્યાસ્ત્ર, વારુણાસ્ત્ર તથા જેના
સામે પણ જોઈ શકાય નહિ એવા ઇન્દ્રજિતના
અસ્ત્ર, એ સર્વથી હું ડર તેમ નથી હું તમારી
આજ્ઞાથી તે સર્વ અસ્ત્રોનું નિવારણ કરીશ અને
રાક્ષસોનો સહાર કરીશ રાક્ષસોએ વરસાવેલી
અખડિત શિલાવૃષ્ટિને મેં ઉડાવી દીધી તથા
અગ્નિને પણ ગણકાર્યો નહિ, એ વગેરે મારું
પરાક્રમ જોઈને રાવણ ઠક્ક થઈ ગયો છે ^{૧૦} હે
વાનરો ! તમારી આજ્ઞા મળવાથી હું દેવતાઓને
હરાવવા પણ સમર્થ છું, તો પછી રાક્ષસોના
શા ભાર છે ? હું તમારી આજ્ઞાની વાટ જોતો જ
રોકાઈ રહ્યો છું

હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! કદાચિત્ત સમુદ્ર પોતાની
મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તેમ જ મહારાત્રણક પાંચ
માન થાય, તોપણ મહાસમર્થ જા મવાન શત્રુની
સેનાથી ડર એમ નથી ^{૧૧-૧૦} શૂરવીર વાલિપુત્ર
મગદ જ સઘળા રાક્ષસો તથા તેઓના પૂર્વજો
નો નાશ કરવાને સમર્થ છે ^{૧૪} અને, મહાત્મા
પત્રસવાનર તથા નીલવાનરના ઊગ્રવેગથી મહાશ
યગ પણ પિસાઈ જાય તો પછી યુદ્ધમા તેમની
આગળ રાક્ષસો તે કોણ માન ! ^{૧૫} હે વાનર
વરો ! દેવતાઓ, અમુરો, યક્ષો, ગધવો, ઉરગો
અને પક્ષીઓ વગેરેમા મહવાનર અથવા દ્વિવિદ
વાનરની સામે યુદ્ધ કરવા ઊભો રહે એવો
અને એક તો બતાવો ! મહાવેગવાન મૈદ અને

દ્વિવિદ નામના બન્ન વાનરો અધિનીકુમારના
પુત્રો છે તેઓની સામે પ્રતિપક્ષી તરીકે યુદ્ધ
કરે એવો કેઈ પણ માણ જોવામા આવતો
નથી હેવાનરો ! મેં એકલો જ જ્યારે આખી
લકાનગરીને બાળી ભસ્મ કરી, ત્યારે આપલો
સૌ મળીને શુ નાંહ કરી શકીએ ? હે કપિવરો !
મેં લકાના ચૌકેચૌકે અને ચક્રનેચક્રે કાક
વગાડી છે કે, 'મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણનો
જય થાઓ અને રામચંદ્રના મિત્ર મુનોવનો
પણ જય થાઓ હું રામચંદ્રનો મેવક છું, વાયુનો
પુત્ર છું અને મારું નામ 'હનુમાન' છે ^{૧૬-૨}

હે કપિકુવરો ! દુરાત્મા રાવણની ગમેત
વાટિકામા શિશુપાવૃક્ષ નીચે મહાસાવ્વી સીતા
અત્યંત કરુણાવસ્થામા બેઠેલા છે તે શોક અને
સતાપથી કૃશ થયેલ તથા રાક્ષસીઓથી ઘરા
યેલા હોવાને લીધે મેઘમ ડળથી દકાયેલી ચંદ્ર
રેખા સરખા નિસ્તેજ દેખાય છે બળગતિત
રાવણે કેદ રાખવા છતા પતિમત્તધમ પાત્માત
સીતા રાવણને ગણકારતા નથી જેમ ઇદ્રાણી
ઇદ્ર ઉપર અનુરક્ત રહે છે, તેમ મહામાની
સીતા પોતાના પતિ રામચંદ્ર ઉપર જ અનુરત
છે તે અન્ય પુરુષનું ચિત્તવન પણ કરતા નથી
તેમણે એક જ વસ્ત્ર પહેરેલું છે, તેમનું આજી
સારીર રજેદાઈ ગયું છે, બિડામણી રાક્ષસીઓ
તેમનો વાર વાર તિરસ્કાર કરે છે, તેમને મન્તક
ઉપર વેણી ધારણ કરી છે, સ્વાનીની નયતાને
લીધે તે દીન બની ગયા છે, તે પૃથ્વી પર ચલન
કરે છે, હિમકાળની પદ્મિનીની પેઠે તેમનો વલ
દ્વિષ્ટો પડી ગયો છે અને તેમણે સવ પુષ્પ
ભોગનો ત્યાગ કરી ગરવાનો નિવ્રત્ય કર્યો
હે વાનરો ! એવી સ્થિતિમા રહેલા એ જનક
નંદિનીને મળ્યા પછી મેં તેમને નિવ્રત્યાન
વિશ્વાસ મેસાડ્યો કોતો અને સપ્તગી હરીકત કરી
સબળાવી હતી રામચંદ્ર અને મુનોવની મંત્ર
વચેલી જાળીને સતી મીતા અત્યંત આનંદ
પામ્યા હતા હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મીતાની પતિતમિત્રતા
અને શ્રદ્ધ પતિમત્તના પત્નિય વડે પછી કપી

રાવણનો નાશ થયો નથી તેનું કારણ માત્ર રાવણનું મોટું તપોબળ છે; છતાં અધર્મ કરવાથી હવે તે મૂઆ સરખો થઈ ગયો છે, એટલે તેને હણવામાં રામચંદ્ર નિમિત્તમાત્ર જ થશે. જેનાં અંગ પ્રથમથી જ નાબુક હતાં, એવાં સીતા હાલમાં રામચંદ્રનો વિયોગ થવાથી વિશેષ કૃશ થઈ ગયાં છે; તેથી પ્રતિપદાને દિવસે અધ્યયન કરનારી વિદ્યાની પેઠે તે અત્યંત ક્ષીણ થયેલાં જણાય છે. ૨૨-૩૨ હે વાનરો! લંકા વિષે મહાભયગ્રસ્ત સીતા શોકમગ્ન જ રહે છે, માટે હમણાં તે સંબંધી જે કંઈ કરવું ઘટનું હોય તે કરો. ૩૩

ઈવ શ્રોવામોઽપિ મહાભુનિમણીત આશ્મિન્ન શ્રોરામાણુના
સુદરકાડમા પદ મો રન સમસે

સર્ગ ૬૦ મો

મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા અંગદ
તથા જાંબવાનનો વિચાર

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા વાલસુ ચુરમાપત ।

આશ્વપુત્રા મહાવેગો વલવન્તો વ્યવજ્ઞમો ॥ ૧ ॥

હનુમાનના વચન સાંભળીને વાલીપુત્ર અંગદ બોલ્યો : ‘હે વાનરો! મોટા વેગવાળા અને અતિશય બળવાળા મેંદ અને દ્વિવિદ નામના બન્ને વાનરો અશ્વિનીકુમારના પુત્રો છે અને પ્રહ્લદેવના વરદાનથી ગવિંત થયેલા છે. પૂર્વે અશ્વિની-કુમારોનું સન્માન કરવા માટે પ્રહ્લદેવે એ બન્ને વાનરોને વરદાન આપેલું છે : ‘કોઈ પણ તમારો વધ કરી શકશે નહિ.’ પ્રહ્લદેવના વરદાનથી મત્ત થયેલા આ બન્ને વાનરોએ દેવતાઓની મોટી મેનાને હરાવી અમૃતચંદ્ર કરેલું છે. જો આ બન્ને વાનરો કોપાયમાન થાય તો તેઓ અશ્વ, રથ અને હસ્તિઓથી ભરેલી લંકાનગરીનો નાશ કરવા સમર્થ છે. હે કપિવરો! મહાબળવાન રાવણનો અને રાક્ષસોથી ભરેલી આખી લંકાનો નાશ કરવાને ન્યારે હું એકલો જ સમર્થ છું, ત્યારે અત્યંત બળવાન, શક્તિવાદમાં પારંગત અને વિજયની ઇચ્છાવાળા તમે સૌની સહાયથી હું એ કાર્ય કરું એમાં તો શું જ આશ્ચર્ય! હે

વાનરો! હનુમાનના પરાક્રમથી લંકાનગરી બળી ગઈ એ આપણે જાણ્યું; પરંતુ અહીંથી પાછા જઈને ‘અમે સીતાને જોયાં, પણ તેને લાવવા નહિ’ એવું રામચંદ્રને કહેવું એ તમારા જેવા પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળાને યોગ્ય નથી. હે કપિ-સત્તમો! હેલવામાં તેમ જ પરાક્રમ કરવામાં તમારી બરાબરી કરી શકે એવો કોઈ પુરુષ દેવતાઓ અને અસુરો સહિત આખા ત્રેલોક્યમાં મારા જાણવામાં નથી; માટે હું તો ધારું છું કે રાક્ષસો સહિત લંકાને જીતીને, સંજ્ઞામમાં રાવણને હણીને તથા મહાસાધ્વી સીતાને લઈને કૃતકૃત્ય થયેલા આપણે સૌ હપ્તેસર રામચંદ્રની પાસે જઈએ એ જ શ્રદ્ધ છે. ૧-૧૦ હનુમાને મુખ્ય મુખ્ય બળવાન રાક્ષસોનો ઘાણ વાળી નાખ્યો છે, તો હવે આપણે ત્યાં જઈને બીજું શું કરવાનું બાકી છે? આપણે તો સીતાને પાછાં લાવી રામ-લક્ષ્મણને સોંપી શકીએ તેમ છીએ, તો પછી એકદા થયેલા સર્વ વાનરોને વ્યર્થ પરિશ્રમ થા માટે આપવો? આપણે અહીંથી લંકામાં જઈ રાક્ષસો સહિત રાવણને હણીને જ રામ-લક્ષ્મણ તથા મુગ્ધિવ પાસે જઈએ એ જ યોગ્ય છે.’

સુવરાજ અંગદનો અભિપ્રાય જાણી વૃદ્ધ જાંબવાને પ્રસન્નચિત્ત કહ્યું. ૧૧-૧૪ ‘હે મહા-ભુદ્ધિશાળી અંગદ! તું કહે છે તેમ કરવું યોગ્ય નથી. હે વાનરશ્રદ્ધ! આપણને માત્ર ફાલ્ગુ દિશામાં સીતાની શોધ કરવાની જ આજ્ઞા થયેલી છે. ૧૫ સીતાને લઈ આવવાની આજ્ઞા મુગ્ધોવે કે રામચંદ્રે આપી નથી. વળી આપણે મહાપ્રયત્ને રાક્ષસોને જીતીને સીતાને કદાચ લઈ જઈએ છતાં એ કાર્ય રામચંદ્રને પસંદ પડે કે ન પડે તો ગુ કરવું? ૧૬ નુપશ્ય રામચંદ્રને પોતાના રાજકુળનું મોટું અલિપ્તમાન છે અને વળી તેમણે શત્રુને જીતી સીતાને પાછાં લાવવા માટે સર્વ વાનરો સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; તો તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા ત્રિશ્ચ કેમ કરશે? હે અંગદ! તારા કહેવા પ્રમાણે આપણે કાર્ય તો કરીએ; પરંતુ

એથી જો રામચંદ્ર પ્રસન્ન થાય નહિ, તો આપણું કરેલું કાર્ય નિષ્ફળ જાય અને આપણું પરાક્રમ વૃથા ગણાય; માટે આપણે રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવની પાસે જઈને તેઓને આ સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કરવું એ જ યોગ્ય છે. ૧૭-૧૯ હે રાજ-પુત્ર! જોકે તારો વિચાર અમાને ઘણો જ યોગ્ય લાગે છે, પરંતુ આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં રામચંદ્રની સંમતિ પ્રમાણે વર્તવું એ જ શ્રય-સ્કર થશે. ૧૨૦

ઈતિ શ્રાવણમીઠ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
સુદરકાંડમા ૬૦ મો અથ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

વાનરોનું કિષ્કિન્ધા તરફ પાછા વળવું-
મધુવનમા પ્રવેશ

તતા જામ્બવતો વાક્યમમૃદ્ધન્ત વનોઃકસઃ ।

અન્નદમ્પમુલ્લા લીરા હનુમાંશ્ચ મહાકાપઃ ॥ ૧ ॥

અંગદાદિ વાનરોએ તથા કપિવર હનુમાને જાળવાનનું કહેલું માન્ય કર્યું. પછી સર્વ આનન્દિત ચિત્ત મહેદ્ર પર્વતના શિખર ઉપરથી ઊતરીને કૂદતા કૂદતા કિષ્કિન્ધા પ્રવેશ્યા. ૧૨ મેરુ અને મંદરાચળ સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા વાનરો મદોન્મત્ત હસીએ જેવા શોભતા હતા અને જાણે આકાશમંડળને છાઈ હેતા હોય તેમ ઊછળતા ચાલતા હતા. ૩ તે સર્વ વાનરો પોતાની દૃષ્ટિથી જાણે પ્રાણીમાત્રથી સત્કાર પામેલા મહાજળવાન હનુમાનને વહન કરતા હોય એવા જણાતા હતા. ૪ સ્ત્રીતાનાં દર્શન થવાથી મદમસ્ત થયેલા વાનરો ‘રામચંદ્રનું કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થશે અને આપણુ સર્વને યશ મળશે’ એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને રામચંદ્રને પ્રિય વાર્તા કહેવા માટે વેગથી જતા હતા. તે સર્વ યુદ્ધકુશળ હતા, ઉદાર મનના હતા અને રાવણ પરનું વેર લેવા માટે તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. ૫ આકાશમાં કૂદતા કૂદતા એ હનુમાનાદિ વાનરો સેંકડો વૃક્ષોથી ભરેલા નંદનવન સરખા રમણીય એવા એક વન આગળ આવી પહોંચ્યા. ૭ એ વન તે બીજું કોઈ નહિ, પણ મહાત્મા સુગ્રીવનું મધુવન હતું. એ મધુવન જૂત-પ્રાણીઓથી

એકાએક ન પ્રવેશી શકાય એવું તથા સર્વનાં મનને હરણ કરે એવું રમ્ય હતું. ૮ ‘દષિયુષ’ નામનો શરવીર વાનર કે જે કપિરાજ સુગ્રીવનો મામો થતો હતો. તે નિરંતર મધુવનનું રક્ષણ કરતો હતો. ૯

હનુમાન વગેરે વાનરો અત્યંત મનોહર એવા મધુવનની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેઓને તેમનાં ફળ વગેરે ખાવાની ઉત્કંઠા થઈ. મધુ સરખા પીળા વર્ણવાળા એ વાનરોએ યુવરાજ અંગદની આગળ જઈ એ વનમાંનાં મધુરસ તથા ફળ વગેરે માટે યાચના કરી. રાજકુમાર અંગદે જાળવાન વગેરે વૃદ્ધ કપિઓની સંમતિ લઈને સર્વ વાનરોને મધુવનમા જઈ ફળ વગેરે ખાવાની આજ્ઞા આપી. અંગદની આજ્ઞા મળતાં જ સર્વ વાનરો એ વનમાંના જ્રમરોથી છવાઈ રહેલાં વૃક્ષો પર ચઢ્યા અને ફળમૂળાદિ ખાવા લાગ્યા. સુગ્રીવયુક્ત ફળમૂળાદિનું લક્ષણ કરવાથી મદમસ્ત થઈને તે સર્વ અત્યંત હંપિત થયા. યથેચ્છરીતે ફળ, મૂળ વગેરેને ખાઈને અતિશય હંપિત થયેલા તે વાનરો આખા મધુવનમાં નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. કેટલાક વાનરો હસવા લાગ્યા, કેટલાક નૃત્ય કરવા લાગ્યા, કેટલાક રામચંદ્રને ઉદરોને પ્રણામ કરવા લાગ્યા, કેટલાક કપિરાજ સુગ્રીવનો સ્તુતિપાઠ ભણવા લાગ્યા, કેટલાક કૂદવા લાગ્યા, કેટલાક બકવાદ કરવા લાગ્યા. કેટલાક એકબીજાના પડખામા આવીને બેસવા લાગ્યા, કેટલાક પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક એક વૃક્ષ પરથી બીજા પર અને બીજાથી ત્રીજા પર એમ કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક વૃક્ષોની ટોચ પરથી પૃથ્વી પર ભૂસકો મારવા લાગ્યા અને કેટલાક પૃથ્વી પરથી વૃક્ષો પર ચડી જવા લાગ્યા. કોઈક વાનર ગાયન આલાપી રહેલા કોઈ એક વાનરની સામે હસતો હસતો જવા લાગ્યો, ત્યારે કોઈક રુદન કરતા વાનરની સામે રોતો રોતો જવા લાગ્યો, કોઈક વાનર કોઈ એક વાનરને પીડા કરવા લાગ્યો, તો કોઈક વળી ગર્જના કરતો તેની સામે પચી જવા લાગ્યો;

એ રીતે આપું વાનરસન્ય ઉન્મત્ત જેવું થઈ ગયું.
એ સમયે એ સેનામાં કોઈ પણ વાનર મહમત્ત
અને ગવિત થયા વિનાનો ન હતો. ૧૦-૧૯ મધુ-
વનને ભેઠી નાખેલું બેઠું ને તથા સઘળાં વૃક્ષોને
૫૪-પુષ્પરહિત કરી મૂકેલાં બેઠું ને કોપાયમાન
થયેલા ત્યાંના રક્ષપાળ દધિમુખ વાનરે સર્વ
કપિઓને વનમાંથી હાંકી કાઢવા માંડ્યા; પરંતુ
અત્યંત ઉન્મત્ત થયેલા એ સર્વ કપિઓ તેને
તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. એ બેઠું વૃદ્ધ દધિમુખ
વાનરે વનનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કયો. પછી
લેશ પણ ભય ધર્યા વિના તેણે કેટલાકને કઠોર
વચનો કહ્યાં; કેટલાકને બેસભર તમાચા લગાવ્યા;
કેટલાકની સાથે ટંટો કયો અને કેટલાકને શાંત
વચનોથી સમજાવવા માંડ્યા; પરંતુ મહાગર્વિત
થયેલા એ વાનરોએ તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ.
તેઓ તો પોતાને બળાટકારે વનમાંથી હાંકી
કાઢનાર દધિમુખને પકડીને રાજદ્રોહનો લેશ પણ
ભય નહિ ધરતાં પૃથ્વી પર ઘસડવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩
મદ (નશા) થી ચક્રચૂર થયેલા કેટલાક કપિઓ
દધિમુખને નખ વડે ઉઝરડા ભરવા ને કેટલાક
અચકા ભરવા લાગ્યા, કેટલાક લપડાકો મારવા
લાગ્યા અને કેટલાક લાતો મારવા લાગ્યા.
એ પ્રમાણે મહમત્ત કપિઓએ સુઘ્રીવનું આપું
મધુવન ઉન્નત કરી મૂક્યું. ૨૪

શ્રીમદશમોઽધ્યાયઃ મહાસુનિવર્ણિત આદિત્યમ શ્રીરામાયણના
સુવ્રતકથા ૬૧ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ દર મો

મહાગર્વિત વાનરો-મધુવનભંગ

તાનુવાચ હત્તેષ્ટેષ્ટા હનુમાન્વાનતર્કમઃ ।
અવ્યયમનસો યુયં મધુ સેવત વાનરાઃ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી કપિવર હનુમાને સર્વ વાનરોને
કહ્યું : ‘હે વાનરર્ષભો ! તમે અવ્યય ચિત્ત મધુ-
રમનુ પાન કરો. તમને અટકાવનારાઓને હું
પૂરો પડીશ.’ હનુમાનનું એવું વચન સાંભળી
રાજકુમાર અંગદે પ્રસન્ન ચિત્ત કહ્યું : ‘હે કપિ-
કુલરો ! તમે સુખથી મધુરસનું પાન કરો. કાર્ય
સિદ્ધ થતી આવેલા આ હનુમાનનું કહેલું કદાચ

ન કરવા જેવું હોય, તોપણ અત્યારે આપણે
કરવું બેઠુંએ, તો પછી આનું કાર્ય કેમ ન કરવું ?’
અંગદનું વચન સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા
સર્વ વાનરો ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહેવા
લાગ્યા અને તેનું કહેલું માન્ય કરીને જેમ નહીંતું
પૂર સમુદ્રમાં જ્ય તોમ મધુવનમાં પેઠા. હનુમાને
સીતાનાં દર્શન કર્યા છે એ સમાચાર જાણીને
અત્યંત હર્ષ પામેલા વાનરો યુવરાજ અંગદની
સહાયથી મધુવનના રક્ષપાળોનો પરાજય કરીને
સ્વાદિષ્ટ મધુરસનું પાન કરવા લાગ્યા અને સ્વાદિષ્ટ
ઉત્તમ ફળો ખાવા લાગ્યા. મધુરસ અને ફળનું
ભક્ષણ કરવામાં આસક્ત થયેલા વાનરોએ પોતાને
પકડવા આવનારા રક્ષપાળોને અનેક પ્રકારનો
માર મારીને હાંકી કાઢ્યા.

એ મહાવનમાંનાં વૃક્ષો પર બાઝેલ. એકેક
દ્રોણ જેટલા વજનના મધપૂડાઓને ઝંટપૂ કરીને
હર્ષિત થયેલા કેટલાક વાનરો ટોળે મળીને તેમાંનું
મધ પીવા લાગ્યા. ૧-૯ કેટલાક મધ પી ગયા પછી
ખાલી થયેલાં ખોખાંને ભાંગી નાખવા લાગ્યા,
કેટલાક તો ખાઈ જવા લાગ્યા, કેટલાક ડાલાં
ખોખાંને આમતેમ ફેંકવા લાગ્યા, ૧૦ કેટલાક
પીતાં વધેલું મધ ખીજના ઉપર ટોળવા લાગ્યા,
કેટલાક વૃક્ષની શાખા પકડીને હીંચવા લાગ્યા, ૧૧
કેટલાક અત્યંત મદને લીધે વૃક્ષનાં પાંદડાંની
પથારી કરી તે પર સૂઈ રહ્યા, કેટલાક મત્તમત્ત
થઈ ફૂંદાફૂંદ કરવા લાગ્યા, ૧૨ કેટલાક પરસ્પર
કાકરા વગેરે ફેંકવા લાગ્યા, કેટલાક મદને લીધે
અચકાઈ પડવા લાગ્યા, કેટલાક કોડા કરવા
લાગ્યા, કેટલાક ઝીણા સ્વરે ગાયન આલાપવા
લાગ્યા. ૧૩ કેટલાક પૃથ્વી પર જ સૂઈ રહ્યા,
કેટલાક જડખડાટ હસવા લાગ્યા, કેટલાક રેઢન
કરવા લાગ્યા તથા કેટલાક કંઈ ને કંઈ બોલવા
લાગ્યા, ત્યારે કેટલાક વળી કંઈકનું કંઈક
સમજવા લાગ્યા.

એ વેળા એ વનનું રક્ષણ કરવા માટે દધિ-
મુખ વાનરે જે રક્ષકોને મોકલ્યા, તે સર્વ ભયંકર
વાનરોનો માર ખાઈ દશે દિશાઓમાં પલાયન

કરી ગયા કેટલાક બાનુઓની પિત્તાઈ ગયા અને કેટલાકે દેવમાર્ગ લીધો.^૧ વાનરોની ત્રણ પાત્રી નાંહેલા કેટલાક વનરક્ષકોએ દધિમુખની પાને જઈ કહ્યું : ‘હે વાનરવર ! હનુમાનની આજ્ઞા મળવાની વાનરોએ બગાડકારે આપું મધુવન ઉત્તર કયું છે. તેઓએ અમને બાનુઓની પીત્રી નાખ્યા તથા પકડીપકડીને આકાશમાં ઉડાવ્યા.’ રક્ષકોનું કહેવું સાંભળી કોપ પામેલા તેઓના નાયક દધિમુખે મધુર વચનોથી તેઓનું સાંવન કરતા કહ્યું : ‘ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું. મધુરનને લાગી નાખનારા એ મદગવિત વાનરોને હું મારા પરાક્રમથી હાકી કાઢીશ.’ દધિમુખનું વચન સાંભળી વનરક્ષકો તેની આવે પુન મધુવનમાં આવ્યા. દધિમુખ પોતાના હાથમાં મોટું વૃક્ષ લઈને તથા તેની સાથેના બીજા સર્વ વાનરો મોટી મોટી ગિરિઓ, વૃક્ષો અને નાના પથ્થર લઈને ગેધ-પૂર્વક અજઘાદિ વાનરો ઉપર ધમ્મી આવ્યા પોતાના નાયક દધિમુખની આજ્ઞા થતા જ સંઘળા રક્ષક વાનરો કોપને લીધે હોડ પીસતા હનુમાન વગેરે કપિઓ ની સામે દોડી ગયા અને પોતાના બળ વડે તેઓનું નિવારણ કરી તિરન્દાર કરવા લાગ્યા. ૧૪-૨૪ એટલામાં વૃક્ષ લઈને ધમ્મી આવતા દધિમુખને કાપાયમાન થયેલા અજઘે બાથમાં પકડી લીધો અને પોતે મદાથ થયેલો હોવાથી ‘આ મારા કાકા સુગ્રીવનો મામેા થાય છે માટે મારે તે પૂજ્ય છે,’ એ સંબંધી ઝોલો પણ વિચાર ન કરતા તે દધિમુખને પૃથ્વી પર પટ્ટી ખૂણ રગડોળ્યો એથી દધિમુખના હાથ સાથળ અને મુખ ઉઘાઈ ગયા તે લોહીપ્રવાણ થઈ ગયો અને મૃત્યુ થઈ પડ્યો થોડી વારે મૂર્છા વળી ત્યારે હનુમાન વગેરે વાનરોના સપાટામાંથી બગાડકારે નાગી છૂટેલા એ દધિ મુખે એકાત્રમા જઈને પોતાના સેવકોને વહું ૨૫-૨૮ ‘હે વાનરો ! ચાલો, આપણે

લાળી ત્રીવાવાળા આપણા સ્વામી સુગ્રીવની પાને જઈએ કે જે સુગ્રીવ હાલમાં રામચંદ્રની નાથે રહે છે.’^{૨૬} આપણે ત્યા જઈને આપણા રાત્ર સુગ્રીવને અગદનો સંઘળો દોષ કહી નલાળાવીશું. સુગ્રીવ ઘણો જ શાંધી સ્વભાવનો છે તેવી આ મર્વ વાનરોનો સહાર કર્યો ૩૦ પાતાના બાપદાદાના વળતન આ દિવ્ય મધુવન મહાત્મા સુગ્રીવને ઘાું જ પ્રિય છે અને તેમાં પ્રવેશ કરવાને દેવતાઓ પણ સંમર્થ નથી.^{૩૧} બેંકે આ વાનરો સુગ્રીવના સુદૃઢનો છે, તોપણ મધુના લોભિયા અને જેનું આયુષ્ય આવી ષટ્સુ છે, એવા આ સર્વ વાનરોને સુગ્રીવ વધરૂપી શિક્ષા આપી મારી નાખશે. રાત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા આ વાનરોને ત્યારે વધરૂપી શિક્ષા થશે, ત્યારે જ મારા છવને ગાંતિ વળશે ૩૨, ૩૩

વનરક્ષક વાનરોને એટલું કહીને દધિમુખ તેઓની સાથે ઉતાવળે આકાશમાં ઉડ્યો અને નિમિષમાત્રમાં સૂર્યપુર સુગ્રીવ પામે જઈ પહોંચ્યો શ્રીમાન રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને બેઠેલા ભેંડને સર્વ વનરક્ષકોની સાથે દધિમુખ વાનર આકાશમાંથી ભૂમિ પર જતર્યો અને હીન મુખે તેમની પાસે જઈ હાથ ભેડી સુગ્રીવના ચરણના મસ્તક નમાવ્યું. ૩૪, ૩૫

હીન શ્રીવાત્સીક મહામુનિમણીત આદિત્ય શ્રીતનાયકના મુંદરકાંડમાં ૧૨૩ એ સળ સળ

સર્ગ ૬૩ મો

મધુવનભંગનિવેહન અને સીતા
ગોત્રી સૂચના

તત્તા સૂત્રાં નિપાતિત વાનર વાનરમ્ ।
દૃષ્ટ્વગાદિસદૃશ્ય વાનરમેનદુગાહ ॥ ૧ ॥

હીનની પેઠે મસ્તક નમાવીને ભૂમિ પર પડેલા દધિમુખને ભેટા જ ઉદ્ધિત થયેલા વાનર રાજ સુગ્રીવે કહ્યું ^૧ ‘હે દધિમુખ ! ઝેડ, ભેડ, શા કારણથી તું મારા ચરણમાં પડ્યો છે ? સાચેસાચ કહે, હું તને અલય આપીશ ^૨ હું તને કેઈથી લય થયો છે કે જેથી તું મારી

+ હનુમાને રક્ષકોને ચરણ આવીને આકાશમાં ઉડાવ્યા તેથી તેઓએ દેવમાર્ગ એવે બાકાશ માર્યો ભેથો

પાસે આવ્યો છે? હે વાનર! મધુવનમા તૌ કુચળ તો છે ને? એ હું સાલળવા ઇચ્છુ છું' ૧૩

મહાત્મા સુગ્રીવના વાક્યોથી આશ્વાસન પામેલો બુદ્ધિમાન હથિમુખ જિલો થયો અને જોયો 'હે રાજા! વૃદ્ધ જાળવાને, વાલીએ કે તે જે વનનો યથેચ્છ રીતે ઉપયોગ કરવા માટે પૂર્વે વાનરોને કદી પણ આજ્ઞા આપી નથી તે મધુવનને આજે આપણા વાનરોએ નિષ્પ્રાપ્ત કર્યું છે. ૧૪ આ મર્વે રક્ષકોની સાથે હું આપણા તે વાનરોને મધુવનમાંથી બહાર કાઢવા લાગ્યો, પરંતુ મારે અનાદર કરીને તેઓ મધુરસ અને ફળ વગેરેનું ભક્ષણ કરતા જ રહ્યાં. આપણા મધુવનનો નાશ થતો જોઈને આ રક્ષકોએ તથા મેં તેઓને ઘણા પ્રકારે વાર્તા તોપણ મારું અપમાન કરીને તેઓ ફળ વગેરેનું ભક્ષણ કર્યા કરે છે. ૧૫ હે સુગ્રીવ! તેઓ માત્ર ખાય છે એટલું જ નથી, પણ ખાતાપીતા વધેલું ફેંકી દે છે તેઓને જ્યારે એમ કરવાની મના કરીએ છીએ, ત્યારે બ્રહ્મદી ચડાવીને સામા થાય છે. ૧૬ આ મારી સાથે આવેલા વનરક્ષકો જ્યારે ક્રોધ કરી તેઓને રોકવા લાગ્યા, ત્યારે ક્રોધને લીધે લાલ ને. કરી એ સર્વ વાનરોએ મળીને તેઓને વનમાંથી હાડી કાઢ્યા. ૧૭ એ વાનરોએ આ રક્ષકોમાના કેટલાકને લપડાકો મારી, કેટલાકને જાનુ વચ્ચે ઘાલી કચર્યા અને કેટલાકને જળાત્કારે પકડીને આકાશમાં ઉછાળ્યા. ૧૮ હે રાજા! તારા સરખો ત્રામી વિદ્યમાન જતા વાનરોએ અમને આવી રીતે પીડાડત કયાં છે અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ આખા મધુવનનો નાશ કરે છે. હવે તારે કરવું ઘટે તેમ કર. ૧૯

હથિમુખ વાનર સુગ્રીવને મધુવનનું વૃત્તાત કહેતો હતો, તેવામાં બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણે સુગ્રીવને પૂછ્યું ૧૩ 'હે રાજા! આ વનનો રખેવાળ તારી પાસે શા માટે આવ્યો છે? અને તે હથિયારાની પેઠે તને શું નિવેદન કરે છે?' ત્યારે વાણીવિચારદ સુગ્રીવે કહ્યું હે આર્ય! લક્ષ્મણ! આ વનરક્ષક હથિમુખ વાનર કહે છે

કે, 'અગદ વગેરે વાનરોએ આપણા મધુનું ભક્ષણ કર્યું છે. ૨૦-૨૧ હે લક્ષ્મણ! આ સમાચાર ઉપરથી હું ધારું છું કે દક્ષિણ દિશામાં ગયેલા વાનરો કાર્ય સિદ્ધ કરીને આવેલા છે. જો કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય તો તેઓ રાત્રીની આજ્ઞા વિના કદી પણ આવી રીતે મધુવનનો નાશ કરે નહિ નિશ્ચય, તેઓ કૃતકૃત્ય વર્ધને આવેલા છે. વારવા છતાં તેઓએ માન્યુ નહિ, રક્ષકોને પીસી નાખ્યા અને મહાબળવાન હથિમુખ કે જેને મેં પોતે જ મધુવનની રક્ષા માટે નીમ્યો છે, તેને પણ ગણકાર્યો નહિ એ ઉપરથી હું ધારું છું કે વાનરોએ સીતાના દર્શન કર્યા જ છે ખરેખર, શૂરવીર હનુમાને જ સીતાના દર્શન કર્યા હશે, કારણ કે આ ગર્થ સિદ્ધ કરવામાં હનુમાન વિવાય ખીનું કોઈ સમર્થ નથી એ વાનરશ્રદ્ધ વાયુનુત જ ગર્થ સિદ્ધ કરવામાં વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળો છે તેવામાં ઉલ્લોગ, વીર્ય અને શાસ્ત્રોનું મધુર જ્ઞાન છે. અહો! જ્યાં જાળવાન તથા અગદ સરખા નેતા હોય અને જ્યાં હનુમાન સરખો અધિષ્ઠાતા હોય, ત્યાં કાર્ય સિદ્ધિ કેમ ન થાય? હે લક્ષ્મણ! દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ કરી આવેલા અગદાદિ વાનરોએ મધુવનનો નાશ કર્યો, વનરક્ષકોને ઘાયલ કર્યા તથા ફળમૂળાદિનું ભક્ષણ કર્યું. ૨૦-૨૧ એ સંઘળ મને કહેવા માટે મધુર ભાષણ કરનાર અને મહાપરાક્રમી આ હથિમુખ બહી આવેલો છે. ૨૨ હે સૌમિત્ર! એ વાનરો નિશ્ચયપણે મધુનું પાન કરવા લાગ્યા છે, એથી તમારું નિશ્ચય માનવું કે તેઓ સીતાના દર્શન કરીને જ આવેલા છે. ૨૩ હે પુરુષર્ષભ! વિખ્યાત પરાક્રમવાળા એ વાનરો સીતાને જોયા વિના આવેલા બધા ઉન્માદ કરે નહિ, તેમ જ દેવોએ આપેલા દિવ્ય વનનો નાશ પણ કરે નહિ. ૨૪

સુગ્રીવની કર્ણાત્રય વાણી સાલળી ધર્માત્મા રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત હર્ષિત થયા. ૨૫ સુગ્રીવે પણ અત્યંત હર્ષિત થઈને હથિમુખને કહ્યું -

‘હે દધિમુખ ! કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા વાનરો-
એ મધુવનમાં ખાધુ ‘પીધુ’ તેથી હું પ્રસન્ન
થયો છું.’ કાર્ય બળવતારા સેવકોનો ઉન્માદ
સ્વામીએ સહન કરવો જોઈએ. હે વાનરવર !
હવે તું પાછો જઈને મધુવનનું રક્ષણ કર અને
હનુમાન આદિ વાનરોને સત્વર મારી પાસે
મોકલ. સિંહ જેવા ગર્વિષ્ઠ અને કાર્ય સિદ્ધ
કરી આવેલા હનુમાન આદિ વાનરોના મુખથી
હું તથા રામ-લક્ષ્મણ સીતા સંબંધી સમાચાર
સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ^{૧૨૯-૩૨}

પછી આનંદને લીધે બેનાં નેત્ર પ્રકુલિત
થયાં હતાં, એવા રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણને
હર્ષિત તથા કૃતાર્થ થયેલા જોઈને અને બીજાં
પણ કેટલાંક શુભ શકુન જોઈને વાનરરાજ
સુગ્રીવ ‘કાર્યસિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે’ એમ માની
અત્યંત આનંદ પામ્યો. ^{૩૩}

હત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૧૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

વાનરોનું આગમન-રામસમાગમ

સુમીત્રેણયુક્તસ્તુ દ્વષ્ટાં દધિમુલઃ કાર્પઃ ।
રાઘવં લક્ષ્મણં સ્વે સુમોઘં સામ્યવાદયત્ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા
દધિમુખ વાનર રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને
પ્રણામ કરી શૂરવીર વનરક્ષકોની સાથે આકાશ-
માં ઊડ્યા. ^{૧૨} પ્રથમના જેવા જ વેગથી ઊડીને
તે મધુવન આગળ આવ્યો અને આકાશમાંથી
પૃથ્વી પર ઊતરી તેણે વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ^૩
મધુવનમાં પ્રવેશ કરીને તેણે જોયું તો મદમસ્ત
થયેલા વાનરોનો મદ ઊતરવા આવ્યો હતો
અને તેઓ મધુનો પેશાબ કરતા હતા. ^૪ શૂર-
વીર દધિમુખે હાથ બેઠી હર્ષયુક્ત મધુર વાણીથી
અંગદ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! આ મારા
અનુચર વનરક્ષકોએ અજ્ઞાનને લીધે કાંધમાં
આવી તમો સૌને અટકાવ્યા એ માટે તારે
રોપ કરવો યોગ્ય નથી. ^૫ આ વાનરો દરથી
આવેલા હોવાથી શ્રમિત થયેલા છે; માટે યથેચ્છ

રીતે તું તેમને મધુરસ પિવડાવ. હે મહા-
બળવાન ! સુવરાજ હોવાથી તું આ વનનો
સ્વામી છે. અમોએ અજ્ઞાનને લીધે પ્રથમ કાંધ
કર્યો તે માટે તારે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. હે
વાનરસત્તમ ! પૂર્વે જેમ તારો પિતા વાનરોનો
રાજા હતો; તેમ હાલમાં તું અને સુગ્રીવ
વાનરોનો રાજા છો. હે નિબપાપ ! મેં તારા
કાકા સુગ્રીવની પાસે જઈને સર્વ વાનરો
આગ્યાના તેમ જ મધુવન ઉબડચાના સમાચાર
કહ્યા. તે સાંભળી કાંધ નહિ પામતાં ઊભા
તે પ્રસન્ન થયો અને તેણે હર્ષપૂર્વક મને કહ્યું :
‘હે દધિમુખ ! તું મધુવનમાં જઈને અંગદ
વગેરે સર્વ વાનરોને સત્વર મારી પાસે મોકલ.’

દધિમુખનું મધુર વચન સાંભળી વાક્ય-
વિશારદ અંગદે વાનરો પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે કપિ-
શ્રેષ્ઠ ! આ દધિમુખ આનંદથી વાત કરે છે
એ ઉપરથી હું અનુમાન કરું છું કે, શ્રીમાન
રામચંદ્ર આપણા સર્વ સમાચાર જાણ્યા હશે.
હે શત્રુઓને તપાવનારા કપિવરો ! કાર્ય સિદ્ધ
કર્યો પછી હવે આપણે આમ રજળાંડું યોગ્ય
નથી. ^{૭-૧૪} હે પરાક્રમી વનચરો ! તમોએ
યથેચ્છ મધુપાન કર્યું છે, હવે કંઈ પણ બાકી
નથી; માટે હવે આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈ
જોઈએ. ^{૧૫} હે વાનરપુંગવો ! તમે સૌ મને
જેમ કહેશો તેમ કરવા હું તયાર છું. કર્તવ્ય-
અર્થનો નિર્ણય કરવામાં હું તમો સૌને
અધીન જ છું. ^{૧૬} હે વાનરવરો ! હું સુવરાજ
છું; તોપણ હાલમાં તમને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય
નથી; કારણ કે કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા
તમોને તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કાર્યમાં બળાટકારે
યોગ્યવા એ કીક નથી. ^{૧૭}

અંગદનું નમ્ર વચન સાંભળી સર્વ વાનરોએ
હર્ષમાં આવી કહ્યું : ^{૧૮} ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! હે
રાજપુત્ર ! પોતે સમર્થ હોવા છતાં આવાં
વચન કયો પુરુષ બોલે એમ છે ? અચર્યના
મદથી ગવિત થયેલા સર્વ કોઈ ‘હું સમર્થ
છું’ એમ માને છે. ^{૧૯} હે સુવરાજ ! આહું

ગોલવું એ તને અત્યંત શોભા આપનારું છે. હે અંગદ ! આ તારો વિનય લાવિષ્યમાં તારી ઉત્તાત થવાનું સૂચવે છે.^{૨૦} અને સૌ વાનરરાજ સુગ્રીવની પાસે જવા માટે તત્પર છોએ;^{૨૧} પરંતુ હે રાજપુત ! તારી આજ્ઞા થયા વિના અમે સર્વ વાનરો કયાંય પણ જવા માટે એક પગલું પણ ભરવા સમર્થ નથી, એ તું સત્ય માન.^{૨૨}

વાનરોનું ગોલવું સાંભળી અંગદે કહ્યું :
' ઠીક ' ચાલો આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈએ,' એમ કહી અંગદ આકાશમાં ઊડ્યો એટલે તેની પાછળ સર્વ વાનરો પણ ઊડ્યા. આકાશને આચ્છાદિત કરતા તેઓ બાજુ-ગોદાણુમાંથી છૂટેલા ગોળા હોય એવા દેખાતા હતા.^{૨૩, ૨૪} અંગદ તથા હનુમાનની પાછળ ઊડતા વાનરો વાયુએ પ્રેરેલા મેઘ પેઠે ગર્જના કરતા વેગથી જતા હતા.

અંગદાદિ વાનરોને પોતાની તરફ આવતા જોઈને વાનરરાજ સુગ્રીવે શોકસંતપ્ત થયેલા રામચંદ્રને કહ્યું : ' હે રઘુવીર ! તમે શાંત થાઓ, તમારું કલ્યાણ થશે. વાનરોને સીતાનાં દર્શન થયાં છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી.^{૨૫} હે શુભ-દર્શન ! એક માસનો અવધિ વીત્યા પછી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા વિના વાનરો પાછા આવી શકે એમ નથી. વળી અંગદની હૃષ્યયુક્ત આકૃતિ ઉપરથી પણ મને જણાય છે કે, તેઓ સીતાને જોઈને જ આવ્યા છે.^{૨૬-૨૮} કાર્ય સિદ્ધ હોય તો મોટી જુલજોવાળો સુવરાજ અંગદ મારી પાસે આવે જ નહિ.^{૨૯} કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય છતાં વાનર-સ્વભાવને લીધે કદાચ બીજા વાનરો આવી તોફાન કરે, પરંતુ અંગદ તો તેમ કરે જ નહિ. તેની મુખમુદ્રા ઊતરી જાય અને તે ખેદયુક્ત થઈ જાય. સીતાને જોયા વિના અંગદ પોતાના બાપદાદાથી સુરક્ષિત થયેલા મધુવનનો નાશ કરે જ નહિ. હે રામ ! તમારા જેવા રૂઠા આચરણવાળા પુત્રને લીધે તમારાં માનુષી કૌશલ્યા લાગ્યશાળી છે. તમે શાંત થાઓ. હનુમાન સીતાદેવીનાં દર્શન કરીને જ આવે છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી.^{૩૦-૩૨}

કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં હનુમાન જેવો બીજો કોઈ નથી. હે શ્રદ્ધ બુદ્ધિવાળા રામ ! કાર્ય કરવાની શક્તિ, ઉત્તમ યુદ્ધિ, ઉદ્યોગ, શૌર્ય અને રાજ-નીતિનું જ્ઞાન, એ સુણે હનુમાનમાં જ રહેલા છે. હે રઘુવીર ! જ્યાં વૃદ્ધ ભંજવાન તથા અંગદ સરખા નેતા હોય અને હનુમાન સરખો અધિષ્ઠાતા હોય ત્યાં કાર્ય સિદ્ધ કેમ ન થાય ? માટે હે અમિત પરાક્રમવાળા રામ ! હવે તમે ચિંતા કરવી મૂકી દો.^{૩૩-૩૫} હે રાઘવ ! મદ-મસ્ત થઈ ગર્જના કરતા એ સર્વ વાનરો આ તરફ આવે છે. બે કાર્ય ન કયું હોય તો તેઓ આવી રીતે હર્ષભેર આવે નહિ.^{૩૬} વાનરોએ મધુવન લાંગી નાખ્યું અને તેઓ મધુરસ પી ગયા એથી મને નિઃશ્વય થાય છે કે તેઓએ કાર્ય સિદ્ધ કયું જ છે.^{૩૭}

હનુમાનના કર્મથી ગર્વિત થયેલા તથા ગર્જના કરતા સર્વ વાનરો કિષ્કિન્ધાનગરીની પાસે આવી પહોંચ્યા અને બાજુ સિદ્ધ થયેલું કાર્ય કહી ખતાવતા હોય તેમ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા. વાનરોનો શબ્દ સાંભળીને કપિ-રાજ મુગ્ધ હાલિત થયો અને તેણે પોતાનું પુરુષ લાંગુ કરીને માદ્યવાન પવતના શિખર પર રાખ્યું.^{૩૮, ૩૯} એટલામાં રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાવાળા સર્વ વાનરો પણ હનુમાન તથા અંગદને આગળ કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા;^{૪૦} અને તેઓએ કપિરાજ સુગ્રીવ તથા શ્રીમાન રામચંદ્રનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા.^{૪૧} પછી મહાવીર હનુમાને રામચંદ્રના ચરણમાં મસ્તક નમાવી નિવેદન કયું : ' હે મહારાજ ! મેં સીતાના દર્શન કર્યાં છે. તેઓ કુશળક્ષેમ છે અને પોતાના શિષ્યવ્રતતનું રક્ષણ કરે છે.^{૪૨}

' મેં સીતાનાં દર્શન કર્યાં છે ' એવું હનુમાનનું અમૃત સરણું વાક્ય સાંભળતાં જ રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત હર્ષિત થયા. હનુમાન ઉપર સુગ્રીવનો ભરોસો ખરો પડ્યો; એ જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા લક્ષ્મણ સુગ્રીવને બહુ-માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. હનુમાનનું પરાક્રમ

જોઈને આનંદ પામેલા શત્રુઢમન રામચંદ્ર પ્રેમભરી દક્ષિણી હતુમાન પ્રત્યે જોઈ રહ્યા. ૪૩, ૪૪

છાત શ્રીવાલ્મીકિ મહામાનવણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુદર્શકા ૧૪ મે અગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

સીતાવૃત્તાત

તતઃ પ્રસ્થવળં શૈલં તે ગત્વા । ચત્રકાન્તગમ્ ।

પ્રગમ્ય શિરસા રામે લક્ષ્મણં ચ મહાવલ્લમ્ ॥ ૧ ॥

વિચિત્ર વનવાળા પ્રસ્થવણ પર્વત પર જઈને અંગઠાદિ વાનરોએ મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણને તથા સુગ્રીવને પ્રણામ કર્યા અને સીતાનું વૃત્તાત કહેવાનો આરંભ કર્યો. ૧-૨ તેઓએ રાવણને ઘેર રોકાઈ રહેલાં અને રાક્ષસીઓના તિરસ્કારોને સહન કરતાં સતીશિરોમાણ સીતાની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું; તેમ જ સીતાને રામચંદ્ર વિષેના પ્રેમ તથા રાવણે તેને જે માસ સુધી જ છવતી મૂકવાનો કરેલો અર્વાધ-એ સઘળું પણ કહ્યું. ૩ વાનરોના મુખથી સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્ર પૂછ્યું: ‘હે વાનરો! હાલમાં સીતાદેવી કયાં છે અને તે મારા પર કેવો સ્નેહ રાખે છે, એ સઘળું મને સવિસ્તર કહો. ૪

રામચંદ્રનો પ્રશ્ન સાંભળી તેનો ઉત્તર આપવા માટે સર્વ વાનરોએ સીતાનું સઘળું વૃત્તાત બાણનારા હતુમાનને પ્રેરણા કરી. ૫ વાનરોના કહેવાથી પવનસુત હતુમાને જે દિશામાં સીતા હતાં તે તરફ પ્રયુક્ત કર્યા અને પછી સુવર્ણથી મઢેલો સીતાએ આપેલો દિવ્ય ચૂડામણિ રામચંદ્રને ચરણે ધરી હાથ જોડીને સીતાનું વૃત્તાત કહેવા માંડ્યું.

હતુમાને કહ્યું: ‘હે રઘુવીર! સીતાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી સૌ યોજનનો સમુદ્ર ઝોળંગી હું લંકાનગરીમાં ગયો. એ લંકાનગરી સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો છે, ત્યાં રાવણની અશોકવાટિકામાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં. ૭-૧૧ હે રામ! સીતાદેવી તમારું ચિતવન

કરીને જ પોતાનું છવિત ધારણ કરી રહ્યાં છે. તે રાક્ષસીઓની વચ્ચે રહે છે અને ગિહામણુ રૂપવાળી રાક્ષસીઓ વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. હે વીર! મુખ ભોગવવા યોગ્ય એવાં સીતા તમારા વિના ત્યાં દુઃખ પામે છે. ૧૨, ૧૩ સતીશિરોમાણ સીતા રાવણની અશોકવાટિકામાં રાક્ષસીઓના ચોકીપહેરા નીચે રહેલાં છે, તે નિરંતર તમારું ચિતવન કરે છે. તેમણે મસ્તક પર વેણી ધારણ કરી છે. ૧૪ તે પૃથ્વી પર શયન કરે છે. હેમંતઋતુની કમલિનીની પેઠે તેમના શરીરનો વર્ણ ફિક્કો પડી ગયો છે અને રાવણને લીધે સર્વ મુખનો ત્યાગ કરી તેમણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૫ હે કાકુત્સ્થ! જેનું ચિત્ત તમારે વિષે જ ચોટેલું છે એવાં સીતાને મેં મહાપ્રયત્ને શોધી કાઢ્યાં હતાં. હે અનધ! મેં જ્યારે ઇલાકુવંશનું યથોગાન કરીને તેમને વિશ્વાસ ઉપજાવ્યો, ત્યારે જ તેમણે મારી સાથે સંભાળણ કર્યું. પછી મેં તેમને અહીંના સર્વ સમાચાર કહ્યા. ૧૬, ૧૭ તમારી સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી થયેલી બાણીને તે અત્યંત હર્ષિત થયાં છે. તેમનું શિયળખત તથા પ્રેમભાવ નિરંતર તમારે વિષે જ સ્થિર છે. ૧૮ હે પુરુષપત્ન! હે મહાબાગ! પતિવ્રતધર્મ પાળનારાં સીતાને મેં કુશળ બોયાં છે. ૧૯ હે મહાપ્રાણ! હે રાઘવ! ચિત્રદૂટમાં તમારી સમક્ષ કાગડા સંજાધી જે વૃત્તાત બન્યું હતું તે સઘળું તેમણે મને અભિજ્ઞાન તરીકે કહેલું છે. ૨૦ વળી તેમણે કહ્યું છે કે, ‘હે વાયુસુત! તું મારું જેવું વૃત્તાત બુઝે છે, તેવું જ રામચંદ્રને નિવેદન કરજે. મહાપ્રયત્નથી રક્ષણ કરી રાખેલો આ ચૂડામણિ શ્રીમાન રામચંદ્રને આપીને સુગ્રીવના સાંભળતાં તું તેમને કહેજે કે, ૨૧, ૨૨ ‘હે રઘુવીર! સીતાએ અતિ યતનથી રક્ષણ કરી રાખેલો આ ચૂડામણિ તમે ચૂકેલું કરો અને તમોએ મને ગન્નશિલનું તિલક કર્યું હતું તેને સંભારો. ૨૩ હે રાઘવ! આ ચૂડામણિ મેં તમારી પાસે મોકલાવ્યો છે. તમોએ મોકલેલી મુદ્રિકા જોઈને હું દુઃખમાં હોવા છતાં પણ

તમારાં દર્શન જેટલો આનંદ પામી છું.^{૨૪} હે દશરથનંદન! હવે હું માત્ર એક માસ પર્યંત જીવિત ધારણ કરીશ. તે પછી હું જીવવાની નથી, કેમ કે રાક્ષસીઓના બંધનમાં પડીને હું ઘણી જ રિખાઉ છું.^{૨૫}

હે રામચંદ્ર! સવલુને ત્યાં રોકાઈ રહેલાં પતિવતા સીતાએ મને જે કહ્યું હતું,^{૨૬} તે સઘળું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રાઘવ! હવે સો યોજનનો સમુદ્ર તરવા માટે તમે ચત્ત કરો.

સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળી ધર્મ પામેલા રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણને ચૂડામણિ આપીને તથા સીતાનો સર્વ સંદેશો કહીને માર્ગમાં જે કાંઈ જાન્યું હતું, તે સઘળું હતુમાને યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું.^{૨૭, ૨૮}

હાત શ્રીવત્સીક મહાસુનમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રણમાં ૬૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો

સીતાવૃત્તાત-ચૂડામણિ-રામચંદ્રનો વિલાપ

एवमुक्ता हनुमता रामो दशरथात्मजः ।

तं मणिं हृदयं कृत्या रुद्राद सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥

હતુમાનના મુખથી સીતાનું વૃત્તાત સાંભળ્યા પછી ચૂડામણિને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપીને રામ-લક્ષ્મણ રોવા લાગ્યા.^૧ આંસુલયો નેત્રે ચૂડામણિને બોંધે ને શોકહર્ષિત થયેલા રઘુવીર સુઓવ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ‘હે વાનરશ્રદ્ધ! જેમ વાછરડા ઉપર પ્રીતિવાળી ગાયના સ્તન વાછરડાને બોંધે જવવા લાગે છે, તેમ આ શ્રદ્ધ માંહુ બોંધે મારું હૃદય પીગળે છે. મારા સસરા જનકરાજએ અમારાં લક્ષ્મણને આ દિવ્ય ચૂડા-માંહુ સીતાને આપ્યો હતો. જે તેણે મસ્તક પર ધારણ કરેલો હોવાથી અત્યંત શોભતો હતો. જળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને સન્નનોએ પૂજેલો આ ચૂડામાંહુ પૂવે ચરમાં સંતુષ્ટ થયેલા ઇંદ્ર મારા સસરાને આપ્યો હતો.^{૨-૫} હે સૌમ્ય! આજે આ મણિને બોંધતાં જ મને મારા પિતા દશરથ રાજા તથા સસરા જનકરાજ સાભરી આવે છે.^૬ અહો! આ ચૂડામણિ મારી પ્રિયા

સીતાના મસ્તક પર કેવો શોભતો હતો? આ મણિનું દર્શન થવાથી બહુ હું સીતાનું દર્શન જ પામ્યો હોઉં એમ માનું છું.^૭

એમ વિલાપ કરતાં કરતાં વળી રામચંદ્ર હતુમાન પ્રત્યે દષ્ટિ કરી કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય! જેમ મૂંછિત થયેલ ગ્રાણીને સાવધ કરવા માટે જળનું સિંચન કરવામાં આવે છે, તેમ શોકથી પીડાતા મને શાંત કરવા માટે વાણીરૂપી જળ સિંચતાં સીતાએ શું શું કહ્યું છે, તે સર્વ તું મને કહે. વળી વિલાપ કરતાં કરતાં શ્રીમાન રામચંદ્ર કહ્યું : ‘હે સૌમિત્રિ! સીતા વિના જ એકલા અહીં આવેલા આ ચૂડામણિને હું બોંધે છું, તે કરતા પીછું વધારે દુઃખ મને શું હોય? હે વીર! સીતા બેઠે એક માસ જીવશે તો પછી તે ચિરકાળ સુધી જીવતી રહેશે, એમ હું માનું છું; પરંતુ હવે એ શ્યામ નેત્રવાળી સીતા વિના ક્ષણવાર પણ હું જીવી શકું એમ નથી.^{૮-૧૦}

પુનઃ પણ રામચંદ્ર હતુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે કપિવર! તે મારી પ્રિયાને જ્યાં બોંધે હોય, ત્યાં તું મને સત્વર લઈ જા; કેમ કે તેના સમાચાર જાણ્યા પછી હવે હું ક્ષણવાર પણ રહી શકીશ નહિ.^{૧૧} અરે, અત્યંત બીકણ સ્વભાવવાળી મારી પ્રિયા સીતા ભયંકર દેહવાળી રાક્ષસીઓના ટોળામાં કેવી રીતે રહેતી હશે? જેમ કલંકરહિત થવા છતા શરદઋતુનો ચંદ્ર વાદળોથી ઘેરાઈ જવાને લીધે શોભતો નથી, તેમ હાલમાં સીતાનું મુખ શોકછાયા વડે છવાઈ જવાને લીધે શોભતું નહિ હોય.^{૧૩} હે હતુમાન! જેમ રાગી મનુષ્ય ઔપચના ટેકાથી જીવે છે, તેમ હું સીતાનું વૃત્તાત સાંભળીને જીવીશ; માટે સીતાએ જે કંઈ કહ્યું હોય, તે સઘળું તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^{૧૪} હે હતુમાન! મારાથી વિપ્લવી પડેલી, મધુર ભાષણ કરનારી અને સુદર સ્વરૂપવાળી સીતાએ તને શું કહ્યું છે, તે મને કહે. અરે, ઉપરાઉપરી આવી પડતાં દુઃખોથી પીડાતી તે કેમ કરી જીવે છે? ^{૧૫}

હાત શ્રીવત્સીક મહાસુનમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રણમાં ૬૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો

સીતાવૃત્તાન્ત-અભિજ્ઞાનકથન

પવનુકસ્તુ હનુમાન્રાવેણ મહાત્મા ।

સીતાયા ભાષિતં સઘે ન્યવેદયત રાઘવે ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રનાં વચન સાંભળીને કપિ-
વર હનુમાન સીતાએ જે કંઈ કહ્યું હતું, તે સઘળું
તેમની આગળ કહેવા લાગ્યો.^૧

હનુમાને કહ્યું : ‘હે પુરુષર્પણ ! પૂવે ચિત્ર-
કૂટ પર્વતમાં બનેલું એક વૃત્તાન્ત સીતાએ મને
યથાર્થ રીતે કહેલું છે.^૨ તે એ કે એક સમયે
તમારી સાથે યુગપૂર્વક સૂતેલાં સીતા કેટલીક
વારે તમારાથી પ્રથમ બાળીને બેઠાં થયાં; ત્યારે
એક કાગડાએ આવી તેમના સ્તન ઉપર ચંચુ-
પ્રહાર કર્યો.^૩ હે ભરતાગ્રજ ! તમે જ્યારે સીતાના
બોળામાં મસ્તક મૂકીને સૂઈ ગયા, ત્યારે એ
કાગડો વારંવાર સીતાને ખીડવા લાગ્યો. કાગડા-
એ બીડીબીડીને સીતાના સ્તન ઉપર ઘણા ચંચુ-
પ્રહાર કર્યા, જેથી તેમના સ્તનમાંથી રુધિર
વહેવા માંડ્યું. હે રામ ! એ રુધિરનો ઉજ્જ
સ્પર્શ થવાથી તમે બાળી બિઠ્યા. હે પરંતપ !
તમે કે જે સુખે સૂતેલા હતા, તેમને કાગડાથી
અત્યંત પીડાયેલાં સીતાએ જાગાડ્યા. હે રઘુ-
વીર ! હે મહાબાહુ ! સીતાના સ્તનપ્રદેશમાં ઘાવ
પડેલા બેઈને જેરી સર્પની પેઠે ક્રોધ પામેલા
તમારે સીતાને કહ્યું.^{૪-૭} ‘હે બીરુ ! તારા સ્તન
ઉપર કેાણે નબળત કર્યો છે ? અરે, પાંચ ફણ-
વાળા જેરી સર્પની સાથે કેાણુ ક્રોડ કરે
છે ?^૮ એમ કહીને તમારે ચોતરફ દષ્ટિ કરી
તો પેલા કાગડો તમારા બેવામાં આવ્યો. એ
કાગડાના નખ રુધિરથી ખરડાયેલા હતા અને
તે સીતાની સામે બેઠેલા હતા. એ કાગડાની
ગતિ વાયુના જેવી હતી અને તે ઇંદ્રનો પુત્ર
હતો. તમને બચત થયેલા બેવા કે તરત જ
તે હુપ્તાત્મા ત્યાંથી બેઠ્યો. હે મહાબાહુ !
હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! પછી ક્રોધ ચરવા-
ને લીધે તમારે તે કાગડા ઉપર ક્રૂર દષ્ટિ

ફેંકી;^{૯-૧૧} અને આસનમાંથી એક ફલ ની-
સળી, કાઢીને તેમાં બ્રહ્માચરની યોજના કરી. પછી
પ્રલયાગ્નિની પેઠે સળગી બેઠેલી એ ફલની સળીને
તમારે પેલા કાગડા ઉપર ફેંકી એટલે તે સળી
તેની પાછળ પડી.^{૧૨, ૧૩} પ્રત્યક્ષિત ફલની સળી
બેઈને ગભરાઈ ગયેલો કાગડો પ્રાણ બચાવવા
માટે દેવોની આગળ ગયો; પરંતુ તમારા ભયને
લીધે દેવોએ તેનું રક્ષણ કયું નહિ. તે કાગડો ત્રણે
લોકમાં ફરી વળ્યો, પણ તેને કોઈ રક્ષણ આપનાર
મળ્યું નહિ.^{૧૪} હે અરિદમ ! છેવટે યાકીને તે
પુનઃ તમારે શરણે આવ્યો અને પૃથ્વી પર પડી
તમને પ્રણામ કરવા લાગ્યો.^{૧૫} હે કાકુત્સ્થ !
બેઠે તે કાગડો વધ કરવા ચોગ્ય હતો, નોપણ
તેના પર દયા લાવીને તમારે તેને છુવતો મૂક્યો
અને ચોતાનું અજ્ઞ વૃથા ન થાય એટલા માટે
તમે તેની એક જ આંખ ફેંકી. પછી તમને
તથા તમારા પિતા દશરથ રાજાને પ્રણામ કરીને
એ કાગડો પોતાના સ્થાનમાં ગયો.’

હે રામચંદ્ર ! અભિજ્ઞાન તરીકે ઉપયુક્ત
કાગડાનું વૃત્તાન્ત કહીને સીતાએ તમને કહાવ્યું
છે કે, ‘હે રાઘવ ! તમે અસ્ત્રવિદ્યા બાળનારાઓમાં
શ્રેષ્ઠ છો, બળવાન છો, ઉત્તમ શૌર્યવાળા છો, છતાં
રાક્ષસો ઉપર યસ્ત્રાસ કેમ ચલાવતા નથી ? હે
રામ ! દેવતાઓ, ગંધર્વો, અસુરો અને મરુદગણો
પેલા કાગડાની પેઠે તમારી સામે યુદ્ધમાં બિભા-
રહેવા સમર્થ નથી; માટે હે સ્વામિન ! જે તમારી
મારે વિષે કંઈ પણ પ્રોતિ હોય, તો તમે પોતાનાં
તીક્ષ્ણ બાણો વડે સંજામમાં રાવણને હણો અને
મને હુંઃખમાંથી છોડાવો. અરે, શત્રુઓને તપાવ-
નારા મારા દિયરજી મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ પોતાના
મોટા ભાઈની આજ્ઞા લઈને મને આ હુંઃખમાંથી
કેમ છોડાવતા નથી ? અરે, અગ્નિ અને વાયુ સરખા
મલાવવાળા એ બન્ન ભાઈએ દેવતાઓથી-
જિતાવા અશક્ય છે, છતાં તેઓ મારી ઉપેક્ષા
કેમ કરે છે ? અરે, તેઓ મહાસમર્થ છતાં મારું
રક્ષણ કેમ કરતા નથી ? એથી મને લાગે છે કે,
નહી મારે મારા પૂર્વજન્મનું કંઈક દુષ્ટત્વ

ભોગવવાનું હજી ખાટી હશે. ’

હે રઘુવીર ! સીતાનુ એવું કરજી વચન સાંભળી મેં તેમને પુનઃ પણ કહ્યું : ‘ હે દેવી ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, તમારા વિયોગના શોકથી રામચંદ્ર અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ રહ્યા છે. ૧૬-૨૫ રામચંદ્રને દુઃખી ભોઈ ને લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. હે દેવી ! મહાપ્રયત્ને હું તમારાં દર્શન પામ્યો છું. હવે તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬ હે ભામિની ! હવે અલ્પ સમયમાં જ તમારા દુઃખનો અંત આવશે. હે સીતા ! ખત્રે રાજપુત્રો તમને પ્રાપ્ત કરવા માટે આખી લંકાનગરીને ખાળીને ભસ્મ કરશે અને રાવણને તેના બંધુવર્ગ સહિત હણીને તમને અયોધ્યા લઈ જશે. હે સીતા ! હવે હું રામચંદ્ર પાસે જઈ છું; તમે મને કંઈ એવી નિશાની આપો કે જેને રામચંદ્ર સારી રીતે ઓળખી શકે અને જે ભોઈ ને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય. ’

હે મહાખગવાન રામ ! મેં એવી માગણી કરી ત્યારે સીતાએ ચોતરફ નજર કરી જોયુ અને મસ્તક પર વેણીમા બાધવા યોગ્ય આ ચૂડામણિ એક વસ્ત્રના છેડેથી છોડીને મને આપ્યો. હે રઘુ- નંદન ! તમને નિશાની તરીકે આપવા માટે ખત્રે હાથે તે ગ્રહણ કરીને મેં સીતાને પ્રણામ કર્યો અને આ તરફ આવવા હું તયાર થયો, એ વેળા મેં મારા હેઠને મોટો કર્યો. એ ભોઈ ને શોકાવેશ- માં આવેલાં જનકન દિની સીતાએ ગદગદ કંઠે મને કહ્યું : ‘ હે મહાકવિ ! ખરેખર, તું જ મહા- ભાગ્યવાન છે, કેમ કે કમળ સરખા નેત્રવાળા મહા- બાહુ રામચંદ્રને તથા યશસ્વી એવા મારા દિયર લક્ષ્મણને તું જોવા પામીશ. ’ સીતાના વચન સાંભળીને મેં તેમને કહ્યું : ‘ હે દેવી ! હે જનક- નંદિની ! ચાલો, ત્યારે તમે મારી પીઠ પર બેસી જાઓ, એટલે હું લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ સહિત તમારા સ્વામી રામચંદ્રનાં તમને દર્શન કરાવું. ’ મારું વચન સાંભળી સીતાએ કહ્યું : ‘ હે કપિવર ! હું મારી સ્વેચ્છાથી તારી પીઠ પર બેસું એ ધર્મ- યુક્ત કહેવાય નહિ; કેમ કે પરપુરુષનો સ્પર્શ કરવો એ સતી સ્ત્રીને યોગ્ય નથી. હે વીર ! પૂવે

જ્યારે મારા અંગને રાવણનો સ્પર્શ થયો, ત્યારે હું પરત્ર હતી; એટલે એ સમયે હું શું કરી શકું ? ૧૨૭-૩૯ માટે હે કપિશાહ ! જ્યાં રામ- લક્ષ્મણ છે ત્યાં તું જ ઉતાવળે જા. ’ એટલું કહીને વળી તેમણે મને સંદેશો કહેવા માંડ્યો કે, ‘ હે હનુમાન ! અહીંથી જઈ ને તું સિંહ સરખા રામ-લક્ષ્મણને તથા બંધુવર્ગ સહિત સુગ્રીવને મારા કુશળ સમાચાર કહેજે. વળી મહાખગવાન રામચંદ્ર આ દુઃખસાગરમાંથી મારો સત્વર ઉદ્ધાર કરે એ માટે પણ સારી રીતે કહેજે. વળી હે કપિવર ! મને થતો તીવ્ર શોક અને રાક્ષસી- ઓથી થતો મારો તિરસ્કાર એ સઘળું તું રામ- ચંદ્રને કહેજે. હે હનુમાન ! તારો માર્ગ તને સુખરૂપ થાઓ. ૪૦-૪૨

હે રામચંદ્ર ! શ્રેષ્ઠ પતિવ્રત પાળનારાં તમારાં પત્ની સીતાએ એ પ્રમાણે ખેદપૂર્વક મને કહ્યું હતું. હે રઘુવીર ! પતિવ્રતાઓમાં અગ્રણી સીતા કુશળ છે, એ તમે નિશ્ચય જાણો. ૪૩

કવિ શ્રી નાટ્યભીષ ક્રમશઃપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રી રામાયણનું સુદર્શનમ્ ૧૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો

સીતાવૃત્તાંત-તેમણે કહિયગવેલો સંદેશો

મથાહમુત્તરં દેવ્યા પુનઃકલ્પઃ સર્સંભ્રમમ્ ।

તવ સ્નેહાન્નરત્નવાગ્ર સોહાર્દાંદુમાન્ય ચ ॥ ૧ ॥

હનુમાને કહ્યું. ‘ હે નરવ્યાધ્ર ! હું જ્યારે આ તરફ આવવા તયાર થયો ત્યારે સીતાએ સ્નેહ તથા સુહૃદ્ભાવને લીધે મારો સત્કાર કરી કહ્યું. ‘ હે હનુમાન ! તું દશરથનંદન રામચંદ્રને ઘણું આગ્રહપૂર્વક કહેજે કે, સ જામમા રાવણનો નાશ કરીને તેઓ મને સત્વર લેડી જાય. ૧-૨ હે અરિદમ ! જો તને ઠીક લાગતું હોય તો તું આજનો દિવસ અહીંયાં કાંઈક શુભ સ્થળમા રહી વિશ્રાંતિ લઈ કાલે જજે. ૩ હે વાનરવર ! હું કે જે અલ્પ ભાગ્યવાળી છું તેને તું પાસે રહેવાથી થોડી પણ શાંતિ વળશે. હે પરાક્રમી ! તુ રામચંદ્રની પાસે જઈને પાછો અહીંયાં આવે ત્યાં સુધી મારા ગ્રાણુ રહેશે કે નહિ એ વાતનો મને મોટો અહેદ રહે

છે. ૧૫ હે વાયુસુત ! હું કે જે ઉપરાઉપરી આવી પડતાં હુઃખોથી પીડાઈ છું, તેને તારો વિયોગ થવાથી અધિક સંતાપ થયો. ૧૬ હે વીર ! તારી સહાય હોવા છતાં પણ વાનરસન્ય માટે મારા મનમાં આ એક મોટો સદેહ રહે છે કે, રીંછો અને વાનરોનું સન્ય તથા રાજપુત રામ-લક્ષ્મણ એ સૌ આ હુપ્પાર મહોદધિને કેમ કરી તરી શકશે ? ૧૭ હે અનંધ ! સમુદ્ર જોળંગવાની શક્તિ તો તું, ગરુડ અને વાયુ એ ત્રણ જણા જ ધરાવો છો. ૧૮ હે વીર ! હે વાગ્વિદાંબર ! આવું કઠિન કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું શો ઉપાય શોધી શકે એમ છે એ વિચારી મને કહે. ૧૯ હે શત્રુમર્દન ! તારું પરાક્રમ યશસ્વી નીવડયું છે એથી હું તો ખારું છું કે, આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું એકલો જ સમર્થ છે. ૨૦ અરે, જો રામચંદ્ર અહીંયાં આવી રાવણને મારી વિજય મેળવીને મને લઈ જાય, તો તેમની કીર્તિને ઝાંખપ લાગશે નહિ. ૨૧ જેવી રીતે રાક્ષસોને રાજ રાવણ શૂરવીર એવા રામચંદ્રથી ડરીને મને કપટથી છાનોમાનો હરી લાવ્યો છે, તેવી રીતે રામચંદ્રે કરવું યોગ્ય નથી. ૨૨ તેમણે તો વાનરોના સહિત અહીં આવી, લંકાને ઉત્તર-પેરાન સરખી કરી તથા પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવી મને તેડી જવી ઘટે છે. ૨૩ હે હનુમાન ! સંત્રામકુશળ એવા મહાત્મા રામચંદ્રના પરાક્રમને છાજે એવું કાર્ય તારે તેમના હાથે કરાવવું જોઈ એ. ૨૪

હે રામ ! સીતાનું વચન સાંભળી મેં કહ્યું : 'હે દેવી ! રીંછો અને વાનરોની સેનાના રાજ મહાપરાક્રમી સુગ્રીવે રાવણને વધ કરી તેમને છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૨૫ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અસંખ્યાત કપિઓ ત્યાં એકઠા ગયા છે. તેઓ સર્વ અલંકાર પરાક્રમવાળા, મહાન બળવાળા, મનના સરખા વેગવાળા અને અમાપ તેજવાળા છે. તેઓની ગતિ કયાંય પણ રોકાવી નથી તેઓ ગમે તેવાં કઠિન કાર્યોમાં પણ મૂંઝાતા

નથી તથા તેઓએ કેટલીયે વાર આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેલી છે. ૨૬-૨૭ હે દેવી ! સુગ્રીવની પાસે રહેનારા સઘળા વાનરો મારા જેવા અને કેટલાક તો વળી મારાથી પણ અધિક બળવાળા છે. મારાથી નળજો તો કોઈ જ નહિ. ૨૮ હે સીતા ! તમે વિચાર તો કરો કે, સૌથી ઓછા બળવાળો હું જ્યારે અહીં સુધી આવી શક્યો, ત્યારે મહાબળવાળા વાનરો અહીંયાં કેમ નહિ આવી શકે ? એ તો રિવાજ છે કે, અત્યંત બળવાળા પુરુષને દૂત તરીકે મોકલવામાં આવતો નથી, પણ ઓછા બળવાળાને જ દૂત તરીકે મોકલાય છે. ૨૯ માટે હે દેવી ! હવે શોક ન કરો ! ચિંતાનો ત્યાગ કરો ! સઘળા વાનરો એક કૂદકે લંકામાં આવી પડશે. ૩૦ હે મહાલાગ્યવતી ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા પરાક્રમી અને સૂર્યચંદ્ર સરખી ક્રાંતિવાળા રામલક્ષ્મણને હું મારી પીઠ પર બેસાડીને તમારી પાસે લાવીશ. ૩૧ હે દેવી ! હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો. હવે અલ્પ સમયમાં જ ધનુષ્ય ધારણ કરનારા શત્રુહન રામ-લક્ષ્મણને તમે લંકા-નગરીના દ્વાર આગળ જોશો; તેમ જ નખ તથા તથા દાદોડૂપી આયુધોવાળા, સિંહ તથા શાઈલ સરખા પરાક્રમવાળા અને હાથી જેવી કાયાવાળા અનેક વાનરોને એકત્ર થયેલા જોશો. હે દેવી ! આ લંકાનગરી મલયાચલ પર ચડી આવી મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા બળવાન વાનરોના હાકોટા હવે થોડા સમયમાં જ તમારે કણે પડશે. ૩૨-૩૩ અને વનવાસનો અવધિ પૂરો થતાં શત્રુહન રામચંદ્રને તમારી સાથે રાજ્યાભિષેક થયેલા પણ તમે સત્વર જોશો.

હે રઘુવીર ! તમારા વિયોગના શોકને લીધે અત્યંત પીડાતાં સતીશિરોર્માણુ સીતાનું મેં બીજાં પણ કેટલાંક ત્રિય વચને કહીને આશ્વાસન કર્યું, જેથી તેમને કાંઈક શાંતિ વળી. ૩૪, ૩૫

શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણેત આદિત્ય આરામચલ્લભ કુંદલકંઠમાં ૬૮ મે સર્ગ સમાપ્ત

આદિકવિ મહાસુનિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૬-યુદ્ધકાણ્ડ

લંકાનું વણુન-રાવણુનો ઉચ્ચાટ

સર્ગ ૧ લો

રામે કરેલી હનુમાનની પ્રશંસા

હનુમતો વાક્યં યષાવદભિમાનિતમ્ । રામઃ પ્રોતિસમાયુક્તો વાક્યમુત્તરમગ્રીત ॥૧॥

હનુમાનના ગુણથી સીતાનું યથાર્થ વૃત્તાત સાલળીને પ્રસન્ન થયેલા સમચ્ચ દ્ર પ્રાંતિયુક્ત વચ્ચન કહેવા લાગ્યા : ‘હે વાનરો ! આ હનુમાને અતિ મોટું અને દુર્લભ કાર્ય કર્યું છે કે જે બીજાથી તો મન વટે પણ થઈ શકે એમ નથી.’^૧ ગરુડ, વાયુ અને હનુમાન, એ ત્રણ સિવાય સમુદ્રને તરનારો કોઈ પણ મારા જોવામા આવ્યો નથી. અહો ! રાવણે રક્ષણ કરેલી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરવાને દેવતાઓ, ગંધર્વો, ઉરગો, યક્ષો અને દાનવો પણ સમર્થ નથી, ત્યાં બીજાનું તો મળું જ શું ?^૨ વળી પોતાના બળના આશ્રયથી લંકામા પ્રવેશ કર્યો પછી પણ જીવતો બહાર નીકળી આવે એવો આ જગતમાં કોણ છે ? બળ અને પરાક્રમમાં જે હનુમાનના જેવો ન હોય તેનાથી તો લંકામાં પ્રવેશ જ કેમ કરી શકાય ? અહો ! લંકામાં જઈ પોતાના બળ અને પરાક્રમને યોગ્ય કાર્ય કરીને આ હનુમાને સુગ્રીવ પ્રત્યેનો પોતાનો ખરેખરો સેવકધર્મ બતાવ્યો છે. જે સેવક પોતાના સ્વામીએ સોંપેલું કાર્ય કરીને તે કાર્યને બાધ ન કરે એવું અન્ય કાર્ય પણ કરે છે, તે સેવક ઉત્તમ ગણાય છે. સ્વામીએ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આપી હોય અને પોતે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય, છતાં જે સેવક સ્વામીનું અધિક હિત થાય એવું કાર્ય કરતો નથી, તે મધ્યમ કહેવાય છે.^૩ સ્વામીએ કાર્ય સોંપ્યું હોય અને પોતે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય છતાં જે સેવક એકાગ્ર ચિત્તે સોંપેલું કાર્ય પણ કરતો નથી, તે અધમ ગણાય છે.^૪ હે વાનરો ! આ હનુમાને રાક્ષસોથી જરા પણ પરાભવ ન પામતાં પોતાના સ્વામીએ એને જે કાર્ય સોંપ્યું હતું તે સારી રીતે બતાવ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ તે કરતાં તેણે અધિક હિતવાળું કાર્ય કર્યું છે. આ હનુમાન રાક્ષસોથી લેશ પણ પરાભવ પામ્યો નથી અને તેણે સુગ્રીવને સંતુષ્ટ કર્યો છે; માટે તે ઉત્તમ વર્ગનો

સેવક છે ૧૦ આ હંતુમાને સીતાની શોધ મેળવીને મારી, લક્ષ્મણની, સીતાની અને આખા રઘુવંશની રક્ષા કરી છે, હે વાનરો! મારી પ્રિયા સીતાનો સદેશો લાવીને આ હંતુમાને મારું જે પ્રિય ક્યું છે તેનો યોગ્ય ખઠલો વાળવા હું સમર્થ નથી, એથી મારા મનમાં ઘણું જ સતાપ થાય છે આ સમયે સર્વ જૂત-પ્રાણીઓને પ્રિય એવા મારા દેહથી હું મહાત્મા હંતુમાને આલિંગન માન જ આપું છું. ૧૧-૧૦

એ પ્રમાણે કહીને હર્ષને લીધે પુલકિત થયેલા રઘુવીરે કૃતકૃત્ય થઈ આવેલા હંતુમાને આલિંગન આપ્યું અને જરા વિચાર કરીને સુશીલાદિ સર્વ વાનરોના સાબળતા કહ્યું 'હે હંતુમાન! તે સીતાની શોધ કરી એ ખરેખર ઉત્તમ કાર્ય ક્યું છે, પરંતુ સૌ યોજનના સમુદ્ર તરફ દિશિ કરતા મારું મન ભાગી બાય છે ૧૪-૧૧ અને વિચાર થાય છે કે, એકદમ થયેલા આ સર્વ વાનરો હુસ્તર મહોદધિ તરીને સામે પાર શી રીતે જઈ શકશે ૧૫ હે વાયુપુત્ર! તે મને સીતાનું વૃત્તાત કહ્યું પણ આ વાનરોને સમુદ્ર પાર કેવી રીતે લઈ જવા એ સંભવી તું શો વિચાર જણાવે છે? ૧૮ કપિવર હંતુમાને એટલું કહી શોકને લીધે હતચિત્ત થયેલા શત્રુમર્દન રઘુવીર વિચારમગ્ન થઈ ગયા ૧૮

ઈતિ શ્રોવાભીક મત મુનિમણ્ડિત આદિત્ય ધ્રોણપ્રાપ્ત્યા ચુદનમ્ ૧૧ સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૨જો

સુશીલના વચનો-ચુદ્ર મારેના ઉભાહ

ત તુ શોકપરિચિત્ત રામ વચરથાત્મજમ ।

ઢવાચ વચન શ્રીમાન્સુગ્રીવ શોકનાશનમ્ ॥ ૧ ॥

દશરથન હન રામચંદ્રને શોકને લીધે ઉદ્વિગ્ન થયેલા જોઈને સુનોવે એ શોકને નાશ કરે એ હું વચન કહ્યું ૧ હે વીર! તમે સાધારણ મનુષ્ય પેટે સતાપ શા માટે કરો છો? તમારે એમ કરવું યોગ્ય નથી હે રામ! જેમ કૃત્તમ માણસ મૈત્રી ત્યાગે, તેમ તમે સતાપ ત્યાગો હે રાઘવ! આપણને સીતાની બાળ મળી છે અને રાવણના

નિવાસસ્થાનની ખબર પડી છે, તો હવે તમારે સતાપ કરવાનું કઈ પણ કારણ નથી ૨ હે રઘુવીર! તમે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, વિચારવાન, શાસ્ત્રજ્ઞ, ભાવિ અર્થ જાણનારા અને પડિત છો, માટે જેમ યોગી પુરુષ યોતાના ઇષ્ટ અર્થને દ્વિપિત કરનારી વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તમે પ્રાકૃત બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો મોટા મગર મત્સ્યોથી ભરેલા મહોદધિને ઝોળાળી અને સર્વ વાનરો લ કાનગરીના કિલ્લા પર ચડી જઈશું અને તમારા શત્રુનો નાશ કરીશું, તમારે લેથ પણ ચિંતા કરવી નહિ ૩-૫ હે રાઘવ!

નિઃસાહસ્ય દીનસ્ય શોકપવાકુલાત્મન ।

સર્વાર્થો વ્યવસીદન્તિ વ્યસન ચાધગજ્ઞાત ॥

જે પુરુષ ઉત્સાહરહિત હોય, દીનપણ ભોગવતો હોય તથા શોકથી વ્યાકુળ હોય, તે પુરુષના સઘળા અર્થોનો નાશ થાય છે અને અતે તે મહાદુઃખમાં આવી પડે છે ૬ હે રામ! શૂરવીર અને સમર્થ એવા આ સર્વ વાનરો તમારું પ્રિય કરવામાં એટલો તો ઉત્સાહ ધરાવે છે કે તેઓ તમારે અર્થે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાને પણ તયાર છે ૭ હે રામ! હવે તો અમે સહ તમારા શત્રુ પાપાત્મા રાવણને હણીને સ્વપરાક્રમ વડે સીતાને પાછા લાવીએ, એવો તમારે ઉત્સાહ આપવો ઘટે છે ૭-૮ હે રાઘવ! સૌ યોજનના સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાધાય અને અમે સત્વર રાવણની લ કાનગરીને જોવા પામીએ, એવો પ્રયત્ન તમારે કરવો જોઈએ નિઃકૃતાચિન્તા શિખર પર વસેલી લ કાનગરી અમારી દિષ્ટએ પડી એટલો તમારે નિઃશ્ચય બાળવું કે, ચુદ્રમાં રાવણનો વિનાશ થઈ ચૂક્યો જ છે ૧૦ હે રામ! જો ભય કર જળવાળા સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાધાય નહિ, તો હું ધારું છું કે દ્વિદાહિ દેવો અને અસુરોથી પણ લ કાનગરી પર વિજય મેળવાય નહિ ૧૧ હે રામ! લ કાદીપમા પહોચાય ત્યા સુધી જો સમુદ્ર પર સેતુ બાધવામાં આવે અને તે પર થઈને મારું સન્ય ત્યા પહોચી બંધ, તો તમારે આપણે વિજય જ ધારી મૂકવો

અહીં એકઠા થયેલા સઘળા વાનરો અત્યંત શૂર-
વીર અને ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા છે. હે રાજપુત !
સર્વ અર્થનો નાશ કરનારી આ વિકળતાનો
તમે ત્યાગ કરો. આ લોકમાં શોક કરવાથી
પુરુષનું શૌર્ય નષ્ટ થાય છે.^{૧૨, ૧૩} હે રઘુવીર !
મનુષ્યોએ જે શૌર્યશુભ્રક કાર્ય કરવાનું છે, તેનું
તમે અવલંબન કરો; કેમ કે શૌર્યશુભ્રક કાર્ય
પુરુષને સત્વર શોભાવે છે.^{૧૪} હે મહાપ્રાણ !
આ સમયે તમે પોતાના તેજ વડે સ્વપરાક્રમનો
આશ્રય કરો, તમારા સરખા શૂરવીર અને
મહાત્મા પુરુષોએ તો સીતા સરખા કોઈ
પ્રિયજનનો વિયોગ થવાથી કે દશરથ રાજા
સરખા કોઈ સંબંધીનું મરણ થવાથી પણ શોક
કરવો યોગ્ય નથી. શોક સર્વ અર્થોનો નાશ
કરે છે.^{૧૫} હે રાઘવ ! તમે બુદ્ધિમાનોમા શ્રદ્ધ
છો અને સર્વ શાસ્ત્રોના તત્ત્વને જાણનારા છો,
તેથી હાલમાં મારા સરખા સહાયકો સાથે
રાખીને તમારે શત્રુને છુટવા તત્પર થવું ઘટે
છે.^{૧૬} હે રામ ! આખા ત્રિભુવનમા એવો કોઈ
પણ મારા જોવામાં નથી કે જે સંગ્રામમા ધનુષ્ય
ધારણ કરી જીલેલા તમારી સામે આવી જીલો
રહે. હે રાઘવ ! અમોને સોંપેલું તમારું કાર્ય
કદી પણ બગડશે નહિ. તમે અપાર એવા
મહોદ્ધિનું ઉદ્ધવન કરી હવે સત્વર સીતાને
જોશો. હે રાજકુમાર ! હવે તમે શોક કરવો
મૂંઝી દો અને શત્રુઓ ઉપર ક્રોધ ધારણ કરો. જે
ક્ષત્રિયો શત્રુ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, તેઓ શત્રુ-
ઓથી પરાલભ પામે છે અને જે ક્ષત્રિયો ક્રોધ
ધારણ કરે છે, તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ ડરતાં
રહે છે. હે રઘુવીર ! સર્વ વાનરોની સાથે મળીને,
તમે ભયંકર મહાસાગરનું ઉત્તલવન કરવા સંબંધી
સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરો. ત્યાં ગયા પછી
તો મારી સેનાએ જય મેળવ્યો જ છે, એમ
તમારે નિશ્ચય માનવું. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા
અને શૂરવીર એવા આ વાનરો લંકામા જઈ
શિક્ષાઓ તથા વૃક્ષો વરસાવીને તમારા શત્રુઓ-
નો સંહાર કરશે.^{૧૭-૨૦} હે શત્રુમર્દન ! જો કોઈ

પણ ઉપાયે કરી આપણે સમુદ્ર ઓળંગી જઈએ,
તો પછી રાવણ મૂંઝો જ પડ્યો છે.^{૨૧} હે
રામચંદ્ર ! વધારે કહેવાની શી જરૂર છે ?
સર્વથા તમારો વિજય જ છે ! મને હાલમાં
શુભ શકુન જણાય છે અને મારા મનમાં પણ
અત્યંત હર્ષ થાય છે.^{૨૨}
હતિ શ્રીનાલ્કારી મહામુનિમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામ ચળુપ
ચુદ્ધમામા રાજે સર્ગ રામાય

સર્ગ ૩ જો

લંકાનો કિલ્લો, આયુધો અને સૈન્યનું
હનુમાને કરેલું વર્ણન

સુગ્રીવસ્ય વચઃ શ્રુત્વા હેતુમત્પરમાર્થવિત્ ।

પ્રાતઃકાલે કાકુત્સ્થો હનુમન્મયાત્રવીત ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનાં હેતુચક્રત અને યથાર્થ વચન
સાંભળીને રામચંદ્ર તેનો સ્વીકાર યો. પછી
તેમણે હનુમાનને પૂછ્યું : ‘હે હનુમાન ! હું
મારા સંકટપાળ વડે સેતુ બાંધીને કિંવા તેનું
શોધણ કરીને મહોદ્ધિને ઓળંગવા સમર્થ છું;
પરંતુ જેમાં કોઈથી પણ પ્રવેશ ન થઈ શકે
એવી લંકાનગરીને કેટલા દુર્ગ છે એ હું જાણવા
ઈચ્છું છું, માટે તું એવી રીતે કહે કે જાણે હું
લંકાને પ્રત્યક્ષ જોતા હોઉં એવો મને અનુભવ
થાય.’^{૨૩} હે કપિવર ! તું સર્વ કાર્યોમાં કુશળ
છે અને તે લંકામા જઈ ધ્યાનપૂર્વક સઘળું
જેવું છે, માટે તું મને યથાર્થ કહે કે રાવણનું
સૈન્ય કેટલું છે, લંકાના દરવાજા અને કિલ્લાઓની
રચના કેવી છે, લંકાનું રક્ષણ કરવા માટે તેના
કિલ્લાઓ ઉપર યંત્રાદિ સાધનો સહિત આયુધો
કેવી રીતે ગોઠવી રાખેલાં છે અને લંકામાં
રાક્ષસોના મંદિરોની રચના કેવી છે ?

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી વાક્યતુરમાં
અગ્રણી મારુતસુત હનુમાને કહ્યું : ‘હે રઘુવીર !
ઉત્તમ દુર્ગરચના વડે લંકાનગરી કેવી સુરક્ષિત
છે તે હું કહું છું તે સાંભળો. રાવણની સેના
લંકાનું કેવી રીતે રક્ષણ કરે છે, રાક્ષસો રાવણ
પર કેવી પ્રીતિ ધરાવે છે, રાવણના તેજથી
લંકાની સમૃદ્ધિ કેવી આખાદ થયેલી છે, સમુદ્ર

કેવો ભયંકર છે, રાવણે પોતાનાં સેન્યોની કેવી કેવી દુકડીઓ ખાંધેલી છે અને તેનાં વાહનો કેવાં તથા કેટલાં છે, એ સઘળું હું કહું છું તે સાંભળો.' એ પ્રમાણે રામચંદ્રને સાવધ કરીને કપિશ્રમ હનુમાન તે સઘળું યથાર્થ રીતે કહેવા લાગ્યો. ૧૦-૧૧

‘હે રાઘવ ! લંકાનગરી મહામત્ત હસ્તીઓથી તથા રથોથી ભરેલી છે, અતિવિશાળ છે અને તેમાં હાજને લીધે પ્રકુલિત મનવાળા રાક્ષસો વસે છે. લંકાનગરીને મજબૂત કમાડવાળા અને મોટી ભૂંગળવાળા ચાર મોટા દરવાજા છે. ૧૦-૧૧ એ દરવાજા ઉપર બાણ અને પથ્થર ફેંકવાનાં મોટા મોટા યંત્રો ગોઠવી રાખ્યાં છે, જે વડે શત્રુનાં સેન્યોને પાછાં હઠાવી શકાય છે. ૧૨ વળી પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર શૂરવીર રાક્ષસો સહિત અત્યંત અને ભયંકર યંત્રોથી સુસજ્જિત કરેલી લોખંડની સેંકડો શત્રુઓ ગોઠવી રાખી છે. ૧૩ લંકાની ચારે બાજુ મણિ, વિદ્રુમ, વૈદ્ય અને મુક્તાકૃણ વગેરે અનેક પ્રકારના જ્વાહિરથી સુશોભિત કરેલો સુવર્ણનો પ્રચંડ કિલ્લો આવેલો છે. એ કિલ્લો ઉપર કોઈથી પણ ચડી શકાય તેમ નથી. ૧૪ તે કિલ્લાની ચોમેર શીતળ જળથી ભરેલી. અતિશય ઝાંડી, મગર તથા મસ્તક વગેરે જળચરોએ સેવેલી અને અતિ ભયંકર એવી મોટી મોટી ખાઈઓ આવેલી છે. ૧૫ એ ખાઈઓ ઉપર લંકાના ચાર દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા માટે ચાર સેતુઓ ખાંધેલા છે. એ રસ્તા ઘણા જ પહોળા છે અને તેની બન્ને બાજુએ અનેક પ્રકારનાં યંત્રો ગોઠવેલાં હોઈ કોઈ રક્ષાળાનાં મોટાં મોટાં મંદિરો આવેલાં છે. જ્યારે શત્રુઓની સેના ચડી આવે છે, ત્યારે યંત્રોથી ગોઠવેલા સેતુઓ ખેંચી લેવામાં આવે છે; જેથી શત્રુસેના નગરમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી. ૧૬-૧૭ નગરમાં પેસવાના મુખ્ય દરવાજા આગળનો જે એક સેતુ છે, તે ઘણે જ દંઢ અને અકંપ્ય છે. તેની નીચે સુવર્ણના સ્તંભો ગોઠવેલા છે, તેમ જ તેને રમ્ય વેદિકાઓથી શબ્દ

ગારેલો છે.

હે રામ ! લંકાનો રાજા રાવણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, છતાં તે અત્યંત ધૈર્યવાન છે, નિરંતર સાવધાન રહે છે અને હમેશાં પોતાના સેન્યની દેખરેખ રાખે છે. દેવોથી પણ પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી ભયંકર લંકાનગરી ત્રિકૂટાચળના ઝાંઝા શિખર પર વસેલી છે, જેથી ત્યાં જરૂર ઘણું દુર્ઘટ છે. તેની ચોમેર નદી અને પર્વતરૂપી કુદરતી કિલ્લા હોવા ઉપરાંત બીજા પણ ચાર પ્રકારના કૃત્રિમ કિલ્લાઓથી તેનું રક્ષણ થાય છે. હે રાઘવ ! અત્યંત વિસ્તારવાળા દક્ષિણ સમુદ્રની સામી પાર લંકા આવેલી છે અને લંકાની નજીકના સમુદ્રની ખાડીમાં તો વહાણ વગેરે પણ જઈ શકે તેમ નથી. ૧૮-૨૧ હે રામ ! એ નગરી પર્વતના ઝાંઝા શિખર પર વસેલી હોવાથી તેમાં પ્રવેશ કરવો દુર્ઘટ છે. કોઈથી પણ ન જિતાય એવી અને ઈંદ્રની અમરાવતી સરખી એ લંકાનગરી અનેક અશ્વો તથા હસ્તીઓથી ભરેલી છે. ૨૨ દુરાત્મા રાવણની લંકાનગરી મોટી મોટી ખાઈઓથી, શત્રુઓથી અને વિવિધ પ્રકારનાં યંત્રોથી સુસજ્જિત કરવામાં આવેલી છે. તેના ૧૬ દરવાજા ઉપર દસ હજાર રાક્ષસો રહે છે. તેઓ કોઈથી પરાભવ નહિ પામનારા, ત્રિશૂળ વગેરે આસુષો ધારણ કરનારા ને તલવાર વડે યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. દક્ષિણ દરવાજા ઉપર એક લાખ રાક્ષસો રહે છે, જે ચતુરંગિણી સેના સહિત બળવાન ચોદાઓ જેવા છે. ૨૩-૨૫ પશ્ચિમ દરવાજા ઉપર દસ લાખ રાક્ષસો રહે છે. તેઓ સર્વ ઢાલતલવારને ધારણ કરનારા અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે. ૨૬ ઉત્તર દરવાજા ઉપર દસ કરોડ રાક્ષસો રહે છે. તેઓ સર્વ રથ તથા અશ્વ ઉપર બેસનારા, કુળવાન અને રાવણના માનીતા છે. ૨૭ લંકાના મધ્યભાગમાં આવેલી ઝાવણીમાં એક કરોડ અને પચીસ લાખ રાક્ષસચોદાઓ રહે છે અને તેઓ અજેય પરાક્રમવાળા છે. વળી બીજા પણ સેંકડો અને

હજારો રાક્ષસો ત્યાં ચોડી કરતા જોવામાં આવે છે.^{૨૮}

‘હે રામ! લંકાના દરવાજા આગળ આવેલા ચાર સેતુઓને મેં લાંગી નાખ્યા છે, ખાઈઓ પૂરી નાખી છે, કિલ્લા તોડી પાડ્યા છે અને આખી લંકાને ખાળી મૂકી છે.^{૨૯} હવે કોઈ પણ ઉપાયે આપણે સસુદ્રની સામે પાર જઈએ તો તમે નહો માનજો કે, વાનરોએ રાવણની લંકાને છિત્રલિપ્ત કરી છે જ.^{૩૦} હે રાઘવ! આ સઘળી વાનરસેનાનું શું પ્રયોજન છે? જો તમે આજ્ઞા આપો તો યુવરાજ અંગદ, મંદ, દિવિદ, જાંબવાન, પનસ, નલ અને સેનાપતિ નીલઐટલા વાનરો જ લંકાને જીતવા સમર્થ છે! તેઓ સસુદ્રતરીને લંકામાં જશે અને પવંતો, ઉપવનો, દરવાજાઓ તથા કોટ-કાંગરા સહિત આખી લંકાને ઉજ્જડ કરીને સીતાને અહીં લાવશે. હે રાઘવ! એમ છતાં પણ જો તમારે સર્વ સેના સહિત લંકામાં જવાની ઇચ્છા હોય, તો હવે શુભ મુહૂર્ત જોઈ પ્રયાણ કરવા તત્પર થાઓ.’^{૩૧-૩૩}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યમુખ્ય ભાગે શ્રીરામચરિત્રમ્
યુદ્ધકાંડમાં ૩૩૦ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

યુદ્ધ માટે પ્રયાણ વાનરસૈન્યની કૂચ

શ્રત્વા હનુમતા વાક્યં યથાવદનુપુવ્ચતઃ ।
તતાઽબ્રવીન્મહાહેત્વા રામઃ સત્વપરાક્રમઃ ॥ ૧ ॥

હનુમાનનું કહેવું સાંભળીને સત્ય પરાક્રમવાળા મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર જોડ્યા : ‘હે હનુમાન! તું કહે છે કે ‘હરાત્મા રાવણની લંકાનગરીનો હું ક્ષણવારમાં નાશ કરીશ’ એ સત્ય છે. તારામાં તેટલું સામર્થ્ય છે, છતાં મારો અભિપ્રાય કહું છું તે સાંભળ. ^૧ (એટલું હનુમાન પ્રત્યે કહીને પછો રામચંદ્ર સુગ્રીવને સંબોધી કહ્યું :) ‘હે સુગ્રીવ! હવે આપણે લંકા તરફ જવું ઘટે છે; માટે આ સમયે જ તમે પ્રયાણ કરવા તત્પર થાઓ. અત્યારે સૂર્ય આકાશના મધ્ય ભાગમાં આવેલો હોવાથી વિજય

આપનારું અભિજિત મુહૂર્ત ચાલે છે. આ મુહૂર્તમાં જ આપણે યત્ન ઉપર ચડાઈ કરવી યોગ્ય છે. હે વાનરરાજ! રાવણ સીતાને હરી ગયો છે; પરંતુ તે હવે જીવતો ક્યાં જવાનો છે? હે સુગ્રીવ! હું પ્રયાણ કરવાની ઉતાવળ કરું છું એનું કારણ એ જ છે કે, જેમ મરવા પડેલો રોગી મનુષ્ય અમૃતનું પાન કરીને જીવવાની આશા રાખે છે, તેમ જનકનંદિની સીતા મારું પ્રયાણ થયું નહીંને પોતાના જીવિતની આશા ધરે. ^૨ હે સુગ્રીવ! આજે ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રનો ચંદ્ર છે અને આવતી કાલે હસ્ત નક્ષત્રનો થશે; માટે સર્વ વાનરો સહિત આપણે આજે જ પ્રયાણ કરવું ઠીક છે. ^૩ હાલમાં મને જે જે શકુનો જણાય છે, તે સર્વ ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, હું રાવણને હણી સીતાને અવરથ પાછો લાવી શકીશ. ^૪ મારા નેત્રનો ઉપલો ભાગ ફરકે છે એથી જણાય છે કે, મારો વિજય સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે. ^૫

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચનોને વાનરરાજ સુગ્રીવે તથા મહાત્મા લક્ષ્મણે માન્ય કર્યા; ત્યારે અર્થશાસ્ત્રમાં કુશળ રઘુવીરે પુનઃ પણ કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ! આપણા માર્ગની તપાસ કરવા માટે અત્યંત બળવાળા એક લાખ વાનરો સહિત નીલ વાનરને અગાઉથી વિદાય કર. ’ (પછો રામચંદ્ર નીલને સંબોધી કહ્યું :) ‘હે સેનાપતિ નીલ! રમ્ય વન તથા શીતળ અને નંદુર જળવાળા અને ફળ-મૂળ તથા મધુરસદી ભરેલા સુખરૂપ માર્ગે થઈને તું આપણી સેનાને લઈ જા. ^{૬-૧૦} હરાત્મા રાક્ષસો આપણા માર્ગમાં આવનારાં ફળ-મૂળ વગેરેનો નાશ કરશે તથા જળ વગેરે પીવાના પદાર્થોમાં વિપ નાખશે; તે સર્વ આગતોથી સાવધ રહીને તું આપણી સેનાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરજે. ^{૧૧} વનમાંનાં અતિશય નીચાણવાળાં સ્થળોમાં તેમ જ અગરથ પ્રદેશોમાં થતુઓએ શ્રમ રીતે રાખેલી સેનાઓને

* સુત્રને ઘેરથી સીતાને છોડાવવા જવા માટે ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્ર સારું હતું.

આપણા વાનરો કોઈ જિંચા વૃક્ષ પર કિંવા ટેકરા પર ચડીને જોતા રહે એવી જુ ગોઠવણ કરવો. ૧૨ આપણા સન્યમાં જે કોઈ નિર્બળ હોય તેણે અહીંયાં જ રહેવું, કારણ કે આ કાર્ય અતિ કઠિન છે. જેઓ પરાક્રમી હોય, તેઓએ જ સૈન્યમાં જોડાવું. (પછો રામચંદ્રે મુખ્ય મુખ્ય કપિઓ પ્રત્યે કહ્યું :) ‘ હે મહાબળવાન કપિ-ધેધો ! સમુદ્રના ઓઘ સરળી હબરો વાનરોની ભયંકર સેના લઈને તમે આગળ ચાલતા થાઓ. જેમ મહમત્ત વૃષભો ગાયોના ટોળા આગળ ચાલે, તેમ પર્વત સરળા દેહવાળો ગજ, મહા-બળવાન જવચ અને જવાક્ષ, એ ત્રણ વાનરો પ્રયાણ સમયે સેનાને મોખરે ચાલશે. ૧૩-૧૫ કપિઓમાં શ્રદ્ધ ઋષભ વાનરસેનાના જમણા ભાગનું રક્ષણ કરતો ચાલશે ગધહસ્તીની પેઠે કોણથી પણ પરાભવ નહિ પામનારો વેગવાન ગધમાદન વાનરસેનાના ડાબા ભાગનું રક્ષણ કરતો ચાલશે ૧૬, ૧૭ દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ ઐરાવત હસ્તી પર જોસીને ચાલે, તેમ હું હનુમાનની પીઠ ઉપર આરૂઢ થઈને સેનાને હર્ષ ઉપભવતો સેનાની મધ્યે ચાલીશ ૧૮ દ્રવ્યલંગારનો અધિ-પતિ કુબેર જેમ પોતાના ‘ સાર્વભૌમ ’ નામના હસ્તી પર જોસીને ચાલે, તેમ યમ સરળા ભયંકર પરાક્રમવાળો લક્ષ્મણ અગદના રક્ષક પર જોસીને ચાલશે અને રીછોનો અધિપતિ જાબવાન, મહાબાહુ સુધેણ તથા વેગદશી-એ ત્રણ સેનાના પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરતા ચાલશે ૧૯-૨૧

રામચંદ્રના વચન સાંભળી ઠપરાજ સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને પ્રયાણ કરવાની આજ્ઞા આપી સુગ્રીવની આજ્ઞા થતા જ મહાન પરાક્રમવાળા સર્વ વાનરો શુક્ષ્માભાષી નીકળી તથા શિખરો પરથી ભિતરી ચાલતા થયા. પછો સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણથી સત્કાર પામેલા રામચંદ્ર સઘળી સેના સહિત તે દિશામાં ચાલ્યા હસ્તીના જેવા શરીર તથા બળવાળા સેકડો, હબરો, લાળો અને કરોડો વાનરોથી વી ટાઈને રથવીર દક્ષિણ દિશા

તરફ પ્રયાણ કર્યું. સુગ્રીવે પાલન કરવાથી આનં-દિત થયેલી વાનરોની મોટી સેના રામચંદ્રની સાથે જવા લાગી. ૨૨-૨૫ માર્ગનિરીક્ષા માટે કેટલાક વાનરો જિંચા વૃક્ષો પર ચડી તથા કૂદી-કૂદીને જોતા અને કેટલાક અનેક પ્રકારની ગર્જના કરતા દક્ષિણ દિશામાં જવા લાગ્યા. માર્ગમાં કેટલાક વાનરો સુગંધયુક્ત ફળ તથા મધુ વગેરેનું ભક્ષણ કરતા હતા, કેટલાક પુષ્પ અને મંજરી-વાળા વૃક્ષોને ગ્રહણ કરી ચાલતા હતા. ૨૬, ૨૭ કેટલાક એકબીજાને જિંચકીને ચાલતા હતા, કેટલાક એકબીજાને ધક્કો મારી પાડી દેતા હતા, કેટલાક ઉતાવળે ચાલતા હતા અને કેટલાક આકાશમાર્ગે જીડતા હતા. ૨૮ રામચંદ્રની સમીપ આડીને કેટલાક વાનરો ગર્જના કરી વાર વાર બોલતા હતા. ‘ આપણે રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોના સહાર કરવાનો છે. ૨૯

કપિશ્રદ્ધ નીલ, ઋષભ અને શૂરવીર કુસુદ ઘણા વાનરોને સાથે રાખીને માર્ગ શોધતા સેનાની આગળ ચાલતા હતા. ૩૦ શનુઓનું મર્દન કરનારા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા વાનરરાજ સુગ્રીવ બળવાન અને ભયંકર પરાક્રમવાળા અનેક વાનરોથી વી ટાઈને સેનાની મધ્યે ચાલતા હતા. શૂરવીર ‘ શતખિલ ’ નામનો વાનર દંઘ કરોડ વાનરોને સાથે રાખીને ચોમેરથી સેનાની રક્ષા કરતો હતો ૩૧, ૩૨ સો કરોડ વાનરો પર આજ્ઞા ચલાવનાર પનસ તથા કેસરી વાનરસેનાના જમણા ભાગનું અને ગજ તથા અકે વાનર સેનાના ડાબા ભાગનું રક્ષણ કરતા હતા ૩૩ અનેક રીછોથી વી ટાયેલા સુપેણ અને જાબવાન વાનરસેનાના પાછલા ભાગની રક્ષા કરતા હતા. ૩૪ માર્ગમાં આવતા આમ તથા નગર વગેરેમાં વાનરો ઉપદ્રવ ન કરે એટલા માટે ગતિ કરનારાઓમાં શ્રદ્ધ એવો સેનાપતિ નીલ વાનર સઘળી સેનાને નિયમિતપણે ચલાવતો હતો ૩૫ શૂરવીર બલીમુખ, પ્રજ્વલ, જલ અને રભસ, એ ચાર વાનરો ચોમેરથી કપિઓને ઉત્સાહ આપતા ચાલતા હતા ૩૬

એ પ્રમાણે બળગવિત સર્વ કપિવરો ચાલતા ચાલતા જ્યારે લાંબો માર્ગ વટાવી ગયા, ત્યારે નાના નાના સેંકડો પર્વતોથી ઘેરાયેલો સહ્યાદ્રિ ને પ્રકુલિત કમળવાળાં નાનાં મોટાં સરોવરો તેઓની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. ભયંકર કોપવાળા રામચંદ્રના ભયથી સર્વ સેનિકો માર્ગમાં આવતાં જાનો તથા નગરોથી દૂર ચાલતા હતા. બાણે સમુદ્ર ઊલટો હોય એવું એ પ્રચંડ વાનરસેન્ય ગંભીર ગર્જના કરતું સહ્યાદ્રિથી આગળ વધ્યું. શૂરવીર વાનરો, આબુકને પ્રહાર કરી ચલાવેલા તેજ અશ્વોની પેઠે રામચંદ્રની આસપાસ વેગથી ચાલતા હતા. વાનરોના સ્કંધ પર ખેડેલા રામ-લક્ષ્મણ, રાહુ અને કેતુથી અર્ધા ઝસેલા ચંદ્ર-સૂર્યની પેઠે શોભતા હતા. એ પ્રમાણે વાનરરાજ સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણથી પૂજાયેલા ધર્માત્મા રઘુવીર કૃપિસેન્ય લઈને દક્ષિણ દિશામાં ચાલતા થયા. અંગદના સ્કંધ પર ખેડેલા અને શકુનનાં શુભાશુભ દ્વંષને બાબુનારા મહાત્મા લક્ષ્મણે કૃતાર્થ થયેલા રામચંદ્ર પ્રત્યે મધુર વાણીથી કહ્યું :
 'હે આર્ય! મને નિશ્ચય થાય છે કે તમે રાવણને નાશ કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરશો અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરીને સમૃદ્ધિવાળી અયોધ્યામાં પાછા જશો. હે રાઘવ! આ વેળા આકાશમાં અને પૃથ્વી ઉપર જે જે શુભ નિમિત્તો-શકુનો થાય છે, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે, નિશ્ચય તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. કોમળ, હિતકર અને સુખકર એવો આ સ્વચ્છ વાયુ આપણી સેનાને અનુકૂળ વાય છે; ૩૭-૪૧ જુઓ અને પક્ષોએ સંપૂર્ણ રીતે કાનને મુખ આપે એવો મધુર સ્વર ફરી રહ્યાં છે; દિશાઓ નિર્મળ-પ્રસન્ન જણાય છે અને સૂર્ય તેજસ્વી કિરણો સાથે પ્રકાશે છે. ૪૭ સ્વચ્છ કાંતિવાળો ભુગપુત્ર શુક હાલમાં તમારી પાછળ રહેલો છે તથા પવિત્ર સંમર્ષિઓ ધ્રુવની પ્રદક્ષિણ કરતા પોતાના તેજથી ઝળહળી રહ્યા છે. આપણા ઇશ્વાકુવંશના મહાત્માઓનો પિતામહ આ ત્રિશુક પોતાના પુરોહિત વસિષ્ઠની સાથે આપણી સામે પ્રકાશી રહ્યો છે. વળી, આપણા

ઇશ્વાકુવંશીઓનું કુળનક્ષત્ર વિશાખા પંચ હ્રદ્ય ઝહેના ઉપદ્રવ વિનાના નિર્મળ આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યું છે. ૪૮-૫૦

વળી હે રઘુવીર! જુઓ તો ખરા, રાક્ષસોનું આ મૂળ નક્ષત્ર ઉદય પામેલા લાંબી પૂંછરીવાળા ધૂમકેતુનો સ્પર્શ થવાથી અત્યંત પીડિત થયેલું છે. ૫૧ હે પ્રભુ! કાળથી ઘેરાયેલા રાક્ષસોનું કુળ-નક્ષત્ર ધૂમકેતુથી પીડાયેલું છે; એથી રાક્ષસોની વિનાશકાળ સમીપ જ આવી પહોંચ્યો છે. ૫૨ હે આર્ય બ્રાતા! આ સમયે અહીં આપણી સેના માટે નિર્મળ અને સ્વાદિષ્ટ જળવાળાં સરોવર જોવામાં આવે છે, વનો તથા ઉપવનો દ્વંષ-પુષ્પની સંપત્તિથી શોભી રહેલાં છે, સુગંધયુક્ત વાયુ મંદમંદ વાય છે અને વૃક્ષો પુષ્પોના ભારથી ઝુકી રહેલાં છે. ૫૩ હે રાઘવ! પૂર્વે તારકાસુર સાથેના સંગ્રામ સમયે જેમ દેવોની સેના શોભતી હતી, તેમ આ સમયે વાનરસેન્ય શોભી રહ્યું છે. આ સંઘળું જોઈ-વિચારીને તમારે અત્યંત પ્રસન્ન થવું યોગ્ય છે. ૫૪ એ પ્રમાણે કહીને સુમિત્રા-નંદવર્ધન લક્ષ્મણે પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રઘુવીરનું આશ્વાસન કર્યું. ૫૫

વાનરોની સેના આખી પૃથ્વીને આચ્છાદિત કરતી આગળ વધતી હતી. એ વેળા નખ તથા દાદોડ્ડી આયુધોવાળાં રીંછા અને વાનરો પોતાનાં ચરણો તથા હસ્તોથી એટલી તો રજ ઉઠારતાં હતાં કે તેથી સૂર્યની કાંતિ છવાઈ જઈ સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. જેમ મેઘની પાંખ આકાશને આચ્છાદિત કરે, તેમ પર્વતો અને વનો સહિત આખી દક્ષિણ દિશા ઘેરીને વાનરસેના આગળ વધતી હતી. વાનરોની સેના જ્યારે માર્ગમાં આવતી નદીઓ ઊતરતી હતી, ત્યારે પ્રવાહની સામે તરતા વાનરોના વેગથી બાણે તે નદીઓ કેટલાયે યોજનો સુધી ઊલટી વહેતી હોય એમ જણાતું હતું. જ્યાં જ્યાં નિર્મળ જળથી ભરેલાં સરોવરો, વૃક્ષોની ઘટાવાળા પર્વતો, દ્વંષવાળાં વનો અને સમાન ભૂમિપ્રદેશો આવતા હતા, ત્યાં ત્યાં વાનરો પોતાની ઇચ્છાસુસાર

વિશ્વામ કરતા હતા ૫૧-૧૦ 'સમચક્રનુ કાર્ય
અવશ્ય કરીશ' એમ બોલી પોતાનું પરાક્રમ
પ્રગટ કરતા પ્રસન્ન મુખમુદ્રાવાળા અસંખ્યાત
કપિઓ વાયુ મરણા વેગથી આખી પૃથ્વીને
છાઈને ચાલતા હતા અને પરસ્પર પોતાના હાઈ,
વીચ તથા શીચ વગેરે દેખાડતા હતા ૧૧-૧૨
માર્ગમા ચાલતા કેટલાક વાનરો યૌવનના મદથી
મસ્ત થઈને મોટા મોટા હાડોટા મારતા હતા,
કેટલાક દોડતા હતા અને કેટલાક બ્રજનતા હતા ૧૩
વનમા વિચરનારા કેટલાક વાનરો કિલકિલાટ શબ્દ
ઉચ્ચારતા હતા અને પોતાના ચરણ તથા પુચ્છ
પછાડતા હતા કેટલાક વાનરો હાથ વીંચીને
મોટા મોટા પર્વતશિખરોને તથા વૃક્ષોને પાડી
નાખતા હતા, કેટલાક પર્વતશિખરો પર ચડીને
સિંહનાદ કરતા હતા, કેટલાક પોતાના ઊંચ
વેગથી અનેક લતાઓને મસળી નાખતા હતા
અને કેટલાક મોટી મોટી શિલાઓ તથા વૃક્ષો
પર ચડી જતા હતા

એનીતે લય કર દેવાળા લાગો અને કરોડો
વાનરોથી આખી પૃથ્વી ઠવાઈ રહી હતી એ
મોટી વાનરોના રાત્રિ-દિવસ ચાલતી હતી યુદ્ધ
ઠરવાના ઉત્સવવાળા સુગ્રીવે ગાલન કરેલા,
મીતળને છોડાવી લાવવા ધ્વજતા સઘળા વાનરો
આત ઉતાવળે ચાલતા હતા તેઓ દિવસે એક
સુપ્ત પણ વિરામ લેતા ન હતા ૧૪-૧૬ દર
મંદ કરતા તેઓ અનેક પ્રકારના વૃક્ષો તથા
વનોથી ભરેલા સહ્યાર્નિ આગળ બઈને પહોંચ્યા
અને તેના પર ચડવા લાગ્યા ૧૭ રામચક્ર પણ
નલય તથા સહ્યાર્નિના ચિરવિચિત્ર વનોને તથા
નદીનાળાને જોત જોતા આગળ જવા લાગ્યા
એ પર્વતો પર ઊગેલા ચપક, તિલક આળા,
અશોક, નંગોડ ધાવડો, જરેલ કરજ, પીપળા,
વડ, બળુ, આમલી અને નાગકેસર વગેરે વૃક્ષોને
વાનરો ભાગી નાખતા ચાલતા હતા ૧૭-૧૮
વનરો જ્યારે મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર જમતા
હતા, ત્યારે વાયુના અપાટથી હાલતા વૃક્ષો
તેઓના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા ૧૯ માર્ગમા

આવતા મધુની મુગ વવાળા વનોમા ભ્રમરો
શુભ્રવર કરી રહ્યા હતા અને સ્પર્શ થતા મુખ
ઉપલવે એવો ચદન મમાન શીતળ વાયુ વાતો
હતો ૨૦ એ સહ્યાર્નિ અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી
શેષભર્યો હતો ત્યાં આવેલી ગેરુ વગેરેની ખાણો
માઘી વાયુના વેગને લીધે એટલી તો ચિરવિચિત્ર
રજ ઊડતી હતી કે જે વડે આખી વાનરોના
છવાઈ ગઈ એ પવનના સઘળા શિખરો ઉપર
કેતકી, નંગોડ, વસતકમ્પુની મનોહર લતા,
મુવાસથી ભરેલી અતિમુક્તા વેવ, બટમોગરો,
ચિરમિદવ, મહુરો, નેતર, બોલસડી, રજક,
તિલક, નાગવૃક્ષ, આળા, રોહીડા, કાચનાર,
નારગી, અર્જુન શિશપા, કુન્દ, હિતાલ, તગર,
આમળા, કદળ, અશોક, સરલ, અકોલ અને
પંચક વગેરે વૃક્ષો ચોમર ખીની રહ્યા હતા
પ્રદુષ્ટિત થયેલા એ વૃક્ષોને જોઈને હર્ષિત થયેલા
વાનરો તેના ઉપર ચડવા લાગ્યા અને વેગથી તેને
હલાવી નાખ્યા એ પર્વતમા રમણીય અરણ્યો
અને નાની નાની તળાવડી પણ ઘણી હતી તેના
જગ વિરે ચડવાક, કારડવ, દેડંગ અને જોય
વગેરે પ્રાણીઓ માન દાનુલવ કરતા હતા, તેમ
જ વરાહ, મૂગ, દીપડા, સિંહ, શાર્દૂલ તથા સર્પ
વગેરે લય કર પ્રાણીઓ તેની આસપાસ વસતા
હતા ૨૧-૨૨ વગી મુગ ધ્યુત જળથી બીજા
કેટલાક સરોવર વગેરે ત્યાં બેવામા આવતા
હતા, જેમા ખીનેતા જમળો પોનણુ અને જળમા
ઉત્પન્ન થનારા અનેક પુષ્પો શેખી રહ્યા હતા ૨૩
એ પર્વતશિખરે ઉપર અનેક ભતના પક્ષીઓ
કનરવ કરી રહ્યા હતા એ મધ્યે જરા વિશ્રાંતિ
દર્શ વાનરોએ ત્યાના નિર્મળ જળમ સ્નાન કરી
જળપાન કર્યું અને પડી અનેક પ્રકારની ડોડા
ડરવા લાગ્યા ૨૪ તેઓ પરસ્પર જળ ઉછાળી
એકબીજાને ભોજવવા લાગ્યા અને પર્વતશિખરો
ઉપર ચડીને અમૃત સરળા સ્વાદિત દૂધ મૂળ
તથા પુષ્પોને તોડી નાખવા લાગ્યા મદમત્ત
થયેના વાનરો વૃક્ષો પર લપકતા એકેક શ્રેણી
એટલા વજનના મધપૂડા તોડી તોડીને તેમાના

મધનુ પાન કરતા આનદથી આગળ વધવા લાગ્યા આડે આવતા વૃક્ષોને ભાગી નાખતા, લતાઓને ખેંચતા અને મોટા મોટા પર્વત શિખરોને તોડી પાડતા મદ્દગવિત વાનારો આદ્યા જતા હતા કેટલાક વાનરો મજાના રીતે એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર ફૂટતા હતા અને કેટલાક મધુરસનુ પાન કરતા હતા આ વેળા પૃથ્વી પાંડેલી ડાગરના ખેતરોથી જેમ શેભે, તેમ વાનરોની સેનાથી શેભતી હતી ૮૭, ૮૮

ચાલતા ચાલતા તેઓ સર્વ મહેદ્ર પર્વત આગળ આવી પહોંચ્યા અને મહાબાહુ રામચંદ્ર અનેક વૃક્ષોથી શેભી રહેલા એ પર્વતના શિખર પર ચડવા માંડ્યું દશરથન દન રામચંદ્ર બન્નારે મહેદ્ર પર્વતના શિખર પર ચડ્યા, ત્યારે અનેક કાચબા, માછલા અને મગર-મત્સ્યોથી ભરેલો મહોદધિ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યા સહ્યાદ્ર તથા મહાગિરિ મલયને ઝોળીને યોગ્ય સ્થળે વિશ્રાંતિ લેતા તેઓ સર્વ ભય કર મજાના કરતા સમુદ્રની નજીક આવી પહોંચ્યા મહેદ્ર પર્વત પરથી ઊતરીને રમણ કરનારાઓમા શ્રદ્ધ શ્રીમાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરોની સાથે સમુદ્રના કાંઠા પર આવેલા વનોમા ઉતાવળે પ્રવેશ કર્યો સમુદ્ર ની ઊંળો અવવાથી જેના તટ પરની શલાઓ નિરંતર ધોવાયા કરે છે, તેવા મહોદધિના વિશાળ તટ પર આવ્યા પછી રામચંદ્ર મુકોવને કહ્યું 'હં સુગ્રીવ! હવે આપણે સમુદ્રકિનારે આવી પહોંચ્યા છીએ અને પ્રથમ જે ચિંતા થતી હતી, તે જ અયારે ઉપાન્ન થઈ છે ૮૯-૯૦ જે તો ખજા, નદીઓનો પતિ આ સમુદ્ર કેવો મહીર છે! તેના સામે કિનારો ખેંખેતો નથી, મને લાગે છે કે, કાંઈ પણ ઉપાય કયો વગર આપણે આ સમુદ્રને ઝોળી શકીએ એમ નથી' હવે આપણે અહીંયા જ પડાવ નાખી અને પછી 'આ વાનરોની સેનાને સામે પાર શી રીતે લઈ જવી એ બાબતનો વિચાર કરો'

સમુદ્રના કિનારા પર આવીને સીતાવિયોગથી

હુ ખી થયેલા મહાબાહુ રઘુવીરે પડાવ નાખવાની આજ્ઞા આપતા મુકોવને કહ્યું 'હે સુગ્રીવ! આ સમુદ્રના વિશાળ કિનારા પર આપણી સેનાને પડાવ નખાવ હે હરિપુત્ર! હવે આપણે સમુદ્ર ઝોળી જવા મગધી વિચાર કરવાની જરૂર છે ૯-૧૦૧ હે સુગ્રીવ! તું સર્વ વાનરોને આજ્ઞા આપ કે, કોઈએ પોતપોતાની ટુકડી મૂકીને જલુ નહિ વળી આપણી સેનાના શૂરવીર વાનરોએ આસપાસ ફરીને રાક્ષસો તરફથી આપણને હાનિ કરે એવી જે કાંઈ ગોઠવણ થઈ હોય, તે નાણી લેવી' ૧૦૨

રામચંદ્રના ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળીને સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણે વૃક્ષોની ઘાટી બાંધવાળા સમુદ્રતટ પર સેનાનો પડાવ નખાવ્યો ૧૦૩ સમુદ્રતટ પર પડેલું વાનરોનું સન્ય જાણે મધુરસથી ખીજા થયેલા જળવાળો બીજો સમુદ્ર જ હોય એવું શેભતું હતું! સમુદ્રની સામે પાર જવાની ઈચ્છાવાળા વાનરોએ સમુદ્રના કાંઠા પરના વનોમા આવીને વિશ્રામ કર્યો ૧૦૪, ૧૦૫ પડાવ નાખેલી વાનરસેનાનો કોલાહલ એ સમયે સમુદ્રના ઘોષા કરતા પણ અધિક સંભળાવા લાગ્યો ૧૦૬ મુકોવે પાલન કરેલી વાનરોની સેનાએ પણ વિભાગમા વહેચાઈને પડાવ નાખ્યો હતો એ સેના રામચંદ્રના કાર્યમા જ તત્પર હતી ૧૦૭ અને વારંવાર અગાધ સમુદ્ર ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકતી હતી સો યોજનના વિસ્તાર વાળા સમુદ્ર વિષે વાયુના અપાંગને લીધે મોટા મોટા તરંગો ઊઠતા હતા રાક્ષસો તેનું સેવન કરતા હતા, કર મગર-મત્સ્યો તથા ઝરોથી ભરેલો હોવાથી તે અત્યંત ભય કર જણાતો હતો સધાસમયે ઊડતા શીણના સમૂહથી તે જાણે હસતો હોય અને તરંગોથી જાણે નૃત્ય કરતો હોય એમ જણાતું હતું ચ દ્રાહ્ય વળતે તેનું જળ હંભરો ચંદ્રના પ્રતિબિંબથી ધ્વાઈ જતું હતું તથા પ્રચંડ વાયુના સરખા વેગવાળા તિમિ* અને તિમિ ગલ* વગેરે જળચર પ્રાણીઓ-

* સો જોગન લાખા મત્સ્યો

- મોટા મત્સ્યોની એક જાત

શી તે વ્યાસ હતો. અનેક પર્વતોથી ભરેલા અને મોટાં મોટાં પ્રાણીઓથી વ્યાસ એવો એ સમુદ્ર ચક્રચકિત ક્ષુપાવાળા સર્પોથી ભરેલા પાતાળ જેવા શોભતો હતો. એ સમુદ્ર અગાધ હતો. તેના પાર જળાતો ન હતો, તેની અંદર અમુરો નિવાસ કરતા હતા, તેમાં લંકા પગેરે અનેક દ્વીપો આવેલા હતા અને મગરો તથા મોટા સર્પોના ઊછળવાથી તેમ જ પવનના સપાટાથી તેના જળની લહરીઓ વારંવાર ઊછળીને પછડાતી હતી. અમુરોના રહેઠાણરૂપ એ સમુદ્ર છેક પાતાળ સુધી ઊંડો હતો અને સર્પોની ક્ષુપાના મંજીઓના પ્રકાશથી જાણે તેમાં અમિત તપુષા નાખ્યા હોય એમ જણાતું હતું.^{૧૧૮} વિશાળ અને અપાર હોવાને લીધે એ સમુદ્ર આકાશ જેવો દેખાતો હતો અને આકાશ સમુદ્ર જેવું જણાતું હતું, અર્થાત્ સમુદ્ર તથા આકાશમાં કંઈ પણ ભેદ જણાતો ન હતો.^{૧૧૯} સમુદ્રનું જળ આકાશને અડકેલું જણાતું હતું અને આકાશ સમુદ્રજળને અડકેલું જણાતું હતું. આકાશ જ્યારે તારાઓ-રૂપી રત્નોથી ભરેલું હતું, ત્યારે સમુદ્ર રત્નો-રૂપી તારાઓથી વ્યાપ્ત હતો. એમ એ બન્ન સમાન રૂપવાળા જણાતાં હતા.^{૧૨૦} આકાશમાં ત્યારે વાદળ ચઢી આવતા હતા, ત્યારે સમુદ્રમાં તરંગોની પંક્તિઓ ઊઠતી હતી; એથી પણ આકાશ અને સમુદ્રની વચ્ચે જરા પણ ભેદ માલુમ પડતો ન હતો. સમુદ્રના મોઢાં પરસ્પર અથડાઈને આકાશમાં વાગતા મોટા ઢુંડુંભિની પેઠે ભયંકર નાદ કરતા હતા.^{૧૨૧} વાયુથી ક્ષુભિત થવાને લીધે જળચર પ્રાણીઓથી ભરેલા એ સમુદ્રનું જળ જાણે કોધાયમાન થયું હોય એમ રત્નો સહિત ઊછળતું હતું.^{૧૨૨} તેમ જ વાયુથી ઊછળતી લહરીઓ પરસ્પર અથડાવાથી થતી ગર્જનાને લીધે તાણું સમુદ્ર પ્રલાપ કરતો હોય એમ જણાતું હતું. એ રીતે ભયંકર ઘુઘવાટા કરી રહેલા દક્ષિણ સમુદ્રને ભેળંને સર્વ વાનરો આશ્રયચકિત થઈ ગયા.^{૧૨૩, ૧૨૪}

સર્ગ ૫ મો

સીતાવિયોગના સંતાપ-રામચંદ્રના વિલાપ સા તું નીલેન ભવિષ્યસ્વારક્ષા મુલમાલતા ।
સાગરસ્પૃશ્તરે તીરે સા સેના વિનિગેશના ॥૧॥

સેનાપતિ નીલ વાનરે ચોમેરથી સારી રીતે રક્ષણ કરેલી તથા ઉત્તમ રીતે ગોઠવેલી વાનર-સેના સમુદ્રના ઉત્તર તટ પર પડી હતી અને વાનરશ્રદ્ધ મેંદ તથા દ્વિવિદ તેનું રક્ષણ કરવા માટે ચોમેર ફરતા હતા.^{૧૨૫} નદ અને નદીઓના પતિ સમુદ્રના કિનારે સેનાએ પડાવ નાખ્યો, ત્યારે પોતાની પાસે ઊભેલા લક્ષ્મણને શ્રીમાન રામચંદ્ર કહ્યું :^૨

‘હે લક્ષ્મણ ! જેમ જેમ કાળ જતો જાય છે, તેમ તેમ ઇષ્ટજનોના વિયોગના શોક ઓછો થવાનું સર્વત્ર જોવામાં આવે છે; પરંતુ મારી પ્રિય પત્ની સીતાને નહિ જોવાથી તો મારો શોક ઊલટો દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે.’ મારી પ્રિયાનું હરણ થયું છે તેનું તથા તે મારાથી ઘણું દૂર પડી છે તેનું મને લેશ પણ દુઃખ નથી; પરંતુ તેની સુવાવસ્થા વહી જાય છે, તેનો જ મને શોક થાય છે.’^૩ (વાયુને સંજોષી કહે છે :) ‘હે વાયુ ! મારી પ્રિયા સીતા જે સ્થળે છે ત્યાં તું જ અને તેના અંગનો સ્પર્શ કરીને મને સ્પર્શ કર. એમ થવાથી સૂર્યના તાપથી તપેલા મનુષ્યને ચંદ્રના દર્શનથી શાંતિ વળે છે, તેમ મને શાંતિ વળશે.’^૪ હાય, સીતાનું હરણ થયું એ વેળા તેણે ‘હા નાથ ! હા પ્રાણપ્રય !’ એવા જે આકંઠવચ્ચેના ઉચ્ચાર્યાં હતા તે વચ્ચેના અત્યારે મને પીધેલા ઝેરની પેઠે સંતાપે છે.’^૫ અરેરે. સીતાના વિયોગરૂપી મંધનવાળો અને ચિતારૂપી જગહળતી જ્વાળા-વાળો કામાગ્નિ મારા જાત્રેને સાર્વજનિક બાળે છે.’ (લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહે છે :) હે સૌમિત્ર ! તું અહીં જ બેઠી રહે. હું એકલો સમુદ્રમાં જઈ સૂઈ રહીશ. એમ કરવાથી પ્રહીન થયેલા કામાગ્નિ મને બાળી દાકશે નહિ. હે લક્ષ્મણ ! સીતા અને હું એક જ પૃથ્વી ઉપર છીએ. એવી

એ મને ખબર ન મળી હોત, તો હું જીવી શકત નહિ. હવે તો ગમે ત્યારે પણ હું સીતાને મળીશ એવી આશાથી હું જીવું છું એટલું જ બહુ છે. ૮-૧૦ જેમ જળથી ભરેલા ક્ષેત્રના સંસર્ગથી જળ વિનાના સૂકા ક્ષેત્રમાંનું ધાન્ય જીવતું (લીકું) રહે છે, તેમ હું પણ જીવતી જીવતી છે એવા સમાચાર સાંભળીને પ્રાણને ટકાવી રહ્યો છું. ૧૧ અરે, શત્રુઓનો પરાજય કરીને હું પ્રકાશિત રાજલક્ષ્મી સરખી અને કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી સીતાને ક્યારે જોઈશ ? ૧૨ વ્યાધિથી પોડાતો પુરુષજેમ રસાયન (ઔષધ) નું પાન કરે તેમ સુંદરદાંત તથા હાઠવાળા સીતાના વહનકમળને જરાક ઊંચું કરીને તેના અધરોઠનું હું ક્યારે પાન કરીશ ? ૧૩ તાલકળ સરખાં સ્થૂલ અને પરસ્પર અડકેલાં પોતાના ખત્ર સ્તનો કંપાવતી તથા હાન્ય કરતી મારી પ્રાણપ્રિયા સીતા ક્યારે મને ભેટશે ? ૧૪ અરેરે, હું તેના સ્વામી વિદ્યમાન છતાં અનાથની પેઠે રાક્ષસોની વચ્ચે રહેલી શ્યામ નેત્રવાળી સીતાને દુઃખમાંથી છોડાવનાર કોઈ પણ મળતું નથી. ૧૫ અરે, જનક રાજની પુત્રી, મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ અને મારી પ્રાણપ્રિયા સીતા રાક્ષસીઓની વચ્ચે શી રીતે રહી શકતી હશે ? ૧૬ જેમ ચંદ્રની કળા શરદઋતુના વાદળોનું વિદારણ કરીને પ્રકાશિત થાય છે, તેમ મારી પ્રિયા સીતા મારા હાથથી શત્રુઓનો સંહાર કરાવીને અવશ્ય મારી પાસે આવશે. ૧૭ અહો ! મારી પ્રિયા કે જે સ્વભાવથી જ નાનુક અંગવાળી છે, તે હાલમા શોક અને ઉપવાસ કરવાથી તથા દેશકાળને ફેરફાર થવાથી વધારે કૃશ થઈ ગઈ હશે ! રાક્ષસોના રાજ સંવણના મર્મસ્થળમાં તીવ્ર બાણ મારીને હું સીતાના હૃદયમાં રહેલા શોકનો ક્યારે નાશ કરીશ ? ૧૮ અહો ! દેવકન્યા સરખા સ્વરૂપવાળી સતીશિરોમણ સીતા હર્ષભર મારા કંઠમાં વળગીને આનંદાશ્રુ ક્યારે વહેવડાવશે ? ૨૦ મનુષ્ય જેમ મલિન વસ્ત્રનો ત્યાગ કરે છે, તેમ હું સીતાવિયોગના ભયંકર શોકનો ક્યારે ત્યાગ

કરીશ ? અર્થાત્ સીતાવિયોગના દુઃખમાંથી હું ક્યારે મુક્ત થઈશ ? ૨૧

બુદ્ધિમાન રામચંદ્ર સીતાને સંભારીને એવી રીતે વિલાપ કરતા હતા, એટલામાં દિવસ પૂરો થવાથી મંદ ધ્યેલા તેજવાળા ભગવાન સૂર્ય અસ્તાચળ ઉપર ગયા. ૨૨ એ વેળા કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળાં સીતાને સંભારીને શોક-અસ્ત ધ્યેલા રઘુવીરનું લક્ષ્મણે આશ્વાસન કયું. તે પછી ખત્ર ભાઈઓ સાયંસંધ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા. ૨૩

છાત શ્રીચંદ્રની નકાનુભવિત અર્ધકાળ્ય શ્રોત્રમાયજુના બુદ્ધકાંડમા ૫ મે સ્વ સ્વામી

સર્ગ ૬ઠ્ઠો

લંકાની રાજસભા-સંવણે પૂછેલી સલાહ

લક્ષ્મણ તુ કૃતં કમે ઘાર દ્રધ્વા મયાવહમ્ ।

રાક્ષસંદ્ર હનુમતા શત્રુણ્વ મહાત્મના ॥

અત્રીન્દ્રાક્ષસાન્તર્વાન હાયા ક્રિષ્ણદવાદ્મુખ ॥

લંકામાં કંપિવર હનુમાને મહાસમર્થ હંદ્રના જેવું ભયંકર કાર્ય કયું, એ જોઈને લક્ષ્મણે લીધે કંઈક નીચું મુખ રાખી લંકાધિપતિ રાવણ પોતાના મંત્રીઓ વગેરે રાક્ષસોને કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાક્ષસો ! આપણી લંકાનગરી કે જે દુર્ધર્મ છે, તેમાં એક વાનરે આવીને પ્રવેશ કર્યો અને તેને ઉત્તરડ કરી મૂકી તેમ જ તે નિર્ભયપણે સીતાને પણ મળ્યો. એ વાનરે અશોકવાટિકામાંનો ચત્રપ્રાસાદ ભાંગી નાખ્યો; મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો અને આખી લંકાનગરીને આકુળચાકુળ કરી મૂકી; તો હે રાક્ષસો ! હવે મારે તેમ જ તમારે સૌએ શું કરવું યોગ્ય છે, કે જે કરવાથી આપણ સૌનું શ્રય થાય ? ૧-૪ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે કે, ‘મંત્ર એ જ વિજય આપનાર છે;’ માટે હે મહાબળવાન રાક્ષસો ! રામને જીતવા માટે આપણે શો ઉપાય લેવો, એ હું તમને પૂછું છું. આ લોક વિષે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો હોય છે. તેઓનો ભેદ તેઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો નાણા વિના

સમજતો નથી. માટે હે રાક્ષસો ! હું તેઓના શુભદોષનું વર્ણન કરું છું, તે તમે સાલજો.^{૧૧} જે પુરુષ કાર્યનો નિર્ણય કરવામાં સમર્થ એવા પોતાના મંત્રોએ, સમાન અર્થવાળા મિત્રો તથા હિત ઇચ્છનારા મંત્રથી-બાધવોની સાથે મંત્રવિચાર કરે છે અને પછી દેવની અનુકૂળતા મેળવીને કાર્યનો આરભ કરે છે, તે પુરુષને ઉત્તમ બાળવો.^{૧૨} જે પુરુષ કોઈને પૂછ્યા વિના પોતે એકલો જ વિચાર કરે છે, એકલો જ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને કોઈની પણ સહાય લીધા વિના પોતે એકલો જ કાર્યનો આરભ કરે છે, તે પુરુષને મધ્યમ સમજવો.^{૧૩} જે પુરુષ શુભદોષનો નિશ્ચય કર્યા સિવાય દેવની પણ ઉપેક્ષા કરીને ‘હું એકલો જ કાર્ય કરીશ’ એમ ધારીને કાર્ય કરવામાં પ્રમાદ કરે છે, તે પુરુષને અધમ સમજવો. હે રાક્ષસો ! જેવી રીતે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો છે, તેવી રીતે મંત્ર પણ ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના છે.^{૧૪} નીતશાસ્ત્રને અનુસરી વિચાર કરતા સદાના કુશળ મંત્રોએ જે માટે એકમત થાય, તે મંત્રને ઉત્તમ કહ્યો છે.^{૧૫} ભિન્ન ભિન્ન મત બાધીને છેવટે એકમત થયેલા મંત્રોએ જે અર્થનો નિર્ણય કરે છે, તે મંત્રને મધ્યમ કહે છે.^{૧૬} મતભેદ પડવાને લીધે એકબીજાની સાથે તકરાર થયા પછી મંત્રોએ જેમાં મહાકળે સમત થાય છે, તે મંત્રને અધમ સમજવો એવા અધમ મંત્રથી કશું જ શ્રવ્ય થતું નથી.^{૧૭} હે બ્રાહ્મણ મંત્રોએ ! સારી રીતે યોજેલો ઉત્તમ મંત્ર જ રાબતું શ્રવ્ય કરે છે, માટે તમે સર્વ એકમત થઈને જે કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરશો તે મારે માન્ય છે. રઘુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ ધીર, વીર એવા હજારો વાનરોની સેના લઈને જેમ બનશે તેમ સત્વર સુબ પૂર્વક સમુદ્ર તરીને અહીંયા આવશે અને આપણી લકાનગરીને ઘેરી લેશે અરે, એ રામ પોતાના પરાક્રમબળે કરીને સમુદ્રને સુકવી

નાવશે. કિંવા તેના પર સેતુ બાધશે ! ગમે તે ઉપાયે તે અવરથ અહીં આવશે જ આવશે. હે મંત્રોએ ! હજારો વાનરોની સહાયથી રામ આપણું અહિત કરવા તત્પર થયો છે, તેા હવે આપણા આખા નગરનું અને આપણી સેનાનું હિત શી રીતે થાય તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને તમે મૌ મને યોગ્ય સલાહ આપો.^{૧૮}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામાનસપૂર્ણ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
યુદ્ધકાંડમાં ૬૬૩ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭મો

સંકાની રાજસભા-રાક્ષસોનો દુર્વેશ

દ્યુત્યુક્તા રાક્ષસેન્દ્રણ રાક્ષસાસ્તે મહાપ્રભા. ।

ઋતુ પ્રાજ્વલ્યઃ સર્વે રાજ્ય રાક્ષસેશ્વરમ ॥ ૧ ॥

રાવણના વચન સાલળી મહોન્મત્ત રાક્ષસો કે જેઓ નીતિરહિત તથા બુદ્ધિ વિનાના હતા, એટલું જ નહિ, પણ જેઓ શત્રુપક્ષના બળાબળને પણ બાળતા ન હતા, તેઓએ હાથ બેંદીને રાવણને કહ્યું - ‘હે રાજન્ ! પરિષ્, શક્તિ, કષ્ટિ,^૧ ત્રિશલ, પટિશ અને કુંતલ^૨ વગેરે આયુધોવાળું મોટું સન્ય હોવા છતાં તમે આમ બેદ શા માટે ધરો છો ? હે રાક્ષસેન્દ્ર ! પાતાળમાં આવેલી ભોગવતીનગરીમાં જઈને પૂર્વે તમેએ યુદ્ધ વિષે નાગલોકોને જીત્યા છે તેમ જ કેલાસમાં આવેલી અલકાપુરીમાં નિવાસ કરનાર યક્ષરાજ કુબેરને પણ તમે મહાન યુદ્ધ વડે વશ કર્યો છે.^૩ હે મમર્થ રાજન્ ! જોકે મહાબળવાન કુબેર મહાદેવજી સાથેની મિત્રચારીને લીધે જગતના ત્રણ સાપાન થઈ પડ્યો છે તથા લોક પાલની પાક્ષમાં ગણાય છે. તોપણ તમેએ કોઈ વડે મ ગ્રામમાં તેનો પરાલભ કર્યો છે એ કુબેરના અનુચર કેટલાક યક્ષોનો સહાર કરીને, કેટલાકને ધાયલ કરીને તથા કેટલાકને કેદ પકડીને તમે તેનું ‘પુષ્પક’ વિમાન પણ અહીંયા આણેલું છ હે રાક્ષસપુંગવ ! તમારાથી

* જે બાળુએ ધારવાળી તરવાર આ આયુધવાચક સ સ્ફુટ નિષ્ક્રિયકરેના અથ કેટલાક ‘નદક’ પણ કરે છે

x ભાલો અથવા બરછી

સય પામતા દાનવોના રાજ મયાસુરે પણ તમારી સાથે મત્રો જોડવાને અર્થ પોતાની 'મદાદરી' નામની પુત્રી તમને પરણાવી છે. વળી હે મહાબાહુ! તમારી બહેન કુંલીનસીને સ્વામી મધુદત્ય કે જે પોતાના વીર્યથી છઠ્ઠી ગયેલો અને કોઈથી પણ ન જિતાવ એવો હતો, તેને પણ તમે કેદ પકડીને વશ કર્યો છે. ૧-૮ હે મહાબાહુ! છેક રસાતળમા જઈને 'વાસુકિ, તક્ષક, શંખ અને જટી' નામના મોટા મોટા સર્પોને તમે વશ કર્યા છે. ૯ હે સ્વામિન્! તમે એક વર્ષ મુધી અખંડિત યુદ્ધ કરીને અક્ષય બળવાળા તથા વરદાન પામેલા દાનવોને સ્વપરાક્રમ વડે વશ કર્યા છે. હે રાક્ષસાધિપ! તમારે તે દાનવોની પાસેથી અનેકવિધ માયાઓ પ્રાપ્ત કરી છે. હે મહાભાગ! ચતુર્દંગિણી સેના સહિત યુદ્ધ ચડેલા, મહાબળવાળા અને શૂરવીર એવા વરુણના પુત્રોના પણ તમારે પરાલવ કરેલો છે. વળી હે રાજન્! મૃત્યુદંડરૂપી મોટા મગરવાળા, શાસ્માલ વૃક્ષોથી શોભતા, કાળપાશરૂપ તરંગોવાળા, ચમદ્મતરૂપી સર્પોવાળા અને મહાભવરથી ધુઈર્ધ એવા ચમદોકરૂપી મહાસાગરમા પ્રવેશ કરીને તમે ચમરાબની સમુદ્ર સરખી સેના છતીને મોટો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો છે અને મૃત્યુને અટકાવ કરીને સર્વ લોકોને સંતુષ્ટ કર્યો છે. વળી હે રાક્ષસેશ્વર! મોટા મોટા વૃક્ષોથી પૃથ્વી છવાઈ વ્તય છે, તેમ ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અને શૂરવીર એવા અસંખ્યાત ક્ષત્રિયોથી આ પૃથ્વી છવાઈ રહી હતી, તે ક્ષત્રિયોને પણ સંહાર કરીને તમે પૃથ્વીને મોકળી કરી છે; તો પછી હે રાજન્! રામ કાઈ તે રાજાઓના જેટલો બળવાળો નથી કે જેથી તમે આમ ચિંતા કરો છો. ૧૦-૧૭

હે મહારાજ! નિશ્ચિંત થાઓ, ડરો છો શા માટે? આ તમારો પાટળી કુમાર ઇંદ્રજિત એકલો જ સઘળા વાનરોનો સંહાર કરવા સમર્થ છે. ૧૮ હે મહારાજ! આ ઇંદ્રજિતે માહેશ્વર યજ્ઞ

કરીને અત્યંત દુર્લભ વરદાન મેળવ્યું છે; એ શું તમે ભૂલી ગયા કે? ૧૯ શક્તિ અને તોમર વગેરે આયુધોરૂપી મત્સ્યવાળા, વીળરાયેલાં આંતરડાં-રૂપી શેવાળવાળા, હસ્તીઓરૂપી કાચબાવાળા, અશ્વોરૂપી દેડકાંથી વ્યાપ્ત, રુદ્ર અને આદિત્ય જેવા દેવતાઓરૂપી મોટા મગર-મત્સ્યવાળા, મરુદ-ગણ અને વસુઓરૂપી મોટા સર્પોવાળા; રથો, અશ્વો તથા હસ્તીઓરૂપી જળથી ભરેલા અને પાચદળરૂપો કિનારાવાળા દેવતાઓની સેનારૂપો સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરીને તમારા યુદ્ધ આ ઇંદ્રજિતે દેવરાજ ઇંદ્રને કેદ કરી આપણી લંકામાં આણ્યો હતો; એ શું તમે ભૂલી ગયા કે? ૨૦-૨૨ પછી બ્યારે મહેશ્વર શંકરે ઘણું કહ્યું, ત્યારે શંખરાસુર તથા વૃત્રાસુરને હણનારો ઇંદ્ર તમારા પુત્રના હાથમાંથી છૂટ્યો હતો; એ તમે કેમ ભૂલી બાંધો છો? ૨૩ માટે હે મહારાજ! રામ-લદ્ધમણ સહિત આખી વાનરસેનાને સંહારવા માટે તમે તમારા યુદ્ધ ઇંદ્રજિતને જ આજ્ઞા આપો, હે રાજન્! મનુષ્ય અને વાનરરૂપો પ્રાકૃત જનોથી આવી પડેલી આપત્તિ માટે તમારે ચિંતા ધરવી યોગ્ય નથી. તમે રામ વગેરે સર્વોના સંહાર કરવા સમર્થ છો. ૨૪, ૨૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમા છ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

લંકાની રાજસભા-ગર્વોન્મત રાક્ષસો

તત્તો નીલામ્બુદ્મયઃ પ્રહસ્તો નામ રાક્ષસઃ ।

અઘ્રવીત પ્રાજ્ઞલવૌકથ શૂરઃ સેનાપતિસ્તદ્રા ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી નીલ મેઘ સરખા શ્યામ વર્ણ વાળો શૂરવીર સેનાપતિ પ્રહસ્ત રાક્ષસ હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો, ૧ 'હે રાક્ષસેન્દ્ર! તમે સંઆમમાં દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, પિશાચ, ઉરગ અને પતંગ આદિ સર્વ કોઈના પરાલવ કરવા સમર્થ છો; તો પછી જે મનુષ્યોના શાસાર છે? હે રાજન્! હનુમાન આવ્યો તે વખતે તો આપણે સૌ અસાવવ હતા, તેથી તે આપણને છેતરી ગયો; નહિ તો એ વનચરનુ તે શું સામર્થ્ય હતું કે

તે મારી આગળથી જીવતો જાય ? હે મહારાજ ! તમે મને આજ્ઞા આપો એટલે તરત જ પર્વતો, વનો અને ઉપવનોથી છવાયેલી સમુદ્ર પર્વતની આખી પૃથ્વીને હું વાનગથી રહિત કરીશ. હે રાજનીચર ! હું વાનરાના ભયથી સર્વને ઉગારીશ, જેથી સીતાનું હરણ કરવાથી બિપજેલું દુઃખ તમને નહોતું નહિ. પછી 'હુમ્બ' નામનો રાક્ષસ મુખમુદ્રાને શાત રાખીને જોતો. 'અરે, આપણા શત્રુ રામ તરફથી આવેલા એક વાનરે આપણા સૌનું જે મોટું અપમાન કર્યું છે, તે હોઈ પણ રીતે મહન કરવા જેવું નથી. અરે, એકલા હનુમાને આપણા રાજા શ્રીમાન રાવણ રાયનો, તેમના અંત પુરનો તથા આખી લંકા નગરીનો મોટો પરાલભ ઈયો છે, તે આપણાથી સાખી રહેવાય તેમ નથી. માટે હમણું હું એકલા જઈને સઘળા વાનરો કે જેઓ રાવણના ભયને લીધે ભય કર સમુદ્રમાં, આકાશ માં કે રસાતલમાં ભરાઈ પેડા હશે, તેમને શોધીશોધીને મારીશ અને આપણા રાજાના અપમાનનો બદલો વાળીશ.' ૧

ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલે મહા-બળવાન વજ્રદંત રાક્ષસ માસ અને ઋધરથી ખરડાયેલું પોતાનું ભય કર પરિઘ ઉપાડી જોતો : 'હુમ્બ એવા રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ વ્યા સુધી જીવતા છે, ત્યાં સુધી લીન અને તપસ્વી એવા હનુમાનને હજીવાથી શુ વળે એમ છે ૧૦-૧૦ આજે હું એકલા જ જઈશ અને આખી વાનરસેનાને ધુભિત કરીને તથા મારા આ પરિઘ વરે રામ લક્ષ્મણ સહિત સુગ્રીવને હણીને પાછો આવીશ. હે રાવણરાય ! જો તમારે જય મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો મારા એક મીઠું વચન સાંભળો જે પુરુષ આળસનો ત્યાગ કરીને ઉપાય ચોજવામાં તત્પર રહે છે, તે પુરુષ જ શત્રુઓ પર વિજય મેળવે છે. હે રાક્ષસાધિપ ! વાનરસેના સહિત રામ-લક્ષ્મણને મારવાનો ખીજો એક ઉપાય એવો છે કે, ભય કર સ્વરૂપવાળો, દંડ નિદ્રાયવત્તા અને ઇચ્છિત રૂપ

ધરતારા હવળે રાક્ષસો નનુબ્યના જેવું રૂપ ધરીને રામની પાસે જાય અને નીડરપણે રામને કહે : ૧૩-૧૪. તમારા નાના ભાઈ ભરતે અમને તમારી પાસે મહાય કરવા માટે મોકલ્યા છે અને તે પોતે પણ મોટી સેના સજ્જ કરીને અમારી પાછળ આવે છે. ૧૫

કપટથી મનુષ્યવેશ ધરીને ગયેલા રાક્ષસો રામને એવું કહેતા હશે એટલામાં તો ત્રિશૂળ, શક્તિ, ગદા, વનુષ, બાણ અને તરવાર આદિ આયુધો નહણ કરીને અમે ત્યાં જઈ પહોંચીશું અને અતરિક્ષમાં ટુકડીબધ રૂઢીને શિલાઓની તથા અસ્ત્રોની ટૂંછિ કરીને વાનરસેનાને યમદાર માં પહોંચતી કરીશું. ૧૬-૧૭ જો આમ થશે તો રામ-લક્ષ્મણ અવશ્ય આપણા ચક્રરમાં આવી પડશે અને આપણા કપટ-પ્રહારથી તે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે. ૧૮

ત્યારે પછી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલો અને વીર્યવાળો કુલકર્ણનો પુત્ર શૂરવીર નિકુલ રાક્ષસ સર્વ લોકોને રડાવનારા રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'હે મહારાજ ! આ સર્વ રાક્ષસો અને તમે અહીંયા જ રહો હું એકલા જ જઈશ અને લક્ષ્મણ સહિત રામને તથા હનુમાનાદિ વાનરો પહિત સુગ્રીવને મારીને પાછો આવીશ. ૧૯, ૨૦

નિકુલનું વાક્ય પૂરું થયું કે તરત જ પર્વત સગળા દેહવાળો 'વજ્રહતુ' નામનો રાક્ષસ ક્રોધને લીધે હોડ પીસતો જોતો. 'હે રાક્ષસ ! તમે સૌ નિશ્ચિત થઈ સ્વેચ્છાનુસાર પોતપોતાના ગ્રાથ કર્યા કૃષ્ટો ૨૧-૨૨ હું એકલે / સઘળી વાનરસેનાને ખાઈ જઈશ હે નિશાચર ! તમે નૌ બેઠકર થઈ કોડા કરો અને મુખથી 'વારુણી' મદિરાનું પાન ડરો હું એકલા જ રામ, લક્ષ્મણ સુગ્રીવ, અગડ તથા હનુમાન આદિ સર્વ વાનરોનો વધ કરીશ. ૨૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલોત્તમ આદિત્યવંશ પ્રોત્તમાય નંબુજી મં ૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો

લકાની રાજસભા વિલીપપુના હિતવચન-
સીતા પાછી આપો

તતો તિહુનમા રમસ સુવશનમહાચલ ।

સુમદ્વા યજ્ઞકાપથ મહાપાર્થવા મહાદર ॥૨॥

કલકલુંનો પુન નિકુલ રભસ, સૂર્યશત્રુ,
સુમદ્વા યજ્ઞકોપ મહાપાર્થ, મહોદર, અગ્નિકેતુ,
રશ્મિકેતુ, મહાબળવાન ઇન્દ્રિયત, પ્રહસ્ત, વિઠ
પાણ, વજ્રદંડ, ધૂસાણ, નિકુલ (બીને) અને
દુર્યોધ વગેરે રાક્ષસો કે જેઓ કાંધાગ્રિથી પ્રતીત
ચર્મ રહ્યા હતા તેઓ પરિધ, પદ્મિયા, વિશાળ,
પ્રામ, શક્તિ, દરશી, વનુબ્ય, તરવાર તથા તીક્ષ્ણ
બાણ વગેરે રાક્ષાઓ નહણ કરીને લીલા થયા
અને ત્રો ના ૧૫૫ ‘હે રાજા! જેણે આપણી
લકાન રીને બાળી છે તે કૃપણ હનુમાનનો, સર્વ
વાનરો સાહત સુનોવનો તથા રામ-લક્ષ્મણનો
અમે આજે જ વધ કડીશું’ ૧૨

એ પ્રમાણે આયુધ નહણ કરીને યુદ્ધ કરવા
ત પરથયેવા સર્વ રાક્ષસોને વારીને તથા તેઓને
પુન પણ નીચે બેસાડીને, મહાત્મા વિલીપણ
હાથ ભેડી કહેવા લાગ્યો ‘હે પ્રિય ભાઈ
રાવણ! સામ, દાન અને ભેદ, એ ત્રણ ઉપાયોથી
પણ જે અવની પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એમ હોય,
તે અર્થની પ્રાપ્તિ માટે જ પરાક્રમ કરવાડપ
(૬૮૩૫) થોથો ઉપાય યોજવો યોગ્ય છે એમ
નીતિસ પુન્યો કહે છે ૧૬ હે તાત! જે પુરુષો
અસાવધ હોય, ઘણા શત્રુઓથી ઘેરાયેલા હોય
અને જેઓનું દૈવ પ્રતિકૂળ હોય, તેવા પુરુષો વિપે
પરીક્ષા કરીને વર્ષાપૂર્વક ચોજેલું પરાક્રમ સિદ્ધ
થાય છે, પરંતુ રામ તો અત્યંત સાવધ છે,
જય મેગવવાનો ઉત્સાહ વરાવે દે, અનુકૂળ
દેવવાળો છે, સુદિમાન છે અને દિવ્ય અસ્ત્રવદ્વા
બાણનારો છે તેનો પરાભવ કરવાનું તું કેવી રીતે
ધારે છે? હે રાવણ! તું તારા મન સાથે જ
વિચાર કર કે નહ અને નવીઓના પતિ ભય કર
સચુદને ઓળખી હનુમાન અહીંયા આવશે એવું
સ્વાપને પણ કોણ બાણનું હતું? ૧૭, ૧૮

‘હે રાક્ષસો! શત્રુપક્ષના વીર્ય-શાયનો
કિંવા બળાબળનો સારી રીતે વિચાર કર્યા વિના
આમ ઓછાએક તેની અવગણના કરવી એ કોઈ
પણ રીતે યોગ્ય નથી’ ૧૨ ‘હે રાક્ષસો! તમે
વિચાર કરો કે રામે રાવણનું પહેલવહેલું એવું
તે શુ અગ્રિય ઝડું હતું કે જેથી રામ જેના
ચરાચરી પુરુષની સ્ત્રીનું તેણે જનન્ધાનનાથી
હરણ કર્યું? ૧૩ ‘રામે ખરને માર્યો જેથી
રાવણે મીતાનું હરણ કર્યું’ એમ જો તમે કહોશો
તો તું કહીશ કે, ખર રાક્ષસ પોતાનું રહેલ
ઠેડી રામના નવાસનનામના વર્ધ બાદે રામને
પીડા કરવા લાગ્યો, ત્યારે રામે ત્રાસમા તેને
નાર્યો છે એમા રમે શું બોલું કર્યું છે? જો
તો નીતિ જ છે કે ત્રાણીઓએ પોતાની શાપિ
પ્રમાણે પોતાના નાણનું રક્ષણ અવશ્ય કરવું
જ નોઈ એ ૧૪

હે ભાઈ રાવણ! તે મીતાનું હરણ કર્યું છે,
એથી હાલમા આપણા ઉપર મોટો ભય આવી
પડ્યો છે, માટે તું સીતાને પાછી આપ વ્યથા
કલહ કરવાથી શુ વળે એમ છે ૧૫ હે રાવણ!
ધર્મ પ્રમાણે વર્તન રા અને મહાપરાક્રમી એના
રામની સાથે નિરર્થક વેર કરવું ઘટતું નથી, માટે
તું સીતા પાછી આપ ૧૬ રામચંદ્ર અહીંયા ચડી
આવીને અર્થ, ગજ તથા અનેક રત્નોથી ભરેલી
લકાનગરીને જ્યાં સુધીમા પોતાના બાણો વડે
નબળ ન કરે, ત્યાં સુધીમા તું મીતા પાછી આપ
અસત ત ભય કર અને અજેય પરાક્રમવાળી મોટી
વાનરસેના જ્યાં સુધીમા ન કાગળને ઘેરી ન વળે,
ત્યાં સુધીમા તું સીતા પાછી આપ ૧૭, ૧૮ જો તું
પોતાની મેળે જ રામની પ્રિય પત્ની મીતાને તેના
પતિને પાછી નહિ સોપે, તો શૂરવીર રાક્ષસો
સહિત આખી લકાની અવશ્ય વિનશ થશે,
માટે પ્રથમથી સમજીને તું મીતા પાછી આપ
હે રાવણરાજ! હું તને બહુભાવથી કહું છું કે તું
પ્રસન્નતાપૂર્વક મારા વચનોનો સ્વીકાર કર હું
તાજ હિત થાય એવા સત્ય વચનો જ કહું છું.
તું રામને મીતા પાછી આપ ૧૯, ૨૦ હે રાક્ષસે!

તારો વધ કરવા માટે દશરથન દન રામચંદ્ર જ્યાં
સુધી શરદશ્વતુના સૂર્યના કિરણ સરખા પ્રકાશતા
અકચકિત અગ્ર તથા પૂ ખવાળા અને અત્યંત
દૃઢ એવા તીક્ષ્ણ બાણો ન મૂકે, ત્યાં સુધીમા તુ
તેમને સીતા પાછો આપ ૨૧ હે રત્નનીયર! સુખ
તથા ધર્મનો નાશ કરનાર કાંધનો તુ સત્વર
ત્યાગ કર અને સ્નેહ તથા પ્રીતિ વધારનાર
ધર્મ તુ સેવન કર હે રાજન! અમારા પર કૃપા
કરીને તુ સીતા રામને યાછો આપ કે જેથી પુત્રો,
પૌત્રો અને અન્ય વર્ગ સાહત અમે સૌ છવતા
રહીએ ૨૨, ૨૩

પોતાને અપ્રિય એવા વિલીપણના વચન
સાલળીને રાક્ષસોનો રાજ રાવણ સર્વ રાક્ષસોને
વિદાય કરી પોતાના રાજમહેલમા ગયો ૨૪

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મિત આદ્યકવ્ય શ્રીરામાયણ
શુદ્ધકાંડમા હશે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

વિલીપણનો હિતોપદેશ

તત પ્રત્યુપાસ પ્રાપ્ત પ્રાપ્તધર્માર્થનિશ્ચય ।

રાક્ષસાધિપનેવેશ્મ ભીમકમા વિર્માણ ॥ ૧ ॥

પ્રભાતકાળ થયો ત્યારે જેણે ધર્મ અને અર્થ
નો નિઝા કરેલો તેવો તથા હુદાત્મા રાવણને
હિતવચન કહેવાડેથી ડુંડર કર્મ કરનારા મહાત્મા
વિલીપણ રાવણનું રાજમહેલ આગળ આયો ૧
અનેક પર્વતગિજગેના સમૂહ સરખો રાવણનો
રાજમહેલ આગળની ત્રણે વાતો કરતો હતો
તેમા સમાતર વિલાસે મોટા મોટા એ રડાઓ
આવેના હતા, રાવણ ઉપર પ્રીતિવાળા અને
ભુક્ષિમાન એવા અમારો તથા હાજનો તેમા
વસતા હતા, કાર્યકુશળ રાક્ષસે ચોપરથી
રક્ષા કરતા હતા, મહાનગર હતીઓના નિવાસ
સાથે મળવાથી ત્યાનો ખવન ડહોળાઈ રહ્યો
હતો, શખના મહાનાદથી તે ગાજી રહ્યો હતો,
તેમા અનેક પ્રકારના વાજિઓના સ્વર મલાળતા
હતા, પ્રમદાએ ની લીડ લમેટી હતી, આવવા-
જવાના માંગેમા ટાસ-દામીઓનો કંપરવ સહ

ગાતો હતો તેના સર્વ દ્વારો શુદ્ધ સુવણના
હતા અને નાના પ્રકારના ચંદ્રવા તથા તોરણો
વગેરે અલકારોથી તે અત્યંત શોભતો હતો એ
રાજમહેલ વાજિઓના નાદથી ભરપૂર હોવાને
લીધે બાણે ગધર્વોની નિવાસભૂમિ જ હોય, મહાન
અશ્વર્થસ પત્ર હોવાને લીધે બાણે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ
જ હોય અને રત્નચકિત હોવાને લીધે બાણે નાગ
લોક જ હોય એવો શોભતો હતો ૨-૬

અત્યંત પ્રગટને લીધે વિસ્તાર પામેલા
કિરણોવાળો સૂર્ય જેમ મેઘમ ડળમા પ્રવેશ કરે,
તેમ અત્યંત કાતિવાળા વિલીપણે પોતાના મોટા
ભાઈ રાવણના રમ્ય રાજમહેલમા પ્રવેશ કર્યો ૭
ત્યાં આગળ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેના
પવિત્ર પુણ્યાહવાચનના તથા ‘રાવણરાયનો જય
હો, જય હો’ એવા માગલિક શબ્દો મહાતેજની
વિલીપણના સાલળવામા આવ્યા, તેમ જ
સૂણું વેદને બળુનારા બ્રાહ્મણો કે જેઓનો
યુગ્મ, અક્ષત, દહી અને ધી વગેરે પદાર્થોથી
સત્કાર થયો હતો, તેઓના તેને દર્શન થયા ૮

રાક્ષસોથી સત્કાર પામતા મહાબાહુ વિલી
પણે પોતાના તેજથી પ્રકાશી રહેવા અને ઠાંવ્યા
આસન પર બેઠેલા રાવણ પાસે જઈ તેને વદન
કર્યું ૧૦ વિનયના આચારને બળુનારો વિલીપણ
‘રાજાજનો વિજય થાઓ’ એમ બોલ્યા પછી
રાવણે દીપ વડે બતાવેલા એક સુવર્ણના આસન
પર મેડો ૧૧ જ્યારે દાસદામીઓ વગેરે ત્યાંથી
આટયા ગયા, ત્યારે મહાત્મા વિલીપણે અધળા
મનોઓની સમક્ષ રાવણને હિતકર અને સચુકિતક
વચન કહેવાનો વિચાર કર્યો ૧૨ પ્રથમ શાંતિ
ભરેલા વચનોથી પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુ રાવણને
પ્રસન્ન કરીને સારાસારનો વિવેક બળુનારા
વિલીપણે વ્યવકાળને અનુસરતા વાકન કહેવા
માગ્યા ૧૩

વિલીપણે કહ્યું ‘હે શત્રુઓને તપાવનારા
રાવણ! જ્યારથી અહીંયા વિદેહપુત્રો મીતાના
પગલા થયા છે, ત્યારથી આપને અનેક પ્રકારના
અપશુકન થયા કરે છે ૧૪ હે રાજન! પુમાડા

સહિત ઉપનિ થયેલો મંથાશ્રિ^૧ મંત્રણાદ્યુવક ધી હોમવા છતાં પણ સારી રીતે પ્રવલિત થતો નથી; પણ તેમાંથી તણખા અને ધુમાડાનાં યોટા જ ઊઠ્યા કરે છે.^{૧૧} આપણા રમોડામાં, અગ્નિ-હોત્રની શાળાઓમાં તથા વેદપાઠ કરવાના પવિત્ર સ્થળોમાં જ્યાંના સપ જેવામાં આવે છે અને હુતદ્રવ્યમાં ઘણી જ કીડીઓ ઊભરાય છે. ગાયો ઊંચી ગઈ છે, મદમત્ત હસ્તીઓને ઝરતો મદ અંધ થયો છે, અશ્વો દોનપણે હુલુહુલે છે અને ઘાસ ખાવા છતાં પણ તેઓ બાળુ ભૂખ્યા જ હોય એમ તપાનવા ઘાસની ઇચ્છા કરે છે.^{૧૨} હે રાજન! ગધેડાં, ઊંટ અને ખચ્ચર વગેરે પ્રાણીઓ પોતાના રૂવા ઊભા કરીને નિરંતર આસુ દાખ્યા કરે છે. પશુ-વઠકશાસ્ત્રમાં કુશળ વદોએ તેઓની સારી રીતે શિક્ષિત કર્યા છતાં તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિમાં આવતા નથી કાગડાઓના ટોળેટોળા ફેર શબ્દ કરતા ચોતરફ ફેરે છે અને મોટી મોટી હવેલીઓ ઉપર આવીને બેને છે.^{૧૬-૧૮} પીડિત થયેલા હોય એમ શબ્દ કરતા ગૃધ્રપક્ષીઓ આપણી લ કાનગરી ઉપર ભમે છે. પ્રાત્રકાળે તથા સાયંકાળે લંકાની પાસે આવીને શિયાળવા અમભાગલવ શબ્દ કરે છે,^{૨૦} અને લ કાના દરવાજા આગળ ટોળે મળેલા નહાર વગેરે માસભક્ષી પ્રાણીઓના તથા મૃગોના વીળળીના કડાકા જેવા લય કર નાદ હમેશા માલખવામાં આવે છે.^{૨૧} હે ચીર! આ મર્વ અપશુકનોની શાંતિ માટે તારે પ્રાયશ્ચિત્ત ડરણુ ચોગ્ય છે એમ હું ધાર છું અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત તે એ જ કે રામને તું સીતા પાછી આપ.^{૨૨} હે મહારાજ! જે કદાચ મેં અજ્ઞાનથી કિંવા ભુવવાના લાલથી તને આ વચન કહ્યા હોય, તોપણ તું મને હૃદ્ય પુનિવાળો બળીશ નહિ, અર્થાત્ હું શનય પક્ષમાં મળેલો કિંવા શત્રુત્વ જ શુભ ઇચ્છનારો છું એમ તું માનીશ નહિ.^{૨૩} સીતાનું હરણ કરવાના દોષને લીધે થતા ઉત્પાતો સર્વત્ર જેવામાં આવે છે. એ ઉત્પાતો

+ અધરાશ્વિ અને ઉત્તરાશ્વિનું મયન કરવાથી પ્રકટેલો આગ.

સઘળા રાક્ષસો, રાક્ષસીઓ, રણવાસ અને આખી પ્રજા માટે અશુભ સૂચવે છે.^{૨૪} હે રાવણરાય! બેકે સર્વ મંત્રોએ આ મેં જણાવેલો મંત્ર તને કહી શક્યા નથી, પરંતુ મેં તો મારી મતિ પ્રમાણે તારી આગળ મારો વિચાર પ્રકટ કર્યો છે. મેં જે કાંઈ સામળ્ય હોય કિંવા જેયુ હોય, તે સઘળું જ્ઞાતુલાવને લીધે મારે તને અવશ્ય કહેવું જ બેઈ એ. હવે મારા વચનો પર યથાન્યાય વિચાર કરીને પછી જેમ કરવું ઘટે તેમ કર.^{૨૫}

મંત્રોઓની વચ્ચે જેઠલા પોતાના જ્યેષ્ઠ બહુ રાવણને ઉપર પ્રમાણે હિતહારક વચન કહીને મહાત્મા વિભીષણ વિરામ પાગ્યો. સીતા પર કામાસક્ત થયેલો લ કેશવ રાવણ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં હિત કરનારા, અંભોર અર્થવાળા અને શુભ - જ્ઞા એવા વિભીષણના વચન સાતળીને એકાએક, નિપાયમાન થઈ ગયો. તે બોલ્યો.^{૨૬-૨૭} 'ઓ વિભીષણ! મને કોઈ જાતનો લય હોય એમ લાગતું નથી. કદી પણ રામને સીતા મળવાની નથી, એ તારે નિશ્ચય બાળવું. રામ કદાચ દંદાદિ દેવોને લડને અહીં આવશે, તોપણ સન્નામમાં તે મારી સામે કેમ જ ટકી શકશે?'^{૨૮} એ પ્રમાણે કહીને ભય કર પરાક્રમવાળા અને દેવતાઓના સન્નયનો નારા કરનારા મહાબળવાન રાવણે હિતવચન કહેનારા પોતાના નાના ભાઈ વિભીષણને ત્યાથી વિદાય કર્યો.^{૨૯}

હિત શ્રી સહમીન નહાગ્રામમાં હિત અહિકાલ્ય શ્રેયમાયણુના યુદ્ધકાળમાં ૧૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

યુદ્ધમંત્રણ-રાવણે બોલાવેલી સભા
સ વમુર કુશા રાજા કાપલીકામમોહિત.
અસન્માનાચ સુદેશા ગાય. પાવત કમળા ॥ ૧ ॥

પરશુનું હરણ કરવારૂપી દુષ્કર્મથી પાપી બનેલો રાવણ વિભીષણ સરખા યુદ્ધજનોના અપમાનથી તથા સીતા વિષેની કામપીડાથી દિવસે દિવસે મુકાવા લાગ્યો.^૧ કામદેવથી અત્યંત પીડાતો અને વારંવાર સીતાનું જ

ચિતન કરતો રાવણ યુદ્ધ કરવા યોગ્ય સમય નહિ હોવા છતાં વિભીષણ સિવાયના અન્ય મુહુર્વર્ગ અને અમાત્યોની મલાહથી 'રામની સાથે યુદ્ધ કરવું જ યોગ્ય છે' એમ માનવા લાગ્યો. સુવર્ણથી મહેલા મળિું તથા વિદ્રમથી ગજગાગેલા કેળવાયેલા ઉત્તમ અશ્વોવાળા અને મેઘગર્જના મરખો ગણગણાટ કરતા મોટા રવમા ભેમીને રાક્ષસોનો રાજા રાવણ પોતાની સલા પ્રત્યે જવા નીકળ્યો.^{૨૪} એ વેળા હાલ, તરવાર તથા ખીજ પણ અનેક આયુધો ધરનારા સૂરવીર યોદ્ધાઓ રાવણની આગળ ચાલતા હતા,^{૨૫} અને વિવિધ પ્રકારના આભૂષણો થી શોભતા કેટલાક રાક્ષસો તેની બંને બાજુએ તેમ જ પાછળ ચાલતા હતા.^{૨૬} કેટલાક અતિ રથીઓ રથમા ભેમીને તથા કેટલાક મદમત હસ્તીઓ પર ભેમીને રાવણની બંને બાજુએ ઉતાવળે ચાલતા હતા અને ગદા, પરિધ, શક્તિ તથા તોમર આદિ હાથયારો ધારણ કરનારા કેટલાક સવારો પોતાના અશ્વોને ખેલાવતા રાવણની પાછળ ચાલતા હતા રાવણરાય સલા પ્રત્યે જવા નીકળ્યો, એ વેળા હાલરો વાજીત્રો વાજવા લાગ્યા અને તુમુલ શબ્દનાદ ધવા લગ્યો. પડાના નાદથી દશે દિશાઓને ગળવતો રાવણનો મહાનરથ જોતજોતામા લબ્ધ રાજમાર્ગ પર આવી પહોંચ્યો અને સભાસ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યો. એ વેળા રાવણના નત્તક પર ધરેલું નિર્મળ શ્વેત જન પૃષ્ઠિમાના ૧૬ મ પુ શોભતું હતું, સુવર્ણની મજરીઓવાળા અને શુદ્ધ ચ્દ્રિક સરખા બે શ્વેત ચામરો રાવણની બન્ને બાજુએ ઢોળાતા હતા અને પૃથ્વી પર ઊભેલા નક્ષત્રો રથમા ભેડેવ રાવણને ભેળ હાથ ભેરી નત્તક વડે નમન કરતા હતા. 'રાવણનો જય હો! જય હો' એ પ્રમાણે રાક્ષસોથી ઋતિ કરતો ગુહમન રાવણ ચોટીક વારમા જ સભા આગળ આવી પહોંચ્યો. દેવાન શિ પી વિશ્વકર્માએ એની રવણની સલામા શુદ્ધ ચ્દ્રિકમણિની વેદિકાએ બતાવેલી

હતી, સોના તથા રૂપાની ભીતો હતી, બરિયાનના ઘિઝના પાથરેલા હતા અને ળો પિથાચ રક્ષકો તેની ચોરી કરતા હતા એ સલામા પ્રવેશ કરીને પોતાના તેજથી પ્રકાશતો રાક્ષસેદ્ર રાવણ જેના પર ઉત્તમ મગવર્ત ઘિઝબ્યું હતું, તેવા પોતાના વડુર્થમય ઋ આસન પર બેઠો. પછી તેણે ઉતાવળે ચાલનારા હૂતોને આજ્ઞા કરી ૭-૧૭ 'હે રાક્ષસો! આપમે શનુઓ સામે મોટું કાર્ય કરવાનું છે, માટે તમે સત્વર બંધો અને લકાના સર્વ નક્ષત્રોને અડી તેડી લાવો.'

રાવણની આજ્ઞા સાલગતા જ હૂતો લકામા ફરવા નીકળી પડ્યા તેઓએ લકાના ઘેરઘેર, વિહારસ્થળોમા, શયનસ્થાનોમા તેમ જ બાળ-બગીચાઓમા જઈ ને નિલંબપણે રાક્ષસોને કહ્યું: 'તમે સૌને આપણા રાજા રાવણ ઉતાવળે બોલાવે છે ૧૮,૧૯

રાવણની આજ્ઞા સાલગીને કેટલાક રાક્ષસો રથમા ભેમીને, કેટલાક અશ્વો પર આડે ઘર્ષે, કેટલાક મદોનમત હાથીઓ પર ચઢીને અને કેટલાક પગે ચાલીને રાવણની સલામા જવાને નીકળ્યા.^{૨૦} એ સમયે અનેક રથા, હાથીઓ અને અશ્વોથી ભરપૂર થયેલી લકાનગરી જેમ બેડતા ગજોથી આકાર ગાળે તેમ શોભતી હતી.^{૨૧} અનેક પ્રકારના રવાદિ વાહનો પર ભેમીને તેમ જ પગે ચાલીને તેઓ સવ ઉતાવળે સભાસ્થાન આગળ જઈ પહોંચ્યા અને સિંહો જેમ પર્વતની યુક્તિમા પ્રવેગ કરે, તેમ તેઓને રાવણની સલામા પ્રવેશ કર્યો.^{૨૨} પછી તાવાળના ચરણોનું પદન કરીને તથા રાવણથી સત્કાર પાનીને તેઓ સવ યથાયોગ્ય આત્મનો પર બેઠા, કેટલાક જિયા આમન પર બેઠા કેટલાક બજમ પર બેઠા અને કેટલાક પૃથ્વી પર બેઠા. રાવણની આજ્ઞાથી સભામા એકર થયેલા સર્વ રાક્ષસે યથાયોગ્ય આત્મનો પર ભેમીને રાક્ષસેદ્ર રાવણની નચ સા કરવા લાગ્યા.^{૨૩,૨૪} અર્ચનિશ્ચય કરવામા કુશળ બેવા

મુખ્ય મંત્રીઓ, ઘણા બુદ્ધિવાળા અને પવિત્ર આચરણવાળા ઉપમંત્રીઓ તેમ જ બીજા પણ સેકડો શૂરવીર રાક્ષસો સર્વાના મુખનો વિચાર કરવ માટે રાવણની રમ્ય સલાહાએકઠા વચાએટલામા સોનાથી મઢેલા અને ઉત્તમ અથોઝેડેવા રથમા બેઠીને યશસ્વી વિભીષણ પણ પોતાના મોટા ભાઈની સલાહા આવી પહેાચેા સલાહા આવી વિભીષણે પ્રથમ પોતાના નાનકડા ઉચ્ચારણ કઠીને રાણના નગરો - વદન કચુ અને પછી પોતાને યોગ્ય આસન પર બેઠો આ વેળા શુદ્ધ અને 'પ્રહસ્ત' નામના મંત્રીઓ સલાહા આવનાર પ્રત્યેકનુ સ્વાગત કરીને યોગ્ય આસનો પર બેમાડતા હતા ૨૫-૨૮

એ સમયે નાના પ્રકારના મણિજડિત મુખણો લોકાર ધારણ કરનારા અને સુદર વસ્ત્ર પહેરેલા સર્વ રાક્ષસોના શરીર પર લગાવેલુ અમૃત્ય ચક્રન તથા પુષ્પમાળાઓની સુવાસ આખી મલામા બહેકરી રહી હતી રાવણની સલાહથી જ શ્યામ હતી, ત્યા કોઈ પણ સલાસદ બાંધેથી બોલતો ન હતો, તેમ જ કોઈ પણ અસત્ય વક્તા ન હતો અત્યંત પરાક્રમવાળા તે સર્વ રાક્ષસો બહો કૃતકૃત્ય જ થયા હોય એમ આનંદપૂર્વક રાવણના મુખ સામે જોઈ રહ્યા હતા ૨૯ અનેક રાક્ષસો ધારણ કરનારા, મહાન બળવાળા અને મનસ્વી એવા રાક્ષસોની સલાહા મેઢેવો અભિમાની રાવણ દેવતાઓની સલાહા મેઢેલા વજ્રધારી ઇંદ્રની પેઠે શોભતો હતો ૩૧

ધર્મ શ્રીવા માંક મહામુનિપ્રાપ્ત આદિત્ય શ્રીરામાયણ
યુદ્ધકાંડમા ૧૨ માં સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ માં

યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો પ્રસ્તાવ-કુંભકર્ણના વચનો

સ તા પરિપદ દૃક્ષા સપ્રીદ્ય સમિલિજ્ઞય ।

પ્રસોધપ્રાપ્તસ લદા પ્રહસ્ત પ્રહિનીયતમ ॥ ૧ ॥

યુદ્ધમા બધ મેળવનારા રાક્ષસરાજ રાવણે

આખી સલાહ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીને સેનાપતિ પ્રહસ્તને કહ્યું ૧ 'હે સેનાપતિ! અસાધ્યમા કુશળ એવી આપણી ચતુરગામી મેનાને આપણા નગરની ચોતરફથી રક્ષા કરવાની તુ આજ્ઞા આપ ૨'

'હા હાનુર! જેની આજ્ઞા' એ । જેવી વિનય દર્શાવીને પ્રહસ્ત તુરંત જ રાત્રિજ્ઞાને અમલ કરવા માટે ત્યાથી ઊઠ્યો અને નગરની બહાર તથા અંદર સર્વ રક્ષણ કરવા માટે સન્ધ્યોની ગોઠવણ કરી ૩ નગરરક્ષાનો ઉત્તમ પ્રબંધ કરીને પ્રહસ્ત તરત જ પાંડો આવ્યો અને રાવણની આગળ બેઠી વિનયથી બોલ્યો 'હે બળવાન રાજા! તનારી આજ્ઞા પ્રમાણે મેં નગરની બહાર તથા અંદર રક્ષણ કરવા માટે સન્ધ્યોની યોજના કરી છે હવે ત્યત સ્વસ્થ રાખીને જે કાર્ય કરવું હોય તે કરો ૪, ૫

રાજ્યહિતેષી પ્રહસ્તનુ વચન સાંભળી મુખની લાલસાવાળા રાવણે પોતાના સુહૃદ્વર્ગને કહ્યું 'હે મેહીજનો! પ્રિય-અપ્રિય મુખ-દુખ, લાલ-અલાલ, હિત-અહિત અને ધર્મ, અર્થ તથા કામના મકટ સમયમા શું કરવું શોગ્ય કે, એ બાબત તમે સારી રીતે બોલો છો તમેએ મન (વિચાર) કરીને આજ દિન મુધીમા મારા હાથેજેજે કાર્યો કરાવ્યા છે, તેમા હું હજી મુધી કઠી પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી ૬ હે મુદ્ધે! હું ધાર છું કે, જેમ ઇંદ્ર, સૂર્યચંદ્રાદિ મેહો, નક્ષત્રો તથા દેવતાઓની નહાયથી વિજયથી પામે કે તેમ હું પણ તમારી સહાયથી વિજયથી પ્રાપ્ત કરીશ ૭ હું તમારી સૌની સાથે મમનત કરવા તયાર થયો છું, પરંતુ મીતાહરણની આવડત હજી મુધી મેં કુલકર્ણને જાણી નથી, કારણ કે તે નિદ્રામા પડ્યો હતો રાક્ષધારીઓમા મુખ્ય એવો મારો ભાઈ કુંભકર્ણ છ મારાની નિદ્રામાથી હંમણા જ બચત થયો છે

હે રાક્ષસો! રામની પ્રિય પત્ની જનક નંદિની સીતાને હું હકારકથમા આવેલા જન મ્યાનમાથી હરી લાવ્યો ૩, ૧૦-૧૨ પરંતુ

ગજગામિની એ સીતા મારી શય્યાને ચોભાવવા ઈચ્છતી નથી. હે નિશાચરે ! હું તો ધારું છું કે સીતા જેવી સુંદર સ્ત્રી ત્રણે લોકમાં બીજી એક પણ નથી.^{૧૩} જાણે સાક્ષાત્ માયાસુરે નિર્માણ કરેલી માયા જ હોય એવી એ સીતા અત્યંત સૌંદર્યવાળી છે. તેની કેડ પાતળી છે, નિર્ભય વિશાળ છે, સુખ શરદન્વતીના ચંદ્ર સરખું છે અને તેનો આકાર સોનાની પૂતળી જેવો છે.^{૧૪} સુંવાળાં, ઘાટીલાં, રાતાં તળિયાંવાળાં અને લાલ નખવાળાં સીતાનાં બે ચરણોને બેઠે ને મારો કામાગ્રિ ઉત્તજિત થાય છે.^{૧૫} હે રાક્ષસે ! સાક્ષાત્ સૂર્યની પ્રભા સરખી અને હોમેલા અગ્નિની જ્વાળા જેવા પ્રભાવવાળી સીતાને બેઠે ને મારો કામ પ્રતિક્ષણે વૃદ્ધિ પામે છે. અણીદાર નાસિકાવાળું, સુંદર નેત્રવાળું અને મધુર ભાવજી કરનારું સીતાનું નિર્મળ સુખ બેઠે ને હું મોહિત થયો છું. હે સુહૃન્વનો ! ક્રોધ તથા હર્ષને દબાવી દેનારા, શરીરકાંતિનો નાશ કરનારા અને ચોક તથા સંતાપ વધારનારા કામદેવે મને વિહ્વળ કરી મૂક્યો છે. હે રાક્ષસચરો ! વિશાળ નેત્રવાળી એ સીતાએ પોતાના રવામીની વાટ જોવા માટે મારી પાસેથી એક વર્ગની અવધિ માગી લીધી છે અને મેં પણ તેને તેટલો સમયનું વચન આપ્યું છે. પરંતુ હે રાક્ષસો ! લાંબે પંથ કાપવાથી જેમ અધ ઘાટી બધ, તેમ નિરંતરની કામપીડાને લીધે હું ઘાટી ગયો છું. હે સુહૃન્વનો ! મેં સાંભળ્યું છે કે, દશરથનંદન રામ-લક્ષ્મણ સુગ્રીવાદિ વાનરોને સાથે લઈને મારી સામે લડવા આવે છે ! મને વિચાર થાય છે કે, છુલિત ન થાય એવા અને અનેક મગર-મરચોથી ભરેલા મહાસાગરને તેઓ શી રીતે તરી શકશે ? અરે પણ માત્ર એક જ વાનરે અહીં આવીને મહાપીડા કરી હતી, તો પછી બીજા વાનરો અહીં કેમ નહીં આવે ? હે રાક્ષસચરો ! કાર્યની ગતિ કબ્જામાં આવતી નથી; માટે તમે સા મને યથાગતિ સલાહ આપો. જોકે આપણને

મનુષ્યોથી લય થાય એમ નથી, તો પણ પ્રથમથી વિચાર કરવો યોગ્ય છે. હે નિશાચરો ! પૂર્વે જ્યારે દેવો અને અસુરોનો સંગ્રામ થયો, ત્યારે તમારી સહાયથી જ હું વિજય પામ્યો હતો. આજે પણ તમે તેના તે જ છો; માટે હું અવશ્ય જય પામીશ; સીતાની શોધ મળવાથી રામ-લક્ષ્મણ બન્ને સુગ્રીવાદિ વાનરોની સેના લઈને સામે પાર આવી કિતર્યા છે અને તેઓ સમુદ્ર જોળાળી અહીં આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.^{૧૬-૨૪} હે રાક્ષસો ! માટે સીતા પાછી આપવી ન પડે અને એ બન્ને રાજકુમારો મૃત્યુ પામે એવો ઉપાય તમે શોધી કાઢો. તમે દંડ નિશ્ચય કરીને જે કાંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે મને કહો.^{૨૫} ઇદ્રાદિ દેવોમાં પણ આપણને છતવાની શક્તિ હોય એમ મને લાગતું નથી, તો વાનરો સમુદ્ર તરી આવીને પણ આપણને શું કરી શકે એમ છે ? હું ધારું છું કે નિશ્ચય આપણો વિજય થશે.^{૨૬}

કામપીડાથી આકુળ-બ્યાકુળ થયેલા રાવણનો ઉપયુક્ત પ્રલાપ સાંભળીને કુલકર્ણ ક્રોધાચ્છાન થયો અને બોલ્યો :^{૨૭} 'હે રાવણ ! રામ-લક્ષ્મણથી વિખૂટી પડેલી સીતાનું જ્યારે તે બળાકારે હરણ કર્યું, ત્યારે યમુના પોતાનું જળ સમુદ્રમાં વહી જતાં પહેલાં જ જેમ પોતાના ધરાને પૂરે અર્થાત્ યોગ્ય વિચાર કરીને કામ કરે તેમ તે પોતાના મન સાથે નિશ્ચિત વિચાર કર્યો જ હશે. અરે, હવે પાણીનાં પૂર વહી ગયા પછી અમને પૂછવાની શી જરૂર છે ? હે મહારાજ ! તે જે કર્મ કર્યું છે, તે ધણું અયુક્ત છે. આ કામ કરતી વેળા જ તે અમારો વિચાર પૂછ્યો હોત, તો તેનો ઉપાય કરત; પણ હવે તો યયુ તે ખરું. કાર્ય થઈ ગયા પછી વિચાર કરવો એ પાણી વહી ગયા પછી પાણ બાંધવા જેવું છે. હે દયાનન ! જે રાજ પ્રથમથી નીતિપુરઃસર કર્તવ્ય અર્થના નિશ્ચય કરીને પછી રાજકાર્યો કરે છે, તેને પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો નથી.^{૨૮-૩૦} હે રાવણ ! જેમ અભિચારાદિના પ્રયોગથી અપવિત્ર થયેલા યજ્ઞમાં હોમેત્રું હૃતદ્રવ્ય યજ-

માનનું જ અનિષ્ટ કરે છે, તેમ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યો વિના કરેલાં ન્યાયવિરુદ્ધ કાર્યો રાજાનું અનિષ્ટ કરે છે.^{૩૨} જે મનુષ્ય પ્રથમ કરવાનાં કાર્ય પછીથી કરે છે અને પછીથી કરવાનાં કાર્ય પ્રથમ કરે છે, તે રાજનીતિજ્ઞ કહેવાતો નથી.^{૩૩} હે રાજા! જેમ પક્ષીઓ કૌંચપર્વતના છિદ્રમાં પ્રવેશી પોતાનો માર્ગ સરળ બનાવે છે,^{૩૪} તેમ વગર વિચારે કામ કરનારો રાજા કદાચ અધિક બળવાળો હોય તોપણ તેના શત્રુઓ તેનું કાંઈ ને કાંઈ છિદ્ર કાઢી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે.^{૩૫}

હે રાવણ! ભવિષ્યનો વિચાર કર્યો વિના તે પરસોના હરણરૂપી જે મહાહારણ કાર્ય કયું છે, તે ખરેખર વિપર્જિત અન્ન સરખું છે. હે ભાઈ! આખું નિઘ કાર્ય કરવા છતાં હજી સુધી રામે તારો વધ કયો નથી એ તારું મોઢું ભાગ્ય સમજ.^{૩૬} હે અનધ! તે શત્રુની સાથે આરંભેલું કાર્ય જોકે અત્યંત અણુઘટનું છે, તોપણ હું તને સહાય કરીશ અને શત્રુઓને હણીશ.^{૩૭} હે નિશાચર! હું તારા શત્રુઓને સંહાર કરીશ. હે રાવણ! એ રામ તથા લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ જે કદાચ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર અને સૂર્ય હશે અથવા અશ્વિ અને વાયુ હશે કે કુબેર અને વરુણ હશે, તો પણ હું તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ. પર્વતના સરખા પ્રૌઢ દેહવાળો અને તીક્ષ્ણ દાદોવાળો હું જ્યારે મોઢું પરિધ અઢણ કરી યુદ્ધ કરવા લાગીશ, ત્યારે મારી ગર્જના સાંભળીને દેવોનો રાજા ઇંદ્ર પણ ભય પામ્યા વિના રહેશે નહિ.^{૩૮,૩૯} હે રાજા! એ રામ મારા પર એક બાણનો પ્રહાર કરીને બીલું બાણ મૂકશે, તે પહેલાં જ હું તેનું રુધિર પી જઈશ. હે ભાઈ! તું ધૈર્ય રાખ.^{૪૦} હે દશગ્રીવ! રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરીને તને

* કૌંચપર્વત આત્મ હોવાથી પક્ષીઓ તેને ઓળંગી શકતા નથી, માટે તેઓ કાંત કેવળી શક્તિથી તે પર્વતમાં આરપાર પડેલા છિદ્રની વાટે બહાર નીકળે છે.

મ. ડ.

સુખ થાય તેવો વિજય મેળવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ અને લક્ષ્મણ સહિત રામને હણીને સઘળા વાનરાને ખાઈ જઈશ.^{૪૧} માટે હે રાવણ! તું યથેચ્છ કોડા કર. ઇચ્છાનુસાર ઉત્તમ મંદિરાનું પાન કર અને સર્વ સંતાપોનો ત્યાગ કરીને હિતાવહ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થા. હું રામને યમદારમાં પહોંચાડીશ એટલે સીતા તારે વશ થઈ રહેશે.^{૪૨}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણ્ડિત આનંદાચ શ્રીરામાયણના યુદ્ધપ્રકરમાં ૧૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો

યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો ગર્વ

રાવણં કદ્ધમાશ્વાય મહાપાશ્વાં મહાવલઃ ।

મુદ્દતમનુસંવિત્ત્ય પ્રાક્ષલિર્વાકિયમવ્રતી ॥ ૧ ॥

‘તે’ સીતાનું હરણ કરવારૂપી અયુક્ત કર્મ કયું છે’ એવાં કુંભકર્ણનાં વચનથી રાવણને કાંધ પામેલો જોઈને અત્યંત બળવાળો મહાપાશ્વ એક મુદ્દતભર વિચાર કર્યો પછી હાથ બેગી કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાવણરાય! મૃગો અને હિંસક પ્રાણીઓથી ભરેલા ભયંકર વનમાં જઈને ઉત્તમ મધુ ગ્રાસ થવા છતાં જે પુરુષ તેનું પાન કરતો નથી, તે ખરેખર મૂર્ખ છે’^૧ હે શત્રુમર્દન! તમે કે જે સર્વના ઈશ્વર છો તેનો તે વળી ઈશ્વર કોણ હોય? તમે શત્રુઓને ન ગણકારતાં સીતાની સાથે સુખથી રમણ કરો.^૨ હે મહાબળવાન રાવણ! એ સીતા ન માનતી હોય, તો તમે બળાતકારે તેની સાથે રમણ કરો અને ફૂકડાની પેઠાં તેનો ઉપલોભ કરી સુખી થાઓ. તમારી નામવાસના પૂર્ણ થયા પછી તમારી ઉપર શો ભય આવી પડવાનો? કદાચ કાંઈ ભય આવી પડશે, તો તે સમયે તમે સાવધાન હશે! કિંવા અસાવધાન હશે, તોપણ તેનો સઘળો ઉપાય થઈ રહેશે. હે મહારાજ! અમારી સૌની સહાયથી તમારો ભાઈ આ કુંભકર્ણ અને તમારો પાટલી કુમાર

+ વાત્સાયાન કહે છે કે, કામાસકત ફૂકડા સાથેના સંભોગ વખતે ફૂકડી સ્વાભાવિક રીતે જ કોપિત થાય છે, છતાં ફૂકડો સંભોગ કરીને સુખી થાય છે.

ધંજિત એ બત વળધર ધંરને હડાવવાને પણ સમર્થ છે. ૪-૧ હે રાવણ ! જોકે રાજનીતિ બળુ નારા પુરુષોએ સામ, દાન અને ભેદે કરી કાર્ય સાધવાનું કહ્યું છે, પરંતુ મને તો કેવળ છેલ્લા '૬૩' ઉપાયથી જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું રહે છે. ૭ હે મહાબળ ! જો તમારા શત્રુઓ અહીં આવશે, તો અમે અમારા શસ્ત્રાસ્ત્રના બળે કરીને તેમને વશ કરી દઈશું, એમા લેશ પણ સંદેહ નથી. ૧૦

મહાપાર્શ્વના ઉપયુક્ત વચનોને માન્ય કરી રાવણે કહ્યું. 'હે મહાપાર્શ્વ ! તું કહે છે તે મને રહે છે, પરંતુ પૂર્વે મેં એક કામ કરેલું છે કે જેને મેં ઘણા સમયથી શુભ રાખેલું છે, તે હું આજે તારી આગળ કહું છું. ૯-૧૦ એક દિવસે 'પુલ્કિન્ધલા' નામની અપ્સરા આગ્રશભાગે ધર્મ પ્રહલેવના ભવન પ્રત્યે જતી હતી. તે સાક્ષાત્ આગ્રશિખાની પેઠે પ્રકાશતી જતી હતી. એ અપ્સરા મને જોઈને મારા ભયથી આમતેમ છુપાવા લાગી, પરંતુ તેને જોઈ હું ક્રામાધ ધર્મ ગયો. ૧૧ અને તેના વસ્ત્ર કાઢી નાખી હું તેની સાથે બળાત્કારે રમ્યો, પછી હન્ટીએ મસળી નાખેલી કમલિની સરખી તે પુલ્કિન્ધલા અપ્સરા પ્રહલેવને ઘેર ગઈ. ૧૨ મને લાગે છે કે એ વાત પ્રહલેવના બળુવામા આવી જ હશે, જેથી હું એક દિવસે પ્રહલેવની પાસે ગયો ત્યારે તેમણે મને કોપપૂર્વક કહ્યું. ૧૩ હે રાવણ ! આજ પછી જો તું કોઈ પણ સ્ત્રીની ઉપર બળાત્કાર કરીશ, તો તે જ ક્ષણે તારા મસ્તકના સો દંડકા ઘઈ જશે. ૧૪

હે મહાપાર્શ્વ ! પ્રહલેવના શાપના ભયથી જ હું જનકતનવા મીતાને બળાત્કારે મારી ગયા પર જે સ્ત્રી શકતો નથી. ૧૫ નસુરના જેવા મારો વેગ છે અને વાયુના જેવી મારી પ્રબળ ગતિ છે એ વાતને રામ બળુતો નથી, તેથી જ તે મારી સામે લડવા આવે છે, ૧૬ તો પર્વતની શુદ્ધતા પુણે મેલેલા ચિહ્ન નરખા તેમ જ કોપ પાનીને મેળી રહેલા મૃત્યુ નરખા મને ડરેડવાને

કોણ કહે છે ? ૧૭ અને મારા ધનુષ્યમાથી છૂટેલાં જેરી સર્પ જેવા મારા બાણોને રામે હજી મુઠી બેઠા નથી, તેથી જ તે મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવે છે. ૧૮ હે મહાપાર્શ્વ ! જેમ સળગતા કાષ્ઠોથી હાથીને ગભરાવવામા આવે છે, તેમ મારા ધનુષ્યમાથી ઉપરાઉપરી છૂટેલા વળ સરખા હન્ટરો બાણોથી હું રામને ગભરાવી નાખીશ. ૧૯ જેમ પ્રાત કાળે ઉદય પામેલા સર્પ પોતાના કિરણોથી નક્ષત્રોની કાતિને નષ્ટ કરે છે, તેમ સેનાથી વીંટાયેલો હું મારા બાણો વડે રામની સેનાનો નાશ કરીશ. ૨૦ અહા ! સહનાસ ધંર અને મહાબળવાળો વરુણ પણ મને યુદ્ધમા જીતી શકે એમ નથી, તો પછી રામના તે શા ભાગ છે ? અને, આ લકાનગરી કે જે પૂર્વે કુબેરના અધિકારમા હતી, તેને પણ મેં નારા બાહુબળથી જીતી લીધી છે, તો પછી વાનગની સેનાને જીતવી એમા તે શી મોટી વાત છે ? ૨૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણીત અલ્પિત્થ્ય શ્રી રામાયણ
યુદ્ધકાંડમા ૧૩મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪મો

યુદ્ધમંત્રણ-વલીપણનો અભિપ્રાય-
સીતા પાછી આપો

નિશાચરેન્દ્રસ્ય નિશમ્ય વાસ્યં સ કુમ્ભજગંસ્ય
ચ ગર્જિતાતિ । વિમીગ્નો રાક્ષસરાજમુર્યમુવાચ
યક્ષ્ય હિતમર્ચયુક્તમ ॥ ૨ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણના પ્રવૈક્ત વચનો તથા કુંભકર્ણની ગર્જનાઓ માલગીને મહાત્મા વિલીપણ રાવણ પ્રત્યે હિત અને અર્ધયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો. ૧ હે રાજન ! વલ્લન્વગ્રૂપી દેહવાળો, ચિતા-શોકગ્રૂપી વિપથી ભરેલો, મદ હાસ્યગ્રૂપ નીલ્મુ દાહવાળો, પાચ આંગળી ગ્રૂપી પાચ ક્ષણનાળો અને મોટી કાયાવાળો સીતાગ્રૂપી મોટો નાન તારા કંઠમા કેટલું નાખ્યો છે ? એ રાવણ ! પર્વતશિખરો જેવા પ્રોઠ શરીરવાળા અને દાઢ તથા નખગ્રૂપી આતુષ વાળા વાનગી આગળી લંકાનગરી ઉપર નથી આવે, તે પહેલા તું રામને સીતા પાછી આપ.

એ મોટાભાઈ ! વળ સરખા તીક્ષ્ણ અને વાયુ સરખા વેગવાળા રામચંદ્રના બાણો રાક્ષસોના મસ્તકો છેદી ન નાખે તે પહેલાં તુ સીતા રામને અર્પણ કરે ૩૪ એ રાવણરાય ! કુલકર્ણુ, ઇંદ્ર જિત, અતિક્રાંત, મહાપાંથ, મહોદર, નિકુલ તવા કુલ, એમનામાનો ડોઈ પપુ યુદ્ધમા રામની સામે ઊભો રહેવા સમર્થ નથી ૩૫ એ રાવણ ! નાનગી સામે યુદ્ધ ચડય પછી તુ કદાચ ભયનો માર્યો ઇંદ્ર, વાયુ, મૃત્યુ કિવા સૂર્ય ને ચરણે બંધિ અથવા આકાશ કે પાતાળમા સતાર્થ પેન્નીશ, તોપણ તુ છવી શકીત નહિ ૩૬

ત્યારે પ્રહસ્તે કહ્યું ‘અરે, સગામ વિષે અમને દેવો, દાનવો, ગ્રધવો, યક્ષો મોટા સર્પો તેમ જ પક્ષીઓ વગેરે પ્રાણીઓથી લેશ પણ ભય થાય એમ નથી, તો પછી મનુષ્યોના રાજ દશરથના પુત્ર રામથી અમને યુદ્ધમા ચો ભય થવાનો છે ? ૩૭,૮

પ્રહસ્તના અહિંતવચન સાભગી રાજાનું હિંત ઇન્દ્રનારા અને ધર્મ, અર્થ તથા કામમા કુશળ બુદ્ધિવાળા વિલીપણે ઉદાર અર્થવાળા વાક્ય કહ્યા ૯ ‘હે પ્રહસ્ત ! જેમ અધર્મયુક્ત બુદ્ધિ વાળા મનુષ્યથી વન મેળવી શકાતુ નથી, તેમ તુ, રાજા, મહોદર અને કુલકર્ણુ વગેરે રામના સબધમા જે કાઈ યોલો ડો, તેમાનું તમારાથી કાઈ પણ થઈ શકવાનું નથી હે પ્રહસ્ત ! અર્થ કુશળ એવા રામનો વધ મારાથી, તારાથી કિવા આ સર્વ રાક્ષસોથી પણ કમ જ થઈ શકે ? નાવ વિનાનો પુરુષ કદી પણ મહાસાગરને તરી શકે ખરો કે ? ધર્મનિષ્ઠ, મહારથી અને ઇંદ્રવાકુ વશમા ઉત્પત થયેના એ રાજપુત્રની સન્મુખ યુદ્ધમા આવી ઊભા રહેતી વેળાએ દેવો પણ પોતાના કર્તવ્યમા મૃદ થઈ બચ છે, તો પછી આપાતુ શું ગબ્બુ ૧૦-૧૨ હે પ્રહસ્ત ! પીછાથી શોભતા અને સહન થઈ શકે એવા રામચંદ્ર મૂકેલા તીક્ષ્ણ બાણો તારા હૃદયને વીધી પાછા અમના ભાથામા પેઠા નથી, ત્યા સુધી જ તુ

આમ પોતાની બરાઈ કરે ૧૩ હે પ્રહસ્ત ! વળ સરખા વેગવાળા અને પ્રાણનું હરણ કરનારા રામના બાણોએ તારા હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો નથી, ત્યા સુધી જ તુ આમ બરબડાટ કરે છે હે નિશાચર ! આ રાક્ષસેંદ્ર રાવણ, અત્યંત બળવાળો નિશિરા, કુલકર્ણુનો પુત્ર નિકુલ, ઈંદ્રજિત કિવા તુ પણ ઈંદ્ર સમાન પરાક્રમી એ રામની સામે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી દેવાતક, નરાતક, મહાત્મા અને અતિરથી એવે અતિક્રાંત તથા અકપન પણ રામની સામે યુદ્ધમા ઊભા રહેવા સમર્થ નથી ૧૪-૧૬ વળી હે શ્રષ્ઠ રાક્ષસો ! આપણો રાજા રાવણ કે જે સ્વાભાવે તીક્ષ્ણ છે વગર વિચારે કાંઈ કરનારો છે અને હાલમા કામગીરી વ્યસનથી ઘેરાઈ ગયો છે, તેને તમારા જેવા મિનરૂપી યતુઓ સલાહકાર મળ્યા છે, એથી હુ તો ધાર છું કે સવળા રાક્ષસકુળનો વનાશકાળ સનીપમા જ આવી પહોંચ્યો છે ૧૭ રાક્ષસવરો ! રામની સાથે વેર કરવાથી તમારો રાજા રાવણ બંણે મોટા દેહવાળા, હજાર ફણવાળા અને અત્યંત બળવાળા ભય ઝર નાગની ચૂરમા પકડાયો હોય એવી સ્વિતિમા આવી પડ્યો છે, માટે તમે તેને તેમાથી દૂરે દૂરી બચાવો ૧૮ જેમ કોઈ બળવાન ભૂતદી પકડાયેલા પુરુષને તેના સગા-સબધીઓ તેને કેશ પકડીને પણ ડોડાવે છે, તે જ રાજાથી પૂર્ણ થયેલી કામનાઓવાળા તમે અર્થે રાજાની સર્વ રીતે ન્હા કરવી બેઠો છો ૧૯ હે રાક્ષસો ! પવિત્ર ચારિત્રગી બળથી ભરેના ગમગમી સમુદ્રમા ડૂબીને કાકુત્સ્થગી પાતાળના મુખમા પડવાની અણી પર આવેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણને તમે સૌએ ઉગારી લેવો ઘટે ૨૦ આજે મારો અભિપ્રાય કહી સલાહાલુ છું, તે આ નગરીમા વનતા સર્વ રાક્ષસોના તથા સગા સબધીઓ સહિત રાવણના હિંત અર્થે જ છે, માટે હે રાક્ષસો ! રામને નીતા પાછી સોપવાની તમે પણ રાવણને સલાહ આપો ૨૧ શત્રુનું તથા પોતાનું વીર્યબળ બળીને તથા બન

પક્ષના સ્થાન, સ્થય+ અને વૃદ્ધિનો પોતાની
બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરી જે પોતાના
સ્વામીને હિતકર એણે વચન કહે, તેને જ 'મત્રો'
કહે છે ૧૨૨

હાત શ્રીવાત્સીકિ મહાશુનિપ્રણીત અક્ષિવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમા ૧૪મે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

યુદ્ધમ તપ્ત્વા-ગર્વોન્મન ઇદ્રાજિતઃ શુ*

રામ-લક્ષ્મણથી હરી જઈયું ?

વૃહસ્પતેસ્તુલ્યમતેષ્વસ્તાદ્રાશમ્ય યત્નેન વિभी
વળસ્ય । તતો મહાત્મા ઘચન ધમાપે તત્રેન્દ્રજિત્વક્રત
યુધ્ધમુચ્ય ॥ ૧ ॥

પૃથ્વીપતિના સરખી બુદ્ધિવાળા વિભીષણના
અસહ્ય વચનોને અત્યાર સુધી પરાણે પરાણે
સાંભળી રહેલો રાક્ષસઘ્રુ ઇદ્રજિત એકાએક
બોલી જતો ૧ 'હે નાના કાકા તમે અત્ય ત
બીકણની પેઠે આવા અનર્થયુક્ત વાક્યો કેમ
બોલો છો ? જે પુરુષ આપણા કુળમા ન જન્મેલો
હોય, અર્થાત હલકા કુળમા જન્મેલો હોય, તે
પુરુષ પણ આવા વાક્યો બોલતો નથી તેમ જ
આતુ કાર્ય કરતો નથી, તો પછી આપણા ઘ્રુ
કુળમા ઉત્પન્ન થઈને તમે આ શું બોલો છો ?
(સર્વ રાક્ષસસભા પ્રત્યે કહે છે) હે રાક્ષસઘ્રો !
આપણા આખા રાક્ષસકુળમા અત્વ વીર્ય, પરા
ક્રમ, ધર્મ, શૌર્ય અને તેજ વિનાનો કો હોઈ પણ
માણુત્ત હોય, તો માસ પિતાનો નાનો ભાઈ આ
વિભીષણ જ છે ૩ (એટલે કહી વિભીષણ પ્રત્યે
દ્રુષ્ટીથી કહ્યું) હે બીકણ સ્વભાવવાળા કાકા !
મનુષ્યોના રાજ દરારવના પુત્ર એ રામ-લક્ષ્મણ કે
જેઓને આપણામાનો એક સાધારણ રાક્ષસ
હોઈ શકે એમ છે, તેઓના નામ લઈને તમે અમને
હરાવો છો શું ? ના, ના, પણ અમે એથી હરી
જઈએ એમ નથી વિચાર તો કરો ! અનેકયના
અધિપતિ અને મહાસમર્થ દેવરાજ ઇદ્રને પણ

* સેના વગેરેની વૃદ્ધિ નહિ તેમ ક્રાંતિ પણ નહિ
તેવી સ્થિતિ + સેના વગેરેનું બોધાપણ

- સેના વગેરેની શક્તિ

હરાવીને મે પૃથ્વીતલ પર લાવી કેદ કર્યો
હતો અને મારાથી ભય પામેલા સર્વ દેવતાઓ
પણ દશે દિશાઓમા નાસી ગયા હતા ૧ મે
બળાતકારે અરાવત હાથીના હૃતશળ ખેચી
કાઢીને ચીસો પડાવી હતી અને તેને પૃથ્વી પર
પછાડીને દેવતાઓને ત્રાસ પમાડ્યો હતો ૧ હું
અત્ય ત પરાક્રમવાળો છું, દેવતાઓના ગર્વને
પણ ઉતારનારો છું અને મોટા મોટા દેવોને
પણ શોકસાગરમા ડુબાડનારો છું, છતા
મનુષ્યરાજના સામાન્ય બળવાળા એ જે બળકે
મે મારાથી કેમ નહિ છલી શકાય ? ૨

ઇદ્ર સમ પરાક્રમવાળા અને અત્ય ત તેજ
વાળા ઇદ્રજિતના વચન સાંભળી શક્ષધારીઓમા
ઘ્રુ વિભીષણે ગભીર અર્થવાણ વચન કહ્યું ૪
'હે તાત ! તું હજી કાચી બુદ્ધિનો હોવાથી આવા
મ નકાર્યોમા કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવા
સમર્થ નથી અને તેથી જ તું પોતાના વિનાશ
માટે આવો અર્થહીન પ્રલાપ કરે છે ૫ હે ઇદ્રજિત !
'રામથી રાવણની પડતી થવા લાગી છે' એવું
બણુવા છતા તું મોહને લીધે આપણો ઘર્ષ આમ
રાવણને અનર્થમા રેરે છે, તેથી હું ધાર છું કે
તું રાવણના પુત્રરૂપે જરેખર શન જ છે ! અરે તું
કે જે બાળક હોવાને લીધે સાહસિક પ્રવૃત્તિવાળો
અને ગાચી બુદ્ધિવાળો છે, તેને આવા મત્ર
કાર્યમા કોણે દાખલ કર્યો છે ? જેણે તને આ
સભામા પ્રવેશ કરાવ્યો, તેનો તથા તારો આ વેળા
વધ કરવો જ ઘટે છે ! હે ઇદ્રજિત ! તું કર્તવ્યા-
કર્તવ્યના વિચાર વિનાનો, હડાપણ વિનાનો,
વિનયરહિત, વીક્ષણ સ્વભાવવાળો, દ્રુષ્ટી બુદ્ધિ
વાળો, અપવિત્ર અત કરણવાળો અને નૂર્ખ
છે તું જે કાંઈ બોલે છે તે સવળ તારી કાચી
બુદ્ધિને લીધે જ બોલે છે યુદ્ધ વિષે પ્રસન્ન હોના
જેવા પ્રકાશવાળા, કામાર્મિ સરખા બળકેમતા
અને યમહડ સરખા ઉમ એવા રામના બાળોને
સહન કરવા કેવળ સમર્થ છે ? (અર્થે રાવણને
સંબોધીને કહે છે) હે રાજન ! જો આ ૧૫ પાન
રત્ન, આબૂપણ, દિવ્ય વસ્ત તથા વિવિધ મર્ત્ય-

હીરા વગેરેની ભેટ સહિત સીતાદેવી રામને પાછી સોંપીશું, તો જ આપણે સૌ શોકરહિત થઈ સુખ ભોગવીશું ૧૦-૧૪

ધાત શ્રીવાસ્તાકિ મહાભુતિમણીત આદિમબ્ય શ્રીરામાયણના
કુલકાંડમાં ૧૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો

રાવણના કઠોર વચનો વિલી-
પણો તિરસ્કાર

સુનિયંત્રિં હિતં વાક્યમુક્તવન્તં । વર્મીપણમ્ ।

અન્નવૈવિધ્ય વાન્ય રાવણ કાલચોદિત ॥ ૧ ॥

અર્થાત્તરવથી ભરેલા હિતકર વચનો કહીને વિલીપણુ વિરામ પામ્યો, ત્યારે કાળનો પેચો રાવણુ તેના પ્રત્યે કઠોર વાક્ય કહેવા લાગ્યો ૧
'અરે, પુરુષને પોતાના શત્રુની સાથે કિંવા છછેડાયેલા જેરી સર્પની સાથે વસતુ સારુ છે; પરંતુ શત્રુપક્ષમાં મળેલા મિત્રની સાથે વસતુ ઠીક નથી. હે રાક્ષસ વિલીપણુ ! સર્વ લોકોને વિષે જ્ઞાતિઓના શીલ-સ્વભાવ કેવા હોય છે તે હું સારી રીતે બાહુ છું અને જ્ઞાતિના મનુષ્યો હંમેશા પોતાના જ્ઞાતિભાઈનું ભૂંડું ધાય એમાં જ આનંદ માને છે. ૨૩ હે વિલીપણુ ! બ્યેટ હોવાથી રાત્રિયાસનને પામેલા, પોતાનું રક્ષણ કરનારા, વિદ્યાથી શોભતા, ધર્મનિષ્ઠ તથા શૂર વીર એના મનુષ્યની પણ તેના જ્ઞાતિભાઈઓ અવશ્ય ડરે ડરે અને તેનું કાર્ણ ને કાર્ણ છિદ્ર શોધીને તેનો પરાભવ કરવા ચૂકતા નથી ૪ ખરેખર, જ્ઞાતિભાઈઓ એ ભય કર આતતાથી શત્રુપ જ છે. તેઓ હુકમમાં દ્રવ રાખી માત્ર મોઢેથી ત્રીકું મીકું બોલે છે અને એકબીજાને હું ખ પડતું બેઈને પરસ્પર હુલિત થાય છે ૫ પૂર્વે પદ્મવનમાં વસનારા હસ્તીઓએ પાશ તરહણ કરી આવેલા પુરુષોને બેઈને કેટલાક વાક્યો કહ્યા હતા, તે તને કહું છું ૬ પાગધારી મનુષ્યોને બેઈ હસ્તીઓએ કહું, 'અગ્નિ, શસ્ત્ર કિંવા ભય ડર પાશથી અમને લેશ પણ ભય થતો નથી, પરંતુ કુર અને અનાથ પરાયણ એવા જ્ઞાતિભાઈઓ જ અમને ભય આપનારા ૭. પ્રથમ પકડાયેલા

અમારી જ્ઞાતિના હસ્તીઓ જ અમને પકડવાનો ઉપાય લોકોને બતાવે છે, એવી અમને તો સર્વ કરતા જ્ઞાતીવાનો ભય ઘણો જ લાગે છે.' હે વિલીપણુ ! ગાયોમાં દૂધ, દહી વગેરે રહેતું છે, ઓંઓમાં ચાપટ્ય રહેલું છે, બ્રાહ્મણોમાં ત્વર રહેલું છે અને જ્ઞાતિઓમાં દ્રેષ વાસ કરી રહેલો છે, જેનો સૌને ભય લાગે છે. હે સૌમ્ય ! હું સર્વ લોકમાં સત્કાર-માન પામ્યો છું, ઐશ્વર્યવાન થયો છું અને શત્રુઓના મસ્તક પર ચરણ મૂકીને બોલો છું, એ સઘળું બેઈને તને દ્રવ થતો હોય એમ મને લાગે છે. ૭-૧૦ જેમ કમળપત્ર પર પડેલું જળ સ્થિર રહેતું નથી, તેમ અનાથ પુરુષો નો સ્નેહ સ્થિર હોતો નથી જેમ શરદઋતુમાં ગજંતા તથા વરસતા મેઘથી પૃથ્વી પર કચો ઉપકાર થતો નથી, તેમ અનાથ સાથેના સ્નેહથી કાર્ણ પણ શુભ ફળ મળતું નથી જેમ પુષ્પમાંથી રસ મળવા છતા પણ બ્રમર એકના એક પુષ્પ પર બેસી રહેતે નથી, તેમ અનાથ પુરુષોના સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી જેમ કાશપુષ્પને ચૂસવા છતા તેમાંથી બ્રમરને રસ મળતો નથી, તેમ અનાથ પુરુષોના સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી જેમ હાથી સ્નાન કર્યા પછી પોતાની સૂઢ વડે પૂજા ઉપાડીને પોતાના નિર્મળ દેહને દૂધિત કરે છે, તેમ અનાથ સાથેના સ્નેહ પાઠથી દોષરૂપ યદ પડે છે હે નિશાચર વિલીપણુ ! તે કહ્યા તેવા વચન કહેનારો બે કોઈ બીજો પુરુષ આ કેડાણે હોત તો તે આજે મારી આગળથી છવતો બત નહિ, પરંતુ હે કુલપાણુ ! હું તને એવી કશી શિક્ષા ન કરતા એટલું જ કહું છું કે, હે કુલરૂપક ! તને ધિક્કાર છે ! ૧૧-૧૬

રાવણના કઠોર વચન સાંભળી સત્યવાદી વિલીપણુ પોતાની ગદા ઉપાડીને પોતાના ચાર મિત્ર રાક્ષસોની સાથે આકાશ તરફ બેઠ્યો અને અતિરક્ષમા રહી કોપપ્રવક બોલ્યો 'હે રાવણ ! તારા ચિત્ત કામને લીધે પ્રભિત થયું છે, માટે મને જે કહેલું હોય તે કહી લે હે રાવણ ! તું મારો બ્યેટ બહુ હોવાથી મારા માનની પિતા

સરખા છે એ વાત ખરી, પરંતુ તું અધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્ત થયો છે તેથી હું તારા કંઠાર વાઝે સહન કરી શકતો નથી ૧૧૭-૧૮ હે દયાશન! મેં તારા હિત માટે નીતિના વચન કહ્યા, પરંતુ તે તું ગણુકારતો નથી સત્ય જ છે કે કાળના ફાસામાં આવી પડેલા અકૃતાત્મા પુરુષો સુહૃદોના હિત વચનો સ્વીકારતા નથી હે રાજા! આ લોક વિષે પ્રિય વચન બોલનારા પુરુષો મળવા સુલભ છે, પરંતુ અપ્રિય અને હિતકર વચન બોલનાર તથા સાબળનાર તો દુર્લભ જ છે. ૨૦,૨૧ જેમ સળગી ઊઠેલા ઘરની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી, તેમ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓનો સહાર કરનારા કાળના ફાસામાં ફસાયેલા તારી ઉપેક્ષા નહિ કરતા મેં તને હિતવચન કહ્યા છે ૨૨ હે રાવણ! તું નિશ્ચય માનજે કે દેહીપ્રમાન અગ્નિ સરખા અને સુવર્ણથી શોભતા રામના તીક્ષ્ણ બાણે વડે તારું મરણ થયેલું જોવા હું ઈચ્છતો નથી, એથી જ હું તને આવા વચન કહું છું ૨૩ ગમે તેવા બળવાન અને સંપૂર્ણ અભિવિદ્યાને બળુનારા શૂરવીર પુરુષો પણ કાળ આવી પહોંચતા વેળાની પેઠે નાશ પામે છે ૨૪ હે રાવણ! ‘તું મારો મોટો ભાઈ છે’ એમ ધારીને મેં તને જે કંઈ અપ્રિય હિતવચન કહ્યા છે તે માટે તું મને ક્ષમા કર અને પોતાના આત્માનું તથા સર્વ રાક્ષસો સહિત આખી લકાનું રક્ષણ કર હે રાક્ષસરાજ! તારું કટયાણુ થાઓ. ભલે તું મારા વિના સુખી

× નીતિશાસ્ત્રના પાંચ કહ્યું છે કે, ‘મુરોવ્યલિતસ્ય કાય કાયમજ્ઞાનતઃ । ઉપવર્થતિપત્ય પરિવાગો વિધીયતે ॥ અર્ધે લીધે કાર્યોકાર્યનાવેશાર ક્યો સિવાય ઉન્માર્ગે-અધર્મમાર્ગે’ પ્રવર્તેલા ગુરુનો પક્ષ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે ૧ તે જ પ્રમાણે વિભીષણ પરમીંદ્રજીર્ણિ અધર્મ માર્ગે પ્રવર્તેલા રાવણની સલાહો ત્યાગ કરી રાહ્યો ગયો

* જેમ સગેલા ઘર પર બળ નાખતુ વગેરે ઉપાય કરવાની આવશ્યકતા રહે છે તેમ તને અધર્મમાં પ્રવર્તેલો નેઈ મેં તારી ઉપેક્ષા ન કરતા તને હિતવચન કહ્યા, છતાં તું માનતો નથી, તો હવે હું તારી ઉપેક્ષા કરીશ એ કાંઈ અયુક્ત નથી

થા હે નિશાચર! તારું હિત ધ્યક્ષીને મેં તને અધર્મથી વારવાને હિતવચનો કહ્યા, પરંતુ તે તને ગમ્યા નહિ તો ભલે સત્ય જ છે કે જેઓનું આયુષ્ય આવી રહ્યું હોય, એવા મરણ પધારીએ પડેલા પુરુષોને સુહૃદોના હિતવચન ગમતા નથી ૨૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમાં
પુસ્તકાલંકા ૧૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો

વાનરજાત્યક્ષીમા નસાંપપુ અને
તેના આગમન વિષે મુખ્ય
મંત્રેના તર્કાવતર્ક

ઇત્યુત્થવા પથ્ય વાક્ય રાવણ રાજાનાનુજ ।
આજગામ મુદ્ધતન યય રામ સલક્ષમણ ॥ ૧ ॥
રાવણને કંઠાર વચન કહીને રાવણનો નાનો ભાઈ વિભીષણ, જે પ્રદેશમાં રામ-નકસણ જીત્યા હતા તે પ્રદેશ નજીક એક સુહૃદોના આવી પહોંચ્યો ૧ પૃથ્વી પર પ્રેકેલા વાનરોએ પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા અને વીજળી સરખી કાંતિવાળા વિભીષણને આકાશમાર્ગે આવતો જોયો ૨ તેનો સાથે તેના ચાર અનુચરો પણ લય કર પરાક્રમવાળા, ઉત્તમ આભુષણોથી અવકૃત અને કવચ તથા આયુધો ધારણ કરનારા હતા વિભીષણ પણ મેઘ અને પર્વત સરખા પ્રાઢ દહવાળો ધૃર સરખી કાંતિવાળો, ઉત્તમ આયુધ ધારણ કરનારો તથા દિવ્ય આભુષણોથી અલકૃત હતો ૩, ૪ ચાર મંત્રીઓ સહિત વિભીષણને પોતાની તરફ આવતો જોઈ વાનરોના રાજા બુદ્ધિમાન મુખોવસવ વાનરસમાજ સહિત વિચારમાં પડ્યા થોડીક વાર વિચાર કર્યો પછી વાનરરાજ મુખોવે હનુમાન વગેરે કંપિ વંદાને કહ્યું

‘હે વીરશ્રદ્ધો! બુઝો, આયુધો લઈને પેલો કોઈ રાક્ષસ બીજા ચાર રાક્ષસોની સાથે આપણી તરફ આવે છે નિશ્ચય એ આપણને હણવા માટે જ આવતો હશે’

મુખોવનું વચન સાંભળી સર્વ વાનરો મોઝા

મોટા વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો ઉપાડી જિભા ઘૂસા અને કહેવા લાગ્યા 'હે રાજન્ !' એ પાંચે રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે આપ અમોને આજ્ઞા આપો કે તરત જ તેઓ અમારા હાથનો માર ખાઈ નિર્લંબ સરખા થઈ પૃથ્વી પર પડે'.

વાનરો પરમ્પર એ પ્રમાણે બોલતા હતા એટલામા વિલીપણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર સ્વસ્થ થિતે જિતયો^{૧૦} અને સુઝીવ વગેરેનો ઉપયુક્ત વાર્તાલાપ માલગી મોટા મ્વરે બોલ્યો 'હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! અત્યંત દુરાચરણવાળો 'રાવણ' નામનો રાક્ષસોનો રાજ છે, તેનો હું નાનો ભાઈ છું મારું નામ 'વિલીપણ' છે રાવણે જગતને મારીને જનસ્થાનમાથી મીતાનું હરણ કયું છે અને દીન તથા પરવશ થયેલા સીતાને રાક્ષસીઓના પહેરામા રૂંધી રાખ્યા છે રાવણને મે અનેક પ્રકારના સંયુક્તક હિતવચનોથી વાર વાર સમજાવ્યો કે તું રામને મીતા પાછી આપીશ તો તારું ત્રય થશે, પરંતુ જેમ મરવા પડેલો મનુષ્ય ઔપધને સ્વીકારતે નથી, તેમ કાળથી પ્રેરાયેલા રાવણે મારા હિતવચનો સ્વીકાર્યા નથી જિલદું તેણે એક હલકા સેવકની પેઠે મારું અપમાન કરી, મને અનેક કઠોર વચનો કહ્યા છે, એથી સો તથા પુનાદિનો ત્યાગ કરીને હું મહાત્મા રઘુવીરને શરણે આવ્યો છું હે વાનરો ! સર્વ લોકનું રક્ષણ કરનારા મહાત્મા રામચંદ્રને તમે સત્વર નિવેદન કરો કે, રાવણનો નાનો ભાઈ વિલીપણ આપને શરણે આવ્યો છે ૧૧-૧૭

વિલીપણના વચન સાંભળી વાનરોના રાજ સુત્રીવ ઉતાવળે રામ-લક્ષ્મણની પાસે ગયો અને કોપપૂર્વક કહેવા લાગ્યો 'હે રઘુવીર ! આપણા શત્રુપક્ષમાનો કેઈ એક રાક્ષસ અણચિત-યો અહીં આવ્યો છે જો તમે તેને આપણી સેનામા પેસવા દેશો, તો જેમ કાગડાઓના પેાળામા પેલા પછી ધુવડ તેઓનો નાશ કરે છે, તેમ લાન ફાળ્યે તે રાક્ષસ આપણો નાશ કરશે હે પરતપ ! વાનરોને સુખી કરવા તથા શત્રુઓનો

નિગ્રહ કરવાને મન, યુદ્ધ, નય અને ચાર, એ કાર્યોમા તમારે અત્યંત સાવધ રહેવું બોઈએ. ૧૮-૨૦ રાક્ષસો અત્યંત શવાની વિદ્યા બાણનારા, ઈચ્છિત રૂપ ધરનારા, શૂરવીર અને છળકપટથી શત્રુઓનો પરાલભ કરનારા હાવ છે તેઓનો જરા પણ વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી અવશ્ય આ રાક્ષસ રાવણનો ગુમ હૃત હશે અને તે આપની સેનામા પ્રવેશ કરીને નિશ્ચય લેહ પકાવશે, ૨૧-૨૨ અથવા તો આપણી સેનામા પ્રવેશ કર્યા પછી આપણો વિશ્વાસ મેળવી એ રાક્ષસ પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને કઈ પણ છિદ્ર શોધી કાઢી એકાએક આપણા પર પ્રહાર કરશે ૨૩ હે રામ ! અરણ્યમા વસનારા મિત્રની સેનાનો, પોતાના બધુની સેનાનો તેમ જ પગાર બાધી આપી તરતમા જ મેળવેલી સેનાનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે, પરંતુ શત્રુની સેનાનો સંઘ કરવો કદી પણ યોગ્ય નથી. હે સ્વામિન્ ! એ બંને રાક્ષસ છે અને વળી આપણા શત્રુનો ભાઈ છે એટલે તો તે સાક્ષાત્ આપણો શત્રુ જ ગણાય તેના પર વિશ્વાસ કેમ આવે ? હે રઘુવીર ! તેના કહેવા પરથી તો એવું સમજાય છે કે, 'વિલીપણ' નામનો રાવણનો નાનો ભાઈ ચાર રાક્ષસોની સાથે આપને શરણે આવ્યો છે, પણ તેના એ વચન પર વિશ્વાસ કેમ આવે ૨૪-૨૬ હે રામ ! તમે નક્કી માનો કે રાવણ જ તેને અહીં મોકલ્યો છે, માટે હે ક્ષમાવાળા પુરુષોમા શ્રદ્ધ રામ ! હાતમા તેનો નિગ્રહ કરવો એ જ ઠીક છે હે અનન્વ ! રાવણનો મોકલેલો એ માયાવી વિલીપણ હુણ બુદ્ધિથી જ આવેલો છે અને વિશ્વાસ પમાડી તનારા પર પ્રહાર કરવા ઇચ્છે છે, માટે એનો તથા એન ચાર અનુચરોનો વધ કરવો યોગ્ય છે, કારણ કે તે અતિ દુરકર્મો રાવણનો ભાઈ છે ૨૭-૨૮

કેાધાવેશમા આવેલો વાનરરાજ સુઝીવ વાક્યતુર રામચંદ્રને એટલું કહી વિરામ પામ્યો, ત્યારે મહાબળવાન રઘુવીર પોતાની સમીપમા

એકેલા હનુમાન વગેરે સર્વ વાનરો પ્રત્યે કહ્યું :
 ‘હે વાનરો ! રાવણના નાના ભાઈ વિભીષણના
 સંબંધી કપિરાજ સુગ્રીવે જે કાંઈ હેતુ અને
 અર્થભર્યાં વચન કહ્યાં તે તમો સર્વેએ સાંભળ્યાં
 છે, પોતાના સુહૃદોની શાશ્વતી ચરતી ઇચ્છનારા
 બુદ્ધિમાન પુરુષોનો એ જ ધર્મ છે કે, આપત્તિ-
 સમયે પોતાના સુહૃદોને હિતોપદેશ કરવો;
 માટે હવે આપણે શું કરવું, એ સંબંધી તમે
 સૌ પોતપોતાનો વિચાર પ્રકટ કરો.’^{૩૦-૩૩}

રામચંદ્ર બ્યારે બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાય
 માગ્યા, ત્યારે તેમનું હિત ઇચ્છનારા અને
 આજસ વિનાના વાનરોએ આદરભાવ દર્શાવતાં
 કહ્યું :^{૩૪} હે રાઘવ આખા ત્રિભુવન વિષે તમારા-
 થી કર્તુ અબણયું નથી, તોપણ અમારા પર
 પ્રેમ દર્શાવી તમે અમને સ્નેહભાવથી પૂછો છો,
 તો અમારે અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે કહેવું ભેઈએ.
 હે રઘુવીર ! તમે સત્ય વ્રતવાળા, શરવીર, ધર્મ-
 નિષ્ઠ, દૃઢ પરાક્રમસંપન્ન, સ્મરણશક્તિવાળા,
 સુહૃદો પર વિશ્વાસ રાખનારા અને વિચારીને
 કામ કરનારા છો.^{૩૫-૩૬} હે રાઘવ ! તીવ્ર બુદ્ધિ-
 વાળા તમારા સચિવો તમને પોતપોતાના
 સચુક્તિક અભિપ્રાય પ્રથક પૃથક કહી કહી
 સંભળાવશે.^{૩૭}

વાનરોએ એટલું કહીને મૌન ધર્યું, ત્યારે
 બુદ્ધિમાન અંગદે વિભીષણની પરીક્ષા શી રીતે
 કરવી એ વિષે કહ્યું.^{૩૮} ‘હે રઘુવીર ! વિભીષણ
 આપણા શત્રુની પાસેથી આવ્યો છે, એટલે તેના
 સંબંધી કંઈ પણ નિશ્ચિત તો કહી ચકાસ
 નહિ જ; એટલું તો ખરું કે તેના એકાએક
 વિશ્વાસ કરવો નહિ. ચક્ર બુદ્ધિવાળા પુરુષો
 પોતાનો આંતરિક ભાવ શુભ રાખીને યત્નમાં
 છિદ્ર શોધવા ક્યાં કરે છે અને લાગ ફાપી બધ
 તો પ્રહાર પાતુ કરે છે. આ વિભીષણ પાતુ એમ
 કરે તો મહાન અનર્થ થાય. કોઈ પાતુ મનુષ્યનો
 વિશ્વાસ કરતાં પહેલાં તેના ગુણોની પરીક્ષા
 કરી ‘તે પોતાનો યત્ન છે કે મિત્ર છે’ એ ચારી
 રીતે બાપી લેવું અને પછી તેની ખાત્રી કામ

પાડવું. ગુણવાન હોય તો તેને સાખી લેવો અને
 દુષ્ટ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. હે રાજપુત્ર !
 તમે પણ વિભીષણની પરીક્ષા કરો અને જો
 તેનામાં દોષ ભેવામાં આવે, તો તેનો નિર્વિદ્વેષ
 ત્યાગ કરો અને ગુણો દષ્ટિએ પડે તો તેને
 આપણી સાથે રાખો.’^{૩૯-૪૨}

પછી ‘શરણ’ નામનો વાનર વિચાર કરી
 અર્થશુદ્ધ વાક્ય કહેવા લાગ્યો : ‘હે નરચંદ્ર !
 આ સમયે વિભીષણની પરીક્ષા કરવામાં તમે
 સત્વર કોઈ શુભ દ્રવ્યને યોજો. હે રાઘવ ! સુક્રમ
 બુદ્ધિવાળા આપણા શુભ દ્રવ્ય દ્વારા વિભીષણની
 સારી રીતે પરીક્ષા કરીને યોગ્ય જાણે તો તમારે
 તેનો સંગ્રહ કરવો.’^{૪૩-૪૪}

ત્યાર પછી નીતિપ્રવીણ બંબવાને શાસ્ત્ર-
 દષ્ટિથી વિચાર કરી ગુણથી ભરેલાં નિર્દોષ વચન
 કહ્યાં :^{૪૫} ‘હે રાઘવ ! વિભીષણ આપણી સાથે
 વેર ખાંધી એકેલા પાપાત્મા રાવણની પાસેથી
 અત્યારે દેશકાળ વિરુદ્ધ હોવા છતાં એક-એક
 આવ્યા છે. માટે સર્વ પ્રકારે તેના પર ચક્ર
 રાખવી એ જ શ્રદ્ધ છે.’

પછી ન્યાયાન્યાયનો નિબંધ કરવામાં
 સમર્થ અને વાક્યતુર મંદ વાનરે થોડીક વાર
 વિચાર કરી સચુક્તિક વચન કહ્યું : ‘હે રાજપુત્ર !
 અહીંયાં આવેલા એ વિભીષણ રાવણનો ભાઈ
 છે; માટે પ્રથમ આપણે દ્રવ્ય દ્વારા તેને મનુર
 વાણીથી રાવણનું વૃત્તાંત ગુણથી ભેળું યોગ્ય છે.
 હે નરચંદ્ર ! એ દુર્જન છે કે સદ્ગુણ એ સંબંધી
 પ્રથમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી, તેના આંતરિક
 ભાવ બાળીને તમને યોગ્ય જાણે તેમ કરો.’^{૪૬-૪૯}

ત્યાર પછી સર્વ સાશ્રીના સંકરકરવાનો
 સચિવોત્તમ હનુમાન ૨૫૨ અર્થવાણાં અને
 સારી રીતે ગોડવેલાં નપુર વાક્યોથી સંકરકર્યા
 કહેવા લાગ્યો :^{૫૦} ‘હે રામ ! તમે વાણી બોલ-
 નારાઓમાં સમર્થ છો અને શ્રદ્ધ બુદ્ધિવાળા
 છો એથી સાક્ષાત્ જુદ્ધરૂપિત પણ તમને યોગ્યતા
 માં છતી ચક્રે સ્થિત નથી. હે રામ ! કોઈ
 પણ પ્રકારનો વાદવિવાદ કરવા કે મારી નાંખવા

દેખાડવા કિવા બીજા સચિવોની સાથે સ્પર્ધા કરવા હું તમારી આગળ બોલતો નથી પરંતુ જે કાર્ય બોલુ છું તે આરંભેલા કાર્યગૌરવને લીધે જ બોલ છું. ૧૧૩-૧૧૪ તમારા સચિવોએ વિલીપણના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનું કહ્યું પણ તેમાં મને દોષ જણાય છે, કેમ કે હાલમાં તે કાર્ય થઈ શકે એમ નથી વિલીપણને તમારી પાસે બોલાવી પૂછવા સિવાય તેનું સામર્થ્ય બાળી શકાશે નહિ પણ તેમ કરવું ઠીક લાગતું નથી કેમ કે શરપદ્ધતિમાં આવેલાને એકદમ તમારી પાસે બોલાવી લાવવો એ અનુચિત છે વળી તમારા સચિવોએ ગ્રંથ હત દ્વારા વિલીપણને મનોભાવ બતાવવા કહ્યું તે પણ ઠીક નથી, તેમ કરવાથી કાર્ય વિશેષ અર્થ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી વિલીપણે આવતાવેત જ પોતાનું સઘળું વૃત્તાત બજાવી દીધું છે, એટલે હવે મોકલવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી વળી પોતાના ભાઈ રાવણના ઉપર આપાત્ત આવી છે એવા વિપરીત દેશ-કાળમાં વિલીપણ આપણી પાસે આવ્યો છે, માટે શકા ધરવા જેવું છે, એમ જ તમારા સચિવોએ કહ્યું તે સંબંધી મારે કંઈ યથામતિ કહેવાની ઇચ્છા છે તે તમે ધ્યાન આપી સાંભળો. ૧૧૩-૧૧૪ હે રામ ! દુષ્ટાત્મા રાવણ કરતા તમને યથા ગુણવાળા પુરુષ બાળીને તથા ઘનના શુણ્દોષનો નિશ્ચય કરીને જ વિલીપણ અહીં આવ્યો છે એ કાર્ય દેશ-કાળની વિરુદ્ધ નથી ૧૧૭ રાવણનું દુરાત્મપણું જોઈને તથા તમારું ઉત્તમ પરાક્રમ બાળીને વિલીપણ તમારે શરણે આવ્યો છે, તે દેશ-કાળને યોગ્ય અને તેની બુદ્ધિને ઘટતું જ છે હે રાધવ ! ‘અભયુદ્યા હૃતો દ્વારા વિલીપણનું વૃત્તાત પૂઝાવો’ એવું જ તમારા મનોરથોએ કહ્યું છે તે વિષે પણ મેં જે કાર્ય વિચાર જોડ્યો છે તે તમે સાંભળો. ૧૧૮-૧૧૯ અભયુદ્યા માણસ બનારે એકાએક ‘તું કોણુ છે ? કયાથી આવ્યો છે ?’ એવું કોઈ બુદ્ધિમાનને પૂછે ત્યારે ‘આ મને આમ શાથી પૂછે છે ?’ એવી તેના મનને શકા થવા વિના રહે જ નહિ અને એમ !

થવાથી તે આવનાર માણસ વિશ્વાસ પામેલો પોતાનો મિત્ર હોય તો પણ તેનો મિત્રભાવ દૂષિત થાય છે. ૧૧૦ હે રઘુવીર ! હૃતના મુખે પૂછપર કરવાથી શત્રુનો ભાવ બતાવેલો અશક્ય છે, કારણ કે તે પોતાનું વ્યર્થ વૃત્તાત કોઈને કહેતો જ નથી, માટે તમે વિલીપણને તમારી પાસે બોલાવો અને તેની વાણીના ભિન્ન ભિન્ન આકારો ઉપરથી તેનો મનોભાવ બાળી લો. ૧૧૧ મને તો વિલીપણના મોલવા ઉપરથી તેના મનમાં લેશ પણ દુષ્ટભાવ હોય એમ ભાસતું નથી એના મુખની ક્ષતિ પ્રસન્ન છે એથી એના ઉપર મને કાર્ય પાપુ શકા આવતી નથી ૧૧૨ જે પુરુષ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોય તે વિલીપણની પેઠે નિશક થઈ સ્વત્ત્વ ચિત્ત પ્રતિપક્ષમાં આવી શકે જ નહિ વિલીપણની વાણીમાં પણ કાર્ય દુષ્ટ ભાવ જણાતો નથી એથી મને એના ઉપર લેશ પણ શકા આવતી નથી ૧૧૩ જમે તેવો પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ મનુષ્ય પોતાના મનોભાવ છુપાવી શકે તો નથી બળાતકાર પણ તેની આકૃતિ તેનો મનોભાવ દર્શાવી આપે છે ૧૧૪ હે કાર્યજોમા શ્રદ્ધરામ ! દેશ-કાળને અનુસરી યુક્તિપૂર્વક ચેતેલું કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થવા વિના રહેતું નથી ૧૧૫ હે રાધવ ! ‘પોતાનો ભાઈ રાવણ દુરાચરણવાળો છે તથા તમોએ તેનો વધ કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે તેમ જ તમારો વાલીને મારીને સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો છે એ સઘળું બાળીને જોઈ ધર્મનિષ્ઠ રામને શરણુ યજીશ, તો દુરાત્મા રાવણને મારીને તે મને રાજ્યાસન પર વ્યાપશે એવું વિચારીને જ વિલીપણ અહીં આવેલો હોય એમ જાણે છે હે રામ ! એવી કામનાથી આપણી પાસે આવેલા વિલીપણને આપણે સ્વીકાર કરવો એ જ ઠીક છે. ૧૧૬-૧૧૭ હે બુદ્ધિમાનોમા યથા રઘુવીર ! વિલીપણના શુદ્ધાચરણ સંબંધી મેં મારી સમજ પ્રમાણે આપને તથા મતિ નિવેદન કર્યું, હવે આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો ૧૧૮

સર્ગ ૧૮ મો

વાનરછાવણીમા વિલીપણ-રામચંદ્રે આપેલો
નિણય-શરણાગતનું રક્ષણ કરવું જ જોઈ એ
મથ રામઃ પ્રસન્નાત્મા શ્રત્વા વાયુસુતસ્ય હ ।

પ્રત્યમાપત દુર્ધર્ષઃ શ્રત્વાનાત્મને સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

પોતાના વિચારને મળતાં હનુમાનનાં
વચન સાંભળીને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા મહાપરાક્રમી
રઘુવીર બોલ્યા : ' હે વાનરોત્તમો ! તમે સૌ
નિરંતર મારા હિતમાં તત્પર રહેનારા છો, માટે
વિલીપણ સંખંધી હું જે કંઈ કહેવા ઇચ્છું છું,
તે સાંભળો. વિલીપણ ગિરલાવથી અહીં આવ્યો
છે, માટે કદાચ તેનામાં કંઈ દોષ હશે, તોપણ
હું તેનો ત્યાગ કરીશ નહિ. શરણે આવેલા એ
શત્રુનું રક્ષણ કરવું તેને સત્યરુપો શ્રદ્ધ ગણે છે. '

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વાક્યો પર થોડીક
વાર મુધી વિચાર કર્યો પછી વાનરરાજ મુઝોવે
વિલીપણના દોષ દર્શાવતાં કહ્યું :^{૧-૪} ' હે
રામચંદ્ર ! વિલીપણ હુદ્ડ હોય કે સન્નજન હોય,
પણ આખરે તો તે રાક્ષસ જ છે. આપત્તિના
સમયમાં જેણે પોતાના ભાઈનો ત્યાગ કર્યો, તે
બીજા કોનો ત્યાગ ન કરે ? '

મુઝોવનું વચન સાંભળીને સત્યપરાક્રમી
રામચંદ્ર સ્મિત-હાસ્યપૂર્વક સર્વ વાનરોની
સામે બેસી અને પવિત્ર લક્ષણવાળા લક્ષ્મણ પ્રત્યે
કહ્યું : ' હે લક્ષ્મણ ! શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા વિના
તથા વૃદ્ધજનોના પરિચયમાં આવ્યા વિના આ
મુઝોવના જેવાં વચન બોલવા અશક્ય છે. ^{૫-૮}

પરંતુ વિલીપણે પોતાના ભાઈ રાવણને ત્યાગ
કર્યો એ તો સઘળાં રાજકુળોમા સામાન્ય જ
છે એટલે કે ભાઈ ભાઈનો ત્યાગ કરે એવું
સર્વજનનેવામાં આવે છે. એ સંખંધી વિચાર
કરતાં મને જે કંઈ જણાય છે તે સર્વં લોકમાં
પ્રસિદ્ધ છે. હે સીમિત્રિ ! સાતિજનો તથા સમીપ-
વર્તી રાજાઓ એમ બે પ્રકારના રાજાના શત્રુ
હોય છે. તેઓ આપાંતસમય આવે ત્યારે પ્રહાર
કરે છે એ કારણને લીધે જ વિલીપણ અહીં

આવ્યો હશે. ^{૯-૧૦} આ લોક વિષે એકબીજાનું
અહિત નહિ ઇચ્છનારા પોતાના સંખંધીજનોને
સૌ કોઈ પોતાના હિતસ્વી માને છે, પરંતુ રાજાઓ
તો તેઓને માટે શંકા રાખવી એ જ શ્રયસ્કર
છે. ^{૧૧} હે મુઝોવ ! શત્રુપક્ષના માણસનો સંગ્રહ
કરવામાં તેં જે દોષ બતાવ્યો તે માટે હું તને
શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તર આપું છું. ^{૧૨} આપણે કંઈ વિલી-
પણના સંખંધી નથી, તેમ જ સમીપવર્તી પણ
નથી; એટલે તે આપણને ઉપદ્રવ કરે એમ
નથી. વિલીપણ માત્ર રાજ્યની લાલસાવાળો
હોવાથી આપણા હાથે હુદ્ડ રાવણનો વિનાશ
કરાવવા ઇચ્છે છે. રાક્ષસો પણ વિચારપૂર્વક
કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ હોય
છે, એટલા માટે વિલીપણનો સંગ્રહ કરવો એ
મને યોગ્ય લાગે છે. ^{૧૩} પરસ્પર વિશ્વાસ પામેલા
બંધુઓ પ્રસન્ન ચિત્તથી એક સંપે રહે છે ખરા;
પરંતુ સમય આવ્યે રાજ્યાદિના લોભથી એક-
બીજાથી જુદા પણ પડી બંધ છે. તેઓમાં પર-
સ્પર મોટેા વિખવાદ ઉત્પન્ન થઈ યુદ્ધ પણ બંને
છે અને એકબીજાથી લયમાં આવી પડે છે.
એવા જ કારણથી ઘણા સમય મુધી રાવણની
સાથે રહેલો વિલીપણ આજે રાવણથી જુદો
પડીને આપણી પાસે આવ્યો છે અને તેનો
સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. ^{૧૪} હે કપીશ્વર ! સર્વે
બંધુઓ કાંઈ ભરત જેવા. સર્વે પુત્રો કાંઈ
મારા જેવા અને સર્વે મિત્રો કાંઈ તારા જેવા
હોતા નથી. ^{૧૫}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી. લક્ષ્મણ સહિત
મુઝોવે ઊભા થઈ હાથ જોડી કહ્યું : ' હે ક્ષમા-
વાળા પુરુષોમાં શ્રદ્ધ રઘુવીર ! એ નિઘાસર
વિલીપણને રાવણે જ મોકલેલો છે; માટે હું તો
ધારું છું કે તેનો વધ કરવો એ જ ઉત્તમ
છે. ^{૧૬} હે અનપ ! રાવણનો પ્રેરેલો એ રાક્ષસ
હુદ્ડ બુદ્ધિથી અહીં આવેલો છે અને તે આપણો
પૂર્વ વિશ્વાસ મેળવીને તમારા, મારા કિવા
લક્ષ્મણ ઉપર અવશ્ય પ્રહાર કરશે. હે મહાબાહુ !
એ વિલીપણ અતિ દુર સ્વભાવવાળા રાવણનો

કનિષ્ઠ બંધુ છે, માટે તેની સાથેના ચાર રાક્ષસો સહિત તેનો વધ કરવો જ યોગ્ય છે.' એટલું કહીને વાનરરાજ સુગ્રીવે માન ધણું.^{૧૭-૨૦}

સુગ્રીવનુ વચન સાંભળી, કાર્ધક વિચાર કરી રઘુવીરે તેને કહ્યું : 'હે સુગ્રીવ ! એ રાક્ષસ ભલે હુલ્લો કિંવા સબળન હો, પણ તે મારું ચત્કિ-ચિત્ત પણ અહિત કરવા સમર્થ નથી.^{૨૧-૨૨} હે વાનરરાજ ! જો હું ધારું તો આ પૃથ્વીમા વસતા સર્વ પિશાચો, દાનવો, યક્ષો અને રાક્ષસોને મારી એક આગળીના અગ્રભાગ વડે હણવા સમર્થ છું.' હે વાનરશ્રદ્ધ ! સાંભળવામા આવ્યું છે કે પૂર્વે કપોત પક્ષીએ શરણે આવેલા પોતાના શત્રુ-પારાધીનો પણ સત્કાર કર્યો હતો અને તેને પોતાના શરીરનું માસ ભક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી.^{૨૩, ૨૪} હે કપિવર ! કપોત જેવા પક્ષીએ પણ પોતાની સ્ત્રી કપોતીને હણનારા પારાધીનો જ્યારે સત્કાર કર્યો હતો, ત્યારે મારા જેવો ધર્મજ્ઞ ક્ષત્રિય શરણે આવેલા નિરપરાધીનો ત્યાગ કેમ જ કરી શકે ? વળી હે સુગ્રીવ ! કણ્વસપિના સત્યવાદી પુત્ર કહું મહર્ષિ-એ પૂર્વે ધર્મ સળધી ગાથા કહેલી છે તે સાંભળ.^{૨૫, ૨૬} 'શત્રુ પણ જો હીન યદ્ય હાથ જોડી શરણે આવે અને નમી પડે, તો ધર્મની રક્ષા કરવા માટે તેને હણવો નહિ.^{૨૭} શત્રુ ભલે ખીંડત હોય અથવા અભિમાની હોય, પરંતુ તે જો બીજા કોઈ શત્રુના ભયથી શરણ માગતો આવે, તો કૃતાત્મા પુરુષે પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ તે શરણે આવેલા શત્રુનુ રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે.^{૨૮} જે સમર્થ પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી, મોહથી કે લોભથી શરણે આવેલાની પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યથાયોગ્ય રક્ષા કરતો નથી, તે પુરુષ પાપભોક્તા થાય છે અને આ લોકમા નિંદાપાત્ર બને છે.^{૨૯} 'આ મારું રક્ષણ કરશે' એમ ધારી શરણે આવેલો પુરુષ જો રક્ષણ કરનારના દેખતા મરણ પામે, તો રક્ષણ કરનના સઘળા પુણ્યકર્મો મરનારને મળે છે અને તે સ્વર્ગમાં જાય છે.'

હે સુગ્રીવ ! શરણે આવેલાનુ રક્ષણ ન કરવાથી ઉપયુક્ત મહાન દોષ લાગે છે અને તેવું કાર્ય સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ કરનારું, અકીર્તિ ફેલાવનારું તથા બળ-વીર્યનો નાશ કરનારું છે.^{૩૦, ૩૧} માટે ઉપયુક્ત કહું મહર્ષિનુ કથન કે જે ધર્મયુક્ત, યશસ્કર અને અતે સ્વર્ગરૂપ ફળ આપનારું છે તે પ્રમાણે જ હું વર્તીશ.^{૩૨} હે સુગ્રીવ ! જે કોઈ પ્રાણી એક જ વખતે મારે શરણે આવીને 'હું તમારો છું' એમ કહે છે, તેને અભય આપવાનુ મારું દૃઢ મત છે.^{૩૩} માટે હે વાનરશ્રદ્ધ ! ભલે, મારે શરણે આવેલો એ રાક્ષસ વિલીપણુ હોય કે સ્વયં રાવણ હોય, તોપણ તેને તું મારી પાસે તેડી લાવ. મેં એને અભયદાન આપ્યું જ છે.^{૩૪}

રઘુવીરના વચન સાંભળી પ્રેમથી જીભરાઈ જતા અંતઃકરણવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે રાજાઓના શિરોમણિ ! હે ધર્મજ્ઞ ! તમે સત્ત્વ-પરાક્રમસંપન્ન છો તથા સન્માર્ગે ચાલનારા છો એટલે આવા વચન બોલો એમા હું આશ્ચર્ય!^{૩૫, ૩૬} વિલીપણુના વચન સાંભળીને મારો અંતરાત્મા પણ તેવી જ સાક્ષી પૂરે છે કે તે શુદ્ધ છે. વળી આપણા પરમ ચતુર સચિવ હનુમાને પણ કેટલાક અનુમાનોથી તેની સારી રીતે પરીક્ષા કરેલી છે.^{૩૭} માટે હે રાઘવ ! મહાબુદ્ધિમાન એ વિલીપણુની સાથે મનો કરવામા આપણને કશી હાનિ જેવું નથી. તમે હવે તેને શીઘ્ર અમારા સરખો ગણો.^{૩૮}

પૂર્વે જેમ ગરુડે આણેલા ઉપેન્દ્રની સાથે ઇન્દ્રે મનો કરી હતી, તેમ વાનરાના રાજ સુગ્રીવનુ વચન સાંભળી રાજપુત રામચંદ્ર વિલીપણુની સાથે સત્ત્વર મનો કરી.^{૩૯}

હિત શ્રીવાત્સીક મહાયુનિવર્ણીત આનંદિય શ્રીરામાયણના
ચુલ્કાકાંડમા ૧૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો

રામ અને વિલીપજનો સમાગમ—
રાનજીવધની પ્રાતઃશા

રાઘવેનામયે વક્ત સજ્જતાં રાવણાનુજ ।
ગમીપણા મહાપ્રાજ્ઞા ભૂમિ સમગ્રલોક્યત ॥ ૧ ॥

રામચ દ્રે અલયદાન આપ્યું કે તરત જ
ભક્તિ વડે નમ્ર થયેલા અને મહાબુદ્ધિશાળી
એવા રાવણના નાના ભાઈ વિલીપજે નીચે જીત
રવા માટે પૃથ્વી પર દંદિત કરી પછી અતિ
હિંમત થયેલા ધર્માત્મા વિલીપજ પોતાના ઉપર
પ્રીતિવાળા ચાર અનુચરો સહિત આકાશમાથી
પૃથ્વી પર જીતરી રામચ દ્રના ચરણમા પડ્યો
અને હર્ષ ઉપજાવે એવા ધમ યુક્ત વચનો કહેવા
લાગ્યો ‘હે રાઘવ ! હું રાવણનો નાનો ભાઈ
છું, મારું નામ વિલીપજ છે, મારા મોટાભાઈ
રાવણે મારું અપમાન કર્યું છે, તેથી હું આપ
કે જે પ્રાણીમાનતા શરણુરૂપ છો તેના શરણે
આવ્યો છું મેં લકાનગરીનો મિત્ર-સુહૃદોનો
અને ધન આદિ સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો
છે ૨-૫ મારું જીવિત રામચ અને સુખ એ
સઘળું હવે આપના આધારે જ છે’

વિલીપજના વચન સાંભળી રઘુવીરે મધુર
વાક્યો વડે તેનું સાત્વન કર્યું અને તેના પર
સૌમ્ય દંદિત નાખી બોલ્યા ‘હે વિલીપજ !
રાક્ષસોનું બળાબળ કેટલું છે તેનું તું મારી
આગળ વિસ્તારથી યથાથ વર્ણન કર’ ૧૬,૭

અકિલ્લકર્મી રઘુવીરે ઉપયુક્ત પ્રશ્ન કર્યો,
ત્યારે મહાત્મા વિલીપજ રાવણના બળાબળનું
વર્ણન કરવા લાગ્યો ‘હે રાજપુત ! બ્રહ્મદેવના
વરદાનથી દશગ્રીવ રાવણ ગધવો, ઉરગો,
પક્ષોઓ અને દ્વંકમા કઢીએ તો સર્વ ભૂત-પ્રાણી
માનથી હુલાય તેવો નથી’ રાવણથી નાનો અને
મારાથી મોટો ‘કુલકર્ણુ’ નામનો અમારો વચનો
ભાઈ અત્યંત પરાક્રમવાળો અને મહાતેજસ્વી
છે તે યુદ્ધમા ઇદ્ર સરખો બળવાન છે હે રામ !
રાવણનો ‘પ્રહસ્ત નામનો સેનાપતિ છે જેનું
નામ કદાચ તમારા સાંભળવામા પણ આવ્યું

હશે તેણે કલાસ વિષે રહેનારા મંથિલદ્રને યુદ્ધમા
જીત્યો હતો રાવણનો પાટવીકુમાર ‘ઇદ્રજિત’
છે, તે આગળીઓના રક્ષણ માટે હાથ ઉપર ઘોના
ચામડાના મોબ પહેરે છે, લેહાય નહિ એવું
કવચ ધારણ કરે છે અને ધનુષ્ય નહણ કરી યુદ્ધ
કરતા કરતા કોઈ કોઈ વાર અદશ્ય થઈ જાય
છે ૧૦-૧૨ એ ઇદ્રજિત મોટા સન્માનમા જતી
વેળા હૃતદ્રવ્યથી અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરી અતર્ધાન
પણે રહી શત્રુઓનો નાશ કરે છે ૧૩ યુદ્ધ કરવામા
લોકપાલ સમાન બળવાળા ‘મહોદર’, ‘મહાપાર્થ’
અને ‘અકપત્ર’ નામના રાક્ષસો રાવણની મેનાનું
રક્ષણ કરે છે ૧૪ લકાનગરી વિષે દશ ખર્વ
રાક્ષસો રાવણના સનિકો તરીકે વસે છે તેઓ
સર્વ માસ-રુધિરનું લક્ષણ કરનારા તથા ઇચ્છિત
રૂપ ધરનારા છે એ રાક્ષસ યોદ્ધાઓ સહિત
રાવણે એક વેળા ઇદ્રાદિ લે કપાનેની સાથે યુદ્ધ
કર્યું હતું, જેમા સર્વ દેવો સહિત લે કપાલોને
એ દુરાત્માથી નાસવું પડ્યું હતું ૧૫,૧૬

વિલીપજના વચન સાંભળી રામચ દ્ર યોદ્ધક
વાર વિચાર કર્યો પછી બોલ્યા ‘હે વિલીપજ !
તે રાવણના જે જે પરાક્રમ કહ્યા તે સઘળા હું
યથાર્થ રીતે જાણુ છું, ૧૮ પરંતુ હે રાક્ષસેદ્ર ! હું
તારી આગળ સાચેસાચી પ્રાંતશા કરું છું કે, હું
એ રાવણને તેના પુત્ર ઇદ્રજિત તથા સેનાપતિ
પ્રહસ્ત સહિત હણીશ અને તને લકાનું રામચ
આપીશ ૧૯ ભલે રાવણ કદાચિત્ પાતાળમા કિંવા
રસાતળમા સતાર્થ પેસશે અથવા વ્રહ્માને શરણે
જશે તોપણ હવે તે મારા હાથથી જીવતો જનાર
નથી ૨૦ હે વિલીપજ ! હું મારા ત્રણે ભાઈ ઓના
શપથ લઈને કહું છું કે, યુદ્ધમા રાવણને તેના
પુત્ર, મિત્ર અને બધુવર્ગ સહિત હણ્યા સિવાય
હું અયોગ્યમા પ્રવેશ કરીશ નહિ ૨૧

અકિલ્લકર્મી રામચ દ્રના વચન સાંભળીને
ધર્માત્મા વિલીપજે મસ્તક વડે પ્રણામ કરતા
કહ્યું ‘હે રઘુવીર ! રાક્ષસોનો વધ કરવામા તથા
લકા ઉપર ચડાઈ લઈ જવામા હું તમને યથા
શક્તિ સહાય કરીશ અને સૌથી પ્રથમ જ રાવણની

સેનામાં પ્રવેશ કરીશ. ૧૨૨-૨૩

એ પ્રમાણે પ્રિય વાક્ય બોલનારા વિલીપણને રામચંદ્ર આલિંગન આપ્યું. તે પછી પ્રીતિપૂર્વક લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે માનદ ! હું વિલીપણ પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે તું સત્વર સમુદ્રમાંથી જળ લાવ અને મહાબુદ્ધિમાન આ વિલીપણનો રાક્ષસોના રાજ તરીકે રાજ્યાલિપેક કર. ૧૨૪, ૨૫

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ મહાત્મા લક્ષ્મણે સમુદ્રમાંથી જળ આણીને સર્વ વાનરોની સમક્ષ વિલીપણનો રાજ્યાલિપેક કર્યો. વિલીપણ પર રામચંદ્રની કૃપા થયેલી જોઈને સર્વ વાનરો ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહી પોતાનો હર્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. પછી હતુમાન તથા સુગ્રીવ વિલીપણને પૂછવા લાગ્યા : ‘હે વિલીપણ ! મહાન બળવાળા આ સર્વ વાનરો સહિત આપણે ક્ષુભિત ન થાય એવા મહાદયિની સામે પાર કેમ જઈ શકીશું ? હે રાક્ષસશ્રમ ! જે ઉપાય કરવાથી નદો અને નદીઓના પાતિ સમુદ્રને તરીને આપણે સૌ લોકોમાં જઈ શકીએ, તે ઉપાય તું અમને બતાવ.’

હતુમાન અને સુગ્રીવનો ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી ધર્મોત્તમા વિલીપણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘હે વાનરવરો ! હાલમાં બીજે કોઈ પણ ઉપાય ન કરતાં આપણા રાજ રામચંદ્ર સમુદ્રને શરણે જવું એ જ યોગ્ય છે. આ અમિત બળવાળા સમુદ્રને સગર રાજના પુત્રોએ ઓઢેલો છે; તેથી એ સમુદ્ર સગરપુત્રોના વશ મા જન્મેલા રામચંદ્રનું કાર્ય અવશ્ય કરશે જ. ૧૨૬-૩૧

બુદ્ધિમાન વિલીપણનાં વચન સાંભળી વિશાળ ગ્રીવાવાળા સુગ્રીવે રામલક્ષ્મણની પાસે જઈ સમુદ્ર પાર જીતરવા માટે સમુદ્રને શરણુ જવા સંબંધી વિલીપણની સલાહ નિવેદન કરી. સ્વભાવથી જ ધર્મોચ્ચરણ પર પ્રીતિવાળા મહા-તેજસ્વી રઘુવીરને એ સલાહ ઘણી જ રુચિર થઈ પડી. તેમણે કાર્યકુશળ સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણને સંકાર કરવા માટે સ્મિત-હાસ્ય-પૂર્વક કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! વિલીપણની સલાહ

મને યોગ્ય લાગે છે; પરંતુ સુગ્રીવ ઘણો જ તીવ્ર બુદ્ધિવાળો છે અને તું પણ મંત્ર કરવામાં કુશળ છે; માટે આ કાર્યમાં તમે બંને વિચાર કરીને જે યોગ્ય લાગે તે મને જણાવો.’

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી રાસવીર લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવે આદરપૂર્વક કહ્યું : ‘હે નરન્યાય ! હાલમાં આપણું સૌને સુખરૂપ થઈ પડે એવી વિલીપણની સલાહ અમને કેમ નહિ રહે ? ૩૨-૩૮ આ ભયંકર સમુદ્ર પર સેતુ બાંધ્યા વિના દેવતાઓ અને અસુરો સહિત ઈર્ષ પણ લોકોમાં પ્રવેશી શકે એમ નથી; ૩૯ માટે હે રામચંદ્ર ! તમે વિલીપણના કહેવા પ્રમાણે કરો અને વિલંબ ન કરતાં સમુદ્રની પ્રાર્થના કરવાને તત્પર થાઓ, જેથી આપણે સર્વ સેના સહિત રાવણે રક્ષણ કરેલી લોકોમાં પ્રવેશી શકીએ. ૪૦

સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી અગ્નિ જેમ વેદી ઉપર વિરાજમાન થાય, તેમ રામચંદ્ર સમુદ્રના કિનારા પર દર્શાસન પાથરી તેના ઉપર વિરાજમાન થયા. ૪૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુનમ્ભોત આશ્રિત્ય શ્રીરામાયણનું મુદ્દકાંડમા ૧૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

વાનરજાવળીમાં રાવણનો દૂત-રામ-સુગ્રીવ વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન

તતો નિવિદ્વઃ પ્રજાત સુગ્રીવેનાભયપાલિતામ્ ।

દ્વર્શ રાક્ષસાઽભ્યેત શાશ્વલો નામ વીયવાન ॥

આ સમયે હસતમા રાવણનો ‘શાશ્વલ’ નામનો એક શુભ દૂત સમુદ્રના કાંઠા પર ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પડાવ નાખી રહેલી અને સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરસેનાને તેણે દીડી. સર્વ પ્રકારે સાવધ રહેનારી વાનરસેનાને ચોંભરથી સારી રીતે નિહાળીને એ શાશ્વલ-રાક્ષસ ઉતાવળે લોકોમાં ગયો અને તેણે રાવણને બોલ્યું કરી : ‘હે રાજન ! વાનરો તથા રીંછોની મોટી સેના આપની લોકોની સમીપ આવી પહોંચી છે. અમાપ અને જેમાં કોઈથી પ્રવેશ ન કરી શકાય એ ! એ સેના બહુ બીજી

સમુદ્ર જ હોય એવી દેખાય છે! હે મોટી કાંતવાળા રાવણરાય! દશરથ રાજના પુત્ર અને ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા ‘રામ-લક્ષ્મણ’ નામના બે ભાઈઓએ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં સમુદ્ર-કિનારે આવીને પડાય નાખ્યો છે.^{૧-૫} હે મહારાજ! રામનું સન્ય ચામેરથી દસ યોગ/નનો અવકાશ ઘેરીને પડયું છે. તેનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત તમારે યથાર્થ રીતે બજાવવા જેવું છે.^૬ હે મહારાજ! તમે તમારા હૃતો દ્વારા રામની સેનાનાં બળાબળ સંબંધી શીઘ્ર માહિતગાર થાઓ અને સીતા પાછી આપવી કે મુક્રોવનું સાંત્વન કરવું, કિંવા પરસ્પર લેહ પડાવવો, એમાંથી જે યોગ્ય લાગે તે કરો.^૭

શાહલનાં વચન સાંભળી રાક્ષસરાજ રાવણે ‘આ વેળા શું કરવું?’ એ બાબતનો ધોરીક વાર વિચાર કર્યો અને પછો અર્થજોમાં શ્રદ્ધ એવા પોતાના ‘શુક’ નામના હૃતને વ્યગ્રચિત્ત કહ્યું: ‘ઓ શુક! તું મારી આસાથી સત્વર વાનરોના રાજ મુક્રોવની પાસે જા અને હું કહું તે પ્રમાણે મારો સંદેશો મધુર અને નમ્ર વાણીથી તેને કહે: ‘હે સુગ્રીવ! તું ઉત્તમ કુળમા જન્મેલો છે, મોટા બળવાળો છે અને ઋક્ષરાજનો પુત્ર છે. રામને સહાય કરવામાં તને કોઈ લાલ નથી; તેમ જ રામને સહાય કરવાનું કાર્ય પડતું મૂકવામાં તને કોઈ હાનિ નથી; તો પછો તું મારા જેવા એક મહાબળવાન રાજની સાથે વ્યથાં વેર શા માટે કરે છે? હે કપીશ્વર! તું પાછો ચાલ્યો જા. હું તને મારા ભાઈ સરખો ગણું છું. હે સુગ્રીવ! દશરથપુત્ર રામની સ્ત્રીનું મેં હરણ કર્યું છે, તેમાં તારું શું બગડ્યું છે? ભલા વનચર! તું તારી કિષ્કંધામા મુખેથી પાછો ચાલ્યો જા.^{૧૦, ૧૧} દેવતાઓ અને ગંધર્વો પણ મારી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નથી, તો પછો તમે વાનરો અને રામલક્ષ્મણ મનુષ્યો તેમા કેમ જ પ્રવેશ કરી શકશો?’

‘રાવણનો સંદેશો લઈને શુકરાક્ષસ પક્ષીનું

રૂપ ધરીને ઉતાવળો આકાશમાગે’ બિડ્યા અને કેટલીક વારે સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા ઉપર આવીને તેણે અદ્ધર રહ્યરહ્ય રાવણનો સંદેશો મુક્રોવને કહી સંભળાવ્યો. અંતરિક્ષમાં રહેલા શુકરાક્ષસના મુખથી હુરાતમા રાવણનો સંદેશો સાંભળીને સર્વ વાનરો એ શુકરાક્ષસને મુદ્ધિ-પ્રહારોથી હણવા માટે આકાશ પ્રતિ બિડ્યા અને તેની પાસે જઈને તેને બળાત્કારે પકડીને પૃથ્વી પર ખેંચી લાગ્યા. જ્યારે વાનરો તેને ગડદાપાટું મારી પોડવા લાગ્યા, ત્યારે એ રાક્ષસ રઘુવીરને સંજોગથી બોલ્યો: ‘^{૧૨-૧૭} હે કાકુત્સ્થ! રાજાઓ કદી પણ હૃતનો વધ કરતા નથી; માટે તમે આ વાનરોને વારો તો ઘણું સારું. જે હૃત પોતાના સ્વામીએ કહેલાં વાક્ય ન કહેતાં પોતાને મનગમતાં વાક્ય કહેતો હોય, તેવા હૃતનો જ વધ કરવો યોગ્ય છે.’^{૧૮}

શુકરાક્ષસનું ખેદયુક્ત વચન સાંભળીને રામ-ચંદ્રે કહ્યું: ‘વાનરો! તમે એને મારશો નહિ.’^{૧૯} રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરોએ શુક રાક્ષસને છોડી મૂક્યો. વાનરોના લયમાંથી મુક્ત થઈને શુકરાક્ષસ તરત જ પોતાની પાંખોના બળથી આકાશમાં બિડી ગયો અને અંતરિક્ષમાં રહી કહેલાં લાગ્યો: ‘^{૨૦} હે શૌર્ય-સંપન્ન! મોટા બળ તથા પરાક્રમવાળા મુક્રોવ! સર્વ લોકોને રડાવનારા રાવણને હવે મારે અહીંથી જઈને શો પ્રયુત્તર આપવો?’^{૨૧}

રાવણના ગુસ્સે હૃત શુકરાક્ષસનું વચન સાંભળીને ઉગ્ર પરાક્રમવાળા અને અત્યંત બળવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું: ‘^{૨૨} હે રાક્ષસ! તું મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજે: ‘હે રાવણ! તું મારો મિત્ર નથી કે જેથી હું તારા પર દયા કરું; તેમ જ તું મારો ઉપકર્તા નથી કે જેથી તું મને પ્રિય હોય! હે દશાનન! તું તો મારા મિત્ર રામચંદ્રનો શત્રુ છે, એટલે વાલીની પેઠે સહકુટુંબ તારો વધકરવો યોગ્ય છે.’^{૨૩} હે રાક્ષસેશ! હું તારા જાતિજનોનો, બંધુઓનો અને પુત્રોનો વધ કરીશ તેમજ

ગોટી સેના સહિત લંકામાં આવીને તારી આખી લંકાનગરીને ભસ્મ કરીશ, હે મૂર્ખ રાવણુ ! કદાચ ઈંદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓ તારું રક્ષણ કરવા આવે, તોપણ હવે તું રામના હાથથી જીવતો છૂટનારો નથી; કદાચ તું સૂર્ય-મંડળમાં કિંવા પાતાળમાં ભરાઈ પેસીશ અથવા તો શંકરને શરણે જઈશ. તોપણ રામ તને જીવતો મૂકનાર નથી. હે દુરાચરણી રાવણુ ! તું નક્કો માનજે કે હવે તારું અને તારા ભાઈ કુંભકર્ણુનું આયુષ્ય આવી જીટયું છે. હે દશગ્રીવ ! ત્રણ લોક વિષે વસતા પિશાચ, રાક્ષસ, ગંધર્વ અને અસુર-એમાંનો કોઈ પણ રામચંદ્રરૂપી કાળથી તને બચાવી શકે એમ નથી.^{૨૪-૨૬} હે રાવણુ ! વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અશક્ત થયેલા જટાચુને મારીને તું સીતાને લંકામાં હરી લાગ્યો એમાં તે તે શું પરાક્રમ કર્યું ? જો તારામાં બળ હોત, તો તું રામ-લક્ષ્મણના દેખતાં જ વિશ્વાસી સીતાનું હરણ કેમ ન કરત ? હે દુષ્ટ ! આમ છતાં તું કેમ લાજતો નથી ?^{૨૭} હે દુષ્ટ, મહાબળવાળા અને દેવોથી પણ ન જિતાય એવા મહાત્મા રઘુવીરને હજી તું એાગખતો નથી. શ્રીમાન રઘુવીર તારા પ્રાણને અવશ્ય હરશે.^{૨૮}

આ વેળા વાલિપુત્ર યુવરાજ ગંગોટે કહ્યું :
‘હે મહાબુદ્ધિમાન વાનરેશ્વર ! આ હૃત નથી, પરંતુ ગુપ્તચર હોય એમ મને લાગે છે. એણે અંતરિક્ષમાં રહીને આપણી સેનાની ગણના કરી છે; માટે એને લંકામાં ન જવા દેતાં અહીં જ પકડીને બાંધી રાખવો, એ મને રહે છે.’^{૨૯,૩૦}

રાત્ર મુગ્ધીવની આજ્ઞાચતાં વાનરો તરત જ એ રાત્રસને પકડવા માટે ઉઠી જીડયા અને અનાથની પેઠે વિલાપ કરતા તેને પકડી બાંધી દીધો.^{૩૧} પછી ભયંકર વાનરોથી પોડાયેલા શુકરાક્ષે ગોટો આકોશ કરી રઘુવીરને કહ્યું :
‘હે દશરથનંદન ! આ વાનરો બળાતકારે મારી પાંખો; તોડી નાખે છે-તથા આંખો ફોડી નાખે છે, તમે એમને વારો.’^{૩૨} આજ કરતાં જો મારા

પ્રાણ નીકળી જશે તો હું જન્મ્યો તે દિવસથી આરંભી આજ દિન સુધીમાં જે જે પાપકર્મો કર્યાં હશે, તે તે સઘળાં તમને લાગશે.’^{૩૩}

શુકરાક્ષસનાં દીન વચન સાંભળીને રામચંદ્રે તેને મરણુમાંથી બચાવ્યો અને વાનરોને કહ્યું :
‘હે વાનરો ! ગમે તેવો પણ તે હૃત છે, માટે એને જીવતો છોડી મૂકો !’^{૩૪}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપણીત આસ્તિક્ય શ્રીરામચણુના
યુદ્ધકાંડના ૨૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સેતુ બાંધી લંકા પહોંચ્યું

સર્ગ ૨૧ મો

સમુદ્ર ઉપર રામનો ક્રોધ

તતઃ સાગરવેલાયાં વર્માનાસ્તીયં રાવણઃ ।

મજ્જલિ પ્રાઙ્મુલ્લઃ છત્વા પ્રતિશિરયે મહોદયે ॥૧૧॥

હવે સમુદ્રના તટ પર દબા પાથરી, હાથ ભેડી, પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખી, રામચંદ્ર શયન કર્યું.^૧ એ વેળા શત્રુમર્દન અને રણકુશળ રઘુવીરે સર્પની કૃણા સરખા, અનેક પ્રકારનાં સુવર્ણના આભૂષણોથી વિભૂષિત, મંથિર્જાડત સુવર્ણના બાબુબંધ તથા મોતીઓની સેરોશી અલંકૃત થયેલા, સ્વકૃપવતી ધાત્રીઓના હસ્તો વડે સ્નાનગમયે અનેક વાર મસાળાયેલા, પૂર્વ-કાળમાં રક્તચંદન તથા અગરુ વડે ચર્ચાયેલા, શયનવખતે સીતાના મસ્તકને સમાગમ થવાથી ગંગાજળ વડે સેવાયેલા, તક્ષક નાગ સરખા શોભતા. સંગ્રામ વિષે પ્રલયકાળ સરખા, શત્રુઓના શોકને વધારનારા, સુહૃદ્વર્ગને હર્ષ ઉપભવનારા, આભનુલંબિત, સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, વારંવાર બાણ છોડવાને લીધે ધનુષ્યની પ્રલંબા અથડાવાથી જેની આમડી પર આકાં પડી ગયાં હતાં એવા, મોટી પરિઘ સરખા અને હબરો ગાયોનાં ફાન આપનારા પોતાના વામ કુલને મસ્તક નીચે રાખી યોશીકું બનાવ્યું. ‘આજે સમુદ્ર મને સેના સહિત સામે પાર ઉતારશે કિંવા (એમ નહિ

* જનુ (તૂટયું) પર્યંત લાખા.

ધાય તો) તેનું મેરણ થશે. 'એવો દંઢ નિશ્ચય કરીને રામચંદ્ર સૂતા અને તેમણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી શુદ્ધ થઈને મૌન ધારણ કર્યું'.^{૨-૯}

પૃથ્વી પર દહીસન પાથરી તે ઉપર સાવધાન ચિત્ત સૂતેલા રામચંદ્રની શાસ્ત્રાક્ત નિયમ પ્રમાણે ત્રણ રાત્રિઓ વીતી ગઈ.^{૧૦} નીતિસ અને ધર્મમાં પ્રોતિવાળા રામચંદ્ર ત્રણ રાત્રિ સુધી પૃથ્વી પર શયન કરીને નદીઓના પતિ સમુદ્રની ઉપાસના કરી.^{૧૧} એ પ્રમાણે રામચંદ્ર શુદ્ધ ચાંતઃકરણપૂર્વક સમુદ્રની યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી, તોપણ મંદ બુદ્ધિવાળા સમુદ્ર તેમને દર્શન આપ્યું નહિ;^{૧૨} ત્યારે રામચંદ્ર કૌપાય-માન થયા. તેમનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં અને તે પોતાની પાસે જોડેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા :^{૧૩} 'હે લક્ષ્મણ ! આ સમુદ્ર ગર્વને લીધે મને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવતો નથી. શાંતિ, ક્ષમા, સરળતા અને પ્રિય સંભાવણું ઇત્યાદિ સત્પુરુષના ગુણો હર્જનની આગળ નિષ્ફળ નીવડે છે. જે માણસ આત્મસ્થાપા કરનારો હોય છે, જેનાં ચારિત્ર્ય હલકાં હોય છે, જે અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતાં અચકાતો નથી, જે અહીંતહીં પોતાના ગુણો ગાતો કર્યા કરે છે અને કોઈ પણ પ્રાણી પર દયા રાખતો નથી, તેવા માણસનો સાધારણ જનસમાજ સત્કાર કરે છે, શાંતિ ધરી ભેટી રહેવાથી દેશાંતરમાં તેમ જ સ્વદેશમાં કીર્તિ ફેલાતી નથી. હે લક્ષ્મણ ! શાંતિ રાખવાથી સંઝામ વિષે જ્ય પણ મળી શકતો નથી; માટે હે સૌમિત્ર ! આજે હું મારા પરાક્રમ વડે સમુદ્રનો નાશ કરીશ. હે લક્ષ્મણ ! જો, આજે મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી છેદાઈ મરણ પામેલાં મોટાં મગરમત્સ્યો વડે આખો સમુદ્ર છવાઈ જશે.' હે લક્ષ્મણ ! આજે હું મોટા જળસર્પોને, મત્સ્યોને તેમ જ હસ્તીઓની સડોને છેદી નાખીશ અને નાના પ્રકારના શંખો, છીપલીઓ, મત્સ્યો તથા

જૂઠોના ભરેલા આખા સમુદ્રને મારાં જ્વલંત બાણો વડે શોષી નાખીશ. હું ક્ષમા રાખીને બેઠો છું તેથી સમુદ્ર મને નિર્જળ પારે છે. આવા હર્જનની આગળ ક્ષમાગુણ દર્શાવવો એ ધિક્કારને પાત્ર છે. હે સૌમિત્ર ! શાંતગુણ દર્શાવવાથી સમુદ્ર મને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડતો નથી; માટે લાયક મારું ધનુષ્ય અને એરી સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણ ! આજે હું સમુદ્રને સૂકવી નાખીશ; એટલે સર્વ વાનરો પળે ચાલીને સુખપૂર્વક લંકામાં પ્રવેશ કરશે. હે લક્ષ્મણ ! હજારો તરંગોવાળા આ અશુભ્ય સમુદ્રને હું આજે મારા કાંધથી ધુલિત કરીશ અને મારાં બાણો વડે તેની મર્યાદા તોડી નાખીશ. કદાપિ બળવાન રાક્ષસો સમુદ્રનું રક્ષણ કરતા હશે, તોપણ હું આજે તેને નિશ્ચય શોષી નાખીશ. ૧૪-૧૬

પછી રઘુવીરે ધનુષ્ય અહણ કર્યું. કોધને લીધે તેમની દષ્ટિ વિકરાળ થઈ ગઈ અને પોતે પ્રલયકાળના પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખા ધુધંધં જણાવા લાગ્યા.^{૧૭-૨૫} રામચંદ્રે ધનુષ્ય સંજ્ઞ કરી, તેના ધોર ટંકારવથી આખા જગતને બળલાળવી દીધું અને ઇંદ્ર જેમ વજ્રપ્રહાર કરે તેમ સમુદ્ર ઉપર તીવ્ર બાણ છોડવા માંડ્યાં.^{૨૬} તેજથી બળહળતાં રઘુવીરનાં તીક્ષ્ણ બાણો ઉપરાઉપરી સમુદ્રના જળમાં પડવા લાગ્યાં; તેથી તેમાંનાં જળચર પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. એ વેળા મત્સ્યો અને મગરોથી તારેલુ સમુદ્રનું જળ ઊછળવા લાગ્યું તથા બાણોના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુને મોટો સુસવાટો સંભળાવા લાગ્યો. એકાએક આખો સમુદ્ર ફોલ પામ્યો, મોટા તરંગો ઊછળીને એકબીજા સાથે અફળાવા લાગ્યા અને ધુમાડાના મોટેમોટા જણાવા લાગ્યા. ચક્રચકિત નેત્રવાળા અને મોટી મોટી ફણાવાળા સર્પો તથા પાતાળમાં વસનારા બળવાન દાનવો 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પોકારવા લાગ્યા. જળચર પ્રાણીઓ સહિત સમુદ્રના હજારો તરંગો વિધ્યાચળ અને મંદરાચળ ભેટલા ઊંચા ઊછળતા હતા.^{૨૭-૩૧} એકસામટા ઊછળતા તરંગો પરસ્પર અઘરાવાથી

- મરણ પામ્યા પછી પ્રાણીઓના શબ જળ ઉપર તરે છે.

જ્યારે અમોઘ પ્રહાર જોયું ત્યારે જ સમુદ્ર રાખને શરણે ગયો.

તપ, ઉપાસના અને બાણેને પણ નહિ સહારવાથી ઉવટ શીરામે પ્રહારેડ સમુદ્ર પ્રહાર ઉઠાવ્યું.
પણ તે જોતાં જ સમુદ્ર માનવરૂપે પકડી મળ્યો. આના થાળ ભરાવી શરણે આવ્યો અને પ્રાર્થના કરીને
તે અમોઘ પ્રહાર પોતાને બદલે ચોર તથા ચાપીઓની જ ઉપર સફળ કરાવ્યું. [૫૪ ૮૭૧

લંકા જવા માટેનો સો યોજનનો સેતુ કેવી રીતે બંધાયો ?

શ્રીરામની આજ્ઞા અને તલ તીવ્રતા યોજના મુજબ નંતિકેન્દ્રે પુલ્લજ બંધો પડે તોયં તોયં ૬૩. ૧૪.
ખપ્પર અને તારીન નામુદ પૂરવા માથોઁ આયોઁ બાવજ ંદનાના ચેત તવાન મયેા. [૬૪ ૮૪

અને રાક્ષસો તથા જળચર પ્રાણીઓ એકા-
એક ગભરાઈ જવાથી સમુદ્રમાં ભારે ધોંધાટ
મચી રહ્યો.^{૩૨}

વારંવાર પોતાનું મોઢું ધતુબ્ય ખેંચી બાણ
વરસાવતા અને શ્રમને લીધે દીર્ઘ શ્વાસ લેતા
રામચંદ્રને જોઈ, સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણે તેમની
પાસે જઈ તેમનું ધતુબ્ય પકડી રાખ્યું અને બાણ
નાંહ મૂકવા માટે વિનંતિ કરતાં કહ્યું :^{૩૩} 'હે
શરવીરોમાં અગ્રગણ્ય રઘુવીર ! સમુદ્રને શોષણ
કર્તા વિના પણ તમારું કાર્ય પાર પડે એમ
છે; તો પછી આમ કંઠક કરવાની શી આનંદશક્તિ
છે ? તમારા જેવા સાધુ પુરુષો કાંધને વશ થતા
નથી. હે આર્ય બ્રાતા ! તમે તમારા લાંબા કાળના
સદાચરણ તરફ દૃષ્ટિ કરો.'

આ વેળા અંતરિક્ષમાં ગુપ્તરૂપે જીભેલા
બ્રહ્મપિઓ તથા દેવપિઓ પણ 'હે રામ ! આ
કટરૂપ કાર્ય કરવું જવા દો' એમ મોટા સાદે
બોલી હાહાકાર કરવા લાગ્યા.^{૩૪}
ઈતિ શ્રીયત્ક્રમીક મહાભારતમણિત આદિત્ય ઓરામયણના
ચુકાંકમા ૨૧ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો

સેતુબંધન અને સાગરસંતરણ

અથોવાચ રઘુશ્રેષ્ઠઃ સાગરં દારુણં વચઃ ।

અથા હં શોષયિષ્યામ સપતાકં મહાગમ્ ॥ ૧ ॥

પછી રામચંદ્ર સમુદ્ર પ્રત્યે દારુણ વચન
કહ્યાં : 'હે સાગર ! આજે હું પાતાળ પર્યંત
તારા જળને શોષી નાખીશ.^૧ હે મહોદધિ !
આજે મારાં બાણોથી તારું જળ સુકાઈ જવાને
લીધે તારે વિષે રહેતાં હંભારે પ્રાણીઓના નાશ
થશે અને જળને ડોકણે ધૂળ બેડશે.^૨ હે કાનવો-
ના નિવાસ રૂપ સાગર ! તું જળથી વૃદ્ધિ પામેલો
હોવાને લીધે મારા પરાક્રમને લણતો નથી, પણ
આજે મારા ધતુબ્યમાંથી છૂટેલાં અસંખ્યાત
બાણસમૂહોથી તારા ઉપર સેતુ બાંધીશ અને
વાનરો પગે ચાલતા સામે પાર જશે. હે ગર્વ-
યુક્ત સમુદ્ર ! તું નિશ્ચય માનજે કે, આજે મારા
હાથથી તને મોટો સંતાપ થશે.' એ પ્રમાણે

કહી મહાબળવાન રઘુવીરે બ્રહ્મદંડ સરખા એક-
બાણ વિષે બ્રહ્મસૂત્રો પ્રયોગ કરી તેને ધતુબ્ય-
પર ચડાવ્યું અને પ્રત્યંચા ખેંચી.^{૩-૫} રામચંદ્રે
બ્રહ્માસ ચડાવી ધતુબ્ય ખેંચ્યું, ત્યારે જાણે પૃથ્વી
અને આકાશ કંપતાં હોય તેવો ભારે કંકાકો
થયો, પર્વતો કંપાયમાન થયા,^૬ સર્વજન અધ-
કાર છવાઈ ગયો, દિશાઓ પ્રકાશરહિત થઈ
ગઈ, સરોવરો અને નદીઓનાં જળ હકોળાઇ
ગયાં,^૭ નક્ષત્રો સહિત સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિ ત્રાંસી.
થઈ ગઈ, સૂર્યનો પ્રકાશ હોવા છતાં આકાશ
અધકારવાળું જણાવા લાગ્યું અને આકાશમાં
ઉપરાઉપરી વીજળીઓના ઝળકારા સાથે મોટા-
મોટા કંકાકો થવા લાગ્યા.^{૮-૯} પરિવહ વગેરે
દિવ્ય વાયુઓ મોટા વેગથી વાવા લાગ્યા, વૃક્ષો
તડાતડ તૂટી પડવા લાગ્યા; આકાશમાં વાદળો
ચડી આવ્યાં,^{૧૦} વાયુના સપાટાથી મોટાં મોટાં
પર્વતશિખરો તૂટી પડવા લાગ્યા, આકાશ વિષે
મોટો ગડગડાટ થવા લાગ્યો, વાદળોમાંથી
વીજળીઓ પડવા લાગી, અગ્નિ વરસવા લાગ્યો,
ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા અને દૃષ્ટિગોચર થનારાં
તથા દૃષ્ટિગોચર નહિ થનારાં પ્રાણીઓ લયલીત
થઈને વીજળી સરખો ઘોર નાદ કરવા લાગ્યા.
આવે ઉત્પાત જોઈ ને સઘળાં ભૂતપ્રાણીઓ ઉલ્લગ
પામ્યાં અને પૃથ્વી પર લપાઈ ને સૂઈ ગયાં. તેઓ
લયને લીધે જરા પણ હાલતાં-ચાલતાં ન હતાં.
એ વેળા હસ્તીઓ, રાક્ષસો અને જળચર
પ્રાણીઓથી ભરેલો ભયંકર ઘુઘવાટ કરતો તથા
મોટી મોટી છાનો નાખતો સમુદ્ર મર્યાદા ઓળંગી-
ને એક ચોજન સુધી વધી ગયો.^{૧૧-૧૫} નદીઓના
પતિ સમુદ્ર મર્યાદા મૂકી; પરંતુ શત્રુમહન-
રઘુવીર જે સ્થળે જિલા હતા, તે સ્થળેથી એક
ઠગણ પણ હટ્યા નહિ.

ત્યાર પછી જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય ઉદય
પામે, તેમ જળના મધ્યભાગમાંથી તેજસ્વી કુણા-
વાળા સર્પો સહિત સમુદ્ર પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ
ધારણ કરી પ્રકટ થયો. તેના વળું ચક્રચકિત-
વેદ્યું મણિ જેવો હતો, તેણે જેની ભાતનાં સુવર્ણ-

ના આભૂષણો પહેર્યા હતા, તેના નેત્ર કમળ સરખા હતા, તેણે રક્તવર્ણના પુષ્પ અને રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતા તથા મસ્તક પર જાત જાતના પુષ્પોથી ગૂથેલો મુકુર પહેર્યો હતો એ સમુદ્રની જાળ પહોંચી જતા જતા મુવર્ણાભરણો તથા તેમને પોતાને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા રત્નોના હાર ધરણ કર્યા હતા હિમાલયની પેઠે અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી શોભતો, મેઘમૂઠા તથા વાયુથી ઊછળતી છોળોવાળો અને ગંગા તથા સિંધુ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય નદીઓથી વીરણાયેલો એ સમુદ્ર 'હે રામચંદ્ર ! હું તમારે શરણે છું' એમ બોલતો બાણ સાધી બોલેલા રામચંદ્રને શરણે આવ્યો અને હાથ બેઠી બોલ્યો 'હે રાઘવ ! હે સૌમ્ય ! પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂત નિરંતર પોતાની વાલાવિક સ્થિતિમા જ રહે છે ૧૧-૨૩ તે પ્રમાણે હું મારી સ્વાભાવિક સ્થિતિમા રહેલો હોવાથી અગાધ અને ઊતરી ન શકાઉં તેવો છું જો હું અગાધ ન હોઉં તો મારામા વિકાર થયો ગણાય હે રાજપુત ! તમારે સેના સહિત સામે પાર જવું છે, પરંતુ હું કામનાથી, લોભથી કે ભયથી જુરુ એમ નથી, ૨૪, ૨૫ જતા હે રઘુવીર ! થોડું-ઘણું હું જામીને પણ હું તમને સામે પાર જવાને માગું કરી આપીશ હે રામ ! તમારી સેના ગને ઊતરીને સામે પાર જશે ત્યાં સુધીમા મારે વિષે વસતા મગર વગેરે જળચર પ્રાણીઓ તમારી નેત્ર પર પ્રહાર કરશે નહિ હે રાઘવ ! સર્વ પ્રકારે હું વાનરોને સામે પાર જવામા સહાય કરીશ'

સમુદ્રના વચન સાંભળી રઘુવીરે કહ્યું 'હે સાગર ! તું ભલે આવ્યો, પરંતુ મેં ધનુષ્ય ઉપર જે આ અમાધ બાણ ચડાવ્યું છે, તે કદી પાછું ઊતરે એમ નથી, માટે તું જ કહે કે આ અમાધ બાણ હું કયા વ્યથે મૂકું ?'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળીને તત્વા ધનુષ્ય પર ચડાવેલું અમાધ બાણ જોઈને મહોદધિએ કહ્યું 'હે રઘુવીર ! એમ તમે સર્વ લોકમા વિખ્યાત

છો, તેમ સર્વ વિખ્યાત એવો 'મુકુર' નામનો એક અતિ પવિત્ર પ્રદેશ મારાથી ઉત્તરે આવેલો છે ૨૬-૨૯ ત્યાં ભયંકર કર્મ કરનારા તથા ભયંકર રૂપવાળા આહીર આદિ જાતિના ઘણા ચોર લોકો વસે છે અને તે પાપીઓ મારું જળ પીએ છે ૩૦ એ પાપકર્મી દુષ્ટોના નિર્ણયથી ઊપજતું હું જ મારાથી સહન થઈ શકતું નથી, માટે હે રામ ! તમે આ દિવ્ય બાણને તેઓ ઉપર નંદી સફળ કરો ૩૧

મહોદધિનું વચન સાંભળી રામચંદ્રે પોતાનું દિવ્ય બાણ તેના કહેવા પ્રમાણે ઉત્તર દિશા તરફ મક્યુ ૩૨ વળ સરખું પ્રગણિત રામચંદ્રનું બાણ પ્રવેશીત 'દ્રમકુય' નામના પ્રદેશમા જઈને પડ્યું, એથી એ પ્રદેશનું 'મરુકાતાર' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું ૩૩ રામચંદ્રનું બાણ પડવાથી પૃથ્વી ફાટવાને લીધે મોટો ધડાકો થયો અને પાતાળ ફાટીને તેમાથી જળ બહાર નીકળી આવ્યું ૩૪ બાણ પડવાના સ્થળે જે મોટો ખાડો પડ્યો તેનું 'વણ્નકુપ' એવું નામ વિખ્યાત થયું એ વણ્નકુપમા સમુદ્રના જેવું અષ્ટાંગ ભરાર્થ આવ્યું ૩૫ બાણ પડતી વેળા પૃથ્વી ફાટવાથી અતિ દારુણ રાજદ થયો અને આસ પાસનું જળ મુકાર્થ ગયું ૩૬ જગરહિત થવ ને લીધે તે પ્રદેશનું 'મરુકાતાર' નામ પ્રખ્યાત થયું એવી રીતે મરુકાતાર પ્રદેશનું જળ શોષી લઈને દેવ સરખા પરાક્રમવાળા દશરથનંદન રઘુવીરે તેને વરદાન આપતા કહ્યું 'આ મરુકાતાર પ્રદેશમા જળ નહિ હોવા છતાં પણ તેમ પશુઓ સુખથી રહેશે વાણી શોષો થશે નહિ ફળ મૂળ તથા રસ વગેરેની નીપ સારી થશે, પૃથ્વી રક્ષાતળ રહેશે ગાયો વગેરે દૂધ આપશે અને સુગંધવાળી જાતજાતની ઔષધિઓ થશે' એ પ્રમાણે રામચંદ્રન વરદાનથી એ મરુકાતાર પ્રદેશ સારા રનકનવાળા થયો ૩૭ ૩૮

રામચંદ્રના માનુથી મરુકાતાર પ્રદેશ જળ રહિત થયો, ત્યારે નદીઓના પતિ સમુદ્ર સર્વ

શાસ્ત્રના તત્ત્વને બળુનારા રઘુવીર પ્રત્યે કહ્યું :
‘હે સૌમ્ય ! તમારી સેનામાં રહેલો નલ વાનર
વિશ્વકર્માનો પુત્ર છે. તેણે પિતાના પિતા પાસેથી
ઉત્તમ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે તમારા
પર પ્રોતિવાળો પણ છે. એ નલ વાનર મોટા
જિસાહથી મારા પર સેતુ બાંધશે. હું તે સેતુને
મારા જળ પર ટકાવી રાખીશ. હે રાઘવ ! એ
નલ વાનર તેના પિતા વિશ્વકર્માના જેવો જ
ઉત્તમ કારીગર છે.’

એટલું કહી સમુદ્ર અંતર્હિત થયો. પછી નલ
વાનરે રામચંદ્રની આગળ આવી કહ્યું : ‘હે
રઘુવીર ! સમુદ્ર જે કહ્યું તે સત્ય છે. મારા
પિતાના વરદાનના પ્રભાવથી હું અત્યંત વિસ્તાર-
વાળા આ સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીશ. હે રામ !
આજે મને નિશ્ચય થાય છે કે આ લોકાવયે
હજારો વર્ષ કરવા માટે દંડના જેવો બીજો
એકે ઉપાય નથી. જે માણસો કૃતક્રો હોય છે,
તેઓ પર ક્ષમા રાખવી અશક્ય તેઓની સાથે
શાંતિથી વર્તવું કિંવા તેઓનો સત્કાર કરવો
એ સઘળું ધિક્કારવા લાયક છે. ૪૦-૪૧ આ
સમુદ્રને તમારા પર્વજ સગરપુત્રોએ જોદેલો
છે, છતાં તે આજે કૃતક્ર થયો છે; ત્યારે તમે
તેને દંડ દેવા ત્યાર થયા ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ
થઈને પોતાના પર સેતુ બાંધવાની સૂચના
કરી છે. ૪૨ હે રાઘવ ! પૂર્વે મંદરાચળ વિશે
મારા પિતાએ મારી માતાને વરદાન આપ્યું
હતું કે, ‘હે દેવી ! તને મારા જેવો પરાકર્ષી
પુત્ર થશે.’ ૪૩ એ વિશ્વકર્માનો હું ઔરસ પુત્ર
છું અને મારું કળાકૌશલ્ય તેમના ચરણુ જ
છે. આજ સુધી તમે મને આ બાબતમાં
કાંઈ પૂછ્યું ન હતું, એટલે વિના પ્રસંગે જો
મારા શુભોત્તુ વર્ણન તમારી આગળ કર્યું ન
હતું. ૪૪ હે રામ ! હું સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધવા
સમર્થ છું, માટે તે કાર્ય કરવાની વાનરોને
આજે જ આજ્ઞા આપો. ૪૫

નલ વાનરનાં વચન સાંભળીને રામચંદ્રે
વાનરોને આજ્ઞા આપી, એટલે તરત જ હપિત

થયેલા પ્રાઠ દેહવાળા હબરો અને લાખો
વાનરો ધાડાં જંગલોમાં નીકળી પડ્યા અને
મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉખેડી પાડી સમુદ્ર પ્રત્યે
જેંચી આણવા લાગ્યા. તે વાનરો સાલ, અન્ધ-
કણ, ધાવરો, વાંસ, કેવડો, અર્જુન, ડરેણ,
તાલ, તિલક, તગર, બીલી, સપ્તર્ણ, આળો
અને આસોપાલવ વગેરે જાતજાતનાં વૃક્ષો જેંચી
લાવી સમુદ્રને પૂરવા લાગ્યા. ૪૦-૪૨ કેટલાક
સુખ્ય વાનરો ઈંદ્રધ્વજ સરખાં મોટાં વૃક્ષોને
મૂળ સંહિત તેમજ મૂળરહિત જેંચી આણવા
લાગ્યા; કેટલાક વાનરો તાલ, દાડમ, નાળિયેરી,
ખડેડાં, કેરડાં, ખોરસાલી અને લીમડા આદિ
વૃક્ષો ચોમેરથી જેંચી આણવા લાગ્યા. મોટા
દેહવાળા અને અત્યંત બળવાળા કેટલાક વાનરો
હાથીના દેહ જેવડી મોટી મોટી શિલાઓ તથા
પર્વતશિખરો ઉખેડીને ચહેલાઈથી લાવી રાકાય
તેવાં સાધનો દ્વારા સમુદ્રમાં ઘસડી લાવવા
લાગ્યા. ૪૩-૪૬ ત્યારે મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો
સમુદ્રમાં નાખવામાં આવતાં હતાં, ત્યારે સમુદ્રનું
જળ જાંચે જીછળતું હતું અને પાછું નીચે પડતું
હતું. મોટી મોટી શિલાઓ પડવાથી આળો
સમુદ્ર બળબળી જીછો. કેટલાક વાનરોએ સેતુ
વાકોનુકો ન થાય એટલા માટે લાંબી દોરીઓ
ઝાલી રાખી હતી. એ પ્રમાણે નલ વાનર નહ
અને નદીઓના પત સમુદ્ર ઉપર સો ચોળનનો
વિશાળ સેતુ બાંધવા લાગ્યો. એ વેળા રામચંદ્રની
આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર. સર્વ વાનરો સેતુ
બાંધવાના કાર્યમાં નહને સહાય કરવા લાગ્યા.
કેટલાક દંડ પ્રહણ કરી ઝાલા હતા, કેટલાક
વૃક્ષ વગેરે ચોષતા હતા અને કેટલાક મેઘ
તથા પર્વત જેવડાં મોટાં મોટાં પુષ્પયુક્ત વૃક્ષ
તેમજ સૂકાં કાછો લાવી આપતા હતા. ૪૭-૫૧
હાનવો સરખા પરાકર્ષી કેટલાક વાનરો પર્વત
જેવડી શિલાઓ તથા ગિરિશિખરો ઉપાડીને
ઠાડ્યા આવતા હતા. તેઓ ત્યારે મોટી મોટી
શિલાઓ અને પર્વતો ઉપરાઉપરી સમુદ્રમાં
નાખતા હતા, ત્યારે ઘોર શબ્દ થતો હતો. ૫૨, ૫૩

સત્વર કાર્ય કરનારા, મોટી કાયાવાળા, ઉતાવળી ગતિવાળા અને લય'કર પરાક્રમવાળા બળવાન વાનરોએ પહેલે દિવસે ચોંદ યોજન સેતુ બાંધ્યો. બીજે દિવસે બીજી વીસ યોજન, ત્રીજે દિવસે બીજી એકવીસ યોજન, ચોથે દિવસે બાવીસ અને પાંચમે દિવસે બાત્રીસ વેવીસ યોજન મળી કુલ સો યોજન લાંબો સેતુ બાંધીને સામેના કિનારા સાથે સાંધી દીધો. ૧૪-૧૮

વિશ્વકર્માના પુત્ર અને વિશ્વકર્મા સરખા કાર્યકુશળ નહ વાનરે સો યોજનનો સેતુ બાંધી સર્વને આશ્ચર્યચકિત કર્યા. ૧૯ સમુદ્ર પર નહ વાનરે બાંધેલો સુંદર સેતુ આકાશમાં રહેલા સ્વાતિપથ સરખો શોભતો હતો. જ્યારે સેતુ પૂરેપૂરો બ'ધાઈ રહ્યો, ત્યારે દેવતાઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહાપિઓ નહ વાનરનું એ અતિ દુષ્કર કાર્ય જોવા માટે અંતરિક્ષમાં આવી બેસા રહ્યા અને દશ યોજન પહોળા તથા સો યોજન લાંબા સેતુને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. કાર્ય સિદ્ધ થયેલું જોઈને સર્વ વાનરો દ્રઢવા તથા ગર્જવા લાગ્યા. મનથી પણ ન વિચારી શકાય એવી રીતે રચાયેલા અને અદ્ભુત હોવાથી રૂંવાં બેભાં કરે એવા સેતુને જોઈ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ આશ્ચર્યચકિત થયાં. અત્યંત બળવાળા કરોડો અને અગણે વાનરો તે સેતુ બાંધતાં બાંધતાં જ સમુદ્રને સામે પાર પહોંચી ગયા. સમુદ્ર ઉપર સારી રીતે રચાયેલો વિશાળ સેતુ સોના મસ્તકમાં પૂરેલા સીમંત (સેંધા) સરખો શોભતો હતો. ૭૦-૭૧

સેતુ બ'ધાઈ રહ્યા પછી વિભીષણ પોતાના મંત્રોએ સંહિત હાથમા ગદા લઈને શત્રુઓના શુભ સમાચાર મેળવવા માટે સમુદ્રની સામે પાર જઈ બેસો. એ વેળા મુગ્ધો સત્યપરાક્રમી રઘુવીરને કહ્યું : ૭૨ 'હે રાઘવ ! તમે હનુમાનના ખલા પર બેસો અને લક્ષ્મણને અંગદના ખલા પર બેસવા દો. હે શૂરવીર ! અનેક નાતનાં મત્સ્યોથી ભરેલો આ સમુદ્ર ઘણો વિશાળ છે, માટે આ બન્ન વાનરો તમને બાંધીને

આકાશમાર્ગે જશે. ૭૩ મુગ્ધોવનું વચન માન્ય કરી ધનુષ્યને ધારણ કરનાર શ્રીમાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણને સાથે રાખી વાનરસેનાની આગળ ચાલવા લાગ્યા. મુગ્ધોવ પણ તેમની સાથે ચાલતો થયો. બાંબવાનાદિ કેટલાક મુખ્ય વાનરો સેનાના મધ્ય ભાગમાં ચાલતા હતા; કેટલાક પડખે ચાલતા હતા; ૭૪, ૮૦ કેટલાક જળમાં પડીને તરતા હતા; કેટલાક માર્ગની વચ્ચે ચાલતા હતા અને કેટલાક ગરુડની પેઠે આકાશમાં બેસતા જતા હતા. સમુદ્ર યોગ'ગતી એ વાનર-સેનાના લય'કર કોલાહલ આગળ દ્રુભિત થયેલા સમુદ્રની ગર્જના ઢંગાઈ જતી હતી. ૮૧, ૮૨

નહ વાનરે બાંધેલા સેતુ ઉપર થઈને વાનરોની મોટી સેના સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠા પર આવી પહોંચી અને ત્યાં તેણે ધણું મૂળ, ફળ, તથા સ્વાદિષ્ટ જળવાળા સાગરના તટ પર મુગ્ધોવની આજ્ઞાથી પડાવ નાખ્યો. ૮૩ રામચંદ્રનું અદ્ભુત અને દુષ્કર કર્મ જોઈને સર્વ દેવતાઓ, સિદ્ધો, ચારણો તથા મહાપિઓ તેમની આગળ આવ્યા અને આકાશગંગાના પવિત્ર જળ વડે તેમના પર પૃથક્ પૃથક્ અભિષેક કરી કહેવા લાગ્યા : ૮૪ 'હે નરદેવ ! તમે શત્રુઓ પર જય મેળવો અને સમુદ્ર પર્વ'તની પૃથ્વીનું લાંબા કાળ મુઘી પાલન કરો. એ પ્રમાણે સેતુબંધનના કાર્યથી પ્રસન્ન થયેલા દેવતાઓએ બ્રાહ્મણોથી સંતકાર પામેલા રઘુવીરને આશીર્વાદ આપ્યો. ૮૫

ઈતિ શ્રી રામયોગ મહાકાવ્યમણિત વ્યદિકાવ્ય શ્રીરામ ચરિત્રા યુદ્ધકાંડમા ૨૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

લવાનકે યુદ્ધના પૂર્વાચરણ : શકુનવિચાર નિમિત્તાનિ નિમિત્તજ્ઞો દૃષ્ટ્વા લક્ષ્મણવૃજનઃ ।
લૌમિર્મિત્રિ સંપારિવૃજ્ય દ્વં વચનમવ્રજીત ॥ ૧ ॥

પછી શકુનશાસ્ત્ર જાણનારા શ્રીમાન રામ-ચંદ્ર તે સમયે થતા શકુનો જોઈ પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને લેટી કહ્યું : ૧ 'હે લક્ષ્મણ ! હવે આપણે શીતળ જળવાળાં તથા ફળયુક્ત વૃક્ષોવાળાં સુંદર વન શોધીને તેમાં રીંછ-વાનર

વગેરેની સેનાને જુદા જુદા વિભાગમાં વ્યુહ-
રચના અનુસાર ગોઠવવી જોઈએ.^૨ મને લાગે છે
કે હવે થોડા સમયમાં જ રીંછ, વાનર તથા
રાક્ષસાદિ સર્વ વીર પુરોષોનો સંહાર કરે એવો
મોટો ભય આવી પડશે.^૩ હે ભાઈ! જોને,
આ ધૂળ સહિત વટેાળિયો ચડે છે, પૃથ્વી કંપે
છે, પર્વતોનાં શિખરો ધ્રુજે છે, વૃક્ષો મૂળમાંથી
ઊખડી પડે છે.^૪ ધૂસરા વર્ણવાળા અને ખરાબ
દેખાવવાળા મેઘો કઠોર ગર્જના કરતા રુધિર-
મિશ્રિત જળ વરસાવે છે;^૫ રાતા ચંદનના સરખા
વર્ણવાળી સંધ્યા ઘણી જ ભયંકર લાગે છે,
પ્રજ્વલિત થયેલા સૂર્યમંડળમાંથી અંગારા વરસે
છે;^૬ દીન થયેલાં તથા કુર એવાં પશુપક્ષીઓ
સૂર્યના સાગું જોઈને મોટો ભય ઉપજાવે એવા
અમાંગલિક શબ્દ કરે છે; ચંદ્ર પોતાનો પ્રકાશ
ઝાંખો પડવાને લીધે લોકોને સંતાપ આપે છે
અને જાણે સર્વ લોકોનો ક્ષય થવાનું સૂચવતો
હોય એમ રાતા, કાળા પરિવેશ સહિત તે ઉદય
પામેલો છે.^૭ હે ભાઈ! સૂર્યની આસપાસ
પણ નાનું, ભયંકર, કઠી નહિ જોયેલું તેમ જ રાતા
વર્ણનું કૂંડાણું દેખાય છે. વળી હે લક્ષ્મણ!
નિર્મળ સૂર્યમાં કાળો ડાઘ જોવામાં આવે છે.^૮
ઘણી ધૂળ ઊડવાથી નક્કરો પ્રકાશરહિત થઈ
ગયાં છે. હે લક્ષ્મણ! આ સર્વ દુઃશકુનો ત્રણે
લોકોનો ક્ષય થવાનું સૂચવે છે.^૯ કાગડો, બાજ
તથા ગૃધ્ર આદિ કુર પ્રાણીઓ એકાએક નિર્ભય-
પણે નીચે ઊતરી આવે છે અને શિયાળવા ભય
ઉપજાવે એવા અમાંગલિક સ્વર રડે છે.^{૧૦} હે
ભાઈ! આ સર્વ ઉત્પાતો ઉપરથી મને લાગે છે
કે હવે થોડા સમયમાં જ વાનરો તથા રાક્ષસોએ
પરસ્પર ફેંકેલાં પર્વતશિખરો, ત્રિશૂળો અને
તરવાર વગેરે હથિયારો વડે આ પૃથ્વી પર
માંસનો કીચડ થશે તથા લોહીની નીકો વહેશે.^{૧૧}
હે લક્ષ્મણ! આજે જ આપણે સર્વ વાનરોને
સાથે લઈને રાવણે પાલન કરેલી હુધંપ લંકા-
નગરી પર અતિ ઉતાવળે આક્રમણ કરીશું.^{૧૨}

એટલું કહીને સંગ્રામમાં શત્રુઓનો પરાભવ

કરનારા ધનુર્ધારી રામચંદ્ર લંકા તરફ ચાલવા
માંડ્યું.^{૧૪} ત્યારે રાક્ષસોનો વધ ઠરી રઘુવીરનું
ત્રિય કરવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળા સર્વ વાનરો પણ
સુગ્રીવ તથા વિભીષણની સાથે મોટી ગર્જના
કરતા રામચંદ્રની પાછળ જવા લાગ્યા. અત્યંત
પરાક્રમવાળા વાનરોની આત્મી એટા જોઈને
રામચંદ્ર અત્યંત સંતુષ્ટ થયા.^{૧૫,૧૬}

હાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણીત આશ્કિત્ય શ્રીરામાયણનું
પુસ્તકાકામ ૨૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો

વાનરસંન્યની વ્યુહરચના-રાવણનો

ક્રોધ અને ગર્વ

સા વીરસમિતી રાજા ઇવરરાજ વ્યવસ્થિતા ।

શશિના શુભમક્ષત્રા પોષ્ણમાતીવ શારદી ॥ ૧ ॥

નિર્મળ નક્ષત્રોવાળી શરદપૂનમની રાત્રિ
જેમ ચંદ્ર વડે શોભે, તેમ શૂરવીર યોદ્ધાઓવાળી
અને ઉત્તમ રીતે વ્યુહરચનામાં ગોઠવાયેલી
વાનરસેના રઘુવીર વડે અત્યંત શોભતી હતી.^૧
એ વેળા સમુદ્ર સરખા વાનરસંન્યના વેગથી
અત્યંત પીડિત થયેલી પૃથ્વી વાસ પામીને
કંપાયમાન થઈ.^૨

વાનરસંન્ય આગળ વધ્યું અને લંકાનગરીની
લગભગ આબુ, ત્યારે રૂંવાં ઊભાં કરે એવો,
લંકામાં થતો રાક્ષસોનો તથા ભેરી, મૃદંગ
વગેરેનો તુસુલ ધ્વાનિ તેમના સાંભળવામાં
આવ્યો. એ ધ્વાનિ સાંભળી ભયભીત ન થતા
અત્યંત ઉત્સાહમાં આવેલા વાનરો તે ધ્વાનિ
સહન ન થઈ શકવાથી તેની સાથે મોટી મોટી
ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. વેગથી આકાશમાં
ચડેલા મેઘની ગર્જના સરખી એ વાનરોની
ગર્જનાઓ લંકામાં વસતા રાક્ષસોના પણ સાંભ-
ળવામાં આવી.^{૩-૫}

ચિત્રવિચિત્ર ધન-પતાકાવાળી રાવણની
લંકાનગરી દૂરથી જોવામાં આવી કે તરત જ
શ્રીમાન રામચંદ્રને સ્ત્રીતા સાંભરી આવ્યાં. તેમના
ચિત્તમાં એકાએક ખેદ થઈ આવ્યો અને તે

પોતાના નાન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા :
 ‘અરે ! જેમ મંગળ નામનો યદુ રોહિણીને
 ઉપરોધ કરે, તેમ હુદાતમા રાવો મૃગના બચ્ચાનાં
 નેત્ર સરખા નેત્રવાળી મારી પ્રાણીમાં મીતાને
 આ લંકામાં રોકી રાખી છે !’

પછી લક્ષ્મણના માગ લેઈ લાખો નિર્માસો
 નાળી રામચંદ્ર સમયોચિત હિતવચન કહ્યા :
 ‘હે લક્ષ્મણ ! આ સામે પર્વતગિર્ણર પર વમેલી
 લંકાનગરી તું જો. એ નગરી જાતે ગગનતળને
 સ્પર્શ કરતી હોય તેવી અને દેવોના શિરો
 વિન્ધકર્માએ પોતાના સંકટપળજથી જ નિર્માણ
 કરી હોય તેવી દેખાય છે. વિન્ધકર્માએ રચેલી આ
 લંકાનગરી સાત સાત માળવાળા અસંખ્યાત
 મંદિરોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે સદેહ વાદળોથી
 ઢંકાયેલા આકાશ સરખી જણાય છે. વળી જાત-
 જાતનાં પક્ષીઓના કલરવથી ગાજી રહેલા અને
 પ્રકુલિત પુષ્પો તથા ફળોથી લચી રહેલા ઉત્તમ
 વૃક્ષોવાળાં ‘ચિત્રરથ’ નામના વન સરખા રજિયા-
 મણા અનેક વનો વડે આ લંકાનગરી ઘણી જ
 શોભી રહી છે. હે લાઈ ! તું જો તો ખરે !
 મનમસ્ત થયેલાં કોકિલા વગેરે પક્ષીઓ જેના
 પર જોડેલાં છે અને બ્રમરોના ટોળા જેના પુષ્પ
 ગુચ્છોમાં સંતાતા ફરે છે, તેવા લંકાના ઉપ-
 વનોના વૃક્ષો પવનની સાત લહરીઓની મંદ
 મંદ કંપે છે.

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહીને દગરથન દન
 રામચંદ્ર નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે
 વાનરોની સેનાના વિભાગ પાડ્યા અને તેને
 બૃહદરચનાથી ગોઠવીને કપિઓને આજ્ઞા કરી :
 ‘આ વાનરસેનામાંથી પોતાની ટુકડી લઈને
 સુવરાજ અંગદે નીલ વાનરની સાથે સેનાના
 બૃહદના મધ્યભાગમાં ઊભા રહેવું, ૮-૧૪ ‘ઋષભ’
 નામના વાનરે પોતાની ટુકડી લઈને આપણી
 સેનાના જમણા ભાગમાં રહેવું, ૧૫ ગંધલ્લની
 સરખા દુર્ધર્ષ અને અતિ વેગવાળા ગંધમાદન
 વાનરે પોતાની ટુકડી સાથે રાણીને આપણી
 સેનાના ડાબા ભાગમાં રહેવું, ૧૬ અને હું તથા

લક્ષ્મણ બન્ને જણા સાવધ થઈને સેનાના આગલા
 ભાગમાં રહીશું. રી છેના આધિપતિ બંબવાન,
 મુષેણ અને વેગદશી એ સેનાના કુશિલાગનું રક્ષણ
 કરવું અને મહાન તેજસ્વી વરુણદેવ જેમ પશ્ચિમ
 દિશાનું રક્ષણ કરે છે, તેમ કપિરાજ સુગ્રીવે
 સેનાના પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરવું.’

એ પ્રમાણે રામચંદ્રની આજ્ઞાથી યથાયોગ્ય
 વિભાગમાં બૃહદરચનાથી ગોઠવાયેલી તથા મહા-
 બળવાન વાનરોથી મુરક્ષિત થયેલી એ કમિસેના
 ધનધોર વાદળ ઘટાથી છવાયેલા આકાશ સરખી
 શોભવા લાગી. ૧૭-૧૮ એ વેળા સંજામ વિષે
 લંકાના રાક્ષસોનો વિનાશ કરવાની ઈચ્છાવાળા
 અનેક વાનરો મોટા મોટા પર્વતશિખરો તથા
 વૃક્ષો ઉપાડીને નામતેમ ધૂમતા હતા અને મોટા
 સાદે જોલી પોતાનો નિશ્ચય પ્રગટ કરતા હતા
 કે, ‘અમે પર્વતશિખરોથી તથા મુદિપ્રહારોથી
 આ લંકાનગરીને તોડી પાડીશું.’

પછી મહાતેજસ્વી રઘુવીર સુગ્રીવને કહ્યું :
 ‘હે કપિરાજ ! હવે આપણી સેના સારી રીતે
 ગોઠવાઈ રહી છે, માટે પેલા રાવણને ત્યાંથી
 આવેલા શુક રાક્ષસને છોડી મૂક. ૨૦-૨૨ રામ-
 ચંદ્રની આજ્ઞા થવાથી મહાબળવાન વાનરાધિ-
 પતિ સુગ્રીવે શુક રાક્ષસને છોડી મૂક્યો. વાનરોથી
 અત્યંત પીડાયેલો તથા ત્રાસ પામેલો એ શુક
 રાક્ષસ રામચંદ્રની આજ્ઞાથી બંધનયુક્ત થઈ
 રાવણની પાસે ગયો. શુકને પોતાની પાસે આવેલો
 બેઠોને રાવણે તેને હસતા મુખે પૂછ્યું : ‘હે
 શુક ! આ તારી પાળે બંધાયેલી અને કપાયેલી
 હોય તેવી કેમ જણાય છે ? ૨૩-૨૪ શું તું અબ્યવ-
 સ્થિત ચિત્તવાળા વાનરોને વશ તો થયો ન
 હતો ને ?’ રાક્ષસરાજ રાવણનું વચન સાંભળીને
 લયભીત થઈ રહેલા શુકરાક્ષસે કહ્યું : ‘હે
 રાજન ! મનુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર જ્યાં
 વાનરોની સેના પડી હતી, ત્યાં જઈને મેં
 તમારા ઝહેવા પ્રમાણે તમારો સંદેશો સાત
 વાળીથી વાનરોને કહી સંભળાવ્યો; ૨૬, ૨૭ પરંતુ
 મને જોતા જ બંધાયમાન થયેલા એ વાનરો

આકાશમા મારી તરફ ફરી આવ્યા અને મને પકડી નીચ વર્ષ વર્ષ મારે વિનાશ કરવા માટે મારા પર મુદ્રિતહાને કરવા લાગ્યા ૧૦ હે રાક્ષસાધિપતિ! એ વાનરોની સાથે કઈ સલામતી કરવાનું કે તેઓને પૂછવાનું અને તેમ જ નથી, કેમ કે તેઓ ન્વલ્લાવથી જ ઘણા કાંધી અને કર છે. ૧૦ હે લ કેશવ! વિરાધ, કબ ધ તથા ખર વગેરે રાક્ષસોને હણનારા એ રામ સુનાવાઈ વાનરોને સાથે લઈ સીતાને શોધવા માટે આ તરફ આવેલા છે હાલ તે સમુદ્ર ઉપર નેતુ ખાલીને તે વડે સમુદ્ર ઓગળી આપણી લકાનગરીની પાસે આવી પહોંચ્યા છે ધનુષારી એ રામ આપણા નર્મ રાક્ષસોને તૃણ તુલ્ય લેખવે છે પર્વત અને મેઘ સરખી કાચાવાળા રીછા તથા વાનરોની હલ્લેશની ટુકડીઓથી આખી પૃથ્વી ડાબાઈ રહી છે ૩૦-૩૨ હે ગવજુરાય! જેમ હેવો અને દાનવોની વચ્ચે સંધિ થવી દુર્લભ છે, તેમ વાનરોની અને આપણા રાક્ષસોની સંધિ થવી દુર્લભ છે ૩૩ વાનરો આપણા લડાઈ પર ચડી આવે તે પહેલાં કા તો તમે રામને ચીતા પાછી આપો અથવા તો યુદ્ધ આપો આ જે વાતમાથી જે યોગ્ય લાગે તે સત્વર કરો ૩૪

શુકરાસનુ વચન સાંભળી કોય ચડવાને લીધે લાલચોગ થયેલા ચીતાના નેત્રોના અગ્નિથી લ સામાને બ્રાહ્મતો જ હોય એમ રાક્ષસરાજ રાવણ કહેવા લાગ્યો ૩૫ અરેરે, તું આ શું બોલે છે? જે કલાચ સર્વ હેવો, દાનવો અને ગધર્વો મળીને મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે તોપણ હું તે કરીશ, તેમ જ નબે લોકો તરફના ભયને પણ ખતીશ, પરંતુ રામને સીતા પાછી આપીશ નહિ ૧ અરે, હું તો ઇચ્છુ છું કે, વસતનુતમા પ્રકુલિત પુષ્પોવાળા મ્હો ઉપર જેમ મહમત બ્રમરો દોડવા બાય છે, તેમ મારા પિતૃણ બાણો રામ ઉપર સુસવાટ કરતા હ્યાને ૧૦ અરે, જેમ લગગતા કાછો (ઉખાડ્યા) વે જાથીને બાળવામા

આવે છે, તેમ હું મારા વનુષ્યમાલી જુદેલા પ્રત્યક્ષિત બાણો વે રામને ક્યાં બાળીશ ૧૩૦ હે શુક! તું મારી આગળ રામના ગા વ માળ કરે છે? અરે, ઉત્તમ પામતો ન્યૂર્વ જેમ નક્ષત્રોની કાંતિ હરે છે, તેમ મોટી રાક્ષસસેનાથી વી ટાયેવો હું રામના બળનું હરણ કરીશ ૩૧ સમુદ્રના જેવો માગે વેગ છે અને વાણના જેવું મારું બળ છે, એ વાત રામ બળતો નથી, એવી જ તે મારી માથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે ૧૪ ગા, એ રામે જેરી સર્પ જેવા મારા તીક્ષ્ણ બાણોને પૂર્વે સનાન વિષે કહી બેઠા નથી, એવી જ તે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે ૧૫ એ દારારથી રામ મારા પહેવાના યુદ્ધના પરાક્રમે બળતો નથી, તેથી જ તે મારી નજી ઉપર ચડી આવ્યો છે હે શુક! નદીના જેવી મારી શનુસેનાકોપી રગજામિમા પ્રવેશ કરીને ૨ જ્યારે મારી ધનુષ્યકોપી વીણા વગાડીશ ત્યાર મને આનંદ થશે મારી એ ધનુષ્યકોપી વીણા બાણકોપી ઠંડ વડે વગાડાય છે અને તેની પ્રત્ય આના શબ્દકોપી તુમુલ બાણની ચાટ લાગવાથી ‘હાય હું હણાયો! અરેર હાય હાય!’ ઇલાદિ આત્મપ્રલાપકો મહાનાદ તથા ઉપરાઉપરી જુદતા બાણોના સુસવાટોકોપી તીણા નાદ થાય છે મારી એ વીણા વાગશે ત્યારે જ રામને મારા પરાક્રમેની બળર પડશે ૩૨, ૩૩ હે શુક! અગ્રામ વિષે સહસ્ર નેનવાળા ઇદ્રના, યમના વનજના કે કુબેરના બાણોથી પણ હું જિતાઉ એવો નથી, તો એ રામના તે શા ભાર છે કે મને તે છવી ભય ૧૪૪

છન શ્રી મી વ્રાહ્મણમણિત આદિભગ શ્રીરામાય ના ૧૦મા ૨૪મે સગ સમ મ

સગ રમ મા

રામના મેન્યમા રાવણના ગુમે દૂતો
સગ્રહ સાગર તીર્થે રામે દશર ગમજે ।
અમાત્રો રાવણ શ્રીમાન્મરીચ્છુસારણો ॥ ૧ ॥
દગરથનદન રધુવીર વાનરસેના સહિત
સમુદ્ર ઓગળી તકા પારો આવી પહોંચ્યા,

એ સમાચાર બાળી રાવણે 'શુક' અને 'સારણુ' નામના પોતાના બે અમાત્યોને કહ્યું : 'હે પ્રધાનો! સમગ્ર વાનરસેના દુસ્તર એવા મહોદધિને તરી અને રાત્રે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો; એ બન્ન કાર્યો આજે પહેલવહેલા થવા પામ્યા છે. ૧૨ રામથી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય એ વાતમા મને કોઈ પણ પ્રજાને વિશ્વાસ આવતો નથી. અત્યુ, તે ગમે તેમ હો, પરંતુ મારે પ્રથમ વાનરસેનાની સંખ્યા અવશ્ય બાળવી જોઈએ, ૩ મારે તમે બન્ને જણા શત્રુઓ ન જોખળી શકે એવું રૂપ ધરીને વાનરોની સેનામાં જાઓ અને તેમની સંખ્યા કેટલી છે, તેમનું બળ કેટલું છે, તેમનામા મુખ્ય વાનરો કયા કયા છે, રામ તથા મુગ્ધવના મંત્રીઓ કોણ કોણ છે, તેઓ મા અગ્રેમર કો ગુરુ, શૂરવીર અને બળવાન કેટલાક છે, તથા તેમણે સમુદ્ર પર સેતુ કેવી રીતે બાંધ્યો છે, એ સઘળું બાળી લાવો. વળી વાનરોના શિખરો ડેવા છે, સેનાની વ્યૂહરચના કેવી છે, રામ-લક્ષ્મણ હાલમા શું કરે છે, તેઓનું બળ કેટલું છે, તેમની પાને કેવા કેવા અસ્ત્રશસ્ત્રો છે તથા સર્વ વાનરોના સેનાપતિ કોણ છે, એ સઘળું યથાર્થ રીતે બાળીને તમે સત્વર પાછા આવો.'

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા થઈ કે તરતજ શુક-સારણે વાનર સરણે વેશ ધારણ કરીને વાનરસેનામા પ્રવેશ કર્યો. ૪ ૯ ત્યાં વાનરોની કેટલીક ટુકડીઓ પર્વતશિખરો પર, કેટલીક અરણ્ય આગળ અને કેટલીક હ્રદયોમા મેઢેલી હતી કેટલીક સમુદ્રને તરતી હતી, કેટલીક તરી ચૂરી હતી તથા કેટલીક તરવા માટે તપર થતી હતી. વળી કેટલીક ટુકડીઓ વ્યૂહમા ગોઠવાઈ ગઈ હતી અને કેટલીક ગોઠવાતી હતી એવી ઘેર નાહ કરતી ભય કર વાનરસેના કે જે સમુદ્ર સરળી અપુલ્ય હતી, તેને શુક અને સારણે જોઈ, પરંતુ તેઓ જ્ઞેનારના રૂવા બડા કરે એવી એ વાનરસેનાની ગણના કરી શક્યા નહિ ૧૦-૧૨ ગ્રામ વેશે દ્રવતા એ શુક-સારણને

મહાતેજસ્વી વિલીપણે જોખળ્યા અને તે બન્નેને પકડી રામચંદ્રની પાસે આણી કહ્યું. ૧૩ 'હે શત્રુઓના નગરને જીતનાર રઘુવીર! 'શુક' અને 'સારણુ' નામના આ બન્ને રાક્ષસો રાવણના પ્રધાનો છે અને તેઓ રાવણના બંદુક ધઈને ગ્રામરૂપે આપણી સેનામા આવેલા છે. ૧૪

રામચંદ્રને જ્ઞેતા જ ભયભીત થયેલા અને જેમને જીવનની પણ આશા રહી ન હતી તેવા એ બન્ને રાક્ષસો હાથ બેડી કહેવા લાગ્યા. ૧૫ 'હે સૌમ્ય! હે રઘુનંદન! રાવણની આજ્ઞાથી તમારી કપિસેનાને તથા તમારા બળને જોવા અમે અહીં આવેલા છીએ. ૧૬ ઉપયુક્ત વચન સાંભળી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરનારા શ્રીમાન દશરથનંદન રઘુવીરે હસતા મુખે કહ્યું : 'હે રાક્ષસો! રાવણના કહેવા પ્રમાણે જ તમે સઘળી વાનરસેનાને તેમ જ અમારા બળને બરાબર જોઈ લીધું હોય, તો હવે સ્વેચ્છથી ચાલ્યા જાઓ. ૧૭, ૧૮ જો કદાચ જોવા-તપાસવા મા કોઈ પણ ખામી રહી હોય, તો તમે બેવડાંપણે પુનઃ તપાસી જુઓ તમારી ઇચ્છા હશે તો આ વિલીપણુ તમને આપણી સેના પુનઃ દેખાડશે. ૧૯ હે રાક્ષસો! તમે આમ પકડાઈ ગયા છે, એથી મરણનો ભય રાખશો નહિ, કેમ કે શત્રુ વિનાના અને પકડાઈ ગયેલા દ્રવ્યોને વધ કરવા યોગ્ય નથી. ૨૦ એટલું શુક-સારણના પ્રત્યે કહીને પછી રામચંદ્રે વિલીપણને કહ્યું : 'હે વિલીપણ! રાવણના બંદુક ધઈ સેનામા આ બન્ને રાક્ષસોએ જોઈ ગ્રામવેશે આપણી સેનામા પ્રવેશીને મુગ્ધવાદિ વાનરોમા ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેોપણ અત્યારે તું આ બન્ને રાક્ષસોને છોડી મૂક.'

પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે શુક-સારણ પ્રત્યે કહ્યું : 'હે રાક્ષસો! તમે હાનગરીમા જઈ કુબેરના નાનાભાઈ રાવણને મારો સંકેશ આ પ્રમાણે કહેજો ૨૧, ૨૨ 'હે રાવણ! તે બળનો આશ્રય કરી મારી સ્ત્રી સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે તારા સમગ્ર બળ, ડું, તારા બાધવો

તથા સન્યની સહાયથી મને બતાવ, ૨૩ હે રાક્ષસેન્દ્ર! હવે કાલે સવારે જ મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ઉત્તમ તોરણો તથા મોટા કિલ્લા-વાળી લંકાનગરી અને તારાં આણું રાક્ષસસૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ જશે. ૨૪ હે રાવણુ વજ્રધારી ધ્રુવ જેમ પોતાનું વજ્ર દાનવો ઉપર મૂકે છે, તેમ હું કાલે સવારે જ મારો ભયંકર ક્રોધ તારી સેના તથા તારા ઉપર ઠાલવીશ. ૨૫

ધર્મવત્સલ રઘુવીરનો ઉપયુક્ત સંદેશો લઈને તથા ‘રાધવનો જય થાઓ’ એમ બોલીને રામચંદ્રને અભિનંદન આપીને શુક-સારણુ રાક્ષસો ઉતાવળે લંકામાં જઈ રાવણને કહેવા લાગ્યા : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર! તમારા ભાઈ વિલીપણે અમારો વધ કરવા માટે અમને પકડ્યા હતા; પરંતુ અત્યંત તેજવાળા ધર્માત્મા રામચંદ્રની દૃષ્ટિએ પડતાં જ તેમણે અમને છોડાવ્યા છે. હે રાવણુ! દશરથનંદન શ્રી રામચંદ્ર, મહાબળવાન લક્ષ્મણ, મહાત્મા વિલીપણુ અને ધ્રુવ સરખા પરાક્રમવાળો મહાતેજસ્વી સુગ્રીવ, એ ચારે પુરુષાર્થસો એક સ્થળે મળેલા છે. તેઓ લોકપાલ સરખા શૂરવીર છે, અસ્ત્રાવધામાં પારંગત છે અને દૃઢ પરાક્રમવાળા છે. હે લંકેશ! બીજા સર્વ વાનરો તે બાળુએ રહ્યા, પરંતુ એ ચાર પુરુષશ્રદ્ધો જ હુઘર તોરણવાળી અને મોટા કિલ્લાવાળી આપણી લંકાનગરીને જડમૂળમાંથી ઉખેટી સમુદ્રમાં ફેંકવાને સમર્થ છે. વળી હે રાવણુરાય! રામચંદ્રનું રૂપ અને તેમની પાનેના હથિયારો જોતાં તો અમને એમ જ ભાસે છે કે, જો કદાચ વિલીપણુ વગેરે ત્રણ જવાની સહાય ન હોય, તોપણ એ રઘુવીર એટલા જ આળી લંકાનગરીને છિન્નભિન્ન કરી નાખશે. હે રાક્ષસેન્દ્ર! રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવથી સુરક્ષિત થયેલી વાનરસેના તો વળી કંવો તથા અસુરોથી પણ અજ્ઞેય થઈ પડી છે. હે રાવણુ! જેમાંના ચોદાઓ યુદ્ધ કરવા માટે હર્ષયુક્ત થઈ રહ્યા છે, એવી શૂરવીર વાનરોની સેનાએ હાલમાં યુદ્ધ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે; માટે અમારું તો

માનવું છે કે, તમારે રામચંદ્રની સાથે વિરોધ કરવો ઠીક નથી. તમે રામચંદ્રની સાથે સંધિ કરો અને સીતા પાછી આપો. ૨૬-૩૩

હાત મીરાદમીક મદાણુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૨૬ મો સર્ગ ચમત્

સર્ગ ૨૬ મો

રામના સૈન્ય ૧૫૫ રાવણે મેળવેલી માહિતી લક્ષ્ય: સત્યમજ્જોર સારણેનાભિમાપિતમ્ ।

નિશ્ચય રાવણો રાજાં પર્વમાપત સારણમ્ ॥ ૧ ॥

સારણુ રાક્ષસનાં યથાર્થ અને નિર્વાચ વચન સાંભળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ કહેના લાગ્યો : ‘હે સારણુ! તું આ શું બોલે છે? જો કદાપિ સઘળા દેવ, ગંધર્વ અને દાનવો મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તેમ જ સર્વ લોકો તરફથી એકસામથો મારે માથે ભય આવી પડશે, તોપણ હું રામને સીતા પાછી આપનાર નથી!’ ૨૬ હે સૌમ્ય! તું તો વાનરોથી અત્યંત ખીડાવાને લીધે ભયભીત થયો છે, એથી ‘આજે જ સીતા રામને પાછી આપવી’ એવી મને સલાહ આપે છે; પરંતુ હું કાંઈ નિર્જાળ નથી કે જેથી તારી તેવી સલાહને માન્ય કરું!’ ૨૭ અરે, મારા એવો કોઈ પણ બળવાન શત્રુ નથી કે જે મને યુદ્ધ વિષે છુટી શકે.’

એ પ્રમાણે કહીને વચન કહીને કાંધાયમાન થયેલો રાક્ષસાધિપ રાવણુ વાનરસેનાને બેવા માટે અનેક નાલવૃક્ષ જેટલા ડોંગા તથા ગરદ સરખા શ્વેતવર્ણવાળા પોતાના પ્રાસાદ ઉપર શુક-સારણુની સાથે ચડ્યો અને સમુદ્ર, પર્વતો તથા વનોને બેવા લાગ્યો. ૨૮-૨૯ રાવણુ જોતો તો સમગ્ર પૃથ્વી વાનરોથી ખીચીખીચ ભરેલી લીડી. અપાર અને અસંખ્ય એવી વાનરોની મોટી સેના બેઈને રાવણુરાયે પોતાના પ્રધાન સારણુને પૂછ્યું : ‘હે સારણુ! આ વાનરોની મોટી સેના કેળાય છે, તેમાં કયા વાનરો મુખ્ય છે, કયા શૂરવીર છે. કયા મોટા બળવાળા છે તેમ જ કયા વાનરો મોટા ઉત્સાહ ધરાવી યુદ્ધ કરવામાં આગળ પડે એવા છે, એ સર્વ મને કહે. વળી હે સારણુ! સુગ્રીવ કયા વાનરોનું કહેલું વધારે

માન્ય કરે છે, તેઓની નાની નાની ડુંકડીઓનું પાલન ડરનારા કયા વાનરો છે તથા એ સર્વ વાનરોના પ્રભાવ, બળ, શૌર્ય વગેરે કેવા છે એ સઘળું તું મને કહે ।

રાક્ષસાધિપ રાવણને ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી વાનરસેનાનો ભેદ બાળી આવેલા સારણે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોની ઓળખાણ કરાવતા રાવણને કહ્યું ‘હે રાજન્ ! જુઓ, પેલો જે વાનર આપણી લકાનગરીની સામે ઊભો રહી ગર્જના કરી રહ્યો છે, જે સેકડો અને હજારો યુધ્ધપતિ વાનરોથી વીટાયેલો છે, જેના લય કર નાદ વડે કિલ્લા, તોરણ, પર્વત અને ઉપવનોવાળી આખી લકાનગરી ખળભળી રહી છે તથા જે વાનરરાજ સુગ્રીવની સેનાના અન્નભાગમા ઊભેલો છે તે ‘નીન’ નામનો શૂરવીર યુધ્ધપતિ છે વળી જુઓ, પેલો જે વાનર પોતાના બન્ન હાથ હાથા કરી ચરણ વડે પૃથ્વીને આપતો ગમન કરે છે, ૭-૧૪ જે કોધને લીધે વારવાર લકાની સામે ભેઈ ગર્જના કરે છે, જે પર્વતના શિખર સરખા પ્રાદ દેહવાળો તથા ઝમળના પરાગ સરખા વર્ણવાળો છે અને જે કોષપૂર્વક વારવાર પોતાનું પૂછડું પછાડી, તેના શબ્દ વડે હશે દિશાઓને ગળવી રહ્યો છે તે અગદ છે કપિરાજ સુગ્રીવે તેને યુવરાજ પદ આપ્યું છે જુઓ, એ યુવરાજ અગદ તમને યુદ્ધ કરવા માટે જોલાવે છે એ અગદ વાલિનો પુત્ર છે અને વાલિના જેવો જ બળવાન છે તથા સુગ્રીવને એ ઘણો જ વહાલો છે જેમ ઇંદ્ર માટે વરણ પરાક્રમ કરવા તત્પર થાય છે, તેમ એ યુવરાજ અગદ રામચંદ્રને અર્થે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવા તત્પર થયો છે, રઘુવીરનું હિત કરનારા મહાબળવાન હનુમાને જનન દિની મીતાની જ શોધ કરી હતી, તે પણ એ યુવરાજ અગદના બુદ્ધિબળનું જ પરિણામ છે ૧૫-૧૮ એ વીર્યવાન અગદ હાલમા અનેક વાનરોના સન્ય લઈને પોતાના બળ વડે લકાનગરીને ઉત્તર કરવા માટે તમારી સામે આવેલો ૭-૨૧ વાલિપુત્ર અગદની પાછળ મોટી સેના

લઈને જે ઊભેલો છે, તે મહાત્મા નલ વાનર છે એ સનામમા ઘણો જ શૂરવીર છે અને સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાધવામા પણ તેનો જ હાથ છે ૨૧ વળી અહનવનમા નિવાસ કરનારા શૂરવીર વાનરો પોતાના ગાત્રોને સકોની અનેક પ્રકારની ઝોડા કરતા જેની પાછળ ગમન કરે છે તથા જેના શરીરનો પણ રૂપેરી છે, તે આ ‘શ્વેત’ નામનો સેનાપતિ છે એ વાનર લય કર પરાક્રમવાળો, બુદ્ધિમાન, ચપળ સ્વભાવનો તથા યજ્ઞ લોકમા પ્રખ્યાત છે તે સુગ્રીવની પાસે વારવાર આવ-બ આવે છે અને વાનરોની સેનાના જુદા જુદા વિભાગ પાડી વ્યૂહરચનામા એકઠી સર્વને હથે પમાડે છે તે શ્વેત વાનર પોતાના બળ વડે લકાનગરીનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે વળી હે રાવણરાય ! પૂર્વે જોમલી તટના તટ પર આવેલા ‘રમ્ય’ નામક પર્વતમા જે રહેતો હતો અને હાલમા નાના નાના અનેક પર્વતોથી વીટાયેલા ‘સરોચન’ નામના પર્વતમા રામચંદ્ર કરે છે, તે પેલો ‘કુસુદ’ નામનો યુધ્ધપતિ છે. વળી જે લાખો વાનરોને વશ રાખે છે ને જેના મોટા પૂછડા ઉપર તાળાવર્ણ, પીળા, સફેદ તથા ચક્રચક્રિત રંગના ઘણા જ લાખા વાળના લય કર ગુરછો દેખાય છે, તે ‘ચડ’ નામનો વાનર છે, એ જ્યાંત્યા યુદ્ધ કરવાનું જ શોધતો કરે છે અને હાલમા પોતાના બળ વડે આપણી લકાને ઉત્તર કરવા ધારે છે ૨૨-૨૮ હે મહારાજ ! જુઓ, પેલો જે વાનર લાખા કેશવાળો અને શ્યામ વર્ણવાળો છે તથા જે પોતાના નેત્રાગ્રિ વડે બાંધે લકાને દહન કરવા ઇચ્છતો હોય એમ બેધડક ભેઈ રહ્યો છે, તે ‘રલ’ નામનો યુધ્ધપતિ છે એ સિંહ સરખો પરાક્રમી છે અને વિદ્યા અળ, કૃષ્ણગિરિ, સહ્યાદ્રિ તેમ જ મુદર્થન પર્વત મા નિવાસ કરે છે પોતાના બળ વડે લકાને મસળી નાખે એવા ઉમ પરાક્રમવાળા નીમ કરોડ વાનરો તેને અનુસરે છે. ૨૯-૩૧ હે રાજન્ ! જુઓ, પેલો જે વાનર પોતાના કાન હલાવે છે, ડુંગ પુન ગર્જના કરે છે અને કોધથી પોતાનું

શરીર કપાલી વડે દાંડ વડે આ તરફ જુઓ છે તથા જે વાર વાર પૂછડું પછાડી ગર્જના કરે છે, તે યુથપતિ 'શરણ' નામનો વાનર છે એ મૃત્યુવી પણ ડરતો નથી, સગ્રામ વખતે પોતાની સેનાની પણ ઢરકાર રાખતો નથી, તેમ જ પોતાના શૌર્યના બળથી નિર્ભય થઈ 'શાંતવેય' નામના રમણીય પર્વતમા નિવાસ કરે છે ૩૨-૩૪ હે રાજન્! અત્યંત બળવાળા એક વાળ અને ચાળીમ હબ્બર યુથપાત વાનરો એ શરણ વાનર ની આજ્ઞામા રહે છે વળી જેમ દેવતાઓની વચ્ચે ધંદ્ર રહે છે, તેમ જે પેલો વાનરોની વચ્ચે રહેલો છે, જે પોતાના દેહથી મેઘની પેઠે આકાશ મ છાને આચ્છાદિત કરી જોતો છે ૪૦-૪૨ તથા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા વાનરોની ગર્જનાઓ સાંચે મળેતો જેનો ભેરીના જેવો મહાન નાદ સંભળાય છે, તે 'પનસ' નામનો યુથપતિ છે એ વાનર યુદ્ધમા અસહ્ય પરાક્રમવાળો છે અને તે 'પારિયાત્ર' નામના શ્રદ્ધ પર્વતમા નિવાસ કરે છે ૪૩-૪૮ હે રાજન્! વાનરોની જુદી જુદી ટુકડીઓના પચાસ લાખ યુથપતિઓ એ પનસ વાનરની સેવામા હાજર રહે છે ૪૯ વળી હે રાવણ! સમુદ્રના તીર ઉપર પડાવ નાખી રહેલી, બીજા સમુદ્ર સરખી અને યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહ વાળી ભય કર વાનરસેનાને શોભાવતો જે પેલો દ્વંદ્વર પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાવાવાળો વાનર જોયો છે, તે 'વિનત' નામનો યુથપતિ છે એ નદી ઓમા ઉત્તમ એવી વેપુનહીના તટ પર વસે છે ૫૦-૫૨ વળી જુઓ પેલો 'કથન' નામનો વાનર કે જે સાઠનાળ વાનરોની સેનાને અધિપતિ છે, તે તમને યુદ્ધ માટે જોલાવી રહ્યો છે એના હાથ નીચે વાનરોની જુદી જુદી ટુકડીઓના બળવાન યુથપતિઓ છે વળી હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનર ગેરુવા રંગના દેહવાળો છે અને જે કાંધથી તમારી સામે ભેઈ રહ્યો છે, તે 'ગવય' નામનો તે જીવી વાનર છે એ પોતાના બળના ગર્વથી સર્વ વાનરોની અવગણના કરે છે મિત્રે લાખ વનજો એ ભયના વાળામા

છે એ એકલો જ પોતાના બળથી લકાનગરીને ચગદી નાખવા ધારે છે ૫૨-૫૪ હે રાક્ષસાધિપ! એ સર્વ શરવીર વાનરો સગ્રામમા અમદ્ધ પરાક્રમવાળા છે ને તેઓની તો ગણના જ થાય એમ નથી મે ગણુજ્યા એ તો મોટા મોટા યુથપતિઓ છે કે જેઓ ના હાથ નીચે મસ ખ્યાત યુથનાથો છે વળી તેઓ ના તાબામા અન્ય ખ્યાત વાનરસેના જુદા જુદા વિભાગના વર્ણ સાથેલી છે ૫૪

કાત શ્રી માર્કન્દેય મહાસુત્રમાહિત આદિત્ય ચ શ્રી ભગવાના પુરુષોત્તમ મા ૧૬ મા સર્ગ ૨૭ મા

સર્ગ ૨૭ મો

વાનરખખાનુ વર્ણન

તાસ્તુ તે સમગ્રધ્યામ પ્રક્ષમાણસ્વ જુથમાનુ ।

રાગગ્રાથે પરાક્રાન્તે વે ન રક્ષાન્ત જીવિત્મ ॥

(સારણે રાવણને કહ્યું) 'હે રાક્ષસાધિપ!

જે તમે સામની સેનામાના યુથપતિઓનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવા ઇચ્છો છો, તો હું તમને બીજા પણ બળવાન યુથપતિઓનું વર્ણન કહી સંભળાવું છું એ સર્વ યુથપતિઓ પોતાના હવિતની પળુ ઢરકાર નહિ રાખતા રામચંદને અર્થે પરાક્રમ કરવા તૈયાર થયા છે ૧ હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનરના લાખા પૂઠડા ઉપર તાબાવણી પીળા, ચળકતા, સફેદ, ચીકણા, અનેક હાથ લાખા અને આછાઆઠા વાગ દેખાય છે, તેનું નામ હર' છે તે જ્યારે પોતાનું પૂછડું જોડુ કરે છે, ત્યારે તેના પરના વાળ સૂર્યના કિરણો સરખા પ્રકાશે છે અને નીચું કહે છે ત્યારે પૃથ્વી પર ઘસડાય છે ૨૩ જુઓ તો ખરા સુશીલની સેનાના સેકો અને હબરો વાનરો હાથમા મોટા મોટા વૃક્ષો નર્મને લકા ગઢ પર ચડી આવવા માટે જે હર વાનરની પાછળ ગમન કરે છે વળી પેલા શ્યામ મેઘઘટા સરખા અને પ્રાણના પર્વત સરખા જે ભય કરી છો તમારા ભેવામા આવે છે, તેઓ યુદ્ધમા સત્ય પરાક્રમવાળા છે સમુદ્રના પરની રેતીની પેઠે તેઓની ગંજ્યા શ્યામા આવે એમ નહી

અને તેમાના કેટલાક પર્વતોમા, કેટલાક જુદા જુદા દેશોમા તથા કેટલાક નદીઓના તટ પર ફરનારા છે હે રાજન્ ! એ સઘળા રી છો તમારી ઉપર ધસી આવવા તયાર થઈ રહ્યા છે. ૪-૭ ત્યામ વાદળઘટાની વચ્ચે આવેલા ઇંદ્રની પેઠે એ સઘળા રી છોની વચ્ચે જે લાયકર રૂપવાળો અને બિહામણી આખોવાળો જિલો છે, તે 'ધૂમ્ર' નામનો રી છોનો યૂથપતિ છે, તે સઘળા રી છોનો મહારાજ છે અને તે નર્મદા નદીના તટ પર આવેલા 'ઋક્ષવાન' નામનો પર્વતમા રહે છે ૮-૯ વળી પર્વત સરખા દેહવાળો પેલો જિલો તે ધૂમ્રનો નાનો ભાઈ બળવાન છે. એ રૂપમા પોતાના ભાઈ ધૂમ્રના જેવો જ છે, પરંતુ પરાક્રમ કરવામા તેનાથી અધિક છે. એ બળવાન મોટા મોટા યુથપતિઓ ના યુધોનું પાલન કરનાર છે, જીજ્ઞાસોને અનુસરનાર છે અને શાત સ્વભાવનો છે, પરંતુ યુદ્ધમા પ્રહાર કરતી વેળા તે ઉચ સ્વભાવ ધારણ કરે છે. ૧૦-૧૧ એ બુદ્ધિશાળી બળવાને પૂર્વે દેવો અને અસુરોના સંગ્રામ વખતે ઇંદ્રને મોટી સહાય કરી હતી, ત્યારે તેને ઘણા વરદાન મળેલા છે ૧૨ વળી રાક્ષસો સરખા દુર અને પિશાચો સરખા ઘણા ગુલામો પેલા જે તેજસ્વી સેનિકો દેખાય છે, તેમ જ તેઓ મૃત્યુથી પણ નાહિ ડરતા પર્વતના શિખરો પર ચઢીને મોટા મોટા વાદળ સરખી શિલાઓ ફેંકી યુદ્ધ કરે છે, તેઓ સર્વ એ બળવાનના સેનિકો છે. ૧૩-૧૪ હે રાજન્ ! જીઓ, પેલો જે વાનર કોપાયમાન વયેલાની પેઠે ફૂદકા મારે છે અને વળી આમતેમ દરી જિલો રહે છે તમા સર્વ વાનરો જેને એકીનજર જોઈ રહ્યા છે, તે અત્યંત બળવાળો અને મોટી સેનાવાળો 'રબ' નામનો યુથપતિ છે. એ વાનર નિરંતર ઇંદ્રની ઉપાસના કરે છે. ૧૫-૧૬ વળી હે રાવણ ! પેલો જે વાનર એક યોજન જેટલા ઊંચા તથા એક યોજન જેટલા પહોળા દેહવાળો છે અને મોપળા પ્રાણીઓમા જેના સરખો બીજો કોઈ રૂપાળો નથી, તે 'સનાદન' નામનો વાનર છે એ સર્વ

વાનરોનો 'પિતામહ' કહેવાય છે. ૧૭-૧૮ બુદ્ધિ-શાળી એ સનાદન વાનરે પૂર્વે ઇંદ્રની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, પરંતુ તે ઇંદ્રથી હાર્યો ન હતો. એ મોટો યુથપતિ છે. ૧૯ વળી હે રાક્ષસાધિપ ! જીઓ, પેલો મહાબળવાન શ્રીમાન વાનરશ્રધ્ધ 'કથન' નામનો યુથપતિ છે. એ દેવાસુરના સંગ્રામ વખતે દેવોને સહાય કરવા માટે અગ્નિથી ગર્ધર્કન્યા વિષે ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેનું પરાક્રમ ઇંદ્ર જેવું છે, યુદ્ધમા તે પોતાના મુખથી પોતાની બરાડ કરતો નથી અને પર્વતશ્રધ્ધ કેલાસગિરિ કે જેમા અનેક કિન્નરો કોડા કરે છે તથા જે તમારા ભાઈ કુબેરનું વિહારસ્થાન છે, ત્યાં તે જ બુ નદીના તટ પર નિવાસ કરે છે. ૨૦-૨૩ દશ અબજ વાનરોની સેનાથી વીટાયેલો એ કથન યુથપતિ પોતાના સામથ્ય-બળ વડે આપણી લકાને ઉજ્જડ કરવા ઇચ્છે છે. ૨૪ હે રાજન્ ! પૂર્વે થયેલું હસ્તીઓ અને વાનરોનું વેર સલાહીને જે અનેક યુથપતિ હસ્તીઓને નાસ પમાડતો ગંગાનદીના પ્રદેશમા ભ્રમણ કરે છે, ૨૫ જે પોતાની ગર્જનાથી ગિરિજાઓને ગર્જવી મૂકે છે, જે મોટા વાનરયુધોનો ગ્વામી છે, જે હસ્તીઓનો ઉપરાધ કરી મોટા મોટા વૃક્ષોને ભાગી નાખે છે, ૨૬ જે વાનરોના નેતા છે અને ઇંદ્ર જેમ સ્વર્ગમા કોડા કરે તેમ જે ગંગા નદી આગળ આવેલા 'ઉશીરબીજ' નામક પર્વતમા તેમ જ પર્વતશ્રધ્ધ મંદરાચળમા કોડા કરે છે, તે પેલો અસંખ્ય પરાક્રમવાળો 'પ્રમાથી' નામનો યુથપતિ છે. એની પાછળ પોતાના પરાક્રમથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા અને અત્યંત બાહુબળવાળા દશ ક્રોડ વાનરોની સેના ચાલે છે. હે રાજન્ ! જીઓ તો ખરા, એ પ્રમાથી વાનર વાયુએ ઉડારેલા મેઘની પેઠે ગતિ કરે છે અને તેની આતપાત્ર ગતિવાન વાનરોનું સન્ન્ય કોપબેર ગમન કરે છે, એથી નોમર અજુવાપી' ૨૭ જીટી રહી છે. વળી નવ વાનર બપોરે તમુક ઉપર મેનુ બાધતો હતો, ત્યારે શ્યામ મુખાળા અને મહાન બળવાળા એક ગેડ ગેડાગડ

જાતિના જે વાનરો તેને સહાય કરતા હતા, તેઓના અધિપતિ પેલા 'ગવાક્ષ' નામના યુધ-પતિને તમે જુઓ. સઘળા ગોલાંજૂલ વાનરો સહિત એ ગવાક્ષ પોતાના બળ વડે લંકાનો નારા 'કરવા માટે ગએ' છે. વળી હે મહારાજ ! જે પર્વતમાં ભ્રમરોથી ગુંજી રહેલાં અને સર્વ ઋતુઓ વિષે ક્ષણ આપનારાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે, ૨૭-૩૪ સૂર્ય ભગવાન જેની દરરોજ પ્રદક્ષિણા કરે છે, જેની કાંતિ વડે ઉપર વસતાં મૃગપક્ષીઓ પણ સોનેરી રંગનાં દેખાય છે, ૩૫ મહાત્માઓ અને મહાપિયો જેના શિખરો કદી પણ ત્યાગ કરતા નથી, જેની ઉપરના ક્ષણજીત વૃક્ષો સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે ૩૬ અને જ્યાં આગળ ઘણા જ મોંઘા મૂલ્યનુ મધ મળી શકે છે, તે પર્વતશ્રેણી રમણીય સુવર્ણમય મહામેરુ વિષે વસનારા પેલા 'કેસરી' નામના વાનરને તમે જુઓ. એ ગુખ્ય વાનરોનો અગ્રણી તેમ જ યુધપતિ છે. હે નિપાપ રાવણ ! જેમ સર્વ રાક્ષસોમાં તમે ઉત્તમ છો, તેમ સર્વ પર્વતોમાં ઉત્તમ એવો 'સાવર્ણિ' નામનો મહામેરુ સાક હનર સુવર્ણમય રમ્ય પર્વતોની મધ્યે આવેલો છે. તેમાં અસંખ્યાત વાનરો વસે છે. તેમાંના કેટલાક વાનરો શ્યામ, કેટલાક શ્વેત, કેટલાક રાતા ગુણવાળા અને કેટલાક મધુપિંગળ છે. તે સઘળા વાનરો નખરૂપી આયુધવાળા, સિંહ સરખી લીક્ષુ ચાર દાંડોવાળા, વ્યાધના જેવા દુરાસદ, અગ્નિ સમાન અસદા, હેરી નાગ જેવા કૂર, અત્યંત દીર્ઘ પુચ્છવાળા, હસ્તી સરખા મદમત, મોટા પર્વત સરખી કાયાવાળા, મેઘ સમાન ગર્જનારા અને વર્તુલાકાર પીળાં નેત્રવાળા છે. તે સર્વનો ઉપરી તેઓની વચ્ચે બેઠેલો પેલા 'શતખલિ' નામનો વાનર છે. એ વીર્યવાન શતખલિ પૃથ્વીમાં વિખ્યાત છે અને તે શત્રુઓને જીતવા માટે દરરોજ સૂર્યનારાયણની ઉપાસના કરે છે. હે મહારાજ ! જુઓને, પોતાની સેનાના સર્વ વાનરો સહિત એ શતખલિ બાજે લંકાને યોગી નાખવા ઇચ્છતો જ હોય એમ આ

તરફ જોતો બિલો રહ્યો ! ૩૭-૪૪ વળી મહાન બળવાળો, શૂરવીર અને અત્યંત પરાક્રમસંપન્ન પેલો 'હરિ' નામનો વાનર તો રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે પોતાના પ્રાણ ઉપર પણ દયા લાવતો નથી ! એ એકલો જ પોતાના બળ વડે લંકાનગરીને મસળી નાખવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે. વળી હે રાવણરાય ! ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, નલ અને નીલ, એ સર્વ વાનરો પૈકી પ્રત્યેક વાનર દસ દસ કરોડ વાનરસેનાના અધિપતિ છે. એ સિવાય વિધ્યાગ્રજમાં વસનારા અન્યેય પરાક્રમવાળા ઘણા વાનરો છે, તેઓની તો ગજુતરી જ થઈ શકે એમ નથી. હે મહારાજ ! રામની સેનામાં સઘળા વાનરો મહાન પ્રભાવવાળા અને પર્વત સરખા પ્રોઢ દેહવાળા છે તથા તેઓ એક ક્ષણવારમાં જ સર્વ પર્વતોના ચૂરા કરી પૃથ્વીને છાઈ દે તેવા સમર્થ છે. ૪૫-૪૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય મૃત્યુનાયકા
યુદ્ધકાંડમા ૨૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

વાનરખળુ' વહુ'ન (ચાલુ)

સારણસ્ય વક્તઃ શ્રત્વા રાવણં રાક્ષસાધિપમ્ ।

બલમાદિશ્ચ તત્તર્કે ગુરુકો વાક્યમથાવ્યયીત્ ॥ ૧ ॥

વાનરસેનાનું વહુ'ન કરી સારણુ વિરામ પાડ્યો એટલે શુકરાક્ષસ રાક્ષસાધિપ રાવણને પોતાની આગળીથી સઘળી સેના બતાવીને કહેવા લાગ્યો : ' હે લંકાધીશ ! હસ્તીઓ સરખા મહેનમત્ત, ગંગાનદીના તટ પર બિલેલાં વટવૃક્ષ સરખા દંઢ અને હિમાલયનાં સાલવૃક્ષો સરખા ઊંચા આ સામે બિલેલા જે વાનરોને તમે જુઓ છો, તે સઘળા સંગ્રામ વિષે દુર્બલ, ઇચ્છિત રૂપ ધારણુ કરનારા, દેત્યો અને દાનવો સરખા પરાક્રમી તથા દેવ સરખા તેજસ્વી છે. એ વાનરોની સંખ્યા એકવીસ ખર્વ, હનર શંકુ અને સો વૃંદ જેટલી છે. ઉપજીત સંખ્યા માત્ર સુઓવના આધિપત્ય નીચેના વાનરોની જ છે. એ સર્વ વાનરો નિરંતર કિષ્કિન્ધામાં જ રહે છે અને તે દેવો તથા ગંધર્વોથી ઉત્પન્ન થયેલા

છે વળી પેલા સામે ઊભેલા દેવ સરખા રૂપાળા જે બે વાનરને તમે જુઓ છો તે મદ અને દ્વિવિદ છે એ બંનેના જેવા યુદ્ધકુશળ બીજા કોઈ નથી ૨૦-૨૧ પ્રહલદેવની આરાધી એ મદ અને દ્વિવિદ વાનરોએ અમૃતપાન કરેલું છે, એથી તેઓ પોતાના બળ વડે આખી લકાનગરીને કચરી નાખવા ધારે છે ૭ વળી મહોન્મત હસ્તીની પેઠે ઊભેલા પેલા જે વાનર તમારા જેવામા આવે છે, તે કેસરી વાનરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હનુમાન છે તેને લોકો વાયુનો પુત્ર પણ કહે છે હે રાજન ! જેણે પહેલવહેલાં સમુદ્ર ઓળંગ્યો અને સીતાની તથા તમારા નિવાસસ્થાનની શોધ લીધી, તે એ 'હનુમાન' નામનો વાનર છે એ જો ! વાયમાન થાય, તો પોતાના બળ વડે સમુદ્રને પણ ખજાણાવી તે એવો બળવાન છે એ પુત્ર અહીં આવ્યો છે, માટે તમે તેને સારી રીતે ઓળખો ૨૦-૨૧ બળ અને સ્વરૂપસ પત્ર એ કપિશ્રષ્ઠ હનુમાન યાચ્છત રૂપ ધારણ કરી શકે છે અને વાયુની પેઠે તેની ગતિ કયાય પણ અટકતી નથી ૧૨ જ્યારે એ બાધાવસ્થામા એક દિવસ મુધાતુર થયો, ત્યારે ઊગતા સૂર્યને જોઈ, તેને ક્ષણ સમજી તેણે વિચાર કર્યો 'આકાશમાના આ સૂર્યરૂપી ક્ષણુ કર્કા વિના બીજા કશા વનરૂપથી મારી ક્રુધા શાત થશે નહિ, માટે હું આજે સૂર્યને જ પકડીશ' એવો નિશ્ચય કરીને એ હનુમાન પોતાના બળના ગર્વથી ક્રુધો અને દેવર્ષિએ તથા રાક્ષસાદિથી પણ જેનો પરાભવ ન થઈ શકે એવા સૂર્યને પકડવા માટે નણ્ડબર ચોળન સુવી ઊભે ગયો, પરંતુ સૂર્ય સુધી નહિ પહોંચતાં છેવટે તે હૃદયચળ પર પડ્યો ૧૨-૧૪ પર્વત પર પડતી વેળા એ વાનરની હતુ (હડપચી) શિલાતવ સાથે અથડાવાથી લાગી ગઈ, તેથી તેનું 'હનુમાન' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે ૧૫ હે રાજન ! એ વાનરના નામથી તથા તેના પૂર્વવૃત્તાતના અંશથી મે તેને સારી રીતે ઓળખ્યો છે એના બળ રૂપ કે પ્રજાવનુ વળન કરી શકાય

એમ નથી ૧૬ એ હનુમાન એકનો જ પોતાના સૌથી વડે આખી લકાનગરીનો ધણ વાળસા ઇચ્છે છે હે રાવણરાય ! તમે એને લકામા પકડવા હતો અને એણે જ લકામા ભય કર અગ્નિ સળગાવ્યો હતો એ વાનરને તમે કેમ ભૂલી બંધો છો ૧૭

'હે રાજન ! એ હનુમાનની પાસે જ કમળ સરખા નેત્રવાળા તથા શ્યામ વર્ણવાળા પેલા જે પુરુષ ઊભેલા છે, તે જ ઇક્ષ્વાકુવંશમા અતિરથી અને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા શૂરવીર રામચંદ્ર છે તેમનાથી કદી પણ ધર્મ અલિત થતે નથી તેમ જ તે કદી પણ ધર્મનું હૃદયન કંતા નથી જ્ઞાનવાળા પુરુષોમા શ્રષ્ઠ એવા એ રામચંદ્ર ત્યાં વેદોને તથા વ્રહ્માસ્ત્ર વગેરે અસ્ત્રોને સારી રીતે બંધે છે એ રઘુવીર પોતાના બાળો વડે આકાશતળ બેઠવાને તેમ જ પૃથ્વીતળને ચીરી નાખવાને સમર્થ છે, તેમનો કોઈ ચમ રાજ સરખો છે અને તેમનું પરાક્રમ ઇંદ્ર જેવું છે હે રાજન ! તમે જનસ્થાનમાથી જેની લાચી સીતાનું હરણ કરી લાવ્યા છો, તે જ રામ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા છે એ રામચંદ્રની જમણી બાજુએ શુદ્ધ ગુણો સરખી કાલિવાળો, વિશાળ વક્ત્રવળાળો, શ્યામ વાકડિયા કેશ વાળો, રાતા નેત્રવાળો અને પોતાના મોના બાઈતુ પ્રિય ઝરનારો રામનો કનિષ્ઠ બહુ લક્ષ્મણ ઊભેલો છે એ નીતિશાસ્ત્રમા તથા યુદ્ધવિદ્યામા ઘણો જ કુશળ છે, સર્વ શસ્ત્રધારીએ મા શ્રદ્ધ છે, કોપી છે, દુર્યોધન પરાક્રમી છે અને અત્યંત બળસ પત્ર છે એ લક્ષ્મણ રામના જમણે કાવ રૂપ અને બંધે તેમનો બહાર વિચરતો નાભ જ હોત એવો છે ૧૮-૨૪ એ લક્ષ્મણ રઘુવીર માટે પોતાના હૃદયની પણ દરકાર કરતો નથી એ પોતે એકને જ સર્વ રાક્ષસોના તહાર કરવા ઇચ્છે છે ૨૫ વળી રામચંદ્રની ડાબી બાજુએ પોતાના ચાર અનુચર રાક્ષસો થી વીટાયેલા પેરો તમારો નાનો નાઈ વિભીષણ બેને છે ૨૬ એ વિભીષણને રાજધિરાજ શ્રીમ - મન -

લ કાના રાજ્યાસન પર અભિષિક્ત કર્યો છે અને તે હાલમા તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયો છે. ૨૭ વળી હે રાક્ષસેશ્વર! વાનરોની વચ્ચે પર્વતની પેઠે અડગ બિભેલા પેલા અમાપ તેજ વાળા જે વાનરને તમે જુઓ છો, તે સર્વ વાનરોનો રાજા સુગ્રીવ છે. જેમ સર્વ પર્વતોમા હિમાલય શ્રદ્ધ છે, તેમ તેજ, યશ બુદ્ધિ, બળ અને ઉત્તમ કુણે કરી એ સુગ્રીવ સર્વ વાનરોમા શ્રદ્ધ છે તે (સુગ્રીવ) ઘાટા વૃક્ષોને લીધે પ્રવેશ ન કરી શકાય એવી અને પર્વતના કિલ્લાવાગી કિષ્કિન્ધાનગરીમા પોતાના પ્રધાને તથા શૂરવીર મેનાપતિઓની સાથે રાત્રી કરે છે જુઓ, દેવતા અને મનુષ્યોને ઇચ્છવા યોગ્ય લક્ષ્મીએ જેને વિષે નિવાસ કર્યો છે, એવી સો કમળ પુષ્પોવાગી સુવર્ણની માળા એ સુગ્રીવના ડંઠમા શોભી રહી છે એ વિજયમાળા, વાલિની સ્ત્રી તારા અને કિષ્કિન્ધાનું નિષ્કટક રાજ્ય, એ ગણે રામે વાલિને હણીને સુગ્રીવને આપ્યા છે ૨૮-૩૨

હે રાવણ! બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સખ્યાનુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહેલું છે સો હબરે લાખ અને સો લાખે એક કરોડ થાય છે શતશુણિત હબર કરોડે એક 'શકુ' અને શતશુણિત હબર શકુએ એક 'મહાશકુ' કહેલો છે શતશુણિત હબર મહાશકુએ એક 'વૃદ્' અને શતશુણિત હબર વૃદ્દેએક 'મહાવૃદ્' થાય છે શતશુણિત હબર મહાવૃદ્દે એક 'પદ્મ' અને શતશુણિત હબર પદ્મ એક 'મહાપદ્મ' કહ્યું છે શતશુણિત મહાપદ્મ એક 'ખર્વ' અને શતશુણિત હબર ખર્વે એક 'સમુદ્ર' હોવાય છે તથા શતશુણિત હબર સમુદ્રે એક 'મહોદ્ધ' થાય છે

'હે રાક્ષસાધપ! ઉપરુક્ત સખ્યા પ્રમાણે હબર કરોડ, સો શકુ, હબર મહાશકુ, સો વૃદ્, હબર મહાવૃદ્, સો પદ્મ, હબર મહાપદ્મ, સો ખર્વ, કરોડ સમુદ્ર અને કરોડ મહોદ્ધ સખ્યાનુસાગર સરળ સન્ય લઈને વાનરરાજ સુગ્રીવ રાક્ષસમનોએથી વી ટાયેલા તમારા ભાઈ શરવીર વિભીષણની સાથે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવ આવી

છે હે રાવણરાય! મોટી સેનાવી વી ટાયેલા એ સુગ્રીવ અત્યંત બ્રાહ્મ તથા પરાક્રમસ પત્ર છે હે મહારાજ! પ્રભાવિત ધૂમકેતુ સરખી આ ભય કર વાનરસેનાને ભોઈને હવે ગુનુઓથી તમારો પરાભય ન થતા સર્વથા વિજય થાય એવો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરો ૨૯-૪૨

કાંત શ્રી રામીક મંત્રમુનિમાલિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ કુંડા મા ૨૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

શુક-મારણ પર રાવણનો ક્રોધ-રામ સૈન્યની વધુ માહિતી માટે પુનઃ પ્રથમ

ગુક્ત તુ સમાનદ્રાન્દશ્વા સ હરિવૃણપાત્રા ।
લક્ષ્મણ ચ મહાવીર્ય મુજ રામસ્ય દોક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

શુક-સારણે બતાવેલા વાનરયુદ્ધપતિઓને, રામચંદ્રની જમણીબુઢપ મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણને, રામચંદ્રની પાને જ બિભેલા પોતાના બધુ વિભીષણને, ભય કર પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવને, ધંદના પૌત્ર બળવાન અગદને, મહા પરાક્રમી હનુમાનને દુર્ગંધ એવા બળવાનને તેમ જ વાનરશ્રદ્ધ મુગેણ કુમુદ, નીલ નંદ, ગજ, ગવાક્ષ, શરભ, મૈત્ર તથા દિવિદ વગેરે વાનરોને ભોઈને કેઈક ભગ્નોત થયેલા રાવણે ડાવપૂર્વક શુક-સારણને કેન્દ્રલાક તિરસ્કારમયો વચનો કહ્યા તે સાબળી શુક-સારણ બને રાતસો નીચુ ગુપ્ત રાખી રાવણને પ્રણામ કરી બિલા રહ્યા, ત્યાર રાક્ષસાધિપ રાવણ અત્યંત ક્રોધને લીધે ગળગદ વાણી વડે તેઓ પ્રત્યે કંઠોર વચન કહેવા લાગ્યો 'હે રાક્ષસો! નિનહ તેમ જ બનુ ૧૬ કરવામા સમર્થ એવા ત્યાગીને અપ્રિય લાગે એમ વચને તેના પગારદાર સંચયોએ કહેવા યોગ્ય નથી ૨-૭ મારાથી પ્રતિકુળ વર્તન તા અને માની સાથે યુદ્ધ કરવા ત્યાર થયેલા મારા ગુનુઓની તમે બને જણા આ સમયે પ્રગ સા કરો છો, ને શુ યોગ્ય લેખાય ?

* 'યુદ્ધ કરવાની તૈયારી થતી હોય, તે વેળા ગુનુઓની પ્રગ સા કરવી એ તદ્દન અયોગ્ય છે અને વળી મ માન તમને તેઓની પ્રોગપ કરવાનુ જ કહ્યું ।

તમે બનેએ આચાર્યની, શુરુઓની તેમ જ
 વૃદ્ધોની જે કાઈ ઉપાસના કરી છે, તે સઘળી
 અર્થ ગઈ છે, એમ હું માનુ છું, કેમ કે
 તમે રાજનીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો કર્યો
 છે, પરંતુ તેમાનો સાર ગ્રહણ કર્યો નથી. ૮૯
 કદાચ તમે રાજનીતિશાસ્ત્રનો સાર ગ્રહણ
 કર્યો હશે, તોપણ અભ્યાસે તમે તે ભૂલી ગયા
 છો અને માત્ર મિથ્યાજ્ઞાનનો જ આડબર
 ધરાવો છો, અરે, તમારા સરખા મૂર્ખ સચિવો
 મને મળ્યા છે, છતાં હું આજુ મોઢું રાજ્ય
 ચલાવુ છું એને હું મારું અહોભાગ્ય માનું
 છું ૧૦ અરે, રાક્ષસો પર રાજ્ય કરનારો હું કે
 જેની જીભનો એક શબ્દ નિઃશ્રદ્ધ તથા અનુગ્રહ
 કરવા સમર્થ છે, તેને આવા લાજન લાગે એવા
 કઠોર વચન કહેતા તમને મોતનો પણ ડર નથી
 લાગતો શું ૧૧ હે રાક્ષસો! વનમા અગ્નિની
 જ્વાળાઓ લાગવા છતાં પણ ઘણાક વૃક્ષો બચી
 બચ છે, પરંતુ રાજના દડપાન થયેલા અપરાધી
 ઓ તો કોઈ પણ પ્રકારે બચી શકતા નથી.
 (બીજા રાક્ષસો પ્રત્યે કહે છે -) હે રાક્ષસો!
 આ શુક-સારણુના પૂર્વે કરેલા ઉપકારો અભ્યાસે
 મને સાલારી આવે છે અને તેથી મારો કેષ
 શાત પડે છે, નહિ તો આ બંને પાપીઓને
 હું મારી નાખત, કેમ કે તેઓ મારી આગળ
 મારા શત્રુની પ્રશંસા કરે છે! (શુક-સારણુ
 પ્રત્યે કહે છે) હે પાપીઓ! મારા પર અનેક
 નહિ રાખનારા હે કૃતદ્રોહી! તમારા કરેલા
 પૂર્વના ઉપકારોને સલામી હું આજે તમને
 હણતો નથી હે હુદી! તમે મૂઝા સરખા જ
 છો મારી આગળથી સત્વર ચાલ્યા બાજો
 અને હવે પછી તમે મારી સલામી આવી મને
 તમારું કાળુ મોઢું બતાવશો નહિ ૧૨-૧૪

રાવણના ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળી લાંબજાત

છતાં તમે તે ઉપસાગ અરપૂછ્ય 'એ વાનરો લોકોનો
 નાશ કરવા સમર્થ છે' એવી રીતે તેઓની મોટી
 પ્રશંસા કરવા લાગ્યા છે એ તમને જરા પણ હાજર
 નથી. એવું રાવણના વચનનું વાત્પર્ય છે

થયેલા શુક-સારણુ બંને રાક્ષસો 'રાવણરાયનો
 જય થાઓ' એમ બોલી અભિનંદન આપી સલામ
 માંથી ચાલી નીકળ્યા. ૧૫ પછી પોતાની પાસે
 બિભેલા 'મહોદર' નામના પ્રધાનને રાવણે કહ્યું :
 'હે મહોદર! મારા સઘળા બસૂસોને
 સત્વર મારી પાસે બોલાવ.' રાવણની આજ્ઞા
 સાંભળી મહોદરે તરત જ સઘળા બસૂસોને
 બોલાવી મળાવ્યા. ૧૬ રાવણરાયની આજ્ઞાથી
 સઘળા બસૂસો ઉતાવળે રાવણની આગળ
 આવ્યા અને 'મહારાજનો જય થાઓ' એમ
 બોલી હાથ જોડી બિલા રહ્યા. ૧૭ ત્યારે રાક્ષસોના
 રાજ રાવણે વિશ્વાસુ, ધીર, નિર્ભય અને
 શૂરવીર એવા પોતાના બસૂસોને કહ્યું : 'હે
 રાક્ષસો! શત્રુઓ હાલમાં શું કરે છે, એ જોવા
 માટે તમે અહીંથી રામની સેનામાં બાજો અને
 રામના મનો તરીકે જેઓ પ્રીતિપૂર્વક રામની
 સાથે આવેલા છે, તેઓ હાલમાં શું કરે છે, રામ
 કેવી રીતે સૂએ છે, કેવી રીતે જાગે છે અને હવે
 શું કરવા ધારે છે એ બધું સારી રીતે જાણીને
 તમે સત્વર પાછા આવો, કેમ કે બસૂસો દ્વારા
 શત્રુની હંકીકત જાણી ચૂકેલા યુદ્ધિમાન રાજાઓ
 યુદ્ધ વિષે શત્રુને અપ્રયત્ન જ જીતી શકે છે.'

રાવણના વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા
 શાદ્દર્લાદ બસૂસો રાવણની પ્રદક્ષિણા કરી તથા
 'જી હજાર! આપના કહેવા પ્રમાણે કરીશું,'
 એમ કહી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા ૧૮-૨૦

રાક્ષસરાજ રાવણની પ્રદક્ષિણા કરી નીકળેલા
 એ શાદ્દર્લાદ વગેરે રાક્ષસો જ્યાં રામ-લક્ષ્મણ હતા
 ત્યાં આવ્યા. ૨૧ અને 'સુવેલ' પર્વતની ઓથમાં
 છુપાઈને રામ, લક્ષ્મણ, યુગ્રીવ તથા વિભીષણ
 વગેરેને જોવા લાગ્યા. રાખેને કોઈ બાણી જશે'
 એવા ભયથી ધરથર ધ્રજતા એ બસૂસો રામ
 ચંદ્રની સેનાને જોતા હતા, એવામાં જ ધર્માત્મા
 રાક્ષસે વિભીષણ તેઓને ટીકા ૨૪, ૨૫ રાવણના
 આ સર્વ બસૂસોમાં શાદ્દર્લા રાક્ષસ અલ્પત
 પાપિષ્ઠ છે' એમ બાણી મહાત્મા વિભીષણે
 બોલે જઈ તેને કેદ કરાવ્યો અને બીજા

બસૂસોને પકડવા માટે વાનરોને કહ્યું.^{૨૯} વાનરો પણ તરત જ એ બસૂસોને પકડી માર મારવા લાગ્યા. એ ભેઈ દયાળુ સ્વભાવવાળા શ્રીમાન રામચંદ્રે શાહુલ રાક્ષસને તેમજ બીજા સર્વ બસૂસોને છોડાવ્યા. મહાપરાક્રમી વાનરોના હાથનો માર ખાઈ અધમૂઆ થયેલા એ સર્વ બસૂસો હાંફતા હાંફતા પુનઃ લંકામાં નારી આવ્યા. નિરંતર બહાર ફરી છૂપા સમાચાર મેળવનારા એ બસૂસોએ રાવણ પાસે જઇ સુવેલ પર્વતની સમીપ પડેલી રામસેનાનું સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું.^{૩૦-૨૯}

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધકાંડમાં ૨૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

રામસૈન્ય વિષે વધુ માહિતી શાહુલે કરેલું વર્ણન

તતસ્તમક્ષોભ્યવલં લઙ્કાધપતયે ચરાઃ ।

સુવેલે રાષ્ટ્રં શલે ભિવિષં પ્રત્યવેદયન્ ॥ ૨ ॥

રાવણના બસૂસોએ ‘રામચંદ્ર મોટી સેના સહિત સુવેલ પર્વતની પાસે આવી ઊતર્યા છે,’ એ વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું.^૧ બસૂસોના મુખથી સેના સહિત રઘુવીરને યુદ્ધ કરવા માટે આવેલા બાળી રાક્ષસાધિપતિ રાવણ કાંઈક ઉદ્વિગ્ન થયો અને શાહુલ રાક્ષસ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^૨ ‘હે નિશાચર ! તું નિસ્તેજ અને દીન થઈ ગયો છે, તે માટે કહે તો ખરે કે કેઠાચ-માન થયેલા શત્રુઓના પંભમા તો તું સપડાયો નથી ને ?’^૩

રાવણને ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાલળી ભયભીત થયેલો શાહુલ રાક્ષસોમા વ્યાપ્ર સરળા પરાક્રમી રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^૪ ‘હે રાજન ! રામ-લક્ષ્મણથી રક્ષિત થયેલા બળવાન અને પરાક્રમી એવા એ વાનરોની આગળ આપણા પરાક્રમી કાંઈ પણ ચાતો તેમ નથી. હે રાવણ-રાય ! પર્વત સરળી ઝીઠ કાયાવાળા વાનરો સેનામાં પ્રવેશવાના સઘળા માર્ગોનું એવી રીતે રક્ષણ કરે છે કે જ્યાં તેઓની સેનામાં પ્રવેશ

કરી તેઓની સાથે વાતચીત પણ થઈ શકે તેમ નથી !’^૫ હું રામની સેનામાં પેઠો અને વાનરોનાં બળાબળ સંખ્યા કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો; એટલામાં તો વિભીષણ વગેરે રાક્ષસોએ મને ઓળખી લીધો અને મને બળાકારે પકડી-ખાંધી સેનામાં ઘોમેર ફેરવ્યો.^૬ એ વેળા કોપીલા વાનરોએ ગડગપાકું, મુક્રો, દાંત તથા લપડાકો-થી મને અત્યંત માર માર્યો અને ‘આ ચોર છે, ચોર છે’ એમ ઢાંડી પિટાવતાં મને આખી વાનરસેનામાં ફેરવ્યો.^૭ આખી સેનામાં ફેરવ્યા પછી છેલ્લે તેઓ મને રામચંદ્રની આગળ લઈ ગયા. એ વેળા વાનરોના મારથી હું લોહીકુહાણુ અને દીન થઈ ગયો હતો તથા મારી ઈંદ્રિયોઃ વિકળ થઈ ગઈ હતી.^૮ પછી વાનરોના મારથી સુક્ત થવા મેં હાથ ભેડી રઘુવીરની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે રઘુવીરે દયાની લાગણીથી મને છોડાવ્યો.^૯ હે રાવણ ! એ રઘુવીર અનેક શિક્ષાઓ તથા વૃક્ષોથી મહોદ્ધિને પૂરી નાખી આયુષો સહિત આ તરફ આવ્યા છે અને તેમણે આપણી લંકાનગરીના દ્વારને રોકી પડાવ નાખ્યો છે.^{૧૦} હે રાક્ષસાધિપ ! મને વાનરોના હાથમાંથી છોડાવીને મહાતેજસ્વી એ રઘુવીર ગરુડવ્યૂહમાં બેઠવાયેલી વાનરસેનાથી વીંટાઈને આપણી લંકા તરફ આવવાની તયારી કરતા હતા. હવે તે અત્પ કાળમાં જ આવી પહોંચશે અને લંકાને ઘેરો ઘાલશે;^{૧૧} માટે હે રાવણરાય ! રામચંદ્ર આપણી લંકાને ઘેરી લે એ પહેલાં તમે સત્વર સીતા પાછો આપો અથવા તો યુદ્ધ કરવા તત્પર થાઓ.^{૧૨}

શાહુલ રાક્ષસનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી રાક્ષસોના રાજ સવણે ચોડીક વાર વિચાર કર્યો પછી શાહુલને કહ્યું :^{૧૩} ‘હે શાહુલ ! જો કદાચ દેવો, ગંધર્વો અને કાનવો મળી મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવે, તેમ જ સર્વ લોકો તરફથી એકસામેટો ભય મારા માથે આવી પડે, તોપણ હું રામને સીતા પાછી આપીશ નહિ.’ એટલું કહી મહાતેજસ્વી રાવણે પુનઃ પણ શાહુલને

પૂછયું : ‘હે રાક્ષસ ! તું વાનરોની સેનામાં ફરી આવ્યો છે, માટે કહે તો ખરો કે તેમાં શૂરવીર વાનરો કયા કયા છે ?’^{૧૫,૧૬} તેઓ કેવા પ્રભાવવાળા છે, કેવા રૂપવાળા છે, તેઓમાં કયા કયા વાનરો અતિશય બળસંપન્ન હોવાથી દુર્બળ છે તથા તેઓ કેના પુત્રો તેમ જ કેના પૌત્રો છે ! હે સૌમ્ય ! એ સઘળું તું મને યથાર્થ કહી સંભળાવ. ^{૧૭} શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારા પુરુષે પ્રથમ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓની સંખ્યા જાણીને જોઈએ તે શાર્દૂલ ! તારા મુખથી વાનરોનું બળાબળ જાણ્યા પછી હું યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશ. ’

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી પ્રહિષ્ણિષ્ઠ શાર્દૂલ રાક્ષસ કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજન્ ! રામની સેનામાં ઋક્ષરાજનો પુત્ર અને ગદનો શ્વેત્ર પુત્ર ‘લાંબવાન’ નામે રીંછ એક પ્રસિદ્ધ વીર છે. તે લાંબવાન યુદ્ધ વિષે કોઈથી પશુ જિતાય તેવો નથી. ગદનો બીજો એક પુત્ર ‘ધૂમ’ નામનો રીંછ છે, તે પશુ લાંબવાનના જેવો જ દુર્બળ છે. વળી ધંદ્રના શુરુ જુહસ્પતિનો પુત્ર ‘કેમરી’ નામનો એક વાનર છે કે જેના પુત્ર હનુમાને એકલાએ જ પૂર્વે આપણી આખી લંકાનગરીને સળગાવી અનેક રાક્ષસોને સંહાર કર્યો હતો. ^{૧૮-૨૧} હે રાજન્ ! વળી એ સેનામાં ધર્માન્ના અને અત્યંત પરાક્રમી એવો ‘સુષેણુ’ નામનો વાનર સાક્ષાત્ ધર્મનો પુત્ર છે તથા બીજો એક ‘દધિમુખ’ નામનો વાનર સાક્ષાત્ ચંદ્રનો પુત્ર છે. વળી મુમુખ, દુર્મુખ અને વેગદશી,^{૨૨} એ ત્રણ વાનરોને તો બ્રહ્મદેવે સાક્ષાત્ મૃત્યુરૂપે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. ^{૨૩,૨૪} હે રાવણરાય ! રામની સેનામાં ‘નીલ’ નામનો વાનર સાક્ષાત્ અગ્નિનો પુત્ર છે અને તે સેનાપતિ છે. વાસુનો પુત્ર વળી હનુમાન છે, તે તો પોતાના પરાક્રમથી જ પ્રખ્યાત થયેલો છે. ^{૨૫} અત્યંત બળવાન અને યુવાન એવો ‘અંગદ વાનર’ ઇંદ્રનો પૌત્ર

અને વાલીનો પુત્ર છે; તેમ જ ‘મંદ’ અને ‘દિવિદ’ નામના વાનરો અશ્વિનીકુમારના પુત્રો છે અને તેઓ અત્યંત બળવાળા છે. ^{૨૬} વળી ‘ગજ, ગવય, ગવાક્ષ, ગંધમાદન’ અને ‘શરભ’ નામના પાંચે વાનરો યમ રાજાના પુત્રો છે અને તેઓ કાલાંતક સરખા લયંકર પરાક્રમસંપન્ન છે. ^{૨૭} હે રાવણરાય ! રામની સેનામાં બીજા પશુ દશ કરોડ શૂરવીર વાનરો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે, તેઓ સર્વ દેવતાઓના પુત્રો છે. તેઓનાં જન્મ તથા બળ-પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરવા હું સમર્થ નથી. ^{૨૮}

‘હે રાક્ષસાધિપતિ ! આ મોટી વાનરસેના લઈને આવેલા અને સિદ્ધ સરખા દૃઢ અંગોવાળા શ્રીમાન રામચંદ્ર દશરથ રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે. એ રામચંદ્ર જ ખરો, રૂપણુ, ત્રિશિરા, વિરાધ તથા કાળ સરખા કળંધ વગેરે રાક્ષસોને હણ્યા છે. આખી પૃથ્વી વિષે એ રામના જેવો પરાક્રમી પુરુષ બીજો કોઈ છે જ નહિ. ^{૨૯,૩૦} હે રાવણરાય ! આખી પૃથ્વીમાંનો કોઈ પશુ પુરુષ રામના શુણેનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. એ રામે જ જનસ્થાનમાં રહેનારા આપણા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કર્યો છે. ^{૩૦} વળી, એ રામની સાથે તેમનો નાનો ભાઈ ધર્માન્ના લક્ષ્મણ શ્રદ્ધ લક્ષ્મીની પેઠે અડગપણે બેસેલો છે. એ લક્ષ્મણના બાણની ચોટમાં આવતાં દેવરાજ ઇંદ્ર, પશુ જીવતો રહી શકે એમ નથી, તો પછી બીજાની શી જાણના ! ^{૩૧} વળી રામની સેનામાં ‘રવેત’ અને ‘વ્યોતિમુખ’ નામના બે વાનરો સૂર્યના પુત્રો છે તથા ‘હેમકૂટ’ નામનો વાનર વરુણનો પુત્ર છે. ^{૩૨} વળી વાનરોમાં શ્રદ્ધ નહીં વાનર વિશ્વકર્માનો પુત્ર છે અને બળવાન વેગવાન વાનર તથા હંધર વાનર વસુના પુત્રો છે. ^{૩૩} વળી રાક્ષસોમાં શ્રદ્ધ એવો તમારો ભાઈ વિલીપણ પશુ સમચંદ્ર પાસેથી લંકાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને રામચંદ્રનું હિત કરવામાં જ ભેડાયો છે. ^{૩૪} હે રાવણરાય ! એ પ્રમાણે સુવેલ પર્વતની પાસે પડેલા વાનરસંઘનું સઘળું દૃષ્ટાંત મેં તમને

^{૧૫} પ્રહિષ્ણિ-પ્રમદ-અસસ; પ્રહિષ્ણિષ્ઠ અસસો-મા શ્રદ્ધ.

કહી સંભળાવ્યું. હવે પછી જે કાંઈ કાર્ય કરવાનું હોય, તે તમારા અખત્યારમાં છે. ૧૩૫

ઈવ શ્રોવાદ્ધમીક મદામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રોરામચણુન
યુદ્ધકામાં ૩૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

સીતાને છળવા માટે રાવણનો નીચ

પ્રયત્ન-કૃત્રિમ રામમસ્તક

તતસ્તમશ્ચોમ્યવલં લંકાયાં નૃપતેશ્વરા : ।

સુવેલે રાષ્ટ્રવં ગલે નિવિધં પ્રત્યવેદયન ॥ ૧ ॥

શાદ્દલ વગેરે નસસેએ કાઈથી પણ પરા-
ભવ ન પામે એવી મોટી સેના સહિત મહા-
બળવાન રામચંદ્ર સુવેલ પર્વતની પામે આવી
ઊતર્યાનું સઘળું વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું.
તે સાંભળી કાંઈક ઊદ્વિગ્નચિત્ત થયેલા રાવણે
પોતાના સેવકોને કહ્યું : ૧૨ 'હે રાક્ષસો ! તમે
અહીંથી મત્વર જાઓ અને મારા મંત્રીઓને
ખબર આપો કે તેઓ સર્વે એકઠા મળી ઉતા-
વળે મારી પાસે આવે; કાસણ કે હવે એકઠા
મળી મંત્ર (વિચાર) કરવાનો સમય આવી
પહોંચ્યો છે.'

સેવકોના સુખથી રાવણની ઉપયુક્ત આશા
સાંભળતાં જ સઘળા મંત્રીઓ ઉતાવળે રાવણની
પાસે આવ્યા. પછી મહાબળવાન રાવણે પોતાના
મંત્રીઓની સાથે સમયોચિત વિચાર કરી
તેઓને વિદાય કર્યા અને પોતે રાજમહેલમાં
ગયો. ત્યાં એકાંતમાં રાવણે મહાબળવાન
વિદ્યાવિદ્યુલ્લસ રાક્ષસને બોલાવ્યો. એ રાક્ષસ ઇન્દ્ર-
બળવિદ્યા બળુનારો હોવાથી માયાવી હતો. તેને
રાક્ષસોના રાજ રાવણે કહ્યું : 'હે નિશાચર !
આજે અશોકવાટિકામાં જઈને સીતાને રાક્ષસી માયા
વડે જનકનંદિની સીતાને છળવી છે; માટે તું
ધનુષ્ય-બાણ સહિત રામનું કૃત્રિમ મસ્તક બનાવી
હું સીતાની સાથે વાત કરતો હોઉં તે વેળા અશોક-
વાટિકામાં આવજો.' રાવણનું વચન સાંભળી
'બહુ ચારુ' એમ કહી વિદ્યુલ્લહ રાક્ષસે
થોડીક વારમાં જ પોતાની માયા વડે રામનું
કૃત્રિમ મસ્તક તૈયાર કરી રાવણને દેખાડ્યું.

એ જોઈ રાવણ ઘણો જ સંતુષ્ટ થયો અને
તે રાક્ષસને અનેક આભૂષણો ઇનામમાં
આપ્યાં. ૩-૯

પછી સીતાને વશ કરવાની લાલસાવાળો
કુબેરનો નાનો ભાઈ રાક્ષસરાજ રાવણ અશોક-
વાટિકામાં ગયો. ત્યાં દુઃખી અવસ્થામાં રહેવાથી
દીન બની ગયેલાં સીતાને તેણે પૃથ્વી પર
બેઠેલાં હીંકાં. એ વેળા જનકનંદિની સીતા ચોકને
લીધે નીચું સુખ રાખી પોતાના સ્વામી રામ-
ચંદ્રનું ધ્યાન ધરી રહ્યાં હતાં અને તેમની
આસપાસ ખિહામણા રૂપવાળી રાક્ષસીઓ થોડે
દૂર ઊભી હતી. પછી 'મેં આજે રામને જીત્યો
છે' એવા મિથ્યા હર્ષનાં વચનો બોલતો
રાવણ સીતાની પાસે ગયો; ૧૦-૧૩ અને સીતા
પ્રત્યે અસત્ય વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે
કલ્યાણો ! હું તને ઘણી વાર સમજાવતો હતો,
પરંતુ જેના આશ્રયને લીધે તું મારું કહ્યું
માનવી ન હતી, તે ખરે રાક્ષસને હજુનારા
તારા સ્વામી રામને આજે મેં સંગ્રામમાં માર્યા
છે અને તારા આશ્રય-આધારને તોડી તારો
ગર્વ ઉતાર્યો છે. ૧૪-૧૫ હે સીતા ! હવે દુઃખ
પડવાથી તારી મેળે જ તું મારી સ્ત્રી થયો. હે
મૂઠ સો ! હવે તું તારા સ્વામીની આશા મૂકી
દે. એ મૂએલાની આશા ધરવાથી તારું શું
વળે એમ છે ? ૧૬ હે કલ્યાણો ! હવે તું મારી
સઘળી સ્ત્રીઓમાં પટરાણી થા. હે 'દુઃકા
ભાગ્યવાળી ! હે લાંબી ગયેલા મનોરથવાળી !
હે પોતાને પડિત માનવારી નૃખ' સીતા ! ઇન્દ્ર
જેમ વૃત્તાસુરનો વધ કર્યો હતો, તેમ જ
રામનો વધ કેવી રીતે કર્યો તેનું બચકર
વૃત્તાંત તું મારા સુખથી સાંભળ.

'વાનરોના અધિપાત સુગ્રીવે તૈયાર કરેલી
વાનરોની મોટી સેનાથી વીંટાયેલ તારો સ્વામી
રામ અને હજુવા માટે સમુદ્ર સુધી આવ્યો.
હતો અને સાયંકાળ થવાને લીધે સમુદ્રના
ઉત્તર તટ પર સેના સહિત પડ્યો નાખી.
રહ્યો હતો. ૧૭-૧૯ માર્ગમાં આલવાના પરિશ્રમ

ને લીધે થાકી ગયેલું વાનરસન્ય જ્યારે યુગ-
પૂર્વક નિદ્રાવશ થયું, ત્યારે અધીર રાત્રિના
સમયે મેં મારા બસૂસો દ્વારા સેનામાં પ્રવેશ
કરી સઘળી ચર્ચા બંધ લીધી. પછી પ્રહસ્તની
સરદારી હેઠળના મારા મોટા સેન્યે મધ્યરાત્રે
જ એ રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસેના પર
હુમલો કર્યો.^{૨૦, ૨૧} અને રાક્ષસોએ પટ્ટિશ,
પરિધ, ચક્ર, ઋષ્ટિ, દંડ, બાણ, ત્રિશૂલ, દેહીપ્ય-
માન કાંટાવાળી ગદા, લાકડી. તોમર, પ્રાસ,
મોટાં ચક્ર તથા મુસલ આદિ અનેક શસ્ત્રો
વડે વાનરોને મારવા માંડ્યા;^{૨૨, ૨૩} એટલામાં
મહાવેગવાન પ્રહસ્તે ચાલાકી વાપરીને નિદ્રાને
આધીન થયેલા તારા સ્વામી રામનું મસ્તક
તલવાર વડે કાપી નાખ્યું. રામનું મસ્તક કપા-
યેલું જોઈ વિલોપણ એકાએક બગી ઊઠ્યો
અને નાસવા લાગ્યો; પરંતુ મારા હૃતોએ તેને
પકડીને કેદ કર્યો છે અને હે સીતા! તારા
દિયર લક્ષ્મણ તો જીવતા-બગતા કેટલાક
વાનરોની સાથે ક્યાંય પલાયન કરી ગયો
છે.^{૨૪, ૨૫} હે સીતા! રાક્ષસોએ વાનરોના રાજ
સુગ્રીવની લાંબી ડોક લાંબી નાખીને તથા હતુ-
માનની હડપથી તોડી નાખીને તે બંનેને રણ-
ભૂમિમાં સુવાડી દીધા છે.^{૨૬} વૃદ્ધ બાળવાન
નાસવા જતો હતો, એટલામા રાક્ષસોએ
તલવાર વડે તેની બાંધો છેદી નાખી, જેથી તે
કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો છે.
શત્રુઓનો સહાર કરનારા વાનરશ્રદ્ધ મંદ અને
દ્વિવિદ વાનરોને રાક્ષસોએ કેડમાંથી કાપી
નાખ્યા છે અને તેઓ રુદિરથી ખરડાઈ રહેન
કરતા પડ્યા છે. 'પનસ' નામનો વાનર તો
કપાયેલા શ્વસના વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વીની ઉપર
પડ્યા પડ્યા નિસાસા નાખે છે.^{૨૭-૨૮} 'દધિ-
યુગ' નામનો વાનર અનેક બાણોથી કપાઈને
શુકામાં પડ્યો છે અને મહાતેજસ્વી કુમુદ
વાનર તો પૃથ્વી પર પડ્યા પડ્યા ચીસો
નાખે છે. હે સીતા! મારા સેનિક રાક્ષસોએ
નાસી જતા યુવરાજ અંગદને બાણો વડે વીંધી

નાખ્યો છે, જેથી લોહીહુહાણ થઈ ને રુદિર
ઓકતો તે પૃથ્વી પર પડ્યો છે.^{૩૦, ૩૧} હે
સીતા! વાયુના અપાટથી જેમ મેઘના કટકે-
કટકા થઈ બળ્ય છે, તેમ મારી સેનાના હસ્તી-
ઓના પગ તળે તથા રથનાં પેડાં તળે ચગ-
દાવાથી નિદ્રાવશ પડેલા કેટલાક વાનરોના
ચૂરેચૂરા થઈ ગયા છે.^{૩૨} જેમ પાછળ પડેલા
સિંહના ત્રાસથી હસ્તીઓ નાસે, તેમ પાછળ
પડેલા રાક્ષસોના મારથી ત્રાસ પામેલા કેટલાક
વાનરો ન્યાંબાં નાસી ગયા છે.^{૩૩} કેટલાક
વાનરો સમુદ્રમાં જઈ પડ્યા છે, કેટલાક
આકાશમાં ચડી ગયા છે તથા કેટલાક રીંછો
પણ વાનરોની પેઠે વૃક્ષો પર ચડી ગયા છે;^{૩૪}
પરંતુ બિહામણાં નેચવાળા રાક્ષસોએ તે
સઘળા વાનરોને સમુદ્રના તટ ઉપરથી પર્વતો-
માંથી અને અરણ્યોમાંથી બોળીબોળીને મારી
નાખ્યા છે. હે સીતા! એ પ્રમાણે મારા રાક્ષસો-
એ તારા સ્વામીનો તથા તેની સેનાનો નાશ
કર્યો છે અને તેની તને ખાતરી આપવા માટે
મેં તારા સ્વામી રામનું ધૂળમાં રગદોળાયેલું
તથા રુદિર વડે ખરડાયેલું મસ્તક અહીંયાં
મંજાવ્યું છે.^{૩૫, ૩૬}

પછી રાક્ષસોના રાજ રાવણે સીતા સાંભળે
તેમ પાસે ઊભેલી એક રાક્ષસીને કહ્યું:^{૩૭} 'હે
રાક્ષસી! બ, તું ફરકમી' વિદ્યન્નિહવ રાક્ષસ-
ને અહીં બોલાવી લાવ. એણે સંગ્રામમાંથી
રામનું મસ્તક આણેલું છે.^{૩૮}

રાવણે મોકલેલી દાસીના કહેવાથી રાક્ષસ
વિદ્યન્નિહવ તરત જ રામનું કપાયેલું મસ્તક
તથા ધનુષ્ય-બાણ ગ્રહણ કરી રાવણની આગળ
આવ્યો અને પ્રણામ કરી ઊભો રહ્યો.^{૩૯} પછી
પોતાને પ્રણામ કરી પોતાની પાસે ઊભેલા
માટી જીલવાળા એ વિદ્યન્નિહવ રાક્ષસને
રાવણે કહ્યું:^{૪૦} 'હે રાક્ષસ! આ રામનું મસ્તક
તું સીતાની આગળ મૂક; એટલે તે બિચારી
પોતાના સ્વામીની છેલ્લી અવસ્થાને સારી
રીતે જુએ।' ^{૪૧}

રાવણનું ઉપશુક્ર વચન સાંભળી વિદુ-
ન્નિજહવ રાક્ષસ સુંદર દેખાવવાળું રામનું
મસ્તક સીતાની આગળ મૂકીને તુરત જ ત્યાંથી
ચાલ્યો ગયો.^{૨૨} પછી વિદુન્નિજહવે આણેલું
રામનું કૃત્રિમ ધનુષ્ય ઉપાડીને રાવણે સીતાની
આગળ નાખ્યું અને કહ્યું : ‘હિ સીતા !
જે, જે, ત્રણ લોક વિષે વિખ્યાત થયેલું આ
રામનું ધનુષ્ય છે કે જેને મારા પ્રધાન પ્રહસ્તે
રાત્રે તારા સ્વામીને હણીને અહીં આણ્યું છે.’

વિદ્યતન્નિજહવ રાક્ષસે માયાથી બનાવી
આણેલું રામનું મસ્તક તથા ધનુષ્ય યશસ્વિની
સીતાની આગળ મૂકી રાવણે કહ્યું : ‘હિ
બનડી ! જે થવાનું હતું તે થયું. ખસ, હવે તું
મારે વશ થઈ જા; એટલે આનંદ ! આનંદ !!
આનંદ !!’^{૨૫}

જાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રસીદ્ધ અલ્લકાબ્ય શ્રોતમ્મહાકવિ
મુદ્દાકાંડમાં ૩૧ મેં સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો

કૃત્રિમ રામમસ્તક જેઈને સીતાને
થયેલા સંતાપ

શ્લોક સીતા તચ્છિરો દ્રષ્ટ્વા તથા કાર્મુકમુત્તમમ્ ।
સુગ્રાવપ્રતિસર્સર્ગમાહ્વાતે ચ હનૂમતા ॥ ૧ ॥

પૃથ્વી પર પડેલું રામનું મસ્તક તથા શ્રેષ્ઠ
ધનુષ્ય જેઈને સીતાને હનુમાને કહિંદી રામ
અને સુગ્રીવની મેત્રી સાંભરી આવી.^૧ પોતાની
આગળ પહેલા મસ્તકનાં બન્ને મેત્રી રામચંદ્રના
નેત્ર જેવા, ચહેરો પણ તેવો જ, યુગ્મ, કેશ
અને લલાટ પણ તેવાં જ તથા મસ્તકનો ચૂડા-
મણિ પણ તેજર જે સપળી નિશાનીઓ
ઉપરથી ‘નક્ષી, આ રામનું જ મસ્તક છે’
જેમ બાણી જનકવનયા સીતા અત્યંત દુઃખી
થયા ને ટિટોડીની પેઠે કંકેયીની નિંદા કરતાં
રુદન કરવા લાગ્યાં :^૨ ‘ઓ સાસુ! કંકેયો !
હ્યો, આ રણકુળદીપક હણ્યા! હવે તો
તમને નિરાંત વળી ને ? અરેરે હાથ ! તમે
પોતાના કંકાસિયા સ્વભાવને લીધે આજે
આખા રણકુળનો વિનાશ કરાવ્યો છે.’^૪ હે

વા. સ. ૫૭

કંકેયો ! આ આજ રામચંદ્રે તમારું શું બગાડ્યું
હતું કે જેથી તમે તમને તથા મને શીરવશ
પહેરાવી વનમાં કહાવ્યાં ?’ એ પ્રમાણે રુદન
કરતાં તથા થરથર મુજતાં તપસ્વિની સીતા
કપાયેલો કંઠલીની પેઠે મૂર્છિત થઈ પૃથ્વી પર
ઢળી પડ્યાં. જ્યારે એ ઘડીએ મૂંઝાણ વળી,
ત્યારે કાંઈક સચેત થઈ પોતાના સ્વામીનું
મસ્તક પાસે રાખી વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા
વિલાપ કરવા લાગ્યાં.^{૫-૭}

સીતા વિલાપ કરતાં કહે છે : ‘હે મહાબાહુ ! હે
પિતાની આજ્ઞાને પાળનારા સ્વામીનાથ ! તમારું
મરણ થવાથી આજે હું વિધવા થઈ ને તમારી
અંતિમ અવસ્થા જેઈ છું ; એ મારાં કેવાં દુઃખોગ્ય
છે ?’ સીતા પહેલાં તેના પતિનું મરણ થાય એ
મોટો અનર્થ કહેવાય છે ; પણ એ મારે કંઈ
સર્જાયેલું હશે ! અરેરે, હે સ્વામીનાથ ! દુઃખ
આચરણવાળી મને મૂકીને શુભ આચરણવાળા
તમે કેમ સ્વર્ગસ્થ થયા, એ સમજ શકાતું નથી.^૮
હે સ્વામીનાથ ! તમે કે જે મારું રક્ષણ કરનારા
હતા, તેનો તો રાક્ષસોએ વિનાશ કર્યો. હવે
હું જીવીને શું કરું ? હે રાધવ ! મારાં સાસુજી
કૌશલ્યા કે જે તમ સરખા પુત્રથી પનોતાં હતાં,
તે આજે તમારો સ્વર્ગવાસ થવાથી વાછરડા
વિનાની ગાય જેવાં થયા છે. હે રણવીર ! કેવડ
પુરુષો કહેતા હતા કે, ‘રામનું આયુષ્ય ઘણું જ
લાંબું છે’, પરંતુ તેઓનું વચન આજે ખોટું
પડ્યું છે ; કારણ કે તમે આજે દૂંઢા આયુષ્ય-
વાળા નીવડ્યા છો.^{૯-૧૨} હે સ્વામિનું ! તમે
બુદ્ધિમાન હોવા છતાં આજે તમારી બુદ્ધિ નાશ
પામી.^{૧૩} એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે સર્વ
ભૂતપ્રાણીઓનો ઉત્પાદક કાળ જ પ્રત્યેક ભૂત-

+ આ વાક્યનું તાત્પર્ય એવું છે કે ‘સીતા
પહેલા પતિનું મરણ થાય એ સીતા દુઃખરણુ
ફળ છે, પરંતુ હું સદાચરણવાળી છતાં મારા પહેલા
તમારું મરણ કેમ થયું. તે સમજાતું નથી.’

- તાત્પર્ય કે શંકા ઉપર સ્પર્શ કર્યો પછી શંકા-
ના મુલકના રાત્રે અવરણ સાવધ રહેવું જોઈએ, એવું
બાણવા છતાં તમે કેમ બૂલ્યા ?

પ્રાણીને પોતપોતાનાં કર્મફળ ભોગવાયે છે !
 હે રામ ! તમે નીતિશાસ્ત્ર જાણનારા હોવાથી
 આવી પડતાં દુઃખોને ટાળવામાં કુશળ હતા,
 છતાં આજે આમ અચાનક મૃત્યુવશ કેમ થયા ?
 અરેરે, અત્યંત અભાગણી અને દુર કાળરાત્રિ
 સરખો મેં જ કમળનેત્રવાળા તમને પ્રથમ
 આલિંગન આપીને પાછળથી તમારો નાશ
 કરાવ્યો છે ! ૧૩-૧૫ હે પુરુષર્ષભ ! તપસ્વિની
 એવી મને તજીને તમેએ આજે પોતાની લાંબી
 જીવંતી વડે પ્રિય પત્ની સરખી પૃથ્વીને આલિં-
 ગન કરી શયન કર્યું છે ! હે વીર ! મારી સાથે
 તમે નિરંતર જેનું ગંધયુગ્મપાદિ ઉપચારોથી
 પૂજન કરતા હતા અને જે આપણુ ખતેને ઘણું જ
 પ્રિય હતું. તે આ તમારું સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્ય
 અહીંયાં પડ્યું છે ! હે અનઘ ! આજે તમે સ્વર્ગ-
 માં જઈ તમારા પિતા અને મારા સસરાજી
 દશરથ રાજાને તેમ જ બીજા પણ સર્વ પિતૃ-
 જોને મળ્યા હશે ! હે રાઘવ ! આકાશ વિષે
 નક્ષત્રરૂપે રહેલા રાજર્ષિ ત્રિશંકુના વંશમાં જન્મ
 શ્રદ્ધા કરીને તમેએ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન
 કરવારૂપ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે; પરંતુ આજે
 તમે એ પવિત્ર રાજર્ષિના વંશનો ત્યાગ કરીને
 સ્વર્ગમાં જાઓ છો, તે તમને જરાયે જાણતું
 નથી. ૧૬-૧૮ હે રાજપુત્ર ! આલ્યાવસ્થાથી જ
 તમને વરી, તમારી સહધર્મચારિણી થયેલી આ
 રંક સ્ત્રીના સાચું આજે તમે કેમ ભેટા નથી
 અને કાર્ય ભોલતા પણ નથી ? હે કાકુત્સ્થ !
 મારા પાણિમહણુ વખતે ‘હું સઘળી ધર્મક્રિયા-
 એ તને સાથે રાખીને જ કરીશ’ એવી જે
 તમેએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને સંભારો અને મને
 દુઃખિયારીને તમારી સાથે જ લઈ જાઓ. ૧૯, ૨૧
 હે મતિમતાવર ! મને દુઃખિયારીને તજીને તમે
 આ લોકમાંથી પરલોક પ્રત્યે કેમ સિધાવી ગયા ?
 હે સ્વામીનાથ ! સુગંધી ચંદન તથા નાના પ્રકાર-
 ના અલંકારોથી વિભૂષિત એવા તમારા શરીર-
 ને માત્ર હું જ આલિંગન કરતી હતી. તે શરીર-
 ને આજે માંસાહારી દૂર પ્રાણીઓ જેવી રહ્યાં

છે ! ૨૨, ૨૩ હે નાથ ! વનવાસમાંથી ઘેર ગયા
 પછી સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા અગ્નિદોમાદિ અનેક
 યજ્ઞો કરીને તમે અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી સંસ્કાર
 કેમ પામ્યા નહિ ? હે સ્વામીનાથ ! વનમાં
 નીકળતી વેળા આપણે ત્રણ જળાં હતાં; પરંતુ
 હવે તો એકલા લક્ષ્મણ અયોધ્યામાં પાછા જશે !
 તેમને એકલાને બેઈ મારાં સાસુજી કૌશલ્યાના
 શોકનો પાર રહેશે નહિ. અરેરે, કૌશલ્યા સાસુજી
 તમારા સમાચાર પૂછશે ત્યારે મહાત્મા
 લક્ષ્મણ તમારા સહાયક વાનરોનો તથા તમારો
 રાત્રિના સમયે રાક્ષસોના હાથથી વધ થયો છે
 એવા અશુભ સમાચાર કેમ જણાવશે ? હે રાઘવ !
 લક્ષ્મણના મુખથી તમને રાક્ષસોના હાથથી
 હણાયેલા જાણીને તથા મને રાવણને ઘેર રહેલી
 જાણીને મારાં સાસુજી કૌશલ્યા સુઝાઈ જશે
 અને છેવટે મરણ પામશે. અરેરે, મારા સરખી
 એક અભાગિણી સ્ત્રી મારે નિષ્પાપ રાજકુમાર
 રઘુવીર આજો સમુદ્ર તરીને છેવટે એક ગાયના
 પગલા જેટલા ખાઓચિયામાં ડૂબી મૃત્યુ ! અરે,
 ખર વગેરે મોટા મોટા રાક્ષસોને હણીને છેવટે
 એક શુદ્ર પ્રહસ્તના હાથે મરણ પામ્યા ! એ તે
 શું ? ૨૪-૨૮ હાય ! દશરથનંદન રામચંદ્ર કુળને
 કલંક લગાડનારી એવી મને અજાણતાં જ પરણ્યા
 હશે જેથી છેવટે હું તેમના મરણનું કારણ થઈ
 પડી ? ૨૯ અરેરે, મેં પૂર્વજન્મમાં ગાય, પૃથ્વી,
 કન્યા તથા સુવર્ણ વગેરેનાં દાન નહિ કર્યાં
 હોય. તેથી જ સર્વનું રક્ષણ કરનારા રામની
 આ હોવા છતાં આજે મારે આ પરસૂમિમાં
 ભેટીને શોક કરવો પડે છે. ૩૦ હે રાવણ ! તે
 મારા સ્વામી રામનો વધ કર્યો છે, તો હવે મારો
 પણ વધ કરી અમે પતિ-પત્નીને મેળાપ
 કરવારૂપ પવિત્ર કર્મ કર. ૩૧ એ; રાવણ ! મારા
 મસ્તકને મારા પતિના મસ્તક સાથે તથા મારા
 દેહને તેમના દેહ સાથે સત્વર ભેળાં કર. હવે
 હું મારા સ્વામીની પાછળ જ જઈશ.

પૃથ્વી પર પડેલા રામચંદ્રના મસ્તકને તથા
 ધનુષ્યને બેઈ દુઃખથી સંતપ્ત થયેલાં વિશાળ

નેત્રવાળા જનકી એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે
વિદાય કરતા હતા, ^{૩૨,૩૩} એટલામા રાવણની
સેનામાનો એક રાક્ષસ ત્યા આગ્યો અને રાવણ
ની નામે હાથ ભેડી ઊભો રહ્યો પછી 'હે
આર્યપુત્ર! આપનો જય થાયો,' એમ બોલીને
રાવણને પ્રસન્ન કરી તથા પ્રણામ કરીને તે રાક્ષસે
કહ્યું ^{૩૪,૩૫} 'હે રાજા' સેનાપતિ રહસ્ય
અમારો નહિત સર્વે અહીં આવેલા છે અને
તે આપને મળવા ઇચ્છે છે ^{૩૬} હે ક્ષમાયુક્ત
મહારાજ! મને જાણે છે કે તેમને કાર્ણક રાજ્ય
સંબંધી આવશ્યક કાર્ય આવી પડ્યું છે, માટે
આપ તેમને દર્શન આપો ^{૩૭} સદેશો લઈ
આવેલા રાક્ષસનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને
રાવણ નહત વગેરે મનોઓને મળવા માટે
અશોકવાટિકામાંથી ઉતાવળે બહાર નીકળ્યો
અને મનોઓની સાથે કાયાકાર્યનો વિચાર
કરીને પોતાની સભામા ગયો ત્યા ગયા પછી
પોતાના મનોઓની સાથે રાવણે રામના બળ-
પરાક્રમને ધરોળી વળવાના ઉદ્દેશ કરવા
માડ્યો ^{૩૮,૩૯}

અશોકવાટિકામાંથી રાવણ બહાર નીકળ્યો
કે તુરત જ મીતાની આજ્ઞા પડેલું રામનું મસ્તક
તથા ધનુષ્યક્રાન્ત હોવાથી અત્યંત થઈ ગયા ^{૪૦}

હવે હાલામા મેંડેલો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ
ભય કર પરક્રમવાળા એવા પોતાના પ્રહસ્ત
વગેરે મનોઓની સાથે મળી રામને જીતવાના
કાર્ય સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો ^{૪૧} એ
વેળા કાળ સરખા રાક્ષસે રાવણ પોતાની પાસે
બેઠેલા અને પોતાનું કિત ઇન્દ્રનારા સર્વ સેના
પતિઓને કહ્યું 'હે સેનાનાયકો! તમે મજબૂત
હજા વડે સંગ્રામના ઢાલ વગડાવીને આપણા
સર્વ સેન્યોને એકત્ર કરો, પરંતુ તેમ કરવાનું
કારણ પ્રસિદ્ધ કર્યો નહિ ^{૪૨,૪૩}

રાવણની ઉપયુક્ત આજ્ઞાને સ્વીકારી રૂતો
એ તુરત જ સંગ્રામના ઢાલ વગડાવી સેના એકઠા
કર્યા અને પછી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા
પોતાના આગ્રી રાવણને કહ્યું 'હે મહારાજ!'

સઘળા સેન્ય સંજ્ઞ થઈ રહ્યા છે, ^{૪૪}

ઈતિ શ્રીમાતે મહામુનિમણિત આદિક ચ શ્રી માયળના
કુદ્દમમા રમે સ્વયં મમામ

સર્ગ ૩૩ મો

મરમાએ કરેલું સીતાનું આધાસન
સીતા તુ મહિતા દ્વય સરમા નામ રાક્ષસી ।

મસસાવથ વહેલી પ્રિયા પ્રણવની સ્ત્રી ॥ ૧ ॥

અશોકવાટિકામા અત્યંત દુઃખિયારા મીતાને
રાવણની માયાથી મોહિત થયેલા બેઈ, સીતા
ઉપર અત્યંત મનેહ રાજનાર 'સરમા' નામની
એક રાક્ષસી મીતાની પાસે આવી અને કોમળ
વાણીથી તેનું આધાસન કરવા લાગી ^૧ રાવણની
આજ્ઞાથી સીતાનું રક્ષણ કરવા અશોકવાટિકામા
રહેલી એ સરમાની સાથે મીતાને જાહેર મનેહ
બધાયો હતો અને સરમાએ પણ દયાની લાગણી
ને વીધે 'માટે મીતાનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરવું
જ એવા દહ નિયમ વીધો હતો ^૨ હું જાને લીધે
બેમાન થયેલા અને પૃથ્વી પર આજોટવાથી રજો
ટાયેલા શરીરવાળા જનકનંદિની સીતાને બેઈ
મીતાના હું જે હું જી થયેલી નથી સરમા
સ્નેહાળ વાણીથી મીતાનું આધાસન કરવા
લાગી હે સખી સીતા! રાવણ તને અને તે
રાવણને જે જે વચન કહ્યા તે સઘળા મેં
રાવણનો ભય નહિ ધરતા વૃક્ષની ઓથે
સતાર્થને સાંભળ્યા છે હે વિશ્વાવાક્ષ! તારું
કાર્ય કરવા માટે હું રાવણથી પણ ડરતી
નથી ^{૪-૫} મરિચિ! રાક્ષસરાજ રાવણ હમણા
એકાએક પેનાકળે થઈને જે કારણને લીધે
અહીંયાથી આવ્યો ગયો તે મેં બહાર નીકળી
બહારી વીધું છે ^૬ હે બહેન! નિદ્રા, આગ્રસ
વગેરે દાષોને જીતેના શ્રીમાન રામચંદ્ર નિદ્રાવશ
થયા હોય અને યુદ્ધ થાન તેમ જ એવા સમયે
પુરુષવ્યાધિ રામચંદ્રનો રાક્ષસોથી વધ થાય એ
બને વાતો અત ભવિત છે ^૭ નથી ઇન્દ્ર જેમ દેવાનું
રક્ષણ કરે છે તેમ રામચંદ્રથી સુરક્ષિત થયેલા
અને વૃક્ષ આદિ આયુધોથી યુદ્ધ કરનારા
વાનરો પણ રાક્ષસોના હાનથી માર્યા નય,

એ વાત પણ માનવા જેવી નથી.^{૧૯} હે બનકી !
 દીર્ઘ અને વર્તુલાકાર ભુલવાળા, વિશાળ ઉર-
 સ્થળવાળા, પ્રતાપશાળી. કવચ તથા ધનુષ્ય
 ધારણ કરનારા, પોતાના પરાક્રમ વડે પૃથ્વીમાં
 પકાયેલા, ધર્માત્મા, પોતાનું તથા પરનું રક્ષણ
 કરવામાં બહાદુર, નીતિશાસ્ત્ર બાણનારા, કુત્રીન
 શત્રુઓની સેનાઓને હણનારા અને અચિત્ત
 બળ-પરાક્રમવાળા શ્રીમાન રઘુવીર કે જેને
 પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણની સહાય છે,
 તેનો વાળ પણ વાકો થયો નથી, એ તું
 નિઃસંદેહ બાણ.^{૨૦-૨૧} પરંતુ આ તો નીચ
 બુદ્ધિ તથા નીચ કૃત્યવાળાં સર્વ ભૂતપ્રાણી-
 ઓની સાથે વિરોધ કરનારા માયાવી દુર
 રાવણે માત્ર માયા જ રચી છે. હે સીતા ! તું
 મારું કહ્યું માની શોકનો ત્યાગ કર; કારણ
 કે હવે અલ્પકાળમા જ તને સર્વ પ્રકારનાં
 કલ્યાણ, સુખ અને રાજ્યલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થયે,
 વળી હે સીતા ! હું તને બીજી પણ એક પ્રિય
 વાર્તા કહું છું તે સાંભળ.

‘હે બહેન સીતા ! તારા સ્વામી રામચંદ્ર
 વાનરસેના સહિત સમુદ્ર યોજાંગીને તેના દક્ષિણ
 તટ પર આવ્યા છે અને સુવેલ પર્વતની તળેટીમાં
 છાવણી નાખી રહ્યા છે. પરિપૂર્ણ અર્ધવાળા
 શ્રીમાન રામ-લક્ષ્મણને મેં મારી જિંજી મેલી
 ઉપરથી નજરેનજર જોવા છે. તે બંને ભાઈ સમુદ્ર-
 તટ પર પહેલી વાનરસેનાથી સુરક્ષિત છે. રાવણે
 ઉતાવળી ગતિવાળા કેટલાક રાક્ષસોને બસન્તી
 કામ માટે મોકલ્યા હતા. તે દુષ્ટ રાક્ષસોએ આવી
 ‘રામ સમુદ્ર યોજાંગી લંકા નજીક આવી પહોંચ્યા
 છે’ એવા સમાચાર રાવણને કહ્યા છે, જેથી
 હાલમાં રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના સર્વ મંત્રી-
 ઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો છે.^{૨૨-૨૮}
 રાક્ષસી સરમા સીતાને એ પ્રમાણે કહેતી
 હતી, એવામાં યુદ્ધ માટે તૈયાર થતી રાક્ષસ-
 સેનાના લયકર શબ્દો તેના કાને પડ્યા. મોટા
 મોટા ડંકાથી વગાડેલી ભેરીના નાદ સાંભળીને
 સરમાએ મધુર વાણીથી સીતાને કહ્યું.^{૨૯-૩૦}

‘હે ભીરુ ! આ લયકર ભેરીના મેઘ સરખો
 ગંભીર નાદ થાય છે તે તું સાંભળ. આ અવાજ
 યુદ્ધની તૈયારી સૂચવે છે.^{૨૧} હે સીતા ! હાલમાં
 રાક્ષસો યુદ્ધ માટે મહા-મત્ત હસ્તીઓને તૈયાર
 કરે છે, અશ્વોને રથમાં બેઠે છે અને બરછી-
 ભાલાં વગેરે આયુધો પ્રહણ કરી આમતેમ
 ફરે છે.^{૨૨} હબરો રાક્ષસયોદ્ધાઓ સન્ન થઈ
 ચોમેરથી એકઠા થાય છે અને વેગવાળા તથા
 શબ્દ કરતા જળપ્રવાહોથી જેમ સમુદ્ર ભરાઈ
 બાય, તેમ અદ્ભુત દેખાવવાળાં સૈન્યોથી લંકાના
 રાજમાર્ગ ભરાઈ રહ્યા છે. હે સીતા ! જોને, હવેને
 લીધે અત્યંત વેગમાં આવેલા રાવણના સનકોનો
 તથા રથો, અશ્વો અને હસ્તીઓનો આ મોટો
 કેલાહલ સંભળાય છે; તેમ જ ચક્રચકિત અશ્વો
 શશ્વો, હાલો તથા કવચો વગેરેની નાના પ્રકારના
 વર્ણવાળી ક્રાંતિ જોવામાં આવે છે. હે બહેન !
 રાક્ષસોના ઉપર હવે ભગ્ન લાગી કરે એવા મોટો
 લય આવી પડ્યો છે; એથી જ આ સઘળી
 તૈયારીઓ થાય છે. (હે સીતા ! આ ઉપરથી
 રામનો વધ થયો નથી એ સાબિત થાય છે, માટે
 શોકનો ત્યાગ કર.) હે સખી ! ઇંદ્ર જેમ દૈત્યોની
 લક્ષ્મીને હરી લીધી હતી, તેમ અચિત્ત પરાક્રમ-
 વાળા અને કામકોષાદિ શત્રુઓને છતેલા શ્રીમાન
 રામચંદ્ર યુદ્ધમાં રાવણને હણીને તને અહીંથી
 છોડાવી અર્યોધ્યા લઈ જશે. જેમ વિષ્ણુની
 સહાયથી ઇંદ્ર દૈત્યોને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડ્યું
 હતું, તેમ લક્ષ્મણની સહાયથી તારા સ્વામી રઘુવીર
 રાક્ષસોને પોતાનું પૂરેપૂરું પરાક્રમ દેખાડશે.^{૨૩-૨૮}
 હે બહેન ! હું હવે દુષ્ટ શત્રુ રાવણના મૃત્યુ પછી
 તને સત્વર રામચંદ્રના યોજામા બેઠેલી જોવા
 ઇચ્છું છું. હે સખી ! તારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ
 થશે.^{૨૯} હે બનકી ! વિશાળ વૃક્ષસ્થળવાળા તારા
 સ્વામીને ભેટીને તું હવે અલ્પકાળમાં જ નેત્રમાંથી
 આનંદાશ્રુ વહેવડાવીશ.^{૩૦} હે દેવી ! ઘણા માસ
 પર્યંત ધારણ કરી રાખવાથી નિતંબ સુધી
 તારી બેજીને મહાબળવાન રામચંદ્ર અદ્ય
 સમયમાં જ છોડશે. હે દેવી ! સર્પિણી જેમ

પોતાના શરીર પરની કાચળીનો ત્યાગ કરે, તેમ ઉદય પામેલા પૃથ્વીમાના ચંદ્ર સરખું રઘુવીરનું મુખ જોઈને તું હવે થોડા વખતમા જ શોકનો ત્યાગ કરીશ હે મંથિલી ! મુખ ભોગવવાને શોગ્ય શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે થોડા સમયમા જ રાવણનો નાશ કરીને તારા સરખી પ્રિય પત્નીને મળી આનંદ પામશે, ૧૧-૨૩ અને જેમ પુષ્કળ વૃષ્ટિ ધવાથી પૃથ્વી હવિત થાય, તેમ તું પણ મહાત્મા રામચંદ્રથી સન્માન પામી પ્રસન્ન થઈશ ૨૪ હે દેવી ! સુમેરુ પર્વતની ચોમેર અશ્વની પેઠે ગોળાકાર ગતિથી નોસ મુહૂર્તમા જે પ્રદક્ષિણા ફરી વળે છે, તે દિનકર-સૂર્ય ભગવાનની તું પ્રાર્થના કર સૂર્ય એ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના ઉત્પાદક તથા પોષક છે ૩૫

ઈતિ શ્રી અંબીકા મહામુર્તિપ્રતિપદ્યાદ્ય નવ શ્લોકાઃ ૧
ચુદ્ધમા મા ૩૩ મે સી સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો

સરમા અને સીતા-સત્ય સમાચારનું નિવેદન
અથ તા જાતસતાપા તેન વાચ્યેન માહિતમ્ ।

સરમા હલાદ્યામાસ મહીં વર્ધામિવામસા ॥ ૧ ॥

સૂર્યના તાપથી તમ થયેલી પૃથ્વીને જેમ મેઘ જળ વડે યાત કરે છે તેમ ધૃતિમ રામમસ્તક જોઈ શોકને લીધે સતમ થયેલા સીતાને, તેનું હિત ઇચ્છનારી તથા દેશકાળ બાળનારી સખી સરમાએ મધુર વચનથી શાત પાડ્યા પછી સીતાને આનંદમા લાવવા માટે નિમિત્ત-હાસ્ય પૂર્વક કહ્યું ‘હે શ્યામ નેનવાળી સીતા ! હું અહીંથી ગુપ્તપણે રામની પાસે જઈ તેમને તારા કુશળ સમાચાર વહી પુન કોઈ ન જાણે એવી રીતે પાછો આવવા સમર્થ છું હે બહેન ! કાઈ પણ આધાર વિનાના આકાશ માર્ગમા હું આતુ ત્યારે ગરુડ કિવા વાયુ પણ મારી જાતિને પહેાંચી વળવા સમર્થ નથી ૧-૪

મરમાના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી કાઈક હવિત થયેલા સીતાએ કેમળ વાણીથી તેને કહ્યું ‘હે બહેન ! તું આકાશમા તેમ જ રસાતલમા ગતિ કરવામા સમર્થ છે, એ બાળી મને ઘણો

જ આનંદ થાય છે, પરંતુ હાલમા મારે માટે તારે જે કાઈ કરવા જેલું છે, તે તું તેને કહું છું ૫-૬ હે સખી ! જો તારી બુદ્ધિ મારું હિત કરવામા જ સ્થિર હોય, તો તું રાવણની પાસે જા અને તે આ વખતે શું કરે છે, એ જોઈ આવી મને નિવેદન કર ૭ જેમ મહિરા તેના પીનારાને તુરંત જ મોહિત કરે છે, તેમ શત્રુને રહાવનારો, કર સ્વભાવવાળો અને માયા કરી બાળનારો એ દુષ્ટાત્મા રાવણ મને મોહિત કરે છે ૮ એ પાપી રાવણ રાક્ષસીઓ દ્વારા નિરંતર મારું રક્ષણ કરાવે છે, અપમાન કરાવે છે તથા ઘણીક વાર તિરસ્કાર પણ કરાવે છે હે બહેન ! તે દુષ્ટના ભયને લીધે મારું મન નિરંતર શકિત અને અસ્વચ્છ રહે છે, અગ્રેઆ અશોકવાટિકામા પણ તું શોજ અને ઉલ્લેખ યુક્ત રહું છું ૧૦ એટલે માટે હે પ્રિય સખી ! જો તું રાવણની પાસે જા અને મને અહીંથી મુક્ત કરવાની કે રામ સાથે યુદ્ધ કરવાની જે કાઈ વાત થતી હોય તે સઘળી તું મને જણાવે, તો તે મારા પર મોગે ઉપકાર કર્યો જણાશે ૧૧ એમ બોલી સીતા અશુભાત્મક કરવા લાગ્યા, ત્યારે સીતાના આસુ લૂહતા સરમાએ મધુર વાણીથી કહ્યું ‘હે મંથિલી ! જો તારી એવી અભિલાષા છે, તો આ હું બહુ છું અને રાવણનો અભિપ્રાય બાળી પુન તારી પાસે આવું છું ’

એટલું કહી સરમા રાક્ષસી તુરંત જ રાવણની પાસે ગઈ અને તે દુરાત્મા પોતાના મનોઓની સાથે જે કાઈ વિચાર કરતો હતો, તે સઘળો બાળીને પુન ઉતાવળે અશોકવાટિકામા આવી ત્યાં પોતાની જ વાત જોઈ રહેલા જનકનંદિની સીતાને તેણે કમળથી બ્રહ્મ થયે રી લક્ષ્મી સરખા ઉદ્વિગ્ન દીક્ષા ૧૨-૧૬ પ્રિય ભાવણ કરનારી મરમાને પાછો આવેલી જોઈને સીતા હવે તેને લીધે તેને લેટી પડ્યા અને તેને ઘેસવા માટે આસન આપતા વહું ૧૭ હે સખી ! તું સુખથી આ આસન પર બેસ અને ફર તથા દુરાત્મા રાવણનો શો નિશ્ચય છે, તે મને યથાર્થ રીતે કહે ’

ચરચર ધ્રુજતા સીતાના વચન સાંભળી

સરમા, રાવણે પોતાના મંત્રીઓની સાથે જે કાંઈ નિશ્ચય કર્યો હતો તે કહેવા લાગી 'હે વહેલી ! તને અહીંથી મુક્ત કરાવવા માટે રાવણની માતા કકસીએ તથા રાવણનું અત્યંત હિંત ઇચ્છનારા તેના એક વૃદ્ધ મંત્રીએ રાવણને ઘણું ઘણું સમજાવી કહ્યું ૧૮-૨૦ 'હે રાવણ ! જનક તનના સીતાને તું મનુષ્યોના રાજ રામને પાછો સોપ, રામે જનસ્થાનમાં જે અફળુત પરાક્રમ કર્યું છે, તે તેનું અતિશય બળ સાબિત કરવા બસ છે ૨૧ વળી હનુમાને સમુદ્ર યોગ ગીત્રીતાની શોધ કરી તેમ જ યુદ્ધમાં રાક્ષસોને માર્યા એ ઉપરથી જ તું બાણી લે કે, રામ અને હનુમાન વચ્ચે કોઈ દેવાશી પુરુષો જ છે, નહિ તે રાક્ષસોને હણવાનું કાચ તેઓ કેમ કરી શકે ?'

હે વહેલી ! વૃદ્ધ મંત્રીઓએ તથા કકસીએ રાવણને એ પ્રમાણે ઘણી ઘણી રીતે સમજાવ્યા, તોપણ લોભી પુરુષ જેમ દ્રવ્યનો ભાગ કરી શકે નહિ, તેમ રાવણ તારો ભાગ કરવા ઇચ્છતો નથી ૨૨ હે મંથિલી ! 'મરતા સુધી પણ તને છોડવી નહિ' એવો હુકમ રાવણે પોતાના મંત્રીઓ સાથે નિશ્ચય કર્યો છે ૨૪ હે સીતા ! આ રાવણાદિ રાક્ષસોનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે, એથી જ તેઓ એ ઉપયુક્ત નિશ્ચય કર્યો છે સત્ત્વમય વિષે સર્વ રાક્ષસોને તથા પોતાનો વધ કરાયા સિવાય રાવણ ગાન રામના લયથી જ તારો છુટકારો કરે એમ નથી, પરંતુ હે શ્યામ નેત્ર વાળી સીતા ! હવે તું ધર્મ રાખ, તારા નવામી રાગચંદ્ર સત્ત્વમય તીલવું બહાર વટે રાવણને તથા સર્વ રાક્ષસોને હણીને હવે શીઘ્ર તને અયોધ્યામાં તેડી જશે ૨૫, ૨૬

સરમા સીતાની સાથે ઉપયુક્ત વાર્તાલાપ કરતી હતી એટલામાં આખા ભૂમંડળને કપાલે એવી વાનરસેનાનો ભેરી તથા શબનો તુલુલ ઘોષ સંભળાવા લાગ્યો ૨૭ વાનરસેનાનો કોલાહલ સાંભળીને લકામાં રહેનારા રાવણના સનકો તેજહીન થઈ ગયા અને હીનતાથી તેઓની મથગી ચેષ્ટાઓ નાટ થઈ થઈ તથા 'રાજ

રાવણના દોષથી પોતાનું અકલ્યાણ થશે' એમ માનવા લાગ્યા ૨૮

ઈતિ શ્રીવત્મીક મહામુનિપ્રણીત આદિ બ્ય શ્રીરામાય ૫
કુદ્ધાડમાં ૪૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો

વૃદ્ધ મંત્રી માલ્યવાનનો (હિતોપદેશ-સીતા પાછી આપી રામની સાથે સધિ કરા તેન શલ્લિખામણ મરીશવ્વન નાદિતા ।
ઉપયાતિ મહાભાટ્ટ રામ પરપુરજય ૫ ૧ ૧

શબની સાથે ભેરીના નાદ કરતા વાનર સૈન્ય સહિત શ્રીમાન રામચંદ્ર યાત્રુના નગરને છૂટવા માટે તયારી કરી, ૧ ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણ જે ઘડી વિચારમાં ગૂંથાયો અને મંત્રીઓ મામું ભેઈ રહ્યો ૨ પછી જગતને મતાપ પમાડનારા મહાબળવાન કુર રાવણ આખી સલાને ગળવી મૂકે એવી વાણીથી સર્વ મંત્રીઓને સમોધી રામની નિદા કરતો બોલ્યો 'હે પ્રિય મંત્રીઓ ! રામ સમુદ્ર યોગ ગીત્રે અગિયાર આવ્યો તે તથા તેનું બળ-પરાક્રમ તમોએ જે કહ્યું તે સર્વ મેં સાંભળ્યું હું બાણ છું કે તમે સૌ યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળા છો, છતાં બે રામના પરાક્રમ બાણીને તમે આમ બીજાના સામંજોતાનાનાના કેમ બેગી રહ્યા છો ?' ૫

છતાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને મહા બુદ્ધિશાળી 'માલ્યવાન' નામના તેના માતામહે કહ્યું ૬ 'હે રાજા ! જે રાજ સર્વ વિદ્ય એ મા કુશળ હોઈ ન્યાયમાર્ગને અનુસરે, તે લાકાગ સુધી અશ્વર્થ લોકો દે છે તથા શત્રુએને વશ કરે છે જે રાજ સમય ભેઈને પોતાના શત્રુઓની સાથે સધિ તથા વિવાહ કરે છે અને પોતાના પક્ષની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે તે મોગ અશ્વર્થને પ્રાપ્ત કરે છે ૭ જનુની મમાન બળવાળા તથા શત્રુથી હીન બળવાળા નબાંએ શત્રુની સાથે સધિ કરવી યોગ્ય છે અને શત્રુના કરતા વધારે બળવાળા રાજાએ વચ કરવા શ્રદ્ધ છે ૮ હું રાવણ ! આ સમયે રામની સાથે સધિ કરવી એ જ મને યોગ્ય લાગે છે, મા

સીતાને રાજાવા માટે તે' જે વિચાર કર્યો છે તે મૂકી દઈને તું સીતા રામને પાછી આપ. ^{૧૦} હે રાવણ ! તું નિશ્ચય બાણ કે દેવો તથા ગંધર્વો આદિ સૌ કોઈ એ રામનો જય ઈચ્છે છે; માટે તું એની સાથે વિરોધ નહિ કરતાં સંધિ કર. પિતામહ પ્રહલદેવે ધર્મ અને અધર્મનો આશ્રય કરનારા દેવ અને અસુર એવા બે પક્ષ સરજ્યા છે. તેમાં મહાત્મા દેવોનો પક્ષ ધર્મ છે અને અસુરોનો પક્ષ અધર્મ છે, એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. ^{૧૧-૧૩} ધર્મ જ્યારે અધર્મને ગળી જાય છે, ત્યારે સત્યુગ પ્રવર્તે છે અને અધર્મ જ્યારે ધર્મને ગળે છે, ત્યારે કળિયુગ પ્રવર્તે છે. ^{૧૪} હે રાવણ ! તે' દિગ્વિજય કરવા સમયે ધર્મનો ત્યાગ કરી મહાન અધર્મ કરેલો છે; એથી જ આપણા શત્રુઓ હાલમા બળવાન થયેલા છે. ^{૧૫} હે રાજા ! તારા પ્રમાદ-દોષને લીધે વૃદ્ધ પામેલો અધર્મરૂપી અજગર હાલમા અમો સર્વે રાક્ષસોને ગળે છે અને દેવોએ આચરેલો ધર્મ તેઓની ઉત્તતિ કરે છે. ^{૧૬} હે રાવણ ! રાત્રિદિવસ ઓગળ તથા મહિરાપાનાદિ વિપય-ભોગ ભોગવવામાં મસ્ત રહીને અને નિર્મયાદિપણે વતી ને તે' અગ્નિ સરખા તેજસ્વી ઋષિઓનો ક્રોધ સંપાદન કરેલો છે. ^{૧૭} તપશ્ચર્યા કરવાથી જેઓનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે એવા અને ધર્મનો અનુચલ કરનારા એ મહાપિઓનો પ્રભાવ પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવો દુર્ધર્મ છે. ^{૧૮} એ ઋષિઓ મોટા મોટા યજ્ઞો, વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્ર તથા રાક્ષસોને નહિ ગણુકારતાં ઉચ્ચ સ્વરે વેદાધ્યયન કરે છે. ^{૧૯} ઋષિઓના એ વેદમંત્રોનો ઘોષ સાંભળીને જેમ શ્રોત્રમંત્રમાં તાપથી વાદળો ઘેરાઈ જાય છે, તેમ રાક્ષસો હવે દશે દિશાઓ નાસી જાય છે. હે રાવણ ! અગ્નિ સરખા ઋષિઓના અગ્નિહોત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધુમાડો રાક્ષસોના તેજનો નાશ કરીને દશે દિશાઓમા હવેથી રહે છે. જે જે પ્રદેશમાં પવિત્ર વ્રતવાળા ઋષિઓ યજ્ઞ-યાગ કરે છે, તે તે પ્રદેશમાં તે ઋષિઓનું તીર્થ તપો-બળ રાક્ષસોને સંતાપે છે. હે રાવણ ! દેવો,

દાનવો અને યજ્ઞો તને મારી શકે નહિ, એવું જોકે તે' બ્રહ્મદેવ પાસેથી વરદાન માગ્યું છે. પરંતુ આ તો મનુષ્યો, વાનરો, ગોલાંચુકો અને રીંછો એકઠાં થઈ અહીં આવ્યાં છે અને તને છતાંવા માટે ગર્જના કરે છે. એ સર્વ વાનરો દંડ પરાક્રમવાળા તથા અત્યંત બળવાળા છે, એટલે તેઓને તું છતાં શકે એમ નથી. ^{૨૦-૨૩} વળી અનેક પ્રકારના લય'કર ઉત્પાતો થતા બેઈને પણ મને નિશ્ચય થાય છે કે, હવે સર્વ રાક્ષસોનો વિનાશકાળ સમીપમાં આવી પહોંચ્યો છે. હે રાવણ ! તું જો તો ખરે ! કાનનાં પડળ તોડી નાખે એવી લય'કર ગર્જના કરતાં ઘનથોર વાદળ થોમેરથી ચડી આવે છે અને લંકાની ઉપર ઊના ઊના સ્ફીરને વરસાદ વરસાવે છે ! ^{૨૪} હે રાવણ ! હાથી, ઘોડા વગેરે તારાં વાહનો. પણ રાત્રિદિવસ ઝૂરીઝૂરીને આંસુ વહેવડાવે છે; દિશાઓ ધૂળથી વ્યાપ થવાને લીધે પ્રથમની પેઠે પ્રકાશતી નથી; ^{૨૬} શિયાળવાં તથા ગૃષ્મ વગેરે અગુલ પ્રાણીઓ નજરની આસપાસ ભેગાં થઈ લય'કર શબ્દ કરે છે. ^{૨૭} રાત્રિ વિષે સ્વપ્નમાં બળે શ્યામ વર્ણુવાળી સ્ત્રીઓ ઘરમાં પ્રવેશ કરી દ્રવ્ય વગેરે ચોરી જાય છે અને સાને ભેલો રહીને ખડખડાટ હાસ્ય કરતી બળે પ્રત્યુત્તર આપે છે. ^{૨૮} ઘરમા દેવપૂજન માટે મૂકેલાં યત, દહીં, પુષ્પ વગેરે પદાર્થોને જ્વાળા સૂઈ જાય છે અને મૂકેલા બાલદાનને તેઓ જ પાઈ જાય છે. ગધેડા ગાયોની સાથે, ઉંદર નોળિયાની માદા સાથે, બિલાડા સિંહણની સાથે, સૂવર ફૂતરીઓની સાથે અને કિત્તરપુરુષો રાક્ષસો તથા મનુષ્યોની સ્ત્રીઓ સાથે બલિચાર કરે છે. ^{૨૯-૩૦} લાલ ચરણુ-વાળા અને ધોળા વર્ણુના કાળે ઘેરેલા હોલાઓ ઘરના મોભારા ઉપર ફરે છે અને રાક્ષસોનો વિનાશ સૂચવનારા ગજા ઉચ્ચારે છે. ^{૩૧} ઘરમાં રહેલી મેનાઓ લડવા આવેલાં બીજાં પક્ષીઓની સાથે લડી, હારીને ચિચિયારી કરતી પુષ્ટી પર પડે છે. મૃગો તથા પક્ષીઓ સૂર્ય સામું જોઈ રૂઠન કરે છે; તેમ જ વિકરાળ કેશ વિનાનો

અને કાળા તથા પીળા વર્ણવાળા લયકર કાળપુરુષ દરરોજ સધ્યાકાળને સમયે સર્વ રાક્ષસોના ઘર સામે જુએ છે. હે રાવણ! આ સિવાય ખીલ ઘણા ઉપાતો જોવામા આવે છે, ૩૨,૩૩ માટે હવે તું સાવધાન થઈને વિચાર કર અને ભવિષ્યમા સુખ આપનારુ ધાય તેહ કાર્ય કર.'

રાવણને ઉપયુક્ત હિતોપદેશ કર્યા પછી સર્વ મંત્રીઓમા શ્રેષ્ઠ એવો મહાગણવાન માંયવાન રાક્ષસ રાવણની એટા ઉપરથી તે રાવણનુ મન કળી ગયો અને પછી કંઈ પણ જોત્યો નહિ. ૩૪,૩૫

શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમા ૩૫ થી ૩૬ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મે

માત્યવાનનો તત્સન્નર-રાવણનો ગર્વ-રામ
વધની પ્રતિજ્ઞા નગરરક્ષાનો પ્રબંધ

તત્ત માત્યવતો વાક્ય દ્વિતમુક્ત દશામન. ।

ન મર્યવતિ દુષ્ટાત્મા કાલસ્ય વશમાગત ॥ ૧ ॥

દુષ્ટાત્મા રાવણ કાળવશ થયેલો હોવાથી માત્યવાનના હિતવચનને સાંખી ગયો નહિ. ^૧ કોઈને લીધે બ્રહ્મી ચડાવી, આખરે દેવની માત્યવાન પ્રત્યે તેણે કહ્યું 'હે માત્યવાન! મારા યત્ન પર એકલાવ રાખીને તે' હિતબુદ્ધિથી જ અહિત કરનારા કઠોર વચન કહ્યા તે મને જરા પણ ગ્રંથતા નથી. હે રાક્ષસ! હું તને 'પૃથ્' 'છ' કે રામ એક મનુષ્ય છે, વનવાસ ભોગવી દુખી થઈ ગયો છે, ઉત્તમ સહાય વિનાનો છે, માર વાનગેનો જ આશ્રિત છે તેમ જ પિતાએ તેને વનમા કાઢી મૂક્યો છે, એ રામને તું સમર્થ શાથી માને છે? વળી હું કે જે રાક્ષસોનો રાજા છું, દેવોને પણ ભય આપનારો છું તથા તપુજી પરાક્રમવાળો છું, તેને તું અવમર્થ કેમ ગણે છે? ^૨ હે રાક્ષસ! મને તો યાજે છે કે શસ્ત્રીર એવા મારા ઉપર તને દ્રવ આવવાને લીધે અપમા તો યતુના પક્ષમા ભગી જવાને લીધે કિંવા મને પાપી બડાવવા માટે તે આવા કઠોર

વચન કહ્યા છે. ^૩ જો એમ ન હોય તો શાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનારો અને બુદ્ધિમાન એવો કયો પુરુષ મારા સરખા પ્રભાવશાળી અને ઉત્તમ પદવી પર રહેલાને કઠોર વચન કહે? ^૪ કમળથી બ્રહ્મ થયેલી લક્ષ્મી સરખી સીતાને હું વન માથી અહીં લાવ્યો છું, તે શું રામના ભયથી ડરીને હવે હું તેને પાછી આપીશ? ના, ના, કદી નહિ. ^૫ તું નિશ્ચય રાખજે કે કરોડો વાનરો થી વીંટાયેલા એ રામલક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને હું થોડા દિવસમા જ મારી નાખીશ. ^૬ અરે, યુદ્ધસમયે જેની સામે દેવો પણ ટકી શકતા નથી, તે આ રાવણ શું રામથી ડરી જશે? ^૭ હે માત્યવાન! આ એક મારો સ્વાભાવિક દોષ છે કે ભલે, મારા બે કંઠકા થઈ ભય, પરંતુ હું કોઈને શિર નમાવું નહિ! જોલ, હવે તું શું કહેવા માગે છે? હે રાક્ષસ! શું કોઈ પણ પોતાના સ્વભાવને બદલી શકે છે? ^૮ અહા! રામના હાથે સમુદ્ર ઉપર એક સેતુ બંધાઈ ગયો, એમા શી મોટી વાત છે કે જેથી તું આટલો બધો ડરી ભય છે? ^૯ ભલેને રામ વાનરસેના સહિત સમુદ્ર ઓળંગી અહીં આવ્યો; પરંતુ તે હવે જીવતો જવાનો નથી. આ હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. ^{૧૦}

કોપાયમાન થયેલા રાવણને વેગપૂર્વક જોલતો જોઈને લક્ષ્મણ થયેલો માત્યવાન કાઈ પણ જોત્યો નહિ. ^{૧૧} અને 'રાજજનો જય થાઓ' એમ જોલી આશીર્વાદ આપીને તથા રાવણની આજ્ઞા લઈ પોતાને ઘેર ગયો. ^{૧૨}

પછી રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના મંત્રીઓ ની સાથે વિચારપૂર્વક કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરીને લ કાની રક્ષા કરવાનો બદોબત્ત કરવા માંડ્યો. ^{૧૩} લ કાના પૂર્વ દિશાના દરવાજા ઉપર પ્રહસ્તને નીચે, દક્ષિણ દિશાના દરવાજા ઉપર પરાક્રમી મહાપાર્થ તથા મહોદરને રહેવા કહ્યું, પશ્ચિમ દિશાના દરવાજા ઉપર ધનુષ રાક્ષસો સહિત પોતાના પુત્ર માયાધી ઇન્દ્રજિતને રાખ્યો અને ઉત્તર દિશાના દરવાજા ઉપર રહેવા માટે

શુક-સારણને આજ્ઞા આપતા રાવણે કહ્યું 'શયુઓ ઉત્તર દિશા તરફથી આવે માટે હું જાતે જ તે દરવાજા પર જઈશ' વળી રાવણે મહાપરાક્રમી 'વિરૂપાક્ષ' નામના રાક્ષસને અસંખ્યાત રાક્ષસસેના સહિત નગરના મધ્ય ભાગમાં રાખ્યો ૧૭-૨૦ એ પ્રમાણે નગરરક્ષણનો બદોખસ્ત કરીને કાળે પ્રેરાયેલો રાક્ષસ શ્રદ્ધ રાવણ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો.^{૨૧} સારી રીતે નગરરક્ષાની ગોઠવણ થયા પછી રાવણે સભા બરખાસ્ત કરી, ત્યારે તેના મનો ઓ 'રાવણરાધનો જય! જય! જય!!' એમ યોગી આશીર્વાચનો વડે રાવણને વધાવવા લાગ્યા પછી રાવણ ઉત્તમ સમૃદ્ધિવાળા પોતાના અત પુરમાં ગયો.^{૨૨}

કાવ શ્રીરા મીઠું મહામુનમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયન સુખમાલો ૩૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો

રાવણના સૈન્યખળની વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ વિષે રામચંદ્રે મેળવેલી આહુતી નરવાનરપાજાનો સ તુ વાયુસુત કપિ ।

જામ્બવાનકૃષ્ણરાજશ્ચ રાક્ષસશ્ચ ભ્રમીયણ ॥૧॥

મનુષ્યોના રાજા રામચંદ્ર, વાનરરાજ સુગ્રીવ, વાયુપુત્ર હનુમાન, રીછોનો અધિપતિ જામ્બવાન રાક્ષસોત્તમ વિલીપણ,^૧ વાલીનો પુત્ર યુવરાજ અગદ, સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ, શરભ, પોતાના બધુઓ સહિત મુણેજ, મૈદ, દ્વિવિદ, ગજ, ગવાક્ષ, કુસુદ, નલ અને પનસ વગેરે સઘળા નર-વાનરો શત્રુના દેશમાં આવેલા હોવાથી એકઠા થઈ વિચાર કરવા લાગ્યા 'રાવણ જેનું રક્ષણ કરે છે એવી આ લકા નગરીની પાસે આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ દેવો, અસુરો, નાગો અને ગધવોંથી પણ આ લકાનગરી જિતાવી મુશ્કેલ છે ૨-૪ રાક્ષસરાજ રાવણ જેમાં વસે છે તે જ આ લકા છે માટે આપણે એ દુષ્ટાત્માને છૂતી થકીએ એવો ઉપાય શોધવો જોઈએ.'^૫

વાનરો પરસ્પર એ પ્રમાણે બોલતા હતા

ત્યારે રાવણના કનિષ્ઠ બધું વિલીપણે નલિર અર્થથી લરેલા સુદર વાઙ્ય કહેવા માડ્યા 'હે વાનરો! અનલ, પનસ, મ પાતિ અને પ્રમતિ નામના મારા આ ચાર અનુચર રાક્ષસો હમણા જ લકામાં જઈને પાછા આવ્યા છે' તેઓ પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરી રાવણની સેનામાં દાખલ થઈ, ત્યાંની સઘળી રચના જોઈ આવેલા છે.^૮ હે રામ! દુરાત્મા રાવણ પોતાના સૈન્યની જેવી રીતે ગોઠવણ કરી છે, તે સઘળી હું તમને યથાર્થ કહું છું, તે સાંભળો.^૯

'હે રઘુવીર! રાવણનો પ્રધાન પ્રહન્ત રાક્ષસસૈન્ય સહિત લકાના પૂર્વ દ્વાર ઉપર રહ્યો છે, 'મહાપાશ્વ' અને 'મહોદર' નામના રાક્ષસો લકાના દક્ષિણ દ્વાર ઉપર રહેલા છે, પટ્ટિશ, તલવાર, ધનુષ્ય, ત્રિશૂળ તથા મુદ્ગર આદિ નાના પ્રકારના આયુધો હાથમાં લઈ બિભેલા વણા રાક્ષસોની સાથે યુવરાજ ઇન્દ્રજિત લકાના પશ્ચિમ દ્વારનું રક્ષણ કરે છે અને શસ્ત્રાસધારી લક્ષાવધિ રાક્ષસો સહિત રાવણ લકાના ઉત્તર દ્વાર પર બિભે રહ્યો છે હે રામ! રાવણ જોકે મત્રવિદ્યા બાણે છે, તોપણ શુક-સારણના કહેવાથી તમારું પરાક્રમ બાણી તે અત્યંત ઉદ્વિગ્ધ થઈ ગયો છે.^{૧૦-૧૩} વળી ત્રિશૂળ, મુદ્ગર તથા ધનુષ્ય વગેરે આયુધો ધારણ કરનારા મોટા લશ્કરની સાથે વિરૂપાક્ષ રાક્ષસ લકાના મન્યભાગનું રક્ષણ કરે છે હે રાધવ! લકા વિષે ઉપયુક્ત રીતે સેનાની ગોઠવણ થઈ ગઈ છે, એ નિહાળીને મારા ચારે મનોઓ હમણા જ પાછા બહી આવ્યા છે હે રામચંદ્ર! રાવણની સેનામાં દશહજાર રાક્ષસો હાથી ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનારા છે, દશહજાર રાક્ષસો રથમાં બેસનારા છે, થોડેસવાર રાક્ષસો વીસહજાર છે અને હથિયાર ઝડક્યું કરી યુદ્ધમાં સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવનારા એક કરોડ પાયદળ રાક્ષસો છે આ સર્વ રાક્ષસો રાવણને વણા જ પ્રિય છે હે વિશાપતિ! એ પ્રત્યેક રાક્ષસના હાથ નીચે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા

ઃશ ઇશ લાખ રાક્ષસેના યૌદ્ધાઓ છે. ૧૪-૧૮૮

લકામા જઈ આવેલા પોતાના ચાર મંત્રી-
ઓએ કહેલી રાક્ષસેનાની વ્યવસ્થા સમચંદ્રને
કહી સંભળાવ્યા પછી મહાઆહુ વિભીષણે
પોતાના તે ચારે મંત્રીઓ સમચંદ્રને દેખાડ્યા.
ચાર પછી શ્રીમાન વિભીષણ કમળપત્ર સરખા
નેત્રવાળા સમચંદ્રનું પ્રિય કરવા માટે પુનઃ
પણ કહેવા લાગ્યો : 'હે રામ ! દુરાત્મા
રાવણ જ્યારે ધનાધ્યક્ષ કુમેરની સાથે યુદ્ધ
થડે છે, ત્યારે સાકલાખ રાક્ષસેને સાથે લઈ
જાય છે. તે સર્વ રાક્ષસો પરાક્રમ, બળ, તેજ,
ધર્મ અને જર્વામાં રાવણના સરખા જ છે. ૧૯-૨૨
હે, રઘુવીર ! મેં તમારી આગળ જે આ
રાવણના બળનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે તે
તમને ભય પમાડવા નહિ; પરંતુ કૌપાયમાન
ડરવા માટે જ છે. હે રાઘવ ! તમે તો પોતાના
પરાક્રમ-બળથી દેવોને પણ છતવા સમર્થ
છો, તો પછી તમારી આગળ રાક્ષસોની શી
વિસાત ૧૨૩ માટે હે રામ ! તમે આ મોટી
વાનરસેનાની વ્યૂહરચના કરો. જેથી ચતુ-
ર્ંગણી રાક્ષસેનાથી વીંટાયેલા રાવણનો નાશ
કરી શકશો. ૨૦'

વિભીષણના ઉપયુક્ત વચન સાલળી, રઘુ-
વીરે ગતુઓના નાશ કરવાની યોજના કરતા
કહ્યું 'હે વિભીષણ ! ઘણા વાનગેથી વીંટાયેલો
નેનાપતિ નીલ વાનર લંકાના પૂર્વ દારનું
રક્ષણ કરનારા પ્રહસ્તાની સાથે યુદ્ધ કરશે; ૨૧
મોટી સેનાવાળો વાલિપુત્ર અ. જ. લંકાના
દક્ષિણ દાર પર રહેલ. મહાપાશ તથા મહોદર-
ને નાશ કરશે, અને ક કાંપઓથી વીંટાયેલા તથા
અમિત બળ-પરાક્રમવાળો પવનપુત્ર હનુમાન
પશ્ચિમ દારનું રક્ષણ કરનારા ઇંદ્રજિતને કચડી
નાખીને લંકામા પ્રવેશ કરશે અને બ્રહ્મદેવે
આપેલ વરદાનના બળને લીધે જે દેવો, દાનવો
તથા મહાત્મા ઋષિઓને દુઃખ આપવામાં જ
ત પર રહે છે અને જે સર્વ લોકોને સંતાપે
છે, તે દુષ્ટ રાક્ષસરાજ રાવણનો વધ કરવા

માટે હું જાતે જ જઈશ. ૨૨-૨૦ લંકાના ઉત્તર
દાર પર જ્યાં સન્ય સહિત રાવણ રહેલો છે,
ત્યાં હું તથા લક્ષ્મણ બન્ને જઈશુ અને રાવણનો
મંહાર કરી લંકામાં પ્રવેશ કરીશુ. ૨૧ વળી
વાનરોના રાજ બળવાન સુગ્રીવ, પરાક્રમી જંબ-
વાન તથા રાવણનો નાનો ભાઈ એવો તું, એ
ત્રણે જણા લંકાના મધ્યભાગમાં રહેલા રાક્ષસોને
વિનાશ કરવા જશે. વળી આપણા સર્વ સૈનિકો
ને હું પ્રથમથી જ સચના આપુ છું કે, આ
સંગ્રામમાં કોઈ પણ વાનરે મનુષ્યરૂપ ધરવું
નહિ; કેમ કે વાનર એ આપણી સેનાની
ઓળખ છે. ૩૨, ૩૩ વાનરોએ વાનરોને પોતાન
શ્વજન સમજવા અને બીજાઓની સાથે યુદ્ધ
કરવું; માત્ર આપણી સેનામાં અમે સાત જણ
જ મનુષ્યરૂપે શત્રુ સામે લડીશું, એ વાત વાનરોએ
ધ્યાનમા રાખવી. આપણા પક્ષમાં મહા-
તેજસ્વી લક્ષ્મણ, હું અને ચાર મંત્રીઓ સહિત
આ વિભીષણ મળીને માત્ર સાત જ જણ
મનુષ્યરૂપે રાવણ સામે યુદ્ધ કરનાર છીએ. ૩૪, ૩૫

કાર્યસિદ્ધિ માટે વિભીષણને એ પ્રમાણે
કહ્યા પછી મહાસમર્થ સમચંદ્ર સંત્રીપમા
રહેલા અત્યંત સમર્થીય સુવેલ પર્વત પર
ચડવાની ઇચ્છા કરી. ૩૬ શત્રુરૂપ રાવણનો વધ
કરવાને નિશ્ચય કર્યો પછી હવેમાં આવેલ
મહાત્મા સમચંદ્ર આખી પૃથ્વીને છાઈ નાખત
પોતાના મોટા સૈન્ય સહિત સુવેલ પર્વત પર
ચડવા તયાર થયા. ૩૭

ગ્રાંત શ્રીવાલ્મીકિ મહામાનવભૂતિ ન્યાયિગ્રાંથ શ્રી ૧-૧૫-૩૯
યુદ્ધકાંડમા ૩૩મો સર્ગ ગામ

સર્ગ ૩૮ મો

લંકાનિરીક્ષણાધિ સમચંદ્રનું સુવેલરોહણ
સ તુ કૃત્વાં સુવેલસ્ય મતિમારોહણં પ્રતિ ।
ઋક્ષગાનુગતો રામ સુગ્રીમિદમમ્મરિત ॥ ૧ ॥

સુવેલ પર્વત પર આરોહણ કરવાનો વિચાર
કર્યો પછી તે વિશે લક્ષ્મણને મત લઈને શ્રીમાન-
સમચંદ્ર મંત્ર જાળનારા, કાર્યકુશળ, પોતાના
ઉપર પ્રીતિવાળા અને ધર્મ જાળનારા એવા

સુગ્રીવ તથા વિલીપણને મધુર વાણીથી કહ્યું :
'હે વાનરરાજ ! તથા હે રાક્ષસરાજ ! અનેક
પ્રકારની ધાતુઓથી ભરેલા આ સુવેલાચળ ઉપર
આપણે ચડીશું અને આજની રાત્રિ ત્યાજ રહીશું
જેણે પોતાના મરણ માટે માટે મારી સ્ત્રીનું
હરણ કર્યું છે તથા જેણે ધર્મને, કુળને તેમ જ
આચારને પણ ન ગણકારતા કેવળ નીચ રાક્ષસી
બુદ્ધિથી નિંદ્ર કર્મ કર્યું છે, તે હરાતમા રાવણના
નિવાસસ્થાનરૂપ લંકાનગરીને આ સુવેલાચળ
પરથી સારી રીતે જોઈ શકાશે '

એ પ્રમાણે કહીને રાવણ ઉપર અત્યંત
કોપાયમાન રામચંદ્ર સુગ્રીવ તથા વિલીપણ
આદિ સર્વ સમાજ સહિત ચિત્રવિચિત્ર શિખરો
વાળા સુવેલ પર્વત પર ચડવા લાગ્યા ૧-૨
રામચંદ્ર ચાલ્યા એટલે તેમની પાછળ મહા-
પરાક્રમી અને મિથ ચિત્તવાળા લક્ષ્મણ પેતાના
ધનુષ્ય-બાણ ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યા ૩ અને
તેમની પાછળ સુગ્રીવ તથા મંત્રીઓ સહિત
વિલીપણે પ્રયાણ કર્યું વાઙુ સરખા વેગવાળા
બીજા સર્વ વાનરો પણ રામચંદ્રની પાછળ
પાછળ સુવેલપર્વત પર ચડવા લાગ્યા રામચંદ્ર
જોગે સૌ કોઈ થોડા સમયમા જ પર્વત પર
ચડી ગયા અને ચોમર દષ્ટિ ફેરવી જોયું તો
નિમ્ન પર્વતના શિખર પર આવેલી હોવાને
લીધે જાણે આકાશમા રચાયેલી દેવ એવી
લંકાનગરી તેમના જેવામા આવી સુશોભિત
દરવાજવાળી, ઘણ કિનાવાળી અને રાક્ષસોથી
ભરેલી નંકાનગરીને જોઈ વાનરો આશ્ચર્ય
પામ્યા ઊંચા કિલ્લા ઉપર જોલેલા શ્યામ વર્ણવાળા
રાક્ષસોની પકિત શોભતી હતી કે જાણે લંકાને
બીજે જ કિલો હો. નહિ ૧૮-૧૨ રાક્ષસોને
જોઈ નુદ કરવાની ઇચ્છાવાળા વાનરો રામ
ચંદ્રની સમક્ષ મોટી મોટી ગજનાઓ કરવા
લાગ્યા, ૧૨ જોટલામા સધ્યાકાળના તે વડે
જાગૃત્યુને વચેલી સૂચ અસ્તાચળ ઉપર ગયો
અને પૂર્ણચંદ્રના પ્રકાશ વડે અગહ્યતી રાત્રિ
રાત્ર ચર્ચ ૧ પછી વિલીપણના નાકેથીથી મત્કાર

પામેલા લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર તથા વાનરાધિ-
પતિ સુગ્રીવ આદિ વાનરો સુવેલ પર્વત પર
સુગ્રીવ પર્વત રહ્યા ૧૪

ઈતિ શ્રી ત્વષ્ટીક મહાસ્થિનિખરીત આદિકાવ્ય શ્રી રામાય ના
યુક્તમ્ભાગ ૩૯ મો સર સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો

લંકાનું અપવોગન

તા રાત્રિનિપિતાસ્ત્ર સુવેલે હરિયુવથા ।

લક્ષ્મ્યા દશગુરોર વનામ્પુવનાર્નામ ચ ॥ ૧ ॥

સુવેલ પર્વત ઉપર રાત્રિએ રહેલા સર્વ
વાનરો નલાત થયુ ત્યારે લંકાની આસપાસ
આવેલા, સપાટ પ્રદેશવાળા, વિશાળ, રમ્ય અને
દષ્ટિને આનંદ ઉપજાવે એવા વનોને તમા
ઉપવનોને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા અનેક
પ્રકારના દશ્યોથી લંકાનગરી સાક્ષત્ દ્રશ્ય
અમરાવતી સરખી રમણીય જગ્યા હી
વળી લતાઓથી વીટાયેલા, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો
વડે શોભતા અને રાતા નવ પત્રોવાળા ગંધક,
અશોક, ઘોલસરી, ગાલ, તાલ તાલ, પનસ
ના કેમર, હિતાલ, અલુન, ડંબળ પ્રકૃતિત
સમપણું, તિલક, કરોળું અને શેહિડા વગેરે
વૃક્ષોથી તથા શ્યામ વનરાજીથી એ લંકા
જેનારના ચિત્તને આનંદ આપતી હતી ૧-૨
મનુષ્યો જેમ આલુવણ ધારણ કરે છે, તેમ
લંકાની આસપાસ આવેલા મોટા મોટા વૃક્ષો
સુગંધવાળા રમણીય પુષ્પોને તથા વૃક્ષોને
ધારણ કરતા હતા ૩ લંકાની આસપાસ આવેલા
સઘળા વનો કુળેરના ચનરથ તથા ઇન્દ્ર
નંદનવન સરખા રમણીય હતા તેમાના વૃક્ષો
સર્વ જતુઓમા ફળ આપતા હતા અને પ્રમરોના
ગેળાથી ગુણ રહ્યા હતા ૪ લંકાના ઉપવનોમા
વહેતા નિર્મળ ઝરણાના કિનારા ઉપર કંવાલ
કરતા ચકવા-ચકવી, બળકૂકડા, મોર અને કોયલ
વગેરે પક્ષીઓના શબ્દ સંભળાતા હતા

લંકાના ઉપવનોની રમણીય શોભા જોઈને
ઈચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા વાનરો અત્યંત
હર્ષિત થયા અને મહાત્મ પ્રમરો, કોકિલી તથા

કુરર વગેરે પક્ષીઓએ સેવેલા એ ઉપવનો વિષે દ્રાખદ યુધા મહાબળવાન વાનરોએ ઉપવનોમા પ્રવેશ કર્યો તે વેળા પ્રાણને પ્રિય લાગે એવો અને પુષ્પોત્ત સ સર્જથી સુગંધી થયેલો વાયુ વાવા લાગ્યો તે સમયે સુગ્રીવની આસા થવાથી કેટલાક યુધપતિ વાનરો લ કા તરફ ચાલતા થયા નાદ કરનારાઓમા શ્રદ્ધ એવા એ વાનરો ચાલતી વેળા મોટી મોટી ગર્જનાઓ વડે પક્ષીઓને ખાસ પમાડના હતા મૃગોને તથા હસ્તીઓને ઉદ્વિગ્ન કરતા હતા લ કાન કિલ્લાને ધ્રુવવતા હતા અને ચરણુનહારથી પૃથ્વીને નમાવી દેતા હતા એ સમયે વાનરોના ચાવવાથી જોડેલી રજ વડે આકાશ ઝવાઈ ગયું હતું અને તેઓની ગર્જના સાલગી નાસ પામેલા રીછ, સિંહ, મહિષ, હન્તી, મૃગ તથા પક્ષીઓ વગેરે પ્રાક્ષીઓ દશે દિશાએ નાખી જતા હતા ૧૦-૧૧

અત્યંત જિજ્ઞુ હોવાથી બધે આકાશને સ્પર્શ કરતું હોય એવું નિઃકૂટાચળનું એક શિખર કે જે ચોમેર પુષ્પિત વૃક્ષોથી છવાયેલું, સુવર્ણ સરખું સુશોભિત, સો યોજનના વિસ્તારવાળું, નિર્મળ, સુદર દેખાવવાળું, સુવાળું, પક્ષીઓથી પણ બધા ન જઈ શકાય એવું તથા જેના ઉપર ચડવાનો મનનુગો પણ ન થઈ શકે એવું છે, તે મહાન શિખર ઉપર લ કાનગરી વસેલી હતી અને તેમા રાજા રાવણુ રાજ્ય કરતો હતો ૧૭-૧૮ એ લ કાનગરી વિષે રાવણુનું રાજગૃહ દેશ યોજન પહોળાઈ તથા વીસ યોજન લ બાઈમા હતું અને રવેત વાદળ સરખા જોયા શિખરોથી તેમજ સુવર્ણના કિલ્લાથી તે શોભો રહ્યું હતું જેમ વપાકતુના આરલમા ચડી આવેલા વાદળોથી આકાશ શોભે છે, તેમ મોટી મોટી હવેલીઓ તથા સાત સાત મેડીઓવાળા મ દિરાથી લ કાનગરી અત્યંત શોભતી હતી ૨૦-૨૧ લ કાનગરીના મધ્ય ભાગમા હજાર મ્ત લોથી સુશોભિત, અત્યંત જિજ્ઞુ હોવાથી બધે જાનતળને સ્પર્શ કરતો હોય એવો અને કેલાસ પર્વત સરખો સફેદ એક મહેલ દરથી દેખાતો હતો ૨૨ એ ખાસ

રાવણુને રહેવાનો મહેલ હતો અને તે વડે આખી લ કાનગરી શોભતી હતી એ મહેલની ચારે બાજુ હંભરો રાક્ષસો ચોડી કરતા હતા ૨૩

સુવર્ણથી બનાવેલી, મનને આનંદ આપે એવી, નાના પ્રકારની ધાતુઓવાળા પર્વતો તથા બાગબગીચાઓથી શોભતી, ભતભતતા પક્ષીઓથી ગાજુ રહેલી, અનેક પ્રકારના મૃગોએ સેવેલી, સુગંધિત પુષ્પવૃક્ષોથી સુવાસિત થયેલી, ઘણા રાક્ષસોના વસવાટવાળી, સર્વદેશી ભરપૂર, અત્યંત ઉંચી અને અમરાવતી સરખી શોભાય માન એવી લ કાનગરી બેઈને લક્ષમણના મોટા ભાઈ શ્રીમાન રઘુવીર વિશ્વમય પાંગ્યા ૨૪-૨૫ રત્નોથી ભરેલી, રાવણે સુરક્ષિત કરેલી, હવેલી એવી હારોથી શોભતી, મોટા મોટા દરવાજાઓ તથા કિલ્લા ઉપર ગોઠવેલા ય ત્રોથી સંભળ કરેલી લ કાનગરીને શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા સુનીવાદિ વાનરો એકીટશે બેઈ રહ્યા ૨૭

ઈત શ્રીવાત્સીકિ મહાકુમ્ભવિણી આદિકાવ્ય શ્રીરામયણનું યુદ્ધકાંડમા ૩૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો

યુદ્ધનું સ્પુશિયુ-સુગ્રીવ અને રાવણુનું દ્વંદ્વયુદ્ધ તતો રામ સુવેલાસ યોજનદ્વયમણ્ડલમ્ ।

ઉપારોહત્સુ સુગ્રોમો હરિયુથં સમન્વિત ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરસેના સહિત રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ જે યોજન વિસ્તારવાળા સુવેલા ચળના મુખ્ય શિખર પર ચડ્યા ૨ ત્યાં બેએક ધડી વિશ્રામ લીધા પછી તેમણે દશે દિશાઓમા બેવા માંડ્યું તો નિઃકૂટ પર્વતના શિખર ઉપર દેવોના શિષ્ટી વિશ્વકર્માએ ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલી અને રમણીન ઉપવનોથી શોભતી લ કાનગરી તેમના બેવામા આવી એ લ કાના ઉત્તર તરફના દરવાજા ઉપરની જિજ્ઞુ અટારીમા રાક્ષસરાજ રાવણુ બેઠેલો હતો, તે સૌના બેવામા આવ્યો ૩ એ વેળા રાવણુની બંને બાજુએ રવેત ચામર ઢળી રહ્યા હતા, તેના મસ્તક પર રવેત છત્ર શોભતું હતું, તેણે પોતાના શરીર પર રક્ત ચઢન ચર્ચીને રક્ત પુષ્પોની માળા ધારણ કરેલી

હતી, તેના શરીરનો વણ કાળા મેઘ સરખો હતો, તેણે જરિયાનના વસ્ત્ર પહેર્યા હતા, તેના વશ સ્થળમા અરાવત હાથીના દત્તશળના ધાવ લાગેલા હતા અને રુધિર સરખા રાતા રંગનું વસ્ત્ર ઓઢેલું હોવાથી તે સધ્યાકાળના રંગથી રાતા થયેલા મેઘ જેવો દેખાતો હતો ૪-૧

લકાના દરવાજા પર બેઠેલા રાવણને જોઈ સર્વ કપિઓની તથા રામ-લક્ષ્મણની સમક્ષ વાનરરાજ સુગ્રીવ એકાએક ભિલો થઈ ગયો,^૭ અને પોતાની પરાક્રમભળથી તથા રાવણ પર ચડેલા ક્રોધના વેગથી તે એકાએક સુવેલ પર્વત ઉપરથી રાવણ બેઠો હતો ત્યા જવા દૂધો લકાના ઉત્તર તરફના દરવાજા ઉપર બેસા રાવણ બેઠેલો હતો ત્યા જઈ મહાત્મા સુગ્રીવ નીડરપણે થોડીદ વાર ભિલો રહ્યો પછી રાવણને એક તણખલા તુચ માનીને તેણે કઠોર વચન કહ્યું - 'હે રાક્ષસ ! હું સર્વ લોકના નાથ એવા શ્રીમાન રામચંદ્રનો દાસ તથા અખા-મિત્ર છું એ રાજેન્દ્ર રઘુવીરના પ્રતાપથી આજે હું તને છવતો મળનાર નથી ૧૦ એટલુ કહી સુગ્રીવ એકાએક રાવણ પર દૂધી પડયા અને તેના મસ્તકને સુક્રેટ પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યો ૧૧ પોતાની ઉપર વેગથી ધમ્મી આવતા સુગ્રીવને જોઈ રાવણે કહ્યું 'હે સુગ્રીવ ! તું મારી દષ્ટિએ પડ્યો ન હતો ત્યા સુધી ૪ સુગ્રીવ (સારી જોવાવાળો) હતો, પરંતુ હવે તું હીનગ્રીવ (ઓવા વિનાનો) થઈશ હે સુગ્રીવ ! હમણા હું તારી જોવા મચી નાખીશ ૧૨ એમ કહી રાવણે પોતાની બને ભુલઓથી સુગ્રીવને પકડી પૃથ્વી પર પછાડ્યો, ત્યારે અકળાયેલા દડાની પેઠે સુગ્રીવ એકાએક પાછો ભઠ્ઠો અને રાવણને બે હાથે પકડી પૃથ્વી પર પટક્યો આમ, રાવણ અને સુગ્રીવનું પરસ્પર દ્વંદ્વયુદ્ધ થવા લાગ્યું એ વેળા બને જણા પરસેવાથી નાહી ગયા હતા, બને જણાના શરીર રુધિર વડે રંગાઈ ગયા હતા, એકમેકને વળગી પડવાથી બને જણા નિશ્ચેષ્ટ સરખા થઈ ગયા હતા અને લોહીલુહાણ થયેલા હોવાથી

પ્રકુલિત શીમળા તથા ખાખરાના વૃક્ષ સરખા દેખાતા હતા મહાબળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ અને વાનરરાજ સુગ્રીવ પરસ્પર મુઠિઓ, લપડાકો તથા ગરદાઓના પ્રહાર કરી લય કર ચુક કરતા હતા.

અતિ ઉચ વેગવાળા રાવણ તથા સુગ્રીવ ઘણી વાર સુધી દરવાજાની અટારીમા યુદ્ધ કર્યા પછી એકમેકને હેલેને નમાવીને તથા એકમેકને ઊંચકીને ઉછાળવા લાગ્યા વળી પરસ્પર ખાડીને તે બને જણા દરવાજા આગળની ખાઈમા પડયા ત્યા બેઠડી સુધી રમી પુન હાડતા હાડતા બહાર બિછળી આવ્યા અને ૧૩-૧૭ એકમેકને વળગી પડી ભુલઓડપી દોરડા વડે બાધવા લાગ્યા આમ, ક્રોધ, યુદ્ધવિધાને અદયાસ અને બળ-પરાક્રમયુક્ત એ બને જણા દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા હતા હસ્તીના બે ખચ્ચાની પેઠે એકમેકને બાળેલા તથા શાદ્ધ અને સિંહના સરખી તીક્ષ્ણ દાંડે વાળા એ બને જણા પરસ્પર વળગીને વેગથી પૃથ્વી પર પડતા હતા કસરત, યુદ્ધવિધા તથા પરાક્રમને સારી રીતે બળુનારા એ બને એક બીજાને ઊંચકી-ઊંચકીને પટકતા હતા આમ ઘણી વાર સુધી દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા જતા તેઓ જરા પણ થાકના નહિ મદમસ્ત હસ્તીઓની સૂઢ સરખી પોતાની ભુલઓ વડે ઘણી વાર સુધી દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યા પછી મહાગ્રારે તેઓ દરવા લાગ્યા ૧૮-૨૧ એકમેકને વિનાશ કરવાને ઇચ્છતા રાવણ તથા સુગ્રીવ, જેમ ભક્ષ્ય માટે બે બિલાડા લહે તેમ લડતા હતા ૨૨ યુદ્ધવિધામા કુશળ એવા રાવણ-સુગ્રીવ અનેક પ્રકારના મહા, ૧^મ થાન, ૨^મ ગોમૂનિકા, ૩^મ ગતપ્રત્યાગત, ૪^મ તીરસ્થિનગત, ૫^મ વક્રગત, ૬^મ પરિમોક્ષ, ૭^મ પ્રહાર વર્જન, ૮^મ પરિધાવન, ૯^મ અભિદ્રવણ, ૧૦^મ આપલાવ, ૧૧^મ સવિચ્છેદ, ૧૨^મ પરાવૃત, ૧૩^મ અપાવૃત, ૧૪^મ અપદ્રુત, ૧૫^મ અવદ્રુત, ૧૬^મ ઉપ-ચસ્ત ૧૭^મ તથા અપ-ચસ્ત ૧૮^મ વગેરે દ્વંદ્વયુદ્ધની રીતિને અનુસરી દરવા લાગ્યા ૨૩-૨૬

* એ પ્રમાણેના અઢાર પ્રકારના દ્વંદ્વયુદ્ધ છે

એ પ્રમાણે ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરતા છેવટે કાર્ધ પણ ઉપાય ન આવ્યો. ચારે રાવણે માયા ખળ દેખાડવાનો નિચાર કર્યો. રાવણનો તે વિચાર જાણવામા આવ્યો કે તરત જ જય પામેલા વાનરરાજ સુગ્રીવ આકાશમા ઊડ્યા અને રાક્ષસેશ્વર રાવણ તેનાથી ઠેતારાઈને પૃથ્વી પર એડે જ ઊભો રહ્યો.

દ્રઢયુદ્ધમા રાક્ષસોના રાજ રાવણને થકવી ને તથા વિજયકીર્તિ મેળવીને વાનરરાજ સુગ્રીવ એકાએક ત્યાથી વિશાળ ગગનમા ઊડ્યા. અને અ પ સમયમા જ પુન વાનરસેનામા આવી રામચંદ્રને મળ્યો ૨૭-૨૮ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરી અત્ય ત હર્ષિત થયેલા સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ રઘુવીરના યુદ્ધહર્ષને ઉત્તેજિત કરતો વાનર સેનાને મળ્યો, ત્યારે હનુમાનાદિ કપિઓએ તેનો ભારે સત્કાર કર્યો ૩૦

શ્રીવાત્સીકિ મહાસુત્રમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત
યુદ્ધકાંડમ ૪૦ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો

યુદ્ધની તથારી-લકાને ઘેરા રાવણને
ચેતવણી-અગદાવાંટ

મથ તસ્માર્જમિત્તાનિ રૂપવા લક્ષ્મણપૂર્વજ ।
મુદ્રોપ સર્પરિવજ્ય રામો વચ્ચતમબ્રવીત ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવના શરીર પર દ્રઢયુદ્ધને વીધે થયેલા રુધિરના ચિહ્નનો જોઈ લક્ષ્મણના મોટાભાઈ રામચંદ્ર તેને આલિંગન આપતા કહ્યું 'હે સુગ્રીવ ! મને પૂછ્યા વગર કે મારી સાથે વિચાર કર્યા વગર તે આવુ સાહસ શા માટે કર્યું ?' રાવણએ કહી પણ આવા સાહસક કાર્ય કરતા નથી ૧-૨ 'હે સાહસપ્રિય ! હે વીર ! મને, વિભી પાણુને તેમ જ આખી વાનરસેનાને સશયમા નાખીને તે અત્ય ત કષ્ટરૂપ કાર્ય કર્યું છે ?' હે શનુદમન ! હવેથી તુ આવુ સાહસ કહી પણ કરીશ નહિ હે મોટી ભુલવાળા વીર ! કે કદાચ વને કઈક સશય થાય તો પછી મારે મીતાનુ, ભરતનુ, નાનાભાઈ લક્ષ્મણનુ શત્રુનુ તથા મારા આ દેહનુ પણ શું પ્રયોજન રહે ? હે તાત !

તું ઇંદ્ર અને વજ્ર સરખો પરાક્રમી છે એમ હું જાણુ છું, તો પછી મને પાપાદ્રઢ્ઢો એ ન્યાયને અનુસરી તું નહોતો આવ્યો, તે પહેલા મેં નિશ્ચય કર્યો કે 'ન કરે નારાયણ અને જો તને કઈક થાય તો પછી રાવણનો તેના પુત્રો, સન્ધ્યો તથા વાહનો સહિત નાશ કરીને લકાનુ રાજ્ય વિભીપણુને તથા અયોધ્યાનુ રાજ્ય ભરતને આપી હું દેહત્યાગ કરીશ'

રામચંદ્રના વચન સાભળી સુગ્રીવે કહ્યું 'હે વીર ! હે રાધવ ! તમારી પ્રિયા મીતાનુ હરણ કરનાર દુષ્ટ રાવણને જોઈ ને હું મારું પરાક્રમ જાણુવા છતા કેવી રીતે સહન કરી શકુ ?' ૪-૮ એમ જાણતા સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા કરીને, શ્રીમાન રામચંદ્ર શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણપ્રત્યે કહ્યું ૧૦ 'હે લક્ષ્મણ ! આપણે રીતજળ જળવાળા તથા ઉત્તમ કૃણ-મૂળાદિવાળા વનોમા જઈ, ત્યા આપણી સેનાની યુદ્ધરચના ઢરી ઊભા રહીએ તો ઠીક, ૧૧ કારણ કે શરવીર એવા રીંછ, વાનર તથા રાક્ષસ વગેરેને નાશ થાય એવો અને સર્વ લોકનો હાથ કરે એવો ભય કર ભય હવે સમીપ આવ્યો હોય એમ મને લાગે છે ૧૨ હે ભાઈ ! જો આ અત્ય ત પ્રચડ વાયુ વાય છે, પૃથ્વી કપે છે, પર્વત શિખરો ધ્રુજે છે, પર્વતોમા મોના ધડાકા થાય છે, ૧૩ દુર દેખાવવાળા મેઘ માસાકારી પ્રાણીઓની પેઠે ભય કર ગર્જના કરે છે અને રુધિરમિશ્રિત જળ વધે છે ૧૪ રાતા ચંદનના રંગ જેવી સધ્યા ઘણી જ ભય કર ભાસે છે સૂર્યમંડળમાથી ઝગઝગતા અગારા પડે છે દુર અને અમાનસિક એવા શિયાળવા વગેરે તથા હીન થયેલા મૃગપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓ મોટે ભય દર્શાવતા સૂર્યની સાનુ જોઈ ગદગદ કરે છે પ્રલંકાળની પેઠે ગાળા અને રાતા દૂડાળાવાળો ચંદ્ર રાત્રિ વિષે શીતળ નકાશ નહિ આપતા ઊઠે. પ્રાણીઓને સતાપે છે

નેહ પાતાના સબધી-ઈદમિત્રોના અનિદ્રની જ
શકા ધરાવે છે

સૂર્યની આલુબાલુ અત્યંત રાતા વર્ણનું, ફેકું, ભય કર અને અમાર્ગલિક ફેકાણુ થાય છે તથા સૂર્ય વિષે કાળા ધાબા દેખાય છે ૧૫-૧૮ અને હે લક્ષ્મણ ! આ નક્ષત્ર તથા તારાઓ પણ પ્રથમની પેઠે ત્રણશતા તથા આ ઉપરથી જાણે સર્વ મોકોનો ક્ષય થવાનો હોય એમ જણાય છે વળી ગીધ કાગડા તથા બાજ વગેરે પક્ષીઓ પૃથ્વી પર ઊતરી આવે છે અને ગિયાળો અમાર્ગલિક ન્વરે ઉમે છે આ સર્વ ઉપાતો ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે, કે કવે શ્રેષ્ઠ સમયમા જ વાનર તથા રાક્ષસોએ પરસ્પર મુકેવા પર્વતો વૃક્ષો, ત્રિશૂળો, તરવારો અને પટિશો વગેરે શસ્ત્રાસ્ત્રાથી પૃથ્વી ઉપર ઝાંધર તથા માસનો ક્રીચડથશે, મારે હવે આપણે સર્વ વાનરો સહિત ઉતાવળે રાવણની લકા નગરી પર ચડાઈ કરવી ઘટે છે ૧૧-૨૨

નક્ષત્રોને એ પ્રમાણે કહીને મહાબળવાન રામચંદ્ર સુલેવ પર્વતના શિખર પરથી તરત નીચે જીતયાં પર્વત પરથી નીચે આવ્યા પછી ધર્માત્મા રઘુવીરે શત્રુઓથી ન છૂતી શકાય એવું પોતાનું મોટું સૈન્ય નિહાળી જોયું ૨૩, ૨૪ પછી શુભ સમય જાણનારા મુનોવ સહિત રામચંદ્ર પોતાના વાનરસન્યને સજ્જ કરાવી, જ્યેતિ શાસ્ત્રોક્ત શુભ મુહૂર્તમા યુદ્ધ મારે આરંભ કરવાની આજ્ઞા આપી મોટી વાનર સેનાથી વર્ગાયેલા મહાબાહુ રઘુવીરે પોતાનું ધનુષ્ય મજ્જ કરી શુભ મુહૂર્તમા લકા પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું ૨૫, ૨૬ રામચંદ્રની પાછળ વિલીપણ, મુનોવ, હનુમાન, જામવન નલ, નીર તથા વૃક્ષમણ વગેરે ચાલતા હતા ૨૭ અને તેઓ મનની પાછળ પૃથ્વીને ઈર્ષ નાખતી મોટી વાનરમેના ચાલતી હતી ૨૮ ગતુઓનું દમન કરનારા અને હનુતી સમાન પ્રોઠ દેહવાળા વાનરો માર્ગમા ચાલતા નજરે પડતા મોટા મોટા પર્વતચિખરોને તથા વૃક્ષોને ઉપાડી પ્રયાણ કરતા હતા

શત્રુઓનું દમન કરનારા રામ-લક્ષ્મણ

બરે ભાઈ એ રાવણે પાલન કરેલી, ધનપતાકા-ઓથી શોભતી, ઉદાન તથા ઉપવનો વડે રમણીય, કાંડી ખાઈવાળી અને જંગ્યા કિંટલાવાળી હોવાથી હું મેં કરી પ્રવેશી શકાય એવી લકા નગરી પાસે થોડા સમયમા જ આવી પહોંચ્યા પછી રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સઘળા વાનરો દેવોથી પણ ન છૂતી શકાય એવી લકા નગરીને ચોમેર ઘેરા નાખી પડ્યા ૨-૩૨

લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર રાવણે પાળેલી લકાની પાસે આવ્યા અને ધનુષ્યબાણ નહણ કરી લકાને. ઉત્તર દિશાને દરવાજો રોકી જિભા રહ્યા પર્વતના શિખર જેવું જિયું એ ઉત્તરદાર કે જ્યાં આગળ રાવણ બેસે જ જિભો રહ્યો હતો, તે દારજી રામચંદ્ર સિવાય બીજો કોઈ પણ રક્ષણ કરી શકે એમ નહોતું ૨૩, ૨૪ વરણ જેમ સમુદ્રનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાવણ એ ઉત્તર દિશાના દરવાજાનું રક્ષણ કરતો હતો દાનવો જેમ પાતાળનું રક્ષણ કરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના આયુધો ધારણ કરનારા ભયક રાક્ષસો એ દારની ચોમેરથી ચોકી કરતા હતા અને એ ડારપુથા તે દાર નિર્ભાજ પ્રાણીઓને ભય કર નાગતું હતું ત્યાં અગળ યોદ્ધાએ ન વિવિધ પ્રકારના ચક્રચકિત આયુધો તથા જ્વલે લટકતા હતા એ સઘળું રામ-લક્ષ્મણે જોય વળી વાનરસેનાને પ્રધિપતિ નીલ વાનર મ અને દ્વિવિદની સાથે લકાને પૂર્વ તરફને દરવાજો રોકી જિભો રહ્યો અપભ, ગજ, ગવાક્ષ અને ગવયને સાથે રાખીને યુવરાજ અગ્ર લકાને દક્ષિણ દરવાજા આગળ જિભો રહ્યો અને નજલ, તરસ તથા બીજા કેટલાય વાનરો સહિત મહાબળવાન હનુમાન લકાને પશ્ચિમ તરફને દરવાજો રોકી રહ્યો ગરુડ અને વાયુ સરખા વેગવાળા અસખ્યાત વાનરોને સાથે રાખીને કપિરાજ મુનોવ નકાના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દરવાજાની વચ્ચે એટલે કે વાયુકોણમા જિભો રહ્યો ૩ બાકીના છનોસ કરોડ પ્રખ્યાત

૩ ઉત્તર દાર ઉપર રાવણ અને પશ્ચિમ નાગ

યુદ્ધપતિઓ પણ સુગ્રીવને સહાય કરવા માટે તેની પાસે જ ઊભા રહ્યા. વળી રામચંદ્રના કહેવાથી લક્ષ્મણ તથા વિભીષણે લંકાના પ્રત્યેક દ્વાર આગળ એક એક કરોડ વાનરોને રાખ્યા હતા. જાળવાન તથા સુગ્રેણ પણ ઘણા વાનરોને લઈને રામચંદ્રની પાછળ થોડેક દૂર જ ઊભા હતા. હવે શાદ્દલના જેવી દાદોવાળા એ સઘળા વાનરો મોટાં મોટાં વૃક્ષો તથા શિખરો ઉપાડીને યુદ્ધની રાહ ભેવા લાગ્યા.

રામચંદ્રની સેનાનાં સર્વ વાનરો દાદો તથા નખરૂપી આયુધવાળા, વિચિત્ર અંગોવાળા તથા વિચિત્ર મુખવાળા હતા અને તેઓએ પોતાનાં પ્રજાકાંઠિયાં કરી રાખ્યાં હતાં. ૩૫-૪૧ તેઓમાંના કેટલાક વાનરો દસ હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા, કેટલાક સો હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા અને કેટલાક હજારહસ્તીઓના જેટલા બળવાળા હતા. વળી વાનરોના યુધ્ધપાત્રોએ ચેક્રી કેટલાક તો એક એક એક હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા હતા; કેટલાક તેથી પણ સોગણ્યા બળવાળા હતા અને કેટલાક અમાપ બળસંપન્ન હતા. લંકાની આસપાસ ઊભેલાં વાનરોનાં ટોળાં બહુ અસંખ્યાત તીડોના ટોળાં ઊભરાઈ નીકળ્યાં હોય એવા દેખાતા હતાં. ૪૭-૪૯ પૃથ્વી ઉપર ફરતા અને આકાશમાં ઊડતા વાનરોથી પૃથ્વી અને આકાશ છવાઈ ગયા હતા. લાખો અને કરોડો રીંછ-વાનરની સેના લંકાને ઘેરો ઘાલી પડી હતી. ૫૦-૫૧ આમેર ઊભેલા વાનરોથી આખો ત્રિકૂટાચળ ઘેરાઈ ગયો હતો. એક કરોડ વાનરો તો એક ટોળાની અબર બીજા ટોળાને પહોંચ્યાહવા માટે લંકાની આસપાસ ફરતા હતા. હાથમાં વૃક્ષો ઉગામી ઊભેલા બળવાન વાનરો વડે લંકા ચારે બાજુથી એવી તો ઘેરાઈ ગઈ હતી કે, તેમાં વાયુ પણ પ્રવેશ કરી શકે એમ ન હતું. ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અને

ઉપર ઇન્દ્રજિત હતા. એ બંને જિતાવા મુશ્કેલ હોવાથી રામને તેમ જ હનુમાનને સહાય કરવા અર્થે સુગ્રીવ મધ્યમણિ-ચર્યથી વાયવ્યકોણમાં ઊભો રહ્યો.

મેઘ સરખા મૌઢ દેહવાળા વાનરોથી એકાએક ખીડત થયેલા લંકાના રાક્ષસો અત્યંત વિરમય પાગ્યા. ૫૨-૫૪ એ વેળા જેમ મર્યાદા તૂટવાને લીધે સમુદ્રનું જળ બળભળી ઊઠવાંથી મોટો ધ્વનિ થાય, તેમ વાનરોની સેનાનો ભયંકર ધ્વનિ થવા લાગ્યો. એ મહાન કોલાહલ-ધ્વનિથી પર્વત, વન, ઉપવન, કિલ્લા તથા તોરણ સહિત આખી લંકા નગરી બળભળી ઊઠી. ૫૫, ૫૬ રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવે મુરશ્વિત કરેલી કપિ-સેના સઘળા દેવો અને અસુરોથી પણ જિતાય એવી ન હતી. ૫૭

રાક્ષસોના વધ કરવા માટે વાનરસેનાને એ પ્રમાણે ગોઠવીને સામ-દાનાદ ઉપાયોને તથા તેના ફળને બહુતારા રામચંદ્ર પોતાના મંત્રો-મંડળની સાથે બેસી ‘હવે શું કરવું’ એ બાબતનો વારંવાર વિચાર કરીને તથા રાજધર્મનું સ્મરણ કરી નિશ્ચય કર્યો અને પછી વિભીષણની સંમતિ લઈને વાલિપુત્ર અંગદને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું: ‘હં સૌમ્ય! તું કાંઈ પણ ભય ન ધરતાં લંકાના કિલ્લાને ઓળંગી રાવણની પાસે જા અને મરણ પાસે આવેલું હોવાથી લક્ષ્મી, એશ્વર્ય તથા જ્ઞાનરહિત થયેલા દુરાત્મા રાવણને મારી વતી કહે કે, ‘હે રજનીચર! બ્રહ્મદેવની પાસેથી વરદાન મેળવી ગર્વયુક્ત થઈ તે આજ્ઞિત પથ’તમાં ઋષિઓ, રાજપિંચો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો તથા યક્ષો વગેરેને ખીડા કરીને જે પાપ એકકુડું કયું’ છે, તે પાપને લીધે તારો ગર્વ ખંડિત થઈ ચૂક્યો છે, એમ જ તું માન. તે મારી સીનું હરણ કયું’ છે; તેથી હું તને દંડ-શિક્ષા દેવા આવ્યો છું’ અને તારી લંકાનું દ્વાર રોકીને પડ્યો છું. જે તું સંઘ્રામમાં મારી સામે સ્થિર ઊભો રહીશ, તો દેવો, મહર્ષિઓ અને રાજપિંચોની ગતિને પ્રાપ્ત થઈશ.*

+ યુદ્ધ માટે શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરનાર રાજ પ્રથમ શત્રુને દૂત દ્વારા સાવધ કરે છે અને પછી યુદ્ધની માગણી કરે છે.

= યુદ્ધમાં સામે પળે મરનારને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એ શાસ્ત્રને અનુસરી રામે આમ કહ્યું.

હે રાક્ષસાધમ ! મને નહિ ગણકારતાં તે' જે માયા અને બળના આશ્રયે સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે બળ અને માયા હવે મને દેખાડ. હે રાવણ ! જો તું સીતાને લઈ મારે શરણે નહિ આવે તો હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તારી લંકાનગરીને રાક્ષસ વિનાની કરી મૂકીશ; અને ધર્મોત્તમા રાક્ષસોમાં શ્રદ્ધ એવો તારો ભાઈ વિણીપણ કે જે મારે શરણે આવેલો છે, તેને હું લંકાનું સઘળું નિષ્કંટક રાજ્ય આપીશ. ૫૮-૧૮ હે રાવણ ! તારા મંત્રીઓ મૂર્ખ છે, તારું ચિત્ત ઘણું જ અંધ છે અને તે' પાપ તથા અન્યાયનો માર્ગ યદ્વદ્વ કર્યો છે, માટે હવે તું ક્ષણવાર પણ રાજ્ય ભોગવી શકીશ નહિ. ૧૯ હે રાક્ષસ ! હવે તું ધર્મ ધરી મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થા. તારી છાતીમાં જ્યારે મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગશે, ત્યારે જ તું શાંત થઈશ. હે નિશાચર ! તું કદાચ મારા ભયને લીધે પક્ષી થઈને ગણ લોકમાં ભરીશ, તોપણ મારી દષ્ટિએ પડયા પછી તું જીવતો જનાર નથી. ૨૦, ૨૧ હે રાવણ ! આટલું કહેવા છતાં પણ જો તું નહિ સમજે, તો છેવટે હું તને તમ્બુ' હિત થાય તેવો માર્ગ બતાવું છું કે તું તારી મરણક્રિયા તારે હાથે કરી લે, દાનપુણ્યાદિક શુભ કર્મ આચરી લે તથા તારી લંકા નગરીને નેત્ર ભરી નિહાળી લે, કાણકે મારી સાથે યુદ્ધમાં આવ્યા પછી તું જીવતો રહેનાર નથી.'

પવિત્ર કર્મવાળા રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી તારાનો પુત્ર યુવરાજ અંગદ સાક્ષાત્ અગ્નિની પેઠે આકાશમાર્ગે ઊડયા અને લંકા તરફ ચાલ્યો. ૨૨, ૨૩ એક યુદ્ધતંત્રમાં જ તે રાવણના મહેલ આગળ આવી નીચે ઊતર્યો અને અંદર પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં પોતાના મંત્રીઓની સાથે જોડેલો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તેના જોવામાં આવ્યો. પછી સુવર્ણના બાળ્યબંધ ધારણ કરનારો અને દેહીપ્રમાણ અગ્નિ સરખી અગ્નિવાણી કાંતિવાળો વાનરશ્રદ્ધ અંગદ મંત્રીઓની સાથે જોડેલા રાવણની પાસે જઈ ઊભો રહ્યાં અને

પોતાની ઓળખાણ આપી, રામચંદ્રનાં સઘળાં વચન યથાર્થ રીતે તેને કહેવા લાગ્યો: 'હે રાવણ ! અકલિપકર્મા શ્રીમાન દશરથનંદન રામચંદ્રનો હું દૂત છું, વાલીનો પુત્ર છું અને મારું નામ અંગદ છે, એ તારા સાંભળવામાં આવ્યું હશે. ૨૪-૨૭ કૌશલ્યાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા રઘુવીરે તને કહાવ્યું છે કે, હે કૂર રાક્ષસ રાવણ ! તું લંકામાંથી નીકળી મારી સાથે યુદ્ધ કર અને તારું પુરુષાત્તન બતાવ. ૨૮ હું તને તારા મંત્રીઓ, પુત્રો, બાંધવો અને જ્ઞાતિવર્ગ સહિત હણીશ; તારો વિનાશ થવાથી ગ્રંથે લોકો ગુણશાંતિમાં રહેશે. ૨૯ દેવ, દાનવ, યક્ષ, ગંધર્વ અને નાગ વગેરેના શત્રુરૂપ તથા ઋષિઓને પીડિત કરનારા તને હવે હું નિશ્ચય મારીશ. હે રાવણ ! જો તું મારે શરણે આવી મને પ્રણામ કરી સીતા પાછી સોંપીશ, તો તું જીવતો રહીશ; તેમ નહિ કરે તો તું અવશ્ય મૃત્યુને વશ થઈશ અને લંકાનું રાજ્ય વિણીપણને મળશે. ૩૦, ૩૧

વાનરશ્રદ્ધ અંગદનાં કઠોર વચન સાંભળી કોપાયમાન થયેલા હર્ષુદિ રાવણે પોતાના સચિવોને આજ્ઞા કરી: 'અરે ! આ વાનરને પકડો અને મારો જ મારો. ૩૨, ૩૩

રાવણની આજ્ઞા સાંભળતાં જ ભયંકર રૂપવાળા ચાર રાક્ષસોએ એકાએક ઊઠી પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખી કાંતિવાળા અંગદને પકડ્યો. ૩૪ મહાસમર્થ અંગદ પણ પોતાનું બળ રાક્ષસોને બતાવવું હતું માટે પોતાની મેળે જ પકડાયો. ૩૫ પરંતુ જ્યારે પેલા રાક્ષસોએ આવી અંગદના અંગ હાથ પકડયા, ત્યારે તે અંગદ જેમ પક્ષીઓ તરફ લઈ જોડે તેમ રાવણના મહેલ ઉપર ઊડ્યો. એ વેળા અંગદના ઊડવાના વેગથી ગભરાઈ ગયેલા રાક્ષસો અંગદના હાથ છોડી ઘઈ રાવણની સમક્ષ પૃથ્વી પર પડ્યા, પછી મહાપ્રતાપી અંગદ પર્વતના શિખર સરખા ઊંચા રાવણના મહેલના શિખર ઉપર જઈ તેને લાતો મારી તોડી પાડવા લાગ્યો.

પૂર્વે જેમ ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારે ઘવાથી હિમાલય પર્વતના શિખરે તૂટી પડ્યા હતા, તેમ અગદની લાતો વાગવાથી રાવણના મહેલના શિખરે તૂટી પડવા લાગ્યા આ સઘળો પ્રકાર રાવણ ભેઈ રહ્યો હતો ૮૧-૮૨ એ પ્રમાણે રાક્ષસોને પીડિત કરીને તથા રાવણના મહેલનું શિખર તોડી પાડીને તેમ જ પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરીને યુવરાજ અગદ મોટી ગર્જના કરતો પુનઃ આકાશમાં ઊડ્યો અને વાનરોને હવે પમાડતો પોતાની સેનામાં આવી રામ ચંદ્રને મળ્યો રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યો પછી અગદે કહ્યું ‘હિ રાઘવ ! એ દુરાત્મા રાવણ ઘણો જ ગવિત છે અને તે કાઈ પણ પ્રકારે સમજે એમ નથી, હવે તો તમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું જ ઘટે છે’

અગદે પોતાનો મહેલ તોડી પાડ્યો એ ભેઈ રાવણ અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયો અને ‘હવે નિશ્ચય, મારો વિનાશકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો છે’ એમ વિચારી ઉપરાઉપરી નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો ૮૦-૮૨

હવે શત્રુનો વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા રામ ચંદ્ર મોટી મોટી ગર્જના કરતા બગવાન વાનરોને તૈયાર કરી યુદ્ધ માટે તયાર થયા ૮૩ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અસંખ્યાત વાનરોથી વીંચેલો અને પર્વતના શિખર જેવી કાયાવાળો મહાપરાગ્મી મુણેલુ વાનર ચંદ્ર જેમ સર્વ નક્ષત્રો પ્રત્યે રત્ન, તેમ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી ૧ કાના સઘળા દ્વારે ફરવા લાગ્યો ૮૪ ૫ લકાના કિલ્લાથી માટીને ડેક સમુદ્ર સુધી પડાવ નાખી રહેલી વાનરોની નેકરો અક્ષૌહિની નેનાઓને ભેઈ ને કેટલાક રાક્ષસો વિરમય પામ્યા, કેટલાક નાસ પામ્યા તથા કેટલાકના હૃદય યુદ્ધ કરવાના હર્ષના પૂરથી ઊભરાવા લાગ્યા ૮૫ અસંખ્યાત વાનરો ૧ કાની ખાઈ એળગી કિલ્લા ઉપર ચડી ગયા હતા, તેથી જાણી આઈ તથા કેટલા વાનરોથી બનાવેલા હોય એવા દેખાતા હતા, એ ભેઈને દીન થઈ ગયેલા

રાક્ષસો ભયભીત થઈ હાહાકાર કરવા લાગ્યા ૮૬ બ્યારે અત્યંત ભય કરે કોલાહલ થવા લાગ્યો, ત્યારે રાવણના યોદ્ધાઓ મોટા મોટા આયુધો અહણુ કરી પ્રલયકાળના વાયુની પેઠે આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા ૮૮

ઈતિ શ્રી વાલ્મીકિ મહા મુનિપ્રણીત આદિકવ્ય શ્રોતરામાય નવમસ્કંધોઽયમ્ ૪૧ મો સુખ સમપ્તમ્

સર્ગ ૪૨મો

લંકા પર આક્રમણ

તતસ્તે રાક્ષસાસ્ત્ર ગત્વા રાવણમન્દિરમ્ ।

ન્યવેદયન્નુર્તી રક્ષા રામેણ સહ વાનર ॥૧॥

પછી રાક્ષસોએ રાવણની પાસે જઈ ‘લકાની ચોમર રામે વાનરસન્ય સાથે ઘેરા દાટ્યો છે’ એવા સમાચાર કહ્યા ૧ પર્વત, વન તથા ઉપવન સહિત લકાનગરીને વાનરોથી ઘેરાયેલી સાલળીને કોપાયમાન થયેલો રાવણ નગરરક્ષાનો પૂરો બદોબસ્ત કરાવીને પોતાના જિજ્ઞાસુ મહેલ ઉપર ચડ્યો અને ભેયુ તો આખી લકાનગરીને યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા અસંખ્યાત વાનરોથી ઘેરાયેલો દીડી વાનરોથી આખી પૃથ્વીને આચ્છાદિત થયેલો ભેઈને રાક્ષસોનો રાજા રાવણ ‘અરે, આટલા બધા વાનરોનો મારે કેવી રીતે નાશ કરવો ?’ એવી ચિંતામાં પડ્યો ૨-૪ ઘણીવાર સુધી ચિંતા કર્યો પછી કાર્ધક ધર્મ ધારણ કરી રાવણે લાખી નજરથી ભેયુ, તો મોટા મોટા સેનાપતિ વાનરોથી વીંટાયેલા રામચંદ્રને દીઠા

હવે રામચંદ્ર વાનરસેના સહિત હર્ષભર ઉતાવળે લકાના કિલ્લા પાસે આવ્યા, પરંતુ ચિત્રવિચિત્ર ધનપત્રાકાઓથી શોભતી લકાને રાક્ષસોથી ચોમર રક્ષણ કરાતી ભેઈને મીતા સાલળી આવવાથી તે એકચુમ્બ અતઃક્રમથી ચિંતા કરવા લાગ્યા ૫-૭ ‘અરે, મૃગના બચ્ચ ના નેર જેવા નેરવાળી નનકનદિની મીતા ગારા વિયોને લીધે ચોક કરતી તથા પૃથ્વી પર થયન કરતી આ લકામાં પીડાય છે’ ૮ એ ભાવે પીડા પામતા મીતાનું ચિતવન

કરીને રામચંદ્ર ઉતાવળે શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે વાનરોને આજ્ઞા આપી અકિલ્લ કર્મ વાગા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતા જ વાનરો એક મેકની સ્પર્ધા કરતા સિંહનાદથી દિશાઓને ગજવવા લાગ્યા ૧૦૧૦ પછી સઘળા વાનર યુધપતિઓ અમે પર્વતના શિખરોથી અને સુષિ પ્રહારોથી આખી લકાનગરીના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશું, એવો પોતાનો નિશ્ચય જણાવવા લાગ્યા અસંખ્યાત વાનરયુધપતિઓ મોટા મોટા શિખરો તથા વૃક્ષો ઉપાડી યુદ્ધ માટે તથાચ થઈ રહ્યા ૧૦૧૨ આ સઘળો પ્રકાર રાવણ જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે કોઈની પણ દરકાર નહિ રાખનારા વાનરો રામચંદ્રની આજ્ઞા થતા જ લકાના કિલ્લા ઉપર ચડી ગયા ૧૦૧૩ વૃક્ષો અને પર્વતોથી યુદ્ધ કરનારા તથા રામચંદ્ર માટે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરવાને પણ તત્પર વયેલા લાલ મુખ વાગા વાનરો એકાએક લકા ઉપર ધમ્મી ગયા ૧૦૧૪ વાનરોએ વૃક્ષો પર્વતશિખરો તથા સુષિઓના પ્રહારોથી લકાના અસંખ્યાત કાગરા તથા તોરણો તોડી પાડવા માડયા ઘણાક વાનરો તેમ જ કાની આસપાસ આવેલો ખાઈને તથા નિર્મળ જગાશયોને, ધૂળ, ઘાસ, કંક તથા દિનાઓ નાખી પૂરવા લાગ્યા ૧૦૧૫ હજારો કરોડો તથા અબજો વાનરો લકાના જઈ ઉપર ચડી ગયા અને સુવર્ણમય તોરણોને તથા કંવાસ સરખા ઊંચા ગોચરોને તોડી નાખવા લાગ્યા મોટા હસ્તી સરખા વાનરો કૂદતા ઠેકતા અને ગર્જના કરતા લકા ઉપર હલ્લી કરવા માટે હોડવા લાગ્યા ધનિષ્ઠ રૂપ ધરનારા અસંખ્યાત વાનરો ઉપરાઉપરી ગર્જના કરીને ‘અલ્પ બળશાળી રઘુવીરનો જય થાઓ, મહાબળવાન લક્ષ્મણનો જય થાઓ, વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય થાઓ’ એમ ઘોલતા લકાના કિલ્લા ઉપર હોડતા હતા આ વેળા વાનરોના યુધપતિ વીરબાહુ સુબાહુ નીલ તથા પનસે લકાનો કોટ તોડી પાડી અદર પ્રવેશ

કર્યો અને વાનરસેનાને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવવા માડી અનેક વાર જય મેળવી પ્રસિદ્ધ થયેલા દશ કરોડ વાનરોથી વીટાયેલા મહાબળવાન કુસુદ વાનર ઈશાનકોણ રોડીને ઊભો રહ્યો અને તેને સહાય કરવા માટે પ્રસલ્લ તથા પનસ વગેરે બીજા ઘણાક વાનરો તેની પાસે આવી ઊભા રહ્યા વીસ કરોડ મેન સહિત શૂરવીર શતબલિ વાનર અગ્નિકોણમાં ઊભો રહ્યો તારાનો પિતા મહાબળવાન સુમેળ વાનર સાડ કરોડ વાનરોને લઈને નર્મદકોણ તરફ ઊભો રહ્યો ૧૦૨૦ વગી લક્ષ્મણ સહિત રામ ચંદ્ર ઉત્તર દ્વાર આગળ આવી ઊભા રહ્યા, તે જ વેળા વાનરરાજ સુગ્રીવ તેમને સહાય કરવા અર્થે નકાના વાયકોણમાં આવી ઊભો હતો ૧૦૨૧ એ વેળા લય કર રૂપવાળો તથા મોટી કાયાવાળો મહાપરાક્રમી ગોદાગૃહ ભતિને ગવાક્ષ વાનર એક કરોડ વાનરોને લઈ રામ ચંદ્રને સહાન કરવા તેમના પડખામાં જ ઊભો રહ્યા નીલ કોધવાળા એક કરોડ રીદોથી વીટાયેલા મહાપરાક્રમી ધૂમ પણ રામચંદ્રના પડખે ઊભો રહ્યો ૧૦૨૨ તેમ જ કવચ ધરણ કરીને તથા હાથમાં ગદા નહણ કરીને મહા પરાક્રમી વિભોપણ પણ પોતાના ચારે નાનીઓની સાથે રામચંદ્રની પાસે આવી ઊભો રહ્યો ૧૦૨૩ આ સમયે ગજ, ગવાક્ષ, નારલ ગવચ અને ગ્રધમાદન-એ પાંચ વાનરો ચારે તરફ ફરી સેનાનું રક્ષણ કરતા હતા

વાનરસેનાએ જગ મચાવેનો જોઈને કોપાયમાન વયેના રાક્ષસોના રાજા રાવરો પોતાના સર્વ સન્ન્યેને વાનરોની સેના ઉપર હુમલો કરવાની આજ્ઞા આપી રાવણની આજ્ઞા મળતા જ રાક્ષસો લય કર ગર્જના કરીને સુવર્ણના ડંકા વડે ચંદ્ર સમાન શ્વેત મુખ વાગી ભેરીએ વગાડવા નાગ્યા તથા પોતાના મુખથી કૂદીને નેકડો અને હજારો શબો વગાડવા નાગ્યા સુવર્ણના કાર ધારણ કરનારા, શ્યામ તરીરવાળા અને શબ વગાડતા એ

રાક્ષસો જાણે વીજળી અને બગલાની પકિત
સહિત મેઠ હોય એવા શોભતા હતા

પછી જેમ પ્રલયસમયે સમુદ્રની ઊંછા ઊછળે,
તેમ રાવણની આત્માથી ઊછળતા રાક્ષસો વાનર
સેના પર તૂટી પડ્યા ૩૧-૩૭ એ જોઈ વાનરો
એ પણ ચોમેરથી એવી તો ગર્જના કરી કે
જેથી મલયાચળના શિખરો કપી ઊઠ્યા અને
સુક્રાચો ગાછ રહી ૪૦ એ વેળા ઉભય પક્ષના
બળવાન યોદ્ધાઓના સિ હનાદથી તથા એક
સામટા શબ અને હુહુણિ વગેરેના તુતુલ
ઘોષથી પૃથ્વી અતરિક્ષ તથા સમુદ્ર બળભળી
ઊઠ્યા ૩૮ હાથીઓના ચિત્કારથી અશ્વોના
હણહણાટથી રથોના ગડગડાટથી અને રાક્ષસોના
પગના ધબકારાથી દંસે દિશાઓ ગાછ રહી

ત્યાર પછી પૂર્વે જેમ દેવો અને અસુરોતુ
યુદ્ધ શરૂ થયું હતું તેમ વાનરો અને રાક્ષસો
વચ્ચે ભય કર યુદ્ધ શરૂ થયું ૪૧ પોતાનું પરા
ક્રમ દર્શાવતા રાક્ષસો દેહીપ્રમાન ગદાઓ,
શક્તિઓ ત્રિશૂળો અને ફરસીઓ વડે વાનરો
ને હણવા લાગ્યા, ૪૨ ત્યારે મોટી કાયાવાળા
વાનરો પણ વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો વડે
રાક્ષસોના વિનાશ કરવા લાગ્યા કેટલાક
વાનરો તો પોતાની દાઢો વડે રાક્ષસોને બચકા
ભરવા લાગ્યા તથા નખ વડે ઉઝરડા કરવા
લાગ્યા ૪૩ એ વેળા સઘળા વાનરો પોત
પોતાના નામ ઉચ્ચારીને ‘રાજ સુઓવનો
જય યાઓ!’-એમ ઘોષારતા હતા, ત્યારે
રાક્ષસો રાવણનો જય યાઓ! જય યાઓ! -
એમ ઘોષતા હતા ૪૪ કિલ્લા ઉપર ઊભેલા
રાક્ષસો પૃથ્વી ઉપર ઊભેલા વાનરો ઉપર ગળા
ઓના તથા ત્રિશૂળોના પ્રહાર કરતા હતા ૪૫
ને જોઈ અત્યંત કોપાયમાન થયેલા વાનરો
પણ પૃથ્વી પરથી ઊંચે ફૂટી, રાક્ષસોને પોતાના
હાથ વતી પકડી નીચે જબડાવી પાડતા હતા
એ પ્રમાણે વાનરો અને રાક્ષસોનું એવું અદ્
ભુત યુદ્ધ જમ્યું કે તેથી રણભૂમિ વિષે માસ
તથ રુધિરનો કીચડ થઈ રહ્યો ૪૬

સર્ગ ૪૩ મો

વાનરો અને રાક્ષસોનું દ્વંદ્વયુદ્ધ

યુદ્ધયતા ત વતસ્તેષા વાનરાણા મહાત્મનામ્ ।

રક્ષસા સઘમજાથ બલરોપ સુદાહણ ॥૧॥

યુદ્ધ કરતા મહાત્મા વાનરો અને રાક્ષસોના
બળ તથા કોપ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા રાવણનો
જય ઇચ્છનારા ભય કર કર્મવાળા શૂરવીર રાક્ષસો
સુવર્ણના સાજવાળા અશ્વો, અગ્નિશિખા સરખા
હસ્તીઓ તથા સૂર્ય સમાન બળહળતા રથો પર
બેસીને અને કવચ વગેરે સ આમના સાધનોથી
સજ્જ થઈને યુદ્ધ કરવા માટે બહાર પડ્યા એ
જોઈ રામચંદ્રનો જય ઇચ્છનારી વાનરોની સેના
પણ ભય કર કર્મવાળા એ રાક્ષસોની ઉપર તૂટી
પડી ૧-૪ એ વેળા મામસામા દોડતા વાનરો
અને રાક્ષસોનું દ્વંદ્વયુદ્ધ આરંભાયું ૫ પૂર્વે જેમ
મહાદેવજીએ અધકામુરની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું,
તેમ વાલીના પુત્ર અગદે મહાતેજસ્વી ઇન્દ્રવિત
ની સાથે યુદ્ધ કરવા માડ્યું સ આમના ન
જીતી શકાય એવા સપાતિ વાનરો પ્રબળ
રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું મહાકોપી રાવણ
નો નાનો ભાઈ વિલીપણ તીક્ષ્ણ વેગવાળા
‘શત્રુઘ્ન’ નામના રાક્ષસની સાથે લડવા લાગ્યો
મહાબળવાન ગર્જ વાનર ‘તમન’ નામના રાક્ષસ
સાને ભીડ્યો મહાતેજસ્વી નીન વાનર નિકુલ
રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો ૬-૮ વાનરો
નો રાજ સુઓવ નયસ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યો શ્રીમાન રામચંદ્રના નાના ભાઈ
લક્ષ્મણ વિરૂપાક્ષની સાથે લડવા લાગ્યા અગ્નિ
કેતુ, રશ્મિકેતુ મિત્રઘ્ન અને યજ્ઞકોપ એ ચારે
રાક્ષસો રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ૧૦-૧૧
ઉપશ્રુત મદ વજ્રમુદિ નામના રાક્ષસની સાથે
અને દ્રિવિદ અશ્વિનિબલ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા સ નામ વિષે અસંખ્ય પરાક્રમ
વાળો શૂરવીર તતપન રાક્ષસ તીક્ષ્ણ વેગવાળા
નલ વાનરની સાથે ભીડ્યો ધર્મને પુત્ર બળ
વાન મુષેણ વાનર વિદુન્માત્રી રાક્ષસની સાથે
લડવા લાગ્યો અને મીન પણ અનેક વાનરો

ઘણા રાક્ષસોની સાથે દ્રંદયુદ્ધ કરવા ગચ્છી પડયા. ૧૨-૧૫ તે વેળા પોતપોતાનો વિવેચ ઇચ્છનારા શૂરવીર વાનરો તથા રાક્ષસોનું ભેનારને રોમાંચિત કરે એવું મહાભયંકર યુદ્ધ થયું. ૧૬ સામસામા યુદ્ધ કરતા વાનરો તથા રાક્ષસોનાં શરીરમાંથી ફવાંટાં અને કેશફૂળી શેવાળવાળી તથા કપાયેલા અંગફૂળી કાઢોને વહેનારી રુધિર-ની નદીઓ વહેવા લાગી.

ઇદ્ર જેમ પોતાના શત્રુ ઉપર વજનો પ્રહાર કરે, તેમ કોપાયમાન થયેલા ઇદ્રજિતે શત્રુઓની સેનાનું મદ્દન કરનારા અંગદ ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો; ૧૭-૧૮ પરંતુ તે પ્રહાર બચાવીને અત્યંત વેગવાળા અંગદે પોતાની ગદાના પ્રહારો વડે ઇદ્રજિતનો મુવળુંથી મઠેલો રથ ભાંગી નાખ્યો અને તેના અશ્વો તથા સારથિને મારી નાખ્યા. ૧૯ સંગ્રામભૂમિમા બ્યારે પ્રજ્વળ રાક્ષસે સંપાતિને ત્રણ બાણ માર્યાં, ત્યારે સંપાતિ વાનરે ‘અયકણ્ઠ’ નામના વૃક્ષથી પ્રજ્વળને ઘણો જ ઘાયલ કર્યો. મહાભગવાન જંબુમાલી રાક્ષસે રથમાં બેઠાં બેઠાં જ ક્રોધ ચડાવીને હત્તુ માનની છાતીમાં શક્તિનો પ્રહાર કર્યો, એટલે તો પવનસુત હત્તુમાન તરત જ એ જંબુમાલીના રથ ઉપર ચડી ગયો અને લપડાકો તથા મુષ્ટિઓ ના પ્રહારથી તેને રથ સહિત કચરી નાખ્યો. ૨૦-૨૨

ખિહામણા રૂપવાળો પ્રતપન રાક્ષસ ગર્જના કરતો નલ વાનર સામે દોડી આવ્યો અને તેણે નલને તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો; ત્યારે નલ વાનરે એ રાક્ષસની આંખો ફોડી નાખી. સેનાનો બોણે ક્રોધિયો જ કરી જવા ઇચ્છતો હોય, એવા પ્રથમ રાક્ષસને વાનરરાજ સુગ્રીવે ‘સમપણ્ડ’ નામના વૃક્ષથી નારી નાખ્યો. શ્રીમાન લક્ષ્મણે ભયંકર રૂપવાળા વિરૂપાક્ષને એક જ બાણ વડે હણ્યો તેમ જ અકિકેતુ, રશ્મિકેતુ, મિત્રાક્ષ અને યરકોપ, એ ચાર રાક્ષસોએ બ્યારે રામચંદ્ર ઉપર બાણ મૂકવા માંડ્યાં, ત્યારે કોપાયમાન થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર અગ્નિની જવાળા સરખાં પોતાનાં પ્રતીક્ષ બાણો વડે તે

ચારે રાક્ષસોનાં મસ્તક છેદી નાખ્યાં. થેંદ વાનરે વજ્રમુષ્ટિ રાક્ષસને મુષ્ટિપ્રહારથી જ મારી નાખ્યો અને તે રાક્ષસ ભાંગી ગયેલા વિમાનની પેઠે ભાંગી ગયેલા રથ તથા અશ્વ સહિત પૃથ્વી પર પડ્યો. ૨૩-૨૮ સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણો વડે મેઘને ભેદી નાખે છે, તેમ સંગ્રામમાં નિકુંબ રાક્ષસે કાળજી સરખા થયાન વળુંવાળા નીલ વાનરને તીક્ષ્ણ બાણો વડે ભેદી નાખ્યો; ૨૯ અને પુનઃ પણ તે રાક્ષસ ઘણા વેગથી સો બાણો મૂકી નીલને વીંધીને ખડખડટ હસવા લાગ્યો, ત્યારે વિષ્ણુ જેમ સુદર્શન ચક્ર વડે દૈત્યોનાં મસ્તક છેદે, તેમ નીલ વાનરે એ નિકુંબ રાક્ષસના રથના ચક્રથી જ તેનું તથા તેના સારથિનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. ૩૦-૩૧ વજ્ર અને વીજળી સરખો જેનો મુષ્ટિપ્રહાર છે, એવો દ્વિવિદ વાનર સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં અશનિપ્રભ રાક્ષસ ઉપર પર્વતાશખરના પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૩૨ ત્યારે અશનિપ્રભે એ દ્વિવિદ વાનરને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ૩૩ અશનિપ્રભ રાક્ષસનાં બાણોથી વીંધાયેલા દ્વિવિદ વાનરે ક્રોધ ચડાવી મોટા સાલવૃક્ષ વડે તે રાક્ષસને તથા અશ્વ સહિત તેના રથને તોડી પાડ્યો. ૩૪ રથમાં બેઠેલો વિષ્ણુમાલી રાક્ષસ મુવળુંથી શબ્દગારેલાં તીક્ષ્ણ બાણો મુખેણ ઉપર વરસાવીને વારંવાર ગર્જના કરતો હતો. વાનરશ્રેષ્ઠ મુખેણે એક મોટું પર્વતાશખર ઉપાડીને તે વડે એ વિષ્ણુમાલીનો રથ ભાંગી નાખ્યો ત્યારે વિષ્ણુમાલી રાક્ષસ ઘણી જ ચાલાકીથી રથ માથી બહાર નીકળી ગયો અને હાથમાં ગદા લઈ યુદ્ધ કરવા માટે પૃથ્વી પર આવી બેસો રહ્યો. એ બેઈ કોપાયમાન થયેલો વાનરશ્રેષ્ઠ મુખેણ મોટી શિલા બંધકીને વિષ્ણુમાલી સામે ધસી ગયો. વિષ્ણુમાલીએ પોતાની સામે ધસી આવતા મુખેણની છાતીમાં જોરજોર ગદાનો પ્રહાર કર્યો; પરંતુ તે પ્રહારને નહિ ગણકારતાં કપિશ્રેષ્ઠ મુખેણે પોતાના હાથમાની શિલા વિષ્ણુમાલી ઉપર નાખી. શિલાનો પ્રહાર થતાં જ વિષ્ણુમાલીની છાતી કચરાઈ ગઈ અને તે ગતપ્રાણ ધઈ પૃથ્વી

પર પડયા ૩૫-૪૧

એ પ્રમાણે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં શૂરવીર વાનરોએ દેવો જેમ દેત્યોના નાશ કરે, તેમ શૂરવીર રાક્ષસોના સંહાર કર્યો એ વેળા ત્યા પડેલા લાલા તરવારો, શક્તિઓ, ગદાઓ, તોમરો, ખાણો, લાગી ગયેલા રથો, ચક્રો, આરાઓ, ધૂસરીઓ અને મૂએલા અશ્વો, હસ્તીઓ, વાનરો તથા રાક્ષસોના શરીરોથી રણભૂમિ અત્યંત ભયંકર દેખાવા લાગી પૂવે થયેલા દેવામુરના સનામ સરખા આ તુમુલ યુદ્ધ પ્રસંગમાં ત્યા ત્યા શિયાળોના મેળા ભમવા લાગ્યા અને મમ્તક વિનાના શૂરવીર યોદ્ધાઓના ધડ નાચકૂદ કરવા લાગ્યા ૪૨-૪૪

વાનરોના હાથોના પૂરેપૂરો માર આર્ધ અધર એકતા નિશાચરના મચ્છિત સરખા થઈ પડયા, પરંતુ સૂર્યને અન્તાચ્છા પ્રત્યે જતો જોઈને કાર્ધક વેગમાં આવી તેઓ પુનઃ વાનરોની સાથે લડવા તૈયાર થયા ૪૪

ઈત ઓતરમીક ગદા મિનારોત આદિમય ઓસમય ન
યુદ્ધમાં માંડ મો સુ રસમ

સુગ ૪૪ મો

ભયંરે રાનગુદ્ધ અંગદનુ પરાક્રમ-
ઇદંજિત અશ્વ

બુદ્ધગતમય નેદ તુ તદા વાનરરક્ષસામ્ ।
સ્વિસ્તનના રાત્રિ પ્રવૃત્તા પ્રાણહારિણી ॥ ૧ ॥

વાનરો અને રાક્ષસો યુદ્ધ કરતા હતા એટલામાં સૂચાન્ત થયો અને વાનરોને તટ આપનારી રાત્રિ પ્રવૃત્ત થઈ, ત્યારે પોતપોતાનો વિજય ઈચ્છનારા તથા જેઓને પરસ્પર દંડ વેર બધાયેલું છે એવા વાનરો અને રાક્ષસોનું રાત્રિયુદ્ધ શરૂ થયું ૧૨ કૃષ્ણપક્ષની ધોર રાત્રિના અધકારમાં કોઈ કોઈને ઓળખી શકેતું ન હતું, તેથી વાનરો 'તું રાક્ષસ છે' તથા રાક્ષસો 'તું વાનર છે' એમ જોતીને એક

અર્થે રાત્રિના નિશાચરો-રાક્ષસોનું બળ વધે છે, જે કારણથી સૂચોસ્ત થતા તેઓ ફરીથી એસમાં આવી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા

ખીનને પ્રહાર કરતા હતા. ૩ એ વેળા 'મારો કાપો, અથવા આમ આવ, કેમ નામે ?' એવા એવા અનેક પ્રકારના પોકારોના તુમુલ નાદ સભળાતો હતો. ૬ રાત્રિના અધકારમાં રથમાં વાદળ સરખા, પ્રોઠ દેહવાળા, પરંતુ મુવર્ણના ચક્રચકિત કવચોથી તથા આભૂષોથી પ્રકાશતા રાક્ષસો બાણે ત્ર્યેતિખમતી વગેરે દેહીપ્રમાન ઔપધિઓથી પ્રકાશતા પર્વતો જ હોય એવા જળાતા હતા. ધોર અધારમાં કોઇ પામેલા રાક્ષસો ઉતાવળે ફેરી આવી વાનરોનું ભક્ષણ કરતા હતા. ત્યારે અત્યંત કોઇમાં આવેલા વાનરો પણ રાક્ષસોના મુવાર્ણી ગ્રાપુગાનેલા અશ્વોને તવા સર્પ નરખી ધન્યોને ફૂદીફૂદીને પોતાની તીક્ષ્ણ દાઢી વડે ચીરી નાખતા હતા. એ વેળા અત્યંત શૂરમાં આવેલા વાનરોએ રાક્ષસોની મેનાને ગભરાવી નાખી ક્રોધાયમાન થયેલા વાનરો રાક્ષસોના હસ્તીઓને, મહાવતોને તથા પતાકા અને ધ્વજ સહિત રથોને જે ચી પાડી દાઢ વડે કચડી નાખવા લાગ્યા. શ્રીમાન રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ પણ પરાક્ષમાં તેમ જ અપરાક્ષમાં રહેવા બળવાન રાક્ષસોને પોતાના તીક્ષ્ણ ખાણો વડે હણતા હતા. ૫-૮

અત્યંત ભયંકર અને જોનારને રોમાચિત કરે, એવા એ નાગ પિષે અશ્વોની ખરીઓથી તથા રત્નોના ચાલવાથી ઊડેથી પૃથ્વીની રજ સંનિકેના ને ૧ તથા કાનમાં ભરાઈ ગઈ અને ગધરના પ્રવાહવાળી ધોર નદીઓ વહેવા લાગી વગી ત્યા આગળ ભેરી, મુઠ્ઠા, રણુશિંગા તથા શબ વગેરે પરાક્રમને ઉત્તેજિત કરે એવા વાલોના તુમુલ નાદ થવા લાગ્યો, ૧૦-૧૨ તેમ જ અશ્વોના હણુહણુટથી, રાક્ષસોની ગર્જનાથી તથા કંપાઈ જતા વાનરોના આતંનાદથી દાનજી કોવાલ મચી રહ્યો ૧ શક્તિ, ત્રિશૂળ અને ફરશી વગેરે આયુધો ૧ હણુયેલા વાનરોના તથા ગતપ્રાપ્ત થયેલા રાક્ષસોના પર્વત જેવડા દેહ આમતેમ પડેલા હોવાથી તેમ જ રુધિર અને માસનો કાદવ વયેવો હોવાથી તે યુદ્ધ

ભમિ પગ મૂકવાનો માર્ગ ન જડે તેવી તથા દુષ્પ્રવેશ્ય ઘર્ષ પડી હતી અને તેણે શસ્ત્રોરૂપી પુષ્પેની માળા ધારણ કરી હતી. અસંખ્યાત વાનરો અને રાક્ષસોના વિનાશ કરનારી એ ભય કર સન્નિર્વહ ભૂતપ્રાણીઓને સંહારનારી હાગરારિ સમાન લાસતી હતી.

૧ વે ઘોર અધકારમા હર્ષ પામીને બાણોની વૃષ્ટિ ડરતા રાક્ષસો શ્રીમાન રામચંદ્ર સામે ધમ્મી આવવા લાગ્યા ૧૪-૧૭ રામચંદ્રની સામે દોડી આવતા અને કોંધભેર ગર્જના કરતા એ રાક્ષસોના પ્રલયકાળે ક્ષુભિત થયેલા સાત સમુદ્રોના જેવો મોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો રાક્ષસોને પોતાની સામે ધમ્મી આવતા બાણી રામચંદ્ર લાપુવારમા અગ્નિની શિખા સરખા છ બાણો મૂકી તેમાના યજ્ઞશત્રુ મહાપાત્ક, મહોદર વજ્રદંત, શુક અને સારણ, એ ૭ રાક્ષસોને ઘાયલ કર્યા રામચંદ્રના બાણોથી મર્મસ્થળમા ઘવાયેલા એ છયે રાક્ષસો જીવ લઈને યુદ્ધમાયો નામી ગયા મહારથી રામ ચંદ્રે અગ્નિ સમાન ઝળહળતા અસંખ્યાત બાણો મૂકીને તેના પ્રકાશથી દશે દિશાએ ને લાણુવારમા અધકારરહિત કરી મૂકી બીજા પણુ જેટલા રાક્ષસો રામચંદ્રની સામે ગયા હતા તે સઘળા અગ્નિમા પડતા પતંગિયાની જેઠે નાશ પામ્યા ચોતરફ સુવણના પૂ બખાગ આપોની વૃષ્ટિ થતી હોવાને ત્રીધે એ રાત્રિ અગ્નિયાઓથી ચમકતી શરન્નતુની રાં જેવી ચિત્તવિન્નર લાગતી હતી કૃબ્ધપક્ષની એ ભય કર સન્નિ રાક્ષસોની ગર્જનાથી તથા ભેરોના નાદથી વિશેષ કરી ભય કર જણાતી હતી બરે સેનાઓની ભારે ગર્જનાઓથી ત્રિફટા ચળતી શુશ્કાઓ પ્રતિધ્વનિત થતી હતી ૧૮-૨૧ અધકારના જેવા શ્યામ વર્ણવાળા ગોલાવૃલ્લ ભતિતા વાનરો પોતાની બન્ન ભુબ્ધો પડે રાક્ષસોને પકડી પકડી ખાઈ જતા હતા ૨૭

હવે મહાપરાક્રમી અગદ યતુઓને હણવા માટે કટિબદ્ધ થયે તેણે ઇદ્રજિતના સારથિને

તથા અશ્વોને મારી નાખ્યા. એ જોઈ અત્યંત ખેદયુક્ત થયેલો ઇદ્રજિત રથનો ત્યાગ કરી અગદના દેખતા જ અંતર્ધાન ઘઈ ગયો. અગદનું પ્રશંસનીય પરાક્રમ જોઈ સર્વ દેવો, ઋષિઓ તથા રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેને વારવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. બીજાં પણુ જે પ્રાણીઓ ઇદ્રજિતના યુદ્ધપરાક્રમને બલુતા હતા તેઓ સર્વ અગદે ઇદ્રજિતને હરાવ્યો એ જોઈને અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. પોતાના શત્રુ ઇદ્રજિતનો પરાજય થયેલો જોઈ વિભીષણ સહિત સુગ્રીવાદિ વાનરો 'બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું' એમ હપના પોકાર કરવા લાગ્યા.

વાલિપુત્ર અગદના ભય કર પરાક્રમથી હારી ગયેલો ઇદ્રજિત અત્યંત કૌપાયમાન થયો અને પોતાના મગેલા બ્રહ્મદેવના વરદાનના બળથી અંતર્ધાન થઈને વજ્ર સરખા વીક્ષણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો અદશ્ય રહેલા માયાની ઇદ્રજિતે ભય કર નાગપાશ બાણ મૂકીને રામ લક્ષ્મણને મોહિત કર્યા અને તેમના સઘળા અગની ધી નાખ્યા. ૨૮-૩૧ કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાવણપુત્ર ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈ ઓને નાગપાશથી બાંધી લીધા સઘળા વાનરો હાધાયમાન થયેલા ઇદ્રજિતના નાગપાશ વડે રામ-લક્ષ્મણને બધાયેલા જોઈ નેડું બી થયા ૩૨

દુરાત્મા ઇદ્રજિત બ્યારે સામે રહી રામ-લક્ષ્મણને જીતવામા ફાવ્યો નહિ, ત્યારે તેણે માયાના પ્રયોગથી રામ-લક્ષ્મણને બાંધ્યા ૩૭
હાત ૩૧ મીઠું મહાક્રાંતિપ્રદ આદેય શ્રીરામચંદ્રનું
યુદ્ધક્રમમા ૪૪મે સપ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ માં

અમર્ય રહેલા ઇદ્રજિતનું પરાક્રમ-
નાગપાશનું બંધન

સ તસ્ય ગતિર્મનિચ્છન્નાજપુત્ર પ્રતાપવાન ।
દિદેશાતિલ્લો રામો દશ વાનરયુથવાન ॥ ૧ ॥

પછી મહાપ્રતાપી અને અતુલિત બળવાળા
દશરથનદન રામચંદ્રે ઇદ્રજિત કર્યા છે, જે

જાણવા માટે સુષેણના બન્ને પુત્રો, સેનાપતિ નીલ, વાલિપુત્ર અંજદ, વેગવાન શરભ, દ્રિવિદ, હનુમાન, સાનુપ્રસ્થ, ઋષભ, સુંદ, એ દશ યુધ્ધપતિ વાનરોને આજ્ઞા આપી. ૧-૩ રામચંદ્રની આજ્ઞા મળવાથી હપિત થયેલા દશે વાનરો મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને આકાશમાં જોડયા અને દશે દિશામાં શોધ કરવા લાગ્યા. ૪ રાવણના પુત્ર ઇન્દ્રજિતે અત્યંત વેગવાળું બ્રહ્માસ્ત્ર બાણ મૂકીને ઉતાવળે ગતિ કરનારા એ વાનરોની ગતિને પણ મંદ કરી નાખી. ૫ અદૃશ્ય રહેલા ઇન્દ્રજિતના બાણોથી ઘાયલ થયેલા દશે કપિઓ ઉતાવળી ગતિથી ચોમેર શોધી વળ્યા, પરંતુ મેઘથી ઠંકાયેલા સૂર્યની પેઠે અધકારમાં રહેલો ઇન્દ્રજિત કયાય પણ તેઓના જોવામાં આવ્યો નહિ. ૬

આ તરફ યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારો ઇન્દ્રજિત અંગેને લેહી નાખે એવા તીક્ષ્ણ બાણો રામ-લક્ષ્મણ ઉપર ઉપરાઉપરી મૂક્યે જતો હતો. ઇન્દ્રજિતે કોપલેર મૂકેલા બાણોથી રામ-લક્ષ્મણ એવા તો વીંધાઈ ગયા કે શરીરનો કોઈ પણ ભાગ વીંધાયા વિના ખાલી ન રહ્યો. ૭-૮ તેઓના શરીરમાંથી ઘણું જ રુધિર સવવા લાગ્યું, એથી તે બન્ને ભાઈ પ્રકુંઠિત થયેલા ખાખરાના વૃક્ષ સરખા ચોલવા લાગ્યા.

પછી લાલ નેત્રવાળા તથા કાળજના પર્વત એવા શ્યામ વર્ણવાળા ઇન્દ્રજિતે અંતરિક્ષમાં અદૃશ્ય રહીને રામ-લક્ષ્મણને મળોપી કહ્યું : 'હે રાઘવો ! હું જ્યારે અદૃશ્ય રહી હુલ્લ કરું, ત્યારે સ્વર્ગનો રાજા ઇન્દ્ર પણ મને જોવાને કિંવા પકડવાને સમર્થ નથી; તો પછી તમે તો કોણ માત્ર ૧૦-૧૧ હે રામ-લક્ષ્મણ ! મેં કંકપદ્મીનાં પીછાવાળા બાણોથી તમને બાધ્યા છે. જુઓ, હવે કોપન્યાસ થયેલો હું તમને આજે જ યમલોકમાં પહોંચાડી દઉં છું !' એમ કહી શૂરવીર છતાં પાપાત્મા ઇન્દ્રજિત પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી રામ-લક્ષ્મણના મર્મસ્થળ વીંધતો હર્ષ-

પૂર્વક વારંવાર ગર્જના કરવા લાગ્યો. ૧૩-૧૩ સંજ્ઞામભૂમિ વિષે નાગપાશ વડે બંધાયેલા બન્ને ભાઈ એકે જણુમાત્ર પણ આડુંઅવળું જોવાને અસમર્થ થયા. ૧૪-૧૬ પછી બાણોનો અગ્રભાગ વાગવાથી જેઓનાં સર્વ અંગ વીંધાઈ ગયાં છે, તેવા અને મર્મસ્થળમાં ઘાવ થવાથી અશક્ત થયેલાં રામ-લક્ષ્મણ ડોલાયમાન થતાં ઇન્દ્રધ્વજની પેઠે કંપવા લાગ્યા અને થોડીકવારમાં જ એ બન્ને રાજકુમારો પોતાના હાથમાંનાં ધનુષ્ય સહિત પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. ૧૭-૧૮ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ લોહીલુહાણ થઈ સંજ્ઞામભૂમિમાં સૂતા હતા, એ વેળા તેઓને સર્વ અંગોમાં વાગેલાં બાણોના ઘાવથી અત્યંત વેદના થતી હતી. તેઓના શરીર ઉપર એક આગળ જેટલી જગ્યા પણ વીંધાયા વિનાની ન હતી. છેક હાથની આગળીઓથી માંડીને આખું શરીર બાણોથી વીંધાઈ ગયું હતું. ૧૯-૨૦ ઇન્દ્રજિત રૂપ ધરનાર કુર રાક્ષસ ઇન્દ્રજિતનાં બાણોથી વીંધાયેલા બન્ને ભાઈઓના દેહમાંથી રુધિર સ્રવતું હતું; તેથી તેઓ જાણે જળને સવતા બે પ્રસવણ પર્વતો જ હોય એવા જણાતા હતા. પ્રવેઝે જેણે ઇન્દ્રને જીત્યો હતો એવા ઇન્દ્રજિતનાં બાણો વડે મર્મસ્થળમાં વીંધાયેલા રામચંદ્ર પ્રથમ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. ૨૧-૨૨ ઇન્દ્રજિતે જ્યારે સુવર્ણપૂર્ણવાળાં, તીક્ષ્ણ આણીવાળાં અને વાયુથી જોડતી મૂળના જેવા વેગવાળાં નારાય, અધનારાય, ભદ્ર, અંબલિક, વસંદંત, સિ હર્ષદ્ર તથા કુર વગેરે બાણોથી રામચંદ્રને વીંધી નાખ્યા, ૨૩ ત્યારે જિતરી નયેલી પખીછવાળું, શિથિલ પડેલી મૂંઠવાળું તથા ત્રણ દેકાણેથી નમેલું પોતાનું સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્ય ફેંકી દઈને રામચંદ્ર વીરગયન કરી સુંદ રહ્યા. એ પ્રમાણે સંજ્ઞામભૂમિમાં રામચંદ્રને બાણ-શય્યા ઉપર સૂતેલા બેઈને મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાના જીવિત માટે નિરાશ થઈ ગયા. ૨૪-૨૫ કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા અને સંજ્ઞામભૂમિ શયુઓને જીતનારા પોતાના મોટાભાઈ રામ-

અંદરને પૃથ્વી પર પડેલા બેઈને લક્ષ્મણ અત્યંત શોક કરવા લાગ્યા,^{૨૧} તેમજ રામની એવી સ્થિતિ બેઈને અત્યંત સંતાપ પામેલા સર્વ વાનરો પણ શોકગ્રસ્ત થઈ ચોધાર આંસુએ રૂદન કરવા લાગ્યા.^{૨૨} નાગપાશ વડે બંધાઈને વીરશયને સૂતેલા રામ-લક્ષ્મણને વીંટાઈ વળી હનુમાન વગેરે સર્વ વાનરો અત્યંત ખેદ કરવા લાગ્યા.^{૨૩}

ક્રાંત શ્રી રામીક મહાનુભાવીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું ચુદ્ધમાત્રમ ૪૫મો સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો

વાનરોના રોક-રામલક્ષ્મણની મૂર્ચા

તતા યા પૃથિવીં ચ વીક્ષમાણા વનોક્સઃ ।

વદન્તઃ સંતતોઃ કાષ્ઠેષ્વતરો રામલક્ષ્મણો ॥ ૧ ॥

રાક્ષસોના લયને લીધે આકાશ અને પૃથ્વી તરફ નિહાળતા વાનરો રામ-લક્ષ્મણને બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા બેઈ અત્યંત ખેદ કરતા હતા,^૧ એટલામાં ઇદ્ર જેમ વૃષ્ટિ કરી વિરામ પામે, તેમ ઇદ્રજિત પોતાનું કાર્ય કરી વિરામ પામ્યો ત્યારે સુગ્રીવ, વિલીપણ, નીલ, મૈદ, દિવિદ, સુપેણ, કુમુદ, અંગદ તથા હનુમાન વગેરે ત્યા આવી અને શોક કરવા લાગ્યા.^{૨,૩} પૃથ્વી પર તુટી પડેલા સુવર્ણધ્વજની પેઠે સંજામ ભૂમિમા પડેલા રામ-લક્ષ્મણ ચેષ્ટારહિત થઈ મર્ષની પેઠે મદમદ નિશ્વાસ મૂકતા હતા, તેઓના શરીર લોહીલુહાણ થઈ રહ્યા હતા, બાણો વડે વ્યાપ્ત થઈ બાણોની પથારીમા સૂતા હતા અને તેઓની આસપાસ યૂધપર્વિત વાનરો વીંટાઈ રૂદન કરતા એકા હતા.^{૪-૬} બાણોથી વીંધાઈને પડેલા રામ-લક્ષ્મણને બેઈ ખેદયુક્ત થયેલા સઘળા વાનરો અતરિક્ષમા તેમજ આનુબાનુ સર્વ દિશાઓમા બેવા લાગ્યા, યપુ માયાથી અર્ધહિત થયેલે ઇદ્ર જિત તેઓના બેવામા આવ્યો નહિ, પરંતુ રામ-લક્ષ્મણની સ્થિતિ બેઈને અત્યંત પીડિત થયેલા વિલીપણે ચોમેર દષ્ટિ ફેરવી જોયું તો પોતાની રાક્ષસી માયાના બળથી ઇદ્રજિતને

પોતાની આગળ બેસેલો દીકો. એ ઇદ્રજિત બ્રહ્મદેવ પાસેથી મેળવેલા વરદાનના પ્રભાવથી તેજ, યશ તથા પરાક્રમ સંપન્ન હતો અને તેની સામે યુદ્ધ કરવાને કોઈ પણ યોદ્ધો સમર્થ ન હતો.

પોતાનું પરાક્રમ બેઈને તથા રામ-લક્ષ્મણને નાગપાશથી બંધાયેલા બેઈને રાવણને પુત્ર ઇદ્રજિત ઘણો જ કુલાવા લાગ્યો અને સર્વ રાક્ષસોને હર્ષિત કરતાં કહેવા લાગ્યો. 'હે રાક્ષસો ! બુઝો, અર-હ્યણુ વગેરે રાક્ષસોને હણનારા મહાબળવાન આ રામ-લક્ષ્મણને આજે મેં મારાં બાણોથી વીંધી નાખ્યા છે ! અરે, સઘળા મહર્ષિઓ સહિત દેવો અને અસુરો એકત્રિત થાય તોપણ તેઓ મારા બાધેલા નાગપાશમાંથી રામ-લક્ષ્મણને મુક્ત કરી શકે એમ નથી. હે રાક્ષસો ! જેને છતવાની ચિંતાથી શોકગ્રસ્ત થઈ રહેલા મારા પિતા રાવણરાયને ઉબગરામા ને ઉબગરામા રાત્રિએ ઝાઢવી પડે છે, તેમજ વર્ષાઋતુમા જેમ નદી આકુળ થાય તેમ જેને લીધે આપણી લકાનગરી આકુળવ્યાકુળ થઈ રહી છે, તે સૌ અનર્થના મૂળરૂપ રામને આજે મેં લાળો કરી મુવાડ્યો છે !^{૭-૧૫} જેમ શરદઋતુમા મેઘ નિષ્કુળ નીવડે છે, તેમ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ સર્વ વાનરોના પરાક્રમ આજે નિષ્કુળ થયા છે !'^{૧૬}

એ પ્રમાણે બહુ કારણથી વચન કહીને વળી તે સર્વ રાક્ષસોના દેખતા રામચંદ્રની આનુબાનુ બેઠેલા મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને પીડવા લાગ્યો.^{૧૭} મહાબેગવાળા રાવણના પુત્ર ઇદ્રજિતે પોતાનું મોટું ધનુષ્ય એંચીને નીલ વાનરને નવ બાણો માર્યા, મદ તથા દિવિદ વાનરોને ત્રણ ત્રણ બાણોના પ્રહાર કર્યો, એક બાણ વડે બંબવાનનું હૃદય વીંધ્યું, મહાબળવાન હનુમાન પર દશ બાણો નાખ્યા, અમિત પરાક્રમવાળા ગવાક્ષ તથા શરણ વાનરને બબ્બે બાણોથી વીંધ્યા અને ગોલાચૂલ વાનરોના અધિપતિ

ધૂમ્રને તથા વાલિના પુત્ર અઝને અસંખ્યાત બાણો વડે વીંધી નાખ્યા. પછી એ પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને વીંધી નાખીને તથા બીજા વાનરોને ત્રાસ પમાડીને મહાબળવાન ધંદળિત હર્ષને લીધે અઢબડાટ હાસ્ય કરી બોલ્યા : ૧૮-૨૩ 'હે રાક્ષસો ! મેં આજે સ ગ્રામ-ભૂમિમા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને શર-ખવનથી બાધી લીધા છે, તેને તમે બુઝો.' ધંદળિતનું વચન સાંભળી કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસો અત્યંત વિસ્મિત થયા અને તેનું પરાક્રમ બોધે હેપિત થયા. ૨૪, ૨૫ 'રામ મરણ પામ્યા' એમ ધારી તે સર્વ રાક્ષસો મેઘની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યા અને ધંદળિતને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. ધંદળિત પણ રામ-લક્ષ્મણને હાલ્યાચાલ્યા વિના પડી રહેલા બોધને એમ જ માનવા લાગ્યો કે, આ બંને ભાઈ હવે મરણ પામ્યા છે ! ૧૯, ૨૭ રામ-લક્ષ્મણને મરી ગયેલા માની હર્ષમા આવેલો જયશાળી ધંદળિત સર્વ રાક્ષસોને હર્ષિત કરતો લંકા તરફ પાછો વળ્યો.

રામ-લક્ષ્મણના પ્રત્યેક અગમા ઘણા બાણો ખરી ગયેલા ભેદને વાનરરાજ સુગ્રીવના મનમા ભય ઉત્પન્ન થયો અને તે દીનપણે અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો, ત્યારે વિલીખણે તેને કહ્યું 'હે સુગ્રીવ ! હવે રડવાથી શું વળે એમ છે ? તું ધૈર્ય ધરી તારા આસુને અટકાવ હે ભાઈ ! મર્ત્ય યુદ્ધ તો આવા જ હોય છે તેમા 'અમુકનો વિજય થશે જ' એમ નક્કો કહી શકાતું નથી હે શૂરવીર ! મહાબળવાન એવા આ રામ-લક્ષ્મણને માત્ર મૂરછા જ આવેલી છે. જો આપણુ ગર્હ સફળાગ્ય બાકી હશે, તો તેઓ હમણા જ ભક્ત થશે, માટે તું તારું ચિત્ત ઠેકાણે રાખીને, કે જે અનાથ છું તેનું આશ્વાસન કર. હે વાનરરાજ ! જે પુરોષો સત્ય ધર્માચરણમા મોતિવાળા છે, તેઓને મૃત્યુ તરફનો કંઈ પણ ભય થતો નથી ૧૮-૩૨ એટલું કહીને સુગ્રીવને રાક્ષસી

માયાનુ જ્ઞાન થવા માટે ઉત્તમ મંત્ર વડે અભિમંત્રિત કરેલું શુદ્ધ જળ લઈ તે વડે વિલીખણે સુગ્રીવના નેત્ર ધોઈ લૂછી નાખ્યા અને ધૈર્ય રાખીને કાલોચિત વચન કહેવા માડ્યા : 'હે કપિરાજ ! અત્યારે આમ ગસરાઈને બેસી રહેવાનો સમય નથી. આવા વખતે અતિશય દનેહ રાખવો એ મરણનું કારણ થઈ પડે છે, ૩૩-૩૬ માટે તું સઘળા કાર્યોને બગાડનાર બલરાટનો ત્યાગ કર અને રામચંદ્ર સહિત સર્વ સૈન્યનું હિત યાચ એવો વિચાર કર, ૩૭ અથવા તો હે સુગ્રીવ ! રામ-લક્ષ્મણ પુનઃ સંજ્ઞામા આવે ત્યા સુધી તેમનું રક્ષણ કર. એ બંને ભાઈઓ ચેતનામાં આવશે એટલે આપણા ભયને દૂર કરશે. ૩૮ હે વાનરેન્દ્ર ! જો તો ખરો, તેમને કંઈ પણ થયું નથી તેમને મરણનો ભય તો છે જ નહિ. તેમના શરીરની કાતિ તેવી ને તેવી જ છે. ગતપ્રાણ થયેલા પુખ્તપની આવી કાતિ રહેતી જ નથી, ૩૯ માટે તું ધૈર્ય રાખી આપણી વાનરસેનાનું આશ્વાસન કર. એટલામા હું બીજી સેનાની વ્યવસ્થા કરું છું. ૪૦ હે હરિસત્તમ ! જો ધંદળિતના ભયથી ત્રાસ પામેલા આ પ્રકુક્ષિત નેનવાળા વાનરો એકમેકના કાનમા ગુમ રીતે વાત કરે છે, માટે તું તેમનો સશય દર કરવાનો પ્રયત્ન કર. ૪૧ તને હર્ષભેર પોતાની સામે આવતો બોધને વાનરો કરમાઈ ગયેલા પુખ્તપદારની પેઠે ત્રાસને ત્યજ દેશે. ૪૨ એ પ્રમાણે સુગ્રીવનું આશ્વાસન કરી રાક્ષસશ્રદ્ધ વિલીપડે છિન્નલિપ્ત થયેલી વાનરસેનાનું પણ અનેક પ્રકારે આશ્વાસન કર્યું. ૪૩

મહામાયાવી ધંદળિત પોતાની સર્વ નેતા સહિત લંકામા ગયો અને પોતાના પિતા રાવણ-રાવણી આગળ જઈ પ્રણામ કરી હાથ બેટી મિથ વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે પિતાજી ! આજે હું રામ-લક્ષ્મણને મારી આવ્યો છું. રાક્ષસોની સમામા ગેઝેના રાવણે 'રામ-લક્ષ્મણ મૃત્યુ પામ્યા' એવા સમાચાર પોતાના પુત્રના મુખથી સાંભળ્યા કે તરત જ તેણે હર્ષભેર બહી

ધંદ્રજિતને હૃદયસરસો ચાંપ્યો. ૮૪-૮૬ અને તેનું મસ્તક સૂંધી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. પછી રાવણે ધંદ્રજિતને સંજ્ઞામનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહેવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે ધંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને નાગ-પાશથી કેવી રીતે બાંધ્યા, તેમને કાંતિહીન કરી નિશ્ચેષ્ટ બનાવી સમસંગણમાં કેવી રીતે સુવાડયા, એ સંઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. ૮૭ મહારથી ધંદ્રજિતના મુગથી રામ-લક્ષ્મણના મરણના સમાચાર સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા રાવણ રામચંદ્ર તરફના ભયથી રહિત થઈ ને પોતાના પુત્ર ધંદ્રજિતની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. ૮૮

હીત શ્રીચાતુર્ભુજ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રકાદમાં ૪૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો

રામ-લક્ષ્મણની મૂર્છા-કર રાવણનું કારસ્તાન-સીતાસંતાપ

તસ્મિન્નવિષ્ણુ લંકાયાં કૃતાયૈ રાવણાત્મજે ।
રાઘવં પરિવર્ણાય રરક્ષુર્વાનરમ્મા ॥ ૧ ॥

યુદ્ધમાં કૃતાઈ થયેલા ધંદ્રજિતે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે હંતુમાન, અંગદ, નીલ, સુષેણ, કુસુદ, નલ, ગજ, ગવાક્ષ, પનસ, સાનુપ્રસ્થ, જાંબવાન, ઋષભ, સુંદ, રંભ, શતબલ્હ અને પૃથુ વગેરે યુધ્ધપતિ વાનરો સેનાની બહુરચના કરીને તથા હાથમાં આયુધો ગ્રહણ કરીને ચોતરફથી રામ-લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. જાએ, નીએ અને ચોમેર દાદિ ફેરવતા એ વાનરો વાયુથી કંપતા એક તણબલાનો ખડખડાટ થાય તોપણ ‘અરે, રાક્ષસો આવ્યા કે શું ?’ એવી શંકા લાવતા હતા. ૧-૪

રાવણે પોતાના પુત્ર ધંદ્રજિતના મુગથી સંઘળું વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી તેને મહલમાં જવાની આજ્ઞા આપી અને સીતાનું રક્ષણ કરનારી રાક્ષસીઓને પોતાની પાસે બોલાવી. ૫ રાવણના હુકમથી ત્રિજટા વગેરે રાક્ષસીઓ ત્યાં આવી, ત્યારે રાવણે હર્ષપૂર્વક તેમને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસીઓ ! ધંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે’ એ સમાચાર તમે સીતાને સંભ-

ળાવો અને તેને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી રામ-લક્ષ્મણ સંજ્ઞામણિમાં પડયા છે તે દેખારો. જેના આશ્રયથી ગવિષ્ઠ થઈ એ સીતા મારું વચન અંગીકાર કરતી નથી, તે રામ-લક્ષ્મણને આજે ધંદ્રજિતે મારી નાખ્યા છે. ૬-૮ હવે એ જનકપુત્રી સીતા રામની આજ્ઞા ત્યજીને, શંકા અને શોકથી રહિત થઈ ને તથા સર્વ આભુષણો સહીને મારી પાસે આવશે જ આવશે આજે સંજ્ઞામણિમાં રામ-લક્ષ્મણને મરણ પામેલા બેઈ વિશાળ નેત્રવાળી સીતા નિરાશ થઈ પાછી વળશે અને પોતાને નિરાધાર થયેલી બેઈ તે મારી પાસે અવશ્ય આવશે જ. ૯-૧૦

દુરાત્મા રાવણનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી ‘ખલુ સારું, જેવી મહારાજની આજ્ઞા’ એમ કહી પ્રણામ કરી સર્વ રાક્ષસીઓ બધાં પુષ્પક વિમાન હંતુ’ ત્યાં ગઈ. ૧૧ પછી રાવણની આજ્ઞાથી પુષ્પક વિમાન લઈ ને તે રાક્ષસીઓ અશોકવાટિકામાં બેઠેલાં સીતાની પાસે આવી અને સ્વામીના શોકમાં ગરક થયેલાં સીતાને ત્રિજટાની સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી, ધન-પતાકાથી અલંકૃત કરેલી લંકા ઉપર ફેરવવા લાગી. એ સમયે હર્ષિત થયેલા રાવણે ‘ધંદ્રજિતે સંજ્ઞામણિમાં રામ લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે’ એવો ઢંઢેગ આખી લંકામાં પિટાવવા માંડયો.

ત્રિજટાની સાથે વિમાનમાં બેઠેલાં સીતાએ સંજ્ઞામણિ ઉપર આવીને બેસુ તો વાનર-સેનાને ધાયલ થયેલી દીડી, રાક્ષસોને હર્ષિત મનવાળા દીકા અને પૃથ્વી પર નાગપાશથી બંધાઈ ને પડેલા રામ-લક્ષ્મણની આબુખાબુ બેઠેલા વાનરોને દુઃખથી રુદન કરતા બોલ્યા. ૧૨-૧૭ બાણની પીડાથી નનદ્રાદ થઈ રણભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણને બેઈ સીતા અત્યંત દુઃખી થયાં. પૃથ્વી પર બાણશબ્દામા સૂતેલા, કમળ સરખ નેત્રવાળા રામ-લક્ષ્મણ બાણે એ કાર્તિકેય જ હોય એવા શોભતા હતા. તેઓનાં કવચ તૂટી ગયાં હતાં, ધનુષ્ય અબ્યવસ્થિત પડેલાં હતાં

પછી મારો પત્તો મેળવીને તથા અધુર્ય મહોદધિ પાર ઊતરીને છેવટે આ બ્રહ્મ લાઈઓ ગાયના પગલામા રૂપી મૂઆ! હાય, હું કેવી અભાગિણી! અરે, અરે! બ્રહ્મ લાઈની પાસે વરજાસ, આને-યાસ, અંદ્રાસ, વાયવ્યાસ તથા પ્રહ્લાસ વગેરે ઉપસ્થિત હતાં; તે છતાં શું તે સર્વ અસ્રોનો ઉપયોગ તેઓ નાંહ કરી શક્યા હોય? હાય! હું અનાથના નાથ અને ઇદ્ર સરખી કાંતવાળા રામ અને લક્ષ્મણને રડ્યા ઇદ્રજિતે શુભ રહી કપટથી હણ્યા છે! ૧૩-૧૭ નાંહ તો મનના જેવા વેગવાળો શત્રુ પણ રામની સામે સંગ્રામમાં આવ્યા પછી જીવતો બચ નાંહ. ૧૮ અરેરે! પોતાના બ્રાતા લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર શત્રુના હાથે હણાઈને સંગ્રામમાં પડ્યા છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે ગ્રાણીઓને શુભાશુભ ફળ આપવામા કાળને કેઈ બોલે ઉઠાવવો પડતો નથી અને મુખ-દુઃખ આપનારું દેવ કેઈથી જિતાય એમ નથી. ૧૯ અરેરે, આ વખતે મને મારા તપસ્વિની સાસુ-જના દુઃખનો જેટલો શોક થાય છે, તેટલો શોક મને રામ-લક્ષ્મણનો, મારી માતાનો કિંવા મારા પોતાનો પણ થતો નથી! અરેરે! મારાં માસુજ કૌશલ્યા હમેશાં રટણ કરતાં હશે કે, 'મારો રામ ચૌદ વર્ષનું વનવાસવત પૂરું કરીને સીતા તથા લક્ષ્મણ સહિત ક્યારે ઘેર આવશે અને હું ત્રણેનાં મુખ ક્યારે જોઈશ?'

એ રીતે શોક અને વિલાપ કરી રહેલાં સીતાને ત્રિવટા સદ્ગતી કહેવા લાગી : 'હે દેવી! તું શોક ન કર. હે બહેન! તારા મનમાં નિશ્ચય રાખ કે તારા સ્વામી રામ તથા દિયર લક્ષ્મણ જીવતા જ છે. હે દેવી! એ માટે હું તને યથાર્થ અને મહત્વભર્યાં કારણ કહું છું. જો સેનાનો

નાયક ખરેખર મરણ પામીને પડ્યો હોય, તો સનકોનાં મુખ હવે તથા ક્રોધયુક્ત હોય નહિ. ૨૦-૨૪ વળી હે વૈદેહી! જો તું વિધવા થઈ હોય, તો આ દિવ્ય પુષ્પક વિમાન તને ધારણ કરે જ નહિ. વળી જો સેનાનો નાયક મરણ પામ્યો હોય, તો જેમ કહ્યું ધાર વિનાની નૌકા જળમાં આમતેમ ભ્રમણ કરે, તેમ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ વગરની સેના ઉત્સાહ અને ઉદ્યમરહિત તથા આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય; પરંતુ આ કપિસેના તો પ્રાંતિ તથા ઉદ્દેગથી રહિત જણાય છે અને રામ-લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરે છે. એ સર્વ કારણો ઉપરથી હું નિશ્ચય કરી કહું છું કે, તારા સ્વામી રામચંદ્ર તથા દિયર લક્ષ્મણ જીવતા છે. ૨૫-૨૭ માટે જો બહેન! તું શાંત થા અને મારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ. હવે તારો ઉદયકાળ પાસે જ આવ્યો છે. હે સીતા! હું તને સ્નેહથી કહું છું કે, હવે તું અલ્પ સમયમાં જ રામ-લક્ષ્મણને મળીશ. ૨૮ હે મૈથિલી! મેં તને કહી પણ અસત્ય કહ્યું નથી અને હવે પછી પણ અસત્ય કહેવાની નથી. હે દેવી! તું તારાં સરચારિત્રોથી તથા પવિત્ર શિયળવ્રતથી મને પ્રિય થઈ પડી છે. ૨૯ હે સીતા! ઇદ્ર સહિત સઘળા દેવો અને અસુરો પણ રામ-લક્ષ્મણને જીતી શકે એમ નથી, તો પછી રાવણ તે કેણુ માત્ર? આ હું તને રામની મુખકાંતિ જોઈને સાચેસાચું જ કહું છું. ૩૦ હે મૈથિલી! તું જો તો ખરી કે ઇદ્ર-જિતનાં બાણોથી વીંધાઈને અચેત થઈ પડવા છતાં તેઓના મુખની કાંતિ જરા પણ ચિમળાઈ નથી. જુદેલા આયુષ્યવાળા અને ગતપ્રાણ થયેલા પુરુષોના મુખ તો બહુધા વિકારયુક્ત થઈ જાય છે. ૩૧, ૩૨ આ તો એમાંનું કથુંયે નથી; માટે હે જનકનંદિની! તું રામ-લક્ષ્મણ સંબંધી શોક તથા મોહનો ત્યાગ કર અને હંખરહિત થા. ૩૩

* અર્ચ્ય માંવિમાવાના પ્રતીકારો મહેશ્વરિ.

વદા દુર્લભ લિપ્યેરલ્લામપુષ્પિઠરા: ||

'અવરયે કરી પ્રાપ્ત થનાર દુઃખોનો જો કાંઈ ઉપાય થઈ શકતો હોય, તો નળ, રામ તથા યુધિષ્ઠિર જેવા સમર્થ પુરુષો શા માટે દુઃખ ભેગવવ?' એ બાવાથને મળતું સીતાનું વચન છે.

ત્રિવટાનું વચન સાંભળી દેવકન્યા સરખાં સીતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું : 'ભલે બહેન, તારાં વચન ફળજો. ૩૪

પછી મન સરખા વેગવાળા પુષ્પક વિમાનને પાછું વાળી ત્રિજટા અને સીતા લકામાં આવ્યા.^{૩૫} પુષ્પક વિમાનમાંથી ઊતરીને સીતા અને ત્રિજટા બીજી સર્વ રાક્ષસીઓ સહિત પુનઃ અશોકવાટિકામાં ગયા ઘણા વૃક્ષસમૂહો-વાળી રાક્ષસેદ્ર રાવણની વિહારભૂમિ(અશોકવાટિકા)માં પ્રવેશ કર્યા પછી રામ-લક્ષ્મણની નિયતિ સભારી સભારીને મીતા અત્યંત ખેદ કરવા લાગ્યા.^{૩૬}

ઈતિ શ્રીમા ભીષ્મ મહાસુનમ્પ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ.
પુસ્કકાંડમાં ૪૮મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો

રામચંદ્રનું જન્મત થયું-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છાથી તેમને થયેલા સંતાપ

ધોરેણ શરવચ્ચેત્ર વદ્ધ દશરથાત્મજો ।

નિશ્ચલન્તો યથા નાગા શયાનો રુચિરોક્ષિતો ॥

ઇદ્રજિતના લય કર શરબ ધથી બધાઈ પડેલા, રુધિરથી ખરડાયેલા ટેહવાળા અને કૂંદાડા નાખતા બેસપોની પેઠે સૂતેલા મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણને વીટાઈ વળી શોકચન્નત થયેલા સુગ્રીવાદિ બળવાન વાનરો ઊભા હતા.^૧ એવામાં બાણથી વીધાયેલા છતાં અત્યંત બળવાન તથા દૃઢ ગોવાળા હોવાથી શ્રીમાન રામચંદ્ર જન્મત થયા,^૨ અને પોતાની પાને જ રુધિરથી ખરડાઈ તથા નાગપાશથી જકડાઈ દીન વદને પડેલા પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણને જોઈ વિલાપ કરવા લાગ્યા ‘અરે, હાયા! યુદ્ધમાં પરાજય પામી પડેલા આ લક્ષ્મણને આજે હું મારી નાશરે જોઉં છું, તો હવે માન્ય બનીને કિંવા મીતાને પ્રાપ્ત કરીને પણ શું કામ છે?’^૩ અરે પૃથ્વી પર ખોળ કરતા મીતા જેવી સો તો મગશે, પરંતુ યુદ્ધમાં નહાય કરનારા લક્ષ્મણ જેવો બીજો ભાઈ મગવો મુશ્કેલ છે! સુમિતાન. આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા આ મારો ભાઈ લક્ષ્મણ જે મનજી પામ્યો હશે, તો હું આજે સર્વ વાનરોના દેખતા મારા પ્રાપ્તને યાગ કરીશ.^૪ અરે, લક્ષ્મણ વિના એકેવી

હ અયોધ્યા જઈશ, ત્યારે કૌશલ્યા તથા કેકેયીને શું કહીશ? અરે! પુત્રદર્શનની લાલસાવાળા સુમિતાને તો હું મારું મોહુ જ કેમ કરી દેખાડી શકીશ? જો હું લક્ષ્મણ વિના પાઠો જઈશ તો વાહરડા વિનાની ગાયની પેઠે કપતા તથા બચ્ચા વિનાની પક્ષિણીની પેઠે ટળવળતા સુમિતાનું આનંદાસન કેવી રીતે કરીશ.^૫ યશસ્વી ભરત તથા ગતુલ મને લક્ષ્મણના સમાચાર પૂછશે, ત્યારે શું હું એમ કહીશ. ‘હું લક્ષ્મણને સાથે લઈ વનમાં ગયો હતો, પરંતુ તેને મૂકીને એકલો પાછો આવ્યો છું!’^૬ હર! હર! મારાથી એવું કેમ કહેવાશે?^૭ અરે, હું સુમિતા માતાનો ઠપકો કેવી રીતે સહન કરી શકીશ? હવે હું જીવવા ઇચ્છતો નથી, માટે અહીંયા જ પ્રાણત્યાગ કરીશ.^૮ અરે. મારા સરખા હુલ્લેસ કરનાર અનાયને ધિક્કાર છે, કેમ કે મારે માટે આ મારો ભાઈ લક્ષ્મણ ગતપ્રાણ સરખો થઈ બાણશય્યામાં સૂતો છે! હે લક્ષ્મણ! હું બ્યારે ખેદયુક્ત થતો, ત્યાં તુ મારું આનંદાસન કરતો, પરંતુ આજે હું આટલો બધો પીડાઉં છું, તોપણ તું મારી સાથે કાંઈ પણ બેલતો નથી! આ શું?^૯ હે સૂરવીર! આજે જે પૃથ્વી ઉપર તે ઘણા રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે, તે જ પૃથ્વી ઉપર તુ યનુગ્રાથી બવાઈને પડ્યો છે! આ શું? હે ભાઈ! આ વેળા રુધિરથી ખરડાયેલો તથા બાણોથી વીધાયેલો તુ અસ્તાચળ પ્રત્યે જતા સૂર્ય સમાન શોભે છે.^{૧૦} હે લક્ષ્મણ! તારા મર્મ-થળમાં બાણ વાગેલા છે, તેથી તુ બોની શકતો નથી, પરંતુ અતિશય રાતા નેત્રો ઉપરથી તારી પીડા બ્યક્ત થાય છે.^{૧૧} અરે, અત્યંત કાંતિવાળો આ લક્ષ્મણ જેવી રીતે મારી પાછળ વનમાં આવ્યો, તેથી રીતે હું પણ તેની પાછળ પરવેકમાં જઈશ!^{૧૨} અરે, બધુવર્ગ ઉપર પ્રીતિ ધરાવનાર અને નિરંતર મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારા આ લક્ષ્મણ, હું અભાગિયાના દુરાચરણથી નાવી દગા પામ્યો છે! અહા, આ

વીર લક્ષ્મી કાંધમા આવીને કહી પણ મારા પ્રત્યે
માથે મથવા કઠોર વચન કહ્યા હોય એવું મને
સાભરનું નથી ! અહા, આ વીર લક્ષ્મી એકીવખતે
પોતાના જે હાથથી પાચસો બાણો મૂકી રાડતો
હતો, માટે હજાર હાથવાળા કાતવીય કરતા
પણ તે વિશેષ બાણવાળી હતો ! અમૂલ્ય ગજન
મા સૂવાને થોડા જે લક્ષ્મણ પોતાના અમોઘ
અંગે વડે ઝડપી વજનુ પણ નિવારણ કરતો
હતો, તે લક્ષ્મણ આજે ગતિઓની હાલત ધૃતવી
પર સૂતો છે !

અરે, મેં વિલીંપાને ત્રણ ૧-૨ આપના
માટે જે વચન આપ્યું છે, તે ગણુ હવે મિથ્યા
થશે એ ડારણથી મારું હૃદય બચા કરે
છે ! ૧૮-૨૦ એ મુનોવ ! કેવે તું સત્વર પાછો
બ, કારણ કે લક્ષ્મણના શોડથી હું અવગત
થઈશ, એટલે તને સહાય વિનાના નિબળ જાણી
હુ રાવણુ વિનાકારણુ ખીડશે ૨૩ હે મુનોવ !
નીલ તથા તલ વગેરે ચૂલપ તરે સાહત તું
ચુવરા / અગદ તથા સઘળી સેન ને આગળ
કરીને સમુદ્ર ઊતરી પાછો બ ૨૪ જે વાનરસજ !
રીછોના અધિપતિ બં બવાન, ગાલાચૂલ વાનરો
નો રાજા વૂઝ, અગદ, મદ, દ્રાવિદ, કેસરી,
સ પાતિ, ગવાક્ષ, શરભ અને ગજ વગેરે વાનરો
એ યુદ્ધમા ખીલતોથી ન થઈ શકે એવું જે
પરાક્રમ દર્શાવ્યું છે, તેમ જ ખીલ પણ મર્વ
વાનરોએ પોતાના જીવિતની પણ દરકાર રાખ્યા
વિન મારે અર્થે જે ભય કર યુદ્ધ કર્યું છે તેથી
હું અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું ૨૫-૨૭ હે મુનોવ !
મિત્રે અથવા તો શુભેન્દુ સુહૃદોએ જે કાર્ય કરવું
ઘટે છે તે સઘણ તે અધર્મથી કરીને મારે
માટે કર્યું છે, પરંતુ ખરેખર, મનુષ્યો દૈવનું
ઉદ્ધવન કરવા અસમર્થ છે ! હે સુગ્રીવાદિ વાનરો
તમા ! તમે સૌ મિત્રનું કાર્ય કરી ચૂક્યા હો,
માટે હવે હું તમને આજ્ઞા આપું છું કે, તમે સૌ

‘જે હું સમગ્ર કાર્ય નહિ કરું, તો મને
નિતિ - નિ અને મિત્રવચના કર્યાનું પાતક લાગશે,’
સગ અધર્મથી કરીને

પોતપોતાને ઘેર જાઓ !

રામચંદ્રને વિલાપ સાલળી વાનરોના મીઠા
નેત્ર આસુથી ભરાઈ આવ્યા, એટલામા સઘળા
વાનરસન્ધોને મુગ્ધવચ્ચિત કરીને મહારામા વિભા
પણ હાથમા ગદા નહણુ કરી ઉતાવળે ત્યા આવી
પહોંચ્યો. ૨૮-૨૯ કાળા કાજળના પર્વત સમ્યા
વિભોપણુને ત્વરિત ગતિથી આવતો જોઈ તેને
રાવણુને પુત્ર ઇન્દ્રજિત ધારીને સઘળા વાનરો
નાસભાગ કરવા લાગ્યા

છાત આ ૧૬-૧૭ નહાણુ નનાતિન અન્ધકાર શ્રીરામચંદ્ર ન
પુત્રમા માં મો માં નામ

સર્ગ પં મો

ગરુડનું આગમન અને નાગપારાશવમીયન
વાવાચ મહાનેજા હરિરાજા મહારાજા !
કામિંઃ વ્યાપ્તા સેના મુદ્ધવાતેવ નાંજેલ ૥૧ ॥

વાનરોને નાસભાગ કરતા જોઈને મહા
તેજસ્વી મુનોવે કહ્યું ‘અને પ્રતિકૂળ વાનુને
વીધે ચક્રોળે ચઢવી નૌકાની પેઠે આજે આપણી
વાનરોની સેના આમ હામાડોળ નિથિતમા કેમ
આવી પડી છે ?’ સુગ્રીવનું વચન સાલળી અગદે
કહ્યું ‘હે મહારાજ, દશરથન દન રામ-લક્ષ્મણ
ખને ભાઈ લોકીલુહાણુ થઈને તથા બાણથી
વીધાર્જને બાણશય્યામા સૂતા છે, તે શું તમારા
જણવાના નથી ?’

પુત્રાર અગદનું વચન સાલળી મુગ્રીવે
પુનઃ કહ્યું હે તાત ! તુ કહે છે તે મઘણુ મારા
જણવામા છે, પરંતુ આ સર્વ વાનરો આમ
એકાએક ભયભીત થઈ ન સભાગ કરે છે, તેનું
કારણ વિશેષ કારણ હોતુ જોઈએ ? જો ને, શોક
યુક્ત મુખાકૃતિવાળા અને નાસને લીધે ફાટી
આજોવાળા આ વાનરો શસ્ત્ર દે ફી દર્ધને થોડો
નાસે છે ? તેઓ એકબીજાથી ગરમાતા નથી,
પાછુ વળી જોતા નથી, આટે આવી વાનરોને
ગણકારતા નથી, તેમ જ પડી જતા વાનરોને પણ
ફૂંફીફૂંને નાસી જાય છે આનુ શું કારણ છે ?

મુનોવ આમ બોલતો હતો તેવામા ‘રામ
તથા સુગ્રીવનો અજ થાઓ’ એમ બોલતો મહારામા

વિલીપણ ત્યા આવી પહોંચ્યો. ૭ વિલીપણને જોઈ વાનરોને ભય પામવાનું કારણ આ વિલીપણ જ છે' એવો નિશ્ચય કરીને વાનરરાજ સુગ્રીવે પોતાની પામે ઊભેલા સ્ફુરારજ જાળવાનને કહ્યું હે જાળવાન! આ વિલીપણને આવતો જોઈ 'તે રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત છે' એમ સમજી ભયભીત થયેલા વાનરો નાસલાગ કરે છે, માટે તમે મેનામા સત્વર ફરી વળો અને નાસ પામી દોડી જતા વાનરોને વિલીપણ આવ્યાના સમાચાર કહી મનનવીને વારી રાખો. ૮-૧૦

સુગ્રીવના કહેવાથી સ્ફુરારજ જાળવાને નામી જતા વાનરોને પાછા વાળી સમજાવ્યા. વૃદ્ધ જાળવાનના વચન સાંભળીને તથા વિલીપણને નજરે રાખીને જોઈને સર્વ વાનરો નિર્ભય થયા.

ધર્મોત્તમા વિલીપણ રામ-લક્ષ્મણને બાણોથી વીધાયેલા જોઈને અત્યંત શોક તથા ખેદયુક્ત થયો. અને તેણે ભીના હાથ વડે રામ-લક્ષ્મણ ના નેત્ર લૂછીને વિલાપ કરવા માંડ્યો અરેરે, હાય! કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસોએ આવા રણધીર, સત્ત્વસ પત્ર અને પરાક્રમી રાજપુત્રો ને આવી દશામા લાવી મૂક્યા છે! અરેરે, મારા ભાઈના પુત્ર દુરાત્મા ઇંદ્રજિતે તૂર રાક્ષસી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને આવા સત્યપરાક્રમી પુરુષોને છેતર્યા છે! હર હર, તેની કેવી ગતિ થશે! અરે, લોહીલુહાણ થઈ પૃથ્વી પર સૂતેલા તથા જેમના શરીર ઉપર ખીચે ખીચે બાણો ચોટેલા છે એવા આ બંને ભાઈ આ વખતે પૃથ્વી પર સૂતેલી બે શાદુડીઓ જેવા જણાય છે હાય, જેના બળ-વીર્યનો આશ્રય કરીને મેં લોકોના રાત્યની ઇચ્છા કરી છે, તે બંને નરવીરો તો અત્યારે દેહત્યાગ કરવાની અણી પર આવી પડ્યા છે! હાય હાય! આજે હું જીવતો મૃત્યુ જેવો જ થઈ પડ્યો છું અને આજે મારા મનોરથ ના થયો છે અરેરે, મારા યત્ન રાવણની પ્રતિજ્ઞા આજે સત્ય થઈ છે અને તેના સપ્તમા મનોરથ પણ સફળ થયા છે. ૧૧-૧૮

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા વિલીપણને લેટી મહાપરાક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ કહેવા લાગ્યો 'હે ધર્મજ વિલીપણ! તું ધૈર્ય રાખ, તને લોકાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે જ, એમા કાઈ પણ મદદ નથી રાવણના મનોરથ કદી પણ સફળ થશે નહિ, એ તો તેના પુત્રપૌત્રાદિ, પરિવાર સહિત નાશ જ પામશે. ૨૦, ૨૧ હે રાક્ષસશ્રમ! આ રામ-લક્ષ્મણ કાઈ મરણાત વ્યાધિમા પડ્યા નથી, તેઓ તો હવે ઘૌરીક વારમા જ સાવધ થઈ ને સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણનો વધ કરશે. ૨૨

એ પ્રમાણે કહી, વિલીપણને શાત કરી સુગ્રીવે પોતાના સસરા સુષેણ વાનરને કહ્યું 'હે વાનરોત્તમ! શત્રુઓનું દમન કરનારા આ રામલક્ષ્મણ જનન થાય ત્યા સુધી માર્ગમા તેમનું રક્ષણ કરવા માટે કેટલાક શૂરવીર વાનરોને સાથે લઈને તમે કિષ્કિંધા જાઓ, અને હું રાવણને, તેના પુત્ર, બાધવાદિ પરિવાર સહિત હણીને, ઇંદ્ર જેમ દત્યો પાસેથી શ્રીને લઈ આવે, તેમ સીતાને લઈ કિષ્કિંધા આવીશ. ૨૩-૨૫

વાનરરાજ સુગ્રીવનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળી સુષેણ વાનરે કહ્યું 'હે સુગ્રીવ! પ્રાચીન સમયમા દેવો અને દૈત્યોનું ભયકર યુદ્ધ થયું હતું તેનો હું સાક્ષી છું. ૨૬ તે યુદ્ધમા જોકે દેવો લક્ષ્મણ વીધવામા કુશળ અને અસ્થ વિદ્યા બજાવનારા હતા, તોપણ અત્યંત ખરાબ વાળા દૈત્યો પોતાની રાક્ષસી માયાથી વાર વાર અતર્ધાન થઈને તેમને હણતા હતા. ૨૭ એ વેળા દૈત્યોના કાંઈથી ધવાયેલા, મૂર્છિત થયેલા અને ગતપ્રાણ થયેલા દેવોને, તેમના શુભ દૈવપતિ મૃતસંજીવની વિદ્યાથી તથા દિવ્ય ઔષધિ પુનઃ મજાન કરતા હતા. ૨૮ હે સુગ્રીવ! એ દિવ્ય ઔષધિને અહીં લઈ આવવા માટે આપાની મેનામાથી ગપાતિ, પનસ તથા હનુમાન વગેરે વાનરોને ઉતાવળ લીરસમુદ્ર પ્રયે મોકલવર જોઈએ' એમ કે ત્યાના પર્વત

મા ઉત્પન્ન થનારી 'વિશલ્યકરણી' * અને 'સંજ્ઞવનકરણી' ** એ નામની ઔષધિઓને તેઓ ઝોળાળે છે.^{૩૦} જે ક્ષીરસમુદ્રનું બંધન કરી દેવોએ અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું હતું, ત્યાં 'ચંદ્ર' અને 'દ્રોણ' નામના બે પર્વતો છે અને તે પર્વતોમા એ ઔષધિઓ જે ક્ષીર સાગરમાના એ પર્વતોમા દેવોએ અમૃતમય ઔષધિઓ ઉત્પન્ન કરેલી છે, માટે ત્યાં જવાથો આપાત્તુ કાર્ય સિદ્ધ થયે હે રાજન્ ! આ કાર્ય કરવા માટે આપણાનાથી એકવેા હંતુમાન જશે તોપણ બસ છે.

સુપેણ વાનર ઝોરી વાત કરતો હતો એટલામા તો પવ તોને કપાવતો અને સમુદ્રના જળને ઉછાળતો વાયુ વાવા લાગ્યો એકાએક વાદળા ચડી આવ્યા અને વીજળીઓ ઝબકવા લાગી.^{૩૧-૩૩} વેગથી ઊડતા ગરુડની પાખોના વાયુથી મોટા મોટા વૃક્ષ લાગી પડવા લાગ્યા અને બાગી ગયેલી શાખાઓ ઊડી ઊડીને સમુદ્રમા પડવા લાગી મોટા મોટા સર્પો પણ ભયભીત થઈ ગયા અને જળચર પ્રાણીઓ ચપોચપ સમુદ્રમા પેચી ગયા આવો બનાવ બેઈ વાનરો કાઈક ભયભીત થયા, એટલામા તો પ્રભવલિત અગ્નિ સરખી કાતિવાળો મહાબળવાન ગરુડ તેઓ ની દમિએ પડયા.^{૩૪-૩૬} એ ગરુડને આવતો બેઈ બાહુડપે રામ-લક્ષ્મણના દેહને વીડી રહેના મહાબળવાન ન ગો-સર્પો નાગી ગયા.^{૩૭} ગરુડ એ રામ-લક્ષ્મણ પાસે આવી 'તમારો જય થાઓ' એગ બોલી તેમના શરીરે અર્પણ કર્યો અને પૂર્ણચંદ્રના સરખી કાતિવાળા તેઓના મુખ ઉપર ભીનો હાથ ફેરવે.^{૩૮} ગરુડનો સ્પર્શ થતા જ રામ-લક્ષ્મણના ઘાવ રુઝાઈ ગયા અને તેઓના શરીર પૂર્વના જેવા સુકર બની ગયા વળી તેઓના બળ, તેજ, વીર્ય, કાતિ, ઉત્સાહ, પ્રાતભા, બુદ્ધિ અને અમૃતિ વગેરે શુભો પણ દ્વિગુણિત થયા.^{૩૯-૪૦} પછો મહં મહે તેજસ્વી ગરુડ

રામ-લક્ષ્મણ બન્ન લાઈ ઝોને પોતાના હાથથી ઉઠાડીને લેલો, ત્યારે રામચંદ્ર કહ્યું.^{૪૧} 'અહો, ઇદ્રજિતના બાણોથી બંધનમા પરેલા અમે આજે આપની દૃષાથી છૂટા થયા છાએ, અમારુ દુખ ફર થયુ છે અને પુન આપે જ અમેને બળવાન કર્યો છે.'^{૪૨} અહીં મને મારા પિતા દશરથનો જે પિતામહ અજ રાજનો સમાગમ થવાથી જેટલો આનંદ થાન, તેવો આનંદ આજે આપના સમાગમથી થાય છે. હું આપને પ્રહ હુ કે, અત્યંત રૂપવાળા દિવ્ય ચંદન તથા દિવ્ય પુષ્પમાળા ધારણ કરનારા, દિવ્ય આભપણેથી શોભતા અને નિર્મળ વસ્ત્રો પહેરેલા આપ કોણ હો.^{૪૩-૪૪}

ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા પત્નીઓના રાજ મહાબળવાન વિનતાપુન ગરુડે હપ ભેર કહ્યું.^{૪૫} 'હે કાકુત્સ્થ ! બહાર વિચરનારા તમારા બીજા પ્રાણુ જ હોય એવો હું તમારો વહાલો મિત્ર છું મારું નામ 'ગરુડ' છે અને હું તમને સહાન કરવા અર્થે 'અહીં' આવ્યો છું.^{૪૬} હે રાઘવ ! દૂર કર્મ કરનારા ઇદ્રજિતે રાક્ષસી માનના બળના ઉપભોગે નાગપાશ વડે તમને બાંધ્યા હતા, તેમાથી તમને મુક્ત કરવાને મહાબળવાન અમુરો, વાનરો, ગધર્વો કિવા ઇદ્રાદિ દેવો પણ સમથ ન હતા હે રઘુવીર ! તીવ્ર વિપવાળા અને તીક્ષ્ણ દાદાવાળા સર્પો ઇદ્રજિતની માનના પ્રનાવથી બાહુરૂપ થઈને તમને વીડાઈ રહ્યા હતા.^{૪૭-૪૮} હે ધર્મજિ ! હે સત્ય પરાજી રામ ! તમે તથા સગ્રામમા શત્રુઓને વિનાશ કરનારા તમારા લાઈ આ લક્ષ્મણ પૂર્ણ લાગ્યાણી છો.^{૪૯} અને તેથી જ ઇદ્રજિતે તમને બાંધ્યા છે, એવા સમાચાર સાંભળતા જ હું આપણે બનેનો અનેક સબંધ સહારીને મિત્રતાનો હંફ બળવવા માટે ઉતાવળે અહીં આવ્યો છું.^{૫૦} હે રાઘવ ! તમને આજે ભય કર શરણ ધનમાથી દોગ ના છે હવેથી નિરંતર તમેાએ સાવધાનપણે વતવું હે વીર ! શુદ્ધ સ્વભાવવાળા તમે સરળ બુદ્ધિથી

* ઘાવ રૂઝવાની - સંજ્ઞવન કરનારી

યુદ્ધ કરનારા છે, પરંતુ રાક્ષસો કપટથી યુદ્ધ કરનારા છે; માટે હવે પછી તમારે સંઘ્રામમાં કદી પણ રાક્ષસોનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. આ બનાવથી જ તમારે બાણી લેવું જોઈ એ કે, રાક્ષસો નિરંતર કપટી જ હોય છે. ૫૨-૫૪ એટલું કહીને તથા રામચંદ્રને ભેટીને મહાબળવાન ગરુડ ત્યાંથી વિદાય થવા માટે સ્નેહપૂર્વક આશા માગવા લાગ્યા : ૫૫ ‘હે શત્રુઓને પણ પ્રિય લાગે એવા મૂર્તિવાળા રાઘવ ! હે ધર્મસ મિત્ર ! હવે હું મારા ઇચ્છિત સ્થળે જવા માટે તમારી આજ્ઞા માગું છું.’ ૫૬ હે રાઘવ ! આપણી મત્રોના સંખંધમાં તમારે આશ્ચર્ય માનવા જેવું કંઈ જ નથી. હે વીર ! આ રણભૂમિમાં જ્યારે તમે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવી કૃતકૃત્ય થશો, ત્યારે સઘળું તમારા બળુવામાં આવશે. ૫૭ હે પ્રિય સખા ! હું તમને નિશ્ચય કરી કહું છું કે, તમે તીક્ષ્ણ બાણો વડે બાળક અને વૃદ્ધ સિવાયના તમામ રાક્ષસોને તથા શત્રુ રાવણને હણીને સીતાને મળશો. ૫૮

એ પ્રમાણે સર્વ વાનરોની સમક્ષ રામ-લક્ષ્મણને સાવધ કરીને તથા તેમની આજ્ઞા માર્ગીને મહાબળવાન ગરુડ તેમની પ્રદક્ષિણા કરી વાયુની પેઠે ઉતાવળી ગતિથી આકાશમાર્ગે ચાલ્યો ગયો. રામ-લક્ષ્મણને પીડારહિત થયેલા જોઈને સર્વ વાનરો અતિશય હર્ષમા આવીને ઉપરાઉપરી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા, પૃછડાં હલાવવા લાગ્યા, ભેરી, મૃદંગ તથા શંખ વગેરે વાદ્ય વગાડવા લાગ્યા અને પ્રથમની પેઠે નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. ૫૯-૬૨ વૃક્ષોથી યુદ્ધ કરનારા મહાપરાક્રમી કેટલાક વાનરો તો મોટાં મોટાં હલરો વૃક્ષો ઉપાડી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. કેટલાક વાનરો તો બાણે રાક્ષસોને ડરાવતા હોય તેમ મોટી મોટી ગર્જના કરતા લંકાના દરવાજા આગળ દોડી ગયા. ૬૩, ૬૪ એ વેળા વાનરોની ગર્જનાઓનો તુમુલ ઘોષ અર્ધરાત્રિએ ગર્જતા આપાદ માસના મેઘ સરખો ગંભીર અને ભયંકર સંભળાવા લાગ્યો. ૬૫

સર્ગ ૫૧ મો

ધૂઆણું યુદ્ધ ચડતું

તેણે તુ તુમુલ શબ્દ વાનરાણા મહોજસામ્ ।

નર્દતાં રાક્ષસઃ સાર્થે તદા ગુશ્વાચ રાવણઃ ॥ ૧ ॥

વિલીપણાદિ રાક્ષસોની તથા વાનરોની ગર્જનાઓનો ગંભીર અને તુમુલ શબ્દ સાંભળીને રાક્ષસોની સલામાં જેઠેલો રાવણ પોતાના સચિવો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ૧ ‘હે રાક્ષસો ! અત્યંત હર્ષમાં આવેલા હોય એમ આ વાનરો મેઘની પેઠે મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરે છે, એનું શું કારણ છે ? ૨ વાનરોની ગર્જનાઓના મોટા ઘોષથી આખો સમુદ્ર ક્ષુભિત થઈ રહ્યો છે; એથી મને તો લાગે છે કે, નક્કી તેઓને કોઈ મોટો આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. ૪ રામ-લક્ષ્મણને તો તીક્ષ્ણ બાણબળથી ઇદ્રજિત બાંધી આવ્યો છે, છતાં વાનરો આવો મોટો કોલાહલ કરે છે; એથી મને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે રખેને, રામ-લક્ષ્મણ બાણબળમાંથી છૂટ્યા હોય ! ૫

મંત્રોઓને એ પ્રમાણે કહીને રાવણે પોતાની પાસે બિભેલા રાક્ષસોને કહ્યું : ૬ ‘હે રાક્ષસો ! હાલમાં રામ-લક્ષ્મણ બંધાયેલા હોવાથી વાનરોને શોક કરવાનો સમય છે, છતાં તેઓ આટલો બધો હર્ષનાદ કેમ કરે છે, તેનું કારણ તમે સત્વર બાણી આવો. ૭

રાવણની આજ્ઞા સાંભળી ભયભીત થયેલા રાક્ષસો લંકાના કોટ ઉપર ચડ્યા અને દષ્ટિ કરી જોયું તો સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરસેનાને હર્ષયુક્ત દીડી, ૮ તેમ જ મહાભાગ્યવાળા રામ-લક્ષ્મણને પણ બાણબળમાંથી મુક્ત થયેલા દીઠા. એવો પ્રકાર જોતાં જ રાક્ષસો ખેદયુક્ત થઈ ગયા. પછી અત્યંત ત્રાસ પામેલા વાક્યતુર તે રાક્ષસો કોટ ઉપરથી ઊતરી વીલે મોઢે રાવણની આગળ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ૯-૧૨ ‘હે રાજન્ ! જે રામ-લક્ષ્મણને કુમાર ઇદ્રજિતે બાણપાશ વડે બાંધીને હાલેચાલે નહિ તેવા કરી સંઘ્રામમાં સુવાડ્યા હતા, તે બન્ન ભાઈઓ

આણપાશમાંથી છૂટા થઈને જાંઘનમાંથી મુક્ત થયેલા ગજોંદ્રોની પેઠે વિચરે છે.'

રાક્ષસોનું વચન સાંભળી મહાબળવાન રાવણની મુખાકૃતિ નિસ્તેજ થઈ ગઈ. તે ચિંતા તથા રોષથી ઘેરાઈને બોલ્યો : '૧૨-૧૪' અહો, મારા પુત્ર ઈંદ્રજિતે સંઘાતમાં રામ-લક્ષ્મણને હરાવીને જેરી નાગ સરખાં તીક્ષ્ણ, સૂર્ય જેવાં પ્રદીપ્ત અને બ્રહ્મદેવના વરદાનવાળાં અમોઘ બાણો વડે બાંધ્યા હતા; છતાં તેવા દૃઢ શરણધનમાંથી પણ જો મારા એ રાત્રીઓ મુક્ત થયા છે, તો પછી માને ન માને પણ આપણા સર્વ રાક્ષસોનું બળ સંશયભરેલું છે. ૧૫, ૧૬ અરે, જો બાણોએ મારા રાત્રીનું હૃદયિત ચૂસી લીધું હતું, તે જ અગ્નિ સરખાં પ્રદીપ્ત બાણો આજે નિષ્કળ નીવડ્યાં! આ મું? ૧૭ એ પ્રમાણે બોલી છંછેડાયેલા નાગની પેઠે કૂંદાડા મારતા રાવણે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ધૂઆક્ષને કહ્યું : '૧૮' હે લયંકર પરાક્રમવાળા ધૂઆક્ષ! અનેક રાક્ષસોનું મોઢું સન્ય લઈને વાનરો તથા રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવા માટે તું સત્વર યુદ્ધભૂમિમાં જા. ૧૯ રાવણની આજ્ઞા થઈ કે તરત જ ધૂઆક્ષ રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો અને સેનાધ્યક્ષને કહ્યું : 'ચાલ, લાઈ! આપણી સેનાને સત્વર તૈયાર કર. મારે હવે યુદ્ધ ચરણ છે, તો પછા વિલંબ શા માટે કરવો?'

રાવણની આજ્ઞાને અનુસરી ધૂઆક્ષ જ્યારે ઉપયુક્ત હુકમ કયો, ત્યારે સેનાધ્યક્ષે તરત જ સૈન્યને સંજ્ઞા કયું. જેઓએ હથિયારો ઉપર ઘંટાઓ બાંધી હતી એવા અને લયંકર રૂપવાળા બળવાન રાક્ષસો ધૂઆક્ષને વીંટાઈ વળ્યા અને હાંબેર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. નિશળ, મુઠંગર, ગદા, પટ્ટિશ, ઢંડે, લોઠાનાં મુથળ, પરિઘ, લિંદિપાલ, લાલાં, પાશ અને ફરશી વગેરે આયુધો ચઢણ કરીને એ રાક્ષસો મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા યુદ્ધ ચરણ. ૨૦-૨૫ કેટલાક રાક્ષસો ધન્યોથી શેલતા રથમાં બેઠા હતા; કેટલાક સુવર્ણના સાગથી સજેલા અને વિચિત્ર

મુખાકૃતિવાળાં ખચ્ચરો ઉપર સવાર થયા હતા; ૨૬ કેટલાક ઉતાવળી ચાલવાળા અશ્વો પર બેઠા હતા અને કેટલાક મદમત્ત હસતીઓ પર આરૂઢ થયા હતા. એ પ્રમાણે સત્વર સંજ્ઞા થઈને બ્યાઘ સમાન પરાક્રમી રાક્ષસો યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. ૨૭ એ વેળા ગર્જાના જેવા સ્વરવાળો મહાપરાક્રમી ધૂઆક્ષ સુવર્ણથી શણગારેલા અને મૃગ તથા ચિંહન સરખાં મુખવાળા ખચ્ચરોથી ભેડેલા રથમાં બેસીને તથા ઘણા રાક્ષસોથી વીંટાઈને હનુમાનની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે લંકાના પશ્ચિમ દારેથી બહાર નીકળ્યો. ૨૮, ૨૯

જરના જેવા સ્વરવાળા ધૂઆક્ષે જ્યારે ખચ્ચર ભેડેલા રથમાં બેસી પ્રયાણ કરવા માંડ્યું, ત્યારે અંતરિક્ષમાં બિડનારાં કુર પક્ષીઓ તેની આગે આવી કોલાહલ કરવા લાગ્યાં. મોટી કાચાવાળો લયંકર ગીધપક્ષી તેના રથ ઉપર બેસી ગયો. એકેએકને વળગી પડેલાં માંસાહારી પક્ષીઓ તેના ધ્વજ ઉપર પડવા લાગ્યાં અને રુધિરમાં તરબોળ થયેલો એક શ્વેત કબંધ લયંકર અવાજ કરતો તેની આગળ પડ્યો. એ સિવાય પણ કેટલાક અપશુકન થવા લાગ્યા, પુશ્વી કંપવા લાગી, મેઘમાંથી રુધિર વરસવા લાગ્યું, વજ્ર સમાન શબ્દ કરતા પાતુ પ્રાતઃકૂળ વાવા લાગ્યો અને દિશાઓ અંધકારથી છવાઈ ગઈ. રાક્ષસોને લય ઉચળવે એવા ઉત્પાતો થતા ભેઈને ધૂઆક્ષ પોતાના મનમાં ઘણું જ કષ્ટ પામ્યો અને તેની આગળ ચાલનારા સર્વ રાક્ષસો પણ મૂંઝાઈ ગયા. ૩૦-૩૫ લયંકર રૂપવાળા અને ઘણા રાક્ષસોથી વીંટાઈવા ધૂઆક્ષે યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહભેર ઉતાવળે લંકાનગરીની બહાર નીકળીને ભેયુ તો રામ-લક્ષ્મણના બાહુબળ વડે સંરક્ષિત થયેલી અને પ્રલયકાળે હુલિત થયેલા સમુદ્રની પેઠે ગર્જના કરતી વાનર-સેનાને દીડી. ૩૬

ઈંદ્ર મહાવાહર્ગીક મહાસુનિમણિત આદિનાય શ્વીરામણચુના યુદ્ધકાંડમાં ૫૧ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પર મો

હુમાનહું પરાક્રમ-ધૂમ્રાક્ષનો વધ
ધૂમ્રાસં પ્રેક્ષ્ય નિર્વાનં રાક્ષસં મીમંસિકમ્મ ।
વિનેદુર્વાનરાઃ સર્વે પ્રઠ્ઠા યુદ્ધરક્ષિણઃ ॥ ૧ ॥

ભયંકર પરાક્રમી ધૂમ્રાક્ષને લંકાના દર-
વાજામાં નીકળતો જોઈને યુદ્ધની ઇચ્છાથી
હર્ષિત થયેલા વાનરો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા.^૧
જેતજેતામાં અન્ન સેનાઓ એકઠી થઈ અને મોટાં
મોટાં વૃક્ષો, ત્રિશૂળો તથા મુદ્ગરો વડે વાનરો
અને રાક્ષસોનું દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^૨
રાક્ષસોએ પોતાનાં શસ્ત્રાસ્રો વડે વાનરોને
કાપવા માંડ્યા અને વાનરોએ મોટાં વૃક્ષો વડે
રાક્ષસોને ભોંયભેગા કરવા માંડ્યા.^૩ અત્યંત
કોપાયમાન થયેલા રાક્ષસો કંકપત્રથી શેભતાં,
સરસરાટ ગાંત કરનારા અને ભયંકર દેખાવ-
વાળાં લીંણુ ખાણે વડે વાનરોને વીંધવા
લાગ્યા.^૪ તેમ જ ગદા, પટ્ટિશ, મુદ્ગર, પરિધ
તથા ત્રિશૂળ વગેરે હાથિયારો વડે હણવા
લાગ્યા.^૫ રાક્ષસોના હાથનો માર ખાઈ ઘાયલ
થયેલા મહાબળવાન વાનરો પણ ઘણી રીસ
ચડાવાને શરવીર રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા.^૬
રાક્ષસોનાં ત્રિશૂળ તથા ખાણુથી કપાયેલાં અંગો-
વાળા યૂથપાંત વાનરો મોટા વૃક્ષો તથા શિલા-
ઓ ઉપાડીને શરવીર રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા
અને પોતપોતાનું નામ ગ્રાસદ કરી ગર્જવા
લાગ્યા.^૭ વાનરો અને રાક્ષસોનું આ વળતનું
યુદ્ધ મહાધોર હતું. વિવ્રજ મેળવી ગર્જતા
વાનરોએ અનેક વૃક્ષો તથા શિલાઓથી કેટ-
લાયે રાક્ષસોને કચડી નાખ્યા કે જેથી રુધિર
ઝોકતા એ નિશાચરો પૃથ્વી પર પડ્યા. વાન-
રોએ કેટલાક રાક્ષસોનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં,
કેટલાકને યમજોકમાં પહોંચતા કરીને તેઓના
શબના ઢગલા કર્યા, કેટલાકને પરચર વડે
ખીસી નાખ્યા, કેટલાકને દાંતથી ચીરી નાખ્યા,
કેટલાકના પ્થજ લાંગી નાખ્યા, કેટલાકની
તલવારો હીનની લીધી અને કેટલાકના રથના

શૂરેશૂરા કરી નાખ્યા. એ પ્રમાણે વાનરોની
શિલાઓ તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી પ્રાણુરહિત,
થઈ પડેલા રાક્ષસોના દેહ, પર્વત જેવા પ્રૌઢ
હસ્તીઓનાં શબ અને સવારો સહિત અશ્વો-
ના શરીરથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ.^{૯-૧૩}
એ વેળા વેગમાં આવેલા વાનરોએ કૂદીકૂદીને
પોતાના નખ વડે રાક્ષસોનાં મુખ ઉઝરડી
નાખ્યાં.^{૧૪} જેથી વિચિત્ર મુખે તથા છૂટા ફેંચે
રાક્ષસો ધ્રોધધ્રુ પૃથ્વી પર પડી રુધિરની-
ગંધથી મૂર્ચ્છિત થવા લાગ્યા. એ જોઈ ક્રોધમાં
આવેલા બીજા કેટલાક રાક્ષસો વજ્ર સરખો
મુદ્ગિઓ વાળીને વાનરો પર તૂટી પડ્યા;
પરંતુ વેગમાં વાનરોએ મુદ્ગિઓ, લાતો તથા
વૃક્ષોના પ્રહારથી તે રાક્ષસોને પણ કચડી
નાખ્યા અને દાંતોથી ઉઝરડા ભર્યા. આમ
થવાથી રાક્ષસો કાયર થઈ ને નાસભાગ કરવા
લાગ્યા.^{૧૫-૧૭}

પોતાની સેનામાં ભંગાણુ પડેલું જોઈ
રાક્ષસશ્રદ્ધ ધૂમ્રાક્ષે વાનરોની ઉપર પ્રહાર કરવા
માંડ્યા.^{૧૮} ધૂમ્રાક્ષનાં પ્રાસ તથા મુદ્ગરથી
હણાઈને રુધિર ઝોકતા કેટલાક વાનરો પૃથ્વી
પર પડ્યા.^{૧૯} કેટલાક વાનરો પરિધ, પટ્ટિશ
અને લિપ્દિપાલથી કપાઈને ગતપ્રાણ થઈ
પૃથ્વી પર તરફડવા લાગ્યા.^{૨૦} એ યુદ્ધ વિશે
ક્રોધ પામેલા રાક્ષસોએ કેટલાક વાનરોને
લોહીલુહાણુ કરી પૃથ્વી પર સુવાડી દીધા,
કેટલાકને નસાડી મૂક્યા, કેટલાકનાં હૃદય ચીરી
નાખ્યાં, કેટલાકનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં, કેટ-
લાકને ત્રિશૂળથી વીંધી નાખ્યા અને કેટલાક-
નાં આંતરડાં બહાર ખેંચી કાઢ્યાં. વાનરો
અને રાક્ષસોનું શિલાઓ, વૃક્ષો ને શસ્ત્રાસ્રો-
થી થતું એ મહાન યુદ્ધ ઘણું જ ભયંકર દેખાતું
હતું. ધનુષ્યની પશુગર્જા વીણુના મધુરા નાદ-
વાળું, અશ્વોના હજીકજીટરૂં તાલયુગ્મ અને
મદોન્મદ હસ્તીઓના ચિ.કારરૂં ગીતવાળું
એ યુદ્ધગંધર અત્યંત સૌભાગ્ય હતું.^{૨૧-૨૪}
ધનુષ્ય ધારણ કરનારો ધૂમ્રાક્ષ હસતા

હસતા અસ ખ્યાત ખાખો વરસાવીને વાનરોને
નસાડવા લાગ્યો.^{૨૫} ધૂઆક્ષના શરપ્રહારથી
વાનરોને પીડિત થતી જોઈને, ક્રોધને લીધે
જેના નેત્ર લાવચોળ થયા હતા એવો તથા
પોતાના પિતા વાયુના સરળો પરાક્રમી હતું
માન એક મોટી ગિયા ઉપાડી ધૂઆક્ષની સામે
ઢોડ્યા અને તેણે પોતાના હાથમાની શિલા
એકાએક ધૂઆક્ષના રથ ઉપર ફેંકી.^{૨૬, ૨૭}
શિલાને રથ ઉપર પડતી જોઈને ધૂઆક્ષ અતિ
હિતાવળે પોતાની ગદા ઉપાડી રથમાથી ઊતરી
પડ્યો.^{૨૮} શિલા પડવાથી ધૂઆક્ષનો રથ, પેડા,
જેઠક, ધ્વજ તથા ધનુષ્ય વગેરે આગુષ્ઠો સહિત
ભાગીને ભૂકો થઈ ગયા.^{૨૯} પછી પવનસુત
હનુમાન મોટા મોટા વૃક્ષોના પ્રહાર કરી રાક્ષસો
ને હણવા લાગ્યો. વૃક્ષોના પ્રહાર થવાની
અસખ્ય રાક્ષસોના મસ્તક ફાંચી ગયા અને
તેઓ લોહીનુકાણુ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. એ
પ્રમાણે રાક્ષસોને નસાડી મૂક્યા પછી કપિવર
હનુમાન પુનઃ પણ એક મોટું પર્વતશિખર
ઉપાડીને ધૂઆક્ષની ઉપર ધસી ગયો. હનુમાન
ને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને ધૂઆક્ષ
પણ ગદા ઉગામી ગર્જના કરતો તેની સામે
ધસ્યો અને તેણે ઘણા કાટાવાળી ગદા હનુ
માનના મસ્તક પર ફેંકી. ધૂઆક્ષની બચ કર
ગદાનો પ્રહાર થયા છતાં પણ તેની પોડાને નહિ
ગણકારતા મહાબલી હનુમાને પોતાના હાથમાનું
પર્વતશિખર ધૂઆક્ષના મસ્તક પર નાખ્યું. એ
પર્વતશિખરનો પ્રહાર થતા જ ધૂઆક્ષના સંઘળા
અગ ભાગી ગયા અને ફાટી ગયેલા પર્વતની
પેઠે ગતપ્રાણ થઈને તે પૃથ્વી પર પડ્યો. ત્યારે
વાનરોના હાથનો માર ખાતા બચેલા રાક્ષસો
ધૂઆક્ષને હણાઈ પડેલો જોઈને નાસ પામી
લકામા નાસી ગયા.^{૩૦-૩૭}

એ પ્રમાણે શનુઓને હણીને તથા અધિરની
નદીઓ વહેવડાવીને યુદ્ધમા શ્રમિત થયેલા કપિ
શ્રેષ્ઠ હનુમાન વાનરોથી સત્કાર પામી આનંદ
ચુકત થયો.^{૩૮}

સર્ગ પડ મો

વજ્રદંતુ યુદ્ધે ચડતુ

ધૂઆક્ષ નિહત શ્રુત્વા રાવણા યક્ષસેશ્વર ।

કાષેન મહતાવિષ્ણો નિશ્ચસન્નુરગા યથા ॥૧॥

ધૂઆક્ષનો વધ સાભળીને અત્યંત ક્રોધ
પામેલો રાક્ષસેશ્વર રાવણ સર્પની પેઠે ફેંકાડા
મારવા લાગ્યો.^૧ અને લાળો તથા ગરમ નિમાનો
નાખી તેણે મહાબળવાન વજ્રદંતુ રાક્ષસને
ખોલાવી કહ્યું.^૨ 'હિ શૂરવીર! રાક્ષસોની મોટી
મેના લઈને તું લગભગ નીકળી ચુક્યો. મ
પ્રત્યે જા અને સર્વ વાનરો સહિત સુનોવ તથા
રામનો વધ કર.'^૩

રાવણની આજ્ઞા મન્તકે ચડાવી માથાવી
વજ્રદંતુ ઘણા રાક્ષસોને સાથે લઈ ચુક કરવા
નીકળ્યો.^૪ એ વેળા ચિન્નવિચિત્ર ધ્વજ-પતાકા
ઓથી અલકૃત કરેલા રથ, હસ્તી, અશ્વ, ખચ્ચર
તથા ઊંટ વગેરે વાહનો પર આરૂઢ થયેલા ઘણા
રાક્ષસો તેને વીંટાઈ વચ્ચા.^૫ પગે વિચિત્ર બાણ
બધ, ચુકટ, કેવચ તથા ધનુષ્ય વગેરે ધારણ
કરીને એ વજ્રદંતુ રાક્ષસ ધ્વજ-પતાકાથી
શોભતા અને ચુક સુવર્ણથી શ્લેષ્ઠ રથની
પ્રદક્ષિણા કરીને તેમા બેઠો.^૬ એ સમયે વિચિત્ર
વચ ધારણ કરનારા અને દેહીપ્રમાન ડાલિવાળા
અનેક રાક્ષસો ચળકતા તોમર, છરા, મુસળ,
શિદિપાલ, ધનુષ્ય, શક્તિ, પદ્મિન, તલવાર, ગદા
તથા તીક્ષ્ણ ફરસી વગેરે આગુષ્ઠો નટણુ કરીને
વજ્રદંતુની માથે ચાલતા થયા વળી જેઓની
ઉપર શૂરવીર રાક્ષસો તોમર તથા અકુળ નહણુ
કરીને બેઠેલા હતા અને જેઓને યુદ્ધની
કુશલતા શીખવેલી હતી એવા મહાન્મત્તહસ્તીઓ
તો બણે હાલતાચાલતા પર્વતો જેવા બે હતા,
તેમ જ ઉત્તમ લક્ષણવાળા અશ્વો પણ પોતાની
પર આરૂઢ થયેલા શૂરવીર સવારોથી અત્યંત
શોભતા હતા.^{૭-૧૨} ચક્રચકિત આગુષ્ઠોવાળુ
અને ગર્જના કરતુ રાક્ષસેશ્વર વર્ષાન્નુમા
વીજળી સહિત ગર્જના કરતા મેઘની પેઠે
શોભતુ હતું.^{૧૨}

વજ્રહૃન્નું સૈન્ય થોડીક વારમા જ લડના
દક્ષિણ દ્વારમાથી બહાર નીકળ્યું યુધ્ધપતિ અગદ
એ દ્વારનું રક્ષણ કરતો હતો દરવાજામાથી
નીકળતા જ રાક્ષસોને અપયુક્તો થવા લાગ્યા ૧૩
વાદળ વિનાના આકાશમાથી ઉડકાપાત થવા
લાગ્યા, લય કર શિયાળવીઓ મુખમાથી અગ્નિ-
જ્વાળા કાઢતી રેવા લાગી, મૃગો તથા પક્ષીઓ
રાક્ષસોનું અમ ગળ સૂચવવા લાગ્યા અને રાક્ષસો
આલતા આલતા ઠેસ ખાવા લાગ્યા ૧૪, ૧૫

યુદ્ધના ઉત્સાહવાળો અને અત્યંત બળવાળો
તેજસ્વી વજ્રહૃન્નું એ સર્વ ઉત્પાતો બેવા છતા
ધૈર્ય રાખી વાનરસેનાની સામે આંખો ૧૬
રાક્ષસોને ઉતાવળે પોતાની સામે આવતા બેઈને
જયશાળી વાનરોએ મોટી ગર્જના કરી દિશાઓને
ગભવી મૂકી ૧૭ પછી પરસ્પર જય મેળવવા
ઈચ્છતા અને લય કર કેપવાળા રાક્ષસો તથા
વાનરોનું દારુણ યુદ્ધ મહાયુ. ૧૮ એકબીજાના
શસ્ત્રપ્રહારથી અગો કપાઈ જવાને લીધે લોહી
હુહાણુ થયેલા શૂરવીરો ટપોટપ પડવા લાગ્યા
પરિઘ સરખી ભુલ્લખાવાળા અને સન્નિભમાથી
પાછા નહિ હઠનારા કેટલાક યોદ્ધાઓ સામ-
સામા આવીને એકબીજાની ઉપર અનેક પ્રકારના
શસ્ત્રપ્રહાર કરવા લાગ્યા ૧૯ ૨૦ અ સમયે શસ્ત્રો,
વૃક્ષો અને શિલાઓના પ્રહાર થવાથી હ્રદયભેદક
ધોર શબ્દ થવા લાગ્યો ૨૧ વળી શખ, ભેરી
અને મૃદગના શબ્દની સાથે રથચક્રોનો ગડ
ગડાટ તથા ધનુષ્યોનો ટકોરવ મળવાથી
તુમુલ નાદ થઈ રહ્યો એ વેળા શસ્ત્રો ભાગી
જવાથી તેનો પરિત્યાગ કરીને કેટલાક યોદ્ધાઓ
પરસ્પર ખાડુંયુદ્ધ કરતા હતા એ સન્નિભમા
મહાસમર્થ વાનરોએ કેટલાક રાક્ષસોને લપ
ડાકવી, કેટલાકને લાતોવી, કેટલાકને મુદિથી,
કેટલાકને વૃક્ષોથી, કેટલાકને દીચળથી તથા
કેટલાકને શિવાઓથી મારી નાખ્યા ૨૨-૨૪

રાક્ષસોનો વિનાશ થતો બેઈને વાનરોને
પાત્ર ઉપભવતો વજ્રહૃન્નું રાક્ષસ પોતાની
સેનાને મોખરે આંખો અને પાશને ધારણ

કરનારો અતક જેમ પ્રબલો સહાર કરે, તેમ
વાનરોનો સહાર કરવા લાગ્યો ૨૫ ત્યારે અસ્ત્ર-
વિદ્યા બળુનારા, અનેક પ્રકારના આયુધોવાળા
તથા અત્યંત બળવાળા રાક્ષસો પણ કાંધમા
આવીને વાનરોને હણવા લાગ્યા

રાક્ષસોથી વાનરોનો નાશ થતો બેઈને
મહાબળવાન વાલીપુત્ર અગદ પ્રલયાગ્નિની પેઠે
કાંધથી ભભૂકી ઊઠ્યા અને તેના નેત્ર લાલચોળ
થઈ ગયા પછી સિંહ જેમ નિર્ગળ મગોનો
સહાર કરે, તેમ વીર્યવાન અગદ મોટું વૃક્ષ
ઉપાડી તે વડે રાક્ષસોનો સહાર કરવા લાગ્યો
ઇદ્ર સરખા પરાક્રમી અગદે થોડી વારમા જ
રાક્ષસોને નાશનાશ પોકરાવી એ વેળા અગદના
અપાટામા આવતા જ રાક્ષસોના મનતક ચિરાર્થ
જતા હતા અને તેઓ ડપાયેલા વૃક્ષની પેઠે
પૃથ્વી પર પડતા હતા આવું મહાદારુણ યુદ્ધ
ચાલતું હતું તે વેળા ભાગી પડેલા રથો તથા
ધ્વજોથી તેમ જ મૂએલા અશ્વો, વાનરો અને-
રાક્ષસોના શરીરમાથી નીકળતા રુધિરથી છવા
યેલી રણભૂમિ લય કર ભાસતી હતી, તેમ જ
બીજા બાળુએ ભેતા ત્યા પડેલા હાર, કેયૂર,
વસ્ત્ર તથા છત્ર વગેરેથી એ રણભૂમિ શરદઋતુની
રાત્રિ જેવી રળિયામણી દેખાતી હતી પવનના
સપાટાથી જેમ મેઘમડળ કપાયમાન થાય,
તેમ અગદના પરાક્રમથી એ સમયે રાક્ષસદળ
કપિત થઈ રહ્યું ૨૬-૩૨

શ્રી રામનીક મહાભુવિપ્રાપ્તિ આદિક વ્ય શ્રી મહાકુપ્પ
યુદ્ધકાંડ માં પદ્મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ પૃષ્ઠો

અ ગદ્ય પરાક્રમ-૧૭૬ પ્રનો વા

સ્વલસ્ય ચ દાતેન મહ્નસ્ય વલેન ચ ।

રાક્ષસ ક્રોધમાનિષ્ઠા વનુદ્રા મહાબલ ॥ ૧ ॥

પોતાની મેનાનો સહાર થતો બેઈને તથા
અગદનું બળ બેઈને ક્રોધાયમાન થયેલા મહા-
બળવાન વજ્રહૃન્નું રાક્ષસે ઇદ્રના વજ્ર સરખી
કાતિવાળું પોતાનું લય કર ધનુષ્ય સન્નિભ કયું
અને વાનરોની મેના ઉપર ખાળુની વૃદ્ધિ કરવા

માંડી. અનેક પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરનારા અને રથારૂઢ થયેલા શૂરવીર રાક્ષસો પણ વેગમાં આવી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૧-૩} ત્યારે વાનરોમાં જેઓ અતિ શૂરવીર અને મુખ્ય ગણાતા હતા, તેઓ પણ હાથમાં મોટી શિલાઓ લઈને ચોમેરથી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા. ^૪ આ વખતે રાક્ષસો મુખ્ય મુખ્ય વાનરો ઉપર હળરો આયુધોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ^૫ ત્યારે મહોન્મત્ત હસ્તી સરખા શૂરવીર વાનરોએ પણ રાક્ષસો ઉપર પર્વતશિખરો, વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. ^૬ એ પ્રમાણે શૂરવીર અને યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હંકનારા રાક્ષસો તથા વાનરોનું મોટું યુદ્ધ જામ્યું. એ યુદ્ધમાં ભાંગેલા મસ્તકવાળા, કપાયેલા હાથપગવાળા તથા શસ્ત્રોથી ધાયલ થયેલા અસંખ્ય વાનરો અને રાક્ષસો લોહીલુહાણ થઈને પૃથ્વી પર પડતા હતા, ત્યારે તેઓની આસપાસ હળરો કંકપક્ષીઓ, ગૃધ્રો, કાગડાઓ તથા શિયાળવા ફરતાં હતાં. ^{૭-૯} એ વેળા બીકણને ભય પમાડે એવાં હળરો કબાધો જિજ્ઞાસતાં હતાં; હસ્ત, ચરણ અને દેહ કપાઈ જવાથી હળરો વાનરો અને રાક્ષસો ટપોટપ પૃથ્વી પર પડતા હતા, ભેતભેતામાં વાનરોનું બળ વધ્યું અને સક્ષસોનો સંહાર થવા લાગ્યો; ત્યારે વાનરોના હાથનો ઘણો જ માર ખાઈને ત્રાસ પામેલા રાક્ષસો વજ્રદંડના દેખતાં યુદ્ધ મૂકી નાસી જવા લાગ્યા.

પોતાની સેનામાં ભંજાણ પહેલું ભેઈને મહાપ્રતાપી વજ્રદંડને અત્યંત ક્રોધ ચડવો અને તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. તેણે વાનરસેનામાં પ્રવેશ કરી ધનુષ્ય ખેંચી સીધી ગતિવાળાં બાણો વરસાવી વાનરોમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો. અત્યંત ક્રોધ પામેલા પ્રતાપી વજ્રદંડના એકએક બાણથી પાંચ, સાત, આઠ અને નવ નવ વાનરો વીંધાવા લાગ્યા. વજ્રદંડનાં બાણોથી વીંધાઈ ત્રાસ પામેલા વાનરો, પીડિત થયેલી પ્રજા જેમ રાત્રની પાસે જાય, તેમ યુવરાજ અંગદની પાસે દોડી ગયા.

વાનરોને નાસભાગ કરતા ભેઈને ક્રોધ-યુક્ત થયેલા વાલિના પુત્ર અંગદે વજ્રદંડ ઉપર કરડી નબર કરી. ^{૧૦-૧૧} પછો જેમ સિંહ અને મહમત્ત હાથી લડે, તેમ અત્યંત ક્રોધમાં આવેલા વજ્રદંડ તથા અંગદ લડવા લાગ્યા. ^{૧૨} વજ્રદંડ રાક્ષસે અગ્નિની જ્વાળા સરખાં એક લાળ બાણો મૂકીને અંગદનાં મર્મસ્થળ વીંધી નાખ્યાં. વજ્રદંડનાં બાણો વાગવાથી અંગદનાં અંગેઅંગમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું, ત્યારે મહાપરાક્રમી અંગદે એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડી વજ્રદંડ ઉપર ફેંક્યું. ^{૧૬, ૧૭} વૃક્ષને પોતા ઉપર પડતું ભેઈને જરા પણ નહિ ગભરાતાં વજ્રદંડ રાક્ષસે એક બાણ મૂકી તે વૃક્ષના કટકા કરી નાખ્યા. વજ્રદંડનું એવું પરાક્રમ ભેઈ કપિવર અંગદે મોટી શિલા ઉપાડીને તેના ઉપર નાખી અને ગર્જના કરી. શિલાને પોતાની ઉપર પડતી ભેઈને વજ્રદંડ ચાલાકીથી રથમાંથી ઊતરી પડ્યા અને હાથમાં ગદા ગ્રહણ કરીને પૃથ્વી પર ઊભો રહ્યો. ^{૨૦-૨૨} અંગદે ફેંકેલી શિલા પડવાથી વજ્રદંડના રથના તથા અધોના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.

ત્યાર પછી અંગદે અનેક વૃક્ષોથી શોભતું મોટું શિખર ઉપાડીને વજ્રદંડના મસ્તક ઉપર નાખ્યું, જે વાગવાથી રુધિરનું વમન કરતો વજ્રદંડ મૃચ્છિત થઈ દીર્ઘ શ્વાસોન્ધાસ લેતો પૃથ્વી પર પડ્યો. એક મુહૂર્ત પછો તેની મૂચઈ વળી અને તે સચેત થયો; ત્યારે તેણે પોતાની સામે જોલેલા અંગદની છાતીમાં ક્રોધભેર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. પછી ગદાનો ત્યાગ કરીને એ બસ જણા પરસ્પર મુક્ષામુક્ષોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૨૩-૨૭} એકબીજાને મુઠિઓના પ્રહાર થવાથી રુધિર ઓકતા તથા અત્યંત શ્રમિત થયેલા વજ્રદંડ અને અંગદ એ બન્ને જણા આકાશમાં લડતા મંગળ અને ધુધની પેઠે શોભતા હતા.

પછી પરમ તેજસ્વી કપિશ્રદ્ધ અંગદે પુષ્પોથી અને ફળોથી શોભતું એક મોટું વૃક્ષ

ઉપાડ્યુ, ત્યારે વજ્રદંટૂ પણ તેવું જ બીજું
 વૃક્ષ લઈ ને યુદ્ધ કરવા માડ્યુ. ^{૨૮, ૨૯} થોડીક
 વાર યુદ્ધ કર્યા પછી વજ્રદંટૂ રાક્ષસે ઋષભના
 આમડાની ઢાલ તથા મજબૂત મ્યાનવાળી અને
 ઘુવરીઓ બાધેથી મઠવાળી તલવાર ગ્રહણ કરી,
 ત્યારે અગદ પણ તેવા જ બીજા ઢાલ-તલવાર
 લઈ ને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ^{૩૦} એકમેકને
 છતવાની ઈચ્છાવાળા અગદ અને વજ્રદંટૂ બન્ને
 જણા વિચિત્ર પ્રકારે ફરતા એકબીજાને પ્રહાર
 કરી ગઈતા હતા. શરીરમાં ઘાવ થવાથી
 નીકળતા રાધરને લીધે એ બન્ને જણા પ્રકુલિત
 થયેલા ખાખરાના બે વૃક્ષ સરખા ચોભતા
 હતા. યુદ્ધ કરતા અત્યંત પરિશ્રમ પડવાથી
 તે બન્ને જણા થોડીક વાર પૃથ્વી પર ઘૂટણ-
 હોર થઈ રહ્યા, ^{૩૧, ૩૨} પરંતુ કોધને લીધે
 દેહીપ્રમાણ નેનવાળો ડપિવર અગદ તો ઢંડ
 વડે હાપુયેલા મર્પની પેઠે એક ક્ષણવારમાં જ
 ઊછળ્યો. ^{૩૩} અને તેણે ચક્રચકિત પાણીદાર તલવાર
 વડે વજ્રદંટૂ રાક્ષસનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. ^{૩૪}
 ત્યારે વજ્રદંટૂના દેહમાંથી ખળખળાટ કરતું
 રાધર વહેવા માડ્યું અને તલવારથી કપાયેલા
 તેના મસ્તકના બે કોચવા ફૂર જઈ પડ્યા.
 વજ્રદંટૂને હણાઈ પડેલો જોઈ લય તથા
 ત્રામને લીધે અત્યંત મોહિત થયેલા ખાકીના
 રાક્ષસો વાનરોનો માર ખાતા ખાતા લડામાં
 નામી ગયા અને રાવણની આગળ શરમને
 લીધે નીચું જોઈ બીને મોટે ઊભા રહ્યા. ^{૩૫, ૩૬}

જેમ વૃન્દાસુરને મારીને દેવોની મધ્યે ઊભેલો
 ઇન્દ્ર આનંદ પામે, તેમ દુષ્ટ વજ્રદંટૂ રાક્ષસને
 હાંપીને વાનરોની વચ્ચે ઊભેલો અગદ હર્ષિત
 થયો. ^{૩૭}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનાથી આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 યુદ્ધકાંડમાં પદ્યમાં સ્તોત્ર સમાપ્ત

સર્ગ પંચમો

અકપનનુ બગી-પરાક્રમ

પદ્મવ્રત્ન હતા ધર્મા વાલ્મીકેણ રાવણ ।

ચલાવ્યમુગાયદ રુદ્રાચારમુપાસ્ત્રનમ ॥ ૧ ॥

અગદે વજ્રદંટૂને માર્યો એ સમાચાર

સાલળી રાક્ષસોના રાજ રાવણે પોતાની આગળ
 હાથ ભેડી ઊભેલા સેનાપતિ પ્રહસ્તને કહ્યું. ^૧
 ‘હે પ્રહસ્ત! હવે તું લય કર પરાક્રમવાળા
 આપણા બળવાન રાક્ષસોને અશ્વવિદ્યામાં
 નિપુણ એવા અકપન રાક્ષસની સરદારી હેઠળ
 યુદ્ધ કરવા મોકલ. ^૨ એ અકપન શત્રુઓને
 છતવામાં તેમ જ પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ તથા
 નિયમન કરવામાં ઘણો જ કુશળ છે. વળી તે
 નિરંતર મારી આબાદી ઇચ્છે છે અને સ આમમાં
 પ્રોતિવાળો છે. ^૩ મને ખાતરી છે કે એ અકપન
 રાક્ષસ યુદ્ધમાં જઈ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને
 અવશ્ય છતશે અને સઘળા વાનરોનો સહાર
 કરશે. ^૪

રાવણની આજ્ઞા શિરોવધ કરીને મહા
 બળવાન પ્રહસ્તે રાક્ષસોની સેનાને યુદ્ધ માટે સત્વર
 સજ્જ થવાનો હુકમ કર્યો. ^૫ સેનાપતિ પ્રહસ્તની
 આજ્ઞા થતા જ બિહામણા નેનવાળા અને લય કર
 રૂપવાળા અનેક રાક્ષસો નાના પ્રકારના આયુધ
 ગ્રહણ કરી યુદ્ધ માટે નીકળ્યા. ^૬ એ વેળા મેઘ
 સરખા રયામ વર્ણવાળો, મેઘ જેવા પ્રાદ દેહવાળો
 અને મેઘના જેવી ગર્જનાવાળો અકપન રાક્ષસ
 શુદ્ધ સુવર્ણથી મટેલા વિશાળ રથમાં બેસી
 ફૂર રાક્ષસદળથી વીટાઈ યુદ્ધ માટે નીકળ્યો
 એ અકપન અત્યંત તેજસ્વી હોવાથી રાક્ષસોની
 મધ્યે સૂર્યના સરખો જણાતો હતો અને યુદ્ધ
 વિષે દેવો તથા અસુરોથી પણ કપાયમાન
 થાય એમ ન હતો

યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહથી ઉતાવળે પ્રયાણ
 કરતા અકપનના રથે જોડેલા અશ્વો એકાએક
 દીન-બીલા થઈ ગયા, તેની ડાબી આજ ફરકવા
 લાગી સુખાકૃતિ નિન્તેજ થઈ ગઈ અને તેનો
 કંઠ પણ ગળગળો થઈ ગયો. વળી નિર્મળ
 દિવસો છતાં એકદમ વાવાઝોડાની સામે વાદળા
 થઈ આવ્યા અને ધુમ્મસ વરસવા લાગ્યું.
 ઉપરાત મૃગો તથા પક્ષીઓ દૂર અને અશુન
 શબ્દ કરવા લાગ્યા, છતાં એ ઉત્પાતોને ન
 નબુકારતા સિદ્ધ સરખી ગરબવાળો અને

શાહલના જેવો પરાક્રમી અકંપન રણભૂમિ પ્રત્યે ચાલ્યો. અકંપનનો સાથે જતી રાક્ષસ-સેનાનો સમુદ્રને પણ ખળબાળાવી મૂકે એવો મોટો કોલાહલ થતો હતો, જે સાંભળી વાનરોની સેના ત્રાસ પામી ગઈ.

લેતલેતામાં ખસે સેન્યો સામસામે આવી અયાં અને વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો લઈ ઊભેલા વાનરો અને રાક્ષસોનું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. ૭-૧૫ સમ તથા રાવણને અથે પોતાના પ્રાણોની પણ દરકાર નહિ કરનારા વાનરો તથા રાક્ષસો અત્યંત ખળવાળા અને પ્રૌઢ શરીવાળા હતા. એકબીજાને હણવાની ઇચ્છાથી તેઓ કાંધભેર મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા કે જેનો મોટો કોલાહલ ધણે દૂર સંભળાતો હતો. યુદ્ધ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોના ચરણ-પ્રહારથી રુધિરચુસ્ત રંગીન ધૂળથી દશે દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ. એ સંઘામમાં રેશમી વસ્ત્ર જેવી લાલપીળી રજ એટલી બધી ઊડતી હતી કે જેથી કોઈ કોઈ ને દેખી શકતું ન હતું. રજને લીધે ધન, પતાકા, હાલ, અશ્વ, હથિયાર તથા રથ એમાંનું કંઈ પણ જણાતું ન હતું. માત્ર એકબીજા સામે દોડી ગજ ના કરતા સંનિકેતો મોટો કોલાહલ કાને પડતો. એ વેળા વાનરો તથા રાક્ષસો કોઈ કોઈ ને ઓળખી શકતા ન હતા, જેથી કોધાયમાન થયેલા વાનરો વાનરોને અને રાક્ષસો રાક્ષસોને જ મારી નાખતા હતા. આમ એકબીજાને હણતા વાનરોએ તથા રાક્ષસોએ પૃથ્વી પર રુધિરના કાદવ કરી મૂક્યો. સંઘામ-ભૂમિ રુધિર વડે ભિભાઈ ગઈ, એટલે રજ પણ ઊડતી બંધ થઈ ગઈ. એ વેળા ધવાયેલા તથા ગતપ્રાણ થઈ પડેલા વાનરો અને રાક્ષસોનાં શરીરોથી વ્યાપ્ત થયેલી પૃથ્વી ભયંકર જળાવા લાગી. એ યુદ્ધમાં વૃક્ષ, શક્તિ, ગદા, ત્રાસ, શિલા, પરિધ અને તોમરો વગેરે ઝડપ કરીને વાનરો તથા રાક્ષસો પરસ્પરને હણતા હતા. ભયંકર કર્મવાળા વાનરો યુદ્ધ કરતાં કરતાં રાક્ષસોને પોતાની પરિધ સરખી ખત્ત ભુલ-

ઓમાં ઘાલીને મસળી નાખતા હતા; ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન રાક્ષસો પણ શક્તિ તથા તોમર વગેરે શસ્ત્રો વડે વાનરોને કાપી નાખતા હતા. એ સમયે રાક્ષસોનાનો સરદાર અકંપનભયંકર પરાક્રમવાળા પોતાના સંનિકેતોને શૂર ચડાવતો હતો. વાનરો પણ પરાક્રમખળથી રાક્ષસોનાં શસ્ત્ર છોડવી લઈને તેઓને મોટાં વૃક્ષો તથા શિલાઓ વડે કચડી નાખતા હતા. એ અરસામાં અત્યંત ક્રોધ પામેલા કુસુદ, નલ તથા મેંદ, એ ત્રણે વાનરોએ એવો તો છપાટો લગાવ્યો કે લેતલેતામાં વૃક્ષોના પ્રહારથી રાક્ષસોની સેનાનો મોખરો તોડી નાખ્યો અને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો વડે ઢેટલાયે રાક્ષસોને અધમૂઆ કરી સુવાડી દીધા. ૧૬-૨૮

હવે શ્રીનારદનીક મહાભૂતિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુહર્કાંડમાં ૫૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

અકંપનનો વધ

તદ્દૃષ્ટ્વા સુમહત્ક્રમં કૃતં વાનરસન્નમઃ ।

ક્રોધમાદારવામાસ યુધિ તીવ્રમક્ષપતઃ ॥ ૧ ॥

વાનરોના ક્રોધથી રાક્ષસોનો વિનાશ થતો લેઈને અકંપન રાક્ષસને ઘણો જ ક્રોધ ચડ્યો.^૧ પોતાના શત્રુઓનું પરાક્રમ લેઈને ક્રોધને લીધે લાલચોળ થઈ ગયેલો અકંપન ધનુષ્યનો ટંકા-રવ કરી પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો :^૨ ‘હે સારથિ! વાનરો આપણા ઘણા રાક્ષસો-નો નાશ કરે છે; માટે સત્વર તું મારા રથને વાનરોની સેના આગળ લઈ લ.’^૩ અત્યંત ખળવાળા, ભયંકર ક્રોધવાળા તથા વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોથી યુદ્ધ કરનારા આ વાનરો મારી સામે ઊભેલા છે.^૪ તેઓએ આખા રાક્ષસ-દળને પીડિત કર્યું છે અને તેઓ પોતાના પરાક્રમખળથી કુલાઈ રહ્યા છે, માટે આજે હું તેઓનો સંહાર કરવા ઇચ્છું છું.’^૫

પછી સારથિએ અકંપનનો રથ વાનરોના તરફ દોડાવ્યો; એટલે અકંપન દ્રશ્ય જ વાનરો ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^૬ અકંપનનાં

બાણ વાગવાથી વાનરો યુદ્ધ છોડીને નાસવા લાગ્યા. અકંપનના શરપ્રહારથી વાનરોને મૃત્યુ-વશ થતા તથા નાસી જતા જોઈને મહાબળવાન હનુમાન તેઓની વહોરે ચડ્યા; ત્યારે સઘળા વાનરોને ધર્મ આપ્યું અને તેઓ હનુમાનને વીંટાઈ વળ્યા.^{૭-૯} મહાબળવાન હનુમાનનો આશ્રય પ્રાપ્ત થતાં જ સર્વ વાનરોનું બળ ભભૂંકી ઊઠ્યું.^{૧૦} પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા હનુમાનને પોતાની સામે ઊભેલો જોઈ ઇંદ્ર જેમ મોટી ધારાઓથી જળ વરસાવે, તેમ અકંપન રાક્ષસ તેના ઉપર બાણ વરસાવવા લાગ્યો. પોતાના શરીર પર થતા બાણપ્રહારને નહિ ગણીકારતાં મહાબળવાન હનુમાને અકંપનનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરી.^{૧૧-૧૨} ત્યારે મહાતેજસ્વી કપિવર હનુમાન જરા હસ્થ કરીને તથા ચરણપ્રહારથી પૃથ્વીને ધમધમાવી અકંપન ઉપર ધસ્યો.^{૧૩} એ વેળા ઉપરાઉપરી ગર્જના કરતા અને દેહીપ્રમાન તેજવાળા કપિવર હનુમાનનું રૂપ ઝળહળતા અગ્નિ જેવું દુર્ધર્મ જલ્પાવા લાગ્યું. પોતાની પાસે કાંઈ પણ હથિયાર નહિ હોવાથી મહાબલિ કપિશ્રષ્ઠ હનુમાને કાંધણેર એક પર્વત ઉપાડ્યો અને મોટી ગર્જના કરી. પર્વતને પોતાના મસ્તકની ચોમેર ફેરવતો કપિવર હનુમાન પૂર્વે ઇંદ્ર જેમ વજ્ર ઉગામીને નમુચિને મારવા દોડ્યો હતો, તેમ અકંપન રાક્ષસની સામે દોડ્યો.^{૧૪-૧૫} હનુમાનને પોતાની ઉપર ધસી આવતો જોઈને અકંપને ‘અર્ધચંદ્ર’ નામનાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેના હાથમાં રહેલા પર્વતના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા; એટલું જ નહિ, પણ અકંપનનાં બાણો વાગવાથી પર્વતનો ભૂકો ધર્ષ પૃથ્વી પર પડ્યો. એ જોઈને અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા હનુમાને મોટા પર્વત જેવા જિવા‘અયકર્ણ’ નામના એક વૃક્ષને જોરથી સમૂળું ખેંચી કાઢ્યું, મોટી શાખાવાળા એ વૃક્ષને ઉપાડીને મહાતેજસ્વી હનુમાને ખૂબ વીંટોટવા માંડ્યું.^{૧૬-૧૭} એ સમયે અત્યંત ક્રુદ્ધ થયેલો

કપિકુંજર હનુમાન ધમધમાટ ચાલીને પૃથ્વીને કંપાયમાન કરવા લાગ્યો તથા મોટાં મોટાં વૃક્ષોને પાડી નાખવા લાગ્યો.^{૨૨} એ વેળા કપિવર હનુમાન માર્ગમાં આડે આવતા હસ્તીઓ, મહાવતો, અશ્વો, સવારો, રથો, રથીઓ તથા પદાતિઓનો સંહાર કરતો હતો. સાક્ષાત્ કાળ સરખા, પ્રાણુનું હરણ કરનાર કપિવર હનુમાનને મોટું વૃક્ષ ઉગામી આવતો જોઈને સઘળા રાક્ષસો નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} રાક્ષસોને ભય ઉપભવીને નસાડી મૂકતા અને પોતાની સામે ધસી આવતા હનુમાનને જોઈને કાંઈકે ક્ષોભ પામેલા અકંપન રાક્ષસે ગર્જના કરી.^{૨૫} અને પછી દેહને છેદી નાખે એવાં તીક્ષ્ણ ચૌદ બાણો મારીને હનુમાનને વીંધ્યો.^{૨૬} તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બાણો હનુમાનની પ્રૌઢ કાયામાં ચોંટવાથી તે ઘણું વૃક્ષોવાળા પર્વત જેવો, કિંવા પ્રકુલ્લિત અશોકવૃક્ષ જેવો અથવા તો ધુમાડા વિનાના અગ્નિ જેવો દેખાવા લાગ્યો.^{૨૭, ૨૮} પછી ક્રોધયુક્ત થયેલા મહાત્મા હનુમાને બીજું એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડીને અત્યંત બળપૂર્વક અકંપન રાક્ષસના માથામાં આપડ્યું. તેનો પ્રહાર થતાં જ દુષ્ટાત્મા અકંપન ધરણી પર ઢળી પડ્યો અને તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. ભૂકંપ થવાથી જેમ વૃક્ષો કંપાયમાન થાય, તેમ અકંપનને મરણ પામી પડેલો જોઈને સઘળા રાક્ષસો કંપાયમાન થયા અને નાસવા લાગ્યા.^{૨૯-૩૧} વાનરોએ જ્યારે રાક્ષસોની પૃઠ પકડી, ત્યારે પરાજય પામેલા તે રાક્ષસો ત્રાસ પામીને તથા આયુષો ફેંકી દઈને લંકા તરફ નાઠા.^{૩૨} પરાજય પામવાથી ઉદ્ગયુક્ત થયેલા, છૂટા કેશવાળા, પરસેવાથી ભીનાં થયેલાં અંગવાળા અને એકબીજાની હડકંટે ચડતા એ રાક્ષસો વાનરોના ભયથી વારંવાર પાછું વાળી જોતા લંકાનગરીમાં પેસી ગયા.

રાક્ષસોના લંકામાં નામી ગયા પછી સર્વ વાનરો એકઠા મળી હનુમાનની પ્રશંસા કરવા

લાગ્યા, ત્યારે કપિશ્રદ્ધ હનુમાને પણ સઘળા વાનરોનો થયાયોગ્ય સત્કાર કર્યો પછી રણ ભૂમિમા મૃચ્છિત ઘર્ષ (અધમૂઆ) પડેલા રાક્ષસોને વાનરો ભેરથી આમતેમ જે ચવા લાગ્યા અને જય થવાથી મોટી ગજનાઓ કરવા લાગ્યા ૩૩-૩૭ જેમ વિષ્ણુ ભગવાન મહાબળવાન મધુકેટલને હણીને શોભતા હતા, તેમ મહા બળવાન કપિકુજર હનુમાન અત્યંત બળવાળા અડપન રાક્ષસને હણીને વીર પુરુષોની શોભાને પ્રાપ્ત થયો ૩૮ એ વેળા સર્વ દેવોએ, રામ-લક્ષ્મણે, વિભીષણે અને સુગ્રીવ આદિ કપિ ઓએ હનુમાનનો ઘણો જ સત્કાર કર્યો ૩

શાંત શ્રીવાલ્મીકી મહાકવિનિર્મીત આદિકવ્ય નીરમય-નુબ્રહ્મકાંડમા ૫૧ મે રાજ સમ મ

સર્ગ ૫૭ મો

રાવણનો મુખ્ય સેનાપતિ પ્રહસ્ત-
તેનું યુદ્ધ ચડતુ

મનમ્પતવર્ચં શ્રુત્વા કુહો વૈ રાક્ષસેશ્વર ।

ક્ષિત્તિહ્વાનમુલધ્યાપિ સન્નિવાસ્તાહુદેશ્વર ॥ ૧ ॥

અડપનનો વધ થયો સાલળીને રાક્ષસો ના રાજ રાવણનું મુખ કાઈક જિતરી ગયું અને તે મનોઓની સામે ભેઠ રહ્યો ૧ પછી મનોઓની સાથે વિચાર કરીને સવારના પહોરમા તે સેનાઓની બૃહદ્રચના જોવા અર્થે લકામા ફરવા નીકળ્યો ૨ એ વેળા રાવણે ધ્વજ-પતાકાથી શોભતી પેતાની લકાનગરીને પૃથક્ પૃથક્ વિભાગમા ગોઠવાયેલી રાક્ષસ સેનાઓથી સુરક્ષિત થયેલી દીકરી, ૩ પરંતુ લકાને ચોમેર વાનરોથી ઘેરાયેલી ભેઠને રાવણે યુદ્ધકુશળ પ્રહસ્ત પ્રધાનને પેતાનું હિત થાય તેવા વચનો કહેવા માડ્યા

રાવણે કહ્યું ‘હે પ્રહસ્ત’ રાનુઓની સેના છેક આપણા નગરની પાસે આવી ઘેરા ઘાલીને પડી છે, એટલે હે યુદ્ધચતુર પ્રધાન! આમ એકાએક આવી પડેલી આપત્તિમાથી નગરને બચાવવાનો યુદ્ધ સિવાય બીજો એકે ઉપાય મારા જોવામા આવતો નથી ૪૫ હવે

તો હું, મારો સેનાપતિ તું, કુલકર્ણ, ઇન્દ્રજિત અથવા નિકુલ એટલા જણા જ આ ભાર ઉપાડવા સમર્થ છે, ૧ માટે તું એક મોટી સેના સજ્જ કરીને વિજયપ્રાપ્તિ માટે વાનરો ની સામે જ ૨ તું રાક્ષસોની સેના લઈને લકામાથી બહાર નીકળીશ કે તરત જ ચપળ સ્વભાવવાળા વાનરો રાક્ષસોની લયજર ગજનાઓ સાલળીને પલાયન કરી જશે ૮ જેમ હસ્તીઓ સિંહનો નાદ સાલળીને નામી જાય છે, તેમ ચપળ પ્રકૃતિવાળા એ અવિવેકી વાનરો તારો સિંહનાદ સાલળીને કનાય નાસી જશે ૯ એવે એકલા અને નિરાધાર થયેલા રામ-લક્ષ્મણ તારા તાબામા આવી જશે હે મનોશ્રદ્ધ! યુદ્ધમા તારુ મરણ થાય એ શકાભરેલું છે પરંતુ શ્રય થવાનું નિશ્ચિત છે, અર્થાત યુદ્ધમા કેાણ હારશે અને કેાણ જીતશે, એ પ્રથમથી નિશ્ચિત ઘર્ષ શકતું નથી, પણ યુદ્ધમા જીતવાથી રાજ્યાદિનો લાભ થાય અને મરણ થવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય એ તો નિશ્ચિત છે, માટે યુદ્ધ કરવા જણ એ નિસારાય શયસ્કર છે હે પ્રહસ્ત! આ માટે નિશ્ચય તને અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ છે? ૧૦, ૧૧

ત્યારે સેનાપતિ પ્રહસ્ત શુકાચાર્ય જેમ બહિરાગતને કહે તેમ રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો ૧૨ ‘હે રાજન! આ સમયમા પૂર્વે’ સઘળા કુશળ મનોઓની સાથે આપણે વિચાર કરેલો છે અને તે વેળા સિત્ત સિત્ત મત પડવાથી વિવાદ પણ ઘર્ષ ચૂક્યો છે ૧૩ એ સમયે મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે સીતા રામને પાછી આપવાથી જ આપણુ શ્રય થશે અને જો એમ નહિ કરવામા આવે તો મોટું યુદ્ધ થશે હે રાજન! હમણા એ પ્રમાણે જ થતું જોવામા આવે છે, ૧૪ પરંતુ હે મહારાજ! તમે વખતોવખત અનેક પ્રકારના દાન, માન તથા શાંતિયુક્ત વાક્યોથી સારો સત્કાર કરેલો છે, એટલે હું તમારું હિત થાય તેણુ કેમ ન કરું ૧૫ હે રાજન! તમારું કાર્ય કરવા માટે

હું મારા પુત્રની, સ્ત્રીની, ધનની કે જીવિતની
પણ દરકાર રાખવા ઇચ્છતો નથી. હે રાક્ષસેન્દ્ર !
જીજ્ઞાસુ, હું આજે તમારે માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ
અર્પણ કરવાને તયાર જ છું. ૧૧૯

એ પ્રમાણે રાજા રાવણને ધૈર્ય આપીને
સેનાપતિ પ્રહસ્તે પોતાના હાથ નીચેના બલા-
ધ્યક્ષોને કહ્યું. ૧૨૦ ‘અરે, ઓ બલાધ્યક્ષ ! તમે
ઉતાવળે બંધો અને રાક્ષસોની મોટી સેનાને
સત્વર તયાર કરી લાવો. આજે સંત્રાગભૂમિ
વિષે મારા ત્રીજા ભણેથી હાલુઈ પડેલા શત્રુઓનાં
માસનું બક્ષણ કરીને માસાહારી જંગલી
પશુ-પશુઓ તૃપ્ત થશે. ૧૨૦, ૧૨૧

સેનાપતિને હુકમ મળતા જ સઘળા બલા
ધ્યક્ષો ઉતાવળે રાક્ષસસંન્યોને તૈયાર કરવા
લાગ્યા. ભેતભેતામાં જ નાના પ્રકારના આયુધો-
વાળા લય કર રાક્ષસોથી લંકાનગરીના રાજ-
માર્ગ ભરાઈ ગયા. યુદ્ધમાં વિજય મળે એટલા
માટે રાક્ષસો એ વેળા શાંતિહોમ કરી અગ્નિને
તૃપ્ત કરવા લાગ્યા તથા બ્રાહ્મણોનું પૂજન-અર્ચન
કરવા લાગ્યા. એથી ત્યાં આગળ પુષ્પોની તથા
અગ્નિમા હોમાતા ઘૂત વગેરે હુતદ્રવ્યની સુગંધ
ફેલાઈ રહી ધનુષ્ય તથા કવચથી સુસજ્જિત
થયેલા રાક્ષસો મંત્રિત કરેલી પુષ્પમાળાઓ
ધારણ કરી રાજમહેલ આગળ એકઠા થયા
અને રાજા રાવણને પ્રણામ કરી પ્રહસ્તને
વી ટાઈ વળ્યા. પછી રાવણનો આસાથી યુદ્ધનો
લય કર ભેરી વગડાવીને પ્રહસ્ત પ્રધાન વેગીલા
અશ્વવાળા તથા ચતુર સારથિવાળા રથમાં બેઠો.
તે રથ મેઘ સરખા ગડગડાટવાળો અને ચંદ્ર-
સૂર્ય સરખો ઝળકતો હતો, તેમાં સઘળા
આયુધો ગોઠવેલા હતા, તેના ઉપર સર્પના
ચિહ્નવાળો ધ્વજ ફરકતો હતો, તેમાં બેસવાનું
સ્થાન ઘણું જ સુદૃઢ હતું, તેના પૈડા મજબૂત
હતા અને સુવર્ણની ભગીવાળો તે રથ પોતાની
કાંતિથી કેમ બાણે હાસ્ય કરતો હોય એવો
દેખાતો હતો. એવા અનુપમ રથમાં બેસી
રાવણની આજ્ઞા લઈ, પ્રહસ્ત પ્રધાન મોટી

સેના સહિત ઉતાવળે લંકાની બહાર નીકળ્યો.
એ વેળા અનેક પ્રકારના વાજિત્રો તથા ટુંદુલિ-
ઓના મેઘ સરખા ઘોષથી દશે દિશાઓ ગાજી
ભરી. ૨૦-૨૧ સેનાપતિ પ્રહસ્ત યુદ્ધ ચડ્યા એ
વેળા ઉપરાઉપરી શત્રુનાદો પણ થવા લાગ્યા.
ખિડામણી રૂપવાળા અને પ્રોઠ કાયાવાળા
લય કર રાક્ષસો મોટી મોટી ગર્જના કરતા
પ્રહસ્તની આગળ ચાલતા હતા. નિરાતક,
કુંભહનુ, મહાનાદ તથા સમુન્નત, એ ચાર
રાક્ષસો પ્રહસ્તના સહાયક હતા અને તેઓ
તેનો આસપાસ ચાલતા હતા. ૨૨, ૨૩ એ પ્રમાણે
વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલા તથા હાથીના ટોળા
જેવા લય કર સન્ય સહિત પ્રહસ્ત રાક્ષસ
લંકાના પૂર્વ તરફના દરવાજેથી બહાર
નીકળ્યો. ૨૪ સમુદ્ર જેવડી મોટી સેનાથી વી ટા
યેલો અને કાલાતક સરખો દૂર પ્રહસ્ત રાક્ષસ
કોધભેર લંકામાંથી બહાર નીકળ્યો. એ વેળા
રાક્ષસોના પગના ધમધમાટથી તથા ગર્જનાથી
લંકાના સઘળા ભૂતપ્રાણીઓ આકુળવ્યાકુળ
થઈ અમાનસિક શબ્દ કરવા લાગ્યા, માસ તથા
રુધિરનું ભોજન કરનારા પક્ષીઓ નિર્મળ
આકાશમાં પ્રહસ્તના રથ ઉપર આવીને અવળા
ફેરા ફરવા લાગ્યા, ૨૫-૨૬ લય કર શિનાળવા
સૂર્ય સન્નુષ રહી મોમાંથી અગ્નિ એકવા
લાગ્યા, ઉત્કાપાત થવા લાગ્યા, કંઠોર વાયુ
વાવા લાગ્યો, ૨૭ એકબીજી ઉપર કોધે ભરાયેલા
ગ્રહો કાંતિહીન દેખાવા લાગ્યા, લય કર ગર્જના
કરતા મેઘમાંથી પ્રહસ્તના રથ ઉપર તથા તેના
સનિકો ઉપર રુધિર વરસવા માડ્યું અને
પ્રહસ્તના રથની ધબ ડબ ઉપર દક્ષિણાભિમુખે
બેઠેલા ગૃધ્રપક્ષી પોતાની આંચ વડે બન્ન પાખોને
ખોતરવા લાગ્યો. વળી ઘણી વાર સંધ્યામમાં
જવાના અભ્યાસવાળો પ્રહસ્તનો સારથિ કે જે
અશ્વવિદ્યાનો શિક્ષક તથા સુતભતિમાં જન્મેલો
હતો, તેના હાથમાંથી પણ ચાણુક પડી ગઈ,
તેમ જ યુદ્ધ કરવા નીકળતી વેળા સેનાપતિ
તથા સનિકોની દેહીપ્યમાન કાંતિ હતી, તે એક

ક્ષણ વારમાં નટ થઈ ગઈ તથા સરળી ભૂમિમાં ચાલતા અર્ધો પણ અખડાઈ પડવા લાગ્યા. છતાં એ સર્વ અપ્રશુકનોને નહિ ગણકારતાં પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળો પ્રહસ્ત વાનરો તરફ ચાલ્યો. મોટી સેના સહિત પ્રહસ્તને આવતો જોઈ વાનરસભ્ય પણ સંજ્ઞ થઈ ઊભું રહ્યું.^{૩૧-૪૦}

એ વેળા યુદ્ધ માટે પૃથ્વીમાંથી વૃક્ષોને જેની કાઠતા તથા શિલાઓને ઉખેડતા વાનરોને મોટો કોલાહલ થતો હતો.^{૪૧} એક તરફથી ગર્જતા રાક્ષસો અને બીજી તરફથી ગર્જતા વાનરો પૂરેપૂરા યુદ્ધના ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા.^{૪૨} એ સમયે વેગમાં આવેલા તથા એક-બીજાનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર મોટા સાદે ઘોલાવતા વાનરો અને રાક્ષસોનો મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો.^{૪૩}

પછી જેમ પતંગિયુ પોતાના જ વિનાશ માટે ઉતાવળે અગ્નિમાં જઈ પડે છે, તેમ હર્મિત પ્રહસ્ત રાક્ષસ પોતાના જ વિનાશ અર્થે બ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલી વાનરસેનાની આગળ શીઘ્ર ગતિથી જઈ પહોંચ્યો.^{૪૪}

હાલ શ્રીવાલ્મીક મહાકવિનિમણીત આદ્યકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધાંશમાં ૫૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પટ મો

ભયાનક યુદ્ધ-સેનાપતિ નીલગુ'

પરાક્રમ-પ્રહસ્તનો વધ

તત્ત્વઃ પ્રવૃત્તિઃ નિર્ણયઃ દ્વયવા રજઃક્રોધમમ્ ।

ઝવાલ્ય સત્ત્વમ્ રામો વિમોહમર્તન્દ્રિનમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રહસ્તને યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ થઈ આવતો જોઈ શત્રુઓનું હમન કરનારા રામચંદ્ર જરાસ્મિત-પૂર્વક વિલીપણને પૂછ્યું:^૧ 'હિ મહાબાહુ! મોટી કાયાવાળો તથા અત્યંત વેગવાળો આ રાક્ષસ મોટી સેના લઈને આવે છે તે કોણ છે અને તેનાં શીર્ષ, બળ તથા પરાક્રમ કેવાં છે?'

રહુવીરનું વચન સાંભળી વિલીપણે કહ્યું:^{૨,૩}
'હિ રાઘવ! એ રાવણનો 'પ્રહસ્ત' નામનો

મુખ્ય સેનાપતિ છે અને તે હાલમાં રાવણની બધી સેનામાંથી ત્રીજા ભાગનું સભ્ય લઈને-યુદ્ધ ચડ્યો છે. એ રાક્ષસ પ્રખ્યાત પરાક્રમ-વાળો, વીર્યવાન અને અસ્ત્રવિદ્યાન્વિતનારો છે.'^૪

પછી રાક્ષસોથી વીંટાયેલા, ભયંકર પરાક્રમવાળા અને ગર્જના કરતા પ્રહસ્તને આવતો જોઈ બળવાન વાનરોની મોટી સેના તેની સામે ઉપરાઉપરી ગર્જનાઓ કરવા લાગી.^{૫,૬} એ વેળા વિજયની ઇચ્છાથી વાનરોની ઉપર ધસી આવતા રાક્ષસોના હાથમાં તલવાર, શક્તિ, ક્ષપ્ત, ત્રિશૂળ, ખાણ, મુસલ, ગદા, પાર્શ્વ, પ્રાસ, તરેહ-તરેહની ફરસીઓ અને વિચિત્ર પ્રકારનાં ધનુષ્ય વગેરે ચક્રચાક્રિત આયુધો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૭,૮} વાનરો પણ રાક્ષસસેનાને આવવી જોઈ યુદ્ધ કરવા માટે પ્રકુલિત વૃક્ષો, પર્વતશિખરો તથા મોટી મોટી શિલાઓ ગ્રહણ કરી સંજ્ઞ થયા.^૯

જેતજેતામાં બન્ન સેનાઓ એકઠી થઈ અને-ઠારણ સંગ્રામ મંડાવે ને અસંખ્ય બાણો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી. એ સંગ્રામમાં રાક્ષસો અનેક વાનરોને તથા વાનરો ઘણા રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા.^{૧૦,૧૧} રાક્ષસોએ કેટલાક-વાનરોને ત્રિશૂળથી વીંધી નાખ્યા, કેટલાકને-ચક્ર વડે કાપી નાખ્યા, કેટલાકને પાર્શ્વથી હણ્યા અને કેટલાકને ફરસીથી છેલા.^{૧૨} વળી રાક્ષસોનાં સચોટ બાણો વાગવાથી કેટલાક-વાનરો હૃદય ચિરાઈ જવાને લીધે મૃચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડતા હતા;^{૧૩} તેમ જ શૂરવીર રાક્ષસોની તલવારોથી કપાઈને બે ભાગ થયેલા કેટલાક વાનરો પૃથ્વી ઉપર તરફડતા હતા-અને પડખાં ચિરાઈ જવાથી કેટલાક વાનરો ચીસો પાડતા હતા.

ત્યારે અત્યંત ક્રોધ પામેલા બીજા વાનરોએ વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરોના પ્રહારથી રાક્ષસોને ભોંયભેગ કરવા માંડ્યા.^{૧૪,૧૫} વળ સરળી કંઠાર લપડાકે તથા મુદિથેના પ્રહારથી તેમણે રાક્ષસોને એવા તો ધાયલ ક્યાં કે તેઓની આંખો ચડી ગઈ, હાંત પડી ગયા અને તેઓ

લોહી એકતા પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૬} એ વેળા સિંહનાદ કરતા તથા આત્નાદ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોનો મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૭} વીરમાર્ગને અનુસરનારા અને આનંદિત મુખવાળા રાક્ષસો તથા વાનરો અત્યંત ક્રોધમાં આવીને નિર્ભયપણે યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૮}

હવે નરાતક, કુંભહનુ, મહાનાદ અને સમુન્નત એ ચારે પ્રહસ્તના મુખ્ય સચિવોએ વાનરોનો સંહાર કરવા માંડ્યા.^{૧૯} એ જોઈ ક્રોધ પામેલા ક્ષિપ્રિ વાનરોએ મોટા પર્વતશિખરથી એ ચાર પૈકી નરાતક રાક્ષસને માર્યો;^{૨૦} એટલામાં મૃત્તિહત થઈ પડેલા હુમ્મળ વાનર ચેતનામાં આવ્યો અને તેણે સાવધ થઈ એક મોટા વૃક્ષ વડે સમુન્નત રાક્ષસને કચડી નાખ્યો. પછી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયેલા તેજસ્વી જાનવાને એક મોટી શિલા ઉપાડીને મહાનાદ રાક્ષસની છાતી ઉપર નાખી, જેથી તે પણ યમલોકમાં પહોંચી ગયો.^{૨૧-૨૨} પરાક્રમી તારવાનરે એક મોટા વૃક્ષ વડે પરાક્રમી કુંભહનુને પ્રાણરહિત કર્યો.

વાનરોએ પોતાના ત્રણે સચિવોને અર્ધાં એ જોઈને ક્રોધમાં આવેલા પ્રહસ્તે રક્ષકો જોઈને અસંખ્ય બાણો મૂકી વાનરોનો ઘાણ વાળવા માંડ્યા. એ વેળા બંને સેનાઓમાં ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્ર જેવો મોટો ઘોંઘાટ થવા લાગ્યો.^{૨૩-૨૪} એ યુદ્ધમાં ક્રોધ પામેલા પ્રહસ્ત રાક્ષસે અસંખ્ય બાણોની વૃષ્ટિ કરીને વાનરોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી દીધા.^{૨૫} એ સમયે પર્વતો સરખા વાનરો તથા રાક્ષસોના શબ્દો આખો રણભૂમિ છવાઈ ગઈ.^{૨૬} અને રુધિરથી રંગાઈ જવાને લીધે તે ભૂમિ જાણે વેશાળ મસમાં પ્રકુલિત થયેલાં ખાખરાના વૃક્ષોથી જ છવાઈ ગઈ હોય એવી શોભવા લાગી.^{૨૭} રાક્ષસો તથા વાનરોએ રણભૂમિને નદીના જેવી બનાવી મૂકી. તે નદીને હણી પડેલા શર-વીરોના દેહરૂપી તટ હતા, ભાંગી ગયેલાં આયુધરૂપી વૃક્ષો તેમાં તણાતાં હતાં; રુધિર-

રૂપી અગાધ જળ તેમાં વહેતું હતું; તે યમ-લોકરૂપો સમુદ્ર પ્રત્યે જતી હતી; માંસ, મજ્જા વગેરેનો તેમાં કીચડ બનેલો હતો; આંતરડાં-રૂપો તેમાં શેવાળ હતી. તરફડાં ધડ અને મસ્તકરૂપો મસ્તકો હતાં; હાથપગની આંગળીઓરૂપો ઘાસ તરતું હતું; ગ્રંથપક્ષીઓરૂપી હંસો તથા કાગડોરૂપો સારસો તેના ઉપર ભમતાં હતાં; તેમાં મેદરૂપી કીણ વળેતું હતું અને ઘાયલ થયેલા સંનિકાની ચીસોરૂપો બજાણાટ સંજળાતો હતો; જેમ હંસો અને સારસોથી સેવાતી શરદઋતુની નદીને હસ્તીઓ તરી બન્ય, તેમ બીકણ પુરુષોથી પાર ન જતરી શકાય એવી એ યુદ્ધરૂપી નદીને રાક્ષસો તથા વાનરો તરી ગયા. જેમ કમળરજથી રાતા થયેલા જળવાળા સરોવરમાંથી નીકળીને હસ્તીઓ રક્તવર્ણી થઈ રહે છે, તેમ વાનરો અને રાક્ષસો યુદ્ધરૂપો સરોવરોમાંથી પસાર થઈને રુધિર વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે રક્તવર્ણી થઈ રહ્યા.^{૨૮-૩૩}

હવે રથમાં બેઠા બેઠા બાણવૃષ્ટિ કરી વાનરોને પીડતા પ્રહસ્તને જોઈ નીલ વાનર એકાએક તેની સામે દોડ્યા.^{૩૪} આકાશમાં જેમ મોટા વાદળ સામે પ્રચંડ વાયુ વાય, તેમ નીલ વાનરને ધસી આવતો જોઈ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રદ્ધા પ્રહસ્ત રાક્ષસે પણ સૂચના સરખો ઝળહળતો પોતાનો રથ તેની સામે દોડાવ્યો અને પોતાનું મોટું ધનુષ્ય એંચીને નીલ વાનરની ઉપર એકી વખતે અનેક બાણો મૂક્યાં. પ્રહસ્તનાં એ બાણો નીલને વીંધીને રોપમાં આવેલા સર્પોની પેટે ઉતાવળે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં અને અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો પોતાને વાગવા છતાં તેની પીડાને નહિ ગણકારતાં મહાબળવાન નીલ વાનરે એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડીને પ્રહસ્તની ઉપર ઝાપટ્યું.^{૩૫-૩૬} વૃક્ષનો પ્રહાર થવાથી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયેલા પ્રહસ્તે મોટી ગર્જના કરીને નીલ વાનર ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૩૭} દુરાત્મા પ્રહસ્ત રાક્ષસે નૈકેલો

ખાણેનું જ્યારે પોતાનાથી નિવારણ ન થઈ શક્યું, ત્યારે જેમ આખેલા શરદ્રત્રુમાં એકાએક વરસતા મેઘને આંખો મીંચી સહન કરે, તેમ નીલ વાનરે પ્રહસ્તનાં તીક્ષ્ણ ખાણેને આંખો મીંચી સહન કરવા માંડ્યાં.^{૪૫૪} આમ ઘણી વાર સુધી ખાણુદિને સહન કર્યા પછી મહા બળવાન નીલને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો; એટલે તુરંત જ તેણે એક મોટું સાલવૃક્ષ ઉપાડી દુરાત્મા પ્રહસ્તના અંધોને રામશરણ પહોંચાડ્યા અને પછી તેનું ધનુષ્ય લાંગી મોટો સિંહનાદ કર્યો.^{૪૫૫} નીલે ધનુષ્ય લાંગી તાપ્યું ત્યારે પ્રહસ્ત રાક્ષસ ભયંકર મુશળ ત્રહ્ણ કરીને રથમાંથી ઊતરી પડ્યો અને પૃથ્વી પર ઊભો રહીને જ નીલ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૪૫૬}

આ વેળા નીલ અને પ્રહસ્ત, એ બન્ને સેનાપતિઓ પરસ્પર વેર બંધાવાથી વેગમાં આવી યુદ્ધ કરતા હતા; લોહીલુહાણ થયેલા હોવાથી બન્ને મદ્દઅરતા બે હસ્તીઓ જ હોય એવા દેખાતા હતા; પોતાની તીક્ષ્ણ દાદા વડે એકબીજાને બચકાં ભસ્ત્રા હતા; તેઓ પરાક્રમ તથા ચેત્રામાં સિંહ અને શ્રાહ્લ સરખા હતા; યુદ્ધમાંથી કદી ખજ પાછી પાની ન કરે એવા હતા; તેઓએ અનેક વાર વિજય મેળવેલા હતા અને બન્ને વૃનાસુર અને ઈન્દ્રના જેવા યશ મેળવવા ઈચ્છતા હોય એમ યુદ્ધ કરતા હતા.^{૪૫૭-૪૬૦} પછી અતિ સાવધ થઈને પ્રહસ્તે નીલ વાનરના લલાટમાં મુશળને પ્રહાર કર્યો, જેથી તેના લલાટમાંથી ગળબળાટ રુધિર વહેવા લાગ્યું.^{૪૬૧} ત્યારે લોહીલુહાણ થયેલા નીલે એક મોટું વૃક્ષ ત્રહ્ણ કરીને ક્રોધપૂર્વક પ્રહસ્તની છાતીમાં ઝાપટ્યું;^{૪૬૨} પરંતુ તે પ્રહારને નહિ ગણકારતાં પ્રહસ્ત રાક્ષસ મુશળ ઉગામીને નીલ ઉપર જ ધસ્યો. પ્રહસ્તને ઉતાવળે પોતાની ઉપર આવતો એઈને મહાવેગવાળા નીલ વાનરે મોટી શિલા ઉપાડી અને મુશળથી લડવા ઇચ્છતા પ્રહસ્તના મસ્તક ઉપર નાખી. એ શિલાને પ્રહાર થતાં જ પ્રહસ્ત

રાક્ષસના મસ્તકના હબરેા દુકડા થઈ ગયા. જેનાં પ્રાણ, સર્વ અને શ્રી ઊડી ગયાં હતાં, એવા પ્રહસ્ત નિશ્વેદ થઈને કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૪૬૩-૪૬૪} જેમ પર્વતમાંથી જળ સવે છે, તેમ પ્રહસ્તના શરીરમાંથી તથા લાંગેલા માયામાંથી રુધિર સ્રવવા લાગ્યું.

સેનાપતિ પ્રહસ્ત મરાયો એટલે હર્ષરહિત કયેલું રાક્ષસોનું બાકીનું સૈન્ય લંકા લાણી દોડી ગયું.^{૪૬૫, ૪૬૬} જેમ સેતુ તુટી જવાથી જળ ચોમેર ફેલાઈ જાય છે, તેમ સેનાપતિ પ્રહસ્તનેા વધ થવાથી રાક્ષસો જ્યાં ત્યાં નાસી ગયા.^{૪૬૭} સેનાધ્યક્ષના મરણથી નિરુત્સાહ થયેલા રાક્ષસો રાવણ પાસે જઈ ચૂપચાપ ઊભા રહ્યા. તેઓ મહાબ શોકસાગરમાં ડૂબેલા હોવાથી બેભાન સરખા બની ગયા હતા.^{૪૬૮}

આ તરફ સંગ્રામમાં વિજય પામેલા મહાબળવાન નીલ વાનર હર્ષભર રામ-લક્ષ્મણને મળ્યો, અને તેનું ઉત્તમ કાર્ય જોઈ રામ-લક્ષ્મણાદિ સર્વે તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૪૬૯}

ૐ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણિ આદિત્યવંશ શ્રીરામચંદ્રના યુદ્ધકાંડમાં ૫૮ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

રણભૂમિ પર રાવણનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-સુગ્રીવાદિનું માયલ યત્ન-સમખાણથી નાસી રાવણનું લંકામાં પાછું જવું

તસ્મિન્હતે રાક્ષસત્ત્વપાલે ક્ષવક્ષ્મામાનુષમેળેણ યુદ્ધા ભોમાયુર્ધ સાગરવેગતુલ્યં વિદુરુચે રાક્ષસરાજ-સન્ન્યમ્ ॥ ૧ ॥

સંગ્રામમાં કપિશ્રેષ્ઠ નીલ વાનરે રાક્ષસ-સેનાના અધિપતિ પ્રહસ્તને માર્યો; એટલે ભયંકર આગુધોવાળું અને સમુદ્રના જેવું મોટું રાક્ષસોનું સૈન્ય નાસી ગયું.^૧ રાક્ષસોએ લંકામાં જઈ રાવણને કહ્યું: ‘અગ્નિના પુત્ર નીલ વાનરે આપણા સેનાપતિ પ્રહસ્તને માર્યો.’ રાક્ષસોના મુખથી એવા માઠા સંગાચાર સાંભળતાં જ રાવણ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયો.^૨ પ્રહસ્તનું મરણ સાંભળી ચોકાવિત થયેલા રાવણે

ધ્રુવ જેમ દેવોને કહે તેમ પોતાની સભામાં બેઠેલા મુખ્ય રાક્ષસોને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! ઇંદ્રના ગર્વને પણ ઉતારે એવા મારા સેનાપતિ પ્રહસ્તનો તેના અતુચરો તથા હસ્તીઓ વગેરે વાહનો સહિત જેમણે નાશ કર્યો તેવા શત્રુની હવે ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. હવે બીજે કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં શત્રુનો વિનાશ કરવા માટે હું જાતે જ સંઘામમાં જઈ અને પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જેમ વનને બાળી નાખે, તેમ હું મારા બાણસમૂહ વડે સઘળા વાનરોને તથા રામ-લક્ષ્મણને બાળી ભસ્મ કરીશ. ’^{૧૩-૧}

એ પ્રમાણે રાક્ષસોને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી દેવરાજ ઇંદ્રનો શત્રુ રાવણ અગ્નિ સમાન ઝળહળતી ક્રાંતિવાળા અને ઉત્તમ અશ્વો બેઠેલા પ્રકાશમાન રથમાં બેઠો.^૨ એ વેળા શંખ, ભેરી તથા પણવના નાદ થવા લાગ્યા; રાક્ષસો પોતાનું શૌર્ય દર્શાવવા સારું સિંહનાદ કરી ખભા ધાબડવા લાગ્યા અને કેટલાક રાક્ષસો સ્તુતિવચનો બોલી રાવણને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આમ ભારે ઠાકમાઠપૂર્વક રાક્ષસરાજ રાવણ યુદ્ધ ચર્યા.^૩ પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા, મેઘ સમાન શ્યામ વર્ણવાળા અને અગ્નિ જેવાં ઝગમગતાં નેત્રવાળા માંસાહારી રાક્ષસોથી વીંટાયેલો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ ભૂતગણોથી વીંટાયેલા રુદ્ર જેવો જણાતો હતો.^૪ મહાતેજસ્વી રાવણે લંકાની બહાર નીકળી બેસ્યો તો મોટા સાગરની પેઠે ગર્જના કરતું તથા વૃક્ષો અને પર્વતો ઉગામી સ્ખલ્ય થઈ બિલેલું ભયંકર વાનરસન્ય દીડું.^૫

રાવણની પ્રચંડ સેનાને આવતી બેઈ અત્યંત ક્રાંતિવાળા, વાનરરૂપથી વીંટાયેલા તથા મોટી બુલ્લઓવાળા, રામચંદ્ર શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રદ્ધા વિભોપણને પૂછ્યું :^૬ ‘હે વિભોપણ ! અનેક પ્રકારના ધ્વજો તથા છત્રોથી આચ્છાદિત થયેલું, પ્રાસ, તલ્લવાર, ત્રિશૂળ અને તોમર વગેરે આયુધોથી ચળકતું, ઇંદ્રના ઐરાવત સરખા

હસ્તીઓથી ભરેલું તથા શૂરવીરોની ગર્જનાથી ગાજતું આ અશુભ્ય એવું કોનું સન્ય આવે છે ?^૭

રામચંદ્રનો પ્રશ્ન સાંભળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો વિભોપણ મહાબળવાન રાક્ષસોની મોટી સેના સામે બેઈ તેમને કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજપુત્ર ! બુદ્ધિ, ઉદય પામતા સૂર્ય જેવા રાતા મુખવાળો અને પોતાના દેહના ભારથી હસ્તીના મસ્તકને કંપાવતો પેલો જે હસ્તી ઉપર બેસીને આ તરફ આવે છે તે ‘અકંપન’^૮ નામનો રાક્ષસ છે.^૯ ૧૩ વળી જેના ઉપર સિંહના ચિહ્નવાળી ધનુરૂંચી રહી છે, એવા રથમાં બેસી ઇંદ્રધનુપતા જેવા ધનુષ્યને કંપાવતો તથા હાથીની પેઠે બહાર નીકળેલા દાંતોવાળો રાક્ષસ બોવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મદેવના વરદાનથી શ્રદ્ધા થયેલો ઇંદ્રજિત છે.^{૧૦} હે રામ ! મુખ્ય ધારીને રથમાં બેઠેલો પેલો જે શૂરવીર રાક્ષસ શરીરે વિધ્યાચળ, અસ્તાચળ તેમ જ મહેંદ્રાચળના જેવો પ્રૌઢ દેખાય છે અને જે ધનુષ્યનો ટંકારવ કરી રહ્યો છે, તે ‘અર્તિકાય’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૧૧} ઉદય પામેલાં સૂર્ય સરખાં લાલ નેત્રવાળો પેલો જે વીર રાક્ષસ બાંધેલી ઘંટાઓથી શબ્દાયમાન થયેલા કૂર હસ્તી ઉપર બેસી ગર્જના કરી રહ્યો છે, તે મહાત્મા મહોદર છે.^{૧૨} હે રઘુવીર ! સંધ્યા સમયના વાદળ સરખા પ્રકાશવાળો અને સુવર્ણના સાજવાળા અશ્વ ઉપર બેઠેલો પેલો જે ઝગઝગતું પ્રાસ હાથમાં લઈ વજ્રની પેઠે સડસડાટ ચાલ્યો આવે છે, તે ‘પિશાચ’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૧૩} વળી જે વજ્રના વેગને પણ કોરે મૂકે એવા વેગવાળું તીવ્રણ ત્રિશૂળ હાથમાં ચઢણ કરી પેલો જે રાક્ષસ ચંદ્ર સરખા ધવલ પોઠિયા ઉપર બેસીને આવે છે, તે યશસ્વી ‘ત્રિશિરા’^{૧૪} નામનો રાક્ષસ છે. વળી મેઘ જેવા વર્ણવાળો, સ્ફૂળ અને

+ આ બીજે અકંપન સમજ્યો.

x આ ત્રિશિરા તે રામના હાથથી દડકારણ્યમાં હણાયેલો ત્રિશિરા નહિ, પરંતુ બીજે અમજ્યો.

વિશાળ છાતીવાળો કવચ પહેરેલો તથા ધનમાં નાગના ચિહ્નવાળો જે રાક્ષસ પોતાના ધનુષને ખેંચતો તથા ટંકારવ કરતો આવે છે, તેનું નામ 'કુલ' છે. વળી સુવર્ણ અને હીરાઓ જડેલી મુઠવાળું, ચક્રચક્રનું તથા જેમાથી ધુમાડો નીકળે છે એવું મોઢું પરિધ મહણ કરીને પેલે જે રાક્ષસ આવે છે, તે રાક્ષસોની સેનામાં શ્રદ્ધ અને આશ્ચર્યકારક પરાક્રમવાળો 'નિકુલ' નામનો રાક્ષસ છે.^{૧૯-૨૧} હે રઘુવંશવર્ધન! પેલો જે રાક્ષસ ધનુષ્ય-ખાણ તથા તરવાર વગેરે આયુધોથી ભરેલા, પતાકાવાળા અને અગ્નિ સમાન પ્રકાશવાળા રથમાં બેસીને ઉતાવળે આવે છે તે 'નરાતક' નામનો રાક્ષસ છે. એ રાક્ષસ પોતાને જ્યારે કોઈ લડવૈયો મળતો નથી, ત્યારે પોતાની ભુલગોળની ખરબચડાવાળા મોટા મોટા પર્વતશખરોની સાથે યુદ્ધ કરે છે.^{૨૨} વળી હે રઘુવીર! તરેહતરેહના ભય કર રૂપવાળા બ્યામ્ર, હિટ, હસ્તી, મૃગ તથા અન્ય સરખા મુખવાળા અને મદથી ઘેરાયેલા નેન વાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા પેલો જે રાક્ષસ ભૂતગણોથી વીંટાયેલા રુદ્ર જેવા દેખાય છે, તે દેવોના ગર્વને પણ ઉતારનારો રાક્ષસોનો રાજા રાવણ છે, જેન નન્તક ઉપર ચક્ર સરખું પ્રવેત અને જીણી સળીઓવાળું શ્રદ્ધ છત્ર ચોભો રહ્યું છે.^{૨૩, ૨૪} પર્વતશ્રદ્ધ હિમાલય સરખી શ્રૌઢ કાયાવાળો અને ધ્રુવ તથા યમના ગર્વને હલુનારો એ રાવણ કિરીટ તથા કુડળ ધારણ કરેલા હોવાથી સાક્ષાત સૂર્ય સરખો પ્રકાશે છે.^{૨૫}

રામચક્ર કહ્યું - 'અહો, રાક્ષસોનો રાજા રાવણ તો અત્યંત દેહીધ્યમાન ક્રાંતિવાળો છે!^{૨૬} જેમ કિરણોને લીધે સૂર્યની સામે ભેઈ શકાતું નથી, તેમ આ રાવણ સામે ભેઈ શકાય એમ નથી અહો! રાવણની આસપાસ ઝળકતા તેજસ્વી કિરણોને લીધે હું તેનું રૂપ ભેઈ શકતો નથી.^{૨૭} અહો, આ રાક્ષસરાજ રાવણના જેવું શરીર તો દેવ, દાનવ અને ગ્રધવોનું પણ

ભાગ્યે જ હશે.^{૨૮} વળી મહાત્મા રાવણના સઘળા સૈનિકો પણ પર્વત સરખા દેહવાળા, ઝળકતાં આયુધ ધારણ કરનારા અને દંઢ પર્વતના પણ ચૂરા કરી નાખે એવા છે.^{૨૯} પ્રકાશિત દેહવાળા અને ગિહામણ રૂપવાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા આ રાવણ દેહીધ્યમાન શરીરવાળા કૂર ભૂતગણોથી વીંટાયેલા યમરાજ સરખો ચોલે છે.^{૩૦} અહો, ઘણું સારું થયું કે આવે આ પાપી મારી દુષ્ટિએ પડયો. હું આવે આ દુષ્ટને હણીને સીતાનું હંરણ થવાથી બચાવેલા મારા શોકને શાંત કરીશ.^{૩૧} એટલું જોવી લાથામાથી ઉત્તમ ખાણ કાઢી તથા ધનુષ્ય સંજ્ઞ કરીને લક્ષમણ સહિત શ્રીમાન રઘુવીર યુદ્ધની વાટ ભેતા બિલા રહ્યા.^{૩૨}

આ તરફ રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના સૈનિકોને કહ્યું 'હે શરવીર રાક્ષસો! તમારા-માના કેટલાક યોદ્ધાઓ લકાના ચારે દર વાલમાં રાજમહેલ આગળ તથા રાજમાર્ગોની ચોક્કીઓમાં નિલંબપણે સંજ્ઞ થઈ બિલા રહો,^{૩૩} કારણ કે જે તમને બધા રાક્ષસોને સાથે લઈ હું આવ્યો છું, એવું વાનરોના બહુવામાં આવશે, તો તેઓ સામઠા મળી એકીવજતે સૂની પડેલી લકામાં પેસી જશે અને આખી નગરીને વ્વાધીન કરી લેશે.^{૩૪} એમ કહી રાવણ કેટલાક યોદ્ધાઓને નગરરક્ષા માટે ચોક્ક્યા. પછી મગરમગ્ગ જેમ સમુદ્રને કહોળી નાખે, તેમ રાવણ અનેક ખાણો મૂકી વાનરસેનાને પીડિત કરવા લાગ્યો.^{૩૫} રાક્ષસોના રાજા રાવણને ધનુષ્ય ખાણ સહિત એકાએક આવેલી ભેઈ વાનરોનો રાજા સુગ્રીવ મોઢું પર્વતશિખર ઉપાડીને તેની સામે દોડ્યા.^{૩૬} અને ઘણા વૃક્ષોવાળું એ શિખર રાવણ પર નાખ્યું. પોતાની ઉપર પર્વતશિખર પડતું ભેઈ ને રાવણે તરત જ નુવર્ણના પૂ ખવાળા ખાણો મૂકી એને ભાગી નાખ્યું.^{૩૭} મોટા મોટા વૃક્ષોથી ભરેલું પર્વતશિખર છિન્નભિન્ન થઈ ને પૃથ્વી પડ્યું, એટલે અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા રાવણ સુગ્રીવનો વધ કરવા માટે મોટા સર્પ

જેવું જેરી તથા અંતકના સરખું પ્રાણ હરણ કરનારું એક તીવ્ર બાણ સાંધ્યુ અને પછી ધંદના વજ્ર જેવું કઠોર, વાયુ સરખા વેગવાળું અને ભડભડાટ સળગતા અગ્નિ જેવું પ્રકાશિત એ બાણ સુગ્રીવ ઉપર છોડ્યું.^{૩૯} કાર્તિકેય-સ્વામીએ મૂકેલી ઉચ્ચ શક્તિ જેમ કૌંચ પર્વતને ભેદી નાળે, તેમ રાવણના હાથથી છૂટેલા એ તીવ્ર બાણે સુગ્રીવને વીંધી નાખ્યો.^{૩૯, ૪૦} બાણ વાગવાથી જેનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું હતું, એવો સુગ્રીવ એ વેળા કારમી ચીસ નાખીને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા.^{૪૧}

વાનરરાજ સુગ્રીવને ધાયલ થયેલો જોઈ ગવાક્ષ, ગવય, મુપેણ, જ્યૈતિમુખ, ઋષભ અને નલ વગેરે મોટા મોટા વાનરો પર્વતનાં શિખર ઉપાડી રાવણ ઉપર ધસ્યા.^{૪૨} ત્યારે રાક્ષસોના રાજા રાવણે સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વાનરોના પ્રહારોને નિષ્ફળ કર્યાં. તેણે મુવણું પૂંખવાળાં અસંખ્ય બાણો મૂકી એ સર્વ વાનરોને પણ વીંધી નાખ્યા, જેથી તેઓ મૃત્તિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૪૩} વળી રાવણે બાણોની વૃદ્ધિ કરીને વાનરોની આખી સેનાને છાઈ નાખી. એ વેળા ભયંકર કાયાવાળા કેટલાક વાનરો બાણથી વીંધાઈ ચીસો નાખતા પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી રાવણના ભયથી પીડિત થયેલા વાનરો રામચંદ્રને શરણે ગયા.^{૪૪} પોતાની સેનાનો પોકાર સાંભળીને ધનુર્ધારી રઘુવીર ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને ઉતાવળે રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા. એ વેળા મહાત્મા લક્ષ્મણે તેમની પાસે આવી હાથ ભેડી અર્થયુક્ત વચન કહ્યું :^{૪૫} ‘હે આર્ય! જોકે આપ એકલા જ આ હંરાત્મા રાવણનો વધ કરવા સમર્થ છે; પરંતુ એ નીચની સાથે હું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. હું એનો નાશ કરીશ. હે પ્રભુ! આપ મને તેની સામે જવાની આજ્ઞા આપો.’

લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી સત્ય પરાક્રમ-વાળા પદાતેજસ્વી રામચંદ્રે તેને કહ્યું : ‘હે

લક્ષ્મણ! ભલે, તારી ઇચ્છા છે તો તું સુખથી યુદ્ધ કરવા જા; ^{૪૬, ૪૭} પરંતુ જો, એ મહાસમર્થ રાવણ સંશ્રામમાં અદ્ભુત પરાક્રમવાળો છે અને તેના કોપની સામે આપું ત્રિલોક્ય પણ ટકી શકે એમ નથી.^{૪૮} માટે હે ભાઈ! યુદ્ધ કરતી વેળા તું તેનાં છિદ્રો શોધતો રહેજે અને તારાં પોતાનાં છિદ્રો એ દુષ્ટને દષ્ટિગોચર થવા દઈશ નહિ. હે લક્ષ્મણ! ચોમેર નબર રાખીને તું ધનુષ્ય વડે પોતાની બતનું રક્ષણ કરજે.^{૪૯}

જ્યેષ્ઠ બંધુની શિખામણ સ્વીકારીને તથા તેમને પ્રેમથી ભેટીને અને પ્રજ્ઞામ કરીને મુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા. એ વેળા હાથીની સૂંઠ સરખી ભુલગોથી ભયંકર અને દેહીધ્યમાન ધનુષ્ય ખેંચીને બાણવૃદ્ધિ કરી ધાયલ થઈ પડેલા વાનરોના દેહને છાઈ નાખતો રાવણ લક્ષ્મણના જોવામાં આવ્યો.^{૫૦, ૫૧}

એ સમયે વાનરોનો નાશ થતો જોઈને મહાતેજસ્વી પવનપુત્ર હનુમાન પણ બાણ-બળતું નિવારણ કરતો રાવણની સામે દોડ્યો. ભુદિમાન હનુમાને રાવણના રથની પાસે જઈ પોતાનો જમણો હાથ ઉગામી રાવણને ત્રાસ પમાડતા કહ્યું :^{૫૨, ૫૩} ‘હે પાપાત્મા રાવણ! ‘દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ તથા સર્પથી હું મરાઉં નહિ’ એવું તે પ્રહ્લદેવની પાસેથી વરદાન મેળવ્યું છે; પરંતુ આ નીચ! તું ચાહ રાખ કે હવે વાનરોના હાથે તારું આવી બન્યું છે; કેમ કે ‘મનુષ્ય કિંવા વાનરો-થી હું મરું નહિ’ એવું તે વરદાનમાં કહ્યું નથી.^{૫૪} જો, મેં આ પાંચ આંગળીઓડપી શાખાવાળો મારો જમણો હાથ ઉગાર્યો છે, તે આજે ઘણા કાળથી સુખે રહેલા તારા જીવાત્માને દેહથી ભુદો પાડશે.^{૫૫}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી ભયંકર પરાક્રમવાળા રાવણનાં નેત્ર કોપને લીધે લાલચોળ થઈ ગયાં. તેણે ગંભીર સ્વરથી કહ્યું :^{૫૬} ‘અત્યા, વનચર! તું પહેલવહેલો મને પ્રહાર

કરીને અવિચળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કર. તારું પરાક્રમ
જેવા પછી જ હું તારો નાશ કરીશ.’

ત્યારે હનુમાને હસીને કહ્યું. ‘એ અભિ-
માની નિશાચર! મેં પૂરે તારા અક્ષુકમારને
માર્યો છે તે સભારીએ અને મારા પરાક્રમની
ખાતરી કર.’ એ સાબળતા રાક્ષસરાજ રાવણે
હનુમાનની છાતીમા એક ઢાત મારી એ પ્રહાર
થવાથી હનુમાન વારવાર કપી બિચો ૫૭-૫૮
એ સમયે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો હનુમાન થોડી
વાર સ્થિરતા પકડી બિચો રહ્યો અને પછી
કોપ કરી દેવોના શત્રુ રાવણને એ લપડાક
ખેંચી કાઢી. ૬૦ મહાબલી હનુમાનની લપડાક
વાગતા જ જેમ ભૂકપ થવાથી પર્વત કપી
બિચો, તેમ રાવણ કપી બિચો ૬૧ હનુમાને
રાવણને મજબૂત ફટકો લગાવ્યો તે બેઈ
વાનરો, અપિઓ, સિદ્ધો, દેવો અને અસુરો
હર્ષનાદો કરવા લાગ્યા ૬૨

થોડીક વારમા સાવધાન થઈને રાવણે
હનુમાન પ્રત્યે ડહુ ‘શાખાશ છે, અત્યા
વાનર! તારા બળને! તુ મારો શત્રુ હોવા
છતા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે’ ૬૩

હનુમાને કહ્યું ‘હે રાવણ! ધિષ્ઠાર છે
મારા બળને કે હજી સુધી તુ મારી આગળ
જીવતો રહ્યો છે! ૬૪ હે દુર્બુદ્ધિવાળા રાવણ!
તુ હવે વ્યથા બકવાદ મૂકી દે અને એક વાર
મારા પર પ્રહાર કર, એટલે મારા મુદિપ્રહારથી
હું તને યમદારમા પહોંચાડી દઈશ’ ૬૫

હનુમાનનું વચન સાંભળી રાવણના કોપનો
પાર રહ્યો નહિ, તેના નેત્રો લાલચોળ થઈ
ગયા અને તેણે જમણા હાથની દંદ મુદિ
વાળીને હનુમાનની છાતીમા પ્રહાર કર્યો. ૬૬
પોતાની વિશાળ છાતીમા પ્રહાર થતા જ
મહાબલી હનુમાન વારવાર કપાયમાન થઈને
વિહવળ થઈ ગયો. તેની એવી સ્થિતિ બેઈને
અતિરથી રાવણ પોતાના રથને સત્વર નીલ
વાનરની સામે દોડાવી ગયો, ૬૭-૬૮ અને શત્રુના
મર્મસ્થળને બેદનારાં તથા સર્પ સરખા તીક્ષ્ણ

ખાણો મૂકી તેને પીડિત કર્યો. રાવણના ખાણ-
પ્રહારથી દુઃખી થયેલા અપિમેતાના અધિપતિ
નીલ વાનરે એક પર્વતશિખર બિચીને રાવણ
પર ફેંક્યું, ૬૯-૭૦ એટલામા તેજસ્વી હનુમાન
સાવધ થયો અને રાવણની મારે યુદ્ધ કરવાની
ધ્વજથી તેણે ચોમર દિધિ ફેરવી બેચુ, તો
રાવણને નીલ વાનરની સાથે લડતો હીકો,
ત્યારે હનુમાને રાવણમા આવી કહ્યું. ‘અત્યા,
એ નિર્લજ્જ રાવણ! મારી સાથે યુદ્ધ કરવું
પડતું મૂંઝીને આમ બીજાની સામે દોડી જવું
એ તને ઝાજતુ નથી.’

હનુમાનના વચન ઉપર લક્ષ્ય નહિ આપતાં
મહાતેજસ્વી રાવણે તીક્ષ્ણ અશ્ત્રીવાળા સાત
ખાણો મૂકીને નીલ વાનરે નાખેલું પર્વતશિખર
તોડી પાડ્યું ૭૧-૭૩ પર્વતશિખર નિષ્ફળ ગયું
બેઈને વાનરોનો સેનાપતિ મહાબળવાન નીલ
કેપાશિથી ભભૂકી બિચો ૭૪ અને તેણે પ્રકુલિત
થયેલા અશ્વકર્ણ, શાલ, આળા તથા તાર
વગેરે અનેક બલતના વૃક્ષો રાવણ ઉપર ફેંકવા
માડ્યા રાવણ તે સઘળા વૃક્ષોને કાપી નાખીને
નીલ વાનર ઉપર ખાણોની અખડિત વૃદ્ધિ
કરી મૂકી મેઘમાથી વરસતી ધારાઓ સરખી
રાવણની ખાણવૃદ્ધિથી જ્યારે નીલ વાનર કાચર
થયો, ત્યારે તે નાનું રૂપ ધારણ કરીને રાવણ
ની ધબ પર ચડી ગયો. ૭૫-૭૭ અગ્નિના
પુન નીલને પોતાની ધબ ઉપર બેઠેલા બેઈ
રાવણ કાઠથી લાલચોળ થઈ ગયો, ત્યારે
નીલ વાનર મોટા તાડૂક કરવા લાગ્યો. ૭૮
એ વેળા નીલ વાનર ધડીકમા રાવણની ધબ
ઉપર તો ધડીકમા રાવણના ધનુષ્ય પર ૮૦
ધડીકમા વળી રાવણના ફિરીટ ઉપર ફૂલીને
બેમતો હતો એ બેઈ રામ-લક્ષ્મણ તથા
સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા. ૭૯
નીલ વાનરની એવી ચપળતા બેઈને મહા-
તેજસ્વી રાવણ પણ વિસ્મિત થયો. પછી તેણે
પોતાના ધનુષ્ય ઉપર દેહીચમાન તથા ભયંકર
એલુ આગેવાસ ખાણ ચડાવ્યું. ૮૦ સ આગમાં

નીલ વાનરના પરાક્રમથી રાવણને ગભરાયેલો
 જોઈને સઘળા વાનરો હૃદયમાં આવી મોટી
 ક્રિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા. ૮૧ એ સાંભળીને
 વિશેષ કાંધાયમાન થયેલા રાવણનું હૃદય ઘણું
 જ મૂંઝાઈ ગયું અને હવે શું કરવું તેની તેને
 સ્પષ્ટ પડી નહિ. પછી આગ્નેયાસ્ત્રયુક્ત પોતાનું
 ધનુષ્ય જોઈને તથા ધન ઉપર ખેઠેલા નીલ
 વાનર સામે જોઈને મહાતેજસ્વી રાવણે કહ્યું:
 ‘હે વાનર! તું તારા માયાબળને આશ્રય
 કરીને ઘણી ચાલાકી દર્શાવે છે અને પૃથક્
 પૃથક્ રૂપ ધારણ કરે છે; પરંતુ હું તને ચેતાવું
 છું કે, તું શક્તિમાન હોય તો હવે તારા
 જીવિતનું રક્ષણ કરજે. અરે વાનર! તું તારી
 બતનું ગમે તેટલું જતન કરીશ, તોપણ મારા
 હાથમાંથી છૂટેલું આ આગ્નેયાસ્ત્ર પ્રયોગવાળું
 બાણ આજે તારા જીવિતનો અંત આણશે.
 એટલું કહીને મહાબાહુ રાવણે નીલ વાનરને
 એ અમોઘ બાણ માથું. ૮૨-૮૭ રાવણનું બાણ
 છાતીમાં વાગતાં જ નીલ વાનર બળું બળું
 થતો એકદમ ઘૂંટણભેર પૃથ્વી ઉપર ઢળી
 પડ્યા; પરંતુ પોતાના પિતા અગ્નિના પ્રભાવને
 લીધે તેમજ પોતાના તેજને લીધે તે પ્રાણ-
 મુક્ત થયો નહિ. નીલ વાનરને જોલાન પડેલો
 જોઈને ઉત્સાહયુક્ત થયેલો રાવણ મેઘ સમાન
 ગડગડાટ કરતા પોતાના રથને લક્ષમણની સામે
 દોડાવી ગયો. ૮૮-૯૦ આડે આવતા વાનરનું
 નિવારણ કરતો પ્રતાપી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ ઉતા
 વળે લક્ષમણની સામે જઈ બિભો રહ્યો અને
 વારંવાર ધનુષ્યનો ટંકારવ કરવા લાગ્યો. ૯૧
 રાવણને પોતાનો સામે આવી વારંવાર ધનુષ્ય
 જોઈતો જોઈને અત્યંત પરાક્રમી લક્ષમણે કહ્યું:
 ‘હે નિશાચરોના રાજા રાવણ! હું તારી સાથે
 યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈને બિભો છું, એ તું નિશ્ચય-
 પૂર્વક બાણ. હવે તારે વાનરોની સાથે યુદ્ધ
 કરવું ઉચિત નથી. ૯૨

કાંધાયમાન થયેલા લક્ષમણનું શૌર્યપૂર્ણ
 વચન તથા ધનુષ્યનો ભયંકર ટંકારવ સાંભળી

રાવણરાય છેક તેમની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો:
 ‘હે રાવણ! તું આજે મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો એ
 બહુ સારું થયું છે. હે લક્ષમણ! તારી ખુદ્ધિ
 વિપરીત થયેલી હોવાથી હવે તારો વિનાશકાળ
 સમીપ આવી પહોંચ્યો છે. હે હુબુદ્ધિ! મારાં
 બાણોથી પીડાઈને તું હમણાં જ ચમલોક
 દેખીશ. ૯૩, ૯૪

બહાર નીકળેલી તીક્ષ્ણ હાલોવાળા રાવણનાં
 વચન સાંભળી ચત્કિચિત્ત પણ વિસ્મય ન પામતાં
 લક્ષમણે કહ્યું: ‘હે પાપીઓમાં શ્રદ્ધ રાજા! તું
 આપવડાઈ શા માટે કરે છે? પ્રભાવશાળી
 શૂરવીરો આમ તારી પેઠે કદી પણ લવરી કરતા
 નથી. હે રાક્ષસેંદ્ર! તારાં પ્રતાપ, પરાક્રમ, બળ
 તથા વીર્ય ઇત્યાદિ બાણીને જ હું ધનુષ્ય-બાણ
 ચઢણ કરી તારી સામે બિભો છું; હવે મિથ્યા
 બકવાદ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? ૯૫, ૯૬

લક્ષમણનાં વાક્ય સાંભળી કાંધ પામેલા
 રાવણે તેના ઉપર સાત બાણો મૂક્યાં; ત્યારે
 લક્ષમણે સુવર્ણપૂર્ણવાળાં અને તીક્ષ્ણ અણીવાળાં
 બાણો વડે રાવણનાં સાતે બાણ કાપી નાખ્યાં.
 કપાઈ ગયેલા સર્પોની પેઠે પોતાનાં બાણોના
 એકાએક ટુકડા થયેલા જોઈને લંકાધીશ રાવણ
 કાંધાયમાન થયો અને જ્યુન: તીક્ષ્ણ બાણોની
 વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. એ જોઈ જરા પણ ક્ષોભ
 નહિ પામતાં રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષમણે
 કુર, અર્ધચંદ્ર, કર્ણ તથા લક્ષ્મણ વગેરે અનેક
 તરેહના બાણો મૂકીને રાવણનાં બાણોને છેદવા
 માડ્યા. ૯૭-૯૯ પોતાના સઘળા બાણસમૂહને
 નિષ્ફળ થતો જોઈને તથા લક્ષમણની ચાલાકી
 જોઈને દેવરાજ ઇંદ્રનો શત્રુ રાવણ અત્યંત
 વિસ્મિત થયો અને પુન: તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા
 લાગ્યો, ત્યારે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા મહાત્મા
 લક્ષમણ પણ રાવણનો વધ કરવા માટે તીક્ષ્ણ
 અણીવાળાં, અગ્નિ સરખાં પ્રહીમ અને ભયંકર
 વેગવાળાં અનેક બાણો મૂકવા લાગ્યા. લક્ષમણનાં
 સઘળાં બાણો છેદી નાખીને રાક્ષસરાજ રાવણે
 કાલાગ્નિના સરખા પ્રકાશવાળું અને બ્રહ્મદેવે

આપેલું એક બાણ તેમના લલાટમાં માર્યું. રાવણનું બાણ વાગતાં જ શ્રીમાન લક્ષ્મણ અચેત થઈ ગયા અને તેમના હાથમાંથી ધનુષ્ય સરકી પડ્યું; પરંતુ ક્ષણવારમાં જ પુનઃ સચેત થઈને પોતાનું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું. ૧૦૦-૧૦૩ અને પછી તેને ત્રણ બાણ માર્યાં. લક્ષ્મણનાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગવાથી રાવણરાય તરત જ મૂર્ચિત થઈ પડ્યા અને મહાકળે ઘણી વારે તેનામાં પુનઃ ચેતના આવી. ૧૦૪ પછી જેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું અને લક્ષ્મણના બાણપ્રહારથી જેનું શરીર મેઢ તથા રુધિર વડે ખરડાઈ ગયું હતું એવા રાક્ષસરાજ રાવણે લક્ષ્મણને હણવા માટે બ્રહ્મદેવે આપેલાં લય'કર શક્તિ ગ્રહણ કરી અને ધુમાડા સહિત અગ્નિ સરખા પ્રકાશવાળી તથા વાનરોને ત્રાસ ઉપલવનારી એ દેહીઅમાન શક્તિ લક્ષ્મણને મારી. રાવણે ફેંટેલી શક્તિને પોતાની ઉપર આવતી જોઈને લક્ષ્મણે પ્રતીક્ષા અગ્નિ સરખાં બાણો મારીને તેના કંઠકા કરી નાખ્યા; તોપણ તેનો આગલો એક ભાગ આવીને લક્ષ્મણની વિશાળ છાતીમાં વાગ્યો. શક્તિનો પ્રહાર થતાં જ અત્યંત શક્તિવાળા રઘુકુળશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ મૂર્ચિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. તેમને વિદ્વજ દશામાં પડેલા જોઈને રાક્ષસ-સજ રાવણ ઉતાવળે આવી તેમને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા માટે પોતાની બંને ભુજઓથી જીંચકાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ જે પોતાની બે ભુજઓથી હિમાલય, મંદર, મેરુ તેમ જ સર્વ દેવાસુર સહિત આખા વેદોદયને જીંચકવા સમર્થ હતો, તે રાવણ મહાત્મા લક્ષ્મણને જીંચકી શક્યો નહિ. ૧૦૫-૧૦૯

લક્ષ્મણની છાતીમાં બેઢે ખાલી શક્તિનો સચોટ પ્રહાર થયો, તોપણ તેણે અચિંત્ય તથા અપ્રમેય એવા વિષ્ણુના અંશ-ભાગરૂપે પોતાના આત્માનું ચિતન કર્યું, જેથી તેને મોટી હાનિ થઈ નહિ; તેમ જ દેવનો શત્રુ રાવણ તેને પોતાની બે ભુજઓથી જીંચકી શક્યો નહિ. ૧૧૦, ૧૧૧

ઉપર્યુક્ત પ્રકાર જોઈને કાંધાયમાન થયેલા વાયુસુત હનુમાને દોટ મૂકી રાવણની પાસે જઈ તેની છાતીમાં વજ્ર સરખી પોતાની મુદિનો પ્રહાર કર્યો. ૧૧૨ હનુમાનનો મુદિપ્રહાર થતાં જ રાક્ષસરાજ રાવણ તમ્મર ખાઈને પૃથ્વી પર ગેસી ગયો અને પછી પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. એ વેળા તેનાં નાક, કાન તથા મોંમાંથી ઘણું રુધિર વહેવા લાગ્યું. પછી મહાકળે ત્યાંથી ઊઠીને રાવણ પોતાના રથમાં જઈ લરાયો; પરંતુ અત્યંત પીડાને લીધે તે ત્યાં મૂર્ચિત સરખી ગેભાન સ્થિતિમાં જ પડ્યો રહ્યો. એ પ્રમાણે સંગ્રામમાં રાવણને અચેત પડેલો જોઈને વાનરો, ઋષિઓ, દેવો તથા અસુરો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૧૩-૧૧૫

પછી રાવણની શક્તિ વાગવાથી મૂર્ચિત થઈ પડેલા લક્ષ્મણને તેજસ્વી હનુમાને બે હાથે જીંચકીને રામચંદ્રની પાસે આણ્યા. લક્ષ્મણ પ્રત્યે હનુમાનની નિષ્કપટ સ્નેહસક્તિ હતી, તેથી જ શત્રુઓને પણ અકંપ્ય થઈ પડેલા લક્ષ્મણમાં લઘુત્વ આવ્યું અને હનુમાન તેને જીંચકી શક્યો. હવે યુદ્ધમાં મૂર્ચ્છા પામેલા લક્ષ્મણના દેહમાંથી રાવણે મારેલી શક્તિ નીકળી ગઈ અને તે પુનઃ રાવણના રથમાં આવીને પોતાના મૂળ સ્થાનમાં સ્થિત થઈ. ૧૧૬-૧૧૯ થોડી વાર પછી મહા-તેજસ્વી રાવણની મૂર્ચ્છા વળી અને તેણે સાવધાન થઈને તીક્ષ્ણ બાણ તથા ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યાં. ૧૧૯ છાતીમાં લાગેલી શક્તિ નીકળી જવાથી મહાત્મા લક્ષ્મણની પીડા ઓછી થઈ અને તે અચિંત્ય તથા અપ્રમેય એવા વિષ્ણુ ભગવાનના અંશરૂપ પોતાના આત્માનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા.

લક્ષ્મણને સચેત થયેલા જોઈ રામચંદ્રને દેવ' આવ્યું અને રાવણનાં બાણોથી વાનરસેનાનો મોટે ભાગે નાશ થતો જોઈને તેઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. એ વેળા હનુમાને તેમની આગળ આવી કહ્યું: હે રાઘવ! રથમાં બેઠેલા રાવણની સામે પગે ચાલીને બાજો એ હીક નથી; માટે વિષ્ણુ ભગવાન જેમ ગરુડ પર આરૂઢ થઈને દત્તોને હણવા બંધ, તેમ તમે મારા

સ્કંધ ઉપર યેનીને રાવણને મારવા બોલ્યો ' વાયુસુત હનુમાનનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર તેના સ્કંધ પર બેઠા અને દૂરથી જ રથમાં બેઠેલા રાવણની ઉપર કરી નજર કરી પછી જેમ કોધાયમાન થયેલા વિષ્ણુ ભગવાન આયુધ ઉગામી બળીરાજ સામે બંધ, તેમ મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર ઉતાવળે રાવણની પાસે જઈને પોતાના ધનુષ્યનો વજ્રપાત જેવો કઠોર ટકારવ કર્યો અને ગભીર વાણીથી રાવણ પ્રતિ બોલ્યા 'હે રાક્ષસશ્રદ્ધ! બ્રહ્મા રહે, મારું અપ્રિય કરીને હવે તું કયા જઈ જીવતો છૂટવાનો છે? હે રાવણ! તું કદાપિ નદ્ર ચમ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, અગ્નિ કે ગરુડને ચારણે જાણે અવવા દશે દિશાઓ પકી કયાય સતાર્થ પેચીતો તોપણ હું તને આજે જીવતો ઝાડનારનથી હે નિગમચર! તે યુદ્ધ કરતા મારા માર્ધ લક્ષ્મણને ગણિત મારી, જેથી તે એકાએક ચેતનારહિત થયો, એ જોઈ તેનું વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને હું અત્યારે તારી સામે આવ્યો છું તું નિશ્ચય માન કે, આજે હું સનામમાં પુનઃ, પૌત્ર તથા રાક્ષસજાણું સહિત તારું મોત આણીશ હે રાવણ! તું વિચાર કરી જોકે, જેણે પ્રવે જનમ્યાન વિષે શ્રદ્ધ આયુધો લઈને યુદ્ધ કરવા આવેલા અહ્યુત રૂપવાળા ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો સહાર કર્યો હતો તે જ હું પોતે (રામ) છું ૧૨૦-૧૩૦

રામચંદ્રના વચન સાંભળી તથા તેમને પોતાના સ્કંધ ઉપર લઈ બેઠેલા હનુમાનને જોઈને મહાભગવાન રાક્ષસરાજ રાવણને પૂર્વનું વેર સાંભરી આવ્યું, જેથી અત્યંત કોધાયમાન થઈને તેણે હનુમાનને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા પ્રદીપ્ત બાણો માથાં રાવણે તીક્ષ્ણ બાણ મારી હનુમાનને ઘાયલ કર્યો, તોપણ હનુમાન સ્વભાવ સિદ્ધ તેજસપરાક્રમયુક્ત હોવાને લીધે જરા પણ ગુનાન પામ્યો નહિ, પરંતુ ઊલટું તેનું શૌર્ય વૃદ્ધિ પામ્યું ૧૩૧-૧૩૩ હનુમાનને રાવણના બાણોથી ઘાયલ થયેના જોઈને મહા

તેજસ્વી રામચંદ્રને અત્યંત ડોધ ચડ્યા. ૧૩૪ પછી રાવણના રથની પાસે જઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે તીક્ષ્ણ બાણો વડે ચક્ર, ધ્વજ, છત્ર, પતાકા, ત્રિશૂળ, ખડગ વગેરે આયુધો તેમ જ અશ્વો તથા સારથિ સહિત રાવણના રથને ભાગી નાખ્યો ૧૩૫ ત્યાર પછી ઇંદ્ર જેમ મેરુ પર્વત પર વજ્રનો પ્રહાર કરે, તેમ રાવણની વિશાળ છાતીમાં વજ્ર અને વીંજળી સરખા ત્રીન બાણોનો પ્રહાર કર્યો ૧૩૬ જે રાક્ષસરાજ રાવણ ઇંદ્રના વજ્રપ્રહારથી ડગતો નહિ, તે રાવણ આજે રામચંદ્રનું બાણ વાગવાથી અત્યંત પીડિત થઈ અચેત થઈ ગયો અને તેના હાથમાથી ધનુષ્ય પડી ગયું રાવણને વિહ્વલ થયેલા જોઈ રામચંદ્ર એક અર્ચચંદ્ર બાણ મૂકીને તેના સૂર્ય સરખા પ્રકાશાત મુકુટને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો

મુકુટ કપાઈ જવાથી રાજશ્રીરહિત થયેલા રાવણ કે જે વિપરહિત સર્પ જેવો, જ્વાળારહિત અગ્નિ જેવો તથા પ્રકાશરહિત સૂર્ય સરખો નિરતેજ થઈ ગયો હતો તેને રામચંદ્ર કહ્યું 'હે રાવણ! આજે તે મારી સેનાના વીર યોદ્ધાઓને હણીને તથા મારા ભાઈ લક્ષ્મણને મૂચળાં પમાડીને મહાભારત કામ કર્યું છે, તેથી 'તું શ્રમિત થયો હશે' એમ ધારી હું તને જીવતો નૂકું છું હે નિશાચરોના રાજા! આજે તું થાકી ગયો છે, માટે લકામાં પાછો જા! જ્યારે તું બરાબર સાવધ થાય, ત્યારે રથમાં બેસી ધનુષ્ય લઈ પુનઃ રણના આવળે, એટલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડીશ'

રામચંદ્રના વચન સાંભળીને જેનો હર્ષ તથા ગર્વ નષ્ટ થયો હતો, જેનો મુકુટ તટી ગયો હતો, જેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું અને જેના સારથિ તથા અશ્વો મરાઈ ગયા હતા, તેવો ચરખીડત રાવણ એકાએક રણભૂમિમાંથી ઊઠીને વીલે મોઢે લકામાં ચાલ્યો ગયો દેવ-દાનવનો શત્રુ મહાભગવાન રાવણ જ્યારે લકામાં ગયો, ત્યારે રામ-લક્ષ્મણે સંશ્રામભૂમિમાં ઘાયલ થઈ પડેલા વાનરો તા દેહમાં ભોંકાઈ ગયેલા શસ્ત્રો

શસ્ત્રો જે સી કાઢ્યા અને ઘાવ રુઝાય તેવી ઔપધિ વડે તેઓનું આશ્વાસન કર્યું. ઇંદ્રના પેરી રાવણુને રણુમાથી નારી ગયેલો ભેઈ દેવો, અસુરો, સર્પો તેમ જ દિશાઓ, સસુદ્રો અને પર્વતોમા વસનારા સઘળા ભૂત-પ્રાણીઓ હાંપિત થયા. ૧૩૭-૧૪૪

શ્રી ૫ નીચે મહાસુનપ્રણીત આદિક જ શ્રીરામાય ના
કુલ ૧૬મા પ મો ગળ સમ ૪

હુ ભકણુનો વધ

સર્ગ ૬૦ મો

ચિંતાનુર રામા-આપતિમાથી ઊગરવાનો પ્રયત્ન-નિર્દામા પડેલા કુલકર્ણને પ્રબોધન સ પ્રવચન પુરા લક્ષ્મી રામગાળખ્યાવિત । મમ્મદન્તર રાજ રમૂવ ધ્યવિતેન્દ્રિય ॥૧॥

રામગાળખા બધથી લકામા પ્રવેશ કર્યા પછી જર્વચિંત થયેલા રાવણુને ઘણી જ ચિંતા થવા લાગી. જેમ સિંહથી હસ્તી અને ગળડથી સર્પ પરાભવ પામે છે, તેમ મહારામા રાવણથી પરાભવ પામેલો રાજા રાવણુ બ્રહ્મહટ્ સરખા અને લીજગી સમાન ચળકતા રામચ દ્રતા બાણોનું સ્મરણ કરીને ખીડાવા લાગ્યો. ૨૦ પછી પોતાના સુવર્ણમય દિવ્ય આસન પર બેસીને રાવણે રાક્ષસો પ્રત્યે ગળુ ૪ ' આહા, એ જે કાઈ ઘોર તપશ્ચરણ કર્યું છે, તે સઘણુ આજે નિષ્ફળ નીવડ્યુ છે, કેમ કે ઇંદ્ર એવો હુ આજે એક મનુષ્ય-રામથી પરાજય પાડ્યો. ૧૧' અને, બ્રહ્મ દેવે મને કહ્યું હતું ' તમે મનુષ્યોથી મોઝે ભય થશે ' હાય ! આજે તે પ્રમાણે જ ભય દર બનતાવ બન્યો. ૧૨' અને, મે બ્રહ્મદેવની પાતેલી બનાવ માગતી વેળા ' દેવ, દાનવ, ગધર્વ' થયું, વરદાન માગતી વેળા ' દેવ, દાનવ, ગધર્વ' થયું, રાક્ષસ તથા સર્પથી મારો વધ થાય નહિ એમ કહ્યું હતું, પરંતુ તે વાક્યમા મનુષ્યથી પણ મારો વધ થાય નહિ ' એક મે માગ્યું નહોતું, ૧૩' માટે હવે મને નિશ્ચય થાય છે કે, દશરથયુગ આ રામ જ-મનુષ્ય જ મને ભય ઉત્પન્ન કરશે વળી પૂર્વે ઇંદ્રવઃકુકળમા જ-મેલા અનરુદ્ધ રાજાએ મને શાપ આપતા કહ્યું હતું ' હે રાક્ષસાવ ।

મારા વશમા એક એવો પુરુષ ઉત્પન્ન થશે કે જે તને તારા પુત્રો, અમારથો, સેનાઓ, અન્ધો તથા સારથિ સહિત મારશે અને તારા કુળને સ હાર કરશે. ૧૦૮ વળી પૂર્વે ૧૨ ત્યારે વેદ-વતી ઉપર બળાત્કાર કર્યો હતો, ત્યારે તેણે મને શાપ આપ્યો હતો. ખરેખર, એ વેદવતી જ પોતાનું વચન સત્ય કરવા માટે બનકન દિની સીતા થઈને મારે લ્યા આવી છે. વળી ઉમા દેવીએ, ન સ્ત્રીશ્વરે, ર લાએ, પુલિસ્ત્રલાએ તેમ જ અનેક ઋષિમુનિઓએ મને શાપ આપતા જે જે કહ્યું હતું, તે સઘણુ આજે આવી બન્યુ છે. અહો ! ઋષિઓના વચન કહી પણ મિથ્યા હોતા નથી. હે રાક્ષસો ! આ મે તમને બધુ બહુાવ્યુ તે બમે તેમ છે, છતાં પણ હવે તો તમારે સૌએ માર રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જ ભેઈએ હે રાક્ષસો ! તમે હવે લ કાની ચોકીએ ઉપર ઘણી જ સાવધાનીથી બિભા રહો, કેમ કે આપણો શત્રુ રામ દેવો તથા દાનવોના પણ ગર્વને ઉતારી નાખે એવા અપ્રતિમ બળવાળો છે. ૧૦-૧૩ વળી હે રાક્ષસો ! બ્રહ્માના આપથી નિર્દામા થેરાઈ પડેલા કુલકર્ણને તમે સત્વર બગાડો '

મહત્તનુ મરણુ તથા પોતાના પરાજયનું સ્મરણ કરીને વળી મહાબળવાન રાવણે પોતાની ભય કર સેતાને આજા આપી ' હે રાક્ષસો ! તમે સારી રીતે લ કાના દરવાજાનું રક્ષણ કરો અને કિલ્લા ઉપર સાવધાનીથી બિભા રહો કે જેથી શત્રુઓ નગરમા ધૂસી લાય નહિ. ૧૪-૧૫ વળી મને આટલી બધી પીડા હોવા છતાં કામથી હણાયેલા ચિત્તવાળો કુલકર્ણ નિશ્ચિત વર્ષ સુખથી ભૂલે છે તેને તમે સત્વર બગાડો. ૧૬' મારો લાઈ કુલકર્ણ સાત, આઠ, નવ કે દસ માસ જેટલુ ઊંચે છે આ સમયે છેલ્લો વાર મારી સાથે મ ન-નિચાર કરીને તે નવ માસ થયા સુતો છે, હવે તેને ભયત કરશ ૧૭' મોટી ભુલવાળો કુલકર્ણ આપણા સર્વ રાક્ષસોમા અદ છે, માટે નિશ્ચય, તે સઘળા વાનરોનો તથા રામ લક્ષ્મણના સત્વર નાશ કરશે. ૧૮' સર્વ રાક્ષસોમા

શ્રેષ્ઠ તથા સુદૃઢા એકો હોવા છતાં એ મૂર્ખો કુલકર્ણુ આમ્ય સુખમા પ્રીતિ રાખીને સદાકાળ સૂતો રહે છે ^{૧૮} આ દારુણ સ આમમા રામના હાથે હું પરાલવ પામ્યો છું તેમ છતાં પણ એ કુલકર્ણુ બગશે, તો મારો સર્વ શોક શમી જશે ^{૨૦} અરે, આવા ભય કર સકટની વેળાએ પણ કુલકર્ણુ કામમા ન આવે, તો પછી ઇંદ્ર સરખા બળવાળા એ ભાઈનું મારે શું પ્રયોજન છે ? ^{૨૨}

રાવણના વચન સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું હતું તેવા રાક્ષસો કુલકર્ણુને ઘેર જવા નીકળ્યા ^{૨૨} માસ અને રુધિરનો આહાર કરનારા એ રાક્ષસો રાવણની આસાથી કુલકર્ણુને વૃક્ષ કરવા માટે ગ ધ, પુષ્પ તથા ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થો લઈને કુલકર્ણુની શુદ્ધ આગળ જઈ પહોંચ્યા કુલકર્ણુની સૂવાની શુદ્ધ એક યોજન સમચોરસ, એક દારવાળી અને પુષ્પોની સુગંધ થી ભરપૂર હતી, તેમા રાક્ષસોએ પ્રવેશ કર્યો શુદ્ધમા પ્રવેશ કરતા જ કુલકર્ણુના શ્વાસોત્સાહના વાયુથી રાક્ષસો ઊડીઊડીને પાછા પડવા લાગ્યા, ત્યારે એકમેકને વળગીને મહાપ્રયત્ને શુદ્ધાની અંદર ગયા રત્ન અને સુવર્ણથી જડેલી ભીંતોવાળી એ રમણીય શુદ્ધમા ભય કર પરાક્રમ વાળો કુલકર્ણુ મોટા પર્વતની પેઠે પડ્યો હતો અને ઘસઘસાટ ઊઘતો હતો તેનું શરીર ઊભા રવાટાથી વ્યાપ્ત હતું, સર્પની પેઠે લાખા કૂંદાડા નાખીને તે સર્વને નાસ આપતો હતો તેની બંને નાસિકા ઘણી જ ભય કર હતી તેનું સુગંધ પાતાળ સરખું વિશાળ હતું રુધિર તથા મેઘથી તેનું શરીર અત્યંત ડુંગ્ર ધ મારતું હતું તેણે સુવર્ણના બાલુખ ધ તથા સૂર્ય સમાન પ્રકાશતો કિરીટ ધારતું કર્યો હતો અને તે પોતાના સઘળા અંગ પસારી સૂતો હતો શત્રુઓનું દમન કરનારા કુલકર્ણુને એ પ્રમાણે ભરતિદ્રામા પડેલો જોઈ, રાક્ષસો તેને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પ્રથમ તો રાક્ષસોએ કુલકર્ણુની આગળ તે વૃક્ષ થાય એટલા મૃદુ મહિષ તથા વરાહો

ના માસનો દગલો કર્યો તેમ જ ઉત્તમ અન્નના દગલા કર્યા વળી તેને પીવા માટે રુધિરના ઘડા ભરી તૈયાર કર્યા, તેમ જ ખીબ પણ બતબતના માસ તૈયાર રાખ્યા ^{૨૩-૨૪} પછી એ રાક્ષસોએ કુલકર્ણુના શરીર ઉપર ઉત્તમ સુગંધયુક્ત ચંદનનો લેપ કરીને તેને સુગંધયુક્ત પુષ્પમાળાઓ પહેરાવી ^{૨૫} અને તેની આસપાસ ધૂપ કરીને તેઓ મેઘની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યા ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કુલકર્ણુ બગ્યો નહિ, ત્યારે રીસમા આવેલા સઘળા રાક્ષસોએ એકીવખતે ચંદ્ર સરખા પ્રવેત શ ખનો નાદ કર્યો તથા એકીવખતે મોટી ગર્જના કરી મૂકી ^{૨૬,૨૭} એ વેળા રાક્ષસો કુલકર્ણુને જગાડવા માટે ગર્જના હતા, ખલા થાખડતા હતા, કુલકર્ણુના દેહને હંચમચાવતા હતા અને મોટો નાદ કરતા હતા ^{૨૭} એકસામટા શ ખ, ભેરી, પણવ, રાક્ષસોની ધમાચકડી તથા તેઓની ગર્જનાનો ઠોલાહલ સાંભળી નાસ પામેલા પક્ષીઓ ન્યા ત્યા આકાશમા ઊડી જવા લાગ્યા અને ત્યાં પણ મોટો ઠોલાહલ સાંભળવાથી ગભરાઈને ગૃધ્રી પર પડવા લાગ્યા

મોટો ઠોલાહલ કરવા છતાં પણ બ્યારે કુલકર્ણુની જાંઘ ઊડી નહિ ત્યારે રાક્ષસોએ જુથુંડી, મુસળ, પર્વતશિખર ગદા તથા મુદ્ગાર વગેરે આયુધો પ્રહણ કર્યા અને સુગે સૂતેલા કુલકર્ણુની છાતી પર પ્રહાર રવા લાગ્યા, પરંતુ તે બધું વ્યર્થ ગયું ^{૩૮-૪૦} તેના શ્વાસોત્સાહના વાયુ એટલો બધો નેસભેર નીકળતો હતો કે તેની આગળ કોઈ પણ રાક્ષસ ઊભો રહી શકતો ન હતો ^{૪૧} પછી ભય કર પરાક્રમવાળા દંશ હંબર રાક્ષસો એકીવખતે કમર કસીને કુલકર્ણુની ચોમેર ઊભા રહ્યા અને તેને જગાડવા એકસામટા અસંખ્ય મુદ્ગો ભેરીઓ શ ખો તથા ઝમરુ વગેરે વગાડવા લાગ્યા ^{૪૨,૪૩} આટલું આટલું કરવા છતાં પણ કુલકર્ણુ બગ્યો નહિ, ત્યારે રાક્ષસોએ અત્યંત દારુણ પ્રયત્ન કરવા નાંડ્યો હાથી જાટ તથા ગધેડા

વગેરેપ્રાણીઓને લાકડી, ચામુક તથા પરાણીઓ મારીને કુંભકર્ણના શરીર ઉપર ચલાવવા માંડ્યાં; ગાલ ફાટી જાય એવી રીતે શંખ વગાડવા માંડ્યા અને મુદ્ગર, મુસળ તથા મોટાં મોટાં કાઢો ઊગમીને તેના શરીર પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ મોટા નાદથી પર્વતો, વનો તથા ઉપવનો સહિત આખી લંકાનગરી ગાજી ઊઠી, પરંતુ કુંભકર્ણ જાગ્યો નહિ. ૪૪-૪૭ પછી શુદ્ધ સુવર્ણના ડંકા વડે એક સાથે હનરો લેરીઓ વગડાવી, તોપણ બ્રહ્મદેવના શાપથી નિદ્રામા પડેલો કુંભકર્ણ જાગ્યો નહિ, ત્યારે રાક્ષસોને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને તેઓએ કુંભકર્ણને જગાડવા માટે લુદાલુદા ઉપાયો પોજવા માંડ્યા. કેટલાક રાક્ષસો જોરથી હાલ વગાડવા લાગ્યા, કેટલાક મોટી ચીસો પાડવા લાગ્યા, કેટલાક તેના કંથ ધચકા ભરવા લાગ્યા. ૪૮-૫૧ અને કેટલાકે તેના કાનમાં પાણીના સોંકેડો ઘસા રેડ્યા, તોપણ ઘોર નિદ્રામા પડેલો કુંભકર્ણ જરા પણ સજાવ્યો નહિ. ૫૨ પછી તો કૂટ અને મુદ્ગર લઈ જાણેલા બળવાન રાક્ષસોએ તેના મસ્તક, છાતી તથા જીભ અંગો ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા, તેમ જ કેટલાકોએ રજબુધ ધનો વડે બાથેલી શતધીના પણ પ્રહાર કર્યા, તોપણ કુંભકર્ણની જાંઘ ઊઠી નહિ. છેવટે બ્યારે તેના શરીર ઉપર એક હનર હાથીઓ દોડાવ્યા, ત્યારે ઘણો જ લાર લાગવાથી તે કંઈક સજાવ્યો અને ધીરે ધીરે તેની જાંઘ ઊડવા લાગી. રાક્ષસોએ કરેલા પર્વતશિખરના, ઘુસોના તથા શસાસોના પ્રહારોને યત્નિમિત નહિ લેખવતો એ કુંભકર્ણ નિદ્રામાથી જાગીને ક્રુધાને લીધે જગાસા ખાતો એકદમ ઝેડો થયો. ૫૩-૫૬ અને મોટા ચર્મ જેવી કિવા એ પર્વતશિખર જેવી પોતાની બન્ને બુલબો હાંચી કરીને જ્વાળામુખી પર્વત જેવું મો પહોળું કરી બગાસુ ખાધું. ૫૭ જાગ્યા પછી જગાસુ ખાતી વેળા કુંભકર્ણનું પાતાળ જેવું મુખ મેરુપર્વતના શિખર પર

ઊભેલા સૂર્ય સરયુ જળાનું હતું અને તેગાથી જ્વાળામુખીમાંથી નીકળતા જિના પવન જેવો નિઃશ્વાસવાયુ નીકળતો હતો. ૫૮-૫૯ નિદ્રામાથી ઊઠેલા કુંભકર્ણનું રૂપ એ વેળા પ્રલયસમયે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને ખાળી નાખવા ઇચ્છતા સાક્ષાત્ કાળ સરયુ જળાનું હતું. ૬૦ અગ્નિ સરખા ધગધગતા અને વીજળી સમાન ચક્રચકિત તેના મોટા બે નેત્રો પ્રકાશમાન બે ખડો જેવા દેખાતા હતા. ૬૧

પછી રાક્ષસોએ તેયાર રાખેલા સર્વ લક્ષ્ય પદાર્થો કુંભકર્ણને દેખાડ્યા, એટલે તેણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વરાહ, મહિષ તથા મૃગ વગેરેનું ભક્ષણ કર્યું. ૬૨ ઉપરાત લુદાલુદા માસનું ભક્ષણ કરીને ખાકીની મુઠ્ઠા શાત કરી. પછી તરત્ત જિપાવવા માટે એ દેવશત્રુએ ઐધિરના તથા મહિરાના ઘસા ગટગટાવ્યા ૬૩ એ પ્રમાણે કુંભકર્ણને તૃપ્તિ પામેલો બાણી તેને જગાડનારા સર્વ રાક્ષસો તેની આગળ આવી પ્રણામ કરી જિલા રહ્યા. ૬૪ આ વેળા રાક્ષસોમા ઘણું કુંભકર્ણ પોતાને એકાએક જગાડેલો હોવાથી કાઈક વિચિત્ર થયો હતો. તેણે નિદ્રા વડે ઘેરાયેલાં પોતાના નેત્ર ચારે બાજુ ફેરવી સર્વ રાક્ષસોનું સાત્વન કરતા કહ્યું ૬૫-૬૬ 'હે રાક્ષસો! તમે મને ઘણા આદરથી કેમ જગાડ્યા? સજા રાવણ હેમક્રેશળ તો છે ને? અરે, શું તેને ભય તો નથી આવી પડ્યો? માનો ન માનો, પણ તમે આજે મને ઘણો જ ત્વરાથી જગાડ્યો છે, તે ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, રાવણને માથે કાઈક મોટો ભય આવી પડ્યો છે, પણ કાઈ ચિંતા નહિ આજે હું રાક્ષસોના રાજ રાવણને સઘળો ભય મટાડી દઈશ ભલેને, રાવણનો શત્રુ ધ્રુવ હશે તોપણ હું તેને ચીરી નાખીશ અને અગ્નિ હશે તો તેને પણ શીતળ કરી નાખીશ! હે રાક્ષસો! નાનાસૂના કામ માટે રાવણ મને જગાડે જ નહિ, માટે મને જગાડવાનું કાઈક મોટું કારણ હશે, તે તમે મને યથાર્થ ગીતે જણાવો. ૬૭-૭૦

શત્રુદમન કુલકર્ણના કોથલયા વચન સાલળીને રાવણના 'યૂપાક્ષ' નામના સચિવે હાથ ભેડી કહ્યું 'હે મહારાજ' રાક્ષસોને દેવોથી કઈ પણ લય થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ આજે મનુષ્યથી લય આવી પડ્યા છે, જેથી અમે સૌ પીડા પામીએ છીએ 'હે રાક્ષસશ્રદ્ધ ! હાલમા મનુષ્યની અમને જેવો લય પ્રાપ્ત થયો છે, તેવો પૂવે કરી પણ દેવો, દૈત્યો કે દાનવાથી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી પર્વત સરગી પ્રૌઢ ઝાયાવાળા વાનરોએ આખી લકા ઘેરી લીધી છે અને ચીતાના વિયોગથી પારતાપ પામેલા રામથી અમેને બારે લય આવી પડ્યા છે '૭૨-૭૪ પ્રથમ એક વાનરે અહીં આવીને આખી લકાને બાળી હતી અને સનિકો તથા વાહનો સહિત આપણા અક્ષુકમારને માર્યો હતો વળી હાલમા દેવોને પણ પીડા કરનારા આપણા રાબ રાવણરાયબંદે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા ત્યારે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી રામે તેમને હરાવીને બબ, આજે તને જીવતો મૂકુ છું !' એમ કહીને જીવતા મૂક્યા છે '૭૫-૭૬ હે રાક્ષસ વર્ષ ! દેવો, દાનવો તથા દૈત્યોથી પણ આજ દિન મુધીમા રાવણરાયને જે લય થયો નહોતો, તે આજે દશરથપુત્ર રામથી થયેલો છે ! વધારે શું કહું ? આપણા મહારાબ આજે પ્રાણસ કટ માથી બચ્યા છે '

યૂપાક્ષના મુખથી રાવણનો પરાજય થયો સાલળી કુલકર્ણે કૌધાયમાન થયો અને તેણે આખ ફેરવી કહ્યું 'હે યૂપાક્ષ ! આજે એ સર્વ વાનરોનો તથા રામ-લક્ષ્મણનો પરાજય કયાં પછી જ હું રાવણને મળીશ આજે હું વાનરોના માસ તથા રુધિર વડે રાક્ષસોને તૃપ્ત કરીશ અને રામ-લક્ષ્મણના રુધિરનું પાન કરીને હું તૃપ્ત થઈશ '૭૭-૮૦

ગર્વ અને કૌધના આવેશને લીધે અનીતિ ભરેલું કુલકર્ણનું વચન સાલળી રાક્ષસોમા શ્રદ્ધ મહોદરે તેને હાથ ભેડી કહ્યું 'હે મહાબાહુ ! પ્રથમ તમે રાવણરાયને મળીશુ-

દોષનો વિચાર કરો અને પછી શત્રુઓને જીતવા સારું યુદ્ધમા જાઓ તો ઠીક ' ત્યારે મહા-તેજસ્વી કુલકર્ણે સર્વ રાક્ષસોની સાથે રાવણ પાસે જવા તૈયાર થયો

લય કર રૂપ તથા પરાક્રમવાળો કુલકર્ણે જાગીને બેઠો થયો કે તરત જ કેટલાક રાક્ષસો રાવણની પાસે દોડી ગયા તેઓએ દિવ્ય આસન પર બેઠેલા રાવણને હાથ ભેડી કહ્યું 'હે રાક્ષસરાજ ! તમારા ભાઈ કુલકર્ણે જાગ્યો છે, તે બારોબાર યુદ્ધ જય કે અહીં તમારી પાસે આવી મળીને બન ?'

ત્યારે રાવણે હર્ષભેર કહ્યું 'હું કુલકર્ણને મળવા ઇચ્છુ છું, માટે તમે તેને યોગ્ય સત્કાર પૂર્વક અહીંયા તેડી લાવો ' 'બહુ સારું, મહારાજ !' એમ બોલી રાક્ષસોએ પુનઃ કુલકર્ણની પાસે આવી કહ્યું 'હે રાક્ષસોત્તમ ! રાક્ષસોના રાબ તમને મળવા ઇચ્છે છે, માટે ત્યા પધારી તેમને હર્ષ પમાડો '૮૧-૮૨

રાક્ષસોના મુખથી રાવણની આજ્ઞા સાલળી 'બહુ સારું' એમ કહી મહાપરાક્રમી કુલકર્ણે શય્યામાથી જોડી જોલો થયો ' અને મો ધોઈ રત્નાન કરીને બળની વૃદ્ધિ કરે એવું પેથ લાવવાની રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી '૮૩ એટલે રાક્ષસોએ રાવણની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમથી જ તૈયાર કરી રાખેલા મઘના ઘડાઓ તથા માસ વગેરે લક્ષ્ય પદાર્થો તરત જ તેની આગળ મૂક્યા, ત્યારે કુલકર્ણે મંદિરાના બે હબર ઘડા ગટગટાવીને કાઈકે મદમત્ત થયો અને કૌધને લીધે ચમરાજ સરખો લય કર દેખાવા લાગ્યો પછી તેજ તથા બળથી યુક્ત એવો એ કુલકર્ણે સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણને મળવા આવ્યો એ વેળા તેના પગના પ્રહાર થી પૃથ્વી કે પાયમાન થતી હતી '૮૪-૮૫ સૂર્ય જેમ પોતાના કિરણોથી પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ પોતાની દેહક્રાંતિથી રાજમાર્ગને પ્રકાશિત કરતો અને હાથ ભેડીને ચાલતા રાક્ષસો થી વીટાયેલો કુલકર્ણે, ધ્રુવ જેમ બ્રહ્મદેવને

ઘેર બંધ, તેમ પોતાના ભાઈ રાવણને ઘેર જવા લાગ્યો.^{૬૧} શત્રુઓનો નાશ કરનારા અને પર્વતશિખર સરખા ઊંચા દેહવાળા મહા-પરાક્રમી કુંભકર્ણુને લંકાના રાજમાર્ગ પર ચાલતો જોઈને લંકાની બહાર જોડેલા વાનરો તથા તેઓના યુદ્ધપતિઓ ત્રાસ પામ્યા.^{૬૨} પર્વતશિખર સરખા ઊંચા, અદ્ભુત આકૃતિ-વાળા તથા સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા મુકુટધારી કુંભકર્ણુને જોઈને ભયભીત થયેલા કેટલાક વાનરો રામચંદ્રને શરણે દોડી ગયા; કેટલાક મૃચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા અને કેટલાક દરે દિશાએ નાસી ગયા.^{૬૩, ૬૪}

ઈતિ શ્રીમદ્ભોમ-મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કુંભકર્ણુમાં ૬૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

મહાકાવ્ય કુંભકર્ણુ-તેનાં બળ-પરાક્રમ વિષે રામચંદ્રને માહિતી

તતો રામો મહાતેજા યજુરાદાય વીરવાન ।
કિરીટિનં મહાકાયં કુંભકર્ણુ વરદશ હ ॥ ૧ ॥

ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી જોડેલા મહાતેજસ્વી રામ-ચંદ્રે મસ્તક પર મુકુટ ધારણ કરનારા તથા મોટી કાયાવાળા કુંભકર્ણુને દ્રશ્યી જોયો. જળ ભરેલા મેઘ સરખો શ્યામ અને સુવર્ણના બાલુખંધને ધારણ કરનારો કુંભકર્ણુ કે જે પર્વત જેટલો ઊંચો હોવાથી આકાશનું આક્રમણ કરતા વામનાવતારી વિષ્ણુ સરખો જણાતો હતો, તેને દ્રશ્યી જોતાં જ વાનરોની સેના નાસભાગ કરવા લાગી. પોતાની સેનાને નાસભાગ કરતી જોઈને તથા ઊંચી કાયાવાળા કુંભકર્ણુને દેખીને વિસ્મિત થયેલા રામચંદ્રે વિભીષણને પૂછ્યું : ‘હે વિભીષણ! પર્વત સરખો ઊંચો, પીળાં નેત્રવાળો અને મુકુટ ધારણ કરનારો આ સામે જે રાક્ષસ લંકાના માર્ગમાં ચાલ્યો બંધ છે, તે કોણ છે? અહો! તે વીજળી સહિત ચડી આવેલા મેઘ જેવો દેખાય છે! આ પૃથ્વી પર સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓમાં માત્ર

એ જ રાક્ષસ કેતુભૂત (અતિ ઊંચો) હોય એમ જણાય છે! એને જોઈ વાનરો આમતેમ નાસી બંધ છે.^{૧-૨} હે વિભીષણ! આના સરખું મોટું ભૂત-પ્રાણી પૂર્વે કદી પણ મારા જોવામાં આવ્યું નથી, મારે તું મને કહે કે, આ મોટા દેહવાળો કોઈ રાક્ષસ છે કે અસુર છે?’

અકિલકર્મ કર્મવાળા રઘુવીરનો પ્રશ્ન સાંભળી બુદ્ધિમાન વિભીષણે ઉત્તર આપ્યો : ‘હે રાવણ! એ વિશ્રવાનો પુત્ર કુંભકર્ણુ છે, તે મારે તથા રાવણનો સગો ભાઈ છે. એણે પૂર્વે યુદ્ધ વિષે યમ તથા ઇંદ્રને પણ હરાવ્યા છે અને રાક્ષસો-માં એના જેવો પ્રતાપી તથા પ્રૌઢ બીજો કોઈ નથી.^{૩-૪} હે રઘુવીર! પૂર્વે મોટાં હુદ્દો-માં એ કુંભકર્ણુ દેવ, દાનવ, યક્ષ ભુજંગ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર અને સર્પો વગેરેને હબરો વાર મારીને નસાડી મૂક્યા છે. બિહા-મણાં નેત્રવાળો અને મહાન બળવાળો એ કુંભકર્ણુને ત્રિશૂળ પકડી સામે આવતો જોઈ ‘અરે, આ કાળ આવે છે’ એમ માની માહિત થયેલા દેવો તેનાથી અનેક વાર નાસી ગયા છે. બીજા સર્વ રાક્ષસો તો દેવતાઓનાં વરદાનથી બળવાન થયેલા છે, પરંતુ આ કુંભકર્ણુ તો જન્મથી જ તેજસ્વી અને બળવાન છે.^{૧૦, ૧૨} હે રામ! જ્યારે એ મહાત્મા કુંભકર્ણુનો જન્મ થયો ત્યારે તે ભુધાથી અત્યંત પીડાતો હોવાથી તેણે હબરો પ્રાણીઓનું લક્ષણ કર્યું હતું.^{૧૩} પછી પણ જ્યારે તેણે દરરોજ પ્રાણીઓનું લક્ષણ કરતું શરૂ રાખ્યું, ત્યારે તેના ભયથી પીડાતી સઘળી પ્રજા ઇંદ્રને શરણે ગઈ અને પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું.^{૧૪} પ્રલંબે પોદાર સાંભળી કેપાયમાન થયેલા ઇંદ્રે પોતાનું તીક્ષ્ણ વજ્ર કુંભકર્ણુને માર્યું. વજ્રનો પ્રહાર થતાં જ મહાત્મા કુંભકર્ણુ ઊછળ્યો અને તેણે મોટી ગર્જના કરી.^{૧૫} એ ગર્જના સાંભળી સઘળી પ્રજા પુનઃ પણ અત્યંત ત્રાસ પામી ગઈ.^{૧૬} પછી અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થઈને મહાબળવાન કુંભકર્ણુ ઓરાવત હાથીનો ઠાંત ખેંચી કાઢી

તે વડે ઇંદ્રની છાતીમા સખત પ્રહાર કર્યો.^{૧૭}
કુલકર્ણના હાથની ચોટ લાગવાથી લોહીલુહાણુ
થયેલો ઇંદ્ર જ્વાળામુક્ત અગ્નિ જેવો દેખાવા
લાગ્યો એ જોઈ દેવો, બ્રહ્મવિંચો તથા દાનવો
વગેરે અત્યંત ખેદ પામ્યા પછી સઘળી પ્રજા-
ને સાથે લઈ ઇંદ્ર બ્રહ્મદેવની પાસે ગયો,
અને તેણે બ્રહ્મદેવની આગળ કુલકર્ણની દુષ્ટતા
તથા તેણે કરેલું પ્રજાલક્ષણુ, આશ્રમભંગ તેમ
જ પરસ્પીડરણુ વગેરે વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યું.
પછી વિનંતિ કરી ‘હે મહારાજ! આ દુષ્ટ
રાક્ષસ જો હુમેશા આવી રીતે પ્રજાનુ લક્ષણુ
કરશે, તો પ્રજાને ક્ષય થઈ જશે.’^{૧૮-૨૦}

‘હે રાઘવ! ઇંદ્રનું વચન સાંભળીને સર્વ
લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવે સઘળા રાક્ષસોનું
આવાહન કર્યું, જેમા કુલકર્ણ પણ જોવામા
આવ્યો પ્રથમ તો કુલકર્ણને જોતા જ બ્રહ્મ
દેવ નાસ પામ્યા, પરંતુ તેમણે શાંત થઈને
કુલકર્ણને કહ્યું ^{૨૧, ૨૨} ‘હે રાક્ષસ! યુદ્ધસ્થના
પુત્ર વિશ્રવાએ તને જો લોકોનો સહાર કરવા
માટે જ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો હું તને શાપ
આપુ છું કે આજથી તું મરણ પામેલાની
પેઠે ઘોર નિંદામા શયન કરીશ’

બ્રહ્મદેવનો શાપ થતા જ કુલકર્ણ તેમની
આગળ જ ઘોર નિંદામા આવી પડ્યો એ
જોઈ અત્યંત વ્યાકુળ થયેલા રાવણે કહ્યું
‘હે પ્રજાપતિ! જેમ કોઈ મનુષ્ય સુવર્ણવૃક્ષ
વાળીને તેને રૂઝ આવવવાના વખતે કાપી
નાખે, તેમ તમોએ આ કામ કર્યું છે હે
મહારાજ! તમે પોતાના પ્રપૌત્રને આવો શાપ
આપો એ કીકે નહિ તમારા વચન કહી પણ
મિથ્યા જતા નથી એટલે હવે આ કુલકર્ણ
ઘોર નિંદામા પડ્યો જ, પરંતુ હે પ્રભુ! એને
જાગવા-જાંઘવાનો સમય ઠરાવો તો સારું’
બ્રહ્મદેવે કહ્યું ‘જા, આ તારો લાઈ કુલકર્ણ
છ માસ સુધી રહી એક દિવસે જાગશે,’^{૨૩-૨૭}
પણ જાગશે ત્યારે તે અત્યંત ભૂખ્યો હોવાથી
આખો દિવસ પૃથ્વીમા ભટકશે અને સળગતા

અગ્નિ જેવું પોતાનું મુખ પહોળું કરીને પ્રજાનું
લક્ષણુ કરશે.’

વિલીપણું કહ્યું ‘હે રામચંદ્ર! એ પ્રમાણે
બ્રહ્મદેવનો શાપ થયો, ત્યારથી એ કુલકર્ણ
ઘોર નિંદામા પડ્યો રહે છે, પરંતુ હાલમા
આપત્તિમા આવી પડેલા તથા તમારા પરાક્રમ
થી ભય પામેલા રાવણે તેને જગાડ્યો છે
ભય કર પરાક્રમવાળો એ કુલકર્ણ હમણા
જ પોતાની ગુફામાથી બહાર નીકળ્યો છે અને
તે રાવણની પાસે જાય છે હવે તે થોડી વાર
મા જ કોપાયમાન થઈ અહીં આવશે અને
વાનરોનું લક્ષણુ કરશે.’^{૨૮-૩૦}

વિલીપણુના વચન સાંભળી રામચંદ્રે કહ્યું
‘અરે, કુલકર્ણને દૂરથી જતો જોઈને જ વાનરો
આમ નાસભાગ કરે છે, તો પછી એ જ્યારે
સ ગ્રામમા આવશે, ત્યારે તેને કેમ કરી અ
કાંપી શકાશે?’ ત્યારે વિલીપણું કહ્યું ‘કુલ
કર્ણને જોઈ વાનરો ભયભીત થયા છે એ ખરું,
પણ તેઓને કહેવડાવો કે એ રાક્ષસ નથી,
પરંતુ તમને સૌને ડરાવવા સારું રાવણે એક
પ્રમારનું મોઢું ચાં ભણુ કર્યું છે એમ કહે
વાથી વાનરો શાંત થશે.’^{૩૧, ૩૨}

વિલીપણુનું સચુક્રિતક તથા વાનરોને સુખ
કરે એવું વચન સાંભળી રઘુવીરે સેનાપતિ નીલ
વાનરને કહ્યું ^{૩૩} ‘હે અગ્નિસુત! તું આપણી
વાનરસેનાને લોકાના દરવાજા, મોટી મોટી
ચોરીઓ તેમ જ ગુપ્ત માર્ગો આગળ લઈ જઈ
વ્યૂહરચનામા મોઠવ ^{૩૪} વળી મોટા પર્વત
શિખરો, વૃક્ષો તથા શિલાઓ એકઠી કરાવી
રાખ કે જે યુદ્ધ વખતે કામ લાગે વળી હે
રાક્ષસો! તમે સૌ પણ પર્વત વગેરે આયુધો
લઈ તયાર થઈ બિલા રહો.’

રામચંદ્રની આજ્ઞાથી સેનાપતિ નીલ વાનરે
સઘળા વાનરોને સંબળ થવાનો હુકમ કર્યો ^{૩૫}
પછી પર્વત સરખા દેહવાળા ગવાક્ષ, શરભ,
અગદ તથા હનુમાન વગેરે વાનરો મોટા
મોટા શિખરો લઈને લોકાના દરવાજા તરફ

આલ્યા. 'લંકામાં જીવેા દેખાય છે તે રાક્ષસ નથી; પરંતુ રાવણે ઊભું કરેલું મોઢું યંત્ર છે,' એવો રામચંદ્ર તરફથી ખુલાસો મળતાં જ નિર્ભય થયેલા વાનરો મોટાં વૃક્ષ ઉપાડી લંકા તરફ દોડી ગયા અને કિલ્લાની ચોનેર ચોડી કરતા રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા. પર્વત તથા વૃક્ષ ઉગ્રાગ્રીને લંકાના કિલ્લા પાસે જઈ પહોંચેલી વાનરોની ભયંકર સેના પર્વતની પાસે રહેલી મોટી મેઘમાળા જેવી શોભતી હતી. ૩૧-૩૯

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રોતમાધ્યુના
યુદ્ધકાંડમા ૧૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો

કુંભકર્ણ અને રાવણ-રક્ષણ માટે પ્રાર્થના
સ તુ રાક્ષસશાર્ફલો નિદ્રામદસમાકુલઃ ।
રાજમાર્ગે ત્રિપા જુદે પર્વા વિપુલવિક્રમઃ ॥ ૧ ॥

અત્યંત પરાક્રમવાળો અને નિદ્રાના મદથી ઘેરાયેલો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ હબરો રાક્ષસોથી વીંટાઈને શણગારેલા રાજમાર્ગ પર જતો હતો. એ વેળા આલુબાલુનાં ઘરોમાંથી લોકો તેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૧, ૨ ઘોડીક વારમાં સેનાની જાળીઆવાળા અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતા રાક્ષસરાજ રાવણના રમણીય ભુવન આગળ તે જઈ પહોંચ્યો. ૩ અને સૂર્ય જેમ મેઘમંડળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેણે રાવણના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા ઈંદ્ર જેમ આસન પર બેઠેલા બ્રહ્માદેવને ભુજે, તેમ કુંભકર્ણે ઉત્તમ આસન પર બેઠેલા રાવણને દૂરથી જોયો. ૪ રાક્ષસો સહિત કુંભકર્ણે પોતાના ભાઈ રાવણ પાસે જતો હતો, એ વેળા તેના ચાલવાથી પૃથ્વી કંપાયમાન થતી હતી. ૫ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કેટલીક દોડીઓ વટાવીને કુંભકર્ણ અંદર ગયો, ત્યારે પોતાના ભયેષ્ઠ બંધુ રાવણને પુષ્પક વિમાનમાં ઉડિત્ર ચિત્ત બેઠેલો જોયો. કુંભકર્ણને આવતો જોઈ રાવણ ઉતાવળેા ઊભો થઈ સામે ગયો અને હર્ષભેર તેને પોતાના સિંહાસન પાસે તેડી લાગ્યો. ૧, ૭

પછી આસન પર બેઠેલા પોતાના વડીલ બંધુ રાવણનાં ચરણોત્તું વંદન કરીને મહા-બળવાન કુંભકર્ણે કહ્યું : 'હે ભાઈ! આ વેળા મારું શું કામ પડયું છે તે તું મને કહે. ૧૦ એવું સાંભળી હર્ષિત થયેલો રાવણ પુનઃ ઊભો થઈ કુંભકર્ણને ભેટયો અને તેને આસન પર બેસવા કહ્યું. એ પ્રમાણે રાવણે ભેટીને સન્માન કર્યું, ત્યારે કુંભકર્ણે ત્યાં પડેલા ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠો અને પછી કોધથી લાલચોળ આંખો કરી બોલ્યો : 'હે રાજન્! તેં આજે મને ઘણા પ્રયત્નથી જગાડ્યો તેનું શું કારણ છે? હે રાવણ! તું મને સત્વર કહે કે, તને લાય આપનાર કોણ છે? અરે, આજે મારે હાથે મરણ પામવા કોણ ઇચ્છે છે? ૧૮-૧૨

પછી શેખરે લીધે લાલ નેત્રવાળા અને કોપાયમાન થયેલા કુંભકર્ણને રાવણ કહેવા લાગ્યો : 'હે મહાબળવાન! તું ઘણા સમયથી ઘેર નિદ્રામાં સૂતો હતો, એથી મારે માથે રામ તરફનો લાય આવી પડ્યો છે, તે તારા બળુવામાં નથી. ૧૩ હે કુંભકર્ણ! દશરથનો પુત્ર સમ સુગ્રીવાદિ વાનરો સાથે સંયુક્ત ઓળંગી આપણી લંકાને ઘેરી વબ્બો છે અને આપણા કુળનો સંહાર કરે છે. ૧૪ પોતે ખાંધેલા સેતુ ઉપર થઈ સુખથી આહીં આવીને રામે લંકાનાં સઘળાં વનો તથા ઉપવનોને વાનર-મય કરી મૂક્યાં છે તે તું જો, યુદ્ધમાં આપણા મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને વાનરોએ મારી નાખ્યા છે. ઘણું યુદ્ધ કરવા છતાં એ વાનરોનો અંત આવતો નથી. અરે, વધારે શું કહું? આપણા રાક્ષસો યુદ્ધમાં વાનરોને હજી સુધી જીવી શક્યા જ નથી. ૧૫, ૧૬ હે મહાબળવાન! આમ મારે માથે મોટો લાય આવી પડ્યો છે, તેમાંથી તું મારું રક્ષણ કર અને વાનરોનો નાશ કર. બસ, બેઠેલા કાચ માટે જ મેં તને જગાડ્યા છે. 'હે ભાઈ કુંભકર્ણ! આપણે લંકાર ખાલી થઈ ગયો છે અને આપણી લંકામાં માત્ર બાળકો અને વૃદ્ધો જ રહ્યાં છે. બાકી સર્વનો

ક્ષય થયો છે, માટે તું મારા પર દયા લાવી
લકાનુ રક્ષણ કર. ૧૮ હે મહાબાહુ! મેં તને
પૂર્વે કદી આ પ્રમાણે કહ્યું નથી, માટે આજે
આ તારા રક લાઈ માટે તું હુકમ કર. ૧૯
હે પ્રિય ભાઈ! તારા ઉપર મારો ઘણો સ્નેહ
છે અને તું આ કાર્ય કરી શકીશ જ, એવો
મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. હે રાક્ષસપંથ! પૂર્વે
દેવાસુરના સત્રામ વિષે તે ઘણી વાર દેવોની
સામે થઈ તેઓને હરાવેલા છે, ૨૦ માટે હે ભય કર
પરાક્રમવાળા રાક્ષસોત્તમ! આજે તું તે સમયના
જેવું પરાક્રમ ધારણ કર અને વાનરોનો નાશ
કર હે ભાઈ! સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમા તારા
જેવો જળવાન કોઈ પણ મારા જેવામા આવતો
નથી ૨૧ હે ભાઈ પર સ્નેહ ધરાવનાર અને
સત્રામમા પ્રોતિવાળા કુલકર્ણ! તું તારી
ઈચ્છાથી આજે મારો આટલું હિત કર અને
ભય કર વાણુ જેમ શરદ્ગતુના વાદળાને વિખેરી
નાખે, તેમ તું પોતાના પરાક્રમ વડે વાનર-
સેનાને નસાડી મૂક. ૨૨

ઈતિ શ્રીવાત્મીક મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમા ૧૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો

કુંભકર્ણનો રાવણને હિતોપદેશ-રાવણનો કોપ
અને રક્ષણ માટે યાચના-કુંભકર્ણે યુદ્ધની
પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કરેલું આશ્વાસન

તસ્ય રાક્ષસરાજસ્ય નિશમ્ય પતિદેવિત્તમ ।

કુમ્ભકર્ણા વર્માપિદ વચત પ્રજહાસ ચ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસોના રાજા રાવણનું જેદ્યુક્ત વચન
સાંભળીને કુંભકર્ણે જરા હસીને* કહ્યું ૧ ‘હે
રાજન્! પૂર્વે આપણે જ્યારે એકઠા થઈને
વિચાર કર્યો હતો, ત્યારે મેં તને કહ્યું હતું
કે, તું સીતાનું હરણ કરી આવ્યો છે તેથી
તારે માથે મોટી આપત્તિ આવશે, પરંતુ તે
મારું એ હિતવચન સ્વીકાર્યું નહિ તેનું કળ

* અહીં વિભીષણનું વચન સ્વીકાર્યું નહિ
એથી રાવણને આવું કંટ આવવી પડ્યું છે. એવા
વિચારથી કુંભકર્ણે હાસ્ય કર્યું

આજે તને પ્રાપ્ત થયું છે. ૨ જેમ પાપકર્મી
મનુષ્ય પોતાના પાપને લીધે નરકમા પડે, તેમ
તને તારા પાપકર્મનું કળ હવે સત્વર પ્રાપ્ત
થવા બેઠું છે. ૩ હે મહારાજ! તે તારા ગર્વથી
કુલાઈ જઈને સીતાહરણનું કાર્ય દોષયુક્ત છે
કે નહિ તેનો વિચાર કર્યો નહિ, તેમ જ
તેનું પરિણામ શું આવશે તેનો પણ વિચાર
કર્યો નહિ ૪ જે પુરુષ પ્રથમ કરવાના કાર્ય
પછી કરે છે અને પછી કરવાના કાર્ય પ્રથમ
કરે છે, તે નીતિજ પુરુષ કહેવાતો નથી. ૫ જેમ
વેદાદિના અધ્યયનરહિત અપાત્રને આપેલા દાન
હું ખરૂં થઈ પડે છે તથા અપવિત્ર અગ્નિમા
અપવિત્રપણે હોમેલું હુંતદ્રવ્ય વિપરીત કળ
આપે છે, તેમ દેશકાળનો વિચાર કર્યો વિના
કરેલા કાર્યો પણ ધાર્યો કરતા વિપરીત કળ
આપનારા થઈ પડે છે. ૬ જે રાજા પોતાના
મંત્રીઓની સાથે ક્ષય, વૃદ્ધિ અને સ્થાન-એ
ત્રણનો તથા પાચ પ્રકારના સાધનોનો નિશ્ચય
કરીને સામ-દાનાદિ ઉપાયો ચોજે છે, તે
રાજા ઉત્તમ કળને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭ જે રાજા
પોતાના મંત્રીઓની સાથે નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે
કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને
પોતાની બુદ્ધિથી ‘આ મારો સુહૃદ છે તથા
આ માત્ર મને પ્રિય લાગે તેવા વચનો જ
બોલનારો છે’ એમ બાળી શકે છે, તે જ
બુદ્ધિમાન કહેવાય છે હે રાક્ષસરાજ! સામાન્ય
રીતે જોતા મનુષ્યો પ્રાત કાળે ધર્મ, મધ્યાહન
કાળે અર્થ અને રાત્રિએ કામનું સેવન કરે છે,
તેમા કેટલાક વળી એક સમયે નણેનું સેવન કરે
છે અને કેટલાક એક વખતે ધર્મ-અર્થ, અર્થ-
ધર્મ કે કામ-અર્થ, એ ત્રણ દ્વંદ્વોને સેવે છે,
પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યે બાણુ જોઈ એ કે
ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેમા પ્રથમ
ધર્મ એ જ શ્રદ્ધ છે અને તેમ બાળ્યા છતા

* પાચ પ્રકારના સાધન ૧ કર્મોના આરભનો
ઉપાય, ૨ પુરુષદ્વંદ્વસપત, ૩ દત્તકાળવિભાગ,
વિપતિપ્રતીકાર અને ૫ કાર્યનિદ્ધિ

પણ જે તે પ્રમાણે વર્તતો નથી તે જાણેને, રાજા કિંવા મહારાજા હોય અથવા રાજકુમાર હોય, તોપણ તેનું બહુશ્રુતપણું વ્યથા છે. હે રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ! રાજા સામ, દાન, લેદ, દંડ, પાંચ પ્રકારનાં સાધન, ન્યાય, અન્યાય, ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ સર્વનો દેશકાળને અનુસરી પોતાના મંત્રીઓની સાથે નિશ્ચય કરે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તેને દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે રાજા અર્થતત્ત્વને જાણનારા તથા બુદ્ધિરૂપી દ્રવ્યવાળા મંત્રીઓની સાથે પરિણામે પોતાનું હિત ધાય એવો વિચાર કરી કાર્ય કરે છે, તે જ સુખી થાય છે.^{૮-૧૩} કેટલીક વાર રાજાઓના મંત્રીમંડળમાં નીતિ-શાસ્ત્રના તત્ત્વને નહિ જાણનારા પશુબુદ્ધિના પુરુષો પણ દાખલ થઈ ગયેલા જોવામાં આવે છે અને ‘અમે રાજાના હિતેચ્છુ છીએ’ એમ માની ધૂણતાથી તેઓ પોતાનો નિશ્ચય જણાવે છે; પરંતુ દિનપ્રતિદિન આઘાદી ઇચ્છનારા રાજાઓએ અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને નહિ જાણનારા મૂર્ખ મંત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે કદી પણ કરવું નહિ.^{૧૪, ૧૫} જે અહિત કરનારાં કાર્યોને હિતરૂપે કહેવાનું સાહચ કરે તેવા-કાર્યને દૂષિત કરનારા પુરુષોને રાજાએ પોતાના મંત્રીમંડળમાંથી દૂર કરવા જોઈએ.^{૧૬} વળી કેટલાક મંત્રીઓ એવા હોય છે કે, જેઓ શત્રુની સાથે મળીને પોતાના રાજાની પાસે અવળાં કામ કરાવી તેનો નાશ કરાવે છે.^{૧૭} એવા ઉપરથી મિત્રોનો ડાળ રાખનારા, પરંતુ શત્રુનું કાર્ય કરનારા અને શત્રુની સાથે મળેલા દુષ્ટ મંત્રીઓને રાજાએ મંત્ર કરતી વખતે ઓળખી લેવા જોઈએ અને તેઓના તરત જ ત્યાગ કરવો જોઈએ.^{૧૮} જેમ પક્ષીઓ કૌંઝ-પર્વતના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ દુષ્ટ મંત્રીઓના કહેવાથી વિચાર કર્યા વિના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા રાજાનાં છિદ્રોને તેના શત્રુઓ શોધી કાઢે છે અને પછી પ્રહાર કરે છે.^{૧૯} જે રાજા શત્રુને હલકો સમજી પોતાનું રક્ષણ કરતો નથી, તે રાજા અનેક કષ્ટ વેડી છેવટે રાજ્યબ્રથ ધાય છે.^{૨૦} હે ભાઈ! રામને સીતા પાછો આપવાના

સંબંધમાં તારી પ્રિયા મંદોદરીએ તેમ જ મારા મતને અનુસરનારા આપણા ભાઈ વિલીપણે તને જે વચનો કહ્યાં છે, તે જ આપણું હિત કરનારાં છે; પરંતુ તે વચનો તને સ્વતંત્ર નથી, તો હવે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર.^{૨૧}

કુંભકર્ણનાં વચન સાંભળી રાવણ ક્રોધાય-માન થયો અને બ્રૂકટિ ચડાવી બોલ્યો : ‘હે કુંભકર્ણ! હું તારો મોટો ભાઈ હોવાથી તારે મને શુરુ તથા આચાર્ય જેટલું માન આપવું જોઈએ; તેમ છતાં આજે તું મારો જ શુરુ બનીને મને શિખામણ આપવા બેઠો છે શું? અરે, તું તારી વાણીને નિરર્થક શ્રમ આપવો મૂઝી હવે જે કરવું થટે તે કર.^{૨૨, ૨૩} હે રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ! પ્રથમ પણ તેં મને આવાં જ હિતવચનો કહ્યાં હતાં, પરંતુ તું ધાર કે તે વેળા મેં મારી ઊંધાઈથી કિંવા અજ્ઞાનથી કે બળ-પરાક્રમના ગર્વથી તારાં તે વચન સ્વીકાર્યાં નહિ, તો હવે એ ગર્હ વાતને વિચાર કરવો વ્યથા છે.^{૨૪} હવે તો આ વખતે જે કરવાનું છે તેનો જ તું વિચાર કર અને મારી અનીતિથી આવી પડેલા દુઃખનું તું તારા પરાક્રમ વડે નિવારણ કર.^{૨૫} હે કુંભકર્ણ! જે તું મારા પર સ્નેહ ધરાવતો હોય, જે તું પોતાને પરાક્રમસંપન્ન માનતો હોય અને જે મારું કાર્ય કરવાની તને ખરી લાગણી હોય, તો તું સંજ્ઞામમાં જા અને ચુક કર.^{૨૬} અર્થ નષ્ટ થઈ જવાથી દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને જે સહાય કરે છે, તે જ તેનો ખરો મિત્ર કહેવાય છે અને ગમે તેવા દુઃખમાં આવી પડેલા પુરુષને જે સહાય કરે છે, તે જ તેનો ખરો બંધુ કહેવાય છે.^{૨૭}

કેાધને લીધે જેનું અંજ લાલલાલ થઈ ગયું હતું, એવા રાવણનાં ધીર અને દારુણ વચન સાંભળીને ‘અરે, આ તો મારા પર ક્રોધાયમાન થયો’ એમ જાણીને કુંભકર્ણ તેને મંજુલ વાણીથી શાંત કરતાં કહેવા લાગ્યો : ‘હે શત્રુઓનું દમન કરનારા રાજા! તારે સંતાપ કરવાની કશી જરૂર નથી; તું કેાધનો ત્યાગ કરીને શાંત થા

અને સાવધાન થઈ મારું વચન સાંભળ. ૨૯-૩૦
 હે પાર્થિવ ! હું જીવું છું ત્યાં સુધી તારે મનમાં
 જરાયે શોક કરવો નહિ. જે શત્રુને લીધે તને
 આટલો બધો સ તાપ થાય છે, તે તારા શત્રુનો
 હું અવશ્ય નાશ કરીશ ૩૧ હે ભાઈ ! તું ગમે તે
 અવસ્થામાં હોય, તોપણ મારે તો તને હિતો-
 પદેશ કરવો જોઈએ જ, એમ જાણીને બધાલાવથી
 તથા બ્રાતૃસ્નેહથી મેં તને પૂર્વોક્ત વચન કહ્યું
 છે. તે તને ન ગમ્યા તો ભલે, ૩૨ પણ હું તો
 આવા સમયે બ્રાતૃસ્નેહને લીધે જે કરવું ઘટે તે
 કરીશ જ અને મારે હાથે તારા શત્રુઓનો નાશ
 થયેલો તને બતાવીશ ૩૩ હે મહાબાહુ ! આજે
 સંગ્રામમાં જઈને હું રામ-લક્ષ્મણને મારી
 નાખીશ, એટલે પરાજય પામેલી વાનરસેનાને તું
 દશે દિશામાં નાસતી જોઈશ હે રાવણ ! આજે
 હું સંગ્રામમાંથી રામનું મસ્તક કાપી લાવીશ
 તેને જોઈને તું સુખી થઈશ અને સીતા કુંભી
 થશે વળી જેઓના ભાઈ-ભાડુઓ રણમાં મરી
 ગયા છે, એવા દુઃખિયારા રાક્ષસો આજે રામનું
 મરણ થયેલું જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થશે ૩૪-૩૫
 હે રાક્ષસાધિપ ! આજે હું સંગ્રામમાં રામને
 હણીને, પોતાના સ બધીજનોના મરણથી ડરતા
 રાક્ષસોના આસુ લૂછીશ ૩૬ હે રાવણ ! પર્વત
 સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા અને સૂર્ય સંહિત મેઘના
 જેવી કાતિવાળા વાનરોના રાજ સુઓવને આજે
 હું તને રણમાં રંગદોળાતો દેખાડીશ ૩૭ હે
 અનંબ ! દશરથના પુત્ર રામને મારવાની દંઢ
 ઇચ્છાવાળા આ સઘળા રાક્ષસો અને હું, તારું
 આટલું આટલું આશ્વાસન કરીએ છીએ, તોપણ
 તું ચિંતા શા માટે કરે છે ? ૩૮ વળી હે રાક્ષસ
 રાજ ! તું વિચાર કર કે, હું સંગ્રામમાં જવા
 તત્પર થયો છું એટલે રામ પહેલો તો મને જ
 મારશે અને તને તો પછો મારશે, એમ જતા હું
 કાંઈ શોક કરતો નથી, તો તારે શોક શા માટે
 કરવો પડે છે ? ૪૦ હે પરતપ ! હે અતુલિત
 પરાક્રમવાળા રાવણ ! તારે યુદ્ધ માટે બીજાની
 ઓશિયાળી કરવાની જરા પણ જરૂર નથી આ

લક્ષણે જ તું મને યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા આપ,
 હું તૈયાર છું. ૪૧ હે રાવણ ! તારા શત્રુઓ ગમે
 તેવા બળવાન હશે, તોપણ હું તેઓનો સંહાર
 કરીશ. કદાપિ ઇંદ્ર, યમ, અશ્વિ, વાયુ, કુબેર તથા
 વરુણ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તોપણ
 હું તેઓને પહોંચી વળીશ હે ભાઈ ! હું કે જે
 પર્વત જેવા શરીરવાળો, તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ ધારણ
 કરનારો તથા બહાર નીકળેલી તીક્ષ્ણ ઢાઢાવાળો
 છું, તેને જોતા જ તથા મારી લય કર ગર્જના
 સાલગતા જ દેવોના રાજ ઇંદ્ર પણ થરથરી જાય
 એમ છે, તો પછી મનુષ્ય-વાનરોનું તો ગળું જ
 શું ? હે રાવણ ! ભલે ને, મારી પાસે શસ્ત્રો
 કાંઈ પણ ન હોય તથાપિ હું જ્યારે શત્રુઓનો
 સંહાર કરવા ધારું, ત્યારે જીવવાની ઇચ્છાવાળો
 કોઈ પણ પુરુષ મારી સામે જીવો રહેવા સમર્થ
 નથી કદાપિ દેવોના રાજ ઇંદ્ર રામની કુમકે
 આવશે તોપણ શક્તિ, ગદા, તલવાર કે તીક્ષ્ણ
 બાણો વિના હું મારા એકલા હાથ વડે જ ઇંદ્ર
 તથા રામનો અત આણીશ સંગ્રામ વિષે રામ
 જો મારા મુદ્ધિપ્રહારને સહન કરી શકશે, તો જ
 તેના બાણ મારું રુધિર પીવા પામશે, અર્થાત્
 મારે મુદ્ધિપ્રહાર થતા જ રામનું મૃત્યુ થશે,
 એટલે મને તેના બાણ વાગવાનો સંભવ જ નહિ
 રહે હે રાજન ! મારા જેવો ભાઈ જીવે છે, ત્યાં
 સુધી તારે ચિંતા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૪૨-૪૭
 હે ભાઈ ! હું તારા શત્રુઓનો સંહાર કરવા
 તત્પર થયો છું, છતાં તું ખેદ શા માટે કરે છે ?
 તું રામનો લેશ ૧ યુ લય રાખીશ નહિ હું તેને
 સંગ્રામમાં મારી નાખીશ જ મહાબળવાન રામ-
 લક્ષ્મણ અને સુઓવનો તેમ જ જેણે રાક્ષસોનો
 સંહાર કરીને લ કાને બાળી હતી તે હનુમાનનો
 પણ હું નાશ કરીશ, ૪૮-૪૯ અને યુદ્ધ કરતી વેળા
 વાનરોનું લક્ષણ કરીશ હે ભાઈ ! નિશ્ચય
 રાખજે કે, આ સંગ્રામમાં હું તને મોટો વચ્ચ
 અપાવીશ ૫૦ હે રાજન ! કદાપિ તને ઇંદ્ર કિંવા
 બ્રહ્મદેવ તરફથી લય હોય, તોપણ તું ડરીશ
 નહિ. હું સૌને સીધા દોર કરી દઈશ આ યુદ્ધમાં

દેવો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવશે તો તેઓને હું લાખા કરી પૃથ્વી પર સુવાડીશ,^{૧૧} સાક્ષાત્ યમરાજ આવશે તો હું તેનો નાશ કરીશ, અગ્નિ આવશે તો હું તેને ગળી જઈશ, નક્ષત્રો સહિત સૂર્ય આવશે તો હું નિરસ્તેજ કરી પૃથ્વી પર પટકીશ, ઇંદ્ર આવશે તો હું તેનો વધ કરીશ, વરુણ આવશે તો હું તેને પી જઈશ, પર્વતો આવશે તો હું તેના ચૂરેચૂરા કરીશ અને પૃથ્વી આવશે તો તેના હું કટકા કરી નાખીશ^{૧૨,૧૩} ઘણા કાળે નિદ્રામાથી જાગેલા અને સર્વ ગ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરનારા આ કુંભ કર્ણુનું પરાક્રમ આજે સર્વના જોવામા આવશે ! અરે, હું આખા સ્વર્ગને ગળી બાંદ તોપણ માત્ર પેટ ભરાય તેમ નથી!^{૧૪} હે રાવણ ! દશરથપુત્ર રામનો વધ કરીને તને અધિકાધિક સુખી કરવા સારુ આજે હું યુદ્ધ ચક્રું છું હું સ આમ મા રામ-લક્ષ્મણને હાણીને સઘળા વાનરોડ ભક્ષણ કરીશ,^{૧૫} માટે હે રાજન ! તું નિશ્ચિત થા અને હું ખોનો ત્યાગ કરીને વારુણી મંદિરાનું પાન કર તથા સ્વેચ્છાનુસાર લોગવિલાસ કર આજે રામ મારે હાથે મરણને શરણ થશે, એટલે સીતા ચિરકાળ સુધી તારે વશ થઈ રહેશે^{૧૬}

શબ્દ શ્રીકલ્પોક્તિ મહાસુનિપ્રાપ્ત આદિકાવ્ય શ્રીરમચરિત્રામૃત પુસ્કકાદ્યા ૬૩ મો સત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

કુંભકર્ણના સદ્બોધનો અનાદર-રાવણ પ્રતિ મહોદરનો દુર્બોધ

તદુક્તમતિકાયસ્ય વલિનો વાહુશાલિન ।

કુન્નમ્કણસ્ય વચન શ્રુત્વોગ્રાત મ્હોદર ॥૧॥

પ્રૌઢ કાચાવાળા અને અત્યંત બાહુબળ વળા કુંભકર્ણના વચન સાંભળીને ‘મહોદર’ નામના રાક્ષસે કહ્યું^૧ ‘હે કુંભકર્ણ ! તમે મોટા કુંભગા ઉત્પન્ન થયા છો, પરંતુ ધૂણતા તથા બર્બંને લીધે તમારી છુદ્ધિ સુદૂર થઈ ગઈ છે અને તેથી તમે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને સમજતા નથી^૨ હું તમારા બાઈ આ રાવણરાય નીતિ તથા અનીતિ નથી સમજતા ? અરે, એ તો બધું સમજે

છે ! છતાં તમે તેમને નીતિ અને અનીતિને જાણનારા કહો છો, એથી તમારી બાળકબુદ્ધિ જાણી રહે છે.^૩ દેશકાળને અનુસરી કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને જાણનારા આપણા રાજા આ રાવણરાય પોતાના તથા શત્રુઓના સ્થાન, વૃદ્ધિ અને ક્ષયને સારી પેઠે સમજે છે^૪ જે પુરુષ માત્ર બળવાન જ હોય, પરંતુ જેણે વૃદ્ધોની ઉપાસના ન કરી હોય તથા જે પ્રાકૃત બુદ્ધિવાળો હોય, તેવા પુરુષથી પણ ન થઈ શકે એવું કર્મ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ કેમ જ કરે ?^૫ વળી હે કુંભ કર્ણ ! તમે ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રણેને પરસ્પર વિરોધી ગણો છો અને ‘એક જણાથી એકી સમયે એ ત્રણનું અનુદાન થઈ શકે નહિ’ એમ કહો છો, પરંતુ તેમા તમારી મોટી ભૂલ છે એ ધર્માદિ ત્રિવર્ગનું યથાથ મ્વરૂપ જાણવાની હેલ તમારામા શક્તિ નથી^૬ હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! કર્મ એ જ સુખના સાધનરૂપ ધર્માદિ ત્રણ પુરુષાર્થોનું પ્રયોજક છે, માટે એક જ પુરુષ કર્મ વડે ધર્માદિ ત્રણેને પ્રાપ્ત કરી સુખ મેળવી શકે છે અને સારાનરસા કર્મોનું શુભ-અશુભ ફળ પણ એક જ પુરુષ લોગવે છે, છતાં હે કુંભકર્ણ ! તમે કહો છો કે, ‘ધર્મ અને કામ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી પુરુષ એકલા ધર્મનું જ અનુદાન કરી શકે છે, કામનું નહિ, પણ એ કેમ ઘટે ?^૭ વળી ધર્મ ને અર્થ વરતા કામમા કાર્ષક વિશેષતા પણ જોવામા આવે છે જેમ કે જપ-વાન આદિ ધર્મ અને યજ્ઞ-ચાગાદિ અર્થ એ બન્ને પુરુષાર્થ મોક્ષરૂપ ફળ આપનારા હોવા છતાં પણ જે તેઓનું સકામ વૃત્તિથી સેવન કરવામા આવે, તો તેઓ સ્વર્ગાદિ ફળ પણ આપે છે, પરંતુ ત્રીજી પુરુષાર્થ કામ તો કદી પણ મોક્ષરૂપ ફળ આપી શકતો નથી વળી જપ-ધ્યાનાદિ શાસ્ત્ર વિહિત નિત્યકર્મરૂપ ધર્માચરણ નહિ કરવાથી પુરુષને પ્રત્યવાયદોષ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ કામ્ય કર્મ નહિ કરવાથી તેણે કશું જ થતું નથી વળી આ લોક અને પરલોક સળ પી શુભાશુભ કર્મોનું ફળ પુરુષને આ લોકમા સુખ-દુઃખરૂપે તથા

પરલોકમા સ્વર્ગ-નરકરૂપે લોગવણું પડે છે, પરંતુ કામને સેવનારા પુરુષને તો તેતુ ફળ આ લોકમા તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ ધર્મ-અર્થના ફળની પેઠે કામતુ ફળ પરલોકમા નહિ મળતા અહીં જ મળે છે.

હે રાક્ષસશ્રમ ! એ પ્રમાણે એક જ પુરુષ ધર્માદિપણે પુરુષાર્થોત્તુ સેવન કરી શકે છે તથા ધર્માદિ ત્રણેમા કમ એ શ્રમ પુરુષાર્થ છે એમ વિચારીને જ રાવણરાયે કામતુ સેવન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને અમે સૌ મનોઓએ પણ તેને સમતિ આપી છે વળી આપણા મહારાજ રાવણરાયે રામ જેવા શત્રુ સામે જે મોટું સાહસ ઉઠાવ્યું છે, તેમા શું જોડું કર્યું છે? રાજાએ શત્રુ માટે તો તેમ કરવું જ જોઈએ વળી હે કુલ કણ્ણ ! તમે પોતાના મળતા ગર્વથી એકલા જ યુદ્ધ જવાનું કહ્યો છો, તે પણ બહુ ભૂલભરેલું છે તે સબધી હું તમને મારો વિચાર જણાવું છું જે રામે પૂર્વે જનસ્થાનમા અત્યંત મળવાળા ઘણા રાક્ષસોનો વધ કર્યો હતો તે રામને તમે એકલા શી રીતે જીતી શકશો ?^{૧૮-૧૨} મહા પરાજની જે રાક્ષસો જનસ્થાનમા રામની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા અને ત્યાંથી પરાજય પામીને લકષ્મણ પાછા આવ્યા છે, તેઓ હજી પણ રામનું નામ સાલળીને લયથી કહે છે, તે શું તમારા જાણવામા નથી? એ કુલકણ્ણ ! કેપાયમાન થયેલા સિંહ સરખો રામ કે જે સૂતેલા સર્પ જેવો છે, તેને તમે બાણીબૂઝીને શા માટે છેડેલા છો છો ?^{૧૮-૧૪} અરે, પોતાના તેજથી પ્રકાશિત, કોપને લીધે દુરાસદ અને સાક્ષાત્ મૃત્યુ સરખા અત્યંત પરાજમવાળા એવા રામની સામે યુદ્ધ ચડવા કેણું સમર્થ છે ?^{૧૮-૧૫} અરે, આપણુ આખું રાક્ષસસૈન્ય રામની સામે જઈને જીવતું આવશે કે નહિ, એ માટે જ પ્રથમ તો શકાર હો છે, તેમ જતા હો તાત ! તમે એકલા જ યુદ્ધ જવાનું કહ્યો છો એ મને જરાયે રુચતું નથી^{૧૯} હે નિશાચર ! તમે વિચાર તો કરો કે, સહાય વિનાનો કયો પુરુષ, મોટી

સહાયવાળા અને મરણિયા થઈ યુદ્ધ કરનારા શત્રુને પ્રાકૃત ગાળી વશ કરવા ઇચ્છા કરશે? હે રાક્ષસ ! જે ઇદ્ર અને સૂર્ય સરખો તેજસ્વી છે તથા મનુષ્યોમા જેના મરણો બીજો ડોઈ પરાક્રમી નથી, તે રામની સાથે યુદ્ધ કરવા તમે એકલા જવા કેમ ઇચ્છો છો ?

ક્રોધ પામેલા કુલકણ્ણ પ્રત્યે એ પ્રમાણે કહી મહોદર સભામા બેઠેલા રાવણને કહેવા લાગ્યો. 'હે મહારાજ ! તમે સીતા નારાનીયે હરી લાવ્યા છો, જતા હવે તેને પોતાની જાતે બનાવવામા ગા માટે વિવશ કરો છો? જો તમારી ઇચ્છા એ પ્રમાણે જ હોય કે 'સીતા મારે વશ થાય તો ઠીક' તો તેમ થશે જ હે રાક્ષસેદ્ર ! સીતા તમારે વશ થાય એવો એક ઉપાય મેં શોધી જાત્યો છે, તે હું તમને કહું છું, તે સાલળો અને જો રુચે તો તે પ્રમાણે કરો હે રાજા ! તમે આપણી લકાનગરીમા એવું બહાર કરાવો કે, 'મહોદર, કુલકણ્ણ, દ્વિવિદ્ય, સહાદી અને વિતદ્ધન, એ પાંચ જણા રામનો વધ કરવા ગયા છે' અમે પાંચે જણા સગ્રામ ભૂમિમા જઈને રામ સાથે યુદ્ધ કરીશું અને જો અમે શત્રુઓને જીતીશું તો પછી ખીતાને વશ કરવા માટે બીજા ઉપાયો ચોજવાની આવશ્યકતા નથી^{૧૯-૨૦} પ્રયત્નપૂર્વક યુદ્ધ કરવા છતાં પણ જો કદાચ અમે રામને નહિ જીતી શકીએ અને જીવતા રહીશું, તો પછી પ્રથમથી જ નક્કો કરેલા વિચાર અમરમા મૂકીશું^{૨૪} ઘણું યુદ્ધ કર્યા પછી અમે અમારા શરીરને રામ નામના ચિહ્નવાળા બાણોથી ભેદીને લોહીલુહાણ થઈ અહીં આવીશું,^{૨૫} અને 'અમે રામ-લક્ષ્મણનો લક્ષ કર્યો' એમ કહી તમારે પગે પડીશું એટલે 'અમે વિજય કરી આવ્યા છીએ' એવું લોકોને જણાવવા માટે તમે અમારું સન્માન કરજો^{૨૬} પછી હે પાર્થિવ ! તમે હાથી ઉપર નોખત મુકાવીને આખા નગરમા બહાર કરાવજો કે 'રાક્ષસોએ રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસેનાનો નાશ કર્યો છે'^{૨૭} હે અરિદમ !

એ વેળા તમે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સર્વ દાસ-
દાસીઓને વિવિધ પ્રકારનાં લોજનપદાર્થ તથા
ધન-રત્ન વગેરે આપલે અને જે જે શૂરવીર
યોદ્ધાઓ હોય તેઓને ઉત્તમ ચંદન ચર્ચી
પુષ્પહાર પહેરાવી મદિરાપાન કરાવલે; તેમ જ
તમે બંને પણ મધપાન કરીને મસ્ત રહેલો. ૨૮, ૨૯
આમ થવાથી 'રામ-લક્ષ્મણે તથા વાનરસેનાને
રાક્ષસો ખાઈ ગયા' એવી વાત આખી લોકો-
માં પ્રસરશે અને તે સીતાના સાંભળવામાં
પણ આવશે. ૩૦ પછી તમે અશોકવાટિકામાં
જઈ સીતાનું આશ્વાસન કરલે અને તેને એકાંત-
માં બોલાવી અનેક પ્રકારનાં ધન-ધાન્ય, લોગ-
વિલાસ તથા રત્નો આપવાનું કહી લલચાવલો. ૩૧
હે રાવન! રામની પત્ની સીતા કે જે હાલમાં
તમને આહુતી નથી, તે આપું કપટ રચવાથી
અધિક શોકમાં આવી જશે અને તેથી પોતાના
પતિને મરણ પામેલો બાણી તમારે વશ થઈ
રહેશે. ૩૨ પોતાના પ્રિય પતિ રામને મરણ
પામેલો બાણી, સીતા નિરાશ થઈ જશે અને સ્ત્રીની
બુદ્ધિ પાનીએ હોવાથી તે તમારે વશ થશે. પ્રથમ-
થી જ સીતા સુખમાં ભિન્ન થઈ છે અને સુખ
લોગવવા યોગ્ય છે, તે હાલમાં ઘણું જ દુઃખ
પામે છે, એથી 'તમને અનુકૂળ થઈ રહેવાથી
સુખ મળશે,' એમ માની તે તમારે વશ થઈ
રહેશે. ૩૩, ૩૪ હે રાવન! મને મારી બુદ્ધિ
પ્રમાણે આ યુક્તિ જ સારી લાગે છે. રામની
સામે યુદ્ધ કરવા જવાથી તો મોટો અનર્થ
થશે; માટે યુદ્ધ કરવાની વાત પડતી મૂંઝી મેં
કહેલો ઉપાય જ કરે કે જેથી યુદ્ધ કર્યા સિવાય
ઘેરબેઠે સુખ પ્રાપ્ત થશે. ૩૫ હે જનપિપા! જે રાજા
પોતાની બાતને સંશયમાં નહિ નાખતાં, યુદ્ધ
કર્યા સિવાય જ શત્રુને હતે છે તથા પોતાનાં
મિત્રોનો નાશ કરાવતો નથી, તે જ રાજા
ઉચ્ચવર્ણ થયે-કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ચિરકાળ પવિત્ર
રાજલક્ષ્મી લોગવે છે. ૩૬

સર્ગ ૬૫ મો

કુંભકર્ણુ'નું યુદ્ધ ચરણ

સ તથોક્તસ્તુ નિર્મલ્લ્ય કુન્નમકળાં મહોદરમ્ ।
અઘ્વીદ્રાક્ષસંઘેષ્ટે આતરં રાવણં તતઃ ॥ ૧ ॥

મહોદરનાં વચનનો તિરસ્કાર કરી રાક્ષસઘ
કુંભકર્ણુ પોતાના ભ્રાતા રાવણ પ્રત્યે કહ્યું :
'હે રાવન! તારા શત્રુ રામનો વધ કરીને
હું તારો ભય મટાડીશ. તું શાંત અને સુખી
થા. ૧, ૨ શૂરવીર પુરુષો નિર્બળ મેઘની પેઠે
વૃથા ગર્જતા નથી. બે, આજે હું યુદ્ધમાં
કાર્ય કરીને જ ગર્જના કરીશ. ૩ શૂરવીર પુરુષો
આત્મપ્રલાદા કરતા જ નથી. તેઓ તો શૌર્યયુક્ત
હુકર કર્મ કરીને જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૪

ત્યાર પછી કુંભકર્ણુ મહોદરને કહ્યું : 'હે
મહોદર! જે રાજા બીકણ અને બુદ્ધિહીન હોવા
છતા પોતાને કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળો માનતો હોય,
તે રાજ જ તારા જેવાનાં વચનો માન્ય કરે,
બીજો નહિ; ૧ નિરંતર મીઠું મીઠું બોલીને
રાજને રંજન કરનારા તમારા સરખા બાચલા
મંત્રીઓએ જ સઘળું કાર્ય બગાડી નાખ્યું છે. ૨
હે મહોદર! રાવણના પડખે રહીને તે આખા
રાજકુળનો સંહાર કરાવ્યો છે, ધનભંડાર ખાલી
કરાવ્યો છે અને સઘળાં સંન્યોનો પણ વિનાશ
કરાવ્યો છે. અરે, તે મિત્ર થઈને શત્રુની
ગરજ સારી છે! તારા જેવા મંત્રીઓનાં પાપથી
રાવણને માથે આવી પડેલી આપત્તિ ટાળવા
માટે આજે હું શત્રુઓની સામે બાઈ છું. ૩, ૪

બુદ્ધિમાન કુંભકર્ણુનું ભાવણ સાંભળી કાંઈક
હસીને રાવણે કહ્યું : 'હે યુદ્ધનિપુણ! હે
તાત! ખરેજ, તું કહે છે તેમ આ મહોદર
રામથી ત્રાસ પામી ગયો છે અને તેથી જ તે
યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે. ૧ હે કુંભકર્ણુ! મારા
ઉપર ક્ષેપ રાખનારો અને અત્યંત
બળવાળો તારા સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ
મારા જેવામાં આવતો નથી; માટે હે ભાઈ!
તું શત્રુનો વધ કરવા સારું બં અને વિજય

મૈળવી પાછો આવ. હે શત્રુહમન! રાક્ષસોને માથે ઘોર સંકટ આવી પડયું છે, તે ટાળવા માટે જ મેં તને જગાડ્યો છે.^{૧૧, ૧૨} માટે હે ભાઈ! હાથમાં પાથ અહણ કરનારા કાળની પેઠે તું તારું ત્રિશૂળ અહણ કરીને રણભૂમિમાં જ અને સુગ્રીવ વગેરે વાનરોનું તથા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રામ-લક્ષ્મણનું લક્ષણ કર.^{૧૩} તારું રૂપ જોઈને જ સઘળા વાનરો પલાયન કરી જશે અને રામ-લક્ષ્મણનાં હૃદયો ચિરાઈ જશે.^{૧૪}

કુંભકર્ણનાં બળ તથા પરાક્રમ બળનારો તેજસ્વી રાવણ એ પ્રમાણે કહીને પોતાને 'નવો અવતાર આવ્યો' એમ માનવા લાગ્યો અને નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે પ્રસન્નચિત્ત થયો. પછી ઉત્સાહી થયેલા મહાબળવાન કુંભકર્ણ યુદ્ધ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેણે શત્રુઓને ચીરી નાખે એવું, શુદ્ધ સુવર્ણથી શણગારેલું, ગજવેલનું બનાવેલું, ધંદના વજ્ર જેવું કઠોર અને ઘણું જ ભારે તથા દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, ચક્ષ, પદ્મગ આદિનો નાશ કરે એવું તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ અહણ કર્યું.^{૧૫-૧૮} શત્રુના રુધિરથી રંગાયેલું, પ્રદીપ્ત જ્વાળાવાળું અને રાતાં પુષ્પોની માળાઓથી શણગારેલું મોટું ત્રિશૂળ અહણ કરીને મહાતેજસ્વી કુંભકર્ણે કહ્યું: 'હે રાક્ષસરાજ! આ મોટી સેના ભલે અહીંયાં જ રહી, મારે તેની જરૂર નથી; હું એકલો જ રણ-ભૂમિમાં જઈશ અને ઘણી ધુધા લાગેલી હોવાથી સર્વ વાનરોનું લક્ષણ કરીશ.'

ત્યારે રાવણે કહ્યું:^{૧૯-૨૨} 'હે પ્રિય બંધુ! ત્રિશૂળ તથા સુફગર વગેરે આયુધોથી સજ્જ થયેલી રાક્ષસોનાને સાથે લઈને તું યુદ્ધ કરવા જ; કારણ કે સઘળા વાનરો મોટા પરાક્રમવાળા, શરવીર અને ઉઘોગી છે. તેઓ તને એકલો અને જરા પણ અસાવધજોશે કે તરત જ પોતાના દાંત વડે બચકાં ભરી તને હેરાન કરશે; માટે તું ભલે અજેય છે તોપણ સૈન્ય લઈને જ યુદ્ધમાં જાને રાક્ષસોનું અહિત કરનારા શત્રુઓનો

વિનાશ કર.^{૨૩, ૨૪} એમ કહી મહાતેજસ્વી રાવણે આસન પરથી હર્ષભેર ઊઠી વચ્ચે વચ્ચે મણિ જડેલી સુવર્ણમાળા કુંભકર્ણના કંઠમાં આરોપી,^{૨૫} તેમ જ બાબુબંધ, વીંટીઓ, ધવલ ચંદ્રહાર તથા બીજાં પણ ઉત્તમ આભૂષણો તેને પહેરાવ્યાં.^{૨૬} વળી સુગંધયુક્ત દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ તેના કંઠમાં નાખીને કાનમાં સુંદર કુંડળ પહેરાવ્યાં.^{૨૭} સુવર્ણના બાબુબંધ, કેયૂર તથા હાર વગેરે આભૂષણોથી અલંકૃત થયેલો મોટા કાનવાળો કુંભકર્ણ ઘૂતની આહુતિઓ હોમવાથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિ સમાન શોભવા લાગ્યો.^{૨૮} વળી શ્યામવર્ણી કટિસૂત્રથી કુંભકર્ણ સમુદ્રમંથન સમયે વાસુકિ નાગથી વીંટાયેલા મંદરાચળ જેવો જણાતો હતો.^{૨૯} પછી મહાત્મા કુંભકર્ણે યસોથી ન ભેદાય એવું, મોટા પ્રહારો ખમી શકે એવું, વીજળી સરખી કાંતિવાળું અને પોતાના પ્રકાશથી ચળકતું સુવર્ણનું કવચ ધારણ કર્યું. એ વેળા તે સંધ્યાકાળનાં વાદળોથી વીંટાયેલા હિમાલય જેવો શોભવા લાગ્યો. જેણે સર્વાંગે આભૂષણ ધારણ કર્યાં હતાં અને હાથમાં દંઢ ત્રિશૂળ અહણ કર્યું હતું એવો એ કુંભકર્ણ ત્રણ પગલાંથી ત્રિભુવનનું આક્રમણ કરવા તત્પર થયેલા વામનાવતાર વિષ્ણુ ભગવાન સરખો શોભવા લાગ્યો.^{૩૦, ૩૧} પછી પોતાના ભાઈ રાવણને ભેટી, તેની પ્રદક્ષિણા કરી તથા પ્રણામ કરીને મહાબળવાન કુંભકર્ણ યુદ્ધ માટે નીકળ્યો.^{૩૨} એ સમયે રાવણે તેને ઘણી આશિષ આપી, શંખ અને હુંડલિના નાદ થઈ રહ્યા તથા તીક્ષ્ણ આયુધવાળા સેનિકો તેને વીંટાઈ વળ્યા.^{૩૩} એ વેળા અસંખ્ય રાક્ષસો, હસ્તીઓ, અશ્વો, મેઘ સમાન ગડગડાટ કરનારા રથો, સર્પો, ઊંટો, ગધેડાઓ, સિંહો, નહારો અને મૃગો વગેરે વાહનો ઉપર ભેસીને મહાબળવાન કુંભકર્ણની પાછળ ચાલતા થયા.^{૩૪, ૩૫} દેવો અને દાનવોનો શત્રુ તથા રુધિરનો ગંધથી મત્ત થયેલી કુંભકર્ણે ત્યારે તીક્ષ્ણ અણીવાળું ત્રિશૂળ અહણ કરી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે રાક્ષસ-

ઓઐ પુષ્પવૃદ્ધિ કરવા લાગી અને રાક્ષસોએ તેના મસ્તક પર છત્ર ધર્યું.^{૩૬} બિહામણી લાલ આંખોવાળા, અત્યંત બિંચા, કાઝળના પર્વત સમાન દેહવાળા અને મોટા પરાક્રમવાળા અસંખ્ય પદ્માતિ સંનિકા પણ ત્રિશૂળ, ફરસી, તલવાર, બિદિવાલ, પરિધ, ગદા, મુસલ, તાલ-સ્કંધ તથા મોટી ગોદણો વગેરે આયુધો લઈ કુંભકર્ણુની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

મહાતેજસ્વી કુંભકર્ણુ યુદ્ધ ચડ્યો તે વેળા તેણે અત્યંત બિહામણું અને દારુણ રૂપ ધારણ કર્યું.^{૩૭-૪૦} એક સો ધનુષ્ય જેટલા વિશાળ તથા છસો ધનુષ્ય જેટલા બિંચા શરીરવાળા, ગાદાનાં પડાં જેવાં નેત્રવાળા અને બળી ગયેલા મોટા પર્વત સરખા પ્રૌઢ તથા શ્યામ દેહવાળા કુંભકર્ણુ સઘળા રાક્ષસોને વ્યહરચનામાં ગોઠવીને હસતા મુખે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! જેમ અગ્નિ પતંગિયાંના સમૂહો બાળી નાખે, તેમ અત્યંત કાધાયમાન થયેલો હું આજે સઘળા વાનર યુદ્ધોને બાળી નાખીશ.^{૪૧-૪૩} વળી તે મોટા સ્વરે બોલ્યો : ‘અરે, પણ એ વાનરોએ મારો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, તો પછી મારે તેઓનો શા સારું સંહાર કરવો ? માટે હું તેઓને નહિ હણતા છવતા જ પકડી આણીશ કે જેથી તેઓ આપણી લંકા તથા બગીચાના અલંકારરૂપ થઈ પડશે.^{૪૪} આપણી લંકાને ઘેરા ચલાવનાર તો રામ-લક્ષ્મણ છે. આ બધા બનાવનું મૂળ કારણ પણ તેઓ જ છે; માટે હું એ બધા લાઈઓનો નાશ કરીશ, એટલે સઘળું વાનરસૈન્ય વગરમાર્યું જ માર્યા સરખું થઈ જશે.’^{૪૫}

કુંભકર્ણુનાં ઉત્સાહપ્રેરક વચન સાંભળી, સર્વ રાક્ષસો સમુદ્રને ભ્રમિત કરે એવી ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૪૬} કુંભકર્ણુ અતિ ઉતાવળે નગરમાંથી નીકળતો હતો, એ વેળા તેને ભયંકર અપશુકન થવા લાગ્યાં.^{૪૭} આકાશમાં ગદંબના જેવા વજ્રવાળા મેઘ ચડી આવ્યા. વીજળીઓના કડાકા તથા ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા, સમુદ્રો તથા

વનો સહિત પૃથ્વી કંપવા લાગી,^{૪૮} શિયાળીઓ સુખમાંથી અશિશ્વવાળા કાઢતી ભયંકર ચળક કરવા લાગી અને પક્ષીઓ તેના મસ્તક પર આવી અવળી પ્રદક્ષિણા ફરવા લાગ્યાં. વળી થોડુંક આગળ ચાલતાં કુંભકર્ણુના ત્રિશૂળ ઉપર ગૃધ્રપક્ષી બેસી ગયો, કુંભકર્ણુનું ડાહ્યું નેત્ર તથા બાહુ ફરકવા લાગ્યાં.^{૪૯, ૫૦} મોટા મોટા કડાકા સાથે પ્રવલિત ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યો, સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યો અને વાયુ કઠોર વાવા લાગ્યો.^{૫૧} એ પ્રમાણે રૂંવાં બિભાં કરે એવા મોટા મોટા ઉલ્કાપાત થતા હતા, છતાં તેને નહિ બળુકારતાં છાણે ધેરેલો કુંભકર્ણુ લંકાના કિલ્લાની બહાર નીકળ્યો. ત્યાં તેણે મેઘના સમૂહ જેવું ભયંકર વાનરસૈન્ય દીડું ! પર્વત સરખી કાયાવાળા કુંભકર્ણુને ભેતાં જ વાનરો વાયુએ ઉડાડેલા મેઘની પેઠે ચોમેર નાસવા લાગ્યા. મેઘના જેવી કાંતિવાળો કુંભકર્ણુ વાનરસૈન્યોને નાસલાગ કરવી ભેઈ ને હર્ષથી પ્રચંડ ગર્જના કરવા લાગ્યો. કુંભકર્ણુની ભયંકર ગર્જના સાંભળીને ઘણા વાનરો કપાયેલા મૂળવાળા શાલ વૃક્ષની પેઠે મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. જેમ પ્રલયસમયે કિંકરરૂપી દંડ ધારણ કરનાર ચમરાજ સર્વ જૂત-પ્રાણીઓને ત્રાસ આપે છે, તેમ મોટું પરિધ ધારણ કરી શત્રુઓને હણવા નીકળેલા મહાત્મા કુંભકર્ણુ સર્વ વાનરોને ઘણો જ ત્રાસ ઉપભવ્યો.^{૫૨-૫૩}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિભવ શ્રીરામાયણના મુદ્દાંકમાં ૬૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો

કુંભકર્ણુ' પરાક્રમ-વાનરસૈન્યમાં ભંગાણુ

સ લઙ્ગણિત્વા પ્રાકારં ગિરિકૂટોપમો મહાન ।
નિર્યયો નગરાત્તુર્ણ કુન્ભકર્ણો મહાધલઃ ॥ ૧ ॥

પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળો મહાબળવાન કુંભકર્ણુ લંકાના કિલ્લા બાહ્યની ઉતાવળે બહાર આવ્યો અને જણે પર્વતોને ફેડી નાખતો હોય તથા વીજળીના કડાકાની રૂપમાં કરતો

હોય, તેમ મોટી ગર્જના વડે સર્વને ક્ષુભિત કરવા લાગ્યો.^{૧૨} ઈદ્ર, યમ અને વરુણથી પણ ન જિતાય એવા અને બિહામણા નેત્રવાળા કુલ કર્ણને આવતો ભેઈ વાનરો નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^૩ વાનરસેનામા ભ ગાણુ પડતુ ભેઈને રાજકુમાર અગદે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને કહ્યું.^૪ 'હે વાનરો! તમે તમારા પરાક્રમ તથા ઊંચા કુળને ભૂલી જઈ નિર્ભય વાનરોની પેઠે ભય પામી આમ નાસભાગ શા માટે કરો છો? હે શાત પ્રકૃતિવાળા વાનરો! તમે પાછા વળો. આવા સમયે તમે તમારા પ્રાણની દરકાર શા માટે કરો છો? અરે, આ રાક્ષસને ભેઈ તમે ડરી મર્યો છો, પરંતુ તે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ જ નથી! એ તો રાક્ષસોએ માત્ર તમને ડરાવવાનું સાધન જ બિલુ કયું છે? હે વાનરો! તમે સૌ પાળ વળો. આપણને રાક્ષસો તરફથી આ જે ભય ઉત્પન્ન થયો છે, તેનો આપણે આપણા પરાક્રમથી નાશ કરીશું.^{૧૭}

અગદના વચન સાલળી વાનરો મહાપ્રયત્ને શાત થઈ પાછા વળ્યા અને મોટા મોટા વૃક્ષો નહણું કરી રણભૂમિના મોખરે ઊભા રહ્યા.^૮ પછી અત્યંત કોવ પામેના સઘળા વાનરો મંદોન્મત્ત સ્ત્રીઓની પેઠે કુલકર્ણ ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. મોટા મોટા પર્વતશિખરો શિલાઓ અને પ્રજુલ્હન વૃક્ષોના ઉપરાઉપરી પ્રહાર થવા છતાં મહાબળવાન કુલકર્ણ જરા પણ ઊંચો નહિ વૃક્ષો અને શિલાઓ કુલકર્ણના શરીર સાથે અથડાવાથી ભાગીને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. અગ્નિ જેમ વનને પીડિત કરે, તેમ અત્યંત ક્રોધમા આવેલો કુલકર્ણ વાનરોને પીડવા લાગ્યો.^{૧૦-૧૨} કુલકર્ણના પ્રહારથી હણાયેલા અને લોહીલુહાણ થયેલા અનેક મોટા વાનરો કપાયેલા નકુલિત આખરાના વૃક્ષોની પેઠે ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. આખા પાછળ ભેયા વિના દોડતા કેટલાક વાનરો સમુદ્રમા પડી ગયા અને કેટલાક આકાશમા ચડી ગયા.^{૧૩,૧૪} અનેક પ્રકારની લીનાયુક્ત યુદ્ધ

કરતા કુલકર્ણના મારથી નાસ પામેલા કેટલાક વાનરો તો જે સેતુ ઉપર થઈને લ કામા આવ્યા હતા, તે સેતુ ઉપર થઈને સામે પાર દોડી ગયા. કુલકર્ણના ભયથી જેઓના મુખ ફિક્કર પડી ગયા હતા, એવા કેટલાક વાનરો નાસતા નાસતા ઊંડી ખાઈ ઓમા સતાયા, કેટલાક પર્વતમા ભરાઈ પેઠા, કેટલાક વૃક્ષો પર ચડી ગયા,^{૧૫,૧૬} કેટલાક પર્વત પર ચડીને તેની બીજી બાજુએ ફરી પડ્યા, કેટલાક પાછા વાળીને પણ ભેવા ન રહ્યા, કેટલાક પૃથ્વી પર અખડાઈ પડ્યા અને કેટલાક તો બંધે મરણ પામ્યા. હોય એમ ઢાંગ કરી પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યા.^{૧૭} ત્યારે ડુવરાજ અગદે કહ્યું 'હે વાનરો! ઊભા રહો અને પાછા વળો ચાલો, આપણે રાક્ષસોની માથે યુદ્ધ કરીએ છે ત્રિપિઓ! તમે અહીંથી નાગીને આખી પૃથ્વીમા ફરશો, તોપણ તમે નિશ્ચિતપણે બેસી શકો એવું મ્હાન કયાય પણ મારા ભેવામા આવતું નથી.^{૧૮,૧૯} હે અસ્થક્ષિત વેગવાળા અને પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા વાનરો! તમે બે આયુષો ત્યજીને યુદ્ધમાથી નાગીને ઘેર જશો, તો તમારી સ્ત્રીઓ પણ તમારી મરકરી કરશે અને સ્ત્રીઓના ઉપહાસપાત્ર થવું એ તો છવતા મૂઆ જેવું જ છે!^{૨૦} હે પ્લવગમો! તમે ઉન્નમ્વળ ક્રોતિવાળા મોટા કુળમા જન્મેલા છતાં આમ ભયભીત થઈ નીચ કુળના વાનરોની પેઠે કમ નાગી બન્યો છો? તમે શૌર્યનો ત્યાગ કરી નાસભાગ કરો છો એ ઉપરથી જણાય છે કે તમે સૌ સ્વામીદ્રોહ કરનારા અનાય' છે.^{૨૧} હે વાનરો! તમે તમારા બળ-પરાક્રમના મોટા મોટા વખાણુ કરતા હતા, તે સઘળા બળ-પરાક્રમ આજે કમા ગયા.^{૨૨} અરે આમ યુદ્ધમાથી નાસી છૂટવાથી તો સંતપુરુષો તમને ધિક્કાર આપશે, માટે તમે ભયનો ત્યાગ કરી સંતપુરુષોએ સેવેલા માર્ગનું અવલંબન કરો.^{૨૩} હે વાનરો! આપણે કદાચ આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી થતુને હાથે કપાઈને પૃથ્વી પર પડીશું, તોપણ બીજા પુરુષોને પ્રાપ્ત ન થાય

એવા બ્રહ્મલોકને પામીશું.^{૨૫} હે કપિઓ ! આપણે જો જીવતા રહીશું અને શત્રુઓને સંઘામમાં હણીશું, તો મોટી કીર્તિ મેળવીશું અને મરણ પામીશું તો શૂરવીર પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્મલોકનો આનંદ લેવીશું.^{૨૫} હે વાનરો ! જેમ પ્રદીપ થયેલા અગ્નિ પાસે આવતાં પતંગિયાં જીવતાં જતાં નથી, તેમ રામચંદ્રની સામે યુદ્ધ ચડી કુંભકર્ણુ જીવતો જનાર નથી.^{૨૬} આપણે સૌ મહાન શૂરવીર ગણાઈએ છીએ, છતાં જો આમ યુદ્ધમાંથી નાસી જઈ પ્રાણ બચાવીશું, તો ‘એક રાક્ષસે ઘણા બળવાન વાનરોને નસાડ્યા !’ એવી આપણી મોટી અપકીર્તિ થશે.’

સુવર્ણના બાળુબંધ ધારણ કરનારા શૂરવીર અંગદનાં વચન સાંભળી ચોમેર નાસતા વાનરોએ કાયરતાભર્યું વચન કહ્યું : ‘આ કુંભકર્ણુ રાક્ષસે આજે અમને ઘણા જ પીડિત કર્યા છે, તેથી હવે અમે યુદ્ધમાં જીલા રહેવા સમર્થ નથી. અમને અમારું જીવતર ઘણું જ વહાલું છે, માટે અમે હવે નાસી જ છીએ.’ એટલું બોલી બિહામણી આંખોવાળા કુંભકર્ણુથી ત્રાસીને સઘળા બીકણ વાનરો દશે દિશામાં પલાયન કરવા લાગ્યા. એ જોઈ સુવરજ્ઞ અંગદે પુનઃ પ્રિય વચનોથી એ સઘળા વાનરોને શાંત કરીને તથા રામ-લક્ષ્મણના બળ-પ્રભાવના દાખલા આપીને પાછા વાળ્યા. વાલિના પુત્ર છુદ્ધિમાન અંગદની સમજવટથી સઘળા વાનરો હર્ષ પામ્યા અને વૃક્ષાદિ આયુધો લઈને સંજ્ઞ થઈ યુદ્ધ માટે આસાની વાટ ભેટા જીલા રહ્યા.^{૨૭-૩૨}

કવિ શ્રીરામકૃષ્ણ મહાસુનિષ્ઠીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુવર્ણકાંડ ૬૬ મો સર્ગ ચમત્કાર

સર્ગ ૬૭ મો

કુંભકર્ણુ પ્રચંડ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યના
હાલહવાલ-રામચંદ્રના હાથે
કુંભકર્ણુનું મૃત્યુ

તે નિવૃત્તા મહાકાવ્યઃ શ્રુત્યાદ્વચસ્તવા ।
નૈટિકીં બુદ્ધિમાસ્યાય સર્વે સંગ્રામકોક્ષિણઃ ॥૨॥

રાજકુમાર અંગદનું વચન સાંભળી મોટી કાયાવાળા સઘળા વાનરો શાંત થઈ યુદ્ધ કરવાનો અડમ નિશ્ચય કરી જીલા રહ્યા. બળવાન અંગદના મુખથી પોતાનાં પરાક્રમ સાંભળી ઉત્સાહયુક્ત થયેલા અને શૂરમાં આવવાથી મરણનો ભય છોડી ચૂકેલા વાનરો હર્ષભેર રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા. તેઓ જીવિતની પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય તુરંત યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મૌઢ કાયાવાળા વાનરો મોટાં મોટાં શિખરો તથા વૃક્ષો ઉગામીને ઉતાવળે કુંભકર્ણુની સામે દોડ્યા. મહાપરાક્રમી કુંભકર્ણુ પળ કોપાયમાન થઈ ગઈ વડે ચોમેરથી વાનરોનો સંહાર કરવા માંડ્યા. કુંભકર્ણુના પ્રહારથી હણાયેલા આઠ હજાર અને સાત સો વાનરો એકીવખતે પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા. ગરુડ જેમ સર્પોત્તુ ભક્ષણ કરે, તેમ કુંભકર્ણુ પોતાની બંને જીભ-ઓમાં એકીસમયે આઠ, દસ, સોળ, વીસ અને ત્રીસ ત્રીસ વાનરોને પકડી ખાઈ જવા લાગ્યો.^{૧-૭} કુંભકર્ણુથી ત્રાસ પામેલા વાનરો મહાકળે ધેર્ય રાખીને તથા એકઠા થઈને વૃક્ષો અને શિલાઓથી યુદ્ધ કરતા હતા. એ વેળા મોટા મેઘના જેવી કાયાવાળો વાનરશ્રેષ્ઠ દિવિદ એક પર્વત ઉપાડીને કુંભકર્ણુની સામે ધર્યો અને વેગથી એ પર્વત તેના ઉપર નાખ્યો; પરંતુ કુંભકર્ણુને નહિ વાગતાં એ પર્વત રાક્ષસોની સેનામાં પડ્યો,^{૮-૧૦} જેથી અનેક અશ્વો, હસ્તીઓ, રથો, સારથિઓ તથા કેટલાક રાક્ષસોના કચ્ચરઘાણ વળી ગયો. ભેતભેતામાં દિવિદ વાનરે વળી બીજું એક પર્વતશિખર ઉપાડીને રાક્ષસોની સેના ઉપર નાખ્યું, જેની તળે ઘણાક

અશ્વો, રથો અને સારથિઓ ચગદાઈ મૂઝા અને આપું રણાંગણ રાક્ષસોના રુધિરથી ભિન્નઈ ગયું.^{૧૧}

પછી ભયંકર નાદવાળા મહાસમર્થ રાક્ષસો કૌપાયમાન થયા અને પ્રલયાગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ગર્જના કરતા વાનરોનાં મસ્તક છેદી નાખવા લાગ્યા.^{૧૨, ૧૩} ત્યારે મહાત્મા વાનરો પણ મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને તે વડે સામા પક્ષના અશ્વો, હસ્તીઓ, રથો, જીંટો તથા રાક્ષસોનો સંહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૪} એ વેળા વાયુસુત હનુમાન અંતરિક્ષમાં રહીને કુંભકર્ણુના મસ્તક ઉપર વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા; પરંતુ મહાબળવાન કુંભકર્ણુ પોતાની ઉપર આવતાં સઘળાં પર્વતશિખરોને તથા વૃક્ષોને ત્રિશૂળથી કાપી નાખીને આખી વાનરસેનામાં ઘૂમવા લાગ્યો; ત્યારે એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડી કપિવર હનુમાન તેની સામે આવી બેસો રહ્યો. હનુમાને કુંભકર્ણુને મોટી કાયા ઉપર એ પર્વતશિખરનો વેગથી પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતા જ કુંભકર્ણુનું શરીર માંસ તથા રુધિરથી ખરડાઈ ગયું અને તે અત્યંત ક્ષોભ પામ્યો; પરંતુ થોડીક વારમાં જ સાવધ થઈ તેણે વીજળી સરખું ચળકતું ત્રિશૂળ ફેરવવા માંડ્યું, જેથી તે પ્રબલિત અગ્નિવાળા શિખરને ધારણ કરનારા પર્વત જેવો શોભવા લાગ્યો. પછી કાર્તિકેયે જેમ પોતાની ભયંકર શક્તિ વડે કૌંચપર્વતને લેદી નાખ્યો હતો, તેમ કુંભકર્ણુ પોતાના ત્રિશૂળ વડે કપિવર હનુમાનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૧૫-૧૬} ત્રિશૂળથી છાતી વીંધાવાને લીધે હનુમાન કાંઈક વિહ્વળ થયો અને રુધિરનું વમન કરવા લાગ્યો; પરંતુ તે પીડાને નહિ ગણુકારતાં તેણે ક્રોધથી પ્રલય-કાળના મેઘ જેવી ભયંકર ગર્જના કરી. હનુમાનને પીડિત થયેલા બેઈ સઘળા રાક્ષસો એકાએક હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા અને બીજી સ્વભાવના વાનરો કુંભકર્ણુથી ત્રાસી સંગ્રામ છોડી નાસવા લાગ્યા.^{૨૦, ૨૧} ત્યારે સેનાપતિ

નીલ વાનરે નાસલાગ કરતા કપિઓને સમ-જાવી પાછા વાળ્યા અને પોતે મોખરે આવી એક મોટું પર્વતશિખર કુંભકર્ણુ ઉપર ફેંક્યું. પર્વતશિખરને પોતાની ઉપર પડતું બેઈ કુંભકર્ણુ તેના પર મુદિપ્રહાર કર્યો, એટલે તરત જ એ શિખરમાંથી તણુખા તથા જ્વાળા પ્રકટ થયાં અને ચૂરેચૂરા થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું. એ બેઈ ઋષભ, ગવાક્ષ, ગંધમાદન, શરભ અને નીલ, એ પાંચ બળવાન વાનરો કુંભકર્ણુ ઉપર ધસી ગયા.^{૨૨-૨૪} અને ચોમેરથી વૃક્ષો, પર્વતો લાતો, લપડાકો તથા મુદિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ વાનરોના એ સખત પ્રહારોને પણ પુષ્પની માળાઓના પ્રહાર સરખા માનતો કુંભકર્ણુ જરાયે વ્યથિત થયો નહિ. કુંભકર્ણુ ઋષભ વાનરને પોતાની બંને ભુજાઓ વચ્ચે ઘાલી, છાતી સરસો દબાવ્યો કે જેથી રુધિર એકતો તે પૃથ્વી પર પડ્યો. વળી ઇંદ્રના ચતુ કુંભકર્ણુ શરભને એક મુક્કો મારી, નીલને પાદ મારી અને ગવાક્ષને લપડાક લગાવી; જેથી લોહી-હુહાણ થયેલા એ વાનરો અત્યંત પીડિત થઈને કપાયેલા ખાખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. બ્યારે એ મુખ્ય વાનરોને કુંભકર્ણુ પૃથ્વી પર પાડ્યા, ત્યારે બીજા હબરો વાનરો કુંભકર્ણુ પર ધસી ગયા. પર્વત જેવી કાયાવાળા એ સઘળા વાનરો ક્રૂરકા મારીને પર્વત સરખા જિંચા કુંભકર્ણુના શરીર ઉપર ચડી ગયા અને પોતાના દાંત વડે તેને બચક્રં ભરવા લાગ્યા. સઘળા વાનરો કુંભકર્ણુને પોતાનાં નખ, દાંત, મુદિ તથા કોણીઓના ઉપરાઉપરી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હબરો વાનરો જેના શરીર પર ચડી ગયા હતા, એવો રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણુ એ વેળા મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી છવાયેલા એકાદ પર્વત સરખો શોભતો હતો. પછી અત્યંત કૌપાયમાન થયેલા કુંભકર્ણુ પોતાના બંને હાથથી ઘણા વાનરોને પકડ્યા અને ગ્રહ જેમ સર્પોનું ભક્ષણ કરે તેમ તે વાનરોનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો.^{૨૫-૩૪} કુંભકર્ણુ

પોતાના પાતાળ જેવા વિશાળ મુખમાં વાનરો-
ને નાખ્યે જતો હતો, ત્યારે વાનરો તેના કાન
તથા નાકનાં છિદ્રા વાટે બહાર નીકળી જતા
હતા.^{૩૫} આમ ઘણા વાનરોનું ભક્ષણ કરવા
છતાં પણ ત્યારે તેઓનો અંત આવ્યો નહિ,
ત્યારે અત્યંત કોષે ભરાઈ તેણે વાનરોને પકડી
પકડીને મસળી નાખવા માંડ્યા.^{૩૬} રણભૂમિને
માંસ અને રુધિરના કીચડવાળી કરતો મહા-
બળવાન કુંભકર્ણુ ક્રૂદ થયેલા કાલાગ્નિની પેઠે
વાનરસેનામાં ઘૂમતો હતો અને હાથમાં
ત્રિશૂળ શ્રહણ કરેલું હોવાથી વજ્રધારી ઇંદ્ર
કિંવા પાશધારી યમરાજ સરખો દેખાતો
હતો.^{૩૭} જેમ ઝીંમક્રતુમાં વનમા પ્રકટેલો
આગ્રિ સૂકાં કાષ્ઠોને બાળી નાખે છે, તેમ કુંભ-
કર્ણુ વાનરસૈન્યને બાળવા લાગ્યો, આમ ઘણા
વાનરોને માર્યો પછી તે ત્યારે મુખ્ય મુખ્ય
વાનરોને હણવા દોડ્યો, ત્યારે ત્રાસ પામેલા
વાનરો ચીસેચીસ પાડવા લાગ્યા અને ભયને લીધે
ઉદ્વિગ્ન થઈ રામચંદ્રની પાસે દોડી ગયા.^{૩૮-૪૧}

વાનરોને નાસી જતા જોઈ યુવરાજ અંગદ
મોઢું પર્વતશિખર ઉપાડી ઉતાવળે કુંભકર્ણુ
ઉપર ધસ્યો અને વારંવાર ગર્જના કરી કુંભ-
કર્ણુની સાથે આવેલા સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ
આપવા લાગ્યો.^{૪૨, ૪૩} અંગદે પોતાના હાથ-
માંનું મોઢું પર્વતશિખર કુંભકર્ણુના મસ્તક
ઉપર નાખ્યું; ત્યારે તે કોપથી ભભૂકી ઊઠ્યા
અને ઉતાવળે અંગદની સામે ધસ્યો. મોટી
ગર્જનાથી સર્વ વાનરોને ત્રાસ પમાડતા મહા-
બળવાન કુંભકર્ણુ યુવરાજ અંગદ પર ત્રિશૂળ
ફેંડ્યું. ત્રિશૂળને પડતું જોઈ યુદ્ધવિશારદ અંગદ
આલાપીથી બસી ગયો અને એકદમ ક્રૂદકે
મારી તેણે કુંભકર્ણુની છાતીમા જોશભેર એક
થપ્પડ લગાવી. અંગદની થપ્પડ વાગતાં જ
કુંભકર્ણુ બેલાન થઈ ગયો;^{૪૪-૪૬} પરંતુ
ઘોડીક વારમાં જ તે સાવધ થયો અને પોતાના
હાથની દંડ સુધિ વાળી અંગદની છાતીમાં
પ્રહાર કર્યો, જેથી તરત જ તે મૃત્તિજત થઈ

પૃથ્વી પર પડી ગયો. યુવરાજ અંગદને બેલાન
કરી મહાબળવાન કુંભકર્ણુ ત્રિશૂળ સાથે
સુગ્રીવની સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો. કુંભકર્ણુ-
ને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને વાનર-
રાજ સુગ્રીવ એકાએક ક્રૂધો અને એક મોટો
પર્વત ઉપાડી કુંભકર્ણુની સામે વેગથી દોડ્યો.
સુગ્રીવને પોતાની સામે આવતો જોઈ રાક્ષ-
શ્રષ્ઠ કુંભકર્ણુ પણ પોતાનાં સર્વ અંગોને
સંકોચી તેની સામે દોડ્યો અને તેની સમીપ
આવી ઊભો રહ્યો.^{૪૮-૫૩} મોટા મોટા વાનરો-
નું ભક્ષણ કરનાર તથા રુધિરથી ખરડાયેલા
અંગવાળા કુંભકર્ણુને પોતાની આગળ ઊભેલો
જોઈ સુગ્રીવે કહ્યું :^{૫૪} 'હે કુંભકર્ણુ ! તે
ઘણા શૂરવીર વાનરોને મારી મોઢું ફગ્ગર
કાર્ય કર્યું છે અને શત્રુસૈન્યનો વિનાશ કરી
મોટો યથ પ્રાપ્ત કર્યો છે;^{૫૫} પણ હવે તું આ
વાનરસેના સામે ન જો. એ સાધારણ વાનરોની
સાથે તું શા માટે યુદ્ધ કરે છે ? હે રાક્ષસ !
મારા હાથમાંના આ પર્વતના એક જ પ્રહારને
તું ખમશે એટલે બસ છે !'^{૫૬}

વાનરરાજ સુગ્રીવે શૌચ અને ધૈર્યયુક્ત
વચન સાંભળી રાક્ષસશ્રષ્ઠ કુંભકર્ણુ કહ્યું : 'હે
વાનર ! તું બ્રહ્મદેવનો પૌત્ર અને મહારાજ
વાનરનો પુત્ર છે; તેમ જ ધૈર્ય અને પરાક્રમસંપન્ન
છે, તેથી જ આટલી બધી ગર્જના કરે છે કે ?'

કુંભકર્ણુનું વચન સાંભળી વાનરરાજ સુગ્રીવે
પોતાના હાથમાંનો વજ્ર અને વીજળી સરખો
પર્વત ધ્રુવ ધ્રુમાવીને તેની છાતીમા માર્યો;
પરંતુ કુંભકર્ણુની વજ્ર સમાન કઠોર છાતીમાં
પછડાતાં જ તેના ચૂરચૂરા થઈ ગયા. એ જોઈ
વાનરો એક પાખ્યા અને રાક્ષસો હર્ષનાદ
કરવા લાગ્યા.^{૫૭-૬૦} પર્વતના પ્રહાર થવાથી
કુંભકર્ણુ અત્યંત કોપાયમાન થયો અને તેણે
માં ફાડીને વીજળી સરખું ચક્રચકિત ત્રિશૂળ
ભેસથી ફેરવી સુગ્રીવ પર ફેંડ્યું. કુંભકર્ણુના
હાથમાંથી છૂટેલા સુવર્ણના હાથાવાળા એ
તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળને વચમાં ઊભેલા પવનસુત હનુ-

માને કૃદીને તરત જ અડપી લીધુ અને તેના જે ભાગ કરી નાખ્યા એક હબર ભાર ગજ-વેલનુ બનાવેલુ ત્રિશૂળ હતુમાને લીચાલુ દઈને ભાગી નાખ્યુ, એ જોઈને સઘળા વાનરો હપ્ પાત્રી ગર્જના કરવા લાગ્યા અને ચોમેરથી હતુમાનની પાસે દોડી આવ્યા. ૧૧-૧૩ હતુમાનનુ અહ્મુત પરાક્રમ જોઈ કુલકર્ણુ અત્યંત ભય-ભીત થયો અને યુદ્ધમાથી કાઠક પાછો પછુ હઠ્યો એ જોઈ હપિત થયેલા વાનરો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને હતુમાનની પ્રશસા કરવા લાગ્યા

હતુમાને ત્રિશૂળ ભાગી નાખ્યુ એ જોઈ કુલકર્ણુના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ તેણે તરત જ લકાની પાસે આવેલા મલય પર્વતનુ એક મોટુ શિખર ઉપાડી સુગ્રીવને આપટ્યુ ૧૪-૧૬ એ શિખર વાગતા જ વાનરરાજ સુગ્રીવ જોલાન થઈ રણભૂમિમા પડયો અને રાક્ષસો હપ્નાદ કરવા લાગ્યા ૧૭ પછી કુલકર્ણુ અહ્મુત અને ભય કરે પરાક્રમવાળા સુગ્રીવની પાને આવી પ્રયત્ન વાયુ જેમ મેઘને જે ચી બાય, તેમ પોતાના ખત્રે હાથથી તેને ઊંચકી જવા લાગ્યો ૧૮ મોટા મેઘસમૂહ સરખા સુગ્રીવ ને ઉપાડી જતો પર્વત સરખો કુલકર્ણુ અતિગય ઊંચા શિખરવાળા મેરુપર્વત જેવો શોભવા લાગ્યો ૧૯ સુગ્રીવને પોતાની બાથમા પકડાયેલા જોઈ વિસ્મિત થયેલા દેવોના કોલાહલ તથા રાક્ષસોના સ્તુતિવચનો સાંભળતો કુલકર્ણુ ઉતાવળે રણભૂમિની બહાર જવા લાગ્યો ૨૦ ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો અને ઇંદ્રનો શત્રુ કુલકર્ણુ વાનરરાજ સુગ્રીવને પકડી પોતાના મનમા વિચાર લાગ્યો સુગ્રીવને મારી નાખીશ એટલે રામ-લક્ષ્મણ ત્રહિત આખુ વાનસેન્ય મૂઆ જેવુ જ થઈ રહેશે !

કુલકર્ણુ સુગ્રીવને ઉપાડી જતો હતો, તે જોઈ ને તથા વાનરોને નાસભાગ કરતા જોઈને પવનસુત હતુમાને વિચાર કયો 'અરે, આ કુલકર્ણુ સુગ્રીવને પકડી લઈ બલ છે ! હવે મારે

શુ કરવું ?' ૨૧-૨૩ ખસ, બીજુ કાઈ નહિ આ સમયે મારે કુલકર્ણુની આથે સુદ્ધ કરી સુગ્રીવને છોડાવવો જોઈ એ, હું તેમ જ કરીશ હવે હું પર્વત જેવો પ્રૌઢ થઈને કુલકર્ણુનો નાશ કરીશ. ૨૪ સંગ્રામમા મારી મુદિનો પ્રહાર થવાથી ભાગી ગયેલા અંગવાળો મહાબળવાન કુલકર્ણુ બ્યારે મરણ પામશે અને તેના હાથમાથી વાનર-રાજ સુગ્રીવ મુક્ત થશે, ત્યારે જ સઘળા વાનરો-ને હપ્ થશે ૨૫ અરે, પણ મારે એવુ સાહમ કરવાની કાઈ પણ આવશ્યકતા નથી, કેમ કે એ સુગ્રીવને કદાચ અસુરો, સર્પો અને દેવોએ બાંધ્યા હોય, તોપણ તે પોતાની મેળે જ છૂટીને પાછો આવી શકે એમ છે ૨૬ અત્યાગ્રે તો એ સુગ્રીવને શિલાનો નખત પ્રહાર વાગવાથી મૂર્ચ્છા આવેલી છે, તેથી તે પોતાની નિશ્ચિત બાજુતો નથી, ૨૭ પરંતુ થોડીક વારમા જ તે સાવધ થશે અને પોતાનુ તથા વાનરોનુ હિત થાય એવુ કાર્ય કરશે બે કદાચ હું એને કુલકર્ણુના હાથમાથી છોડાવુ, તો તેની કીર્તિ સદા માટે આખી પડે અને તેમ થવાથી તે પોતે પણ મારા પર નારાજ થાય ૨૮, ૨૯ માટે હમણા હું સુગ્રીવને છોડાવવા નહિ જતા તે પોતે રાક્ષસના હાથમાથી છૂટીને કેવુ પરાક્રમ કરે છે, એની વાટ જોઈશ અને ત્યા સુધીમા આ નાસભાગ કરતી વાનરસેનાનુ આશ્વાસન કરીશ ૩૦ એવો વિચાર કરી પવનસુત હતુમાને દશે દિશાએ નાસી જતી વાનરસેનાને રોકી રાખી ૩૧

રાક્ષસશ્રષ્ટ કુલકર્ણુ તરફડિયા મારતા સુગ્રીવને જિયકીને લકામા પ્રવેશ કયો એ વેળા જિયી અટારીઓ, અડખા, અગાશીઓ તથા છબ્બાઓમા રહીને નગરવાસી લોકો તેના પર પુષ્પવૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા ૩૨ લકાના રાજ માગે પર છાયેલી શીતળતાથી તથા કુલકર્ણુની ઉપર વરસતા સુગંધયુક્ત પુષ્પો તેમ જ ચંદનજળથી સુગ્રીવને ધીમે ધીમે શાંતિ વળી અને તે સાવધ થયો ૩૩ મહાકષ્ટે ચેતન

આખ્યા પછી કુંભકર્ણની બાથમાં રહેલો સુગ્રીવ લંકાના રાજમાર્ગે જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો. ‘અરે, આ રાક્ષસે મને આવી રીતે ઝાઢી પકડી આણ્યો છે, હવે મારે તેનો ખતલો કેની રીતે લેવો? આજે હું વાનરોનું હિત થાય એવું ઉત્તમ કાર્ય કરીશ ૧૮૪૫ એવો વિચાર કરી વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ કુંભકર્ણ ના હાથમાથી લાગે જોઈ છટકી ગયો અને તેની સામે વર્ષને પોતાના તીક્ષ્ણ દાંત વડે તેના નાક તથા કાન કરડી નાખ્યા, તેમજ હાથપગના નખથી તેના પડખા બીરી નાખ્યા નાક-કાન કપાઈ જવાથી અત્યંત કોપાયમાન થયેલો તથા સુગ્રીવના નખ વાગવાથી લોહી હુકાણું થયેલો કુંભકર્ણ એકાએક સુગ્રીવને પકડી ખૂટી પર પટકી તેના પર ચડી બેઠો ૧૮૪૬ સુગ્રીવ જ્યારે લય કર બગવાળા કુંભકર્ણની નીચે આવ્યો, ત્યારે રાક્ષસો તેને ઘણો જ મારવા લાગ્યા, પરંતુ થોડી વારમા જ તે સુગ્રીવ કુંભકર્ણને ઉચલાની નાખી દહાની પેંડે બિંદી વાનરસેનામા આવી રામચંદ્રને મળ્યો જેના કપાયેલા નાસકા અને કણ માથી રુવર સ્વત્વ હતું એવો કુંભકર્ણ એ વેળા નાના નાના ઝરણાવાળા પર્વત જેવો દેખાવા લાગ્યો. લય કર રૂપવાળા એ કુંભકર્ણનું આજુ ગરીર રુધિરથી ખરડા ગયું હતું અને તે રુધિરનું વમન કરતો હતો તેણે ‘કપાયેલા નાક-કાન લઈ લંકામા જવા કરતા પુન સુદમા જવું એ જ ઠીક છે’ એવો નિશ્ચય કર્યો ૧૮૪૭ સુગ્રીવને નાસી ગયેનો જોઈ બિહામણુ રૂપ વાળો કુંભકર્ણ પુન રણભૂમિ પ્રત્યે દોડ્યો એ વેળા પોતાની પામે કોઈ આયુધ નહિ હોવાથી તેણે એક મોટું મુઠ્ઠા હાથમા લીધું સક્ષસ્રશ્ચ કુંભકર્ણ ઉતાવળે લંકાની બહાર નીકળી પુન રણભૂમિમા આવ્યો અને જેમ પ્રતીક્ષ થયેલો પ્રવયાગ્રિ પ્રભાનું લક્ષણ કરે, તેમ વાનરોનું લક્ષણ કરવા લાગ્યો અત્યંત ઘુઘા લાગેલી હોવાથી અધિર અને માથ માવાની

ઈચ્છાવાળો કુંભકર્ણ વાનરસેનામા પ્રવેશ કરી, જેમ પ્રલયકાળે મૃત્યુ પ્રાણીમાનનું લક્ષણ કરે છે તેમ નશો ચડવાને લીધે રાક્ષસો, વાનરો તથા પિથાથોનું લક્ષણ કરવા લાગ્યો ૧૮૪૮ કુંભકર્ણ એ વેળા ઘણો જ કાંધાયમાન થયેલો હતો, તેથી તેણે વગર વિચાર્યે એક-જે-નણ અને એથી પણ વધારે વાનરો તથા રાક્ષસોને પકડીપકડીને મોમા મૂકવા માડ્યા ૧૮૪૯ એ સમયે મહાબળવાન કુંભકર્ણના મોમાથી વાનરો અને રાક્ષસોના માસના લોચા તથા રુધિર બહાર નીકળતા હતા ઘણા વાનરો મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપાડી કુંભકર્ણને આપડતા હતા, છતાં તે પ્રહારોને કાંઈ પણ ન લેખવતો એ રાક્ષસ અત્યંત ક્રોધભરે વાનરોનું લક્ષણ કરતો ચોમેર દોડતો હતો દુષ્ટાત્મા કુંભકર્ણ એકીવખતે સાત, આઠ, વીન, ત્રીસ અને વખતે મો મો વાનરોને પણ બાથમા ઘાનીને ખાતો ખાતો દોડતો હતો પ્રલયકાળે કોપાયમાન થયેલો કાલાગ્રિ રુદ્ર જેમ પ્રાણીઓનું લક્ષણ કરે છે, તેમ પોતાની તીક્ષ્ણ દાંટ વડે વાનરોનું લક્ષણ કરતો કુંભકર્ણ મુઠ્ઠા લઈને ચોમેર ઘૂસવા લાગ્યો એ સમયે તેનું આજુ શરીર માસ, ચરબી ને અધિરથી ખરડાઈ રહ્યું અને આતરકાના બળા તેના કાન ઉપર લટકવા લાગ્યા ૧૮૫૦-૫૧

કુંભકર્ણ વાનરસેનામા નાસ વર્તાવતો હતો, એ જોઈને શત્રુઓના સહાર કરનારા સુમિત્રા નંદન લક્ષ્મણ કાંધાયમાન થયા અને કુંભકર્ણની સામે આવી ઊભા રહ્યા તેમણે કુંભકર્ણને સાત આજુ મારી બીજ પણ બાણો ઉપરાઉપરી મૂકવા માડ્યા, ૧૮૫૧ પરંતુ કુંભકર્ણ એ સઘળા બાણોનું નિવારણ કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મણજીને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો તેમણે વાયુ જેમ સધ્યાજાળના વાદળને આચ્છાદિત કરે, તેમ અસખ્ય બાણો મૂકીને કુંભકર્ણના સુવર્ણમય કવચને ઢાંકી લીધું લક્ષ્મણના સુવર્ણભૂષિત બાણોથી આચ્છાદિત થયેલા કાળજના પર્વત જેવો કુંભકર્ણ સૂર્યના

કિરણોથી આચ્છાદિત થયેલા શ્યામ મેઘ સરખો શોભવા લાગ્યો. ૧૦૨-૧૦૪

પછી ભયંકર રૂપવાળો કુંભકર્ણુ મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી બોલ્યો : ‘ હે લક્ષ્મણ ! હું કે જે સંગ્રામમાં સામા આવેલા યમરાજને પણ સહેલાઈથી જીતી શકું એવો છું, તેની સાથે નીડરપણે યુદ્ધ કરીને તે તારું ખરું શૂરવીરપણું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે ! અરે, મૃત્યુની પેઠે કોપાયમાન થયેલો હું જ્યારે આયુધ અહણ કરી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઉં, ત્યારે માત્ર મારી સામે ઊભો રહેનાર પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે; તો પછી મારી સાથે યુદ્ધ કરનાર ધન્યવાદને પાત્ર કેમ જ ન હોય ! ૧૦૫-૧૦૭ હે લક્ષ્મણ ! અરાવત હાથી પર બેઠેલો દેવરાજ ઇંદ્ર પણ મારી સામે યુદ્ધ કરવા માટે કદી ઊભો રહ્યો નથી; પરંતુ હે સૌમિત્ર ! તું બાળક હોવા છતાં મારી સાથે લડ્યો છે અને તે તારાં વીર્ય, ઉત્સાહ તથા પરાક્રમથી મને પ્રસન્ન કર્યો છે; માટે હું તારી આજ્ઞા મેળવી તારા મોટા ભાઈ રામચંદ્રની સાથે જ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. ૧૦૮-૧૧૦ રામને માર્યા પછી આ સંગ્રામમાં જે કોઈ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તેને હું મારા પરાક્રમ-બળથી યમલોકમાં પહોંચાડીશ. ૧૧૧

કુંભકર્ણુનું બોલવું સાંભળી લક્ષ્મણે હસતા મુખે કહ્યું : ‘ હે કુંભકર્ણુ ! ઇંદ્રાદિ દેવો પણ તને જીતી શકે એમ નથી, એ વાત યથાર્થ છે. મેં આજે તારા એ પરાક્રમને અનુભવ કર્યો છે. ભલે, તારે રામની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો બે, પેલા દશરથનંદન રામચંદ્ર પર્વતની પેઠે અડગ ઊભા ! તેમની પાસે જા. ’ લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી મહાબળવાન કુંભકર્ણુ પૃથ્વીને ધ્રુળવતો રામચંદ્રની સામે દોડ્યો. ૧૧૨-૧૧૫

કુંભકર્ણુને આવતો બેઈ દશરથનંદન રામચંદ્રે તેની છાતીમાં રૌદ્રાસ્ર માથું અને ઉપરાઉપરી બીજાં પણ અનેક તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં. વેગથી દોડતા કુંભકર્ણુને રામચંદ્રનાં બાણો વાગવાથી અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો અને તેના મુખ-

માંથી તણુખાવાળી અશિન્નવાળાઓ નીકળવા લાગી. રામચંદ્રના અસપ્રહારથી વીંધાયેલો કુંભકર્ણુ મોટી ગર્જના કરી વાનરોને ત્રાસ આપ્યો લાગ્યો. પીંછાવાળાં રામચંદ્રનાં બાણો કુંભકર્ણુની છાતીમાં વાગ્યાં કે તરત જ તેના હાથમાંથી મુદ્ગર પૃથ્વી પર પડી ગયું. વળી તૈના બીજાં આયુધો પણ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં; ત્યારે આયુધરહિત થયેલો કુંભકર્ણુ લપડાકો તથા મુદિપ્રહારો વડે વાનરોને પીડિત કરવા લાગ્યો. બાણો વડે વીંધાયેલા અંગોમાંથી રુધિર ઝરતો કુંભકર્ણુ પ્રસવણુ પર્વત સરખો દેખાતો હતો. રુધિરની ગંધથી અત્યંત ક્રુદ્ધ થયેલો કુંભકર્ણુ વાનરો, રાક્ષસો તથા રીંછોનું ભક્ષણ કરતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. ૧૧૬-૧૨૨ પછી ભયંકર પરાક્રમવાળા કુંભકર્ણુ એક મોડું પર્વતશિખર ઉપાડીને જોરજોરે રામચંદ્રની ઉપર નાખ્યું; પરંતુ એ શિખર પોતાના ઉપર આવી પડે તે પહેલાં ધર્માત્મા રઘુવીરે સડસડાટ ગતિ કરનારાં સાત બાણો મૂકી તેને ભાંગી નાખ્યું. દેહીપ્યમાન ક્રાંતિવાળું એ પર્વતશિખર પડતાં તેની નીચે ખસે વાનરો ચગદાઈ મૂઝા. ૧૨૩-૧૨૫ એ વેળા ધર્માત્મા લક્ષ્મણે કુંભકર્ણુનો વધ કરવા સંખંધી કેટલાક ઉપાયો વિચારીને રામચંદ્રને કહ્યું : ‘ હે આર્ય ! આ રાક્ષસ રુધિરની ગંધથી તથા મદિરાના નશાથી મદમત્ત થયેલો છે તેથી તે વાનરોને કે રાક્ષસોને ઝાળખી શકતો નથી અને ઉભય પક્ષના સૈનિકોનું ભક્ષણ કરે છે; માટે સઘળા વાનરોને આ કુંભકર્ણુના દેહ ઉપર ચડી જવા દો અને મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને તેની આબુબાબુ ઊભા રહેવા દો. હે મોટાભાઈ ! એમ થવાથી આ દુર્મતિ કુંભકર્ણુ પોતાના પર અધિક ભાર થવાને લીધે આમતેમ દોડીને બીજા વાનરોને મારી શકશે નહિ. ’

બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા મહાબળવાન વાનરો કુંભકર્ણુ ઉપર ચડી ગયા. ૧૨૬-૧૩૦ ત્યારે અતિશય ક્રોધ પામેલો કુંભકર્ણુ મદોન્મત્ત હાથી જેમ મહાવતને ફેંકી

દે, તેમ વાનરોને ફેંકી દેવા લાગ્યો. ૧૩૧ કુંભ-
કર્ણુને કોપેલા તથા વાનરોને ફેંકી દેતો જોઈને
'હવે રાક્ષસ ગભરાયો છે' એમ વિચારી રઘુવીર
પોતાનું ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને તયાર થયા. કોંધને
લીધે જેમનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયા હતાં,
એવા રણધીર રઘુવીર જાણે કોપાગ્રિથી શત્રુને
બાળતા જ હોય એમ ઉતાવળે કુંભકર્ણુની સામે
ગયા. એ જોઈને કુંભકર્ણુથી ત્રાસેલા સઘળા
યુધર્પાત વાનરો હર્ષ પામ્યા. ૧૩૨, ૧૩૩ જેમણે
તીક્ષ્ણ બાણોથી લરેલા ભાથા બાધેલા હતા
એવા રામચંદ્ર સુવર્ણ વડે ચીતરેલુ, મજબૂત
પ્રત્યંઆવાળું અને સર્પ સરખું ઉચ્ચ ધનુષ્ય સજ્જ
કરીને તથા વાનરોનું આશ્વાસન કરીને કુંભ-
કર્ણુ ઉપર ધસારો કર્યો અત્યંત દુર્બલ એવા
વાનરોથી વીંટાયેલા મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણ
ઉતાવળે કુંભકર્ણુ ની સામે જવા લાગ્યા ૧૩૪, ૧૩૫
શત્રુઓનું દમન કરનારા મહાબળવાન કુંભકર્ણુ
સુકૃત ધારણ કર્યો હતો, તેની લાલચોળ આંખોની
આબુખાબુ રંધિર ખરડાયેલું હતું, કોપેલા મદ
મત્ત હસ્તીની પેઠે તે વાનરોને શોધતો ચામેર
દોડતો હતો, તેનો દેહ વિદ્ય તથા મદર પર્વત
જેવો પ્રૌઢ હતો, તેણે સુવર્ણના બાબુળધ
બાધ્યા હતા, વસ્ત્રતા મેઘ સરખો તેનો વર્ણ
શ્યામ હતો, તેના મોમાથી લોહીની ધારાઓ
નીકળતી હતી, તે પોતાની જિહ્વા વડે લોહિ
યાળા ગોડાકા ચાટતો હતો અને ચમરાવની
પેઠે તે વાનરસૈન્યનો સહાર કરતો હતો. પ્રબ-
લિત અગ્નિ સરખી કાંતવાળા એ કુંભકર્ણુને
જોઈને પુરુષશ્રદ્ધ રામચંદ્ર ધનુષ્યનો ટકારવ
કર્યો, ૧૩૬-૧૪૦ ત્યારે અત્યંત કુદ્ધ થયેલો
રાક્ષસશ્રદ્ધ કુંભકર્ણુ રીસ ચડાવીને રામચંદ્રની
સામે ધસી આવ્યો. સુરણધાર વરસતા મેઘના
જેવા વર્ણવાળા અને મોટા પર્વત સમાન પ્રૌઢ
દેહવાળા કુંભકર્ણુને પોતાની સામે આવતો
જોઈને શેષનાગ સરખી ભુજવાળા રઘુવીરે કહ્યું :
'હે રાક્ષસવર્ધ ! તું ગેધકક મારી સામે આવી
ભોલો રહ્યો, હું પણ ધનુષ્ય સજ્જ કરીને ભોલો

હું. હે કુંભકર્ણુ ! હું કે જે રાક્ષસોના વંશને
નિર્મૂળ કરનાર છું, તેને તું સારી રીતે ઓળખી લે.'

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી તથા તેમને
ઓળખી કુંભકર્ણુ ખડખડાટ હસ્યો અને સર્વ
વાનરોના મનમાં ત્રાસ ઉપજાવતો તે સત્વર
રામચંદ્રની આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો :
'અત્યા રામ ! તું મને વિરાધ, કબંધ, ખર,
વાલી કે મારીચ બાણીશ નહિ ! આ તો કુંભ-
કર્ણુ જ છે ! જો, આ તદ્દન ગજવેલનું બનાવેલું
મારું ભયંકર મુઠ્ઠગર ! પૂવે મેં આ મુઠ્ઠગરની
સહાયથી જ દેવો અને દાનવોને હાથ લેડા
હતા. હે રામ ! મારા નાક-ડાન કપાયેલા જોઈને તું
માઠી અવસા કરતો નહિ. અરે, નાક-ડાન ગયા
છતા મારા મનમાં ચાંતચિત્ત પણ પીડા થતી
નથી. ૧૪૧-૧૪૮ હે ઈક્ષ્વાકુશાર્દૂલ ! મથમ તું
તારું પરાક્રમ મને દેખાડ, પછી હું તારું
લક્ષણ કરીશ ૧૪૯

કુંભકર્ણુના વચન સાંભળી રઘુવીરે તેના
ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકવા માંડ્યા, છતા વજ્ર
સરખા વેગવાળા એ રામબાણથી તે રાક્ષસ જરા
પણ ડગ્યો નહિ, તેમ તેને પીડા પણ થઈ
નહિ ૧૫૦ જે બાણથી સાત સાલવૃક્ષો કપાઈ
ગયા હતા અને વાનરશ્રદ્ધ વાલી હંજાયેા હતો,
તે વજ્ર સરખા રામબાણ કુંભકર્ણુના શરીરને
જરા પણ ઈજા કરી શક્યા નહિ ૧૫૧ પર્વત
જેમ વરસાદની ધારા સહન કરે, તેમ રાક્ષસ-
શ્રદ્ધ કુંભકર્ણુ રામચંદ્રની બાણવૃષ્ટિને સહન
કરતો પોતાનું ભયંકર મુઠ્ઠગર ફેરવીને રામચંદ્રના
બાણોનું નિવારણ કરવા લાગ્યો ૧૫૨ પછી દેવોની
સેનાને ત્રાસ ઉપજાવે એવું અને રંધિરથી ખર
ડાયેલું પોતાનું ભયંકર મુઠ્ઠગર ફેરવીને કુંભકર્ણુ
વાનરસૈન્યને નસાડવા લાગ્યો ૧૫૩ ત્યારે
રામચંદ્રે તેને વાયવ્યાશ્ર માચું. તે અસ વાગવા-
થી કુંભકર્ણુનો હાથ મુઠ્ઠગર સહિત કપાઈ ગયો.
એ વેળા તેણે ભયંકર ચીસ પાડી ૧૫૪ રામ-
બાણથી કપાયેલો અને પર્વતશિખર જેવો પ્રૌઢ
કુંભકર્ણુનો હાથ વાનરસૈન્યમાં પડ્યો. એ વેળા

તેની નીચે કેટલાક વાનરો ચઝઢાઈ ગયા. ૧૫૫
કુંભકર્ણના હાથ નીચે ચઝઢાવા છતાં જીવતા
રહેલા કેટલાક વાનરો ફર જઈને ઊભા રહ્યા
અને રામ તથા કુંભકર્ણનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા.
પછી કપાયેલા હાથવાળો કુંભકર્ણ કે જે વજ્રથી
કપાયેલા શિખરવાળા મોટા પર્વત જેવો દેખાતો
હતો, તે પોતાના બીજા હાથથી એક મોટું વૃક્ષ
ઉપાડીને રઘુવીર સામે ધર્યો. ૧૫૬, ૧૫૭ ત્યારે
રામચંદ્રે 'અંદ્રાક્ષ' નામનું બાણ મૂકી મોટા
સર્પ જેવો કુંભકર્ણનો બીજો હાથ પણ કાપી
નાખ્યો. પર્વતશિખર જેવો કુંભકર્ણનો બીજો
હાથ વૃક્ષ સહિત કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો,
ત્યારે તેની નીચે આવેલાં વૃક્ષો, શિલાઓ,
રાક્ષસો તથા વાનરોનો કચ્છરધાણ વળી ગયો.

ખત્રે હાથ કપાઈ જવા છતાં પણ મોટી
ગજના કરતો કુંભકર્ણ રામચંદ્રની સામે ધસી
આવ્યો; ત્યારે રામચંદ્રે 'અર્ધચંદ્ર' નામનાં બે
બાણો મૂકીને તેના ખત્રે પગ છેદી નાખ્યા.
કુંભકર્ણના ખત્રે પગ કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા
અને તેના ધબકારાથી દશે દિશાઓ, પર્વતની
શુક્રાઓ, સમુદ્ર, આખી લંકા અને વાનરો તથા
રાક્ષસોની સેના ખળભળી ઊઠી. હાથ-પગ
કપાઈ જવા છતાં પણ કુંભકર્ણ હિંમત હાર્યો
નહિ. આકાશમાં જેમ રાહુ ચંદ્રની સામે દોડે,
તેમ તે વડવાનલતા જેવું પોતાનું મુખ પહોળું
કરીને રામચંદ્રની સામે ધર્યો. ૧૫૮-૧૬૨ પછી
રામચંદ્રે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં અને સુવર્ણની પૂંખ-
વાળાં બાણો વડે તેનું મુખ પૂરી નાખ્યું; જેથી
એ કુંભકર્ણ કાંઈ પણ જોડ્યા સિવાય ઝીણો
અવાજ કરતો મૃત્તિહત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.
પછી રામચંદ્રે સૂર્યનાં કિરણ જેવા પ્રકાશવાળું
બ્રહ્મંડ, અંતક અને કાળ સરખું ઉગ્ર, વાયુ
સમાન વેગવાળું, યતુઓને ચંદારનારું, હીરા
તથા સુવર્ણથી જડેલી પૂંખવાળું. સૂર્ય અને
અગ્નિ સમાન ઝળહળતું તથા વજ્ર અને વીજળી
જેવું કોર 'અંદ્રાક્ષ' નામનું બાણ કુંભકર્ણ
ઉપર મૂક્યું. ૧૬૩-૧૬૫ પ્રગવિત અગ્નિ સરખું

ભભૂકતું અને પોતાના તેજથી દશે દિશાઓને
પ્રકાશિત કરતું એ બાણ રામચંદ્રના ધનુષ્ય-
માંથી છૂટીને વજ્રની પેઠે સુસવાટ કરતું કુંભ-
કર્ણના કંઠમાં જઈને ચોંટ્યું. ૧૬૬ પૂર્વે જેમ
ઇંદ્રના વજ્રે વૃત્રાસુરનું મસ્તક કાપ્યું હતું, તેમ
મોટા પર્વતશિખર જેવા, મજબૂત દાંડાવાળા
અને કંપાયમાન તથા સુંદર કુંડળવાળા, કુંભ-
કર્ણના મસ્તકને તેણે ધડથી જીડું કયું. ૧૬૭
એ વેળા કુંડળથી અલંકૃત થયેલું કુંભકર્ણનું
મસ્તક પ્રાતઃકાળે આકાશની મધ્યે રહેલા ચંદ્ર
સરખું નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યું. ૧૬૮ રામચંદ્રના
બાણથી કપાયેલું પર્વત જેવડું કુંભકર્ણનું
મસ્તક ઊછળીને લંકા ઉપર પડ્યું કે જેથી
તેમાંનાં કેટલાંક મંદિરો, ગોપુરો તથા કિલ્લા-
ઓ પડી ગયાં. કુંભકર્ણનું મોટું ધડ ઊછળીને
સમુદ્રમાં પડ્યું, જેથી કરીને તેમાંનાં મત્સ્ય
વગેરે અનેક પ્રાણીઓ કચડાઈ મૂઆં અને તે
ધડ છેક સમુદ્રના તળિયે જઈને ઝેડું. ૧૬૯, ૧૭૦
બ્રાહ્મણો અને દેવોનો યતુ મહાભળવાન કુંભકર્ણ
સંગ્રામમાં મરણ પામ્યો, ત્યારે સર્વ પર્વતો
સહિત આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ અને સઘળા
દેવો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૭૧ રામચંદ્રનું
અફળુત પરાક્રમ જોઈને દેવો, પક્ષીઓ, જીવંતો,
ચક્ષો, ગંધર્વો અને બીજાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ
અત્યંત હર્ષિત થયાં. કુંભકર્ણનું મરણ થયેલું
જોઈને અત્યંત પીડિત થયેલા સઘળા રાક્ષસો,
હસ્તીઓ જેમ સિંહને જોઈ ચીસ પાડી નાસી
બચ, તેમ રામચંદ્રને જોઈ રાડ પાડી નાસવા
લાગ્યા. રાહુથી મુક્ત થયેલો સૂર્ય જેમ અંધકાર-
નો નાશ કરી પ્રકાશે છે, તેમ કુંભકર્ણને હણીને
રઘુવીર વાનરસેનામાં પ્રકાશવા લાગ્યા. ભયંકર
બળવાળા કુંભકર્ણના મરણથી હર્ષિત થયેલા
સઘળા વાનરો પ્રકુલિત કમળ સરખાં મુખથી
જયશાળો થયેલા રામચંદ્રની પ્રશંસા કરવા
લાગ્યા. ૧૭૨-૧૭૫ જેમ વૃત્રાસુરને મારી ઇંદ્ર
હર્ષ પામે, તેમ દેવસેનાનું મર્દન કરનારા અને
મોટાં મોટાં યુદ્ધમાં પૂર્વે કદી પણ નહિ હારેલા

કુલકર્ણુને હણીને રામચ દ્ર હર્ષ પામ્યા રણ
હતિ મીવામીક મહાનિમિત્તલીલ અર્ધદામ્ય શ્રીરામાવળાના
યુગકાંડમા ૧૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮મો

રાવણનો વિલાપ

કુમ્ભકર્ણ હૃત દૃષ્ટ્વા રાવણેન મહાત્મના ।

રાક્ષસા રાક્ષસેન્દ્રાય રાવણાય ન્યવેદયન્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચ દ્રે કુલકર્ણુને માર્યો એ
નેઈને જીવતા રહેલા રાક્ષસો રાવણની પાસે
ગયા અને જોડ્યા ‘હે રાજન્ ! કાળથી ત્રેસરેલા
તમારા ભાઈ કુલકર્ણુ રણસ આમમા પોતાતુ
પરાક્રમ દર્શાવી, વાનરોતુ લક્ષણ કરી તથા
વાનરસેનામા ભાણુ પાડી અ તે રામના તેજથી
શ્ચાત થયા છે તેમતુ ધડ અગાધ સમુદ્રમા પડયુ
છે, ૧-૩ અને કપાયેલા નાક-કાનવાળુ તથા
લોહીજરતુ તેમતુ મોટું મસ્તક લકાના દરવાજા
મા આવી પડયુ છે રામના બાણુ વાગવાથી
જેના હાથ-પગ તથા મન્તક કપાઈ ગયા છે એવુ
તમારા ભાઈ કુલકર્ણુતુ ધડ ઢાવામથથી બળેલા
વૃક્ષ જેવુ થઈ રહ્યુ છે.’ ૪, ૫

‘મહાબળવાન કુલકર્ણુ યુદ્ધમા મરાયો’
એ સમાચાર સાંભળતા જો શોકથી સતાપ પામેલા
રાવણ મૃતિજત થઈ પૃથ્વી પર પડયો ૬ પોતાના
કાકા કુલકર્ણુતુ મરણ સાંભળી દેવાતક, નરાતક,
ત્રિશિરા અને અતિકાન વગેરે રાવણના પુત્રો
પપુ શોકથી રૂન કરવા નાગના ૭ અકિન્ન કર્મ
વાળા રામચ દ્રના હાથે કુલકર્ણુ હણાયો એવુ
સાંભળી ‘મહોદર’ અને ‘મહાપાથ’ નામના
તેના બન્ન ભાઈ પણ અત્યંત શોકાવિષ્ઠ થયા

ચોડી વારે જ્યારે રાવણની મૂર્છા વળી,
ત્યારે તે સાવધ થઈને કુલકર્ણુતુ મરણ સંભારી
આકુળબ્યાકુળ થવા લાગ્યો અને દીનપણે
વિલાપ કરવા લાગ્યો ‘હા, મહાબળવાન કુલ
કર્ણુ ! હા શત્રુઓના જર્વને ઉતારનાર શૂરવીર !
આજે તુ મને મૂકીને દેવયોગથી પરલોકમા
ચાલ્યો ગયો છે હે મહાબલ ! નાર તથા
આપણા સબ ધીઓતુ હું ખ મહાકાયા બિલાવ

માન શત્રુઓને સતાપ પમાડીને ૪ આજે તુ
એકલો મને મૂકીને કયા બાથ છે ૧૮-૧૯ અરે !
જેની સહાયથી હું દેવો તથા અસુરોથી પણ
ડરતો ન હતો, તે મારી જમણી ભુલકપ મારો
ભાઈ કુલકર્ણુ આજે હણાયો ! હાથ, હવે હું
જીવનાર નથી ૨૨ અરેરે હાથ ! દેવો અને
દાનવોના જર્વને ઉતારનારા તથા પ્રત્યાગ્નિ
સરળા ભય કર પરાજયવાળા મારા ભાઈને
રામે માર્યો ! આ શું ૧૧ હા, કુલકર્ણુ ! વજ્ર
પ્રહારથી પણ તને કહી ખીડા થતી ન હતી, જતા
રામબાણુ વડે આજે તું મરણ પાત્રીને પડયો !
એ શું ૧૧ અરેરે, સ આમમા તારા વધ થયેનો
નેઈને આકાશમા રહેના આ દેવો તથા મહાધિઓ
વાર વાર હર્ષતાદ કરે છે ૧૫ અરેરે, તાર મરણ
થયુ નેઈ હપિત થયેલા વાનરો હવે લાગ નેઈને
નકો લકાના કિલ્લા ઉપર ચડી આવશે અને દર
વાનમા પણ પ્રવેશ કરશે ૧૬ હાથ, હવે મારે
જીવીને પણ શું કામ છે અને સીતાનો પણ શો
ખય છે ? મારા ભાઈ કુલકર્ણુથી વિષ્ણુને પડીને
હું હવે જીવવા ઇચ્છતો નથી ૧૭ અરે મારા
ભાઈને હણનારા રામને જો હું યુદ્ધમા ન મારી
શકું, તો પછી મારે મરણ એ જ અવચર છે
વ્યર્થ જીવીને શું કરવું ૧૮ અરે, મારો ભાઈ
કુલકર્ણુ બના હશે ત્યા હું આજે જ જઈશ મારા
ભાઈ વિના મને ક્ષણવાર પણ જીવવુ ગમતુ
નથી ૧૯ જો કુલકર્ણુ ! પૂર્વે મેં જેઓનો
અપકાર કર્યો છે, એવા દેવો પણ હવે મને
નેઈને હાન્ય કરશે હે ભાઈ ! તારી સહાય
વિના હવે હું ઇદ્રને કેવી રીતે જીતી શકીશ ૨૦
અરેરે, મારા ભાઈ વિભીષણ મને જે જે પવિત્ર
વચનો કહ્યા હતા, તે સંધળા આજે મારી
આગળ ખડા થયા છે ! ૨ મેં અભાગિયાએ
મૂર્ખાઈને લીધે તે મહાત્માના વચન માન્યા
નહી ! ખરેખર, આજે હું તેવું દળ નોગણુ
હું ૨૧ અરેરે, પ્રહન્ત અને કુલકર્ણુના મરણનો
મને કારી ઘા લાગ્યો ત્યારથી હું વિભીષણના
વચન યાદ કરીને રામમાર્ગ ભલું હું અરે

ખર, પરમ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા વિલીધણુને મેં
અપમાનપૂર્વક કાઢી મૂક્યો, તે પાપકર્મીનું
અનિષ્ઠ કૃણ આજે મને પ્રાપ્ત થયું ! ૧૨૨, ૨૩

કુંલકણું જે ઇદ્રનો શત્રુ હતો, તેનું મરણ
સાંભળીને અત્યંત પીડિત તથા ઉદ્વિગ્નચિત્ત
થયેલો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ કરુણ સ્વરે
અનેકવિધ વિલાપ કરી પુનઃ મૂચ્છિત થઈ પૃથ્વી
પર ઢળી પડ્યો. ૨૪

ઈતિ શ્રીવાદ્મીક મહાનિમિત્તીય આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૯૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

અનેક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ

સર્ગ ૬૯ મો

રાવણના બળવાન પુત્રોનું યુદ્ધ ચરણ-
ભયાનક યુદ્ધ-નરાંતકનું મરણ

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
ध्रुत्वा शोकामिभूतस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥

કુંલકણુંના મરણથી શોકપીડિત થયેલા
દુરાત્મા રાવણનો વિલાપ સાંભળી ત્રિશિરા
કહેવા લાગ્યો : 'હે રાજન ! તમે કહો છો
તેવા જ ગુણવાળા અને મહાપરાક્રમી એવા
મારા કાકા કુંલકણું રણમાં પડ્યા એ શોકની
વાત છે; પરંતુ તે માટે તમે જેમ વિલાપ કરો
છો, તેમ સત્પુરુષો વિલાપ કરતા નથી. ૧ હે
પિતાજી ! બ્રહ્મદેવે તમને શક્તિ, કવચ, બાણ
અને ધનુષ્ય આપેલા છે; તેમ જ મેઘ સરખા
નાદવાળો અને હબર ખચચરોથી ભેરેલો રથ
આપેલો છે અને તમે ત્રણે લોકને છતવા સમર્થ
છો; છતાં પ્રાકૃત પુરુષની પેઠે શોક શા માટે
કરો છો ? ૨ હે રાક્ષસાધિપ ! તમે પોતાનાં
શસ્ત્ર વડે અનેક વાર દેવદાનવોને હરાવ્યા છે,
તો હવે સઘળાં અસ્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઈને
તમારે રામને શિક્ષા કરવી એમાં શું કઠિન
કાંઈ છે ? ૩ હે મહારાજ ! તમે ચિંતાને ત્યજી
શાંત થાઓ. હમણું હું પોતે જ રણસંગ્રામમાં
જઈશ અને ગરુડ જેમ સપોના વિનાશ કરે,
તેમ યત્રીઓના સંહાર કરીશ. ૪ પૂર્વે જેમ

દેવરાજ ઇદ્રના હાથે હણાયેલો શંખરાસુર અને
વિષ્ણુ ભગવાને મારેલો નરકાસુર રણભૂમિમાં
સૂતા હતા, તેમ આજે મારા હાથથી હણાઈને
રામ રણભૂમિમાં શયન કરશે ! ૫

ત્રિશિરાનાં વચન સાંભળીને કાળથી ત્રેરાયેલો
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતાને નવો અવતાર આવ્યો
માની શાંત થયો. ૬ ત્રિશિરાનાં વાક્ય સાંભળી
દેવાંતક, નરાંતક અને અત્યંત તેજસ્વી અતિક્રાય
પણ યુદ્ધ કરવાના હર્ષમાં આવી ગયા. એ વેળા
ઇદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા રાવણના બીજા પુત્રો-
પણ 'હું પહેલો યુદ્ધ ચડું ! હું પહેલો લડશ
બઉં !' એવી રીતે ગર્જના કરવા લાગ્યા.
રાવણના પુત્રો આકાશમાં ગતિ કરનારા, માયા
બાણનારા, દેવોનો ગર્વ ઉતારનારા, યુદ્ધની
આંલેખાપાવાળા, અત્યંત બળવાળા, પ્રખ્યાત
ક્રીતવાળા, સંગ્રામમાં દેવ, ગંધર્વ, કિન્નર અને
ઉરગોથી પણ પરાભવ નહિ પામેલા, અસ્ર-
વિદ્યામાં કુશળ, યુદ્ધચતુર, ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાન-
વાળા તથા અનેક વરદાન મેળવેલા હતા.
સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, શત્રુઓનાં બળ તથા
લક્ષ્મીને નાશ કરનારા અને મોટા મોટા
દાનવોનો પણ ગર્વ ઉતારનારા પોતાના પુત્રોથી
ર્ષાટાયેલો રાક્ષસોનો રાજા રાવણ દેવોથી વર્ષા-
યેલા ઇદ્રની પેઠે શોભતો હતો.

પછા રાવણે પોતાના પ્રિય પુત્રોને છાતી-
સરસા આંધી, અલંકારોથી શણગારી, શુભ
આશીર્વાદ આપી યુદ્ધમાં જવા આજ્ઞા આપી
અને તેઓની સહાય માટે મહોદર તથા મહા-
પાર્શ્વને સાથે જવા કહ્યું. ૭-૧૧ મોટી કાયાવાળા,
અત્યંત બળવાળા અને કાળે ત્રેરેલા ત્રિશિરા,
અતિક્રાય, દેવાંતક, નરાંતક, મહાપાર્શ્વ અને
મહોદર, એ છયે રાક્ષસો રાવણરાયની પ્રદક્ષિણા
કરીને તથા તેને પ્રણામ કરીને અને આયુષોના
ઘાવને રૂચનારી ઉત્તમ ઔષધિઓ સાથે લઈને
યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. ૧૭-૧૮ સર્વ આયુષો
તથા બાણોના લાઘાં બાંધી સજ્જ થયેલો
મહોદર એરાવતના કુખમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને

રથમાં વાદળઘટા સરખા 'સુદર્શન' નામના હાથી ઉપર આરૂઢ થયો, ત્યારે તે અસ્તાચળ ઉપર રહેલા સૂર્ય જેવો શોભવા લાગ્યો.^{૨૦,૨૧} રાવણુનો પુત્ર ત્રિશિરા હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કરી ઉત્તમ અત્રોથી બેઠેલા તથા સર્વ પ્રકારનાં આયુધોથી ભરેલા શ્રદ્ધ રથમાં બેઠો; ત્યારે તે વીજળી, ઉલ્કા-જ્વાળા અને ઇંદ્રધનુષ્ય સહિત મેઘની પેઠે શોભવા લાગ્યો. જેમ સુવર્ણમય ત્રણ શિખરોથી હિમાલય પર્વત શોભે, તેમ ઉત્તમ રથમાં બેઠેલા ત્રિશિરા પોતાનાં ત્રણ મસ્તકો પર ધારણ કરેલા ત્રણ મુકુટોથી શોભતો હતો.^{૨૨} ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત તેજવાળો રાવણુનો પુત્ર અતિકાય સુંદર ચક્રવાળા, તેજ ઘોડા બેઠેલા, મજબૂત બેંટડા તથા ધૂંસરીવાળા અને બાણનાં ભાયાં, ધનુષ્ય, પ્રાસ, તલવાર તથા પરિઘ વગેરે આયુધોથી ભરેલા દેહીખ્યમાન રથમાં બેઠો.^{૨૩-૨૬} એ વેળા એ અતિકાય રાક્ષસ સુવર્ણના મુકુટથી તથા ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણોથી દેહીખ્યમાન કાંતિવાળા મેરુ પર્વત જેવો જણાતો હતો.^{૨૭} મોટા મોટા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા રાવણુનો પુત્ર મહાબળવાન એ અતિકાય દેવાથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.^{૨૮} નરાંતક રાક્ષસ મોટી ઉલ્કા જેવું ભયંકર પ્રાસ ગ્રહણ કરીને ઉચ્ચઃશ્રવા સરખા પ્રવેત, મોટી કાયાવાળા અને સુવર્ણના સાજવાળા મનોવેળી અશ્વ પર બેઠો; ત્યારે તે હાથમાં શક્તિ ગ્રહણ કરીને મયૂર ઉપર વિરાજમાન કાર્તિકેયની પેઠે શોભવા લાગ્યો.^{૨૯,૩૦} સુવર્ણથી મહેલું મોટું પરિઘ ગ્રહણ કરી સન્નિધિયેલો દેવાંતક રાક્ષસ સમુદ્રમંથન સમયે પોતાના બન્ને હાથથી મંદરાચળને પકડી બિભેલા વિષ્ણુ ભગવાનની સ્પર્ધા કરતો હતો. હાથમાં ગદા ગ્રહણ કરી યુદ્ધ કરવા નીકળેલા અત્યંત તેજસ્વી મહાપાત્ર સંગ્રામમાં ગદા લઈ બિભેલા કુબેરની પેઠે શોભતો હતો.^{૩૧,૩૨}

એ પ્રમાણે સન્નિધિયે તેઓ, જેમ દેવો અમરાવતીમાંથી નીકળે, તેમ લંકામાંથી યુદ્ધ

કરવા નીકળ્યા. એ વેળા તીક્ષ્ણ આયુધો ગ્રહણ કરીને તેમ જ રથ, હસ્તી વગેરે વાહનો પર બેસીને અસંખ્ય રાક્ષસો તેમની પાછળ ચાલ્યા. સૂર્ય સરખા મુકુટને ધારણ કરનારા અને રાત્ર્ય-શ્રીથી શોભતા રાવણુના પુત્રો આકાશમાં રહેલા પ્રકાશમાન ગ્રહોની પેઠે શોભતા હતા. વળી રાક્ષસોએ પહેરેલાં શરદઋતુનાં વાદળ સરખાં પ્રવેત વસ્ત્રોની પંક્તિ આકાશમાં બિડતા હોંસોની પંક્તિ સરખી શોભતી હતી. 'આપણે મરણ કિંવા શત્રુઓને મારવા' એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી યુદ્ધ કરવા નીકળેલા એ મહામત્ત રાક્ષસો મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા, શત્રુઓને ઉવેશી તિરસ્કારભર્યાં વચન ઉચ્ચારતા હતા અને તીક્ષ્ણ બાણો ધનુષ્ય પર ચડાવતા હતા. રાક્ષસોના ચરણના ધમકારથી તથા સિંહનાદથી આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ અને આકાશ બલ્લે ફાટી જતું હોય એમ પ્રતિધ્વનિ કરવા લાગ્યું. મહાબળવાળા રાક્ષસોએ લંકામાંથી બહાર નીકળી બેસ્યું, તો મોટી મોટી શિલાઓ અને વૃક્ષો ઉગારી સન્નિધિયે બેસેલી વાનર-સેનાને હીદી. મહાત્મા વાનરોએ પણ હાથી, ઘોડા તથા રથોથી ભરેલું, સેંકડો ઘંટાઓના નાદથી ગાજી રહેલું, એકાએક ચડી આવેલી શ્યામ મેઘઘટા સરખું, ચક્રચકિત મોટાં હૃદય-ચારવાળું અને સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવી કાંતિવાળા રાક્ષસોનું ભયંકર સેન્ય બેસ્યું. પોતાની તરફ આવતા રાક્ષસસેન્યની ગર્જનાઓ સાંભળી તેને નહિ સહેનારા વાનરો પણ ઉપરાઉપરી ગર્જવા લાગ્યા. વાનરસેનિકાની મોટી ગર્જના સાંભળી રાક્ષસો તે સાંખી શક્યા નહિ અને તેઓ પણ વાનરો સામે ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યા.

જ્યારે રાક્ષસસેન્ય સમીપ આવી પહોંચ્યું, ત્યારે શિખરવાળા પર્વત સરખી મૌઠ ઝંખાવાળા મૂઘપતિ વાનરોએ મોટાં મોટાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. કેટલાક વાનરો આકાશમાં બેસીને રાક્ષસસેન્યમાં પડવા લાગ્યા અને કેટલાક લાગતપાસીને અંદર ધસી જવા

લાગ્યા. પર્વતશિખરો તથા મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષોથી આયુધોવાળા કેટલાક વાનરો ઊંચે ઊડતા હતા અને કેટલાક પૃથ્વી પર દોડા-દોડ કરી રહ્યા હતા. આમ વાનરો અને રાક્ષસો એકઠા થવાથી એ વેળા ભયકર યુદ્ધ બન્યું. ૩૮-૪૭ રાક્ષસો અનેક બાણો મૂકી વાનરોને વારતા હતા, તોપણ ભયંકર પરા-ક્રમવાળા વાનરો રાક્ષસોની ઉપર વૃક્ષો, પર્વતો અને શિલાઓની અખંડિત વૃષ્ટિ કરતા હતા. રાક્ષસો તથા વાનરો સામસામા સિંહ નાદ કરતા હતા અને વાનરો મોટી મોટી શિલાઓ નાખીને રાક્ષસોનો ઝચ્ચરધાણુ વાળતા હતા એકાએક ક્રોધમા આવેલા વાનરો સુવર્ણના કવચ તથા આભૂષણથી શોભતા અને રથ, અશ્વ તેમ જ હસ્તી ઉપર ખેડેલા શરવીર રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા એ વેળા વાનરોના ત્રિશૂળપ્રહારથી તેમ જ મુદ્ધિપ્રહારથી મોટા મોટા રાક્ષસોની આંખો બહાર નીકળી જતી હતી અને તેઓ કંપાયમાન થઈ જઈ ચીસ પાડી પૃથ્વી પર પડતા હતા. રાક્ષસોએ પણ તીક્ષ્ણ બાણ, ત્રિશૂળ, પ્રાગ, શક્તિ, મુદ્ગર તથા તલવાર વગેરે અસ્ત્રશસ્ત્રથી વાનરોને હણવા માડ્યા. એ યુદ્ધમા લોહીથી છંટાયેલા અને પાનપર છતવાની ધ્વજાવાળા રાક્ષસો તથા વાનરો એકબીજાને પ્રહાર કરવામા કમી રાખતા ન હતા. વાનરો અને રાક્ષસોએ ચલા-વેલા તલવાર તથા શિલાઓ વગેરે આયુધોના પ્રહારથી, ભેતભેતામા આખી રણભૂમિ રુધિર વડે રંગાઈ ગઈ; તેમ જ યુદ્ધના મદ્દથી બેઠેલા અને ફાટી પડેલા પર્વત સરખા દેહ-વાળા હણાઈ પડેલા ચોદાઓના શરીરથી તે ખીનાખીચ લારાઈ ગઈ.

યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ્યાં પર્વતો તથા શિલાઓના સૂરે રૂા વર્ષ ગયા, ત્યારે વાનરો પોતાના હાથ વડે રાક્ષસોને ઊંચડી ઝંપડીને પૃથ્વી પર પડાડના લાગ્યા. ૪૮-૫૧ એ લાયનક ઉદ્ધમા રાક્ષસો વાનરોને ઝેરથી વાનરો ઉપર

અને વાનરો રાક્ષસોને ઝેરથી રાક્ષસો ઉપર નાખવા લાગ્યા. ૫૭ વાનરો જ્યારે રાક્ષસોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર પડાવી લઈ તે વડે તેઓને જ મારતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો વાનરોના વૃક્ષ, શિલા વગેરે પડાવી લઈ તે વડે જ તેઓને હણતા હતા. ૫૮ વાનરો અને રાક્ષસો એકબીજાને પર્વતો તથા શસ્ત્રાસ્ત્રોના પ્રહારો કરીને સિંહનાદ કરતા હતા. ૫૯ વાનરોના પ્રહાર થવાથી જેઓના કવચ તૂટી ગયા હતા અને જેઓના શરીરમાથી રુધિર વહેતું હતું, એવા રાક્ષસો રસઝરતા વૃક્ષો જેવા દેખાતા હતા. ૬૦ કેટલાક વાનરો તો રથ વડે રથને, હસ્તી વડે હસ્તીને અને અશ્વ વડે અશ્વને કચડી નાખતા હતા. ૬૧ એ વેળા રાક્ષસો પણ ધુર અને અર્ધચંદ્ર વગેરે તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમ જ લાલા વગેરે આયુધોથી વાનરોએ નાખેલા વૃક્ષ તથા શિલાઓને છેદી નાખતા હતા. એ સમયે કપાઈ પડેલા વૃક્ષો તથા પર્વતોથી અને હણાઈ પડેલા વાનરો તથા રાક્ષસોથી રણભૂમિમા ચાલવાનો માર્ગ પણ જડતો નહોતો. ૬૨, ૬૩ હવે અને ગર્વભરી ચેષ્ટા કરતા અમાપ પરાક્રમવાળા વાનરો ભય-નો ત્યાગ કરીને તથા અનેક પ્રકારના આયુધો ચડણુ કરીને રાક્ષસોની સાથે લડતા હતા. ૬૪ એ પ્રમાણે તુલુક યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તેમા રાક્ષસોનો સંહાર થવાથી વાનરોને અત્યંત હર્ષ પામતા બોઈ દેવો અને મહાપિઓ હર્ષ-નાદ કરતા હતા. ૬૫

રાક્ષસોનો સંહાર થતો બોઈ પવનવેગી અશ્વ ઉપર બેઠેલા નરાતકે હાથમા શક્તિ ઝડપી કરી મગમગ્ગ જેમ વસુદેવ પ્રવેશ કરે, તેમ ભયકર વાનરસૈન્યમા પ્રવેશ કર્યો. ૬૬ ઇંદ્રના યજુ નરાતકે પોતાના દેહીધ્મમાન પ્રાસવથી કાનુવારમા સાતસો વાનરોને કાપી નાખ્યા. ૬૭ અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઈ નિર્ભયપણે વાનરસૈન્યમા નાસ વર્તાવતા નરાતકને બોઈ વિદ્યાધરો અને મહા પિંચો આશ્ચર્યચકિત થયા. ૬૮ નરાતક જે જે મારે જતો હતો, યા ત્યા સર્વજ્ઞ માનવતથા

રુધિરનો કાઢવ થઈ રહેતો અને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા પ્રચંડ વાનરોના દેહ આડે આવવાથી ચાલવાનો માર્ગ પશુ જડતો ન હતો. ૧૯ જ્યાં વાનરો કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી પરાક્રમ કરવા તૈયાર થતા, ત્યાં તો નરાતક તેઓને પુનઃ પૃથ્વી પર સુવાડી દેતો હતો ૭૦ જેમ અગ્નિ વનને બાળી ભસ્મ કરે, તેમ નરાતક વાનર સૈન્યનો સહાર કરવા લાગ્યો. બિચારા વાનરો જ્યાં યુદ્ધ કરવા માગે વૃક્ષો અને પર્વતો ઉખેડવા બંધ, ત્યાં તો વજ્રના પ્રહારથી જેમ પર્વતો ફાટી પડે, તેમ તેઓ નરાતકે કરેલા પ્રાસના પ્રહારથી કપાઈ પડતા હતા જેમ વર્ષાસ્તુનો વાયુ ચૈત્રેયથી વૃક્ષોને ભાગી નાખી વનમાં પ્રસરે છે, તેમ હુણ્દામાં નરાતક રાક્ષસ હાથમાં ઝળહળતું પ્રાસ લઈને વાનરોનો સહાર કરી સગ્રામમાં વૃમ્ભવા લાગ્યો ૭૧-૭૩ મહાપરાક્રમી નરાતકે જિલા રહેલા નાસતા તેમ જ ઊંચે જિડતા સર્વ વાનરોનો ઘાણ વાળવા માડયા, જેથી વાનરો તેની સામે બોલવા કે જિલા રહેવાને પશુ સમર્થ વધા નહિ, તો પણ તેની સાથે ચડવાને અમર્થ તો કયાથી જ થાય ૭૪ નરાતકના હાથમાં રહેલા સૂર્ય સરખા તેજવાળા અને ઝાળ જેવા ભયકર એકલા પ્રાસવી જ વાનરોની સઘળી હુકડીઓ હજારો ગઈ વજ્રપ્રહાર સરખા પ્રાસનો પ્રહાર સહન ન કરવાથી વાનરો બીમારની પાડતા હતા સગ્રામમાં કપાઈ પડતા વાનરોના ગરીર બંધે વજ્રની કપાયેલા ગિળરવાળા મોટા પત્થરો જે ફાગી પડતા હોય એવા જણાતા હતા

હવે અગદાદિ શૂરવીર વાનરોને પૂર્વે કુલ કોઈ સગ્રામમાં મૂર્ચ્છિત કર્યા હતા, તેઓ સર્વ સાવધાન થયા અને સુગ્રીવને શરણે ગયા સુગ્રીવ પોતાની વાનરસેનાને નરાતકના ભયથી નામેની અને આમતેજ નાસભાગ કરતી બેઠીને આશ્ચર્યચકિત થયો અને કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો, પણ એટલામાં તો નરાતક રાક્ષસને પવનવેગી અથ પર બેસીને તથા હાથમાં પ્રાસ

લઈને પોતાની સામે ધસી આવતો દીકો, ત્યારે મહાતેજસ્વી સુગ્રીવે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અગદ પ્રત્યે કહ્યું ૭૫-૮૧ 'હે અગદ! તું મા અથ પર બેસીને આવતા તથા વાનરોનો સહાર કરતા રાક્ષસની સામે યુદ્ધ કરવા બા અને તેને સત્વર યમલોકમાં પહોંચાડ ૮૨

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી સૂર્ય જેમ વાદળ માથી બહાર નીકળે, તેમ સુવનાજ અગદ નરાતક સાથે યુદ્ધ કરવા બહાર પડયા પર્વત સરખા દેહવાળો અને સુવર્ણના બાળુબધ ધારણ કરનારો યુવરાજ અગદ એ વેળા ધાતુ વાળા પર્વતશિખર જેવો મોલતો હતો ૮૩-૮૪ નખ અને દાઢરૂં આયુધવાળા મહાતેજસ્વી અગદે સત્વર નરાતકની પાસે જઈ કહ્યું 'હે હુણ્દ રાક્ષસ! તું ક્ષણવાર મારી સામે જિભે રહે આ પ્રાકૃત વાનરોની સાથે શ' માટે ઝૂકે છે? મારી છાતીમાં તારા વજ્ર સરખા પ્રાસનો પ્રહાર કર, એટલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડુ ૮૫

અગદનું વચન સાંભળી નરાતકને ઘણું જ ક્રોધ ચઢ્યો અને તે પોતાના હોઠ પીસી સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારવા લાગ્યો અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા નરાતકે અગદની પાસે દોડી જઈ તેની છાતીમાં એકાએક ઝગઝગતું પ્રાસ માર્યું, પરંતુ અગદની વજ્ર સરખી કઠોર છાતીનો અપર્યાયતા જ તે પ્રાસ ભાગીને પૃથ્વી પર પડ્યું ૮૫-૮૮ ગરકે કાપેલા સર્પની પેઠે નરાતકનું પ્રાસ ભાગી પડ્યું, ત્યારે વેગમાં આવેલા અગદે એકાએક જિભીને તેના અશ્વના ડાળામાં પોતાના પાંદડા પ્રહાર કર્યો ૮૯ અગદનો પાંદડા વાગતા પર્વત જેવા પ્રૌઢ ગરીરવાળા અશ્વનું માથું ફાટી ગયું, આખો ફૂટી ગઈ, છલ બહાર નીકળી પડી, પણ મરડાઈ ગયા અને તે પૃથ્વી પર ઢગી પડ્યો ૯૦ પોતાના અશ્વને અગદે મારી નાખ્યો એ દોષ નરાતક વધારે ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે પોતાની દંડ મુદ્રિ અગદના મસ્તકમાં મારી ૧ રાક્ષસની મુદ્રિ વાગવાથી અગદનું મસ્તક વિચર્યું અને તેમાંથી બેનું

ખળખળતું રૂધિર વહેવા લાગ્યું, જેથી તે
મેલાન થઈ પડ્યો. થોડીક વારે સાવધ થતાં
તે પોતાના મનમાં વિસ્મય પામ્યો.^{૯૨} પછી
વાલીપુત્ર અંગદે પર્વતશિખર જેવી કઠોર મુદિ
વાળી વેગથી નરાંતકની છાતીમાં મારી, જેથી
વજ્રપ્રહાર થતાં ભાંગી ગયેલો પર્વત જેમ
પૃથ્વી પર વીખરાઈ પડે, તેમ એ નરાંતક
રાક્ષસ છાતીનાં હાડકાં તૂટી જવાને લીધે લોહી
ઝોડતો પૃથ્વી પર પડ્યો અને તેનું આયુ'
શરીર લોહીક્રુણાણુ થઈ ગયું.^{૯૩, ૯૪}

વાલિપુત્ર અંગદે ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમવાળા નરાં-
તકને માર્યો એ જોઈ, અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવો
તથા પૃથ્વી પર જીભેલા વાનરો હર્ષનાદ કરવા
લાગ્યા.^{૯૫} અંગદે રામચંદ્રના મનને હર્ષ પમાડે
એવું આતિ હુકર કામ કયું, એથી મુશ્વીવાદિ
વાનરસમાજ સહિત રામ-લક્ષ્મણને ઘણો જ
આનંદ થયો અને ભયંકર પરાક્રમવાળા અંગદનો
યુદ્ધોત્સાહ પણ અત્યંત વધી પડ્યો.^{૯૬}

ઈતિ શ્રોવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણયેત આદિકાવ્ય ચોરામખણ્ણના
યુદ્ધકાંડમાં ૯૬મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦મો

ભયાનક યુદ્ધ-દેવાંતક, ત્રિશિરા, મહોદર
અને મહાપાર્શ્વનો વધ

નરાન્તકં હતં દૃષ્વા ચુક્રુનન્કર્તવ્યમા ।

દેગાન્તકશ્મિમૂર્વા ચ પાલ્લવ્યશ્ચ મહોદરઃ ॥ ૧ ॥

નરાંતકનું મરણ થયેલું જોઈને દેવાંતક,
ત્રિશિરા અને મહોદર વગેરે મુખ્ય રાક્ષસો
અત્યંત ક્રોધાંત કરવા લાગ્યા.^૧ થોડી વારે
શાંત થયા પછી અત્યંત વેગવાળો મહોદર
મેઘ સરખા વર્ણવાળા મોટા હાથી ઉપર
બેસીને તથા પોતાના લાઈના મરણથી સંતાપ
પામેલો દેવાંતક મોટું પરિધ મહંજુ કરીને
તેમ જ શરતીર ત્રિશિરા ઉત્તમ અશ્વો બેઠેલા
અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતા રથમાં બેસીને
વાલીના પુત્ર અંગદ ઉપર પડ્યા.^{૨-૪} દેવોના
ગર્વને પણ ઉતારી નાખે એવા ત્રણ રાક્ષસોને
પચી આવવા જોઈ, ગુવરાજ અંગદે મોટી

શાખાઓવાળું એક વૃક્ષ ઉપાડયું;^૫ અને ઇંદ્ર
જેમ ઝળહળતું વજ્ર ફેંકે, તેમ તે વૃક્ષ દેવાંતક
ઉપર ફેંકયું.^૬ ત્યારે ત્રિશિરાએ સૂર્ય સરખાં
તીક્ષ્ણ બાણોથી એ વૃક્ષને વચમાં જ છેદી
નાખ્યું. એ જોઈ અંગદ એકાએક ક્રૂધો અને
તેણે રાક્ષસો ઉપર અનેક વૃક્ષો તથા શિલાઓની
વૃદ્ધિ કરવા માંડી; ત્યારે અત્યંત કેપેલા
ત્રિશિરાએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે અને
મહોદરે પોતાના પરિધ વડે એ સઘળાં વૃક્ષો
તથા શિલાઓના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. પછી
ત્રિશિરાએ અંગદ ઉપર ધસારો કરી તીક્ષ્ણ
બાણ મૂકવા માંડ્યાં.^{૭-૯} મહોદરે પોતાનો
હાથી અંગદ સામે દોડાવી તેની છાતીમાં વજ્ર
સરખા તોમરના પ્રહાર કરવા માંડ્યા.^{૧૦} અને
ક્રોધાયમાન થયેલો દેવાંતક અંગદની પાસે જઈ
તેને પરિધનો વારંવાર પ્રહાર કરી નાસી
આવવા લાગ્યો.^{૧૧} આમ એકીસમયે અત્યંત
ખળવાળા ત્રણ રાક્ષસોથી ઘેરાવા છતાં મહા-
પ્રતાપી વાલીપુત્ર અંગદ જરા પણ મૂંઝાયો
નહિ.^{૧૨} અત્યંત હુનંત્ય એવા અંગદે દોટ મૂકી
મહોદરના હસ્તીના મસ્તક પર એક સચોટ
થપ્પડ લગાવી દીધી, જેથી તે હાથી ચક્રર
ખાઈને પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.
પછી તે જ હાથીના દંતુશળ ખેંચી કાઢી વાલી-
પુત્ર અંગદે દેવાંતકના ઉપર બેસથી પ્રહાર કર્યો,
જેથી વાયુથી જેમ વૃક્ષ ભાંગી પડે, તેમ દેવાંતક
મૂર્છિત થઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો અને તેના
મુખમાંથી લાક્ષારસ જેવું ઊકળતું લોહી વહેવા
લાગ્યું. થોડીક વારે ન્યારે તેને ગુદિ આવી,
ત્યારે તે ખળવાન રાક્ષસ મહાક્રોધે બેસો થયો
અને તેણે પોતાનું પરિધ ફેરવી વેગથી અંગદને
માયું.^{૧૩} દેવાંતકનું પરિધ વાગતાં જ વાલીપુત્ર
અંગદ દીંચણુબેર પૃથ્વી પર બેસી ગયો ને હાજુ-
વારમાં સ્વસ્થ થયો; પરંતુ બેસો થવા ગયો,
ત્યાં તો ત્રિશિરાએ સીંધી ગતિવાળાં ખયંકર
ત્રણ બાણો તેના લગાટમાં માર્યાં.

આમ અંગદને મહાખળવાળા ત્રણ રાક્ષસો-

થી ઘેરાયેલાં જોઈ મહોદરા હનુમાન અને નીલ વાનર તેની પહોરે ધાયા. નીલ વાનરે એક મોઢું પર્વતશિખર ઊંચકી ત્રિશિરા ઉપર ફેંક્યું, ૨૩-૨૦ પરંતુ બુદ્ધિમાન ત્રિશિરાએ એ શિખરને તીક્ષ્ણ બાણ વડે ભાંગી નાખ્યું. સેંકડો બાણોથી છિન્નભિન્ન થયેલું તથા જેમાંથી તણખા અને નવાળાઓ નીકળતા હતાં, એવું એ પર્વત-શિખર ચૂરચૂરા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું. ત્રિશિરા-નું પરાક્રમ જોઈ હર્ષમા આવેલા મહાબળવાન દેવાતક હાથમા પરિઘ લઈ હનુમાન સામે ધાયો. દેવાતકને આવતો જોઈ કપિશ્રદ્ધ હનુમાને એકાએક ઢૂંટી તેના મસ્તકમા પોતાની વજ્ર જેવી મુદિને નહાર કર્યો અને પછી મોટી ગર્જના કરી રાક્ષસોને ધ્રુવવી દીધા. હનુમાનની મુદિ વાગતાં જ દેવાંતકનું મસ્તક ચિરાઈ ગયું, તેના હાંત પડી ગયા, તેની આખો તથા છુલ્લ બહાર નીકળી પડ્યા અને તે અચેત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૨૧-૨૫

દેવોનો શત્રુ અને રાક્ષસસૈન્યમા મુખ્ય દેવાંતક હણાયો, એ જોઈ અત્યંત કંઠ થયેલા ત્રિશિરાએ નીલ વાનર ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ વરસાવવા માડ્યા. ૨૬ એ વેળા કોપાયમાન થયેલા મહોદર પણ સૂર્ય જેમ મંદર પર્વત પર આરોહણ કરે, તેમ પર્વત સરખા પ્રોઠ ગીલ્ત હાથી ઉપર જેસી નીલ વાનર ઉપર ધસી આવ્યો અને જેમ ગર્જના કરતો મેઘ પર્વત ઉપર વીજળી સહિત વરસાદ વરસાવે, તેમ બાણની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ચોતરફથી રાક્ષસોના બાણો વાગવાને લીધે સેનાપતિ નીલ વાનરનું પરાક્રમ મદ પડી ગયું અને તેના ગાત્ર ઢોલા થઈ ગયા. ૨૭-૨૮ પરંતુ યોદ્ધીક વારમા જ સ્વસ્થ થઈ તેણે અનેક વૃક્ષોવાળો એક પર્વત ઉપાડી વેગથી મહોદરના મસ્તક પર પછાડ્યો. ૩૦ એ પર્વતને પ્રહાર થતા જ મહોદરના અંગ ભાંગી ગયા અને તે હસ્તી પરથી પ્રાણુરહિત થઈ વજ્ર વડે તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.

મહોદરનું મરણ થયું જોઈ અત્યંત કંઠ થયેલા ત્રિશિરાએ પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કરી તીક્ષ્ણ બાણો વડે હનુમાનને વીંધ્યો; ત્યારે હનુમાને કોપે લરાઈ એક પર્વતશિખર તેના ઉપર નાખ્યું, પરંતુ ત્રિશિરાએ પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. ૩૧-૩૩ પર્વતશિખરને વ્યથા ગયું જોઈને કપિવર હનુમાને ત્રિશિરા ઉપર અનેક વૃક્ષો વરસાવ્યા, ૩૪ પરંતુ મહાપ્રતાપી ત્રિશિરાએ એ સઘળાં વૃક્ષોને તીક્ષ્ણ બાણોથી કાપીને મોટી ગર્જના કરી મૂકી. ૩૫ પછી સિંહ જેમ હાતીને ચીરી નાખે, તેમ કોપાયમાન થયેલા હનુમાને ટૂંકેા માગી પોતાના નખ વડે ત્રિશિરાના અંધને ચીરી નાખ્યો, ત્યારે અંતક જેમ ઢાળરાત્રિને પ્રેરે, તેમ ત્રિશિરાએ કોપ કરી ભયંકર શક્તિ હનુમાન પર ફેંકી. ૩૬-૩૭ આકાશમાથી પડતી ઉત્ક્રા સરખી એ શક્તિને કપિવર હનુમાને વચ્ચેથી જ પકડીને ભાગી નાખી અને મોટી ગર્જના કરી. પ્રલયાગ્નિ સરખી ભયંકર શક્તિને હનુમાને ભાગી નાખી એ જોઈને હર્ષિત થયેલા વાનરો પણ મેઘની પેઠે ગંભીર ગર્જના કરવા લાગ્યા. પછી રાક્ષસશ્રદ્ધ ત્રિશિરાએ મ્યાનમાથી તલવાર ખેંચી કાઢી હનુમાનની ડાલીમાં તેને પ્રહાર કર્યો. તલવારના પ્રહારને નહિ ગણકારતા મહાબળવાન પવનમુત હનુમાને ત્રિશિરાના મસ્તકમા એક ઘપડ લગાવી દીધી, જેથી મહોતેજસ્વી ત્રિશિરાના હાથમાથી હથિયાર સરકી પડ્યા અને તે મૂર્ચ્છિત થઈ ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. ત્રિશિરાને પડતો જોઈ કપિવર હનુમાને તેના હાથમાથી તલવાર ઝૂંટવી લીધી અને સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપજાવે એવી ભય કર ગર્જના કરી. હનુમાનની ગર્જના સંકળ નહિ થવાથી ત્રિશિરા એકાએક ભેલો થયો અને તેણે જિજીવિસે હનુમાનની છાતીમા મુદિ-પ્રહાર કર્યો. ૩૮-૪૪ ત્રિશિરાનો મુદિપ્રહાર થતાં હનુમાનને અત્યંત કોપ ચડ્યો અને તસ્ત જ તેણે ત્રિશિરાને મસ્તકેથી પકડ્યો. ૪૫ પછી

ઈંદ્રે જેમ વિશ્વરૂપનાં ત્રણ મસ્તક છેલાં હતાં, તેમ કપિશ્રદ્ધ હનુમાને પોતાના હાથમાં રહેલી તીક્ષ્ણ તલવાર વડે ત્રિશિરાનાં કિરીટ અને કુંડળવાળાં ત્રણે મસ્તક છેદી નાખ્યાં.^{૪૬} અગ-
અગતા અગ્નિ સરખાં, વિશાળ નેત્રવાળાં અને પર્વત જેવડાં મોટાં ત્રિશિરાનાં ત્રણે મસ્તક આકાશમાંથી ખરેલા તારાની પેઠે તરત જ પૃથ્વી પર પડ્યાં. ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી હનુમાને દેવોના શત્રુ ત્રિશિરાને માર્યો, ત્યારે વાનરો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા, પૃથ્વી ડોલવા લાગી અને રાક્ષસો ચોમર નાસલાગ કરવા લાગ્યા. અત્યંત ખળ-
વાળા ત્રિશિરા, મહોદર, દેવાંતક અને નરાંતક, એ ચારે મુખ્ય રાક્ષસોને હણાયેલા બેઈ ફૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહાપાર્શ્વને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો. તેણે દેહીપ્યમાન કાંતિવાળી લોહાની ગદા ગ્રહણ કરી.^{૪૭-૫૦} એ ગદા સુવર્ણનાં પતરાંથી મઢેલી હતી, તેના ઉપર માંસ અને રુધિર ચોટેલું હતું, શત્રુઓના રુધિરમાં તે તર-
બોળ થયેલી હતી, તે ઘણી મોટી હતી.^{૫૧} તેના અગ્ર ભાગ અત્યંત અળહળતો હતો, તેના ઉપર રાતાં પુષ્પોની માળા લટકતી હતી અને અરાવત. મહાપદ્ર તેમ જ સાર્વભૌમ વગેરે દિગ્ગજોને પણ તે લાય ઉપભવનારી હતી.^{૫૨} તે ગદાને ગ્રહણ કરી પ્રલયાગ્નિ પેઠે પ્રકાશતો મહાપાર્શ્વ વાનરોની સામે દોડ્યો.^{૫૩}

એ વેળા મહાખળવાન ઋપલ વાનર એકા-
એક દૂરીને રાવણના નાના ભાઈ મહાપાર્શ્વની આગળ આવી જોભો રહ્યો.^{૫૪} પર્વત સરખા ઋપલને પોતાની સામે ઊભેલા બેઈ, અત્યંત દેખેલા મહાપાર્શ્વે તેની છાતીમાં વજ્ર જેવી ગદાનો પ્રહાર કર્યો.^{૫૫} રાક્ષસની ગદા વાગતાં જ ઋપલ વાનર લોહાયેલી છાતીએ એકાએક ચક્કર ખાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો અને મુખમાંથી ઘણું રુધિર ચોડ્યો.^{૫૬} પછી જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે પોતાના હોઠ પીસી કરડી નજરે મહાપાર્શ્વ તરફ ભેલા લાગ્યો. પર્વત સરખા દેખાવવાળો અને વાનરસેનિકોમાં મુખ્ય એવો મહાખળવાન

વૃષલ વાનર તરત જ ઊભો અને દોટ મૂકી મહા-
પાર્શ્વની પાસે જઈ તેની છાતીમાં પોતાની મુદ્ધિ-
નો પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતાં જ લોહીહુહાણ થયેલા મહાપાર્શ્વ કપાયેલા મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો; ત્યારે ઋપલ વાનરે તેના હાથમાંથી ચમકંડ સરખી લયંકર ગદા લઈ લીધી અને મોટી ગજાના કરી.^{૫૭-૫૮} સંધ્યાકાળનાં વાદળ જેવા વર્ષાવાળો દેવોનો શત્રુ મહાપાર્શ્વ થોડી વાર સુધી મૂએલાની પેઠે પડ્યો રહ્યો; પરંતુ પુનઃ શુદ્ધિમાં આવતાં તરત જ ઊભો અને તેણે વરુણના પુત્ર ઋપલ વાનરને સચોટ મુદ્ધિપ્રહાર કર્યો.^{૬૦} એથી ઋપલ વાનર મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો; પરંતુ ક્ષણવારમાં જ તે પુનઃ સાવધ થયો અને એણે મોટા પર્વત જેવડી મહાપાર્શ્વની ગદાનો જ તેની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૬૧} લયંકર ગદાનો પ્રહાર થતાં જ દેવ, યક્ષ અને ગ્રાહણોના શત્રુ મહાપાર્શ્વની છાતી ફાટી ગઈ અને પર્વતમાંથી જેમ રાતાં અરણ્યં નીકળે, તેમ તેમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું.

મહાપાર્શ્વની લયંકર ગદા લઈ તેને ફેર-
વતો ફેરવતો ઋપલ વાનર પુનઃ પણ મહાપાર્શ્વ-
ની ઉપર દોડી ગયો અને તેને વારંવાર પ્રહાર કરવા લાગ્યો. પોતાની જ ગદાના પ્રહારથી જેના ઢાંત પડી ગયા હતા, આંખો ખહાર નીકળી ગઈ હતી અને સઘળાં અંગ લાંગી ગયાં હતાં, એવો મહાપાર્શ્વ વજ્રથી હણાયેલા પર્વતની પેઠે ગત-
પ્રાણ થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. એ રીતે રાવણ-
ના નાના ભાઈ મહાપાર્શ્વનું મરણ થયું, ત્યારે બાકી રહેલું રાક્ષસસેન્ય હથિયાર પડતાં મૂકી પોતાના જીવિતની રક્ષા કરવા સારું નિર્મયોદ્ધ થયેલા સમુદ્રની પેઠે નાસવા લાગ્યું.^{૬૨-૬૫}

હંત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્માણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૭૦ મો સરખ સમપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો

અતિકાયનું પરાક્રમ-લક્ષ્મણના હાથે તેનો વધ
સ્વલ્લે વ્યથિતં દૃષ્ટ્વા તુમુલં લોમહર્ષણમ્ ।

આતુંચ નિહતાન દૃષ્ટ્વા શક્તુરપરાક્રમાન્ ॥૧૧॥

પોતાના લય'કર સેન્યને નાસલાગ કરતું
જેઈને તથા ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી દેવાતકાદિ
લાઈ જોને તેમ જ 'મહોદર' અને 'મહાપાશ્વ'
નામના પોતાના કાકાઓને હણાયેલા જેઈ બ્રહ્મ-
દેવનું વરદાન પામેલા, પર્વત જેવી પ્રૌઢ કાયા-
વાળો અને દેવ-દાનવોના ગર્વને ઉતારનારો
મહાતેજસ્વી અતિકાય રાક્ષસ ધણો જ કોપાય-
માન થયો. દેહીખ્યમાન મુકુટ તથા કુંડળ ધારણ
કરનારો અને હૃતરે સૂર્ય સરખી કાંતિવાળો
રથમાં બેઠેલો ઇંદ્રનો શત્રુ અતિકાય પોતાના
ધનુષ્યનો ટંકારવ કરતો વાનરોને નસાડવા લાગ્યો
અને મોટી ગર્જના કરી બોલવા લાગ્યો : 'ઓ
વાનરો ! બિલા રહો; હું રાવણનો પુત્ર અતિકાય
તમારો સંહાર કરવા આગ્યો છું !' એ પ્રમાણે
સિંહનાડ કરી તથા ધનુષ્યનો લય'કર ટંકારવ
કરી તેણે સઘળા વાનરોને ત્રાસ પમાડ્યો. ૧-૧
ત્રણ પગલાંમાં ત્રેલોક્ય લેવાને વૃદ્ધ પામેલા
ત્રિવિક્રમ ભગવાન જેવું અતિકાયનું મોઢું શરીર
જેઈને 'અરે, આ તો કુંભકર્ણુ પુનઃ જીવતો
થયો !' એમ ધારી લયલીત થયેલા વાનરો
આમતેમ નાસવા લાગ્યા તથા એકબીજાને
આશ્રય લેવા લાગ્યા. અતિકાયને જેઈ ત્રાસ
પામેલા વાનરો શરણાગતના રક્ષક સમચંદ્રની
પાસે દોડી ગયા. રથમાં બેઠેલા પર્વત જેવી
કાયાવાળો અને પ્રલયકાળના મેઘની પેઠે ગર્જતા
ધનુષ્યધારી અતિકાયને જેઈ સમચંદ્ર પણ
વિભિન્નત થઈ ગયા. તેમણે વાનરોનું સાંત્વન કરી
વિભીષણને પૂછ્યું : ૭-૧ 'હે વિભીષણ ! પીળાં
નેત્રવાળો, પર્વત જેવડી કાયાવાળો અને હબર
ઘોડા જેટલા વિશાળ રથમાં બેઠેલો આ ધનુષ્ય-
ધારી કેણુ છે ? એ રાક્ષસ અત્યંત તીક્ષ્ણ ધાર-
વાળો અને ચળકતાં પ્રાસ, તોમર તથા ત્રિશુળ

વગેરે આયુધો સહિત હોવાથી ભૂતગણોથી વોંટા-
યેલા સાક્ષાત મહાદેવજી સરખો દેખાય છે, ૧૦-૧૩
વળી તેના રથમાં કાળની જિહ્વા સરખી ચળ-
કતી શક્તિઓ લટકી રહી છે; એથી તે વીજળી-
યુક્ત મેઘ જેવો શોભે છે. ૧૪ ઇંદ્રધનુષ્યથી જેમ
આકાશ શોભે છે, તેમ સુવર્ણનાં પૃથ્વાળાં સુસ-
ન્નિત ધનુષ્યોથી તેનો રથ અત્યંત શોભી રહ્યો
છે. ૧૫ હે વિભીષણ ! સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન
રથમાં બેસી રણભૂમિને શોભાવતો આ જે રાક્ષસ
આપણી સામે ધસી આવે છે, તે કેણુ છે ? ૧૬
જેના ધ્વજમાં રાહુની મૂર્તિ વિરાજમાન છે અને
જે સૂર્યકિરણ સરખાં પોતાનાં બાણોથી દશે
દિશાઓને પ્રકાશિત કરે છે, તે રાક્ષસ કેણુ
છે ? ૧૭ તેના હાથમાં ત્રણ કેંદ્રાણુથી વાંકું, મેઘ
સરખા ટંકારવાળું, સુવર્ણના પૃથ્વાળું અને
ઇંદ્રધનુષ્ય જેવું કૃપાળું ધનુષ્ય શોભી રહ્યું છે. ૧૮
વળી મજબૂત ધૂંસરીવાળો અને મેઘ સમાન ગડ-
ગડાટવાળો એનો રથ સુરદ્રધન-પતાકાથી શોભી
રહ્યો છે; તેમ જ તેને ચલાવનાર ચાર તો સારથિ
છે. ૧૯ વળી એ રાક્ષસના રથમાં બાણોથી ભરેલાં
આડત્રીસ તો ભાથાં બાંધેલાં છે તેમ જ તરેહ-
તરેહનાં લય'કર ધનુષ્યો અને સુવર્ણ જેવા પીળા
રંગની પછીછા પલ્લુ લટકે છે. વળી એ રાક્ષસ-
ની બન્ને બાજુએ પ્રકાશિત જ્યોતિ સરખી,
ચાર હાથના પ્રમાણની મૂકોવાળી અને દશદશ-
હાથ લાંબી બે તલવારો શોભી રહી છે. કાળ
સરખા બિહામણા મુખવાળો અને શ્યામવર્ણો
પર્વત જેવો એ રાક્ષસ મેઘમાં રહેલા સૂર્ય
સરખો દેખાય છે અને તેણે પોતાના કંઠમાં
રાતાં પુષ્પોની માળા પહેરેલી છે. ૨૦-૨૨ તેણે
પોતાની બન્ને ભુજઓ પર સુવર્ણના બાણનું ધ
બાંધ્યા છે, એથી તે બંધા બે શિખરવાળા હિમા-
લય પર્વત સરખો શોભે છે. ૨૩ વળી બે કુંડળો-
થી શોભતું તેનું લય'કર મુખ પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં
આવેલા પૂર્ણ ચંદ્ર સરખું શોભી રહ્યું છે. ૨૪ હે
મહાબાહુ ! એને જેઈ સઘળા વાનરો લયલીત
થઈ ચૈત્રે નાસલાગ કરે છે; માટે તું મને કહે

કે એ રાક્ષસ કોણ છે ? ૨૫

અતિ તેજવાળા દશરથન દન સમચ દ્ર-
નો પ્રશ્ન સાલળી મહાતેજસ્વી વિલીપણે ડહુ. ૨૬
'હે રઘુવીર ! લય કર કર્મવાળા કુળેરના નાના
ભાઈ રાવણનો આ મહાપરાક્રમી પુત્ર છે તે
રાવણના જેવો જ બળવાન છે, વૃદ્ધોની સેવા
કરનાર છે, પ્રખ્યાત મહાપરાક્રમવાળો છે અને
અસ્ત્રવિદ્યા બાળુનારાઓમા શ્રદ્ધ છે. ૨૭ વળી તે
અશ્વ ઉપર સવારી કરવામા, હાથી ઉપર બેસવા
મા, તલવાર પકડવામા, ધનુષ્ય ખેંચવામા,
શુઓની સાથે સામ, દાન, અને ભેદનો
પ્રયોગ કરવામા, નીતિમા તેમ જ મનકાર્યમા
ઘણો જ પ્રવીણ છે. ૨૮ ૨૯ વળી જેના બાહુબળના
આશ્રયથી આખી લકાનગરી નિર્ભય રહે છે,
તે જ આ સામે આવતો રાક્ષસ રાવણની ધાન્ય
માલિની નામે રાણીના પુત્ર છે અને તેનું નામ
'અતિકાય' છે રાવણપુત્ર એ અતિકાય પોતા
ના આત્માને નિવર કરી તપશ્ચર્યાથી બ્રહ્મદેવને
પ્રસન્ન કરી તેમનો પામેથી ઉત્તમ અસ્ત્રો મેળવી
સર્વ રાતુઓનો પરાજય કર્યો ૩૦ ૩૧ બ્રહ્મદેવે
પ્રસન્ન થઈને આ અતિકાયને દેવો તથા અસુરો
થી નિર્ભય બતાવવા ઉપરાંત દિવ્ય કવચ
તથા સૂર્ય સમાન ગળાડગતો રથ પણ આપેલો
છે. ૩ આ અતિકાયે પૂર્વે નેકડો વાર દેવો,
દાનવો તથા યક્ષોનો સહાર કરીને રાક્ષસોનું
રક્ષણ કરેલું છે ૩૩ પૂર્વે એણે પોતાના બાણ વડે
ઈન્દ્રના વજ્રને પણ રોક્યું હતું અને યુદ્ધ વિષે
વચ્ચુના પાશને પણ નિષ્ફળ કર્યો હતો. ૩૪ હે
સમચ દ્ર ! દેવ દાનવના ગર્વને શમાવનારો અને
અતિ બળવાન રાવણનો પુત્ર આ અતિકાય
ધન્યો આવે છે. ૩૫ હે પુત્રશ્રદ્ધ ! હવે તમે સાવધ
થાઓ અને મત્વર તેને જીતવાનો પ્રયત્ન કરો,
નકિ તો કમણે જ તે પોતાના બાણો વડે
આપણા તન્યનો સહાર કરશે.'

તેઓ એ પ્રમાણે વાત કરતા હતા, એવામા
તો મહાબળવાન અતિકાયે વાનરસન્યના પ્રવેશ
કર્યો અને ધનુષ્યનો ટકાર કરી બારબાર ગર્જવા

લાગ્યો. રથમા બેઠેલા લય કર દેહવાળા અતિકાય-
ને જોઈ મુખ્ય મુખ્ય વાનરો યુદ્ધ કરવા માટે તેની
સામે દોડ્યા. ૩૬-૩૮ કુમુદ, દિવિદ, મૈદ, નોલ
અને શરભ વગેરે વાનરો મોટા પર્વતશિખરો
તથા વૃક્ષો લઈને એકોવખતે અતિકાય ઉપર તૃપ્તી
પડ્યા, ૩૯ પરંતુ અસ્ત્રવિદ્યા બાળુનારાઓમા
શ્રદ્ધ એવો મહાતેજસ્વી અતિકાય સુવર્ણથી
શણગારેલા પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે એ
સઘળા વૃક્ષો તથા શિખરોને તોડી પાડવા
લાગ્યો. લય કર દેહવાળા યુદ્ધચતુર આતકાય
રાક્ષસે પોતાની સામે આવેલા સર્વ વાનરોને
તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વીધી નાખ્યા બાહ્યા
વાગવાથી જેઓના અંગો લાગી ગયા હતા,
એવા વાનરો પરાજય પામી તેની સામે બિભા
પણ રહી શક્યા નહિ. ૪૦-૪૨ સિદ્ધ જેમ
મૃગના ટોળામા ત્રાસ વર્તાવે, તેમ અતિકાયે
વાનરોની મેનામા ત્રાસ વર્તાવ્યો એ વેળા
વાનરસેનામા જે કોઈ પોતાની સામે લડતા
ન હતા, તેમાના કોઈને પણ અતિકાય મારતો
ન હતો. પછી ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારો
એ રાક્ષસ ઉતાવળે પોતાના રથને સમચ દ્રની
સામે દોડાવી ગયો ત્યાં જઈને તેણે ગર્વભયુ
વચન કહ્યું 'અત્યા રામ ! હું રથમા બેઠેલો
છું અને મારા હાથમા ધનુષ્યબાણ વગેરે
આયુધો છે, તેથી હું સાધારણ સનક સાથે
યુદ્ધ નહિ કરું, તો તમારામા જે અતિ
શક્તિશાળી અને વ્યવસાયી હોય, તેણે
સત્વર મારી સામે આવી મને યુદ્ધ આપણુ'

અતિકાયનું ગર્વિત વચન નહિ સાંજી
શકવાથી રાતુઓને હણુનારા મહાત્મા લક્ષ્મણને
અત્યંત કાંઈ વ્યાપ્યો અને તેમણે એકાએક
બિલા વઈ પોતાના વનુષ્યબાણ સલાબ્યા પછી
તરત જ અતિકાય સામે જઈ લક્ષ્મણે લાઘામાથી
બાણ ખેંચ્યું અને આખી પૃથ્વી, દિશાઓ,
અસુદ્ર તથા આકાશને પૂરી નાખે એવો પ્રચંડ
ટકાર કરી રાક્ષસોના મનમા ત્રાસ ઉપજાવ્યો.
લક્ષ્મણના ધનુષ્યનો લય કર ટકાર ત્રાસળી

મહાબળવાન અતિકાચ વિરિમત થયો અને લક્ષ્મણને પોતાની સામે આવેલા જોઈ તેને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તેણે ધનુષ્ય ઉપર તીક્ષ્ણ આણ ચડાવી લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! તું હજી બાળક છે, તેમ જ પરાક્રમ દર્શાવવામાં પણ પ્રવીણ થયો નથી, માટે પાછો ના ! તું મારા જેવા કાળપુરુષની સાથે શા માટે લડવા ઇચ્છે છે ? ૪૩-૫૨ મારા હાથથી સુકાયેલા બાણોના વેગને હિમાલય પર્વત, પૃથ્વી તેમ જ અર્તારક્ષ પણ સહન કરવા સમર્થ નથી, તો પછો તારુ તે શું ગળું ? અરે, તું સુખે સૂતોલા સિંહને છેડવાનો યત્ન શા માટે કરે છે ? તું ધનુષ્યબાણ મૂકી મારી આગળથી નાસી જા અને પોતાના પ્રાણની રક્ષા કર. હે સૌમિત્ર ! આટલું આટલું કહેવા છતાં પણ જો તું ગિચ્છા ગર્વને લીધે પાછો ન ફરી શકતો હોય, તો જાલે જાલો રહે, હમણા જ તું પોતાના પ્રાણ જોઈને ચમતોક્રમ જઈશ ! હે લક્ષ્મણ ! સુવર્ણથી શણગારેલા, શત્રુઓના ગર્વને ઉતારનારા અને મહાદેવજીના ત્રિશૂળ સરખા આ મારા તીક્ષ્ણ બાણો સામે તું દંષ્ટિ ઠર કાપેલા સિંહ જેમ મોટા હાથીનું રુધિર પીએ છે, તેમ આ સર્પ સરખું મારું બાણ તારા રુધિરનું પાન કરશે’ એમ બોલતા અતિકાચ રાક્ષસે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવ્યું ૫૨-૫૬

અતિકાચનું રોષ અને ગર્વલયું વચન સાલજી કોપાયમાન થયેલા, અત્યંત બળવાળા, મોટી શોભાવાળા અને પવિત્ર અત કરજીવાળા લક્ષ્મણે કહ્યું ૫૭ ‘હે દુરાત્મા ! મારા બોલ બોલ કરવાથી જ તું બળવાન ગણવાનો નથી આત્મસ્થાવા કરવાથી કઈ સત્પુરુષ ક્ષવાતું નથી હે નીચ રાક્ષસ ! હું ધનુષ્ય-બાણ લઈને તારી સામે જાલેલો છું. તું તારું બળ દર્શાવ હે રાક્ષસ ! તું કમ કરીને જ તારું બળ દેખાડ, નિરર્થક બકવાદ કરવો મૂકી દે જે સમય આવ્યે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવે છે, તે જ શૂરવીર કહે

વાય છે. તું ધનુષ્યધારી છે, રથમાં બેઠેલો છે તેમ જ તારી પાસે સઘળા શસ્ત્રાસ્ત્ર છે તો જાલે, પરંતુ તે સઘળું કહી બતાવવાની શી આવશ્યકતા છે ? તું તારા શસ્ત્રાઓ વડે મને પોતાનું બળ દર્શાવ એટલે બસ ! ૫૮-૬૦ પછી પવન જેમ કાળે કરી પરિપક્વ થયેલા ફળને તેના ટીડાથી જુડું પાડે છે, તેમ હું મારા તીક્ષ્ણ બાણો વડે તારા મસ્તકને તારા દેહથી જુડું કરીશ ૬૧ હે રાક્ષસ ! તું નિશ્ચય માનજે કે, સુવર્ણથી શોભતા મારા બાણ આવે તારા શરીરમાં પડેલા ધાવમાથી નીકળતા રુધિરનું પાન કરશે ૬૨ હે અતિકાચ ! મને બાળક ગમછ તારે બેદરકાર રહેલું કીક નથી હું બાળક હું કે વૃદ્ધ છું, પણ તું નિશઠ માન કે, આવે સુદમાં હું તારા કાળરૂપ જ હું વિચાર કર કે, પૂર્વે બાળક સરખા રૂપવાળા નિવિક્રમાવતાર ધારી વિષ્ણુએ પોતાના ત્રણ પગલાંની જ શ્લે લોકને દાખ્યા હતા’

લક્ષ્મણના સારગર્ભિત અને સચુક્તિક વચન સાલજી અતિકાચને ક્રોધ ચડ્યો અને તેણે પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડ્યું. એ સમયે દેવો, વિદ્યાવરો, મહર્ષિઓ, ગ્રહકો અને યુરો વગેરે આકાશમાં રહી લક્ષ્મણ તથા અતિકાચનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા ૬૩-૬૫

પછી બંને આકાશને ગમી જવા તત્પર થયો હોય, એમ કોપાયમાન થયેલા અતિકાચે પોતાના ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવી લક્ષ્મણ ઉપર મૂક્યું, ૬૬ ત્યારે શત્રુસેન્યને હણનારા વદ્ધમેળે ઝેરી સર્પ સરખા એ તીક્ષ્ણ બાણને અર્ધચંદ્રાકાર બાણ વડે છેદી નાખ્યું કપાયેલી કણવાળા સર્પની પેટે પોતાના બાણને કપાઈ પડેલું જોતા જ, અત્યંત આવેશમાં આવેલા અતિકાચે ધનુષ્ય પર પાત્ર બાણો ચડાવ્યા અને વેગથી લક્ષ્મણ ઉપર મૂક્યા, ત્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણે તે પાથે બાણો છેદી નાખીને પોતાના ધનુષ્ય ઉપર એક દેહીપ્રમાણ તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને ડહું પર્થ ત જોડી અતિકાચ ઉપર મૂક્યું નમેલા

પર્વવાણું મહાત્મા લક્ષ્મણનું બાણ અતિકાયના લલાટમાં ચોટયું.^{૧૭-૭૨} અતિકાયના લલાટમાં ચોટેલું બાણ બંધે પર્વતમાંથી અર્ધો બહાર નીકળેલો અને રુધિર વડે ખરડાયેલો સર્પ હોય એવું જણાતું હતું. પૂર્વે જેમ શંકરનું બાણ વાગવાથી ત્રિપુરાસુરનું નગર કંપાયમાન થયું હતું, તેમ લક્ષ્મણના બાણથી અતિકાય કંપાયમાન થયો. તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો :^{૭૩,૭૪} ‘ધન્ય છે, મારા શત્રુ લક્ષ્મણ ! તે’ મને એક જ બાણથી પીડિત કર્યો છે ! ખરેખર, તારું પરાક્રમ પ્રશંસનીય છે.’ પોતાનો એ વિચાર લક્ષ્મણને પ્રકટ રીતે કહી સંભળાવી તથા સાવધાન થઈ બળવાન અતિકાય પોતાના રથને આમતેમ ફેરવવા લાગ્યો.^{૭૫}

પછી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અતિકાય એકીવખતે ત્રણ, પાંચ અને સાત સાત બાણો ધનુષ્ય પર ચડાવી ઉપરાઉપરી લક્ષ્મણ પર છોડવા લાગ્યો. અતિકાયના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, કાળ સરખાં ઉગ્ર અને સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી બાણોથી આકાશ પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું.^{૭૬,૭૭} અતિકાયે મૂકેલાં અનેક બાણોને રામચંદ્રના નાના ભાઈ મહાત્મા લક્ષ્મણે જરા પણ ગભરાયા સિવાય પોતાનાં વીક્ષ્ણ બાણો વડે છેદી નાખ્યા.^{૭૮} પોતાના ઘણાં બાણોને વ્યર્થ થયેલા જોઈ કોપાયમાન થયેલા ઇંદ્રના શત્રુ અતિકાયે એક વીક્ષ્ણ બાણ નહણું કયું’ અને તેને ધનુષ્ય પર ચોટી પોતાની સામે લડતા લક્ષ્મણની છાતીમાં માર્યું. અતિકાયનું બાણ વાગવાથી જેમ મહા-મત્ત હસ્તીના દેહમાંથી મદ્દ જરે, તેમ લક્ષ્મણની છાતીમાંથી ઊનું બળ-બળનું રુધિર વહેવા લાગ્યું; છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતા લક્ષ્મણે પોતાના હાથથી તે બાણ એન્ની કાઢી પોતાના ધનુષ્ય પર એક વીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને તેને અગ્નિયારથી અભિમંત્રિત કર્યું. એ વેળા લક્ષ્મણના હાથમાં રહેલાં એ ધનુષ્ય-બાણ અત્યંત તેજસ્વી જણાતાં હતાં. અત્યંત પરાક્રમી અતિકાયે પણ મુવર્ણની પૂંજ-વાળું ત્રપ્ત સરખું વીક્ષ્ણ બાણ પોતાના ધનુષ્ય

પર ચડાવી તેને સૂર્યાશ્ર વડે અભિમંત્રિત કર્યું.^{૭૯-૮૪} પછી જેમ યમરાજ કાળદંડ ફેંકે, તેમ લક્ષ્મણે હાથકર અગ્નિયાર અતિકાય ઉપર ફેંક્યું.^{૮૫} ત્યારે તેને શેકવા માટે અતિકાય રાક્ષસે સૂર્યાશ્ર છોડ્યું. તુરંત જ પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખાં બંને બાણો આકાશમાં એકબીજા સાથે અથડાયાં અને જેમ કાંધ પામેલા બે સર્પો લડે તેમ લડવા લાગ્યાં. અતે, એ બંને બાણો બળીને નીચે પડ્યાં.^{૮૬,૮૭} જોકે એ બંને બાણો અત્યંત પ્રકાશમાન જણાતાં હતાં, તોપણ બળીને નીચે પડ્યા પછી પ્રકાશરહિત થઈ ગયાં.^{૮૮}

પછી રાવણના પુત્ર અતિકાયે ક્રોધ ચડાવી ત્વષ્ટાદેવનું એપીકાશ્ર મૂક્યું. ત્યારે પરાક્રમી લક્ષ્મણે એન્દ્રાશ્ર વડે તેને કાપી નાખ્યું.^{૮૯} પોતાના એપીકાશ્રને વ્યર્થ ગયું જોઈ અતિકાયે યાગ્યાશ્ર મૂક્યું, ત્યારે લક્ષ્મણે તેને વાયવ્યાશ્ર વડે છેદી નાખ્યું.^{૯૦,૯૧} પછી મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળની વૃષ્ટિ કરે, તેમ કોપાયમાન થયેલા લક્ષ્મણે અતિકાય ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી;^{૯૨} પરંતુ વજ્ર સરખા અતિકાયના કવચની સાથે અથડાઈને બેનાં અગ્ર ભાંગી જતાં હતાં. એવા લક્ષ્મણનાં સઘળાં બાણો પૃથ્વી પર પાડાં પડ્યાં. પોતાનાં બાણોને વ્યર્થ જતાં જોઈ મહાયશસ્ત્રી લક્ષ્મણે પુનઃ પણ અત્યંત ક્રોધ કરી હબ્બરા બાણ મૂક્યા; છતાં અતિકાયને જરા પણ પીડા થઈ નહિ, તેમ જ તેનું કવચ પણ તૂટ્યું નહિ. ઘણે પ્રયાસ કરતાં પણ લક્ષ્મણ એ રાક્ષસને કિંચિત્ પણ વ્યથા કરી શક્યા નહિ, ત્યારે વાયુદેવે લક્ષ્મણ પાસે જઈ કહ્યું :^{૯૩-૯૬} ‘હે લક્ષ્મણ ! આ અતિકાયને પ્રહારેવનું વરદાન મળેલું છે અને તેણે ચરસાઓ વડે લેહાય નહિ એવું કવચ પહેલું’ છે. એ કવચ પ્રહાર્ય વિના બીજા કોઈ પણ અગ્નિથી લેહાય નહિ; માટે પ્રહાર વડે તેને હોળી.^{૯૭}

વાયુદેવનું વચન સાંભળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણે તરત જ પ્રહાર્યથી અભિમંત્રિત કરેલું વીક્ષ્ણ બાણ પોતાના ધનુષ્ય

પર ચડાવ્યું. એ વેળા સઘળી ઠિથાઓ, ચંદ્ર-સૂર્યોદિ મોટા પ્રહો સહિત આકાશ અને આખી પૃથ્વી ત્રાસ પામી ચીસ પાડી ભેંસ્યાં. સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણે કાળ અને વજ્ર સરણુ એ પ્રહાર રાવણના પુત્ર અતિક્રાચ ઉપર છોડ્યું. લક્ષ્મણના ધનુષ્યમાંથી છૂટીને પ્રચંડ વાયુની પેઠે મુસવાટા મારતું અને સુવર્ણ તથા અમૂલ્ય હીરા જેવેલ પૂજવાળા પ્રહારને આવતું જોઈ તેને શોકવા માટે અતિક્રાચ રાક્ષસે શોકેડો બાણો મૂક્યાં; તોપણ ગરુડ સરખા વેગવાળું પ્રહાર આણુ તે સઘળાં બાણોનું નિવારણ કરી અતિક્રાચની પાસે આવી પહોંચ્યું. દેહીપ્રમાન મલયાગ્રિ સરણુ પ્રહાર લગલગ છેક આવી પહોંચ્યું હતું, તોપણ જરાયે નહિ ગલરાતાં મહાબળવાન અતિક્રાચે રાક્ષિ, રુદ્રિ, કુહાડી, ત્રિશુળ અને બતબતનાં બાણોનો તેના પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો; પરંતુ તેના એ સઘળા પ્રહારોને નિષ્ફળ કરી લક્ષ્મણે યોગેલા એ પ્રહાર તેનું મુકુટચુકા મસ્તક છેડી નાખ્યું. ૯૮-૧૦૪ અતિક્રાચનું મુકુટ સહિત કપાયેલું મસ્તક હિમાલયનું શિખર તૂટી પડે તેમ એકાએક પૃથ્વી પર પડ્યું. જેનાં વસ્ત્રાનુપણો ખસી ગયાં હતાં, એવા અતિક્રાચના મસ્તકને તથા ધડને પૃથ્વી પર પડેલાં જોઈ બાકી રહેલા રાક્ષસો અત્યંત ત્રાસ પામી ચીક કરવા લાગ્યા. સુદમાં માર બાઈ થાકી ગયેલા અને અતિક્રાચનું મરણ જોઈને ખેંદચુકત તથા દીન થઈ ગયેલા ઘણા રાક્ષસો પોકેપોકે રડવા લાગ્યા. ૧૦૫-૧૦૭ પછી પોતાનો અગ્રેસર હણવાથી લચળીત થયેલા રાક્ષસો સુદ મૂકી લંકા તરફ નાસી ગયા.

લચકર બળવાળો અતિક્રાચ હજારો એટલે હર્ષને લીધે પ્રકુલિત ક્રમળ સરખા મુખવાળા વાનરોએ જયજયકારપૂર્વક વિજય મેળવી આવેલા લક્ષ્મણનો ઘણો સત્કાર કર્યો. ૧૦૮, ૧૦૯

હતિ શ્રીવાત્સીક મહાયુનિમણીત આદિભ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકમાં ૭૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૨ મો

રાવણની ચિંતા-રામબળની પ્રતીતિ
અતિક્રાચ હતે દ્રુતવા લક્ષ્મણે મહાત્મના ।

ઉદ્દેગમમદ્રાજા વચનં ચેદમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણે અતિક્રાચને માથો એ સમાચાર સાંભળી રાક્ષસે રાવણ અત્યંત ઉદ્દેગ પામ્યો અને કહેવા લાગ્યો : ‘અરે હાથ ! અસધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળા ધૂસાક્ષ, અકંપન, પ્રહસ્ત તથા કુલકર્ણ વગેરે મહાબળવાન રાક્ષસો કે જેઓ નિરંતર સુદ ઇચ્છનારા, શૂરવીર અને શત્રુઓથી કદી પણ પરાજય નહિ પામેલા હતા, તેઓને તથા તેઓનાં સૈન્યને અકલિદ્યકર્મો રામચંદ્ર મારી નાખ્યાં છે. વળી અનેક શસ્ત્રોને જાણનારા અને મોટી કાયાવાળા બીજા પણ કેટલાયે શૂરવીર રાક્ષસો માથાં ગયા છે. પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળા મારા પુત્ર ઇન્દ્રજિતે પ્રહારેવના વરદાનવાળાં લચકર બાણોથી એ રામ-લક્ષ્મણને બાંધ્યા હતા અને તે બંધનમાંથી અત્યંત બળવાળા દેવો, અમુરો, વક્ષો, ગંધર્વો તથા સર્પોથી પણ છુટાચ તેમ ન હતું; તેમ છતાં પણ એ ગંત લાઈઓ પોતાના પ્રભાવથી કે માયાબળથી કિંવા મોહનમંત્રથી કોણ જાણે કેવી રીતે તે શરણધર્માંથી છૂટી ગયા ! મારી આજ્ઞા માથે ચડાવી જે જે રાક્ષસો સુદ કરવા ગયા, તે તે સઘળાને મહાબળવાન વાનરોએ મારી નાખ્યા છે ! અરે, હવે એવો કોઈ પણ શૂરવીર મારા ભવાગાં આવતો નથી કે જે રામ-લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિભીષણ તથા આખી વાનરસૈનાનો સંહાર કરી સુદમાંથી પાટો આવે ! અહો ! રામ ઘણો જ બળવાન છે અને એના અસ્ત્રબળને પણ ધન્ય છે ! એ રામના પરાક્રમથી મારા સઘળા રાક્ષસો રાજ્યને રાજ્ય થયા છે. હે રાક્ષસો ! હવે તમે સર્વેએ મળી સાવધાન થઈ આખી લંકાનું રક્ષણ કરવું તેમ જ જ્યાં સીતાને રાખવામાં આવેલી છે, તે અશોક-વાટિકાની પણ તપાસ રાખવી. ૧-૧૧ આપણી

સેનાઓના બૃહદમાંથી કોઈ ખહાર નીકળે અથવા તો તેમાં પ્રવેશ કરે, તેની તમારે ઘણી જ સંભાળ રાખવી.^{૧૨} રાક્ષસોની મોટી મોટી ટુકડીઓ રાખી ચોતરફથી લંકાની રક્ષા કરાવવી અને લંકામાં કોઈ ઘૂસી જાય નહિ તેની તજવીજ રાખવી. હે રાક્ષસો! સંધ્યાકાળે, અધીર રાતે તેમ જ પરાઈદિને પણ તમારે સાવધાન રહેવું અને વાનરોની ઉપેક્ષા કરવી નહિ.^{૧૩, ૧૪} વળી આપણા શત્રુનું સૈન્ય શી ગોઠવણુ કરે છે, તે યથાસ્થિત પડયું છે કે લંકામાં પ્રવેશવાની ખટ-પટ કરે છે, એ તમારે જાણી લેવું.’

લંકેશ્વર રાવણનાં વચન સાંભળી મહાન મળવાળા સર્વ રાક્ષસો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરવા લાગ્યા. રાક્ષસોને આજ્ઞા કર્યા પછી પુત્ર-શોકને લીધે દીન થયેલા રાવણ સલામાંથી ઊઠી પોતાના અંતઃપુરમાં ગયો. અતિક્રાંત મરણુ થયું સાંભળી જેનો ક્રોધાગ્નિ અધિક પ્રજ્વલિત થયો હતો, એવો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ વારંવાર પોતાના પુત્રને સંભારી લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો.^{૧૫-૧૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૭૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૩ મો

રાવણનું આશ્વાસન-ઈર્દ્રજિતનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસૈન્યનું મૂલ્ય તથા તત્તો હતાનાક્ષસપુંગવાંસ્તાન્દેવાન્તકાદિત્રિશિરો-પ્રતિકાયાનું રક્ષોગ્ધનાસ્ત્રજ હતાવશિષ્ટાસ્તે રાવણાય ત્વરિતાઃ શશંસુઃ ॥ ૧ ॥

રણસંગ્રામમાંથી બચેલા રાક્ષસોએ ઉતાવળે રાવણની પાસે જઈ દેવાંતક, ત્રિશિરા તથા અતિક્રાંત વગેરે રાક્ષસોના મરણના સમાચાર કહ્યા.^૧ ભારે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતપોતાના પુત્રો તથા લાઈઓનું મરણ સંભારી સંભારીને મોટા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો અને ચોધાર આસુએ રડવા લાગ્યો.^૨ પોતાના પિતાને એ પ્રમાણે શોકસાગરમાં ડૂબેલા તથા દીન થઈ ગયેલા એઈ મહારથી ઈર્દ્રજિતે કહ્યું : ‘હે તાત! જ્યાં

સુધી તમારો પુત્ર આ ઈર્દ્રજિત હોવે છે, ત્યાં સુધી તમારે જરા પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. યુદ્ધમાં ઈર્દ્રજિતનાં બાણથી ઘવાયેલા કોઈ પણ પુરુષ હોવવા સમર્થ નથી.^{૩, ૪} હે પિતાહ! આજે મારાં બાણથી કપાયેલા દેહ-વાળા અને રણભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણને તમે મૂએલા જ બેશો. હે રાક્ષસેન્દ્ર! હું મારા પુરુષાર્થબળનો તેમ જ વરદાનબળનો આશ્રય કરી તમારી આગળ પ્રતિસાધૂર્વક કહું છું કે, હું મારાં અમોઘ અને તીક્ષ્ણ બાણ વડે રામ-લક્ષ્મણને આજે જ લાંબા કરીને સુવારીશ. પૂર્વે બલિરાજના યજ્ઞમાં ત્રિવિક્રમ ભગવાને જેવું ઉચ્ચ પરાક્રમ કર્યું હતું, તેવું પરાક્રમ હું આજે કરીશ અને તે ઈર્દ્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, યમ, વિષ્ણુ, રુદ્ર તથા સાધ્યાદિ સઘળા દેવો સારી પેઠે જોઈ રહેશે.’

રાવણને ધૈર્ય આપી તથા તેની આજ્ઞા લઈ લયંકર પરાક્રમવાળો ઈર્દ્રજિત અનેક આયુધો ભરેલા, ઉત્તમ ખચ્ચરો ભેડેલા તથા પવનસમાન વેગવાળા રથમાં બેસી ઉતાવળે યુદ્ધભૂમિમાં જવા નીકળ્યો.^{૫-૮} એ વેળા અત્યંત હર્ષમાં આવેલા મહાબળવાન રાક્ષસો હાથમાં ઉત્તમ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી તેની પાછળ ચાલ્યા. પ્રાસ, મુદ્ગર, તલવાર, ફરસી તથા ગદા વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં હથિયારો ધારણ કરનારા અને લયંકર પરાક્રમ-વાળા કેટલાક રાક્ષસો હાથી ઉપર બેઠા હતા, કેટલાક તેજ ઘોડા પર સવાર થયા હતા અને કેટલાક ઊંટ, વ્યાઘ્ર, લીંછી, ગિલાડા, ગધેડા, સર્પ, વરાહ, નાહાર, સિંહ તેમ જ મોટા શિયાળ ઉપર બેઠા હતા.^{૧૦-૧૨} મહાપરાક્રમી ઈર્દ્રજિત રણભૂમિ પર જવા નીકળ્યો, ત્યારે ઉપરાઉપરી શંખ તથા ભેરીઓના નાદ થવા લાગ્યા. ઈર્દ્રજિતના મસ્તક ઉપર ચંદ્ર સરખું શ્રવેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું, તેથી તે પૃથ્વીમાના ચંદ્રથી જેમ આકાશ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૩, ૧૪} વળી સુવણના અલંકારોને ધારણ કરનારા અને ધનુષ્યધારીઓમાં શ્રદ્ધ એવા એ ઈર્દ્રજિતના મસ્તક

પર સુવર્ણની હાંડીવાળાં રવેત ચમ્મરો ટાળાવા લાગ્યાં. એ વેળા આકાશ જેમ સૂર્યથી ચોભે, તેમ અપ્રતિમ પરાક્રમવાળા અને સૂર્ય સરખા તેજસ્વી ઇંદ્રજિતથી આખી લંકાનગરી ચોભાયમાન થઈ રહી.

પછી શત્રુઓનું દમન કરનારા અને અગ્નિ સરખી ક્રાંતિવાળા મહાતેજસ્વી ઇંદ્રજિતે યજ્ઞભૂમિ પર* આવી રાક્ષસોને પોતાના રથની ચોતરફ ઊભા રાખ્યા અને પોતે વૈદિક મંત્રોથી વિધિપૂર્વક અગ્નિમા આહુતિઓ આપવા માંડી. મહાપ્રતાપી ઇંદ્રજિત ચંદન, અક્ષત તથા પુષ્પ વગેરેથી અગ્નિની પૂલ કરીને તેમા આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. એ વેળા તેજે હલને બદલે શસ્ત્રો પાથર્યા હતા, બહેડાના વૃક્ષની સમિધ તયાર કરી હતી, શરીર પર લાલ વસ્ત્ર પહેર્યા હતા અને લોહાનો સરવો ગ્રહણ કર્યો હતો. એ પ્રમાણે બાણ વગેરે શસ્ત્રોથી અગ્નિને આરઠાદિત કરી મહાપરાક્રમી ઇંદ્રજિતે શ્યામવર્ણી બકરાને જીવતો જ અગ્નિમા હોમ્યો. ૧૫-૨૧ અખડિત અવયવવાળા બકરાની એક જ મોટી આહુતિથી પ્રબલિત થયેલા અગ્નિની ધુસારા વિનાની બ્લાળાઓ નીકળવા લાગી અને પૂર્વે દેખાયા હતા તેવા ભવજ્ય-ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા. ૨૨ પોતાની મેળે જ બહુ ભડાટ સળગેલા અને તપાવેલા સુવર્ણ સરખી ક્રાંતિવાળા અગ્નિએ દક્ષિણાવર્તી* બ્લાળાથી હુત-દ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યું. ૨૩ એ વેળા અસંવિદામાં કુશળ ઇંદ્રજિતે બ્રહ્મદેવે આપેલા પોતાના ધનુષ્ય, રથ તેમ જ શસ્ત્રોનું પુનઃ અભિમંત્રણ કર્યું. ઇંદ્રજિતે બ્યારે અગ્નિમા હોમ કરીને પોતાના શસ્ત્રાસ્ત્રોને અભિમંત્રિત કર્યાં, ત્યારે સૂર્યાદિ ગ્રહો અને તારાઓ સહિત આખા નલોમંડળમાં તાસ વતાયો. એ પ્રમાણે હોમ કરી, અગ્નિ સરખી દેહીપ્યમાન ક્રાંતિવાળો, ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળો અને અદ્ભુત શૌર્યવાળો ઇંદ્રજિત પોતાના ધનુષ્ય, બાણ, તલવાર, ત્રિશૂળ, રથ તથા અધ

સહિત આકાશમાં અંતર્ધાન થયો, ૨૪-૨૬ અને અધો તથા રથોથી બ્યાસ તેમ જ ધન-પતાકાથી ચોભતું રાક્ષસોનું સૈન્ય સુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ગર્જના કરતું આગળ વધ્યું. ૨૭

રણભૂમિમાં પહોંચ્યા પછી મહાબળવાન રાક્ષસો શીઘ્ર ગતિ કરનારા પોતાના ચિત્રવિચિત્ર બાણ, અંકુશ, મુદ્ગર તથા તોમર વગેરે હથિયારોથી વાનરોને મારવા તત્પર થયા. રાક્ષસોને સુદ્ધ માટે ઉતાવળા થયેલા ભેઈ તેઓના ઉત્સાહ ની વૃદ્ધિ કરવા અથે* ઇંદ્રજિતે આવેશપૂર્વક કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! તમે સૌ પૂર્ણ ઉત્સાહ ધરી વાનરોની સાથે સુદ્ધ કરો અને તેઓને યમલોકમા પહોંચાડો.’

પછી વિજય ઇચ્છતા રાક્ષસો મોટી ગર્જનાઓ કરી વાનરો પર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રાક્ષસોનાનો નાયક ઇંદ્રજિત પણ નલિકા, બાણ, ગદા અને સુસળ વગેરેથી વાનરોને હણવા લાગ્યો, ૨૮-૩૧ ત્યારે વાનરો પણ ઇંદ્રજિત ઉપર વૃક્ષો અને પર્વતોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. ૩૨ એ ભેઈ અત્યંત ક્રોધાપમાન થયેલો મહાતેજસ્વી ઇંદ્રજિત એકએક બાણથી નવનવ તથા સાતસાત વાનરોને વીધી રાક્ષસોને હર્ષ પમાડવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતે સુવર્ણથી ચોભતા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી બાણો વડે વાનરોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારાવ્યા. શરપ્રહારથી શરીર વીધાઈ જવાને લીધે સુદો ત્સાહરહિત થયેલા વાનરો દેવોએ મારેલા હત્યો ની પેઠે ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ૩૩-૩૬ સૂર્ય જેમ પોતાના કિરણોથી પ્રાણીઓને સંતાપે છે, તેમ બાણવૃષ્ટિથી વાનરોને સંતાપતા ઇંદ્રજિતને ભેઈ હોધ પામેલા ધનુષ્ય સુખ્ય વાનરો એકીજગતે તેની સાથે દોડ્યા. એ સમયે કપાયેલા દેહવાળા કેટલાક વાનરો મૂર્ચ્છિત થઈ પડતા હતા અને કેટલાક લોહીહાલુ થઈ નાસલાગ કરતા હતા. ૩૭-૪૦ રામચંદ્રને અથે* પોતાના જીવિતનો પણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી અનેક વાનરો પરાક્રમ કરવા તત્પર થયા અને તેઓ શિલાઓ વગેરે ગ્રહણ કરી ઇંદ્રજિત

* જ્યાં રાક્ષસોની કુળદેવી નિકુભિલાનું મંદિર હતું ત્યાં.

ની સામે ભીડ્યા.^{૪૯} મહાબળવાન વાનરો ઇદ્ર-
જિતની આમે રહી તેના ઉપર મોટા વૃક્ષો તથા
પવ તશિખરોની વૃષ્ટિ કરતા હતા, પરંતુ યુદ્ધમાં
વિજય મેળવનાર મહાતેજસ્વી ઇદ્રજિત પ્રાણોનું
હરણ કરે એવી એ વૃક્ષ વગેરેની વૃષ્ટિનું પોતાના
આપુથી નિવારણ કરતો હતો.^{૪૦-૪૧} મહાસમર્થ
ઇદ્રજિતે ઝેરી સૂર્ય જેવા તીક્ષ્ણ બાણો વડે
વાનરનેનાને વીધવા માડી.^{૪૨} મહાપરાક્રમી
ઇદ્રજિતે અદાર બાણોથી ગધમાદનને, નવ
બાણોથી દૂર ડોલેલા નલને, સાત બાણોથી
મંદને, મર્મસ્થળને ચીરી નાખે એવા પાચ
બાણોથી ગજને, દશ બાણોથી બળવાનને, ત્રીસ
બાણોથી નીલને અને પોતાને વરદાનમાં મળેલા
લયંકર બાણોથી સુનોવ, સ્પષલ, અગદ તથા
દ્વિવિદ વગેરે વાનરોને વીધીને ચેતનારહિત
કયાં, તેમ જ બીજા પણ અનેક મુખ્ય વાનરોને
ઘાણ બાણો મૂકીને પીડિત કર્યાં. પ્રલયાગ્નિની
પેટે ડાપેલા ઇદ્રજિતે સૂર્ય સરખા અને ઉતાવળી
ગતિવાળા પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે વાનરોની
નેનાને આકુળ્યાકુળ કરી મૂકી બાણપ્રહારથી
લોટીપુકાણ થયેલી અને પૃથ્વી પર તરફડતી
વાનર નેનાને નેડું ડ્રજિત ઘણો જ હરખાવ્યો
અને તે પુનઃ પુનઃ બાણોની તેમ જ બીજા
સામાન્યની ઢાળ વૃષ્ટિ કરીને બાકીના જા
વાનરોએયને પીડવા લાગ્યો.^{૪૩-૪૪} પરી રાવણ
નો પુત્ર ઇન્દ્રજિત પોતાની નેનામાંથી નીકળીને
અદરસકે વાનરોની નેનાના ધૂસી ગયો અને
શ્યામ મેષ જેમ જળ વરસાવે, તેમ વાનરો પર
તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો.^{૪૫} અદશ્ય થયેલા
ઇન્દ્રજિતના બાણોથી કપાયેલા દેહવાળા વાનરો,
તેમ ઇન્દ્રના વચ્ચથી કપાયેલા પર્વતો પડે તેમ,
નીન પાડીને પડવા ગયા ત્રાસ વિધે વાનરો
ના ઇન્દ્રજિતે નૃદેહ તીક્ષ્ણ અગ્નિમાં બાણો-
ને જ દેખતા હતા, પરંતુ માયાથી ઢકાયેલા
ઇદ્રજિતે તેના ભોમાં આસતો નહોતો.^{૪૬-૪૭}
રાવણના ઇદ્રજિતે સૂર્ય સરખા પ્રકાશિત તીક્ષ્ણ
બાણો વડે ત્રણથી દિશાનેનાં બાઈ નાખી વાનરો

ને કાપવા માંડ્યા.^{૪૮} એ સમયે ઇદ્રજિતે પરસ્પર
અથડાવાને લીધે જેમાથી અગ્નિના તાણુખા ઊડતા
હતા, એવા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખા પ્રકાશમાન
ત્રિશૂળ, બાણ, તલવાર, તોમર, ફરશી વગેરે
શસ્ત્રોની તીવ્ર વૃષ્ટિ વાનરોના ઉપર કરી મૂકી.
પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખા ઇદ્રજિતના શસ્ત્રોથી ઘવાયેલા
વાનરો એ વેળા પ્રકુલિત થયેલા બાળશના
વૃક્ષો જેવા દેખાતા હતા. આકાશમાંથી બાણ
આવતાં જોઈ વાનરો ઊંચી દૃષ્ટિ કરતા કે તરત જ
તેમના નેત્રોમાં બાણ આવીને વાગતાં હતા,
જેથી તેઓ એકબીજાને અથડાઈને પૃથ્વી પર
પડી જતા હતા.

રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇદ્રજિતે હનુમાન, સુગ્રીવ, અંગદ,
ગધમાદન, બળવાન, સુપેણુ, વેગદર્શી, મેદ,
દ્વિવિદ, નીલ, ગવાક્ષ, ગવય, કેસરી, હરિહોમા,
વિશ્વદંધ, સૂર્યાનન, બ્યોતિસુખ, ધધિસુખ,
પાવકાક્ષ, નલ અને કુમુદ વગેરે મુખ્ય વાનરોને
પણ અલિમંત્રિત કરેલા પ્રાસ, ત્રિશૂળ તેમ જ
તીક્ષ્ણ બાણોથી વીધી નાખ્યા.^{૪૯-૫૧}

સુવર્ણ સમાન કાતિવાળા બાણ તથા ગદા
વગેરે કથિયાગ્રોથી વાનરોને માર્યા પછી ઇદ્રજિતે
રામ-લક્ષ્મણ ઉપર સૂર્યના કિરણ સરખાં બાણો
વરસાવવા માંડ્યા.^{૫૨} પોતાની ઉપર પડતી બાણ
વૃષ્ટિને વરસાદની ધારાઓ સમાન ગણીને અદ્ધ
ભુતશોલાવાળા શ્રીમાન રામનંદ લક્ષ્મણના સાથ
લેઈને હાલવા લાગ્યા. ‘હે લક્ષ્મણ! ઇદ્રનો શત્રુ
અને રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ ઇદ્રજિત દિવ્ય
અગ્નિશસ્ત્રોથી આખી વાનરનેનાને પીડિત કરીને
હવે આપણી ઉપર બાણો વરસાવી રહ્યો છે. માટી
કાચાવાળા ઇદ્રજિતને પ્રહલદેવનું વરદાન મળેતું
છે અને તે હાલમાં અંતર્ધાન રહીને આપણી
સાથે યુદ્ધ કરે છે, માટે આપણે તેને કેવી
રીતે મારી નાખીશું?’^{૫૩-૫૪} હે બાઈ! હું તો
માતું છું કે, સમય જનતાના ઉત્પાદક અને
સંહારક પ્રહલદેવનો અગિયાર પ્રભાવ છે, તેમ
જ તેમનાં અસ્રોનો પ્રભાવ પણ અદ્ભુત છે;
માટે હે હુદિમાન લક્ષ્મણ! હાલમાં બીજું

કાંઈ પણ નહિ કરતાં પરમાત્માના ધ્યાનમાં એકચિત્ત થઈને તે પલ્લુ મારી સાથે આ પ્રહારના પ્રહારને સહન કર. ભલે, મહાબળવાન રાક્ષસેદ્ર ઇદ્રજિત પોતાની શરભળથી આપણને આચ્છાદિત કરે! હે ભાઈ! મોટા મોટા શૂરવીરો જેમાં ઘવાઈ પડ્યા છે, એવું આણું વાનરસન્ય હાલમાં જરાયે શોભતું નથી. આપણે પણ તેઓની પેઠે અચેતન થઈ પડવાની જરૂર છે, કેમ કે આપણને હર્પશોકરહિત તથા ચેતન્યરહિત પડેલા ભેઈને પોતાનો વિજય થયો માની ઇદ્રજિત લંકાનગરીમા પાછો જશે. ૧૬૧-૧૮

શ્રીમાન રામચંદ્રજી આમ કહેતા હતા, એટલામા તો તેઓ જ ને ઇદ્રજિતની ખાણ-બળથી ગૂંધાઈ ગયા અને મૂંચિત થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. એ ભેઈ ઇદ્રજિત અત્યંત હર્પ પાડ્યો અને મોટી ગર્વના કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે આખી વાનરસેનાને તથા રામ-લક્ષ્મણને પૃથ્વી પર પાડીને રાક્ષસગણોથી સ્તુતિ કરાતા ઇદ્રજિતે હર્પભેર લકામા પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના પિતા રાવણરાયને સઘળું વૃત્તાત નિવેદન કર્યું. ૧૯, ૭૦

અર્થ શ્રી ૪ મીઁ મહાસુનિમણીત આદિમાત્ર મીઁ ૧૫ ના પુષ્કાકમા ૭૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો

હનુમાનનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-મૃતમંજુવત્ની ઔપચિ-વાનરસેનાનું પુનરુજ્જીવન તયોસ્તદાસાદિતયો રણાન્ને મુમોહ તન્ય હરિ-વૃયપાનામ્ । મુદ્રીત્તીલાગદ્ગામ્બવન્તો ન ચાપિ ક્વિચિત્કાલિદિવિરે તે ॥ ૧ ॥

રામ-લક્ષ્મણ સંશ્રામભૂમિમા એટારહિત થઈ પડ્યા, ત્યારે આણું વાનરસન્ય ભેલાન સરખું થઈ ગયું. સુગ્રીવ, નીલ, અંગદ તથા ભંબવાન વગેરે મુખ્ય વાનરો પણ ધાયલ થઈ પડ્યા હતા, એથી તેઓ એકબીજાની સ્થિતિ બાણવ. અસમર્થ હા. ૧ એ વેળા

લુદ્ધિમાનોમાં શ્રદ્ધ વિલીપણુ ધાયલ વયા વિનાનો હોવાથી સાવચેત હતો. તેણે સર્વ વાનરોનું આશ્વાસન કરી મધુર વચન કહ્યા. ૨ ‘હે વાનરો! તમે જરા પણ લય પામશો નહિ. આ સમયે જેદ કરવો યોગ્ય નથી. રામ-લક્ષ્મણુ ઇદ્રજિતના ખાણથી વીંવાઈ પરવશ પડ્યા છે. તે માત્ર પ્રહારેવના વરદાનને માન આપવા માટે જ છે. હે વાનરો! પ્રહારેવે ઇદ્રજિતને પોતાનું અમોઘ વીર્યવાળું પ્રહાર આપેલું છે તેને માન આપીને આ જાને રાજકુમારો પરવશ પડ્યા છે, તેમાં વિપાદ કરવાનું કારણ નથી. ૩૩, ૪ એ સમયે પવનમુત હનુમાન જે પ્રહારને માન આપી રણભૂમિમા સૂતો હતો છતાં સાવધ હતો, તેણે કહ્યું: ‘હે વિલીપણુ! ચાલો આપણે ઇદ્રજિતના અસથી હજાર પડેલા આખા વાનરસેન્યમા ફરી વળીએ અને તેમા જે વાનરો પીડિત હોય, તેનું આશ્વાસન કરીએ. ૫૬, ૧

પછી હનુમાન અને વિલીપણુ હાથમાં મશાલ લઈને રણભૂમિમા ફરવા લાગ્યા ૭ જેઓના પૂછણ, હાથ, પગ, માથળ, આગળીઓ તથા શ્રોત્રાઓ કપાઈ ગયાં હતા, એવા અને પર્વત જેવી કાચાવાળા અનેક વાનરો ત્યાં પડ્યા હતા અને તેઓના શરીરમાથી બળબળાટ કરતું સ્ફીર વહેતું હતું વળી ત્યાં પડેલા હથિયારો પણ અત્યંત ચળકાટ મારતા હતા. શોધતા શોધતા હનુમાન અને વિલીપણુ જ ને જણા બધા સુગ્રીવ, અંગદ, નીલ, શરભ, ગદમાદન, ભંબવાન, સુગ્રેણુ, વેગદશી, મંદ, દિવિદ તથા નલ અને બ્યોતિસુખ વગેરે મૃતપતિઓ પડ્યા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૮-૧૧ પ્રહારેવનું વરદાન પામેલા ઇદ્રજિતે પ્રહારના બળ વડે માત્ર દિવસના પાચમા ભાગમા અડસઠ કરોડ વાનરોને સુવાડી દીધા હતા. ૧૨ સમુદ્ર સરખા લયકર સન્યને ખાણથી પીડાતું ભેઈને હનુમાન તથા વિલીપણુ ભંબવાનને શોધવા લાગ્યા. ૧૩ શોધતા

હજારો બાણોથી વ્યાસ અને સ્વાભાવિક વૃદ્ધ-
વસ્થાને લીધે શાંત થવા આવેલા અગ્નિ સરખા
વૃદ્ધ ભંબવાનને તેમણે દૂરથી જોયો. પછી
વિભીષણ તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : ‘હે
આર્ય ભંબવાન ! તીક્ષ્ણ બાણ વાગવાથી
તારા ગ્રાણુ તો ગયા નથી ને ?’^{૧૪,૧૫}

ત્યારે રીંછોમાં શ્રદ્ધ ભંબવાને મહાકષ્ટથી
કહ્યું : ‘હે પરાક્રમી રાક્ષસેન્દ્ર ! હું તને તારા
સ્વર ઉપરથી જ ઓળખી શકું છું, પણ બાણો
વડે વીંધાયેલો હોવાથી હું તને નજરે જોઈ
શકતો નથી. હે સુમત ! હું તને પૂછું છું કે,
અંજના અને વાસુ જેનાથી લાગ્યશાળી છે,
એવો કપિવર હનુમાન હવે છે કે કેમ ?’

ભંબવાનનો પ્રશ્ન સાંભળી વિભીષણે
આશ્ચર્ય સહિત કહ્યું : ‘હે ભંબવાન ! રામ-
લક્ષ્મણના કુશળ સમાચાર ન પૂછતાં હનુમાન-
ના સમાચાર કેમ પૂછે છે ? હે આર્ય ! તું
આપણા સળ સુચીવ, અંગદ કે રામ-લક્ષ્મણ
ઉપર સ્નેહ નહિ દર્શાવતાં પવનસુત હનુમાન
ઉપર આટલો બધો સ્નેહ કેમ દર્શાવે
છે ?’^{૧૬-૨૦}

ત્યારે ભંબવાને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું
સૌના પહેલાં હનુમાનના કુશળ સમાચાર પૂછું
છું, તેનું કારણ તું સાંભળ. હે તાત ! જો
હનુમાન હવતા હશે તો આપણું સૈન્ય હણાયા
છતાં પણ હવતું જ છે; અને જો તે મરણને
શરણ થયો હશે, તો આપણે સૌ હવતા છતાં
મૂંઝેલા જ છીએ. હે તાત વિભીષણ ! તું મને
કહે કે, હનુમાન હવે છે કે નહિ ? પવન
સમાન વેગવાળો અને અગ્નિ સમાન ચીકંદાળો
હનુમાન જો હવતો હશે, તો જ આપણા
સૌના હવનની આશા છે.’^{૨૧-૨૩}

વૃદ્ધ ભંબવાનનાં વચન સાંભળી પવનસુત
હનુમાને વિનીતભાવથી તેની પાસે જઈને તેના
ચરણમાં મસ્તક મૂકી, ‘હું પવનનો ગુરુ હનુ-
માન તમને પ્રણામ કરું છું’ એમ જોલી
અભિવાદન કર્યું.^{૨૪} જેની ઉદ્વિગ્ધ આકૃષ્ટ

વ્યાકુળ થયેલી હતી, એવો વૃદ્ધ ભંબવાન-
હનુમાનનું વાક્ય સાંભળી નવો અવતાર આવ્યો.
હોય એમ માનવા લાગ્યો.^{૨૫} પછી તેણે હનુ-
માનને કહ્યું : ‘હે કપિશાર્દૂલ ! તું ભલે આવ્યો.
હે તાત ! હવે તું આ સર્વ વાનરોનું રક્ષણ
કર.’^{૨૬} આખી વાનરસેનામાં હું તારા જેવો
પરાક્રમી ખીબ કોઈને જોતો નથી. તું જ આ
વાનરોનો પરમ મિત્ર છે અને આજે તારે
પરાક્રમ દાખવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.
માટે તું રીંછ તથા વાનરોના સૈન્યને હર્ષિત
કર અને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા રામ-લક્ષ્મણને
પણ પીડાથી મુક્ત કર. હે હનુમાન ! તું
સમુદ્ર ઓળંગી, લાંબો માર્ગ વટાવી હિમાલય
પર્વત ઉપર જા.^{૨૭-૨૮} હે શત્રુદમન ! ત્યાં
અત્યંત ઊંચું કાંચનમય ‘ઋષભ’ નામનું
પર્વતશિખર તથા કેલાસશિખર તારા જોવામાં
આવશે.^{૨૯} જો બંને શિખરોની વચ્ચે અદાર-
ભાર ઔપધિઓથી ભરેલો અને અતુલિત કાંતિ-
વાળો ‘ઔપધિપ્રસ્થ’ નામનો પર્વત તારી
દૃષ્ટિએ પડશે.^{૩૦} હે વાનરશાર્દૂલ ! એ ઔપધિ-
પ્રસ્થ ઉપર મૃતસંહવની,^{૩૧} વિશદ્વક્રણી,^{૩૨}
સુવર્ણકરણી^{૩૩} તથા સંધાની* નામની ચાર
ઔપધિઓ છે કે જેની કાંતિથી દરે દિશાઓ
પ્રકાશિત થાય છે. તે ઔપધિઓને તું ત્યાં
જઈ ઓળખજો.^{૩૪,૩૫} હે હનુમાન ! એ ચાર
ઔપધિઓ લઈને તું સત્વર પાછો આવ અને
વાનરોને હવતદાન આપી તેઓનું આશ્વાસન
કર.’^{૩૬}

ભંબવાનનાં વચન સાંભળી જેમ વાસુ વડે
સમુદ્ર ઊછળે, તેમ પવનસુત હનુમાનના હૃદય-
માં બળનો વેગ ઊછળવા માંડ્યો.^{૩૭} એ સમયે
ત્રિફાલગુણના શિખર પર ઊભેલો અને પર્વત-
ને દબાવતો હનુમાન બાણો ખીંચે પર્વત જ

+ મૃત્યુ પામેલાને જિવાવનારી.

× પાવને સત્વર રજાવનારી.

- ત્રિફાલ પર્વતી કાંતિને યથાર્થિત બનાવનારી.

• કાંપેલા અને પુનઃ સંપન્નકર.

હોય એવો દેખાવા લાગ્યો. ૩૧ હંતુમાનના ભારથી પીડિત થયેલા પર્વત એકાએક પૃથ્વીમા પેની ગયો અને તે પુન બિલો થઈ શક્યો જ નહિ હંતુમાનના વેગથી પર્વત પરના વૃક્ષો બિખરી પડ્યા અને શિખરો તૂટી પડ્યા હંતુમાન ના પરાક્રમથી આખો પર્વત ડોલવા લાગ્યો, ત્યારે વાનરો તેના પર ચિઠ્ઠ રહી શક્યા નહિ આખો નિઠૂંગાચળ કપી બેઠવાથી લકાના દરવાજા વલુધપી ગયા મોટા મોટા ગૃહો તથા ગોપુરો તૂટી પડ્યા અને આખી લકા બહુ નૃત્ય કરતી હોય એમ કપાયમાન થઈ રહી રાત્રિમા આવેા પ્રકાશવાથી સઘળા રાક્ષસો તામ પામ્યા પવત જેવા ઐઠ દેહવાળા હંતુમાને પર્વતને દબાવીને સમુદ્ર સહિત આખી પૃથ્વીને કપાયમાન કરી મૂકી પોતાના બાપગ પહોંચીને તથા વડવાનલ સરણુ પાતાનુ જય જરુ ખુબ પહોંચુ કરીને કપિવર હંતુમાને મોટી ગર્જના કરી, જે સાલગી સઘળા રાક્ષસો તામ પામ્યા હંતુમાનની ભય-કર ગર્જના સાલગીને લકામા રહેવા રાક્ષસો રાત્રિમા એવા તો ડયા કે તેમો જરા પણ હાયાચાયા વિના ચિઠ્ઠ થઈ રહ્યા ૩૭-૪૦ હવે સમુદ્રને નમન કરીને ભય કર પરાક્રમવાળો શત્રુ દમન હંતુમાન રામચંદ્રનુ કાર્ન કરવા તત્પર થયો તેણે સર્પ સરણુ પોતાનુ પૂછડું બિચુ કરી, પીઠ તમાવી, કાન સકોચી મુખ પહોંચુ કરીને આકાશમા ફૂદકો માયેા તેણે પોતાના હાથ અને સાથળના વેગથી કેટલાક વૃક્ષો, શિલાઓ તથા સાધારણ વાનરોને ઉડાડી મૂક્યા અને કેટલાક નિખળ વાનરો તો છેક સમુદ્રમા જઈ પડ્યા ગરુડ સમાન વેગવાળો હંતુમાન બહુ દિશાઓને માપતો હોય એમ મોટા સર્પ સરળા બને હાથ પતારીને સડસડાટ કરતો હિમાલય પ્રત્યે જવા લાગ્યો વિષ્ણુ ભગવાનના હાથમાથી જુલેલા ચક્રની પેઠે ગતિ કરતો કપિ વર હંતુમાન, જળ ક્ષુલિત થવાથી જેમના તરંગો પરમપર અથડાતા હતા અને જળચરો આકુળ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતા, એવા સમુદ્રને ભેતો

બિચે જતો હતો. વાયુ સરળા વેગવાળો હંતુ માન મોટા મોટા પર્વતો, પક્ષીઓ, સરેવરો, નદીઓ, તળાવડીઓ, નગરો અને સમૃદ્ધિવાળા દેશોને ભેતો ભેતો બિચે જતો હતો શૂરવીર હંતુમાન સૂર્યમાર્ગને આશ્રય કરીને વિનાપરિ શ્રમે અતિ શીઘ્ર ગતિથી દિશાઓને જળવતો બિચે જતો હતો. બાળવાનના વાક્યનુ સ્મરણ કરતા મહાકપિ હંતુમાને થોડી જ વારમા દૂરથી હિમાલય પર્વત દીઠો. ૪૪-૪૨

હિમાલય પર્વત રૂવેત વાદળ સરળા રમણીય શિખરોથી તેમ જ અનેક બતના વૃક્ષોથી રોલ્લી રહ્યો હતો અને તેની કદરાઓમાથી ઘણા ઝરણા નીકળતા હતા. કપિવર હંતુમાન અતિ બિચા ગયેલા મુવલુંશિખરોવાળા એ પર્વતરાજ ઉપર થોડી વારમા જ જઈ પહોંચ્યો ત્યાં અનેક મહાપિંચોએ સેવેલા મોટા મોટા આશ્રમો તેના ભેવામા આવ્યા ૪૩, ૪૪ વળી પ્રહ્લદેવનુ સ્થાન, કેલાસશિખર, ધંદનુ કીડાંબુવન, શકરે ન્યા રહીને ત્રિપુરાસુરના વધ માટે બાણ ફેક્યુ હતું તે સ્થાન, હયગ્રીવની આરાધના કરવાનુ સ્થાન, પ્રહ્લકપાલનુ સ્થાન, ચમરાજના કિકરોનુ સ્થાન, અગ્નિનુ ગૃહ, સૂર્ય સરળી પ્રકાશમાન કુબેરની અતકાનગરી, ન્યા ત્વષ્ટાએ સૂર્યને બાધ્યો હતો તે સ્થાન, કપિમુનિઓના આશ્રમ, શકરના પિતાક ધનુષ્યનુ સ્થાન અને પાતાળનુ મુખ એ સઘળુ કપિવર હંતુમાનના ભેવામા આવ્યુ ૪૫, ૪૬ વળી બાળવાનના કહેવા પ્રમાણે કાચનમય કપલ પર્વત તથા કેલાસપર્વતના શિખર પણ દેખાયા અને તે બતની વચ્ચે પ્રકાશમાન અઢારભાર વનપતિવાળો ‘ઔપધિપ્રસ્થ’ નામનો પર્વત પણ ભેવામા આવ્યો ૪૭ અશિશિખા સમાન અળહળતા એ દેહીપ્યમાન પર્વતને ભેઈ કપિવર હંતુમાન વિષમય પામ્યો અને તેના પર ચડીને પૂર્વોક્ત ઔપધિઓને શોધવા લાગ્યો વાયુસુત હંતુમાન હેબરો ચોળન વટાવીને ન્યારે દિવ્ય ઔપધિવાળા પર્વત પર આવ્યો, ત્યારે ‘પોતાને લઈ જનાર કેાઈક આવે છે’ એમ બહાનીને ત્યાની

સઘળી ઔપધિઓ અલોપ થઈ ગઈ ૫૮-૬૦
 ઘણી શોધ કરવા છતાં એક પણ દિવ્ય ઔપધિ
 જોવામાં આવી નહિ, ત્યારે મહાત્મા હનુમાનને
 અત્યંત કોપ વ્યાપ્યો અને તેના નેત્ર લાલચોળ
 થઈ ગયા. પછી પર્વતના એ અવિનયને નહિ
 સાખતા કપિશ્રદ્ધ હનુમાને કહ્યું 'અલ્યા જડ
 મતિવાળા પર્વત ! શુ તે નિશ્ચય જ કયો છે કે,
 મને ઔપધિ ન આપવી અને રામનુ કાર્ય ન
 કરવું ? શું તને રામ ઉપર પણ દયા નથી આવતી ?
 પણ હે મૂર્ખ પર્વત ! જો એમ જ હોય, તો હું
 આજે તને મારું બાહુબળ દેખાડું છું ! અરે,
 મારી બુદ્ધિથી હજારોને હમણું જ તું પોતાને
 છિન્નભિન્ન થયેલો જોઈશ ' એમ કહીને કપિવર
 હનુમાને અનેક હસ્તી, વૃક્ષ, સુવર્ણ વગેરે ધાતુની
 ખાણો અને દેહીપ્યમાન નાના ચિખરેવાળા એ
 ઔપધિપ્ર-થ પર્વતના મોટા શિખરને પકડી
 વેગથી હચમચાવી નાખ્યું અને તેને મૂળમાથી
 ઉખેડી લઈ સર્વ લોકોને નાસ આપતો હનુમાન
 અઝડ સરખા વેગથી આકાશમાર્ગે ઊડ્યો એ
 સમયે આકાશચારી ભૂતપ્રાણીઓ તેની સ્તુતિ
 કરવા લાગ્યા ૬૧-૬૬ સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળું
 શિખર ગ્રહણ કરીને સૂર્ય સરખો તેજસ્વી કપિ
 વર હનુમાન જ્યારે આકાશમાં ઊડતો હતો,
 ત્યારે તે બાંને એક સૂર્યની સમીપમાં જીજ્ઞે સૂર્ય
 ઊગ્યો હોય તેવા દેખાતો હતો હાથમાં ધારણ
 કરેલા, અગ્નિની જ્વાળાવાળા અને હળાર
 આરાવાળા ચક્રથી વિષ્ણુ ભગવાન શોભે, તેમ
 હાથમાં ગ્રહણ કરેલા મોટા પર્વતથી હનુમાન
 શોભતો હતો

લકાના ત્રિફટાચળ પર રહેલા વાનરોએ
 દ્રશ્ય હનુમાનને આવતો જોઈને હૃદયનાદ કર્યો
 અને હનુમાને પાપુ તેઓને જોઈને મોટી નજીવતા
 કરી, ત્યાં સર્વનો નામગે કોનાહવ સાલળી
 લકાના ત્રાસો ભયને નીધ નીમ પાડી ડાયા
 પછી મહાત્મા હનુમાન મોટું પર્વતચિખર વડેને
 બધા વાનરોની મેના પડી હતી ત્યાં ઊતર્યો અને
 સુખ્ય સુખ્ય વાનરોને પ્રણામ કરી વિશીપમુને

ગ્રેમથી લેજો હનુમાને આણેલા પર્વતમાની
 દિવ્ય ઔપધિઓની સુગંધ પ્રસરી કે તરત જ
 રામ-લક્ષ્મણ સંચેત થયા અને તેમના ધાવ
 વગેરેની પીડા મટી ગઈ. ઔપધિની ગંધ આવવા-
 થી બીજા પણ જે વાનરો હજારો પડ્યા હતા, તે
 સઘળા ક્ષણવારમાં જ પીડારહિત થયા અને
 બાણે રાતે સૂઈને ભિચ્યા હોય એમ આજસ
 મરડીને બેઠા થયા. *૬૫-૭૦

જ્યારથી વાનરો અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ થયું
 થયું, ત્યારથી વાનરોના હાથે જેટલા રાક્ષસો
 મરણ પામતા હતા, તે સઘળાને રાવણના હુકમ
 થી રાક્ષસો દરરોજ સમુદ્રમાં ફેંટી દેતા હતા,
 કેમ કે એથી 'રાક્ષસો કેટલા હજારો' તેની
 સખ્યા યાત્રુના જાણવામાં આવે નહિ.

એ પ્રમાણે સર્વને સજીવન કર્યો પછી વાયુ
 પુત્ર હનુમાન, એ ઔપધિપ્રસ્થ પર્વતને પુન
 હિમાલયમાં બધા હતો, ત્યાં મૂંઝી આવી રામ-
 ચંદ્રને મળ્યો ૭૧-૭૩

કવિ શ્રીવાત્મીકિ મહાનિમ્ણૂતિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 યુદ્ધકાંડમાં ૭૧મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો

લોકમાં ભયાનક આગ-કાળરાત્રિ સમ કેર
 તતોઽન્નવીન્મહાતેજા સુધીયો વાનરેશ્વર ।
 અથ્યં વિલાપયન્નાપિ હનુમન્તમિદ વચ ॥ ૧ ॥

પછી વાનરરાજ સુનીવે હવે શું કરવું એ
 જણાવતા હનુમાનને કહ્યું. ^૧ 'હે હનુમાન !
 રાવણના ઘણાક પુત્રો અને લાઈઓ યુદ્ધમાં
 હજારો થકયા છે, એટલે તે તરતમાં આપણી
 સામે યુદ્ધ કરવા નીકળે તેમ નથી ^૨ માટે
 આપણી સેનાના નાનામોટા સર્વ વાનરો આજે
 હાથમાં સળગતા કાષ્ઠ લઈ લકા પર ચડી જાઓ
 અને તેને ચોમેરની સળગાવી મૂકો. ^૩ તુઝીવની

* રણમાં પડેલા વાનરો ઔપધિની સુગંધ આવવા
 થી જ જીવતા થયા, તે પછી ત્યાં પડેલા રાક્ષસો પણ
 સજીવન થયા જોઈએ, જેવી ચકાનુ સમાધાન હવે
 પછીના બે સ્તોકમાં કવિ પોતે જ કરે છે, અર્થાત્
 ધાવક વગેરે રાક્ષસો રત્નજિ પર પડ્યા જ નહિ

આરા થતાં, સૂર્ય અસ્તાચળ પર ગયેા અને ભયંકર અધકારવાળી રાત્રિ શરૂ થઈ, ત્યારે અસંખ્ય વાનરો હાથમાં સળગતાં કાષ્ઠ લઈ લંકા તરફ ચાલ્યા.^૪ ચોતરફથી બળતાં ઉભાડિયાં લઈ આવતા વાનરોને જોઈને લંકાની ચોટી કરનારા બિહામણા રૂપવાળા રાક્ષસો તેો એકાએક જીવ લઈને નાસી ગયા;^૫ એટલે તરત જ વાનરોએ લંકામાં પ્રવેશ કર્યો અને ગોપુરો, અટારીઓ, શેરીઓ, મોટી મોટી ચોટીઓ તેમ જ પ્રાસાદોમાં આગ લગાડવા માંડી. અગ્નિ પ્રસર્યો કે તરત જ રાક્ષસોનાં હબરો ગૃહો બળવા માંડ્યાં અને પર્વત જેવી જાંચી હવેલીઓ બળીબળીને તૂટી પડવા માંડી.^{૬-૭} એ આગમાં અચુરુવગેરે સુગંધી પદાર્થો, હીરા, મોતી, પ્રવાહ, માણેક, રેશમી વસ્ત્ર, બાડી કાંબળ, બિનની શાલો, સુવર્ણપાત્ર, હથિયાર, અત્તાદિ ભરવાના કોઠાર, અશ્વોનાં પલાણુ, અશ્વશાળા, ગજશાળા, રથશાળા, ચોદાઓનાં કવચ, અશ્વ તથા હસ્તીનાં કવચ, તલવાર, ધતુર, પાણુ, ખાણુ, તોમર, અંકુશ, શક્તિ, આમર, વ્યાઘ્રાંબર, કસ્તૂરી અને હીરા-મોતીના લંકાર, એ સઘળું બળીને જમીન-દોસ્ત થવા લાગ્યું. વળી એ આગમાં અનેક પ્રકારનાં હથિયારોનાં કારખાનાં અને ચિત્ર-વિચિત્ર મંદિરો પણ બળીને ખાખ થઈ ગયાં.^{૮-૧૩} વળી સુવર્ણલંકાર તથા પુષ્પહાર ધારણ કરનારા, મદિરાપાન કરવાથી ચપળ નેત્રવાળા, મઠને લીધે લથડતી ચાલવાળા, સોઓનાં વસ્ત્ર પકડી રતિકીડામાં મસ્ત થયેલા, શત્રુ પર ક્રોધ ચડવાને લીધે ગદા, ત્રિશૂળ અને તલવાર વગેરે હથિયાર લઈને યુદ્ધ કરવા માટે સજ્જ થયેલા, માંસ વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતા, મદિરા પીતા અને પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે અમૃત્ય શય્યાઓમાં સૂતેલા અનેક રાક્ષસોનાં હબરો મંદિરો એકાએક સળગી ઊઠ્યાં, જેથી તેઓ ત્રાસ પામી પોતાનાં ખાખ-ચર્યાઓને લઈને ઉતાવળે નાસલાગ કરવા લાગ્યા. એ સમયે આખી લંકામાં અગ્નિના

મોટા ભડકા ઊઠતા હતા; તેમાં ગુપ્ત ધનલંકાર-વાળાં, એકાએક ન પ્રવેશી શકાય એવાં, સુવર્ણમય, પૂર્ણચંદ્ર તથા અર્ધચંદ્રના ચિહ્ન-વાળાં, ઉત્તમ, ચંદ્રશાળાયુક્ત ચિત્રવિચિત્ર ગોખવાળાં, ટેકેટકાણે હીંગોળા-ખાટવાળાં, મણિ અને વિદુમથી ચિત્રિત, કૌંચ, મયૂર, વીણા તથા અલંકારોના નાદથી ગાળ રહેલાં તેમ જ સૂર્યનો સ્પર્શ કરતાં હોય તેવાં જિંચાં હબરો ગૃહો બળતાં હતાં. અગ્નિથી ભરભડાટ સળગતાં તોરણો, ઓળખતુમાં વીળળીયુક્ત વાદળ સરખાં ચોલતાં હતાં અને મોટાં મોટાં ગૃહો દાવાગ્નિથી સળગી ઊઠેલાં મોટાં પર્વત-શિખરો જેવાં દેખાતાં હતાં. સાતમે માળે સૂતેલી સ્ત્રીઓ જ્યારે અગ્નિથી બળવા લાગી, ત્યારે પોતાનાં વસાબૂપણ ફેંકી દઈને ‘હાય હાય’ બોલી ચીસો પાડવા લાગી. જેમ ઇંદ્રનું વજ્ર વાગવાથી પર્વતનાં શિખરો તૂટી પડે, તેમ અગ્નિથી બળેલાં મોટાં મંદિરો ધબકાયા તૂટી પડવા લાગ્યાં. બહુ દિમાલયનાં શિખરો ચોમેરથી સળગી ઊઠ્યાં હોય, તેમ દૂરથી લંકાનાં મંદિરો જણાતાં હતાં. રાત્રિમાં અગ્નિ-જ્વાળાઓથી હવેલીઓના અગ્રભાગ સળગી ઊઠવાથી લંકાનગરીમાં બહુ પ્રકુલિત થયેલાં ખાખરાતા વૃક્ષો જ ઊગ્યાં હોય એમ જણાતું હતું. એ વેળા મહાવતોએ છોડી મૂકેલા હાથીઓથી તેમ જ સવારોએ છોડી મૂકેલા અશ્વોથી લંકાનગરી પ્રલયકાળે આકુળવ્યાકુળ થયેલા મગર-મત્સ્યવાળા સમુદ્ર સરખી દેખાતી હતી.^{૧૪-૨૭} છૂટેલા અશ્વો બેઈ હાથી ભય-ભીત થઈ નાસતો હતો, ત્યારે હાથીને બેઈ અશ્વો પણ ત્રાસ પામી પલાયન કરી જતા હતા.^{૨૮} લંકામાં ઊડતી અગ્નિજ્વાળાઓની છાયા પડવાને લીધે સમુદ્ર બહુ રાતા જળથી ભરેલો હોય એવો ચોલતો હતો.^{૨૯} વાનરો-એ સળગાવેલી લંકાનગરી બે ઘડીમાં જ પ્રલય-સમયે સળગી ઊઠેલી પૃથ્વી જેવી થઈ રહી.^{૩૦} એ વેળા ધુમાડાથી ગભરાઈ ગયેલી, અગ્નિથી

સતત થયેની અને મોટી ખુમો પાડતી રાક્ષસસૌઓની ચીસો સો સો થોળન સુધી સંભળાતી હતી ^{૧૧}

અર્ધા બળેલા શરીરવાળા કેટલાક રાક્ષસો કાંવલેર લકામાંથી બહાર નીકળી આવ્યા, ત્યારે યુદ્ધ કરવા સંજ્ઞ થઈ રહેલા વાનરો તેઓની સામે થયા ^{૧૨} એ સમયે વાનરો અને રાક્ષસોના મોટા નાદથો દશે દિશાઓ, સમુદ્ર તથા આખી પૃથ્વી બળભળી ગઈ ^{૧૩} પીડા રહિત થયેલા મહાત્મા રામ લક્ષ્મણે તરત જ પોતાના શ્રદ્ધ ધનુષ્ય સંભાળ્યા ^{૧૪} રામચંદ્ર ધનુષ્યનો ટકારવ કર્યો તેથી રાક્ષસો અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા ^{૧૫} ધનુષ્ય સંજ્ઞ કરી યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા રઘુવીર એ સમયે વેદમય ધનુષ્ય ધારણ કરી ઊભેલા સાક્ષાત મહાદેવજી સરખા દેખાતા હતા ^{૧૬} રામચંદ્ર ના ધનુષ્યનો ટકારવ વાનરો અને રાક્ષસોની ગર્જનાથી પણ વધારે સંભળાતો હતો ^{૧૭} વાનરોની ગર્જના, રાક્ષસોની ચિચિયારી અને રામચંદ્રના ધનુષ્યનો ટકારવ, એ ત્રણેયે એકી વળતે દશે દિશાઓ ગળતી મૂંઝી ^{૧૮}

રામચંદ્રના એક જ બાણથી કેવાસ પર્વતના શિખર જેવો લકાનો ઊંચો દરવાજો તૂટી પડ્યો રામચંદ્રના તીક્ષ્ણ બાણોને પોતાના ગૃહોમાં અને હવેનીઓમાં આવતા જોઈને રાક્ષસો યુદ્ધ માટે તયારી કરવા લાગ્યા યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ વત્તા અને સિંહનાદ કરતા રાક્ષસોને એ રાત્રિ કાળરાત્રિ સરખી ડુંબડ થઈ પડી ^{૩૯-૪૧}

એ વેળા બરાબર લાગ સાધીને સુગ્રીવે વાનરોને આજ્ઞા આપી તમે બધા સમીપ મા આવેલા લકાના દરવાજા પર જઈ ત્યાં ઊભેલા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરો અને જે વાનર કાયર થઈને પાછો ફરે તેને મારા શુભે ૧૧૨ સમજી મારી નાખજો ^{૧૨૨, ૧૨૩}

સુગ્રીવની આજ્ઞા ચતા જ વાનરો લકાના દરવાજા પર હાંડી ગયા અને રાક્ષસોને હાથવા

લાગ્યા 'વાનરો સળગતા ઝાઝ લઈને લકાના દરવાજા રોકી ઊભા છે' એ સમાચાર સાંભળતા જ રાવણના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ એ સમયે રાવણે એણે તો બગાસુ ખાતુ કે જેથી દશે દિશાઓ ગાજી ઊઠી અને તે કાવને લીધે સાક્ષાત્ રુદ્ર જેવો દેખાવા લાગ્યો

એ સમયે રાવણે કુલકર્ણના 'કુલ' અને 'નિકુલ' નામના બે પુત્રોને ઘણા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ ચડવાની આજ્ઞા આપતા ચૂપાક્ષ, શોણિતાક્ષ, પ્રજઘ તથા કપનને પણ તેમની સાથે જવા કહ્યું, ત્યારે તરત જ તેઓ સર્વ યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા ^{૪૪-૪૭} એ વેળા રાવણે મોટી ગર્જના કરીને કહ્યું 'હો રાક્ષસો ! તમે બધા અત્યારે ને અત્યારે જ યુદ્ધ કરવા બાજો' ^{૪૮}

રાવણની આજ્ઞા સાંભળી ઝગઝગતા આયુધો લઈને રાક્ષસો ઉપરાઉપરી ગર્જના કરતા યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા ^{૪૯} એ સમયે વાનરોના હાથમાં ના સળગતા કાષ્ઠોના તેજથી અને રાક્ષસોના આભૂષણોની કાંતિથી આકાશ પ્રકાશયુક્ત થઈ રહ્યું ^{૫૦} ચંદ્ર, નક્ષત્રો, વાનરોના ઊભાડિયા અને રાક્ષસોના આભૂષણ, એ બધાના પ્રકાશથી અતરિક્ષ ઝળહળી ઊઠ્યું ^{૫૧} ચંદ્રાદિ ઝાંઝોના પ્રકાશથી અને આભૂષણોના ચળકાટથી બન્ન સન્ધ્યો શોભતા હતા ^{૫૨} એ સમયે લકાના અર્ધો બળેલા ગૃહોની કાંતિ જેના જળમાં પડતી હતી, એવો સમુદ્ર તરંગો ઊઠવાથી અધિક શોભવા લાગ્યો ^{૫૩}

હવે સુસન્નિવૃત્ત થયેલું રાક્ષસોનું સેન્ય લકામાંથી બહાર નીકળ્યું પતાકા અને ધ્વજથી શોભતું, ભય કર અશ્વ, રથ, હસ્તી તથા પાયદળવાળું, તનવાર, ફરસી, નિશાળ, ગદા, છરા, પ્રાસ, તોમર અને ધનુષ્ય વગેરે શસ્ત્રો વાળું, સેકડો ધૂધરીઓના રાજદંથી ગાજી રહેલું, ૧૪ કર પરાક્રમવાળા ચનિકોડી ભરેલું, સુવાર્ણના બાણબધ બાધેલા ચોદાઓવાળું, ઉનામેટી ફરસી અને તરવારવાળું, ધનુષ્ય-

આણુ ચડાવેલું તથા રાક્ષસોએ ધારણ કરેલાં સુગ્રી યદન, પુષ્પહાર તથા મહિરાના ગધ વડે મધમધી રહેવા વાતાવરણવાળું, શૂરવીર પુરુષોથી વ્યાપ્ત અને મોટા મેઘની પેઠે ગર્જના કરતું રાક્ષસોનું સૈન્ય ઉતાવળે રણભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યું રાક્ષસસૈન્યને પોતાની તરફ આવતું જોઈને વાનરોની સેના યુદ્ધ કરવા તત્પર થઈ અને ભય કર ગર્જના કરવા લાગી પછી પતંગ જેમ અગ્નિમા આવી પડે, તેમ રાક્ષસોનું સૈન્ય ઉતાવળે કપિદળ પર ધગી આવ્યું એ વેળા રાક્ષસો પોતાના હાથમા રહેલા તલવાર, પરિધ અને અશ્વિન વગેરે આયુધોથી પટ્ટા જેલતા હતા, તેથી તે અધિક શોભતું હતું પછી યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા વાનરો જાણે મહોન્મત્ત થયા હોય એમ રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા અને વૃક્ષો, પર્વતો તથા મુદિ પ્રકારોથી શત્રુઓને હણવા લાગ્યા ત્યારે ભય કર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને એકાએક વાનરોના મન્તકો ડેહવા લાગ્યા એ વેળા વાનરોએ જેઓના કાન કરડી લીધા હતા અને મુદિપ્રકારથી જેઓના મન્તક ચિરાઈ ગયા હતા, એવા રાક્ષસો શિના પ્રકારથી કચડાઈને રણભૂમિમા રોગાતા હતા ભય કર કપવાળા રાક્ષસો ચોમેરવી મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને શોધીને તલવાર વડે કાપી નાખતા હતા ૫૪-૬૪ કેટલાક રાક્ષસો વાનરોને મારતા હતા અને તેઓના હાથથી પોતે પણ મરાતા હતા, કેટલાક પોતાને પાડવા આવનારને લઈને જ પડતા હતા, કેટલાક પોતાનો તિરસ્કાર ઝરનારનો તિરસ્કાર કરતા હતા કેટલાક શત્રુથી કરડાઈને સામા કરડવા દોડતા હતા ૬૫ કોઈ જોલતો ‘તું મને યુદ્ધ આપ’ જ્યારે બીજો હેતો ‘લે, આ જોલો, આવી જા!’ વચ્ચે વળી મોતે જોલી બેસતો ‘અના, આમ આવ, હું તને યુદ્ધને સ્વાદ ચખાડું!’ કોઈ જોલતો ‘વચ્ચે શાને જુએ છે! જરા મારી સામે જોલો નો રહે!’ એ પ્રમાણે સિનિકો પરસ્પર જોલતા

હતા ૬૬ વાનરો અને રાક્ષસોતુ મહાભયંકર યુદ્ધ જમ્યું. મોટા મોટા પ્રાસ, તલવાર, નિશૂળ અને કુતલ વગેરે આયુધો ઉપાડ્યા, સામસામા શસ્ત્રો અથડાવા લાગ્યા તથા સૈનિકોના કવચો તૂટી પડવા લાગ્યા. રાક્ષસો એકે સપાટે સાત સાત અને દશ દશ વાનરોને મારી નાખતા હતા, ત્યારે વાનરો પણ તેહ જ પરાક્રમ કરતા હતા ૬૭, ૬૮ જેઓના કવચ અને ધન્યો તૂટી પડ્યા હતા, એવા રાક્ષસો જ્યારે નાસતા હતા, ત્યારે વાનરો તેમના વસ્ત્ર પકડી-જે ચીને મારતા હતા એ પ્રમાણે વાનરોએ આખી રાક્ષસસેનાને ઘેરી નીધી ૬૯

ધર્મ શ્રીના મોહ મહામુનિમ પિત આશ્ચિવ્ય શ્રીરામાચાર્યાના યુદ્ધકંડમા ૭૬ મો સગ સમ છે

સગ ૭૬ મો

વાનરો અને રાક્ષસોતુ સદ્રીર્ણ યુદ્ધ-સુગ્રીવનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-કુંભ રાક્ષસોના વધ

પ્રવૃત્ત સંકુલે તસ્મિન્નગે ચોરજનશયે ।

અન્નદ કમ્પન વીરમાતસાદ રણોત્તુલ્ક ॥ ૧ ॥

શૂરવીર યોદ્ધાઓના એ ભય કર સનામમા

યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળો યુવરાજ અગદ ‘કપન’ નામના રાક્ષસ ઉપર ઢોલી ગયો, ત્યારે કપન રાક્ષસે પણ તેને જોલાવીને વેગથી ગદાનો પ્રકાર કયો, જેથી તે અચેત થઈ ગયો થોડી વારે જાન આવતા તેજસ્વી અગદે એક પર્વત શિખર ઉપાડીને કપન રાક્ષસને માર્યું, જેનો પ્રકાર થતા તે રાક્ષસ નરણ પામી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો ૧-૩ કપનને હણાયેલો જોઈ ‘શોણિ તાક્ષ’ નામનો રાક્ષસ રથમા બેસી ઉતાવળે અગદ સામે ઘસી આવ્યો અને તેણે વેગથી તીક્ષ્ણ બાણ વડે અગદને વીધી નાખ્યો શરીરને ચીરી નાખે એવા અને પ્રલયાગ્નિ સરખા નદીસ, હુર, અધઘટ્ટાકાર, નારાય, વત્સહત, શિલિ મુખ, કણી, શત્રુ તથા વિપાક વગેરે અનેક પ્રકારના તીક્ષ્ણ બાણોથી વીધાયેના મહાપ્રતાપી અગદે તરત જ શોણિતાક્ષના ધતુપ, બાણ તથા રથ લાગી નાખ્યા, ૨-૭ ત્યારે મોટા વેગવાળો

શોણિતાક્ષ ઢાલ-તરવાર મહણુ ડરીને કોધભેર
 અગદ ઉપર ધર્યો^૮ બળનાં અગદે પણ
 એકાએક ફૂંકે ભારીને તેના હાથમાથી તલવાર
 ઝૂટવી લીધી અને મોટી ગળ્ગના ડરી પછી
 કપિશ્ર્વ અગદે શોણિતાક્ષના સ્કંધ ઉપર તલ
 વારનો સખત પ્રહાર કરીને તેને યજ્ઞોપવીતની
 પેઠે કાપી નાખ્યો, છતાં તે મૃત્યુ પામ્યો નહિ
 પછી તરવાર ફેરવતો વાલીપુત્ર અગદ બીજા
 રાક્ષસોને હણવા માટે સઆમભૂમિમા ધૂમવા
 લાયો એ બેઈને કોધ પામેલા પ્રજ્ઞ અને
 યુપાક્ષ રથમા બેસીને અગદ સામે આવ્યા એ
 સમયે સુવર્ણના બાલુઅધવાળો શૂરવીર શોણિ
 તાક્ષ પણ સાવધ થયો અને લોહાની મોટી ગદા
 લઈ પુનઃ અગદ ઉપર ધસી આવ્યો શૂરવીર
 પ્રજ્ઞ અને યુપાક્ષ પણ ગદા ઉગામી અગદની
 સામે દોડ્યા^{૧૦-૧૪} એ વેળા શોણિતાક્ષ અને
 પ્રજ્ઞની વચ્ચે આવેલો વાલીપુત્ર અગદ વિશા
 ખાના બે તારાની વચ્ચે આવેલા પૃષ્ઠિમાના ચક્ર
 સરળો શોભતો હતો^{૧૫} યુદ્ધની વાટ બેતા
 મૈદ અને દિવિદ વાનરો અગદને સહાય કરવા
 માટે તેની પડખે જ બિલા હતા^{૧૬} પછી તલવાર,
 બાણ તથા ગદા ધારણ કરનારા, મોટી કાયાવાળા
 અને અત્યંત બળવાળા રાક્ષસો સાવધાન થઈને
 કોધભેર વાનરો ઉપર તૂટી પડ્યા પ્રજ્ઞ યુપાક્ષ
 અને શોણિતાક્ષ, એ નણે બળવાન રાક્ષસોની
 સાથે અગદ, મૈદ તથા દિવિદ, એ નણ
 વાનરોનું લય કર યુદ્ધ થવા લાગ્યું વાનરો જે
 જે વૃક્ષો નાખતા હતા, તે સઘળાને મહાબળવાન
 પ્રજ્ઞ તલવારથી કાપી નાખતો હતો^{૧૭-૧૮}
 વાનરોએ ફેંકેલા વૃક્ષ, રથ, પર્વત વગેરેને
 યુપાક્ષ પોતાના બાણો વડે છિન્નભિન્ન કરતો
 હતો,^{૨૦} અને મૈદ તથા દિવિદે નાખેલા વૃક્ષોને
 સહાયતાપી શોણિતાક્ષ પોતાની ગદા વડે ચૂર્ણ
 કરતો હતો^{૨૧} પછી શત્રુઓના મર્મસ્થળને
 કાપી નાખે એવી તીક્ષ્ણ તરવાર ઉગામીને પ્રજ્ઞ
 રાક્ષસ ઉતાવળે અગદની સામે દોડ્યો પ્રજ્ઞ ધને
 આવતો બેઈ અતિથય બળવાળા વાલીપુત્ર

અગદે એક મોટું શાલવૃક્ષ લઈ તેના પર
 આપટથુ,^{૨૨,૨૩} અને સખત મુદિપ્રહાર કરી
 તરવાર મલિત તેનો હાથ તોડી પાડ્યો અગદના
 મુદિપ્રહારથી મુગળ સરખી પોતાની તરવારને
 પૃથ્વી પર પડેલી બેઈને મહાબળવાન પ્રજ્ઞ
 વજ્ર સરખી દંડ મૂડી વાળીને અગદના લનાટમા
 પ્રહાર કર્યો, જેથી વાલીપુત્ર અગદ બે ઘડી
 મુઠ્ઠી નિશ્ચય થઈ ગયો થોડી વારે લાન આવ્યું
 ત્યારે મહાતેજસ્વી અગદે કોષે ભરાઈને પ્રજ્ઞ
 ઉપર એવો તો સખત મુદિપ્રહાર કર્યો કે જેથી
 તેનું મનતક ઘડથી બુદ્ધ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું

પોતાનો કાંઠો પ્રજ્ઞ મરાયો એ વેળા
 પોતાની પાસે બાણ જૂટી પડેના હોવાથી યુપાક્ષ
 તરવાર લઈ રથમાથી ભૂમિ પર ઊતરી પડ્યો
 યુપાક્ષને ધસી આવતો બેઈ કોધાયમાન થયેલા
 દિવિદ વાનરે એકાએક તેની છાતીમા પ્રહાર
 કરી તેને બાથમા પકડી લીધો^{૨૪ ૨૮} પોતાના
 ભાઈ યુપાક્ષને પકડાયેલો બેઈ શોણિતાક્ષ કોષે
 ભરાયો અને તેણે દિવિદ વાનરની છાતીમા
 વેગથી ગદાથી પ્રહાર કર્યો^{૩૦} એ પ્રહારથી
 દિવિદ વાનર ચલાયમાન થયો, પણ તેણે ટટાર
 રહીને ચપળતાથી શોણિતાક્ષના હાથમાથી ગદા
 છોનવી લીધી^{૩૧} એ વેળા મૈદ વાનર પોતાના
 ભાઈ દિવિદની વડારે ચડી આવ્યો શોણિતાક્ષ
 અને યુપાક્ષ બન્ને રાક્ષસો મૈદ તથા દિવિદની
 સાથે એકબીજાને ખેચી-પટ્ટીને લય કર યુદ્ધ
 કરવા લાગ્યા^{૩૨} દિવિદ વાનરે પોતાના નખ
 વડે શોણિતાક્ષનું મોઝાંઝરડી નાખ્યું અને તેને
 પૃથ્વી પર પડાડી ખૂણ રમકોળ્યો જેથી તે પ્રાણ
 રહિત થઈ નિશ્ચય થઈ પડ્યો વાનરશ્ર્વ મૈદે
 પણ કોષે ભરાઈને યુપાક્ષને પોતાની બન્ને
 ભુલંબો વચ્ચે ભેરથી ઢબાવ્યો જેથી તે પણ
 ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો^{૩૩,૩૪}

એ પ્રમાણે બારે શૂરવીર અને મુખ્ય રાક્ષસો
 હણાયા, ત્યારે આકુળ-આકુળ થયેલી રાક્ષસોના
 કુલ રાક્ષસની પાસે થોડી ગઈ^{૩૫} મહાબળવાન
 વાનરોએ જેમાના શૂરવીર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા

હતા, એવી રાક્ષસસેનાને પીડિત થયેલી તથા પોતાને શરણે આવેલી ભેઈને કુંભ રાક્ષસે તેનું સાંત્વન કર્યું અને પોતે હુકર કાર્ય કરવા તૈયાર થયો. ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુંભ રાક્ષસે તુરત જ પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કર્યું અને શરીર વીંધી નાખે એવાં જેરી બાણો છોડવા માંડ્યાં. એ વેળા બાણ સહિત તેનું ધનુષ્ય, બાણે વીજળી અને ઐરાવતના યોગથી પ્રકાશિત થયેલું બીભૃં ઇંદ્રધનુષ્ય જ હોય એવું શોભતું હતું.^{૩૯-૪૦} તેણે પોતાના કબ્જે પર્યંત ધનુષ્ય ખેંચીને સુવર્ણનાં પીંછાંવાળું તીવ્ર બાણ દ્વિવિદ-ને માર્યું.^{૪૦} એકાએક તે બાણનો પ્રહાર થતાં જ પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળો વાનરદ્રષ્ટ દ્વિવિદ વિહ્વળ થઈ પૃથ્વી પર લથડી પડ્યો.^{૪૧} દ્વિવિદ-ને રણમાં પડેલો ભેઈ મૈંદ વાનર મોટી શિલા ઉપાડીને વેગથી કુંભ સામે દોડી આવ્યો અને તે શિલા કુંભ ઉપર ફેંકી.^{૪૨} પરંતુ કુંભે પાંચ બાણ મૂકીને તેના કટકેટકા કરી નાખ્યા અને એક તીક્ષ્ણ બાણ મેંદ વાનરના મર્મસ્થળમાં માર્યું.^{૪૩} તે બાણનો પ્રહાર થતાં જ મૈંદ વાનર મૂચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. પોતાના બન્ને મામાઓને પડેલા ભેઈ સુવરાજ અંગદ વેગથી કુંભ સામે દોડ્યો. અંગદને આવતો ભેઈ કુંભે પ્રથમ તેને પાંચ બાણો માર્યાં, પછી ત્રણ માર્યાં અને વળી ત્રણ માર્યાં-એવી રીતે હાથીને જેમ અકુશતા પ્રકાર કરે, તેમ ઉપરા-ઉપરી અનેક બાણો મૂકીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભે અંગદને વીંધી નાખ્યો.^{૪૪-૪૭} અકુશિત ધાર-વાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અંગદનું આપું શરીર ભરાઈ ગયું તોપણ તે જરાયે કંપાયમાન થયો નહિ.^{૪૮} ઊલટો તે કુંભ રાક્ષસ ઉપર અનેક શિલાઓ અને વૃક્ષોની અખંડિત વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. કુંભકર્ણના ગુપ્ત કુંભ રાક્ષસે અંગદનાં વૃક્ષો તથા શિલાઓને કાપી નાખીને જેમ અશનિથી હાથીને ઘાયલ કરે, તેમ જો બાણ વટે અંગદની બન્ને બૂકડી વીંધી નાખી, જેથી અચંત રુધિર વહેવા લાગ્યું અને તેની બન્ને

આંખો મિથ્યાઈ ગઈ.^{૪૯-૫૧} પછી રુધિરથી તરબોળ થયેલાં પોતાનાં નેત્રને એક હાથ વડે દાબીને મહાબળવાન અંગદે બીબા હાથથી પાસે ઊભેલું એક શાલવૃક્ષ ખેંચી કાઢ્યું અને તેની શાખાઓને નમાવી તેને પાંદડાં વિનાનું કર્યું. પછી સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં મંદર પર્વત જેવું મોટું અને ઇંદ્રધનુ સરખું ઊંચું એ શાલવૃક્ષ કુંભ ઉપર નાખ્યું. કુંભે એ વૃક્ષને સાત બાણોથી છેદી નાખીને અંગદ પર ઉપરા-ઉપરી તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં; જેથી તે મૂચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. અંગદને ઘાયલ થયેલા ભેઈ વાનરોએ તે વૃત્તાંત રામચંદ્રને નિવેદન કર્યું.^{૫૨-૫૩} યુદ્ધમાં અંગદને પીડિત થયેલા સાંભળી શ્રીમાન રણવીરે બંબવાન વગેરે ગુપ્ત ગુપ્ત સૈનિકોને કુંભ સામે જવાની આજ્ઞા આપી. રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરો કોંઘથી કુંભ રાક્ષસની સામે ધસ્યા.^{૫૭,૫૮} કોંઘને લીધે જેઓનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા વાનરો હાથમાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈને અંગદની રક્ષા કરવા માટે યુદ્ધ ચડ્યા. બંબવાન, સુપેણ અને વેગદર્શી, એ ત્રણ વાનરો કોંપ કરી કુંભ રાક્ષસ સામે દોડ્યા. મહાબળવાન ત્રણ વાનરોને આવતા ભેઈને પર્વત જેમ જળપ્રવાહને રોકે, તેમ કુંભ રાક્ષસે અસંખ્ય બાણો મૂકી તેઓને પોતાની સામે આવતા રોક્યા.^{૫૯-૬૧} સમુદ્ર જેમ પોતાની મર્યાદાથી આગળ વધી શકતો નથી, તેમ કુંભ રાક્ષસનાં બાણોના સપાટામાં આવેલા વાનરો જરા પણ આગળ વધી શક્યા નહિ.^{૬૨} વાનરોને રાક્ષસનાં બાણોથી અટકી પડેલા ભેઈને સિંહ જેમ હસ્તીની સામે દોડે, તેમ વાનરોનો રાબ સુગ્રીવ અંગદને પાછળ મૂકીને કુંભ રાક્ષસ સામે દોડ્યો અને અશ્વકર્ણ આદિ અનેક પ્રકારનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને તેના ઉપર ફેંકવા લાગ્યો.^{૬૩-૬૫} આખા આકાશને છાઈ નાખે એવી સુગ્રીવની વૃષ્ટિને કુંભ રાક્ષસે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને છિન્નભિન્ન

કરી નાખી ^{૧૧} રણભૂમિમા કપાઈ પડેલા યુક્ષો
 મોટી શતદ્રોઓ જેવા દેખાતા હતા પોતાનો
 પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયેલો જોઈને તથા પોતાના
 દેહને કુલના બાણો વડે વીધાયેલો જોઈને
 મહાપરાક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ જરા પણ ન
 ગભરાતા એકાએક ઊછળ્યો અને ધ્રુવધનુષ્ય
 સરખું કુલનું ધનુષ્ય જૂટવી લઈને લાગી
 નાખ્યું પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે લાગી ગયેલા
 દંતશબ્દવાળા હસ્તી જેવા કુલ રાક્ષસને ક્રોધ
 પૂર્વક કહ્યું 'હે નિકુલના મોટાભાઈ! તારું
 પરાક્રમ અને બાણોનો વેગ અદ્ભુત છે ^{૧૭-૭૦}
 રાક્ષસો ઉપર સ્નેહ અને પ્રભાવ એ બન્ન
 તારામા તથા રાવણુમા જ જોવામા આવે છે
 તું પ્રતાપમા પ્રહ્લાદ, બલિરાજ, વૃનાસુર,
 કુબેર તથા વરુણ સરખો છે ^{૭૧} અત્યંત બળ
 વાળો તુ તારા પિતાનો એક જ પુત્ર છે હે
 શત્રુદમન! જેમ જિતેન્દ્રિય પુરુષને આધિઓ
 પીડા કરતી નથી, તેમ હે મહાબાહુ! તુ
 યુદ્ધમા ત્રિશૂળ પકડી ઊભો રહે, ત્યારે દેવતા
 ઓ પણ તને પીડિત કરવા સમર્થ નથી હે
 મહાબુદ્ધિમાન! હવે તુ તારું પરાક્રમ દેખાડ
 અને મારું પરાક્રમ પણ જો' હે કુલ! તારો
 કાકો રાવણુ તો બ્રહ્મદેવના વરદાનના પ્રભાવથી
 સંત્રાસમા દેવ-દાનવની સામે ઊભો રહે છે,
 પણ તારો પિતા કુલકર્ણુ તો પોતાના પૌરુષ
 બળથી જ દેવ-દાનવની સામે ટક્કર ઝીવતો
 હતો હે રાક્ષસ! તુ ધ્રુવજિત સરખો ધનુ
 ધારી છે અને રાવણુ જેવો પરાક્રમી છે સર્વ
 રાક્ષસોમા તુ જ અત્યંત બળ તથા પરાક્રમ
 વાળો છે ^{૭૨-૭૫} ધ્રુવ અને શંખરાસુરના યુદ્ધ
 સરખા આપણા બંનેના લય કર યુદ્ધને આજે
 સઘળા લોકો જોશે ^{૭૬} તે તારું અસ્ત્રકૌશલ્ય
 દર્શાવ્યું છે અને લય કર પરાક્રમવાળા શ્રદ્ધ
 વાનરોને હણીને અપ્રતિમ કર્મ કર્યું છે, ^{૭૭}
 પરંતુ 'ઘણાઓની સાથે યુદ્ધ કરીને થાપી
 ગયેલા કુલ રાક્ષસને સુગ્રીવે માર્યો, એમા તે
 શું મોટું પરાક્રમ કર્યું?' એવા લોકાપવાદના

લયથી હું તને હમણા હણતો નથી તુ ઘણું
 પરાક્રમ કરીને થાકી ગયો છે, મારે થોડીક
 વાર વિશ્રાંતિ લઈને પછી મારું પરાક્રમ જો ^{૭૮}

સુગ્રીવના અપમાનલયા વચન સાલળી
 જેમ ઘૂત હોમાવાથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે, તેમ કુલ
 રાક્ષસનું બળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યું ^{૭૯} પછી તેણે
 એકાએક સુગ્રીવને પોતાની બાધમા પકડ્યા
 પછી જેમ મહાલેલા બે હાથી લડે તેમ એ
 બન્ને જણા લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકતા લડવા
 લાગ્યા, તેઓ એકબીજાને વળગીને પીડા કરવા
 લાગ્યા અને પરિશ્રમને લીધે મુખમા ધુમાડા
 સહિત અગ્નિજ્વાળાનું વર્મન કરવા લાગ્યા ^{૮૦, ૮૧}
 એ વેળા કુલ અને સુગ્રીવના પગના પ્રહારથી
 પૃથ્વી ડોલવા લાગી અને સમુદ્ર પણ ક્ષોભ
 પામ્યો ^{૮૨} સુગ્રીવે કુલને ઊંચકીને એવા જોરથી
 ફેંક્યો કે તે રાક્ષસ ઠેક સમુદ્રમા જઈ પડ્યો
 અને તેના તળિયા સાથે અથડાયો ^{૮૩} કુલના
 પડવાથી સમુદ્રનું જળ મદરાયળ તથા વિધ્યા
 યળ જેટલું ઊંચું ઊછળ્યું અને ચોમેર ઊભરાયું, ^{૮૪}
 પરંતુ કુલ રાક્ષસ તરત જ સમુદ્રમાથી બહાર
 તરી આવ્યો અને સુગ્રીવની સામે આવી તેની
 છાતીમા વજ્ર સરખો મુદિપ્રહાર કર્યો જોસ
 બધું મુદિપ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની આમડી
 તૂટી ગઈ, હાડકા લાગી ગયા અને બળબળાટ
 રુધિર વહેવા માડ્યું વજ્રપ્રહાર થવાથી જેમ
 પર્વતમાથી જ્વાળા નીકળે, તેમ કુલની મુદિનો
 પ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની છાતીમાથી એકાએક
 અગ્નિ સરખું તેજ પ્રગટ્યું ^{૮૫-૮૭} આવો સખત
 પ્રહાર થયા છતા જરા પણ નહિ ગભરાતા
 મહાબળવાન સુગ્રીવે હંબરો સૂર્યમંડળ સરખી
 કાતિવાળી વજ્ર જેવી દૃઢ મૂઠી વાળીને કુલ
 રાક્ષસની છાતીમા એવી તો લગાવી કે તેના
 પ્રહાર થતા જ જેમ દેહીપ્યમાન કાતિવાળો
 મગજગ્રહ દેવેશ્વરથી એકાએક તૂટી પડે, તેમ
 તે રાક્ષસ ગતપ્રાણ થઈને તરત જ પૃથ્વી
 ઉપર પડ્યો ^{૮૮-૮૯} સુગ્રીવના મુદિપ્રહારથી
 હણાઈ પડેલો કુલ રાક્ષસ શકરથી પરાભવ

પામી પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો. ભય કરે પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કુલ રાક્ષસને માર્યો, ત્યારે પર્વતો તથા વનો સહિત આખી પૃથ્વી કપી ભડી અને રાક્ષસો ના મનમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો. ૮૨, ૮૩

હાત શ્રીવા મહિ મહામુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ના પુસ્તક માં ૭૭મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો

હનુમાનને હાથે નિકુલ રાક્ષસનો વધ

નિકુલમાં ભ્રાતર દમ્યા સુગ્રીવેણ નિપાતિતમ્ ।
પ્રદહન્નિય કોપત વાનસ્ત્રમુદૈક્ષત ॥ ૧ ॥

પોતાના ભાઈ કુલને સુગ્રીવે હાથે, એ ભેઈને નિકુલ રાક્ષસ ભણે ક્રોધથી બળતો હોય એમ વાનરરાજ સુગ્રીવની સામે ભેવા લાગ્યો. ૧ તેણે પુષ્પમાળાથી અનકૃત કરેલું, મહેદ્ર પર્વતના શિખર સરખું, સુવર્ણથી મહેલું, હીરા અને પરવાળા જડેલું, ચમકડું સરખું ભય કર અને રાક્ષસોના ભયને નિવૃત્ત કરનાર મોટું પરિધ પોતાની દંડ મૂકીમા પકડયું. ૨૦ ઈર્દ્રધ્વજ સરખું પરિધ ઝડપી કરીને મહાતેજ્વી નિકુલે મો પહોળું કરી ગર્જના કરી એ વેળા નિકુલ રાક્ષસ પોતાના કંઠમાં લટકતા સુવર્ણપદકથી, ભુજ પર આવેલા આભુજ ધથી, કાનમાં લટકતા કુડોળોથી, ચિત્ર વિચિત્ર પુષ્પમાળાથી અને દેહીપ્યમાન પરિધથી ભરેલી વીજળી અને ઈર્દ્રધનુષ્ય સહિત ગળતો મેઘ જ હોય એવો ચોભતો હતો તેનું પરિધ એટલું તો મોટું હતું કે જેના અગ્રભાગથી અતરિક્ષમાની વાતઅધિ ઇષ્ઠભિન્ન થવી હતી ગર્જના કરતો એ રાક્ષસ ધ્રુમડો વિનાના અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. ૨૧ તે પોતાના પરિવને ફેરવતો હતો ત્યારે ભણે ઉત્તમ ગધર્વ નગર, અમરાવતી, તારાગણ, નક્ષત્ર અને ચંદ્રાદિ ગ્રહો સહિત આશુ આકાશમગ્ન કરતું હોય એમ જણાતું હતું. ૨૨ પરિધ અને આભૂષણોની ક્રાંતિવાળી તથા અત્યંત તેજવાળી નિકુલરૂપી અગ્નિ ક્રોધરૂપી કાણ્થી પ્રલયાગ્નિની

પેઠે લભૂકી ઊઠ્યો. ૯ એ વેળા ભયને લીધે વાનરો કે રાક્ષસો કોઈ પણ તેની સામે આવી શક્યા નહિ, પરંતુ મહાબળવાન હનુમાન છાતી ઠોકીને તેની સામે આવી ભણે રહ્યો. ૧૦

મોટી ભુલવાળા નિકુલે પોતાની સામે આવી ભણેલા હનુમાનની છાતીમાં વજ્ર સરખા પરિધનો પ્રહાર કર્યો, ૧૧ પરંતુ હનુમાનની વજ્ર સરખી દંડ છાતીમાં અથડાતા તેના પરિધ ના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા અને જેમ આકાશમાંથી ઉત્કાષ્ઠાત થાય તેમ તે લાગેલું પરિધ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું. ધરતીકપ થવાથી જેમ પર્વત કપાયમાન થતો નથી, તેમ પરિધ વાગવા છતાં હનુમાન ચત્કચિત્ત પણ કપ્યો નહિ. પછી મહાબળવાન હનુમાને દંડ મૂકી વાળીને ભેશથી નિકુલની છાતીમાં મારી, ૧૩, ૧૪ જેથી તેની આગલી ફાટી ગઈ અને મેઘમાંથી વીજળી નીકળે, તેમ તેમાંથી ઊઠળતું રુધિર નીકળ્યું. હનુમાનના મુદિપ્રહારથી જ્યથા પામેલા નિકુલે થોડી વાટે સાવ થઈને હનુમાનને પોતાની બાથમાં પકડયો. ૧૫-૧૭ હનુમાનને પકડાયેલો ભેઈને મથળા રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૮ નિકુલ પોતાને પકડી એ ચી જતો હતો એ વળતે ડપિવર હનુમાન તેને વજ્ર સરખી મુઠ્ઠીથી વારવાર મારતો હતો. ૧ પછી કપિવર હનુમાન પોતાની ચાનારી થી નિકુલના પલમાંથી છૂટી ગયો અને તેને પૃથ્વી પર પટકી ખૂબ રગદોળી તેની ઝાતી નર ચડી બેઠો તથા બંને હાથથી નિકુલની ગોવા પકડી ખૂબ મરડીને તેનું મરતક ધડથી ભૂંડ કયું. વાયુમુત હનુમાને મોટી ગર્જના કરનાર નિકુલને મારી નાખ્યો, ત્યાર પછી અત્યંત રોષમાં આવેના રામચંદ્ર અને મંકરાક્ષતુ ભય કર સુદ થવા લાગ્યું. ૨૦-૨૩ નિકુલ ગતમાણ મર્દને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે હર્ષમાં આવેલા વાનરો ના જયજયકારથી ઢિશાએ ગાજી ભડી, પૃથ્વી કપાયમાન થઈ, આકાશ ખળભળી ઊડ્યું અને રાક્ષસોના મનમાં મોટો ભય પેડી ગયો. ૨૪

હાત શ્રીવા મહિ મહામુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ના પુસ્તક માં ૭૭મો સગ સમાપ્ત

કરી નાખી.^{૧૧} રણભૂમિમા કપાઈ પડેલાં વૃક્ષો
મોટી શતઘોઓ જેવા દેખાતા હતા. પોતાને
પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયેલો જોઈને તથા પોતાના
દેહને કુલના ખાણે વડે વીંધાયેલો જોઈને
મહાપરાક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ જરા પણ ન
ગભરાતા એકાએક ઊછળ્યો અને ધ્રુવધનુષ્ય
સરખું કુંભનું ધનુષ્ય ઝુંટવી લઈને લાગી
નાખ્યું. પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે લાગી ગયેલા
દંતુશળવાળા હસ્તી જેવા કુંભ રાક્ષસને ક્રોધ-
પૂર્વક કહ્યું. ‘હે નિકુંભના મોટાભાઈ! તારું
પરાક્રમ અને ખાણોનો વેગ અદ્ભુત છે.^{૧૨-૧૩}
રાક્ષસો ઉપર રનેહ અને પ્રભાવ એ ખરું
તારામા તથા રાવણમા જ જોવામા આવે છે.
તું પ્રતાપમા પ્રહલાદ, ખલિરાલ, વૃત્રાસુર,
કુબેર તથા વરુણ સરખો છે.^{૧૪} અત્યંત બળ
વાળો તું તારા પિતાને એક જ પુત્ર છે. હે
શત્રુદમન! જેમ જિતેન્દ્રિય પુરુષને આધિઓ
પીડા કરતી નથી, તેમ હે મહાબાહુ! તું
સુદ્રમા ત્રિશૂળ પકડી ઊભો રહે, ત્યારે દેવતા-
ઓ પણ તને પીડિત કરવા સમર્થ નથી હે
મહાબુદ્ધિમાન! હવે તું તારું પરાક્રમ દેખાડ
અને મારું પરાક્રમ પણ જો! હે કુલ! તારો
કાકો રાવણ તો બ્રહ્મદેવના વરદાનના પ્રભાવથી
સગ્રામમા દેવ-દાનવની સામે ઊભો રહે છે,
પણ તારો પિતા કુલકણ્ઠ તો પોતાના પૌરુષ-
બળથી જ દેવ-દાનવની સામે ટક્કર ઝીલતો
હતો હે રાક્ષસ! તું ધ્રુવજિત સરખો ધનુ
ધોરી છે અને રાવણ જેવો પરાક્રમી છે. સર્વ
રાક્ષસોમા તું જ અત્યંત બળ તથા પરાક્રમ-
વાળો છે.^{૧૨-૧૪} ધ્રુવ અને શબરાસુરના યુદ્ધ
સરખા આપણા બંનેના લય કર યુદ્ધને આજે
સઘળા લોકો જોશે.^{૧૫} તે તારું અસ્થકૌશલ્ય
દર્શાવ્યું છે અને લય કર પરાક્રમવાળા શ્રુષ્ઠ
વાનરોને હાથીને અપ્રતિમ કર્મ કર્યું છે,^{૧૬}
પરંતુ ‘ઘણાઓની સાથે યુદ્ધ કરીને થાકી
ગયેલા કુલ રાક્ષસને સુગ્રીવે માર્યો, એમા તે
શું મોટું પરાક્રમ કર્યું?’ એવા લોકાપવાદના

લયથી હું તને હમણા હણતો નથી. તું ઘણું
પરાક્રમ કરીને થાકી ગયો છે; માટે થોડીક
વાર વિશ્રાંતિ લઈને પછી મારું પરાક્રમ જો.^{૧૭}

સુગ્રીવના અપમાનલયાં વચન સાંભળી
જેમ ધૃત હોમાવાથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે, તેમ કુલ
રાક્ષસનું બળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યું.^{૧૮} પછી તેણે
એકાએક સુગ્રીવને પોતાની બાથમા પકડયા.
પછી જેમ મહાભરેલા બે હાથી લડે તેમ એ
બંને જણા લાખા નિઃશ્વાસ મૂકતા લડવા
લાગ્યા, તેઓ એકબીજાને વળગીને પીડા કરવા
લાગ્યા અને પરિશ્રમને લીધે મુખમાં ધુમાડા
સહિત અગ્નિજ્વાળાનું વમન કરવા લાગ્યા.^{૧૯, ૨૦}
એ વેળા કુંભ અને સુગ્રીવના પગના પ્રહારથી
પૃથ્વી ડોલવા લાગી અને સમુદ્ર પણ ફોલ
પામ્યો.^{૨૧} સુગ્રીવે કુલને જાંચકીને એવા જોરથી
ફેંક્યો કે તે રાક્ષસ છેક સમુદ્રમા જઈ પડ્યો
અને તેના તળિયા સાથે અથડાયો.^{૨૨} કુલના
પડવાથી સમુદ્રનું જળ મદરાચળ તથા વિધ્યા-
ચળ જેટલું ઝંચું ઊછળ્યું અને ચોમેર ઊભરાયું,^{૨૩}
પરંતુ કુલ રાક્ષસ તરત જ સમુદ્રમાથી બહાર
તરી આવ્યો અને સુગ્રીવની સામે આવી તેની
છાતીમા વજ્ર સરખો મુદિપ્રહાર કર્યો જોસ-
બધ મુદિપ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની ચામડી
તૂટી ગઈ, હાડકા લાગી ગયા અને બળખળાટ
રુધિર વહેવા માંડ્યું વજ્રપ્રહાર થવાથી જેમ
પર્વતમાથી જવાળા નીકળે, તેમ કુલની મુદિનો
પ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની છાતીમાથી એકાએક
અગ્નિ સરખું તેજ પ્રગટ્યું.^{૨૪-૨૬} આવો સખત
પ્રહાર થયા છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતા
મહાબળવાન સુગ્રીવે હંભરો સૂર્યમંડળ સરખી
કાતિવાળી વજ્ર જેવી દંઢ મૂઠી વાળીને કુલ
રાક્ષસની છાતીમા એવી તો લગાવી કે તેનો
પ્રહાર થતા જ જેમ દેહીધમાન કાતિવાળો
મગળગ્રહ દેવેચ્છાથી એકાએક તૂટી પડે, તેમ
તે રાક્ષસ ગતપ્રાણ થઈને તરત જ પૃથ્વી
ઉપર પડ્યો.^{૨૮-૨૯} સુગ્રીવના મુદિપ્રહારથી
હણાઈ પડેલો કુલ રાક્ષસ શંકરથી પરાભવ

પાની પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો. લય કર પરકમવાળા વાનરાઓ સુગ્રીવે કુલ રાક્ષસને માર્યો, ત્યારે પર્વતો તથા વનો સહિત આખી પૃથ્વી કળી ઊઠી અને રાક્ષસો ના મનમાં અત્યંત લય ઉત્પન્ન થયો. ૮૨૮૩

હાત શ્રીવામ્બિક મહાસુનિષ્પાતિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણા
યુદ્ધા મા ૭૭ મો સ્ત સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો

હનુમાનને હાથે નિકુલ રાક્ષસનો વધ

નિકુલ્લા ખાતર હજારા સુગ્રીવેન નિષાતિત્વમ્।
પ્રદહનિર કોપન વાનસ્પ્રમુદૈક્ષત ॥૧॥

પોતાના ભાઈ કુલને સુગ્રીવે હણ્યો, એ જોઈને નિકુલ રાક્ષસ જાણે કે હાથથી બળતો હોય એમ વાનરાઓ સુગ્રીવની સામે જોવા લાગ્યો. તેણે પુષ્પમાળાથી અનકૃત ઝરેલું, મહેલ પર્વતના શિખર સરખું, સુવર્ણથી મહેલ, હીરા અને પરવાળા ઝરેલું, ચમકડ સરખું લય કર અને રાક્ષસોના લયને નિવૃત્ત કરનાર મોઢું પરિધ પોતાની દંડ મૂઠીમાં પકડ્યું. ૨૦ ધૃત્વજ સરખું પરિધ અહંબુ કરીને મહાતેજસ્વી નિકુલે મો પહેાણું કરી ગર્જના ડરી એ વેળા નિકુલ રાક્ષસ પોતાના કંઠમાં લગ્નતા સુવર્ણપદકથી, બુલ પર બાધેલા આલુબધથી, કાનમાં લટકતા કુડળોથી, ચિત્ર વિચિત્ર પુષ્પમાળાથી અને દેહીધ્યમાન પરિધથી જાણે વીજળી અને ધૃત્વજુષ્ય સહિત ગર્જતો જાણે હોય એવો શોભતો હતો. તેનું પરિધ એટલું તો મોઢું હતું કે જેના અન્નાગથી અતરિક્ષમાની વાતરૂચિ ઊત્તલિષ્ઠ થતી હતી. ગર્જના કરતો એ રાક્ષસ ધુમાડા વિનાના અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. ૨૧ તે પોતાના પરિધને ફેરવતો હતો ત્યારે જાણે ઉત્તમ ગધર્વ નગર, અમરાવતી, તારાણ, નક્ષત્ર અને ચંદ્રાદિ બ્રહ્મે સહિત આખું આકાશમંડળ ફરતું હોત એમ જણાતું હતું. ૨૨ પરિધ અને આલુબધોની કાતિવાળો તથા અત્યંત તેજવાળો નિકુલરૂપી અગ્નિ કોધરૂપી કાષ્ઠી પ્રલનાગ્નિની

પેઠે લલ્લકી ઊઠ્યો. ૨૩ એ વેળા લયને લીધે વાનરા કે રાક્ષસો કોઈ પણ તેની સામે આવી શક્યા નહિ, પરંતુ મહાબળવાન હનુમાન છાતી કોટીને તેની સામે આવી ઊભો રહ્યો. ૨૪

મોટી બુલવાળા નિકુલે પોતાની સામે આવી ઊભેલા હનુમાનની છાતીમાં વજ્ર સરખા પરિધનો પ્રહાર કર્યો, ૨૫ પરંતુ હનુમાનની વજ્ર સરખી દંડ છાતીમાં અચડાતા ૨૬ તેના પરિધ ના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા અને જેમ આકાશમાંથી ઉડાપાત થાય તેમ તે ભાંગેલું પરિધ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું. ધરતીકંપ થવાથી જેમ પર્વત કંપાયમાન થતો નથી, તેમ પરિધ વાગવા જતા હનુમાન ચત્કચિત્ત પણ કંપ્યો નહિ. પછી મહાબળવાન હનુમાને દંડ મૂઠી વાળીને જોશથી નિકુલની છાતીમાં મારી, ૨૭ જેથી તેની આમરી દાગી ગઈ અને મેઘમાંથી વીજળી નીકળે તેમ તેમાંથી ઊઠળતુ રુધિર નીકળ્યું. હનુમાનના મુદ્ધિપ્રહારની વ્યથા પામેલા નિકુલે થોડી વાગે સાવધ થઈને હનુમાનને પોતાની બાથમાં પકડ્યો. ૨૮ ૨૯ હનુમાનને પકડાયેલો જોઈને નઘળા રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા નાગના ૩૦ નિકુલ પોતાને પકડી એવી જતે હતો એ વખતે ઉપવિર હનુમાન તેને વજ્ર સરખી સુક્ષ્મીથી વારંવાર મારતો હતો. ૩૧ પછી ઉપવિર હનુમાન પોતાની આનાદીથી નિકુલના પલ્લમાંથી ટૂટી ગયો અને તેને પૃથ્વી પર પટ્ટી ખૂણ રગોળી તેની જાતી પર ચડી જોડો તથા બંને હાથથી નિકુલની ગોવા પકડી ખૂણ મરડીને તેનું મરતક ધડથી છુદ્ડ કર્યું.

વાયુસુત હનુમાને મોટી ગર્જના કરનાર નિકુલને મારી નાખ્યો, ત્યાર પછી અત્યંત રોષમાં આવેલા રામચંદ્ર અને મંકરાક્ષનું લય કર ચુદ થવા લાગ્યું. ૩૨-૩૩ નિકુલ ગતપ્રાણ નહિને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે હર્ષમાં આવેલા વાનરા ના જ્યજ્યકારથી દિશાએ નાજી ઊઠી, પૃથ્વી કે પાયમાન થઈ, આકાશ અળભગી ઊડ્યું અને રાક્ષસોના મનમાં મોઠો લય પેસી ગયો. ૩૪

હાત શ્રીવામ્બિક મહાસુનિષ્પાતિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણા
યુદ્ધા મા ૭૭ મો સ્ત સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો

ખરના પુત્ર મકરાક્ષુ' યુદ્ધે ચડ્યું

નિકુમ્મં નિહત દૃષ્ટ્વા કુમ્મં ચ વિનિપાતિતમ્ ।

રાવણઃ પરમામર્ષિ પ્રજ્જ્વાલાનલો યથા ॥૧૧॥

કુંભ-નિકુંભને રણમાં મરાયેલા બાણી અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ અગ્નિની પેઠે બળવા લાગ્યો.^૧ ક્રોધ અને શોકથી ઘેરાયેલા ખરના પુત્ર 'મકરાક્ષ' નામના રાક્ષસને યુદ્ધે જવાની આજ્ઞા આપતાં તેણે કહ્યું:^૨ 'હે પુત્ર ! તું મારી આજ્ઞાથી રાક્ષસસેનાને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા બા અને સઘળા વાનરો સહિત રામ-લક્ષ્મણનો સંહાર કર.'^૩

રાવણયુદ્ધ વચન સાંભળી પોતાને શૂરવીર માનનારો મકરાક્ષ 'જેવી આજ્ઞા' એમ બોલી રાવણને પ્રણામ કરીને તથા તેની પ્રદક્ષિણા કરીને રાજમંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. બહાર આવીને ખરના પુત્ર મકરાક્ષે સેનાધ્યક્ષને કહ્યું: 'હે સેનાધ્યક્ષ ! તું રથ તથા સેનાને સત્વર તૈયાર કરી લાવ.'^{૪-૬} મકરાક્ષનું વચન સાંભળી સેનાધ્યક્ષ થોડી વારમાં જ રથ તથા સેના સજ્જ કરી લાગ્યો.^૭ ત્યારે રથની પ્રદક્ષિણા કરીને મકરાક્ષ તેમાં બેઠો અને સારથિને કહ્યું: 'હવે તું સત્વર આપણા રથને રણભૂમિમાં લઈ ચાલ.'^૮

પછી મકરાક્ષે સર્વ સેનિક રાક્ષસોને કહ્યું: 'હે રાક્ષસો ! આજે તમે મારી સરદારી નીચે રહીને વાનરોની સાથે યુદ્ધ કરો.'^૯ મહાત્મા રાવણરાયની આજ્ઞા થવાથી આજે હું યુદ્ધમાં રામ-લક્ષ્મણને હણવા બાંધે છું.^{૧૦} હે નિશાચરો ! આજે હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ સઘળા વાનરોનો સંહાર કરીશ^{૧૧} અને અગ્નિ જેમ સૂકાં કાષ્ઠને બાળી નાખે, તેમ હું મારા ત્રિશૂળના પ્રહારથી વાનરસેનાનો વિનાશ કરી નાખીશ.'

મકરાક્ષનું વચન સાંભળી સ્થિરચિત્ત થયેલા, નાના પ્રકારનાં આયુધવાળા, અત્યંત બળવાળા, ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા, દૂર સ્વભાવવાળા, તીક્ષ્ણ દાદાવાળા, પીળાં નેત્રવાળા, છૂટા કેથવાળા,

ખિહામણા રૂપવાળા, હસ્તીની પેઠે ગર્જતા અને મોટી કાયાવાળા રાક્ષસો ખરના પુત્ર મકરાક્ષને વીંટાઈ વળી પૃથ્વીને કંપાવતા હર્ષભેર રણભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યા.^{૧૨-૧૫} એ વેળા ચેતરફથી હનરો શંખ તથા હેરીઓના નાદ થવા લાગ્યા અને રાક્ષસોની ગર્જનાઓ તથા ખલા ધાબડવાના મોટા શબ્દ સંભળાવા લાગ્યા.^{૧૬} એ સમયે મકરાક્ષના સારથિના હાથમાંથી એકાએક આયુક પડી ગઈ, તેમ જ દેવયોગથી તેના રથ ઉપરનો ધ્વજ ભાંગી પડ્યો.^{૧૭} તેના અશ્વો પણ આંમુ-ભયો મુળવાળા તથા દીન સરખા થઈ ગયા અને ચાલતાં ચાલતાં અખરાઈ પડવા લાગ્યા.^{૧૮} વળી એ સમયે અત્યંત ભયંકર અને ધ્રુળવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો. એવાં ઘણાં અપશુકન થવા છતાં તેને નહિ ગણકારતાં મકરાક્ષ સર્વ રાક્ષસો સહિત રામ-લક્ષ્મણની સામે જવા લાગ્યો.^{૧૯, ૨૦} મેઘ, હાથી અને મહિષના જેવા શ્યામ વર્ણ-વાળા, યુદ્ધમાં ગદા તથા તલવાર વગેરે આયુધો-થી અનેક વાર ઘવાયેલા અને સંગ્રામમાં કુશળ એવા રાક્ષસો 'હું વાનરોને મારીશ, હું વાનરોને હણીશ' એમ બોલતા રણભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા.^{૨૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-ક-યુદ્ધકાંડમાં ૭૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો

જૂના વેરની યાદ-રામચંદ્રના
હાથે મકરાક્ષનો વધ

નિર્ગતં મક્ષણં તે દૃષ્ટ્વા વાનરપુંગવાઃ ।

આણ્ડલ્ય સહસા સર્વે યોદ્ધુકામા વ્યવસ્થિતાઃ ॥૧૧॥

સેના સહિત મકરાક્ષને આવેલો જોઈ સુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા વાનરો એકાએક કૂદીને તેની સામે દોડ્યા;^૧ એટલે જોનારને રામાંચ કરે એવું દેવ-દાનવ સરખું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. વાનરો તથા રાક્ષસો વૃક્ષો, પર્વતો, શિખરો તથા ત્રિશૂળ, ગદા અને પરિધ વગેરે આયુધોથી સામસામા પ્રહાર કરવા લાગ્યા. રાક્ષસો શક્તિ, તલવાર, ગદા, લાલાં, તોમર, પરિધ, પટ્ટિય,

ભિદિયાલ, બાણ, પાશ, મુદ્ગર, ઢંડ અને બીજાં
પણ અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વડે કપિઓને
ચોમેરથી હણવા લાગ્યા.^{૨-૫} મકરાક્ષનાં તીક્ષ્ણ
બાણો વાગવાથી ખીડિત થયેલા વાનરો ભય-
ભીત તથા ઉદ્વેગયુક્ત થઈ દેરી દિશામાં નાસવા
લાગ્યા. વાનરસેનામાં ભંગાણ પડેલું જોઈને
પોતાનો વિજય થયો માની રાક્ષસો સિંહની
માફક ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૬-૭} વાનરોને ચોમેર
નાસભાગ કરતા જોઈને રામચંદ્રે અનેક બાણો
વરસાવી રાક્ષસોને વાનરો પર ધસી આવતા
અટકાવ્યા. રામચંદ્રનું પરાક્રમ જોઈને કોધાગ્નિ
થી વ્યાપ્ત થયેલા મકરાક્ષે કહ્યું.^{૮-૯}

‘હે રાગ ! તું ઊભો રહે, મારી સાથે તારે
યુદ્ધ કરવું પડશે. આજે હું મારા ધનુષ્યમાથી
છૂટેલાં બાણો વડે તને પ્રાણુરહિત કરીશ અત્યા
રામ ! તે’ ઢંડકારણ્યમાં મારા પિતાને માર્યો છે,
ત્યારથી તારું એ ભયંકર કર્મ સંભારીને મારો
ક્રોધ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. હે રાઘવ ! તે’ મારા
પિતાને માર્યો તે વેળા તું ઢંડકવનમાં મારી
દિધિએ પડ્યા નહોતો, એથી જ હેંદુરાત્મા ! મારા
અંગેઅંગ ક્રોધાગ્નિમાં બળી રહ્યા છે.^{૧૦-૧૨}
ધણું સારું થયું કે આજે તું મારી નજરે પડ્યો
છે ! હવે મારો ક્રોધાગ્નિ શાત થશે. જેમ હરિષ્ણ
પોતાની મેળે જ જુગ્યા સિંહની આગળ ભય,
તેમ આજે તું પોતાની મેળે જ મારી આગળ
આવી ઊભો છે !^{૧૩} આજે મારા બાણોથી
હણાઈને તું ચમલોકમાં જઈશ અને પૂર્વે તે’
જે જે શૂરવીરોને માર્યા છે, તેઓની સાથે વસીશ.
હે રામ ! બહુ કહેવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી,
માન મારા જે જાલ સાંભળ. આજે સર્વ લોકો
આપણા જેવું યુદ્ધ જોશે, માટે અસ્ત્રયુદ્ધ, ગદા-
યુદ્ધ અને ખાદુયુદ્ધ એ ત્રણેમાથી તને જે પ્રિય
હોય, જેનો તને મહાવરો હોય, તે પ્રમાણે તું
મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા.^{૧૪-૧૬}

બહુજોલા મકરાક્ષનાં વચન સાંભળી રામ-
ચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું.^{૧૭} ‘હે મકરાક્ષ ! તું
અયોગ્ય અને મિથ્યા બકબકાટ થા માટે કરે

છે ? સંજામમાં યુદ્ધ કર્યો સિવાય માત્ર વાણીના
બળ વડે જ કાંઈ છતી નવાતું નથી.^{૧૮} મે’
ઢંડકારણ્યમાં ચાલ હબાર રાક્ષસો સહિત તારા
પિતાને તથા દ્રુપણ અને ત્રિશિરને મારેલા છે-
તેથી જ રીતે છે પાપી ! આજે હું તને મારીશ.
તીક્ષ્ણ ચાંચ તથા નખવાળાં ગ્રંથ અને શિયાળવા
વગેરે પ્રાણીઓ તારું માંસ ખાઈને આજે
તું મરશે.’^{૧૯}

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી મહાબળવાન
મકરાક્ષે અસ્ત્રાખ્ય બાણોની વૃદ્ધિ કરી,^{૨૦} પરંતુ
રામચંદ્ર પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેની બાણ-
વૃદ્ધિને છિન્નભિન્ન કરી નાખી અને મકરાક્ષના
સુવર્ણના પૂંખવાળાં બાણો કપાઈને ટપોટપ
પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^{૨૧, ૨૨} એ વેળા અર-
પુત્ર મકરાક્ષ અને દશસ્થનંદન રામચંદ્રનું
ભયંકર યુદ્ધ બંધ્યું. એકબીજાના ધનુષ્યમાંથી
છૂટતા બાણોનો તથા આકાશમાં થતી મેઘ-
ગર્જના જેવી પ્રત્યંચાનો શબ્દ આખી રણ-
ભૂમિમાં સંભળાવા લાગ્યો. એ સમયે રામ
અને મકરાક્ષનું યુદ્ધ જોવાની ઇચ્છાથી દેવો,
ગંધર્વો, દાનવો, કિન્નરો અને ઉરગો અતરિક્ષ-
માં આવી ઊભા રહ્યા. પરસ્પર પ્રહાર થવાથી
રામ અને મકરાક્ષના બળ તથા ઉત્સાહ
દ્રિશ્યુષિત બનવા પામતાં હતાં અને તેઓ
એકબીજાથી વધી જઈને પરાક્રમ દાખવતા
હતા. રામચંદ્રના બાણોને મકરાક્ષ પોતાના
બાણોથી કાપી નાખતો હતો, ત્યારે રામચંદ્ર
પણ પોતાનાં બાણોથી તેનાં બાણોના સેંકડો
ટુકડા કરી નાખતા હતા. એ વેળા દરો
દિશાઓ તથા પૃથ્વી બાણોથી છવાઈ ગઈ
અને સર્વત્ર અધકાર સરખું થઈ રહ્યું.^{૨૩-૨૮}
પછી ક્રોધાગ્નિમાં થયેલા રણવીરે એક બાણ
મૂકી મકરાક્ષનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું; આઠ
બાણ વડે તેના સારથિને વીધી નાખ્યો^{૨૯}
અને બીજાં કેટલાંક બાણો વડે તેના અશ્વને
હણીને રથ ભાંગી નાખ્યો. ત્યારે સ્થરહિત
થયેલા મકરાક્ષ હાથમાં ત્રિશુળ લઈ પૃથ્વી પર

ઊભો રહ્યો. પ્રલયાગ્નિ સરખી કાતિવાળું તેનું ત્રિશૂળ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપભવે એવું હતું.^{૩૦,૩૧} બીજાઓને મહાકષ્ટે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું એ ત્રિશૂળ તેને મહાદેવજી પાસેથી મળ્યું હતું અને તે બાણે બીજાં સંહારાસ્ત્ર જ હોય એમ ઝળહળી રહ્યું હતું.^{૩૨} એ ત્રિશૂળ જોઈને અંતરિક્ષમાં ઊભેલા દેવો ભય પામી નાસભાગ કરવા લાગ્યા. મકરાક્ષે એ પ્રત્યક્ષિત ત્રિશૂળને જુગ દેરવીને કોધથી રામચંદ્ર ઉપર છૂટું નાખ્યું. મકરાક્ષના હાથમાંથી છૂટેલા અને શુદ્ધ સુવર્ણના મટલા ત્રિશૂળને આવતું જોઈને રઘુવીરે તેને ચાર બાણો વડે છેદી નાખ્યું; એટલે જેમ મોટી ઉડકા પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે ત્રિશૂળ છિન્નલિન્ન થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું. ત્રિશૂળને કપાઈ પડેલું જોઈ આકાશચારી પ્રાણીઓ બચબચકાર કરવા લાગ્યાં.^{૩૩-૩૪}

પોતાનું ત્રિશૂળ વ્યર્થ ગયું એ જોઈને કોપેલો મકરાક્ષ મૂઠી વાળી ‘ઊભો રહે, ઊભો રહે’ એમ બોલતો રામચંદ્ર સામે દોડ્યો. મકરાક્ષને ધસી આવતો જોઈને રામચંદ્ર ધનુષ્ય પર અગ્ન્યાસ્ત્ર બાણ સાધી તેના પર મૂક્યું.^{૩૭,૩૮} એ બાણનો પ્રહાર થતા જ મકરાક્ષનું હૃદય ચિરાઈ ગયું અને તે ગતપ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૩૯}

પ્રથમથી જ રામચંદ્રના બાણોથી ત્રાસેલા રાક્ષસો મકરાક્ષને રણમાં પડેલો જોતાં જ જીવ લઈને લંકા તરફ નામી ગયા.^{૪૦} વળજથી હણાઈ પડેલા પર્વતની પેઠે ખરના પુત્ર મકરાક્ષને રામબાણથી હણાઈ ગયેલો જોઈ સર્વ દેવો હર્ષ પામ્યા.^{૪૧}

હિં શ્રીવાદમીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત ચુદ્ધમાંગમા ૭૯ મો સગ સમાપ્ત

ઇદ્રજિતનો વધ

સર્ગ ૮૦ મો

ઇદ્રજિતનું યુદ્ધ ચરણું

મકરાક્ષે હતે શ્રુત્વા રાવણઃ સમિતિઙ્ગયઃ ।

રોષેણ મહતાવિષ્ટો દન્તાન્કટકટાય્ય ચ ॥૧॥

મકરાક્ષ રણમાં હણાયો એ સાંભળી રાવણ અત્યંત કોપાયમાન થયો અને ‘હવે શું કરવું?’ તેનો વિચાર કરતાં દાંત કઠકાવીને ઇદ્રજિત પ્રતિ બોલ્યો.^{૧,૨} ‘હે વીર ! તું સૌથી અધિક બળવાળો છે; માટે યુદ્ધ ચઢ અને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે દેશ્ય કિવા અદેશ્ય રહીને રામ-લક્ષ્મણનો સંહાર કર.’ અપ્રતિમ પરાક્રમવાળા ઇદ્રને પણ તે સંગ્રામમાં જીતેલો છે, તો શું બે મનુષ્યો-રામ-લક્ષ્મણને તું નહિ મારી શકે ?’^૪

રાવણની આજ્ઞા થતાં ઇદ્રજિત તુરત જ રાજભવનમાથી નીકળી યજ્ઞભૂમિમાં ગયો અને વિધિપૂર્વક હવનક્રિયા કરવા મંડ્યો.^૫ ઇદ્રજિતને સહાય કરવા અર્થે રાતાં વસ્ર ધારણ કરનારી કેટલીક રાક્ષસીઓ ઉતાવળે ત્યાં અને યજ્ઞસ્થાનમાં તૈયાર કરવા લાગી.^૬ એ વેળા ઇદ્રજિતે દલ પાથરવાને બદલે શસ્ત્ર પાથર્યાં, બહેડાની સમિધ તૈયાર કરી, રાતા વસ્ર પહેર્યાં અને લોહાનો સર્વ ગ્રહણ કર્યો.^૭ અગ્નિની ચોમેર શસ્ત્રાસ્રોનું આઘાતન કરી તેણે શ્યાનવર્ણના બકરાને જીવતો પકડી અગ્નિમાં હોમ્યો.^૮ એ આહુતિ પડતાં જ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિમાં વિજયદર્શન ચિહ્ન દેખાયા.^૯ સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા અગ્નિએ ભડભડાટ સળગીને દક્ષિણાવર્તી જ્વાળાથી હુતદ્રવ્યને ગ્રહણ કર્યું.^{૧૦}

એ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરી દેવ, દાનવ તથા રાક્ષસોને તૃપ્ત કરી ઇદ્રજિત અગોચર થઈ શકે એવા રથમાં બેઠો.^{૧૧} ચાર અશ્વો બેઠેલા ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો અને સુસજ્જિત ધનુષ્યબાણ ધારણ કરેલો ઇદ્રજિત એ વેળા અત્યંત ચોક્કસ હતો.^{૧૨} સુવર્ણથી મટલો

દેહીપ્યમાન કાંતિવાળો તેનો રથ પણ આલે-
ખેલા મૃગ, અર્ધચંદ્ર તેમ જ પૂર્ણચંદ્રની
આકૃતિઓથી ઘણો જ શોભતો હતો.^{૧૩} પ્રત્ય-
ક્ષિત અગ્નિ સમાન કાંતિવાળો અને વૈદ્યથી
અલંકૃત કરેલો તેના રથનો ધ્વજ મોટા સુવર્ણ-
કળશોથી શોભી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે સૂર્ય
સમાન રથ તથા બ્રહ્માસથી સુરક્ષિત બનેલો
મહાબળવાન ઇદ્રજિત શત્રુઓને અજેય થઈ
પડયા.^{૧૪-૧૫} પછી સંગ્રામમાં જય પ્રાપ્ત કર-
નારા ઇદ્રજિતે લોકમાંથી બહાર નીકળી રાક્ષસો
પ્રત્યે કહ્યું : 'રામ અને લક્ષ્મણ કે જેઓ
મિથ્યા વનવાસમાં નીકળેલા છે, તેમને મારીને
હું આજે મારા પિતાના યશની વૃદ્ધિ
કરીશ.^{૧૬-૧૭} આજે રામ-લક્ષ્મણનો નાશ
કરીને હું આખી પૃથ્વીને વાનરરહિત કરી
મૂકીશ અને મારા પિતાની પ્રીતિ સપાદન
કરીશ.' એટલું કહીને તે અંતર્ધાન થયો.

રાવણની આજ્ઞાથી ત્રેરાયેલા અને તીક્ષ્ણ
બાણ ધારણ કરનારો ઇદ્રજિત રણભૂમિમાં
આવીને વાનરસેનાની મધ્યે ઊભેલા. અસંખ્ય
બાણો મૂકનારા અને ત્રણ કુણાવાળા સર્પની
પેઠે શોભતા રામ-લક્ષ્મણને જોવા લાગ્યો.^{૧૮-૨૦}
'રામ લક્ષ્મણ તે આ જ છે' એવો વિચાર
કરીને ઇદ્રજિતે ધનુષ્ય સંજ્ઞા કર્યું અને મેઘ
જેમ જળની વૃદ્ધિ કરે, તેમ બાણવૃદ્ધિ કરીને
દશે દિશાઓને છાઈ નાખી. આકાશમાં ગતિ
કરનારા, રથમાં ભેઠેલા અને અદશ્ય રહેલા
ઇદ્રજિતે તીક્ષ્ણ બાણોથી રામ-લક્ષ્મણને વીંધી
નાખ્યા. ઇદ્રજિતના બાણોથી ઘેરાયેલા રામ-
લક્ષ્મણે પણ પોતાના ધનુષ્ય ઉપર દિવ્ય
અન્ન સાધીને અસંખ્ય બાણો મૂકી આકાશને
છાઈ દીધું, પણ સૂર્ય સરણુ પ્રકાશિત એકે
બાણ ઇદ્રજિતને વાગ્યું નહિ.

પછી ઇદ્રજિતે માયાબળ વડે પુમાડા જેવા
અંધકારથી આકાશ છાઈ નાખ્યું અને પુરુષસ-
થી દશે દિશાઓને ઢાંકી દીધી. આકાશમાં
વિચરતા ઇદ્રજિતના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાનો શબ્દ

કે તેના રથનો ગડગડાટ કોઈના સાંભળવામાં
આવતો ન હતો તેમ જ તેનું ચિહ્ન પણ
જોવામાં આવતું ન હતું.^{૨૧-૨૨} બ્યારે સર્વત્ર
ગાઠ અંધકાર વ્યાપી ગયો, ત્યારે મહાબાહુ
ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણ ઉપર શિલાઓની વૃદ્ધિ
સરળી બાણવૃદ્ધિ કરવા માંડી; તથા વરદાન
માં મળેલાં ભયંકર અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે
તેમનાં સઘળા અંગો વીંધી નાખ્યાં. વરસાદ
ની ધારાઓથી ઢંકાયેલા પર્વતની પેઠે ઇદ્ર-
જિતના બાણોથી ઢંકાયેલા રામ-લક્ષ્મણ પણ
અંતરિક્ષમાં તેના પ્રત્યે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા
લાગ્યા. એ વેળા સુદર પીછાવાળા રામ-
લક્ષ્મણના બાણો આકાશમાં રહેલા ઇદ્રજિતને
વીંધીને રુધિરથી ખરડાઈ પાછા પૃથ્વી પર
પડતા હતાં.^{૨૭-૩૦} ઇદ્રજિતની બાણવૃદ્ધિથી
અત્યંત કોપાયમાન થયેલા રામ-લક્ષ્મણ
પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેના બાણોને કાપી
નાખતા હતા અને જે જે દિશા તરફથી બાણો
આવતા હતા, તે તે દિશા તરફ તેઓ બાણો
ફેંકતા હતા.^{૩૧,૩૨} પરંતુ અંતિરથી ઇદ્રજિત
પોતાના રથને ચોમેર દોડાવતો હતો, એટલે
રામ-લક્ષ્મણના બાણો તેને વાગતાં ન હતા.
સુવર્ણ પૂંખવાળા ઇદ્રજિતના તીક્ષ્ણ બાણો
વડે વીંધાયેલા રામ-લક્ષ્મણ બન્ન ભાઈ પ્રકુ-
લિત થયેલા ખાખરાના વૃક્ષ જેવા શોભતા
હતા. જેમ વાદળમાં ઢંકાયેલા સૂર્યની ગતિ
કે ક્રાંતિ જોવામાં આવતી નથી, તેમ અદશ્ય
રહેલા ઇદ્રજિતની ગતિ, રૂપ, ધનુષ્ય, રથ કે
બાણ એમાનું કશુંયે દેખાતું ન હતું. ઇદ્રજિતના
બાણોથી વીંધાયેલા સેંકડો વાનરો ગલ
પ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૩૩-૩૫}

પછી કોપ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણે રણવીર-
ને કહ્યું : 'હે આર્ય! હવે હું સઘળા રાક્ષસોનો
વધ કરવા માટે બ્રહ્માસ મૂકું છું.'^{૩૭}

ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે ભાઈ! એક ઇદ્ર-
જિત માટે પૃથ્વી પરના બધા રાક્ષસોને હણવા
એ યોગ્ય નથી.^{૩૮} વળી હે લક્ષ્મણ! સહમે રહી

પરંતુ ઇંદ્રજિતના સારથિએ અશ્વોની લગામ ખેંચીને રથને પાછો હટાવી લીધો, જેથી તે શિલા રથ, સારથિ કે ઇંદ્રજિતને નહિ વાગતાં વ્યથ ગઈ અને પૃથ્વી પર પડી. ૮-૧૦ તે શિલા પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે તેની નીચે ઘણા રાક્ષસો ચગદાઈ મૂઝા અને રાક્ષસસેનામાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો, પછી પ્રૌઢ કાયાવાળા હનરો વાનરો મોટાં વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો લઈ ને ઇંદ્રજિત ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેઓએ વૃક્ષો તથા શિખરોની વૃષ્ટિ કરીને ઇંદ્રજિતને અકળાવી નાખ્યો. ૧૧-૧૩ એ વેળા વાનરો અત્યંત શૂરમા આવીને રાક્ષસોનો સંહાર કરવા લાગ્યા. ભયંકર રૂપવાળા હનરો રાક્ષસો વાનરોના પ્રહારથી હણાઈને પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા. પોતાની સેનાને પોડિત થયેલી બેઈ ને ઇંદ્રજિત ધનુષ્ય ઉપાડી વાનરો સામે ધાવ્યો અને અનેક બાણો મૂકીને ઘણા વાનરોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. દૃઢ પરાક્રમવાળો ઇંદ્રજિત ત્રિશૂળ, તલવાર, વજ્ર, પદ્મિય, લાઘા અને મુદ્ગારવગેરે આયુધોથી વાનરોને હણતો હતો; તેમ જ વાનરો પણ વૃક્ષાદિના પ્રહારથી રાક્ષસોને મારતા હતા. ૧૪-૧૭ મહાબળવાન હનુમાન મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષો, પર્વતો તથા શિલાઓથી ભયંકર કર્મવાળા રાક્ષસોને સંહારતો હતો. ૧૮ પોતાના પરાક્રમ-બળ વડે રાક્ષસસેનાને પાછી હટાવી કપિવર હનુમાને વાનરોને કહ્યું : 'હે વાનરો ! હવે આપણે આ રાક્ષસસેનાને છતવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી, કેમ કે સઘળી બાજુ બગડી ગઈ છે, માટે પાછા વળો. સીતા પ્રાપ્ત કરવારૂપો રામચંદ્રનું પ્રિય કાર્ય કરવા માટે આપણે આપણા પ્રાણની પણ દરકાર રાખ્યા વિના યુદ્ધ કરીએ છીએ; પરંતુ જનકનંદિની સીતાનો તો આજે આ પાપી ઇંદ્રજિતે વધ કર્યો છે. હવે ચાલો, આપણે આ સઘળું વૃત્તાંત રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવને નિવેદન કરીએ અને પછી તેઓ આજ્ઞા કરે તેમ કરીએ.' ૧૯-૨૨ એ પ્રમાણે કહી સર્વ વાનરોને યુદ્ધ કરતા અટકાવી કપિ-

શ્રેષ્ઠ હનુમાન સૌની સાથે રામચંદ્ર પાસે ચાલ્યો, ત્યારે દુષ્ટાત્મા ઇંદ્રજિત પણ યુદ્ધમાંથી પાછો વળ્યો અને હવન કરવાની ઇચ્છાથી નિકુંભિલાના મંદિર આગળ ગયો. ૨૨, ૨૩ ત્યાં તેણે યજ્ઞભૂમિમાં કુંડ બનાવી અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું અને પછી આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતે જ્યારે હુતાદ્રવ્ય હોમવા માંડ્યું, ત્યારે રુધિરનું ભક્ષણ કરનાર અગ્નિ અત્યંત પ્રવર્ધિત થયો એ વેળા રુધિરની આહુતિથી અત્યંત તૃપ્ત થઇ ભડભડાટ સળગતો અગ્નિ સંધ્યાકાળના સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો.

વિધિને બાજુનારો ઇંદ્રજિત રાક્ષસોનાં સુખને અર્થે જ્યારે વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરવા લાગ્યો, ત્યારે યુદ્ધસમયની નીતિ-અનીતિને બાજુનારા સઘળા રાક્ષસો તે બેવા માટે ત્યાં આવી બેસા રહ્યા. ૨૪-૨૭

જાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો

શોકમૂર્ચ્છિત રામચંદ્ર પ્રતિ (વકળ થયેલા લક્ષ્મણનાં વચ્ચેનાં અને આશ્વાસન

રાગચર્યાપિ વિપુલં તં રાક્ષસવનોક્તમામ્ ।

શ્રુત્વા સંપ્રામનિર્ઘોષિ જામ્બવન્તમુવાચ હ ॥ ૧ ॥

આ તરફ સંગ્રામમાં રાક્ષસ અને વાનરોની મોટી ગળના સાંભળીને રામચંદ્રે બંબવાનને કહ્યું : 'સૌમ્ય ! આ વેળા આયુષ્યોનો મોટો ખડખડાટ સંભળાય છે; એ ઉપરથી મને યાગે છે કે, સંગ્રામ વિષે હનુમાને અતિ દુષ્કર કાર્ય કરવા માંડ્યું છે. હે બંબવાન ! તું પોતાનું સૈન્ય લઈને યુદ્ધ કરતા હનુમાનને સહાય કરવા ઉતાવળે બા.'

ત્યારે બંબવાન તરત જ પોતાની સેના સહિત જ્યાં હનુમાન યુદ્ધ કરતો હતો. ત્યાં જવા નીકળ્યો; ૨-૪ પણ થોડુંક આગળ ચાલતાં જ સંગ્રામ કરી શ્રમિત થયેલા અને લાંબા શ્વાસ લેતા વાનરોથી તીંટાયેલો કપિવર હનુમાન તેને સામે મળ્યો. ૫-૬ યથાસ્તી હનુમાન શ્યામ

વાદળ જેવો અને સત્તજ થઈ આવતા જાળ વાનના સેનને પણ પાછા વાગી તેની સાથે મત્વર રામચંદ્રની પાને આવ્યો અને ગર્વગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો 'હે રામચંદ્ર! અને સ નામમા સુદ કરતા હતા તે સમયે અમારા દેખતા જ રાવણના પુત્ર હનુજિતે આજે રુદન કરતા સીતાને મારી નાખ્યા છે ૧૦ હે શત્રુ દમન! સીતાની એવી દશા થયેલી જોઈ મારુ ચિત્ત આકુળ-ચાકુળ થઈ ગયું અને મને ઘણો ખેદ થયો, જેથી હું આપને તે વૃત્તાત નિવે દન કરવા આવ્યો છું'

'હનુજિતે સીતાને મારી નાખ્યા છે' એવું હનુમાનનું કથન સાંભળતા જ એકાએક વ્યાપેલા શોકને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર સ સારહિત થઈ, જેમ કપાયેલા મૂળવાળું વૃક્ષ તટી પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યા ૧૦ દેવ સમાન કાતિવાળા રઘુવોરને મૂર્ચિત થઈ પડેના જોતા જ સઘળા મુખ્ય વાનરો તેમની પાસે દોડી ગયા અને એકાએક પ્રત્યલિત થઈ આસ પાસના પદાર્થોને ખાળવા લાગેલા અનિવાર્ય અગ્નિને જેમ જળ વડે શાત કરે, તેમ કમળોના મુખ ધવાળુ શીતળ જળ ઝટીને રઘુવીરને શાત કરવા લાગ્યા એ વેળા અતિ શય દુઃખયુક્ત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ અમ્બ-થ પ્રકૃતિવાળા પોતાના મોળા લાઇ રામચંદ્રને બન્ન ભુજાઓથી લોટીને હેતુ અને અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા ૧૧-૧૩ 'હે આર્ય! તમે નિરંતર સુદ ધર્મનું જ અવ સરજી કરો છો અને ઇંદ્રિયોના નિગ્રહ ને છો, ત્તા તમારો પાપો તો ધર્મ તમને દુઃખમાંથી ઉગારી શકતો નથી તો પછી એ ધર્મ નિરર્થક જ છે ૧૪ વળી સ્થાવર-જંગમ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ણિએ પડે છે, તેમ ધર્મ ક્યાં પણ આપણા જોવામાં આવતો નથી માટે વમ છે જ નાંહ એમ માનું છું ૧૫

x રામને કિર્તિજત કરવા માટે મહાત્મા નક્ષત્ર પરાધર્મનું જ નાશન્ય દર્શાવે છે

ધર્માચરણ કર્યા વિના પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર અને પશુ આદિ જંગમ પ્રાણીઓને મુખને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે એથી હું ધારું છું કે, ધર્મ એ કાઈ મુખનું મૂળ કારણ નથી. જો મુખનું કારણ ધર્મ હોય તો તમારા જેવા ધર્મિયને વિપત્તિ આવવી જ ન જોઈએ ૧૬ જો અધર્મનું કણ દુખ અને ધર્મનું કણ સુખ જ હોય, તો રાવણ જેવા અધર્મીને દુખ પડવું જોઈએ અને તમારા સરખા ધર્માત્માને નિરંતર સુખ જ રહેવું જોઈએ, પણ આ તો તેથી બિલકુલ જ જોવામાં આવે છે એટલે કે રાવણને દુખ થવું જોઈએ તેને બદલે સુખ થાય છે અને તમને સુખ રહેવું જોઈએ તેને બદલે દુખ થાય છે મને લાગે છે કે, ધર્મ અને અધર્મ પરસ્પર વિરોધી અને વિરુદ્ધ કણ આપનારા છે ૧૭-૧૮ ધર્મથી સુખની જ પ્રાપ્તિ થાય અને અધર્મથી દુખની જ પ્રાપ્તિ થાય એવો જ નિયમ હોય, તો રાવણ જેવા પુરુષોને દુખ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, અને જેઓની અધર્મમાં કદી પણ રુચિ થતી નથી એવા તમ સરખા પુરુષોને સદાકાળ સુખ રહેવું જોઈએ, પણ તેણે તો જોવામાં આવતું જ નથી જેઓ અધર્મી હોય છે તેઓના અર્થ-મુખ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે અને જેઓ વમ નિષ્ઠ હોય છે તેઓને અનેક પ્રકારે કનેશ નડે છે, માટે હું કહું છું કે, ધર્મ અને અધર્મ એ બન્ન વિપરીત કણ આપનારા અને નિરર્થક છે ૨૦-૨૧ હે રાઘવ! જો પાપકર્મ કરનારા પુરુષો પોતાનું અધર્મથી જ નાશ પામે, તો તેઓના નાશની સાથે જ અધર્મનો પણ વિનાશ થવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે પોતે જ નાશ પામેવો અધર્મ ખીજ કોના નાશ કરી શકે એમ છે ૨૨ વળી જો કોઈ પુરુષ યાત્રાક્રમ વિધિ વડે કોઈ પ્રાણીને મારે તો તેના આત્માને દોષ લાગતો નથી પણ તે વિધિ જ દોષપાત થાય છે ૨૩ હે શત્રુદમન! જેનું કાઈ ચિદ્ધ નથી, તે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી,

યુદ્ધ નહિ કરનારા, છુપાઈ રહેલા, હાથ ભેડી શરણે આવેલા. નાસી જતા તેમ જ મદમત્ત થયેલા શત્રુને હણવો એ યોગ્ય નથી.^{૩૯} હે મહાબાહુ! મેં ઇદ્રજિતના વધનો ખરો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે, જેથી હવે આપણે તેનો સત્વર નાશ કરી શકીશું. આપણે હમણાં મોટા વેગ-વાળાં અને સર્પ સરખાં ઝેરી બાણો મૂકીશું, જે માયાબળથી અંતર્ધાન થયેલા નીચ રાક્ષસ ઇદ્રજિતને શોધીને સારશે. જો એ હુદયમાં ઇદ્રજિત વાનરોના ભેવામાં આવશે, તો પછી તે જીવતો જનારો જ નથી. ઇદ્રજિત પાતાળમાં, સ્વર્ગમાં, અંતરિક્ષમાં કે રસાતળમાં ગમે ત્યાં સંતાઈ પેસશે તોપણ મારાં બાણોથી દગ્ધ થઈ તે અવશ્ય પૃથ્વી પર પડશે જ પડશે.

એ પ્રમાણે અર્ધભયો વચન કહીને વાનર-શ્રેષ્ઠોથી વીંટાયેલા રામચંદ્ર કૂર કર્મવાળા ઇદ્રજિતના વધ માટે વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૪૦-૪૩}

ઈતિ શ્રી વાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણનું
યુદ્ધકાંડમાં ૮૦મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો

ઇદ્રજિતની કપટબળ-રણભૂમિ પર
માયાવી (કૃત્રિમ) સીતાનો વધ

‘વિજ્ઞાય તુ મનસ્તસ્ય રાઘવસ્ય મહાત્મનઃ ।
સ નિવૃત્યાહવાત્તસ્માત્પ્રવિદેશં પુરં તતઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રઘુવીરનો અભિપ્રાય બહુવામાં આવતાં તરત જ ઇદ્રજિત યુદ્ધ પડતું મૂકી લાયકે દ્વીપે લંકામાં પાછો ગયો;^૧ પરંતુ પોતાના બળવાન સૈનિકોનો વધ સાંભરી આવવાથી તેને પુનઃ અતિશય કોપ થઈ ગયો અને તેનાં નેત્ર લાલ-ચાળ થઈ ગયાં. પછી દેવોને હુઃખ આપનારો મહાપરાક્રમી ઇદ્રજિત અનેક રાક્ષસોને સાથે લઈ લંકાના પશ્ચિમ દરવાજેથી પુનઃ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો; પણ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ બેસેલા જોઈ તેણે એક માયા રચી.^{૨-૪} હુદય ખુદિવાળા ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણાદિને મોહિત કરવા માટે માયાથી એક અત્યંત સીતા બનાવી, તેને પોતાના રથમાં

બેસાડી એને સર્વ વાનરોના દેખતાં તેનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કરી રણભૂમિ તરફ ચાલ્યો.

ઇદ્રજિતને આવતો જોઈને કોપાયમાન થયેલા સઘળા વાનરો યુદ્ધ કરવા માટે શિલાઓ વગેરે ગ્રહણ કરી તેની સામે દોડ્યા. એ સમયે વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાન ધણું જ મોટું એક પર્વત-શિખર ઉપાડી સૌની આગળ દોડ્યો;^{૫-૮} પરંતુ ઇદ્રજિતની પાસે જતાં જ તેણે આનંદ વિનાની, એક વેણીને ધારણ કરનારી, દીન થઈ ગયેલી, ઉપવાસ કરવાથી કૃશ શરીરવાળી, ફાટેલા એક વસ્ત્રવાળી, સ્નાનાદિ સંસ્કારથી રહિત અને ધૂળ તથા મેલથી વ્યાપ્ત છતાં કાંતિયુક્ત સોના સરખી જણાતી સીતાને ઇદ્રજિતના રથમાં બેઠેલી દીડી. પોતે થોડા સમય પહેલાં જ સીતાને જોયેલાં હોવાથી ‘આ જનકનંદિની સીતા જ છે.’ એમ માની હનુમાન થોડીક વાર જોઈ જ રહ્યો. ઇદ્રજિતના રથમાં બેઠેલી, આનંદરહિત અને દીન આકૃતિવાળી સીતાને જોઈ તેને ચિંતા થઈ.^{૯-૧૨}

‘અરે, આ હુદય રાક્ષસે શું કરવા ધાયું’ હશે ?’ પછી કપિવર હનુમાન સર્વ વાનરો સહિત ઇદ્રજિત પર ધસી ગયો. કપિદળને પોતાના પર આવતું જોઈને કોપાયમાન થયેલા ઇદ્રજિતે મ્યાનમાંથી તરવાર ખેંચી કાઢીને સીતાનો ચોટલો પકડ્યો અને વાનરો દેખે એવી રીતે સીતાને મારવા લાગ્યો. એ વેળા રથમાં બેઠેલી કૃત્રિમ-માયાવી સીતા પણ ‘હા રામ! હા રામ!’ એવો આકેશ કરવા લાગી.^{૧૩-૧૫} સીતાનો ચોટલો પકડેલો જોઈને હનુમાન ગળગળો થઈ ગયો અને તેના નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. સુંદર અંગવાળી રામની પ્રિયા સીતાને આવી અવસ્થામાં જોઈને કપિવર હનુમાને કોધપૂર્વક ઇદ્રજિતને કઠોર વાક્યો કહેવા માંડ્યાં : ‘હે દુરાત્મન! તે પોતાના જ વિનાશ માટે સીતાના કેશ પકડ્યા છે! જો કે તું યદ્યપિના કુળને વિશે ઉત્પન્ન થયો છે, તોપણ છેવટે તારો જન્મ તો રાક્ષસી યોનિમાં જ છે ને? એ કારણથી જ તારી આવી નીચ મતિ થઈ છે. હે પાપી આત્મ-

રણવાળા! તને ધિક્કાર છે. હે નૃશંસ! હે અનાય! હે ક્ષુદ્ર! હે દુરાચરણી! હે નિર્લજ્જ! આતું અનાય! સરણુ' કાર્ય કરતાં તને લાજ કેમ આવતી નથી? હે નિર્લજ્જ! પોતાના પિતાના ઘરથી, સાસરામાંથી અને રામચંદ્રથી વિજૃંભાં પટેલાં સીતાએ તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે જેથી તું એમને મારવા તૈયાર થયો છે? અરે ઇદ્રજિત! તું યાદ રાખજે કે સીતાને હણ્યા પછી તું ક્ષણવાર પણ હવતો રહેવાનો નથી. આજે તારું આયુષ્ય મારા હાથમાં જ છે; માટે હું તારો વધ કરીશ. તારાં કર્મ ભેતાં તો તારો વધ થવો જ ચોગ્ય છે. ચોરી વગેરે અધમ કૃત્ય કરનારા પુરુષો પણ જે ગતિને ધિક્કારે છે, તે ગતિની પ્રાપ્તિ સોહત્યારાઓની થાય છે. હે પાપી! આજે તું પણ મરણ પામીને તે હઃખરૂપ ગતિને પામીશ.'

એ પ્રમાણે કહીને શિલા અને વૃક્ષો લઇ આવેલા વાનરો સહિત હતુમાને કોષભેર ઇદ્રજિત ઉપર ધસારો કર્યો.^{૧૬-૨૩} અત્યંત બળવાળા વાનરસેન્યને આવતું ભેઈ ઇદ્રજિતે પોતાની સેના દ્વારા તેને અટકાવ્યું.^{૨૪} પછી હબરો ખાણે વડે કપિસેનાને પીડિત કરીને હતુમાન પ્રત્યે કહ્યું:^{૨૫} 'હે હતુમાન! તું, સુગ્રીવ અને રામ-લક્ષ્મણ જે સીતાને અર્થે અહીં સુધી આવ્યા છો, તે સીતાનો હું તારા દેખતાં આજે જ વધ કરું છું.'^{૨૬} હે વાનર! આ સીતાને માર્યા પછો હું રામને, લક્ષ્મણને, સુગ્રીવને, તને તેમ જ મારા કાકા અનાય વિલ્લીપણને પણ હણીશ.^{૨૭} હે વાનર! સીતાને હણવી ચોગ્ય નથી એમ તું કહે છે તે યથાર્થ છે; પરંતુ જે કાર્ય કરવાથી શત્રુને પીડા થાય તેમ હોય, તે કાર્ય તો અવશ્ય કરવું જ જોઈએ.' જોટલું કંઠી ઇદ્રજિતે રુદન કરતી માયાવી-કૃત્રિમ સીતા ઉપર પોતાની વીદક્ષ તરવારનો ધા કર્યો.^{૨૮-૨૯} ત્યારે તુરત જ એ તલવાર યજ્ઞોપવીતની પેઠે ભિતરી ગઈ અને સુંદર સ્વરૂપવાળી કૃત્રિમ સીતા કપાઈને પૃથ્વી પર પડી.^{૩૦} પછી ઇદ્રજિતે હતુમાનને કહ્યું:

'હે કપિ! બે, મે' તારા રામની પ્રિયા સીતાને આજે તારા દેખતાં કાપી નાખી છે. હવે તમે સૌ જે પરિશ્રમ કર્યો તે મિથ્યા જ છે.^{૩૧}

એ પ્રમાણે માયામયી સીતાનો વધ કરીને ઇદ્રજિત હર્ષિત થયો અને પોતાના રથમાં બેસી ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૩૨} રથમાં બેઠેલા અને પહોંચું મુખ કરીને ગર્જતા ઇદ્રજિતની મોટી ગર્જનાઓને સાંભળતાં જ સર્વ વાનરો થંભી ગયા.^{૩૩} સીતાનો વધ કરીને પ્રસન્ન થયેલા દુર્ભરિત ઇદ્રજિતને ભેઈને જોડ પામેલા વાનરો નાસવા લાગ્યા.^{૩૪}

ઈવ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમ્
યુદ્ધકાંડમાં ૮૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૨ મો

વાનરો અને રાક્ષસોત્તુ' યુદ્ધ-હતુમાન-ઇદ્રજિતતુ' રણભૂમિમાંથી પાછા વળતુ'

ધૃત્વા તં મીમાનિદ્વંદિં શકાશનિતમત્વનમ્ ।
વીક્ષમાણા વિશઃ સર્વો દુરદ્રુવનિષ્ઠ મૃશમ્ ॥ ૧ ॥

વીજળીના કડાકા જેવી ઇદ્રજિતની ભયંકર ગર્જના સાંભળી ચોરેર દ્રષ્ટિ કરતા વાનરો જેમ કાવે તેમ નાસવા લાગ્યા.^૧ ત્યારે ભિતરી ગયેલા મુખવાળા, ત્રાસને લીધે દીન થયેલા અને પૃથક્ પૃથક્ વેરાઈ જતા વાનરોને હતુમાન કહેવા લાગ્યા: 'હે વાનરો! યુદ્ધના ઉત્સાહથી રહિત થઈ તમે આજે વીલે મોઢે આમ કેમ નાસો છો? અરે, આજે તમારું શૌર્ય ક્યાં ગયું? આલો, હું તમારી આગળ થાઉં છું.' તમે સૌ મારી પાછળ આવો.'

હુદિમાન હતુમાનનાં વચન સાંભળી વેગમાં આવેલા વાનરો કાંપે ભરાઈને વૃક્ષો અને પર્વત-શિખરો લઈને ગર્જના કરતા હતુમાનને આગળ કરી રાક્ષસો ઉપર વૃદ્ધી પડ્યા. વાનરોથી વીંટા-યેલો અને કાલાંતક તથા યમરાજ સરખો કપિવર હતુમાન પ્રવલિત અગ્નિ જેમ વનને આળે, તેમ શત્રુસેનાને હણવા લાગ્યો.^{૨-૭} ચોક તથા કોધથી વ્યાપ્ત થયેલા હતુમાને એક મોટી શિલા ઉપાડીને ઇદ્રજિતના રથ ઉપર નાખી;

પરતુ ઇદ્રજિતના સારથિએ અશ્વોની લગામ બે ચીને રથને પાછો હકાવી લીધો, જેથી તે શિલા રથ, સારથિ કે ઇદ્રજિતને નહિ વાગતા વ્યથ ગઈ અને પૃથ્વી પર પડી. ૮-૧૦ તે શિલા પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે તેની નીચે ઘણા રાક્ષસો ચગદાઈ મૂચા અને રાક્ષસસેનાના હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો, પછી પ્રૌઢ કાયાવાળા હનરો વાનરો મોટા વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો લઈને ઇદ્રજિત ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેઓએ વૃક્ષો તથા શિખરોની વૃષ્ટિ કરીને ઇદ્રજિતને અકળાવી નાખ્યો. ૧૧-૧૩ એ વેળા વાનરો અત્યંત શૂરમા આવીને રાક્ષસોના સહાર કરવા લાગ્યા ભય કર રૂપવાળા હનરો રાક્ષસો વાનરોના પ્રહારથી હણાઈને પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા પોતાની સેનાને પોડિત થયેલી જોઈને ઇદ્રજિત ધનુષ્ય ઉપાડી વાનરો સામે ધાવ્યો અને અનેક બાણો મૂકીને ઘણા વાનરોનો સહાર કરવા લાગ્યો. દૃઢ પરાક્રમવાળો ઇદ્રજિત ત્રિશૂળ, તલવાર, વજ્ર, પટ્ટિશ, લાથા અને મુદ્ગરવગેરે આયુધોથી વાનરોને હણતો હતો, તેમ જ વાનરો પણ વૃક્ષાદિના પ્રહારથી રાક્ષસોને મારતા હતા. ૧૪-૧૭ મહાબળવાન હનુમાન મોટી શાખા વાળા વૃક્ષો, પર્વતો તથા શિલાઓથી ભય કર કર્મવાળા રાક્ષસોને સહારતો હતો. ૧૮ પોતાના પરાક્રમ-બળ વડે રાક્ષસસેનાને પાછી હકાવી કપિવર હનુમાને વાનરોને કહ્યું ‘હે વાનરો! હવે આપણે આ રાક્ષસસેનાને છતવાની કાઈ પણ આવશ્યકતા નથી, કેમ કે સઘળી બાજુ બનડી ગઈ છે, માટે પાળ વળો સીતા પ્રાપ્ત કરવારૂપો રામચન્દ્ર પ્રિય કાર્ય કરવા માટે આપણે આપણા પ્રાણની પણ દરકાર રાખ્યા વિના યુદ્ધ કરીએ છીએ, પરતુ જનકનંદિની સીતાનો તો આજે આ પાપી ઇદ્રજિતે વધ કર્યો છે હવે ચાલો, આપણે આ સઘણુ વૃત્તાત રામ ચન્દ્ર તથા મુગ્ધોવને નિવેદન કરીએ અને પછી તેઓ આજ્ઞા કરે તેમ કરીએ. ૧૯-૨૦ એ પ્રમાણે કહી સર્વ વાનરોને યુદ્ધ કરતા મટકાવી કપિ

થ્રેષ્ઠ હનુમાન સૌની સાથે રામચન્દ્ર પાસે આવ્યો, ત્યારે હુષ્ટાત્મા ઇદ્રજિત પણ યુદ્ધમાથી પાછો વળ્યો અને હવન કરવાની ઇચ્છાથી નિકુલિલાના મંદિર આગળ ગયો. ૨૨, ૨૩ ત્યાં તેણે યજ્ઞભૂમિમાં કુંડ બનાવી અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું અને પછી આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. ઇદ્રજિતે જ્યારે હુતદ્રવ્ય હોમવા માડ્યું, ત્યારે રુધિરનું લક્ષણ કરનાર અગ્નિ અત્યંત પ્રવર્ધિત થયો એ વેળા રુધિરની આહુતિથી અત્યંત તૃપ્ત થઈ લડલડાટ સળગતો અગ્નિ સધ્યાકાળના સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો.

વિધિને જાણનારો ઇદ્રજિત રાક્ષસોના સુખને અર્થે જ્યારે વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરવા લાગ્યો, ત્યારે યુદ્ધસમયની નીતિ-અનીતિને જાણનારા સઘળા રાક્ષસો તે જોવા માટે ત્યાં આવી બેસા રહ્યા. ૨૪-૨૭

ર્જાત શ્રીવાત્મીક મહાભારતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
યુદ્ધકાંડમાં ૮૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો

શોભૂન્નિર્જીત રામચન્દ્ર પ્રતિ વિકળ થયેલા
લક્ષ્મણના વચનો અને આશ્વાસન

રાઘવશ્રાવણ વિપુલ ત રાક્ષસવનોક્લસામ ।

શ્રુત્વા સપ્રામનિર્ઘર્ષિ જામ્વન્તમુવાચ હ ॥ ૧ ॥

આ તરફ સ આમમ રાક્ષસ અને વાનરોની મોટી ગજના સાલળીને રામચન્દ્રે જાળવાનને કહ્યું. ૧ ‘સૌમ્ય! આ વેળા આયુધોનો મોટો ખડખડાટ સભળાય છે, એ ઉપરથી મને લાગે છે કે, સ આમ વિશે હનુમાને અતિ દુષ્કર કાર્ય કરવા માડ્યું છે હે જાળવાન! તું પોતાનું સૈન્ય લઈને યુદ્ધ કરતા હનુમાનને સહાય કરવા ઉતાવળે જા’

ત્યારે જાળવાન તરત જ પોતાની સેના સહિત જ્યાં હનુમાન યુદ્ધ કરતો હતો ત્યાં જવા નીકળ્યો, ૨-૪ પણ થોડુંક આગળ ચાલતા જ સ આમ કરી શ્રમિત થયેલા અને લાખા શ્વાસ લેતા વાનરોથી ધી ટાયેલો કપિવર હનુમાન તેને સામે મળ્યો. ૫ નહાયથત્વી જનમાન રથામ

વાદળ જેવો અને સજ્જ થઈ આવતા બળ વાનના સૈન્યને પણ પાછુ વાગી તેની સાથે મત્વર રામચંદ્રની પાસે આવ્યો અને ગર્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો હે રામચંદ્ર! અમે સ આમમા યુદ્ધ કરતા હતા તે સમયે અમારા દેખતા જ રાવણના પુત્ર ધૃત્વજિતે આજે રુદન કરતા સીતાને મારી નાખ્યા છે ૧-૮ હે શત્રુ દમન! સીતાની એવી દશા થયેલી જોઈ મારું ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું અને મને ઘણો ખેદ થયો, જેથી હું આપને તે વૃત્તાત નિવેદન કરવા આવ્યો છું

‘ધૃત્વજિતે સીતાને મારી નાખ્યા છે’ એવું હંતુમાનું કથન સાંભળતા જ એકાએક વ્યાપેના શોકને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર સ સ્પારહિત થઈ, જેમ કપાયેલા મૂળવાળું વૃક્ષ તૂટી પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઢગી પડ્યા ૧૦ દેવ સમાન કાતિવાળા રઘુવોરને મૃત્તિજ થઈ પડેના જોતા જ સઘળા મુગ્ધ વાનરો તેમની પાસે દોડી ગયા અને એકાએક પ્રવલલિત થઈ આસ પાસના પદાર્થોને ખાળવા લાગેલા અનિવાર્ય અગ્નિને જેમ જળ વડે શાત કરે, તેમ કમળોના મુગ્ધધવાળું શીતળ જગ ઝાટીને રઘુવીરને શાત કરવા લાગ્યા એ વેળા અતિ શય દુઃખયુક્ત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ અન્વરથ પ્રકૃતિવાળા પોતાના મોગ લાઇ રામચંદ્રને બત ભુલંબોથી કોટીને હેતુ અને અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા ૧૧-૧૩ ‘હે આર્ય! તમે નિરતર યુદ્ધ ધર્મનું જ અનુસરણ કરા છો અને ઇન્દ્રિયોના નિયંત્ર કરા છો, જતા તમારો પાળેલો તે ધમ તમને દુઃખમાંથી ઉગારી શકતો નથી, તો પછી એ ધમ નિરર્થક જ છે ૧૪ વળી સ્થાવર-જંગમ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ પિએ પડે છે, તેમ ધર્મ ક્યાં પણ આપણા જોવામા આવતો નથી મારે વમ છે જ નહિ એમ માનું છું ૧૫

X રામને ઉત્ત જત કરવા માટે મહાત્મા લક્ષ્મણ પુરુષાર્થનું જ નાધાન્ય દર્શાવે છે

ધર્મચરણ કયાં વિના પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર અને પશુ આદિ જંગમ પ્રાણીઓને મુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે એથી હું ધાર છું કે, ધર્મ એ કાઈ મુખનું મૂળ કારણ નથી. જો મુખનું કારણ ધર્મ હોય તો તમારા જેવા ધર્મિયને વિપત્તિ આવવી જ ન જોઈએ ૧૬ જો અધર્મનું ફળ દુઃખ અને ધર્મનું ફળ સુખ જ હોય, તો રાવણ જેવા અધર્મીને દુઃખ પડવું જોઈએ અને તમારા સરખા ધર્માત્માને નિરતર સુખ જ રહેવું જોઈએ, પણ આ તો તેથી ઊલટું જ જોવામા આવે છે એટલે કે રાવણને દુઃખ થવું જોઈએ તેને બદલે સુખ થાય છે અને તમને સુખ રહેવું જોઈએ તેને બદલે દુઃખ થાય છે મને લાગે છે કે, ધર્મ અને અધર્મ પરસ્પર વિરોધી અને વિરુદ્ધ ફળ આપનારા છે ૧૭-૧૮ ધર્મથી સુખની જ પ્રાપ્તિ થાય અને અધર્મથી દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય એવો જ નિયમ હોય, તો રાવણ જેવા પુરુષોને દુઃખ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, અને જેઓની અધર્મમા કઠી પણ રુચિ થતી નથી એવા તમ સરખા પુરુષોને સદાકાળ સુખ રહેવું જોઈએ, પણ તેવું તો જોવામા આવતું જ નથી જેઓ અધર્મી હોય છે તેઓના અર્થ-મુખ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે અને જેઓ વમ નિષ્ઠ હોય છે તેઓને અનેક પ્રકાર ક્વેશ નડે છે માટે હું કહું છું કે, ધર્મ અને અધર્મ એ બંન્ન વિપરીત ફળ આપનારા અને નિરર્થક છે ૨૦-૨૧ હે રાવણ! જો પાપકર્મ કરનારા પુરુષો પોતાના અધર્મથી જ નાશ પામે, તો તેઓના નાશની સાથે જ અધર્મનો પણ વિનાશ થવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે પોતે જ નાશ પામે તો અધર્મ બીજા કોનો નાશ કરી શકે એમ છે ૨૨ વળી જો કોઈ પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે કોઈ પ્રાણીને મારે તો તેના આત્માને દોષ લાગતો નથી, પણ તે વિધિ જ દોષપાત થાય છે ૨૩ હે શત્રુદમન! જેનું કાઈ ચિહ્ન નથી, તે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી,

તેમ જ જે અસતરૂપ છે, તે ધર્મથી કેવી રીતે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે ?^{૨૪} હે સત્પુરુષોમા શ્રદ્ધ રામ ! ધર્મથી સુખ થાય છે, એ વાત જો સત્ય હોય, તો તમને કદી પણ આવા દુઃખની પ્રાપ્તિ ન થવી જોઈએ; પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ એવા તમને પણ દુઃખ આવી પડ્યું છે, એ ઉપરથી હું માનું છું કે, પૂર્વોક્ત વાત અસત્ય છે.^{૨૫} જો કદાચ પુરુષાર્થજનની સહાય લીધા સિવાય ધર્મ કાંઈ પણ ફળ ન આપી શકતો હોય, તો એવા દુર્જન અને સુખ-સાધન આપવામાં અસમર્થ એવા નિર્માલ્ય ધર્મનું સેવન શા માટે કરવું ? ન જ કરવું; અથવા તો હે ભાઈ ! જો તમે ધર્મને પુરુષાર્થ-જનને જોઈ સહાયક માનતા હો, તો સ્વપરા-ક્રમથી ધર્મનો ત્યાગ કરીને જેવી રીતે આજ સુધી ધર્મમાં પ્રવૃત્ત રહોતા આવ્યા છો, તેવી જ રીતે હવેથી પુરુષાર્થ કરવામાં તત્પર રહો. હે પરંતપ ! જો તમે સત્ય વચનને જ ધર્મ માનતા હો, તો આપણા પિતાએ પ્રથમ તમને યુવરાજ-પદ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે માટે તમને કહ્યું પણ હતું; પરંતુ તમે આપણા પિતાનું તે વચન પાળ્યું નહિ. જેથી તે તમારા વિયોગ-થી મરણ પામ્યા. શું તમે પિતાની એ આજ્ઞા નહિ પાળવારૂપ અધર્મ વડે નથી બંધાયો ? હે શત્રુદમન ! ક્ષત્રિયને જો એકલા અધર્મનું જ અનુદાન કરવું યોગ્ય હોત, તો ઇંદ્ર વિશ્વરૂપનો વધ કરીને યજ્ઞ કરત નહિ; એટલે કે જો એકલા ધર્મ જ કરવો યોગ્ય હોત, તો ઇંદ્ર એકલા યજ્ઞો જ કર્યા કરત; અને જો એકલો અધર્મ જ સેવવા યોગ્ય હોત, તો તે વિશ્વરૂપનો વધ કર્યા પછી યજ્ઞ કરત નહિ. હે રાઘવ ! પુરુષાર્થસુક્ત ધર્મથી જ શત્રુનો નાશ કરી શકાય છે; માટે જ પુરુષે સમયને અનુસરી પુરુષાર્થ અને ધર્મ બન્ન આચરવા યોગ્ય છે.^{૨૬-૨૭} હે રાઘવ ! દેશકાળને અનુસરી ધર્મ અને પુરુષાર્થ બન્નેનું સેવન કરવું એવો મારો મત છે; પરંતુ તમે તો રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ધર્મનું મૂળ જ કાપી નાખ્યું છે.^{૨૮}

હે રામ ! જેમ પર્વતમાંથી નદીઓ નીકળે છે, તેમ અહીં તહીંથી એકઠા કરેલા ધનથી સઘળી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે અને જેમ ગ્રીભમ્મતુમાં થોડા જળવાળી નદીઓ સુકાઈ જાય છે, તેમ અલ્પ યુદ્ધિવાળા અને દ્રવ્યથી રહિત થયેલા પુરુષની સઘળી ક્રિયાઓ નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. હે આર્થ ! અર્થનો પરિત્યાગ કરવાથી કેવળ ધર્મને જ હાનિ થાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજો દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખમાં લીધેલો જે પુરુષ સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનો ત્યાગ કરે છે, તેને પાછળથી ન્યારે સુખ ભોગવવાની અલિલાપા થાય છે, ત્યારે તેની વૃત્તિ પાપકર્મથી અર્થ મેળવવામાં દોરાય છે, એટલે તે મોટા દોષમાં આવી પડે છે.^{૩૨-૩૪} વળી જે પુરુષની પાસે અર્થદ્રવ્ય હોય છે, તે પુરુષના અનેક મિત્રો થતા આવે છે, બંધુઓ પણ તેના સગા થાય છે અને તેને જ લોકો સાચો પુરુષ તથા પંડિત કહે છે.^{૩૫} જે પુરુષની પાસે દ્રવ્ય હોય, તે પુરુષ જ આ લોકમાં પરાક્રમી, યુદ્ધિમાન અને શુભલક્ષણસંપન્ન ગણાય છે, તેમ જ શુભવાન પણ તે જ મનાય છે.

હે ધીર ! અર્થનો પરિત્યાગ કરવામાં જે ઉપર કદા તોટલા દોષો રહેલા છે; છતાં તમે કોણ જાણે શા કારણથી રાજ્યરૂપ અર્થનો પરિ-ત્યાગ કર્યો એ મને સમજતું નથી. હે ભાઈ ! જેની પાસે દ્રવ્ય હોય છે, તે પુરુષના ધર્મ તથા કામ વગેરે સઘળા અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને તે પુરુષને સઘળું અનુકૂળ થઈ રહે છે; પરંતુ જેની પાસે દ્રવ્ય નથી અને જે તેને મેળવવા આશા રાખે છે, તે પુરુષ મોટો પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.^{૩૬-૩૮} હે મહારાજ ! હર્ષ, કામ, ગર્વ, ધર્મ, ક્રોધ, શમ અને દમ એ સઘળું અર્થમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કેવળ ધર્માચરણ કરનારા તપસ્વીઓનો આ લોક નષ્ટ થાય છે; કેમ કે તેઓની પાસે અર્થ હોતો નથી. હે ભાઈ ! જેમ મેઘાડંબરવાળા દિવસોમાં સૂર્યાદિ ગ્રહો દેખાતા નથી, તેમ હાલમાં તમારી પાસે

સુખના સાધનરૂપ અર્થ દેખાતો નથી. હે વીર !
 બુઝોને, પિતાનું વચન પાળવારૂપ ધર્મની અધ
 શ્રદ્ધાથી તમે વનમા નીકળ્યા, ત્યારે તમારા
 પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય એવા સીતાનું રાવણે
 હરણ કર્યું અને આજે વળી ધ્રુજિતે તેનો વધ
 પણ કર્યો ! આ બંધુ તમારી ધર્મની ઘેલછાનું જ
 પરિણામ છે, પરંતુ કાઈ હરકત નહિ હે રાધવ !
 તમે સાવધ થાઓ ધ્રુજિતે આપણા માટે જે
 મોટું દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેનો હું મારા
 પરાક્રમ વડે નાશ કરીશ - ૧૨ હે નરશાહ !
 હે મહાબાહુ ! હે શુભ નતવાળા રઘુવીર ! તમે
 ઊભા થાઓ તમે સચ્ચિદાનંદરૂપ પોતાના
 આત્માની મહત્તાને કેમ વીસરી બેસો છો ?
 હે અનંદ ! જનકતનવાનો વધ સાલણી કૌપાય
 માન થયેલો હું તમારું પ્રિય કરવા તત્પર થયો
 છું અને હંમણા જ હું મારા તીક્ષ્ણ બાણોથી
 રથ, હસ્તી, અશ્વ તથા રાક્ષસોથી ભરેલી
 લકાને રસાતળમા પહોચાડી દઈશ તમે શોકનો
 સ્થાગ કરો ૧૪

ધર્મ શીવ નીક મહાસુનિપ્રાપ્તિ આદ્ય અશ્રીરામાયણના
 સુર્યપદમા ૮૪ મો સર્ગ અમામ

સર્ગ ૮૪ મો

વિલીપણે કરેલું રામનું આધારન-
 સીતાનો વધ થયો જ નથી

રામમાધ્વસમાને જુ લક્ષ્મણે આત્વસ્તે ।
 નિર્દિવ્ય ગુલ્માન્સસ્થાને તત્ર ગજાદ્વિસીવળ ।

બ્રાનૃપસલ લક્ષ્મણ રામચંદ્રનું આશ્રિાસન
 કરતા હતા ત્યાં લકાના પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર
 પુલક પૃથ વાનરસન્થોને ગોઠવીને મહાત્મા
 વિલીપણુ ત્યાં બાંધ્યો યુધ્ધપતિ હસ્તીઓ સરખા
 રથામ વર્ણુવાળા અને અનેક પ્રકારના આયુધો
 ધારણ કરનાર તેના આર રાક્ષસમંત્રીઓ તેની
 સાથે જ હતા ૧ ગોઠાકુળ થયેલા મહાત્મા રઘુ
 વીરની ગાસે આવતા વિલીપણે ત્યાં રહેના
 વાનરોના નેત્રો આસુથી ભિભ્યેના દીઠા ૨૩ તેણે
 ઇક્ષ્વાકુકુળનંદન રામચંદ્રને મૃચ્છિત સરખી
 અવસ્થામા લક્ષ્મણના ઝોળામા સૂતેલા દીઠા ૪

અ તર્જત શોકને લીધે લલ્લજત થયેલા રઘુવીરને
 બેઠેને દીન થયેલા વિલીપણે ‘અરે, આ શું
 છે ?’ એમ પૂછ્યું, ત્યારે વિલીપણુ, સુગ્રીવ
 તેમજ સર્વ વાનરોની સામે બેઠે મહાત્મા લક્ષ્મણે
 મદ સ્વરથી ગદગદ કંઠે કહ્યું ‘હે સૌમ્ય !
 ‘ધ્રુજિતે સીતાનો વધ કર્યો છે’ એણે હંત
 માનના મુખથી સાલણી રામચંદ્ર મૃચ્છિત ધર્મ
 પડ્યા છે. ૧૫-૭

માયામય સીતાવધનું યુત્તાત વિલીપણુના
 બાણવામા પ્રથમથી જ હતું, તેથી તેણે લક્ષ્મણનું
 કથન પૂરું થતા પહેલા જ મોહમા પડેલા રઘુ
 વીર પ્રત્યે સૂચક વચન કહેવા માડ્યા ‘હે
 રામચંદ્ર ! દીન થયેલા હનુમાને તમને જે સીતા
 વધની વાત કહી છે, તે સમુદ્રનું શોણ થયા
 જેવી છે, અર્થાત્ જેમ સમુદ્રનું શોણ થવાની
 વાત મિથ્યા મનાય છે, તેમ સીતાવધની વસ્ત
 મિથ્યા છે’ હે મહાબાહુ ! હરાત્મા રાવણને
 સીતા પ્રતિ કેવી આસક્તિ છે, તે હું સારી પેઠે
 બાણ છું, તેથી હું નિશકપતો ગદુ છું કે, તે
 સીતાનો વધ કદી પણ કરશે નહિ, તેમ જ
 કોઈને કરવા પણ દેશે નહિ ૧૦ રાવણનું ક્ષિત
 ઇચ્છીને મેં તેને અનેક વાર કહ્યું હતું ‘તું સીતા
 રામને પાછી આપ’, પણ તેને મારું કથન
 સ્વીકાર્યું નથી હે રામ ! સામ, દામ, ભેદ કે
 બીજા કોઈ ઉપાયથી સીતાનું દર્શન સરખું થાય
 તેમ નથી, તો પછી રાક્ષસો તેને આહી તો
 લાવી જ કેમ શકે ? ૧૧-૧૨ હે મહાબાહુ ! આ
 તો માયાવી ધ્રુજિત વાનરોને મોહ પમાડી
 ચાલ્યો ગયો છે અને તેણે કૃત્રિમ સીતાનો જ
 વધ કર્યો છે હંમણુ તો ધ્રુજિત પોતાની નિક
 લિવાદેવીના મંદિર આગળ બઈ હોમ કરવા
 બેઠો છે બે બે હોમ પૂર્ણ કરીને તે રણમા
 આવશે, તો પછી ધંદાદિ દેવોથી પાપુ તે અજેય
 ધર્મ પડશે હે રાધવ ! પોતાના યજમા આવી
 વાનરો વિશ્વ ન કરે, તે સારું ધ્રુજિતે વાનરોને
 મોહ ઉપજવવા માટે કૃત્રિમ સીતાવધનો પ્રપચ
 રચ્યો હતો ૧૪-૧૫ માટે હે નરશાહ ! તમે

સાથે તમે શિલા આદિ આયુધવાળા વાનરો સહિત યુદ્ધ કરો. હે લક્ષ્મણ ! તમે આ મોટા રાક્ષસસન્યમા લેઈ પાડવાનો પ્રયત્ન કરો. જો એમ થશે તો જ ઇદ્રજિત દષ્ટિએ પડશે ઇદ્રજિતનું હોમકર્મ સંપૂર્ણ ન થાય તે પહેલા તમે વજ્ર સરખા બાણો વરસાવીને રાક્ષસોમા ભ ગાણુ પાડો અને સર્વ લોકને ભય આપનાર, કુર કર્મવાળા માયાવી, અધર્મી તથા દુરાત્મા ઇદ્રજિતનો વધ કરો. ૧૧-૫

વિભોપપુત્ર વચન સાલળી શુભ લક્ષણ વાળા લક્ષ્મણે રાક્ષસોના પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માડી ૧ અને ગીછો તથા વાનરો મોટા વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈને રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા ૭ વાનરોનાં હણવાના ઉત્સાહવાળા રાક્ષસો પણ તીક્ષ્ણ બાણ તલવાર, તોમર અને શક્તિ વગેરેથી કપિઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ૮ એ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોના યુદ્ધમા ભારે કોલાહલથી આખી લોકનગરી ગાજી ઊઠી વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો, અસ્ત્રો તથા વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોથી આકાશ ઘેરાઈ ગયું બિહામણા મુગવાળા અને વાકા હાથ પગવાળા રાક્ષસો અનેકવિધ શસ્ત્રપ્રહાર કરીને વાનરોને ભય ઉપભવતા હતા અને વાનરો પણ મોટા વૃક્ષો તથા શિખરોનો પ્રહાર કરીને રાક્ષસોનો સહાર કરતા હતા

અત્યંત ખળવાળા અને મોટી કાયાવાળા વાનરો તથા રીંછોની સાથે યુદ્ધ કરતા રાક્ષસો ઘણા જ ભયભીત થઈ ગયા ૯-૧૩ પોતાની સેનાને શત્રુઓથી ખીડિત થયેલી તથા ભયભીત થયેલી જોઈને મહાપરાક્રમી ઇદ્રજિત યસકર્મ પૂર્ણ થયાં વિના અધવચ જ બેસો થયો અને વૃક્ષો છવાઈ જવાથી અધકારથી વ્યાપ્ત થયેલા યજ્ઞસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી રથમા બેઠો એ વેળા ક્રોધને લીધે જેના નેત્ર તથા મુખ લાલભાગ થઈ ગયા હતા એવો, કાજળના પર્વત સરખા શ્યામ વર્ણવાળો અને ભય કર ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારો ઇદ્રજિત સાક્ષાત્ યમરાજ જેવો

ભય કર દેખાતો હતો. ૧૪-૧૬ ઇદ્રજિતને રથમાં બેઠેલો જોઈ લક્ષ્મણની સામે યુદ્ધ કરતા રાક્ષસો પાસે આવીને ચોમેર ઘેરાઈ વળ્યા.

એ વેળા પર્વત સરખી કાયાવાળા શત્રુદમન હનુમાને એક મોટું વૃક્ષ લઈને રાક્ષસોનાં બાણ વાળવા માડ્યા અને પ્રલયાગ્નિ જેમ પ્રજ્વળે સહાર કરે, તેમ બીજા પણ અનેક વૃક્ષોથી તેણે રાક્ષસોને ભૂંડિત કરી પાડી દીધા હનુમાનને રાક્ષસોના સહાર કરતો જોડેને હનરો રાક્ષસો એકીસમયે તેની ઉપર ધસી આવ્યા અને શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ત્રિશૂળ ધારી રાક્ષસો ત્રિશૂળ વડે તલવારવાળા તલવાર વડે, શક્તિ ધારણ કરનારા શક્તિ વડે અને પટ્ટિશવાળા પટ્ટિશ વડે હનુમાનને પ્રહાર કરવા લાગ્યા હનુમાનને વીંટાઈ વળેલા સે કડો રાક્ષસો પરિધ, ગદા, લાલા, શતઘ્નો, લોહાના મુદ્ગર, તીવ્ર ફરસી, લિહિપાલ, વજ્ર સરખી મુષ્ટિ અને લપડાક વગેરેના પ્રહાર કરતા હતા, પરંતુ તેને નહિ ગણકારતા કપિવરહનુમાને ઘણા રાક્ષસોનો સહાર કરી નાખ્યો. ૧૭-૨૪

જરા પણ ભય નહિ ધરતા પવનપુત્ર હનુમાનને રાક્ષસોનો સહાર કરતો જોઈને ઇદ્રજિતે પોતાના સારથિને કહ્યું ‘તું મારા રથને હનુમાનની સામે લઈ જા. જો તું એની ઉપેક્ષા કરીશ, તો એ વાનર મારી આખી સેનાનો અંત આણશે. ૨૫-૨૬

ઇદ્રજિતની આજ્ઞા થવાથી સારથિ તેના રથને હનુમાનની સામે લઈ ગયો. પછી અત્યંત દુર્ધર્ષ એવા ઇદ્રજિતે હનુમાનનો ઉપર અનેક બળતના બાણ, તલવાર પટ્ટિશ, છરા અને ફરસી વગેરેની વૃષ્ટિ કરવા માડી, પરંતુ ઇદ્રજિતના સઘળા શસ્ત્રોનો પ્રહાર સહન કરીને હનુમાને તેને ક્રોધપૂર્વક કહ્યું ૨૭-૨૮ ‘હે દુર્મતિ ! જો તું ખરે શરવીર હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કર આ વાયુપુત્રના સપાટામા આવેલો તું હવે જીવતો જવાનો નથી ! હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ! જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું મારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ

કર અને મારા બળને બે !'

હનુમાનનાં વચન સાંભળી ઇદ્રજિતે તેને હણવા માટે પોતાનું ધનુષ ઉપાડ્યું. એ બેઈને વિલીપણુ લક્ષમણને કહ્યું :^{૩૦-૩૨} 'હે લક્ષમણ ! રાવણનો પુત્ર ઇદ્રજિત કે જેણે ઇદ્રને પણ જીતેલો છે, તે સ્થમાં બેસીને હનુમાનનો વધ કરવા તૈયાર થયો છે.^{૩૩} માટે તમે શત્રુના જીવિતનો અંત આણે એવાં તીક્ષ્ણ અને કુશળ કારીગરે બનાવેલાં ભયંકર બાણો મૂકીને તેનો નાશ કરો.'

શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા વિલીપણુનું વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષમણ પર્વત સરખા ઘોઠ દેહવાળા, ભયંકર પરાક્રમવાળા અને બેઠેલા ઇદ્રજિત પ્રતિ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયા.^{૩૪,૩૫} ઈવ શ્રીવાત્મક મહામુનમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુસ્કનકમાં ૮૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો

ઇદ્રજિત અને વિલીપણુ કાકાભત્રીજનો પરસ્પર તિરસ્કાર

પ્રવમુક્ત્યા તુ સોમિત્ર જાતહર્ષાં વિમીયણઃ ।

ધનુષાણિ તમાદાય સ્વરમણા જગત્ સઃ ॥ ૧ ॥

પછી હંપિત થયેલો વિલીપણુ ધનુષ્યધારી લક્ષમણને જ્યાં ઇદ્રજિત હતો ત્યાં તેડી ગયો.^૧ થોડેક દૂર જઈ નિકુંભિલાના ઉપવનમાં પ્રવેશ કરી વિલીપણુ લક્ષમણને ઇદ્રજિતનું હવનસ્થાન દેખાડવા માંડ્યું. તેણે શ્યામ વાદળની ઘટા સરખા ભયંકર વટવૃક્ષને દેખાડી લક્ષમણને કહ્યું :^{૨-૩} 'હે લક્ષમણ ! રાવણનો પુત્ર બળવાન ઇદ્રજિત આ વટવૃક્ષ નીચે ભૂતોના ખલિકાન આપીને પછી સંગ્રામમાં આવે છે.^૪ અને એ કારણથી જ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓથી અદૃશ્ય રહી પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી શત્રુઓને મારે છે.^૫ હે સૌમિત્ર ! તમે આ સામે દેખાતા વટવૃક્ષ નીચે જઈ ઇદ્રજિત તેમાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં તીક્ષ્ણ બાણ વડે તેને સ્થ, અસ્થ તથા સારથિ સહિત મારી નાખો.'^૬

વિલીપણુ વચન સાંભળી મહાતેજસ્વી લક્ષમણ એ વટવૃક્ષ નીચે જઈ બેસા રહ્યા અને

ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યા.^૭ લક્ષમણના ધનુષ્યનો ટંકાર સાંભળીને ધનથી શોભતા અને અભિ સમાન ગુણહીનતા સ્થમાં બેઠેલો ઇદ્રજિત કવચ તથા તલવાર વગેરે આયુધો સહિત ત્યાં ધસી આવ્યો;^૮ ત્યારે મહાતેજસ્વી લક્ષમણે સંગ્રામમાં પરાજય નહિ પામેલા ઇદ્રજિતને કહ્યું : 'હે રાક્ષસ ! હું તારી પાસે યુદ્ધની માગણી કરું છું; માટે તું મને સારી રીતે યુદ્ધ આપ.'

લક્ષમણ વચન સાંભળી પછી તેની પાસે બેસેલા વિલીપણુને બેતાં ઇદ્રજિતે કઠોર વાક્ય કહેવા માંડ્યાં :^{૯-૧૦} 'હે વિલીપણુ ! તું અમારા રાક્ષસકુળમાં જન્મીને મોટો થયો છે, તેમ જ તું મારા પિતાનો સગો ભાઈ અને મારો કાકો થાય છે; છતાં પોતાના ભત્રીજાનો દ્રોહ કેમ કરે છે ?^{૧૧} હે ધર્મને દૂષિત કરનાર દુષ્ટિ ! તને પોતાની જાતનું અભિમાન નથી, જાતિ તેમ જ સંબંધીઓ ઉપર સ્નેહ નથી, કર્તવ્યકર્તવ્યનો વિચાર નથી તેમ જ પોતાના સહોદર ભાઈ ઉપર પણ સ્નેહભાવ નથી.^{૧૨} વળી તું સ્વજનોને ત્યજીને શત્રુનો દાસ થયો છે, એટલા માટે તું સત્પુરુષોથી નિંદાલાયક તથા શોક કરવા યોગ્ય છે.^{૧૩} હે વિલીપણુ ! પોતાના સ્વજનોમાં નિવાસ કરવો એ કયાં અને નીચ શત્રુનો આશ્રય કરવો એ કયા ? એ બંનેના લાલાલાભનો મોટો ફેરફાર તારી શિથિલ બુદ્ધિથી સમજવામાં આવતો નથી, એથી જ તે શત્રુનો આશ્રય કર્યો છે. ભલે ને, પરજન ગુણવાન હોય અને સ્વજન ગુણહીન હોય, તો પણ ગુણવાન પરજન કરતાં ગુણહીન સ્વજન શ્રદ્ધ છે; કારણ કે પરજન તે પરજન જ છે.^{૧૪,૧૫} જે મનુષ્ય સ્વપક્ષને તજી પરપક્ષનું સેવન કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના પક્ષનો ક્ષય થયા પછી પરપક્ષના હાથે જ નાશ પામે છે. હે રાવણાનુજ ! તું મારો સ્વજન હોવા છતાં તે લક્ષમણને અહીં આણીને મારો પર જે નિર્દયતા બતાવી તે તને જ શોભે ! અને તું જે પરાક્રમ દર્શાવવા તૈયાર થયો છે, તે પણ તને જ ઘટે !'^{૧૬,૧૭}

પોતાના ભત્રીજાનાં કઠોર વચન સાંભળી

મિથ્યા થઈ પડેલા સ તાપનો ત્યાગ કરે તમને
શેઠ કરતા બેઈ આ સઘળુ વાનરસેન્ય પણ પીડા
પામે છે તમે સ્વસ્થચિત્ત થઈ ધર્મ ધરી ઊભા
વાઓ અને સેના સહિત લક્ષ્મણને અમારી સાથે
મોકલો હે રાઘવ ! ઇદ્રજિતનો યજ્ઞ સમાપ્ત ન
થાય તે પહેલા અમારે સન્ય સહિત ત્યા પડેાચી
જવુ બેઈ એ હે નરશાહ્નલ ! આ મહાત્મા લક્ષ્મણ
પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો મારીને ઇદ્રજિતને યજ્ઞ
માથી ઉઠાડશે, એટલે તે હણવા યોગ્ય થઈ
રહેશે સુદર પી ઝાવાગા અને તીક્ષ્ણ અણીવાળા
લક્ષ્મણના ભય કર બાણો બાજપક્ષીની પેઠે ઇદ્ર
જિતના ફધિરનુ પાન કરશે હે મહાબાહુ ! ઇદ્ર
જેમ પોતાના વજને પ્રેરે, તેમ તમે ઇદ્રજિતનો
વિનાશ કરવા માટે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને
અનારી સાથે મોકલો હે મનુજવર ! શત્રુના
વધ માટે હવે જરા પણ કાળક્ષેપ કરવો યોગ્ય
નથી માટે જેમ ઇદ્ર દત્યને હણવા માટે
વજને પ્રેરે, તેમ તમે ઇદ્રજિતને હણવા માટે
લક્ષ્મણને મોકલો બે રાક્ષસશ્રદ્ધ ઇદ્રજિતની
હવનક્રિયા પૂણ થશે, તો તે દેવો તેમ જ
અમુરોથી પપુ ન બેઈ શકાય એવી રીતે અદશ્ય
થશે અને સુદમા તેનો પતનજય કરવા માટે વેવો
ને પણ મોઠા પ્રાણસ શય થઈ પડશે ૧૧-૨૨

હાલ શ્રી રાત્મીક મહાહુનિમગ્નિત આદિક ય શ્રી રામાયણ
યુગ ૧૩મા ૮૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૫મો

રામચંદ્ર અને વિલીપાનુ વચન
મબધી મગધત વક્ષમણુ યુદ્ધ ચડતુ

તસ્ય નહચન શ્રુત્વા રાષ્ટ્ર શક્તશિત ।

નોવધારયતે વ્યકં યદુક તેન રક્ષસા ॥૧॥

મહાત્મા રામચંદ્ર વિલીપાનુના વચન
સાંભળ્યા ખસ, પરતુ ચોક વડે પીડાતા હોવાને
લીધ તે વચનને સારી રીતે સમજી શક્યા
નાં પછી શત્રુઓના નગરને છતનારા રામ
ચંદ્ર ધર્મ રાખી વિલીપણુને કહ્યું ૧૨ ‘હે
રાક્ષસશ્રદ્ધ ! તે મને હમણાં જ કહ્યું, તે સઘળું
હું પુન સાંભળવા ઇચ્છુ છું, માટે તું મને

ફરીથી કહે ’

ત્યારે વાક્યતુર વિલીપણુ પુન તેની તેજ
હકીકત કહેવા માડી ‘હે મહાબાહુ ! તમોએ
આપણા સન્યોને જે પ્રકારે ગોઠવવા આજ્ઞા
કરી હતી, તે પ્રમાણે મેં સઘળું કર્યું છે.
આપણી સેનાની ટુકડીઓને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી
રાખી છે અને મોટા યુદ્ધપતિઓને પણ યથા
યોગ્ય સ્થળે ઊભા રાખ્યા છે ૩-૧ હે પ્રભુ !
હવે મારે તમને બીજી જે વિનંતિ કરવાની
છે, તે એ જ કે, તમે સ તાપ ધરો છો તેથી
અમને હુ બ થાય છે ૭ માટે હે મહારજ !
મિથ્યા શોક-સ તાપને ત્યજી દો અને શત્રુ-
ઓના હર્ષની વૃદ્ધિ કરનારી ચિંતાનો પણ
ત્યાગ કરો હે શૂરવીર ! તમારે બે સીતાને
પ્રાપ્ત કરવા હોય અને શત્રુઓને હણવા હોય,
તો હર્ષક્ષેર ઉદ્યોગ કરો ૮-૧ વળી હે રઘુનંદન !
હું બીજા પણ તમારા હિતના વચન ડહુ
છું તે પણ સાંભળો તમારા ભાઈ મહાત્મા
લક્ષ્મણને મોટી સેના લઈ નિકુલિલાવીના
મંદિરમા, જ્યાં ઇદ્રજિત બેઠેલો છે, ત્યાં મોકલો
ત્યાં જઈ તે સર્પ સરખા તીક્ષ્ણ બાળોથી
ઇદ્રજિતને હણશે શૂરવીર ઇદ્રજિતે તપથી
બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી ‘બ્રહ્મશિર’ નામનું અસ્ત્ર
અને ઇચ્છિત ગતિ કરનારા અશ્વો પ્રાપ્ત કર્યા
છે, યતા અધિક બળવાન થવા માટે હાલમા
તે મોટી સેના સહિત નિકુલિલા આગળ હોમ
કરવા બેઠો છે બે તે એ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ
કરીને બેઠશે, તો આપણે સૌ મૂએના જ છીએ
એમ તમારે નિશ્ચય માનવું બ્રહ્મદેવે તેને વર
દાન આપતા કહેલું છે કે, ‘ઇદ્રજિત, તું નિકુ-
લિલામા ગયા પહેલાં અને હવનકાર્ય કર્યા
પહેલાં શસ્ત્ર ચંદણ કરીને જે શત્રુની સામે યુદ્ધ
કરીશ, તે શત્રુ તારો વધ કરશે ૧૩-૧૪ સર્વ
લોકના ઇશ્વર બ્રહ્મદેવે તેને એણે કહેતું છે,
માટે જ તે હાલમા નિકુલિલાના મંદિરે યજ્ઞ
કરવા ગયો છે તેનું યજ્ઞકાર્ય અધૂરું રહે, તો
તેનો વધ અવશ્ય થાય જ વાય ૧૫ માટે હે

રામ ! ઈદ્રજિતનો વધ કરવા તમે લક્ષ્મણને મોકલો, દુષ્ટાત્મા ઈદ્રજિત મરશે એટલે રાવણ અને બીજા સર્વ રાક્ષસો તો મૃત્યાવ પડ્યા છે ૧૧

ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું ‘હે સત્ય પરાક્રમી ! હું એ દુષ્ટાત્મા ઈદ્રજિતની માયાને સારી રીતે બાણ છું ૧૭ તે રાક્ષસ બ્રહ્માસૂત્રો પ્રયોગ કરી બાણ છે, બુદ્ધિમાન છે, મોટી માયાવાળો છે તેમ જ અત્યંત બળસ પત્ર છે અને સનામ વિશે સઘળા દેવોને તથા વરુણને પણ પાછા હકાવે તેવો છે હે મહાયશસ્ત્રી વલીપણ ! એ ઈદ્રજિત જ્યારે રથમાં મેંચીને આકાશમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે જેમ વાદળથી ઢકાયેલા સૂર્યની કાંતિ જોવામાં આવતી નથી, તેમ તેની ગતિ કોઈના પણ જાણવામાં આવતી નથી ૧૮,૧૯

વિલીપણના કહેવાથી દુરાત્મા ઈદ્રજિતનું માયાબળ બાણીને મહાત્મા રામચંદ્ર પવિત્ર ક્રીતિવાળા લક્ષ્મણને કહ્યું ૨૦ ‘હે લક્ષ્મણ ! આ મુગ્ધીવની મોટી સેનાને હનુમાન વગેરે મુખ્ય કપિઓને તથા સક્ષપાતિ જાબવાન અને તેની સેનાને લઈને તું નિકુલિલાના મંદિરે જ અને માયાવી ઈદ્રજિતનો વ્યસ કર ૨૧,૨૨ રાક્ષસી માયાનો બાણકાર આ વિલીપણ પણ તેના રાક્ષસમંત્રીઓ સહિત તારી સાથે આવશે ’ રામચંદ્રનું વચન સાંભળી બચકર પરાક્રમ વાળા લક્ષ્મણે વિલીપણની સાથે માથે જવા માટે બીજી એક મોઢુ ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું ૨૩,૨૪ કવચ, તલવાર અને બાણના ભાથાથી સજ્જ થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના ડાબા હાથમાં એ ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને રામચંદ્રને પ્રણામ કરતા હર્ષપૂર્વક કહ્યું ૨૫ ‘હે રામ ! આજે મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણો ઈદ્રજિતના શરીરને વધીને હું સ જેમ તળાવડીમાં પડે, તેમ લકામાં જઈ પડશે અરે, મારા તીક્ષ્ણ આંતો આજે જ રાવણના પુત્ર ઈદ્રજિતના દેહને ઇન્દ્રભિન્ન કરી નાખશે ૨૬,૨૭

એટલું કહીને મહાત્મા લક્ષ્મણ ઈદ્રજિતનો વધ કરવા જવા નારું તત્પર થયા રામચંદ્રને પ્રણામ કરી તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરી મહાત્મા લક્ષ્મણ ઈદ્રજિતે રક્ષણ કરેલા નિકુલિલાના મંદિર તરફ જવા નીકળ્યા ૨૮,૨૯ રામચંદ્રનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરીને મહાપ્રતાપી લક્ષ્મણ ઉતાવળે નિકુલિલાના મંદિર તરફ આસતા થયા એ વેળા હવ્વરો વાનગથી વીંટાયેલો કપિવર હનુમાન અને પોતાના ચાંચે મંત્રીઓ સહિત રાક્ષસશ્રદ્ધ વિલીપણ તેમની પાછળ આદવા લાગ્યા થોડું જ ચાલતા માર્ગમાં જ મોટી વાનરસેનાથી વીંટાયેલા લક્ષ્મણને જાળ વાનરું સૈન્ય મળ્યું ૩૦-૩૨ તેને સાથે લઈ વિલીપણ તથા હનુમાન વગેરે વાનરો સહિત લક્ષ્મણ કેટલીક માર્ગ જાપીને આગળ ગયા, ત્યારે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલું રાક્ષસસૈન્ય તેમના જોવામાં આવ્યું ૩૩

બ્રહ્મદેવતા વરદાનને અનુસરી કપટયુદ્ધ કરનારા ઈદ્રજિતને જીતવા માટે શત્રુદમન લક્ષ્મણ હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી જીલા રહ્યા એ સમયે વિલીપણ અગદ અને હનુમાન પણ મહાપ્રતાપી લક્ષ્મણની પાસે જ જીલા હતા પછી અનેક પ્રકારના ચળકતા શસ્ત્રોથી પ્રકાશતી, અસંખ્ય ધ્વજ તથા મોટા રથોથી ખીચાખીચ ભરેલી, અતુલિત વેગવાળી અને ગાદા અથકાર સરખી લવકર રાક્ષસસેનામાં લક્ષ્મણે પ્રવેશ કર્યો ૩૪,૩૫

ઈવ શ્રીવાત્સીક મહામુનિમણિત આદિભ્ય શ્રીરામાયના યુદ્ધમાં ૮૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૬ મો

ઈદ્રજિતના યજ્ઞમાં ભગવાન

અથ તસ્યામવસ્થાયા લક્ષ્મણ રાવણાનુજ ।
પરેપામહિત વાક્યમર્થસાધકમવતીત ॥૧॥
નિકુલિલાના મંદિર આગળ પહોંચ્યા પછી મહાત્મા વિલીપણ શત્રુઓનું અહિત કર નારું વચન બોલ્યો ‘હે લક્ષ્મણ ! આ મેધ સરખું શ્યામ જે રાક્ષસસૈન્ય દેખાય છે, તેની

વિભીષણે કહ્યું : ‘હે ઇંદ્રજિત ! તું મારા સ્વ-
ભાવને જાણતો હોવા છતાં અભણ્યાની પેઠે
શા માટે ખડખડ કરે છે ?’ હે નીચ
વૃત્તિવાળા ! જો મને પોતાનો કાકો માનતો
હોય, તો મારા પ્રત્યે આવાં કઠોર વચન
બોલે જ નહિ. હું ભેકે કૂર કર્મવાળી રાક્ષસ-
ચોનિમાં જન્મ્યો છું, તોપણ રજસ અને તમસ
ગુણવાળા રાક્ષસોને દુર્લાભ એવો સત્વગુણ કે
જે સતપુરુષોમાં જ હોય છે, તે મારામાં છે;
માટે મારો સ્વભાવ રાક્ષસકુળને મળતો નથી;^{૧૮}
તેમ જ મારી વૃત્તિ પણ દારણ કર્મ કરવામાં
તથા અધર્મમાં જતી નથી. હે ઇંદ્રજિત ! તું જ
વિચાર કર કે પોતાનો ભાઈ કદાચ પોતાની
વિરુદ્ધ સ્વભાવનો હોય, તોપણ તેને તિરસ્કારપૂર્વક
ઘરમાંથી કાઢી મુકાય ખરો કે ? કદાચ પોતાનો
ભાઈ ધર્મથી સ્ખલિત થયેલો અને પાપી
નિશ્ચયવાળો હોય તો જેમ હાથમાં પકડેલા
સર્પનો ત્યાગ કરવાથી સુખ થાય છે, તેમ તેનો
ત્યાગ કરવાથી સુખી થવાય છે; પરંતુ હું કાંઈ
તેવો ન હતો કે જેથી તારા પિતા રાવણે મારો
ત્યાગ કર્યો.^{૨૦, ૨૧} હે ઇંદ્રજિત ! પરદ્રવ્ય અને
પરસ્ત્રી હરણ કરનારા દુરાત્મા પુરુષનો સળગેલા
ઘરની પેઠે જ ત્યાગ જ કરવો એમ સતપુરુષો કહે
છે.^{૨૨} પરદ્રવ્ય તુ હરણ કરવું, પરસ્ત્રીનો સંગ્રહ
કરવો અને પોતાના સુહૃદ્ય-આત્મજનો ઉપર
અવિશ્વાસ રાખવો, એ ત્રણે દોષ પુરુષનો
ક્ષય કરાવનાર જ છે. ઇંદ્રજિત ! મહર્ષિઓનો
વધ કરવો, સર્વ દેવોની સાથે વેર બાંધવું.
નિરંતર અભિમાન અને કોપ ધારણ કરવો, લાંબું
વેર ચક્રાવર્તુ અને હિતોપદેશ કરનારથી વિરુદ્ધ
વર્તવું; એ સઘળા દોષો મનુષ્યનાં જીવિત
અને અર્થનો નાશ કરાવનારા છે, અને તે
દોષો મારા ભાઈ અને તારા પિતા રાવણમાં
છે. જેમ વાદળથી પર્વત ઢંકાઈ જાય છે,
તેમ ઉપરુક્ત દોષોથી રાવણના શુભ ઢંકાઈ
ગયેલા છે;^{૨૩-૨૫} અને એ દોષોને દીધે જ મેં
મારા ભાઈ તથા તારા પિતા રાવણનો ત્યાગ

કર્યો છે. હવે તારે નિશ્ચય માનવું કે, તું, રાવણ
અને આખી લંકાનગરી એ ત્રણેમાંથી કોઈનું
પણ અસ્તિત્વ રહેનાર નથી.^{૨૬} હે રાક્ષસ !
ખાળક હોવા છતાં તું બહુમાની અને ઘણો
જ અવિનયી બન્યો છે, માટે તારી ઇચ્છામાં
આવે તેટલું મને કહી લે. હે રાક્ષસાધમ !
તેં મને જે કઠોર વચન કહ્યાં છે, તેનું ફળ
તને આજે જ મળશે. હવે તું આ વટવૃક્ષ તળે
જઈ શકે એમ નથી.^{૨૭, ૨૮} હે દુષ્ટ ! મહાત્મા
લક્ષ્મણની સામે યદ્યપે તું હવે જીવતો રહી
શકે એમ નથી, ચાલ, હવે તું નરશ્વર લક્ષ્મણ-
ની સાથે યુદ્ધ કર અને તેના હાથથી મરણ
પામી યગલોકમાં જઈ દેવોને પ્રસન્ન કર.^{૨૯}
હે ઇંદ્રજિત ! તું ઘણા સમયથી એકત્ર કરી
રાખેલું તારું બળ આજે દર્શાવ અને તારાં
સઘળાં આયુધોને તથા ખાણોને પૂરાં કર.
લક્ષ્મણના ખાણના સપાટામાં આવ્યા પછી
આજે તું અને તારું સૈન્ય લંકામાં પાછાં
જવાનાં નથી.^{૩૦}

છાત શ્રીવાલ્મીકિ નહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૮૭ મો નવો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૮ મો

લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત : તુમુલ યુદ્ધ

વિભીષણવચઃ શ્રુત્વા રાવણિઃ ક્રોધમૂર્ચ્છિતઃ ।

અન્વીત્પર્યં વાક્યં ક્રોધેનાશ્રુત્વપાત ચ ॥ ૧ ॥

વિભીષણનાં વચન સાંભળી કૌપાયમાન
થયેલો ઇંદ્રજિત કઠોર વાક્ય બોલતો એકાએક
આગળ ધસ્યો.^૧ તરવાર વગેરે ચક્રચકિત
આયુધોથી ભરેલા અને શ્યામ અશ્વો ભેટેલા
મોટા રથમાં બેઠેલો તથા ભયંકર પરાક્રમ-
વાળો ઇંદ્રજિત અત્યંત મોઢું, દંઢ અને વેગ-
વાળું ધનુષ્ય તથા તે પર સાંધેલાં તીક્ષ્ણ
ખાણો ઉગામીને વિભીષણની સાથે ભેલેલા
લક્ષ્મણની સમીપ આવી પહોંચ્યો. પછી તેણે
હંતુમાનના સ્કંધ પર બેઠેલા હોવાથી ઉદયા-
ચળ પર રહેલા સૂર્ય સરખા ચોભતા લક્ષ્મણ-
ને, વિભીષણને તથા સર્વ મુખ્ય વાનરોને

કોધપૂવક કહ્યું 'તમે આજે મારું પરાક્રમ જુઓ. આજે મારા ધનુષ્યમાથી છૂટેલી અરે વરમાદની ધારા સરખી તીવ્ર બાણવૃષ્ટિને તમારે સહન કરવી પડશે, અને જેમ અગ્નિ કપાલના ઢગલાને બાળી નાખે, તેમ મારા બાણો તમારા ગાત્રોને બાળી લાસ્ય કરી નાખશે. આજે હું મારા તીક્ષ્ણ બાણ, શક્તિ, ૧૫શૂળ અને પારિધ વગેરે આયુધોથી તમને સૌને હણીને યમલોકમાં પહોંચાડીશ. 'સનામમાં ન્યારે મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો હું ચપગતાથી બાણવૃષ્ટિ કરીશ ત્યારે મારી આગળ લેલો રહેવાને કોણ સમર્થ છે? હે લક્ષ્મણ! પૂર્વે રાવણુદ્ધ વિષે મેં વજ્ર સરખા તીવ્ર બાણો વડે તમો બ્રહ્મ ભાઈઓને સુગ્રીવાદિ વાનરો સંહિત મૂઠિત કરી પૃથ્વી પર મુવાડયા હતા, ૨-૨૦ એ શું તને સાબરતું નથી? અરે, સર્પની પેઠે ડોધાયમાન વયેલા મારી સાથે તું લડવા આવ્યો છે, એથી મને લાગે છે કે, તું અવશ્ય યમલોકમાં જવા ઇચ્છે છે. ૧૧

ઇંદ્રજિતના ગર્જનાયુક્ત વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે યાદપૂર્વક કહ્યું ૧૨ 'હે ઇંદ્રજિત! તે શત્રુવધોષી કાર્ત્ત વાણી વડે તો પૂરું કયું, પણ તેને કર્મથી ઠરી દેખાડવું એ તારાથી અને તેમ નથી જે મનુષ્ય કિંયા કરી કાર્યને અત આજે છે, તે જ બુદ્ધિમાન ગણાય છે ૧૩ હે હુમાત! કોઈથી પણ ન થઈ શકે એવું કાર્ય માત્ર મોનરાથી થઈ ગયું, એમ વરીને તું તારા આત્માને કૃતકૃત્ય માનતો હોય તો ભલે, પરંતુ તે કાર્ય કરવાને તો તું અસમર્થ છે ૧૪ પ્રથમ તે સનામમાં અતર્ધાન રતીને જે કાર્ય કયું હતું, તે કાર્ય તે માત્ર ચૌરના સરખું જ હતું, એ કાઈ ચૂર-ચૂરપણુ ગણા નહિ ૧૫ હે રાક્ષસ! હાલમાં હું તારી સામે આવીને જ લેલો છું તું હવે તારા પ્રથમના જેવું પરાક્રમ દર્શાવ, મિથ્યા બડવાઈ શા માટે કરે છે? ૧૬

લક્ષ્મણના વચન સાંભળી મહાબળવાન ઇંદ્રજિતે ધનુષ્ય ખેંચીને તીક્ષ્ણ બાણો વહેતા મૂકયા અત્યંત વેગવાળા અને સર્પ મરખા જેરી બાણો લક્ષ્મણના કવચ પર અથડાઈને કૂંડાડા મારતા સર્પની પેઠે પૃથ્વી પર પડયા પોતાના બાણો નિર્મૂળ જાયેલા જેઈ ઇંદ્રજિતે પુનઃ બીજા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને મહાત્મા લક્ષ્મણને વીધી નાખ્યા ઇંદ્રજિતના બાણોથી અત્યંત વધાયેલા અને રુધિરથી છટાયેલા શ્રીમાન લક્ષ્મણ હુમાડારહિત અગ્નિની પેઠે ચોલવા લાગ્યા ૧૮-૨૦ પોતાના એ પરાક્રમથી ઇંદ્રજિત અત્યંત તુલાઈ ગયો અને મોટી ગર્જના કરી લક્ષ્મણની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો ૨૧ 'હે મૌમિનિ! આજે મારા ધનુષ્યમાથી છૂટેલા જીવને તીક્ષ્ણ બાણો તારા પ્રાણ લેશે, ૨૨ અને નિર્ભય થઈ પડેલા તારા શબને ગીધ, સિયાગવા તથા બાજ વગેરે પક્ષીઓ ખાશે ૨૩ હે લક્ષ્મણ! દુષ્ટ બુદ્ધિ વાળો તારો ભાઈ રામ પોતાને અત્યુદ્ધ વર્તનારા અને ક્ષત્રિયોમાં કનિષ્ઠ એવા તને આજે મારા હાથે હણાયેલો જશે ૨૪ હે સૌમિનિ! આજે હું તારું કવચ તોડીને, ધનુષ્ય ભાંગીને તથા મન્તક છેદીને તને પૃથ્વી પર મુવાડીશ, જે બેઈને રામ ઘાતુ રૂઢન કરશે ૨૫

ઇંદ્રજિતના કઠોર વચન સાંભળી કોધ પામેલા અર્થજ્ઞ લક્ષ્મણે તેના પ્રત્યે સહેતું વચન કહ્યું ૨૬ 'હે કુર કમ વાળા અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા રાક્ષસ! હવે તું તારું વાણીબળ દેખાડવું મૂકી દે આમ વ્યર્થ બડબડાટ શા માટે કરે છે? પરાક્રમ કરી બતાવ ૨૭ હે રાક્ષસ! કાર્ય કયાં વિના નિર્વર્થક લવરી શા માટે કરે છે? મને તારા બોલવા ઉપર વિશ્વાસ આવે એવું કાઈક તો પરાક્રમ કરી બતાવ. ૨૮ હે મનુષ્યનું ભક્ષણ કરનારા નીચ રાક્ષસ! તું જો કે કઠોર વચન કહીને તારી જરા પણ નિંદા કર્યાં સિવાય તેમ જ મારી બાતની પ્રશંસા કર્યાં સિવાય હું આજે તારો વધ કેમ કરું છું! ૨૯ એવું કહી મહાત્મા લક્ષ્મણે ધનુષ્યની પ્રત્યયાને કર્યું પર્થ ત ખેંચી

વેગવાળા પાંચ બાણો ઇદ્રજિતની છાતીમા માયા પૂજા આગળ બાંધેલા પીછાથી જેનો વેગ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો, એવા જેરી સર્પ સરખા લક્ષમણના બાણો ઇદ્રજિતની છાતીમા બંધ થોડા એ વેળા તે બાણો સૂર્યકિરણ સરખા શોભતા હતા લક્ષમણના બાણોથી વીધાયેલા ઇદ્રજિતને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યા અને તેણે સામાન્ય બાણો મારી લક્ષમણને ધાયલ કયાં ૨૮-૩૨ એ પ્રમાણે એકબીજાને છતવા ઇચ્છતા નરશ્રેષ્ઠ લક્ષમણ અને રાક્ષસર્ષભ ઇદ્રજિતનું મહાદારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું સમાન બળવાળા, સમાન પરાક્રમવાળા, કોઈથી ન જિતાય એવા અને અપ્રતિમ તેજવાળા એ બંને વીરો આકાશમા બે ત્રહોની પેઠે, કિવા ઇદ્ર અને વૃનામુરની પેઠે અથવા તો બે સિંહોની પેઠે યુદ્ધ કરતા હતા પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષમણ અને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇદ્રજિત એ બંને રણ સામસામા અનેક બાણો મૂકી હર્ષ ભેર રડતા હતા

પછી છછેડાયેલા સર્પની પેઠે કૂકાડા નાખતા અને શત્રુઓને હઠાવનારા લક્ષમણે ધનુષ્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો ચડાવી ઇદ્રજિત પર મૂકવા માડ્યા ૩૩-૩૭ એ વેળા લક્ષમણના ધનુષ્યનો ટકાર સાલળીને જ ઇદ્રજિતનું મુખ ભિતરી ગયું અને તે લક્ષમણ સામું ભેઈ રહ્યો ૩૮ રાવણુનું ઇદ્રજિતની મુખમુદ્રા જોઈયુંકા થયેલી ભેઈ વિભીષણે યુદ્ધમા ભેડાયેલા લક્ષમણ પ્રત્યે કહ્યું ૩૯ ‘હે લક્ષમણ! હાલમા ઇદ્રજિત નિમ્તે / યઈ ગયો છે અને તેના સબધમા બીજા પણ કેટલાક અપશુકનો ભેવામા આવે છે એ ઉપર થી જણાય છે કે, હવે તે શોડા સમયમા / હજાયો, તમે સત્વર તેનો વધ કરવા તૈયાર રહો ૪૦

વિભીષણનું વચન સાલળી મહાત્મા લક્ષમણે સર્પ સરખા જેરી બાણો ઇદ્રજિતને માયા ઇદ્રના વજ્ર સરખા લક્ષમણના બાણોનો પ્રહાર થતા જ ઇદ્રજિત બે ધડી મુઠી નૃપિત સરખા યઈ રહ્યો અને તેની ત્રિશ્યો આકુળગ્યાકુળ યઈ

ગઇ સાવધ થયા પછી ક્રોધને લીધે જેના નેત્ર લાલચોળ થયા હતા એવો ઇદ્રજિત ઉતાવળે લક્ષમણ ઉપર ધસી આવીને પુનઃ કઠોર વચન કહેવા લાગ્યો ‘હે લક્ષમણ! મેં તને તથા તારા ભાઈને શરપાશથી બાંધીને યુદ્ધમા મુવાડ્યા હતા, એ મારું પ્રથમનું પરાક્રમ તને સાભરતું નથી શું? છતાં તું આજે મારી સામે આવીને પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવે છે ૪૧-૪૪ મેં તે દિવસના મહાયુદ્ધમા સઘળા વાનરો સહિત તમને બંને ભાઈઓ ને વજ્ર સરખા બાણો મારીને પૃથ્વી પર મુવાડ્યા હતા એ તને સાભરતું નહિ હોય! અથવા તો તું આજે મારા પર એકાએક ધમ્મી આવ્યો છે એથી મને લાગે છે કે, હવે યમલોકમા જવા ઇચ્છે છે ૪૫ હે લક્ષમણ! જો તે પ્રથમના યુદ્ધમા મારું પરાક્રમ ન જોયું હોય, તો આજે મારી સામે ભ્રોહ્મ રહે એટલે હું તને મારું પૂરેપૂરું પરાક્રમ દેખાડું. ૪૬, ૪૭ એટલું કહી ઇદ્રજિતે તીક્ષ્ણ અણીવાળા સાત બાણો વડે લક્ષમણને તથા દસ બાણો વડે હનુમાનને વીધી નાખ્યા ૪૮ અને પછી ક્રોધને લીધે બમણા વેગમા આવીને એકસામટા સો બાણો મૂકીને વિભીષણને પણ વીધ્યો ૪૯ ત્યારે ઇદ્રજિતના એ પરાક્રમને કાઈ પણ નહિ લેખવતા શ્રીમાન લક્ષમણે ‘અરે, એમા તે શું મોટું પરાક્રમ કયું?’ એમ હસતા હસતા બોલી લય કર બાણો મૂકવા માડ્યા જરા પણ લય નહિ ધરતા તેઓ બોલ્યા ૫૦, ૫૧ ‘હે નિશાચર! યુદ્ધ ચડેલા શરવીર પુરુષો આમ તારી પેઠે મિથ્યા પ્રહાર કરતા નથી પુષ્પની માળા સરખા હલકા અને તેજરહિત તારા બાણો મને જરા પણ અસર કરતા નથી ૫૨ સત્રામમા જય ઇચ્છનારા ચર પુરુષો કાઈ આમ તારી પેઠે યુદ્ધ કરતા નથી. તેઓ તો શત્રુહૃદયને ચીરી નાખે એવા પ્રહાર કરે છે’ એટલું કહી ધનુષીની લક્ષમણે ઇદ્રજિત ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરી નૂની લક્ષમણ બાણો વાનવાથી ઇદ્રજિતનું કવચ છિન્નિત થઈ ગયું

અને જેમ આકાશમાંથી તારાઓનો સમૂહ વીખરાઈ પડે, તેમ તે કવચ રથમાં વીખરાઈ પડ્યું. કવચ તૂટી પડવાથી ઇંદ્રજિતનું આણું શરીર બાણ વડે વીંધાઈ ગયું અને તેમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું; જેથી તે સમયે ઇંદ્રજિત પ્રભાતકાળના સૂર્ય સરખો દેખાવા લાગ્યો. પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતે એક-સામટાં હંબર બાણો મૂકીને લક્ષ્મણને વીંધી નાખ્યો. ૧૩-૧૪ એ બાણોના પ્રહારથી લક્ષ્મણનું દિવ્ય કવચ પણ છિન્નભિન્ન થઈ પડ્યું. આમ સામસામા સરખું પરાક્રમ દર્શાવીને બન્ને વીરો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૧૫ બાણનો પ્રહાર થવાથી જેઓનાં સઘળાં અંગ વીંધાયેલા હતા એવા, વારંવાર શ્વાસ મૂકતા અને લોહીકુકાણું થયેલા ઇંદ્રજિત તથા લક્ષ્મણ હાળા સમય સુધી યુદ્ધ કરતા રહ્યા. ૧૬ યુદ્ધવિધામા કુશળ અને લયંકર પરાક્રમવાળા એ બન્ને વીરો પોતપોતાનો જય થવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. જેમનાં કવચ અને દ્વંજ છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતા, એવા એ બન્ને વીરો પરસ્પરનાં બાણોથી એવા તેા ધાયલ થયા કે જેમ પર્વતમાંથી અરણ્યા સવે, તેમ તેઓના દેહમાંથી ખળખળતું રુધિર વહેવા માંડ્યું. જેમ ગર્જના કરતા પ્રલયકાળના બે શ્યામ મેઘ ગુસળધારાએ જળ વરસાવે, તેમ ઇંદ્રજિત અને લક્ષ્મણ લયંકર ગર્જના કરીને એકબીજા પર તીવ્ર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે એ બન્ને વીરોને યુદ્ધ કરતા ઘણા સમય પીતી ગયો; પરંતુ મેમાંથી એક પણ પાછો હઠ્યો નહિ, તેમ થકયો પણ નહિ. ૧૮-૧૯

પછી અસ્થવિદ્યા બાહુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ બન્ને વીરો પોતપોતાની અચ્ચુકાળતા દર્શાવીને આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં બાણોથી બળ શૂથવા લાગ્યા. જરા પણ પ્રમાદ કર્યો વિના ઉપરા-ઉપરી સારી રીતે બાણો ફેંકતા લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત બન્ને તુમુલ સંગ્રામ કરવા લાગ્યા. બન્ને વીરોની ગર્જનાનો લયંકર શબ્દ પૃથક્ પૃથક્ સંભળાતો હતો અને મોટા વજ્રપાતથી જેમ

ભૂકંપ થાય, તેમ તેઓના નાકથી રણભ્રમ કંપાયમાન થતી હતી. ૨૦-૨૧ યુદ્ધમાં મસ્ત થયેલા લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિતની ગર્જના અપાક માસના રથામ મેઘની ગર્જના સરખી સંભળાતી હતી. વિજય મેળવવાને અધીરા થઈ રહેલા એ બન્ને વીરોનાં શરીર સુવર્ણપૂર્ણવાળાં બાણોથી વીંધાયેલાં હોવાને લીધે તેમાંથી રુધિરની છાનો બેઠતી હતી. ૨૨-૨૩ એ વેળા સુવર્ણપૂર્ણવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો એકબીજાનાં શરીર વીંધી રુધિરથી ખરડાઈ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં. વળી કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો એકબીજાની સાથે આકાશમાં ચૂંચાઈ જતાં હતાં, ત્યારે બીજાં હંબરો બાણો તે બાણને કાપી નાખતાં હતાં. જેમ પ્રવલસિત થયેલા ગાઠકંપત્ય અને આહવનીય અગ્નિની આગળ દહનું દગલો પડ્યો હોય, તેમ ક્રોધાગ્નિથી પ્રવલસિત થયેલા એ બન્ને વીરોની આગળ પરસ્પર મૂકેલાં બાણોનો દગલો વળ્યો. ધાયલ અને રુધિરચરતાં બન્ને વીરોનાં શરીર ભણે વનને વિષે પત્ર વિનાનાં પરંતુ પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પવાળા શીમળા અને ખાખસનાં વૃક્ષ જ હોય તેમ શોભતાં હતાં. પરસ્પર હુલવાની ઇચ્છાવાળા ઇંદ્રજિત તથા લક્ષ્મણ ચતીચતીને યુદ્ધ કરતા હતા અને એકબીજાને પ્રહાર કરતાં ચાકતા ન હતા. ૨૪-૨૫ શરીરમાં ખૂંચી રહેલાં ઘણાં બાણોને લીધે મહાપરાક્રમી એ બન્ને વીરો ખીચાખીચ જોગેલા વૃક્ષવાળા બે પર્વતોની પેઠે શોભતા હતા અને તીક્ષ્ણ શરપ્રહાર થવાથી લોહીકુકાણું થયેલા તેમનાં ગાત્ર ધનધનતા અંગારા જેવા દેખાતાં હતાં. ૨૬-૨૭ આમ એ બન્ને વીરોને યુદ્ધ કરતાં ઘણા કાળ વ્યતીત થઈ ગયો, પરંતુ એકે જણ યુદ્ધમાંથી પાછો હઠ્યો નહિ તેમ જ શ્રમિત પણ થયો નહિ. ૨૮

એ વેળા કહી પણ પરાજય નહિ પામનારા શ્રીમાન લક્ષ્મણને વિદ્યાતિ આપવા અર્થે તેમ જ પ્રિય તથા હિત કરવા અર્થે મહારમા વિભીષણ સંઆમના મોખરે આવી બેસો રહ્યો. ૨૯

કવિ શ્રીવાલ્મીકી મહાકવિમણીય આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૮ માં સુત સમાપ્ત

લોકમાં પહોંચ્યાડયા પછી તેના રથના પણ ચૂર-
ચૂરા કરીને પુનઃ તે વાનરો લક્ષ્મણની પાસે આવી
ભેલા રહ્યા. ૪૬-૫૧ પછી જેના અશ્વો તથા સારથિ
હજારો પડ્યા હતા એવા ભાંગેલા રથમાંથી નીચે
ભિતરીને રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત લક્ષ્મણની સામે
આવી બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, ત્યારે ઇંદ્ર સરખા
તેજસ્વી મહાત્મા લક્ષ્મણે પણ અશ્વ તથા રથથી
રહિત થવાને લીધે પગપાળા યુદ્ધ કરતા અને
તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવતા ઇંદ્રજિતને અસંખ્ય
બાણો મૂકીને વીંધી નાખ્યો. ૫૨, ૫૩

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૮૬મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો

લક્ષ્મણનું આહુત પરાક્રમ-ઇંદ્રજિતનો વધ
સ હતાશ્વો મહાતેજા ભૂમો તિષ્ઠન્નિસાચરઃ ।
દ્વન્દ્વજિત્વરમક્રુદઃ સંપ્રજન્વાલ તેજસા ॥ ૧ ॥

અશ્વ તથા રથ નષ્ટ થવાથી અત્યંત ક્રોધાચ-
માન થયેલો અને પૃથ્વી ઉપર ભેલો રહી યુદ્ધ
કરતો ઇંદ્રજિત પોતાના મનમાં ઘણો જ બળતો
હતો. ૧ વિજય પ્રાપ્ત કરવાને અધીરા થયેલા
અને પરસ્પર હજારોની ઇચ્છાથી બાણવૃષ્ટિ કરતા
લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રજિત બંને વનમાં જે મહમસ્ત
હસતીઓ જ લડતા હોય એમ યુદ્ધ કરતા હતા. ૨
યુદ્ધમાં આમતેમ ધૂમી એકબીજાને કચડી નાખતા
રાક્ષસો અને વાનરો પોતપોતાના નાયકનું
રક્ષણ હતા. ૩ પછી ઇંદ્રજિતે પોતાના સૈનિકોને
હુકમ ઉપબવતાં કહ્યું : ૪ 'હે રાક્ષસો ! આ વેળા
દરે દિશાએ મોટા અધકારથી છવાઈ ગઈ છે;
તેથી પોતાનો કે પારકો ઝાળખી શકાતો
નથી; ૫ માટે હું લંકામાં જઈ બીજા રથમાં
જેસી સત્વર પાછો આવું ત્યાં સુધી વાનરોને
રોકી રાખવા માટે તમે સૌ અત્યંત વેગથી
યુદ્ધ કરો. ૬ રાક્ષસો ! હું લંકામાં બહુ એ
વેળા આ વાનરો મારી પાછળ યુદ્ધ કરવા
દોડે નહિ એવી રીતે ચાલાકીથી યુદ્ધ કરો. ૭-૧૦
એમ કહી યતુઓને હજારોની ઇંદ્રજિત રથ
હાથ આવવા લંકામાં ગયો. ૮ ત્યાં જઈ તેણે

પ્રાપ્ત, તલવાર અને બાણ વગેરે અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રોથી
ભરેલા તથા સુવર્ણથી શોભતા સુંદર રથમાં
અત્યંત વેગવાળા અશ્વો ભેડાવી હિતોપદેશ કર-
નારા તેમ જ અશ્વવિદ્યા બળુનારા સારથિને
રથ હાંકવા બેસાડ્યા. પછી કાળથી પ્રેરાયેલો
ઇંદ્રજિત સુશોભિત રથમાં બેસી, મુખ્ય મુખ્ય
રાક્ષસોને માથે લઈ, લંકામાંથી બહાર નીકળી,
વેગપૂર્વક અતિ ઉતાવળે વિલીપણ સહિત ભેલેલા
લક્ષ્મણની સામે આવી પહોંચ્યો. ઇંદ્રજિતને રથમાં
જેઠેલો બેઈ વિલીપણ તથા લક્ષ્મણ સહિત સઘળા
વાનરો તેની ચાલાકીથી વિસ્મિત થયા. એ વેળા
ક્રોધે ભરાયેલો રાવણસુત ઇંદ્રજિત પોતાના
ધનુષ્યને મંડળાકાર કરીને લઘુલાઘવથી અસંખ્ય
બાણો મૂકી હજારો વાનરોનો સંહાર કરવા
લાગ્યો. ઇંદ્રજિતનાં બાણોના પ્રહાર થવાથી
અનેક વાનરો, જેમ સંકટ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રબળ
રાબળને શરણે બંધ, તેમ લક્ષ્મણને શરણે દોડી
ગયા. એ બેઈ ક્રોધાચમાન થયેલા લક્ષ્મણે સદા-
ઈથી ઇંદ્રજિતનું મોહું ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું. ૯-૧૦
એટલે ઇંદ્રજિતે બીજું ધનુષ્ય લઈ તેને સત્વર
સંજન કરવા માંડ્યું; પણ એટલામાં લક્ષ્મણે
ત્રણ બાણો મૂકીને તે ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.
અને સર્પ સરખાં ઝેરી બીજાં પાંચ બાણોથી
ઇંદ્રજિતનું હૃદય વીંધી નાખ્યું. લક્ષ્મણના ધનુષ્ય-
માંથી છૂટેલાં એ પાંચ બાણો ઇંદ્રજિતના શરીર-
ની આરપાર નીકળી રુધિરથી ખરડાઈ રાતા
વર્ણના મોટા સર્પોની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યાં.
લક્ષ્મણનાં બાણ વાગવાથી કપાયેલા ધનુષ્ય-
વાળો તથા વીંધાયેલા હૃદયવાળો ઇંદ્રજિત
રુધિરનું વમન કરવા લાગ્યો અને તેણે દૃઢ
પણછવાણું એક મોહું ધનુષ્ય ચઢ્યું કહ્યું. ૧૬-૨૧
પછી ઇંદ્ર જેમ જળવૃષ્ટિ કરે, તેમ ઇંદ્રજિત
અતિશય ચપળતાથી લક્ષ્મણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ
કરવા લાગ્યો; પરંતુ શત્રુદમન લક્ષ્મણે જરા
પણ નહિ ગભરાતાં ઇંદ્રજિતની લયંકર બાણ-
વૃષ્ટિનું નિવારણ કરી પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું,
એ અત્યંત આશ્ચર્યકારક યદ્ય પડ્યું. પછી

સંગ્રામમાં અતિ કોપાયમાન થયેલા અને અતિ ત્વરાથી બાણ ફેંકનારા મહાત્મા લક્ષ્મણે પ્રત્યેક રાક્ષસને ત્રણ ત્રણ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા તેમજ ઇંદ્રજિતને પણ અસંખ્ય બાણોથી ઘાયલ કર્યો. ૨૨-૨૫ શત્રુઓને હણનારા અને અત્યંત બળવાળા લક્ષ્મણનાં બાણોથી વીંધાયેલા ઇંદ્રજિત તેના ઉપર અખંડિત બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો; પરંતુ શત્રુઓના વીર શેઠાઓને હણનારા મહાત્મા લક્ષ્મણે તેનાં સઘળાં બાણો કાપી નાખીને તીક્ષ્ણ અણીવાળા ‘લહુ’ નામના બાણથી તેના સારથિનુ મસ્તક પણ ઉડાવી દીધું. સારથિ મરણ પામવા છતાં ઇંદ્રજિતના સુશિક્ષિત અશ્વો જરા પણ આકુળબ્યાકુળ ન થતાં પ્રથમની પેઠે જ રથનું વહન કરવા લાગ્યા અને મંડળાકાર ગતિથી સંગ્રામભૂમિમાં દરવા લાગ્યા એ આશ્ચર્ય સરખું દેખાતું હતું. પછી દંડ પરાક્રમવાળા અને કોધમાં આવેલા લક્ષ્મણે પુનઃ પણ તીક્ષ્ણ બાણ મૂકી ઇંદ્રજિતને ત્રાસ ઉપભવતાં, તેના અશ્વોને વીંધી નાખ્યા. એ બેઈ કોધ પામેલા ઇંદ્રજિતે લયંકર પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણને વીંધવા અર્થે દસ બાણો મૂક્યા; પરંતુ વજ્ર સરખાં તે ઝેરી બાણો લક્ષ્મણના મુવર્ણ કવચમાં અથરાઈને ભાંગી ગયાં. ૨૧-૩૨

પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોને નિબંધ ગયા બેઈ લક્ષ્મણનું કવચ અબેઘ હશે એમ માની રાવણ-સુત ઇંદ્રજિતે સુંદર પૂખવાળાં ત્રણ બાણો તેમના લલાટમાં માર્યાં. એ વેળા સંગ્રામમાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણ લલાટમાં ચોટેલાં ત્રણ બાણોથી બળે ત્રણ શિખરવાળો પર્વતજ હોય એવા શોભતા હતા. ઇંદ્રજિતનાં બાણોથી પીડા થયા છતાં લક્ષ્મણે કંઈ પચાંત ધતુબ્ય ખેંચી પાંચ બાણો મૂકી સુશોભિત કુંડળવાળું ઇંદ્રજિતનું સુખ વીંધી નાખ્યું. ૩૨-૩૫

અત્યંત બળવાળા અને મોટા ધતુબ્યવાળા લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રજિત બન્ને વીરો એક બીજા ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકતા હતા. ૩૬ વિજય

ઈચ્છતા બન્ને વીરો સામસામાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગવાથી એવા તો વીંધાઈને લોહીલુહાણ થઈ ગયા કે તેઓ પ્રકુલ્લિત ખાખરાના વૃક્ષ સરખા શોભવા લાગ્યા. ૩૭-૪૦

પછી અતિશય કોધથી આકુળબ્યાકુળ થયેલા ઇંદ્રજિતે વિભીષણની સામે ફરી જઈને તેના મુખમાં ત્રણ બાણ માર્યાં. ૪૧ અને સઘળા મુખ્ય વાનરોને પણ એક-એક બાણ મારીને પીડિત કર્યા. એ બેઈ અત્યંત કોપેલા મહાત્મા વિભીષણે ગદાના પ્રહારથી દુરાત્મા ઇંદ્રજિતના અશ્વોને મારી નાખ્યા, ત્યારે ઇંદ્રજિત સારથિ અને અશ્વ વિનાના રથમાંથી તરત જ ભિતરી પડ્યા અને તેણે પોતાના કાકા વિભીષણ ઉપર શક્તિ ફેંકી. ૪૦-૪૨ શક્તિને વિભીષણ ઉપર પડતી બેઈ લક્ષ્મણે તીક્ષ્ણ બાણો વડે વચમાં જ તેને કાપી નાખી અને તેના દસ કટકા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. એ વેળા અતિશય કોપેલા વિભીષણે પોતાનું મજબૂત ધતુબ્ય ખેંચીને પૃથ્વી પર ભેલેલા ઇંદ્રજિતની છાતીમાં વજ્ર સરખાં બાણો માર્યાં. એ લક્ષ્યવેધી સુશોભિત બાણો ઇંદ્રજિતના શરીરમાં આરપાર નીકળી રુધિરથી ખરડાઈને રાતા સપાંની પેઠે શોભવા લાગ્યાં.

હવે ઇંદ્રજિત પોતાના કાકા ઉપર ઘણેજ કોધે ભરાયો અને તેણે સર્વ રાક્ષસોની સમક્ષ યમરાજએ આપેલું એક તીક્ષ્ણ બાણ સાંધ્યું; ત્યારે લયંકર પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણે પણ તેનું નિવારણ કરવા ધતુબ્ય પર એક બીજું તીક્ષ્ણ બાણ યોજ્યું. એ બાણ અતુલિત પ્રભાવવાળા સાક્ષાત કુબેરે સ્વપ્ન વિષે લક્ષ્મણને આગ્યું હતું અને ઇંદ્રાદિ દેવો તથા અસુરો પણ તેના તેજને સહન કરવા અશક્ત હતા. એ વેળા લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત બન્ને વીરોએ પોતાના પરિધ સરખા હાથથી એકીવખતે ‘હા’ પચાંત ખેંચેલાં શ્રેષ્ઠ ધતુબ્યો કૌંચ પક્ષોની પેઠે અવાજ કરવા લાગ્યાં. બન્ને વીરોએ પોતા પોતાનું ધતુબ્ય ખેંચીને બ્યારે બાણો છાંડ્યાં,

સર્ગ ૮૯ મો

લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિતનું ઘોર યુદ્ધ : વિલીપણ

અને હનુમાન આદિયું પરાક્રમ

યુધ્ધમાનો તત્તા રૂપા પ્રસક્તો નરરાક્ષસો ।

પ્રમિત્રાવિવ માતંગો પરસ્પરજર્વણિણો ॥ ૧ ॥

મદમત્ત હસ્તીઓની પેઠે યુદ્ધમાં બીટેલા અને પરસ્પર છુતવા ઇચ્છતા લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રજિતનું ઘોર યુદ્ધ જોવા માટે તેમ જ લક્ષ્મણને વિશ્રાંતિ આપવા માટે શૂરવીર વિલીપણ હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને સંગ્રામના મોખરે આવ્યો. તેણે સાવધાનીથી ધનુષ્યને ટંકાર કરી રાક્ષસો પર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકવા માંડ્યાં. એ વેળા વજ્ર જેમ મોટા પર્વતોને તોડી પાડે, તેમ અગ્નિ સરખાં ગળહળતાં વિભોપણનાં બાણો રાક્ષસોને કાપો નાખવા લાગ્યાં. વિભોપણના ચાર અનુચર રાક્ષસો પણ ત્રિશૂળ, તલવાર અને પટ્ટિશ વગેરે આયુધ વડે રાક્ષસોનો નાશ કરવા લાગ્યા. પોતાના સેવક રાક્ષસોથી વીંટાયેલો વિભોપણ ઉન્મત્ત થયેલા કર્ભોથી* વીંટાયેલા હસ્તીની પેઠે શોભતો હતો. પછી કાલજી વિલીપણ રાક્ષસોનો વધ થવાથી પ્રસન્ન થનારા વાનરોને ઉશ્કેરવા કહેવા લાગ્યો: ૧-૭ હે કપિવરો ! હવે રાક્ષસોના રાજા રાવણને સહાય કરનારો અને આધારરૂપ એકલો ઇંદ્રજિત જ રહ્યો છે અને તેની સેના પણ આ ઇંદ્રજિતની સાથે આવી છે તેટલી જ બાકી રહેલી છે; માટે શું જોઈ રહ્યા છે ? એકદમ તૂટી પડે. ૮ સંગ્રામમાં આ પાપી ઇંદ્રજિત મરાય એટલે રાવણ સિવાય બાકીના બધા રાક્ષસો મરાયેલા જ છે. હે વાનર-વરો ! શૂરવીર પ્રહસ્ત, મહાબળવાન નિકુંભ, કુંભકર્ણ, કુંભ, પૂષ્પાશ, ૯-૧૦ જંબુમાલી, મહા-માલી, તીક્ષ્ણ વેગવાળો અશ્વત્થામા, સુમ્ત્રા, યજ્ઞકેાપ, વજ્રદંડ, ૧૧ સંભ્રાદી, વિકટ, અરિષ્ઠ, વપન, મંદ, પ્રધાસ, પ્રજંપ, જંપ, ૧૨ અગ્નિ-

કેતુ, રશ્મિકેતુ, વિચત્રિજહવ, સૂર્યશત્રુ, ૧૩ અકંપન, સુપાર્શ્વ, ચક્રમાલી, કંપન, દેવાંતક તથા નરાંતક ઇત્યાદિ અત્યંત બળવાન રાક્ષસોને હણીને તમે પોતાના ભુજબળથી સમુદ્ર તથા જેવું મોટું કાર્ય કર્યું છે; તો હવે ગાયનું પગલું ઓળંગવા જેવા આ નાનકડા કાર્ય માટે વિલંબ શા માટે કરો છો ? સત્વર આટલા રાક્ષસસેન્યનો ઘાણ વાળી નાખો, એટલે બસ જયજયકાર છે ! બળના જર્વથી ભરેલા મોટા સર્વ રાક્ષસો હણાઈ ચૂક્યા છે. હવે જે કાંઈ છુતવાનું બાકી છે, તે માત્ર આ ઇંદ્રજિત અને તેની સાથેનું આ ગણ્યુર્ગાદયુ રાક્ષસસેન્ય જ છે. હું ઇંદ્રજિતનો કાકો છું એટલે મારે તેનો વધ કરવો અનુક્રમ છે; તો પણ રામચંદ્રના કાર્ય અર્થે હું દયાનો ત્યાગ કરી તેને હણવા તૈયાર થયો છું; પરંતુ મારા નેત્રમાં સ્નેહનાં અશ્રુ ભરાઈ આવવાથી હું પાછો પડું છું; માટે હે વાનરો ! મહાબાહુ લક્ષ્મણ તેને હણશે અને તમે સૌ આ રાક્ષસસેનાનો સંહાર કરો. ૧

અતિ યશસ્વી વિભોપણનાં ઉત્તેજક વચનો સાંભળી જેમ મેઘને જોઈ મયૂર હર્ષિત થાય, તેમ વાનરો અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા અને પૂછડાં ઊંચાં કરી અનેકવિધ શબ્દ કરવા લાગ્યા. ૧૪-૨૦ પોતાના યુધ્ધથી વીંટાયેલો મહા-બળવાન ભંબવાન મોટી શિલાઓ ફેંકીને રાક્ષસોનો કચ્ચરઘાણ વાળવા લાગ્યો અને તેના સૈનિકો નળ તથા દાંત વડે રાક્ષસને ઉગ્રરૂપા લાગ્યા. ૨૧ એ જોઈ અનેક જાતનાં આયુધોને ધારણ કરનારા મહાબળવાન રાક્ષસો પણ ભયને ત્યજી રાક્ષસોને હણનારા ભંબ-વાનનો તિસ્તકાર કરવા લાગ્યા અને બાણ, ફરસી, પટ્ટિશ, યદ્ધિકા તથા તોમરાદિ શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ૨૨, ૨૩ પૂર્વે જેમ દેવો અને અનુરોનું ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું હતું, તેમ આ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોનો ઘોર સંગ્રામ થવા લાગ્યો. એ સમયે ઉદાર મનવાળા મહાત્મા હનુમાને પણ લક્ષ્મણને પોતાના

* હાથીનાં જમ્બાં અથવા નાનકડા હાથીઓ.

સ્કંધ ઉપરથી નીચે ઉતારીને એક મોટું પર્વત શિખર ઉપાડીને હંભારે રાક્ષસોનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યો. ૨૪, ૨૫

હવે પોતાના કાકા વિલીપણની સાથે યુદ્ધ કરીને શત્રુના વીર યોદ્ધાઓને હણનારો બળવાન ઇંદ્રજિત પુનઃ લક્ષ્મણની સામે આવ્યો. એટલે એ બંને વીરોનુ ભયંકર યુદ્ધ પુનઃ શરૂ થયું. ૨૬, ૨૭ બાણ વરસાવતા મહાબળવાન એ બંને વીરો પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા અને વર્ષા ઋતુમાં મેઘ સૂર્ય-ચંદ્રને ઢાંકી નાખે છે, તેમ બાણબળથી એક-એકને ઢાંકી દેતા હતા. એ બંને વીરોનુ એવું તો હસ્તશાલ્ય હતું કે તેઓ ભાયામાંથી બાણ ક્યારે લે છે, તેને ધતુબ્ધ ઉપર ક્યારે ચોંટાળે છે, ધતુબ્ધ સંઘાપસંઘ ક્યારે પકડે છે, પલ્લુ ક્યારે જોડે છે, આ અમુક પ્રકારનુ બાણ છે એ ક્યારે તપાસે છે, બાણ ક્યારે મૂકે છે, દંડ મુદિ ક્યારે બાંધે છે અને નિશાનને ક્યારે ચીંધે છે તેમાંનું કશું પણ જોવામાં આવતું ન હતું. બંનેનાં ધતુબ્ધોમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે આજુ-અંતરિક્ષ છવાઈ ગયું હતું, જેથી અધિકાર થવાને લીધે કોઈ પણ પદાર્થ દેખાતો ન હતો. લક્ષ્મણની સામે ઇંદ્રજિત અને ઇંદ્રજિતની સામે લક્ષ્મણ ત્યારે શરૂપ્રહાર કરતા હતા. ત્યારે 'એમાંથી કોનો જય થશે અને કોનો પરાજય થશે' એ કોઈથી કળી શકાતું ન હતું. બંને વીરોએ વેગથી મુકેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી આકાશ છવાઈ ગયું અને સઘળી દિશાઓ પણ ઘેરાઈ ગઈ, જેથી અધિકાર થતા સર્વ ધણું જ ભયંકર ભાસવા લાગ્યું. ૨૮-૩૫

સૂર્ય અસ્તાચળ પર ગયો અને ઘોર અધ કારવાળી રાત્રિ પ્રવૃત્ત થઈ. એ વેળા સુધિરની હંભારે નહીંઓ વહેવા લાગી; ૩૬ માંસમક્ષણ કરનારાં ગીધ વગેરે ભયંકર પ્રાણીઓ ફર ચીસો પાડવા લાગ્યાં; વાયુ વાતો બંધ પડ્યો; અગ્નિ શાંત થયો; ૩૭ અગ્નિહોત્ર કરીને મહર્ષિઓ 'સ્વર્વનુ કલ્યાણુ ધાઓ' એમ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને આરણ્ય સહિત આકાશમાં ફરનારા

ગંધર્વો ભયને લીધે પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ૩૮

પછી સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણે સુવર્ણભૂષિત ચાર બાણો મૂકી ઇંદ્રજિતના શ્યામવણી ચાર અશ્વોને વીંધી નાખ્યા અને 'ભલ' નામનું બીજું એક બાણ કે જે પીળા વર્ણવાળું, અત્યંત તીક્ષ્ણ, દેહીષ્ઠમાન ક્રાંતિવાળું અને ઇંદ્રના વજ્ર સરખું ઉગ્ર હતું, તેને ધતુબ્ધ પર ચોંટાળ, કર્ણ પર્યંત જેવી એવી કુશળતાથી ચલાવ્યું કે તેનો પ્રહાર થતાં જ આમતેમ રથ ફેરવતાં ઇંદ્રજિતના સારથિનું મસ્તક ધડથી છુટું થઈ પડ્યું. પોતાના સારથિને હણાયેલો જોઈ મંદોદરીનો પુત્ર ઇંદ્રજિત જરા પણ નહિ ગભરાતાં સારથિની જગ્યાએ પોતે જ બેસી ગયો અને હાથમાં ધતુબ્ધ મહાબળ કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતને સારથિની જગ્યાએ બેઠેલો જોઈ સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા. ૩૯-૪૩

ઇંદ્રજિત ત્યારે અશ્વોને ફેરવવામાં રોકાતો હતો, ત્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણ તેને તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધતા હતા અને તે ત્યારે અશ્વોની લગામ મૂકીને ધતુબ્ધ લેતો હતો, ત્યારે લક્ષ્મણ તેના અશ્વોને બાણો મારતા હતા. ૪૪ લક્ષ્મણનાં બાણોથી અશ્વો ઘણા જ વીંધાઈ ગયા; છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતાં મહાસમર્થ ઇંદ્રજિત યુદ્ધ કરતો હતો અને અતિશય વેગવાળા લક્ષ્મણ પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેને પીડિત કરતા હતા; ૪૫ પરંતુ સારથિને હણાયેલો જોઈને ઇંદ્રજિતનો યુદ્ધોત્સાહ ભાંગી પડ્યો અને તેની મુખમુદ્રા ખેદયુક્ત થઈ ગઈ. ત્યારે અત્યંત હર્ષિત થયેલા વાનરો લ પુની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પછી ઇંદ્રજિતના પરાક્રમને નહિ સાંપી શકનારા પ્રમાથી, રણસ, શરણ અને ગંધમાદન વગેરે મહાપરાક્રમી વાનરો એકદમ તેના અશ્વો ઉપર ફૂલી પડ્યા. પર્વત સરખો મૌઢ કાચાવાળા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા વાનરોના પડવાથી ઇંદ્રજિતના ચારે અશ્વોના મુખમાંથી સુધિર નીકળી આવ્યું અને તેઓ પ્રાણુસહિત ધઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. એ પ્રમાણે ઇંદ્રજિતના અશ્વોને યમ-

ત્યારે તે અતિશય તેજથી ઝળહળી ઊઠ્યા ૪૩-૫૦
 ધનુષ્યમાથી છૂટીને આકાશને પ્રકાશિત કરતા
 ભય કર ઉપવાળા એ બન્ન બાણો સામસામા
 આવી પરસ્પર અથડાયા એ વેળા તેમાથી
 તણુઆ અને ધુમાડા સહિત અગ્નિ પ્રકટ
 થયો ૫૧-૫૨ એ બન્ન બાણો મોટા જે નહોની
 પેઠે એકબીજા માથે અથડાઈને રણભૂમિ પર
 પડ્યા અને તેના જે કડો કટકા થઈ ગયા ૫૩
 પોતના બાણો નિષ્ક્રમ થયા બેઈ ઇદ્રજિત
 અને લક્ષ્મણ કાઈ દબાવવાનું અને કોધ
 યુક્ત થયા ૫૪

પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા લક્ષ્મણે વરુ
 જ્ઞાત્ર સાધીને ઇદ્રજિત ઉપર મૂક્યું, ત્યારે
 ઇદ્રજિતે રૌદ્રાત્ર મૂકીને તે વરુજ્ઞાત્રને છેદી
 નાખ્યું અને પછી બન્ને લોકનો પ્રલય કરવા
 તયાર થયો હોય એમ ઘણા જ કોપ કરીને
 તેણે આગનેાત્ર ચડાવ્યું, ત્યારે શરવીર લક્ષ્મણે
 સૂર્યાત્ર વડે તેનું નિવારણ કર્યું એ બેઈ અતિ
 શય ક્રોધે ભરાયેલા ઇદ્રજિતે શત્રુઓનું વિદા
 રણ કરનારું અસુરાત્ર ચડાવ્યું એ દિવ્ય
 અસ્ત્રમાથી દેદીપ્યમાન કાતિવાળા ફૂટ, મુદ્ગર,
 ત્રિશૂળ, ભુશુની, ગદા, ઝરા અને ફરશી વગેરે
 આયુધો ઊછળવા લાગ્યા સર્વ ભૂત-પ્રાણી
 ઓથી નિવારણ ન થઈ ગઈ એવા અને સઘળા
 શસ્ત્રોનું વિદારણ કરે એવા અસંખ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રોને
 અસુરાત્રમાથી ઊગળતા બેઈ મહાત્મા લક્ષ્મણે
 માહિંદરાત્ર વડે તેનું નિવારણ કર્યું ૫૫-૬૦

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણ અને ઇદ્રજિતનું ટુંકુલ
 યુદ્ધ થતું હતું તે મમયે આકાશચારી સઘળા
 ભૂતપ્રાણીઓ લક્ષ્મણના વિજય ઇચ્છવા લાગ્યા
 'મારો, કાપો'ના ભય કર નાબૂદ કરતા વાનરો
 અને રાક્ષસો મામસામા યુદ્ધ કરતા હતા,
 એ બેઈ આકાશને ઘેરી ઊભેલા ભૂતનાણીઓ
 વિખિંમત થવા લાગ્યા ઇદ્ર સહિત સઘળા
 ઋષિઓ, પિતૃઓ દેવો, યક્ષો, સર્પો અને
 પક્ષીઓ નામમા યુદ્ધ કરતા લક્ષ્મણની રક્ષા
 કરવા લાગ્યા

પછી રામચંદ્રના લઘુ બ્રાતા મહાત્મા લક્ષ્મણે
 અગ્નિ સરણુ તીવ્ર અને ઇદ્રજિતને યમલોક-
 મા પહોંચાડે એવું એક બાણ ધનુષ્ય પર
 ચડાવ્યું ૬૧-૬૪ સુદર પીછાવાળું, ઘાટીલું,
 તીક્ષ્ણ અણીવાળું અને સુવર્ણથી શોભતું એ
 બાણ શત્રુઓના શરીરનું વિદારણ કરે એવું,
 કશાથી પાછું વળે નહિ એવું, કોઈથી સહન
 થાય નહિ એવું, રાક્ષસોને ભય ઉપજાવનારું,
 ઝેરી નાગ સરણુ અને દેવોએ પણ પૂજેલું
 હતું પૂર્વે દેવાસુરસંગ્રામમા મહાપરાક્રમી
 દેવરાજ ઇદ્ર એ જ બાણથી અસુરોને હરાવ્યા
 હતા ૬૫-૬૭ યુદ્ધમા કહી વ્યર્થ નહિ ગયેલું
 એ અંદ્રાત્ર બાણ પોતાના મોટા ધનુષ્ય પર
 ચડાવીને તથા પ્રત્યયાને ડહાં પર્થત ખેંચી
 ને મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના હિતના વચન
 ઉચ્ચારી 'હો અંદ્રાત્ર' એ દશરથનંદન
 રામચંદ્ર ધર્માત્મા, સત્યસંધ અને આખી
 પૃથ્વીમા અતુલિત પરાક્રમવાળા હોય, તો તું
 આજે ઇદ્રજિતનો વધ કરજે' એમ કહી
 શત્રુમન લક્ષ્મણે સીધી ગતિવાળું અંદ્રાત્ર
 કર્ણ પર્થત ખેંચીને ઇદ્રજિત ઉપર મૂક્યું
 સડસડાટ કરતું એ બાણ ઇદ્રજિતના કંઠમા
 જઈ ચોટ્યું અને તેણે દેદીપ્યમાન કુડળ તથા
 મુકુટથી શોભતા ઇદ્રજિતના મસ્તકને ધડથી
 ભુદ કરી પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યું એ વેળા
 રુધિરથી ખરડાઈ પૃથ્વી પર પડેલું ઇદ્રજિતનું
 મોટું મસ્તક સુવર્ણના ગોળા જેવું દખાતું
 હતું ૬૮-૭૨

જેનું ધનુષ્ય અત્યંત ધર્મ તૃપ્તિ પડ્યું
 હતું તેવો અને સુદર મુગટવાળો ઇદ્રજિત
 ત્યારે હણધને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે
 વૃતાસુરનો વધ થવાથી જેમ દેવો હપિત થયા
 હતા, તેમ વિભીષણ સહિત સર્વ વાનરો
 હર્ષયુક્ત થયા અને ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા
 એ વેળા અતરિક્ષમા ઊભેલા દેવો, ઋષિઓ,
 ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ જયજયકાર કરવા
 લાગ્યા ઇદ્રજિતને રણમા પડેનો બેઈ વિજય-

થી શોભતા વાનરોના હાથનો માર ખાતી રાક્ષસોની મોટી સેના દશે દિશાઓમા નાસવા લાગી વાનરોએ જ્યારે તેમની પૂઠ પકડી, ત્યારે ભયભીત થયેલા રાક્ષસો પટિશ, ફરશી તથા તલવાર વગેરે પોતપોતાના શસ્ત્રાસાને ફેંકી દઈ જેને જેમ ફાળ્યુ તેમ લકા તરફ દોડી ગયા ૭૩-૭૮ વાનરોના મારથી નાસીને કેટલાક રાક્ષસો લકામા પેસી ગયા, કેટલાક સમુદ્રમા જઈ પડ્યા અને કેટલાક પર્વતોમા ભરાઈ પેડા ૭૯ રણભૂમિમા ઇદ્રજિતને હુલાઈ પડેલો જોઈને અત્યાર પહેલા જે હંભરો રાક્ષસો જોવામા આવતા હતા, તે પૈકી હવે એક પણ દંડિએ પડતો નહોતો જેમ સૂર્યાસ્ત થયા પછી તેના કિરણો દેખાતા નથી, તેમ ઇદ્રજિતનું મરણ થયા પછી રાક્ષસો રણમા દેખાતા ન હતા. ૮૦, ૮૧ નિજીવ થઈ પડેલો ઇદ્રજિત બાણે કિરણ વિનાનો સૂર્ય હોય અથવા શાત થયેલી જ્વાળાવાળો અગ્નિ હોય તેવો દેખાતો હતો

દુરાત્મા રાવણનો પુત્ર ઇદ્રજિત જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે જેની સઘળી ખીડા શાત થઈ હતી તેવું આપુ જગત શત્રુરહિત થવાથી આનંદ પામ્યું સર્વ મહર્ષિઓ સહિત દેવરાજ ઇદ્ર હર્ષિત થયો, ૮૨-૮૪ આકાશમા દેવતાઓ ના હંદુલિ વાગવા લાગ્યા ગ ધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા અને નૃત્ય કરતી અપ્સરાઓ યુષ્પત્તિ કરવા લાગી દૂર કર્મવાળો અને સર્વ લોકને ભય ઉપજાવનારો ઇદ્રજિત મરણને શરણ થયો ત્યારે હોડતી રજ શાત થઈ ગઈ, જળ અને આકાશ નિર્મળ થયા તેમ જ હર્ષ પામેલા દેવ, ગ ધર્વ અને દાનવો એકઠા મળી બોલવા લાગ્યા 'હો બ્રાહ્મણો! હવે તમારું સઘળું કષ્ટ નિવૃત્ત થયું, હવે તમે નિશ્ચિત થઈ સુખે વિચરો'

અપ્રતિમ બ્રહ્મવાળો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇદ્રજિતને હુણાયેલો જોઈ સઘળા યુધ્ધપતિ વાનરો હર્ષિત થયા વિજય થવાથી આનંદમા આવેલા વિભીષણ, હનુમાન તેમ જ બળવાન વગેરે પણ લક્ષ્મણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પોતાને હર્ષનો

સમય પ્રાપ્ત થવાથી બધા વાનરો ફૂટલા, ગજના અને કિકિચારીઓ કરતા મહાત્મા લક્ષ્મણને વીટાઈ વળ્યા, અને પોતાના પૂછડા પછાડી રામ-લક્ષ્મણનો જયજયકાર બોલવા લાગ્યા વળી એ વાનરો હર્ષભેર પરસ્પર લેટીને રઘુ વીરોનું ચરોગાન કરવા લાગ્યા મહાત્મા લક્ષ્મણ ના અદ્ભુત પરાક્રમ-બળથી ઇદ્રના શત્રુ ઇદ્ર જિતને હણાયેલો જોઈને લક્ષ્મણના ઇદ્રમિત્રો તથા ઇદ્રાદિ દેવોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ ૮૫-૮૭

ઈવ શ્રીનાટમીક મહાપુનિપ્રાપ્તિ આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના યુધ્ધકાંડમા ૯૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

* આદિકવિ શ્રીનાટમીકિવિરચિત આ રામાયણુ સિવાય બીજા સંસ્કૃત તથા માકૃત રામાયણુમા કેટલાક રસમય અને બોધદાયક પ્રસંગો વાળુંવલા જોવામા આવે છે, પરંતુ તેમા કવિઓની કલ્પનાનું જ પ્રાધાન્ય હોઈ અતિશયિક નરવ દંડિએ પડતું નથી તે પ્રસંગો ક્ષેપક અથવા પાછળથી ઉમેરાયેલા જેવા હોવા છતાં મળી આવતી સંસ્કૃત પ્રતોમા પણ હોવાથી ઉપયુક્ત ઘટનાને લગતા તેમાંના બેનહી નસંગો આડી આપ્યા છે

—ભા ૪૦

પ્રસંગ ૧ લો : ઇદ્રજિતનો વધ કરવા માટે જ્યારે રામચંદ્ર તૈયાર થયા ત્યારે વિભીષણે તેમને તેમ કરતા અટકાવી ધ્યુ 'હે મહારાજ! જોણે બાર વર્ષ સુધી નિદ્રા તથા આહારને ત્યજ્યા હોય, તેના હાથે જ ઇદ્રજિત મરી શકશે એવું તેને વરદાન મળેલું છે માટે તમે લક્ષ્મણને જ યુદ્ધ કરવા મોકલો, કારણ કે તેમણે બાર વર્ષ થયા આહાર અને નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો છે' એ સાબળી આશ્ચર્ય પામેલા રામચંદ્ર લક્ષ્મણને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે લક્ષ્મણે જણાવ્યું 'પરવર્તીમાં એક રાત્રિએ મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે જાણે મારો હાથ સીતાને અડક્યો છે એ મહાપાતક થયું માનીને તેનું પ્રાચક્ષિત કરવા મેં તે દિવસથી આહાર-નિદ્રાનો પરિત્યાગ કર્યો છે' સીતા અને રામચંદ્ર પ્રત્યે લક્ષ્મણનો અસીમ ભક્તિભાવ દર્શાવનારા આ પ્રસંગથી મનુષ્યે પોતાના ભાઈ-ભોભાઈ પ્રત્યે કેવો સદ્ભાવ રાખવો તે સીખવાનું છે

પ્રસંગ ૨ જો : જ્યારે લક્ષ્મણે ઇદ્રજિતને માર્યો, ત્યારે તેનો એક હાથ તેની સ્ત્રી મહાસતી સુતેચનાના મહિરના ચોકમાં જઈ પડ્યો પોતાના પતિનો હાથ યોગબતાં જ સુતેચનાને સત ચડ્યું અને તેણે એ

સર્ગ ૯૧ મો

રામચંદ્રને આનંદ-હૃદયમણી પ્રસાદા

સંધરાક્ષ્મણાવસ્તુ લક્ષ્મણઃ શુભલક્ષણઃ ।

ધમ્મવ હૃદયસ્તં હૃદ્યા શત્રુજેતાસ્માદૃથે ॥ ૧ ॥

શત્રુઓને છતનારા ધંદળિતને હૃદીને લોહીકુડાણ થયેલા મહારામા લક્ષ્મણ અત્યંત હૃદિત થયા.^૧ પછી જાળવાન અને હનુમાન વગેરે વાનરોને સાથે લઈને તથા વિભીષણ અને હનુમાનના હાથનું અવલંબન કરીને મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ જ્યાં રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવ

હાથની પાસે કાળજી તથા કલમ મૂકીને ‘આપનુ મરણુ શાથી થયુ તથા આપનુ મસ્તક વગેરે ક્યાં છે તે લખી જણાવો’ એમ પ્રાર્થના કરી. સતીના પ્રભાવથી મૃત હસ્તે ‘મને લક્ષ્મણે માર્યો છે અને મારું મસ્તક રામની પાસે છે’ એવુ લખી જણાવ્યુ. એટલે પોતાને સતી થયુ હતુ, માટે સુલોચનાએ પોતાના સસરા રાવણને રણુમાથી ધંદળિતનુ ધડ તથા મસ્તક મગાવી આપવા કહ્યું; ત્યારે રાવણે રામ-લક્ષ્મણને મારીને ધંદળિતનુ મસ્તક લઈ આવવા રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી; પરંતુ તેમ બનવુ અસંભવિત માનીને મદિદાદરીના કહેનાથી સુલોચના પોતેજ રણુભૂમિ પર આવી અને રામચંદ્ર પાસે પોતાના પતિનુ મસ્તક માગ્યુ ત્યારે રામચંદ્રે પૂછ્યું: ‘તે શાથી બળ્યુ કે તારા પતિનુ મસ્તક અહીં છે?’ ત્યારે સુલોચનાએ ધંદળિતના હાથે કેટલું અદ્ભુત કાર્ય કહી સંભળાવ્યું, પણ એ વાત થર વાનરોને વિશ્વાસ આપ્યા નહિ અને કોઈ એક વાનરે કહ્યું: ‘જે ધંદળિતનુ મસ્તક એક વાર હાસ્ય કરે, તે ‘તેના હાથે લખ્યું’ એ વાત અમે અત્ય માનીએ’ તુરંતજ સુલોચનાએ પોતાના પતિના મસ્તકને માર્યા કરીને તેને હસવા માટે કહ્યું, પણ મસ્તક હસ્યુ નહિ અતે તે યોદ્ધા ‘હે સ્વામીનાથ! જો તમારું મરણુ થવાની મને ખબર પડી હોત, તો હું પાતાળમાંથી મારા પિતા શેષનાગને સહાયે તેડાવત.’ એ વાક્ય સાંભળતાજ ધંદળિતનુ મસ્તક ખડખડાટ હસી પડ્યું; એટલે રામચંદ્રે તરતજ તે મસ્તક સુલોચનાને સ્વાધીન કરાવ્યુ અને તે પોતાના પતિના દેહને સાથે લઈ સતી થઈ. સુલોચનાએ ઘણી ઘણી પ્રાર્થના કરવા છતાં પણ ધંદળિતનુ મસ્તક હસ્યું નહિ એવે એકજ વાક્ય સાંભળતાં તે ખડખડાટ હસી પડ્યું તેનુ કારણ વાનરોએ રામચંદ્રને પૂછ્યું, ત્યારે

હતા ત્યાં જવા લાગ્યા.^{૨,૩} રામચંદ્રની પાસે આવી તેમને પ્રણામ કરી ઉપેંદ્ર જેમ ધંદળી પાસે જિભા રહે, તેમ લક્ષ્મણ પોતાના વડીલ બંધુની પાસે જિભા રહ્યા.^૪ એ વેળા બંધુ પોતાની ગતિથી જ રામચંદ્રને શુભ સમાચાર જણાવતો હોય એમ મહારામા વિભીષણ હૃદયેર કહેવા લાગ્યા: ‘હે મહારાજ! શ્રીમાન લક્ષ્મણ આજે ધંદળિતનુ મસ્તક છેદી નાખ્યુ છે.’^{૫,૬}

તેમણે જણાવ્યું: ‘હે વાનરો! સુલોચના શેષનાગની પુત્રી છે અને આ લક્ષ્મણ શેષનાગનો અવતાર છે એવુ ધંદળિતના જણાવમાંજ હતુ અને તેથીજ ‘મારા પિતાને તમારું રક્ષણુ કરવા તેડાવત’ એવુ સુલોચનાનુ વચન સાંભળી ધંદળિતનુ મસ્તક હસ્યુ કે, ‘તારા પિતાએ જ મને માર્યો છે, તો પછી તેના હાથે તુ મારું રક્ષણુ શી રીતે કરાવત?’

આ ઘટના ગતી જોના પ્રભાવ દર્શાવે છે અને પતિભક્તિનો સાચો પાઠ સીખવે છે.

પ્રસંગ ૩ જો: ધંદળિતનો વધ થયા પછી રાવણુ ઘણેા ચિંતાતુર થયો અને તેણે ‘અહિરાવણુ મહિ-રાવણુ’ નામના બે ભાઈઓને તેડાવી કોઈ પણ ઉપાયથી રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવા આજ્ઞા કરી ત્યારે અહિ-મહિરાવણે રાત્રિમા રામ-લક્ષ્મણનુ ઉરણુ કરી તેઓને પોતાના નગરમાં લઈ જઈ ભદ્રકાળીને પાગ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વાત વિભીષણની બાબુમા આવતાં તેણે સુગ્રીવાદિ કપિઓને રાત્રિમા નાવધાન રહેવા સૂચવ્યું. રાત્રિમા રામ-લક્ષ્મણનુ નક્ષત્ર કરવા અર્થે તેમની આસપાસ વાનરોએ એક બીજ પર બેસીને ગગનમંડળ સુધી પહોંચે તેવા છાંચો કોટ બનાવ્યા અહિ-મહિરાવણુ ઘણાજ માયાવી અને આકાશ તથા પાતાળમા પહોંચી ગતિ કરવા નમથ હતા. તેઓ રાત્રિ નમથે રામચંદ્રની છાવણીમાં આવી વાનરો-ને નિદ્રાનુ વારણુ નાખી આકાશમાર્ગે નીચે જિતયા અને રામ-લક્ષ્મણને ખબર વારણુ નાખી પોતાની મહિ-લાવતી નગરીમા જીવંત ગયા ત્યાં તેઓએ રામ-લક્ષ્મણને પોતાના રમણીય મહેલમા રાખ્યા અને બે-ત્રણુ દિવસ પછી ભદ્રકાળીને ભોગ આપવા નિશ્ચય કર્યો.

બીજે દિવસે જાતઃકાળ થયો, ત્યારે વાનરો જગ્યા અને રામ-લક્ષ્મણના ઉરણુની બહુ થતા જ ગલરાઈ ગયા. પછી હનુમાન વગેરે કેટલાક મુખ્ય વાનરો રાક્ષસોનુ પગનું દહિયે પડવાથી તેને અનુસરી શોધ

પોતાના લાઈએ ઇદ્રજિતને માથે એ સાંભળી અત્યંત હપિત થયેલા રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! તે' જે અતિહુબ્ધ કાય' કયું', એ જાણી હું ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું', ઇદ્ર-જિતનો નાશ થવાથી હવે આપણો વિજય થઈ ચૂક્યો જ છે. ૭૮

કરવા લાગ્યા કેટલેક દૂર જતાં તે પગલુ એક અ-કારમય ભય કર ગુફામાં જતુ હતુ, એથી વાનરો ગભ-રાઈ ગયા, પાનુ નુનનાન તેઓને પૂછડે બાધી ઉતાવળે ઘસાડી ગયા જ્યારે તેઓ ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે સમુદત્ત બેવામાં આગ્યો એ સ્થળે 'મકરધ્વજ' નામનો અહિ-મહિરાવણનો એક સેવક ચોરી કરતો હતો જનમાને કાપડિયાના વેશે મહિરાવણીમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યા, પરંતુ શક પડવાથી મકરધ્વજ તેની સામે થયો ત્યાં જનુમાન અને મકરધ્વજનુ દારુણ યુદ્ધ થયુ અંતે, જનુમાને મકર વજન પૃથ્વી પર પાડીને તેની છાતી ઉપર પોતાનો પગ દસાગ્યો ત્યાં મકરધ્વજ ને શ્વાસ નાખતો બોલે કે, 'આ વેળા જે માગ પિવા જનુમાન હોય, તે મને બચાવે' એવું સાંભળી જનુમાન આશ્ચર્ય પામ્યો અને મકરધ્વજને ધૂરો કરી નધનુ વૃત્તાંત પૂછ્યુ, પરંતુ પોતે અબલ હોવાથી મકરધ્વજને પાતની માતા મકરી (મધરી)ને તેડાવી જનુમાનને ખુવાગ અપવા કહ્યુ ત્યાં મકરીએ જાણ્યુ 'હે જનુમાન' વ કાદવન કયો પછી તમે જ્યારે સળંગનુ પુરુષ હોવવગ અર્થે સમુદત્ત આગ્યા તા, ત્યાં તમારા વનાટમાના પ્રમ્નેદભિ કુ જગમા પડ્યા હતા અને તેને હુ મરી ગઈ હતી, જેથી આ મકરધ્વજનો જન્મ થયેના છે, માટે તે તમારો પુત્ર છે'

આ વૃત્તાંત સાંભળી જનુમાન અને મકરધ્વજ પ્રસન્ન થયા અને ગ્રેમથી એકબીજાને ભેટ્યા મકરીએ જનુ માનને પ્રણામ કરી સેવાની આજ્ઞા માગી જનુમાને તે માનીકરારને પોતાના આચમનનુ પ્રયોગન જણાવ્યું, ત્યાં મકરધ્વજે કહ્યુ આજ્ઞાથી તમુ દિવસ ઉપર જ મડી ના રાજ અહિ મહિરાવણે કોઈ બે તેજસ્વી રાજ કુમારને આડ્યા છે અને આવતી કાલે તેઓ ભદ્ર ગામી માતાના મંદિરે તેનુ બલિદાન આપવાના છે.'

આ સમાચાર જાણી કપિવર જનુમાન સંદેશ રૂપ પરીન મહિરાવણી નગરીમાં ગયો અને ભદ્રગામીનું મંદિર ભેગા પછી રામ-લક્ષ્મણનુ રક્ષણ કેવી રીતે કરવું, તેનો નિશ્ચય કયો બીજે દિવસે સવારમાં જ માટી ધામધૂમ આ વરષોડા વડયો અને અહિ-

પોતાની પ્રશંસા સાંભળી લગભગમાન થતા લક્ષ્મણને પરાણે જોનામા બેસાડી દશરથ-નંદન રામચંદ્રે સ્નેહથી તેમનુ મસ્તક સ્પર્શ્ય અને શરપ્રહારથી પીડિત થયેલા એ લક્ષ્મણને ભેટી વારંવાર મીઠી દાંપ્તથી નિહાળવા લાગ્યા. શરપ્રહારની વેદનાથી પીડાતા લક્ષ્મણ કે જેમના સર્વ ગાત્રોમાં ઘાવ પડેલા હતા અને જે હુ ખને લીધે નિસાસા નાખતા હતા, તેમનુ

મહિરાવણે રામ-લક્ષ્મણને ભદ્રકાળીના મંદિરે આડ્યા આ વેળા જનુમાન સંદેશરૂપે દેવીની પાછળ સંતાઈ બેઠો રામ-લક્ષ્મણની દાંડિ જનુમાન પર પડી હતી અને તેઓ પોતાના મનમાં પનકુમારની ઘણી જ મશા કરવા લાગ્યા પછી અહિ મહિરાવણે રામ તથા લક્ષ્મણને છેવટની પ્રાર્થના કરવા સૂચ્યુ, ત્યારે તે બંનેએ કહ્યુ 'આ દેવી જ અમારા રક્ષણ કરશે તુરંત જ મોઢ રૂપ ધારણ કરી મોટી ગર્જના કરતો જનુમાન ત્યાં દૂરી પડયો અને તેણે રામ-લક્ષ્મણને પોતાના સ્કંધ પર જિ ચક્રી લીધા પછી ત્યાં મત્ર દારુણ સંગ્રામ બંધ્યો અહિરાવણુ તો પ્રારભમા જ મરાગને શરણુ થયો, પરંતુ મહિરાવણુ કેમે કરી મરાયો નહિ રામ લક્ષ્મણના માણુનો પ્રહાર થતાં મહિરાવણુ શરીરમાંથી જે સ્પિરમિ કુ પૃથ્વી પર પડતા જતાં, તેમાંથી તેના જેવા જ બીજા બહારા મહિરાવણુ પ્રકટી યુદ્ધમાં અગ્રમતા હતા એ ભેદ તેનો ભેદ જાણના માટે જનુમાન રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધ કરવાનુ કહી પોતે પાલી મકરીની પાસે ગયો અને તેની પાસેથી મહિરાવણુના મૃત્યુનુ કારણ જાણવા માગ્યુ મકરીને અહિ-મહિરાવણુની જન્મકથાનુ જ્ઞાન (તુ પણુ તેનુ મરાણુ તેના જાણુવામાં ન હતુ, તેથી તેણે જનુમાનને મહિરાવણુની શ્રી ચરસેનાની પાસે જવા કહ્યુ, ત્યારે જનુમાન તુરંત જ ત્યાં જવા નીકળ્યો

અહિ-મહિરાવણુ જ્યારે રામ-લક્ષ્મણને શાનુગારીને ભદ્રકાળીના મંદિરે લઈ જતા હતા, ત્યારે રામચંદ્રની કાતિ ભેદ ચરસેના (વૃણ થઈ ગઈ હતી અને તે રામચંદ્રનુ જ ચિંતન કરતી બેઠી હતી એ વેળા કપિવર જનુમાને તેની પાસે જઈ પ્રણામ કરીને કહ્યુ 'હે માતાજી' તમે જેનુ ચિંતન કરો છો, તે રામ તો હાવમા તમારા સ્વામી મહિરાવણુના પબમા સપ્પાઈ પડ્યા છે તેનો કોઈ ઉપાય બતાવો તો મહુ સારુ ત્યાં ચરસેનાએ 'જે રામચંદ્રની સાથે

પુન પણ મસ્તક સૂઢીને તથા તેમના શરીર પર કોમળ હાથ ફેરવીને પુરુષર્ષભ રામચંદ્રે કહ્યું 'હે પ્રિય ભાઈ! ખરેખર, તું દુષ્કર કર્મ કરનાર છે આજે તે ઘણું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે રાવણનો પુન ઇદ્રજિત મરાયો એટલે

મારો સમાગમ કરાવી આપો, તો હું ઉપાય જતાપુ ' એમ કહ્યું એ સાલળી હનુમાને કાર્ય સાધવા માટે વગરવિચાર્યે તેમ કરી આપવા તા કહી ત્યારે વન સેનાએ કહ્યું 'મારા પતિ મહિરાવણને શ કરતુ વરદાન મળેલુ છે કે, સગમમાં તેના જેટલા રક્ષા બિંદુ પડે તેમાંથી તેના જેવા જ સેકડો મહિરાવણુ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે પાતાળમાના અમૃતકુંડમાંથી લાખો બમરો અમૃત લાવીને તેના રક્ષાબિંદુ ઉપર રેડે છે એ બમરોને બે તેમ કરતાં અટકાવાય તો જ તે મરે '

હનુમાન તરત જ પાતાળમા આવેલા અમૃતકુંડ ઉપર ગયો અને સઘળા બમરોના નાયકને પકડી મારવા મડ્યો અતે બમરનાયક હનુમાનને શરણ થયો અને તેણે હનુમાનના કડવા પ્રમાણે બમરોને અમૃત લઈ જતા અટકાવ્યા હનુમાન તાણે થયેલા બમરનાયકને પાતાની સાથે લઈ રામચંદ્રની પાસે આવ્યો અને તેમને એક જ દિવ્ય ખાણ મૂકવા સૂચવ્યું અમૃતવૃષ્ટિ બધ થઈ હતી, તેથી રામચંદ્રના એક જ દિવ્ય ખાણથી સઘળા મહિરાવણ અને પચ્ચ થઈ ગયા અને છેડે મુખ્ય મહિરાવણને મારીને રામ-વશ્કમણુ વિજય પામ્યા

હવે હનુમાને ચંદ્રસેનાને ઘેર જવાની પ્રતિજ્ઞા રામચંદ્રને કહી સલાળાવી, ત્યારે રામચંદ્ર એકપત્ની વ્રતનાળા હોવાથી જેદ્યુક્ત થયા, પરંતુ ભક્તની પ્રતિજ્ઞા આડે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને મહત્ત્વ નહિ આપતા શ્રીમાન રામચંદ્ર હનુમાનની સાથે ચંદ્રસેનાના મંદિરે ચાલ્યા આ સમયે હનુમાને પ્રથમથી જઈ ચંદ્ર સેનાને કહ્યું 'તારા ઘેર રામચંદ્ર આવે છે, પણ બે કાંઈ વિશ્વ થશે, તો તે તારી ઇચ્છા પૂરી કર્યા વિના તુરંત જ ચાલ્યા જશે ' એ સાલળી ચંદ્રસેનાએ રામચંદ્રને બેસવા માટે હાથીદાંતનો મજબૂત પલંગ બિછાવ્યો પણ હનુમાને પેલા બમરનાયકને મોકલની એ પલંગના ચારે પાયાના અદરથી પોલાદૂંદ કરાની મૂક્યા રામચંદ્ર ચંદ્રસેનાના ઘરમાં જઈ પલંગ પર બેઠા કે તરત જ તે પલંગ કડકડ અવાજ કરી બીજીનંદાસ્ત થઈ ગયો, ત્યારે રામચંદ્ર એકાએક ઊભા થઈ ગયા

રાવણ હવે હણી ચૂક્યો છે, એમ હું માનુ છું. હે લક્ષ્મણ! હુસાત્મા ઇદ્રજિતનો વધ થવાથી આજે જ આપણો વિજય થયો છે, એમ હું માનુ છું હે વીર! આજે તે દૂર રાવણની જમણી ભુલ કાપી નાખી એ ઘણું જ મારું થયું છે, કેમ કે ઇદ્રજિત રાવણનો ખરેખરો આધાર રૂપ હતો વળી સગ્રામ વિષે હનુમાન તથા વિલીપણે પણ ઘણું પરાજય કરેલું જણાય છે ૮-૧૫ હે લક્ષ્મણ! તે ત્રણ અહોરાત્ર લાગલાગત યુદ્ધ કરી મહાકબો ઇદ્રજિતને હણી મને આજે શત્રુ વિનાનો કર્યો છે, છતાં હવે આપણે બહુ જ સાવધાન રહેવું ઘટે છે, કેમ કે પોતાના પુત્રને મરાયેલો સાલળી રાક્ષસોનો રાજા રાવણ હવે વ્યૂહરચનામા ગોઠવાયેલી પોતાની મોટી મેના લઈને યુદ્ધ કરવા આવશે કે જે રાવણ ઘણો જ દુર્નૈય છે, તોપણ હાલમા પુનવધથી સતપ પામેનો હોવાથી હું તેને તેની સઘળી સેના સહિત નારા કરીશ ૧૬-૧૮ હે લક્ષ્મણ! ઇદ્રને છતનારો ઇદ્રજિત મરાતા હવે તારી સહાયથી મને સીતા અને પૃથ્વી સહજ પ્રાપ્ત થઈ છે ૧૯

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણનું આશ્વાસન કરી તથા તેને આવિગત આપી હપિત થયેલા રઘુવીરે સુષેણને મોવાવી કહ્યું ૨૦ 'હે સુષેણ! મહા-પુદ્ગિમાન લક્ષ્મણ ખાણુ પીડાથી રહિત થઈ સ્વચ્છ થાય તેમ તું સત્વર કર ૨૧ હે કપિશ્રમ! વનણના શરીર પર પડેલા ઘાવ સત્વર રજાઈ નાન એમ કર, તેમ જ વૃદ્ધથી યુદ્ધ કરનારા ઝીલ પણ જે જે શૂરવીર રીછ-વાનરો વાવથી પીડાતા હોય તેમને તેમને પ્રયત્નપૂર્વક ઔપધિ આપી સુખ કર '

અને હનુમાનની સૂચના પ્રમાણે તેમણે ચાલતી પકડી એ બેઈ ચંદ્રસેના હનુમાનને શાપ દેવા તત્પર થઈ, પરંતુ રામચંદ્ર તેને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું 'આ અવતારમા મારે એકપત્નીવ્રત છે તે ૧ હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકતો નથી, પરંતુ બીજા અવતારમા હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ ' પછી જ્યારે દ્વાપરયુગમા કૃષ્ણાવતાર થયો, ત્યારે ચંદ્ર સેના સત્યભામા થઈને કૃષ્ણ ભગવાનને વરી હતી

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી મહાત્મા સુષેણે તરત જ લક્ષ્મણને દિવ્ય ઔષધિની નાસ લેવડાવ્યો. ઔષધિની સુવાસ સૂંઘતાં જ લક્ષ્મણ દુઃખરહિત થયા. તેમના શરીરના ઘાવ એવા તો ફેરાર ગયા કે તેનાં આંકાં પણ રહ્યાં નહિ. પછી રઘુવીરની આજ્ઞાથી સુષેણે વિભીષણ વગેરે ખીલ જે જે ઘાયલ થયેલા હતા, તે તે સૌની તે જ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરી. ઘણવારમાં જ સઘળા ઘાવ ફેરાર જવાથી પીડારહિત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ પ્રથમની પેઠે જ સ્વસ્થ થઈ ગયા અને અત્યંત આનંદ પામ્યા. લક્ષ્મણને સ્વસ્થ થયેલા બેઈ રામચંદ્ર, સુગ્રીવ, વિભીષણ, નાંખવાન અને હનુમાન વગેરે ખીલ પણ સર્વ કપિવંશે અત્યંત હર્ષિત થયા. દશરથનંદન મહાત્મા રામચંદ્ર લક્ષ્મણનું દુબકર કર્મ સંભારી વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને ઇદ્રજિતને રણુમા હણુયેલો બાણી વાનરરાજ સુગ્રીવના હર્ષનો પાર જ રહ્યો નહિ. ^{૨૨-૨૮}

ઈતિ શ્રીનાભીક મહાકવિનિર્મળી આદિકાવ્ય શ્રીરામભણુના પુદ્ગલકાંડમા ૯૧ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ દર મો

પુત્રમરણથી દુઃખિત થયેલા રાવણનો વિલાપ-સર્વ સંતાપનું કારણ સીતા જ છે એમ માની તેના વધનો વિચાર-સીતાનો વિલાપ-સુપાર્થનો સદ્બોધ

તતઃ પૌલસ્ત્યસાચિયાઃ શ્રુત્વા ચેન્દ્રજિતો વધમ્ ।
આવચ્છુરવઘાય વૃક્ષામીવાય સ્તવરાઃ ॥ ૧ ॥

ઇદ્રજિતનો વધ થયો સાંભળીને રાવણના સુપાર્થ આદિ મંત્રીઓએ ચુદ્બુભિમાં જઈ તે આગતની બંતે તપાસ કરી અને પછી સત્વર રાવણરાયની આગળ જઈ કહ્યું : ‘હે મહારાજ ! બહુ ખોટું થયું ! વિભીષણની સહાયથી લક્ષ્મણ તમારા તેજસ્વી પુત્ર ઇદ્રજિતનો વધ કર્યો છે અને તે અમો નબંધાનજર ભેડુ છે. ^{૧૨} અરેરે, હાય ! સંજામમાં કદી પણ પરાજય નહિ પામેલો અને ઇદ્રને પણ હરાવનાર તમારો પુત્ર ઇદ્રજિત આજે શૂરવીં વધમણના

હાથે મરાયો છે. ^૩ તેણે પોતાનાં બળ-પરાક્રમથી લક્ષ્મણને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી અંતે શૂરવીર પુરુષોને પ્રાપ્ત થનારા પરલોકમાં વાસ કર્યો છે. ^૪

ઇદ્રજિતનું અવસાન સાંભળતાં જ રાવણ અતિશય દુઃખને લીધે એકાએક મૂર્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. જ્યારે ઘણી વારે તેને ભાન આવ્યું, ત્યારે પુત્રલોકને લીધે આકુળ બ્યાકુળ થતો તે વિલાપ કરવા લાગ્યો. ^૫

રાવણ વિલાપ કરતો બોલ્યો : ‘હા, મારા પ્રિય પુત્ર ! હા, અત્યંત બળસંપન્ન ! હા, રાક્ષસ-સેનામાં મુખ્ય ! તેં ઇદ્રને પણ છાંયો હતો, છતાં આજે તું લક્ષ્મણને વશ હેમ થઈ પડ્યો ? અરેરે, પુત્ર ! તું કોય પામે ત્યારે પોતાનાં બાણો વડે કાળ તથા અંતકને પણ લેલવા સમર્થ હતો અને મંદરાચળનાં શિખરોને પણ તોડી પાડવાની હામ ભીડતો હતો; છતાં આજે ચુદ્ધમાં તું લક્ષ્મણને કેમ છતી શક્યો નહિ ? હે મહાબાહુ ! અત્યંત બળવાન છતાં તું સર્વને મારનાર મૃત્યુદેવને સ્વાધીન થયો, તેથી આજે હું તને અધિક પ્રશંસાપાત્ર થયેલો માનુ છું. હે પ્રિય પુત્ર ! તેં જે લોકમાં વાસ કર્યો છે, તે જ લોકને ચુદ્ધમાં મરનારા દેવતાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે યોદ્ધા પોતાના સ્વામીના કાર્ય અર્થે ચુદ્ધમાં ગ્રાણુ ત્યજે છે, તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૬-૮} અહા ! આજે દેવો, લોકપાલો અને મહર્ષિઓ તારો નાશ થવાથી નિર્ભય થઈ મુખે શયન કરશે. ^{૧૦} હા પુત્ર ! તારા વિના આજે મને ત્રણે લોક અને વનોખવન સહિત આખી પૃથ્વી શૂન્યવત્ લાગે છે. ^{૧૧} અરેરે, જેમ પર્વતની પુદ્ગલમાં પીડાતી હાથણીઓનો આકંઠ સાંભળવામાં આવે, તેમ આજે અંતઃપુરમાં રુદન કરતી રાક્ષસકન્યાઓનું આકંઠ મારે સાંભળવું પડશે ! ^{૧૨} હે પરંતપ ! ચુવરાજપદને, લંકાને, સર્ગાસંબંધીઓને, રાક્ષસોને, તારી માતાને, મને, તેમ જ તારી સીઓને ત્યજીને તું આજે ક્યાં ગયો ? હે વીર ! તારે તો મારા મરણ પછી મારી

ઉત્તરકથા કરવી જોઈએ, તે છતાં તું આમ વિપરીત કેમ કરે છે? ^{૧૩, ૧૪} અરેરે, હાય ! એ પ્રિય પુત્ર ! સુન્દર, લક્ષ્મણ તથા રામને જીવતા મૂંઝીને મારી આડખીની-હું ખ ટાળ્યા સિવાય તું અમને ત્યજીને ક્યા ગયો ? ^{૧૫}

આ રીતે અનેકવિધ વિલાપ કરતા રાક્ષસો ના રાજા રાવણનો શોક યોડીક વારમા એકા એક કોપના રૂપમા ફેરવાઈ ગયો ^{૧૬} મૂળથી કોપી સ્વભાવવાળા રાવણને પુનઃમરણના હું જે અલ્પ તપાવી નાખ્યો ^{૧૭} જેમ વૃનાસુરના મુખમાથી ધુમાડા સહિત અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી હતી, તેમ કોપને લીધે ઉપરાઉપરી ખગાસા ખાતા રાવણના મુખમાથી ધુમાડા વાળી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળવા માંડી ^{૧૮} પુનઃમરણના શોકથી સતત થયેલા અને કોપાય માન થયેલા રાવણે ‘આ બધા હું ખનુ મૂળ કારણ સીતા જ છે !’ એમ માની તેનો વધ કરવાનો વિચાર કર્યો ^{૧૯} મૂળે તો રાવણના નેત્ર રાતા હતા જ, તેમા વળી કોપાગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી વધારે રક્તવર્ષા થયા અને તે ધણુ જ લય કર દેખાવા લાગ્યા ^{૨૦} રાવણનું રૂપ કે જે મૂળથી જ લય કર હતું, તેમા કોપાગ્નિ પ્રવહાને લીધે અતિશય લય કર ભાવ ઉમેરાવા થી તે કોપ પામેલા નર સરખું જણાવા લાગ્યું ^{૨૧} અગ્રહણાટ સળગતા દીપકમાથી જેમ તેલના ણિ હું ટપકે, તેમ કોપાયમાન થયેલા રાવણના નેત્રોમાથી એ વેળા અશ્રુણિ હું ટપકવા લાગ્યા ^{૨૨} રાવણે બ્યારે દાત પીચ્યા, ત્યારે દેવ-દાનવોએ સમુદ્રમંથન વેળા વાસુકિ નાગથી જે ચાયેલા મદરાચર જેવો તેના દાંતનો કચકચાટ થયો ^{૨૩} એ વેળા સચરાચર વિશ્વતુ ભક્ષણ કરવા તત્પર થયેલા અતકની પેઠે કોપ પામેના અને ચોમેર દંષ્ટિ કરતા રાવણ ની પાસે મોટા મોટા રાક્ષસો પણ જઈ શકના નહિ ^{૨૪}

પછી અલ્પ ત કોપાયમાન થયેલો રાવણ સઘળા રાક્ષસોને સચાયમા અડગ રહી યુદ્ધ

કરવા માટે કહેવા લાગ્યો ^{૨૫} ‘હે રાક્ષસો ! મે હજારો વર્ષ પર્યંત તપશ્ચરણ કરીને વ્રહ્મ દેવને સતુષ્ટ કરેલા છે, ^{૨૬} અને તેમણે પ્રસન્ન થઈને મને તપનું ફળ આપેલું છે, તેવી દેવ કે અસુર મને કદી પણ લય આપી શકે એમ નથી તેજસ્વી બ્રહ્મદેવે આપેલું મારું સૂર્ય સરખું કવચ પૂર્વે દેવાસુરના સનામમા વચ્ચ સરખી મુદિઓના પ્રહારથી પણ તનુ નથી ^{૨૭, ૨૮} તે કવચ ધારણ કરીને તવા રથમા બેઠીને હું આજે યુદ્ધ ચડવાનો છું એ જેના મારી સામે આવવા કોણ સમર્થ છે ? અરે, સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર આવશે, તોપણ હું આજે તેનો વધ કરીશ ^{૨૯} હે રાક્ષસો ! પૂર્વે દેવાસુરના નામ વખતે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવે મને જે બાણ સહિત મોટું ધનુષ્ય આપેલું છે, તેને તમે વાળિત્રોના નાદ સાથે ગાદી ઉઠાવી લાવો આજે રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવામા હું તેનો ઉપયોગ કરીશ ^{૩૦, ૩૧}

એમ કહી પુનઃમરણથી સતાપ પામેલો કોપલયો રાવણ ‘આ હું ખનુ કારણ સીતા જ છે’ એમ માની તેનો વધ કરવા તૈયાર થયો કોપને લીધે લાલચોળ નેત્રવાળા અને લય કર રૂપવાળા રાવણે ચોતરફ દંષ્ટિ ફેરવીને દીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો પ્રત્યે ગદગદ કંઠે કહ્યું ‘હે રાક્ષસો ! મારા પુત્ર ઇન્દ્રજિતે વાનરોને છળવા માયાવી સીતાનો વધ કરી બતાવ્યો હતો, પણ હું તો એ વાતને સત્ય કરી બતાવીશ ! અરે, એ જે નીચ ક્ષત્રિયોને અતુસરનારી સીતાનો આજે હું વધ કરીશ ’ એમ કહી તુરંત જ તેણે તલવાર જે ચી ^{૩૨} પ પુનઃશોકથી આકુળ-આકુળ થયેલો અને કોપ પામેલો રાવણ ચ્યાનમાથી અગ્રગતી તીક્ષ્ણ તલવાર કાઢીને તેને હાથમા પકડી સ્ત્રીઓ તથા મત્રીઓ સહિત ન્યા સીતા હતા ત્યા જવા નીકળ્યો ^{૩૩, ૩૪} કોપલયો રાવણને સીતાનો વધ કરવા જતો જોઈને રાક્ષસો સિહનાદ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાને હાથ પકડી કહેવા

ઉગ્રિતાન મરતી રાવણ કંચ બરડો સીતાન હળન કાર માની તનનાર વચીન ખરડો સીતાઝ
 મહુરમાર । રસા તાગ્યા અ / ગમયે મદામ રી જેસા મદામરી દિનન રી તાણ આવી હાર પકડી જો યા
 હે નાથ નાથ કમરે વાના બાઈ । ન ચર યેના અન્યાસી થઈન શુ સીવચનુ મદાપાતક કરો ?
 આનો યુદ્ધે ચટો ના । સંવસા કામિ રામ પરજ ઉતારા । યા ગાનજતાજ રાવણ પાગે વહ્યો (આ
 રવિચંદ્રના ચિત્રમા મદામરી દેસાથી / મહી તેમ જ વ ડ)

લાગ્યા ૩૮ 'આજે આપણા રાજ રાવણુને જોઈ રામ-લક્ષ્મણ નિશ્ચય ક પાયમાન થશે આપણા રાજ રાવણુશયે ચારે લોકપાલોને જીતેલા છે અને બીજા પણુ ઘણા શત્રુઓનો સહાર કરેલો છે ૩ ત્રણે લોકમા રહેલી ઉત્તમ વસ્તુઓનું હરણુ કરીને આપણા રાજ તેને લોગવે છે આખી પૃથ્વી વિષે એના જેવો પરાક્રમી કોઈ પણુ નથી ૪૦

રાક્ષસો માહોમાહે ઉપયુક્ત વાત કરતા હતા એટલામા અશોકવાટિકા આવી ત્યારે કાઢથી વ્યાસ થયેલો રાવણુ સીતાની સામે દોડ્યો એ વેળા તેના હિતેચ્છુ એવા કેટલાક સુહૃદોએ તેને વારવા છતા તે નહિ ગણકારતા જેમ મ ગાગ વગેરે ગ્રહ રોડિણી સામે નય, તેમ તે મીતા સામે જવા લાગ્યો ૪૧, ૪૨ રાક્ષસીઓ થી રક્ષણ કરાતા અને પવિત્ર આચરણવાળા જનકનંદિની મીતા મોટું ખડ્ગ ધારણ કરી રાવણુને ઝાઝોર પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને ક પાયમાન થયા સુહૃદજનો રાવણુને વારતા હતા તોપણ પાછો નહિ હંકતા તે જ્યારે સીતાની લગોલગ આ યો ત્યારે અત્યંત દુ ખ યુક્ત થયેલા સીતાએ વિલાપ કરતા બહુ 'અરે, આ દુષ્ટ રાવણુ અતિશય કાઢલયો મારી ઉપર ધસી આવે છે, એ પરથી હુ ગાન છુ કે આજે હુ સનાથ હોવા છતા તે રાવણુ અનાથની પેઠે મારો વધ કરશે ૪૩-૪૫ અરે, હુ કે જે રાત્રિદિવસ મારા સ્વામીનું લજન કરું છુ, તેને આ દુષ્ટાત્મા રાક્ષસે પોતાની ભાર્યા થવાને ઘણી ઘણી વાર હેલુ, પરંતુ મે તેનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી મને વશ કરવામા નિરાશ થવાને લીધે આજે ઝોવાયમાન થઈને તે નિશ્ચય મારો વધ કરવા આવે છે ૪૬, ૪૭ અરે, હવેમા આવેલા આ ઘણા રાક્ષસો જાણે રાવણુને સારું લગાડતા હોય એમ મોટી મોટી જગના કરે છે એ ઉપરથી મને શકા થાય છે કે, શું આ દુષ્ટે મારે માટે રાગ લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને યુદ્ધમા

મારી નાખ્યા હશે? હાય, જો મારે માટે એ બન્ને રાજપુત્રોનો વિનાશ થયો હોય, તો હુ અભાગિનીને ધિક્કાર છે! ના, ના પણ એમ તો નહિ જ હોય પુનમરણુના શોકને લીધે રામ-લક્ષ્મણને મારવા નહિ જતા આ કૂર રાવણુ વેર લેવા માટે મને હણવાને જ આવતો હશે અરે, હાય! આ પાપી નિશ્ચયવાળો રાક્ષસ મને મારી નાખશે કે શું? અરેરે, મે' મારી છુદ્ધ છુદ્ધિને વશ થઈ હંતુમાનનું કહ્યું માન્યુ નહિ ૪૮-૫૧ જો તેના કહેવા પ્રમાણે તેની પીઠ ઉપર બેસીને હુ તેની સાથે ગઈ હોત, તો મારા સ્વામીને આટલો બધો શ્રમ કરવો પડત નહિ, પરંતુ આજે હુ શોકથી રહિત થઈ તેમના ખોળામા બેસી આનંદ કરતી હોત ૫૨

અરેરે, મને શોક થાય છે કે, એકના એક પુનવાળા મારા સાસુજીનું હૃદય રામનું અશુભ સાલળતા જ ફાટી પડશે ૫૩ અરેરે, મારા સાસુ કૌશલ્યાજી રામના જન્મ, બાળકોડા તથા યૌવન અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરેને સભારી સભારીને રદન કરશે ૫૪ અરેરે, પુનમરણુ સાલળીને નિરાશ અને નિર્જીવ સરખા થયેલા મારા સાસુજી પુનનું શ્રાદ્ધકર્મ કરીને કા તો અગ્નિમા પડશે કિવા જળમા પડી મરણુ પામશે ૫૫ રે, પાપી નિશ્ચયવાળી રડા મથરાને ધિક્કાર છે કે જેને લીધે કૌશલ્યાને આવો શોક કરવો પડશે! ૫૬

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા અને ગ્રહથી વેરાયેલી ચંદ્ર વિનાની રોડિણી સરખા સીતાને જોઈ, ૫૭ છુદ્ધિમાન અને શુભ આચરણવાળો રાવણુનો 'સુપાત્ર' નામનો મંત્રી બીજાઓએ ના કહેવા છતા સૌથી આગળ પડી કહેવા લાગ્યો ૫૮ 'હે રાજન! તમે સાક્ષાત્ કુબેરના નાના ભાઈ છો, છતા ધર્મનો વિચાર નહિ કરતા કાંધને વશ થઈ આજે સીતાને હણવા કેમ ઇચ્છો છો? ૫૯ તમે ચારે વેદોનો સ પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે તેમ જ અગ્નિહોતાદિ નિયમકર્મા પ્રીતિમાન છો, છતા ઉ ગ્રહસેશ્વર! આજે સીવધનું મહા

પાતક કરવા કેમ તત્પર થયા છે ?^{૧૦} હે પાથિવ ! તમે સીતાના અપ્રતિમ સ્વરૂપસૌંદર્ય સામે તો દંદિત કરો ! તેનો વધ કરવાથી તમારું શુ વળે એમ છે ? હે રાજન ! આલો, અમારી સાથે યુદ્ધ ચડીને તમે તમારો સઘળો ક્રોધ આજે રામચંદ્ર ઉપર ઉતારો.^{૧૧} હે મહારાજ ! આજે કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી છે, માટે સઘળી સેનાને સંજ્ઞ કરીને યુદ્ધની તૈયારી કરો અને કાલે અમાવાસ્યાને દિવસે વિજય પ્રાપ્ત કરવા અર્થે યુદ્ધ ચડો.^{૧૨} હે રાજન ! તમે શૂરવીર છો અને અત્યંત ખુદ્દિમાન છો, માટે તરવાર વગેરે શસ્ત્રો લઈ રથમાં બેસી યુદ્ધ ચડશો, તો દશરથપુત્ર રામને હાણીને તમે સીતાને અવશ્ય સ્વાધીન કરશો.^{૧૩}

સુપાર્શ્વનું ધર્મયુક્ત વચન માન્ય કરીને મહાપરાક્રમી રાવણ ત્યાથી પાછો વળ્યો અને રાજમંદિરમાં આવી મંત્રીઓ સહિત સલા-સ્થાનમાં બેઠો.^{૧૪}

ઈતિ શ્રી રામીક મહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધમંડપા દરમિયાન સંજ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૩ મો

રામચંદ્રનું અત્યુત્પર પરાક્રમ-રાક્ષસઐશ્વર્યનો સમૂળ વધ

સ પ્રવિશ્ય સમા રાજા દીન પરમદુઃખિત ।
નિપસાદાસને મુર્યે સિંહ ક્રુદ્ધ ઇવ શ્વસન્ ॥૧॥
સલામાં આવીને પુનઃરાવણથી અત્યંત દુઃખી અને દીન થયેલો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ક્રોધ પામેલા સિંહની પેઠે ક્રુદ્ધાક્રોધ મારતો મોટા આસન ઉપર બેઠો. પછી તેણે પોતાના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને હાથ બેડી વીનવીને કહ્યું ‘હે સનિકે ! હસ્તી તથા અશ્વ આદિ વાહનો પર બેસીને તમે અનેક રથ તેમ જ પદાતિઓથી શોભતું આપણું સઘળું સૈન્ય લઈ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર,^{૧-૩} અને વર્ષાઋતુમાં જેમ મેઘ જળવૃષ્ટિ કરે, તેમ રામને ઘેરી વળીને તેના પર બાણવૃષ્ટિ કરી તેનો નાશ કરો, અથવા તો હે રાક્ષસો ! તમારી ચંદાયથી કાલે હું સર્વ લોકના દેખતા સંજાનમાં તીક્ષ્ણ

બાણો વડે રામનો વધ કરીશ.’

રાવણની આજ્ઞા થતાં સઘળા રાક્ષસો વિવિધ પ્રકારનાં સૈન્ય લઈને સંગ્રામભૂમિમાં આવ્યા અને પરિઘ, પટ્ટિશ, બાણ, ફરસી તથા તરવાર વગેરે શરીરને કાપી નાખે એવાં શસ્ત્રાસ્ત્રાથી વાનરોને મારવા લાગ્યા. વાનરોએ પણ મોટાં વૃક્ષો અને પર્વતો નાખીને રાક્ષસોના ક્રમચર બાણ વાળવા માડ્યો. એ પ્રમાણે સૂર્યોદય થતા રાક્ષસો અને વાનરોનું અતિ લયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. વાનરો અને રાક્ષસો શિલાઓ, વૃક્ષો, પ્રાસો, ગદાઓ, ફરસીઓ, તરવારો અને બાણો વગેરેથી એકબીજાને મારવા લાગ્યા. એ વેળા યુદ્ધ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોના ચરણથી ઊડેલી રજ તેઓના જ રુધિર વડે છટાઈને શ્વાત થઈ ગઈ,^{૪-૧૦} અને હાથી તથા રથરૂપી તટવાળી, બાણરૂપી મત્સ્યવાળી, દ્વંજરૂપી વૃક્ષો વાળી અને કપાયેલા ધડરૂપી હોડીવાળી લોહીની નદીઓ વહેવા માડી રુધિરમાં તરખોળ થયેલા વાનરો રાક્ષસોના દ્વંજ, કવચ, રથ, અશ્વ તેમ જ અનેકવિધ હથિયારો ફૂદીફૂદીને લાગી નાખવા લાગ્યા,^{૧૧,૧૨} અને પોતાના તીક્ષ્ણ દાંત તથા નખ વડે રાક્ષસોના કેશ, નાસિકા, કર્ણ તેમ જ લલાટ વગેરેને તોડી નાખવા લાગ્યા જેમ ક્ષણ-યુક્ત વૃક્ષ ઉપર સેકડો પક્ષીઓ વૃટ્ટી પડે છે, તેમ એ વેળા એકએક રાક્ષસ પર સેકડો વાનરો વૃટ્ટી પડ્યા.^{૧૩,૧૪} તે સમયે પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાચાવાળા રાક્ષસો મોટી ગદા, પ્રાસ, તરવાર તથા ફરસી વગેરેથી વાનરોને હણવા લાગ્યા.^{૧૫} એ પ્રમાણે રાક્ષસોના હાથનો માર પડવાથી નાસ પામેલી વાનરોની સેના શ્રીમાન રામચંદ્રને શરણે દોડી ગઈ.^{૧૬} ત્યારે મહાતેજસ્વી રઘુવીર પોતાનું ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધ ચડ્યા અને રાક્ષસો પર બાણની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૧૭} એ વેળા મેઘ મંડળમાં પ્રવેશેલા સૂર્યને જેમ મેઘ ભેદી શકતો નથી, તેમ રાક્ષસસેનામાં પ્રવેશ કરી બાણરૂપી અગ્નિથી રાક્ષસોનું દહન કરી રહેલા રામચંદ્રને રાક્ષસો દેખી શકતા ન હતા.^{૧૮} સંગ્રામમાં

રાક્ષસો રામચ દ્રવ્ય અદ્ભુત પરાક્રમેને જ બેઠી શકતા હતા, પણ તેમને દેખતા ન હતા.^{૧૯} જેમ વનમાના વાયુને કોઈ દેખી શકતું નથી, તેમ મોટી સેનાનો સહાર કરતા અને રથોને લાગી નાખતા રઘુવીરને કોઈ પણ રાક્ષસ દેખી શકતો ન હતો.^{૨૦} રામચ દ્રવ્ય બાણ પ્રહારથી છિન્નભિન્ન થયેલું, બળી ગયેલું, ઘાયલ થઈ પડેલું અને નાસલાગ કરતું રાક્ષસસૈન્ય જ સર્વ ન જોવામા આવતું હતું, પણ ચપળતાથી યુદ્ધ કરનારા રામ ચ દ્ર કોઈના જોવામા આવતા ન હતા મતુષ્યો જેમ શબ્દાદિ વિષયોમા સાક્ષીરૂપે રહેલા પોતાના આત્માને બેઠી શકતા નથી, તેમ રાક્ષસો પોતાના જ શરીર પર પ્રહાર કરનારા રઘુવીરને બેઠી શકતા ન હતા.^{૨૧-૨૨} પછી તો અત્યંત આક્રુણ યાક્રુણ થયેલા રાક્ષસો બચાવ્યા રામ ચ દ્રને જ દેખવા લાગ્યા ‘અરે, ભુઓ, આ રામ હાથીઓની સેનાને મારે છે! વળી આ રામ મોટા મોટા મહારથીઓને તેઓના રથ સહિત સહારે છે! અરે, ભુઓ તો ખરા! આ તરફ વળી તે પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે ઘોડા સહિત ઘોડેસવારોનો નાશ કરે છે!’ આમ બોલતા અને રણભૂમિમા સર્વને રામક્રપ જ દેખતા રાક્ષસો કોપાયમાન થઈને માહોમાહે જ લડી મરવા લાગ્યા.^{૨૨,૨૩} મહાત્મા રઘુવીરે આખી રાક્ષસસેનાને ગાધર્વોક્ષથી મોહિત કરી હતી, તેથી રાક્ષસો પોતાના સન્યતુ દહન કરી રહેલા રઘુ વીરને દેખી શકતા ન હતા.^{૨૪} પળવારમા રાક્ષસો એકને બહલે હબરો રામ દેખતા તો પળવારમા વળી એક જ રામ તેઓની દિષ્ટએ પડતા હતા કોઈ કોઈ વખત તો ચક્રાકાર ફરતા ઊંખાડિયા સરખી રામચ દ્રના ધનુષ્યની રેખા જ દેખાતી હતી, પરંતુ તે પોતે દેખાતા ન હતા.^{૨૬,૨૭} ગતીરૂપી નાલિવાળા બળરૂપી જ્વાળાનું વમન કરનારા, બાણરૂપી આશરાવાળા, ધનુષ્યરૂપી

નેમિવાળા, પ્રત્યંચાના શબ્દરૂપી ઘોષવાળા, પરાક્રમરૂપી ધરીવાળા, શરીરની કાતિરૂપ તેજવાળા, દિવ્ય અસ્ત્રારૂપી ધારવાળા અને રાક્ષસોનો સહાર કરનારા એ રામચ દ્રરૂપી કાળચક્રને આકાશચારી દેવો તથા ગધર્વો વગેરે ભેતા હતા.

આ યુદ્ધમા રામચ દ્ર એકલાએ દિવસના આઠમા ભાગમા જ અગ્નિશિખા સરખા પોતાના બાણોથી વાયુવેગી દશહબ્દર થીઓ, મદમાતા હાથી પર ભેડેલા અઢારહબ્દર રાક્ષસો અને ચૌદ હબ્દર ઘોડેસવારોને તથા બે લાખ પદાતિઓને મારી નાખ્યા.^{૨૮-૩૨} રામચ દ્રે બચારે એવો ભય કર સહાર કર્યો, ત્યારે હણાયેલા અશ્વવાળા, ભાજેલા રથવાળા અને કપાયેની ધનવાળા જીવતા રહેવા રાક્ષસો લકા તરફ નાસી ગયા.^{૩૩} એ વેળા હણાઈ પડેલા હાથી અને રાક્ષસોના દેહથી ધ્વાયેની રણભૂમિ, બાણે ક્રોધ પામેલા કાલાગ્નિરૂપ રક્તની કોડાભૂમિ જ હોય એવી દેખાતી હતી.^{૩૪} રામચ દ્રનો વિજય થયેલા બેઠી દેવો, ઋષિઓ, ગધર્વો અને સિદ્ધો વગેરે ‘બહુ સારુ થયું, બહુ સારુ થયું’ એમ બોલી રઘુવીરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૩૫} એ વેળા મહાત્મા રામચ દ્ર પાસે બેસેલા યુધીષ્ઠિર, વિશીષ્ણુ, હનુમાન, બાબાન, મદ તથા દિવિદ વગેરેના સાલગતા કહ્યું ‘આણુ અસમખ તો મારામા અને શકરમા જ છે!’^{૩૬,૩૭}

શસ્ત્રાસ વિદ્યામા પારંગત થયેલા અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી રામચ દ્ર રાવણની ભય કર સેનાનો નાશ કર્યો, ત્યારે હર્ષિત થયેલા દેવ લોકો તેમની ઘણી જ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૩૮}

ઈત ધીર તત્ત્વો મદ મુનિમ પોત અદ્વિત્ય ધીર મ માનુષ્ય
પુરુષાડમા દસ મે સગ સખામ

* આ રથને સ્ફુટ ટીકાકારો ‘અગ્નિક શબ્દને પ્રત્યેક સંખ્યાની સાથે ચોળને એવો અર્થ કરે છે કે ૭૨,૦૦,૦૦૦ રથીઓ, ૧૭૧,૨૨૦,૦૦૦ હસ્તી પર બેઠેલા રાક્ષસો, ૧૦૨,૦૬૦,૦૦૦ સવારો, ૧,૪૫૮, ૦૦૦,૦૦૦ પદાતિ એ સર્વનો રામે દિવસના આઠમા ભાગમા ત હાર કર્યો

* રાક્ષસો રાક્ષસોને પણ રામ રૂપ દેખતા હતા, એથી માહોમાહે ‘રામને હણીએ છીએ’ એમ માની ડાલ લ થયા

સર્ગ ૯૪મો

રાક્ષસીઓનો રોક-સર્વનાશની
પ્રતીતિ-રાવણની નિંદા

તાનિ નાગસદ્દશાણિ સારોહાણિ વ વાજિનામ્ ।

રથાના ત્વાગ્નવર્ણાના સપ્તજાતા સદ્દશા ॥૧॥

અકિલ છ કર્મવાળા રામચંદ્રે તપાવેલા
સુવર્ણ સરખા તેજસ્વી ખાણો વડે ન્યારે
હળરો હસ્તી સવારો, હળરો ઘોડેસવારો,
અગ્નિ સમાન ઝગમગતા અને ધ્વજથી શોભતા
રથમા બેઠેલા હળરો રથીઓ ઇચ્છિત રૂપ
ધરનારા, સુવર્ણાભૂષણથી શોભતા અને ગદા તથા
પરિઘ વગેરે આયુધોથી યુદ્ધ કરનારા હળરો
પદ્માતિ રાક્ષસે નો સહાર કર્યો, ત્યારે ખાટી રહેલા
રાક્ષસો ભયભીત થઈ છવ લઈને લકામા નાસી
ગયા તેઓના મુખથી પોતપોતાના સબધી
ઓનું મરણ સાબળી દીન બની ગયેલી લકાની
રાક્ષસીઓ એકઠી થઈને શોક કરવા લાગી ૧-૪
જેમના પતિ તથા બાધવો મરી ગયા હતા,
એવી રાક્ષસીઓ પરંપર મળીને હું અને લીધે
આકાશ કરતી બેઠે દર્શાવવા લાગી ૫

‘અરે, હાથ ! વિકરાળ રૂપવાળી અને
નમેલા ઉદરવાળી ઘરડી શૂર્પણખા કામદેવ
સરખા રૂપવાળા રામની પાસે શા માટે ગઈ ?
અરે, લોકોએ વધ કરવા યોગ્ય કદરૂપી એ
રડા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરનારા તથા
પરાક્રમવાળા સુકુમાર રામ ઉપર શા માટે
મોહિત થઈ ?’ અરે, પોતે શુભ્રવિનાની તેમ જ
ખિહામણા મુખવાળી હોવા છતાં એ રાક્ષસી
સુદર મુખવાળા રામ ઉપર કામાસક્ત કેમ
થઈ ? હાથ ! વૃદ્ધાવસ્થાથી જેના શરીર ઉપર
કરચલીઓ વળેલી છે એવી અને રવેત કેશવાળી
એ રડા શૂર્પણખાએ આ અભાગિયા રાક્ષસોનો
તેમ જ ખર-દૂપણ વગેરેનો વધ કરાવવા અર્થે
જ રામને છછેડવારૂપી નિંદા હાસી કરવા જેવું
કૃત્ય કર્યું છે ?’ અરે, શૂર્પણખાનું ઉપરાણું
લઈને જ દશ મોઢાવાળા રાવણે પોતાના રાક્ષસ
કુળનો વધ કરાવવા સારું સીતાનું હરણ કરી

મોઢું વેર બાધ્યું છે !’ સીતાને હરી લાગ્યા
છતાં તે રાવણને સ્વાધીન થઈ નહિ અને
બેલકું બળવાન રણવીરની સાથે નિરતર
વેર બાધ્યું. ૧૨

અરે, ઠંડકવનમા સીતાનું હરણ કરવાની
ઇચ્છાવાળા વિરાધ રાક્ષસને એકલા રામે જ મારી
નાખ્યો હતો, એ વાત બહુ છતાં રાવણરાય
સમજ્યો નહિ ૧૩ વળી જનમ્યાનમા ભય ડો
પરાક્રમવાળા ચૌદ હળર રાક્ષસોનો અગ્નિશિખા
સરખા તીવ્ર બાણો વડે રામે સહાર કર્યો
હતો, તે બહુ છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો
નહિ ૧૪ રામે સૂર્ય સરખા પ્રજ્વલિત બાણોથી
યુદ્ધમા ખર, દૂપણ તથા ત્રિગિરાને પણ માર્યા
હતા, તે બહુવા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો
નહિ ૧૫ વળી કોધને લીધે મોટેથી ગર્જતા
તેમ જ ગદિર-માસનું લક્ષણ કરનારા કબળ
રાક્ષસને રામે હણ્યો હતો, એ વાત બહુવા
છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ ૧૬ અર્થત
બળવાળા અને મેઘ સરખા વર્ણવાળા ઇંદ્રના
પુત્ર વાલિને રામે મારી નાખ્યો હતો, એ
બહુવા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ ૧૭
અરે, કબળમૂક પર્વત પર વસનારા અને નાદ
થયેલા મનોરથવાળા દીન સુગ્રીવને રામે રાજ્ય
અપાવ્યું, એ બહુવા છતાં પણ રાવણરાય
સમજ્યો નહિ ૧૮ અરે, ઘણા રાક્ષસો ધર્મ
તથા અર્થયુક્ત વાક્ય કહી તેને હિતોપદેશ કરે
છે, પરંતુ દેવબળથી મોહિત થયેલા રાવણ
રાયને તે રુચતું નથી, તેમ જ પૂર્વે વિલીપણે
જે હિતવચન કહ્યા હતા, તે પણ હજી સુધી તેને
રુચતા નથી ૧૯ અરે, રાવણે જે વિલીપણનું
માન્યું હોત, તે આ લકાનગરી હું ખપીડિત
અને રમશાન સરખી ન થઈ હોત ૨૦ અરે, રામે
મહાબળવાન કુલકણ્ઠને માર્યો અને લક્ષ્મણે
અતિ ક્રોધી સ્વભાવવાળા અતિક્રાંતને તથા શૂર
વીર ઇંદ્રજિતને માર્યો, તેમ છતાં હજી પણ રામનું
બળ રાવણના સમજવામા આવતું નથી

અરે, આખી લકામા ઘેરઘેર રૂદન કરતી

રાક્ષસીઓની 'હાય, મારો પુત્ર મરાયો' હાય, મારો ભાઈ હણાયો' હાય, મારો ઘણી મરાયો।' એવી પોકા સભળાય છે, તેમ કતા રાવણરાયને હજી કાઈ ભાન આવતું નથી. ૧૨૫૨૨ શૂરવીર રામે સંગ્રામ વિષે હજારો, રથો, અશ્વો, હન્ટીઓ તથા પદાતિઓને મારી નાખ્યા છે. ૨૩ એ ઉપરથી લાગે છે કે, સાક્ષાત રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર કે ચમરાન્ન પોતે જ રામરૂપે આહીં આવી આપણો સહાર કરે છે। રામે આપણા શૂરવીર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે. તેથી આપણે આપણા જીવિત માટે પણ નરાશ થઈને 'હવે આ હુ જાનો અત કાંડે આવશે?' એમ ચિંતા કરતા અનાથની પેઠે ભલામ ડીએ જીએ શૂરવીર રાવણ વરદાનના ગર્વથી છટી ગયો છે અને તેથી તેને રામ તરફથી ઉત્પન્ન થયેલા ભય સમજવામા આવતો નથી. ૨૪-૨૫ પણ સુદ્રમા જ્યારે રાન તેને મારવા તત્પર થશે, ત્યારે દેવ, ગ્રધર્વ પિશાચ કિંવા રાક્ષસ પણ તેનું રક્ષણ કરી શકશે નહિ. ૨૬ વળી લડામા વારવાર ભયંકર ઉત્પાત જોવામા આવે છે, જે ઉપરથી માત્યવાન વજેરે સુદ્રમની-ઓ 'રામના હાથે રાવણનો નાશ થશે' એમ કહે છે. ૨૭ બ્રહ્મદેવે પ્રસન્ન થઈને રાવણને મારવા પ્રમાણે તેને દેવ, દાનવ અને રાક્ષસથી નિર્ભય બનાવ્યો છે, પરંતુ તેમા મનુષ્યની ગણના કરેલી નથી. ૨૮ માટે સર્વ રાક્ષસોના અને રાવણના જીવિતનો અંત આણે એવા મનુષ્યથી જ હાલમા આપણે મારે ભય આવી પડ્યો છે, એટલે અવશ્ય આપણો નાશ થવાનો જ થવાનો. ૩૦

બ્રહ્મદેવનું વરદાન પામી ઉન્મત્ત બનેલા રાવણે જ્યારે દેવોને ઘણી જ પીડા કરી, ત્યારે તેઓએ તીમ તપશ્ચર્યા વડે બ્રહ્મદેવનું આરાવન કર્યું એથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવે દેવોના હિતાર્થે ઉત્તમ વાક્ય કહ્યું 'હે દેવો! આજથી માંડી સહજા દેવો-રાક્ષસો તમારાથી

ભય પામી ગયું લોકમા વિચરશે.'

બ્રહ્મદેવનું વચન સાંભળી ઇદ્રાદિ સર્વ દેવોએ પુનઃ તપશ્ચર્યા કરી શકરને પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા. દેવોની ભક્તિથી ત્રિપુરનો નાશ કરનારા વૃષભ-ધ્વજ શકરે પ્રસન્ન થઈ તેમને કહ્યું 'હે દેવલોકો તમારા હિતને અર્થે અને રાક્ષસોના ક્ષયને અર્થે એક સ્ત્રી ઉત્પન્ન થશે.'

હે બાહેનો! શકરે કહેલી રાવણોનો ક્ષય કરનારી સ્ત્રી તેજ આ સીતા છે અને તે મીતા જેમ પૂર્વે દેવોએ સરજેલી કુધાએ દાનવોના નાશ કર્યો હતો તેમ રાવણ મહિત સર્વ રાક્ષસોના સહાર કરશે અરેરે, હાય! હુદ મતિવાળા રાવણના અનીતિ ભરેલા કૃત્યોથી જ રાક્ષસોને માથે શોક કરાવે એવો ભય કર વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે. ૩૧-૩૭ જેમ પ્રલયસમયે કાળથી ઘેરાયેલા પ્રાણીઓનું કોઈ શરણ હોતું નથી, તેમ રામથી ઘેરાયેલા આપણું સૌનું શરણ ક્યાય પણ જોવામા આવતું નથી. ૩૮ જેમ વનમા દાવાસિથી ઘેરાયેલી હાથણીઓને જીગરવાનો માર્ગ હોતો નથી, તેમ મોટા ભયમા સપડાઈ પડેલી આપણા સૌને જીગરવાનો એક પણ માર્ગ નથી મહાત્મા વિલીપણને ધન્ય છે કે તેણે જેના તરફથી ભય દીકો, તેને જ શરણ જઈને પોતાનું રક્ષણ કર્યું। ૩૯, ૪૦

એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખથી તથા ભયથી પીડિત થયેલી સઘળી રાક્ષસીઓ પરસ્પર વળગી પડી શોક કરવા લાગી અને જાંચ સ્વરે ઠારણ કટપાત કરવા લાગી ૪૧

ઈતિ શ્રીવેદીક મહાયુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાય ન-
યુગમંથ ૬૪ મે સર્ગ સમાપ્ત

રાવણુનો વધ સર્ગ ૯૫ મો

રાવણુનું યુદ્ધે ચાલુ

આર્તાનાં રાક્ષસીનાં તુ લંકાયાં વૈ કુલે કુલે ।

રાવણઃ કલ્યાં શબ્દં શુશ્રાવ પતિદેવિતમ્ ॥ ૧ ॥

લંકાનગરીમાં ઘેરઘેર પીડિત થયેલી રાક્ષસી-
ઓના શોકપૂર્ણ કરુણ સ્વર સાંભળી ભયંકર
રૂપવાળો રાવણ વિચારવમળમાં અટવાઈ ગયો.
થોડી વારે લાંબો નિસાસો મૂકીને તે અત્યંત
ક્રોધાયમાન થયો. ૧૨ ક્રોધથી તેનાં નેત્ર લાલ-
ચોળ થઈ ગયાં અને તે સાક્ષાત્ કાલાગ્નિ
સરખો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. એ વેળા
તેની સામે રાક્ષસો પણ ભેઈ શક્યા નહિ.
પછી બંધે પોતાના નેત્રાગ્નિથી સામાને બાળતો
જ હોય એમ રાક્ષસરાજ રાવણ હોઠ પોસીને
ભિભેલા મહોદર, મહાપાત્ર અને વિરૂપાક્ષને
કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાક્ષસો ! બાળો, મારી
આસાથી સર્વ સૈન્યોને સંજ્ઞ કરી યુદ્ધ માટે
નીકળવાની ઉતાવળ કરો.’

રાવણનું વચન સાંભળી ભયભીત થયેલા
એ રાક્ષસોએ ત્યારે સર્વ સૈન્યોને રાવણની
આસા સંભળાવી, ત્યારે ‘અમે સૌ રણમાં
જવા તૈયાર છોએ’ એમ બોલીને નિરંતર
સાવધાન રહેનારા અને ભયંકર રૂપવાળા
સર્વ રાક્ષસો સ્વસ્તિવાચનની માંગલિક ક્રિયા
કરી રણમાં જવા નીકળ્યા. ૩-૭ પોતાના સ્વામી
રાવણરાયનો વિનય ઇચ્છનારા સર્વ રાક્ષસો
રાવણની આગળ આવી તેને યથાયોગ્ય પ્રણામ
કરી હાથ બેટી ભીરા રહ્યા. ત્યારે ક્રોધથી
ધમધમી રહેલા રાવણે સઘળા સૈનિક-રાક્ષસો
પ્રત્યે તેમ જ મહોદર, મહાપાત્ર અને વિરૂ-
પાક્ષ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! આજે હું
પ્રલયકાળના સૂર્ય સરખાં મારા ધનુષ્યમાંથી
દૂટેલાં બાણો વડે રામ-લક્ષ્મણને યમલોકમાં
પહોંચાડીશ. આજે મારા શત્રુનો વધ કરીને
હું ખર, કુંભકર્ણ, પ્રહસ્ત તથા ઇન્દ્રજિતના

મરણનું પૂરેપૂરું વેર લઇશ. આજે સંગ્રામમાં મારાં
બાણોરૂપી મેઘથી છવાયેલાં અંતરિક્ષ, દિશાઓ
કે સમુદ્ર એમાંનું કશું દેખાશે નહિ. ૮-૧૨
આજે હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી સઘળા મુખ્ય
મુખ્ય વાનરોનો તેમ જ તેઓની ટુકડીઓનો
સંહાર કરીશ. આજે પવનવેગી રથમાં બેસીને
હું ધનુષ્યરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી
બાણરૂપી લહરીઓથી વાનરસૈન્યનું મંથન
કરીશ. ૧૩, ૧૪ હે રાક્ષસો ! પદ્મના પરાગ સરખા
વર્ણવાળા વાનરોનાં યૃથરૂપી સરોવર કે જેમાં
તેઓનાં મુખરૂપી વિકસિત કમળ છવાયેલાં
છે, તેમને હું આજે હાથીની પેઠે હડોળી
નાખીશ. આજે મારાં બાણો વાનરોનાં મુખમાં
વાગવાથી તેઓ બ્યારે ટપોટપ પૃથ્વી ઉપર
પડશે, ત્યારે સંગ્રામભૂમિ બંધે નાળ સડિત
કમળોથી છવાયેલી હોય એવી શોભી ઊઠશે. ૧૫, ૧૬
હે રાક્ષસો ! આજે હું મારા એકેએક બાણ
વડે પ્રચંડ યૃથવાળા અને વૃક્ષ વગેરેથી યુદ્ધ
કરનારા સૌ સૌ વાનરોને ભેદી નાખીશ. ૧૭
આજે હું શત્રુનો નાશ કરીને જેમના ભાઈ,
યુગ્ત, તથા પતિ વગેરે સંબંધીઓ મરી ગયા
છે તેમનાં આંસુ લૂછીશ. આજે મારાં બાણથી
કપાઈ પ્રાણુરહિત થયેલા વાનરોથી હું આખી
પૃથ્વીને ઢાંકી દઈશ. ૧૮, ૧૯ આજે મારાં બાણો
વડે હણાયેલા શત્રુઓના માંસથી કાગડા, ગીધ
તેમ જ બીજાં માંસાહારી પ્રાણીઓને હું વૃત્ત
કરીશ. માટે હે રાક્ષસો ! તમે સૌ સત્વર
મારો રથ તૈયાર કરાવો, સત્વર મારું ધનુષ્ય
લઈ આવો અને જીવતા રહેલા સર્વ રાક્ષસો
મારી સાથે યુદ્ધમાં આવો. ૨૦, ૨૧

રાવણનું વચન સાંભળી મહાપાત્રે ત્યાં
ભિભેલા સેનાધ્યક્ષોને કહ્યું : ‘તમે બાકીનાં
સૈન્યોને સત્વર સંજ્ઞ કરો. ૨૨ ત્યારે સેના-
ધ્યક્ષો આખી લંકામાં ઘેરઘેર ફરી વળ્યા અને
યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ થવાની આસા જણાવી. ૨૩
પછી થોડીક વારમાં જ ભયંકર પરાક્રમવાળા,
બિહામણાં મુળવાળા અને મોટી ગજન્ય કરતા

રાક્ષસો તરવાર, પટ્ટિશ, ત્રિશૂળ, ગદા, સુસળ, હળ, તીક્ષ્ણ ધારવાળી શક્તિ, મોટા ટૂટ, મુદ્દ ગર, યદ્ધિકા, નાના પ્રકારના ચક્ર, તીક્ષ્ણ ફરસી, લિહિપાવ અને બીજા પણ અનેકવિધ આયુધ ગ્રહણ કરી યુદ્ધ માટે બહાર નીકળ્યા એ મમયે રાવણની આસાથી ચાર સેનાનાયકોએ એક લાખ રથ, ત્રણ લાખ હસ્તી અને સાઠ હરોડ અર્ધ, ખન્ધર તથા છાંટ વગેરે તૈયાર કર્યા તેમજ અસખ્ય પદ્ધતિઓને પણ આગળ લાવી ઊભા રાખ્યા ૨૪-૨૮ એ પ્રમાણે સેનાવશ્કોએ રાવણના સર્વ સન્ધ્યને સંભળ કર્યા. એટલામા રાવણના સારથિએ દિવ્ય અશ્વોથી ભરેલો, નાના પ્રકારના અલકારેથી શોભતો, અનેક ભતના આયુધોવાળો, ભૂધરીઓની અલકૃત, અનેક પ્રકારના અમૂલ્ય રત્નો તથા રણસ્ત્રોત્રી પ્રકાશતો અને સુવર્ણના હલારો કળશોથી શોભતો રાવણનો રથ રાજમંદિર આગળ લાવી ઊભો રાખ્યો ૨૯-૩૧ કરોડો સૂર્ય સરખી ક્રાંતિવાળા, અગ્નિ સમાન ગળાહળતા, ચતુર સારથિવાળા, પોતાના તેજથી જ પ્રકાશતા તથા આઠ અશ્વો બેઠેલા એ દિવ્ય રથને ભેઈ રાક્ષસો વિમ્મિત થયા અને રાક્ષસરાજ રાવણ તુરંત જ ઊભો થઈ એ ભય કર રથમા બેઠો ૩૨-૩૩

પછી પોતાના અતિશય બળથી પૃથ્વીને ચીંટી નાખતો હોય એવો રાવણ અસખ્ય રાક્ષસોને લઈ યુદ્ધભૂમિ તરફ આવ્યો ૩૪ એ વેળા ચેતરફથી રાક્ષસોની ગર્જના સહિત શબ્દ, મૃદગ અને ઢાલ વગેરે રણવાદોનો મોટો નાદ થવા માગ્યો, તેમજ 'સીતાનું હરણ કરનાર, વ્રાહ્મણને હણનાર અને દેવોને દુખ દેનાર હરાચરણી રાક્ષસરાજ રાવણ છત્ર-ચામર સહિત રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે' એવો ઘોર ધ્વનિ ચૈત્રેયથી સભળાવા લાગ્યો ૩૫-૩૬ રાક્ષસોની મોટી ગર્જનાથી પૃથ્વી કંપવા લાગી અને ભય કર નાદ સાંભળીને ભયથી વાનરો નાસવા લાગ્યા ૩૭

મનોઓથી વીંટાયેલો મહાતેજસ્વી રાવણ વિજય કરવા માટે સપ્રામભૂમિમા જવા નીકળ્યા, ત્યારે મહાપાશ્વ, મહોદર અને વિદ્યુપાક્ષ પણ ભુદા ભુદા રથમા બેગી તેની સાથે આવ્યા અને બહુ પૃથ્વીને ચીંટી નાખવા ઇચ્છતા હોય તેમ હર્ષભેર ગર્જના કરવા લાગ્યા રાક્ષસસેન્યથી વીંટાયેલો કાળ તથા અતક જેવો કૂર રાવણ મોટું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી પવનવેગથી અશ્વો બેઠેલા રથમા બેગી જે દરવાજો રામની છાવણી હતી, તે દરવાજેથી લકાની બહાર નીકળ્યો. ૩૮-૪૨ એ વેળા સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યો, દિશાઓ અધમારથી બનાસ થઈ ગઈ, ભય કર પક્ષીઓ કૂર શબ્દ કરવા લાગ્યા, ભૂકંપ થવા લાગ્યો, ૪૩ મેઘ માથી રુધિર વરસવા લાગ્યું, રાણના રથમા અશ્વો અથડાઈ પડવા લાગ્યા, ધનત ઉપર ગૃધ્રપક્ષી બેગી ગયો, શિયાળવા અમાગલિક નાદ કરવા લાગ્યા, રાવણનો ડાંગો હાથ અને ડાણુ નેત્ર એકાએક ફરકી ઊઠ્યું, મુખાપ્રતિ દ્રિષ્ટો પડી ગઈ અને કાંઈક સ્વરસભ પણ થઈ ગયો રાક્ષસરાજ રાવણ ત્યારે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે તેનું મૃત્યુ સૂચનનારો એવા હનરો અપશુકન યવા લાગ્યા વળી અતરિક્ષમાથી વજ્રાઘાત સરખી કકકડલી વીજળી પડવા લાગી અને ગીધ તથા કાગડા વગેરે કૂર પક્ષોઓ અમાગલિક શબ્દ વરવા લાગ્યા છતાં કાળથી પ્રેરાયેલો રાવણ મોહને લીધે એ સઘળા ભય કર ઉત્પાતોને નહિ ગણ કારતા લકામાથી નીકળી યુદ્ધભૂમિમા આવી પહોંચ્યો. ૪૪-૪૮

રાક્ષસસેનાનો કોલાહલ તથા રથનો ગડગડત સાંભળી ક્રોધમા આવેલા અને વિજયને ઇચ્છતા વાનરો પણ એકબીજાને બોલાવી યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયા પછી કાંધાયમાન થયેલા રાવણે સુવર્ણથી શોભતા તીક્ષ્ણ બાણો મૂંડી વાનરોનો મોઢો સડાર કરવા માંડ્યો રાવણના બાણો વાગવાથી કેટલાક વાનરોના મસ્તક

કપાઈ ગયા, કેટલાકના હૃદય વીધાઈ ગયા, કેટલાકના કાન કપાઈ ગયા, કેટલાકના પડખા વીધાવાથી શ્વાસોચ્છવાસથી રહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા, કેટલાકની ખોપરીઓ તૂટી ગઈ અને કેટલાકના નેત્ર કૂટી ગયા ૪૮-૫૨ એ પ્રમાણે ક્રોધથી ફાટલી આખોવાળો રાવણ પોતાનો રથ ફેરવતો જ્યાં જ્યાં જતો હતો, ત્યાં ત્યાં ઊભેલા વાનરો તેના બાણવેગને સહન કરી શક્યા નહિ ૫૩

ઈતિ શ્રીવાત્મીકિ મહાભુમિપ્રાપ્તિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-
યુદ્ધકાંડમા દશમે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૬ મો

સુગ્રીવતુ પ્રયત્ન પરાક્રમ-વિરૂપાક્ષનો વધ તથા ત કૃત્તમાગ્રસ્તુ દશમોવેળ માર્ગણે ।
વમ્ભુવ વસુધા તત્ર પ્રક્ષીર્ણ હરમિસ્તદા ॥૧॥

રાવણના બાણોથી કપાયેલા શરીરવાળા અને આમતેમ પડેલા વાનરોથી રણભૂમિ ઓવાઈ ગઈ જેમ પતંગિયા પ્રજ્વલિત અગ્નિને સહન કરી શકતા નથી, તેમ ઉપરાઉપરી પડતા રાવણના બાણોને વાનરો સહન કરી શક્યા નહિ જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓથી કાઝતા હસ્તીઓ ચીસ પાડી નાસલાગ કરે છે, તેમ રાવણના તીક્ષ્ણ બાણોથી ખીડાતા વાનરો ચીસેચીસ પાડી નાસલાગ કરવા લાગ્યા જેમ યાત્રુ વાહનસમૂહને વીખેરી નાખે છે, તેમ તીક્ષ્ણ બાણોથી વાનરસેનામા ભગાણ પાડતો રાવણ રણમા ધૂમવા લાગ્યો. યુદ્ધમા વાનરોનો સહાર કરતો રાવણ ઉતાવળે રામચંદ્રની સામે ધમી ગયો ૧ ૫

વાનરસેનાનો સહાર થતો જોઈને તેમ જ કપિઓને નાસલાગ કરતા જોઈને વાનર રાજ સુગ્રીવે સુપેણને છાવણીની રક્ષા કરવાનું કાર્ય નોંધી યુદ્ધ ચડવાનો વિચાર કર્યો ૧ પોતાના સરખા જ પરાક્રમી સુપેણ વાનરને છાવણીમા રાખીને સુગ્રીવ એક મોટું વૃક્ષ લઈને શત્રુઓ સામે દોડ્યા, ત્યારે ખીબ ખમ્બ વાનરો પણ મોટા મોટા પર્વતો અને

વૃક્ષો ઉપાડી તેની સાથે તથા પાછળ પાછળ દોડ્યા સઆમમા આવીને સુગ્રીવે ભય કર ગર્જના કરી અને મોટા મોટા રાક્ષસોને તથા ખીબ પણ અનેક રાક્ષસોને પીસી નાખ્યા પ્રલયકાળનો વાયુ જેમ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા વૃક્ષોને તોડી પાડે છે, તેમ મોટી ઝાયાવાળા સુગ્રીવે ઘણા રાક્ષસોને કચડી નાખ્યા વળી જેમ વનમા પક્ષીઓના ટોળા ઉપર મેઘ પથ્થરનો વરસાદ વરસાવે, તેમ તેણે રાક્ષસોના સન્ય ઉપર પથ્થરોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી ૭-૧૧ સુગ્રીવે નાખેલી શિલાઓથી કેટલાયે રાક્ષસોના મસ્તકો તૂટી ગયા અને ભાગી ગયેલા શિખરોવાળા પર્વતની પેઠે તેઓ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા ૧૨

સુગ્રીવના પ્રહારોથી રાક્ષસસેન્યનો ક્ષય થવા લાગ્યો અનેક રાક્ષસો રણમા પડ્યા અને કેટલાક ચીસ પાડી નાસવા લાગ્યા ત્યારે ધતુર્ધારી વિરૂપાક્ષ પોતાનું નામ સંભળાવીને રથનો ત્યાગ કરી હાથી ઉપર બેઠો અને ભય કર ગર્જના કરી વાનરસેના સામે ધસી આવ્યો સેનાના મોખરે આવીને વિરૂપાક્ષે સુગ્રીવ પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા માડ્યા અને ભયભીત થઈ નાસી જતા રાક્ષસોનું આશ્વાસન કરી તેઓને પાછા વાળ્યા વિરૂપાક્ષના તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીધાઈ ગયેલા સુગ્રીવે ક્રોધભરે મોઢે નાહ કર્યો અને તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો ૧-૧૭ ઉત્તમ પ્રહારથી યુદ્ધ કરનારા શૂરવીર સુગ્રીવે એક મોટું વૃક્ષ નઈને વિરૂપાક્ષની સામે દોડી તેના હાથીના માથામા આપરચુ ૧૮ એ પ્રહાર થતા જ વિરૂપાક્ષનો હાથી મોગા ચિત્કર કરી ચાર હાથ પાઠો હડી પૃથ્વી પર ભેગી ગયો, ૧ ત્યારે તુરંત જ એ અધમૂઆ હાથી પરથી નીચે ઊતરી વિરૂપાક્ષ હાથમા બળદના આમડાની ઢાંર અને તલવાર લઈ સુગ્રીવની સામે દોડી આવ્યો અને તેનો તિરસ્કાર કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો ૨૦-૨૧ સુગ્રીવે પણ એક મોઢી શિવા

ઉપાડીને વિરૂપાક્ષ ઉપર નાખી ૨૨ શિલાને પડતી બેઠીને મહાપરાક્રમી વિરૂપાક્ષ ત્યાથી ખસી ગયો અને સુગ્રીવ ઉપર તવવારનો પ્રહાર કર્યો ૨૩ એ પ્રહારથી સુગ્રીવ મૂંઝવેલ થઈ એક મુહૂર્ત સુધી પૃથ્વીની પર પડી રહ્યો, ૨૪ પરંતુ મૂંઝવે વળી કે તરત જ તે ઊભો થયો અને દૃઢ મૂઠી વાળીને વિરૂપાક્ષની ઠાતીમા પ્રહાર કર્યો ૨૫ સુગ્રીવની મૂઠી વાગવાથી અત્યંત સ્પર્શ થયેલા વિરૂપાક્ષે પુનઃ સુગ્રીવ ઉપર ખરખરે પ્રહાર કરીને તેનું કવચ તોડી પાડ્યું એ વેળા સુગ્રીવ દુઃખને લીધે લીચણુ બેર પૃથ્વી પર ભેટી ગયો. ક્ષણવારમા જ પુનઃ ઊભા થઈને સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષ પર વજ્ર પ્રહાર સરખા પોતાના પબ્બનો પ્રહાર કર્યો, પણ સુગ્રીવે હાથ ઉગાર્યો એટલે તરત જ વિરૂપાક્ષ પોતાની હોઠાચાટીથી ખસીને તેનો પ્રહાર સુકાવ્યો અને પુનઃ સુગ્રીવની ઠાતીમા બેસબેર મૂઠીનો પ્રહાર કર્યો. પોતાનો પ્રહાર વ્યર્થ ગયો અને જાન્યો રાક્ષસનો સુધ પ્રહાર સહન કર્યો પડ્યો એથી વાનરરાજ સુગ્રીવ અત્યંત ક્રોધે ભરાયો અને વિરૂપાક્ષને નારવા નો લાગ તપાસવા લાગ્યો. પછી સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષના લલાટમા પોતાના પબ્બનો વજ્ર સરખો સચોટ પ્રહાર કર્યો એ પ્રહાર થતા જ રુધિરનું વગન કરતો વિરૂપાક્ષ લોહીલુહાણુ થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો અને જેમ પર્વત માથે જળના ઝરણા નીકળે, તેમ તેના નાસિકા વગેરે નવ દારોમાથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. ક્રોધને લીધે વિરૂપાક્ષના નેત્ર ફાટી રહ્યા હતા, તેના મુખમા કીડા આવ્યા ગયું હતું, તેનું આંખુ શરીર નધિરથી ખરડાઈ ગયું હતું અને તેના નેત્ર ઘણા જ બિહામણા દેખાતા હતા. રણભૂમિમા તરફડિયા મારતા, આમતેમ લેટતા અને કરુણ સ્વરે ચીસો પાડતા વિરૂપાક્ષને વાનરો હાઈબેર બેળા હતા ૨૬-૩૪ અત્યંત વેગવાળા સુગ્રીવ અને વિરૂપાક્ષ અતઃ જણુ લડાઈમા સામસાન્ય આવી ગઈના કરતા

હતા, એ સમયે બંને મર્યાદારહિત થયેલા બે મોટા સમુદ્ર જ હોય એવા તે ચોભતા હતા ૩૫ વાનરરાજ સુગ્રીવે બિહામણા નેત્રવાળા મહા બળવાન વિરૂપાક્ષને મારેલો બેઈ વાનરોની સેના હાઈબેર લીધે અને રાક્ષસોની સેના શોડને લીધે પૂરમા આવેલી ગંગા સરખી દેખાવા લાગી ૩૬

ઈવ શ્રી ૮ મઠિક મહાભુનિમીતિ ત્યાદિકાવ્ય શ્રીરામાય ના ચુકાદમા ૯૭ મો સર્ગ સમત

સર્ગ ૯૭ મો

મહોદરનો વધ

હન્યમાને વલે તુર્ગમવ્યોન્ય તે મહાનૃપે ।
સરસીર મહાવમ સૂયશ્ણોને વમૂરતુ ॥ ૧ ॥
નોખે યુમા સૂયના કિરણોથી સુકાઈને સરોવર જેમ ક્ષીણુ થઈ બન છે, તેમ એક બીબ્બનો નાશ કરતા વાનરો અને ગણસેના સન્યો ક્ષોણુ થવા લાગ્યા ૧ પેતાની નેત્ર નો નાશ વધારી તથા વિરૂપાક્ષનો વધ થવાથી રાવણુ બમણો ક્રોધે ભરાયો ૨ વાનરોથી હણા યેના પોતાના સન્યને ક્ષોણુ થઈ ગયેલું બેઈને અને દૈવની પ્રતિકૂળતા વિચારીને રાવણુનું મનમા અત્યંત પીડા થવા લાગી ૩ તેણે પાસે બેસેલા મહોદરને કહ્યું ‘હે મહાબાહુ’ આજે સનામમા વિજય પ્રાપ્ત કરવાની મારી સઘળી આશા તારા ઉપર જ છે, માટે હે વીર ! તું તારું પરાક્રમ દર્શાવ અને વાનરસેનાનો સહાર કર સેવકોએ પોતાના સ્વામીનું જે લખુ-પાણી ખાધું હોય તેનો બદલો વાળવાનો આ વખત છે, માટે હે શૂરવીર ! તું આજે સારી રીતે યુદ્ધ કર ૪

રાવણુના પરાક્રમપ્રેરક વચન સાંભળી પતંગિયુ જેમ અશ્વિમા પ્રવેશ કરે, તેમ રાક્ષસ શ્રદ્ધ મહોદરે કપિસેનામા પ્રવેશ કર્યો ૫-૬ રાવણુના વચનથી કુલાર્ધ ગયેલો અને પોતાના શીર્ષખાત્રી વેગમા આવેલો મહોદર વાનરોનો સહાર કરવા લાગ્યો, ત્યારે મહાપરાક્રમી વાનરો પાપુ મોટી શિલાએ ઢઈને રાક્ષસ

સૈન્યમા દાખલ થયા અને રાક્ષસોનો કચ્ચરધાણુ વાળવા લાગ્યા. ^{૭૮} અત્ય ત કોધાયમાન થયેલો મહોદર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને વાનરોના હસ્ત, ચરણ, નાસિકા અને સાથળ વગેરેને કાપવા લાગ્યો. ^{૭૯} યુદ્ધમા મહોદરના મારથી વાનરો ગભરાઈ ગયા, તેથી કેટલાક દશે દિશામા નાસવા લાગ્યા અને કેટલાક સુગ્રીવને શરણે દોડી ગયા. ^{૮૦} વાનરસન્યને નાસલાગ કરતુ જોઈ વાનરરાજ સુગ્રીવ પર્વત સરળી એક મોટી શિલા લઈને મહોદરની સામે દોડ્યો અને એ શિલા તેના ઉપર ફેંકી શિલાને આવતી જોઈને જરા પણ નહિ ગભરાતા રાક્ષસશ્રમ મહોદરે અનેક બાણો વડે તેને ભાગી નાખી, જેથી તેના હભરો દુકડા થઈ આકુળ થયેલુ ગૃધ્રોનુ ટોણુ જેમ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પૃથ્વી પર પડ્યા શિવાને અર્થ ગયેલી જોઈને અત્ય ત કોપેલા સુગ્રીવે એ નાલવૃક્ષ ફેંક્યુ, ત્યારે મહોદરે તેના પણ અનેક દુકડા કરી નાખ્યા અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે સુગ્રીવને વીધી નાખ્યો. પછી કોધાયમાન થયેલા સુગ્રીવે આમતેમ દંષ્ટ ફેરવી બેઠ્યુ, તો ત્યાં એક પરિઘ પડેલુ દીકુ તુરત એ દેહીપ્યમાન પરિઘ ઉપાડીને તેને જૂળ ધુમાળી સુગ્રીવે તેના પ્રહાર વડે મહોદરના રથના ઘોડાને મારી નાખ્યા. ^{૮૧-૮૭} ત્યારે હણીયેલા અશ્વોવાળા રથમાથી તુરત જ ફૂટી પડી એક મોટી ગદા ત્રહ્ણ કરીને રાક્ષસ શ્રમ મહોદર સુગ્રીવની સામે આવી બિભો રહ્યો. ^{૮૮} એ વેળા જાણે એકબીજા સાથે લડતા બે આખલા જ હોય અથવા તો વીજળીયુક્ત બે મેઘ જ હોય તેમ ગર્જના કરતા એ બન્ને વીરો હાથમા ગદા અને પરિઘ ત્રહ્ણ તરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૮૯} પછી કોપેલા મહોદર રાક્ષસે સુગ્રીવ પર અત્ય ત લય કર અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતી ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ગદાને પડતી જોઈ મહોદરવાન સુગ્રીવે તેના પર પોતાના હાથમા રહેલા પરિઘનો પ્રહાર કર્યો, પરંતુ ગદાની સાથે અથડાતા જ તે પરિઘ ચૂરેચૂરા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યુ, ત્યારે તેજસ્વી સુગ્રીવે ત્યાં પડેલુ એક લય કર સુત્રળ

ત્રહ્ણ ક્યું અને તેને મહોદરની ગદા ઉપર આપડ્યુ, પણ એકબીજાને અથડાઈને મુસળ તથા ગદા બન્ને ભાગીને પૃથ્વી પર પડ્યા. ^{૯૦-૯૪} બન્નેના આયુધ ભાગી ગયા તેથી જાણે પ્રબલિત અગ્નિ જ હોય એવા તેજસ્વી અને બળસ પત્ર એ બન્ને વીરો દ્રઢયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૯૫} વાર-વાર ગર્જના કરતા મહોદર અને સુગ્રીવ પરસ્પર સચોટ લપડાકો બે ચી કાઢતા હતા, જેથી તેઓ પૃથ્વી પર પડી જતા હતા અને વળી તુરત જ બિટીને એકબીજાને પ્રહાર કરવા મડી પડતા હતા એકબીજાથી પરાજય નહિ પામનારા એ બન્ને વીરો પરસ્પરને ઊંચકીને પૃથ્વી પર પછડાતા હતા. ^{૯૬-૯૭} ઘણી વાર સુધી દ્રઢયુદ્ધ કરવાથી બન્ને વીરો થાકી ગયા, ત્યારે ત્યાં પડેલી તલવારો ત્રહ્ણ કરીને તેઓ લડવા લાગ્યા. ^{૯૮} શસ્ત્રવિદ્યામા કુશળ અને કોધે ભરાયેલા એ બન્ને વીરો હર્ષ-ભેર ગર્જના કરતા તલવાર ઉગામીને એકબીજાની સામે દોડવા લાગ્યા જ્ય મેળવવાને આતુર તથા એકબીજા પર કોધે ભરાયેલા મહોદર તથા સુગ્રીવ, એ બન્ને જણા દક્ષિણ અને વામ મ ઝળાકાર ગતિથી સત્વર ધૂમવા લાગ્યા. શૂરવીર, પ્રશ સનીય પરાક્રમવાળા અને અત્ય ત વેગવાળા મહોદરે સુગ્રીવના કવચ ઉપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો અને સુગ્રીવના કવચમા ભરાયેલી પોતાની તલવારને જે ચવા લાગ્યો, એટલામા તો કપિશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે પોતાની તલવાર વડે કુડળથી ચોભતુ અને મોટા શિરશ્ચાણુવાળુ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદરનુ મસ્તક છેદી નાખ્યુ. ^{૯૯-૧૦૦} મહોદરનુ કપાયેલુ મસ્તક પૃથ્વી પર પડ્યુ અને તે રાક્ષસોના જોવામા આવ્યુ કે તુરત જ લયલીત થઈ તેઓ નાસલાગ કરવા લાગ્યા. મહોદરને હણાયેનો જોઈ સુગ્રીવાદિ વાનરો હર્ષિત થઈ ગર્જના કરવા લાગ્યા અને રામચંદ્ર પણ આનંદ પામ્યા, પરંતુ એ સનાચાર જાણી રાવણના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. મહોદરના મરણથી લય અને નાસને લીધે દીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો ઊતરી ગયેલા મુખે

ચોમેર નાસભાગ કરવા લાગ્યા

મોટા પર્વતશિખર સરખા મહોદરરાક્ષસને
હણી સૂર્ય જેમ પોતાના કિરણોથી શોભે,
તેમ કપિરાજ સુગ્રીવ વિજયશ્રીથી શોભવા
લાગ્યો ૩૩-૩૬ સમરભૂમિમા વિજયી થયેલા
વાનરરાજ સુગ્રીવને અતરિક્ષમા ભિસેલા દેવો,
સિદ્ધો અને યજ્ઞો હર્ષભર નીરખવા લાગ્યા,
તેમ જ પૃથ્વી પરના સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પણ
સ્તુતિવચનોથી તેને વધાવવા લાગ્યા ૩૭

ક્રિતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિનિપીત અદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધમંડલ ૯૮મે સભ સમાપ્ત

સર્ગ દ્વિતીય

યુવરાજ અંગદનું પરાક્રમ-મહાપાર્શ્વનો વધ
મહોદરે જુ નાહતે મહાપાશ્વ મહાવલ્લ ૥ ૧ ॥

સુગ્રીવે સમોદરને માર્યો એ ભેઈને કોંધને

લીધે રાતા થયેલા નેનવાળો અને અત્યંત બગ
વાન મહાપાર્શ્વ રાક્ષસ અનેક બાણો મૂકી વાનર
સેન્યને ક્ષુભિત કરવા લાગ્યો ૧ વાયુ જેમ ફળને
ડી ટામાથી તોડી પાડે છે, તેમ અત્યંત ક્રોધેલા
મહાપાર્શ્વે વાનરોના મન્તક તોડી પાડવા
માડ્યા તેણે કેટલાક વાનરોના હાથ કાપી
નાખ્યા અને કેટલાકના પડખા ચીરી નાખ્યા
મહાપાર્શ્વની બાણવર્ષાથી પીડાયેના સઘળા
વાનરો ભેલાન અને જેદયુષ્ત થઈ ગયા રાક્ષસ
થી પીડાયેના પોતાના મન્યને ઉદ્ધગ પામેલું
ભેઈને યુવરાજ અંગદ પૂર્ણિમાના સમુદ્રની પેઠે
વેગથી મહાપાર્શ્વ ઉપર ઘસી ગયો અને સૂર્ય
કિરણ સરખું ઝગઝગતું એક મોટું પારવ ઉપાડી
ને મહાપાર્શ્વ ઉપર નાખ્યું પારવનો નહાર
થતા જ મહાપાર્શ્વ અને તેનો સારથિ રથમાંથી
નીચે પડ્યા, તેમા સારથિ તો યમલોકમા જ
પહોચી ગયો ૨-૭ એ વેળા કાળજના પર્વત
સરખી કાતિવાળો અને અત્યંત પરાક્રમી બળ
વાન પોતાના યુધ્ધમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો
અને પર્વતના શિખર જેવી એક મોટી શિલા
લઈને મહાપાર્શ્વના રથ ઉપર નાખી, જેથી તેનો
રથ ભાંગી ગયો ને અશ્વી મરણ પામ્યા

થોડી વારે મહાપાર્શ્વની મૂઠાં વળી અને
તે સાવધ થયો તેણે ઘણા બાણોથી અંગદને
વીધી નાખ્યો અને બળવાનની છાતીમા ત્રણ
બાણો માર્યા, તેમ જ ગવાણને પણ ઘણા
બાણોથી વીધી નાખ્યો ગવાણ અને બળ
વાનને પીડિત થયેલા ભેઈ કોંધને ત્રીધે રક્ત
નેનવાળા અંગદે મહાપાર્શ્વનો વધ કરવા માટે
પરિધ ગ્રહણ કયું સૂર્યકિરણ મરખા પ્રકાશ
વાળા એ લોહમય પરિધને પોતાની બળ
ભૂતઓવી પકડી વેગથી ઘુમાવીને મહાબળવાન
અંગદે મહાપાર્શ્વ ઉપર ફેંક્યું અંગદે ફેંકેલા
પરિધની ચોટ વાગતા જ મહાપાર્શ્વનું શિરચ્છાત્ત
તથા બાણ સહિત ધનુષ્ય ભાગીને પૃથ્વી પર
પડ્યા એ વેળા મહાપ્રતાપી અંગદે વેગથી
મહાપાર્શ્વની સામે દોડી જઈ કુડળથી શોભતા
તેના કણ્ઠમૂળ-લમ્બાભામા એક લપડાક લગાવી
દીધી ૮-૧૬ અંગદનું પરાક્રમ ભેઈ જોધે ભરા
યેલા મહાપાર્શ્વ રાક્ષસે તેલ ચોપેલું હોવાથી
સ્વચ્છ કાતિવાળી તથા ગજવેલની બનાવેલી દંદ
ફરસી ઉગામી તેના ડાબા ખભા પર આપડી,
પરંતુ અંગદે અપળતાથી પાછા હટીને તે પ્રહાર
નુકાન્યો ૧૭-૧૮ પછી વાલીના સરખા જ પરા
ક્રમવાળા વાલીપુત્ર અંગદે કોંધથી વળ જેવી મૂઠી
વાળી અને મહાપાર્શ્વનું મર્મસ્થળ શોધીને તેની
ઉપર એનો વળ સરખો સખત પ્રહાર કર્યો
અંગદનો મુદિપ્રહાર થતા જ મહાપાર્શ્વ રાક્ષસનું
હૃદય ફાટી ગયું અને તે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી
પર પડ્યો મહાપાર્શ્વનું મરણ થવાથી રાક્ષસ
સન્ય ખગલણી ઝડપુ અને રાવણને અચંત ક્રોધ
વ્યાપ્યો એ વેળા હંપિત થયેના વાનરો અટારી
ઓ અને અગાશીઓ સહિત આખી લકાને
ફાટી નાખે એવા મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા,
તેમ જ આકાશમા રહેલા દેવો પણ જયજયકાર
કરવા લાગ્યા એ નમાણે દેવો તથા વાનરોનો
હર્ષનાદ સાંભળી અત્યંત રોષમા આવેલો
રાક્ષસરાજ રાવણ પોતે યુદ્ધ કરવા માટે મોખરે
આવી બેસો ૨-૨૫

યુદ્ધમા ૯૮મે સભ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯ મો

રણભૂમિ પર રામ અને રાવણનો ભેટો
મહોદરમહાપાશ્વોં હૃતો દૃષ્વા સ રાજ્ય ।
તાત્સ્યજ્ઞ ત્વહે વીરે વિરૂપાક્ષે મહાયલે ॥૧॥

હાબળવાન વિરૂપાક્ષ, મહોદર તથા મહા
પાર્શ્વને સન્નામમા હણાયેલા બેઈને અત્યંત
ક્રોધાવેશમા આવેના રાવણે પોતાના સારથિને
આસા આપતા ડહુ ૧૨ હે સુત । આજે
હું રામ લક્ષ્મણનો નાશ કરીને મારા હણાયેલા
અમા નાદિના મરણ તથા લોકના ઘેરાવાથી
બિપ્લેલા હું બનો અત આણીશ તું મારો રથ
મેનાને મોખરે યઈ બા હે સારથિ । સીતાડપી
પુષ્પ તથા ફળવાળા અને સુગ્રીવ, બાબવાન,
કેનુદ, નન, દ્વિવિદ, મદ, અગદ, ગધમાદન,
હનુમાન તથા સુષેણ વગેરે વાનરોડપી શાખા
વાળા રામડી વૃક્ષને આજે હું મૂળમાથી
કાપી નાખીશ ૧૩-૧૫

રાવણની આસા થતા જ સારથિએ તુરંત જ
રથ હકાર્યો અને રથના ગડગડાટથી દશે દિશા
એને ગજવતો મહારથી રાવણ ઉતાવળે સેનાને
મોખરે આવી રામચંદ્રની સામે દોડ્યો એ વેળા
રાવણના રથના ગડગડાટથી નદીઓ, પર્વતો ને
વનો સહિત પૃથ્વી કપાયમાન થઈ ગઈ તેમ જ
સિંહ, મૃગ તથા પક્ષીઓ નાસ પામી ગયા ૧૭

સન્નામમા આવી રાવણે અતિ લય કર
તામસાત્ત મૂઠી સર્વ વાનરોને બાળવા માડ્યા,
ત્યારે વાનરો ગતગ્રાણ થઈ ટપોટપ પૃથ્વી પર
પડવા લાગ્યા અને કેટલાક લયભીત થઈને
નાસવા લાગ્યા એ વેળા ઊંડેલી રજ્જી દિશાઓ
દકાઈ ગઈ પ્રહરેવે નિર્માણ કરેલા લય કર
તામસાએ વાનરો સહન કરી શક્યા નહિ ૧૮
ગવણના તીક્ષ્ણ બાણોથી ઘાયલ થયેલા સેકડો
ગેળાને નાસતા બેઈ કદી પરાજય નહિ
પામેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર યુદ્ધ કરવા અર્થે
મેનાને મોખરે આવી ઊભા રહ્યા વાનરસેનાને
નનાસતા રાવણે દંષ્ટિ કરી બેયુ તો જેમ
વિષ્ણુ સહિત ધંદ્ર ઊભો હોય, તેમ લક્ષ્મણ

સહિત રઘુવીરને રણગણુમા ઊભેલા દીકા કમળ
પત્ર સરખા નેનવાળા અને દીર્ઘ બુલબાળા શત્રુ-
દમન રામચંદ્ર બાણે આકાશને સ્પર્શ કરતા હોય
એમ મોટું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને ઊભા હતા
વાનરસેનામા લગણુ પડેલું બેઈને તથા
રાવણને પોતાની સામે આવતો બેઈને લક્ષ્મણ
સહિત રામચંદ્ર પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કરી
આખી પૃથ્વીને ફાડી નાખે એવો મહાધોર ટકાર
કર્યો એ સમયે રાવણના હંભરો બાણોથી અને
રામચંદ્રના લય કર ટકારથી ગભરાઈ ને સેકડો
વાનરો તથા રાક્ષસો રણુમા પડવા લાગ્યા ૧૦-૧૧
રામ-લક્ષ્મણની સમીપમા આવી ઊભેલો રાક્ષસ
રાજ રાણ બાણે સૂર્ય અને ચંદ્રની સમીપમા
આવેલો નાહું જ હોય એવો શોભતો હતો ૧૭

રાવણની સાથે ઝુઝવાની ધરતીથી મહાત્મા
લક્ષ્મણે પોતાનું ધનુષ્ય કાન સુધી ખેંચીને અગ્નિ
બાળા સરખા પ્રજ્વલિત બાણો મૂકવા માડ્યા,
પરંતુ મહાતેજસ્વી રાવણુ લક્ષ્મણના બાણોને
તેના ધનુષ્યમાથી છૂટતા વાર જ કાપી નાખવા
લાગ્યો લક્ષ્મણના એક બાણને એક બાણ વડે,
અણુને અણુ વડે અને દશને દશ વડે રાવણે કાપી
નાખ્યા ૧૮-૨૦ એ ગીતે સન્નામમા વિજય મેળવ
નારો રાવણુ લક્ષ્મણના બાણોનું નિવારણુ કરીને
પર્વતની પેઠે નિશ્ચળ ઊભેલા રામચંદ્રની તામે
યુદ્ધ કરવા આવ્યો ૨૧ ક્રોધથી લાન થયેલા
નેનવાળા રાવણે રઘુવીરની સામે આવી તેમના
પર બાણવૃષ્ટિ કરવા માડી રાવણના ધનુષ્યમાથી
અબડિત બાણધારાને પડતી બેઈ રામચંદ્ર
'સહ' નામના બાણો ગ્રહણ કર્યા અને તે વડે
અત્યંત દેહીપ્રમાન તથા તીક્ષ્ણ બાણોને છેદી
નાખ્યા ૨૨-૨૪ રામચંદ્ર રાવણ ઉપર અને
રાવણુ રામચંદ્ર ઉપર અનેક બલતાના તીક્ષ્ણ
બાણો વરસાવવા લાગ્યા પરાજય નહિ
પામનારા અને એકબીબા ઉપર બાણવૃષ્ટિ
વરસાવનારા રામ-રાવણ બંને જણા રણુમા
ચલ્ય-અક્ષિપ્ત મડળ રીતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા
અને અતક સરખા રામ-રાવણ બંન્ને ક્રોધ

પામી સામસામા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, ત્યારે સધળા ભૂત-પ્રાણીઓ ત્રાસ પામી ગયા, ૨૫-૨૭ અને તેઓની અખડિત બાણવૃષ્ટિથી ગગન મડળ જેમ વીજળી સહિત મેઘ વડે છવાઈ બંધ તેમ ઠવાઈ ગયું ૨૮ એ વેળા શુદ્ધપક્ષીના પીછાવાળા અને અત્યંત વેગવાળા તીક્ષ્ણ બાણોની જાળથી છવાયેલું આકાશ કોઈ એક ગોખ સરખું દેખાવા લાગ્યું ૨૯ દિવસ હોવા છતાં પણ ચંદ્ર આવેલા મેઘની માફક એ બંને વીરોએ બાણબળથી સર્વં અધકાર કરી મૂક્યો ૩૦ પૂર્વે જેમ વૃનાસુર અને ઈંદ્રનું ભય કર સુદ્ધ થયું હતું, તેમ એકબીજાનો વધ કરવા તત્પર થયેલા રાવણ અને રામચંદ્રનું પૂર્વે કંઠી નહિ થયેલું અચિતનીય યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૩૧ મોટા ધનુષ્યવાળા, યુદ્ધવિદ્યામા કુશળ અને શસ્ત્ર જાણનારાઓમા શ્રદ્ધ એવા એ બંને જણા યુદ્ધ વિષે ભુલી ભુલી ગતિથી વિચરવા લાગ્યા ૩૨

લોકોને રડાવનારા રાવણે પોતાનું હસ્ત કૌશલ્ય દર્શાવતા રામચંદ્રના લનાટમા અનેક બાણો માયા, ૩૩ પરંતુ તેથી જરા પણ વ્યથા નહિ પામતા શ્રીમાન રામચંદ્ર રાવણના ભય કર ધનુષ્યમાથી છૂટેલા શ્યામ બાણો પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યો પછો અતિશય ક્રોધયુક્ત થયેલા પરાક્રમી રામચંદ્ર રુદ્રમંત્રો જાગ કરીને ધનુષ્ય પર સૌદ્રાસ બાણ ચડાવ્યું અને કાન સુધી ખેંચી રાવણ ઉપર અનેક બાણો મૂક્યા ૩૪-૩૭ રામચંદ્રના એ બાણો રાવણના અભેદ કવચ પર જ અથડાયા અને તેને જરા પણ પીડા થઈ નહિ ત્યારે સર્વં અસોમા કુશળ એવા રણધીર રઘુવીરે રથમા બેઠેના રાવણના લલાટમા ખીબ શ્રદ્ધ બાણો માથો ૩૮, ૩૯ એ બાણો પણ રાવણના કેટલાક અંગોને કાપી છેવટે રાવણથી પરાસ્ત થઈ કૃદાંકા મારતા પાંચ દણાવાળા સર્પની પંકે પૃથ્વીમા પેસી ગયા એ પ્રમાણે રામચંદ્રના અસ્ત્રનું નિવારણ કરીને કાંધથી ધાધધી રહેલા રાવણે અત્યંત ભય કર આમુગ્ય ચડાવ્યું,

જેમાથી સિંહ, વ્યાઘ્ર, કંક, કાગડા, ગીધ, બાજ, શિયાળ તેમ જ બહામૃગ વગેરે પ્રાણીઓના મુખના જેવા આકારવાળા અને પાંચ મુખ વાળા અનેક બાણો ઉત્પન્ન થયા. ૪૦-૪૩ વળી સર્પની પંકે કૃદાંકા નાખતા મહાતેજસ્વી રાવણે પોતાની રાક્ષસી માયાથી ગધેડા, વરાહ, કૂતરા, કૂકડા, રાગર તથા સર્પ વગેરેના મુખના સરખા આકારવાળા બાણો ઉત્પન્ન કરીને રામચંદ્ર પર મૂકવા માડ્યા ૪૪, ૪૫ એ પ્રમાણે રાવણના આસુરાસ્ર વડે ઘેરાયેલા રામચંદ્રે પાવકાસ્ર ચડાવ્યું, જેમાથી અગ્નિમુખા, સર્પ મુખા તેમ જ ગ્રહ, નક્ષત્ર, મોટી ઉલ્કા તથા વીજળી સરખા પ્રકાશિત અનેક પ્રકારના બાણો ઉત્પન્ન થયા અને તેઓએ રાવણના ભય કર બાણોનો નાશ કર્યો રામચંદ્રના બાણોથી જો કે રાવણના બાણો ઊત્તલિદ્ધ થઈ ગયા, પરંતુ તેઓના ટુકડા વાગવાથી હલ્લગ વાનરો તથા રાક્ષસોનો નાશ થઈ ગયો અકિન્નકર્મા રઘુવીરે આસુરાસ્રનો નાશ કર્યો એ જોઈ ઈચ્છિત રૂપ ધરનારા સુનોવાદિ વાનરો રામચંદ્રને વીંગાઈ વળીને મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા મહાક્રોધે આસુરાસ્રનું નિવારણ કરી મહાત્મા રઘુવીર આનંદિત થયા અને વાનરો મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા ૪૬-૪૮

ઈતિ શ્રી રામ મહા મુનિપ્રણીત અલ્લ ભગ્વત શ્રોત ગાય ત્ર્યંક ઉદકાંકમા ૬૬ મો સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૧૦૦ મો

રામ-રાવણનો રાગનામ વલ્કમણની મૂર્છા-રાવણની પ્રતિજ્ઞા

તસ્મિન્પ્રતિહ્લેગ્નતુ રાવણો રાક્ષસાધિપ ।

ક્રોધ ચ દિગુણ વત્ર કાઠાચાત્રમનન્તરમ્ ॥ ૧ ॥

અસુરાસ્રને વચ્ચે ગયું જોઈ રાક્ષસોની

રાબ રાવણ બમણો ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે બીજું ભય કર અસ્ર સાધવાનો વિચાર કર્યો ૨ તરત જ મહાતેજસ્વી રાવણે રામચંદ્રને હણવા માટે મયાસુરનું બનાવેલું ભય કર સૌદ્રાસ્ર ચડાવ્યું ૩ તેમાથી અનેક પ્રિશુળ, ગદા, મુશળ,

મુદ્ગર, કૂટ, પાશ અને અશનિ વગેરે વજ્ર સરખા દેહીપ્રમાન શસ્ત્રાસ્ત્રો જેમ પ્રલયકાળે અનેક વાયુઓ નીકળે છે તેમ નીકળવા લાગ્યા, પરંતુ અસ્ત્રોત્તમા શ્રદ્ધ રઘુવીરે ઉત્તમોત્તમ ગાધર્વાસ્ત્રથી રાવણના રૌદ્રાસ્ત્રનો નાશ કર્યો^{૩-૫} એ જોઈને ક્રોધથી રક્તનેત્ર થયેલા રાવણે સૌરાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો.^૬ એટલે લયંકર વેગવાળા રાવણના ધનુષ્યમાથી અત્યંત પ્રકાશ વાળા મોટા ચક્રો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. એ વેળા જેમ અતરિક્ષમાથી પડતા ચક્ર-સૂર્યોદિ ગ્રહોથી દિશાઓ છવાઈ જાય, તેમ ચોમેર ઊડતા એ ચક્રોથી આકાશ છવાઈ ગયું.^{૭-૮} મહા-સમથ રઘુવીરે પોતાના બાણો વડે એ ચક્રોને પણ છેદી નાખ્યા તેમજ રાવણના બીજા કેટલાક આયુધોનો પણ નાશ કર્યો, ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણે દશ બાણો મૂકીને રામ-ચક્રના સઘળા મર્મસ્થાનો વોંધી નાખ્યા. રાવણના મોટા ધનુષ્યમાથી નીકળેલા દશ બાણો વડે પોતાના મર્મસ્થળ વીધાયા છતાં રઘુવીરે જરા પણ કપાયમાન થયા નહિ.^{૯-૧૧} પછી અતિશય કેપેલા રામચંદ્રે ઘણા બાણો મૂકીને રાવણના મધળા અંગો વોંધી નાખ્યા.^{૧૨} આ સમયે કાધાયમાન થયેલા અને શત્રુઓને હણનારા રામચંદ્રના નાના ભાઈ શ્રીમાન લક્ષ્મણે અત્યંત વેગવાળા સાત બાણો મૂકીને મનુષ્યના મન્તકના ચિહ્નવાળા રાવણનો ધ્વજ લાગી નાખ્યો અને દેહીપ્રમાન કુડગવાળું તેના સારથિનું મન્તક ઉડાવી દીધું તેમજ બીજા પણ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને હાથીની સૂઠ સરખા રાવણના વનુષ્યને પણ ડેદી નાખ્યું.

એવામા વિલીપણે એકાએક દોડી આવીને પોતાની ગદાનો પ્રહાર કરી રાવણના શ્યામ વર્ણાં અશ્વોને મારી નાખ્યા.^{૧૩-૧૭} ત્યારે હણાયેલા અશ્વવાળા રમમાથી રાવણ ઊતરી પડ્યો અને પોતાના ભાઈ વિલોપણ ઉપર અત્યંત ગંધિ ભરાયો. પછી પ્રતાપી રાવણે દેહીપ્રમાન અશનિ સરખી એક ચણિત નહણું

કરીને વિલીપણ ઉપર ફેંકી. રાવણની શક્તિ વિલીપણને વાગે તે પહેલા જ લક્ષ્મણે તણુ બાણો વડે તેના કટકેકટકા કરી નાખ્યા. એ જોઈ વાનરોએ હર્ષનાદ કરી આકાશને ગળવી મૂક્યું. દેહીપ્રમાન કાતિવાળી અને સુવર્ણથી શોભતી રાવણની શક્તિ લક્ષ્મણના બાણોથી લાગી આકાશમાથી પડતી વીજળીની પેઠે પૃથ્વી પર પડી અને તેમાથી તણુખાવાળી અગ્નિજ્વાળાઓ નીકળવા લાગી.

શક્તિ વ્યર્થ જવાથી કેપેલા રાવણે કાળથી પણ સહન ન થઈ શકે એવી એક બીજી અમોઘ શક્તિ હાથમા લીધી.^{૧૮-૨૨} દુરાત્મા રાવણની અત્યંત વેગવાળી એ શક્તિ વીજળી સરખી ચમકતી હતી.^{૨૩} આ વેળા વિલીપણને પ્રાણસ કટમા આવી પડેલા જોઈને તેને બચાવવા માટે મહાત્મા લક્ષ્મણ તુરંત જ વિલીપણની પાસે આવી ઊભા રહ્યા અને પોતાનું ધનુષ્ય એ ચી હાથમા શક્તિ ગ્રહણ કરી ઊભેલા રાવણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૨૪, ૨૫} વિલીપણને મારવાનો પોતાનો પ્રયાસ લક્ષ્મણે વ્યર્થ કર્યો તે જોઈને લક્ષ્મણ ના બાણથી ઘેરાયેલા રાવણે લક્ષ્મણને હણવાનો વિચાર કર્યો.^{૨૬} ગંધિ ભરાયેલા રાવણ લક્ષ્મણની સામે ઊભો રહીને કહેવા લાગ્યો 'પોતાના બળની પ્રશંસા કરનારા હે લક્ષ્મણ !' તે આજે વિલીપણને બચાવ્યો છે તો ભવે, હવે હું તેને નહિ મારતા આ શક્તિનો તારા ઉપર જ પ્રહાર કરીશ.^{૨૭, ૨૮} હે લક્ષ્મણ ! અધિરથી ખરડાયેલો આ શક્તિ મારા હાથ માથી ટૂટશે એટલે તે અવશ્ય તારા હૃદય ભેદી નાખી તારા પ્રાણ લેશે.^{૨૯} એટલું કહીને અત્યંત ક્રોધાવેશમા આવેલા રાવણે આઠ ઘટાવાળી, મોઝા મુસવાટ કરનારી, શત્રુને હણનારી, પોતાના તેજ વડે જ પ્રકાશતી અને મયામુરે પોતાની માયા વડે રચેલી એ અમોઘ શક્તિ લક્ષ્મણ ઉપર મૂકી અને મોટી નર્જના કરી રાવણે મૂકેલી શક્તિ વજ્ર અને વીજ-

ખીની પેઠે સડસડાટ કરતી લક્ષ્મણ ઉપર આવવા લાગી ૩૦-૩૦ શક્તિને લક્ષ્મણ ઉપર પડતી જોઈ શ્રીમાન રઘુવીર મોના 'લક્ષ્મણનુ ટ્યાણુ થાઓ અને રાવણની શક્તિ નિષ્ફળ થાઓ' ૩૩ કોપેલા રાવણે મૂકેલી અને સર્પ સરખી તીક્ષ્ણ એ શક્તિ નિર્લયપણે રણમાં ઊભેલા લક્ષ્મણની છાતીમાં આવીને વેગથી વાગી દેહીપ્રમાન કાતિવાળી રાવણની શક્તિ નાગરાજની જિહ્વાની પેઠે વેગથી આવીને લક્ષ્મણના હૃદયમાં પેચી ગઈ. રાવણે પૂરા ભેસથી ફેંકેલી હોવાથી એ શક્તિ લક્ષ્મણના હૃદયમાં ઊડી ખૂચી ગઈ, જેથી હૃદય લેદાઈ જવાને લીધે મહાત્મા લક્ષ્મણ મૃત્વિંજીત થઈ પૃથ્વી પર પડવા ૩૪-૩૬

લક્ષ્મણને મૃત્વિંજીત થઈ પડેલા જોઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર બ્રાતૃત્વનેહને લીધે અત્યંત ખેદયુક્ત થઈ ગયા ૩૭ તેમના નેત્રમાં આસુ ભરાઈ આવ્યા અને જે ઘડી સુધી તો વિચારવમળમાં ચૂકાઈ રહ્યા પછી જેમ પ્રલયકાળનો અંતિ વૃદ્ધ પામે તેમ રઘુવીરનો કાષ્ઠ વૃદ્ધ પારથો 'તેમણે આ ખેદ કરવાનો સમય નથી' એમ વિચારી લક્ષ્મણ સાનુ જોઈ રાવણને હણવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તુરંત યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા શ્રીમાન રઘુવીર જાણે સર્પયુગ્મ પર્વતજ પડયા હોય એમ શક્તિથી લેદાઈ પડેલા તવા રુધિરથી ખરડાયેલા અગવાળા લક્ષ્મણ ૩૮ ટગર ભેતા હતા ૩૯-૪૦ વાનરો ઘણા ત્ર્યંત કરવા છતાં પણ બળવાન રાવણે મારેની એ શક્તિને લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી ખેંચીને બહાર કાઢી શક્યા નહિ, પરંતુ તેઓ ઉપરાઉપરી છૂટતા રાવણના આણેથી વૌંધાયા એ ભયકર શક્તિ લક્ષ્મણના હૃદયને આરપાર વાંધીને પૃથ્વીમાં ખૂચી ગઈ હતી, તેથી વાનરો તેને ખેંચી બહાર કાઢી શક્યા નહિ, પરંતુ મહા બળવાન રામચંદ્રે પોતાના બન્ને હાથથી એ શક્તિને પકડી ખેંચી કાઢી અને મવના દેખ તાજ ભાગી નાખી ૪૧-૪૨ શ્રીમાન રામચંદ્ર

લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી શક્તિ કાઢવાને ઝેકાયા એટલા વખતમાં રાવણે ઘણા બાણો નક્ષીને તેમના સઘળા મર્મસ્થળ વૌંધી નાખ્યા, પરંતુ તે ખીડાને નહિ ગણુકારતા રઘુવીર નમણને ભેટીને સુનીવને તેમજ કપિવર હનુમાનને કહ્યું ૪૩-૪૫ 'હે કપિવરો! તમે લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરવા અર્થે તેને વૌંધાઈને બાંધો' ૪૬ રાવણની સાથે યુદ્ધ ૪૭ હ ઘણા વખતથી હું જે સમયને ઈચ્છતો હતો તેવો પરાક્રમ કરવાનો સમય આજે મને પ્રાપ્ત થયો છે ૪૮ ચાતક પક્ષી જેમ ઓખઝાણના અતમા મેઘને જોવાને ઉત્સુક થાય છે, તેમ હું રાવણનો વધ કરવા માટે ઉત્સુક થયેલો છું. હવે એ પાપી નિશ્ચયવાળા દુરાત્મા રાવણને હું જીવતો મૂક નાર નથી ૪૯ હે વાનરો! હું આ ક્ષણે તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આજે તમે પૃથ્વીને કા તો રામ વિનાની થયેલી જોશો, અથવા તો રાવણ વિનાની થયેલી જોશો ૫૦ હે કપિઓ! રાજનગ્રસ્ત થયુ, વનવાસ વેઠવો, હડકારણ્યમાં રણપડુ, મીતાનુ શત્રુના હાથમાં પડુ અને રાક્ષસોની સાથે વેર થયુ, આદિ આવી પડેલા નરક સરખા અનેક હિંમોનો આજે હું રાવણને મારીને અત આપીશ અહો! જેને અરે મે આ વાનરસંન્યને અહોં આણ્યુ છે, વાલીને મારી સુઓવને રાજ્ય અપાળ્યુ છે તેમજ સસુદ્ર પર સેતુ બાધી તેને ઝોળાયો છે, તેજ પાપાત્મા રાવણ આજે સંગ્રામમાં મારી દિદિએ પડ્યો છે! અરે, હવે તેને હું જીવતો કેમ જવા દઈશ? જેમ અત્યંત ઝેરી નાગની દિદિએ પડેલો મનુષ્ય અને ગરુડની દિદિએ પડેલો સર્પ જીવતો નથી, તેમ મારી દિદિએ પડેલો રાવણ આજે જીવતો જશે નહિ ૫૧-૫૩ હે અજય પરાક્રમવાળા વાનરો! તમે સૌ આજે પર્વત શિખરો ઉપર બેસીને મારું અને રાવણનું યુદ્ધ સુખથી જુઓ સિદ્ધ, ગંધર્વ, આરણ્ય અને નણે લોકો આજે રામનું ખરું રામપાલ

નેશે આજે હું એવું પરાક્રમ કરીશ કે જેથી
આ પૃથ્વી પ્રાણીમાનને ધારણ કરશે ત્યાં સુધી
દેવતાઓ સહિત સચરાચર જગત તેને
સલાજશે ૫૪-૫૬

એ પ્રમાણે કહી સાવધાન થયેલા રઘુવીરે
સુવર્ણભૂષિત તીક્ષ્ણ ખાણોનો રાવણને પ્રહાર
કર્યો, ત્યારે નેધ જેમ જળ વરસાવે, તેમ
રાવણ પણ રામચંદ્રના ઉપર તીવ્ર ખાણો
અને મુસળો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.
એ વેળા રામ અને રાવણે મૂકેલા તીક્ષ્ણ
ખાણો તથા મુસળોનો પરસ્પર અથડાવાથી
તુલ્ય નાદ થતો હતો ૫૭-૫૮ રામ-રાવણના
શસ્ત્રાન્ત્રો એકબીજાને અથડાઈ લાગીને જાળવત્ય
માન થતા પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા ૬૦ રામ
અને રાવણના ધનુષ્યોની પ્રત્યેકબીજાને ટકાર
સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને નાસ ઉપજાવે એવો
અદ્ભુત થતો હતો ૬૧ મહાત્મા રામચંદ્રની
ખાણજાળથી ઘેરાઈ ગયેલો અને તેમના દેહીય
માન ધનુષ્યથી છૂટતા તીવ્ર ખાણોથી પીડાયેલો
રાક્ષસરાજ રાવણ છેવટે ઘણો જ ગભરાયો,
ત્યારે ‘હવે રામ મને અવશ્ય મારી નાખશે’
એવા ભયથી, જેમ વાયુથી વાદળ નાસે છે,
તેમ તે સગ્રામમાંથી પલાયન કરી ગયો ૬૨

ઈતિ શ્રીનાદમીડિ મહા યુગપ્રપ્રિત અદિક અંશ શ્રોતમાયજના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૦ શ્લોક સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૧ મો

રામનો વિલાપ-યક્ષમણુ સ્વાધ થયું
શક્ત્યા નિપાતિત દૃષ્ટ્વા રાવણો વલીયસા ।
લક્ષ્મણ સમરે શૂર શોણતોષપરિપ્લુતમ્ ॥૧॥

ખળવાન રાવણની શક્તિથી ઘવાયેલા અને
રુદિરમા તરણોળ થયેલા શૂરવીર લક્ષ્મણને જોઈ
કોપેલા રામચંદ્ર અસખ્ય ખાણોથી દુરાત્મા
રાવણને યુદ્ધમાંથી નસાડી સુવેપુ પ્રયે ઝલ્યું ૧
‘હે મુપેણ ! રાવણના પરાક્રમથી લોહીતુડાણ
થઈ પૃથ્વી પર પડેલો મારો ભાઈ આ લક્ષ્મણ
સપ્તની પેઠે તરફડે છે, તેને જોઈ મારો શોક
વધી ગયો છે ૩ અરે, અવિરથી બ્યાસ એવા

મારા પ્રાણાધિક પ્રિય ભાઈને રણભૂમિમાં આવી
રીતે પડેલો જોઈને મારું ચિત્ત વિહ્વળ બન્યું
છે આવા વખતે મને યુદ્ધ કરવાની શક્તિ પણ
ક્યાંથી હોય ! યુદ્ધપ્રવીણ અને ઉત્તમ લક્ષણવાળો
આ મારો પ્રિય ભાઈ જો મરણ પામે, તો પછી
મારે મારા પ્રાણોનું કિંવા મુખનું શું પ્રયોજન
છે ? અરે, આ વેળા મારું શૌર્ય લજવાય
છે, મારા હાથમાંથી ધનુષ્ય નરકી પડે છે, ખાણ
પડી જાય છે અને નેત્ર અશ્રુજળથી ઘેરાઈ જાય
છે જેમ સ્વપ્નમાં ગતિ કરતા મનુષ્યના અંગ
કપી જોઈ છે, તેમ મારા અંગ શિથિલ થઈ કપે
છે મારા મનમાં વણી ચિંતા થતા ડરે ડે અને
મને મૂંઝા પણ આવી જાય છે ૪

દુરાત્મા રાવણે મર્મસ્થળમાં તીવ્ર પ્રહાર
કરવાથી પૃથ્વી પર ધૂળમાં પડેના અને હું ખને
લીધે ઝીણા આત નાદ કરતા વક્ષમણુને જોઈ રઘુ
વીર અત્યંત વિષાદ પામ્યા અને આકુળવ્યાકુળ
થઈ વિલાપ કરવા લાગ્યા ૫-૮ ‘હે શૂરવીર !
તારો વિયોગ થવાથી હવે મને વિજય પ્રાપ્ત
કરવામાં પણ પ્રીતિ થતી નથી અરે, અસ્ત
થયેના ચંદ્ર પ્રાણીઓને શી રીતે પ્રીતિ ઉપજાવી
શકે ૧૦ હાય ! મારો ભાઈ લક્ષ્મણ આજે
રણભૂમિમાં લામોડા થઈ સૂઈ રહ્યો છે ! હવે મારે
યુદ્ધ કરવાનું કેન્દ્રવવાનું કાર્થ પણ પ્રયોજન રહ્યું
નથી ૧૧ ઓ વાનરો ! અત્યંત કાર્તિવાળો લક્ષ્મણ
જેમ મારી પાછળ વનમાં આવ્યો, તેમ હું પણ
આજે તેની પાછળ પરલોકમાં જઈશ ૧૨ અરેરે,
જેને પોતાના બધુજનો ઘણા જ પ્રિય હતા
અને જે નિરંતર મને અનુકૂળ વર્તતો હતો,
તેને કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસોએ આવી
અતિમ દશામાં આણી મૂક્યો છે ! ૧૩ અરે,
હાય ! ઓ વાનરો ! દેશે દેશમાં સોએ મળે
છે તેમ જ ઇંટ મિત્રો પણ મળી આવે છે, પરંતુ
સહોદર ભાઈ મળે એવો એકે દેશ મારા જીવામાં
આવતો નથી ૧૪ હે શૂરવીર કપિઓ ! લક્ષ્મણ
વિના હવે મારે રાજ્યનું પણ શું પ્રયોજન છે ?
અરેરે પુત્ર પર પ્રેમવાળા માતાજી સુમિત્રાને

रावणानी अमोघ शक्ति वाता लम्बा मूर्च्छित यर्षाया, त्या रामचंद्राच्या अन्तर्गत पापों भूमी दुःखात्मा
 रावणाने बुद्धभाषी नखागे भूम् । यही तेजा निनाय करी लाग्या प त पासे जेडला सुपले अनुमानन औपधिभर्य
 पर्वत परधी हिव्य औपधि देवा मोदयो अन पवनवेणी अनुमान खतर नई पाजा करो [पृष्ठ १०२८

હું શો ઉત્તર આપીશ ?^{૧૧૫} સુમિત્રા મને કપડો આપશે તેને હું કેમ સાંખી શકીશ ? વળી માતાજી કૌશલ્યા, કંકેથી, ભરત તેમ જ શત્રુઘ્ને પણ હું શું કહીશ ? અરે, તેઓ પૂછશે : ‘તું લક્ષ્મણની સાથે વનમાં ગયો હતો અને એકલો કેમ આવ્યો ?’ ત્યારે મારે તેઓને શો જવાબ આપવો ?^{૧૧૬-૧૭} હું તેઓને લક્ષ્મણના મરણના સમાચાર કહીશ, તો તેઓ મારી નિંદા કરશે અને તે મારે સાંભળવી પડશે ! અરે, તે કરતાં તો અહીં મરણ પામવું એ જ શ્રયસ્કર છે. અરેરે, મેં પૂર્વજ-નમમાં શાં પાપ કર્યાં હશે કે જે દોષથી મારો ધર્માત્મા ભાઈ આજે મારી આગળ રણમાં પડ્યા છે ! હા, મિત્ર ભાઈ ! હા, શૂરવીરોમાં અગ્રણી ! હા, મારા વહાલા ખંડુ ! તું મને ત્યજીને એકલો જ પરલોકમાં કેમ જાય છે ? હે ભાઈ ! હું આટઆટલો વિલાપ કરું છું, છતાં તું મારી સાથે કેમ જોડતો નથી ?^{૧૧૮-૨૦} હે મહાબાહુ ! પર્વત અને વન વગેરે સ્થળોમાં ફરતી વેળા હું ત્યારે ત્યારે શોકચુક્ર થતો, ત્યારે ત્યારે તું મારું આશ્વાસન કરતો હતો; પરંતુ આજે તું કેમ આમ સૂઈ રહ્યા છે ? હે ભાઈ ! ઊઠ અને મારી દીન અવસ્થાને જો.

શોકથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા અને વિલાપ કરતા રઘુવીરનું આશ્વાસન કરી સુષેણે કહ્યું : ‘હે નરસાઈ ! તમે વિકળતાને આણનારી આ શોકચુક્રિતો ત્યાગ કરો. શોકને ઉત્પન્ન કરનારી ચિંતા સંશ્રામ વિશે વાગતા બાણના જેવી જ પીડા કરનારી છે; માટે તેનો ત્યાગ કરો અને લક્ષ્મીને વધારનાર લક્ષ્મણ મરણ થઈ કરો. જુઓ, તેમની મુખકળામાં જરા પામ્યા નથી. જુઓ, તેમની મુખકળામાં જરા પણ વિકાર થયો નથી, તેમ જ તેમની કાંતિ પણ સ્થાવર પડી નથી. જુઓ, જુઓ, લક્ષ્મણનું મુખ પ્રથમના જેવું જ કાંતિવાળું અને પ્રસન્ન દેખાય છે; ^{૨૧-૨૫} તેમ જ તેમની હથેળીઓ કમળપત્ર સમાન લાલ અને નેત્ર પણ પ્રકુલિત જણાય છે. હે રાજપુત્ર ! મરણ પામેલા મનુષ્યનું રૂપ આવું રહેતું જ નથી. ^{૨૬} માટે હે શૂરવીર ! તમે

વિવાદ ન કરો. શત્રુઘ્નન લક્ષ્મણ હંજી જીવે છે. જોકે લક્ષ્મણ મૂર્ચિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા છે, તો પણ આસોષવાસને લીધે વારંવાર કંપતું હૃદય સાબિતી આપે છે કે, લક્ષ્મણ હંજી જીવે છે.’

રઘુવીરનું આશ્વાસન કરીને અત્યંત શુદ્ધિ-માન સુષેણે હનુમાનને કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! પૂર્વે જાળવાને તને જે ઔપધિપર્વત ગતાવેલો છે, ત્યાં તું સત્વર જા અને તે પર્વતના દક્ષિણ શિખર પર ચનારી દિવ્ય ઔપધિ અહીં લઈ આવ. ^{૨૭-૨૮} હે વીર ! (ત્યાં થતી વિશલ્યકરણી, સંધ્યાની, સાવર્યકરણી તથા ચંદ્રવની) એ ચારે ઔપધિઓને તું લક્ષ્મણને સાવધ કરવા માટે શીઘ્ર લઈ આવ.’

સુષેણનું વચન સાંભળી કપિવર હનુમાન ત્યાંથી તુરંત જ ઊડ્યો અને પૂર્વોક્ત ઔપધિ-પ્રસ્થ પર્વત પર ગયો; પરંતુ પોતે ઔપધિને નહિ જોળાળી શકવાથી ચિંતામાં પડી ગયો. થોડીક વારે તેને વિચાર આવ્યો કે, ‘સુષેણે કહેલું શિખર તે આ જ છે અને મુખ આપનારી દિવ્ય ઔપધિ આમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ હું ધારું છું; પણ જો હું વિશલ્યકરણી વગેરે ઔપધિ લીધા વિના કે જાણપૂરણા ધિના ગમે તે ઔપધિ લઈને જઈશ, તો મારી મૂર્ખતા ગણાશે અને જો ઔપધિ જોળવામાં વિચાર કરવા રહીશ, તો ઘણો સમય બ્યતીત થવાથી લક્ષ્મણનું મરણ થયે; માટે આખું આ પર્વતશિખર જ ઉપાવી જઈ, જો જ ઉત્તમ છે.’ એમ વિચારી પર્વત પાસે જઈ કપિશ્રદ્ધ હનુમાને પ્રકુલિત વૃક્ષોવાળા શિખરને ત્રણ વાર હચમચાવીને ઉપાવી નાખ્યું અને પછી જળભરેલા રથામ મેઘ સરખા એ પર્વતશિખરને જાત્ર હાથમાં ગ્રહણ કરીને તે ત્યાંથી ઊડ્યો. અત્યંત વેગથી ગતિ કરતો કપિવર હનુમાન જ્યાં સમયદ્ર વગેરે હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પર્વતશિખરને પૃથ્વી પર મૂકીને તથા થોડી વિશ્રાંતિ લઈને તેણે સુષેણને કહ્યું : ‘હે વાનરપુંગવ ! હું ઔપધિને જોળાળી શક્યો નહિ; એથી આખું પર્વતશિખર

જ ઉપાડી લાગ્યો છુ ૧૩૦-૪૦

હનુમાનનું કથન સાલળી સુપેણે તેને ધન્ય વાદ આપ્યો અને પર્વતશિખરમાથી ઔપધિ શોધી કાઢી ૪૨ દેવોથી પણ ન થઈ શકે એવું હનુમાનનું અદ્ભુત કર્મ જોઈને સર્વ વાનરો વિભિન્ન થયા પછી અત્યંત કાતિવાળા સુપેણે તે ઔપધિને કચરી તેનો રસ લદ્દમણની નાસિકા માં રેડ્યો ઔપધિનો ગંધ જતા જ જોના શરીરમા બાહો વાગેલા હતા એવા શનુદમન લક્ષ્મણ તક્ષણ પીકારહિત થઈ બેઠા થયા ૪૨-૪૪

લદ્દમણને સાવધ થઈ બેઠો જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા વાનરો 'બાહુ સારુ થયુ, બાહુ સારુ થયુ, એમ બે ની રક્ષણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા શ્રીમાન રામચંદ્ર પણ ભાઈ આમ આવ, આમ આવ,' એમ કહીને લક્ષ્મણને ગાઠ આલિંગન આપ્યું એ વેળા તેમના નેત્રોમા પ્રેમના આસુભરાર્ધ આવ્યા પછી રઘુવીરે લદ્દમણ પ્રત્યે કહ્યું 'હે વીર! મારા સહભાગ્ય કે આજે મેં તને મરણમાથી પાડો ઉઠેવો જોયો હે ભાઈ! તારા વિના મારે જય મેળવવાનું, સીતાનું કે મારા જીવિતનું પણ કાર્થ પ્રયોજન નથી તું મા લોકમા ન હોય તો પછી મારે જીવવાનું શું કારણ રહે?' ૪૪-૪૮

મહાત્મા રામચંદ્રના ઉપયુક્ત ાચન સાલળી વિષાદ પામેલા લક્ષ્મણે ગદ્ગદ કે ડહું ૪૮ 'હે સત્યપરાક્રમવાળા આર્ય! રાવણને હંપવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તમારે આમ નિર્માય અને હનકા પુરુષની પેઠે બોલવું યોગ્ય નથી ૫૦ સત્યવાદી પુરુષો પોતાની પ્રાતજ્ઞા કદી પપુલ્યર્થ વવા દેતા નથી પોતે કંઈ પ્રતિજ્ઞાને પાળવી એજ મહત્વનું લક્ષણ છે ૫૨ હે અનંધ! મારે માટે તમેએ નિરાશ થવું યોગ્ય ન હોય તમે સજ્જ થાઓ અને રાવાણનો વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલન કરો હે રઘુવીર! જેમ તીક્ષ્ણ દાઢવાળા અને ગર્જના કરતા સિંહ આગળથી હાથી જીવતો જતો નથી, તેમ તમારા બાહોની ચેટમા આવેલા રાવણ હવે જીવતો જનાર નથી હે

વડીલ બાહુ! હું તો ઇચ્છુ છું કે, સર્વ જગતના ઉપર ઉપકાર કરનારા આ ભગવાન શ્રી સૂર્ય નારાયણ અત્યંત ન પામે તે પહેલા દુરાત્મા રાવણનો સત્વર વધ થવો જોઈએ હે આર્ય! હે વીર! જો તમે સનામ ધિયે રાવણનો વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા તેમજ જનકતનયાને મેળવવા ઇચ્છતા હો, તો તમે આજે સત્વર મારા કહેવા પ્રમાણે કરો ૫૨ ૫૫

ઇત શ્રી વાટ્મીનિ મહાનિર્માણિત અદ્વિતિય શ્રીરામચંદ્રમય યુદ્ધકાંડમા ૧૦૧ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૨મો

ગમ-રાવણનો રણસંગ્રામ

લક્ષ્મણેન તુ તદ્વાચ્યમુક્ત શ્રવા સરાઘવ ।
સર્વથે પરવીરમ્નો ધનુરાદાય વીરયાન ॥૧॥

રક્ષમણના વચન સાલળી શનુના વીરે ને હંપુતાન રામચંદ્ર વનુષ્ઠ નહણું કરીને રાવણની સેના પર લય કર બાહો મૂકવા માડયા આ વેળા રાક્ષસોનો રાજા રાવણ પણ બીજા રથમા બેઠીને રાહુ જેમ સૂર્યની સામે આવે, તેમ રામચંદ્રની સારે આવી જિજ્ઞે રહ્યો અને મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળધારા વરસાવે તેમ રામચંદ્ર ઉપર વજ્ર સરખા બાહો વરસાવવા લાગ્યો ૧- રામચંદ્ર પણ પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખા તીક્ષ્ણ બાહો રાવણ ઉપર મૂકવા માડયા ૪ શ્રીમાન રઘુવીર પૃથ્વી પર ઊભા હતા અને રાવણ રથમા બેઠોના હાથે એ જોઈને દેવો, ગંધર્વો અને કિન્નરો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા 'આ યુદ્ધમા સમાનતા જોવામા આવતી નથી, કારણ કે રાવણ રથમા બેઠી યુદ્ધ કરે છે અને રામચંદ્ર ના પાળા નરે છે'

દેવ-ગંધર્વોદિતુ વચન માલળી દેવરાજ ઇન્દ્રે પોતાના સારથિ માર્તાન્દેને બોલાવી કહ્યું 'હે સારથિ! તું મારો રથ બેઠી પૃથ્વી પર જ્યા રામચંદ્ર ઊભા છે ત્યા જ અને મારી વતી તેમને કહે કે, 'હે રાઘવ! દેવરાજ ઇન્દ્ર આ રથ તમારે માટે નોકર્યો છે, માટે તમે તેમા બિરાજી યુદ્ધ કરો' તે નાતલિ! આટલું કાચ

કરી તુ દેવોનુ મહાન હિત કર.' દેવરાજ ઇંદ્રની આજ્ઞા થતા જ માતલિએ પ્રણામ કરી કહ્યું. 'હે દેવેન્દ્ર! હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે રથ ભેડી સત્વર રામચંદ્રની પાસે જઈશ અને તેમનો સારથિ થઈને યુદ્ધમાં રથ હાકીશ'

પછી માતલિએ સુવર્ણના સાજવાળા હીલા વર્ણના અશ્વો ભેડી રથ તૈયાર કર્યો એ રથ સુવર્ણથી મટેલો. સે કડો ઘટીઓથી શોભતો, મધ્યાહનકાળના સૂર્ય સમાન ઝળહળતો, વડુર્યથી જરેલા ઊંટડાવાળો, સુવર્ણદંડ પર ફરફટી ધત્તવાળો અને સુવર્ણની દારીવાળા પ્રયેત આમગેથી અલકૃત હતો પછી દેવરાજ ઇંદ્રની આજ્ઞા પામેલો માતલિ હાથમાં બાણક લઈને રથ પર બેઠો અને અતરિલમાંથી નીચ ઊતરી રામચંદ્ર પાસે આવી હાથ ભેડી બોલ્યો. 'હે શત્રુદત્ત! હે અત્યંત પરાક્રમવાળા! હે રામચંદ્ર! તમારો વિજય થવા માટે દેવરાજ ઇંદ્રે આ રથ મોકલ્યો છે, ૧-૨૪ અને તેની સાથે પોતાનું મોટું ધનુષ્ય અર્ધ સરખું પ્રકાશતું ડવચ, સૂર્ય સમાન ચમકતા બાણો તથા નિર્મળ શક્તિ પણ મોકલાવી છે માટે હે વીર! હે દેવ! હું તમારો સારથિ થાઉં છું તમે રથમાં વિરાજી ઇંદ્ર જેમ દાનવોનો નાશ કરે છે, તેમ રાવણનો નાશ કરો ૨૨૫, ૨૬

માતલિના વચન સાંભળી રથની પ્રદક્ષિણા કરી તથા તેને નમન કરીને શ્રીમાન રામચંદ્ર તેમાં વિરાજ્યા એ વેળા પોતાની કાંતિથી તથા લોકને તે શોભાવતા હતા ૨૭ હવે સામસામા રથમાં ભેડેલા મહાબાહુ રામચંદ્ર અને રાક્ષસરાજ રાવણનું જોનારને રોમાંચિત કરી દે એવું અદ્ભુત સુંદર વધા લાગ્યું ઉત્તમ અભિવિદ્યા બળુનારા રણવીર રાવણના ગાધર્વાસને ગાધર્વાસથી અને દેવાસને દેવાસથી ઠાપી નાખ્યા, ત્યારે અત્યંત કુદ્ધ થયેલા રાવણે લયકર સર્પાસ મૂક્યું એ વેળા રાવણના ધનુષ્યમાંથી નીકળતા સુવર્ણભૂષિત બાણો ઝેરી સર્પનું રૂપ લઈને રામચંદ્રની ઉપર જવા લાગ્યા. પહોળા મુખવાળા

અને અભિજ્ઞાવાળાનું વમન કરતાં એ સર્પાસ બાણો સુસવાદા કરતા રણવીર પર છૂટ્યા. ૨૮-૨૯ પ્રકાશિત અગ્નિવાળા અને વાસુકિ નાગ સરખા ઝેરી સર્પાસ બાણોથી સઘળી દિશાઓ ઢકાઈ ગઈ

એ પ્રમાણે સંગ્રામમાં બંધાત્યાં સર્પરૂપ બાણોને ભેઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર સર્પોનો નાશ થાય એવું લયકર ગરુડાસ મૂક્યું ૨૩, ૨૪ તરત જ રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા અગ્નિ સરખી કાંતિવાળા સુવર્ણમય અનેક બાણો ગરુડરૂપે થઈ સર્પોનું લક્ષણ કરતા ઊડવા લાગ્યા ઇન્દ્રિત રૂપ વરનારા રામના બાણોએ ગરુડરૂપે વિચરીને રાવણના સર્પરૂપ સઘળા બાણોનો નાશ કર્યો ૨૫, ૨૬

સર્પાસ નિષ્કળ થયું, ત્યારે કોપાયમાન થયેલા રાવણે રામચંદ્ર ઉપર લયકર શરણુદિ કરવા મારી. ૨૭ તેણે એકસામટા રામચંદ્રને હઠાવે બાણો માર્યા અને બીજા અનેક બાણો મૂકી સારથિશ્રેષ્ઠ માતલિને પણ પીધો. વળી તેણે એક પ્રયત્ન બાણ મારીને ઇંદ્રના રથનો સુવર્ણ ધ્વજ ઠાપી નાખ્યો તથા ઘણા બાણો મૂકી અશ્વોને પણ પીડિત કર્યા. ૨૮

રાવણના બાણોથી રામચંદ્રને પીડિત થયેલા ભેઈને દેવ, ગાધર્વ, આરણ્ય, સિદ્ધ, કપિ, દાનવ તથા વિલીપણ સહિત સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત વિવાદમય થયા. ૨૯ રામરૂપી ચંદ્રને રાવણરૂપી રાહુએ ઓસવા માડતો ત્યારે પ્રબળ અકટયાણ કરનારા 'બુધ' નામના ગ્રહે ચંદ્રની પ્રિયા શેહિણી નક્ષત્ર કે જેના દેવતા પ્રભવપતિ છે તેનું આક્રમણ કર્યું સમુદ્ર પણ નાણે પ્રવલિત થયો હોય એમ તેમાંથી ખુમારા ગહિત તરંગોની જવાબા નીકળવા લાગી અને સૂર્યને સ્પર્શ કરે એટલે જશે તેના મોઝા જીજળવા લાગ્યા સૂર્ય પણ મહા કિરણોવાળો, કંઠોર અને પૂમકેતુની છાયામાં આપ્યા જેવો થઈ ગયો અને તેમાં કાળા માખા દેખાવા લાગ્યા, તેમ જ કળ ધનુ ચિહ્ન

ચંદ્રના સઘળા બાણોને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યા. આકાશમા ઊડતા પોતાના સઘળાં બાણો રાવણના ત્રિશૂળને સ્પર્શ થતા જ ભસ્મીભૂત થઈ ગયા, ત્યારે રામચંદ્રના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. તુરંત જ તેમણે માતલિંગે રથ સાથે આણેલી ઇંદ્રની શક્તિ લીધી અને તેને વેગથી ઉપાડી રાવણના ત્રિશૂળ ઉપર ફેંકી એ વેળા આઠ ઘટાઓના નાઠવાળી અને પ્રત્યકાળની પ્રકાશિત ઉલ્કા સરખી એ શક્તિએ ગગનમંડળને પ્રકાશમાન કરી મૂક્યું. રામચંદ્રે મૂકેલી શક્તિનો પ્રહાર થતા જ રાવણ-નું ત્રિશૂળ નિતેજ થઈ ભાગીને પૃથ્વી પર પડ્યું. પણ અત્યંત સાવધાન થઈને રઘુવીરે સીધી ગતિ કરનારા તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણના અંધોને વોંધી નાખ્યા, તેમ જ તેની છાતી પણ વોંધી નાખી તથા નળ બાણો વડે તેનું હલાટ ફેંકી નાખ્યું. એ સમયે રામચંદ્રના બાણોથી લેદાઈ ગયેલા જેના સઘળા અંગો-માથી રુધિર સ્રવતું હતું એવો અને રાક્ષસ સ્ત્રેન્યમા ઊભેલો રાવણ પ્રકુલ્લિત અશોકવૃક્ષના સરખો શોભતો હતો. રામબાણથી જેના સઘળા ગાત્રો ઘણા જ વોંધાઈ ગયા હતા તથા જેનું આંખ શરીર રુધિરથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું એવો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ એ વેળા અત્યંત ખેદ પામ્યો ને તેના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. ૧૨-૭૦

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદ્ધકાંડમા ૧૦૨મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-રાવણ પ્રતિ
રામચંદ્રના તિરસ્કારવચનો-
રાવણનું મૂર્ચ્છિત થયું

સ તુ તેન તદા કોપાત્કાકુલ્લ્યેનાદિતો શ્રદામ્ ।
રાવણ સમરશ્ચાવી મ્હાત્મોષ્મુપાગતમ્ ॥ ૧ ॥

કોપ પામેલા રામચંદ્રે ગુદમા ઉત્સાહ
વાળા રાવણને અત્યંત પીડિત કર્યો, ત્યારે
તે અત્યંત કોપાયમાન થયો. કોપને લીધે

ફાટેલી આંખોવાળો રાવણ પોતાનું મનુષ્ય
ખેંચીને રામચંદ્રને પીડવા લાગ્યો. જેમ મેઘ
જળવૃષ્ટિથી નાના તળાવને ભરી નાળે છે,
તેમ રાવણે અખંડિત બાણવૃષ્ટિથી રઘુવીરને
ભરી નાખ્યા, છતાં જેમ જળની ધારાઓથી
પર્વત જરા પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમ
રાવણની બાણવૃષ્ટિથી રામચંદ્ર જરા પણ
ચલાયમાન થયા નહિ. સંગ્રામમા અડગ થઈ
ઊભેલા રઘુવીરે પોતાના બાણોથી રાવણના
ઘણા બાણોનું નિવારણ કર્યું અને સૂર્યના
તડકામા ઊભેલો મનુષ્ય જેમ તેના કિરણોને
સહન કરે છે, તેમ રાવણના કેટલાક બાણોને
સહન પણ કર્યો. પણ કોપ પામેલા રાક્ષસ
રાજ રાવણે પોતાની કુશળતાથી એકી વખતે
રામચંદ્રની છાતીમા હલારો બાણો માર્યો. ૧-૧
એ બાણો વાગવાથી લોહીલુહાણ થયેલા
રઘુવીર વન વિષે પ્રકુલ્લિત થયેલા મોટા ખાખ
રાના વૃક્ષ સરખા દેખાવા લાગ્યા રાવણના
બાણો વાગવાથી અતિશય કોપેલા રામચંદ્ર
પણ તેના ઉપર પ્રલય ત્રાળના સરખા તેજસ્વી
બાણોથી પ્રહાર કરવા માડ્યો એકબીજા પર
ઘણા જ ક્રોધે ભરાયેલા રામ અને રાવણ
બાણબળથી અધકાર છવાઈ જવાને લીધે
એકબીજાને દેખી શકતા પણ ન હતા

પછી ક્રોધ પામેલા રામચંદ્ર જરાક હસીને
રાવણ પ્રત્યે કઠોર વચન કહેલા માંડ્યા 'હે
રાક્ષસોમા નીચ રાવણ ! મારું બળ બહુ
વિના તે ગુપ્ત રીતે એકલી પડેલી મારી પ્રિયા
સીતાનું જનસ્થાનમાથી હરણ કર્યું છે, એથી
હું માનું છું કે તારામા કંઈ પરાક્રમ નથી.
હે હુલ ! મારાથી વિખૂટી પડેલી અને દડ
કારણમા રહેવાથી દીન થઈ ગયેલી સીતાનું
ગળાત્કારે હરણ કરીને તું પોતાને શૂરવીર
માને છે ! અરે, ધિક્કાર છે તને ! જેનો
પતિ પાસે ન હોય એવી એકલી સ્ત્રી ઉપર
પોતાનું શરવીરપણું દાખવનાર હું અધર્મી ।
પરજીનું હરણ કરવારૂપ નિંદ અને ખીજણના

જેવુ ડમ કરીને તુ પોતાને શરવીર માને છે ! એ દુષ્ટ ! તને ધિક્કાર છે ! હે વમની મર્યાદા તોડનારા ! હે નિર્લજ્જ ! હે સદા ચરણબુદ્ધ ! ગર્વને લીધે તુ પોતે જ પોતાનું મોત વહોરીને પોતાને શરવીર ગણાવે છે ! ધિક્કાર છે તને ! હે રાવણ ! ઘણા બગવાળો, શરવીર અને ડબેરનો ભાઈ થઈને તે આ મીતાહરણરૂપો પ્રશસનીય (?) અને યશની વૃદ્ધ કરે એવું (?) કાર્ય કર્યું છે ! વાહ રે વાહ, ધન્ય છે તને (!). તે પોતાના બળ-પરાજનના ગર્વને વશ થઈને નિદાપાત્ર અને આ લોક તેમજ પરલોકમાં અહિત કરનારું કર્મ કર્યું છે, તેનું ફળ તને આજે જ મળશે ૭-૧૬ હે દુર્મતિ ! તું પોતાને શરવીર માને છે, પરંતુ ચોરની, પેઠે મીતાને હરી લાવવા છતાં તને જરાયે લાજ કેમ આવતી નથી ? ૧૧૭ એ અધર્મી ! જો મારા દેખતા તે સીતા સામે આડી નજર પણ કરી હોત, તો તે જ વેળા મારા બાણોથી હણાઈને તું તારા ભાઈ ખરને મળવા ભત ૧૮ હે મદબુદ્ધિવાળા ! આજે તુ મારી દષ્ટિએ પડ્યા એ બહુ સાજું ઘણું, હું તને મારા બાણોથી હણીને આજે જ યમલોકમાં પહોંચતો કરીશ ૧૯ આજે મારા બાણોથી કપાઈને રણભૂમિની રેતીમાં પડેલા દેહીયમાન કુડળવાળા તારા મન્ત્રકને માતા હારી પ્રાણીઓ આમતેમ ખેંચશે વળી તે નાવણું ! મારા બાણો વાગવાથી જતપ્રાણુ થઈને તુ જ્યારે પૃથ્વી પર પડીશ, ત્યારે ગીધ વગેરે હવરો પ્રાણીઓ તારી જાતી પર તૂટી પડશે અને વાગેલા બાણોના ધાવમાથી નીકળતું રુધિર ખીને વૃક્ષ થશે તેમજ ગરુડ જેમ તપાંને ખેંચે, તેમ તે પક્ષીઓ તારા આતરડા ને ખેંચશે ૧૨૦-૨૨

એ પ્રમાણે કહી શત્રુદમન રઘુવીરે પાસે રહેલા રાવણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માડી. સત્રામમાં શત્રુનો વધ કરવા ઇચ્છતા રામ-ચંદ્રના બળ, વીર્ય અને ઉત્સાહ એ વેળા

ઘણાં જ વૃદ્ધિ પામ્યાં. તેમનું અસ્ત્રબળ અને હાથોની ચપળતા પણ વધી પડી અને તેમની આગળ સવળા અન્નો પ્રકટ થયા. ‘પોતાને માટે આ સઘળા શુભ શુકન થાય છે’ એમ જા ? શ્રીમાન રામચંદ્ર રાવણને અત્યંત પોડવા લાગ્યા ૨૩-૨૫ એક બાણુ વાનરોએ ફેંકેલાં વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિથી તથા બીજા બાણુથી રઘુવીરની બાણવૃષ્ટિથી રાવણ ઘણો જ ગભરાઈ ગયો. ગભરાટને લીધે રાવણ કંઈ પણ પરાક્રમ કરી શકતો નહોતો. તે પોતાના ભાથામાથી બાણુ લઈ શકતો ન હતો તેમજ વનુષ્ય પણ ખેંચી શકતો ન હતો, ત્યારે રામચંદ્ર પણ તેના પર પ્રહાર કરતા ન હતા. ૨૬-૨૮ રાવણને મૂંઝાં આવ્યા પહેલાં જ રાચચરે જે જે શસ્ત્રાસ્ત્રો માર્યા હતા, તે તે સઘળા તેનું મરણુ આણે તેવા જ હતા, જેથી રાવણ અતિમ અવસ્થામાં આવી પડ્યો. ૨૯ પોતાના મ્વામીની એવી સ્થિતિ જોઈને સારથિએ જરા પણ ન ગભરાતા રાવણના રથને ધીમેથી પાછો ફેરવ્યો અને રણભૂમિમાંથી દૂર લઈ જઈ ઊભો રાખ્યો. રાવણને મૂંઝાઈત થઈ પડેલો જોઈને તેનો સારથિ ભયને લીધે મેઘ સમાન ગડગડાટવાળા તેના રથને તરત જ પાછો વાગી સમરભૂમિમાંથી દૂર હાકી ગયો ૩૦-૩૧

૧૧૮ શ્રોતાત્મીય મહાશુનિપ્રાપ્તિ આદિશબ્દ શ્રોતશ્રાવણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૩ માં સી. સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૪ મેા

રામ-રાવણનો રણસત્રામ-બળગવિત

રાવણનો મારાથ ઉપર કાપ

સ તુ મોહાસ્તુસંમુદ્ધ. દ્વાતાન્તરલગ્નવિત ।

ક્રોધસરકનયનો રાવણઃ સુતમન્ત્રીત્ ॥ ૧ ॥

જ્યારે રાવણની મૂંઝાં વળી, ત્યારે કાળ-બળથી પ્રેરાયેલા તેણે વગર વિચાર્યે કાધને લીધે લાલ નેત્ર કરી પોતાના સારથિને કહ્યું. ‘હે દુર્બુદ્ધિ ! શું તું મને વીર્યહીન, અશક્ત, પુરુષાર્થ વિનાનો, ભીરુ, કુદ્ર, નિર્જાન, તેજ અને માયાથી રહિત તથા અશ્વિદ્યા વગરનો

સમજે છે, જેથી મારી અવજા કરીને તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ વતે છે? અરે દુષ્ટ! મારે અભિપ્રાય લાણ્યા સિવાય તું મારું અપમાન કરીને મારા શત્રુની આગળથી રથને અહીં શા મારે લઈ આવ્યો? હે અનાય! આજે મારા રથને રણમાંથી પાછો વાળીને તે ઘણા કાળથી મેળવેલાં મારાં યશ, વીર્ય, તેજ તથા લોકોના મારા પરના વિશ્વાસને બટ્ટો લગાડ્યો છે! હું નિરંતર યુદ્ધમાં પ્રીતિ ધરાવું છું, તેમ છતાં પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળા અને શૌર્યબળથી પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય મારા શત્રુના દેખતાં તે મારે રથ પાછો વાળીને મને બીરુ-બીકણની પંક્તિમાં ખપાવ્યો છે! હે દુર્મતિ! હજી પણ જો તું મોહને લીધે કિંવા હઠને લીધે મારા રથને સત્વર શત્રુની સામે નહિ લઈ જાય, તો 'તું શત્રુને મળેલા છે,' એ મારા તર્કને હું સત્ય માનીશ. હે સારથિ! તે આજે મારા શત્રુની ગરજ સારી છે; કેમ કે હિત ઇચ્છનારે સુદૃઢજન કદી પણ આવું કર્મ કરે નહિ. જો તું ઘણા સમય સુધી મારી પાસે રહેવો હોય અને મારા ઉપકાર તને સાંભરતા હોય, તો મારે શત્રુ રામ રણમાંથી પાછો વળે નહિ, તે પહેલા તું મારા રથને સત્વર તેની સામે લઈ બા. ૪૯

બુદ્ધિહીન થયેલા રાવણે પોતાનું હિત ચાહનારા સારથિને કઠોર વચન કહ્યાં, ત્યારે સારથિએ તેનું હિત થાય તેવાં વાક્યો કહેવા માંડ્યા: ૧૦ 'હે રાજન! હું કેઈથી ભય પામતો નથી. હું મૂર્ખ નથી, શત્રુની સાથે મળી ગયેલા નથી. આજસુ થયેલો નથી, તમારા પર અપ્રીતિવાળો નથી તેમ જ તમારા ઉપકારોને ભૂલી પણ ગયેલા નથી; પરંતુ માત્ર તમારું હિત કરવા માટે તથા તમારા યશનું રક્ષણ કરવા માટે મેં રહેનાવથી 'તમને પ્રિય લાગેશ' એમ માનીને આ કૃત્ય કર્યું છે. છતાં તે તમને અપ્રિય બાસે છે, તો પછી મારાં હુલોચ્ય! હે મહારાજ! હું નિરંતર તમારું પ્રિય-હિત કરવામાં જ અનુરક્ત રહું છું અને એથી જ મેં આજે આ કર્મ કર્યું છે. મારે

કેઈ એક હલકા અનાયની પેઠે તમારો મને દૂષિત ગણવો યોગ્ય નથી. હે રાક્ષસરાજ! જેમ શત્રોદય થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા સમુદ્રના ઉછાળાથી નદીનો પ્રવાહ પાછો વળે છે, તેમ મેં યુદ્ધમાંથી તમારા રથને પાછો વાળ્યો, તેનું કારણ હું તમને કહું છું. ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરવાથી ન્યારે મેં તમને શ્રમિત થયેલા ભોયા અને પરાક્રમ કરવામાં પાછા પડતા ભોયા; તેમ જ શત્રુના કરતાં તમારું બળ તથા શક્તિ પણ ઓછાં થયેલાં ભોયાં, ત્યારે મેં તમારા રથને પાછો વાળ્યો. વળી ઘણી વાર સુધી રથનું વહન કરવાથી અશ્વો પણ થાડી ગયા હતા અને જેમ અકાળ વૃષ્ટિથી લિલઈને ગાયો અકળાય, તેમ ગરમીથી અકળાઈને તમે ઢીન થઈ ગયા હતા તેમ જ હાલમાં જે જે શત્રુનો થાય છે, તે સર્વ પણ આપણને પ્રતિકૂળ હોય એમ મને જણાય છે. હે મહારાજ! દેશ, કાળ, શુભાશુભ, શત્રુન, રથોનાં ઇંજિત,* દૈન્ય, હર્ષ, ખેદ, રથોનાં નીચા-ઊંચાપણું, પૃથ્વીની સમ-વિપક્ષતા, યુદ્ધનો સમય, શત્રુનું હિદ્ર, રથને ક્યારે શત્રુ આગળ લઈ જવો, ક્યારે પાછો વાળવો, ક્યારે દંડ બિલો રાખવો તેમ જ ક્યારે પલાયન કરવું, એ સર્વ બાબત સારથિએ લાજુવી બોઈએ. ૧૧-૨૦ હે મહારાજ! આપનો આ સારથિ સઘળી બાબતોને જાણે છે; તેથી જ મેં આપને તથા આપના અશ્વોને વિશ્રામ મળે અને આપનો ખેદ દૂર થાય એટલા માટે જ રથને પાછો વાળવારૂં દેશ-કાળને યોગ્ય કાર્ય કર્યું છે, તેમાં આપને દુશ્મણ લગાડવા જેવું કાંઈ જ નથી. ૨૧ હે વીર સ્વામિન! મેં જે કાંઈ કર્યું છે, તે સ્વામી પરના રહેલાવને વશ થઈને જ કર્યું છે; કાંઈ સ્વેચ્છાથી જ રથને પાછો વાળ્યો નથી. ૨૨ હે શત્રુઘ્ન! હવે આપ મને જેવી આજ્ઞા કરશો તે પ્રમાણે હું મારા ખરા અંતઃ-કરણથી કરીશ. ૨૩

* ઇંજિત-ચનના સઘળા વિચારોનું ચહેરા કે શરીર ઉપરથી સમજી જવું તે.

સારથિનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા
યુદ્ધના લોભી રાવણે તેનાં વખાણ કરીને કહ્યું :
'હે સૂત! તું મારા રથને સત્વર રામની સામે
લઈ જા; કારણ કે આજે હું શત્રુને માર્યા વિના
પાછો વળવાનો નથી.' એટલું કહીને રથમાં
બેઠાં બેઠાં જ રાવણે પોતાના સારથિને એક
સોનાનું કડું પારિતોષિક તરીકે આપ્યું. રાવણની
આજ્ઞા પામેલા સારથિએ સત્વર રથના અધાને
રજુશ્રુમિ તરફ હાંક્યા અને ક્ષણવારમાં જ રાવણ-
ના રથને સોનાને મોખરે રામચંદ્રની સામે
લાવીને ખડો કર્યો. ૨૪-૨૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૪મો સુત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૫ મો

અગસ્ત્ય ઋષિએ રામને આવેલા

પરાક્રમમંત્ર-આદિત્યહૃદય

તતો યુદ્ધપરેશ્રાન્તં સમરે ચિન્તયા સ્થિતમ્ ।

રાવણં ચાગ્રતો દૃષ્વા યુદ્ધાય સમુત્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પુનઃ યુદ્ધ
કરવા આવીને બોલો રહ્યો, ત્યારે રામચંદ્ર ચિંતા-
તુર થઈ ગયા; કારણ કે તે યુદ્ધ કરીને શ્રમિત
થયેલા હતા. એ વેળા દેવલોકોની સાથે ભગ-
વાન શ્રીઅગસ્ત્ય મુનિ યુદ્ધ જોવા અર્થે આવેલા
હતા. તેમણે રામચંદ્રની ચિંતાતુર અવસ્થા જોઈ
તેમની પાસે આવી કહેવા માંડ્યું :^{૧,૨}

‘‘ હે રામ ! હે રામ ! હે મહાબાહુ ! હું

✽આદિત્યહૃદયમ

। અગ્સ્ય ઉવાચ ।

રામ રામ મહાબાહુ ગુણ ગુણ સનાતનમ્ ।

યેન સર્વોત્તીર્ણસ્વ સમરે વિજાયિષ્યસે ॥ ૩ ॥

આદિત્યહૃદય ગુણ્ય પરાક્રમુર્જિનાશનમ્ ।

અગ્રાહ જપન્ નિયમમધ્ય પદમ શિમ્ ॥ ૪ ॥

રામદ્રલ્હનાદ્રવ્ય-સર્વોત્તમપ્રણાશનમ્ ।

ચિન્તાપોહપ્રદાનમાચુરંપનમુચમમ્ ॥ ૫ ॥

રથમન્ત સમુપન્ત દેવામુત્તમઃકૃતમ્ ।

પૂજયત્વ વિરસન્ત ભાસ્કરે ભુવનેષ્વરમ્ ॥ ૬ ॥

સર્વદેવાત્મકો દેવ તેજસ્વી રથમ્ભાનનઃ ।

એવ રેતુમુગ્ધોત્તેજાન્તિતિ ગમસ્તિમિઃ ॥ ૭ ॥

તમને એક સનાતન શુદ્ધ કહું છું તે તમે સાંભળો.
હે વત્સ ! એથી તમે સંગ્રામમાં સર્વ શત્રુઓને

અથ બ્રહ્મા ચ વિણુશ્ચ શિવઃ સ્વન્દઃ પ્રજાપતિઃ ।

મહેન્દ્રો ધનંદઃ કાલ્યે યમઃ સામો હ્યપામ્પતિઃ ॥ ૮ ॥

પિતરો વસવઃ સાપ્થ્યા અધિનો મન્ત્રો મનુઃ ।

વાયુરંહિઃ પ્રજાઃ પ્રાણઃ જનુર્ક્તા પ્રમાકરઃ ॥ ૯ ॥

આદિત્યઃ સવિતા સૂર્યઃ યમઃ પૂષા ગમત્સત્માન્ ।

સુવર્ણસદૃશો માનુર્હિંસરેતા દિવાકરઃ ॥ ૧૦ ॥

હરિદશ્વઃ સહસ્રાર્ચિઃ સત્સતિમરીચિમાન્ ।

તિમિરોન્મધનઃ શમ્ભુતલથા માતળ્લકોઽન્નુમાન્ ॥ ૧૧ ॥

હિરણ્યગર્ભઃ શિશિરત્પનોઽઙ્ગકરો રવિઃ ।

અગ્નિગર્ભો વિદેઃ પુષ્કઃ શંભુઃ શિશિરનાથનઃ ॥ ૧૨ ॥

બ્યામનાયસ્તમોમેદી ક્ષયજનુઃસામનારયઃ ।

ધનર્વાદિપ્રા મિત્રો વિન્ધ્યવીર્યશંગમઃ ॥ ૧૩ ॥

આતપી મળ્ડલી મૃત્યુઃ પિન્નલઃ સન્તાપનઃ ।

કવિવિશ્વા મહાતેજા રક્તઃ સપ્તભવોદ્રવઃ ॥ ૧૪ ॥

નક્ષત્રગ્રહતારણામ્, વશા । વશમાવનઃ ।

તેજસામપિ તેજસ્વી દ્વાદશાન્નન્ નમોઽન્નુ તે ॥ ૧૫ ॥

નમઃ પૂર્વાય શિરયે વર્ષમાવાદયે નમઃ ।

જ્યોતિર્ગાના પતયે દિનાધિપતયે નમઃ ॥ ૧૬ ॥

જવાય જયમદ્રાય હર્યશ્વાય નમો નમઃ ।

નમો નમઃ સહસ્રાશા આદિત્યાય નમો નમઃ ॥ ૧૭ ॥

નમઃ ઉદ્રાય કીરાય સારજ્ઞાય નમો નમઃ ।

નમઃ પદ્મપ્રવોધાય પ્રચન્દ્રાય નમાન્નુ તે ॥ ૧૮ ॥

બ્રહ્મશાનાષ્ટ્યુનેશાય મુરયાદિત્યવર્તયે ।

માર્શવતે સર્વમતારા ગેદ્રાય વપુષે નમઃ ॥ ૧૯ ॥

તનોદ્રાય હિમદ્રાય વરુણાયમિતાત્મને ।

કૃતમદ્રાય દેવાય જ્ઞાતિયા પતયે નમઃ ॥ ૨૦ ॥

તત્તત્તમામીકરાભાવ હરયે વિશ્વકર્ષણે ।

નમત્તમોમિનિદ્રાય રુચયે લાઠ્ઠસાધિણે ॥ ૨૧ ॥

નંદાયત્યેય ને ભૂત તમેર સ્વજિતિ પ્રમુઃ ।

પર્યત્યેય તરત્યેય વપત્યેય ગમસ્તિભઃ ॥ ૨૨ ॥

એવ સુતેષુ જાગતિ ભૂતેષુ પરિનિદ્રિતઃ ।

એવ ચત્તાર્ણહોત્ર ચ પલ્લ વૈવાત્રામહાનંબામ ॥ ૨૩ ॥

દેવાશ્ચ કૃતવશ્ચેવ ક્ષુન્ના કૃત્તમેર ચ ।

યાનિ કૃત્યાનિ લોકેષુ સર્વેષુ પરમપ્રમુઃ ॥ ૨૪ ॥

પદ્મમાપલ્લુ કૃત્તેષુ કાન્તારેષુ મેગ્ધેષુ ચ ।

કૌતેયનુરુપઃ કર્ષિન્નાવશીરતિ રાવરઃ ॥ ૨૫ ॥

પૂજયલેનમેકામો દેવેન્દ્રેવ ચત્પતિમ્ ।

પતત્ત્વિગુણિતે જપ્તવા સુદેષુ વિજાયિષ્યસિ ॥ ૨૬ ॥

અહિન્ચયે મહાવાહા રાયન્ સ્વ હનિષ્યસિ ।

એવમુત્તમા તનોઽગ્રણો ગ્રામ સ યયગ્નમ્ ॥ ૨૭ ॥

જીતી શકેશો હે રામ! 'આદિત્યહૃદય' નામનું પવિત્ર સ્તોત્ર સર્વ શત્રુનો વિનાશ કરનાર, વિજય આપનાર અને નિરંતર જપ કરવાથી કેવલ્ય મુક્તિરૂપ પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, ૩૪ વળી આ સ્તોત્ર ઉત્તમોત્તમ મંગળ આપનાર સર્વ પ્રકારના પાપ, ચિંતા તથા શોઝનો નાશ કરનાર અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે અનેક કિરણોવાળા, ઉદય પામનારા, સર્વ ભુવનોના ઈશ્વર તથા દેવ અને અસુરો પણ જેને નમન કરે છે એવા વિવસ્વાન ભાસ્કરનું તમે પૂજન કરો એ સૂર્ય સવ દેવોના આત્મારૂપ છે, તેજની છે, પોતાના કિરણો દ્વારા યોગી પુરુષોને કેવલ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તેમ જ પોતાના કિરણો દ્વારા દેવો અને અસુરગણ સહિત સર્વ લોકાનું પાલનપોષણ કરનાર છે ૫-૭ વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ૨૬ પ્રજાપતિ, ઇંદ્ર, કુબેર, કાળ, યમ મોમ, વરુણ, પિતૃઓ, મહેશ્વરો, માતૃઓ, અશ્વિનીકુમારો, મનુ, વાયુ, અગ્નિ, પ્રજા, પ્રાણ, છએ ઋતુકર્તા, પ્રજાકર, આદિત્ય, સવિતા, સૂર્ય, ખગ, પૃથા, ગલન્તિમાન, ભાતુ, સુવણ સદૃશ, ભાતુ, હિરણ્ય રેતા, દિવાકર, ૮-૧૦ હરિદશ્ય, સહસ્રાચિ, સપ્ત સપ્તિ, મરીચિમાન, તિમિરેન્મથન, શભુ ત્વષ્ટા, માર્તંડ, અશુમાન, ૧૧ હિરણ્યગર્ભ, શિશિર, તપન, અહરકર, રવિ, અગ્નિગર્ભ આદિતિ, પુન, શખ, શિશિરનાથન, ૧૨ ચોમનાથ, તમો ભેદી, ઋગ્વળ સામપારગ, ઘનવૃષ્ટિ, અપામિન, વિંધ્યવીથી પ્લવગમ, ૧૩ આતપી, મહાની, શૃત્કે, પિંગવ, સર્વતાપન, કવિ, વિશ્વ મહાતેજ, રક્ષા, સર્વલવોદ્ધવ, નક્ષત્રહંતારાધિપ વિશ્વ ભાવન, દ્વાદશાત્મન વગેરે નામોવાળા ઉત્તમોત્તમ તેજની હે આદિત્ય! આપને નમસ્કાર હો પૂર્વગિરિ, પશ્ચિમગિરિ, જ્યોતિર્ગણાધિપતિ, દિનાધિપતિ, જય, જયભદ્ર, હર્ષશ્ચ, સહસ્રાશુ, આદિત્ય, ઉગ્ર, વીર, સારંગ, પદ્મપ્રભાવ, પ્રયંડ, બ્રહ્મશાસનચુતેશ, મુર, આદિત્યવર્ચસ, તાસ્વાન, ગર્વભક્ષ, રૌદ્રવપુ, તમઃ, હિમઃ શત્રુઃ,

અભિતાત્મન, કૃતધ્વજ, દેવ, જ્યોતિ પતિ તમ ચામીકરાલ, હરિ, વિશ્વકર્મા, તમોભિનિધ, રુચિ અને લોકસાક્ષી ઇત્યાદિ નામવાળા હે સૂર્ય ભગવાન! આપને વાર વાર નમસ્કાર હો ૧૪-૨૧

જ સૂર્ય જ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને સરજે છે, સર્વનો સહાર કરે છે, સર્વનું પાલન કરે છે, સર્વને તપાવે છે, તેમ જ પોતાના કિરણો દ્વારા જળ વરસાવે છે. ૨૨ એ ભાસ્કર સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ શયન કરે છે, તે સમયે તેઓને વિષે અત્યંતીરૂપે રહીને જાગે છે, એ જ અગ્નિહોત્ર છે અને અગ્નિહોત્રીઓને તેનું કૃણ આપનાર પણ તે જ છે દેવો, યજ્ઞો, યજ્ઞોના કૃણ અને બીજા પણ સર્વ ડમોના કૃણરૂપ તે સૂર્ય જ છે તથા સર્વ વિશે શ્રદ્ધ પણ તે જ છે ૨૩, ૨૪

હે રાઘવ! મોટી આપત્તિમા, હું ખમા કિંવા લય કર વનમા સપડાયેલો પુરુષ-એ પણ જો આ આદિત્યહૃદયનો પાઠ કરે, તે તેમનું હું ખ દૂર થઈ જાય છે ૨૫ માટે હે રામ! તમે જગતના પતિ અને દેવના દેવ શ્રીસૂર્યનારાનણનું એકાન્તચિત્ત પૂજન સ્તવન કરો જો આ સ્તોત્રનો પણ વાર પાઠ કરશો, તો યુદ્ધમા જય મેળવશો અને આ જ ક્ષણે રાવણનો વધ કરી શકશો એટલું કહીને શ્રીમાન અગત્ય મુનિ પોતે જ્યાંયો આવ્યા હતા તે સ્થાને ચા ચા ગયા ૨૬, ૨૭ આદિત્ય હૃદય સાલળીને મહાતેજની રામચંદ્ર શોક સહિત થયા અને તેમણે યુદ્ધચિત્ત તેનો જપ કરવા માડ્યો ૨૮ પવિત્ર ધર્મ આચનન કરી તથા સૂર્યની સાચું ભેઈને ઉપયુક્ત સ્તોત્રનો તેમણે પણ વાર જપ કર્યો અને પછી પરમ હર્ષને પ્રાપ્ત થઈ પોતાનું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું ૨૯ હવે રાવણના સાચું ભેઈ તેને જીતવા અર્થે રામચંદ્ર તેની સામે આવ્યા અને તેનો વધ કરવા માટે મોઠો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ૩૦

રામચંદ્રની લક્ષ્મીથી પ્રસન્ન થયેલા અને દેવસમૂહમા જીલેલા ભગવાન સૂર્યનારાયણે

પણ હર્ષભેર રામચંદ્રની સામે દષ્ટિ કરીને તથા હવે રાવણનો વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે' એવું બોલીને, 'હવે તમે રાવણનો વધ કરવા સત્વર તયાર થાઓ' એમ કહ્યું.^{૩૧}

ક્રિત શ્રીવાત્મીકિ મહાસુત્રમણીત આદિમય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમા ૧૦૫મે સંગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-રાવણના
વિનાશનો ચિહ્નો

સારથિ સ રથં દૃષ્ટ પરસેન્યપર્વણમ્ ।

ગન્ધવતગરાકાર સમુચ્છૃતપતાકિન્નમ્ ॥ ૧ ॥

હવે હપિત થયેલા રાવણના સારથિએ શત્રુના સૈન્યનો પરાભવ કરે એવો, ગધર્વ-નગર સરખા આકારવાળો, ઊંચી પતાકાવાળો, સુવર્ણના સાજવાળા અને શ્રષ્ઠ લક્ષણોવાળા અશ્વો ભેડેલા, યુદ્ધના સાહિત્યોથી ભરેલા, ધન-યુક્ત, બાણે આકાશનો ગ્રાસ કરતો હોય એવો, પૃથ્વીને ગબડવતો, શત્રુના સનિકેનો સહાર કરનારો તેમ જ પોતાના સૈન્યને હર્ષ ઉપબલે એવો રાવણનો રથ સત્વર સંગ્રામમા હાથેયો શ્યામ અશ્વો ભેડેલા, ભય કર કાતિવાળા, મોટા ધ્વજવાળા, ગડગડાટ નાદ કરનારા, બીજાની સરખી ફરકતી પતાકાવાળા, ઇંદ્રધનુષ્ય જેવી શોભાવાળા, જેમ મેઘમાથી જળધારા છૂટે તેમ જેમાથી શરધારા છૂટતી હતી એવા, વજ્ર-પ્રહારથી ચિરાતા પર્વત સરખા નાદવાળા અને બાણે સૂર્ય સમાન કાતિવાળું વિમાન જ હોય, એવા રાવણના મોટા રથને પોતાની સામે આવતો જોઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર ધીજનના ચંદ્ર સરખા પોતાના ધનુષ્યનો ટકાર કર્યો અને સારથિશ્રદ્ધ માતલિને ઠાવું હે માતલિ! આ સામેથી ક્રોધ પામેલા શત્રુનો રથ દોડ્યો આવે છે તેને તુ ભે - અપસંઘ્ય પ્રદક્ષિણાથી પાતાના રથને પાછો વાળી વેગથી આવતા રાવણે મને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ બાણુ ન છે, માટે તુ પણ સવધાન થઈને આપણા નવને તેના રથની સામે લઈ બે જંગમ વાણુ ચઢી

આવેલા મેઘનો નાશ કરી નાખે છે, તેમ હું આજે રાવણનો નાશ કરવા ઇચ્છું છું.^{૧૦૬૧} હવે તું જરા પણ ભય નહિ ધરતા આગસ તજીને તથા મન અને નેત્રોને સ્થિર રાખીને તેમ જ હાથમાં લગામ ગ્રહણ કરીને રથને સત્વર હાક. હે માતલિ! તું ઇંદ્રનો કુશળ સારથિ હોવાથી તને શિખામણ આપવાની કાઈ જરૂર નથી, પરંતુ હું યુદ્ધના ઉત્સાહવાળો હોવાથી તને સહેજસાજ સૂચના કરું છું, કાઈ શિખામણ આપતો નથી.

રામચંદ્રના વચન સાંભળી સતુષ્ઠ થયેલા માતલિએ તે શ્રદ્ધ રથને રાવણના મોટા રથની અપસંઘ્ય પ્રદક્ષિણા થાય તેમ હાક્યો અને ચક્રથી ઊડેલી રજ વડે રાવણને ઢાકી નાખ્યો. એ જોઈ રાવણના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. તેના લાલચોળ નેત્રો ઊંચા ચઢી ગયા અને તેણે પોતાની સામે આવી બેસેલા રઘુવીરને બાણુવૃષ્ટિથી ઢાકી દીધા. રાવણના હુમલાથી રોપે ભરાયેલા રામચંદ્ર ધૈર્ય રાખી મોટા વેગવાળું ઇંદ્રનું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને સૂર્ય-કિરણ સરખા તેજસ્વી બાણો ચઢાવ્યા. એ વેળા સામસામા આવેલા મહોન્મત્ત બે સિંહોની પેઠે એકબીજાનો વધ કરવા ઇચ્છતા રામ અને રાવણનું અતિ ભય કર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ સમયે રાવણનો ક્ષય ઇચ્છનારા દેવો, ગધર્વો, સિદ્ધો અને ક્ષપિઓ વગેરે એ બે મહાન રથીઓનું યુદ્ધ જોવા માટે આકાશમા આવી ઊભા રહ્યા,^{૧૦૬-૧૬} અને રાવણનો નાશ તથા રામચંદ્રનો ઉદય સૂચવનારા ગેનાચિત કરે એવા દાગણ ઉત્પાતો થવા લાગ્યા.^{૨૦}

રાવણના રથ ઉપર ઝધિરનો વરસાદ પડવા લાગ્યો ભય કર વટોળિયાડપે વાણુ રાવણની અપસંઘ્ય પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, આકાશમા ઊડતા ગીધપક્ષીના ગેળા રાવણના રથની પાછળ પાછળ ભમવા લાગ્યા, દિવસ હોવા છતાં બસૂદીના પુષ્પ જેવી રાતા વર્ણવાળી સધ્યાથી ઘેરાયેલા ધનસ હારવાળી લગ્નતગરી બાણે એકાએક સળગી ઊઠી હોય એવી દેખાવા

લાગી, ૨૧-૨૩ રાવણનું અહિત સૂચવનારી મોગા કઠાકા કરતી વીજળીઓ રાવણની આગળ પડવા લાગી અને તે બેઈ રાક્ષસો નાસ પામવા લાગ્યા ૨૪ રાવણ બચા બચા જતો હતો, ત્યાં ત્યાં ભૂકંપ થતો હતો, પ્રહાર કરતા કરતા રાક્ષસોના હાથ બધાઈ જતા હતા, પર્વતમાથી નીકળતી ધાતુઓ જેવા તાબાવણો, પીળા, કાળા અને ધોળા સૂર્યકિરણો રાવણની આગળ પડવા લાગ્યા ગીધ પક્ષીઓના ટોળા સહિત પોતાના મુખમાથી અમિતુ વમન કરતી શિયાળીઓ રાવણના મુખ સામે બેઈને ડર શબ્દ કરવા લાગી, વાયુ પ્રતિકૂળ વાવા વાગ્યો સર્વન ઊડતી રાવણના નેત્ર ભરાઈ ગયા આકાશમા મેઘ નહિ હોવા છતાં આખી રાક્ષસસેનામા સવન કઠોર ગળનના કરતી વીજળીઓ પડવા લાગી, ૨૫-૨૮ દશે દિશાઓમા અધકાર વ્યાપ્ત થઈ ગયો, ધૂળ ઊડવાથી આકાશ ઢકાઈ ગયું, ૨૯ ભય કર ચિચિયારી નાખતી સેકડો સારિકાઓ લડતી લડતી રાવણના રથ પર પડવા લાગી, ૩૦ અને રાવણના અધોની નાથમાથી અમિત તણખા તથા નેત્રમાથી અશ્રુજળ એપ્રિવખતે નીકળવા લાગ્યા એ પ્રમાણે રાવણનો વિનાશ સૂચવ નારા અતિભય કર ઘણા ઘણા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા, તેમ જ રામચંદ્રને જય સૂચવનારા શુભ શકુનો પણ ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા ૩૨-૩૪ રામચંદ્રને જય થાન એવા શુભ શકુન બેઈને લક્ષ્મણ વિભોપપુ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત હર્ષ પામ્યા અને 'હવે રાવણનું આવી જ પ યુ' એમ માનવા લાગ્યા શકુનશાસ્ત્રને બહુ નારા રામચંદ્ર પણ સંગ્રામમા પોતાનો વિજય સૂચવનારા શુભ ચિહ્નો થતા બેઈને અત્યંત હર્ષયુક્ત થયા અને યુદ્ધ કરવામા વધુ પરાક્રમ દાખવવા લાગ્યા ૩૫, ૩૬

છાંત શ્રી મી મહામુનિમણિત આદિક ચ શ્રીગ્રામપુત્ર
યુદ્ધકાંડમા ૧૦૬ મો અંક સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો

રામ-રાવણનો રાસ ગ્રામ-અપ્રતિમ યુદ્ધ-
'રામ-રાનપુત્ર યુદ્ધ' તે રામ-રાનપુત્ર જ યુદ્ધ
તત પ્રવૃત્તં સુકર રામરાવણયોસ્તદા ।

સુમહદ્ દ્રવ્ય યુદ્ધ સમ્પાદ્યમાયદમ ॥ ૧ ॥

સર્વ લોકને ભડાવે એવું રામ અને રાવણ બન્ને રથીઓનું અતિ દારુણ યુદ્ધ શરૂ થયું ૧ એ વેળા રાક્ષસોનું તથા વાનરોનું સૈન્ય બેકે હથિયાર બદલ્યું કરીને ઊભું હતું તોપણ તે રામ-રાવણનું યુદ્ધ જોવાને સ્થિર થઈ રહ્યું ૨ રામ-રાવણને ભય કર રીતે યુદ્ધ કરતા બેઈને સમજા સનિકાનું ચિત્ત તે તરફ આકર્ષાયું અને તેઓ આશ્ચર્ય પામી હાથમા નાના પ્રકારના ઉગામેલા આયુધો સાથે સ્થિર થઈ ગયા તેઓ એકબીજા પર પ્રહાર કરી જ શક્યા નહિ ૩ રાક્ષસો મન્ય, રાવણ અને વાનરોનું સન્ય રામચંદ્રને આશ્રય ભેર એકીટશે જોતું ઊભું હતું, તેથી એ વેળા એ બન્ને સૈન્યો ચિત્રવત દેખાતા હતા ૪

સંગ્રામમા શુભાશુભ શકુન થતા બેઈને રામ અને રાવણ ક્રોધ આણીને તથા અડા નિશ્ચય કરીને નિર્ભયપણે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા રામચંદ્રે છતવાનો અને રાવણે મરવાનો નિશ્ચય કરીને યુદ્ધમા પોતાનું સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવવા માંડ્યું રાવણે રામચંદ્રનો વજ્ર છેદવા માટે ઘણા બાણો મન્યા પારતું તે બાણો ધ્વજને નાહ વાગતા રથની સાથે અથડાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા ૧-૮ એ વેળા ક્રોધ પામેના રામચંદ્ર પણ રાવણનો ધ્વજ છેદી નાખવાનો નિશ્ચય કરીને દેહીપ્રમાણ કાંતવાણું અને સર્પ સરપ્ત એક એરી બાણ મૂક્યું ૧૦-૧૧ તે સ્ત્રી રઘુવીર મૂકેલું બાણ રાવણના વજ્રને છેદી પૃથ્વીમા પેસી ગયું ૧૨ ધ્વજને કપાઈ પડેલો જોઈ મહા બળવાન રાવણ તીવ્ર ક્રોધાગ્નિથી લપ્પી ઊભો અને બાણે સામાને બાળી લખ્મ કરતો હોય એમ રામચંદ્રના રથ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો ૧૩, ૧૪ રાવણે તીવ્ર બાણોથી રામચંદ્રને

રથના અશ્વોને વીંધી નાખ્યા; પરંતુ તે અશ્વો દેવતાઈ હોવાને લીધે જાણે પોતાને પકનનાળનો જ પ્રહાર થયો હોય, એમ જરા પણ ગભરાયા નહિ તેમ તલપૂર પણ પાછા હઠ્યા નહિ. એવો પ્રકાર બેઈ વધારે ક્રોધમાં આવેલો રાવણ અસંખ્ય બાણ, ગદા, પરિધ, ચક્ર, મુસળ, પર્વતશિખર, વૃક્ષ, ત્રિશૂળ તથા ફરસી વગેરે માયારચિત શસ્ત્રાસ્ત્રાની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૧૫-૧૮} સંજામમાં લયકર નાદ કરતી અને સર્વને ત્રાસ ઉપજાવનારી એ શસ્ત્રવૃષ્ટિથી સઘળા સેનિકો અકળાઈ ગયા.^{૧૯} રામચંદ્રના રથને પડતો મૂકી રાવણ વાનરસૈન્ય ઉપર ચોમેરથી શસ્ત્રવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. એ વેળા તેના બાણોથી આણું આકાશ છવાઈ ગયું.^{૨૦} રાવણ મરણિયો થઈ બાણવૃષ્ટિ કયે જતો હતો, ત્યારે રામચંદ્રે પણ સ્મિત-પૂર્વક પોતાના ધનુષ્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો ચઢાવ્યાં અને એકસામટાં સેકડો તથા હજારો બાણો છેડવા માંડ્યા.^{૨૧-૨૨} એ બેઈને રાવણે પુનઃ પણ પોતાના બાણોથી આકાશને છાઈ નાખ્યું. એ વેળા રામ-રાવણના પ્રકાશમાન બાણો એક-બીજાની સાથે ગૂથાઈ જવાથી જાણે પ્રકાશયુક્ત બીજું આકાશ જ હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. રામ-રાવણે છોડેલા બાણો પૈકી એકે બાણ કાર્ય કર્યો વિના નિષ્ફળ જતું ન હતું. તે બાણો પોત પોતાના કાર્યો બજાવીને પૃથ્વી પર પડતા હતા એ રીતે જમણી-ડાબી બન્ન બાણોએ અખડિત શરવૃષ્ટિ કરતા રામ-રાવણના બાણોથી આકાશ ખીચોખીચ લરાઈ ગયું.^{૨૩-૨૬} સમય સાધી રામચંદ્ર રાવણના અશ્વોને તથા રાવણ રામચંદ્રના અશ્વોને પ્રહાર કરી સામસામો બદલી વાળતા હતા.^{૨૭} અલ્પ ક્રોધમા અવેલા રામ-રાવણનું રોમાચિત કરે એવું તુમુલ યુદ્ધ એક મુદ્દત્તજર આવ્યું.^{૨૮} એ વેળા સમરભૂમિમા રામ-રાવણને યુદ્ધ કરતા બેઈને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ વિસ્મય પામ્યા. એકબીજાના રથ ઉપર પ્રહાર કરવા, એકબીજા પર કોપે લરાયેલા અને એકબીજાની સામે દોડતા રામ-રાવણ પરસ્પરને

વધ કરવાના આવેશથી અત્યંત સ્વરૂપવાળા દેખાવા લાગ્યા. એ વખતે બન્નેના સારથિઓ પણ પોતપોતાના રથને ચક્રાકાર, સીધી તેમ જ અવળી-સવળી ગતિએ ફેરવી પોતપોતાનું પ્રાવીણ્ય દર્શાવતા હતા. પરંપર બાણો વરમાવી રામ-રાવણ એકબીજાને હઠાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ વેળા જેમાથી શરવૃષ્ટિ થતી હતી, એવા બન્નેના રથ જળ વરસાવતા જે મેથો જ હોય એમ સંજામભૂમિમાં ગર્જતા હતા. એવી રીતે પોતપોતાની અનેક તરેહની થતી નિપુણતા બતાવ્યા પછી પુનઃ બન્નેના રથ સામસામો આવી ઊભા રહ્યા. તેઓના રથની ધૂંસરીની સાથે ધૂંસરી, પતાકાની સાથે પતાકા અને અશ્વોના મુખની સાથે અશ્વોના મુખ અડી રહ્યા, ત્યારે રામચંદ્રે અતિ દેહીપ્રમાન ક્રાંતિવાળા ચાર બાણો મૂકીને રાવણના ચારે અશ્વોને પાછા હઠાવ્યા. એ બેઈ રાવણ અત્યંત ક્રોધે લરાયો અને તેણે રામચંદ્રને તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. એ બાણોથી રઘુવીર અત્યંત વીંધાઈ ગયા, પણ તેથી તેમને જરાયે વિકાર કે પીડા થઈ નહિ. રાવણે પુનઃ પણ વજ્ર સરખા સુસવાટા કરનારા તીક્ષ્ણ બાણો સારથિને માર્યાં. રાવણના બાણો વાગતા છતા માતલિને જરા પણ વ્યથા કે મોહ થયો નહિ માતલિ પરનો પ્રહાર બેઈ રઘુવીર અતિશય કોપાયમાન બચા.^{૨૯-૪૧} તુરંત જ તેમણે અનેક બાણો મૂકી રાવણને અકળાવી નાખ્યો અને એકસામટાં વીસ, ત્રીસ, સાઠ, સેંકડો અને હજારો બાણો રાવણના રથ પર ફેંકવા માંડ્યા, ત્યારે રથમા બેઠેલા રાદસેંદ્ર રાવણે પણ ગદા અને મુસળ વરસાવી રામચંદ્રને પીડવા માંડ્યા એમ રામ-રાવણનું રોમાચિત કરે તેણે તુમુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું

એ વેળા ગદા, મુસળ, પરિધ અને બાણની પૂંખના મોટાસુસવાટાથી સાતે સમુદ્ર બળલળવા લાગ્યા.^{૪૨-૪૫} સમુદ્ર બળલળવાથી પાતાળમાં વસનારા હજારો દાનવો અને પત્રઓને પણ પીડા થવા લાગી,^{૪૬} પર્વત, વન અને ઉપવન સહિત

આખી પૃથ્વી કંપવા લાગી, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો તેમ જ વાયુ બંધ પડી ગયો. એ સમયે દેવો, ગંધર્વો, કિન્નરો, સિન્ધો, અસ-રાઓ, હરણો તેમ જ મહર્ષિઓને ચિંતા થવા લાગી અને તેઓ સર્વ ‘ગાયો તથા પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વ લોકો દુઃખરહિત થઈ ચિરકાળ પથંત સુખ ભોગવો અને રાવણને હણી રામચંદ્ર વિજય પામે;’ એમ વારંવાર જોડી રોમાંચિત કરે એવું રામ-રાવણનું યુદ્ધ બેવા લાગ્યા. પૂર્વે કહી પણ નહિ બેયેલું અને અનુપમ એવું રામ-રાવણનું યુદ્ધ બેઈને તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ‘સમુદ્ર આકાશ જેવો છે અને આકાશ સમુદ્ર જેવું છે; પરંતુ રામ-રાવણનું’ યુદ્ધ તો રામ-રાવણના યુદ્ધ જેવું જ છે; અર્થાત્ તેની કોઈ પણ ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. ૪૪૭-૪૪૮

પછી રણવંશની કીર્તિ વધારનારા રામચંદ્રે કોષ કરી એક સર્પ સરણું ઝેરી બાણ પોતાના ધનુષ્ય પર ચઢાવી રાવણ સામે મૂક્યું. એ બાણનો પ્રહાર થતાં જ દેહીપ્રમાન કુંડળવાળું રાવણનું મસ્તક કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યું, તેને ત્રણે લોકોએ બેઝું. ૪૪૭, ૪૪૮ પણ રામચંદ્ર રાવણનું મસ્તક છેલું કે તરત જ તેના જેવું જ બીજું મસ્તક તેના ઘડ પર ફૂટ્યું. એ બેઈ અતિ શીઘ્ર પ્રહાર કરનારા અને ઉત્તમ ઝડપ ધરાવનારા રણવીરે તે મસ્તકને પણ છેદી નાખ્યું. બીજું મસ્તક કપાયું કે તુરંત જ રાવણના ઉપર ત્રીજું મસ્તક દેખાયું. તેને પણ વજ્ર સરખાં બાણો વડે રામચંદ્ર કાપી નાંખ્યું. એ પ્રમાણે એક પછી એક એમ

× કોઈ ઠંકાણે આવે પાઠ પણ છે કે :

ગગન ગગનાકાર હામર. સાગરોમઃ ।

રામવવગવોયુદ્ધં રામવવગવોર્ષિઃ ॥

‘એમ આકાશને આકાશની જ અને સમુદ્રને સમુદ્રની જ ઉપમા આપી શકાય, તેમ રામ-રાવણના યુદ્ધને રામ-રાવણના યુદ્ધની જ ઉપમા આપી શકાય તેમ છે.’

એકસરખી કાંતિવાળાં સો મસ્તકો ફૂટ્યાં અને તે સઘળાંને રામચંદ્ર કાપતા જ રહ્યા; પરંતુ રાવણનું મૃત્યુ થયેલું જણાયું નહિ, ત્યારે સર્વ અશ્વોના સાતા કોશલ્યાનંદવર્ધન રણવીરે ધનુષ્ય પર ઘણાં બાણો ચઢાવીને વિચાર કરવા માંડ્યો : ‘અહીં, જે બાણો વડે મેં મારીય, ખર અને દૂધણને ૫૫-૫૬ તેમ જ કાંચાવટ આગળ વિરાધને તથા દંડકારણ્યમાં કળંધને માર્યો હતો, સાત સાલવૃક્ષને છેદી નાંખ્યાં હતાં, પર્વતોને ભેડા હતા, વાલિને હણ્યો હતો અને સમુદ્રને હુલિત કર્યો હતો, ૧૦ તે જ મારાં અમોઘ બાણો બાળે રાવણનો વધ કરવામાં કેમ નિષ્ફળ નીચ છે ? અરે, આતું શું કારણ હશે ?’ ૧૧૨

એ પ્રમાણે વિચારગ્રસ્ત થયેલા રામચંદ્રે પુનઃ સાવધ થઈને રાવણની છાતીમાં અનેક બાણો મારવા માંડ્યાં; ત્યારે રથમાં બેઠેલા રાવણ પણ ગદ્દા અને મુસળ વગેરે વસ્ત્રાવીને રામચંદ્રને પીડવા લાગ્યો. ૧૨, ૧૩ એ રીતે દેવ, દાનવ, ચક્ષુ, સર્પ અને સિદ્ધ વગેરેની સમક્ષ રામ-રાવણનું અતિ ભયંકર યુદ્ધ ઘડીકમા અંતરિક્ષમાં, ઘડીકમાં પૃથ્વી પર અને ઘડીકમાં વળી પર્વત પર, એમ રાત્રિદિવસ ચાલુ જ રહ્યું. રામ-રાવણનું યુદ્ધ રાત્રિએ કે દિવસે એક સુહૃદ્ કિંવા એક ક્ષણભર પણ વિરામ પામતું ન હતું. ૧૪-૧૬ દશરથનંદન રામચંદ્ર અને રાક્ષસરાજ રાવણનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલતું હતું તેમાં જ્યારે રામચંદ્રનો જ્ય કાય એમ જણાયું નહિ, ત્યારે ઇંદ્રના સારથિ મહા:મા માતાલિએ યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા રામચંદ્રને સંજોધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૭

ઈવં શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદકાંડમાં ૧૦૭ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘામ-બ્રહ્માસ્ત્રપ્રયોગ-
રાવણનો વધ

અથ સંસ્માર્યામાસ માતલી રાઘવં તદા ।

અજાનન્નિવ કિં વીર ત્વમેત્તમનુવર્તેસે ॥ ૧ ॥

માતલિએ રામચંદ્રને સ્મરણ કરાવતાં
કહ્યું : ‘ હે વીર રાઘવ ! તમે સઘળું બાણો છો,
છતાં આમ ચિંતા શા માટે કરો છો ? હે
મહારાજ ! દેવોએ રાવણના મૃત્યુનો જે સમય
કહેલો છે, તે જ અત્યારે પ્રવર્તે છે, તો તમે
રાવણનો વધ કરવા અર્થે બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકો. ’

માતલિના કહેવાથી સ્મરણ થઈ આવતાં
શ્રીમાન રામચંદ્ર તુરત જ કૂંદાડા મારતા સર્પ
સરખું દેહીપ્યમાન બ્રહ્માસ્ત્ર હાથમાં લીધું.
પૂર્વે બ્રહ્મદેવે એ અમોઘ અસ્ત્રનું નિર્માણ
કરીને ત્રિલોકનો જય કરવા ઇચ્છતા દેવરાજ
ઇંદ્રને આપ્યું હતું અને મહાપરાક્રમી ઇંદ્રે
અગસ્ત્ય મુનિ દ્વારા રામચંદ્રને આપ્યું હતું.
તે જ બાણને રામચંદ્ર બહાર કાઢ્યું.^{૧-૫} એ
બાણનાં પીંછામાં વાયુ વસતો હતો, તેના
ફણા-ફળમાં અગ્નિ અને સૂર્યનો વાસો હતો,
તેનો મધ્યભાગ આકાશમય હતો તથા તેના
ગૌરવમાં મેરુ અને મંદરાચળનો નિવાસ હતો.
એ બાણમા વાયુ સરળો વેગ હતો, અગ્નિ
અને સૂર્ય સરળી તીક્ષ્ણતા હતી તથા આકાશ
મમાન હણુતા હોઈ મંદરાચળ તથા મેરુપર્વત
જેવું તેવું ગૌરવ હતું. એ બ્રહ્માસ્ત્ર અત્યંત
ઝળહળતું, સુંદર પૂંખવાળું, સુવર્ણથી શોભતું,
સૂર્ય સરળી કાંતિવાળું, પૃથ્વી આદિ પંચ-
ભૂતોના તરવારો બનાવેલું, ધુમાડાયુક્ત પ્રલ-
યાગ્રિ જેવું ભયંકર, નાગ સરખું ઝેરી, મનુષ્ય,
હસ્તી તથા અન્યાદિને બેદનારું, સ્તવર ગતિ
કરનારું; મોટા મોટા દરવાજા, પરિધ અને
પર્વતોને તોડનારું; અનેક પ્રકારનાં રુધિર
તથા માંસથી ખરડાયેલું, અતિ ભયંકર, વજ્ર
જેવું દઢ, મોટા નાદ કરનારું, અનેક યુદ્ધોમાં
યતુઓને ચીરી નાખનારું, સર્વને ત્રાસ ઉપન્ન-

બળનારું, કૂંદાડા મારતા સર્પ જેવું ભયંકર;
કાગડા, ગીધ, બગલા તથા શિયાળાનાં વગેરે
પ્રાણીઓને નિર્ધાર લક્ષ અપાવનારું અને
યુદ્ધ વિષે યમરાજના સરખું ઉગ્ર હતું.^{૬-૧૧}

પક્ષીઓનાં ચિત્રવિચિત્ર પોંછાંથી શોભતા
તથા અત્યંત વેગવાળા એ બ્રહ્માસ્ત્રને જોઈ
વાનરોને ઘણા જ આનંદ થયો અને રાક્ષસોને
શોક થઈ આવ્યો.^{૧૨}

પછી મહાબળવાન રામચંદ્રે ઇક્ષ્વાકુવંશી-
ઓના ભયને નિવૃત્ત કરનારા અને શત્રુઓની
ક્રીંતિનો વિનાશ કરી પોતાના આનંદને વધાર-
નારા એ ઉત્તમોત્તમ બ્રહ્માસ્ત્રને વેદોક્ત મંત્રોથી
અભિમંત્રિત કરી ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું.^{૧૩, ૧૪}
રામચંદ્ર બ્રહ્માસ્ત્ર ચઢાવ્યું એ વેળા સર્વ ભૂત,
પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં અને પૃથ્વી કંપવા
લાગી.^{૧૫} પછી અતિ ક્રોધાયમાન થયેલા રઘુ-
વીરે સાવધાન થઈને તથા ધનુષ્યને કર્ણ
પર્યંત ખેંચીને શત્રુના મર્મસ્થળનું વિહારણ
કરે એવું એ અસ્ત્ર છોડ્યું.^{૧૬} ઇંદ્રે ફેંકેલા
વજ્ર સરખું રામચંદ્રના હાથમાંથી છૂટેલું એ
બ્રહ્માસ્ત્ર કે જે કોઈ પણ ઉપાયથી પાછું વળે
એવું નહોતું, તે વેગથી આવીને રાવણની
છાતીમાં ચોંટ્યું.^{૧૭} અત્યંત વેગવાળા અને
શત્રુના શરીરનો નાશ કરનારા એ અસ્ત્રે હુરાર્તમા
રાવણનું હૃદય ભેદી નાખ્યું અને શરીરમાંથી
આરપાર નીકળી રુધિરથી ખરડાયેલું એ અસ્ત્ર
તેના પ્રાણ લઈ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૮, ૧૯}
રાવણને હણીને કૃતકૃત્ય થયેલું રામચંદ્રનું
તીક્ષ્ણ બાણ શાંત થઈ પુનઃ તેમના લાઘામાં
આવીને પેડું.^{૨૦} રામબાણથી હણાયેલા રાવણ-
ના હાથમાંથી તુરત જ ધનુષ્યબાણ પડી ગયાં
અને પ્રાણ નીકળી જવાથી હૃવનરહિત થયેલો
રાક્ષસરાજ રાવણ ઇંદ્રના વજ્રથી હણાયેલા
વૃત્રાસુરની પેઠે પોતાના રથમાંથી પૃથ્વી પર
પડ્યો.^{૨૧}

રાક્ષસેંદ્ર રાવણને રણમાં ડાબાઈ પડેલો
જોઈ હવતા રહેલા રાક્ષસો ભયભીત થઈ

ચોમેર નાચી ગયા એ વેળા રાવણુનો વધ થયેલો જોઈ વિજય પામેલા વાનરો મોટા મોટા વૃક્ષો લઈને રાક્ષસોની પાછળ પડ્યા પોતાનો આશ્રય નષ્ટ થવાથી નિરંતર સુખ વાળા અને આસુ ખેરવતા રાક્ષસો વાનરોનો માર ખાઈને લકામા પેસી ગયા પછી હર્ષમા આવેલા વાનરો 'રામચંદ્રને જય થયો અને રાવણુ મરાયો' એમ જોતી મોટી ગજબાં ડરવા લાગ્યા એ વેળા આકાશમા દેવદંડુણિ ગડગડવા લાગ્યા, દિ ય મુગધનું વહન કરતાં સુખરૂપ વાયુ વાવ લાગ્યો, બીજાએ ને હન બેની મનો પુષ્પટ્ટિ અતરિક્ષમાથી રામ ચંદ્રના રથ પર પડવ લાગી અને આકાશમા ઊભેલા મહાત્મા દેવોની બુ સારુ થયુ, બહુ સારુ થયુ' એટી રામચંદ્રની મુતિયુક્ત વાણી સંભળાવા નાગી સર્વ લોકોને ભવ આપનારો રાવણુ હણાયો ત્યારે આરણ્યજી સંહિત દેવોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ રાક્ષસ શ્રદ્ધ રાવણુને હાપી પ્રસન્ન થયેલા રઘુવીર સુતોવ, અગદ તથા વિલીપણુની કામનાઓને પૂર્ણ કરી ૨૨-૩૨

દેવોનો શત રાવણુ મરણુ પામ્યો ત્યારે તેઓને શાંતિ વળી, દિશાઓ નિર્મળ થઈ, આકાશ સ્વરૂપ થયુ પૃથ્વી સ્થિર થઈ, પ્રચંડ વાયુ વાતો બંધ થયો અને સૂર્યની કાંતિ યથા યોગ્ય વર્ષ રહી રઘુવીરનો વિજય વધેનો જોઈ હર્ષિત થયેલા સુગ્રીવ, વિલીપણુ, લક્ષ્મણ તથા અગદ વગેરે સુહૃદ્ઓએ સર્વને પ્રીતિ ઉપ નાવનારા રામચંદ્રની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી એ વેળા પોતાના શત્રુને હણી સત્યપ્રતિષ્ઠ થયેલા રઘુકુળન દત્ત શ્રીમાન રામચંદ્ર રણબૂમિમા પોતાના સુહૃદ્ઓથી વી ટાઈ દેવગણોથી વી ટાયેલા ઇંદ્ર ની પેઠે શોભવા લાગ્યા ૩૨-૩૪

હતિ શ્રીવાળમીક મહામુનિષ્ઠ નિન ગાદિક વ્ય શ્રીતમાચપુત્ર પુણ્ડરિકા ૧૦૯મે રમ સમત

સર્ગ ૧૦૯ માં

રામજીની પ્રશસાપૂર્વક વિલીપજી કરેલો વિલાપ-રામચંદ્રે કરેલું આશ્વાસન આતર નહત રહ્યા શ્યામ નિર્જિત રણે। શાકુતેમવરીતાત્મા વિલલાપ વિમીરણ ॥ ૧ ॥ રણબૂમિમા પોતાના ભાઈ રાવણુને હણાઈ પડેનો જોઈ શોકાકુળ થયેલો વિલીપણુ વિલાપ કરવા લાગ્યો 'હે વીર' હે પોતાના પરા કમથી પ્રખ્યાત' હે સમર્થ' હે નીતિનિયુજી' અમૂલ્ય શયનમા સુનાર તું બાળે રામના બાણથી હણાઈને તથા બાલુબધવી શોભતા તારા બળ હાથ પસારીને પૃથ્વી પર કેમ ચૂટે ? અરે, સૂર્ય સરખો તેજસ્વી તારો મુકુટ પણ તારા મન્તકથી દૂર જઈને પડ્યો ? જો વીર' મે તને પૂર્વે જે વચન કહ્યા હતા, તે તને જેના નાહ, કારણ કે તું કામજન્ય મોહમા ત નીન થઈ રહ્યો હતો, તેનું જ બાળે આણુ ફળ પ્રાપ્ત થયુ ? અરે, મારા હિતવચનોને પ્રહરતે, ઇંદ્રજિતે કુલકણુ, અતિકાયે, નરાતકે, તે તેમ જ બીજા કોઈએ પણ ગર્વને લીધે માન્યા નહિ, તેનું બાળે આણુ અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થયુ છે' હાય' હાય' બાળે ન્યાયની મર્ના હુમ થઈ છે, ધર્મની મૂર્તિ નષ્ટ થઈ છે, સર્વજન સનહ્યાન નાશ પામ્યુ છે અને વીરોનુ આશ્રય સ્થાન ભુસાર ગયુ છે' હાય' શરુધારીએ મા શ્રદ્ધ એવો તુ રાખા પડવાથી બાળે બાણે પૃથ્વી પર પડ્યો છે, ચંદ્ર રાહુથી ઘેરાઈ ગયો છે અશિશ્વળાઓ શાત પડી ગઈ છે અને ઉત્સાહ શક્તિ મદ થઈ ગઈ છે રાક્ષસોમા સિદ્ધ સરખો તુ રણબૂમિની રજમા સુતો છે, તેથી હવે નિરાધાર થઈ પડેલી લકાનગરી અને તેની પ્રબલ શૂન્યકાર થઈ પડી છે અહા' ધર્મકંપી નવા કુરવાળા, હંડકંપી પુષ્પવાળા, તપકંપી સ્થિરતા વાળા અને શૌર્યકંપી મૂંગવાળા રાક્ષસરાજ રાવણુકેટી વૃક્ષને બાળે રામચંપી વાયુએ ૨૯

• રાવણ આંદોળી અને મોટો તપસ્વી હતા એટી વિલીપજી તેને ધર્મની મૂર્તિ કહ્યો

મૂળમાથી ઉગેલી નાખ્યુ છે ! હાય ! તેજસ્વી દત્તશબ્દાળો, પિતૃ-પિતામહાદિના વંશસ્વી પૃથ્વિભાગવાળો, ક્રોધસ્વી હસ્તચરણાદિ અવયવવાળો, કૃપાસ્વી સૂંઢવાળો અને રામચંદ્રસ્વી સિંહે જેના દેહને ચીરી નાખ્યો છે એવો રાવણ-સ્વી હાથી આજે પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યો છે ! અરેરે, પરાક્રમ અને ઉત્સાહસ્વી ભડભડતી જ્વાળાવાળા, નિશ્વાસસ્વી ધુમાડાવાળા અને બળસ્વી ઉજ્જ્વળતાવાળા પ્રતાપી રાવણસ્વી અગ્નિને આજે રામસ્વી મેઘે ઓલવી નાખ્યો છે. ૭-૧૧ હાય ! રાક્ષસોસ્વી પુન્ન, ખૂધ અને શિંગડાવાળો, શત્રુઓને હઠાવનારો, પરાક્રમમા વાયુ સરળો તથા ચપળતાસ્વી નેત્ર અને કર્ણવાળો ગવણસ્વી વૃષભ આજે રામસ્વી વ્યાઘ્રથી હણાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો છે !

એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ અર્થવાળા અને હેતુયુક્ત વાક્યો બોલી વિલાપ કરી રહેલા વિભીષણને રામચંદ્ર કહેવા લાગ્યા : ‘હે વિભીષણ ! ભયંકર પરાક્રમવાળો, મોટા ઉત્સાહવાળો અને મૃત્યુથી નહિ ડરનારો તારો ભાઈ રાવણ સ આમ-મા કાઈ અશક્તની પેઠે હણાઈ પડ્યો નથી, જેથી તેનો શોક કરવો ઘટે ૧૨-૧૪ હે વિભીષણ ! આ રાવણની પેઠે પોતાનો જય ઇચ્છનારા જે પુરુષો દ્વિત્રીયોના ધર્મને અતુસરી સંજ્ઞામમા પ્રાણ ત્યજે છે, તેઓનો શોક કરવો ઘટતો નથી. ૧૫ જુદિમાન આ રાવણે તો ઇન્દ્રાદિ દેવો સહિત ત્રણે લોકને ત્રાહ્યત્રાહ્ય પોકારાવી હતી. આવો વીર પુરુષ કાળધર્મને પ્રાપ્ત થતા શોચનીય થતો નથી. ૧૬ વળી યુદ્ધમા અમુકનો જ જય થાય એવું કદી પણ નિશ્ચિત હોતું નથી. સંજ્ઞામમાં શૂરવીર પુરુષ તો મરે કિંવા બીજાઓને મારે એ જ તેનો ધર્મ છે. ૧૭ હે વિભીષણ ! તારા ભાઈ રાવણને તો મહાત્મા મનુષ્યે કહેલી દ્વિત્રીય-સમત ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તો યુદ્ધમાં સાધર્મ્યથી હણાયેલા રાવણનો તારે શોક કરવો

યોગ્ય નથી. વળી ‘પ્રાણીમાત્ર પર મરણ તો છે જ’ એવો નિશ્ચય કરીને તું શોકનો ત્યાગ કર અને હવે જે કાંઈ કરવા યોગ્ય કાર્ય હોય તેમા ચિત્તને પરોવ. ૧૮-૧૯

પરાક્રમી રઘુવીરનું વચન સાંભળી શોક-સત્તમ થયેલા વિભીષણે પોતાના ભાઈ રાવણનું હિત થાય એવું વચન કહ્યું ૨૦ ‘હે મહારાજ ! આ રાક્ષસરાજ રાવણ કે જે પૂર્વે ઇન્દ્ર સહિત સઘળા દેવોથી પણ પાછો હત્યો ન હતો, તે આજે તમારી આગળ આવી સમુદ્ર જેમ કિનારા આગળ આવી પાછો પડે, તેમ પરાજય પામી હણાઈ પડ્યો છે હે રાઘવ ! આ રાવણે યાચકો ને દાન દીધા છે, સંપૂર્ણ ભોગો ભોગવ્યા છે, સેવકોને સંતુષ્ટ કર્યા છે, સુહૃદો તથા મિત્રાદિ વર્ગને ધન-ધાન્ય વહે ચી આપ્યા છે તેમ જ શત્રુઓના વેર પણ ચુકાવી દીધા છે. વળી હે રામચંદ્ર ! આ રાવણ મોટો તપસ્વી, અગ્નિહોત્રી તથા ઉપનિષદોના જ્ઞાનવાળો હોઈને કર્મકાંડમા અગ્રગણ્ય હતો; એવા મહાત્માનો શોક કરવો યોગ્ય નથી, એ ખરું છે. હવે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું તેની ઉત્તરિકયા કરવા ઇચ્છું. ૨૧-૨૩

વિભીષણના વચન સાંભળી શ્રીમાન રામ ચંદ્રે રાવણને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય તેવું કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપતા કહ્યું : ૨૪ ‘હે વિભીષણ ! વેર મરણ સુધી જ રહે છે અને મરણ પછી વેર રાખવું એ નિરર્થક છે. અમારું પ્રયોજન આજે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. હવે તો રાવણ જેટલો તને પ્રિય છે તેટલો જ મને પણ પ્રિય છે, માટે તેનો વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરો. ૨૫

ઈદિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયનપાતિ આદિભ્યઃ શ્રીરામાયણનું યુદ્ધકાંડમા ૧૦૬મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૦ મો

રાવણની રાપ્તિગોત્ર કલ્પાંત
રાવણે નિહત્ત રૂપવા રાવણેન મહાત્મના ।
અન્તપુત્રાદ્યનિષ્પેત રાક્ષસ્ય શાકર્ષ્યવિતા ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રે રાવણને માર્યો એ સમા-
ચાર સાંભળી શોકવ્યાપ્ત થયેલી રાહસીઓ

× યુદ્ધમાં મરનાર દ્વિત્રીયને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.
આ ગતિ દ્વિત્રીયને પ્રિય હોય છે

(રાવણની સ્ત્રીઓ) અતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી અને જેમ વાછરડાના મરણથી ગાય શોક કરે, તેમ તેઓ છૂટા કેશ મૂકી વાર્યા છતાં ધૂળમાં આળોટી શોક કરવા લાગી.^{૧૨} કેટલાક રાક્ષસોને સાથે લઈ રાવણની સ્ત્રીઓ લંકાના ઉત્તર દરવાજાથી બહાર નીકળી રણભૂમિમાં આવી પોતાના પતિના દેહને શોધવા લાગી. ‘હા આર્યપુત્ર ! હા નાથ !’ એ પ્રમાણે પોકારતી રાક્ષસીઓ માથા વિનાના ધડથી ભરેલી તથા માંસરૂપિરના કાઢવવાળી રણભૂમિમાં આમતેમ ભટકવા લાગી. મૂઘપતિ હસ્તીના નાશથી હાથથીઓ ચીસો પાડે, તેમ પતિમરણના શોકથી ઘેરાઈ ગયેલી અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળી એ સ્ત્રીઓ આડંબપૂર્વક રુંદન કરતી હતી. આમ શોક કરતી એ રાક્ષસીઓએ મોટી કાચાવાળા, અત્યંત પરાક્રમવાળા અને કાલ્પના પર્વત જેવા મહા-તેજસ્વી રાવણને પૃથ્વી પર હણાઈ પડેલા દીકા.^{૧૩} પોતાના પતિને રણની ધૂળમાં સુતેલા બેતાં જ રાક્ષસીઓ એકાએક તેની પાસે દોડી ગઈ અને કપાયેલી વનલતાની પેઠે ધણોધળ તેના શરીર પર પડવા લાગી.^{૧૪} કોઈક સ્ત્રી અતિશય ગ્રેમને લીધે રાવણના દેહને આલિંગન કરીને, કોઈક વળી તેનાં ચરણોને વળગીને અને કોઈક તેના કંઠે વળગીને પૃથ્વી પર આળોટવા લાગી; તેમ જ કોઈક વળી તેનું મુખ ભેળંને જ મૂલિત થઈ પડી. કોઈ સ્ત્રી રાવણનું મસ્તક ખોળામાં રાખી રુંદન કરવા લાગી અને જેમ બાકળનું જળ કમળને સ્નાન કરાવે છે, તેમ રાવણના મસ્તકને અશ્રુવળથી સ્નાન કરાવવા લાગી.^{૧૫-૧૦}

રાવણને પૃથ્વી પર હણાઈ પડેલા ભેઈ પીડિત થયેલી રાક્ષસીઓ શોકને લીધે કલ્પાંત કરવા લાગી.^{૧૬} ‘હાય હાય ! અરેરે ! જેણે ઈંદ્ર તથા યમને ત્રાસ આપ્યો હતો, કુનેરનું પુષ્પક વિગાન છીનવી લીધું હતું.^{૧૭} અને ગંધર્વો, ઋષિઓ તથા દેવોને પણ ભય ઉપજાવ્યો હતો, તે રાવણરાય આજે રણમાં હણાઈ

સૂતા છે !^{૧૮} અરે ! સુર, અસુર તથા ઉરગાદિથી જેને ભય ન હતો, તે રાવણરાય આજે એક મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા છે !^{૧૯} હાય ! દેવો, દાનવો અને રાક્ષસો પણ જેનો વધ કરવા સમર્થ ન હતા તે રાવણરાયનો આજે એક મનુષ્યના હાથે વધ થયો છે !^{૨૦} અરેરે ! દેવો, અસુરો અને યક્ષો પણ જેને હણવા શક્તિમાન ન હતા; તે રાવણરાય આજે એક નિર્બળ પુરુષની પેઠે રામના હાથે હણાઈને પડ્યા છે !^{૨૧}

એ પ્રમાણે કલ્પાંત કરતી રાવણની સ્ત્રીઓ અત્યંત દુઃખને લીધે રુંદન કરતી ક્ષણવાર શાંત રહી; પરંતુ પુનઃ શોકના ઉદ્ભાસે કાઢતી વિલાપ કરવા લાગી : ‘હે નાથ ! સુહૃદોના હિતોપદેશને થવણ ન કરતાં-ન માનતાં તમોએ પોતાના મરણ માટે જ સીતાહરણ કયું હતું અને તે દોષથી જ આજે તમોએ સધળા રાક્ષસો તથા પોતાના આત્મા સહિત અમારો પણ નાશ કરાવ્યો છે !^{૨૨, ૨૩} હે સ્વામીનાથ ! તમારું હિત ઇચ્છનારા તમારા ભાઈ વિલીપણે તમને ઘણાં ઘણાં હિત વચનો કહ્યાં હતાં, પણ મોહવશ થયેલા તમોએ પોતાનો જ નાશ કરાવવા અર્થે તેનું કહેવું નહિ માનતાં તેને કહોર વચન કહી કાઢી મૂક્યો, તેનું ફળ આજે પ્રાપ્ત થયું છે. અરેરે, ઓ પ્રાણનાથ ! વિલાપણનું વચન માન્ય કરી તમોએ જો રામને સીતા પાછી આપી હોત, તો આખા રાક્ષસ-કુળનું નિકંદન કરે એવું આ મોટું દુઃખ આવી પડત નહિ. હે નાથ ! તમોએ વિલીપણનું કહેવું માન્યું હોત તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી તે શત્રુપક્ષમાં ભળી જાત નહિ, રામ તમારા મિત્ર થાત, અમે પણ સૌભાગ્યકુળ ભોગવત અને આપણા શત્રુઓ રાજ ન થાત;^{૨૪-૨૫} પરંતુ હે નાથ ! તમોએ તમારો દુર સ્વભાવ છોડ્યો નહિ અને બળાટકારે સીતાને રાખી મૂકી, તેનું ફળ એ જ મળ્યું કે, રાક્ષસોના સંહાર થયો, તમે રણમાં રાખાયા

અને અમને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું !^{૧૨} અથવા તો હે રાક્ષસપુગવ ! આ બાળતમાં તમારા સ્વેચ્છાચરણનો કાંઈ પણ દોષ નથી; કેમ કે સારું-મારું સઘળું દેવની પ્રેરણાથી જ થાય છે. દેવથી હણીયેલું જ બીજા કોઈ નિમિત્તથી હણાય છે. હે મહાબાહુ ! આ રણભૂમિમાં વાનરાનો, રાક્ષસોનો તેમ જ તમારો વિનાશ થયો, એ સઘળું દેવયોગથી જ બનેલું છે.^{૨૩-૨૪} આ લોક વિષે કર્મનાં ફળ આપવાને તત્પર થયેલા દેવની ગતિને રોકવામાં દ્રવ્ય, કામ, પરાક્રમ કે સત્તા પણ કામ આવતાં નથી.^{૨૫}

એ પ્રમાણે દુઃખથી દીન થયેલી અને ઓધાર આંસુએ રોતી રાક્ષસેંદ્ર રાવણની સ્ત્રીઓ ટિટોડી-ઓની પેઠે વિલાપ કરતી હતી.^{૨૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૧૦મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો

રાવણનાં રૂપ અને બળ-ગુણના કથનપૂર્વક મંદોદરીનો વિલાપ-રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર તાસાં વિલપમાનાનાં તદા રાક્ષસપોષિતામ્ ।
જ્યેષ્ઠપત્ની પ્રિયા દીના મર્તારં સમુદક્ષત ॥ ૧ ॥

વિલાપ કરતી રાવણની સ્ત્રીઓમાં પટરાણી મંદોદરી પણ અતિ દીનપણે પૃથ્વી પર પડેલા પોતાના સ્વામીને ટગરટગર બેઈ રહી હતી.^૧ અચિત્ત પરાક્રમવાળા રામચંદ્રે પોતાના પતિ રાવણને માર્યો એ બેઈને દીન થયેલી મંદોદરી વિલાપ કરવા લાગી:^૨ ‘હે મહાબાહુ ! હે કુબેરના નાનાભાઈ ! સંઘ્રામમાં કોઈ પામેલા તમારી આગળ ઇંદ્ર પણ બિભો રહેતાં ત્રાસતો હતો;^૩ તેમ જ મોટા મોટા ઋષિઓ, યશસ્વી ગંધર્વો તથા ચારણો તમારાથી ત્રાસીને દશે દિશામાં નાસી જતા હતા, તે જ તમે આજે એક રામ જેવા મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા છો, તો હે રાક્ષસેશ્વર ! તમને લજ્જા કેમ આવતી નથી ? આ શું ? હે રાજન્ ! તમે ત્રણે લોકને વશ કર્યા હતા તથા લક્ષ્મી અને પરાક્રમસંપન્ન હતા, તેમ છતાં એક વનમાં

રખડતા મનુષ્ય રામના હાથે તમે હણ્યાયા ? આ શું ?^{૪-૬} જ્યાં મનુષ્યનો પ્રવેશ પણ ન થઈ શકે એવા લંકાદ્વીપમાં કામરૂપે વિચરનાર એવા તમને યુદ્ધમાં રામ મારી શકે એ સંભવતું નથી.^૭ સર્વત્ર જય મેળવનારા તમને હણવાનું પરાક્રમ રામે કયું હોય એ મારા માનવામાં આવતું નથી.^૮ હે પ્રાણનાથ ! કોઈના તકમાં ન આવે એવી માયા રચીને સાક્ષાત્ કાળ જ રામનું રૂપ ધરીને તમારો નાશ કરવા અર્થે ઊતરી આવ્યો હશે !^૯ કિંવા હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારા પર વેર ધરાવનારા ઇંદ્ર તમારો પરાલભ કર્યો હશે ! પણ ના, ના, એ પણ સંભવતું નથી અત્યંત બળ-પરાક્રમવાળા અને દેવોના શત્રુ એવા તમારી આગળ યુદ્ધમાં આવી બિભો રહેવાની ઇંદ્રમાં શક્તિ ક્યાંથી હોય ? ત્યારે તો મને છેવટે નિશ્ચય થાય છે કે, સત્ય પરાક્રમવાળા, સર્વ લોકના ઈશ્વર, આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, મહાયોગી, સનાતન પરમ તમા, મહાનથી પણ મહાન, પ્રકૃતિથી પર, જગત્કર્તા, શંખ-ચક્ર-ગદા વગેરેને ધારણ કરનાર, શાશ્વત, ધ્રુવ તથા શ્રીવત્સલાચ્છનયુક્ત લક્ષ્મી સહિત શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને જ સર્વ લોકના હિત માટે મનુષ્ય-રૂપ ધારણ કરી, વાનરરૂપધારી દેવોની સહાયથો સર્વને ભય ઉપજાવનારા અને દેવોના શત્રુ એવા તમારો તમારા પરિવાર સહિત નાશ કર્યો છે. પૂર્વે તમોએ તમારી ઇંદ્રિયોને વશ કરી ત્રિભુવન ઉપર જય મેળવ્યો હતો, તે જ ઇંદ્રિયોએ પૂર્વે તું વેર સંભારીને આજે તમારો પરાજય કરાવ્યો છે. જનસ્થાનમાં વસતા ચૌદ હજાર રાક્ષસો સહિત મહાપરાક્રમી ખરને રામે માર્યો, ત્યારથી જ મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ‘રામ’ મનુષ્ય નથી.’ વળી હે નાથ ! દેવોથી પણ પ્રવેશી શકાય નહિ એવી લંકાનગરીમાં હનુમાને ત્યારે બળાકારે પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી જ આપણે સૌ દુઃખી થઈ ગયાં છીએ. હે રાજન્ ! ‘તમે

રામની સાથે સંધિ કરો.' એવું તમને વારં-
વાર કહેતી હતી, પણ તે તમારા માનવામાં
આવતું નહિ. હે રાક્ષસપુંગવ ! તમે પોતાના
અશ્વર્થનો, દેહનો તથા સ્વજનોનો વિનાશ
કરાવવા અર્થે જ એકાએક સીતા ઉપર કામ-
ચોદિત થયા હતા. હે સ્વામીનાથ ! અરુઘતી
અને રોકિણીથી પણ અધિક પતિવ્રત્યવાળી,
પૃથ્વી દેવીથી પણ અધિક ક્ષમાગુણવાળી,
લક્ષ્મીની પણ લક્ષ્મીરૂપ તથા પોતાના પતિ
પર દૃઢ પ્રેમવાળી સર્વમાન્ય સીતાને તમેએ
તમારી હુલ્લુહિને વશ થઈ ઘણું જ દુઃખ
આપ્યું, એ મોટું વિપરીત થયું છે. નિર્જન
અરણ્યમાં પતિથી વિખૂટી પડેલી દીન સીતાને
કપટથી હરી લાવીને તમેએ પોતાના કુળને
કલંક લગાડ્યું છે. હે નાથ ! સીતાસમા-
ગમની તમારી અલિલાપા તો પૂર્ણ થઈ નહિ;
પરંતુ એ પતિવ્રતાના તપરૂપ અગ્નિમાં તમે જ
બળી મૂક્યા છો ! હે સ્વામિન્ ! તમેએ સીતાનું
હરણ કયું તે વેળા જ તમે બળી ગયા નહિ
તેવું કારણ માત્ર એટલું જ હોવું જોઈએ કે,
અગ્નિ અને ઇંદ્ર વગેરે દેવો તમારા લયથી
મુગ્ધતા હતા; એટલે પતિવ્રતા સીતાને દ્વેષ
કરવા છતાં અગ્નિ વગેરે દેવો તમને પાપનું
ફળ આપી શક્યા નહિ; ૧૦-૨૪ પરંતુ હે
રાજન્ ! આજે તમારું મરણ થતાં મને એ
નિશ્ચય જ થયો છે કે, સમય આવ્યે કતાં
પુરુષને તેના પાપનું ફળ અવશ્યમેવ પ્રાપ્ત
થાય છે. શુભ કર્મ કરનારને શુભ-સુખરૂપ
ફળ અને પાપકર્મ કરનારને અશુભ-દુઃખરૂપ
ફળ મળે છે. ભુએ, વિલીપણ સુખ પામ્યા
છે અને તમે રણમાં રોળાયા છો. હા, સ્વામી-
નાથ ! તમારા અંતઃપુરમાં સીતાથી પણ અધિક
રૂપવાળી બીજી ઘણીયે રોએ છે; પણ મોહને
લીધે કામવશ થઈ પડેલા તમને એ સૂઝ પડી
નહિ. ૨૫-૨૭ જનકનંદિની સીતા કુળ, રૂપ કે
દક્ષિણમાં મારાથી અધિક છે કે સમાન છે, તે
પણ તમે મોહને લીધે સમજી શક્યા નહિ; ૨૮ પણ

રે, એમાં તમારો કાંઈ પણ દોષ નથી; કારણ કે
સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું કોઈ પણ નિમિત્ત વિના
મૃત્યુ થતું નથી, તેમ તમારું મરણ સીતા નિમિત્ત
થવાનું લખાયું હશે. ૨૯ જો તેમ ન હોત તો
પોતાના મૃત્યુના નિમિત્તરૂપ સીતાને દૂરથી તમે
અહીં સુખી શા માટે હરી લાવત ? હે નાથ !
મિથિદેશતનયા સીતા હવે શોકરહિત થઈને
પોતાના પતિની સંજે વિહાર કરશે અને
અભાગિણી હું શોકસાગરમાં પડીને નિરંતર
રુદન કરીશ. ૩૦

‘અરે, અતુલ સમૃદ્ધિવાળી અને ચિત્ર-
વિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ તથા સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોને ધારણ
કરનારી હું તમારી સાથે ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક
વિમાનમાં બેસી કેલાસશિખર, મંદરાચળ, મેરુ
પર્વત ચત્રવશ તથા નંદનવન વગેરે સઘળાં દિવ્ય
સ્થળોમાં વિહાર કરતી, અનેક દેશોનું અવ-
લોકન કરતી હતી, તે હું આજે તમારો વધ
થવાથી વિધવા થઈને સઘળા કામોપભોગથી
વંચિત થઈ છું ! હાથ, સુખભોગમાં રહેલી તે જ
હું મંદોદરી આજે દુઃખી અવસ્થામાં આવી
પડી છું ! વિહાર છે આવી ચંચળ રાજલક્ષ્મી
ને ! હે રાજન્ ! અતિ સુકોમળ, સુંદર ભૂકુટિ-
વાળું, સુવાળી આમડીવાળું, ઊંચી નાસિકાવાળું.
ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળું, કમળ સરખી શોભા-
વાળું, સૂર્ય જેવું તેજસ્વી, ચુક્રટથી શોભતું,
લાલવર્ણું, દેહીત્યમાન કુંડળવાળું, પુષ્પમાળા-
ઓથી અલંકૃત અને હોત્યયુક્ત મધુર વાતાલાપ
કરનારું તમારું મુખ કે જે પાનભૂષિમાં મધ-
પાન કર્યો પછી મદને લીધે ચપળ નેત્રવાળું
હોઈને અત્યંત શોભતું હતું, તે જ મુખ આજે
રામનાં બાણોથી કપાઈને લોહીકુહાણ થવાને
લીધે તથા મેદ અને મન્દળથી રહિત ઘઈ ધૂળમાં
રગડોળાયેતુ હોવાને લીધે જરા પણ શોભતું
નથી. અરે, મને આવી દુઃખમય વેદવ્યદશા
પ્રાપ્ત થશે એવું મેં મૂખીએ સ્વપ્નમાં પણ ધાયું
ન હતું. અરે, ‘દાનવોનો રાજા મયાસુર મારો
પિતા છે, રાક્ષસોનો રાજા રાવણ મારો પતિ છે

અને ઇદ્રજિત જેવો મારો પુત્ર છે' એવો મોટો ગર્વ મારા મનમાં રહ્યા જ કરતો! અરે, લલલલા શત્રુને પણ હંકારી નાખે એવા પ્રખ્યાત બળ-પરાક્રમવાળા અને કોઈથી પણ નહિ ડરનારા રાક્ષસો મારું રક્ષણ કરનારા છે, તો પછી મારે તે શું હુ બધું છે, એવો મને નિઃશ્ચય હતો, પણ હાય! આજે એ સઘળું ધૂળમાં મળી ગયું છે. હે રાક્ષસપંથ! તમે એટલા મોટા પ્રભાવવાળા હોવા છતાં તમારે માથે એકાએક આ એક મનુષ્યથી જ ભય કેમ આવી પડ્યો? હે રાજન! અકચકિત ઇદ્રનીલમણિ જેવું શોભતું, પર્વત સરખું બિંચું, બાળુબધ, પોત્તી તથા વેદ્યૂર્મભિષ્ટ અને મોતીના હારથી ઉન્નત્ત્વળ કાંતિવાળું, વિહારમાં પ્રિય થઈ પડનારું, સગામભૂમિમાં કોઈથી લભ્યૂં ઊઠનારું તેમ જ આભૂષણોની કાંતિથી વીજળી સહિત મેઘ સરખું શોભતું તમારું શરીર કે જે હાલમાં અનેક બાણોથી ખીચાખીચ ભરાયેલું હોવાને લીધે શાહુડીના જેવું દેખાય છે, તેમ જ મર્મસ્થળમાં વાગેલા બાણોથી જેના આયુષ્ય ધન તૂટી ગયા છે અને જે શ્યામવર્ણ હોવા છતાં રુદિરથી રંગાર્ધ લાલ થઈ પૃથ્વી પર પડેલું છે તેને હાથથી સ્પર્શ પણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી આલિંગન તે કેમ જ આપી શકાય? ૩૧-૪૧ હાય! જેમ વજ્રથી હણાયેલો પર્વત વીજાર્ધ પડે, તેમ તમે રણભૂમિમાં હણાર્ધ પડ્યા છો! આ તે સ્વપ્ન છે કે સત્ય છે? હે નાથ! તમે રામના હાથે કેમ હણાયા? ૪૨ હે રાજન! તમે મૃત્યુના પણ મૃત્યુ હતા, -તેમ છતાં આજે મૃત્યુને વશ કેમ થયા? હે સ્વામીનાથ! ત્રણે લોકની લક્ષ્મીને ભોગવનાર, ત્રેલોક્યને ઉદ્દેગ પમાડનાર, લોકપાલોને જીતનાર, ચંકરને પણ ભય આપનાર, ગર્વિષ્ઠોના ગર્વને ઉતારનાર, પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા, સર્વલોકને ધ્રુવિત કરનાર, સજ્જનોને સંહારનાર, શત્રુની સમક્ષ ગર્વભાવો વાડય બોલનાર, પોતાની સેના તથા સેવકોનું રક્ષણ કરનાર, ભયંકર પરાક્રમવાળા

દાનવો તથા હેબરો યક્ષોને હણનાર, યુદ્ધમાં નિવાત-કવચોને જીતનાર, અનેક યજ્ઞોનો વિધ્વંસ કરનાર, સ્વજનોના રક્ષક, ધર્મમયોદ્ધાને તોડનાર, યુદ્ધમાં માયા રચનાર, દેવ, અસુર અને મનુષ્યની કન્યાઓને આમતેમથી હરી લાવનાર, શત્રુની સ્ત્રીઓને શોક ઉપજાવનાર, સ્વજનોને સુખી કરનાર, લંકાદ્રોપનું રક્ષણ કરનાર, ભયંકર કર્મ કરનાર, અમને-સ્ત્રીઓને ઇચ્છિત કામભોગ આપનાર અને સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમે કે જે મારા પ્રિય પતિ છો, તેને આમ રણમાં રોજાર્ધ પડેલા દેખવા છતાં હું હજી મારા જીવિતને ધારણ કરું છું; એથી મને લાગે છે કે, મારું હૃદય વજ્રથી ઘડાયેલું હશે! તેમ ન હોય તો તે સહસ્રધા વિદીર્ણ કેમ ન થઈ બય? હે રાક્ષસેશ્વર! તમે અમૂલ્ય શય્યામાં સૂનાર હોવા છતાં આજે આવી રેતાળ પૃથ્વી પર કેમ સૂતા છો? અરેરે, જ્યારે લક્ષ્મણે ઇદ્રજિતને માર્યો, ત્યારે મને કારી ઘા થયો હતો, પણ આજે તો હું હણાર્ધ જ ગઈ છું. હે નાથ! બધુજનો વિનાની અને સ્વામીનો સદાને માટે વિયોગ પામેલી હું હવે કામભોગથી વચિત રહીને લાખા સમય સુધી શોક કરીશ. હે રાજન! તમે આજે દુર્ગમ એવા દીર્ઘ પથે સિધાળ્યા છો, તો મને દુષિચારીને પણ સાથે જ લઈ જાઓ. હું તમારા વિના રહી શકવાની નથી. અરેરે, તમારા વિયોગથી દીન થઈ ગયેલી મને તજીને તમે એકલા જ પરલે કમા જવાનું કેમ પસંદ કરો છો? જો નાથ! દીન અને વિવાપ કરતી હું કે જે અભાગીની થઈ પડી છું, તેની સાથે તમે બોલતા કેમ નથી? હે પ્રભુ! ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઓઢ્યા વિના પગે ચાલી નગરમાંથી બહાર આવેલી મને જોઈને તમને કોઈ કેમ ચતો નથી? અરે, ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાની, નગરની બહાર આવેલી આ તમારી બીજી પણ વહાલી સ્ત્રીઓને જોઈને તમે કેમ કોઈ પામતા નથી? રે, તમારી સાથે જ કોડા કરવામાં મગ્ત રહેનાર આ સઘળો સ્ત્રીસમાજ આજે અનાથની જેમ

વિલાપ કરી રહ્યો છે, તેનું તમે આશ્વાસન કેમ કરતા નથી ? તેમ જ માન-આવકાર પણ કેમ આપતા નથી ?

‘હે રાજન્ ! તમેજો શુર-ગતની સેવા કરવામાં પ્રોતિવાળી અને પતિનતથમ પાળનારી અનેક ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓને વેધવ્ય આપી તેમના નિસાસા લીધા હતા, એ શાપથી જ આજે તમારી આવી શોચનીય દશા થઈ પડી છે ! તમેજો રત્નકેલી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ તમને જે જે શાપ આપ્યા કરો, તે સર્વનું ફળ આજે આવી મળ્યું છે ! હે રાજ ! પતિનતા સ્ત્રીઓના અશ્રુનિદુ-અકન્માંત પૃથ્વી પર પડતા નથી’ એવી લોકવાનકા આજે તમારા સળધી સત્ય પડી છે હે રાજન્ ! તમે પોતાના પરાક્રમથી નણે લોકને વશ કરી પોતાને શરવીર માનતા હતા તેમ જ તમને યુદ્ધમાં કૌશલ્યી પણ લય હોય એમ મને સાબરતુ ન હતું, તેમ છતા કપટથી મારીએને મૃગ બનાવીને તથા રામ-લક્ષ્મણને આશ્રમમાંથી દૂર કરાવીને તમેજો રામની પત્ની સીતાનું હરણ કરવારૂં છુદ્ધ કૃત્ય કર્યું, તે દિવસથી જ મને નિશ્ચય થયો હતો કે, હવે તમારું ભાગ્યબળ વિપરીત થયું છે અને મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે

‘ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને યથાર્થ રીતે જાણનાર સત્યવાદી મારા દિયર વિલીપણે તો તમે સીતાને હરણ કરી આણી કે તુરત જ થોડીક વારે વિચાર કરી તથા લાગે નિસાસો મૂકી કહ્યું હતું ૪૮-૭૧ ‘હવે સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોના વિનાશકાળ સનીપ આવ્યો છે’ ખરે જ, આજે તે સત્ય થયું છે કામ-ઢાઢથી થયેલા દોષને લીધે આજે ખરેખર આખા રાક્ષસકુળનું સમૂળ ઉત્તેજન થયું છે અને તમારે લીધે જ રાક્ષસકુળ અનાથ થઈ ગયું છે ૭૨, ૭૩ મારે તમારો શોચ કરવો યોગ્ય નથી, કેમ કે તમે બળ-પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ મેળવી સ્વર્ગે ગયા છો, છતા સો-સ્વભાવને લીધે કરણ થયેલી મારી બુદ્ધિ મને શોચ કરાવે છે ૭૪ હે

નાથ ! તમે તો તમારા પાપ-પુણ્યને સાથે લઈ પરતોડના પથે સિધાવ્યા છો, પરતું તમારા વિયોગથી દુઃખી થયેલી હું મારા પોતાના આત્માનો શોચ કરું છું ૭૫ હે દશાનન ! હિતેચ્છુ યુદ્ધદોના તથા ભાઈઓના હિતોપદેશને તમેજો સ્વીકાર્યો નહિ તેમ જ શાસ્ત્રને અનુસરનાર, શાંતિથી ભરતું અને સુક્રિત તથા ત્રયોજન સહિત એવું વિલીપણું ત્રયસ્કર વચન પણ તમને રમ્યું નહિ ૭૬, ૭૭ વળી મારીચ, કુલકર્ણ અને મારા પિતા મયાસુરે પણ જે હિતવચન કહ્યા હતા, તે તે સર્વને પોતાના પરાક્રમના ગર્વને લીધે તમેજો સ્વીકાર્યો નહિ એ તે આ અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થયું હે શ્યામ મેઘ સમાન વણવાળા ! હે પીતામહ તથા સુવણના બાલુબળને ધારણ કરનારા ! તમે લોહીહુહાણ થઈને તેમ જ ગાન પસારીને આજે કેમ સૂઈ રહ્યા છો ? હે સ્વામીનાથ ! તમે આજે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી ? શું તમને આજે ગાદ નિદ્રા આવી છે ? અરે ! મયાસુરની પુત્રી હું મદોહરી કે જે યુદ્ધમાંથી કદી પણ નહિ હંકનારા મહાપરાક્રમી સુમાલીની ભાણેજ છું, તેની સાથે તમે કેમ બોલતા નથી ? હે નાથ ! તમારો આજે પહેલવહેલો જ પરાજય થયો છે, છતા તમે નિશ્ચિંતપણે કેમ સૂતા છો ? બોહો, બોહો ૭૮-૮૧ જુઓ, આજે સૂર્યકિરણોએ નિર્ભય થઈને લકામાં પ્રવેશ કર્યો છે હે ગહારાજ ! ધંદને જેમ વજ્ર પ્રિય લાગે છે, તેમ નિરતર તમને પ્રિય એવું સુવર્ણથી મહેલુ અને અનેક શસ્ત્રોની ગરજ સારનાર તમારું સૂર્ય સરણુ તેજસ્વી પરિધ કે જે વડે તમે યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સહાર કરતા હતા, તે પણ આજે રામના બાણોથી કપાઈને સૂરેચૂરા થઈ પડ્યું છે ! અરેરે, આજે તમે પોતાની પ્રિય પત્નીની ખેડે પૃથ્વીને આલિંગન કરીને કેમ સૂતા છો અને અળખામણી સ્ત્રીની ખેડે ગણી મારી સાથે બોલતા પણ કેમ નથી ? હાય, રે હાય ! તમારું મરણ થયું છતા આ મારું વજ્ર સરણુ હૃદય શોકને નીધે ફાટી પડતું નથી, તેથી તેને હબરોહબર

ધિક્કાર છે ! ૧૮૨-૮૫

સ્નેહથી ભરાઈ ગયેલા હૃદયવાળી મદોદરી આસુભર્યા નેત્રે વિલાપ કરતી અત્યંત દુઃખને લીધે મૂર્ચિત થવાથી રાવણની છાતી પર પડી ગઈ રાવણના દેહ પર પડેલી મદોદરી એ વેળા સધ્યાકાળથી રાગાયેલા વાદળમા ઝળકતી વીજળી જેવી દેખાતી હતી પછી મૂર્ચિત થયેલી એ મદોદરીને તેની સપત્નીઓએ ધીમેથી ઉઠાડીને સ્વસ્થ રીતે બેસાડી અને રૂઢન કરતા કરતા કહેવા લાગી 'હે દેવિ ! લોકોની સ્થિતિ અદ્રવ છે, એ શું તમે નથી બાણતા ? દશાયકનું પરિવર્તન થવાની સાથે રાજાઓની લક્ષ્મી પણ ચલણ હોવાથી પરિવર્તન પામે છે, માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી ૧૮૬-૮૦

પૌતાની સપત્નીઓનું વચન સાંભળવા છતાં મદોદરીને ધીરજ આવી નહિ અને તે અશ્રુજળથી પૌતાના નિર્મળ મુખને તથા ન્તનોને સ્પીજવતી ઝીણે સાદે રૂઢન કરતી જ રહી આ સમયે શ્રીમાન રામચંદ્ર વિલીપણને કહ્યું 'હે વિલીપણ ! તું હવે તારા મોટા ભાઈને અગ્નિ સંસ્કાર કર અને તેની સ્ત્રીઓનું સાત્વન કર '

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી બુદ્ધિમાન વિલીપણે પિત્તાર કરીને વમ તથા અર્ધચુકત, હિતકર અને નમ્ર વચન કહ્યું 'હે રામ ! જેણે ધર્મ તથા ઉત્તમ મતોને ત્યાગ કર્યો એવા ક્રૂર, નીચ, અસત્યવાદી તથા પરસ્ત્રીબામી રાવણને અગ્નિ સંસ્કાર કરવાને શું યોગ્ય છું ? અંે સર્વનું અહિત કરનારો એ તો ભાઈકે મારો શત્રુ જ હતો રાવણ મારો ભાઈ હોવાથી પૂજ્ય હતા તેના દોષને રીધે તે મારે હાથે સંસ્કાર પામવાને અયોગ્ય છે હે રામ ! ભાઈ પ્રત્યે માત્ર આવુ વર્તન બેઈને મનુષ્યો મને ક્રૂર કહેશે પણ રાવણના પેપોને તાપતા તો વિલીપણો મારો કયું એમ / કહેશે 'વિલીપણનું વચન સાંભળી ધર્મધારીઓમા શ્રદ્ધ રઘુવીરે કહ્યું ૧૯૧-૮૬ 'હે વિલીપણ ! નુનીવની પેઠે મારે તને રાજ્યાતિરેક કરવો જ બેઈએ, કેમ કે તારી સહાયી ની મે

જ્ય મેળવ્યો છે ૮૭ માટે હે રાક્ષસેશ્વર ! તું તારા ભાઈ રાવણને અગ્નિ સંસ્કાર કર રાવણને અગ્નિ સંસ્કાર થયા પૂર્વે તારો રાજ્યાલિપેક થઈ શકશે નહિ હે વિલીપણ ! તું કહે કે તેમ બેકે આ રાવણ અધર્માદિ અનેક દોષોથી ભરેલો છે, તોપણ તે અત્યંત તેજસ્વી, બળવાન શૂરવીર, સન્માનમા હ્રદાદિ દેવોથી પણ પરાજય નહિ પામેલો, સર્વ લોકોને રડાવનાર તેમજ મહાત્મા હતો, માટે તારે તેને અગ્નિ સંસ્કાર કરવો યોગ્ય છે વળી હે રાક્ષસરાજ ! વેર મરણાન્ત હોય છે હવે આપણુ પ્રયોજન સિદ્ધ થયું છે, માટે તું રાવણની ઉત્તરક્રિયા કર હવે તો તે જેવો તારો બધુ છે તેવો મારો પણ છે હે વિલીપણ ! હવે તું આ રાવણને સત્વર ધર્મપૂર્વક અગ્નિ સંસ્કાર કર તને મોટા યશની પ્રાપ્તિ થશે '

રામચંદ્રના વચન સાંભળી રાક્ષસેશ્વર વિલીપણે મરણ પામેલા પૌતાના ભાઈ રાવણની ઉત્તરક્રિયા કરવાની તયારી કરવા માડી તેણે ઉતાવળે લકામા જઈને રાવણના અગ્નિહોતના અગ્નિને શ્મશાનભૂમિમા મોકલેલો, તેમજ કાષ્ઠના યજ્ઞ-પાત્રોથી ભરેલા જાડા સંકિત ચાસિકોને શ્મશાનમા જવા કહ્યું વળી ચંદન તથા અગર વગેરે સુગંધી કાષ્ઠો તેમજ કેસર-કસ્તૂરી આદિ અનેક જાતના સુગંધીદાર પદાર્થોને શ્મશાનમા પહોંચતા કર્યા મણિ, મુખ્તા તથા પ્રવાલ વગેરે રત્નો પણ શ્મશાનમા મોકલનાર્યા પછી અનેક રાક્ષસોની સાથે મહાત્મા વિલીપણ થોડીક વારમા જ બધા રાવણને દેહ પડ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો, ૧૯૧-૮૬ અને તેણે માં યવાનને સાથે રાખી રાવણની ઉત્તરક્રિયા કરવા માડી ચિત્રવિચિત્ર પતાકા વડે શોભતી અને પુષ્પમાળાઓથી ઘણાનગેરી ડુવાડાની દિવ્ય શિખિકામા ગવણના ચળને રેગમી વશ પહેરાવીને બેસાડ્યું એ વેળા રાક્ષસો વાજિત વગાડતા હતા અને બદીતને ન્તુતિવચન ઉચ્ચારતા હતા પછી નેવકો પાને રાવણની શિખિકા ઉપરામી રૂઢન કરતા । દબે શ્મશાન

ભૂમિ પ્રતિ ચાલતા થયા. વિલીપણુ વગેરે રાવણના સંબંધીઓ પણ હાથમાં કાઢ લઈને દક્ષિણાભિમુખે ચાલતા થયા. એ સમયે અધ્વયુ-એ પ્રદીપ કરેલા અને તાંબાના હવનકુંડમાં રહેલા રાવણના અગ્નિને લઈ વિલીપણુ આગળ ચાલતો હતો. રુદન કરતી રાવણની રાણીઓ પણ ચાલવાનો અભ્યાસ નહિ હોવા છતાં પડતી-આપડતી ઉતાવળે શિખિકાની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી. શ્મશાનભૂમિમાં પહોંચ્યા પછી રાવણની શિખિકાને શુદ્ધ ભૂમિમાં મૂકી વિલીપણુ વગેરે રાવણના પરિજનો ગાઢ રુદન કરવા લાગ્યા.

પછી વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે ચંદન, પવક વગેરે મુગધી કાઠોથી તેમ જ વીરણના વાળા વગેરે મુગધીદાર પદાર્થોથી ચિતા પાડી તેના ઉપર રંકુ મૂગનુ ચર્મ પાથર્યું ૧૦૭-૧૧૩ પછી ચિતાના અગ્નિ ખુલાસા એક વેદી બનાવી તેની ઉપર વાયવ્યમાં ગાહપત્ય, આગ્નેયમાં આહવનીય અને નેક્ષત્ર્યમાં દક્ષિણાગ્નિનું ધ્યાપન કર્યું. ૧૧૪ પછી પૃષ્ઠદાન્યથી ભરેલો સરવો રાવણના રક્ષક પર મૂક્યો. યજ્ઞશકટને બાજુ ચરણે રાખ્યું અને ઉલ્લપલ* બેર ઉપર મૂક્યો વળી અરણિ, ઉત્તરારણિ તથા મુશળ વગેરે બીજાં પણ સઘળાં યજ્ઞિય* કાષ્ઠપાત્રોને યદ્યોક્ત સ્થાને રાખી વિલીપણે મહાપિંચોએ કહેલા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે પિતૃમેધ** કરવા માડ્યો. તેમાં પ્રથમ પવિત્ર પગુને મારી તેની ચરબી લીમાં ઝાળી રાવણના મુગમાં મૂકી. પછી વિલી પણાદિ પરિજનોએ રાવણના શબને ચંદન-ગુપ્ત વગેરેથી અલંકૃત કરી ઉત્તમ શાલ ઓઢાડી ચિતામાં સુવાડ્યું અને આંસુભર્યાં નેત્રે તેના પર અક્ષત વધાવ્યા. ત્યાર પછી વિલીપણે

વિધિપૂર્વક ચિતામાં અગ્નિ મૂકી રાવણનો અગ્નિદાહ કર્યો. અગ્નિદાહ થઈ રહ્યા પછી વિલીપણાદિ પરિજનોએ સ્નાન કરી લીના વસ્ત્ર જ રાવણનાં નામ યોગનું ઉચ્ચારણ કરી હલ* અને બળ સહિત તિલાંજલિ આપી. ત્યાર બાદ રાવણની સ્ત્રીઓનું પુનઃ પુનઃ સાંત્વન કરી તેઓને સમજાવીને વિલીપણે કહ્યું : ‘હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરી લંકામાં જાઓ.’ પછી રાત્રી-કકળતી રાવણની સ્ત્રીઓ જ્યારે લંકામાં ગઈ, ત્યારે રાક્ષસથઈ વિલીપણુ જ્યાં રામચંદ્ર હતા ત્યાં આવીને નમ્રપણે બોલો રહ્યો.

આ વેળા ઇંદ્ર જેમ વૃન્દાસુરને મારી આનંદ પામ્યો હતો, તેમ રાવણને હણીને સઘળી કપિસેના સહિત રામ-લક્ષ્મણ તથા મુગ્રોવ આનંદમગ્ન થઈ રહ્યા હતા. પછી શત્રુદમન રામચંદ્રે પોતાનાં ધનુષ્ય-બાણ નીચે મૂકી લીધા, ઇંદ્રે આપેલું દિવ્ય કવચ પણ ઉતારી મૂક્યું અને શત્રુનો વધ થવાથી ક્રોધનો ત્યાગ કરી તેઓ શાંત થયા. ૧૧૫-૧૨૪

હતિ શ્રીવાદગીર્તિ મહાપુર્ણમણીત આદિગ્રન્થ શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૧૧ મેં સજ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૨ મો

વિલીપણુનો રાખ્યાલિપેક

ને રાજગવંધં દણ્ડવા દેગ્નન્ધચ્ચદાનયા. ૧

જમુ. સ્ત્રે સ્ત્રીવિમાનેસ્તે કથયન્ત. ગુમાઃ કથાઃ ૥૧૥

રામ-રાવણનું યુદ્ધ જોવા મળેલા દેવો, દાનવો અને ગંધર્વો રાવણનો વધ થયેલો જોઈ રામચંદ્રની પવિત્ર કીર્તિનું જ્ઞાન કરતા પોતપોતાનાં વિમાન લઈ ચાલતા થયા. ૧ રાવણનો કાયંકર વધ, રામચંદ્રનું પરાક્રમ, વાનરો અને રાક્ષસોનું તુચ્છ યુદ્ધ, સુગ્રીવની મંત્રશક્તિ, હનુમાન તથા લક્ષ્મણની રામચંદ્ર ઉપરની પ્રીતિ, સીતાનું પાતિતત્વ તેમ જ હનુમાનનું પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરતા વિમાન ચારી દેવો હંપીએર પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૨-૪

પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર ઇંદ્રે મોકલેલા અગ્નિ

+ દહી મિશ્રિત છૂતને ‘પૃષ્ઠદાન્ય’ કહે છે

- સોમયજ્ઞમાં ઉપયોગી શકટ

* યજ્ઞમાં ડાંગર વગેરે ખાડવાનો ખાણિયો

x યજ્ઞ સંબંધી.

= શબના અગ્નિસંસ્કારને ‘પિતૃમેધ’ કહે છે.

સરખા ઝળહળતા દિવ્ય રથને પાછો લઈ જવા માતલિને આજ્ઞા આપી તેનો મોટો સત્કાર કર્યો; ત્યારે ઇંદ્રસારથિ માતલિ એ દિવ્ય રથ પર બેસીને સ્વર્ગ પ્રત્યે વિદાય થયો. માતલિના ગયા પછી મહાત્મા રઘુવીર અત્યંત પ્રેમથી સુગ્રીવને ભેટ્યા, એ વેળા લક્ષ્મણે પણ રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યો. ૫-૭

વાનરસેનાથી સત્કારાયેલા રામચંદ્ર હવે છાવણીમાં આવ્યા અને સ્વસ્થ થઈ બેઠા. પછી તેમણે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને કહ્યું: ‘હે ભાઈ! આપણા પર અત્યંત પ્રીતિ તથા ભક્તિવાળા તેમ જ મોટો ઉપકાર કરનારા આ વિલીપણુની સાથે જ લંકામાં જા અને તેને લંકાના રાજ્યાસન પર અભિષિખ્ત કર. હે સૌમ્ય! રાવણના કનિષ્ઠ પાંખુ આ વિલીપણુને હું રાજ્યાભિષિખ્ત થયેલો જોઈશ ત્યારે જ ‘મારી સઘળી કામનાઓ પૂર્ણ થઈ’ એમ હું માનીશ.’

મહાત્મા રામચંદ્રની આજ્ઞા સાંભળી હર્ષિત થયેલા લક્ષ્મણે એક સુવર્ણઘટ લઈ મન સરખા વેગવાળા મુખ્ય વાનરોને આપ્યો અને તેમાં સમુદ્રનું જળ ભરી લાવવા કહ્યું, ત્યારે વાનરો અતિ ઉતાવળે એ સુવર્ણઘટમાં શુદ્ધ સમુદ્ર-જળ ભરી લાવ્યા. પછી મુખ્ય મુખ્ય વાનરો-ને સાથે લઈ સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ વિલીપણુ સહિત લંકામાં ગયા. ત્યાં જઈ એક ઉત્તમ આસન પર સમુદ્રજળથી ભરેલા સુવર્ણઘટ-તુ સ્થાપન કર્યું. સર્વ રાક્ષસો તથા વાનરો સહિત લક્ષ્મણે રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે લંકાના રાજ્યાસન પર વિલીપણુને બેસાડી વૈદિક મંત્રોથી વિધિપૂર્વક એ જળ વઢે અભિષેક કર્યો. વિલીપણુને રાજ્યાભિષેક થવાથી તેના પર પ્રીતિવાળા મંત્રોએ ઘણો જ આનંદ પામી રામચંદ્રની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૮-૧૭ રાક્ષસ-શ્રદ્ધ વિલીપણુને લંકાના રાજ્યાસન પર અભિષિખ્ત થયેલો જોઈને લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર પણ અત્યંત આનંદમય થયા. ૧૮

પોતાના હાથમાં રાજ્યતંત્ર આવ્યા પછી મહાત્મા વિલીપણુ નગરમાં તથા આખા દેશમાં વસતી પોતાની પ્રજાનું સાંત્વન કરી રામચંદ્ર પાસે આવવા નીકળ્યો. એ વેળા નગરવાસી રાક્ષસો વિલીપણુને દ્વિધિ, અક્ષત, મોદક, ડાંગર તથા પુષ્પ સહિત અમૃદ્ય ભેટ અર્પણ કરવા લાગ્યા. તે સર્વનો સ્વીકાર કરીને મહાત્મા વિલીપણુ રામ-લક્ષ્મણની પાસે આવ્યા અને પોતાને મળેલી સઘળી માંગલિક ભેટ રામ-લક્ષ્મણને અર્પણ કરી. વૃદ્ધિ પામેલા ઐશ્વર્યવાળા વિલીપણુને કૃતકૃત્ય થયેલો જોઈને મહાત્મા રામચંદ્ર તેની ઇચ્છાને અનુસરી સઘળી ભેટ સ્વીકારી.

ત્યાર પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાની આગળ હાથ બેડીને બેઠેલા વાનરશ્રદ્ધ હનુમાનને કહ્યું: ‘હે સૌમ્ય! તું હવે મહારાજા વિલીપણુની અનુજ્ઞા લઈ જનકનંદિની સીતાની પાસે જા અને તેમને આપણા કુશળ સમાચાર કહે. હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું સીતાની પાસે જઈ તેમને સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણ સહિત મારું કુશળ જણાવ તેમ જ રાવણવધનું વૃત્તાંત પણ નિવેદન કર. હે કપિવર! સીતાને આ પ્રિય ખબર કહી તથા તેમનો સંદેશો લઈ તું સત્વર પાછો આવ. ૧૯-૨૪

ઈતિ શ્રીવાદ્મીક મહાકાવ્યપ્રણીત અટ્કાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુદકાંડમાં ૧૧૨ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૩ મો

રામવિજયની સીતાને બાણુ
હતિ પ્રતિસર્માદિપો હનુમાન્માલતાત્મજઃ ।
પ્રવિવેશ પુર્વિ લંકા પુણ્યમાનો નિશાચરઃ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં પવનચુત હનુમાન રાક્ષસોના સત્કારને પ્રહણ કરતો તરત જ લંકામાં ગયો અને ત્યાંથી વિલીપણુની આજ્ઞા મેળવી તેણે અનેક વૃક્ષોથી શોભતી અશોક-વાટિકામાં પ્રવેશ કર્યો. સીતાએ પણ નવચુ કે કોઈક વાનર આવે છે. અશોકવાટિકામાં ગયા પછી હનુમાને એક વૃક્ષના મૂળ આગળ

અહથી પીડાયેલી રોહિણીની પેઠે આનંદરહિત અને સ્નાનાદિ સંસ્કારથી રહિત બનકીને રાક્ષસીઓની વચ્ચે બેઠેલા બેયા એ વેળા ધીમે ધીમે નમ્રતાથી સીતાની પાસે જઈ તેમને પ્રણામ કરી કપિવર હનુમાન હાથ ભેટી બોલો રહ્યો મહાબળવાન હનુમાનને બેવા છતાં સીતા મૌન રહ્યા, પરંતુ ક્ષણવારમા જ સ્મૃતિ આવતા 'આ હનુમાન છે' એમ બળુતા તેમના હાંપને પાર રહ્યો નહિ ૧-૪

સીતાની શાત ગુણાવૃત્તિ પરથી 'મને સીતાએ આગળ્યો છે' એમ નિશ્ચય કરી કપિવર હનુમાન રામચંદ્રનો સંદેશો કહેવા દાગ્યો 'હે વદેહિ ! સુગ્રીવ સહિત રામ, લક્ષ્મણ કુશળ છે તેમજે શત્રુને છૂટી પોતાનો અર્ધ સિદ્ધ કરી તમને કુશળ પુછાવ્યું છે ૫-૭ હે દેવી ! સુગ્રીવાદિ વાનરો તથા વિકીપણની સહાયથી મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણે મહાબળવાન રાવણને માર્યો છે' હે દેવી ! હું તમને અધિક પ્રસન્ન કરવા માટે આ રામચંદ્રનો જ સંદેશો વહું છું મહાત્મા રામચંદ્ર તમને કહ્યું છે હે ધર્મસ સીતા ! તમારા ઉત્તમ પાતિ મત્યના પ્રભાવથી જ મેં સત્રામમા મોઠો વિજય મેળવ્યો છે હવે તમે ચોકરહિત તથા સ્વસ્થ થાઓ સુદ્ધમા રાવણ માર્યો ગયો છે અને લંકાનું રાજ્ય આપણા તાબામાં આવ્યું છે ૮-૧૦ હે સીતા ! તમને રાક્ષસના હાથમાંથી છોડાવવા માટે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેને રાત્રિ-દિવસ સતત પ્રયાસ કરીને સમુદ્ર પર સેતુ બાધી આજે મેં પૂર્ણ કરી છે ૧૧

વળી હનુમાને કહ્યું 'હે દેવી ! તમે રાવણના ઘરમાં છો એવો ભય હવે ધરણી નહિ, હવે તો લંકાનું સઘળું ઐશ્વર્ય વિકી પણના હાથમાં આવ્યું છે ૧૨ તમે શાત થાઓ હવે તો તમે પોતાના ઘરમાં જ એ મહાત્મા વિભોવંશ પણ હંમણા જ તમારા દર્શનાર્થે અહીં આવશે ૧૩

હનુમાનના વચન સાંભળી સતીશ્રી

મણિ સીતા અત્યંત હાંપને લીધે કંઈ રૂધાઈ જવાથી કાંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ, ૧૪ ત્યારે હનુમાને કહ્યું 'દેવી ! તમે શા વિચાર માં પડ્યા છો ? તમે શા માટે મારી સાથે બોલતા નથી ? ૧૫

હનુમાનનું વચન સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયેલા અને ધર્મ માર્ગમાં વર્તનારા સીતાએ ગદગદ કંઈ કહ્યું ૧૬ 'હે હનુમાન ! સ્વામીના વિજયની વધામણી સાંભળી ઉત્પન્ન થયેલા હાંપને લીધે હું ક્ષણવાર બોલી શકી નહિ વળી હે વાનરવર ! આવા પ્રિય સમાચાર કહેનાર તને વધામણીમાં આપવા જેવી મારી પાસે કાંઈ પણ વસ્તુ નથી એ વિચારથી પદ્મ હું બોલી શકી નહિ હે વાયુસુત ! આખી પૃથ્વીમાં તને આપવા યોગ્ય હું કાંઈ પણ દેખતી નથી કે જે તને આપીને હું રાહ થાઉં ૧૭, ૧૮ હે શૂરવીર ! સોનું, રૂપું, હીરા, મોતી અથવા તો લોકનું રાજ્ય પણ આ વખતે તને વધામણીમાં આપવા પૂરતું નથી'

ત્યારે સીતા સન્મુખ વિનીતભાવે બોલેલા કપિવર હનુમાને કહ્યું ૧૯-૨૧ 'હે શ્રદ્ધ ગુણ વતી ! પોતાના સ્વામીના પ્રિય તથા હિત માં જ તત્પર રહેનારા અને સ્વામીના વિજય ઇચ્છનારા તમે મારા પ્રત્યે આટલા બધા સ્નેહ લયો વચન બોલો, તે જ મારે માટે ઉત્તમ પારિતોષિક છે ૨૨ એવું સાંભળી જનકચંદ્રની સીતાએ પવનકુમાર હનુમાનને કહ્યું ૨૩ 'હે હનુમાન ! સર્વ લક્ષણયુક્ત વ્યાકરણના નિયમ વાળું, માધુર્યથી ભરેલું અને અષ્ટાંગ બુદ્ધિ સહિત ઉત્તમ ભાષણ કરવામાં તું ઘણું જ કુશળ છે વળી અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તું વાયુને પ્રશસ્ત કરવા યોગ્ય પુત્ર છે હે વીર ! બળ, શૌર્ય, વિદ્યા, સત્ત્વ, પરાક્રમ, હડાપણ તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય સ્થિત્તા તથા નમ્રતા વગેરે અનેક ઉત્તમ ગુણોએ તારામાં વામ કરેલા છે, માટે તું મને ઘણું જ પ્રિય થાશે છે'

આ પછી વિનીત કપિવર હનુમાને અતિ નમ્રતાથી નિર્ભયપણે કહ્યું ‘હે માતૃશ્રી ! ઘોર રૂપવાળી, ક્રૂર કર્મવાળી અને બિહામણા નેત્ર વાળી આ રાક્ષસીઓ કે જેમણે પૂર્વે તમારો ઘણો તિરસ્કાર કરેલો છે, તેમને જો તમારી સમતિ હોય તો હું હણવા ઇચ્છું છું હે દેવી ! બિહામણા મુખવાળી આ રાક્ષસીઓ પતિ વિયોગથી શોચ કરતા અને પતિને જ માનનારા તમને રાવણની આજ્ઞાથી વારંવાર કઠોર વચન કહી દુઃખ આપતી હતી તે મેં પ્રતક્ષ સાલજ્યુ તથા જોયું છે, માટે ક્રૂર કેશ તથા નેત્રવાળી અને અતિ દારુણ પ્રકૃતિવાળી આ રાક્ષસીઓને હું અનેક બતના પ્રહારથી હણવા ઇચ્છું છું હે દેવી ! તમે મારી એવી ઇચ્છા પ્રભુ કરો હે બનમી ! આજ હું તમારું અપ્રિય કરનારી આ રાક્ષસીઓને દાત તથા નખ વડે નાક-કાન ફરડીને તેમ જ કેશ તોડી નાખીને મુદિ, લાત, ઠોપ્પી અને લીચણ વગેરેના પ્રહારથી મારી નાખવા ઇચ્છું છું હે યશસ્વિની ! ભય કર રૂપવાળી આ રાક્ષસીઓએ તમને ઘણું ઘટ આપ્યું છે, માટે અનેક પ્રકારના પ્રહારથી તેમને હણવાની મને આજ્ઞા આપો !’

હનુમાનના વચન સાલતી દીનપણાને પામેલા છતાં દીનજનો પર શ્રેમલાવવાળા સીતાએ થોડીક વાર વિચાર કરી કહ્યું ‘હે વાનરાતમ ! રાજતા આત્ર્યે રહેતી અને રાજાની આજ્ઞાને અનુસરી આજ કે માહું કર્મ કરનારી દાસીઓ ઉપર કોણ કોઈ બાંધે ? તે તો સ્વામીની માતાને / અધીન હોઈ તેમ ન કરે, તો સ્વામીની શિક્ષાને પાન થાય, માટે આ રાક્ષસીઓ ઉપર માહું વગાડવું યોગ્ય નથી વગી મને જે કોઈ દુઃખ પડ્યું છે, તે સઘળું મારા ભાગ્યદોષનું તેમ જ પૂર્વજન્મના કર્મોનું ફળ છે મનુષ્ય પોતે પોતાના કર્મના કર્મફળને જ ભોગવે છે હે મહાગા !’ । વંધી દેવની ગતિ નાસ્તી છે, માટે તાજે રાક્ષસીઓને રો ! આપવો યોગ્ય નથી હે કપિવર ! રાવણની

દાસીઓએ મને જે જે દુઃખ આપ્યું છે, તે તે સઘળું મારા કર્મના યોગથી મને મળવાનું જ હતું એમ હું માનું છું અને તેથી જ હું તેમને ક્ષમા આપું છું વળી હે પવનસુત ! આ રાક્ષસીઓ રાવણની આજ્ઞાથી જ મારો તિરસ્કાર કરતી હતી, પણ હવે રાવણ હણાયા પછી તેઓ મને જરાયે તુરંગકારતી નથી ૨૪-૪૦ હે વાનરવર ! પૂર્વે કોઈ વ્યાઘ્રની આગળ કોઈ એક રી છે અતિ પ્રાચીન અને ધર્મયુત શ્રવોક કહેનો છે, તે સાલજ ૪૧

‘બીજાઓને અપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા મનુષ્યે કહેલા અપકાર સામું સમજી પુરુષો જોતા નથી અપકાર કરનારા ઉપર પણ સામો અપકાર કરવો નહિ, એ સજ્જનોનો આચાર છે સત્ પુરુષોનું ભૂખણ સદાચાર જ છે ૪૨ પાપી, વધ કરવા યોગ્ય અને નિઘ્ન કર્મ કરનાર ઉપર પણ સત્ પુરુષે દયા રાખવી ઘટે છે સર્વ કોઈ અપરાધ કરે છે, એમ માનીને સઘળા પર

* કોઈકે સમયે એક પાર્થી વ્યાઘ્રના ભયથી એક વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયો, પણ વ્યાઘ્ર તેનો પીછો છોડ્યો નહિ હવે બન્યું એવું કે પાર્થીને વૃક્ષ ઉપર ચડવો હતો, તે વૃક્ષની ટોચ ઉપર એક રીછ હતો તેને જોઈ નીચેથી પેલા વ્યાઘ્ર કહ્યું ‘હે નક્ષ ! આ પાર્થી આપણા સા નપથુઓના કાળ છે, માટે તું એને નીચે ગમ વી પાડ’ ત્યારે રીછે ઉતાર આપ્યો ‘આ પાર્થી મારા નિવાસસ્થાનમા આવ્યો છે, માટે મારે તેનું રક્ષા કરવું જોઈએ થાડી વાત મી છ નિનાવશ વયે ત્યારે વ્યાઘ્ર લાગ જોઈને પાર્થીને કહ્યું ‘હે પાર્થિ ! તું રીછને નીચે ઢાંગી પા એટલે તું તેને માર્યો !વેના જ અડી થી ચાલે ! જઉં તરત જ પાર્થીએ મી છને ધક્કો મારી નીચે પાડ્યું પરતુ ધક્કો લાગતા જ રીછ અત્રત ધઈ ગયું અને પર્વતો પર્વતો વૃક્ષની શાખા ગ્રથમા આવી જનાથી બચી ગયું પછી વ્યાઘ્ર મી છને સંબોધી કહ્યું ‘હે નક્ષ ! આ પાર્થીએ તારો પૂત્રપુત્રાચાર્યનાથાત કર્યો છે માટે તું તેને નીચે ન ખીન રે રે’ એ સત્તત્તી ને રીછે કહ્યું ‘ભન તબે મારા અપકાર કર્યો છે, પરતુ હું તેને સામો અપમાર કરીને અપમા કરીશ નહિ’

હયા રાખવી.^{૪૩} વળી પ્રાણીઓની હિંસા કરીને આનંદ પામવું, કૂર થવું અને પાપકર્મ કરવું એ તો રાક્ષસોના સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે; એટલે તેમને શિક્ષા ન કરતાં તેઓ પર દયાની લાગણી રાખવી એ મનુષ્યોનો ધર્મ છે.’

સીતાનાં વચન સાંભળી વાક્યસ્તુર હનુમાને કહ્યું :^{૪૪,૪૫} ‘હે દેવી ! શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળાં રામચંદ્રની ધર્મપત્નીતા યુગમાં આવાં જ વચન શોભે. ધન્ય છે તમને ! હવે તમારે જે સંદેશો કહેવો હોય તે કહીને મને આજ્ઞા આપો. એટલે હું સત્વર રામચંદ્રની પાસે જઈ’.^{૪૬}

હનુમાનનું વચન સાંભળી જનકનંદિની સીતાએ એટલું જ કહ્યું : ‘હે કપિશ્રદ્ધ ! હું ભક્તજનો પર પ્રીતિ ધરાવનાર મારા સ્વામી રામચંદ્રનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’

પછી પવનચુત હનુમાને સીતાને હર્ષ ઉપલવતાં કહ્યું :^{૪૭,૪૮} ‘હે જનકી ! જેમ શત્રુઓનો સંહાર કરીને તથા મિત્રપક્ષને સ્થિર કરીને આવેલા ઇંદ્રને તેની સ્ત્રી શચી હર્ષથી જુએ, તેમ શત્રુને હણી મિત્રોને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રજ્ઞચંદ્રાનન રઘુવીરનાં તથા લક્ષ્મણનાં તમને આજે જ દર્શન થશે.’^{૪૯}

સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સરખાં શોભતાં સીતાને એ પ્રમાણે કહી મહાતેજસ્વી હનુમાન રામચંદ્રની પાસે આવ્યો.^{૫૦} અને ઇંદ્ર સરખા પરાકર્મી રામચંદ્રને જનકનંદિની સીતાએ કહેલાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં.^{૫૧}

અર્થ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલોત્ત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના હુવ્રજકંઠા ૧૧૩ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

રામચંદ્ર પાસે સીતાનું આગમન

તમુવાચ મહાપ્રાણઃ સાડમિવાય પ્લવંગમઃ ।

રમ્ય કમલપદ્મકાં વરં સર્વેષામુપમાતામ ॥ ૧ ॥

મહાણુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાને સર્વ ધનુધારીઓમાં શ્રદ્ધ અને કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળા રામચંદ્રને પ્રજ્ઞામ કરી કહ્યું : ‘હે રાધવ ! જેને માટે ચેતુષ્પદ વજ્રેર કાયો કર્યા અને જે

રાવણવધના ક્ષણરૂપ છે તે શોકસંતપ્ત ધર્મ રહેલાં સીતાને હવે તમારે મળવું ઘટે છે. હે મહારાજ ! શોકથી ઘેરાઈ રહેલાં સીતાનાં નેત્રમાં તમારો વિજય સાંભળી હર્ષનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં છે અને તે તમારાં દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. પ્રથમના પરિચયને લીધે વિશ્વાસયુક્ત થયેલાં તેમણે ગદ્ગદ કંઠ મને કહ્યું : ‘હવે હું મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’^{૫૨-૫૪}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરનાં નેત્રમાં સ્નેહાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેઓ એકાએક વિચારમાં પડી ગયા. થોડી વારે લાંબો નિસાસો મૂકી નીચું બેઠ રહી તેમણે પાસે બેસેલા વિભીષણને કહ્યું : ‘હે વિભીષણ ! તું લંકામાં જા અને સીતાને મંગળસ્નાન કરાવી, દિવ્ય અંગરાગ ચોળાવી તથા સુંદર અલંકાર સંભવીને સત્વર મારી પાસે તેડી લાવ.’^{૫૫-૭૦}

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં વિભીષણે સત્વર લંકામાં જઈ પોતાની પરિચારિકા સોઓ દ્વારા સીતાને રાજમંદિરમાં તેડાવ્યાં. સીતાને આવેલાં બેઠે રાક્ષસરાજ વિભીષણે હાથ બેઠી નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે વંદેહી ! તમારું કલ્યાણ થાઓ; તમારા સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે તમે મંગળસ્નાન કરી, અંગરાગ ચોળી તથા વસ્ત્રાભૂષણ સહ આ શિબિકામાં બેસો અને તમારા સ્વામી રામચંદ્ર પાસે ચાલો. હે દેવી ! રામચંદ્ર તમને મળવા ઇચ્છે છે.’^{૭૧-૮૦}

એવું સાંભળી સીતાએ કતું : ‘હે રાક્ષસેશ્વર ! હું સ્નાનાદિ સંસ્કાર કર્યા વિના જ સત્વર મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’ ત્યારે વિભીષણે કહ્યું : ‘હે માતાજી ! રામચંદ્ર કહ્યું છે તે પ્રમાણે જ તમારે કરવું ઘટે છે.’

વિભીષણનું વચન સાંભળી પતિને જ દેવ માનનારાં સાધ્વી સીતાએ ‘જાહુ સારુ’ એક કહી સ્નાનાદિ સંસ્કાર કર્યા. પછી મંગળસ્નાન કરેલાં, સીમાગ્યદર્શન શિહનને તથા અંગરાગને ધારણ કરેલાં અને અમૂલ્ય વસ્ત્રાભૂષણો પહેરેલાં સીતાને વિભીષણે શિબિકામાં બેસાડ્યાં અને આગળ-

પાછળ ચાલતા રાક્ષસોથી રક્ષણ કરાતાં સીતાની શિબિકા રાક્ષસો દ્વારા ઊંચકાવીને વિભીષણ રામચંદ્રની પાસે આવ્યો. વિભીષણ સીતાને લઈ આવ્યો એવું જાણ્યા છતાં મહાત્મા રામચંદ્ર ધ્યાનપરાયણ જ રહ્યા; ત્યારે વિભીષણે હપ્તેર તેમની પાસે જઈ પ્રણામ કરી કહ્યું: 'હે મહારાજ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સીતા અહીં આવ્યાં છે.' ૧૧-૧૨

આ વેળા મહાત્મા રામચંદ્ર 'ઘણા સમય સુધી સીતા રાક્ષસને ઘેર એકલાં રહી આવેલાં છે' એમ વિચારી એકાએક રોષ, હર્ષ અને દીનતામાં ડૂળી ગયા. ૧૭ સીતા સંખંધી વિચારમાં શૂંઘાયેલા રઘુવીરે પ્રકટ હર્ષ નહિ જણાવતાં વિભીષણને કહ્યું: 'હે સૌમ્ય! હે મારો વિજય કરાવનાર રાક્ષસેદ્ર! સીતાને સત્વર મારી પાસે આવવા દે.'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી ધર્મવેત્તા વિભીષણે ત્યાં બેઠેલા વાનરોને દૂર ખસેડી માર્ગ કરવા માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી. તરત જ અંગરખાં તથા પાઘડીને ધારણ કરનારા અને હાથમાં છડી લઈને મેડી પોકારનારા, રાવસેવકોએ ચોમેર ફરીફરીને વાનર-ચોદાઓને દૂર ખસેડવા માંડ્યા. દૂર ખસી જવાની આજ્ઞા થવાથી રંછિા, વાનરો અને રાક્ષસો સભામાંથી ઊડીઊડીને દૂર જવા લાગ્યા. ૧૮-૨૨ એ વેળા જેમ વાયુથી ઘુલિત થયેલા સમુદ્રમાં મોટો ઘોંઘાટ થાય, તેમ રામચંદ્રની હાવણીમાં મોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો. દૂર ખસેડવામાં આવતા વાનરોને આકુળચાકુળ થયેલા જોઈને પોતાના લજ્જાનો પર પ્રીતિ ધરાવનારા રઘુવીરની તે સહન થઈ શક્ય નહિ. જાણે પોતાના નેત્રાશ્રિથી બાળી નાખવા ઇચ્છતા હોય એવો ક્રોધ કરી રામચંદ્ર જીદિમાન વિભીષણને કહ્યું: ૨૩-૨૫ 'અરે વિભીષણ! મારો અનાદર કરી તમે આ સર્વને કેમ કવેશ આપો છો? તમે સીતા ઉદ્દેગને સત્વર શમાવી નાખો. તમે બચ્ચો

છો જ કે આ સર્વ મારા સ્વજનો જ છે. ૨૬ હે વિભીષણ!

ન ગૃહાણિ ન વસ્ત્રાણિ ન પ્રાકારસ્તિરસ્ત્રિક્યા।
નૈદશા રાજસત્કારા વૃત્તમાવરણં સ્ત્રિયઃ॥

શ્રીઓને મંદિરની મેડીઓમાં કે પડદામાં રાખવી અથવા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાવવાં તેમ જ સ્વજનોને આવી રીતે દૂર ખસેડવા એ કાંઈ તેનું હાંકણ નથી. એ તો માત્ર રાજઓ અને શ્રીમંતોના ઘરની વડાઈ દેખાડવા પૂરતું જ છે. શ્રીઓનું ખરું હાંકણ તો તેઓનું વૃત્ત-શીલ-સદાચરણ જ છે. ૨૭ વળી-

વ્યત્નેષુ ન કૃત્તેષુ ન ચુદ્દેષુ સ્વયંવરે।
ન ક્રતાં નો વિવાહે વા દર્શનં દૃષ્યતે સ્ત્રિયઃ॥

વિપત્તિના સમયમાં, લયંકર રોગાદિ દુઃખમાં, ચુદ્ધમાં, સ્વયંવરમાં, યજ્ઞમાં અને વિવાહમાં શ્રીઓ અન્ય પુરુષોની દૃષ્ટિએ પડે, તો તે દૂષિત ગણાનું નથી; ૨૮ માટે સીતા જે આપત્તિમાં આવી પડેલાં છે અને ઘણું જ કષ્ટ ભોગવે છે, તેને જોવામાં બીજાઓને કંઈ પણ દોષ નથી. વળી તે મારી સન્નિધિમાં છે, એટલે તો જરા પણ હરકત નથી. સીતા શિબિકામાંથી ઊતરીને ભલે પગે ચાલીને મારી પાસે આવે અને સઘળા વનવાસીઓ ભલે તેને જુએ. ૨૯, ૩૦

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વિભીષણ મોટા વિચારમાં પડી ગયો અને લક્ષમણ, મુશ્રોવ તથા હનુમાનના મનમાં પણ અત્યંત ખેદ થયો; છતાં રામચંદ્રની આજ્ઞાને અનુસરી વિભીષણ સીતાને શિબિકામાંથી ઉતારી રામચંદ્રની પાસે લઈ આવ્યો. ૩૧, ૩૨ પગે ચાલીને રામચંદ્રની પાસે જતી વેળા સતીશિરોમણિ સીતા લજ્જાને લીધે સંકોચાઈ જતાં હતાં. એ સમયે વિભીષણ સીતાની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. સુંદર મુખવાળાં અને પતિને જ પ્રણુ માનનારાં જનકનંદિની સીતાએ આજે ઘણા દિવસે સ્વામીનાં દર્શન કર્યાં. તેઓ વિશ્વમય, હર્ષ તથા રનેહથી રામચંદ્રના સૌમ્ય

સુખને નીરખવા લાગ્યા ચિરકાળથી નહિ
જોયેલું પોતાના પ્રિય પતિ રઘુવીરનું પૂર્ણિમાના
ચંદ્ર સરખું સુખ જોતા જ સીતાના મનને
ખેદ શાત થઈ ગયો અને તેમનું સુખ શરદપૂનમ
ના નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે ઝળહળી રહ્યું ^{૩૩-૩૫}
હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિના આદિશબ્દ શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૧૪મો સ. ૩૪મો

સર્ગ ૧૧૫મો

સીતાના હુઝની પરિસીમા-રામચંદ્રના
કઠોર વચનો

તા તુ પાર્વ્યં સ્થિતા પ્રદ્ધા રામ સ્પેક્ષ્ય મૈથિલીમ્ ।
હૃદયાન્તર્ગત મારં વ્યાહર્તુમુપચક્તમે ॥ ૧ ॥

સીતાને પોતાની પાસે આવી જોલેલા જોઈ
મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાનો મનોભાવ પ્રકટ
કરતા બોલ્યા ‘હે ભદ્ર ! સત્તામમા શત્રુનો
વધ કરી મે તારો ઉદ્ધાર કર્યો આ રીતે
પરાક્રમથી જે કાઈ કરવા યોગ્ય હતું તે મે
કર્યું ^{૧૨} આજે મારા કોપનો અંત આવ્યો
છે અને મારું અપમાન મે ભૂસી નાખ્યું છે
અપમાન અને શત્રુનો મે એકસાથે નાશ
કર્યો છે આજે મારું પૌરુષ ધન્ય થયું,
આજે મારો શ્રમ સફળ થયો અને આજે
મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ હવે હું છૂટો થયો
છું ^૩ મારી ગેરહાજરીમાં ચચળ ચિત્તવાળા
રાક્ષસે તારા જે હરણ કર્યું હતું તે દવથી
ચયું હતું દવનો તે દોષ મે મનુષ્યે દૂર
કર્યો ^૭ ^{૪૫} જે પુરુષ પોતાના થયેલા અપ
માનને પોતાના પરાક્રમથી દૂર ન કરે તે
જ પશુહિં પુરુષના મહાન પૌરુષનું પણ શું
પ્રયોજન ^૧ હતુમાને સમુદ્રને ઉલ્લંઘન કર્યું
તેમ જ લોકોને બાળી વગેરે જે પરાક્રમે કર્યા
તે આજ સફળ થયા છે ^૭ યુદ્ધમાં મહાન
પરાક્રમ ગળવતા તેમ જ હિતકારક સલાહ
આપતા સન્ય સહિત વાનરરાજ સુગ્રીવનો
પરિશ્રમ આજે સફળ થયો છે ^૮ પોતાના શુભ
હીન લાઈનો ત્યાગ કરી જે મારી પાસે આવ્યો
હતો, તે રાક્ષસશ્રદ્ધ વિભીષણને પરિશ્રમ પણ

આજે સફળ થયો છે ^{૧૮}

આ પ્રમાણે બોલતા મહાત્મા રઘુવીરના
વચન સાંભળી મૃગી સમાન પ્રકુલ નેનવાળા
સીતાજીના નેન અશ્રુથી ભરાઈ આવ્યા પોતાની
પાસે જોલા રહેલા પોતાના હૃદયવલ્લભા સીતાને
જોતા રાજ રામચંદ્રનું હૃદય લોકાપવાદની બીકથી
ઘણું જ ખિન્ન થઈ ગયું કમળપત્ર સમાન
નેનવાળા, કાળા કેશકલાપવાળા તથા સુદર
સુખવાળા સીતાને વાનર તથા રાક્ષસોની મધ્યમાં
રામચંદ્ર વળી પણ કહ્યું ^{૧૦-૧૨} ‘અપમાનને
ભૂસી નાખવા માટે મનુષ્યે જે કરવું જોઈએ
તે મે રાવણને મારીને કર્યું છે ^{૧૩} તપ વડે
પવિત્ર થયેલા આત્માવાળા અગસ્ત્ય મુનિની
પેઠે મે પણ આ જીવલોકના પ્રાણીનો સચાન
થવો જ્યા અશક્ત હતો તે દક્ષિણ દિશાને
જીતી છે ^{૧૪} તું એટલું સારી રીતે વ્યાનમાં
રાખજે કે, આ મહાયાદનો જે પરિશ્રમ મિત્ર
લોકોના પરાક્રમની સહાયથી મે સફળ કર્યો
છે, તે કાઈ તારે માટે નથી, ^{૧૫} પરંતુ તારા
હરણ થવાથી મારા પર આવેલું તેમ જ પ્રખ્યાત
રઘુકુળને લાગેલું કનક દૂર કરવા માટે જ છે
હે સીતા ! તારા ચારિત્રમાં મને શકા થવાથી
તું અત્યારે મને નેનરોવાળા શેગી સામે
મૂકેલા દીપની પેઠે પ્રતિકૂળ થઈ પડી છે હે
ભદ્ર ! હે જનકામજે ! તારે માટે દશે દિશાઓ
ઉપાડી છે, તું તારી મરજી પડે તે તરફ જ
મારે હવે તારું પ્રયોજન નથી ઉત્તમ કુળમાં
ઉત્પન્ન થયેલો કર્યો તે જીવી પુરુષ ઘણા સમય
સુધી પરચુડમાં રહી આવેલી સીતા આરા
ક્રિતને લીધે ફરી સ્વીકાર કરે ^{૧૬-૧૮} હે ગીતા
રાવણે તને કુદૃષ્ટિથી જોઈ છે અને જોખાના
પણ જે ચી છે, તે પછી મારા મહાન કુળની
કીર્તિ વધારતો હું કેવી રીતે તારો સ્વીકાર
કરું ^{૧૨૦} જેને સારું મે તને જીતી તે અથ
મે મેળવ્યો છે, માટે હવે મારે તારું ત્રયો
જન નથી તું તારી મરજીમાં આવે ત્યાં જ
હે ભદ્ર ! હે સીતા ! હું મારા કર્તવ્યનો નિઠ્ઠા

કરીને જ તને કહું છું કે, ફાવે તો લક્ષ્મણ પાસે કે ભરત પાસે તને સુખ મળે ત્યાં તું રહે; અથવા તો હે સીતા ! તું તારા સુખ માટે શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ કે રાક્ષસરાજ વિભીષણ પાસે રહે. તારા જેવી દિવ્ય સ્વરૂપવાળી મનોરમા આને પોતાના જ ઘરમાં ભેઈ રાવણ ઘણો સમય ધીરજ રાખી શકે નહિ.’

પ્રિય વચનો સાંભળવા યોગ્ય સીતા પોતાના પ્રિય પતિ તરફથી જ આવાં અપ્રિય ને હૃદયભેદક વચનો સાંભળી હાથીની સૂંઘથી ખેચાયેલી વેલીની માફક વારંવાર કપાયમાન થતાં પાણુ જ રુદન કરવા લાગ્યા. ૨૨-૨૫

ઈન પાસા-મીઠા મહાસુનમણીન આદિકાવ્ય શ્રી રામાયણના હુજ્જતમાં ૧૧૪ મે ગવ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૬ મો

મતીની કસોટી-સીતાનો અગ્નિપ્રવેશ

પ્રવતુક્તા તુ ઘટેક્ષી પહર રામહવણમ્ ।

રાઘવેશ સરોષેણ શ્લેષા ગવ્યગ્યતામયત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીમાન રામચંદ્ર કાપયુક્ત ઘઈ કહેલાં, ફવાટા ખડા ધાય તેવા કંઠાર વચ્ચેના સાંભળી સતી સીતા અત્યંત ખેદ પામ્યાં. કદી ન સાંભળેલાં આવા ભયંકર વચ્ચેના આવા મોટા સમુદાય સમક્ષ પોતાના સ્વામીના મુખથી સાંભળી સતી તત્પર જ ઘઈ ગયાં. ભણે પોતે પોતાનાં અંગેમાં સમાઈ જતાં હોય તેમ જનકાત્મજ સીતા સ્વામીનાં વચનરૂપી બાણોથી ઘવાઈ અત્યંત રુદન કરવા લાગ્યાં. ૧-૩ થોડી વારે આંસુઓ-વાળું પોતાનું સુખ લઈ નાખી સતી સીતા ધીરો ધીરો ગફગફ વાણીથી પોતાના સ્વામીને ઠહવા લાગ્યા : ‘હે વીર ! પ્રાકૃત પુરુષ પ્રાકૃત ઓને જેવાં વચન કહે, તેવાં અયોગ્ય અને કળુંકાર વચ્ચેના તમે મને શા માટે મંભળાવો છો ? હે મહાવીર ! તમે શંકાને લીધે મારું અપમાન કરો છો, પણ હું મારા શીલના મોનંદપૂર્વક કહું છું કે હું તેવી નથી. તમે મારા પર વિશ્વાસ રાખો. પ્રાકૃત સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર ભેઈ તમે સ્ત્રીભવિત પર શંકા કરો

છો, પરંતુ મારી તો તમે ઘણી વાર પરીક્ષા લીધી છે, માટે તે શંકા દૂર કરો. હે પ્રાણુ-નાથ ! રાવણે જ્યારે મારા શરીરને સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે હું પરવશ હતી. તે સ્પર્શ કાંઈ મારી ઇચ્છાથી થયો નહોતો, તેમાં તો માત્ર દેવ જ દોષિત છે. હે નાથ ! જે મારા સ્વા-ધીનમાં હતું તે હૃદયને તો કોઈ અડકી શક્યુ નથી. તે તો તમારામાં જ ભેડાયેલું છે; પરંતુ સર્વ અંગે પરાધીન હતાં, ત્યાં હું અનાથા શું કરું ? ૪-૬ ઘણા સમય સુધી એકમેક પર પ્રીતિ રાખવા છતાં તેમ જ સાથે રહેવા છતા પણ બે તમે મારો સ્વભાવ ન ઓળખ્યો હોય તો હું હંમેશ માટે હણાઈ જ ગઈ ! ૧૦ હે રાજન્ ! (જ્યારે આમ જ કરવું હતું તો પછી) જે વળતે હું લંકામાં હતી અને તમે મહા-વીર હનુમાનને મારી શોધ માટે મોકલ્યો હતો, તે જ વળતે તમે મારો ત્યાગ કેમ ન કર્યો ? હે વીર ! તે જ વળતે તમે મારો ત્યાગ કર્યા-ની વાત જ હનુમાને બે મને સંભળાવી હોત, તો ત્યાં જ મેં મારું જીવિત ત્યાગ્યુ હોત. એવી રીતે બે મેં તે જ સમયે મારા પ્રાણ છોડ્યા હોત, તો તમારે વૃથા પરિશ્રમ ન વેડવો પડત; તેમ જ તમારા આ સુહૃદમિત્રોને પણ વ્યર્થ શ્રમ થયો ન હોત. ૧૧-૧૩ હે રાજ-શાહલ ! ક્રોધમાં આવી જઈ તમે એક સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે આખી સ્ત્રીભવિતા જ સમાચાર લઈ નાખ્યા ! ૧૪ મારી ઉત્પત્તિ પૃથ્વીમાંથી થયેલી છે અને ખરી રીતે હું જનક રાજની નહિ પણ પૃથ્વીની જ પુત્રી છું. આવા મારા પવિત્ર ચરિત્ર-વૃત્તાંતને, હે ચરિત્રવૃત્તને ભણુ-નારા રાજન્ ! તમે ઘણું સારું વળાણ્યુ ! ૧૫ બાત્યાવસ્થામાં કરેલા મારા પાણિયહણને પણ તમે પ્રમાણૂત ન ગણ્યુ ! અરેરે ! મારી ભક્તિ, પ્રેમ અને શીલ વગેરે સર્વનો અનાદર કર્યો ! ૧૬

આ પ્રમાણે સતી સીતા ગફગફ વાણીથી બોલતાં અને રડતાં હતાં. તેઓ ચિંતા અને દીનતાપ્રકૃત ઘયેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે બોલ્યાં : ‘હે

સૌમિત્રિ ! હે લક્ષ્મણ ! આવા મિથ્યાપવાદથી કલંકિત થઈ હું જીવવા નથી માગતી; માટે આ દુઃખના નિવારણ સારુ તમે અગ્નિચિતા તયાર કરો. મારા પ્રિય પતિએ મારા શુભોચી અપસન્ન થઈ જનસમુદાયની વચ્ચે મારો ત્યાગ કર્યો છે, માટે હવે હું મારી છેલ્લો ગતિરૂપ ભૂમિપ્રવેશ સારુ અગ્નિમા પ્રવેશ કરીશ. ૧૭-૧૯

વેદેહી સીતાનું કહેવું સાલળી રઘુદમન લક્ષ્મણે કુંડ થઈ રામચંદ્ર સામે બેયુ. ૨૦ આકાર અને સ કેતથી રામચંદ્રનો મનોભાવ જાણી લઈ, ધર્માત્મા લક્ષ્મણે તેમની ઇચ્છાનુસાર અગ્નિચિતા તયાર કરી. ૨૧ તે વખતે અંતક અને ચમ સરખા લાગતા મહાત્મા રઘુવીરની વિનવણી કરવાનો અથવા તેમને કાઈ કહેવાને કે તેમના સામે બેવાને પણ કોઈ સુહૃદ-મિત્ર સાહસ કરી શક્યો નહિ. ૨૨ પછી સર્વી સીતા નીચા મુખે બેઠેલા શ્રીમાન રામચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી પ્રત્યલિત થયેલા અગ્નિ પાસે ગયા તેઓ દેવતાઓ અને બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરી, હાથ ભેડી અંત સરખી બઈ બોલ્યા : 'હે સર્વ લોકના સાક્ષી ! અગ્નિનારાયણ દેવ ! બે મારું મન કોઈ પણ દિવસ રામમાથી ચલાયમાન થયું ન હોય, તો તમે મારુ રક્ષણ કરજો. ૨૩-૨૫ મારુ ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હોવા છતાં મારા પ્રિય રામ મને દુઃખ માને છે, માટે બે હું શુદ્ધ હોઉં તો હે દેવ ! મારુ રક્ષણ કરજો' આ પ્રમાણે ન્તુતિ કરી સીતાએ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી નિશક હૃદયથી અગ્નિમા પ્રવેશ કર્યો. ૨૬, ૨૭

ત્યા એકઠા થયેલા આળાલશૂદ્ર સર્વ લોકોએ જનજન દિની સીતાને પ્રદીપ્ત અગ્નિમા પ્રવેશ કરતાં બોલ્યા. ૨૮ તપાવેલા નવા સુવર્ણ સમાન કાતિવાળા તથા આબૂપણોવાળા સીતા દેવી સર્વ લોકની સામે પ્રત્યલિત અગ્નિના પેઠા. સર્વ પ્રાણીઓએ વિશાળ નેનોનાળા અને સુવર્ણવેદિકા સમાન કાતિવાળા સીતાને અગ્નિમાં પડતાં બોલ્યા અપિઓ, દેવો અને ગધર્વો

એ યજ્ઞકુંડમાં પડતી પૂણીદુતિની પેઠે મહાભાગા સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં બોલ્યા. પવિત્ર વેદમત્રોથી સંસ્કારી થયેલી યજ્ઞકુંડમાં પડતી વસુધારાની સાફક સતી સીતાને અગ્નિમાં પડતાં ભેઈ સર્વ સોચો આકોશ કરવા લાગી. ૨૯-૩૨ દેવ, ગધર્વ તથા દાનવ, એ ત્રણે લોકોએ સ્વર્ગમાંથી નરકમાં પડતા શાપિત થયેલા દેવતાની પેઠે સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં બોલ્યા. ૩૩ આવી રીતે સીતાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વાનરો અને રાક્ષસો એ એકાએક મોટો હાહાકાર કર્યો. ૩૪

ઈતિ શ્રીવા માધિ મહામુનિમણીત અગ્નિશ્રવ શ્રીરામાયણનું ચુદ્ધમડમા ૧૧૬ મે મગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૭ મો

બ્રહ્માદિ દેવોતું પ્રબોધન-રામસ્તુતિ

તતો હ દુર્મના રામઃ શ્રુત્વાં વદતા મિર ।

વધ્યો મુદ્ધતં ધર્મોત્તમા રાખત્યાકુલજાતન ॥ ૧ ॥

મોટો હાહાકાર થતો સાલળી ધર્માત્મા રામચંદ્ર ઉદાસ થઈ ગયા, તેમની આંખોમાં આસુ રાવી ગયા અને બે હા વિચારમા પડી ગયા. ૧ કુબેર, પિતૃઓ સહિત ધર્મરાજ, ચમ સહસ્ર નેત્રોવાળા દેવરાજ ઈંદ્ર, જળના સ્વામી વરુણદેવ, ત્રણ નેત્રોવાળા વૃષધ્વજ રાગવાન મહાદેવ અને સર્વ લોકના કર્તા તથા બ્રહ્માવાદી ઓમા શ્રદ્ધ એવા બ્રહ્માદિ સર્વ દેવતાઓ પોત પોતાના, સૂર્ય સરખી કાતિવાળા વિમાનમાં બેસી મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આ-ત્યા એ દેવાધિપતિઓ પોતપોતાના અલકૃત ઝરેલ, મોટા હાથો બિચા કરી સામે નમસ્કાર કરી બેઠેલા રામચંદ્રને કહેતા લાગ્યા :

હે દેવ ! તમે સર્વ લોક-ગુણિને સર્જનારા છો તેમ જ જ્ઞાનીઓમાં શ્રદ્ધ છો, છતાં અગ્નિ પ્રવેશ કરતા સીતાની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ? દેવતાઓમાં શ્રદ્ધ એવા તમારા આત્માને તમે કેમ ભૂલી ગયા છો ? ૨ તમે પહેલા કંપમા વસુલોકોમાં ઋતુધામા નામે પ્રજાપતિ હતા. તમે ત્રણે લોકના કર્તા સ્વયં પ્રજાપતિ છો ૭

રુદ્રોમા આઠમા રુદ્ર મહાદેવ તમે જ છો અને સાધ્યજલોમા વીર્યવાન નામે પાત્ર્યમું સાધ્ય-રૂપ પણ તમે જ ધારણ કર્યું હતું. હે દેવ ! તમે જ્યારે વિરાટરૂપ ધારણ કર્યું હતું, ત્યારે જ ને અશ્વિનીકુમારો તમારા કર્ણરૂપ અને સૂર્ય-ચંદ્ર નેત્રરૂપ થયા હતા. હે દેવ ! તમે પ્રાણી-માનના આદિ, મધ્ય તથા અંતમા દશ્યમાન જો, છતાં એક પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે સીતાની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ?

ધર્માત્મા રામચંદ્ર લોકપાલોના આવા વચન સાંભળી તેમને ડહોવા લાગ્યા : ૯૧૦ ‘હું મહારાજ દશરથનો રામ નામનો પુત્ર છું અને મારા આત્માને એ જ રૂપે સમજું છું’, એથી વિશેષ જો તમે જાણતા હો, તો મને કહો કે હું ખરેખર કોણ છું ?’ ૧૧

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી બ્રહ્માવાદીઓમા શ્રદ્ધ બ્રહ્માણ્યે કહ્યું ‘હે સત્યપરાક્રમ ! અમે જે ખરી વાત કહીએ છીએ તે તમે સાંભળો. ૧૨ હે રામ ! તમે જ જળમા શયન કરનારા વિરાટ-રૂપ નારાયણ છો શબ, ચક્ર, ગદા અને પક્ષ-ધારી દેવદેવેશ વિષ્ણુ અને જન્મમૃત્યુરૂપ શત્રુનો નાશ કરનારા એકદત વરાહરૂપ તમે જ છો. ૧૩ જેઓ સર્વ લોકના આદિ, મધ્ય તથા અંતમા વિરાજમાન રહે છે એવા અક્ષર, બ્રહ્મસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ તથા સર્વ લોકના પરમ ધર્મસ્વરૂપ ચતુર્બુજ વિશ્વકુસેન તમે જ છો. ૧૪ શાહજ નામના કાળરૂપ ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, ઇન્દ્રિયોના નિયામક હૃષીકેશ, પુરાણપુત્રોત્તમ, અન્વિત, ખડગ ધારણ કરનારા, વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, મહાબળવાળા મેનાની, આમણી વગેરે સર્વ-સ્વરૂપ તમે જ છો. તમે ભુદિ છો, ક્ષમા છો, દમ છો, પ્રભવ છો, અવ્યય છો, તમે જ ઉપેન્દ્ર અને તમે જ મધુસૂદન છો. ૧૫ ૧૬ દિવ્ય મહાપિઓ તમને જ ઇન્દ્રકર્મા, મહેન્દ્ર, પક્ષનાભ, રણુતકૃત, શરણ્ય તથા શરણુ કહે છે તમે હજારો શાખાવાળા વેદસ્વરૂપ છો, તમે હજારો મસ્તકવાળા મહર્ષિ છો, તમે ત્રણે લોકના

આદિકર્તા સ્વયંપ્રભુ છો. ૧૭ ૧૮ સિદ્ધો તથા સાધ્યોને આશ્રય આપનારા, પૂર્વજ, યજ્ઞસ્વરૂપ, વપદ્ધારસ્વરૂપ, ઝંઝારસ્વરૂપ તથા પરાતપર-સ્વરૂપ તમે જ છો. તમારા આદિ અને અંતને તથા તમે કોણ છો તેને કોઈ પણ જાણતું નથી તમે પ્રાણીમાત્રમાં, ગાયોમાં, બ્રાહ્મણોમાં, સર્વ દિશાઓમાં, પર્વતોમાં અને નદીઓમાં વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર દગ્ગોચર થાઓ છો. તમે હજારો ચરણવાળા, હજારો મસ્તકવાળા તથા હજારો નેત્રોવાળા છો. ૧૯-૨૧ સર્વ પ્રાણીઓ તથા સર્વ પર્વતો સહિત આ પૃથ્વી-ને તમે જ ધારણ કરો છો અને પ્રલયાતે તમે જ શેપશય્યા પર શયન કરો છો. ૨૨ હે રામ ! તમે જ વિરાટમૂર્તિ યઈ દેવ, જ્ઞાનવ તથા ગધર્વો સહિત આ ત્રિભુવનને ધારણ કરો છો. હે રાઘવ ! હું તમારું હૃદય, દેવી સર સ્વતી તમારી હલ અને મેં ઉત્પન્ન કરેલા સર્વ દેવો તમારા રુવાટા છે. તમારા નેત્રોનો નિમેષ (મિચાવું) એ રાત્રિ છે અને ઉન્મેષ (ઊઘડવું) એ દિવસ છે. સર્વ વેદો પણ તમારા જ સંસ્કાર છે જગતમા તમારા સિવાય બીજું કાઈ છે જ નહિ સર્વ જગત તમારું શરીર છે આ પૃથ્વી તમારી સ્થિરતા છે. અગ્નિ તમારો કોપ છે, શ્રીવત્સલાહનવાળો ચંદ્ર તમારી પ્રસન્નતા છે, પૂર્વે તમે ત્રણ પગલાથી જ ત્રણે લોક વ્યાપી દીધા હતા. ૨૩-૨૬ અને દારૂણ સ્વભાવવાળા બલિરાજને બાધી ઇન્દ્રને દેવોના રાજ બનાવ્યા હતા સીતા સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે અને તમે પણ તે જ પ્રબળ પાલક સ્વયં પ્રકાશ વિષ્ણુ છો. તમે રાવણનો વધ કરવા માટે આ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે હે ધર્માત્મા ! જે ગર્વ માટે તમે અવતાર ધારણ કર્યો હતો, તે તમે સિદ્ધ કર્યું છે. ૨૭, ૨૮ હે રામ ! રાવણનો વધ થયો છે એટલે હવે તમે આનંદથી બ્રહ્મલોકમા પધારો હે દેવ ! તમારું પરાક્રમ અમોઘ છે અને તે કદી પણ નિષ્ફળ જતું નથી હે રામ ! તમારું દર્શન

કદી પણ વ્યથા જતું નથી, તેમ તમારી સ્તુતિ પણ કદી નિષ્ક્રિય થતી નથી. વળી જેઓ ભક્તિપૂર્વક તમારી આરાધના કરે છે, તેઓને પણ અમોઘ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાક્ષાત્ પુરાણપુરુષોત્તમ દેવ એવા આપનું જે લોકો ભક્તિપૂર્વક ધ્યાન કરે છે, તેઓ આ લોક તથા પરલોક બન્ને કેકાણે ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૯-૩૧} જે લોકો આ દિવ્ય અગ્નિઓથી સ્તવન કરાયેલા પુરાતન ઇતિહાસનું જ્ઞાન કરશે, તેમનો કદી પણ પરાભવ થશે નહિ.^{૩૨}

શ્રવ્ય શ્રીવાત્સીક મહાશ્વનમણીત આદિસાધ્ય શ્રીતત્ત્વજ્ઞાનુભુત પુષ્કાકામ ૧૧૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૮ મો

સતી તરીકે સીતાની ખાતરી-અગ્નિની સાક્ષી-રામચંદ્ર અને સીતાનો મેળાપ

વતન્તુયા મુર્ખં વાનર્યં પિતામહસમીરિતમ ।

મહૂનાદાય લેહૈપુષ્પાન વિભાવસુઃ ॥ ૧ ॥

પ્રહ્લાદનાં શુભ વચનો સાંભળી વિભાવસુ ભગવાન અગ્નિદેવ સીતાને ખોળામાં લઈ એકદમ પ્રકટ થયા. હવ્વવાહન-અગ્નિ ભગવાન ચિતાને ઠંડી કરી મૃતિસ્વરૂપ થઈ જનકાત્મજ સીતાને લઈ એકદમ ખડાર નીકળ્યા. તરુણ સૂર્ય સમાન કાંતિવાળાં, તપાવેલા સુવર્ણના અલંકારો તથા લાલ વસ્ત્ર પહેરેલાં, કાળા કેશકલાપવાળાં, પ્રકુલિત ફૂલોની માળા પહેરેલાં અને આનંદિત સ્વરૂપ-સૌંદર્યવાળાં વંદેહીને ભગવાન વિભાવસુએ પોતાના ખોળામાંથી ઉઠાડી શ્રીમાન રામચંદ્રને અર્પણ કર્યો.^{૧-૪}

સીતાને આપતાં આપતાં સર્વ લોકના સાક્ષી ભગવાન અગ્નિએ રામચંદ્રને કહ્યું : ‘હે રામ ! લો આ તમારી વેદેહી સીતા ! તમે ખાતરી રાખજો કે તેનામાં કાંઈ પણ પાપ નથી.^૫ હે આસ્તિયના અભિમાની રામ ! આ શુભલક્ષણયુક્ત સમ્યગ્રિચા સીતાએ વાણી, મન, શુદ્ધિ કે નેત્રોથી પણ તમારું ઉલ્લેખન કયું નથી.^૬ નિર્જન વનમાં બ્યારે તમે પાસે નહોતા, ત્યારે તે બિચારી નિરુપાય અને વિવશ હતી

અને એથી જ બળગવિત રાવણ તેને બળાકારે હરી લઈ ગયો હતો. જોકે તેને અંતઃપુરમાં શુભ રીતે ગોંધવામાં આવી હતી, ફરમાં ફર સ્વભાવવાળી રાક્ષસીઓ તેનો પહેરો ભરતી હતી, તેને અનેક પ્રકારની લાલચો આપી તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવતો હતો; છતાં તમારામાં જ ચિત્તવૃત્તિ રાખતી તથા તમારે જ આશ્રયે રહેહી આ સીતાએ તમારા સિવાય અન્યનો મનથી પણ વિચાર કર્યો નથી.^{૭-૯} તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તે નિષ્પાપ છે; માટે તમે તેને ગ્રહણ કરો. મારી તમને આશા છે કે, એ સંબંધમાં તમારે કાંઈ પણ શંકા કરવી નહિ.^{૧૦}

અગ્નિનારાયણનાં વચન સાંભળી વાકચતુર રામચંદ્ર પ્રસન્ન થયા. તેમનાં નેત્રો હર્ષથી ભરાઈ ગયાં અને તેઓ ક્ષણવાર વિચારમાં પડ્યા. પછી મહાતેજસ્વી, મહાપરાક્રમી, ધર્મ-ધારી, ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર દેવતાઓમાં મુખ્ય એવા અગ્નિદેવ પ્રત્યે બોલ્યા : ‘૧૧૧૨ હે અગ્નિ દેવ ! આ સીતા રાવણના અંતઃપુરમાં ઘણા કાળ સુધી રહેલી છે, એટલા માટે તેની શુદ્ધિ થવી આવશ્યક હતી.^{૧૩} આ પ્રમાણે શુદ્ધિ થયા સિવાય જ મેં સ્વીકાર કર્યો હોત, તો લોકો એમ કહેત કે દશરથ રાત્રનો પુત્ર રામ મૂર્ખ અને કામવશ-કામી છે.^{૧૪} હું બાલ્યું જ છું કે જનકનાંદિની સીતા અનન્યહૃદયા છે અને તે હમેશાં મારી મરણ પ્રમાણે વર્તનારી છે.^{૧૫} સસુદ્ર જેમ પોતાની મર્યોદાનું અતિક્રમણ કરી શકતો નથી, તેમ જ પોતાના તેજથી જ રક્ષણ કરાયેલી વિશાળ નેત્રોવાળી આ સીતાનો રાવણ અતિક્રમ કરી શક્યો નથી.^{૧૬} હું બાલ્યું છું કે દુષ્ટાત્મા રાવણ પ્રદીપ્ત અગ્નિની બવાળા સમાન અપ્રાપ્ય એવી સીતાને જીરવી શકે તેમ નહોતો.^{૧૭} સૂર્ય સમાન કાંતિવાળી આ સીતા મારાથી અભિન્ન છે; એથી રાવણના અંતઃપુરમાં રહેતાં છતાં પણ તે સતી વિકલ્પવાને પામે નહિ. જેમ આત્મધાન પુરુષ કીર્તિ નથી છોડી શકતો. તેમ

જ હું પણ તમે લોકમા વિશુદ્ધ એવી જનકાત્મલ
સીતાને ત્યજી શકતો નથી ૧૮૧૮ આપનું અને
હિતકારક વચનો કહેનારા આ લોકનાથોનું કહેવું
મારે અવશ્ય માન્ય કરવું જોઈએ ૧૨૦

મહાળગવાન, મહાકીર્તિવાળા, વિજયી અને
પોતાના પરાક્રમથી જ પ્રસાદિત મહાત્મા રામ
અર્ધ સદા સુખ પામેલા યોગ્ય પોતાની પ્રિયા
સીતાને સ્વીકારી સુખ-આનંદ પામ્યા ૨૧

ઈતિ નામ મી નાદમુનમ પિતિ અદિક ય શ્રીતાય જા
જુગ ૧૩મા ૧૧૮ મે ગા સમ ૧

સર્ગ ૧૧૯ મો

૨૧ િ ગયવા પિતા દશરથ રાજનું દર્શન
અને આશીર્વાદ

પત્ન્યજ્ઞા શુભ વાક્ય રાવલેજાનુમાપિતમ્ ।

તત શુભતમ વ્રાજ્ય વ્યાજહાર મહેશ્વર । ૧૧ ॥

શ્રીમાન રામચંદ્ર કહેના શુભ વા યો
સાલગી, મહેશ્વર ભગવાન શુભ વચનો જોયા
'શત્રુઓને સતાપ આપનારા, વિશાળ વલ્લ
સ્થળથી સુશોભિત, મહાબાહુ, કમલલે ચન તમે
ધર્માત્માઓમા શ્રદ્ધ છે તમે રાવણનો વધ
કરવાઉપ કાર્ય પૂણ જય છે, એ પરમ સૌભાગ્ય
ની વાત છે હે રામ ! સર્વ લોકના સદ્ભાગ્યે
તમે રણસ ગ્રામમા રાવણથી ઉત્પન્ન થયેનો ઘોર
અધકાર સમાન ભય દૂર કર્યો છે ૧-૩ હે
રામ ! હવે બ્રાતૃવત્સલ ભરતનું તથા યશસ્વિની
માતા કૌશ યાનુ સાત્વન કરી, માતા કંકેથીના
તથા લક્ષ્મણની માતા સુમિત્રાના દર્શન કરી તમે
અયોધ્યાના રાજ્યાસન પર વિરાજે અને મિત્રોને
આનંદ આપી ઇક્ષ્વાકુકુળનો વંશ વધારી અશ્વ
મેધ યજ્ઞ કરી, અનુપમ પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી, બ્રાહ્મણો
ને દાન આપી અતે સ્વર્ગમા પધારજે હે કાકુ
ત્સ્થ ! મનુષ્યલોકમા પિતા હોવાને લીધે જેઓ
નમારા વલીલ હતા, તે મહાકીર્તિવાળા મનુજેન્દ્ર
દશરથ રાજા આ વિમાનમા જેઠલા છે તમારા
જેવા યોગ્ય પુત્રથી ઉદ્ધાર પામી તેઓ ઇદ્ર
લોક પામ્યા છે લક્ષ્મણ સાથે તમે એમને
નમસ્કાર કરો '

મહેશ્વર ભગવાનનું વચન સાલગી શ્રીમાન
રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણે વિમાનમા જેઠલા દશરથ
રાજાને નમસ્કાર કર્યા. પોતાના તેજ્ઞથી જ
પ્રકાશતા અને નિર્મળ વસ્ત્ર પહેરેલા પોતાના
પિતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા
લક્ષ્મણે ધારીધારીને જોના ૪-૧૦ તે વખતે
વિમાનમા જેઠના દશરથ રાજા પોતાના પ્રાણની
પણ પ્રિય એવા પુત્રોને જોઈ ધ્રોણ. આનંદ
પામ્યા ૧૨ ઉત્તમ આસન પર જેઠના મહાબાહુ
દશરથ રાજા રામ-નંદનજીને પોતાના આગામા
જેમારી જે હાથ વડે આલિંગન આપતા જોયા
'હે રામ ! તને મત્ય કંડુ છું કે, તારા સવાય
મને સ્વર્ગ કે દેવતાઓની સમાનતા પણ ગમતી
નથી હે વાચતુર ગમ ! તને વનવાન નોડના
માટે કંકેથીએ જે લગ્ન વચનો કહ્યા હતા, તે
હવે મારા હૃદયમા જે છે આ તમે લક્ષ્મણ
સહિત શ્વેતકુશળ જોઈને તથા ભેટીને ધુમ્મસ
માથી બહાર નીકળતા સૂર્યની માફક હું હજી
માથી સુપ્ત થયો છું હે પુત્ર ! જેમ અઢાવડથી
તેના પિતા ધર્માત્મા કહોલક્ષ્મણ તરી ગયા હતા,
તેમ તે મહાત્મા સુપુત્રે મને તારો છે ૧૨-૧૭
હે સૌમ્ય ! હમણા જ આ દેવતાઓ પામેથી અર્ધ
વાત મારા બળવામા આવી છે કે, તે રાવણનો
વધ કરવા માટે તારું ખરું પુરુષોત્તમસ્વરૂપ શુભ
રાખ્યું છે હે રામ ! કૌશલ્યા કૃતાર્થ થશે કે જે
તને, શત્રુને મારી વનથી પાઠે કૃષેલે અને ઘેર
આવેલો જશે ૧૮-૧૮ હે રામ ! તે અયોધ્યા
વાસીઓ પણ કૃતાર્થ થશે કે, જેઓ નગરમા
આવેલા અને રાજ્ય પર અભિપ્રિક્ત થયેના તું
ભૂપતિના દર્શન કરશે ૨૦ હે રામ ! બ્રાતૃવત્સન,
બળવાન, પવિત્ર અને ધર્માચારી ભરત સાથેનો
તારો સમાગમ જોવાની મને ઉત્કંઠા છે ૨૧ હે
રામ ! મારું વચન પાળવા માટે સીતા તથા
લક્ષ્મણ સાથે તે સૌદ વર્ષ વનમા ગાળ્યા છે ૨૨
હવે એ સમય પૂરે થયો છે અને તે તારી
નિતિસા પૂર્ણ કરી છે તથા રણમા રાવણને મારી
દેવતાઓને પણ સતુદ્ધ કર્યો છે ૨૩ હે શત્રુ

સૂદન! તે તારું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે અને વખાણવા યોગ્ય કીર્તિ મેળવી છે હવે તું તારા ભાઈઓ સાથે રાજ્ય ચલાવી દીર્ઘ આયુષ્ય પામ ૨૪

આ પ્રમાણે ભાવતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્રે નમસ્કાર કરી કહ્યું 'હે ધર્મજ્ઞ! તમે ડોકેથી તથા ભરત પર પ્રસન્ન થાઓ, જેથી તમે ડોકેથીને કહ્યું હતું કે, 'હું પુત્ર સહિત તારો ત્યાગ કરું છું' તે શાપની નિવૃત્તિ થાય ૨૫, ૨૬

રામચંદ્રની વિનંતિ માલગી રાજા દશરથે કહ્યું 'ભવે તેમ થશે' ૨૭ પછી લક્ષ્મણને બેટીને કહ્યું 'વત્સ! તમે વિદેહન દિની સીતા સહિત શ્રીરામની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરીને મને ઘણો પ્રસન્ન કર્યો છે તમને ધર્મજ્ઞે દ્વિગ પ્રાપ્ત થયું છે. ૨૮ હે ધર્મજ્ઞ! રામ પ્રમત્ત રહશે તો તું આ પૃથ્વી ઉપર ઘણું પુણ્ય, યશ અને ઉત્તમ મહિમા મેળવીશ ૨૯ હે સુમિત્રાના આનંદને વધારનાર લક્ષ્મણ! તું રામની સેવા કરશે, જેથી તારું કાર્ય થશે શ્રીમાન રામચંદ્ર સર્વ લોકોનું હિત કરવાવાળા છે ૩૦ આ ધ્રુવ સહિત ગોંડે લોકો, સિદ્ધો અને માટા કપિઓ તે મહાત્મા પુરુષોત્તમકૃપા રામચંદ્રનું નિભાવન કરી તેમની પૂજા કરે છે ૩૧ વેદમાં જે મંચકત અશ્વરૂપાને દેવતાઓનું હૃદય અને શુભ તરવ કહી તેનું જ્ઞાન કર્યું છે તેજ આ રામ તપસ્વી રામ છે ૩૨ હે નરદાન! તે સીતા માં ન રામ ચંદ્રની શુશ્રૂષા કરીને પરમ ધર્મ અને ભવિષ્ય યશ મેળવીશ ૩૩

દશરથ રાજા આ પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહી સામે હાથ ભેરી બેલેલા સીતાને પુત્રા' એવા મધુર શબ્દોની નિગ્રાધી કહેવા નાગ્યા ૩૪ 'હે પુત્રી! આ ત્યાગ માટે તારે રામ પર કોષ ન કરવો, કેમ કે તારા હિતારી જગતી જ તારી શુદ્ધિ માટે તેમણે આ કાર્ય કર્યું છે ૩૫ હે પુત્રી! તારા સચ્ચારિત્રને સિદ્ધ કરવા માટે તે જે હૃદય કાર્ય કર્યું છે, તે સમન્ત સ્ત્રીભક્તિના યશની વૃદ્ધિ કરશે પતિસેવા અને પતિભક્તિ

સંભધી તો તને કાર્ધ કહેવું પડે તેમ નથી જ, તોપણ વધીલ તરીકે હું તને કહું છું કે, એજ તારું પરમ દેવતા છે ૩૬

એ પ્રમાણે દશરથ રાજા પોતાના બન્ન પુત્ર તથા સીતાને શુભાદેશ આપી વિમાનમાં બેઠી ધ્રુવલોકમાં ગયા. ૩૭ સ્વતેજ વડે પ્રગટતા મહાનુભાવ રાજર્ષિ દશરથ નીતા સહિત બન્ન પુત્રોની વિદાય લઈને પુલકિત વદને દેવરાજ ધ્રુવના લોકમાં આત્યા ગયા ૩૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિબંધિત અદિકવ્ય શ્રીરામાયણના ધ્રુવકાંડામાં ૧૧૬મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૦ મો

ધ્રુવ વરદાન વાનરોત્ સંજ્ઞાન થયું

પ્રતપ્રયાને કાનુત્સ્યે મહેત્ર પાકશાસન ।

અન્નવીર્યમત્રીતા રાઘવ પ્રાજ્ઞલિં સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

દશરથ રાજાના ગયા પછી દેવરાજ ધ્રુવ પરમ પ્રમત્ત થઈ હાથ ભેરી બેલેલા રામચંદ્ર પ્રણે ગાતા ૧ 'હે નરદાન રામ! તમને અમારું દર્શન સદ્ગુણ થયું ભેઈએ તમે સવળનેા વધ કરી સર્વે દેવોનું હિત કર્યું છે, માટે અમે પ્રમત્ત થઈને હીએ છીએ કે, તમારી ઇચ્છામાં આવે તે વર માગી શો'

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા ધ્રુવરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્ર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયા 'હે વણુધેશ્વર! જે આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો હું જે કહું છું તે વચન સદ્ગુણ થાઓ ૨-૪ હે દેવરાજ! જે વાનરો મારે માટે પરાક્રમ કરી આ રણભૂમિમાં હજારો છે, તે સર્વે રૂચી છવતા થાઓ ૫ હે માનદ! જે વાનરો મારે માટે પુત્ર-સ્રીશી વિષ્ણુતા થયા છે તે સર્વને સુખી થયેલા ભેવા હું ઇચ્છું છું ૬ હે પુત્રદર! જે પરાકર્મી થૂરા વાનરો મારા વિજય માટે પોતાના મૃત્યુને પણ ન ગણુકાતી અત્યંત યતન કરી મરણ પામ્યા છે, તે સર્વને તમે છવતા કરો ૭ હું તમારી પામે એજ વર માગું છું કે, જે વાનરોએ મારા હિત માટે પોતાના મૃત્યુને પણ નથી ગણુકાતું, તે સર્વ

જ હુ પણ રાજ્ય લોકમા વિશુદ્ધ એવી જનકાત્મજ સીતાને ત્યજી શકતો નથી ૧૦૧૯ આપનું અને હિતકારક વચનો કહેનારા આ લોકના યોનુ કહેવું મારે અવશ્ય માન્ય કરવું જોઈએ ૧૨૦

મહાબળવાન, મહાકીર્તિવાળા, વિજયી અને પેતાના પરાક્રમથી જ પ્રકાશિત મહાત્મા રામ ચંદ્ર સદા સુખ પામેલા યોગ્ય પોતાની પ્રથા સીતાને સ્વીકારી સુખ-આનંદ પામ્યા ૨૧

ર્જન શ્રી મી મહામુનિનમ્સીત અદિ અ શ્રીતમય જ્ઞાન
૧ ૧૨૫ ૧૧૮ એ ગણ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો

સ્વર્ગ ગયેલા પિતા દશરથ રાત્રી દર્શન અને આશીર્વાદ

પત્ન્યુવા શુભ વાક્ય રાઘવેગાનુમાપિતમ્ ।

તત્ત શ્રુત્વમ વાચ્ય વ્યાનહાર મહેશ્વર । ૧ ॥

શ્રીમાન રામચંદ્ર કહેલા શુભ વાક્યો સાંભળી, મહેશ્વર ભગવાન શુભ વચનો ગો યા 'શત્રુઓને સતાપ આપનારા, વિશાળ વલ્લ રથળથી સુશોભિત, મહાબાહુ, કમનલે ચન તમે ધર્માત્માઓમા શ્રદ્ધ છે તમે રાવણનો વધ કરવાડપ યાજ પૂછ કયું છે, એ પરમ સૌભાગ્ય ની વાત છે હે રામ ! સર્વ લોકના સદ્ભાગ્યે તમે રણસ આમમા રાવણથી ઉત્પન્ન થયેનો ઘોર અધિકાર સમાન ભય દૂર કર્યો છે ૧-૩ હે રામ ! હવે બ્રાતૃવત્સલ ભરતનું તથા યશસ્વિની માતા કૌશલ્યાનું સાત્વન કરી, માતા કંકેયીના તથા લક્ષ્મણની માતા સુમિત્રાના દર્શન કરી તમે અયોધ્યાના રાજ્યાસન પર વિરાજો અને મિત્રોને આનંદ આપી ઇક્ષ્વાકુકુળનો વંશ વધારી અશ્વ મેધ યજ્ઞ કરી, અનુપમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી, બ્રાહ્મણો ને દાન આપી અતે સ્વર્ગમા પધારજો હે કાકુત્સ્થ ! મનુષ્યલોકમા પિતા હોવાને લીધે જેઓ નમારા વડીલ હતા, તે મહાકીર્તિવાળા મનુજે દશરથ રાજા આ વિમાનમા બેઠેલા છે તમારા જેવા યોગ્ય પુત્રથી ઉદાર પાત્રી તેઓ ઇદ્ર લોક પામ્યા છે લક્ષ્મણ સાથે તમે એમને નમસ્કાર કરો '

મહેશ્વર ભગવાનનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણે વિમાનમા બેઠેલા દશરથ રાજાને નમસ્કાર કર્યો. પોતાના તેજવી જ પ્રકાશતા અને નિર્ભય વસ્ત્ર પહેરેલા પોતાના પિતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણે ધારીધારીને બેઠા ૪-૧૦ તે વખતે વિમાનમા બેઠેના દશરથ રાજા પોતાના પ્રાણુડી પણ પ્રિય એવા પુત્રોને જોઈ ઘણો આનંદ પામ્યા ૧૨ ઉત્તમ આગન પર બેઠેલા મહાબાહુ દશરથ રાજા રામ-ચંદ્રનજીને પોતાના બાળામા બેસાડી બે હાથ વડે આલિંગન આપતા ગો યા 'હે રામ ! તને સત્ય કહું છું કે, તારા સંસાર મને સ્વર્ગ કે દેવતાઓની સમાનતા પણ ગમતી નથી હે વાચતુર રામ ! તને વનવાસ નોનના માટે કેંકેયીએ જે બાળ્ય વચનો કહ્યા હતા, તે હવે મારા હૃદયમા કંપે છે આ તને લક્ષ્મણ સહિત શ્વેતકુશળ જોઈને તથા લેડીને ધુમ્મસ માથી બહાર નીકળતા સૂર્યની માફક હું હું ખ માથી મુખ્ત થયો છું હે પુત્ર ! જેમ અષ્ટાવકવી તેના પિતા ધર્માત્મા કહેલાલક્ષ્મણ તરી ગયા હતા, તેમ તે મહાત્મા મુપુત્રે મને તાર્યો છે ૧૨-૧૭ હે સૌમ્ય ! હમણા જ આ દેવતાઓ પાનેથી સર્વ વાત મારા બહુવામા આવી છે કે, તે રાવણનો વધ કરવા માટે તારુ ખરું પુરોચત્તમસ્વરૂપ શુભ રાખ્યું છે હે રામ ! કૌશલ્યા કૃતાર્થ થયે કે જે તને, શત્રુને મારી વનથી પાઠો કાઢે અને ઘેર આવેલો જોશે ૧૮-૧૯ હે રામ ! તે અયોધ્યા વાસીઓ પણ કૃતાર્થ થયે કે, જેઓ નગરમા આવેલા અને રાજ્ય પર અભિષિખ્ત થયેના તુ બ્રૂપતિના દર્શન કરશે ૨૦ હે રામ ! બ્રાતૃવત્સન, બળવાન, પવિત્ર અને ધર્નાચારી ભરત સાથેનો તારો સમાગમ બેવાની મને ઉત્કેષા છે ૨૧ હે રામ ! મારું વચન પાળવા માટે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે તે ચૌદ વર્ષ વનમા ગાળ્યા છે ૨૨ હવે એ સમય પૂરો થયો છે અને તે તારી નિતિસા પૂર્ણ કરી છે તથા રણુમા રાવણને મારી દેવતાઓને પણ સતુષ્ટ કર્યો છે ૨૩ હે શત્રુ

સૂદન! તે તારું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે અને વખાણવા યોગ્ય કીર્તિ મેળવી છે. હવે તું તારા ભાઈઓ સાથે રાજ્ય ચલાવી દીર્ઘ આયુષ્ય પામ. ૧૨૪

આ પ્રમાણે બોલતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્રે નમસ્કાર કરી કહ્યું: ‘હે ધર્મજ્ઞ! તમે કેકેયી તથા ભરત પર પ્રસન્ન થાઓ, જેથી તમે કેકેયીને કહ્યું હતું કે, ‘હું પુત્ર સહિત તારો ત્યાગ કરું છું.’ તે શાપની નિવૃત્તિ થાય. ૧૨૫, ૨૬

રામચંદ્રની વિનંતિ સાંભળી રાજા દશરથે કહ્યું: ‘ભલે તેમ થશે. ૧૨૭ પછી લક્ષ્મણને બેટીને કહ્યું: ‘વત્સ! તમે વિદેહનંદિની સીતા સહિત શ્રીરામની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરીને મને ઘણા પ્રસન્ન કર્યો છે. તમને ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. ૨૦ હે ધર્મજ્ઞ! રામ પ્રસન્ન રહેશે તો તું આ પૃથ્વી ઉપર ઘણું પુણ્ય, યશ અને ઉત્તમ મહિમા મેળવીશ. ૨૧ હે સુમિત્રાના આનંદને વધારનાર લક્ષ્મણ! તું રામની સેવા કરાજે. જેથી તારું કલ્યાણ થશે. શ્રીમાન રામચંદ્ર સર્વ લોકનું હિત કરવાવાળા છે. ૩૦ આ ધ્રુવ સહિત ત્રણે લોકો, સિદ્ધો અને મોટા ઋષિઓ તે મહાત્મા પુરુષોત્તમરૂપ રામચંદ્રનું અભિવંદન કરી તેમની પૂજા કરે છે. ૩૧ વેદમા જે અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મને દેવતાઓનું હૃદય અને શુભ તરવ કહી તેનું ગાન કર્યું છે, તે જ આ પરમ તપસ્વી રામ છે. ૩૨ હે લક્ષ્મણ! તે સીતા સહિત રામચંદ્રની શુશ્રૂષા કરીને પરમ ધર્મ અને વિપુલ યશ મેળવ્યાં છે. ૩૩

દશરથ રાજા આ પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહી સામે હાથ ભેટી જાહેલા સીતાને ‘પુત્રા’ એવા મધુર શબ્દોથી સંબોધી કહેવા લાગ્યા: ૩૪ ‘હે પુત્રી! આ ત્યાગ માટે તારે રામ પર કોષ ન કરવો; કેમ કે તારા હિતની ઇચ્છાથી જ તારી શુદ્ધિ માટે તેમણે આ કાર્ય કર્યું છે. ૩૫ હે પુત્રી! તારા સચ્ચરિત્રને સિદ્ધ કરવા માટે તે, જે હુકર કાર્ય કર્યું છે, તે સમસ્ત સ્ત્રીલોકના યશની વૃદ્ધિ કરશે. પતિસેવા અને પતિભક્તિ

સંખંધી તો તને કાંઈ કહેવું પડે તેમ નથી જ, તોપણ વરીલ તરીકે હું તને કહું છું કે, એ જ તારું પરમ દેવત છે. ૩૬

એ પ્રમાણે દશરથ રાજા પોતાના બંને પુત્ર તથા સીતાને શુભાદેશ આપી વિમાનમાં બેસી ઇંદ્રલોકમાં ગયા. ૩૮ સ્વતેજ વડે પ્રકાશતા મહાનુભાવ રાવર્ષિ દશરથ સીતા સહિત બન્ન પુત્રોની વિદાય લઈને પુલકિત વદને દેવરાજ ઇંદ્રના લોકમાં ચાલ્યા ગયા. ૩૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમુત્પલ્લીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું ચુષ્કાંઠ્ય ૧૧૬ મે સન સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૦ મો

ઈંદ્રનું વરદાન-વાનરોનું સજીવન થયું

પ્રવેપયાતે કાકુત્સ્થે મદેન્દ્રઃ પાકશાસનઃ ।
અશ્વીનિરમરીતો રાવર્ષે પ્રાજ્ઞલિ સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

દશરથ રાજાના ગયા પછી દેવરાજ ઇંદ્ર પરમ પ્રસન્ન થઈ હાથ ભેટી જાહેલા રામચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા: ૧ ‘હે નરેન્દ્ર રામ! તમને અમારું દર્શન સફળ થયું બેઈએ. તમે રાવણનો વધ કરી સર્વે દેવોનું હિત કર્યું છે, માટે અમે પ્રસન્ન થઈને કહીએ છીએ કે, તમારી ઇચ્છામાં આવે તે વર માગી લ્યો.’

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા ઇંદ્રરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું. ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્ર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા: ‘હે વિષ્ણુવંશર! જે આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો હું જે કહું છું તે વચન સફળ થાઓ. ૨-૪ હે દેવરાજ! જે વાનરો મારે માટે પરાક્રમ કરી આ રણભૂમિમાં હણ્યા છે, તે સર્વ ફરીથી જીવતા થાઓ. ૫ હે માનદ! જે વાનરો મારે માટે પુત્ર-સ્ત્રીથી વિખૂટા થયા છે, તે સર્વને સુખી થયેલા બેવા હું ઇચ્છું છું. ૬ હે પુરંદર! જે પરાક્રમી શૂરા વાનરો મારા વિશ્વ માટે પોતાના મૃત્યુને પણ ન ગણ્યકાસી અત્યંત યત્ન કરી મરણ પામ્યા છે, તે સર્વને તમે જીવતા કરો. ૭ હું તમારી પાસે એ જ વર માગું છું કે, જે વાનરોએ મારા હિત માટે પોતાના મૃત્યુને પણ નથી ગણ્યકાસી, તે સર્વ

આપની કૃપાથી સજીવન થાઓ. હે માનદ ! હું તે સર્વ રોંછા તથા વાનરોને પહેલાંના જેવા જ નીરોગી, ત્રણરહિત તથા બળ અને પૌરુષયુક્ત થયેલા જેવાની ઇચ્છા રાખું છું. વળી મારી એવી ઇચ્છા છે કે, જે સ્થાનમાં તે વાનરો રહે તે સ્થાન અકાળે પણ કંઈ, ક્ષણ, કૂલ તથા મૂળાદિથી પરિપૂર્ણ રહે અને નદીઓ પણ હમેશાં નિર્મળ જળવાળી રહે.’

મહાત્મા રામચંદ્રનું વચન સાંભળી દેવરાજ ઇંદ્ર પ્રીતિયુક્ત વચન બોલ્યા : ‘હે તાત ! તમે જે વર માગ્યો છે તે હર્ષલ છે; પરંતુ હું કહી બે વખત બોલ્યો નથી; માટે તમારું ઇચ્છિત પરિપૂર્ણ થશે. ^{૧૨} રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરતાં જેમના હાથ, મોઢું વગેરે અવયવો છેદાઈ ગયા છે, તે સર્વ રોંછા તથા વાનરો જીવતા થાઓ. ^{૧૩} તે બધા વાનરો પૂર્વવત બળ-વીર્યસંપન્ન થાઓ અને જાણે નિદ્રામાંથી જાગ્યા હોય, તેમ રોગરહિત તથા ત્રણરહિત થઈને બેઠા થાઓ. તે સર્વ પોતાના મિત્રો, બંધુઓ વગેરે સ્વજનોને પરમ પ્રસન્ન થઈ બેઠશે. ^{૧૪, ૧૫} હે મહાધનુષ્યને ધારણ કરનાર રામ ! આ વાનરો જે સ્થળે વાસ કરશે, તે સ્થાનનાં વૃક્ષો ઋતુ વિના પણ ફળફૂલ વગેરે ઉત્પન્ન કરશે અને નદીઓમાં પાણી ભર્યું રહેશે. ^{૧૬}

દેવરાજ ઇંદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે હજીયેલા સર્વ વાનરો જાણે બિંધમાંથી બિઠ્યા હોય, તેમ પહેલાંના જેવા જ નીરોગી-ત્રણરહિત શરીર સાથે બેઠા થયા. ^{૧૭} આ ચમત્કાર બોઈ બધા વાનરો આશ્ચર્ય પામ્યા કે, આ શું થયું ? તે પછી સર્વ દેવતાઓ કાકુત્સ્થ રામચંદ્રને સિદ્ધાર્થ થયેલા બોઈ પરમપ્રસન્ન થઈ લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે રાજા ! હવે તમે અયોધ્યા પ્રત્યે જાઓ અને આ સર્વ વાનરોને રજા આપો. તમારા પર પ્રેમ રાખનારી આ યશસ્વિની સીતાનું સાંત્વન કરો તથા બ્રાતૃવત્સલ ભરતને બેટો; તે જ પ્રમાણે

મહાત્મા શત્રુઘ્ન તથા સર્વ માતાઓનાં પણ હે પરંતપ ! તમે દર્શન કરો અને અયોધ્યામાં જઈ રાજ્ય પર અભિષેકિત થઈ નગરવાસીઓને આનંદિત કરો. ^{૧૮-૨૧}

સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને આ પ્રમાણે કહી બીજા દેવતાઓ સાથે સૂર્ય સમાન કાંતિવાળાં વિમાનોમાં બેસી આજ્યા ગયા, ^{૨૨} ત્યારે રામચંદ્ર પણ લક્ષ્મણ સાથે તે સર્વ દેવતાઓનું અભિવંદન કરી પોતાની સેનાને વિદ્યાંતિ લેવા રજા આપી. ^{૨૩} એ વખતે રામ તથા લક્ષ્મણથી પરિપાલન કરાયેલી અને પરમ પ્રસન્ન થયેલી એ વિજયી મહાસેના પૂર્ણ ચંદ્રયુક્ત રાત્રિ સમાન ચારે બાજુથી પ્રકાશિત થતી ચોભવા લાગી. ^{૨૪}

છાંડ શ્રીવાલ્મીકિ મહાગ્રંથપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ પુનઃકાંડમાં ૧૨૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

અયોધ્યા તરફ પ્રયાણુ

સર્ગ ૧૨૧ મો

રાત્રે પ્રયાણુની ઇચ્છા-પુષ્પક વિમાન તો રાત્રિમુખેતરે રામ સુહૃદ્વિતમરુદમ્મ !
અબ્રવીન્નાજ્ઞલિર્ગન્ધ્ય જય પૃથ્વા વિમીળઃ ॥ ૧ ॥
તે રાત્રિ સુખથી વિતાવી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રામચંદ્ર જાગૃત થયા, ત્યારે વિભીષણે ‘જય જય’ કરી હાથ ભેરી કહ્યું : ^૧ ‘હે રાધવ ! ઉત્તમ અંગરાગ, દિવ્ય લેપનો, ક્ષિમતી વસ્ત્રો, દિવ્ય અલંકારો અને નાના પ્રકારનાં ચંદન તથા પુષ્પોની માળાઓ સહિત આ ચતુર કમળનયની સ્ત્રીઓ હાજર છે. તેઓ આપને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવશે.’

વિભીષણનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું : ‘તમે સુઘોષ વગેરે વાનરોનો સત્કાર કરો. હે મિત્ર ! સત્યનિષ્ઠ, મહાવીર, સુખ પામવા યોગ્ય, સુકુમાર અને ધર્માત્મા જેવા મહાબાહુ ભરત મારે માટે દુઃખ ભોગવે છે. તે ધર્મચારી કેકેયીના પુત્ર ભરતનાં દર્શન વિના સ્નાન, વસ્ત્ર તથા અલંકારો મને ગમતા

નથી.^{૨૨} હવે તો એ જ ગોઠવણ કરે કે, જેથી અમે સત્વર અયોધ્યા પહોંચીએ. ત્યાં જવાનો માર્ગ બેકે ઘણો દુર્ગમ છે, પરંતુ હવે સત્વર ત્યાં પહોંચવાની મારી ઇચ્છા છે.^{૨૩}

ત્યારે વિભીષણે કહ્યું: 'હે રાજપુત! આપનું મંગળ થાઓ હું આપને માત્ર એક જ દિવસમાં અયોધ્યા પહોંચાડીશ.' મારા ભાઈ કુનેરનું સૂચન સમાન કાતિવાળું વિમાન કે જે બળવાન રાવણે તેને યુદ્ધમાં જીતીને હારી આણ્યું હતું તે ઇન્દ્રજિત ગાંત કરનાર દિવ્ય વિમાન મેં આપને માટે તયાર રાખ્યું છે.^{૨૪} મેં સરખું એ દિવ્ય વિમાન અહીંયાં તૈયાર છે કે, જેમા બેસી આપ કેઈ પણ ભતના હુલ્લ વિના સત્વર અયોધ્યા પહોંચી જશો.^{૨૫} હે બુદ્ધિમાન રામચંદ્ર! જો હું આપના અનુનહને યોગ્ય હોઉં જો આપને મારા શુભ સાલરતા હોય તો તથા મારામા જો આપનો મ્નેહ હોય, તો આપ અહીં થોડો વખત રહો લક્ષ્મણ તથા મીતા સહિત આપની હું પૂજા કરવા ઇચ્છું હું પછીથી હે રામ! આપ મુખથી બોલે હે રામ! આપના સૈન્ય તથા મિત્રો સાથે આપ મારા પરિક્ષિત સંકારને વીકારે હે રામ! હું આપને આરા નથી કરતો, પરંતુ મ્નેહ, માન અને ગિરતાને લીધે એટલે સેવકની માફક આપની પ્રસન્નતાની અભિલાષા રાખું છું.^{૨૬}

વિભીષણે ત્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રામચંદ્ર સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોના સાલ જતા થોડાં.^{૨૭} હે વીર! તમે તો મને ઉત્તમ મંત્રીપણું કરી સર્વ પ્રદારના પ્રયત્નોથી તથા ઉત્કૃષ્ટ મિત્રતાથી અત્યાર પહેલાં જ પૂજેલા છે. હે રાક્ષસેશ્વર! હું અત્યારે તમારું વચન સ્વીકારી શકતો નથી મારું મન મારો ભાઈ ભરત કે જેણે મને પાછો વાળવા માટે ચિત્ર કૂટ પર્વત પર્વત આવી મારી પાસે પાછા ફરવાની યાચના કરી હતી અને મેં જેટું વચન માન્યું નહોતું, તેને મળવા ઉત્સુક થઈ

રહ્યું છે. હું હવે યશસ્વિની કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કેકેયી, ગુરુઓ, મિત્રો તથા નગરજનોને ઘણી જ ઉતાવળે બોલા ઇચ્છું છું, તો હે વિભીષણ! મને રજા આપો, તમે મને મ્નેહપૂર્વક પૂજેલા જ છે. હે મિત્ર! હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમારે આથી હનિત ન થવું.^{૨૮-૨૯} હે રાક્ષસેશ્વર! તમે જલદીથી તે વિમાન અહીં લાવો, હવે મારું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે, એટલે વધારે દિવસ રહેવું મને કેમ સંમત થાય? ^{૩૦}

રામચંદ્રનું આજુ વચન સાંભળી રાક્ષસ-રાજ વિભીષણે ઘણી જ ત્વરાથી સૂચન સમાન કાતિવાળું પુષ્પક વિમાન મંગાવ્યું.^{૩૧} સુવર્ણ-થી જ ઘડેલું, વૈદ્યમંથ્રિથી જડેલું, જુદી જુદી ભતના ઓરડાઓ વગેરે વિભાગોવાળું, સર્વ બાબુથી ચાલી સરખી શ્વેત કાતિવાળું, શ્વેત ધન-પતાકાઓથી અલંકૃત કરેલું, સુવર્ણનાં કમળોથી શણગારેલું, સુવર્ણની બારીઓથી સુદૃઢ, રૂપ-ઝીણા પડદાઓથી મુશોભિત, મણિસુદૃઢામય ગ્રંથાવાળું, ચારે બાજુ મધુર શબ્દ કરનારી નાની નાની ઘંટડીઓ લટકાવેલું, મૈત્રપર્વતના શિખર સમુદ્ધ, વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલું, મોતી તથા રૂપાથી મુશોભિત કબેલા મોટા અનેક ગૂંહોવાળું,^{૩૨,૩૩} જેની નીચેની ફરસખ પી રૂટિકની બનાવેલી હતી, જેમા વૈદ્યમંથ્રિના ઉત્તમ આસનો તથા કિમતી ઝાંઝાના હતા, જે ઘણા ધનથી ભરપૂર હતું.^{૩૪} એવું મનના વેગ સરખા વેગવાળું અને કોઈથી રોકી ન શકાય એવું પુષ્પક વિમાન આવ્યું એટલે વિભીષણ રામચંદ્રને નિવેદન કરી હાથ બેઠી જીભો રહ્યો ઇચ્છાનુસાર ગતિવાળું, પર્વતશિખર એવું તે વિમાન બેઈ ઉદાર ચિત્તવાળા રામચંદ્ર લક્ષ્મણ સહિત અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૩૫,૩૬}

હતિ શ્રોવા મોકિ મહાસુનિમલ્લીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુર્વકાંડમા ૧૨૧મો સગ સર્ગમા

વિમાનને નીચે ઉતારી ઊભુ રાખ્યું પછી સુગ્રીવ
ની સાથે જોઈ કહ્યું 'વાનરરાજ' તમે સર્વ
વાનરોને ઠહો કે તમે સર્વ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ
સાથે અયોધ્યા ચાલો વળી હે મહાબલ ! તમે
પણ તમારી સ્ત્રીઓને સાથે લઈં છો ૨૩-૨૮
તમે સૌ ત્વરા રાખજો, કેમ કે આપણે સત્વર
અયોધ્યા પહોંચવું છે.' અમાપ તેજસ્વી રામ
ચ દ્ર આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વાનરરાજ સુગ્રીવ
સર્વ વાનરો સાથે વિમાનમાથી ઉતર્યો અને
અત પુરમા પ્રવેશ કરી તારાને કહ્યું ૨૯-૩૦ 'હે
પ્રિયે ! સતી સીતાની પ્રિય કામનાથી મહાત્મા
રામચ દ્રે આજ્ઞા કરી છે કે, તમે સર્વ મુખ્ય
મુખ્ય વાનરોની સ્ત્રીઓ અમારી સાથે ચાલો
અમે તમને અયોધ્યા નગરી તથા દશરથ રાજા
ની સ્ત્રીઓ દેખાડીશું' સુગ્રીવનુ વચન સાલળી
સર્વ અગોથી શોભતી તારાએ વાનરોની સર્વ
સ્ત્રીઓને જોવાની કહ્યું 'વાનરરાજ સુગ્રીવે
સર્વ વાનરોની સાથે આપણ સૌ સીતાદેવી
ની સાથે અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે
એ નગરી જોવાની મને ઘણી અલિવાપા છે
વળી સર્વ નાગરિકોની સાથે રામચ દ્ર અયો
ધ્યામા પ્રવેશ કરશે, તે મહોત્સવના અને દશ
રથ રાજાની સવ સ્ત્રીઓની વિભૂતિઓના પણ
આપણને દર્શન થશે' તારાનુ કહેલું સાલળી
સવ વાનરોની સ્ત્રીઓ વિધિપૂર્વક શણગાર
ધાણુ કરીને અને વિમાનની પ્રદક્ષિણા કરીને
સીતાદર્શનની ઇચ્છાથી વિમાનમા ચઢી

તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે વિમાન
આકાશમા ઊડ્યું ત્યાર પછી ઋષભમૂક પર્વત
પાને આવતા રામચ દ્ર વેદેહીને કહેવા માડ્યું
'હે ગીતે ! આ વીંજળીયુદ્ધ મોટા મેઘ સમાન
અને પુવર્ણ વગેરે ધાતુઓથી યુક્ત એવો ૯૫
મૂક પર્વત દેખાય છે તે જો આ પર્વત ઉપર
વાનરરાજ સુગ્રીવની સાથે મારો નયમ મેળાપ
થયો હતો આ ઠેકાણે જ મે વાનીના વધ માટે
નિશ્ચય કર્યો હતો જો આ વિમાનવાળુ આ
પાપાસરાવર જણાય છે, તો મે તારા વિરુદ્ધ

થી અતિ દુ ખિત થઈ વિલાપ કર્યો હતો આ
પાપાસરાવરના કિનારા પર જ મે ધર્મિષ્ઠા
શબરીને જોઈ હતી હે સીતે ! આ ઠેકાણે મે
એક યોજન લાંબા હાથવાળો કળધ નામનો
રાક્ષસ માર્યો હતો જો, પેનું જનસ્થાન અને
વનસ્પતિ-વટવૃક્ષ જણાય ! હે વિલાસિની !
આ ઠેકાણે બળવાન અને મહાતેજસ્વી વૃદ્ધ
પક્ષીરાજ જટાયુને દુરાતમા રાવણે તારા નિમિત્ત
માર્યો હતો હે શુભદર્શના સીતા ! જો પેણુ
આપણુ આશ્રમસ્થાન અને સુદર પણ શાળા
દેખાય રાક્ષસરાજ રાવણુ અહોંથી જ તને બળા
તારે હરી ગયો હતો જો, આ પ્રસન્ન જળવાળી
કત્યાણકારિણી રમ્ય ગોદાવરી નદી ! ૩૧-૪૫ અને
પેલો કેળોથી વી ટાયેલો અગત્યમુનિનો આશ્રમ
જણાય છે હે વહેહો, જો પેલો મહાપિ શર
ભ ગનો આશ્રમ જણાય છે હે મુમધ્યમા સીતા !
એ વ્યથે જ સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર આગ્રા હતા જો પેલા
બધા તપસ્વીઓ જણાય ! ૪૬ સૂર્ય તથા અશ્વિની
ઉપમાને ચોગ્ય એવા કુનપતિ અનિ ઋષિ ત્યા
વાસ કરે છે આ વ્યથે મે મહાકાય વિરાધ
નો વધ કર્યો હતો હે સીતે ! આ વ્યથે તે
ધર્મચારી તપસ્વિની અનસૂયાના દર્શન
કના હતા હે સુતનુ ! જો, આ પર્વતર /
ચિત્રકૂટ દિશે પડે છે આ ઠેકાણે કકેયીનદન
ભરત મને પ્રગટ કરવા માટે આવ્યા હતા
આ નાના પ્રકારના મનવાળી રમ્ય યજુતા નદી
દેખાય છે હે મયિની ! આ મહાપિ ભરદ્વાજ
મુનિનો આશ્રમ જણાય છે વળી આ નણુ
માર્ગે વહેનારી પુણ્યસાનિના જાહનવી દેખાય
છે આ રા વિરપુર છે કે જેમા મારો પરમ
મિત્ર શુક રહે છે હે સીતે ! જો, જો, આ
મારા પિતાની રાજધાની અયોધ્યા નગરી
દેખાય છે ! હે વહેહી ! વનવાસ પૂજે કરીને
પાવેલી તુ તેને નમસ્કાર કર ૪૭-૫૦

શ્રીમાન રામચ દ્રના વચન સાલળી વાનરો
અને વિનીતા કવિત નર્વ રાક્ષસો ત્યા ઊભા
થઈ સુગ્રીવ ત્યા મયોધ્યા તતિ જોના નાગ

સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોએ શ્રવેત વર્ણવાળી,
મોટી મોટી હવેલીઓવાળી, વિશાળ રાજમાર્ગ
વાળી, હાથી તથા ઘોડાઓથી ભરેલી અને
ઈંદ્રની અમરાવતી જેવી અયોધ્યાનગરીને દૂરથી
જોઈ ૧૧, ૧૪

બ્રહ્મ શ્રીવાન્મોહિ મહામુનિસંપીત ૪ ૧૨૪ શ્રીરામાયણ
અંક ૬૩ મા ૧૨૪ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૪ મો

ભરદ્વાજ મુનિના દર્શન-ભરત વગેરે સ્વજનોના
મમાચાર્ય મુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ

પૂળ ચતુરદશે નપ વષ્ટમ્યા લક્ષ્મણામ્રજ ।

મરદ્વાજામર્મ પ્રાપ્ય વગ્દે નપતો મુનિમ્ ॥૧॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર ખરેખર
ચૌદ વર્ષ ૧૨૪ થતા ૫ ચમીને દિવસે ભરદ્વાજ
મુનિના આશ્રમે આવી વિનયપૂર્વક મુનિને
પ્રણામ કર્યા ૧ ભરદ્વાજ મુનિને નમસ્કાર કરી
રામચંદ્ર પૂછ્યું ‘હે ભગવન! અયોધ્યા
નગરીમા સુકાળ અને કુશળતા તો છે ને ૧
કેકેયીનંદન ભરત ધર્મચક્રાચાર્ય પ્રજનન પાલન
કરે છે ને? વળી અમારી સર્વ માતાઓ
કુશળ છે ને?’ રામચંદ્રને પ્રશ્ન સાંભળી
મહામુનિ ભરદ્વાજ આનંદ પામી સ્મિતપૂર્વક
કહેવા નાગ્યા ૩

‘હે રામ! ભરત તો જટા ધારણ કરી
તમારી પાંદડાં પૂજન કરતો તમારી વાટ
જીજી છે બીજા સર્વ પશુ કુશળોએ છે
હે સમિતિ જય રામ! કેકેયીના વચનથી ચીર-
વસ ધારણ કરી ગીતા અને લક્ષ્મણ સહિત
મહાવનમા પ્રયાણ કરતા અને રાત્રીથી ચ્યુત
થયેલા, પગપાળા, સર્વજીવને ત્યાગી પિતાની
આસા પાળનારા, સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થયેલા, દેવતા
પેઠે સર્વ લોગવિદ્યાસોથી ત્યજાયેલા અને
વનમા ફળફૂલનું લોભન કરનારા તમને જોઈ
પ્રથમ મને દયા આવી હતી, પરંતુ હવે તમને
શત્રુને જીતી મિત્રો અને બધુઓ સાથે સમૃદ્ધ
થયેલા જોઈ મને ઘણો આનંદ થાય છે ૪-૮
હે રાવણ! જનશ્યાનમા નિવાસ કરી તમે જે

મહાન સુખ-દુઃખો અનુભવ્યા, તે સર્વ મારા
બાળવામા છે ૫ પ્રાદક્ષિણો તેમ જ સર્વ મુનિઓનું
રક્ષણ કરવાને તમે નિયુક્ત થતા બળગર્વિત
રાવણે તમારી આ અનિદિતા સ્ત્રી સીતાનું
હરણ કર્યું હતું, તે પશુ હું બાળુ હું ૧૦ તે
પછી મારીચનું દર્શન, સીતાનું હરણ, જનકનું
દર્શન, પાતાલગેવર તરફ જમન ૧૨ સુગ્રીવ
સાથેની મનો, વાલીનો વધ, સીતાની શોધ,
વાલુપુત્ર હતુમાનનું પરાક્રમ, ૧૨ સીતાની ભાળ
મળવા પછીની તયારી, નલે બાધેલો સાગર-
સેતુ, હર્ષિત થયેલા વાનરોએ કરેલું લકા
ઢંડન, ૧૩ પુનઃ બધુઓ, અમારો, સેન્યો અને
વાહનો સાથે બલગર્વિત રાવણનો વધ, ૧૪ દેવ
કંટક રાવણ હણાતા દેવતાઓ સાથેને તમારો
સમાગમ, તેમણે આપેલું વરદાન ૧૫ કલ્યાણ સર્વ
વૃત્તાત હે ધર્મવત્સલ રામ! તપના સામર્થ્યથી
મારા બાળવામા જ છે મારા શિષ્યો સમાચાર
લાવવા નઈ જવા માટે હમેશા ત્યા ભ-આવ
કરે છે હે શસ્ત્રધારીઓમા શ્રદ્ધ રામ! હું તમને
વરદાન આપવા ઇચ્છુ છું, તમે આજે અહીંયા
રહી મારો અધ્યક્ષ-અતિથિસત્કાર સ્વીકારી કાલે
અયોધ્યા જાઓ ૧૬-૧૭

શ્રીમાન રામચંદ્રે ભરદ્વાજ મુનિનું કહેલું
માથે ચડાવી ત્યા રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો પછી
વરદાન માગ્યું ૧૮ ‘હે ભગવન! અયોધ્યા
જતા માર્ગમા આવતા સર્વ વૃક્ષો અકાળે
ફળે તથા મધુર મધુરસ ઝરે, તેના ફળો અમૃત
સમાન સુગંધીવાળા અને ઘણા તથા વિવિધ
પ્રકારના થાય’ રામચંદ્રે આવા વર માગતા
ઋષિજીએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું અને તુરંત જ ત્યાના
સર્વ વૃક્ષો સ્વર્ગના વૃક્ષ-કંપવૃક્ષના જેવા થઈ
ગયા ૧૯, ૨૦ જે વૃક્ષો ફળફૂલ વિનાના હતા તે
સર્વ ફળફૂલવાળા થયા, જે વૃક્ષો સુકાઈ ગયા
હતા તેને પાદશ આબ્યા અને તેમાથી મધુરસ
ઝરવા લાગ્યો અયોધ્યાની આસપાસ નહીં
થોળન પર્યંત એવા ક્રોમોની ઘટા છવાઈ રહી ૨૧
એમ થતા તે હંભરો વાનરધણો આનંદિત થઈ

વિમાનને નીચે ઉતારી ઊભુ રાખ્યું પછી સુગ્રીવ
ની સામે જોઈ કહ્યું 'વાનરરાજ' તમે સર્વ
વાનરોને ડહો કે તમે સર્વ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ
સાથે અયોધ્યા ચાલો વળી હે મહાબલ ! તમે
પણ તમારી સ્ત્રીઓને સાથે લઈ ટ્યો ૨૩-૨૮
તમે સૌ ત્વરા રાખજો, કેમ કે આપણે સત્વર
અયોધ્યા પહોંચવું છે' અમાપ તેજસ્વી રામ
ચ દ્ર આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વાનરરાજ સુગ્રીવ
સર્વ વાનરો સાથે વિમાનમાથી ઊતર્યો અને
અત પુરમા પ્રવેશ કરી તારાને કહ્યું ૨૯,૩૦ 'હે
પ્રિયે ! સતી સીતાની પ્રિય કામનાથી મહાત્મા
રામચ દ્ર આજ્ઞા કરી છે કે, તમે સર્વ મુખ્ય
મુખ્ય વાનરોની સ્ત્રીઓ અમારી સાથે ચાલો
અમે તમને અયોધ્યા નગરી તથા દશરથ રાજ
ની સ્ત્રીઓ દેખાડીશું' મુગ્રીવનુ વચન સાંભળી
સર્વ અગોથી શોભતી તારાએ વાનરોની સર્વ
સ્ત્રીઓને ઝોલાવી કહ્યું 'વાનરરા / સુગ્રીવે
સર્વ વાનરોની સાથે આપણ સૌ મીતાદેવી
ની સાથે અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે
એ નગરી જોવાની મને ઘણી અભિરામ છે
વળી સર્વ નાગારકોની સાથે રામચ દ્ર અયો
ધ્યામા પ્રવેશ કરશે તે મહોત્સવના અને દશ
રથ રાજા સર્વ સ્ત્રીઓની વિભૂતિઓના પણ
આપણને દર્શન થશે' તારાનું કહેલું સાંભળી
તવ વાનરોની સ્ત્રીઓ વિધિપૂર્વક ગજગાર
ધારણ કરીને અને વિમાનની પ્રદક્ષિણા કરીને
મીતાદેવીની ઇચ્છાથી વિમાનમા ચઢી

તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે વિમાન
આકાશમા ઊડ્યું ત્યાર પછી ક્રમશઃક્રમ પર્વત
પાને આવતા રામચ દ્ર વેદેહીને કહેવા માંડ્યું
'હે મીતે ! આ વીળીયુગ્મ મોટા મેઘ સમાન
અને મુવર્ણ વગેરે ધાતુઓથી યુક્ત એવો મધ્ય
મૂક પવત દેખાય છે તે જો આ પવત ઉપર
વાનરરા / મુગ્રીવની સાથે મારો પ્રથમ મેળાપ
થયો હોતો આ ઠેકાણે જ મે વાનીના વધ માટે
નિશ્ચય કર્યો હોતો જો આ ચિત્તિ નનવાણુ આ
પાપાસર જણાય છે, જના મે તારા વિરહ

થી અતિ દુઃખિત થઈ વિલાપ કર્યો હોતો આ
પાપાસરવરના કિનારા પર જ મે ધર્મિણી
શબરીને જોઈ હતી હે સીતે ! આ ઠેકાણે મે
એક યોજન લાખા હાથવાળો કબધ નામનો
રાક્ષસ માર્યો હોતો જો, પેલું જનસ્થાન અને
વનસ્પતિ-વટવૃક્ષ જણાય ! હે વિલાસિની !
આ ઠેકાણે બળવાન અને મહાતેજસ્વી વૃદ્ધ
પક્ષીરાજ જટાયુને દુરાત્મા રાવણે તારા નિમિત્ત
માર્યો હોતો હે શુભદર્શના સીતા ! જો પેલું
આપણુ આશ્રમસ્થાન અને સુદર પશુશાળા
દેખાય રાક્ષસરાજ રાવણુ અહીંથી જ તને બળા
તકારે હરી ગયો હોતો જો, આ પ્રસન્ન જળવાળી
કત્યાણકારિણી રમ્ય ગોદાવરી નદી ! ૩૧-૪૫ અને
પેલો કેળોથી વી ટાયેલો અગસ્ત્યમુનિનો આશ્રમ
જણાય છે હે વહેહી જો પેલો મહાપિ રાર
ભગનો આશ્રમ જણાય છે હે નુમધ્વમા મીતા !
એ મ્થળે જ સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર આગ્નિ હતા જો પેના
બધા તપસ્વીઓ જણાય ! ૪૬ સૂર્ય તથા અગ્નિની
ઉપમાને યોગ્ય એવા કુનપતિ અત્રિ કપિ ત્યા
વાસ કરે છે આ મ્થળે મે મહાકાય વિરાધ
નો વધ કર્યો હોતો હે સીતે ! આ મ્થળે તે
ધર્મચારિણી તપસ્વિની અનસૂયાના દર્શન
કરા હતા હે સુતતુ ! જો, આ પર્વતર /
ચિત્રકૂટ દક્ષિણે પડે છે આ ઠેકાણે કેકેયીન દન
ભરત મને પ્રસન્ન કરવા માટે આવ્યા હતા
આ નાના પ્રકારના મનવાળી રમ્ય ચતુના નદી
દેખાય છે હે મધિની ! આ મહાપિ ભરદ્વાજ
મુનિનો આશ્રમ જણાય છે વળી આ નાણુ
માર્ગે વહેનારી ગુણ્યનના નાનકડી દેખાય
છે આ ગગવેરપુર છે કે જેમા મારો પરમ
મિત્ર શુક રહે છે હે સીતે ! જો, જો, આ
મારા પિતાની રાજધાની અયોધ્યા નારી
દેખાય છે ! હે વહેહી ! વનવાસ પૂરો કરીને
માવેલી તું તેને નમસ્કાર કર ૪૭-૫૦

શ્રીમાન રામચ દ્રના વચન સાંભળી વાનર
અને વિભીષણ સહિત સર્વ રાજાઓ ત્યા ઊભા
થઈ ખુસી વતા અયો ના નતિ જોના રાગના

સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોએ પ્રવેત વહુવાણી,
મોટી મોટી હુવેરીઓવાણી, વિશાળ રાજમાર્ગ
વાણી, હાથી તથા ઘોડાઓથી ભરેલી અને
ઇંદ્રની અમરાવતી જેવી અયોધ્યાનગરીને દ્રશ્ય
ભોગ પામ્યા.

જાલ શ્રીના મીર્ માહામનિન લિન અ ટિ ૧૭ શ્રીર માય ના
ધુક્કાડમા ૧૨૩મે સગ મનામ

सर्ग १२४ मे।

શરદ્રાજ મુનિના દર્શન-ભરત વગેરે સ્વજનોના
મમાન્યાઃ મુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ

पूज चतुदशे त्रय पञ्चम्या लक्ष्मणाग्रज ।

भरद्वाजाश्रमं प्राप्य वसन्दे नयता मुनिम् ॥१॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર બરૈબર
ચૌદ વર્ષ પરાયતા પચમીને દિવસે ભરદ્વાજ
મુનિના આશ્રમે આવી વિનયપૂર્વક મુનિને
પ્રણામ કર્યા. ભરદ્વાજ મુનિને નમસ્કાર કરી
રામચંદ્ર પૂછ્યું ‘હે ભગવન! અયોધ્યા
નગરીમા મુકાબ અને કુશળતા તો છે ને?’
કેકેયીનંદન ભરત ધર્મયુક્ત થઈ પ્રબળ પાલન
કરે છે ને? વળી અમારી સર્વ માતાઓ
કુશળ છે ને?’ રામચંદ્રેનો પ્રશ્ન સાંભળી
મહામુનિ ભરદ્વાજ આનંદ પામી સ્મિતપૂર્વક
કહેવા નાગ્યા. ^૩

‘હે રામ ! ભરત તો જટા ધારણ કરી તમારી પાદુકાનું પૂજન કરતો તમારી વાટ જુઓ છે બીજા સર્વ પણ કુશળદેમ છે’
 હે સમિતિ જય રામ ! કેકેયીના વચનથી સ્ત્રી-વસ્ત્ર ધારણ કરી ગીતા અને લક્ષ્મણ સહિત મહાવનમા પ્રયાણ કરતા અને રાન્યથી રચુત થયેલા, પગપાળા, સર્વસ્વને ત્યાગી પિતાની આજ્ઞા પાળનારા, સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થયેના, દેવની પેઠે સર્વ લોગવિકાસોથી ત્યજયેના અને વનમા કૃષ્ણકૃષ્ણતે ભોજન કરનારા તમને બોઈ પ્રથમ મને દયા આવી હતી, પરંતુ હવે તમને મનુને જીતી મિત્રો અને યજુઓ સાથે સમૃદ્ધ થયેલા બોઈ મને ઘણો આનંદ થાય છે’
 હે રાધવ ! તન્મધાનમા નિવાસ કરી તમે જે

મહાન સુખ-દુઃખો અનુભવ્યા, તે સર્વ મારા
જાણવામા છે-^૬ બ્રાહ્મણો તેમ જ સર્વ મુનિઓનું
રક્ષણ કરવાને તમે નિયુક્ત થતા જાળવિત
રાવણે તમારી આ અનિદિતા સ્ત્રી સીતાનું
હરણ કર્યું હતું, તે પછી હું બાકું તું ^{૧૦} તે
પછી મારીચનું દર્શન, સીતાનું હરણ, કળધનું
દર્શન, પાસાએવર તરફ જમન ^{૧૧} સુનીવ
સાથેની મેનો, વાનીનો વધ, સીતાની શોધ,
વાયુપુત્ર હનુમાનનું પરાક્રમ, ^{૧૨} સીતાની લાજ
મળવા પછીની તયારી, નલે બાપેનો સાગર-
સેતુ, હર્ષિત થયેલા વાનરોએ કરેલું લકા
દહન, ^{૧૩} પુનઃ, જધુઓ, અમાયો, સેન્યો અને
વાહનો સામે જાળવિત રાવણનો વધ, ^{૧૪} દેવ
કંટક સવળું હણાતા દેવતાઓ સાથેને તમારો
સમાગમ, તેમણે આપેલું વરદાન ^{૧૫} ઇલાદિ સર્વ
વૃત્તાત હે ધર્મવત્સલ રામ ! તપના આમર્થ્યથી
મારા જાણવામા જ છે મારા શિષ્યો સમાચાર
લાવવા નર્ધ જવા માટે હંમેશા ત્યા જા-આવ
કરે છે હે શસ્ત્રધારીઓમા શ્રદ્ધ રામ ! હું તમને
વરદાન આપવા ઇચ્છુ છું, તમે આને અહીંયા
રહી મારો અર્થ-અતિશિષ્ટકાર સ્વીકારી કાલે
અયોધ્યા જાવો ૧૬-૧૭

શ્રીમાન રામચ દ્રે ભરદ્વાજ મુનિતુ કહેહુ
માથે ચઢાવી ત્યા રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો પછી
વરદાન માગ્યુ ૧૮ ‘હે ભગવન! અયોધ્યા
જતા માર્ગમાં આવતા સર્વ વૃક્ષો નકાળો
ફળે તથા મધુર મધુરસ ઝરે, તેના ફળો અગૃત
સમાન સુગંધીવાળા અને ઘાણ તથા વિવિધ
પ્રકારના થાય ’ રામચ દ્રે આવે વર માગતા
ઋષિઓ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું અને તુરંત જ ત્યાના
સર્વ વૃક્ષો સ્વર્ગના વૃક્ષ-કેપવૃક્ષના જેવા થઈ
ગયા ૧૮, ૨૦ જે વૃક્ષો ફળફૂલ વિનાના હતા તે
સર્વ ફળફૂલવાળા થયા, જે વૃક્ષો સુકાઈ ગયા
હતા તેને પાકડા આપ્યા અને તેમાંથી મધુરસ
ઝરવા લાગ્યો અયોધ્યાની આસપાસ નહુ
યોજન પર્યંત એવા દૂરોની વડા છવાઈ રહી ૨૧
એમ થતા તે હંલદેશ વાનરદળો આનંદિત થઈ

ઈચ્છાનુસાર અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય કૃણો ખાવા લાગ્યા અને બાણે સ્વર્ગે જીત્યું હોય તેમ હર્ષ પામ્યા. ૨૨, ૨૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણ્ડીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
યુદ્ધકાંડમા ૧૨૪મે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૫ મો

રામચંદ્રના આગમનની ભરતને બાણ

અયોધ્યાં તુ સમાલોક્ય ચિન્તયામાસ રાઘવઃ ।

પ્રિયકામઃ પ્રિય રામસ્તતસ્સ્વરિતાવિદ્રામઃ ॥ ૧ ॥

પ્રિય કામનાવાળા અને ત્વરિત પરાક્રમ-વાળા રામચંદ્ર વિમાનમાંથી અયોધ્યાને જોઈ વિચાર કરવા લાગ્યા.^૧ ક્ષણવાર વિચાર કરી વાનરો સામે નજર નાખતાં તેમણે પવનસુત હનુમાનને કહ્યું : ‘હે વાનરોત્તમ ! તમે જલદીથી અયોધ્યા બાજો અને ખબર કાઢો કે રાજ-કુટુંબમાં સર્વ માણસો કુશળ તો છે ને ?^{૨,૩} વળી શૂંગવેરપુરમાં જઈ શુભ વાતોને પણ બાણ-નારા મારા મિત્ર નિપાદાધિપતિ શુકને મળી તેનું પણ ક્ષેમકુશળ પૂછો;^૪ મારો પ્રાણપ્રિય મિત્ર શુક મને ઉદેગરહિત અને કુશળ બાણી ઘણો ખુશી થશે.^૫ નિપાદાધિપતિશુક તમને અયોધ્યા-નો માર્ગ બતાવશે અને ભરતના સમાચાર પણ કહેશે. પછી તમે ભરત પાસે જઈ કુશળ સમા-ચાર પૂછજો અને કહેજો કે, ‘હું કૃતકાય’ થઈ સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે આવું છું.’ વળી બળ-વાન રાવણે કરેલું સીતાનું હરણ, સુગ્રીવ સાથેની મગો, વાલીનો વધ,^{૬-૮} સીતાની શોધ, નદીઓના સ્વામી અગાધ મહાસાગરને ઝોળાંગી તમે તેની શોધ મેળવી તે,^૯ વાનરસૈન્ય, સાગર-દર્શન, સેતુબંધન, રાવણનો વધ,^{૧૦} ધંદ્ર, ઘણાએ તથા વરુણે આપેલાં વરદાન, મહાદેવ-ની કૃપાથી પિતા દશરથ રાજનું દર્શન,^{૧૧} ઇત્યાદિ વૃત્તાંત સાથે હે સૌમ્ય ! તેમને કહેજો કે, હું રાક્ષસરાજ વિભીષણ તથા વાનરરાજ સુગ્રીવ સાથે તમારી પાસે આવેલો છું.’^{૧૨} વળી કહેજો કે રામ શત્રુઓને જીતી અનુપમ કીર્તિ મેળવી સમૃદ્ધ થઈ મહાબળવાન મિત્રો

સાથે આવે છે.^{૧૩} આ વૃત્તાંત સાંભળતાં ભરતનો જેવો ચહેરો થાય, તે સર્વ લક્ષ્યમાં રાખી તમારે અહીં આવી મને જણાવવું.^{૧૪} તત્વથી, મુખ પરના રંગથી, દંડિથી અને વાત-ચીત પરથી તમારે ભરતનું સર્વ વૃત્તાંત અને ચેષ્ટાઓ બાણી લેવી.^{૧૫} સર્વ ઉપલોગથી ભરપૂર, હાથી, ઘોડા અને રથ વગેરેથી ગાજી રહેલું અને વંશપરંપરાથી આદ્યું આવતું રાજ્ય મળવાથી કોનું મન ચલિત ન થાય ? ઘણા વખતના સંગથી ભરતના મનમાં રાજ્ય પ્રતિ આસક્તિ થવી સંભવિત છે; માટે જો તેમ જ હોય તો ભલે તે આખી પૃથ્વીનું પાલન કરે. તે પણ રઘુ-નંદન-રઘુવંશના જ છે.^{૧૬,૧૭} હે વાનરશ્રદ્ધ ! અમે પાસે ન આવીએ ત્યાં સુધીમાં તમે ભરત-ની વૃત્તિ અને વ્યવસાય વગેરે બાણી સત્વર પાછા આવો.’

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં પવનપુત્ર હનુમાન મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી ઉતાવળે અયોધ્યા તરફ આવ્યો.^{૧૮,૧૯} જેમ સર્પને પકડવા માટે ગરુડ વેગથી જડે, તેમ મારુતાત્મજ હનુમાન વેગથી જડ્યો.^{૨૦} પિતૃપથ અને પક્ષોઓના જડના-ના સ્થાનને ઝોળાંગી તથા ગંગા-યમુનાનો ભયંકર સંગમ પાર કરી,^{૨૧} વીર્યવાન હનુમાન સત્વર શૂંગવેરપુરમાં શુક પાસે આવ્યો અને આનંદપૂર્વક શુભ વાણીથી કહેવા લાગ્યો :^{૨૨} ‘હે નિપાદાધિપતિ ! તમારા મિત્ર સત્ય-પરાક્રમી કાકૃત્સ્થ રામચંદ્ર સીતા તથા લક્ષ્મણ સહિત તમને કુશળ સમાચાર કહેવડાવ્યા છે.^{૨૩} તેઓ આજની (પંચમીની) રાત્રિ ભરદ્વાજ સુનિની આજ્ઞાથી તેમના આશ્રમ-માં ગાળી કાઢે અહીં આવશે.’^{૨૪} આ પ્રમાણે કહી મહાતેજસ્વી વેગવાન હનુમાન જરા પણ વિસાસો ન લેતાં હર્ષભરે પાછો આકાશમાં જડ્યો. માર્ગમાં પરશુરામનીથ,^{૨૫} વાલુકિની નદી, વરૂંધ નદી, ગોમતી નદી તથા ભયંકર સાલવનાદિ સ્થાન તેના જોવામાં આવ્યાં. અનેક પ્રકારની મળત, મુંઢર નગરો અને પવિત્ર તીર્થો

વગેરે ભેતાં ભેતાં કપિવર હંતુમાન ઘણા દુરનો માગ' ઓળંગી ગયો. હવે તે પુત્રપૌત્ર સહિત ઉત્તમ અલંકારોવાળાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોથી અલંકૃત થયેલા ચેત્રરથ તથા નંદનવન સમાન અયોધ્યા નગરીની સમીપ આવેલા નંદિઆમમાં આવી પહોંચ્યો. આ સ્થળે ચીર-વસ્ર તથા કુષ્ઠ મૃગચર્મ ધારણ કરેલા, દીન અને સુકાઈ ગયેલા, બંધુવિયોગથી કૃશ થયેલા, ફળ-ફૂલનો આહાર કરનારા, જિતેન્દ્રિય, તપસ્વી, ધર્મચારી, જટાધારી, આશ્રમવાસી, સિદ્ધસ્વરૂપ, બ્રહ્મર્ષિ સમાન તેજવાળા અને રામચંદ્રની પાટકાઓને નામે પૃથ્વીનું પાલન કરનારા; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનારા, પ્રધાનો, પવિત્ર પુરોહિતો તથા કાષાય વસ્રવાળા સેનાપતિઓથી વીંટાયેલા મહાત્મા ભરતને હંતુમાને બોલ્યા. ^{૨૫-૩૪} ધર્મવત્સલ નગરવાસીઓ પણ ચીર વસ્ર ધારણ કરેલા એ ભરતને બેઠ સુખોપભોગ કરવાનું છોડી દેતા હતા. ધર્મ બાળનારા અને સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ ભરત પાસે આવી પવનસુત હંતુમાન નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યા : ^{૩૫-૩૬}

‘હે દેવ ! ચીર તથા જટા ધારણ કરી હંડકારણ્યમાં ગયેલા એ રામચંદ્ર માટે આપ શોક કરો છો, તેમણે આપને કુશળ સમાચાર કહેવડાવ્યા છે. તમે આ ભયંકર શોકનો ત્યાગ કરો. હવે તમે સત્વર રામચંદ્રનાં દર્શન કરશો. મહાત્મા રામચંદ્ર રાવણને મારી સીતાને રેળવી સિદ્ધાથ ઘઈ મહાબળવાન મિત્રો સાથે અહીં આવે છે. મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રની મદ્રાણી જેવાં યશસ્વિની સીતા પણ તેમની સાથે જ છે.’

હંતુમાનનાં વચન સાંભળી કૈકેયીનંદન ભરત આનંદાવેશમાં આવી શોડીવાર તો ત્રિશર જ ઘઈ ગયા. પછી પ્રિય સમાચાર કહેનાર હંતુમાનને પ્રેમપૂર્વક આદિગન કરી હેતનાં અશ્રુથી તેને નવડાવી નાખતાં બોલ્યા : ‘હે સૌમ્ય ! તું તે દેવ છે કે મનુષ્ય ? બહે, તું ગમે

તે હો, પણ મારા પર કૃપા કરીને તું અહીં આવ્યો છે. હે પ્રિય વાતો કહેનારા ! આ પ્રિય સમાચારની વધામણી બદલ તને શું આપી શકાય ? તોપણ એક લાખ ગાયો, એક સો ગામ અને કુંડળવાળી, યજ્ઞ આચારવાળી, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળી, મુંદર નાસિકા તથા જંઘાઓવાળી, ચંદ્ર સમાન મુખવાળી, સર્વ ભતના અલંકારોથી સંપન્ન તથા હુલીન એવી આ સોળ કન્યાઓ તને આપું છું.’ ^{૩૭-૪૫}

રાજકુમાર ભરત વાનરથહ હંતુમાનના મુખથી રામચંદ્રના આગમનના સમાચાર સાંભળી હર્ષોન્નિવત ઘઈ તેમનાં દર્શન માટે તત્પર થયા અને પુનઃ હંતુમાનને તેમના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. ^{૪૬}

હ્રિત મીવાંભોક્ષિ મહાયુનિમણ્ણિત આક્ષિણ્ય મીરામાજ્જુન્ન
યુદ્ધાંકમાં ૧૨૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૬ મો

બ્રાતૃવસહ ભરત-હંતુમાને
ગાયેલી રામકથા

वह्नि नाम वर्गणि गतस्य सुमहद्वनम् ।

शृणोम्यहं मीतिकरं मम नाथस्य कीर्तिनम् ॥ ૧ ॥

‘મેટા લાઈ રામચંદ્રને વનમાં ગયે ઘણું વર્ષ ઘઈ ગયાં છે. અત્યારે ઘણે લાંબે સમયે હું મારા નાથ રામચંદ્રના મુખકર સમાચાર સાંભળું છું. લોકમાં કહેવાય છે કે, ‘ભવતો નર ભદ્રા પામે’ તે કહેવત અત્યારે મારે માટે કલ્યાણદાયી નીવડી છે. ^{૧૨} હે વાનર ! રામચંદ્ર અને વાનરોનો સમાગમ કયા દેશમાં અને કઈ બાળનને લઈને થયો. એ સર્વ વૃત્તાંત તું મને કહે. ત્યારે કપિવર હંતુમાન દલાસન પર બેસી રામચંદ્રનું સર્વ વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા : ^{૩,૪}

હે રાજકુમાર ! દશરથ રાજાએ તમારી માતાને આપેલાં બે વરદાનને લઈને તમારી માતાએ રામચંદ્રને વનવાસ આપ્યો અને તમારા પિતા દશરથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યા તથા તમોને તમારા મામાને ધેરથી

હોતો દ્વારા સત્વર અયોધ્યા તેડાવ્યા; તે સમયે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરી તમે રાજ્ય ગ્રહણ કરવા ના પાડી અને સાધુધર્મનું આચરણ કરી ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈ તમે રામચંદ્રને પાછા વળવા અને રાજ્ય ગ્રહણ કરવા વિનંતી કરી, પરંતુ પિતાની આજ્ઞા પાળવા માટે રામચંદ્રે તેનો અસ્વીકાર કર્યો અને તમે તેમની પાહુકા લઈ પાછા વળ્યા.^{૧૮} એ સર્વ વૃત્તાંત હે મહાબાહુ! તમારી બાજુમાં જ છે. હવે તમારા ગયા પછી શી હકીકત બની તે સાંભળો.^{૧૯}

તમારા ગયા પછી ત્રાસી ગયેલાં મૃગ અને પક્ષીઓવાળું એ વન અત્યંત દુઃખકારક લાગવા માંડ્યું; ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્રે હાથી, સિંહ, વ્યાઘ્ર અને મૃગોથી ભરેલા મહાભયંકર દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૦, ૨૧} એ નિર્જન વનમાં આગળ જતાં સામેથી મોટો શબ્દ કરતો વિરાધ રાક્ષસ તેમના જોવામાં આવ્યો. શ્રીમાન રામચંદ્રે મહાનાદ કરતા, ઊંચા હાથ-વાળા અને નીચા મુખવાળા એ વિરાધને ઊંચકીને એક ઊંડા ખાડામાં નાખી દીધો.^{૨૨} આવું દુષ્કર કર્મ કરી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ સંધ્યાકાળે શર-ભંગ ઋષિના રમ્ય આશ્રમમાં પહોંચ્યા.^{૨૩, ૨૪} ત્યાં શરભંગ ઋષિ વિદેહ ઘરે સ્વર્ગે ગયા. તે પછી રામચંદ્ર સર્વ મુનિઓને અભિવંદન કરી જનસ્થાનમાં આવ્યા.^{૨૫} ત્યાં મહાત્મા રાઘવે એ સ્થાનમાં રહેતા ઔદ હજાર રાક્ષસોને માયા.^{૨૬, ૨૭} શ્રીમાન રામચંદ્ર એકલાએ જ દિવસના ચોથા ભાગમાં તે સર્વ રાક્ષસોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા હતા.^{૨૮} મહાત્મા ઋષિ-મુનિઓને વિદ્ધ કરનાર, મહાભયંકર અને મહાપરાક્રમી દંડકારણ્યવાસી એ રાક્ષસોને રામચંદ્રે યુદ્ધમાં હણ્યા. એ રાક્ષસોને માયા પછી યુદ્ધમાં મહાભયંકર ખર અને દૂષણને તથા ત્રિશિરા રાક્ષસને મહાબાહુ રામચંદ્રે હણી નાખ્યા. પછી શૂર્પણખા નામની રાક્ષસી

રામની પાસે આવી, ત્યારે રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણે ઊઠીને ખરૂં વડે એ રાક્ષસીનાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં. આ પીડાથી દુઃખિત થઈને તે રાક્ષસી રાવણ પાસે ગઈ.^{૨૯-૩૧}

પછી રાવણનો મારીચ નામનો મંત્રી રતનમય મૃગ થઈને સીતાને લોભાવવા માટે જનસ્થાનમાં આવ્યો.^{૩૨} સીતાએ એ મૃગને જોઈ રામને કહ્યું કે, આ સુંદર મૃગથી આપણે આશ્રમ મનોહર લાગશે; માટે તેને પકડી લાવો, ત્યારે રામચંદ્ર ધનુષ્યબાણ લઈ એ મૃગની પાછળ પડ્યા અને એક બાણથી તે દોડતા મૃગને માર્યો.^{૩૩, ૩૪} હે સૌમ્ય! આવી રીતે રામચંદ્ર મૃગયા માટે ગયા, ત્યારે લક્ષ્મણ પણ તેમની જોળ માટે (સીતાના કહેવાથી) પાછળ ગયા. આ તક જોઈ દશ-ઓવ રાવણ આશ્રમમાં પેઠો અને જેમ આકાશમાં કોઈ એક ગ્રહ રાહિણીને પકડે, તેમ એકદમ સીતાને પકડ્યાં. એ સમયે સીતાનું રક્ષણ કરવા જતાં જટાયુ નામના વૃદ્ધ ગીધને રાવણે યુદ્ધમાં માર્યો. પછી સીતાને લઈ દશઓવ રાવણ વેગપૂર્વક આકાશમાં જવા લાગ્યો. સીતાને હરી જતા રાવણને પર્વતના શિખર પર જોંલા આશ્ચર્યકારક ચહેરાવાળા વાનરોએ દીઠો.^{૩૫-૩૭} રાક્ષસેશ્વર રાવણ સીતાને લઈ મન સરખા વેગ-વાળા પુષ્પક વિમાનમાં બેસી સત્વર લંકામાં પેઠો અને સીતાને સુવર્ણની ભીંતોવાળા એક મોટા મહેલમાં લઈ જઈ ઘણાં ઘણાં મીઠાં વાક્યાથી લલચાવવા માંડ્યાં. સીતાએ તેનાં સઘળાં વચનોને તુચ્છકારી કાઢ્યાં, ત્યારે દુરાત્મા રાવણે ભયંકર રાક્ષસીઓની ઘોડીમાં સીતાને ખેતાના અશોક વનમાં રાખ્યાં.^{૩૮}

રામચંદ્ર મૃગને મારી પાછા ફર્યા, ત્યારે ઘવાયેલા જટાયુને જોઈ અને તેની પાસેથી સીતાહરણનું વૃત્તાંત બાણીને ઘણું જ ખેદ પામ્યા. તેઓ સીતાને જોળતા જોળતા ગોદા-વરી નદીની આસપાસનાં પુષ્પિત વનોમાં ફરવા લાગ્યા.^{૩૯} એ મહાન અરણ્યમાં તેમને કળંધ

નામનો રાક્ષસ મળ્યો. તે કબંધના કહેવાથી સત્યપરાક્રમી રામચંદ્ર ઋણ્યમૂક પર્વત પર આવી સુગ્રીવને મળ્યા. તેના ભાઈ વાલીએ કુદ્ધ થઈ તેને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો હતો; એટલે પરસ્પરનું સમાન વૃત્તાંત જાણી તેઓ વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ બંધાયો હતો. શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના પરાક્રમથી મહાબળવાન અને મોટા શરીરવાળા વાલીને યુદ્ધમાં મારી સુગ્રીવને તેનું રાજ્ય સોંપ્યું. ૩૫-૩૮ આ પ્રમાણે રામચંદ્રે સુગ્રીવને સર્વ વાનરો સહિત રાજ્ય અપાવ્યું, ત્યારે તેણે સીતાની શોધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ૩૯ મહાત્મા સુગ્રીવે દશ કરોડ વાનરોને સર્વ દિશાઓમાં શોધ કરવા મોકલ્યા. ૪૦ શોધમાં નીકળેલા પછી કેટલાક અમો પણુ હતા. અમે વિધ્વાચળનાં સર્વ શિખરો તથા ઢુર્ગમ પ્રદેશો ફરી વળ્યા, પણ સીતાની ભાળ મળી નહિ. ૪૧ અંતે ગુધરાજ જટાસુનો ભાઈ વીર્યવાન સંપાતિ અમને મળ્યો અને તેણે 'સીતા રાવણને ત્યા છે' એવા સમાચાર કહ્યા. ૪૨ તે વાત સાંભળી ડુઃખી થતા મારા બંધુઓનું ડુઃખ દૂર કરવા માટે હું મારા પરાક્રમથી લંકા અને વિધ્વાચળ પર્વત વચ્ચેનો સો યોજનનો સમુદ્ર કૂદી ગયો. લંકામાં જઈ મેં અશોકવનમાં બેઠેલા, એક જ વચ્ચ ધારણ કરેલા, આનંદરહિત અને દૃઢ પતિ-મત પાળતાં સીતાનાં દર્શન કર્યાં અને તેમને મળીને સગાચાર પૂછ્યા. ૪૩-૪૪ મને જોળખવા મેં તેમને રામની મુદ્રિકા આપી અને તેમની પાસેથી અભિજ્ઞાન માટે ચૂડામણિ લઈ હું પાછો વળ્યો. પછી અલિપ્તકર્મી રામચંદ્ર પાસે આવી તેમના હાથમાં મેં તે દિવ્ય કાતિયુક્ત ચૂડામણિ મૂક્યો. ૪૫-૪૬ જેવી રીતે ડુઃખી માણસ અંત-કાળે અમૃત પી જીવિત થાય, તેમ રામચંદ્ર સીતાના સમાચાર સાંભળી સાવધ થયા. પછી પ્રલયકાળ વખતે સર્વ લોકને ભસ્મ કરવા શૂંચતા અગ્નિની પેઠે તેમણે લંકાનો નાશ કરવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા. સમુદ્રતટે આવી તેમણે નવ વાનર પાસે મેતુ બંધાયો અને એ સેતુ

વડે વાનર તથા રીંછોની મોટી સેના સમુદ્ર તરી લંકાના ઢુર્ગ પાસે આવી. ૪૭-૪૮ યુદ્ધમાં નીલ વાનરે પ્રહરતને માર્યો, રામચંદ્રે કુલકર્ણને માર્યો, લક્ષ્મણે રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતને માર્યો અને અંતે રામચંદ્રના હાથથી જ રાવણ માર્યો ગયો. તે પછી ઇંદ્ર, યમ, વરુણ, ભગવાન શંકર, બ્રહ્મા તથા પિતા દશરથ રાજા વગેરે ત્યાં આવ્યા. તેઓ તથા ત્યાં એકઠા થયેલા ઋષિઓ અને અન્ય દેવોએ મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણને વરદાન આપ્યાં. આ પ્રમાણે વરદાન મેળવી વાનરો સાથે પુષ્પક વિમાનમાં ગેસી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ કિષ્કિન્ધા થઈ ગંગા તટે આવી આજની રાત્રિ ભરદ્વાજ મુનિના આશ્રમમાં રહ્યા છે. તે આવવી કાલે સવારે અહીં આવશે. હે ભરત! તમારે પુત્ર્ય નક્ષત્રમાં તેમના દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ૫૦-૫૪

હનુમાનના આવાં મધુર વાક્યો સાંભળી ભરત ઘણા પ્રસન્ન થયા અને સર્વના મનને આનંદ આપતાં તે બોલ્યા. 'અહો! ઘણા દિવસે મારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. ૫૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડા ૧૨૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૭ મો

ભરતભેટ-રામચંદ્રનો સત્કાર

શ્રુત્વા તુ પરમાત્મર્થ મરતઃ સ્તપ્યવિક્રમઃ ।

દ્વિષ્માણાપયામાસ શત્રુર્ન પરવીરહા ॥૧॥

હનુમાનના આનંદહાયક વચ્ચેનાં સાંભળી સત્યપરાક્રમી પરપક્ષધાતી ભરતે પ્રસન્ન થયેલા શત્રુદ્ધને કહ્યું : 'હે વીર ! તું નગરજનોને વિહિત કર કે, શ્રીમાન રામચંદ્ર પધારે છે; માટે સર્વ દેવસ્થાનોમાં પવિત્ર પુરુષો દ્વારા અભિષેક કરાવો અને મંદિરે મંદિરે વાજિંત્રો વગડાવો. પુરાણિકો, સ્તુતિપાઠકો, કુશળ વૈતાલિકો, નાચનારી તથા ગાનારી ગણિકાઓ, અમાત્યો, સનિકો. રાજકુટુંબ તથા નગરજનોની સ્ત્રીઓના સમૂહ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા અન્ય જાતિનાં પણ સર્વ પ્રજાજનો અંદ્ર સમાન, મુખવાળા રામ-

ચ દ્રવ્ય દશ ન કરવા માટે નગરની બહાર તેમની સામે આવે તેમ કરે. ' ભરતના વચન સાંભળી શત્રુ ને અસખ્ય નોકરોને બોલાવી પ્રત્યેક કામની વહેંચણી કરી આપી અને આજ્ઞા કરી કે, નદિ આમથી અયોધ્યા સુધીના સઘળા માર્ગ સરખા કરે અને શીતળ જળનો છટકાવ કરી ઠંડાણે ઠંડાણે સુગંધીદાર પુષ્પો તથા શાળ વેશે રાજ માર્ગોમા મોટી મોટી વળપતાકાઓ લટકાવે આવતી કાલનો સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં નગર ના સર્વ ગૃહો સુવર્ણ, ચાંદી તથા મોતી વગેરેના પુષ્પોથી શોભાવે અને સેંકડો માણસો રાજ માર્ગ પર સભાગરાખવા માટે બેસા રહે. '૧-૧૦

શત્રુદ્વની આજ્ઞા સાંભળી હર્ષિત થયેલા ધૃષ્ટિ, જય ત, વિજય સિદ્ધાર્થ, અર્થસાધક, અશોક, મનપાલ અને સુમન એ આઠે પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરવા માટે નીકળી પડ્યા

સવાર થતામા તેો આખું નગર અને રાજ માર્ગ ધળપતાકા વગેરેથી શણગારાઈ રહ્યું રાજમનોઓ તથા સૈનિકો સારી રીતે શણગારેલા સેનાની અબાડીવાળા હબરો મહોન્મત્ત હાથીઓ તથા હાથણીઓ પર બેસીને રામચંદ્રની સામે જવા લાગ્યા કેટલાક ઘોડા પર બેસી તેો કેટલાક મોટા મોટા રથોમા બેસી નગર બહાર જવા લાગ્યા કેટલાક વીરો શક્તિ, ઋષ્ટિ, પાશ અને ધળપતાકાવાળા હબરો ઘોડેસવારો તથા પાયદળ સૈનિકોથી વીટાઈને ચાલવા માડ્યા તે પછી દશરથ રાજની સર્વ સ્ત્રીઓ કૌશલ્યા તથા સુમિત્રાને આગળ કરી રથમા બેસી નગર બહાર નીકળી મુખ્ય પ્રાદ્વલો, નગરજનો, રાજપુરુષો તથા હાથમા મોઢક અને પુષ્પમાળાઓ લઈ આવેલા મનોઓ સહિત મહાત્મા ભરત રામચંદ્રની સામે જવા લાગ્યા ૧૧-૧૬ એ સમયે શખ, મૃદંગ, બેરી આદિના નાદથી તથા બદિજનોના ગાનથી સર્વ ન આનંદમગ્ન છવાઈ રહ્યો ધર્મોત્તમા ભરતે આ વખતે પણ આર્થ રામચંદ્રની પાડુકા પોતાના મસ્તક પર મૂકી હતી અને તેની આસ

પાસ સુવર્ણભૂષિત શ્વેત આમર હળતા હતા. ઉપવાસથી કૃશ થયેલા, દીન અને કૃષ્ણ મૃગચર્મ ખારણુ કરેલા મહાત્મા ભરત હાથમા શ્વેત પુષ્પની માળા ખારણુ કરી પગે ચાલતા રામચંદ્રની સામે ગયા

ઘોડાઓના ડાબલાના બડબડાટથી, રથના ચક્રના ગડગડાટથી, શખ, હુંદુલિ આદિ વાદ્યોના નાદથી અને હાથીઓના ચિત્કારથી આ વખતે પૃથ્વી કપાયમાન થઈ ગઈ આવી રીતે આખા નગરને નદિઆમ સમીપ આવી પહોંચેલું જોઈ ભરત સહજ શક્તિ થઈ હતુમાન પ્રત્યે બોલ્યા ' હે વાનર ! તું મારી મશકરી તો નથી કરતો ? અથવા તો તારા વાનર સ્વભાવને તો નથી અજમાવતો ? અરે, હજી હું પરતપ રામચંદ્રને કેમ નથી જોતો ? વળી તારા જેવા બીજા ઇચ્છિત સ્વરૂપ ધરનારા વાનરો પણ કેમ નથી જણાતા ? '

ત્યારે કપિવર હતુમાન પોતાના કથનની સત્યતા દેખાડવા ભરદ્વાજ મુનિની કૃપાથી હમેશ માટે ફળફૂલવાળા થયેલા, મધુ ઝરનારા અને મહોન્મત્ત ભ્રમરોથી ગુલુ રહેલા વૃક્ષોને દેખાડી બોલ્યા ' હે પરતપ ! ઇંદ્રે આપેલા વરદાનથી ભરદ્વાજ મુનિ અત્યારે સૈન્ય સહિત શ્રીમાન રામચંદ્રનું સર્વ પ્રકારે આતિથ્ય કરે છે જુઓ, સાંભળો આ હર્ષિત થયેલા વાનરોને મહાન શબ્દ સંભળાય છે હું ધારું છું કે વાનરસેના ગોમતી પાર બીતરી ચૂકી છે આ સાલ વન તરફ બેઠતી ધૂળની આધી જુઓ ૧૭-૨૦ મારું માનવું છે કે, વાનરસેના અત્યારે એ સાલ વનને હચમચાવી રહી છે જુઓ, પેલું ચંદ્ર સરખું વિમાન દ્રરથી દેખાય છે ! પ્રહ્લાએ નિમોણુ કરેલા એ દિવ્ય પુષ્પક વિમાનને મહાત્મા રામચંદ્રે રાવણને તેના બધુઓ સહિત હણીને પ્રાપ્ત કર્યું છે ૨૮,૩૦ પ્રભાતકાળના સૂર્ય સમાન કાંતિવાળું મહાત્મા રામચંદ્રને વહન કરતું એ દિવ્ય વિમાન કુબેરની કૃપાથી મનના વેગ સમાન ચાલે છે ૩૧ આ વિમાનમા વેદેહી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ બન ભાઈઓ મહાતેજસ્વી સુગ્રીવ

અને રાક્ષસરાજ વિલીપણુ સાથે આવે છે. ૧૩૨

એટલામાં તે સ્ત્રી, બાળક, યુવક તથા વૃદ્ધ સર્વનો 'રામચંદ્રજી આવ્યા' એવો ગગનભેદી હર્ષોત્પાદક શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. ૩૩ સર્વ લોકો હાથી, ઘોડા તથા રથાદિ વાહનો પરથી જમીન પર ઊતરી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન જણાતા વિમાનમાં બેઠેલા રામચંદ્રને જોવા લાગ્યા. એ સમયે ધર્માત્મા ભરતે આનંદિત થઈ રામચંદ્રની સામે આવી નમસ્કાર કરી અર્ધ, પાદ્ય વગેરેથી તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા વિમાનમાં બેઠેલા મહાત્મા રામચંદ્ર આ વખતે વજ્રપાણિ ઇંદ્રની માફક શોભતા હતા. મૈરુપર્વત પરના સૂર્યની જેમ વિમાનમાં શોભતા મોટા ભાઈ રામચંદ્રને ધર્માત્મા ભરતે પ્રણામ કર્યા. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી હંસયુક્ત મહાવેગવાળું એ વિમાન પૃથ્વી પર ઊતર્યું; ત્યારે સત્યપરાક્રમી ભરત વિમાનમાં જઈ રામચંદ્રને ભેટી ઘણા આનંદ પામ્યા અને તેમના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. ઘણે લાંબે વખતે જોયેલા ભરતને ઉઠાડી મહાત્મા રામચંદ્ર આનંદિત થઈ આલિંગન કર્યું; ત્યાર પછી લક્ષ્મણને મળી પોતાના નામોચ્ચાર પછી ભરતે પ્રસન્નતાપૂર્વક સીતાને અભિવંદન કર્યું; પછી સુગ્રીવ, જાંબવાન, અંગદ, મૈંદ, દ્વિવિદ, નીલ, કપલ, સુપેણુ, નલ, ગવાક્ષ, ગંધમાદન, સરભ, પનસ આદિને ભેટ્યા. તે વાનરોએ પણ મનુષ્યરૂપે થઈ ભરતને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ૩૪-૪૪ પછી મહાતેજસ્વી ધર્માત્માઓમાં શ્રદ્ધ રાજકુમાર ભરત વાનર-રાજ સુગ્રીવને ભેટી બોલ્યા: ૪૫ 'હે સુગ્રીવ ! તમે અમારા પાંચમા ભાઈ છો. સૌજન્ય સંપ્રત્યાથી મનુષ્ય મિત્ર થાય છે અને અપકારથી શત્રુ થાય છે. ૪૬ તે પછી ભરતે વિલીપણને કહ્યું: 'આપની જ સહાયથી રામચંદ્રે આહું હૃંકર કર્યું' છે. ૪૭

વીર શત્રુદ્ધે પણ લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને તથા સીતાને વિનયપૂર્વક અભિવંદન

કર્યું. રામચંદ્રે પોતાની શોકકર્ષિતા વિવણી માતા કૌશલ્યાની પાસે જઈ તેમને હર્ષિત કરી પ્રણામ કર્યા. પછી યશસ્વિની કંકેથી અને સુમિત્રાને પ્રણામ કરી સર્વ માતાઓ સહિત પુરોહિત વસિષ્ઠજીના સ્થાન પર ગયા. એ સમયે સર્વ નગરવાસીઓ કહેવા લાગ્યા: 'હે મહાવીર ! હે કૌશલ્યાના આનંદને વધારનારા ! આપનું આગમન મંગળકારી થાયો.' આવી રીતે જયધ્વનિ કરતા અને હાથ જોડી રહેલા નગરવાસીઓની અજલિઓ ખીલેલાં પુષ્પો સમાન જણાવા લાગી. પછી ધર્માત્મા ભરતે બન્ન પાદુકાઓ પોતાના હસ્તે લોકનાથ રામચંદ્રના ચરણોમાં પહેરાવી અને હાથ જોડી બોલ્યા:

'આપે જે રાજ્ય થાપણુ તરીકે મને સોંપ્યું હતું, તે આજે હું આપને પાછું સોંપુ છું. આજે મારો જન્મ સાધક થયો છે અને મારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. ધન્ય છે ! આજે મેં અયોધ્યાના રાજાને ફરી અયોધ્યામાં આવેલા જોયા. આપ ધનલંકાર તથા રાજમંદિર અને સેન્ય વગેરે તપાસો. આપનાં તેજ અને બળના પ્રતાપથી મેં તે સર્વને દશગણું કર્યો છે. ૪૮-૫૧

બ્રાવૃત્સલ ભરતનાં વચનો સાંભળી વાનર-ગણુ અને રાક્ષસરાજ વિલોપણને આનંદાશ્ર આવ્યાં. ૫૭ પછી રામચંદ્ર હર્ષિત થઈ ભરતને પોતાના બાળામાં બેસાડી વિમાનમાં બેસી ભરતના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. ૫૮ ભરતનો આશ્રમ આવતાં સર્વ વિમાનમાંથી જમીન પર ઊતરી પડ્યા. ૫૯ પછી રામચંદ્ર તે અનુપમ વિમાનને આજ્ઞા કરી કે, 'હવે તું અહીંથી જઈ વિશ્વવાપુર કુબેરને વહન કર.' રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં તે ઉત્તમ વિમાન કુબેરના સ્થાન પર જવા માટે ઉત્તર દિશા તરફ ઊડ્યું. ૬૦, ૬૧ રાવણે હરી આણેલું તે દિવ્ય પુષ્પક વિમાન રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વેગપૂર્વક કુબેર પાસે પહોંચ્યું. ૬૨ પછી દેવરાજ ઇંદ્ર

જેમ યુદ્ધરૂપિતાના ચરણ ગ્રંહણ કરે, તેમ
વીર્યવાન રામચંદ્ર બ્રહ્મવેન્તા મહર્ષિ વસિષ્ઠના
ચરણ ગ્રંહણ કરી તેમની પાસેના એક શુભ
આસન પર વિરાજમાન થયા.^{૧૩}

ઈતઃ શ્રોવાલ્મીકિ મહાકૃતિમણ્યોત આલિંગ્ય શ્રોરામાયણુના
યુદ્ધકાંડમા ૧૨૭ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૮ મો

અયોધ્યામા આનંદમંગળ-રામનો રાજ્યાભિષેક
રામરાજ્ય-રામચરિત્રનુ માહાત્મ્ય

શિરસ્પશ્ચલિનાવાય કલેષ્યાનંદવર્ધન : ।

યમાપે ભરતો જ્યેષ્ઠ રામં સત્યપરાક્રમમ ॥ ૧ ॥

તે પછી કૈકેયીના આનંદને વધારનાર
ભરતે નમસ્કાર કરી સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રને
કહ્યું :^૧ ‘હે શત્રુઓને તપાવનારા ! પ્રથમ
આપે મારી માતાનું માન રાખીને જે રાજ્ય
મને આપ્યું હતું. તે સર્વ-આપે મને આપ્યું
હતું તેવું-હું આપને પાછું આપું છું.’^૨ જેમ
એક નાનો વાહરડો ખલિષ્ટ સ્થળે ત્યાગ કરેલા
ભારે ઘોળને નથી ઉઠાવી શકતો, તેમ જ હું
પણ આ રાજ્યભાર ઉઠાવવાને અસમર્થ છું.^૩
જેમ પાણીના પ્રબળ વેગને લીધે તુટેલી પાળનું
છિદ્ર બંધ થઈ શકતું નથી, તેમ આ રાજ્યના
છિદ્રોને પણ બંધ કરવાં કઠિન છે.^૪ હે શત્રુ-
દમન ! જેમ ગધેડું ઘોડાની અને કાગડો
હંસની ગતિ નથી મેળવી શકતા, તેમ હું
પણ આપની પદવી પામવા અસમર્થ છું.^૫
હે વીર ! કોઈએ પોતાના બગીચામાં મોટું
વૃક્ષ રોપ્યું હોય અને તે વૃક્ષ મોટું થઈ
તેને નાનીમોટી ડાળીઓ ફૂટી પાંદડાં પણ
આવ્યાં હોય અને ફૂલ પણ ધણું થયાં હોય
છતાં કૃળ આવતાં પહેલાં જ તે વૃક્ષ તૂટી પડે,
તો જેમ તે વૃક્ષ રોપનારનો અર્થ સિદ્ધ થતો
નથી, તેમ આપ જેવા રાજા થઈને અમારા
જેવા સેવકોનું પાલન ન કરો તો સૌનો અર્થ
સિદ્ધ થવા વગરનો રહેશે. હે રાધવ ! આજે
સમસ્ત જગત મધ્યાહનના પ્રદીપ સૂર્ય સમાન
પ્રતાપવાળા આપને રાજ્યાભિષિષ્ટ થયેલા

બુદ્ધિ. આજથી તમે રાજાઓને સૂવા યોગ્ય
શય્યા પર રાતે શયન કરો અને નગારાંના
તથા નૃપુરના ઝણકાર શબ્દો તેમ જ મધુર
ગીતોથી પ્રભાતે ભગ્નત થાઓ. જ્યાં સુધી
આકાશમાં નક્ષત્રમંડળ ધૂમતું રહે અને જ્યાં
સુધી પૃથ્વી કાયમ રહે, ત્યાં સુધી આપ
આખી પૃથ્વીના રાજા થઈ સર્વ લોકોનું
પાલન કરો.’

ભરતનાં આ વચનોનો શત્રુના નગરને
જીતનારા રામચંદ્રે ‘તથાસ્તુ’ કહી સ્વીકાર
કર્યો અને શુભ આસન પર વિરાજમાન થયા.
ત્યાર પછી શત્રુની આજ્ઞા થતાં ચતુર અને
હેલકા હાથવાળા વાળદો પ્રણામ કરી રામચંદ્ર
પાસે ઉપસ્થિત થયા.^{૬-૧૩} તે નાપિતોએ
ક્ષીર કરી ભરતને, મહાબળવાન લક્ષ્મણને,
વાનરોના રાજા સુગ્રીવને તથા રાક્ષસેંદ્ર વિલો-
પણને સ્નાન કરાવ્યાં.^{૧૪} શ્રીમાન રામચંદ્ર
પણ જટા કાઢી નખાવી સ્નાન કરી ચિત્ર
વિચિત્ર પુષ્પો અને સુગંધીદાર દ્રવ્યો લગાવી
મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરી પોતાના શરીરની
શોભાથી જાનવલ્યમાન લાગતા તયાર થયા.^{૧૫}
વીર્યવાન, લક્ષ્મીવાન, ઇક્ષ્વાકુવંશવર્ધન શત્રુને
રામચંદ્રને આવી રીતે શણગાર્યાં.^{૧૬} મોટા
મનની દશરથ રાજાની સ્ત્રીઓએ પોતાના
હાથે સીતાનાં સર્વ અંગોમાં મનોહર ઘરેણાં
પહેરાવ્યાં; તેમ જ પુત્રવત્સલા કૌશલ્યાએ હર્ષિત
મનથી વાનરોની સર્વ સ્ત્રીઓને શણગારી
શૃંગાર સભળ્યા. પછી શત્રુની આજ્ઞાથી સુમંત્ર
સર્વ બાબુથી શોભાયમાન રથને જોડી ત્યાં
લાવ્યો. શત્રુનગર જીતનારા રામચંદ્ર અગ્નિ
અને સૂર્ય સમાન દીપતા એ દિવ્ય રથમાં
વિરાજમાન થયા.^{૧૭-૨૦} ઇદ્રતુલ્ય શોભા-
વાળા અને સુંદર કુંડળ પહેરેલા વાનરરાજ
સુગ્રીવ તથા હનુમાન પણ સ્નાન કરી દિવ્ય
વસ્ત્ર તથા ભૂષણોથી સુશોભિત થઈ રામચંદ્રની
સાથે ચાલ્યા. સર્વ શણગારથી શોભાયમાન
થયેલાં સીતા તેમ જ સુગ્રીવની સ્ત્રીઓ નગર

જેવાની વાસનાથી ઉત્કટિત થઈ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી ૨૧,૨૨

આ બાબુ અયોધ્યામાં રહેલા દશરથ રાજાના અયોધ્ય, સિદ્ધાર્થ અને વિશ્વ્યાદિ મ ત્રોઓએ પુરોહિત વસિષ્ઠ સાથે મળી રામના રાજ્યાભિષેક અને સ્વાગત માટે તૈયારી કરાવી. તેઓએ સર્વ સેવકોને આજ્ઞા કરી કે, રામ ચંદ્રના રાજ્યાભિષેક માટે જે જે ઉત્સવો કરવા યોગ્ય હોય, તે તે કરે ૨૩-૨૫ પુરોહિત વસિષ્ઠ તથા પ્રધાનો સેવકોને આજ્ઞા કરીને રામચંદ્રના દર્શને સત્વર નગર બહાર આવ્યા

આ સમયે સહસ્રાક્ષ ધંદ્રની માફક ઉત્તમ થોડા જોડેલા રથમાં જોડેલા પાપરહિત રામચંદ્ર નગર તરફ ચાલ્યા ભરતે થોડાની લગામ લીધી, શત્રુઘ્ને છત્ર લીધું અને લક્ષ્મણ ચામર ઢાળવા લાગ્યા એ સમયે રાક્ષસરાજ વિભીષણ પણ બીજા બાબુ ઊભા રહી રામચંદ્રને ચામર ઢાળવા લાગ્યો આ વખતે અતરિક્ષમાં આવી ઊભેલા ઋષિઓ અને મરુતો સાથે દેવતાઓનો રામ ચંદ્રની સ્તુતિનો શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો ૨૬-૩૦ મહાતેજસ્વી વાનરરાજ સુગ્રીવ શત્રુઘ્ન નામના પર્વત જેવા હાથી પર અને બીજા મનુષ્યરૂપ ધારી સર્વ વાનરો તેની પાછળ નવ હજાર હાથી પર બેસી સાથે ચાલતા હતા આવી રીતે પુરુષ ચાર્દ૯ રામચંદ્ર થા ખ અને નગારાઓના શબ્દ સાથે મોટા રાજપ્રાસાદોથી શોભાયમાન થયેલી અયોધ્યા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો ૩૧-૩૩ તે વખતે નગરવાસી લોકો પોતાના શરીરની કાતિથી શોભતા અને સર્વ સાજ-સમાજ સાથે આવતા રામચંદ્રને નીરખવા લાગ્યા નગરવાસી લોકોએ મહાત્મા રામચંદ્રને જ્યજ્ઞયકાર કરી વધાવી લીધા અને રામચંદ્રથી સત્કાર પાત્રી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા એ સમયે શ્રીમાન રામ ચંદ્ર પ્રજા, બ્રાહ્મણ અને મંત્રીઓથી વીંટાયેલા હોવાને લીધે તારાગણ સહિત શોભતા ચંદ્રની પેઠે શોભવા લાગ્યા. ૩૪-૩૬ નગારા, કરતાલ તથા ગ્રાહર વગેરે વાજિત્રો વગાડનારાઓ અને

મંગળપાઠ લઘુનારા બંદિજનો તેમની આજળ ચાલતા હતા. ૩૭ રામચંદ્રને આવતા જોઈ ગાયો સામી આવી, તેમ જ કન્યાઓ, બ્રાહ્મણો તથા નગરજનો સુવર્ણ, અક્ષત અને મોદક ચઢણ કરી સામે આવી તેમને વધાવવા લાગ્યા. ૩૮ તે સમયે રામચંદ્ર મંત્રીવર્ગની પાસે સુગ્રીવની મિત્રતા, હનુમાનનો પ્રભાવ અને વાનરોના અફળુત પરા-ક્રમનું વર્ણન કરવા લાગ્યા મંત્રી સહિત અયોધ્યા-વાસીઓ વાનરોના ભારે પરાક્રમ અને રાક્ષસોના બલાદિની વાતો સાંભળી વિસ્મિત થયા. ૩૯, ૪૦ આ પ્રકારે વાતો કરતા કાતિમાન રામચંદ્ર મંત્રીઓ, પુરજનો તથા વાનરો સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા ૪૧ એ સમયે નગરજનોએ ઘેરઘેર ધબ-પતાકા ચઢાવી તોરણો બાધી સાથિયા પૂર્યા હતા આ સર્વ સત્કાર સ્વીકારતા શ્રીમાન રામચંદ્ર ધંધવાકુલ શયી સેવાયેલા પોતાના પિતાના રાજમંદિરમાં આવી પહોંચ્યા ૪૨

રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરી કૌશલના, સુમિત્રા અને કૈકેયીને પ્રણામ કરી શ્રીમાન રામચંદ્ર મધુર વાણીથી ધર્મજ્ઞ ભરતને અર્થયુક્ત વચન કહ્યું ' સુમત્રા અને વદ્યુર્મંભણી સુશોભિત તથા અશોકવાટિકાવાળા મારા પેટા ભવનમાં સુગ્રીવ ને તેડી જાઓ ' રામ ની આજ્ઞા થતા સત્ય પરાક્રમી ભરત વાનરરાજ સુગ્રીવને તે ભવનમાં લઈ ગયા તે પછી શત્રુઘ્નની આજ્ઞાથી રાજસેવકો એ તે ભવનમાં તેલના દીવા, પવન અને બિજાનાઓ તમાર કર્યા ૪૩-૪૭ એ સમયે મહાતેજસ્વી ભરતે સુગ્રીવને કહ્યું કે, રામચંદ્રના અભિષેક માટે જળ લાવવા સારૂ દ્રોતેને આજ્ઞા આપો ૪૮ ત્યારે સુગ્રીવે ચાર શ્રદ્ધ વાનરોને રતનથી મહેલા સુવર્ણકળથ આપી કહ્યું ૪૯ ' હિ વાનરો ! પ્રભાત થતા પહેલા તમે આ ચારે કળશોમાં ચારે સમુદ્રનું જળ લઈ આવો ૫૦ સુગ્રીવની આજ્ઞા થતા જળવાન, હનુમાન, વેગ દર્શી અને ઋષભ વગેરે વાનરો ગરુડની માફક આકાશમાં બેઠ્યા અને સમુદ્રનું શુદ્ધ જળ ભરી લાગ્યા વળી બીજા પાચસો વાનરો જુદી જુદી

પાત્રસો નદીઓના જળ ભરી લાગ્યા સત્વ
સ પત્ર સુવર્ણ પૂર્વ સમુદ્રમાથી, મહાબળવાન
ઋષભ દક્ષિણ સમુદ્રમાથી, કપિવર ગવય પશ્ચિમ
સમુદ્રમાથી અને ગરુડ તથા પવન સમાન પરા
ક્રમવાળો ધર્માત્મા હનુમાન ઉત્તર સમુદ્રમાથી
શુદ્ધ જળ ભરી લાગ્યા ૫૧-૫૨

વાનરશ્રદ્ધોએ આલેણા એ ઉત્તમ જળને
મહાત્મા શત્રુઘ્ને મત્રોઓ સાથે બેઠેલા શ્રદ્ધ
પુરોહિત વસિષ્ઠની સમક્ષ રજૂ કરી કહ્યું ‘મહા-
રાજ! હવે રામનો અભિષેક કરો’ ૫૩

શત્રુઘ્નના વચન સાલળી મહાત્મા વસિષ્ઠ
મુનિએ સીતા સહિત રામચંદ્રને રત્નજડિત
સિંહાસન પર બેસાડ્યા ૫૪ વસુ નામના દેવતા
ઓએ જેમ ઇંદ્રને અભિષેક કર્યો હતો, તેમ
વસિષ્ઠ, વિજય, બબાલિ, કાશ્યપ, કાત્યાયન,
ગૌતમ તથા વામદેવાદિ મહર્ષિઓએ નિર્મળ
અને સુગંધિત જળ વડે પુરુષવ્યાધ રામચંદ્ર
ને અભિષેક કર્યો તે પછી ઋત્વિજોએ, કુમા-
રિકાઓએ તથા મત્રોઓ, સનિકા અને પુર-
વાસીઓએ હર્ષિત મનથી રામચંદ્રને અભિષેક
કર્યો ત્યારબાદ આકાશમા રહેલા દેવતાઓએ
ચાર લોકપાલોની સાથે મળીને સર્વ ઔષધિઓ
થી યુક્ત એવા દિવ્ય ૧૧૬ રામચંદ્રને અભિ-
ષેક કર્યો બ્રહ્માએ બનાવેલા રત્નમય મુકુટ કે-
જે મુકુટ પૂર્વે મનુરાજાને અભિષેક સમયે પહે-
રાવેલો હતો અને પછી ઇંદ્રવાક્રવ શના રાજાઓ
યથાક્રમે ધારણ કરતા હતા, તે શ્રીમાન રામ-
ચંદ્રને પહેરાવી અભિષેક કર્યો એ પ્રમાણે
મહાત્મા વસિષ્ઠજીએ શ્રીમાન રામચંદ્રને વિવિધ
રત્નોથી ચિર્નાવચિત રીતે સુશોભિત કરેલી તે
સુવર્ણમયી સલામા અનેક રત્નજડિત બહુમૂલ્ય
સિંહાસન પર બેસાડી રાજમુકુટ પહેરાવ્યો અને
બીજા ઋત્વિજોએ તેમને અલકારો સળગ્યા એ
સમયે પ્રવેત જન ધરીને શત્રુઘ્ન જિલા રહ્યા અને
વાનરેશ્વર સુગ્રીવ પ્રવેત ચામર ઢાળવા લાગ્યો,
તેમ જ બીજા એક ચંદ્ર સમાન ચામર
રાક્ષસેદ્ર વિલીપણ ઢાળવા લાગ્યો ૫૯-૬૦ તે

સમયે ઇંદ્રની ત્રેરણાથી વાયુએ સો કમળદળ
વાળી સુવર્ણની બનાવેલી જળજળાટ કરતી માળા
તથા મર્વ રત્નોથી જડિત અને મણિઓથી
વિભૂષિત એક મુક્તાહાર રામચંદ્રને ભેટ ધર્યો.
મહાત્મા રામચંદ્રને અભિષેક થતા દેવો અને
ગધર્વો મગજગાન કરવા લાગ્યા અને અપ્સરા
ઓ તાન્યવા લાગી પૃથ્વી ધનધાન્યથી ભરપૂર
થઈ અને વૃહો ક્ષોથી ઝૂકી રહ્યા તથા પુષ્પો
સુગંધથી મહેકી રહ્યા ૭૦-૭૨

અભિષેક થયા પછી મહાત્મા રામચંદ્રે
એક લાખ ઘોડા, એક લાખ સવત્સા ગાયો
અને એકસો બળદ તથા ત્રીસ કરોડ સુવર્ણ-
મુદ્રિકા અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાલકારોનું બ્રાહ્મણોને
દાન કર્યું વાનરરાજ સુગ્રીવને સૂર્યકિરણો
સમાન બળવલ્લભાન મણિજડિત સુવર્ણમાળા
અને વાલીપુત્ર અઝહને ચંદ્રકિરણો સમાન પ્રકા-
શિત વડૂય મણિથી ચિત્રિત સુવર્ણના બાનુબધ
તથા કુડળ મહાત્મા રામચંદ્રે ભેટ કર્યો. પવન-
પુત્ર હનુમાનને સતી સીતાએ દિવ્ય ધવલ
વસ્ત્રની ભેડ તથા શુભ અલકારો સ્નેહપૂર્વક ભેટ
કર્યા એ સમયે મહાત્મા રામચંદ્રે શ્રદ્ધ મણિથી
જડેલો બહુમૂલ્ય મુક્તાહાર સતી સીતાના કંઠમા
પહેરાવ્યો, ત્યારે સીતા પોતાના કંઠમાથી તે
હાર કાઢી હાથમા રાખી સર્વ વાનરો પ્રતિ દક્ષિ-
નાખતા પોતાના પતિ રામચંદ્ર સામુ બેઠા
લાગ્યા ૭૩-૮૦ તે બૈદ્ય સંકેત અને ઇગિત
બળુનારા રામચંદ્રે કહ્યું ‘હે સુસંગે! હે
ભામિની! તું જેના પર પ્રસન્ન થઈ હોય તેને
એ હાર ખુશીથી આપ’ તે સાલળી કમળ
સમાન નેનવાળા સીતાએ એ હાર, તેજ, ધૃતિ,
યશ, નિપુણતા, સામર્થ્ય, વિનય, નય, પૌરુષ,
વિક્રમ અને બુદ્ધિ વગેરે શુભો જેનામા હમેશા
રહેલા છે, તેવા પવનકુમાર હનુમાનને ભેટ
કર્યો, ત્યારે ચંદ્રકિરણોના સમૂહ સમાન
ઉજ્જવળ એ હારથી પ્રવેત વાદળાઓથી શોભતા
પર્વતની પેઠે કપિવર હનુમાન શોભવા લાગ્યો
એ સમયે બીજા વૃદ્ધ અને શ્રદ્ધ વાનરોનો પણ

શ્રીમાન રામચંદ્રે વસો તથા અલંકારોથી સ્તંભર કર્યો. ૮૧-૮૪ અકિલકર્મા રામચંદ્રે વિલીપણ, સુગ્રીવ, જાંબવાન, હનુમાનાદિ મુખ્ય મુખ્ય વાનરો સાથે બીજા સર્વ વાનરોનો પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કરી તેમની કામના પૂર્ણ કરી, તેમ જ વાનરશ્રેષ્ઠ મેંદ, દ્રિવિદ અને નીલને પણ તેમની ઇચ્છાનુસાર ભેટ આપી સારી રીતે સત્કાર્યા. મહાત્મા રામચંદ્રથી સત્કાર પામેલા તેઓ સર્વ રામચંદ્રની આજ્ઞા મળતાં પુશી થતા થતા કિષ્કિંધા પ્રતિ વિદાય થયા. ૮૫-૮૮ વાનર-શ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ પણ રામાભિષેક જોઈ તથા રામચંદ્રથી સન્માનિત થઈ તેમની આજ્ઞા મળતાં પોતાની રાજધાનો કિષ્કિન્ધામાં ગયો. તે જ પ્રમાણે મહાયશસ્વી ધર્માત્મા રાક્ષસેંદ્ર વિલીપણ પણ રામચંદ્રથી સારી રીતે સત્કાર પામી પોતાના સચિવો સહિત લંકા નગરીમાં ગયો. ૮૯, ૯૦

ધર્મવત્સલ, ઉદાર સ્વભાવવાળા, મહાયશસ્વી રામચંદ્ર અયોધ્યાના રાજ્યાસન પર બેસી પરમ પ્રેમથી પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યા. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું: ૯૧ ‘હે ધર્મસ! આપણા મનુ આદિ પૂર્વજોનો સ્વપરાક્રમથી મેળવેલી અને પાલન કરેલી આ પૃથ્વીને તું મારી સાથે ભોગવ. હે લક્ષ્મણ! તું યુવરાજ થઈ મારી સાથે આ રાજ્યનો ભાર વહન કર. ૯૨ ઘણી રીતે સમન્વયવા છતાં લક્ષ્મણે યુવરાજપદ સ્વીકારવા હો પાછી નહિ, ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્રે મહાત્મા ભરતને યુવરાજપદે અભિષિખ્ત કર્યો. ૯૩ મહાત્મા રામચંદ્રે પોંડરીક, અથર્વમેધ તેમ જ વાલ્મીકેઆદિ અનેક યજ્ઞો કરી દેવતાઓને તૃપ્ત કર્યા. ૯૪

રઘુનંદન રામચંદ્રે દશ હજાર વર્ષ પ્રભતું પાલન કરી એક એક કરતાં શ્રદ્ધ અને ઘણી મોટી દક્ષિણવાળા દશ અર્ધમેધ યજ્ઞો કર્યા. ઠીંચણ સુધી લાંબા હાથવાળા, વિશાળ છાતીવાળા, પ્રતાપી રામચંદ્ર આવી રીતે લક્ષ્મણ સાથે પ્રભતું પાલન કરવા લાગ્યા. ૯૫, ૯૬ ધર્માત્મા રામચંદ્રે ઉત્તમ રાજ્ય મેળવી પૂર્ણ મનોરથવાળા થઈ,

લાઈ યો, મિત્રો, પુત્રો અને બાંધવો સાથે વિવિધ યજ્ઞો કરી ધર્મની વૃદ્ધિ કરી. ૯૭ રામચંદ્રના રાજકાળમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને વિધવાપણાનું દુઃખ ન હતું; પ્રજાને સર્પનો કે વ્યાધિનો ભય ન હતો; ચોરી કે ચોરાણું નામ પણ ન હતું; કોઈ જાતનો અનર્થ સંભળાતો નહિ; તેમ જ વૃદ્ધોને બાળક કે યુવાનનાં મૃતક કર્મ કરવાં પડતાં નહોતાં. ૯૮, ૯૯ સઘળી પ્રજા રામચંદ્રમાં પ્રોતિવાળી અને ધર્મપરાયણ રહી આનંદ-મંગળથી વર્તતી હતી. રામચંદ્રના રાજ્યકાળમાં કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા થતી નહિ; તેમ જ સર્વ જાણ શાંત-શાંતથી રહિત હતા. લોકો હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવતા હતા અને તેમને હજારો સંતાનો થતાં હતાં. તે સમયે સર્વ વૃદ્ધો હમેશાં કૂલ, ક્ષણ અને મૂળ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં અને માગ્યા મેધ વરસતા હતા; પવન પણ અતુક્રૂળ રીતે વાતો હતો. ૧૦૦-૧૦૧

મહાત્મા રામચંદ્રના રાજ્યકાળે સઘળી પ્રજા ધર્માચરણ કરી સંતુષ્ટ મનથી પોતપોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતી અને અન્યાયી આચરણ કરતી નહિ. દરેક જણ સર્વ લક્ષણવાળા અને ધર્મવાન હતા અને તેઓ ‘રામરાજ્ય અમર તપો, રાજ રામચંદ્રનો જય,’ એમ ઇચ્છતા. એ રીતે મહાત્મા રામચંદ્રે દશ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

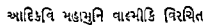
ધર્મ, યજ્ઞ, આયુ અને બળ આપનાર તથા રાજ્યોને વિજય અપાવનાર આ આદિ-કાવ્ય મહર્ષિ વાલ્મીકિએ ઘણા સમય પૂરે સ્વયં હતું. આ કાવ્ય વેદસંમત છે. જે માણસ આ કાવ્યનું હમેશાં શ્રવણ કરે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. આ આદિકાવ્યના શ્રવણથી પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુત્ર અને ધનની કામનાવાળા ધન મેળવશે. ૧૦૩-૧૦૫ આ લોકમાં જે રાજ્યો આ રામાભિષેકકૃત કાવ્ય શ્રવણ કરશે, તેઓ પોતાના શત્રુઓને જીતશે અને આખી પૃથ્વી જીતવાને સમર્થ થશે. જેવી રીતે કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી, રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ,

ભરત અને શત્રુઘ્નને મેળવી સુપુત્રવાળી થઈ, તેવી રીતે આ લોકની સર્વ સ્ત્રીઓ આ આદિકાવ્યના શ્રવણથી સુપુત્રવતી થશે. ૧૦૬-૧૦૮ જેઓ પૂર્ણ પરાક્રમી રામચંદ્રનાં વિજયચરિત્રવાળું આ રામાયણ શ્રવણ કરશે, તે દીર્ઘાયુષ્યવાળા થશે. ૧૦૯ જે કોઈ વાલ્મીકિએ નિર્માણ કરેલું આ પ્રાચીન કાવ્ય કોષથી રહિત થઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરશે, તે ઘણું ઘણું કષ્ટોથી પણ મુક્ત થઈ જશે. ૧૧૦ જે મનુષ્ય પ્રાચીન સમયમાં બનાવેલા વાલ્મીકિ મુનિકૃત આ આદિકાવ્યનું શ્રવણ કરશે, તે પ્રવાસમાં હશે ત્યાંથી તે નિર્વિઘ્ને જાણે આપી પોતાના કુટુંબ અને બાંધવો સાથે આનંદ કરશે. જે કોઈ આ ચરિત્રનું શ્રવણ કરશે, તે રામચંદ્રની કૃપાથી કૃતકાર્ય થશે અને તેના પર દેવતાઓ પ્રસન્ન રહેશે. જેના ઘરમાં આ રામાયણ હશે ત્યાં વિદ્ય કરનારા દેવતાઓ ઉપદ્રવ કરી શકશે નહિ. આ ચરિત્રનું શ્રવણ કરનારા રાજા વિજયી થશે અને પ્રવાસી હશે તે કુશળ રહેશે. ૧૧૧-૧૧૩ આ રામાયણના શ્રવણથી ઋતુમતી સ્ત્રીને પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે. આ પુરાતન ઇતિહાસનું પૂજન અને પાઠ કરનાર સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ દીર્ઘ આયુષ્ય પામશે. ૧૧૪ ક્ષત્રિયોએ હમેશાં નમસ્કાર કરી

પ્રાર્થણા પાસેથી આ રામાયણનું શ્રવણ કરવું, એથી જરૂર તેમને એશ્વર્ય, પુત્ર વગેરેનો લાભ થશે. ૧૧૫ આ સમગ્ર રામાયણનું શ્રવણ અને પઠન કરનાર પર, સનાતન આદિદેવ મહાબાહુ રામચંદ્ર હમેશાં પ્રસન્ન રહેશે. ૧૧૬, ૧૧૭ આ પ્રાચીન કથાણુકારક આખ્યાન નિરંતર શ્રવણ કરી આદિદેવ વિષ્ણુ ભગવાન રામચંદ્રનાં બળવીર્યનું ગાન કરતા રહેવું. ૧૧૮ તેમના ચરિત્ર, શ્રવણ અને પઠનથી સમસ્ત દેવો અને પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે. ૧૧૯ જે મનુષ્ય મહાપિ વાલ્મીકિ મુનિ પ્રણીત આ રામસંહિતાને ભક્તિપૂર્વક લખશે, તે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરશે. ૧૨૦ આ મંગલમય, સુખકારક, અર્થયુક્ત વચનોવાળું શુભ કાવ્ય શ્રવણ કરવાથી સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ મળશે અને તેમનાં સ્ત્રી-કુટુંબ તથા ધનધાન્યની વૃદ્ધિ થશે. આ શુભ આખ્યાન આયુષ્ય, આરોગ્ય, યશ, બુદ્ધિ અને બંધુઓના પ્રેમને વધારનાર છે; માટે શુભાલિલાપીઓએ નિયમપૂર્વક તે સાંભળવું. જેઓ શ્રદ્ધાથી આ રામાયણનું શ્રવણ-પઠન કરશે, તેઓના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે. ૧૨૧, ૧૨૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
યુદ્ધકાંડમા ૧૨૮મે સર્ગ સમાપ્ત

શ્રીયુદ્ધકાંડ સમાપ્ત

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

७-उत्तरकाण्ड

લંકા સ્થપાયોની હકીકત

ਸੁਗੰ ੧ ਫ਼ੋ।

સામયિકને ઋષિઓનું અભિનંદન

प्रातराज्यस्य रामस्य राक्षसानां यथे कृते । माजगमुर्मुनयः सर्वं राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥

[illegible]

ત્યારે કસળથી ભરેલા મોટાં સુદર દર્ભાસન અને મૃગચર્મ પર સર્વ મુનિશ્રયો સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે બિરાજ્યા. પછી રામચ દ્રણએ મહર્ષિઓથી માંડીને શિષ્ય પર્યાં તના કુશળ તમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે વેદવેતા મહર્ષિઓએ રામચ દ્રણને કહ્યું :

‘હે રઘુનદન ! હે મહાબાહુ ! અમે સર્વ કુશળ છીએ અને જેના શત્રુઓ હણાઈ ગયા છે એવા તમને અમે કુશળ બોઈએ છીએ તેથી અમને પરમાનંદ થાય છે. ૯-૧૪ હે રાજન્ ! સારા નસીએ તમે લોકોને રહાવનાર રાક્ષસેશ્વર રાવણને હણ્યો હે રામ ! તમે પુત્ર-પૌત્રાદિ પરિવાર સંહિત રાવણને હણ્યો એ તમારા મનથી કાઈ મોટી વાત નથી, કારણ કે તમારા જેવા ધનુર્ધારી નણે લોકોને છતી શકે એમા કાઈ સ શય નથી હે ધર્માત્મા ! તમારું હિત કરનારા બધું લક્ષ્મણ, સીતાજી, માતાઓ અને ભાઈઓની સાથે આજે અમે તમને બોઈએ છીએ એ આનંદની વાત છે એ મહાસ આમમા પ્રહસ્ત, તિકટ, વિરૂપાક્ષ, મહોદર, અકપત્ત અને દુર્ધર્ષ આદિ રાક્ષસોને તમે મારી નાખ્યા એ આનંદની વાત છે ૧૫-૧૮ હે રામ ! જેના શરીર કરતા મોટું શરીર આ જગતમા કોઈ દૈત્યનું ન હતું એવા કુલકર્ણને પણ તમે રણમા રોગ્યો એ કાઈ નાનુસૂતું કાર્ય નથી હે રામ ! ત્રિશિરા, અતિકાય, દેવાતક અને નરાતક આદિ લય કર પરાક્રમી રાક્ષસોને તમે હણ્યા એ પણ યોગ્ય જ થયું છે કુલકર્ણના લય કર દેખાવવાળા કુલ ગને નિકુલ નામના એ પુત્રોને તમે હણ્યા એ આનંદની વાત છે વગી યુદ્ધોન્મત્ત તથા નત્ત અને કાજાતક યમ જેવા યરકોપ તથા ધાર કૃત્ય કરનારા મગવાન પૂષ્પાક્ષને કાગ જેવા બાળાથી તમે મારી નાખ્યા એ પણ આનંદની વાત છે દેવોથી પણ અવધ રાક્ષસેદ્ર રાવણ નાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું અને તેમા વિજય મેળવ્યો એ બહુ જ આશ્ચર્યકારક છે, ૨૦-૨૫ હતા હે મહાબાહુ ! તેના કરતા પણ વધુ

આશ્ચર્યકારક તો તમે રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતનો* નાશ કર્યો એ છે ! એ ઇન્દ્રજિતે તો કાળને પણ ધિક્કારયુક્ત બોલ્યો હતો અને રાવણના વધ કરતા પણ તેના પરાલવ કરવાનું મુશ્કેલ હતું, તેજ ઇન્દ્રજિતને તમે દ્વંદ્વયુદ્ધમા હણ્યો તે પરમ આનંદની વાત છે. હે વીર ! હે મહા બાહો ! કાળની પેઠે અદશ્ય રીતે ધસી આવતા, યુદ્ધમા મહામાયા ધારણ કરનારા અને પ્રાણી માનથી અવધ્ય એવા એ દેવશત્રુના સપાટામાથી મુક્ત થઈ તમે વિજય મેળવ્યો તે માટે અમે તમને પુન પુન અભિનંદન આપીએ છીએ દેવશત્રુ ઇન્દ્રજિત હણાયો એ સાલગી અમે સર્વ વિસ્મિત થઈએ છીએ વગી હે રઘુકુળવર્ધન ! ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા અને લય કર પરાક્રમી બીજા પણ જે અનેક રાક્ષસોને તમે હણ્યા તે માટે તમને ધન્યવાદ ઘટે છે હે કાકુત્સ્થ ! હે શત્રુકર્ષણ ! હે વીર ! આ પવિત્ર, સુદર, અલયદાન આપી તમે વૃદ્ધ પામે છો એ પરમ આનંદની વાત છે’

બ્રહ્મજ્ઞાનસ પત્ર મુનિઓના વચન સાલગી રામચ દ્રણ અતિશય વિસ્મય પામી હાથ ભેરી બોલ્યા ‘હે ભગવન ! રાવણ અને કુલકર્ણ જેવા મહાબળિયા રાક્ષસોની અવગણના કરીને તમે ઇન્દ્રજિતને કેમ વખાણો છો ? મહોદર, પ્રહસ્ત, વિરૂપાક્ષ, મત્ત, ઉન્મત્ત, દુર્ધર્ષ, દેવાતક, નરાતક આદિ લય કર પરાક્રમી રાક્ષસો કરતા તેની તમે કેમ પ્રશંસા કરો છો ? ૨૬-૩૧ અતિકાય, ત્રિશિરા, પૂષ્પાક્ષ, આદિ મહાવીર્યવાન રાક્ષસોને બાળ્યો એ રાખી તમે તે ઇન્દ્રજિતને કેમ વખાણો છો ? એનો પ્રભાવ કેવો હતો ? બળ કેવું હતું ? પરાક્રમ કેટલું હતું ? વગી કયા કારણને લીધે એ રાવણથી અગ્રિયોતો હતો ? ૩૨, ૩૩ એ સર્વ મારાથી શમ રાખવા જેવું ન હોય અને આપનાથી કહી શકાય તેમ હોય તો તું તે સાલગવા ઇચ્છુ છું, ૩૪ તેજે

* લક્ષ્મણ રામના અચર્ય જતા તેટલે અરે ઉપરનું કથન તત્ત્વ કરે છે

વરદાન કેવી રીતે મેળવ્યું, ઇંદ્રને કેવી રીતે જીત્યો, તેના પિતા રાવણુ કરતાં પણ તે બળવાન શી રીતે થયો. એ સર્વ મને કહેા. ૩૫ ઇંદ્રજિત તેના પિતા કરતાં પણ અધિક પરાક્રમી શી રીતે થયો, તેણે મહાયુદ્ધમાં ઇંદ્રને કેવી રીતે જીત્યો અને વરદાનો કેમ મેળવ્યાં, તે સર્વ હે મુનીંદ્ર! હું સાંભળવા ઇચ્છું છું, કૃપા કરીને કહેા. ૩૬

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત ઉત્તરકાંડમાં ૧૬ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

મહાપિ પુલસ્ત્ય દ્વારા વિશ્રવાની ઉત્પત્તિ

તસ્ય તદ્વચનં શ્રત્વા રાઘવસ્ય મહાત્મનઃ ।

કુમ્ભયોનિર્મહાતેજા રામમેતદુવાચ હ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રજીનું વચન સાંભળી મહાતેજસ્વી અગસ્ત્ય મુનિ કહેવા લાગ્યા : ‘હે રામ ! રાવણુનો પુત્ર ઇંદ્રજિત કે જે સર્વ યત્નુઓથી અવધ્ય હતો અને જેણે સર્વ લોકને જીત્યા હતા, તેના મહાતેજ અને બળનું વૃતાંત કહું છું તે સાંભળો. હે રાઘવ ! પ્રથમ તો રાવણુનું કુળ, જન્મ અને જે રીતે તેને વરદાન મળ્યું તે હું તમને કહું છું : હે રામ ! પૂર્વે સત્યયુગમાં પ્રભાપતિના જેવા જ સમર્થ પ્રભાપતિના પુત્ર પુલસ્ત્ય નામે બ્રહ્મર્ષિ હતા. ‘પ્રભાપતિના પુત્ર’ એ નામથી જ એમના યુણે કહેવા શક્ય છે; તેથી ધર્મ અને શીલથી ઉત્પન્ન થતા તેમના યુણેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. ૧-૫ તે પ્રભાપતિના પુત્ર હોવાને લીધે દેવોને પ્રિય હતા તેમ જ શુભ યુણેથી તે મહામતિ સર્વ લોકોને રાજ કરતા હતા’ તે મુનિશ્રદ્ધ તપ કરવાની ઇચ્છાથી મહાગિરિ પેરુની પાસે આવેલા તૃણબિંદુ નામના ઋષિના આશ્રમમાં ગયા. ૬ ત્યાં સ્વાધ્યાયથી ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી તે ધર્મોત્તમા ઋષિ તપ કરવા લાગ્યા, પરંતુ કેટલીક કન્યાઓ આશ્રમમાં જઈને તેમને વિદ્ય કરવા લાગી. ૮ દેવોની, નાગની અને રાજપિની કન્યાઓ તથા અન્ધરાઓ વિહાર કરવા માટે તે આશ્રમમાં

આવવા લાગી. તે વન સર્વ ઋતુઓમાં ઉપલોગ કરવા યોગ્ય અને રમ્ય હોવાથી હંમેશાં ત્યાં જઈને એ કન્યાઓ કોડા કરવી હતી. ૯, ૧૦ જ્યાં તે દિવસ પુલસ્ત્ય રહેતા હતા તે પ્રદેશની રમણીયતાને લીધે ત્યાં જઈ ગાતી, બળવતી, નાચતી એ ઓનંદિત કન્યાઓ તે તપસ્વી મુનિને વિદ્ય કરવા લાગી. મહાતેજસ્વી મુનિશ્રદ્ધ એક દિવસ દરરોજના વિદ્યેપને લીધે ક્રોધ પામી બોલ્યા : ‘જે કન્યાઓ મારી દષ્ટિએ પડશે તે ગર્ભ ધારણુ કરશે.’ મહાત્મા પુલસ્ત્યનું વચન સાંભળી સર્વ કન્યાઓ ભય પામી ગઈ. તે વખતથી ફરીથી એ પ્રદેશમાં જતી નહિ. ૧૧-૧૩

રાજર્ષિ તૃણબિંદુની કન્યા કે જેને આ વાતની ખબર ન હતી, તે એક દિવસે એ આશ્રમમાં જઈ ચડી અને બીજી કન્યાઓને દીઠી નહિ તેથી એકલી આમતેમ ફરવા લાગી. ૧૪-૧૫ તે સમયે પ્રભાપતિના પુત્ર, કાવિતાત્મા, મહાતેજસ્વી મહર્ષિ પુલસ્ત્ય સ્વાધ્યાય કરતા હતા. એ વેદધ્વનિ સાંભળીને તે રાજર્ષિની પુત્રી એ તપોનિધિને ભેવા બિભી રહી. ઋષિની દષ્ટિ પડતાં જ તે કિંચિત્ પીળી પડી ગઈ અને ગર્ભનાં લક્ષણ પ્રકાશિત થયાં. પોતાના શરીરમાં આ દોષ ભેઈને તે ઉદાસ થઈ ગઈ અને આ શું થયું એવી ચિંતા કરવી પોતાના આશ્રમમાં આવી. ત્યાં તેના પિતા તૃણબિંદુએ કહ્યું : ‘હે પુત્રી ! તારું શરીર કન્યાવસ્ત્રથી વંચિત થયા જેવું કેમ લાગે છે ?’ ત્યારે હાથ ભેડી તે દીન કન્યાએ તપોધન તૃણબિંદુને કહ્યું : ‘હે તાત ! શા કારણથી મારું શરીર આવું થયું તે હું પાણ સમજી શકતી નથી. ૧૬-૨૦ હું કાવિતાત્મા મહર્ષિ પુલસ્ત્યના દિવ્ય આશ્રમમાં મારી સખીઓની શોધમાં એકલી ગઈ હતી, ત્યાં તો મેં ક્રોધ પણ સખીઓને આવેલી ન ભેઈ. બેઠકું મારા શરીરમાં આવેા એકાએક ફેરફાર થઈ ગયો, તેથી ત્રાસ પામેલી હું ઉતાવળે અહીં આવી. ૨૧, ૨૨

તપના પ્રભાવથી વિસ્તાર પામેલા તેજ વાળા રાજર્ષિ તૃણબિંદુએ ધ્યાન ધરી બેસ્યું, તો

આનું કારણ પુલસ્ત્ય ઋષિનો શાપ જ છે એમ જણાયું. તે આત્મનિષ્ઠ રાજર્ષિએ પુલસ્ત્યના એ શાપને બાળી પોતાની પુત્રીને લઈ તેમની પાસે જઈ કહ્યું : ‘હે ભગવન! પોતાના ગુણોથી ભૂષિત થયેલી તથા ઇચ્છાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી આ મારી કન્યાને તમે ગ્રહણ કરો. તપશ્ચર્યાથી ઇન્દ્રિયોને શ્રમિત કરનાર આપની તે હમેશાં પ્રેમ-પૂર્વક સેવા કરશે.’

રાજર્ષિ તૃણગિંદુનાં વાક્યો સાંભળી બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધાપુલસ્ત્યે તે કન્યાસ્વીકારવાની હા પાડી, ૨૩-૨૭ એટલે કન્યાદાન આપીને રાજર્ષિ તૃણગિંદુ પોતાના આશ્રમે ગયા અને પોતાના સહયુગ્મોથી પોતાના સ્વામીને રીઝવતી તે કન્યા ત્યાં જ રહી. ૨૮ તેની સેવાશુશ્રૂષાથી મુનિશ્રદ્ધા પુલસ્ત્ય સંતોષ પામ્યા. પછી પ્રસન્ન થયેલા તે મહાતેજસ્વી મુનિએ કહ્યું : ૨૯ ‘હે મુશ્રોણિ! હું તમારા સહયુગ્મોની સંપત્તિથી ધણો જ પ્રસન્ન થયેલો છું; તેથી હે દેવી! આજ હું તમને મારા જેવો એક પુત્ર આપું છું. તે પુત્ર માતા અને પિતાના વંશની વૃદ્ધિ કરનારો પૌલસ્ત્યના નામથી પ્રખ્યાત થશે. મારા વેદાધ્યયન કરવાના સમયમાં તમે વેદ સાંભળ્યો હતો, તેથી તેનું નામ વિશ્રવા પડશે, એમાં સંશય નથી. ૩૦, ૩૧ પ્રસન્ન થયેલા પતિ-રૂપી પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી થોડા જ વખતમાં તૃણગિંદુની પુત્રીએ ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત અને યશસ્વી એવા ધર્મયુક્ત વિશ્રવા નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે વિશ્રવા મુનિ તપના પ્રભાવે પોતાના પિતા જેવા જ અને શ્રુતિમાન, સમદર્શી તથા ત્રતાચારમાં રહેનાર થયા. ૩૨

સર્ગ ૩૦

કુબેરની ઉત્પત્તિ

અથ પુત્રઃ પુલસ્ત્યસ્ય વિશ્રવા મુનિપુત્રકવઃ ।

અંતરેણેવ કાલેન પિતેવ તપસિ સ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

મહર્ષિ પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવા મુનિએ થોડા જ સમયમાં પિતાની પેઠે મહાન તપ કરવા માંડ્યું. તે મુનિ સલવાન, શીલવાન, વેદાધ્યયન કરવામાં તત્પર, પવિત્ર, સર્વ ભાવોથી વિરક્ત અને હમેશાં ધર્મપરાયણ હતા. વિશ્રવા મુનિને આવા ચારિત્ર્યશાળી બાળીને મહામુનિ ભરદ્વાજે પોતાની દેવવર્ણિની નામની સૌંદર્યવતી અને શુણ્ણવાન કન્યા તેમને આપી. ભરદ્વાજની પુત્રીને ભાયાં તરીકે ગ્રહણ કરી પ્રભુનું શુભ ઇચ્છનારા ધર્મજ મુનિશ્રદ્ધા વિશ્રવાએ પરમ હર્ષયુક્ત થઈ સર્વ બ્રાહ્મણોથી યુક્ત, વીર્યસંપન્ન અને પરમ અદ્ભુત પુત્ર તેને પેટે ઉત્પન્ન કર્યો. ૧-૫ તેને જોઈ પિતામહ પુલસ્ત્ય બહુ રાજ થયા અને જન્માક્ષર જોઈ બોલ્યા કે, ‘કલ્યાણકારી બુદ્ધિવાળો આ પુત્ર તેના પિતા વિશ્રવા જેવો જ હોવાથી દેવોનો ધનાધ્યક્ષ થશે,’ એમ બોલી તેનું વૈશ્રવણ નામ પાડ્યું.

આશ્રમમાં રહેલો તે વૈષ્ણવ આહુતિ હોમવાથી વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની પેઠે વધવા લાગ્યો. આશ્રમમાં રહેનારા તે મહાત્માની બુદ્ધિ એવી થઈ કે ધર્મની પરમ ગતિ છે માટે હું ધર્મ આચરીશ. ૧-૧૦ પછી એક હબ્સ વર્ષ સુધી મહાવનમાં ઉગ્ર નિયમબંધનથી તેણે ઘોર વ્રત આદર્યું. ૧૧ પાણી પીને, પવનાહાર કરીને અને નિરાહાર રહીને તેઓ તપ કરવા લાગ્યા. એ પ્રકારે હબ્સ વર્ષ એક વર્ષની પેઠે ચાલ્યાં ગયાં. મહાત્મા વૈશ્રવણના તપથી પ્રસન્ન થયેલા પ્રભાણ ઇન્દ્રાદિ દેવો સાથે તેની પાસે જઈને બોલ્યા : ૧૨, ૧૩ ‘હે વત્સ! તારા તપ વડે હું પ્રવન્ન થયેલ છું. હે સુમત! હે મહામતિ! હવે તું વરદાન માગવા યોગ્ય છે; માટે કલ્યાણકારી વરદાન માગી લે ’ ત્યારે વૈશ્રવણે કહ્યું : ‘હે

કવિ શ્રોત્રાદ્મીક મહામુનિપ્રજોત આદિભ્યઃ શ્રોત્રાભયજ્ઞના
દેવભાગ્ય ૨૦૨ સન સનસ

ભગવન્ ! હું ધનંરક્ષક લોકપાલ થવાની ઇચ્છા કરું છું.' ત્યારે સર્વ દેવતાઓની સાથે પ્રસન્ન થયેલા પ્રજ્ઞાલુએ કહ્યું : 'હું ચોથો લોકપાલ સ્થાપવાના વિચારમાં જ છું, માટે યમ, ઇંદ્ર અને વરુણને જેવું પદ છે તેવું તારું પદ થાઓ. હે ધર્મંજી ! તું સર્વ ધનનિધિનો અધ્યક્ષ થઈશ. ઇંદ્ર, વરુણ, યમ અને ચોથો લોકપાલ તું થઈશ. તારે ફરવાને આ સૂર્ય સરખી કાંતિવાળું પુષ્પક વિમાન લે અને દેવોના જેવો થા. હે તાવ ! તને બે વરદાન આપી કૃતકૃત્ય થયેલા અને સર્વ જેમ આવ્યા તે જ પ્રમાણે હવે જઈશું, તારું કલ્યાણ થાઓ.' એ પ્રમાણે કહી દેવોની સાથે પ્રજ્ઞાલુ સ્વસ્થાનકે ગયા. ૧૪-૨૧

ત્યારે દેવો સહિત પ્રજ્ઞાલુ નભમંડળમાં ગયા, ત્યારે સાવધાન ચિત્તવાળા વેશ્રવણે હાથ જોડી પિતાના પિતાને કહ્યું : ૨૨ 'હે ભગવન્ ! મને પિતામહ પ્રજ્ઞાલુ પાસેથી મનમાન્યુ વરદાન મળ્યું છે, પણ તેમણે મારું નિવાસસ્થાન બતાવ્યું નથી. ૨૩ હે પ્રભુ ! હે ભગવન્ ! બ્યાં કોઈ પ્રાણીને જરા પણ હુઃખ ન યાય તેવું સારું કોઈ એક નિવાસસ્થાન આપ મને બતાવો.' ૨૪ ત્યારે સુનિશ્ચિત વેશ્રવાળે કહ્યું : 'હે ધર્મંજી ! સાંભળો. દક્ષિણ સાગરના તીરે ત્રિકૂટ નામનો પર્વત છે. તેના શિખર પર વિશ્વકર્માએ સર્જેલી અમરાવતી જેવી વિશાળ અને રમ્ય લંકાનગરી છે, તમે તે લંકામાં જઈ રહો. ૨૫ તે રમણીય પુરીને સોનાનો કોટ છે, તેને ફરતી અસૂશ્વશ્વથી ભરેલી બાઈ છે તથા સોના અને વૈદ્ય-મણિથી જડેલા તેના દરવાજા છે. વિષ્ણુના લયથી પીડા પામેલા રાક્ષસોએ તે પુરીને બૂના કાળથી ત્યજી દીધી છે. બધા રાક્ષસો રસાતળ નામના પાતાળમાં ગયેલા હોવાથી હમણાં તે પુરી શૂન્ય જ પડેલી છે અને તેનો કોઈ ધણી નથી; માટે હે પુત્ર ! તું સુખથી નિવાસ માટે જા. ૨૬-૩૦ ત્યાં તારો વાસ સુખરૂપ થશે અને તને કાંઈ અડચણ નહિ પડે. ૩૧

પિતાનાં વચન સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા

મહાત્મા વેશ્રવણ ત્રિકૂટાચળના શિખર પર વસેલી લંકામાં આવ્યા અને ત્યાં હબરો સેવકો સહિત રહેવા લાગ્યા. ૩૨ તેમના શાસનથી થોડા જ વખતમાં તે નગરી આબાદ થઈ ગઈ. ખુશી થયેલા ધનપતિ વેશ્રવણ જેની ચોતરફ સમુદ્ર આવી રહેલી છે તેવી લંકામાં રહેતા હતા. ત્યાંથી પણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી માતાપિતા પાસે જતા હતા. દેવ અને ગંધર્વગણથી પ્રશંસા પામતા, અપ્સરાના નાચથી શોકતા મહાલયવાળા અને કિરણો વડે પ્રકાશતા સૂર્ય સરખા તે મહાત્મા કુબેર માતાપિતા પાસે વારંવાર જતા હતા. ૩૩-૩૬

હાત શ્રીરામમુનિ મહાપુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરઅડધા ૩ ને સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ

શ્રુત્વાગસ્ત્યેરિતં વાક્યં રામો વિસ્મયમાગતઃ ।

કયામાતીતુ લંકાર્યાં સંભવો રક્ષસાં પુરા ॥ ૧ ॥

અગસ્ત્યસુનિનાં આ વચનો સાંભળી રામ-ચંદ્રજી વિસ્મિત થયા. તેમને વિચાર થયો કે કુબેરના વસવાટ પહેલાં પણ લંકામા રાક્ષસો હતા તો તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે ? આ વિચારથી રામચંદ્રજીએ અગ્નિ સમાન તેજસ્વી કાંતિવાળા અગસ્ત્યસુનિ સામે જોઈ કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! પૂર્વેથી જ લંકામા રાક્ષસો રહેતા હતા, એ તમારું વચન સાંભળી મને બહુ જ નવાઈ લાગે છે; કેમ કે પુલસ્ત્યથી જ રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ આપ તો તેથી બહુ જ કહે છે. ૧-૪ એ રાક્ષસો શું સવણ, કુંભકર્ણ, પ્રહસ્ત, વિકટ અને ઇન્દ્રિય આદિથી પણ વધારે બળવાન હતા ? ૫ હે પ્રજ્ઞન્ ! એ રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ સી રીતે થઈ હતી ? એમના બાપદાદા કોણ હતા ? એમનાં નામ શાં હતાં ? તેઓ કેવા બળવાન હતા ? વળી કયા અપત્તનને લીધે વિષ્ણુએ તેઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા ? હે પાપ રહિત ! એ બધું મને વિસ્તારથી કહો અને જેમ સૂર્ય અધિકારને ફર કરે છે, તેમ તમે

મારી આ શંકા દૂર કરો. ^{૧૭}

રામચંદ્રજીનાં શુભ વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા અગસ્ત્ય મુનિએ ક્ષિપ્તપૂર્વક કહ્યું : ‘ પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી પ્રભવપતિ ઉત્પન્ન થયા. પછી પદ્મયોનિ પ્રભવપતિએ તે જળના રક્ષણ માટે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં. ^{૧૮} કુધા, પિપાસા અને ભયથી પીડા પામતાં તે પ્રાણીઓએ મૃદિ ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માજીની પાસે જઈ વિનીતભાવથી ‘ અમે શું કરીએ ? ’ એ પ્રમાણે પૂછ્યું. ^{૧૯} ત્યારે જાણે હંસતા હોય એમ બ્રહ્માજીએ તે સર્વ પ્રાણીઓને મંજોથી કહ્યું : ‘ યત્નપૂર્વક આ જળનું રક્ષણ કરો. ’ એમાંનાં કેટલાંક ભૂખ્યાં પ્રાણીઓએ ‘ રક્ષામઃ-અમે રક્ષણ કરીશું. ’ અને કેટલાંક કુધારહિત પ્રાણીઓએ ‘ યક્ષામઃ-અમે યક્ષણ-પૂજા કરીશું ’ એમ કહ્યું, ત્યારે ભૂતભાવન પ્રભવપતિ બ્રહ્માજીએ તેઓને કહ્યું કે ‘ તમારામાંથી જેઓએ ‘ રક્ષામઃ ’ કહ્યું છે તેઓ રાક્ષસો થાઓ અને તમારામાંથી જેઓએ ‘ યક્ષામઃ ’ કહ્યું છે તેઓ યક્ષો થાઓ. ’ એ રાક્ષસોમા તેઓના સ્વામીરૂપ હેતિ અને પ્રહેતિ નામના, શત્રુને દુઃખ દેનારા મધુ અને કેટલ જેવા બે ભાઈઓ ઉત્પન્ન થયા. ^{૨૦-૨૧} તે બંનેમા પ્રહેતિ ધર્મવાળો હોવાથી વનમાં ગયો અને હેતિ રાક્ષસ સંસારની કામનાવાળો હોવાથી વિવાહ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ^{૨૨} અપાર શક્તિવાળા, મહા-મતિમાન હેતિએ વૈવસ્વત યમની બહેન લયા નામની મહાભયકર કન્યાની સાથે લગ્ન કર્યાં. પુત્રવાનોમાં શ્રેષ્ઠ હેતિએ તે સ્ત્રીથી વિદ્યુત્કેશ નામનો એક વિખ્યાત પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. મહા-તેજસ્વી હેતિનો પુત્ર વિદ્યુત્કેશ પ્રદીપ્ત સૂર્ય સમાન તેજવાળો હોઈ જળથી ઊગેલાં કમળ સમાન ખીલતો હતો. ^{૨૩-૨૪} જ્યારે તે રાક્ષસ ભરયુવાવસ્થામાં આવ્યો, ત્યારે તેના પિતા હેતિએ તેનો વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાક્ષસશ્રેષ્ઠ હેતિએ સંધ્યાની પુત્રી સાલકટકટાને પોતાના પુત્ર સાથે પરણવાની સંધ્યા પાસે

માગણી કરી. ત્યારે હે રામ ! એ સંધ્યાએ ‘ તે કન્યા કોઈને પણ જરૂર દેવી પડશે ’ એમ ધારી તેને વિદ્યુત્કેશની સાથે પરણાવી. ^{૨૫-૨૬} પછી વિદ્યુત્કેશ સંધ્યાની પુત્રી મેળવીને જેમ ઈંદ્રાણી સાથે ઈંદ્ર ભોગ ભોગવે છે, તેમ તેની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યો. ^{૨૭} હે રામ ! જેમ સમુદ્ર-માંથી વાદળ ગર્ભ ધારણ કરે છે, તેમ થોડો સમય વીતતાં એ સાલકટકટાએ વિદ્યુત્કેશથી ગર્ભ ધારણ કર્યો. ^{૨૮} પછી અગ્નિએ છોડી દીધેલા મહાદેવજીના ગર્ભને જેમ ગંગાજીએ ધારણ કરી પ્રસવ્યો હતો, તેમ તે રાક્ષસીએ મંદરાચળ પર જઈ જળગર્ભ મેઘની સમાન પ્રભાવવાળા ગર્ભને જન્મ આપ્યો અને રતિ-કોડા કરવાની ઇચ્છાથી એ પુત્રને ત્યાં ને ત્યાં છોડી દઈ પોતાના પતિ વિદ્યુત્કેશની પાસે આવી કોડા કરવા લાગી. ત્યારે માતાથી ત્યજાયેલો બાળક કે જે મેઘના સરખા ઘાટ સ્વરવાળા અને શરદઋતુના સૂર્ય સમાન કાંતિવાળો હતો, તે માદામાં પોતાનાં આંગળાં ઘાલીને ધીમે ધીમે રોવા લાગ્યો. એ વખતે આકાશમાં વૃષભ ઉપર બેસીને શિવજી પાર્વતી સાથે જતા હતા. તેમણે આ રોવાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે બંનેએ આ રોતા રાક્ષસપુત્રને જોયો. દયાવાળાં પાર્વતીના કહેવાથી ત્રિપુર રાક્ષસનો નાશ કરનાર મહાદેવજીએ તે રાક્ષસપુત્રને તેની માતાની સમાન ઉંમરવાળો કર્યો. વળી અક્ષર અને અવ્યય એવા મહાદેવજીએ એને અમર કર્યો; તેમ જ પાર્વતીજીને પ્રસન્ન કરવા માટે એમણે તેને આકાશમાં ગમન કરે એવું એક વિમાન આપ્યું. હે રામ ! પાર્વતીજીએ પણ રાક્ષસીઓને વરદાન આપ્યું : ‘ તમને શીઘ્ર ગર્ભ ધારણ થશે અને તુરંત જ તેનો પ્રસવ થશે. તેમ જ પ્રસવ થતાં જ માતા સમાન ઉંમરવાળો તે થઈ જશે. ’ મહાસમર્થ મહાદેવજીની પાસેથી વરદાન મેળવીને અને આકાશગામી વિમાન મેળવીને વરદાનથી ગર્ભ પામેલા મહા-મતિ તે શુકેશ નામનો રાક્ષસ જેમ ઇંદ્ર

સર્વજ દરે છે, તેમ કરવા લાગ્યો. ૧૪-૩૦

હાલ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૪ થી સગ સમાપ્ત

સગ પ મો

રાક્ષસવંશની વૃદ્ધ-લંકાની સ્થાપના

સુકેશં ધાર્મિકં દ્રવ્યવા યલભ્યં ચ રાક્ષસમ્ ।

મામળીનામ ગન્યર્ના વિશ્વાયસુસમપ્રભઃ ॥૧૥

રાક્ષસશ્રદ્ધ સુકેશને ધર્માચરણવાળો અને
વરદાન પામેલો બેઈ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી
મામળી નામના ગધવે નાણે બીજી લક્ષ્મી જ
હોય એવી રૂપ અને યૌવનસપ્ત અને ત્રણે
લોકમાં વિખ્યાત પોતાની દેવવતી નામની પુત્રી
તેને પરણાવી. જેમ નિર્ધન માણસ ધન મેળવીને
ખુશી થાય, તેમ તે ગધર્વકન્યા દેવવતી
શિવજીના વરદાનથી અશ્વર્થ પામેલા રાક્ષસ
શ્રેષ્ઠ સુકેશને પતિ તરીકે મેળવીને પ્રસન્ન થઈ.
અંજન નામના દિગ્ગજથી ઉત્પન્ન થયેલી હાથણી
પામીને જેમ મહાગજ શોભે, તેમ તે સુકેશ
રાક્ષસ પણ દેવવતીની સાથે શોભવા લાગ્યો હે
રાધવ ! તે સમયે સુકેશ રાક્ષસે એ દેવ
વતીથી અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા ત્રણ પુત્રો
ઉત્પન્ન કર્યા. ૧-૪ રાક્ષસપતિ સુકેશે મહાદેવજીના
ત્રણ નેત્રો સરખા માલ્યવાન, સુમાલિ અને બળ
વાનોમા શ્રેષ્ઠ માલિ નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન
કર્યા હતા. ૫-૬ સુકેશ રાક્ષસના એ ત્રણે પુત્રો
ત્રણ લોક સમાન અવ્યય, એક જ સ્થાન પર
નહી અગ્નિ જેવા, ત્રણ મત્રો જેવા અતિ ઉગ્ર,
ત્રણ રોગ જેવા મહાભય કર તથા ત્રણ અગ્નિ
જેવા તેજસ્વી હતા અને ઉપેક્ષા કરવાથી જેમ
વ્યાધિ વધે, તેમ તેઓ દહાડે દહાડે મોટા
થતા હતા. ૭-૮ એ ત્રણે લાઈએ પોતાના
પિતાને તપોબળથી વરદાન મળ્યું હતું અને
અશ્વર્થ પ્રાપ્ત થયું હતું તે બધીને પોતે પણ તપ
કરવાનો નિશ્ચય કરી મેઝ પર્વત ઉપર ગયા
હે નૃપશ્રદ્ધ ! એ ત્રણે રાક્ષસોએ કંઠાર વ્રતો
આદરીને સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરે એવું
ધોર તપ કરવા માંડ્યું પૃથ્વી પર સત્ય,

સરળતા અને શમાદિ શુભસપ્ત દુર્લભ તપ
વડે તેઓએ દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સહિત ત્રણે
લોકોને સત્તમ કરવા માંડ્યા, ત્યારે ચતુરાનન
બ્રહ્માજી વિમાન પર ચઢીને તેમની પાસે આવ્યા
અને બોલ્યા : ‘હું વરદાન આપવા આવ્યો
છું.’ ૯-૧૨ ઇત્યાદિ દેવગણ સહિત બ્રહ્માજીને
વરદાન આપવા આવેલા બધી ધૃતતાં વૃક્ષોની
માફકે તે ત્રણે હાથ બેડી બોલ્યા : ‘હે દેવ !
જે તમે અમારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો
અમે અજેય, શત્રુને હણનારા, ચિરજીવી, પ્રભાવ-
શાળી અને પરસ્પર પ્રીતિવાળા થઈએ, એવું
વરદાન આપો.’ ત્યારે બ્રહ્માજી સુકેશના એ
ત્રણે પુત્રોને ‘તમે કહો છો તે પ્રમાણે થયો,’
એમ કહી બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ૧૩-૧૫

હે રામ ! એ પ્રમાણે એ રાક્ષસોએ વરદાન
મેળવીને અતિનિર્ભય થતા સુર અને અસુરને
પીડા કરવા માંડી. ૧૬ નરકમાં રહેલા માણસોને
જેમ કેઈ રક્ષણ કરનાર મળતો નથી, તેમ
તેઓથી પીડા પામતા દેવો, ઋષિગણો અને
ગધર્વોને કેઈ રક્ષક મળ્યો નહિ. ૧૭ હે
રુદ્રશ્રદ્ધ ! હવિત ચિત્તવાળા તે રાક્ષસોએ
શિષ્ટીઓમાં શ્રદ્ધ ! અને ચિરંજીવ વિશ્વકર્મા
પામે જઈને કહ્યું ૧૮ ‘હે મહામતિ ! તમે
શુભ શુભસપ્ત, તેજસ્વી, બળવાન અને
મહાન હોઈ સર્વ દેવોને મનમાન્યા નિવાસ-
સ્થાનો બનાવી આપનાર છો, ૧૯ તો હિમાલય,
મેરુ કે મહારાષ્ટ્ર પર અમને પણ તેજુ એક
નિવાસસ્થાન બનાવી આપો. અમારા માટે
મહેશ્વરના વ્હાસ જેવું એક મોટું નિવાસસ્થાન
બનાવો’ ત્યારે તે મહાબળવાન રાક્ષસોના
વચન સાંભળી વિશ્વકર્માએ ઇંદ્રની અમરાપુરી
સરણ નિવાસસ્થાન બતાવતા કહ્યું કે, ‘દક્ષિણ
સાગરને કાંઠે ત્રિફૂટ નામે પર્વત છે. હે
રાક્ષસેશ્વર ! એ ત્રિફૂટના જેવો જ બીજો એક
સુવેલ નામનો પર્વત છે, જ્યાં પક્ષીઓ પણ
જઈ શકતા નહો અને જેની ચારે બાજુએ
ટાકણાથી ઘડીને સાફ કરેલી છે, એવા તે

પર્વતના મેઘ સમાન વચલા શિખર પર ત્રીસ યોજનના વિસ્તારવાળી, સો યોજન પહોળી, સુવર્ણના કિલ્લાવાળી, સુવર્ણના દારવાળી, લંકા નામની રમ્ય નગરી મેં ધંદ્રની આરાથી નિર્માણ કરી છે. ૨૦-૨૫ હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો! જેમ ધંદ્ર સહિત દેવો અમરાવતીને મેળવી તેમાં રહે છે, તે જ પ્રમાણે તમે પણ તે લંકામાં જઈને વસો. ૨૬ હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા રાક્ષસો! સર્વ રાક્ષસોની સાથે લંકાગઢમાં વસીને તમે શત્રુઓને દુરાધર્ષ થશો. ૨૭

વિશ્વકર્માનાં આ વચનો સાંભળી તે રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠો હનરે સેવકો સાથે તે નગરીમાં જઈને વસ્યા. મજબૂત કિલ્લા અને ખાઈઓવાળી, સેંકડો સુવર્ણમય મંદિરોવાળી લંકાને મેળવી ખુશ થયેલા તે રાક્ષસો ત્યાં રહેવા લાગ્યા. ૨૮, ૨૯ હે રાઘવ! ત્યાં પોતાની ધ્વજાથી જ નર્મદા નામની એક જંધર્વી ઉત્પન્ન થઈ. ૩૦ અને તેને લગ્ન, લક્ષ્મી તેમ જ કીર્તિ સમાન કાંતિવાળી ત્રણ કન્યાઓ થઈ. તે ત્રણે અરાક્ષસી હોવા છતાં જ્યેષ્ઠના ક્રમથી (એટલે મોટાને મોટી, વચલાને વચલી અને નાનાને નાની) તે રાક્ષસોને વરી. પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન મુખવાળી તે ત્રણે જંધર્વ-કન્યાઓને તેની માતા જંધર્વી નર્મદાએ ત્રણે મહાભાગ્યશાળી રાક્ષસેન્દ્રોને ઉત્તરાશ્લેષ્ટની નક્ષત્રમાં પરણાવી, એટલે તે શુદ્ધસ્થાશ્રમી સુકેશ-પુત્રો, દેવો આશ્વરા સાથે ક્રોડ કરે, તેમ પોતાની ઓળો સાથે ક્રોડ કરવા લાગ્યા. ૩૧-૩૩ હે રામ! તેમાંથી સુંદરી નામે માલ્યવાનની ભાર્યાથી જે સંતાનો થયાં તે સાંભળો. વજ્રમુદિ, વિરૂપાક્ષ, હુમ્બ, સુક્ષ્મ, યક્ષકોપ, મત્ત અને ઉન્મત્ત નામે પુત્રો અને અનલા નામની એક સુંદર પુત્રી તેનાથી ઉત્પન્ન થઈ. હે રામ! રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીના પ્રાણુથી પણ વધારે વહાલી પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળી કેતુમતી નામની ભાર્યા હતી. હે મહારાજ! તેનાથી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીને જે સંતાનો થયાં તે હું અનુક્રમે કહું. ૩૪-૩૮ પ્રહસ્ત, અકંપન, વિકટ, કાલિકા-

મુખ, પૂષ્પાક્ષ, દંડ, મહાખળવાન સુપાર્શ્વ, સંહાદ, પ્રધસ અને ભાસકર્ણ નામના પુત્રો અને રાકા, પુષ્પોત્કટા પવિત્ર હાસ્યવાળી કેકસી અને કુલીનસી નામની કન્યાઓ થઈ. હે રામ! માલી રાક્ષસની યક્ષાંગના સરખી રૂપવતી વસુદા નામે સ્ત્રી હતી. તેની આખો કમળના દળ જેવી હતી અને તેની દાંદિ મધુર હતી. હે રાઘવ! સુમાલીના નાના ભાઈ માલીની સ્ત્રીને જે જે સંતાનો થયાં તે તમે સાંભળો. અનલ, અનિલ, હર અને સંપાતિ, એ માલીના પુત્રો થયા. એ ચારે રાક્ષસો વિલીપણના અમાત્યો થયા હતા. ૩૯-૪૩

એ રીતે સેંકડો પુત્રોથી વીંટાયેલા અને અતિશય પરાક્રમને લીધે ગવિત થયેલા, માલ્યવાન, સુમાલી અને માલી, એ ત્રણે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો ધંદ્રાદિ દેવો, ઋષિઓ, નાગલોકો અને યક્ષોને પીડા કરવા લાગ્યા. ૪૪ તેઓ વાયુની પેઠે જગતમાં ભમનારા મૃત્યુ સરખા ભયંકર તેમ જ રણમાં મુરડેલીથી પણ ન પકડી શકાય તેવા હતા અને વરદાનપ્રાપ્તિથી અત્યંત ગવિત થયેલા તેઓ સર્વદા યશાદિ ક્રિયાઓનો નાશ કરતા હતા. ૪૫, ૪૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણક ઉત્તરકાંડમા પંચમે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬ઠ્ઠો

દેવ-દાનવોનું યુદ્ધ

તૈવૃણ્યમાના દેવાશ્ચ ઋવયશ્ચ તપોધનાઃ ।

મયાતાંઃ શરણં જમુર્દવેદેનં મહેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

પછી તે રાક્ષસોથી હણાતા અને ભય પામતા દેવો અને ઋષિઓ દેવના દેવ મહેશ્વરને શરણે ગયા. ૧ જગતની ઉત્પત્તિ અને અંતને લાવનારા અજ, અબ્યક્ત, સર્વ લોકના આધારરૂપ, આરાધના કરવા યોગ્ય, પરમ ગુરુ, કામશત્રુ, ત્રિપુરાસિ, ત્રિલોચન એવા મહાદેવજીની પાસે જઈ ભયથી ગૂઝગૂઝ વાળીવાળા તેઓએ હાથ જોડીને કહ્યું: ૨, ૩ 'હે ભગવન! હે પ્રભાધ્યક્ષ! શત્રુને પીડા કરનારા અને પિતામહના વર

દાનથી ઉદ્ધત થયેલા સુકેશ રાક્ષસના ત્રણ પુત્રો સઘળી પ્રજાને પીડા કરે છે.^{૧૫} અમારા જીવન-રૂપ આશ્રમોને તેમણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા છે અને સ્વર્ગમાંથી દેવોને હાંકી કાઢ્યા છે. વળી હું જ વિષ્ણુ, હું જ રુદ્ર, હું જ બ્રહ્મા, હું જ ઈંદ્ર, હું જ યમ, હું જ વરુણ, હું જ ચંદ્ર, હું જ રવિ એ પ્રમાણે માલી, સુમાલી અને માલ્યવાન કહે છે. સુદોન-મત્ત આ રાક્ષસો તેમની સામે થનારાઓને પીડા કરે છે.^{૧૭} તેથી હે દેવ ! લયથી ત્રાસેલા અમને અલય કરવાને આપ યોગ્ય છો. રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી આ દેવના કાંટારૂપ રાક્ષસોને આપ હણો.^{૧૮}

દેવોનાં વચનો સાંભળી નીલલોહિત પ્રભુ મહાદેવજીએ દેવતાઓને કહ્યું : ' હે દેવો ! હું તેને હણીશ નહિ; કારણ કે તેઓ મારે અવધ્ય છે; પરંતુ તે હણાય તેવા ઉપાય હું તમને બતાવીશ.^{૧૯} હે મહર્ષિઓ ! તમે જરા પણ વિલંબ વિના વિષ્ણુને શરણે નાઓ, તે પ્રભુ તેઓને હણશે.^{૨૦,૨૧} ત્યારે રાક્ષસોના લયથી પીડા પામેલા તેઓ સર્વ જય શબ્દથી મહા-દેવજીને નમો વિષ્ણુની પાસે આપ્યા.^{૨૨} અને શંખ-ચક્ર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાનને બહુ માનથી પ્રણામ કરી સુકેશના પુત્રોને લીધે ગભરાયેલા હોય તેવી વાણી બોલવા લાગ્યા :^{૨૩} ' હે દેવ ! ત્રણ અગ્નિ સમાન કાંતિ-વાળા સુકેશના એ ત્રણ પુત્રો વરદાનને લીધે મદોન-મત્ત થયા છે અને તેમણે અમારાં સર્વ સ્થાનો છીનવી લીધાં છે. ત્રિફૂટ પર્વતના શિખર ઉપર આવેલી લંકામાં રહેલા તે રાક્ષસો અમને સર્વને હેરાન કરે છે.^{૨૪,૨૫} હે મધુસૂદન ! તમે અમારા હિત માટે તેઓને હણો. હે સુરેશ્વર ! અને તમારે શરણે છીએ; માટે તમે અમારો આશ્રય ધાઓ.^{૨૬} હે દેવ ! એ દુરાત્માઓનાં મસ્તક તમારા ચક્રથી કાપી યમ-રાજાને નિવેદન કરો. લયના સમયમાં અમને અલય કરનારા તમારા વિના કોઈ નથી.^{૨૭} હે દેવ ! જેમ સૂર્ય અધકારને દૂર કરે છે,

તેમ મદોન-મત્ત થઈ ઉદ્ધત થયેલા એ સર્વ રાક્ષસોને અનુચરો સહિત હણીને તમે અમારો લય દૂર કરો.^{૨૮}

ત્યારે શત્રુઓને તપાવનારા ભગવાન જના-દને દેવોને અલય આપતાં કહ્યું :^{૨૯} ' શંકરના વરદાનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા સુકેશ રાક્ષસના એ ત્રણ પુત્રોને હું બહુ' છું, તેમ જ તેઓમાં સૌથી મોટા માલ્યવાનને પણ હું બહુ' છું.^{૩૦} તે અધર્મી રાક્ષસોએ ધર્મની મર્યાદાઓ તોડી છે, માટે ક્રોધ સહિત હું તેઓને હણીશ. હે સુરગણ ! તમે લયરહિત ધાઓ. ' સમસ્ત દેવોના શિરો-મણિ વિષ્ણુનાં આ વચનો સાંભળી સર્વ દેવો હર્ષિત થઈ તેમની સ્તુતિ કરતા કરતા પોત-પોતાને સ્થાનકે ગયા.^{૩૧,૩૨}

નિશાચર માલ્યવાન દેવોનો આ પ્રયત્ન સાંભળી પોતાના બે વીર ભાઈઓને કહેવા લાગ્યો :^{૩૩} ' આપણા વધને ઇચ્છતા દેવો અને ઋષિઓએ શંકરની પાસે બંધને કહ્યું હતું : ' હે દેવ ! વરદાનના બળથી ઉદ્ધત થયેલા, અતિશય ગર્વિષ્ઠ અને ઘોર કર્મવાળા એ સુકેશ રાક્ષસના પુત્રો અમને પ્રતિક્ષણે પીડા કરે છે.^{૩૪,૩૫} હે પ્રભાપતિ ! એ રાક્ષસોથી અમે પરાભવ પામેલા છીએ. તે દુરાત્માઓના લયથી અમે અમારાં ઘરોમાં રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી;^{૩૬} માટે હે ત્રિલોચન ! અમારા હિત સારુ તમે તેઓનો સંહાર કરો. હે ભસ્મ કરનારાઓમાં શ્રષ્ઠ ! તમે એમને એક હુંકાર શબ્દથી જ ભસ્મ કરો; ' પરંતુ અધકાસુરને મારનાર મહાદેવજીએ દેવોનાં આ વચનો સાંભળી માથું તથા હાથ ધુણાવ્યાં અને કહ્યું : ' હે દેવો ! એ સુકેશ રાક્ષસના પુત્રો મારે અવધ્ય છે. રણમાં એને જે હણશે, તે હું તમને બતાવું છું.^{૩૭-૩૮} તમે સર્વ ગદાધર, ચક્રધાર, પીતાંબરધારી જનાદને ભગવાન વિષ્ણુનારાયણને શરણે નાઓ.^{૩૯} મહાદેવજી પાસેથી એ ઉપાય મેળવી તેઓ સર્વ નારાયણની પાસે આપ્યા અને સર્વ હકીકત તેમને કહી.^{૪૦} ત્યારે નારાયણે કહ્યું : ' હે દેવો ! તમે નિર્ભય

થાઓ, હું એ દેવોના શત્રુ ત્રણે રાક્ષસોને હણીશ.'
હે રાક્ષસશ્રદ્ધો! ભયભીત થયેલા દેવોની પાસે
વિષ્ણુનારાયણે આપણા વધની પ્રતિજ્ઞા કરી છે,
માટે જે યોગ્ય હોય તે કરો.^{૩૨,૩૩} નારાયણથી
હિરણ્યકશિપુ અને બીજા વીર શત્રુઓનું મૃત્યુ
થયુ હતું. નમુચિ, કાળનેમિ, વીરશ્રષ્ઠ સંહાર,
મહામાયાવી રાધેય, ધાર્મિક લોકપાલ, ચમલ,
અર્જુન, હાદિકેય, શુંભ અને નિશુંભ આદિ મહા-
બળવાન સત્ત્વશાળી અસુરો અને દાનવો વિષ્ણુ
સાથેના યુદ્ધમાં પરાજિત થયેલા હતા.^{૩૪-૩૬}
એ સર્વ સો સો યજ્ઞો કરનારા હતા, માયાને
બળુનારા હતા, સર્વ શાસ્ત્રવિશારદ હતા, શત્રુઓ-
ને ભયંકર હતા, છતાં પણ નારાયણ ભગવાને
એવા હબરોને હણ્યા હતા; માટે આ સર્વ
બળીને આપણા સૌનું કલ્યાણ થાય તેમ કરવાનો
તમે પ્રયત્ન કરો; કેમ કે જે આપણને હણવા ઇચ્છે
છે, તે નારાયણને છતવાનું કાર્ય કહ્યું છે.^{૩૭,૩૮}

માલ્યવાનનાં આ વચનો સાંભળી જેમ
અશ્વિનીકુમારો ઇંદ્રને કહે, તેમ માત્રી અને
સુમાત્રી એ બન્ને ભાઈઓ મોટાભાઈને કહેવા
લાગ્યા : 'આપણે સારી રીતે વેદ ભણ્યા છીએ,
દાન આપેલાં છે, યજ્ઞ કરેલા છે, અશ્વર્થનું પરિ-
પાલન કરેલું છે, વ્યાધિરહિત આયુષ્ય મેળવેલું
છે, કુલપરંપરા પ્રમાણે સુધર્મ સ્થાપન કરેલો
છે. વળી ક્ષુભિત ન કરી શકાય એવા દેવરૂપી
સાગરમાં શસ્ત્રો વડે સ્નાન કરી અપ્રમાણ બળ-
વાળા શત્રુઓ છુટ્યા છે, તેથી અમને મૃત્યુનો
ભય લાગતો નથી.^{૩૯-૪૧} નારાયણ, ઋદ્ર, ઇંદ્ર
અને યમ આદિ સર્વ દેવો આપણી સન્મુખ
બિભા રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી.^{૪૨} હે રાક્ષસે-
શ્વર! આપણા તરફ વિષ્ણુનો દ્રષ્ણ હોવાનું કેઈ
કારણ નથી; માત્ર દેવોની ભક્ષેરૂપીથી જ વિષ્ણુ
આપણા પર કેાપાયમાન થયા છે,^{૪૩} તેથી
આજે જ અમે સર્વ બીજા એકઠા થયેલા રાક્ષસો
સાથે જઈને જેઓથી આ દોષ ઉત્પન્ન થયેલો
છે, તે દેવોને જ મારી નાખીશું.^{૪૪}

એ રીતે પરસ્પરની સંમતિ લઈને મહો. મત્ત

થયેલા તે રાક્ષસોએ યુદ્ધનો ઠંડો બળવી સર્વ
રાક્ષસોને તેડાવ્યા અને સંન્યની ગોઠવણ કરવા
માંડી.^{૪૫} હે રામ! કદ થયેલા તે રાક્ષસોએ સર્વ
પ્રકારની તયારી કરી અને જમ્ભાસુર અને વૃત્રા-
સુરની માફક યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. એ મહાકાય,
બળવાન અને બળગર્વિત રાક્ષસોમાંથી કેઈ રથ,
હાથી, ઘોડા, ગધેડા, બળદ, હાટ, શિશુમાર,
સર્પ, ગરુડ સમાન ગતિવાળાં પક્ષી, સિંહ, વાઘ,
વરાહ, સુવર, ચમર આદિ ઉપર બેસી યુદ્ધ કરવા
માટે લંકાની બહાર નીકળ્યા. આ દેવશત્રુ રાક્ષસો
દેવોની સામે લડવા ગયા, ત્યારે ત્યાં રહેલાં
પ્રાણીઓ સૂની લંકાને જોઈ ભયભીત અને ઉદાસ
થઈ ગયાં. હબરો અને સેંકડો રાક્ષસો ઉત્તમ
રથ ઉપર બેસીને પ્રયત્નપૂર્વક એકદમ દેવલોકમાં
જવા લાગ્યા. લંકાના ગ્રામદેવતાઓ મુરકેલીમાં
આવી પડ્યા હતા અને આવેલા ભયને બળુનાર
હતા. તેઓ પણ રાક્ષસોને માગે જ બહાર
નીકળી પડ્યા.^{૪૬-૪૭} આ સમયે પૃથ્વી પરના
અને અંતરિક્ષના ભયંકર ઉત્પાતો કાળે પ્રેરેલા
રાક્ષસોના પરાજય માટે ઉત્પન્ન થવા માંડ્યા.^{૪૮}
મેઘ ગરમ લોહીનો અને હાડકાનો વરસાદ વર-
સાવવા લાગ્યો, સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાને છોડી
બિછળવા લાગ્યો, પર્વતો ડોલવા લાગ્યા, બધાં
પ્રાણીઓ મેઘના જેવા ગંભીર અવાજથી અદ્ભુ-
હાસ્ય કરવા લાગ્યાં, ભયંકર દેખાવાનાં શિયાળો
દારણ્ય અવાજ કરવા લાગ્યાં, મોટા ટોળાબંધ
ગીધો મોમાથી આજ ઝરતી હોય તેમ કાળની
માફક એ રાક્ષસોની ઉપર ઘૂમવા લાગ્યાં, હોલા
અને લાલ પગવાળી મેના વગેરે પક્ષીઓ ઉતા-
વળાં ઉતાવળાં બેઠવા લાગ્યાં.^{૪૯-૫૦} કાગડાઓ
કાજારોળ કરવા લાગ્યા અને જે પગવાળાં બીજાં
પ્રાણીઓ તેમ જ બિલાડીઓ ઘૂરકવા લાગી,
છતાં બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા રાક્ષસો આ ઉત્પાતો
નહિ ગણ્યારતાં આગળ જ ગયા; કેમ કે મૃત્યુના
પાશમાં સપડાયેલા કદી તેમાંથી પાછા ફરી
શક્તો નથી.^{૫૦} મહાભયંકર રાક્ષસોનાને મોખરે
અગ્નિ જેવા સળગતા મહાબળવાન માલ્યવાન,

સુમાલી અને માલી ચાલતા હતા. દેવો જેમ વિધાતાનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેમ તે સર્વ રાક્ષસો માન્યવાન પર્વતના જેવા રાક્ષસે દ્ર માન્યવાનનો આશ્રય કરતા હતા. તે સન્ય મહામેઘ-સમૂહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યું.

માલીને વશ રહી વિજય ઇચ્છનારું તે સન્ય દેવલોકમાં પહોંચ્યું. દેવદૂતના મોઢાથી પ્રભુ નારાયણ દેવોની આ તૈયારી સાબળી યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો. હજારો સૂર્ય સમાન કાતિવાળું દિવ્ય કવચ ધારણ કરી, બાણથી ભરેલા બે મોઢા સાથે લઈ કમળને નારાયણ કેડે બાધવાની દોરી, તીક્ષ્ણ ખડગ, શખ, ચક્ર, ગદા, ધનુષ્ય આદિ શ્રદ્ધ આયુધો સાથે યૌદ્ધ પર્વત સમાન ગરુડ પર બેસી રાક્ષસોનો નાશ કરવા તેમની સામે ગયા. ૫૮-૬૬ જેમ કાચનગિરિના શિખર પર વીજળી સહિત વાદળ શોભે, તેમ શ્યામ વણ પીતાબરધારી નારાયણ ગરુડના ઉપર શોભતા હતા ચક્ર, તરવાર, શાર્દૂળ વગેરે આયુધ અને શખ આદિ જેણે ધારણ કરેલા છે એવા તે નારાયણની સિદ્ધિ, દેવો, ઋષિઓ, નાગો, ગધવો અને યક્ષો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ભેતનેતામાં અસુરસેનાના કાળરૂપ નારાયણ ભગવાન દાનવસન્ય પામે આવી પહોંચ્યા નીલા ચળતા શિખર જેવી ગરુડની પાખોમાંથી ઉત્પન્ન થતા પવન વડે રાક્ષસસન્ય ક્ષુભિત થવા લાગ્યું, તેમના શરીરે પડી જવા લાગ્યા અને ધન્યો ધૂજવા માડી. ૬૭-૬૯ એ સમયે મહાબળવાન રાક્ષસોએ ચારે પાસથી ફરી વળીને માધવને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા દાહક અને લોહીમાંથી અરડાયેલા તીક્ષ્ણ આયુધો વડે પીડવા માડ્યા. ૭૦

શ્રીત શ્રીવાત્સલ્ય મહામુનિમહીન આશ્રિત વ શ્રીર નાયકુતા હૃતકારમાં ૬ ફી હન સમ્પદ

સર્ગ ૭ મો

દેવ દાનવજી સુદ-માલીના વધ

નારાયણગિરિ તે તુ ગજન્તો રાક્ષસામુદા ।

અર્ચનોજ્ઞાપણ વર્ણેનાદ્રિમ્મુદા ॥ ૧ ॥

જેમ વાદળાએ વરસાદથી પર્વતને પીડા

કરે છે, તેમ રાક્ષસરૂપી મેઘસમૂહ નારાયણની પર્વત ઉપર અગ્નિને વરસાદ વરસાવી પીડા કરવા લાગ્યા વરસતા વાદળાથી જેમ અગ્નિ ગિરિ છનાઈ જાય, તેમ શ્યામ અને નિર્મળ વિષ્ણુ નીલરંગી નિશાચરોથી છવાઈ ગયા તીડો પાણી ભરેલા ક્યારામાં, મચ્છર અગ્નિમાં, વન મલિકાઓ મધપૂર્ણ ઘડામાં, મત્સ્યો સમુદ્રમાં અને કટપાતે સર્વ લોક જેમ નારાયણમાં પડે છે, તેમ રાક્ષસોના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા, વજ્ર જેવા તથા પવન અને મન જેવા વેગવાળા બાણો નારાયણ હરિના શરીરમાં પેસવા લાગ્યા રથીઓ રથી સાથે, હાથીસવારો હાથીસાથે સાથે, ઘોડેસવાર ઘોડેસવાર સાથે, પદાતિ પદાતિ સાથે અને આકાશમાં રહેનારો આકાશચારીઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જેમ પ્રાણુચામ પ્રાણુઓને ઉચ્છવાસરહિત કરી દે છે, તે પ્રમાણે આ પર્વત સમાન રાક્ષસો દ્રોએ બાણો, શક્તિ, ઋષ્ટિ અને તોમર આદિ શસ્ત્રોથી ભગવાનને ઉચ્છવાસરહિત કરી દીધા મત્સ્યોથી પીડા પામતા સમુદ્રની માફક રાક્ષસોથી પીડા પામતા દુર્ધર્ષ નારાયણ પણ શાર્દૂળ ધનુષ્યમાંથી રાક્ષસો ઉપર બાણો છોડવા લાગ્યા વજ્રની દોરીને કાન સુધી ખેંચીને ઠોડેલા વજ્ર જેવા, મનના વેગ સમાન ગતિવાળા તીક્ષ્ણ બાણોથી વિષ્ણુએ સે કડો અને હજારો રાક્ષસોને વીધી નાખ્યા એકલા થયેલા વાદળા જેમ પવનથી વીજરાઈ જાય છે, તેમ પુન્યોત્તમ વિષ્ણુએ બાણોના વરસાદથી રાક્ષસોને નનાડીને પાન્યન્ય નામનો મહાશખ ફૂંક્યો જગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એ શખને હરિએ પૂરેપૂરા આસથી ફૂંક્યો ત્યારે તેની નણે લોકને નથા ઉત્પન્ન કરનારી મહાભયકર ગર્જના વર્ષ. ૧-૨૦ જેમ સિંહની નાડથી મદ

મત્ત હાથી ત્રાસ પામે છે, તેમ આ મહાશંખના અવાજથી રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા. શંખના તુમુલ નાદથી બળહીન થઈ ગયેલા વીર રાક્ષસો રથમાંથી નીચે પડી જવા લાગ્યા. હાથીઓ મદનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા અને ઘોડાઓ કંપી ઊઠ્યા. શાર્ફંગ ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં વજ્ર જેવાં ખાણો રાક્ષસોનાં વક્ત્રુરથળ ચીરીને આરપાર નીકળી જમીનમાં પેસી જવા લાગ્યાં.^{૧૧-૧૩} યુદ્ધમાં નારાયણના હાથથી છૂટેલાં ખાણોથી વીંધાઈ ગયેલા રાક્ષસો વજ્રથી હણાયેલા પર્વતોની માફક ભૂમિ ઉપર પડ્યા. જેમ પર્વતોમાંથી ગેરુની ધારા વહે તે પ્રમાણે રાક્ષસોનાં શરીરોમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. એ સમયે શંખરાજ પાંચજન્યના અવાજ અને શાર્ફંગ ધનુષ્યના ટંકારવ ઉપરાંત વિષ્ણુએ કરેલા હુંકાર વડે રાક્ષસોનાં પ્રાણુ-ચેતન ઊડી જવા લાગ્યાં. શ્રીહરિએ વજ્ર સમાન ખાણોથી તેઓનાં મૂજતાં ગળાં, શર, ધન, ધનુષ્ય, રથ, પતાકા તથા અસ્રો વગેરે કાપી નાખ્યાં. સૂર્યમાંથી જેમ યુષ્કળ કિરણો, સાગરમાંથી જેમ જળસમૂહ, પર્વતમાંથી જેમ સર્પો અને વાદળમાંથી જેમ જળની ધારાઓ નીકળે છે, તેમ શાર્ફંગ ધનુષ્યમાંથી અતિવેગપૂર્વક સેંકડો ખાણો છૂટવા લાગ્યાં.^{૧૪-૧૯} જેમ શરભથી સિંહ, સિંહથી હાથી, હાથીથી વાઘ, વાઘથી ચિત્તો, ચિત્તાથી કૂતરો, કૂતરાથી ખિલાડી, ખિલાડીથી સર્પ અને સર્પથી ઊંદરો નાસી જાય છે, તેમ મહાશક્તિશાળી વિષ્ણુથી તે રાક્ષસો નાસી ગયા અને નાસવા જતાં કેટલાક લોચ ઉપર પડી ગયા.^{૨૦-૨૨}

આ પ્રમાણે હંભરો રાક્ષસોને હણી છંદ્ર જેમ મેઘગળના કરે છે, તેમ મધુસૂદને પાંચજન્ય શંખ કૂંકેયો.^{૨૩} નારાયણનાં ખાણોથી ત્રાસ પામેલું અને શંખનાદથી વિકળ થયેલું રાક્ષસોનું સેન્ય લંકા પ્રતિ નાસવા લાગ્યું, ત્યારે સુમાલી ખાણોના વરસાદથી નારાયણને રણમાં પીડવા લાગ્યો.^{૨૪,૨૫} ધુરમસ જેમ સૂર્યને ઢાંધી

દે છે, તેમ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીએ નારાયણને છાઈ દીધા, ત્યારે પાછા ફરતા રાક્ષસોને કાંઈક ધીરજ આવી.^{૨૬} પછી બળથી ગર્વિત થયેલો, મહાગર્જના કરતો અને રાક્ષસોને ફરી જીવતા કરતો હોય, તેવો તે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલી કોપથી હરિની સામે ધસ્યો; અને જેમ હાથી ગર્જના કરે, તેમ ભૂખણવાળા એવા લાંબા હાથને ધ્રુલવતો સુમાલી રાક્ષસ વીજળી સહિત વાદળોની માફક ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૨૭,૨૮} ત્યારે નારાયણે ક્રોધ કરી ગર્જના કરતા સુમાલીના સારથિના પ્રજ્વલિત કુંડળભૂષિત મસ્તકને ચક્ર વડે છેદી નાખ્યું; તેથી તેના રથના ઘોડા નાસવા લાગ્યા.^{૨૯} ધીરજ વિનાનો માણસ જેમ ઇન્દ્રિયરૂપી અશ્વોથી ખ્રમ પામે છે, તેમ રાક્ષસેશ્વર સુમાલી કબળમાં નહિ રહેલા એ અશ્વોથી આમતેમ ભમવા લાગ્યો.^{૩૦}

આ પ્રમાણે સુમાલીના અશ્વોથી તેનો રથ અથડાતો-ફરતો ભેઈને માલી રાક્ષસ મોઢું ધનુષ્ય લઈને ત્યાં ધસી આવ્યો.^{૩૧} અને જેમ કૌચ નામના પર્વતના છિદ્રમાં પક્ષીઓ પેસે છે, તેમ માલીના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, સુવર્ણ વિભૂષિત ખાણો શ્રીહરિના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં;^{૩૨} છતાં જેમ જિતેન્દ્રિય માણસ આધિઓથી જરા પણ બળભળતો નથી, તેમ હરિ ભગવાન માલીએ છોડેલાં હંભરો ખાણોથી જરા પણ પીડા કે ફોલ પામ્યા નહિ. પછી તરવાર અને ગદા ધારણ કરનારા, ભૂતલાવન ભગવાન વિષ્ણુ શાર્ફંગને ટંકારવ કરી માલી રાક્ષસ તરફ ખાણોને ઓઘ વરસાવવા લાગ્યા. જેમ નાગો અમૃત પીએ છે, તેમ વજ્ર અને વીજળી સરખાં પ્રકાશિત ખાણો માલી રાક્ષસના શરીરમાં પેસીને તેનું લોહી પીવા લાગ્યાં. પછી શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર વિષ્ણુએ માલી રાક્ષસને વ્યથ કરીને તેનાં મુકુટ, ધ્વજ ને ધનુષ્ય કાપી નાખ્યાં તથા તેના ઘોડાને પૃથ્વી ઉપર પાડ્યા.^{૩૩-૩૬} રાક્ષસશ્રેષ્ઠ માલી ન્યારે રથ વિનાનો થયો, ત્યારે તે ગદા લઈને જેમ

પર્વતના શિખર ઉપરથી સિંહ ફૂટે, તેમ ભાગેલા રથમાથી ભગવાન નારાયણ ઉપર ફૂટી પડ્યા^{૩૭} અને યમરાજએ જેમ શિવ ઉપર અશ્વ ચલાવ્યું હતું તથા ઈંદ્ર પર્વતો પર જેમ વજ્રનો પ્રહાર કર્યો હતો, તેમ માલીએ પક્ષી-રાજ ગરુડના માથામા ગદા મારી.^{૩૮} માલી રાક્ષસની ગદાવી ધવાયેસો ગરુડ એકાએક ઊડ્યો એટલે નારાયણ હાર રણુભૂમિમાથી પાછા હજ્યા જેવું થયું આમ થવાથી આનંદ પામતા રાક્ષસોએ મહાન ગર્જના કરી મૂકી.^{૩૯, ૪૦}

રાક્ષસોની આ ગર્જનાઓ સાલળી કાંધ પામેલા ભગવાન હારિએ પાછું વાગી જોયું અને માલી રાક્ષસનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી ચક્રને તેના તરફ મૂક્યું તે ચક્ર સૂર્યમંડળ સરખું પ્રકાશિત હોવાથી પોતાના પ્રકાશથી આકાશને પ્રકાશિત કરતું માલી રાક્ષસના શિર પર પડ્યું અને લોહીથી ખરડાયેલું રાહું શિર નીચે પડે, તેમ તેનું લય કર શિર જમીન ઉપર પડ્યું, ત્યારે અતિશય રાહ થયેલા દેવતાઓ ‘હે દેવ! આ સારું થયું’ એમ કહી પૂજું બળથી સિંહ નાંદ કરવા લાગ્યા.^{૪૧-૪૪}

માલીને હણાયેલો જોઈ શોકથી પીડા પામતા સુમાલી અને માલ્યવાન સહિત સર્વ રાક્ષસો નાસવા લાગ્યા,^{૪૫} ત્યારે પક્ષીરાજ ગરુડ સાવધાન થઈને રણુભૂમિમા આવી પોતાની પાળોના સપાટા વડે રાક્ષસોને પીડવા માડ્યા. એ સમયે કેટલાકના મુખ ચક્રથી છેદાઈ ગયા હતા, કેટલાકની છાતી ગદાથી ચૂર્ણ થઈ ગઈ હતી, કેટલાકના ગળા હળથી કચડાઈ ગયા હતા, કેટલાકના માથા મુસળથી લાગી ગયા હતા, કેટલાક તરવારથી કપાઈ ગયા હતા, કેટલાક બાણોથી વીધાઈ ગયા હતા અને કેટલાક આકાશમા લડનારા રાક્ષસો આકાશ માથી એકદમ સાગરના પાણીમા પડ્યા હતા. વિવૃત સહિત મહામેઘ જેમ વજ્રપ્રહાર વડે તૂટી પડે છે તેમ નારાયણના વિવૃત સરખા ધનુષ્યમાથી છૂટેલા બાણો છૂટા કેશવાળા રાક્ષ

સોને હણવા લાગ્યાં. રાક્ષસોની સેનામાં છત્રો કપાઈ ગયાં હતાં, શસ્ત્રો પડી ગયાં હતાં, પોશાક ફૂટી ગયો હતો અને શરીરમાંથી આંતરડાઓ બહાર નીકળી આવ્યાં હતા, તેથી લયલીત થયેલું તે સિન્ધ સ્વ-પરતું ભાન પણ ભૂલો ગયું.^{૪૭-૫૦} સિંહથી પીડા પામેલા હાથીઓની પેઠે નૃમિ હથી પીડા પામેલા આ રાક્ષસો-આતંનાદ કરતા નાસવા લાગ્યા.^{૫૧} વાયુથી જેમ મેઘ વીળરાઈ જાય, તેમ રાક્ષસરૂપી કાળા વાદળાવાળો મેઘ નારાયણની બાબુનગથી વીળરાઈ ગયો. ચક્રના પ્રહારથી છેદાઈ ગયેલા મસ્તકવાળા, ગદાના મારથો ચૂર્ણ થઈ ગયેલા ગાતવાળા અને તરવારના ઘાથી કપાઈ ગયેલા શરીરવાળા રાક્ષસો પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા.^{૫૨, ૫૩} મણિના હાર અને કુડળોથી શોભતા કાળા વાદળાના સરખા રાક્ષસોના હજુઈ પડવાથી પૃથ્વી જાણે નીલ પર્વત પડવાથી ભરાઈ ગઈ હોય, તેવી રચામ દેખાવા લાગી.^{૫૪}

ઈતિ શ્રીચત્વોદિ મહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરકાંડમા ૭મો સ્કંધ સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

હનવોનો પરાજય-પાતાળમાં વસવાટ

હન્યમાને વલે તસ્મિન્પદ્માનેન પૃથતઃ ।

માલ્યવાન્સિન્ધુતોડ્ય વેલામેલ્ય દ્વાર્ણવ ॥ ૧ ॥

ત્યારે નારાયણે પાછળ પડીને રાક્ષસસિન્ધને હણવા માડ્યું ત્યારે સમુદ્રનું પાણી જેમ કિનારે જઈ પાછું આવે છે, તેમ માલ્યવાન પાછો રણુ ભૂમિ પર આવ્યો^૧ અને કાંધથી લાલચોળ આળો કરી માથું ધુણાવી યુરુપોત્તમ પદ્માસને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ‘હે નારાયણ! તમે પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના ધર્મને જાણતા નથી, કેમ કે તમે યુદ્ધ ન કરવાના મનવાળા અને લય પામેલા અમને હણો છો.^{૨, ૩} હે સુરેશ્વર! યુદ્ધમાથી નાસનારના વધનું પાપ જે કરે છે, તે પુણ્યકર્મો-ઓને પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગમાં જતો નથી.^૪ હે ગંધ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર! જો

તમને યુદ્ધની ઇચ્છા હોય તો હું અહીં બિસો છું.
તમારું બળ દેખાડો. ૧૫

પછી માલ્યવાન પર્વતની માફક માલ્યવાન-
ને બિલેલો બેઈ મહાબળવાન નારાયણે કહ્યું :
'તમારા લયથી ત્રાસ પામેલા દેવાને મેં અલય
આપેલ છે, તેથી રાક્ષસોનો નાશ કરીને હું મારી
પ્રતિજ્ઞા પાળું છું. પ્રાણથી પણ દેવોનું પ્રિય
કરવું એ મારું હિમેશનું કર્તવ્ય છે, માટે હું
તમને રસાતળ-પાતાળમાં જશો, તોપણ જીવતા
મૂંછીશ નહિ. ૧૬-૧૮

રાતાં કમળ સમાન નેત્રવાળા દેવના દેવ
નારાયણને એ પ્રમાણે બોલતા બેઈ, માલ્યવાને
કોષપૂર્વક તેમના વક્ષઃસ્થળ પર એક મહા-
શક્તિનો ઘા કર્યો. ૧૯ ઘટની માફક અવાજ કરતી
માલ્યવાનના હાથમાંથી છૂટેલી એ શક્તિ નારા-
યણની છાતી સમીપ આવી મેઘમાં રહેલી વીજળી-
ની માફક શોભવા લાગી, ત્યારે તુરંત જ કમળ-
ઢળલોચન હરિએ તે શક્તિને હાથ વડે પકડીને
માલ્યવાન સામે જ ફેંકી. માલ્યવાન રાક્ષસને
હણવા ઇચ્છતા ગોવિંદે છોડેલી એ શક્તિ,
કાતિકસ્વામીએ છોડેલી શક્તિની પેઠે જેમ
મહાન ઉત્કા અંજનગિરિ તરફ બળ, તેમ તેના
તરફ ગઈ. ૨૦-૨૨ જ. ૧. પર્વતના શિખર પર
વળ પડે, તેમ તે શક્તિ માલ્યવાન રાક્ષસની
હારમાળાથી વિભૂષિત વિશાળ છાતી ઉપર જઈ
ચોટી ૨૩ અને તેના પ્રહારથી તેનું કવચ ભેદાઇ
ગયું તથા તેની આંખે અધારાં આવી ગયાં;
તોપણ રાક્ષસે દ્ર માલ્યવાન જરા પણ ન ગભરાતાં
પર્વતની પેઠે અચળ થઈ બિલો રહ્યો. ૨૪ પછી
તેણે બહુ કાંટાવાળું અને કાળા લોઠામાથી
બનાવેલું લયંકર ત્રિશૂળ વિષ્ણુની છાતીમા
બેરથી માયું. એ રણપ્રિય રાક્ષસે કોષપૂર્વક
હાથ ઉગામી વિષ્ણુને એક ચોટ લગાવી એક
ધનુષ્ય જેટલો પાછો હલ્યો. ૨૫, ૨૬ ત્યારે રાક્ષસો-
નો 'સારું થયું, સારું થયું' એ પ્રમાણે
મહાન શબ્દ થયો. વિષ્ણુને પ્રહાર કરી માલ્ય-
વાને ગરુડને પણ પ્રહાર કર્યો, ત્યારે જેમ

વાયુ સૂકાં પાંદડાંના સમૂહને ઉડાડી મૂકે
છે, તેમ બળવાન, કોષ પામેલા વિનતાના પુત્ર
ગરુડે પાંખોના પવનથી માલ્યવાનને ઉડાડી
મૂક્યો. ૨૭, ૨૮

પક્ષીરાજ ગરુડની પાંખોના પવનથી પોતાના
મેઠા ભાઈ માલ્યવાનને બેઠેલો બેઈ સુમાલી
રાક્ષસ પોતાના લશ્કર સહિત લંકા તરફ નાસી
ગયો. પાંખોથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનના બળથી
ફેંકાયેલો માલ્યવાન રાક્ષસ પણ થોડીવારે
પોતાના લશ્કરને મળીને શરમાતો શરમાતો
લંકામાં ગયો. ૨૯, ૩૦ એ પ્રમાણે હે રામ!
કમલલોચન હરિએ યુદ્ધમાં જેના શ્રેષ્ઠ નાયકો
હણ્યા છે, એવા તે રાક્ષસોને અનેક વાર
નસાડ્યા. ૩૧ વિષ્ણુના બળથી પીડાયેલા તે
રાક્ષસો યુદ્ધ કરવાને અશક્ત થવાથી લંકા ત્યજીને
પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત પાતાળમાં વસવાને
ગયા. ૩૨ હે રઘુશ્રમ! સાલકટકટાના વંશમાં
વિખ્યાત પરાક્રમવાળા રાક્ષસશ્રમ સુમાલીને
આશ્રય કરી તેઓ સર્વ પાતાળમાં રહેવા લાગ્યા.

હે રામ! જે રાક્ષસોને તમે હણ્યા છે, તે
પૌલસ્ત્ય વંશના હતા અને તેની પૂર્વે સાલકટ-
કટાના વંશમાં માલી, સુમાલી, માલ્યવાન આદિ
રાક્ષસો થયેલા હતા. તે સર્વ રાવણ આદિથી
વધારે બળવાન હતા. ૩૩, ૩૪ શંખ, ચક્ર અને
ગદાને ધારણ કરનાર નારાયણદેવ સિવાય એ
દેવશત્રુ રાક્ષસોને હણવા ખીજે કોઈ શક્તિમાન
નથી. ૩૫ તમે પણ તે જ ચાર ભુજવાળા સનાતન
દેવ નારાયણરૂપ છો; તમે અવ્યય, અજય પ્રણુ
છો અને રાક્ષસોને હણવા ઉત્પન્ન થયા છો.
તમે સુદિ ઉત્પન્ન કરનાર છો, ૩૬ શરણાગત
વત્સલ છો અને નાશ પામેલી ધર્મવ્યવસ્થા
કરવાને તેમ જ પાપીઓનો વધ કરવાને વખતો
વખત અવતાર લો છો. ૩૭ હે નરાધીપ! મેં આ
રાક્ષસોની બધી ઉત્પત્તિ બરાબર તમને કહી. હવે
હે રઘુશ્રમ! રાવણ અને તેના પુત્રોની ઉત્પત્તિ
તથા તેના અતુલ પ્રભાવને હું ફરીથી કહું
'હું, તે સાંભળો. ૩૮

વિષ્ણુના લયથી પીડા પામેલો બળવાન રાક્ષસે દ્ર સુમાલી પોતાના પુત્રપૌત્રો સહિત રસાતળમા જઈ રહ્યો તે પછી ધનેશ્વર કુબેર લોકમા રહેવા લાગ્યો ૨૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકે મહાભુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૮મે સગ મમામ

રાવણનું ચરિત્ર

સર્ગ ૯ મો

સુમાલીની કન્યા કેકસી-તેના દ્વારા રાવણ આદિની ઉત્પત્તિ

કસ્યચિત્ત્વય કાલસ્ય સુમાલી નામ રાક્ષસ ।
રસાતલનામત્યલોક સત્ર વ વિચચાર હ ॥ ૧ ॥

કેટનોએક સમય ગયા પછી સુમાલી રાક્ષસ રસાતળમાથી નીકળી મૃત્યુનોદમા ફરવા લાગ્યો કાળા મેઘ મમાન ગભીર અને તુમ મુવણના કુડળવાળા તે રાક્ષસે દ્રને પમ લ્લજને નીકળેલી લક્ષ્મી જેવી સુદર કન્યા હતી તે પૃથ્વી પર ફરતો હતો, ત્યારે પુષ્પક વિમાનમા ભેસી પોતાના પિતાને મળવા જતા ધનેશ્વર કુબેરને તેણે જોયા ૧-૪ દેવ સમાન અને અગ્નિ સમાન પવિત્ર કુબેરને જોઈ વિચ્છાદ્ય પામેલો તે રાક્ષસ રસાતળમા ગયો અને શું કરવાથી રાક્ષસોનું શ્રવ થાત, શું કરવાથી રાક્ષસોની અદત્તી યાય, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો રાક્ષસોમા મહામતિ, કાળા મેઘ સમાન ગભીર, તપાવેલા મુવણના કુડળવાળો એ રાક્ષસે દ્ર પોતાની કકસી નામની રાક્ષસકન્યાને કહેવા લાગ્યો ‘હે પુત્રી ! હવે તું લગ્ન કરવા લાયક થઈ છે અને તારું ચૌવન નીતે , પર તું પચ્છવાની ના પાડવાના ભયથી કોઈ પણ તારા માથું કરતા નથી હે પુત્રી ! સર્વ શુભથી આ કૃત સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી તને વરાવવા માટે ધર્મ બુદ્ધિવાળા અમે સૌ પ્રયત્ન કરીએ છીએ ખરે ખર, સર્વ માનાભિમાની પુરુષોને કન્યાતુ પિતૃત્વ એ હું ખકર છે, કેમ કે હે પુત્રી ! ‘કન્યા કોને વરશે ?’ એ બાણી શકાતુ નથી વળી પરણ્યા

પછી પણ માતાના કુળને, પિતાના કુળને અને જે કુળમા તેને આપવામા આવે તે કુળને હમેશા સશયમા જ રહેવું પડે છે, ૧-૧૧ માટે હે પુત્રી ! તું પ્રભાપતિના કુળમા ઉત્પન્ન થયેલા શ્રદ્ધ મુનિવર પૌલસ્ત્ય વિશ્નવાને સેવ અને તું તારી બતે જ એમને પરણ હે પુત્રી ! તને પરણવાથી ધનેશ્વર કુબેર જેવા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી પુત્રો તને પ્રાપ્ત થશે ૧૨,૧૩

પિતાના એવા વચન સાલળી તે કેકસી કન્યા ન્યા વિશ્નવામુનિ તપ કરતા હતા ત્યા ગઈ ૧૪ હે રામ ! તે (પ્રદોષ) સમયે ચોથા અગ્નિ જેવા પુત્ર ચપુત્રાવત્રવામુનિ અગ્નિહોત કરતા હતા ૧૫ પિતાના કુળગૌરવની મોટાઈ રાખી કકસી તે દારણ સમયને વિચાર્યો વગર તેમની પાસે ગઈ અને નીચું મોઢું રાખી ઊભી રહી ૧૬ અગ્નિકાના અવભાગથી વાર વાર જમીન ખોત રતી સુશ્રોણિ, પણ યદ્ર સરખા મુખવાળી અને પોતાના તેજથી દીપતી તે કન્યાને જોઈ પરમ ઉદાર વિશ્નવામુનિએ કહ્યું ‘હે ભદ્ર ! તું કોની પુત્રી છે, તું અને કનાથી આવેલી છે, હે શોભને ! તું શા હેતુથી અહીં આવેલી છે, તે તું કહે ૧૭,૧૮

ત્યારે તે કકસી કન્યા હાથ બેટી ખોલી ‘હે તુનિ ! તમે તમારા તપના પ્રભાવથી મારા મનની વાત બાણના ચન્તિમાન છો ૧૯ હેબ્રહ્મર્ષિ ! મારું નામ કકસી છે હું મારા પિતાની આજ્ઞાથી અત્રે આવી છું, ખાત્રીતુ તમે તમારી મેળે બાણવા સમર્થ છો, તે બણી ત્યો ૨૦

પછી મુનિએ ધ્યાન ધરી કહ્યું ‘હે ભદ્રે ! તારા મનોબલ કારણને મેં બાણ્ય છે હે મત્ત માત ગામિનિ ! મારાથી તને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય એવી તને ઇચ્છા છે, પર તું તું આ દારણ સમયે મારી પાસે આવેલી છે, તેથી હે ભદ્ર ! તું કેવા પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીશ, તે તું સાલળ, હે સુશ્રોણી ! દારણ સ્વભાવવાળા, દારણ અરૂપવાળા, દારણ સોળનીઓ જેને પ્રિય છે એવા અને ફૂર કરમ કરનારા રાક્ષસોને તું જન્મ આપોશ ’

મુનિના આવા વચનો સાલળી દુ ખી થયેલી

કેકેસીએ પગે પછી કહ્યું : ૨૧-૨૪ 'હે ભગવન ! તમારા સરખા બ્રહ્માવદથી હું એવા દુરાચારી પુત્રોને ઇચ્છતી નથી; માટે કાંઈક કૃપા કરવાને આપ યોગ્ય છે.' ૨૫ કેકેસીએ બ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે પૂર્ણચંદ્ર જેમ શહિણીને કહે તેમ ફરીથી મુનિશ્રદ્ધ વિશ્રવાએ તેને કહ્યું : 'હે શુભ મુખવાળી ! તને જે સૌથી નાનો પુત્ર થશે, તે મારા વંશને અનુરૂપ ધર્માત્મા થશે એમાં જરા પણ સંશય નથી.' ૨૬, ૨૭

હે રામ ! એ પ્રમાણે કહ્યા પછી કેટલેક વખતે તે કેકેસીએ બીભત્સ અને અતિશય દારુણ રાક્ષસને જન્મ આપ્યો. ૨૮ તે બાળકને દશ માથાં હતાં, મોટા દાંત હતા, કાળા આંજળુ-સમૂહના જેવો તેનો રંગ હતો, તાંબાના જેવા લાલ હોઠ હતા, વીસ હાથ હતા, મોઢું મોઢું હતું અને વાળ ચક્રચકિત હતા. તે બાળકનો જન્મ થયો ત્યારે મુખમાંથી બ્વાળા કાઢતાં શિયાળો રુદ્ધ કરવા લાગ્યાં, ગૃધ્રાદિ પક્ષીઓ આકાશમાં અવળી ગતિએ ચાલવા લાગ્યાં, દેવોએ રુધિરનો વરસાદ વરસાવ્યો, વાદળાં ગધેડાના ભૂંકવાના જેવા અવાજથી ગળવા લાગ્યાં, સૂર્યનો પ્રકાશ ઝાંખો પડ્યો, પૃથ્વી ઉપર મહાન ઉલ્કાપાત થવા માંડ્યો. ૨૯-૩૧ પૃથ્વી ધ્રુવવા લાગી, ઘણા જ દારુણ પવનો વાવા લાગ્યા અને કદી ન બળભળે એવો નદી-ઓનો સ્વામી સમુદ્ર બળભળી ઊઠ્યો. ૩૨ પછી બ્રહ્માજી સમાન તેના પિતા વિશ્રવામુનિએ દશ માથાં હોવાને લીધે તેનું 'દશગ્રીવ' એવું નામ પાડ્યું. ૩૩ તે પછી તેના શરીરના માપથી મોઢું શરીર આ જગતમાં કોઈનું નથી એવા મહા-બળવાન કુંભકર્ણનો જન્મ થયો. ૩૪ પછી બેટાળ મુખવાળી શર્ણુખા નામની પુત્રી થઈ અને છેલ્લે સૌથી નાનો પુત્ર ધર્માત્મા વિલીપણ થયો. મહાસત્ત્વશાળી વિલીપણનો જન્મ થયો, ત્યારે આકાશમાં રહેલા દેવોએ હુંદુલિ વગાડ્યાં અને અંતરિક્ષમાં 'સાધુ ! સાધુ !' એવો હાઈનાદ થયો.

પોતાના પિતાના અરણ્યાગ્રમમાં રહી મહા-તેજસ્વી અને લોકોને પીડા કરનારા દશગ્રીવ અને કુંભકર્ણ મોટા થયા. ૩૫-૩૭ પ્રમત્ત અને ગમે તેટલો ખોરાક મળે તો પણ હમેશાં અસંતોષી રહેનારો, ધર્મવત્સલ મહર્ષિઓને બાઈ જતો કુંભકર્ણ ત્રણે લોકમાં ફરવા લાગ્યો; ૩૮ પરંતુ ધર્માત્મા અને હમેશાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરનાર વિલીપણ ઇન્દ્રિયોને કબજામાં રાખી, વેદા-ધ્યયન કરીને અને નિયમિત આહાર કરીને રહેતો હતો. ૩૯ કેટલોક કાળ ગયા પછી દેવ વૈશ્રવણ કુબેર પિતાને મળવા પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને ત્યાં આવ્યા, ૪૦ ત્યારે રાક્ષસી કંકેસીએ પોતાના તેજથી તેજસ્વી તે કુબેરને બોધ પુત્ર દશગ્રીવને કહ્યું : ૪૧ 'હે પુત્ર ! તારા તેજસ્વી બાઈ વશવણને જો અને બંધુતામાં સમાન હોવા છતાં પણ તું કુબેરથી હીન અવસ્થામાં છે, તે પણ જો.' ૪૨ હે અમિત વિક્રમશાળી પુત્ર દશગ્રીવ ! તું પણ વશવણના સરખો થવાનો પુરુષાર્થ કર. ૪૩

પ્રતાપવાન દશગ્રીવને માતાનાં એ વચનો સાંભળી ઈર્ષા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી : ૪૪ 'હે માતા ! હું ખરેખર પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું મારા પોતાના તેજ-પ્રભાવથી ભાઈની બરાબર કે તેથી પણ વધારે પરાક્રમવાળો થઈશ. હે માતા ! તું તારા હૃદયનો સંતાપ દૂર કર.' ૪૫ આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તપ કરવા માટે નિશ્ચિંત અંતઃકરણવાળો દશગ્રીવ પોતાના ભાઈ સાથે મહાહુબર તપ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો : 'તપ કરવાથી મનવાંચિત ફળ મળશે' એવો નિશ્ચય કરી સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે બલ ભાઈઓ ગોકર્ણના શુભ આશ્રમે ગયા. ત્યાં રહી ઉચ્ચ પરાક્રમી તે રાક્ષસે પોતાના નાના ભાઈ સાથે અતુલ તપ કર્યું અને પિતામહ વિભુને પ્રસન્ન કર્યા; ત્યારે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈ તેને વિજય-પ્રદ વરદાનો આપ્યાં. ૪૬-૪૮

હાલ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીય આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-ઉત્તરકાંડમાં ૯૭મો અગ્ર મમ મ

સર્ગ ૧૦ મો

રાવણાદિની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ
મયાબ્રવીમુનિ રામઃ કથં તે ભ્રાતરા વને ।
કીદૃશં તુ તદા બ્રહ્મંસ્તપસ્તેપુર્મદ્વાલકા ॥ ૧ ॥

પછી રામચંદ્રજીએ અગસ્ત્યમુનિને પૂછ્યું :
હે બ્રહ્મરાજ ! તે મહાબળવાન બંધુઓએ એ વન-
માં કેવી રીતે તપ કર્યું ? ત્યારે અગસ્ત્ય મુનિ
તે ભાઈઓ જે જે ધર્મવિધિ કરતા હતા, તે તે
વિધિ અતિ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા રામચંદ્રજીને કહેવા
માંડયા : હમેશાં ધર્મમાર્ગમાં રહેનારો મનો-
નિગ્રહી કુંભકર્ણ્ય શ્રીમન્નૃતુમાં પોતાની આસ-
પાસ પંચાગ્નિ કરી તપ કરવા લાગ્યો. ૧-૩ તે
વર્ષાઋતુમાં વીરાસન વાળીને વરસાદના વારિમાં
ભિળવા લાગ્યો અને શિશિરઋતુમાં જળમાં વાસ
કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરતાં
અને સત્ય માર્ગમાં રહેતાં તેને દશ હજાર વર્ષ
વીતી ગયાં. ૪ પદ્મોત્તમા વિભીષણ હમેશાં ધર્મ-
પરાયણ અને પવિત્ર રહી પાંચ હજાર વર્ષ સુધી
એકપણે જિલો રહ્યો. ૫ ત્યારે તે વ્રત સમાપ્ત
થયું, ત્યારે અપ્સરાઓ નાચવા લાગી, પુષ્પોની
વૃષ્ટિ થઈ અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા. ૬ પછી
બીજા પાંચ હજાર વર્ષ સુધી તે વિભીષણ મનને
વેદાધ્યયનમાં રોડી રાખી પોતાનું માથું અને
બાહુ જિયાં રાખી સૂર્યનારાયણ સામે, તે ફરે
તેમ ફરતો રહીને જિલો રહ્યો. જેમ સ્વર્ગમાં
રહેનાર દેવોનાં વર્ષો નંદનવનમાં પસાર થઈ જાય,
તેમ આત્મનિગ્રહી વિભીષણનાં દશ હજાર વર્ષો
એ વનમાં પસાર થઈ ગયાં. દશાનન રાવણ પણ
દશ હજાર વર્ષનું નિરાહાર વ્રત રાખી તપશ્ચરણ
કરવા લાગ્યો અને એક હજાર વર્ષ પૂરાં થાય
ત્યારે અગ્નિમાં પોતાનું એકએક માથું હોમવા
લાગ્યો. તપ કરતાં કરતાં નવ હજાર વર્ષો વીત્યાં.
ત્યાં એક પછી એક એમ તેનાં નવ મસ્તકો
અગ્નિમાં હોમાઈ ગયાં. ૮-૧૦ દશ હજારમે વર્ષો
ત્યારે દશમું માથું કાપવા તે તપર થયો, ત્યારે
પિતામહ બ્રહ્મા ત્યાં આવ્યા. ૧૨

દેવોની સાથે આવેલા પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજી-

એ કહ્યું : ‘હે દશગ્રીવ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન
થયો છું. ૧૩ હે ધર્મરાજ ! તારી જે ઇચ્છા હોય
તે પૂર્ણ કર ! તારો પરિશ્રમ વૃથા નહિ જાય. ૧૪

ત્યારે દશગ્રીવે પ્રસન્ન થઈ પિતામહને માથું
નમાવી હાથથી ગફગફ વાણી વડે કહ્યું : ૧૫ ‘હે
ભગવન ! પ્રાણીઓને મૃત્યુ સમાન મોટો બીજો
એકે ભય નથી, તેમ જ તેના જેવો એકે શત્રુ
નથી; માટે હું અમરત્વનું વરદાન માગું છું. ૧૬

દશગ્રીવે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રહ્માજી
ઉત્તર આપ્યો : ‘તને સર્વથા અમરપણું મળશે
નહિ, માટે મારી પાસેથી બીજું વરદાન
માગી લે.’

હે રામ ! એ પ્રમાણે લોકકર્તા બ્રહ્માજીએ
કહ્યું, ત્યારે તેમની આગળ હાથ બેડી રાવણ
જોડ્યો : ૧૭, ૧૮ ‘હે પ્રભુપતિ ! હે શાશ્વત દેવ !
હું પક્ષો, નાગ, યક્ષ, દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસ અને
દેવોથી અવધ્ય થાઉં. ૧૯ હે પિતામહ ! મનુષ્યાદિ
પ્રાણીઓને તો હું તૃણવત્ ગણું છું; તેથી એવાં
પ્રાણીઓથી મને કાંઈ ભય નથી.’

દશગ્રીવે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવો સહિત
પિતામહ બ્રહ્માજી જોડ્યા : ૨૦, ૨૧ ‘હે રાક્ષસ-
શ્રમ ! જા, તારા માગવા પ્રમાણે થશે.’

હે રામ ! બળી પિતામહે તે દશગ્રીવને ફરી-
થી બીજા પણ ગુણ વરદાન આપતાં કહ્યું : ‘હે
પાપરહિત ! હે રાક્ષસ ! પૂર્વે તે જે મસ્તકો
અગ્નિમાં હોમ્યાં છે, તે તને પૂર્વવત્ પ્રાપ્ત થશે
અને હે સૌમ્ય ! મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય તેવું ત્રીજું
વરદાન પણ હું તને આપું છું; તે એ છે કે-
મનથી ઇચ્છાપૂર્વક જે અને જેવું સ્વરૂપ તું
ઇચ્છીશ તે અને તેવું સ્વરૂપ તને પ્રાપ્ત થશે,
તેમાં સંશય નથી.’

હે રામ ! બ્રહ્માજીના વરદાનને લીધે તુરત
જ અગ્નિમાં હોમેલાં મસ્તકો દશગ્રીવને પ્રાપ્ત
થયાં. પછી પિતામહે વિભીષણને કહ્યું : ‘હે
વત્સ વિભીષણ ! તારી ધર્મયુક્ત યુદ્ધિથી હું
પ્રસન્ન થયો છું; માટે હે ધર્મોત્તમા ! હે સુવ્રત !
તું વરદાન માગ.’

ત્યારે ધર્માત્મા વિભીષણ હાથ ભેડી બોલ્યા :
'હે ભગવન ! જેમ ચંદ્રમા કિરણોથી વ્યાપ્ત છે,
તેમ તમે નિત્ય સર્વ શુભોથી વ્યાપ્ત છો. સર્વ લોક-
ના શુભ આપ પોતે જ મને વરદાન આપવા આવ્યા
છો, તેથી હું કૃતકૃત્ય થયો છું.'^{૨૨-૨૯} હે સુવ્રત !
જે પ્રીતિથી તમે મને વરદાન આપવા માગતા હો
તો સાંભળો. પરમ આપત્તિમાં આવી પડયા છતાં
પણ મારી બુદ્ધિ ધર્મમાં જ રહે. હે ભગવન !
શીખ્યા વગર પણ મને પ્રહ્લાદનું જ્ઞાન થાય. જે
જે આશ્રમમાં રહેવાની મને ઇચ્છા થાય, તે તે
આશ્રમ ધર્મિષ્ઠ થાય અને તે તે ધર્મ મારાથી
આચરી શકાય. હે પરમોદાર વિભુ ! એ સર્વોત્તમ
વરદાન છે અને મારે તે જ ભેઈએ છીએ;
કેમ કે ધર્મિષ્ઠ આ ગાણસને સંસારમાં કાંઈ જ
હુલ્લ નથી.' ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા પ્રહ્લાદએ
વિભીષણને કહ્યું : 'હે વત્સ ! તું જેમ ધારે છે
તે પ્રમાણે થશે. હે શત્રુનાશન ! રાક્ષસકુળમાં
ઉત્પન્ન થયા છતાં તારી અધર્મમાં બુદ્ધિ થતી
નથી, તેથી હું તને અમર કરું છું.' એ પ્રમાણે
કહી પ્રહ્લાદ કુંભકર્ણને વરદાન આપવા ગયા.

એ સમયે સર્વ દેવોએ હાથ ભેડીને પ્રલ-
પતિને કહ્યું : 'આપે કુંભકર્ણને તો વરદાન ન
જ આપવું ભેઈએ. હે પ્રહ્લાદ ! આપ જાણો છો
કે, એ દુષ્ટુદિએ લોકોને ત્રાસ આપ્યો છે,
ઉપરાત નંદનવનમાં સાત અપ્સરાઓ, ઇંદ્રના
દશ સેવકો, ઋષિઓ અને માણસોનું ભક્ષણ
કરેલું છે. વરદાન મળવા પૂર્વે જે રાક્ષસે આટ-
આટલું કર્યું છે, તે વરદાન મેળવે તો કેવો
અનર્થ કરે ? જરૂર તે ત્રણે ભુવનનું ભક્ષણ કરશે,
માટે હે અમાપ તેજવાળા વિભુ ! વરદાનના
નિમિત્તે તેને મોઢ પમાડો.'^{૩૦-૩૯} એથી સર્વ
લોકનું કષ્ટાણ થયે; તેમ જ એના સન્માનનો
પણ રક્ષા થયે. 'એ પ્રમાણે દેવોએ કહ્યું, ત્યારે
પરમેશ્વર પ્રહ્લાદે સરસ્વતીનું ચિતન કરવા
માંડ્યું.'^{૪૦} ચિંતન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં દેવી
સરસ્વતી પ્રહ્લાદની પાસે પ્રકટ થયાં અને હાથ
ઝેરી બોલ્યાં : 'હે દેવ ! હું આવી છું; નાકે શુ

કરવાનું છે ?' ત્યારે પ્રહ્લાદએ કહ્યું : 'હે
ભારતી ! દેવો જે પ્રમાણે ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે
બોલવા માટે તું રાક્ષસેંદ્રની જીભમાં વાસ
કર.' ત્યારે 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહી સરસ્વતી-
એ કુંભકર્ણની જીભમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪૧-૪૩}

પછી પ્રભાપતિએ કહ્યું : 'હે મહાબાહુ
કુંભકર્ણ ! તું જે ઇચ્છતો હોય તે વરદાન
માગ.' ત્યારે કુંભકર્ણ બોલ્યો : 'હે દેવોના
દેવ ! અનેક વર્ષો સુધી નિદ્રાસુખ ભોગવવાની
મારી ઇચ્છા છે।' ત્યારે પ્રહ્લાદ 'એ પ્રમાણે
થશે' એમ કહી ત્યાંથી વિદાય થયા.^{૪૪-૪૬}

પ્રહ્લાદની સાથે દેવો આકાશમંડળમાં ચાલ્યા
ગયા ત્યારે સરસ્વતી દેવીએ પણ એ રાક્ષસને
ત્યાગ કર્યો. જ્યારે સરસ્વતીએ તેનો ત્યાગ
કર્યો, ત્યારે તેને ભાન આવ્યું અને તે દુષ્ટાત્મા
કુંભકર્ણ દુઃખી થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો :
'આજે મારા મોઢામાંથી આવું ભલદું વાક્ય
કેમ નીકળ્યું હશે ? અરે, મારું સર્વ તપ વૃથા
જ થયું ! હું ધારું છું કે પ્રહ્લાદ સાથે આવેલા
દેવોએ મને મોઢ પમાડ્યો છે.' પછી વરદાન
મેળવીને તેજસ્વી થયેલા તે ત્રણે ભાઈએ
શ્લેષ્માતક વનમાં ગયા અને ત્યાં સુખથી
રહેવા લાગ્યા.^{૪૭-૪૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

રાક્ષસકુળનો પુનરુદ્ધાર-રાવણે
મેળવેલી લંકા

સુમાલી વરલગ્ન્યાંસ્તુ કાશ્વરા ચતાન્નિશાચરાન ।
ઉદાત્તપદ્મમયં દ્યુત્યુગ સાનુગ. સ રક્ષાનલત્ત ॥૧॥
રાવણાદિ રાક્ષસોએ વરદાન મેળવ્યાં છે,
એમ સાંભળી મુમાદી પોતાના અનુચરો સહિત
ભય ત્યજ રસાતળમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો;^૧
તેમ જ ઘણી જ સારી તૈયારી કરનારા મારીચ,
પ્રહસ્ત, વિરૂપાક્ષ તથા મહોદર આદિ તેના
પ્રધાનો; પણ બહાર આવ્યા.^૨ પોતાના પ્રધાનો
અને રાક્ષસોની પીઠાએતો મુમાલી વચ્ચેથી

પાસે જઈને તેને ભેટીને આ પ્રમાણે બોલ્યો :^૩

‘હે વત્સ ! તે ત્રિભુવનશ્રેષ્ઠ બ્રહ્માની પાસેથી જે ઉત્તમ વરદાન મેળવ્યું છે, તેથી રાક્ષસકુળ માટે જે મનોરથ હું વિચારતો હતો તે સિદ્ધ થયેલો છે.’ હે મહાબાહુ ! ભયને લીધે અમે લ'કા ત્યજીને રસાતળમાં નાસી ગયા હતા, તે વિષ્ણુએ ઉત્પન્ન કરેલા અમારો ભય આજે નિવૃત્ત થયો.^૪ વિષ્ણુના ભયથી અનેકવાર ત્રાસેલા અને અમારું ઘર છોડી સર્વ સાથે પલાયન કરેલા અમે રસાતળમાં પેસી ગયા હતા.^૫ અમરાપુરી સરખી લ'કા નગરી અમે રાક્ષસોએ વસાવેલી હતી, કે જ્યાં હાલમાં તારો બુદ્ધિમાન ભાઈ ધનાધ્યક્ષ કુબેર રહે છે.^૬ હે પાપરહિત ! હે મહાબાહુ ! સામ, દામ અથવા બળથી તું તે લ'કાને પાછી મેળવવા શક્તિમાન થાય તો રાક્ષસોનું શ્રેય થાય.^૭ હે તાત ! તું લ'કેશ્વર ધર્મશ્રી એમાં કાંઈ સંશય નથી. તે નષ્ટ થતા રાક્ષસવંશનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે.^૮ હે મહાબળ ! તું અમારા સર્વનો રાજા ધર્મશ્રી.’

પોતાની પાસે આવેલા માતામહ સુમાલીને દશગ્રોવે કહ્યું :^{૧૦} ‘તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી; કેમ કે ધનાધ્યક્ષ કુબેરજી અમારા મોટા-ભાઈ હોવાથી પૂજ્ય છે.’^{૧૧} રાવણે જ્યારે આવો ધર્મયુક્ત ઉત્તર આપ્યો, ત્યારે તેના મનનું વડાણ સમજી જઈ સુમાલી રાક્ષસે વધુ આગ્રહ ન કર્યો; પરંતુ તક જોતા તે સર્વ રાક્ષસો રાવણની પાસે રહેવા લાગ્યા.

પછી એક વખત તક જોઈને પ્રહસ્તે રાવણને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ દશગ્રોવ ! તમારા માતામહને આ પ્રમાણે કહેવું એ તમને યોગ્ય નથી;^{૧૨, ૧૩} કારણ કે શસ્ત્રીરોને બ'ધુત્વ હોતું નથી. એ માટે હું દંટાંત કહું છું’ તે સાંભળ્યો. અહિત અને દિતિ એ બે બહેનો સમાનહિતવાળી હતી. તે બંને પરમ સ્વરૂપવાન પ્રજાપતિ કશ્યપને વરી હતી. પ્રજાપતિ કશ્યપથી અહિતિએ ત્રણે ભુવનના અધિપતિ દેવાને અને દિતિએ દૈત્યોને જન્મ આપ્યો. હે ધર્મશ્રી ! હે બીર ! પૂર્વે સમુ-

રૂપી વસ્ત્રવાળી પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી દૈત્યોની હતી અને તેઓ તેના રાજા હતા; પરંતુ મહાશક્તિમાન વિષ્ણુએ દૈત્યોને યુદ્ધમાં હણીને આ ત્રણે લોક દેવાને અપાવ્યા છે; તો તમે વિચાર કરો કે, કુબેરની પાસેથી લ'કા લેવાથી તમે એકલા જ ભાઈની સાથે વેરભાવ કરશો એમ નથી. પૂર્વે સુર અને અસુરે એ પ્રમાણે કરેલું જ છે. ૧૪-૧૮

પ્રહસ્તનાં વચન સાંભળી મનમાં હર્ષિત થયેલા રાવણે થોડા વખત સુધી વિચાર કર્યો અને વધુ હુપાવેશમાં આવી તે જ દિવસે રાક્ષસોની સાથે તેણે પ્રયાણ કર્યું. ત્રિકૂટ પર્વત પર પહોંચ્યા પછી દશગ્રોવ રાવણે વાણી-વિશારદ પ્રહસ્તને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ પ્રહસ્ત ! તું સત્વર લ'કામાં જા અને મારા કહેવાથી વિત્તશ કુબેરને તું યુક્તિપૂર્વક કહે કે, ‘હે રાજન ! આ લ'કાનગરી પૂર્વે મહાત્મા રાક્ષસોની હતી. હે પાપરહિત ! હે સૌમ્ય ! તમે તેમાં વસ્યા છો તે તમને યોગ્ય નથી; માટે હે અતુલ પરાક્રમી ! જે તમે આજે જ અમને અમારી લ'કાપુરી પાછી સોંપી દેશો, તો તમે અમારી પ્રીતિ મેળવશો અને ધર્મનું પાલન કર્યું’ ગણાશે. ૧૯-૨૪

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત રાક્ષસ કુબેર-થી રક્ષાયેલી લ'કાનગરીમાં જઈ પરમ ઉદાર કુબેરને કહેવા લાગ્યો : ‘હે સુખત ! મને તમારા ભાઈ દશગ્રોવે મોકલ્યો છે. હે મહાબાહુ ! હે સર્વ શસ્ત્ર ધારણ કરનારામાં શ્રદ્ધા હે સર્વ-શાસ્ત્રવિશારદ ધનેશ્વર ! દશાનને જે કહ્યું છે તે હું કરું છું, તે તમે સાંભળો. હે વિશાળનેત્રવાળા ! પૂર્વકાળમાં આ રમણીય લ'કાનગરી રાક્ષસોએ સ્થાપી છે અને ભય'કર પરાક્રમ કરનારા સુમાલી આદિ રાક્ષસોએ તેને લોગવેલી છે; ૨૫-૨૮ પરંતુ વિષ્ણુએ તેઓને હરાવીને તેમની પાસેથી તે જુગતી લીધેલી છે. હે વશ્રવણ ! રાક્ષસાધિ પતિ રાવણ તમને જણાવે છે કે, લ'કા તમારે તેને સોંપી દેવી. હે તાત ! તમારે આ સામ

ઉપાયથી સમજી રાક્ષસોની લંકા રાવણને મોપની ઘટે છે. ૧૨૯

પ્રહસ્તાના વચન સાંભળી વાક્યતુર વૈશ્રવણે ડહુ ૨૦ ‘હે રાક્ષસ ! નિશાચરો નાસી જવાથી ઉજ્જવડ થયેલી આ લકાનગરી પિતાએ મને આપેલી ૭ અને દાન, માન આદિ અનેક ગુણોથી મેં તે આબાદ કરી છે, ૨૧ છતાં બ, તું દશગ્રીવને જઈને કહે કે, જે આ મારું રાજ્ય અને લકાપુરી છે, તે તારું પણ છે અને તે રાજ્ય હેં મહાબાહુ ! તું સુખેથી ભોગવ મારું જે રાજ્ય અને ધન છે તેનો તારી સાથે હું ભાગ પાડવા ઇચ્છતો નથી’ એમ કહી ધનાધ્યક્ષ કુબેરપિતાજી પાસે ગયા અને પ્રણામ કરી રાવણને ઇચ્છતો હતો તે વિદિત કરતા કહ્યું ‘હે તાત ! દશગ્રીવે એક દૂત મોકલી મને કહેવડાવ્યું છે કે, ‘પૂર્વે રાક્ષસોએ વસાવેલી લકાનગરી મને પાછી સોપો, ‘તો હે સુખત ! મારે કરવા યોગ્ય હોય તે મને કહે’

ત્યારે મુનિશ્રદ્ધ પ્રહારિ વિશ્રવાએ હાથ ભેડી જીભેલા કુબેરજીને કહ્યું ‘હે પુત્ર ! મારું આ વચન સાંભળ. ૩૨-૩૧ મહાબાહુ દશગ્રીવે મને એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે મેં તેને કપકો દીધો હતો અને એ દુર્મતિને એમ ન કરવા માટે વારવાર કહ્યું હતું ૩૭ કોધ પામેલા મેં તેને વારવાર કહ્યું કે, આમ કરવાથી તારો નાશ થશે, છતાં તેણે ન માન્યું, તો હે પુત્ર ! તું શ્રેયસ્કર અને ધર્મયુક્ત મારું વચન સાંભળ ૩૮ તે દુર્મતિ વરદાન મેળવવાથી અતિશય મૂઠ થઈ ગયેલો છે. તે યોગ્યાયોગ્ય બળ્યતો નથી મારા શાપથી તેનો સ્વભાવ દારુણ થઈ ગયેલો છે. ૩૯ તેથી હે મહાબાહુ ! લકા છોડી દઈ તું તારા અતુચરો સહિત કેલાસ પર્વત ઉપર જઈ વસ. ૪૦ ત્યાં નદીઓમા ઉત્તમ રમ્ય ગંગા નદી વહે છે. સુવર્ણ અને સુર્ય સરખા તેજસ્વી કમળો તેના પાણીમા આવી રહેલા છે. ૪૧ કુસુમ, ઉત્પલ અને બીજા સુગંધીદાર ફૂલો પણ ત્યાં વાંચ છે ત્યાં આનંદ દેવો, નાથવો,

અપ્સરાઓ, ઉરગો અને કિન્નરો વિહાર કરી નિત્ય આનંદ પામે છે હે કુબેર ! તું બંધે છે કે, દશગ્રીવે મોટું વરદાન મેળવ્યું છે, તેથી તેની સાથે તારે વેર કરવું યોગ્ય નથી’ પિતાની આ આજ્ઞા માથે ચઢાવી કુબેરજી પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, મંત્રી, સમસ્ત વાહન અને ધન વગેરે લઈ કેલાસ પર્વત પર ગયા. ૪૨-૮૮ કુબેરજીના ગયા પછી હર્ષિત ચિત્તવાળા પ્રહસ્તે મંત્રીઓથી વીંટાઈ બેઠેલા મહાત્મા રાવણને કહ્યું ૪૫ ‘ધનેશ્વર કુબેર લકા ત્યજી ચાલ્યા ગયા છે અને હવે તે શૂન્ય થઈ છે, માટે અમારી સાથે તેમા પ્રવેશ કરીને તમે તમારા ધર્મનું પાલન કરો’ ત્યારે પ્રહસ્તાના વચનો સાંભળી મહાબળવાન રાવણ પોતાના બળવાન અનુચરો અને ભાઈઓ સહિત લકામા પેઠો ૪૬, ૪૭ જેમ ઇંદ્ર સ્વર્ગમા પ્રવેશ કરે, તેમ દેવશત્રુ રાવણે કુબેરે તજેલો વિશાળ રાજમાર્ગોવાળી લકાનગરીમા પ્રવેશ કર્યો ૪૮ પછી રાક્ષસોએ રાવણનો ત્યાં અભિષેક કર્યો અને રાવણ તેનું પાલન કરવા લાગ્યો થોડો સમય વીતતા લકા કાળા વાદળા સરખા રાક્ષસોથી ભરાઈ ગઈ જેમ પૂર્વે ઇંદ્રરાજાએ સ્વર્ગમા અમરાવતી વસાવી હતી, તેમ ધનેશ્વર કુબેરે પણ પિતૃઆજ્ઞાપાલનના પ્રભાવથી ચંદ્ર જેવા ઉજ્જવળ કેલાસ પર્વતના શિખર ઉપર ઘણા જ અલકૃત અને શ્રદ્ધ ભવનોથી શોભતી અલકાપુરી વસાવી તેમા સુખથી વાસ કર્યો. ૪૯, ૫૦

ઈતિ શ્રીવાત્મીક નંદાર્પનમંત્રીત આદિકાવ્ય શ્રોત્રમાયાના ઉત્તરકાંડમા ૧૧ મો સુગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨મો

રાવણ વંશેનો મહાસ્વાશ્રમ-રાક્ષસનશની વૃદ્ધિ રાક્ષસેન્દ્રોર્મિયુક્તસ્તુ બ્રાહ્મિ સહિતસ્તદા ।

તત્ત્વ પ્રદાન રાક્ષસ્યા મનિમ્યા સમાચન્તપત ॥

રાક્ષસાધિપતિ રાવણે લકાનું રાજ્ય મેળવ્યા પછી પોતાની બહેન શૂર્પણખાના લગ્ન માટે ભાઈઓ સાથે વિચાર કરી તેને દાનવોમા શ્રેષ્ઠ કાલકેટ્ટ નિગ્ઢિન્દ્રવની સાથે પરણાવી ૫૨ હે

રામ ! બહેનને પરણાવ્યા પછી રાક્ષસે દ્રાવણ મૃગયા કરવા નીકળ્યો. ત્યાં તેણે કિંતિના પુત્ર મય (દાનવ)ને ભેળો કે જેની સાથે લાવણ્યમયી એક કન્યા હતી. કન્યા સહિત મયદાનવને ભેઈ દશગ્રોવે પૂછ્યું ‘તમે કોણ છો ? કન્યા મનુષ્ય કે મૃગ પણ ફરતા નથી, ત્યાં તમે વિચરો છો ?’ આ મૃગનયની કન્યા સહિત તમે અહીં કેમ રહો છો ?’ ત્યારે મયદાનવે રાવણને ઉત્તર આપ્યો ‘તમારી પાસે હું સર્વ વૃત્તાત કહું છું, તે તમે સાલજો પૂર્વે હેમા નામની એક અપ્સરા હતી.’ તે હેમા ઇંદ્રને જેમ ઇંદ્રાણી મળે, તેમ મને મળો હતી અને એક હજાર વર્ષ સુધી હું તેના ઉપર અતિશય પ્રીતિવાળો હતો. હાલમા તે હેમા દેવતાઓના કાર્ય નિમિત્ત સ્વર્ગ માં ગઈ છે અને મારા તેર વરસ તેના વિરહમા ચાટ્યા ગયા છે અને, આ ચૌદસ વર્ષ પણ મેં બનાવેલી સુવર્ણમય પુરીમાં જ વીતી ગયું વજ્ર અને વૈદ્યમહિષી ચીતરેલી અને માયાથી નિર્માણ કરેલી તે નગરીમાં રહેવા છતાં હેમાના વિયોગને લીધે હું હાની રહેતો હતો, તેથી હું મારી પુત્રીને લઈને આ વનમાં આવ્યો છું હે રાજન્ ! તે હેમા અપ્સરાની કૃપથી જન્મેલી આ મારી પુત્રી છે, અને તેને યોગ્ય પતિની સાથે પરણાવવા હું ઇચ્છુ છું. સર્વ માન કરજનારા પુરુષોને કન્યાના પિતા હોય એ હું ખરકર જ છે, કારણ કે કન્યા માતા અને પિતાના બંને કુળને હમેશા સશયમા રાખે છે અને એ સ્ત્રીથી જ પુત્રો પણ થયા છે. હે તાત ! તેમા પહેલાં માયાવી અને પછી દુહલિ થયેા હતા એ પ્રમાણે તમે જે પૂછ્યું તે બધું યથાવિધિ મેં તમને કહ્યું હે તાત ! તમે કોણ છો ? હું તમને કેવી રીતે બળી શકું ?’ ત્યારે રાવણે કહ્યું ‘હું બ્રહ્માણની ત્રીજી પેઢીએ થયેલા વિગ્નવા મુનિનો પુત્ર છું અને મારું નામ દશગ્રીવ છે’ ૧૨-૧૫

હે રામ ! રાક્ષસે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે દાનવશ્રદ્ધ મયદાનવે મહર્ષિપુત્ર બાળીને પોતાની

કન્યા તેને આપવાની ઇચ્છા બહાવી અને તુરંત જ પોતાની કન્યાનો હાથ તેના હાથમાં આપતા કહ્યું હે રાજન્ ! હેમા અપ્સરાથી ઉત્પન્ન થયેલી મારી આ મદોદરી નામની પુત્રીને તમે પત્ની તરીકે ગ્રહણ કરો’ ત્યારે રાવણે ‘તથાસ્તુ’ કહી તેનો સ્વીકાર કર્યો પછી દૈત્યે દ્ર મયદાનવે અગ્નિ સમક્ષ તેઓનું પાણિ ગ્રહણ કરાવ્યું. હે રામ ! રાવણને તેના પિતા વિશ્વવાથી શાપ મળ્યો છે તેમયદાનવ બળુતો હતો, છતાં તે પિતામહના કુળનો છે, એમ બાળીને તેણે પોતાની પુત્રી તેને આપી હતી, તેમ જ પરમ અદ્ભુત અમોઘ શક્તિ પણ આપી હતી કે જે શક્તિએ લક્ષ્મણને મૂર્છા પમાડી હતી. ૧૬-૨૧

પોતાની પત્નીને લઈ રાક્ષસરાજ રાવણ લકામાં ગયો પછી પોતાના બે નાના ભાઈ ઓના લક્ષ્મણે બે કન્યાઓ પણ તે લઈ આવ્યો. વિરોચનની વજ્રજ્વાળા નામની પુત્રીને રાવણે કુલકર્ણ સાથે પરણાવી અને ધર્વરાજ મહાત્મા શલ્યની સરમા નામની ધમસ પુત્રીને વિભીષણ સાથે પરણાવી કે જે સરમા માનસરોવરના કાંઠા પર જન્મી હતી તેના જન્મસમયે વર્ષાઋતુ હોવાથી માનસરોવરમાં પાણી વધતું હતું, ત્યારે કન્યા ઉપરની પ્રીતિને ત્રીધે તેની માતાએ રાતા રાતા ‘સર મા વર્ષત’ (સરોવર, વધ નહિ) એ પ્રમાણે કહ્યું, તેથી તેનું નામ સરમા પડ્યું આ પ્રમાણે વિવાહ કરી એ રાક્ષસો જેમ ગધર્વો નદનવનમાં આનંદ ભોગવે તેમ પોત પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ ભોગવવા લાગ્યા. ૨૨-૨૮ સમય વીતતા રાવણની પત્ની ઇન્દ્રાણી મદોદરીએ મેઘનાદ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, જે ઇન્દ્રજિત નામથી વિખ્યાત થયો. ત્યારે તેના જન્મ વયે અને તે રોવા વાગ્યો, ત્યારે ઘણા પ્રચંડ મેઘસમૂહના ગડગડાટ જેવો તેનો અવાજ વયે હે રાધવ ! તેના અવાજથી આખી લકા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી, તેથી તેના પિતાએ એનું નામ મેઘનાદ પાડ્યું હે સ્ત્રમ !

રાવણના શુભ અંતઃપુરમાં લાકડામાં છુપાયેલા અગ્નિની માફક શ્રદ્ધ સ્ત્રીઓથી રક્ષાતો, માતા તથા પિતાને મહાહુપ ઉપજાવતો એ મેઘનાદ વધતો હતો. ૨૯-૩૧

ઈવ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશુનિપ્રણીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણનો ઉત્તરકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો

રાવણનો ઉત્પાત-કુબેરની શિખામણ

બય લાકેશ્વરાત્સ્વપ્ના તત્ર કાલેજ્ઞ કેનાચત્ ।

નિદ્રા સમમયત્તોવા કુમ્ભકણસ્ય રૂપણી ॥ ૧ ॥

પછી કેટલેક કાળે લોકેશ્વર પ્રહ્લાએ પ્રેરેલી ઘોર નિદ્રા કુંભકણની પાસે ગઈ. ૧ ત્યારે કુંભકણે પોતાના ભાઈને કહ્યું : 'હે રાજન્ ! મને નિદ્રા પીડા કરે છે, મારે માટે એક સારું ગૃહ કરાવો.' ૨ તેથી રાવણે વિશ્વકર્મા જેવા શિલ્પીઓને આજ્ઞા કરી. તેમણે એક યોજન પહોળું ને બે યોજન લાંબું, વિશાળ, સુંવાળું, સુંદર દેખાવવાળું, કેઈ પણ ભતતની પીડા વિનાનું, સ્ફટિક અને સુવર્ણના ચિતરામણવાળા થાંભલાથી સર્વત્ર શોભતું એક મંદિર કુંભકણે માટે બનાવ્યું. ૩, ૪ એ મંદિરને વૈદ્યમંથિનનાં પગથિયાં હતાં. ઘૂઘરીઓવાળા પડદા ટાંગ્યા હતા, હાથીદાંતનાં ખારણાં બનાવ્યાં હતાં; તેમ જ હીરા અને સ્ફટિકના ચોતરા બાંધેલા હતા. ૫ મેરુ પર્વતની પુણ્ય-શુક્રાની જેમ નિત્ય સંપૂર્ણ સુખ આપનાર એ મનોહર મંદિર રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે બંધાવ્યું, ૬ ત્યારે મહાબળવાન કુંભકણે તેમાં જઈ સુખથી સૂતો, તે હંભરો વર્ષ સુધી સૂઈ રહ્યો, પણ જાગ્યો નહિ. ૭

આ પ્રમાણે જ્યારે કુંભકણે નિદ્રાધીન થયેલો હતો, ત્યારે નિરંકુશ દશાનન દેવો, ઋષિઓ, યક્ષો અને ગંધર્વોના સંહાર કરવા લાગ્યો; ૮ એટલું જ નહિ, પણ નંદન વગેરે જે જે વિચિત્ર ઉધાનો હતાં, તે સર્વને કોષ પાગેલા દશાનને ઉજ્જડ કર્યો. ૯ હાથી જેમ નદીમાં કોડા કરી તેનો નાશ કરે છે, વાયુ જેમ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી તેનો નાશ કરે છે, વજ્ર જેમ

પર્વત ઉપર પડીને તેને ભેદી નાખે છે, તેમ રાક્ષસાધિપતિ રાવણ સર્વનો નાશ કરવા લાગ્યો. ૧૦ રાવણનું આવું દુરાચરણ જાણીને અને પોતાના કુળને અનુરૂપ વ્યવહારનું સ્મરણ કરીને બ્રાતૃત્રેમી કુબેરે તેને સમજાવવા એક દૂતને લંકા મોકલ્યો. તે દૂત લંકાપુરીમાં જઈ વિભીષણને મળ્યો, ત્યારે ધર્માત્મા વિભીષણે તેનું સન્માન કરી, આવવાનું કારણ તથા કુબેર અને ણીળ સંગાંસ'બંધીઓનું કુશળ પૂછ્યું, તે જાણીને સભામાં બેઠેલા રાવણની પાસે તેને લઈ ગયા. ત્યાં પોતાના તેજશ્વી શોભતા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને ભેઈને 'મહારાજનો જય થાઓ' એ પ્રમાણે બોલી વિનીતભાવે તે બોલો રહ્યો, પછી તે દૂતે ઉત્તમ પલંગ ઉપર બેઠેલા રાવણને કહ્યું : ૧૧-૧૨

'હે રાજન્ ! હે વીર ! તમારા ભાઈએ તમારાં માતા અને પિતાના કુળના સદાચારને યોગ્ય બે કહેલું છે, તે હું તમને કહું છું.' ૧૩ તેમણે કહાવ્યું છે કે, 'આટલાં કૃત્યોથી બહુ થયું. હવે તમારે સદાચારનો સંચક કરવો ઘટે છે, તેમ જ ધર્મમાં આસ્થા રાખવી ઘટે છે.' ૧૪ હે રાજન્ ! નંદનવનનો નાશ થયો તે મેં જોયો, ઋષિઓ હણાયો મેં સાંભળ્યું અને તમારા નાશ માટેની દેવોની પેરવીઓ પણ મારા જાણવામાં આવી છે. ૧૫ હે રાક્ષસાધિપ ! તમે મારો ઘણી વાર અનાદર કર્યો છે, છતાં અપરાધી બાળક માટાંઓથી રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે; તેમ તમારું રક્ષણ કરવું એ મારું કામ છે. ૧૬ જિતેન્દ્રિય અને નિયમને વશ રહીને રુદ્રને પ્રસન્ન કરવા માટે ત્રિપરણ કરી હું હિમાલય ઉપર ધર્મોપાસના કરવા લાગ્યો હતો, ૧૭ ત્યાં મેં ઉમા સહિત દેવાધિદેવ મહાદેવને જોયા. આ સમયે અનુપમ રૂપ ધરીને રુદ્રાણી ત્યાં આવેલાં હતાં. હે મહારાજ ! ણીળ કેઈ પણ હેતુથી નહિ પણ માત્ર 'આ કોણુ હશે ?' એ જ આકાંક્ષાથી મેં કમનસીબે તે દેવીને ગળી આંખે જોયાં, ૧૮, ૧૯ ત્યારે દિવ્ય પ્રભાવથી દેવીએ મારી ગળી આંખ બાળી નાખી અને પૂજા બેઠવાથી જેમ તેજ દિગ્ધ

થઈ બધે તેમ મારું એ નેત્ર દ્રિષ્ઠં પડી ગયું.
તે પછી હું ગિરિના બીજા વિસ્તીર્ણ શિખર ઉપર
જઈને આકસો વર્ષ સુધી મૌન રહેવાનું મહાવ્રત
ધારણ કરીને રહ્યો. તે તપ પૂરું થયું ત્યારે દેવ
મહેશ્વરે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું : 'હે ધર્મજ્ઞ ! હે સુવ્રત !
આ તપથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હે
ધનેશ્વર ! આર્જુ તપ એક તે કરેલું છે અને બીજું
મેં આચરેલું હતું. આવું વ્રત આચરે એવા
ત્રીજો કોઈ પુરુષ થયો નથી આ વ્રત હુષ્કર છે
અને તે મેં જ પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલું છે ૨૪-૨૮ હે
ધનેશ્વર ! હે સૌમ્ય ! તું મારો મિત્ર થા. હે
પાપરહિત ! તેં મને તપથી જીતેલો છે. પાટે
તું મારો મિત્ર થા. ૨૯ દેવીના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ
કરવાથી તેણે તારું જે ડાખું નેત્ર બાળી નાખ્યું
છે અને હાલ જે પીગું પડી ગયું છે. ૩૦ તેથી
'એકાક્ષી પિંગલી એવા નામથી ઘણા ગળ
સુધી તું પ્રસિદ્ધ રહીશ.' એ પ્રમાણે શિવની
સાથે મિત્રતા મેળવીને તેમ જ તેમની પામેથી
સ્વ મેળવીને ઘેર આવેલા મે તમારો પાપી
નિશ્ચય સાબળ્યો, માટે એ કુળને કલક લગાડ
નાર અધર્મી લોકોની સોળત ઠોડી દે સપિઓ
માથે દેવો તમારા વધના ઉપાયનો વિચાર કરે છે.'

તે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કોવલી રક્ત
દોચન થયેલો દશાનન હાથ પછાડી અને દાત
ખીચી બોલ્યો. 'હે દત્ત ! તું જે બોલે છે તે
હું બરાબર સમજ્યો છું ૩૧-૩૪ તું અને તને
આહી મોકલનાર એ મારો ભાઈ હવે જીવતા નહિ
રહે. એ ધનેશ્વર આ મારા હિતની વાણી કહેતો
નથી, પણ એ મૂઠ મને 'મારે મહેશ્વરની મિત્રતા
થઈ' એમ સલાખાવે છે. તેં જે આ કહ્યું તે
મારાથી સંકેત થઈ શકે તેમ નથી. ૩૫-૩૯ હે
દત્ત ! તેનું આટલા કાળ સુધી મેં સર્વ મહન
ક્યું છે અને એ મારો શુરુ છે, મારાથી ન્યેય
છે, એમ હું માનું છું; તેથી જ મેં એને હણ્યો
નથી, ૪૦ પણ તેના આ વચનો સાબળી હવે મેં
એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે, તેના એકલાની
ખાતર જ હું મારા બાહુબળથી ત્રણે લોકોને

જીતીશ અને ત્યારે દિશાના લોકપાળોને યમ-
સદનમાં પહોંચાડી દઈશ. ૪૩, ૪૬ એ પ્રમાણે
કહીને રાવણે તે દત્તને તલવારથી કાપી નાખ્યો
અને દુરાત્મા રાક્ષસોને તેનું લલણ કરી જવા
કહ્યું. પછી ત્રણે લોકોને જીતવાની આકાંક્ષાવાળો
રાવણ સ્વસ્તિવાચન કરાવી ૨૫ પર ચડી સત્વર
જ્યા ધનેશ્વર રહેતા હતા ત્યાં ગયો. ૪૦, ૪૧

દત્ત શ્રીવાત્સી મહામુનિપ્રણીત આ દકામ શ્રીરામાયણના
ઉપરજાકમાં ૧૩ મો રામ સમામ

સર્ગ ૧૪ મો

રાવણનો ઉત્પાત-યક્ષો સાથે યુદ્ધ

તત્. સ સ ચવ. સાધ પટર્માન્યવલોદ્ધત્ત. ।

મહોદ્રપ્રહસ્તાથ્યા મારિચશુકસારણઃ ॥૧॥

નિરતર બગથી ઉદ્ભવ રહેતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ
બોલે ત્રણ લોકોને બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય,
તેમ મહોદ્ર, પ્રહસ્ત, મારીચ, શુક, સારણ અને
ધૂમ્રાક્ષને સાથે લઈ કુબેરની સામે લડવા ગયો ૧
શહેરો, નદીઓ, પર્વતો, વનો અને ઉપવનોને
ઓળંગી એક મુદ્દતમાં તે કલામ પર્વત પર
આવી પહોંચ્યો ૨, ૩ યુદ્ધરૂપ દુરાત્મા રાક્ષસેન્દ્રને
મત્રોઓ સહિત કલામ પર આવી પહોંચેલો
બણી ત્યાં રહેલા યક્ષોના તો હોશકેશ જ બીડી
ગયા થોડી વારે સાવધ થઈ 'આ આપણા રાજા
કુબેરનો ભાઈ છે' એમ બણી તેઓ ધનેશ્વર
હતા ત્યાં ગયા ૪, ૫ તેઓએ ત્યાં જઈ રાવણે જે
કયું હતું તે સવ કહ્યું, ત્યારે કુબેરે તેની સામે
લડવા નાંચક્ષસન્યને આજ્ઞા આપી. તે વખતે
યક્ષોનું અને રાક્ષસોનું કઠોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું
સમુદ્રના તરંગોની પેઠે યક્ષ તથા રાક્ષસન્ય
બીજબાથી કલામગિરિ કાપી બીચો ૬-૮ ભેત-
ભેતામાં રાવણના સર્વ મત્રોઓ ઘાયલ થયા,
ત્યારે નિશાચર દશગ્રીવે પોતાના સન્યને મંદ
પરેલું ભેઈ કોષપૂર્વક મોઠો નાદ કર્યો. રાવણના
નાદથી વેગમાં આવેલા ભયંકર પરાક્રમ કરનારા
તેના પ્રત્યેક પ્રધાનો એકેક હબર યક્ષોની સાથે
લડવા લાગ્યા, તેમ જ રાવણે પણ મંદા, મુશલ,
તલવાર શકિત અને તોમર વડે યક્ષોનાને

હણવા માંડી. ૯-૧૨

એ સમયે વરસતાં વાદળાંની ધારાઓની જેમ યક્ષોએ છોડેલાં ખાણોથી વીંધાતો રાવણ કોધપર્વક પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૧૩ વાદળાંની હળરો ધારાથી પર્વત ભિંનય છે, તેમ યક્ષોનાં શસ્ત્રોના ઘાથી રુદ્રની ધારા વડે ભિન્ન જવા છતાં તે જરા પણ ડગ્યો નહિ. પછી મહાત્મા રાવણ કાળદંડના સરખી ગદા ઉપાડી યક્ષસન્ન્યમાં પેઠા અને હળરો યક્ષોને યમદારમાં પછેડ્યાડયા. વાયુ સહિત અગ્નિ જેમ સૂકાં લાકડાંને સળગાવી મૂકે છે, તેમ તુણુની માફક વીંઝારાયેલા યક્ષસન્ન્યને રાવણુરૂપી અગ્નિ બાળી નાખવા લાગ્યો. વાયુ જેમ વાદળાંને વીંઝેરી નાખે છે, તેમ બાકી રહેલા તે યક્ષોને મહોદર, શુક આદિ રાવણુના વીર પ્રધાનોએ છિન્નશિન્ન કરી નાખ્યા. ૧૪-૧૬ કેટલાક અવયવો કપાઈ જવાથી ધાયલ થઈ યુદ્ધભૂમિ પર પડ્યા અને કેટલાક તીક્ષ્ણ દાંતોથી હોંક કરડતા પૃથ્વી પર પડ્યા. ૧૭ જેમ નદીના પ્રવાહથી તેના કાંઠાઓ ઘસી પડે છે, તેમ કેટલાક થાકેલા હોવાથી શસ્ત્રો છોડી દઈને એકબીજાને વળગી પડીને યુદ્ધભૂમિમાં પડ્યા. સામે પગલે રત્ની લડવા છતા બળવાન શત્રુથી હણાઈને હળરો યક્ષો અંતરિક્ષમાં જવા લાગ્યા, જેથી યુદ્ધપ્રેક્ષક ઋષિઓને તેમ જ આ વીર લોકોને ત્યાં રહેવાને સ્થાન મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પોતાના મહાબળવાન યોદ્ધાઓને હણાયેલા ભેદ મહાબાહુ ધનાધ્યક્ષે બીજા હળરો યક્ષોને રણભૂમિ પર મોકલ્યા. ૧૮-૧૯ હે રામ! એ સમયે કુબેરે મોકલેલા સંયોધકંટક નામનો યક્ષ પુલકન સન્ન્ય અને વાહનો સહિત યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો. વિષ્ણુ જેમ ચક્રથી છેદે, તેમ તેણે મારીય રાક્ષસન યુદ્ધભૂમિમાં ધાયલ કર્યો, જેથી પુલ્કય ક્ષીણ થયે જેમ અહ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે મારીય કેલાસ પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૨૦-૨૨ તે નિશાચર મારીય જાન આપ્યા પછી એક સુદૃઢ મુખી વિસામો લઈ પુનઃ યુદ્ધભૂમિ પર આવ્યો અને મહાદારણુ યુદ્ધ

કરવા લાગ્યો, ત્યારે તેનાથી ત્રાસી સંયોધકંટક યક્ષ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયો.

પછી સુવર્ણથી ચીતરેલા અને વૈદ્યમણિ તથા રૂપાથી જેમાં ભાત પાડેલી છે, તેવા રાજમહેલના દ્વારમાં રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે પ્રવેશ કર્યો. હે રાજન! તે નિશાચરને રાજમહેલમાં પેસતો ભેઈ સૂર્યભાતુ નામનો દ્વારપાળ તેને રોકવા લાગ્યો. ૨૩-૨૫ હે રામ! દ્વારપાળે રોકવા છતાં રાવણ ન જ રોકાયો, ત્યારે દ્વારપાળે તેને દરવાજાનાં તોરણ વડે ઝૂડી નાખ્યો; તેથી ગેરુથી જેમ પર્વત ચોલી રહે, તેમ લોહી નીકળવાથી તે રાવણ શોભવા લાગ્યો. પર્વતના શિખર જેવા તોરણના પ્રહારથી ધાયલ થયા છતાં પિતામહ બ્રહ્માજીના વરદાનને લીધે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનો જરા પણ ક્ષય થયો નહિ; જિલ્લો તેણે તે જ તોરણ વડે દ્વારપાળ સૂર્યભાતુને એવો તો પ્રહાર કર્યો કે જેથી તેનું શરીર વિદીર્ણ થઈ ગયું. રાવણનું આ પરાક્રમ ભેઈને હવતા રહેલા સર્વે ત્યાંથી ત્રાસી ગયા અને કાયથી પીડા પામી શસ્ત્રો ત્યજી દઈ વીલે મોઢે નદી, કોતરો તથા શુદ્રાઓમાં ભરાઈ ગયા. ૨૬-૩૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરકાંડના ૧૪ થી ૩૦ સુધી સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫મો

રાવણનો ઉત્પાત-કુબેર સાથે યુદ્ધ-
પુષ્પક વિમાનની પ્રાપ્તિ

તતસ્તંદ્વય વિનસ્તાન્યક્ષેન્દ્રાંથ સદ્વચ્ચસઃ ।
ધનાધક્ષો મહાવૃક્તં મર્ગચારમધ્યાવ્રતી ॥ ૧ ॥

આ રીતે અનેક પ્રકારે ત્રાસ પામેલા તે યક્ષોને ભેઈને ધનાધ્યક્ષ કુબેરે મણિવદ્ર નામના મહાયક્ષને કહ્યું: ૧ 'હે યક્ષેન્દ્ર! હસચારી અને પાપી રાવણનો તું સંહાર કર અને ત્રાસ પામેલા વીર યક્ષોનું રક્ષણ કર.' ૨ ત્યારે મહાબાહુ મણિવદ્ર ચાર હળર વીર યક્ષોને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. વીર યક્ષો ગદા, મુસળ, ત્રાસ, શક્તિ, તોમર અને મુદગર આદિ આયુધો વડે રાક્ષસોને હણતા હણતા રણભૂમિમાં દોડવા

લાગ્યા.^{૩૪} જાજ જેમ ઝડપથી નાનાં પક્ષીને પકડી પાડે, તેમ વીર યક્ષો રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ સમયે ‘ઠીક’, ‘યુદ્ધ આપ,’ ‘હું પાછો જવા ઇચ્છતો નથી,’ ‘તારાં શસ્ત્રો મને ઈઈ દે’ એ પ્રમાણે રાક્ષસો તથા યક્ષોના અવાજ થવા લાગ્યા. દેવો, ગંધર્વો અને ઋષિઓ આ તુલ્ય યુદ્ધ જોઈ વિસ્મિત થવા લાગ્યા.^{૫૬}

રાવણના મંત્રી પ્રહસ્તે યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરા-કમ કરી એકહબ્દર યક્ષોને મારી નાખ્યા અને મહોદરે બીજા હબ્દર યક્ષોને હણ્યા.^૭ હે રાજન! યુદ્ધોન્મત મહાકોપી મારીએ માત્ર એક નિમેષના અંતરમાં બે હબ્દર યક્ષોને હણી નાખ્યા.^૮ હે પુરુષશ્રધ્ધ! એ સમયે યક્ષો ધર્મયુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો કપટયુદ્ધ કરતા હતા; તેથી રાક્ષસો એ યુદ્ધમાં અડિયાતા થયા. મહાબાહુ ધૃત્વાક્ષે રણક્ષેત્રમાં આવી મણિભદ્રની છાતીમાં કોપથી મુસળનો ઘા કર્યો, છતાં તે વીર યક્ષ જરા પણ ધન્યો નહિ,^{૯,૧૦} બેલહુ તેણે ગદાને બરાબર વીંઝીને ધૃત્વાક્ષના માથામાં મારી, તેથી તે રાક્ષસ વિકળ થઈ ભોય ઉપર પડ્યા.^{૧૧} ધૃત્વાક્ષને લેલીહુહાણ થઈ પૃથ્વી પર પડેલો જોઈને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ મણિભદ્રની સામે આવ્યો,^{૧૨} ત્યારે ક્રોધ પામેલા દોડ્યા આવતા રાવણને યક્ષશ્રધ્ધ મણિભદ્ર ત્રણ શક્તિઓથી વીધ્યો; છતાં કોપે ભરાયેલા મહાબળવાન રાવણે દોડી આવી તેના મસ્તક પર પ્રહાર કર્યો. રાવણના પ્રહારથી મણિભદ્રનું મસ્તક વાંકું થઈ ગયું અને તેથી તે યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થયો, ત્યારે રાક્ષસોએ મોટો હર્ષનાદ કરી આખો કલાસ પર્વત ગબવી મૂક્યો;^{૧૩-૧૫} એટલામાં શુક અને પ્રૌષ્ઠપદ નામના બે પ્રધાનોની સાથે ધનાધ્યક્ષ કુળેર મોટી ગદા ધારણ કરી રણભૂમિ પર આવ્યા.^{૧૬} એ સમયે મહાત્મા કુળેર પોતાના ભાઈ રાવણને યુદ્ધભૂમિમાં જોઈને પોતાના મહાન કુળને છાજે તેવા બુદ્ધિયુક્ત વચ્ચેના કહેવા માંડ્યાં:^{૧૭} ‘હે દુર્મતિ! તું મારાવાયો છતાં પાપકર્મથી અટકતો નથી, તો પાછળથી એનું ફળ મેળવીને નરકમાં

જઈશ, ત્યારે તને ખબર પડશે. કોઈ દુર્મતિ માણસ મોહને લીધે ઝેરની ઉપેક્ષા કરીને મોહને લીધે તે પી બચ અને પાછળથી જેમ તેના પરિણામની તેને ખબર પડે, તેમ તું પણ તારાં પાપકર્મનું પરિણામ પાછળથી જ સમજીશ. તારા અનાચારને લીધે દેવો તારાથી વિમુખ થયા છે અને તેથી તું આવો વેરલાવ પામ્યો છે, તેની તને પાછળથી જ ખબર પડશે. માતા, પિતા, વિપ્ર, આચાર્ય આદિનો તિરસ્કાર કરનાર તું જ્યારે ચમરાબંને હાથ પડીશ, ત્યારે જ તને ખબર પડશે. ક્ષણભંજર શરીર ધારણ કરીને જે તપ કરતો નથી, તે મૂઢ મૂઝા પછી પોતાનાં પાપકર્મનું ફળ પામીને બહુ જ દુઃખી થાય છે.^{૧૮-૨૨} ધર્મથી રાજ્ય, ધન આદિ સુખ મળે છે, પણ અધર્મથી તો દુઃખ જ થાય છે; માટે ધર્મ કર અને પાપનું વિસર્જન કર. માતા-પિતાની સેવા કર્યા વિના કોઈ પણ માણસ ની બુદ્ધિ શુભ થતી નથી અને જીવ જેવાં કર્મો કરે છે, તેવાં ફળ તેને લોગવવાં જ પડે છે. પુણ્યકર્મ વડે જ આ લોકમાં સમૃદ્ધિ, રૂપ, બળ, પુત્ર, ધન આદિ મળે છે અને પરલોક પણ તે વડે જ સધાય છે.^{૨૩,૨૪} હે દુર્બુદ્ધિ! તારી બુદ્ધિ આવી થઈ ગઈ છે, જેથી તું નરકમાં જનારો થઈશ. અરે! તારા જેવા પાપાત્માની સાથે વધારે બેલહુ એ પણ મને યોગ્ય લાગતું નથી.’^{૨૫}

મહાત્મા કુળેર રાવણને તથા તેના પ્રધાનોને આ રીતે સમજાવ્યા છતાં તેઓએ ન માન્યું ત્યારે ગદા વડે પ્રહાર કરવા માંડ્યા, જેથી રાવણના મારીય આદિ પ્રધાનો પલાયન કરી ગયા.^{૨૬} પછી યક્ષેન્દ્ર કુળેરે દરાગ્રોવને માથામાં બેરથી ગદા મારી, પણ તેથી તે જરા પણ ડગ્યો નહિ.^{૨૭} હે રામ! પછી તે મહાયુદ્ધમાં તે યક્ષ અને રાક્ષસ એકબીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા, પણ બેમાંથી કોઈ થાક્યું નહિ તેમ કોઈ વિહવળ પણ થયું નહિ.^{૨૮} કુળેરે આગે-ચાસ મૂક્યું, ત્યારે રાવણે તેના સાસું વચ્ચાસ

મૂકી તેનું નિવારણ કયું.^{૨૯} પછી રાવણે માયા કરવા માંડી. રાવણે કુબેરના વિનાશ માટે સેંકડો માયાવી સ્વરૂપો ધારણ કર્યા.^{૩૦} એ સમયે તે વાઘ, વરાહ, વાઢળું, પર્વત, સાગર, વૃક્ષ, યક્ષ અથવા દૈત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો અને અદૃશ્ય રહી અસોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. હે રામ! છેલ્લે તે રાવણે મોટું લયંકર રૂપ ધારણ કરી પોતાની મોટી ગદા કુબેરના માથામાં મારી. મહાના પ્રહારથી કુબેર વિહવળ થયા. લોહીલુહાણ થયા અને કપાયેલા મૂળવાળું ઝાડ જેમ પડી જાય તેમ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા, ત્યારે તેમના પચાદિ પ્રધાનો તેમને નંદનવનમાં લઈ ગયા અને સાંત્વન કરવા લાગ્યા. પછી ધનાધ્યક્ષ કુબેરને છતવાથી હર્ષ પામેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણે વિજયના ચિહ્ન તરીકે તેનું પુષ્પક વિમાન લઈ લીધું.

તે પુષ્પક વિમાન સોનાના હબરે થાંભલાવાળું, વરૂંધંમણિની કમાનોવાળું, મોતીના પડદાવાળું, કંચુવૃક્ષ જેવાં સર્વ ઋતુમાં ફળ આપનારા વૃક્ષોવાળું તેમ જ મનના જેવી ગતિવાળું, ઇચ્છા પ્રમાણે ગમન કરનારું, ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારું, આકાશગાત્રી, મણિ અને સોનાના પગથિયાંવાળું અને શુદ્ધ સુવર્ણની ઘેડકોવાળું હતું. એ વિમાન દેવોને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જનાર હતું અને તેમાં સર્વ વસ્તુઓ અક્ષય હતી. જ્યાં દંડ અને મન નિરંતર મુખ પામે છે. એવું આશ્ચર્યજનક અને ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રો યુક્ત હતું. એ વિમાન વિશ્વકર્માએ બનાવેલું હતું. એ વિમાન સર્વ ઇચ્છા ફળ કરનારું, મનોહર અને અનુત્તમ હતું; તેમાં ટાઢ કે તડકો લાગતો ન હતો અને તેમાં સર્વ ઋતુઓ શુભ મુખ આપનારી જણાતી હતી.^{૩૧-૩૯} પરાક્રમથી મેળવેલા ઇચ્છિત ગતિવાળા તે પુષ્પક વિમાનમાં ઘેડેલા ડુર્ભતિ રાવણ બાપે ત્રણ ભુવનને છતી લીધા હોય એવો ગર્વ કરવા લાગ્યો. એ રીતે કુબેરને છતીને રાવણ

દેલાસથી નીચે ઊતર્યો.^{૪૦} તેજના પ્રભાવથી પ્રતાપવાન અને વિમલ કિરીટ તથા હાર ધારણ કરનાર રાક્ષસેંદ્ર રાવણ તે મહાન જય મેળવી પુષ્પક વિમાનમાં બેસી દેવોની સલામાં અગ્નિ શોભે તેમ શોભાવા લાગ્યો.^{૪૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૫ મો સગ્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો

રાવણનો ઉત્પાત-નંદીશ્વરનો શાપ

સ જિત્વા ધનંદં ગમ ધ્રાતરં રાક્ષસાધિપઃ ।

મહાસેનપ્રસૂતે તદ્વયો શરવણં મહત્ ॥૧॥

હે રામ! રાક્ષસાધિપતિ રાવણ પોતાના લાઈ ધનપતિ કુબેરને છતી કાર્તિકસ્વામીનું જન્મસ્થાન શરવણ વન જે વિશાળ અને સુવર્ણમય કાંતિવાળું અને બાણે બીજે સૂર્ય જ હોય તેવું જળહળનું હતું ત્યાં આવ્યો.^{૧૨} હે રામ! પર્વતશિખર પર રહીને એ રમ્ય વનને રાક્ષસેંદ્ર રાવણ નિહાળતો હતો, એટલામાં પુષ્પક વિમાન એકાએક સ્થંભી ગયું. વિમાનની ગતિ બંધ થયેલી જોઈ પ્રધાનોથી વીંટાયેલા રાવણે કહ્યું : ‘આ દિવ્ય વિમાન એકાએક સ્થિર કેમ થઈ ગયું ? ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારું હોવા છતાં તે કેમ અટકી પડ્યું ?’^{૧૩} બ્રહ્માણ્યે નિર્મેલા આ વિમાનને રોકવા કોણ સમર્થ છે ? જરૂર, આ પર્વત પર રહેનારા કોઈ દેવે જ તેને અટકાવ્યું હશે.’

હે રામ! રાવણનાં વચન સાંભળી બુદ્ધિશાળી મારીચ બોલ્યો : ‘હે રાજા! આ પુષ્પક વિમાન અટકી પડ્યું છે, તેનું કંઈક કારણ તો હશે જ. કદાચ આ વિમાન કુબેર સિવાય બીજા કોઈને લઈ જતું નહિ હોય અને તેથી એમના વિના એ અટકી પડ્યું હશે.’^{૧૪} મારીચ એમ કહેતો હતો, એટલામાં તેમની આગળ એક કરાળ, કાળો, પીળચટો, વામન, વિકટ, બોડા માથાવાળો, ટૂંકા હાથવાળો અને બળવાન નંદી ત્યાં આવ્યો. શંકરના એ અનુચરે નિઃશંકપણે રાક્ષસેંદ્ર રાવણને કહ્યું :^{૧૫-૧૬} ‘હે

દશાન્વેષ' શકર આ પર્વત ઉપર કોડા કરે છે, માટે તું અહીંથી જ પાછો વળ સુપણું, નાગ, યક્ષ, ગધર્વ, દેવ અને રાક્ષસ, એ સર્વ પ્રાણીઓને આ પર્વત ઉપર આવવાની મનાઈ છે, માટે હે ટુલ્કિદિ! તું પાછો જા'.

નદીના વચનો સાભળી ગર્વોન્મત્ત રાવણ એકાએક કોપાયમાન થયો. તેના નેત્રો લાલ પીળા થઈ ગયા, કુડળો કપવા લાગ્યા અને રોગમા ને રોગમા વિમાનમાથી નીચે ઊતરી 'અરે, તે શકર વળી કેણુ છે?' એમ બોલતો કેલાન પર્વતના મૂળ પાસે દોડ્યા ત્યાં એક ચાકત િશૂળને ધારણુ કરી બાંહે બીબા શકર જ બિબા હાય, તેમ તેણે મહાબળવાન નદીશ્વરને ઊભેલો જોયો. ૧૦-૧૩ નદીની મુખ કૃતિ વાનરના મુખ જેવી જોઈને બળવાન રાવણે વાદળા ગર્જના કરે, તેમ ઘાટે સ્વરે હાન્ય કયુ, એટલે શકરના બીબા શરીરરૂપ નદીધરે ડાઘ પાગી કહ્યું 'હે દશાનન! તે મારા વાનર જેવા મુખનો તિરસ્કાર કરી વજ્ર પાત સરખા અવાજથી હાસ્ય કર્યું છે, તો મારા જેવા પરાક્રમવાળા, મારા જેવા તેજ વાળા અને મારા જેવા મુખવાળા વાનરો જ તારા કુળનો નાના કરશે ૧૪-૧૭ તે વાનરો નખ અને દાતના આયુધવાળા, મનના જેવી ગતિવાળા અને યુદ્ધમા ઉન્મત્ત તથા પર્વત સમાન વિરાળ કાંવાવાળા અને અજબન હોવાથી તારા પ્રબળ અહંકારનો અને અનેક બતની તારી શક્તિઓનો તારા અમાત્ય અને પુત્ર પરિવાર સહિત નાશ કરશે હે નિશાચર! હમણા જ તને હણવા હું શક્તિમાન છું' પણ તુ તારા કર્મથી જ હણાઈ ચૂક્યા છે, એટલે તને જતો કરું છું ૧૮-૨૦

મહાત્મા નદીશ્વરે રાવણને જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવના હુંડુલિ વાગ્યા અને આગાશમાથી પુષ્પચટ્ટિ થઈ. ૨૧ છતાં ગર્વોન્મત્ત રાવણે તેને ઈર્ષ્ય પણ ગણકાર્યો નહિ અને કેલાસના મૂળ પાસે આવી બોલ્યો 'હે નદી!

જેને લીધે મારા પુષ્પક વિમાનની ગતિ રોકાઈ ગઈ છે, તે આ પર્વતને હું મૂળથી જ ઉખારી નાશુ છું' ૨૨, ૨૩ અરે, કયા બળનો આશ્રય કરીને તારો શકર નિત્ય કોડામમ રહે છે કે જેથી તે આ બહુવા યોગ્ય ભયની પણ દરવાર કરતો નથી? ૨૪ હે રામ! એ પ્રમાણે કહીને રાવણે પોતાના હાથ વિસ્તાર્યા અને કલામ ગિરિને મૂળમાથી પકડી એકદમ ડોલાવવા લાગ્યો. પર્વતના ધ્રુજવાથી શકરના ગળે ધ્રુજવા લાગ્યા અને મહાદેવી પાર્વતી પણ કપાયમાન થઈ મહેશ્વરને બાળી પડ્યા ૨૫, ૨૬ ત્યારે હે રામ! દેવોના દેવ મહાદેવે માન અગ્રહા વડે જ તે પર્વતને દબાવી લીધો ૨૭ અને સ્તભોના જેવી રાવણની ભુલઓ તે પર્વત નીચે કચરાવા લાગી ૨૮ તે પીરાને લીધે રાવણે કંઠાપૂર્વક એકદમ મોટી ચીસ પાડી કે જેથી ત્રણે લોક ગાણુ ઊઠ્યા. ૨૯ રાવણના પ્રધાનોને લાગ્યું કે આ તે શું થયું? શું યુગાત કાળનો વજ્રપાત થયો કે સર્વ દેવો તેમ જ ઈંદ્ર પણ રાવણની રાડને લીધે ચલાનમાન થયા? સમુદ્રો બળભળી ઊઠ્યા, પર્વતો ધ્રુજુ ઊઠ્યા અને યજ્ઞો, વિદ્યાધરો, સિંહો આદિ સર્વ 'આ શું થયું?' એ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા પછી ખુમે પાડતા રાવણને તેના મનોએજો કહ્યું 'હે રાજન! ઉમાપતિ, નીલકંઠ મહાદેવને તમે પ્રસન્ન કરો હે દશાનન! તેમના પિવાન બીબુ ફોઈ શરણુ અમે જોતા નથી તમે અનેક સ્તુતિઓથી તથા પ્રણામ કરી ઉમાપતિ શરને પ્રસન્ન કરો, તો તે કૃપાળુ શકર તમારા પર કઈક દયા કરશે' ૩૦-૩૩

અમાયોના વચનો સાભળી રાક્ષનેંદ્ર રાવણે શકરને પ્રણામ કરી વેદોપાત વિવિધ સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરવા માડી એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા અને રુદન કરતા જ્યારે એક હબર વર્ષ વીતી ગયા, ૩૪ ત્યારે પર્વતના શિખર ઉપર બેઠેલા મહેશ્વર શકર પ્રસન્ન થયા હે રામ! કૃપાળુ શકરે દશાનનના હાથ છૂટા કરી કહ્યું ૩૫ 'હે

દશાનન! તારી સ્તુતિથી તેમ જ તારી વીરતા થી ૬ પ્રસન્ન થયો છું પર્વત નીચે દબાવાથી તે જે ભયકર રાડ પાડી હતી, તેથી નો લોક ખળભળી ઊઠ્યા હતા અને ભૂતનાણીમાન નાસવા લાગ્યા હતા, તેથી હે રાજન! તું 'રાવણ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ યદ્યશ ૩૬, ૩૭ દેવતાઓ, યક્ષો, મનુષ્યો, રાક્ષસો અને પૃથ્વી ઉપર રહેનારા મીળ સર્વ લોકો તને રાવણ અર્થાત્ સર્વને રાવડાવનાર તરીકે ઓળખશે હે પૌત્રત્ય! તું જે માગે જવા ઇચ્છતો હો, તે માગે સુખથી ગમન કર હે રાક્ષસાધિપતિ! હું તને આજ્ઞા આપુ છું, માટે તું ઇચ્છત રથળે ચાલ્યો જા' ૩૮, ૩૯

શ કરે જ્યારે રાવણને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે ગોત્ર્યે 'હે મહાદેવ! જો તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો મને વરદાન આપો ૪૦ પ્રહ્લાદના વરદાનને લીધે હું દેવ, ગધર્વ, દાનવ, રાક્ષસ, શુદ્ધક, નાગ આદિથી અવધ્ય થયેલો છું, અને હે દેવ! મનુષ્યોને તો હું કશી વિસાતમા જ ગણતો નથી, કારણ કે તેઓ અપવીર્ય છે વળી હે ત્રિપુરારિ! પ્રહ્લાદે મને દીર્ઘાયુષ્મ આપ્યું છે, છતાં તેમાના મારા જેટલા વર્ષો વીતી ગયા હોય તેટલું વધુ આયુષ્ય તેમ જ એક એક અમેઘશસ્ત્ર મને આપો કે જેથી સર્વ લોકોને હું જીતી શકું ૪૧, ૪૨ રાવણના વચન સાંભળી કૃપાળુ શકરે મહાતેજસ્વી ચન્દ્રહાસ નામનું ખડગ તેને આપ્યું અને વીતેલું આયુષ્ય પણ તેને આપ્યું ૪૩ એ પ્રમાણે આપીને શકરે તેને કહ્યું 'ખડગની તું કહી પણ અવસરા કરીશ નહિ જો તેનો તિરસ્કાર કરીશ, તો તે તરત જ મારી પાસે ચાલ્યું આવશે ૪૪

જે પ્રમાણે મહેશ્વર શકરે 'રાવણ' એવું જેનું નામ પાડેલું છે, એવો તે રાક્ષસેન્દ્ર મહા દેવને પ્રણામ કરી યુધ્ધક વિમાનમા બેઠો ૪૫ પછી હે રામ! તે રાવણ આખી પૃથ્વી ઉપર ક્યો અને મહાપરાક્રમી ક્ષત્રિયોને ખૂબ હેરાન કર્યો કેટલાક તેજસ્વી શરા અને શુદ્ધમા પાછા

ન હંકનારા ક્ષત્રિય રાજાઓ રાવણ સાથે લડીને પરિવાર સહિત નાશ પામ્યા, ત્યારે કેટલાક ડાહ્યા ગણાતા ક્ષત્રિયો 'આ રાક્ષસ દુર્બળ છે' એમ બોલી 'તમે ચક્રવર્તી છો, અમે તમારે આધીન છીએ,' એમ કહી નમી પડ્યા ૪૬-૪૮ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ઉત્તરકાંડમા ૧૬ મે સુત સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭મો

રાવણુને ઉત્પાત-વેદનતીનો સાપ
અથ રાજન્મહાવાનુવિચરન્મૃધીતલે ।

હિમયદ્વન્દ્વમાસાચ પાર્વતકામ રાવણ ॥૧॥

હે રાજન! મહાળાહુ રાવણ પૃથ્વી ઉપર ફરતો ફરતો એક વાર હિમાલયના વનમા જઈ ચડ્યા ૧ ત્યાં તેણે કૃષ્ણ મૃગચર્મ અને જટા ધારણ કરી કઠોર તપ કરતી દેવકન્યા સમાન રૂપવાળી એક કન્યા દીડી મહામત ધારણ કરનારી રૂપસ પત્ન કન્યાને જોઈ કામમોહિત થયેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે સ્મિતપૂર્વક તેને પૂછ્યું 'હે ભદ્રે! આ તારા યૌવન વિરુદ્ધ આચરણ તું કેમ કરે છે? તારા સ્વરૂપ-સૌંદર્યને આવું કઠોર તપ ઘટતું નથી ૨-૪ હે ભીરુ! તારું આ અનુપમ રૂપ જોનારને કામમોહિત કરનાર છે, માટે તારે તપ કરવું યોગ્ય નથી હે ભદ્ર! તું કેાની પુત્રી છે? તું આ તપ શા માટે કરે છે? હે સુદર મુખવાળી! તારા ધણી કેાણ છે? હે ભીરુ! તને લોગવનાર માણસ ખરેખર લાગ્યશાળી છે અરે! કયા હેતુથી તું આ કઠોર પરિશ્રમ કરે છે? ૧

રાવણુને પ્રશ્ન સાંભળી યશસ્વિની તપોધન કન્યાએ વિધિ પ્રમાણે તેનું આતિથ્ય કરી કહ્યું 'હે દશાનન! અમાપ તેજવાળા દેવતાઓના શુરુ જૃહસ્પતિના પુત્ર પ્રહ્લાદિ કુશધ્વજ કે જે જૃહસ્પતિના જેવા જ બુદ્ધિમાન અને નિરતર વેદાભ્યાસ કરતા હતા, તેમની હું વાહમય કન્યા છું અને મારું નામ વેદવતી છે હું મોટી યદ્ય ત્યારે દેવ, ગધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને પતંગોએ મારા પિતા પાસે આવીને મારી

માગણી કરી; પરંતુ મારા પિતાએ મને તેઓ સાથે પરણાવી નહિ. ૭-૧૦ હે રાક્ષસેશ્વર! મારા પિતાની ઇચ્છા સુરેશ્વર, ત્રિલોકેશ વિષ્ણુને જમાઈ કરવાની હતી, તેથી તેમણે મને કોઈની સાથે પરણાવી નહિ. મારા પિતા મને વિષ્ણુની સાથે પરણાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. એ સાંભળી બળશ્રી ગર્વિત થયેલો દેત્યોનો રાજા શંભુ ક્રોધાચમાન થયો અને તે પાપાત્માએ રાત્રિ સમયે મારા પિતા સુતેલા હતા ત્યારે તેમને મારી નાખ્યા. આ હુઝને લીધે દીન થયેલાં મારાં મહાભાગ માતૃશ્રીએ મારા પિતાના શરીર સાથે અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી લઈ મારા પિતાના મનોરથ હૃદયમાં ધારણ કરી તેની સિદ્ધિ માટે હું તપ કરું છું. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! મારો સંકલ્પ છે કે નારાયણ જ મારા પતિ થાય. એ પુરુષોત્તમ સિવાય બીજા કોઈને હું વરવાની નથી. ભગવાન વિષ્ણુ નારાયણને વરવાની ઇચ્છાથી જ હું આ ધોર તપ કરું છું. હે રાજન! તેં મારું બધું વૃત્તાંત બંધ્યું છે, માટે તું પાછો જા. હે પૌલસ્ત્ય! ત્રણે લોકમાં જે જે થાય છે, તે તે બધું હું તપના પ્રભાવે બાંધું છું. ૧૧-૧૮

કામબાણથી પીડાયેલો રાવણ વિમાનમાંથી ભૂતરી તે મહાવ્રતધારી કન્યાને ફરીથી કહેવા લાગ્યો: ‘હે સુશ્રોણિ! તું ગર્વિષ્ઠ થયેલી જણાય છે, જેથી તારી ખુદિ આવી યઈ ગઈ છે. હે મૃગલોચની! પુણ્યનો સંચય કરવો એ વૃદ્ધોને યોગ્ય છે. તારા જેવી રૂપણુસંપન્ન યાવનાને આ પ્રમાણે કરવું યોગ્ય નથી. હે ત્રિલોક્યપુંડરી! હે ભીરુ! આ તારું યૌવન વૃદ્ધા વહી જાય છે. હે ભદ્ર! હું દશમોવ નામનો લોકોનો રાજા છું, માટે તું મારી પત્ની થા અને સુખ-લોગ ભોગવ. ૧૯-૨૨ તું જેને વિષ્ણુ કહે છે, તે કોણ છે? હે ભદ્ર! હે અંગને! જેને તું ઇચ્છે છે તે પરાક્રમ, તપ, ભોગ અને બળમાં મારા જેવો તો નથી જ. ૨૩

નિર્લજ્જ રાવણનાં અયોગ્ય વચનો સાંભ-

ળીને વેદવતીએ કહ્યું: ‘અરે, ચૂપ રહે, છાનો રહે; વિષ્ણુના સંબંધમાં એમ જોલ નહિ. હે રાક્ષસ! સર્વલોક જેને નમસ્કાર કરે છે, તે ત્રિલોકના નાથ વિષ્ણુની તારા જેવા મૂઠ સિવાય બીજા કયો શુદ્ધિમાન પુરુષ અવગણના કરે?’ એ પ્રમાણે વેદવતીએ કહેવાથી ક્રોધે ભરાયેલા કામમોહિત નિશાચર રાવણે તે કન્યાને ચોટલો પકડીને પોતાની તરફ ખેંચી. ૨૪-૨૬ ત્યારે ક્રોધ પામેલી તે વેદવતીએ પોતાના હાથથી વાળ કાપી નાખ્યા. તેના પોતાના હાથે જ તરવાર રૂપ યઈને કેશ કાપી નાખ્યા. ૨૭ પછી મરણ માટે આતુર થયેલી અને ક્રોધને લીધે બળતી તથા સામાને બાળી નાખતી તે વેદવતીએ અગ્નિ પ્રકટ કરતાં કહ્યું: ૨૮ ‘હે અનાથ! તેં મારો સ્પર્શ કર્યો તેથી મારે હવે વધારે જીવવું નથી. હે દુરાત્મા! તારા દેખતાં જ હું અગ્નિપ્રવેશ કરું છું. ૨૯ તેં પાપાત્માએ વનમાં જે કારણથી મારો સ્પર્શ કર્યો, તે કારણથી હું તારા નાશ માટે પૃથ્વી પર ફરીથી ઉત્પન્ન થઈશ. ૩૦ તારા જેવા પાપસંકલ્પવાળા પુરુષને હણવો એ સ્ત્રીઓના ગળાની ઉપરવટ છે અને શાપ વડે તેમ કરતાં મારા તપનો ક્ષય થાય તેમ છે; માટે હું તેમ કરતી નથી. ૩૧ જો મેં દાન, હોમ કે એવું સત્કાર્ય કર્યું હોય, તો એ સર્વ પુણ્યના ફળથી હું અયોનિભ, પતિ-વ્રતા અને કોઈ ધર્માત્માની પુત્રો થાઉં. ૩૨ એ પ્રમાણે કહી તપસ્વિની કન્યા વેદવતીએ સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. ૩૩

હે રામ! એ વેદવતી તે જ આ જનક-રાજની પુત્રી છે. હે મહાબાહુ! એ તમારી ભાર્યા છે અને આપ સનાતન વિષ્ણુ છો. પૂર્વે જેણે ક્રોધથી પોતાના શત્રુને તિરસ્કાર્યો હતો, તે વેદવતીએ આ જન્મે તમારા અમાનુષી પરાક્રમનો આશ્રય કરીને પર્વત સમાન તેજસ્વી શત્રુનો સંહાર કર્યો છે. એ મહાભાગ્યશાળી દેવી હવેના કલ્પમાં પણ યજ્ઞની વેદીમાંથી અગ્નિ

પ્રગટે તેમ હલાચે ખેડેલા ક્ષેત્રમાથી ઉત્પન્ન થશે એ મહાદેવી પૂર્વે કૃતયુગમા વેદવતી નામે ઉત્પન્ન થઈ હતી અને ત્રેતાયુગમા રાક્ષસોના વધ માટે મહાત્મા જનકના મથિલી કુળમા ઉત્પન્ન થઈ સીતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે ૩૪-૩૭

ઈતિ શ્રી ૮ મીક મંડ મુનિપ્રાપ્તિત આદિત્ય શ્રીરામાયણ ના ઉત્તરકાંડમા ૧૭ મે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો

રાવણનો ઉત્પાત-મરુતરાજ માથે યુદ્ધ પ્રવિષ્ણો હતાશ તુ વેદવત્યા સ રાવણ ।

પુણ્ય તુ સમાચ્છા પરચક્ષમ મેદનીમ્ ॥૧૮॥

વેદવતીએ અગ્નિમા પ્રવેશ કર્યો, તે પછી રાવણ પાછો યુદ્ધક વિમાનમા બેસી આખી પૃથ્વીમા ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા તેણે દેવોની સાથે યજ્ઞ કરતા મરુત રાજાને જોયો. ખૂબ સ્પતિના ભાઈ વમન સવત્ત નામના વ્રહ્માર્ષિ સર્વ દેવોની સાથે તે રાજાને યજ્ઞ કરાવતા હતા ૧-૩ વરદાનથી હુજ્ય થયેલા રાવણને જોઈ તેના ત્રાસથી ભય પામેલા દેવો તિર્થંગ યોગિનિ ધારણ કરી સતાર્થ ગયા ૪ એ સમયે ઇદ્ર મયૂર, ધર્મરાજા કે કાગડા, કુબેરે કળકળિયા અને વરુણે હંસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ૫ હે શત્રુનાશન! બીજા દેવોએ પણ એ પ્રમાણે બીજા પક્ષીઓના સ્વરૂપ લીધા પછી શ્વાન જેવો અપવિત્ર રાવણ તે યજ્ઞમા પડેલો ૬ ત્યાં તે મરુત રાજાને મળ્યો અને તેને કહ્યું, 'તું મને યુદ્ધ આપ અથવા તું મારાથી હાર્યો એમ કહે' ૭ રાવણના વચન સાંભળી મરુત રાજાએ કહ્યું, 'અ યા, તું કોણ છે?' ત્યારે સ્મિત કરતા રાવણે કહ્યું, 'હું કુબેરનો નાનો ભાઈ રાવણ છું શું તું મને ઓળખતો નથી? હે રાજા! તું મને જોઈ ભય પામતો નથી તેમ જ મારો અનાર પણ કરતો નથી તે જોઈ હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું ૮ તમે લોકમા મારા બચને ન બાળતો હોય એવો બીજો કોઈ નથી ૯ કે જેના મોટા ભાઈ કુબેરને પણ હત્યો છે

અને જેની પામેથી આ વિમાન પડાવી લીધું છે, તેને કોણ ન ઓળખે?'

ત્યારે મરુત રાજાએ રાવણને (વ્યગ્રમા) કહ્યું, ('તને ધન્ય છે! જરે, તે યુદ્ધમા મોટા ભાઈને હત્યા છે! તારા જેવો પ્રશસાપાત્ર નણું લોકમા કોઈ નથી) અધર્મ સહિત અને લોકનિહંત કર્મ વખાણવા લાયક નથી મોટા ભાઈને પરાજિત કરવારૂપ હુજ્મ કરનારો તું જરા પણ વખાણને પાત્ર નથી જરે, તે કેવા પ્રકારના ધર્મનું આચરણ કરી વરદાન મેળવ્યું છે? તું પોતે જે પ્રમાણે કહે છે, તેનું તો ને પહેલા કદી સાંભળ્યું નથી હે હુમતિ! હવે જાણો રહે, હવે તું મારી પામેથી હવતો જઈશ નહિ હું આજે જ તને તીવ્ર બાળેથી યમ સદનમા મોકલી આપીશ ૧૦-૧૩ આ પ્રમાણે કહેતો મરુત રાજા આયુધ ધારણ કરી ક્રોધાવધાન થઈ રણભૂમિમા જવા લાગ્યો, ત્યારે સવર્ત મુનિએ તેને રોકી રાખ્યો મહર્ષિ સવર્ત મુનિએ સ્નેહયુક્ત વચનોથી મરુત રાજાને કહ્યું, 'જો મરુ માનો તો તમારે આ સમયે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી આ માટે શ્વર યજ્ઞ અપૂર્ણ રહેશે તો તમારા કુળનો નાશ થશે યજ્ઞમા દીક્ષિત પુરુષને યુદ્ધ કેવું અને કોપીપાપુમા દીક્ષિતપણું કેવું? વગી રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવામા જ્યને માટે સશસ્ત્ર છે, કારણ કે એ રાક્ષસ મહામુકેલીએ જીતી શકાય તેમ છે' ગુરુના વચનો સાંભળી મરુત રાજા પાછો વળ્યો અને ધનુષ્ય તથા બાળો લઈ ઈયં યજ્ઞકાર્યમા ગૂંથાયો ત્યારે રાવણ જોયો એમ માનીને તેના પ્રધાન શુકે હર્ષથી રાવણનો જય બોલાયો પછી યજ્ઞભૂમિમા આવેલા મહર્ષિ આદિનું ભક્ષણ કરી તેઓના રુધિરથી તૃપ્ત થઈ ગર્વોન્મત રાવણ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો ૧૪-૧૬

રાવણના ગયા પછી સ્વર્ગમા વસનારા દેવો પોતપોતાના નરૂપને પ્રાસ થતા અને પોતે જે જે ફરવારૂપ કહ્યું હતું, તે તે પક્ષી

ઓને વરદાન આપ્યા.^{૨૦} હર્ષ પામેલા દેવે દ્રે
નીલ પીછાવાળા મોરને કહ્યું - 'હે ધર્મજ્ઞ! હું
તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું હવે તને સપનો
ભય રહેશે નહિ.^{૨૧} આ મારા સહસ્ર નેત્રોના
ચિહ્ન તારા પીછામા થશે અને જ્યારે હું
વરસાદ વરસાવીશ, ત્યારે તને મારી પ્રીતિનું
ચિહ્ન પરમ આનંદ આપશે ' હે રામ! આ
વરદાન મળવા પહેલાં મોરને કાળા પીછા હતા,
તે ઇંદ્રની પ્રસન્નતાને લીધે મનોહર થયા.^{૨૨, ૨૩}
પછી હે રામ! ધર્મરાજએ યજ્ઞશાળામા
આવેલા કાગડાને કહ્યું 'હે પક્ષી! હું તમારા
પર પ્રસન્ન થયો છું તેથી મારા પ્રીતિવાળા
વચ્ચેના તમે સાલળો.^{૨૪} જેમ બીજા પ્રાણીઓ
મારાથી વિવિધ રોગો વડે પીડાય છે, તેમ હું
ખુશી થયો છું, તેથી તમે રોગો વડે પીડાશે
નહિ હે પક્ષી! મારા દાનથી તમને મોતનો
જરા પણ ભય થશે નહિ અને જ્યાં સુધી
માણસો તમારો વધ નહિ કરે, ત્યાં સુધી તમે
જીવતા રહેશો. યુધાથી પીડાતા જે લોકો મારા
લોકમા હશે, તેમના સગાવહાલા તમારી ભતિને
તૃપ્ત કરશે ત્યારે તે લોકો તૃપ્ત થશે ' પછી
વરુણે ગંગાના કિનારા પર ફરનારા હસને
કહ્યું 'હે પક્ષારાજ! તમે મારા પ્રીતિયુક્ત
વચ્ચેના સાલળો.^{૨૫-૨૮} તમારી ક્રાંતિ ચંદ્ર
મહા સરખી સૌમ્ય અને તમારો વર્ણ નિર્મળ
કીણના જેવો મનોરમ થશે,^{૨૯} એટલું જ નહિ,
પણ મારા જળશરીરની પ્રાપ્તિ કરી તમે નિત્ય
મનોહર થશો અને અતુલ પ્રીતિ મેળવશો.^{૩૦}
હે રામ! આ વરદાન પૂર્વે સર્વ હસોનો વણ
થોગો ન હતો તેની પાળોના ઠેડા કાઠા હતા
અને જે હાથ વચ્ચેના જાતીનો લાગ કોમળ
ધાસના જેવા રંગનો હતો પછી કુળેરજીએ
પવતોમા રહેનારા કમકળિયાને કહ્યું હું તારા
ઉપર પ્રસન્ન થયો છું, તેથી તારો વર્ણ સુવર્ણ
જેવો બનાવી દઉં છું તારું મન્તક હમેશા
સુવર્ણ જેવું પીજી જ રહેશે મારી પ્રીતિના
ચિહ્ન તરીકે તારો વર્ણ આવો પીળો જ

રહેશે ' આ પ્રમાણે યજ્ઞોત્સવમા આવેલા દેવો
પક્ષીઓને વરદાન આપી મરુત રાજ સાથે
પાછા પોતાના લોકમા ગયા.^{૩૧-૩૪}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમા ૧૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો

રાવણનો ઉત્પાત-અનરુદ્ધ રાજનો શાપ

મથ જત્યા મવત્તં સ પ્રપયા રાક્ષસાધિપ ।

નગરાણ નરેન્દ્રાણાં યુદ્ધક્ષી દશાનન ॥૧॥

યુદ્ધકાક્ષી દશાનન મરુત રાજને જીત્યા
પછી બીજા રાજના નગરો તરફ ગયો.^૧ રાક્ષસેન્દ્ર
રાવણ ઇંદ્ર અને વરુણ જેવા પ્રભાવવાળા
નરેન્દ્રોની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો ' મને યુદ્ધ
આપો અથવા 'મે તમને જીત્યા છે ' એમ કહો
આમ કર્યા સિવાય તમારો કોઈ પણ રીતે છૂટકો
નથી ' ત્યારે જ્વલાવથી નીડર અને નહાબળવાન
હોવા છતાં ધર્મમા નિશ્ચય કરનારા તે ડાહ્યા
રાજઓમાના દુષ્ટ, સારથિ, ગાધિ, ગય અને
પુરુષ વગેરેએ પરસ્પર વચ્ચાર કરીને તથા
દુર્મતિ રાવણને વગાનને લીધે બળવાન થયેલો
ભણીને 'અમે પરાજય પામ્યા છીએ ' એ
પ્રમાણે કહ્યું

પછી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ઇંદ્રવાકુવશે પાલન
કરેલી અયોધ્યામા ગયો ઇંદ્ર જેમ અમરા
વતીનું રક્ષણ કરે છે તેમ અયોધ્યાનું રક્ષણ
કરનાર ઇંદ્ર સમાન નરશાહ અનરુદ્ધ રાજની
પાસે જઈ તેણે કહ્યું ' મને યુદ્ધ આપો અથવા
'હું પરાજય પામ્યો છું ' એ પ્રમાણે કહો '
પાપાત્મા રાવણના વચ્ચેના સાલળી અનરુદ્ધ
રાજ અતિશય કાઠાતુર થયા અને બોલ્યા
'હે રાક્ષસપતિ! તું મને દ્રઢયુદ્ધ આપ તું
એ ક્ષણ બિભો રહે હું ત્યાર થાઉં એજ્ઞામા
તું પણ ત્યાર થઈ જા ' એમ કહી અનરુદ્ધ
રાજ કે જેમણે રાવણનો ઉત્પાત સાલળી
પોતાના મોટા સન્નને તમાર રાખ્યું હતું, તે
સન્ન સાથે રાક્ષસોનો વધ કરવા મારે બહાર
પડ્યા હો નરોત્તમ! તે સન્નમા દશહજાર હાથી

એક લાખ થોડા, હજારો રથ અને પાયદળ હતું.
હે યુદ્ધવિશારદ ! પૃથ્વીને છાઈ દેતું તે મોટું
સૈન્ય રણભૂમિમા આવી પહોંચ્યું અને મહાન
યુદ્ધ શરૂ થયું.^{૯-૧૩} અનરણ્ય રાજાનું લશ્કર
રાવણના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યું અને
લાખા કાળ સુધી ભારે પરાક્રમ સહિત યુદ્ધ
કરીને અગ્નિમા જેમ હુતદ્રવ્ય નાશ પામે તેમ નાશ
પામ્યું. વળી જેમ પતંગિયા સળગતા અગ્નિમા
પડીને નાશ પામે, તેમ બાકી રહેલું થોડું સૈન્ય
પણ રાવણની સાથે લડતા નાશ પામ્યું. જેમ
વનની સેકડો નદીઓ મહાસમુદ્રને મળીને નાશ
પામે છે, તેમ પોતાના મહાસૈન્યને અનરણ્ય
રાજાએ જ્યારે નાશ પામતું જોયું, ત્યારે
કોધાવેશમા આવી ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવું પ્રચંડ
ધનુષ્ય લઈને તે પોતે રાવણની સામે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યો. ^{૧૪-૨૮} મહાપરાક્રમી અનરણ્ય
રાજાએ તે સમયે યુદ્ધભૂમિમાથી મારીચ,
શુક, સારણ અને પ્રહસ્ત આદિ રાવણના
પ્રધાનોને મૃગયા ખેલનાર જેમ હરણોને
નસાડે તેમ નસાડી મૂક્યા. વળી ઇક્ષ્વાકુન દન
અનરણ્યે આઠસો બાણ રાવણ ઉપર મૂક્યા.
તે બાણો વાદળામાથી જેમ પાણીની ધારાઓ
પડે, તેમ રાવણના પર્વત જેવા માથા ઉપર
પડવા છતાં તે જરા પણ વિકંગ થયો નહિ. ^{૧૯-૨૧}
ઊલટું તેણે કોધાવેશમા આવી એકાએક દોઢ
મૂઠ્ઠી, અનરણ્યના માથા પર એક સખત પ્રહાર
કર્યો, જેથી તે રાજા રથ પરથી નીચે પડ્યો
વળપાતથી જેમ સાલવૃક્ષ પડી જાય, તેમ તે
રાજા ભૂમિ ઉપર પડ્યા, ત્યારે ગભરાટને લીધે
ધૂળવા લાગ્યો. ^{૨૨-૨૩} પછી ગવોન્મત થયેલા
રાક્ષસેદ્ર રાવણે તેને કહ્યું ‘હે નરાધિપ ! મારી
સાથે યુદ્ધ કરીને તે શું ફળ મેળવ્યું ? ત્રણે
લોકમા મારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાને કોઈ પણ
શક્તિમાન નથી હું ધારું છું કે ભોગવિલાસમા
પડી રહી તે મારું બળ બળ્યું નહિ હોય !’

રાવણના વચનો સાંભળી અનરણ્ય રાજાએ
કહ્યું ‘તું શું કરવા શક્તિમાન છે ? કાળની

ગતિ જ અતિ કઠણ છે. ^{૨૪-૨૧} તારા જેવા
પોતાના વળાણ કરનારા રાક્ષસથી હું જિતાયેલો
નથી. હું કાળે કરીને જ આ દશા પામ્યો છું.
તું તો માત્ર એક નિમિત્ત જ છે. ^{૨૭} અરે,
મરવાની અણી પર આવેલો હું હવે તને શું
કરી શકું ? છતાં હું યુદ્ધભૂમિથી વિમુખ થયો
નથી, લડતા લડતા જ હણાયેલો છું. હે રાક્ષસ !
ઇક્ષ્વાકુ વચને લાછળ લાગે તેવા તારા વચનોના
ઉત્તરમા હું કહું છું તે સાંભળ. જો મેં દાન આપ્યું
હોય, યજ્ઞ કર્યો હોય, કોઈ પણ સુકૃત કર્યું
હોય અને મારી પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું
હોય, તો મારું આ વચન સત્ય થશે કે
મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુના વંશમા ઉત્પન્ન થયેલા
દાશરથી રામ તારા પ્રાણ હરે.’ અનરણ્ય
રાજા આ શાપ બોલ્યા ત્યારે વાદળાની ગર્જના
સરખો દેવના હુહુલિને નાદ થયો અને
આકાશમાથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. પછી હે રાજેદ્ર !
અનરણ્ય સ્વર્ગમા ગયા અને રાક્ષસેદ્ર રાવણ
પણ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. ^{૨૮-૩૨}

ઈતિ શ્રીવાત્મીકિ મહા મુનિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામચરિત્ર
ઉત્તરકાંડમા ૧૬ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

રાવણનો ઉત્પાત-નારદમુનિની શિષ્યામણ-
ચમપુરી ઉપર ચઢાઇ

તતો ત્રિરાસ્યન્મર્વાન્વૃષ્ટિવા રાક્ષસાધિપ ।

વાસસાદ ઘને તસ્મિન્નારદં મુનિપુગવમ્ ॥ ૧ ॥

મનુષ્યલોકને ત્રાસ પમાડતા તે રાક્ષસાધિ
પતિ રાવણને ગગનમંડળમા ફરતા મુનિશ્રદ્ધ
નારદનો મેળાપ થયો. ^૧ નિશાચર દશગ્રીવે
તેમને પ્રણામ કરીને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા
અને ત્યાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ^૨ આકાશ
ચારી અમિત કાંતિવાળા મહાતેજસ્વી દેવધિ
નારદે પુષ્પક વિમાનમા બેઠેલા રાવણને કહ્યું

હે રાક્ષસાધિપ ! હે વિશ્રવાના પુત્ર ! હે
સૌમ્ય ! તું જરા બોલો રહે હું તારા મહાન
પરાક્રમ સાંભળી ઘણો પ્રસન્ન થયેલો છું. ^૪ વળી
વિષ્ણુએ દેત્યોના નાશ કર્યો, તેથી પણ હું ખુશી

થયેલો છું અને હવે પછી ગંધર્વ અને નાગ-લોકનો નાશ કરવાવાળું તેનું અને તારું જે યુદ્ધ થશે તેથી પણ હું અત્યંત પ્રસન્ન થઈશ, છતાં હું તને કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું, માટે જો તને સાંભળવું યોગ્ય લાગે, તો સાંભળ અને સાંભળ્યા પછી તને જે કરવા યોગ્ય લાગે તે કર. કેટલા ત! દેવોથી પણ અવધ્ય એવો તું મૃત્યુવશ થઈને હણાઈ ગયેલા આ મનુષ્યલોકને શા માટે પીડે છે? દેવ, દાનવ, દૈત્ય, રાક્ષસ, યક્ષ, ગંધર્વ એ વગેરેથી અવધ્ય એવા તારાથી આ મનુષ્યલોક કલેશ પામવા યોગ્ય નથી. આ લોકો હમેશા પોતાના હાલમાં જ હેરાન છે, મહાન વ્યસનોથી વીરળાયેલા છે, જરા વગેરે સે કડો બ્યાપિવાળા છે, એવા લોકોને કેણું હલે? અનેક પ્રકારના અનિદ્રો વડે પીડાઈ રહેલા મનુષ્યો સાથે કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે? ૧૦-૧૦ ક્રુધા, પિપાસા અને જરા વગેરેથી પીડા પામતા અને તેથી નાશ પામતા દૈવથી જ હણાયેલા, વિવાદ અને શોકથી મૂઠ થઈ ગયેલા આ મનુષ્યલોકને નાશ કરવાને તું યોગ્ય નથી. ૧૧ હે મહાબાહુ રાક્ષસેશ્વર! જેઓ પોતાના ક્રુષ્ણ-દુઃખને બળતા નથી, તેમ જ સાધારણ પુરુષાર્થ માટે પ્રયત્ન કરનાર છે, એવા મૂઠ મનુષ્યલોકને તો તું જો. ૧૨ કેટલાક આનંદમાં આવી જઈ વાદિત્ર અને નૃત્યનું સેવન કરે છે, ત્યારે કેટલાક હુબી પુરુષો આસુઓની ધારા વહાવતા રુદન કરે છે. ૧૩ વળી આ લોકો માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, બધું આદિના ક્ષણિક અનેકથી મોહ પામીને નાશ પામતા છતાં પોતાના દુઃખને બળી શકતા નથી. ૧૪ હે સૌમ્ય! મોહથી નાશ પામતા આ મનુષ્યલોકને કવેશ આપવાથી તને શું લાભ થનાર છે? અરે, તે મનુષ્યલોક તો જીતી જ લીધો છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી હે પરપુરજન્ય! હે પૌલસ્ત્ય! જો તું બળવાન જ હોય, તો યમરાજને જીત, એમને જીતીશ ત્યારે તે સર્વ જીત્યું ગણાશે એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૧૫, ૧૬

નારદજીનાં વચન સાંભળી તેમને પ્રભુમ કરી રાવણે હસતાં હસતાં કહ્યું. ‘દેવ અને ગંધર્વ-લોકમાં ફરનાર તથા યુદ્ધ ભેટુ જેને પ્રિય છે એવા હે મહર્ષિ! હાલ તો હું વિજય મેળવવા માટે રસાતળમાં જવા તૈયાર થયો છું. પછી નાગલોક અને દેવલોકને વશ કરીને તથા ત્રણે લોક જીતીને અમૃત મેળવવા માટે અમૃતના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ ચમુદ્રનું મથન કરીશ.’

ત્યારે લગવાન નારદ ઋષિએ કહ્યું: ‘આ માર્ગે તું કયા બન્ય છે? રસાતળમાં તો બીજા માર્ગથી જવાય છે. ૧૭-૨૦ હે દુર્ધર્મ! હે શત્રુ-નાશી! આ માર્ગ તો અત્યંત દુર્ગમ યમરાજની યમપુરી તરફ બન્ય છે. ત્યારે શરદઋતુના વાદળા સરખા તેજસ્વી નારદ તરફ ભેઈને દશાનને કહ્યું: ‘વાહ, એ તો બહુ રૂડી વાત! હે મહાપ્રજ્ઞા! વેવસ્વત યમરાજનો વધ કરવાને તૈયાર થયેલો હું હવે બધા સૂર્યપુત્ર યમરાજ રાજ્ય કરે છે, તે દક્ષિણ દિશા તરફ જઈ છું. ૨૧-૨૩ હે ભગવન! હે પ્રભુ! યુદ્ધને ઇચ્છનારા મેં કોઈથી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, ચારે લોકપાલોને હું જીતીશ, તેથી અત્યારે હું એ યમના પિતૃરાજપુર તરફ જઈશ અને પ્રાણીમાત્રને કવેશ આપનાર એ યમરાજને મૃત્યુલેગો કરીશ.’

મહાબળવાન રાવણ નારદ મુનિને એ પ્રમાણે કહીને તથા પ્રભુમ કરીને પોતાના પ્રધાનો સહિત દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો, ત્યારે ધુમાડા વિનાના અગ્નિ જેવા પ્રકાશિત અને મહાતેજસ્વી વિપ્રશ્રદ્ધ નારદજી ધ્યાન ધરી વિચાર કરવા લાગ્યા. ‘જ્યારે આયુષ્ય એણું થાય છે, ત્યારે જે યમરાજ ઇદ્ર સહિત સચરાચર ત્રણે લોકને કલેશ આપે છે, તે કાળરૂપ યમને આ રાવણ કેમ જીતશે? ૨૪-૨૮ જે પ્રાણીમાત્રના દાન અને કર્મના સાક્ષી છે, જે બીજા અગ્નિ સમાન છે, જે મહાત્માની કૃપાથી સર્વ પ્રાણી ચેતના મેળવી પોતપોતાના કર્મ કરી શકે છે, જેના લયથી પીડા પામીને ત્રણે લોક નાસતા ફરે છે, તે યમરાજની પાસે આ રાક્ષસેશ્વર રાવણ

પોતાની મેળે કેવી રીતે જઈ શકશે ? ૧૨૭૩૦
જે ત્રણે લોકના ધાતા અને વિધાતા છે, સુકૃત-
હૃદયના ક્ષણિકાતા છે અને જે ત્રણે લોકના વિજેતા
છે, તેને આ રાવણ કેમ છતરે ? કાગજ સર્વનું
સાધન છે, આ રાવણ કાળ સિવાય બીજું કયું
સાધન મેળવી કાળ ઉપર જય મેળવશે ? કીક છે,
મારા મનમાં આ કૃતકલ્પ ઉત્પન્ન થયું છે, તો હું
પોતે જ યમરાજ અને રાક્ષસેડ રાવણનું યુદ્ધ
જેવા યમપુરીમાં જાઉં ૧૩૧,૩૨

ઈતિ શ્રીવાદ્મીક મહાભારતમાં આદિમય્ય શ્રીરામાયણ
ઉત્તરકાંડમાં ૨૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો

યમપુરીમાં રાવણનો ઉપાત-

યમપુરીના દુઃખો

एवं सचिन्त्य यिमेन्द्रा जगाम लघुविक्रम ।

आरप्यातुं तद्यथावृत्त यमस्य सदनं प्रति ॥ ૧ ॥

અતિશય ઉતાવળી ગતિવાળા વિપ્રેર નારદ હો
એ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા આ જે બન્યું
હતું તે સર્વ કહેવાને યમપુરીમાં ગયા ૧ ત્યાં જે
પ્રાણીનું જેવું કર્મ હોય, તે પ્રમાણે અગ્નિદેવની
સમક્ષ કૃપા આપતા યમરાજને તેમણે જોયા ૨
યમરાજએ મહાવિપ્ર નારદ હોને આવેલા તોઈ ધર્મ
પ્રમાણે અર્થાં દર્શને સુખાસન આપી પૃથ્વ્ય
‘હે દેવર્ષિ ! હે દેવગ ધર્મસેવિત ! આપ
ક્ષેમકુશળ હો ? ધર્મનો નાશ તો નથી થતો ?
આપને પધારવાનું કારણ શું છે ?’ ત્યારે
ભગવાન નારદ ક્ષપિએ કહ્યું ‘હું કહું છું તે
તમે સાંભળો, પછી જે કરવાનું હોય તે કરો
હે પિતૃરાજ ! દશરોવ નામનો એક રાક્ષસ
છે, તે મહાસુરકેલીથી છતી શકાય એવા
તમને વશ કરવા પોતાના પરાક્રમથી અહીં
આવે છે ૫૧ હે પ્રજા ! એ કારણથી હું અહીં
ઉતાવળે ઉતાવળે આવ્યો છું તમારી પાસે
દડ, પ્રહરણ વગેરે છે ત્યાં તેની સામે તમારું
શું થશે ?’

આમ વાતચાલે છે, એટલામાં તો દરથી બહાર
સૂર્યનો ઉદય થયો હોય, તેણે તેજસ્વી પુષ્પક

વિમાન આવતું દેખાયું. ૭૮ અને મહાબળવાન
રાવણ પોતાના એ વિમાનના તેજથી તે પ્રદેશ
ને અધિકાર વિનાનો કરી મૂકી યમપુરી સમીપ
આવ્યો ૫ ત્યાં મહાબાહુ દશગ્રાંથે પોતપોતાના
સુકૃત અને હૃદય ભોગવતા અનેક પ્રાણીઓને
જોયા ૧૦ યમરાજના ઉગ્ર અને ઘોર રૂપવાળા
ભયાનક અનુચરોની સાથે તેણે તેના સંનિકાને
પણ જોયા. ૧૧

કેટલાક પ્રાણીઓનો વધ કરાતો, કેટલાકને
કચેશ કરાતો અને કેટલાકને હું ખલથો આવી
નાદ કરાતો તેણે જોયા કૃમિઓથી અને દારણ
કૂતરાઓથી ભક્ષ થતા તેમ જ ઝાનને ત્રાસ
આપતા ભયાનક વચ્ચેના બોલતા પ્રાણીઓને
પણ તેણે જોયા લો ગીરૂપ પાણીની ભરેલી વતરણી
નદીમાં તરતા પ્રાણીઓને તેમ જ તપેલી ધગવગતી
રેતી ઉપર ચાલતા પ્રાણીઓને તેણે જોયા ત્યાં
ઘણા અધર્મીઓને તરવારની ધાર ઉપર ચવાવીને
કાપી નાખવામાં આવતા હતા, ઘણાને રૌરવ
નર્કમાં, ઘણાને ક્ષારનદીમાં અને ઘણાને અસ્થાની
ધાર ઉપર ચનાવવામાં આવતા હતા ૧૨-૧૫ ઘણા
પ્રાણીઓ મુડકા જેવા કૃશ, દીન, વિવર્ણ, છૂટા
વાળવાળા અને ક્ષુધાતુર તથા તૃષ્ણાતુર હતા
તેથી ‘પાણી’ ‘પાણી’ એ પ્રમાણે યુમરાણ
કરતા હતા વળી મળ અને કાદવથી ખર
ડાયેલા તથા દીન અને રૂક્ષ શરીરવાળા સેકડો
તથા હલસે પ્રાણીઓ ચારે તરફ દોહાદોહ
કરતા હતા, તેને પણ રાવણે જોયા વળી બીજી
બાજુ પુણ્યકર્મોના કેટલાકને પોતાના સુકૃ
ત્યોથી ઉત્તમ ગૃહોમાં ગીતવાદિત્યાદિ સાધનો
થી જ આનંદ પામતા રાવણે જોયા ૧૬ ૧૮
ગાયનું દાન આપનારને ગોરસ મળતું હતું,
અન્નદાતાને અન્ન મળતું હતું અને ઘર આપનારને
ઘર મળતું હતું એ પ્રમાણે સર્વ પોતપોતાના
કર્મના ફળો ભોગવતા હતા ૧૯ ત્યાં બીજા
કેટલાક ધામિકો પોતાના તેજથી દીપી રહેતી
અને સુવર્ણ, ચોતી તથા મણિઓના અલ
કારાથી શણગારાયેલી સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ

કરતા હતા, ^{૨૦} તેમ જ કેટલાક પોતાના દુષ્ટ ક્રમેથી લેદાઈ જતા હતા એ સર્વને રાક્ષસાધિપતિ મહાબાહુ રાવણે જોયા ^{૨૧}

આ રીતે યમપુરીમા રહેલા તે સર્વને બળવાન રાવણે પોતાના બળ અને પરાક્રમેથી યમ તો પાસેથી છોડાવી મૂક્યા રાક્ષસેદ્ર દશ ગ્રીવે તે પ્રાણીઓને છોડી મૂક્યા, ત્યારે તે સર્વેએ અચિત્ત અને અતકિત સુખ એક મુહૂર્ત સુધી ભોગવ્યુ મહાબળવાન રાવણે જ્યારે સર્વ પ્રેતોને ઠોડી મૂક્યા, ત્યારે તેના રક્ષકો કાધાતુર થયા અને રાવણને મારવા દોડ્યા એ સમયે યમ રાજના દોડતા શૂરવીર યોદ્ધાઓનો ‘મારો-મારો’ એવો શબ્દ સર્વ જગતુ રહ્યો તે સર્વ વીર યોદ્ધાઓ પ્રાસ, પરિઘ, શલ, મુગલ, શક્તિ, તોમર આદિ આયુધો લઈને પુષ્પક વિમાન તરફ ધસારો કરવા લાગ્યા અને પુષ્પક વિમાનના આમનો ચોરડાઓ મેઠકો અને દરવાજાઓ તોડી નાખવા માગ્યા, પરંતુ એ પુષ્પક વિમાનમા દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન કરેલું હતું, તેમ જ બ્રહ્મેતજથી અક્ષય હતું એટલે તેને ભાગી નાખવામા આવતું હતું છતાં તે નબુ ને નબુ જ રહ્યા કરતું હતું ^{૨૨ ૨૭}

મહાતમા યમરાજની સેના બહુ જ બળવાન અને અસખ્ય હતી, તેમ જ તેના શૂરા સર દારો પણું હંભરો હતા ^{૨૮} તેમની સામે રાવણના મનોઓ હજા પ્રમાણે અને શક્તિ પ્રમાણે સેકડો વૃક્ષો, પર્વતો અને લાલાઓ વડે લડવા લાગ્યા, એ સમયે રાક્ષસેદ્ર દશાનન તેમ જ તેના સર્વ પ્રકારના અસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરનાર મહાવીર પ્રધાનો લોહીથી ખરડાયેલા હોવા છતાં ધોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા રાક્ષસેદ્ર રાવણના અમાત્યો મહાન યુદ્ધ કરતા હતા અને એકબીજાને સખત થા મારીમારીને હણતા હતા ^{૨૯-૩૧} પછી મહા બળવાન યમરાજના યોદ્ધાઓએ મહાબાહુ ગવણના મનોઓ અને અમાત્યોની સાથે લડવાનું છોડી દઈને રાવણ ઉપર જ શલનો વરસાદ વરસાવવા માડ્યો, ત્યારે લોહીથી ખરડા થેલો અને પ્રહારથી જળર થયેલો રાક્ષસાધિપ

રાવણ પુષ્પક વિમાનમા ખીનેલા અશોઢ વૃક્ષ જેવો દીપવા લાગ્યો ^{૩૦} પછી મહાબળવાન રાવણે શલ, ગદા, પ્રાશ, શક્તિ, તોમર અને બાણોનો યમસેન્ય ઉપર વરસાદ વરસાવી એક મહાન અસ્ત્ર બળપૂર્વક છોડ્યું, એટલે યમ સેન્યમા વૃક્ષો, પથ્થરો અને લાયક રાક્ષોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને ટપોટપ યમદ્રતો પડવા લાગ્યા કેટલીક વારે યમદ્રતો તે સર્વ વૃક્ષાદિને હંડાવી દઈને અને રાવણના અસ્ત્રનો નાશ કરીને તેના પર તૂટી પડ્યા ^{૩૩-૩૬} જેમ વાદળા પર્વતને ફરી વળે તેમ તે સર્વેએ રાવણને ઘેરી લઈ તેને નિરુજ્જવાન કરવાને તેના ઉપર શલ અને લિદિપાલ નામના અસ્ત્રો ફેંકવા માડ્યા ^{૩૭} એ અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના પ્રહારથી રાવણનું કવચ તૂટી ગયું અને આખા શરીરમાથી લોહી વહેવા લાગ્યું ત્યારે તે કાંધ પામીને તથા પુષ્પક વિમાન છોડી દઈને જમીન ઉપર આવીને યમ દ્રુતોની સામે ઊભો રહ્યો અને કાંધ પામી પોતાના મહાધનુષ્યનો ટકારવ વધારે ને વધારે બેરથી કરવા લાગ્યો ^{૩૮-૪૦} પછી પાશુપતાસ્ત્ર નામનું દિવ્ય બાણ ધનુષ્ય ઉપર ચડાવીને યમ દ્રુતોને ‘ઊભા રહો, ઊભા રહો’ એમ કહી ઇદ્રના શત્રુ રાવણે કાન સુધી ધનુષ્ય ખેંચીને, જેમ શકરે ત્રિપુર રાક્ષસ ઉપર બાણ ફેંક્યું હતું, તેમ તે યમદ્રતો ઉપર પોતાનું દિવ્ય બાણ છોડ્યું ઉતાળામા વનને આગી નાખનારા દાવા નજ જેવા તે બાણનું સ્વરૂપ ધૂસ્ર અને જ્વાળા મંડળથી ભરેલું હતું ^{૪૦-૪૨} જ્વાળાની માળા વાળું તે બાણ ધનુષ્યમાથી છૂટી રણમા જતા માર્ગમાના ઝાડો અને લતાઓને ભસ્મ કરી નાખતું આગળ ને આગળ જવા લાગ્યું ^{૪૩} એ મહાબળના તેજથી વચ્ચવત યમરાજનું સર્વ સેન્ય બળી ગયું અને મહેદ્રના કેતુઓની માફક તે સવ ભૂમિ ઉપર પડ્યું, ^{૪૪} ત્યારે ભીમ પરાક્રમ કરનાર રાક્ષસેદ્ર રાવણે પોતાના પ્રધાનો સહિત બંધે આખી પૃથ્વીને ધ્રુવથી મૂકતો હોય એવો મહાનાદ કર્યો ^{૪૫}

સર્ગ ૨૨ મો

યમપરીમા ધમસાપુ-રાવણનો વિજય

સ તસ્ય તુ મહાનાદ શ્રત્વા વૈવસ્વત પ્રમુ ।

શત્રુ પ્તજયિત મેને સ્વબલસ્ય ચ સક્ષયમ્ ॥ ૧ ॥

રાવણનો મહાનાદ સાલળી યમરાજને
ધાધુ કે શત્રુ વિજયી થયો અને પોતાના
સન્યનો નાશ થયો ^૧ પછી યમરાજને પોતાના
હૃતોને હણી ગયેલા જાણીને કોપથી લાલ આખો
કરી પોતાના સારથિને સત્વર રથ તૈયાર કરવા
કહ્યું ^૨ ત્યારે સારથિએ યમરાજનો મહારથ
તૈયાર કર્યો અને મહાતેજસ્વી યમરાજ તે રથમાં
બેઠા ^૩ નિત્ય પ્રવાહની માફક વહી જતા આ
સર્વ લોકોનો જેના વડે સહાર થાય છે, તે
સાક્ષાત્ મૃત્યુ પ્રાસ અને મુદ્ગર હાથમાં લઈને
યમરાજની આગળ બેઠો, ^૪ તેમ જ યમરાજનો
સળગતા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી કાળદંડ સાક્ષાત્
મૂર્તિમાન થઈને તેમની પડખે બેઠો ^૫ વળી
નિઃસ્પંદ્ર કાળપાશ અને અગ્નિસ્પર્શ સરખો
મુદ્ગર પણ સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન થઈ તેની બાજુમાં
બેઠો સર્વ લોકોને લય ઉત્પન્ન કરનાર યમને
કોપ પામેલા બેઈને ત્રણે લોક ખળભળી ઊઠ્યા
અને દેવો ધ્રુજવા લાગ્યા ^૬

પછી મુદ્ગર ડાલિવાળા અશ્વોને સારથિએ
હોકાર્યો, ત્યારે લય કર અવાજ કરતો તે રથ
જ્યાં રાક્ષસપતિ રાવણ હતો ત્યાં આવ્યો ^૭ મન
સરખા વેગવાળા ઇંદ્રના ઘોડા જેવા તે ઘોડાઓ
યમરાજને એક સુહૃદમાં રજુભૂમિમાં લાવ્યા ^૮
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના પ્રધાનો મૃત્યુ સહિત આ
વિકરાળ રથ બેઈને એકદમ નાસવા લાગ્યા ^૯
ખગ્નીનતાને લીધે ભાન ભૂલી ગયેલા અને લયથી
પીડાતા રાવણના પ્રધાનો ^{૧૦} અમે આ સ્થળમાં
ચુક કરવા અસમર્થ છીએ ^{૧૧} એ પ્રમાણે બોલતા
ત્યારે દિશામાં નાસવા લાગ્યા, ^{૧૨} પરંતુ લોક
માનેને લય ઉત્પન્ન કરનાર યમને એવા લય કર
રૂપે ભેવા ઠતા દશગ્રીવ જરા પણ ખળભળ્યો
નહિ તેમ જ લય પાપુ પામ્યો નહિ પછી
યમરાજે રાવણની નજીક જઈ શક્તિ, તોમર

આદિ અશ્વોનો તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો અને
કોપપૂર્વક રાવણના મમથાનો છેદી નાખ્યા,
પરંતુ ઘોડી જ વારમાં સ્વસ્થ થઈ રાક્ષસેન્દ્ર
રાવણે મેઘ જેમ જળ વરસાવે, તેમ યમરાજના
રથ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે
યમરાજને સેકડો મહાશક્તિઓનો રાવણની
ઠાતી પર પ્રહાર કરવા માડ્યા અને તેથી તે
પીડા પામવા લાગ્યો ^{૧૩-૧૪} શત્રુનો નાશ કર
નાર યમરાજને એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના
અસ્ત્રશસ્ત્રી સાત રાત્રિ સુધી યુદ્ધ કરી શત્રુને
શુદ્ધિ વિનાનો અને રણમાંથી વિમુખ કર્યો,
પરંતુ ઘોડી જ વારમાં રાવણ સાવધ થયો અને
યમરાજ તથા તેનું તુમુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું હે
વીર ! એ જાત્ર જય ઇચ્છનારા હતા, તેમ જ
યુદ્ધભૂમિમાંથી પાછા ફરવા ઇચ્છતા ન હતા તે
સમયે દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ
પ્રભવપતિને આગળ કરી યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા
હતા ^{૧૫-૧૭}

રાક્ષસાધિપતિ રાવણ અને પ્રેતોના ઈશ્વર
યમ એ બંને યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે જાણે સર્વ
લોકોનો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હોય એવું
જણાતું હતું ^{૧૮} એ સમયે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ઇંદ્રના
વજ્ર સમાન તેજસ્વી ધનુષ્યનો ટકારવ કરી
આકાશને છાઈ દે, તે ન બાણો છોડવા લાગ્યો ^{૧૯}
મહાખળવાન રાવણ ચાર બાણો મૃત્યુને અને
સાત બાણો સારથિને મારીને પછો હંભરો બાણો
યમરાજના મમસ્થાનમાં મારવા લાગ્યો, ^{૨૦}
ત્યારે કોપ પામેલા યમરાજના મુખમાંથી
નિઃશ્વાસરૂપે ધુમાડા સહિત જ્વાળાવાળો કોપા
નળ પ્રકટી નીકળ્યો ^{૨૧} આ આશ્ચર્યકારક ઘટના
બેઈ દેવો અને દાનવો સમક્ષ મૃત્યુ અને કાળ
એ બંને અતિશય કોપ પામ્યા અને યુદ્ધ કરવા
પ્રેરાયા ^{૨૨} એ સમયે કોપ પામેલા મૃત્યુએ
યમરાજને કહ્યું ^{૨૩} મને યુદ્ધભૂમિમાં છોડી મૂકો,
હું આ પાપી રાક્ષસને હચી નાખું ^{૨૪} મારી
સ્વભાવસિદ્ધ મર્યાદા છે કે જેના તરફ હું બેઉ
તે કદી પણ ખચી શકે નહિ હે મહારાજ !

હિરણ્યકશિપુ, નમુચિ, શંખર, નિમુંદ, ધૂમકેતુ, વિરોચનનો પુત્ર બલિ, દેવેશ્વર શંભુ, વૃત્રાસુર, બાહુસુર, શાસ્ત્રસ રાજાપંચો, મહા ઉરગ સહિત ગંધર્વો, ઋષિઓ, પત્રંગો, દૈત્યો, યક્ષો, અપ્સરાઓ અને યુગાંતના પ્રલયકાળમાં મહા-સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ અને વૃક્ષો સહિત પૃથ્વીનો પણ હું ક્ષય કરનારો છું. ૨૪-૨૭ વળી બીજા પણ મહામુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવા મહાબળવાનોને પણ મેં જીતીને તમામાં નાશ પમાડી દીધા છે, તો આ રાક્ષસ તે શું ગણ-તરીમાં છે ? હે ધર્મજી ! હે સાધુ ! મને તમે એક વાર છોડી મૂકો એટલે હું તેને હણી નાખું; કેમ કે કોઈ પણ બળવાન મારી દઈએ પડ્યા પછી જીવતો રહ્યો નથી. હે મહારાજ ! આ કાંઈ મારું બળ બતાવવા હું કહેતો નથી; પરંતુ એ મારું સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપ છે. હે યમરાજ ! હું તે રાક્ષસ પ્રતિ દઈ દે'કું, તે પછી એક સુદૂત પણ તે જીવતો રહેવાનો નથી. ૨૮-૩૦

મૃત્યુનાં વચનો સાંભળી પ્રતાપી યમરાજ-એ કહ્યું : 'તું જરા થોભ, હું જ એને હણી નાખું છું.' ૩૧ પછી લાલ આંખોવાળા ક્રોધ પામેલા વવસ્વત યમે અમોઘ કાળદંડ હાથમાં લીધો કે, જેની એક બાજુમાં કાળપાશ અને બીજી બાજુએ અગ્નિ અને વજ્ર સમાન સુદગર હેતુ. ૩૨,૩૩ આ કાળદંડ કે જે દર્શનમાત્રથી જ પ્રાણીઓના પ્રાણને ખેંચી લે છે, પોતે જ્યારે સ્પર્શ કરે, ત્યારે અથવા કોઈના ઉપર પડે ત્યારે તો પ્રાણ બચ એમાં શું કહેવું ? જવાબારૂપ પરિવારવાળું આ મહાન આયુધ બળવાન યમરાજએ ઉગ્રચુ, ત્યારે તે બધે હમણાં જ રાવણને બાળી મૂકશે એમ ચળકવા લાગ્યું. ૩૪,૩૫ એ સમયે ત્રાસ પામેલાં સર્વ પ્રાણીઓ સુદબ્ધિમંત્રી નાસી ગયાં અને દંડ ધારણ કરેલા યમને બેઠું દેવો પણ બળભળી ભ્રમ્યા. ૩૬ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને કાળદંડથી હણવા માટે જ્યારે યમે ઈચ્છા કરી, ત્યારે પિતામહ બ્રહ્માએ યમરાજને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું

અને કહ્યું :

‘હે વેવસ્વત ! હે અમિત પરાક્રમી યમ ! તમારે આ કાળદંડથી આ રાક્ષસને હણવો બેઠું એ નહિ; કારણ કે હે દેવશ્રદ્ધ ! મેં એને વરદાન આપેલું છે અને તે મિથ્યા થવું બેઠું એ નહિ. જે કોઈ દેવ કે મનુષ્ય મને મિથ્યા કરાવે, તેણે આ ત્રિલોકને અસત્ય ઠરાવ્યું છે એમ ગણાશે, એમાં સંશય નથી. ૩૭-૪૦ ત્રણે લોકને ભય ઉત્પન્ન કરનાર, રૌદ્ર સ્વરૂપ આ કાળદંડને ક્રોધ પામેલા તમારા વડે છોડી મૂકવામાં આવે, તો તે પ્રિય કે અપ્રિયનો વિચાર કર્યા સિવાય સમસ્ત પ્રભનો સંહાર કરે. સર્વને મૃત્યુ આગળ લઈ જનાર, અમાપ તેજસ્વી, કદી મિથ્યા ન બચ તેવો આ કાળદંડ સર્વ પ્રાણીઓના નિયમન માટે મેં સરજ્યો છે. હે સૌર્ય ! એ કાળદંડ હમણાં રાવણના માથા ઉપર તમારે ફેંકવો બેઠું એ નહિ; કારણ કે એના પડવા પછી કોઈ પણ પ્રાણી એક સુદૂત પણ જીવી શકતું નથી. હાલમાં ધર્મસંકટ ભર્યું થયું છે; કેમ કે કાળદંડ પડવાથી રાવણ કદાચ મૃત્યુ ન પામે તો કાળદંડ મિથ્યા થાય છે અને મરણ પામે તો મારું વરદાન મિથ્યા થાય છે; માટે હું કહું છું તે સમજી રાવણ ઉપર ઉગામેલો કાળદંડ તમે પાછો ખેંચો અને મારું વચન સત્ય કરો. ૪૧-૪૫

બ્રહ્માજીનાં વચન સાંભળી ધર્માત્મા યમ-રાજાએ કહ્યું : ‘તમે અમારા પ્રભુ છો, માટે તમારી આજ્ઞાથી આ કાળદંડ હું પાછો ખેંચી લઉં છું.’ ૪૬ અને તમારા વરદાનને લીધે બળવાન થયેલા આ રાક્ષસને બીજી રીતે હણવા તો હું સમર્થ નથી, માટે તેની દાંડથી હું અલોપ થઈ બઉં છું.’ એમ કહી યમરાજ સારથિ, રથ અને અશ્વો સહિત અંતર્ધાન થઈ ગયા. ત્યારે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ યમરાજને જીતી પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી પુણ્યક વિમાનમાં બેસી યમ-પુરીમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછો દેવો સહિત બ્રહ્માજીને આગળ કરી વેવસ્વત. યમરાજ અને

મહામુનિ નારદજી ઉપિત થતા થતા સ્વર્ગમાં
ગયા. ૪૭-૪૮

ઈત શ્રોવાદ્મીક મહામુનિમણીત આશ્વિન્ય શ્રોસમાયજ્ઞના
ઉત્કાંઠમા ૨૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

રસાતળમાં રાવણુને ઉત્પાત-નિર્વાતકવચ
તથા વરુણના પુત્રો સાથે યુદ્ધ

તતો જિત્વા દશગ્રીવા યમં ત્રિદશપુંગવમ્ ।

પવણસ્તુ રણસ્થાપી સ્વસહાયાન્દદશં હ ॥ ૧ ॥

દેવશ્રદ્ધ યમને જીત્યા પછો યુદ્ધમાં વળણુ-
યેલો રાવણુ પોતાના સેવકોને મળ્યો, ત્યારે
તે રાક્ષસો પ્રહારથી જાજર થયેલા અને રુધિ-
રથી ખરડાયેલા રાવણુને જોઈ વિસ્મય પામ્યા.
એ સમયે તેના મારીચ આદિ પ્રધાનોએ 'જય
જય' શબ્દ વડે તેની પ્રશંસા કરી અને
સાંત્વન કર્યું. પછો સર્વ પુષ્પક વિમાનમાં
બેઠા અને રસાતળમાં જવા માટે વરુણ રક્ષણ
કરેલા તથા દેત્યો અને ઉરગોથી વસાયેલા
મહાસમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧-૪ માર્ગમાં વાગુડી
નાગથી રક્ષાયેલી લોગવતી નગરીમાં જઈને
નાગલોકોને વશ કરી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ માંજુમયી-
પુરીમાં ગયો. ૫ તે નગરીમાં વરદાન મેળવેલો
નિવાતકવચ નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો. રાવણુ
ત્યાં જઈ તેને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો. ૬ ત્યારે
મહાબળવાન, પ્રચંડ પરાક્રમી, વિવિધ પ્રકારનાં
આયુધો ધારણ કરનારા, હર્ષિત થયેલા અને
યુદ્ધોન્મત્ત દેત્યો, શૂલ, ત્રિશૂલ, કુલિશ, પદ્મિશ,
ખડ્ગ અને ફરસી વગેરે આયુધો લઈને યુદ્ધ
કરવા આવ્યા અને રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરી
એકબીજાને મારવા લાગ્યા. ૭-૮ તેઓને યુદ્ધ
કરતાં કરતાં એક વર્ષ વીતી ગયું, છતાં કોઈ
પણ પક્ષનો વિજય કે પરાજય થયો નહિ; ૯
ત્યારે ત્રણે લોકમાં જેની ગતિ સર્વત્ર છે, તે
દેવ પિતામહ વિમાનમાં બેસીને ત્યાં આવ્યા
અને નિવાતકવચને યુદ્ધ કરવાનું જોડાવી સ્પષ્ટ
અર્થવાળાં વચને કહેવા લાગ્યા :

‘સુરો કે અસુરોથી આ રાવણુ યુદ્ધમાં

જિત્તાવો સહેલ નથી; તેમ જ તમે પણ કોઈથી
જિતાઓ તેમ નથી; માટે તમારે આ રાક્ષસોની
સાથે મિત્રતા કરવી યોગ્ય છે; કારણ કે
મિત્રોને ‘સર્વ’ બાળતોમાં પરસ્પર સમાન
અધિકાર છે.’ પિતામહની આજ્ઞા થતાં રાવણુ
અગ્નિની સાક્ષીએ નિવાતકવચની સાથે મિત્રતા
કરી અને તેઓ પરસ્પર પ્રોતિવાળા થયા.
પછી નિવાતકવચે સર્વ રાક્ષસોની યથાયોગ્ય
પૂજા કરી અને તેઓ સર્વ પોતાના નગરની
પેઠે સુખપૂર્વક એક વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા.

મિત્રતાને અનુસરી સેંકડો માયાઓ શીખી
લઈ એક વર્ષ પૂરું કર્યા પછો વરુણની રાજ-
ધાનીને યોધતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ રસાતળમાં
ભમવા લાગ્યો. ૧૦-૧૧ ફરતાં ફરતાં કાલકેય
દેત્યના અધિકારવાળા અશ્વનગરમાં તે આવી
પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ તેણે બળવાન કાલકેયને
હણ્યો. ૧૨ વળી ત્યાં આગળ પોતાની બહેન
શૂર્પણખાના બળવાન પતિ વિદ્યવિજ્ઞને પણ
તેણે તલવારથી કાપી નાખ્યો. તે વિદ્યવિજ્ઞ
યુદ્ધમાં રાક્ષસોને જીલથી આટી જતો, તેથી
તેના ઉપર વિજય મેળવી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ
બીજા પણ ચારસો દેત્યોને હણી નાખ્યા. ૧૮, ૧૯

પછી ધોળાં વાદળાં જેવું અને કેલાસ
જેવું તેજસ્વી વરુણનું દિવ્ય ધામ તે રાક્ષ-
સાધિપે બેસ્યું. ત્યાં સુરલિ નામની કામધેનુ
રહેલી હોવાથી તેના આંચળમાંથી દૂધ ઝરતું
હતું અને એ દૂધથી ક્ષીરોદ નામનો સાગર
થયો હતો. ૨૦-૨૧ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ ત્યાં મહા-
વૃષભની માતા સુરલિને જોઈ તેમ જ શીતળ
કિરણોવાળો નિશાકર ચંદ્ર જેમાંથી ઉત્પન્ન
થયો છે, તે ક્ષીરોદસાગરને પણ બેસ્યો. ૨૨ એ
સાગરનો આશ્રય કરીને કેટલાક મહાપિંઓ
ત્યાં રહેતા હતા અને તેઓ તેનું ક્ષીણ પોને
જીવતા હતા. એ ક્ષીરસાગરમાંથી અમૃત ઉત્પન્ન
થયેલું હતું, તેમ જ સ્વધા-ભોજન કરવાવાળા
પિતૃલોકનું ભોજન કંચ પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલું હતું. ૨૩ ત્યાં જઈ બેને લોકો સુરલિ

નામથી જોળખે છે, તે મહાઆશુત ગાયની રાવણે પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી અનેકવિધ સેન્યથી રક્ષાયેલા વરુણના નગરમાં તે પેઠા.^{૨૪} ત્યાં જઈ સેંકડો જળધારાવાળાં શરદઋતુના વાદળા જેવું અને જ્યાં સર્વ લોકો હર્ષયુક્ત રહે છે, એવું વરુણનું ઉત્તમ સ્થાન રાવણે જોયું.^{૨૫} પછી વરુણના કેટલાક યોદ્ધાઓને હણીને તથા કેટલાકને ઘાયલ કરી રાવણે કહ્યું, 'તમે તમારા રાજને એકદમ બહાર કરો.^{૨૬} કે, યુદ્ધ માટે રાવણ આવેલો છે, તેને યુદ્ધ આપો અથવા હાથ જોડી એમ કહો કે, 'હું પરાજય પામ્યો છું'.^{૨૭}

રાવણ આ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં તો કાષ પામેલા મહાત્મા વરુણના પુત્રો, પૌત્રો અને ગૌ તથા પુષ્કર નામના સેનાપતિઓ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર પડ્યા.^{૨૮} પોતાના લરકરથી વીંટળાયેલો, સર્વશુભસ પત્ર, ઊગતા સૂર્યના સરજો તેજસ્વી એવો વરુણો તે પરિવાર ઇચ્છા મુજબ ગતિ કરનારા રથોમા બેસી એકાએક યુદ્ધભૂમિમા આવ્યો એ સમયે જુદિમાન રાવણ અને જળરાજ વરુણના પુત્રોનું સનાટા બેલા કરે તેવું હારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૯,૩૦} દશગ્રીવના મહાપરાક્રમી અમાત્યોએ એક ક્ષણમાત્રમા વરુણના સર્વ સન્યનો સહાર કર્યો અને વરુણના પુત્રો પણ યુદ્ધમા પોતાના સેન્યની આ સ્થિતિ જોઈ બાણની બાજથી પીડાઈ યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થયા.^{૩૧,૩૨} વરુણના પુત્રો પૃથ્વી ઉપર રહીને યુદ્ધ કરતા હતા અને રાવણ પુષ્પક વિમાનમા બેસીને આકાશમા યુદ્ધ કરતો હતો, તેથી તેઓ શીઘ્ર ગતિવાળા રથમા બેસી આકાશમા આવ્યા.^{૩૩} આ પ્રમાણે તેઓએ હવે સમાન સ્થળ મેળવેલું હોવાથી દેવ-દાનવ ના જેવું તુલ્ય આકાશયુદ્ધ થયું.^{૩૪} પછી મહાન પરાક્રમ કરીને યુદ્ધમાં અગ્નિ સરળા બાણો વરસાવી રાવણને તેમજે યુદ્ધથી વિમુખ કર્યો અને હર્ષ પાત્રી અનેક પ્રકારના અવાજ કરવા લાગ્યા.^{૩૫} એ સમયે પોતાના રાજને

પરાજિત થયેલો જોઈને કોષ પામેલો યુદ્ધને ઇચ્છનારો મહોદર નામનો રાક્ષસ મૃત્યુનો ભય ત્યજી દઈને વરુણની સેનાને પીડવા લાગ્યો.^{૩૬} અને મહાન પરાક્રમ કરી પવન સમાન ગતિવાળા વરુણપુત્રના રથના ઘોડા એને તેમ જ યોદ્ધાઓને મદાથી હાપી ભૂમિ ઉપર પાડ્યા.^{૩૭} વરુણપુત્રોના ઘોડાઓ તથા યોદ્ધાઓને હણીને અને તેઓને રથ વિનાના કરીને મહોદરે મહાનાદ કર્યો.^{૩૮} મહોદરે પોતાના શ્રદ્ધ સારથિ અને અશ્વો સંલિત રચો નો નાશ કર્યો, ત્યારે મહાત્મા વરુણના શૂરા પુત્રો પોતાના રથોને ત્યજી દઈને દિવ્ય પ્રભાવ થો આકાશમા પેઠા અને જરા પણ વ્યથા પામ્યા નહિ. તે પછી એકકા થયેલા તેઓએ પોતાના ધનુષ્ય સન્ન કર્યા અને મહોદરને વીધી નાખીને યુદ્ધમા રાવણને પણ રોકી રાખ્યો. જેમ વાદળા મહાપર્વતને ચીરી નાખે, તે પ્રમાણે ધનુષ્યમાથી છૂટેલા વજ્ર જેવા, મહા ભય કર બાણોથી કોષ પામેલા તેઓ રાવણને ત્રાસ આપવા લાગ્યા.^{૩૯-૪૨} ત્યારે કાળાગ્નિ સરળા અને ક્રોધમૂર્ચિત થયેલા દશગ્રીવ બાણોનો મહાઘોર વરસાદ તેઓના મર્મ-ધાન ઉપર વરસાવ્યો.^{૪૩} પછી દુર્ધર્ષ રાવણ નિઃશ થઈને વિચિત્ર મુશળો, સેકડો ભાલાઓ, પદ્ધિઓ અને સેકડોને હાપી નાખે એવી મહાન શક્તિઓ વરુણના પુત્રો ઉપર ઠોડવા લાગ્યો, ત્યારે સાંક વર્ષની ઉમરે પહોંચેલા હાથીઓ જેમ મહાન કાઠવમા ખૂચી બન્ય, તેમ પીઘાઈ ગયેલા વરુણના પગપાળા વીર પુત્રો એકદમ શિથિલ થઈ ગયા.^{૪૪,૪૫} મહાબળવાન રાવણે વરુણના પુત્રોને વિહવળ અને શિથિલ થતા જોઈ મહામેઘની માફક ગર્જના કરી.^{૪૬} રાક્ષસેદ્ર રાવણ વિવિધ પ્રકારના આયુધોથી તેમ જ પ્રચંડ બાણોના વરસાદથી મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતો વરુણના પુત્રોને હણવા લાગ્યો, ત્યારે તે સર્વમાથી કેટલાક રણથી વિમુખ થયા અને કેટલાક પૃથ્વી ઉપર પડ્યા, બ્યારે

આક્રીના કેટલાક રણભૂમિમાંથી નાસી ગયા. ૪૭

પછી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે કહ્યું: 'તમે વરુણને બહાર કઢો કે, 'મને સુદ આપે.' ત્યારે વરુણના પ્રહાસ નામના મંત્રીએ રાવણને કહ્યું 'જેને તમે સુદમાં બોલાવો છો, તે જન્મેશ્વર વરુણ મહારાજ બ્રહ્મલોકમાં ગાંતતાન સાલળવા માટે ગયેલા છે. ૪૮-૫૦ હે વીર! તેના જે વીર કુમારો અહીં હતા તે સર્વ પરાજય પામેલા છે અને વરુણદેવ બહાર ગયેલા છે, તેથી વૃથા પરિશ્રમ કરવાથી શો લાભ? ૫૧ ત્યારે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ સર્વને પોતાનો જય સંભળાવી હર્ષનાદ કરતો કરતો વરુણા લયમાંથી બહાર નીકળ્યો, અને જે માર્ગે આવ્યો હતો, તે જ માર્ગે પાછો ફરી આકાશ માર્ગે લંકા તરફ જવા લાગ્યો. ૫૨

શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિમાન્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૩ મે સર્ગ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૧ લો*

રાવણુનો ઉત્પાત-આલસાનની શખામણ

તતોડ્ઞમનગરં મૂયો વિચેર્યુદ્ધુર્મદા: ।

યત્રાપદ્યદ્વાત્રીયો ગૃહં પરમમાસ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

સુદોનમત્ત રાક્ષસો ફરીથી પણ અશ્મનગર-માં ફરવા લાગ્યા ત્યા દશગ્રીવે અતિશય પ્રકાશિત એક મંદિર જોયું. ૧ એ મંદિર વૈદ્યમંત્રિના તોરણવાળું, મોતીના પડદાવાળું અને સુવર્ણના સ્થલવાળું હતું તથા તેની આસપાસ સુદર બેઠકો આવી રહેલી હતી. વજ જેવા સખત સ્ફટિકના પગથિયા હતા, તેના પડદા પર ધૂધરીઓ હતી, પુષ્કળ સુદર આસનો તેમાં આવેલા હતા અને ઇંદ્રના મહેલના સરખુ તે શેષભાયમાન હતું. ૨,૩ પ્રતાપી દશગ્રીવે આ સુદર શ્રષ્ઠ મંદિર જોઈ ચેરુ અને મંદરપર્વત સમાન કાંતિવાળું આ

રમ્ય મંદિર કોનું હશે, એમ વિચારી કહ્યું: 'અદ્યા પ્રહન્ત' તુ સત્વર ભ અને તપાસ કર કે આ સુદર ભવન કોનું છે?'

રાવણની આજ્ઞા થતા પ્રહસ્ત તે સુદર ભવન-માં પેઠો અને તેનો પ્રથમ ચોરડો શૂન્ય બેઠ બીજા ચોરડામાં ગયો. એ પ્રમાણે સાત ચોરડા યોગળી ગયો, ત્યારે એક જવાળા તેના બેવામાં આવી અને ત્યાં એક પુરુષને બેઠેલો જોયો. પ્રસન્ન મનવાળા તે પુરુષે અદ્-હાસ્ય કયું. તે સાલળતા પ્રહસ્તના રુવાંટાં ઊભા થયા. ૪-૭ પ્રહન્તે જવાળાની વચ્ચેવચ્ચ સુવર્ણમાળા ધારણ કરનારો, સાક્ષાત્ યમના જેવો, સૂર્યની કાંતિ સમાન પ્રકાશિત અને વિમોહિત થઈ ગયેલો એક પુરુષ ત્યાં જોયો. ૬ આ પ્રમાણે બેઠ નિગાચર પ્રહસ્ત ત્યાંથી એકદમ બહાર નીકળ્યો અને સઘળું રાવણને નિવેદન કયું. ૮

હે રામ! બીજા અંજનપર્વત સમાન પ્રૌઢ દશગ્રીવ પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે ઊતરી તે મંદિરમાં પેસવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. ૧૦ તે મંદિરના બારણામાં જવાળા સરખી છબ-વાળો લયાનક અને જેના માથા ઉપર ચંદ્ર છે, એવો એક પુરુષ તેના બેવામાં આવ્યો. ૧૧ તેને રાત્રી આખો, સુદર દાંત, બીલાના સરખા સુદર લાલ હોઠ. લય કર નાક, ચપ્પ જેવો કંઠ અને મોટા જડબા હતા. ૧૨ તેના દાદી-મૂઠ લતાવદાર હતા તેનું હાંડ માલથી ભરેલું હતું અને દાંડા રુવાંટા ઊભા કરે તેવી લય કર હતી. તે પુરુષ લોહાણ મુગળ હાથમાં લઈ દાર શેદીને ત્યાં ઊભો હતો તેને જોઈ રાવણના રૂવા બહાર થઈ ગયા, હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને તે થરથર ધૂલવા લાગ્યો. હે રામ! આપું લયાનક દશ્ય જોઈ રાવણ વિચારમાં પડી ગયો, ત્યારે તે પુરુષે કહ્યું: ૧૩-૧૫

'અદ્યા રાક્ષસ! તું આ માટે ચિંતા કરે છે? વિદ્યાસ રાખીને મને બધું કહે છે રજનીચર' હે વીર! હું તારું સુદથી આતિથ્ય

* અક્રીથી શરૂ થતા પાંચ સર્ગો પ્રક્ષિપ્ત-ક્ષેપક અર્થે મૂળ પ્રત થયા પછી ઉમેરાયેલા ગણાય છે, અને પ્રસિદ્ધ થયેલી સર્વ પ્રલોમાં તે જવામાં આવે છે, વેધી આ ભાષાંતરમાં પણ તે લીધા છે.

કરીશ' આ પ્રમાણે કહીને વળી તેણે કહ્યું.
'તું અલિરાજની માથે લડીશ? અથવા તું શું
કરવા ધારે છે? ત્યારે રાવણે કહ્યું. 'હે
વચન બોલનારમા શ્રેષ્ઠ! આ ઘરમા કેણુ રહે
છે, તે તમે મને કહો. હું તેની સાથે યુદ્ધ કરીશ,
અથવા તમે કહેશો તેમ કરીશ' તે પુરુષે
ઉત્તર આપ્યો. 'આ સ્થાનમા પરમ ઉદાર,
શર, સત્યવાદી, પરાક્રમી દાનવેદ્ર અલિરાજ
રહે છે ૧૬-૨૦ તે જેના હાથમા પાશ છે
એવા યમ જેવો સર્વશુભસ પત્ર વીર પુરુષ છે,
તેમ જ પ્રભાતના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને
યુદ્ધમાથી કદી પાછો નહિ ફરનારો છે ૨૧ એ
અમીર, દુર્જય, વિજયી, બળવાન, ગુણવિધિ,
નીડ, જાનનારો આશ્રિતને પાળનારો, હંમેશા
ગુન અને પ્રાદાણને પ્રિય, સમયને જોનારો,
મહાસત્વશાળી, સત્યવાદી, સુદર દેખાવનો,
દક્ષ, સર્વશુભસ પત્ર અને સ્વાધ્યાયશીલ છે તે
સર્વ જાતિ કરે છે, તે વાય છે, બળે છે,
તપે છે તેને પ્રાણીમાન, દેવો પદ્મો અને
પદ્મીઓથી ભય નથી હે રાક્ષસેશ્વર! હે મહા
સત્ત્વ! જો તારી તે બલિની સાથે યુદ્ધ કરવાની
ઇચ્છા હોય, તો તું સત્ત્વર અદર આવ અને
યુદ્ધ કરે'

પછી ગર્વોન્મત્ત રાવણ એ રમ્ય મદિરમા
પેઠો ત્યા મહામુશ્કેલીથી જેની તરફ જોઈ
જકાય એવી કાતિવાળો અને સળગતા અગ્નિ
જેવો પ્રકાશિત દાનવશ્રષ્ઠ અલિરાજ રાવણને
જોઈ હસવા નાગ્યો વિશ્વરૂપ અલિરાજએ
જોતજોતામા રાવણને પકડી લીધો અને પોતાના
જોગામા પ્રેસાડી કહેવા લાગ્યો ૨૨-૨૯ હે
દશગોવ! હે મહાબાહુ! હું તારી કઈ ઇચ્છા
પૂર્ણ કરું? હે રાક્ષસેશ્વર! તમારું અહીં
આવવામા શું પ્રયોજન છે? ૨૯

અલિરાજના વચન સાલળી રાવણે ઉત્તર
આપ્યો. 'હે મહાબાહુ! મેં સાલળ્યું છે કે,
તમને પૂર્વે વિષ્ણુએ બાધ્યા હતા, ૩૦ તો હવે
તે બધનથી તમને મુક્ત કરવા માગે હ

આગ્યો છું.' ગર્વોન્મત્ત રાવણના વચન સાલળી
અલિરાજએ હસતા હસતા કહ્યું ૩૧

હે રાવણ! હું કહું છું તે સાલળ. આ
દ્વારમા જે સ્થાન પુરુષ બોલો છે, તેણે પૂર્વે
સમસ્ત દાનવેદ્રો તેમ જ બીજા જે બળવાન
પુરુષો હતા, તે સર્વને જેણે બળપૂર્વક છુટા
હતા તેવા મને વશ કર્યો છે ૩૨, ૩૩ યમરાજથી
પણ ગાળ્યા ન બધ એવા આ પુરુષથી હું
બધાયેવો છું, તેને છુટી શકે એવો કયો
વીર પેઠા થયો છે? ૩૪ આ જે પુરુષ બોલો
છે, તે મર્વ પ્રાણીમાનનો કર્તા, ધાતા અને
હર્તા, સર્વ ભુવનનો ઇશ્વર છે ૩૫ સર્વ ભૂત
માનનો નાશ કરનાર અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા
વર્તમાનકાળને બળુનાર, કળિકાળરૂપ એ પ્રભુને
હું બાણુતો નથી અને તું પણ બાણુતો નથી તે
આ ને લોકના હર્તા અને સ્રષ્ટા છે, તેમ જ
સર્વ સ્થાવર જમનો તે સહાર કરનાર છે
એ મહેશ્વર આદિ અને અતરહિત આ સર્વ
મૃદિને ફરીફરી ઉત્પન્ન કરે છે હે નિશાચર!
દાન વ્રત અને હોમ સર્વનું વિધાન કરનાર તે જ
છે ૩૬-૪૦ એ પરમ પુરુષ મર્વનો ધાતા અને
રક્ષણકર્તા છે એમા જરા પણ સંશય નથી
રહે લોકમા એના જેવો બીજો કોઈ મહાપુરુષ
નથી હે તૌન્મત્ય! જેમ પશુને દોરડાથી
બાંધી દોરી જવામા આવે છે, તે પ્રમાણે
પૂર્વે થઈ ગયેલા બળવાન દાનવો, હું અને
તું એ સર્વને આ મહાપુરુષ દોરી જનાર છે
વૃન, દંતુ, શુક, ચણુ નિર્મલ શુભ, કાળનેમિ,
પ્રહલાદ, કૂટ વરોચન નૃદ, યમન અબ્યૂત,
કસ, કટલ અને મધુ, એ મર્વ સૂર્યની માફક
તપતા હતા, નક્ષત્રની માફક પ્રકાશતા હતા,
પવનની માફક વાતા હતા અને ધરની માફક
વરસાદ વરસાવતા હતા ૪૦-૪૨ તેમજે મેં કરો
યજ્ઞો કર્યા હતા, તેઓ મોટા મહાત્માઓ હતા,
યોગધર્મવાળા હતા, મોટાઈ મેળવીને ભાત
ભાતના ભોગ ભોગવતા હતા, તેમજે દાન
આપ્યું હતું, યજ્ઞો કર્યા હતા તેમ જ

વેદાધ્યયન કયું હતું અને પ્રબળ સારી રીતે પરિપાલન કયું હતું. તેઓ પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરનારા હતા અને શત્રુપક્ષનો નાશ કરનારા હતા. યુદ્ધભૂમિમાં એમના જેવો કોઈ ન હતો. જેઓ શૂરા, કુળવાન અને સર્વશાસ્ત્ર-વિશારદ હતા, જેઓ સર્વ વિદ્યા બાળ્યનાર તથા યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ ફરનાર હતા, ૪૩-૪૧ જેઓએ દેવો ઉપર રાજ કયું હતું અને યુદ્ધમાં દેવોને હાજરવાનાર જીત્યા હતા. ૪૭ જેઓ હમેશાં દેવોનું અગ્રિય કરવામાં અનુરાગી હતા અને પોતાના પક્ષનું પરિપાલન કરનારા હતા; જેઓ સદા પ્રમત્ત, દર્શી અને ઊગતા સૂર્યની સમાન તેજસ્વી હતા તથા દેવોને સતાવતા હતા, તેઓના પણ આ દેવોના ઇશ્વર વિષ્ણુએ નાશ કર્યો છે. ૪૮, ૪૯ એ જ વિષ્ણુ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનો સંહાર કરે છે અને આત્માને આત્મામાં અધિષ્ઠિત કરી પરમાત્મસ્વરૂપે રહે છે, એ જ મહાત્મા દેવે બળવાન અને ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા ઉપર્યુક્ત સર્વ દાનવેન્દ્રોને નાશ પમાડ્યા છે. જેઓ લડાઈમાં મહાબળવાન અને અપરાજિત હતા, એમ મે સાબળ્યું હતું, તે સર્વ કાળના બળને પણ હાકી કાઢે એવા મહાવિષ્ણુથી નાશ પામ્યા છે. ૫૦-૫૨

એ પ્રમાણે કહ્યા પછી દાનેશ્વર બલિએ રાવણને કહ્યું : ‘હે વીર ! પહે સજગતા અગ્નિ સરણુ જે કુંડળ દેખાય છે, તેને જિંચીને તું અગ્નિ લઈ આવ. તે પછી હું તને મારા છટકારા સંબંધી વાત કહીશ. હે રાવણ ! ઉ મહાબાહુ ! તું તે વિના વિલંબે લઈ આવ. ’ બલિનાં વચ્ચેના સાંભળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ હસતો હસતો તે કુંડળ પાસે ગયો. ૫૩-૫૫

હે રઘુનંદન ! જે ઠેકાણે એ મહાદિવ્ય કુંડળ હતું, ત્યાં જઈ બળગવિત રાવણે તેને રમતરમતમાં ઉપાડવા ધાકું; પરંતુ ગર્વેન્મત્ત રાવણ તેને હલાવી પણ શક્યો નહિ, ત્યારે તે શરમાઈને ફરીફરીથી એને ઉપાડવાનો પ્રયત્ન

તે કરવા લાગ્યો. મહામહેનતે જેમતેમ કરી તેને જરા જિંચકયુ, ત્યાં તો સામે આંચકો લાગવાથી મહાબળવાન રાવણ કપાયેલા મૂળ-વાળા વૃક્ષની પેઠે લૂમિ પર પડી ગયો. ૫૬-૫૮ એ જોઈ તેના યુગ્મક વિમાનમાં જોડેલા પ્રધાનોએ હાહાકાર કરી મૂક્યો. ૫૯ પછી રાવણને ત્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે જકચો અને શરમથી મોહું નીચું રાખી બેસો રહ્યો; એટલે બલિએ તેને કહ્યું : ૬૦

હે રાક્ષસથ્રેષ્ઠ ! તું અહીં આવ ને મારું વચન સાંભળ. હે વીર ! તું જે મણિભૂષિત કુંડળ ઉપાડવા તૈયાર થયો, તે હતું મારા પૂર્વજ હિરણ્યકશિપુના કાનડું ઘરેલું. હે મહાબળ ! તેમાંનું એક અહીં પડેલું છે અને બીજું પૂર્વતના શિખર ઉપર પડેલું છે. એ કુંડળ સિવાય એનો સુકુટ પૃથ્વી ઉપર યુદ્ધભૂમિમાં વેલીની સામે પડેલો હતો. ૬૧-૬૩ પૂર્વે મારા તે પ્રપિતામહ હિરણ્યકશિપુ કે જેને કાળ, મૃત્યુ, રોગ કે કોઈ હિંસક પ્રાણીથી લય ન હતો; ૬૪ અને જેનું મરણ દિવસે, રાત્રે કે સંધ્યાકાળે થાય તેમ ન હતું; તેમ જ જેનું મરણ લીલાંથી સૂકાંથી કે કોઈ શસ્ત્રાસથી થાય તેમ ન હતું, તેણે પ્રહલાદની સાથે પરમ ઠારણ વાદ માંડ્યો હતો. એ સર્વશ્રદ્ધ મહાત્મા પ્રહલાદની સાથે જ્યારે તેને વાદ ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે હે રાક્ષસથ્રેષ્ઠ ! મહાપુરુષ વિષ્ણુ નરાસિંહરૂપ ધારણ કરી ઉત્પન્ન થયા. તે રૌદ્ર સ્વરૂપ જોઈને આ સર્વ જગત બળભળી જકચું હતું. ૬૫-૬૮ પછી તેણે બે હાથોથી જિંચીને હિરણ્યકશિપુને નખોશી ચોરી નાખ્યો હતો. તે જ આ બારણું ઉપર જોડેલા નિરંજન વાસુદેવ છે. ૬૯ તે દેવાધિ-દેવનાં એવાં અનેક પરાક્રમ છે અને તે હું તને કહું છું; તો તે તારા હૃદયમાં ઉતાર. ૭૦ જે આ બારણુંમાં બેસા છે, તે પુરુષે હાજરા ઇન્દ્રોને, લાખો દેવતાઓને, સેંકડો અગ્નિઓને અને એવા કરોડો મુખ્ય પુરુષોને પણ પૂર્વે વચ-કરેલા છે. ૭૧

બલિનાં વચ્ચેના સાંભળી રાવણે કહ્યું : ‘હે હાનેશ્વર ! મેં મૃત્યુ સહિત ત્રેતાના સ્વામી કૃતાંત-ને પણ જોયો છે કે જેના હાથમાં પાશ હતો અને મોંમાંથી મહાબાળાઓ નીકળતી હતી; જેનાં ફવાંટાં ઊભાં થયેલાં છે તેવા મોટી દાઢાવાળા, વીજળીના સરખી છાંભવાળા, સર્પ અને વાંછી સ્વરૂપી ફવાંટાવાળા, લાલ આંખો-વાળા ભયંકર વેગવાળા અને પ્રાણીમાત્રને ભયંકર આદિત્યની માફક મુશ્કેલીથી જોઈ શકાય તેવા, સુદ્રમાં પાછા ન હોઈ એવા, પાપીઓ ઉપર શાંત્ય કરનારા એ યમને પણ મેં સુદ્રમાં જુલો છે અને તેનાથી મને જરા પણ ભીતિ નથી; પણ આ પુરુષને તો હું ઓળખતો પણ નથી; માટે તમે તે મને કહેવા યોગ્ય છો. ૭૨-૭૭

રાવણનાં વચ્ચેના સાંભળી બહિરાબએ કહ્યું : ‘આ ત્રણે લોકની ઉત્પત્તિ કરનાર નારાયણ પ્રભુ છે. તે અનંત, કપિલ, વિષ્ણુ, નરસિંહ, મહાદેવ, કતુષાભા, સુધામા, પાશહસ્ત અને ભયાનક એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે બાર આદિત્ય સરખા તેજસ્વી, પુરાણપુરુષોત્તમ, કાળાં વાદળાં સરખા શ્યામવર્ણ, સુરશ્રદ્ધ, સુરનાથ, જ્ઞાણા-રૂપી માળા ધારણ કરનાર, યોગી અને ભક્ત-જનને પ્રિય છે. તે જ આ ત્રણે લોકને ધારણ કરે છે, સરજે છે અને મહાબળવાન કાળરૂપે સંહારે છે. તે જ યજ્ઞ છે અને તે જ યાજ્ઞ્ય છે. ચક્ર-આયુધ ધારણ કરનાર તે હરિ છે. એ મહાભુજ બળદેવ સર્વદેવમય છે, સર્વ-ભૂતમય છે, સર્વલોકમય છે અને સર્વજ્ઞાનમય છે. હે વીર ! વીરોને હંધુનારો ચતુષ્માન હરિ ત્રિલોકીના શુર એ અવ્યયસ્વરૂપી છે. ૭૮-૮૩

મોક્ષને ઇચ્છનારા સર્વ મુનિઓ એ જ મહા-પુરુષનું ચિંતન કરે છે અને જે એને જાણે છે તે પાપથી લેપાતો નથી. તેનું સ્મરણ સ્તુતિ કરીને અને પૂજા કરીને તેની પાસેથી સર્વ વસ્તુ મેળવી શકાય છે. ૮૪, ૮૫

આટલું સાંભળતાં સાંભળતાંમાં તો રાવણ ક્રોધાતુર થયો અને એકાએક બહાર નીકળ્યો,

ત્યારે ક્રોધથી લાલ આંખોવાળા અને ઉગામેલા અન્નવાળા તેને મુશલ ધારણ કરનારા ભગવાન હરિએ પ્રહ્લાદનું વરદાન સત્ય કરવા માટે ‘હમણું હું આ પાપીને નહિ હણું’ એમ વિચારી જવા દીધો. પ્રહ્લાદનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી હે રામ ! એ મહાપુરુષ એ વખતે અતર્ધાન ઘર્ષ ગયા. શક્તિ રાવણે તે પુરુષને ત્યાં જોયો નહિ એટલે હર્ષનાદપૂર્વક ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો અને જે માર્ગે આવ્યો હતો તે માર્ગે પાછો ફર્યો. ૮૬-૮૮

હિત શ્રીધામોદિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિષ્ઠ ૧ લો સર્ગ અમારો

દોષક સર્ગ ૨ જો

સૂર્યલોકમાં રાવણ

અથ સંચિન્ન્ય લોકેશઃ સૂર્યલોકં જગમહ ।
મેઠુર્ગ્ગે વરે રમ્યે ઝગિત્યા તત્ર શવરીમ્ ॥ ૧ ॥

હવે લંકાપતિ રાવણે સૂર્યલોક જીતવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં જવા માટે પ્રથમ તો તે શ્રદ્ધ અને મુદ્ર મેરુપર્વત પર ગયો અને એક રાત્રિ ત્યાં ગુભરી. ત્યાંથી પછો સૂર્યના અશ્વ જેવા, પવન જેવી ગતિવાળા, આકાશગામી દિવ્ય યુધ્ધક વિમાનમાં ચડી તે સૂર્યલોકમાં ગયો ત્યાં તેણે સર્વતેજોમય શ્રદ્ધ મુવર્ણના કેયુર ધારણ કરનાર, રત્ન સરખાં વસ્ત્રોથી વિભૂષિત, મુખ ઉપર વિકાસી રહેલા શુભ કુંડળથી શોભતા, સુવર્ણના બાબુઅંધ પહેરેલાં, રાતાં વસ્ત્રોથી શોભીતા, શરીરે રક્તચંદન ચોપડેલા, સહસ્રરશ્મિ ઉચ્ચઃશ્રવા અશ્વ પર ગેડેલા; આદિ. અંત અને મધ્યરહિત, લોકસાક્ષી, જગત્પતિ આદનારાયણ સૂર્યદેવને જોયા. ૧-૧

એ રવિના તેજથી પોડા પામેલા રાવણે પોતાના પ્રધાન પ્રહસ્તને કહ્યું : ‘હે અમાત્ય ! તું જા અને સૂર્યને મારું શાસન જણાવ કે, રાવણ સુદ્ર માટે આવેલો છે, તેને સુદ્ર આપો અથવા ‘હું પરાજય પામ્યો છું’ એ પ્રમાણે કહો.’

ત્યારે રાવણનાં વચન સાંભળી પ્રહસ્ત સૂર્યની પાસે ગયો. ત્યાં તેણે પિંગળ અને દંડિન નામના દ્વારપાળોને જોલેલા જોયા. પછી પ્રહસ્ત

રાવણુનો નિશ્ચય તે બંનેને જણાવીને બોલ્યા
વગર જિભો રહ્યો.^{૭-૧૦} દ્વારપાળ દંડિન સૂર્ય-
દેવની પાસે ગયો અને રાવણુનો સંદેશો વિકિત
કર્યો. દંડિન દ્વારા રાવણુનો આદેશ સાંભળી
રાત્રિનો નાશ કરનાર ધીમાન સૂર્યદેવે બુદ્ધિ-
પૂર્વક કહ્યું : ‘હે દંડિન ! તું જા, એને છત
અથવા ‘પરાજય પામ્યો છું’ એમ કહે. આ
બેમાંથી તારી ઇચ્છામાં આવે તેવો ઉત્તરઆપી
એ રાક્ષસને હાલ થોડો કાળ થોભાવ. સૂર્યનાં
વચનો સાંભળી લઈ દ્વારપાળ દંડિન રાવણુ
પાસે આવ્યો અને ઉપયુક્ત વચનો કહી
સંભળાવ્યાં, ત્યારે રાક્ષસેશ્વર રાવણુ પોતાનો
જય થયો માની ત્યાંથી પાછો ફર્યો.^{૧૧-૧૩}

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનંદાણીવ આદિકાવ્ય શ્રીનિમાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રથમ રત્ને સન સમાપ્ત

કોપક સર્ગ ૩૯

રાવણુનો ઉત્પાત-માધાતા સાથે યુદ્ધ
અવ સંત્વન્ય લંકેશ. સામલોકં જગમહ ।
મેઘશૃંગવરે રમ્યે રત્નનીમુખ્ય વીર્યવાન ॥૧॥
પાછા ફરતા પરાક્રમી રાવણુ હવે શ્રદ્ધા સુંદર
મેઘપર્વત ઉપર એક રાત્રિ રહ્યો અને પછો ચંદ્ર-
લોકમાં ગયો.^૧ ત્યારપમા બેઠેલો, દિવ્ય માળા
અને દિવ્ય લેપનથી વિભૂષિત, મુખ્ય અપ્સરા-
ઓથી સેવાતો એક પુરુષ તેને સામે મળ્યો.^૨
એ દિવ્ય પુરુષ રતિથી થાકીને અપ્સરાના જ
બોળામાં સૂતેલો હતો અને તેઓનાં મીઠાં
ચુંબનથી બળતો હતો. આ પુરુષને બેઠે રાવણુને
કુટુંબ લાગ્યું. આસપાસ બેતા રાવણુ એક
ઋષિને બોલ્યા. તેમને બેઠે રાવણુ કહ્યું : હે દેવર્ષિ !
હું તમારું સ્વાગત કરું છું, તમે ત્રણે કાળને
જાણનારા છો. રથમાં બેઠેલો અને અપ્સરાઓથી
સેવાતો આ નિર્લજ્જ કે જે ઉપસ્થિત થયેલા
ભયને અર્થાત્ મને પણ ગણકારતો નથી, તે
કોણ છે ?^{૩-૫}

ત્યારે પર્વત ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો : ‘હે
મહામતિ ! હે વત્સ ! એ વિષે હું કહું છું, તે
સાંભળ. ^૬ પ્રજ્ઞાથી વરદાન પામેલા એ પુરુષે સર્વ

લોકોને જીત્યા છે અને તે અત્યંત સુખવાળા
ઉત્તમ સ્થાનમાં મોક્ષ મેળવવા માટે જાય છે.^૭ હે
રાક્ષસાધિપ ! જે પ્રમાણે તે તપ કરીને સર્વ
લોકોને જીતેલા છે, તે જ પ્રમાણે એ પુણ્યવાને
સર્વ લોકોને વશ કરેલા છે. તે અત્યારે સોમ-
રસનું પાન કરીને જાય છે, એમાં સંશય નથી.
હે રાક્ષસશાહ ! તું પણ શૂરવીર છે અને સત્ય
પરાક્રમી છે, તો તારા જેવો બળવાન પુરુષ
આ પ્રકારના ધર્મ આચરનાર પુરુષ ઉપર ક્રોધ
કરે જ નહિ.^{૮-૯}

આમ વાત ચાલે છે, એટલામાં રાવણુ વળી
એક બીજો શ્રદ્ધ રથ બોલ્યો. તે રથ મહાતેજસ્વી
અને બળવદ્યમાન હતો તેમ જ તેમાં ગીત-
વાદિત થઈ રહ્યાં હતાં.^{૧૦} તે બેઠે રાવણુ વળી
પૂછ્યું : ‘હે દેવર્ષિ ! મહાધૃતિથી ચોતરો,
કિન્નરોનાં ગાયનને સાંભળતો અને સુંદર નૃત્યને
બેતો આ રથમાં બેઠેલો પુરુષ કયાં જાય છે ?’
આ સાંભળી મુનિશ્રદ્ધ પર્વત ઋષિ બોલ્યા : ‘એ
યુદ્ધમાં શૂરવીર અને સંગ્રામમાંથી પાછો નહિ
ફરનાર યોદ્ધો છે. તે ચતુર શૂરવીરે સ્વામી
માટે જીવન તજનારા, પ્રહારોથી જાજરીભૂત
થયેલા, યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓને રણમાં જીત્યા
હતા અને ઘણાનો. સંહાર કર્યો હતો. તેણે
સંગ્રામમાં બહુ યોદ્ધાઓને હણ્યા પછી તેના
શત્રુઓએ તેને યુદ્ધમાં હણ્યો છે અને હવે તે
ધરનો અતિથિ થવા જાય છે.’^{૧૧-૧૪}

એટલામાં ત્યાંથી એક ત્રીજો પુરુષ નીકળ્યો;
ત્યારે રાવણુ પૂછ્યું : ‘આ સૂર્યના સરખો તેજસ્વી
કોણ જાય છે ?’ રાવણુનો પ્રશ્ન સાંભળી પર્વત
ઋષિએ કહ્યું : ‘હે રાજન ! હે મહારાજ ! સર્વ
સુવર્ણમય વિમાનમાં પૂર્ણચંદ્ર સરખાં તેજસ્વી
મુખવાળી સ્ત્રીઓ સાથે જે બેઠેલા છે અને જેણે
વિચિત્ર ઘરેણાં તથા લૂગડા પહેરેલાં છે, તે ભદ્ર
પુરુષે પૂર્વે સુવર્ણનાં મહાઘન કરેલાં છે અને
હવે તે અક્ષય સુખ મેળવવા જાય છે.’^{૧૫-૧૮}

પર્વત ઋષિનાં વચનો સાંભળ્યા પછી રાવણુ
કહ્યું : ‘હે મુનિશ્રદ્ધ ! આ જે રાજાઓ જાય છે,

તેમાનો કયો રાજા મારી સાથે યુદ્ધ કરે તેમ છે ? હે ધર્મજ્ઞ ! તને ધર્મથી મારા પિતા જેવા છો, માટે મને યોગ્ય સલાહ આપો ' ત્યારે પર્વત ઋષિએ કહ્યું ' હે મહારાજ ! એ સ્વર્ગની અલિલાપાવાળા છે, યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા નથી હે મહાભાગ ! જે તને યુદ્ધ આપશે તેનું નામ હું તને કહું છું સાત દ્રોણનો મહાતેજસ્વી અને વીર રાજા જે માધાતા નામથી પ્રખ્યાત છે, તે તને યુદ્ધ આપશે ' ૧૦-૨૨

પર્વત ઋષિના વચનો સાલગી રાવણે પૂછ્યું ' હે મુનત ! તે રાજા કયા રહે છે, તે મને કહો, એટલે હું તે નરશ્રમ્ભી પાસે જઈશ ' ત્યારે પર્વત ઋષિએ કહ્યું ૨૩, ૨૪ મહાબળવાન માધાતા રાજા યુવનાશ્વનો પુત્ર થાવ છે અને તે માગરો સહિત સાત દ્રોણોને જીતીને અહીં જ આવશે ૨૫ એટલામા તો તમે લોકમા વરદાનથી ગવિષ્ઠ થયેલા મહાબાહુ રાવણે નૃપશ્રમ્ભ અયોધ્યાના રાજા વીર માધાતાને ત્યાં આવતા જોયા ૨૬ અદ્વનથી શોભતા અને ઇંદ્રના રથની સમાન વિચિત્ર કાચનમય રથ ઉપર બેઠેના સાત દ્રોણોના રાજા માધાતાને રાવણે આવતા જોયા દિવ્ય મુગધી દાર પદાવાનુ જેના ઉપર વેપન કરવામા આવ્યું છે અને જે સ્વરૂપે લક્ષ્મણમાન દેખાય છે એવા તે માધાતાને દશગ્રાંથે કહ્યું ' મને યુદ્ધ આપો ' ૨૭, ૨૮

દશગ્રાંથના વચનો માલગી માધાતાએ હસતા હસતા કહ્યું ' હે રાક્ષસ ! જો, તું તારું જીવન ન હચ્છતો હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કર ' ૨૯

ત્યારે રાવણે કહ્યું ' વરજી કુળેર કે યમથી પણ હું બચ્યા પામ્યો નથી તો તારા સરખા મનુષ્યથી મને કેવી રીતે લાયક થશે ? ' પછી ક્રોધથી સજગી જતા રાક્ષસે દ્ર રાવણે યુદ્ધોન્મત્ત રાક્ષસોને એકદમ આજ્ઞા આપી, ત્યારે રાવણના અમાત્યો ક્રોધવાળા થયા ક્રોધ પામેલા તે યુદ્ધવિશારદોએ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો, ત્યારે બળવાન માધાતા રાજાએ મથૂર

પિચ્છવાળા અને શિલા ઉપર ઘસીને તીક્ષ્ણ ધાર કાઢેલા બાણો પ્રહંત, શુક્ર, સારણુ, મહોદર, વિરૂપાક્ષ અને અકપત આદિ સર્વ પ્રધાનો ઉપર ફેંક્યા, ૩૦-૩૪ તેથી નહિ અકળાતા પ્રહંતે માધાતા ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે નૃપશ્રમ્ભે તે બાણો તેની પાસે પહોંચે તે પહેલા જ તે સર્વને ડેદી નાખ્યા ૩૫ જેમ ઘાસની ગજી અગ્નિથી બાળી નાખવામા આવે તેમ માધાતાએ ભુશુડિ, ભાલા, ભિદી પાલ અને તોમર આદિ આયુધોથી તે સર્વને બાળી નાખ્યા ક્રોધ પામેલા તે નૃપશ્રમ્ભે પાંચ બાણોથી પ્રહંતને વીધી નાખ્યો. અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રાંતિક્રવામોએ જેમ કૌચ પર્વતને ચીરી નાખ્યો હતો, તેમ મહાબળવાન માધાતાએ મહાવેગવાળા તોમરથી પ્રહંતને ચીરી નાખ્યો અને યમરાજા સરખા મુઠ્ઠાગરને વાર વાર ફેરવીને અતિ વેગથી રાક્ષસે દ્ર રાવણના રથ ઉપર ફેંક્યું વળ સરખું તેજસ્વી મહાવેગવાળું મુઠ્ઠાગર રાવણ ઉપર પડ્યું, ત્યારે તુરંત જ ઇંદ્રધ્વજ જેમ પૃથ્વી પર પડે તેમ તે લોચ ઉપર પડ્યો એ સમયે જેમ પૃથ્વી ધ્રુને જોઈને ક્ષીરસાગરનું પાણી ઝીંજે છે, તેમ માધાતા રાજા હર્ષાવેશમા ૧. શોભવા લાગ્યા ૩૬-૪૦ રાવણના સન્નમા હાહાકાર થઈ રહ્યો અને સર્વ રાક્ષસો રાક્ષસે દ્ર રાવણની આસપાસ વીટળાઈને ઊભા રહ્યા ૪

પછી લોકને રાવડાવનાર રાવણને થોડીવારે જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે એકદમ તેના ગોઠે ભાર્ય માધાતા રાજાના દેહને પીડા કરવા માડી રાવણના નયન પ્રદારથી માધાતા રાજા મૂંઝાઈ પામ્યા એ જોઈને નિશાચરે ખુશી થયા અને હાથપગ ઉછાળતા સિંહનાદ કરવા લાગ્યા ૪૨, ૪૩ અયોધ્યા તતિ માધાતાને થોડીવારે જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે મનોએથી પૂલતા પોતાના શત્રુ નિશાચર રાવણ પ્રતિ તે ક્રોધાવમાન થયા તેમણે બાણોના મહાન વરસાદથી રાક્ષસસૈન્યને ભોયલેશ કહ્યું ૪૪, ૪૫ જેમ સાગર ઉછળ્યો

હોય, તેમ બાણુના સુસવાટાથી અને ધનુષ્યના અવાજથી શત્રુનું સન્ન્ય બળબળી ઊઠ્યું.^{૪૬} એ સમયે મનુષ્યો અને રાક્ષસોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. ત્યાં આવેલા મહાત્મા માંધાતા અને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણુ ધનુષ્ય-બાણુ ધારણુ કરનારા હતા, વીર હતા અને વીરસન વાળીને લડતા હતા. મહા-કૌધમા આવેલા તેઓ પરસ્પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા અને એકબીજાના હુમલાથી તથા પ્રહારથી ઘાયલ થવા લાગ્યા.

રાવણુ ધનુષ્ય ઉપર રૌદ્ર અસ્ત્રનું સંધાન કરીને મૂક્યું, ત્યારે માંધાતાએ આગ્નેયાસ્ત્રથી તેનું નિવારણુ કર્યું.^{૪૭-૫૦} દશગ્રીવે ગાંધર્વાસ્ત્ર મૂક્યું, ત્યારે મહારાજા માંધાતાએ વારુણાસ્ત્ર મૂક્યું. પછી રાવણુ પ્રાણીમાત્રને ભય ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માસ્ત્ર હાથમાં લીધું, ત્યારે માંધાતાએ મહાનદિવ્ય પાશુપતાસ્ત્ર ચલાવ્યું. તે પાશુપતાસ્ત્ર ત્રણે લોકને કંપાવનાર અને ધોરસ્વરૂપી હતું. રુદ્રના તપ વડે વરદાનથી મેળવેલું એ મહાન અસ્ત્ર જોઈને સર્વ ચરાચર પ્રાણીઓ ભય પામ્યાં. ત્રણ લોક અને દેવો પ્રભુ ઊઠ્યા તથા નાગ સંતાપી ગયા.^{૫૧-૫૪} એ સમયે મુનિશાફલ પુલસ્ત્ય અને ગાલવે ધ્યાનયોગથી આ સર્વ ઉત્પાત બંધ્યો, તેથી ત્યાંની તેમણે માંધાતાને વાર્યાં, તેમ જ રાવણુને પણ વિવિધ વચનોથી બોધ આપી સમજાવ્યો અને તે બન્ને વચ્ચે પ્રીતિ કરાવી. પછી તે બન્ને સ્થિતિએ જે માર્ગે આવ્યા હતા, તે જ માર્ગે ચાલ્યા ગયા.^{૫૫,૫૬}

ઈત શ્રીયાદમ્ભીકિ મહાયુનિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા પ્રક્રિષ્ઠ ૩ જો સર્ગ સમાપ્ત

કોપક સર્ગ ૪ થો

ચંદ્રલોકમા રાવણુ-શિવસ્તુતિ

ગતામ્યામય વિપ્રામ્યાં રાવણો રાક્ષસાધિપ. ।

દશબાજનસાહસ્રં પ્રયત્નં તુ મસ્ત્યયમ્ ॥૧॥

મુનિઓના ગયા પછી રાક્ષસરાજ રાવણુ

દશહંતરયોજન પ્રમાણુવાળા પ્રથમ વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જ્યાં સર્વશુપ્તપત્ર હોતો રહે છે. પછી તેનાથી ગંને દશહંતરયોજન પ્રમાણુ ૧૧ માં નીલ

વાયુમાર્ગમાં તે ગયો કે જ્યાં અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા આગ્નેય, ઇંદ્રે પર્વતોની પાંખ કાપી તેથી ઉત્પન્ન થયેલા પશ્વજ અને બ્રહ્માના શ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મજ નામના મેઘો રહે છે. ત્યાંથી પછી તે ઉત્તમ ત્રીજા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જેનું માપ પણ દશહંતર યોજન પ્રમાણુનું છે અને જ્યાં મનસ્વી સિદ્ધ અને ચારણો રહે છે.^{૧-૫} પછી શત્રુને તપાવનાર રાવણુ તરત જ ચોથા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જ્યાં વિનાયકો સહિત ભૂતો વસે છે.^૬ ત્યાંથી તે દશહંતર યોજન પ્રમાણુના પાંચમા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જ્યાં નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગા નદી વહે છે અને કુમુદાદિ નાગો તથા કુંજરો વસે છે.^{૭-૮} ત્યાં રહેતાં ભૂતો ગંગાના પાણીમાં કોડા કરે છે, તેથી ઊંડેનું જળ સૂર્યમા પડે છે અને ત્યાંથી ઝાકળરૂપે પૃથ્વી પર આવે છે અને હિમનો વરસાદ વરસે છે.^{૯-૧૦} હે રાઘવ ! ત્યાંથી પછી રાવણુ વાયુના છઠ્ઠા માર્ગમાં ગયો. તે પણ દશહંતર યોજન પ્રમાણુ-વાળો છે અને ત્યાં પોતાના જ્ઞાતિપાંધવોએ જેનો સત્કાર કર્યો છે, તે ગરુડરાજ રહે છે. તેની પણ ઉપર દશહંતર યોજન માપના સાતમા વાયુમાર્ગમાં રાવણુ ગયો કે જ્યાં સપ્તપિંચો રહે છે. ત્યાંથી તેની ઉપર આવેલા એટલા જ માપના આઠમા વાયુમાર્ગમાં રાવણુ ગયો કે જ્યાં એક મહાનદી આવેલી છે. તે નદી આદિત્ય માર્ગમાં આવેલા વાયુને ધારણુ કરનારી, મહા-વેગવાળી, મહાન શબ્દ કરનારી, આકાશગ ગાના નામથી વિખ્યાત છે. તેની ઉપર એ શીતહંતર યોજન પ્રમાણુના અંતરે ચંદ્રલોક આવેલો છે કે જ્યાં નક્ષત્રો અને ગ્રહો સહિત ચંદ્રમા રહે છે અને જે પ્રાણીમાત્રને મુખ કરનાર એવા કર્ણાકે કિરણો સર્વ લોક ઉપર સ્રવે છે.^{૧૧-૧૫}

ચંદ્રમાએ હરાતમા રાવણુને આવેલો જોઈ પોતાનાં શીતળ કિરણો ફેંકી એકદમ તેને ઠંડા-ગાર કરી દીધો. શીતાગ્નિના ભયથી પીડા પામતા તેના પ્રધાનો આ ઠંડી સહન કરી શક્યા નહિ. એ સમયે પ્રહસ્તે રાવણુને કહ્યું : 'હે રાજન !

શીતામિથી અમે મરી જઈએ છોએ, કેમ કે ચંદ્રના કિરણોના શીતામિથી સર્વ રાક્ષસો ભય ભીત થયેલા છે.

પ્રહસ્તના વચનો સાલગી કોધમૂર્ચિત થયેલો રાવણ પોતાનું ધનુષ્ય જે ચીને ખાણીથી ચંદ્રને પીડવા લાગ્યો, ત્યારે બ્રહ્માજી ઉતાવળા ઉતાવળા ચંદ્રલોકમા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા 'હે મહાબાહુ દશગ્રીવ ! હે વિશ્રવાના પુત્ર ! હે સૌમ્ય ! તું અહીંથી એકદમ ચાલ્યો જ અને ચંદ્રને પીડા કર નહિ, કારણ કે મહાતેજસ્વી દિવ્યરાજ ચંદ્ર સર્વલોકનું કલ્યાણ રનાર છે મારું કહેવું માની તું અહીંથી પાછો વળીશ, તો જનારે મરણસ કટ આવશે, ત્યારે ભણવાનો મત હું તને આપીશ, એ મતનો જપ કરનાર માપુરને મૃત્યુ નહતું નથી' ૧૧૬-૨૪

ત્યારે હાવ જોડી દશગ્રીવે કહ્યું 'હે દેવ ! હે લોકનાથ ! હે મહાવ્રત ! જો તમે મારા પર પ્રત્યક્ષ થયા હો અને તે મત જો મને દેવા ચોગ્ય હોય તો મને આપો હે મહાભાગ ! એ મતનો જપ કરી હું સર્વ દેવોથી નિર્ભય થઈશ ૨૫, ૨૬ હે દેવ ! તમારી કૃપાથી જ મેં સર્વ અસુર, દાનવ અને પક્ષીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે ૨૭

રાવણે એ પ્રગણે કહ્યું, ત્યારે બ્રહ્માજીએ કહ્યું 'હે રાક્ષસાધિપ ! એ મત મરણસ કટ સમયે જ જપવાનો છે, નિત્ય જપવાનો નથી ૨૮ રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરી આ શુભ મતનો જપ કરવો જોઈએ હે રાક્ષસાધિપતિ ! એ મતનો જપ કર્યાથી તું અજેય થઈશ ૨૯ તેનો પાઠ નહિ કરનારને સિદ્ધિ મળતી નથી હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! જે તોત્રના પ્રભાવથી સુદ્રમા જય મળે, તે તોત્ર હું તને કહું છું

'હે દેવદેવેશ ! હે સુરાસુરનમસ્કૃત ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું હે ભૂતભવ્ય ! હે મહા દેવ ! હે હરિ ! હે પિંગલોચન ! તમે બાળ અને વૃદ્ધ સ્વરૂપી છો, તમે વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરનાર છો હે દેવ ! તમે ત્રણે લોકના ઈશ્વર

અને પ્રભુ છો, તેથી તમે પૂજનીય છો તમે હર, હરિતનેત્ર અને યુગાતે દહન કરનાર અગ્નિ છો તમે ગણેશ, લોકશત્રુ, લોકપાળ, મહાભુજ, મહાભાગ, મહાશૂલી, મહાદ્યુ અને મહેશ્વર છો ૩૦-૩૪ તમે કાલ, બલરૂપી નીલચોવ, મહોદર, દેવોના મનને જાણનારા, તપનો પાર પામેલા, પશુપતિ અને અવ્યય છો. ૩૫

તમે શૂલપાણિ, વૃષકેતુ, નાયક, રક્ષક, હર હરિ, જટાવાળા, સુડવાળા, શિખડી, લંગોટ વાળા અને મહાયશવાળા છો. ૩૬ તમે જ ભૂતેશ્વર, ગણાધ્યક્ષ, સર્વાત્મા, સર્વભાવન, સર્વગતિ કરનાર, સર્વહારી, સ્વપ્ના, શુરુ અને અવ્યય છો ૩૭ તમે કમ ઝળુ ધારણ કરનાર દેવ, પિનાકી ધૂર્જટિ, માનનીય, ઝંકાર, ઉત્તમ અને જ્યેષ્ઠ સામવેદ ગાનાર, મૃત્યુ, મૃત્યુભૂત, પારિયાત્ર અને સુવ્રત છો ૩૮

તમે બ્રહ્માચારી, શુદ્ધવાસી, વીણા, પશુવ અને તૃણ નામના વાહિવોને વગાડનાર, અમર દર્શનીય અને બાળસૂચ સરખા કાતિમાન છો તમે શમશાનવાસી, ભગવાન ઉમાપતિ, અનિહિત ભગ દેવતાની આખો ફેડાનાર અને પૂવાદેવના દાત પાડનાર છો તમે જ્વરહારી, પાશહસ્ત, પ્રલયકાળ, ઉત્ક્રામુખ, અગ્નિકેતુ, તેજસ્વી, વિશા પતિ સુનિ છો

તમે ઉન્માદ, વેપનકર, ચોથા લોકમા શ્રેષ્ઠ વામન, વામદેવ, પ્રોક અને પ્રાક્ષિણ વામન છો તમે ભિક્ષુ, ભિક્ષુરૂપી, ત્રિજટી, ઇદ્રનો હાથ ઝાલનારા વસુદેવનો હાથ ઝાલનારા છો તમે ઋતુ, ઋતુ કરનાર, કાળ, મધુ, મધુકલોચન, વાનસ્પત્ય, વાજસન અને ચારે આશ્રમમા રહેનારથી હમેશા પૂજ્યો છો તમે જગદ્દાતા, કર્તા, પુરુષ, શાશ્વત, ધ્રુવ, ધર્મોધ્યક્ષ, વિરૂપાક્ષ ત્રિધર્મા અને પ્રાણીમાનને ઉત્પન્ન કરનાર છો ૩૯-૪૫

તમે ત્રિનેત્ર, બહુરૂપ, દશ હંબર સૂચ સમાન કાતિવાળા, દેવતા દેવ, અતિદેવ અને ચંદ્રાદિત જટાવાળા છો ૪૬ તમે નર્તક, લાસક

પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળા, બ્રહ્મણ્ય, શરણ્ય અને સર્વમય છે.^{૪૭} તમે સર્વતુર્યનિનાદી, સર્વે બંધનમાથી છોડાવનાર, મોહ કરનાર, બંધન કરનાર, અને સદામૃત્યુસ્વરૂપ છે.^{૪૮} તમે પુણ્યદાતા, વિભાગમુખ્ય, સર્વહર, હરિશ્મશ્ર, ધનુર્ધારી, ભીમ અને લયંકર પરાક્રમવાળા છે.^{૪૯}

હે દશઓવ! સર્વ પાપને હણનાર અને શરણ મેળવવા ઇચ્છનારને શરણ આપનાર આ એકસો આઠ પવિત્ર નામો મેં કહ્યાં, તેનો જપ કરવાથી શત્રુનો નાશ થાય છે.^{૫૦}

ઈત શ્રીવાદ્મીક મહાસુભાષિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા પ્રક્ષિપ્ત ૪ શ્લોક સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ પંચમે

રાવણને મહાપુરુષનું દર્શન

વ્રતા તુ રાવણસ્યેવં પરં સ કમલોદ્ભવઃ ।

પુનરેવાતમસ્તિથ્યં બ્રહ્મલોકં પિતામહઃ ॥૧॥

કમળમાથી ઉત્પન્ન થયેલા પિતામહ રાવણુ ને વરદાન આપી એકદમ બ્રહ્મલોકમા ચાલ્યા ગયા.^૧ લોકને રાવડાવનાર રાવણુ પણ ઉત્તમ વરદાન મેળવી પોતાના નગરમા ગયો અને ત્યાં ડેટલોડ સમય રહ્યો પછી તે પોતાના પ્રધાનો સહિત પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ ગયો. ત્યાં તેણે ક્રોપમા રહેનારો, અગ્નિ સરખી કાંતિવાળો એક પુરુષ જોયો. તે પુરુષ એકલો જ બેઠેલો હતો અને તે પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખો લયંકર બણુતો હતો. દેવોમા મહાદેવ જેવા, યજ્ઞોમા સૂર્ય જેવા, શરભોમા સિંહ જેવા, હાથીઓમા અરાવત જેવા, પર્વતોમા મેરુ જેવા અને વૃક્ષોમા પારિબ્ભતજેવા તેમહાબળવાન પુરુષને જોઈ રાવણુ ગોઝયો ‘જો તું બળવાન છે, તો મને યુદ્ધ આપ.’

રાવણે આટલું કહ્યું એટલામા તો તે પુરુષના પ્રભાવથી રાવણુની આંખો ખેંચાવા લાગી અને તે બેઠોશ જેવો થઈ બહુ કોઈ યમથી ખેંચાતો હોય તેમ અસ્થિર થઈ ગયો, છતાં પણ હિંમત રાખી દાંત કચકચાવી

પોતાના સહિત મહાબળવાન રાવણે મહાન ગર્જના કરી.^{૨-૮} વિવિધ નાદથી ગર્જના કરતા રાક્ષસપતિ રાવણે શૂલ, શક્તિ, ઋષ્ટિ અને પટ્ટિશથી લાખા હાથવાળા, લયાનક દાદોવાળા, શંખ સરખી ડોકવાળા, વિશાળ છાતીવાળા, દેડકાના જેવા પેટવાળા, સિંહ જેવા મુખવાળા, ડેલાસશિખરની સમાન ચરણવાળા, લાલ તળિયાવાળા, લાલ હાથવાળા, લયંકર મહાનાદ કરનારા, મહાકાય, મન અને પવન સમાન વેગવાળા, લયાનક શર અને લાથાવાળા, ઘંટા સહિત ચામરવાળા, બવાળાની માળાથી શોભતા, ઘૂઘરીના બળામાથી અવાજ કરતા, ગળામા સુવણ પક્ષની માળા પહેરેલા, ઋગ્વેદની માફક શોભતા, કમળમાળાથી અલંકૃત, અંજનપર્વતના સરખા વાટા અને કાચનપર્વતના સરખા તેજસ્વી તે પુરુષ પર પ્રહાર કરવા માડ્યા, પરંતુ જેમ હાથીના પ્રહારથી સિંહ, બળદોના પ્રહારથી હાથી, નાગેંદ્રના પ્રહારથી મેરુ અને નદીના પ્રહારથી સમુદ્ર જરા પણ ધ્રુજે નહિ, તેમ તે મહાપુરુષ જરા પણ કંપાયમાન થયો નહિ, બિલકું તેણે રાવણુને કહ્યું : ‘હે દુર્મતિ રાક્ષસ! અવશ્ય હું તારી યુદ્ધલાલસાનો નાશ કરીશ.’^{૯-૧૫}

રાવણુનો સર્વ લોકને લય ઉપબંધે એવો જે વેગ હતો, તેનાથી હબરગણો વેગ તે પુરુષમા હતો. સર્વ સિદ્ધિનું સાધન જે તપ અને ધર્મ તે એ પુરુષની બાંધનો આશ્રય કરીને રહેલ છે અને કામદેવ તેના શિશુના આશ્રયે રહેલ છે. કેડના ભાગમા વિશ્વદેવો, ધસ્તિપ્રદેશ અને પાસામા મરુત દેવો, મધ્યભાગમા આઠ વસુઓ, ઉદરમા સમુદ્રો, પડખામા સર્વ દિશાઓ, સર્વ સંધિમા મરુત દેવો, વાસામા ભગવાન રુદ્ર અને તેના હૃદયમા પિતામહ બ્રહ્મા રહેલા હતા.^{૧૬-૨૦} પવિત્ર અને શ્રદ્ધાગૌદાન, ભૂમિદાન તથા સુવર્ણદાન તેની કૃપાનાં રૂંવાડામાં આવી રહેલા હતા.^{૨૧} હિમાલય, હેમકૂટ, મદર અને મેરુ પર્વતો તે પુરુષના

અસ્થિસ્વરૂપે તેનો આશ્રય કરીને રહેલા હતા. ૨૨ વજ્ર તેના હાથના અને સ્વર્ગ તેના શરીરના આશ્રયે રહેલું હતું, તેમ જ સંધ્યા તથા જળથી ભરેલા મેઘ તેની ગ્રીવાને આશ્રયે રહેલા હતા. ધાતા અને વિધાતા તેના બાહુને આશ્રયે રહેલા હતા. વિદ્યાધરાદિ દેવે, રોષ, વાસુકિ, વિશાલાક્ષ, ઇરાવત, કેળન, અશ્વતર, કકોટક, ધનંજય, ધોરવિષ, તક્ષક અને ઉપતક્ષક, એ મહાવિષ વાળા સપો તે પુરુષના નખને આશ્રયે રહેના હતા. અગ્નિ મુખને આશ્રયે અને જરૂર બંને બાજીને આશ્રયે રહેના હતા. ૨૩-૨૪ ૫૨, મામ અને ઋતુઓ તેના બંને જડબાની દાંડોના આશ્રયે, પ્રપિમા અને અમાવાસ્યા તેના નાકના આશ્રયે, વાયુઓ તેના ઊંઘાના આશ્રયે વીણા સહિત સરન્વતી તેની જિહવાના આશ્રયે, બન્ન અશ્વિની કુમારો તેના કણના આશ્રયે તથા સૂર્ય અને ચંદ્ર તેના નાનોના આશ્રયે રહેલા હતા. સર્વ વેદો અને વેદાંગો, યજ્ઞો તારાના સ્વરૂપો, સુવ્રત વચનો તથા તેજ અને તપ એ સર્વ તે નરૂપધારી મહાપુરુષના આશ્રયે રહેના હતા. એવા એ મહાપુરુષે રાવણને રમતરમતમા વજ્ર પ્રહાર કર્યો એક તમારો માર્યો. ૨૭-૩૦ તે પ્રહારથી પીડાતો રાવણ ભૂમિ ઉપર પડ્યો. રાવણને ભૂમિ પર પડેલો જોઈ સર્વ નિશાચરો નાસી ગયા. ૩૧ ત્યારે પર્વત સમાન મહાન, ઋગ્વેદ કર્યો પવિત્ર અને પદ્મમાળાથી વિભૂષિત તે મહાપુરુષ પોતાના પાતાળ નામના પ્રદેશમાં આવ્યો ગયો. ૩૨

પછી શુદ્ધ આવી ત્યારે દશગ્રીવે બીડીને પોતાના પ્રધાનોને ઘોડાઓ અને કહ્યું ‘હે શુક! હે સારણ! હે પ્રહસ્તા! એ મહાપુરુષ કયા ગયો તે કહો.’ ત્યારે રાક્ષસોએ કહ્યું ‘દેવ અને દાનવના અહ કારને હણનારો તે પુરુષ આ શુદ્ધામાં જ પેસી ગયેલો છે. ૩૩, ૩૪ પછી ગરુડ જેમ સાપને પકડીને વેગથી જતિ કરે છે, તેમ હુર્મતિ રાવણ અતિ વેગથી તે શુદ્ધાના દ્વારમાં પેઠો, રાવણ નિર્ભય થઈને તે

શુદ્ધાના દ્વારમાં પેઠો ત્યારે ત્યાં તેણે કાળજના સમૂહ સરખા, બાળુબધ ધારણ કરનારા, શૂર વીર, રાતા પુષ્પની માળાવાળા, રાતા ચંદ્રથી અનુલેપન કરેલા, શ્રદ્ધ સુવર્ણ અને રત્નના વિવિધ અલકારોથી વિભૂષિત, લય વિનાના, વિમળ અને અગ્નિ સરખા તેજસ્વી ત્રણ કરોડ મહાત્માઓને નૃત્યોત્સવ કરતા જોયા. ભીમ પરાક્રમ વાળો રાવણ દ્વારમાં બેસી રહીને નિર્ભય થઈને તેઓને નાચતા બેતો હતો. પહેલા જે પુરુષ જોયો હતો, તેના જેવા જ એક વર્ણના, એક રૂપના એક વેશના, મહાતેજસ્વી ચાર ભુવનવાળા અને મહાઉત્સાહી એ પુરુષોને જોઈને દશગ્રીવના ઝવાટા બેસા થયા, પરંતુ સ્વયં ભૂક્ષ્માએ વરદાન દીધેલું હતું તેથી નિર્ભય રહીને તે એકદમ આગળ ગયો. ત્યાં તેણે શર્યામાં પોઠેના એક પરમ પુરુષને જોયો. તેની શર્યા, આસન અને મંદિર મહામૂલ્યવાન અને શ્રવેત રંગના હતા અને અગ્નિથી મુખને ઢાકી તે પુરુષ સૂતો હતો. ૫-૪૩

દિવ્ય માળા, દિવ્ય અગરાગ અને દિવ્ય વજ્રાભૂષણથી વિભૂષિત, ત્રિલોકના ભૂપણરૂપ પરમ સાધ્વી લક્ષ્મીદેવી હાથમાં પદ્મ તથા ચામર લઈને સિંહાસન પર ત્યાં વિરાજતા હતા. સુહર હાસ્યવાળી લક્ષ્મીને જોઈ રાવણ કામમોહિત થયો અને એકદમ તેને પકડવાની ઇચ્છા કરી. પ્રધાનો વિનાનો હોવા છતાં હુર્મતિ રાવણ કામવશ થઈને એ દિવ્ય સ્ત્રીને પોતાના હાથમાં પકડવાને ઇચ્છવા લાગ્યો, ત્યારે જેમ કોઈ પુરુષ કાળપ્રેરિત હોવાથી સૂતના લય કર વિષધરને જગાડે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિથી ઢાંકેલા મુખવાળા ત્યાં સૂતેલા મહાબાહુ પુરુષે રાવણની લક્ષ્મીને પકડવાની ઇચ્છા છે એમ જાણીને મો ઉપરનું લગડું ફર કરી રાવણની સામે જોઈને અટકાવ્યું કહ્યું, ‘તેથી જેમ કપા ચેલા મૂળવાળું વૃક્ષ પૃથ્વી ઉપર પડી નાથ છે, તેમ લોકોને નાસ આપનાર રાવણ તે મહાપુરુષના તેજથી સળગી બીડી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૪૪ ૫૦

રાવણને પડી ગયેલો બેઈ તે મહાપુરુષે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસશ્રદ્ધ ! જિભો થા, તારું મોત આજ નથી. હે રાક્ષસ ! પ્રભપતિના વરદાનથી તું રક્ષાયેલો છે, તેથી તું જીવતો રહ્યો છે. હે હે રાવણ ! જા, વિશ્વાસ રાખ, અત્યારે તારું મરણ નથી. ૧૫૩-૧૫૨

પછી થોડી વારે રાવણને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે જેમ તેમ કરીને તે જિભો થયો અને એ મહા-તેજસ્વી પુરુષને પૂછવા લાગ્યો : ‘હે દેવ ! પ્રલય કાળના અગ્નિ સરખા વીર્યસંપન્ન આપ કોણ છો અને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈને અહીં આગળ રહેલા છો ? ૧૫૩-૧૫૫

રાવણે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે એ દેવે હસતા હસતા મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી કહ્યું. ‘હે દશાગ્રોવ ! મને બાણવાદી તને શું ક્ષાયદો છે ? બાણ કે, તારો થોડા જ સમયમા મારે હાથે વધ થવાનો છે. ૧૫૬ ત્યારે રાવણે હાથ બેઠી કહ્યું : ‘હે દેવ ! મને વરદાન મળેલું છે તેથી હું મરીશ નહિ. મારા જેવો પરાક્રમી કોઈ થયો નથી અને થવાનો પણ નથી. પ્રભપતિના વરદાનનું ઉલ્લંઘન કરવાને દેવો પણ શક્તિમાન થયા નથી તે વરદાન આગળ સર્વ હારી ગયેલા છે અને સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા છે એ વરદાનને મિથ્યા કહે એવા કોઈ પણ પુરુષને ત્રણ લોકમા હું બેતો નથી હે સુરશ્રદ્ધ ! હું અમર છું, તેથી મને જરા પણ લય લાગતો નથી, તોપણ હે પ્રભુ ! જો મૃત્યુ થાય, તો તમારા સિવાય બીજા કોઈના હાથથી તે ન થાય, કારણ કે તમારા હાથથી મારું મોત થાય તે યશદાયી અને પ્રશંસનીય બને. ૧૫૭-૭૦

પછી લય કર પરાક્રમ કરનાર રાવણ એ મહાપુરુષના શરીરને નિહાળવા લાગ્યો. શર્યા મા સૂતેલા તે દેવના શરીરના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમા સકળ સચરાચર ત્રિલોક, આદિત્યો, મરુત, સાધ્યદેવો, વસુઓ, બ્રહ્મ અશ્વિનીકુમારો, રુદ્રો, પિતૃઓ, યમ, કુબેર, સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, વેદો, સર્વ વિદ્યાઓ, ગ્રંથો અગ્નિઓ, ગ્રહો, તારાઓ,

આકાશ, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો, વેદવિદ્ મહર્ષિઓ, ગરુડ, સર્પો, સર્વ દેવસમૂહ, દેવો અને રાક્ષસો તેના બેવામાં આવ્યા. ૧૧-૧૫

પછી ધર્માત્મા રામે મુનિશ્રેષ્ઠ અગસ્ત્યને પૂછ્યું : ‘દ્રોપમાં રહેનાર એ પુરુષ કોણ હતા ? તેમ જ બીજા ત્રણ કરોડ મહાત્મા કોણ હતા ? દેવ અને દાનવના અહંકારનો નાશ કરનાર એ સૂતેલો પુરુષ કોણ હતા ?’ અગસ્ત્ય મુનિએ કહ્યું : ૧૬, ૧૭ ‘હે સનાતન દેવ ! હું કહું છું તે તમે સાંભળો. તે દ્રોપમા રહેનાર પુરુષ ભગવાન કપિલ હતા. ૧૮ જે નાય કરતા હતા, તે સર્વ બુદ્ધિમાન કપિલદેવના સ્વરો હતા. એ સર્વ કપિલના જેવા નરદેહધારી અને તેના જેવા શક્તિમાન હતા. હે રામ ! એ પરમ પુરુષે પાપી નિશ્ચયવાળા રાવણને ક્રોધની નજરથી બેઠો ન હતો, તેથી જ દુરાત્મા રાવણ એ વખતે ભરમીભૂત થયો નહિ. ૧૯, ૨૦ પર્વતની સમાન રાવણ શિથિલ થઈ પૃથ્વી ઉપર પડયા, ત્યાં હુટ માણસ જેમ ગ્રસ્ત ભેદને ખુટ્વો કરે છે, તેમ આ મહાપુરુષે કેવળ વચનરૂપી બાણોથી તેને વીધી નાખ્યો. ૨૧ પછી લાગે વખતે બ્યારે બ્યારે તેના મહાતેજસ્વી રાવણને શુદ્ધિ આવી ત્યારે તે મર્યો હતા ત્યાં ગયો. ૨૨

ઈત શ્રીવા મીક મહાભૂતિમ પિત આદિકાવ્ય શ્રોત્રમાયણના ઉત્તરકાંડમા પ્રક્ષિપ્ત પામે સ્વ સમાપ્ત

સગ ૨૪મો

રાવણનો ઉત્પાત-નિર્દોષ કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓનું હરણ-તેની બહેન સુપ્તિજાનો વિલાપ અને સાત્તન

નિર્નતમાન સહદ્રો રાવણ સ દુરાત્મગન ।

જહું પથિ નરેન્દ્રવિર્દ્યવાનઅખ્યકા ॥ ૧ ॥

વરણાલયમાથી પાછા ફરતી વખતે દુરાત્મા રાવણે માર્ગમાથી રાજર્ષિ, દેવ અને દાનવોની કન્યાઓનું હરણ કરવા માંડ્યું. ૧ સુદર કન્યા કે સ્ત્રી જે કોઈ નજરે પડે તે સર્વને તેમના બધુજનને હણીને દુરાત્મા રાવણ વિમાનમા ખૂસવા લાગ્યો ૨ તેણે નાન, રાક્ષસ, દેવ મનુષ્ય,

યક્ષ અને દાનવની કન્યાઓને વિમાન ઉપર ચડાવવા માડી.^૩ સરખા દુખવાળી તે સર્વ સ્ત્રીઓ ભય પામીને અગ્નિની ઝાળ સરખા શોકાગ્નિ વડે આસુ પાડવા લાગી.^૪ જેમ પવિત્ર નદીઓથી સાગર ભરાઈ ભય છે, તેમ તે પવિત્ર સ્ત્રીઓના ભય અને શોકથી ઉત્પન્ન થયેલા અમગળ આસુઓથી આપુ વિમાન ભરાઈ ગયું તે વિમાનમા નાગ, ગધર્વ, મહર્ષિ, દૈત્ય અને દાનવોની સેકડો કન્યાઓ રુદન કરવા લાગી લાખા કેશવાળી, સુંદર અંગ વાળી, પૃથ્વીદ્ર સરખા મુખવાળી, કંઠે સ્તનપ્રદેશની વચ્ચે વજ્રવેદી સરખી કાંતિવાળી, રથના બન્ન ધૂમટ સરખા મનોહર નિત બવાળી, તપાવેલા સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળી અને સુંદર કંઠવાળી, દેવકન્યા સરખી તે સ્ત્રીઓ શોક, દુઃખ અને ભયથી ત્રાસ પામીને વિહવળ થયેલી હતી તેઓના નિસાસાથી પુષ્પક વિમાન બંધે સર્વ મ્થળેથી સળગી ઊઠ્યું હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું.^{૫-૮} એ સમયે તે વિમાન અગ્નિથી શોભતા અગ્નિહોન સમાન દેખાતું હતું રાવણને વશ પડવાથી તે સર્વ સ્ત્રીઓ સિંહને વશ થયેલી હરિણીઓની માફક દીન મુખવાળી અને શોકાકુળ થઈ ગઈ તેમાની કેટલીક જિતા કરતી હતી કે, ‘શું આ રાક્ષસ અમારું ભક્ષણ કરશે?’ ઘણા જ દુઃખથી પીડાતી કેટલીક ધારતી હતી કે, ‘શું આ અમને મારી નાખશે?’ વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના માતા, પિતા, પતિ, ભાઈ વગેરેને સભારીને વિલાપ કરતી હતી કે, ‘અમારા વિના અમારા પુત્રોનું શું થશે? અરે, અમારા વગર શોકસાગરમા ડૂબેલી અમારી માતાઓ તેમ જ ભાઈઓ વગેરેનું શું થશે? અરે, હું મારા પિતા વિના શું કરીશ? હે મૃત્યુ, તું મારા ઉપર કૃપા કર અને મારા જેવી અભાગણીને તારી પાસે ખેંચી લે પૂર્વજન્મમા અમે શા પાપ કર્યા હશે!’ વળી દુઃખિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી કે, ‘અમારા આ દુખનો

આરો અત્યારે તો કાઈ દેખાતો નથી અહો! મનુષ્યલોકને ધિક્કાર છે. ખરેખર, એનાથી વધારે અધમ બીજે કાઈ લોક નહિ હોય! જેમ સૂર્યોદય થતા નક્ષત્રોનો નાશ થાય છે, તેમ અમારા નિર્જળ સ્વામીઓનો આ બળવાન રાક્ષસે નાશ કર્યો હોય! આ રાક્ષસ અતિશય બળવાન છે, તેથી નિરંતર બીજનો વધ કરવાના ઉપાયમા જ આનંદ માને છે.^{૧૦-૧૮} અહો! એ દુરાચરણમા ચાલતો હોવા છતાં પોતાની બત માટે જરા પણ શરમાતો નથી! એ દુરાત્માના સર્વ કર્મો એવા જ છે.^{૧૯} પરસ્પરી ગમન કરવાનું કર્મ ઘણું જ અયોગ્ય છે, છતાં આ અધમ રાક્ષસ પરસ્પરીમા જ પ્રીતિવાળો છે, તેથી જ તે દુર્મતિ રાવણ સ્ત્રી સખધી પાપ માટે હણાશે.^{૨૦} જ્યારે શ્રદ્ધ આચરણવાળી સતી સ્ત્રીઓએ આ વચનો ઉચ્ચાયા, ત્યારે દેવના દુર્દુભિઓ વાગ્યા અને પુષ્પવૃદ્ધિ ઘઈ એ રીતે હરણ કરાયેલી સ્ત્રીઓએ શાપ આપવાથી મહાબળવાન રાવણ નિન્તેજ થયો અને થોડો ઉદાસ પણ થયો, છતાં તેને ન ગણકારતા એ સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે તેણે લકામા પ્રવેશ કર્યો

લકામા જતા જ દુરાત્મા રાવણની બહેન શૂર્પણખા હાથપીટ કરતી રાવણની સામે આવી અને એકદમ ભૂમિ ઉપર પડી રાવણે તેનું સાત્વન કરતા પૂછ્યું ‘આ શું છે? હે ભદ્ર! તું શું કહેવા ઇચ્છે છે?’ ત્યારે ક્રોધ અને શોકને લીધે લાલ થયેલા અને આસુ વરસતા નેત્રે તેણે કહ્યું.^{૨૧-૨૬} ‘હે રાજન! હે ભાઈ! તારા બળનું પરિણામ મને વિધવા કરવામા જ તે આપ્યું કે? અરે, તે તારા પરક્રમ વડે કાલકેય નામના જે ચૌદ હબ્બર રાક્ષસોને હંપ્યા છે તેમા મારા પ્રાણથી પણ પ્રિય પતિને તે હણી નાખ્યો છે હે તાત! તું ભાઈ છતાં મારો તો નાણે દુરમન જ નીવડ્યો છે! અરે, હાલ! મારા બધુરૂપ તારે લીધે જ હું વિધવાપણું ભોગવીશ સુદૃઢમિમા તારે તારા બનેલીનું

ભજિનીને જોઈ. કુંભીનસી રાક્ષસરાજને જોઈને
ભય પામી અને હાથ જોડી તે પગે લાગી.
ત્યારે રાવણે તેને ઉઠાડી ઘેરી કરી અને કહ્યું :
'તું ભય પામ નહિ. હે વસે ! બાલ, હું તારું
શું પ્રિય કરું ? ત્યારે કુંભીનસી બોલી : 'હે
રાજન્ ! હે મહાબળ ! જો તમે મારા ઉપર
પ્રસન્ન થયા હો, તો હે માનદ ! મારા પતિને
તમારે અત્યારે હંજીવા યોગ્ય નથી; કારણ
કે આ સંસારમાં કુળવાન ઓછોને પતિમરણ
જેવો ખીજે કોઈ ભય જણાતો નથી.^{૨૬-૪૨}
સર્વ દુઃખોમાં વધુન્ય એ મહાન દુઃખ છે. હે
રાજેન્દ્ર ! તમે તમારું વચન પાળો અને યાચના
કરતી મારા ઉપર દયા કરો. હે મહારાજ !
તમે જ કહ્યું છે કે તું ભય પામ નહિ.^{૪૩,૪૪}

ત્યારે રાવણે વિચાર કરી કહ્યું : 'ઠીક,
તેમ થશે. બા, તારા પતિને હું અભય આપું
છું; પણ તું કહે તો ખરી કે તારા પતિ કયાં
છે ? હું તેને મારી સાથે દેવલોક છતવાને લઈ
જઈશ.^{૪૫,૪૬} ત્યારે પતિને અભય મળવાથી
રાણ થયેલી કુંભીનસીએ ગુમ રીતે સૂઈ રહેલા
મધુ દેવની પાસે જઈ કહ્યું : 'મહાબળવાન
મારો ભાઈ રાવણ અહીં આવેલો છે, તે સુરલોક
છતવાની ઇચ્છા કરે છે અને તેમાં તમારી સહાય
માગે છે; માટે હે રાક્ષસ ! તેને સહાય કરવા
માટે બંધુજનો સહિત તમે જાઓ.^{૪૭,૪૮} કારણ
કે મારા પર પ્રીતિ રાખનાર અને તમને બનેલી
તરીકે ગણનારાને તમારે સહાય આપવી ઘટે
છે.' કુંભીનસીનાં વચનો સાંભળી મધુ રાક્ષસે
'ઠીક છે' એમ કહ્યું.^{૪૯} ત્યાર પછી મધુ રાક્ષસે
રાવણનાં દર્શન કરીને ઉપચારપૂર્વક ધર્મવિધિથી
તેનું પૂજન કર્યું.^{૫૦} વીર્યવાન દશગ્રીવ આ પ્રમાણે
પૂજા મેળવીને મધુ રાક્ષસને ત્યાં એક રાત્રિ રહી
બીજે દિવસે દેવલોકમાં જવા નીકળ્યો.^{૫૧} રાક્ષ-
સેન્દ્ર રાવણે કુબેરના નિવાસસ્થાન કૈલાસ પર્વત-
ના શિખર ઉપર જઈને સેનાનો પડાવ નાખ્યો.^{૫૨}

ધર્મ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિષ્ક્રાંતિ આદિકાંચ શ્રીરામાયણ-
ઉપરકાંડમાં ૨૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

રાવણનો ઉત્પાત-રંગા ઉપર બળાકાર
નલકુબેરે આપેલો દારુણ શાપ

સ તુ તત્ર દશગ્રીવઃ સહ સેન્યેન વીર્યવાન ।

મલ્લં પ્રાપ્તં દિત્તકરે નિવાસં સમરાચયત્ ॥ ૧ ॥

અત્યારે સૂર્ય અસ્ત પાગ્યો, ત્યારે ધર્મવાન
દશગ્રીવે પોતાના સેન્ય સાથે કૈલાસ શિખર પર
પડાવ નાખ્યો.^૧ થોડી વાર થતાં કૈલાસ પર્વત
સમાન ઉન્નત્યળ ચંદ્રમાનો ઉદય થયો અને
રાત્રિ પ્રવૃત્ત થતાં વિવિધ પ્રકારનાં અશ્વશસ્ત્રને
ધારણ કરનાર મહાન સેના ત્યાં સૂઈ ગઈ.^૨ એ
સમયે મહાવીર્યવાન રાવણ એક શિખર પર
જઈને ચંદ્રકિરણોથી શોભતાં વૃક્ષો અને લોગ
લોગવવા યોગ્ય પહાડોને જોવા લાગ્યો.^૩ એ
કૈલાસ પર્વત ઉપરનું વન તેજસ્વી કિરણો, કદંબ,
બકુલ, પ્રકુલ પક્ષી, ચંપક, અશોક, પુષ્પાગ,
મંદાર, આંબો, પાટલ, લોધ, પ્રિયંશુ, અર્જુન,
કેતકી, તગર, નારિયેળ, પ્રિયાલ, રૂક્ષ અને
તમાલ ઇત્યાદિ અનેક વૃક્ષોથી શોભી રહેતું હતું
અને તેની વચ્ચે પવિત્ર ગંગાનો જળપ્રવાહ વહી-
રહ્યો હતો. એ રમ્ય સ્થળમાં મદનથી પીડાતા
કિન્નરો મનને આનંદ પમાડનાર પોતાની સ્ત્રીઓ-
ની સાથે મળીને ત્યાં હર્ષિત થઈને કોડા કરતા
હતા. કુબેરના નિવાસસ્થાનમાં ગાતી અપ્સરા-
ઓનો ઘંટના જેવો મધુર અવાજ ત્યાં સંભ-
ળાતો હતો. પવનથી ડોલતાં વૃક્ષો પુષ્પોનો
વરસાદ વરસાવતાં હતાં અને વસંતઋતુમાં
સર્વ જાતનાં પુષ્પોની સુગંધ ત્યાં મહેરી રહી
હતી.^{૪-૧૦} એ સમયે સુખકારક વાયુ મધુચુક્ર
પુષ્પરજ તથા ગંધને ગ્રહણ કરીને રાવણના
કામને વધારતો હતો. રાત્રિનો સમય અને
નિર્મળ ચંદ્રનું દર્શન તથા ત્યાં થતાં નૃત્યગાનથી,
પવનની શીતળતાથી અને કામોદીપક પહાડોથી
મહાવીર્યવાન રાવણ કામવશ થયો અને
નિસાસા ઉપર નિસાસા નાખી ચંદ્ર તરફ જોવા
લાગ્યો.^{૧૧-૧૩}

એટલામાં દિવ્ય અલંકારોથી વિભૂષિતઃ

થયેલી, સર્વ અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ, પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળી, દિવ્ય ચંદનનો જેણે અંગ ઉપર લેપ કર્યો છે એવી, મંદારપુષ્પ જેણે વાળમાં ચૂંથ્યાં છે એવી, દિવ્ય પુષ્પોથી વિભૂષિત થયેલી, દિવ્ય ઉત્સવનો આરંભ કરવા જનારી, મનોહર ચક્ષુવાળી, કંઠથી સ્તનવાળી, કટિમેળલાઘી વિભૂષિત, રાતભાવ ઉપભવનારી, ઉત્તમ જઘનવાળી, હરિચંદન આદિથી જેણે કપાળમાં આડ કરેલી છે એવી, છયે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફૂલોના અલંકારવાળી, કાંતિ, શોભા, તેજ અને ક્ષીતિથી ભણે બીજી લક્ષ્મી જ હોય તેવી શોભતી, જળ-પૂર્ણ કાળાં વાદળ સરખાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારી, ચંદ્ર સરખા મુખવાળી, ધનુષ્ય સરખી સુંદર જમરવાળી, હાથીની સુંઠ સરખી નાંધવાળી અને પાદડા સરખી કોમળ હથેળીઓવાળી અપ્સરા રંભા ત્યાં થઈને જતી હતી તેને રાવણે જોઈ, ત્યારે કામખાણથી ખીડાયેલો રાવણ એકાએક જીભો યયો અને ત્યાંથી ચાલી જતી તે રંભાને હાથથી પકડીને હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો

‘હે વરાદોહો ! તું કયા બળ છે ? તું કેની ભોગવાસના તૃપ્ત કરીશ ? જેની સાથે તું ભોગ ભોગવીશ એવા કયા પુરુષનો અનુદયકાળ આવી પહોંચ્યો છે ? તારા પદ્મ કમળ સરખા મુગ્ધહીર, સુધામૃત સરખા અધરામૃતના પાનથી આજ કોણ તૃપ્તિ મેળવશે ? હે બીરુ ! સુવર્ણ કુંલ સરખા સુંદર અને બજની વચ્ચે જરા પણ અંતર વિનાના તારાં સ્તનો કયા પુરુષની છાતીને સ્પર્શી મુખ આપશે ?^{૧૧૪-૨૩} સુવર્ણચંદ્ર સરખા ગોળ અને સુવર્ણમેખલાથી અલંકૃત તથા વિસ્તારવાળા અને સ્વર્ગ સરખાં સુખ આપનારા આ તારાં જઘન ઉપર આજ કોણ આરોહણ કરશે ?^{૨૪} ઇંદ્ર, વિષ્ણુ કે અશ્વિનીકુમાર આદિ કોઈ પણ પુરુષ આજકાલ મારા કરતા મોટો નથી; તો હે બીરુ ! તું મને છોડીને ક્યાં બળ્ય છે ?^{૨૫} હે વિશાળ નિતંબવાળી ! આ સુંદર શિલાતલ ઉપર તું વિસામો ખા. મારા સિવાય ત્રિલોકમાં બીજો કોઈ પણ સ્વામી વિદ્યમાન

નથી. જે ત્રિલોકનો સ્વામી છે તેનો પણ હું (રાવણ) સ્વામી છું અને વિધાતા છું, છતાં હું હાથ જોડીને તારી આગળ પ્રાર્થના કરું છું કે, તું મારું સેવન કર. ^{૧૨૬-૨૭}

રાવણનાં વચનો સાંભળી ધ્રુવતી રંભાએ હાથ જોડી કહ્યું : ‘હે દશગ્રીવ ! તમે મારા ગુરુ છો, તેથી આવું કહેવું યોગ્ય નથી, તમે મારા ઉપર કૃપા કરો.^{૨૮} જો બીજો કોઈ પણ મારા ઉપર હુમલો કરે તો તમારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈએ; કારણ કે હું તો ધર્મ પ્રમાણે તમારી પુત્રવધૂ છું. આ હું સત્ય કહું છું.’ એ પ્રમાણે કહી રાવણને જોતાં જ જેનાં સ્વાંટા ખડાં થઈ ગયાં હતાં, તેવી રંભા પણ સામી દૃષ્ટિ રાખીને બિબી રહી.

ત્યારે રાવણે કહ્યું : ‘જો તું મારા પુત્રની પત્ની હોય તો મારી પુત્રવધૂ થાય.’ ત્યારે રંભાએ ઉત્તર આપ્યો : ‘હા, એમ જ છે.^{૨૯-૩૧} હે રાક્ષસશ્રમ ! ધર્મ પ્રમાણે હું તમારા પુત્રની ભાયાં છું. તમારા ભાઈ વૈશ્રવણના પ્રાણથી પણ વધારે વહાલા પુત્ર નલકુબેર છે, તે ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત છે. ધર્મથી તે બ્રાહ્મણ છે અને પશુ-કર્મથી તે ક્ષત્રિય જેવા છે, કાષ્ઠમાં તે અગ્નિ સરખા છે અને ક્ષમા કરવામાં તે વસુધા જેવા છે. તે લોકપાલ કુબેરના પુત્રની સાથે મળવાનો મેં સંકેત કરેલો છે.^{૩૨-૩૪} તેના ઉપભોગ માટે જ મેં આ સર્વ આભૂષણો ધારણ કરેલા છે. એવો તેનો મારા તરફ ભાવ છે. તેવો મારો તેના તરફ ભાવ છે, તેના સિવાય બીજા કોઈની તરફ મારો ભાવ નથી,^{૩૫} માટે હે શત્રુને દુઃખ દેનાર ! હે રાજન ! આ સત્ય વાત બહુયા પછી તમારે મને છોડી મૂકવી જોઈએ. તે ધર્માત્મા ઉત્સુકતાથી મારી વાટ જોઈને બેઠા હશે; તેથી તેમના કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવું યોગ્ય નથી. હે રાક્ષસશ્રમ ! સંભળોએ આચરેલા માર્ગે ચાલીને તમે મને છોડી મૂકો અને જવા દો. જેમ તમે મારા માનનીય છો, તેમ હું તમારી પાલનીય છું.’^{૩૬-૩૮}

રક્ષણ કરવું જોઈએ, છતાં તે પોતે જ યુદ્ધમાં તેમને હણ્યા છે, તેમ છતાં તું મરમાતો પણ નથી !'

કાધાવિષ્ઠ ધ્યેલી ભગિની શૂર્પણખાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેને શાત કરીને દશનીવ યુક્તિપૂર્વક ગોત્યો. 'હે વત્સ ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે તું વિલાપ કરવો છાડી દે. તારે કોઈ પણ રીતે બીવાની જરૂર નથી. હું યત્નપૂર્વક તારું દાન, માન આદિથી નનમાન કરીશ. યુદ્ધોન્મત્ત અને જયની આકાંક્ષાવાળા મેં વિક્ષિપ્ત મનથી બાળો ફેંક્યા હતા અને એ સમયે યુદ્ધમાં હું પારકો-પોતાનો ભેદ ભૂલી ગયો હતો. તેથી યુદ્ધમાં ગાડા થઈ ગયેલા મેં મારા બનેલીને ઓગળ્યો નહિ. હે બહેન ! તું શોક કરવો છાડી દે. તું કોઈ પણ રીતે ભય ધર નહિ. હું તારી સર્વ યિતાનો નાશ કરીજ ૨૭-૩૫ જો, હવે તું અશ્વર્થ યુદ્ધ આપણા ભાઈ ખરની સાથે રહેજે. રાક્ષસોમા મહાબળવાન આપણે મમિયાઈ ભાઈ ખર ચૌદ હબર રાક્ષસોનો સ્વામી થઈને દંડ લક્ષ્યમા રહેજે અને હમેશા તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે વળી મહાબળવાન આ પણ રાક્ષસ ત્યાં મેનાધિપતિ થશે અને તે પશુ તારુ વચન માનશે ૩૬-૩૯ છતાં તમાણે 'સ્વરૂપ ધારણ કરનારા એ રાક્ષસો તને પ્રસન્ન રાખશે' એ તમાણે કહીને રાવણે તેમને દંડકારણ્યમા જવાની આજ્ઞા આપી ૪૦ ત્યારે ભય ઝર નવરૂપ વાળા હબર રાક્ષસોથી વીટાળાયેલા અને જેને કોઈ પણ સ્થળે ભય નથી એવો ખર રાક્ષસ પરાકર્મી ચૌદહબર રાક્ષસો સાથે એકદમ દંડ કારણ્યમા આવ્યો અને ત્યાં વમી નિષ્કંટક નાન્ય કરવા લાગ્યો, તેમ જ રાક્ષસી શૂર્પણખા પણ ત્યાં આવીને વસી. ૪૧, ૪૨

શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિમ્ણીત । દિકાવ્ય શ્રોત્રમાધુના
૬૧૮:૧૭૫ ૨૬ મે સ્વ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

ઇન્દ્રજિતનું તપ અને કુંલીનગીનું હરણ

સ તુ દત્તા દશર્માનો યલ્લ ધોર લસ્સ્ય તત્ત ।
મગિતીં ચ સમાધ્યાસ્ય હૃષ્ટ તમ્યતરામ્બત ॥ ૧ ॥

ખર સારાસને ભય કર સેના આપોને તથા પોતાની બહેનને શાત કરીને સંવધુ પ્રસન્ન થઈ સ્નન્ધ થયો. ૧ પછી તે નિકુલિલા નામના લકાના ઉત્તમ ઉદ્યાનમાં પોતાના અનુચરો સહિત દ્રવો ગયો. ૨ ત્યાં તેણે સો યૂપવાળા સૌમ્ય દેવાલયથી શોભતો અને લક્ષ્મીથી ઉન્નત વળ એવો યજ્ઞ થતો જોયો. ૩ કૃષ્ણ મૃગચર્મ, કમંડળુ, શિખા અને દંડને ધારણ કરનારા પોતાના પરાકર્મી પુત્ર મેઘનાદને એ યજ્ઞમંડપમાં બેઠેલા જોઈ રાવણ તેની પાને ગયો અને આલિંગન આપી ગોત્યો : 'હે વત્સ ! આ શું ચાલે . . . તે તું મને કહે.' ત્યારે મેઘનાદે મૌનવત ધરેલું હોવાથી દિવ્ય શ્રષ્ઠ, મહાતાપસ્વી નુકાળાયે યજ્ઞની સપત્તિ વધારવાને રાક્ષસશ્રષ્ઠ રાવણને કહ્યું :

'હે રાજન્ ! તે સર્વ હું કહું છું તે સાંભળો તારા પુત્રે બહુ વિસ્તારવાળા સાત યજ્ઞોનું કૃષ્ણ મેળવ્યું છે. ૪-૭ અગ્નિષોમ, અન્ધમેધ, બહુસુવર્ણ, રાજસુય, ગોમેધ અને વણ્ણવયસ, એ તેણે સમાપ્ત કર્યા છે. ૮ વળી મનુષ્યોથી મહા મુશ્કેલીએ થઈ ગયે તેવો આ માહેશ્વર નામનો સાતમો યજ્ઞ હવે શરૂ થયો છે. વળી તારા પુત્રે સાક્ષાત શિવની પાસેથી વરદાનો મેળવ્યો છે. ૯ મંત્રપ્રમાણે ગતિ કરનારા અને અતરિક્ષમા પણ ફરી શકનાર નિશ્ચલ દિવ્ય રથ તેમ જ જેનાથી જ પ્રકાશ ફેલાઈ બધે છે, તેવી તામસી નામની માયા તેણે મેળવી છે. હે રાક્ષસેશ્વર ! એ માયાથી યુદ્ધમાં સુર અને અસુરો યુક્ત કરવા છતાં પણ તેની ગતિ બળવાને શક્તિ માન થશે નહિ વળી હે રાજન્ ! તારા પુત્રે બાણોનો અક્ષય ભાથો, અબળ ધનુષ, તેમ જ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો નાશ કરનાર દિવ્ય અસ્ત્ર મેળવ્યા છે. હે દશાનન ! આ સર્વ વરદાનો

મેળવીને આ તારો પુત્ર અને હું આ યજ્ઞ
પરેશ થયા પછી તને મળવા આવવાના
હતા. ૧૦-૧૩

રાવણે કહ્યું : 'હે પુત્ર ! તે' ઇદ્રાદિ દેવાનું
ચર્ચન કર્યું' તે ઠીક નથી, છતાં ચાલો, જે થયું
તે થયું; ફરીથી એવું ફરીશ નહિ. હે સૌમ્ય !
ચાલો, હવે આપણે વેર બંધાવો. ૧૪ એમ કહી
પુત્ર મેઘનાદ અને બધું વિલીપણું સહિત રાવણ
પોતાને મંદિરે આવ્યો. ત્યાં આવી આસુ
સારતી અને દૂસકા ભરતી સર્વ સ્ત્રીઓને તેણે
વિમાનમાથી હેંડે ઉતારી. દેવ, દાનવ અને
રાક્ષસોની સુલક્ષણા તથા સ્તન જેવી એ સ્ત્રીઓ
પ્રાંત રાવણ કામવાસના ધરાવે છે એમ બાણીને
ધર્માત્મા વિલીપણે કહ્યું ૧૫-૨૭ 'આવા કૃત્યોથી
પાપ થાય છે, એ બાણવા છતાં સ્વચ્છરી ધર્મને
તમે યજ્ઞ, અર્થ અને કુળને નાશ કરનારા
આવા કર્મ શા માટે કરતા ફરો છો ? ૧૮ અને
સબ ધર્મીઓનો નાશ કરીને તમે આ મર્વ
સુકર સ્ત્રીઓને હરી આગ્રી છે, તે જ પ્રમાણે
હે રાજન્ ! તમારી અવગણના કરીને મધુ
રાક્ષસે આપણી બહેન કુંલીનસીનું હરણ કર્યું
છે, તેની તમને ખબર છે કે ? ૧૯

ત્યારે રાવણે કહ્યું 'આ તમે શું કહો છો,
તે હું સમજતો નથી તમે કહેલો મધુ નામનો
રાક્ષસ તે કોણ છે ? ૨૦ ત્યારે ક્રોધ પામેલા
વિલીપણે કહ્યું 'પરસ્પીહરણકૃત તમારા પાપ
કર્મનું ફળ મળી વૃક્ષ છે. આપણા માતામહ
સુમાલીના મોટા ભાઈ માત્યવાન મહાભુદ્રિમાન,
પ્રખ્યાત અને વૃદ્ધ નિશાચર હતા તે આપણી
માતાના મોટા ઝાકા થાય. તેમની દીકરી અનલા
ની કુંલીનસી નામે દીકરી છે અનલાથી
ઉત્પન્ન થયેલી તે કન્યા આપણી માસીની
દીકરી થાય, એટલે તે આપણી સર્વ ભાઈઓની
ધર્મ પ્રમાણે બહેન થાય. જ્યારે તમારો પુત્ર
યજ્ઞ કરતો હતો અને હું તપ કરવાને પાણીમા
રહ્યો હતો, ત્યારે હે રાજન્ ! બળવાન મધુ
રાક્ષસ તે કુંલીનસીની પત્ની ગયો છે. ૨૧-૨૫ હે

મહારાજ ! એ સમયે કુંભકર્ણ પાણુ નિદ્રામાં
પડ્યો હતો અને તેથી એ મધુ રાક્ષસ યજ્ઞ
રાક્ષસોને અને માનનીય અમાત્યોને હાણીને
શુભ અંતઃપુર સુધી બંધને કુંલીનસીને હરી
ગયો છે. હે મહારાજ ! તે સમાચાર બપુવા
છતાં મેં તેના ઉપર ક્ષમા કરી અને તેને
હણ્યો નહિ, કારણ કે એ કુમારી કન્યાને
અવશ્ય કોઈ પણ પતિની સાથે પરણવાવાની
તો છે જ. હે દુર્મતિ ! આ કર્મ તમારા આ
પાપનું જ ફળ છે. ૨૬-૨૮ આ લોકમાં જ કહેલા
કર્મનું ફળ તમને મળ્યું છે, તે તમે જુઓ.'
વિલીપણના વચનો સાલવીને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ
ગરમ પાણીથી બળબળી બેઠા સાગરની માફક
પોતાના દુરાચરણથી પીડા પામવા લાગ્યો પછી
કેાધને લીધે રક્તને ધવેલા તેણે કહ્યું

'અરે ! માથે રથતયાર કરો, મારા ચોદા-
એ એકદમ તૈયાર થાઓ કુંભકર્ણાદિ જે જે
મુખ્ય નિશાચરો છે, તે મર્વ વિવિધ પ્રકારના
આયુધો લઈને પોતપોતાના વાહનોમા બેસીને
લગ્યો અને મારી અવગણના કરનાર મધુ
રાક્ષસને સુલભભિમા આજે જ હાણીને સર્વ
સુદૃઢોની સાથે હું દેવલોકમા બંધાશ' રાવણની
આજ્ઞા થતા રાક્ષસોની ચાર હજાર અશ્વીહિપ્તી
સેના વિવિધ આયુધો યદ્યદ્ધ કરી બહાર
નીકળી એ સમયે સર્વ સનકોને આગળ
કરી મહાબળવાન હંદ્રજિત તેને મોખરે ચાલતો
હતો. સૈન્યની મધ્યે રાવણ અને સૌની પ્રાછળ
કુંભકર્ણ ચાલતો હતો, ત્યારે ધર્માત્મા વિલીપણ
લોકમાં જ ધર્માચરણ કરતા રહ્યો હતા સર્વ
રાક્ષસો, ગધેડા, બેટ, ઘોડા, શિશુમાર અને
મહાસર્પ વગેરે ઉપર બેઠીને મધુપુરી તરફ
જવા લાગ્યા. એ સર્વ જતા હતા ત્યારે આજી
આકાશ છવાઈ ગયું હતું. કેટલાક દત્તો, કે
એમને દેવતાઓ નાથે પૂર્વે વેર થયેલું હતું,
તેઓ પણ રાવણના સન્યસા ભળવા લાગ્યા.
દરમજલ કરતો રાવણ મધુપુરીમાં પેડો
ત્યારે ત્યાં તેણે મધુ રાક્ષસને ન જોયો પણ

ત્યારે રાવણે કહ્યું : 'હું તમારી પુત્રવધૂ છું' એમ તેને જે કહ્યું તે તો એક પતિવ્રત પાળનાર સ્ત્રીને માટે છે; પણ દેવલોકમાં નિરંતર આ સ્થિતિ રહેતી નથી. ત્યાં તો આ અપ્સરાઓને એકે પતિ નથી અને દેવોને એકે સ્ત્રી નથી.' એ પ્રમાણે કહીને રાવણ તેને એક બાલુએ ખેંચી ગયો અને કામલોગમાં આસક્ત થઈ તેની સાથે મથુન કરી તેને છોડી મૂકી. ૩૯-૪૧ રાવણે મદન કરેલી રંભા હાથીએ કોડા કરવાથી ડહોળાઈ ગયેલી નદીની માફક વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી; એના કેશ છૂટા થઈ ગયા હતા; ૪૨ હાથ ધ્રુજતા હતા અને ફૂલવાળી લાતાને જેમ પવને ધ્રુજતી મૂકી હોય. તેમ તે પ્રમાણે તે ધ્રુજતી હતી. પછી શરમાતી શરમાતી અને ખીતી ખીતી તે હાથ બેડી નલકુબેરની પાસે આવી પહોંચી અને તેના પગમાં પડી, ત્યારે મહાત્મા નલકુબેરે તેની આ સ્થિતિ બેઈ પૂછ્યું :

- હે ભદ્રે! આ શું છે? તું મારા પગમાં કેમ પડેલી છે?' ત્યારે લાંબા નિસાસા નાખતી અને ધ્રુજતી રંભાએ જે પ્રમાણે બન્યું હતું તે સર્વ હાથ બેડી કહેવા માંડ્યું : 'હું અહીં આવતી હતી ત્યારે સ્વર્ગમાં જતો રાવણ કૈલાસ-શિખર ઉપર મને મળ્યો. ત્યાં તે પોતાના સૈન્ય સહિત રાત્રિ ગુલરતો હતો. હે અરિદમ! અહીં તમારી પાસે આવતી મને તેણે બેઈ. એ પછી મને પકડીને પૂછ્યું : 'તું કોની પાસે જાય છે?' મેં જે કાંઈ સત્ય હતું તે સર્વ તેને કહી દીધું. 'હે દેવ! હે પ્રભુ! હું તમારી પુત્રવધૂ છું' એ પ્રમાણે કહીને મેં તેને વીનવ્યો, છતાં ક્રમભેદથી પોતાનું સ્થાન ગુમાવી દઈને તેણે મારાં એ વચનો સાંભળ્યાં નહિ. ૪૩-૪૬ પછી તેણે મારી ઉપર બળાત્કાર કરીને લોગ લોગવ્યો. હે સુવત! મારા આ અપરાધ તમારે ક્ષમા કરવો ઘટે છે; કેમ કે હે સૌમ્ય! સ્ત્રીઓમાં પુરુષના જેટલું બળ નથી.' આ સાંભળી કુબેરના પુત્રને ક્રોધ ચડ્યો. ૪૭, ૪૮ આ સર્વ હકીકત સાંભળીને તે સાચી છે

કે ખોટી તે જાણવા માટે તેણે ધ્યાન ધરી બેંચું તો રાવણનું એ કર્મ જણાયું; ૪૯ તેથી ક્રોધથી લાલ થયેલી આંખોવાળા તેણે હાથમાં પાણી લીધું. પછી વિધિ પ્રમાણે સર્વ ઇંદ્રિયોને સ્થિર કરી તેણે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને દારુણ શાપ આપ્યો : 'હે ભદ્રે! તારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં રાવણે તારા ઉપર બળાત્કાર કર્યો, તેથી હવે જો તે શ્રીછ કોઈ અકામ યુવતી ઉપર બળાત્કાર કરશે અથવા કામાંધ થઈ કોઈ પણ અકામ યુવતી ઉપર હુમલો કરશે, તો તેના માથાના સાત કકડા ધઈ જશે.' સળગતા અગ્નિ સરખા મહાત્મા નલકુબેરે જ્યારે આ શાપનો ઉચ્ચાર કર્યો, ત્યારે દેવનાં ડુંદુભિ વાગ્યાં, આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ અને પિતામહથી માંડીને સર્વ દેવો બહુ જ ખુશી થયા. ૫૩-૫૭ સર્વ લોકોને ત્રાસ આપનાર રાવણનું મૃત્યુ જાણી કપિઓ તથા પિતૃઓ પણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને રાવણે પણ રોમાંચ થઈ બાય તેવો એ દારુણ શાપ સાંભળી અકામ સ્ત્રીઓની સાથે મથુન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે રાવણે હરી આલેટી સર્વ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ મનને આનંદ પમાડે એવો નલકુબેરનો શાપ સાંભળી પ્રસન્ન થઈ. ૫૮, ૫૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણિત આદિગ્રંથ શ્રીરામાયણના
કિતરકાંડમાં ૨૬ થી સત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

ઇંદ્રલોકમાં રાવણનો ઉત્પાત-સુમાલીનુ મરણ
વૈભાસં લંબવિલ્લ તુ સસન્ધલવાહન. ૧
આસસાદ મહાતેજા દિવ્યલોકં વદમાનતઃ ॥ ૨ ॥

પછી મહાતેજસ્વી દશાનન કેલાસ પર્વત ઓળંગીને પોતાના બળવાન સન્ય સાથે ઇન્દ્ર-લોકમાં ગયો. ૧ મહાભયંકર રાક્ષસસૈન્યનો ચોખ્ખો જીતવા સમુદ્રના જેવો મહાન કોલાહલ દેવલોકમાં થવા લાગ્યો. ૨ 'રાવણ આવ્યો છે' એમ જાણી દેવરાજ ઇન્દ્ર પોતાના આસન પરથી એકાએક ઊઠ્યો અને ત્યાં રહેલા આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો અને સાધ્યો આદિ સર્વ દેવોને

તેણે કહ્યું : ‘હરાત્મા રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ.’^૧ ઇંદ્રની આજ્ઞા થતા યુદ્ધમાં જેનો કોઈ સંભાવડ્યો નથી, એવા મહાબળવાન એ સર્વ દેવો રાવણ સાથે લડવા તૈયાર થયા;^{૨-૫} છતાં રાવણના ઘોર પરાક્રમ અને બળને લીધે ત્રાસ પામેલા ઇંદ્ર તો દીન થઈને વિષ્ણુ પાસે દોડી ગયો અને કહેવા લાગ્યો :^૬

હે વિષ્ણુ ! આ રાવણને અમે શી રીતે શાંતી શાંતિશું ? અરેરે, એ અત્યંત બળવાન રાક્ષસ આ તરફ આવે છે.^૭ ખરેખર, એ વરદાનને લીધે જ બળવાન છે, એ સિવાય તેનું એવું કંઈ પણ બળ નથી, પરંતુ બ્રહ્માણ્ડનું વચન હું કેવી રીતે મિથ્યા કરી શકું ? માટે મેં જેમ તમારા વડે નમુનિ વૃત્ત, બલિ, નરક, શંખર આદિ રાક્ષસોને બાળી મૂક્યા હતા, તેમ અત્યારે પણ થવા દો જ હે દેવ દેવેશ ! હે મધુસૂદન ! સચરાચર ત્રિલોકમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ આશ્રય દેવાવાળો કે રક્ષક નથી.^૮ તમે જ સનાતન પદ્મનાભ, શ્રીમાન નારાયણ હો તમે જ આ સમસ્ત લોક સ્થાપન કરેલા છે, તેમ જ તમે જ મને સુરેશ્વર ઇંદ્ર બનાવ્યો છે. આ સર્વ સચરાચર ત્રિલોક તમે જ સરજ્યુ છે હે ભગવન્ ! યુગાતે સર્વ તમારામાં જ દીન થાય છે, તેથી હે દેવદેવેશ ! મને વિજય મળે તેમ કરો અથવા તમે પોતે જ તલવાર અને ચક્ર લઈને હરાત્મા રાવણને હણો.^{૯-૧૩}

ત્યારે નારાયણદેવે કહ્યું ‘હે દેવરાજ ! તમારે ભયભીત થવું ઘટતું નથી તમારું કર્તવ્ય હું કહું છું તે સાલજો.’^{૧૪} વરદાનપ્રાપ્તિથી હૃન્નય થયેલા એ હરાત્માને હણવાને કે છૂટવાને તમે સુર કે અસુર કોઈ શક્તિમાન નથી.^{૧૫} મેં સહજ જ્ઞાનશક્તિથી જોયું છે કે, પુન સહિત આવેલા એ મહાબળવાન રાક્ષસ પ્રચંડ પરાક્રમપૂર્વક તમારા પર વિજય મેળવશે.^{૧૬} હે સુરેશ્વર ! તમે મને કહ્યું કે ‘યુદ્ધ કરો’, પણ અત્યાગ્રે તેની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ,^{૧૭}

કેમ કે શત્રુને હણ્યા સિવાય હું પાછો ફરતો નથી અને રાવણને મળેલા વરદાનને લીધે હાલ તેને હણાય તેમ નથી.^{૧૮} હે શત્રુકંટ ! હે દેવેશ ! હું તારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, એ હરાત્માના મૃત્યુનું કારણ આગળ ઉપર હું જ થઈશ.^{૧૯} જ્યારે સમય આવશે, ત્યારે આગળ આગળ ચાલનારા રાક્ષસો સહિત એ રાવણને હું જ હણીશ અને દેવતાઓને આનંદ પમાડીશ.^{૨૦} હે દેવરાજ ! હે શચીપતિ ! આ બધું તમને કહ્યું માટે જરા પણ ત્રાસ પામ્યા સિવાય હે મહાબળવાન ! દેવોને સાથે લઈને તમે યુદ્ધ કરો.^{૨૧}

પછી અગિયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, એાગણપચાસ મરુતો અને બન્ન અશ્વિનીકુમારો કવચો પહેરીને એકદમ રાક્ષસો સામે ધસ્યા.^{૨૨} પ્રાત કાળ વતા રાવણની સેનાના યુદ્ધનો અવાજ ચારે તરફ સંભળાવા લાગ્યો.^{૨૩} ભગ્ન થયેલા મહાવીરવાન યોદ્ધાઓ એકબીજાને ભેઈને રાહ થતા યુદ્ધભૂમિ તરફ ધસી જતા હતા. યુદ્ધભૂમિમાં રાવણનું અક્ષય મહાસન્ય ભેઈને દેવોના સન્યગા બળ લખાટ થયો. પછો વિવિધ પ્રકારના આયુધો ધારણ કરનાર દેવ, દાનવ અને રાક્ષસોનું તુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું આ સમયે રાવણના ભય કર દેખાવના શૂરા રાક્ષસ સચ્ચિવો મહાન પરાક્રમ કરતા ચારે તરફ ધૂમતા હતા.^{૨૪-૨૭} મારીચ, પ્રહસ્ત, મહાપાત્ર, મહોદર, અકંપન, નિહલ, શુક, સારણ, સંહ્રાદ, ધૂમકેતુ, મહોદઝ, ઘટોદર, જંબુમાલી, મહાહ્રાદ, વિરૂપાક્ષ, સુમત્ર, યજ્ઞકોપ, હુમ્બળ, હ્રપણ, ખર, ત્રિશિરા, કરવીરાસ, સૂર્યશત્રુ, મહાકાય, અતિકાય, દેવાતક અને નરાતક આદિ મહાપરાક્રમી રાક્ષસોથી વીંટળાયેલા મહાબળવાન સુમાલી કે જે રાવણનો માતામહ થતો હતો, તે પણ યુદ્ધભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. વાયુ જેમ વાદળાનો નાશ કરે છે, તેમ વિવિધ પ્રકારના આયુધોથી તેણે કાષ કરીને સર્વ દેવોનો નાશ કરા માડ્યો હે

રામ ! નિશાચરેથી મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને હણાતા બેઈ ને સિંહથી જેમ મૃગો નાસી બચ, તેમ સર્વ દેવો સર્વ દિગ્ગામાં નાસવા લાગ્યા. એ બેઈ ને આઠ વસુઓમાંના સાવિત્ર નામનો શૂરા અને પ્રખ્યાત વસુ યુદ્ધને મોખરે આવ્યો. ૨૮-૩૪

નાના પ્રકારનાં આયુધોથી યુદ્ધ કરતા સૈનિકોથી વીંટળાયેલો અને શત્રુસન્યને ત્રાસ પમાડતો આઠમો વસુ સાવિત્ર રણભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. ૩૫ વળી તેની સાથે ત્વષ્ટા અને પૃથા નામના તેના જેવા જ મહાવીર્યવાન નિર્ભય આદિત્યે પોતાના સ્નેહ સાથે રણભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યા. ૩૬ તે સમયે યુદ્ધભૂમિમાંથી પાછા નહિ હઠનારા અને રાક્ષસોની દીર્ઘિથી ક્રોધ પામેલા દેવોની સાથે રાક્ષસોનું મહા-ભયંકર યુદ્ધ થયું. વીર રાક્ષસો યુદ્ધભૂમિમાં આવેલા લાળો દેવોને વિવિધ પ્રકારનાં ધોર આયુધોથી હણવા લાગ્યા અને મહાબળવાન દેવો પણ પ્રચંડ પરાક્રમ કરનારા, ધોર-સ્વરૂપી રાક્ષસોને વિમલ અગ્નિ વડે યમપુરીમાં મોકલવા લાગ્યા. હે રામ ! મહાબળવાન સુમાલી રાક્ષસ અતિશય ક્રોધ કરીને વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી લડતો ત્યો ઉપર ધસી આવ્યો અને જેમ વાયુ વાહજાને વીખેરી નાખે, તેમ ક્રોધ પામેલા તેણે વિવિધ પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ આયુધોથી દેવસન્યને વીખેરી નાખ્યું. ૩૭-૪૧ સુમાલીનાં તીવ્ર બાણોના વરસાદથી તથા દારુણ શૂલ અને ત્રાસથી માર ખાતા દેવો તેની સામે ટકી શક્યા નહિ. ૪૨

આ પ્રમાણે સુમાલીએ દેવોને નસાડ્યા ત્યારે ક્રોધ પામેલો આઠમો વસુ સાવિત્ર તેની સામે આવ્યો. ૪૩ મહાતેજસ્વી અને પરાક્રમી તે વસુએ પોતાના રથ અને સેના સહિત માર ખાતા તે સુમાલી રાક્ષસને યુદ્ધમાં રોકી રાખ્યો. યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હઠનારા રાક્ષસશ્રદ્ધ સુમાલી અને આઠ-મા વસુ સાવિત્રનું રવાંટાં ભેડાં કરે એવું મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૪૪-૪૫ મહાત્મા વસુએ પુષ્કળ

બાણોથી સુમાલીના પદમગ રથને તોડી નાખી બોંબલેલો કર્યો. ૪૬ સેંકડો બાણોથી સુમાલીના રથનો નાશ કરી પછી તેના વધ માટે મહાત્મા સાવિત્ર વસુએ કાળદંડ સરખી મોટી ગદા તેના માથા ઉપર ફેંકી, ત્યારે પર્વત ઉપર ઇંદ્રે ફેંકેલા મહાન વજ્ર સરખી ગર્જના કરતી ઉદકા સમાન મહાતેજસ્વી ગદા એકાએક સુમાલીના માથા ઉપર જઈ પડી. જેવી તે ગદા પડી કે સુમાલીના અંગના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને તેનું માથું, હાડકું કે મોંસ એમાંનું કંઈ પણ દેખાયું નહિ. યુદ્ધમાં હણાયેલા સુમાલીને તે ગદાએ ભસ્મ કરી નાખ્યો. ૪૭-૫૦ રાક્ષસશ્રદ્ધ સુમાલીને યુદ્ધભૂમિમાં હણાયેલો બેઈ ને તેની આસપાસના સર્વ રાક્ષસો ખૂંસો પાડતા નાસવા લાગ્યા અને તે નાસતા રાક્ષસો સાવિત્ર વસુની સામે યુદ્ધમાં ટકી શક્યા નહિ. ૫૧

ધાત શ્રીવાલ્મીકી મહાકવિનિર્માણી આદિત્ય શ્રીરામાયણના ઉપકાંડમાં ૨૭ મે સુધી સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

ઈંદ્રલોકમા ધમસાણુ-લયાનાક યુદ્ધ

મુમાલ્લિનં હનં દૃષ્ટ્વા વસુના મસસાત્કૃતમ્ ।

સ્વસ્થં વિદ્રુતં ચાપિ લક્ષ્મિદ્વાદિતં સુરેઃ ॥ ૧ ॥

સાવિત્ર વસુએ સુમાલીને હણી ભસ્મસાત કર્યો, એ બેઈ ને તેમ જ દેવતાઓથી પીડાઈ ને પોતાના સન્યને નાસતું બેઈ ને રાવણનો બળવાન પુત્ર મેઘનાદ ક્રોધાતુર થયો અને સર્વ રાક્ષસોને પાછા વાળી યુદ્ધ માટે તત્પર થયો. ૧ અભેદ અને ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા પોતાના મહાન રથમાં બેસીને અગ્નિ જેમ વનને બાળી મૂકતો હોય, તેમ મહારથી મેઘનાદ દેવસેનાની સામે દોડી ગયો. વિવિધ આયુધ ધારણ કરનારા મેઘનાદને ધસી આવતો બેઈ સર્વ દેવો ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા અને યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા મહારથી મેઘનાદની સામે ક્રોધ પણ યોદ્ધો ભેલો રહ્યો નહિ; ત્યારે ત્રાસ પામેલા પોતાના યોદ્ધાઓને ઈંદ્ર કહ્યું; ૨-૫

‘હે દેવો ! તમારે ભય પામવો યોગ્ય નથી..

યુદ્ધભૂમિ છોડીને તમારે પાછા હઠવુ ઘટિત નથી જુઓ, મારો આ અપરાજિત પુત્ર જ્ય ત હવે મોખરે ભય છે ' ઇદ્રની આજ્ઞા મળતા તેનો જ્ય ત નામનો પ્રખ્યાત પુત્ર અફલુત રચનાવાળા રવમા બેસીને મોખરે આન્યો ' ત્યારે પાછા ફરેલા સર્વ દેવો પણ આસપાસ વીટાઈને રાવણના પુત્રની સામે લડવા લાગ્યા અને રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા ' એ સમયે રાવણપુત્ર મેઘનાદ તથા ' પુત્ર જનત વચ્ચે મહાભયકર યુદ્ધ ચલા લાગુ મેઘનાદે જ્યતના સારથિ માતાલપુત્ર ગોસુખ ઉપર સુવણ નિપિત બંગેનો નરનાદ વરસાડ્યો, ત્યારે શયીપુત્ર જ્ય તે પણ જાવાવિષ્ટ થઈ ઇદ્રજિતના સારથિને આરેકેરથી વીટી નાખ્યો ૧૦૨૧ પછી કોધાવણ થયેલા અને રતનેર થયેલા બગવાન ઇદ્રજિતે શકપુત્ર જનતને બાળના વરમાદથી ઢાપી દીધો અને કાથ પામેના તેણે સર્વ દેવસન્ય ઉપર પણ વિવિધ પ્રકારના તીવ્રણ વારવાળા હલ્લે શસ્ત્રો ઢોળી મૂકના મહાભયવાન મેઘનાદે રાત્રાં, મુશલ, પ્રાસ, જહા, ખડગ અને ફરશી તેમજ પર્વતોના મોટા શિખરો દેવો ઉપર ફેંકવા માડવા શત્રુસન્યને હણતા નવણપુત્ર મેઘનાદે રચેલા માયાવો આરે તરફ અવાજ થઈ ગયું, તેવી નુ વોકના રહેનારી સર્વ પ્રજા આતશય ગભરાઈ ગઈ અને આગે તરફથી થતા પ્રહારો વડે પીડા પામતી સઘળી દેવસેના ગભરાઈ બેઠી એ સમયે અધકારને નીધે દેવો અને રાક્ષસો એકબીબને ઝોળખી પણ શકના નહિ અને તેઓ ગભરાઈને ચોતરફ નાચવા લાગ્યા ગાદ અધકારમા પડેલા અને તેથી મૂઢ થઈ ગયેના તેઓ-દેવો દેવોને અને રાક્ષસો રાક્ષસો ને એકબીબને હણવા લાગ્યા અને બીબને કેટલાક નામી જવા લાગ્યા તે સમયે પરાક્રમી દત્તેન્દ્ર વીર પુલોમા નામનો રાક્ષસ પોતાના દોહિત શયીપુત્ર જ્ય તને જીતીને સાગરમા પેસી ગયો તે પુલોમા રાક્ષસ ઇદ્રની સ્ત્રી શયીનો પિતા એટલે જ્ય તનો માતામહ થતો હતો

જ્ય તને યુદ્ધભૂમિમાં • ભેવાથી સર્વ દેવો બહુ જ હુ ખી થઈ નાસવા લાગ્યા, ૧૨-૨૧ ત્યારે પોતાના સન્યથો વીટાયેલો અને કોથ પામેલો મેઘનાદ તેની પાછળ દોડ્યા અને મહાનાદ કરવા લાગ્યો ૨૨

પોતાનો પુત્ર જ્ય ત યુદ્ધભૂમિમા નથી એવું જોઈને તેમ જ દેવોને નાસતા જો, ને દેવરાજ ઇદ્ર માતાલિને કહ્યું કે, ' મારો રથ લાવ ' ત્યારે મારથિશ્રષ્ઠ માતાલિએ મહાવેગ વાળો અને મહાભયાનક દિવ્ય રથ તરત જ સજ્જ કર્યો અને મહારથો ઇદ્રરાજ તેમા બેઠા ૨૩,૨૪ એ દિવ્ય રથની આગળ વાયુવી ગતિ પામેલા વિદ્યતયુક્ત વાદળા મહા ગર્જના કરવા લાગ્યા ૨૫ એ પ્રમાણે દેવરાજ ઇદ્ર યુદ્ધ કરવા નીડળ્યો, ત્યારે એકલા થયેલા મધવો વિવિધ પ્રકારના વાદિત્રો વગાડવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નાચવા લાગી એ સમયે ઓરો, વસુઓ, આદિત્યો, અશ્વિનીકુમારો અને મરુતો આદિ દેવો સહિત વિવિધ પ્રકારના આયુધો ધારણ કરીને ત્રિદશપતિ ઇદ્ર રણભૂમિમા ગયો જ્યારે તે યુદ્ધભૂમિમા જતો હતો, ત્યારે તેને અપશુકન થવા લાગ્યા એ સમયે જરાજ વા વાયા, સૂર્ય નિન્તેજ થયો અને મહા ઉત્કાપાત થયો ૨૬-૨૮

બીજા બાળુ પ્રતાપી દશરોવ વિશ્વકર્માએ યનાવેલા દિવ્ય રથમા બેઠો એ રથ બવાટા બેલા કરે તેવા મહાકાય સર્પોથી વીટાયેલો હતો અને તે સર્પોના ઉચ્છવાસના પવનથી બળે આખી યુદ્ધભૂમિમા અગ્નિ વરસતો હોય એમ જાણતું હતું દેવો અને નિશાચરોથી રક્ષાયેન એ દિવ્ય રથમા બેઠીને મહાભયવાન રાવણુ યુદ્ધભૂમિમા ઇદ્રની સામે જવા લાગ્યો ત્યાં જઈ તેણે પોતાના પુત્ર મેઘનાદને કહ્યું ' હવે તું થોડી વાર વિસામો લે અને મને યુદ્ધ કરવા દે ' ત્યારે મેઘનાદ યુદ્ધભૂમિમાથી બહાર આવી વિસામો ખાવા લાગ્યો એ સમયે દેવો અને રાક્ષસોનું એક તુમુલ યુદ્ધ

યથુ કે તેમાં વાહનાંમાંથી વરસાદ વરસતો હોય તેમ બાણેનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. હે રાજન્! ઘણા વખત સુધી ઊંઘીને જાગેલો, વિવિધ ભતના આયુધોનો ઉપયોગ કરતો દુરાત્મા કુંભકર્ણ એવું યુદ્ધ કરતો હતો કે, 'હું કોની સાથે યુદ્ધ કરું છું' તેનું પણ તેને ભાન ન હતું. ૨૯-૩૬ કૌષ પામેલા કુંભકર્ણ દાંત, પગ, હાથ, શક્તિ, તોમર, મુદ્ગર વગેરે જે હાથ આપ્યું તે વડે દેવોને મારવા માંડ્યા. ૩૫ પછી તે રાક્ષસ મહાધાર રુદ્રોની પાસે જઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, ત્યારે મહાપરાક્રમી રુદ્રોએ અનેક પ્રહારો વડે તેના શરીરને વાંધી નાખ્યુ. ૩૭ એ સમયે મરતોએ પણ મહાન પરાક્રમ કરી વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો વડે રાક્ષસેનાને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવી. તેમાંના કેટલાક મરણ પામેલા હતા, કેટલાક કપાઈ ગયેલા હતા, કેટલાક ભૂમિ ઉપર તરફડિયાં મારતા હતા. કેટલાક અશક્ત થવાથી વાહનમાં જ પડેલા હતા, કેટલાક રણભૂમિમાં પડેલા હતા. ૩૭, ૩૮ કેટલાકો રથ, હાથી, ખર, ઊંટ, સર્પ, ઘોડા, શિશુમાર, વરાહ, પિશાચ-વદન વગેરેને પોતાના હાથોથી પકડીને ઊભા રહેલા હતા. એ પ્રમાણે દેવોનાં શસ્ત્રોથી છેદાયેલા હબરો રાક્ષસો ત્યાં પડેલા હતા. પૃથ્વી પર પડેલા એ સર્વ રાક્ષસો યુદ્ધભૂમિમાં જાણે કોઈ સિદ્ધ માયાથી ચિત્ર દોચું હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. ૩૯-૪૧ યુદ્ધભૂમિના મોખરા પર તો જાણે લોહીરૂપી જળવાળી નદી વહી રહી હતી અને મુઠદાંના હજારે લીધે બંધાયેલા તેના કાંઠા પર કાગડા અને ગીધ ફરતાં હતાં તથા તેમાં શસ્ત્રરૂપી મગરો આવી રહ્યા હતા.

એ સમયે પ્રતાપી દશગ્રીવ દેવોએ લોંચ-બેગા કરેલા પોતાના સર્વ સૈન્યને જોઈને એકદમ કેાપાયમાન થયો અને વૃદ્ધિ પામતા દેવોના સૈન્યસાગરમાં પેસી હબરો દેવોને હણતો ઇંદ્ર તરફ ધસી જવા લાગ્યો. ૪૨-૪૪ ત્યારે શકે મહાન ધનુષ્ય ચડાવીને અવાજ કયો અને તેથી દશે દિશા માણુ ઊઠી. પછી ઇંદ્ર રાવણના માથા પર

અગ્નિ અને આદિત્ય સરખાં તેજસ્વી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ત્યારે મહાબાહુ દશગ્રીવ પણ પ્રચંડ ધનુષ્યનો ટંકારવ કરી ઇંદ્ર ઉપર બાણો ફેંકવા લાગ્યો. ૪૫-૪૭ તે બંને યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે ચોતરફ બાણોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો અને તેને લીધે ગાઢ અંધકાર ફેલાયો હતો, જેથી કાંઈ પણ જણાતું ન હતું. ૪૮

ઈત શ્રીવાહ્મીક મહાનુભાવીત આદિકાવ્ય શ્રીસમાયજીના ઉત્તરકાંડમા ૨૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

મેઘનાદનું પ્રચંડ પરાક્રમ-ઇંદ્રનો પરાજય

તવસ્તમાસ સંજાતે સર્વે તે દેવરાક્ષસાઃ ।

માયુદ્ધયન્ત વલોન્મત્તાઃ સુદયન્તાઃ પરસ્પરમ્ ॥૧॥

એ ગાઢ અંધારામાં યુદ્ધોન્મત્ત થયેલા દેવો અને રાક્ષસો પરસ્પર ઘોર યુદ્ધ કરતા હતા અને એકબીજાને નાશ કરતા હતા. ૧ દેવસૈન્યે રાક્ષસોના મહાન સંન્યનો દશમેા ભાગ રહેવા દીધો અને બાકીના બધાને યમદ્વારમાં મોકલી આપ્યા. આ લયંકર યુદ્ધમાં ગાઢ અંધકારને લીધે દેવો અને રાક્ષસો એકબીજાને ઝાળખી પણ શકતા ન હતા. માત્ર દેવરાજ ઇંદ્ર, રાક્ષસેંદ્ર રાવણ અને તેસો મહાબળવાન પુત્ર મેઘનાદ-એ ત્રણ જણ જ જો અંધારાની જાળમાં મોહ પામ્યા નહિ. પોતાના સ્વર્વ સૈન્યનો નાશ થયેલો જોઈ મહાબળવાન રાવણ કેાપાયમાન થયો અને તેણે લાયનકે ગર્જના કરી રથ હાંકનાર સારથિને કહ્યું : 'શતૃસૈન્યનો જ્યાં સુધી અંત ન આવે, ત્યાં સુધી તું મને તે સૈન્યની વચ્ચે લઈ જા. આજે જ એ સર્વ દેવોને પરાક્રમ કરી તથા વિવિધ પ્રકારનાં અશસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવી હું યમસદનમાં મોકલીશ. હું ઇંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ આદિ સર્વ દેવોનો વધ કરીશ અને તરત એ સર્વની ઉપર મારું આધિપત્ય સ્થાપીશ. તું લય પામ નહિ; તું મારા રથને શીઘ્ર લઈ જા. ફરીથી પણ હું તને કહું છું કે, એ સેનાનો અંત આવે ત્યાં સુધી તું મારા રથને લઈ જા. આ સેનાનો આરંભ જ્યાં આગળ આપણે

ઊભા છીએ, તે નંદનવનના પ્રદેશથી થાય છે, અને તેનો અંત બધા ઉદયાચળ પર્વત છે ત્યાં છે. તું મને ત્યાં સુધી લઈ જા. ૧૨-૧૬ રાવણની આજ્ઞા થતા સારથિએ મનના વેગ સરખા ગતિવાળા ઘોડાઓને શત્રુસન્ય વચ્ચે મહાવેગથી દોડાડ્યા. ૧૭

રાવણનો નિશ્ચય બાણી રથમાં બેઠેલા દેવેશ્વર ઇંદ્રે સર્વ દેવોને કહ્યું 'હો દેવો! જે વાત મને ગમે છે તે તમે સાલજો તમે સર્વ મળીને દુરાત્મા દશગ્રીવને છવતો જ પકડી લ્યો. જેમ પ્રણિમા અને અમાવાસ્યાની પર્વણીને દિવસે સમુદ્ર મોટા મોજા ઉછાળે છે, તેમ પવન સમાન ગતિવાળા રથ ઉપર બેસીને એ મહાબળવાન રાક્ષસ આ સૈન્ય વચ્ચેથી નીકળવા ઇચ્છે છે, પરંતુ વરદાનથી નિર્ભય થયેલા તે આજે આપણાથી હજુવો અશક્ય છે, માટે તમે સર્વ એવો પ્રયત્ન કરો કે જેથી આપણે તેને છવતો જ પકડી શકીએ ૧૦-૧૩ જેમ બલિને બાધી લેવાથી હું ત્રિલોકનું રાજ્ય ભોગવી શકું છું, તેમ જ આ પાપીને પકડી લેવો મને ગમે છે. ૧૪

આ પ્રમાણે ઋહીને હો મહારાજ! ઇંદ્ર રાવણને ત્યજીને બીજા બાળુએ યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યાં રણભૂમિમાં રાક્ષસોને ત્રાસ આપતો તે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૧૫ જેને કોઈ રીતે પાછો ન વાળી શકાય એવો દશગ્રીવ દેવસેનામાં ઉત્તર તરફથી પેઠો, ત્યારે ઇંદ્રે તેની પાછળ દક્ષિણ દિશામાં થઈ રાક્ષસસેનામાં પ્રવેશ કર્યો ૧૬ રાક્ષસાધિપ રાવણ દેવસેનામાં એકસો ચોત્તર પેસી ગયો અને બાણના વરમાદથી સર્વ દેવસેનાને ઢાકી દેવા લાગ્યો ૧૭ ઇંદ્ર બ્યારે પોતાના સૈન્યને નાશ પામતું જોયું, ત્યારે તેણે સાવધાન ચિત્તથી પાછા વળીને દગાનતને શેક્યો. ૧૮ એ સમયે દેવરાજ ઇંદ્ર રાવણને ઘેરી લીધેલા બેઈ રાક્ષસોએ 'અરેરે! અમે મરી ગયા' એ પ્રમાણે લય કર આતંત્રાદ યો. રાક્ષસોનો આતંત્રાદ સાલજતા જ રાવણ પુન મેઘનાદ એકાએક કેપાયમાન થયો અને

રથમાં બેસી દેવોની દારુણ સેનામાં પેઠો. ૧૯-૨૦

મહાબળવાન મેઘનાદ પૂર્વે શંકરની પાસેથી મેળવેલી મહામાયા વિસ્તારીને એકાએક દેવ-સેનામાં પેઠો અને સર્વેને નસાડી ઝડપથી તે દેવરાજ ઇંદ્ર તરફ દોડી ગયો; છતાં માયાને લીધે મહાતેજસ્વી મહે દેતેને બોધો નહિ. ૨૧-૨૩ વળી એ રાવણપુત્રે કવચ કાઢી નાખેલું હતું અને મહા-પરાક્રમી દેવો તેના ઉપર પ્રહાર કરતા હતા; છતાં તેને જરા પણ લય ઉત્પન્ન થયો નહિ ૨૪ તેણે અનેક બાણોથી ઇંદ્રના સારથિ માતલિને પી ધીને મહેંદ્રને પીડા કરવા માડી. ૨૫ ત્યારે ઇંદ્ર રથ ત્યજીને ઘાયલ થયેલા માતલિને રવ્દ આપી અને અરાવત હાથી ઉપર બેઠી મેઘનાદને શોધવા લાગ્યો. ૨૬ પરંતુ તે તો માયાબળથી અદશ્ય રહીને લડતો હતો અને અતરિક્ષમાં ગમે ત્યાં ગતિ કરી શકતો હતો તેથી તેના બેવામાં આવ્યો નહિ તેણે અદશ્ય રહી અનેક બાણો વડે મહેંદ્રને થાડેલા બહુયો, એટલે એ જ માયાના આધારે એને બાધી લીધો અને પોતાના સૈન્ય તરફ જવા લાગ્યો. ૨૭-૨૯ સર્વ દેવો મહેંદ્રને આ મહાન રાણુભિમાથી બળાતકારે તેનાથી હરી જવાતો બેઈને 'આપણું શું થશે?' એમ ચિંતા કરવા લાગ્યા; છતાં આસુરી માયાનો નાશ કરવાની વિધાને બાણનારા ઇંદ્રનું પણ જેણે માયાબળથી હરાવું કરેલું છે એવો યુદ્ધવિજયી અને ઇંદ્રને છતનાર તે માયાવી રાવણપુત્ર મેઘનાદ કોઈની નજરે પણ પડ્યો નહિ.

આ સમયે સર્વ દેવોએ મહાકોપ કરી બાણવૃષ્ટિ વરસાવીને રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોને રણમાંથી વિસુખ કર્યા. ૩૦-૩૦ શત્રુઓથી પીડાતો રાવણ બ્યારે યુદ્ધભૂમિમાં આદિત્યો અને વસુઓની સાથે લડવાને અસમર્થ થયો, ત્યારે પિતાને યુદ્ધમાં પ્રહારથી જજર થઈ ગયેલા અને અતિ શય થાકી ગયેલા બેઈને અદશ્ય રહેલા મેઘનાદે કહ્યું ૩૧-૩૩ 'હો પિતાજી! ચાલો, લડાઈ બંધ કરો. હવે આપણે ઘેર જઈએ તમે બાણીને રાંધશો કે, આપણો જય થયો' ત્રિલોકનો અને

દેવસેનાનો જે પ્રભુ છે, તે દેવરાજ મહેદ્રને મે
કેદ કરેલો છે અને તેથી સર્વ દેવોનો ગર્વ ઊતરી
ગયો છે હવે તમે સ્વસ્થ થાઓ અને પોતાના
તેજ વડે જાણે લોકને ઇચ્છા પ્રમાણે લોગવો હવે
વૃથા શ્રમ કરવાનું પ્રયોજન નથી ૩૪,૩૫

મેઘનાદના આ વચનો સર્વ દેવતાઓએ પણ
સાલભા, ત્યારે તેઓ યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થયા
અને પોતપોતાને સ્થાને ગયા ૩૬ અત્યંત બળ
વાન અને દેવશત્રુ રાક્ષસેદ્ર રાવણ પોતાના
પુત્રના આવા પ્રિય વચન સાલળી રણમાંથી
પાઠો વળ્યો અને યોત્યો 'હે વત્સ! અતુલ
બળવાન દેવરાજ ઇદ્રને જીતીને તે આપણા
રાક્ષસકુળને ખરેખર હીપાવ્યું છે તારા સરખા
પરાક્રમી પુત્રથી મારા કુળની જરૂર વૃદ્ધિ થશે
હવે તું સેના સાથે ઇદ્રને રથ ઉપર બેસાડી આપણા
નગર તરફ જા અને આનંદ પામેલો હું પણ
મારા પ્રધાનોને લઈને ઉતાવળો ઉતાવળો તારી
પાછળ જ આવું છું' રાવણની આજ્ઞા થતા
વીર્યવાન ઇદ્રજિત ઇદ્રને લઈને પોતાના વાહનો
અને સેના સહિત લકામાં ગયો અને યુદ્ધમાં
પરાક્રમ કરનારા સર્વ રાક્ષસોને પણ ઘેર જવાની
રજા આપી ૩૭-૪૦

ર્ગત શ્રીવત્સી મહાકવિમણી ૧ કિમ્બ શ્રીરામાયણ
ઉત્તરકાંડમાં રહ્યો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

રાવણ રામીપ બ્રહ્માનુ આગમન-ઈદ્રનો

ક્રુરકારા-તેને મળેલા શાપનુ કૃતાત

જિતે મહેન્દ્રપ્રતિવલે રાવણસ્ય સુતેન વૈ ।

પ્રજાપતિ પુરસ્કૃત્ય યયુર્ઘ્નઃ સુરાસ્તદા ॥૧॥

રાવણના પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાદે અતિ બળ
વાન મહેદ્રને જીતી તેને કેદ કર્યો, ત્યારે સર્વ દેવો
બ્રહ્માને આગળ કરી લકામાં ગયા ૧ ત્યાં પુત્ર
અને ભાઈઓની સાથે બેઠેલા રાવણની પાસે
પહોંચીને પિતામહે અતરિક્ષમાં રહીને યુક્તિ
પુર સર કહેવા માગ્યું 'હે વત્સ રાવણ! તારા
પુત્રનું પરાક્રમ જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું ખરેખર,
તેનું પરાક્રમ અદ્ભુત છે અહો! તારો પુત્ર તારા

જેવો બલકે તેથી પણ વિશેષ પરાક્રમી છે. હવે
તે સર્વ ત્રિલોકને જીતેલું છે અને તારી પ્રતિજ્ઞા
સફળ કરી છે, તેથી હું તારા પુત્ર સાહત તારા
ઉપર પ્રસન્ન થયો છું ૨-૪ હે રાવણ! તારો આ
અતિબળવાન અને પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાદ હવે
ઇદ્રજિત' નામથી પ્રખ્યાત થશે ૫ હે રાજન!
જેની સહાયથી તે દેવોને વશ કરેલા છે અને
ઇદ્રને જીત્યો છે, તે તારો આ પુત્ર મહાબળવાન
અને હર્ષ્ય થોડો થશે ૬ હે મહાબાહુ! પવિત્ર
શાસનવાળા મહેદ્રને હવે તમે છોડી મૂકો અને
તેના છુટકારાના બદલામાં દેવો તમને શુ આપે
તે પણ તમે જણાવો ૭

બ્રહ્માજીના વચન સાલળી યુદ્ધમાં જય
મેળવનાર મહાતેજસ્વી મેઘનાદે કહ્યું 'હે દેવ!
જો મહેદ્રને છોડાવવો હોય તો હું તમારી
પાસેથી અમરત્વ માગુ છું. ૮ ત્યારે મહાતેજસ્વી
બ્રહ્મપતિએ કહ્યું 'આ આખી સપ્તિમા કેઈ
પણ પક્ષીઓ, પશુઓ કે મહાતેજસ્વી પ્રાણીઓને
અમરત્વ નથી' પિતામહના નિશ્ચિત વચનો
સાલળી મહાબળવાન મેઘનાદે કહ્યું 'હીક છે,
ઇદ્રને છોડો કરવા માટે મને જે સિદ્ધિઓની જરૂર
છે, તે સાલળો શત્રુ ઉપર જય મેળવવા ઇચ્છતો
હું હમેશા હૃતદ્રવ્ય અને મત્રોથી મારા ઇદ્ર
અગ્નિને પૂજીને યુદ્ધમાં જવા તયાર થાઉં ત્યારે
અગ્નિમાથી મારા માટે અશ્વ બેઠેલો રથ બહાર
નીકળે અને તે રથ ઉપર હું બધા સુધી હોઉં,
ત્યાં સુધી હું અમર રહું, એ મારી નિશ્ચિત
માગણી છે, છતાં હે દેવ! જો તે યજ્ઞ અપૂર્ણ
રહે ને હું સંત્રામ કરવા બાઉ, તો બલે મારો
વિનાશ થાય ૯-૧૪ હે દેવ! સર્વ પુરુષો તપ
કરીને અમરતા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે હું તો પરા-
ક્રમ કરીને અમરત્વ મેળવું છું ૧૫ ત્યારે પિતા-
મહેદ્રે કહ્યું 'બલે, એ પ્રમાણે થાઓ' પછી
ઇદ્રજિતે ઇદ્રને છોડી મૂક્યો, એટલે દેવો સ્વર્ગ
માં ગયા ૧૬

હે રામ! આ રીતે દેવત્વને દૂષણ લાગવાથી
મહેદ્ર ધણે જ દીન થઈ ચિતાવસ્ત થઈ ગયો,

ત્યારે પિતામહે કહ્યું : ‘હે ઇંદ્ર ! હવે તું શોક
થા માટે કરે છે ? પૂવે દુષ્ટત્વ કયું ત્યારે તે
કેમ વિચાર ન કર્યો ?’^{૧૭-૧૮} હે અમરેન્દ્ર ! મેં
સર્વ પ્રકારે સરખા વર્ણવાળી, સરખા રૂપવાળી
અને સરખી વાણીવાળી પ્રભ સરજી હતી.^{૧૯}
તેઓના શુભ કે સ્વરૂપમાં કાંઈ ન્યૂનાધિક ન
હતું. પછી એકાત્ર મન કરી મેં પ્રભ સંબંધી
વિચાર કરવા માંડ્યા.^{૨૦} અને તેઓમાં વિશેષતા
કરવા માટે એક સ્ત્રીને નિર્માણ કરી. તે પ્રભઓમાં
જે જે અંગો સુંદર હતાં, તે સર્વ તેનાં અંગો
ધડવામાં વાપર્યાં હતાં. પછી અતિ રૂપવતી
અને મહાશુભવતી અહર્યા નામની સ્ત્રી ઉત્પન્ન
કરી. તેમાં ‘હલ’ શબ્દને અર્થ વિરૂપતા થાય
છે. વિરૂપતાથી જે નિદા જન્મે છે તેને હલ્ય
કહે છે, જેનામાં હલ્ય એટલે નિદાત્મક વિરૂપતા
નથી તેવી સ્ત્રીને અહર્યા કહે છે; તેથી મેં તે
અનિર્દિત રૂપવાળી સોનું નામ અહર્યા પાડ્યું.
હે દેવેન્દ્ર ! હે સુરેન્દ્ર ! આ નારીની ઉત્પત્તિ
થતાં જ મને ચિંતા થઈ કે એ કોની પત્ની
થશે. હે ઇંદ્ર ! તું દેવેશ હોવાના કારણને લીધે
તારા મનમાં એમ માનતો હતો કે આ મારી
સ્ત્રી થશે; પણ મેં તો તેને મહાત્મા ગૌતમને
સોંપી. અંતે બહુ વરસ સુધી થાપણ તરીકે
રાખેલી એ સ્ત્રીને તે મહાત્મા મને પાછો સોંપવા
આવ્યા, ત્યારે મહર્ષિનું જિતેન્દ્રિયત્વ જોઈને અને
તપની સિદ્ધિ જોઈને મેં તે અહર્યાને તેમની
સાથે જ પરણાવી.^{૨૧-૨૭} પછી તે ધર્માત્મા
મહર્ષિ તેની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા. અહર્યા-
ને ગૌતમ સાથે પરણેલી જોઈ દેવો નિરાશ થયા.
પછી કામાંધ થયેલા અને કાષ પામેલા તે એ
સુનિના આશ્રમે જઈને સળગતા અગ્નિની ત્ર્યેાત
સરખી એ સ્ત્રીને કામવાસનાથી જોઈ અને હે
શક ! કામથી પીડાતા અને અહંકારવાળા તે
એ સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કર્યું. એ સમયે મહર્ષિ
જાતમે તને જોયો અને કોષ પામેલા તે પરમ
તેજસ્વીએ તને શાપ આપ્યો : ‘હે દેવેન્દ્ર ! તું
મારી જે દશા છે, તેથી વિપરીત દશાને પામીશ.

હે વાસવ ! તેં મારી સ્ત્રી ઉપર નિર્ભયપણે
બળાત્કાર કર્યો છે, માટે તું યુદ્ધમાં યતુના હાથે
પકડાઈ જઈશ.^{૨૮-૩૨} હે દુર્બુદ્ધિ ! તેં અહીં જે
ભાવ પ્રવર્તાવ્યો છે તે મનુષ્યલોકમાં પણ ચાલશે,
એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૩૩} તે કર્મનું અધુ
પાપ તેના કર્તાને અને અધુ તને લાગશે અને
આ પાપને લીધે તારું પદ પણ નિશ્ચય રહેશે
નહિ; તેમ જ જે જે સુરેન્દ્રો થશે તે સર્વ પણ
નિશ્ચય નહિ રહે.^{૩૪-૩૫}

તને આ પ્રમાણે શાપ આપ્યા પછી કોપાય-
માન થયેલા મહર્ષિ ગૌતમે અહર્યાને ઘણી રીતે
ઠપકો આપી કહ્યું : ‘હે દુવિનીતે ! તું મારા
આશ્રમથી દૂર થા અને તારું સૌંદર્ય નાશ
પામે. તને મળેલાં રૂપ-શુભ-ધૌવનને લીધે તું
મદમત્ત થઈ ગઈ અને ચિત્તને વશ રાખી શકી
નહિ; માટે હવે આ લોકમ. અનેક રૂપવતી
સ્ત્રીઓ થશે અને તારું રૂપ-સૌંદર્ય સર્વ પ્રભમાં
વહેંચાઈ જશે, એમાં જરા પણ શક નથી;
કારણ કે એ રૂપ તારા એકની પાસે હોવાથી
સર્વને મોહ ઉપજવતું હતું.’ હે રામ ! ગૌતમ-
ના આ શાપ પછીથી સર્વ પ્રભ રૂપવતી થવા
માંડી. પછી અહર્યાએ મહર્ષિ ગૌતમને આજીજી
કરતાં કહ્યું : ‘હે વિપ્ર ! તમારા સરખું જ રૂપ
ધારણ કરી ઇંદ્ર મને છેતરીને મારા પતિમત્તને
લગ કરેલો છે. મેં મારી કામચલાથી એ કર્મ
કયું નથી; માટે હે વિપ્રિ ! તમે મારા ઉપર
ક્રૂપા કરવા યોગ્ય છો.’ ત્યારે ગૌતમે કહ્યું :
‘હે ભદ્ર ! મહાબ્રાહ્મ વિષ્ણુ નરદેહ ધારણ કરીને
ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં મહારાત્રી રામ નામે પ્રકટ થશે
અને તે વિશ્વામિત્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે
વનમાં નીકળશે. એ સમયે તું તેમનાં દર્શન
કરજે એટલે પવિત્ર થઈશ; કારણ કે તેં જે
દુષ્ટત્વ કરેલું છે, તેમાંથી પાવન કરવાને એમના
સિવાય બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી.^{૩૬-૪૧} હે
ભદ્ર ! મહાત્મા રામચંદ્રનું દર્શન અને આતિથ્ય
કરીને પવિત્ર થયા પછી તું મારી પાસે આવીશ,
ત્યારે હું તારો સ્વીકાર કરીશ.’ એ પ્રમાણે કહ્યા

પછી મહર્ષિ જૈતમ આશ્રમમા ગયા અને એ પ્રહ્લાદથી મુનિની સ્ત્રી અહલ્યાએ મહાન તપનો આરંભ કર્યો

‘હે ઇંદ્ર ! તે મુનિના શાપને લીધે જ આ બધુ થયું છે હે મહાબાહુ ! તે જે હુષ્ટ્ય કરેલું છે તે તું સાલજ હે વાસવ ! તારા હુકમને લીધે જ તું શત્રુના હાથે કેદ પકડાયો છે, બીજી કઈ કારણ નથી હવે તું સાવધાન થઈને તરત વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર તે યજ્ઞથી પવિત્ર થયેલો તું દેવલોકમા જઈ શકીશ હે દેવેન્દ્ર ! તારા પુત્ર જયત પણ યુદ્ધમા હણાયેલો નથી તેને તેનો માતામહ પુરોહિત પોતાની પાસે પાતાળમા લઈ ગયો છે ’ પ્રહ્લાદ કહેલું માન્ય કરી મહેન્દ્ર વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર્યો અને પછી ધર્મમા જઈ દેવરાજ થઈને રાજ્ય કરવા લાગ્યો હે રામ ! ઇન્દ્રજિત ના પરાક્રમનું સર્વ વૃત્તાત મેં તમને કહ્યું તેવું ઇન્દ્રને જણ્યો, તો પછી બીજા પ્રાણીની તો વાત જ શી કરવી ?

રામ, લક્ષ્મણ વાનરો તથા રાક્ષસાદિ સર્વ અગત્યના આ વચનો સાલજી આશ્ચર્ય પામ્યા પછી રામની બાબુમા જ બેઠેલા વિભીષણે કહ્યું ‘પૂર્વકાળમા જે જે બન્યું છે, તે સર્વ સાલજીને મને આજ આશ્ચર્ય સાથે એ બધું સાલજી આવે છે ’ પછી રામચંદ્રજીએ કહ્યું ‘હે મહામુનિ ! તમે જે કહ્યું તે સત્ય જ છે, કેમ કે વિભીષણની પાસેથી પણ મેં એ મુજબ સાલજી હાંતું ’ ત્યારે અગત્ય મુનિ પ્રોત્થા કે, ‘જેણે પુત્રને સાથે રાખી સંન્યાસમા મુરેશ્વર શકને જણ્યો હતો, તે લોકકંઠક રાવણ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયો હતો ૪૨-૫૧

અર્થ મહામુનિ મહામુનિપ્રાણીત આદિત્યવ્ય મહારામાયણ ઉત્તરકાંડમા ૩૦ એ સર્વ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

નર્મદાતટે રાવણે કરલું શિષ્યપૂજન

તતો રામો મહાતેજા વિસ્મયાત્પુનરેષ હિ ।

અત્ત્વ પ્રજ્ઞતો વાક્યમગત્યમુપિસત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

વિરમય પમાડે તેવું રાવણ આદિત્ય વૃત્તાત સાલજી મહાત્મા શ્રીરામચંદ્રજીએ પ્રણામપૂર્વક મુનિશ્રેષ્ઠ અગત્યને પૂછ્યું હે ભગવન ! હે દિગ્ભેત્તમ ! ત્યારે કુર સ્વભાવવાળો રાવણ પૃથ્વી પર વિચરતો હતો, ત્યારે શું આ મૃત્યુલોક વીરશૂન્ય હતો ? આ મૃત્યુલોકમા રાક્ષસેશ્વર રાવણને કોઈની પણ સાથે લડવું ન પડ્યું, તો શું એ સમયે કોઈ વીર ક્ષત્રિય રાજા ન હતા ? શું તે વખતે સર્વ રાજાઓ હતાવીર હતા અથવા દિવ્ય અસ્ત્ર વિનાના હતા કે જેથી તે સર્વ રાજાઓને રાવણે જીત્યા હતા ? ૧-૪

રામના પ્રશ્નો સાલજી ભગવાન અગત્ય મુનિએ પ્રહ્લા જેમ ઇન્દ્રને કહે તેમ હસતા હસતા કહ્યું ‘હે રાજશ્ર્વ રામ ! હે પૃથ્વીપતિ ! સર્વ પ્રાણીઓને પીડ કરતો રાવણ પૃથ્વીમા ફરતો હતો તેવખતે તેને પરાજિત કરનારા રાજાઓ પણ હતા, તે સાલજો ! એક સમયે જેની પડોશમા સર્વ દા અગ્નિ રહે છે એવી અમરપુત્રીના સરખી તેજની માહિમતી નામની નગરીમા તે ગયો. તે નગરીનો રાજા પણ તેના જેવો જ હતો તેવું નામ અનુન હતું અગ્નિની કૃપા વડે તે અગ્નિ જેવો હતો અને શત્રુઓનો સત્કાર કરવા તેની આસપાસ બાણોથી ભરેલા કુડે મા અગ્નિ સર્વદા પ્રતિવિત રહેતો હતો ત્યારે દેશનો મહાભગવાન રાજા અનુન એક દિવસ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે નર્મદામા કીડા કરવા ગયો હતો તે જ દિવસે રાવણ એના નગરમા આવ્યો અને તેના અમાત્યોને પૂછવા લાગ્યો ‘નરનાથ અનુન કયા છે ? તમે શીધ તેને જઈને કહો કે, યુદ્ધને ઇચ્છનારો રાવણ અહીં આવેલો છે તમે સીધી પહોંચ મારા આગનના સમાચાર તેને જણાવો ’ ત્યારે અનુન

ના પ્રધાનોએ વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યો :
'રાજા અત્યારે નગરમાં નથી.' ૭-૧૨

અબ્બુ'ન નગરમાં નથી એ સમાચાર બહુ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ હિમાલય સરખા વિધ્યાચળ-માં આપ્યો. વાદ્યુ' જેમ આકાશમાં જાયે જાયે જાયે છે, તેમ તે પર્વત પૃથ્વી ઉપરથી જાયે જાયે જાયે હતો. જેની શુદ્ધિઓમાં સિંહો ગર્જના કરી રહેલા છે, જેને આકાશમાં ચિત-રામણ કાઢ્યું હોય એવાં હબરો શિખરો છે, એવા વિધ્યાચળને તે રાવણે જોયો. તે પર્વતો-માં ઝરણાંમાંથી પડતા શીતળ જળનેા અવાજ બાણે અટ્ટહાસ્ય કરતો હોય એવું જણાતું હતું અને દેવ, દાનવ. ગંધર્વ અને કિન્નરો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે તેમ જ અપ્સરા-ઓ સાથે ત્યાં કોડા કરી રહ્યા હતા; તેથી તે સ્થાન સ્વર્ગ સરખું સુશોભિત દેખાતું હતું. વળી સ્ફટિક જેવા નિર્મળ જળવાળી નદીઓ ત્યાં વહી રહી હતી. ૧૩-૧૭ હિમાલય સમાન જાયે અને અનેક રમણીય શુદ્ધિઓવાળો એ પર્વત નદીઓના વહેવાથી લજકારા મારતી છલોવાળો બાણે સાક્ષાત્ શેખનાજ જ હોય તેવો દેખાતો હતો. આ વિધ્યપર્વતને જોતો જોતો રાવણ પ્રચંડ જળપ્રવાહથી જેમાં પથથરો પણ તણાતો હતા તેવી પશ્ચિમસાગરને મળવા જનારી નર્મદા નદીના તટે આવી પહોંચ્યો.

ઉનાળાના તાપમાં તપેલાં અને તરસ્યાં થયેલાં મહિષો, મૃગો, સિંહો, વાઘો, શીંછો અને ઉત્તમ ગજો નર્મદાના પવિત્ર પાણીમાં ખેલી રહ્યા હતા. ચક્રવાક, કારંડવ, હંસ, જળકૂકડા અને સારસ આદિ પક્ષીઓ મત્ત થઈને તે નદીના કિનારા ઉપર કોલાહલ કરી રહ્યાં હતાં. પુષ્પિત થયેલાં વૃક્ષો સમાન કુંડળ-વાળી, ચક્રવાકના યુગલ સમાન સ્તનવાળી, વિસ્તીર્ણ કિનારારૂપ શ્રોણીપ્રદેશવાળી, કિનારા પરના હંસોની હારરૂપ મેળલાવાળી, પુષ્પ-રજની સરખા અંગરાગવાળી, જળના કીણુ સમાન નિર્મળ વસ્રવાળી, જળસ્નાન વળતે

સુંદર સ્પર્શસુખ આપનારી, ખીલિલાં કમળો સરખાં સુંદર નેત્રોવાળી, શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય સ્ત્રી જેવી નર્મદા નદીમાં રાવણ પુષ્પક વિમાન-માંથી ઊતરી એકદમ નાહવા પડ્યા. સારી રીતે નાહ્યા પછી પોતાના સચિવો સહિત જેના કિનારા ઉપર અનેક મુનિઓ વસેલા છે, એવી નર્મદા નદીના રમ્ય કિનારા ઉપર રાવણ બેઠો. દશાનન રાવણે 'અરે ! આ તો બાણે ગંગા જ છે' એ પ્રમાણે નર્મદાની પ્રશંસા કરી અને તેનાં દર્શનથી તેને હર્ષ થયો. ૧૮-૨૧

પછી લીલાપૂર્વક હસીને રાવણે શુક, સારણાદિ પ્રધાનોને કહ્યું : 'બુદ્ધો, આ હબર કિરણોવાળો સૂર્ય બરોબર મધ્યાહને છે; છતાં તીક્ષ્ણ તાપ આપનારો તે હું અહીં બેઠેલા છું' એમ બાણીને ચંદ્ર જેવો શીતળ ઘઈ ગયો છે. વળી મારા લયને લીધે પવન પણ નર્મદાના પાણીથી શીતળ થઈ શ્રમહતાં અને સુગંધીવાળો થઈને સારી રીતે વાયા કરે છે. ૨૭-૨૯ બુદ્ધો તો ખરા, આ મગર, મત્સ્ય અને તરંગવાળી નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ નર્મદા પણ લયલીત થયેલી સોની પેઠે સ્થિર રહી મને શાંતિ આપી રહેલો છે. ૩૦ હે વીર રાક્ષસો ! તમે ઇંદ્ર સમાન બળવાળા રાજાઓ સાથે લડીને ઘાયલ થયેલા છો અને ચંદનરસ જેવા લોહીથી ખરડાયેલા છો, તો સાર્વભૌમ આદિ મત્ત મહાગજો જેમ ગંગામાં સ્નાન કરે, તેમ આ સુંદર મુખ આપ-નારી નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરો. ૩૧-૩૨ આ મહા-નદીમા સ્નાન કરવાથી તમે પણ પાપમુક્ત થશો અને હું પણ અત્યારે શરદઋતુના ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળા આ કિનારા ઉપર પુષ્પહાર આદિથી શંકરતું પૂજન કરીશ. ૩૩

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત, શુક, સારણ, મહોદર અને પૃષ્ણક આદિ તેના પ્રધાનો નર્મદામાં નાહવા પડ્યા. મહાગજ જેવા મદમત્ત રાવણના તે પ્રધાનોએ નર્મદા નદીને ખળખળાવી મૂકી. ૩૪-૩૫ વામન, અંબન અને પદ્મ આદિ દિગ્ગજો જેમ ગંગાને ચલાયમાન

કરે, તે જ પ્રમાણે આ મહાબળવાન રાક્ષસો નર્મદામા નાહીને બહાર નીકળ્યા અને પુષ્પો વીણવા લાગ્યા. થોડી જ વારમા તે રાક્ષસોએ ઘોળા વાદળા સરખી કાતિવાળો નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર ફૂલોનો મોટો પર્વતબનાવી દીધો. જ્યારે ફૂલો વીણાઈ રહ્યા, ત્યારે રાક્ષસેશ્વર રાવણ ગંગામા જેમ મહાગજ નાહવા બિતરે, તેમ પાછો નાહવા પડ્યો. નાહી લીધા પછી વિધિ પ્રમાણે અત્યુત્તમ મંત્રનો બપ જપીને નર્મદાના પાણીમાથી તે બહાર નીકળ્યો અને બીનુ વસ્ત્ર તણને એક સુદર શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યું.^{૩૯-૪૦} પછી રાવણ હાથ ભેડી પુષ્પચયો તરફ જવા લાગ્યો, ત્યારે ગતિમા આવેલા સાક્ષાત્ પર્વતોના જેવા સર્વ રાક્ષસો તેની પાછળ જવા લાગ્યા.^{૪૧} જ્યાં જ્યાં રાક્ષસેશ્વર રાવણ જતો હતો, ત્યાં ત્યાં તેનું સુવર્ણમય શિવલિંગ પણ લઈ જવાતું હતું. રાવણ રેતીની વેદીની વચ્ચે તે લિંગનું સ્થાપન કરીને અમૃત સમાન સુગંધીદાર ગંધ અને ફૂલથી તેનું પૂજન કર્યું. સજ્જનોના કલેશનો નાશ કરનાર, પરમશ્રદ્ધ વરદાન આપનારા, ચંદ્રકિરણરૂપી આલૂપણ વાળા શંકરની યવાવિધ પૂજા કર્યા પછી મહાબળવાન રાવણ તેમની સમીપ નાચ અને ગાન કરવા લાગ્યો.^{૪૨-૪૪}

ર્વત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણા ઉત્તરકાંડમા ૩૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો

રાવણનો ઉત્પાત-માહિષ્મતી નગરીના રાજ અન્બુન માધે યુદ્ધ-રાવણનું કેદ પકડાવું નર્મદાવલ્લિને યત્ન રાક્ષસેન્દ્ર સ વારણ ।
પુષ્પાપહારં કુરતે તસ્માદેશાવદુરતઃ ॥ ૧ ॥
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર ચિત્તપૂજન કરી રહ્યો હતો, ત્યાંથી નજીકમા જ માહિષ્મતીનો બળવાન રાજા અન્બુન પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે નર્મદાના જળમા કોડા કરતો હતો. હલ્લર હાથ પીઓની વચ્ચે આવેલા હાથીની પેઠે અન્બુન રાજા પોતાની સ્ત્રીઓની

વચ્ચે એ સમયે મહાહતો હતો કોડા કરતાં કરતાં તેને પોતાના હલ્લર બાહુનુ ઉત્તમ બળ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે પોતાના હાથો ઘણા પહોળા કરી નર્મદાના પ્રવાહને રોકવાની ચેષ્ટા કરી, ત્યારે અન્બુનના હાથથી રોકાયેલું નર્મદાનું નિર્મળ જળ કિનારા પરથી છલકાઈ જવા લાગ્યું અને તેનો પ્રવાહ પાછો વળવા લાગ્યો.^{૧-૫} કિનારે બિભરાયેલા જળમા મત્સ્ય અને મગર ફરવા લાગ્યા, તેમ જ ફળ અને ફળોસનો તણવા લાગ્યા પાછો વળેલો એ પ્રવાહ વર્ષાઋતુના પ્રવાહ જેવો થઈ ગયો.^૬ અન્બુને રોકવાથી બિભરાયેલો જળપ્રવાહ રાવણે ચડાવેલા શિવપૂજનના ફૂલોના દળલાને તાણી ગયો, ત્યારે મહાબળવાન રાવણ કેધે ભરાયો અને પૂજા અધૂરી હતી તે પૂરી કર્યા વિના જ પ્રતિકૂળ થયેલી સ્ત્રીની માફક નર્મદા તરફ ભેવા લાગ્યો.^{૭-૯} તેણે સાગરની ભરતી સરખો વધતો જતો પાણીનો પ્રવાહ પશ્ચિમ દિશામા થી પૂર્વ દિશામા વહેતો ભેયો નિર્વિકાર સ્ત્રીના સરખી નર્મદા નદી અત્યાંત સ્થિર લાવથો શોભતો હતો, તેની ત્યા આવેલા પક્ષીઓ પણ ભય પામ્યા વિનાના હતા.^{૧૦-૧૨} એ સમયે રાવણે મોઢેની ઘોટવા સિવાય જમણા હાથની આગળીથી પાણીના આ વેગનું ડારણ શોધવા નો પોતાના પ્રધાન શુક-સારણને સંકેત કર્યો, ત્યારે એ બન્ને લાઈઓએ આકારમા ચડી પશ્ચિમ તરફ ચાલવા માડ્યું.^{૧૩-૧૪}

અર્ધો થોજન ગયા નહિ હોય, એટલામા તો તે રાક્ષસોએ સ્ત્રીઓની સાથે કોડા કરતા અન્બુનને ભેયો.^{૧૫} મહાન સાલવૃક્ષ જેવો બેયો, નાહવાથી વોખરાયેલા વાળવળો, મઢથી જેની આખોના ટેડા લાલ થયેલા છે એવા, તેમ જ મઢ બ્યાકુળ ચિત્તવાળો. અરિનું મર્દન કરનારો, હલ્લરો પગથી મેળપર્વત જેમ મેદિનીને રોડી દે છે, તેમ હલ્લરો હાથથી નદીના પ્રવાહને રોડી રાખતા, હાથપીઓની વચ્ચે ધૂમતા મઢમત્ત થયેલા હાથીની સમાન હલ્લરો ઘ્રષ્ટ યુવાન સ્ત્રી

ઓથી ઘેરાયેલા મહાખળવાન અભ્યુત તેમના જોવામા આવ્યો તે જોઈને તેઓ પાછા વળ્યા અને રાવણની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા . ' હે રાક્ષસેશ્વર ! મોટા સાલવૃક્ષ જેવો કોઈ અફળુત પુરુષ, કિનારો જેમ પ્રવાહને રોકી રાખે છે, તેમ નર્મદા નદીના જળને રોકી રાખીને સ્ત્રીઓ સાથે કોણ કરે ? ૧૪-૧૦ તેણે પોતાના હબર હાથ વડે નદીના જળને રોકી રાખ્યું છે, તેથી સાગરમા ભરતી ચડે તેમ આ પાણી પાછું વળી જાય રહ્યું છે ' શુક-સારણના વચન સાલળી ' એ અભ્યુત હશે ' એમ ધારી યુદ્ધ કરવાની લાલસાવાળો રાવણ એકદમ તેના તરફ ગયો ૧૫-૨૦

જ્યારે રાક્ષસાધિપ રાવણ રાજા અભ્યુત તરફ જવા નીકળ્યો ત્યારે ધૂળ સહિત ગર્જના કરતો ભય કર વાયુ વાવા લાગ્યો અને વાદળા માથી એકાએક ગર્જના સહિત લોહીનો વરસાદ વરસ્યો, છતાં તેને નહિ ગણતારતા રાક્ષસેશ્વર રાવણ પોતાના મહોદર, મહાપાર્શ્વ, ધૃમ્માક્ષ, શુક અને સારણાદિ પ્રધાનો સહિત જ્યાં અભ્યુત હતો ત્યાં ધસી ગયો ૨૧-૨૨ ત્યાં જતા કાળજના જેવી કાળી કાલિવાળા રાક્ષસેશ્વર રાવણે નર્મદાના એક ભય કર ધરામા હાથણી ઓથી વીટાયેલા હાથીની માફક સ્ત્રીઓથી વીટાયેલા નરેશ્વર અભ્યુતને કીડા કરતો જોયો રાવણી લાલ થયેલી આગોવાળા અને ગવોન્મત્ત થયેલા રાક્ષસેશ્વર રાવણે ગલીર વાણીથી અભ્યુતના અમાત્યોને કહ્યું ' હે અમાત્યો ! હેહય દેશના રાજાને તમે તુરત જણાવો કે રાક્ષસેશ્વર રાવણ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા અહીં આવેલ છે '

રાવણના વચનો સાલળી અભ્યુતના મંત્રીઓ આયુધો ત્રહ્ણ કરી સાવધ થયા અને જોત્યા ' હે રાવણ ! ઠીક છે, તે યુદ્ધ કરવાનો સમય તો સારો થોડો કાલ્યો છે અમારા રાજા જ્યારે મધ્યાનથી મત્ત થઈ સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે તું યુદ્ધ ઇચ્છે છે

એ ઘટિત નથી ૨૪-૨૯ હે રાવણ ! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો, આજની રાત્રિ અહીં રહી આવતી કાલે તું તેમની સાથે યુદ્ધ કરજે, ૩૦ જતાં જો તને યુદ્ધની ઉતાવળ હોય, તો તું પ્રથમ અમને હણ અને પછી જ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની વાત કર '

આવું સાલળતા જ રાવણના પ્રધાનોએ તે અમાત્યોને યુદ્ધમા મારી નાખ્યા અને ખડુ જ ભૂખ્યા હોવાથી તેઓને ખાઈ ગયા આ સમયે રાવણના મંત્રીઓનો તેમ જ અભ્યુતના અનુચરોનો મોટો કોલાહલ નર્મદાતરે થઈ રહ્યો. ખાણ, તોમર, પ્રાસ, શલ, વજ્ર, કર્પણ આદિ આયુધોથી રાવણના તથા અમાત્યોને પીડા કરતા અભ્યુત રાજાના અનેક યોદ્ધાઓ ચોતરફથી તેઓના ઉપર ધસી આવ્યા. ૩૧-૩૪ એ યોદ્ધાઓનો વેગ અતિશય ભય કર હતો અને તેઓ મહાન જળચર પ્રાણીઓવાળા સમુદ્રના સરખી ગલીર ગર્જના કરતા હતા ૩૫ એ સમયે ત્રહ્ણ, શુક, સારણ આદિ રાવણના પ્રધાનોએ કોંધે ભરાઈને પોતાના પરાક્રમ વડે યોદ્ધાઓને હણવા માડયા, ત્યારે ભયથી વિહવળ થયેલા તેમના કેટલાકે જળકીડા કરતા અભ્યુત પાસે જઈને સર્વ વૃત્તાત નિવેદન કર્યું ૩૬, ૩૭

આ સાલળી મહાપરાક્રમી અભ્યુત રાજા સ્ત્રીઓને ' બીશો નહિ ' એમ કહીને જે પ્રમાણે અજન હાથી ગ ગાના પાણીમાથી ખહાર નીકળે તેમ નર્મદાના જળમાથી ખહાર નીકળ્યો અગ્નિના સરજો તેજની મળ્યું ન રાજા કાંધથી લાલ નેત્રવાળો થયેલો હોવાથી યુગાતકાળનો અગ્નિ સળગતો હોવ તેવો જણાતો હતો ૩૮, ૩૯ જેમ સૂર્ય અધકાર તરફ દોડ્યો ભય છે, તેમ ઉત્તમ હેમના ધરણા ધારણ કરનાર અભ્યુત ગદા લઈને રાક્ષસો તરફ દોડ્યા એ પ્રયત્ન ગદાને થોમેર ધુમાવતો મહાખળવાન અભ્યુત ગરુડ જેવા વેગથી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યો, ૪૦ ત્યારે વિધ્ય પર્વત સૂર્યનો માર્ગ રોકી રાખે

તેમ રાવણનો મહાબળવાન પ્રધાન પ્રહસ્ત મુસળ લઈને અડગ રીતે આડો ભેલો રહ્યો.^{૪૨} મદોન્મત્ત પ્રહસ્તે ક્રોધથી લોહાના અધશ્ચી આધેણુ ઘોર મુશળ અભૂત તરફ ફેંક્યું અને યમરાતના જેવી ભયંકર ગર્જના કરી.^{૪૩} પ્રહસ્તે છોરેલા મુસળની આગળ અશોકપુષ્પની ટોચ સમાન ખાળી નાખતી આગ ઉત્પન્ન થઈ. એ સમયે મહાબળવાન કાર્તવીય અભૂતે જરા પણ ભયભીત થયા વગર તે મુસળને રોકી દીધું અને પાચસો હાથથી મહાન ગદાને ધુમાવીને એકાએક પ્રહસ્ત સામે ધસી જઈ ઇંદ્ર જેમ પર્વતને તોડી પાડે, તેમ તે હેહ્યાધિપતિ અભૂતે અતિ વેગથી ગદાનો પ્રહાર કરી પ્રહસ્તને પાડ્યો, મારીચ, શુક, સારણ, મહોદર અને ધુમ્રાક્ષ આદિ રાક્ષસો નણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયા.^{૪૪-૪૮}

પ્રહસ્તને જમીન ઉપર પડેલો જોઈ અને બીજાઓને નાસી ગયેલા જોઈ રાવણ કોપાયમાન થયો અને એકાએક નૃપશ્રમ અભૂત સામે ધમ્મી ગયો. એ સમયે સહસ્રબાહુ અભૂત અને વીસબાહુ રાવણ વચ્ચે રૂવાડા ભેલા કરે એવું દ્રાણ્યુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. બળભેળેલા બે સાગરો જેવા મૂળથી બેળડી ગયેલા બે પર્વતો જેવા તેજસ્વી આદિયો જેવા સળગતા બે અગ્નિ જેવા, હાથણી માટે બળથી ઉદ્ભવ થયેલા બે હાથીઓ જેવા, બે આખલા જેવા, ગાજતા બે વાદળા જેવા, બગવાન બે સિંહો જેવા અને ક્રોધ પામેલા રુદ્ર તથા કાળના જેવા એ બન્ન એકબીજાને ગદાથી સખત માર મારવા લાગ્યા.^{૪૯-૫૦} જેમ વજ્રના ઘોર પ્રહારો પર્વતો સહન કરે છે, તે પ્રમાણે એ બન્ન જણા ગદાના પ્રહારો સહન કરતા હતા.^{૫૧} વજ્રપાતનો જેમ પડ્યો પડે, તેમ તેઓની ગદાના પ્રહારથી સઘળી દિશાઓ ગાળી બહતી હતી.^{૫૨} જેમ સૌદામિની નામની વીજળીથી આકાશ ચગડી રહે છે, તેમ અભૂતની ગદા રાવણની છાતી ઉપર પડી ત્યારે તે તપાવેલા મુવળાની પેઠે

ચળકવા લાગી.^{૫૩} અને અભૂતની છાતી ઉપર વારંવાર પડતી રાવણની ગદા મહાગિરિ ઉપર ઉત્કા પડે તેમ પ્રકાશવા લાગી.^{૫૪} જેમ પૂવે બલિ અને ઇંદ્રજિત એકસરણું યુદ્ધ થયું હતું, તે જ પ્રમાણે રાવણ અને અભૂતનું સમાન યુદ્ધ થયું.^{૫૫} શિંગડાંથી લડતા આખલાના જેવા અને દંત્વશળથી લડતા હાથીઓ જેવા તે બન્ને સામસામા લડતા હતા. ક્રોધ પામેલા અભૂતે અતિબળથી રાવણની વિશાળ છાતીમાં ગદાનો પ્રહાર કર્યો, ત્યારે વરદાનને લીધે સુરક્ષિત થયેલા રાવણની છાતીમાં તે ગદા વેગ પ્રમાણે પ્રહાર કરવાને અસમર્થ થઈ અને બિલટા તેના બે ઢુકડા થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.^{૫૬-૫૭} છતાં મહાબળવાન અભૂતનો ગદાના આઘાતથી રાવણ એક ધનુષ્ય જેટલો પાછો હટી ગયો અને રાડો નાખતો ભૂમિ પર ભેસી ગયો.^{૫૮} અભૂતે દશઘ્રોવને વિહુવળ થયેલો જોયો એટલે એકદમ ગરુડ જેમ નાગને પકડી લે, તેમ તેણે રાવણને પકડી લીધો.^{૫૯} હબ્બર હાથ પહોળા કરી મહાન બળ વડે રાવણને પકડીને જેમ નારાયણ ભગવાને બલિરાજને બાંધ્યો હતો, તેમ તેને અભૂતે બાંધી લીધો. આ સમયે અભૂત રાજના શિર ઉપર ‘આ ડીક થયું’ ‘આ ડીક થયું’ એમ કહેનારા સિદ્ધ, ચારણ આદિ દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી વાઘ જેમ હરણને પકડે અથવા સિંહ જેમ હાથી ઉપર વિજય મેળવે, તેમ અભૂત રાજ રાવણ પર વિજય મેળવો અને તેને કેદ પકડી મેઘનો માફક જળના કરવા લાગ્યો. થોડી વારે પ્રહસ્તને મૂઠાં વળી, ત્યારે પોતાના રાજ રાવણને બધાયેલો જોઈ તે કોપાયમાન થયો અને એકદમ અભૂત તરફ ધસી ગયો. ધસી જતા પ્રહસ્તનો વેગ વર્ષાકાળે સાગરમાં ધમ્મી જતી નદી જેવો જણાતો હતો.^{૬૦-૬૧} એ સમયે ‘છોડી દે, છોડી દે’ ‘ભેલો રહે, ભેલો રહે’ એ પ્રમાણે બોલતા પ્રહસ્ત આદિ રાક્ષસો એ અભૂત ઉપર મુસળ અને શૂળ આદિ આયુધો ફેંકવા માડ્યા.^{૬૨} ત્યારે શત્રુદમન અભૂતને

જરા પશુ લય પામ્યા સિવાય એ સર્વ આયુધોને
પરચેથી જ પકડી લીધાં. ૭૦ અને જેમ પવન
વાદળોને વિખેરી નાખે, તેમ દુષ્કર અને શ્રદ્ધ
આયુધો વડે સર્વ રાક્ષસોને વિખેરી નાખ્યા.
આ રીતે કાતંવીય અભુને રાક્ષસોને ત્રાસ
પમાડ્યો અને રાવણને પકડીને મિત્રો સહિત
પોતાના નગરમાં ગયો. પૂર્વે સહસ્રલોકીયન ઇંદ્ર
બંધિને પકડીને જેમ અમરાવતીમાં પેઠો હતો,
તેમ તે કાતંવીય અભુન રાજા રાવણને પકડીને
પોતાની નગરીમાં પેઠો. ત્યારે પુરુષનો જય-
જયકાર કરતા પુષ્પ અને અક્ષત વડે તેને વવાવવા
લાગ્યા. ૭૧-૭૩

કવિ શ્રોવાસ્થિક મહારુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત-
મનસા ૩૨ મો સર્ગ સમગ્ર

સર્ગ ૩૩ મો

પુલસ્ત્યે કરેલો રાવણનો છુટકારો

રાવણપ્રહર્ષં તત્તુ વાયુમહાસંતમમ્ ।

તતઃ પુલસ્ત્યઃ શુશ્રાવ કથિતં દિવિ દેવૈઃ ॥ ૧ ॥

તે સમયે સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો રાવણને
પકડેલા તે વાયુને પકડવા જેવું દુષ્કર છે ઇત્યાદિ
વાતો કરતા હતા, તે મહર્ષિ પુલસ્ત્યે સાંભળ્યું.^૧
ત્યારે મહાન ધીરજવાળા મહર્ષિ પુલસ્ત્ય પુત્રનેહ-
ને લીધે રાવણના છુટકારા માટે અભુન રાજા પાસે
આવવા નીકળ્યા. મન અને પવન સમાન ગતિ
વાળા કિન્નર પ્રક પુલસ્ત્ય વાયુમાર્ગે થઈ માહિ-
ભમતી નગરીમાં આવ્યા અને જેમ પ્રહ્લા ઇંદ્રની
અમરાપુરીમાં જેસે તેમ હૃદયુદ્ધ જોતવાળી તે
નગરીમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. ઊગતા સૂર્યના
સદૃશી તેજસ્વી કાતિવાળા તે મુનિને જોળખી
અનુચરોએ અભુન રાજાને એમના આવવાના
સમાચાર ન્હાળ્યા. ૨-૫ હેહવાધિપતિ અભુને
અનુચરોના કહેવાથી ‘પુલસ્ત્ય આવે છે’ એમ
જાણ્યું, એટલે તુરંત જ બે હાથ ભેડી તે મુનિની
સામે ગયો.^૬ એ સમયે ઇંદ્રની આગળ જેમ
ગૃહસ્થપતિ ચાલે, તેમ રાજપુરોહિત અર્ધ્ય અને
મધુપકાંદિ પૂજનસામગ્રી લઈ આગળ આગળ

ચાલવા લાગ્યો. ઊગતા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી
ઋષિને આવતા ભેઈ પ્રહ્લાને ભેઈને જેમ ઇંદ્ર
પ્રણામ કરે તેમ અભુન રાજાએ તેમને પ્રણામ
કર્યો. પછી મધુપકાંદિ, અર્ધ્ય, પાદ અને ગાય
આદિ વડે મુનિનું પૂજન કરી ગદગદ થયેલી
વાણી વડે અભુન રાજાએ કહ્યું :

‘હે દિગેંદ્ર ! તમારું દર્શન જે અતિદુર્લભ
છે, તે પામીને આજે હું ભાગ્યશાળી થયો છું.
આજે અહીં પધારીને તમે મારી માહિભમતી
નગરીને અમરાવતી જેવી બતાવી છે. હે દેવ !
આજે મને હેમ પ્રાપ્ત થયું છે, મારું વ્રતા-
ચરણ પશુ સદૃશ થયું છે, મારો જન્મ કૃતાર્થ
થયો છે અને આજે મારા તપની સિદ્ધિ થઈ
છે. ૭-૧૧ હે દેવવંદ્ય મુનિ ! હું આપને પ્રણામ
કરું છું. આ સંન્ય, આ પુત્રો. આ સ્ત્રીઓ
વગેરે અમે સર્વ તમારા આશ્રયે છીએ. પ્રહ્લાન !
હું તમારી શી સેવા કરું ?’

ત્યારે મહર્ષિ પુલસ્ત્યે તે રાજાને તેના ધર્મ,
અગ્નિ અને પુત્ર આદિની કુશળતા જણાવે કહ્યું :
‘હે કમલલોકીય રાજેંદ્ર ! હે પશુચંદ્ર સરખા
મુખવાળા ! તારું બળ અતુલ છે, તેથી તે દશ-
ગ્રીવને જીત્યો છે. ૧૨-૧૪ જેના લયથી સાગર
અને વાયુ એ બન્ને જરા પશુ ફરક્યા સિવાય
જેની સેવામાં હાજર થાય છે અને રણમાં જેને
મુશ્કેલીથી જીતી શકાય છે એવા મારા પૌત્ર
રાવણને જીતીને તે તેને કેદ કર્યો છે. તે પરાક્રમ
કરીને મારા પુત્રનો યશ હીનવી લીધો છે અને
‘રાવણવંજી’ નામ પ્રાપ્ત કર્યું છે; તો હે વત્સ !
હવે હું તારી પાસે માગું છું કે મારા વચન
ખાતર તું દશાનનને છોડી મૂક.’

ત્યારે મહર્ષિ પુલસ્ત્યની આજ્ઞા માનીને
અભુન રાજાએ કંઈ પણ સંકોચ ન રાખતાં
રાક્ષસેંદ્ર રાવણને છોડી મૂક્યો. ૧૫-૧૭ દેવશત્રુ
રાવણને છોડે કરી અભુને દિવ્ય આભરણ,
માળા અને વસ્ત્રો તેનું પૂજન કર્યું અને અગ્નિ
સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી પરસ્પર મત્રી સ્થાપન કરી.
પુલસ્ત્યે છોડાવેલો પ્રતાપી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ

અર્જુન રાજનુ આતિથ્ય સ્વીકારી તેને ભેટી,
લળતો લળતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મુનિશ્રદ્ધ
પુલસ્ત્ય પણ દશગ્રીવને છોડાવી બ્રહ્મલોકમાં
ગયા.^{૧૮-૨૦} હે રઘુનંદન! એવી રીતે મહા-
બળવાન રાવણુ બળવાનોમાં પણ બળવાન
હતો, છતાં પણ કાતંવીર્ય અર્જુનથી હાર્યો
હતો અને પુલસ્ત્યના વચનથી છૂટ્યો હતો; માટે
જેઓ પોતાનુ શ્રેય ઇચ્છતા હોય, તેમણે શત્રુની
પણ અવશા ન કરવી જોઈએ.^{૨૧} રાક્ષસેન્દ્ર
રાવણુ સહસ્રબાહુ અર્જુનની સાથે મૈત્રી પ્રાપ્ત
કર્તા પછી વળી પાછો મહાંધ થયો અને
રાજાઓનો વિનાશ કરતો આખી પૃથ્વી પર
ફરવા લાગ્યો.^{૨૨, ૨૩}

શ્રી શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આશ્વિનવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૩૩ મે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો

અર્જુનમત્ત રાવણુનો વાલીએ કરેલો પરાજય
મનુજન વિમુક્તસ્તુ રાણો રાક્ષસાધિપઃ ।
વચાર પૃથિવાં સર્વોર્મનિવિષ્ણસ્તયા ક્રુતઃ ॥ ૧ ॥

અર્જુને છોડી મૂકેલો રાક્ષસાધિપ રાવણુ
જરા પણ ખિન્ન થયા સિવાય આખી પૃથ્વી ઉપર
ફરવા લાગ્યો.^૧ રાક્ષસ કે મનુષ્ય જે કોઈ બળવાન
સંભળાય, તેની પાસે જઈને અહંકારી રાવણુ
યુદ્ધની માગણી કરવા લાગ્યો. ફરતો ફરતો
તે વાનરોના રાજા વાલીની કિષ્કિન્ધા નગરીમાં
ગયો અને યુદ્ધની માગણી કરી. એ સમયે
યુદ્ધ માટે વાલીના અમાત્યોમાંના તાર અને
સુપેણ વાનરો યુદ્ધસ્થ રાવણુની પાસે આવી
કહેવા લાગ્યા :

‘હે રાક્ષસેન્દ્ર! તારી સાથે લડી શકે તેવો
વાનરેન્દ્ર વાલી બહાર ગયેલો છે અને કોણ
તારી સામે ઊભો રહી શકે તેમ છે’^{૧-૫} હે
રાવણુ! આરે સમુદ્રો પર સંધ્યા કરીને
વાનરેન્દ્રને આવવાનો હવે સમય થયો છે;
માટે એક મુદ્દત તું રાહ જા.^૬ હે રાજન!
વાનરેન્દ્ર વાલીએ પોતાના પરાક્રમ વડે યુદ્ધસ્થ-
ઓને હારીને ચાપ જેવાં પોળાં હાડકાનો

આ ઢગલો કર્યો છે, તે તું જા.^૭ હે રાવણુ!
તે કદાચ અમૃતરસ પીધો હશે, તોપણ વાલીની
સામે જઈને તો તું નારાજ થઈશ.^૮ હે વિશ્રવા-
ના પુત્ર! તું હમણાં એક ક્ષણ થોભ અને આ
આશ્ચર્યમય જગત જોઈ લે. પછી તારું જીવલું
દુર્લભ થઈ પરશે;^૯ અથવા તને મરવાની
ઉતાવળ જ હોય, તો તું દક્ષિણસાગર પ્રતિ
જા. ત્યાં ભૂમિ પર અગ્નિ સરખા વાલીને તું
જોઈશ.^{૧૦}

આટલું સાંભળતાં લોકને ત્રાસ આપનાર
રાવણુ એકાએક તપી ગયો અને તે વાનરોનો
તિરસ્કાર કરીને પુષ્પક વિમાનમાં બેસી દક્ષિણ
સમુદ્ર તરફ ગયો.^{૧૧} ત્યાં તેણે સંધ્યા કરવા
તત્પર થયેલા, સુવર્ણગિરિ સરખા અને ખાલ-
સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત વાનરેન્દ્ર વાલીને જોયો.
પછી અંબનગિરિ સરખો રાવણુ પુષ્પક વિમાન-
માંથી ઊતરી પગનો અવાજ કર્યા સિવાય
એકદમ વાલીને પકડવા દોડ્યો. ત્યાં દેવયોગથી
વાલીએ પણ રાવણુને જોયો અને તેનો દુષ્ટ
અભિપ્રાય તેના જાણવામાં આવ્યો, છતાં તે
જરા પણ ભડક્યો નહિ. જેમ સસલાને આવતો
જોઈ સિંહ અને સાપને આવતો જોઈ ગરુડ
જરા પણ ગભરાતો નથી, તેમ વાનરેન્દ્ર વાલી
પાપી નિશ્ચયવાળા રાવણુને જોઈ જરા પણ
ગભરાયો નહિ.^{૧૨-૧૫}

‘દોડતા આવતા દુરાત્મા રાવણુને બગલમાં
દબાવી ત્રણ મહાસાગરોમાં સંધ્યા કરવા જઈશ-
અને ગરુડે પકડેલા સાપની માફક આકાશમાં
લટકતી બાંધ અને હાથવાળા એવા બગલમાં
રહેલા મારા શત્રુ રાવણુને આજે સર્વ જોશે,’
એમ વિચારી વાનરેન્દ્ર વાલી પર્વતરાજની
માફક દંડ રહીને વઢિક મંત્રોનો જપ કરવા
લાગ્યો.^{૧૬-૧૮} પરસ્પરને પકડવા ઇચ્છતા,
બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા તે વાનરરાજ અને
રાક્ષસરાજ એકબીજાને પકડવાનો પેશ કરવા
લાગ્યા.^{૧૯} રાવણુનો પગરવ થતાં જ પાછો મોટે
ઊલેલા વાનરેન્દ્ર વાલીએ તેના સામું પણ ન

જેતાં માત્ર પાછળ હાથ લખાવીને જ, ગરુડ જેમ સાપને પકડે તેમ પોતાને પકડવા ઇચ્છતા હસતા રાવણને પકડી લીધો. પછી તેને બગલમાં દબાવી અતિવેગથી આકાશમાં ઉડ્યો. એ સમયે રાવણ નબ અને દાત વડે તેને ખીડવા લાગ્યો. ડતા તેને જરા પણ ન ગાપકારતાં વાનરે દ્ર વાલો વાદળાને પવન ધસડી બચ તેમ તેને વસડી ગયો. જ્યારે રાવણ પકડાયો, ત્યારે તેને છોડાવવા ઇચ્છતા તેના અમાત્યો બુધે પાડતા વાલીની પાછળ દોડવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩ એ સમયે જેની પાછળ વાદળાનો સમુદ્ર પડેલો છે તેવા આકાશમાં રહેલા સૂર્યની માફક આકાશ વચ્ચે ગાત કરતો વાલી રાક્ષસોના પાછળ પડવાથી શોભવા લાગ્યો, ૨૪ પરંતુ એ રાક્ષસો વાલીને પકડી પાડવાને અશક્ત થયા અને કેટલાક તે વાલીના હાથ અને પગની આપટથી સ્થિર થઈ ગયા. ૨૫ ઊડતા વાલીના માર્ગમાંથી મોટા પર્વતો પણ ખસી જતા હતા, તો માંસલોદીથી ભરેલા જીવન ઇચ્છતા પ્રાણી ઓતુ તો શુ ગળુ ૧૨૬ મહાવેગવાળા વાલીએ જ્યા પશ્ચિમો પણ ઊડતા ન હતા એવા સાગરોમાં જઈને સંધ્યાવંદન કર્યું. ૨૭ આકાશચારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, દેવેશી પૂજીતો વાલી રાવણ સાથે પશ્ચિમ સાગર પર આવ્યો. ૨૮ ત્યાં વાલીએ સ્નાન સંધ્યા અને જપ કર્યો, પછી રાવણને લઈને ઉત્તર સાગર તરફ તે મહાવાનર વાલી પોતાના શત્રુ સહિત હંભરો યોજન લાખા માર્ગમાં મન અને પવન જેવા વેગથી ઝડપથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં પહોંચી સંધ્યા કરી રાવણને લઈ પૂવ તરફ મહાસમુદ્ર પર પહોંચી ગયો. ૨૯-૩૧ ત્યાં સંધ્યા કરીને વાનરે દ્ર વાલી રાવણને લઈને કિષ્કિન્ધા નગરી તરફ જવા લાગ્યો. રાવણને બગલમાં દબાવી ચારે સાગરો પર ફરી આવેલ વાનરે દ્ર વાલીએ વિદ્યાતિ અર્થે કિષ્કિન્ધા આવી એક ઉદ્યાનમાં ગિતરી પોતાની બગલમાં રહેલ રાવણને છૂટો કર્યો અને વારંવાર હાથીને તેને પૂછવા લાગ્યો. ‘અત્યા, તુ વગી અહી ક્યાથી? ૧૩૨, ૩૩

ત્યારે મહાન આશ્ચર્ય પામી શ્રમથી ચંચળ નેત્ર વડે જોતા રાક્ષસે દ્ર રાવણે કહ્યું : ‘હે મહેંદ્ર સમાન કાંતિવાળા વાનરપતિ! હું રાક્ષસપતિ રાવણ યુદ્ધની ઇચ્છાથી તારી પાસે આવ્યો હતો, પણ તેં આજે મને હરાવી લીધો છે. ૩૪, ૩૫ જેને લીધે તુ મને પશુની માફક પકડીને ચારે સમુદ્ર ધૂમ્કો હતો તે તારું બળ, વીર્ય અને ગાભીર્ય અરેખર અદ્ભુત છે. ૩૬ હે વીર વાનર! આ પ્રમાણે જરા પણ થાક્યા સિવાય આટલી ઉતાવળથી મને બગલમાં ઉપાડી જનારો ખીજો કયો વીર હોઈ શકે? મન, પવન અને ગરુડ-એ ત્રણેમાં જેવી ગતિ છે તેવી જ ગતિ તારામાં પણ છે એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૩૭-૩૮ હે વાનરશ્રેષ્ઠ! મેં તારું બળ નજરે લેયું છે, તેથી હું તારી સાથે અગ્નિની સાક્ષીએ લાખા કાળ સુધી આલે જોવી રહેહાળ મેચી કરવા ઇચ્છું છું. ૪૦ હે વાનરશ્રેષ્ઠ! આજથી ત્વા, પુત્ર, પુર, રાજ્ય, ભોગ, વસ્ત્ર અને ભોજન-એ સર્વ આપણુ ગતિને સરખાં રહેશે. ૪૧

પછી અગ્નિ રાજગાવી રાક્ષસે દ્ર રાવણ અને વાનરે દ્ર વાલીએ પરસ્પર મત્રી કરી અને એક બીજાને ભેટ્યા. ૪૨ જેમ સિંહ પર્વતની શુક્રમાં પેસે તેમ તે બન્ને એકબીજાના હાથ પકડીને હર્ષ પામતા પામતા કિષ્કિન્ધામાં ગયા. ત્યાં રાવણ વાલીના લાઈ સુબોવની પેટે એક માસ સુધી રહ્યો તે પછી ત્રણ લોકોના નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા તેના મત્રીઓ ત્યાં આવ્યા અને તેને લકામાં ભેડી ગયા. હે રામ! વાલીએ રાવણને હરાવ્યો હતો અને તેઓ અગ્નિ સમક્ષ મિત્ર થયા હતા. આ પૂર્વવૃત્તાત મેં કહ્યું. હે રામ! એવા અત્રિતમ ઉત્તમ બળવાળા વાલીને પણ તમે જેમ અગ્નિ તીડને બાળી નાખે છે, તેમ બાળી નાખ્યો છે. ૪૩-૪૬

હાત શ્રી રામગી મહાસુનિગ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રી રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૪ મેં સર્વ સમાપ્ત

સર્ગે ઉપમો

હનુમાનનું ચરિત્ર

હનુમાનચરિત્ર-૪૪મસમયનું પરાક્રમ

અવૃત્ત તદ્વા રામો દક્ષિણાશાશ્રયં મુનમ્ ।

પ્રાજ્ઞલિમિત્યોવેત દ્વદમાહ વચોઽર્ચવત્ ॥૧૧॥

આટનું સાલગ્યા પછી મહાત્મા રામચંદ્રે વિનયમયી ભાવથી દક્ષિણ દિશામાં રહેનારા અગત્ય મુનિને અર્થયુક્ત વચનોથી કહ્યું.^૧ 'રાવણ અને વાલીનું બળ અતુલ હતું, છતાં એ બંનેનું બળ હનુમાન જેટલું ન હતું એમ મારું માનવું છે હનુમાનના ચૌર્ય, દક્ષતા, બળ, ધૈર્ય, ઠહાપણ, રાજનીતિ, પરાક્રમ, પ્રભાવ આદિ મહાન શુભો છે તપિસન્ય જ્યારે માગર જોઈને ગભરાઈ ગયું, ત્યારે તેઓને આધાસન આપીને એ મહાબાહુ સૌ યોજન પહોળા સાગરને ફરી ગયો અને લકામાં ધૂમી જઈ રાવણના અત પુરાદિ મ્થળે ફરીને તેણે સીતાની ભાળ મેળવી, એટલું જ નહિ, પણ તેની સાથે વાતચીત કરી તેને આધાસન આપ્યું મહાવીર હનુમાને એકલા એ જ મેનાના આગેવાનો, મનોપુત્રો, રાજસેવકો અને રાવણના મહાબળવાન પુત્ર અક્ષકુમારાદિને હણ્યા હતા વગી ઇદ્રજિતના પ્રહારાસન ધનથી છૂટા થઈને રાવણ સાથે વિવાદ કર્યો અને અગ્નિ જેમ પૃથ્વીને બાળી મૂકે તેમ તેણે લકાને બગ્ન કરી નાખી હતી.^{૨-૭} વગી યુદ્ધસમયે હનુમાને જે જે પરાક્રમો કરેલા છે, તેવા કામ ઇદ્ર, વિષ્ણુ કે કુરેરે પણ કયાં સાધી શક્યા નથી.^૮ એના બાહુના પરાક્રમથી જ મને લકા, સીતા, લદ્દમણ રાજ્ય, મિત્રો અને બહુજન આદિ સ્વ મળ્યું છે અને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે.^૯ વાનરાજાનો મિત્ર આ હનુમાન મેં ન હોત તો જનકની બાળક બનવાને કોણ ચક્ષિમાન વાત? વાલી અને નુમીવ વચ્ચે જ્યારે વેર ઉત્પન્ન થયું ત્યારે નુમીવનું બાલુ કરવાની ઇચ્છાથી મહાવીર હનુમાને દેહોના વેવાની નાકડવાની ના માટે બાળી નાખ્યો નહિ હોય? કું તો

ધારું છું કે, તે વખતે હનુમાનને પોતાનું બળ બાણવામાં આવ્યું નહિ હોય, તેથી જ પોતાના પ્રિય વાનરાધિપ સુઓવનું હું ખ જોયા કયું હશે.^{૧૨} હે મહામુનિ! હે દેવપૂજિત! હે ભગવન્! આવા મહાવીર હનુમાનના પૂર્વચરિત્ર વિષે આપ જે કાંઈ બાણતા હો, તે સર્વ વિસ્તારથી કહો.'

રામચંદ્રના હેતવાળા વચનો સાંભળી અગત્ય ઋષિએ કહ્યું.^{૧૩,૧૪} હે રઘુશ્રદ્ધ! હનુમાન વિષે તમે જે કહ્યું તે બધું સાનું છે બળ, ગતિ અને બુદ્ધિની બાબતમાં એની બરાબર બીજો કોઈ જણાતો નથી.^{૧૫} પૂર્વકાળમાં જેમને શાપ મિથ્યા ન થાય એવા ઋષિઓએ એને શાપ આપ્યો હતો, તેથી હે અરિમર્દન! એ બળવાન હોવા છતાં પોતાના સર્વ બળને એ બાણી શક્યો ન હતો.^{૧૬} હે મહાબળવાન રામ! તેણે બાટ્યાવસ્થામાં રમતરમતમાં પણ જે પરાક્રમો કર્યા છે, તેવણુ વી શકાય તેમ નથી,^{૧૭} છતાં હે રાઘવ! તે સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા જ હોય, તો બુદ્ધિ સ્થિર કરીને હું કહું છું તે સાંભળો.^{૧૮}

'સૂર્યના વરદાનથી મુવર્ણરૂપ થયેલે મુનેરુ નામનો એક પર્વત છે હનુમાનના પિતા કેસરી વાનર ત્યાંનું રાજ્ય કરે છે.^૧ તેને જગવિખ્યાત અજની નામે પત્ની હતી તેણે વાયુથી ધારણ કરેલા ગર્ભરૂપે એક ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો તે અજની શાનીના અન્ન જેવા તેજસ્વી હનુમાનને જન્મ આપ્યા પછી તરત જ ક્ષણ લાવવાની ઇચ્છાથી ગર્હનવનમાં ગઈ.^{૨૦,૨૧} ત્યારે શરવણ વનમાં જેમ કાર્તિકેશ્વરી રડતા હતા, તેમ માતાના વિયોગ અને ભૂખથી અત્યંત પીડાતા હનુમાને ગેવા માડયું એટલામાં જાણુખના નનૂલ સરખો ભીંગતો સૂર્ય તેના જોવામાં આવ્યો તે કોઈ ક્ષણ છે એમ સમજી તેને પકડવાની ઇચ્છાથી નૃતિમાન બાળસૂર્યના સરખો, તેજસ્વી બાળસૂર્ય તરફ જતો બાળક હનુમાન એ સૂર્ય ક્ષણે પકડવા માટે આકાશના મધ્યમાળે ફૂંધો બાળક છતાં મહાવીર હનુમાને અપાર આકાશમાં ફેંદા માડ્યું તે જોઈ દેવ દાનવ, યક્ષ એ સર્વને

અતિશય આશ્ચર્ય થયું. ૧૨-૨૫ તેઓને લાગ્યું કે જે વેગથી આ વાયુપુત્ર ઉત્તમ આકાશ ઓળંગી બય છે, તેટલી ગતિ વાયુ, ગરુડ કે મનની પણ નથી. ૨૧ અરે, બાળપણમાં જો એની ગતિનો વેગ આવો છે, તો યુવાવસ્થાનું બળ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તેની ગતિ કેટલી થશે ૧૨૭ એ સમયે સૂર્યના તાપથી રક્ષણ થાય તેટલા માટે તુપારસમૂહથી શીતળ થયેલો વાયુ પોતાના ફૂટતા પુનની પાછળ પાછળ વાવા લાગ્યો. ૨૦ બાલ્યકાળની ચંચળતાથી અને પિતાના બળથી આકાશમાં ઊડતો હનુમાન હંભરો ચોળન આડ્યો ગયો અને છેક સૂર્યની પાસે જઈ પહોંચ્યો.

તેની નિર્દોષ બાળચેષ્ટા જોઈને લવિષ્યમાં તે અફળુત કાર્યો કરનાર થશે એમ જાણી સૂર્યે તેને બાળ્યો નહિ. વળી જે દિવસે હનુમાન સૂર્યને પકડવા ફૂંધો હતો, તે જ દિવસે રાહુ સૂર્યને પકડવા ઇચ્છતો હતો. (અર્થાત્ તે દિવસે સૂર્ય-અહણ હતું.) સૂર્ય અને ચંદ્રનું મહાન કરનાર રાહુ સૂર્ય ભગવાનના સ્થ ઉપર હનુમાને જેવો અપરાધ કર્યો કે, તુરત જ ત્રાસ પામી નાસી ગયો. પછી કોઇ પામેલો સિંહિકાપુત્ર રાહુ દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની પાસે જઈ ભ્રમર ચઢાવી બોલ્યો કે, ‘હે વાસવ! મારી કુધાતુમિ માટે તમે મને ચંદ્ર અને સૂર્ય એ પ્રથમથી જ આપેલા છે, તો હવે તે બીજાને શા માટે આપો છો ૧૨૯-૩૪ આજે પર્વણી હોવાથી સૂર્યનું અહણ કરવાની ઇચ્છાથી હું તેની પાસે ગયો, ત્યારે કોઈ બીજે રાહુ ચાડે આવ્યો અને તેણે એકદમ સૂર્યને પકડ્યો છે.’

રાહુનાં વચન સાંભળી સુવર્ણમાળા ધારણ કરનાર મહેંદ્ર પોતાનું આસન છોડી કૈલાસ પર્વતના શિખર જેવા ઊંચા, ચાર હાંતવાળા, મદ્દ ઝરતા અને સારી રીતે શણગારેલા અદ્વૈતસ્ય કરતા અજેંદ્ર ઉપર બેસી હનુમાન સહિત ત્રીંયાં સૂર્ય હતો ત્યાં આવ્યો. એ સમયે રાહુ પણ અતિશય વેગથી સૂર્ય તરફ ધસ્યો, ત્યારે હનુમાને પર્વતના શિખરની માફક ધસી આવતો

તેને જોયો; ત્યારે સિંહિકાપુત્ર તે રાહુને જ ફળ ધારીને મહાવીર હનુમાન સૂર્યને-છોડી ઈર્ષ તેના તરફ ફૂંધો. ૩૫-૪૦ હે રામ! સૂર્યને ત્યજીને ધસી આવતા વાનરને જોઈ જેને શરીરમાં માત્ર મુખ જ બાકી રહેલું છે એવો રાહુ વિમુખ થઈ નાસવા લાગ્યો, ભયનો માથો સિંહિકાપુત્ર રાહુ પોતાનો બચાવ કરનાર ઇંદ્રને ઉદ્દેશી ‘હે ઇંદ્ર! હે ઇંદ્ર!’ એ પ્રમાણે બૂમો પાડતો હતો. બૂમો પાડતા રાહુની પ્રથમથી જ પરિચિત વાણી સાંભળી ઇંદ્રે કહ્યું: ‘તું બીશ નહિ, હું એને હણું છું.’ પછી ઇંદ્ર સહિત મહાન એરાવતને જોઈને ‘એ પણ એક મોટું ફળ છે’ એમ બાણી મહાવીર હનુમાન તેના તરફ ધસી ગયો. એરાવત હાથીને પકડી લેવાની ઇચ્છાથી ધસી આવતા હનુમાનનું સ્વરૂપ જોઈ ઇંદ્ર પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ધસી આવતા એ હનુમાન ઉપર તેની બાલ્યાવસ્થા બાળીને અતિક્રોધ કયાં સિવાય ઇંદ્રે પોતાના હાથથી વજ્રપ્રહાર કર્યો. વજ્રપ્રહાર થતાં બાળક હનુમાન એક પર્વત ઉપર પડ્યો અને તેનું કાણું જડણું લાંબી ગયું.

વજ્રપ્રહારથી વિકળ થયેલો હનુમાન પર્વત પર પડેલો હતો, ત્યારે પવનદેવે પ્રભાસમૂહનું અહિત કરવાની ઇચ્છાથી ઇંદ્ર ઉપર ક્રોધ કર્યો. સર્વના શરીરમાં રહેલા વાયુદેવ પોતાના સંચાર બંધ કરી પોતાના બાળક પુત્રને લઈને એક ગુફામાં પેચી ગયા. ૪૧-૪૬ ઇંદ્ર જેમ વર્ષા બંધ કરીને સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કરે છે, તેમ વાયુએ સર્વ પ્રાણીનાં મળ અને મૂત્રનાં સ્થાન રોકી ઈર્ષને બહુ જ પીડા કરવા માંડી. વાયુના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને લીધે સર્વ લોકો મૂંઝવે લાગ્યા અને લોકડા જેવા ઘર્ષ ગયા. ૪૭-૫૧ વાયુના પ્રકોપથી આણું નિલોઠ સ્વાધ્યાય, વપત્રકાર વગેરે ક્રિયાઓ અને ધર્મ-રહિત ઘર્ષ ધોર નરક જેવું બની ગયું. ૫૨

અંતે દુઃખ પામેલી સર્વ પ્રભા ગંધર્વ, દેવ અને મનુષ્યો સહિત સુખ મેળવવા માટે પ્રહસણ પાસે ગઈ. ૫૩ વાયુ રોકાવાથી મહોદર

રોગના રોગીઓના સરખાં મોટાં પેટવાળા તેઓ સર્વ હાથ બેઠી બેસ્યા. 'હે ભગવન! હે પ્રભુનાથ! આપે ચાર પ્રકારે આ મૃદિ મળી છે, ૫૪ હે સત્તમ! તમે પવનને અમારા આયુષ્યને અધિપતિ બનાવ્યો છે અને તે અમારો પ્રાણેશ્વર છે, છતાં સ્ત્રીઓને જેમ અંતપુરમાં ગોધી રાખવામાં આવે છે, તેમ આજે તે અમે સર્વને શા માટે રૂંધી રાખે છે? હે ભગવન! એ વાયુના પ્રકોપથી મૂંઝાયેલા અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ, ૫૫-૫૬ માટે હે હું બહુનારા! વાયુરોધથી ઉપદ્રવ થયેલા અમારા એ હું ખો દૂર ડરો.' પ્રભુએ એમ કહ્યું એટલે પ્રભુનાથ પ્રભુપતિએ કહ્યું 'એમ થવામાં કાર્થ કારણ હશે જે કારણને લીધે વાયુએ ક્રોધ કર્યો છે અને જાત રોકી રાખી છે, તે તમારે સર્વેએ સાબળવા યોગ્ય છે તેના પુત્રને અમરેશ ઇંદ્ર રાહુનું વચન માનીને હણ્યો છે, તેથી વાયુદેવે ક્રોધ કર્યો છે. અશરીરી વાયુ શરીરધારી સર્વ પ્રાણીઓને પાળે છે અને તેના વિના લણમાત્ર પણ જીવન નથી શકતું નથી એ વાયુ એ જ પ્રાણ છે, વાયુ એ જ સુખ છે અને વાયુ એ જ સર્વ જગત છે ૫૭-૬૧ જગતના આયુષ્યરૂપ તે વાયુએ પોતાની જાત રોકી રાખી છે, તેથી જ જગતમાં સુખ મળતું નથી. ૬૨ સર્વનાં જ્ઞાન રોકાઈ ગયો છે અને તેથી જ તમે લોકકાંડે ભીત જેવા જડ થઈ ગયા છો ચાલો આપણે સર્વ પ્રાણીઓને ત્યાં જઈએ, અદિતિના પુત્ર પવનને પ્રસન્ન કર્યો નિવાય આપણે નાથ પાશીશું. ૬૩

પછી દેવ, ગધર્વ, ભુજંગ અને શુભ્ર વગેરે પ્રભુ સહિત પ્રભુપતિ ઇંદ્રના ઘાથી ઘાયલ થયેલા પુત્રને લઈને વાયુદેવ ત્યાં ભરાઈ બેઠા હતા ત્યાં ગયા. ૬૪ અદિત્ય, અનલ અને સુવર્ણ સરખા કાતિમાન પુત્ર હંતુમાનને ખાગામાં લઈને બેઠેલા એ પવનદેવ પ્રતિ દેવ, રાક્ષસ, ગધર્વ, યક્ષ અને સર્પ સહિત ચાર મોવાળા પ્રભુપતિએ પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોયું. ૬૫

પતિ શ્રી હર્ષભીક મહામુનિપાત્રીદ અદિત્ય શ્રી હંતુમાન પુત્ર ઉત્તરાકાંડમાં ૩૫ થી સર્વ સંખ્યા

સર્ગ ૩૬ મો

હંતુમાનચરિત્ર-તેને મળેલા વરદાન અને શાપ તત. પિતામહ દ્રષ્ટ્વા વાયુ, પુત્રવર્ધાદિતઃ ।
શિશુક તં સમાદાય ઉત્તર્યો ધાતુરગ્રતઃ ॥૧॥

પુત્રના વધથી પીડાયેલો વાયુ પિતામહને આવતા બેઠ પોતાના પુત્રને લઈને તેમની આગળ બેસી રહ્યો. કુંડળ, મુકુટ, માળા આદિ આભૂષણો ધારણ કરનાર વાયુદેવ બ્રહ્માજીને ત્રણવાર સાદાગ પ્રણામ કરી પગે પડ્યો. ૧, ૨ ત્યારે વેદાદર્શ બ્રહ્માજીને બ્રહ્માએ અક્ષકારોથી શોભતા પોતાના હાથોથી વાયુદેવને ઉઠાડ્યા અને બાળક હંતુમાનને પાખ્યા. પદ્મયોનિ બ્રહ્માદેવને સ્પર્શ થતા જળસિંચનથી જેમ ધાન્યને છોડ જીવતો થઈ જાય તેમ બાળક હંતુમાન જીવતો થયો હંતુમાનને જીવતો થયેલો બેઈ ગધ ફેલાવનાર પ્રાણુભૂત વાયુ પ્રાણીમાત્રમાં પ્રથમની માફક ફરવા લાગ્યો અને વાયુના અટકાવથી મૂંઝાયેલી સર્વ પ્રાણ તે છૂટો થતા કમળ અને પોયણીની માફક આનંદ પામવા લાગી. ૩-૬ પછી વાયુદેવનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા યશ, વીર્ય અને અશ્વર્ય તથા લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વેરાગ્ય તેમ જ સત્ય, રત્ન અને તમ, એ સર્વનાં સમૂહરૂપ ત્રિમૂર્તિ અને ત્રણે લોકમાં જેનું સ્થાન છે એવા બ્રહ્માએ દેવાને કહ્યું :

• હે મહેન્દ્ર! હે અગ્નિ! હે વરુણ! હે મહેશ્વર! હે ધનૈશ્વર! તમારું હિત તમે જાણો છો, છતાં હું તમને કહું છું તે સાંભળો. ૭, ૮ આ બાળકની ભવિષ્યમાં મોટું કાર્ય થવાનું છે તો આ વાયુપુત્રના ત્રય માટે તમે સર્વ તેને વરદાન આપો. ૯

બ્રહ્માજીના વચન સાંભળી પ્રસન્નવદન સંકે- સાક્ષ ઇંદ્ર પ્રીતિપૂર્વક સુવર્ણપત્રની માળા હંતુમાનના કંઠમાં પહેરાવી કહ્યું : ૧૦ • મારા હાથમાંથી છૂટેલા વળથી એનું હંતુ (જડણું) ભાગી ગયું છે. તેથી એ કપિશાહી હંતુમાન નામથી જાણાયો. ૧૧ હું એને પરમ અજીત

વરદાન આપુ છું કે, જાલથી તે મારા વજીથી પણ અવધ્ય થશે '૧૨ પછી તિમિરનો નાશ કરનારા ભગવાન સૂર્યે કહ્યું 'હું મારા તેજનો સોમો ભાગ એને આપુ છું.' ૧૩ અને જ્યારે એને શામ લાલવાની શક્તિ આવશે ત્યારે હું એને શારો લાણીશ જેથી તે વાડીમાં પરમ કુશળ થશે ૧૪ ગામઠગનમા એના જેવો બીજો કોઈ પણ થશે નહિ ' પછી વનજી વરદાન આપ્યું : ' મારા પાશથી કે જળથી દશ લાખ વરસ સુધી એનું મૃત્યુ વશે નહિ. ' ૧૫ પછી સંતોષ પામેલા યમરાજએ વરદાન આપ્યું : ' મારા હંડથી એનું મૃત્યુ નહિ થાય અને તે સદા નીરોગી રહેશે તેમજ શુદ્ધમા જરા પણ વિપાદ પામશે નહિ. ૧૬ પછી ધનેશ્વર કુબેરે વરદાન આપ્યું : ' શુદ્ધમા મારી જદાથી તેનો વધ થશે નહિ ' ૧૭ પછી દેવેશ્વર શકર મહાન વરદાન આપતા બોલ્યા ' મારાથી તેમજ મારા આયુષીથી આ બાળક અવધ્ય રહેશે. ' પછી શિવગીઓમા શ્રદ્ધ મહાભતિ અને મહારથી વિશ્વકર્માએ વરદાન આપ્યું : ' મેં બનાવેલા દિવ્ય અસ્ત્રો-શસ્ત્રોથી તે અવધ્ય રહેશે અને ચિરંજીવ થશે ' છેવટે દીર્ઘાંશુ મહાત્મા બ્રહ્માએ તેને વરદાન આપ્યું ' તું સર્વ પ્રકારના બ્રહ્મદેવોથી અવધ્ય રહીશ ' ૧૮-૨૦

પછી જગદ્ગુરુ ચતુરાનન બ્રહ્માએ દેવોના વરદાનથી હનુમાનને અવધ્ય થયેલો જોઈ પ્રસન્ન થયે વાયુને કહેવા માંડ્યું ૨૧ ' હે આરુત ! તારો પુત્ર મારુતિ થયુંને ભય આપનાર, મિત્રોને અભય દેનાર અને અભય થશે વળી તે ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર, ઇચ્છાનુસાર ફરી શકનારો, ઇચ્છા મુજબ ગતિ કરનારો, ફરનારાઓમા શ્રદ્ધ અને જેની ગતિને કોઈ શક્તિ ન શકે એવો કીર્તિમાન થશે ૨૨, ૨૩ આ બાળક સવળનો નાશ કરનાર અને રામને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર ભાવ શુદ્ધમા રવાદો જિલા કરે એવા હુકમ કાર્યો કરશે. ' ૨૪ વાયુદેવને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી દેવો સહિત

પિતામહ પોતાને સ્થાનકે ગયા અને વાયુદેવ પણ પુત્રને લઈ અંજની પાસે જઈ સર્વ વરદાનો તેને કહી સંજળાવી પોતાના સ્થાનકે આવ્યા ગયા. ૨૫, ૨૬

હે રામ ! આ વરદાનો મેળવીને તેના બળથી બળવાન થયેલો હનુમાન, પોતામા રહેલા વેગથી સમુદ્ર સમાન દહિક બળમા પૂર્ણ થયો, ૨૭ ત્યારે વેગને લીધે પરિપૂર્ણ થયેલો એ વાનરશ્રદ્ધ નિભય થઈને મહાપિંચોતા આશ્રમેમા તોફાન કરવા લાગ્યો. ૨૮ તે શાત મુનિઓના યજ્ઞપાત્રો ફેરી નાખતો હતો અગ્નિહોત્રોનો અગ્નિ ફારી દેતો હતો અને વટકોના સમૂહને ફારી નાખતો હતો. એ પ્રમાણે મહાબળવાન હનુમાન બધા બ્રહ્મદેવોથી અવધ્ય હોવાથી નિભય પામી તોફાન કરતો હતો સમિચો તેના વરદાન બાજુતા હતા, તેથી તેની શક્તિને લીધે એ બધું સહન કરતા હતા. વાયુદેવ તેમજ તેના પિતા કેસરીએ અંજનીપુત્ર હનુમાનને ઘણીવાર વાર્યો હતો, છતાં તે વારંવાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો. અતે મહાપિંચુ અને અગિરાના કુળમા ઉત્પન્ન થયેલા મહાપિંચો હનુમાનના ઉત્પાતથી કંટાળ્યા અને તેઓએ શાપ આપ્યો કે, ' હે વાનર ! તું જે બળને લીધે અમને પીડે છે, તે બળને તું અમારા શાપને લીધે લાખા વખત સુધી પિણાની શક્તિશ નહિ જ્યારે તને કોઈ તારી કીર્તિ યાદ કરાવશે, ત્યારે તારું બળ વધશે ' મહાપિંચોનો આવો શાપ થતાં હનુમાનનું તેજ અને પરાક્રમ હણીઈ ગયું, એટલે તે નરમ થેસ જેવો થઈને આશ્રમેમા ફરવા લાગ્યો.

એ સમયે કિષ્કિન્ધામા ઋક્ષરજસ નામનો મહાકપિ રાજ્ય કરતો હતો. તે સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અને સર્વ વાનરોનો રાજા હતો તે વાનરેંદ્ર વાલી અને સુગ્રીવનો પિતા થતો હતો. ૨૯-૩૧ લાખા સમય સુધી રાજ્ય ભોગવી તે જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે વિચાર કરવામા

કુશળ મનીઓએ વાલીને તેના પિતાના પદે અને સુગ્રીવને વાલીના પદે સ્થાપ્યો છે રામ ! હનુમાનને સુગ્રીવ સાથે બાળ્યાવંધાથી માડીને, અગ્નિને અનિલ સાથે જેવી મની છે તેવી જરા પણ ભેદ વિનાની મિત્રતા થઈ હતી, પરંતુ બ્યારે વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે વેર થયું ત્યારે શાપને લીધે તે પોતાનું બળ બહુતો ન હતો, તેમ જ વાલીએ ભમાવેલા સુગ્રીવ પણ આ હંકીકત બહુતો ન હતો. ઋષિના શાપથી હણાયેલા બળવાળો કપિશ્રદ્ધ મારુતિ હાથીઓની વચ્ચે ઘેરાયેલા સિંહની માફક સુગ્રીવ સાથે એ જ કારણથી શાત બેઠી રહ્યો હતો. ૪૭-૪૨

હે રામ ! પરાક્રમ, ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, પ્રતાપ, સુશીલતા, માધુર્ય, નીતિ, જ્ઞાન, જભીરતા, ચતુરાર્થ, પરાક્રમ અને ધર્મ આદિ ગુણોમા હનુમાનની અધિક આલોકના બીજો કોણ છે ? ૪૩ એ મહાકપિને બ્યારે બાહરણ આદિ શાસ્ત્રો શીખવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે ભગવાન સૂર્ય નારાયણ સાસુ મુખ રાખી ડેક ઉઠ્યાવગથી અસ્તાચળ સુધી તેમની સાથે જતો અને તે સમયે 'અગધારીનૂત', 'તાતકાલીન મૂલ વૃત્તિ', 'વાર્તિક', 'મહાભાગ' અને બ્યાડિ કૃત 'સત્રહ' આદિ ગ્રંથો શીખ્યે હતો વગી બીજા પાપ ઘણા શાસ્ત્રોમા તે પારગત છે છદશાસ્ત્રમા તે એકો જ છે વગી સર્વ વિદ્યાઓમા અને તપોવિધાનમા તે દ્વેવોના ગુરુ જુદુંપતિ જેવો છે ૪૪ પ્રત્યક્ષાળમા વોકોને બાળી નાખવા ઇચ્છતા બ્રહ્મજેના સાગર જેવા અથવા બાળી નાખવા ઇચ્છતા પ્રત્યક્ષ અગ્નિ જેવા મથવા લોકનાશન યમ જેવા આ હનુમાનની આ ૧૫ કોણી જિલો રહી શકે તેમ છે ૪૫ હે રામ ! સુગ્રીવ, મંદ, દ્વિવિદ, નીલ, તાર, તારાનો પુત્ર અગદ, નન, રલ, એ વગેરે બીજા મહાકપીનો તમારા માટે જ દેવોએ તરજેલા છે ૪૬ હે રામ ! ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, મુદગ્ધ, બ્યૌતિમુખ એ વગેરે રીછો પછ તે વાનરેડ્રોની સાથે તમારા માટે જ દેવોએ

સરજેલા છે ૪૮ હે રામ ! તમે જે પ્રમાણે પૃથ્વુ, તે હનુમાને બાળ્યાવંધામા જે જે પરાક્રમો કરેલા તે સર્વ મે તમને કહ્યા છે ૪૯

રામ લક્ષ્મણ અને રાક્ષસો સહિત વાનરો, એ સર્વ અગસ્ત્યે કહેલું આ ચરિત સાલળી વિસ્મય પામ્યા ૫૦ પછી અગસ્ત્યે કહ્યું 'હે રામ ! મે જે જે કહ્યું છે તે તમે માલગ્યુ છે, અમને તમારા દર્શન પણ થયા અને વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ પણ મળ્યો હવે અમે અમારા આશ્રમે જઈશું ૫૧ ૫૨

ત્યારે હાથ ભેડીને અને પ્રણામ કરીને રામચંદ્રજીએ કહ્યું 'હે બ્રહ્મન્ ! તમારા દર્શનથી આજ મારા પિતા, પિતામહ, પ્રપિતા મહા દેવતાઓ, બાધવજનો આદિ સર્વ રાજા થાય છે છતાં મને એક ઇચ્છા થઈ છે તે હું તમને નિવેદન કરું છું, મારા ઉપર કૃપા કરીને તેનો સ્વીકાર કરો હે મુનિ ! વનવાસથી આવેનો હું પુરવામી અને ગામડાની રહેવાસી આદિ સર્વ પ્રજાને સુવ્યવસ્થામા મૂકી ચૂક્યો છું અને હવે મને યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, તે આપ જેવાની કૃપાથી જ થઈ શકે તેમ છે મારા એ યજ્ઞોમા મહાવીર્યવાન આપ મારા ઉપર દયા કરીને હમેશા વિધિ દર્શાવનાર સદગ્ધ થાઓ તપથી જેવું પાપો બાળી નાખ્યા છે, તેવા તમારો આશ્રય મળવાથી મારા પિતૃઓ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરશે, માટે આપ આ સર્વ ઋષિઓની સાથે મારા યજ્ઞમા અવશ્ય પધારશો' મહાત્મા રામચંદ્રના વચન સાલળી અગસ્ત્યાદિ નત ધારણ કરનારા ઋષિઓએ કહ્યું 'ભલે એમ કરીશું' પછી તેઓ સર્વ એમ આ ના હતા તેમ ત્યાથી વિદાય થયા ૫૩-૫૮

પછી મહાત્મા રામચંદ્ર યજ્ઞ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા, અને ત્યારે સૂર્યાન્ત થયો, ત્યારે સભા વિસર્જન કરી, રાત્રીઓ અને વાનરોને તેમના ઉતારે મોકલ્યા પછી રાત્રીએ રામચંદ્રજીએ વિધિ પ્રમાણે સંધ્યા કરી અને રાત્રિ વતા અત પુરમા પ્રવેશ કર્યો ૫૯, ૬૦

શ્રીરામચંદ્રનું રાજ્ય

સગ ૩૭ મો

મહાત્મા રામચંદ્રનું જ્યૈશ્વર્ય

અમિષિકં તુ કાકુત્સ્થે ધર્મેણ ।વદિતાત્મતે ।

વ્યતીતા યા નિશા પૂર્વે પાંચાગ્નૌ હર્વર્ષધર્મી ॥૧॥

જેણે આત્માને જાણેલો છે એવા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રને ધર્મવિધિથી રાજ્યાભિષેક કરવામાં તે દિવસની રાત્રિ સર્વ પુરજનોએ હર્ષમાં વ્યતીત કરી.^૧ પ્રાતઃકાળ થતાં રાત્રને જગાડનાર સૌમ્ય બંદીજનો રાજમંદિરે આવ્યા અને કિત્તરોની માફક શિક્ષણ પામેલા તથા મધુર કંઠવાળા એ સર્વ ગાયકો હર્ષ પાત્રી રાત્ર રામચંદ્રને જગાડવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા :^૨

‘હે વીર ! હે સૌમ્ય ! હે કૌશલ્યાની પ્રીતિ વધારનાર ! હવે જાઓ. હે નરાધિપ ! જે તમે સૂઈ રહેશો તો આપું જગત સૂઈ રહેશે.’^૪ તમારું પરાક્રમ વિપ્લુના જેવું છે, તમારું સ્વરૂપ અશ્વિનોડુમારો જેવું છે, પ્રજાપતિ જુહપતિના જેવી તમારી શુદ્ધિ છે.^૫ તમારી ક્ષમા પૃથ્વીના જેવી છે. તમે સૂર્ય સરળા તેજસ્વી છો. વાયુના જેવી તમારી ગતિ છે, તમારામાં સાગર સરખું ગાંભીર્ય છે. તમે સ્થાણુના જેવા અડગ છો, ચંદ્રના જેવા સૌમ્ય છો, પૂર્વે તમારા જેવા રાજ થયા નથી અને ભવિષ્યમાં થનાર પણ નથી. હે પુરુષધ્રજ ! તમે ધર્મપરાયણ રહી પ્રજાનું હિત કરનાર છો; તેથી પ્રીતિ અને લક્ષ્મી તમારો ત્યાગ કરીને જઈ શકતી નથી.^{૬-૮} હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મ અને લક્ષ્મી નિરંતર આપનામાં રહેલાં છે.’ બંદીજનોએ આ રીતે પુષ્કળ મધુર વચનોથી સ્તુતિ કરી, લોકો પણ દિવ્ય સ્તુતિથી રામચંદ્રને જગાડવા લાગ્યા. સ્તુતિ કરનારાઓની સ્તુતિ સાંભળી રામચંદ્ર, જેમ નારાયણ હરિ શેષશયનમાંથી ઊઠે છે, તેમ ધોળા ભિછાનાવાળી શ્યામામાંથી ઊઠીને જાગૃત થયા.^{૧૦, ૧૧}

ત્યારે હબરો રાજસેવકો પ્રવેત વર્ણનાં

પાત્રોમાં જળ લઈ હાથ ઝેરી પ્રણામ કરતા ઊંઘમાંથી ઊઠેલા મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આવ્યા;^{૧૨} એટલે મહાત્મા રામચંદ્ર જળસ્નાન અને યોગ્ય સમયે હોમહવન કરીને તરત જ ઈક્ષ્વાકુ કુળે સેવેલા પવિત્ર દેવમંદિરમાં ગયા.^{૧૩} ત્યાં દેવાને, પિતૃઓને અને વિષ્ણુને યજ્ઞવિધિ પૂજીને પછી જીજ્ઞ માણસો સહિત રામચંદ્ર સલામંડપમાં આવ્યા.^{૧૪} ત્યાં અગ્નિ સરળા તેજસ્વી વસિષ્ઠાદિ પુરોહિતો, મહાત્મા મંત્રીઓ, વીર યોદ્ધાઓ તેમ જ જુદા જુદા દેશના રાજાઓ જેમ ઇંદ્રની આસપાસ દેવો હોય, તેમ રામચંદ્રની આસપાસ વીંટાઈ વસ્યા.^{૧૫} તથા વેદો જેમ વરુની ઉપાસના કરે છે, તેમ મહાવશસ્ત્રી ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન-એ તથા ભાઈઓ રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા હતા.^{૧૬, ૧૭} ખીલ અનેક સેવકો હપિત ગુણવાળા થઈ રાજ થતા હતા, હાથ ઝેરી રામચંદ્રની પાસે જતા હતા અને તેમની પાસે એક પછી એક ભેસતા હતા. કામરૂપ, મહાવીર, મુગ્ધીવાદિ તેજસ્વી વીસ વાનરો પણ તે જ પ્રમાણે ભેઠા હતા. જેમ ગુહાકો ધનેશ કુળેરની સેવા કરે છે, તેમ ચાર રાક્ષસ પ્રધાનોથી વીંટળાયેલો લંકાનો રાજ વિભીષણ રામચંદ્રની સેવા કરતો હતો. વળી વેદપારંગત, કુળવાન અને વિચક્ષણ પુરુષો વિનીતભાવે રાજ રામની સલામંડમાં આવ્યા હતા. આ સમયે શ્રદ્ધ કપિઓ, રાજાઓ, વાનરો અને રાક્ષસોથી સેવાતા મહાત્મા રામચંદ્ર દેવરાજ ઇંદ્રની પેઠે શોકતા હતા અને પુરાણવેદના મહાત્મા તે સલામંડો ઘેટેલાઓને ધર્મયુક્ત મધુર કથાઓ કહેતા હતા.^{૧૮-૨૪}

ઈત શ્રોવાલ્મીકિ મહાયુનિષ્ણીન આદિમન્ય શ્રીરામાયણુક
વિષયમાંડમાં ૩૭ મે સગ સમાપ્ત

કૌપક સર્ગ ૬૬૦

વાવો અને મુઓનની ઉત્પત્તિનો નિહાસ
પત્તજ્ઞ તુ નિજિલ રાઘડાંગસ્યમગ્રીત્ ।

વ પ્પશ્વરના નામ વાલ્મીકીમોગ્યા પતા ॥૧॥

અગત્ય મુનિના વચનો સાલળી મહાત્મા
રામચક્ર યો યા આપે વાનો અને મુઓવનો
પિતા સ્વરૂપ નામનો વાનર કહ્યો તે ઠીક,
પણ એમની મા કેળુ, એનું ઘર કયા, વાનો
અને મુડીવ એવા નામ શા હેતુથી પડ્યા,
ઈત્યાદિ વૃત્તાત બળુવાની અમને જિજ્ઞાસા
થઈ છે, માટે હે પ્રહ્લાન્ ! આપ કે જે આશ્ચર્ય
કારક સર્વ ઇતિહાસને બાંધો છો, તેમનાથી
અમે તે સાલળવા ઇચ્છીએ છીએ ॥૨॥

ત્યારે અત્ય મુનિ બોલ્યા ‘હે રામ !
દેવપિ નારદજી પાસેથી આ વિશે મેં જે પ્રમાણે
સાલળ્યું છે, તે હું તમને કહું છું ૪ એક વખત
ધર્મરક્ષક નારદજી ફરતા ફરતા મારા આશ્રમે
આવી ચડ્યા ત્યારે મેં તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા
કરી આસન આપ્યું આસન ઉપર બેઠા પછી
મેં કુતહલથી એ કયા પૂછી ત્યારે તેમણે કહ્યું ૫,૬

‘હે વમાત્મા નહિપિ’ પર તોમા શ્રદ્ધ મેરુ
નામનો પવત છે તે પુત્ર હુવપુ મન અને અત્ય ત
સુદરતાની બાણુરૂપ છે અને તેનું મન શિખર
સર્વ દેવોએ પૂજેલું છે ૭ તેના ઉપર પ્રહ્લાજીનો
સો યોગન વિસ્તારવાગો દિવ્ય અને રમ્ય સલા
મ હપ છે, તેમા ચતુર્થાંગ પ્રહ્લા હમેશા વિરાજે
છે ૮ એક વખત તેઓ યોગાભ્યાસ કરતા હતા,
ત્યારે તેમની આંખોમાથી એક અશ્રુખિંડુ ઝડ્યું
તે પોતાના હાથથી ઝીલી લઈ શરીર ઉપર ચોપડી
દીધું પછી લોકકેતા પ્રહ્લાએ પૃથ્વી ઉપર હાથ
ખેંચ્યો હે રામ ! એ ખરેખરા અશ્રુખિંડુમાથી
એક વાનર પેદા થયો ૯ ૧૦ હે નરશ્રેષ્ઠ ! જેવો તે
ઉત્પત્ત થયો કે તરત જ મહાત્મા પ્રહ્લાજીએ મીઠા

વચનોથી તેને આધાસન આપતા કહ્યું ૧૧ ‘જ્યા
હમેશા દેવો વસે છે એવા આ વિશાળ પર્વતને
તું જે તે રમ્ય ગિરિશ્રદ્ધ ઉપર ખાવા મા
પુષ્કળ ફળ અને મૂળ છે, તે ખાઈને હે
વાનરશ્રદ્ધ ! જે તું હમેશા મારી પાને રહીય
તો ઘોડા સમયમા તારુ શ્રય થશે ૧૨, ૧૩ હે
સાધવ ! પ્રહ્લાજીના વચન સાલળી તે વાનરશ્રદ્ધ
વિનીતભાવે આદિદેવ જગત્પતિ વોકકર્તાદેવેશને
પ્રણામ કરતો બોલ્યો ‘હે દેવ ! આપની આજ્ઞા
પ્રમાણે હું વર્તીશ’ એમ કહી રાજી થયેલા
મનવાળો એ વાનર ફળ અને પુષ્પચુપ્ત
વૃક્ષોના વનમા ગયો ૧૪-૧૬ પ્રહ્લાના પ્રભાવથી
બાળવાન થયેલા તે વાનરે ત્યા જઈ અનેક
પ્રકારના ફળ ને મૂળ ખાધા અને અનેક
ફૂનો તથા મીઠા ફળો એકઠા કર્યા ૧૭ હે રામ !
એ રીતે દરરોજ સાંજે પુષ્કળ ફૂલો અને ફળો
વીણીને તે પાછો પ્રહ્લાજી પાસે જતો અને
દેવોના દેવ પ્રહ્લાજીના ચરણે એ સર્વ નિવેદન
કરતો એમ પર્વતમા ફરતા ફરતા કેટલોએક
કાળ ચાલ્યો ગયો ૧૮, ૧૯

હે રામ ! કેટલોક કાળ વીત્યા પછી એક
વખત વાનરશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ તરસથી પીડાવા
લાગ્યો ત્યારે તે મેરુપર્વતના ઉત્તરશિખર
ઉપર ગયો ત્યા તેણે વિવિધ પ્રકારના પક્ષી
ઓના અવાજથી ગાજી રહેલું અને સ્વચ્છ
જળથી ભરેલું એવું એક સરોવર જોયું ૨૦ ૨૧
પોતાની કેસરાને ધ્રુવવતો તે એ સરોવરના
કિનારા પર બેઠો હતો, એટલામા તેની દષ્ટિ
પાણી પર પડી ૨૨ આ મહાન જળમા પોતાનું
પ્રતિબિંબ જોઈને તે મનમા ને મનમા બોલ્યો
કે, ‘આમા આ મારો શત્રુ વળી કેળું છે ?’
કોપિત થયેલા તેણે ધાયું કે આ મારું
બહુજ અપમાન કરે છે તેથી એ હુટ લાવ
વાળા હર્મતિના સુદર ચહેનો હું નાશ કરીશ
મનમા એમ વિચારીને એ વાનરે વેગપૂર્વક
એ સરોવરમા ભૂસકો માર્યો ૨૩-૨૫ પછી
થોડી વારમા જ પાછી છદ્મ મારી બહાર

* આ રીતના પાંચ કૌપક સર્ગો અગાઉ ૨૩ મા
સર્ગ પછી આવી ગયા છે અને બીજા પાંચ સર્ગો પછી
અહીં થી શરૂ થાય છે તે મૂળ પ્રતોમા હોવાથી આ
આપાતરમા પણ આપ્યા છે

નીકળ્યેા, પરતુ હે રામ! એ સરોવરના
જળનો અર્થ થવાથી તેને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થયું.^{૨૧}
તે સી નનોહર રૂપવાળી, સુદર લાવણ્યથી
શોભતી, વિશાળ જઘનવાળી, સુદર ભ્રમરવાળી,
કેનની કુચુ લગેવાળી, હમતા મુખવાળી તથા
માસલ સ્તનવાળી દેખાવા લાગી અને પાતળી
સોટા જેવી વત્તાની માફક સરોવરના કિનારા
ઉપર શોભવા લાગી.^{૨૭,૨૮} તે સ્ત્રી નયોક્ત્યનુદરી
જેવી, સર્વના મનને વિલ્લવળ બનાવી દે એવી,
કાતા જેવી, પદા વિન તી વ્રમીજેવી અને ચંદ્ર
જ્યોત્સ્ના જેવી નિર્માણ લાગતી હતી.^{૨૯} તે
સી લી અને દેનાના જેવી સ્વરૂપ-સૌદર્ય
વાળી જણાતી હતી અને તે વરાગના સર્વ
દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી હતી.^{૩૦}

એ સમયે દેવનારક ઇંદ્ર બ્રહ્માદેવની પૂજા
કરી તે રત્ને ગઈને આ જતો હતો,^{૩૧}
તેમ જ સૂર્ય પશુ ફરતે ફરતો જ્યાં તે તનુ
મન્યમા સ્ત્રી હતી તે જ સ્થળે ગાળેલા તો
એ બને દેવોગે એી નામે આ દેવનુદરી
સોને બેઠે અને બાત જામરશ થયા.^{૩૨,૩૩}
આ સોનુ મદભુત સ્વરૂપ બેઠે અમળની પીઝ
ચાલો ગાઢ અને તેઓ સાપની પાફક નાના
લાગ્યા અત્યંત વિવશ થવાને લીધે ઇંદ્રનું
વીર્ય અપાવિત થયું અને તે એ સ્ત્રીના તથા
પરપડયું, એવે ઇંદ્ર ત્યાંથી ચાલે ગયો.^{૪,૩૫}
મહાત્મા વાસવનુ વીર્ય નિષ્કૂળ બાન તેનું ન
હતું તેથી તે સ્ત્રીએ એક યજ્ઞ વાનરને જન્મ
આપ્યો.^{૩૬} ઇંદ્રનું વીર્ય વાળ ઉપર પડયું હતું
તેથી તે વાનર વાલી નામથી ઓગળાયો.
વળી એ જ વળતે ડામવશ થયેલા સૂર્યનું વીર્ય
અલિપ્ત થઈ એ સ્ત્રીની ગરદન ઉપર પડયું,
તેની તે પશુ સ્ત્રીને અર્થ ન કરતા ત્યાંથી
ચાલે ગયો સૂર્યનું વીર્ય સીવા (ડોક) ઉપર
પડયું હતું તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા વાનરનું
નામ સુગ્રીવ પડયું ત્યારે મહાબ્રજવાન એ
બ્રહ્મ વીરો ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તેમાંના વાલીને
સુરેદ્રે સર્વશુભ પત્ર અને અશ્વય સુવર્ણમાળા

આપી અને સુગ્રીવને તેના પિતા સૂર્યદેવે
પવનકુમાર હનુમાનજી સાથે ભેટો કરાવ્યો.
પછી તે બ્રહ્મ આકાશમાં ગયા.^{૩૭-૪૨}

રાત્રિ પૂરી થઈ ને બીજે દિવસે સૂર્ય બગ્યો
ત્યારે હે રાજા! શ્રીરૂપ થયેલા સ્ફુરજ સે રૂપીને
પોતાનું વાનરસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું અને પીળા
નેનવાળા, મહાબ્રજવાન, કામરૂપી પોતાના જે
વાનરપુત્રોને તે અમૃત સમાન મધુ પાઈ ઉઠેરવા
લાગ્યો.^{૪૩,૪૪} વાનરશ્રેષ્ઠ સ્ફુરજસ પોતાના બન્ને
પુત્રોને લઈ બ્રહ્માજી પાસે ગયો, ત્યાં પિતામહે
પુત્રો સહિત તે વાનરને બહુ પ્રકારે ગાત કર્યો
પછી એક દૂતને આજ્ઞા કરી કે, 'હે દૂત!
મારી આજ્ઞાથી શુભશુભસ પત્ર મહાન કિષ્કિંધા
પુરીમાં બા, કારણ કે તે આને માટે લાક છે
ત્યાં વાનરોના અનેક યુધ્ધો વસે છે, તેમ જ
ઇન્દ્ર પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા ઘણા વાનરો
પશુ ત્યાં રહે છે તે નગરી અનેક રત્નોથી
પરિણ્ણ છે, ત્યારે વર્ણના વોકો તેમાં રહે છે,
મારી આજ્ઞાથી એ દિવન અને ગુદર કિલ્લા
વાળી નગરી વિશ્વકર્માએ બનાવી છે.^{૪૫-૪૮}
ત્યાં જઈ સામાન્ય વાનરોને અને બીજા મર્ક
તેમના મરણોને ઓનાની તે સર્વની સાથે
અત્યંત આદરમાન સહિત તુ આ સ્ફુરજસને
મહાકેવાના મહાન સિંહાસન ઉપર રાજના
લિપિક્ત કરડે.^{૫૦,૫૧} તે સર્વ બુદ્ધિમાન વાનરો
આ મહાન વાનર સ્ફુરજસને બેઠો કે તરત જ
કાયમ માટે વશ થઈ બચે.^{૫૨}

બ્રહ્માની આજ્ઞા થતા તે દેવદૂત વાનરશ્રેષ્ઠ
સ્ફુરજસ તથા તેના બંને પુત્રોને સાથે નઈને
સુદૃઢ કિષ્કિંધા નગરીમાં ગયો.^{૫૩} અને શુદામાં
વસેની તે નગરીના રાજા તરીકે પવન મરખી
ગતિવાળા વાનરશ્રેષ્ઠ સ્ફુરજસને પિતામહની
આજ્ઞાથી રાજ્યાલિપિક્ત કર્યો એ સમયે
રાજ્યાલિપિક્તના વિધિપૂર્વક શ્રીમાન સ્ફુરજસને
સ્નાન કરાવ્યું તેમ જ તેનું પૂજન કરાવ્યું અને
વાનરશ્રેષ્ઠ સ્ફુરજસે સુકેટ અને બીજા અલકારો
ધારણ કર્યો પછી તેણે સત્ત્વ મનથી સાત દ્વિપ

અને સમુદ્રવાળી પૃથ્વી ઉપર જેટલા વાનરો હોય તે સર્વેનું શાસન કરવા માહયુ ૫૪-૫૬ આ પ્રમાણે વાનરેન્દ્ર ઋક્ષરજસ વાલી અને સુગ્રીવ એ બંનેનો પિતા તેમ જ માતારૂપ હતો વાનરેનું આ વૃત્તાત તમારું કલ્યાણ કરે ૫૭ જે વિદ્વાન આ કથાને સભળાવે અને જે માણસ આ સાંભળે તેના સર્વ કાર્યો પાર પડે છે. ૫૮ હે રામ! આ પ્રકારે રાક્ષસો અને વાનરેશ્વરોની ઉત્પત્તિ આદિ વૃત્તાત જેવું બન્યું હતું તેવું મેં તમને કહી મલાળાવ્યું છે. ૫૯

તિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિનણ્યો આદિભવ્ય શ્રોરામાયણન ઉત્તરકાંડમા પ્રક્ષિપ્ત ૬૬૦ ગણ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૭મો

રાવણ અને મનહુમારોના અવાદ

પતા ધુમઃ કયા દિવ્યા પૌરાણા રાઘવસ્તદા ।

ધ્રાત્વમિ સાહેતાં વીરો ભસ્મય પરમ યયા ॥ ૧ ॥

અગત્ય મુનિના મુખથી પ્રાચીન અને દિવ્ય કથા સાંભળી મર્વ ભાઈઓ સંહિત મહાત્મા રામચંદ્ર પરમ આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમણે પૃથ્વી ‘હે ભગવન! તમારી કૃપાથી મેં મહાપુત્રવાળી આ ત્વા સાંભળી, તેથી બહુ જ કૃતકૃત્ય થયું છે ખરેખર, મુનીવ અને વાનીની ઉત્પત્તિ આવી દિવ્ય રીતે થઈ છે, તો પછી હે બ્રહ્માર્ષિ! ઇન્દ્ર અને સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા એ ધ્રુવ વાનરોનાદ્વારા મહાબળવાન હોય એમા શું આશ્ચર્ય! ૧-૮

ત્યારે અગત્ય મુનિએ કહ્યું ‘હે મહા-બાહુ! એ જ પ્રમાણે પૂર્વે પણ થયું હતું. ૧ હે રાજન! હવે એક બીજી સનાતન દિવ્ય કથા સાંભળો રાવણે જે હેતુથી પૂર્વે સ્ત્રીતાનું હરણ કર્યું હતું તે હું તમને કહીશ, તે તમે ધ્યાન આપી સાંભળો હે રામ! પૂર્વે કૃતયુગમા એક વખત મનપતિના પુત્ર, સૂર્ય સરખા દેહધારી અને તેજસ્વી સનહુમારની પાને રાક્ષસાધિપ રાવણ જેડેલા હતો ૧-૮ હે રામ! રાવણે અતિવિનીત ભાવે તેમને પ્રજામ કયા અને તે સત્યવાદી ઋષિને પૃથ્વી ૧ હે દેવનો આશ્રય

કરી દેવો યુદ્ધમા શત્રુને છૂતે છે, એવો આ લોકમા સૌથી વધારે બળવાન કયો દેવ છે? બ્રાહ્મણો નિત્ય કોનું પૂજન કરે છે? યોગીઓ નિત્ય કોનું ધ્યાન ધરે છે? હે તપોધન! હે ભગવન! એ બધું મને વિસ્તારથી કહો. ૧૦-૧૧

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાયશસ્ત્રી ઋષિએ ધ્યાનદષ્ટિથી તેના હૃદયનો અભિપ્રાય બહારી કહ્યું ‘હે પુત્ર! તું સાંભળ. ૧૨ જે આખા જગતનું ભરણપોષણ કરનાર છે, જેની ઉત્પત્તિ બહુવામા આવતી નથી, સુગ અને અસુર જેને હમેશા નમે છે, તે જ હરિ નારાયણ પ્રભુ છે. વિશ્વકર્તા આદિદેવ બ્રહ્માણ પણ એની નાભિમાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે કે જેમણે આ સ્થાવર-જંગમ વિશ્વ સરજેલું છે તે નારાયણ પ્રભુનો આશ્રય કરીને જ દેવો વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞમા અમૃત પીએ છે અને તે દેવનું માનપુર સર યજન કરે છે. ૧૩-૧૫ યોગીઓ પુરાણોથી, વેદોથી અને પચસત્તથી તેનું ધ્યાન ધરે છે અને યજ્ઞો વડે તેનું પૂજન કરે છે ૧૬ એ નારાયણ પ્રભુ દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસો અને જીલ સર્વ દેવશત્રુઓને યુદ્ધમા છૂતે છે, તેથી તે હમેશા પૂજ્ય છે’

મહામુનિનું ઠહેલું સાંભળી ફનીથી રાક્ષસા ધિપ રાવણ પ્રજામ કરતો પૂઠવા લાગ્યો ‘હે પ્રભુ! દાનવ તથા રાક્ષસોને તેમના શત્રુ દેવોએ યુદ્ધમા હણ્યા હોય તેમની તેમ જ એ નારાયણ પ્રભુએ જેમને હણ્યા હોય તેમની શી ગતિ થતી હશે?’ ત્યારે મહામુનિએ જવાબ આપ્યો ‘દેવોએ હળોલા એ સર્વ નવગ્રંથોડમા બંધ છે, પણ ત્યાં પુણ્ય લીધું થયે તેઓ ફનીથી પૃથ્વી ઉપર જન્મે છે અને ત્યાં પૂર્વ-જન્મમા કરેલા કર્મોને આધારે તે જન્મે અને મરે છે. ૧૭-૨૦ હે રાજન! ત્રિલોકનાથ, જનાર્દન, સકલર વિષ્ણુએ જેને જેને હળોલા છે, તે સર્વ વિષ્ણુના પામને પામે છે. ખરેખર! એ નારાયણ પ્રભુનો તો કોપ પણ વરદાન તુલ્ય થાય છે. ૨૧, ૨૨

સનહુમારના મુખમાથી નીકળેલા વચનો

સાભળી રાક્ષસાધિપ રાવણુ રાહ થયો અને
મનમા વિચારવા લાગ્યો કે, 'જો એમ જ છે
તો એ નારાયણુ હરિની સામે મહાયુદ્ધમા હુ
કેમ ન જાઉં ?' ૧૨૩

ઈતિ શ્રીવા મહા મહામુનિપ્રાપ્ત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયન
ઉત્તરકાન્ડમા પ્રક્ષિપ્ત ૭ મો સગ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૮ મો

રામાવતારની લક્ષ્મીવાણી

एव चिन्मयतलस्य रावणस्य दुःखम् ।

पुनरेवापर वाक्य व्याजहार महामुनि ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે દુરાતમા રાવણુ વિચાર કરતો
હતો ત્યારે મહામુનિ સનત્કુમારે ફરીથી બીજી
કથા કહેવા માંડી 'હે મહાબાહુ' તું સુખી
થા, થોડો કાળ નિરાત રાખ પછી તું મનમા
જેની સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઇચ્છી રહ્યો છે, તે જ
તને મહાયુદ્ધમા મળશે' ૧૨૪

ત્યારે રાવણે મહામુનિને પૂછ્યું 'તેના
લક્ષણ કેવા હશે, તે સર્વ વિસ્તારથી મને
કહો' ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું 'હે રાક્ષસશ્રદ્ધ'
હુ તને જે કંડુ છું તે તું સાભળ તે દેવ
સર્વગ્રાપક, સૂક્ષ્મ, અ નિશ્ચિત અને સનાતન
છે, તેનાથી આ બધું સચરાચર ત્રિલોક ગ્રાપી
રહેલું છે ૩-૫ તે દેવ પૃથ્વી ઉપર, સ્વર્ગમા,
પાતાળમા, પર્વત ઉપર, વનમા, સર્વ સ્થાવર
પદ્ધર્થોમા, નદીઓમા અને નગરોમા વ્યાપ્ત છે
તે દેવ ઝંકારસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, ગાયત્રીરૂપ અને
પૃથ્વીરૂપ છે, ઓગ્રહ જ નહિ, પણ પૃથ્વી ધારણ
કરનાર અનંત દેવતા નામથી તે વિખ્યાત છે
તે દેવ દિવસ, રાત્રિ, અને સંધ્યા, ચંદ્ર, ચંદ્ર, ચંદ્ર,
પવન, અગ્નિ, બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઇન્દ્ર અને જાળ, એ સર્વ
સ્વરૂપ છે એ દેવ પ્રકાશ છે, બાળે છે, શોભે છે,
તેમ જ તે લોકોને સરજે છે, સહારે છે અને
શાસન કરે છે એ લોકનાથ, પુરાણ અવ્યય,
સ સારનાથક નારાયણુ પ્રભુ જ આ સર્વ ક્રોડા
કરે છે છે દશાનન ! વધારે શું કહેવું ? તેનાથી
જ આ સચરાચર ત્રિલોક ગ્રાપી રહેલું છે
વર્ણનમા બીજાની સહિત શોભતા વાદળા

જેવા એ નારાયણુ કાળા કમળ સરખા શ્યામ
છે અને કેસર તુલ્ય અરણ્ય રંગના વચ્ચે પહેરે
છે એમની ઝાલીમા શ્રીવત્સલાઠન તથા શશાક
નું ચિહ્ન છે અને લોચનો કમળ જેવા છે
અને અજ મેઘના જેવું શ્યામ છે મેઘમા જેમ
વિદ્યત રહેતો છે, તેમ તેમના શરીરમા હમેશા
યુદ્ધરૂપી લક્ષ્મી રહેતી છે. તે ભોવાને દેવો,
અસુરો કે પત્રંગો પાપુ શક્તિમાન થતા નથી
જેના ઉપર એ દેવની કૃપા થાય છે, તે જ
તેને ભેઈ શકે છે યજ્ઞકૃત્રી, સચિત કરેલા
તપથી, દાનથી કે પૂજનથી એ ભગવાનના
દર્શન શક્ય નથી જેઓએ તેમનામા
પોતાનો પ્રાણ અને ચિત્ત સમર્પણ કરેલા
છે અને જેઓ તેમના સ્વરૂપમા જ નિરંતર
પરાયણ છે, તેમ જ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી જેના
સવ પાપો બળી ગયા છે, એવા લક્ષ્મી જ
ભગવાનનું દર્શન કરવા શક્તિમાન થાય છે
એ મહાપ્રભુને ભેવ ની ભે તારી ઉત્કટ ઇચ્છા
હોય, તો હુ તને કહું છું તે સાભળ ૮-૧૭

સત્યયુગના અતમા, ત્રેતાયુગના પ્રારભમા
દેવ અને મનુષ્યનું હિત કરવા માટે એ
નારાયણુ પ્રભુ મનુષ્યદેહ ધારણ કરી જન્મ
લેશે ૧૮ પૃથ્વી ઉપર ઇક્ષ્વાકુવંશમા દશરથ નામે
એક રાજા થશે તેને રામ નામે મહોત્તેજસ્વી
પુત્ર થશે ૧ એ રામ મહાભૂતિદાતા, મહા
બળવાન અને મહાપરાક્રમી થશે, તેમ જ તે
મહાત્મા વિશાળ બાહુવાળા અને પૃથ્વી સરખી
ક્ષમા રાખનાર થશે ૨૦ યુદ્ધમા શત્રુઓથી સૂર્ય
ની માફક મહાયુદ્ધેલીથી ભેઈ શકાય એવા
આદિદેવ નારાયણુ પ્રભુ રામચંદ્રરૂપે પ્રકટ થશે ૨૧
પિતાની આજ્ઞાથી મહામનુષ્ય વિષ્ણુ રામચંદ્ર
ધર્માત્મા ભાઈની સાથે હકાદિ વિવિધ વનોમા
જશે ૨૨ તેમની પત્ની વસુધામાથી ઉત્પન્ન
થયેલી જનકની પુત્રી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી
મહાભાગા સીતા થશે ૨૩ તે રૂપમા આ લોકમા
અપ્રતિમ હશે, સર્વ લક્ષણ સંપન્ન હશે વળી
ચંદ્રને જેમ ચાંદની અનુસરે છે તેમ તે છાયાની

માફક રામચંદ્રને અનુસરનારી હશે. ૨૪ તે શીલવાન, યુગ્વવાળી, ધૈર્યયુક્ત અને સૂર્યકિરણની માફક મૂર્તિમયી સાધ્વી હશે ૨૫ હે રાવણ ! મેં તને એ મહાન, શાશ્વત, અવ્યય અને દેવના દેવનું સર્વ આગ્યાન વિસ્તારથી કહ્યું છે. ૨૬

હે રાઘવ ! આ વૃત્તાત સાંભળ્યા પછી પ્રતાપી મહાબાહુ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તમારી સાથે વિરોધ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. સનતકુમારના વચનો પર વારંવાર વિચાર કરતો શ્રીમાન રાવણ હર્ષ પામ્યો અને યુદ્ધ માટે ફરવા લાગ્યો. ૨૭, ૨૮

વિસ્મયથી વિકાસ પામેલાં નેત્રોવાળા એવા રામચંદ્ર તે કથા સાંભળી માથું ધુણવી આશ્ચર્યમા લીન થઈ ગયા. રાજ રામચંદ્ર અગત્ય મુનિના વચનો સાંભળી હર્ષયુક્ત થઈ તથા વિસ્મયયુક્ત નેત્રોવાળા થઈ બોલ્યા 'હે મુનિશ્રદ્ધ ! મને તમે તે પુરાતન કથા કહો. ૨૯, ૩૦

ઈતિ શ્રી માત્રીક મહામુનિનણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા પ્રક્ષિપ્ત ૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૯ મો

અથાની પરંપરા

તત્ત પુનઃક્રાંતિજા કુમ્ભયોર્નિર્મહાયશા ।

ઉવાચ રામં પ્રણત પિતામહ દ્વિશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

પિતામહ જેમ ઇંદ્રને કહે, તેમ મહા-તેજસ્વી અને મહાયશસ્ત્રી અગસ્ત્યે પ્રણામ કરતા રામચંદ્રને ફરીથી કહેવા માડ્યું. તે મહાતેજસ્વી મુનિએ સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રને 'તમે સાંભળો' એમ કહી કથાનો શેષ રહેલો ભાગ કહેવા માડ્યો, તે મહામતિ મુનિએ જે પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું અને જે પ્રમાણે એ બનાવો બન્યા હતા તે પ્રમાણે પ્રસન્નચિત્ત થઈ ને રામચંદ્રને એ કથા કહેવા માહી. ૧-૩

હે મહામતિ રામ ! મહાબાહુ ! હસામા રાવણે એટલા માટે જ જનકનંદિની બાનક્રીડા હરણ કર્યું હતું. ૪ ગિરિશ્રદ્ધ ઉત્તમ મેરુ ઉપર મહાયશસ્ત્રી નારદે આ કથા મને કહી હતી. હે રાઘવ ! નારદેએ દેવ, ગણ, સિદ્ધ અને

મહાત્મા ઋષિઓની કથા મને કહી હતી. હે માનદ ! હે રાજેન્દ્ર ! મહાતેજસ્વી નારદે હસતાં હસતાં જે કથા કહી હતી તે મહાપાપનો નાશ કરનારી કથા હું તમને કહું છું તે સાંભળો. દેવતા સાથે મહાબાહુ ઋષિઓએ એ કથા સાંભળીને તે સર્વેએ હર્ષયુક્ત નેત્રવાળા નારદેએ કહ્યું. ૫-૮ 'જે ભક્તિપૂર્વક નિત્ય આ કથાને સાંભળાવે અથવા સાંભળે તે પુત્ર અને પૌત્રવાન થઈ ને સ્વર્ગલોકમા પૂજ્ય છે. ૯

ઈતિ શ્રી વાલ્મીકિ મહામુનિનણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા પ્રક્ષિપ્ત ૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૧૦ મો

શ્વેનદ્રોપમા સ્ત્રોત્રાને હાથે રાવણુનો

પરાજય-રામચંદ્રને મૂળ સ્વરૂપ

પ્રભાધન-ઋષિઓની વિધાય

તત્ત સ રાક્ષસો રામ પર્યટન્મુખ્યનીતલે ।

વિજયાચીં મહાદુરે રાક્ષસ પારગારેત ॥ ૧ ॥

હે રામ ! મહાશૂરવીર રાક્ષસોને સાથે લઈ ને રાક્ષસ રાવણ વિજય મેળવવા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરતો હતો. ૧ દાનવ, દૈત્ય અને રાક્ષસોમા જેને પણ વધારે બળવાન સાંભળતો, તેને બળથો ગર્વિષ્ઠ થયેલો રાવણ યુદ્ધ માટે બોલાવતો હતો. હે પૃથ્વીપતિ ! એ પ્રમાણે સર્વ પૃથ્વી ઉપર ફરતા ફરતા તેને એક વખત બ્રહ્મલોકમાથી પાછા ફરતા નારદે ભળ્યા. વાદળાની ઉપર આવેલા બીજા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી નારદેએ પોતાની તરફ આવતા જોઈ તેમની સામે જઈ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે તેમને પ્રણામ કર્યો ૨-૪ પછી હર્ષિત થઈ ને તેણે નારદેએ કહ્યું 'તમે બ્રહ્મલોકમાથી માહીને બધા લોકનું અનેક પ્રકારે દર્શન કરેલું છે. ૫ 'હે મહાબાગ ! એમાંથી કયા લોકના માણસો વધારે બળવાન છે ? હું એવાઓની સાથે પ્રાપ્ત થયેલી ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. ૬, ૭

ત્યારે નારદેએ એક સુદૃઢ સુધી વિચાર કરી કહ્યું 'હે રાજન ! દીરસાગરની પાસે એક મહાદીપ છે. ૮ ત્યાં ચરતા જેવા મહા-

બળવાન, મહાકાય, મહાપરાક્રમી અને મેઘના સમાન ગંભીર શબ્દ કરનારા શ્રીમાન ધૈર્ય-શાળી અને મોટા પરિધ સમાન બાહુવાળા માણસો મેં જોયા છે. તું આવા બળ અને પરાક્રમવાળા માણસોને ઇચ્છે છે.'

ત્યારે રાવણે ઉત્તર આપ્યો : 'હે નારદ ! એ શ્વેતદ્રીપમા એવા મહાન બળવાળા માણસો કેમ પેદા થતા હશે ?' એ શ્વેતદ્રીપમા તે મહાત્માઓનો વાસ કરી રીતે થયો ? હે પ્રભુ નારદ ! એ બધું મને મૂળથી માહિતે કહો. તમે સર્વ જગતને હાથમાના આમગાની પેઠે જોયું છે. ૧૮-૧૨

ત્યારે નારદજીએ કહ્યું 'હે રાક્ષસાધિપ ! એ સર્વ લે કેા નિરતર અનન્ય મનથી નારાયણ પરાયણ છે અને તેમનું આરાધન કરવામા જ આસક્ત છે. તેઓ તેમનામા જ પોતાનું ચિત્ત રાખનારા છે અને એકાત્માવથી તે માણ્યો એમને શરણે ગયેલા છે નિરતર નારાયણમા જ પોતાનું ચિત્ત અને પ્રાણ રાખનારા એ મહાત્માઓએ શ્વેતદ્રીપમા વાસ કર્યો છે. ચક્રને ધારણ કરનારા લોકનાથ દેવે શાહજ ધનુષ્ય ધારણ કરી યુદ્ધમા જે જે લોકોને હણ્યા છે, તે સર્વને ત્યા નિવાસ આપ્યો છે. હે તાત ! યજ્ઞના ફળ વડે, તપ વડે, સંયમ વડે કે સર્વોત્તમ દાનના ફળ વડે, પણ તે સુખદ લોક પ્રાપ્ત થતા નથી. ૧૩-૧૭

નારદજી પાસેથી આ વૃત્તાત સાંભળ્યા પછી વિશ્વમય પામેલો દશગ્રોવ થોડી વાર વિચારમા પડી ગયો અને કહ્યું 'હીક છે, હું તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ.' એમ બોલી તે શ્વેત દ્રીપમા ગયો, તેમ જ યુદ્ધ જોવું જેને પ્રિય છે એવા નારદજી પણ થોડો વખત વિચાર કરી આ પરમ આશ્ચર્યને જોવાની ઇચ્છાથી તરત ત્યા ગયા.

હે રાઘવ ! રાક્ષસોની સાથે ત્યાં જઈને મહાબળવાન રાવણ મહાન સિંહનાદથી દશે દિશાઓ ગબડી મૂકવા લાગ્યો. ૧૮-૨૧ ત્યારે

નારદજી ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી રાવણ દેવતાઓને પણ મહાદુર્લભ મહાદ્રીપ શ્વેતદ્રીપમાં પહોંચી ગયો હતો. ૨૨ તે દ્રીપના તેજપ્રભાવથી બળવાન રાવણનું પુષ્પક વિમાન સામા પવનના વેગથી અટકી પડ્યું. જેમ સામા પવનના પ્રવાહમાં વાદળા સ્થિર રહી શકતા નથી, તેમ તે વિમાન ત્યાં જઈને સ્થિર ન રહી શક્યું. રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના પ્રધાનો પણ કઠિનતાથી જોવાય તેવા શ્વેતદ્રીપમા ગયા પછી ભયભીત થઈ રાવણને કહેવા લાગ્યા : 'હે રાક્ષસેન્દ્ર ! અમે મૂઢ થયા છીએ, સંસારહિત થયા છીએ, ચેતનારહિત થયા છીએ અને કોઈ પણ રીતે સુદ્ધ કરવા શક્તિમાન રહ્યા નથી' એમ કહી તે સર્વ રાક્ષસો પલાયન કરી ગયા. ૨૩-૨૫ ત્યારે રાવણે સુવર્ણભૂષિત પોતાનું પુષ્પક વિમાન તેઓની સાથે પાછું મોકલી દીધું.

હે રામ ! પુષ્પક વિમાન ગયા પછી તેમ જ રાક્ષસોને રબ આપ્યા પછી રાક્ષસાધિપ રાવણે મહાભય'કર ફળ ધારણ કયું. ૨૭, ૨૮ પછી તેણે શ્વેતદ્રીપમા પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ કેટલીક સ્ત્રીઓએ તેને જોયો. ૨૯ તેમાની એકે હાસ્ય કરી રાવણને હાથ ઝાલોને 'તું અહીં' શા માટે આવ્યો છે ? તું કે.ણ છે ? તું કોનો પુત્ર છે ? તને અહીં' કોણે મોકલ્યો છે ?' એમ પૂછ્યું ત્યારે હે રાજન ! કોઈ પામેલા રાવણે ઉત્તર આપ્યો. ૩૦, ૩૧ 'હું વિશ્વવાનો પુત્ર છું, મારું નામ રાવણ છે હું' અહીં' સુદ્ધ મેળવવા માટે આવેલો છું, પણ હું' તો કોઈને અહીં' જોતો નથી. ૩૨ આ સાંભળી સુદર અવાજવાળી સર્વ સુવતીઓ હસી પડી. ૩૩ તેમાંની ઓધ પામેલો એકે બાળકની માફક રમત રમતમા રાવણને કેડેથી પકડીને સખીઓની વચ્ચે ફેરવ્યો, અને પોતાની એક સખીને બોલાવીને 'કાળા આજણુ સરખી કાતિવાળા, વીસ હાથ-વાળા અને દશ મસ્તકવાળા એક ક્રીડાને મેં પકડ્યા છે તે તું જો' એમ બોલવા લાગી. ૩૪, ૩૫ રાવણને ફેરવવાથી થાકેલી તે સ્ત્રી એક હાથમાથી

બીજા હાથમા લઈ તેને ફેરવવા લાગી આમ
ન્યાયે બળવાન રાવણને ધુમાવવામા આવતા
હતે ચારે કોણથી તેણે તે સ્ત્રીના હાથ કરડી
ખાધો તેથી હાથની પીડાથી તેને ફેરવતી તે
સ્ત્રીએ તેને છોડી દીધો ત્યારે બીજી કોઈ સ્ત્રી
તે રાક્ષસે દ્રને પકડીને આકાશમા ભેડી, તેથી
ક્રોધ પામેન તેણે નખથી વલ્લરિયા લચ્યા,
એટલે તે સ્ત્રીએ તેને એકદમ છોડી દીધો, તેથી
લયલીત થયેલા રાવણ સાગરમા પડ્યા ૩૧-૩૮
વજ્રપ્રહાર થતા પર્વતનુ શિખર જેમ તૂટી પડે,
તેમ મહાબળવાન રાવણ સમુદ્રમા પડ્યા ૪૦

હે રામ ! એ પ્રમાણે શ્વેતદ્રોણમા વનનારી
સ્ત્રીઓએ રાવણને પકડીને અહીંથી તહીં
લમાવ્યો, ત્યારે મહાતેજવી નારદજી પણ
રાવણને સ્ત્રીઓથી હાર પાનેનો ભેઈ વિન્નમ
માથા તથા લાખા વળત મુઠી હન્યા અને
નાચ્યા એટલા જ માટે હે મહાબાહુ ! દુરાત્મા
રૂવણે મરણની ઇચ્છા કરીને તમારી પાસેથી
મીતાઈને હરી લીધા હતા

તમે શખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા
દેવ નારાયણ ઠે, તમારા હાથમા શાર્ફ ધનુષ,
પદ્મ આદિ આયુધો આવેના છે, તમે સવ
દેવતાઓથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય ઠે, શ્રીવત્સ
લાઠનવાળા ઠે, હૃષીકેશ ઠે, સવ દેવોથી
પૂજાયેલા ઠે, મહાયોગી ઠે, પદ્મનાભ ઠે,
લક્ષ્મીને અલય આપનારા ઠે, રાવણને નધ
કરવા માટે તમે મનુષ્યાવતાર લીધો ઠે હું
નારાયણ છું એમ શું તમે નથો બળુતા ૧૨-૪૧
હે મહાભાગ ! તમે મોહ પામા નહિ આત્મ
જ્ઞાનથી તમે તમારા મૂળસ્વરૂપનું સ્મરણ કરો
તમે ગુપ્તમા પપુ ગુપ્ત તરફ છે એમ પિતામહ
બ્રહ્માજીએ કહ્યું હતું ૪૭ હે રાઘવ ! તમે સર્વ,
સ્વ અને તમ, એ નણુ ગુણસ્વરૂપ છે, ક્રક્રક,
યજુર અને સામ એ નણુ વેદ છે, સ્વ, પૃથ્વી
અને પાતાળ એ નણુ લોકમા રહેનારા ઠે,
ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ નણુ કાળમા
કાર્ય કરનારા ઠે, ધનુર્વેદ, ગાધર્વવેદ અને

આયુર્વેદ એ નણુ વિદ્યાઓને બળુનારા ઠે,
દેવતાઓના યજુઓનો ચહાર કરનારા ઠે, ૪૮
તમે ઇંદ્રના નાના ભાઈ ઠે, તમે શ્રીમાન બળિ
રાવળને ખાવ્યા ત્યારે તમારા ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપથી
તો વોકોને લયલીત કરી દીધા હતા ૪૯ તમે
અહિતિના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા સનાતન
વિષ્ણુ છો અત્યારે સર્વ મોકના હિત માટે
તમે મનુષ્યાવતાર લીધો છે

હે મુરશ્રદ્ધ ! પુન અને બાધવજનો સહિત
પાપી રાનાનો નાશ કરી તમે દેવોનું કાર્ય
કરેનું છે ૫૦ ૫૧ હે મુરશ્રદ્ધ ! તમારી કૃપાથી સર્વ
તપોધન સપિઓ અને દેવો રાજ થયા છે અને
સવ જગત શાંતિ પામ્યું છે હે પ્રભુ ! તમારા
માટે જ મહાભાગ લક્ષ્મીના અવતારરૂપ સીતાજી
જન્મ રાવળને ત્યા પૂર્ણિમાથી ઉત્પન્ન થઈ મોટા
થયા હતા અને લકામા હરી નઈને રાવણે
તેમનું માતાની માદક રક્ષણ કર્યું હતું હે
રામ ! એ બધો તમારો મહાભાગથી વૃત્તાત
કનો ૫૨-૫૪ આ બધું સનહુમાટે દીધાયુષો
નારદજીને કહ્યું હતું અને નારદે અમને કહ્યું
હતું એ માણસ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની મનિધિમા
શ્રાદ્ધ વાતે આ કથા સંભળાવે તો તેણે આપેલું
સંધ્યું અન્ન પિતૃઓને મળે છે ૫૫, ૫૬

કમળનયન રામચંદ્રજી આ દિવ્ય કથા
માલગીને વાનરો સહિત સુગ્રીવ અને રાક્ષસો
સહિત વિભીષણ સાથે પરમ વિન્નમય પામ્યા
વળી અમારો સહિત જે જે રાવળો, ધમિષ્ઠ
બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વશ્યો અને શૂદ્રો ત્યા એકઠા
થયેના હતા, તેઓ સર્વ પણ આજો વિકસાવીને
હવે યુત થયા પછી મહાતેજસ્વી અગસ્ત્યે
રામચંદ્રજીને કહ્યું હે રામ ! અમને તમારું
દશન થયું તેમ જ અમે તમારી સલામા કથા
પણ કહી, હવે અમે જઇશું એમ કહી
સંતકાર પામેલા સર્વ મુનિઓ જે રસ્તે આવ્યા
હતા તે રસ્તે પાઠા ગયા ૫૭-૬૧

હિત શ્રીન યોગી નંક મનિખણી અ દિકાવ્ય શ્રીરામ ચંપુના
ઉત્તર કાંડ મ નિમિષ મળ ૧૦ મે સમ સ

સર્ગ ૩૮ મો

જનકાદિ રાજાઓની વિદાયગીરી

પ્રવમાસ્ને મહાશાસ્ત્રદ્વ્યહનિ રાઘવ ।

પ્રવાસ-સન્નિધિયોર્ણિ પોરજાનપદેયુ ચ ॥૧॥

મહાબાહુ રામચંદ્ર એ પ્રમાણે દરરોજ સર્વથી પૂજાતા હતા અને પોર અને જનપદ સહી સવ કાર્યો કરીને રાજ્ય ચલાવતા હતા. કેટલોક સમય વીત્યા પછી એક દિવસ મહાત્મા રામચંદ્ર હાથ ભેડી જનકરાજને કહેવા લાગ્યા

‘તમે અમારી નિશ્ચળ ગતિરૂપ છો, તમે જ અમારું પાલન કયું છે, તમારા ઉત્તર તેજથી રાઘવોને મેં હણ્યો છે. ૧-૩ હે રાજન્ ! મર્વ ધક્કાકુએ અને સવ મધિય લોકોની વચ્ચે અતુલ પ્રીતિ અને અતુલ મ સહય પરાપૂર્વથી જ છે. ૪ હે પાથિવ ! હવે તમે તમારા નગરમા સુખથી પધારો એટલે અમારા તરફની ભેટના રત્નો લઈ મહાત્મા ભરત આપને વળાવવા આવશે ૫

જનક રાજાએ રામચંદ્રના વચ્ચનોનો સ્વીકાર કરી કહ્યું હે રાજન્ ! તમારી નીતિ અને દર્શનથી હું પ્રસન્ન થયેલો છું મારે માટે જે જે રત્નોનો સચય કરવામા આવેલો હોય, તે બધો હું મારી બંસ પુત્રોએ સીતા અને ભમિલાને ભેટ આપું છું’ પછી પ્રસન્નચિત્ત જનક રાજા રામચંદ્રની વિદાય લઈને મિથિલા નગરી ગયા. ૬-૭

જનક સન્ન ગયા પછી રામે હાથ ભેડી વિનયથી પોતાના મામા કેકય-રાજપુત્ર સુધા નિવતને કહ્યું ‘હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હે રાજન્ ! હું, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન અને આ બધું રાજ્ય, એ સર્વ આપને આધીન છે અને આપત્તિમા તમે જ અમારી ગતિ છો કેકયરાજ વૃદ્ધ છે, તેથી તે તમારા માટે ચિંતા કરતા હશે, માટે હે રાજન્ ! હવે તમારે ત્યાં જવું એ મને ઠીક લાગે છે ભેટ આપવાનું પુષ્કળ ધન અને વિવિધ રત્નો વર્ધને તમને વળાવવા માટે

લક્ષ્મણ તમારી સાથે આવશે. ૧ સુધાનિતે આ માગણી સ્વીકારી લઈ કહ્યું. ‘હે રાઘવ ! તમારું ધન અને રત્નો અક્ષય ધાવ.’ પછી કેકય રાજાના હર્ષને વધારનાર સુધાનિતે રામચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી, ત્યારે રામચંદ્રએ મામા બાપીને તેમની પ્રદક્ષિણા ડગી પછો રામચંદ્રની રજા લઈને અસુર વૃત્તને હાંપીને વિષ્ણુ સાથે ઇંદ્ર બચ તેમ લક્ષ્મણની સાથે સુધાનિત જવા લાગ્યો ૮-૧૪

તેમને રજા આપીને મહાત્મા રામચંદ્રએ પોતાના મિત્ર અને જેને કોઈનાથી પણ ભય નથી એવા કાશીના રાજા પ્રતદનને કહ્યું ૧૫ ‘હે રાજન્ ! તમે ભરતને રણસહાય આપવાનો ઉદ્યોગ ઈર્ષ્યો હતો, તેથી મેં તમારી પરમ પ્રીતિ દર્શાવનારી મિનતા ભેડી છે. હવે આવ તમે મજબૂત કાષ્ઠા અને દરવાજાઓથી રક્ષણ કરાચેની, સુદર વારણા અને અસી નદીઓની વચ્ચે આવેલી તમારી કાશી નગરીમા પધારો.’ એમ કહીને ધર્માત્મા કાકુત્સ્થ રામચંદ્ર આસન ઉપરથી ઊઠી તે ધર્માત્મા રાજાને પરમ પ્રીતિથી ભેડી પડ્યા ૧૬-૧૮ ત્યારે કૌશલ્યાની પ્રીતિને વધારનાર રામચંદ્રની રજા લઈને જેને કોઈ સ્થળેથી ભય નથી એવા કાશીના રાજા પોતાના નગરમા ગયો ૧૯

ત્યાર પછી મહાત્મા રામચંદ્ર બીજા ત્રણેયો રાજાઓને હસતા હસતા મીઠા શબ્દોથી કહ્યું. ‘તમે સર્વેએ આપણા વચ્ચેની નિશ્ચળ પ્રીતિ તમારા બળ-પરાક્રમ વડે કાયમ રાખી છે તમે સર્વેએ નિરંતર ધર્મપરાયણ રહી સત્ય વ્યવહાર જાળવી રાખ્યો છે અને તમારા સરખા મહાત્માની પ્રીતિ અને પ્રતાપથી જ મેં દુરાત્મા, હુણ્ણુદિ, રાક્ષસાધમ રાઘવોને હણ્યો છે હું તો નિમિત્તમાત્ર જ હતો શુદ્રમા સેના, પુન, બાધવ, અમાત્ય એ સર્વે નાથે રાઘવ માથે ગયો, એ તો ખરેખર તમારા જ પ્રતાપ હતો વનમાથી જનક રાજાની પુત્રીનું હરણ થયું છે, એ સાબળી મહાત્મા ભરતે આપ સર્વ મહાત્મા

એને સહાયાર્થે બોલાવ્યા હતા, તેને ઘણા કાળ વીતી ગયો છે, માટે હવે તમે સવ પોતપોતાના નગરોમા પધારો એ મને ઠીક લાગે છે ૧૨૦-૨૫

રામચ દ્રશના વચન સાંભળી હર્ષયુક્ત થયેલા એ સર્વ રાજાઓએ ઉત્તર આપ્યો. 'આપના જ લાગ્યથોગે આપ વિજયી થયા છો અને તમે તમારું રાજ્ય પાલુ મેળવ્યું છે, તેમ જ તમારા જ સારા લાગ્યે તમે મીતાજી પાછા મેળવ્યા છે અને શત્રુને પરાજિત કર્યો છે જેણે શત્રુઓને હાવીને વિજય મેળવ્યો છે, એવા રામચ દ્રશના દર્શન કરવા એ જ અમારી પરમ ઇચ્છા હતી અને એ જ અમારી પરમ પ્રીતિ હતી, તમે જે અમાન વખાણ કર્યો છો તે તો તમારી જ મોટાઈ છે, અમે તે એની પ્રશંસા કરી શકવાને પા પાત્રમાત્ર નથી આપની આજ્ઞા છે, તો હવે અમે સવ અડીચી વિદ્યાન થઈશું, છતાં તમે તો સદાય અમારા હૃદયમા રહેશો હે મહાબાહુ! આપની મહાન પ્રીતિથી વીટળાયેલા અમે પણ આપના પ્રત્યે એવા જ પ્રીતિવાળા રહીશું માટે હે મહારાજ! આપની પ્રીતિ અમારા ઉપર નિત્ય ડાનમ જ રાખશો' એમ કહી જવા માટે ઉતાવળ થયે ના સર્વ રાજાઓએ હાથ ભેડી રામચને વિનંતી કરી, ત્યારે રામ રામચ / તેનો સ્વીકાર કર્યો નહીં તેઓ સર્વ પોતપોતાના દેશમા ગયા ૨૧-૨૨

હત નીન નીક મહ મુનિષ પીત અદિા વ ૧૦૨ મ ૫૮ ના
વર્ણનામા ૩૬ માં સગ સમમ

સર્ગ ૩૯ મો

વાત્સરા નોરનો સત્તાર

તે પ્રવાતા મહા માન પાર્વિનાસ્તે પ્રહૃષ્ટત્ ॥

મજવા જસહુત્રોઘ કમ્પયન્તો મસુષ્ઠમા ॥ ૧ ॥

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા રાજાઓ હંબરો હાથીધોડાના સમૂહથી વસુધરોને ધ્રુવવતા પોત પોતાના નગરોમા જવા નાગના ભરતની આજ્ઞા થી ઉત્સાહવાળા મનિકો અને વાહનોવાળી અનેક અક્ષૌહિણી મેના રાધવને મહાય કરવા માટે અયોધ્યામા એકઠી થયેલી હતી ૧૨ તે સર્વ

પોતપોતાને અથો જતી હતી, ત્યારે બળધી ગર્વિષ્ઠ થયેલા યોદ્ધાઓ અદરઅદર કહેવા લાગ્યા 'યુદ્ધમા રામના શત્રુ રાવણને તો આપણે જોયો પણ નહિ ૩ ભરતે આપણને પાછળથી નકામા બોલાવ્યા, આપણે સર્વ જરૂર એ રાક્ષસોને હાવી નાખત ૪ રામ અને લક્ષ્મણ ના બાહુના પરાક્રમથી રક્ષાયેલા આપણે સમુદ્રને પેને પાર જઈ જરા પણ કવેશ પામ્યા વિના સુખથી યુદ્ધ કરતા ૫ એવી અનેક ભરતની વાતો કરતા કરતા સર્વ યોદ્ધાઓ અને રાજાઓ પોત પોતાના રાજ્યમા ગયા તેઓના પ્રસિદ્ધ રાજ્યો આનંદથી ભરેલા, ધનધાન્યથી પૂર્ણ અને મહાન સમૃદ્ધિવાળા હતા પોતાના નગરોમા ક્ષેમકુળજાયેલા હોવાથી તે રાજાઓ રામચ દ્રશની પ્રીતિ મ પાદન કરવા માટે વિવિધ રત્નો, અશ્વો, યાનો, મહાગરતા હાથીઓ, ઉત્તમ ચંદન, દિવ્ય આભરણ મંપુ મોતી, પરવાળા, રૂપવતી દામીઓ, નાના પકારના ચર્મ અને અનેક રવાદિની ભેગો તેમને વળાવવા આવેલા મહા બાવાન ભરત, લક્ષ્મણ અને ગાત્રુદ્ધ આદિની પાથે મોકલવા નાગના તે સવ લઈને એ ત્રણે પુત્રાશ્રમભાઈઓ પાતાની રમ્ય અયોધ્યા નગરી મા મા ના તથા વિનયન અને વિવિધ રત્નોની ભેગો રામચ દ્રશ ની આજ્ઞા ધરી ત્યારે તે સર્વનો પ્રીતિ સાહન સ્વીકાર કરી મહાત્મા રામચ દ્રશ એ પોતાના પર કર્યો ઉપકારના બદલામા વાનરરાજ સુગ્રીવને, રાક્ષસરાજ વિશ્વિશ્વને અને યુદ્ધમા જય અપાવનારા ઈન્દ્ર રાક્ષસો તથા વાનરોને તે બધી ભેગો વહેલી આપી ૧-૧૪ એ સમયે મહાત્મા રામચ દ્રશએ આપેના સર્વ રત્નો મહાવીર વાનરો અને રાક્ષસોએ હાથ પર અને માથા ઉપર પહેરી લીધા ૧૫

પછી ઇન્દ્રવાહુઓમા મહારથી અને પરાક્રમી, કમળાળ સરખી આખોવાળા રાજ રામચ દ્ર મહાબાહુ હનુમાન અને અગદને પોતાના ખોળામા ભેસાડી સુગ્રીવને કહ્યું 'આ અગદ તારો સુપુત્ર છે અને વાસુપુત્ર હનુમાન તારો

સુમત્રો છે. ૧૦-૧૭ હે સુગ્રીવ ! એ બંને મંત્રણા કરવામાં યોગ્ય છે, તેમ જ માસ કાર્યમાં નિરં- તર પ્રીતિવાળા છે, તેથી તેઓ વિવિધ પૂજાને યોગ્ય છે. ૧૮ એમ કહીને એ મહાયાશસ્વીએ પોતાના અંગ ઉપરનાં આબૂપણો ઉતારી અંગદ તથા હનુમાનના શરીર ઉપર પહેરાવ્યાં. પછી રામચંદ્ર વાનરયુથપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ નીલ, નલ, કેસરી, કુમુદ, ગંધમાદન, સુપેણુ, પનસ, મેંદ, દ્વિવિદ, બાળવંત, ગવાક્ષ, ચિન્ત, ધૂમ્ર, વલી- મુખ, પ્રજંઘ, સંનાદ, દરીમુખ, દધિમુખ, ધંદ્ર- જિત આદિ વાનરોને મીઠી વાણીથી બોલાવી તેમના તરફ સૌમ્ય દષ્ટિથી જોતાં કહ્યું : ‘તમે સર્વ મારા મિત્રો છો, મારા શરીર અને ભાઈ સમાન છો. ૧૯-૨૨ હે વનવાસીઓ ! તમે મને સંકટમાંથી છોડાવ્યો છો. તમારા જેવા ઉત્તમ મિત્રો જેને છે તેવા સુગ્રીવ રાજાને ધન્ય છે.’ એમ કહી સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે શ્રદ્ધા અલં- કારો અને મહામૂલ્યવાન હીરાઓ વગેરે તેમની વચ્ચે વહેંચી આપ્યા અને પછી નરશ્રદ્ધ રામચંદ્ર તેઓ સર્વને ભેટ્યા. ૨૩-૨૫

પિંગળ વર્ણવાળા એ વાનરો અયોધ્યામાં રહ્યા ત્યાં સુધી મુગધીકાર મધ પીતા અને સારા સંસ્કાર પામેલુ અજ, કૃષ્ણ અને મૃગાદિ ખાતા હતા. ૨૬ એવો વેળ : ભોગવતાં તેમને એક માસ કરતાં વધારે સમય વીતી ગયો. છતાં રામચંદ્રજીની પ્રીતિને લીધે એક સુહૃદ્ જ ગયું હોય તેમ લાગ્યું. ૨૭ ઇચ્છાનુસાર સ્વરૂપ ધારણ કરનારા વાનરો, મહાવીરો રાક્ષસો અને મહા- બળવાન રીંછો સાથે રામચંદ્ર પણ અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરતા હતા. એ પ્રમાણે આનંદ પામતા રાક્ષસો અને વાનરોનો શિશિરઝતુનો બીજો માસ પણ વીતી ગયો. ગંધવાકુરાજના સુદર નગરમાં રહેતાં, પરમ પ્રીતિ મેળવતાં, રામ- ચંદ્રનું પરમ સન્માન પામીને તેઓ ગર્વનો ધણો સમય સુખમાં વીતી ગયો. ૨૮-૩૦

હિત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરાર્ધમાં ૩૯ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો

વાનરો અને રાક્ષસોની વિદાય

તથા સ્વ તેણાં ચક્ષુતામૃતવાનરરક્ષસામ્ ।

રાગવસ્તુ મહાતેજા સુર્યાર્ચનદમન્નવીત ॥ ૧ ॥

રીંછ, વાનર અને રાક્ષસોનો અયોધ્યામાં ઘણો કાળ વીતી ગયો, ત્યારે મહાતેજસ્વી રાઘવે સુગ્રીવને કહ્યું : ૧ ‘હે સૌમ્ય ! હવે તમે દેવ અને અસુરોથી જેની સામા ન થઈ શકાય એવી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં જાઓ. ત્યાં મંત્રીઓની સાથે રહી નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવો. ૨ હે મહાબાહુ ! તું પરમ પ્રીતિવાળો થઈને મહાબળવાન અંગદ, હનુમાન અને નલની ખબર રાખજે. ૩ તારા સસરા સુપેણુ, બળવાનોમાં શ્રદ્ધ તાર, દુર્ધર્ષ, કુમુદ, મહાબળવાન નીલ, વીર શતભાલિ, મેંદ, દ્વિવિદ. ગજ, ગવાક્ષ, ગવજ, મહાબળવાન શરભ, મહાબળવાન દુર્ધર્ષ, રીંછપતિ બાળ- વંત, એ સર્વ તરફ પણ તું પ્રીતિથી વતંજે. એ સિવાય ગંધમાદન, સુવિકાંત, કષ્ણ, પ્લવંગ સુપાટલ, કેસરી, શરભ, શુભ, મહાબળવાન ચંપયૂડ વગેરે જે જે મહાત્માઓએ મારે માટે પ્રાણની આહુતિ આપી હતી, તેઓનું તું પ્રીતિથી પાલન કરજે. ૪-૬

એ રીતે સુગ્રીવને કહીને તથા વારંવાર તેને બેઠીને પછી મીઠી વાણીથી મહાત્મા રામ- ચંદ્ર વિશીષણને કહ્યું : ‘હું તમને ધર્મના બાહુ છું, તમે ધર્મ પ્રમાણે લોકાનુ રાજ્ય કરો. હવે તમારા ભાઈ કુબેરજી તનો સૌ રાક્ષસો પર પ્રીતિ ધરાવે છે, માટે તમે સુખથી લોકાનુ રાજ્ય કરો. હે રાજન ! તમે ક્યારે પણ અધર્મબુદ્ધિ કરશો નહિ. ખરેખર, બુદ્ધિમાન રાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય લાંબા કાળ સુધી ભોગવે છે. ૧૦, ૧૧ હે રાજન ! તમે મને તથા સુગ્રીવ- ને પરમ પ્રીતિપૂર્વક હમેશાં સંભારશો. તમે ક્યેશરહિત થઈને હવે પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક લોકામાં જાઓ. ૧૨

રામનાં વચન સાંભળી સૌ ‘ધન્ય છે, ધન્ય

છે' એમ કહી વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. 'હે રામ! હે મહાબાહુ! સ્વયંભૂ પ્રહ્લાની માફક તમારી બુદ્ધિ અને પરાક્રમ અદ્ભુત છે અને એવું જ પરમ માધુર્ય પણ તમારામાં છે.'^{૧૩,૧૪}

વાનરો અને રાક્ષસો બોલી રહ્યા પછી હનુમાને પ્રણામ કરી રાઘવને કહ્યું: 'હે વીર રાજન્! મારો તમારામાં નિરંતર પરમ સ્નેહ રહે, ભક્તિ પણ નિરંતર તમારા ઉપર જ રહે અને મારો તમારા સિવાય બીજો કોઈ પણ સ્થળે ભાવ ન થાય.'^{૧૫} જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર રામકથા થયા કરે, ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ મારા ચરીરને ન છોડે.^{૧૬} હે રઘુનંદન! હે પુરુષપ્રેમ રામ! આ દિવ્ય ચરિત્રની જે કથા છે, તે મને અપ્સરાઓ સંભળાવ્યા કરે.^{૧૭} હે રામ, એ ચરિત્રાનુસાર સાંભળી પવન જેમ મેઘમાળા હરી બધે તેમ હું તમારા દર્શનની મને થતી ઉત્કંઠા પૂરી કરીશ.'

હનુમાનનાં વચન સાંભળી મહાત્મા રામચંદ્ર એકાએક આસન પરથી ઊઠીને સ્નેહથી તેમને ભેટી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા: 'હે કપિશ્ર્મ! તું કહે છે તેમ જ થશે. તેમાં જરા પણ સંશય રાખવો નહિ. આ લોકમાં જ્યાં સુધી મારી કથા થશે ત્યાં સુધી તારી કીર્તિ તથા પ્રાણ રહેશે અને જ્યાં સુધી જગત હશે ત્યાં સુધી મારી કથા પણ થશે. હે કપિ! તે' મારા ઉપર અનેક ઉપકારો કર્યા છે, તેમાં એક ઉપકારના બદલામાં હું પ્રાણ આપું તોપણ તેનો ખટલો વળે તેમ નથી, તો બીજા ઉપકારોના તો હું દેવાદાર જ રહીશ. હે કપિ! તે' જે ઉપકારો કર્યા છે, તે મારા અંગમાં બુના થઈ જવ; કારણ કે આપલોક આવે છે ત્યારે માનુષ્ય પ્રત્યુપકારને પાત્ર થાય છે, માટે તારા ઉપર આપત્તિ ન આવે.'^{૧૮-૨૪} પછી રાઘવે ચંદ્ર સરપો પ્રકાશિત અને જેની મધ્યમાં ચૈત્ર્યમણિ હતો તેવો હાર પોતાના ગળામાંથી કાઢી હનુમાનના ગળામાં પહેરાવ્યો.^{૨૫} ત્યારે

સુવર્ણશેઢરાજ સુમેર પોતાના ઉપર પડેલાં ચંદ્રકિરણોથી જેવો શોભી રહે તેમ છાતી પર પહેરેલા હારથી હનુમાન શોભવા લાગ્યા.

રામચંદ્રનાં વિદાય થવા માટે કહેલાં વચનો સાંભળી એક પછી એક મહાબળવાન વાનરો તેમના પગમાં પડી માંગે પડવા લાગ્યા. પછી જ્યારે સુગ્રીવ અને ધર્માત્મા વિણીષણની સાથે ગાદ આલિંગન કરીને રામચંદ્રે તેમને વિદાય આપી, ત્યારે સર્વનાં નેત્રો આંસુથી ભરપૂર થઈ ગયાં.^{૨૬-૨૮} એ સમયે રામચંદ્રને ત્યજીને જતાં સર્વની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, કંઈ ગદગદ થઈ ગયા અને ચેતનારહિત હોય તેવા તેઓ જણાવા લાગ્યા. જેમ પ્રાણ મહામુરકેલી એ દેહ ત્યજીને બધે, તેમ જેના ઉપર પૂર્ણ કૃપા થયેલી છે એવા તે સર્વ કપિવંશો મહાત્મા રામચંદ્રને છોડીને પોતપોતાને ઘેર ગયા. રામચંદ્રની પાસે સુખમાં રહેલા રાક્ષસો, રીંછો અને વાનરો રઘુવંશવર્ધન રામચંદ્રને પ્રણામ કરી તેમના વિયોગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુઓથી પરિપૂર્ણ નેત્રોવાળા થઈ પોતપોતાના દેશમાં ગયા.^{૨૯-૩૧}

૧૧ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમયૂતિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ઉત્તરકાંડમાં ૪૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો

પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન

વેદવ્યંક મહાવાહુસ્થવાનરરાક્ષસાન।

પ્રાણિમઃ સહિતૌ રામઃ પ્રમુમોદ સુલ્લં સુલ્લી॥૧॥

રીંછ, વાનર અને રાક્ષસોને વિદાય કર્યા પછી મહાબાહુ રામચંદ્ર પોતાના ભાઈઓ સાથે અપાર સુખથી આનંદ ભોગવતા હતા. એક વખતે પાછલા પહેરે મહાપ્રભુ રામચંદ્રે ભાઈઓની સાથે અંતરિક્ષમાં મીડી વાળી સાંભળી: 'હે સૌમ્ય રામ! તમે મને પ્રસન્ન વદનથી નિહાળો. હે પ્રભો! મને કુબેરભવનથી પ્રાપ્ત થયેલું પુષ્પક વિમાન જાણો.'^{૧-૩} હે નરોત્તમ! તમારી આજ્ઞા માનીને હું કુબેરના ભવન તરફ તેની ઉપાસના કરવા ગયું હતું.

ત્યારે તેણે મને કહ્યું : 'મહાત્મા નરેન્દ્ર રામ-ચંદ્ર યુદ્ધમાં હુધ્ધે રાક્ષસેશ્વર રાવણને હણીને તને છતી લીધું છે.' દુરાત્મા રાવણને પુત્ર, પૌત્ર અને ખાંધેલા સહિત હણ્યો એથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું.' પરમાત્મા રામે લંકામાં તને છોડેલું છે; માટે હે સૌમ્ય! હું તને આજ્ઞા કરું છું કે તું તેમનું વાહન થા. તું સર્વ લોકમાં જવાને સમર્થ છે; માટે જા, તું રઘુનંદનનું વાહન થા. એને માટે જરા પણ કલેશ ન કર; કારણ કે મારી એ પરમ ઇચ્છા છે.' મહાત્મા કુબેરની આવી આજ્ઞા થતાં હું તમારી પાસે આવ્યું છું; માટે જરા પણ શંકા રાખ્યા સિવાય તમે મારો સ્વીકાર કરો. કુબેરની આજ્ઞાથી કોઈ પણ પ્રાણીથી હું પાછું હટું તેમ નથી, એથી હવે હું તમારી આજ્ઞાનું પરિપાલન કરીને મારા પ્રભાવાનુસાર સર્વત્ર ગતિ કરીશ.' ૧૦

મહાબળવાન રામચંદ્રે પુષ્પક વિમાનનું કહેલું સાંભળીને તેમજ તેને પાછું આવેલું જોઈને કહ્યું : 'હે વિમાનશ્રેષ્ઠ પુષ્પક! જો એમ છે તો હું તારું સ્વાગત કરું છું. કુબેરની અનુકૂળતાથી મને સદૃશ્યવહારનું ઉલ્લંઘન કરવાનો દોષ નહિ લાગે.' પછી મહાબાહુ રામચંદ્રે હાંગર, પુષ્પ, સુગંધી ધૂપ આદિથી પુષ્પક વિમાનની પૂજા કરી અને કહ્યું : 'હે સૌમ્ય! હાલ તો તું સિદ્ધ પુરુષોના માર્ગરૂપ અતરિક્ષ-માં ગમન કર, મારા વિયોગથી જેદ ન કર. હું તારું સ્મરણ કરું ત્યારે તું મારી આગળ આવશે. ૧૧-૧૪ તું તારી મનગમતી દિશામાં ગમન કરીશ ત્યારે તને કોઈ રોકી શકશે નહિ.' ત્યારે પુષ્પકે કહ્યું : 'તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાયો.' એમ કહી પોતાની ઇચ્છેલી દિશા તરફ પુષ્પક વિમાન વિદાય થયું. ૧૫-૧૬

પુણ્યસ્વરૂપ વિમાન અતર્ધાન થયા પછી મહાત્મા ભરત હાથ જોડી રઘુનંદનને કહેવા લાગ્યા : 'હે વીર! દેવના જેવા તમે જ્યારે નાજ્ય કરો છો, ત્યારે અમે ઘણાંએ અમનુષ્ય

પ્રાણીઓને વારંવાર મનુષ્યની માફક ખેલતાં જોયાં. વળી કેટલાક માસ ધયાં પ્રભામાં કોઈ જાતના રોગ થયો નથી. હે રાઘવ! વૃદ્ધ પ્રાણીઓને પણ મૃત્યુ આવતું નથી; સ્ત્રીઓ રોગરહિત સંતતિને જન્મ આપે છે અને મનુષ્યો હૃદયપુટ ધયાં છે. હે રાજા! પુરવાસીઓ અને જનપદ-વાસીઓને અધિકાધિક હુધ્ધે થાય છે. મેઘ પણ આકાશમાંથી યોગ્ય સમયે અમૃત જેવું જળ વરસાપે છે. ૧૭-૨૦ કલ્યાણકારક તથા સ્પર્શ કરવા યોગ્ય પવન વાયો ફરે છે. હે રાજા! 'આવો નરેશ્વર અમારા ઉપર ખડું કાળ સુધી રાજ તરીકે રહો.' ૨૧ એ પ્રમાણે પૌર અને જનપદ (ગામડામાં રહેનારા) લોકો સર્વ સ્થળે કહે છે.' ભરતે કહેલી આ અતિશય નીકી વાણી સાંભળી નરશ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર આનંદયુક્ત થયા. ૨૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત ઉત્તરકાંડમાં ૪૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો

અશોક ઉદ્યાનમાં રામચંદ્ર અને સીતાનો
વિહાર-મુનિના આશ્રમમાં એક રાત્ર
રહ્યાનો દોહડ

સ વિસુજ્ય તતો રામઃ પુષ્પકં હેમમૃગિતમ્ ।

પ્રવિવેશ મહાબાહુરસોક્કવનિકાં તદા ॥૧॥

સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન કર્યા પછી મહાબાહુ રામચંદ્ર અશોકવાટિકા નામની વાડીમાં ગયા. એ વાડી ચંદન, આંગો, પુલાહ, રક્તચંદન અને દેવદાર વગેરે વૃક્ષોથી શોભતી હતી. ૨ ચંપક, અશોક, મહુડો, ફલુસ, સર્જ, ધૂમરકિત અગ્નિ સમાન શોભતાં પારિજાત આદિ વૃક્ષોથી એ વાડી શોભતી હતી. લોમ્બ, નીપ, અર્જુન, નાગકેસર, શતાવરી, અતિમુક્ત, મંદાર, કેળ વગેરે છોડ, વેલ અને તેની ઘટાઓથી તે વાડી શોભતી હતી. પ્રિયંશુ, કદંબ, બકુલ, જાંબુનાં ઝાડ, દાડમડીનાં અને કોવિદારનાં વૃક્ષો ત્યાં શોભી રહ્યાં હતાં. ૩-૪ તે વાડી હવેશાં દિવ્ય ગંધ અને રસયુક્ત રમ્ય પુષ્પો તથા મનોરમ ફળો-

થી, કૌમળ અંકુરવાળી કૂંપળોથી, દિવ્ય વૃક્ષોથી, માળોઓએ નિર્મોણ કરેલા સુદર કૂંપળ અને પુષ્પોના ઢગલાઓથી, ઉન્મત્ત ભ્રમરોના ગુંબરવથી, કેયલોથી, વિવિધ પ્રકારના પક્ષીઓથી અને આખાના મોરશી અનેક પ્રકારે શોભી રહી હતી.^{૧-૮} એ વાડીમા કેટલાક વૃક્ષો સુવર્ણ જેવા રંગના, કેટલાક અગ્નિની શિખા જેવા રંગના અને કેટલાક કાળા આજીણિયા જેવા રંગના શોભતા હતા.^૯ તેમાના સુગંધીદાર પુષ્પોની વિવિધ પ્રકારની માળાઓ ખનાવવામા આવતી હતી. તે વાડીમા પુષ્કળ પાણીથી ભરેલા જુદા જુદા આકારની વિહારવાડીઓ આવી રહી હતી.^{૧૦} તેના પગથિયા માણેકના ખનાવેલા હતા અને વચ્ચેના પગથાંચે સ્ફટિકના ખનાવેલા હતા. તેમા કમળો ખીલી રહ્યા હતા. તેના કિનારા ઉપર ચક્રવાક, કારડવ, ગોપટ, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓના કલરવ થઈ રહ્યો હતો. વળી કિનારા ઉપર ભીંગેલા પુષ્પોથી ભરેલા વૃક્ષોએ તે શોભી રહી હતી.^{૧૧, ૧૨} એના કિનારા સુદર શિલાઓથી વિવિધ આકારમા બાંધેલા હતા. વળી તેની આસપાસ વૈદ્યુર્ધમાણ સરખું લીકું, અતિશય ઘાટું અને પુષ્પિત વૃક્ષોવાળું વન આવેલું હતું. પુષ્પયુક્ત વૃક્ષોના પરસ્પર અથડાવાથી આકાશ જેમ તારાથી છવાઈ જાય, તેમ બધા પથથરો પુષ્પથી છવાઈ ગયા હતા. રાત્ર રામચંદ્રનું આ વિહાર-વન ઇંદ્રના નંદન અને કુબેરના ચિત્રચંદ્ર વન જેવું લાગતું હતું તેમા પુષ્કળ જોકો, ગુહો, કુલ્વાટિકાઓ અને હતામડો આવેલાં હતા.

રામચંદ્ર પુષ્પિત થયેલી અંશેકવાટિકામાં જઈને સુદર આકારના પુષ્કળ પુષ્પથી છવાયેલા અને દર્શના ખનાવેલા આસન ઉપર બેઠા અને સીતાનો હાથ પકડી મરેચક નામનું પવિત્ર મધ ઇંદ્ર જેમ શશીને સુધા પિવડાવે તેમ થોડે પાવા માંગ્યું; પછી તરત જ નેવડો સારી રીતે સંધેલું અને વિવિધ રંગો રામચંદ્રના તપને, ગાંધ્યા ત્યાર પાદ નૃત્ય અને

ગીતમાં કુશળ અપ્સરાઓ, નાગલોકની ઓઝો-કિન્નરીઓ અને દક્ષિણ દેશની સ્ત્રીઓ રાત્ર રામચંદ્રની આગળ નાચ કરવા લાગી. મનને આનંદ પમાડે એવી નૃત્ય અને ગીતમા કુશળ સ્ત્રીઓ રામચંદ્રની પાસે નાચતી હતી ત્યાર પછી રમણ કરવામા શ્રેષ્ઠ ધર્મીતમા રામે તે સર્વને સંતુષ્ટ કરી વિદાય કરી. જેમ તેજસ્વી અરુંધતીની સાથે વસિષ્ઠ બેઠા હોય તેમ સીતાની સાથે બેઠેલા રામચંદ્ર શોભતા હતા. એ પ્રમાણે દેવીપુત્રો જેવી સીતાની સાથે રામચંદ્ર આનંદ ભોગવતા હતા.^{૧૩-૨૪}

આ રીતે દેવની માફક દરશન વિહાર કરતા રામ અને સીતાને સર્વદા ભોગ ભોગવવા યોગ્ય શિશિરઋતુનો કાળ આવ્યો જયો, એટલે કે વિવિધ ભોગો આપનાર શિશિરકાળ વીતી ગયો.^{૨૫, ૨૬} ધર્મને બળુનારા રામચંદ્ર સવારમા ધર્મવિધિથી ધર્મકાર્યો કરી દિવસનો બાકીનો ભાગ અત્યુરમા પસાર કરતા હતા.^{૨૭} સીતા પણ સવારમા સર્વ દેવકાર્યો કરી સર્વ સાધુઓની સમાનભાવે જત કરતા હતા.^{૨૮} પછી સ્વર્ગમા બેઠેલા સહસ્રાક્ષ ઇંદ્રની પાસે જેમ શશી જાય, તેમ સુદર આભરણ અને વસ્ત્ર ધારણ કરી રામની પાસે સીતા જતા હતા.

એ રીતે કેટલોક કાળ વીતી જતાં મહાદેવી સીતા ગર્ભવતી થયાં. પછી એક દિવસે દેવપુત્રી સમાન વરારોહા સીતા મહાત્મા રાધવની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેને જોઈને પ્રસન્ન થયેલા રાધવે કહ્યું : 'વેદેહી! મને તારાથી અપત્યલાભ (પુત્રલાભ) થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. હે વરારોહી! તું મુંઝવે છે? હું તારી શી ઇચ્છા પૂરી પાડું?' ત્યારે સીતાએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું :^{૨૯-૩૨} 'હે રાધવ! ગંગાના તીર ઉપર વસતાં ઉશ્ત્ર તેજસ્વી પવિત્ર તરોવન બેલા હું ઇચ્છું છું. હે દેવ! કળમૂળ ખાનારા ઋષિઓના ચરણોનું વંદન કરવા હું ઇચ્છું છું. હે કાકુત્સ્થ! વળી મારી પરમ ઇચ્છા એ છે કે કળ-મૂળ ખાનારા ઋષિઓના તરોવનમા એકાદ

રાત્રિ હું રહું. 'ત્યારે અકિલકર્મો રામે 'ઠીક, હે વેદેહી! તું જરૂર આવતી કાલે ત્યાં બઈશ, વિશ્વાસ રાખ', એમ કહ્યું.^{૩૩-૩૫} રામચંદ્ર જનકરાજની પુત્રીને એમ કહીને પછી પોતાના મિત્રમંડળ સહિત સલાલવનમાં ગયા.^{૩૬}

શ્રી ઓવાળ્મીક મહાસુત્રમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સીતાનો વનવાસ

સર્ગ ૪૩ મો

સીતા સંબંધી લોકવાયકા

તત્રોપવિષ્ટે રાજાનમુપાસતે વિચક્ષ્ણાઃ।

કયાનાં વહુરૂપાણાં હાસ્યકારાઃ સમન્તતઃ ॥૧॥

સલાલવનમાં રાજા રામની આસપાસ અનેક પ્રકારની વાતો કરી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારા વિચક્ષણ પુરુષો બેસતા હતા.^૧ વિજય, મધુમત્, કાશ્યપ, મંગળ, કુલ, સુરાજિ, કાલિય, ભદ્ર, દંતવજ્ર અને સુમાગધ, એ સર્વ આનંદ પામી મહાત્મા રાઘવને પરિહાસયુક્ત અનેક પ્રકારની વાતો કહેતા હતા.^{૨,૩} તેમાંની કોઈ એક વાત સાંભળી રામચંદ્રજીએ પૂછ્યું : 'હે ભદ્ર! આપણા શહેરમાં તેમ જ દેશમાં સી વાતો ચાલી રહી છે? નાગરિકો તેમ જ ગ્રામ્ય-જનો મારા પોતાના વિષે, સીતા વિષે, ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન વિષે તેમ જ મારાં માતા કેકેયી વિષે શું કહે છે? કેમ કે રાજા ધર્મના વિચાર વિનાનો થાય, ત્યારે વનમાં તપસ્વીઓ અને દેશમાં પ્રજા તેની નિંદા કરે છે.'^{૪-૬}

ત્યારે ભદ્રે હાથ ભેડીને કહ્યું : 'હે રાજન્! સર્વ નાગરિકો તમારે માટે ખડું સારું બોલે છે.^૭ હે સૌમ્ય! હે પુરુષધર્મ! આપણા નગરમાં નગરવાસીઓ દશગ્રીવનો વધ કરી મેળવેલા વિજય માટે આપનાં બહુ જ વખાણ કરે છે.^૮

ત્યારે રામચંદ્રજીએ ભદ્રને કહ્યું : 'તું પુરવાસીઓમાં જે પ્રમાણે સારી કે નકારી જે જે વાતો થતી હોય, તે બધી જરા પણ છુપાવ્યા વિના કહે; કારણ કે તે સાંભળીને હું શુભ ક્ષરીય, અશુભ નહિ કરું.'^{૯,૧૦} તું જરા પણ

કલેશ કર્યા સિવાય વિશ્વાસ રાખીને અને નિર્ભય થઈને નગરમાં તેમ જ દેશમાં મારા માટે શુભ અથવા અશુભ જે બોલાતું હોય તે નિવેદન કર.'^{૧૧}

ત્યારે ભદ્રે અતિથય વિનયથી હાથ ભેડી સાવધાન ચિત્તે કહ્યું : 'હે રાજન્! વનમાં, ઉપવનમાં, ચોરા ઉપર, દુકાનોમાં અને શેરી-ઓમાં નાગરિકો જે સારું અથવા નકારું કહે છે તે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. તેઓ કહે છે : 'રામે સસુદમાં સેતુબંધનું દુષ્કર કાર્ય કયું'. એવું પૂર્વે કોઈ પણ દેવ કે દાનવે કયું સાંભળ્યું નથી. વાનરો અને રીંછોને વશ કરીને સર્વ સેના, વાહન અને રાક્ષસો સહિત મુરકેલીથી છૂતી થકાય તેવા રાવણને તેમણે હવેય; પણ રાવણે કરેલા સ્પર્શ માટે હુમા કરીને સીતાદેવીને પાછાં આણી પોતાના ઘરમાં રાખ્યાં એ ઠીક કયું નથી; તેમ જ પૂર્વે રાવણે બળથી પકડીને સીતાને બોળામાં બેસાડેલાં હતાં તે સીતાના સંભોગનું સુખ રામના હૃદયને કેવા પ્રકારનું થવું ભોઈએ? પૂર્વે લંકાની અશોકવાડીમાં રાખેલી અને રાક્ષસોને વશ પડેલી સીતાનો રામચંદ્રને કેમ અલાવ આવતો નથી?^{૧૨-૧૮} રામચંદ્રની આવી વર્તણૂકથી સ્ત્રીની બાબતમાં આપણને પણ સહન કરવાનો પ્રસંગ આવશે; કારણ કે જેગ રાજા કરે છે તેમ જ પ્રજા અનુસરે છે.'^{૧૯} હે રાજન્! સર્વ નગર અને દેશમાં પુરવાસીઓ એવી બહુ બાતની વાણી બોલે છે.'^{૨૦}

મહાત્મા રામચંદ્ર આ વચન સાંભળી ઘણા દુઃખી થયા અને પાસે બેઠેલા સુહૃદોને કહ્યું : 'શું મારે માટે લોકો આમ બોલે છે?' ત્યારે સર્વેએ માથું નમાવીને પ્રણામપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : 'હા, એમ જ કહેવાય છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.' સર્વના સુખબંધી આવું સાંભળી લીધા પછી શત્રુનો નાશ કરનારા રામચંદ્રે સર્વ મિત્રોને જવાની રજા આપી.^{૨૧-૨૩}

શ્રી ઓવાળ્મીક મહાસુત્રમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

થી, કોમળ અકુરવાળી કૂંપળોથી, દિવ્ય વૃક્ષોથી, માળોઓએ નિર્માણ કરેલા સુદર કૂંપળ અને પુષ્પોના ઢગલાઓથી, ઉન્મત્ત બ્રમરોના શુભરવથી, કોયલોથી, વિવિધ પ્રકારના પક્ષીઓથી અને આખાના મોરથી અનેક પ્રકારે શોભી રહી હતી ૧૦ એ વાડીમા કેટલાક વૃક્ષો સુવર્ણ જેવા રંગના, કેટલાક અગ્નિની શિખા જેવા રંગના અને કેટલાક કાળા આબલિયા જેવા રંગના શોભતા હતા ૮ તેમાના સુગંધદાર પુષ્પોની વિવિધ પ્રકારની માળાઓ બનાવવામા આવતી હતી તે વાડીમા પુષ્કળ પાણીથી ભરેલા જુદા જુદા આકારની વિહારવાડીઓ આવી રહી હતી ૧૦ તેના પગથિયા માણિકના બનાવેલા હતા અને વચ્ચેના પગથારો સ્ફટિકના બનાવેલા હતા તેમા કમળો ખીલી રહ્યા હતા તેના કિનારા ઉપર ચક્રવાક, કારક, પોષ્ટ, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓના કવરવ થઈ રહ્યા હતા વળી કિનારા ઉપર જોગેલા પુષ્પોથી ભરેલા વૃક્ષોએ તે શોભી રહી હતી ૧૧-૧૨ એના કિનારા સુદર શિલાઓથી વિવિધ આકારમા આવેલા હતા વળી તેની આસપાસ વૈદૂર્યમાણ સરખા લીલુ, અતિશય ઘાટું અને પુષ્પિત વૃક્ષોવાળું વન આવેલું હતું પુષ્પયુક્ત વૃક્ષોના પરસ્પર અથડાવાથી આકાર જેમ તારાથી છવાઈ જાય, તેમ અંધા પરથરે પુષ્પથી છવાઈ ગયા હતા રાજ રામચંદ્રનું આ વિહાર વન ઇંદ્રના નંદન અને કુબેરના ચિત્રરથ વન જેવું લાગતું હતું, તેમા પુષ્કળ બેઠકો, ગૃહો, કુબ્જાટિકાઓ અને લતામંડપો આવેલા હતા

રામચંદ્ર પુષ્પિત યથેલી અથોડવાટિકામા જઈને સુદર આકારના પુષ્કળ પુષ્પથી છવાયેલા અને ઇર્ષાના બનાવેલા આસન ઉપર બેઠા અને સીતાને હાથ પકડી મરેયક નામનું પવિત્ર મય ઇંદ્ર જેમ શયીને સુખા પિવડાવે તેમ પોતે પાવા માડ્યું, પછી તરત જ નેપકો સારી રીતે સંપૂર્ણ થત અને વિવિધ રંગો રામચંદ્રના ઉપયોગ માટે રાખ્યા ત્યાં પાંદ નૃત્ય અને

ગીતમા કુશળ અપ્સરાઓ, નાગલોકની સ્ત્રીઓ, કિન્નરીઓ અને દક્ષિણ દેશની સ્ત્રીઓ સળ રામચંદ્રની આગળ નાચ કરવા લાગી. મનને આનંદ પમાડે એવી નૃત્ય અને ગીતમા કુશળ સ્ત્રીઓ રામચંદ્રની પાસે નાચતી હતી ત્યાર પછી રમણ કરવામા શ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા રામે તે સર્વને સતુદ કરી વિદાય કરી, જેમ તેજસ્વી અરુણતીની સાથે વસિષ્ઠ બેઠા હોય તેમ સીતાની સાથે બેઠેલા રામચંદ્ર શોભતા હતા એ પ્રમાણે દેવીપુત્રો જેવી સીતાની સાથે રામચંદ્ર આનંદ ભોગવતા હતા. ૧૩-૨૪

આ રીતે દેવની માફક દરરોજ વિહાર કરતા રામ અને સીતાને સર્વદા ભોગ ભોગવવા યોગ શિશિરઋતુનો કાળ આવ્યો ગયો, એટલે કે વિવિધ ભોગો આપનારો શિશિરકાળ વીતી ગયો ૨૫-૨૬ ધર્મને નાણુનારા રામચંદ્ર સવારમા ધર્મવિધિથી ધર્મકાર્યો કરી દિવસનો આગ્રીનો ભાગ અત્યંત પુરમા પસાર કરતા હતા ૨૭ સીતા પણ સવારમા સર્વ દેવકાર્યો કરી સર્વ સાધુઓની સમાનભાવે પૂજા કરતા હતા ૨૮ પછી સ્વર્ગમા બેઠેલા સહસ્રાશ્વ ઇંદ્રની પાસે જેમ શયી જાય, તેમ સુદર આભરણ અને વસ્ત્ર ધારણ કરી રામની પાસે સીતા જતા હતા.

એ રીતે કેટલોક કાળ વીતી જતા મહાદેવી સીતા જાણવતી થયા પછી એક દિવસે દેવપુત્રી સમાન વરારોહા સીતા મહાત્મા રાધવની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેને બેઠેને પ્રસન્ન થયેલા રાધવે કહ્યું 'દેહેલી! મને તારાથી અપત્યલાલ (પુતલાલ) થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. હે વરારોહા! તું શું ઇચ્છે છે? હું તારી શી ઇચ્છા પૂરી પાડું?' ત્યારે સીતાએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું ૨૯-૩૨ 'હે રાધવ! જગાના વીર ઉપર વસતા ઉમ તેજસ્વી પવિત્ર તપોવન જેવા હું ઇચ્છુ છું. હે દેવ! કૃણમૂળ ખાનારા સધિઓના ચરણોનું વંદન કરવા હું ઇચ્છુ છું હે કાકુત્થ! વળી મારી પરમ ઇચ્છા એ છે કે કૃણ-મૂળ ખાનારા સધિઓના તપોવનમા એકાંક

અને તેને લીધે મારી જે નિંદા થાય છે, તે મારા મર્મસ્થાનને વીધી નાખે છે; કારણ કે હું મહાત્મા ઇક્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું અને સીતા પણ મહાત્મા જનક રાજની ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે સૌમ્ય ! જનરહિત દ'ઉકારણમાં રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું; પણ મેં રાવણનો નાશ કર્યો હતો, એ સર્વ હકીકત તમે જાણો છો. એ સમયે જનક રાજની પુત્રી સીતા વિષે મને વિચાર થયો: 'લંકામાં રહેલી આ સીતાને હું અયોધ્યા-પુરીમાં કેવી રીતે લઈ જઈશ?' હે લક્ષ્મણ ! એ સમયે સીતાએ પોતાના પતિવ્રત ધર્મની ખાતરી કરી આપવા માટે તમારી સમક્ષ સજાગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને આકાશમાં રહેલા દેવોના બલિદાનને લઈ જનકર એ અગ્નિદેવે પ્રકટ થઈને વાયુ, ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે સર્વ દેવોની તથા સર્વ ઋષિઓની સમક્ષ એ જનક વેદેહી સીતાને પાપરહિત બહુવી. ત્યારે લંકામાં ઇદ્રદેવે દેવો અને ગંધર્વોની સંનિધિમાં એ શુદ્ધ આચરણવાળી સીતાને મારા હાથમાં સોંપી હતી. મારો અંતરાત્મા પણ જાણે છે કે સીતા શુદ્ધ અને યશસ્વી છે. ૭-૧૦ આમ હોવાથી જ મેં એનો સ્વીકાર કર્યો છે અને હું તેને અહીં લાવ્યો છું; પરંતુ હાલ જે અસત્ય લોકાપવાદ બોલો થયો છે, તે મારા હૃદયમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

પુરવાસીઓ અને દેશજનોમાં આ અપવાદને લઈ મારી નિંદા થાય છે અને અપકીર્તિ ગવાય છે. જે કોઈ પ્રાણીની આ લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે તથા બ્યાંસુધી અપકીર્તિ બોલાય છે, ત્યાંસુધી તે અધમ લોકમાં પડી રહે છે. દેવો અપકીર્તિને નિંદે છે અને કીર્તિ સર્વ લોકોમાં પૂજાય છે. ૧૨, ૧૩ સઘળા મોટા મહાત્માઓના સર્વ પ્રયત્નો કીર્તિ માટે જ હોય છે; માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આ અપવાદથી સંતપ્ત થયેલો હું તમારો અથવા મારા પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરું તેમ છું,

તો પણ જનક રાજની પુત્રીનો ત્યાગ કરવો, એમાં તે શું ? હું અપકીર્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકસાગરમાં ડૂબેલો છું, તેનું આ જ કારણ છે. ૧૪, ૧૫ અપયશથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દુઃખ કરતાં વધારે મોટું દુઃખ હું બીજું કોઈ જોતો નથી; માટે હે સૌમિત્ર ! તું આવતી કાલે સવારે જ સીતાને સુમત્ર સારથિએ બેઠેલા રથમાં બેસાડીને મારા દેશની બહાર બીજા પ્રદેશમાં મૂકી આવ, હે ભાઈ ! ગંગા નદીને સામે કાંઠે તમસા નદીના કિનારે આવેલા મહાત્મા વાલ્મીકિના દિવ્ય આશ્રમ પાસેના જનરહિત પ્રદેશમાં તું એને મૂકી આવ.

હે સૌમિત્ર ! મારી આજ્ઞા મુજબ કરીને તું એકદમ પાછો આવજે. સીતાના પરિત્યાગના સંબંધમાં તમે કોઈ પણ મને કાંઈ પણ કહેશો જ નહિ. ૧૬-૧૮ હે ભાઈ ! અત્યારે કરવા ન કરવાનો વિચાર નહિ કરતાં મારી આજ્ઞા મુજબ જ કરો. જો તમે મને આમ કરતાં રોકશો, તો મારી તમારા ઉપર પૂર્ણ અપ્રીતિ થશે. ૨૦ હું તમને તમારા જાતે પમ અને જીવનના સોગંદ આપું છું કે તમે આ બાબતમાં મારી સાથે કાંઈ જ કાલાવાલા કરશો નહિ, આ બાબતમાં મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થશે, તો આપણો સ્નેહ રહેશે નહિ. ૨૧ જો તમે મારી આજ્ઞા માનનારા હો, તો મારી આજ્ઞા માનો અને હવે સીતાને અહીંથી લઈ જાઓ. એ આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરો. સીતાએ પ્રથમ મને કહેલું છે કે, 'ગંગાતીર ઉપર આવેલા આશ્રમો જોવાને હું ઇચ્છું છું'; તેની તે ઇચ્છા આ રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે.'

આંસુથી જેની આંખો લરાઈ ગઈ છે એવા ક્ષમાત્મા રામચંદ્ર એમ કહીને લાઈઓ સહિત રાજમંદિરમાં આવ્યા અને શોકથી ચિરાઈ જતા હૃદયવાળા હાથીની માફક ઉપરાઉપરી નિસાસા મૂકવા લાગ્યા. ૨૨-૨૪

છત્રી શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આશ્રિત્ય શ્રીરામચંદ્રના ઉત્તરકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો

વિહ્વલ રામચંદ્ર અને ભાઈઓ
વિસૃજ્ય તુ સુહૃદ્ગ્ન ધુદ્ધા નિશ્ચિત્ય રાષ્વ ।
સમીપ દ્વા સ્થમાર્સનમિદ વચનમબ્રવીત્ ॥૧॥

મિત્રવર્ગને રાજા આપ્યા પછી મહારામા
રામચંદ્રે છુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરી દારપાળને
કહ્યું 'હે દ્વત! શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને,
મહાભાગ ભરતને અને અજિત શત્રુજને તુ
તરત અહીં ખોલાવી લાવ.'

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતા દારપાળ ઉત્તા-
વળે ઉતાવળે લક્ષ્મણને ઘેર તેમની સમીપ
ઢોલી ગયો અને હાથ ભેડી આદરપૂર્વક બોલ્યો :
'તમને રાજાજી મળવા ઇચ્છે છે, માટે તમે
ત્યા હમણા ને હમણા જાઓ.' ત્યારે લક્ષ્મણ
'બહુ સારું,' એમ કહી ઉતાવળે રામચંદ્ર
પાસે જવા લાગ્યા. પછી તે દારપાળ ભરત
ની પાસે ગયો અને હાથ ભેડી આદરપૂર્વક
બોલ્યો. '૧-૧ મહારાજ આપને મળવા ચાહે
છે.' રામે કહેવડાવેલું વચન દારપાળના મોઢેથી
સાલળી મહાજનવાન ભરત તરત આસન
પરથી ઊભા વર્ધ પગપાળા જ ચાલવા માડ્યા.
પછી તે દારપાળ ઉતાવળે ઉતાવળે હાથ
ભેડી શત્રુજને ઘેર ગયો અને કહ્યું : 'હે
રઘુદેવ! અહીં આવો આવો, મહારાજ તમને
મળવા ઇચ્છે છે. મહાયરાત્રી લક્ષ્મણ અને
ભરત તો ક્યારનાય ત્યા ગયેલા છે.' તે
સાલળીને મનુષ્ય ઋષિ જાનન પરથી કોડી
વિનીતભાવે જ્યા રામચંદ્ર જતા ત્યા ગયા.
તેટલામા દારપાળ પણ રામચંદ્રની પાને આરી
પહોંચ્યો અને હાથ ભેડી 'આપના સર્વે
ભાઈઓ આવી આવેલા છે.' એમ બોલ્યો.
કુમારો આવેલા છે એમ નાલળી ચિંતાથી
વ્યાકુળ થયેલા દુઃખિયોવાળા રામચંદ્ર દીનની
માફક નીનું મોઢું તાપી દારપાળને ઝડ્યું.
'તું તે સર્વ કુમારોને નારી પાસે તેડી જાવ,
કારણ કે એ સર્વમા નારું જીવન રહેતું છે
અને તેઓ મને પ્રાણથી વધારે પ્રિય છે.' ૧-૧૮

પછી રાજાની આજ્ઞા પામેલા શ્વેત વશ
ધારણ કરનારા કુમારો હાથ ભેડી સાવધાન
ચિત્તવાળા થઈને ત્યા આવ્યા, ત્યારે તેમણે
રાહુથી ઘસાયેલા ચંદ્રના જેવું અને સધ્યા-
કાળના તેજ વિનાના સૂર્ય સરખું નિસ્તેજ
મુખ તેમ જ આસુથી ભરાઈ ગયેલી આંખો-
વાળા રામચંદ્રને જોયા. જેની શોભા હજારો
ગઈ છે તેવા કમળદળ સમાન રાજા રામચંદ્રને
જોઈને, તેમના પગમા પોતાના માથા નમવી-
ને સાવધાન ચિત્તથી તેઓ ત્યા ઊભા રહ્યા
અને તેઓની અરજમાથી પણ આસુ વહેવા
લાગ્યા ૧૫-૧૭

પછી મહાજનવાન રામચંદ્રજીએ ઊભા
થઈ તે સર્વને અભિગન આપીને 'આસન
ઉપર બેસો' એમ કહી પોતાનું મનોગત કહેવા
માડ્યું. ૧૮ તેઓ બોલ્યા : 'તમે સર્વે મારું
જીવન છો, મારું સર્વસ્વ છો, હું તમે સ પા-
દન કરેલું જ રાજ્ય કરું છું. હે નરેશ્વરો!
તમે સર્વે શાસ્ત્રોના અર્થને જાણનારા છો, ધુદ્ધિ
તમારામા સ્થિર થયેલી છે, માટે હે બ્રહ્મદેવો!
હું તમને જે કહું તે તમે કરો.'

રામચંદ્ર એમ કહ્યું ત્યારે ધ્યાનમગ્ન થયેલા
તે ત્રણે ભાઈઓ 'રાજા રામ શી આજ્ઞા કરશે'
એ વિચારથી ચિંતાતુર થયા. ૧૯, ૨૦

હાત શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યમંજીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમા ૪૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો

વિદવળ રામચંદ્ર-સીતાત્યાગનો નિશ્ચય
તેષા સમુપવણત સર્વયા દીનચેતસામ ।
ઝગચ વાક્ય કાકુત્સ્થં મુલેન પતિશુષ્પતા ॥૧॥

ત્યારે સર્વ કુમારો દીનચિત્ત થઈને બેની
ગયા ત્યાં મુકાર્જ જતા મુખે રામચંદ્રે કહ્યું :
'હે ભાઈઓ! તમારું કલ્યાણ થાઓ હવે
હું તમને જે કહું તે સાલળો, પણ તેમા
મારા અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ વાત કરશો નહિ.
આજકાલ મારા ઉપર પુરવાસીઓ અને દેશ
જનોના અતિશય મોટા અપવાદ આવ્યો છે

અને તેને લીધે મારી જે નિંદા યામ છે, તે મારા ગર્ભસ્થાનને વીંધી નાખે છે; કારણ કે હું મહાત્મા ધક્ષાકુતા વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છું અને સીતા પણ મહાત્મા જનક રાજાના ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે સૌમ્ય ! જનરહિત ઠંડકારણ્યમાં રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું; પણ મેં રાવણનો નાશ કર્યો હતો, એ સર્વ હકીકત તમે જાણો છો. એ સમયે જનક રાજાની પુત્રી સીતા વિષે મને વિચાર થયો: ‘લંકામાં રહેલી આ સીતાને હું અયોધ્યા-પુરીમાં કેવી રીતે લઈ જઈશ ?’^{૧૧-૧૨} હે લક્ષ્મણ ! એ સમયે સીતાએ પોતાના પતિનત ધર્મની ખાતરી કરી આપવા માટે તમારી સમક્ષ સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને આકાશમાં રહેલા દેવોના બલિદાનને લઈ જનાર એ અગ્નિદેવે પ્રકટ થઈને વાણ, ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે સર્વ દેવોની તથા સર્વ ઋષિઓની સમક્ષ એ જનક વેદેહી સીતાને પાપરહિત જણાવી. ત્યારે લંકામાં ધ્રુવદેવે દેવો અને ગંધર્વોની સંતિધિમાં એ શુદ્ધ આચરણવાળી સીતાને મારા હાથમાં સોંપી હતી. મારા અંતરાત્મા પણ જાણે છે કે સીતા શુદ્ધ અને યશસ્વી છે.^{૧૩-૧૪} આમ હોવાથી જ મેં એનો સ્વીકાર કર્યો છે અને હું તેને અહીં લાવ્યો છું; પરંતુ હાલ જે અસત્ય લોકાપવાદ ઊભો થયો છે, તે મારા હૃદયમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૫}

પુરવાસીઓ અને દેશજનોમાં આ અપવાદને લઈ મારી નિંદા થાય છે અને અપકીર્તિ ગવાય છે. જે કોઈ પ્રાણીની આ લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે તથા બ્યાંસુધી અપકીર્તિ યોદાય છે, ત્યાંસુધી તે અધમ લોકમાં પડી રહે છે. દેવો અપકીર્તિને નિંદે છે અને કીર્તિ સર્વ લોકોમાં પૂજય છે.^{૧૬-૧૭} સઘળા મોટા મહાત્માઓના સર્વ પ્રયત્નો કીર્તિ માટે જ હોય છે; માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠો ! આ અપવાદથી સંતપ્ત થયેલા હું તમારો અથવા મારા પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરું તેમ છું,

તો પણ જન્મ રાજાની પુત્રીનો ત્યાગ કરવો, એમાં તે શું ? હું અપકીર્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકસાગરમાં ડૂબેલા છું, તેનું આ જ કારણ છે.^{૧૮-૧૯} અપયશથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દુઃખ કરતાં વધારે મોટું દુઃખ હું બીજું કોઈ જોતો નથી; માટે હે સૌમિત્ર ! તું આવતી કાલે સવારે જ સીતાને સુમંત્ર સારથિએ જોડેલા રથમાં બેસાડીને મારા દેશની બહાર બીજા પ્રદેશમાં મૂકી આવ. હે ભાઈ ! ગંગા નદીને સામે કાંઠે તમસા નદીના કિનારે આવેલા મહાત્મા વાલ્મીકિના દિવ્ય આશ્રમ પાસેના જનરહિત પ્રદેશમાં તું એને મૂકી આવ.

હે સૌમિત્ર ! મારી આરા મુજબ કરીને તું એકદમ પાછો આવજો. સીતાના પરિત્યાગના સંભંધમાં તમે કોઈ પણ મને કંઈ પણ કહેશો જ નહિ.^{૨૦-૨૧} હે ભાઈ ! અત્યારે કરવા ન કરવાનો વિચાર નહિ કરતાં મારી આરા મુજબ જ કરો. જે તમે મને આમ કરતાં રોકશો, તો મારી તમારા ઉપર પૂર્ણ અપ્રીતિ થશે.^{૨૨} હું તમને તમારા જાતે પદ અને જીવનના સોગંદ આપું છું કે તમે આ બાબતમાં મારી સાથે કોઈ જ કાલાવાલા કરશો નહિ. આ બાબતમાં મારી આસાનું ઉદ્વેગન થશે, તો આપણો રનેહ રહેશે નહિ.^{૨૩} જે તમે મારી આરા માનનારા હો, તો મારી આરા માનો અને હવે સીતાને અહીંથી લઈ જાઓ. એ આરા પરિપૂર્ણ કરો. સીતાએ પ્રથમ મને કહેલું છે કે, ‘ગંગાતીર ઉપર આવેલા આશ્રમે જોવાને હું ઇચ્છું છું’; તેની તે ઇચ્છા આ રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે.’

આંસુથી જેની આંખો ભરાઈ ગઈ છે એવા ધર્મીત્મા રામચંદ્ર એમ કહીને ભાઈઓ સહિત રાજમંદિરમાં આવ્યા અને શોકથી ચિરાઈ જતા હૃદયવાળા હાથીની માફક ઉપરાઉપરી નિસાસા મૂકવા લાગ્યા.^{૨૪-૨૫}

હતિ શ્રીવાદ્યેક મહાત્મનિપ્રણીત આશ્રમજી શ્રીધર્માચાર્યના ઉત્તરકાંડમાં ૪૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો

સીતાને વનમાં મોકલવાની ગાઠવણ

તતો રજ્યાં ઘુણ્યાં લક્ષ્મણો દીનચેતનઃ ।
સુમન્મત્રઃ સુખેન પરિગુણ્યતા ॥૧॥

રાત્રિ વીલી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે દીન-ચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણે સુકાઈ જતા મોઢે સુમંત્રને કહ્યું : 'હે સારથિ ! રાત્ર રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ છે; માટે તું ઉતાવળી ગતિવાળા ઘોડાઓ ભેડીને ઉત્તમ રથ તૈયાર કર અને તેમાં સીતા માટે સુંદર આસન પાથર; કેમ કે તેમને આજે પવિત્ર કર્મવાળા મહર્ષિઓના આશ્રમ દેખાડવા મારે લઈ જવાં છે,' ત્યારે સુમંત્ર 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહીને ઘોડીક વારમાં જ ઉત્તમ અશ્વો ભેડીને સુખકારક બેઠકવાળો સુંદર રથ ત્યાં લાવ્યો અને મિત્રોનાં માન વધારનાર સૌમિત્રોને કહ્યું : 'હે પ્રભુ ! રથ તૈયાર છે; માટે હવે જે કરવા યોગ્ય હોય તે આજ્ઞા કરો.'^{૧-૫}

પછી પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણે રાજલવનમાં સીતાને કહ્યું : 'તમે સમર્થ રાત્ર પાસે ઋષિઓના આશ્રમો ભેગાની ઘરછા દર્શાવી વરદાન મેળવ્યું છે; તેથી રાત્રએ તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે મને તમને ઋષિઓના આશ્રમમાં લઈ જવાની આજ્ઞા કરી છે. હે વેદેહી ! હે દેવી ! ગંગાના તીર ઉપર ઋષિઓના સુંદર આશ્રમો આવેલા છે. રાત્રજીની આજ્ઞાથી આજે હું તમને ઋષિમુનિઓએ સેવેલા એ અરણ્યમાં લઈ જઈશ; માટે તૈયાર થાઓ.'^{૧-૮}

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી સીતાને બહુ જ હર્ષ થયો અને વિવિધ પ્રકારનાં મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને રત્નો આદિ સામગ્રી લઈને જવા માટે તૈયાર થયાં. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું : 'આ સર્વ અલંકારો, મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને વિવિધ પ્રકારનાં દ્રવ્યો હું મુનિપત્નીઓને અર્પણ કરીશ.' ત્યારે લક્ષ્મણે 'ઠીક' એમ કહીને તેમને રથમાં બેસાડ્યાં અને પછી રાત્ર રામચંદ્રની આજ્ઞાનું ક્ષરણ કરી એ ઉત્તમ રથને હાંક્યો. એ સમયે ઉતાવળી ગતિએ

રથમાં બેઠેલાં સીતાએ લક્ષ્મી વધારનાર લક્ષ્મણને કહ્યું : 'હે રત્નનંદન ! હું બહુ જ અશુભ ચિહ્નો ભેટું છું. મારું જમણું નેત્ર ફરકે છે અને અંગોમાં ધ્રુબરી આવે છે. હે સૌમિત્રિ ! મારું હૃદય પણ અસ્વસ્થ હોય તેમ જણાય છે અને મનમાં આશ્રમો ભેગાનો અતિ હર્ષ હોવા છતાં પણ તે અતિશય વ્યાકુળ થઈ નય છે. હે વિશાળલોચન ! હું પૃથ્વીને શૂન્ય ભેટું છું. હે બ્રાતૃવત્સલ ! આ બધું શું તમારા લાઈને કલ્યાણકારક હશે ?^{૧૦-૧૬} હે વીર ! મારી સર્વ સાસુઓ શું કુશળ હશે ? આપણા નગરમાં અને દેશમાં સર્વ પ્રાણીઓ શું કુશળ હશે ?' આમ કહીને સીતા દેવેાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં; ત્યારે મહારાત્મા લક્ષ્મણે હૃદયમાં શોષ પડતો હોવા છતાં તે ન જણાવા દેતાં મસ્તક નમાવી સીતાને કહ્યું : 'તમે ચિંતા ન કરો; સર્વ કુશળ છે.' સંધ્યાકાળ થતાં તેઓ ગોમતીતટે જઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાં આવેલા આશ્રમમાં રાતવાસો કર્યો.^{૧૭-૧૯}

બીજે દિવસે સવાર થતાં લક્ષ્મણે સુમંત્રને કહ્યું : 'તું રથ ભેડ. આજે જેમ પરાક્રમથી ત્રિનેત્ર શંકર ભાગીરથીને માથા પર ધારણ કરે છે, તેમ હું ભાગીરવીના જળને માથા ઉપર ધારણ કરીશ.' પછી સુમંત્રે મન જેવી ગતિવાળા અશ્વોને રથમાં ભેડ્યા અને હાથ ભેડી વેદેહીને કહ્યું : 'રથમાં બિરાભે' ત્યારે સીતા રથમાં બેઠાં.^{૨૦-૨૨} મધ્યાહન થતાં સૌમિત્રિ અને ધીમાન સુમંત્ર સહિત વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા પાપનો નાશ કરનારી ગંગાનદીના તીર પર આવી પહોંચ્યાં.^{૨૩} ગંગાના પવિત્ર તટે પહોંચતાં લક્ષ્મણનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને દીન થઈ તેઓ મોટે સાદે રોઈ પડ્યા.

પરમ નિયમાચરણવાળાં અને ધર્મજ્ઞજ્ઞનારૈ સીતાએ લક્ષ્મણને બેઠસુજા ચયેલા બેઈને પૂછ્યું : 'તમે કેમ રુઓ છો ? અરે, ઘણા કાળથી ભેગા ઇચ્છેલા ગંગાના તીર ઉપરના આશ્રમો સતીપ આપણે આવ્યાં છીએ, તે

આપણુને હવે યવો જોઈએ, તેમ છતા તમે કેમ ખેડ કરો છો ? હે યુરુપશ્રેષ્ઠ ! તમે રાત્રિ અને દિવસ રામચંદ્રની પાસે રહો છો તેમનાથી જે રાત્રિથી છૂટા પડેલા છો, તેથી તો શોક કરતા નથી ? હે લક્ષ્મણ ! મને મારા પ્રાણથી પણ રામ વડાલા છે, છતા હું તો આવો શોક કરતી નથી, માટે તમે જાળકણુદ્રિનો ત્યાગ કરો અને મને ગંગા તરાવીને તપસ્વી જોના દર્શન કરાવો, એટલે હું તે મહાત્મા જોને વચ્ચે અને અલકાદેશ અર્ધજી કરીશ અને સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓનું પૂજન કરીશ પછી એક રાત્રિ રહીને આપણે પાછા અયોધ્યાનગરીમા આવીશું, કેમ કે મારું મન પણ કમળ જેવા નેવવાળા, સિંહ જેવી છાતી વાળા, કૃશોદર અને આનંદ આપનારાઓમા શ્રેષ્ઠ રામને જોવાને ઉતાવળ થાય છે ૧૨૪-૩૧

સીતાને આ મનોભાવ સાલળી પોતાની સુદર આખો લૂછી નાખીને રિપુનાશકારી લક્ષ્મણે નાવિકોને બોલાવ્યા તેઓએ હાથ જોડી કહ્યું 'હે મહારાજ ! આ હોડી તૈયાર છે ૧૩૨ ત્યારે તેગ ગાનદીને તરવાઈડગતા લક્ષ્મણુ સીતા સહિત હોડીમા બેઠા અને સ્વચ્છ ચિત્ત વાળા લક્ષ્મણુ તથા સીતાને લઈને એ હોડી ગંગાના જળપ્રવાહમા તરવા લાગી ૧૩૩

હતિ શ્રીનાભકી મહાકવિપ્રણીત અલિખ્ય શ્રીરામાય ૧૮
૬૮૪૬મા ૪૬મે સ. ૧ સમસ

સર્ગ ૪૭ મો

લક્ષ્મણુ કંઠણ કર્તવ્ય-રામે રેલી
આજ્ઞાની સીતાને જાણુ

અથ નાવ સુવિસ્તીર્ણ નૃપાદા રાધવાનુજ ।

આરોહ સમાયુક્તા પૂર્વમારોણ મળ્યલી ૥ ૧ ॥

નિપાદે આજેલી સારી ગોઠ ગુવાળી હોડીમા પ્રથમ સીતાને બેસાડી પછી તેમા લક્ષ્મણુ બેઠા ૧ શોકસ તમ થયેલા લક્ષ્મણે મુમ અને રથ સહિત કિનારે બેઠા રહેવાનું કહ્યું અને નાવિકને હોડી ચલાવવા આજ્ઞા આપી ૨ થોડીવારમા ગંગાને માથે કાઢે પહોંચ્યા પછી આખમા

આસુ લાગીને મહાત્મા લક્ષ્મણે વિનીતભાવે સીતાને કહ્યું ૩ 'હે વેદેહી ! શુદ્ધિમાન રામચંદ્ર લોકનિદાના હેતુભૂત જે કુકાર્યમા મને યોગ્યો છે, તે જનસમાજમા નિંદાપાત્ર છે અને આ પરિસ્થિતિ મારા હૃદયમા મહાશય સમાન ખૂંચે છે ૪ મારે તમને જે કહેવાનું છે અને કરવાનું છે, તે કરતા અત્યારે મને મૂંઝાં આવે કે મોત આવે એ વધારે સારુ છે. ૫ હે શોભને ! મારા ઉપર કૃપા કરો, મારો દોષ જોવો યોગ્ય નથી ૬ એમ કહેતા કહેતા મહાત્મા લક્ષ્મણુ શોકમુહિત થઈ ભૂમિ ઉપર પડી ગયા ૭

પોતાનું મૃત્યુને ઇચ્છતા અને હાથ જોડીને રાતા લક્ષ્મણુને જોઈને શોકાતુર થયેલા સીતા ગો'યા 'હે લક્ષ્મણ ! આ જાણું શું છે ? હું કઈ સમજતી નથી અરે, જે હોય તે મને કહી દો હું તમને યાકુળ કેમ જોઉં છું ? મહારાજ તો કુશળ છે ને ૧૪ મહારાજના સોગંદ આપીને હું તમને આજ્ઞા કરું છું કે જે કારણથી તમને આ સતાપ થાય છે, તે તમે મને સત્વર જણાવો ૧

સીતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દીનચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણે નીચું મોઢું રાખી ગદ્ગદ વાણીથી જણું 'હે જનકપુત્રો ! હે દેવી ! તમારા વિરે શંકરમા તેમ જ આજ્ઞા દેશમા આદેશો મહાન લય કર આપવાદ રાજસભા મધ્યે સાલળીને સત્તમ થયેલા હૃદયવાળા રામચંદ્ર તમારો પરિત્યાગ કરીને તમને વનમા નૃકી જવાની મને આજ્ઞા કરી છે અને તેજો મહાન શોકથી બ્યાકુળ વઈ મહેલમા ભરાઈ ગયા છે તેમજ સાલળેલા પૌરજનોના નિદ્ર વચ્ચનો પોતાના હૃદયમા જ સમાવ્યા છે એમ તે તમને કહી શકાય તેમ પણ નથી હે દેવી ! અગ્નિદેવે સર્વદેવતાઓ અને ઋષિઓ સમક્ષ તમને નિર્દોષ બહારે કયાં હતા અને રાજ રામચંદ્ર, પણ તેમ માને છે, છતા લોકાપવાદને લીધે હવે તેઓ તમારો ત્યાગ કરે છે. હે દેવી ! રાજની આજ્ઞા મુજબ તમારો અલિલાપ પૂરો

કરવાને બહાને હું તમને અહીં તેડી લાવ્યો છું અને હવે તમને અહીં ત્યજી દેવાં પડશે. હે શુભે ! તમે હવે વિવાહ નહિ કરતાં અહીં આવેલાં બ્રહ્મર્ષિઓનાં પવિત્ર અને રમણીય તપોવનમાં બંધો અને મુનિશ્રવ્ય એવા મહાચશસ્વી વાલ્મીકિ ઋષિ કે જે મારા પિતાના પરમ સખા છે, તેમના ચરણકમળ પાસે પહોંચી ઉપવાસાદિ કરીને એકાગ્ર ચિત્તવાળાં થઈ ત્યાં સુખથી રહો. હે દેવી ! સદાય રામચંદ્રને હૃદયમાં ધારણ કરીને તમે પતિવ્રતાધર્મ પાળી પરમ શ્રય પામો. ૮-૧૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુનિષ્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો

શોકઞ્ચસ્ત સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સંદેશ

લક્ષ્મણસ્ય વચઃ શ્રુત્વા દારુણં જનકાત્મજા ।

પરં વિવાદમાગમ્ય વૈદેહી નિવપાત હ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં દારુણ વચનો સાંભળી વૈદેહી સીતા અતિશય વિવાદ પામ્યાં અને ધરણી પર ઢળી પડ્યાં. થોડી વારે ભાન આવ્યું, ત્યારે અશ્રુભરી આંખોએ તે બોલ્યાં : ‘હે લક્ષ્મણ ! ખરેખર, વિધિએ મારું આ શરીર દુઃખ ભોગવવા માટે જ સરજેલું છે, તેથી જ સકળ દુઃખોના સમૂહ મને મૂર્તિમાન થાય છે. મેં પૂર્વે શાં પાપ કર્યાં હશે ? અરે ! મેં પૂર્વે કેટલાંય ભેડાંનો વિયોગ કરાવ્યો હશે કે જેથી હું શુદ્ધ આચરણવાળી સતી હોવા છતાં મારા પ્રિય પતિ રામે મારા ત્યાગકર્યો !’ હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વકાળે બ્યારે હું વનમાં હતી, ત્યારે તો મારા પ્રિય રામની સેવામાં હોવાથી હું વનમાં દુઃખોને પણ સુખ માનતી હતી; પણ હવે તો હે સૌમ્ય ! વહાલાથી વિયોગ પામેલી હું આ આશ્રમમાં શી રીતે રહી શકીશ ? અરે, જન્મદુઃખાળી હું મારું આ દુઃખ કેમની આગળ કહીશ ? હે પ્રભો ! હે મહાત્મા ! ઋષિમુનિઓ મને ‘રાધવે કયા કારણે ત્યજી છે ? શું તે કાંઈ અસત્કર્મ કર્યું હતું ?’ એમ પૂછશે, ત્યારે હું શું જવાબ

આપીશ ? હે સૌમિત્ર ! ખરેખર, આજે જ ભાગીરથીના જળમાં હું મારું જીવન ત્યજત; પણ એમ નહિ કરું; કારણ કે એમ કરું તો મારા સ્વામીનો રાજવંશ નાશ પામે. હે સૌમિત્ર ! તમને રાજાની આજ્ઞા થઈ છે, તો ભલે તમે મારા જેવી અભાગણીને અહીં છોડીને ચાલ્યા બંધો અને તમારા રાજાનું પ્રિય કરો; પણ મારું આટલું વચન તો સાંભળતા બંધો. ૯

‘પ્રથમ તો મારી વતી મારી સર્વ સાસુઓને હાથ ભેડી ચરણવંદન કરજો અને પછી મહારાજને મારા પ્રણામપૂર્વક કુશળ સમાચાર પૂછજો. ૧૦ હે લક્ષ્મણ ! સર્વને માથું નમાવીને મારા પ્રણામ કહેજો. ધર્મમાં સદા સાવધાન રહેવાવાળા મહારાજને નિવેદન કરજો કે, ‘હે રાધવ ! જેમ તમે સીતાને ખરેખર શુદ્ધ બાણી છે, તે જ પ્રમાણે તેને તમારામાં ભક્તિવાળી અને અનુરક્ત ચિત્તવાળી બાણી. ૧૧, ૧૨ હે રાધવ ! હે વીર ! હું બાણું છું જ કે, તમે મને લોકાપવાદના ભયને લીધે અને પોતાના કુળની શ્રીતિ બળવવાને અર્થે જ તણ છે, છતાં તમે જ મારી પરમ ગતિ છો. ૧૩ હે મહારાજ ! તમે ભાઈઓ સાથે જે પ્રકારે વર્તો છો, તે જ પ્રકારે પ્રભજન સાથે પણ વર્તજો. હે રાધવ ! એ જ તમારો મહાન ધર્મ છે અને તેથી જ ઉત્તમ શ્રીતિ પમાય છે. હે રાજા ! પ્રભ ઉપર ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. હે મહારાજ ! તમે હવે પ્રભજનનો અપવાદ જેમ ન આવે તેમ જ વર્તજો. હે રઘુનંદન ! હું મારા દેહ માટે જરા પણ શોક કરતી નથી; કેમ કે સ્ત્રીને તો પતિ એ જ પરમ દેવત છે, પતિ એ જ પરમ સહાયક છે અને પતિ એ જ પરમ શુભ છે. સ્ત્રીનો એ સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે કે તેણે પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિનું સદા પ્રિય જ કરવું અને તેમાં જ રાજ રહેવું. ૧૪ હે લક્ષ્મણ ! મારો આ સંદેશો તમે રાજાજીને કહેજો. વળી તમે એ પણ ભેતા બંધો કે આ વખતે હું

ગભંવતી હું.’

સીતાજીનાં વચનો સાંભળી દીનચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણ પૃથ્વી પર માથું ઝુકાવી તેમના પગમાં પડ્યા અને કાંઈ ખોલી ન શકતાં મોટા સ્વરે રુદન કરવા લાગ્યા. થોડી વારે જિહ્વા થઈને રુદન કરતાં કરતાં તેમણે સીતાની પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી જે ઘડી ધ્યાન ધરીને ખોલ્યા : હે શોભને ! તમે મને શું કહો છો ? હે પાપ-રહિત સીતે ! પૂર્વે ચરણવંદન કરતાં મેં માત્ર તમારા પગ જ જોયા છે, મેં કહી તમારું સ્વરૂપ જોયું નથી; તો અત્યારે રામચંદ્ર વિનાના વનમાં હું કેમ જોઈ શકું ?’ એમ કહી નમસ્કાર કરીને પાછા વળી તે હોડીમાં બેઠા. ૧૪-૨૨ શોકના ભારથી દુઃખી થયેલા લક્ષ્મણ ગંગાને ઉત્તર કિનારે આવી દિગ્મૂઢની પેઠે રથમાં બેઠા અને જતાં જતાં પાછું વળીને સામે કાંઠે રહેલાં, વિલાપ કરતાં અનાથ સીતા તરફ વારંવાર દષ્ટિપાત કરવા લાગ્યા. એ સમયે દ્રુર આવ્યા જતા રથને અને તેમાં બેઠેલા લક્ષ્મણને વારંવાર જોઈને દુઃખથી દીન થયેલાં સીતા આતશોક કરવા લાગ્યાં. ૨૩-૨૫ દુઃખના ભારથી નમી ગયેલાં યશસ્વિની અને પાતિવ્રત્યને ધારણ કરનારાં પતિપરાયણ-અરે, દુઃખપરાયણ-સતી સીતા પોતાના પ્રિય પતિ રામને ન જોવાથી પક્ષીનાદથી ગાજી રહેલા મહાન અરણ્યમાં છૂટે સાહે રાવા લાગ્યાં. ૨૬

હતિ શ્રીવાદ્મીક મહામુનિપ્રણીત આહિભ્ય શ્રીરામાયણ ઉત્તરકાંડમાં ૪૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

શોક્રસ્ત સીતા-વાદ્મીકિ મુનિએ કરેલું
આશ્વાસન-આશ્રમનિવાસ

સીતાં તુ રુદતાં દ્રુવાં તૈ ત્વ મુનિવાચ્ચકા : ।

પ્રાદ્રવ્યત્ર ભગવાનાસ્તિ વાલ્મીકિચમ્પી : ॥ ૧ ॥

સીતાનું રુદન સાંભળી અરણ્યવાસી મુનિ-કુમારે તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને તેમને વિહ્વળ તથા દુઃખમૂર્છિત જોઈ તેમને દયા આવવાથી તેઓએ ઉગ્ર તપમાં નિમગ્ન થયેલી

યુદ્ધિવાળા મહર્ષિ વાદ્મીકિ મુનિ પાસે જઈ પ્રણામપૂર્વક કહ્યું : ૧ ‘હે ભગવન્ ! કોઈ એક મહાત્માની પૂર્વે ન જોયેલી એવી લક્ષ્મી જેવી પત્ની છે. તે અતિ શોકથી દીનવદને રહે છે. ૨ હે ભગવન્ ! આકાશમાંથી ઊતરેલી દેવી જેવી કોઈ એક શ્રદ્ધ સ્ત્રી નદીના કિનારા પર રુદન કરે છે. ૩ દુઃખ અને શોક માટે અયોગ્ય હોવા છતાં, દુઃખ અને શોકમાં જ રૂઢી ગયેલી અને અનાથની માફક વિલાપ કરતી જે સ્ત્રીને અમે જોઈ છે, તેના પ્રતિ આપ કૃપાદષ્ટિ કરો તો સારું.’ ૪

(‘હે મુનિસત્તમ ! અમે માનીએ છીએ કે તે કોઈ માનુષી સ્ત્રી નથી. તે આપને જ શરણે આવેલી જણાય છે, તો આપે તેના સત્કાર કરવો જોઈએ. આપણા આશ્રમથી થોડે દૂર રુદન કરતી બેઠેલી એ સાધ્વી સ્ત્રી રક્ષકને ધર્યું છે; માટે હે ભગવન્ ! તમે તેનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો.’ મુનિકુમારોનાં વચનો સાંભળી તેમ જ યુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરીને, તપથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય દષ્ટિવાળા ધર્મજ્ઞ વાદ્મીકિ મુનિ જ્યાં સીતાજી હતાં ત્યાં દોડી ગયા. મહામતિમાન વાદ્મીકિને જતા જોઈને એમના શિષ્યો પણ એમની પાછળ ગયા. તે મહાયુદ્ધિશાળી મુનિ એ પ્રદેશ તરફ થોડાંક પગલાં ચાલ્યા પછી અર્ધ લઈને સુંદર ગંગાના કાંઠા ઉપર આવ્યા. ત્યાં તેમણે રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની સીતાને અનાથ જેવાં જોયાં.)

શોકભારથી દુઃખી થયેલાં સીતાજીની પાસે જઈ મુનિશ્રદ્ધ વાદ્મીકિએ શાંતિ આપે તેવાં મધુર અને પ્રિય વચનો કહેવા માંડ્યાં : ૧ ‘હે પતિવ્રતા ! તું દશરથની પુત્રવધૂ છે, રામની પ્રિય પત્ની છે અને જનકની પુત્રી છે. તું અહીં ભલે આવી. ૨ મેં યોગસમાધિથી તને જાણખી લીધી છે, તેમ જ તારા અને આવવાનું કારણ પણ મેં જાણી લીધું છે. ૩ હે મહાભાગ્યવતી ! હું તારા યુદ્ધાચરણને યથાય’ જણું છું; કારણ કે ત્રણે લોકમાં જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ મારા જાણવામાં આવે છે. ૪ હે વેદેહી ! હે સીતે !

તપથી મળેલી દિવ્ય દૃષ્ટિથી હું તને નિષ્પાપ
 જોઉં છું, માટે હમણાં થોડો સમય ધીરજ
 રાખ અને મારા આશ્રમમાં આવીને રહે ૧૦
 મારા આશ્રમની પાસે તપસ્વિનીઓ તપ કરે
 છે હે પુત્રી ! તેઓ સર્વ તારુ હમિશા પુત્રોની
 માફક પાલન કરશે ૧૧ હવે તું સ્વસ્થ થઈને
 ક્લેશનો ત્યાગ કર અને મારા અર્ધનો
 સ્વીકાર કર હે મીતા ! જેમ તું તારા પોતાના
 ઘરમાં જ આવી હોય તેમ માની લે ૧૨ મુનિના
 પરમ અદ્ભુત વચનો સાલળી સતી સીતાએ
 માથું નમાવી હાથ જોડીને સ્વીકાર કર્યો પછી
 વાલ્મીકિ મુનિ તપસ્વીઓના આશ્રમ તરફ
 જવા લાગ્યા, એટલે સીતા પણ હાથ જોડી
 તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા મીતાને નઈ
 મહાપિને આવતા જોયા, ત્યારે સર્વ તપસ્વિનીઓ
 હર્ષયુક્ત થઈને તેમની સામે આવી અને જોયી
 ‘હે મુનિરાજ ! તમારું આગમન શુભ હો,
 તમે બહુ દિવસે આગ્યા છે, અમે સર્વ તમને
 અભિવંદન કરીએ છીએ હવે અમને શી આજ્ઞા
 છે ?’ ત્યારે વાલ્મીકિએ કહ્યું ‘ભુદ્ધિમાન
 રામચંદ્રની પત્ની દશરથ રાજાની પુત્રવધૂ, જનક
 રાજાની પુત્રી, સતી સીતા અહીં આવેલ છે તે
 નિષ્પાપ છે, છતાં પતિથી ત્યજાયેલી છે, તેથી
 મારે તેનું સર્વોદ્ધાર પરિપાલન કરવું જોઈએ ૧૩-૧૭
 તમે સર્વ પરમ મેહકથી જોના તરફ જોજો
 ખાસ કરીને મારા ગૌરવયુક્ત વાક્યથી તમારે
 જોને પ્રત્ય ગણવી ૧૮ જોમ વાર વાર કહીને
 મહાયજ્ઞવી વાલ્મીકિ મુનિએ તે તપસ્વિનીઓના
 હાથમાં સીતાને સોંપ્યા અને પછી શિષ્યો
 સહિત આશ્રમમાં આગ્યા ૧૯

ઈત શ્રીવાલ્મીકી મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રોરામાયણના
 ઉત્તરકાંડમાં ૪૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પંચમો

ગોકર્ણસ્ત લક્ષ્મણ-ગુપ્તે કરેલું આધ્યાતમ
 દ્વંધ્યા તુ મૈષ્ણી સીતામાધમ સ્પર્શોષાતમામ્ ।

સીતાપત્તામદ્યોર લક્ષ્મણો દીનચેતન ॥ ૧ ॥

મેધિકી સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં

પ્રવેશ કરતા જોઈ દીનચિત્ત લક્ષ્મણને મહાધોર
 સ તાપ થવા લાગ્યો પછી તે મહાતેજસ્વીએ
 મત્સહાયક સુમત સારથિને કહ્યું ‘હે સારથિ !
 સીતાના સ તાપથી ઉત્પન્ન થયેલા રામના હું જો
 તરફ નજર કર ૧૨ જનક રાજાની પુત્રી અને
 શુદ્ધ આચરણવાળી પ્રિય પત્નીને ત્યજવાથી
 રામને થનારા હું ખથી વધારે હ ખીણું કયું
 હશે ૧૩ હે સારથિ ! હું ધારું હું કે કમનસીબે
 રાઘવને સીતાનો વિયોગ થયો છે, કારણ કે
 દૈવનું કોઈ ઉદ્ધાધન ડરી શકતું નથી અહીં ! જો
 રાઘવ કોષે ભરાય તો ગ ધર્મ સહિત સર્વ દેવો
 અને રાક્ષસો સહિત અસુરોનો નાશ કરવા પણ
 સમર્થ છે, તે પણ આજે દૈવને વશ થાય છે. ૧૪
 પૂર્વે પિતાની આજ્ઞાના પાલન માટે જનરહિત
 દ કારણ્યમાં ચૌદ વર્ષ સુધી વસ્યા હતા તે તો
 કીક, પણ આજે તો પૌરજનને લોકાપવાદ
 સાલળી વહેલી સીતાને ફરીથી વનવાસ આપ્યો,
 એ તો મહાન હું અદાયક છે, એટલું જ નહિ,
 પણ મને તો તે અત્યંત કૂર કર્મ લાગે છે. ૧૭
 હે સૂત ! આચરહિત વચનો બોલનાર પૌરજનોના
 અપવાદને ખાતર જ સીતાને ત્યજવામાં તે રાજા
 રામે ડગ ધર્મનો આશ્રય કર્યો હશે ? ૧૮

લક્ષ્મણે કહેલા બહુ નકારના એવા વચનો
 સાલળી ભુદ્ધિમાન સુમત્રે શ્રદ્ધાથી કહેવા
 માડ્યું ‘હે સૌમિત્રે ! સીતાના સ બધા
 તમારે સ તાપ ન કરવે જોઈએ, કારણ કે તમારા
 પિતાની સમક્ષ સ્ત્રિઓએ પહેલેથી જ ભવિષ્ય
 ભાષેલું હતું કે, રામ અત્યંત હું બવાળો અને
 મુખનો વિયોગી થશે, એટલું જ નહિ, પણ તે
 મહાબાહુને પોતાના પ્રિયજનનો વિયોગ ઝડપ
 થી થશે ૧-૧૧

એ મહાન ધર્માત્મા લાખા કાળે બનકી તો
 હું પણ તમને અને ભરત-ચતુરને પણ તે લ્હા
 દેશે ૧૨ હે લક્ષ્મણ ! આ વાત તમે ભરત કે
 ચતુરને કહેશો નહિ હે નરદ્રષ્ટ ! તમારા પિતા
 દશરથ રાજાએ આ સ બધી ડુર્બોલા મુનિને
 પૂછ્યું હતું, ત્યારે તેમને મહારાજાની નિકટમાં

ઝેડેલા મારી તેમ જ વસિષ્ઠ ઋષિની સમક્ષ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. હુવાંસા મુનિનાં આ વચનો સાંભળી પુરુષશ્રદ્ધ દશરથ રાજાએ મને કહ્યું હતું : 'હે સુત ! તારે આ વચન કોઈ પણ માણસને કહેવું નહિ.' તેથી હે સૌમ્ય ! એ લોકપાશ દશરથનાં વચનની હું રક્ષા કરતો હતો અને એમાં મેં જરા પણ અસત્ય વર્તન કર્યું નથી. ખરેખર હે સૌમ્ય ! મારે એ તમારી પાસે પણ કહેવું ન જોઈએ; છતાં હે રઘુનંદન ! જે તે સાંભળવામાં તમને જરા પણ થડા હોય તો સાંભળો. ૧૭-૧૭ પૂર્વે દશરથ રાજાએ સંભળાવેલું આ રહસ્ય જે હું હમણાં તમને કહીશ તે પરથી જાણારો કે, દેવનું ઉદ્ધવન કોઈથી થઈ શકતું નથી. ૧૮ એ દેવને લીધે જ આલુ શોકથી ભરપૂર હૃદય પ્રાપ્ત થયું છે. આ રહસ્ય તમે શત્રુમંત્રની પાસે કહેશો નહિ. ૧૯ સુમંત્રનું મહાન ગંભીર અર્થપદવાણું બોલવું સાંભળી સૌમિત્રોએ તેને કહ્યું કે જે હોય તે સત્ય કહો. ૨૦

ઈત ધીવાક્રમીક મહાસુનમ્ભૂત આદિત્ય શ્રીરામાચરણા
ઉતારાડમા પન્થો રામ સમગ્રમ

સર્ગ ૫૧ મો

રામ અને સીતાના વિયોગનું કારણ

તથા સંચોદિતઃ સુતો લક્ષ્મણેન મહાત્મના ।

તદ્વાપ્યમૃષ્ટિના પ્રોક્તં વ્યાહૃત્સુષ્પન્નમે ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણે સુમંત્ર સારથિને ઋષિએ કહેલી વાત કહેવાની પ્રેરણા કરી, ત્યારે તે બોલ્યો. ૧ 'એક વખતે ભગવાન અત્રિ ઋષિના કુમાર હુવાંસા મુનિ મહર્ષિ વસિષ્ઠના પવિત્ર આશ્રમમાં આતુમાંસ રહ્યા હતા, ત્યારે મહાત્મા પુરોહિત વસિષ્ઠજીને મળવા ઇચ્છતા મહાયશસ્ત્રી અને તેજસ્વી તમારા પિતા દશરથ રાજા પોતાની મેળે જ તે આશ્રમમાં ગયા હતા. ૨૦ ત્યાં તેમણે પોતાના તેજસ્વી પ્રકાશતા મહર્ષિ વસિષ્ઠની ડાબી બાજુએ મહામુનિ હુવાંસાને ઝેડેલા બેસાડ્યા. ૪ મહારાજા દશરથે તપસ્વીઓમાં શ્રેષ્ઠ તે બંને મુનિઓને પ્રણામ કર્યા અને મુનિઓએ પણ ગા-નો સહાર કરી આસન, પાંચ, ફળ, મૂળ

વગેરે આપ્યાં. પછી મહારાજા મુનિઓની પાસે બેઠા. ૫ એ વખતે મધ્યાહ્ન ઘણેલા હતો અને ત્યાં ઝેડેલા બંને શ્રેષ્ઠ ઋષિઓની વચ્ચે સારી રીતે વાતો ચાલી રહી હતી. ૬ વચ્ચે કોઈ એક કથા-પ્રસંગમાં વિનયી દશરથ રાજાએ હાથ ભેડી મહાત્મા અને તપોધન હુવાંસા મુનિને પૂછ્યું : 'હે ભગવન ! મારે વંશ ક્યાં સુધી ચાલશે ? મારા પ્રિય પુત્ર રામનું તેમ જ બીજા પુત્રોનું આયુષ્ય કેટલું હશે ? ૭ વળી રામને જે પુત્રો થશે તેમનું આયુષ્ય કેટલું થશે ? હે ભગવન ! મારા ભાવિ વંશની શી ગતિ થશે તે મને કહો. ૮

દશરથ રાજાને પ્રશ્ન સાંભળી મહાતેજસ્વી હુવાંસાએ ઉત્તર આપ્યો : 'હે રાજન ! પૂર્વે થયેલું વૃત્તાંત સાંભળો. એક વખત દેવ અને અસુરના યુદ્ધમાં દેવોએ નસાડેલા દૈત્યો ભૂચ-ઋષિની સ્ત્રીના આશ્રયે ગયા અને ઋષિપત્નીએ તેમને અભય આપ્યું તેથી જરા પણ ભય પામ્યા વિના તેઓ ત્યાં વસવા લાગ્યા. ૧૦-૧૧ દૈત્યોને ભૂચપત્નીએ શરણ આપ્યું તેથી ક્રોધ પામેલા વિષ્ણુએ તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્ર વડે તેનું માથું કાપી નાખ્યું. ૧૨ એ સમયે પોતાની પત્નીને હણાવી બેઈને ક્રોધ પામેલા ભૂચઋષિએ શત્રુક્રાન્તો નાશ કરનાર વિષ્ણુને તરત શાપ આપ્યો : ૧૩ 'ક્રોધમાં બેલાન થઈને વધ ન કરવા ચોગ્ય મારી અને તમે હણી છે, તેથી હે જનાર્દન ! તમે મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેશો ત્યારે તમને પણ લાંબા કાળનો પત્નીવિયોગ પ્રાપ્ત થશે.' શાપ આપતાં તો અમાર્દ ગયો, પણ તેને લીધે તપ ક્ષીણ થવાથી ભૂચઋષિ અતરમાં ઘણો પરિતાપ પામ્યા અને તેથી પશ્ચાત્તાપ કરીને તેમણે વિષ્ણુની પૂજા કરી, ત્યારે તપથી પ્રસન્ન કરેલા ભક્તવત્સલ દેવે કહ્યું : 'લોકના હિત ખાતર હું તમારે શાપ સ્વીકારીશ' આ પ્રમાણે મહા-તેજસ્વી ભૂચઋષિએ પૂર્વજન્મમાં રામચંદ્રને શાપ આપ્યો હતો. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! હે માનવ ! જે જનાર્દન અહીં તારા પુત્રરૂપે અવતરેલા છે અને તે 'રામ' નામથી ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત થયો;

તેમ જ હુચુકપિએ આપેલા શાપનું કૃણ પછુ
લોગવશે. પરમ દુર્જય રામ અગિયાર હનર
વરસ સુધી રાજ્ય કરીને તેમ જ સમૃદ્ધિવાળા
અશ્વમેધ યજ્ઞો કરીને બ્રહ્મલોકમાં જશે. તે
મહાત્માને સીતાથી બે પુત્રો થશે. વળી તેમના
ભાઈઓ બહુ જ સુખ અને સમૃદ્ધિવાળા થશે
તથા અનેક પ્રકારે ઘણા રાજવંશો સ્થાપશે.’

આ પ્રમાણે ભાવિ વંશવિસ્તારનું વૃત્તાંત
કહીને મહાતેજસ્વી હુર્બાસા મુનિ મૌન રહ્યા,
ત્યારે બન્ન મહાત્માઓને અભિવંદન કરીને
મહારાજ દશરથ પોતાના નગરમાં પાછા આવ્યા.
મુનિએ કહેલાં એ વચનો પૂર્વે વસિષ્ઠના આશ્રમ-
માં મેં સાંભળ્યાં હતાં અને હૃદયમાં સંઘરી
રાખ્યાં હતાં. તે મહાત્મા મુનિનું કહેલું મિથ્યા
નહિ જ થાય. મુનિનાં વચન પ્રમાણે મહાત્મા
રામચંદ્ર પોતાના બન્ને પુત્રોનો રાજ્યાભિષેક
અયોધ્યામાં જ કરશે. ૧૪-૨૬ હે લક્ષ્મણ! આ
વૃત્તાંત જાણ્યા પછી તમારે સીતા સંબંધી કે
રામચંદ્ર માટે સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. હે
નરશ્રેષ્ઠ! હવે તમે નિશ્ચિત થાઓ. ૨૭

મુમંત્રનાં પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી
લક્ષ્મણ બહુ જ રાજી થયા અને ‘ઠીક કહ્યું’
એમ બોલ્યા. ૨૮ મુમંત્ર અને લક્ષ્મણ આ પ્રમાણે
વાતો કરતા કરતા જ્યારે સૂર્ય આશર્યો, ત્યારે
કેશિની નદીના કાંઠે આવીને સતવાસો રહ્યા. ૨૯

હાંત શ્રીવાદ્મીકિ મહાભુવિમળિત આદિકવ્ય શ્રોત્રમાયણના
ઉપરકાંડના પા ૧૧ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પર મો

શોકમસ્ત રામચંદ-લક્ષ્મણે આપેલું આત્માસન
તત્ર તા રજનીમુપ કેશિન્યા રણુંદનઃ ।

પ્રમાતે પુનરુચાય લક્ષ્મણઃ પ્રયયાં તદા ॥ ૧ ॥

રુપુંદન લક્ષ્મણે કેશિની નદીના કાંઠે રાત્રિ
વિતાવી સવાર થતાં અયોધ્યા તરફ જવા માંડ્યું. ૧
બપોર થતાં મહારાષ્ટ્રી લક્ષ્મણ રતનપૂર્ણ અને
હૃદયુષ્ઠ ગાણસોમી ભરેલી અયોધ્યામાં આવી
પહોંચ્યા. ૨ એ સમયે મહાબુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ
અતિ ડાચાર ધર્મ ગયા અને વિચારવા ડાગ્યા:

‘અરે, રાજા રામની પાસે જઈને હું શું
કહીશ ?’ આવો વિચાર કરતા કરતા તેઓ
ચંદ્ર સમાન ધવલ વિશાળ રાજભવન પાસે
આવ્યા અને રથમાંથી ઊતરીને ક્યાંય પછુ
અટક્યા સિવાય તેમાં પ્રવેશ કર્યો. દીનચિત્ત
થયેલા અને નીચું જોઈ રહેલા લક્ષ્મણ છેક
અંદર ગયા, ત્યારે તેમણે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળા
અને દીન થઈ ગયેલા રામચંદ્રને ત્યાં જોડેલા
જોયા. ૩-૬ એ સમયે લક્ષ્મણે તેમના ચરણોનું
વંદન કરી હાથ જોડી સાવધ ચિત્ત બોલવા
માંડ્યું: ૭ ‘આપની આજ્ઞા મુજબ જંગમને સામે
પાર મહાત્મા વાદ્મીકિ મુનિના શુભ આશ્રમ
પાસે હું સીતાને મૂકી આવ્યો છું. ૮ પવિત્ર
આચારવાળાં ચશસ્ત્રિની સીતાને ત્યાં મૂકી
આવીને પુનઃ આપની ચરણોપાસના કરવા
હું અહીં આવ્યો છું. ૯ હે પુરુષવ્યાઘ્ર! કાળ-
ની ગતિ એવી જ છે માટે શોક કરવો જોઈએ
નહિ. તમારા જેવા બુદ્ધિમાન અને મનસ્વી
પુરુષો શોક કરતા નથી. સંપૂર્ણ અશ્વય
નાશવંત છે; ઉન્નતિ માત્ર અવનતરૂપ અંત-
વાળી છે; સંયોગમાત્ર વિયોગરૂપ અંતવાળા
છે અને જીવિત પણ મરણરૂપી અંતવાળું છે.
તેથી પુત્ર, પત્ની, મિત્ર અને ધન ઉપર અતિ-
શય આસક્તિ નહિ રાખવી જોઈએ; કારણ
કે અંતે તેઓનો વિયોગ થવાનો જ છે. ૧૦-૧૨
હે કાકુત્સ્થ! તમે તમારા આત્માથી આત્માને
અને મનથી મનને નિયમમાં રાખવા સમર્થ
છો; તો પછી તમારા જેવાએ શોકને વશમાં
રાખવો એમાં તે શી મોટી વાત છે? તમારા
જેવા પુરુષશ્રેષ્ઠો આવા પ્રસંગે મૂંઝાતા નથી.
હે રાખવ! આમ શોક કરવાથી ફરી લોકા-
પવાહ લાગશે. હે રાજા! જે અપવાદના
ભયને લીધે તમે સીતાને ત્યજ્યાં છે, તે જ
અપવાદ (પરશુદમાં રહેલી ઓનો ત્યાગ કરીને
રાજજી નિરંતર શોક કરે છે એવો) પાછો
ચાલશે; માટે હે પુરુષવ્યાઘ્ર! તમે સાવધ
ચિત્તવાળા થઈ મીઠા ધારણ કરી આ દુર્બંજ-

તાને ત્યજી દો અને સંતાપ કરો નહિ. ૧૩-૧૪

મહાત્મા લક્ષ્મણે રામચંદ્રને એ પ્રકારે આશ્વાસન આપ્યું, ત્યારે મિત્રવત્સલ રામચંદ્રે પરમ પ્રીતિથી લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! હે નરશ્રદ્ધ ! તે’ એ કહ્યું તે યથાર્થ છે. હે વીર ! પ્રજાપાલન કરવા માટે તું મને સૂચના કરે છે, એથી મને પરમ સંતોષ થાય છે. હે સૌમ્ય ! હે લક્ષ્મણ ! તારાં સુંદર વચનોથી મને આશ્વાસન મળ્યું છે, મને શાંતિ મળી છે અને મારો સંતાપ નાશ પામ્યો છે. ૧૫-૧૮

હતિ શ્લોકોનીક્રિ મહાસુનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૨ એ સર્ગ સમાપ્ત

રાજધર્મે વિષેની કથાઓ

સર્ગ પડમે

પ્રજાપાલનધર્મ-તે સંખંધી નૃગરાજની કથા
લક્ષ્મણસ્ય તુ નદ્વાક્યં નિશમ્ય પરમાદ્ભુતમ્ ।

સુપ્રીતશ્ચામ્ભવદ્રામો વાક્યમેતદુવાચ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણના પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રામચંદ્ર અતિ પ્રસન્ન થયા અને જોલ્યા : ‘હે સૌમ્ય ! તારા જેવા મહાપુત્રિવાળો અને મારા મનને અનુસરનારો ભાઈ મળવો દુર્લભ છે અને તેમાં પણ આવા સમયે તો મહાદુર્લભ છે. હે શુભ લક્ષણવાળા ! મારા મનમાં જે કાંઈ છે તે સાંભળ અને સાંભળીને મારા કંઠા પ્રમાણે કર. ૨,૩ હે સૌમ્ય ! હે સૌમિત્ર ! ચાર દિવસ થયા પ્રજાપાલનનું કાંઈ પણ કાર્ય થયું નથી, તે મારા મર્મસ્થાનને છેદી નાખે છે. ૪ માટે હે પુરુષશ્રદ્ધ ! પ્રજાજન, પુરોહિત, મંત્રીઓ અને અરજદાર-ઓ વા પુરુષ જે હોય તેને જોલાવો; ૫ કારણ કે જે રાજા દરરોજ પ્રજાપાલનનું કાર્ય કરતો નથી, તે રાજા વાયુ-રૂપશથી રહિત એવા અધોર નરકમાં પડે છે એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૬ આ સંખંધી એક પ્રાચીન કથા કહેવામાં આવે છે તે સાંભળો :

‘પૂર્વકાળમાં નૃગ નામે મહાયશસ્ત્રી રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. તે રાજા બ્રાહ્મણને

પૂજ્ય ગણનાર. સત્યવાદી અને પવિત્ર હતો. ૭ તેણે એક વખતે પુષ્કરસ્થાનમાં સોનાના અલંકારોથી શણગારેલી સવત્સી એક કરોડ ગાયો બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી. હે પાપરહિત ! બ્રાહ્મણોને આપવા માટે ભેગી કરેલી એ સવત્સી ગાયોમાં એક ગાય એક અગ્નિહોત્રી પણ દરિદ્ર અને ઉચ્છવૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવનાર બ્રાહ્મણની આવી ગઈ હતી. તે ભૂખથી પીડાતા બ્રાહ્મણ પોતાની જોવાયેલી ગાયને ચોતરફ શોધી, પણ ઘણા વખત સુધી તે કોઈ પણ સ્થળે તેના જોવામાં આવી નહિ. અંતે તે બ્રાહ્મણ બ્યારે કનખલતી થઈ ગયો, ત્યારે જેનું વાછરડું દૂધનું ઘર્ષ ગયેલું છે એવી પોતાની નીચણી ગાયને તેણે એક બ્રાહ્મણને ઘેર ભેળવે. ૮-૧૧ એ સમયે તે બ્રાહ્મણ પોતે આપેલા નામશ્રી એ ગાયને જોલાવી : ‘હે શબ્દા ! ચાલો આવ. ’ પોતાના મૂળ પાલકનેા સ્વર એ ગાયે તરત જ ઓળખ્યો; તેથી દરિદ્ર છતાં અગ્નિ સરખા તેજસ્વી તે બ્રાહ્મણની પાછળ એ ગાયે ચાલવા માંડ્યું. એ સમયે તેનું પાલન કરનાર બ્રાહ્મણ તેની પાછળ ઠોડ્યો અને તેની પાસે જઈ જોલ્યા : ‘આ તો મારી ગાય છે. તે મને રાજ્યોમાં સિદ્ધ જેવા નૃગરાજએ દાનમાં આપી છે.’ આ રીતે બે વચ્ચે એ ગાય માટે રકડક થવા લાગી. માંહોમાંહે વાઢ કરતા તેઓ બંને તે ગાયનું દાન આપનાર નૃગરાજની પાસે જવા નીકળ્યા. તેઓ રાજદ્વાર પાસે પહોંચ્યા, પણ તેમને અંદર જવાની રજા મળી નહિ. ઘણા દિવસ સુધી ત્યાં રોકાઈ રહેવા છતાં રાજાને મળવાની રજા ન મળી તેથી તેઓ બંને કોપાયમાન થયા. પછી કોઈ પામેલા તે બંને દિવ્યશસ્ત્રો મહાધોર વચન જોલ્યા : ‘કાર્યસિદ્ધિ માટે આપેલા અરજદારોને તું

* ખેતરમાંથી અનાજ લેવાઈ ગયા પછી તેમાં પડી રહેલા અનાજના દાણા ખેતરના માલિકની રજાથી વીણીને તેના પર નિર્બાદ કરાય તે ઉચ્છવૃત્તિ કહેવાય.

મળતો નથી, તેથી તને કોઈ પણ પ્રાણી જોઈ શક નહિ એવો કુકલાસ પક્ષીનો દેહ મળશે અને ઘણા લાખા કાળ સુધી તારે હોડા ખાડા મા રહેવું પડશે જ્યારે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ આ લોકમા યાદવોની પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર વાસુ દેવ રૂપે પુરુષદેહ ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તું શાપથી છુટીશ હે રાજન્ ! કલિયુગ મા પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે મહાપરાક્રમી નર અને નારાયણ પ્રકટ થશે તે તને અમારા શાપથી મુક્ત કરશે તે પહેલા તું શાપથી મુક્ત થઈશ નહિ !

ઉપયુક્ત શાપ આપના પછી જ્યારે તે બંને પ્રાણીઓનો ક્રોધ શાપ પડ્યો ત્યારે તે બંનેએ એ વૃદ્ધ ગાય કોઈ બીજા પ્રાણીને આપી દીધી પ્રતાપી નૃગરાજ હજી પણ તે મહાકાજલ શાપ ભોગવે છે આ રીતે અરજ દારોના કન્યાઓનો નિકાલ નહિ કરનાર રાજા દોષભાગી થઈ પડે છે, માટે અરજ દારોને એકદમ મારી પાસે હાજર કરો પ્રભુપાલનરૂપ ધર્મનું સારુ-નરજી કૃષ્ણ રાજાને અવશ્ય મળે છે, માટે હે લક્ષ્મણ ! તું બા અને અરજદારોને ભોલાવી લાવ ૧૨-૨૫

ઈતિ મોઘાત્મીક મહાસુત્રિપ્રાપ્ત અદિકવ્ય શ્રોત મ અપૂત ઉત્તરકાંડમા ૫૩મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પંચમે

પ્રજાપાલનધર્મ નૃગરાજનો શાપાનન્દ્યા
તમસ્ય મોર્ગત ધત્વા લક્ષ્મણ પરમાર્થચિન્ત ।
ઠવાન્ પ્રાજ્ઞલર્વાસ્ત્ય રાઘવ દીત્તેજસમ ॥ ૧ ॥

રામચ દ્રના વચનો સાંભળી પરમ અર્થજાણુ નાર લક્ષ્મણે હાથ જોડી દેહીપ્રમાન રામચ દ્રને પૂછ્યું 'હે કાકુત્સ્થાહે રાજર્ષિ ! મહાન નૃગરાજ અપાપરાપી હોવા છતા કોધાવેશગા આવેના એ પ્રાણીઓએ તેમને યમદંડ જેવો લય કર શાપ દીધો, એ સમયે તેઓ શું બોલ્યા હતા ?'

ત્યારે રામચ દ્ર કહ્યું 'હે ઐત્રિયા ! શાપિત થયેલા નૃગરાજાએ પૂર્વે જે કહ્યું હતું તે સાંભળો પ્રાણીઓ શાપ આપી આપ્યા ગયા છે, એમ

જ્યારે તેમના બહુવામા આવ્યું, ત્યારે તેમણે સર્વ મનોઓ, પુરોહિતો અને પ્રજાજનોના સલા ભોલાવી પછી તે મહાન રાજા બોલ્યા 'તમે સર્વ સાવધાન ચિત્ત મારીવાત સાંભળો ૨-૧

નારદ અને પર્વત નામના બે પ્રાણીઓ મને મહાલય કર શાપ આપીને વાંચુ જેવી ગતિથી પ્રાણલોકમા આપ્યા ગયા છે તમે હવે મારા કુમાર વસુને રાજ્યાભિષેક કરો અને મારા માટે સુખ ભોગ્યે એવા ખાડાઓ બોલાવો ૭૮ ત્યા હું પ્રાણીઓએ આપેલો તે શાપ ભોગવીશ એક ખાડો એવો બનાવો કે તેમા વર્ષાઋતુથી પીડા ન થાય, બીજો એવો બનાવો કે તેમા ટાઢથી પીડા ન થાય, ત્રીજો એવો બનાવો કે તેમા ગરમીથી પીડા ન થાય, એવા સ્પર્શસુખ આપનાર ખાડાઓ બનાવવાની તમે શિલ્પીઓને આજ્ઞા કરો વળી ત્યા કૃષ્ણવાળા વૃક્ષો, ફૂલવાળી વેલો અને અનેક પ્રકારના ઊંચાવાળા છોડો રોપવ અને તે ખાડાઓને સર્વ પ્રકારે સુંદર બનાવો ૮-૧૧ તેમા હમેશા સુખ રહે તેવા ફૂલઝાડો પણ રોપાવો મારા શાપનો અવધિ પૂરે થતા સુધી હું એ ખાડાઓમા સુખથી રહીશ' રાજાએ આમ કહ્યાથી સર્વેએ મળીને અધો યોજન વિસ્તારમા ઉપયુક્ત સ્થનાવાળી વાડી તયાર કરી અને કુમાર વસુને રાજગાદી પર બેસાડ્યા ૧૨,૧૩

એ સમયે રાજાએ તેને કહ્યું 'હે પુત્ર ! નિત્યધર્મ પ્રમાણે ચાલવાવાળી પ્રજાનું તું ક્ષત્રિય ધર્મથી પાલન કરજે અસાવધાનીનું કૃષ્ણ આ તને પ્રત્યક્ષ છે કે જે પ્રાણીઓએ મને શાપ આપેલો છે ૧૪ હે નરશ્રક, મારો શાપ મન્યો છે હોવા છતા પણ મને લય કર શાપ મન્યો છે એમ માની તારે દિલગીર થવું નહિ, કારણ કે હું પુત્ર ! પૂર્વજન્મના કરેલા કમો જ મુખ કે ડુંખ આપનાર છે, જે મળવા યોગ્ય હોય તે મળ્યે જાય છે અને જે જવા યોગ્ય છે તે જાય છે ૧૫,૧૬ જે મુખ કે ડુંખ મળવાના હોય, તે પૂર્વજન્મમા કર્યા પ્રમાણે મળ્યે જાય છે, માટે

હે પુત્ર! તું જેદ પામીશ નહિ. ૧૭

હે લક્ષ્મણુ! પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે કહીને તે મહાયશસ્ત્રી રાજા એ ખાડાઓમા વસવા માટે આત્યો ગયો. ૧૮ કાષાવેશમા આવેલા બ્રાહ્મણોએ આપેલા શાપને ભોગવવા માટે તે મહાત્મા રાજાએ રત્નથી વિભૂષિત કરેલા તે ખાડામા પ્રવેશ કર્યો. ૧૯

અર્થ શ્રી નાટ્યમીક મહાપુત્રનમસ્તીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૫૪મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

વસિષ્ઠ અને નિમિત્તા પરસ્પર શાપનો કથા પણ તે યુગશાપસ્ય વિસ્તરોડમિહિતો મયા।

યર્થાસ્તિ શ્રવણે શ્રદ્ધા મુજુષ્વેદાપરા કયામ્ ॥૧॥
રામચ દ્ર કહ્યું 'હે લક્ષ્મણુ! આ પ્રમાણે નગરાજના શાપની વાત મે તને વિસ્તારથી કહી સંભળાવી વળી જો તને એવી બીજી કથા સાંભળવાની ઇચ્છા હોય, તો હું કહું છું તે સાંભળ.' ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું 'હે રાજા! આશ્ચર્યચક્ર કથાઓ સાંભળવાની મને તૃપ્તિ થતી જ નથી. ૧૨ લક્ષ્મણના વચન સાંભળી ઇક્ષ્વાકુનદન રામચદ્ર પરમ ધર્મમુદ કથા કહેના લાગ્યા. ૩

રામચ દ્ર કહ્યું મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુના વશમા ખારમો પેઢીએ નિમિત્ત નામે રાજા થયો હતો તે પરાક્રમ અને ધર્મમા એકો હતો 'તે વીર્યસપત્ન રાજાએ ગૌતમ ઋષિના આશ્રમની પાસે અમરાપુરી જેવું એક નગર વસાવ્યું હતું. ૪ તે શ્રદ્ધ નગરનું નામ વૈજયંત હતું અને મહા યશસ્વી નિમિત્ત રાજા ત્યા રહેતો હતો. ૫ એક યશસ્વી નિમિત્ત રાજા ત્યા રહેતો હતો. ૬ એક સમયે તેને ઇચ્છા થઈ કે પિતા ઇક્ષ્વાકુના મનને આનંદ પમાડવા માટે હું એક દીર્ઘકાળનો યજ્ઞ આરંભુ. આવો વિચાર કરી પિતા ઇક્ષ્વાકુની આજ્ઞા મેળવી નિમિત્તરાજાએ યજ્ઞ કાર્ય માટે બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠનું વરણ કર્યું. ૭ વળી તે ઇક્ષ્વાકુનદને ભગવાન અન્નિ, મહર્ષિ અંગિરા અને તપોનિધિ ભયુઋષિનું પણ વરણ કર્યું. ૮ એ સમયે રાજર્ષિશ્રદ્ધ નિમિત્તે મહાપુત્ર

વસિષ્ઠે કહ્યું : 'તમારા પહેલાં મેં ઇદ્રનું વરણ સ્વીકાર્યું છે, માટે તેનું કાર્ય કરાવી હું પાછો આવું' ત્યાં સુધી તમે થાભો.' એમ કહી તેઓ ઇદ્રલોકમા ગયા. આ બાબતુ નિમિત્તરાજાનું મન યજ્ઞ માટે ઘણું જ ઉતાવળું થતું હતું તેથી તેણે વસિષ્ઠની રાહ ન જોતા તેને બદલે ગૌતમનું વરણ કરી પોતાના નગર સમીપ નિમિત્ત રાજાએ પાચ-હજાર વર્ષની દીક્ષા લીધી હતી. ૯-૧૨ ઇદ્રનો યજ્ઞ પૂર્ણ થયા પછી મહાપુત્રિ વસિષ્ઠ નિમિત્ત રાજાના નગરમા આવ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાને બદલે ગૌતમને યજ્ઞ કરાવતા જોયા. એ સમયે બ્રહ્માના પુત્ર વસિષ્ઠઋષિ નિમિત્ત રાજાને મળવાની ઇચ્છાથી થોડીવાર ત્યાં થોડા, પણ ભોગભોગે તે દિવસે રાજાને ઘણી નિદ્રા આવી અર્થ તેથી તે બહાર આવ્યો નહિ આમ બનવાથી મહાત્મા વસિષ્ઠને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તે જોત્યા : 'હે પાર્થિવ! તે મારો તિરસ્કાર કરીને બીજાની પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો, માટે તારો દેહ ચેતનથી રહિત થઈ જશે. ૧૩-૧૭ એટલામા રાજા બગી ઊઠ્ય અને વસિષ્ઠે દીધેલો શાપ સાંભળ્યો એ સમયે ક્રોધથી ભ્રમીત થયેલા તે રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને કહ્યું. ૧૮ 'તમને આવેલા ન બાળતા નિદ્રાવશ થયેલા મને તમે ક્રોધથી ચમકડ હોવો ભય કર શાપ આપ્યો છે, ૧૯ માટે હું બ્રહ્મર્ષિ! તમારો સુદર દેહ પણ લાળા કાળ સુધી ચેતનરહિત થશે' એ પ્રમાણે પરસ્પર ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને તે બન્ને સાગસામા શાયો આવ્યા તેથી એકસરખી શક્તિવાળા એ બન્ને તરત જ ચેતનરહિત થઈ ગયા. ૨૦, ૨૧

અર્થ શ્રી નાટ્યમીક મહાપુત્રનમસ્તીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૫૫મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

વસિષ્ઠનો પુનર્દેહ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન
રામસ્ય માર્ગતે શ્રુત્વા લક્ષ્મણ પરવીરહા।
ઉચ્ચ પ્રાજ્ઞર્લભ્યુત્થા રાઘવં દીપ્તજેતસમ ॥૧॥
શત્રુઓના વીરને હણનાર લક્ષ્મણ મહા-
તેજસ્વી રામચદ્રના વચનો સાંભળી હાથ ભેડી

ગોત્યા : 'હે કાકુત્સ્થ ! દેવપૂજ્ય એ બને (કિન્નર અને રાજા)એ ચેતનરહિત થયા પછી કેવી રીતે પોતાના મૂળ દેહો પ્રાપ્ત કર્યા હતા ?' ૧૧૨

ત્યારે ઇક્ષ્વાકુન દન રામચંદ્ર કહ્યું 'તે ધર્મિષ્ઠ અને તપોધન પુરુષોએ પરસ્પર શાપ આપીને તરત જ પોતપોતાનો દેહ ત્યજી દીધો અને વાયુરૂપ ધારણ કરીને રહ્યા. ૩૪ પછી મહાતેજસ્વી વન્ધિષ્ટ મુનિ બીજી શરીર મેળવવા માટે પિતામહ પ્રહ્લાપ સે ગયા. ૫ ધર્મને બળુનાર વાયુરૂપ થયેલા વન્ધિષ્ટએ દેવતા દેવ પિતામહના ચરણમા અભિવંદન કરી કહ્યું 'હે ભગવન્ ! હે અઝઞ ! હે દેવેશ ! હું નિમિ રાજાના શાપથી વિદેહ પણ્યને પામ્યો. હું અને વાયુરૂપ થયો છું. હે પ્રભુ ! દેહ વિનાના માણસો મહાદુષ્ણ પામે છે અને તેના સર્વ કાર્યો નાશ પામે છે, માટે મને બીજે દેહ મળી બીજા એવી કૃપા કરો.' ત્યારે અમાપ તેજવાળા પ્રહ્લાએ કહ્યું 'હે મહા ગાન્ધી ! તુ મિત્રવરુણથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજ-વીર્યમા પ્રવેશ કર હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ત્યા પછી તુ અયોનિજ રહીશ અને મહાધર્મચુકલ થઈ ફરીથી તુ મારે વશ રહીશ. ૧૬-૧૦ પ્રહ્લાણના વચન સાંભળી તેમને વદન કરી પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી વન્ધિષ્ટ મુનિ સત્વર વરુણલોકમા ગયા. ૧૧

તે પચમે સુરેશ્વરની પૂજતા મિત્રે (સુયે) નિસિદ્ધની સાથે ક્ષોરસાગર પાસે જઈને વરુણનું કાર્ય કરવા માડ્યું. તે જ વેળાએ દેવયોગથી ઉવશી નામની દિવ્ય અપ્સરા સખીઓ સહિત ત્યા આવી પહોંચી વરુણાલયમા આવીને કોડા કરતી ઉપમ પદ્મ ઉર્વશીને જોઈને વરુણદેવને કામ ઉત્પન્ન થયો. ૧૨-૧૪ એ સમયે તેમણે કમળ નરણા નેત્રવાળી અને પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળી અમરાત્મક ઉર્વશી પાને મથુન માટે યાચના કરી. ૧૫ ત્યારે ઉવશીએ હાથ જોડીને કહ્યું 'હે સુશ્રેય ! પ્રથમ મને મિત્રદેવે જોલાવેલી છે જોડને કામગાંગોળી ખીંગાયેલા વરુણ ! તુ ઠીક છે, એન જ છે તો તારા દર્શનના નિમિત્ત રખાહિત વયેલા ના વીર્યને

હું દેવે નિર્માણ કરેલા આ કુંભમા મૂકું છું.' 'હે સુશ્રોણી ! હે સુહર વર્ણવાળી ! જોકે તું મારો સંગ ઇચ્છતી નથી તો પણ હું આ પ્રમાણે વીર્ય-ત્યાગ કરીને મારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. ૧૬-૧૮ લોકનાથ વરુણના આ સુહર વચનો સાંભળી પરમ આનંદ પામેલો ઉવશીએ ઉતર આવ્યો. ૧૯ 'હે પ્રભો ! ભલે, એ પ્રમાણે કરો મારું હૃદય તમારામા જ છે, પણ આ દેહ તો મે મિત્રદેવને સોંપ્યો છે.' ઉર્વશીનું આલુ લાપણ સાંભળી વરુણદેવે પોતાનું પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરણુ પરમ અદ્ભુત વીર્ય તે કુંભમા મૂક્યું. ૨૦-૨૨

પછી જ્યા મિત્રદેવ હતા ત્યા ઉર્વશી ગઈ, ત્યારે કાંધ પામેલા મિત્રદેવે ઉર્વશીને કહ્યું 'હે હુટચારિણી ! મે તને પ્રથમ જોલાવેલી હતી, હતા શા કારણથી તે મને ત્યજીને બીજા પાત કર્યો ? ૨૩ ન હુટકત્યને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ઝોધથી કુરુપિત થયેલી તું કેટલાક સમય સુધી મનુષ્યલોકમા રહીશ હે હુણ્દ ! કારીના રાજ બુધનો પુત્ર રાજર્ષિ પુરુરવા છે, તેની પામે તુ બ, તે તારો ધણી થશે.' આ શાપને લીધે ઉર્વશી અપ્સરા પુરુરવાની પાસે ગઈ તે પુરુરવા બુધનો ઔરસ પુત્ર હતો અને નતિયાનપુરમા રાજ્ય કરતો હતો તેને આયુ નામનો મહા બ્રાહ્મણ અને શ્રીમાન પુત્ર થયો. તેને ઇંદ્ર સમાન કાતિવાળો નંદુપ નામનો પુત્ર થયો. ૨૪-૨૭ જ્યારે વૃા ઉપર વજ્રને જા કરીને ઇંદ્ર ધાકી ગયેલો હતો, ત્યારે નંદુપે એક લાખ વરસ સુધી ઇંદ્રત્વ ભોગવું હતું.

ઉપયુક્ત રાપ વવાથી સુહર નેત્રવાળી ઉર્વશી મૃત્યુવૈક્રમ ગઈ અને ઘણા વરસ સુધી ત્યા રહી આ તે રાપનો સમય પૂરો થયો, ત્યારે ઇંદ્રલોકમા ગઈ. ૨૮, ૨૯

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણી અંક ૫ ની રામાયણ ઉત્તરકાંડમા ૫૬ એ સુત્ર અનુસાર

સર્ગ પૃથ મો

વર્મિષ્ઠ અને નિમિત્તે પુનર્દિગ્ગ્રાપ્તિ

તા શ્રાગ દિવ્યલક્ષણ કથામદ્ભુતદર્શનામ્ ।

લક્ષ્મણ પરમગીતો રાગ્ય ગાન્ધ્યમન્ત્રીત ॥ ૧ ॥

આ અદ્ભુત દર્શનવાળી દિવ્યરૂપ કથા સાબળી આતિશય આનંદ પામેલા લક્ષ્મણે રામચંદ્રને પ્રણય 'હે કાકુત્સ્થ ! દેવપુત્ર્ય એ જન(દિવ્ય અને રાજા)એ ચેતનથી રહિત થયા પછી કેવી રીતે ગોતાનો દેહ પ્રાપ્ત કર્યો તે મને કહો ' ત્યારે સત્યપરાક્રમી રામચંદ્ર કહ્યું ' હે રઘુશ્રમ ! તે જન(મિત્ર અને વરણ)ના વીર્યથી એ ઘટો ભરેલા હતો તેમાથી જે તેજસ્વી અને અપિષ્ઠાશુનિઓ ઉત્પન્ન થયા તેમાથી પ્રથમ ભાવાન આનંદ્ય અતિ ઉત્પન્ન થયા તેઓ મિત્રદેવને હું કાર્ધ તમારો જ પુનરત્વી, વચ્ચેનો પણ છું ' એમ કહી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ૧-૫ ત્યાં રહેલા કુભમા ઉવરીની સમક્ષ મિત્રદેવનું વીન પ્રથમ મુકવામા આવેલું હતું અને પાછળથી તેના વરણનું વીર્ય પણ મુકવામા આવેલું હતું ૧ ત્યાર પછી કેટલાક સમયે મિત્ર દેવ અને વ પુત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજથી સુક્રા ઇક્ષ્વાકુકુળના જનરૂપ વસિષ્ઠ અપિ ઉત્પન્ન થયા ૨ હે સૌમ્ય ! એ ગ્રંથ સાને પાત્ર મહાતેજસ્વી અપિ જન્મના કે તરત જ ઇક્ષ્વાકુ રાજાએ તેને આપણા વંશના હિત માટે પુરોહિત બનાવ્યા હે સૌમ્ય ! મહાત્મા વસિષ્ઠ અપિના નૂતન દેહની ઉત્પત્તિ અનિતે થઈ હવે નિમિત્ત રાજા વિરજે બંધુ તે સાધ ૩ ॥

નિમિત્ત રાજાને વિદેહ ભેઈ સર્વ અપિઓ જે મહાપુરુષદ્વાવા હતા તેમનો તેને યજ્ઞદીક્ષા આપીને યજ્ઞ કરાવવા માડ્યો ૧૦ દિવ્યશ્રુતિ, પૌરુષોના અને સેવકો એ સર્વ મળીને સુગ્રીહાર પદાર્થો અને વસ્ત્રાદિથી તેનું રક્ષણ કરતા હતા ૧૧ પછી જ્યારે યજ્ઞ પૂરો થયો, ત્યારે ભૂત અપિ ગોત્ર્યા હે પાર્થિવ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું હું તારા દેહમા પાછું ચેતન લાવીશ ૧૨ વળી ત્યાં આવેલ તવ દેવોએ

પણ કહ્યું ' અમે તારા દેહમા ચેતન લાવીશું, માટે હે રાજાપિ ! તું વરદાન માગ કે અમે તારું ચેતન કયે સ્થળે સ્થાપન કરીએ ? ' સર્વ દેવોની આ વાણી સાંભળી નિમિત્ત રાજાના આત્માએ કહ્યું હે સુરશ્રુતિ ! હું સર્વ પ્રાણીમાનના નેત્રોમા વસવા ઇચ્છા કરું છું ' પછી સર્વ દેવોએ નિમિત્ત રાજાના ચિત્તને કહ્યું ' ભલે તેમ થાઓ તું સર્વ પ્રાણીઓના નેત્રોમા વાયુરૂપ થઈને ફર ૧૩-૧૫ હે રાજા ! વાયુ રૂપ થઈને તું ફરીશ ત્યારે તારા વિદ્યામ માટે સર્વ પ્રાણીઓ વારંવાર પોતાના નેત્રો ઉઘાડશે ને બધા કરશે (નિમિત્તોન્મેષ કરશે) ' એમ કઈ સર્વ દેવો પોતપોતાને સ્થાને ગયા પછી સર્વ મહાત્મા અપિઓએ નિમિત્ત રાજાના દેહને અંગી સાથે ભેળવીને મન અને હોમ વડે તેનું મથન કરવા માડ્યું જ્યારે તેનું મથન કરવા માડ્યું, ત્યારે તે મથનમાથી મહાતપસ્વી પુરુષનો જન્મ થયો મથન કરવાથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી તે મિથિ નામથી અને નિમિત્તના દેહમાથી તેનું જનન થયું તેથી તે જનક નામથી પ્રસિદ્ધ થયો વળી તે નિમિત્ત રાજાના વિદેહગાત્રી ઉત્પન્ન થયો એટલે વદેહ કહેવાયો એ પ્રમાણે પૂર્વે વિદેહરાજ જનક ની ઉત્પત્તિ થઈ હતી વળી તે મહાતેજસ્વીનું મિથિ એવું નામ ટોવાથી તેના વંશને મથિલ કહેવાયો એ પ્રમાણે હે સૌમ્ય ! બ્રાહ્મણના શાપથી રાજાનું અને રાજાના શાપથી બ્રાહ્મણનું ચેતનારહિત થવાનું અને તેઓની અદ્ભુત ઉત્પત્તિનું કારણ મેં તને સંપૂર્ણ કહ્યું છે ૧૧-૨૧

ઈત શ્રી નરમોક મહાસુત્રમ્ ત્રિત અષ્ટિક અ શ્રી રમ વનુ
ત્ત ક મા પૃથ મો સા સમત્

સર્ગ પદ મો

યથાતિચરિત શુક્રાચાર્યનો ગાપ

પવ બ્રજાત રામે તુ લક્ષ્મણ પરવીરહા ।

પ્રત્યુવાચ મહાત્માન ઝલતર્મામ તેજસા ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના આ વચનો સાંભળી શત્રુઓને હથેલીનાર નકમણે વધતેજથી નકાશિત રામચંદ્રને

કહ્યું ^{૧૨} ‘હે રાજશાહ્નલ ! વિદેહરાજની તેમ જ વસિષ્ઠ મુનિની પુરાતન કથા ખરેખર મહાન આશ્રય કારક છે ^{૧૩} નિમિ રાજ વીર ક્ષત્રિય હતો, એટલું જ નહિ, પણ યજ્ઞહીક્ષા પામેલો હતો, છતાં તેણે મહાત્મા વસિષ્ઠને શાપ આપ્યો હતો એ યોગ્ય ગણાય નહિ ^{૧૪}

ત્યારે ક્ષત્રિયશ્રદ્ધ રાજ રામચંદ્ર શાસન વિશારદ લક્ષ્મણને કહ્યું ‘હે વીર ! મનુષ્યોમાં સર્વ ન ક્ષમા ભેનામાં આવતી નથી હે લક્ષ્મણ ! નહુપ રાજના પુત્ર પ્રજાપાલક યયાતિ રાજાએ સત્વગુણનું અવયન કરીને હું સહ ડોધ કેવી રીતે સહન કર્યો હતો, તે તું સાવધાન ચિત્તથી સાભળ હે સૌમન ! તેને રૂપમાં અપ્રતિમ એવી બે સ્ત્રીઓ હતી તેમાંની એક શર્મિષ્ઠા નામે દ્વિતીની પૌત્રી અને વૃષપર્વા દેવ્યની પુત્રી હતી અને તે રાજને અતિ પ્રિય હતી ^{૧૫} તેની બીજી સ્ત્રી દેવયાની દત્તચુર શુકાચાર્યની પુત્રી હતી, પણ તે મુમધ્યમાં રાજને પ્રિય નહોતી ^{૧૬} તે બંનેને બે રૂપાળા અને સ્થિર ચિત્તવાળા બે પુત્રો થયા હતા તેમાં શર્મિષ્ઠાના પુત્રનું નામ પુરુ હતું અને દેવીયાનીના પુત્રનું નામ યદુ હતું ^{૧૭} પુરુ માનીતી રાણીને હોવાથી રાજને તેના પર ઘણું હેત હતું એટલે વખતે મહા હુબ પામતા યદુએ તેની માને કહ્યું ^{૧૮} ‘હે માતા ! તું અકિંચકર્મવાળા દેવ ભાગવના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવા છતાં આ હૃદયલેદી હુબ અને અપમાન કેવી રીતે સહન કરી શકે છે ^{૧૯} હે દેવી ! ચાલો, આપણે એકી સાથે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીએ પછી ભલે રાજ દેવરાજની પુત્રી સાથે મુખ લોગવે ^{૨૦} વળી નો તમને આ હુબ સહન થતું હોય, તો પછી મને અગ્નિમાં પેસવાની આજ્ઞા આપો તમને કીક લાગે તો તમે ભલે રાજને ક્ષમા કરો પણ હું તો ક્ષમા કરીશ નહિ હું તો જરૂર મરીશ જ ^{૨૧}

અતિશય ખીડ પામતા અને ગ્રહન કરતા પુત્રની આ વાણી સાભળી ક્રોધ પામેલી દેવયાની

એ પિતાને સલાયો. ^{૨૨} પોતાની પુત્રીને મનોભાવ બળીને શુકાચાર્ય દેવયાની હતી ત્યાં ઉતાવળા ઉતાવળા આવ્યા તેમણે દેવયાનીને અસ્વસ્થ, હૃદયરહિત અને ચિંતાતુર બોધ પૂછ્યું ‘આ શું છે ?’ પ્રતીક્ષ થયેલા ચિત્તવાળા ભાગવે વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે ક્રોધ પામેલી દેવયાની બોલી ^{૨૩-૨૪} ‘હે મુનિશ્રદ્ધ ! હું જરૂર અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ, વિષ ખાઈશ અથવા જળમાં અપાપાત કરીશ, પણ હું મારું જીવન નિભાવી રાજીશ નહિ ^{૨૫} હે પ્રહન ! તમે બાણતા નથી કે, હું કેટલી હું ખી છું અને તિરસ્કાર પામેલી છું ! વૃક્ષની અવસ્થા (તેને કાપવું કે એવી બીજી ક્રિયા) થી તેના ઉપર થનારા કૂલ, ફળ વગેરે નાશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે મારા ઉપરની અવજ્ઞાથી મારો પુત્ર મરી જશે હે ભાગવ ! આ રાજ્ય તિરસ્કારથી અમારો અનાદર કરીને નિરંતર અમને હુબ આપે છે ^{૨૬}

દેવયાનીના વચ્ચેના સાભળી ક્રોધ પામેલા ભાગવ નહુપ રાજના પુત્ર યયાતિને શાપ આપવા તત્પર થયા તેમણે રાજની પાસે બઈ કહ્યું ‘હે હંસાત્મા નહુપપુત્ર ! તું મારી અવજ્ઞા કરે છે એથી તું જરાથી જીલ્લુ બઈશિથિય પણાને પામ ^{૨૭} રાજને આ પ્રમાણે શાપ આપીને ભાગવે પોતાની પુત્રી દેવયાનીને આશ્વાસન આપ્યું પછી મહાનશસ્ત્રી ભાગવ દ્વિપોતાના આશ્રમે ગયા એ રીતે નહુપપુત્ર યયાતિને શાપ આપી અને પોતાની પુત્રી દેવયાનીને આશ્વાસન આપી સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને બ્રાહ્મણાશ્રણી ભાગવ દ્વિપોતાના આશ્રમે ગયા ^{૨૮-૨૯}

કાંત શ્રીવાત્સી મહામુનિપ્રભીત આદિક બ્ધ શ્રીચમ્પકચુન્ન ઉત્તરકાંડમાં ૫૮ મે સુત્ર લખાયું

સર્ગ પદ્મો

યથાતિચરિત્ર-પુરુને રાજ્યપ્રાપ્તિ અને યદુને શાપ

શ્વેતા તુરાતસં ક્લદં તદાર્તા નહુગામ્જનઃ ।

જરાં પરમિકાં પ્રાપ્ય યદું વચનમમ્વીત ॥ ૧ ॥

કોષ પામેલા શુકાચાર્યનો શાપ સાંભળી નહુપ રાજાનો પુત્ર યથાતિ બહુ દુઃખ પામ્યો. અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી તેણે પોતાના મોટા પુત્ર યદુને કહ્યું : ‘હે યદુ ! જો તું ધર્મજ હોય તો મારી અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રહણ કર. હે મહાયશસ્ત્રી પુત્ર ! તારી યુવાની મને મળતાં હું ભોગ ભોગવીશ. હે નરશ્રષ્ઠ ! વિપયો ભોગવીને હજી હું તૃપ્ત થયો નથી; માટે મને જ્યારે તૃપ્ત થશે, ત્યારે હું તારી પાસેથી ફરીથી જરા પ્રાપ્ત કરીશ.’

આ સાંભળી યદુએ યથાતિ રાજાને ઉત્તર આપ્યો : ‘તમારો પુત્ર પુરુ તમને વહાલો છે, માટે તે તમારી જરા લેશે હે રાજા ! તમે મને તમારી સમીપથી તેમ જ અર્ધથી દૂર કરેલો છે; માટે તમે જેની સાથે આજ્ઞાપીએ છો, તે પુત્ર તમારી જરા લેશે.’

આવાં વચનો સાંભળી યથાતિ રાજાએ પુરુને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! મારા માટે તું મારી વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રહણ કર.’ ત્યારે પુરુએ હાથ જોડી કહ્યું : ‘હું આપની આજ્ઞા માનનારો છું; તેથી હું મને પોતાને ધન્ય માનુ છું. હું આપની આજ્ઞા સ્વીકારું છું.’ પુરુનાં વચનો સાંભળી યથાતિ રાજા અતિશય આનંદ પામ્યો અને તેને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા આપી પોતે તરુણ થયો. ત્યાર બાદ તેણે હંભરો યજ્ઞ કરીને સેંકડો વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું પાલન-પોપણ કર્યું. ઘણો કાળ વીલ્યા પછી યથાતિ રાજાએ પુરુને કહ્યું : ‘હે પુત્ર ! મેં તને જરા સોપેલી છે, તે તું મને પાછી આપ. ૧-૧૦ હે પુત્ર ! મેં તને મારી જરા યાપણ તરીકે સોપેલી હતી તેથી હું તે જરાને પાછી ગ્રહણ કરીશ. તું એક કરીશ નહિ. હે મહાબુજ ! તે મારી આજ્ઞા માની તેથી હું તારા

ઉપર પ્રસન્ન થયો છું અને પ્રીતિયુક્ત થયેલો હું તારો રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરું છું.’

યથાતિ રાજાએ પ્રસન્ન થઈને પુરુને આ પ્રમાણે કહ્યો પછી દેવયાનીના પુત્ર યદુને કહ્યું : ‘તું મારાથી મુરકેલીથી વશ કરી શકાય તેવો ક્ષત્રિયરૂપ રાક્ષસ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે મારી આરાનો લોપ કર્યો છે, માટે તું પ્રભતા આધિપત્ય વિનાનો થા. હું ગુરુરૂપ પિતાનો તે તિરસ્કાર કર્યો છે; તેથી તું દારુણ રાક્ષસો અને યાતુધાનોનો પિતા થઈશ. હે દુર્મતિ ! તું ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા વંશમાં પણ રહીશ નહિ અને તારો વંશ પણ તારા જેવો જ હર્ષિનીત થશે. ૧૧-૧૬ એમ કહી રાજાએ યથાતિએ રાજ્ય વધારનાર પુરુને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો.

પછી લાંબા વખતે પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવીને તે યથાતિ રાજા સ્વર્ગમાં ગયો. ૧૭, ૧૮ તેના પુત્ર મહાયશસ્ત્રી પુરુ રાજા કારીરાજ્યની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન(અયાગ)પુરમાં ધર્મરાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૯ પોતાના શાપને લીધે રાજવંશથી બહિષ્કાર પામેલા યદુને અનેક યાતુધાન પુત્રો થયા અને તે કૌંચવન કે ન્યાં મહામુરકેલીથી જઈ શકાય છે તે સ્થળે જઈ વસ્યો. એ રીતે શુકાચાર્યે આપેલો શાપ યથાતિ રાજાએ ક્ષત્રિય-ધર્મથી સહન કર્યો, ત્યારે નિમિષે તેવો શાપ સહન કર્યો નહોતો. ૨૦, ૨૧ પ્રજાપાલન કરનારું આ સર્વ વૃત્તાંત મેં તને કહ્યું છે. હે સૌમ્ય ! જેમ નૃગ રાજાને દોષ થયો હતો, તેમ આપણને ન થાય તેવી રીતે આપણે વર્તીએ. ૨૨ મહાત્મા રામચંદ્રજી આમ વાતો કરતા હતા, એટલામાં આકાશ વિરલ તારાવાળું થયું અને પૂર્વ દિશા અરુણનાં કિરણોથી લાલ થઈ, બાણે પુષ્પરસ જેવું લાલ વસ્ત્ર પહેરી આવી હોય તેમ શોભવા લાગી. ૨૩

હિત શ્રીવાલ્મીકી મહાકવિનિર્મલિત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્ર
ઉત્તરભાગના ૫૬ મે સર્ગ સમાપ્ત

કોપક સર્ગ ૧૧ મો.

રાજ રામચંદ્રની સલા-કાર્યાર્થિને આમ ત્રણ
તત પ્રમાણે ત્રિમલે કૃત્વા પાર્શ્વદળની ક્રિયામ્ ।
ધર્માસનગતો રાજા રામો રાજીનલોચન ॥ ૧ ॥

નિર્મળ પ્રભાત થતા પ્રાત કાળની સર્વ
આકનિઠ ક્રિયા કર્યા પછી કમળ સરખા નયન
વાળા રાજ રામચંદ્રજી ધર્માસન ઉપર પધાર્યા ।
ત્યા વેદ જાણનારા પ્રાણજો, પુરાકિત વસિષ્ઠ,
કશ્યપ ઋષિ, વ્યવહારજ્ઞ મરોચો ધર્મશાસ્ત્ર
અને નીતિશાસ્ત્ર જાણનારા સલાસદો અને રાજ
ઓ આદિથી રાજસલા ભરાઈ રહી હતી અને
રાજધર્મનું નિરીક્ષણ ચતુ હતું^{૨૩} અકિન્નકર્મા
રાજશાઈલ રામચંદ્રની આ સલા મહેદ્ર યમ
અને વરણની સલા જેવી શો નતી હતી

રામચંદ્ર શુભ લક્ષણવાળા લક્ષમણને કહ્યું
'હે મહાબુજ ! હે સુમિયાન દર્પણ ! તું બહાર
જા અને જો કોઈ કાર્યાર્થી હોય તો તેને બોલાવ'
આ સાલળી વક્ષમણે પોતે દ્વાર પર જઈ કાર્યાર્થી-
ઓને જોનાવ્યા ત્યાં 'મારે અહીં કામ છે'
એન જોને તેમ કોઈ ત્યા નહોતું^{૨૪} રામ-
રાજ્યમા આધિકારી નહોતા, પૃથ્વી પાકલા
ધનવાળા ખેતરો અને ઔપધિથી યુક્ત હતી,
બાળક, યુવાન કે મધ્યમ અવસ્થાવાળું કોઈ
મરી જતું ન હતું એ સમયે ધર્મ પ્રમાણે શામન
આવતું હતું, તેથી કોઈને કાંઈ ખીરા નહોતી
'રામરાજ્યમા કોઈ પણ કાર્યાર્થી જણાતો
નથી' એમ હોય જોડી લક્ષમણે રામચંદ્રજીને
નિવેદન કર્યું 'માર્ગી પ્રવ્રજ આમાવાળા એવા
રામચંદ્રજીને વક્ષમણે કહ્યું 'તું ફરીથી જા
અને કોઈ કાર્યાર્થી કે કે નહિ તેની તપાસ
કર^{૨૫} સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાથી કોઈ
કેકાણે અધર્મ થતો નથી અને રાજના લયથી
સર્વ પર-પર ન પડે પીને આવે છે^{૨૬} મે
છોટે મા બાળો જ જાણે પ્રવ્રજ રક્ષણ કરે, તોપણ
તે નહાળાડું ! તમે પ્રવ્રજ રક્ષણ કરવા તત્પર
જાઓ. ૧૩

આ સાલળી લક્ષમણ રાજસલામાથી બહાર
આવ્યા ત્યાં તેમણે દ્વાર આગળ એક કૂતરાને
જેઠ્યો જોયો. ૧૪ તે લક્ષમણને જોઈને વાર વાર
ચીસો પાડતો હતો તે જોઈ વીર્યાવાન લક્ષમણે
તેને પૂછ્યું 'હે મહાભાગ ! તમારે રાજ-
સલામા કાંઈ કામ છે ? જે કામ હોય તે નીકર
થઈને કહો' ત્યારે જ્યાંને કહ્યું 'સર્વ પ્રાણી
માનના શરણરૂપ, અકિન્નકર્મા, લયમા અલય
દાન દેનાર ભગવાન રામચંદ્રને હું કંઈક કહેવા
ઇચ્છુ છું ૧૫-૧૭ જ્યાંના આ વચનો સાલળી
લક્ષમણે તે બાળત રામચંદ્રને નિવેદન કરવા
રાજસલામા પ્રવેશ કર્યો પછી રામચંદ્રને તે
નિવેદન કરી રાજસલામાથી તે આવ્યા અને
જોલ્યા 'તારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે તું
બતેજ રાજજીને નિવેદન કર ૧૮,૧૯ લક્ષમણના
વચન સાલળી જ્યાંને કહ્યું 'હે લક્ષમણ ! અધમ
ચોનિમા જન્મેવો હોવાથી દેવમંદિરમા, રાજ
મંદિરમા, બ્રાહ્મણના ઘરમા, અગ્નિ, ઇંદ્ર, સૂર્ય
અને વાયુનો જ્યાં જ્યાં વાસ હોય, ત્યાં ત્યાં
પ્રવેશ કરવા હું ચોગ્ય નથી ૨૦,૨૧ વળી રાજ
રામચંદ્ર ધર્મમૂર્તિ, સત્યવાન, રણચતુર, પ્રાણી
માનના હિતવૃત્તિ, પડછણના પદને જાણનારા,
નીતિ આચરનારા, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને સર્વ
આનંદ આપનારાઓમા શ્રદ્ધ હોવાથી હું તેમની
પામે આવવાને શક્તિમાન નથી ૨૨,૨૩ વળી તે
પોતે ચંદ્ર, મૃત્યુ, યમ, કુબેર, વરણ, સૂર્ય, અગ્નિ
અને ઇંદ્રવરૂપ છે, માટે હે લક્ષમણ ! પ્રજાપાલન
કરનાર રાજવને જઈને તમે કહો કે, તમારી
આજ્ઞા સિવાય હું રાજસલામા પ્રવેશ કરવા
ઇચ્છતો નથી. ૨૪

જ્યાંનું આવું સૌજન્ય જોઈને મહાધતિ
માન લક્ષમણ ફરીથી રાજસલામા ગયા અને
રામચંદ્રને નિવેદન કર્યું ૨૫ 'હે કૌરવ્યાન દ
વર્ધન ! હે વિભો ! હે મહાબુજ ! મારી વિગતિ
સાલળો તમારી આજ્ઞાથી મેં કાર્યાર્થી આવેલા છે'
લક્ષમણના વચન સાલળી રામચંદ્ર આજ્ઞા કરી

કે, 'અહીં આવેલ કાયથી'ને શીઘ્ર મારી પાસે લાવ. ૧૨૧

કર્ત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિનિપાત્રીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિયા ૧૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

કોષક સર્ગ ૧૨ મો

શ્વાનની ક્રિયાદ-અપરધી બ્રાહ્મણને કંઠ

શુભા રામસ્ય વચનં લક્ષ્મણસ્તરિતસ્ત્વા ।

શ્વાનમાહુય પ્રતિમાન્તઃપ્રાય વ્યવેદ્યત ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં લક્ષ્મણે શ્વાનને સત્વર તેમની પાસે હાજર કર્યો. ૧ શ્વાનને હાજર થયેલો જોઈને રાજા રામે કહ્યું : 'હો શ્વાન ! તારે જે કંઠવાનું હોય તે કહે. તારે કંઈ પણ ભય રાખવો નહિ. ૨ ત્યારે જેનું માથું કૂટેલું હતું એવા શ્વાને રાજા રામચંદ્ર પ્રતિ કહેવા માંડ્યું : ૩ 'રાજા જ પ્રાણીઓનો કર્તા છે; રાજા જ તેમનો નાયક છે; જ્યારે પ્રજા સૃષ્ટિ રહે છે, ત્યારે રાજા જાય છે. ૪ હમેશાં સુનીતિથી રાજા ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરે તો નથી, ત્યારે પ્રજાનો નાશ થાય છે. ૫ રાજા જ કર્તા અને રક્ષક છે, તેમ જ સર્વ જગતનો પિતા છે; રાજા જ કાળ છે, યુગ છે, એટલું જ નહિ પણ રાજા જ સર્વ જગતરૂપ છે. ૬ રાજા જગતને ધારણ કરે છે, તેથી તે ધર્મરૂપ ગણાય છે. ધર્મથી પ્રજાને પાળતો રાજા સર્વ સચરાચર જીવોકનું રાજ્ય કરી શકે છે. ૭ રાજા ધર્મથી જ શત્રુને વશ કરી શકે છે અને તેથી જ પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકે છે. આણું આચરણ કરવું એ જ સાચો રાજધર્મ છે. ૮ હો રાજા રામચંદ્ર ! આ જ પરમ ધર્મ છે અને પરલોકમાં ફળ આપનારો છે. જે ધર્મથી કાંઈ પણ હુંપાપ્ય નથી, એવો મારો નિશ્ચય છે. ૯ દાન, દયા, સત્પુરુષોનો સત્કાર અને વ્યવહારમાં સરખતા, એ જ પરમ ધર્મ છે. જે ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. હો રામ ! હો સુવત ! સર્વ પ્રમાણેમાં તમે શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ છો; સત્પુરુષોએ આચરેલો ધર્મ તમે

જાણ્યો છે. ૧૦ ૧૧ સર્વ ધર્મેનું તમે પરમ ધામ છો. શુભેના સાગર છો. હો રામચંદ્ર ! જે કાંઈ મેં અજ્ઞાનથી કહ્યું છે, તેને માટે તું માથું નમાવી વિનંતિ કરું છું કે માન પર કૃપા કરે; કોપ કરવો યોગ્ય નથી. ૧ આ વચનો સાંભળી રામચંદ્ર બોલ્યા : 'હું તારું શું કામ કરું ? તું ભય પામ્યા સિવાય તરત કહે.' ત્યારે શ્વાને ઉત્તર આપ્યો : ૧૨-૧૪ 'ધર્મથી રાજ્યપાલન કરવું જોઈએ અને ધર્મથી જ સર્વ ભયને દૂર કરનાર રાજા સર્વનું શરણ થાય છે. ૧૫ આ સર્વ જાણીને હો રામ ! મારી ક્રિયાદ સાંભળો. એક સર્વાર્થસિદ્ધ નામે બ્રાહ્મણ તેના નિવાસસ્થાનમાં રહેતો હતો. તેણે વિના કારણે મારા જેવા નિરપરાધીને પ્રહાર કર્યો છે.' આ સાંભળી રાજા રામચંદ્રે તેને બોલાવવા દારપાળને મોકલ્યો. ૧૬-૧૭ દારપાળ તેને બોલાવી લાવ્યો, ત્યારે તે મહા-તેજસ્વી બ્રાહ્મણ રાજસભામાં હાજર થઈને બોલ્યો : 'હો પાપરહિત રામ ! તમારે મારું શું કામ છે, તે કહો.' ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું :

હો દિવ ! તે આ કૃતરાને પ્રહાર કર્યો છે ? હો વિપ્ર ! તેણે તારું એવું શું ખરાબ કરેલું હતું કે જોશી : ૧ પ્રમાણે પ્રહાર કરવાની જરૂર પડી ૧૮-૨૦ કોપ પ્રાણ હરનાર થયું છે, કોપ મિત્રના મુખ જેવો અર્થાત્ મિત્રતા રૂપમાં થયું છે, કોપ મહાત્મીરૂપ તલવાર જેવો છે, કોપ સર્વનો નાશ કરનાર છે. ૨૧ તપ, યજ્ઞન અને દાન આદિ જે કરવામાં આવે તેનું પુણ્ય કોપથી નાશ પામે છે, તેથી કોપ ત્યજ દેવો જોઈએ. ૨૨ દોડતા ઘોડાની માફક નિરંકુશ થયેલી ઇન્દ્રિયોને શુદ્ધિરૂપી રાજાથી જેવો રાખીને સાવધ સાર-ચિની પેઠે નિવિદ્ય માજે ચલાવવી જોઈએ. ૨૩ મન, કર્મ, વાચા અને આંખોથી જે પ્રાણી માત્રનું શ્રય કરે છે અને દેવ કરતો નથી, તે કર્મમાં લેપાતો નથી. નિરંકુશ મન જે કામ કરે છે, તે તોલણ ધારવાળી તલવાર, છંછેડાયેલો સર્પ અથવા નિરંતર કોપી રહેનાર થયું પણ કરી

શકતો નથી. વિનયથી પણ વિનીત પુરુષની પ્રકૃતિ વશ રહેતી નથી, છતાં જે પુરુષ તેને વશ રાખે છે, તે જરૂર સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. ૧૨૪, ૨૫

અઠિલપ્રકર્મી રાજા રામચંદ્રે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રાહ્મણ સર્વાર્થસિદ્ધ બોલ્યો: ૨૧ ‘હે મહારાજ! મેં કોધાવિષ્ટ મનથી એને પ્રહાર કર્યો છે, કારણ કે તે વખતે હું ભિક્ષા માગવા ફરતો હતો. વળી ભિક્ષાનો વખત વીતી જતો હતો અને આ ફૂતરો શેરી વચ્ચે આવ્યો બેઠો હતો. મેં તેને કહ્યું ‘અસ, અસ.’ પણ તે તો શેરીમા સહેલાઈથી જઈ ન શકાય તેવી રીતે આડો બેસો રહ્યો. ૨૭-૨૮ એ સમયે હે રાધવ! છુધાથી પીડાતા મેં કોધથી એને પ્રહાર કર્યો છે, માટે હે રાજરાજે દ્ર! હું અપરાધી છું, મને ગમે તે શિક્ષા કરો, કેમ કે હું તમારાથી શિક્ષા પામીશ તો પછી મને નરકના ભય રહેશે નહિ.’

આ વૃત્તાત સાંભળી રામચંદ્ર સર્વ સલાહોને પૂછ્યું ‘હવે આનું શું કરવું? આનો શો દંડ કરવો? કારણ કે યોગ્ય રીતે દંડ કરવાથી પ્રબળ રક્ષણ થાય છે.’ એ સમયે ભૃશુ, આગિરસ, કુત્સાઘ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ અને ધર્મશાસ્ત્ર બ્રહ્મણનારા મુખ્ય ‘ધ નો, ઋષિઓ, પડિતો આદિ જેઓ ત્યાં હાજર હતા, તે સર્વ શાસ્ત્રવિદોએ કહ્યું ‘બ્રાહ્મણ અવધ્ય છે.’ બીજી બાજુ રાજધર્મ બ્રહ્મણનારાઓએ રામચંદ્રને કહ્યું ‘રાજા સર્વને શાસન કરનારા ભગવાન સનાતન વિષ્ણુ છે. ૩૦-૩૧ તે સર્વેએ આવો નિર્ણય કર્યો બેઠું ત્યાં બોલ્યો ‘હે રામ! જો તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો મને એક વરદાન આપો. ૩૨ ‘હું તારું શું કામ કરું?’ એવી પ્રતિજ્ઞા તમે લીધેલી છે અને એ મેં સાંભળી છે, તો મહારાજ! આ બ્રાહ્મણને કુલપતિનો મહંતનો અધિકાર આપો હે મહારાજ! એને કાલંજર પ્રદેશનું કુલપતિપદ આપો.’ ત્યાંની વિનંતિથી રાજા રામચંદ્રે તે બ્રાહ્મણનો એ પ્રદેશના કુલપતિ-મહંત પદ ઉપર અભિષેક

કર્યો. ૩૮, ૩૯

પછી મહાધીશનો અધિકાર પામેલો તે બ્રાહ્મણ હાથી ઉપર ચઢીને ખુશી જતો થતો ત્યાંથી ગયો, ત્યારે વિસ્મય પામેલા રામચંદ્રના પ્રધાનોએ પૂછ્યું: ૪૦ ‘હે મહાદુતિ! આ બ્રાહ્મણને તો દંડને બદલે તમે તો વરદાન આપ્યું!’ ત્યારે રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો: ‘આમ કરવાનું કારણ તમે જાણતા નથી, પણ ત્યાં જાણે છે’ પછી રામચંદ્રે ફૂતરાને પૂછતા તેણે કહેવા માંડ્યું ૪૧, ૪૨

‘હે રાધવ! હું ત્યાં કુલપતિ-મહંત હતો, શિષ્ટ પુરુષોનું અન્ન જમતો હતો, દેવો અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરતો હતો, દાસદાસીઓને યોગ્યતાનુસાર અન્ન દેતો હતો, દેવદ્રવ્યનું રક્ષણ કરતો હતો, શુભ રતિવાળો હતો, વિનયી, શીલસપત્ત અને સર્વ પ્રાણીમાનનું હિત કરનારો હતો, છતાં હું અધમ ગતિ આપનારી આ ઘોર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું. એ જ પ્રમાણે આ કોધી બ્રાહ્મણ ધર્મરહિત, સ્વાર્થમા આસક્ત, નિર્દય, કઠોર, અવિદ્યાન અને અધર્મી થયો અને તેથી તેની સાત પેઢી આગલી અને સાત પેઢી પાછલીને અધમ દશામા નાખશે. માટે કોઈ પણ અવસ્થામા કુલપતિપદ કરવું નહિ, કારણ કે જેને પોતાના પુત્ર અને ભાઈઓ સહિત નરકમા જવાની ઇચ્છા હોય, તેણે જ દેવ, બ્રાહ્મણ ને ગાયો ઉપર અધિકાર લેવો. બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય, દેવદ્રવ્ય, સ્રીદ્રવ્ય, બાલદ્રવ્ય અને એકવાર આપીને પાછું લઈ લે છે તે દ્રવ્ય ઇષ્ટજન સહિત સર્વનો નાશ કરે છે. હે રાધવ! જે બ્રાહ્મણ અને દેવનું દ્રવ્ય હરણ કરે છે, તે તરત જ અવીચિ નામના ઘોર નરકમા પડે છે. જે મન વડે પણ બ્રાહ્મણ કે દેવના દ્રવ્યનું હરણ કરવાનો વિચાર કરે છે, તે નરાધમ લાખા વખત સુધી નરકમા રહે છે.’ આ સાંભળી રામચંદ્ર આશ્ચર્યથી દિગ્ધર્ષ ગયા. પછી મહાતેજસ્વી ત્યાં પણ ન્યાંચી આવ્યો હતો ત્યાં ગયો. પૂર્વજન્મમા તે બુદ્ધિ-

માન હતો અને આ જન્મમા માન ફાપિત હતો તેથી તે મહાભાગ વારાણસીમા ગયો ને અત્ર જળનો ત્યાગ કરી ગ્રાણી છોડી દીધા ૪૩-૪૮

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત અલ્કાવ્ય શ્લોક માધ્યમના ઉત્તરકાંડમા પ્રકાશિત ૧૨ મે સર્ગ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૧૩ મો

રાજા રામચંદ્રની રાજસભા-ગીધ અને ધુવડની તકરાર-ગીધનો શાપમુક્તિ

અથ તસ્મિન્વનોદેસો રમ્યે પાદપશોભિતે ।

નદીકીર્ણે ગિરિવરે કોઠિલાનેરુક્માજતે ॥ ૧ ॥

રમ્ય વૃક્ષોથી શોભતું, નદીચુકા પર્વતો વાળું, જ્યાં અનેક કોયલો ટહુકા કરી રહી છે એવું એક વન હતું^૧ તેમા સિંહ, વાઘ અને વિવિધ પ્રકારના પક્ષીઓ વસતા હતા એ વનમા સેકડો વપોથી એક ગીધ અને ધુવડ રહેતા હતા^૨ એક વખત પાપી નિશ્ચય કરનાર ગીધે ધુવડના માળા પાસે જઈ કહ્યું 'આ તો મારો માળો છે ચાલ, તું તેમાથી નીકળી જ' એમ કહી લડાઈ ચલાવી^૩ અતે રાણવલોચન રાજા રામચંદ્ર પાસે ન્યાય કરાવવા તેઓએ કરાવ કર્યો^૪ અદર અદર લડતા અને કોધાવિષ્ઠ થયેલા તેમ જ ક્રોધિયાથી વ્યાકુળચિત્ત થયેલા તે ગીધ અને ધુવડ આ બંને પરસ્પરના ઝઘડાના ન્યાય માટે રાજા રામચંદ્ર પાસે ગયા ત્યાં જઈ તે બંનેએ રાજા રામચંદ્રના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો^૫

પછી ગીધે કહ્યું 'હે મહારાજા! તમે સુર અને અસુર એ સર્વમા શ્રેષ્ઠ છો, એમ હું માનું છું^૬ હે મહાદયતિમાન! તમે જૃહન્પતિ અને શુક કરતા પણ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ છો, તમે પ્રાણીમાનમા ભૂત-ભવિષ્યની વાત જાણનારા છો, કાલિમા બીજા ચંદ્ર સમાન શોભો છો^૭ સૂર્યની માફક તમે દુર્નિરીક્ષ્ય છો, ગૌરવમા હિમાલય જેવા છો, ગભીરતામા સાગર જેવા છો, લોકપાળોમા યમ જેવા ન્યાયી છો^૮ પૃથ્વી સમાન સહનશીલ છો અને પવન સમાન ગતિવાળા છો હે રાઘવ! તમે પરમ શુરુ છો,

સર્વેષ પત્ર છો, કીર્તિચુક્રા છો,^{૧૦} કોધરહિત છો, દુર્જય છો, નેતા છો અને સર્વ અન્ન યોજવામા પ્રવીણ છો હે રામ! હે નર શ્રેષ્ઠ! મારી વિશ્વસિ સાલળો^{૧૧} હે રાઘવ! મારા બાદુબળથી મેં પૂર્વે મારું જે નિવાસ સ્થાન બનાવ્યું હતું, તે અત્યારે ધુવડ પડાવી લે છે, માટે હે રાજન્! તેમાથી અચાવવા તમે સમર્થ છો^{૧૨}

પછી ધુવડ બોલ્યો 'હે રામ! ચંદ્ર, સૂર્ય, ઇંદ્ર, કુબેર અને યમ-એ વગેરે દેવોના અશથી રાજતુ શરીર નિર્માણ થાય છે, છતાં તેમા થોડો ઘણો મનુષ્યનો અશ હોય છે, પણ તમે તો સર્વદેવમય નારાયણના અશ છો હે વિશ્વ! હે રાજન્! સમ્યક પ્રકારે પ્રણામ કરનાર તમારી પાસે સૌમ્યતા યાચે છે તમે સર્વ બાળતોની તપાસ કરીને સમાન દષ્ટિ રાખો, તેથી તમે ચંદ્રના અશરૂપ છો હે પ્રજનાથ! તમે પાપ તથા ભયને હણનાર છો, દાતા છો, હર્તા છો અને રક્ષણ કરનાર છો, તેથી અમારા ઇંદ્ર સમાન છો^{૧૩-૧૬} તમે સર્વ પ્રાણીઓમા અધૃષ્ટ છો, તેજથી અગ્નિ સમાન છો અને લોકો ઉપર તપતા હોવાથી સૂર્ય સમાન છો તમે સાક્ષાત્ કુબેર જેવા છો અથવા એનાથી પણ શ્રદ્ધા છો, કારણ કે હે રાજશ્રેષ્ઠ! કુબેરની માફક રાજ્યલક્ષ્મી નિરતર તમારી પાસે વસે છે કુબેરના જેવું ધન આપવાનું કામ તમે કરો છો તેથી તમે અમારા કુબેર સમાન છો હે રાઘવ! તમે સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણીમાનમા સરણી પ્રીતિવાળા છો, તેમ જ શત્રુ તથા મિત્ર ઉપર એકસરણી જ દષ્ટિ રાખનારા છો, તમે ધર્મ પ્રમાણે નિરતર શાસન કરો છો તમે વિધિ પ્રમાણે વ્યવહાર ચલાવો છો હે રામ! જેના ઉપર તમે કોપો છો તેના તરફ મૃત્યુ દોરે છે, એથી તમે યમરાજ સમાન પરાક્રમી છો હે નૃપશ્રદ્ધ! તમારો આ મનુષ્યભાવ પણ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ક્ષમાચુક દયાવાળો છે^{૧૭-૨૨}

કુર્બા અને અનાથનો રાજા એ દેવતા છે, તે આધનાતુ લોચન છે અને પાગળાનો પગ છે ^{૨૩} તમે અમારા નાથ છો મારે હે ધાર્મિક રાજા! મારા મ્યાનમા પેસી આ ગીધ મને પીડા કરે છે તેનાથી મને બચાવો હે દેવ! હે નરથામ્! મનુષ્યલોકમા તમે શાસન કરનાર છો.

આ સાલળી રામચ દ્રણએ પોતાના પ્રધાનોને જોલાવ્યા ધૃષ્ટિ, વ્યત, વિવ્ય, મિદાધ, રાષ્ટ્રવર્ધન, અશોક, ધર્માણ, મહાબળવાન, સુમન વગેરે મહારાજા દશરથ રાજાના તેમજ રામચ દ્રણના પ્રધાનો હતા તે સર્વ નીતિમાન, મહાત્મા અને સર્વ શાસ્ત્રો બાણનારા હતા ^{૨૪-૨૭} તેઓ મર્યાદાવાળા, કુળવાન, નીતિ અને મન કરવામા પ્રવીણ હતા તેઓ સર્વને જોલાવી રહ્યોમા ઉત્તમ ધર્માત્મા રામ ચક્રે સિદ્ધાસનથી નીચે આવી પ્રથમ ગીધને પૂછ્યું 'હે ગીધ! તે આ વાનમા કેટલા વરસ સુધી વાસ કર્યો છે? જો તે તુ બરાબર બાણતો હોય તો મને કહે' આ સાલળી ગીધે રામચ દ્રણને ઉત્તર આપ્યો 'હે રામ! આ પૃથ્વી જ્યારથી મનુષ્યયુગ થઈ અને માણસો એ જ્યારથી વાસ કરવા મડ્યો, ત્યારથી એ મારું ઘર છે' ત્યારે ધ્રુવે કહ્યું 'આ પૃથ્વી જ્યારથી ઝાઝાથી શોભવા લાગી, ત્યારથી એ મારું ઘર છે' આ સાલળી રામચ દ્રણએ સલા સહોને કહ્યું ^{૨૮-૨૯} 'જે સલામા વૃદ્ધો નથી તે સલા નથી, જેમા વૃદ્ધો હોય ત્યાં ધર્મ પ્રમાણે જોલે નહિ તે વૃદ્ધ પણ ગણાય નહિ, જે ધર્મમા સત્ય ન હોય, તે ધર્મ સત્ય ગણાય નહિ અને સમય પ્રાપ્ત થયા પ્રમાણે જોલતા નથી તે સર્વ અસત્યવાદી જ છે ^{૩૩ ૩૪} જે સલાસદ બાણતા છતા કામ, ક્રોધ કે ભયથી પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેતો નથી તે પોતાની બતને વરુણના હબાર બધમા બધાવે છે ^{૩૫} અને જે બધા પારો એક વર્ષે એક એમ શૂં છે, એટલા મારે સત્ય બાણનારે સત્ય જોલવું જોઈએ'

રાજા રામના વચનો સાલળી મનીમડળે

કહ્યું 'હે મહાનુભા! ધ્રુવશું વચન સત્ય છે અને ગીધનું વચન અસત્ય છે. ^{૩૬, ૩૭} હે મહારાજા! આ વિપયમા આપજ પ્રમાણૂપ છો, કારણ કે રાજા એજ પરમ નીતિ છે, મર્વ પ્રજાનુ મૂળ પણ રાજાજ છે અને રાજા એજ સનાતન ધર્મ છે. ^{૩૮} જે માણસોનું રાજા શાનન કરે છે, તેની ડુર્ગતિ થતી નથી, યમરાજા પણ તેને છોડી મૂકે છે' મનીમડળના આવા વચનો સાલળી રામે કહ્યું પુનઃપ્રેમા જે કહ્યું છે, તે હું તમને કહું છું, તે સાળળો ^{૪૦}

ચક્ર, સૂર્ય અને નદાન સહિત આકાશ, પર્વત અને મોટા વનો સહિત પૃથ્વી તથા સ્થાવરજંગમ ત્રણે લોક, એ સર્વ પ્રવમ જળકપ સસુદ્રથી વ્યાપ્ત હતું ^{૪૧} તે સમયે બીજા મેરુ પર્વતના જેવા માન એક વિષ્ણુદેવજ હતો તે સમયે પૃથ્વી સહિત લક્ષ્મી વિષ્ણુદેવના ઉદરમા પેમી ગઈ ^{૪૨} તે બન્નેને ધારણ કરી મહાતેજસ્વી વિષ્ણુ મહા જળસાગરમા પેમી ગયા પ્રાણી માનના આત્મારૂપ નારાયણદેવે ત્યાં ઘણા વર્ષો સુધી શયન કર્યું ^{૪૩} ત્યારે વિષ્ણુએ શયન કર્યું હતું, ત્યારે બ્રહ્માએ તેમના જઠરમા પ્રવેશ કર્યો હતો જેના સર્વ પ્રવાહો અર્થાત્ દેહદારો બધ થયેલા હતા તેવા મહાયોગી વિષ્ણુની નાભિ માથી સુવર્ણવિભૂષિત કમળ ઉત્પન્ન થયું અને તે દ્વારથી બહાર નીકળી આદિદેવ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા ^{૪૪, ૪૫} પછી તેમણે પૃથ્વી, વાયુ, પર્વતો અને વૃક્ષો ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરી ત્યાર પછી તે મહાતપસ્વીએ મનુષ્ય પેઠે ચાલનાર સર્પો, જરાયુજ, અંબા એ વગેરે સર્વ પ્રજા સરળ તે સમયે કાનના મેલમાથી મધુ અને કેટલ નામના દ્રવ્યો પેદા કર્યા ^{૪૬-૪૮} એ બન્ને દ્રવ્યો મહાપરાક્રમી, ભયકર સ્વરૂપવાળા અને મુશ્કેલીથી વશ કરી શકાય તેવા હતા પ્રજાપતિ બ્રહ્માને કમળમા રહેના બીજને તે બન્ને જલ્મા કોષાવિષ્ઠ થયા અને મહાવેગથી સ્વયંજૂ બ્રહ્મા તરફ દોડી ગયા ત્યારે બ્રહ્માએ જલરાવી દે તેવી રાડ પાડી આ અવાજ

સાબળી ગંગાના નાગાયણે એ જ ને દેત્યો માટે
યુદ્ધ કરી ચડ વડે તેમનો નાશ કર્યો તેઓના
નેવ(ચરખી)થી આ આખી પૃથ્વી ચારે તરફ
લાંબાઈ ગઈ, ત્યારે સર્વ લોકને ધારણ કરનાર
ન રાયણે ફરીથી આ પૃથ્વી ગુદ કરી અને શુદ્ધ
ઘડી રહી ત્યારે તેને સર્વ સ્થળમાં વૃક્ષોથી પરિ-
પૂર્ણ કરી દીધી, તેમ જ ત્યાં ભાતભાતની
ગૌપધિ અને અનાજ થવા લાગ્યા તે પ્રમાણે
આ પૃથ્વી મેદની ગંધવાગી હોવાથી મેદિની એ
નામથી ઓળખાય છે, એથી કયા પુરાણમાં છે
એ માટે એ ઘર ગીધનું નહિ પણ ધુવડનું
હોયુ બોધ્યું એમ માત્ર માનવું છે પાંચકાના
ઘરનું હતા કરનાર આ ગીધન તેના અપરાધ
માટે દડ આપવો યોગ્ય છે, મા અવિતથી
પા રી ગીધ આ ધુવડને પીડા કરે છે ૪ ૫૦

આ પ્રમાણે ન્યાય થતો હતો ત્યાં આ ૧૨
માથી ગણરીરિણી વાણી થઈ હે રામ! આ
ગીધને તમે હણશો નહિ તે પહેલેથી જ ખગી
સૂર્યે એ ૭૫ હે નરેશ્વર! તેને ઝાલ તૈતમ મુનિ
એ બાગી મૂકે એ છે એ પૂર્વ પ્રહાદત નામનો
શૂર, સત્રવાદી અને પવિત્ર ગાદા હતો ૧૨
એ સમયે તેને ત્રા ગ્રાનૈતમ મુનિ બોલ
કરવા માટે આ ના અને ઠલુ હે ત્રા ગ્રાનૈતમ! માટે
મે વરમ સુધી ભોજન કરવું જ ત્રા ગ્રાહન
રાત્રીએ ને મકાતે પ્ત્વી મુનિને આ રૂપાંધ
આખી ભોજન માટે આવર બતાવ્યો તે
મહાત્માના ભોજનમાં ભોગલેએ માત્ર આની
ગયુ તેની કોષ પામેલા ઋષિએ એ રાત્રને દારપુ
શાપ આપ્યો ૫૭,૫૮ હે રાજન! તુ ગીધ થા
ત્યારે તા નચે કહ્યું એમ નહિ, એમ નહિ, હે
ધર્મજ્ઞ! કૃપા કરો હે મહાનત! મારા અજ્ઞાનથી
આ થયું છે, માટે હે મહાભાગ! હે પાપરહિત!
શાપનો અત્ર નાવો ' ત્યારે મુનિએ અજ્ઞાનથી
આકૃત્ય થયું છે એમ બાપી રાજને કહ્યું ૧-૧૧
ઉદવાકે રાજાઓના કુળમાં મહાયશસ્ત્રી કમળ
નનન, મહાભાગ રાજ રામચંદ્ર ઉત્પત થયે
હ નરશ્રદ્ધ! તેઓના અપર્યાથી તું પાપમુખ

થ શિ ૧૨

આ આકાશવા પી નાભળી રામચંદ્રે તેને
અપર્યા કર્યો, ત્યારે તે ગીધપાપુ ત્યજી દઈ ને
દિવ્ય ગંધ અને અનુનેપન કરેલો પૃથ્વીપતિ નરેશ્વર
થયો અને દિવ્યસ્વરૂપી પુરુષ થઈ ને રામ-
ચંદ્રને કહેવા નાગ્યો ' હે રાઘવ! હે પ્રભો!
હે ધર્મજ્ઞ! તમે સારું કર્યું છે આને તમારી
કૃપા વડે હું ઘોર નરકમાંથી છૂટ્યો, આને તમે
મને શાપમુખ કર્યો છે ૧૩,૧૪

શ્લોક શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સુખનિર્મલ આદિકાંચ શ્રીરામાયણ ના
ઉત્તરકાંડમાં નક્ષત્ર ૧૩ મે સર્ગ સમસ

સર્ગ ૬૦ મો

યમુનાતટવાસી ઋષિઓનું આગમન

તપો સત્વરેવ રામલક્ષ્મણયોસ્તદ્વા |
વાસન્તિકી નિશા પ્રાતા ન શીતા ન ચ ધર્મજ્ઞ ॥૧॥

એ પ્રમાણે રાજ રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ
પ્રસંગોપાત્ત ધર્મનવાદ કરતા હતા એક
વખત સુદર વસતકલ્પના દિવસે ચાલતા
હતા, ત્યારે રાત્રી વીત્યા પછી વિમલ પ્રભાત
થતા બધી ધાર્મિક કથાઓ કરી પ્રબળનના
કાર્યને બળુ ધાર રામચંદ્ર રાસભામાં ગયા
ત્યાં સુમત્રે આવી રાજ રામને કહ્યું હે
રાજન! આપની પાસે આવવા ઇચ્છતા તપ-
ગ્રીએ રાજદાર ઉપર જવા છે હે મહારાજ!
હે નરચંદ્ર! યમુનાતીર ઉપર વસનારા
મહર્ષિઓ ભણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સ્થવન
ઋષિને આગળ કરી તમારા દર્શન કરવા માટે
પ્રીતિવાળા હોવાથી ઉતાવળા થાય છે ' ત્યારે
ધર્મજ્ઞ રામચંદ્ર કહ્યું ' મહાભાગ ભાગવ,
સ્થવનાદિ સર્વ ઋષિઓને પ્રવેશ કરાવો ' રાજ
રામની આજ્ઞા થતા પોતાના તેજથી પ્રકાશતા
એ મહાત્મા તપગ્રીઓને દારપાલે રાજસભામાં
પ્રવેશ કરાવ્યો ૧-૭

એ સમયે તે સર્વ દિલે સર્વ નીચોના
બળથી ભરેલા કમણે તથા અનેક પ્રકારના
ફળમૂળે રામચંદ્રના સત્કાર માટે લઈ આવ્યા
હતા, તે સઘળું એ મહાત્મા મુનિઓએ રાજ

રામચંદ્રને પ્રીતિપુર સર ભેટ કયું. ૧૦૪ પછી મહાબાહુ રામચંદ્રે સર્વ મુનિઓને કહ્યું : 'આ આસનો ઉપર આપ સૌ વિરાજો. રામચંદ્રનું વચન સાલળી સર્વ મહર્ષિઓ સુવર્ણમય સુદર આસના ઉપર બેઠા. શત્રુના નગરો ઉપર જય મેળવનાર રામે ઋષિઓને આસન આપ્યા પછી હાથ બેઠી નમન કરતા કહ્યું 'તમારા આગમનનું કારણ શું છે ? હું તમારું કયું કામ કરું ? આજ્ઞા આપો હું આપ સૌનો જે કાંઈ ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરવા તત્પર છું. ૧૦-૧૩ આ મારું આયુ' રાત્ર્ય, જીવન અને હૃદયમા રહેલો પ્રાણ એ સર્વ તમારા જેવા બ્રાહ્મણો માટે જ છે, એ હું સત્ય કહું છું.'

મહાત્મા રાઘવના વચનો સાલળી યમુના-તીરે વસનારા ઉગ્ર તપસ્વી ઋષિઓએ 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એવો મહાન શબ્દ કયો ૧૪, ૧૫ અતિશય હર્ષમા આવી ગયેલા એ મહાત્માઓએ કહ્યું 'હે નરશ્રમ્ભ ! આ પૃથ્વી ઉપર તમારા સિવાય બીજો કોઈ એ પ્રમાણે કહી શકતો નથી આ વચન કહેવાને તમે જ યોગ્ય છો ૧૬ હે રાજન ! અમે અનેક મહાબળવાન રાત્રઓની પાસે અમારું કાર્ય કહી સંભળાવ્યું, પણ કાર્યનું ગૌરવ બાળીને કોઈએ પણ તે પૂર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા ન કરી, પણ તમે તો કાર્યનું કારણ બાળ્યા સિવાય બ્રાહ્મણના ગૌરવના હેતુ માટે આ પ્રતિજ્ઞા કરી, તેથી તમે અમારું કાર્ય કરશો એમા જરાય સંશય નથી ખરેખર, તમે ઋષિઓને મહાભયમાથી બચાવવા સમર્થ છો. ૧૭, ૧૮

શ્રદ્ધ શ્રીવાટ્મીકિ મહામુનિપણીત આશ્લિષ્ઠ શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરકાંડમા ૬૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

લવણાસુરનું આખ્યાન

સર્ગ ૬૧ મો

લવણાસુરનો ઉત્પાત

બ્રહ્મદિગ્દેવમૃષિભિઃ કાકુત્સ્થો વાક્યમમચીત ।
કિં કાર્યં વ્રત મુતયાં મયં તાવદ્વેતુ વ ॥ ૧ ॥
આ પ્રમાણે બોલતા ઋષિઓને કાકુત્સ્થ રામચંદ્ર કહ્યું 'મુનિઓ ! હું તમારું કયું કાર્ય કરું ? તમારો સર્વ ભય દૂર થાઓ.' ત્યારે ભાર્ગવ વ્યવને ઉત્તર આપ્યો 'હે નરેશ્વર ! અમારા દેશના ભયનું જે મૂળ છે તે તમે સાલળો. ૧-૨ હે રાજન ! પૂર્વ કૃતયુગમા લોહાનો મોટો પુત્ર મહાબુદ્ધિશાળી મધુ નામે મહાદૈત્ય પેદા થયો હતો. તે બ્રાહ્મણોને માન આપનારો, શરણાગતને પાળનારો, બુદ્ધિવાળો, પરમ ઉદાર અને દેવોની સાથે પણ અતિશય પ્રીતિ રાખનારો હતો. તે મધુ દૈત્ય પરાક્રમી અને ધાર્મિક હતો, તેથી તેણે રુદ્રદેવની પ્રીતિ મેળવવા ઉપરાત તેમની પાસેથી અદ્ભુત વરદાન પણ મેળવ્યું હતું રુદ્રદેવે મહાવીર્યયુક્ત પોતાના શૂલમાથી એક બીજું મહાતેજસ્વી શૂલ ઉત્પન્ન કરી તેને આપ્યું અને કહ્યું 'તે મારી કૃપા ઉત્પન્ન થાય તેવો શુભ અને અતુલ ધર્મ આચર્યો છે, માટે પરમ પ્રીતિવાળો હું તને આ ઉત્તમ આયુષ્ય આપું છું. હે મહાઅસુર ! તું જ્યાં સુધી દેવ અને બ્રાહ્મણો સાથે વેર નહિ કરે, ત્યાં સુધી આ શૂલ તારી પાસે રહેશે અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તીશ, તો તે નાશ પામશે ૩-૮ જે તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવે, તેના ઉપર આ શૂલનો ઉપયોગ કરીશ, તો તે શત્રુનો નાશ કરી પાછું તારા હાથમા આવશે ૧' આબુ વરદાન મેળવ્યા પછી એ મહાઅસુરે ફરીથી મહાદેવજીને વિનંતિ કરી 'હે દેવ ! તમે દેવોના ઇશ્વર ડો, તો મને વરદાન આપો કે, આ શૂલ નરતર મારા વશજો પાસે રહે ૧૦, ૧૧ ત્યારે પ્રાણીમાત્રના અધિપતિ શિવજીએ મધુ રાક્ષસને કહ્યું 'એ પ્રમાણે તો નહિ બને, પણ મારી

કૃપાથી ઉત્પન્ન થયેલી તારી શુભ વાણી અફળ નહિ જાય. તારા એક પુત્રની પાસે એ શૂલ રહેશે અને જ્યાં સુધી તે તારા પુત્રના હાથમાં હશે, ત્યાં સુધી તે સર્વ પ્રાણીઓથી અવધ્ય થશે. ૧૨-૧૪

આ રીતે મહાદેવજી પાસેથી મહાન અદ્ભુત વરદાન મેળવ્યા પછી અસુરશ્રેષ્ઠ મધુએ અતિશય તેજસ્વી એક ભવન બનાવ્યું. ૧૫ તેની પ્રિય પત્ની મહાભાગ્યશાળી કુંભીનસી હતી કે જે વિશ્વાવસુના વીર્યથી મહાતેજસ્વી અનલાને ઉદરે ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેનો મહાપરાક્રમી અને દારુણ લવણ નામનો પુત્ર થયો છે. તે દુષ્ટતામાં આદ્યાવસ્થાથી માંડીને પાપાચરણ કરે છે. પોતાના પુત્રને અવિનયી થયેલો જોઈ મધુ દૈત્ય શોકાતુર થયો. છતાં તેણે તેને કોઈ પણ રીતે પાપકર્મથી વાર્યો નહિ. શોક કરતો મધુ દૈત્ય આ લોક છોડી વરુણભવનમાં આવ્યો ગયો. પણ જતાં જતાં તેણે મહાદેવના વરદાનવાળું શૂલ પોતાના પુત્રને આપ્યું અને તેનો પ્રભાવ કહી સંભળાવ્યો. ૧૬-૧૮

એ લવણાસુર પોતાની દુષ્ટતા અને પ્રભાવથી ત્રણે લોકને અને તેમાં આસ કરીને તપસ્વીઓને સંતાપે છે. ૧૯ જેવો લવણાસુરનો પ્રભાવ છે. તેવો જ તેના શૂલનો પણ પ્રભાવ છે. હે ક્રકુત્સ્થ ! હવે તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો; કારણ કે તમે જ અમારા પરમ ગતિકૃપ છો. હે રામ ! પૂર્વે આ લયથી ત્રાસ પામેલા ઋષિઓએ અનેક રાત્રીઓની પાસે અભય યાચ્યું હતું, પરંતુ હે વીર ! અમને બચાવનાર કોઈ મળ્યો ન હતો, પરંતુ જ્યારે સેન્ય અને વાહનો સહિત રાવણને તમે હણ્યોએ વાત અમે સાંભળી ત્યારથી અમે તમને અમારા રક્ષક જાણીએ છીએ. હે તાત ! તમારા વિના અમારો રક્ષક પૃથ્વી ઉપર બીજો કોઈ નથી, તેથી લવણાસુરના લયથી પીડા પામતા અમને આપ બચાવો એમ ઈચ્છીએ છીએ. એ પ્રમાણે હે રામ ! લય ઉત્પન્ન કરનાર જે કારણ ઉત્પન્ન થયું છે, તે તમને અમે જણાવ્યું

છે, હવે તો તેનું નિવારણ કરવાને તમે જ સમર્થ છો. હે સંપૂર્ણ વિક્રમશાળી ! તમે અમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. ૨૦-૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભારતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો

ઋષિઓનું આશાસન

તથોક્તં તાનુષીન્દ્રામઃ પ્રત્યુવાચ ક્રુતાશ્ચલિઃ ।

કિમાહાર કિમાચારો લવણઃ ક વ વતંતે ॥ ૧ ॥

ઋષિઓનાં વચન સાંભળી રાત્ર રાત્રે હાથ જોડી પૂછ્યું : ‘લવણાસુરનો આહાર શું છે ? તેનું આચરણ કેવું છે ? અને તે ક્યાં રહે છે ?’ ત્યારે ઋષિઓએ જે પ્રમાણે લવણાસુરની વૃદ્ધિ થઈ હતી તે કહેવા માંડ્યું. ૨ તેઓ બોલ્યા : ‘તે સર્વ પ્રાણીમાનસો અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને તપસ્વીઓનો આહાર કરે છે. કૂરતા એનો નિત્યનો આચાર છે અને મધુવનમાં એનો વાસ છે. ૩ ફળદારી સિંહ, વાઘ, મૃગો, પક્ષીઓ તેમજ ઘણાંક મનુષ્યોને હણીને તે પોતાનો નિત્યનો આહાર કરે છે. ૪ વચમાં વચમાં બીજા અનેક જીવોને તે મહાબળવાન રાક્ષસ સ્વાહા કરી જાય છે. સંહાર વખતે તે રાક્ષસ મોહું પહોળું કરેલા કાળ જેવો જણાય છે. ૫

આ સાંભળી રાધવે મહાભુનિઓને કહ્યું : ‘તે રાક્ષસને હું અવશ્ય હણીશ. તમે લય પામે નહિ. ૬ આ પ્રમાણે તેજસ્વી મુનિઓ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરીને રામચંદ્રે પોતાના સર્વ ભાઈઓને કહ્યું : ‘બંધુઓ ! વીર લવણાસુરને હણનાર કોણ થશે ? તેની સમૃદ્ધિ કોની થશે ? મહાબાહુ ભરતની કે બુદ્ધિમાન શત્રુઘ્નની ? ૭

ત્યારે ભરતે કહ્યું : ‘હું એને હણીશ અને એની સમૃદ્ધિ મને મળશે. એટલામાં સુવર્ણના આસન ઉપરથી બીડી લક્ષ્મણના નાના ભાઈ, ધર્મ અને શૌર્યયુક્ત શત્રુઘ્ન બોલ્યા : ‘હે રઘુ-નંદન ! મહાબાહુ ભરતજી તો કાર્ય કરી ચૂકેલા છે; ૮-૧૧ કારણ કે પૂર્વે તમે જ્યારે વનમાં ગયા હતા, ત્યારે તેમણે હૃદયમાં સંતાપ ધારણ કરી

મમારા આવતા સુધી અયોધ્યાનું પરિપાલન
કરું હતું ૧૨ હે પાર્થિવ ! તે મહાયજ્ઞસ્વી
બહુ બહુ હું ખો અતુલવી નદીઆમમા હું બ-
દાનક દર્શનથી ઉપર સૂતા હતા ૧૩ આ ભરતે
ફળમૂળનો આહાર કર્યો હતો જટા ધારણ
કરી હતી અને વડકલ પહેર્યો હતા એવા એવા
અનેક હું ખો તેમણે ભોગવ્યા છે, ૧૪ માટે હે
રાજન્ ! મારા હાજર હોવા છતાં એમને મોકલવા
એ તો ફરીથી એમને કનેશ આપવા જેવું છે. ૧૫

શત્રુઘ્ના વચન સાલળી રામચ દ્ર ઉત્તર
આપ્યો ' હે શત્રુઘ્ન ! ભલે તમારી મરજી છે તો
હીક છે, તમે જ મારી આજ્ઞાનું પાલન કરો મધુ
દેવના સુદર નગરમા હું તમારા અલિપેક
કરીશ ૧૬ હે ભાઈ ! જો તમે ભરતને અહીં રહેવા
દેવા ઇચ્છતા હો તો સુખેથી રહેવા દો, કારણ
કે તમે પણ શૂરવીર હો. નવા નગરો વસાવવા
સમર્થ છો ૧૭ યમુના નીના કિનારે આવેલા
નગરમા ભલા દેશજનોને પાળે, કારણ કે એક
રાજવ શત્રુ નિક દન કર્યો પછી જે મહારાજ તેની
જગાએ બીજો રાજા નીમતો નથી, તે નરકમા
જાય છે, માટે તમે પાપનિશ્ચય મધુ રાક્ષસના
પુત્ર લવણાસુરને હણી માર વચન પ્રમાણે લાવું
રાજ્ય ધર્મખુદ્ધિથી ચનાવતે હે શૂરા ! હું ઠહું
છું તે વિષે તમારે સાચું ઘઈ કહેવાનું જ
નથી, કેમ કે શુરુજનોની આજ્ઞા બાળકોએ
માનવી બેઠે છે કે કાકુત્સ્થ ! વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ
વિધિ અને મનપુરસ્કર તમારો અલિપેક
કરે, તેનો મારી આજ્ઞાથી તમે સ્વીકાર
કરો ૧૮ ૨૧

ક્રાંત શ્રી ૧૮૦મી મ કુનિમ પિત અર્ધિ ચ શ્રીરામાયણનું
ઉત્તર કાંડના ૧૨મ સ્ક ૧ રામાયણ

શ્રીરામચંદ્રનું રાજ્ય (ચાલુ)

સર્ગ ૬૩ મો

લવણાસુરને હણવાની પેરવી

एवमुक्तस्तु रामेण परा वीडामुपागमत् ।
शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मन्द मन्मुखाच्च ह ॥ १ ॥

રામચંદ્રના આવા વચનો સાલળી અતિ-
શય લજ્જા પામેલા પરાક્રમી શત્રુઘ્ન ધીમે ધીમે
બોલવા લાગ્યા ' હે કાકુત્સ્થ ! હે નરેશ્વર !
જ્યેષ્ઠાધુ હયાત છતાં નાના ભાઈનો રાજ્યા-
લિપેક કરવો એ તો હું અધર્મરૂપ માતું છું.
હે પુરુષશ્રધ્ધ ! તમારી આજ્ઞા અવરથ પાળવી
બેઠેએ, તેમ જ હે મહાભાગ ! તમારી આજ્ઞાનું
ઉદ્ધવન કરવું એ પણ મુશ્કેલ છે ૨૩ આ ધર્મ
ને તમારી પાને તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રોમાથી
સાલળેલા છે ભરત પ્રતિજ્ઞા કરતા હતા,
ત્યારે માટે કાઈ પણ બોલવું બેઠેનું ન હતું,
છતાં 'લવણાસુરને યુદ્ધમા હું હણીશ એવું
ભય કર હટ વચન હું ખો યો, એ હટ વાણીને
લીધે જ હે પુરુષશ્રધ્ધ ! મોટાભાઈ હાજર હોવા
છતાં રાજગારી પર અલિપિક્ત વવા મારી
આ હુર્ગતિ ઘઈ રહી છે ૨૪ જ્યારે જ્યેષ્ઠાધુ
બોલતા હોય, ત્યારે કનિષ્ઠે વચ્ચે કાઈ પણ
બોલવું બેઠેએ નહિ, કેમ કે એમ કરવું એ
અધર્મયુક્ત છે તેમ જ નરકપ્રાપ્તિનું ડારણ છે ૨૫
માટે હે કાકુત્સ્થ ! હવે હું બીજું કાઈ બેલવા
માગતો નથી ભરતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાથી
આ રાજ્યાલિપેકકરૂં દડ મળ્યો, તો પછી
આપની આજ્ઞાનો ઉત્તર આપવાથી હે માનદ !
મારા ઉપર બીજો કોઈ રાજદંડ આવી ન પડે
એ વિનંતિ છે ૨૬ હે પુરુષશ્રધ્ધ ! રાજન્ ! હું તો
આપની ઇચ્છાનુસાર વર્તનાર છું, માટે હે
રઘુનંદન ! રાજ્યાલિપેકની પ્રાપ્તિ થવારૂપ
અધર્મ આપ દૂર કરો ૨૮

શૂરવીર મહાત્મા શત્રુઘ્નના આવા વિનયયુક્ત
વચનો સાલળી ગમત્ર ધર્મેના રામચંદ્ર ભરત
તથા નરમણને ડહું " ' રાજ્યાલિપેકની સર્વ

સામગ્રી તમે તરત લાવો આજે જ હું પુરુષ-
વ્યાધ શત્રુદાને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છુ છું ૧૦
હે ભાઈ ! તમે મારી આજ્ઞાથી પુરોહિત વસિષ્ઠ
ને, વેદશાસ્ત્રોને બાબુનાર સત્વિજ્ઞેને અને સર્વ
મંત્રીઓને જોલાવી લાવો ૧૧ રાજા રામની
આજ્ઞા થતા સર્વ મહારાજીઓએ તે પ્રમાણે કર્યું
અને પુરોહિતને અગળ રાજી રાજ્યાભિષેકની
સર્વ તથારીઓ કરવા માટી ૧૨ પછી રાજા
રામના રાજબલનમા પ્રાદક્ષિણી એકઠા થયા
અને મહાત્મા શત્રુદાને રાજ્યાભિષેક થયો ૧૩
શ્રીમાન રામચંદ્રને તેમ જ પૌરજ્ઞોને હજારો
ઉત્પન્ન કરનાર શત્રુદા રાજ્યાભિષેક થયા પછી
સૂર્ય સમાન શોભવા લાગ્યા ૧૪ પૂર્વે દેવો
સહિત ઇંદ્રે કાલિકાને રાજ્યાભિષેક કરી હતા,
તેમ સ્વર્ગ કમ કરનાર રામચંદ્ર શત્રુદાને
રાજ્યાભિષેક કર્યો ૧૫ એ સમયે પૌરજ્ઞો અને
બુદ્ધત પ્રાદક્ષિણી આનંદ પામ્યા ઝોગ વા,
સુમિત્રા, કકેયી અને રાજબલનની ઊંચ રાજ
સ્ત્રીઓ સાથે મળીને મંગલ ગીત ગાવા માગી
અને યજુનાતીરે વસનારા મહાત્મા કાંપવ્ય એ
શત્રુદાના રાજ્યાભિષેકથી સ્વર્ણાસુર બાના જ
છે એમ માન્ય પછી રાજ્યાભિષેક કરેલા રામ
ને રામચંદ્રે જોખાસા એમાટી તેન બાજુ અને
વીર્યની અભિષેક કર તેની નીચી વાગીરી કહ્યું

હ રમુનંત ! આ મગા ! ૧૨ તુ હ એ
ખાણા ન અને શત્રુદા ન ૧૨ ઉપર જન મેગવી
આપે તેવું હે સોચ્ય ! ત મેનાથી લવણાસુરને
હાપું હે કાકુલ્ય ! પ્રલયક પ્રમા અબિત
સ્વયંભૂ વિષ્ણુએ ક્ષીરનાગરમા રાજ્ય કર્યું હતું,
ત્યારે આ દિવ્ય બાપુ નિર્માણ કર્યું હતું
અને તેને સુર કે મસુર કોઈ ભોઈ ગમ ન
હતું આ દિવ્ય બાપુ ના માનને મદદ
લેવાની ઉત્તમમા ઉત્તમ હે રીર ! દુરાત્મા
મધુ કટલ અને ણીલ સ્વ રાક્ષસોનો નાગ
કરવા માટે પાપાવિદ્ય વચેલા નાગોએ એને
સંરચ્યું હતું અને નહો લોકન સર્વવાની
ધ્રુવવાળા એ દેવે એ બચને યુદ્ધમ હણ્યા

હતા એ મધુ તથા કટલ એ બંનેને હણી
સ્વયંભૂ વિષ્ણુએ આ નહો લોક મનુષ્યના ભોગ-
સ્થાન માટે નિર્માણ કર્યો એ બધું આ બાણથી જ
કર્યું હતું હે શત્રુદા ! પૂર્વે રાવણનો વધ કરવાની
ધ્રુવવાળા મે આ બાણ છોડ્યું નહોતું, કારણ
કે આવી પ્રાણીઓનો મહાન સહાર વાચ
તેમ છે, અર્થાત્ લવણાસુર રાવણ કરતા પપુ
બળિયો હોવાથી એની ખાતર જ આ બાણ
રાજી મૂક્યું હતું મહાત્મા ન્યબકે શત્રુદા
વિનાશ માટે આપેલું મધુ રાક્ષસનું ઉત્તમ અને
મહાન શૂલ લવણાસુરે પોતાના ઘરમા સાચવી
રાખ્યું છે અને વારવાર તેની પૂજા કરે
છે ૧૬-૧૭ ત્યારે કોઈ યુદ્ધ ઇચ્છનારો યુદ્ધ માટે
તેને જોલાવે છે ત્યારે તે શૂલને લઈને તેનાથી
એને તે લક્ષમ કરી દે છે, ૨૦ માટે હે પુરુષસિંહ !
જ્યારે લવણાસુર તે શૂલ લીધા વગર બહાર ગયો
હોય, ત્યારે તુ આયુધ ધારણ કરીને તેની મામે
લડવા નગરના દરવાજામા બઈ જીભો રહેજે ૨૦
હે નરશ્ર્મ ! હે મહાકુલ ! તે પોતાના ભવનમા
પેઠો ન હોય, ત્યારે તેને યુદ્ધ માટે જોલાવજે,
તેથી તુ તેને હામી શમીશ ૨૧ ણીલ કાઈ રીતે
વર્તીગ તો તે અવધન બઈ જશે, અને એ તુ
એ પ્રમાણે કરીશ તો તુર એનો નાશ વશે ૩૦
શૂલનું નિવારણ કરવાનો આ ખરો ઉપાય છે,
તે સવાય નાજ વળતા શત્રુ ઉલ્લઘન થઈ
શકે તેમ નથી ૧

જીવ શ્રીનંદી મદ મુનમળીત અદિકમ શ્રોતમાયુજા
ભગવતમા ૬૩ મે સગ સમસ

સર્ગ ૬૪મો

રામમત્તુ યુદ્ધ ચક્રવૃ

પ્રમુખત્ત્વ ચ ક્રુદ્ધ મ્વ પ્રશસ્ય ચ વન વન ।
પ્રવલ્લભ વાસ્તુમાચ રતુનન્દન ॥ ૧ ॥
આ પ્રમાણે ગિણામણ આપીને તેમ જ
વારવાર પ્રશસા કરીને રાજા રામચંદ્ર શત્રુદાને
વળી પપુ ઝહું હે પુરુષશ્ર્મ ! આ ત્યાર
હબર અર્થો, ૧ હબર રથો અને એકસો
ઉગમ કાવીઓ વવિધ બંતન કય-વિક ।

ના પદાર્થો સહિત વેપારીઓ અને નટ તેમજ નટકોને તમે સાથે લેતા જાઓ. ૨૩ હે નરશ્રષ્ટ શત્રુજ્ઞ ! સેનાના ખર્ચ માટે એક લાખ સુવર્ણ-સુદ્રા અને ચુદ્ધ માટે બેઠ્ઠીએ તેટલા વાહનો તમારી સાથે લો. ૨૪ હે વીર ! હે નરેશત્તમ ! બળવાન સેનાને સારી રીતે સલામણુ કરીને તેમજ સારી રીતે સતોષ પમાડી તમે રાજ રાખશો તો તે ઉદ્ધત થશે નહિ. ૨૫ હે શત્રુજ્ઞ ! એ ચુદ્ધભૂમિમા અતિશય પ્રસન્ન થયેલા સૈનિકોજી ભલા રહેવા શક્તિમાન છે, ત્યા સ્વાર્થાઓ, સ્ત્રીઓ કે બાધવો ભલા રહી શકતા નથી. ૨૬ પામેલી મોટી સેનાને પ્રથમ છાવણીમા રાખીને તમે પોતે હાથમા ધનુષ લઈને મધુવનમા જાઓ. ૨૭ મધુરાક્ષસનો પુત્ર લવણાસુર, તમે ચુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવે છે, એમ ન જાણે તથા તેને તેવી શંકા ન જોખે તેવી રીતે તમારે ત્યા જવું હે નરશ્રેષ્ઠ ! બીજા કોઈના હાથે એનું મૃત્યુ નથી થવું ધારણુ કરેલા લવણાસુરની દષ્ટિમા જે કોઈ આવે છે, તે તેનો વધ્ય થઈ પડે છે. ૨૮ હે સૌમ્ય ! ગ્રીભ ઋતુ પૂરી થાય અને વર્ષાઋતુ બેસે, ત્યારે તમે લવણાસુરને હણજો, કારણ કે એ સમય જ એ દુર્મતિને હણવા માટે યોગ્ય છે. ૨૯ મધુવનના ઋષિઓને આગળ કરીને તમારા સેનાનાયકોએ હવે તુરંત જ પ્રયાણુ કરવું, જેથી ગ્રીભઋતુ પૂરી થતા પહેલા ગંગાપાર પહોંચી શકાય. ૩૦ હે લઘુવિક્રમ ! એ નદીના સામે તીરે સર્વ સેન્યનો પડાવ નાખીને પછી તમારે એકલાએ ધનુષ્યબાણ હાથમા લઈને આગળ જવું. ૩૧

આ પ્રમાણે રામચંદ્રે મહાબળવાન શત્રુજ્ઞને શિખામણુ આપી અને પછી સુખ્ય સેનાધિપતિઓને બોલાવી કહ્યું 'જ્યા જ્યા રાત વાસો કરવાનો છે, તે તે સ્થળ નક્કી થયેલું છે, તેથી ત્યા કોઈ પણ બળતો વિરોધ કર્યા સિવાય રહેજો. ૩૨ પછી તે મહાસેનાને રસ્તે પડવાની આજ્ઞા આપી એટલે નિયમયુક્ત

આત્માવાળા શત્રુજ્ઞે કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કેકેયીને વદન કયું અને રામચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી માથું નમાવી તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી લક્ષ્મણુ અને ભરતને હાથ બેંડીને પ્રણામ કર્યા, તેમજ પુરોહિત વસિષ્ઠને પણ પ્રણામ કર્યા ત્યારબાદ શત્રુજ્ઞે તપાવનાર મહાબળવાન શત્રુજ્ઞે રામચંદ્રજીની આજ્ઞા મેળવીને તેમજ તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રયાણુ કયું. ઉત્તમ હાથી અને શ્રધ્ધ અશ્વોના સમૂહથી બળભળી બેઠેલી સેનાને આગળથી વિદાય કરી રાજ રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા રદ્યુવંશવર્ધન શત્રુજ્ઞે રામચંદ્રની પાસેથી પ્રયાણુ કયું. ૩૫-૧૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૧૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

કંદમાપપાદ રાજગું અન્નખ્યાન

પ્રસ્થાણ ચ વર્લ સર્વ માસમાત્રાપિત. પરિ ।

एक एवागु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥

સેનાને વિદાય કર્યા પછી શત્રુજ્ઞ એક માસ સુધી અયોધ્યામા રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ઉતાવળે મધુવનમા જવાને વિદાય થયા. માર્ગમા બે રાત્રિઓ ગાળ્યા પછી તોળે દિવસે શરવીર શત્રુજ્ઞ પવિત્ર અને ઉત્તમ રહેણાણુ વાળા વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યા સુનિશ્ચ મહાત્મા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી હાથ બેંડી તે બોલ્યા: ૧-૩ હે ભગવાન ! રાજ રામચંદ્રના કાર્ય માટે નીકળેલો હું આજની રાત અહીં રહેવા ઇચ્છુ છું. પ્રભાત થતા હું પશ્ચિમ દિશામા પ્રયાણુ કરીશ. ૪

ત્યારે તે મહાયશસ્વી મહાત્માને સુનિશ્ચેષ્ઠ વાલ્મીકિએ હસીને કહ્યું 'તું ભલે આવ્યો. ૫ હે સૌમ્ય ! આ મારો આશ્રમ રાધવકુળના રાજાઓ માટે જ છે મારા તરફથી આસન, પાદ અને અર્ચ આપનામા આવે, તેને તું કોઈ પણ ભતનો સંકોચ રાખ્યા વિના સ્વીકાર' પછી વાલ્મીકિ ઋષિને સત્કાર સ્વીકારીને ક્ષણ-પુખ્તાઈ જે મળ્યું તેટલું ભોજન

કરી શનુદ્ધ ૪૨મ તુષિ પામ્યા લોજનકિયા
સમાસ થયા પછી તેમણે લાટમીકિ ક્રપિને પૂછ્યું
'આ આશ્રમની પાસે પૂર્વ દિશા તરફ જે
યજ્ઞભૂમિ જણાય છે તે કોની છે ?' ૧૧-૮

ત્યારે વાત્મીકિ મુનિ બોલ્યા 'હે શનુદ્ધ !
આ યજ્ઞભૂમિ પૂર્વે જેની હતી તેનું હું તને
આખ્યાન કરું છું તે તું સાલજી તમારા
પૂર્વજોમા સૌદાસ નામનો એક રાજા હતો
તે રાજાને વીર્યાસહ નામનો અતિશય ધાર્મિક
અને પરાક્રમી પુત્ર હતો તે સૌદાસ રાજા એક
વખત બા નાવન્ધ્યામા જ આ પ્રદેશમા મૃગયા
કરવા આવ્યો હતો ત્યાં તેણે જે રાક્ષસોને
ચારે તરફ ફરતા જોના ૧૦૧૧ તે રાક્ષસો
મિહ જેવા ભય કર હોવાથી અનેક મુળોનો
આહાર કરના છતાં પણ વસતા ન હતા ૧૨
તે બંને રાક્ષસોએ આખા વનને મૃગરહિત
કરી દીધેલું જોઈ મહાકાધાપિત્ર થયેલા સૌદાસ
રાજાએ તીવ્ર બાણથી તેમાના એકને હણી
નાખ્યો ૧૩ પુરુષશ્રદ્ધ સૌદાસ એ બેમાના એકને
હણીને સતાપ અને ક્રોધરહિત થયો પછી
તેણે તેના સહાયક બીજા રાક્ષસ તરફ જોયું,
ત્યારે એ બીજો રાક્ષસ ઘેર સતાપ કરતો
બોલ્યો મારા સહાયકને તે વિના અપરાધ
હજ્યો છે, તેથી હું પાપિષ્ઠ ! હું તને તેનો
બદલો મરાબર આપીશ '

એમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાં અતર્ધાન થઈ
ગયો પછી કેટલાક કાળે સૌદાસ શુન્દરી ગયો
અને તેનો પુત્ર વીર્યાસહ મિત્રસહ એક નામ
ધારણ કરી રાજા થયો ૧૪-૧૭ એ રાજા આ
આશ્રમની સમીપમા અશ્વમેધ નામનો મહા
યજ્ઞ કરતો હતો તે યજ્ઞનું રક્ષણ વનિષ્ઠ ક્રપિ
કરતા હતા ૧૮ તે મહાયજ્ઞ ઘણા વર્ષ સુધી
ચાલ્યો હતો તે યજ્ઞ પુરૂષ ધનધાન્યથી
સમૃદ્ધ હતો, તેથી તે દેવવરા જેવો હતો યજ્ઞ
પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂર્વનું વેર યાદ
લાવીને તથા વસિષ્ઠનું ૩૫ ધારણ કરીને પેલો
રાક્ષસ સૌદામના પુત્ર મિત્રસહ રાજાને કહેવા

લાગ્યો ૧૯, ૨૦ 'આજે આ યજ્ઞની પ્રણીહુતિ
થવાની છે, માટે આજે મને માસયુક્ત લોજન
આપો, તેમા જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર
નથી વસિષ્ઠનું ૩૫ ધારણ કરનાર રાક્ષસે
આવી માગણી કરી, ત્યારે રાજાએ પાકલાઅમા
કુશળ રસોધ્યાઓને ડહુ 'એમ શુરુ વનિષ્ઠ
સ તોપ પામે, તેમ આ નું હવિષ્ય લોજન
પવિત્ર માસયુક્ત અને સ્વાદિષ્ટ બનાવો ૨૧-૨૩
રાજાંદ્રની આજ્ઞા થવા છતાં રસોધ્યા મંબ્રમમા
પડ્યા, ત્યારે પેલો રાક્ષસ વળી પાછું ૩૫
બદલીને રાજાના ઝોડામા બૂમી ગયો ૨૪ ત્યાં
તેણે મનુષ્યમાનયુક્ત લોજન તયાર કયું
પછી રાજાની પામે જઈ તેને નિવેદન કયું
'આ સ્વાદિષ્ટ માસયુક્ત હવિષ્યાન્ત લોજન
લાવ્યો છું 'હે નરશ્રેષ્ઠ ! રસોધ્યાનું ૩૫ ધર
નારા રાક્ષસે આણેતું ત લોજન રાજરાણી
મદયતી વસિષ્ઠ ક્રપિ સમીપ લઈ ગઈ ૨૫, ૨૬
એ લોજન જનારે પીરમવામા આવ્યું, ત્યારે
વસિષ્ઠ ક્રપિ લોજનમા મનુષ્યમાસ આવેલું છે
એમ જાણી મહાક્રોધ પામ્યા ૨૭ તેઓ બોલ્યા
'હે રાજન ! જેવી રીતે તું મને આ લોજન
આપવા ઇચ્છે છે, તેજ રીતે તે તારું લોજન
થશે એમા જરા પણ સંશય નથી, અર્વાત
તું રાક્ષસ થઈશ ૨૮ આ માલગી કાંધ પામેનો
સૌદાસનો પુત્ર પણ હાથમા જળ લઈને
પ્રતિશાપ આપવા તૈયાર થયો એ સમયે તેની
રાણીએ તેને વાર્યો અને ડહુ 'હે રાજન !
ભાવાન વસિષ્ઠ ક્રપિ તો આપણા શુરુ છે,
એ દેવ તું ય પુરોહિતને પ્રતિશાપ આપવાને
તમે શક્તિમાન નથી ' રાણીના વચન સાલગી
તેજયુક્ત, બળયુક્ત અને કાંધયુક્ત જળ તે
ધમોત્તમા રાજાએ પોતાના પગ પર રેડી દીધું
એટલે એ રાજાના બને પગ કાળા થઈ ગયા
ત્યારથી એ મહાયજ્ઞસ્વી રાજા સૌદાસનો પુત્ર
કટમાપપાદ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો પછી
રાણી સહિત તે રાજાએ વાર વાર પગે લાગીને
વસિષ્ઠ ક્રપિને પ્રસન્ન કરી વસિષ્ઠકૃપધારી

ના પદાર્થો સહિત વેપારીઓ અને નટ તેમજ નર્તકોને તમે સાથે લેતા બાજો. ૨૩ હે નરશ્રદ્ધ શત્રુજ્ઞ ! સેનાના ખર્ચ માટે એક લાખ સુવર્ણ-સુદ્રા અને યુદ્ધ માટે બેઠ્ઠાઓ તેટલા વાહનો તમારી સાથે લો ૪ હે વીર ! હે નરોત્તમ ! બળવાન સેનાને સારી રીતે સલાવણ કરીને તેમજ સારી રીતે સતોષ પમાડી તમે રાહ રાખશો તો તે ઉદ્ધત થશે નહિ ૫ હે શત્રુજ્ઞ ! એ યુદ્ધભૂમિમા અતિશય પ્રસન્ન થયેલા જૈન કોબ જિલા રહેવા શક્તિમાન છે, ત્યા સ્વાર્થોઓ, સ્ત્રીઓ કે બાધવો જિલા રહી શકતા નથી. ૬ હવે પામેલી મોટી સેનાને પ્રથમ ઝાવણીમા રાખીને તમે પોતે હાથમા ધનુષ લઈને મધુ વનમા જાઓ ૭ મધુરાક્ષસનો પુત્ર લવણાસુર, તમે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવેા છે, એમ ન બાણે તથા તેને તેવી શકા ન બિપજે તેવી રીતે તમારે ત્યા જવું હે નરશ્રદ્ધ ! બીબ કોઈના હાથે એનું મૃત્યુ નથી. શૂલ ધારણ કરેલા લવણાસુરની દષ્ટિમા જે કોઈ આવે છે, તે તેનો વધ્ય થઈ પડે છે. ૮ હે સૌમ્ય ! ત્રીભ-ઋતુ પૂરી થાય અને વર્ષાઋતુ બેસે, ત્યારે તમે લવણાસુરને હણજો, કારણ કે એ સમય જ એ દુર્મતિને હણવા માટે યોગ્ય છે. ૯ મધુ વનના ઋષિઓને આગળ કરીને તમારા સેના નાયકોએ હવે તુરત જ પ્રયાણ કરવું, જેથી ત્રીભઋતુ પૂરી થતા પહેલા ગંગાપાર પહોંચી શકાય ૧૦ હે લઘુવિક્રમ ! એ નદીના સામે તીરે સર્વ સેન્યનો પડાવ નાખીને પછી તમારે એકલાએ ધનુષ્યબાણ હાથમા લઈને આગળ જવું ૧૨

આ પ્રમાણે રામચંદ્રે મહાબળવાન શત્રુજ્ઞને શિખામણ આપી અને પછી મુખ્ય સેનાધિ પતિઓને બોલાવી કહ્યું, ‘જ્યા જ્યા રાત વાસો કરવાનો છે, તે તે સ્થળ નહીં થયેલું છે, તેથી ત્યા કોઈ પણ બતનો વિરોધ કર્યા સિવાય રહેજો. ૧૩, ૧૪ પછી તે મહાસેનાને રસ્તે પડવાની આજ્ઞા આપી એટલે નિયમયુક્ત

આત્માવાળા શત્રુજ્ઞને કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયીને વંદન કર્યું અને રામચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી માથું નમાવી તેમને પ્રણામ કર્યો. પછી લક્ષ્મણ અને ભરતને હાથ બેડીને પ્રણામ કર્યો, તેમજ પુરોહિત વસિષ્ઠને પણ પ્રણામ કર્યો. ત્યારબાદ શત્રુજ્ઞે તપાવનાર મહાબળવાન શત્રુજ્ઞને રામચંદ્રજીની આજ્ઞા મેળવીને તેમજ તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રયાણ કર્યું. ઉત્તમ હાથી અને શ્રદ્ધ અશ્વોના સમૂહથી બળ-ભળી ઉઠેલી સેનાને આગળથી વિદાય કરી રાત રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા રઘુવંશવર્ધન શત્રુજ્ઞે રામચંદ્રની પાસેથી પ્રયાણ કર્યું. ૧૫-૧૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણિત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણ
ઉત્તરકાંડમા ૬૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

કલ્પમાપપાદ રાજતુલ્ય અમખ્યાન

પ્રસ્થાપ્ય ચ વલં સર્વ માત્રમાત્રાપિત. પથિ ।

एक एवाणु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥

સેનાને વિદાય કર્યા પછી શત્રુજ્ઞ એક માસ સુધી અવોધ્યામા રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ઉતાવળે મધુવનમા જવાને વિદાય થયા. માર્ગમા બે રાત્રિઓ ગાળ્યા પછો ત્રીજે દિવસે શૂરવીર શત્રુજ્ઞ પવિત્ર અને ઉત્તમ રહેઠાણ-વાળા વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યા મુનિશ્રદ્ધ મહાત્મા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી હાથ બેડી તે બોલ્યા. ૧-૩ ‘હે ભગવાન ! રાત રામચંદ્રના કાર્ય માટે નીકળેલો હું આજની રાત અહીં રહેવા ઇચ્છુ છું. પ્રભાત થતા હું પશ્ચિમ દિશામા પ્રયાણ કરીશ ૪

ત્યારે તે મહાવશસ્ત્રવી મહાત્માને મુનિશ્રદ્ધ વાલ્મીકિએ હસીને કહ્યું ‘તું ભલે આવ્યો. ૫ હે સૌમ્ય ! આ મારે આશ્રમ રાધવકુળના રાબાજો માટે જ છે મારા તરફથી આસન, પાદ્ય અને અર્ચ્યા આપરામા આવે, તેને તું કોઈ પણ બતનો સંકોચ રાખ્યા વિના સ્વીકાર ૬ પછી વાલ્મીકિ નયિને સત્કાર સ્વીકારીને કળ-પુષ્પાદિ જે મળ્યું તેનું ભોજન

કરી શત્રુ ધરમ તૃપ્તિ પામ્યા બોજનકિયા
સમાપ્ત થયા પછી તેમણે વાત્તીકિ ઋષિને પૂછ્યું
'આ આશ્રમની પાસે પૂર્વ દિશા તરફ જે
યજ્ઞભૂમિ જણાય છે તે કોની છે ?' ૧૬-૮

ત્યારે વાત્તીકિ ગુનિ બોલ્યા 'હે શત્રુ !
આ યજ્ઞભૂમિ પૂર્વે જેની હતી તેનું હું તને
આખ્યાન કરું છું તે તું સાંભળ' તમારા
પૂર્વજેમા સૌદાસ નામનો એક રાજા હતો
તે રાજાને વીર્યસહ નામનો અતિશય ધાર્મિક
અને પરાક્રમી પુત્ર હતો તે સૌદાસ રાજા એક
વખત બાળ્યાવસ્થામાં જ આ પ્રદેશમાં મુગયા
કરવા આવ્યો હતો ત્યાં તેણે જે રાક્ષસોને
ચારે તરફ ફરતા જોયા, ૧૦-૧૧ તે રાક્ષસો
મિહ જેવા ભય કરે હોવાથી અનેક મૃગોનો
આહાર કરતા છતાં પણ વસાતા ન હતા ૧૨
તે બંને રાક્ષસોએ આળા વનને મુગરહિત
કરી દીધેનું જોઈ મહાકાષાવિષ્ઠ થયેલા સૌદાસ
રાજાએ તીવ્ર બાણથી તેમના એકને હણી
નાખ્યો ૧૩ પુરુષશ્ર્વ સૌદાસ એ બેમાના એકને
હણીને સતાપ અને કાંધરહિત થયો પછી
તેણે તેના સહાયક બીજા રાક્ષસ તરફ જોયું,
ત્યારે એ બીજો રાક્ષસ ઘેર મતાપ કરતો
બોલ્યો 'મારા મહાયકને તે વિના અપરાધે
હણ્યો છે, તેથી હું પાપિષ્ઠ' હું તને તેનો
બદલી બરાબર આપીશ'

એમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાં અતધાન થઈ
ગયો પછી કેટલાક કાળે સૌદાસ ગુજરી ગયો
અને તેનો પુત્ર વીર્યસહ મિત્રસહ એણે નામ
ધારણ કરી રાજા થયો ૧૪-૧૭ એ રાજા આ
આશ્રમની સમીપમાં અશ્વમેધ નામનો મહા
યજ્ઞ કરતો હતો તે યજ્ઞનું રક્ષણ વસિષ્ઠ ઋષિ
કરતા હતા ૧૮ તે મહાયજ્ઞ ઘણું વર્ષ સુધી
ચાલ્યો હતો તે યજ્ઞ પુરૂષ ધનવાન્યથી
સમૃદ્ધ હતો, તેથી તે દેવયજ્ઞ જેવો કહ્યો યજ્ઞ
પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂર્વનું ઘેર યાદ
લાવીને તથા વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને પેલો
રાક્ષસ સૌદાસના પુત્ર મિત્રસહ રાજાને કહેવા
વા રા ૭૭

લાગ્યો ૧૯-૨૦ 'આજે આ યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ
થવાની છે, માટે આજે મને માસયુક્ત બોજન
આપો, તેમા જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર
નથી વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસે
આવી માગણી કરી, ત્યારે રાજાએ પાક્યાન્નમાં
કુશળ રસોધ્યાઓને કહ્યું 'જેમ ગુરુ વસિષ્ઠ
સ તોપ પામે, તેમ આજનું હવિષ્ય બોજન
પવિત્ર માસયુક્ત અને સ્વાદિષ્ટ બનાવો ૨૧-૨૨'
રાજાની આજ્ઞા થવા છતાં રસોધ્યા સદ્રમમાં
પડ્યા, ત્યારે પેલો રાક્ષસ વગી પાછું રૂપ
બદલીને રાજાના સ્સોડામાં વૂંચી ગયો ૨૪ ત્યાં
તેણે મનુષ્યમાનયુક્ત બોજન તયાર કહ્યું
પછી રાજાની પામે જઈ તેણે નિવેદન કહ્યું
'આ સ્વાદિષ્ટ માસયુક્ત હવિષ્યાન્ન બોજન
લાગ્યો છું' હે નરશ્ર્વ ! જોઈયાનું રૂપ ધર
નારા રાક્ષસે આણેનું તે બોજન રાજરાણી
મદ્ય તી વસિષ્ઠ ઋષિ સમીપ લઈ ગઈ ૨૫-૨૬
એ બોજન જનારે પીરમવામાં આવ્યું, ત્યારે
વસિષ્ઠ ઋષિ બોજનમાં મનુષ્યમાસ આવેલું છે
એમ જાણી મહાક્રોધ પામ્યા ૨૭ તેઓ બોલ્યા
'હે રાજન ! જેવી રીતે તું મને આ બોજન
આપવા ઇચ્છે છે, તેજ રીતે તે તારા બોજન
થશે એમાં જરા પણ સંશય નથી અચાત
તું રાક્ષસ થઈશ ૨૮' આ માલગી કાંધ પામેલો
સૌદાસનો પુત્ર પણ હાથમાં જળ વર્ષને
પ્રતિશાપ આપવા તયાર થયો એ ગમયે તેની
રાણીએ તેને વાર્યો અને કહ્યું 'હે રાજન !
ભાવન વસિષ્ઠ ઋષિ તો આપણા ગુરુ છે,
એ દેવ તુલ્ય પુરોહિતને પ્રતિશાપ આપવાને
તમે શક્તિમાન નથી' રાણીના વચન સાંભળી
તેજયુક્ત, બળયુક્ત અને કાંધયુક્ત જળ તે
ધર્માત્મા રાજાએ પોતાના પગ પર રેડી દીધું,
એટલે એ રાજાના બંને પગ કાળા થઈ ગયા
ત્યારથી એ મહાયજ્ઞસ્વી રાજા સૌદાસનો પુત્ર
કટમાપાદ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો પછી
રાણી સહિત તે રાજાએ વાર વાર પગે લાગીને
વસિષ્ઠ ઋષિને પ્રસન્ન કરી વસિષ્ઠરૂપધારી

રાક્ષસે જે કહ્યું હતું અને કયું હતું તે સર્વ વિદિત કયું.

આ વાત સાંભળીને તેમ જ રાક્ષસની છેતરપિંડી બાળી વસિષ્ઠ ઋષિએ તે નરશ્રેષ્ઠ રાવળને કહ્યું : 'મેં કોધમાં ને કોધમાં જે વચનો કહ્યાં છે તે મિથ્યા તો થઈ શકે તેમ નથી; પણ હું તને એક વરદાન આપું છું.' ૨૯-૩૫ તે એ કે આ શાપનો અંત બાર વર્ષે આવશે અને હે રાજેન્દ્ર! મારી કૃપાથી રાક્ષસાવસ્થામાં વીતેલી ઘટના તને બિલકુલ સાંભળશે નહિ.' એ પ્રમાણે શત્રુનો નાશ કરનાર તે રાવળએ શાપ ભોગવી પુનઃ રાત્ર્ય સંપાદન કયું અને પ્રબળ પ્રતિપાલન કરવા માંડ્યું. હે રાઘવ! આ આશ્રમની પરોશમાં જેને માટે તું મને પૂછે છે એ કદમાપપાદ રાવળની પવિત્ર યજ્ઞભૂમિ છે.

રાજેન્દ્ર કદમાપપાદની અતિશય કરુણ કથા સાંભળીને અને મહર્ષિ વાલ્મીકિને પગે લાગીને શત્રુ મળ પર્ણશાળામાં પેઠા. ૩૬-૩૯

હવે શ્રી રામોકિ મહામુનિપ્રભૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ઉત્તરકાંડમાં ૬૫ મેં સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મેં

સીતાએ આપેલો પુત્રજન્મ

યમિવ રાત્રિ શત્રુઘ્નઃ પમેશાલં સમાવિશત્ ।

તમિવ રાત્રિ સીતાડપે પ્રવૃત્તા શરૂકલ્પમ ॥૧॥

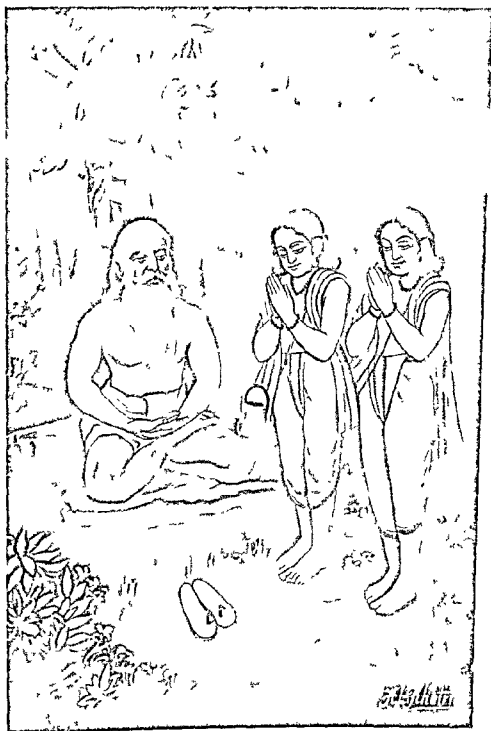
મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં શત્રુ મળ રાતવાસો રહ્યા, તે જ રાત્રિએ સતી સીતાએ જોડ કુંવરને જન્મ આપ્યો. અર્ધરાત્રિનો સમય થતાં ઋષિપુત્રોએ વાલ્મીકિ ઋષિની સ્ત્રીપ્રતિબાંધે કહ્યું : 'હે ભગવન! રામપત્ની સતી સીતાએ જોડ (જે) પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. હે મુનિવર! તે બાળકને ઝહીપીડા અથવા ભૂતબાધા નડે નહિ તેવી તેમની રક્ષા કરો.' ૧-૩

કુમારેશનાં વચન સાંભળી વાલ્મીકિ મુનિ બાલચંદ્ર સરખા કાંતિમાન અને દેવપુત્ર જેવા મહા એન્ડ્રસવાળા રાત્રકુમારને લેવા ગયા અને પ્રસન્ન થયા. પછી ભૂતો અને રાક્ષસોનો

નાશ કરે એવી રક્ષા કરી. ૪-૫ (દર્ભના જે સરખા ભાગ કરીએ તો ઉપરનો અર્ધભાગ કુશ અને નીચેનો મૂળિયાંવાળો અર્ધભાગ લવ કહેવાય છે.) વાલ્મીકિ ઋષિએ કેટલાક દર્ભની કોળી હાથમાં લઈ વચ્ચેથી જે ભાગ કરી કુશ ભાગથી એકને અને લવ ભાગથી બીજાને સંમાર્જન કરવા તપસ્વિનીઓને આપ્યા. વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ સંમાર્જન કરી ભૂત અને રાક્ષસોથી તેની રક્ષા કર્યા પછી વાલ્મીકિ મુનિ બોલ્યા : 'આ બંને કુમારેશનાં જે પ્રથમ જન્મેલો છે, તેને મંત્ર સહિત કુશભાગથી પાણીનું માર્જન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ કુશ પાડો અને જે પાછળથી જન્મ્યો છે તેને લવ ભાગથી પાણીનું માર્જન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ લવ પાડો. ૬-૮ આ પ્રમાણે તે બંને જોડે જન્મેલા પુત્રો મારાં આપેલાં કુશ અને લવ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.' પછી ત્યાં એકઠી થયેલી પાપરહિત વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ વાલ્મીકિ મુનિએ આપેલી રક્ષા ઝહી કરી અને તે બંને કુમારેશનું સાવધાનીથી જતન કયું. વાલ્મીકિ મુનિએ 'આ શુભ પુત્રો રામ અને સીતાના છે' એમ બોલી તેમનાં ગોત્ર અને નામકરણ સંસ્કાર કર્યા. ૯-૧૧

પર્ણશાળામાં રાતવાસો રહેલા શત્રુને પણ અર્ધરાત્રિ વીતતાં આ ત્રિય સમાચાર સાંભળ્યા. એ વખતે તે બોલ્યા : 'હે માતા બનકી! બહુ સારું થયું કે, તમે જે પુત્રને જન્મ આપ્યો.' ૧૨ મહાત્મા શત્રુઘ્નની એ રાત્રિ આનંદમાં ને આનંદમાં સત્વર વીતી ગઈ. ૧૩ પ્રભાત થતાં સર્વ આકુનિક કર્મ કરીને મહાપરાક્રમી શત્રુ મળ વાલ્મીકિ ઋષિની આજ્ઞા માર્ગી પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા. રસ્તામાં સાત રાતવાસા કર્યા પછી તે યતુનાતીરે પહોંચ્યા. ત્યાં તે પવિત્ર દ્વીતિવાળા ઋષિઓના આશ્રમમાં રહ્યા હતા. ૧૪-૧૫ ત્યાં તે મહાયશસ્ત્રી રાવળ ભાગવાદિ મુનિઓ સાથે મુંદર કયા દ્રવ્ય કરતો હતો. ૧૬ તે નરેન્દ્રપુત્ર અને

લવ અને કુશ બંને ધ્યાનનિષ્ઠ મુનિ વાલ્મીકિનું દર્શન કરે છે

નમન નમ છા જા નવન ૧૧ પહો ૧૧ અન ૧ મોઢિ ૪ સે રમ યા
 કય ૬ શી મ ૧ ૧૧ ૧ ૧ નિ યનિયમ મમ ૧ મત કળ મા ન હી ધ હ મ ક મુનિ
 ૧ મ ૧ સે પડો ૧ ૧ તેમ ય મન દિ ગિ મા ભઈ રી મ મી મ મ ક્યા પડી પડા ભજિ
 ભ વે અ ૫ મ ૭ નમન ૧ ૬૬ ન કરત ડિ મ રહ્ય અ રી મી તા ચિત્ર રા મા યા
 ૧ નિ ૩ હિ પ રી ૭ તય ૧ ૬ વ્યુ છે [૫૪ ૧૨૧૮

રઘુઓમા વીર શત્રુદ્ધ મહાત્મા રચનાદિ મુનિ-
ઓની સાથે અનેક પ્રકારની કથાઓ સાલજ-
વામા જ રાત્રિ વ્યતીત કરતા હતા ૧૭

ઈતિ શ્રીનામ્નિક મહામુનિપ્રાપ્ત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરમંડલા ૬૬ મો સર્ગ સંખ્યા

સર્ગ ૬૭ મો

લવણાસુરના શુલ્કનું માહાત્મ્ય

અથ રાજ્યા પ્રવૃત્તાયા શત્રુદ્ધ મૃગુદનનમ્ ।
પ્રપચ્છ વ્યવન પ્રપ લગ્નસ્ય વ્યાપલમ્ ॥ ૧ ॥

એક સમયે રાત્રિએ શત્રુદ્ધને ભૃગુનંદન
રચવન મુનિને પૂછ્યું ‘હે બ્રહ્મન’ લવણા
સુરનું અને તેના શુલ્કનું બગ કેટલું છે ?
તેમ જ પૂર્વે તેની સાથે દંદ્યુદ કરવા આવેલ
કના કના શૂર પિંગ એ શુલ્કથી હજારો છે ?’

મહાત્મા રાવણને નજર ચાલણી મહા
તેજસ્વી રચવન કપિએ કહ્યું ‘હે રઘુનંદન !
એ શૂનતા તો અસખ્ય પ્રસાદો છે, તેમાનું
એક ઇક્ષ્વાકુવંશમા ઉત્પન્ન થયેલા માધાતાના
સ બધી થયેલું છે, તે તુ સાલજ પ્રવં અયોધ્યા
નગરીમા યુવનાશ્ચ રાજાને માધાતા નામે પુત્ર
થયો હતો તે મહાબળવાન, પરાક્રમી અને તથા
લોકમા પ્રખ્યાત હતો ૧-૫ તેજે આખી પૃથ્વી
શુની લીલા પછી દેવલોક છૂટવાનો પ્રયત્ન
કરના માડ્યો ત્યારે દેવલોકને છૂટવાની
અશક્તિથી માધાતાએ પ્રયત્ન કરવા માડ્યો
ત્યારે ઇંદ્રને તેમ જ મહાત્મા દેવેને અતિશય
ભય ઉત્પન્ન ગયો ૬, ૭ માધાતાએ પ્રતિજ્ઞા કરી
ક જમ્મે તે લોકો પશુ ઇંદ્રનું અર્ધું રાજ્ય
અને પદવી મેળવીને દેવેને પશુ નમાવવા
આના નિશ્ચયપૂર્વક તે સ્વર્ગમા જવા નાગ્યો ૮
માધાતાનો આવો અભિપ્રાય બાળી ઇંદ્ર સાવન
પૂર્વક તેને કહ્યું ‘હે નરશ્રઘ ! હજી તું મનુષ્ય
લોકમા સર્વનો રાજા તો થયો નથી, હતા
લોકમા સર્વનો રાજા તો થયો નથી, હતા
દેવરાજ્ય મેળવવા ઇચ્છે છે એ તે કેલું ? હે
વીર ! પ્રથમ તુ આખી પૃથ્વીને વશ કર, પછી
વીર ! પ્રથમ તુ આખી પૃથ્વીને વશ કર, પછી
સભે તારા સેવક, સન્ય અને વાહન સહિત તુ
આવી ૧ આવજો ૧૦, ૧૧

ઇંદ્રના વચન સાલણી માધાતાએ પૂછ્યું :
‘હે શક ! પૃથ્વી ઉપર મારું શાસન ક્યા નથી
ચાલતું ?’ ત્યારે ઇંદ્રે ઉત્તર આપ્યો ‘હે
પાપરહિત ! મધુ રાક્ષસનો લવણાસુર નામનો
પુત્ર જે મધુવનમા રહે છે, તે તારી આજ્ઞા
માનતો નથી’

ઇંદ્રે કહેલું ભય કર અને અગ્નિય લાપણ
સાલણી માધાતા રાજા રાવણાઈ ગયો અને
કાઈ પણ યોદ્ધા શક્યો નહિ ૧૨-૧૪ શત્રુદ્ધન
માધાતા નીચું મોડું રાખી ઇંદ્રની રજા લઈ
ત્યાથી પાછો ફર્યો અને કાઠપૂર્વક પોતાના
સેવક, સૈન્ય અને વાહનો સહિત પૃથ્વી પર
આવ્યો ૧૫, ૧૬ યુદ્ધ ઇચ્છતા તે નરશ્રઘે લવણા
સુરની પાસે યુદ્ધની માગણી કરવા માટે એક
દૂતને મોકલ્યો દૂતે ત્યાં જઈ મધુપુત્રને
બહુ જ અગ્નિય વચનો વહા તેથી ક્રોધ પામેલો
લવણાસુર તેને લક્ષી ગયો ૧૭, ૧૮ દૂતનો લક્ષ
થયેલો બાળી માધાતા ઘણો જ ક્રોધાવિષ્ઠ થયો
અને ચામેરથી બાળુની વૃદ્ધિ કરી તે રાક્ષસને
ચીરી નાખવા લાગ્યો ૧૯ એ સમયે લવણાસુરે
સ્મિતપૂર્વક પોતાનું શુલ્ક ગ્રહણ કર્યું અને
માધાતા તથા તેના સર્વ સૈન્યના વધ માટે
તે ઉત્તમ આયુધ તેમના તરફ છોડ્યું ૨૦ એટલે
તે તેજસ્વી શુલ્ક સેવક, સૈન્ય અને વાહનો
સહિત રાજાને ભગ્ન કરી પાછું લવણાસુરના
કાઠમા ગયું ૨૧

હે સૌમ્ય ! એ પ્રમાણે સૈન્ય સહિત
મહાન રાજાને હાડી નાખ્યો એવું એ શુલ્કનું
અમાપ અને ઉત્તમ બગ છે, ૨૨ પણ તુ
આવતી કાને પ્રતાપે લવણાસુરનો વધ કરીશ
એમા જરા પણ સંશય નથી ત્યારે તેણે
શૂન થ રાખ્યું ન હોય, ત્યારે તારો જરૂર
વિજય થશે ૨ તારા આ કૃત્યમા સમસ્ત
લોકોનું કલ્યાણ રહેલું છે આ બધું દુરાત્મા
લવણાસુરનું આચ્ચાન કહ્યું ૨૪ હે નરશ્રઘ ! શુલ્કનું
બગ ભય કર અને અપ્રમેય છે અને તેથી જ
માધાતાનો નાશ થયો હતો ૨૫ હે મહાત્મા !

તું આવતી કાલે પ્રભાતે લવણાસુરનો વધ કરીશ એમાં જરા પણ સંશય નથી. તે શૂલ લીધા વિના માંસ લેવા માટે બહાર જાય છે, તો તે સમયે હે નરેન્દ્ર ! તારો અવશ્ય જય થશે.^{૨૬}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો

લવણાસુર અને શત્રુઘ્ન

કયાં કથયતસ્તેષાં જયં ચાકાંક્ષતાં ગુમ્મ ।

વ્યતોત્તા રજની શીઘ્રં શત્રુઘ્નસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

કથા કહેતાં કહેતાં અને મહાત્મા શત્રુઘ્નનો શૂલ વિજય ઇચ્છતાં ઇચ્છતાં તો સર્વની એ રાત્રિ જલદીથી વીતી ગઈ.^૧ પ્રભાતે વીર લવણાસુર પોતાનો ખોરાક શોધવા માટે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૨ એ સમયે વીર શત્રુઘ્ન યમુના નદી ઊતરી મધુપુરના દરવાજામાં ધનુષ્ય-ખાણુ લઈને ઊભો રહ્યો.^૩ ખોર થતાં કુર કર્મ કરનારો લવણાસુર અનેક પ્રાણીઓને ઉપાડી ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૪ તેણે આયુધ ધારણ કરી દરવાજામાં શત્રુઘ્નને ઊભેલા જોયા. શત્રુઘ્નને જોઈને તે બોલ્યો : ‘ આ ધનુષ્ય-ખાણુથી તું શું કરીશ ?’^૫ હે નરાધમ ! આવી રીતે આયુધ ધારણ કરનાર હજારો વીરોનું મેં કોષથી લક્ષણ કરેલું છે અને આજે તું પણ તારું મૃત્યુ આવેલું હોવાથી અહીં આગ્યો છે.^૬ હે પુરુષાધમ ! આજે મારો આહાર સંપૂર્ણ થયો નથી, માટે હે હુમતે ! આજે તું તારી જાતે જ મારા મોઢામાં જાણે પ્રવેશ કરે છે !’^૭

એ પ્રમાણે લવણાસુરને બોલતો અને વાર-વાર હસતો જોઈને વીર્યસંપન્ન શત્રુઘ્ન કોષથી આંખમાંથી આજ વરસાવવા લાગ્યો. મહાત્મા શત્રુઘ્ન અતિશય ક્રોધાવિષ્ઠ થવાથી તેમના સર્વ અવયવોમાંથી તેજોમય કિરણો વરસવા લાગ્યાં. ક્રોધ પામેલા શત્રુઘ્ને લવણાસુરને કહ્યું : ‘ હે દુષ્ટુંદ ! હું તારી સાથે દ્રંદયુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું.’^{૮-૧૦} હું દશરથ રાજાનો પુત્ર અને શ્રીમાન રાજા રામનો ભાઈ શત્રુઘ્ન છું. તારો વધ કરવા-

ની ઇચ્છાથી હું તારી પાસે આવેલો છું.’^{૧૧} યુદ્ધેચ્છુ મને તું દ્રંદયુદ્ધ આપ. તું પ્રાણીમાત્રનો શત્રુ છે, તેથી હું તને આજ જીવતો જવા દઈશ નહિ.^{૧૨}

પુરુષશ્રેષ્ઠ શત્રુઘ્નનાં વચનો સાંભળી તે રાક્ષસ હસતો હસતો બોલ્યો : ‘ હે હુમતે ! સારા નસીળે તું આજ ઠીક આવી ચડ્યો છે. હે નરાધમ ! મારા માસીના હીકરા રાવણને તારા ભાઈ રામે માત્ર ઓને ખાતર હણ્યો છે અને રાવણના કુળનો લય કર્યો છે. એ બધું મેં આજ સુધી સહન કર્યું છે, પણ આજે તો તેં ખાસ કરીને મોઢામોઢ મારો તિરસ્કાર કર્યો છે.’^{૧૩-૧૫} તને ખબર નથી કે ભૂતકાળમાં થયેલા સર્વ વીર પુરુષોને એક તુલુની માફક મેં હણી નાખ્યા છે અને હવે પછી થનારા વીર પુરુષોને હું હણીએલા જ સમજું છું; તો તારા જેવાને હણવો એમાં તે શી વિસાત છે ?’^{૧૬} હે હુમતે ! યુદ્ધ ઇચ્છનારા તને હું યુદ્ધ આપું છું. હું મારું શૂલ નામનું આયુધ લઈ આવું ત્યાં સુધી તું જે ઘડી થોભ; તને હણવા માટે જેવું આયુધ જોઈએ તેવું હું ધારણ કરું ત્યાં સુધી તું થોભ.^{૧૭}

ત્યારે શત્રુઘ્ને તુરંત જ કહ્યું : ‘ અરે દુષ્ટ ! તું હવે કયાં જીવતો જવાનો છે ?’^{૧૮} બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાની મેળે સપડાઈ ગયેલા શત્રુને છોડી દેવા જોઈએ નહિ. જે પુરુષ વિકળ બુદ્ધિ રાખીને શત્રુને અવકાશ આપે છે, તે મંદબુદ્ધિ પુરુષ કાયરની માફક માથે જાય છે. તું હવે આ જીવલોકને સારી રીતે જોઈ લે; એટલામાં હું ત્રણે લોકના અને રાઘવનાં શત્રુ તું પાપમૂર્તિને તીક્ષ્ણ બાણો વડે યમસદનમાં પહોંચાડું છું.’^{૧૯, ૨૦}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૯ મો

શત્રુઘ્નનો વિજય-લવણાસુરનો વધ

तच्छत्रं भाषत तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मन ।

કોષમાહારયત્તોત્ર તિષ્ઠ તિષ્ઠેતિ ચાત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા શત્રુઘ્નના હૃદયભેદી વચનો સાલળી ને અતિશય ક્રોધ પામેલા લવણાસુરે કહ્યું ' જિલો રહે, જિલો રહે ' એમ એ દીને હાથ સાથે હાથ ધરીને અને દાતો પીસીને લવણાસુરે રઘુઓમા સિ હે જેવા શત્રુઘ્નને યુદ્ધ માટે આપવાન કયું અય કર દેખાવવાળા રાક્ષસના આવા વચનો સાલળી દેવના શત્રુઓને હણનારા શત્રુઘ્નને કહ્યું '૧-૩ ' હે હુણ ! જ્યારે તે બીજાને છૂટ્યા હતા, ત્યારે શત્રુઘ્નને જન્મ થયો નહોતો હવે આજ તું મારા બાણોથી હણાઈને યમલોકમા જા ' હે પાપી ! જે પ્રમાણે દેવોએ રાવણને હણાયેલા જોયો હતો, તે જ પ્રમાણે આજે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ તને હણાયેલા જોશે તું આજે મારા બાણોથી વિદીર્ણ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડીશ, ત્યારે દેશ અને નગરના લોકોનું ક'યાપુ થશે જેમ સૂર્યમાથી ઉત્પન્ન થયેલા કિરણો કમળમા પેસી જાય છે, તે જ પ્રમાણે મારા હાથમાથી છૂટેલા વજ્ર સરખા બાણો તારા હૃદયમા પેસશે ૫-૭

આ સાલળી કોધથી મેઘાન થયેલા લવણાસુરે એક મોટું વૃક્ષ શત્રુઘ્નની છાતી ઉપર ફેંક્યું, પણ શત્રુઘ્નને લીમ બાણો વડે તેના કકડા કરી નાખ્યા પોતાનું પરાક્રમ નિષ્કર્ષ થયેલું જોઈને તે બળવાન રાક્ષસે ફરીથી પુષ્કળ વૃક્ષો ઉપાડીને શત્રુઘ્ન ઉપર ફેંક્યા, પણ તેજસ્વી શત્રુઘ્ન ધતુખની ઢોરી જોરથી બેચીને એવા જોરથી બાણ ફેંકતો હતો કે જેથી દરેક વૃક્ષના નળુ નળુ ચાર ચાર કકડા થઈ જતા, ૮-૧૦ એટલું જ નહિ પણ તે રાક્ષસ ઉપર પણ તેના બાણોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, ળતા પીર લવણાસુરે જરા પણ બંધા પામતો નહોતો ૧૧ પછી વીરવાન લવણાસુરે મોટું વૃક્ષ ઉપાડી શત્રુઘ્નના માથામા એવા જોરથી

માથું ફેંકેથી શત્રુઘ્નના માથામાથી લોહી વહેવા માંડ્યું અને તેને મૂનછાં ચાવી ગઈ. ૧૨ આ સમયે ઋષિઓ, દેવો, ગ ધર્મો અને અપ્સરાઓમા મહાન હાહાકાર થયો આ રીતે શત્રુઘ્નને ધવાયેલા અને પૃથ્વી ઉપર પડેલા જોઈને પાપાત્મા લવણાસુર પોતાનું શલ લેવા પોતાના મંદિરમા ગયો નહિ તે દુરાત્મા તો શત્રુઘ્નને મરી ગયેલા સમજી પોતે આણેલા લશ્ક નિરાતે ખાવા બેઠો આ બાણુ થોડી જ વારમા શત્રુઘ્ન સાવધ થયો અને આશુષ ધારણુ કરી નગરના દરવાજામા જિલો રહ્યો ૧૩-૧૬ તેણે બાણોમા ઉત્તમ અભોધ દિવ્ય અસ્ત્ર હાથમા લીધું તે અસ્ત્ર તેજથી પ્રગ્વલિત, લયાનક અને દશે દિશાઓમા પ્રકાશ આપતું હતું ૧૭ તે અસ્ત્ર વજ્ર જેવા મુખવાળું, વજ્ર જેવી ગતિવાળું, મેરુ અને મંદરાચળ જેવું ભારે, સર્વ સંપ્રાપ્તોમા અપરાજિત અને નમેલા પર્વવાળું હતું, તે રુધિરરૂપી ચંદનના લેપવાળું, સુદર પીઠવાળું અને મોટા પર્વત જેવું લય કર હતું ૧૮-૨૦ શત્રુઘ્નને પ્રલય કાળના કાલાગ્નિ સરણુ એ સળગતું બાણ ધતુખ પર થોડેજુલું જોઈ સર્વ પ્રાણીઓ નાસ પામવા લાગ્યા અસુર, ગ ધર્મ, ઋષિ, અપ્સરાઓ અને આશુ જગત અન્વરથ થઈ ગયું અને પિતા મહંતી પાસે ગયું ૨૦, ૨૧ દેવના દેવ, વરદાન આપનાર પિતામહ બ્રહ્માને તેઓએ કહ્યું. ' દેવોને મોટો લય અને મોહ ઉત્પન્ન થયો છે કે, આજે શુ લોકોનો સહાર થઈ જશે ? ૨૨ હે પિતામહ ! અમે એવું તે / પૂર્વે જોતુ નથી તેમ જ સાલળ્યું પણ નથી, તો આ તે શુ કોઈ લોકોનો નાશ થવાનો છે કે સુગત આવ્યો છે ? ' પિતામહ બ્રહ્માએ આ વચનો સાલળી દેવોને અભય કરનાર આ લયનું કારણ મધુર વાણીથી કહેવા માંડ્યું ' હે દેવો ! તમે સાલળો લવણાસુરનો વધ માટે શત્રુઘ્નને યુદ્ધમા એક બાણુ થોડેજુલું છે. ૨૩, ૨૪ તમે સવ દેવો તેના તેજથી મોહ પામેલા છે એ સનાતન બાણુ જગતકર્તા નારાયણે પૂર્વે બતાવેલું છે. ૨૫ હે વત્સા !

જેનાથી તમને લય ઉત્પન્ન થયો છે તે તેજોમય મહાશર મધુ અને કૈંભલના વધ માટે નારાયણે સરજેલું હતું અને તેથી તે બાણને એક વિષ્ણુ ભગવાન જ બળે છે ૨૬, ૨૭ એ બાણ મહાત્મા વિષ્ણુની એક પ્રાચીન મૂર્તિ છે, માટે તમે સૌ નિર્ભય રહો અને રાજ સમના નાનકે ભાઈ મહાત્મા નીર શત્રુને એ લવણાસુરને કેમ હણે છે તે જુઓ આદિદેવ બ્રહ્માલના એવા વચનો સાલળી દેવો જ્યાં શત્રુને અને લવણાસુર દંડ યુદ્ધ કરતા હતા ત્યાં આ ના, ત્યારે શત્રુને ધારણ કરેલું પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખું દિવ્ય શર તેઓએ બેઠું

એ સમયે રઘુનંદન શત્રુને દેવોથી બધું આકાશ ઝવાઈ ગયેલું જોઈને લય કર સિ હનાદ કરી લવણાસુર સામે જોયું અને તે મહાત્માએ એ પાપાત્માને ફરીથી યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો. કૌર્ધવિષ્ણુ થયેલા લવણાસુર પણ યુદ્ધ માટે તેની સામે ધમી આપે. એ સમયે ધનુષ્યધારી ઓમા શ્રેષ્ઠ ગતુ ને કાન સુધી વનુષ્યની દોરી ખેંચીને તે મહાબાણ લવણાસુરની છાતીમાં માથું એળે તુરત જ તે મહાબાણ ઝાતી ચીરી નાખી મોસર નીકળી રસાતળમાં પેચી ગયું તે દિવ્ય ચર રસાતળમાં ગયું, ત્યારે તેને દેવોએ પૂજ્ય અને ફરીથી પાછું તરત ઈક્ષ્વાકુકળનંદન શત્રુની પાસે આવ્યું ૨૮-૨૯ શત્રુના બાણથી હણાયેલા લવણાસુર, વજ્રથી પર્વત હણાઈ બચ, તેમ એકાએક પૃથ્વી પર પડ્યો ૩૦ લવણાસુર હણાયો એળે તેનું મહાદિવ્ય શૂલ પણ સર્વ દેવોના દેખતા રુદ્રની પાસે ગયું ૩૧ અધકારનો નાશ થવાથી જેમ સૂર્ય પ્રકાશી રહે છે, તેમ જ ઉત્તમ ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારો, રઘુશ્રેષ્ઠ શત્રુને એક બાણથી નણે લોકને લય દૂર કરી પ્રકાશવા લાગ્યો ત્યારે સર્વ દેવો, ઋષિઓ, પતંગો અને અપ્સરાઓ વગેરે તેની મુતિ કરવા લાગ્યા 'હા' સહભાગ્ય છે કે લય ત્યજીને સર્વ જેવાં જેરી લવણાસુરને હાડી દશરથનંદને વિજય મેળવ્યો છે ! ૩૨-૪૦

સર્ગ ૭૦ મો

મધુપુરીની સ્થાપના

હતે તુ જ્વળે દેવા સેન્ટ્રા સામિપુરોગમા ।

ઋષુઃ સુમધુર વાણી શશ્વ શત્રુતાપનમ્ ॥ ૧ ॥

લવણાસુર હણાયો ત્યારે ઇંદ્ર તથા અગ્નિને આગળ કરી સર્વ દેવોએ અતિશય મધુર વાણીથી શત્રુને તપાવનાર શત્રુને કહ્યું ૧ 'હો વરસ ! સહભાગ્યે તારો વિજય થયો અને તે લવણાસુરને હણ્યો, માટે હો પુરુષસિંહ ! હું સુખત ! તું અમારી પાસે કાઈ વરદાન માગ ૨ ' હો મહાબાણ ! તારો વિજય ઇન્દ્રનારા સર્વ દેવો તને વરદાન આપવા ઇચ્છે છે, કારણ કે અમારો દર્શન નિષ્ફળ જવું જોઈ એ નહિ ૩

દેવોનું આણુ ભાષણ સાલળી મહાબાણ આત્મસંયમી શરવીર શત્રુને માથું નમાવી હાથ બેઠી વરદાન માગ્યું દેવોએ નિમાણ કરેલી રમ્ય અને મધુર આ મધુપુરી સત્વર મારી રાજધાની થાઓ એ વરદાન મને આપો ' ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ તથાન્તુ ' એમ કહ્યું અને જણાવ્યું કે, તે રમ્ય નગર શરસેન વશની રાજધાની થશે એમ કહી સર્વ દેવો સ્વર્ગમાં ગયા, પછી મહાતેજ્વી શત્રુને પોતાની સર્વ સેનાને લા બોલાવી તે સેના પણ શત્રુને વિજય થયો સાલળી સત્વર ત્યાં આવી અને તુરત જ શ્રાવણ માસથી તે પુરી વસાવવાનું શરૂ કર્યું તે પ્રદેશ પહેલા બાર વરસમાં જ સર્વ સ્થળોથી લયરહિત અને પૂર્ણ વસ્તીવાળો થઈ ગયો, તથા શરસેનવશી રાજ્યોને વસવા યોગ્ય થયો તે પ્રદેશમાં યથા સમયે વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને ત્યાંના સર્વ ખેતરો ધાન્યયુક્ત થઈ ગયા એ રીતે શત્રુના રાજઅમલથી બધી વસ્તી નીરોગી અને વીરવશુણ્વાળી થઈ ગઈ તે શોભાયમાન નગરી અર્ધઅંધારે યસુનાતીરે આવેલી હતી તેમાં મોટા મોટા મંદિરો, રાજમાર્ગો અને બલદો ઝાલેલા હતા, તેમ જ તે પુરી ચારે વર્ણના ઝોકો અને અનેક વેપારી

અરણ્યમાં લવકુશની રમત અને સીતાજીની દેખરેખ

સીતાજીના હોનરરી મુદ્દલ પદ ક્રમ જાન મહામુનિ ચાકરીનિ પાને દર્શન, લવકુ, યશ્વંત્ર કાચા જતા, તે
 જ્ઞાનમ્ સિદ્ધિમાં નૃસિંહાચાર્ય પદી 'અરણ્યમાં પદ્મિયા જડુ તેમજ નુસિંહિન માવાના મેવાયે કેડી મોજમાં
 રોજિત' તે મુલગત આ ગિરિ વડુ ભેગ શ્રીજી સિદ્ધિ દેવલો તેવાર અગમ્ય છે [૫૪ ૧૨૨૩

ઓથી શોભી રહેલી હતી લવણાસુરે પૂવે તે શહેરમાં એક સુદર અને મહાન લવન બનાવ્યું હતું, તેને શત્રુને વિવિધ પ્રકારના રંગોથી રંગાવીને શોભીતું કર્યું તે નગરીની આસપાસ શોભીતા વિહારમ્થાનો અને ઉપવનો શોભી રહ્યા હતા, તેમ જ દેવો અને મનુષ્યો પણ તેની શોભામાં વધારા કરતા હતા ૪-૧૩ દેશ દેશાતરમાંથી આવેલી વેપારની યીજો અને વેપારીઓથી તે પુરી દિવ્ય નગરી જેવી ઓભવી હતી સમૃદ્ધ અર્થવાળા ભરતના નાના ભાઈ મહાત્મા શત્રુ મધુપુરીને આ ગીતે સુદર અને આખાદ થયેલી જોઈ પરમ હર્ષ પામ્યા, એ નગરીમાં રહેતા રહેતા જ્યારે ખાંડ વર્ષ થયા, ત્યારે 'રામચ દ્રના ચરણારવિ દના દર્શન કરવા બાંહે' એવો તેમને ઇચ્છા થઈ રુકુળ વંશની વૃદ્ધ કરનાર નરરાજ શત્રુને વિવિધ ભાવના માણ્યોથી વસાવંતી અમરાપુરી જેવી આ મધુપુરીમાં રહીને રામચ દ્રના પાદાર વિદના દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરી ૧૪-૨૦

હાત આન મી મહાસુ નમ ભિત અદિ જ શ્રીરામાયન ઉત્તરાકાંડા ૭૦ મે ગણ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો

વાત્મીકિના આશ્રમમાં અદ્ભુત ગાન
ગાનને માણ્યો રામચરિત્ર

તત્વા દ્વાદશમ વર્ષ શત્રુઓ રામપાલતામ્ ।
અયોધ્યા ચમ્પે ગન્તુમ્પ્રવક્તવ્યલાનુગ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા શત્રુ ખારને વર્ષે થોડા સેવકો અને થોડું સંન્ય સાથે લઈને રામથી પાલન કરાતી અયોધ્યા નગરીમાં જવા નીકળ્યા ૧ સીમાડેથી મંત્રી આદિ મુખ્ય પુરોહિતે પાછા વાગીને પાતાની સાથે પ્રેમ વોડા બેઠેલા સો રથો લઈને શત્રુ અયોધ્યા પ્રતિ જવા લાગ્યા ૨ મહાનશસ્ત્રી રઘુનંદન શત્રુ માર્ગમાં માત-અઠ રાતવાસા કર્યો પછી વાત્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા ૩ ત્યાં આવી પુરુષપ્રેમ શત્રુ વાત્મીકિના ચરણમાં નમ્યા અને મુનિશ્રીના હાથથી જ અર્થ, પાંચ વજેરે

આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો પછી વાત્મીકિ મુનિએ મહાત્મા શત્રુ સાથે અતિથ્ય મધુર વાણીથી વાતચીત કરવા માંડી તેઓએ લવણાસુરના વધ વિશે વાત ઉચ્ચારી અને વહુ 'હે સૌમ્ય' તે લવણાસુરને હણ્યો તે વહુ દુષ્કર કાર્ય કર્યું ૪-૧ હે મહાભુજ! લવણાસુરે મહાબળવાન ઘણાવ રાબળોને યુદ્ધ કરતા કરતા સર્વ સૈન્ય અને વાહનો સહિત હણી નાખ્યા હતા, ૭ હે પુરુષપ્રેમ! એવા પાપીને તે રમતરમતા હણી નાખ્યો ૮ અને તારા એવીર્થ-પરાક્રમ વડે જગત શાંત અને નિર્ભય થયું ૯ રામચ દ્ર મહાપ્રયત્નથી રાવણનો લય કર રીતે નાશ કર્યો હતો પણ તે તો અતિથ્ય મહાન કામ સહજ પ્રયત્નથી કર્યું છે એ પ્રમાણે લવણાસુર હણ્યાયાથી તારા ઉપર દેવાની પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, કારણ કે તે જગતના પ્રાણીમાનવ પ્રિય કર્યું છે ૧૦ હે રાઘવ! હે પુરુષપ્રેમ! ઇંદ્રની સલામ બેઠા બેઠા મે તારું તે યુદ્ધ બરાબર નિહાળ્યું ૧૧ હે શત્રુ! મને અત કરણમાં પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હું તારું મસ્તક સૂચીશ, કેમ કે એ કાર્ય અનેહની પરિત્રીમાણ છે ૧૨ એમ કહી મહામતિ વાત્મીકિએ શત્રુનું મસ્તક સૂચ્યું પછી તેનું તેમ જ તેના અનુચરોનું આતિથ્ય કર્યું

બોલનકાર્ય આવતું હતું, ત્યારે મહાત્મા શત્રુને કોઈ એક સ્થળમાં ગવાતું પ્રથમથી રચી રાખેલું અને ઉત્તમ ગીત-માધુર્યવાળું રામ ચરિત્ર સાંભળ્યું ૧૨-૧૪ તે ગાન, ઉર, કંઠ અને શિર, એ નહુ વ્વરવાળું, વીણાના લય સહિત તાલવાળું, વ્યાકરણ, વૃત્ત, કાવ્ય અને સંગીત શાસ્ત્રના લક્ષણોવાળું સંસ્કૃત ભાષામાં થતું હતું તે સગમે પ્રથમથી રચી રાખેલું, જે પ્રમાણે પૂર્વે અનેહ હતું તે પ્રમાણે અક્ષરે અક્ષર સત્યતાથી ભરેલું, રામચરિત્ર શત્રુને સાંભળ્યું ૧૫-૧૬ તે સાંભળી મહાત્મા શત્રુબંધી આજોમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી અને એક મુદ્દત સુધી સ્તબ્ધ થઈ બંધ તે વારવાર નિસાસા

નાખવા લાગ્યા.^{૧૭} મહાત્મા શત્રુઘ્ન પૂર્વકાળમાં અનેલી હકીકત જાણે વર્તમાનકાળમાં જ બનતી હોય એમ એ ગીતમાં સાંભળવા લાગ્યા. વળી તેની સાથે આવેલા અનુચરો પણ એ ગીત સાંભળી મોહું નીચું કરી દીન થઈ ગયા અને ‘આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય’ એમ બોલવા લાગ્યા. તેઓ અંદર અંદર પૂછવા લાગ્યા : ‘૧૮, ૧૯’
 ‘અરે! આ શું છે? આપણે ક્યાં છીએ? શું આ સ્વપ્નદર્શન તો નથી? આપણે જે પૂર્વે જોયું હતું તે આવ પુનઃ આશ્રમમાં સાંભળીએ છીએ?’^{૨૦} આ ઉત્તમ ગીતજ્ઞ શું આપણે સ્વપ્નમાં તો સાંભળતા નથી?’ એ પ્રમાણે પરમ વિસ્મય પામેલા સૈનિકો શત્રુઘ્નને કહેવા લાગ્યા :
 ‘હે તરંગ્રેષ્ઠ! મુનિગ્રેષ્ઠ વાદ્મીકિને પૂછા કે આ શું છે?’ ત્યારે કુતહલવાળા તે સર્વને શત્રુઘ્નને ઉત્તર આપ્યો : ‘૨૧-૨૨’ ‘હે સૈનિકો મુનિને આ પ્રમાણે પૂછવું એ મને યોગ્ય લાગતું નથી; કારણ કે તેમના આશ્રમમાં આવાં ઘણા આશ્ચર્યો થાય છે. માટે કુતહલને વશ થઈ આ હકીકત મુનિને પ્રજ્ઞી યોગ્ય નથી.’ એ પ્રમાણે રઘુનંદન શત્રુઘ્નને સનિકોને કહ્યું એટલે મહાપિને અભિવંદન કરીને તેઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.^{૨૪}

હવે શ્રીવાદમીકિ મહામુનિમંત્રિન આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૭૧ મે સભ સંખ્યકે

સર્ગ ૭૨ મો

અયોધ્યા આવી રામચંદ્રના દર્શન કરી શત્રુઘ્ન મધુપુરીમાં જતું

તે જ્ઞયાતે નરવ્યાઘ્રં નિદ્રા નાગ્યાગમત્તદા ।
 જિન્તયાનનૈકાર્યં રામગીતમનુસન્મ ॥ ૧ ॥

અનેક અર્થવાળા ઉત્તમ રામચરિત સંખંધી વિચારમાં તહીન થવાથી નરવ્યાઘ્ર શત્રુઘ્નને નિદ્રા આવી નહિ.^૧ તે મહાત્માની એ રાત્રિ પીલાના લય સહિત અતિશય મધુર શબ્દોવાળું ગાન સાંભળવામાં શીઘ્ર વ્યતીત થઈ ગઈ.^૨ પછી સવાર થતાં આહનિક કમંથી પરવારી મુનિગ્રેષ્ઠ વાદ્મીકિને હાથ જોડી તેમણે કહ્યું :^૩

‘હે ભગવન! રઘુનંદન રામચંદ્રનાં દર્શનની મને અભિલાષા છે; માટે અતિ તીવ્ર મત-તપ આચરનારા આ ઋષિઓ સહિત આપની આજ્ઞા મારું છું.’^૪ શત્રુઘ્નો સંહાર કરનાર શત્રુઘ્ને એમ કહ્યું એટલે વાદ્મીકિમુનિ તેમને લેટલા અને જવાની રસ્તા આપી.^૫ મુનિને અભિવંદન કરી ઉત્તમ રથમાં બેસી મહાત્મા રામચંદ્રનાં દર્શનના ઉત્સુક શત્રુઘ્ન તુરત જ અયોધ્યા જવા રવાના થયા.^૬ અયોધ્યામાં પહોંચ્યા પછી જ્યાં મહાતેજસ્વી શ્રીમાન ઇક્ષ્વાકુનંદન રામચંદ્ર હતા ત્યાં તે ગયા. એ સમયે દેવોની વચ્ચે જેમ ઇદ્ર શોભે, તેમ મંત્રીઓની વચ્ચે પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળા રામ શોભતા હતા. તેજથી ઝળહળતા, સત્યપરાક્રમી મહાત્મા રામને હાથ જોડી પગે લાગી શત્રુઘ્ને કહ્યું :^{૭-૯}

‘હે મહારાજ! જે પ્રમાણે તમે મને આજ્ઞા આપેલી હતી તે પ્રમાણે મેં કયું છે. મેં તે પાપી લલણાસુરને હણી નાખ્યો છે, તેમ જ મધુપુરીની સ્થાપના કરી છે.’^{૧૦} હે રઘુનંદન! તમારા વિના મેં બાર બાર વરસ મહામુરકેલીએ કાઢ્યાં છે. હે રાજા! હવે તમારા વિના રહેવાને હું શક્તિમાન નથી.^{૧૧} જેમ માતા વિના છોકરું રહી શકતું નથી, તેમ તમારા વિના હું લાભો કાળ રહી શકું તેમ નથી; માટે હે અમિત પરાક્રમી કાકુત્સ્થ! તમે મારા પર કૃપા કરો.’

ત્યારે રામચંદ્રે આભિજન આપીને જી :
 ‘હે શૂરવીર! તું દિલગીર થા નહિ; ક્ષત્રિયોએ આવાં વચ્ચતા કહેવાં યોગ્ય નથી. હે રાઘવ! રાજાઓ પરદેશમાં રહેવા માટે દિલગીર થતા નથી; કારણ કે ક્ષત્રિયધર્મથી પ્રભુત પરિપાલન કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે.’^{૧૨-૧૪} હે વીર! તું તારી પુરીમાં રહીને વખતોવખત મને અયોધ્યામાં મળવા આવજે. તું મને પ્રાણથી પણ અતિશય પ્રિય છે, છતાં રાજ્યનું પરિપાલન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. હે કાકુત્સ્થ! તું સાત દિવસ મુખી મારી સાથે રહે. પછી તું તારા સેવક, સેન્ય અને વાહનો સહિત મધુપુરીમાં પાછો

જળે. ૧૫-૧૭

રામચંદ્રના અંત કરણના આવા ધર્મચુક્ત વચ્ચેના સાલળી શત્રુને દીન વાણીથી તેમની આજ્ઞા સ્વીકારી ૧૮ સાત દિવસ દૂરા થતા મહાત્મા શત્રુને મધુપુરીમા જવાની તયારી કરવા માડી ૧૯ સત્યપરાક્રમી શત્રુ મહાત્મા રામ, લક્ષ્મણ અને ભરતની અતુલા મેળવી રથ ઉપર સવાર થયો ૨૦ ત્યારે મહા મા લક્ષ્મણ અને ભરત પગપાળા કેટલેક દૂર સુધી તેને યળાવવા ગયા અને પછી થોડા જ દિવસોમા તે મધુપુરીમા પહોંચી ગયો ૨૧

દત્ત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનમ્રાણીત આદિકાંચ શ્રીરામાયણન ઉત્તરકાંડમા ૭૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

ધર્મરાજ્ય કેવુ હોય ?

સર્ગ ૭૩ મો

પુનમરજુ તો દુઃખી થયેલા બ્રાહ્મણનો વિલાપ પ્રસ્થાપ્ય તુ સ શત્રવં બ્રાતૃચ્છા સહ રાઘવ । પ્રસુમોદ સુલ્લી રાજ્ય ધમણ પરિગલયન્ ॥૧॥

શત્રુને વિદાય કર્યા પછી લાઈઓની સાથે સગચદ્ર ધર્મવિધિથી પ્રબંધ પાલન કરતા સુખી રાજ્યમા આનંદ ભોગવતા હતા ૧ કેટલાક દિવસ વીત્યા ત્યા પ્રજાજનમાયી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પોતાનો મૃત પુત્ર લઈને રાજસભામા આવ્યો ૨

તે બ્રાહ્મણ પુત્રનેહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખોવાળી અનેક પ્રકારની વાણીથી વિલાપ કરતો હતો અને 'હે પુત્ર ! હે પુત્ર !' એમ અનેકવાર બોલતો હતો 'હાય ! મે પૂર્વ જન્મમા કયા પાપો કર્યા હશે કે મારો આ એકનો એક પુત્ર મરણ પામ્યો !' એવી આ એકને એક પુત્ર મરણ પામ્યો !' એવી પુત્રનેહને લીધે દુઃખચુક્ત વાણી વારવાર તે બોલતો હતો 'પૂર્વજન્મમા એવા તે શા કાળા કર્મ કર્યા હશે કે મારે મારા પુત્ર મરણ પામ્યો !' પ્રસંગ આવ્યો ? હે પુત્ર ! તુ તો પદ્મ વરસનો સુવાની પ્રાપ્ત ન થયેલી હોય તેવા બાળક જેવો હતો, ત્યા તો તને, મને

દુઃખ ઉત્પન્ન કરવા માટે અકાળે મરણ પામેલો બેઉ છુ ! ૧-૫ હે પુત્ર ! તારા શોકને લીધે હું તથા તારી જનની થોડા જ દિવસમા મરણ પામીશુ, એમા જરા પણ સંશય નથી. ૬ હે પુત્ર ! હું કહી અસત્ય બોલ્યો હોઉ કે કોઈ પણ હિંસા કરી હોય અથવા કોઈ પણ ગ્રાહીનું કનારેય પણ મન, વચન કે કર્મથી અહિત કર્યું હોય એમ મને સાબરતુ નથી તો કયા પાપને લીધે આવે મારો બાળકપુત્ર પિતૃકાચ કર્યા સિવાય યમચંદનમા ગયો ૧૦ મે આવુ અકાળ મૃત્યુ પામિતુ ભય કરદર્શન પૂર્વે થયુ હોય એમ માલખ્યુ પણ નથી અને જોયુ પણ નથી એ તો રામના રાજ્યમા બને છે ! ખરેખર, રામનું કોઈ મહાન દુષ્ટત્વ હોવુ બેઈએ, એમા જરાયે સંશય નથી એના લીધે જ બાળકોના અકાળ મરણ થાય છે બાળકોને મૃત્યુનો ભય ઉત્પન્ન થવાનું બીજુ કોઈ પણ કારણ નથી, માટે હે રાજન ! મારા મૃત્યુવશ થયેલા પુત્રને નિવારો, ૧૧ નહિ તો હું મારી પત્ની સહિત રાજદ્વારમા જ મરીશ હે રામ ! અમારી પ્રજા હત્યા લઈને તમે સુખી થાઓ ૧૨ અને લાઈઓ સહિત દીધાસુખ ભોગવજો હે મહાબળવાન ! તમારા આ રાજ્યમા અમે સુખે રહેતા હતા, ૧૩ પણ અત્યારે તમારા રાજ્યમા રહેવાથી જ અમે આ દુઃખમા આવી પડ્યા ! કાળવશ થયેલા એવા અમને અત્યાર તમારા રાજ્યમા જરાયે સુખ નથી ૧૪ મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુએ આપન કરેલા આ રાજ્ય પર હાલમા રાજા રામચંદ્રનુ આધિપત્ય નાહિ, તેમા બાળકોના અકાળ મૃત્યુ થાય છે, તેથી આખો દેશ અનાથજેવો થઈ ગયો છે, કારણ કે રાજાના દોષોથી રાજનું વિધિવત્ પરિપાલન થતુ નથી એવી પ્રજા વિપત્તિમા આવી પડે છે અને રાજાના દુરાચરણથી પ્રજાજન અકાળ મૃત્યુને અર્પીત થાય છે ૧૫૧૬ અથવા બ્યારે નગરોમા અને દેશમા નાણુસો અનુચિત કર્મો કરે છે, છતા રાજા તેનું નિવારણ કરતો નથી, ત્યારે અકાળ મરણનો

ભય ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૭} દેશમાં કે ગહેરમાં
કાઈ પણ રાજદોષ અવશ્ય થતો હોવો જોઈએ,
તે સિવાય આવા બાળમરણુ વાય નહિ' આ
રીતે અનેક પ્રકારના વચનોથી રાજાને વારંવાર
સતાપ આપતો અને પુનમરણુના દુઃખથી
બળી રહેવો તે બ્રાહ્મણ પોતાના મૃતપુત્રના
હેઠને આલિંગન કરતો વિલાપ કરવા
લાગ્યો. ૧૮, ૧૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિમન્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૭૩ મે સ્તવ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો

નારદભક્ષ્યે કહેલું બાળમરણુનું નરણુ
તથા તુ કારણ તસ્ય દ્વિજસ્ય પરિદેનમ્ ।
નુદ્રાવ રાષવ સર્વે દુઃસ્વશોકસમન્વિતમ્ ॥૧॥
રાજા રામચંદ્ર તે બ્રાહ્મણોના દુઃખ અને
શોકયુક્ત કરણ વિલાપ સાંભળ્યો પછી આ
દુઃખથી અત્યંત બળી ગયેલા તેમણે મંત્રીઓ,
વસિષ્ઠ અને વામદેવ વગેરે ઋષિઓ, ભાઈઓ
અને પૌરજનોઆદિ સર્વને સલામી યોલાવ્યા.
એટલે થોડીવારમાં માર્કંડેય, મૌહ્યનંદ, વામદેવ,
કાશ્યપ, કાત્યાયન, જાત્યાયિ ગૌતમ અને નારદ,
એ આઠ ભૂદેવો સહિત વસિષ્ઠ મુનિ રાજસલામી
આવ્યા અને તેઓએ દેવ તુલ્ય રાજાને 'તમારો
જય થાઓ' એમ કહ્યું.^{૨-૪} મહર્ષિ વસિષ્ઠની
સાથે આવેલા એ સર્વ દિવ્યશ્રેણીને આસન
આપ્યા પછી રાજા રામચંદ્ર તેઓને હાથ જોડી
નમસ્કાર કર્યા પછી મંત્રીઓ તેમજ પૌરજનો-
ના યથાયોગ્ય નતકાર કરી રાજા રામચંદ્ર કહ્યું
'આ દિવ્ગ રાજદ્વાર ઝેડીને ગેકો છે અને કહે
છે કે, 'બાળકનું મરણુ થાય છે તે રાજાના
દોષથી થાય છે.' રાજા રામચંદ્રના દીન વચનો
સાંભળી દેવર્ષિ નારદભક્ષ્યે સર્વ ઋષિઓની
સનિધિમાં કહ્યું. 'હે રાજા! આ બાળકનું
અકાળ મરણુ થવાનું કારણ સાંભળો અને પછી
તે વિશે કરવા જેવું હોય તે કરો.

હે રાજા! પૂર્વે મૃતયુગમાં બ્રાહ્મણો તપ
કરતા હતા.^{૧-૪} તે સમયે બ્રાહ્મણો વિના

નીજી કોઈ તપ કરતું ન હતું, તે યુગમાં
અજ્ઞાનતા આવરણરહિત તેજસ્વી બ્રાહ્મણો
વર્ણ મુખ્ય હોતો.^{૧૦} સર્વ લોકો દીર્ઘદર્શી
હતા અને અકાળ મરણુથી રહિત હતા પછી
ત્રેતાયુગમાં લોકો દેહાત્મભુદ્ધિવાળા થયા.^{૧૧}
જેમ સત્યયુગમાં બ્રાહ્મણો તપ અને વીર્યમાં
સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા, તેમ આ ત્રેતાયુગમાં એ જ
બાળતોમાં ક્ષત્રિયો સૌથી શ્રેષ્ઠ થયા ત્રેતા-
યુગમાં આર્યો ત્યારે પૂર્વે જેઓ તપશ્ચર્યા કર-
વામાં બ્રાહ્મણોથી હીન હતા, તે મહાત્મા ક્ષત્રિયો
તપશ્ચર્યા કરવામાં બ્રાહ્મણોની સમાન થઈ ગયા.
આ યુગમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બન્ને
વર્ણો તપ અને વીર્ય એ બન્નેમાં એક સરખા
થઈ ગયા.^{૧૨, ૧૩} આમ થવાથી બ્રાહ્મણો અને
ક્ષત્રિયોમાં કાંઈ વિશેષ ભેદ ન રહ્યો, એટલે
સ્મૃતિકાર મનુ આદિએ ચારે વર્ણોના સર્વ-
લોકસમત ધર્મ (ધર્મશાસ્ત્રો લખીને) મધ્યાર્યો
ત્રેતાયુગમાં જ્યારે અધર્મના આવરણરહિત
યશાદિ ધર્મ પ્રવર્તતો હતો, ત્યારે અનૃત,
હિંસા, અસતોષ અને વિગ્રહ એ ચાર પગ
વાળા અધર્મે એક પગ પૃથ્વી ઉપર મૂકો
હતો, અર્થાત્ આ યુગમાં ધર્મને નામે અસત્ય
શરૂ થયું એ પ્રમાણે જ્યારે આ યુગનો થોથો
ભાગ અધર્મયુક્ત થયો, ત્યારે ધર્મતેજ આજુ
થઈ ગયું.^{૧૪, ૧૫} પૂર્વે સત્યયુગમાં મનુષ્યોને
જે પુર. દેશ, ઘર, ખેતર વગેરે સર્વશુભમાં
પ્રેરતા હતા, તે હવે ત્રેતાયુગમાં પરસ્પર રત્ને
શુભયુક્ત દ્રવ્યથી મળ ઉત્પન્ન કરનાર ઘર્ષ
પડ્યા પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તેલા ત્રેતાયુગમાં
અધર્મનો થોથો ભાગ ઉત્પન્ન થયો હતો,
તેમાંથી અનૃત (અસત્ય) ઉત્પન્ન થયું.^{૧૬} અધ-
ર્મનું એક ચરણ અસત્ય જ્યારે પૃથ્વી ઉપર
વ્યાપી ગયું, ત્યારે અતિશય દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર
માણસોનું આયુષ્ય દ્વંક થયું.^{૧૭} અધર્મમાંથી
પૃથ્વી ઉપર જ્યારે અનૃત ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે
લોકો શુભ આચરણ પાળી સત્યરૂપ ધર્મ
પાળવા લાગ્યા. એ યુગમાં બ્રાહ્મણો ને ક્ષત્રિયો

તપશ્ચર્યા કરતા હતા અને ખીલ લોકો તેઓની સેવા કરતા હતા, તેથી તેઓમાં વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બન્ને વર્ણોના શુશ્રૂષારૂપ પરમધર્મ થયો; તેમાં પણ ખાસ કરીને શૂદ્રો સર્વ વર્ણોની પૂજા કરતા હતા. ૧૮-૨૦ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! ત્રેતાયુગના અંતમાં જ્યારે અનૃતરૂપ અધર્મ વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણમાં પ્રવર્તી રહ્યો, ત્યારે એના સંગમાં આવતા બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનો હાસ શરૂ થયો. ૨૧ ત્યાર પછી અધર્મે પોતાનો હિસારૂપી ખીલે પગ પૃથ્વી ઉપર મૂક્યો, ત્યારે દ્વાપરયુગની શરૂઆત થઈ. ૨૨ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ચાલતા ત્રેતાયુગનો અંત આવવાથી દ્વાપરયુગ શરૂ થતાં અધર્મ અને અનૃતનું જોર વધતું આવ્યું. ૨૩ દ્વાપર-યુગમાં વૈશ્યોએ તપ કરવા માંડ્યું, અર્થાત્ તે ત્રીજા યુગમાં આ ત્રણે વર્ણોએ અનુક્રમે તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. ૨૪ હે નરશ્રેષ્ઠ ! એ તપ-રૂપ ધર્મ યુગયુગમાં ત્રણે વર્ણોએ પાળ્યો, પણ ત્રણે યુગમાં શૂદ્રને તપ કરવાનો અધિકાર મળ્યો ન હતો, તેઓ કલિયુગમાં મહાન તપ-શ્ચર્યા કરનાર થયો, પરંતુ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! અત્યારે તો દ્વાપરયુગ હોવા છતાં હીનવર્ણ શૂદ્ર પણ મહાતપ કરે છે. ૨૫, ૨૬ પરંતુ હે રાજન ! દ્વાપરયુગમાં શૂદ્રો તપશ્ચર્યા કરે તો મહાન અધર્મ થાય. અત્યારે તમારા રાજ્યમાં કોઈ મહાતપસ્વી દુર્બુદ્ધિ શૂદ્ર તપ કરે છે, તેથી આ બાળકનું અકાળ મરણ થયેલું છે; કારણ કે જે રાજાના રાજ્યમાં આવો અધર્મ કે અકાર્ય થાય છે, તેના નગરની બધી લક્ષ્મી નાશ થાય છે અને જે તેનું નિવાસ્ય કરવામાં આવતું પામે છે અને જે તેનું નિવાસ્ય કરવામાં આવતું નથી, તો તે રાજા નિઃસંશય તુરંત જ નરકે જાય છે. ધર્મવિધિથી પ્રજાને પાળનાર રાજાને પ્રજાનાં અધ્યયન, તપ અને સુકૃતના પુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ મળે છે. ૨૭-૩૦ પુણ્યના છઠ્ઠા ભાગનો ભાગીદાર રાજા પ્રજાનું રક્ષણ શા માટે ન કરે ? માટે હે પુરુષશાસ્ત્રી ! તમે તમારા રાજ્યમાં તપાસ કરો. ૩૧ અને જ્યાં જ્યાં હૃષ્ટ્ય જોવામાં

આવે, ત્યાં ત્યાં નિવાસ્ય કરો. એ પ્રમાણે કરવાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થશે અને માણસોનું આયુષ્ય લાંબું થશે, એટલું જ નહિ પણ હે નરશ્રેષ્ઠ ! આ બાળક પણ જીવિત થશે. ૩૨ ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મૃતિપ્રણીત આનિષ્યજ્ઞ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૭૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો

બ્રાહ્મણના બાળકને જિવાદવાનો પ્રયત્ન
નારદસ્ય તુ તદ્વાક્યં શ્રુત્વાનૃતમયં યથા ।
પ્રદ્યેમનુલં લેભે લક્ષમણં ચેદમવ્રતીત્ ॥ ૧ ॥

નારદજીનાં અમૃત જેવાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રને અતિશય આનંદ થયો. તેમણે લક્ષમણને કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! હે સુવ્રત ! જાઓ, આ દિવ્યશ્રેષ્ઠને ધીરજ આપીને તેના બાળકના શરીરને તેલની કડામાં રખાવો. ૧, ૨ હે સૌમ્ય ! એ બાળકને ઈન્દ્ર ન થાય તે રીતે અતિશય સુગંધોદાર તેલમાં સાચવી રખાવો. ૩ એ શુભ આચારવાળા બાળકના શરીરને એવી રીતે સંભાળો કે જેથી એના અંગમાં સ્વરૂપનો કે ખીલે કોઈ પણ ફેરફાર થાય નહિ. ૪ શુભ લક્ષણયુક્ત લક્ષમણને એ પ્રમાણે કહી રામચંદ્રે મનથી સંકલ્પ કર્યો : ‘હે મહાપ્રશસ્તી પુષ્પક ! તું અહીં આવ. ૫ રામચંદ્રના મનને વિચાર બાણીને સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાન એક ઘડીમાં તેમની પાસે આવ્યું અને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યું : ‘હે નરાધિપ ! હે મહાખાહો ! આ તમારો સેવક તમારી પાસે હાજર છે. ૬ પુષ્પકની એવી ગીડી વાણી સાંભળી રાજા રામચંદ્રે સર્વ મહાપિંચોને નમસ્કાર કરી તેમ જ લક્ષમણ અને હરતને નગરરક્ષક નીમી અતિશય તેજસ્વી ખડ્ગ, ધનુષ્ય અને ભાથું અહણ કરી તેમાં ચડ્યા.

હૃષ્ટ્યની શોધમાં નીકળેલા રામચંદ્ર પ્રથમ પશ્ચિમ દિશામાં ગયા અને ત્યાંથી શોભાય-માન હિમાલય પર્વતવાળી ઉત્તર દિશામાં ગયા. ૧-૧૦ ત્યાં કોઈ પણ હૃષ્ટ્ય જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યારે તેઓ પૂર્વ દિશામાં ગયા.

પુષ્પક વિમાનમાં રહેલા મહાબાહુ રામચંદ્રે પૂર્વ દિશાને પણ શુભ આચારવાળી અને દર્પણ જેવી નિર્મળ ભેદ^{૧૩૧૨} ત્યારે તેઓ દક્ષિણ દિશામાં ગયા, ત્યાં શેવલ પર્વતની ઉત્તર બાજુએ એક મહાન સરોવર તેમના બેવામાં આવ્યું^{૧૩} તે સરોવરના કિનારે બેધે મસ્તકે રહીને નહાન તપ કરતા એક તપસ્વીને તેમણે બોલ્યો^{૧૪}

તે ઉત્તમ તપ આચરનાર પાસે જઈને રાજા રામચંદ્રે કહ્યું ‘હે સુનત! તને ધન્ય છે^{૧૫} હે દ્વલકમ્! હે તપોવૃદ્ધ! કુતલલથી હું દશરથ રાજાનો પુત્ર રામ તને પ્રહુ છું, તું કઈ જાતનો છે? ^{૧૧૬} બીજાની મહામુશ્કેલીએ આચરી શકાય એવું આ તપ તું આચરે છે તેનો હેતુ શું તારે વર્ગ જેળવવું છે કે બીજું કાંઈ વરદાન મેળવવું છે કે કાંઈ બીજું જ હેતુ મનમાં ધન્યો છે? હે તાપસ! તું જે હેતુનો આશ્રય કરી આ તપ આચરે છે તે સાબળવાને હું ઈચ્છુ છું તું ક’નાજી કરનાર બ્રાહ્મણ છે કે મુશ્કેલીથી છૂટી શકાય એવો ક્ષત્રિય છે કે વૈશ્ય જાતનો છે કે શૂદ્ર જાતનો છે? જે હોય તે તું સત્ય કહે’ રાજાના વચનો સાંભળી બેધે મસ્તકે તપ કરનાર તપસ્વી એ નરશંકર રામચંદ્રને પોતાની બાતિ કહી તેમ જ તપ કરવાનું પ્રારણ પાપું કહ્યું^{૧૭-૧૮}

હવે શ્રી રામી મહાબાહુને તપ કરી શ્રી રામચંદ્રના ઉત્તર હાથે જાય તે સારું રામચંદ્રે

સર્ગ ૭૬ મો

પ્રથમ માગ તે જનનપ્રાપ્તિ-રામચંદ્રનું
અગસ્ય મુનિના આશ્રમે જન્મ-
આતિથ્યનો સ્વીકાર

તસ્ય તદ્વચન શ્રત્વા રામસ્થાકુપ્તક્રમણ ।

અવાક્ષિપ્તસ્તથામૂતા વાક્યમેતદુવાચ ॥૧॥

અકિંજલકર્મી રાજા રામચંદ્રના વચનો સાંભળી બેધે મસ્તકે તપ કરતા તપસ્વીએ ઉત્તર આપ્યો^૧ ‘હે રામ! હું શૂદ્ર જાતના જન્મે છું. હે મહાશય! આ જ શરીરથી

દેવત્વ પામવાની ઇચ્છાથી હું આ ઉચ્ચ તપ આચરુ છું હે રામ! હું સત્ય કહું છું કે મને દેવલોક જીતવાની ઇચ્છા છે હે કાકુત્સ્થ! મારું નામ શબ્દક છે અને હું જાતે શૂદ્ર છું’

તપસ્વીનો ઉત્તર સાંભળી રાજા રામચંદ્રે તરત જ તેજસ્વી ખડગ વડે તેનું માથું કાપી નાખ્યું^{૨-૪} ત્યારે એ શૂદ્ર હણાયો, ત્યારે અગ્નિ સહિત ડૂક અને બીજા દેવતાઓ ‘સારું કર્યું, સારું કર્યું’ એ પ્રમાણે વાર વાર ઝડીને રાધવની પ્રતિજ્ઞા કરવા લાગ્યા^૫ તે માથે અતિશય સુગંધીદાર દિવ્ય પુષ્પોની નહાન વૃષ્ટિ થઈ અને વાયુને લીધે તે પુષ્પો ચારે તરફ પથરાઈ ગયા

અતિશય પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ સત્ય પરાકર્મી રામચંદ્રને કહ્યું ‘હે મહામતિ દેવ! આપે દેવોને પ્રિય આ કાર્ય બહુ ઠીક કર્યું છે હે રઘુનંદન! હવે તમારા પરાકર્મથી આ શૂદ્ર સ્વર્ગનો અધિકારી થશે નહિ માટે હે જન તાપન! હે સૌમ્ય! તમારી ઇચ્છા હોય તે વરદાન માગી લ્યો’^{૬-૮} દેવોનું આ ભાષણ સાંભળી સત્યપરાકર્મી રામચંદ્રે હાથ જોડીને સહસ્રોચ્ચન ઇંદ્રને કહ્યું ‘જે દેવો મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય, તે મને પરમ ઇંદ્ર સત વરદાન આપો કે પેલા બ્રાહ્મણનો પુત્ર સંજયન વાય^{૧૦} મારા દોષને લીધે બ્રાહ્મણનો એકનો એક પુત્ર અકાળે મરણ પામી યમને સ્વાધીન થયો છે તમારું કટકાણું થાઓ એ બ્રાહ્મણના પુત્રને જિવાડો, કારણ કે ‘હું તારા પુત્રને જિવાડીશ’ એવી મેં તે બ્રાહ્મણ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી છે’ રાધવના વચન સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ પ્રીતિ સહિત કહ્યું ‘હે કાકુત્સ્થ! હવે આપ ઘેર પધારો તે બાળક સંજયન થઈ ગયો છે અને પોતાના ઇંદ્ર મિત્રો ને ભેટી ચૂક્યો છે હે કાકુત્સ્થ! જે પળે આ શૂદ્રનો વધ કરવામાં આવ્યો, તે જ પળે એ બાળક સંજયન થયો છે તે નરશંકર! તમારું કટકાણું થાઓ, હવે અમે જઈશું હે રાધવ!

હવે અમે અગત્ય સપિને આશ્રમ બેવા ઇચ્છીએ છીએ હે મહાતેજસ્વી રામ ! એ પ્રહર્ષિએ બાર વરસ સુધી જળમા શયન કર્યું હતું, તેની દીક્ષા આજે પૂરી થાય છે હે કાકુત્સ્થ ! એમને અભિનંદન આપવા અમે સર્વ ત્યા જઈએ છીએ, તે સપિશ્રેષ્ઠના દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તમે પણ ત્યા ચાલો.

ત્યારે દેવોની સાથે ત્યા જવાની હા પાડી રાજા રામચંદ્ર હેમભૂષિત પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને જવા લાગ્યા દેવો અતિશય વિનંતાર વાળા વિમાનોમાં બેસીને અગત્ય આશ્રમમાં જતા હતા તે સમયે રામચંદ્ર પણ તેમની પાછળ પાછળ ઉતાવળે ત્યા જતા હતા તપોનિધિ ધર્મોત્તમ અગત્ય મુનિએ દેવોને આવેલા બેઠને તે સર્વની સારી રીતે પૂછ કરી મહર્ષિનો અતિથિસત્કાર ન્વીકારી દેવોએ તે મહામુનિની પૂજા કરી પછી પ્રસન્ન થયેલા એ સર્વ દેવો પોતાના સાથીએ સહિત ન્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. ૧૧-૨૨ રાજા રામચંદ્રે પણ પુષ્પક વિમાનમાંથી ઊતરી મુનિશ્રદ્ધ અગત્ય સપિને પ્રણામ કર્યા. ૨૩ તેજથી દેહીધ્યમાન મહાત્માને પગે લાગ્યા પછી રાજા રામચંદ્રે મુનિએ પ્રાર્થના આસન ઉપર પ્રેક્ષા. ૨૪ પછી મહાતેજની અને મહાતપસ્વી અગત્ય મુનિએ તેમને કહ્યું

‘હે રાધવ ! હું તમારું વ્હાલ કંઈ છું તમારા આગમન માટે હું મારા ઘરલાગ્ય સમજી છું. ૨૫ હે રામ ! તમે અનેક ઉત્તમ ગુણોવાળા હોવાથી મને ખુબ જ આનંદ છે હે રાજા ! તમે મારા પૂજનીય અતિથિ છે અને નિરંતર મારા હૃદયમાં વસેલા છે. જૂઠ્ઠો વધ કરનાર તમે આટલામાં આવેલા છો એમ દેવોએ મને હંમણા. ૨૬ સમાચાર આપેલા હતા વળી તમે ધર્મવિદિધી બ્રાહ્મણના પુત્રને સજીવન કર્યો છે હે રાધવ ! તમે જ શ્રીમાન નારાયણ છો અને તમારામાં જ સર્વ સંસાર સ્થાપિત થયેલો છે તમે સર્વ દેવોના પ્રભુ છો, તમે જ સનાતન પુરુષ છો તમે અજન્મની રાત્રિ મારા

આશ્રમમાં રહી પ્રભાતે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અથોવ્યાપુરીમાં બળે હે સૌમ્ય ! પોતાના તેજથી દીપતા વિવંકર્માએ નિર્માણ કરેલા આ દિવ્ય આભરણને આપના દિવ્ય શરીર ઉપર ધારણ કરો અને મારું પ્રિય કરો, કારણ કે પોતાને દાનમાં મળેલી વસ્તુને ઉપયોગમાં લીધા સિવાય બીજાને દાનમાં આપી દેવી, એ મહાન કૃણકૃપ આભરણને ધારણ કરવા તમે જ શક્તિમાન છો, માટે હે નરાધિપ ! હું તમને વિધિપૂર્વક આ પ્રદીપ્ત સૂર્ય સરણુ વિચિત્ર અને દિવ્ય આભરણ આપુ છું તે આપ સ્વીકારો. ૨૨૯-૩૩

ત્યારે ઇક્ષ્વાકુઓમાં મહારથી અનેક યુદ્ધિ માનોમાં શ્રદ્ધ રામચંદ્ર ક્ષાંત્યધર્મનું અમરણ કરીને કહ્યું ‘હે ભગવન ! બ્રાહ્મણની પાસેથી દાન લેવું એ નિદનીય છે. ૧ વિપ્રોએ ક્ષત્રિયો પાસેથી દાન લેવું એ વિહિત છે, પણ ક્ષત્રિયે વિપ્ર પાસેથી દાન કેવી રીતે લેવાય ? ૨ તેમાં આપના જેવા બ્રહ્મવેત્તા પાસેથી તો તે કેમ જ લેવાય ? આ વિષે કહેવાને આપ જ ચોગ્ય છો.’ રામના વચનો સાંભળી મહર્ષિએ કહ્યું ‘હે રામ ! પૂર્વે બ્રહ્મસાનપૂર્ણ સત્યયુગમાં સર્વ પ્રજા રાજા વિનાની હતી, ત્યારે રાજાઓમાં તો માત્ર દેવોને રાજ ઇદ્ર જ હતો એ સમયે સર્વ પ્રજા રાજા મેળવવા માટે આદિદેવ બ્રહ્માની પાને બેઠને પ્રાર્થના કરવા લાગી ‘હે દેવો ઇદ્રને તો તમે દેવોનો રાજા બનાવ્યો, ૪૫ માત્ર હે લોકેશ ! અમને નરશ્રેષ્ઠ રાજા આપો કે જેની પૂજા કરી અમે પાપ રહિત થઈ ચારે તરફ વિચરી શકીએ અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે ‘રાજા વિના વસતુ નહિ’ આથી દેવવ્રત બ્રહ્માએ ઇદ્ર સહિત સર્વ લોક પાલોને બોલાવી કહ્યું ૪૬ ‘તમે સર્વ તમાર તેજનો અશ આપો, જેથી હું રાજા નિમાલ કરું’ તેથી સર્વ લોકપાલોએ પોતાના તેજનો અશ તેમને આપ્યો. ૪૭ ત્યારે બ્રહ્માએ ‘ભુવ’

અથોત 'શબ્દ' કયો, જેવી હુપ નામનો રાજ
થયો તેને પ્રહ્લાએ લોકપાત્રોના અશયુક્ત
ખનાવ્યો હતો તે હુપ રાજાને પ્રતના
ઈશ્વર તરીકે નિર્માણ કયો, ત્યારે તે રાજાએ
ઈશ્વરના અશથી આખી પૃથ્વી વગ કરી ૧૦
વરણના અશથી પોતાના ચારીરનુ પોપણ
કયું, તેમ જ કુબેરના અશથી પ્રભને ધનનુ
દાન કયું.^{૧૧} અને યમ રાજાના લાગથી પ્રભ
ઉપર શાસન કયું હે નરશ્રેષ્ઠ રઘુનંદન! તમે
ઈશ્વરરૂપ હોવાથી મને કૃતાઈ કરવા ખાતર
આ અત કાર નહણુ કેવો તેથી અમાજ ક યાણુ
થશે ૧૨-૧૪ અજન્ય મુનિના વચન સાલળી
રામચંદ્રે સૂર્ય મરખા તેજની, દિવ્ય, વિચિત્ર
અને ઉત્તમ આતરણને નીજાર કયો એટલે
આ તેજની આભરણ કેવી ગીતે પ્રાપ્ત થયા
તે અજ ધી પ્રભુ હે હાન! મહાચરાત્મી!
કૃતજનાથી હું તમને પ્રણામ કરું કે, આતરણ
તેજની અને અદ્ભુત આકારવાળા આ દિવ્ય
આનરણો આપને કયાની મળ્યા? જેવી ગીતે
મળ્યા? અથવા કોણે કાની પમેરી હરી નીધા
હતા? આ અનેક આશ્ચર્યોના પરમ સાગર
હો ત્યારે અગત્ય મુનિએ કહ્યું 'હે રામ!
'વે' ત્રેતાયુગના જે પ્રમાણે બનેલ છે, તે
પ્રમાણે કહું હું ને સાલળો ૧૪, ૧૬

નિત શ્રી રામી નહણુ નમ્રાત્મ અદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરકાંડ માં ૭૬ માં સુગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો

અગત્યને આભરણ આપનારી કથા
પુરા ત્રતાયુગે રામ વસુન્ધરુ વસ્તરમ્ ।
સમન્તાઘાજનશત સ્મિન્ન પત્તર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥
'હે રામ! પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં ને કડો યોજન
ના વિસ્તારવાળુ પશુપક્ષો વિનાનુ એક મહાવન
હતું હે સૌમ્ય! મનુષ્ય વિનાના તે અરણ્યમાં
ઉત્તમ તપ કરનારો હું એક વખતે આશુ વન
જેવા બહાર નીકળ્યો ૧૨ સુખ આપનારા
અનેક જાતના મ્વાદિષ્ટ ફળ અને મૂળેવાળુ તે
વનનુ ખરેખરે સ્વરૂપ જાણવાને કોઈ શક્તિ

માન ન હતું. તે અરણ્યની મધ્યમાં એક યોજન
લાથુ-પહોણું સરોવર હતું, તેના કિનારા ઉપર
હન, કારકવ અને ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ
શોભી રહ્યા હતા, તેમાં પોયણી અને ઢમળો
ખીલી રહ્યા હતા તેમાં કોઈ પણ મધ્યે શેવાળ
નજર આવતી ન હતી વળી નવાઈ જેવું તો
એ હતું કે, એનું જળ પણ અતિરામ મ્વાદિષ્ટ
હતું.^{૩-૫} ઘડવલી રહિત તેમજ ખાળખાટ
વિનાના અને પક્ષીઓની શોભતા એ સંગવરના
કિનારા પર એક સુદર આશ્રમ આવેલો હતો.
એ આશ્રમવાન અતિગય પ્રાચીન અને પવિત્ર
હતું, જ્યાં તે તપનીજનથી રહિત હતું હે
પુનપદ્મ! જોખમસુત્રની એક રાત્રિ હું એ આશ્રમ
મમાં રહ્યો ૧૭ પ્રાત કાળમાં ઊઠી નાહવા માટે
તે સંગવરાનનારા પાને ગયો, ત્યારે ત્યાં કોઈક
માણુ મનુ તરુન તાનુ અને અતિશય પુષ્ટ રામ
મે જોયું હે રામ! એ મોટું શખ ડોનું હશે
અને કયાથી આવ્યું હશે ઇત્યાદિ વિષયનો એક
મુદ્દત મુખી મે વિચાર કયો 'આ શું હશે?'
જેમ વિચાર કરતો હું સરોવરના કિનારા ઉપર
કેટલોક સમય બેસી રહ્યો, અ તે એક દિવ્ય અને
અમુત દર્શન મારા જોવામાં આવ્યું ૧૦

'હે રઘુનંદન! હ સના આકારનુ, મન જેવા
વેગવાળુ અને અતિ વિશાળ એક વિમાન ત્યાં
આન્યુ તેમાં અત્યંત સ્વરૂપવાળો એક સ્વર્ગીય
પુરુષ મેઠેનો હતો ૧૧ હે વીર! હિં આમુપણુ
ધારણુ કરનારી એક હબાર અપ્સરાઓ તેની
ઉપાસના કરતી હતી વળી કેટલીક જાતી હતી
તેમ જ ખીછ કેટલીક મૃદંગ, વીણા વગેરે રમ્ય
વાજાઓ વગાડતી હતી કોઈ નાચતી કતી,
કેટલીક કમળ સરખા વૈભવવાળી સ્ત્રીઓ મુવણુ
ના હાથવાળા, મહાઘટ અને ચક્રકિરણ સરખા
ભિજળા આમરથી તે રાજાના મુખ ઉપર પવન
નાખતી હતી પછી હે રામ! જેમ સૂર્ય મુજે
પર્વતના શિખર ઉપરથી ઊતરે તેમ તે સ્વર્ગીય
પુરુષ સિંહાસન ઉપરથી ઊતર્યો અને વિમાન
માંથી બહાર આવી મારા દેખતા જ તે થયને

આવા મંદચો. ૧૨-૧૫ પુષ્ટ અવયવોનું માંસ
ધરાતાં સુધી ખાઈ રહ્યા પછી જળ પીવા માટે
તે પુરુષ સરેરાશમાં જિતયો. હે રઘુનંદન!
જેઈએ તેટલું જળપાન કર્યો પછી તે સ્વર્ગીય
પુરુષ પોતાના શ્રેષ્ઠ વિમાનમાં ચડવા લાગ્યો,
ત્યારે વિમાનમાં ચડતા દેવ સરખા તે સ્વર્ગીય
પુરુષને મેં કહ્યું : ‘હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમે કોણ
છો? આ નિંદ્ય આહાર તમે શા માટે કર્યો?
હે સૌમ્ય! તેનું કારણ કહેવાને તમે યોગ્ય છો.
હે સૌમ્ય દેવવર! આવો આહાર કરવાનો કેને
ભાવ થાય? મને મહાન આશ્ચર્ય થયું છે. હું
તમારું સર્વ વૃત્તાત્ત સાંભળવા ઇચ્છું છું; કારણ
કે આ શળસક્ષણ તમારા જેવાને યોગ્ય નથી.
હે નરેન્દ્ર! મને કુતૂહલ લાગવાથી આ વાત
‘હું છું.’ ત્યારે તે સ્વર્ગીય પુરુષે મારાં વચનો
સાંભળી રાત્વતા અને નમ્રતાથી પોતાનું વૃત્તાત્ત
મને કહ્યું. ૧૬-૨૨

છાત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૭૭મા ૭૮મા સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો

અગસ્ત્યને આભારજીપ્રાપ્તિ

શ્રુત્વા તુ માતેતે વાક્યં મમ રામ મુમાક્ષરમ્ ।
પ્રાક્ષાલઃ પ્રત્યુવાચેદં સ સ્વર્ગી રઘુનન્દન ॥ ૧ ॥

‘હે રામ! હે રઘુનંદન! શુભાશ્રવાણાં
મારાં વચનો સાંભળી તથા હાથ જોડીને તે
સ્વર્ગીય પુરુષે ઉત્તર આપ્યો : ‘હે પ્રહ્લન!
હે દિવ્ય! જો તમે મને પૂછો છો, તો મારાં
સુખદુઃખનું કારણ સાંભળો. અત્યાર સુધી તે
દર ન કરી શકાય એવું છે. ૨ પૂર્વે ત્રણે લોકમાં
પ્રખ્યાત, પરાક્રમી અને મહાયશસ્ત્રી મુદેવ નામે
વિદલદેશના રાજા હતા, તે મારા પિતા થાય. ૩
હે પ્રહ્લન! તેમને જે સ્ત્રીઓથી જે પુત્રો ઉત્પન્ન
થયા હતા. તેમા મારું નામ શ્રવેત હતું અને
મારા નાના ભાઈનું નામ સુરથ હતું. ૪ જ્યારે
મારા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારે પૌરુષોએ
મને રાજ્યાભિષિક્તા કર્યો. એટલે હું અતિશય
લાવણીનીથી ધર્મવિધિથી રાજ્ય ચલાવવા

લાગ્યો. હે સુમત! જો રીતે રાજ્ય કરતાં કરતાં
અને ધર્મવિધિથી પ્રભાતું રક્ષણ કરતાં કરતાં
એક હજાર વર્ષ વહી ગયાં. ૫ આંતે હે દિવ્ય-
ત્તમ! કોઈ પણ નિમિત્તથી હું મારું આયુષ્ય
બાળી ગયો; ત્યારે કાળધર્મનો વિચાર કરી
મારા ભાઈ સુરથનો રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક
કરીને રાજપાટનો ત્યાગ કરી તપ કરવા માટે
હું પશુપક્ષી વિનાના આ ભયંકર વનમાં આ
સુંદર સરેરાશની સમીપ આગ્યો હતો અને
તેના કિનારા ઉપર લાંબા કાળ સુધી મેં તપ
કયું હતું. ૭-૮ આ મહાવનમાં ત્રણ હજાર વરસ
સુધી ભયંકર તપ કરીને હું પરમશ્રેષ્ઠ પ્રહ્લ-
લોકમાં ગયો; પણ હે દિવ્યત્તમ! સ્વર્ગ પ્રાપ્ત
કર્યો પછી મને ક્રુધા અને પિપાસા અતિશય
પીડા કરવા લાગી, જેથી મારી ઇન્દ્રિયા આકુળ-
વ્યાકુળ થઈ ગઈ. આથી ત્રણે લોકમાં શ્રદ્ધ પ્રહ્લ-
લોકમાં જઈને મેં પિતામહને કહ્યું : ‘હે ભગ-
વન! આ પ્રહ્લેલોકમાં તો ક્રુધા અને પિપાસા
લાગતી નથી. ૧૦-૧૨ છતાં મારાં ક્યાં કર્મને
લીધે આ ક્રુધા અને પિપાસા મારે કેટલા નુકતી
નથી? હે પિતામહ! મારે શું આહાર કરવો?’ ૧૩

ત્યારે પિતામહે કહ્યું : ‘હે સુદેવપુત્ર! તારા
આહાર તારું પોતાનું સ્વાદિષ્ટ માસ જ યશે;
માટે તું તેનું નિત્ય લક્ષણ કર. ૮ મ તપ
કરવા છતાં તે તારા શરીરને શુદ્ધ કરેલું છે. હે
મહામતિ શ્રવેત! ક્યારેય પણ લાંબા વિના
બી ઊગતું નથી. ૧૪, ૧૫ તે જરા પણ દાન કયું
નથી, માત્ર તપ જ આચર્યું છે અને તેથી જ
હે વત્સ! સ્વર્ગમાં આવ્યા છતાં તને ક્રુધા અને
પિપાસા પીડા કરે છે. ૧૬ હવે તો તું અતિશય
આહારથી શુદ્ધ જાનેલા તારા પોતાના જ શરીર-
ના માંસનું ભોજન કર અને તેથી જ તારી
તૃપ્તિ થશે. ૧૭ હે શ્રવેત રાજા! જ્યારે તે વનમાં
હૃદયમાં મહર્ષિ અગસ્ત્ય આવશે, ત્યારે તે તને
હુંગમમાંથી છોડાવશે હે સૌમ્ય! તે મહાત્મા
ઋષિ દેવાને તારવા પણ શક્તિમાન છે, તે
પછી હે મહાજાદુ! ક્રુધા અને પિપાસાને વગ

થયેલા તને તારવેા એમા શુ ?

હે દિગ્લેષ્મત્તમ ! દેવના દેવ ભગવાન બ્રહ્માજી નો આવા નિઃશ્ચ સાલજ્યો, ત્યારથી હું આવો નિઃશ્ચ આહાર કરું છું ૧૮-૨૦ હે બ્રહ્મન ! મે ઘણા વર્ષો સુધી આવો આહાર કર્યો છે, છતાં મારું આ શરીર જૂનું તથી તેમ મને તૃપ્તિ પણ થતી નથી ૨૧ હે પ્રભો ! તમે આ હું બ માથી મુક્ત કરો તમે અગસ્ત્ય જ છે, કારણ કે એમના સિવાય બીજા કોઈની પણ અહીં ગતિ નથી ૨૨ હે દિગ્લેષ્મત્તમ ! તમને પહેરવાને હું આ આભરણો આપુ છું, તે આપ સ્વીકારો તમારું કલ્યાણ થાયો અને આ ગ્રહણ કરીને મારા ઉપર કૃપા કરો હે દિગ્લેષ્મત્તમ ! હે બ્રહ્મર્ષિ ! આ સુવર્ણ, વસ્ત્ર ધન લક્ષ્મ, લોચન, આનરણ્ય એ સર્વ આપને અર્પણ કરું મને તારવાને તમે જ શક્તિમાન છો મારે મારા ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય છે ૨૩ ૨૫

એ સ્વર્ગીય પુરુષના આવા હું બધુજ પ્રવાહ્યો સાલળીને તેનો મોક્ષ કરવાની ખાતર મે તે આભરણો સ્વીકાર્યા ૨૬ હે રાજર્ષિ ! મે તે શુભ આભરણોનો સ્વીકાર કર્યો કે તુરંત જ તેનો પૂર્વદેહ નાશ પામ્યો ૨૭ પોતાના પૂર્વ દેહનો છુટકારો થયેલો એઈને તે રાજર્ષિ અતિ શય પ્રસન્ન થયો તૃપ્ત થયો અને સુખથી સ્વર્ગમાં ગયો હે કાકુત્સ્થ ! ઉપયુક્ત હેતુથી તે ઇદ્ર તુલ્ય સ્વર્ગીય પુરુષે મને આ અદ્ભુત દેખાવ વાળા દિવ્ય આભરણો આપેલા હતા ૨૮, ૨૯

ઈત શ્રીવર્માદિ મહાયુગ્મપીત અદિશ્ચ શ્રીરામાયણન ઉત્તરકાંડમ ૭૮ મે સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો

૬૬ રાજાનું વૃત્તાત

તદ્દ્વંશુત્તમ વાક્ય ધ્યાયગત્યસ્ય રાઘવ ।

ગૌરવાદિસ્મયાચ્ચ મૂય પ્રપ્ત પ્રવક્ત્રમે ॥ ૧ ॥

અગસ્ત્ય મુનિના અતિશય અદ્ભુત વાક્યો સાલળી તેમ જ મુનિનું ગૌરવ લક્ષમાં રાખી રામચંદ્ર એ યા ૧ હે ભગવન ! વિદર્ભ દેશના પ્રવેત રાજાએ જ્યાં ભવ કર તપ કર્યું હતું, તે

વન પશુપક્ષી વિનાનું કેમ હતું ? મનુષ્યોએ ત્યજી દીધેલા સૂચ્ય વનમાં તપ આચરવાને તે રાજાએ શા માટે પ્રવેશ કર્યો હતો, તે સર્વ હું સાલળવા ઇચ્છુ છું ૩

રામચંદ્રના કુતકવ્યુક્ત વચનો સાલળી પરમ તેજસ્વી અગસ્ત્ય સ્વપિ બોલ્યા 'હે રામ ! પૂર્વે સત્યયુગમાં રાજા હને ધારણ કરનાર મનુ નામે રાજા હતા તેમને, કુળને આનંદ આપનાર ઇક્ષ્વાકુ નામે મહાન પુત્ર હતો ૪, ૫ મુશ્કેલીથી છતી શકાય એવા એ જ્યેષ્ઠ પુત્રને રાજગાદીએ બેસાડીને મહાત્મા મનુએ કહ્યું 'પૃથ્વી ઉપર તું રાજવશનો વિસ્તાર કરનારો થા ૬ હે રાઘવ ! પુત્રે પિતાની પાસે એ પ્રમાણે કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, એટલે મનુ ભગવાન પરમ સત્ય થયા અને બોલ્યા ૭ 'હે પરમોદાર પુત્ર ! તારા ઉપર હું પ્રસન્ન થયો છું, મારે તું જરૂર વશવૃદ્ધિકર્તા ધર્મશ દંડથી તું પ્રબળ રક્ષણ કરજે, પરંતુ ક્યારેય પણ અકારણે દંડ ધર્મશ નહિ અપરાધોને કરેલો દંડ રાજાને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જાય છે ૮ હે મહાબાહુ પુત્ર ! દંડ દેવામાં તું અતિ શય સાવધાન રહેજે, કેમ કે માત્ર વિધિપૂર્વક દંડનીતિને ઉપયોગ કરવાથી જ આ લોકમાં ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે ૯ એવી રીતે પુત્રને અનેક પ્રકારે સમજાવી ભગવાન મનુ પ્રસન્ન વર્ધને સમાધિયોગથી સનાતન બ્રહ્મલોકમાં ગયા ૧૦, ૧૧ પછી અત્યંત તેજસ્વી ઇક્ષ્વાકુએ વશવૃદ્ધિ કરવા મારે પુત્રો સજવાનું ચિંતન કરવા માડ્યું યજ્ઞ, દાન, તપ આદિ અનેક ક્રમોથી મનુના પુત્ર ધર્મોત્તમા ઇક્ષ્વાકુએ દેવપુત્રો જેવા સો પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ૧૨, ૧૩ હે રઘુનંદન ! તેઓમાં સૌથી નાનો પુત્ર વિદ્યાવિહીન હતો અને તે પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુઓની સેવા કરતો ન હતો ૧૪ પિતાએ એ બધા તેજસ્વીનું નામ દંડ પાડ્યું, કારણ કે તેઓ ધારતા હતા કે એ મૂઢ છે, મારે જરૂર એને દંડ થશે ૧૫ હે શત્રુવૃદ્ધન રામ ! એ પુત્રને લાયક કોઈ પણ પ્રદેશ એ રાજના બેવામાં

આઠ્યો નહિ. ત્યારે તેણે શેવલ અને વિંધ્ય પર્વત વચ્ચેનું રાજ્ય એને આપ્યું. પર્વતની તળેટીના રમ્ય પ્રદેશમાં તે ૬૩ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. હે રામ ! ત્યાં તેણે સુંદર શહેર વસાવ્યું. તે નગરનું નામ તેણે મધુમાન રાજ્ય અને ઉત્તમ આચરણવાળા શુકાચાર્યને પોતાના પુરોહિત બનાવ્યા.^{૧૬-૧૮} દેવલોકમાં જેમ ઇંદ્ર રાજ્ય કરે છે, તેમ એ રાજા પુરોહિત સહિત આનંદમાં રહેતા મનુષ્યોવાળા પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો.^{૧૯} જેમ મહાત્મા બાલ શુકાચાર્ય સહિત પાતાળમાં રાજ્ય કરે છે, તેમ તે સમયે ઇક્ષ્વાકુ મહારાજાનો ૬૩ નામનો પુત્ર શુકાચાર્ય સાથે પોતાના નગરનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો.^{૨૦}

હાત શ્રીરામભક્તિ મદાસુનમણીત અદ્વૈત્ય શ્રીવત્સલજીવ
ઉત્તરાર્ધમાં ૭૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો

૬૩ રાજાનું હૃદય કૃત્ય

પ્લવાજ્ઞાય રામાય મહર્ષિઃ કુન્ભસંપ્રવઃ ।

અસ્યામેવાપરં વાક્યં કથાયામુપચક્રમે ॥ ૧ ॥

કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિ અગસ્ત્યે રામચંદ્રને આ પ્રમાણે કહીને આ કથાનો બીજો ભાગ કહેવા માંડ્યો.^૧ તેઓ બોલ્યા : ‘હે કાકુત્સ્થ ! ૬૩ રાજાએ ત્યાં ઘણા વર્ષ સુધી જિતેન્દ્રિય રહીને નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું.^૨ એક વખત મનોરમ એવા ચત્ર માસમાં એ ૬૩ રાજા શુકાચાર્યના સુંદર આશ્રમમાં ગયો, ત્યારે તેણે સર્વોત્તમ અને રૂપરૂપના ભંડાર જેવી શુકાચાર્યની પુત્રીને વનપ્રદેશમાં ફરતી જોઈ.^{૩,૪} તેને જોઈને હીનમતિ થયેલો ૬૩ રાજા કામ બાળ્યથી પીડાવા લાગ્યો. પછી કામાવેશને લીધે તે એ કન્યા પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો : ‘હે સુશ્રોણિ ! હે શુભે ! તું અહીં ક્યાંથી આવી અને તું કેાની પુત્રી છે ? હે સુંદર મુખવાળી ! કામવાસનાવાળી ! હું તને ચાહું છું.^૫ મોહથી ગાંડા યઈ ગયેલા અને તે પ્રમાણે પૂછતા એ કામી રાજાને શુકાચાર્યની પુત્રીએ અતિશય નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો :^૬ ‘હવેશ-

રહિત કમ કરનાર એવા દેવ શુકાચાર્યની હું મોટી પુત્રી છું. હે રાજેન્દ્ર ! મારું નામ અરબ્ધ છે અને હું આ આશ્રમમાં રહું છું.^૮ મને બળાતકારે સ્પર્શ કરશો નહિ, કારણ કે હું કુમારી છું તેથી પિતાને વશ છું. વળી મારા પિતા તમારા શુરુ છે અને તમે એ મહાત્માના શિષ્ય છો.^૯ મારા મહાતપસ્વી પિતા જો તમારા ઉપર ક્રોધ કરશે, તો તમે મહાદુઃખમાં આવી પડશો. તમોને જો મારી સાથે વરવાળી ઇચ્છા જ હોય, તો ધર્મમાર્ગ ચલણ કરો. હે નરેન્દ્ર ! તમે મારા મહાતેજસ્વી પિતા પાસે મારી માગણી કરો. એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે વર્તશો, તો મહાભયંકર આપત્તિ આવી પડશે. મારા પિતા ક્રોધથી ત્રણે લોકને બાળી નાખે તેવા છે; છતાં મારા પિતા પાસે જઈ મારું માથું કરશો તો તમને મારું દાન આપશે.’

અરબ્ધએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કામાતુર અને ઉન્મત્ત થયેલો ૬૩ રાજા માથું નમાવીને અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો : ‘હે સુશ્રોણિ ! કૃપા કર, વિલંબ કરવો ચોગ્ય નથી. હે સુંદર મુખવાળી ! તારી ખાતર મારા પ્રાણ ચિરાર્ધ વધ છે.^{૧૦-૧૪} તને પ્રાપ્ત કરીને હું મારો વધ થવા ઇર્ષ્ય અથવા ભયંકર પાપ વહોરી લઈશ; પણ હે ભીક ! અતિશય વિહવળ થયેલા અને તારું જ રટણ કરતા મને તું એકદમ આશીન થા.^{૧૫}

આ પ્રમાણે કહીને તે બળવાન રાજાએ બળાતકારે તે કન્યાને એ હાથે પકડી લીધી. તે કન્યાએ છટકવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું કાંઈ સાધ્યું નહિ. કામાતુર ૬૩ રાજાએ તેની સાથે બળાતકારે મેથુન કર્યું.^{૧૬} આ પ્રમાણે મહા ઘોર અને અત્યંત દારુણ અનર્થ કરીને ૬૩ રાજા પોતાના ઉત્તમ મધુમાન નગરમાં ગયો, ત્યારે અતિશય ત્રાસ પામેલી કુમારી અરબ્ધ આશ્રમની પાસે બેઠી રાત્રી રાત્રી પિતાની રાહ જોવા લાગી.^{૧૭,૧૮}

૮૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો

શુકાચાર્યનો શાપ-દંડક રાજ્યનો નાશ
સ મુદ્દર્તાદુષ્ટત્વ દેવપિરમિતપ્રભઃ ।

સ્વમાશ્રમં ચિણ્વત્ત- ક્ષુચાત- સમ્પવર્તત ॥ ૧ ॥

યોડી જ વારમા શિષ્યના મુખથી અમિત તેજવાળા દેવપિ શુકાચાર્યે આ વૃત્તાંત સાંભળ્યો અને તરત જ ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા આશ્રમમા દોડી આવ્યા.^૧ ત્યાં તેમણે ગ્રંથે ઝમેલી પરોઢિયાની જ્યોત્સ્ના જેવી નિન્તેજ અને મહિન થયેલી દીન અરવતને રડતી દીડી.^૨ પોતાની પુત્રીની આ સ્થિતિ જોઈ તેથી તેમ જ ક્ષુધાતુર હોવાથી પરમ ક્રોધ પામેલા શુકાચાર્યે બંધે રહે લોકને ખાળી નાખતા હોય તેમ બોલ્યા. ‘હે શિષ્યો ! આજુ વિપરીત કૃત્ય કરનાર દુરાતમા દંડ રાજ પર મારા ક્રોધથી અગ્નિજ્વાળા જેવી ભયંકર વિપત્તિ આવી પડશે તે તમે જોશો ઉચ્ચ કુળમા ઉત્પન્ન વવા છતાં દુષ્ટાચરણમા પ્રવૃત્ત થયેલા તે રાજનો પોતાના અનુચરો સહિત વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે, કારણ કે તેણે અગ્નિની સળગતી જ્યોતનો સ્પર્શ કર્યો છે. તેણે મહાભય કર પાપ કરેલું છે, જેથી તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો એ પાપી કર્મનું ફળ જરૂર ભોગવશે એ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો રાજ પુત્ર, પરિવાર, સેના અને વાહનો સહિત સાત રાત્રિમા પોતાના પાપાચરણથી નાશ પામશે, એટલું જ નહિ પણ એ રાજનો સો સો યોજન ફરતો પ્રદેશ ધ્રુવ વરસાવેલા ધૂળના વરસાદથી નાશ પામશે^{૩-૮} એ મહાન ધૂળના વરસાદથી સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો અને પ્રાણીઓ જે જે એ પ્રદેશમા હશે, તે સર્વ નાશ પામશે^૯ દુરાતમા દંડ રાજનો પ્રદેશ બધા સુધી હશે, ત્યાં સુધી એ સર્વ ધૂળના વરસાદથી સાત રાત્રિમા તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જશે.’

એમ કહીક્રોધથી લાલ આંખોવાળા લાગંબે (શુકાચાર્યે) પોતાના આશ્રમમા રહેનારા સર્વ માણસોને કહ્યું ‘જો ઇવજુ હોય તો આ રાજના રાજ્યની હદ છોડીને એકદમ ચાલ્યા

બચો.’ આશ્રમવામી જનો શુકાચાર્યના આવા વચનો સાંભળી એ રાજ્યપ્રદેશમાંથી બહાર નીકળી ગયા. પછી તેમણે પોતાની પુત્રી અરવતને કહ્યું : ‘હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળી ! તું એકાગ્રચિત્ત કરીને અહીંયા આ આશ્રમમા જ રહે. હે અરવે ! આ એક યોજન લાંબા પહોળા સુંદર સરોવર ઉપર તારા કર્મના ફળ ભોગવતી કાળની રાહ બેતી તું રહેજે.^{૧૩-૧૪} તે રાત્રિએ જે પ્રાણીઓ તારી સમીપમા આવીને રહેશે, તેઓ એ ધૂળના વરસાદથી નાશ પામશે નહિ^{૧૫} અતિશય દુઃખી થયેલી અરવ બ્રહ્મર્ષિ પિતાની આજ્ઞા સાંભળીને બોલી- ઠીક, ‘એમ કરીશ.’^{૧૬}

પછી મહાતમા શુકાચાર્ય પણ બીજે સ્થળે નિવાસ કરવા ચાલ્યા ગયા. એ બ્રહ્મવાદી ઋષિએ શાપ આપ્યો હતો તેવી દંડરાજનું રાજ્ય સેવક, સैन्य અને વાહનો સહિત સાત દિવસમા ભસ્મ થઈ ગયું. તે જ આ વિધ્ય અને શેવલ પર્વત વચ્ચેનો દંડ રાજનો પ્રદેશ છે. કૃતયુગમા અધર્માચરણને લીધે જ્યારથી એ બ્રહ્મર્ષિએ શાપ આપ્યો હતો, ત્યારથી હે કાકુત્સ્થ ! આ પ્રદેશ દંડકારણ્ય નામે યોગખ્યાય છે. જે સ્થાનમા તપસ્વીઓ જઈને રહ્યા હતા, તે સ્થાન જનસ્થાન નામથી યોગખ્યાય છે. હે રાઘવ ! જે તમે મને પૂછ્યું તે બધું મેં તમને કહી દીધું છે ૧૭-૨૦ હે વીર ! હવે સધ્યા પાસના કરવાનો સમય થયો છે હે નરબ્યાધ ! આ સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ સ્નાન કરીને જળપૂર્ણ કંમડળ લઈને સૂર્યને અર્ધ્ય આપી તેની ઉપાસના કરે છે. એ સર્વ વેદ બહુનાર મુનિઓએ તીર્થમા આવીને બ્રાહ્મણમંત્રોત્ત્ત્વ અધ્યયન કરેલું છે તેમની પૂજા પામીને સૂર્ય નારાયણ અસ્તાચળ ઉપર જવા લાગ્યો છે, માટે હે રામ ! જોઠો, તમે પણ સ્નાનસંધ્યા કરો^{૨૧, ૨૨}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ઉત્તરકાંડમા ૮૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૨ મો

અગસ્ત્યાશ્રમમાંથી (વહાય-રામચંદ્રનું
અયોધ્યામાં આગમન

ઋષેર્ચત્તમાજાય રામઃ સંધામુપાસિતુમ્ ।
અપાક્રામત્સરઃ પુણ્યમ્સરોગજસેવિતમ્ ॥ ૧ ॥

અગસ્ત્ય ઋષિની આજ્ઞા થતાં રાજા રામ-
ચંદ્ર અપસરાઓએ સેવેલા પવિત્ર સરૌવરના
કિનારા ઉપર સંધ્યા કરવા ગયા.^૧ ત્યાં જઈ
સ્નાન કરી સાયંસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી તેઓ
અગસ્ત્યના આશ્રમમાં પાછા આવ્યા.^૨ પછી
અગસ્ત્ય મુનિએ લોજન માટે રામચંદ્રની આગળ
સ્વાદિષ્ટ અને પવિત્ર કંદ, મૂળ, ઔષધ અને
શાલ આદિ મૂક્યાં.^૩ રાજા રામચંદ્રે અમૃત
સરખા તે અન્નનું લોજન કરી તૃપ્ત થઈ પ્રસન્નતા-
પૂર્વક તે રાત્રિ આશ્રમમાં જ વિતાવી.^૪ બીજે
દિવસે પ્રાતઃકાળના નિત્યકર્મથી પરવારી શત્રુ-
ઓને પીડનારા રાજા રામચંદ્ર અગસ્ત્ય ઋષિ
પાસે આવ્યા.^૫ મહર્ષિને નમન કરીને રામચંદ્રે
કહ્યું : ‘હે ભગવન્ ! હવે હું અયોધ્યા જવા
માટે આપની આજ્ઞા માણું છું. આપનું દર્શન
થવાથી હું ધન્ય થયો છું, વળી આપના અત-
અહને પાત્ર થયો છું; તેથી હવે પછી પણ
આપનાં દર્શન માટે આવતો રહીશ.’^{૬,૭} રામ-
ચંદ્રનાં મધુર અને નમ્ર વચ્ચેનાં સાંભળી ધર્મ-
રૂપ નેત્રવાળા અગસ્ત્ય મુનિ અતિશય પ્રસન્ન
થયા.^૮ અને બોલ્યા : ‘હે રામ ! તમારાં આ
સુંદર વાક્યો અતિશય અદ્ભુત છે. હે રઘુનંદન !
તમે જ સર્વ પ્રાણીઓને પાવન કરનારા છો.^૯
હે રામ ! જે લોકો માત્ર બે ઘડી આપનાં દર્શન
કરે, તેઓ પણ પાવન થાય છે અને સ્વર્ગમાં
જઈ દેવોથી પૂજાય છે.^{૧૦} વળી પૃથ્વી ઉપરનાં
જે પ્રાણીઓ આપના તરફ દ્રેષદષ્ટિથી નુએ છે,
તેઓ તરત જ યમહંડથી હણધરને નરકગામી
થાય છે.^{૧૧} હે રઘુશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે તમે સર્વ
પ્રાણીમાત્રને પાવન કરનારા છો, તો હું શું
તમને પાવન કરી શકું ? હે રાધવ ! જેઓ

તમારા શુભાતુવાદ કરશે તેઓ જરૂર સિદ્ધિ
પામશે. ભલે, તમે ખુશીથી અયોધ્યા પધારો.
તમારો માર્ગ સુખરૂપ અને ભયરહિત થાઓ.
તમારી સર્વ ચિંતા દૂર થાઓ અને તમે
ધર્મવિધિથી રાજ્યશાસન કરો; કારણ કે આખા
જગતનું તમે જ શરણુ છો.’^{૧૨,૧૩}

પછી રાજા રામચંદ્ર સત્યવાદી અગસ્ત્ય
ઋષિને તથા સર્વ તપસ્વી ઋષિઓને પ્રણામ
કરી સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનમાં ચડ્યા.
એ સમયે દેવો જેમ ધંદ્રતુ પૂજન કરે છે,
તેમ ઋષિઓના સમુદાયે તેમનું આશીર્વાદથી
પૂજન કર્યું.’^{૧૪-૧૬}

સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનને લીધે આકાશ-
માં ગયેલા રામચંદ્ર વર્ષાઋતુના વાદળની સાથે
શોભતા ચંદ્ર જેવા જણાતા હતા. એ પ્રમાણે
તે જ દિવસે બધોરે અનેક સ્થળેથી પૂજન
પામતા રામચંદ્ર અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા
અને નગર વરસે આવેલા રાજમંદિરના
ચોકમાં પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે ઊતર્યા.^{૧૭,૧૮}
પછી તુરત જ ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા
સુંદર પુષ્પક વિમાનને વિસર્જન કરીને બોલ્યા :
‘હે પુષ્પક ! તું તારા પ્રભુના સ્થાનમાં જા. તારું
કલ્યાણ થાઓ.’ મંદિરમાં આવ્યા પછી
રામચંદ્ર દ્વારપાળને આજ્ઞા કરી : ‘શ્રેષ્ઠ પરાક્રમી
લક્ષ્મણ અને ભરત એ બન્નેની પાસે જઈને
મારા આગમનના સમાચાર જણાવ અને
સત્વર એમને બોલાવી લાવ.’^{૧૯,૨૦}

હતિ શ્રોતૃત્વીક મહાસુત્રપ્રણીત વર્ણિતશ્ચ શ્રીરામચંદ્રના
ઉત્તરાર્ધમાં ૮૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

શ્રીરામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો

સર્ગ ૮૩ મો

રાજસૂય યજ્ઞ સંખંધી ચર્યા

તત્કાલે માર્ગતે તસ્ય રામસ્વાર્ણકૃષ્ણકર્મણઃ ।

દ્વાસ્થઃ કુનારાચાઢ્ય યજ્ઞવાય ન્યવેદયત્ ॥

અકિલક્રક્રમી રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં
દ્વારપાળ ભરત અને લક્ષ્મણને બોલાવી લાવ્યા
અને રામચંદ્રને નિવેદન કર્યું કે બન્ને ભાઈઓ

અહીં આવી ગયા છે. ત્યારે ભરત અને લક્ષ્મણને આવેલા જોઈ રામચંદ્ર તેમને ભેટયા અને કહ્યું ૧૨ ‘મેં બ્રાહ્મણના કાર્યની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પૂર્ણ કરી છે. હે બંધુઓ ! હવે મને ધર્મની મર્યાદારૂપ રાજસૂયાદિ યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થાય છે,^૧ કારણ કે ધર્મના સેતુરૂપ એ યજ્ઞે અક્ષય અને અબ્યયધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને એ ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરનાર યજ્ઞો પાપનો નાશ કરનાર છે.^૨ મારા આત્મસ્વરૂપ તમારા જેવા બંને યુવાનોની સહાયતાથી ઘ્રષ્ટ રાજસૂય યજ્ઞ કરવા હું ઇચ્છું,^૩ કારણ કે તેથી શાશ્વત ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે પ્રવેં પ્રતિષ્ઠાપન મિત્રદેવે રાજસૂય નામે સારો યજ્ઞ કરીને વરુણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમ જ સોમદેવે પણ વિધિ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત રાજસૂય યજ્ઞ કરીને સર્વ લોકોમાં શાશ્વત કીર્તિ અને ગ્લાન પ્રાપ્ત કર્યા હતા,^૪ માટે આજે તમે બંને બાધવો આ લોકમાં તથા પરતોકમાં જે હિતકારક હોય, તેનો વિચાર કરી મને સલાહ આપો.’

રામચંદ્રના આવા વચનો સાંભળી વાણી વિશારદ ભરતે હાથ જોડીને કહેવા માંડ્યું ‘હે અમાપ પરાક્રમી મહાબુદ્ધ રામચંદ્ર ! હે સાધુ ! તમારામાં જ સંપૂર્ણ વર્મ, યશ અને સર્વ વસ્તુધરા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.^{૧૦} જેમ સર્વ દેવો મહાત્મા લોકનાથ બ્રહ્મપતિ તરફ પૂજ્ય બુદ્ધિથી બુદ્ધે છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓ અને અગ્રે આપને નીરખીએ છીએ^{૧૧} હે મહા બળવાન રાજા ! પુત્ર જેમ પિતા તરફ માન પૂર્વક બુદ્ધે છે, તેમ સઘની બ્રહ્મ તમારા તરફ બુદ્ધે છે હે રાઘવ ! તમે સર્વ પ્રાણીમાનની ગતિના સાધનરૂપ પૃથ્વી સમાન છે.^{૧૨} જે રાજસૂય યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપરના અનેક રાજવંશોના વિનાશ થાય છે, એવો વિધિવાળો યજ્ઞ સર્વની પ્રીતિનું પાત્ર કેવી રીતે થશે ? હે રાજા ! પૃથ્વી ઉપર જે પૌરુષપ્રાપ્ત પુરુષો છે, તે સર્વનો તમારા કોપથી નાશ થશે^{૧૩,૧૪} અને હે અતુલ

પરાક્રમી ! હે પુરુષસિંહ ! તમારા શુભોદ્ધિ આખી પૃથ્વી તો તમારે વશ છે, માટે તે વીરોનો નાશ યોગ્ય નથી.^{૧૫}

ભરતના આવાં અમૃતમય વચનો સાંભળી સત્યપરાક્રમી રાજા રામચંદ્રને અતિશય હર્ષ થયો. તેમણે કંકેશીના આનંદમાં વધારો કરનાર ભરતને ઉત્તર આપ્યો ‘હે પાપરહિત ! હે પુરુષસિંહ ! વીરને શોભે એવા ધર્મયુક્ત અને પૃથ્વીનું પરિપાલન કરે તેવા તારા વચનો સાંભળી હું પ્રસન્ન થયો છું અને સંતુષ્ટ થયો છું.^{૧૬-૧૮} હે ધર્મજા ! તારા સુદર વચનોથી આ ઉત્તમ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો વિચાર હું માડી વાળું છું. કારણ કે લોકને પીડા કરે તેવું કામ વિચક્ષણ માણસો કરતા નથી. હે લક્ષ્મણાન્ન ! બાળકની પાસેથી પણ ગુલ શિખામણ નહણ કરવી જોઈએ, માટે હે મહાબળ ! સારી ગીતે ચોતથેલી તારી આ શિખામણ હું માન્ય રાખું છું.^{૧૯,૨૦}

ઈતિ શ્રીવાદમીકિ મહાત્માનંદ્રણીત આલિંગ્ય શ્રી રામાયણા ઉત્તરકાંડમાં ૮૩મે સ્કા સમાપ્તે

સર્ગ ૮૪ મો

અશ્વમેધ યજ્ઞ સંબંધી ચર્ચા-વૃત્રાનુસ્તુ વૃત્તાંત વચક્ષવતિ રામે તુ મરને ચ મહાત્મનિ ।

લક્ષ્મણોઽય શુભં વાક્યમુવાચ રતુન્દનમ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્ર અને ભરત એ પ્રમાણે બોલી રહ્યા પછી લક્ષ્મણે શુભ વચનો કહેવા માંડ્યા ‘રતુન્દન ! અશ્વમેધ નામનો મહાયજ્ઞ સર્વ પાપનો નાશ કરનાર અને પવિત્ર છે એ આપને રહે તો આપણે મેં પવિત્ર અને દુધર્મ યજ્ઞ કરીએ^૨ મેં એવું સાંભળ્યું છે કે પ્રવેં મહાત્મા ઇંદ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી ત્યારે તેઓ આ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી પવિત્ર થયા હતા^૩ હે મહાબાહુ ! પ્રવેં દેવ અને અસુરના સન્નિધિ સમયે વૃત્ર નામનો લોકપૂજ્ય મહાન દૈત્ય હતો^૪ તે નજીસો યોજન જોયો અને સો યોજન પહોળો હતો, ત્રણ લોક પોતાને વશ છે એમ માની સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તે પ્રીતિયુક્ત રહેતો હતો ધર્મજા-

કૃતસ અને બુદ્ધિમાન એ દૈત્ય સાવધાન વિષ્ણુ ધર્મવિધિથી આળી પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો.^{૧૫} જ્યારે તે રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે પૃથ્વી કામદુધા બેવી હતી, તેના પરના બધા રૂળ, ફૂલ અને મૂળ સ્વાદિષ્ટ ઉત્પન્ન થતા હતા.^{૧૬} તે મહાત્માના રાજ્યમાં એકલા વિના જ ધાન્ય પાકતું હતું. એવા અદ્ભુત સ પત્તિવાળા રાજ્ય ઉપર તે સત્તા ચલાવતો હતો એક સમયે તેને એવો વિચાર થયો કે હું અતિ ઉત્તમ તપ કરું, કારણ કે તપ કટ્યાણુકારક છે અને બીજા સુખ તો મોઢ ઉત્પન્ન કરનાર છે.^{૧૭} તેથી પોતાના મધુરેશ્વર નામના બ્યેષ્ટ પુત્રને પ્રબળનના હાથમાં સોંપી એ દૈત્ય વનમાં ગયો અને દેવોને સ તાપ ઉત્પન્ન કરે તેણે ઉન તપ કરવા લાગ્યો.^{૧૮}

જ્યારે વૃત આણુ તપ કરતો હતો, ત્યારે ઇદ્ર મહાદુર્બી યદ્ય વિષ્ણુ ભગવાન પાસે જઈને જોડ્યો. ‘હે મહાબાહુ! વૃત્રે તપને ત્રીધે ત્રણે લોકો છતી લોધા છે એ ધર્મોત્તમા બળવાન છે, તેથી હું એના ઉપર શાસન કરવા શક્તિમાન નથી.’^{૧૯,૨૦} હે સુરેશ્વર! જે એ ફરી તપ આદરશે તો જ્યાં સુધી આ જગત રહેશે, ત્યાં સુધી અમે એના દાસ ધર્મને રહીશું, છતાં હે મહાબળવાન! તમે એ પરમ ઉદાર વૃત્રની ઉપેક્ષા કરો. હે સુરેશ્વર! જે તમે કોષ પામો, તો એક ક્ષણ પણ એ છતી શકે તેમ નથી.^{૨૧,૨૨} હે વિષ્ણુ! જ્યારે તેણે તમારી સાથે પ્રાંતિ કરી છે, ત્યારથી તે લોકોનો ઇશ્વર થઈ ગયો છે,^{૨૩} માટે હવે તમે સાવધાન થાઓ અને સર્વ લોકો ઉપર કૃપા કરો, એટલે આખા જગતમાં શાંતિ થશે અને સર્વ રોગનો નાશ થશે.^{૨૪} હે વિષ્ણુ! અ, સર્વ દેવો આપના તરફ જોઈ રહ્યા છે, માટે મહાન વૃત્રનો ઘાત કરી અમને સહાય કરો.^{૨૫} આ દેવોને તમે ઘણીયે સહાય કરી છે. વળી તમારા સિવાય બીજો કોઈ તેને પહાય કરી શકે તેમ નથી, એક તમે જ માત્ર અશરણુ ગણાવે છે.’^{૨૬}

૮૪મે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૫ મો

અધ્યમેષ યજ્ઞ સંબંધી ચર્યા-વૃત્તાનુરોધ વધ
લક્ષ્મણસ્ય તુ તદ્વાક્સ્ય શ્રત્વા શત્રુનિવ્રજન.
વૃત્તપાતમરોષેણ કથયેત્યાહ મુવત્ ॥૧॥

લક્ષ્મણના વચનો સાંભળી શત્રુનો નાશ કરનાર રામચંદ્ર જોડ્યા : ‘હે મુવત્! વૃત્રના ઘાતની આ સર્વ યથા અમને કહો.’ રાધવના વાક્યોના ઉત્તરમાં મુનિવાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનાર લક્ષ્મણ ફરીથી એ દિવ્ય કથા કહેવા માંડી.^{૧૫} તેઓ જોડ્યા ‘પછી ઇદ્રના અને સર્વ દેવોના આ વચનો સાંભળી વિષ્ણુએ ઇદ્રાદિ દેવોને કહ્યું.^{૧૬}

‘હે દેવો! મહાત્મા વૃત્રાસુરની ઝાંડે હું પણ બુના કાળથી પ્રાંતિ વડે બધાયેલો છું. તમારે પ્રિય કરવાની ખાતર હું એ મહા અસુરને હણીશ નહિ, પણ તમારા ઉત્તમ સુખનો ઉપાય તો મારે અવશ્ય કરવો જોઈ એ એવી એનો ઉપાય હું કહું છું, જે બાપીને ઇદ્ર પોતે જ તેને હણી શકશે.’^{૧૭} હે દેવો! હું મારી તેજ્ઞમય મૂર્તિનો તોને લાગ ઇદ્રમાં, એક લાગ વજ્રમાં અને એક લાગ પૃથ્વીમાં મૂકીશ એ સમયે ઇદ્ર વૃત્રને હણશે એમાં શંકા પણ સ શય નથી.’

વિષ્ણુના વચનો સાંભળી દેવો જોડ્યા : હે દેવોને મારનારા! ખરંખર, આપ કહો છો એમ યશે, એમાં અમને લેશમાત્ર પણ સ શય નથી.^{૧૮} હે ભગવન! તમારે કટ્યાણુ થાઓ વૃત્રાસુરનો વધ ઇદ્રનારા અમે જઈએ છીએ હવે તમે ઘણા મોટા તેજથી તુતીયાશે ઇદ્રમાં સંચાર કરો.^{૨૦} પછી ઇદ્રને આગળ કરી સર્વ દેવો જ્યાં મહાન વૃત્રાસુર તપ કરતો હતો ત્યાં ગયા. ત્યાં આવીને તેઓએ તપ કરતા અસુરશ્રદ્ધ વૃત્રને તેજથી દેહીપથમાન થયેલો જોયો. મહાબળવાન વૃત્ર બાણે ત્રણે લોકને પોતાના તેજમાં પી બશે કે આકાશને પોતાના તેજથી બાળી નાખશે એવો લાગતો હતો. તે અસુરશ્રદ્ધને જોઈ ને દેવો ત્રાસ પામ્યા અને ભય પામ્યા કે આને કેમ હણી શકીશું? અથવા આનો પરાજય કેવી રીતે કરી

શકીશુ' ? પછો સહસ્રલોચન ઇંદ્રે હિંમત કરી બે
હાથે પોતાતું' વજ્ર ઉપાડીને ભેરશી વૃત્રાસુરના
માથા ઉપર ફેંક્યું.^{૧૦-૧૩} એટલે કાલાગ્નિ સમાન
મહાધોર અને મહાક્રાંતિયુક્ત વૃત્રાસુરનું' માથું
કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યું.

એ સમયે આયુ' જગત ત્રાસ પામ્યું.^{૧૪}
નિરપરાધી અને તપમાં રત થયેલા વૃત્રાસુરને
હણીને મહાતેજસ્વી ઇંદ્ર પ્રહાર્યાના ડરથી ત્રિલોક-
ના અંતમા ન્યાં ગાઠ અધિકાર વ્યાપ હતો ત્યાં
આત્યે ગયો.^{૧૫} પણ પ્રહાર્યાના તેની પાછળ
ઝડપથી જવા લાગી અને અંતે તે પ્રહાર્યાના
તેના અંગમા મળી ગઈ, જેથી ઇંદ્ર મહાહુન્ની
થયો.^{૧૬} જ્યારે વૃત્રાસુરનો નાશ થયો અને ઇંદ્ર
નાસી ગયો, ત્યારે બાકીના અગ્નિ આદિ સર્વ
દેવો ત્રિભુવનેશ્વર વિષ્ણુની વારંવાર પૂજા કરવા
લાગ્યા.^{૧૭} 'હે પરમેશ ! તમે જ અમારું' શરણ
છો, તમે જ જગતના પૂર્વજ છો; તમે જ જગ-
તના પિતા છો અને સર્વ પ્રાણીમાત્રનું' રક્ષણ
કરવા માટે તમે વિષ્ણુપદ ધારણ કરેલું છે.^{૧૮}
ખદેખરી રીતે આ વૃત્રને તો તમે જ હણ્યો છો,
છતાં પ્રહાર્યાના તો દેવરાજ ઇંદ્રની પાછળ પડી
છે, તેથી તેના મોક્ષનો કાંઈ ઉપાય અતાવો તો
સાર.^{૧૯}

દેવોનાં આવાં વાક્યોના ઉત્તરમાં વિષ્ણુએ
કહ્યું : 'હે દેવો ! શુક મારું' યજ્ઞ કરશે એટલે
હું તેને પાવન કરીશ.^{૨૦} એ પવિત્ર શાસનવાળો
ઇંદ્ર અશ્વમેધ યજ્ઞના પુણ્યથી ફરીથી ભયરહિત
થઈને દેવોનું' ઇંદ્રત્વ પ્રાપ્ત કરશે.' દેવોને
ઉપર્યુક્ત અમૃત જેવી વાણી હાકીને દેવોથી સ્તુતિ
કરાતા દેવેશ વિષ્ણુ સ્વધામમાં ગયા.^{૨૧}

હિંદ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમા ૮૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૬ મો

અશ્વમેધપ્રશંસા પ્રહાર્યાના પાપની નિવૃત્તિ
તથા વૃત્રવધનં સર્વમશ્નિલેન સ લક્ષ્મણઃ ।
કથયિત્વા તરશેષઃ કથારોપાં પ્રવક્તમે ॥ ૧ ॥

પુરુષશેષ લક્ષ્મણે વૃત્રાસુરના વધની ઉપર્યુક્ત
કથા તથા પછી બાકી રહેલી કથા કહેવા માંડી.^૧
તેઓ બોલ્યા : 'જ્યારે દેવને ભીતિ ઉત્પન્ન કરનાર
મહાપરાક્રમી વૃત્રાસુર હણાયો, ત્યારે પ્રહાર-
્યાના પાપથી ઘેરાયેલો એવો વૃત્રાસુરને હણ-
નારો દેવરાજ ઇંદ્ર ચેતનારહિત થઈ ગયો. એ
સમયે ભુદ્ધિ મંદ પડી ગઈ હોય તેવો અને
સ્ફૂર્તિરહિત થયેલો ઇંદ્ર ત્રિલોકના અંતમાં જઈ
ભય પામેલા સર્પની માફક કેટલાક સમય સુધી
ભરાઈ રહ્યો.^{૨,૩} એ રીતે ઇંદ્ર જ્યારે અદશ્ય
થયો, ત્યારે આયુ' જગત ઉદ્દેગ પામ્યું.
વૃદ્ધિના અભાવે પૃથ્વી રસ વગરની થઈ ગઈ,
જંગલો સુકાઈ ગયાં અને સઘળું ઉનજડ બેયું
થઈ ગયું. નદીઓના પ્રવાહો બંધ પડી ગયા,
પાણીના ધરાઓ સુકાઈ ગયા અને પ્રાણીઓમા
ભારે બળભળાટ મચી રહ્યો.^{૪,૫} આ પ્રમાણે
સમસ્ત લોકનો ક્ષય થતો બેઈને દેવતાઓ
ગભરાયા, તેથી વિષ્ણુએ જે પ્રમાણે પૂર્વે સૂચવ્યું
હતું, તે પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા માટે સર્વ દેવો ઉપા-
ધ્યાય અને ઋષિઓને લઈને ન્યાં પ્રહાર્યાના
પાપના ભયથી મૂંઝાઈ ગયેલો ઇંદ્ર હતો ત્યાં
ગયા.^{૬,૭} પ્રહાર્યાના પાપથી ઘેરાઈ ગયેલા
ઇંદ્રને બેઈને દેવોએ તેને જ આગળ કરીને
અશ્વમેધ યજ્ઞની તૈયારી કરવા માંડી.^૮

'પછી હે નરેન્દ્ર ! મહાત્મા ઇંદ્ર કરેલી પ્રહાર-
્યાના પાપમાંથી તેને મુક્ત કરવા માટે મહાન
અશ્વમેધ યજ્ઞ થવા લાગ્યો.^૯ એ યજ્ઞ જ્યારે
સમાપ્ત થયો, ત્યારે પ્રહાર્યાના ઇંદ્રના અંગ-
માંથી નીકળી દેવો પાસે જઈ તેમને પૂછવા
લાગી : 'હે દેવો ! મારું' સ્થાન કયાં નિર્માણ
કરેલું છે ?' તેણે આમ કહ્યું ત્યારે પ્રીતિયુક્ત
અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા દેવોએ તેને કહ્યું :

સર્ગ ૮૭ મો

ઇલરાજનું આખ્યાન-શ્રીત્યપ્રાપ્તિ

તચ્છુત્વા લક્ષ્મણેભોક્તં વાપ્યં વાપ્યવિશારદઃ ।

પ્રત્યુપાચ મહત્તેજાઃ પ્રહસન્નાઘયો વચઃ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં આવાં વચનો સાંભળી વાણી-
વિશારદ મહાતેજસ્વી રાધવે હસીને કહ્યું : ‘હે
નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ ! શ્રુતાસુરના વધની અને અશ્વ-
મેધ યજ્ઞના ફળની સર્વ કથા તું કહે છે
તેમ જ છે. ૧.૨ હે સૌમ્ય ! મેં સાંભળ્યું છે
કે પૂર્વે કદાંચ નામે એક પ્રભાવતિ થઈ ગયેલા
છે. તેમને અતિશય ધાર્મિક અને શ્રીમાન
ઇલ નામનો પુત્ર હતો અને તે બાહ્યલોક દેશનું
પાલન કરતો હતો. હે નરશાર્દૂલ ! તે મહા-
યશસ્વી રાજાએ આખી પૃથ્વીને વશ કરી હતી
અને તે તેનું પુત્રની માફક પ્રભાપાલન કરતો
હતો. ૩.૪ હે રઘુનંદન ! પરમ ઉદાર દેવો તેમ
જ મહા બનવાન દૈત્યો અને નાગ, ગંધર્વ,
યક્ષ આદિ સર્વ એનું પૂજન કરતા હતા;
એટલું જ નહિ પણ એ મહાત્માના રાપથી
ત્રણે લોક ઘણું ઊઠતા હતા. બાહ્યલોક દેશને
એ મહાયશસ્વી અને મહાભુદ્ધિમાન રાજા જેવો
ધર્માનંદ હતો. તેવો જ પરાક્રમી હતો. ૫-૭

એ મહાબાહુ ઇલ રાજા એક સમયે મનોરમ
ચત્ર માસમાં પૌતાના સેવક, સન્ય અને વાહનો
સહિત એક સુંદર વનમાં મૃગયા કરવા ગયો.
એ વનમાં સેંકડો મૃગોનો શિકાર કરવા છતાં
તે મૃગયાશક્ત રાજાને તૃપ્તિ થઈ નહિ. ૮ વિવિધ
પ્રકારના સેંકડો મૃગોનો શિકાર કરતો કરતો
તે રાજા બધા કાર્તિકસ્વામીનો જન્મ થયો
હતો, તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો. ૯ એ
હૃદયપ્રેમ પ્રદેશમાં દેવેશ્વર મહાદેવ પૌતાના
અનુચર સહિત હિમાલયની પુત્રી સાથે વિહાર
કરતા હતા. ૧૦ તે પર્વતના ઝરાવાળા પ્રદેશમાં
દેવી પાર્વતીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા વૃષભ-
ધ્વજ ઉમેશ પૌતાનું સ્વરૂપ સ્વીરૂપે કરીને
વિચરતા હતા. ૧૨ એ સમયે તે પ્રદેશમાં જે
જે પ્રાણીઓ, વૃક્ષો અને બીજું બધું જે નર-

‘હૃદય’ ! તું તારી મેળે જ તારા ચાર વિભાગ
કર. ૧.૧ મહાત્મા દેવોની આ આસા સાંભળી બ્રહ્મ-
હત્યાએ પૌતાના ચાર વિભાગ કથો પછી જેનો
વાસ દુઃખજનક છે, એવી તે બ્રહ્મહત્યાએ
ઇદ્રમાંથી નીકળીને કહ્યું : ૧.૨ ‘સર્વનો અહ-
કારને હજુનારી હું મારા એક અંશથી વધો
કાળના ચાર માસ સુધી જળપૂર્ણ નદીઓમાં
વાસ કરીશ અને સ્વચ્છંદે વિચરીશ. વળી
મારા બીજા અંશથી હું નિરંતર પૃથ્વીમાં વાસ
કરીશ. હે દેવો ! એ તમને સત્ય કહું છું. ૧૩.૧૪
મારા ત્રીજા અંશથી હું સર્વનો દર્પ હરનારી,
યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી દર્પપૂર્ણ સ્ત્રીઓમાં
દર માસે ત્રણ સપ્તિ વાસ કરીશ. ૧૫ હે સુરશ્રેષ્ઠો !
મારા ચોથા અંશથી મિથ્યાવાદનો આશ્રય
કરીને વેદનુ માહાત્મ્ય બાણનારા નિદોષ બ્રાહ્મણ-
ને મારનારામાં હું વાસ કરીશ. ૧૬

ત્યારે દેવોએ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘હે
હૃદય ! જેમ તારી ઇચ્છા છે, તેમ તું તારા
અલીપ્ત સ્થાનમાં જઈ વાસ કર. ૧.૭ પછી
પ્રીતિવાળા દેવોએ ઇદ્રને વંદન કયું અને ઇદ્ર
પણ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત થવાથી સંતાપ-
રહિત થયો. ઇદ્ર રાજ્યાધિકાર હાથમાં લીધો
કે તરત જ આખા જગતમાં શાંતિ થઈ. આ
રીતે એ અફળુત યજ્ઞ વડે ઇદ્ર સુખ પામ્યો.
હે રઘુનંદન ! અશ્વમેધનો આવો મહિમા છે,
માટે હે મહાબાળ ! હે પાર્થિવ ! તમે અશ્વ-
મેધ યજ્ઞ કરો. ૧૮-૨૦

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણના અતિશય મનોહર
અને ઉત્તમ વચન સાંભળી ઇદ્ર સમાન પરાક્રમ
કરનાર, તેજસ્વી મહાત્મા રાજા રામચંદ્ર પ્રસન્ન-
ચિત્તવાળા થઈ સંતોષ પામ્યા. ૨૧

અર્થે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
ઇતરમાંમાં ૮૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

જાતિમા હંતુ, તે સર્વ સ્ત્રીરૂપ થઈ ગયેલું હંતુ હજારો મૃગોનો શિકાર કરીને કદંમ પ્રજાપતિનો પુત્ર ઇલરાજ તે પ્રદેશમા આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે સર્વ સર્પ, પશુ, પક્ષી વગેરે સ્ત્રીસ્વરૂપમા જોયા ૧૭-૧૫ એટલું જ નહિ પણ હે રઘુનદન ! પોતાના સર્વ અનુચરો સહિત પોતાની જાતને પણ તેણે સ્ત્રીસ્વરૂપ ધઈ ગયેલો જોઈ આથી તેને અતિશય દુઃખ થયું ૧૬ આ ઉમાપતિનો પ્રભાવ છે, એમ જાણીને તે ઘણો જ દીન થઈ ગયો પછી તે રાજા પોતાના સેવક, સેન્ય ને વાહન સહિત દેવને શરણે ગયો એ સમયે વરદાન આપ નારા મહેશ્વરે પાર્વતી સહિત હસીને કદંમ પ્રજાપતિના પુત્ર ઇલરાજને કહ્યું 'હે કદંમ પ્રજાપતિના પુત્ર ! મહાબળવાન રાજર્ષિ ! ઊઠો, ઊઠો ૧૭-૧૮ હે સૌમ્ય ! હે સુમત ! પુરુષત્વ સિવાયનું બીજું વરદાન માગો ' મહાદેવે પુરુષત્વ માગવાની ના કહી તેથી તે રાજા અપાર શોક કરવા લાગ્યો ૨૦ અને સુરશ્રષ્ઠ મહાદેવજી પાસેથી સ્ત્રીરૂપ થયેલા તે જાતને બીજે વર માગ્યો નહિ અતિશય શોક કરતા તે રાજાએ તેમજ બીજા બધાએ ગવરાજ હિમાવતની ૧૧ ઉમાદેવીની અત સમીપ્તવાંક આરાધના રી અને કહ્યું 'હે દેવી ! હે વરદે ! તું સર્વ લોકને તેમજ મંથિરોને પણ વરદાન આપે છે હે દેવી ! તારું દર્શન મિથ્યા થતું નથી, તો તું અમારા તરફ સૌમ્ય દષ્ટિથી જો ' પછી તે રાજર્ષિની મૃતિ સાલગી દેવી પાર્વતીએ મહાદેવની સર્નાધમા તેમની સમીપ્તવાંક શુભ વાક્યથી કહ્યું હે રાજન્ ! અર્ધ વરદાન દેનાર મહાદેવ છે અને અર્ધ વરદાન દેનાર હું છું, તેથી ત્રીત્વ કે પુરુષત્વ માગી અર્ધ વરદાન જે વાહો તે માગો દેવીનું આવું અશ્વત અને ઉત્તમ વચન સાલગી રાજા અતિશય રાજી થઈને જોયો ' પૃથ્વી ઉપર જેના રૂપની તુલના ન થાય તેવી હે દેવી ! જો તમે મારા ઉપર પ્રનત થયા હો,

તો મને એવું વરદાન આપો કે હું એક માત્ર સ્ત્રી થાઉં અને એક માત્ર પુરુષ થાઉં ' સુદરમુખી દેવીએ રાજાના મનની ઇચ્છા જાણીને શુભ વાક્ય કહ્યું 'હે રાજન્ ! જા, એ પ્રમાણે થશે વળી તું જ્યારે પુરુષરૂપમા હોઈશ ત્યારે તને સોભાવ સાલજશે નહિ અને સ્ત્રીરૂપમા હોઈશ ત્યારે પુરુષભાવ સાલજશે નહિ ' એ પ્રમાણે એ કદંમ પ્રજાપતિનો પુત્ર ઇલરાજ એક માત્ર પુરુષ રહી બીજે માત્રે જીવે લોકમા સુદર એવી ઇલા નામની સુદરી થતો હતો ૨૧-૨૭

ઈતિ શ્રીવાત્સીક મહામુનિપ્રણીત આદિકંચ શ્રીરામાયણા ઉત્તરકાંડમા ૧૭મો સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૮૮ મો

ઇલરાજનું આગ્યાન-બુધનો મેળાપ

તા કયામલસવદ્ધા રમેણ સમુદીરિતામ્ ।
લક્ષ્મણો ભરતશ્ચ શ્રુત્વા પરમવિસ્મિતો ॥ ૧ ॥

રાજા રામચંદ્રે કહેલી ઇલરાજ સળધી અશ્વત કથા સાલજીને લક્ષ્મણ અને ભરત એ બન્ને પરમ વિરમય પામ્યા ૧ એ બન્નેએ હાથ જોડીને તે મહાત્મા રાજાની સ્ત્રી અને પુરુષભાવની કથા ફરીને વિસ્તારથી જાણવા માગે પૂછ્યું ૨ 'તે સ્ત્રીરૂપ હુર્ગતિમા પડેલો રાજા એવી ચિત્તિમા કેવી રીતે વતતો હતો ?'

લક્ષ્મણ તથા ભરતનો પ્રશ્ન સાલજીને રાજા રામચંદ્રે કહ્યું તે ઇલરાજ સર્વ લોકમા સુદર સ્ત્રીરૂપ ધઈને પોતાના અનુચરો, જેઓ સર્વ સ્ત્રીરૂપ વધા હતા તેઓથી વાંટાઈને એ વનમા ફરવા લાગ્યો કમગજન સરજી આજો વાળી, સર્વ લોકમા સુદર તે ઇલા સ્ત્રી રૂપ, હોડ અને વતાથી પરિપૂર્ણ વનમા પગે ચાલીને વિહાર કરતી, ત્યાં આવેલા ૧૬૧૧ની વિદ્યાગ શુક્રાઓમા રમણ કરવા લાગી ૧-૭ તે વન પ્રદેશમા આવેલા એ પર્વતની પાસે વિવિધ જાતના પક્ષીઓથી સેવાતું એક અતિશય સુદર સંસ્કાર હતું ૮ ત્યાં ઇલાએ પૂર્ણિમાના ઉદય પામતા ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને પાતાના

હેલતા તેજથી દીપતા ચંદ્રના પુત્ર બુધને જોયો તે બુધદેવ જળમાં ઊભો રહી યશ આપનાર, ધન્ય, પરિપૂર્ણ કરનાર, અતિશય મુશ્કેલીથી આચરી શકાય તેવું અને ઘરુદ્ધ ઉત્પન્ન કરે એવું લીન તપ આચરતે હતો '૧૧૦ હે રઘુનદન! બુધને જોઈ વિસ્મય પામેની ઇલાએ સ્ત્રીરૂપે પચેલા પોતાના સર્વ અનુચરો મહિત તે સરોવરને ખગલખાવી મૂક્યું, એટલે બુધ તેના સામે જોડું અને તે કામળાણથી ઘાયલ થયો તે આત્મ શુદ્ધિ બ્રહ્મી ગયો અને પાણીમાં ને પાણીમાં જ કપી ઊઠ્યો નવાકયસુદરી તે ઇલા સ્ત્રીને જોઈને બુધદેવ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા 'દેવતાઓથી પણ અધિક કપાળી આ સ્ત્રી કેણુ હશે? દેવીઓમાં, નાગગ્રીઓમાં, અસુર ગ્રીઓમાં અને અપ્સરાઓમાં આના કરતા પધારે રૂપાળી કોઈ પણ સ્ત્રી મેં પૂર્વે જોયેલી નથી જો એ હજી કોઈને પરમેલી ન હોય, તો તે મારે ચોગ્ય છે' એવું વિચારી બુધદેવ પાણીમાંથી બહાર નીકળી કિનારા ઉપર આવ્યા ૧૧-૧૪

પછી પોતાના આશ્રમમાં જઈ ધર્માત્મા બુધદેવે તે નવશ્રદ્ધ ઓંચોને આમ તથા આપ્યું ત્યારે તેઓ સર્વ ત્યાં ગઈ અને બુધદેવને પ્રણામ કર્યા પછી તે ધર્માત્માએ એ સ્ત્રીઓને પૂછ્યું 'આ નિલોકસુદરી કોની સ્ત્રી છે અને તે અહીં શા માટે આવેલી છે, તે સર્વ મને કહો, વિલગ ન કરો' બુધદેવના સુદર શબ્દોવાળા મધુર વચનો સાંભળીને તે સર્વ ઓંચોએ મધુર વાણીથી ઉત્તર આપ્યો 'એ સુશ્રોત્રી સર્વદા અમારા ઉપરી તરીકે રહે છે એને કોઈ પાન નથી અને તે અમારી માથે આ જાલમાં વિચરે છે' તે સ્ત્રીઓના આવા સ્પષ્ટ વચનો સાંભળી બુધદેવે પવિત્ર આવર્તની વિધાને સતારી, એટલે તે રાજનો સર્વ વૃષાત બળુ વામાં આ ચો પછી તે મુનિશ્રષ્ટે તે સર્વ સ્ત્રીઓને કહ્યું 'તમે સર્વ આ પર્વતની તળેટી માં જઈને વસો અને આ ગિરિમાં તમારા

નિવાસસ્થાન તુરત તૈયાર કરી' એ તમે નિત્ય પત્ર, ફળ, મૂળ વગેરેનો આહાર કરી તમારો નિર્વાહ કરો ત્યાં તમને કિપુરુષ બતિતા પતિ મળશે ચંદ્રના પુત્ર બુધદેવે આ વચનો કહીને પોતાના યોગબળથી તે સ્ત્રીઓને કિપુરુષી બનાવી દીધી અને કિપુરુષોને ત્રાસ થઈને તેઓ સર્વ એ પર્વતપ્રદેશમાં વસવા લાગી ૧૧-૧૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમ્મલિત આદિક વ્ય શ્રીરામાયણ્ય ઉત્તરકાંડમાં ૮૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

પર્વ ૮૯ મો

ઇલા અને બુધદેવી પુરુરવાનો જન્મ
શ્રદ્ધા કપુરુષાત્પત્તિ લક્ષ્મણો મરતસ્તથા ।
આશ્રવમિતિ ચ બ્રહ્મામુખો રામ જનશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥
કિપુરુષની ઉત્પત્તિ સાંભળીને લક્ષ્મણ તથા ભરતે નરેશ્વર રામચંદ્રને કહ્યું એ તો મોટું આશ્ચર્ય થયું 'પછી મહાયશસ્ત્રી ધર્માત્મા રામચંદ્ર કદંબ પ્રવૃત્તપતિના પુત્ર ઇલાની કથા આગળ કહેવા માંડી

વિહાર કરવા આવેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓને કિડરીઓ બનાવી દઈને નિવિશ્રદ્ધ બુધદેવે કપલ પલક માં ને રહ્યું 'હે સુદર મુખવાળી! હું સોમનો અતિપ્રિય પુત્ર છું હે વસારોહા! મને તું પ્રેમવાળા નેનોથી જોઈને પ્રીતિપૂર્વક સેવ

ત્યારે નિજન અરણ્યમાં રહેની તે ઇલાએ અતિશય સુદર અને મહાતેજસ્વી બુધદેવને ઉત્તર આપ્યો 'હે સૌમ્ય! હું સ્વતંત્ર છું, છતાં તમારે અધીન થાઉં છું હે ચંદ્રપુત્ર! મને આશા આપો અને તમારી જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કરો' ઇલાના પ્રિય વચનો સાંભળી બુધ દેવ હર્ષ પામ્યો અને કામાતુર થઈ ઇલા સુદરી સાથે કોડ કરવા લાગ્યો કામી બુધદેવનો ચેત્ર માસ તો સુદરમુખી ઇલાની સાથે કોડ કરવામાં એક લાલુની માફક લીલી ગયો એ રીતે ન્યારે એક માસ પૂરો થયો, ત્યારે કદંબ નો પુત્ર ઇલ પુણ્યશ્રદ્ધ સરખા મુખવાળો પુરુષ

મનીને શય્યામાથી બળી ઊઠ્યો એ સમયે પૂર્વનું સ્ત્રીરૂપનું આચરણ તે ભૂલી ગયો ને આશ્રમથી બહાર નીકળ્યો. ત્યાં બુધદેવને સંદર્શનમા ઊંચા હાથ કરીને તપ કરતા જોયા, ત્યારે તેમની પાસે જઈને ઇલરાબાએ પૂછ્યું 'હે ભગવન! થોડા કાળથી હું મારા અનુચરો સહિત આ ગહન પર્વતમય પ્રદેશમા છું, છતાં મારા સન્નને હું દેખતો નથી, તો મારા અનુચરો ક્યા ગયા હશે?' પોતાની પૂર્વાવસ્થા તુલાન ભૂનેલા તે રાત્રિના પ્રશ્નો સાલળી બુધદેવે તેને શાત પાડી ઉત્તર આપ્યો 'પથરના પુષ્કળ વરસાદથી તારા તે સેવકો નારા પાંચા છે વળી વગાળયા અને વર સાદના લયથી પીડાઈને તું મારા આશ્રમમા આવીને સૂતો હતો ૧-૧૨ હે વીર! તું લય રહિત થઈ સતાપ છોડી દઈને શાત થા અને આ કૃણમૂળ ખાઈને સુખથી અહીં જ વસ, તેથી તારું કલ્યાણ થશે'

બુધદેવના વચનોથી તે મહાબુદ્ધિશાળી રાજા શાત પડી કહેવા લાગ્યો 'સેવકવર્ગના નાશથી દીન થઈ ગયેલો હોવા છતાં હું મારું રાજ્ય ત્યજીશ નહિ, માટે હવે મને રજા આપો હે પ્રહ્લાન! જે હું ત્યાં નહિ બાઉ તો મહાયશસ્ત્રી શશબિહુ મારી ગાદી પચાવી પાડશે મારા સુખ આપનારા સેવકો અને સ્ત્રીઓને ત્યજવા હું શક્તિમાન નથી, માટે હે તેજસ્વી! તમે મને અહીં રોકાવા માટે કાઈ પણ કહેશો નહિ'

ઇલ રાજાએ બુધને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે પરમ શાંતિથી તેમણે ઉત્તર આપ્યો 'હમણા તો તમારે અહીં રહેવાનું પસંદ કરવું બેઈએ ૧૩-૧૮ હે મહાબળવાન કર્દમકુમાર! એને માટે તમારે જરા પણ સતાપ ન કરવો બેઈએ જે તું એક વરસ સુધી અહીં રહીશ તો હું તારું શ્રેય કરીશ' પછી ઇલ રાજાએ કલેશરહિત કર્મ કરનાર બુધદેવના આવા વચનો સાલળી એ પ્રહ્લાવાદીના કહ્યા પ્રમાણે એક વરસ સુધી ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો

તે જ્યારે સ્ત્રીરૂપને પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે બુધદેવની સાથે રમણ કરતો અને બીજે મહિને પુરુષ થતો, ત્યારે તેમની સાથે ધર્મચર્યા કરતો હતો ૨૦-૨૨ અતે સુદર ત્રીલોવાળી ઇલાએ નવમે માસે ચંદ્રપુત્ર બુધદેવની પુરુષવા નામે સુદર પુત્રને જન્મ આપ્યો ૨૩ પછી તુરત જ એ મહાબળવાન બુધદેવના જેવા જ વર્ણના પુત્રને ઇલાસુદરીએ તેના પિતાના હાથમા મૂક્યો ૨૪ એ પ્રમાણે બુધદેવ એક વરસ સુધી સ્ત્રી તથા પુરુષરૂપને પ્રાપ્ત થતા કર્દમકુમાર સાથે કીડા તથા ધર્મચર્યા કરીને આનંદ મેળવતો હતો ૨૫

ઈતિ શ્રી મીલ્મીકિ મહાભુતિમણ્વીન અધિકાન્ધ શ્રીરામાય ના ઉત્તર કાંડમા ૮૬મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો

અથએનની પ્રશન્સા તથા ઇવાને પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ

તથોક્તવતિ રામે તુ તસ્ય જન્મ તદ્વસ્તુતમ ।
ડવાચ લક્ષ્મણો મૃગા મરતશ્ચ મહાયશા ॥ ૧ ॥

જ્યારે રામચંદ્રે પુરુષવાના જન્મનું અર્હુત વૃત્તાંત વહ્યું, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી ભરતે અને લક્ષ્મણે ફરીથી તેમને પૂછ્યું 'હે નરથેષ! ઇલાએ સોમનાથ બુધદેવની સાથે એક વરસ સુધી રહી બીલુ શું શું કર્યું તે આપ અમને કહેવા યોગ્ય છે' એવી રીતે પ્રશ્ન કરનારના નીકા શબ્દો સાલળી રામચંદ્રે પ્રબળપતિ કર્દમના પુત્ર ઇલરાબાની કથા આગળ કહેવા માડી ૨-૩

'એક સમયે જ્યારે ઇલાસુદરી પુરુષત્વને પ્રાપ્ત થઈ હતી, ત્યારે મહાબુદ્ધિમાન બુધદેવે પરમ ઉદાર સર્વતંત્રે, ભૂબુદ્ધિ ચયવનને, અરિષ્ટ નેમિને, પ્રમોદન અને મોદક મુનિને તથા હંવાસા મુનિને પોતાના આશ્રમમા બોલાવ્યા તેઓનું સારી રીતે સન્માન કર્યા પછી વાક્યને બહુનારા તત્ત્વદર્શી બુધદેવે સાવધાન ચિત્તવાળા તે સર્વને કહ્યું ૪-૧ 'આ મહાબાહુ ઇલ રાજા કર્દમ પ્રબળપતિના પુત્ર થાય છે.

એની શી ગતિ થયેલી છે તે તમે જાણો. ડે, માટે જેમ એનું શ્રય થાય તેમ કરો. ^{૧૭} મહાત્મા દિગ્ધે એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા, તેટલા મા મહાતેજસ્વી કર્દમ પ્રભવપતિ પોતે જ ત્યા આવી પહોંચ્યો. ^{૧૮} તેમની સાથે પુલસ્ત્ય, કંતુ, વપતકાર અને મહાતેજસ્વી ઝેંકાર નપિ પણ આવેલા હતા પરંપર સમાગમને લીધે આનંદ પામેલા અને બાહ્યલિક દેશના ઇલ રાજનું હિત ઇચ્છનારા, એ સર્વ મુનિઓ જુદા જુદા ઉપાયો બતાવવા લાગ્યા. ^{૧૯} એવે કર્દમ પ્રભવપતિ પોતાના પુત્રનું પરમ હિત થાય એવા વચનો બોલ્યા. હે દિગ્ધે! એ રાજનું જેથી શ્રય થાય એવું મારું વચન સાંભળો એને માટે વ્રપલધ્યજ મહાદેવ સિવાય બીજું કોઈ ઔપધ હું જોતો નથી અને એ મહાત્મા ને અશ્વમેધ યજ્ઞથી વધારે બીજું કોઈ પ્રિય નથી તેથી આપણે સર્વ ઇલ રાજના હિત માટે એ દુરાસદ યજ્ઞ કરીએ. ^{૨૦} કર્દમ નજ પ્રભવપાતના વચનો સાંભળી સર્વ દિગ્ધેએ રુદ્રનું આરાધન કરવા માટે તે યજ્ઞ પસંદ કર્યો. પછી સર્વ ઋષિઓ શિષ્ય અને શત્રુઓના પુરને છતનાર મરુત નામનો રાજર્ષિ ત્યા આ યો હતો, તેણે યજ્ઞસામગ્રી એકઠી કરવા માહી અને સર્વેએ મળી મહાત્મા પુવના આશ્રમની પાસે જ એ મહાયજ્ઞ કર્યો. ^{૨૧-૨૪}

યજ્ઞ સમાપ્ત થયો, ત્યારે મહાયજ્ઞસ્વી રુદ્ર દેવ પરમ સતોપ પામ્યા એમણે પરમ પ્રીતિ પૂર્વક ઇલ રાજની સનિધિમા જ સર્વ દેવોને કહ્યું ‘હે દિગ્ધશ્રદ્ધો! હું આ ભક્તિપૂર્વક કરેલા અશ્વમેધથી પ્રસન્ન થયો છું. આપ બાહ્યલિક પતિનું શું પ્રિય કરે?’ ત્યારે સમયનો બરાબર ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિવાળા દિગ્ધેએ રુદ્રદેવને કહ્યું ‘જે તમે પ્રસન્ન થયા હો તો આ ઇલ રાજ સદાને માટે પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કરે.’ ત્યારે મહાતેજસ્વી રુદ્રદેવે પ્રસન્ન થઈને ઇલાને સદાને માટે પુરુષત્વ આપ્યું અને તુરંત જ અતર્ધાન થઈ ગયા મહાદેવજી અતર્ધાન થયા કે તરત જ

અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ સમાપ્ત થયો અને દીર્ઘદંષ્ટિ-વાળા મુનિઓ પણ જ્યાથી આવ્યા હતા ત્યા ગયા. પછી ઇલ રાજ બાહ્યલિક દેશથી આગળ મધ્ય પ્રદેશમા ગયો અને ત્યા સુદર નગર વસાવી, શત્રુના પુરને છતનારા રાજર્ષિ શશંગિદેને બાહ્યલિક દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું એ રીતે પ્રતિષ્ઠાન પુરમા પ્રભવપતિ કર્દમનો બળવાન પુત્ર ઇલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અ તે લાંબે કાળે તે ઇલ રાજ ઉત્તમ બ્રહ્મયોજમા ગયો. ^{૨૫-૨૬} ત્યાર પછી ઇલનો પુત્ર પુરુરવા પ્રતિષ્ઠાનપુરનો અધિપતિ થયો. હે પુરુષેશ્વર! અશ્વમેધ યજ્ઞનો આવો પ્રભાવ છે પ્રથમ ત્રિપુષ થયેલા પુરુષને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું, એટલું જ નહિ પણ બીજું જે દુર્લભ હોય છે, તે પણ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૨૭}

ઈતિ શ્રી રામાયણ મહા મુનિમળીત આદિકાંચ શ્રીરામાય ન ઉત્તરાર્ધમા ૬૦મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મા

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાનો નિશ્ચય-તેની તૈયારી માટે રામચંદ્રની આજ્ઞા

વ્રતદાહ્યાય કાઠુસ્થા ધ્રાતૃયોમસિતમ્મન ।
લક્ષ્મણ પુનરેયાહ ધર્મયુક્તામદ વચ ॥ ૧ ॥

અમાપ તેજવાળા કાકુત્થ રામચંદ્ર લગત તથા લક્ષ્મણને આવા ધર્મયુક્ત વચનો કહીને વળી પણ કહ્યું ‘હે લક્ષ્મણ! તું વસિષ્ઠ, વામ દેવ જાણાલિ, કરચપ આદિ સર્વ અશ્વમેધ યજ્ઞના કાર્યમા કુશળ બ્રાહ્મણોને સન્માન કરીને અહીં ગોલાવી લાવ પછો હું સાવધાન ચિત્તથી સર્વ લક્ષણોવાળા અશ્વને છોડીશ. ^{૧-૩}

રાયવળી આજ્ઞા સાંભળતા જ ત્વરિત ગતિ વાળા લક્ષ્મણે એ સર્વ બ્રાહ્મણોને ગોલાવી નાવી તેમને પુરસ્કૃત કર્યા. ^૪ ત્યારે રાજ રામચંદ્ર દેવતુલ્ય એ સર્વ બ્રાહ્મણોને અભિવંદન કર્યું અને તેઓ સર્વેએ તેમને આશીર્વાદ દીધો. પછી રાજ રામચંદ્ર હાથ બેંદીને એ દિગ્ધશ્રદ્ધોને અશ્વમેધ યજ્ઞ સળ ધો ધર્મયુક્ત વચનો કહ્યા. ત્યારે તે સર્વ બ્રાહ્મણોએ શિવજીને નમસ્કાર કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞની પ્રશંસા કરી

પ્રાહ્મણોમા શ્રેષ્ઠ એવા મુનિઓના અશ્વમેધની પ્રશ્ન સાના અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રાજા રામચંદ્ર અતિશય પ્રસન્ન થયા.

પ્રાહ્મણોએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનું સ્વીકાર્યું, એટલે રાજા રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું 'હું મહા બાહુ ! મારા મુન્નિઓને આમ તથા કરવા ફત્ત મોકલો અને કહાવો કે અનેક મહાન વાનરો અને વનવાસીઓ સહિત આ મહોત્સવ જોવા માટે આવજો ૧-૧૦ વર્ણી ઇચ્છા મુજબ ગતિ કરનારા અનેક રાક્ષસો સહિત અતુલ પરાક્રમી વિભીષણ પણ આ મહાચરણ દર્શન કરવા આવે એમ ડરો વળી મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જે મહાભાગ્યશાળી રાજાઓ છે, તે સર્વ પોતાના અનુચરો સહિત આ યજ્ઞભૂમિની નિરીક્ષા કરવા સત્વર આવે એમ કરો ૧૧,૧૨ હું લક્ષ્મણ ! ધર્મચિંતન કરનારા જે જે પ્રાહ્મણો પરદેશ ગયા હોય, તે તે સર્વને આ અશ્વમેધ યજ્ઞ માટે નિમંત્રણ કરો ૧૩ હું મહાબાહુ ! દેશાતર વાગી સર્વ તપોધન ઋષિઓને પ્રદુષ્ટ પરિવાર સહિત આવવાનું નિમંત્રણ કરો, તેમ જ આજ વગાડનારાઓ, નટો અને નાચનારાઓને પણ મોકલો હું લક્ષ્મણ ! નમિપારણ્યમા ગોમતી નદીના તીરે યજ્ઞભૂમિ રચાવો હું મહાબાહુ ! તે અતિશય પવિત્ર ભૂમિ છે અને તેની ચારે તરફ શાંતિ ફેલાઈ રહી છે. હું રઘુનંદન ! હું ધર્મજ્ઞ ! એ નમિપારણ્યમા સેકંડા ધમસ ઋષિઓ યજ્ઞોમા મુખ્ય અને અનુત્તમ અશ્વમેધ યજ્ઞના દર્શન કરી સંતોષ પામીને તેમ જ આપણાથી સન્માન પામીને પાછા જાય, તે માટેની સર્વ મોકલણ સત્વર કરો હું મહાબાહુ ! યજ્ઞમા હોમવા માટે એક લાખ ડાઘરની પોઠ, દશ હજાર તલની પોઠ અને તેટલી જ પોઠ મગ જોઈશે તે જ પ્રમાણે કળથી, ચણા, અડદ અને લવણની પોઠ પણ મોકલો વળી અનાજના પ્રમાણમા તેલ અને ઘી પણ મોકલો આ ઉપરાંત ઘન્યા વિનાના મુગ ધીંદાર પદાર્થો મોકલો ૧૪-૨૦ ત્યાં દેખરેખ રાખવા માટે ભરત કંગોડા સર્વજ્ઞ મુદ્રા

અને સેકંડા હીરાઓ લઈને અત્યારથી જ જાય તેમ કરો ૨૧ માર્ગમા તેમ જ ત્યાં કેટલાક વેપારીઓની દુકાનો મઠાવો અને નટ, નર્તક, રસોઈયા અને યૌવનસપ્ત કેટલીક સ્ત્રીઓને પણ ત્યાં મોકલો ૨૨ વળી ભરતની સાથે સન્ય, વેદ બાણનારા અને સાવધાન ચિત્તવાળા પ્રાહ્મણો, બ્રાહ્મણો, વૈદ્યો, અત પુરના કામ કરનારા સેવકો, શાસ્ત્ર બાણનારાઓ, કોપાધ્યક્ષ, કૌશલ્યાદિ સર્વ માતાઓ, અત પુરમા રહેતા નાના રાજામારો, યજ્ઞ દીક્ષા માટે બનાવેલી મારી પત્નીની મુવર્ણ મય મર્તિ, એ સર્વ યથાસમય મોકલી આપો હું નરશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં મહાબાગવાન અને પૂજનીય ઇષ્ટાદ્યે રાજાઓ પોતાના અનુચર સહિત આવશે, તેમને રહેવા માટે તથા આદિની વ્યવસ્થા કરજો તેમ જ અન્ન તથા વસ્ત્રની સગવડ કરજો ૨૩-૨૬

આ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા વતી અન્ન પાન, વસ્ત્ર અને નોકરોને લઈને શત્રુક સહિત ભરત નેમિપારણ્યમા જવા નીકળ્યા એટલામા સુનીવ સહિત સર્વ મહાત્મા વાનરો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને સર્વ શ્રદ્ધાપ્રાહ્મણો ની મેવામા લાગી ગયા અનેક રાક્ષસો અને રાક્ષસપત્નીઓ સહિત વિભીષણે પણ ત્યાં આવીને ઉત્તર કરનારા મહાત્મા ઋષિઓનું પૂજન કર્યું ૨૭,૨૮

અતિ શ્રીરામચંદ્ર નિઃશયિનપ્રસીત આનંદાવ્ય શ્રીરામચંદ્રના ઉત્તરકાંડમા ૬૧ મે સમ પ્રમાણ

સર્ગ ૬૨ મો

રામચંદ્રનો અશ્વમેધ યજ્ઞ

તત્સર્ગમિતિલેતાનુ પ્રસ્થાપ્ય મરતામ્નજ ।

હવ લક્ષ્મણસપ્ત કુળસાર મુમાચ હ ॥ ૧ ॥

ભરતના મોઢા ભાઈ રામચંદ્ર આ સર્વ વ્યવસ્થા કર્યા પછી તુરંત જ યજ્ઞોચિત સર્વ લક્ષ્યવ્યુત્ત નીલવર્ણનો ઘોડો છોડ્યો અશ્વનું રક્ષણ કરવા માટે લક્ષ્મણની નિમજ્જક કરી કતિવજ્રેની સાથે તે અશ્વ મોકલ્યો અને સર્વ સન્ય સહિત રામચંદ્ર પણ તેમની પાછળ નેમિપા-

રણમાં ગયા.^{૧૨} ત્યાં મહાબાહુ સમચંદ્રે પરમ અશ્વજીત યજ્ઞસ્થાન ભેળું અને અતિશય હાથ પામ્યા. તેઓ બોલ્યા : 'આ પ્રદેશ ધણે રચ્ય છે.'

રાજા સમચંદ્ર નૈમિષારણ્યમાં રહ્યા, તે સમયે ખીલત અનેક રાજાઓ વિવિધ પ્રકારની જોડે લાવવા લાગ્યા. ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરીને રાજા સમચંદ્ર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. એ રાજાઓની અન્ન, પાન, વસ્ત્ર અને એવાં ખીલત સાહિત્યોથી સરભરા કરવા માટે ભરતની સાથે શત્રુહની નિમણૂક કરેલી હતી.^{૧૩-૫} તે જ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરનારા મહાત્મા વાનરો સાહિત સુમીય પણ વિમોની સેવા કરતા હતા.^૬ ત્યારે અનેક રાક્ષસો સહિત સાવધાન ચિત્તવાળો વિષ્ણુપણ ઉચ્ચ તપ કરનારા ઋષિઓની સેવામાં રહ્યો હતો.^૭ અનુચરો સહિત આવેલા રાજાઓની સરભરા ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે થવી જોઈએ, એવી મહાબળવાન નરશ્રદ્ધ રાજા સમચંદ્રની આસા હતી.^૮ એ પ્રમાણે પૂર્ણ વિધિ-પૂર્વક યજ્ઞારંભ થઈ ચૂક્યો અને લક્ષ્મણથી રક્ષાયેલો અશ્વ પણ ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો.^૯ જ્યારે આ ઉત્તમ યજ્ઞ થતો હતો, ત્યારે મહાત્મા સમચંદ્ર એ શ્રદ્ધ યજ્ઞમાં યાચકો સંતોષ પામે, ત્યાં મુખી દાન આપ્યા જ કરવું એવી આજ્ઞા આપેલી હતી, તેથી સર્વ શાંત હતા અને માત્ર વૈદિક મંત્રોનો જ ઉચ્ચાર સંભળાતો હતો; કારણ કે માગનારના મોઢામાંથી કોઈ પણ વચન નીકળે તે પહેલાં તે ગોળ, બાંડ, અન્ન અને વસ્ત્ર વગેરે વિવિધ વસ્તુઓ વાનરો કે રાક્ષસો યાચકોને પૂરી પાડતા, એટલે તેના ચોંધાટ થતો જ નહિ. એ યજ્ઞમાં કોઈ પણ માલુસ મેલો, થેલો કે ફળજો ન હતો.^{૧૦-૧૩} સર્વ હુણ્ણુ હતા. એ યજ્ઞમાં કેટલાક ચિરંજીવી મહાત્મા મુનિઓ આવ્યા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે દાનના પ્રવાહથી અલંકૃત થયેલો આવો ખીલો કોઈ પણ યજ્ઞ પૂરે થયે હોય તેવું અમને યાદ નથી. આ યજ્ઞમાં તો સુવર્ણની ઇચ્છાવાળાને સુવર્ણ, ધનની ઇચ્છાવાળાને ધન, રત્ન માગનારને રત્ન અને વસ્ત્ર માગનારને વસ્ત્ર,

એમ સૌને સુવર્ણ, ધન, રત્ન અને વસ્ત્ર વગેરેમાંથી જે ભેળંએ તે મળતું હતું.^{૧૪-૧૬} દાનમાં આપવાની વસ્તુઓના ઢગલે ઢગલા ત્યાં પડેલા હતા. ત્યાં આવેલા તપોધનો કહેલા હતા કે, ઇંદ્રનો, ચંદ્રનો, યમનો અને વરુણનો યજ્ઞ અમે આગળ ભેળો હતો, પણ તે આની તોલે આવે નહિ. સર્વ સ્થાનમાં વાનરો અને રાક્ષસો વસ્ત્ર, ધન, સુવર્ણ કે અન્ન વગેરે યાચકોને જે ઇચ્છા હોય તે છૂટે હાથે તુરત આપતા હતા. રાજાસંહ રામનો સર્વ જીજ્ઞાસુ યજ્ઞ આળા વરસ સુધી આવ્યો હતો, છતાં તેમા જરા પણ ઊણપ આવી ન હતી.^{૧૭-૧૯}

મતિ ઓવાલનીક નડતુનિમણ્યોત અલિંગ્ય ચોરામાયજ્ઞુન ઉતરમંડમા દરેકો સર્વ સમયે

સર્ગ ૯૩ મો

યજ્ઞ પ્રસંગે વાલ્મીકિ મુનિનું આગમન લવકુશને સમચરિત ગાવાની આજ્ઞા

વતમાને તથા મૂતે યજ્ઞે ચ પરમાદ્યુતે ।

સન્નિપ્ત આગમમાનુ વાલ્મીકિર્મગવાનુગિઃ ॥ ૧ ॥

‘મહામુનિ વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં

રામપત્ની સતી સીતાજી રહેતાં હતાં અને તેઓએ પ્રતાપી લવ-કુશને જન્મ આપ્યો હતો; તેને ઘાર વધે વીતી ગયાં હતાં. એ સમય દરમિયાન વાલ્મીકિ મુનિએ લવ-કુશને યોગ્ય વિદ્યા શીખવીને થોડે સ્વેદે ‘સમચરિત’ તાલ-લય સાથે શીખવ્યું હતું. તેઓ સતી સીતાને સમચંદ્રનો મેળાપ થાય અને કુમાર લવ-કુશને સહાયે તપોવનમાં રહેવું ન પડે, તેવા વિચારમાં નિમગ્ન હતા, એટલામાં રાજા સમચંદ્રના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પધારવા માટેનું આમંત્રણ મળતાં યોગ્ય પ્રસંગ આવ્યો માનીને પોતાના પ્રિય શિષ્ય લવ-કુશ સહિત તેઓ પધાર્યા.’

જ્યારે આ પરમ અશ્વજીત યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે ભગવાન વાલ્મીકિ ઋષિ પોતાના શિષ્યો સહિત ત્યાં આવ્યા.^૧ આ અશ્વજીત દેખાવના દિવ્ય યજ્ઞનું દર્શન કરીને મુનિશ્રદ્ધે

પોતાના સાથીઓ સહિત ત્યાં આવેલી પશુ શાળામાં ઉતારે કર્યો^૨ પછી રાજા રામચંદ્રના સેવકોએ સુદર ક્ષણમૂળથી ભરેલા અને કગાડાઓ વાત્મીકિના ઉતારે મોકલ્યા (રાજાએ અને મહાત્મા મુનિઓએ તેમની સારી રીતે પૂજા કરી એટલે એ મહાતેજસ્વી પરમાત્મા સરખા વાત્મીકિ ઋષિ ત્યાં વિસામે લેવા લાગ્યા)

મુનિશ્રદ્ધ વાત્મીકિએ સાવધાન ચિત્તવાળા, યુવાન અને અતિશય હર્ષ પામેલા પોતાના બે શિષ્યોને પરમ આનંદથી રામચરિત્રનું જ્ઞાન કરવાની આજ્ઞા આપતા કહ્યું^૩ 'હે પુત્રો ! ઋષિઓના પવિત્રધ્યાનોમા, બ્રાહ્મણોના નિવાસ સ્થાનોમા, શેરીઓમા, રાજાઓમા, રાજા મહેલાના, બધા પ્રાણીઓ યજ્ઞ કરે છે, તે વેદીના દ્વાર પર અને ઋત્વિજોની પાસે તમે આચરિત્ર જાસ કરીને જાઓ^૪ આ પવતના શિખરે ઉપર જે વિવિધ વાદવાળા કૃષ્ણ દ્વાય છે તે ખતાબઓ અને મેલીખવેલું રામચરિત્ર જાતા બને^૫ એ અતિશય મીઠા કૃષ્ણ અને મૂળે ખાવાની તમને જરા પણ થાક લાગશે નહિ અને તમારા રાજા પણ ખજારો નહિ^૬ જે તમને ઋષિઓની વચ્ચે બેઠેલા ૪૯ રામચંદ્ર જોનારે, તે ૧૦૧ પુર સર તેમની પામે જલે^૭ અને જે તેમ પાપ આલજવની ઇચ્છા ખતાવે, તે મીઠી વાલીની મે ખતાવેના પ્રમાણ અનુસાર પાતલિન બીન સર્ગ જાલે^૮ હે પુત્રો ! ધનની ઇચ્છાને રીધે તમે જરા પણ લલચાશો નહિ, કારણ કે ક્ષણમૂળ ખાનારા આશ્રમવાસીઓને ધનની જીરૂર છે^૯ કદાચ રામચંદ્ર તમને પૂછે કે તમે ખજાર કેના પુત્રો છો ? તો તમે રાજાજીને કહેડે કે અમે ખજાર વાત્મીકિના શિષ્યો છીએ^{૧૦} આ વીણા અતિશય મીઠા અવાજ ઉત્પન્ન કરનારી જે તેમા તાલ, ધ્યાન, જા અને મૂલનાનો ખરાબર થો^{૧૧} ! સાધીને નિશ્ચિત વધ તમે મધુર વાણીથી મેલીખવેલું રામચરિત્ર જાલે^{૧૨} આદિત્યથી ખાવોગે આરંભ કરજો તમે રાજાજીની ૧૨ પા આજ્ઞા કરજો નહિ,

કારણ કે રાજા પ્રાણીમાનનો ધર્મથી પિતા છે.^{૧૩} હે પુત્રો ! આનંદી ચિત્તવાળા અને સાવધાન મનવાળા તમે ખજાર આવતી કાલે પ્રાત કાળ થતા વીણા સાથે એ મધુર કાવ્ય ગાવાનું શરૂ કરજો^{૧૪}

પરમ ઉદાર વાત્મીકિ ઋષિ આ રીતે તે ખજાર કુમારોને પ્રેરસાહન આપીને અને રામ ચરિત્ર ગાવાની પ્રેરણા કરીને શાંત થયા ત્યારે શત્રુદમન એવા સીતાના તે ખજાર કુમારોએ 'તેમ જ કરીશું' એમ ઉત્તર આપ્યો જેમ શુકાચાર્યે^{૧૫} રચેલી નીતિસહિતા અશ્વિનીકુમારોએ હૃદયમા રાખી હતી, તેમ તે ખજાર કુમારોએ વાત્મીકિ ઋષિએ કહેલી અદ્ભુત વાણી હૃદયમા રાખીને 'પ્રાત કાળે આપણે જ્ઞાન કરવા જઈશું' એવા ઉત્સાહમા ને ઉત્સાહમા આખી રાત્રિ આનંદમા ગાગી ૧૬-૧૮

ઈતિ શ્રીવાત્મીકિ મહામુનિમુખેતિ આદિત્ય વ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૮૩મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪મો

યજ્ઞમહાપ્રમા રામાયણનું ગાન

તો રજન્યા પ્રમાતાયા સ્નાનો દુતદુતાશનો ।

યથોક્તમૂર્ષિણા પૂર્વ સર્વ તત્ત્વોપગાયતામ્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ને પ્રભાત થયું, ત્યારે લવ ને કુશ ખજાર ભાઈઓએ સ્નાન, હોમ આદિ કર્મથી પરવારીને વાત્મીકિ મુનિના કહ્યા પ્રમાણે રામાયણનું ગાન શરૂ કર્યું^૧ પૂર્વે ગાનાચાર્ય ભરત મુનિએ નિર્માણ કરેલી અપૂર્વ પાઠ્ય અતિયુક્ત ગેયતાવાળું, અનેક પ્રકારના પ્રમાણવાળું, વીણા સાથે ગવાતું રામાયણનું એ સંગીત સાલગીને રાજા રામચંદ્રને અતિશય કુતૂહલ થયું^૨ તે ઉપરથી યજ્ઞવિરામનો સમય થતા પુરુષસિંહ રાજા રામચંદ્ર મહામુનિઓને, પારિવોને, પતિતોને, વેદ બાપુનારાદિજીને, પુરાણ બાપુનારાદિજીને, અષ્ટશાસ્ત્ર બાપુનારાદિજીને નગીત ના સ્વરોના લક્ષણે બાપુનારાદિજીને રામાયણ સાલજવાને ઉત્સુક દિવ્યશક્તિને લામુદ્રિક લક્ષણે બાપુનારાદિજીને, ગધવોને, પૌરુષોને,

પદ, અક્ષર અને સમાસ જાણનારાઓને, ગાયત્રી આદિ છંદશાસ્ત્રોના માપ જાણનારાઓને, કળા, માતા, પ્રત્યાર, મેઝ આદિ વિગણશાસ્ત્ર જાણનારાઓને, જ્યોતિષમા પારગત થયેલાઓને, ભાષાઓ જાણનારાઓને, મનોભાવ જાણનારાઓને, વ્યવહાર સમયમા યુક્તિ વાપરનારાઓને, તાકિકોને, બહુશ્રુતોને, છંદ, વેદ અને પુરાણ જાણનારાઓને, દ્વિવેદી વેદશાસ્ત્રોને, ચિત્રકળા જાણનારાઓને, વૃત્તજ્ઞ અને સૂતરાશ્ત્ર જાણનારાઓને, ગીત, નૃત્ય આદિમા વિશારદોને, સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારાઓને, નીતિનિપુણોને, વેદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરનારાઓને, એ સર્વ સમાજને સન્માનપૂર્વક બોલાવીને સમાયજી ગાન કરનારા તે બધા ભાઈઓને સલામ બોલાવ્યા, પછી રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા બતાવતીકી મુનિના તે શિષ્યોએ શ્રોતાઓને હાથ ઉપજાવનારા સમાયજી ગાન કરવા માંડ્યું ૪-૧૦ મનુષ્યની ગતિ ન પડોયે તેણે એ મધુર સંગીત સાંભળીને સર્વ શ્રોતાઓ મુગ્ધ વર્ધ ગયા અને વારંવાર તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા ૧૧ સર્વે મહાબળવાન રાજાઓ અને મુનિઓ રાજી થયા અને તેઓ વારંવાર એ બંને કુમારો સામે નિહાળીને બોલે તેમના ઉપનુ પાન કરતા હોય તેમ બોલે રહ્યા ૧૨ એ સર્વ સાવધાન ચિત્તવાળા ૧૨-૧૨ એણે કહેતા હતા ‘જેમ પાણીમા રવિનુ પ્રતિબિંબ તેના જેવું જ બેવામા આવે છે, તેમ જ આ બંને કુમારો રામચંદ્ર જેવા જ છે, જે માથે જગા ન હોત અને વસ્ત્ર ધારણ કયા ન હોત, તે બંને કુમારો અને રાજવમા કાઈ ફેરફાર બેઈ શકાત નહિ ૧૩, ૧૪ એમ જ્યારે ગૌરજનો અને દેશજનો બહાર બહાર સંભાળી કરતા હતા ત્યારે નારદજીએ કહેલો પહેલો સંગ શરૂ થયો ૧૫ પહેલા સર્ગથી માંડીને વીસ સર્ગ સુધી તેમણે ગાયું, ત્યારે બપોર થયા એ રીતે વીસ સર્ગો સાંભળ્યા પછી મહાત્મા રાધવે પોતાના ભાઈને કહ્યું

‘હે કાકુત્સ્થ! આ મહાત્માઓને અદ્વાર હંતર સુવર્ણમંદારો અને બીજી જે ગાઈ તે ઇચ્છતા હોય, તે સર્વ તરત અર્પણ કરે’ મહાત્મા રાધવની આજ્ઞાનુસાર લવ-કુશને ધન વગેરે આપવા માંડતા તેમણે જણાવ્યું ‘એ ધનસ પત્તિની અમને શી જરૂર છે? અમે વનવાસીઓ વનમા ઉત્પત્તિ વયેલા દુઃખ મૂળમા સંતોષ માનનારા છીએ, તો અમે એ સુવર્ણને શું કરીએ?’ ૧૬-૨૦

લવ-કુશનો આચર્યકારક ઉત્તર સાંભળી સર્વ શ્રોતાઓને તેમ જ રાજા રામચંદ્ર અતિશય વિમંસ્ય પાર્યા ૨૧ પછી મહાત્માઓ રાજા રામચંદ્ર જાત મુનિશિષ્યોને એ કાવ્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે વર્ધ, એ કાવ્ય કેવડું મોટું છે, એ કાવ્યનો વિષય શો છે, એ મહાન કાવ્યના નિર્માણ કરનારા મુનિશ્રદ્ધ કયા રહે છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે તે મુનિશિષ્યો એ ઉત્તર આપ્યો ‘કાવ્યના કર્તા ભગવાન વા મીત્રિક મુનિ છે તેઓ આ યજ્ઞમા આવેલા છે તેમણે આ આખું ચરિત તમને સંભળાવવાની અમને આજ્ઞા આપી છે જ્યુકુબચરી મહાત્માઓ વા મીત્રિક મુનિએ આ આખું ચરિત ચોવીસ હંતર શ્લોકોનુ રચેલું છે તેમા એકનો ઉપાખ્યાનો ગોઠવેલા છે હે રાજા! એ મહાત્માએ પહેલેથી માંડીને છેલ્લે સુધી પાચમે સર્ગો અને ૭ કાંડો રચ્યા છે અને છેલ્લે ઉત્તર કાંડ ૨-૨૬ અમારા ગુરુ વા-મીત્રિક શ્રમિએ આપના ચરિતોને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખ્યું છે જ્યાં સુધી સ્તુતિ રહેશે, ત્યાં સુધી આ આ કાવ્યની પ્રતિષ્ઠા રહેશે ૨૭ હે રાજા! હે મહારથ! જે એ ચરિત સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો યજ્ઞપ્રયોગના વિરામ સમયે પ્રાપ્ત સુખવાળા વર્ધને સર્વે ભાઈઓ સહિત તમે તે સાંભળજો ૨૮

કુમારોના વચન સાંભળી રાજા રામચંદ્ર તેમની પ્રથ સા કરી અને ફરી આવવાનું કહી તેઓને રજા આપી ત્યારે તે બંને ભાઈઓ

જ્યાં મુનિ વાદમીક હતા ત્યાં ગયા અને રાજા રામચંદ્ર પણ મહર્ષિઓ અને રાજાઓ સાથે એ મધુર ગીત સાલળી યજ્ઞશાળામાં ગયા. ૨૯,૩૦ રાજા રામચંદ્રે તાલ અને લયયુક્ત, સુંદર, સ્વર અને શબ્દરચનાવાળું, વીણાના લય અને મૃદાનાયુક્ત, કુશ અને લવચી ગવાતું રામાચણુનું સંગીત સાલળ્યું હતું. ૩૧

હાંત શ્રીવાદમીક મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૪મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૫ મો

સીતાને આમંત્રણ

રામો વહ્ન્યપ્રહાન્વેય તદ્ગતીં પરમ શુભમ્ ।

ગુધાવ મુતામ સાર્થ પાર્થિવે સહ વાનરં ॥૧॥

એ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્રે ઘણા દિવસ સુધી મુનિઓ, રાજાઓ અને પાનરો સાથે એ પરમ શુભ સંગીત સાલળ્યું. તે સંગીત વૃત્તાત ઉપરથી કુશ અને લવ એ બંને સીતાના પુત્રો છે એમ રામને જણાયું, ત્યારે તરત જ રાજા રામચંદ્રે સાચા સમાચારો લાવનાર હૂતને બોલાવીને પોતાના મનની ઇચ્છા જણાવતા કહ્યું 'તું અહીંથી ભગવાન વાદમીક પાસે જા અને મારા નામથી તેમને કહે 'જે સીતા શુદ્ધ આચાર પાળનારી હોય અથવા વનવાસ કરવાથી તેના પાપ બળી ગયા હોય, તો તે આપની અનુમતિ લઈ આપની સાથે આવી આ જનસભામાં પોતાની આત્મશુદ્ધિની આતરી કરી આપે હે હૂત' તું મુનિના હાઈ સમજીને તેમ જ સીતાની અનોગત ઇચ્છા જાણીને જે સત્ય વાત જણાવે તે તુરત મને વિદિત કરવળી તેમને જણાવજે 'જે જનકપુત્રો આવતી કાલે સવારે આ સભામાં જ સોગંદ લે, તો હું ત્રોસૌંદર્યથી લોભાયો નથી એ લોકાપવાદથી મુક્ત થાઉં' ૧૨-૧૬

રાધવના આ પરમ અલ્બુત વચન સાલળી તે હૂત વાદમીક મુનિના નિવાસસ્થાને ગયો અને અમાપ તેજશ્વી પ્રકાશતા તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને તેમને રામચંદ્રના મૃદુ અને

મધુર વચનો વિદિત કર્યાં. હૂતે કહેલા રામચંદ્રના અંતરના વિચારો જાણીને મહાત્માજી વાદમીક મુનિ સર્વ પરિસ્થિતિ સમજી ગયા. પછી તેઓ બોલ્યા : ૭-૯ 'હે હૂત તમારું કંટ્યાણુ થાઓ. સતી સીતા મહાત્મા રાધવ કહે છે તેમ જ કરશે, કારણ કે તોનું દેવત તેનો સ્વામી છે.' મુનિના વચન સાલળી મહાભગવાન રાજાહૂતે મહાત્મા રાધવની પાસે જઈને જે પ્રમાણે મુનિએ કહ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે વિદિત કર્યું. મહાત્મા વાદમીકને આવો ઉત્તર સાલળીને રાજા રામચંદ્ર બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં એકઠા થયેલા ઋષિઓ અને રાજાઓને કહ્યું. ૧૦-૧૨ 'હે ભગવન! સંશય સર્વ ઋષિઓ અને અનુચરો સહિત સર્વ રાજાઓ, તેમ જ અન્ય જે કોઈને ઇચ્છા હોય તે સર્વને આવતી કાલે થનાર સીતાશપથ વળતે આ સભામાં પધારવા વિનંતિ છે' મહાત્મા રાધવના આવા વચન સાલળી સર્વ ઋષિઓએ 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એમ કહ્યું અને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા 'હેનરદેશ' તમારા જેવે બીજા કોઈ રાજા પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયો નથી' શત્રુનો નાશ કરનાર મહાત્મા રાધવે પાતાનો નિશ્ચય જણાવ્યા પછી તે સર્વ ઋષિઓને 'આવતી કાલે આવજો' એમ કહી વિદાય કર્યા મહાત્મા રાજાસિંહ રામચંદ્ર આવતી કાલે જનકીના શપથસમયે સર્વને પધારવાનું કહી સભાને વિસર્જન કરી ૧૩-૧૬

હાંત શ્રી વાદમીક મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૫મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૬ મો

સીતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી-
વાદમીકની પ્રતિજ્ઞા

તસ્મા રજન્યા ધ્યુષ્ટાય મહાવાટ ગતો નૃપ ।
ઋવીંસ્તવન્મિહાતેજા રાઘવપાત રાધવ ॥૧॥

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે યજ્ઞશાળામાં ગયેલા રાજા રામચંદ્રે મહાત્માજી સર્વ ઋષિઓને ત્યાં બોલાવ્યા ૧ મહાત્મા

વસિષ્ઠ, વામદેવ, બ્રહ્માદિ, કાશ્યપ, વિદ્યામિત્ર, હિર્ણ્યતમા, મહાતપસ્વી હર્વાસા, પુલસ્ત્ય, શક્તિ, ભાર્ગવ, વામન, હિર્વાયુ માકંડેય, મહાયશસ્વી મોહગત્ય, ગર્ગ, વ્યવન, ધર્માત્મા શતાનંદ, તેજસ્વી ગૌતમ, કાત્યાયન, ભરદ્વાજ, આશ્વિપુત્ર મુપ્તલ, નારદ, પર્વત, મહાયશસ્વી મુચ્ચત, તપોનિધિ અગસ્ત્ય આદિ અનેક વ્રતધારી મુનિઓ તેમજ મહાપરાક્રમી રાક્ષસો, મહાબળવાન વાનરો કે કરો ધૃતિઓ વશ્યો અને શૂદ્રો સીતા-શપથ બેઠા માટે ત્યાં એકાઠા થયા. ૨-૭ બુદ્ધા બુદ્ધા શે તથી આવતા વ્રતધારી, જ્ઞાનનિષ્ઠ, કર્મનિષ્ઠ અને યોગનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો પણ સીતાશપથ બેઠા માટે ત્યાં આવળા હતા. એ ગીતે ગોઠવાયેલી સર્વ મહાત્મિ તથિર હતી. તેવાના ભગવાન વાત્સીકિ મુનિ સતી સીતા સહિત ત્યાં આવતા જણાયા. મહામા રાધવનુ જ જિતન કરતા સતી સીતા કોઈ નીચું કરી હાથ બેઠીને રેતા રેતા કપિની પાછળ પાછળ આવતા હતા ભગવાન વાત્સીકિ મુનિની પાછળ એ ગીતે આવતા સતી સીતા ત્રણ પિતામહ પ્રદ્વાની પાછળ શ્રુતિ હોય તેવા લાગતા હતા એ સમયે કોઈ ધન્ય છે, ધન્ય છે' એવું જોવા લાગ્યું, ત્યારે કેટલાક આ દશને જોઈ મહાનુભાવ ગરજાવ થઈ જતા હતા. એ સમયે શેઠાત્રણ થયેલ સર્વ વ્રજાઓએ એ અતિ અતરવ પૂરી મંજો કોઈ ધન્ય રામ તો કોઈ પત્ની સીતા' તો વળી કોઈ ધન્ય સીતારામ' એ પ્રાર્થના કોણાહત કરતા હતા. સીતાને આ દેશ કરતાં ભગવાન વાત્સીકિ મુનિએ સલામ આપીને કહ્યું: ૧૦-૧૪

૧૦. 'સતી રામ! આ સીતા શુભ આચરણુ માટે અને ધર્મવત્સલ છે, છતાં લોકા પવાદને લઈ તમે તેનો મારા આશ્રમની પાસે ત્યાં જોડો. ૧૧. હું મહાવ્રતશાળી રામ! લોકાપવાદથી લય પામેલા તમને આ સીતા પોતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી આપવા છડે છે, તેને રાજ આપીને જોઈ એ. હું રહુનંદન! હું સત્ય

કહું છું કે જનકીના ઉદરથી બેઠે જન્મેલા આ બંને મહાદુર્ઘર્ષ કુમારો તમારા જ પુત્રો છે. હું પ્રવેશાનો દસમો પુત્ર છું. હું કદી અસત્ય જોડ્યો હોઈ એમ મને સાંભરતું નથી. તેથી હું કહું છું કે આ બંને તમારા પુત્રો છે. મેં હજારો વર્ષો સુધી તપ કરેલું છે. તે તપના સોનાંદ ખાઈને હું કહું છું કે બે આ મધિલી હું આચરણવાળો હોય, તો મારા તપનુ ફળ મને જરા પણ ન મળે. ૧૧-૧૬ મેં ક્યારેય પણ મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પણ પાપ કર્યું નથી. તે તપનુ ફળ પણ મેં આ જનકી પાપી ડાઘ તો મને ન મળે. ૨૦ હું રાધવ! પાત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિય અને છઠું મન, એ સર્વથી વિચરીને 'આ સીતા શુદ્ધ છે' એવી મારી ખાતરી થઈ, ત્યારે જ હું જનમાંના અરાના કિનારેથી તેને મારે આશ્રમે લઈ ગયો હતો આ રીતે શુદ્ધ આચરણવાળી, નિષ્પાપ અને પતિને દેવ તરીકે માનનારી આ સીતા લોકાપવાદથી લય પામેલા તમને પોતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી આપશે હું દશરથપુત્ર! તમારી આ પ્રિયતમા વિશુદ્ધ છે એમ તમે બંધો છો, છતાં લોકાપવાદના લયથી ખિન્નચિન્ન થઈ તમે તેને તાણી લીધી છે. હું મારી દિગ્વિષ્ટિ અને જ્ઞાનદંષ્ટિ વડે તમને ખાતરી આપું છું કે, તે વિશુદ્ધ છે, માટે તમે તેને સ્વીકારો. ૨૧-૨૪

શ્રુતિ શ્રોતાનો મહાનુભાવ આપીને રાધવનુ જિતન કરતા ૯૭ મો ૧૦-૧૪

સર્ગ ૯૭ મો

મતીની આત્મશુદ્ધિ અને ભૂમિપ્રવેશ

વાત્સીકિ મુનિમુકરતુ રાધવ પ્રવચનવત્ ।
પ્રાજ્ઞલિંગનો મધ્યે ટપવા તો વરવરણીસીમ ॥૧॥
સતી સીતાને સલામ આપેલા બેઠા અને ભગવાન વાત્સીકિ મુનિની પ્રતિજ્ઞા સાલણી ગળ ગળા થયેલા રામગંદ જોડ્યા. ૧ હું ગહાલાગ! હું ધર્મવિદ્! તમે જાણો છો તે ચકાશ છે. હું બ્રહ્મન! મને તમારા નિષ્પાપ વચનોગા વિશ્વાસ છે. પૂરે વેદેલીએ દેવેની સમક્ષ લીધેલા તોગદથી

એની વિશુદ્ધિની મને ખાતરી થઈ હતી અને તેથી જ મેં એને મારી સાથે રાજગંદિરમાં રાખી હતી; પણ જ્યારે લોકાપવાદ અતિશય પ્રવર્ત્યો, ત્યારે એ અપાપી છે એમ જાણતા છતાં રાજધર્મ બળવવાની ખાતર મારે તેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હે મુનિ! તેને માટે ક્ષમા કરો. હું જાણું છું કે, આ જોડે જન્મેલા ક્ષવ અને કુશ તે બન્ને મારા પુત્રો છે અને આ મથિલી આખા જગતમાં વિશુદ્ધ છે, તેથી મારી એના ઉપર પ્રીતિ છે. ૧૨-૫

આજે સીતા સોગંદ લેશે, એ વાત સાંભળી પિતામહ બ્રહ્માને આજળ કરીને આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, વિશ્વદેવો, વાયુદેવો, સાધ્યદેવો, મહર્ષિઓ, નાગદેવો, સુપર્ણો, સિદ્ધો વગેરે અનેક સુરશ્રષ્ઠો ત્યા આવેલા હતા. ૧૨-૬ એ સર્વ દેવો અને ઋષિઓને જોઈને રાધવે ફરીથી કહ્યું : ‘હે સુરશ્રષ્ઠો! મને આ ઋષિનાં અપાપી વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં વેદેહી વિશુદ્ધ છે અને એના ઉપર મારી પૂર્ણ પ્રીતિ છે.’

‘મનસા કર્મણા વાચા યથા રામં સમર્ચયે।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૫ ॥

જો મેં મન, વચન અને કર્મ વડે નિરંતર રામનું જ આરાધન-પૂજન કરું છોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં સમાવી દે; હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૫

‘યથંતસ્ત્યમુક્તં મે વેન્નિ રામાત્પરં ન ચ।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૬ ॥

જો હું રામ સિવાય બીજા કોઈને જાણતી ન હોઉં; અર્થાત્ મન, વચન અને કર્મથી રામ-ચંદ્રને જ ભજનારી છું, તે સત્ય હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૬

સતી સીતાએ જ્યારે ઉપરાઉપરી આવા ત્રણ સોગંદ લીધા, ત્યારે ત્યાં એકાએક આશ્ચર્ય-કારક દેશ્ય ઉત્પન્ન થયું. સર્વ સભા સમક્ષ સતી સીતા ઊભાં હતાં, ત્યાંની પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી એક ઉત્તમ અને દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું. એ દિવ્ય સિંહાસનને દિવ્ય દેહધારી, દિવ્ય રત્નના આભૂષણ ધારણ કરનારા એવા અમિત પરાક્રમી નાગોએ માથા ઉપર વારણ કરેલું હતું અને તેના ઉપર ધરણીદેવી બેઠેલા હતા. તેમણે સીતાને બંને હાથથી આલિંગન કરી, ‘હે પુત્રો, કત્યાણુ યાઓ’ એ પ્રમાણે અલિનંદન આપી તેમને પોતાના બોળામાં બેસાડી લીધાં અને રસાતળમાં જવા લાગ્યાં. એ સમયે દિવ્ય સિંહાસન ઉપર બેઠેલા ધરણીદેવી સહિત સીતાજી ઉપર આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પોની અવિનિષ્ઠ વૃષ્ટિ થવા લાગી. વળી દેવોમાં પણ મહાન સાધુઓ! એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે જેનું આલું શીલ છે તે સીતા, તને ધન્ય છે! ધન્ય છે! ૧૭-૨૧ સીતા-જીનો ભૂમિપ્રવેશ જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રસન્ન શિત્તવાણા અનેક દેવોએ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ધન્યવાદ આપ્યો. રાત્ર રામ-

એની વિશુદ્ધિની મને ખાતરી થઈ હતી અને તેથી જ મેં એને મારી સાથે રાજગૃહિરમાં રાખી હતી; પણ જ્યારે લોકાપવાદ અતિશય પ્રવર્ત્યો, ત્યારે એ અપાપી છે એમ જાણતા છતાં રાજધર્મ બળવવાની ખાતર મારે તેના ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હે મુનિ! તેને માટે ક્ષમા કરો. હું જાણું છું કે, આ જોડે જન્મેલા ક્ષત્ર અને કુશ તે બન્ને મારા પુત્રો છે અને આ મથિલી આખા જગતમાં વિશુદ્ધ છે, તેથી મારી એના ઉપર પ્રીતિ હો. ૧૨-૫

આજે સીતા સોગંદ લેશે, એ વાત સાંભળી પિતામહ બ્રહ્માને આગળ કરીને આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, વિશ્વદેવો, વાયુદેવો, સાધ્યદેવો, મહર્ષિઓ, નાગદેવો, મુપર્ષો, સિદ્ધો વગેરે અનેક સુરશ્રેષ્ઠો ત્યા આવેલા હતા. ૧-૮ એ સર્વ દેવો અને ઋષિઓને જોઈને રાઘવે ફરીથી કહ્યું : 'હે સુરશ્રેષ્ઠો! મને આ ઋષિનાં અપાપી વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં વૈદેહી વિશુદ્ધ છે અને એના ઉપર મારી પૂર્ણ પ્રીતિ છે.'

રામચંદ્રના મનનો અભિપ્રાય જાણીને સૌ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે સુંદર, દિવ્ય ગંધવાળો, પવિત્ર અને શુભકારક વાયુ વાવા લાગ્યો, તેથી બધા સુરશ્રેષ્ઠો અને આજો જનસમાજ આનંદ પામ્યો. ૬-૧૧ જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલા માણસો જાણે સત્યયુગ પ્રવર્ત્યો હોય તેવું આ અદ્ભુત અને ન સમજી શકાય તેવું દૃશ્ય જોવા લાગ્યો. ૧૨ તે સમયે કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં સતી સીતા બે હાથ જોડી નીચું મોઢું રાખી ભૂમિ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં બોલ્યાં : ૧૩

‘યથાહં રાઘવાદન્યં મનસાપિ ન ચિન્તયે।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૪॥

જો મેં રાઘવ સિવાય અન્યનું મન વડે પણ ચિંતન કર્યું ન હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં સમાવી દે; હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૪

‘મનસા કર્મણા વાચા યથા રામં સમર્ચયે।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૫॥

જો મેં મન, વચન અને કર્મ વડે નિરંતર રામનું જ આરાધન-પૂજન કર્યું હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં સમાવી દે; હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૫

‘યથંતત્સત્યમુક્તં મે વેદિ રામાત્પરં ન ચ।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૬॥

જો હું રામ સિવાય બીજા કોઈને જાણતી ન હોઉં; અર્થાત્ મન, વચન અને કર્મથી રામ-ચંદ્રને જ જાળવતી છું; તે સત્ય હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૬

સતી સીતાએ જ્યારે ઉપરાઉપરી આવી ત્રણ સોગંદ લીધા, ત્યારે ત્યાં એકાએક આશ્ચર્ય-કારક દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું. સર્વ સલા સમક્ષ સતી સીતા બેઠાં હતાં, ત્યાંની પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી એક ઉત્તમ અને દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું. એ દિવ્ય સિંહાસનને દિવ્ય દેહધારી, દિવ્ય રત્નનાં આભૂષણ ધારણ કરનારા એવા અમિત પરાક્રમી નાગોએ માથા ઉપર ધારણ કરેલું હતું અને તેના ઉપર ધરણીદેવી બેઠેલાં હતાં. તેમણે સીતાને બંને હાથથી આલિંગન કરી, ‘હે પુત્રો, કલ્યાણ થાઓ’ એ પ્રમાણે અભિનંદન આપી તેમને પોતાના બોળામાં બેસાડી લીધાં અને રસાતળમાં જવા લાગ્યાં. એ સમયે દિવ્ય સિંહાસન ઉપર બેઠેલાં ધરણીદેવી સહિત સીતાજી ઉપર આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પોની અવિચ્છિન્ન વૃષ્ટિ થવા લાગી. વળી દેવોમાં પણ મહાન સાધુઓ! એકદમ બેઠા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે જેનું આરું શીલ છે તે સીતા, તને ધન્ય છે! ધન્ય છે! ૧૭-૨૧ સીતા-જીનો ભૂમિપ્રવેશ જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અનેક દેવોએ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ધન્યવાદ આપ્યો. રાજા રામ-ચંદ્ર ॥ ૫૨માં આવેલા સર્વ મુનિઓ તથા

પુરુષસિંહ રાજાઓ તો આ દશ્ય જોઈને દિગ્ગજ થઈ ગયા એ જ રીતે મહાકાચ દાનવો અને પાતાળવાસી પદ્મજા, તેમ જ અતરિક્ષમા રહેલા ભૂમિ ઉપરના સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ પણ આ દશ્ય જોઈને દિગ્ગજ થઈ ગયા કેટલાક પ્રસન્ન થઈને ‘જય જય’ મોલવા લાગ્યા, કેટલાક ધ્યાનપરાયણ થઈ ગયા, કેટલાક મહાત્મા રામચંદ્ર તરફ જોઈ રહ્યા, ત્યારે કેટલાક જડ જેવા થઈને ભૂમિપ્રવેશ કરતા સતી સીતા તરફ જોઈ રહ્યા એ સમયે ઋષિઓનો સમાગમ અને સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ જોઈને આશુ જગત એક મુદ્દત પર્યંત સમોહ પામ્યું ૨૨-૨૬

અને શ્રી મહાગુનિપ્રાપ્ત આદિત્ય સ્ત્રીર નય ના
૭૧ । મા ૯૭ મો રજ ૨ ૧૮

સર્ગ ૯૮ મો

રાજા રામચંદ્રને દેવાએ આપેલું આદ્યાસન
રસાતલ પ્રવ્રણ્યા વહેલા સમ્પાનર ।

ચુનચુ સાચુસાધન મુનવા રામસન્ધો ॥૧॥

જ્યારે વહેલીએ રસાતલમા પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે રામની સાનધિમા રહેતા સર્વ વાનરો અને મુનિઓએ સતી સીતા તને ધન્ય છે! ધન્ય છે! એવો હર્ષતાદ કર્યો એ સમયે રાજા રામચંદ્ર યજ્ઞદંડને ટેકવી નીચે મુજબ બેઠા હતા, તે જિજ્ઞુ પણ જોઈ શક્યા નહિ તેમની આંખોમા અન્ન ભરાર્થ આગ્રા અને દીનચિત્ત થયેલા હોવાથી તેઓ અતિશય દુઃખી જણાતા હતા એ તે તેઓએ મહાન શોકઆગરમા ફૂળી જનન કરવા માડ્યું અને તેમની આંખો માથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યા ઘણી વાર રુદન કર્યા પછી તેમનો કંઠુ લક્ષ્મી જેવી ત્વરૂપ વાન સીતાએ મારા દેખતા જ ભૂમિપ્રવેશ કર્યો, તેથી કેઈ દિવસ નહિ વયેસ એવો અપાર શોક મારા હૃદયને લેદી નાખે કે જે પર્વ મહા સાગરને સામે કાંઠે આવેલો લકામા જ્યાં કોઈને એનું દર્શન પણ વયુ ન હતું ત્યાંથી

પણ મેં એને પાછી આણી હતી, તો પછી પૃથ્વીના તળમાથી તેને પાછી આણવી તે મોટી વાત નથી હે દેવી ભગવતી વસુધે! મને મારી સીતા પાછી આપો, નહિ તો તમે મને જોગળો ઠો તે પ્રમાણે હું તમારા ઉપર કેધ જંગમ પથરેખર તમે નાશ લાસુણ્ય ઠો, કારણ કે હળવી ખેડ કરતા જનક રાજાને સીતા તનારી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી હતી જે વસુધે! તમે મને સીતા પાછો આણી આપો, કારણ કે તેના વિના હું ગાડો થઈ ગયો છું જો તમે સીતા જેવી હતી તેવી મને પાછી નહિ આપો, તો હું પૃથ્વીમા પ્રવેશ કરીશ આટલું છતાં પણ તમે નહિ માનો, તો હું પર્વત અને વનો સહિત આખી પૃથ્વીને વાકુળ કરી સર્વ ભૂમિ જળમય કરી દઈશ અને અતે તમારો નાશ કરીશ

રાજા રામચંદ્ર ઝાઝ અને શોડયુક્ત વચનો બે નવા લાગ્યા, ત્યારે દેવો સહિત પ્રજાએ જહુ ‘હે રામ! હે રામ! હે મુનવ! તમારે ઝોઈ પણ પ્રકારનો સતાપ કરવો યોગ્ય નથી હે શત્રુનાશન! પૂર્વે કરેલા મન અને લાવનુ દમરણ કરો ૯-૧૨ તે મહાબાહુ! તમારા એ ઉત્તમ વિષ્ણુલાવનુ અમે કાઈ તમને દમરણ કરાવતા નથી, માત્ર ઇચ્છારો જ કરીએ ડીએ હે હૃદયર્થ! આ પછે તમે તમારા જન્મનો હેતુ અને કાર્યનો વિચાર કરો ૧૩ વહેલી સીતા વિમલ પાળી હતી અને નિરંતર તમારું જ ચિતન કરતાજી હતી, તે તમારા આનંદથી તેમ જ તેના તપોબળથી નાચતોડનું મુખ ભોગવવા ગયેલી છે ૧૪ તે જડર ફરીથી સ્વર્ગમા તમને મળશે, માટે હવે આ સલામા હું જે કંઈ તે સાલણો

હે રામ! જે ગળ્ય તમે સાલજ્યુ છે, તે સર્વ કાળોમા ઘણું ઉત્તમ છે અને મેં પણ પૂર્વે સાલળેલું છે તમારા સર્વ ચરિત્રોનું તેમા વિસ્તારથી નાખ્યાન કરેલું છે હે વીર! જન્મથી મારીને તમે જે મુખદુષ્ણ ભોગવેલા છે અને લવિષ્યમા જે ભોગવવાના છે, તે

પણ પ્રતિદિન દેશદેશના રાજાઓ એમને પ્રસન્ન કરતા. ^{૧૧} વખતસર વરસાદ વરસતો હતો, તેથી તેમના રાજ્યની સર્વ દિશામાં સુકાળ રહેતો. નગરોમાં તેમ જ ગામડામાં રહેતા સર્વ લોકો હુષ્કુષ્ક હતા. ^{૧૨} કોઈનું અકાળ મરણ થતું ન હતું, તેમ જ પ્રાણીઓને કોઈ જાતનો રોગ પણ થતો નહિ રામરાજ્યમાં કોઈ પણ જાતનો અનર્થ થતો નહિ. ^{૧૩}

છોડો લાગેા વખત વીતી ગયો, ત્યારે રામ ચંદ્રની યશસ્વિની માતા કૌશલ્યા પુત્ર-પૌત્રોને કુશળ જોતા જોતા કાળને વશ થઈ ગયા, પછી સુમિત્રા અને યશસ્વિની ડકેથી પણ અનેક પ્રકારના ધર્મકર્મ કરીને એમની પાછળ સ્વર્ગ મા ગયા. સ્વર્ગમાં એ સર્વ મહાગંગા રાણીઓને દશરથ રાજાનો મેળાપ થવાથી તેઓ સર્વ ધર્મનું પુણ્ય મેળવવા લાગી. ^{૧૪-૧૬} રામ ચંદ્ર પણ વખતે વખતે એ સર્વ માતાઓના કૃત્યાણુનિમિત્તે પૂજ્યભાવમાં જરા પણ બેદ લાવ રાખ્યા વગર તપસ્વી બ્રાહ્મણોને મહા દાન આપ્યા કરતા હતા ધર્મ માં રામચંદ્ર પિતૃઓને સુખ ઉત્પન્ન કરનારી અને બ્રાહ્મણો ને યોગ્ય અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓનું દાન કરતા હતા. તેમ જ પિતૃઓ અને દેવોને સંતોષવા માટે અતિશય મુરકેલ અનેક યજ્ઞો કરતા હતા. એ પ્રમાણે અનેક રીતે યજ્ઞાતુષ્ઠાન કરીને સર્વદા ધર્મની વૃદ્ધિ કરતા કરતા અનેક હજારો વર્ષો રાજ રામચંદ્ર સુખમાં વિતાવ્યાં. ^{૧૭-૧૮}

ઈતિ શ્રોત્રાન્મોહિ મહાકુનિમણ્ણિત આદિકાવ્ય ઓતમમ્ભુત્તા
ઉત્તરમ્ભુત્તા ૯૯ મે સગ સમાપ્ત

સગ ૧૦૦ મો

ગંધર્વ પ્રદેશ પર ચડાઈ

કસ્યચિત્તય કાલસ્ય યુવાજિત્કેતવો નુપઃ ।

સ્વમુલ પ્રેવયામાસ રાઘવાય મહાત્મને ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ કેકયદેશના યુધામનિય રાજાએ અપાર તેજવાળા અંગિરા-ના પુત્ર બ્રહ્મપિ ગાર્ગ્ય નામના પોતાના શુરને

મહાત્મા રાઘવની પાસે મોકલ્યા. તેમની સાથે દશ હજાર ઉત્તમ અશ્વો, કાંબળાઓ, રત્નો, ઉત્તમ ચિત્રવાળા વસ્ત્રો તથા સુંદર આભૂષણો લેટ તરીકે મોકલ્યા હતા. ^{૧-૩} ત્યારે શ્રીમાન રાઘવે મહાપિ ગાર્ગ્ય અહીં આવેલા છે અને મામા અશ્વપતિએ તેમની સાથે પુષ્કળ ધન મોકલ્યું છે એમ માંભળ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને એક કોશ સુધી એ સધિને સામા લેવા ગયા અને જેમ ઇંદ્ર જુકરપતિની પૂજા કરે. તેમ તેમણે ગાર્ગ્ય સધિની પૂજા કરી. પછી લાવેલી લેટને સ્વીકારીને મામાના કુટુંબના દરેક માણસના કુશળ સમાચાર પ્રછંધા અને છેવટે મામાના પણ કુશળ સમાચાર પ્રછંધા. પછી સર્વ સલામંડપમાં આવ્યા. ત્યાં મહાભાગ ગાર્ગ્ય ક્રપિ સુખપૂર્વક બેઠા પછી રાજા રામચંદ્ર બોલ્યા: વાક્યવિશારદોમા શ્રેષ્ઠ અને સાક્ષાત્ જુકરપતિ જેવા આપને મામાએ ગા હેતુથી અહીં મોકલ્યા છે? એ સાંભળી મહાપિએ પોતાનો હેતુ કહેવા માંડ્યો. 'હે નરથેષ્ઠ! હે મહા બાહુ! મામા યુધામનિયે પ્રોત્તિપૂર્વક જે સમાચાર કહેવડાવ્યા છે તે તમે સાંભળો. ^{૪-૬}

'જેમા ક્ષણમૂળ પુષ્કળ પાકે છે, એવો એક ગંધર્વ નામે દેશ છે. તે અતિશય શોભીતો પ્રદેશ સિંધુ નદીના બન્ને કિનારે આવેલો છે. એ પ્રદેશનું યુદ્ધવિશારદ રાજધારી ગંધર્વો રક્ષણ કરે છે. ત્યાં શેલુપ રાજાના ત્રણ કરોડ અને બળવાન વીર પુત્રો રાજ્ય કરે છે. હે કાકુત્સ્થ! તેઓને છવી લઈને તમે એ સુંદર ગંધર્વનગરમાં પ્રવેશ કરો અને એ રાજ્યને તમારા રાજ્યમાં ભેળવી દો. એ પરમ શોભા-માન દેશમાં બીજે કોઈ જઈ શકે તેમ નથી, માટે હે મહાબાહુ! એ તમને એમ કરવું રચતું હોય તો તેમ કરો. હું તમારું અહિંત યાવ તેવું કહેતો નથી. ^{૧૦-૧૩}

મહાપિ ગાર્ગ્યના મોટેથી મામાનો સંદેશો સાંભળી રાજા રામચંદ્ર તેમ કરવાની હા પાડી

સર્વ વાત્મીક ઋષિએ એમા વર્ણવેલા છે
હે રામ ! આ આખું આદિકાવ્ય તમારા વિષે
જ રચેલું છે ખરેખર, રાઘવ સિવાય બીજો
કોઈ એ કાવ્યનો યશ લોગવવા યોગ્ય નથી
દિવ્ય, અલ્ભુત-વડપી અને સત્ય વાક-વાળું
આ કાવ્ય પૂર્વે મેં દેવોની સાથે સાલળેલું
હતું હે પુરુષસિંહ ! હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મને લીધે
સાવધાન ચિત્તવાળા તમે ભવિષ્યના રામાયણ
નો શેષભાગ સાલળો ૧૫-૨૦ હે મહાતેજસ્વી !
હે મહાયશસ્ત્રવી ! એ કાવ્યનો બાકીનો ઉત્તમ
ઉત્તરભાગ તમે ઋષિઓની સાથે સાલળો ૨૧
હે વીર ! હે રઘુનંદન ! તમારા જેવા પરમ
રાત્રિપિંચે એ રહ્યે વાળે ભાગ બીજા કોઈ
ભાઈની સાથે સાલળવો ન જોઈએ ૨૨ એ
પ્રમાણે કહી ત્રિભુવનપતિ બ્રહ્મા, દેવો અને
બીજા સર્વ પોતાના બાધવો સાથે સ્વર્ગ
લોકમાં ગયા ૨૩

એ સમયે બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કરનારા જે
જે મહાત્મા ઋષિઓ હતા, તે તે સર્વ બ્રહ્મા
જીની આજ્ઞાથી પોતપોતાના ધ્યાનકે જવા
નીકળ્યા હતા, પરંતુ રાજા રામચંદ્રનું હવે
થનારું ઉત્તરચરિત સાલળવાની ઈચ્છાથી તેઓ
સભામાં પાછા આ ના પછો શુન વાણીથી
રાજા રામચંદ્ર ભજવાન વાત્મીકનો બાકીનો
ભાગ મળવાવવા વિનવો કરી, ત્યારે પરમ
તેજસ્વી વાત્મીકે બોલ્યા ' હે ભજવન !' બ્રહ્મા
લોકનિવાસી ઋષિઓ તમારું ભવિષ્ય શ્રવણ
ડરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો હવે તે આવતી
કાવ મવારથી શરૂ કરીશું ' એવો નિશ્ચય બંદર
કરી કુશ અને લવને સાથે લઈને તે સભામાં ડાપ
છાડીને રામચંદ્ર પર્ણશાળામાં ગયા અને સીતાનો
શોક કરતા કરતા તે સપ્ત વિતાવી ૨૪-૨૮

૬૮ શ્રોવાશ્લોક મદ્યમિપ્રલો - ૧૧૫ શ્રોતમાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૬૮ શ્લોક સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯મો

રાજા રામચંદ્રની માતાઓનું સ્વર્ગગમન
રજન્યા તુ પ્રમાતાયા સમાનોય મહામુનીન્દ્ર ।
ગીયનામનિશકામગ રામ પુત્રાનુચાલ હ ॥ ૧ ॥

૨૪ની રીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે
મહર્ષિઓને સન્માનપૂર્વક બોલાવી રામે લવ-
કુશને કહ્યું ' હે પુત્રો ! કાઈ પણ શકા રાખ્યા
સિવાય જાઓ ' પછો મહાત્મા મહર્ષિઓ
પે તપોતાને ધ્યાને બેસી ગયા એટલે કુશ અને
લવે રામના ભાવ્યચરિત્ર ઉત્તર કાવ્ય
ગાવા માંડ્યું

પોતાની સત્ય સપત્તિથી સીતાએ ભૂમિ
પ્રવેશ કર્યો અને તે પસ પૂરો થયો, ત્યારે રામ
ચંદ્ર આતશ્ચ હ બી થયા ૨૫ સીતા વિના
તેમને આખું જગત શૂન્ય જેવું જણાવા લાગ્યું
અને એ પરમશોકને લીધે તેમનું મન બ્રાત
થઈ ગયું તેમણે સર્વ રાજ્યોને, રી ઊંને,
વાનરોને, રાક્ષસોને બ્રાહ્મણોને અને સર્વ
મનુષ્યોને ધન-નાન આપી ખલાય કર્યા એ
પ્રમાણે રાઘવે વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો
કમળનો પુત્ર રામચંદ્ર સર્વ સમાજને વિદાય
કરીને ગયો બામા પેઠા અને હૃદયમાં નિરંતર
સીતાનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા તેઓ સીતા
સિવાય બીજા કોઈ પણ સ્ત્રીને પરણ્યા નહિ
અને દરેક યજ્ઞમાં સહધર્મચારિણીની જગ્યાએ
સીતાની સેનાની મૂર્તિથી ચવાવી રીધું તેમણે
દશ હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તેમાં અનેક
અશ્વમેધ યજ્ઞો, જેમાં પુષ્કળ ધનનો વ્યય થાય
છે તેવા અને અશ્વમેધથી દશગણ ફળ આપ
નારા વાજપેય યજ્ઞો તથા અગ્નિષોમ, અતિરાત્ર
અને ગોસવ આદિ બીજા અનેક યજ્ઞો પુષ્કળ
ધનાદિની દક્ષિણા આપીને કર્યા ૨૬ એ
પ્રમાણે ધર્મવિધિથી રાજ્ય કરતા મહાત્મા
રાઘવનો ધર્મો કાળ વીતી ગયો ૨૭ એમના
રામના સનમાં રી ઊં, વાનરો અને રાક્ષસો
વગેરે એમની પ્રજા પાળતા, તેનું કુલ નિરંતર

પણ પ્રતિદિન દેશદેશના રાજાઓ એમને પ્રસન્ન કરતા ૧૧ વખતસર વરસાદ વરસતો હતો, તેથી તેમના રાજ્યની સર્વ દિશામાં સુકાળ રહેતો નગરોમાં તેમ જ ગામડામાં રહેતા સર્વ લોકો હુહુપુહ હતા ૧૨ કોઈનું અકાળ મરણ થતું ન હતું, તેમ જ પ્રાણીઓને કોઈ બતનો રોગ પણ થતો નહિ રામરા નામા કાર્ડ પણ બતનો અનર્થ થતો નહિ ૧૩

થોડાં લાંબા વખત વીતી ગયો ત્યારે રામ ચંદ્રની યશસ્વિની માતા ડોશ યા પુન-પૌત્રને કુશળ બેતા બેતા કાળને વશ થઈ ગયા, પછી સુમિત્રા અને યશસ્વિની ડોશી પણ અનેક પ્રકારના ધર્મકર્મ કરીને એમની પાછળ સર્ગ મા ગયા સ્વર્ગમાં એ સર્વ મહાત્મ ગ રાણીઓને નશરથ રાજનો નેશાપ થવાથી તેઓ સર્વ ધર્મનું પુણ મેળવવા લાગી ૧૪-૧૬ રામ ચંદ્ર પણ વખતે વખતે એ સર્વ માતાઓના ક નાણિમિત્ત પૂજનલાવમાં જરા પણ ભેદ લાવ રાખ્યા વગર તપસ્વી બ્રાહ્મણોને મહા દાન આપ્યા કરતા હતા ધર્મા મ રાનચંદ્ર પિતૃઓને સુખ ઉત્પન્ન કરનારી અને બ્રાહ્મણો ને યોગ્ય અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓનું દાન કરતા હતા તેમ જ પિતૃઓ અને દેવોને સતોપવા માટે અતિશય મુશ્કેલ અનેક યજ્ઞો કરતા હતા એ પ્રમાણે અનેક રીતે યજ્ઞનુષ્ઠાન કરીને સર્વદા ધર્મની વૃદ્ધિ કરતા કરતા અનેક હજારો વર્ષો રાજ રામચંદ્ર સુખમાં વિતાવ્યા ૧૭-૧૮

હિત શોભામોકિ મહાશુભિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૯ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૦ મો

ગ ધર્મ પ્રદેશ પર ચર્ચા

કસ્યચિત્ત્ય કાલસ્ય યુધાજિત્કેકયા નૃપ ।

સ્વગુરુ પ્રવચામાસ રાવવાય મહાત્મને ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ કેકથદેશના યુધાનિત રાજાએ અપાર તેજવાળા અગિરા ન પુન બ્રહ્મણિ ગર્થ નામના પોતાના શુરને

મહાત્મા રાઘવની પાસે મોકલ્યા તેમની સાથે દશ હજાર ઉત્તમ અશ્વો, કાળાઓ, રત્નો, ઉત્તમ ચિત્રવાળા વસ્ત્રો તથા સુદર આભૂષણો ભેટ તરીકે મોકલ્યા હતા ૧-૩ ત્યારે શ્રીમાન રાઘવે મહાપિ ગાર્ગ્ય અહીં આવેલા છે અને મામા અશ્વપતિએ તેમની સાથે પુષ્કળ ધન મોકલ્યું છે એમ માલબ્ય, ત્યારે તેઓ પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને એક કોશ સુધી એ ઋષિને સામા લેવા ગયા અને જેમ ઇંદ્ર જુહસ્પતિની પૂજા કરે તેમ તેમણે ગાર્ગ્ય ઋષિની પૂજા કરી પછી લાવેલી ભેટને મ્વીકારીને મામાના કુટુંબના દરેક માણસના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને ડેવડે મામાના પણ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી સર્વ સલામડપમા આ યા ત્યા મહાભાગ ગાર્ગ્ય ઋષિ સુખપૂર્વક મેઠા પછી રાજા રામચંદ્ર ભેટલા વાકાવિશારદોમાં ત્રણ અને સાક્ષાત્ જુહસ્પતિ જેવા આપને મામાએ ગા હેતુથી અહીં મોકલ્યા છે ? એ સાલળી મહાપિએ પોતાનો હેતુ કહેવા માડ્યો 'હે નરથેષ્ઠ' હે મહા બાહુ' મામા યુધાનિતે પોતિપૂર્વક જે સમાચાર કહેવાડ્યા છે તે તમે સાલગો ૪-૯

જેમા ફળમૂળ પુષ્કળ પાકે છે, એવા એક ગ ધર્મ નામે દેશ છે તે અતિશય શોભીતો પ્રદેશ સિંધુ નદીના બન્ને કિનારે આવેલો છે એ પ્રદેશનું સુહૃદવિશારદ શસ્ત્રધારી ગ ધર્મે રણજુ કરે છે ત્યા શૈલ્ય રાજના નણુ કરોડ અને બળવાન વીર પુત્રો રાજ્ય કરે છે હે કાકુત્સ્થ' તેઓને છવી લઈને તમે એ સુદર ગ ધર્મનગરમાં પ્રવેશ કરો અને એ રાજ્યને તમારા રાજનમાં ભેળવી દો એ પરમ શોભાય માન દેશમાં બીજે કોઈ જઈ શકે તેમ નથી, માટે હે મહાબાહુ' જે તમને એમ કરવું જ્યતું હોય તો તેમ કરો હું તમારું અહિત ધાય તેણુ કહેતો નથી ૧૦-૧૩

મહાપિ ગાર્ગ્યના મોઢથી મામાનો સદેશો સાલળી રાજ રામચંદ્ર તેમ કરવાની હા પાડી

વરનો આદ્યા ગયા. સુદર મહાયજ્ઞમાં હોમેલી આદુતિથી પ્રકાશતા તેજવાળા દક્ષિણ, ગાહ-પત્ય અને આહવનીય નામના ત્રણ હુતાશિઓ જેવા આ ત્રણ ભાઈઓ મર્વ ઇચ્છાથી પરિપૂર્ણ મનવાળા હોવાથી લક્ષ્મીની વીંટાયેલા રહીને ધર્મસાધના કરી શકાય એવી અયોધ્યામાં રહેતા હતા. ૧૬, ૧૭

ઈત શ્રીવાત્સીકિ મહામુનિનાણીત નાન્દિમય શ્રીરામાયણ ના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૨ થી ૧૦૩ સુધી સમાપ્ત

શ્રીરામનું રવગરિહણુ

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામચંદ્ર પાસે કાળહૃતનું આગમન

કસ્પચિત્ત્ય કાલસ્ય રામે ધર્મપરે સ્થિતે ।

કાલસ્તાપસરૂપેણ રાજદ્વારમુખાગમત્ ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા પછી જ્યારે રામચંદ્ર ધર્મપરાયણુ નિયતિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તપસ્વીનુ રૂપ લઈ કાળહૃત રાજદ્વાર પર આવ્યો. તેણે પીરજવાળા યશસ્વી લક્ષ્મણને કહ્યું : 'તમે રામચંદ્રને નિવેદન કરો કે હું (કાર્યના ગૌરવને લીધે તમારી પાને આવ્યો છું) અતિબળવાન અને અપાર તેજવાળા મહર્ષિનો મહાબળવાન ત છું અને રામચંદ્રને કાંઈ કામ માટે મળવા આવ્યો છું '

કાળહૃતરૂપી તપસ્વીના વચનો સાંભળી લક્ષ્મણ ઉતાવળા ઉતાવળા રામચંદ્ર પાસે આવ્યા અને જોડ્યા ૧-૨ 'હે મહાપ્રતિભાન ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં રાજધર્મ વી તમારો જય થાઓ, તપને લીધે સૂર્ય સરજો તેજસ્વી એક હૃત અહીં આપને મળવા આવ્યો છે ' ૪ લક્ષ્મણના વચનો સાંભળી રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો 'હે તાત ! તે સદેશો લાવનાર મહા તેજસ્વી મુનિને તુ સત્વર પ્રવેશ કરાવ.' એટલે લક્ષ્મણે તેજને લીધે પ્રકાશતા અને કિરણોથી બંધ સળગાવી મૂકતા હોય તેવા તે મુનિને રાજસભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારે તે ઋષિએ

પોતાના તેજથી દીપતા રઘુશ્રેષ્ઠ રાઘવને નમ્રુર વાણીથી 'તમારો જય થાઓ' એમ આગીર્વાદ આપ્યો. ૫-૭ પછી મહાતેજસ્વી રામે અર્ધ, પાદ આદિથી તેનું પૂજન કર્યું અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. વાણિવિચારક રામચંદ્ર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી એ મહાયજ્ઞસ્વી હૃતને મુવર્ણના દિગ્ગ આમન ઉપર બેસાડ્યો અને વહુ 'હે મહામતિ ! તુ તમારું સ્વાગત કરું છું તમે જેના તરફથી હૃત થઈ આવ્યા એ તેનો સદેશો હવે મને સંભળાવો ' ગજસિંહ રામના આવા વચનો નાંભળી તે મુનિએ ઉત્તર આપ્યો 'એ મુનિશ્રેષ્ઠ જે વહુ છે તેના ઉપર તમારું ધ્યાન આપવું હોય અને જો તમે તમારું હિત ઇચ્છતા હો, તો એ સદેશો આપો જે એટલા હોઈએ ત્યાં જ કરી શકાય તે સદેશો જે કોઈ મોને સાંભળે કે આપણા બંનેને તે સમયે જુએ, તો તે માણસને તમારું વધ કરવો જોઈએ ' એટલે રામચંદ્ર એ ચરતોનો નીકાર કર્યો અને લક્ષ્મણને વહુ 'હે મહાબાહુ ! તુ બારણા ઉપર જઈ બેસો રહે અને પ્રતિહારીને વિદાય કર, કારણ કે હે લક્ષ્મણ ! હું અને આ ઋષિ બંને વાતચીત કરીએ, તે જે કોઈ સાંભળે અથવા બસને વાત કરતા જુએ તેનો વધ કરવો એવી એ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ૧૦-૧૪ એમ રામે લક્ષ્મણને બારણા ઉપર ચોકી કરવા નીમ્યા પછી હે મુનિ ! જે સદેશો કહેવાનો હોય તે મને કહો ' એમ રાઘવે કહ્યું 'વળી તમારા મનમાં જે હોય તે અથવા તમને જેણે અહીં મોકલ્યા હોય તેનો જે સદેશો હોય, તે તમે શકારહિત થઈ મને કહો, કારણ કે (સાંભળવાની મને બહુ જ ઇચ્છા છે) જે તમે કહેવા ઇચ્છો એ, તે મારા હૃદયમાં જ છે. ૧૫, ૧૬

ઈત શ્રી વાત્સીકિ મહામુનિનાણીત આન્દિમય શ્રીરામાયણ ના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૩ થી ૧૦૪ સુધી સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૪ મો

બ્રહ્મલોકમાંથી તેડું-પિતામહનો સંદેશો

શ્લોક રાજમહાસન ચર્યમહામાનસઃ ।

પિતામહેન ઝંતેન પિતાઽસ્મિ મહાવલ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! હે મહાસત્વ ! હું જે હેતુથી
અહીં આવેલા છું તે તમે સાંભળો. હે મહાબળ-
વાન ! આદિદેવ પિતામહે મને અહીં મોકલ્યો
છે.^૧ હે પરપુરંબ ! હે વીર ! પૂર્વકાળમાં
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે તમારી માયામાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા સર્વને સંહાર કરનારા હું તમારા
કાળ નામનો પુત્ર છું.^૨ લોકપતિ પ્રભુ ભગવાન
પિતામહે મારી સાથે કહેવડાવ્યું છે કે, 'હે
સત્ય ! લોકનુ રક્ષણ કરવાનો જેટલો સમય
નક્કો કર્યો હતો, તેટલો હવે પૂરો થયો છે.^૩
પૂર્વે પ્રલયકાળના સમયે તમારી માયા વડે
સર્વ લોકને તમારા પોતામાં જ સમાવી દઈને
ક્ષીરસાગરના જળ ઉપર તમે શયન કર્યું હતું
અને સૌથી પહેલો મને ઉત્પન્ન કર્યો હતો;^૪
તેમ જ જળમાં શયન કરી શકે એવા કૃણાવાળા
અનંત નામના નાગ ઉત્પન્ન કરીને તેના ઉપર
તમે શયન કર્યું.^૫ પછી તમારી માયા વડે જે
મહાબળવાન સર્વો તમે ઉત્પન્ન કર્યો, એ બન્ને
મધુ અને કેટલાં મેઠ અને અસ્થિમાંથી
પવત અને જમોનવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી.^૬
અંતે તમારી નાભીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા સૂર્ય
સરખા દિવ્ય પદ્મમાં મને ઉત્પન્ન કર્યો અને
પ્રભા ઉત્પન્ન કરવાનું સર્વ કામ મને સોંપી
દીધું.^{૭,૮} એમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના ભાર વહેનાર
મેં તમારી જગત્પતિની ઉપાસના કરી કે, હે
દેવ ! જે તમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ
આપી છે, તો મારાં સર્જેલાં પ્રાણીઓનું તમે
રક્ષણ કરો.^૯ સનાતન અને દુર્ધર્મ ધર્મ બન્નેની
તમે પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તમે
વિષ્ણુપદ મેળવનાર થયા છો.^{૧૦} એક વખતે
તમે અદિતિના પેટ પરાક્રમી ઉપેન્દ્ર (વામન) -
કૃપે જન્મ્યા હતા અને લાઈઓના (દેવોના)

બળની વૃદ્ધિ કરી હતી; તેમ જ ન્યાયે ન્યાયે
તેમને વિપત્તિ આવી પડતી, ત્યારે ત્યારે તમે
તેઓને સહાય કરતા.^{૧૧} હે જગત્પ્રેમ ! તે જ
પ્રમાણે ન્યાયે પ્રભુ રાવણથી પીડાતી હતી, ત્યારે
તેનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તમે મનુષ્યઅવતાર
લીધો છે.^{૧૨} તમે પોતે જ પૂર્વે અગિયાર હજાર
વરસ સુધી અહીં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો
હતો.^{૧૩} તમે દશરથરાજના મનોમય (સ્વ-
સંકલ્પ)થી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર છો. આ
લોકમાં તમારું આયુષ્ય પૂરું થયું છે. હે નરપ્રેમ !
હવે એ આયુષ્યમાં બહુ થોડા દિવસ બાકી છે.
હે મહારાજ ! જે તમે વધારે વાર પ્રભુપાલન
કરવાની ઇચ્છા કરતા હો, તો ભલે અહીં રહે;
તમારું કલ્યાણ થાઓ.' એમ પિતામહે કહે-
વડાવ્યું છે. વળી હે રાઘવ ! જે દેવલોકમાં આવ-
વાની ઇચ્છા હોય, તો વિષ્ણુસ્વરૂપથી દેવોને
સનાથ કરી ચિંતારહિત કરો.'

કાળે કહેલાં અને પિતામહે કહેવડાવેલાં
પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રાઘવે હસીને
સર્વને સંહાર કરનારા કાળને કહ્યું: 'તમારા
આગમનથી હું અતિશય પ્રસન્ન થયો છું. ત્રણે
લોકના કાર્ય માટે મારો જન્મ થયો છે, તમારું
કલ્યાણ થાઓ; હું ન્યાયી આવું છું, ત્યાં હવે
જઈશ.^{૧૩-૧૮} હે સર્વસંહારક કાળ ! મેં મનથી
તમારું ચિંતન કર્યું હતું, તેથી સ્વધામ જવા
માટે મારે કંઈ પણ વિચાર કરવા જેવું નથી.
મને અતુકળ રહેનારા સર્વ દેવોનાં કૃત્યોમાં
મારે તરફ રહેવું જોઈએ તેથી પિતામહે ઇચ્છ્યું
છે તેમ કરીશ.^{૧૯}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રોતમાલ્યના
ઉત્તરાડમાં ૧૦૪ મો સર્ગ સનાતન

અને ભરતના સામું જોયું ૧૪ પછી રાધવે પ્રસન્ન થઈ હાથ જોડી વિનયપૂર્વક કહ્યું 'હે બ્રહ્માર્પિ' । ભરતના તક્ષ અને પુષ્કલ નામના આ બંને વીર કુમારો તે ગધર્વદેશ છૂટવા જશે ધર્મમા સાવધાન ચિત્તવાળા અને મામાથી રક્ષાયેલા આ બંને કુમારોને આગળ કરી પોતાના સન્યની પાછળ ભરત ત્યાં જશે અને ગધર્વકુમારોને હણીને એ પ્રદેશના બે ભાગ કરી તે બંનેને આપશે એમ પોતાના કુમારો માટે નગરોની વ્યવસ્થા કરીને તેમ જ રાન્યકારભાર સોંપીને અતિ ધર્મિષ્ઠ ભરત કૃત્રીથી મારી પાસે પાછા આવશે ૧૧-૧૮ બ્રહ્માર્પિને એવો ઉત્તર આપી રાજા રામચ દ્રે ભરતને સન્ય સાથે ગધર્વનગર પર જવાની આજ્ઞા કરી અને કુમારોને સેના પતિપદે અભિષેક કર્યો ૧૯ સૌમ્ય નક્ષત્રમા અગિરાના પુત્ર ગાગર્ ઋષિને આગળ કરી ભરત પોતાના બંને પુત્રો અને સન્ય સહિત નગર બહાર નીકળ્યા ઇંદ્ર સહિત દેવનેના જેમ અમરાપુરીમાથી બહાર નીકળે, તેમ દેવો પણ જેની અવગણના ન કરી ગકે તેવી આ સેના નગરમાથી બહાર નીકળી, ત્યારે મહાત્મા રાધવ પણ તેને દૂર સુધી વળાવવા ગયા ૨૦ ૨૧ માસા હારી પ્રાણીઓ અને અધર પીવાની ઇચ્છાવાળા મહાન રાક્ષસો ભરતની સેનાની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા, ૨૨ તેમ જ હલ્લાર ગધર્વપુત્રોના માસનું લક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા માસભક્ષક અને ભય કર પુષ્કળ પ્રાણીઓ પણ એ સેનાની પાછળ જવા લાગ્યા ૨૩ સિંહ, વાઘ, વરાહ અને આગશમા ફરનારા પક્ષીઓ એ સેનાની આગળ આગળ જતા હતા એ નીરોગી અને હૃદયપુષ્ટ જનોવાળી સેના હઠમજલ કરતી અર્ધા માસ કરતા વધુ સમયના પ્રવાસ પછી કંકવ દ્વારમા પહોંચી ૨૪

હતિ શ્રીરામીક્રિ મહાયુગિપ્રણીત અન્નિવ્ય શ્રીરમચણના ઉત્તરગાંઠમા ૧૦૦ મો સ્ત્રા સમપ્ત

સર્ગ ૧૦૧ મો

ભન્તપુત્રોના રાન્યાભિરેઃ

શ્રુત્વા સેનાપતિ પ્રાપ્ત ભરતે વેન્કયાધિપ ।
ગુર્યાજિત્ત ગગસહિત પરા પ્રીતિમુવાગમત્ ૧ ॥

મહાપિ ગાગર્ સહિત ભરત સેના હઈને અહીં આવેલા છે, એમ કેકયદેશના રાજા યુધા જિતે માલજ્યુ, ત્યારે તે પરમ આનંદ પામ્યો તે પોતાની મોટી સેના સાથે તરત ગધર્વોને છૂટવા માટે ભરત પાને આવ્યો પછો મહા પરાક્રમી ભરત અને યુધાજિત, એ બંને એકઠા થઈને પોતાના સન્ય, પાયદળ, વાહન તથા અનુચારો સહિત ગધર્વનગર પર ધસી ગયા ૧-૨ એ નગરમા ભેગા થયેલા ગધર્વોએ ભરત ચડી આવેલા છે એમ સાભળ્યું એટલે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે મહાપરાક્રમી ગધર્વો ત્યારે તરફ ગર્જના કરવા લાગ્યા ૪ પછી એ બંને સન્ય વચ્ચે માત દિવસ યુધો જવાટા ઊભા કરે એવું મહાભય કર અને તુરંત યુદ્ધ થયું, ઇત્યા તેમ એકે પક્ષેના જન કે પરાજય થયેનો જણાયો તહિ ૫ ત્યાર તરફ લોટીના પ્રવાહવાળી નદીમા બડગ, શાકત, ધનુષકપી નાહો અને માણસના કનેવરકપી તરાપા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું ૬ એ તે કોષ પામેના રામાનુજ ભરતે સર્વ નામનું મહાભય કર કાલ-અસ્ત્ર ગધર્વો ઉપર મૂક્યું તે અસ્ત્રના પ્રભાવથી સર્વ ગધર્વો કપાઈ ગયા અને કાળને વશ થઈ ગયા એ પ્રમાણે મહાત્મા ભરતે ત્રણ કરોડ ગધર્વોને તે જ ક્ષણે હણી નાખ્યા ૭ એક નમિપમાનમા એવા યુદ્ધવિશારદ ગધર્વો ઉપાઈ જાય એવું ધાર યુદ્ધ પૂર્વે થયું હોય એમ દેવોને પણ સાભરતુ ન હતું ૮ જનારે એ સર્વનો નાશ થયો, ત્યારે કેકેયીપુત્ર ભરતે નગરોમા શ્રદ્ધ અને સમૃદ્ધવાળા બે નગરો ત્યાં વસાવ્યા ૧૦ મહાત્મા ભરતે ગધર્વ દેશમા વસાવેલી તક્ષશિલા નગરીમા તક્ષને અને ગાધાર દેશમા વસાવેલી પુષ્કનાવતી નગરીમા પુષ્કલને રાજગાદીને જોસાડ્યા ૧૧ એ

ખતેનગરો ધન-રત્નોના સમૃદ્ધી સ પૂર્ણ, વન-
ઉપવનથી શોભતા અને શુભવિન્તારમા એક
ખીનની સ્વર્ધા કરે એવા હતા એ નગરોમા
કપટરહિત વ્યવહાર ચાલતો હતો તેની આસ
પાસ ખાજભળીયાઓ આવેલા હતા અને વિશાળ
રાજમાર્ગો તથા મોટા બજારો એ તગરના મધ્ય
ભાગમા આવી રહ્યા હતા ૧૨૧૩ એ બન્ને રમ્ય
અને શોભીતા નગરોમા ૧૨૨૨૦૦૦૦૦ મોટા
મોટા મંદિરો આવેલા હતા તેમજ અનેક
સુદર વિમાનો ત્યા ફરતા હતા વિન્તારવાળા
અને શોભીતા દેવમંદિરોની આસપાસ તાલ,
તમાલ, તિલક, બકુલ આદિ વૃક્ષો શોભતા
હતા ૧૪,૧૫ રાધવના નાના ભાઈ કકેયીસુત
મહાબાહુ ભરત પાંચ વર્ષ સુધી ત્યા રહી
અયોધ્યામા પાછા આવ્યા ૧૬ અને ઇંદ્ર જેમ
બ્રહ્માને વદન કરે, તેમ સાક્ષાત ખીન ધર્મરાજ
જેવા મહાત્મા રામચંદ્રને અભિવદન કરી, જે
રીતે જ ધર્મોનો વધ કર્યો હતો અને બન્ને નગરો
વસાવ્યા હતા તે સર્વ વૃત્તાત જણાવ્યો,
જે સાબળી મહાત્મા રાધવ અતિશય પ્રસન્ન
થયા ૧૭ ૧૮

ઈતિ શ્રીન હમોઃ મહા મુનિષ પિત અઠિક વ્ય શ્રીર માયપુત્રા
ઉત્તરક કમા ૧૦૧ મે સા ૨૫ મે

સર્ગ ૧૦૨ મો

કાશ્પથ અને મહાપ્રદેશ પર લક્ષ્મણ-
કુમારનો રાજ્યાભિષેક

તત્કાલ હસ્તપદે રાષ્ટ્રો ભ્રાતૃમિ સહ ।
વાક્ય લાઘુતલક્ષણાત પ્રાપ્તવાચ રાધવ ॥૨॥

આ સર્વ સાબળી ભાઈઓ સહિત રાધવ
હર્ષ પામ્યા પછી તેમણે ભાઈઓને પ્રસન્ન
કરનારા અદ્ભુત વાક્યો કહ્યા ૧૬ હે સૌમિત્રે !
રાજ્યની ખાતર દેહ પદાર્કમ કરનારા આ તારા
અગદ અને ચંદ્રકેતુ નામના બે ધર્મવિશારદ
પુત્રોના પછુ રાજ્યાભિષેક કરવાની ૭ ઇચ્છા
રાખુ છું, માટે કોઈ એવો દેશ શોધી કાઢો
જે રમણીય તથા ખાધારહિત હોય અને જ્યા

એ બન્ને ધનુષારીઓ સુખથી રહે ૨૩ હે સૌમ્ય !
તેમની સારું એવો પ્રદેશ શોધી કાઢો કે જેથી
કોઈ રાજાને ખીસા ન થાય, આશ્રમોનો નાશ
ન થાય અને આપણે કોઈના અપરાધમા ન
આવીએ ૧

રાજા રામચંદ્રના એ અભિપ્રાયના ઉત્તરમાં
ભરતે જણાવ્યું ' આ કાશ્પથ નામે દેશ છે, તે
રમણીય છે અને નીરાંગી છે, ૪-૫ માટે મહાત્મા
અગદને એ પ્રદેશમા ગાદીએ બેસાડો અને
ચંદ્રકેતુને સુદર અને નીરાંગી ચંદ્રગત નગરનું
રાજ્ય આપો ૧૧

મહાત્મા રામચંદ્રે ભરતે આપેલી સલાહ
માન્ય રાખી, અગદ માટે તે દેશ તાલે કર્યો
અને ત્યા એક નગરી વસાવી પછી એ રમ્ય
અને સારી રીતે રક્ષાયેલી અગદિયાપુરીમા
ક્યૈશરહિત કર્મ કરનારા રાજા રામચંદ્ર લક્ષ્મણ
પુત્ર અગદનો અને મહા લોકોની મહાભૂમિમા
વસાવેલી રમ્ય અને અમરાપુરી જેવી ચંદ્રકાંતપુત્રી
નામની પ્રખ્યાત નગરીમા ચંદ્રકેતુનો રાજના
ભિષેક કર્યો એ કાર્ય કરીને દુરાધર્ષ રામ,
લક્ષ્મણ અને ભરત પરમ આનંદ પામ્યા ૭-૧૦
એ બન્ને સાવધાન ચિત્તાવાળા કુમારોનો અભિ
ષેક કર્યા પછી, સામાનના પુત્ર લક્ષ્મણની સાથે
અગદને પશ્ચિમ દિશા તરફ અને ભરત સારે
ચંદ્રકેતુને ઉત્તર દિશા તરફ ચોકવ્યા લક્ષ્મણ
અગદિયાપુરીમા એક વપ સુધી રહ્યા અને
ન્યારે પુત્ર કોઈથી છુટી શકાન નહિ એવી
સ્થિતિમા આવ્યો એટલે તે અયોધ્યામા પાછા
આવ્યા ૧૧-૧૨ મહાત્મા ભરત પણ એકાદ
વરસથી જરા વધારે વખત સુધી ચંદ્રકાંતપુરીમા
રહ્યા અને ત્યાનું રાજ્ય સગઠિત કર્યું પછી
અયોધ્યામા રામના પાદની ઉપાસના કરવા
પાછા આયા ૧૪ અતિધાર્મિક લક્ષ્મણ અને ભરત
બન્ને રામચંદ્રની સેવા કરતા કરતા કેટલો
કાળ વીતી ગયો, તે સ્નેહને લીધે જાણવામા
આવ્યું તહિ ૧૫ એ પ્રમાણે નિરંતર ધર્મવિધિથી
પૌરજનના કાર કરતા કરતા તેમના દશ હજાર

અને ભરતના સાસુ ભેયુ ^{૧૮} પછી રાધવે પ્રસન્ન થઈ હાથ ભેડી વિનયપૂર્વક કહ્યું 'હે બ્રહ્મર્ષિ! ભરતના તક્ષ અને પુષ્કલ નામના આ બન્ને વીર કુમારો તે ગધર્વદેશ છૂટવા જશે ધર્મમા સાવધાન ચિત્તવાળા અને મામાથી રક્ષાયેલા આ બન્ને કુમારોને આગળ કરી પોતાના સૈન્યની પાછળ ભરત ત્યાં જશે અને ગધર્વકુમારોને હણીને એ પ્રદેશના બે ભાગ કરી તે બન્નેને આપશે એમ પોતાના કુમારો માટે નગરોની વ્યવસ્થા કરીને તેમ જ રાન્યકારભાર સોંપીને અતિ ધર્મિષ્ઠ ભરત દુરીથી મારી પાસે પાછા આવશે' ^{૧૫-૧૮} બ્રહ્મર્ષિને એવો ઉત્તર આપી રાજા રામચંદ્રે ભરતને સન્ય સાથે ગધર્વનગર પર જવાની આજ્ઞા કરી અને કુમારોને સેના પતિપદે અભિષેક કર્યો ^{૧૯} મૌર્ય નહનમા અગિરાના પુત્ર જાગર્ઘ્યે સ્થપિને આગળ કરી ભરત પોતાના બન્ને પુત્રો અને સન્ય નહિત નગર બહાર નીકળ્યા ઇંદ્ર સહિત દેવમેના જેમ અમરાપુરીમાથી બહાર નીકળે, તેમ દેવો પપ્પુ જેની અવગણના ન કરી જકે તેવી આ સેના નગરમાથી બહાર નીકળી, ત્યારે મહાત્મા રાધવ પણ તેને દૂર સુધી વળાવવા ગયા ^{૨૦, ૨૧} માસા હારી પ્રાણીઓ અને અધિર પીવાની ઇચ્છાવાળા મહાન રાક્ષસો ભરતની સેનાની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા, ^{૨૨} તેમ જ હલ્લરો ગધર્વપુત્રોના માસનું ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા માસભક્ષક અને ભય કર પુષ્કળ પ્રાણીઓ પણ એ મેનાની પાછળ જવા લાગ્યા ^{૨૩} સિંહ, વાઘ, વરાહ અને આકાશમા ફરનારા પક્ષીઓ એ સેનાની આગળ આગળ જતા હતા એ નીરોગી અને હૃદયુષ્ક જનોવાળી સેના દડમજલ કરતી અર્ધા માસ કરતા વધુ સમયના પ્રવાસ પછી કંકવ દશમા પહોંચી ^{૨૪}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત અદિકાવ્ય શ્રીરામ ચણુના ઉત્તરકાંડમા ૧૦૦ મો સ્તોત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૧ મો

ભરતપુત્રોનો રાન્યાભિષેક

યુત્વા સેનાપતિ પ્રાપ્ત ભરતે ઠેકઠાધિપ ।

યુધાન્નિત્ત મ્મગસહિત પરા પ્રીતિમુપાગમત્ ૧ ।

મહર્ષિ જાગર્ઘ્યે સહિત ભરત સેના લઈને અહીં આવેલા છે, એમ કેકયદેગના રાજા યુધાન્નિતે સાલજ્યુ, ત્યારે તે પરમ આનંદ પામ્યો તે પોતાની મોટી મેના સાથે તરત ગધર્વોને છૂટના માટે ભરત પાસે આવ્યો પછી મહાપરાક્રમી ભરત અને યુધાન્નિત, એ બન્ને એકઠા થઈને પોતાના મન્ય, પાયદળ, વાહન તથા અનુચરો સહિત ગધર્વનગર પર ધસી ગયા ^{૧-૩} એ નગરમા ભેગા થયેના ગધર્વોએ ભરત ચડી આવેલા છે એમ સાલજ્યુ એટલે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે મહાપરાક્રમી ગધર્વો ચારે તરફ ગર્જના કરવા લાગ્યા ^૪ પછી એ બન્ને સન્ય વચ્ચે આત દિવસ મુઠો રવાટા ઊભા કરે એવું મહાભય હર અને તુમુલ્ય યુદ્ધ થયું, છતાં તેમા એકે પક્ષનો જન કે પરાજય થયેલો જણાયો નહિ ^૫ ચારે તરફ લોહીના પ્રવાહવાળી નદીમા ખડગ, શાપ્ત, ધનુષ્યકેથી ઝાહો અને માણસના કડેવરકેથી તરાપા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું ^૬ અતે કોઈ પામેલા રામાનુજ ભરતે સર્વતં નામનું મહાભયકર કાલ-અસ્ત્ર ગધર્વો ઉપર મૂક્યું તે અસ્ત્રના પ્રલાવથી સર્વ ગધર્વો કપાઈ ગયા અને કાળને વશ થઈ ગયા એ પ્રમાણે મહાત્મા ભરતે ત્રણ કરોડ ગધર્વોને તે જ ક્ષણે હણી નાખ્યા ^{૭-૮} એક નન્નિપમાનમા એવા યુદ્ધવિશારદ ગધર્વો હણાઈ ભય એવું ધાર સુદ પૂવે થયું હોય એમ દેવોને પણ સાભરતુ ન હતું ^૯ જ્યારે એ સર્વનો નાશ થયો, ત્યારે કેકેયીપુત્ર ભરતે નગરોમા શ્રેષ્ઠ અને સમૃદ્ધિવાળા બે નગરો ત્તા વસાવ્યા ^{૧૦} મહાત્મા ભરતે ગધર્વ દેશમા વસાવેલી તક્ષશિલા નગરીમા તક્ષને અને ગાધાર દેશમા વસાવેલી પુષ્કલાવલી નગરીમા પુષ્કલને રાજગાદીનો મેનાડયા ^{૧૧} એ

બંને નગરો ધન-રત્નોના સમૃદ્ધથી સ પૂર્ણ, વન-
ઉપવનથી શોભતા અને શુભવિસ્તારમાં એક
બીજાની સ્પર્ધા કરે એવા હતા એ નગરોમાં
કપટરહિત વ્યવહાર ચાલતો હતો તેની આસ-
પાસ બાગબગીચાઓ આવેલા હતા અને વિશાળ
રાજમાર્ગો તથા મોટા બજારો એ નગરના મધ્ય
ભાગમાં આવી રહ્યા હતા ૧૨૧૩ એ બંને રમ્ય
અને શોભીતા નગરોમાં વિસ્તારવાળા મોટા
મોટા મંદિર આવેલા હતા, તેમ જ અનેક
સુંદર વિમાનો ત્યાં ફરતા હતા વિસ્તારવાળા
અને શોભીતા દેવમંદિરોની આસપાસ તાલ,
તમાલ, તિલક, બકુલ આદિ વૃક્ષો શોભતા
હતા ૧૪, ૧૫ રાઘવના નાના ભાઈ કંકેયીસુત
મહાબાહુ ભરત પાંચ વર્ષ સુધી ત્યાં રહી
અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા, ૧૬ અને ઇંદ્ર જેમ
બ્રહ્માને વંદન કરે, તેમ સાક્ષાત બીજા ધર્મરાજ
જેવા મહાત્મા રામચંદ્રને અભિવંદન કરી, જે
રીતે જ ધર્મોના વધ કર્યો હતો અને બંને નગરો
વસાવ્યા હતા તે સર્વ વૃત્તાત જણાવ્યો,
જે સાક્ષી મહાત્મા રાઘવ અતિશય પ્રસન્ન
થયા ૧૭, ૧૮

કર્ત શ્રીકામોર્મિ મહામુનિષ પિત્ર અત્તિશય શ્રીરામાયણના
ઉત્તર કાંડા ૧૦૨ મે સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૧૦૨ મો

કાઝપથ અને મધ્યપ્રદેશ પર લક્ષ્મણ
દુભારનો રાજ્યાભિષેક

તત્કલ્પન હૃદયમપદ રાવવો શ્રુતિમિ સદા ।

વાલ્મ્ય જાદુસુતલકારા શ્રુતપ્રાવાચ રાઘવ ॥ ૧ ॥

આ સર્વ સાબળી ભાઈઓ સંહિત રાઘવ
હર્ષ પામ્યા પછી તેમણે ભાઈઓને પ્રસન્ન
કરનારા અદ્ભુત વાક્યો કહ્યા ૧ હે સૌમિત્રે !
રાજ્યની ખાતર દંડ પરાક્રમ કરનારા આ તારા
અગ્ર અને ચંદ્રકેતુ નામના બે ધર્મવિશ્વારંભ
પુત્રોનો પણ રાજ્યાભિષેક કરવાની હું ઇચ્છા
રાખું છું, માટે કોઈ એવા દેશ શોધી કાઢો
જે રમણીય તથા બાધારહિત હોય અને જ્યાં

એ બંને ધનુર્ધારીઓ સુખથી રહે ૨, ૩ હે સૌમિત્ર !
તેમની સારુ એવા પ્રદેશ શોધી કાઢો જે જ્યાં
કોઈ રાજાને પીછા ન થાય, આશ્રમોનો નાશ
ન થાય અને આપણે કોઈના અપરાધમાં ન
આવીએ ૪

રાજા રામચંદ્રના એ અભિપ્રાયના ઉત્તરમાં
ભરતે જણાવ્યું, ' આ કાઝપથ નામે દેશ છે, તે
રમણીય છે અને નીરાગી છે, ૫ માટે મહાત્મા
અગ્રને એ પ્રદેશમાં ગાદીએ બેસાડો અને
ચંદ્રકેતુને સુદર અને નીરાગી ચંદ્રકાંત નગરનું
રાજ્ય આપો ૬

મહાત્મા રામચંદ્રે ભરતે આપેલી મલાહ
માન્ય રાખી, અગ્ર માટે તે દેશ તાણે કર્યો
અને ત્યાં એક નગરી વસાવી પછી એ રમ્ય
અને સારી રીતે રક્ષાયેલી અગ્રહિયાપુરીમાં
કુવેશરહિત કર્મ કરનારા રાજા રામચંદ્ર લક્ષ્મણ
પુત્ર અગ્રને અને મધ્ય લોકોની મહાભૂમિમાં
વસાવેલી રમ્ય અને અમરાપુરી જેવી ચંદ્રકાંતપુરી
નામની પ્રખ્યાત નગરીમાં ચંદ્રકેતુને રાજ્યા
ભિષેક કર્યો એ કાર્ય કરીને હંરાધર્ષ રામ,
લક્ષ્મણ અને ભરત પરમ આનંદ પામ્યા ૭-૧૦
એ બંને સાવધાન ચિત્તવાળા કુમારોનો અભિ-
ષેક કર્યો પછી, સુમનસ પુત્ર લક્ષ્મણની સાથે
અગ્રને પશ્ચિમ દિશા તરફ અને ભરત સાથે
ચંદ્રકેતુને ઉત્તર દિશા તરફ મોકલ્યા લક્ષ્મણ
અગ્રહિયાપુરીમાં એક વધુ સુધી રહ્યા અને
જ્યારે પુત્ર કોઈથી શત્રુ શકાત નહિ એવી
સ્થિતિમાં આવ્યો એટલે તે અયોધ્યામાં પાછા
આવ્યા ૧૧-૧૨ મહાત્મા ભરત પણ એકાદ
વરસની જરા વધારે વખત સુધી ચંદ્રકાંતપુરીમાં
રહ્યા અને ત્યાંનું રાજ્ય સંગઠિત કર્યું પછી
અયોધ્યામાં રામના પાદની ઉપાસના કરવા
પાછા આવ્યા ૧૩ અતિધાર્મિક લક્ષ્મણ અને ભરત
બંને રામચંદ્રની સેવા કરતા કરતા કેટલો
કાળ વીતી ગયો, તે સ્નેહને લીધે જાણવામાં
આવ્યું નહિ ૧૪ એ પ્રમાણે નિરંતર ધર્મવિધિથી
પીરજનના કાર્ય કરતા કરતા તેમના દશ હજાર

વરસો ચાલ્યાં ગયાં. ઝુંદર મહાયજ્ઞમાં હોમેલી આહુતિથી પ્રકાશતા તેજવાળા દક્ષિણ, ગાહ-પત્થ અને આહવનીય નામના ત્રણ હુતાગ્રિઓ જેવા આ ત્રણે ભાઈઓ સર્વ ઇચ્છાથી પરિપૂર્ણ મનવાળા હોવાથી લક્ષ્મીથી વીંટાયેલા રહીને ધર્મસાધના કરી શકાય એવી અયોધ્યામાં રહેતા હતા. ૧૯-૨૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આશ્વિન્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૨ એ સર્ગ સમાપ્ત

શ્રીરામનું સ્વર્ગારોહણ

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામચંદ્ર પાસે કાળદૂતનું આગમન

कस्याचित्तय कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते ।

कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા પછી જ્યારે રામચંદ્ર ધર્મપરાયણ સ્થિતિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તપસ્વીનું રૂપ લઈ કાળદૂત રાજદ્વાર પર આવ્યો. તેણે ધીરજવાળા યશસ્વી લક્ષ્મણને કહ્યું : 'તમે રામચંદ્રને નિવેદન કરો કે હું (કાર્યના ગૌરવને લીધે તમારી પાસે આવ્યો છું) અતિબળવાન અને અપાર તેજવાળા મહાર્ષિને મહાબળવાન હત છું અને રામચંદ્રને કોઈ કામ માટે મળવા આવ્યો છું.'

કાળદૂતરૂપી તપસ્વીનાં વચનો સાંભળી લક્ષ્મણ ઉતાવળા ઉતાવળા રામચંદ્ર પાસે આવ્યા અને બોલ્યા : ૧-૩ 'હે મહાર્ષિતમાન ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં રાજધર્મ થી તમારો જય થાયો; તપને લીધે સૂર્ય સરળો તેજસ્વી એક દૂત અહીં આપને મળવા આવ્યો છે.' ૪ લક્ષ્મણનાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો : 'હે તાત ! તે સંદેશો લાવનાર મહા-તેજસ્વી મુનિને તું સવર પ્રવેશ કરાવ.' એટલે લક્ષ્મણે તેજને લીધે પ્રકાશતા અને કિરણોથી બંધે સજાગાત્રી મકતા હોય તેવા તે મુનિને રાજ-સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યારે તે ઋષિએ

પોતાના તેજથી દીપતા રઘુશ્રેષ્ઠ રાઘવને મધુર વાણીથી 'તમારો જય થાયો' એમ આશીર્વાદ આપ્યો. ૫-૭ પછી મહાતેજસ્વી રામે અર્ધ, પાદ આદિથી તેનું પૂજન કર્યું અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ૮ વાણીવિશારદ રામચંદ્ર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી એ મહાયશસ્ત્રી દૂતને મુવણેના દિવ્ય આસન ઉપર બેસાડ્યો અને કહ્યું : 'હે મહામતિ ! હું તમારું સ્વાગત કરું છું. તમે જેના તરફથી દૂત થઈ આવ્યા છે તેનો સંદેશો હવે મને સાંભળાવો.' રાજસિંહ રામનાં આવાં વચનો સાંભળી તે મુનિએ ઉત્તર આપ્યો : 'એ મુનિશ્રષ્ટે જે કહ્યું છે તેના ઉપર તમારે ધ્યાન આપવું હોય અને જો તમે તમારું હિત ઇચ્છતા હો, તો એ સંદેશો આપણે જો એકલા હોઈએ ત્યાં જ કહી શકાય. તે સંદેશો જો કોઈ ત્રીજો સાંભળે કે આપણા બંનેને તે સમયે જુએ, તો તે માણસને તમાર વધ કરવો જોઈએ.' એટલે રામચંદ્ર એ શરતોનો સ્વીકાર કર્યો અને લક્ષ્મણને કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ! તું બારણા ઉપર જઈ બેસો રહે અને પ્રતિહારીને વિદાય કર; કારણ કે હે લક્ષ્મણ ! હું અને આ ઋષિ બંને વાતચીત કરીએ, તે જે કોઈ સાંભળે અથવા અમને વાત કરતા જુએ તેનો વધ કરવો એવી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.' ૧૦-૧૪ એમ રામે લક્ષ્મણને બારણા ઉપર ચોટી કરવા નીચ્યા. પછી 'હે મુનિ ! જે સંદેશો કહેવાનો હોય તે મને કહો' એમ રાઘવે કહ્યું. ૧૫ વળી તમારા મનમાં જે હોય તે અથવા તમને જેણે અહીં મોકલ્યા હોય તેનો જે સંદેશો હોય, તે તમે શંકારહિત થઈ મને કહો; કારણ કે (સાંભળવાની મને બહુ જ ઇચ્છા છે.) જે તમે કહેવા ઇચ્છો છો, તે મારા હૃદયમાં જ છે. ૧૬-૧૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આશ્વિન્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૪ મો

બ્રહ્મલોકમાંથી તેડું-પિતામહનો સંદેશો

શૃણુ રાજમહાસનઃ વર્ધ્યમહમાગતઃ ।

પિતામહેન યતેન પિતામહે મહાયલ ॥ ૧ ॥

હે રાજન ! હે મહાસરવ ! હું જે હેતુથી
અહીં આવેલો છું તે તમે સાંભળો. હે મહાબળ-
વાન ! આદિદેવ પિતામહે મને અહીં મોકલ્યો
છે.^૧ હે પરપુરજય ! હે વીર ! પૂર્વકાળમાં
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે તમારી માયામાંથી ઉત્પન્ન
થયેલો સર્વનો સંહાર કરનારો હું તમારો
કાળ નામનો પુત્ર છું.^૨ લોકપતિ પ્રભુ ભગવાન
પિતામહે મારી સાથે કહેવડાવ્યું છે કે, 'હે
સામ્ય ! લોકનુ રક્ષણ કરવાનો જેટલો સમય
નક્કો કર્યો હતો, તેટલો હવે પૂરો થયો છે.^૩
પૂર્વે પ્રલયકાળના સમયે તમારી માયા વડે
સર્વ લોકને તમારા પૌતામાં જ સમાવી દઈને
ક્ષીરસાગરના જળ ઉપર તમે શયન કર્યું હતું
અને સૌથી પહેલો મને ઉત્પન્ન કર્યો હતો,^૪
તેમ જ જળમાં શયન કરી શકે એવા કૃણાવાળા
અનંત નામના નાગ ઉત્પન્ન કરીને તેના ઉપર
તમે શયન કર્યું. પછી તમારી માયા વડે બે
મહાબળવાન સરવો તમે ઉત્પન્ન કર્યા. એ બન્ને
મધુ અને કેટભનાં મેઢ અને અસ્થિમાંથી
પવત અને જમીનવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી.^૫
અંતે તમારી નાભીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા સૂર્ય
સરળા દિવ્ય પદ્મમાં મને ઉત્પન્ન કર્યો અને
પ્રભ ઉત્પન્ન કરવાનું સર્વ કામ મને સોંપી
દીધું.^૬ એમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ભાર વહેનાર
મેં તમારી જગત્પતિની ઉપાસના કરી કે, હે
દેવ ! જે તમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ
આપી છે, તો મારાં સર્જેલાં પ્રાણીઓનું તમે
રક્ષણ કરો.^૭ સનાતન અને દુર્ધર્ષ ધર્મ બ્રહ્મવી
તમે પ્રાણીમાનસ રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તમે
વિષ્ણુપદ મેળવનાર થયા છો.^૮ એક વખતે
તમે અદિતિના પેટે પરાક્રમી ઉપેન્દ્ર (વામન)-
રૂપે જન્મ્યા હતા અને ભાઈઓના (દેવોના)

બળની વૃદ્ધિ કરી હતી; તેમ જ જ્યારે જ્યારે
તેમને વિપત્તિ આવી પડતી, ત્યારે ત્યારે તમે
તેઓને સહાય કરતા.^{૧૦} હે જગત્પ્રેમ ! તે જ
પ્રમાણે જ્યારે પ્રભુ રાવણુથી પીડાતો હતો, ત્યારે
તેનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તમે મનુષ્યસ્વરૂપનાર
લીલા છો.^{૧૧} તમે પોતે જ પૂર્વે અગિયાર હજાર
વરસ સુધી અહીં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો
હતો.^{૧૨} તમે દશરથરાજના મનોમથ (સ્વ-
સંકલ્પ)થી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર છો. આ
લોકમાં તમારું આયુષ્ય પૂરું થયું છે. હે નરેન્દ્ર !
હવે એ આયુષ્યમાં બહુ થોડા દિવસ બાકી છે.
હે મહારાજ ! જે તમે વધારે વાર પ્રજાપાલન
કરવાની ઇચ્છા કરતા છો, તો ભલે અહીં રહેા;
તમારું કલ્યાણ થાઓ. એમ પિતામહે કહે-
વડાવ્યું છે. વળી હે સામ્ય ! જે દેવલોકમાં આવ-
વાની ઇચ્છા હોય, તો વિષ્ણુસ્વરૂપથી દેવોને
સમાય કરી ચિંતાસંહત કરો.'

કાળે કહેલાં અને પિતામહે કહેવડાવેલાં
પરમ અદ્ભુત વાતો સાંભળી રાધવે હસીને
સર્વને સંહાર કરનારા કાળને કહ્યું : 'તમારા
આગમનથી હું અતિશય પ્રસન્ન થયો છું. ત્રણ
લોકના કાર્ય માટે મારો જન્મ થયો છે, તમારું
કલ્યાણ થાઓ; હું જ્યાંથી આવ્યો છું, ત્યાં હવે
જઈશ. ૧૩-૧૮ હે સર્વ સંહારક કાળ ! મેં મનથી
તમારું ચિંતન કર્યું હતું, તેથી સ્વધામ જવા
માટે મારે કંઈ પણ વિચાર કરવા જેવું નથી.
મને અવકુળ રહેનારા સર્વ દેવોનાં કૃત્યોમાં
મારે તત્પર રહેલું એઈ એ તેથી પિતામહે ઇચ્છ્યું
છે તેમ કરીશ. ૧૯

પતિ શ્રીમાદભીષમ મહામુનિપણીત આદિવાલ્ય શ્રીરામાયણ-
ઉત્તરકાંડ ૧૦૪ મે સન સનાતન

સર્ગ ૧૦૫ મો

હર્વાસાણુ આગમન

તથા તયો સવદ્વાદુર્વાસા મગવાનુપિ ।

રામસ્ય દર્શનાકાક્ષી રાજદ્વારનુપાગમત્ ॥ ૧ ॥

કાળ અને રામ એ બન્ને વાતચીત કરતા હતા, ત્યારે રામચંદ્રના દર્શનની અભિલાષા વાળા હર્વાસા મુનિ રાજદ્વાર પાસે આવીને બેસી રહ્યા. લક્ષ્મણ પાસે જઈને ઋષિશ્રષ્ઠ મોયા 'હે સૌમિત્રિ ! મારે બહુ જરૂરનું કામ છે, માટે મને રામચંદ્રના એકદમ દર્શન કરાવ' મુનિની આ આજ્ઞા સાંભળી શત્રુઘાતક લક્ષ્મણે અભિનંદન કરી કહ્યું 'હે ભગવન્ ! તમારે રામનું શું કામ છે ? તમારે એમને મળવાની શી મતલબ છે ? હું તમારું શું કામ કરું તેમને કહો, કારણ કે હે બ્રહ્મા ! અત્યારે રામચંદ્ર એક ગુપ્ત કાર્યમાં રોકાયેલા છે, માટે એક મુદ્દૂર્ત સુધી તમારે રાહ બેવી પડશે'.

આ સાંભળી કોપને લીધે ખિન્નચેલા અને સિંહ જેવા ઋષિએ બાળી નાખે તેવી આગથી લક્ષ્મણને કહ્યું 'હે લક્ષ્મણ ! આ જ ક્ષણે મારા આગમનના સમાચાર રામને જાણાવ બો તેમ નહિ કરે, તો હું તારા આખા દેશને, નગરને, તને અને રાધવને પણ શાપ આપીશ હે લક્ષ્મણ ! ભરતને તેમ જ તારી સતતિને પણ શાપ આપીશ, કારણ કે એક વાર મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ ફરીથી તું ચમત્વી શકીશ નહિ' તે મહાત્માના આવા ભયકર વચ્ચેના સાંભળી અને મનથી તેમના વચ્ચેનાની ઉચ્ચતાનો વિચાર કરી લક્ષ્મણે નિશ્ચય કર્યો 'મારા એકલાનો નાશ ભલે થાઓ, પણ સર્વનો નાશ તો ન જ થાઓ' એમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચારી રાધવને હર્વાસાના આગમનનું નિવેદન કર્યું.

મહાત્મા રાધવે લક્ષ્મણના વાક્યો સાંભળી કાળને વિદાય કર્યો અને એકાત્માથી સત્વર બહાર આવી અત્રિ મુનિના પુત્ર હર્વાસાના દર્શન કર્યો, તેથી દેહીપ્રમાન તે મહાત્માને પળે

લાગી મહાત્મા રાધવે હાથ બેઠીને પૂછ્યું 'આપને શું કામ છે ?' રાધવનો આવો વિનય બેઈ મુનિશ્રેષ્ઠ હર્વાસાએ કહ્યું 'હે ધર્મવત્સલ ! હે અનંદ ! સાંભળો, મારા એક હબ્ત વરસના ઉપવાસની આજે સમાપ્તિ થાય છે, માટે હું તમારે ત્યાં જો હોય તે ભોજન લેવા ઇચ્છુ છું' ૧૩-૧૪ આ સાંભળી પ્રસન્ન મનવાળા રામચંદ્ર મુનિશ્રેષ્ઠને જો હાજર હતો તે ભોજન કરાવ્યું ૧૫ મુનિશ્રેષ્ઠ હર્વાસા અમૃત સમાન અન્નનું ભોજન કરીને 'હે રામ ! હે રામ ! તને ધન્ય છે' એમ કહી પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા ગયા ૧૬

પછી કાળ સાથે કરેલી ગરત યાદ કરીને રાજા રામચંદ્ર પોતાના મનમાં અતિશય ખિન્ન થયા, તેમ જ તેમનું ભયકર દર્શન યાદ કરીને હું બને વીધે અતિગ્રય મૂઝાઈ ગયા તેઓ દીન મનથી નીચું મોઢું રાખીને એક શબ્દ પણ બોલી શકના નહિ મહાત્મા રાધવે કાળના વાક્યોનો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કર્યો, ત્યારે તેમને નિશ્ચય થયો 'આ કશુંયે હવે અહીં રહેવાનું નથી' તે પરથી એ મહાવિરાટી તદ્દન મૂંગા રહ્યા ૧૬, ૧૭

ઈતિ શ્રીવાત્સીકિ મહાભનિમણીત અદિક વ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરનાંકમાં ૧૦૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો

લક્ષ્મણનું સ્વર્ગગમન

અગત્યમુલ્લમયાં વાત દૃષ્ટ્વા સાંમમગ્નપ્લુતમ્ ।

રામઃ લક્ષ્મણો ગાત્રમ્ દૃષ્ટ્વા મધુરમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રાહુથી અસાચેલા ચંદ્રની માફક નીચું મુખ ઝરી દીન થઈ ગયેલા રાધવને લક્ષ્મણે પ્રસન્ન થઈને મધુર વાણીથી કહ્યું 'હે મહાબાહુ ! મારી ખાતર સત્તાપ ઝરવો યોગ્ય નથી, કાળની પૂર્વથી નિર્મોખ થયેલી ગતિ આવી જ હોય છે' ૧-૨ હે સૌમ્ય ! તમારી પ્રતિજ્ઞાનું પરિપાલન કરી મારો વધ કરો અને શાત થાઓ, કારણ કે હે રામ ! પ્રતિજ્ઞાળંગ કરનાર નરકમાં ભય છે ૩ હે મહારાજ ! હે રાધવ ! બે

તમારી મારા ઉપર પ્રીતિ હોય અને તમે મારા
પર અત્યુચ્છ કરવા ઇચ્છતા હો, તો કાંઈ પણ
શંકા રાખ્યા સિવાય તમે મારો વધ કરો
અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરો.'

લક્ષ્મણના આવાં ધર્મવાક્યો સાંભળી
રાજા રામચંદ્રની સર્વ ઇત્રિયો ભગ્ન થઈ ગઈ.
તેમણે સર્વ મંત્રીઓ અને પુરોહિતને બોલાવ્યા.
તે સર્વ આગ્યા એટલે જે પ્રમાણે બન્યું હતું
તેમ દુર્વાસાનું આગમન અને તપસ્વીરૂપે
આવેલા કાળની સાથે કરેલી પ્રતિજ્ઞા તેઓએ
કહી સંભળાવી.^{૧-૨} આ સાંભળી સર્વ મંત્રીઓ
અને પુરોહિતો મૂળા થઈ ગયા. પણ મહા-
તેજસ્વી વસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો 'હે મહાબાહુ!
હે મહાવ્યસ્ત્રી! હે રામ! રૂ વાડા જિભા કરે
એવો આ મહાકાય, તેમ જ તારો અને લક્ષ્મણનો
વિયોગ મે તપોબ્રજથી જાણેલો છે, માટે એને
ત્યજ દો, કારણ કે કાળ બળવાન છે. તમે
પ્રતિજ્ઞા બ કરશો નહિ, કારણ કે પ્રતિજ્ઞા
ભંગ થતા ધર્મનો નાશ થાય છે અને ધર્મ-
નાશથી સચરાચર ત્રિલોક નાશ પામે છે.
વળી અતે સર્વ દેવ અને ઋષિઓ પણ નાશ
પામશે, એ નિ સંશય છે માટે હે પુરુષ
શાદ્રૂલ! ત્રિલોકનું પરિપાલન કરવા લક્ષ્મણનો
ત્યાગ કરી સમસ્ત જગતને સ્વંથ કરો! ૧૭-૧૧

તે સહામા એકઠા થયેલાઓના ધર્મ અને
અર્થ બુદ્ધિ એવા વાક્યો સાંભળી મહાન રામે
લક્ષ્મણને કહ્યું. ૧૨ 'હે સૌમિત્રે! ધર્મનો
નાશ ન થાય એટલા માટે હું તારો ત્યાગ
કરું છું તું જાણે છે કે, સાધુપુરુષ માટે ત્યાગ
અને વધ એ બંને સમાન જ છે!'

રામે એવા વચનો કહ્યા, ત્યારે લક્ષ્મણનું
ચિત્ત બ્યાકુળ થઈ ગયું અને આજમાથી
અશ્રુધારા ચાલવા માડી. તેઓ ત્યાથી તુરંત
ચાલી નીકળ્યા અને પોતાના ઘરમાં પણ ન
રેસતા સીધા સરયૂકિનારે જઈ જળનો સ્પર્શ
ક્યો. પછી હાથ એડી ઇત્રિયોના સર્વ માર્ગ
રેણી શ્વાસોચ્છવાસ બંધ કરી યોગસમાધિ

લીધી. ત્યારે રૂંધીને યોગારૂઢ મહાત્મા લક્ષ્મણ
ઉપર ઇંદ્ર સહિત દેવો, અપ્સરાઓ અને સર્વ
ઋષિઓએ એ સમયે પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. મહા-
બળવાન લક્ષ્મણને દેવરાજ ઇંદ્ર અદ્વૈત્ય રીતે
સ્વદેહે સ્વર્ગલોકે લઈ ગયા. ત્યારે વિષ્ણુનો
ચતુર્થાંશ સ્વર્ગમા પાછો આવેલો એઈ સર્વ
સુરશ્રેષ્ઠોએ રાજ્ય થઈ આનંદપૂર્વક તેમની
પૂજા કરી. ૧૭-૧૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુતપ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો

કોશલપ્રદેશ પર લવકુશનો રાજ્યાભિષેક
વિસ્તૃત્ય લક્ષ્મણ રામો દુશ્વશોકસમચિત્તઃ ।
પુરોધસો મન્ત્રિજન્ય નૈગમોદ્યમત્રવૃત્તી ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરીને દુઃખ અને શોકથી
પીડાતા રામચંદ્રે પુરોહિત, મંત્રીઓ અને
પૌરજનોને કહ્યું: ૧ 'હું આજે અયોધ્યાના રાજ્ય
તરીકે ધર્મવત્સલ વીર ભરતનો રાજ્યાભિષેક
કરીશ અને પછી વનમા જઈશ. ૨ એ વિધિ
કરવાની સર્વ સામગ્રી અત્યારે જ અહીં લાવો.
એમા વિલંબ ન કરો, કારણ કે જે ગતિ
લક્ષ્મણની થઈ છે, તેને હું આજે જ અનુસરવા
માણું છું ૨૩

મહાત્મા રાઘવના આ વચનો સાંભળી
સર્વ પ્રબલ એકદમ ભૂમિ પર મસ્તક મૂકી
પ્રણામ કરવા લાગી અને સર્વ પ્રાણુરહિત
થઈ ગયેલા હોય તેમ જણાયું. ૪ રામચંદ્રનું
ભાવણ સાંભળી ભરત તો એવાન જ થઈ
ગયા રાજ્યની નિંદા કરતા કરતા તે કહેવા
લાગ્યા: ૫ 'હે રાજનું! હે રઘુનંદન! સત્યના
તેમ જ સ્વર્ગના ભોગના સોગંદ ખાઈને હું
કહું છું કે, તમારા વિના હું રાજ્ય ઇચ્છતો
નથી. ૬ હે રાજનું! હે વંશધિય! આ કુશ
અને લવ એ બંનેમાથી કોશલ દેશમા વીર કુશનો
અને ઉત્તર દેશમા લવનો રાજ્યાભિષેક કરો ૭
અને આપણા મહાપ્રસ્થાનના આ સમાચાર

ઉતાવળી ગતિવાળા હોતો દ્વારા શત્રુદ્ધને સત્વર
કહેવડાવેા ૧૮

ભરતના વચન સાંભળી તેમ જ અતિ
હુ અને લીધે સત્તાપ પામતા અને નીચુ
મોહુ કરી બેઠેલા પૌરજનોને જોઈને વસિષ્ઠે
કહ્યું 'હે વત્સ રામ! આ સર્વ પ્રબલ હુ અને લીધે
ધરણી ઉપર ઢળી ગઈ છે તેને નુ જો વળી એમની
ધૃત્તિ બાળીને તેમનુ ઈષ્ટિસત કાર્ય કર અને
એમનુ જરા પણ અપ્રિય ન કર' ૧૯ વસિષ્ઠ
સપિતા વચનો સાંભળી પ્રબળનોને સાવધ
કરીને રામચંદ્રે એ સર્વને પશ્યુ 'હુ તમા-
નુ પ્રિય કરે ૧૨૦ ત્યારે તે સર્વ પ્રબલે રામ
ચંદ્રને ઉત્તર આપ્યો 'હે રામ! તમે જ્યા
જશો ત્યા અમે તમારી પાછળ આવીશુ ૧૨ જો
તમારી અમારા પર પ્રીતિ હોય અથવા ઉત્તમ
રહેડ હોય તો પ ની અને પુત્રો અહિત અમે મવ
તમારી સાથે સ્વર્ગમા આવવા ઇચ્છીએ ડીએ
જો અમે સર્વ ત્યાગ કરવા યોગ્ય ન હોઈએ તો
હે ઇશ્વર! તપોવન, દુર્ગમ સ્થાન, નદી, સાગર
વગેરે જે સ્થળે તમે જવાના હો, ત્યા અમને
સાથે લઈ લાઓ ૧૩, ૧૪ હે રાજન! નિરતર
તમારુ અનુગમન કરુ એ જ અમારુ ઇષ્ટિસત
છે ૧૫ પૌરજનોની આવી દૃઢ ભક્તિ જોઈને તે
સર્વને માથે લેવાની મહાત્મ રામને હા પાડી
પછી પોતાનો કાળ પાસે આવેલે જોઈને
મહાત્મા રામને તે જ દિવસે ઝોગવદેશમા
કુશનો અને ઉત્તરપ્રદેશમા લવનો રાજ્યાભિષેક
કર્યો પછી મહાત્મા રામે જો બન્ન પુત્રોને પોતાના
ઝોળામા ઝેસાડીને છાતી સરસા આપ્યા અને
અનેક વાર માથુ સૂધ્યુ ને તેમને પોતાપોતાની
રાજધાનીમા મોકલી દીધા

પછી એ દરેક ભાઈને કેટલાય હબ્બર રથ,
દશ હબ્બર હાથી, એક લાખ યોડા અને પુષ્કળ
ધન આપ્યુ. ૧૬-૧૮ કુશ અને લવ એ બંને
ભાઈને પુષ્કળ રત્ન અને ધન આપ્યુ અને
તેમની સેવામા હૃદયપુટ માણસો મૂક્યા અને
પછી તેમની રાજધાનીમા એમને રવાના કર્યા. ૧૯

એમ એ બંને ભાઈઓનો રાજ્યાભિષેક કરીને
તેમ જ તેમને તેઓની રાજધાનીમા વિદાય
કરીને મહાત્મા શત્રુદ્ધને યોલાવવા માટે મહાત્મા
રામચંદ્રે હોતો મોકલ્યા. ૨૦

અતિ શ્રાવ્ય મીડિ મહાશુનિપ્રણીત અલ્કાલ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમા ૧૦૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો

શત્રુદ્ધના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક અને શત્રુદ્ધ-સુગ્રીવ-

(નલીપણાઈનું) રામ સર્મીપ આગમન

ને દૂતા રામચંદ્રને જાણિતા લઘુવિક્રમા ।
પ્રજમુમધુરા કીર્તિ ચક્રવાલ ન જાપ્યાન ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રજીની આજ્ઞાથી મોકલાયેલા ત્વરિત
ગતિવાળા એ હોતો માર્ગમા કોઈ પણ સ્થળે રાત
વાસો કર્યા સિવાય ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ
પ્રવાસ કર્યા પછી શીઘ્રતાથી મધુગુરીમા આવી
પહોંચ્યા અને શત્રુદ્ધને જેવો હતો તેવો સર્વ
સંદેશો કહ્યો રામની પ્રતિજ્ઞા, લક્ષ્મણનો ત્યાગ,
બન્ન પુત્રોનો રાજ્યાભિષેક, પૌરજનોનુ અનુગમન
આદિ સર્વ સમાચાર કહ્યા 'બુદ્ધિમાન રામે
વિધ્ય પર્વતની તળેટીમા કુશ માર્ગ કુશાવતી
રન્યનગરી વસાવી છે ૧-૪ અને લવ માટે
લોકમા પ્રસિદ્ધ થયેલી શ્રાવત્તી નામની રમ્ય
નગરી વસાવી છે હવે મહારથી રાઘવ અને
ભરત એ બન્ન અયોધ્યાને વેરાન કરી સ્વર્ગમા
વાનો ઉલ્લોગ કરે છે' તે સર્વ સમાચાર
મહાત્મા શત્રુદ્ધને વિદિત કર્યા અને કહ્યું 'હે
રાજન! હવે ઉતાવળ કરો' એમ કહી તેઓ
ગાત થયા ૫૬

લય કર કુલક્ષ્ય ઉપશ્રિત થયો સાંભળી
મહાત્મા શત્રુદ્ધને સર્વ પ્રબલને અને કાચન નામના
પુરોહિતને યોલાવી જે નમાળે રથન કનનો
સંદેશો હતો, તે પ્રમાણે કહી સંભળા-યો અને
ભાઈઓની સાથે પણ સ્વર્ગમા જઈશ એમ
બહેર કહ્યું પછી નરાધિપ શત્રુદ્ધને પોતાના
સુબાદુ નામના પુત્રને મથુરામા અને શત્રુદ્ધાતી
નામના પુત્રને વિદિશમા રાજ્યાભિષેક કર્યો

અને મથુરામાંની સેના ને ધનના બે લાગ કરી બન્ને ભાઈઓને વહેલી આપ્યા ૭-૧૦ વીર શત્રુ સુબાહુને મથુરાનું અને શત્રુધાતીને વિદિ શાનું રાજ્ય સોંપી પોતે રથમાં બેસી સત્વર અયોધ્યામાં ગયા ત્યાં તેમણે અક્ષય મુનિઓ ની વચ્ચે, ઝીણા રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કરીને સળગતા આગ્રિ સરખા મહાત્મા રામના દર્શન કર્યા ૧૧-૧૨ ઇન્દ્રિયનિઝહી શનદને હાથ બેઠીને મહાત્મા રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યા પછી ધર્મને લાલનારા સાક્ષાત્ ધર્મ જેવા રામચંદ્રને તે વિનવવા લાગ્યો ૧૩ 'હે રથુનદન! હે રાજન! મારા બન્ને પુત્રોને મેં રાજ્યાભિષેક કર્યો છે અને મેં આપને અનુસરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે ૧૪ હે વીર! હવે આપ કાઈ મીલુ કહેશો નહિ અથવા બીજી કાંઈ આશા કરશે નહિ, કારણ કે ખાસ કરીને હું તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા ઇન્ને નથી ૧૫ એટલે રામચંદ્ર વીરપુરુષને ધાળે એવી એની બુદ્ધિ બેઠે ને તે વિનવતી સ્વીકારી ૧૬

આ વાતચીત થઈ રહી ત્યાં તો ઇન્દ્રાનુસાર સ્વરૂપ ધરનારા અનેક રીછો, વાનરો અને રાક્ષસો ત્યાં આવી પહોંચ્યા ૧૭ સ્વર્ગમાં જવાની ઇન્દ્રાવાળા એ સર્વ સુગ્રીવને આગમ કરી મહાત્મા રામચંદ્રના દર્શન માટે આજ્યા ૧૮ વગી રામચંદ્રને સ્વર્ગે જતા સાલગી ઘણા દેવો, ઋષિઓ અને ગ્રધરો ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા ૧૯ તેઓ કહેતા 'હે રાજન! અમે સર્વ તમારી પાછળ આવવા અહીં એકઠા થયા છીએ હે રામ! હે પુરુષોત્તમ! જો તમે અમારા વિના સ્વર્ગમાં જશો તો યમ જેમ પોતાના દરથી સર્વનો નાશ કરે તેમ અમે સર્વ પીડાશું ' એટલામાં મહાબળવાન સુગ્રીવ પણ વિધિપૂર્વક મહાત્મા રામને પગે લાગ્યો અને બોલ્યો 'હે નરશત્રુ! વીર અગદનો રાજ્યાભિષેક કરીને તમારી પાછળ આવવાનો નિશ્ચય કરી હું અહીં આગ્યો છું ૨૦-૨૨

સુગ્રીવના વિનયશ્રુત વચ્ચેના સાલગી રામે

તેની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો પછી હસતા હસતા મહાયશ્વરી રાક્ષસેત્ર વિભીષણને કહ્યું 'હે મહાવીર! રાક્ષસેત્ર વિભીષણ! જ્યાં સુધી પ્રબલ હોય, ત્યાં સુધી તું નવદેહે લકાનું રાજ્ય કરશે ૨૩ જ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર તપે છે તવા પૃથ્વીની હયાતી છે અને જ્યાં સુધી મારી કથા ચાલુ છે, ત્યાં સુધી તું રાજ્ય કરશે હું જે આજા કરું તું તે મિત્રભાવે કરે છું, તેથી તમારે પાળવી એઈ એ તમે તમારી પ્રબળ વર્માવિધિથી રક્ષણ કરજો આ વિષે તમારે ઠાઈ પણ ઉત્તર આપવો યોગ્ય નથી હે મહાબળવાન રાક્ષસેત્ર! હું બીલુ કાઈક કહેવા ઇચ્છુ છું તે એ છે કે દેવો સહિત ઇન્દ્ર જેની પૂજા કરે છે, તે ઇક્ષ્વાકુ કુળના દેવતા ગંગાનાથની તમે નિરંતર પૂજા કરજો ' રાક્ષસોમાં સુખ્ય એવા વિભીષણે રાઘવની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી માવે ચડાવી તે જ પ્રમાણે રાઘવે હનુમાનને કહ્યું 'તમે લાખા કાળ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરેલી છે, માટે તમારી તે પ્રતિજ્ઞા વૃથા કરવા ઇન્નતા નહિ ૨૪-૨૬ 'હે હરીશ્વર! જ્યાં સુધી મારી કથા લોકમાં ચાલતી હોય, ત્યાં સુધી મારી આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતા ઠરતા આનંદપૂર્વક સર્વ સ્થળે રમણ કરજો ૨૭

મહાત્મા રામે હનુમાનને એ પ્રમાણે કહ્યું તેથી તેને ખુબ જ આનંદ થયો અને નવત્ર થઈને ઉત્તર આપ્યો 'જ્યાં સુધી તમારી પવિત્ર કથા આ લોકમાં થતી હશે, ત્યાં સુધી તમારી આજ્ઞાનું પરિપાલન કરતો હું તે સ્થળે વસીશ ૨૮-૨૯ પછી બ્રહ્માના વૃદ્ધ પુત્ર બલ વત, મદ, દ્વિવિદ આદિ પાંચે જણાએ મહાત્મા રાઘવને કહ્યું 'જ્યાં સુધી કળિકાળ આવશે નહિ, ત્યાં સુધી અમે અહીં જીવતા રહીશું ૩૦ પછી મહાત્મા રામચંદ્રે બાટીના રીછ, રાક્ષસ અને વાનરોને કહ્યું ભલે, તમારા કલ્યાણ પ્રમાણે તમે મારી સાથે આવો ૩૧

ઈતિ શ્રીવલ્મીકી મહાકાવ્યપ્રણેતા આરિસત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૮ મેં ૧-૩૧ અમામ

સર્ગ ૧૦૯ મો

રામચંદ્રાદિ સર્વલું મહાપ્રસ્થાન

પ્રમાતાયા તુ શર્વર્થાં પૃથુવક્ષા મહાપશા. ।

રામ કમલપત્ન્યાઃ પુરોધસમયાત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયુ, ત્યારે વિશાળ વક્ષ સ્થળવાળા મહાયશસ્ત્રી અને કમળપત્ર સમાન આગોવાળા રામચંદ્રે પુરો-હિતને કહ્યું : ‘ આ મહાન માર્ગમાં બ્રાહ્મણોની સાથે દેદીપ્યમાન અગ્નિહોત્ર અને શોભીતા વાજપેય છત્ર મારી આગળ ચલાવો. ^{૧૨} એટલે તેજસ્વી વસિષ્ઠ ઋષિએ મહાપ્રસ્થાનને લગતી સર્વ વિધિ ધર્મ પ્રમાણે કરી. પછો સૂક્ષ્મ વક્ષ ધારણુ કરી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની વેદસ્તુતિ કરતા કરતા મહાત્મા રામચંદ્ર હાથમા દહાં લઈને અરચું નદી તરફ જવા લાગ્યા. ^{૧૪} સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત રામચંદ્ર કાઈ પણ યોગ્યાચ્યાત્યા સિવાયની બીજી કાઈ પણ ચેષ્ટા કર્યા વિના યુખનો ત્યાગ કરીને પોતાના મદિરમાથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેમની હાથી બાબુએ લક્ષ્મીજી, જમણી બાબુએ મહાદેવી અને આગળ સહારશક્તિ ચાલવા લાગી. નાના પ્રકારના બાબુ અને મહા-ધનુષ્યો તથા સર્વ આયુધો મનુષ્યનુ રૂપ ધારણુ કરીને એમની સાથે ચાલવા લાગ્યા. વેદો બ્રાહ્મણોનુ સ્વરૂપ લઈને, ગાયત્રી સર્વનુ રક્ષણુ કરનાર દેવીસ્વરૂપે, ઝંકાર (જ્ઞાનયોગ) અને વપટકાર (કર્મયોગ) જુદા જુદા રૂપ લઈને તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ^{૧૮} મ્વર્ગનુ દ્વાર ઊધડેલુ જોઈ મહાત્માઓ, ઋષિઓ અને ભૂદેવો એ મહાત્માની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા ^{૧૯} એ જનારાઓની પાછળ અંત પુરની તમામ સોઓ, સર્વ વૃદ્ધો, બાળકો, દાસીઓ અને પઢો પણ ચાલી નીકળ્યા મહાત્મા ભરત અને શત્રુઘ્ન પોતાના અત પુર મહિત અગ્નિહોત્રને આગળ કરી તેમની પાછળ જવા લાગ્યા ^{૧૦, ૧૧} એમ સર્વ મહાત્માઓ

અગ્નિહોત્રને આગળ કરી પોતાનાં છોકરાછાયાં સહિત મહામતિ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ^{૧૨} સર્વ મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ પોતપોતાના નોકરો, પુત્રો અને બીજા સર્વ પરિવાર સહિત રાજ થતા થતા તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રાઘવના શુભોચી રાજ ધયેલી તેમની સર્વ દુષ્ટપુષ્ટ પ્રજા એ સર્વ જનારાની પાછળ જવા લાગી. પાપ-રહિત થયેલા અને રાજ ધયેલા રાઘવના સર્વ અનુચરો પોતાના પરિવાર સહિત તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. અ તે જ્ઞાન કરીને પવિત્ર થયેલા દુષ્ટપુષ્ટ વાનરો ઢૂંક ઢૂંક કરતા પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. આ સર્વમા કોઈ પણ દીન ન હતો, કોઈ પણ પીડાતો ન હતો, તેમ જ કોઈ દુષ્ટી પણ જણાતો ન હતો નવું પરમ આનંદમા અને પરમ મહાપ્રસ્થાન કરતા મહાત્મા રામને જોવા માટે અનેક લોકો દેશદેશાવરથી આવેલા હતા, તેઓ પણ એ જોઈને એમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રી છો, વાનરો, રાક્ષસો, માણસો, પુરવામીઓ, એ સર્વ એક ચિત્તથી અને પરમ ભક્તિથી રામની પાછળ સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા, ^{૧૩-૧૬} એટલું જ નહિ, પણ નગરમા જે જે અતર્ધાન થયેલા ભૂતો વસતા હતા, તે પણ તેમની પાછળ જવા લાગ્યા. જે જે ધાવર-જગમ પ્રાણીઓ રામને જોતાં હતા, તે તે સર્વ તેમના મહાપ્રયાણને મમયે તેમને અનુસરવા લાગ્યા તે સમયે અતિ સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ જતુ પણ અયોધ્યામા બાકી રહેલુ જણાતુ ન હતું, તેમ જ તિર્થંકરોનિમા રહેલા પ્રાણીઓ પણ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા ^{૨૦, ૨૧}

ઋતિ શ્રીન (મોનિ મહાયુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રોરામાયણુના ઉત્તર કાંડમા ૧૦૯ મે સર્ગ ૫૧ મા

સર્ગ ૧૧૦ માં

નિર્વાણ-પરમ પદની પ્રાપ્તિ

મર્ષધર્મયોજન ગત્વા નદીં પશ્ચાન્મુલાશ્રિતામ્ ।

સરયુ પુષ્પસલિલા દ્વર્ણં રચુતન્ન ॥ ૧ ॥

અથ યોજન ગત્યા એટલે રચુત દને પશ્ચિમ તરફ વહી જતી પવિત્ર જળવાળી સરયૂ નદીના દશ ન કંચો ^૧ પોતાની પ્રભ સંહિત ત્યા આવેલા રાજા રામચંદ્ર ન્યા આરે તરફ મોભવાળી નદી આવી રહેતી છે તે પ્રદેશ તરફ ગયા ^૨ તે સમયે સર્વ મહાત્મા અને શૌલીતા દેવેથી વીટળાયેલા પિતામહ બ્રહ્મા ન્યા સ્વર્ગમાં જવાને રામ આવેલા છે, ત્યા હજારો દિવ્ય વિમાનો સંહિત પધાર્યા ^૩ એ નનયે પ્રથમ જ દિવ્ય તેજથી વ્યાપેલું આકાશ પાતાની પ્રભાથી પ્રકાશિત અને પુણ્યક્રમાન્વજ વાસીઓના તેજથી તેજસ્વી થઈ ગયું, ^૪ તેમ જ મુગધવાળો મુખ આપનાર પવિત્ર વાણુ ઘાવા લાગ્યે અને પાછીના મહાન પ્રવાહના જેવી પુષ્પવૃષ્ટિ ધવા નાગી અનેક વાદિત્રો વાગવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નાચ કરવા લાગી એ દિવ્ય સમયે મગતમા રામે સરયુના જળમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ અતરિક્ષમાં રહેલા પિતામહે કહેવા માંડ્યું 'હે વિષ્ણુ ! હે રાઘવ ! પધારો, પધારો તમારે કૃત્યાણુ થાઓ આજ અમારા સંઘલાગ્ય કે આપ આપના લોકમાં આવો છો ૧-૮ તમે તમારા સ્વદેહે તમારા દેવતાઓ સરખા તેજસ્વી લાઈઓ સંહિત અહીં પધારો હે મહાબાહુ ! તમને જે દેહમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય, તે દેહમાં પ્રવેશ કરો હે મહાતેજસ્વી ! કા તો તમે તમારા વણુથી તેજમાં સમાઈ જાઓ અથવા સનાતન આકાશમાં સમાઈ જાઓ તમે સર્વ લોકોનું શરણુ છે તમારી ગતિ કોઈ જાણુ નથી ૯-૧૦ વિશાળ નેનવાળી તમારી માયાકૃપ જાનકી સિવાય બીજી કોઈ તમારું સમજી ન શકાય તેહ, અશ્વથ, અજર, અદ્ભુત સ્વરૂપ જાણુ નથી હે મહાતેજસ્વી ! ઇચ્છામાં આવે

તે દેહમાં આપ પ્રવેશ કરો ૧૧

પિતામહના એવા વચનો સાંભળી મહામતિ રામે સર્વ બધું સંહિત સશરીર વણુવતેજમાં પ્રવેશ કર્યો ^{૧૨} એ સમયે સાધ્યદેવો, મહેદ્ગણો, અગ્નિ આદિ દેવો અને ઇન્દ્ર-એ સર્વ તે તેજે મય દેવની પૂજા કરવા લાગ્યા એ સિવાય જે દિવ્ય સપિંગણો, ગધર્વો, અપ્સરાઓ, સુપણો, નાગો, યક્ષો, દત્તેયો, દાનવો, રાક્ષસો વગેરે ત્યા હતા, તે સર્વ કહેવા લાગ્યા 'અમે હુંદ્રપુષ્પ થયા છીએ, અમને પરમ આનંદ થયો છે, અમારા સવ મનોરથો સિદ્ધ થયા છે આ સર્વ પાપરહિત થયું છે ' અ તે સર્વ 'જય થાઓ, જય થાઓ ' એવો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા ૧૩-૧૫

તેજથી વિગળ્યે પિતામહને કહ્યું 'હે સુવત ! અમારી સાથે આવેલા આ સર્વ સમાજ ને આ ઉત્તમ લોકનો વાસ દેવા આપ યોગ્ય છો ૧૬ એહને લીધે મારી પાછળ આવેલા અને મારી ખાતર નાણુ તજનારા આ સર્વ યશસ્વી ભક્તોની મારે મેવ કરવી જોઈએ ' વિષ્ણુના એવા વચનો સાંભળી લોકશુર બ્રહ્માએ કહ્યું 'અહીં એકલા થયેલા સર્વ લોકો સતાનક લોકમાં જશે ગમે તે યોનિમાં ગયેલો જીવ અથવા તિર્યક યોનિમાં ગયેલો જીવ પણ તમાર જ ચિંતન કરતા કરતા પોતાના પ્રાણુ તજશે તો સર્વ સતાનક લોકમાં વસશે એ સતાનક લોક બ્રહ્મણુથી યુક્ત અને બ્રહ્મલોકની સમીપમાં જ છે સુઝોવાદિ વાનરો અને રીંછો, સ્વન્તતિ ત્યજીને જે જે દેવોના અશ હશે તે તે દેવોમાં નીન થઈ જશે અને સુઝોવ તો સૂર્યમંડળમાં નીન થઈ જશે ૧૭-૨૧ બ્રહ્માજી એમ કહેતા હતા ત્યાર ગોપ્રતાર તીર્થમાં એકલા થયેલા એ સર્વ સઘળા દેવોના દેખતા પોત પોતાના પિતૃઓમાં લીન થઈ ગયા ૨૨ આનંદપૂર્ણ હર્ષોદ્રવણા તે સર્વ લોકો મરયૂ નદીમાં નાહવા લાગ્યા અને નાદ્યા પછી આનંદપૂર્ણ દશામાં પોતાના પ્રાણો ત્યજીને અશ્વત્થ મનુષ્યદેહ ત્યજીને દિવ્ય દેહ ધારણ કરી વિમાનમાં ગેકા તે જ

સર્ગ ૧૦૯ મો

રામચંદ્રાદિ સર્વેષુ મહાપ્રસ્થાન

પ્રમાતાયા તુ સર્વર્થાં વૃથુવશા મહાપશા ।

રામ કમલપત્રાક્ષ. પુરોષસમળાવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ગઇ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે વિશાળ વક્ષ મ્થગવાળા મહાયશસ્ત્રી અને કમળપત્ર સમાન આયોવાળા રામચંદ્રે પુરોહિતને કહ્યું ‘આ મહાન માર્ગમાં બ્રાહ્મણોની સાથે દેહીપ્રધમાન અશ્વિહોન અને શોભીતા વાજપેય છત્ર મારી આગળ ચલાવો.’^{૧૨} એટલે તેજસ્વી વસિષ્ઠ ઋષિએ મહાપ્રસ્થાનને લગતી સર્વ વિધિ ધર્મ પ્રમાણે કરી પછો સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર ધારણ કરી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની વેદસ્તુતિ કરતા કરતા મહાત્મા રામચંદ્ર હાથમાં દર્ભા લઈને સરયુ નદી તરફ જવા લાગ્યા.^{૧૩} સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત રામચંદ્ર કાંઈ પણ યોગ્યાચાટ્યા સિવાયની બીજી કાંઈ પણ ચેષ્ટા કર્યા વિના સુખનો ત્યાગ કરીને પોતાના મંદિરમાથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેમની ડાબી બાજુએ લક્ષ્મીજી, જમણી બાજુએ મહાદેવી અને આગળ સહારશક્તિ ચાવવા લાગી નાના પ્રકારના બાણો અને મહા ધનુષ્યો તથા સર્વ આયુધો મનુષ્યનુ રૂપ ધારણ કરીને એમની સાથે ચાલવા લાગ્યા વેદો બ્રાહ્મણોનું સ્વરૂપ લઈને, ગાયત્રી સર્વનું રક્ષણ કરનાર દેવીસ્વકૃષ્ણે, ઝંકાર (જ્ઞાનયોગ) અને વપટકાર (કર્મયોગ) બુદ્ધા બુદ્ધા રૂપ લઈને તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૪} સ્વર્ગનું દ્વાર ઉઘડેલું ભેઈ મહાત્માઓ, ઋષિઓ અને ભૂદેવો એ મહાત્માની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૫} એ જનારાઓની પાછળ અત પુરની તમામ સ્ત્રીઓ, સર્વ વૃદ્ધો બાળકો, દાસીઓ અને પઢો પણ ચાલી નીકળ્યા મહાત્મા ભરત અને શત્રુઘ્ન પોતાના અત પુર સહિત અશ્વિહોનને આગળ કરી તેમની પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૬,૧૭} એમ સર્વ મહાત્માઓ

અશ્વિહોનને આગળ કરી પોતાના છોકરાઓ સહિત મહાભતિ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૮} સર્વ મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ પોતપોતાના નોકરો, પુત્રો અને બીજા સર્વ પરિવાર સહિત રાજી થતા થતા તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા રાધવના શુણ્ધી રાજી ધયેલી તેમની સર્વ દુહપુદ્ર પ્રજા એ સર્વ જનારાની પાછળ જવા લાગી પાપ રહિત ધયેલા અને રાજી ધયેલા રાધવના સર્વ અનુચરો પોતાના પરિવાર સહિત તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા અતે જ્ઞાન કરીને પવિત્ર ધયેલા દુહપુદ્ર વાનરો ઢૂંક ઢૂંક કરતા પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. આ સર્વમાં કોઈ પણ દીન ન હતો, કોઈ પણ પીડાતો ન હતો, તેમ જ કોઈ દુખી પણ બળાતો ન હતો નવું પરમ આનંદમાં અને પરમ મહાપ્રસ્થાન કરતા મહાત્મા રામને ભેવા માટે અનેક લોકો દેશદેશાવરથી આવેલા હતા, તેઓ પણ એ ભેઈને એમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા રીછો, વાનરો, રાક્ષસો, માણસો, પુરવામીઓ, એ સર્વ એક ચિત્તથી અને પરમ ભક્તિથી રામની પાછળ સ્વર્ગ જવા નીકળ્યા.^{૧૯-૨૦} એટલું જ નહિ, પણ નગરના જે જે અતર્ધાન ધયેલા ભૂતો વસતા હતા, તે પણ તેમની પાછળ જવા લાગ્યા. જે જે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ રામને ભેતા હતા તે તે સર્વ તેમના મહાપ્રયાણને મમથે તેમને અનુસરવા લાગ્યા તે સમયે અતિ સૂક્ષ્મના સૂક્ષ્મ જતુ પણ અયોધ્યામાં બાકી રહેતું જણાતું ન હતું, તેમ જ તિર્થંકરોનિમા રહેતા પ્રાણીઓ પણ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૨૦,૨૧}

ઈતિ ત્રીનભોઈ મહામુનિમહોત અઢિક વા શ્રીરામાયણના
૭૮ માં ૧૦૯ મે સર્ગ ૨ ના

વાદ્મીકિ રામાયણ કી શ્લોકસંખ્યા

ઈત સમય છપે હુએ વાદ્મીકિ રામાયણ કી જિતની પ્રતિયા મિતની હે વે સબ કી સબ દો પ્રતિયા સે છપી હે ઔર ઈન દોનો મેં સે એક પ્રતિ ગોડ વા બંગ દેશ કી હે, ઔર દૂસરી બખઈ કી હે બગ દેશવાની પ્રતિ મે બાવ, અરોધ્યા, અગ્નિ, કિષ્કિન્ધા, સુંદર તથા યુદ્ધ નામ કે છ કાંડ તથા ૫૫૭ સર્ગ તથા ૧૯૭૯૩ શ્લોક હૈ, ઔર જો બખઈ કી પ્રતિ હે ઉનમે ઉકત છ કાંડ તથા ઉત્તરકાંડ (મિલ કર) ૬૫૦ સર્ગ તથા ૨૪૫૨૮ શ્લોક હૈ* રામાયણ કે શ્લોકોહી સખ્યા જિતની હે ઈસ વિરામે નિમ્નલિખિત શ્લોકકા બી લેક પ્રમાણ દિયા કરતે હે

‘ચતુર્વિંશત્સદશ્રાણિ શ્લોકાનામુક્તગનૃપિ. । તથા સર્ગશતાન્પચ્ચ પટ્ટકાણ્ડાનિ સદ્યોત્તરમ્ ॥

અર્થાત્ શ્રી(વા-મીકિ)ન ૨૪૦૦૦—ચોવીસ સદસ શ્લોક એવ ૫૦૦ સર્ગ તથા ઉત્તર સહિત છ કાંડ કહે વે અત ઉકત દોનો ઔર ઈસ શ્લોક મેં બતલાએ કે બીચ નિમ્નલિખિત પ્રકારબેદ થકા હે

	કાંડ	સર્ગ	શ્લોક
ઉકત શ્લોકાનુસાર	૭	૫૦૦	૨૪,૦૦૦
બગ પ્રતિ અનુસાર	૬	૫૫૭	૧૯,૭૯૩
બખઈ પ્રતિ અનુસાર	૭	૬૫૦	૨૪,૫૨૮

ઉકત સૂરિ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરતી હે કે વા મીકિ રામાયણ મેં શ્લોકા કી ન્યૂનાધિકતા હોતી આઈ હે પ્રમાણ—સમ્મતિ તો થઇ હે કે ઉત્તરકાંડ સર્વથા પ્રમાણ હે ઔર અન્યાન્ય કાગિર્મ બી કઈ સર્ગ પ્રમાણ હે તથા શેષ સર્ગો મેં સે બી કઈ સર્ગો કે બીચ અનેક શ્લોક પ્રલિપ્ત હે

*આ ભાષાતરના શ્લોક અને સર્ગની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે

	સર્ગ	શ્લોક	શેષક સર્ગ	શ્લોક	
બાનકાંડ	૭૭	૨૨૬૭	૦	૦	
અયોધ્યાકાંડ	૧૧૮	૪૨૮૮	૧	૫૭	
અરણ્યકાંડ	૭૫	૨૪૪૪	૧	૨૬	કુલ સર્ગ ૬૬૦
કિષ્કિન્ધાકાંડ	૬૭	૨૪૫૫	૦	૦	અને કુલ શ્લોક ૨૪૦૬૦
સુંદરકાંડ	૬૮	૨૮૨૮	૦	૦	
યુદ્ધકાંડ	૧૨૮	૫૭૧૦	૦	૦	
ઉત્તરકાંડ	૧૧૧	૩૩૭૮	૧૩	૬૦૭	
	૬૪૫	૨૩,૩૭૭	૧૪	૬૮૦	

પ્રમાણે સરયુ નદીના જળમાં રહેલા સેંકડો તિર્થક-
યોનિના છવો પણ દિવ્ય દેહ પામીને સ્વર્ગમાં
સિધાવ્યા. અતિશય પ્રકાશિત દેહની પ્રાપ્તિ
થતાં તેઓ સર્વ સ્વર્ગમાં ગયા, ત્યારે દિવ્ય
શરીરને લીધે દિવ્ય અને તેજસ્વી દેવો જેવા
શોભવા લાગ્યા. સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણી
સરયુજળના સ્નાનમાત્રથી પોતાનો દેહ ત્યજી
દેવલોકમાં ગયા. ૨૩-૨૬ રીંછ, વાનર. રાક્ષસાદિ
જે જે છવો સરયુજળમાં પોતાના દેહને ફેંકવા
લાગ્યા, તે તે સર્વ સ્વર્ગલોકમાં જવા લાગ્યા.
લોકગુરુ રામચંદ્ર એકઠાં થયેલા એ સર્વને
સંતાનક લોકમાં વસાવીને પછી પોતે પ્રસન્નતા-
પૂર્વક ઉત્તમ વિષ્ણુલોકમાં પધાર્યા. ૨૭, ૨૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમ્લેષિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૧૦ મો ગણ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો

શ્રીરામાયણમાહાત્મ્ય

પ્રતાવદેતદાશ્વાન સાત્તરં બ્રહ્મપૂજતમ્ ।

રામાયણમિતિ શ્ચાતં મુશ્યં વાલ્મીકિના કૃતમ્ ॥૧॥

બ્રહ્માએ પૂજેલું અને વાલ્મીકિએ રચેલું,
ઉત્તરકાંડ સંહિત રામાયણ નામનું આ મુખ્ય
અને પ્રસિદ્ધ કાવ્ય અહીં પૂરું થાય છે.
જેનાથી આ સર્વ સચરાચર ત્રિલોક વ્યાપી
રહ્યું છે, એવા ભગવાન વિષ્ણુની આમા કથા
છે અને તેમના ભક્ષાજનો સંહિત સ્વર્ગમાં
રહેલા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો, મહાપ્રિયો વગેરે
સર્વ નિરંતર પ્રસન્નચિત્ત તેનું ગાન-શ્રવણ
કરે છે. ૧-૩ આ આગયો દીર્ઘાયુષ્ય આપ

નારું છે, સૌભાગ્ય વધારનારું છે. પાપનો
નાશ કરનારું છે અને વેદ તુલ્ય છે. ગ્રહો
માણસોએ શ્રાદ્ધપક્ષમાં તો અવશ્ય એનું
શ્રવણ કરવું જોઈએ; જેઓ શ્રદ્ધા અને એકાગ્ર
ચિત્તાપૂર્વક આ મહાકાવ્યના એક ચરણનો જ
પાઠ કરે છે, તેઓ અપુત્રવાન હોય તો પુત્ર
મેળવે છે. નિર્ધન હોય તો ધન મેળવે છે
અને સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. પ્રતિદિન
અનેક પ્રકારનાં પાપો કરનાર પણ જો આ
મહાકાવ્યના એક શ્લોકનો જ પાઠ કરે છે, તો
પાપમુક્ત થાય છે. આ મહાકાવ્યનું શ્રવણ
કરાવનારને વસ્ત્ર, ધેનુ અને સુવર્ણનું દાન
આપવું જોઈએ; કારણ કે કથાકાર સંતોષ પામે
એટલે સર્વ દેવો સંતોષ પામે છે. આ રામાયણ
આગયોના પાઠ કરનાર માણસ દીર્ઘાયુષી થાય
છે અને પુત્રપૌત્રાદિકનું સુખ ભોગવી સ્વર્ગમાં
પૂલ્ય છે. ૪-૮ જે માણસ રામાયણનો પાઠ
જાણીને ધણમાં છોડતી વખતે, મધ્યાહને, ત્રીજા
પહોરે અને સાયંકાળે એકચિત્ત ધર્મને કરે છે,
તે કદી દુઃખી થતો નથી. ૯ હાલ તો અયોધ્યાપુરી
ખડું વરોં સુધી વેરાન રહેશે; પણ ન્યારે
ઋષભ નામનો રાજા થશે, ત્યારે તે આબાદ
થશે. ૧૦ આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ભવિષ્ય તથા
ઉત્તરકાંડ સંહિત આ આયુષ્ય કાવ્ય પ્રચેતાના
પુત્ર ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિએ રચેલું છે અને તે
બ્રહ્માએ પણ માન્ય કરેલું છે. ૧૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમ્લેષિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૧૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

શ્રી ઉત્તરકાણ્ડ મમાપ્ત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ સમાપ્ત

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

ઉપનિષદો

ઈંદ્ર ને કેત ઉપનિષદ	૧-૧૦
કઠોપનિષદ	૧-૫૦
મુલંકોપનિષદ	૧-૦૦
પ્રશ્નોપનિષદ	૧-૦૦
એતરેય ઉપનિષદ	૦-૭૫
તેત્તિરીય ઉપનિષદ	૧-૫૦
માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ	૩-૦૦
મ્નેન્નાથતર ઉપનિષદ	૧-૧૦
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ	૫-૦૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ-(થે ગ્રાંથમાં)	૮-૦૦
ઉપનિષદ-નવનીત-૧૭ ઉપનિષદોનું નવનીત	
જે ૦ પઠિત વાસુદેવશાસ્ત્ર અગ્રવાલ	૨-૫૦
મહાવાક્ય-ત્રાવિ-ઉપનિષદવનંત	૧-૦૦

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

ધોનવાદિય મહાસામયજુ-થે ગ્રાંથમાં	૨૫-૦૦
પદપાતરદીપ્ત અનુભવપ્રકાશ	૬-૫૦
વિચારસાગર-નિષ્કલંકસંસ્કૃત	છપાયે
વેદાંતસિદ્ધાંતમુક્તાવલિ-મૂળ સાથે	૨-૦૦
અમૃતાનુભવ-આનંદેય વિરચિત	૨-૦૦
જીવનમુક્તિવિવેક-સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત	૧-૫૦
જ્ઞાનવાણી-સ્વ૦ ઘનુભાઈ ગોસ્વમદાસ	૨-૦૦
પાતળજ્ય યાગરૂપ	૨-૦૦
જ્ઞાનના તરણ-સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૪૦
વિચારસુધૈય	૦-૪૦
ઉપુધાનવાદિશ્વસાર-મૂળ સાથે ભાષાતર	૦-૫૦
વેદાંતચંદ્રકોષ	૦-૭૫
દૃઢ-દૃશ્યવિવેક-સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૨૫
યાગાભાસ અને આસનવિધિ	૧-૦૦
પવિત્રજ્ઞ-જ્ઞાનપ્રેમિય વિદ્યાનો ગ્રંથ	૨-૦૦
ત્રિપુરાસરસ્વ-જ્ઞાનપદ	૧-૫૦

મીમંસૂ શંકરાચાર્યકૃત

ઉપદેશગ્રાંથ-મૂળ સાથે ભાષાતર	૪-૦૦
મંદિરત્તમાગા-મૂળ સાથે સરખ ભાષાતર	૧-૫૦
વરતામલકસ્તોત્ર ને વાક્યમુખા	૦-૧૫
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વદ્યસ્તોત્ર	૨-૦૦
શ્વત્ત્વજોડે	૧-૨૫

પ્રમોદયુધાકર અને તત્ત્વપ્રોધ	૦-૫૦
પ્રત્યોત્તરત્તમાગા ને જીવનમુક્ત આનંદચારી	૦-૨૫
વિવેકનૃપમણિ	૧-૫૦

ગીતાવિષયક

શ્રીજ્ઞાનસંગીતા-સંસ્કૃત	૨-૦૦
પુરુષાર્થમોધિની ગીતા-ભાગ-૩ (મૂળ સંપિત)	૪-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મોટા રાસચેમા	૧-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવતગીતા-(ગુરૂકો)	૦-૫૦
" પાકુ પૂઠું	૦-૭૫
પા.વગીતા	૦-૪૦
ગીતા સંકલન	૦-૧૬
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શાસ્ત્રભાષ	૫-૦૦
ગીતા રોકસપેઈન્ડ (અંગ્રેજી)	૬-૦૦
" પાકુ પૂઠું	૮-૦૦
ઈન્ડોલકચન ટુ ગીતા એક્સપેઈન્ડ	૦-૬૦

ધાર્મિક-સામાજિક-નીતિવિષયક

મનુસ્મૃતિ-આર્યસંસ્કૃતિનો નીતિ ગ્રંથ	૬-૦૦
સુભાષિતશતબોધાગાર	૧૨-૦૦
હિંદુધર્મની બાળપોથી-સ્વ અનંદશાસ્ત્ર વેદ્ય	૦-૭૫
હિંદુધર્મ-રોકે પુસ્તકગ્રંથ, સ્વામી શિવાનંદજી	૧-૨૫
હિંદુધર્મ-સ્વામી શિવાનંદજીકૃત	૦-૨૫
હિંદુધર્મ અને સદાચાર-સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
હિંદુધર્મના પાયા-સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
ભાવવિવાસ-મંદિરલાલ ન દ્વિવેદી	૧-૫૦
પદ્મ ૨ ને મુષ્ટિશિર-ગોપધંક પ્રમોદચારી	૦-૧૬
સ્તોત્રમયુરતર-લે૦ રામકૃષ્ણભાઈ ઉદયરામ	૦-૩૦
વિરાગચતક-ભગુદરિકૃત	૦-૧૦
વેરાગ્યચતક-(ભગુદરિકૃત) સરખ અનુવાદ સાથે	૦-૪૦
નીતિચતક	૦-૫૦
ચરતર્થ-આચાર્ય સોમનંદકૃત	૦-૨૫
શાંતિય ભક્તિસૂત્ર-મૂળ સાથે ભાષાતર	૦-૩૦
નારદના ભક્તિસૂત્રો	૦-૩૦
સુખ પિત ૨ન્નમાગા-૩૦ મ્લહોનો સંગ્રહ	૧-૦૦
જ્ઞાન અને જ્ઞાન	૦-૩૦
નીતિસમુદાય-નીતિના મ્લેકો	૦-૭૫
નવ સંપિત-ઉપવાની આનંદદાસ	૦-૩૦
વ્યવહારમાળા-નિત્યવનંતોના સંગ્રહ	૦-૫૦
સત્સન્માળા-આધ્યાત્મિક આનંદદાસ	૦-૪૦

રામાયણમાં કહેલાં કેટલાંક સ્થળો.

રામાયણમાં કેટલાંક સ્થળોના નામો આવે છે, પણ તે પ્રાચીન છે હાલના વિદ્વાનો તે તે સ્થળો ક્યાં ક્યાં સ્થળે જણાવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

અયોધ્યા—અનુવકુલ લખે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં અયોધ્યાની ઠાણી ૧૪૮ કોશ અથવા ૨૮૬ માઈલની હતી અને પહોળાઈ ૩૬ કોશ અથવા ૭૨ માઈલની હતી

કેકય—સિંધુ નદીની સરહદ પરનો એક દેશ સુવશમાં નવમા સર્ગમાં લખ્યું છે મગધકોશલકેકયશાલિના દુહિતર—મગધ, કાશ્ય અને કેકય દેશના રાજાઓનો પુત્રીઓ દશગ્રથને વગી હતી મઈ વળી કકયને કપાર—કદાર—ગાધાર પણ કહે છે

મૈથિલ—જનકપુર—મગધના ઈશાન કાણુમાં અને ચંપા રણના નેશ્વર કાણુમાં આવેલું જણાવે છે ત્યાં સીતામંજરા, સીતાકુડ વગેરે સ્થળો છે હાલના નિરૂપતનો ઉત્તર ભાગ, કાઈ પૂર્વ ભાગના એક ભાગને જભાગને મૈથિલ કહે છે

શુભવેરપુર—શુ ગુર—ગંગા નદીની ઉત્તર આવેલું છે ચિત્રકૂટ—બુદલખમાં આવેલો પર્વત એ ઘણાં નાનો છે હાલમાં ત્યાં સમને પ્રભુ તરીકે માનનારા સાધુસંતોના અનંક આશ્રામો છે

દશકરણ—વિશાખા ન નાનપૂરાની પૂર્વમાં આવેલો અને ગંગાજીની દક્ષિણના પ્રદેશ

પથવગી—કટલાકા નાથક પસિના પથવગીમાં ત્રણ આશ્રામ કર્કા હતા એમ લખે છે અને કટલાક કહે છે કે, દમિષ્ટ માં નિગમ તાત્રે ગોદાવરીના તટ પર બીજી પથવગી સ્થળ આવેલું છે, ત્યાં ત્રણ આશ્રામ કર્કા હતા.

જનસ્થાન નાથકથી ઉત્તર અને પૂર્વના પ્રસ્થવાસગિરિ સુધીના વરાન પ્રદેશ, પણ એ ગિરિ ક્યાં ત નક્કી નથી કોઈ જનસ્થાનન હાલનું વરાડ કહે છે

જમ્બૂક—માઈસોર રાજ્યમાં પશ્ચિમ સિંહાલીક પર્વ તાની પકિતથી ૪૦ માઈલ દૂર સર્પન મરાઠા સ્થવથી ત્યાં જવાય છે એ એક નાનો પર્વત છે અને તેના પાંચ શિખર છે તેના પર વસવાનો માર્ગ હાલમાં બંધ છે કોઈ ચંદ્રદુર્ગને જમ્બૂક પર્વત કહે છે

પાપા—જમ્બૂક પર્વત પાસેથી વહેતી પનાર નદી, જે નંદુર્ગના મધ્યમાં આવેલા પાપા નામના તળાવમાંથી નીકળે છે પ્રવાહીઓ લખે છે કે, જે ગિરિ જણાવવામાં આવે છે, તે માત્ર ટેકરી છે અને પાપા સરોવરને ઠેકાણું માત્ર એક ખાતો જ છે

કિષ્કિન્ધા—દક્ષિણમાં ત્રાવણકોરથી ૩૦ માઈલ દૂર છે હાલમાં એ નગરી પોતાનો પૂર્વના ક્ષેત્ર પણ લેખ્ય બતાવતી નથી, પણ કેવળ નિસ્તેજ છે

મહેન્દ્ર—મહેન્દ્રમાળાને નામે જે સાત પર્વતોની હાર જણાવવામાં આવે છે તેમાંનો એક સહેલિકો જણાવે છે કે, મહી નદી ને ગોદાવરીની વચ્ચેનો ગજમ પ્રાંતમાં આવેલો પૂર્વઘાટ વાલ્મીકિ આવેલો જ મહેન્દ્રગિરિ ઠાકામાં જણાવે છે, પણ તેવો કોઈ ગિરિ હાલ તે ત્યાં નથી

લખનો—મિ દેવભાષ વિલ્હર લખે છે કે, સરપૂતટ લખમણે સમાધિ લીધા પછી તેના સ્મરણાર્થે લખનોની સ્થાપના થઈ છે દેવભૂમિ ખજબ અથવા રાવી વગેરે નદીના પ્રદેશને દવભૂમિ કહે છે

ટ્રિવેટ—ત્રિવિટપ—હિમાલયની ઉત્તરનો પ્રદેશ, હિમાલય ઉપરના પ્રદેશ

સરયુ—ગંગા નદી

૨ શિકાત—ચીનાબ

શતદ્રુ—સતલજ

વિતરતા—જલથ

વરુ જમ્બૂ—રાવી

સતોમા—સિંધુ

કુમુ—કુરમ દેશ

કુભ—કાબુલ નદી

યવદ્રીપ—જવા

સુવર્ણદ્રીપ—સુમાત્રા

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

ઉપનિષદો

ઈંદ્ર ને કેન ઉપનિષદ	૧-૫૦
કદોપનિષદ	૧-૫૦
મુણ્ડકોપનિષદ	૧-૦૦
પ્રશ્નોપનિષદ	૧-૦૦
એતરેય ઉપનિષદ	૦-૭૫
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ	૧-૫૦
માન્ડૂક્ય ઉપનિષદ	૩-૦૦
સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ	૧-૫૦
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ	૫-૦૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ—(બે ગ્રંથોમાં)	૮-૦૦
ઉપનિષદ—નવગ્રંથ—૧૭ ઉપનિષદોનું નવગ્રંથ	
લે૦ પાંડિત વાસુદેવચરણ અગ્રવાલ	૨-૫૦
મહાવાક્યસરનાવલિ—ઉપનિષદવચનો	૧-૦૦

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ—એ ગ્રંથમાં	૨૫-૦૦
પદ્મપાતરદીપ્ત અનુભવપ્રકાશ	૬-૫૦
વિવારસાગર—નિશ્ચયદાસજીકૃત	૭૫૫
વેદાંતસિદ્ધાંતમુક્તાવલિ—મૂળ સાથે	૨-૦૦
અમૃતાનુભવ—સાનદેવ વિરલિત	૨-૦૦
અગ્નિમુક્તિવિવેક—સ્વામી વિદ્યાવલ્લભકૃત	૧-૫૦
જ્ઞાનવામ્ની—સ્વ૦ લડગુભાઈ ગોપધનાથજી	૨-૦૦
ખાતજી વાગરૂત—	૨-૦૦
જ્ઞાનના ઝરણા—સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૪૦
વિવારસૂપ્તિકા	૦-૪૦
અનુવાચવાલિસંવાર—મૂળ સાથે ભાષાતર	૦-૫૦
વેદાંતસામ્રાજ્ય	૦-૭૫
દુન—દુર્યવિવેક—સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૨૫
યોગાભ્યાસ ૨૦ને આસનવિધિ	૧-૦૦
યમોક્તિ—આત્મજ્ઞ વિદ્યાના ગ્રંથ	૨-૦૦
નિપુણશરણ—જ્ઞાનજ્ઞ	૧-૫૦

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યકૃત

ઉપદેશસાંપ્રદાય—મૂળ સાથે ભાષાતર	૪-૦૦
મધુરગમ્યાયા—મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૧-૫૦
લક્ષ્મીપદ્યકરતો ને વાક્યચરુષા	૦-૧૫
સ્તાવકગ્રંથ—ભક્તિ ને વદાંતરતો ન	૨-૦૦
ચાતુર્વાકી	૧-૨૫

પ્રત્યોપદેશીકર અને તત્ત્વજ્ઞેય	૦-૫૦
પ્રશ્નોત્તરસરનામાના ને અગ્નિમુક્ત આનંદલલરી	૦-૨૫
વિવેકગુપ્તામણિ	૧-૫૦

ગીતાવિષયક

શ્રીવાનસ ગીતા—સરકૃત	૨-૦૦
	૪-૦૦
	૧-૫૦
	૦-૫૦
” પાકુ પૂઠું	૦-૭૫
પાસવગીતા	૦-૪૭
ગીતા સંકલન	૦-૧૮
કીમદ ભગવદગીતા ધાર્મભાષ્ય	૫-૦૦
ગીતા એકસપ્લેઈન્ડ (અંગ્રેજી)	૬-૦૦
” પાકુ પૂઠું	૮-૦૦
ઈન્ડોલકન ટુ ગીતા એકસપ્લેઈન્ડ	૦-૬૦

ધાર્મિક-સામાજિક-તીતિવિષયક

મનુસ્મૃતિ—આર્યસરકૃતિનો નીતિ ગ્રંથ	૬-૦૦
સુભાષિતસરનાભાસંગ્રહ	૧૨-૦૦
હિંદુધર્મની બાળપોથી—સ્વ આનંદશરકર વૈદ્ય	૦-૭૫
હિંદુધર્મ—એક પુસ્તકરૂપે, સ્વામી શિવાનંદજી	૧-૨૫
હિંદુધર્મ—સ્વામી શિવાનંદજીકૃત	૦-૨૫
હિંદુધર્મ અને સદાચાર—સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
હિંદુધર્મના પાયા—સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
આર્યવિલાસ—મણિલાલ ન દ્વિવેદી	૧-૫૦
યસ ૨ ને યુધિષ્ઠિર—આધિક પ્રશ્નોત્તરી	૦-૬૦
સત્યાગ્રહનક—લે૦ રણછીભાઈ ઉદયરામ	૦-૩૦
વિગ્નાનક—ભર્ગુદરિકૃત	૦-૬૦
વેદાગ્રંથક—(ભર્ગુદરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૪૦
નીતિશાસ્ત્ર	૦-૫૦
ચાર્યર્થ—આચાર્ય સમ્બેદ્રકૃત	૦-૨૫
શાંતિય ભક્તિસૂત્ર—મૂળ સાથે ભાષાતર	૦-૩૭
નારદના ભક્તિસૂત્રો	૦-૩૦
સુભાષિત સરનામા—૩૦ શ્લોકોનો સંગ્રહ	૧-૦૦
ધ્યાન અને જ્ઞાન	૦-૩૦
નીતિસમુદાય—નીતિના ૨ શ્લોકો	૦-૭૫
નવ સતિતા—ઉપદેશો માર્ગદર્શન	૦-૩૭
વ્યવહારમાળા—હિતવચનોનો સંગ્રહ	૦-૫૦
સત્સંગમાળા—આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન	૦-૪૦

સંતવાણી-ભજનો

ખીનિત પદરાગ્રહ-૧૧૧ ભકતોના ૭૦૦ ભજનો ૩-૦૦	
ભકત મિત્ર દયારામના ભજનો નાનકડા સંગ્રહ	૦-૪૦
મીંગળાઈના ભજનો-૨૮૩ ભજનો	૧-૦૦
નરસિંહ મહોના ભજનો-૧૮૭ ભજનો	૧-૦૦
સો ભજનો-નાકપ્રિય ભજનો	૦-૧૦
ભજન સંગ્રહ-૨૩૬ ભજનો	૧-૧૦
સંતવાણી-(વાકપ્રિય ભજનો)	
પ્રમખકિતના ભજનો ભા-૧	૦-૪૦
" " ભા-૨	૦-૪૦
" " ભા-૩	૦-૪૦
સંતવાણી (પ્રમખકિતના ભજનો)	૧-૨૫
સંતવાણી (સાકપ્રિય ભજનો)	
રામ મનાનના ભજનો ભા-૧	૦-૪૦
" " ભા-૨	૦-૪૦
" " ભા-૩	૦-૪૦
સંતવાણી (સાતસંજાતના ભજનો)	૧-૨૫
યોના રાને જ્ઞાનના ભજનો	૦-૭૫
છોટામની વાણી	૦-૭૫
રવિ, ભાણુ રાને માસર સાહબની વાણી	૦-૫૦
નિષ્કુળાનદની વાણી	૦-૩૦
યામળના છાપા-સંગ્રહ સંગ્રહ	૧-૨૫
ભકત સુરદાસના ભજનો-૧૦૭ પદ્ય	૦-૫૦
ધીરા ભજનના પદ્ય-૪૮ ભજનો	૦-૨૫
શ્વપિરાજના પદ્ય	૦-૪૦
ગુલસીદાસની સાખીઓ-સરળ ભાવાર્થ	૦-૪૦
કબીર સાહબની સાખીરત્રે	૦-૫૦
કબીર સાહબના ભજનો	૦-૬૦
કવિ દીનદયાળજીનિ-કાવ્યા, પરિચય સાથે	૦-૨૫
વેના ૧ કદ	૦-૨૫
ભોજ ભજનના ચામાચા-વાળખા	
પ્રભાતિયા, પદ્યો	૦-૫૦
રાક્ષમાળા	૦-૩૭
સાખ્યસાર રાને વાગસાર	૦-૩૭

કેથવૃત્તિ

દલપતરામની કવિતા-કાવરાગ્રહ
પ્રમાણપત્રની

૦-૩૦

૧-૨૫

૦-૨૫

સ્તોત્રો-આર્યાના

સંખ્યા ૧ સ્તિ-સંખ્યાની સમજૂતી	૦-૭૫
નરેન્દ્ર મોક્ષ-મૂળ સ્તોત્રો સહ સાખ્યાન	૦-૧૦
મોક્ષમણી-૧૦૮ મનનીય સ્તોત્રો	૦-૪૦
એકાદશી માહાત્મ્ય-આરે માસની એકાદશીઓ	૨-૦૦
ગંગામાના-માહિતી રાને સ્તોત્રો	૦-૭૫
અટ્ટાશીવાણી-સરળ ભાષાતર	૧-૭૫
સ્વામીરામજી-ઉપવેણી સ્તોત્ર સંગ્રહ	૬-૦૦
વૈદિક વિનય-ત્રણ ખંડોમા	૭-૫૦
હરિપદ્ય-શ્રી હમદેવ દર્શિત મૂળ સહિત	૦-૨૦
પ્રાત અને સાપકાળની પ્રાર્થનાઓ	૦-૫૦
શ્રીસત્પનાતાપસુની કથા-અર્ચા સાથે	૧-૫૦
નારાયણકવચ-ભીજા પાંચ કવચો સાથે	૧-૦૦
શ્રી શિવમહિમ સ્તોત્ર	૧-૨૫
જપ અને નામસ્મરણ-	૧-૫૦
નિત્યપાઠ	૧-૫૦

સાંપ્રદાયિક

ધમપદ્ય-ધર્મના પદ્યો	૧-૨૫
જપછા-ગૂળ સાથે ભાષાતર	૧-૦૦

મકીશુ સાહિત્ય

રાજસ્થાનનો ઈતિહાસ - જોશ લોકનૃત	
અનુ ૦ નાનુભાઈ દવે	૧૨-૦૦
અમર ભારત ભાગ ૧થી ૩ - લે ૦ જયતકૃષ્ણ હ દવે	
પૂર્વતનો પરિચય અને મહિતી	૬-૦૦
ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો -	
સ્વ ૦ કુમોદાસ શાસ્ત્રી	૨-૦૦
સ્થલચિત્રો - લ ૦ લીનામહન મગજલાલ	૧-૦૦
વનવનગ્રામા વસનાસ - પ્રદ્યુમ્ન દેસાઈ	છાપાએ
ખેતીના મૂળ તત્ત્વો - ભાગ ૨ જે	૧-૦૦
" " ભાગ ૩ જે	૧-૫૦
" " ભાગ ૪ થો	૧-૭૫

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સુચિપત્ર મંગાવો

સસ્તું સાહિત્ય વધુકે કાર્યાલય } સ્વામી અખ કાનક માન, શંકે અમદાવાદ અને
પ્રિન્સેસ રફીદ હવામા ખસે શુ બાઈ-૨